51593 g - 1328 51593

SZÁZADOK

1-9

A tartalomból:

Berend T. Iván—Ránki György: Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához

Szántó Imre: A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben

KÖZLEMÉNYEK – VITA – A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI – TÖRTÉNETI IRODALOM – FOLYÓIRATSZEMLE – KRÓNIKA

KÖZPONTI KÖNYVTÁR 1971 AUG 28

EGYETEMI KÖNYVTÁR

105. ÉVF. 1971. 1. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

105. ÉVFOLYAM

1971. 1—6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1971

Berend T. Iván: Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai (Leningrád 1970 augusztus) 249/II
A moszkvai történészkongresszusról 1129/VI

TANULMÁNYOK

Andics Erzsébet: Metternich és az 1830-as évek magyar reformmozgalma 272/II
Berend T. Iván—Ránki György: Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához 3/I
Hanák Péter: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? 903/V
Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban 1150/VI
Jemnitz János: Az I. Internacionálé és a háború (1868—1870) 311/II
Jeszenszky Géza: A párizsi békekonferencia gyarmati vitája 1919 januárjában ..... 630/III—IV
Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország ..... 545/III—IV
Szabad György: Eötvös József a politika útjain ..... 658/III—IV
Szántó Imre: A Temesvidék és Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben 16/I
Vida István: A Független Kisgazda Párt helyzete 1945 nyarán és az augusztusi nagyválasztmány 932/V
Zsigmond László: A Párizsi Kommün helye a francia politikai gondolkodás történetében 1185/V

KÖZLEMÉNYEK

H. Boros Vilma: Ki az Offenes Promemoria szerzője? 1205/VI
Duczynska Ilona—Horváth Zoltán: Polányi Károly és a Galilei Kör . 89/I
Gál István: Gibbon a magyar történelemről 70/I
Horváth Zoltán lásd Duczynska Ilona
Kárpáti Endre: Madzsar József moszkvai leveleiből 105/I
Moór Elemér: A Kaukázuson túli állítólagos „szavard-magyarok" kérdéséhez fő tekintettel annak a chazar-problémával való kapcsolatára 961/V
Pál Lajos: Rónay Jácint ..... 670/III—IV
Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez ..... 709/III—IV
Stier Miklós: A kormánypárt fasiszta-jellegű átszervezésének csődjéhez (1935—1936) ..... 696/III—IV
Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról 966/V
Vigh Károly: Adalékok Bajcsy-Zsilinszky Endre francia orientációs külpolitikai koncepciójához ..... 736/III—IV
Cserenko és Budina (Közlik *Ruzsás Lajos* és *Angyal Endre*) 57/I
Vuk Vinaver: Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején . 1217/VI

VITA

Herényi István: Bulcsu nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában 355/II
Válaszul Székely György kritikai megjegyzéseire *(Mályusz Elemér)* ... 135/I

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Tadeusz Slowikowski: Tankönyvek, kézikönyvek a történelem tanításához Lengyelországban a XIX. század első felében ..... 770/III—IV
Waczulik Margit: Az olaszországi történelemtanítás problémái 142/I

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A MOSZKVAI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS MAGYAR FELSZÓLALÁSAIBÓL

Európa problémái a XVII. században 402/II
Pach Zsigmond Pál: Európa problémái a XVII. században 402/II
R. Várkonyi Ágnes: Az adózás kérdése a XVII. századi Magyarországon 406/II
Zimányi Vera: A XVII. század válságáról 407/II
Sinkovics István: A nemesség kérdéseiről 409/II
Földes Éva: Társadalmi, tudományos fejlődés — neveléstudomány a XVII. században 412/II
Makkai László: Agnoszticizmus és szekularizáció 416/II
Benda Kálmán: A közép-európai államok fejlődésének sajátosságairól a XVII. században 417/II
Benczédi László: A lengyel nemesi demokráciáról 420/II
A történettudomány módszertani kérdései 753/III—IV
Hanák Péter: A társadalomtudományok új módszereinek alkalmazása a történettudományban ..... 753/III—IV
Mérei Gyula: Hozzászólás Th. Papadopoullos: „A társadalomtudományok módszere a történeti kutatásban" c. referátumához ..... 757/III—IV
Zimányi Vera: Hozzászólás „A számok mint a történész informálásának elemei" c. témakörhöz ..... 760/III—IV
A világ a két világháború között ..... 761/III—IV
Ránki György: Hozzászólás „A kollektív biztonság problémája a két világháború között" c. referátumhoz ..... 761/III—IV
Ádám Magda: Hozzászólás I. Oprea és E. Campus referátumához ... 763/III—IV
H. Haraszti Éva: A harmincas évek és az 1935 júniusi angol—német flotta-egyezmény ..... 766/III—IV
A középkori szekció feudalizmus vitája 1002/V
Bartha Antal: A feudalizmus geneziséhez 1002/V
Heckenast Gusztáv: A feudális függési viszonyok kezdeteiről Magyarországon 1004/V
Délkelet-európai ideológiai mozgalmak a XIX—XX. században 1005/V
Kovács Endre: Nemzeti függetlenség és társadalmi haladás kérdései a délkelet-európai népek mozgalmaiban 1005/V
Erényi Tibor: A balkáni szociáldemokrata mozgalom problematikájához 1007/V
A világ mérlege 1917—18-ban 1008/V
Hajdu Tibor: A szocialista forradalom és a nacionalista mozgalmak 1008/V
Siklós András: Az oroszországi forradalmak magyarországi hatása 1010/V
Az orosz konzervativizmus a XIX. század második felében 1247/VI
Andics Erzsébet: A kelet-európai konzervativizmusról 1247/VI
1870/71: az egyetemes történet két korszakának határán
Mérei Gyula: 1870—71 hatása a nemzetközi erőviszonyokra 1249/VI
Lenin és a történelem
Mucsi Ferenc: Lenin és a történettudomány 1251/VI
Az életrajz helye és szerepe a történetírásban 1254/VI
Pamlényi Ervin: A történeti életrajz lehetőségei 1254/VI
Latin-Amerika XIX—XX. századi történetének vitája 1256/VI
Wittman Tibor: A bolíviai függetlenségi háború néhány vonásáról 1256/VI

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

P. V. Volobujev—I. N. Puskarjova: A hat kötetes „Szovjetunió története" akadémiai kiadvány előkészítésének fontosabb tudományos eredményeiről 387/II

Angelov, Dimităr: Bogomilsztvoto v Bălgarija (Ism. *Niederhauser Emil*) 1284/VI
Bartha Antal: A IX—X. századi magyar társadalom (Ism. *Heckenast Gusztáv*) 1013/V
Botka Ferenc: Kassai Munkás. 1907—1937 (Ism. *Szilágyi János*) ... 487/II
Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686—1708 (Ism. *Kállai István*) 181/I
Castellan, Georges: L'Allemagne de Weimar 1918—1933 (Ism. *Ormos Mária*) 475/II
Clegg, H. A., Alan Fox, A. F. Thompson: A History of British Trade Unions since 1889 (Ism. *Jemnitz János*) 1058/V
Csizmadia Andor dr.: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944—1949 (Ism. *Izsák Lajos*) 819/III—IV
Cvetkova Bisztra: Pametna bitka na narodite (Ism. *Niederhauser Emli*) .. 805/III—IV
Datner, Szymon: 55 dni Wehrmachtu w Polsce (Ism. *Szokolay Katalin*) .. 1047/V
Endrei Walter: Magyarországi textilmanufaktúrák a XVIII. században (Ism. *Heckenast Gusztáv*) 787/III—IV
Erlanger, Philippe: Clemenceau (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 812/III—IV
Felczak, Waclaw: Ugoda węgiersko—chorwacka 1868 roku (Ism. *Petneki Áron*) 1039/V
Fenyő István: Haza és tudomány (A hazai reformkori liberalizmus történetéhez), (Ism. *Dénes Iván*) 184/I
Fischer, Fritz: Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914 (Ism. *Galántai József*) 1048/V
Fox, Alan lásd Clegg, H. A.
Hankiss Elemér—Makkai László: Anglia az újkor küszöbén (Ism. *Frank Tibor*) 1288/VI
Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltai: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (Ism. *Bartha Antal*) 785/III—IV
Hoensch, Jörg. K.: Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 1297/VI
Hroch, Miroslav: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas (Ism. *Kovács Győző*) 804/III—IV
Humphreys, Robert Arthur: The Royal Historical Society 1868—1968), (Ism. *Frank Tibor*) 179/I
Hunyady György: Tanulók történelmi alapfogalmainak vizsgálata (Ism. *Benczédi László*) 188/I
Husák, Gustáv: Tanúságtétel a Szlovák Nemzeti Felkelésről (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 1031/V
Ila Bálint: Gömör megye. IV. 1773-ig. S—Zs (Ism. *Maksay Ferenc*) 484/II
Jemnitz János: A szocialista pártok és a háború. 1914—1918 (Ism. *Mucsi Ferenc*) 152/I
Karsai Elek: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 183/I
Kirschner Béla: A szakszervezeti kormány hat napja (1919), (Ism. *Serfőző Lajos*) 1026/V
Kolko, Gabriel: Wealth and Power in America. An Analysis of Social Class and Income Distribution (Ism. *Berend T. Iván*) 172/I
Kubinyi Ferenc: Siratni csak hazát lehet (Ism. *Kávássy Sándor*) 821/III—IV
Kula, Witold: Problemy i metody historii gospodarczej (Ism. *Besnyő Miklós*) 164/I
Kumpf-Korfes, Sigrid: Bismarcks „Draht nach Rußland". Zum Problem der sozial-ökonomischen Hintergründe der russisch—deutschen Entfremdung im Zeitraum 1878—1891 (Ism. *Diószegi István*) 807/III—IV
Láng Imre: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években (Ism. *Incze Miklós*) 1029/V
Lukács Lajos: Garibaldival a szabadságért. Dunyov István élete és működése. 1816—1899 (Ism. *Urbán Aladár*) 790/III—IV
Macůrek, Josef: České země a Slovensko (1620—1750), (Ism. *Niederhauser Emil*) 1046/V
Makkai László lásd Hankiss Elemér
Markov, D. F.: Genezisz szocialisztieseszkogo realizma (Ism. *Niederhauser Emil*) 799/III—IV

Markovits Györgyi: „Terjesztését megtiltom." (Ism. *Szilágyi János*) .. 1278/VI
Mérei Gyula: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 1268/VI
Molnár János: A Nagybudapesti Központi Munkástanács (Ism. *Pintér István*) 154/I
Mucsi Ferenc: A Kristóffy—Garami paktum (Ism. *Pritz Pál*) 1020/V
Nováki lásd Heckenast
Oţetea, Andrei: Renaşterea şi Reforma (Ism. *Makkai László*) 163/I
Pasuto, V. T.: Vnesnjaja politika Drevnej Ruszi (Ism. *Bertényi Iván*) 1036/V
Perkin, Harold: The Origins of Modern English Society 1780—1880 (Ism. *Frank Tibor*) ..... 809/III—IV
Posch, Fritz: Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kurutzenstürmen (Ism. *Bánkuti Imre*) 481/II
Pölöskei Ferenc: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910—1914 (Ism. *Erényi Tibor*) 1017/V
Rácz István: A hajdúk a XVII. században (Ism. *Szántó Imre*) 1260/VI
Rév Erika: A népbiztosok pere (Ism. *Sarlós Béla*) 1274/VI
Riesman, David: A magányos tömeg (Ism. *Pál Lajos*) 175/I
Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban (Ism. *Házi Jenő*) 1067/V
Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon 1797—1848 (Ism. *Gunst Péter*) . 1262/VI
Szakály Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században (Ism. *Maksay Ferenc*) ..... 817/III—IV
Szekér Nándor: Föld alatt és föld felett (Ism. *Vida István*) 489/II
Thompson, A. F. lásd Clegg, H. A.
Tilkovszky Loránt: Teleki Pál. Legenda és valóság (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 467/II
Ullmann, Walter: The Individual and Society in the Middle Ages (Ism. *Hont István*) 168/I
Uray Géza: Tanulmányok a királykori és a kései tibeti történetírás kapcsolatáról (Ism. *Székely György*) 456/II
Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban (Ism. *Varga Endre*) 1258/VI
Vas Károly: A történelemtanítás módszertana (Ism. *Szabolcs Ottó*) ... 823/III—IV
Vastagh lásd Heckenast
Veres Miklós: A tárnoki hatóság és tárnoki szék 1526—1849 (Ism. *Kállay István*) ..... 815/III—IV
Vinogradov, N. N.: Frakcii kommunisztov v szovetah 1918—1920 (Ism. *Iván Géza*) 159/I
Vörös Antal: Óvár, Óvár ... A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve (Ism. *Gunst Péter*) 1015/V
Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében (Ism. *Szabad György*) 459/II
Zoltay lásd Heckenast
A Kartográfiai Intézet észrevétele Bereznay András ismertetésére 1067/V
A kathar eretnekség újabb francia irodalmáról (*Bozóky Edina*) 1050/V
A Képes történelmi atlaszról (*Bereznay András*) 1061/V
A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai Negyedik kötet. A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején 1907—1918. Második rész 1914—1918 (Ism. *Vadász Sándor*) ... 150/I
A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945. V. köt. (Ism. *Borus József*) 470/II
A régi Anglia hétköznapjai (Ism. *Frank Tibor*) 1288/VI
A Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon. A Tanácsköztársaság Somogyban (Ism. *Szabó Ferenc*) 1269/VI
Budapest történetének bibliográfiája. VI. köt. Kultúra. (Ism. *Szilágyi János*) 190/I
Československo a Juhoslavia. Z dejín československo—juhoslovanských vzt'ahov (Ism. *Kovács Endre*) 161/I
Dejiny Slovenska. I. Od najstarších čias do roku 1848. Red. L'udovít Holotík, Ján Tibenský. II. Od roku 1848 do roku 1900. Red. L'udovít Holotík, Julius Mésároš (Ism. *Niederhauser Emil*) ..... 801/III—IV
Essays in Medieval History presented to Bertie Wilkinson (Ism. *Bónis György*) 1285/VI

Evropa v novoje i novejseje vremja (Ism. *Jemnitz János*) ..... 792/III- IV
Felfedezők, kalózok, gyarmatosítók (Ism. *Frank Tibor*) 1288/VI
Historyka. Studia metodologiczna. Tom. II. (Ism. *Niederhauser Emil*) 1041/V
Intyernacionaliszti Trudjacsihszja zarubezsnih sztran — ucsasztnyiki borbi za vlaszty szovjetov (Ism. *Józsa Antal*) 1280/VI
Kelet-Európa 1789—1900. Új- és legújabbkori egyetemes szöveggyűjtemény. 4. köt. (Szerk. Niederhauser Emil). (Ism. *Palotás Emil*) 157/I
La deuxième Internationale et l'Orient (Ism. *Jemnitz János*) 1294/VI
„Mindennapi". Horvát István pest-budai naplója 1805—1809 (Ism. *Vörös Károly*) 463/II
The New History Trends in Historical Research and Writing since World War II (Ism. *Jeszenszky Géza*) 479/II
Új könyvek az angol reneszánszról és polgári forradalomról (Ism. *Frank Tibor*) 1288/VI
Utazás a régi Angliában (Ism. *Frank Tibor*) 1288/VI
Válogatott dokumentumok a baranyai-pécsi munkásmozgalom történetéhez I. (Ism. *Szekeres József*) 485/II
Zsámboky János levelei (Ism. *Benda Kálmán*) 483/II

FOLYÓIRATSZEMLE

Angelov, Dimitár: A bolgár nemzetiség (etnikum) kialakulása ..... 835/III—IV
Aquarone, Alberto: Az Egyesült Államok az imperializmus hajnalán: politikai, gazdasági, kulturális előfeltételek 1321/VI
Are, G.: Az iparosítás filozófiájának kutatása az olasz kultúrában és politikai programokban (1861—1915) 451/II
Banuls, André: A Der Scherer c. népi lap. Adalék Hitler diákéveihez 853/III—IV
Biddis, Michael D.: Prófécia és pragmatizmus: Gobineau és Tocqueville 1091/V
Borovoj, Sz. A.: A nagyburzsoázia és a cárizmus gazdasági kapcsolatai az imperializmus korszakában 1303/VI
Bourdet, Yvon: Otto Bauer és Szovjetoroszország 1088/V
Cochran, Thomas C.: Régi és új gazdaságtörténet 1085/V
Corfus, Ilie: A jobbágyok birtokjoga az irtványföld felett a Havasalföldön a feudalizmus bomlása idején 1077/V
Costello, Mick: Az anarchista filozófia néhány összefüggése 1319/VI
Davies, C. S. L.: A népi felkelések Angliában, 1500—1700 ..... 1314/VI
Dimitrov, I.: A „Zveno" Népi Szövetség 1308/VI
Drobisch, Klaus—Eichholtz Dietrich: Külföldi munkaerők kényszermunkája Németországban a második világháború alatt 1083/V
Eichholtz, Dietrich lásd Hawke, G. R.
Elton, G. R.: Válaszgondolatok az egyetemi történelemoktatásról 443/II
Fairlie, Susan: A gabonatörvények és a brit búzatermelés 1829—75 . 843/III—IV
Fedoszov, I. A.: A felvilágosult abszolutizmus Oroszországban 1070/V
Frow, Edmund és *Ruth* lásd Smethurst, John
Georgiev, Em.: Cirill és Methód műve — a bolgár nép hozzájárulása az össz-szláv és össz-európai történeti fejlődéshez ..... 837/III—IV
Georgiev, Kăncso: Az archeográfia és a bolgár történelem forrásállományának problémái 1075/V
Girault, René: Adalékok egy 1914 körül élő francia üzletember új arcképéhez 449/II
Gobuglo, M. N.: A nyelvek kölcsönhatása és a nemzetiségi viszonyok a szovjet társadalomban 1304/VI
Goldberg, Harvey: Jaurès és Rappoport 1092/V
Gornenszkij, Nikifor: A balkáni népek akcióegységének feltételei a második világháború előestéjén és kezdeti szakaszában 1306/VI
Gould, J. D. Hipotetikus történelem ..... 844/III—IV
Grosu, Mircea: A kolostori számadáskönyvek forrásértéke 1309/VI
Hawke, G. R. és *H. C. Read:* A vasúti tőke az Egyesült Királyságban a XIX. században ..... 846/III—IV
Hobsbawn, Eric: Lenin és a „munkásarisztokrácia" 1318/VI
Hoisington, William A.: Osztály osztály ellen ..... 847/III—IV

Howorth, Jolyon: Édouard Vaillant szocialista propagandatevékenysége 1880—1884 között 450/II
Hubscher, Roland Henri: Adalék a falusi szegény népesség ismeretéhez a XIX. században. A Flahaut-család kiadásairól és bevételeiről vezetett számlakönyv. 1811—1877 ..... 446/II
Kaplan, Lawrence: A presbiteriánusok és az independensek 1643-ban 842/III—IV
Kernek, Sterling: A brit kormány reakciói Wilson elnök 1916 decemberi „béke"-jegyzékére 1324/VI
Kuzmanova, A.: Románia és a balkáni paktum diplomáciai előkészítése 1073/V
Kwiet, Konrad: A Mussert-mozgalom történetéhez ..... 851/III—IV
Lacaze, Y.: Jó Fülöp és a huszita kérdés: burgundi kereszteshadjárat-terv 1428—29-ben 1312/VI
Laptyin, P. F.: A hipotézis szerepe a történetkutatásban 1069/V
Leonidov, Atanasz: Külföldi hitelezők és Bulgária az első világháború után ..... 839/III—IV
Lozek, Gerhard: A polgári történetírással való vita hatásosságának módszertanához 1311/VI
Maio, Romeo de: Savonarola, VI. Sándor és az Antikrisztus mítosza . 1094/V
Milov, L. V.: Az oroszországi eredeti felhalmozás és kapitalizmus kialakulásának néhány kérdéséről ..... 828/III—IV
Nahrstedt, Wolfgang: Szabad idő és felvilágosodás 433/II
Naumann, Hans-Günter: A versaillesi szerződés gazdasági következményeiről 1316/VI
Naumov, Je. P.: A szerb falu társadalmi strukturájának kérdéséhez az 1830—50-es években 1072/V
Olteanu, St.: A X—XV. századi kereskedelem Moldva és Havasaföld területén ..... 834/III—IV
Paris, R.: Gramsci és az 1923-as elméleti válság ..... 840/III—IV
Pastor, Peter: A Vix-misszió Magyarországon. Felülvizsgálat 1086/V
Pronstejn, A. P.: A történeti források értelmezése 425/II
Read, H. C. lásd Hawke, G. R.
Renouvin, Pierre: A francia közvélemény az 1914—1918-as háború alatt . 1096/V
Robbins, Keith G.: Konrad Henlein, a Szudéta-kérdés és a brit külpolitika 445/II
Roberts, John M.: A szabadkőművesség: egy elhanyagolt téma lehetőségei 441/II
Rutenberg, V. I.: Az olasz reneszánsz és a reneszánsz mint „világjelenség" 422/II
Ryle, J. Martin: A Nemzetközi Vörös Segély és a Komintern stratégiája 450/II
Sapiro, A. L.: A feudális földtulajdon természetéről ..... 826/III—IV
Schochet, Gordon J.: Patriarkalizmus, politika és tömeggondolkodás a Stuart-kori Angliában 429/II
Smethurst, John: Engels és az angol munkásmozgalom Manchesterben 1842—1844-ben 1317/VI
Ström-Billing, Inger: Német érdekeltségek a svéd hadiiparban 1934—1935 1098/V
Sutherland, Gilliam: A neveléstörténeti tanulmányok helyzete 444/II
Tannenbaum, Edward, R.: Az olasz fasizmus céljai 438/II
Tiberian, Joan: Románia és Erdély gazdasági kapcsolatai 1876—1886 között. Az 1875-ös kereskedelmi egyezmény következményei .. 432/II
Todorov, Nikolaj: A balkáni város a XIX. század második felében ... 426/II
Trevor-Roper, H. R.: A Múlt és a Jelen. Történelem és Szociológia ... 1320/VI
Urban, Otto: A cseh kérdés Masaryk értelmezésében ..... 830/III—IV
Valsecchi, Franco: Nemzet, nemzetiség, nacionalizmus az olasz gondolkodásban 436/II
Voiht, Gerd: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom meghamisítása az újabb nyugat-német történeti irodalomban ..... 850/III—IV
Zsuppán, Ferenc Tibor: A Magyar Tanácsköztársaság és a brit katonai képviselők, 1919 április—június ..... 848/III—IV
Żytkowicz, Leonid: A XVI. és XVII. századi parasztgazdaságok magyarországi kutatásaiból 1079/V
Az angol kommunista párt megalakulásának 50. évfordulójára 1089/V
Az ázsiai, afrikai és latin-amerikai államképződés útjai és formái 1084/V
Francia—keletnémet történész kollokvium 429/II

Külföldi folyóiratok 192/I
Urbanizmus: A város a történelemben 1325/VI

FIGYELŐ

Bölönyi József: Pihent szemmel — az olvasó érdekében 208/I
Glatz Ferenc: Helytörténeti forráskiadásunk módszertani kérdéseiről (Forráskiadványok 1918—1919 történetéről) 1100/V

KRÓNIKA

Fekete Lajos 1891—1969 *(Sinkovics István)* 219/I
A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsésztudományi Karán történelemből elfogadott disszertációk az 1970. évben *(D. Szabó Mária)* 1346/VI
A Magyar Történelmi Társulat hírei ..... 221/I, 493/II, 855/III—IV, 1330/VI
A munkásmozgalom kutatóinak nemzetközi konferenciája *(Jemnitz János)* 500/II
A Történelmi Társulat V. Várostörténeti Konferenciája ..... 859/III—IV
A Történelmi Társulat sárvári tudományos ülése 495/II
Az Engels-évforduló tudományos konferenciái a Szovjetunióban (1970 október—november) *(Jemnitz János)* 228/I
Az 1945 utáni társadalmi fejlődés Lengyel- és Magyarországon (Ism. *Szokolay Katalin*) 1337/VI
Beszámoló a mogersdorfi szimpozionról *(V. K.—M. M.)* 1341/VI
Farkas Dezső kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Stier Miklós)* .. 236/I
Fehér András kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Sárdi Anna)* .. 520/II
Molnár Lászlóné kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Vida István)* 891/III—IV
Rácz István kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Barta Gábor)* ... 886/III—IV
Sipos Péter kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Stier Miklós)* ... 1351/VI
Szabó Ágnes kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Vida István)* ... 528/II
Trócsányi Zsolt doktori disszertációjának vitájáról *(Pál Lajos)* 1110/V
Fiatal kutatók konferenciája Debrecenben *(Veliky János)* 235/I
Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban a Párizsi Kommün 100. évfordulója alkalmából *(Pál Lajos)* 517/II
Nemzetközi konferencia Tábor keletkezése 550. évfordulóján *(Székely György)* ..... 867/III—IV
150 éve született Engels Frigyes. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban *(Pál Lajos)* 232/I
Tudományos ülésszak Engels születése 150. évfordulója alkalmából *(Pritz Pál)* 511/II
Tudományos ülés Eötvös halála 100. évfordulója alkalmából *(Pritz Pál)* . 856/III—IV
Tudományos ülésszak Moszkvában a Párizsi Kommün 100. évfordulóján *(Jemnitz János)* 230/I

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. 1970. január 1.—december 31. Összeállította *V. Windisch Éva* 1357/VI

KÉPMELLÉKLETEK

A Párizsi Kommün 100. évfordulóján (Összeállította *Stemler Gyuláné*).. 508/II
Eötvös József (Összeállította *Stemler Gyuláné*) ..... 660/III—IV
Friedrich Engels 1820—1895 (Összeállította *Stemler Gyuláné*) 232/I

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST. I., ÚRI UTCA 51—53.

105. ÉVFOLYAM 1971. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Berend T. Iván—Ránki György: Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához 3
Szántó Imre: A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben 16

KÖZLEMÉNYEK

Cserenkó és Budina (Közlik *Ruzsás Lajos* és *Angyal Endre*) 57
Gál István: Gibbon a magyar történelemről 70
Duczynska Ilona—Horváth Zoltán: Polányi Károly és a Galilei Kör 89
Kárpáti Endre: Madzsar József moszkvai leveleiből 105

VITA

Válaszul Székely György kritikai megjegyzéseire *(Mályusz Elemér)* 135

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Waczulik Margit: Az olaszországi történelemtanítás problémái 142

TÖRTÉNETI IRODALOM

A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. Negyedik kötet. A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején 1907—1918. Második rész 1914—1918 (Ism. *Vadász Sándor*) 150
Jemnitz János: A szocialista pártok és a háború. 1914—1918 (Ism. *Mucsi Ferenc*) 152
Molnár János: A Nagybudapesti Központi Munkástanács (Ism. *Pintér István*) 154

Kelet-Európa 1789—1900. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 4. köt. (Szerk. Niederhauser Emil), (Ism. *Palotás Emil*) 157
N. N. Vinogradov: Frakcii kommunisztov v szovetah 1918—1920 (Ism. *Iván Géza*) 159
Československo a Juhoslavia. Z dejín československo—juhoslovanských vzťahov (Ism. *Kovács Endre*) ... 161
Andrei Oţetea: Renaşterea şi Reforma (Ism. *Makkai László*) 163
Witold Kula: Problemy i metody historii gospodarczej (Ism. *Besnyő Miklós*) 164
Walter Ullmann: The Individual and Society in the Middle Ages (Ism. *Hont István*) 168
Gabriel Kolko: Wealth and Power in America. An Analysis of Social Class and Income Distribution (Ism. *Berend T. Iván*) 172
David Riesman: A magányos tömeg (Ism. *Pál Lajos*) 175
Robert Arthur Humphreys: The Royal Historical Society 1868—1968 (Ism. *Frank Tibor*) 179
Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686—1708 (Ism. *Kállai István*) 181
Fenyő István: Haza és tudomány (A hazai reformkori liberalizmus történetéhez), (Ism. *Dénes Iván*) 184
Karsai Elek: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 183
Hunyady György: Tanulók történelmi alapfogalmainak vizsgálata (Ism. *Benczédi László*) 188
Budapest történetének bibliográfiája. VI. köt. Kultura (Ism. *Szilágyi János*) 190

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok 192

FIGYELŐ

Bölönyi József: Pihent szemmel — az olvasó érdekében. V. 208

KRÓNIKA

Fekete Lajos 1891—1969 *(Sinkovics István)* 219
A Magyar Történelmi Társulat hírei 221
Az Engels-évforduló tudományos konferenciái a Szovjetunióban (1970 október—november). *(Jemnitz János)* 228
Tudományos ülésszak Moszkvában a Párizsi Kommün 100. évfordulóján *(Jemnitz János)* 230
150 éve született Engels Frigyes. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban *(Pál Lajos)* 232
Fiatal kutatók konferenciája Debrecenben *(Veliky János)* 235
Beszámoló Farkas Dezső kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Stier Miklós)* 236
Képmelléklet: Friedrich Engels 1820—1895 (Összeállította: *Stemler Gyuláné*) 232

Berend T. Iván — Ránki György

Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához

A XIX. század második felében kibontakozó és önálló tudományággá izmosodó gazdaságtörténeti disciplinán belül úgyszólván kezdettől fellépett az egyetemes gazdaságtörténetírás igénye is. A tudományág kibontakozását meghatározó német gazdaságtörténeti iskola fejlesztette ki ettől az időtől az Allgemeine Wirtschaftsgeschichte-nek, vagy a Weltwirtschaftnak azt a koncepcióját, mely sokáig, úgyszólván a második világháborúig dominált a világ, vagy Európa gazdaságtörténetét vizsgáló munkákban. Anélkül, hogy tudománytörténeti vizsgálódásokba bocsátkoznánk, csupán a szemlélet jellegét, lényegét kívánjuk dokumentálni. Úgy véljük, rendkívül jellemző és kifejező az egyetemes gazdaságtörténeti kutatás egyik kiemelkedő kutatójának, J. Kulischernek híres, először 1928-ban kiadott Allgemeine Wirtschaftsgeschichte c. nagyjelentőségű munkájának metodológiai felfogása, amit könyve előszavában a szerző a következőképpen fogalmaz meg:

Ábrázolásomban arra törekedtem, hogy elsősorban a gazdasági élet történetét adjam és ne csupán a gazdasági viszonyok történetét, valamint hogy az általánost, a tipikusat, a vezető nyugati népek közös vonásait állítsam előtérbe, és csak amennyiben erre feltétlenül szükség volt, akkor tértem el ettől a vezérelvtől. A módszer általános elterjedtségét mutatja, hogy 1930-ban megjelent A. Birnie: An Economic History of Europe c. munkája is. Hadd idézzük valamelyest hosszabban a szerző különlegesen jellegzetes megállapítását könyve előszavából:

A világos ábrázolás kedvéért azokat a tényeket és eseményeket, amelyek nem esnek egybe az események fő áramlatával, vagy elmellőztem, vagy viszonylag igen röviden tárgyaltam. Véleményem szerint egy korszak jellegét elsősorban uralkodó intézményei és tendenciái határozzák meg, s az ezektől eltérő események, bár nem lehet őket teljesen figyelmen kívül hagyni, nem zavarhatják a kialakult kép főbb kontúrjait. Ez az indokom, hogy az olvasó figyelmét elsősorban Nyugat-Európa iparosodott országaira irányítom, ahol a korszak gazdasági tendenciáinak jellege a legvilágosabban megmutatkozik. . . Kétségtelen, hogy Skandinávia és a mediterrán népek anyagi fejlődése szintén bír érdekességgel, de bizonyos mértékig kívül esik a gazdasági fejlődés fő áramlatán. Ezért alaposabb tárgyalása nemcsak túlságosan megnövelné e könyv terjedelmét, de azzal a veszéllyel járna, hogy hamis benyomás keletkezhetnék az európai gazdaságtörténet utolsó szakaszában működő erők viszonylagos jelentőségéről és súlyáról.

Korábbi, vagy később megjelent munkákból hosszan sorolhatnánk a hasonló álláspontokat. Az egyetemes gazdaságtörténet értelmezése kevés kivétellel H. Cunow 1926-ban megjelent Allgemeine Wirtschaftsgeschichte összefoglalása például azon ritka kivételek közé tartozik, melyek az egyetemességet összehasonlíthatatlanul szélesebben értelmezték — a fejlődés fő útját

járó, a világgazdaságban döntő szerepet játszó vezető országok gazdaságának összességét jelenti. A többi területet vagy lényegtelennek tekintették a világ gazdasági fejlődésének egyetemessége szempontjából, avagy egyenesen a fő folyamatok megértését inkább zavaró, mint elősegítő sajátosságként kezelték, és ezért az egyetemes gazdaságtörténeti összefoglalásokból jórészt kihagyták.

Az egyetemes gazdaságtörténet uralkodó értelmezésével szemben új metodológiai törekvés és fejlődés indult meg M. Bloch fellépésétől. A neves francia történész 1928-ban a Revue de Synthèse lapjain megjelent híres tanulmányában az összehasonlító történeti módszerben jelölte meg a világtörténet megismerésének mélyebb lehetőségeit, azt a módszert, ami képes az általánost és az egyedit megkülönböztetni, a fejlődés tényleges sajátosságait kiemelni, s ugyanakkor érdemleges elemzési kérdéseket megfogalmazni. Az összehasonlító módszer tehát az egyetemes gazdaságtörténet új értelmezésének kiindulása, amennyiben korántsem elégszik meg a fő utak, vagy tipikusnak nevezett folyamatok ábrázolásával, hanem éppen a különböző utak és típusok megkülönböztetésével és összehasonlításával (tipizálás), valamint kölcsönös egymásrahatásával törekszik teljesebb egyetemesség megragadására. Az összehasonlító módszer azonban csak a második világháború után, főként az ötvenes évektől honosodik meg, nyer valóban polgárjogot a gazdaságtörténeti kutatásban. Akkor, amikor a modern közgazdasági vizsgálatok, főként a növekedési elméletek fokozottabban alkalmazták a történelmi szemléletet. Az ötvenes évek témakörhöz kapcsolódó amerikai gazdaságtörténeti viták nagyjából a Bloch-i metodológia és az új közgazdasági elméletek kettős ösztönzéséből merítettek.

Mindezen folyamatokkal egyidőben játszódik le, s a második világháború után, majd különösen a dogmatizmusból való kibontakozás ötvenes évek második felétől előrehaladó folyamatával jut jelentős állomásához a marxizmus történetszemléletéből a gyakorlati marxista gazdaságtörténeti komparatisztika kialakulása. A marxista történetfilozófia rendszerében ebben az összefüggésben különösen - fontos szerepet játszó megkülönböztetés a történeti folyamatok általános, sajátos és egyedi menetéről már a marxizmus jegyében fogant első gazdaságtörténeti elemzések is az összehasonlító módszer fontos elemeit tartalmazta. Lenin korai gazdaságtörténeti munkássága, az orosz kapitalizmus sajátosságainak vizsgálata, a mezőgazdaság ún. amerikai és porosz útjának megkülönböztetése nemcsak lényeges kelet-európai fejlődési sajátosságok feltárását jelentette, de általános metodológiai értéket is megtestesít. Ez az elméleti kiindulás az ötvenes évek második felében, főként a sajátos kelet-európai folyamatok gazdaságtörténeti vizsgálata kapcsán új értelmezésű egyetemes gazdaságtörténeti kutatások indítékává vált.

1960-ban a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság első stockholmi kongresszusán, melynek összehívásában, alapító gondolatában önmagában is fontos szerepet játszott a komparatív vizsgálat igénye, már érvényre juthatott az egyetemes gazdaságtörténet korszerűbb értelmezése és térhódításának égető szükséglete.

Az elmúlt évtized nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusai és különböző konferenciái ezután egyre inkább ezen új típusú összehasonlító analízis színtereivé és az új típusú Allgemeine Wirtschaftsgeschichte kialakulásának kilométerköveivé váltak.

Az egyetemes gazdaságtörténet mai értelmezésében tehát az egyetemesség már egészen mást jelent, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

Az egyetemesség a XIX. században és sokáig a XX. században is általában és lényegében a fejlett Nyugat-Európát és Amerikát jelentette csupán. Ebben a világképben az Európán kívüli területek legfeljebb mint a fejlett országokhoz kapcsolódó gyarmatok jelentek meg, s még Európa elmaradott keleti területei is kívülrekedtek.

A második világháború után kibontakozó világgazdasági fejlődési tendenciák érthetően forradalmasították ezt a világképet. Kelet-Európa hatalmas politikai-társadalmi-gazdasági átalakulása, szocialista útra lépése különösen felkeltette az érdeklődést e térség országai iránt, beleértve gazdaságuk modernkori történetét is. A gyarmati rendszer robbanásszerű szétbullása és az annak nyomán meginduló folyamatok az egyetemes kategóriájába egyre inkább bevonták az ázsiai, afrikai földrészt, általában az ún. fejlődő országokat is. Ha a századforduló körül fellendülő egyetemes gazdaságtörténet tehát az esetek túlnyomó többségében a legutóbbi időkig nemcsak egyoldalúan Európacentrikus volt, de általában csupán a legfejlettebb gazdasággal rendelkező nyugat-európai és amerikai országok összefoglaló gazdaságtörténetének előadására korlátozódott, amiben a többi országok legfeljebb néhány illusztratív adattal szerepeltek, akkor a modern világkép jegyében születő egyetemes gazdaságtörténet iránt már egészen más igények támaszthatók.

Az egyetemesség fogalmának ezen kitágulásával azonban az egyetemes gazdaságtörténet metodológiai problémái rendkívül bonyolulttá váltak. A világ gazdasági fejlődésének néhány vezető ország klasszikus fejlődési útjával való azonosítása tulajdonképpen mindég is vitatható volt, a jelenben pedig anakronisztikussá vált. Ugyanakkor azonban létezhet-e az egyetemesség valódi értelmében a föld népének, országainak összességére kiterjedő egyetemes gazdaságtörténet? Pontosabban: megoldható-e módszertanilag művelése? E kérdések nyilvánvalóan magukban hordják a tagadó választ. Hogyan értelmezzük akkor végül is az egyetemességet és milyen metodológiai megoldásokat keresünk a jelenleg uralkodó tisztázatlanság, sokértelműség és megoldástalanság zűrzavarában? A válaszadásra egyetlen tanulmány aligha vállalkozhat. Mégis talán általános érvényű adalékokkal szolgálhat, ha éppen az egyetemességbe csak legutóbb beleértett Kelet-Európa gazdaságtörténeti kutatása alapján közelítjük meg az egyetemes gazdaságtörténet értelmezésének és módszertanának problémáit.

*

1. Ha historiográfiai vizsgálódásainkat csupán a Kelet-Európára vonatkozó egyetemes gazdaságtörténeti munkákra korlátoznánk, akkor feladatunkat majdhogynem megoldottnak is tekinthetnénk. Összefoglaló Kelet-Európa gazdaságtörténet ugyanis mindezideig nem jelent meg, s a különböző gyűjteményes kötetekből is hiányzott bármiféle összefoglaló igényű tanulmány Kelet-Európáról. Az Európa gazdaságtörténetek hatalmas és értékes irodalmában a legutóbbi évekig terjedően sem találhatunk kísérletet a modernkori Kelet-Európa-i fejlődés bemutatására, s legfeljebb az orosz fejlődés ábrázolása kapcsolódott mind általánosabb gyakorlatként az európai fejlődés vizsgálatához. Utalhatunk pl. a Cambridge Economic History of Europe hatodik kötetére, melyben két Oroszországot tárgyaló tanulmány is helyet kapott, míg a többi kelet-európai országra legfeljebb néhány utalással találkozhatunk, főként D. Landes tanulmányában és demográfiai vonatkozásokban. A legutóbbi években megjelent Allgemeine Wirtschaftsgeschichték közül talán a legszéle-

sebb területi értelmezésben készült munka, W. Treue vállalkozása sem nyújtott többet, mint az orosz fejlődés mellett az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati területeinek tárgyalását.

Ha az összefoglalásokból tehát mindezideig ki is maradt Kelet-Európa, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne történtek volna kísérletek a mindenkori kelet-európai fejlődés összegezésére, sajátosságainak megragadására. E kísérletekre azonban nem a hagyományos világgazdaságtörténeti munkák keretében került sor, hanem esszé jellegű tanulmányokban, vagy ágazati kérdéseket vizsgáló monográfiákban. Ezeknek száma egyre nagyobb. Csupán jellegük demonstrálásának igényével hadd utaljunk az állam speciális kelet-európai szerepének felvetésére. A. Gerschenkron és N. Spulber tanulmányaiban, a külföldi tőkebefektetések és tőketevékenység vizsgálatára H. Feis és R. Cameron monográfiában, a nagyszámú kelet-európai agrártörténetre E. Moore összehasonlító gazdasági demográfiájára, a Zagoroff Végh – Blimovich szerzői kollektíva összehasonlító, rövid periódusra vonatkozó kelet-európai agrártörténetére, Niederhauser Emil kutatásaira a kelet-európai jobbágyfelszabadításokról, A. Basch speciális témát felölelő, a délkelet-európai náci német gazdasági penetráció történetét tárgyaló könyvére stb. Hasonló igényű monográfiák és tanulmányok még nagyobb számmal láttak napvilágot a második világháború utáni kelet-európai átalakulásról, a szocialista fejlődésről. J. Marchevszkinek a kelet-európai tervgazdálkodásról írott munkája, N. Spulber monográfiája mellett számos történeti és méginkább közgazdasági igényű vizsgálódást vázolhatnánk fel.

Az egyetemes gazdaságtörténet tárgykörébe vágó, eddig említett tanulmány típusok, ha nem is léptek tehát fel a szó valódi értelmében az általános összefoglalás igényével, s összegező Kelet-Európa gazdaságtörténet helyett a kelet-európai gazdaság egyik vagy másik aspektusának megragadására, s általában rövidebb történeti korszakban való ábrázolására vállalkoztak csupán, mégis az egyetemes oldaláról közelítettek a jelenségekhez. Nem rekeszthetők azonban ki teljesen a vizsgálódás köréből az egy-egy ország történetére korlátozódó, nemzeti keretek közé zárt kutatások sem. Ebben a vonatkozásban természetesen nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy az egyetemes történelem a modern korban nemzetek történetének részeiből áll össze szerves egésszé, vagyis, hogy a nemzeti keretekre korlátozódó gazdaságtörténeti kutatás egyben az egyetemes gazdaságtörténet művelése is. Mindazokat a munkákat, vagyis a gazdaságtörténeti könyvek és tanulmányok túlnyomó többségét, melyek kizárólagos nemzeti aspektusban készültek, ki kell zárnunk vizsgálódásunk köréből. Csakhogy a nemzeti gazdaságtörténeti vizsgálatok nem egyszer a múltban, s még gyakrabban a jelenben egyre határozottabban tekintenek ki a nemzeti határok keretei mögül és az egyes országok gazdaságának vizsgálatára koncentrálva a sajátosan nemzeti vonásokat éppen a nemzetközi összehasonlítás segítségével igyekeznek kimunkálni; más szavakkal a nemzeti gazdaságtörténetet az egyetemes folyamatokba ágyazva vizsgálják. Ez az összehasonlító módszer különösen gazdag eredményekre vezetett a XV—XVIII. századi kelet-európai agrártörténeti kutatásokban (Pach Zsigmond Pál, W. Kula, Mączak, Małowist, G. Heitz stb.), de a modernkori vizsgálatokra is egyre nagyobb hatással van. Elegendő utalni az 1965. évi müncheni, de különösen az 1967. évi bloomingtoni gazdaságtörténeti kongresszusok anyagára. Utóbbi esetében a legtöbb szekció munkáját, s közöttük pl. a XX. századi ipari struktúraváltozásokat elemző szekció előadásait is az össze-

hasonlító módszer hatotta át. Egyes könyvek vagy tanulmányok felsorakoztatása ebben az összefüggésben feleslegesnek tűnik, hiszen ma már a tanulmányok jelentős része legalábbis kísérlet az összehasonlító elemzésre. Igaz ugyanakkor, hogy a modernkori kelet-európai gazdaságtörténet tárgykörében ilyen módszerrel írott és eredményesnek ítélhető nagyobb monográfiáról még aligha adhatunk számot.

II. Kíséreljük tehát meg összegezni a modernkori kelet-európai gazdaságtörténeti irodalom tanulsága alapján, hogy az eddigi egyetemes gazdaságtörténet-írás milyen módszertani tanulságokkal szolgál.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az egyetemes gazdaságtörténet témakörébe vágó munkák metodológiailag három csoportba sorolhatók. Az elsőbe sorozzuk azokat a főként gyűjteményes tanulmánykötéteket, de nem egyszer egyetlen szerző által készített összefoglaló munkálatokat, amelyek különböző országokra vonatkozó tanulmányok (vagy fejezetek) egymásmellettiségével képviselik az egyetemességet.

A második csoportba sorolhatók az egyes gazdasági jelenségek több országra vonatkozó, egységes, együttes vizsgálatán alapuló munkák.

A harmadik csoportot végül a következetesen összehasonlító módszerrel feldolgozott nemzeti történetek alkotják.

1. Az első csoportba sorolt munkák az egyetemes gazdaságtörténet művelése szempontjából különösen széles elterjedtségük miatt érdemelnek nagy figyelmet. Az elterjedtség pedig nyilvánvalóan következik e módszer előnyös lehetőségeiből: egyetemes gazdaságtörténeti munka készülhet ilyen módszerrel tanulmányok egyszerű egybekapcsolása útján. Lehetőség nyílik különböző (sőt különböző nemzetiségű) szerzők együttes munkájára és nem kevésbé az egyes országokra rendelkezésre álló sokszor gazdag nemzeti irodalom szintetizálásából származó írások egymásmellé illesztésére.

A különböző országokat tárgyaló tanulmányok (vagy fejezetek) egymásmellettisége önmagában is hasznos történetszemléleti horizont bővülését eredményezi, hiszen lehetővé teszi ugyanazon korok és történeti folyamatok párhuzamos áttekintését. Ez esetben, még ha az egyes fejezetek (vagy tanulmányok) nem is épülnek kölcsönösen egymásra, mégis feldolgozzák a hasonló korszakra vagy folyamatokra rendelkezésre álló ismeretanyagot, lehetővé teszik az egybevetést, a hasonlóságok vagy különbségek felismerését, más szóval a továbblépés, a szintetizálás és azon belül a tipizálás lehetőségét. Ezek az előnyök annál egyértelműbbek, minél határozottabban érvényesül az átgondolt szerkesztői koncepció, minél inkább sikerül hasonló vizsgálódási módszert, összehangolt témafelfogást érvényesíteni az egyes országok gazdasági történetének feltárásában és tárgyalásában.

A módszer hasznossága azonban egy pillanatig sem feledtetheti, hogy az ilyen típusú munka még tulajdonképpen nem igazán összefoglaló és egyetemes, hanem csak az egyetemes gazdaságtörténet előzménye: igazán egyetemessé csak az olvasó fejében, vagy a további szintetizálás eredményeként alakulhat át.

2. A második csoport jelentősége összehasonlíthatatlanul nagyobb. Egy-egy gazdaságtörténeti jelenség valóban egyetemes vizsgálata már megragadja a feladat lényegét: különböző országok és területek egymásrahatását, összekapcsolódásának lehetőségét. A nemzeti keretek közé zárt vizsgálódás elkerülhetetlenül beszűkülő korlátai leomlanak, az egyes folyamatok valóságos egyetemességükben jelennek meg, s a nemzeti fejlődés problémái sokszor új megvilágításba kerülnek.

Az egyes gazdasági jelenségek több országra vonatkozó, egységes vizsgálata az egyetemes gazdaságtörténet feltárásának újabb és nagy lehetőségeket magában rejtő módszere, ami mélyreható elemzésre ad módot, s hozzájárul az egyszerű deskripció vonzásának elhárításához. Az egyetemes gazdaságtörténet tehát semmiképpen sem művelhető ilyen részterületi mélyfúrások nélkül.

Ugyanakkor nem téveszthető szem elől, hogy az egyes folyamatok és rövidebb periódusok egyetemes kutatása sem merítheti ki az egyetemes gazdaságtörténet kategóriáját, mivel két szempontból is hiányzik egyetemessége: Egyrészt ritkán alkalmas hosszú folyamatok, nagyobb történelmi periódusok átfogó vizsgálatára, de méginkább: egy-egy gazdaságtörténeti mozzanatot megragadva nem tudja a gazdasági fejlődés egészét, a különböző folyamatok egységét, s ezen keresztül az egyetemes vizsgálódás egyik leglényegesebb követelményét, a fejlettségi szint, a fejlődési utak mélyreható összehasonlítását elvégezni.

3. A harmadik csoportba tartozó munkák jellegükből adódóan nem tekinthetők az egyetemes gazdaságtörténetírás részének; amennyiben nemzeti keretek között mozognak. Módszertanilag mégis rendkívül fontos kérdéssel állunk szemben; ha egy-egy ország gazdaságtörténetére irányuló kutatás ugyanis nem lép fel az alapos összehasonlítás igényével, akkor az egyetemes gazdaságtörténet számára csak forrásanyagot, az építkezéshez használható téglát szolgáltat és semmi többet. Ha viszont ugyanez a kutatás beható nemzetközi összehasonlítás szemléleti és módszertani jegyében folyik, akkor módszertanilag mégis az egyetemes gazdaságtörténet tárgyköréhez tartozó munkálatról van szó. Ez utóbbi esetben ugyanis az egy-egy országra vonatkozó kutatásra nem mint önálló egység kiszakított vizsgálatára kerül sor, hanem mint az egyetemes gazdaságtörténet valamely nagyobb egysége részének tanulmányozására. A nemzeti történet önmagában állóból résszé válik, a kutató máris tipizál, összehasonlít, rangsorol, általános törvényszerűségek érvényesítését konstatálja és sajátosságokat fedez fel. Más szavakkal: ugyanazt az egységet mint az egyetemes gazdaságtörténet részét tanulmányozza. Ez esetben viszont — az előbbi hasonlatnál maradva — nem téglát és nyersanyagot, hanem egész előregyártott elemeket, félgyártmányokat ad beépítésre az egyetemes gazdaságtörténet épületéhez.

III. A historiográfiai vizsgálódás alapján leszűrhető előbbi három módszer-típus az egyetemes gazdaságtörténet művelésének nyilvánvalóan használható és eredményes formája. Az előrehaladást a jövőben is elsősorban ezen módszerek alkalmazásától várhatjuk. Mégis bizonyos, amint azt minden esetben le is szögeztük, hogy az említett módszerek külön-külön és együttesen sem elegendőek az egyetemes gazdaságtörténet művelésével összefüggő feladatok maradéktalan megoldására. Az egyetemesség valamilyen formában mindenképpen csorbát szenved: amennyiben a gazdasági struktúrák és fejlődés egyetemességét kutatja, akkor — az első és harmadik módszer-típus esetében – nem tudja az egyetemességet átfogni területi-földrajzi értelemben. Amennyiben egy-egy gazdasági folyamat egyetemességét vizsgálja szélesebb területi egységben, annyiban a vizsgált folyamatot kiszakítja a gazdaság egyetemes kontaktusából. A fenti módszerek másik gyengéje, hogy segítségükkel vagy tipizálni lehet a fejlettségi szintet és utat (egymáshoz hasonlítva, szintkülönbségeket konstatálni és út-eltéréseket ábrázolni), vagy a különböző országok és területek egymásrahatását, gazdasági folyamatainak összefüggését

lehet megragadni (pl. nyugati tőkekivitel hatása Kelet-Európában). Nem lehet azonban a szó valódi értelmében vett egyetemes gazdaságtörténetet alkotni, ami egyetemes a gazdasági folyamatok komplex vizsgálata, egymásrahatása és összessége értelmében, de ugyanakkor az egyetemesség földrajzi területi vonatkozásában is. Egyetemes gazdaságtörténetét, ami megragadja a fejlődés klasszikus útját, ami kimutatja a sajátost, az eltérő típusokat, ami tehát tipizál, és egyidejűleg tárja fel a különböző fejlődési típusok egymásmellettiségének összefüggéseit, interdependenciáját, egymásrahatásait.

Ezt a módszert az eddigi gazdaságtörténeti irodalom még nem termelte ki, s dolgozatunk elengedhetetlen feladata, hogy állást foglaljon e módszer lehetőségeit illetően.

Feleslegesnek tartjuk, hogy újabb érvekkel próbáljuk meggyőzni azokat a hallgatóinkat, akik szkepszissel fogadják magát az általánosítás és tipizálás igényét, akik tagadják az általános törvényszerűségek kutathatóságát. Akik ilyen szemlélettel közelítenek az egyetemes gazdaságtörténetíráshoz, azok szemében nem is lehet másról szó, mint számtalan nemzeti történet összefűzéséről, de semmi esetre sem valamiféle koherens egységről. A rendelkezésre álló rendkívül korlátozott terjedelem keretei között aligha tudnánk a sok évtizedes vitához bármi újat is hozzátenni. Meg kell tehát elégednünk álláspontunk hangsúlyozásával, az általánosítás és törvényszerűségek kutatásának lehetőségéről alkotott felfogásunk leszögezésével. Ezek alapján a továbbiakban a módszertani problémákra összpontosíthatjuk figyelmünket. Hogyan lehet az előzőekben jelzett ideális célt, minden szempontból egyetemes gazdaságtörténeti általánosítást elvégezni?

Ha abból indultunk ki, hogy az eddigi kutatások még nem hozták létre az egyetemes gazdaságtörténet ideálmódszerét, azonnal hozzá kell tennünk, hogy változatlanul a modern kori kutatásokról van szó, ami ebben a vonatkozásban lényeges disztinkció. Nyilvánvalóan egészen mást jelentett ugyanis a világgazdaság fogalma pl. a XIII. században, megint mást a XVI. században és gyökeresen mást a XIX—XX. századokban. Míg a korábbi századokra vonatkozóan nem lehet kizárni a sikeres, vagy többé-kevésbé sikeres egyetemes gazdaságtörténeti vállalkozásokat, addig a modern kor vonatkozásában sikeres megoldásról még nem beszélhetünk. Mindez egyáltalán nem azt jelenti, hogy ne történtek volna rendkívüli jelentőségű általánosítási kísérletek. Marx, aki a tőkés gazdaság anatómiáját és nem annak történetét kívánta feldolgozni, aki a társadalmi formációk elméletében a fejlődés absztrakt modelljét dolgozta ki, ha következetesen történeti módszerrel is, de közgazdasági igénnyel oldotta meg a maga elé tűzött feladatot. Azóta minden jelentősebb törekvés legyenek eleve közgazdasági indítású növekedési elméletek, vagy Rostow történeti fejlődési szakaszteóriája —, amely a történeti fejlődés általános és világméretekben egyetemes fő vonásait igyekezett megragadni, elkerülhetetlenül távolodott a tényleges gazdaságtörténeti folyamatok megrajzolásától és az absztrahált közgazdasági modell irányába tolódott el, alapos és szenvedélyes kritikákat váltva ki a történeti valóság szembesítése talajáról.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a modernkori egyetemes gazdaságtörténet művelése, amennyiben valóban a legszélesebb értelmi egyetemesség megragadására törekszik nemcsak egyes szerzők véletlenszerű eredményében, de úgyszólván elkerülhetetlenül és általában magában hordja a végső közgazdasági modellek absztrakciója irányában való eltolódás „veszélyét". Ha egyál-

talán nem is tartjuk veszélyesnek természetesen az ilyen fajta kisiklást, sőt különleges jelentőséget és elméleti értéket tulajdoníthatunk neki, ami nélkül a történeti elemzés majdnem lehetetlen lenne, mégis egyértelműnek látszik, hogy a végső közgazdasági általánosítás nem lehet azonos az egyetemes gazdaságtörténeti általánosítással, hogy két, ezer szállal összekapcsolódó, de mégis különálló stúdiumról van szó.

Találhatunk-e azonban egyáltalán olyan módszert, mellyel elkerülhető, hogy az egyetemes gazdaságtörténet általánosítása absztrakt közgazdasági modellé váljék, de ugyanakkor mégis elvégezhető legyen a gazdaságtörténeti folyamatok komplexitása és a föld területi egyetemessége követelményeiből kiinduló általánosítás?

A megoldást a regionális összehasonlítás módszerében látjuk. Erre tettünk kísérletet a XIX—XX. századi Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténetét tárgyaló monográfiánkban. Kísérletünk főbb módszertani elveinek összegezésével szeretnénk az alábbiakban kifejteni elgondolásainkat a regionális összehasonlítás lehetőségeiről és jelentőségéről.

Mit értünk mindenekelőtt az összehasonlítás bázisát képező régió alatt? Egy-egy régió nagyobb területi egység, melynek keretében nem egyszer több ország vagy birodalom helyezkedik el, sok vonatkozásban hasonló földrajzi-természeti meghatározottságok között, sok vonatkozásban hasonló politikai hatások és befolyások szférájában. Mégis az egyes régiók jellegét elsősorban történelmi tényezők határozzák meg. Történelmi folyamatok, melyek a földrajzi-természeti és politikai összekapcsolódások áttételein keresztül érvényesülnek, s melyek évszázadok során a fejlődés lényeges hasonlóságait, közös, vagy rokon törvényszerűségeit alakítják ki. A konkrét történeti elemzés lehetővé teszi a történeti hasonlóságokat mutató és összekapcsolódó régiók többékevésbé pontos elhatárolását. A XV—XVIII. századra vonatkozó kutatások hívták fel leghatározottabban a figyelmet Közép- és Kelet-Európa sajátos gazdaságtörténeti különállására, elkanyarodására az európai fejlődés általános tendenciáitól. A XIX—XX. századra vonatkozó kutatások alaposan megerősítik a közép- és kelet-európai régió elkülönített vizsgálatának indokát.

Kelet-Európa közvetlen szomszédsága az ázsiai területekkel és elszigeteltsége a nagy világtengerektől a világtörténelem XV. század végétől meginduló nagy fordulatától sajátos történeti körülmények kiindulásává válik. Míg előzetesen, ha lemaradva is, de követte a fejlődés élvonalában haladó nyugat-európai régió gazdasági fejlődési útját, ez időtől már késedelmesen sem követhette azt. Míg Amerika felfedezése, a világkereskedelmi útvonalak eltolódása és a kereskedelem szerkezetének átalakulása hatalmas lökést ad a nyugati fejlődésnek és a modern tőkés átalakulás folyamatait indítja meg, addig Kelet-Európa országai e fejlődés periferiájára kerülnek, az iparosodó Nyugat agrár függvényeivé válnak, s a jobbágyrendszer másodvirágzása következik be. Míg a polgárosodó Nyugaton a centralizált államhatalom fejlődik ki s telítődik egyre inkább modern nemzeti tartalommal, addig az elkanyarodó Kelet török és mongol hódítások hatására jórészt elveszíti az önálló államiság lehetőségeit. Ilyen történelmi bázison a XVIII. század végétől meginduló, s a XIX. század első két harmadában kiteljesedő ipari forradalom, mely a kontinens nyugati felét néhány évtized leforgása alatt ipari jellegűvé alakította át, Kelet-Európában nemcsak 50—100 évvel elmaradt, de nyugati értelemben soha sem játszódott le: a nyugat—keleti egymásrahatások nyomán ugyan a XIX—XX. század fordulója körül lejátszódik, vagy megindul a modern gaz-

dasági átalakulás a Keleten is, de nem tudja maradéktalanul szétzilálni a megcsontosodott agrárstruktúrát és túlsúlyt. Közép- és Kelet-Európa országai többségükben sajátos közepesen fejlett, vagy az elmaradottságból még alig kimozduló gazdasági struktúrával léptek századunkba, ami gyökeresen új utak keresésére ösztönözte őket jelenünkben.

Vázlatszerűen ezek a folyamatok adják meg Közép-Kelet-Európa történelmi egységének tartalmát, s teszik lehetővé, hogy a gazdaságtörténeti vizsgálódás szempontjából regionális egységként legyen kezelhető. A regionális egység azt jelenti, hogy a térség gazdaságtörténetének feltárása során a régio egészére jellemző gazdasági folyamatokból indulhatunk ki. Nem elsősorban az egyes országokat vizsgáljuk, hanem a térség országainak összességére jellemző folyamatokat. A modernkori Közép-Kelet-Európa példáján: a jobbágyi viszonyok felszámolásának és a modern tőkés mezőgazdaság kialakulásának folyamatát, az infrastruktúra kiépülésének és a bank-rendszer születésének sajátosságait, az állam és a külföldi tőke szerepét az iparosodásban, az ipari forradalom általános sajátosságait.

Ez a regionálisan egységes vizsgálati módszer természetesen azonnal felveti a nemzeti különbségek, a nemzethatárokból adódó eltérések nagy súlyú problémáját. Olyan ellenérveket szolgáltat az egységes vizsgálati módszer ellen, ami még az általánosítás igényével fellépők körében is erős aggályokat kelt. A. Gerschenkron pl. nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a XIX. század második felétől különös jelentőségre emelkedő nemzeti fejlődés, a politikai hatalom és az államhatárok kérdése, s mindaz, ami ezzel összefüggésben áll, erősen egyedivé teszi az egyes országok fejlődését és akadályt állít a regionális általánosítás útjába. Az ilyen jellegű érvelés természetesen számos igaz, indokolt aspektust tartalmaz. Ennek ellenére túlértékeli a nemzeti keretek jelentőségét (részben talán az állam szerepének túlhangsúlyozása révén). A regionális vizsgálati egység mellett érvelve mindenekelőtt arra hivatkozhatunk, ami a módszer gyakorlati használhatóságát és történetiségét megalapozza: a regionális általánosítás, a gazdasági folyamatok egységes vizsgálatából való kiindulás egyáltalán nem ellentétes az országonkénti eltérések és egyedi vonása figyelembevételétől. Az egyes folyamatok áttekintése ugyanis a régión belül országonként történik, ami lehetőséget nyújt a sajátos mellett az egyedi feltárására is. Éppen az egyes gazdasági folyamatok konkrét történeti vizsgálata alapján vált meggyőzővé és bizonyítottá, hogy az agrárfejlődéstől a bank-rendszer és közlekedés kiépítésén keresztül a külföldi befektetések problémáiig a közép- és kelet-európai térség országainak számos alapvető hasonlósága mellett a különbségek és eltérések is meglehetősen egységesen jelentkeznek és önmagukban is tipizálhatók. A gazdasági fejlődés legfőbb folyamatainak hasonlósága ellenére ugyanis a térségen belül világosan elkülöníthető kisebb fejlődési csoportok (alrégiók) képezhetők, az osztrák – cseh területek, az orosz – lengyel – magyar fejlődési vonal és a balkáni típusú út sajátosságai indokolják a közép- és kelet-európai régió ezen hármas belső tagolását. (Korántsem zárva ki az alrégiókon belül is jelentkező eltéréseket, az átmeneteket, amit pl. Románia képvisel világosan felismerhetően az orosz – lengyel—magyar és a balkáni típus között stb.)

E különbségek feltárása és bemutatása, ami a regionális összehasonlítási módszer alapján válik igazán lehetségessé, ugyanakkor nem teszi indokolatlanná, hogy a térség világgazdaságban elfoglalt helyének alapvető azonosságát, fejlődésének minden más régiótól eltérő közösen sajátos vonását állítsuk a

regionális vizsgálódás középpontjába. Ez az általánosítás jelöli ugyanis elsősorban meg Közép- és Kelet-Európa sajátos arculatát és a világgazdaság egységében elfoglalt sajátos pozícióját. Ez teszi a régiót világosan beilleszthetővé az egyetemes folyamatok rendszerébe.

S ezen a ponton jutottunk el a regionális összehasonlítás egyik legfontosabb módszertani problémájához, a különböző régiók összehasonlításának kérdéséhez.

Ha ugyanis egyes régiókat kutatunk, akkor elkerülhetetlen a régiók összehasonlítása. Még az összehasonlítás tudatos szándéka és törekvése nélkül is szükség van hallgatólagos mércékre, viszonyításokra, melyek minden értékítélet mögött meghúzódnak. A gazdaságtörténeti munkák szemléletének gyakorlatában kimondva, vagy kimondatlanul úgyszólván általános az összehasonlítási mércét a fejlődés élvonalában haladó, legfejlettebb országok útjában meghatározni, s minden mást, lemaradót és elmaradottat ehhez viszonyítani, ennek alapján értékelni. Ebből adódott, hogy az elmaradottság különböző fokán álló régiók gazdasági szintjének értékelésekor nem egyszer a kvantitatív tényezők domináltak: a különbségeket az összehasonlítók főként abban látták, hogy az elmaradottabb terület (vagy ország) 50 100 200 év lemaradást mutat a legfejlettebb területekhez (országokhoz) képest. Ebben az ítéletben gyakran kimondatlanul is bennfoglaltatik a lemaradás egyoldalú mennyiségi értelmezése, az a perspektíva is, hogy a lemaradott terület 50 100 200 év múlva jut el a legfejlettebb által reprezentált szintre. Sokkal egyértelműbben jut kifejezésre az az álláspont egy-egy gazdasági jelenség megítélésében: az elmaradott régió országaiban valamely gazdasági ágazat akkor fejlett, ha hasonlít a vezető régió hasonló ágazatok szintjéhez, akkor sajátos, ha valamiben eltér attól stb.

Végül is mindez olyan fejlődési teóriát rejt magában, hogy az elmaradottabbak a fejlettebbek, az előttük járók példáját, útját követik. Az összehasonlítás ilyen szemlélete azonban már veszélyes, mert egyoldalú leegyszerűsítéseket idézhet elő. Igaz ugyan, hogy a fejlettebbekhez való viszonyítás és ezen belül a mennyiségi összemérés sok vonatkozásban indokolt, de korántsem kizárólagos. Indokolt, amennyiben a legfejlettebb régió a legtisztábban tartalmazza a fejlődés legbenső lényegének fő vonásait: a XIX XX. századi tőkés fejlődés, az ipari átalakulás és modernizálódás esetében az egyértelműen igaz Nyugat-Európára és az Egyesült Államokra. A legtisztábban fejezik tehát ki azokat a gazdasági jelenségeket, melyek így vagy úgy, de a későn jövők fejlődését is áthatják valamilyen formában. Nem lehet azonban kizárólagos, mert a későn jövők fejlődése mégsem az előttük járók útjának puszta végigkövetése, hanem történelmileg (és regionálisan) meghatározott utak végigjárása. Az elől haladók csoportja maga sem pusztán vonzó hatású példa, de egyben új feltételeket, körülményeket kiváltó tényező is. Az időbeni késés, az időközben kialakult új feltételek, a történeti meghatározottságok tehát ugyanazon folyamatok lényeges változásait idézhetik elő, egyes gazdasági folyamatok elmaradására, új jelenségek kialakulására vezethetnek. A regionális összehasonlítás esetében tehát korántsem elegendő a különböző régiókhoz való viszonyítás hagyományos formája, az elmaradottság szintjének megállapítására való törekvés, az egyes régiók pontos rangsorolása. Az egyes régiók sajátos történelmi útját kell feltárni, a régiók közötti fejlődési változat-különbségek vizsgálatát kell elvégezni. Csak az teszi lehetővé, hogy a regionális összehasonlítás legfőbb előnye érvényre jusson: hogy ne csak tipizáljuk az egyes régió-

kat és meghatározzuk fejlettségi hierarchiájukat (vagy akár fejlődési eltéréseiket), hanem mindezen keresztül eljussunk az egyes régiók valódi egymásrahatásának felismeréséig is. Annak a bonyolult kölcsönhatásnak a tisztázásához, hogy az egyidejűleg, egymásmellett létező, eltérő gazdasági szintet és jellegzetességeket képviselő régiók hogyan hatnak egymásra, hogyan és milyen irányban befolyásolják egymás útjait.

E módszer Közép- és Kelet-Európa modern gazdasági átalakítása ipari forradalom esetében lehetőséget nyújtott azon nézetek tarthatatlanságának bizonyítására, mely nézetek a térség egyik vagy másik országára vonatkozóan csupán időbeni lemaradást konstatáltak (hasonló folyamatok későbbi indulását és lezajlását vizsgálva és bemutatva), vagy éppen a lényegi, sőt időbeni azonosságot igyekeztek kimutatni. Kritikai vizsgálat alá lehetett azonban vonni azokat a nézeteket is, melyek a kelet-európai ipari forradalom belső sajátosságaira összpontosították figyelmüket, s az állam sajátos szerepét emelték ki. A regionális összehasonlítás módszere ugyanis lehetővé tette annak felismerését, hogy az ipari forradalom jelentős időbeni késése, lényeges belső sajátosságai mellett milyen szerepet játszott a folyamatokban Nyugat- és Kelet-Európa egymásra hatása. A nyugati ipari forradalom nyomán végbement ipari átalakulás hogyan indukálta az addig is agrárszállító Kelet mezőgazdasági forradalmát, az európai piacok igénye hogyan tette érdekeltté a nyugati kormányokat és vállalkozásokat a modern infrastruktúra kiépítésében a Keleten, s általában hogyan bontakozik ki a külföldi befektetések sajátos szerepe a kelet-európai modernizálásban. A regionális vizsgálat és a régiók közötti összekapcsolódás ábrázolása emeli tehát véleményünk szerint az egyetemes gazdaságtörténetírásban egyetemességi szintjére a történeti vizsgálatot, s teszi lehetővé leginkább a korszerű egyetemesség érvényesítését a történeti folyamatok kutatásában.

И. Т. Берендь, Д. Ранки:

К методу и пониманию всеобщей истории экономики

Резюме

В истории экономики, этой новой отрасли науки, развившейся во второй половине XIX века, с самого начала имелась потребность в написании всеобщей истории экономики. Немецкая школа истории экономики, которая определяла развитие этих отраслей науки, разработала концепцию всеобщей или мировой истории экономики, которая, можно сказать, до самой второй мировой войны доминировала в работах на подобные темы.

Как правило, исследователи в области истории экономики, в том числе и Кулишер и Бирние, в этом случае под всеобщностью понимают совокупность экономик стран, идущих по главному пути развития, играющих руководящую роль.

С появлением в 1928 году на страницах «Revue de Synthèse» статьи М. Блоха возникло стремление к новой методологии и началась разработка ее. Блох высказал мысль, что отделить общее от индивидуального, выявить настоящие специфические черты развития возможно лучше при посредстве сравнительного исторического метода.

Одновременно сложилась и компаратистика марксистской истории экономики. Примеры этого можно найти и в ранних трудах по истории экономики Ленина.

Политические, общественные и экономические преобразования, происшедшие в Восточной Европе, распад колониальной системы расширили понятие всеобщности,

вследствие чего возник вопрос: возможна ли единая, всеобщая история экономики, распространяющаяся на весь земной шар, точнее, возможна ли разработка такой истории с точки зрения методологической?

Резюмируемая статья пытается подойти к вопросам всеобщности и методики, исходя из исследования истории экономики Восточной Европы.

Еще раньше сравнительный метод привел к весьма успешным результатам при исследовании истории сельского хозяйства Восточной Европы XV– XVIII веков. (П. Ж. Пах, В. Кула, Мончак и др.), причем влияние его сказывается и при исследованиях нового времени.

Методологически работы, входящие в круг тем всеобщей истории экономики, разделяются на три группы: 1. сборники статей или обобщающие работы, в которых всеобщность находит выражение в помещении рядом друг с другом исследований или статей, относящихся к разным странам; 2. работы, основывающиеся на одинаковых, общих исследованиях экономических явлений во множестве стран; 3. международные исторические разработки, выполненные последовательно сравнительным методом.

Однако эти методы все же недостаточно подходят для полного разрешения задач, связанных с разработкой всеобщей истории экономики. Помощи следует искать в методе региональных сравнений. Под региональной единицей, образующей базу для сравнения, следует понимать отдельную значительную по размерам территориальную единицу, на которой подас расположена не одна, а несколько стран или империй, находящихся в сходных природно-географических условиях и в сфере сходных политических воздействий и влияний. Характер отдельных районов в первую очередь определяется историческими факторами. Они, в ходе веков, формируют существенно сходные черты развития, общие или сходные закономерности.

При изучении истории экономики какой-либо территории понятие «региональная единица» требует того, чтобы исходили из экономических процессов, характерных для всей входящей в эту единицу территории. Раскрытие же отклонений и специфических черт дает возможность для выделения меньших отличающихся по ходу развития групп (региональных подединиц). Однако в центр региональных исследований необходимо поставить специфические черты, ибо только это дает возможность установить место данной региональной единицы в системе всеобщих процессов.

Региональное исследование и обрисовывание связей между различными региональными единицами поднимает исторические исследования до уровня всеобщности, до Allgemeine Wirtschaftgeschichte, делает возможным применение современного понимания всеобщности в исследовании исторических процессов.

•

I. T. Berend – Gy. Ránki:

Contributions à la méthode et à la conception de l'histoire d'économie universelle

Résumé

L'exigence d'une historiographie d'économie universelle s'est manifestée dès les débuts au sein de la discipline d'histoire d'économie formée dans la deuxième moitié du XIXème siècle. La formation de ces disciplines était déterminée par l'école allemande de l'histoire d'économie qui faisait développer la conception de l'histoire d'économie universelle ou mondiale, dominant pour ainsi dire les ouvrages à ce sujet jusqu'à la deuxième guerre mondiale.

Pour les chercheurs de l'histoire d'économie — comme J. Kulischer et A. Birnie — l'universalité signifie en général l'ensemble des économies des pays suivant la voie principale du progrès jouants un rôle conducteur.

Une nouvelle tendence méthodologique, un nouveau chemin de l'évolution s'est engagé par l'étude de M. Bloch parue dans la Revue de Synthèse en 1928. C'est lui qui a suggéré l'idée qu'à l'aide de la méthode comparative on est capable de mieux discerner le général du particulier, de mettre en relief les réels caractéristiques de l'évolution.

Parallèlement à ces processus se forme la méthode marxiste de l'histoire d'économie comparative. Elle à comme exemples les premiers ouvrages sur l'histoire d'économie de Lénine.

La transformation politico-socio-économique achevée en Europe de l'Est, la désagrégation du système colonial élargissaient la notion de l'universalité. Faisant suite de ces événements la question s'est posée à savoir s'il y a la possibilité d'une histoire d'économie universelle, à l'échelon mondial, plus précisément si elle est cultivable méthodologiquement.

L'étude cherche à approcher le problème de l'universalité et celui de la méthode sur la base des recherches d'histoire d'économie de l'Europe de l'Est. La méthode comparative a déjà abouti aux bons résultats dans les recherches de l'histoire agraire de l'Europe de l'Est des 15—18 siècles (P. Zs. Pach, W. Kula, Monczak et d'autres) et elle fait sentir son influence aussi dans les analyses de l'époque moderne.

Les ouvrages à sujet d'histoire d'économie universelle peuvent être classés au point de vue méthodologique dans trois catégories:

1. Volumes d'études ou ouvrages de synthèse où l'universalité apparaît par la juxtaposition d'études ou de chapitres concernant les différents pays.

2. Ouvrages basés sur l'analyse d'ensemble de certains phénomens économiques dans plusieurs pays.

3. Études d'histoire nationale conçues en appliquant conséquemment la méthode comparative.

Ces méthodes, cependant, ne sont pas toujours assez aptes à résoudre d'une façon absolue les problèmes que pose la culture de l'histoire d'économie universelle. La résolution, il faut la chercher dans la méthode de comparaison régionale. La comparaison a pour base la région qui comprend une unité territoriale contenant souvent plus d'un pays ou empire ayant des déterminents naturels, géographiques et des influences politiques semblables. Le caractère d'une région est déterminé avant tout par des facteurs historiques qui forment au cours des siècles les ressemblences essentielles, les nécessités identiques ou apparentées de l'évolution.

Unité régionale veut dire que le point de départ dans la déploration de l'histoire d'économie de ce territoire doit être l'analyse des processus économiques caracteristiques sur l'ensemble de cette espace. Par la découverte des traits particuliers et des divergeances on réussit cependant à distinguer des sub-régions. Toutefois il importe de mettre le trait caractéristique du territoire au centre des recherches régionales ce qui permet l'incorporation de la région au système des courants universels. La recherche régionale et la présentation de la connexion entre les régions peuvent élever l'analyse historique au niveau d'universalité de l'Allgemeine Wirtschaftgeschichte. Cela permet à utiliser l'universalité conforme à l'époque dans la recherche des processus historiques.

Szántó Imre:

A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben

Temesvár ostroma Belgrád elvesztése óta egyike volt azoknak a kiemelkedő haditetteknek, amelyeket II. Szulejmán szultán seregei hajtottak végre Magyarországon. Az Erdélyhez tartozó magyarországi területek nagyrésze ekkor került török fennhatóság alá. A Porta megszerezte a Temesvidéket és a Maros-völgyet Lippáig, továbbá a Tisza vonalát védő Szolnok várát. Veszprém, Drégely, Temesvár, Lippa és Szolnok eleste szakadatlan láncolatban következett egymás után. De maga a harc változó szerencsével kezdett folyni. Budavár elfoglalásának évében és 1543-ban a szultán még különösebb ellenállás nélkül kénye-kedve szerint foglalhatta el az útjába eső helységeket és várakat. Az 1552-es török hadjárat során azonban a hódító már makacs ellenállásba ütközött. Az ellenség nem számíthatott többé biztos és könnyű diadalokra. Eger példája megmutatta, hogy amihez a török kezd, nem kell annak okvetlenül sikerülnie.[1]

Eger védelmének az ad páratlan jelentőséget, hogy Mohács óta – Kőszeg sikeres védelme mellett – ez volt a törökön aratott első nagy győzelem. Eger védelmének sikere bebizonyította, hogy a magyarországi végvárak alkalmasak az ellenség feltartóztatására, a végvárak őrségének harcmodora pedig alkalmas arra, hogy a török erejét szünet nélkül gyengítse, csipdesse, őrölje. A török hatalom végül is a magyar végvárak falai alatt torpant meg. Ezt a sikert nem egy, hanem számtalan kisebb-nagyobb ütközet, rajtaütés, cselvetés, eredményes várvédelem során érték el a végváriak. Ebben a felőrlő harcban még a vereséggel végződő várharcoknak is megvan a jelentősége. Eger győzelmében része volt Temesvárnak, Drégelynek és mindazoknak a váraknak, amelyek hosszabb-rövidebb időre lekötötték az ellenség erejét. A töröknek már 1552-ben tapasztalnia kellett, hogy csak súlyos veszteségek árán tudja szélesíteni az uralma alá kényszerített területeket.

A több évtizeden át folytatódó végvári harcok a magyar nép és a vele együtt harcoló csehek, lengyelek, románok, délszlávok, németek és osztrákok hősi küzdelme – különösen az 1540-es évektől a 70-es évekig tartó időszakban — a maga egészében feltartóztatta és megállította a török előnyomulást. A török terjeszkedésének megállításához több nagyon fontos tényező is hozzájárult – a külföldi segítség, a Török Birodalom belső és külső problémái, a magyarországi hadszintér távolsága stb. —, de mindez nem változtat azon, hogy a végvári harcokban a magyar nép sikeres és eredményes önvédelmi harcát kell látnunk. Az elnyomott tömegek várépítő, továbbá a katonaság el-

[1] *Lukinich Imre:* A három részre szakított ország. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bpest. 1940. 23. l.; *Szegő Pál:* Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenötéves háború kezdetéig (1541—1593). Bpest. 1911. 16. l.

tartását biztosító termelő munkájukkal támogatták a végvári küzdelmeket. De a várak őrzéséből és védelméből is kivették részüket.[2]

A nagy török terjeszkedés időszaka végül is Szulejmán szultán halálával zárult le. (II. Szelim Miksa „bécsi királlyal" 1568-ban megkötötte a drinápolyi békét.) A hatvanas évek végén már lényegében meg is merevedett az a határvonal, amely azután – kisebb változásokkal – megmaradt egészen a török kiűzéséig. Ezzel lezárult a török – magyar várháborúk „klasszikus korszaka".[3]

A Habsburg-birodalom és Magyarország 1552-ben

Castaldo politikai gyilkossága, Fráter György megöletése felnyitotta a török Porta szemét. Most már világosan látta, hogy Ferdinánd hatalma túlsúlyra jutott és megerősödött Erdélyben. Eddig ugyanis a barát manőverei sikerrel tudták elhárítani a szultán ilyen irányú gyanúját. Végső soron Fráter György halála indította arra II. Szulejmánt, hogy a status quo-t visszaállítsa, sőt – amennyire lehetséges – a hódoltság kiterjesztésével Ferdinánd hatalmát Magyarország egyéb részein is a lehető legszűkebb korlátok közé szorítsa.[4]

A háború, melyet az erdélyi bonyodalom Magyarországra felidézett, olyan időben keletkezett, midőn V. Károly császár és a német rendek közötti küzdelem („Fürstenrevolution") is a leghevesebbé vált.[5] A német parasztháború bukásával éppen azok a társadalmi erők szenvedtek vereséget, melyek a Német Birodalom központosításának támaszai lehettek volna. Így a fejedelmek megszilárdíthatták önállóságukat, s ezzel Németország szétdaraboltságát évszázadokra tartósították. Luther reformációja is a fejedelmek ügyét szolgálta. A reformációhoz csatlakozó német fejedelmek az új vallás védelmének és terjesztésének ürügyén tulajdonképpen a császári hatalom megerősödését akarták megakadályozni. A parasztháború vérbefojtása s a lutheri reformáció utat nyitott a fejedelmi szeparatizmusnak.

A feudális-katolikus tábor 1525 után azon fáradozott, hogy a katolikus egyház uralmát Németországban teljesen helyreállítsa. De a választófejedelmek nagy része, akik ebben az időben a szekularizált egyházi javak nagy tömegét tulajdonították el, ellene volt egy ilyen restaurációnak. V. Károly császár a fejedelmi szeparatizmus erősödését veszélyesnek tekintette a Habsburg nagyhatalmi politika szempontjából.[6] A protestáns fejedelmek császár elleni (schmalkaldeni) szövetségét már az 1530-as években megkötötték, de a külpolitikai események (a franciák és a törökök elleni háborúk) V. Károly császár figyelmét hosszú ideig lekötötték. A fejedelmek ezt kihasználva egyre jobban kiterjesztették birtokaikat az egyház rovására. Csak 1546-ban, a francia ki-

[2] *Soós Imre–Szántó Imre:* Eger vár védelme 1552-ben. Bpest. 1952. 14–15. l.; *Gerő László:* Magyarországi várépítészet. Bpest. 1955. 340. l.

[3] *Perjés Géza:* Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: H. K.), 1966. 4. sz. 868. l.; *Benczédi László:* Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúkban. H. K. 1966, 4. sz. 822. l.; *Spáczay Hedvig:* Újabb adatok az egri vitézek és Losonczy Anna közötti viszályhoz. H. K., 1968. 341–342. l.

[4] Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: H. H. St. A.), Turcica 9. 1551–1552. Extractus relationis Angeli Racchoni.

[5] *Fernand Braudel:* La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Seconde édition revue et augmantée. Tome 2. Paris, 1966. 242–245. l.

[6] Világtörténet. IV. Bpest. 1963. 181. l.

rállyal 1544 szeptemberében megkötött crespyi béke után vállalkozott V. Károly császár a protestáns fejedelmek elleni hadjáratra.[7] Megnyerte a becsvágyó Móric herceget, a szász választó unokaöccsét, Hesseni Fülöp sógorát, akinek titokban odaigérte János Frigyes választó süvegét és megindította Szászország és Hessen ellen a háborút.

V. Károly a szász választót és a hesseni grófot mint lázadókat birodalmi átokkal sújtotta. A Mühlberg melletti csatában 1547. április 24-én legyőzte János Frigyes szász választót, s megtörte a schmalkaldeni szövetség erejét. A fogságba esett János Frigyes lemondott a választófejedelemségről és azt Móricra ruházta a császár. Így szállott át a szász választó méltósága a Wettin családnak ifjabb (Albertin) ágára. Bár V. Károly császár és a katolikusok legyőzték a protestáns fejedelmeket, ez a győzelem nem volt végleges. A vallási kérdést a császár katonai sikere, János Frigyes elfogatása és Hesseni Fülöp feltétlen megadása nem hozta közelebb a megoldáshoz. Az 1547/48. évi birodalmi gyűlésen V. Károly teljes hatalmában, dicsősége tetőpontján jelenhetett meg. Most arra fordította figyelmét, hogy a zsinat és a pápa (III. Pál) nélkül hozza közelebb a protestánsokat a régi egyházhoz. A zsinat döntéséig a protestáns vallást erősen korlátozó ideiglenes („Interim") — szabályozást fogadtatott el (1548. május 13.). A vallási „modus vivendi"-nek „Interim" néven ismert terve a császár szemében arra szolgált, hogy Németországot vallásilag egyesítse és a pápától függetlenebbé tegye. Az „Interim"-et azonban nemcsak protestáns, hanem katolikus részen is ellenezték és támadták. A katolikus fejedelmek azt követelték, hogy az „Interim" érvénye csak a protestánsokra terjedjen ki. Dél-Németország nagy városaiban csakhamar sikerült az „Interim"-et életbe léptetni, ellenben Észak-Németországban bevezetése nagyobb nehézségekbe ütközött.[8] Amikor Szász Móric a császár pártján ostrom alá vette a protestánsok utolsó szabad városát, Magdeburgot is, a német rendek a „deutsche Libertät" jelszavával felzúdultak V. Károly ellen.[9] A katolikus fejedelmek egy része is csatlakozott a császárral szemben álló táborhoz. Ezek megnyerték Szász Móricot, aki a szász választófejedelemség elnyerése után elárulta a császárt és a fejedelmi ellenzék élére állt.[10]

Fráter György országegyesítő politikája a francia - török szövetségesek részéről a leghevesebb ellenállásba ütközött. Sem Franciaország, sem Törökország nem nyugodott bele a Habsburg-hatalom újabb növekedésébe. Amikor György barát létrehozta a megegyezést Ferdinánd és Izabella között, II. Henrik francia király megújította a szövetséget Szulejmán szultánnal és háborúra biztatta a törököt a Habsburgok ellen.[11] A török elfoglalta Tripoliszt[12] és 1551 őszén Szokolovics Mehemed beglerbég vezetésével újabb hódító hadjáratot intézett Magyarország ellen. Szász Móric 1551. október 5-én Friedwald-

[7] *Fernand Braudel:* i. m. Tom. 2. 225., 242. l.

[8] *Marczali Henrik:* A reformatio kora. Nagy Képes Világtörténet. VII. Bpest. é. n. 263—265., 273—277. l.; *Semjonow, W. F.:* Geschichte des Mittelalters. Berlin, 1952. 317—318. l.; *Fischer, H. A. L.:* Európa története. I. Bpest. é. n. 494—496. l.; *Hajnal István:* Az újkor története. Bpest. é. n. 189—190. l.; Világtörténet. IV. Bpest. 1963. 181—182. l.

[9] *Fernand Braudel:* i. m. Tome 2. 231—238. l.

[10] Sértette őt, hogy V. Károly császár súlyos börtönben tartotta Fülöp hesseni grófot.

[11] *Károlyi Árpád:* Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok 1535—1551. Történelmi Tár (a továbbiakban: T. T.), 1880. 90. l. Fráter György Ferdinándhoz. Szászsebes, 1551. júl. 12.

[12] *Fernand Braudel:* i. m. Tome 2. 238—242. l.

ban titkos szövetségre lépett II. Henrikkel. A német protestáns fejedelmek a chambardi szerződésben (1552. január 15.) abban állapodtak meg a francia királlyal, hogy a felkelők támogatása fejében viszonzásul megkapja a Német Birodalomhoz tartozó Metz, Toul, Verdun és Cambrai városokat. II. Henrik a szász választóval és a többi protestáns német fejedelemmel együtt háborút indított a császár ellen azzal az indokkal, hogy a császár fogságából kiszabadítják a hesseni grófot és megvédik a „német szabadságot".[13] Így aztán V. Károly a magyar és az erdélyi rendekhez 1551. december 19-én intézett levelében már a küszöbön álló francia támadásra hivatkozva utasította el a török támadás elhárítására kért segítséget.[14]

Szulejmán szultán a francia király biztatására 1552-ben nagyobb hadjáratot szándékozott indítani Magyarország ellen. Csak azért nem állhatott személyesen a hazánkba irányított hadak élére, mert keletről a perzsiai ügyek kötötték le, másrészt az év folyamán sokáig betegeskedett.[15] Ennek a hadjáratnak a sorsa már előre eldőlt azzal, hogy Ferdinánd a Németországban 1551 őszén felújuló vallásháború miatt bátyja, V. Károly császár részéről semmiféle támogatásban nem részesülhetett. Így Magyarország magára maradt a török ellen, amelynek feltartóztatására egyedül elégtelennek érezte erejét.[16]

Móric szász választó — a schmalkaldeni háborúban még a császár szövetségese — 1552 márciusában egyesítette csapatait Hesseni Vilmos tartományi gróf seregeivel és április 3-án hirtelen elfoglalták Augsburgot.[17] Innen a szász választó 20 000 gyalogos és 5000 lovas élén gyors menetben Tirolba vonult, s Innsbruck felé tört, ahol V. Károly császár akkor tartózkodott. A császár seregének legnagyobb részét elbocsátotta, a német katolikus fejedelmek pedig egészen elhagyták. Közben II. Henrik francia király bevonult Elszászba („voyage du Rhin") és május 3-án Strassburgig nyomult előre.[18] Szulejmán szultán május 10-én kiáltványt intézett a francia király német birodalmi szövetségeseihez, melyben megemlíti a francia királlyal kötött szövetségét, s a császár és Ferdinánd király elleni küzdelemre biztatja őket.[19] A szultán bejelentette, hogy hadjárata nem Németország, hanem csak a szerződésszegő Habsburgok ellen irányul. Küszöbön álló hódító hadjáratát Magyarország

[13] *F. B. Buchholtz:* Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. VII. Wien. 1836. 38. l.; *Fabritius Károly:* Oklevelek a magyarországi reformatio korából. T. T. 1891. 461—462. l. Pomarius Keresztély Heltai Gáspárhoz. Pozsony, 1552. márc.

[14] H. H. St. A. Ungarn, 1551. Fasc. 61. V. Károly császár a magyar és erdélyi rendekhez. 1551. dec. 19.

[15] Országos Levéltár, Bpest (a továbbiakban: O. L.), Nádasdy-család lt. Missil. Khunigsberg Honorius Nádasdy Tamáshoz. Győr, 1552. máj. 7.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Copia Literarum Stephani Dobo. Eger. 1552. máj. 29.

[16] *Fabritius Károly:* i. m. T. T. 461—462. l. Arra vonatkozólag, hogyan értékelte Ferdinánd király az 1552-es év politikai és hadi eseményeit: H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 67. Ferdinánd a szász universitáshoz. Ebersdorf, 1552. okt. 28.; Uo. Turcica 9. 1551—1552. Ferdinánd követutasítása Malvezzihez. Ebersdorf, 1552. nov. 13. A lengyel király Erdély és Moldva határán nagyobb sereget állított fel; ez a legtöbb — írja —, amit Ferdinánd érdekében a török ellen tehet. Vö. *Óváry Lipót:* A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. Bpest. 1894. 140. l.

[17] *Buchholtz:* i. m. Bd. VII. Wien, 1836. 50. l.

[18] *G. Zeller,:* La réunion de Metz à la France, 1552—1648. 2. vol. Paris—Strasbourg. 1927. I. 35—36., 285—289., 305—306. l.; *Ua.:* Le siège de Metz par Charles-Quint, oct. — déc. 1552. Nancy. 1943; *Fernand Braudel:* i. m. Tom. 2. 242. l.

[19] *Thallóczy Lajos—Kresmarik János—Szekfű Gyula:* Török—magyar oklevéltár 1533—1789. Bpest. 1914. 33—35. l. II. Szulejmán szultán II. Henrik francia király német birodalmi szövetségeseihez. 1552. máj. 10.

ellen a német fejedelmek előtt az erdélyi eseményekkel, János Zsigmond eltávolításával indokolta. E kiáltványnak az volt a célja, hogy a német fejedelmeket visszafogja a Ferdinándnak nyújtandó török elleni segítség megadásától.[20]

Móric szász választó elfoglalta az ehrenbergi szorost, Tirol kapuját, május 18-án Reutte-nél megtámadta a gyülekező császári sereget és nagy veszteségeket okozott neki. Május 22-én már csak két órányi járásra tartózkodott Innsbruckról. A császár, aki köszvénytől betegen ebben a városban tartózkodott, és öccse, Ferdinánd, majdnem kíséret nélkül volt kénytelen éjszaka menekülni a Juli Alpok úttalan magaslatain. A Brenneren át Villachba mentek.[21] Ez a menekülés szinte testben-lélekben megtörte V. Károlyt. Belefáradva a német anarchiával folytatott reménytelen küzdelembe, öccsére, Ferdinándra bízta az ügyek rendezését, aki felajánlotta, hogy közvetíteni fog császári bátyja és a szász választó között.[22] A Passauban összegyűlt (többnyire egyházi) fejedelmek a beteg és elkeseredett császárt hosszú ideig nem tudták rávenni, hogy Móriccal egyezkedjék. Végül is csak sikerült Ferdinándnak bátyját engedékenységre bírni. A szász választó által előírt feltételek alapján 1552. július 7-én Passauban fegyverszünetet kötöttek. A császár a passaui szerződésben a következő birodalmi gyűlésig biztosította a fejedelmek szabad vallásgyakorlatát s Fülöp hesseni gróf szabadon bocsátását. Szász Móric kötelezte magát, hogy Ferdinándot segíti a török ellen; a protestáns had jórésze Magyarországra indul.[24]

Míg Magyarországon 1552 nyarán az egyik vár a másik után került török kézre, Ferdinánd külföldön időzött s a németországi ügyekkel foglalkozott.[24] Veszprém elestének hírére a magyar helytartóság június 11-én könyörögve kérte a Passauban tanácskozó német birodalmi rendektől a török ellen „Németország legbiztosabb paizsa" számára a segítséget.[25] Mivel azonban a császár háborúban állt a német rendekkel és a franciákkal, Ferdinánd — mint nővérének bevallotta — ilyen körülmények között nem tudott Magyarországon segíteni.[26]

[20] *Karácson Imre:* A francia—török szövetség működése Erdély különválasztására 1551 után. Századok, 1909. 419. l.

[21] *Buchholtz:* i. m. Bd. VII. Wien, 1836. 74—75. l. Miksa főherceg 1552. máj. 31-én Bécsből tudósítja Castaldot, hogy a császár Móric szász választó közeledtére kénytelen volt Innsbruckból éjjel elmenekülni: T. T. 1891. 152. l.

[22] *Buchholtz:* i. m. Bd. VII. Wien. 1836. 53. l.

[23] *Fr. Chr. Schlosser:* Weltgeschichte für das deutsche Volk. Zweite Ausgabe. Bd. X. Oberhausen—Leipzig. 1872. 200—203. l.; *Marczali Henrik:* i. m. 276—277. l.; *G. Fischer:* Persönliche Stellung und politische Lage Ferdinand I. während der Passauer Verhandlungen. Wien. 1952. Diss.; *Julius Witter:* Die Beziehungen und Verkehr des Kurfürsten Moritz von Sachsen mit dem römischen Könige Ferdinand seit dem Abschlusse der Wittenberger Kapitulation bis zum Passauer Vertrage. Neustadt, 1889.

[24] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 7.; uo. Ungarn, 1552. Fasc. 66. A győri püspök Ferdinándhoz. Pozsony, 1552. júl. 20.

[25] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64; T. T. 1892. 154. l. A locumtenens és a kancellár levele a német fejedelmekhez. Pozsony, 1552. jún. 11. „Tutissimus enim Germaniae clipeus fuerat Hungaria."

[26] *Acsády Ignác:* Magyarország három részre oszlásának története. Bpest. 1897. 318. l. Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története. V.; *Forgách Ferenc:* Magyar historiája 1540—1572. Monumenta Hungariae Historica XVI. Második osztály: Írók. Pest. 1866. 57. l. Úgy látszott, hogy a király „inkább reményt és bőséges ígéreteket tud pillanatnyilag nyújtani, mint erőt és segítséget".

Miksa főherceg június 26-án Bécsből kérte atyját, Ferdinándot, hogy minél előbb teremtsen békét Németországban, mert — Castaldo jelentése szerint — a fenyegető török—tatár—román betörés mellett a székelyek is összejátszanak az ellenséggel.[27] Ferdinánd június 28-án, — amikor Ahmed pasa serege már Temesvárt körülvette —, Passauból tudósította V. Károlyt Erdély és Magyarország veszélyes helyzetéről és sürgette, fogadja el a birodalmi rendek által ajánlott békét, hogy minden erejét a török ellen fordíthassa. Ha erre nem kerül sor, elvész Erdély és utána egész Magyarország.[28] „A veszély nagysága — írja Miksa július 1-én a királynak — nemcsak napról-napra, hanem óráról-órára növekszik."[29]

A török hadak felvonulása és a hadjárat célkitűzései

II. Szulejmán szultán 1552 tavaszán megújította a török—francia szövetséget és átgondoltan fogott a Magyarország ellen irányított támadás előkészítéséhez.[30] 1552 márciusában Drinápolyba vonta össze az európai hadakat. A ruméliai seregen kívül mozgósította a kisázsiai seregrészeket is.[31] A Magyarország ellen indított sereg szerdárjává a temesvári és lippai kudarc miatt kegyvesztéssel sújtott Szokolovics (Szokoli) Mehemed helyett a hadvezetésben járatos és a perzsák elleni hadjáratban gazdag tapasztalatokat szerzett Ahmed pasa második vezért nevezte ki. Ahmed szerette volna a kegyvesztett Szokolinak az előző évi várharcokban szerzett tapasztalatait értékesíteni, ezért kegyelmet eszközölt ki számára, s megbízta a ruméliai sereg vezetésével.[32]

Mihelyt az idő alkalmasnak bizonyult a hadjárat megindítására, Ahmed pasa április elején, Hasszán anatóliai beglerbég pedig a kisázsiai sereggel április közepén megérkezett Drinápolyba, ahonnan a török hadsereg április 22-én indult el.[33] Bár a sereget óriási málha és rengeteg gyülevész népség gátolta a

[27] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. jún. 26.; uo. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 7.

[28] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. jún. 20.; *Horváth Mihály—(Hatvani Mihály):* Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból 1441—1652 (a továbbiakban: B. O.) II. 334—336. l.

[29] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 1.

[30] *Karácson Imre:* i. m. Századok, 1909. 419. l.; *Thallóczy—Kresmarik—Szekfű:* Török—magyar oklevéltár 33—35. l. II. Szulejmán szultán II. Henrik francia király német birodalmi szövetségeseihez.

[31] *Andrei Veress:* Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Romaneşti Volumul I. Acte şi scrisori (1527—1572). Bukarest, 1929. 75. l. Castaldo Ferdinándhoz. Szeben, 1552. márc. 7.

[32] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 63. Haller Péter szebeni polgármester Castaldohoz. Szeben, 1552. márc. 4.; *Veress:* Documente. Bukarest, 1929. 74. l.; *Forgách Ferenc:* i. m. 36. l.; *Tinódi Sebestyén:* Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról. 176. verssor: Ahmed pasa „az beglerbéknek ő kegyelmet nyere"; *Joseph Hammer:* Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. III. Pest. 1828. 312—315. l.; H. H. St. A. Turcica 9. 1551—1552; *Veress Endre:* Gyula város oklevéltára (1313—1800). Bpest. 1938. 184. l. Ahmed pasa Pathócsy Ferenc gyulai várúrnak. Filippopolisi tábor, 1552. május eleje; O. L. Nádasdy-család lt. Missil. Thurzó Ferenc nyitrai püspök Nádasdy Tamáshoz. Nyitra, 1552. máj. 9.

[33] Pecsevi szerint a török sereg Rebbi-ül-akhir havának 27. napján (1552. ápr. 22-én) indult el Drinápolyból.

haladásban, május 16-án Szófiánál,[34] május 21-én pedig Nisnél[35] állott, s május végén érkezett Szendrőhöz.[36] Eközben a török három helyen is hidat vert a Dunán, mégpedig Haramvárnál, Krusevácnál és Péterváradnál.[37] Ekkor már Boszniából, a szerbiai és magyar szandzsákokból a hűbéres csapatok is Belgrádhoz, a kijelölt gyülekezési helyre, Szokoli Mehemed táborába vonultak.[38] A Temesvár ellen tervbe vett hadjárat katonai bázisává berendezett Belgrádba és Szendrőre a Dunán hajókon szállították fel az élelem- és lőszerkészletet, ahonnan aztán tevéken és lovakon vitték tovább a sereg után.[39]

Szokoli Mehemed június első felében a ruméliai sereget Belgrádtól Péterváradhoz vezette, s anélkül, hogy ellenállásba ütközött volna, Titelnél átkelt a Tiszán.[40] Ahmed pasa pedig az anatóliai sereggel, mely Szendrőnél mintegy nyolc-tíz napi pihenőt tartott, június 11 után Haramvárnál átkelt a Dunán és betört Karánsebes vidékére.[41] Ahmed pasa hidat veretett a Krassó folyón, és azon átkelvén az egész sereg Temesvártól délre öt mérföldnyi távolságban a Somlyónál elterülő mezőn pihenőre táborba szállt, hogy megvárja a ruméliai sereg érkezését.[42]

Mivel a közel hatvan éves Szulejmán szultán nem vehette át személyesen a Magyarország ellen indítandó sereg vezényletét, ennélfogva az 1551-ben megállapított hadműveleti terv lépett ismét érvénybe.[43] Az 1552 tavaszán megindított török támadás célja az volt, hogy súlyos csapást mérjen Ferdinándra, aki Erdélyre is kiterjesztette hatalmát. A szultán azt használta fel ürügyül, hogy mindazon területek jogos örököse, amelyek valamikor elismerték Szapolyai János joghatóságát. A valóságban hódításaival Erdélyt teljesen külön akarta választani és ellenőrzése alá vonni.

A Porta katonapolitikáját mindenekelőtt a számbajöhető ellenséges erők megosztására irányuló törekvés jellemezte. Szulejmán három nagy sereggel több irányban támadva akarta megzavarni a Habsburg-hadvezetést.[44] A török hódítás Ahmed pasa fővezérletével elsősorban a Ferdinánd birtokába került Temesvidék megszerzésére irányult, amely korábban János király jog-

[34] T. T. 1892. 148. l. Ahmed pasa Kendy Antalhoz, somlyai Báthori Andráshoz, a szászokhoz, a székelyekhez, az erdélyiekhez stb. Szófiai tábor, 1552. máj. 16.

[35] *Szádeczky Lajos:* Magyar levelek a XVI. század közepéről. T. T. 1880. 600. l. „. . .császár személye szerint ki nem jü, de Ahmat pasa immár Nysbe vagyon hadával . . .”

[36] T. T. 1892. 148. l.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Losonczi István Miksához. Pankota, 1552. máj. 31.

[37] T. T. 1892. 149—150. l. Pecsevi szerint a beglerbég Belgrádnál is hidat veretett; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Báthori András Miksához. Torda, 1552. jún. 19.; Österr. Kriegsarchiv (a továbbiakban: Kr. A.), Wien, Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 52. Miksa főherceg Teuffel Erazmushoz. Bécs, 1552. jún. 18.

[38] T. T. 1880. 600. l. Névtelen levél 1552. május 31-ről; uo. 1892. 149—150. l. Haller Péter szebeni polgármester Ferdinándhoz. 1552. máj. 30.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Dobó István Miksához. Eger, 1552. jún. 7.

[39] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Haller Péter szebeni polgármester Miksához. Torda, 1552. máj. 30.

[40] *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. Magyar Helikon. Bpest. 1962. 240. l.

[41] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. jún. 11.

[42] T. T. 1892. 154—155. l. Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. jún. 11.

[43] *Bethlen Farkas:* Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tomus primus. Cibinii, 1782. p. 539.

[44] *Forgách Ferenc:* i. m. 36. l. „. . .Ita hostem nec uni suffecturum, pluribus bellis simul implicatum destineret.”

hatósága alatt állott.[45] A havasalföldi török tatár hadnak, — melyhez még a két román vajdának is csatlakoznia kellett —, az a megbízatás jutott, hogy Erdélyt megszállja, Ferdinánd ottlevő hadait kiűzze és János Zsigmondot visszahelyezze a fejedelmi székbe.[46] A harmadik sereg vezére, Hadim Ali budai helytartó, Veszprém elfoglalása után azt az utasítást kapta, hogy az alsó-magyarországi bányavárosok felé indítson támadást és rombolja le a Hont-Nógrád megyei erősségeket, amíg a török fősereg Temesvárt ostromolja.[47]

A török fővezérlet ügyesen oldotta meg, hogy Ahmed pasa hadműveleti kitűzött célját Temesvár elfoglalását — elérhesse:

Ali budai pasa Veszprém és a Hont-Nógrád megyei várak ellen végrehajtott támadással lekötötte Ferdinánd dunántúli és felvidéki erőit. A Hont-Nógrád felé történő hódítás iránya egyúttal megjelölte a török terjeszkedésének másodlagos szárnyvonalát is: a szultán a gazdag felvidéki bányavárosokra vágyott.[48]

A havasalföldi és moldvai török-román hadak beütése lekötötte Castaldo tábornok erdélyi haderejét.[49]

A török diplomácia békealkudozásokkal (Temesvárnak adófizetés ellenében történő megmentésével) elvonta Castaldot az erélyesebb hadikészületektől. Így Temesvárnak külső segítség nélkül kellett megvívnia élet-halálharcát az Ahmed pasa vezetése alatt álló török fősereggel.[50]

Egy török fogoly elbeszélése szerint Ahmed pasának az volt a szándéka, hogy abban az esetben visszavonul, ha Temesvárt nem sikerül elfoglalnia. Ha azonban vállalkozása sikerrel jár, akkor sem nyomul tovább, hanem adófizetés feltétele mellett egyezkedik a békéről. Miután azonban látta, hogy Temesvár elestének hírére Lippát és Solymost a mieink üresen hagyták, csauszt küldött a szultánhoz azzal a hírrel, hogy Erdély és egész Magyarország futásban van. Ezért nem akarja a kedvező alkalmat elszalasztani, hanem parancsot vár, hogy előrenyomulhasson.[51]

Ahmed pasa a temesvári és lippai sikerektől felbuzdulva olyan tervet forgatott fejében, hogy betör Erdélybe, kiűzi onnan Castaldo zsoldosait és János Zsigmondot visszahelyezi a fejedelmi székbe. Két ok azonban visszatartotta ettől az eredeti — elhatározásától. „Az egyik az volt — olvassuk Istvánffy Miklósnál —, hogy megtudta, hogy Castaldo és Báthori a tartomány határait, melyeken neki át kellett haladnia, kellően felszerelt hadsereggel szállta meg, s felkészülve várja érkezését; ezeknek erejéről és csapatairól az

[45] *Lukinich Imre:* i. m. 19. l. Losonczi István kémei útján már április közepén értesült arról, hogy Szokoli Mehemed ismét Temesvár ostromára készül: B. O. II. 331. l.

[46] H. H. St. A. Turcica 1551—1552. Fasc. 9. Ahmed pasa Pathócsy Ferenc gyulai várúrnak. Filippopolisi tábor, 1552. máj. eleje; *Veress Endre:* Gyula város oklevéltára 184. l.

[47] *Forgách Ferenc:* i. m. 36. l.; *Hadtörténelmi Levéltár*, Bpest (a továbbiakban: H. L.), Törökkori iratok, 1552. Nr. 98. Dobó István Oláh Miklós egri püspökhöz. Eger, 1552. jún. 7.

[48] *Salamon Ferenc:* Magyarország a török hódítás korában. Pest. 1864. 86. l.; *Probszt, C.:* Der Beitrag der niederungarischen Bergstädte zur Türkenabwehr. Südostforschungen, Bd. XIII. München. 1954. 93—138. l.

[49] H. H. St. A. Turcica 1551—1552. Fasc. 9. Ahmed pasa Pathócsy Ferenc gyulai várúrhoz. Filippopolisi tábor, 1552. máj. eleje; *Veress Endre:* Gyula város oklevéltára 184. l.: *Istvánffy Miklós:* i. m. 238—240. l.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 67. Memoriale per Castaldum allatum. 1552. szept. 11.

[50] *Czimer Károly:* Temesvár megvétele 1551—1552. H. K. 1893. 375. l.

[51] T. T. 1891. 281. l. Castaldo levele a szászsebesi táborból, 1552. aug. 10.

emberek beszéde és hiedelme azt terjesztette, hogy nagyobbak és erősebbek, mint valójában. A másik ok az volt, hogy Ali sok érvvel rávette őt arra, hogy azokat a helyeket kell elfoglalnia . . . , melyek a parancsnoksága alatt álló Budához közel fekszenek, s amelyekről a török uralom alatt álló területeket állandóan támadják."[52] A budai pasa ugyanis saját erőit elégteleneknek érezte a jól megerősített fővár, Eger elfoglalására.[53] Ezért került sor végül arra az 1551. évi hadműveleti terven túllépve – , hogy Ali budai pasa serege Szolnok alatt egyesült Ahmed pasa seregével, s annak megvétele után Eger ostromára indultak.

Ahmed pasa seregében észrevehetően megmutatkoztak a rabló török hatalom anyagi erőforrásai. Ez a had magán viselte a hódító török sereg minden jellegzetességét. A Temesvár ellen tartó török sereg legjelentékenyebb része a hűbéres lovasság és a katonailag iskolázott janicsár-gyalogság volt. A haderő zömét, gerincét a hűbéres lovasság adta. Könnyű páncélzatával, mozgékonyságával, kiképzettségével és számával a török haderő csatadöntő fegyvernemévé vált. De nemcsak nyílt csatákban, hanem a várharcoknál is sikerrel tudták őket alkalmazni. A várháborúkban ők látták el a felderítés feladatát, ők gondoskodtak a felmentő sereg távoltartásáról és a lóról leszállva bekapcsolódtak tömegükkel a vár ellen indított rohamokba is. Ezek a hűbéres szpáhik a szultán parancsára tartományi tisztjeik vezetésével csatlakoztak a sereghez. Erős csapatot jelentett Temesvár alatt a janicsárság és a várharcoknál nélkülözhetetlen – a török anyagi fölényét jelentő – tüzérség, 16 nagyobb faltörő ágyúval és száz közepes- és kiskaliberű tarackkal.[54] Nem hiányoztak a műszaki alakulatok sem, hiszen az ostrom során nem egy műszaki kérdést (pl. a vizek levezetését stb.) kellett megoldani. A sereg utánpótlása is nagy tömeget mozgósított. Növelték számát a Balkánon hozzácsatlakozott martalóccsapatok is.[55] Ezek csupán a rablási lehetőségek miatt követték a sereget. A martalócok vagy száguldozók voltak a török hadjárat előhírnökei. Rablásaikkal, gyújtogatásaikkal, kegyetlenkedéseikkel jóval a török sereg megérkezése előtt megfélemlítették a lakosságot.

A török sereg létszámát Temesvár alatt Forgách Ferenc — Tinódi nyomán[56] — 160 000 főre teszi,[57] Castaldo június 24-én a királyhoz intézett jelentésében — egy török fogoly közlésére hagyatkozva – 90 000 főre becsüli száz ágyúval és mérhetetlen mennyiségű élelmiszerrel. A tábornok augusztus 1-én Ahmed pasa seregének létszámát – felfelé kerekítve – már 100 000 főben állapítja meg.[58] De a XVI. században a török nem támadott 100 és 200 ezres

[52] *Istvánffy Miklós*: i. m. 261. l.

[53] O. L. Nádasdy-család lt. Missil. Batthyány Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Újvár, 1552. aug. 27. „Bassa Budensis profectus cum copiis Agriam obsidere nolle modo atque huic Ahmat Bassa cum exercitu affuturum."

[54] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 24.

[55] *Soós Imre—Szántó Imre*: i. m. 46. l.

[56] *Tinódi Sebestyén*: Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról, 179–180. verssor. „Százhatvanezeren basa elerede, Szász taraszk, tizenhat faltörő véle."

[57] *Forgách Ferenc*: i. m. 36. l. Már Istvánffy Miklós Forgáchnak általa használt kéziratos művére a török sereg létszámáról azt jegyezte meg: Canis credat! — Kutya higyje!

[58] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Ferdinándhoz. Kolozsmonostor, 1552. jún. 24.; uo. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Vasteldorf, 1552. aug. 1.; uo. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Báthori András Ferdinándhoz. Segesvár, 1552. júl. 29.

seregekkel, mint ahogyan az egykorú források nyilatkoznak.[59] Maga Losonczi István a temesvári ostrom alatt, július 19-én azt írta Miksa főhercegnek, hogy a török sereg számra nézve nem nagyobb 50 000 embernél.[60] Az ilyen összetételű seregnek, mint amilyen Ahmed pasáé Temesvár alatt - Losonczi szavait idézve - alig negyed része volt harckész állapotban, a többi pedig - ami nagyobbnak tüntette fel a sereget -, martalócokból került ki. Mindenesetre Ahmed seregének számarányában és összetételében erősen kiütközött, hogy a szultán katonai ereje 1552 nyarán - a perzsa háború miatt - egyidejűleg több és különböző helyeken volt lekötve.[61]

Dselálzáde Musztafa — a török krónikaírók szokásos sablonja szerint — örömmel énekli a hódító énekét:

„Magyarországot rémület szállta meg,
A föld megrendült és reszketett.
Beütöttek a gyaurok országába,
Hurik kerültek a hit bajnokainak kezei közé.
A templomok kigyulladtak, leégtek,
A füst eltakarta az eget,
Az egész országot végig fölégették,
A világot egészen füstbe bocsátották,
Siralomra fordult a gyaurok sorsa . . ."[62]

Miksa trónörökös, a birodalmi ügyekben fáradozó és Magyarországtól távol tartózkodó király helyettese, május hó folyamán továbbította atyjához Castaldo és Aldana leveleit, melyekből Ferdinánd is meggyőződhetett az Erdélyt és Magyarországot fenyegető veszedelemről. A trónörökös utasítást kért atyjától arra nézve, hogy miként szálljon szembe a törökkel, ha Erdélybe vagy a Temesvidékre beütne. Mivel másban nem reménykedhetett, mint a Sforza Pallavicini által Itáliában toborzott zsoldosokban, akik éppen útban voltak Magyarország felé, főként a felől érdeklődött, hogy Sforzát a rendelkezésére álló zsoldoshaddal Erdélybe vagy más helyre szándékozik-e irányítani.[63]

Miksa főherceg május 24-én kelt levelében közölte Castaldoval, hogy 2000 német lovast hamarosan elindít segítségére. Ezenkívül felhasználhatja Helfenstein csapatát s az összeírt 2000 huszárt, sőt - ha a szükség úgy hozza magával - leküldi hozzá a 3000 olasz zsoldossal érkező Sforza Pallavicinit is.[64] A trónörökösben kétségkívül megvolt a törekvés a küszöbön álló török támadás ellen bizonyos stratégiai terv kialakítására. Ennek érdekében írt Castaldohoz és más - a hadviselésben valamennyire is járatos - magyar fő-

[59] Vö. *Sinkovics István:* Végvári harcok. Magyar Történész Kongresszus 1953. jún. 6—13. Bpest. 1954. 53. l.

[60] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. jún. 11.; uo. Ungarn, Fasc. 425 (Millenium). Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. júl. 19.; *Buchholtz:* i. m. Bd. IX. Wien, 1836. 607. l.; H. L. Törökkori iratok, 1552. Nr. 98. Dobó István Oláh Miklós egri püspökhöz. Eger, 1552. jún. 7.

[61] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 65. Ex Brassovia. Keltezés nélkül. Fassio Michaelis ex Tewitsch. „De Turcarum potentia hoc anno nihil omnino timendum esse, quia vires suas multis et bifariis in locis distribuisse . . ."

[62] *Thury József:* Török történetírók. II. Bpest. 1896. 151. l.

[63] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. máj. 23.; T. T. 1892. 150. l.

[64] T. T. 1892. 151. l.

urakhoz és kikérte véleményüket. Főként arra a kérdésre fordította figyelmét, mi volna célszerűbb és szükségesebb: ha Castaldo bent maradna Erdélyben, vagy ha a Temesvidéken a sereg élére állna, továbbá, hogy az újonnan zsoldba fogadott gyalogos és lovas csapatokat hol kellene felhasználni.

A király erdélyi fővezére, Castaldo úgy vélekedett, hogy ő szívesebben állana a temesvidéki hadműveletek élére, ha helyettesére, Báthori András vajdára rá lehetne bízni a zilált erdélyi ügyek vitelét. A tábornok nem tartotta tanácsosnak, hogy fizetetlen, éhező és rakoncátlan zsoldosaival Erdélyből távozzék, annál inkább, mivel Erdély felett ott lebegett a moldvai-havasalföldi török – román betörés veszélye is.[65]

Ferdinánd király 1552. június 2-án válaszolt a trónörökös levelében felvetett kérdésekre. A király ekkor még nem tudott utasítást adni Miksának, mert erre nézve tanácsosaival további megbeszéléseket tartott szükségesnek, hogy minél helyesebb döntésre tudjon jutni. Fiát arra buzdította, hogy továbbra is tanácskozzék illetékesekkel és közben értesítse őt az ellenség szándékáról és törekvéseiről.[66] Ahmed pasa seregével már Magyarország küszöbén állott, amikor Castaldo reményvesztetten kijelentette, hogy csekély számú fizetetlen zsoldosaival Erdélyben sem nyílt mezőn, sem a városokban nem tud ellenállni az ellenség támadásának.[67] „Mi pedig sem maradni, sem kivonulni (ti. Erdélyből – Sz. I.), sem védekezni nem tudunk – írja a tábornok június 17-én –, csak a szerencse döntésére várni . . .”[68] A török már Temesvár felé közeledett, amikor Miksa június 17-i levelében újból sürgette atyját, közölje vele, hogy az ellenséggel szemben mitévő legyen. Az olasz és cseh zsoldosok leküldését sürgette, minthogy a pozsonyi országgyűlésen megszavazott adó behajtásában nem sok bizalma volt. Az ellenséges csapatok létszámához viszonyítva a Habsburgoknak kevés volt a hadinépük. Ezért a trónörökös az uralkodótól kért sürgős intézkedést: általános hadfelkelésre szólítsa-e fel az országlakosokat, vagy valami más módozatot keressen az ellenség támadásának elhárítására.[69]

Az országgyűlés által megszavazott, a jobbágyokból kiállított megyei seregek általános hadjáratára (generalis expeditio) csak akkor kerülhetett sor, ha a király vagy a királyi családnak valamelyik tagja személyesen jelenik meg a táborban és vezeti a hadat. Mivel azonban a németországi „vallásháború” miatt sem Ferdinánd, sem fia, Miksa trónörökös nem jöhetett magyar földre, a király személyes megjelenéséhez kötött általános nemesi felkelés Magyarországon éppúgy mint Erdélyben elmaradt. Így az ország védelme csak részleges hadfelkelésre (particularis expeditio) volt bízva, amelyben csak egy-egy terület (néhány megye) nemessége tartozott megjelenni. Ezeket a földbirtokosok a jobbágyok száma szerint állították ki (1552-ben minden 10 jobbágy után egy lovast a saját, egy puskás gyalogost pedig a jobbágyok költségén). Ferdinánd július 10-én megparancsolta a magyarországi rendeknek, hogy a Dunán

[65] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. máj. 27. Mellékelve Castaldo máj. 19-én kelt levele.

[66] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Ferdinánd Miksához. Pádua, 1552. jún. 2.

[67] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 10.

[68] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Torda, 1552. jún. 17.; uo. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 16.

[69] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. jún. 17.

inneni hadfelkelés Pápán, a Dunán túli Nagyszombatban, a felső részeké Diósgyőrött és Miskolcon, a tiszántúli részek hadfelkelői Debrecennél gyülekezzenek.[70] De a vármegyék által tényleg kiállított katonák sem szolgáltak tovább néhány hónapnál. Másrészt a gyakorlott török katonasággal szemben a részleges hadfelkelés elégtelennek és korszerűtlennek bizonyult.[71] Jellemző a magyarországi közhangulatra 1552 nyarán Nádasdy Tamásnak Teuffel Erazmushoz július 8-án írt levele: „... mindenünnen ... török csapatok vesznek körül bennünket, s nem látunk semmi módot az ellenállásra, ha csak Isten kegyelmességéből nem gondoskodik rólunk ..."[72]

Mindezek alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a bizonytalan és zavaros pénzügyi, ellátási és vezetési rendszer a gyakorlatban a bécsi udvar és Castaldo mindenfajta stratégiai tervezését semmivé tette. A különböző magyarországi hadszíntereken kezdettől fogva a török kezdeményezése után kullogott a Habsburg hadvezetés.

Temesvár ostroma

Temesvár azóta vált fontos végvárrá a délvidéken, mióta Nándorfehérvár (Belgrád), Pétervárad és Szeged török uralom alá került. Stratégiai jelentőségét központi fekvése adta meg. Egyrészt szoros kapcsolatban állott a Duna menti Orsovával és Haramvárral (Ó-Palánkával), a Tisza vonalán Becse és Becskerek, a Maros mentén pedig Csanád, Nagylak és Lippa erősségekkel. Másrészt — a Temesvölgy torkolata előtt — két elővédjével, Lugossal és Karánsebessel együtt a török hadak elől elreteszelte a Temes völgyén és a Vaskapu szoroson keresztül az Erdélybe vezető útvonalat. Ennélfogva Temesvár — a Marosvölgy torkolatát elzáró Lippával együtt — nemcsak Dél-Magyarországnak volt kulcsa és védőbástyája, hanem fontos szerepet töltött be Erdély védelme szempontjából is.[73]

Temesvár a XVI. században a „magyar módra"[74] kiépített jelentősebb erősségek közé tartozott.[75] Természetes fekvése és a várat környező mocsarak tették szinte bevehetetlenné és Dél-Magyarország kulcsává.[76] „Az erősség síkságon fekszik — írja a király egyik udvari tisztviselője — és tekintélyes hadászati fontossága van, természetes fekvésénél fogva erős és bevehetetlen vár."[77]

[70] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Ferdinánd a magyarországi rendekhez. Padova, 1552. júl. 10.

[71] *Demkó Kálmán:* Magyarország hadi ereje a XVI. században. H. K., 1916. 13—22. l.

[72] O. L. Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Tamás Teuffel Erazmushoz. Sárvár, 1552. júl. 8.

[73] *Cziner Károly:* i. m. H. K., 1893. 28. l.

[74] *Sinkovics István:* A török elleni védelem fő kérdései. H. K., 1966. 4. sz. 778—779. l.

[75] *Takáts Sándor:* A magyar erősségek. Rajzok a török világból. II. Bpest. 1915. 14. l. „... munitum est palis defixis, modo hungarico ..."; A temesvári várbástyák lebontása. Vasárnapi Újság, 1909. 37. sz.

[76] H. H. St. A. Ungarn, 1551. Fasc. 58. Castaldo Ferdinándhoz. Sebes, 1551. júl. 8.

[77] B. O. II. 259. l. Az 1551. évben Sigismundus de Prato Vecchio Pisanus építőmester ment a király parancsára Temesvárra (és Lippára). Temesvárról jelenti: „... Sita est autem in loco palustri, facilis munita propter paludem et terra apta ad fortificationem, aquis undique circumdata ..."; H. H. St. A. Ungarn, 1551. Fasc. 59. Traductio Literarum Sigismundi de Pratovechio ad Regiam Maiestatem. Temesvár, 1551. aug. 14.

Dselálzáde Musztafa török történetíró – nem kis túlzással — azt állítja, hogy „az a híres vár mély vízben levő szigeten fekszik s minden oldalon tengerhez hasonló mocsár övezi".[78] A délvidéknek ez a fontos erőssége a Béga és a Temes folyók között nádasok és mocsarak miatt nehezen járható helyen feküdt, ahol a Temes folyónak – ma már nem létező – néhány ága a Bégába torkollott. A vár tehát olyan volt, mint egy mély vízben fekvő sziget.[79]

Temesvár 1551–52. évi ostromának korából a városról, a vár akkori alakjáról nem maradt ránk semmiféle helyszínrajz. Így tehát a korabeli leírásokra kell hagyatkoznunk, ha valami támpontot akarunk nyerni a régi Temesvár fekvéséről és a vár védőműveiről. Temesvár – a korabeli történetírók szerint — három részből állott: magából a városból, a várból és a Sziget nevű külvárosból, melyet a Temes folyónak — ma már eltűnt – egyik ága fogott közre.[80] „Két egymás mellett épült városa van – írja Istvánffy —, az egyiket, a kelet felé esőt, Szigetnek nevezik, a másikat, az északit, a folyóról Temesvárnak szokták hívni. Ezt a két várost, a várral együtt, vízzel telt igen mély árok veszi körül."[81] A „Sziget"-nek védőművei nem voltak, csupán vizesárok és borona-fonásokból készült sövény vette körül. Ilyen szempontból Temesvár leggyengébb részének tarthatjuk. E külvároson kívül volt Temesvárnak a XVI. században még egy nagyobb külvárosa is, amely mint palánk a város körül félkörívben északra és nyugatra terült el. Ezt a nagy palánkot csak a Bégából táplált vizesárok kapcsolta a város védőműveihez. Mivel más erődítményekkel nem rendelkezett, Losonczi az 1551-i ostrom kezdetén felgyújtatta.[82] A város és a vár között feküdt — Forgách szerint – egy másik kis vár, amit „vizi vár"-nak hívtak. Ez azonban nem volt külön vár, hanem csak jól megerősített torony, az ún. víztorony. Az ezen keresztül épített hídon át teremtették meg az egyedüli összeköttetést a vár és a város között. A víztorony szerepe a város és a vár közötti összeköttetés biztosítása, illetőleg megvédése volt.

A várost nyugat és észak felől cölöpök közé rakott földtöltések és fából készült bástyák fogták körül. Kelet és dél felől azonban már négyszögű kövekből épített vagy téglafallal és tornyos körbástyákkal vették körül a várost.[83] A várat kőfalakkal, bástyákkal és tornyokkal erősítették meg. A várnak három kapuja volt: a tatai (nyugati) kapu a városra, a keleti a Sziget nevű külvárosra, az északi pedig a Bégának a várat körülölelő egyik félhold alakú szigetére nyílt. Még külön is meg volt erősítve a várban a „belső vár"-nak tekinthető Hunyadi-kastély, melyet a Béga egyik bevezetett ága vett körül. A vár önmagában nem lehetett valami erős, legalábbis erre vall Prato Vecchio Pisanus olasz építőmesternek az a megjegyzése, hogy a vár is elvész, ha elvesztik a várost.[84]

Ferdinánd király is tisztában volt Temesvár (és Lippa) hadászati jelentőségével.[85] Ezért mind ő, mind pedig a trónörökös, Miksa főherceg szigorúan utasította Castaldot és Aldanát, hogy Temesvár és Lippa megerősítése érdeké-

[78] *Thury József:* i. m. II. 265. l.
[79] *Bálint Gábor:* A magyarországi török hódoltságról. Századok, 1870. 303. l.
[80] *Forgách Ferenc:* i. m. 37–42. l.
[81] *Istvánffy Miklós:* i. m. 242. l.
[82] B. O. II. 278. l.
[83] H. H. St. A. Ungarn, 1551. Fasc. 59. Tradūctio Literarum Sigismundi de Pratovechio ad Regiam Maiestatem. Temesvár, 1551. aug. 14.
[84] Uo. „. . .amisso oppido (ti. Temesvár — Sz. I.) arcem quoque perire."
[85] H. H. St. A. Ungarn, 1551. Fasc. 61. Ferdinánd Castaldohoz. Prága, 1551. dec. 27.

ben erélyes intézkedéseket tegyenek.[86] Mivel a pasák 1552 március végén Szegeden és Becskereken hadaikat állandóan szaporították,[87] Castaldo április első napjaiban az Aldanától védtelenül hagyott Temesvárra Diego Velez de Mendoza kapitányt rendelte csapatával, Lippát pedig Castelluvio százados őrizetére bízta.[88] E két fontos véghelynek az előző év őszén megrongálódott erődítményei azonban — pénz hiányában — nem voltak kiépítve, őrségeik pedig a zsold elmaradása miatt távozással fenyegetőztek.[89] Temesvár körül tíz mérföldnyi körzetben nem akadt község, amelyet a zsoldosok ki ne fosztottak volna.[90]

A király 1552. április 9-én közölte erdélyi főparancsnokával, Castaldoval, hogy temesi főispánná és a délvidék főkapitányává Losonczi Istvánt nevezte ki.[91] Castaldo és Aldana azonban annyira elhanyagolták Temesvár (és Lippa) megerősítését, hogy a vétkes mulasztásaik okozta bajokkal Losonczi sem tudott megbirkózni. Bár Ferdinánd a februári országgyűlésen úgy értesült, hogy a két vár erősítése jó ütemben halad előre, mégis május végén Losonczinak megütközve kellett tapasztalnia, hogy a védőművek helyreállítása éppen csak megkezdődött.[92] Amikor pedig az új várkapitány az őrség felett szemlét tartott, a feltüntetett 950 ember helyett csak 400 lovast talált. Kiderült, hogy Aldana még ennek a 400 katonának a zsoldját sem fizette pontosan, noha 700 lovas után vett fel zsoldot. Vagyis a Temesvár erősítésére és a zsoldfizetésre kiutalt pénzt egyszerűen elsikkasztotta,[93] és Losonczinak a védelemre irányuló törekvéseit minden úton-módon akadályozta.[94] Ezek szerint tehát a temesvidéki várak kellő megerősítés nélkül és elégtelen őrséggel várták a támadást, mikor a török seregek 1552 április elején megindultak Magyarországra.[95]

Mindezekre vonatkozóan megdöbbentő adatokat tartalmaz Báthori András vajdának és Werner Györgynek a királyhoz június 10-én intézett jelentése. Wernert — Bornemissza Pállal együtt — még 1552 elején küldte ki a király az erdélyi pénzügyigazgatás átvizsgálására és célszerű javaslatok megtételére. A jelentés beszámol arról, hogy nincs annyi pénz, amelyen vagy száz lovast felfogadhatnának. Attól kell tartani, hogy az ellenség nemcsak a szükséges őrséggel nem rendelkező Temesvárt, Karánsebest, Lugost szállja meg és foglalja el,[96] hanem a — minden ellenséges betörés elhárítására készületlen

[86] Kr. A. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 3. Nr. 15. Ferdinánd Teuffel Erazmushoz. Pozsony, 1552. márc. 17.; T. T. 1891. 659. l. Ferdinánd Castaldohoz. 1552. ápr. 2.;. Kr. A. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 4. Nr. 1. Ferdinánd Teuffel Erazmushoz. Bécs, 1552. ápr. 2.

[87] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 63. Castaldo Ferdinándhoz. Szeben, 1552. ápr. 10.

[88] T. T. 1892. 143—144. l.

[89] T. T. 1891. 647—648. l. Castaldo Ferdinándhoz. 1552. febr. 25.; uo. 653. l.

[90] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 62. Castaldo Ferdinándhoz. Segesvár, 1552. jan. 8.; T. T. 1891. 444—445. l.

[91] T. T. 1892. 143. l. A kinevezési okmány 1552. ápr. 11-én kelt Bécsben: O. L. Pénzügyigazgatási lt. Benignae Resolutiones, Iratok, 1552.

[92] T. T. 1892. 144. l. Ferdinánd Castaldohoz. Bécs, 1552. ápr. 12.

[93] T. T. 1892. 150. l. Miksa főherceg Castaldohoz. Bécs, 1552. máj. 22.; uo. 151—152. l. Losonczi István Ferdinándhoz. Pankota, 1552. máj. 29. és 31.; T. T. 1892. 154. l. Miksa főherceg Aldanához. Bécs, 1552. jún. 9.; *Szegő Pál:* i. m. 120. l.

[94] Uo.

[95] H. H. St. A. Ungarn, 1532. Fasc. 64. Miksa főherceg Aldanához. Bécs, 1552. máj. 16.

[96] A karánsebesi és lugosi bánság a török torkába került szörényi bánság északi, Orsován felüli területeiből alakult ki, melynek a magyar nemesek mellé beköltöző román-szerb lakossága értett a fegyverforgatáshoz. Vö. *Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* Magyar történet. Hetedik kiadás. III. köt. Bpest. 1943. 28. l.

egész tartományt elárasztja.[97] „Ez ország felől semmi jót nem írhatok kegyelmednek — jelenti somlyai Báthori András Nádasdy Tamásnak —, mert királynak ő felségének pénze itt nincs, az mi idegen népe vagyon fizetetlenek, kevesek is."[98]

Losonczi István temesvári kapitány a közeledő törökkel szemben aktív védelemre szánta el magát; szerette volna az ellenség előtt letarolni a vidéket egészen Péterváradig, vagy pedig megszállni Becskereket.[99] De hiába akarta Haramvárnál is a török átkelését megakadályozni a Dunán, Aldana lippai kapitány akadályozta terve megvalósításában.[100] Losonczi közölte Miksa főherceggel, hogy gyalogosokból, lovasokból és spanyolokból álló 1500 főnyi serege nem elegendő Temesvár oltalmára. Arra kérte tehát a főherceget, hogy még legalább másfélezer embert (és egyéb szükséges felszerelést) küldjön kevés és fizetetlen katonaságának kiegészítésére.[101]

Bár Losonczit magára hagyták, nem csüggedt el, hanem lázas tevékenységet fejtett ki a rábízott Temesvár sikeres védelme érdekében. A környékbeli megyék rendeit június elejére az Arad megyei Simándra hívta össze részleges gyűlésre, hogy tőlük a pozsonyi országgyűlés határozatainak értelmében pénzsegélyt eszközöljön ki Temesvár megerősítésének befejezéséhez. A simándi gyűlés június 6-án nyílt meg, ahol Losonczi arra kérte a rendeket, hogy a török támadással szemben tanúsítsanak áldozatkészséget; tegyék meg a szükséges lépéseket a hadiadó behajtása ügyében és Temesvár félbemaradt erődítményeinek befejezésére bocsássák rendelkezésére jobbágyaikat. A maga részéről biztosította a rendeket, hogy ő is kész híven teljesíteni hazája iránti kötelességét. Lelkes szavai azonban eredménytelenül hangzottak el. A rendek kijelentették, hogy addig nem fognak fegyvert, amíg maga a király is személyesen táborba nem száll. A pozsonyi országgyűlés ugyanis 1552 februárjában a nemesség hadrakelését a király személyes táborba szállásától tette függővé. A földesurak jobbágyaikat pedig azzal az ürüggyel vonták el Temesvár megerősítésétől, hogy azok éppen aratással vannak elfoglalva.

Mikor azonban június 7-én már egyre fenyegetőbb hírek érkeztek a török sereg közeledéséről, a Simándról még el nem távozott rendek kijelentették Losonczinak, hogy készek zászlaja alatt fegyvert ragadni.[102] A tiszántúli megyék nemessége azonban csak június végén szánta rá magát a felkelésre, amikor híre érkezett annak, hogy a török előhad Temesvár alá vonul. Ezért Losonczi már nem gyűjthette össze a felkelő megyei csapatokat. A hadra kelt nemesi csapatokat később Varkocs Tamás bihari főispán gyülekeztette.[103]

A simándi gyűlés után Losonczi Temesvárra utazott. A vármegyék által begyűjtött hadiadóból elsősorban a lázongó őrség elmaradt zsoldját fizette ki, a földesurak vármunkára küldött jobbágyaival pedig a török előhad megér-

[97] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Báthori András és Werner György Ferdinándhoz. Kolozsvár, 1552. jún. 10.

[98] *Komáromy András:* Somlyai Báthory András levelei Nádasdy Tamáshoz 1549—1559. T. T. 1905. 110. l.

[99] T. T. 1892. 153. l. Losonczi István Miksához. Pankota, 1552. jún. 3.

[100] T. T. 1892. 153. l. Losonczi István Miksához. Pankota, 1552. jún. 2.

[101] T. T. 1892. 155. l. Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. jún. 11.

[102] *Czimer Károly:* i. m. H. K., 1893. 314—315. l.; Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: M. O. E.) III. köt. 392—394. l.

[103] *Czimer Károly:* i. m. H. K., 1893. 318. l.; *Szilágyi Sándor:* Erdélyi Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: E. O. E.). Bpest. 1875. I. 418. l. Castaldo Miksához. Torda, 1552. jún. 30.

kezését (június 24.) megelőző két hét alatt a félbemaradt erődítési munkálatokat igyekezett befejezni. Szerette volna megkísérelni, hogy a török sereg érkezése előtt az útjába eső vidékről az élelmet Temesvárba szállíttassa, a föld népét elköltöztesse, s a falvakat elpusztítsa, hogy ezzel is késleltesse az ellenség felvonulását. De a keze alatt álló sereg még a vár őrzésére is kevés volt, sőt attól kellett tartania, hogy a lovasság egy éjjel egyedül hagyja a várban.[104]

A török hadak előnyomulásáról ekkor már egyik ijesztő hír a másikat kergette; Ahmed pasa a főssereggel Temesvár megszállására indult, s a mintegy 50 000 főnyi török—tatár—román sereg átkelni készül a havasokon.[105] Ahmed a főssereggel a Temesvártól öt mérföld távolságra elterülő somlyói mezőn ütött tábort, hogy a kisázsiai seregrészekkel megvárja a ruméliai had megérkezését. Innen június 24-én Szokoli Mehemedet és Kászon becskereki pasát másfélezer hírszerző lovassal Temesvár alá küldte az erősség fekvésének felderítésére és a védők számának kikémlelésére. Losonczi távollétében Perez Alfonz s a szerb Mila vajda 400 huszárral és 100 spanyol gyalogossal kitört a várból s az ellenséggel kemény harcba bocsátkozott. A török végül megfutott.[106]

Losonczi még ugyanezen éjjel mellékutakon s a nádasokon keresztül visszaérkezett a városba, ahol a lakosság és az őrség nagy lelkesedéssel fogadta. Másnap, június 25-én, összehívta az összes katonai parancsnokot és feleskette őket a vár védelmére. Az őrséghez intézett állítólagos beszédében maga a várkapitány is „nagy erős hittel" fogadta, hogy vagyonát, kincseit, sőt szükség esetén életét is feláldozza a kereszténység javára.[107] A várőrség hősies kitartásához az eszmei alapot, a közös ideológiát a keresztény vallási ideológia szolgáltatta.[108]

„Ott az vitézök nagy örömben lőnek,
És nagy jó kedvvel ők es eskövének,
Tisztösségökre ott veszni mernének,
Keresztyénségért halált szenvedének."[109]

A temesvári őrség létszámát a közölt adatokból teljes pontossággal nem tudjuk megállapítani. A fegyveres védők száma mintegy 2300 főre tehető.[110] Ha ez az őrség nem is volt éppen csekély erő a vár védelmére, de ami a tüzérséget illeti, kevés volt a 17 ágyú, a lőszer és az élelem. Az őrség csak akkor lett volna elégséges a védelemhez, ha erős tüzérségi támogatást élvez.[111] Mikor Castaldo július elején Váradról hat ágyút, élelmet és néhány szekér lőport küldött Aldanának Lippára azzal az utasítással, hogy azokat bármi áron jut-

[104] T. T. 1892. 155. l. Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. jún. 11.
[105] T. T. 1892. 155. l. Báthori András Ferdinándhoz. Torda, 1552. jún. 19.
[106] *Istvánffy Miklós:* i. m. 240. l.; *Czimer Károly:* i. m. 321. l.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Losonczi István Castaldohoz. Temesvár, 1552. jún. 26.; T. T. 1892. 156. l.
[107] *Forgách Ferenc:* i. m. 37. l.
[108] *Istvánffy Miklós:* i. m. 241. l. „. . .Ti azért harcoltok — mondotta Losonczi vitézeinek —, hogy igazságos ügyet vigyetek győzelemre, s hogy Krisztus szent hitét védelmezzétek . . ."
[109] *Tinódi Sebestyén:* Az vég Temesvárban Losonczi István haláláról, 201—204. verssor.
[110] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 29.; T. T. 1892. 157. l.; *Forgách Ferenc:* i. m. 37. l.; *Istvánffy Miklós:* i. m. 241. l.; B. O. II. 352. l. Batthyány Ferenc Mária királynéhoz. Bécs, 1552. szept. 2.; *Bethlen Farkas:* i. m. 540. l.
[111] *Forgách Ferenc:* i. m. 38. l.

tassa be az ostrom előtt álló Temesvárra, a lippai várparancsnok meg sem kísérelte a hadiszerek és az élelem továbbítását, hanem önkényesen megtartotta a maga számára.[112] Aldana nemcsak Váradról, hanem Gyuláról is Lippára vitette a nagyobb ostromágyúkat, az élelmet és a lőszert, úgy hogy ott 40 nagyobb ágyú volt és mintegy 1100 főnyi német—spanyol őrség tartózkodott.[113] „Lőporkészlete is teméntelen volt az említett véghelyekről – írja Castaldo július 8-án Miksa főherceghez –, pénzt pedig tőlem s ahonnan lehetett, rabolt, azon nem csekély pénzösszegen kívül, amit neki egyszersmind Temesvár erősítésére is küldtem, azonban erre is kezet emelt, mihelyt értesült arról, hogy Losonczi gondviselését erősen meghagytam neki."[114]

Ahmed pasa június 28-án egész haderejével és valamennyi ágyújával megérkezett Temesvár alá.[115] Losonczi még aznap heves kitörést intézett a lemálházó ellenségre, s a török tábori őrséggel kemény lovascsatát vívott. Ennek során a várbeliek több törököt levágtak és elfogtak. Losonczi a lakosság lelkes ünneplése közepette vonult be a várba.[116]

A tapasztalt hadvezér, Ahmed pasa úgy állította fel hadinépét Temesvár körül, hogy kelet felől a ruméliai sereg Szokoli Mehemed, nyugat felől pedig az anatóliai sereg Hasszán pasa vezénylete alatt helyezkedett el. A janicsárok azonnal hozzákezdtek a közelítő árkok ásásához és az ostromágyúk felállításához. De Temesvár teljes körülzárása – a folyók és a mocsarak magas vízállása miatt – még június végén sem volt egyszerű feladat.[117] Losonczi hírnökeinek éjjel a nádasok között a záróvonalon sikerült átszökniük, akik leveleit vitték feleségéhez, Pekry Annához, Castaldohoz, Báthori András vajdához és Miksa trónörököshöz. Később a júliusi hőségben a mocsarak vize leapadt, s a törökök töltések készítésével próbálták az erősséget megközelíteni és körülzárni.

A török tüzérség az első ágyúállást a Sziget-város felől, a keleti várkapu ellen, a másodikat a vár északi kapujával szemben, a harmadikat pedig a város északi kőfala előtti földtöltés ellen emelte.[118] Az ellenség 30 fontos nagy golyókkal szünet nélkül lőtte a falakat. „Az ostrom megszakítás nélkül folyt – írja Istvánffy —, mert napközben beirányítva az ágyúkat, még sötét éjjel is célba találtak; lőtték tehát a falakat éjjel-nappal."[119] Az ágyútüzet egyrészt a bástyákon álló csapatokra, másrészt a vár tornyaira, a város templomaira és nagyobb épületeire irányozták.[120] Az őrségben álló cseh gyalogosok a török tüzérség hatásos működésétől annyira megrémültek, hogy a várból ki akartak vonulni. Losonczi erélyes fellépése azonban a lázongó zsoldosokat kötelességük teljesítésére szorította.[121]

A várkapitány kímélni szerette volna az amúgy is kevés számú őrséget. Mivel a védőművekkel nem rendelkező külvárosban a katonákat nem akarta a

[112] T. T. 1892. 268—269. l. Castaldo Miksához. 1552. júl. 8.
[113] T. T. 1892. 273. l. Castaldo Miksához. Holdvilági tábor, 1552. júl. 20.
[114] T. T. 1892. 268—269. l.
[115] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. jún. 29.; uo. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 29.; *Bethlen Farkas:* i. m. 539—543. l.
[116] T. T. 1892. 157. l. Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. jún. 29. Az ostromra: *Buchholtz:* i. m. Bd. VII. Wien, 1836. 304—308. l.
[117] T. T. 1892. 157. l. Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. jún. 29.
[118] T. T. 1892. 157. l.
[119] *Istvánffy Miklós:* i. m. 242. l.
[120] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Kolozsmonostor, 1552. júl. 2.
[121] T. T. 1892. 267. l. Castaldo Miksához.

biztos veszélynek kitenni, a Sziget-városból visszavonta a csapatokat a várba, s a külváros házait — éppúgy, mint az 1551-es ostrom idején — ismét felgyújtatta, a Sziget-városba vezető hidat pedig lebontatta. A török — felismervén ennek a helynek alkalmas fekvését — az égő külvárost megszállta, a tüzet eloltotta, s a mocsarakban épített rőzseúton ágyúit éjjel a Szigetbe vontatta. Most már innen — kis távolságból — tudott hatásos ágyútüzet nyitni a vár falaira, s a keletre néző várkaput védő, földből és fából emelt cölöperődítményre.[122]

A törököknek sikerült rést törniük az erősségen. Az árkokat gerendákkal és faágakkal feltöltötték. Losonczi a július 2-án éjjel kiszöktetett futár által arról értesítette Castaldot, hogy az ostromlók — bár a támadás a tüzérség által nincs elegendőképpen előkészítve —, rohamra készülődnek.[123] A törökök rohama július 3-án rettentő üvöltés, dobpergés és trombitaharsogás között indult meg. A rohamozókat Musztafa Tenbel nikápolyi szandzsákbég vezényelte. A törökök mindenünnen roppant tömegben nyomultak előre. A roham alatt állandóan pihent csapatok váltották fel a harcosokat. De a spanyolok és a magyarok bátran harcoltak és visszavetették a támadókat. A törököknek végül is sikerült a résen betörniük. Kiűzték a sáncokból Castelluvio spanyoljait, s a rést megszállták. Létráikat már a vár beomlott falaihoz támasztották, s azok megmászására készültek. Mások pedig a várkaput igyekeztek betörni. A veszély tetőpontján Castelluvio a megfutamodó spanyolok elé vetette magát és lélekjelenlétével, erélyes fellépésével megállította, s újból harcba indította a menekülőket. A sáncokon most véres tusa keletkezett. Losonczi a spanyolok támogatására a hajdúkat vetette be. Ezek heves támadása eldöntötte a harcot; a török kiszorult a vár sáncaiból. A négy óra hosszáig tartó rohamban mintegy 1500—2000 török, a védők közül pedig — nem számítva a sebesülteket — mintegy 150 harcos esett el.[124]

Musztafa bég szétszórt csapatait a Sziget-városban új rohamra próbálta átcsoportosítani és ösztönözni, hogy a harcot megújítsa. De közben a spanyolok golyójától találva elesett. A várbeliek nem sokáig örülhettek a bátor bég halálának, mivel Castelluvio a külváros házai közt lappangó janicsárok golyójának esett áldozatul. Losonczi a népszerű parancsnok holttestét — a várőrség őszinte fájdalma közepette — annak a földbástyának az oldalába temettette el, ahol hősi halált halt. Ezután a spanyolok fölött a parancsnokságot Mendoza Diego századosra ruházta.[125]

A törökök az érzékeny veszteség ellenére erélyesen folytatták az ostromot. A város északi kőfalainak földerődítményét június 29-től nyolc napon át lövették úgy, hogy a város ezen a részen már több helyen nyitva állt. Az ádáz dühvel támadó janicsárok két rohamát július 6-án a magyar és a spanyol gyalogosok erős küzdelem után hárították el. Ahmed pasa ez alkalommal is sokat elveszített legjobb harcosaiból.[126]

Közben a török sereg vezére értesült arról, hogy Losonczi hosszantartóbb megszállás esetére nincs elegendő pénzzel ellátva. Már pedig a zsold elmaradása miatt elégedetlen katonák a vár sorsára nézve veszélyes lázadást támaszthat-

[122] *Istvánffy Miklós:* i. m. 242. l.; *Czimer Károly:* i. m. 324—325. l.
[123] T. T. 1892. 269. l. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. júl. 9.
[124] *Istvánffy Miklós:* i. m. 243. l.
[125] Uo. 243. l.
[126] Kr. A. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 22. Miksa főherceg Teuffel Erazmushoz. Bécs, 1552. júl. 6.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. júl. 8.

nak. Ezért Ahmed pasa a július 6-i sikertelen roham után kísérletet tett Temesvár békés úton történő kézrekerítésére. Egyezkedésre hívta fel Losonczit, s olyan értelmű ajánlatot tett neki, hogy abbahagyja az ostromot, s elvonul a vár alól, ha a János király, illetve fia, János Zsigmond által fizetett adót a szultánnak ezután is pontosan megküldik.[127] Az egyezkedésben a török Porta egyenes utasítására - Illés (Ilias) román vajda közbenjáróként lépett fel. Ennek megfelelően a vajda szolgálatában álló magyar Pythár Istvánt és Pált küldte Losonczihoz követségbe azzal a javaslattal, hogy a Habsburg kormányzattal küldesse be a Portára János Zsigmond szokott adóját, s a szultán e feltétel mellett békét hagy Temesvárnak.[128]

Bár Losonczi jól tudta, hogy a pasa szándéka nem őszinte, s hogy a román vajda a szultán utasítására indította meg az alkudozásokat, hogy Castaldot az erélyesebb hadikészületektől elvonja, mégis belebocsátkozott az egyezkedésbe, hogy a vár megrongált erődítményeinek kijavításához időt nyerhessen.[129] A török hadat írja Losonczi július 12-én Báthori András vajdához - adóígéréssel és meghódolás felajánlásával - azt hiszi - Temesvár alól el lehetne vonni. Ha azonban a bécsi kormány erre nem hajlandó, úgy minél előbb ragadjanak fegyvert, „mert ha ezen csendességben leszen ti kegyelmetek, nyilván elvesztitek mind ez országot, mind minket". Temesvár parancsnoka utolsó üzenetét a magyarországi birtokosoknak küldte. A rommá lőtt Temesvárból férfias hangon intette Báthori vajdát kötelességének teljesítésére: ne kövesse a császári zsoldos hadak gyáva közönyösségét, hanem fordítson nagyobb gondot a vár felszabadítására, amit különben „ama féltékeny, latorra, Aldanára nem kellene bízni, mert ő saját magát sem tudja most, hol vagyon". „Irjon kegyelmed egészsége felől - fejezi be sorait Losonczi -, mi egészségben vagyunk és vígan várjuk az órát, amelyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot."[130]

Losonczi az alkudozások alatt beállott fegyverszünetet a védőművek kijavításán kívül a Castaldotól való segélykérésre is felhasználta.[131] Nem tudta ugyanis elképzelni, hogy Ferdinánd király erdélyi fővezére a végső veszélybe jutott Temesvárnak megmentésére erélyes kísérletet ne tegyen. De a várkapitány — mint látni fogjuk — hiába várta Castaldonak a vár felmentésére küldendő segélyhadát.[132] Bár mindenki által magára hagyatva komoly oka volt az aggodalomra, rendíthetetlen lélekkel elhatározta, hogy a várat vagy megvédi, vagy romjai alá temetkezik.

A Temesvárt ostromló török az eddigi rohamok alkalmából a városba az északi, a várba pedig a keleti részen iparkodott betörni, mert a mocsarak magas vízállása miatt eddig a víztornyot nem tudta megközelíteni. De július elején az időjárás, a nagy hőség is segítségére jött a töröknek. A temesvári erősségnek az volt az Achilles-pontja, hogy nagy szárazságban a medreikbe visszahúzódó folyókba levezethették a környező mocsarak vizét. Most Ahmed pasának

[127] T. T. 1892. 269. l.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Torda, 1552. júl. 14.

[128] T. T. 1892. 276—277. l.

[129] T. T. 1892. 270. l. Castaldo Miksához. Torda, 1552. júl. 14.

[130] T. T. 1881. 380. l.; *Buchholtz:* i. m. Bd. IX. Wien, 1836. 606. l.; *Czimer Károly:* i. m. 332—333. l.

[131] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Torda, 1552. júl. 11.; O. L. Nádasdy-család lt. Missil. Batthyány Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Bécs, 1552. júl. 6.

[132] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. 1552. júl. 9.

megkönnyítette az ostromot, hogy az északra eső mocsarak vízállása a júliusi forrásságban a Béga és Temes apadása következtében lecsökkent. De az is feltehető, hogy a törökök a magasabb felületekről a vizet a folyókba lecsapolták. Így az erősség megközelíthetővé vált. Ezenkívül azzal is sokat veszített védhetőségéből, hogy kevés volt a rohamok visszaverésére tartogatott lőpor.

Ahmed pasa tehát most már arra törekedett, hogy a víztornyot bármilyen véráldozattal is — minél előbb elfoglalja, s a várnak a várossal való összeköttetését megszakítsa. Ennek érdekében a törökök a Béga közbeeső ágait áthidalták, s a faltörő ütegek számára a mocsarakban, a víztoronnyal és az északi várkapu földerődítményeivel szemben ágyúállásokat építettek. A kis lőtávolságból erélyesen intézett ágyútűz most már csakhamar súlyos rombolást okozott az erődítményeken. Az északi várkaput fedező földerődítéseket annyira megrongálta, hogy a törökök július 12-én rajtaütéssel megkísérelték lerombolását. A hajnali szürkületben mintegy 2000 török gyalogos a Béga ágán zajtalanul átgázolva a vár alatti szigetre nyomult, s ijesztő csatakiáltással a sáncokba tört, ahonnan a meglepett spanyolokat kiűzte. Minden jel arra vallott, hogy a támadás sikerrel jár; a törökök az erődítmény elpusztításához fogtak, a cölöpöket és vesszőfonásokat fejszével átvágták, s a védőgátakat több oldalról lerombolták. E válságos pillanatban azonban Losonczi a harci zaj által felriasztott őrségből erősítést vitt a spanyolok számára, akik most már a vár védelmére sebtében új sáncot húztak, amely fedezni tudta őket a pusztító lövések ellen.

Reggel a küzdelem az egész vonalon megkezdődött. A janicsárok tömör oszlopban nyomultak a városfalakra. A Sziget-városból pedig több hullámban tört a török kemény elszántsággal a keleti várkapu védőműveire. A várbelieknek csak súlyos veszteségek árán sikerült mind a két helyről visszaűzni a támadókat. Csupán az északi várkapu védőművei maradtak az ellenség kezén. Ekkor Losonczi vállalkozó harcosokkal merész kitörésre szánta el magát. Ágyúit a város és a vár bástyáiról a janicsároktól nyüzsgő bástyára irányította, s az ágyú- és puskatűzzel megingatott törököket véres kézitusában az erődítmények elhagyására kényszerítette.

Közben a törökök — tüzérségi támogatás mellett — a vár alatti szigetre nyomultak, s a várkaput védő földerődítmény előtt faágakból, földdel tömött hordókból és zsákokból a bástyák ormáig felérő halmot emeltek.[133] A halom tetejét puskás gyalogosok szállták meg, sőt még kisebb kaliberű tábori ágyúkat is felvontattak oda. Mindkét részről hosszú és elkeseredett harc bontakozott ki. Ahmed pasa egyik pihent csapatát a másik után vezényelte rohamra. A halomról irányzott ellenséges ágyútűz nagy pusztítást végzett a spanyol gyalogosok között, úgy hogy Mendoza százados csapatával a túlerő elől kénytelen volt a várba vonulni és a védőművet a török kezén hagyni.

A törököknek most már sikerült megvetniük lábukat a víztoronyhoz vezető szigeten. Csak még a vár északnyugati és a város keleti bástyáinak ágyúi által pásztázható, oda vezető utat kellett kierőszakolniuk. Ezért nehéz ágyúikat a mocsarakból a szigetre vontatták, ahonnan az erődítmények töretését most már közvetlen közelről teljes erővel folytathatták. A várbeliek ágyúit elnémították, a várat a tatai kapu felőli vonalon majdnem egészen lerombolták. Majd ezen az oldalon is megkezdték rőzsekötegekből a víztoronyhoz vezető töltés építését.

[133] T. T. 1892. 270—277. l. Glezsán János karánsebesi bán Castaldohoz. Karánsebes, 1552. júl. 15.

Ahmed pasa éjjel-nappal elszántan fárasztotta a kimerülés határán álló védőket. Az egyik roham alkalmából egy vakmerő janicsárcsapatnak sikerült a várba is benyomulnia, de Losonczi a tartalék hajdú- és spanyol csapattal véres küzdelem után kiszorította az ellenséget. A nagy erőfeszítéssel folytatott ostrom alatt a pasa nem gondoskodott kellőképpen a lőszerutánpótlásról. Ezért a török tüzérség — a szakadatlanul tartó tüzelés folytán — lőporban és golyókban hiányt kezdett szenvedni. A török fővezér Hasszán anatóliai beglerbéget 200 szpáhiból és janicsárból álló csapattal Szendrőbe és Belgrádba küldte, hogy az ottani raktárakból kellő mennyiségű lőszert s a faltörő ágyúkhoz szükséges golyókat szállítson Temesvár alá.[134]

A lőszer megérkezéséig Ahmed pasa beszüntette a falak törését; jó ideig inkább megszállással, mint ostrommal húzta az időt. De közben szorgalmasan dolgoztak a török katonák, hogy az erősséget töltésekkel teljesen körülzárják. A bécsi hadvezetés ezt az időszakot használhatta volna ki arra, hogy a lőporban hiányt szenvedő török táborra támadjon, vagy hogy az ostromlott várba segélycsapatot, élelmet és lőszert juttasson be.

Közben Ahmed a város átadása iránt ismét alkudozásokba bocsátkozott Losonczival. A pasa július 18-án a várkapitánnyal két napra fegyverszünetet kötött és küldöttei által különféle igéretekkel igyekezett rábírni a város feladására. Kijelentette, hogy nyugodtan maradhat Temesvárott — mint egykor Petrovics Péter —, ha átadja a várat a töröknek és pontosan beszolgáltatja a Fráter György által fizetett adót. Losonczi azonban a pasa igérgetéseire tagadó választ adott. Másodízben a török követek azt igérték a várkapitánynak, hogy a pasa seregestől elvonul a vár alól, ha Losonczi kieszközli az eddig fizetett adónak a szultán számára való megadását. A pasa egyszersmind nagy összegű arannyal és ezüsttel, lovakkal s egyéb ajándékokkal próbálta Losonczit megvesztegetni, de ő kijelentette, hogy inkább tízszer meghal, mintsem árulóvá legyen.[135]

„A török fősereg már 26 napja, hogy Temesvár alá vonult — írja Losonczi július 19-én Miksa főherceghez intézett utolsó levelében —, és 24 napja már, hogy azt megszállva tartja, továbbá 23 napja, hogy a vár és város falait megszakítás nélkül oly roppant ágyúkkal rombolja, hogy a legöregebb spanyol katonák között vannak néhányan, kik még olyan nagy ágyúgolyókat nem láttak, sőt olyanokról még nem is hallottak. Az ellenség, amire csak képes, mindent elkövet, hogy az erősséget hatalmába kerítse. A török sereg — elhiheti Felséged — számerőre nem nagyobb 50 000 embernél, s annak — mint a várba jutott kémek (pribékek) és hadifoglyok mondják — alig negyed része van harckész állapotban, más része pedig a hadviselésben annyira gyakorlatlan és annyira nincs felkészülve, hogy számításba vehető segélyhad vagy felmentő sereg érkezése esetében a török sereg aligha bocsátkoznék küzdelembe, hanem előre elvonulna az erősség alól."[136]

A török július 20-án újult erővel fogott az ostromhoz. Ahmed a réstörő ágyúk összpontosított tüzét a víztorony ellen irányozta. Az oda vezető utat elzáró, északnyugati sarokbástyával szemben — ugyanolyan magasságban —

[134] *Istvánffy Miklós:* i. m. 243. l.

[135] T. T. 1892. 273. l. Dóczy Miklós Miksához. Pankota, 1552. júl. 19. *Czimer Károly:* i. m. 344. l.

[136] H. H. St. A. Ungarn, Fasc. 425 (Millenium). Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. júl. 19.; *Buchholtz:* i. m. Bd. IX. 606—607. l.; *Czimer Károly:* i. m. 346—347. l.

egy második halmot is építtetett. A nehéz ágyúk rombolása lassanként mind nagyobb rést ütött az erősség falain. Az ostrom harmadik hetében a minden segítségtől elzárt Temesvár helyzete tarthatatlanná kezdett válni. A várban harcoló zsoldosok hópénzüket sürgették, az élelem és lőszer is napról-napra fogyott.[137] Losonczi levelet küldött ki feleségének, Pekry Annának és barátjának, Varkocs Tamásnak, melyben meghagyta nekik, hogy vessék zálogba családi kincseit és ősi birtokait, s az így összegyűlt pénzen fogadjanak zsoldosokat és ezeket élelem- és lőszerszállítmánnyal együtt mielőbb juttassák be a várba. A leveleket végrendeletével együtt íródeákjával, Földvári Istvánnal küldte ki övéihez.[138]

Losoncziné zálogba vetette birtokait, hogy végveszélybe jutott férjén segítsen. Az így szerzett pénzen Földvári mintegy 500 hajdút toborzott, élelmet, lőport és hadiszereket vásárolt. Varkocs Tamás bihari főispán – Castaldo utasítására — szintén támogatta a vállalkozást, s 1000 hajdút vezényelt Lippára. A Földvári által zsoldba fogadott hajdúk is itt gyülekeztek. Az egyesült segélycsapatok vezetését Varkocs a hajdani szegedi főbíróra, a vakmerő hajdúvezérre, Tóth Mihályra bízta. A vállalkozás sikertelensége azonban előre vetítette árnyékát. A mintegy 1700 főnyi hajdúcsapat elégtelennek bizonyult arra, hogy élelmet és lőszert tudjon bejuttatni a szorongatott várba.

Tóth Mihály a málhás szekereket Arad táján a Maros közelében hagyva 500 hajdúval Temesvár felé indult. Útközben azonban erős török lovas csapatra bukkant, amely a hajdúk nagy részét levágta. A megsebesült Tóth Mihály csak néhány emberével tudott a Marosnál maradt csapathoz visszatérni. A hajdúk többé nem voltak rábírhatók a Temesvár felé való előnyomulásra. Tóth Mihály vállalkozása — csapatának szétoszlása után teljes kudarcba fulladt. A Varkocs Tamás váradi parancsnok által sebtében összeszedett sereg, amint meghallotta Tóth Mihály szerencsétlen vállalkozásának hírét, a szélrózsa minden irányában szétfutott.[139]

A győztes török lovasság az elesett hajdúk közül száznak levágott fejét a táborba vitte, s Ahmed pasa azokat Temesvár falai alatt karóra tűzette. Melléjük tétette azokat a leveleket is, melyekben Losoncziné és Varkocs Tamás még mindig a segítség reményével bátorították a várkapitányt. Az ostrom harmadik hetében Losonczi már nem számíthatott arra, hogy akár Castaldo, akár Báthori András vajda — akiknek segítségében bizakodott —, kísérletet fognak tenni a vár megmentésére.[140]

Temesvár erődítményei a szakadatlan ágyúzás következtében július 24-én már annyira megrongálódtak, hogy a falak és bástyák a támadás vonalában egészen az alap síkjáig romokban hevertek.[141] A lerombolt falak törmeléke feltöltötte a vár vizesárkait. A víztorony pedig annyira megrongálódott, hogy falai három oldalról egészen az alapokig leomlottak. Mivel az egész várban nem volt már talpalatnyi hely, hol a védők a tüzérségi tűz ellen magukat biztonságba helyezhették volna, a várbelick az utolsó napokban a főkapu erős bolthajtása alatt s a pincékben kerestek menedéket.[142]

[137] *Tinódi Sebestyén:* Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról, 273—274. verssor.

[138] *Istvánffy Miklós:* i. m. 244. l.; *Takáts Sándor:* Magyar nagyasszonyok. Bpest. Genius kiadás é. n. 200. l., 1. sz. jegyzet.

[139] *Istvánffy Miklós:* i. m. 245. l.

[140] Uo. 244. l.

[141] B. O. II. 353. l. Batthyány Ferenc Mária királynéhoz. Bécs, 1552. szept. 2.

[142] *Istvánffy Miklós:* i. m. 245. l.

Július 24-én koradélután a török újabb rohamot intézett a rommá lőtt vár ellen. A pasa elhatározta, hogy azon a napon a várat el kell foglalni, akár a hadsereg nagy részének pusztulása árán is. A támadás súlya a Sziget-város felől a keleti kapura, de főként a lerombolt víztoronyra nehezedett. A várbeliek közül mindenki érezte, hogy ettől a romhalmaztól függ a vár és a védők sorsa. „Az ágyúk dörgése és az Allah! Allah! kiáltás felhangzott a szilárd égboltig – írja Dselálzáde Musztafa török történetíró –, s ez a nap az ítélet napjának mintaképe volt."[143] Losonczi mindenütt jelen volt, hol a harc ingadozott, vagy a szükség úgy kívánta; szóval és tettel, saját önfeláldozó példamutatásával öntött lelket harcostársaiba. A spanyol, német és cseh zsoldosok támogatására bevetett, gyalogosan harcoló huszárok együttes erővel űzték vissza sáncaikba a már félig győztes, harcedzett janicsárokat. De a várvédők közül is mintegy 150 ember esett el, sokan megsebesültek. A spanyol zsoldosok derék parancsnoka, Mendoza százados is súlyos sebet kapott és harcképtelenné vált. Ahmed a víztorony ostromában tömegesen áldozta fel legjobb katonáit. A július 24-i véres roham sikeres visszaverése a XVI. századi várharcok egyik legdicsőbb epizódja volt Magyarországon.

Másnap, július 25-én a reggeli órákban Ahmed pasa általános támadással megújította a harcot, hogy az előző napon kimerült várvédők lélekzethez se juthassanak. A főtámadást most is a víztoronyra irányozta. A mieink – az ellenséghez viszonyítva – már kis számra apadva, amennyire erejükből telt, jó ideig kiválóan és bátran harcoltak. Eközben a törököknek gyújtónyilak és más „tüzes szerszámok" segítségével sikerült a várost felgyújtaniuk, ahol a tűz rohamosan elharapózott. A várkapitány kénytelen volt a védők egy részét a tűz oltására rendelni, ami viszont a védelmet gyengítette meg. Így aztán a törökök és mindenekelőtt a janicsárok, a lovasokkal és másokkal együtt a víztorony megrongált és földre terített falait nagy csatakiáltással megtámadták.[144]

A janicsárok felkapaszkodtak a víztorony résein és véres küzdelem után diadalittasan kitűzték a lófarkas zászlót. Losonczi a túlerővel szemben kénytelen volt a rommá lett tornyot a törökök birtokában hagyni. A védők egy részével a tatai kapun át gyorsan a várba vonult vissza. Ahmed pasa aznap már nem is intézett támadást a vár ellen, mert jól tudta, hogy a vár attól fogva tarthatatlanná vált, hogy a várossal való közlekedés egyetlen és utolsó védőműve, a víztorony az ellenség kezére került.[145]

„Tőnek nagy zengést, megsivalkodának,
Rettenetesen menének vízvárnak,
Ott es terekek sokan elhullának,
Nagy viadalval vízvárba szállának.

Sívás nagy rívás vala az városban,
Vitézök vannak várban ohitásban,
Senki nem lehet várból az várasba,
Mindkét fél vagyon csak terek markában."[146]

[143] *Thury József:* i. m. II. köt. 267. l.
[144] *Istvánffy Miklós:* i. m. 245. l.
[145] Uo. 246. l.; *Czimer Károly:* i. m. 351–352. l.
[146] *Tinódi Sebestyén:* Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról. Tinódi-Emlékkönyv. Sárvár. 1956. 146. l.

A török sereg fővezére ezután már csak arra törekedett, hogy a rommá lőtt erősség békés úton történő feladását kierőszakolja. Ezért még július 25-én egy hírnök útján békességet ajánlott Losonczinak. A pasa esküvel igérte, hogy Losonczi és társai fegyveresen, javaikkal együtt békésen elvonulhatnak a várból. A török katonák pedig a réseken át hangos kiáltozással a város lakóit s az őrséget biztatták a vár átadására. Az őrség nagy része a sebesülések folytán már félig-meddig harcképtelenné vált. A még ép katonákat pedig a szakadatlan török rohamok és a rések betömésének fáradságos éjszakai munkája annyira kimerítette, hogy — külső segítség nélkül — Losonczi maga is kezdett kételkedni a vár megtarthatóságában. De a legaggasztóbb körülmény mégis az volt, hogy a várban a lőszer és az élelem jóformán teljesen elfogyott, lőporból is alig volt két vagy három vedernyi.

Az élelemhiány s a víztorony elvesztése végső csüggedést keltett a városban a családjukért és vagyonukért remegő polgárok között. A réseken különböző nyelven bekiáltozó törökök igérgetései által megingatva elhatározták, hogy Losonczit rábírják a vár békés átadására. Ennek érdekében július 25-én éjjel küldöttség kereste fel a várkapitányt és arra kérte, hogy a pasa által felajánlott feltételek mellett adja át az erősséget. De a magyar és a külföldi tisztek közül is többen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a kényszerítő szükségnek engedve el kell fogadni a pasának a szabad elvonulásra vonatkozó ajánlatát. Losonczi sejtette, hogy a pasa oltalomlevele nem fogja a kivonulókat a felkoncolás ellen biztosítani: erre vonatkozóan friss például szolgált a veszprémi őrség lemészárlása június 1-én. Ezért azzal a válasszal bocsátotta el a város küldötteit, hogy a várat az utolsó csepp vérig védeni fogja.[147]

A városi küldöttek Losonczi elutasító válasza után július 26-án reggel felkeresték a spanyol és német zsoldosokat, akik az éjszaka folyamán — Losonczi tudta nélkül — maguk is azon tanakodtak, hogy a következő éjjel a mocsarakon keresztül kiszöknek a várból, átvágják magukat a török táboron és megkísérlik a Lippára való menekülést. Most a városi küldöttek izgatására arra gondoltak, hogy a hajthatatlannak mutatkozó Losonczit a tovább már úgysem védhető erősség feladására kényszerítik. A királyi zsoldosok — Mendoza százados halála után — tanácskozásra hívták meg Losonczit és felszólították a vár átadására.[148] A nyílt katonai lázadással szemben a várparancsnok minden rábeszélése hiábavalónak bizonyult. A lázadók kereken kijelentették, hogy a vár átadása ügyében a főkapitány akarata és engedélye nélkül is tárgyalni fognak a pasával és elhagyják a tovább már úgysem védhető várat. „A spanyolok e nem várt rémülete és elpártolása — írja Istvánffy — megtörte Losonczi lelkét."[149] A várkapitány — ha meggyőződése ellenére is — engedélyt adott arra, hogy a pasával a megadásról tárgyaljanak.

Erre a várbeliek egy magyar és egy spanyol tisztet küldtek Ahmed pasához, aki beleegyezését adta, hogy az őrség fegyveresen, magával vihető holmijával, podgyászával és kibontott zászlókkal — biztos fedezet alatt — elvonulhat addig az erősségig, ahova kíván menni. A pasa azt is megígérte, hogy a várost megkíméli a kirablástól, s azok a lakosok, akik ott akarnak maradni, szabadságukban és vagyonukban nem szenvednek csorbát.[150] A kivonulást a

[147] *Ascanio Centorio degli Hortensii:* Commentaria della guerra di Transilvania. Velence. 1556. 187. l.
[148] *Forgách Ferenc:* i. m. 40. l.
[149] *Istvánffy Miklós:* i. m. 247. l.
[150] *Centorio:* i. m. 188. l.

következő napra tűzték ki. Ezt a másnapi elvonulást a városi nép eszközölte ki Losonczitól, mely még nem készült el podgyászainak összecsomagolásával, bár a katonák — ismervén a török eskü értékét — azt sürgették, hogy semmit se késlekedjenek.[151]

A Temesvárból való kivonulás július 27-én reggel történt. Losonczi, aki a megmaradt várőrséggel s a lakossággal Lippára szándékozott vonulni, a kivonulást úgy rendezte, hogy előre bocsátotta a városi nép podgyásszal megrakott szekereit, amit a várőrség málháját és sebesültjeit vivő szekerek követtek. Losonczi — a török hitszegésétől tartva — a menet mellé a szekereken ülő fegyveres polgárokból és a kocsisor két oldalán huszárokból erős fedezetet állított. Ezután az őrség vonult ki a várból Batthyány Farkas temesvári alispán vezénylete alatt, kibontott zászlókkal, harci alakzatban. Maga Losonczi Forgách Simon és Perez Alfonz társaságában az élővédet képező huszárok élén lovagolt. A lovasság után az életben maradt cseh és német gyalogosok s a hajdúk következtek. A spanyolok pedig a menetoszlop végén a hátvédet alkották.[152]

Eközben Ahmed s a pasák, — hogy megbosszulják a Lippáról múlt év őszén kivonuló Uláma hadinépének hitszegő módon történt megtámadását[153] — elhatározták Losonczi távozni készülő csapatának lemészárlását. A török fővezér erre az akcióra úgy készítette elő seregét, hogy a janicsárokat és a martalóc csapatokat a lippai kapu előtt sűrű, tömör sorokban állította fel, s a kivonuló őrségnek olyan szűk utat engedett, amennyi alig volt elég egy szekérnek vagy egymás mellett haladó két lovasnak.[154] Szokoli Mehemed és Kászon pasák a kivonuló Losonczihoz csatlakoztak, nyájasan üdvözölték, s a cselvetésre felállított fegyveres sereg közepébe vezették. Mikor aztán a hátvéd is kiért a kapun, eldördült a mieink felkoncolására jeladásképpen leadott lövés. A törökök először is a hátvédet támadták meg. A tábor másik részében pedig a janicsárok és martalócok a városi nép szekereit rohanták meg, s kezdték elrabolni az erős testű ifjakat és szemrevaló leányokat, a védekező felnőtteket pedig legyilkolták.

Közben egy janicsár lerántotta lováról Losonczi kedvenc apródját, Tomori Endre nemesifjút, aki ura mögött annak fegyvereit, aranyos sisakját és mellvértjét vitte. Erre aztán Losonczinak is elfogyott a türelme, s a janicsárt levágta. Ekkor hallotta meg a hátvédnél keletkezett harci zajt, s a spanyol gyalogosok segélykiáltását. Világossá vált előtte, hogy nincs más menekvés a hosszú, kínos fogság elől, mint a halál. S ő inkább a dicső halált választotta, mint a szégyenteljes raboskodást az isztambuli Héttoronyban. A várkapitány megverette a dobokat, megfúvatta a trombitákat és harsány hangon végső küzdelemre szólította bajtársait: „De rajta, amíg egyikünk is él, ragadjatok fegyvert, hogy ne haljunk meg bosszulatlanul."[155]

[151] *Istvánffy Miklós:* i. m. 247. l.

[152] *Centorio:* i. m. 188. l.; *Czimer Károly:* i. m. 358—359. l.

[153] Pecsevi szerint a szabad elvonulásra vonatkozó szerződést azért szegték meg a törökök, mert Török Ferenc is éppen így bánt Uláma pasának Lippából kivonuló seregével: *Thury József:* i. m. II. köt. 268. l.

[154] B. O. II. 352. l. Batthyány Ferenc Mária királynéhoz. Bécs, 1552. szept. 2.; O. L. Nádasdy-család lt. Missil. Batthyány Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Újvár, 1552. aug. 27.; *Pray György:* Epistulae procerum regni Hungariae 1490—1711. II. köt. Pozsony. 1806. 331. l.

[155] *Istvánffy Miklós:* i. m. 248. l.

„Az terek hiti látjuk itt elveszte,
De vitéz módra legyen fejünk veszte."[156]

Losonczi maga is tőrt rántott, s a mellette lovagló előkelő szandzsákbéget keresztülszúrta. Sisak és mellvért nélkül halálmegvető bátorsággal harcolt, hogy ne kerüljön élve az ellenség kezébe. „Egymást buzdították, hogy becsülettel kell elesni, s amennyire lehet, az ellenség sűrű és tömött csapatai közül törjenek ki." De Losonczi fején csakhamar halálos sebet kapott, baloldalát lándzsával átdöfték. A súlyosan sebesült várkapitányt, kinek leszúrt lova is összerogyott, nyakába vetett pányvával elfogták. A várőrség kisebb csapatokban még ezután is elszórtan harcolt Batthyány Farkas és Forgách Simon biztatására, míg a túlerőben levő ellenség fel nem koncolta őket. Akit a fegyver le nem terített, az fogságba került.[157]

Ahmed pasa a halálos sebeiben elgyengült Losonczit megkötözve maga elé hurcoltatta. A felbőszült pasa a fogoly hőst kutyának nevezte, amiért a hatalmas szultán ellen fegyvert mert fogni és annyi sok harcosát levágta. A haldokló Losonczi viszont a pasát becstelen esküszegőnek nevezte és kemény kifejezésekkel illette.[158]

„.....eb az ti hitetök,
Császárral basák, bégek, hitetlenök,
Ha tudtam volna, oly ebek legyetök,
Sokkal több lett volna elvesztetök."[159]

Ahmed pasa Losonczit minden áron élve szerette volna a szultánhoz küldeni. De mikor látta, hogy a két halálos sebe gyógyíthatatlan, a haldokló hősnek fejét vétette.

Losonczi egyéni érdeke és az ország szolgálata egy tőről fakadt, mert a török hódítás útjába eső Arad és Zaránd megyei birtokait védve, egyben a haza egyik darabját is védelmezte.[160] Azok közé a főurak közé tartozott, akik a reneszánsz kor új életszemléletében, gátlástalan individualizmussal törtek céljaik elérésére.[161] Abban különbözött osztályabeli, ugyancsak birtokszerző, ugyancsak Habsburg-párti kortársaitól, hogy nem a kényelmesebb megoldást, nem a meghátrálást választotta; a dicstelen menekülés helyett vállalta Temesvár védelmét és hősi halált halt védelmében. A török pusztítók ellen vívott, életét sem kímélő harca, erkölcsi szempontból, magasan kor- és osztályostársai fölé emeli őt.

Ahmed pasa serege Temesvár falai alatt komoly veszteségeket szenvedett emberanyagban. Dselálzáde Musztafa török történetíró is elismeri, hogy „az iszlám hadseregéből igen sok vitéz nyerte el a vértanúság rangját".[162]

[156] *Tinódi Sebestyén:* Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról. Tinódi-Emlékkönyv. 148. l.

[157] Uo. „Az több vitézök ott mind elhullának, Kik meghalának, kiket elfogának."

[158] *Forgách Ferenc:* i. m. 41. l.

[159] *Tinódi Sebestyén:* Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról, 401—404. verssor; *Verancsics Antal* Összes munkái. II. Pest. 1857. 94—95. l. Kiadta Szalay László a Mon. Hung. Hist. Scriptores sorozat 3. kötetében.

[160] Vö. *Czimer Károly:* i. m. 29. l.

[161] *Klaniczay Tibor:* Reneszánsz és barokk. Bpest. 1961. 28—30. l.; vö. *Kiss István:* A parasztság és a főurak XVI. századi honvédő harcunkban. H. K., 1954. 3—4. sz. 61—75. l.

[162] *Thury József:* i. m. II. köt. 266. l.

Az ostrom végén már a török katonák is vonakodtak halálba menni, mert lehetetlennek tartották a vár elfoglalását.[163] Zsini János július 30-án arról számolt be Székely Lukács főkapitánynak, hogy Ahmed táborában pestis pusztít, s hogy a török fővezér felszólította Ali budai pasát, nyújtson segítséget számára Temesvár elfoglalásához. Az élelmiszerek fogytával az éhség is kínozta a török sereget, melyet az elpusztított s kiélt délvidék népe képtelen volt élelmezni.[164]

Ahmed pasa Temesvár elfoglalása után majdnem augusztus végéig pihentette táborát, hogy közben újabb segélycsapatokkal frissíthesse fel kifáradt és súlyos veszteségeket szenvedett seregét.[165] A várat és a várost – mint új beglerbégség székhelyét – Kászon pasára bízta, s meghagyta neki, hogy az erősség megrongálódott és szétrombolt falait minél előbb állíttassa helyre.[166] A török gyorsan berendezkedett Temesvárott. „A kereszteket, tornyokat lerombolták – írja Dselálzáde Musztafa –, a templomokat és zárdákat mecsetekké s dsámikká alakították, a tornyokon felhangzott az ezán és így az igaz hit szent törvényeinek behozásával az iszlámnak egyik házává lőn."[167]

Az 1552. év várharcai közül kétségkívül Temesvár eleste volt a legtragikusabb és – mint látni fogjuk – következményeiben a legsúlyosabb.[168]

Castaldo és Temesvár védelme

Erdély megtartása s a Temesvidék megsegítése Castaldonak, Ferdinánd király erdélyi fővezérének a feladata lett volna. De már ekkor Erdélyben bizonyos volt, hogy Fráter György megöletése nem termi meg várt gyümölcsét. Ahmed pasa a szófiai táborból 1552. május 16-án fenyegető felhívást intézett az erdélyiekhez, melyben a szultán nevében a német hadak kiűzését és János Zsigmond visszahelyezését követelte.[169] A küszöbön álló veszély elhárítására Castaldo Báthori András vajdával május 22-re Tordára hívta gyűlésbe az erdélyi rendeket, „hogy azon a segélycsapatok toborzására és a katonák zsoldjára szükséges pénzt, továbbá az ellenség közelében levő várakba szállítandó gabonát és élelmet, nemkülönben a tartományban felállítandó segélyhadakat megszavaztassák".[170] A hadfelkelésre vonatkozólag elrendelték, hogy a rendek – a pozsonyi országgyűlés végzése szerint – fejenként tartoznak fegyveresen felkelni, ha a király vagy Miksa trónörökös személyesen venne részt a

[163] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Segesvár, 1552. júl. 22.

[164] Kr. A. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 71. Teuffel Erazmus Miksához. Léva, 1552. júl. 14.; uo. 1552. Fasc. 7. Nr. 87. Miksa a váci püspökhöz és Teuffel Erazmushoz. Bécs, 1552. júl. 16.; Kr. A. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 135 1/2. Zsini János Székely Lukács főkapitányhoz. 1552. júl. 30. „. . . dicunt in castris Turcarum magnam pestem et famam . . . ita ut quos pestis non urgeret, urget fames . . . et ille Achmet Passa iusserat huic passae Budensi, ut relictis suis aliis negotiis in auxilium suum vadat, qui illi rescripserit, ut nullatenus huic obire poteret, quia custodia Budae est ipsi imposita . . ."

[165] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Varkocs Tamás váradi kapitány Miksához. Várad, 1552. aug. 17.

[166] *Istvánffy Miklós:* i. m. 249. l.; *Pray György:* Epist. proc. II. köt. 329—331. l. Batthyány Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Bécs, 1552. aug. 27.

[167] *Thury József:* i. m. II. köt. 268. l.

[168] Vö. *Czimer Károly:* i. m. 15. l.

[169] E. O. E. I. 364. l.; T. T. 1892. 148. l. Ahmed pasa fenyegető levele az erdélyiekhez a szófiai táborból, 1552. máj. 16.

[170] *Istvánffy Miklós:* 234. l.

hadjáratban. Minden 20 jobbágy egy eleséggel megrakott szekeret állít ki, s maga szerzi be fegyvereit. Minden nemzet (natio) kétezer fegyverest tartozik harcrakész állapotban tartani. A vajdának joga van ezeket részben vagy egészben bármikor táborba szólítani.[171]

A székelyek és a szászok azonban nem vállalták magukra a megszavazott hadiadót. Castaldoból pedig hiányzott a kellő erélyesség az országgyűlés határozatainak végrehajtására. Erdély, mely Fráter György életében 30—35 000 fegyverest ki tudott állítani, most saját magát sem volt képes megvédeni. A török közeledésének hírére mindenesetre hozzáfogtak a hadikészületekhez. Június hó folyamán Helfenstein[172] és Fabian von Schönaich vezetésével újabb zsoldoscsapatok indultak Erdélybe.[173] Híre jött, hogy Sforza Pallavicini 4500 olasz gyalogossal már Karinthiába érkezett, s az Alpokról hamarosan Ausztriába ereszkedik le és egyesül Castaldo seregével.[174] Csehországból és Tirolból is további csapatok közeledtek Magyarországra.[175]

Castaldo királyi zsoldosvezér erdélyi működése nem volt egyéb, mint rendszertelen, lázas kapkodás és tervszerűtlen készülődés. Tehetetlen vergődését híven tükrözi Miksa főherceghez június 17-én intézett levele, melyben keservesen panaszkodik, hogy helyzete kétségbeejtő, élve nem menekülhet Erdélyből. Karánsebesből, Lugosból, Temesvárból, Lippából s a többi véghelyről zsoldért és katonaságért folyton zaklatják, de ő nem adhat egyebet üres szavaknál.[176]

A tábornok az erdélyi rendeket június derekára ismét összehívta Tordára. A gyűlésen a rendek erősen kifakadtak Ferdinánd erdélyi kormányzata ellen. Erdély átadásába mondották — György barát idejében olyan feltétellel egyeztek bele, hogy a király az országot megvédi a török ellen. Még a tavasszal is hajlandók voltak a hadfelkelésre, ha Ferdinánd vagy Miksa trónörökös személyesen áll a sereg élére. Most azonban azt kell tapasztalniuk, hogy a király távol marad az országtól, Castaldo erdélyi serege pedig, melyről azt gondolták, hogy oltalmukra lesz török támadás esetén, hónapok óta nem kapott zsoldot és a lakosság ellen fordult.

Az 1551-ik évben szűkös volt a termés,[177] s ennek következtében 1552-ben drágaság ütötte fel a fejét. A zsoldos, — ki különben is ellenséges földön képzelte magát —, rabolt és pusztított. „E fegyelmezetlen, makacs, barom nép, melyet még saját romlása sem tart vissza a kicsapongástól — írja maga Castaldo —, sokkal inkább pusztítja s ejtheti kétségbe az országot, mint maguk a törökök s a tatárok."[178] Castaldo azt jelentette június 29-én, hogy Helfenstein csapata Erdélybe érkezett, de a nép elszaladt előle.[179] A Hunyad megyei nemeseknek a tábornokhoz intézett panaszos levele szörnyű képet fest a zsol-

[171] E. O. E. I. 359—360. l.

[172] T. T. 1892. 153. l. 1552. jún. 1. A debreceniek panaszai Helfenstein katonái ellen; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Torda, 1552. júl. 11.

[173] O. L. Pénzügyigazgatási lt. Benignae Resolutiones. Másolati könyv, 1552. fol. 54. Bécs, 1552. jún. 7.

[174] *Istvánffy Miklós:* i. m. 234. l.

[175] T. T. 1892. 151. l. Miksa főherceg Castaldohoz. Bécs, 1552. máj. 24.

[176] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Torda, 1552. jún. 17.; uo. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 30.

[177] H. H. St. A. Ungarn, 1551. Fasc. 59. Fráter György Ferdinándhoz. Alvinc, 1551. szept. 8.

[178] *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. III. köt. Pest, 1861. 206. l.; *Kropf Lajos:* Castaldo Erdélyben. H. K., 1895; *Buchholtz:* i. m. Bd. IX. Wien. 1836. 292. l.

[179] T. T. 1892. 158. l. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 29.

dosok erdélyi garázdálkodásáról. Nemcsak a parasztok, hanem a nemesek javait is felprédálták, állataikat elhajtották. Ha valaki egy szót is szólt ellenük, azonnal megölték vagy megsebesítették. A parasztokról lehúzták gúnyájukat, az asszonyokat is megfosztották ruháiktól és mezítelenül hagyták őket. Annyira gyötörték a parasztokat, hogy már néhány falu elhagyottan áll. A szegény jobbágyok közül némelyek a havasokon túlra, mások pedig Temesvár felé török fennhatóság alá menekültek.[180]

Mikor aztán a föld népe erdőkbe menekült, s a zsoldosoknak nem volt mit elvenniük, gyökerekkel táplálkoztak, s mikor ez is elfogyott, lázongani kezdtek, sőt a városokat is megtámadták.[181] Castaldo zsoldosai „mindenütt oly kegyetlenül viselték magukat, hogy a lakosok inkább a töröknek rabszolgáivá akarnak válni, mint a németeknek szállást adni, mert mindenütt ölnek, rabolnak, dúlnak, kegyetlenkednek dühökben".[182] A királyi zsoldosok Erdélyben — a Habsburg-elnyomás eszközeként — az országot ellenséges területnek tekintve kíméletlenségben nem maradtak el a török mögött.[183]

Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a tordai gyűlésen a lehető legrosszabb volt a hangulat. Ilyen kifakadások hangzottak el: „A török alatt sem volna ilyen rossz dolgunk, legalább nem fizetnénk annyit, s nem volnánk úgy elnyomva." „Bezzeg látszik — mondották —, hogy nem él a kincstartó" (Fráter György). A székelyek a barát meggyilkolása miatt bármely pillanatban készen álltak az orgvilkos tábornok elleni felkelésre. Közben híre terjedt, hogy a havasalföldi és moldvai török—román hadak beütése Erdélybe küszöbön áll. Castaldo azzal próbálta lecsillapítani a zúgolódó rendeket, hogy bejelentette: 2000 fegyveres Tokajnál táborozik, s Pallavicini 8000 emberrel útban van Erdély felé.[184]

Ilyen hangulatban az erdélyi rendek június 30-án, — amikor Ahmed pasa már egy hete ostrom alatt tartotta Temesvárt —, elhatározták, hogy nem szállnak táborba. Castaldo az első meglepetésből magához térve „a rendek ezen embertelen feleletire" úgy akart válaszolni, hogy erővel kényszeríti az erdélyieket a hadfelkelésre. A rendek Castaldo fenyegető fellépésére, másrészt Ahmed csapatainak Temesvár alá érkezésének, továbbá a román vajdák mozgolódásának hírére július elején újból elővették a felkelés ügyét és végül is úgy döntöttek, hogy „készek mindenre, mit őfelsége iránti hűségük s a haza megmaradása kívánnak".[185] A tordai gyűlés elrendelte, hogy a nemességen kívül a hadköteles székelyek és szászok is ragadjanak fegyvert, de a király személyesen álljon a hadak élére. A sereg gyülekezési helyéül Keresztesmezejét jelölték ki.[186] De a csekély számú felkelő had még csak gyülekezőben volt, amikor Ahmed pasa már erősen lövette Temesvár falait.[187]

[180] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 65. Supplicatio nobilium Comitatus Hunyadiensis.

[181] *Szilágyi Sándor:* Erdélyország története. I. köt. Pest, 1866. 316. l.

[182] *Szalay László:* Magyarország története. IV. köt. Lipcse. 1854. 286—287. l.

[183] *Buchholtz:* i. m. Bd. IX. Wien, 1836. 292. l.

[184] T. T. 1892. 155. l. Báthori András Ferdinándhoz. Torda, 1552. jún. 19.: uo. 158. l. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 29.

[185] T. T. 1892. 267—268. l. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. júl. 4.; E. O. E. I. 364—365. l.

[186] E. O. E. I. 364. l.; a tordai országgyűlés végzései: Uo. I. köt. 404—413. l. Haller Péter Miksához a tordai országgyűlés eredményéről; uo. 413—415. l. A tordai országgyűlés határozatai; uo. 419—421. l.

[187] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Kolozsmonostor, 1552. júl. 4.

Castaldo Temesvár megerősítését nem viselte szívén kellőképpen, mert Lippát tartotta Erdély kulcsának. A tábornok úgy vélte, hogy a lippai és a gyulai utat mindenképpen tartani kell a maga és spanyol zsoldosai számára mint a végső menekvés útját, ha Erdélyben szorul a hurok körülöttük.[188] Aldana annyi pénzt ölt bele Lippába, hogy azzal – Castaldo túlzott kifejezésével – „nemcsak Lippát, hanem magát Bécset is megerősíthette volna".[189] Mikor a török sereg már Temesvár felé közeledett, Castaldo – az utolsó pillanatban – ágyúkat, lőszert és élelmet küldött a várba, s mintegy 12 000 forintot bocsátott Losonczi rendelkezésére. De Helfenstein és Brandeis csapatai, melyek öt hónapi zsoldhátralékukat követelve lázongtak, megtagadták a Temesvárba vonulást. Nem tettek egyebet, mint a lakosságot ingerelték, amely fegyveres felkelésre gondolt, hogy megvédje magát a zsoldosok tűrhetetlen garázdaságaitól.[190] Gróf Arco János két zászlóalja pedig fellázadt és megtagadta az engedelmességet.[191] A megkésve útnak indított Záray Pál kapitány 200 német gyalogossal már nem tudott bejutni a körülzárt Temesvárba, mire Aldana ezt a csapatot is Lippán tartotta.[192]

Castaldonak az volt a véleménye, hogy Losonczi még egy hónapig sem tarthatja Temesvárt, mivel az erődítések befejezetlenek, s a hadinép fizetetlen és fegyelmezetlen.[193] Ezért azt javasolta Miksa főhercegnek, hogy a várat minden ellenállás nélkül át kell adni a töröknek. De Losonczi e súlyos feltételek között is vállalta Temesvár védelmét. A tábornok július 3-án a királyt sürgette, hogy küldjön Erdélybe vérteseket és olasz zsoldosokat, s teremtsen békét Németországban. „Bárcsak azok a hadak oly gyorsan érkeznének, hogy nemcsak Temesvárnak, hanem Lippának is segítségére lehetnének, ahonnan Aldana is állandóan segítséget kér".[194]

Castaldonak azért is nagy szüksége lett volna friss zsoldosokra, mivel Helfenstein hada fellázadt, s nem akart addig megindulni, amíg teljesen ki nem fizetik őket. A havasalföldi és moldvai török—román hadak pedig két oldalról közeledtek Erdély felé.[195] A lakosok nemcsak a hadfelkelésben való részvételt tagadták meg, hanem a fellázadt zsoldosok ellen kezdtek csoportosulni.[196] „Ami pedig mindenekfelett aggaszt – írja Castaldo július 9-én a királynak –, Temesvár, amelyet leghevesebben ostromolnak." Losonczi 200 spanyolt kért tőle, de semmiképpen sem lehetnek ott – írja Castaldo –, még

[188] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Torda, 1552. júl. 11.

[189] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 29.

[190] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 29.

[191] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Gróf Arco Miksához. Szeben, 1552. júl. 3.; T. T. 1892. 267. l.

[192] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. júl. 3.; T. T. 1892. 267. l.

[193] T. T. 1892. 156. l. Castaldo Ferdinándhoz. Kolozsmonostor, 1552. jún. 24.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 29.

[194] Kr. A. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 69. Ferdinánd Miksához. Passau, 1552. jún. 26.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Kolozsmonostor, 1552. júl. 3.

[195] *Veress Endre:* Documente 89. l. Báthory András vajda Miksához. Kolozsvár, 1552. jún. 12.; uo. 91. l. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. jún. 29.

[196] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. júl. 8.

ha repülnének, akkor sem. A várkapitány Varkocs Tamás bihari főispántól is kért hajdúkat, de a tábornok kételkedett abban, hogy időben be tudnak-e jutni az ostromlott várba. Azzal fejezte be levelét, hogy a szorongatott Temesvár számára csak az isteni segítség maradt meg.[197]

Losonczi egy álruhába öltözött spanyol katonát, Antonio de Repressát hírnökként azzal küldte Aldanához, Lippa parancsnokához, hogy a várbeliek nem tudnak tovább ellenállni az ellenségnek, ha legalább 1000 magyar gyalogost (pixidariust) és lőport nem kapnak. A hírnök előadta, hogy a török sereg milyen erőfeszítéseket tett a vár vívásában, s hogy az élelem- és lőporhiány napról-napra fokozódik. Aldanát annyira megijesztette a hírnök jelentése, hogy Repressát sürgősen Castaldohoz küldte Erdélybe, maga pedig Lippát el akarta hagyni. Csak akkor mondott le szándékáról, amikor Castaldo a távozását szigorúan megtiltotta.[198] A király erdélyi fővezére azt válaszolta Losonczinak, hogy legyen „jó lélekkel" (in bono animo!), a kért segítség nemsokára odaér. De a Miksa főherceghez írt levelében maga Castaldo is bevallotta, hogy a segítség a nemesi felkelés késedelmeskedése és vonakodása miatt aligha lehetséges.[199]

Castaldo annál kevésbé tudta az erdélyi három nemzet haderejét Temesvár felmentésére felhasználni, mert Petru Rareș fia, Ștefan Rareș moldvai vajda (1551—1552) a török tatár román sereggel július 4-én az Ojtoziszoroson át beütött Erdélybe, a Székelyföldet kezdte rabolni s a Barcaság felé tartott.[200] Ugyanezen a napon lázadtak fel Helfenstein fizetetlen német zsoldosai; azzal fenyegetőztek, hogy kirabolják Kolozsvárt, ha nem kapják meg hátralékos zsoldjukat. Nem maradtak csupán a fenyegetőzésnél, mert a tüzérségtől elszedett ágyúkkal a várost valóban lőni kezdték és mintegy a felét felégették.[201] A nemesek a tordai táborból gyorsan a szorongatott Kolozsvár segítségére siettek és július 12-én a féktelen zsoldos-csürhét szétverték, s mintegy 200 lázadót felkoncoltak. Végre megjuhászodtak a zsoldosok; Castaldo tizennégyet kivégeztetett közülük, hogy ílymódon az erdélyi rendeknek elégtételt adjon. Ezután Helfenstein németjei elvonultak Kolozsvár alól, de útközben Gyulafehérvárt gyújtották fel.[202] „Most világosan látom írja Castaldo július 11-én , hogy azok a zsoldosok csak az ország vesztének siettetésére érkeztek ide."[203]

Ilyen körülmények között az erdélyi fővezér teljesen elvesztette a fejét. A törökök mindenfelől közelednek írja kétségbeesetten július 9-én, — és mi ellenállás nélkül fogunk elveszni.[204] A segesvári táborban összegyűlt nemesek kijelentették, hogy a király a pozsonyi országgyűlésen tett esküje ellenére

[197] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. 1552. jú l. 9

[198] T. T. 1892. 271—272. l. Castaldo Miksához. Torda, 1552. júl. 12.

[199] T. T. 1892. 270. l. Castaldo Miksához. Torda, 1552. júl. 14.; *Pray György:* Epist. proc. II. köt. 327—328. l. Kendy Ferenc Nádasdy Tamáshoz.

[200] *Istvánffy Miklós:* i. m. 238—239. l.; *Bethlen Farkas:* i. m. 539. l. H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. júl. 8.; *Veress Endre:* Documente 92. l.; *Forgách Ferenc:* i. m. 53. l.; *Pray György:* Epist. proc. II. köt. 327—328. l. Kendy Ferenc Nádasdy Tamáshoz; *Horváth Mihály:* Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda. 1838. 95. l.

[201] T. T. 1892. 269—270. l.; *Bethlen Farkas:* i. m. 545—546. l.; *Buchholtz:* i. m. Bd. VII. Wien. 1836. 294. l.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. júl. 9.; uo. Torda, 1552. júl. 11.; *Bethlen Farkas:* i. m. 544—545. l.

[202] T. T. 1892. 274. l. 1552. júl. 25.; E. O. E. I. 368. l.

[203] *Szalay László:* i. m. IV. köt. Lipcse, 1854. 286—287. l.

[204] T. T. 1892. 269. l.

még most sem állt személyesen a sereg élére, hanem – hadsereg és pénz nélkül – zsákmányul dobta oda őket a barbár ellenségnek. Ezért nem ők az okai, ha a király által elhagyatva, maguk is kénytelenek elhagyni Castaldot.[205]

Így aztán a moldvai vajda alig talált ellenállásra; a Székelyföldet és a Barcaságot a brassói tábor szemeláttára végigrabolta, ahol a zsoldosok és az erdélyi hadak szinte farkasszemet néztek egymással.[206] Bánky Pál és Ödönffy László alvajdák a nemesi sereggel s Arco Felix és János ezredesek csapataikkal „gyors lépéssel követték a zsákmánnyal visszavonuló ellenséget, ez mégis, amint megérkezésükről tudomást szerzett, azt gondolva, hogy Castaldo és Báthori összes csapataival jelent meg, hanyatt-homlok futással már a hegyeken iparkodott átkelni".[207] A mieink a visszavonuló török–román hadat a hegyszorosokban megtámadták, a foglyokat és a zsákmányt elszedték, s a betolakodókat július 16-án tetemes veszteséggel kiűzték Erdély földjéről. Erre a hadrakelt székelyek, akik Ödönffy alvajda jelentése szerint készebbek voltak ránk rohanni, mint az ellenséggel csatába ereszkedni, azonnal szétoszlottak.[208]

Miután Castaldo meggyőződött arról, hogy Aldana lippai parancsnoktól egyáltalán nem lehet várni Losonciék megsegítését, július 14-én futárt küldött Varkocs Tamás bihari főispánhoz, hogy minél előbb küldjön 1000 hajdút Lippára, s találjon módot arra, hogy miként lehetne bejuttatni őket Temesvárra.[209] Ezek szerint Losonczi hiába várta Castaldonak a vár felmentésére küldendő segélyhadát. Miksa trónörökös június 15-én atyjához írt levelében magáévá tette Sbardellati Ágoston váci püspök és Teuffel Erazmus főkapitány álláspontját: Sforza Pallavicini hadinépével Egernél álljon készenlétben, és ha a török Temesvár alól Szolnok vagy más hely megvételére indulna, ez a had legyen kéznél, s oda dobhassák át, ahol szükség lesz rá.[210] A trónörökös július 7-én arról próbálta meggyőzni a királyt, hogy addig veszedelmes volna több katonát leküldeni Erdélybe, amíg más segítség nem érkezik.[211] Július 11-én pedig olyan értelmű jelentést küldött atyjának, hogy a vértes lovasságot és az olasz zsoldos hadinépet Pápa környékéről nem küldheti le Temesvár felmentésére, mert a budai pasa Drégelyt ostromolja (ekkor már be is vette! – Sz.I.), és sok függ a Dunán innen és túl fekvő végházak megtartásától.[212]

Castaldo azt várta, hogy ezeket a zsoldos csapatokat saját seregének kiegészítésére küldik le Erdélybe. A tábornok úgy értesült, hogy Ahmed pasa Temesvár elfoglalása esetén Erdélybe akar betörni. Éppen ezért nemcsak Temesvár felmentése, hanem Erdély megvédése érdekében is nagy szükség lett volna újabb csapaterősítésekre. Ferdinánd király azonban az Ali budai pasa

[205] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Torda, 1552. júl. 19.

[206] *Veress Endre:* Documente 93. l. Castaldo Miksához. Kolozsmonostor, 1552. júl. 9.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 65. Ex Brassovia (keltezés nélkül); *Komáromy András:* i. m. T. T. 1905. 110—111. l.; O. L. Nádasdy-család lt. Missil. Báthori András Nádasdy Tamáshoz. Torda, 1552. júl. 15.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Küküllő, 1552. júl. 19.

[207] *Istvánffy Miklós:* i. m. 239. l.; *Bethlen Farkas:* i. m. 539. l.

[208] T. T. 1892. 271. l. Ödönffy László Castaldohoz. 1552. júl. 16.

[209] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Torda, 1552. júl. 14.; uo. Castaldo Miksához. Küküllő, 1552. júl. 19.

[210] Kr. A. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 46.

[211] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 7.

[212] Kr. A Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 54. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 11.

által veszélyeztetett, a bányavárosok előbástyájául szolgáló Hont-Nógrád megyei véghelyek megvédésére, illetve visszaszerzésére akarta felhasználni az újonnan zsoldba fogadott külföldi csapatokat.[213]

Castaldo nagy megrőkönyödéssel és elkeseredéssel fogadta az udvar döntését. Miután elvesztette az olasz vértes lovasság jövetelébe helyezett reményét, attól tartott, hogy Ferdinánd erdélyi uralma összeomlik. „Mi fontosabb — vetette fel Miksa főherceghez intézett levelében —, Veszprém visszafoglalása, vagy újból elveszíteni Erdélyt és az egész délvidéket."[214] Báthori András erdélyi vajda is felhívta Miksa figyelmét arra, hogy Temesvár elvesztése nemcsak a délvidék, hanem egész Magyarország romlását fogja jelenteni. Ha ugyanis híre terjed, hogy Temesvár nem kapott segítséget, akkor a szomszédos városok és várak anélkül, hogy bevárnák az ellenség megérkezését, minden ellenállás nélkül megadják magukat.[215]

A Habsburg kormányzat tehát magára hagyta a hősiesen védekező Temesvárt. A német birodalmi ügyekben fáradozó, távol levő király nevében a trónörökös, Miksa főherceg — segítség helyett — megdicsérte a temesváriak példás helytállását és kitartásra buzdította őket.[216] Castaldo egyik embere még július 18. előtt beszökött Temesvárba, s a tábornoktól 3500 forintot hozott Losonczinak a csapatok zsoldjára. Ez a segítség azonban a várvédők szorongatott helyzetén nem sokat lendített, mivel a körülzárt várban már drága pénzért sem lehetett élelmet vásárolni.[217] A török—román hadak beütése megbénította az erdélyi haderőt és lehetetlenné tette Castaldo számára az Erdélyből tervezett felszabadító hadműveletet.[218]

De a török—román had visszavonulása után Castaldonak módja lett volna azonnal Temesvár megsegítésére indulnia. Erre ösztönözte őt Glézsán János karánsebesi bán is, aki július 15-én megírta a tábornoknak, hogy Temesvárt nem lehet megmenteni, ha legfeljebb egy hét leforgása alatt segítséget nem kap.[219] Castaldo július 20-án elszánta magát arra, — akár felkelnek a nemesek, akár nem —, hogy 400 főnyi német és spanyol zsoldoshaddal Lippa felé nyomul előre, hogy addig is valami reményt nyújtson az ostromlott temesváriaknak, amíg nagyobb segítség nem érkezik. Több hadat nem vihetett magával, mivel Brassót, Szebent, Gyulafehérvárt és Szászsebest nem hagyhatta őrség nélkül.[220]

Erre a Temesvár felmentését célzó hadműveletre azonban nem került sor. A gyűlölt és tehetetlen tábornok az erdélyieket annyira elidegenítette Ferdinándtól, hogy közömbösen nézték a háború súlyos csapásait. Másrészt Castaldo sem igen merte az erdélyieket erélyesen felkelésre szorítani, mert

[213] *Istvánffy Miklós:* Regni Hungarici Historia. Köln, 1685. Liber XVIII. 216. l.

[214] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Torda, 1552. júl. 18.

[215] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Báthori András Miksához. Holdvilági tábor, 1552. júl. 20.

[216] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 12.

[217] T. T. 1892. 271—272. l. Castaldo Miksához. 1552. júl. 18.

[218] *Forgách Ferenc:* i. m. 42. l.; T. T. 1892. 270. l. Glézsán János Castaldohoz. Karánsebes, 1552. júl. 15.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Holdvilági tábor, 1552. júl. 20.; T. T. 1892. 273. l.

[219] T. T. 1892. 270. l. Glézsán János karánsebesi bán Castaldohoz. 1552. júl. 15. Maguk az erdélyi urak sem bíztak abban, hogy a tábornok képes lesz Temesvár szorongatott helyzetén valamit segíteni. Lásd *Pray György:* Epist. proc. II. köt. 314. l. Kendy Ferenc Nádasdy Tamáshoz. 1552. júl. 15.

[220] T. T. 1892. 274—275. l. Castaldo Miksához. Segesvár, 1552. júl. 25—26.

attól tartott, hogy a János Zsigmond fejedelemségét visszakívánó erdélyi rendek a törökhöz csatlakoznak, s a királyi zsoldos csapatokkal együtt őt magát is le fogják gyilkolni.[221] A király fővezére ki sem mert mozdulni Erdélyből, s azt a keveset, amit a Temesvidékért tehetett, Aldanára, a lippai vár gyáva parancsnokára bízta. Aldana azonban elvakult és megátalkodott ellensége volt Losonczinak, ezért a kis ujját sem mozgatta meg Temesvár érdekében.[222] Sőt Losonczit a védelemre irányuló törekvéseiben mindvégig akadályozta, a válságos pillanatban meg egyszerűen részvétlenül veszni hagyta.[223]

Castaldo július 22-én újból parancsot küldött Aldanának, hogy 600 spanyolt irányítson Temesvárba. Erre Aldana azt írta vissza, hogy Temesvár nem forog veszélyben, mert a várbeliek vitézül védik magukat.[224] De ez nevetséges állítás írja Castaldo Miksa főhercegnek , a temesváriaknak sem ágyújuk, sem lőporuk, sem élelmiszerük nincs annyi, mint a lippaiaknak és Temesvár sem olyan erős, mint Lippa, melynek érdekében Aldana a szomszédos várakat különösen Gyulát mindenükből kifosztotta.[225] Báthori András erdélyi vajda július 29-én azt írta a királynak, hogy Temesvár „válságos helyzetben" van; mire levele a királyhoz érkezik, — Temesvár elveszett.[226] Valóban, ekkor már a török félholdas zászló lengett a vár falain.[227]

Pedig ha időben segítséget nyújtottak volna a védőknek, nem lett volna elképzelhetetlen Temesvár megtartása. Azok a kortársak, akik mélyebben beleláttak az események okaiba, meg voltak győződve arról, hogy Losonczi és bajtársai halálát Castaldo és Aldana kötelességmulasztása okozta. Batthyány Ferenc írja 1552. szeptember 2-án Mária özvegy királynéhoz: „Maga néhai szerencsétlen Losonczi ur eléggé könyörgött és isten szerelmére segítséget kért, mégsem akadt senki, aki segítségére lett volna."[228] Castaldo saját mulasztását minden áron Aldanára igyekezett áthárítani. Úgy tüntette fel Aldanát, mintha Lippa gyáva feladásán kívül Temesvár elvesztésének is egyedül ő lett volna az oka.[229]

Amikor Ferdinánd király Miksa főherceg és Castaldo leveleiből értesült Temesvár elestéről, azzal vigasztalta magát, hogy meg kell nyugodni isten akaratában.[230]

[221] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Segesvár, 1552. júl. 29.

[222] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Holdvilági tábor, 1552. júl. 20.

[223] *Acsády Ignác:* i. m. 320. l.

[224] T. T. 1892. 274—275. l. Castaldo Miksához. 1552. júl. 25—26.

[225] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Segesvár, 1552. júl. 26.

[226] T. T. 1892. 275—276. l. Báthori András Ferdinándhoz. Segesvár, 1552. júl. 29. H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Varkocs Tamás Miksához. A radváni táborból, 1552. júl. 30.

[227] T. T. 1892. 279. l. Miksa főherceg Bécsből aug. 3-án tudatta Sforza Pallavicinivel és Teuffel Erazmussal Temesvár elestét.

[228] B. O. II. 353. l. Batthyány Ferenc Mária királynéhoz. Bécs, 1552. szept. 2.

[229] T. T. 1892. 288. l.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 68. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebes, 1552. nov. 12.

[230] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Ferdinánd Miksához. Pádua, 1552. aug. 8.

Lippa feladása

Az 1552. évi várháború során talán a legszégyenteljesebb esemény Lippa feladása volt. Pedig Aldana Temesvár ostroma idején Lippán és környékén mintegy 2000 embert összpontosított.[231] Ehhez járult még Olcsárovics Demeter és Cserepovics Miklós szerb csapata, Varkocs Tamás felkelő nemessége, Horváth Bertalan, Dombay Mihály és az elhunyt Bakics Péter lovassága. Annak ellenére, hogy Aldana mintegy 3000 főnyi védősereggel rendelkezett, még újabb csapatokat és élelmiszert kért Castaldotól. „Szüntelenül kérő leveleket ír — jelenti a tábornok —, mintha az élelmiszert és egyebet a madarak szárnyain küldhetném oda."[232] Castaldo július 26. táján Lopez András és Villandrado Rodrigo századosokat indította útnak Lippára egy-egy zászlóalj német és spanyol gyalogossal. Mikor azonban a zsoldosok értesültek útjuk céljáról, Déván fellázadtak és megtagadták a Lippára vonulást.[233]

A menekültek — így többek között Henriquez Ferenc százados — július 27-én vitték meg Lippára Temesvár elestének és az őrség lemészárlásának hírét. Aldanát félelem fogta el és Lippa elhagyásáról kezdett gondoskodni.[234] Ennek folytán elhatározta, hogy a várat felgyújtja, az élelmet és hadiszereket megsemmisíti, s az őrséggel Erdélybe menekül.[235] Némelyek egyetértettek ugyan vele, de a többség kész volt a vár védelmére.[236] Záray Pál, a szerb Olcsárovics Demeter, Henriquez százados s a lippai tisztek a haditanácsban határozottan elvetették Aldana szándékát, de a várkapitány mégis kitartott elhatározása mellett. Pedig a kémek azt jelentették, hogy a Temesvár ostromában kimerült török sereg nem fog egyhamar új hadivállalkozásba fogni.[237] Végül is a haditanács úgy oszlott szét, hogy Lippát minden áron védeni kell a török ellen.[238]

Másnap, július 28-án hajnalban Aldana mégis azt a parancsot adta az őrségnek, hogy a málhát rakják szekerekre, s az udvaron felsorakozva várják az indulási parancsot. A szállításra nehéz ágyúkat egészen torkolatig megtöltette lőporral, a kapuk s tornyok boltozatát aláaknáztatta. A reggeli órákban az elveszett Temesvár környékéről a nép családostól s nyájastól tömegesen menekült Lippa felé. Ekkor ismét annyira erőt vett a félelem Aldanán, hogy a temesvári országúton távol mutatkozó porfellegből, amit a menekülők csordái vertek fel —, azt hitte, hogy török lovasok érkeznek Lippa ellen. S bár az őrség többsége most is késznek mutatkozott a végső ellenállásra, Aldana alvezéreinek és főtisztjeinek tiltakozása ellenére azonnal parancsot adott a vár kiürítésére és a védőművek felrobbantására.[239] Az ágyúmesterek annyira

[231] T. T. 1892. 268—269. l. Castaldo Ferdinándhoz. Kolozsmonostor, 1552. júl. 8.; T. T. 1892. 272. l. Castaldo Miksához. Küküllő, 1552. júl. 19.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Segesvár, 1552. júl. 29.; *Buchholtz:* i. m. Bd. VII. Wien. 1836. 308. l.; *Czimer Károly:* i. m. 331. l.

[232] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Kolozsmonostor, 1552. júl. 8.; T. T. 1892. 268—269. l.

[233] *Szilágyi Sándor:* Erdélyország története. I. köt. Pest. 1866. 317—318. l.

[234] *Istvánffy Miklós:* i. m. 250. l.

[235] *Centorio:* i. m. 192. l.

[236] T. T. 1892. 288. l. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 28.

[237] B. O. II. 353. l. Batthyány Ferenc Mária királynéhoz. Bécs, 1552. szept. 2.

[238] *Centorio:* i. m. 195. l.; *Istvánffy Miklós:* i. m. 250. l.; *Czimer Károly:* i. m. 367. l.

[239] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Báthori András erdélyi vajda Ferdinándhoz. 1552. aug. 3.; T. T. 1892. 288. l. Castaldo Ferdinándhoz. 1552. aug. 28.; H. H. St. A. Ungarn, Fasc. 425 (Millenium). Sententia definitiva lata in causa Bernardi de Aldana. Bécs, 1554. jún. 16.

nyugtalanul és izgatottan végezték az erősség felrobbantását, azt gondolván, hogy az ellenség hamarosan megérkezik —, hogy néhányat közülük a lőpor hirtelen tüzet fogó váratlan ereje szétszaggatott, két tüzér pedig a várban rekedt s bent égett.[240]

Aldana, miután Solymos várában húsz főnyi őrséget helyezett el —, Dévára menekült, hol Castaldo parancsára egyelőre megállapodott.[241] Aldana menekülésének hírére a Lippa közelében táborozó tiszai felkelő hadak is hirtelen szétoszlottak. Varkocs Tamás bihari főispán alig 300—400 főnyi csapattal tért vissza Váradra és gyors segítséget kért Castaldotól.[242]

Amikor Ahmed pasa tudomást szerzett arról, hogy Aldana üresen hagyta Lippát, július 30-án Temesvárról Kászon pasát 5000 szpáhival Lippára küldte, kik a lángokat eloltották, a máglyából kiragadták a még teljesen tönkre nem ment ágyúkat, a várat fáradság nélkül elfoglalták s védhető állapotba helyezték.[243] Midőn a törökök ezt a fontos pontot megszállták, Kászon pasa állítólag kijelentette, hogy a szultán soha nem aratott ekkora győzelmet, mert olyan erődítményt szerzett meg, amely fontosabb, mint Buda és Belgrád, amely egész Magyarország és Erdély urává teszi őt.[244]

Lippa feladásának hírére Solymosnak tíz hajdúból s ugyanannyi spanyolból álló őrsége Dévára szökött. Kászon pasa az üresen hagyott Solymos várát megszállta. Épp ilyen könnyen foglalta el az őrség menekülése következtében üresen hagyott Csanádot is.[245] Aldana gyalázatos futása utánzásra talált nemcsak a solymosiakban és a csanádiakban, hanem más várak őrségeiben is, akik elfutottak anélkül, hogy ellenséget láttak volna.[246]

Amíg Castaldo Temesvár elestét és Losonczi hősi halálát viszonylag egykedvűen fogadta, addig Lippa harc nélküli feladása fájdalommal és haraggal töltötte el. A tábornok ugyanis Lippát tartotta Erdély kulcsának, s azt hitte, hogy minden kötelessége csupán Erdély megvédéséből áll.[247] Már július 31-én tudomást szerzett Aldana gyáva magatartásáról és Lippa szégyenletes elárulásáról. „Oly nagy a fájdalmam — írja Miksa főhercegnek —, hogy nem találok szavakat, melyekkel kellőképpen kifejezhetném azt a gyalázatot, sőt inkább árulást, amit Aldana elkövetett."[248] Aldanát „áruló kutyá"-nak bélyegezte, s felhatalmazást kért arra nézve, hogy addig is, míg ügyét megvizsgálják, fogságba vethesse.[249] „Nem foghatom meg — írja —, mi bírta e tettre,

[240] *Istvánffy Miklós:* i. m. 250. l.; *Bethlen Farkas:* i. m. 543. l.

[241] *Centorio:* i. m. 198. l.

[242] T. T. 1892. 281. l. Castaldo Ferdinándhoz. 1552. aug. 10.

[243] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Vastendorf, 1552. aug. 1.; uo. 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 6.; *Centorio:* i. m. 200. l.; *Istvánffy Miklós:* i. m. 251. l.; *Bethlen Farkas:* i. m. 543—544. l.

[244] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 17.; *Buchholtz:* i. m. Bd. VII. Wien, 1836. 308. l.

[245] *Istvánffy Miklós:* i. m. 251. l.

[246] T. T. 1892. 279. l. Castaldo Miksához. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 3.; uo. 280. l. 1552. aug. 6.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 6.; uo. Castaldo Miksához. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 10.

[247] H. H. St. A. Ungarn, 1551. Fasc. 59. Traductio Literarum Sigismundi de Prato Vecchio ad Regiam Maiestatem. Lippa, 1551. aug. 11.; uo. 1551. Fasc. 59. Castaldo Ferdinándhoz. Alvinc, 1551. szept. 6.; uo. 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 3.; uo. 1552. aug. 16.; uo. 1552. aug. 24. „Lippa . . . erat porta et clavis istius Regni . . ."

[248] *Buchholtz:* i. m. Bd. IX. Wien, 1836. 608—609. l.

[249] T. T. 1892. 288. l.

ha nem örökös részegsége s egy külön ördög, mely magát természetes gyávasága mellé testébe fúrta."[250] Ferdinánd augusztus 27-én megparancsolta Castaldonak, hogy Aldanát vesse vizsgálati fogságba.[251]

Ahmed pasa Lugos és Karánsebes elfoglalására nem vezényelt ki csapatokat, hanem a csauszok által küldött levelekben Temesvár sorsával fenyegette meg őket, ha nem hajlandók a behódolásra.[252] A magára hagyott két végbely közül először Lugos adta meg magát,[253] majd a karánsebesiek hódoltak meg a város elpusztításával fenyegetőző pasának. Ahmed megígérte, hogy évi 1000 arany adó fejében békében hagyja őket, ha a török sereget ellátják élelemmel.[254] Lippa elestének legelső következménye az volt, hogy a délszlávok („rácok") Castaldo szerint mintegy százezren — átálltak a török oldalára.[255]

Temesvár eleste után Kászon pasa a Maros-melléki várakat (köztük Csanádon kívül Eperjest és Nagylakot) hódoltatta meg.[256] A Temesvár alól kiküldött csapatok pedig Versec, Facset, Mehádia, Csák (Csákvár), Haramvár, Keve, Mező-Somlyó, Ér-Somlyó és Pancsova palánkjait szállták meg, tehát az egész Temesvidéket.[257] A lippai bég még 1552-ben a Maros bal partján elterülő mocsarak közt felépíttette az aradi várat, melyből a török Arad és Zaránd megyéket hódoltatta meg. Jenő, Simánd, Pankota, Dézna s a Losonczi-család többi várai is török uralom alá kerültek.

Ahmed pasa hadjáratának legfontosabb következménye a Magyarországot ért területi veszteség volt; a Tisza-vonal Szolnoktól Szegedig, a Marosmente Szegedtől Lippáig török uralom alá került. Így a tiszántúli megyék nyugat és dél felől közvetlen területi érintkezésbe kerültek a hódoltsággá szervezett Duna—Tisza közzel és a Temesvidékkel. Ez a helyzet főleg azért mutatkozott veszedelmesnek, mert a tiszántúli megyéket — néhány kisebb jelentőségű Zaránd megyei erősségen kívül — csak Gyula és Várad védelmezte. Az 1551-i hadjárat óta nagy hadászati jelentőségre emelkedett Maros-vonal fő támaszpontja Gyula vára volt. Castaldo felismerte fontosságát,[258] s azon fáradozott, hogy Patóchy Ferenctől megszerezze a király számára. Gyula 1552. május 20-án került Ferdinánd kezére és 14 éven át — 1566-ig — az ország egyik legfontosabb vára volt.[259]

A hódoltság feltartóztathatatlanul terjedt Debrecen, illetve Nagyvárad rá nyában. Augusztus elején olyan hírek keltek szárnyra, hogy a török Váradot

[250] *Szalay László:* i. m. IV. köt. 287—288. l.; *Szilágyi Sándor:* i. m. I. köt. 318. l.

[251] T. T. 1892. 270. l.; H. H. St. A. Ungarn, Fasc. 425 (Millenium). Sententia definitiva lata in causa Bernardi de Aldana; *Istvánffy Miklós:* i. m. 251. l.; Aldana bűnperét részletesen elbeszéli *Márki Sándor:* Arad megye története. I. köt. Arad, 1892. 553. l.; Aldana további életútjára: *Kropf Lajos:* Castaldo Erdélyben. H. K., 1896. 482. l.

[252] T. T. 1892. 278. l. Ahmed pasa levele Bika András karánsebesi bíróhoz, 1552. aug. elejéről.

[253] T. T. 1892. 280. l. Castaldo Miksához. 1552. aug. 6.

[254] T. T. 1892. 282. l. Castaldo Miksához. 1552. aug. 11.

[255] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Kapitan György Castaldohoz. Déva, 1552. aug. 4.; uo. Castaldo Miksához. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 6.; *Buchholtz:* i. m. Bd. VII. Wien. 1836. 308. l.

[256] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 6.; T. T. 1892. 280. l.; *Pray György:* Epist. proc. II. köt. 308. l.

[257] *Czimer Károly:* i. m. 370. l.; *Lukinich Imre:* Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. Bpest. 1918. 70—71. l.

[258] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 62. Castaldo Ferdinándhoz. Segesvár, 1552. jan. 8.; uo. 1552. Fasc. 62. Castaldo Ferdinándhoz. Újvár, 1552. febr. 1.

[259] *Scherer Ferenc:* Gyula város története. I. köt. Gyula, 1938. 122. l.

vagy Gyulát szándékozik megtámadni.[260] Ahmed pasa ekkor ezt a két várat valóban könnyűszerrel elfoglalhatta volna. Mivel azonban Lippáról Szolnok, majd Eger ellen indult, időt engedett arra, hogy a gyulai vár és Várad védelmét megszervezzék.[261] Varkocs Tamás augusztus 17-én Miksa főherceget sürgette, hogy a király küldjön pénzt, mellyel Várad és a vidék megvédésére több embert tud felfogadni.[262]

A törököktől sorozatosan elszenvedett vereségeket a Bihar megyei jobbágyok antifeudális jellegű megmozdulásra használták fel. Egy szerzetes vezetése alatt parasztmozgalom támadt; a barát a jobbágyokat a nemesek ellen fellázította. A Várad környéki jobbágyság nemcsak a szegénység elnyomását vetette urai szemére, hanem a török ellen folyó küzdelem elárulását is. A helyzet hasonlít az 1469—78 közt lezajló belső-ausztriai parasztmegmozdulások és a magyar 1514. évi parasztfelkelés hangjához: a nemesek elárultak bennünket, lám, csak mi, nyomorult jobbágyok küzdünk mint isten „választott népe" a törökkel szemben a kereszténység védelmében. Úgy tűnik, hogy 1552 forró nyarán itt Várad környékén is a keresztény misztika jellegzetes plebejus, eretnek (huszita?) jellegű interpretációjáról lehetett szó.[263] A szervezetlen felkelést hamarosan elfojtották.[264]

Temesvár és Lippa elvesztése tehát súlyos következményekkel járt; az egész temesi tartomány török kézre került. Dselálzáde Musztafa török történetírónál olvassuk: „Miután az említett Szolmis (Solymos — Sz. I.) vára . . . elfoglaltatott, a győzelmes sereg, az országégető akindzsik a Maris nevű folyótól és Erdel határától Várad és Szolnok párkányokig engedélyt kaptak a portyázásra s a csillagok számával vetekedő sereg fölégette, elpusztította és kirabolta az alávaló gyaurok országát."[265] Pecsevi török történetíró szerint a meghódolt helységek részint a Szolnok felé vezető úton, részint attól jobbra vagy balra fekszenek, lakosai hegyekbe, erdőkbe és mocsarakba menekültek. Szörnyű rémület támadt messze földön. Verancsics több mint 25 000 főre becsüli az elrabolt emberek létszámát.[266] A nép még Gyuláról és környékéről is szétfutott és sok község üresen maradt.[267] De azután a végvidéki bégek hírnököket

[260] T. T. 1892. 281. l. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 10.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Varkocs Tamás váradi kapitány Miksához. Várad, 1552. aug. 17.; T. T. 1892. 282. l. Castaldo Miksához. Szászsebesi tábor, 1552 aug. 11.

[261] *Karácsonyi János:* Békésvármegye története. I. köt. 1896. 128—129. l.

[262] T. T. 1892. 283—284. l. Varkocs Tamás Miksához. Várad, 1552. aug. 17.

[263] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 10.; T. T. 1892. 281. l. „. . . Varadini scribit Varcocius rusticos regionis illius a quodam Monaco sub nomine cruciati excitatos fuisse, et quamvis Monacum captivaverit, remanet tamen aliquis illorum numerus congregatus, et indies augetur, ea intentione, ut sint contra Nobiles sub excusatione ut non sit iustum ab eis cog iad insurgendum ad bellum. Ego negotium istud non bene intelligo, sed pernitiosum in isto tempore mihi esse videtur." Vö. *Szücs Jenő:* A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához). Bpest. 1970. 88—91. l.

[264] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Ferdinánd Castaldohoz. Bécs, 1552. aug. 20. „. . . Praeterea gratum nobis est, quod Thoma Varchotzius monachum illum qui rusticos ad seditionem contra nobiles excitare ausus est captivaverit . . ."

[265] *Thury József:* i. m. II. köt. 270. l.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Varkocs Tamás Miksához. Várad, 1552. aug. 17.

[266] Verancsics Antal Összes munkái II. köt. 95. l.

[267] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. 1552. aug. 1.; uo. 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 10.; *Pray György:* Epist. proc. II. köt. 329—331. l.; O. L. Nádasdy-család lt. Missil. Batthyány Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Újvár, 1552. aug. 27.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Ferdinánd Castaldohoz. Bécs, 1552. aug. 16.; *Karácsonyi János:* i. m. 128—129. l.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 67. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. szept. 22.

küldtek utánuk, s miután menedéklevelet kaptak, mind meghódoltak.[268] Castaldo azt írja, hogy Aldana gyávasága miatt 100 000 lakos jutott török uralom alá.[269] A török hódoltság több vármegye területével nagyobbodott:

„Az Temesvárral sok végházakat
Ők elbirtanak tartományokat,
Elfutamtatták Tiszán túlvalókat,
Megrettentötték erdéli hadakat."[270]

Temesvár elfoglalása után Ahmed pasa Erdély megtámadását tervezte.[271] Ha a pasa győztes serege Temesvár és Lippa kézrekerítése után Erdély felé folytatta volna előnyomulását, akkor kardcsapás nélkül elfoglalhatta volna azt.[272] Annál inkább valószínűnek tűnik ez a feltevésünk, mivel Sforza Pallavicini Erdélybe igyekvő segélyhadát és Teuffel Erazmus főkapitány seregét Ali budai pasa augusztus 9—10-én a palásti mezőn szétverte.[273] Pedig Castaldo nagy reményeket fűzött Sforza seregének megérkezéséhez.[274] Erdély csak annak köszönhette ideiglenes megmenekülését, hogy Ali pasa rávette Ahmedet: Erdély megszállása előtt előbb Szolnok és Eger várát kerítsék hatalmukba.[275]

И. Санто:

Захват турками крепостей в долинах Темеша и Мароша в 1552 году

Резюме

Политика кардинала Мартинуззи (Фратера Дёрдя), полновластного правителя Трансильвании, направленная на объединение Венгрии под властью единого монарха, встречала самое сильное сопротивление со стороны франко-турецкого союза. Французский король Генрих II возобновил союз с султаном Сулейманом и побуждал турок начать войну против Габсбургов. Благоприятный исход военного похода турок в 1552 году был предрешен заранее, так как из-за возобновления в Германии религиозных войн император и король Фердинанд не мог расчитывать на помощь своего брата императора Карла V. Таким образом Венгрия в борьбе против турок осталась совсем одна.

[268] *Thury József:* i. m. II. köt. 269. l.

[269] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 3.

[270] *Tinódi Sebestyén:* Egri históriának summája, 45—48. verssor.

[271] T. T. 1892. 282. l. Castaldo Miksához. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 11.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Ferdinánd Castaldohoz. Bécs, 1552. aug. 20.

[272] *Forgách Ferenc:* i. m. 45. l.; H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 6.

[273] *Matunák Mihály:* A palásti csata. H. K., 1910. 244—248. l.

[274] H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Castaldo Miksához. Szászsebesi tábor, 1552. aug. 10.

[275] Az egész országot ideges rémület szállta meg. Perényi Gábor azt írja ezekben a napokban Castaldonak, hogy a török Szolnok várát fogja elpusztítani, azután Egert, majd Tokajt: H. H. St. A. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Perényi Gábor Castaldohoz. 1552. júl.—aug.

Турки своим походом преследовали цель нанести тяжелый удар Фердинанду, который распространил свою власть и на Трансильванию. Военную политику Порты характеризовало прежде всего стремление разделить все сколько-нибудь достойные внимания вражеские силы. Главное командование турок удачно сумело добиться того, чтобы военный поход Ахмеда достиг поставленной цели: захвата крепости Темешвар (теперь Тимишоара). Будайский паша Али походом против крепостей области Хонт-Ноград связал силы Фердинанда, находившиеся в Задунайском крае и Северной Венгрии. Вторжение турецко-румынских армий из Мунтении и Молдавии связало находившиеся в Трансильвании силы генерала Кастальдо. А дипломатические переговоры турок о заключении мира отвлекали Кастальдо от более усиленных военных приготовлений. В результате стечения всех этих обстоятельств крепость Темешвар должна была одна, без какой-либо помощи извне, вести борьбу не на жизнь, а на смерть против главной армии турок, предводительствуемой пашой Ахмедом. После того как Белград, Петерварад и Сегед подпали под власть турок, Темешвар стал важной пограничной крепостью Южной Венгрии. Капитан крепости Иштван Лошонци, будучи предоставлен самому себе, развил лихорадочную деятельность для обеспечения успешной защиты Темешвара, находившегося до того в довольно запущенном состоянии. В начале июля стояла страшная жара, что также было на-руку туркам: подсохли окружавшие крепость болота, что сделало крепостные укрепления гораздо более доступными. На третью неделю осады положение крепости Темешвар, полностью лишенной помощи извне, стало безнадежным. Водяная башня, единственно и последнее укрепление, связывающее крепость с городом, перешла в руки врага. Недостаток продовольствия и захват врагом водяной башни привело жителей города в полное отчаяние. Наемные войска и горожане поручили Лошонци договориться о мирной сдаче крепости. Однако 27 июля турки, нарушив договоренность, напали на покидающих крепость венгров и учинили жестокую бойню. Из всех происходивших в 1552 году сражений за крепости борьба за крепость Темешвар и ее падение, бесспорно, были самыми трагическими и имели наиболее тяжелые последствия.

Когда весть о падении крепость Темешвар дошла до Алдана, он в страхе бежал из Липпы. По примеру этого унизительного бегства оставили свои посты охрана крепостей Шоймош и Чанад, а затем без сопротивления сдался туркам и целый ряд других крепостей. Самым тяжелым последствием военного похода паши Ахмеда явилась потеря Венгрией значительной части территории: по Тисе от Солнока до Сегеда, а вдоль Мароша от Сегеда до Липпы вся территория попала под владычество турок. Но турки продолжали неудержимо продвигаться дальше, по направлению к Дебрецену и Надьвароду.

Удержание Трансильвании и оказание помощи притемешскому району должно было быть задачей Кастальдо, главного военноначальника короля Фердинанда, однако Кастальдо не смел двинуться из Трансильвании. Вся деятельность его свелась к бессистемной лихорадочной суетне и совершенно бесплановой подготовке к выступлению. Трансильвания оказалась на время спасена лишь благодаря тому, что будайский паша Али уговорил пашу Ахмеда прежде, чем двинуться в Трансильванию, захватить в свои руки Солнок и крепость Эгер.

I. Szántó:

La prise des châteaux forts de la région de Temes et du val de Maros par les Turcs en 1552

Résumé

La politique de Frère Georges (Fráter György) visant à unifier le pays, provoqua une résistance vive de la part des alliés franco-turques. Henri II roi de France renouvela l'alliance avec le sultan Solimane et encourageait les Turcs de déclencher la guerre contre les Habsbourg. Le sort de la campagne de l'année 1552 menée par les Turcs fut décidé dès le début étant donné que Ferdinand ne pouvait espérer aucune aide de la part de son frère Charles-Quint occupé par la guerre de religion réssucitée en Allemagne.

Le but de l'attaque turque était de porter un grand coup à Ferdinand qui étendait son pouvoir même à la Transylvanie. La politique militaire de la Porte était caractérisée par l'effort à diviser les forces appréciables de l'ennemi. Le haut commandement a bien réussi à réaliser le but principal de la campagne menée par le pacha Ahmed à savoir la prise de Temesvár.

L'attaque menée contre les forteresses du comitat Hont-Nógrád, sous le commandement d'Ali pacha de Buda visait à attirer les forces de Ferdinand se trouvant en Transdanubie et en Haute Hongrie. L'excursion des troupes turco-roumaines de Moldavie et de Valachie attira l'armée transylvanienne du général Castaldo.

La diplomatie turque réussit à retirer Castaldo des préparations de guerre très intenses par le moyen des négociations de paix. Ainsi Temesvár fut-il obligé de faire son combat à mort contre le gros de l'armée du pacha Ali sans aucun soutien extérieur.

C'était depuis la prise par les Turcs de Belgrade et de Szeged que Temesvár devenait forteresse importante des confins du Sud. Le capitaine István Losonczi même délaissé, déploya un effort considérable pour défendre avec succès la forteresse très négligée de Temesvár. La grande chaleur du début de juillet vint aussi à l'aide des Turcs. Le niveau d'eau des marécages entourant le château fort s'abaissa considérablement.

De telle façon la forteresse devint accessible. Dans la troisième semaine du siège la position de Temesvár privé de soutien fut insoutenable.

Le château d'eau unique et dernier ouvrage de défense assurant la communication avec la ville fut pris par l'ennemie.

La pénurie de vivres, la perte du château d'eau exasperaient les citadins. Les mercenaires et les citadins persuadaient Losonczi de se rendre aux Turcs sans lutte. Les soldats évacuants le château fort étaient perfidement attaqués et massacrés par les Turcs. La perte de Temesvár se révéla l'événement le plus tragique, le plus grave dans ses conséquences de toute la campagne de 1552.

A la nouvelle de la chute de Temesvár Aldana se sauva lâchement de Lippa. Cette course méprisable était imitée non seulement par le garnison des forteresses de Solymos et de Csanád mais par celui d'autres châteaux fort se rendant sans résistance à leur tour. La conséquence la plus grave de la campagne du pacha Ahmed était la perte territoriale que la Hongrie devait subir. La ligne de Tisza de Szolnok à Szeged, et celle de Maros de Szeged à Lippa furent dominées par les Turcs. Leur domination s'étendait irrésistiblement à la direction de Debrecen et de Nagyvárad.

La tâche de maintenir la Transylvanie et soutenir la région de Temes en aurait retombé sur Castaldo, commandant en chef du roi Ferdinand. Mais il n'osa pas quitter la Transylvanie. Tout ce qu'il faisait n'était qu'une préparation sans système, un désarroi fébril. La Transsylvanie dut sa délivrance provisoire au fait que le pacha de Buda Ali réussit à persuader le pacha Ahmed, commendant en chef de conquérir les châteaux forts de Szolnok et de Eger avant l'envahissement de la Transsylvanie.

KÖZLEMÉNYEK

Cserenkó és Budina

A magyar közvélemény 1568 óta ismerte annak az emlékiratnak a latin fordítását, amelyet Sziget ostromáról, Zrínyi és katonái kirohanásáról, Cserenkó Ferenc, Zrínyi familiárisa írt. Cserenkó szövegét Budina Sámuel fordította le latinra. E fordítás először 1568-ban bécsi kiadónál, Stainhofer Gáspárnál Obsidio Sigethi címen látott napvilágot.[1] Budina fordítása ezután több kiadást is megért, sőt németre is lefordították. Annak horvát eredetije azonban közben eltűnt. Csak 1911-ben került elő Cserenkó eredeti horvát szövege. Horvát tudósok először 1912-ben, másodszor pedig 1918-ban tették közzé.[2] Míg Cserenkó eredeti horvát nyelvű szövegét nem ismertük, úgy véltük, hogy Budina fordítása azzal teljesen megegyezik.

Cserenkó eredeti szövegének megkerültével ellenőrizni tudjuk, hogy valóban így áll-e a dolog: helytálló-e feltételezésünk, valóban *megegyezik-e a latin szöveg a horváttal?* Mivel ez az összevetés még nem történt meg, az alábbiakban erre vállalkoztunk.

I.

Cserenkó Ferenc nevét a továbbiakban a magyar tudományban meghonosodott formájában írjuk. Az helyesen Ferenac Črnko. Családja a Zrínyi-család szolgálatában álló horvát kisnemesi család volt. Tagjai a későbbi időkben is így szerepelnek, mint Zrínyi-familiárisok.[3] Cserenkó az ostrom előtti hetekben érkezett Zrínyivel Szigetbe, akinek közvetlen közelében szolgált. Azokat a részleteket, amelyekkel előadja, hogy ura mint készült a halálra, minő ruhadarabokat öltött, hogy tétetett zsebébe 100 aranyat, mint vette magához a vár kulcsait, hogy választott fegyvereket az utolsó harcra, és közben milyen kijelentéseket tett, csak olyan familiáris írhatta le, aki Zrínyi legközvetlenebb környezetében élt.

Hogy ez valóban így volt, azt megerősíti eredeti horvát szövegének egy részlete, amelyet eddig nem ismertünk. Cserenkó Zrínyi mellett szolgálva értesült a pécsi Naszuf agának arról a leveléről, amelyben Naszuf jóindulattal figyelmeztette Zrínyit: készüljön, mert roppant veszedelem fenyegeti. Az aga részletesen közölte, hogy mennyit kínlódnak a törökök azzal a híddal, amelyen a szultán át akar kelni a Dráván. Sőt még egy kendőt is csatolt leveléhez, amelyet a pécsi bég azzal az üzenettel kapott Szulejmántól ajándékba, hogy ha nem várja készen a híd, vele kötteti fel. Budina nem fordította le Cserenkónak egy mondatát, amely megmagyarázza, hogy mit is akart a kendővel Naszuf jelezni. Mert ez is üzenet volt Naszuf részéről. Levelének írása közben értesült arról, hogy a kendőre nem lesz már szükség, a pécsi bégnek ugyanis sikerült Eszéknél a hidat elkészíteni. A szultán tehát seregével akadály és késedelem nélkül át tud kelni a Dráván, és megy Sziget ellen.

Cserenkó előadásának egyik jellegzetessége — ami Budina fordításából is kitűnik —, hogy *nem egyforma részletességgel adja elő az eseményeket.* Az Újváros ostroma után egyszerre szűkszavúvá válik, és az Óvárosért vívott harcokról csak nagy vonásokban szá-

[1] Historia Szigethi, totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi, quod a Solymanno Turcarum imperatore nuper captum Christianisque ereptum est, ex Croatico sermone in Latinum conversa, per M. Samuelem Budinam Labacensem. Cum gratia et privilegio Caesaris Maiestatis. Viennae Austriae ex officina Caspari Stainhoferi MDLXVIII.

[2] *F. Kidrič:* Oblega Sigeta v sodobnem hrvaškem opisu. Časopis za zgodovino in narodopisja (Maribor) 1912. vol. IX. 42—97. l.; *St. Ivšic:* Posjedanje i osvojenje Sigeta u glagoljskom prijepisu hrvatskog opisa. Starine Jugoslavenske akademija. (Zagreb) 1918. vol. XXXVI. 390—429. l. — Ivšic kijavította Kidrič közlésének néhány hibás olvasását, ugyanakkor azt az elméletet állította fel, hogy a ránk maradt kézirat nem eredeti, hanem Cserenkó latin betűkkel írott eredetijének glagolita betűs átírása. — Cserenkó is ismerhette azonban a glagolita írást.

[3] *M. Mesić:* Zivot Nikole Zrinjskoga Sigetskoga junaka. Zagreb. 1866. 244. l.

mol be. A vár ostrománál meg sem emlékezik arról a fontos tényről, hogy a török a tavat, amely a várat védte, vízfogó töltésének átvágásával csapolta le.

Cserenkónak az ostromról szóló előadásában egy helyrajzi adat nehézséget okoz. Azt állítja ugyanis, hogy a belső várnak a palánkja összefüggött a külső váréval, és így a külső várból a palánkon át el lehetett jutni a belső várba. Ez az állítása nem egyezik a Szigetről készült ábrázolásokkal, amelyek a belső várat egészen különállónak mutatják. És ha Cserenkó szavai megfelelnek a valóságnak, nem érthető, hogy szeptember 5-én, a külső vár bevétele után a palánkon miért nem nyomult be a török rögtön a belső várba. Az összefüggő palánkon ezt már akkor megtehette volna. Miért várt szeptember 7-ig?

A bástyák neveit Budina Cserenkó szövegéhez ragaszkodva adta vissza. „A kapu felől volt . . ." egy bástya, írja Cserenkó. Budina ezt úgy fordítja, hogy munimentum prope portas existens. A másik bástya Cserenkó szerint „a hegy felől volt". Ugyanezt a bástyát „nagy bástyának" is nevezi. Budina e bástya megjelölését munimentum monti conterminum, monti contiguum, ill. magnum propugnaculum szavakkal adja latin szövegében vissza. Végül említi Cserenkó a Nádasdy-bástyát, és azonosnak mondja a kapu felőli bástyával. A vár bukását a hegy felőli bástya (valószínűleg a töröktől emelt töltést értette hegyen) elveszte okozta.

Cserenkó szerint 1566. szeptember 2—4. közt, 3 nap alatt, a janicsárok aláaknázták a Hegy-bástyát. Állítása azonban, melyet Budina híven visszaadott, ellentétben áll Istvánffy Miklós előadásával. Istvánffy is tud a Hegy-bástyáról, de úgy mondja el az eseményeket, hogy a janicsárok a Henyei-bástyát aknázták alá, amely a kapun belépőnek balra esett. A Hegy-bástya pedig jobbra.

Bár Cserenkó memoárját Budina híven és pontosan igyekezett latinra átültetni, mégis ha szövegét az eredeti horvát szöveggel összehasonlítjuk, egy tény, amelyet Budina fordításából ismerünk, egészen más megvilágításba kerül. Új és fontos dolog világlik ki ily módon a szigeti őrség összetételére vonatkozóan. Budina szövegében is szerepelnek *a nemesek*, akik a várat védték. A horvát szöveg azonban jobban rájuk irányítja a figyelmet, és megmutatja, hogy Sziget védelmében milyen nagy szerepük volt.

1565-ben, az ostromot megelőző évben a bécsi udvar vizsgálatot rendelt el Zrínyi Miklós szigetvári kapitány ellen. Azt akarta megállapítani, hogy Zrínyi híven kezeli-e a reá bízott vár tartományának jövedelmeit, és nem zsarolja-e ki annak népét. Nem az első ilyen vizsgálóbizottságot látták ekkor Sziget falai. Folyt itt már vizsgálat Zrínyi elődje, Tahy Ferenc kapitány ellen 1551-ben, Dersfy Farkas kapitány ellen 1554-ben, és Zrínyi ellen már egy másik is 1564-ben.[4] Ezek a vizsgálatok mind azt mutatták, hogy a vártartományban a nép terhei azért súlyosbodtak, mert a kapitányok a fokozódó katonai terheknek a jövedelem kíméletlen fokozásával igyekeztek megfelelni. Nem is tehettek mást, mert a török terjeszkedés újabb meg újabb falvakat szakított el a vártól. A magyar kamara, ill. az udvari haditanács viszont nemcsak hogy nem tudta e kieséseket pótolni, de még azt a segítséget sem adta meg, amit megígért.

E vizsgálatokból azonban nemcsak az világlik ki, hogy a nép terhe a vártartományban a kapitányok gazdálkodása révén nehezedett.

Ahogy a török Baranya keleti felében, Szigetvárról nézve Pécs mögött berendezkedett, a megszállt területről egyre több nemes húzódott be Szigetbe. E nemesek a vár falai között egyrészt biztonságot kerestek. Másrészt azt remélték, hogy Sziget őrségének védelme alatt a török megszállás alá került birtokaik jövedelméből valamit mégiscsak be tudnak hajtani. Hogy ezek a birtokos nemesek beköltöztek Szigetbe, az a mezőváros polgárainak sok gondot, töménytelen keserűséget okozott. Amikor a király, I. Ferdinánd Török Bálintnétől Szigetvárt átvette, és a dunántúli védelmi vonal déli központjává tette, a vár mellett elterülő mezőváros rangja emelkedett: földesúri mezővárosból királyi mezővárossá vált. Polgárai azonban nem sokáig örülhettek ennek. A nemesek ugyanis nem akarták a város falai közt kiváltságaikat feladni. 1565-ben a mezőváros lakói írásos panasszal fordultak az uralkodóhoz: „mostanában . . . igen megkevesedtünk, mert az nemes uraim és az vitézlő nép beültek az város jobb részére, és kevés az polgári rend ez okokért". Azaz, a birtokos nemesek a városban házakat, telkeket vásároltak, határában pedig földeket szereztek. A nemesek először megapasztották a város jövedelmét azzal, hogy bort és húst mértek ki, amihez csak a városnak lett volna joga. De apasztották a városi jövedelmeket azzal is, hogy nem akartak — az 1563. évi 62. törvénycikk ellenére — a „nemes uraim, kiknek házok vagyon" a polgárokkal „egyenlő képpen szolgálni",

[4] *Barabás Samu:* Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. II. köt. Bpest. 1899. 286. l. (Monumenta Hungariae Historica. I. oszt. Okmánytárak); *Németh Béla:* Szigetvár története. Pécs. 1903. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai rt. 117—118. l.; Történelmi Tár 1905. 462. l.; Hofkammer Archiv Wien — Hoffinanz Ungarn — Rote Nummer 12. — Utasítás Pető János részére, 1554. aug. 12.

azaz közterhet viselni. Azt hangoztatták: „. . .ők pórrá nem lesznek." Ezért írták az elkeseredett szigeti polgárok 1565-ben a vizsgálatot végző biztosoknak: „Ti nagyságtok kérje el tülek az nemes levelet, az király őfelsége városában való házuk helyektől, és lássa Ti Nagyságtok, ha ő felsége úgy atta nekik az nemeslevelet, hogy ne szolgáljanak az város rendi szerint az ő helyektől."[5]

De nemcsak a mezőváros jövedelmét apasztották meg a betelepülő nemesek, hanem annak autonómiáját is csorbították. A szigeti polgárok 1551-ben, Tahy Ferenc kapitánysága idején az akkor kiküldött vizsgáló biztosok, Istvánffy Pál és Palinai Pál rábeszélésére, miután mezővárosi kiváltságleveleiket felmutatni nem tudták, a városi kapitány választásáról és a város kapuinak őrzéséről lemondani kényszerültek.[6] Már 1554-ben oly elkeseredetten dúlt a harc a nemesek és a polgárok közt, hogy a király Gersei Pető János vizsgáló biztosnak többek közt azt is meghagyta, állapítsa meg, hány polgár készül elhagyni Sziget városát. Az áldatlan harcok miatt ugyanis többen már azt forgatták a fejükben, hogy elköltöznek. Közéjük tartozott Paizsgyártó bíró is. A beköltöző nemesek száma közben egyre nőtt. Az 1566 tavaszán érhette el a tetőpontot. Ekkor menekültek be a várba azok a kisnemesek, akik Baranya megye nyugati, illetve Somogy megye keleti szélén, a vár tövében fekvő kisnemesi falvakban éltek.

A nemesekről Budina fordításában is olvashatunk. Igazi jelentőségük azonban Cserenkó horvát szövegéből derül ki. Cserenkó őket mindig „*kisuraknak*" nevezi, Zrínyit pedig úrnak. Amikor az ostrom közeledett, „. . . a dícső úr Zrínyi Miklós — írja — rendet teremtett várában a kisurak, lovasok, gyalogosok és a többi vitéz közt". A belső várban összegyűjtötte és feleskette őket. A nemeseket ekkor a kapitányok, vajdák és tizedesek alá rendelte. Kihirdette, hogy ha valamelyik nemes vagy katona kapitányának, vajdájának, illetve tizedesének nem engedelmeskedik, kijelölt helyét elhagyja, vagy pláne a kiadott paranccsal szembeszegül, azt nyomban vágják le. A nemesek híven küzdöttek Zrínyi katonái közt az ostrom kezdetétől, a siklósi és a szentlőrinci csatától a végső pillanatig, a kirohanásig. Cserenkó az ostrom leírásában a szigeti vitézek közt ötször említi meg őket.

Sziget védőinek nemzetiségi összetételéről nem tudunk. Az egész védőrségnek azonban jelentős részét alkothatták ezek a várba behúzódott, elsősorban baranyai, tolnai és somogyi magyar kisnemesek.[7]

Cserenkót horvát nyelvű memoárja nyomán úgy ítélhetjük meg, hogy Zrínyi Miklós iránti tisztelete nyomta kezébe a tollat, továbbá az az egy életre szóló élmény, amelyet Sziget ostroma írt lelkébe.

II.

Cserenkó szövegének megvizsgálása után Budina fordítói munkáját kell közelebbről megtekintenünk.

Budina Sámuel 1540 körül született Ljubljanaban (Laibach). Apja, Budina Lénárt Lipcsében tanult, aztán Bázelben, a Frobenius nyomdában Erasmusszal együtt korrektorkodott, majd a svájci Rheinfeldenben és szülővárosában tanított. A fiú apjának nyomdokait követve Tübingenben, ill. Padovában végezte tanulmányait. Padovába Auersperg Hans krajnai főúr fiának kíséretében jutott el. Krajna történetében nagy szerepet játszik a kiterjedt Auersperg család. Tagjai fontos rendi méltóságokat viseltek, és a krajnai protestáns rendek vezérei voltak. 1568-ban, amikor Budina fordítását készítette, Auersperg Hans birtokán, Seisenbergben tartózkodott. A fordítás keltezése erre enged következtetni.[8]

Abban azonban, hogy Budina Sámuel Cserenkó horvát nyelvű emlékiratát lefordította, nem Hans Auersperg, hanem egy másik személy, *Hans Khisl von Kaltenbrun*

[5] Hofkammer Archiv Wien Conscriptiones Fasc. 3. — Rote Nummer 42. — Konv. 68 A. — Relatio commissariatus Szigetiensis 1565 — Ad commissarios . . . ad Zygeth delegatos humillima supplicatio judicis civiumque Zygethiensium 1565. V. 21. Az egész csomóból ezt az aktát másolatban közli *Horváth Margit:* Magyarnyelvű adalékok a Zrínyi Okmánytárhoz. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 1933. márc. 17. sz. Az egész csomóról ismertetést írt *Takács Sándor:* Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen 1565-ben. Századok, 1905. 896. l.

[6] *Barabás:* i. m. II. köt. 286. l.

[7] Ha az 1566. évi ostrom eddig ismert 67 résztvevőjének a névsorát összevetjük Baranya, Somogy, Valkó és Pozsega megyék birtokosainak azzal a jegyzékével, amelyet *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadyak korában című munkájában közöl, akkor azt találjuk, hogy a 67 eddig ismert védőből — a Horvát és a Kis nevet nem is véve figyelembe — 23 olyan nemesi család nevét viselte, amely már a Hunyadiak korában Baranya, Somogy, Pozsega, ill. Valkó megyében birtokos volt.

[8] *Peter Radics:* Herbard VIII. Freiherr zu Auersperg (1528—1575) ein krainischer Held und Staatsmann. Wien. 1862. 54—56. l.

játszott döntő szerepet. Budina ugyanis tőle kapta rá a megbízást. Khisl polgári családból származott, apja laibachi polgármester volt. Khisl a nagyratörő emberek sorába tartozott, és sikerült is neki szép pályát megfutni: horvát helyettes főkapitány, majd a gráci udvari kamara elnöke (1579—1591) és a horvát végvidék fizetőmestere lett belőle. Miksa császártól pedig bárói rangot és császári tanácsosi címet kapott.[9]

Khisl Hans emelkedését annak köszönhette, hogy életét és munkáját a fejedelmi abszolutizmus erősítésének szolgálatába állította.

I. Ferdinánd német-római császár, magyar és cseh király birtokait fiai közt már 1554-ben szétosztotta. Miksának szánta a német-római császárságot, a magyar, a cseh királyságot, Alsó- és Felső-Ausztriát, továbbá Salzkammergutot. Ferdinand, a másodszülött kapta Tirolt és az alpesi tartományokat. Károlynak, a legkisebb fiúnak Stájerország, Karinthia, Krajna és az Adriai-tenger melletti birtokok (Görz és Gradiska) együttesen, az ún. Belső-Ausztria jutott.[10]

Belső-Ausztria új tartományurának, II. Károly stájer hercegnek első, legnagyobb gondja a török elleni védelem volt. Birtokait a török eleinte csak délről, Boszniából fenyegette. Senj (Zengg) környékének, a horvát tengerpartnak a védelmét II. Lajos magyar király már 1522-ben sógorára, I. Ferdinánd osztrák főhercegre, a későbbi német-római császárra bízta. Így alakult ki az ún. horvát végvidék. Mohács után a helyzet súlyosabbá vált, mert a török ezután már nemcsak Karinthiát és Krajnát fenyegette délről, hanem keletről Stájerországot is. Ezért a horvát végvidéket meg kellett hosszabbítani. Így jött létre a Száva és a Dráva közt a szlavón vagy vend végvidék. Mindkettőnek a fenntartásáról I. Ferdinánd gondoskodott. Amikor azonban I. Ferdinánd meghalt és a Habsburg birtokok fiai közt megoszlottak, rendezni kellett a végvidékek terheit is. Miksa, az új császár és testvére, Károly főherceg abban egyeztek meg, hogy Miksa évi 60 000 forinttal járul hozzá e két végvonal fenntartásához, a többit Károly főhercegnek kell előteremteni.[11]

A fenntartási költségek megszerzése II. Károly főhercegnek, Belső-Ausztria urának nem kis gondot okozott. Stájerország, Karinthia és Krajnă rendjei nem vállalták símán és könnyen a két végvidék fenntartásának egyre fokozódó terheit. A rendek, akik nagyrészt a reformációhoz csatlakoztak, az újabb meg újabb adók fejében vallási téren újabb meg újabb jogokat követeltek.[12]

II. Károly arra a meggyőződésre jutott, hogy hatalmát a belső-ausztriai rendekkel szemben erősíteni kell, és a velük vívandó harcában a katolikus egyházra kívánt támaszkodni.[13]

E törekvését, a fejedelmi abszolutizmus kiépítését elsősorban azok támogatták, akiket Károly a horvát és a szlavón végvidék élére állított. Közéjük tartozott Khisl Hans, akkor még a horvát végvidék alkapitánya is. Khisl Cserenkó horvát nyelvű emlékiratát nem pusztán azért fordíttatta le, hogy Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek az önfeláldozásával megismertesse a belső-ausztriai rendeket, hanem vele serkenteni kívánta őket arra, hogy legyenek önfeláldozók, segítsenek Károly főhercegnek, és vállalják a horvát, valamint a szlavón végvidék mind súlyosabb költségeit.

Budina Sámuel Khisl bíztatására és a Khisltől megadott intenció alapján látott munkához. Gyorsan haladt vele. 1568 áprilisában nyújtotta át Khislnek a kész fordítást, aki nem is hagyott neki időt arra, hogy csiszoljon a szövegen, hanem mindjárt nyomdába adta. Ha Budina fordítását Cserenkó szövegével összevetjük, akkor róla a következőket állapíthatjuk meg:

Budina tartalmilag pontosan és híven igyekezett visszaadni Cserenkó szavait. Annak előadásmódját azonban elegánsabbá tette, megszépítette. Elkerülhetetlennek tartotta például, hogy a Cserenkó szövegében előforduló török szavakat, amelyek jelentését csak a határvidéken ismerték, a szélesebb olvasóközönségre való tekintettel lefordítsa. Ebben Auersperg Hans török rabjai segítettek neki. Ugyanezt az eleganciára való törekvést mutatja egy másik apró módosítása is. Cserenkó elmondja, hogy Zrínyi, miután

[9] Uo. X. l.; továbbá *Johann Andritsch:* Landesfürstlicher Berater am Grazer Hof. 78. l. (Innerösterreich 1564 - 1619. Red. von Alexander Novotny u. Berthold Sutter. Joannea, Publikationen des Steiermärkischen Landesmuseums und der Steiermärkischen Landesbibliothek. Band III.) — A szerző szerint Khisl 1591-ben halt meg, Radics idézett helye szerint már 1587-ben.

[10] *Erich Zöllner:* Geschichte Österreichs 2. Wien. 1961. Verlag für Geschichte u. Politik. 196. l.

[11] *Franz Martin Mayer:* Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf das Culturleben.[2] II. Band. Wien - Leipzig, 1900 - 1901. 72. l.; *Gunther Eric Rothenberg:* The Austrian Military Border in Croatia 1522 - 1747. 37. l. (Illinois Studies in the Social Sciences. Vol. 48); *Hermann Ignatz Biederman:* Steiermarks Beziehungen zum kroatisch-slavonischen Königreich im XVI und XVII. Jahrhunderte. (Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark. XXXIX. Heft [1891]).

[12] *F. M. Mayer:* i. m. 2. Band 67. l., *E. Adelchher:* Geschichte Kärntens 2. Band. Klagenfurt. 1885. 823. l.

[13] *Andritsch:* i. m. 75. l.

katonáit hűségre és engedelmességre feleskette, a vár szemétdombjára akasztófát állíttatott. Ezzel akarta emlékezetükbe vésni, hogy hová jut, hol végzi az, aki esküjét megszegi. Budina úgy találta, hogy a szemétdomb és az akasztófa nem illik az előadásba. A képet ezért megszépítette. Cserenkótól eltérve úgy adta elő a dolgot, hogy Zrínyi a vár kapuja mellé egy keresztet állíttatott. Katonáit fogadalmukra ezzel emlékeztette.

Budina latin fordításában Cserenkó szövegét folyékonyabbá, gördülékenyebbé is igyekezett formálni. Ezért stiláris okokból is elhagyott mondatokat. Főleg olyanokat, amelyeket ismétlésnek tartott.

Budina munkája során a helyneveket is megváltoztatta, szlávosította és latinosította őket. Ennek következtében azok két esetben majdnem felismerhetetlenné váltak. A boszniai török had a baranyai Újtónál kelt át a Dráván. Újtó falu a mai Old határában állott. Cserenkónál Újtóból Utovo és Vitovo lett, amit aztán Budina Ottovusra ferdített el. Úgyanígy járt a Harsányi-hegy vagy Moslavina. Cserenkó még helyesen írta le nevüket. Budinánál az előbbi Hardaneus-szá változott, mellőle a hegy megjelölést elhagyta, a másik pedig Mostavinává alakult át. (Az utóbbi torzulás azonban lehet, hogy csak sajtóhibából eredt.)

Súlyosabb következménnyel járt azonban, hogy Budina *ugyanígy bánt el a személynevekkel is.* Alapi Gáspár, Kobak Miklós, Patacsics Péter, Papratovics Farkas, Győri Mátyás, Cserenkónál helyesen leírt neve nála Alapianus, Cobacus, Bathachatitzia, Paprutovitschius, Georgius Mathiasch alakot öltött. Egyébként hasonlóan bántak a nevekkel más humanista történészek is. Így tett Istvánffy Miklós is.

Hogy Budinát Khisl intenciója vezette, az fordítása címéből világlik ki. Cserenkó irata ugyanis nem visel címet, és a latin szöveg első bekezdése is hiányzik a horvátból. Mindkettőt tehát Budina fogalmazta. Fordításának ezt a címet adta: „*Szigetnek, egész Szlavónia legerősebb védőbástyájának története.*"

Mi késztette Budinát arra, hogy abban a címben, amelyet fordításának adott, Szigetet „egész Szlavónia legerősebb védőbástyájának" nevezze? Miért írta munkájának első bekezdésében, ami nem fordítás, hanem saját fogalmazása, hogy Sziget a szlavón végvidéken fekszik? Budina, ha másból nem, Cserenkó szövegéből tudta, hogy Sziget nem a Dráva jobb partján, a szlavón végvidéken, hanem annak balpartján állt, ezért kelt át az ellene vonuló Szulejmán a Dráván. Tudta azt is, hogy Zrínyi nem a horvát vagy szlavón végvidék főkapitányi tisztét viselte. A horvát végvidék főkapitányi tisztét ugyanis ebben az időben éppen patronusának, Auersperg Hansnak az unokatestvére, Auersperg Herbart töltötte be. *Sziget csak úgy volt a szlavón végvidék legerősebb vára, és csak abban az értelemben lehetett a szlavón végvidékhez tartozónak tekinteni, amennyiben azt is akadályozta, hogy a török keletről a szlavon védvonal hátába kerüljön,* és ily módon fenyegesse Belső-Ausztriát. Pontosan ugyanez volt a szerepe 1566 és 1600 közt Kanizsának. Ezért Belső-Ausztria tartományura és a belső-ausztriai rendek ezidőben, 1566-ban úgy tekintettek Szigetre, ahogy később Kanizsára.[14] Tudjuk, hogy Kanizsa őrségéhez a XVI. század második felében katonákat is adtak. Eleste után pedig 1601-ben megkísérelték, hogy visszavegyék. Hogy Sziget ennyire fontos szerepet töltött be a szlavón védelmi vonal szempontjából, azt Budina feltételezhetőleg Khisl Hans utasítására hangsúlyozta ki, és toldotta bele a szövegbe. Az egész munkát is neki ajánlotta. Khisl, mint a horvát védelmi vonal alkapitánya és felettesei tudták, hogy Sziget elestével Belső-Ausztria felé kelet felől is nyitva áll az út. Sürgős védelmi intézkedésekre van szükség. Ezek során a tartományúrnak a belső-ausztriai rendeket további, újabb nehéz áldozatok vállalására kell bírnia. Amikor Khisl Budinával lefordíttatta Cserenkó emlékiratát, a rendeket erre akarta előkészíteni. Világosan mutatja ezt az az előszó, amelyet Budina fordítása elé írt, amely nyiltan és nyomatékosan felszólítja Belső-Ausztriát az áldozatkészségre. Hogy Budina a rendek és az uralkodó harcában, az utóbbi oldalán, a lassan kibontakozó fejedelmi abszolutizmus oldalán állott, tollát annak érdekében forgatta, azt ugyanez az előszó más tekintetben is elárulja. Budina a gráci udvar törekvéseinek megfelelően az akkor még nagyszámban a reformációt támogató belső-ausztriai rendeket arra is felhívta, hogy csatlakozzanak a katolikus egyházhoz, s őrizzék meg az ősi hitet.

Vannak ezen túl a fordításban más olyan további elemek, amelyek nem e kifejtett tendencia alapján kerültek bele.

[14] *Alois Adler:* Die Wehrmassnamen gegen die Türken, 1564—1619. 293. l. (Graz als Residenz Innerösterreichs 1564 1619. Kulturhistorische Ausstellung. Katalog der Ausstellung .Graz. 1964.)

III.

Ha Budina szövegét Cserenkóéval összevetjük, az tűnik egy pár helyen a szemünkbe, hogy Budina azon nem csupán a már felhozott módosításokat eszközölte. Néhol ugyanis *olyan adatokat említ, amelyeket Cserenkó szövegében ugyan hiába keresünk.* Sziget ostromának előadása során augusztus 10-énél egy árulkodó szót találunk: az Óvárosban a várral szemben emelt töltést Cserenkó szerint a janicsárok gyapjúzsákokból építették fel. Budina azt mondja, hogy e zsákokat nemcsak gyapjúval tömték ki, hanem szalonnával is. Nyilván az elfoglalt Óváros házaiban talált szalonnát, amit a mohamedán vallási tilalom miatt nem ehettek meg, használták fel e célra. — Az Újváros ostrománál Cserenkó nem említi a veszteségeket. Budina viszont megmondja, hogy a védők részéről egyetlen egy, az ostromlók oldaláról azonban sok katona esett el. — A belső várba szorított Zrínyi — Cserenkó szerint — már csak 2 pattantyú, 3 mozsár és 4 tarack fölött rendelkezett. Budina viszont úgy írja, hogy 1566. szeptember 5-én 14 tarack állt a belső várban. — Cserenkó nem beszél az egész török sereg létszámáról, amit Budina viszont 100 000-ben ad meg. A szigeti hősök közt Botos vajdának a keresztnevét Cserenkó nem írja meg. Budina mégis tudja, hogy Péternek hívták. A vajdák sorát pedig kiegészítette Balázs deák nevével, akiről Cserenkó szövege hallgat.[15]

Budina latin fordítása végén még más meglepetés is ér bennünket. A fordítónak, aki azt ígérte, hogy Cserenkó emlékiratán nem változtat semmit, hosszabb a szövege, terjedelmesebb, mint Cserenkóé. Cserenkó visszaemlékezéseit a kirohanással, ill. a vár puskapor-készletének felrobbanásával zárja le.[16] Budina azonban még tovább megy, előadja Szulejmán halálát, és hogy Szokoli Musztafa nagyvezérnek mint sikerült azt a sereg előtt eltitkolni. Aztán az antik történetírók nyomdokán haladva beszámol egy heves viharról, amely közvetlenül a szultán halála után kerekedett, és Szulejmán sátrát feldöntötte. Ugyane vihar a Duna vizét Tolnánál úgy felkavarta, oly zavarossá tette, hogy három napig nem inni, de még főzni sem lehetett vele.

Megemlítve a különös és csodás jelenségeket, amelyek felsorolásával előadása Liviuséra emlékeztet, Budina elmondja, hogy Zrínyi fejét lándzsára tűzve a török táborban közszemlére tették ki. A szultán sátorától nem messze, az utolsó harcon zsákmányolt zászlók és az elesett várvédők fejeiből rakott halom állt díszőrséget mellette. Tudósít arról is, hogy egy nap múlva a nagyvezér két Szigetben foglyul ejtett hajdúval Zrínyi fejét testvéréhez Budára küldte. A budai pasa aztán Győrbe, a császári táborba továbbította. Innen Batthyány Boldizsár Csáktornyára kísérte, ahol a Szent Ilona monostorban örök nyugovóra helyezték. Budina megemlíti, hogy az ostromot ugyan többen is leírták, de a leghívebben Cserenkó, mert mint szemtanú, azt átélte.[17] E szerint tehát más források is kerültek a kezéhez, s amikor ezeket összevetette, a legmegbízhatóbbnak Cserenkóét találta.

Vizsgálatunk végeredményeként kimondhatjuk, hogy Budina munkája a fejedelmi abszolutizmust építő, annak érdekeit szolgáló irodalom termékei közé tartozik. Ilyen irodalom nemcsak a nyugati, elsősorban a francia uralkodói abszolutizmus megalapozására, megindoklására és erősítésére keletkezett, hanem a közép-európai, a Habsburg-abszolutizmus érdekében is. Budina írásával még csak a Habsburgok stájer ágának abszolutisztikus törekvéseit kívánta szolgálni. Munkáját azonban hamarosan a bécsi Habsburg-abszolutizmus is felhasználta a maga céljára: Sziget emlékét, Zrínyi alakját az uralkodóért, az uralkodó családért, a Domus Austriaca-ért, az összmonarchiáért hozott hősi áldozat és helytállás szimbólumává tették meg, és annak tüntették fel. Ilyen értelemben hivatkoztak a politikusok és történetírók rá, és állították be Zrínyit példaképnek.[18]

Budina tehát a fenti tendenciával, a fejedelmi abszolutizmus érdekében dolgozta át a horvát Cserenkó horvát nyelvű iratát. Ettől vezetve adott neki címet, és toldotta bele az első bekezdést. Többi betoldásai, illetve inkább kiegészítései tartalmilag, javításai pedig stílusbelileg tették értékesebbé Cserenkó szövegét, anélkül, hogy azon lényeges változás történt volna. Csak egyetlen dolog vesztett stiláris módosításai során jelentőségéből, ami Cserenkó eredeti, horvát szövegéből kiderül: ez a baranyai, a tolnai és a somogyi kisnemesek szerepe a vár védelmében. Ezért Budina munkája, keletkezési körülményeinek megismerése után is Sziget védői hősi harcának értékes forrása marad.

[15] Botos Vajda nevéhez a Péter nevet tette hozzá, és beillesztette a vajdák névsorába Balázs deákot.

[16] Cserenkó szövegének utolsó mondata így hangzik: „Nam hujus cladis causa et calamitatis, per totum exercitum, summus clamor, insignisque lamentatio pervagata est."

[17] Ld. Budina előszavát az 1. sz. jegyzetben idézett kiadásban.

[18] E folyamatot mutatják már azok a sír- és gyászversek, amelyeket Budina fordításainak kiadásaihoz a különböző kiadók csatoltak.

Cserenkó eredeti horvát szövegének magyar fordítása

Július hó 15. napján kém érkezett Zrínyi úrhoz, akinek elmondta az igazat: látta a szultáni sereget Szarajevóban, és mögötte haladt. Hosszúsága két mérföld, és az a szóbeszéd járja, hogy Sziget vagy Eger alá vonulnak, és hidat kezdenek verni Péterváradnál a Dunán.

Egy újabb kém is érkezett Pécsről; egy hírszerző levelét hozta, amelyben az állott: való igaz, hogy a török császár kifelé indul, de nem tudja biztosan, kinek a vára alá.

Megjött egy harmadik kém is, Eszékről, aki elmondta: egy bég már megérkezett Eszékre, előljáróként küldték ki, azzal, hogy keljen át a Dráván. Megérkezett egész Bosznia (hadereje) is, velük a karamani pasa, gyújtogattak a Dráva mellett Szlavóniában, Moslavina alatt, de nem tudja megmondani, hova akarnak menni.

Megint jött egy kém, és elmondta, hogy Eszék táján járt, amikor a törökök sok hajót indítottak el a Dráván, Eszéken felül, az átkelőhelyen, amelyet Utovonak neveznek, Siklóssal átellenben. Az a bég, aki ki van küldve a szultáni sereggel, át akar ott kelni és Siklós felé támadni, de meg akarja még a nagyobb sereget is várni, és senki sem tudja, hová akar onnan menni.

Újabb kém is érkezett a török táborból, és elmondta, hogy a sereg átkel Vitovonál a Dráván, hajókon, és mindegyiküket úgy hajtják a törökök, mintha Buda felé mennének, és ezért Siklóson akarnának aludni.

Június 17-én, miután Zrínyi úr megértette, hogy a törökök szünet nélkül nyomulnak a Dráván át, és Siklóson kívül töltik az éjszakát, a kertekben és a szénakaszálókon, tanácsot tartott. Ezer gyalogost és ötszáz lovast küldött Siklós alá szerencsét próbálni, és velük ezeket a kapitányokat: Alapi Gáspár kenézt, Kobak Miklóst, Patacsics Pétert, Papratovics Farkast és a gyalogos-vajdákat, hogy elmenjenek és keressék és ízleljék meg a szerencsét. Ha a törökök megérkeznek, ütközzenek meg velük, ha pedig nem találják a törököket vagy nem veszik észre őket, akkor kezdjenek ostromot Siklós városa ellen és gyújtsák fel.

Amikor aztán a mieink Siklós közelébe értek, éjszaka kétszáz gyalogost és száz lovast a vár alá küldtek, hogy lopódzkodva járjanak és hogy megnézzék, letelepedtek-e a törökök a vár alatt a szénakaszálón; erről pedig adjanak nekik hírt.

Midőn a siklósi vár alá értek, megleltek a török tábort, ahová megérkezett Mehmet-bég Tarali, a harijai szandzsákból. Őt maga a szultán küldte oda udvarából, és egy szandzsákot adományozott neki, közel Konstantinápolyhoz, a Csori-szandzsákot. Őt küldte ki elsőnek, hogy előljáró legyen a sereg előtt, keljen át a Dráván és táborozzék le Pécs mellett, hogy majd oda gyűljék az a sereg, amelyik át fog kelni a drávai hajókon. Ne mozduljon pedig onnan, amíg nem érkezik parancs a szultántól, merre kell menniök.

Órá támadtak a mieink, és őt verték meg, éppen hajnalban. Akkor sok törököt levágtak: sokan közülük csak ingben tudtak a nád közé és az ingoványba menekülni. Maga a bég sebesülten maradt az egyik nádasban, fiát pedig, három törökkel együtt, élve elfogták. A kincsekben, az ezüstben, aranyban, sátrakban és lovakban zsákmányt tettek a mieink. Egészségesen, vidáman tértek vissza Szigetvárba, nagy nyereséggel, szép marhákat és pénzt szerezvén: nyolc tevét, hatvan lovat és paripát, ötven ösvért. Ezt a török kincset hat parasztszekérre rakták, a kisurak (horvátul: gospodičići; szószerint: uracskák) és szigeti vitézek aranyos palástokban és rókaprém-subákban vidáman tértek vissza Szigetbe. Magukkal hoztak két piros török zászlót is, rettenetes nagyot, rajtuk olyan széles zászlóvéget, mint egy tenyér, tiszta ezüstből, megaranyozva, azonkívül egy színes lófarkat kopján, és rajta ezüstalmát, amelyet szanzsáknak neveznek (sic!). Ez olyan zsákmány volt, amilyenről már régóta nem lehetett hallani.

Július 2-án a bosnyák pasa, Musztafa-bég Szokolovics egész Boszniával és a karamani pasa átkelt a Dráván Utovonál, és bevonult Siklós vidékére, a Harsány-hegy alá.

Július 7-én kém érkezik Belgrádból, a török táborból, és elmondja: a szultán megérkezett Belgrádba, hajókat indít alulról fölfelé a Dráván, hidat akar veretni a Dráván Siklós közelében, Sziget alá vonul, és megparancsolta, hogy a dunai hidat bontsák széjjel.

Egy levél is érkezik Pécsről, Naszuf-agától. Ebben megírja Zrínyi úrnak, hogy megjött a szultáni csaus, aki parancsot hozott a szultántól Hamza-bégnek, hogy a leggyorsabban vonuljon a Drávához, hidat építeni. Ha pedig nem megy, meg fogja parancsolni, hogy a háza előtt húzzák karóba. És megparancsolja (ti. Hamza-bég, A. E.), hogy a falukban véres nyársat hordozzanak körül, aztán elkezdi Utovo mellett a hidat építeni. Már jó messzire jutott, amikor egyik éjjel nagy árvíz támadt, és mindent elhordott, úgy hogy nem lehetett tovább építeni. Ezért másik helyet keresett, lejjebb a Dráván és ott kezdett építkezni, közben azonban azt, amit két nap alatt épített, a víz egy éjszaka alatt széthordta. Keresett tehát egy harmadik helyet is, lenn közel Eszékhez, ahol újra elkezdte a hidat építeni. A víz miatt azonban most sem tudta elkészíteni, egy csaust küldött tehát a szultánhoz, és elpanaszolta, hogy a nagy vizek miatt nem sikerül a hídverés a Dráván. A szultán megértette ezt, azonnal csaust küldött

Pécsre Hamza-béghez, és egy hosszú török kendőt, amelyre arany betűkkel ez volt felírva: „Szolimán szultán". A csaus útján pedig megparancsolta, hogy a leggyorsabban építse fel a hidat a Dráván, akármi is történik, mert ha érkezéséig nem lesz kész, ezzel a kendővel akasztják fel a hídfőnél.

Ezt megértette Hamza-bég, és még abban az órában megint elment a Drávához Eszék alá. Megparancsolta, hogy vigyék oda az összes ladikokat és a híddeszkákat, és elkezdte a hidat Eszék alatt építeni. Odaparancsolta a Drávamellék valamennyi jobbágyát, és senkisem számított szabadnak, még a szpáhik meg a szolgáló törökök sem, mert valamennyien az ő vezetése alatt álltak. Maga Hamza-bég sem nyugodott, sem éjjel, sem nappal, amíg a munka nem volt készen. Végül is hosszában egy mérföldre terjedt ki (ti. a híd, A. E.), szénakaszálók, mocsarak és patakok felett; mindez pedig készen lett tíz nap alatt.[1]

A kendőt, amelyet a török császár Hamza-bégnek küldött, Naszuf-aga titokban továbbküldte Zrínyi úrnak Szigetbe, azért, hogy tisztában legyen vele: a pécsi Hamza-bég elkészítette a hidat.

Július 20-án a boszniai és a karamani pasa elindult Siklósról és eljutott Pécsig, onnan pedig segítségére ment a budai pasának Székesfehérvárra. Velük ment Hamza-bég valamennyi szpáhijával, Pécs pedig szomorúan marad, keserves sírással.

Ezen a napon kelt át először a drávai hídon Natulaj beglerbég, vele pedig az akanzsipasa, azonkívül itt kelt át Rumeli-beglerbég. Megszállták a mohácsi mezőt, és ott verték fel a szultán számára a sátrat. Mögöttük átkelt maga Szulejmán császár is, megszállt ott, sok adományt adott, s nagy vigassággal töltött ott néhány napot, amíg az egész sereg át nem kelt.

Augusztus 1-én a török császár a mohácsi mezőről elindult Sziget alá, és harmadnap Siklósig érkezett, a Harsány-hegy alá. Ekkor megparancsolta, hogy a budai Arszlán-pasának fejét vegyék. A negyedik napon Pécs alá érkezett a szultán, az ötödik napon pedig a Szigethez közel fekvő Szentlőrinchez.

Ugyanabban az időben a dicső úr, Zrínyi Miklós, rendet teremtett várában a kisurak, lovasok, gyalogosok és a többi vitéz között. Amikor biztosan megtudta, hogy a török császár Sziget alá vonul, és amikor látta a felvonuló sereget, összehivatott mindenkit a belső várba, a kapitányokat, a vajdákat, a kisurakat, a lovasokat, a gyalogosokat, a város polgárait, és mindazokat az embereket, akik akkor Szigetben voltak, akár a városban, akár a várban, és megparancsolta, hogy zárják be a városkapukat. Amikor pedig valamennyien összegyűltek a belső várban, közébük lépett maga Zrínyi Miklós úr, és közöttük állva, ekképp kezdett beszélni:

„Testvéreim és hű szolgái a császári felségnek, vitézek! Most már bizonyosan látjuk, hogy a török sereg ellenünk készül. Ezért szükséges, hogy felkészüljünk, és hogy készen várjuk a mi ellenségünket és az egész kereszténységét, aki kegyetlen gőggel indul ellenünk, bízván erejében és a pogányság nagy számában. A mi bizodalmunk pedig az Úristenben van, aki erősebb náluk és az ő erejüknél, aki minket, kicsinyeket meg tud védeni és semmivé tudja tenni az ő erejüket. Szükséges ezért, hogy vidáman várjuk őket, hogy ne rettenjünk meg nagy erejüktől, hanem kérjünk segítséget és védelmet Istenünktől. Az is szükséges, hogy hívek és egyetértők legyünk, hogy szeretet és becsület uralkodjék köztünk, hogy mindenki engedelmeskedjék urának, kapitányának és a vajdáknak, hogy egyikünk se támadjon a másik ellen, hanem valamennyien békességben és szeretetben együtt legyünk, ameddig ez az Isten akarata.

Ezért, testvéreim, először is arra van szükségünk, hogy mindnyájan hűségeskütt tegyünk, mindenekelőtt az Úristennek, aztán a mi fejünknek, a keresztény császári felségnek, és ennek a mi szorongatott országunknak. Én akarok előttetek először esküt tenni, aztán ti is mindnyájan esküdjetek: így nem lesz különbség köztetek és köztem. Halljátok tehát esküvésemet:

Én, Zrínyi Miklós, esküszöm először az Úristennek, aztán a császári felségnek, a mi legkegyelmesebb urunknak, és nektek, vitézeknek, akik itt álltok. Úgy segítsen engem az Atya, a Fiú és a Szentlélek, a Szentháromság egy Isten, hogy én titeket nem foglak elhagyni, hanem el fogom szenvedni veletek a rosszat és a jót, és hogy veletek fogok élni és halni.

Szükséges ezért, hogy ti is valamennien esküt tegyetek előttem, két ujjatokat magasba emelve. Ugyancsak mindenki esküt fog tenni vajdájának és hadnagyának a kapunál. Ezért mondja mindenki a diákkal együtt nagy hangon ezeket az igéket, két ujját magasba emelve. Megnézetjük majd, ki nem tett esküt, ki nem mondta ezeket a szavakat a diákkal együtt, vagy ki nem emelte újját a magasba. Aki így viselkedett, nem igazi ember, hanem hitetlen, minthogy pedig nem akar mindvégig velünk maradni, szükséges, hogy rögtön elfogják. Ez pedig a ti eskütök:

Mi valamennyien: lovasok és gyalogosok és polgárok és mindennemű vitézei és szolgái a császári felségnek, esküszünk először az Úristennek, aztán a mi urunknak, a császár őfelségé-

[1] Zrínyi Miklósnak, a költő és hadvezérnek az 1664. évi téli hadjáratával kapcsolatban megjelent röplapok mutatják a híd hosszát, amely az ártéren át ívelt. Így érthető, hogy Cserenkó szénakaszálókat, patakokat és mocsarakat említ.

nek, és ennek az országnak, és a mi urunknak, Zrínyi Miklósnak, hogy hűségesek, igazak és alázatosak leszünk őkegyelmességével szemben és hogy őkegyelmessége mellett készek vagyunk élni és halni. Úgy segéljen minket az Úristen!

Most megint figyeljetek ide! Mindnyájatoknak tudtára adom: hogyha engem elragad a halál, akkor helyemre és az én képemben unokatestvéremet, Alapi Gáspárt teszem, és megparancsolom nektek, hogy neki engedelmeskedni tartoztok, és úgy tisztelni őt, mint engem; amit pedig ő bárkinek mond vagy parancsol, azt meg kell tenni.

Halljátok pedig ezeket az artikulusokat: ha valamelyik kisúr vagy katona vagy gyalogos nem volna engedelmes kapitányának, vajdájának vagy tizedesének, akkor helyben vágják le, úgyszintén akkor is, ha valakire fegyvert ránt,

Ha pedig valaki török levelet vesz át és olvas, azt is azon a helyen vágják le. És ha csak egy szót is vált a törökkel, vágják le azon a helyen. Ha valaki valahol nyílra erősített török levelet talál, vigye el a hadnagynak (kapitánynak), a gyalogos pedig a vajdának, hogy az vigye az úr elé, aki majd a tűzre veti.

Miután majd kijelölték a helyeket, hogy hol kell mindenkinek állnia és helyét elfoglalnia: a kapitányoknak, vajdáknak, kisuraknak, gyalogosoknak és mindenféle népnek, akkor azt, aki helyét kapitányának, vajdájának vagy tizedesének engedélye nélkül elhagyja, minden bíráskodás nélkül vágják le azon a helyen. Akinek felesége vagy anyja van, azok vigyék el a helyére az ételt, italt és mást, amire szüksége van, ő maga pedig ne mozduljon el és tartsa állását. Azoknak pedig, akiknek nincsen feleségük vagy anyjuk, főzetni fogunk konyhánkon szakácsainkkal, hogy majd a tizedesek jöjjenek oda, és vigyék el nekik az italt és ételt. Bort mindenkinek fogunk adni, akinek nincs, egy meszelyt naponkint, és ecetet, sót, kenyeret; lisztet is fogunk osztani, akinek nincs felesége, annak kenyeret is, lisztet és szalonnát pedig azoknak, akik maguk akarnak kenyeret sütni.

Továbbá: ha ketten titokban valahol beszélgetnek vagy súgdolóznak, azt azonnal jelentsék a kapinánynak, hogy mindkettőt felakasszák. Ha pedig valaki ilyesmit lát, azonban barátságból vagy megvesztegetve eltagadja, és a dolog kitudódik, őt is akasszák velük együtt fel.

Ha valaki a másiktól pénzt, értéket lop, és megtalálják nála, kössék fel helyben, minden ítélet nélkül."

És Zrínyi úr a nagyobb félelem kedvéért akasztófát állíttatott fel Sziget nagy várában, közel a várkapuhoz, a trágyadombon.

A nagyobb félelem kedvéért azt is megtette Zrínyi úr, hogy egy gyalogost, aki szablyát rántott vajdájára, levágatott a nagy városban, a piacon.

Ugyanakkor Zrínyi úr Mahmut-aga Vilics fejét is levágatta valamilyen hitszegésért, amelyet az úton, Sziget felé haladva, követett el. Ezt pedig leginkább azért tette, hogy félelem legyen a várban.

És elrendelte Zrínyi Miklós úr, hogy minden kisúr bontsa le házának tetejét a nagy városban, a szalmát vigye a városból ki és égesse el; az újvárosban pedig vegyék le a szalmát a tetőkről és vigyék a házakba, hogy a város, amely csak egy kerítéssel volt határolva, jobban éjjen.

Akkor, amikor Zrínyi úr és valamennyi szigeti vitéz esküdött, a nőkön és gyerekeken kívül kétezerháromszázan és még néhányan voltak fegyveresek.

Július 31-én megérkezett Rumeli-beglerbég és az akanzsi-pasa kilencvenezer emberrel, és letelepedett Szentlőrincnél, egy mérföldnyire Szigettől. És ezen a napon kijött tízezer török a táborból és harcolt a mieinkkel a sorompókon (amelyek a várból kivezető utakat zárták le.— A. E.) reggeltől délutánig, majd visszatértek aludni a táborba.

Augusztus első napján elindult ez a beglerbég és az akanzsi-pasa is kilencvenezer törökkel, az egész sereggel, megszállott a Szemlőhegyen, amely negyedmérföldnyire van a vártól, reggel pedig harcra került a sor a sorompókon délig és estéig. A harcban a törökök közül elég sokan elestek, és a puskákkal is mindennap kegyetlenül lőtték a törököket. Addig az időpontig, amíg meg nem érkezett a szultán, háromszor indultak naponta harcra.

Augusztus 5. napján a beglerbég és az akanzsi-pasa leszálltak erről a dombról és Szigetvár körül telepedtek le, a dombot pedig üresen hagyták, azért, mert ez ezentúl a szultán számára fenntartott hely. Ugyanezen a napon, hétfőn, felverték a szultáni sátrakat, fenn a dombon.

Augusztus 6. napján, azaz kedd reggel, megjött a szultán egész erejével, letelepedett fenn a dombon, az egész hadsereg pedig a vár körül olyan sűrűn, hogy sátor sátrat ért, és senki sem láthatott be a várba. Ezen a napon nagy harc volt, egészen estig. Amikor pedig a nap lement, a török császár elrendelte, hogy az összes velük levő pattantyúkat és puskákat elsüssék; a janicsárok is elsütötték minden puskájukat, ezért a lövöldözéstől akkora dörgés támadt, mintha a menny dörögne. Elrendelte, hogy az egész török tábor nagy hangon kiáltsa: Allah! Allah! Allah! Mi pedig a várban Jézust kiáltottunk.

Augusztus 7-én a törökök elkezdtek a berekből kosarakat fonni az újváros felé, ugyanakkor tarackokat helyeztek a kosarak közé és a tarackokból lőni kezdtek a mieinkre a sorompó-

kon. És azon a napon nem engedtek nekik sáncokat állítani, hanem a mieink egész nap lőtték a törököt.

Ugyanazon a napon Zrínyi úr este elrendelte, hogy a sorompókat égessék el, kertjeiben pedig vágják ki a fákat. Azt is elrendelte, hogy mindkét város kapuját zárják el és töltsék meg földdel. És azon az éjszakán a törökök hajnali négyig sáncokat ástak az éj leple alatt, és a sáncokba ágyúkat helyeztek az újváros alatt három felől, a janicsárok pedig mindenütt beásták magukat a város körül a földbe, a török ágyúk előtt.

Augusztus 8. napján, csütörtökön, a törökök korán reggel elkezdték az újvárost három oldalról állandóan törni, a janicsárok pedig mindkét városra tüzelni. Ezen az éjszakán, hajnali ötkor, Ali Portuk sáncot ásatott Ganáson,[2] a belső vár mellett, a királyi kertnél, pontosan a mocsár vagy a várárok mellett, és éjszaka pattantyúkat állíttatott a sáncba.

Augusztus 9-én, péntek reggel Ali Portuk, aki szárazon és vizen a legnagyobb kapitány volt az egész szultáni seregben, elkezdte töretni Sziget belső várát öt nagy pattyantyúval és néhány tarackkal. Azon a napon sok találatot ért el a belső várban, úgy hogy a tornyot és a harangokat egészen összetörte és leverte a toronyról. Ágyúztatni kezdett reggel, és nem állt meg éjszakáig, majd kis szünetet tartva újból lövetni kezdett egész éjjel, és nem hagyta abba.

Aznap, péntek este, látta Zrínyi úr, hogy az emberek pusztulnak az ágyúktól, ezért megparancsolta, hogy gyújtsák fel az újvárost, amikor sötétedni kezd. Az újváros lángra is gyúlt, majd egészen leégett, így tehát bezárkóztak a nagy óvárosba.

Augusztus 10. napján, ami szombatra esik, a törökök elkezdték három oldalról töretni pattyantyúkkal a nagy óvárost, a janicsárok pedig beásták magukat közel a városhoz. Az újvárost is, miután leégett, megtöltötték pattantyúkkal, és onnan kezdték törni az óvárost.

Ugyanaznap reggel a törökök az Ali Portuk-sánctól a belső vár felé gátat avagy töltést kezdtek csinálni, erre a töltésre a vizen vagy mocsáron át nagy csomó fát kezdtek hányni, és így a törökök mindennap közelebb jutottak a várhoz. Ettől a gátépítéstől senki sem mentesült a törökök közül, mert mindenkinek vinnie kellett a fát és az ágakat, úgy tehát egész nap nem álltak meg a tevék, teherhordó lovak és ösvérek, úgy hogy a mező és a berek egészen tele volt a sok törökkel, a tevékkel, lovakkal és barmokkal.

A várostól pedig két gátat építettek a várhoz, és mindegyik gátra nagy csomó fát hordtak. Amikor pedig a gátak a palánk közelébe értek, minden gáton egy kastélyt [erődöt] építettek zsákokból: a zsákok tele voltak gyapjúval, és ezekben a kastélyokban álltak a janicsárok. Úgy tüzeltek a vár palánkjára, hogy ember nem állhatott meg előttük; annyira sűrűen lövöldöztek puskáikkal.

Augusztus 19-én, ami hétfő, Szent Bertalan napja előtt, a törökök elfoglalták a nagy várost. Sok vitéz künn maradt a városban, és nem tudtak bejutni a várba, mert a törökök elébük rohantak a várhídon. Azok pedig, akik abban az időben nem tudtak a várba jutni, mind elpusztultak: elsőnek Bosnyák Márton, Botos vajda és sokan a vitézek közül. A hídon aztán elpusztult az öreg Lőrinc vajda, Bata Péter vajda, Győri Mátyás vajdát azután lőtték le, Szekcsődi Mátyást pedig úgy meglőtték, hogy többé nem lehetett használni. Ebben a városban még elpusztult először Radován vajda, aztán Dandó Ferenc vajda és sok más fő-vitéz, akiket nem tudok mind feljegyezni, úgy hogy ezt a várost nagy pusztulás árán adták fel, mert az öreg vajdák és vitézek nagyobbrészt elpusztultak a városban. Így tehát, kegyetlen fájdalommal, bezárkóztunk a várba, a törökök pedig a városban maradtak és elfoglalták.

Augusztus 20-án törni kezdték a várat négy oldalról pattantyúkkal, és elkezdtek két gátat építeni a városból a vár felé, és már minden víz ki volt bocsájtva az árkokból, mert az egész víz kifolyt, de megmaradt a sár.

Augusztus 26-án, a Szent Bertalan-nap utáni hétfőn intézték a törökök az első rohamot a gáton Ali Portuk sáncától a belső vár felé, de ekkor, az első alkalommal, sok török elpusztult a rohamnál. A mieink pedig két török zászlót vittek a várba. Akkor lőtték agyon a mieink puskával a miszíri (kairói, A. E.) pasát is, ezért (a törökök, A. E.) kevés becsülettel távoztak, a palánk alatt pedig sok halott maradt és sok lapát: ezekkel indultak rohamra. Így rohamozták aztán mindennap három oldalról a belső várat: a Hárserdeje felől, az egyik bástyát, amelyik a kapu felől, és a másikat, amelyik a hegy felől volt.

Szeptember 2-án nagy janicsár-roham volt, és egész napon át tartott. Akkor kezdték alálásni a nagy bástyát, amely a hegy felől volt a nagy várban. A harmadik napig pedig annyi földet ástak ki és hordtak el a bástyából, hogy a janicsár bemehetett egészen a belső kerítésig és lődözte a mi vitézeinket a bástyán. És ez alá a bástya alá csudaszáraz sövényt, fákat, deszkákat, szalmát és puskaport vittek.

[2] Ganás falu a vártól észak-nyugatra.

Szeptember 5-én, Kisboldogasszony napja előtti csütörtökön kora reggel a törökök felgyújtották a nagy bástyát a nagy várban, úgy hogy a bástya vadul égni kezdett. Ehhez járult még a nagy déli szél, és elkezdte a tüzet bevinni a várba, mert a bástya mellett felgyújtotta a fát, amelyet odaraktak palánképítés végett. Ettől meggyulladtak az úr istállói és valamennyi ház a nagy várban olyannyira, hogy az egész vár égni kezdett. Ennél a bástyánál volt tüzelésre elkészítve valamennyi török puttyantyú, hogy szünet nélkül lőjenek négy oldalról. A janicsárok aztán puskákkal lőttek befelé a várba; mintha az eső esnék, olyan sűrűen hullottak a puskák golyóbisai a várba. A kapu felőli bástyát pedig, amelyet Nádasdy-bástyának hívtak, vadul rohamozták akkor, és a bástyába behatoltak a törökök. Ennél a bástyánál ott volt Zrínyi úr és nagy harcot vívott a törökkel; kétszer kiűzte a törököket a várból. Ekkor, ebben a harcban esett el Novákovics Iván. Zrínyi úr pedig már látta, hogy a tűz a puskapor közelébe ér, és hogy a tűz miatt már nem lehet tovább a nagy várban maradni. A puskapor ugyanis a külső nagy várban volt, pont a kis vár kapuja előtt, és mértéktelenül nagy summa volt belőle. A török erők pedig minden oldalról behatoltak a bástyáról a nagy várba, miközben harcoltak a hátramaradt vitézekkel. Aki menekülni tudott, a belső várba futott, künnmaradt azonban sok vitéz, sok asszony és gyerek: a törökök vagy levágták vagy zsákmányul ejtették őket, a vitéz embereket, akik künnrekedtek, levágták, az asszonyokat és gyerekeket pedig a török táborba hajtották.

Ekkor pedig a dicső Zrínyi Miklós úr elrendelte, hogy zárják be a belső vár kapuját, maradék vitézeivel, akik még életben voltak. Megparancsolta a vajdának és kapitányoknak, hogy osszák el a helyeket és strázsákat, ki hol álljon és ki mire vigyázzon. A nagy vár palánkja ugyanis teljesen egy volt a belső vár palánkjával, úgy hogy a töltésen a nagy várból a belső várba lehetett menni, mert maga a belső vár a nagy vár szögletében volt, és nem voltak meg benne a nagy vár többi erődítményei, hanem csak azok a házak, amelyekben Zrínyi úr lakott, aztán a régi falazott házak, amelyekben a puskapor volt, mindenféle ágyú megmaradt készletével.

Sok élés is künnmaradt: búzaliszt, amelynek nem tudták mennyiségét, sok búza, amelynek szintén nem tudták mennyiségét, árpa, mértéktelenül sok szalonna és száraz hús, ötven hordó bor, háromszáz hordó ecet, negyven hordó mindenféle kása, csudasok száraz hal, bab, borsó és lencse, ebből csudasok volt, aztán mindenféle más élelmiszer, amelynek mennyiségét senki sem ismerhette. Mindez ezen a napon a nagy várban maradt, és mindez elpusztult a tűztől, úgy hogy sem a töröknek, sem nekünk nem volt hasznunkra. Valamennyi nagy ágyú is künn maradt a külső nagy várban, ezeket a törökök künn megtalálták és elfoglalták, és ezekkel a mi ágyúinkkal kezdtek minket a belső várban lőni. Addig lőttek minket a várban, amíg el nem foglalták tőlünk a belső várat is, amit lenn később majd meg fogtok érteni. A belső várban pedig nem volt több ágyú, mint csak két puttantyú, három mozsár és négy tarack, a többi mind török kézre jutott és elveszett a külső nagy várban. Élésből sem volt több a belső várban, mint ezer köböl csurgói liszt, amelyet Zrínyi úr hozatott ide majorságából Csurgóról. Nagy hiány volt kenyérben és vízben is a belső várban, úgy hogy a szomjúságtól asszonyok és gyerekek pusztultak el. Minden vitéz, gyalogos és lovas még elég élléssel rendelkezett volna, ámde a külső várban, ahonnan már senki sem tudott bármit is magával vinni a belső várba. Künn minden elégett és elpusztult, ezért aki bemenekülhetett a várba, nem törődött sem aranyval, sem ezüsttel, olyan hirtelen történt ennek a várnak a veszése. Így tehát elesett a külső vár, a törökök telepedtek meg benne, és a törökök benn a várban a töltésre, amelyről az előbb szó volt, sok zászlót tűztek. Csütörtökön és pénteken aztán a törökök nyugodtan maradtak a várban, mi pedig a kis várban, bezárva és körüskörül megszállva, minden oldalról, úgy hogy senki sem tudott hozzánk bejönni a várba vagy kimenni a várból.

Szeptember 7. napján, azaz Kisboldogasszony előestéjén, korán reggel hat órakor a török felgyújtotta az úr házait, amelyek a belső várban voltak. Ebben az időben a szultáni sereg egész erejével rohamra indult a belső vár ellen. Sok török dobot kezdtek verni és sok trombitán trombitálni, és a török annyi zászlót hozott a nagy várba, hogy csak Isten tudja a számukat. Nem lehetett látni sem a mezőket, sem a vizeket, sem a nádasokat: mindez tele volt törökkel, a palánk mellett is minden tele volt velük. És éppen abban az időben elkezdett a vár égni, mértéktelenül és kegyetlenül.

Amikor már látta Zrínyi úr, hogy a vár vadul ég, és nem lehet többé megmaradni benne, megparancsolta komornyikjának, Cserenkó Ferencnek, hogy adjon teljesen tiszta ruhát rája, inget és egyebeket. Megparancsolta, hogy hozzon atlaszt, szideriai alsóöltönyt és mentét, majd így szólt valamennyi vitézhez, aki vele volt: „Nekem most nincs szükségem nehéz ruhákra, hanem könnyűekre, amelyekben jobban tudok forgolódni." És megparancsolta neki, hogy adjon rája kalpagot, fekete bársonyból aranyos szegéllyel, amelyen násfa van gyémánt-drágakőből, fölötte pedig értékes fekete kócsagtoll, „amilyent az esküvőmön hordtam". Azt is megparancsolta neki, hogy hozzon száz aranydukátot, valamennyit magyart, és ne legyen köztük egy török sem. Amikor pedig komornyikja meghozta ezt a száz arany dukátot, elrendelte, hogy csurgassa bele az atlasz zsebébe, és elrendelte, hogy

ezt a száz arany dukátot helyezze az atlasz és a bagazia[3] *közé, majd ezeket a szavakat mondta összegyűlt familiárisainak (horvátul: vsoj družini = egész druzsinájának): „Hadd tudjátok meg, hogy ezt azért tettem: amelyik hitetlen lehúzza rólam a ruhát, ne mondhassa, hogy semmit sem hordtam magammal." Utána megparancsolta neki (ti. Cserenkónak, A. E.), hogy adja oda a vár kulcsait, amelyek mind nála voltak, amíg a várat ostromolták. Amikor pedig odavitte neki, megparancsolta, hogy tegye a zsebébe a száz arany dukáthoz és utána azt mondta: „Higgyétek el nekem, hogy ameddig jól tudom kezemet és szablyámat mozgatni és használni, addig senki sem veszi el tőlem ezt a száz dukátot és ezeket a kulcsokat. Halálom után azonban hadd legyen azé, akinek kezétől elesem, mert megfogadom azt az Úristennek, hogy engem nem fognak a törökök sátorról sátorra hurcolni táborukban, és sohasem fognak rám a gyerekek ujjal mutatni."*

Azt is megparancsolta az említett komornyiknak, hogy hozza el neki szablyáját, amely nála volt. Ő pedig elhozott neki négy szablyát, ezüsttel verteket és aranyozottakat. És elkezdte próbálni a szablyákat, és a négy közül kiválasztott egyet, amely már apjáé volt, és ezt mondotta: „Ez az én régi szablyám, ez volt ősimé is, ezzel a szablyával szereztem a legelső dicsőséget és ezzel a szablyával nyertem el mindent, amim van, ezzel akarok most tehát mindent elszenvedni, amit nekem ítélt az Úristen." És így, jobb kezébe véve a szablyát, kiment házából, és elrendelte, hogy hozzanak neki kicsiny, kerek pajzsot vasból, azonban semmiféle fegyvert, páncélt vagy sisakot nem akart magára venni, azt mondván, hogy nem azért rohan ki, mintha el akarna menni Szigetből, hanem azért, mert el akarja szenvedni, amit neki az Úristen ad. Hadd legyen az Úristen az ő fegyvere.

Amikor pedig kiment házából a belső vár piacára, ott már készen várták valamennyien a vitézek: a gyalosogok és a lovasok, mindnyájan mezítelen karddal, páncélban, sisakkal és pajzzsal. Látván pedig, hogy a vár vadul ég, és eloltani nem lehet, a tűz és a puskapor miatt pedig nem lehet tovább a várban maradni, így kezdett beszélni a vár piacán mindenkihez, úgy hogy mindenki jól megérthette és hallhatta. Ilyen módon és emígyen beszélt a dicső Zrínyi úr:

„Testvéreim és vitézek! Íme, mindannyian látjuk, mint büntet minket az Úristen tűzzel, hogy ellenségeink erőt vesznek rajtunk a tűzzel, és nem annyira az ő erejük, mint inkább a tűz pusztít el és győz le minket. Mindezért legyen hála az Úristennek! El kell fogadnunk ezt a büntetést, mint Istentől kapott jót, mert nemcsak a mi bűneinkért, hanem az ország más bűneiért is büntetni akart minket.

Tudjátok aztán jól, mint esküdtem először én, utánam pedig ti mindnyájan hűséget esküdtetek, ezért itt most együtt akarunk élni és meghalni. Hála legyen az Úristennek, hogy eddig semmiféle hűtlenség nem jelent meg köztünk: most se legyen!

Íme, most már mind látjuk, hogy itt nem lehet tovább maradásunk, ezért, ha mindnyájan azt is akarnók, nem tudunk az erő és a tűz miatt megmaradni. Az egyik ok, mert égünk, a másik, hogy kevesen vagyunk, a harmadik, hogy nincs élésünk, és hogy gyermekeitek és asszonyaitok meghalnak az éhségtől és szomjúságtól. Miért akarunk hát itt elégni? Induljunk, vitézek, kifelé ebből a várból, a nagy várba, ott pedig verekedjünk meg szemtől-szembe ellenségeinkkel, hogy halálunk után jó, becsületes hírünk legyen! Aki meghal, Istennel lesz, aki pedig megmarad, annak mindig jó híre lesz. Én leszek azért az első és én megyek elsőnek előttetek. Amit én fogok tenni, tegyétek ti is azt! Higgyetek nekem, testvéreim és vitézeim, hogy haláláig senkit sem fogok elhagyni!"

Erre háromszor azt kiáltották: Jézus! Jézus! Jézus! És ekkor átadta a császári zászlót Juranics Lőrincnek, hogy előtte vigye, és megparancsolta, hogy nyissák ki a belső vár kapuját. A kapunál pedig egy nagy vas-mozsár állt, megtöltve vasreszelékkel. Elrendelte, hogy ebből a mozsárból nyissanak tüzet a törökre. És így, a füstfelhő alatt a dicső Zrínyi úr kiment, kezében mezítelen szablyával és kis kerek vas-pajzzsal, a zászlót pedig Juranics vitte előtte, majd kiment a többi vitéz, aki még megvolt: lovasok és gyalogosok,

És így megütköztek szemtől-szembe a törökkel a belső vár hídján. Aztán Zrínyi Miklós urat a janicsárok puskáikkal három helyen eltalálták. A fejét ért lövéstől azon a helyen elesett a dicső Zrínyi úr, a törökök pedig nagy hangon háromszor azt kiáltották: Allah! Allah! Allah!

Amikor pedig Zrínyi úr elesett, a mieink mind a belső várba menekültek, és a török janicsárok vadul a mieinkre rontottak és velük együtt berohantak a várba. A belső vár palánkján, egészen a házakig, minden tele volt törökkel, úgy hogy a mieink közé köveket, fát, szekercéket dobáltak a palánkról. Úgyanakkor zsákmányt is ejtettek a mieinkben, úgy hogy mindenkit levágtak; csak az maradt meg, aki török sapkát húzott vagy titokban turbánt kötött fel. A gyerekeket és asszonyokat pedig — mind élve — kifelé hajtották, és pedig inkább a janicsárok, mint az egyéb törökök; ezért a janicsárok, ha nem tudtak valakit elragadni valakitől, gyalázatos módon kezei közt vágták le. Tőlünk és a töröktől annyi holttest hevert a várban, hogy az

[3] Bagazia = bélés-vászon.

ember mindenütt hullákon lépegetett, ugyanakkor benn a várban és künn a belső vár palánkja mellett is minden tele volt levágott holttestekkel, és a várnál lapátolni lehetett volna a vért.

Midőn pedig már minden keresztényt kiűztek a várból, és a nagy és a kis vár tele volt törökkel, abban az időben ért el a tűz a puskaporhoz, amely puskapor a belső várban volt, egy toronyban a boltban, közel a talajhoz. Azokat a régi házakat pedig, amelyek a belső várban voltak, egészen a fundamentumig szétdobta és széthordta (ti. a robbanás, A. E.). Ekkor csudasok törököt megölt a kő és a por. Maguk a törökök beszélik, hogy csak a kőtől és puskaportól háromezer emberük halt meg, ezért a táborban és a seregben szűnni nem akaró jajgatást és sírást kezdtek a törökök.

Közlik: *Ruzsás Lajos* és *Angyal Endre*

Gál István:

Gibbon a magyar történelemről

„A modern történetírás Newtonja." Gibbon mai értékelése

Edward Gibbon (1737—1794), „A Római Birodalom hanyatlása és bukása" című, csaknem két évszázad óta a legolvasottabb hatalmas történelmi mű szerzője, nagy művében több fejezetben foglalkozik a magyar történelemmel.

1964-ben a kaliforniai Berkeley-egyetem Középkori és Reneszánsz Tanulmányi Központja symposiont rendezett Gibbon újjáértékeléséről. Tizenhat történetíró fogott össze, hogy mérlegre tegye a nagy angol erényeit, hibáit, eredményeit és hiányosságait. „Gibbon a mai történetírás Newtonja", szögezte le a végeredményt L. White, a konferencia rendezője. „A mai történetírás ugyan éppen olyan messze van Gibbontól, mint a mai atomfizika Newton zseniális koncepciójától. Viszont kétségtelen, egyetlen ma élő fizikus sem fogható mint géniusz Newtonhoz, a mai fizika mégis mérhetetlenül kitágult. A vége felé járó huszadik század egyetlen történetírója sem közelíti meg Gibbon éleselméjűségét és nagyságát." Az ankét megállapítása szerint alig van olyan fejezet vagy probléma, amelyhez a nagy mű megírása óta eltelt két évszázad ne adott volna lényegesen újat, mégis az ő koráig megjelent források gondos használata, vizionárius egybelátása és egyöntetű, nagy megjelenítő és ábrázoló képessége, sugárzó stílusa föltétlen elismerés és csodálat hangjaira kényszerítette a symposion résztvevőit.[1] „Egész felfogásunkat a korai középkorról Gibbon színezte ki. Akár Mommsen lapjaira nyitunk, Lot-ra, Pirenne-re, Rostovcev-re vagy Baynes-re, hogy csak néhány kitűnő történetírót említsünk, azt látjuk, hogy nemcsak Gibbon problémáival bírkózik, hanem magával Gibbonnal is, nemcsak rejtetten, hanem igen gyakran kifejezetten is." Newton, Montesquieu, Goethe és Kant mellé sorolják.[2] Az eddigi felfogás helyett egyre inkább az a vélemény alakul ki, hogy ő a felvilágosodásnak nem enciklopédistája, hanem filozófus képzettségű kritikai történetírója. Őt magát idézik, Tacitusról írt sorai rá is alkalmazhatók: „Van a kései római birodalomnak sok történésze; nem egy közülük tiszteletreméltó emlékművet hagyott a történetírásban. Legtöbbjük mégis elsősorban kora gyermeke volt; a zseniális történész azonban, mint bármely nagy géniusz, sohasem csak saját korának gyermeke, — föléje is tornyosul, még akkor is, ha részt vesz kora életében, eszméiben és reményeiben. Nem fontos, vannak-e gyönge pontjai, írásai az emberiség legvégső nemzedékéig fönn fognak maradni."[3]

A mai angol történészeknek is nagy problémájuk, de egyúttal nagy élményük is Gibbon életműve.[4] H. Trevor-Roper, a konzervatív szárny reprezentatív képviselője, egy Gibbon-antológiához írt bevezetésében fejti ki véleményét: „Figyelemreméltó tény marad, hogy bárki is óhajt a késő Római Birodalommal foglalkozni, rá kell, hogy jöjjön, Gibbon Hanyatlása a legjobb mű, azonkívül még a legolvashatóbb elbeszélés is. Gibbon első nagy történésze egy régmúlt-kornak, akit a következő századok munkálatai sem zártak ki a körből."[5] A radikális C. V. Wedgwood a következőképpen méltatja: „A legpontosabb és legkifejezőbb angol stílusban olyan történelmi munkát alkotott, amely a ragyogó expozíciónak és a kiegyensúlyozott formának mintadarabja, — az érzelem áramát, a nagy történetírás leglényegesebb elemét, nem veszti el sohasem. Ez a módszer és magatartás, valamint ragyogó magabiztossága talán már nem azok a modellek, amelyekkel modern angol történetírók dolgoznak; ő marad azonban az angol történetírás legnagyobb géniusza."[6]

[1] *Lynn White:* The transformation of the Roman World. Gibbon's problem after two centuries. University of California, Los Angeles, Centre for Medieval and Renaissance Studies. III. Berkeley and Los Angeles. 1966.

[2] Uo. 310–311. l.

[3] *Andrew Lossky:* Gibbon and the Enlightenment. *White*: i. m. I. 1, 29. 8.

[4] *G. M. Young:* Gibbon. London. 1948. 77. l. — *Peter Quennel:* Four portraits of the 18th century. 1945. 77—135. l. — The collection of British historiography from Bacon to Namier. Ed. by J. R. Hale. London. 1967. 31—35. l.

[5] The Decline and other selections from the writings of Edward Gibbon. Ed. by H. R. Trevor-Roper. New York 1963. 7.

[6] *C. V. Wedgwood:* Edward Gibbon. London. 1969. 32. l.

Az angol közvéleménynél szélesebb, valóban a nyugati, angolnyelvű országok közvéleményét formáló angol lexikonok értékelései kitűnő tesztek Gibbon elevenségére és érvényességére. Az Encyclopaedia Britannica legújabb kiadása így ír róla: „Gibbon írásművészete, stílusának választékossága, pikáns epigrammái és ragyogó iróniája biztosítanak művének halhatatlanságot, amelyet akkor is élveznek, ha nem lennének jellemző jegyei gazdaságos arányérzéke, rendkívüli pontossága és meglepő ítélőképessége"[7]. A Chamber's Encyclopaedia így ír róla: „Mesteri szerkesztésmódja, pontossága a részletekben és elegáns stílusa a történetírás mesterévé avatják. Műve mint egységes alkotás fölülmúlhatatlan."[8] Az Everyman's Encyclopaedia leszögezi: „Gibbon Decline and Fall-ja több mint másfél évszázad bíráló ítéletét kiállotta anélkül, hogy elvesztette volna helyét, mint minden idők egyik legkimagaslóbb történeti alkotása. Senki sem múlta fölül tömörségében és értesülései gazdagságában, akárcsak pompás dikciójában vagy az elbeszélés bűbájában."[9]

A modern történetírás nagy svájci történetírója, E. Fueter álláspontja, hogy Gibbon Voltaire tanítványa, ma már meghaladott. Ő fő érdemének azt tartja, hogy az egyháztörténet nála kerül először mint a profán történelem része tárgyalás alá; az antik retorikus iskola kiváló tanítványának tartja.[10]

Gibbon magyar olvasói

Teljes művének kb. 3500 oldala eredetileg részletekben jelent meg. 1772-ben kezdte írni és az I. kötet 1776-ban került ki a nyomdából, tüstént nagy sikert és nagy izgalmat keltve. A 2—3. kötet 1781-ben, a 4. 1784-ben, az 5. 1786-ban; ezek az i. u. 180—641-ig terjedő időt foglalják magukba és a mű 5/8-ad részét teszik ki. Az utolsó három kötet 1788-ban jelent meg.[11]

Gibbon művének teljes magyar fordítása sohasem készült, a nagyközönség előtt máig ismeretlen. Az írók között bizonyos korokban azonban rendkívül népszerűvé vált. Már 1790-ben megjelent Bécsben egy 15 kötetes német fordítása.

Első magyar olvasói a magyar jakobinusok voltak. Martinovics maga saját védelmében „immortales Anglus"-ként dicsőíti. Batsányi önvédelmében a gondolatszabadságról szólva Montesquieu mellett hivatkozik rá.[12] A bécsi fordítás nyomán hamarosan ismertté és kedveltté vált Magyarországon. Nagy olvasója volt Kazinczy Ferenc. Nagyon szerette Dessewffy József is. Döbrentei Gábor még verset is írt hozzá.[13] Cserey Farkas „A falusi nevelésnek módjáról való vélekedés" c. munkájában Locke, Hume, Shaftesbury, Pope, Addison és Adam Smith mellett Gibbont is említi, mint akik „dicsőséges munkájukkal jeles útra vezették Európát". Naiv rajongója a voltaireianus Fekete János.[14] Engel János Keresztély „Geschichte des ungrischen Reichs mit seinen Nebenländern" c. munkájával egy eljövendő magyar Gibbonnak akar segítségére lenni. Budai Ésaiás az első ókori magyar nyelvű világtörténeti könyv, az 1453-mal záródó Közönséges históriában Gibbon ismeretéről tesz tanúságot. A reformkor előtti történetírás historiográfusa a következőket írja Gibbon mindenütt észlelhető hatásáról: „Ki vagy kik voltak a korszak történetírói ideáljai. A felelet az egész 40 év alatt egyetlen név, Gibbon." Széchenyi István először görögországi utazása közben lapozgatott benne. A Világban az általa csodált legnagyobb angolok között emlegeti: „A bámulatraméltó szigetnek mindazok a csodái, melyek előtt az igazságos ember megilletődéssel nyúl süvegéhez, egy Bacon, Gibbon, Young, Watts, Smith stb. lelkéből vették eredetüket."[15] Egy alkalommal Pestről Cenkre küldette maga után. Nagy érdeklődéssel olvasta. Gibbonnal a nagy kultúrák hanyatlásáról és elmulásáról szóló fejtegetései Angyal szerint a magyar nagyság hanyatlásáról szóló számos fejtegetését közvetlenül befolyásolták.[16] Az Akadémia alapításakor a legelső teendők között merült föl Gibbon fordításának szükségessége; Nemeskéri Kiss Pál már 1826. jan. 12-én Széchenyihez intézett levelében javasolta magyar fordítását.[17] Kossuth budai börtönében olvasta;

[7] Encyclopaedia Britannica. Chicago — Toronto — London. 1964. X. köt. 394—396. l.
[8] Chamber's Encyclopaedia. Oxford—London—Edinburgh. 1967. VI. köt. 337—338. l.
[9] Everyman's Encyclopaedia. London 1958. V. köt. 749—750. l.
[10] *Eduard Fueter:* Geschichte der neueren Historiographie. München—Berlin. 1911. 369—371. l.
[11] Encyclopaedia Britannica i. h. 33. l. — Dictionary of National Biography VII. köt. 1129—1138. l.
[12] A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Bpest. 1952. II. köt. 227, 400, 598. l.
[13] *Fest Sándor:* Angol irodalmi hatások hazánkban gróf Széchenyi István fellépéséig. Bpest. 1917. 14, 94, 95. l.
[14] *Henri Tronchon:* Gibbon en Hongrie: premier traces. Modern Language Notes, Nov. 1925. 385—396. l.
[15] Gróf Széchenyi István Naplói. I. köt. Bpest. 1921. 612. 613, 616. l.
[16] *Angyal Dávid:* Gr. Széchenyi István történeti eszméi. Történeti tanulmányok. Bpest. 1937. 106. l.
[17] Nemeskéri Kiss Pált ld. Széchenyi Naplói III. köt. Bpest. 1925. 656. l.

1883-ban tér vissza rá: „Én ugyan megvallom, részrehajlatlan történetiratot még sohasem olvastam; egészen elfogulatlannak még magát Gibbont sem találtam."[18] Bajza József világtörténelmi tanulmányai közben természetesen hozzá is eljutott.[19] Miss Pardoe Heckenast és Hartleben Váci utcai könyvesboltjában Gibbon Rómáját is látta 1840-ben. Négy írónkra a tizenkilencedik század derekán döntő hatással volt. Az első Teleki László, aki a Kegyenc témáját köztudomásúan belőle merítette, Madách Az ember tragédiájának bizánci jelenetét. Jókai számos novellában, Szigligeti több drámájában használta föl. Vértesy Jenő kitűnő jellemzését adja: „E szinte gigászi munka messze túlélte korát. A maga nemében úttörő volt, amikor az eseményeken kívül figyelt a történelem szellemére és történetfilozófiát alkotott össze a leírt dolgokból. Bizonyos angol moralizálás és rideg igazságosság párosul a szerző egyéni gúnyos, kissé cinikus modorával, de kétségkívül nagy szellem, akinek véleménye mindig érdekel. A munkának némi modern szellemet ad a rengeteg forrástanulmány, — filozófiai iránya mellett is sokszor kritikusan részletes. Irodalmi becse sem kevés. Plasztikusan épít meg egy-egy kort. Drámairói készséggel rajzol meg egy-egy érdekes alakot. Költői érzékkel írja le egy-egy nép eredetét s valóságos folyammá növekedését."[20] Alapos ismerője volt Péterfy Jenő. Macaulay és Ranke mellé állította tanítványai előtt.[21] Marczali Henrik tanítványainak nem győzte nagyságát ecsetelni.[22] A magyar diplomáciatörténetírás kezdeményezője, Horváth Jenő egy egyetemes Balkántörténet írását javasolva a varsói nemzetközi történész-kongresszuson. Gibbon úttörő érdemeire hívta föl a figyelmet a balkántörténeti kutatásokban.[23] Szekfű Gyula a magyar történetírásban általában jobban ismert és követett Macaulay mellé állítja: „Az angol történetíró, Gibbontól és Macaulaytól kezdve, személyes tapasztalatból ismerte a politikai, gazdasági és legmagasabb társadalmi életet s így kétségtelenül mély bepillantást nyert a politika mozgató erőibe. Viszont azon újabb angol történészeknél, akik már egyetemi tanárságot vállaltak — mert a korábbiak nem voltak hajlandók ily lekötöttségre — így Freeman- és Froudenál könnyen felismerhető bizonyos iskolás doktrinérség, összehasonlítva műveiket Gibbon, Macaulay, Carlyle valóban szabad, emberi szárnyalásával, mely e nagy dolgozóknál nem járt feltétlenül együtt a koruk színvonalán álló kútfőkritika elhanyagolásával."[24]

Babits és az esszéíró-nemzedék heves, bár kritikai érdeklődéssel fordult feléje. Gibbon modern magyar fölfedezője, aki a legszebb magyar nyelvű tanulmányt írta róla és akinek ez a tanulmánya művei népszerűsége és olvasottsága révén széleskörű magyar közönség tudatába vitte Gibbon nagyszerű történetírói kvalitásait, Németh László.[25] A XVII. századról tervezett művének vázlataiban Voltaire és Gibbon a század nagy történészének példaképei. A XVI—XVII. század szövegkiadásai és magyarázatai után, írja, a XVIII. század az elmélkedő, bölcselkedő történetírás korszaka. „A XVIII. sz. legnagyobb történetírói műkedvelők. Műkedvelés alatt nem készületlenséget értek. Voltaire kétszáz emlékiratot olvasott el a siècle de Louis XIV-hez és Gibbon minden modern olvasottságot megszégyenít gazdag kútfőidézeteivel. Magatartásuk és nem készültségük a műkedvelői. A történetírónak egy egész új faja üti fel e században a fejét, a történeti anyagban szétekintő szépíró, aki a történelmet választja szemléltető eszközül, hogy elveit az emberekre rákényszerítse . . . A XVIII. század nagy történészei a történelmen gondolkozó nagy írók s gondolataikat történelmi anyagon bemutató nagy írók." A franciák, Voltaire, Montesquieu és Turgot után az angolokra tér: „Az angolok, Hume, Robertson, Gibbon jobban odatapadnak választott tárgyukhoz, de a választott pont, ahonnan a történelmet nézik, náluk is kívül esik a szorosabb történelmi érdeklődés körén; átnéznek a történelembe: a láthatár tágabb marad, mint az ábrázolt vidék. Gibbon egész élete egyetlen műnek lesz magháza. Mint Chillingworth és Bayle, a katolicizmuson át ő is a szkepticizmusba tér. A Róma Hanyatlása tökéletes műremek. Önéletrajza fogalmat ad róla, hogy

[18] *Dénes A. Jánossy:* Great Britain and Kossuth. Bpest. 1937. 5. l. — *Kosáry Domokos:* Kossuth fogsága. Magyar Ságtudomány, 1943. 243. l. — *Kossuth Lajos:* Visszaemlékezések. Pesti Napló, 1885. ápr. 7.

[19] *Szántó Zsigmond:* Bajza József. Esztergom 1884. 132. l. *ifj. Bajza József:* Bajza József mint történetíró. Századok, 1908. 298. l.

[20] *Vértesy Jenő:* Gibbon mint szép íróink forrása. Irodalomtörténet, 1916. 16—39. l.

[21] *Péterfy Jenő* Összes Művei. III. köt. 314—320. l.

[22] Germanus Gyula szóbeli közlése.

[23] *Horváth Jenő:* Projet d'un manuel d'histoire balkanique. Szöveg: *Gál István:* Jugoslovenska orientacija madjarske historijske nauke. Beograd—Budapest. 1940. 4—5. l.

[24] *Szekfű Gyula:* A politikai történetírás. A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bpest. 1931. 413—414. l.

[25] *Németh László:* Vázlatok a tizennyolcadik századhoz. I. Aranykor és történetírás. Tanú, 1934. jan. 141—147. l. — A minőség forradalma. I. köt. Bpest. Európa. 1940. 132—147. l. — Vö. Macaulay és az angol műhely. Kiadatlan tanulmányok. Bpest. 1968. II. köt. 388—430. l.

milyen sugarakban fürdött az a gyümölcs, amelynél érettebbet, ízesebbet még ez a század sem ismert. Ez az író, akinek az ízlését, bölcsességét, nyelvét már az aranykor művelte ki, saját természetében érzi a nagy kultúrák múlékonyságát. Gibbon vigyáz, hogy a kereszténységgel szemben méltányos legyen, de ez a méltányosság veszedelmesebb, mint a Voltaire-i gúny és sokszor élesebb is." Babits maga Sterne és Chesterfield mellett foglalkozik vele: „Gibbon is, óriási történelmi munkájában, mely stílusával is mesterművű, gyakran szinte vigyorog, mint Voltaire, s mikor a kereszténységről ír, nem állhatja vallási szkepszisének krónikus nyilvánítását."[26] Halász Gábor angol irodalmi antológiájában egyik szép prózai epigrammáját írja róla: „A felvilágosodást a század végéig a johnsoni kritika mellett a gibboni történetírás őrzi meg leghívebben . . . Elegáns stílusa, a könnyedség, amellyel óriási anyagát egybefogja, bámulatos freskói, gazdag okfejtése, jellemző ereje méltón képviselik az ész századát." Gibbonról a legterjedelmesebb magyar tanulmányt és a leggondosabb magyar elemzést Halász Gábor írta. Így méltatja: „A filozófus Hume, a literátor Macaulay mellett a legnagyobb angol történész az amatőr Gibbon; nagy összefoglalásaikat eruditio szülte, az olvasás kielégíthetetlen szenvedélye és a nyomukban félelmessé nőtt szakszerűség alig tudott változtatni ítéleteiken. . . A narratiót, az elbeszélés nyugodt fejlesztését senki sem értette úgy, mint ő. Voltaire sziporkázóbb, Montesquieu fejtegetőbb, a romantikus történészek patetikusabbak; mondatai a jól elosztott és fegyelmezett csapatok módjára vonulnak; az iróniához elég neki egy jegyzet, vagy fojtott utalás, a magyarázatokhoz nem kell filozófiai elmélkedés, a festéshez megelégszik a tényekkel és egy-egy forrásának tömörségükben hatásos idézeteivel. Kidolgozza a lélekrajzot, de nem vész el adomákban, az embert próbálja megragadni a legzseniálisabb vagy legállatibb hősében is. Felháborodni nem tud, lelkesedni nem szokása; tanú akar lenni, nem ügyész vagy védőügyvéd. (Néha persze elfogult tanú, mint a kereszténység esetében is.) Még csak bíró sem; nem szánja ítéletnek a megállapításait, nem dogmatikus, csak tárgyilagos. Hangjának egyöntetűsége bámulatos; a húsz év alatt elkészült munka mintha húsz nap alatt íródott volna, olyan egyforma a stílusa első lapjától az utolsóig." „Gigászi mű"-nek nevezi a Hanyatlást.[27] Szerb Antal így méltatja: „Az angol klasszicizmus nagy történetíró-művésze Edward Gibbon, kinek a késői Rómáról és Bizáncról szóló hatalmas műve a felvilágosodás egyik nagy kritikai fegyverténye és számos későbbi történelmi regény és dráma ihletője."[28]

Lukács György róla való magas véleményét pár soros kitérőjében fejezte ki: „Le kell számolnunk azzal a romantikus, reakciós legendával, hogy a felvilágosodás korának semmi néven nevezendő érzéke nem volt a történelem iránt, hogy a történelmi érzéket a francia forradalom ellenfelei, Burke, de Maistre és társai fedezték fel. Hogy ezt a legendát kellő értékre szállítsuk le, elég Montesquieu, Voltaire, Gibbon stb. rendkívüli történetírói teljesítményeire gondolnunk."[29]

*Gibbon magyar vonatkozású szövegei**

Magyar író-olvasói alig figyelték meg, hogy művében fejezeteket szentel a magyarság történetének. Először kiegyezéskorabeli magyar fordítója, Hegyessy Kálmán vette észre a magyar őstörténet iránti érdeklődését: „Jelen könyv által a magyar irodalom egy új világművel gazdagodik, írja fordítása előszavában, mely ránk nézve nemcsak azért becses, mert irodalmunkban immár be lesz töltve azon űr, melyet az emberi tudomány egyik sarkkövének hiánya okozott, hanem különösen azért is, mert a magyar őstörténelmet egyetlen hazai műben sem találjuk oly pontosan, s biztonsággal tárgyalva, mint a jelen munkában. Valóban a magyar őstörténelem tiszta felfogása a római birodalom feloszlásának történelme nélkül csaknem lehetetlen." Halász Gábor szerint: „őstörténetünk bonyolult kérdéseiben olyan jól eligazodik, akár később a kalandozások irodalmában, vagy Hunyadi János jelentőségének megítélésében." Gibbon nagy művében részletesen és bőségesen foglalkozik a magyar történelemmel. Könyve azóta is, és még legutóbb is, fontos forrásként szolgált az angol irodalom, történelem és publicisztika klasszikusainak.

[26] *Babits Mihály:* Az európai irodalom története. Bpest. é. n. 305. l.

[27] Halász Gábor (szerk.): Az angol irodalom kincsesháza. Bpest é. n. 305. l. — *Halász Gábor:* Két kiábrándult (II. A mosolygó). Magyar Csillag. 1943. I. köt. 474–478. l. — Halász Gábor válogatott írásai. Bpest, 1959. Sajnos nem közli ezt a tanulmányát.

[28] *Szerb Antal:* A világirodalom története. Bpest. é. n. II. köt. 116. l.

[29] *Lukács György:* A történeti regény. Bpest. 1947. 6. l.

* A 31–81. sz. jegyzetek – kivéve a külön megjelölteket – a nagy kritikai kiadásból valók: *Edward Gibbon:* The history of the decline and fall of the Roman Empire. Edited with introduction, notes and appendices by *J. B. Bury*. Second edition in seven volumes. London, 1929. Ugyanezt a kiadást vettem alapul a szöveg fordításánál is.

H. G. Wells világtörténetében a magyar fejezeteket tőle idézi; ennek legújabb, nagyon sokadik kiadása a középkori magyarságról való ismereteket az angolnyelvű olvasók széles táborában rögzíti ma is világszerte. De hatása száznyolcvanként év előtti megjelenése óta a legkülönbözőbb műfajokban megmutatkozott. Nagy Ottó császár és Géza fejedelem viszonyát Keats drámájában dolgozta fel, a honfoglaló magyarságnak a normannok mellé való állítását Henry Hallam vette át, a magyar—finnugor nyelvrokonságot John Bowring idézi, a magyar őstörténetre vonatkozó fejtegetése Richard Cobden állítólagos magyar történelmében is szerepel. Ezek csak kiragadott példák, de a magyar vonatkozású angolnyelvű szép- és szakirodalom tüzetes átvizsgálása nyilván még további példákkal szolgál majd. Izgatja a magyar történeti táj kialakulása, ennek nemzeti jellem-formáló hatása, a hun és avar elődök kérdése, a finnugor és szláv rokonság, a nemzetiségek megjelenése, a kalandozások korának hatása Európára, a magyar állam megalapításának körülményei, Geyza és I. István európai rangja, a kereszteshadjáratok lefolyása, a tatárjárás, Zsigmond és Ulászló balkáni hadjáratainak tragikus vége. Gibbon szövegében Álmos, Árpád, Zoltán, Taksony, Geyza, I. István, Könyves Kálmán, II. Endre, IV. Béla, Nagy Lajos, Zsigmond, I. Ulászló, Hunyadi János és Mátyás szerepelnek.[30]

*

„A magyarok eredete, vándorlása és letelepedése. Rohamaik Keletre és Nyugatra." Ez az egyik címe a LV. fejezetnek. Ebben a következőket írja: *„Keleten, Nyugaton, háborúban, vallásban, tudományban, jólétükben és hanyatlásukban az arabok vonják magukra figyelmünket: a görög egyház és birodalom első legyőzése az ő fegyvereiknek tulajdonítható; és Mohamed tanítványai a keleti világ törvényhozása és vallási élete fölött még erősen uralkodtak. Ugyanezt a teljesítményt azonban méltatlanul adományoznánk azon barbárok tömegeinek, akik a VII. és XII. század között Szkítia síkságairól ereszkedtek alá, átmenő rohamokban vagy állandó vándorlásokban. Nevük rettegett, eredetük kétséges, tetteik homályba burkoltak, vad bálványimádók, magán- és közéletüket sem ártatlanság nem enyhítette, sem előrelátás nem finomította. A bizánci trón méltósága visszaverte és túlélte rendetlen támadásaikat; ezeknek a barbároknak nagyobb része eltűnt anélkül, hogy emlékeztetőt hagyott volna létükre, a behódoló maradék úgy élt és csak úgy élhetett tovább, hogy idegen zsarnok uralmát nyögte. A bulgárok, a magyarok és az oroszok hajdankorából meg kell elégednem annyi tény kiválasztásával, amely mégis csak megérdemli, hogy emlékezzünk rájuk. A normannok hódításai és a turkok egyeduralma természetszerűen torkollik a Szentföldre vezetett emlékezetes kereszteshadjáratokba és Konstantin városának és birodalmának együttes elestébe . . .*

Amikor a magyarok fekete viharfellege először függött Európa fölött, Krisztus után kb. 900 körül, félelemből és babonából összetévesztették őket a Szentírás Góg és Magógjával, a világvég jeleiként és előfutáraiként.[31] *A tudományok bevezetése óta ők maguk föltárták ősiségüket a hazafias érdeklődés erőteljes és dicséretreméltó ösztönéként.*[32] *Racionális történetkritikájuk többé nem éldeleghet Attila és a hunok hiú családfájával; de fölpanaszolják, hogy ősi okmányaik elpusztultak a tatárjárás idején; hogy egy primitív krónika töredékei*[33] *sajná-*

[30] Az első francia fordítás 1777—96 között, az első olasz 1779-ben, az első német 1790-ben, a spanyol 1847—48-ban, az orosz 1882—86-ban, az első lengyel 1830-ban, az első cseh 1880-ban jelent meg. Magyar fordításai: Szemelvényt közölt a Kedveskedő, 1824, ld. *Maller Sándor:* Edvi Illés Pál angol irodalmi ismeretei. Volland Emlékkönyv (Angol Filológiai Tanulmányok V—VI. köt.) Bpest. 1944. 176. l. — Az 599-ig terjedő fejezetek: *Gibbon Edward:* A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története. Az angol eredetiből átdolgozta Hegyessy Kálmán. Pest. 1868. — Egyik leghíresebb fejezetének fordítása *Gibbon:* Konstantinápoly eleste 1452-ben. Ford. Bozóky Alajos. Bpest. 1913. Olcsó Könyvtár 1732—33. *H. G. Wells:* The outline of history. London. 1966. 659—660, 667—668, 700—701, 743—789. l. — *Gál István:* Keats magyar tárgyú drámája Fil. Közl. 1965. 69—92. l. — *Varannai Aurél:* John Bowring és a magyar irodalom. Bpest. 1967. 66. l. — *Gál István:* Cobden állítólagos magyar történelme. Magyar Könyvszemle, 1969. 380—382. l.

[31] Egy würzburgi püspök ezt a véleményt sugallta egy tisztelendő apátnak; de komolyan gondolta, hogy Góg és Magóg az egyház világnézeti üldözői, hogy az egyik a hereziárhok szektájának feje és büszkesége, Magóg pedig tőle származik, szektájuk propagandistájától. Ezek az emberek egykor mégis az emberiség félelmét vonták magukra (*Fleury:* Hist. Eccl. XI. köt. 594. és köv. l.).

[32] A két nemzeti történetíró, akitől a legtöbb segítséget kaptam, Pray György (Dissertationes ad Annales Veterum Hungarorum, etc., Vindobonae. 1775) és Katona István (Historia Critica . . . Pestini. 1778—1781, 5 kötet). Az előbbi általánosságban és gyakran önkényesen foglalkozik az eseményekkel; az utóbbi képzettsége, ítélőképessége és körültekintése révén megérdemli a kritikai történetíró nevét.

[33] Ennek a krónikának a szerzője Béla király jegyzőjének nevezi magát. Katona a XII. századba helyezi és megvédi személyét Pray hiperkriticizmusa ellenében. Ez a primitív évkönyvíró némely történelmi feljegyzést kellett, hogy átírt légyen, ezért állíthatja méltósággal: „rejectis falsis fabulis rusticorum, et garrulo cantu joculatorum". A XV. században ezeket a mondákat Thurotzius gyűjtötte össze és Bonfinius nagyította fel. Ld. a Hist. Crit. bevezető esszéjét (7—33. l.).

latos módon szembesítésre kell, hogy kerüljenek[34] *a bizánci birodalmi földrajztudós egykorú tudományos értesültségével.* Magiar *a magyarok nemzeti és keleti elnevezése; de Szkítia törzsei között a görögök a turkok egyetemes és különös nevével különböztették meg őket, mint annak a hatalmas népnek a leszármazottait, amely Kínától a Volgáig hódított és uralkodott. Pannónia gyarmata a Perzsia határán élő keleti törökökkel tartott fenn kereskedelmi és baráti összeköttetést; és 380 év különválása után Magyarország királyának hittérítői a Volga partján felfedezték és meglátogatták őshazájukat. Pogányok és barbárok népe, amely még mindig a magyarok nevét viselte, vendégszeretettel fogadta őket; anyanyelvükön társalogtak velük, rég elveszett testvéreikről értesültek, és elragadtatással hallgatták új országuk és vallásuk csodás történetét. A közös leszármazás lelkesítette a hittérítők lázát; és legnagyobb uralkodójuk egyike azt a nagylelkű, de eredménytelen tervet ötlötte ki, hogy Pannónia ritkásan lakott földjére áttelepíti ezt a rokon törzset Tatárország szívéből.*[35] *Ebből a kezdetleges tájból háború és vándorlás áradata Nyugat felé hajtotta őket, a távolabbi törzsek nyomása alatt, akik egyszerre voltak menekülők és hódítók. Belátás vagy szerencse a római birodalom határai felé irányította őket; a nagy folyók partján a szokásos állomásokon megállapodtak; Moszkva, Kiev és Moldova területén föl is fedezték átmeneti tartózkodásuk nyomait. Ebben a hosszú és változatos vándorlásban nem tudták mindig kikerülni az erősebb fél uralmát; vérük tisztasága megállapodott vagy elszennyeződött idegen fajták keveredésével; kényszer vagy szabad választás révén a kazárok számos törzse ősi hűbéresként társult hozzájuk; második nyelv használatát vezette be; a harctéren pedig a legtiszteletreméltóbb helyet foglalta el az első sorban. A turkok és szövetségeseik hadiereje hét egyenlő és jól szervezett seregben vonult fel; mindegyik sereg 30 857 harcosból állt és így az asszonyok, a gyerekek és a szolgák aránya legalább egymillió vándorlót tételez föl és tesz ki. Nyilvános gyűléseiket a hét vezér (Vayvod), vagyis öröklődő törzsfő irányította; de a nézeteltérés és gyöngeség tapasztalata egyetlen személyiség sokkal egyszerűbb és hatályosabb kormányzását tette szükségessé. Lebedias szerénysége elutasította az uralom jogarát, Almusnak és fiának, Árpádnak származása vagy érdeme, nekik azonban megszerezte az uralmat, és a kazárok legfőbb khánjának tekintélyét a fejedelem és a nép egyezménye megerősítette: a nép részéről, hogy engedelmeskedjék parancsainak, a fejedelem részéről, hogy megtanácskozza vele boldogságát és dicsőségét. Ezzel az elbeszéléssel be is érhetnénk, ha a modern tudomány nem nyitott volna a nemzetek őskorára újabb és tágasabb látóhatárt."*

A magyarok finnugor eredete. Gibbon ezután a magyar nyelv eredetével foglalkozik: *„A magyar nyelv egymagában áll és mintha el volna szigetelve a szláv (Sclavonian) nyelvek között; de szoros és világos rokonságot mutat a finn (Fennic) fajta nyelveivel,*[36] *egy elmaradt és barbár fajtáéval, mely régebben Ázsia és Európa északi területeit foglalta el. Az Ugri vagy Igour (nyilván: ugor és jugur) elnevezés valódi eredete Kína nyugati határain található.*[37] *Vándorlásukat az Irtis partjain tatár bizonyíték tanúsítja.*[38] *Szibéria déli részein hasonló név és nyelv fölfedezhető;*[39] *és a finn törzsek maradványai széles körben, bár gyéren szét vannak szórva az Oby forrásvidékétől Lappland partjáig.*[40] *A magyarok és lappok vérrokonsága az éghajlat roppant erejét mutatja, közös szülők gyermekeire; az élénk ellentétet a bátor kalandorok között, akiket a Duna-táj borai megmámorítottak és a nyomorult földönfutók között, akik a sarkkör havába merültek el. Fegyver és szabadság volt mindig is az uralkodó, bár túl sokszor sikertelen szenvedélye a magyaroknak, akik a természettől test és lélek életrevaló alkatával vannak megáldva.*[41] *A rendkívüli hideg letörpítette a lappot és megdermesztette képességeit; és a sarki törzsek, az ember fiai között egyedül, nem tudnak a*

[34] Ld. *Constantinus:* De Administrando Imperio 3, 4, 13, 38–42. fej. Katona ügyesen számította ki ennek a műnek a megírását a 949, 950, 951. évre (4–7. l.). A kritikai történetíró (34–106. l.) megkísérli, hogy bebizonyítsa az első fejedelem Álmus, Árpád atyjának létezését és, hogy igazolja tetteit, akit Constantinus hallgatólagosan elvet.

[35] *Pray* (Diss. 37–39. és köv. l.) közli és kiszínezi a magyar hittérítők, Bonfinius és Aeneas Sylvius eredeti fejezeteit.

[36] *Fischer:* Quaestiones Petropolitanae de Origine Ungrorum és Pray (Diss. I., II., III. és köv. fej.) néhány összehasonlító táblázatát közli a magyar és finn nyelvnek. A hasonlóság valóban szembetűnő, a szójegyzékek azonban rövidek; a szavak célzatosan vannak összeválogatva; és azt olvasom a tudós Bayernél (Comment. Academ. Petropol. X. köt. 374. l.) hogy bár a magyar nyelv számos finn szót („innummeras voces") befogadott, lényegében („toto genio et natura") különbözik tőle.

[37] Turfan környékén, amit világosan és pontosan leírnak a kínai földrajztudósok (*Gaubil:* Hist. du Grand Gengiscan 13. l.; *De Guignes:* Hist. des Huns, III. köt. 31. és köv. l.

[38] *Abulghazi Bahadur* kán: Hist. Généalogique des Tartars II. rész, 90–98. l.

[39] Isbrand Ives (Ld. *Harris:* Collection of Voyages and Travels, II. köt. 920–921. l.) és *Bell* (Travels, I. köt. 174. l.) Pekinghe vezető útjukon Tobolsk közelében találtak vogulokat (Vogulitz). A nyelvtudomány csűrés-csavarásával az Ugur és Vogul szót ugyanarra a névre vezetik vissza; a környező hegyek valóban utalnak az ugorokra (Ugrian); és az összes finn dialektus közül a vogul áll legközelebb a magyarhoz. (*Fischer:* Diss. I. köt. 20–30. l.; *Pray:* Diss. II. köt. 31–34. l.)

[40] A finn fajta nyolc törzse M. Levesque furcsa munkájában van leírva (Hist. des Peuples soumis à la Domination de la Russie. I. köt. 361–561. l.).

[41] A magyaroknak és a bulgároknak ez a jellemképe főként a következő munkákból van merítve: Leo Tacticája (796–801) és a Latin Évkönyvekből (889 és köv. évektől) ld. Baronius, Pagi és Muratori.

háborúról és az emberi vérontásról; boldog tudatlanság, ha ugyan értelem és erény volnának békességük őrei."[42] Többször visszatér a magyarok szerinte képzeletbeli hun származására: *„A magyarok, akik ambiciózusan igénylik Attila nevét nemzeti királyaik őseként, igazsággal állíthatják meg, hogy azok a hordák, amelyek nagybátyjának, Ros vagy Rugilas alá tartoztak, birodalmukat a modern Magyarország határai között formálták meg, egy termékeny országban, amely a vadászok és pásztorok nemzetének kívánságait kielégítette."* Izgatja őt a hunok, avarok és magyarok kontinuitása is: *„Magyarországot három szkíta település foglalta el sikerrel: 1. Attila hunjai; 2. az abarok a VI. században; 3. a turkok vagy magyarok 889-ben: a modern magyarok közvetlen és valódi ősei, akiknek a kapcsolatai a két előzővel bizonytalanok és távoliak."*[43] Irónikusan emlegeti a középkori magyar történetírás bizonyos képviselőinek nézeteit: *„A modern magyarok családfáját 35. fokon Noé fiáig, Hanig viszik vissza, de nem tudják (Attila) apjának valódi nevét."*[44] Hangsúlyozza a vogulok legközelebbi rokonságát a magyarokkal és tud a mordvinok és cseremiszek sámánizmusáról is. A besenyők és a kunok, sőt az uzok rokoni és szövetségesi kapcsolatait is megírja.[45]

Az ősmagyarok nemzeti jelleme, gazdasága és hadviselése. *„A Taktika császári szerzője*[46] *megfigyelte, hogy minden szkíta horda hasonlít egymásra, pásztorkodó és hadi életében, hogy a megélhetés azonos eszközeit vették igénybe és a pusztítás ugyanazon szerszámait alkalmazták. Hozzáteszi azonban, hogy a bolgárok és a magyarok két nemzete testvéreik fölött állnak és hasonlítanak egymásra a hadirend és kormányzás kezdetleges tökéletesítésében; szemmel látható hasonlóságuk Leót arra kényszeríti, hogy barátait és ellenségeit ugyanúgy írja le; az ő ábrázolása X. századi kortársaik néhány vonásával még megerősíthető. Eltekintve a katonai vitézség érdemétől és hírétől, ezek előtt a barbárok előtt minden, ami az emberiség előtt érték, nekik hitvány és megvetendő volt, hiszen velük született vadságukat számuk és a szabadság öntudata még növelte. A magyarok sátora bőrből volt; ruházatuk prémből, fejüket borotválták és arcukat meghasogatták; a beszédben lassúak voltak, a tettben gyorsak, a szerződés terén hitszegőek; és osztozkodtak a barbárok közös szégyenében, hogy tudniillik nem voltak képesek fölfogni a jog fontosságát, és túl büszkék voltak arra, hogy mentegessék vagy megtagadják, ha megszegték legünnepélyesebb fogadalmaikat. Dicsértük egyszerűségüket; de a fényűzéstől csak azért tartózkodtak, mert azt sohasem ismerték; bármit láttak, megkívánták; kielégíthetetlenek voltak és egyetlen kézműiparuk az erőszak és a rablás volt. A pásztorkodó nemzet megjelöléssel megtakarítottam magamnak, hogy hosszan leírjam a társadalom akkori állapotában sokáig fennmaradt gazdaságukat, hadviselésüket és kormányzatukat; hozzátehetem, hogy a halászatra és a vadászatra a magyarok részben megélhetésük végett voltak rákényszerülve. Minthogy pedig odáig ritkán művelték meg a földet, új telephelyeiken minden gyakorlat nélkül mezőgazdaságba kellett fogniok. Vándorlásaikban, talán még kalandozásaikban is, a vezért birkák és ökrök ezrei kísérték, amelyek csak növelték a tekintélyes porfelhőt és állandó meg tartalmas tej- és állati hústermékeket biztosítottak. Így először a takarmányról való bőséges gondoskodás volt a legfőbb gondjuk, és ha nyájaiknak és csordáiknak*

[42] *Buffon:* Hist. Naturelle, V. köt. 6. l. Gusztáv Adolf megkísérelte, de sikertelenül, hogy a lappokból hadsereget szervezzen. Grotius azt mondja a sarki törzsekről: „arma arcus et pharetra, sed adversus feras" (Annal. IV. 236.); és megkísérli Tacitus modorában, hogy bántó tudatlanságukat bölcselkedéssel mentegesse.

[43] Attiláról a mű XXXIV. fejezete szól (III. köt. 440—501. l.); az előbbi címe: Attila a hunok királya, jelleme, hódítása és udvara. Főkép Jordanes, Priscus, Mascou és Maffei alapján ismerteti. Thuróczit idézi, de bevallja, hogy Nicolaus Olahus Attiláját nem látta. „Bél Mátyás (Matthew Belius, ahogy ő írja) Prodromus-a és Notitiá-ja az ősi és újabb Magyarországra gazdag forrásanyagot látszik tartalmazni. Kivonatokat láttam ezekből a Bibliothèque Ancienne et Moderne-ben (XXIII. köt. 1—51. l.) és a Bibliothèque Raisner-ben (XVI. köt. 127—175. l.). A magyarok, akik Attila nevét becsvágyóan saját vérbeli királyaik őseként tartják számon, azt állítják, hogy a modern Magyarország határai között volt fővárosa, egy termékeny országban, amely bőségesen kielégítette a vadászok és pásztorok nemzetének minden szükségletét." Idézi Montesquieu véleményét is Attiláról. Thuróczitól másutt kétkedően nyilatkozik: „Amit a modern magyarok a hun származáshoz hozzáadtak, mese kell, hogy legyen, és a magyarok úgy látszik nem válnak ki a mesemondás művészetében." Érdekes megfigyelése viszont egyezik a legújabb magyar történeti állásfoglalással: „Magyarországot három szittya nemzetség foglalta el sikerrel: 1. Attila hunjai; 2. az avarok (Abares) a VI. században; és a turkok vagy magyarok 889-ben: ezek a közvetlen és természetes ősei a modern magyaroknak." A szerző kommentárja.

[44] A turkokról a III. köt. 373—376. l., a hunokról a III. köt. 73—98 és 440—501. l., az avarokról a 376—379, a bulgárokról a 454—456, és a VII. köt. 136—143, az ogurokról a III. köt. 377., az alánokról a III. köt. 378., Scythiáról a III. köt. 374. l. oldalán 'r. A szerző jegyzete.

[45] A sámánizmusban hisznek a mordvinok (Mordvans) és a cseremiszek (Tscheremisses) az európai Oroszországban, ez a hit az egy király és egy Isten földi modelljére van formálva, minisztereivel vagy angyalaival és lázadó szellemeivel, akik uralmának elleneszegülnek. Minthogy ezeknek a volgamenti törzseknek nincsenek bálványaik, ezek a keresztény hittérítőkre találóbban illesztik a bálványimádók nevét. (*Leresque:* Hist. des Peuples sous le domain des Russes. I. köt. 194, 237, 423—460. l.).

[46] Leo megfigyelte, hogy a törökök kormánya monarchikus és, hogy büntetéseik kegyetlenek (Taktika 896). Regino (Krónika 889-ből) megemlíti, hogy a tolvajlás a főbűn és Szent István eredeti törvényt alkotott (1016-ban) ennek elbírálására. Ha egy rabszolga vétkezett, az első alkalommal orrának elvesztésével vagy őt ujjának levágásával bűnhődött; a második esetben füleit vágták le vagy hasonló büntetést kapott; harmadszorra halállal lakolt. Ha szabad ember volt, a halálbüntetés csak a negyedik fokon jelent meg, első büntetése szabadságának elvesztése volt (*Katona:* Hist. Crit. I. köt. 231—232. l.).

biztosítva volt a legelőjük, a kemény harcos a veszély és a fáradság iránt érzéketlen volt. Az országot elözönlő ember- és állat-egyveleg táboraikat éjjeli meglepetésnek tette ki, ezért sohasem oszlott nagyobb körzetekbe, mint amennyit a könnyű lovasság, amely állandó mozgásban volt, hogy az ellenség közeledését elhárítsa, körül tudott venni. Miután néhányszor kitapasztalták a római taktikát, a kard és a láncfzsa, a harcos páncéljának és vas mellvédjének használatát ők is átvették; ősi és halálos fegyverük azonban a tatár íjj volt; fiaikat és szolgáikat csecsemő koruktól fogva az íjjászat és lovaglás kettős ismeretére gyakorolták be; karjuk erős volt; célzásuk biztos; és megtanították őket, hogy a leggyorsabb mozdulattal forduljanak hátra és nyilak záporát lőjjék a levegőbe. Nyílt csatákon, rejtő sűrűben, menekülés vagy üldözés közben egyformán félelmetesek voltak; a legelső sorokban a rend látszatát tartották fenn, de feladatukat a mögöttük áramló tömeg türelmetlen nyomása vitte előbbre. Előreszegezett fejjel, hanyatt homlok, megeresztett kantárszárral és ijesztő kiáltásokkal száguldottak; de ha valódi vagy képzelt félelemből menekültek, az üldöző ellenség iramát az össze-vissza rohanás és hirtelen egyesülés egybehangolt szokásával ellenőrizték és fenyegették. A győzelmet kergetve a szaracénok és a dánok sebeitől még sajgó Európát ijesztgették. Kegyelmet ritkán kértek és még ritkábban adtak; mindkét nemüket azzal vádolták, hogy könyörület végett egyformán megközelíthetetlenek; a nyers hús iránti étvágyuk igazolhatja azt a népi hiedelmet, hogy a legyilkoltak vérét isszák és szívéből lakomáznak. A magyarok mégsem voltak mentesek az igazságérzetnek és az emberségnek azoktól az elveitől, amelyeket a természet minden szívbe beleplántál. A nyilvános és egyéni jogtalankodás szabadosságát törvények és büntetések korlátozták; a nyílt tábor biztonságában pedig a tolvajlás a legkisértőbb és a legveszélyesebb bűn. A barbárok között sokan akadtak, akiknek természetes erénye törvényeiknek kedvezett és szokásaikat megnemesítette, teljesítette velük kötelességeiket és a társas élet előnyeit megkedveltette velük.

A honfoglalás és a kalandozások kora. *A menekülés vagy a győzelem hosszú zarándokútja után a turk hordák elérték a frank és bizánci birodalom közös határát. Első honfoglalásuk és végső letelepedésük a Duna mindkét partjára kiterjedt, Bécs felé, Belgrád alá, Pannónia római gyarmatnak*[47] *vagy Magyarország modern királyságának határain túlra. Azt a tágas és termékeny országot csak gyéren népesítették be a morvák, egy szláv név és törzs; ezt a beáramlók egy szűk tartomány keretei közé szorították. Nagy Károly egy bizonytalan és névleges birodalmat terjesztett ki egészen Erdélyig; de a törvényes uralkodók fonalának megszakadása után Morvia hercegei a keleti frank birodalom iránti engedelmességükről és hűbérükről elfeledkeztek. A fattyú Arnulf a turkok hadait volt kénytelen segítségül hívni; ezek keresztül száguldottak a valódi vagy képletes falon, amelyet az ő indiszkréciója tágra nyitott; Germánia királyát pedig joggal vádolták a keresztények polgári és egyházi társadalmának árulójaként. Arnulf élete folyamán a magyarokat a hála vagy a félelem sakkban tartotta; de fiának, Lajosnak gyermekkorában felfedezték és végig pásztázták Bajorországot; és szittya iramuk oly nagy volt, hogy egyetlen nap 50 mérföldet száguldottak be és emésztettek meg. Az augsburgi csatában a keresztények előnyüket a nap hetedik óráiáig megtartották: a turk lovasság röpülő alakulatai rászedték és legyőzték őket. Az összeomlás Bajor-, Svábországra és Frankoniára kiterjedt; a magyarok*[48] *pedig az anarchia uralmát segítették elő azzal, hogy legerősebb kezű vezetőiket kényszerítették hűbéreseikké és velük erősíttették meg váraikat. A fallal körülvett városok eredetét erre a bajlátott korszakra vezetik vissza; semmiféle távolság nem biztosított be egy olyan ellenség ellen, amely úgyszólván egy intésre St. Gallen svájci kolostort, vagy Bréma városát az északi tenger partján hamuvá változtatta. A germán birodalom vagy királyság 30 évnél hosszabb ideig kénytelen volt szégyenletesen behódolni; az ellenállást leszerelte az a veszély, az a komoly és kézenfekvő veszély, hogy a nőket és a gyerekeket fogságba hurcolják és a 10 éven felüli férfi nemet lemészárolják. Sem módomban nem áll, sem hajlandóságom nincs rá, hogy a magyarokat a Rajnán túlra kövessem; de meglepetve látom, hogy Franciaország déli vidékeit is letarolta az a vihar, és hogy Spanyolország a Pireneusok mögött meg volt döbbenve ezeknek a jelentős idegeneknek a közeledésétől.*[49] *Itália szomszédsága korán csábította őket a behatolásra; de a Brenta partján levő táborukból a felfedezett új ország nyilvánvaló hatalmát és népsűrűségét némi hiedelemmel szemlélték. Időt adtak a visszavonulásra; az itáliai király követeléseiket azonban büszkén visszautasította; nos, 20.000 keresztény fizetett életével az ő hajthatatlanságáért és hirtelen elhatározásáért. A Nyugat városai közül a királyi Pávia emelkedett ki hírével és gazdagságával: Róma magas*

[47] *Katona:* Hist. Ducum Hung. 321–352. l.

[48] „Hungarorum gens, cujus omnes fere nationes expertae saevitiam." etc. írja Liutprand (I. köt. 5., II. köt. 1, 2, 4, 5, 6, 7. l.), aki szívesen időzik el kora bajainál.

[49] Árpád, Zoltán és Taksony (Toxus) három véres uralmát kritikusan ábrázolja (*Katona:* Hist. Crit. 107–499. l.). Ügybuzgóságával mind a hazai, mind a külföldi forrásokat fölkutatta; rosszhírűkhöz vagy dicsőségükhöz mégis képes voltam hozzáadni Bréma elpusztítását (Adam. Bremensis I. köt. 43. l.).

rangját kizárólag az apostolok relikviáinak köszönhette. A magyarok megjelentek; Pávia lángokban állt; 43 templomot pusztítottak el; és a nép lemészárlása után összegyűjtöttek 200 nyomorultat, aki szülővárosának füstölgő romjai között arany és ezüst hulladékot keresgélt. Ezeknek az évenként ismétlődő kalandozásoknak az idején az Alpoktól Róma és Capua szomszédságáig a templomok, amelyek még megmenekültek, a félelmetes litániától visszhangzottak: „Ments meg Uram minket a magyarok nyilaitól!" Az égiek azonban süketek, vagy kérlelhetetlenek voltak; a viharos áradat pedig száguldott előre, amíg Calabria végső tájain megtorpant. Minden egyes itáliai alattvaló fejéért ellenszolgáltatást ajánlottak,[50] *amit ezek elfogadtak és ezüst halmokat szállítottak a turk táborba. A kegyetlenségnek azonban a csalás a természetes ellenpárja. A rablókat félrevezette a fém súlya és minősége. Keletről a magyarokat a bulgárok velük egyenlő hadereje fenyegette kétes kimenetelű összecsapással; ezeknek hitük nem engedte meg a pogányokkal való szövetséget, elhelyezkedésük gátat jelentett a bizánci birodalom felé. A gátat a magyarok legyőzték; Konstantinápoly uralkodóját a turkok csattogó lobogója tartotta lenyügözve, és egyik legbátrabb vitézük állítólag bárddal ment neki az aranykapunak. A görögök ügyessége és kincse eltéritette a támadást; a magyarok azonban visszatérésük után azzal kérkedhettek, hogy Bulgária harci kedvét és a császárok méltóságát megalázták.*[51] *A turkok titokzatos és gyors hadműveletei ebben a hadjáratban valódi hatalmukat és számukat felnagyították; bátorságuk azonban minden dicséretet megérdemel, hiszen a 100 lóból álló könnyű csapatuk a Thessalonika és Konstantinápoly kapuihoz vezető legnehezebb utakon is be mert hatolni és le mert odáig hajtani. A IX. és X. század végzetes korában Európát háromszoros Isten csapása sújtotta, északról, keletről és délről; a normann, a magyar és a szaracén néha ugyanazon a letarolt földön taposott egymás nyomába; és ezek a kegyetlen ellenségek Homéros két oroszlánjához hasonlíthatók, amelyek egy összedőlt istálló dögei fölött veszekednek.*[52]

Germánia, a kereszténység felszabadítását két szász fejedelem, Madarász Henrik és Nagy Ottó vívta ki, akik két emlékezetes csatában örökre megtörték a magyarok hatalmát. A vitéz Henriket betegágyából keltette fel országa inváziója; esze azonban eleven volt és okossága sikeres. „Bajtársaim", mondta a csata reggelén, „rendezzétek soraitokat, eresszétek paizsotokra a pogányok első nyilait, de hárítsátok el a második rohamot lándzsáitok ügyes és gyors használatával." Szót fogadtak és győztek; Merseburg várának történelmébe így beleíródtak Henrik természetének vagy legalább jellemének vonásai, aki a névtelenség korában nevét a szépművészetek öröklétére bízta.[53] *Alig húsz év telt el, és a turkok gyerekei, akiknek apja az ő kardjától esett el, megrohanták fiának birodalmát; hadierejük a legszerényebb számítás szerint is 100.000 lovasból állott. A belső széthúzás csábította őket beljebb; Germánia kapuit áruló módon kitárták; és ők messze a Rajna és a Meuse mögé, Flandria szívébe hatoltak be. Ottó élelmessége és okossága azonban szétszórta az összeesküvést; a hercegeknek tudtára adta, hogy ha nem tartanak össze, vallásuk és országuk visszavonhatatlanul elvész; a nemzet haderejét az augsburgi síkságon vonultatták fel. Nyolc seregben szálltak síkra és harcoltak tartományaiknak és törzseiknek megfelelően; az első, a második és a harmadik sereg bajorokból, a negyedik frankokból, az ötödik szászokból állt, ez a császár közvetlen vezénylete alatt; a hatodik és hetedik svábokból, a nyolcadik csapat pedig, ezer cseh, a vezér hátrédje volt. A fegyelem és a bátorság erejét megnövelte a babona, amely ez alkalommal megérdemli a nemes és hasznos jelzőket. A katonákat böjt tisztította meg; a hadsereget szentek és mártírok kegyszereivel áldották meg; a keresztény hős oldalára Konstantin kardját övezte, Nagy Károly*

[50] Muratori hazafias gondossággal vizsgálta meg Modena veszélyeztetettségét és ellenállását. A polgárok Geminianushoz, védőszentjükhöz folyamodtak, hogy hárítsa el közbenjárásával a „rabies"-t és „flagellum"-ot:

Nunc te rogamus, licet servi pessimi,
Ab Ungerorum nos defendas jaculis.

A püspök a közvédelemre emelt falakat, nempedig „contra dominos serenos" (Antiquitat. Ital. Aevi. I. köt. 1. 21—22. l.), és az éjjeli őrök éneke nem minden érték nélkül való (III. köt. XI, 709. l.). Az olasz évkönyvíró pontosan megállapította inváziói útvonalait (Annali D'Italia, VII. köt. 365, 367, 393, 401, 437, 440; VIII. köt. 19, 41, 52 és köv. l.).

[51] Mind a magyar, mind az orosz évkönyvek föltételezik, hogy megostromolták, megtámadták vagy izgatták Konstantinápolyt (*Pray:* Diss. X. köt. 239. l. Katona Hist. Ducum 354—360. l.), és bár ezt a tényt a bizánci történetírók is majdnem elismerik (Leo Grammaticus, 506; Cedrenus, II. köt. 629. l.), mégis bármily dicsőséges lenne is a nemzetnek, a kritikai történetíró, sőt még Béla jegyzője is tagadja vagy kételkedik benne. Szkepticizmusa méltánylandó; nem tudtak a „rusticorum fabulas"-ban hinni vagy azoknak biztos hitelt adni; Katona azonban Liutprand bizonyítékainak nyugodtan szentelhetett volna figyelmet („Bulgarorum gentem atque Graecorum tributariam fecerant", Hist. II. köt. 4. 435. l.).

[52] *λέοντ' ὡς δηιωθήτην, Ὥτε ὄρεος κορυφῆσι περὶ κταμένης ἐλάφοιο Ἄμφω πεινάοντε μέγα φρονέοντε μάχεσθον* [II. 16. 756.]

[53] Hunc vero triumphum, tam laude quam memoria dignum, ad meresburgum rex in superiori coenaculo domus per id est, pisceturam, notari (leg. notare) praecepit, adeo ut rem veram potius quam verisimile videas: (Liutprand, II. 9. fej.). Nagy Károly rendeletére Németországban egy másik palotát is kifestettek szent témákkal; Muratori helyesen állítja: nulla saecula fuere in quibus pictores desiderati fuerint (Antiquitat. Ital. Medii Aevi, II. k. IV. fej. 360. 361. l.). A mi angol igényeink Walpole találó szavaival a tudatlanság és eredendő tökéletlenség antikvitása iránt sokkal újabb keletűek (Anecdotes of Painting, I. köt. 2. és köv. l.).

legyőzhetetlen lándzsáját ragadta kezébe és Szent Mór thébai prefektus zászlaját lengette. Legszilárdabb hitét azonban a szent lándzsába helyezte,[54] *amelynek szárába a szent kereszt szögeit verték, ezt apja kényszerítette ki Burgundia királyától hadművészetével és a tartomány ajándékaként. A magyarokat frontális támadásra várták; ezek titokban átkeltek a Lech folyón, Bajorország egyik folyóján, amely a Dunába szakad; a keresztény haderő gerincét megfordították; elzsákmányolták felszerelésüket, Csehország és Svábia légióit szétzilálták. A csatát a frankok szedték rendbe, akiknek hercege, a vitéz Konrád egy nyíltól megsérült, amikor fáradtan lepihent; a szászok saját királyuk szemeláttára harcoltak; az ő győzelme érdemben és fontosságban bizony felülmúlt mindent, minden győzelmet az utolsó 200 évben. A magyarok vesztesége menekülés közben nagyobb volt, mint a küzdelemben; Bajorország folyói bekerítették őket és elkövetett kegyetlenkedéseik kizárták őket a kegyelem reményéből. Három fogoly hercegüket Ratisbonban felakasztották, a foglyok sokaságát lemészárolták, vagy megcsonkították, a menekültek, akik haza mertek menni országuk színe elé, örökös szegénységre és gyalázatra ítéltettek.*[55] *A nemzet lelkét megalázták. Magyarország legjárhatóbb szorosait ezután árokkal és töltéssel erődítették meg. Az ellenség mértékletességet és békevágyat sugalmazott; a Nyugat rablói megállapodott életben nyugodtak meg és a következő nemzedéket egy józan fejedelem arra tanította, hogy sokkal többet lehet elérni a termékeny talaj terményeinek növelésével és cseréjével. Az ősi törzsök, a turk vagy finnugor vér, szittya és szláv eredetű új telepesekkel keveredett;*[56] *Európa valamennyi országából erőteljes és szorgalmas foglyok ezreit hozták be;*[57] *és Geiza egy bajor hercegnővel való házassága után Germánia nemeseinek tisztségeket és birtokokat adományozott. Geiza fiát királyi címmel ruházták fel és az Árpádház 300 évig uralkodott Magyarország királyságában. A szabadnak született barbárokat azonban nem káprázta el a gyémántos korona fénye, és a nép ragaszkodott elidegeníthetetlen jogához, hogy ő válassza, buktassa és büntesse meg az állam örökletes szolgáit.*"

I. István, a keresztes hadjáratok és a tatárjárás. „*A normannok, a magyarok és az oroszok*, írja Gibbon, *megtanulták, hogy testvéreiket megkíméljék és földjüket megműveljék. Az egyház befolyására a törvény és a rend megszilárdítása előbbre haladt. A földkerekség elmaradt vidékein bevezették a művészet és tudomány elemeit.*[58] *Az 1000. évben Szent István követei Szilveszter pápától elnyerték a Magyarország királya címet, egy görög műhelyben készült koronával együtt. Ez a lengyel fejedelem részére készült; de a lengyelek saját bevallásuk szerint még túl barbárok voltak ahhoz, hogy kiérdemeljék az angyali vagy apostoli koronát.*"[59] Egy későbbi helyen I. István megtérését a német és bizánci területek közötti összeköttetés biztosításában méltatja: „*Magyarország megtérése biztos közlekedést nyitott Germánia és Görögország között. Szent István, országának apostola, kegyességével megkönnyítette és átsegítette zarándok testvéreit. Jeruzsálemben monostort is alapított.*"[60] A keresztes hadjáratok Magyarországot átszelő útvonalai alkalmat adnak neki arra, hogy a Kárpát-medence kora középkori földrajzát ecsetelje: „*Ausztria és a bizánci császárság központjának határai között a kereszteseknek 600 mérföldnyi területet kellett átvágniok; Magyarország*[61] *és Bulgária vad és elhagyatott vidékeit. A föld termékeny volt és folyók szelték keresztül; abban az időben*

[54] Ld. *Baronius:* Annal. Eccl. 929-ből 2—5. Krisztus lándzsájáról a legjobb forrás Liutprand (IV. 12 fej.), Sigebert és Szt. Gellért cselekedetei; a többi katonai kegytárgy Beda Gesta Anglorum-ának (II. 8. fej.) szavahihetőségétől függ.

[55] *Katona:* Hist. Ducum. Hung. 500. és köv. l.

[56] Ezek között a telepesek között a következőket különböztetjük meg: 1. A kazárok (Chazars vagy Cabari), akik a magyarokhoz vándorlásuk során csatlakoztak (*Constant:* De Admin. Imp. 39—40, 108—109. l.). 2. A jászok, morvák és székelyek (Jazyges, Moravians, Siculi), akiket itt találtak az országban; az utóbbiak *talán* Attila hunjainak maradványai és az országhatárok védelmével voltak megbízva. 3. Az oroszok (Russians), akik, akár a svájciak Franciaországban, általános nevet adtak a királyi futároknak. 4. A bulgárok (Bulgarians), akiknek vezetőit 956-ban hívták meg „cum magna multitudine Hismahelitarum". Vajon ezek közül a szlávok (Sclavonians) közül követte-e valamelyik a mohamedán vallást? 5. A besenyők (Bisseni) és kunok (Cumans), a besenyők (Patzinacites), az uzok (Uzi), a kazárok (Chazars) és mások kevert sokasága, akik az Alduna vidékén szóródtak szét. A 40 000 kun utolsó csoportját a magyar királyok befogadták és megtérítették, akik ebből a törzsből egy új királyt kaptak. (*Pray:* Diss. VI—VII. köt. 109—173. l.; *Katona:* Hist. Crit. 95—99, 252—264, 476, 479—483. és köv. l.)

[57] Christiani, autem, quorum pars major populi est, qui ex omni parte mundi illuc tracti sunt captivi etc. Ez Piligrinus, a Magyarországba érkező első hittérítő szava 973-ból (Hist. Crit. 517).

[58] Érdemes Mosheim History of the Church c. kitűnő művének latin szövegét vagy angol fordítását megvizsgálni ezekre a századokra vonatkozóan.

[59] Az 1000. évben Szt. István követei Sylveszter pápától elnyerték a Magyarország királya címet egy görög műhelyből származó diadémmal együtt. Ez Lengyelország fejedelmének készült; de a lengyelek saját bevallásuk szerint még túlságosan barbárok voltak ahhoz, hogy kiérdemeljenek egy *angyali* és apostoli koronát (*Katona:* Hist. Crit. I. köt. 1—20. l.). Franciaország, Anglia, Skócia, Kasztilia, Aragonia, Navarra, Svédország, Dánia és Magyarország királyai közül az első három régebbi mint Nagy Károly; a következő hármat kardja hozta létre, az utolsó hármat pedig megkeresztelkedése; és ezek közül egyedül Magyarország királyát tisztelték meg vagy alázták meg pápai koronával.

[60] Szt. István követei a regnum oblatum, debitam obedientiam tisztelettudó kifejezéseket használták, ezeket VII. Gergely túl mereven értelmezte; a magyar katolikusokat pedig nyomasztotta a pápa szentségének és a korona függetlenségének ellentéte. (*Katona:* Hist. Crit. I. köt. 20—25., II. köt. 304, 346, 360. stb. l.)

[61] Ld. Freisingeni Ottó kortárs-leírását Magyarországról (Gesta Friderici II. köt. 31. fej. lelőhelye: *Muratori:* Script. Rerum Italicarum VI. köt. 665—666. l.).

azonban mocsarak és erdők borították, amelyek határtalan távlatokba terjedtek, ahol már az ember megszűnt uralmát gyakorolni a földön. Mind a két nemzet magába szívta a kereszténység elemeit; a magyarokat saját törzsökös fejedelmeik kormányozták; a bulgárokat a török császár egy hercege. De a legcsekélyebb kihívásra harcias természetük fellángolt, az első zarándokok rendetlenkedése pedig éppen elég alapot adott a kihívásra. A mezőgazdaság gyakorlatilag, kezdetleges kellett, hogy legyen egy olyan nép között, amelynek a városai nádból és fából épültek, és amelyeket nyári időben a vadászok és pásztorok elhagytak sátoraik kedvéért. A keresztesek nyersen követelték a szükséges élelmet, erőszakkal el is vették és mohón elfogyasztották; és az első összekapásnál elkezdtek méltatlankodni és bosszút állni. Tájékozatlanságuk az országban, a hadviselésben és a katonai fegyelemben minden kelepcébe becsalta őket. Bulgária görög vezérének szabályos hadserege volt; és a magyar király szózatára harcias alattvalói közül minden nyolcadik vagy tizedik felcsatolta íjját és lóra kapott; magatartásuk kétszínű volt és megtorlásuk a jámbor tolvajokon könyörtelen és véres . . .[62] *Bouillon Gottfried egyenes úton ment Germánián, Magyarországon és Bulgárián keresztül; mindaddig, amíg egyedül ő volt a vezér, minden lépés okosságának és derekasságának a jeleit mutatta. Magyarország határain három hétre megállította egy keresztény nép, amelynek a kereszt neve vagy hamis használata gyűlöletes volt. A magyarok még sajogtak a sebektől, amelyeket az első keresztesektől kaptak; a védelem és a bosszú jogával visszaéltek és így minden okuk megvolt, hogy ugyananak a nemzetnek a hősétől, aki ugyanazt az ügyet képviselte, szigorú megtorlást várjanak, de a derék herceg, mérlegelve az indító okokat és az eseményeket, megelégedett azzal, hogy sajnálkozását fejezze ki szerencsétlen testvéreinek vétkei és balszerencséje miatt; 12 békekövete szabad átvonulást és egyenlő vásárjogot követelt. Hogy a magyarok gyanakvását elkerülje, Gottfried saját magát és később testvérét is Kálmánra (Carloman), Magyarország királyára bízta, aki egyszerű módon, de szívélyesen látta őket vendégül: a békét a közös vallás szentelte meg; és a latin katonák ellenségeskedését és szabadosságát halálbüntetés terhével korlátozta egy királyi rendelet. Ausztriából Belgrádba Magyarország síkságain vonultak keresztül anélkül, hogy jogtalanságot szenvedtek, vagy követtek volna el; Kálmán közelsége pedig, aki nagyszámú lovasságával fedezte oldalukat, olyan elővigyázatosság volt, amely épp oly biztonságot adott nekik, mint sajátmagának. Elérték a Száva partját; és még át sem keltek a folyón, Magyarország királya visszaadta a tuszokat és eltávozásukkor vállalkozásuk további sikeréhez a legjobb kívánságait kifejezte.*"[63] Később még visszatér egy következő keresztes-hadjáratra is: „*Barbarossza Frigyes 60 000 lovas és 100.000 gyalogos felett tartott szemlét Magyarország síkságain.*" Ezt a korszakot a következő méltatással fejezi be: „*A XI. század körül ez a második vihar a kereszténység ellenségeinek kiűzésével vagy megtérésével megülepedett. A civilizáció emelkedő árja, amely oly sokáig apályban volt, állandóan gyorsuló iramban kezdett emelkedni: és az emelkedő nemzedékek reményeinek és erőfeszítéseinek tágabb láthatár nyiladozott.*"

Részletesen foglalkozik a tatárjárással is: „*Lignitz-től, nyugatra vonulásuk végső pontjától oldalt fordultak, hogy Magyarországot elárasszák . . . A Kárpátok hegyei megosztott csapataiknak nem lehettek túl sokáig akadályuk; és közeledésüket jóhiszeműen nem hitték el mindaddig, amíg ellenállhatatlanul nem érezték. A király, IV. Béla, nemesei és püspökei haderejét összegyűjtötte; de elidegenítette a nemzetet a kunok 40 000 családja kóborló hordájának befogadásával; és ezek a vad vendégek fejedelmük elárulásától és meggyilkolásától félve fellázadtak. Az egész ország a Dunától északra egyetlen napon veszett el és egyetlen nyáron néptelenedett el; a városok és templomok romjait a bennszülött lakosság csontjai borították, akik turk őseik vétkeit engesztelték így ki. Egy egyházi férfiú, aki megmenekült Várad elfoglalása elől, leírja a csapásokat, amelyeket ő látott vagy elszenvedett; és az ostromok és csaták véres bosszúja kevésbé meghökkentő, mint a menekültek sorsa, akiket az erdőkből, a béke és megbocsátás ígéretével csaltak ki és akiket hidegvérrel lemészároltak, mihelyt elvégezték az aratás és szüret munkáját. Télen a tatárok átkeltek a Duna jegén és elfoglalták Esztergomot, egy német telepítést és a királyság székhelyét. Harminc ágyút szegeztek a falakra; a réseket homokzsákokkal és holttestekkel töltötték fel és 300 nemes hölgyet a kán jelenlétében gyilkoltak le. Magyarország összes városai és erődei közül mindössze három élte túl a tatárjárást és a szerencsétlen Béla is az Adriai tenger szigetei között tudta fejét megmenteni. A latin világot elsötétítette ennek a kegyetlen ellenségnek a fellege; egy orosz menekült hozta a hírt Svédországba; és a Baltikum és a tengerpart rejtve élő nemzetei reszkettek a tatárok közeledésétől, akiket*

[62] A régi magyar történészek Thurotzius kivételével, valamennyien rosszul vannak értesülve az első keresztes-hadjáratról, amelynek egyetlen hullámot tulajdonítanak. Katona, akárcsak mi magunk, csak a francia szerzőket tudja idézni; de helyi értesülésével hasonlítja össze a régi és modern földrajzot. Ante portam Cyperon: Sopron vagy Pozsony; Mallevilla: Zimony; Fluvius Maroe: a Száva; Lintax: a Lajta; Mesebroch vagy Marseburg: Moson (De Regibus Hungariae, III. köt. 19—53. l.).

[63] 1104-ben Kálmán a tengerparti országot Trau-ra és Saloná-ra zsugorította össze (*Katona:* Hist. Crit. III. köt. 1925—207).

félelmük és ismerethiányuk hajlandó volt nem az emberi fajhoz tartozóknak tekinteni. Az arabok inváziója óta a VIII. században Európa sohasem volt kitéve hasonló veszedelemnek."

Nagy Lajos. „*Cola di Rienzi uralmának legdicsőbb eseménye Lajosnak, Magyarország királyának föllebezése volt az ő igazságtevéséhez; ő azért emelt panaszt, hogy testvérét és annak férjét Johanna, Nápoly királynője áruló módon megfojtotta; bűnét vagy ártatlanságát nyilvános tárgyalásra vitték Rómába; de az ügyészek meghallgatása után a néptribun elnapolta ezt a súlyos és gyűlöletes esetet, amit a magyar kard azután eldöntött.*[64]

Zsigmond és a nikápolyi csata. „*Az emír szerény címe nem felelt meg többé az ozmán nagyságnak és Bajazed leereszkedett odáig, hogy elfogadta a szultán nevét a kalifáktól . . . A szultán becsvágyát lángra gyújtotta, hogy kiérdemelje császári címét: hadait Magyarország királysága felé fordította, a török győzelmek és vereségek örökös színtere felé. Zsigmond, a magyar király, a Nyugat császárainak fia és testvére volt. Az ő érdeke Európáé és az egyházé is volt; és a veszedelem hírére Franciaország és Németország legkülönb lovagjai siettek az ő zászlaja és a kereszt jele alá seregleni. A nikápolyi csatában Bajazid legyőzte a keresztény szövetségesek 100 000-nyi seregét, akik büszkén verték mellüket, hogyha az égboltozat szakadna is le, ők lándzsájuk hegyén föl fogják azt tartani. Nagyobbik részüket levágták vagy a Dunába hajtották; Zsigmond pedig a Dunán és Fekete tengeren Konstantinápolyba menekülve hosszú kerülő után tért vissza kimerült országába.*[65] *Győzelmében elbízakodva Bajazid azzal fenyegetőzött, hogy megveszi Budát, hogy le fogja igázni a szomszédos Németországot és Itáliát; hogy lovát Rómában Szent Péter oltárán fogja etetni egy zsák zabbal. Előnyomulását nem az apostolok csodálatos közbelépése, nem a keresztény hatalmak kereszteshadjárata akasztotta meg, hanem egy hosszú és fájdalmas köszvény. Az erkölcsi világ bajait néha a fizikai világ hibái kijavítják, és ami egyetlen ember egyetlen óráját eldönti, megmentheti vagy felfüggesztheti a nemzetek tragédiáját. Ez a köztudatban élő képe a magyar háborúnak, de a franciák végzetes kalandja több olyan emléket hagyott hátra, amely Bajazed győzelmére és jellemére vonatkozik.*"[66] „*Amikor a törökök közeledését jelentették, a vidám és szórakozó francia fiatalok asztaluknál ültek, fölhevülve már a bortól; tüstént felcsatolták páncéljukat, lóra kaptak, teljes gőzzel az első sorba rohantak és figyelmen kívül hagyták Zsigmond tanácsát, amely megfosztotta volna őket a legerősebb támadás jogától és dicsőségétől. A nikápolyi csata nem vész el, ha a franciák a magyarok bölcsességének engedelmeskedtek volna; sőt dicsőségesen megnyerik, ha a magyarok a franciák vitézségét utánozták volna.*"

I. Ulászló balkáni hadjáratai. Bőséges teret szentel a Konstantinápoly eleste előtti évtizedek nagy erőfeszítéseinek a török megállítására. Ulászló hadjáratait részletesen leírja: „*A XI. században egy fanatikus szerzetes rá tudta uszítani Európát Ázsiára a Szent Sír visszavételéért. A XV. században azonban a vallás és politika legnyomósabb érvei is elégtelenek voltak a latinok egyesítésére a kereszténység védelmében. Németország emberek és fegyverek kifogyhatatlan tárháza volt;*[67] *de a bonyolult és nehézkes szervezetnek erőteljes kéz ösztönzésére volt szüksége; III. Frigyes pedig személyi jellemében épp úgy mint császári méltóságában egyaránt tehetetlen volt. Egy hosszú háború az ellenségeskedés megszüntetése nélkül kimerítette Franciaország és Anglia erejét;*[68] *Fülöp, Burgundia hercege, hiú és pompázó uralkodó volt; alattvalói kalandos jámborságát veszély vagy kockázat nélkül élvezte, ezek Flandria partjaitól a Hellespontusig vitorláztak egy elegáns flottával. Velence és Genova tengeri köztársasága kevéssé voltak távol a tettek színterétől: ellenséges hajóhadaikat pedig egyesítette Szent Péter jelvénye. Magyarország és Lengyelország királysága, amelyek a latin egyház belső határait védték, volt a legközelebbről érdekelve a törökök előnyomulásának föltartásában. A szittyák és szarmaták öröksége a fegyver volt: és ezek a nemzetek egyenlők lehettek volna a harcban, ha a közös ellenség ellen tudták volna fordítani kardjaikat, amelyeket*

[64] Johanna! inornata vita praecedens, retentio potestatis in regno, neglecta vindicta, vir alter susceptus, et excusatio subsequens, necis viri tui te probant fuisse participem et consortem.

[65] Ld. Bonfiniust, egy olaszt, akit a XV. században meghívtak Magyarországra, hogy az ország ékesenszóló történetét megírja (Decades Rerum Hungaricarum III., II. 379.). Ennek ellenére, ha eléggé bőbeszédű és hozzáférhető lenne, inkább az illető kor és ország hazai krónikását helyezném előtérbe.

[66] Nem panaszkodnék a munka okozta fáradság miatt, ha anyagomat mindig olyan könyvekből meríthetném, mint a becsületes Froissart Krónikájából (IV, 67, 69, 72, 74, 79, 83, 85, 87, 89. l.), aki keveset olvasott, sokat kutatgatott és mindent el is hitt. Boucicault marsall eredeti memoárjai (I, 22–28) hozzáadnak néhány adatot, de ezek olyan szárazak és ki nem elégítőek, ha összehasonlítja az ember Froissart kellemes bőbeszédűségével.

[67] 1431-ben Németország 40 000 lovast és gyalogost állított Csehország huszitái ellen (*Lenfant:* Hist. du Concile de Basle. I. köt. 318. l.). A rajnai Nuys ostromához 1474-ben fejedelmek, püspökök és városok küldték az őket megillető kvótát; Münster püspöke 1400 lovast, 6000 gyalogost állított ki, valamennyit zöld öltözetben 1200 szekérrel. Anglia királyának és Burgundia hercegének egyesült hadserege alig egyharmadát tette ki német gazdájukénak (*Philippe de Comines:* Memoires IV, 2). Manapság 6- vagy 700 000 embert tartanak állandó zsoldban és csodálatraméltó fegyelemben a német államok.

[68] Az 1444. évig Franciaország és Anglia nem tudott megegyezni egy néhány hónapos fegyverszünetben sem.

annyiszor vontak ki hiába véres pártos viadalokban. De ugyanaz a szellem az egyetértés és engedelmesség ellensége volt; szegény ország és korlátozott uralkodó képtelen állandó haderő fenntartására; a magyar és lengyel lovasság gyönge szervezete nem volt olyan érzelmekkel és fegyverekkel felszerelve, amilyenek a francia lovasságnak néha-néha ellenállhatatlan súlyt adtak. Mégis a római pápa elképzeléseit és Julián bíboros ékesszólását elősegítették a kor körülményei,[69] *Ulászló, egy fiatal és becsvágyó király fején egyesült a két királyi korona,*[70] *és egy hős révén, akinek a neve, Hunyadi János neve, már népszerű volt a keresztények között és félelmetes a törököknek . . . A lengyel és magyar diéta egyhangú követelése volt a vallásháború; és Ulászló a Dunán való átkelés után egyesült alattvalóinak haderejét oly messzire vezette, mint Szófia, Bulgária királyságának fővárosa. Ebben a hadjáratban két nevezetes győzelmet arattak, ezeket igazságosan írták Hunyadi vitézségének és hadvezetésének javára. Az elsőben 10 000 emberrel lepte meg a török tábort; a másodikban legyőzte és foglyává tette a legnevesebb hadvezéreket, akik pedig területben és létszámban kettős előnnyel rendelkeztek; a tél közeledése és a Haemus hegyének mesterséges akadályai a hős továbbjutását lehetetlenné tették, aki a hegyek lábától Drinápoly ellenséges tornyaiig és a görög birodalom baráti fővárosáig egy mindössze hat napos vonulás rövid idejére számított. Visszavonulása zavartalan volt; bevonulása Budára pedig egyszerre volt katonai és vallási diadal. Egyházi körmenetben a király és harcosai gyalog vonultak. A két nemzet érdemeit és jutalmait ügyesen ellensúlyozta; és a diadal gőgjét a kereszténység alázatos jelleme tompította. 13 török basa, 9 zászló és 1000 fogoly volt a vitathatatlan zsákmány; és minthogy mindenki hajlamos volt a hiszékenységre és senki sem volt jelen, hogy ellentmondjon, a keresztesvitézek sértetlen önbizalommal megsokszorozták a törökök ezreit, akiket a csatatéren hagytak. A győzelem legkonkrétabb bizonyítéka és leginkább üdvözölt következménye a diván békeküldöttsége volt, amely javasolta Szerbia visszaállítását, a foglyok átadását és a magyar határ kiürítését.*[71] *Ezzel a békével a hadjárat ésszerű célját elérték; a király a despota és Hunyadi maga a szegedi országgyűlésen megelégedését fejezte ki az országos és egyéni eredmény fölött. Tíz évre szóló fegyverszünetet kötöttek; Jézus és Mohamed követői, akik a Szentírásra és a Koránra esküdtek meg, Isten szavát kérték tanúul igazságuk őréül és az árulás megbosszúlójául . . .*[72] *Az egész tárgyalás folyamán a pápai bíboros-legátus mély csöndben figyelt, nem volt hajlandó beleegyezését adni, de nem volt módja ellenkezni a király és a nép egyetértésével. Az országgyűlés azonban még szét sem oszlott, mikor Julián fölbátorodott az örömmel fogadott hírtől, hogy Anatoliába bevonult a karamaniai, és Thráciába a görög császár; hogy Genova, Velence és Burgundia flottái urai a Hellespontusnak; és hogy a szövetségesek a győzelem hírére, de nem tudva a békekötésről, türelmetlenül várták a győztes hadsereg visszatérésére. „Szóval így hát ti cserbenhagyjátok várakozásaikat és saját szerencséteket? — kiáltotta a bíboros.*[73] *Sorsotokat rájuk, Istentekre és keresztény felebarátaitokra bíztátok; és előzetes kötelezettség-vállalásotok megsemmisíti Krisztus ellenségeinek tett elsietett és szentségromboló esküitöket. Krisztus helytartója a földön a római pápa; az ő beleegyezése nélkül sem ígérni, sem cselekedni nem szabad nektek. Az ő nevében föloldozlak benneteket hitszegéstek alól és megáldom fegyvereteiket; kövessétek lépéseimet a dicsőség és megváltás ösvényein; és ha mégis vannak aggályaitok, hárítsátok fejemre a bűnt és bűnhődést." Ezt a félrevezető okoskodást tisztelt személyisége és a népgyűlések ingatagsága támogatta. A háborút ugyanazon a helyen határozták el, ahol a békét fogadták meg azelőtt nemrég: és a béke végrehajtásában a keresztények fölülmúlták a törököket, akik őket, némi joggal, a hitetlenek díszjelzőjével látták el. Ulászló hűtlenségét adott szavához és esküjéhez a kor vallási viszonyai enyhítik; a leghelytállóbb vagy legközérthetőbb magyarázat az lett volna, hogy haderejének sikere volt és a keleti egyháznak megy segítséget nyújtani. De ugyanaz*

[69] A magyar kereszteshadjáratra vonatkozóan Spondanus (Annal. Eccles. 1443—44) volt legfontosabb forrásom. Szorgalmasan beleolvasta magát a görög és török anyagba, Magyarország, Lengyelország és a Nyugat történetíróiba és kritikai összehasonlításokat végzett. Elbeszélése körültekintő; és ha meg tud szabadulni vallásos előítéleteitől, Spondanus ítélete nem megvetendő.

[70] Vladislaus nehezen kimondható V betűjét elhagytam; ezt a legtöbb író az ő nevéhez fűzi vagy nevének lengyel kiejtésével való összhangban vagy hogy rivalisától, az osztrák Ladislaustól megkülönböztessék. A magyar koronáért való vetélkedésüket leírja Callimachus I—II. 447—486, Bonfinius (Dec. III, IV.), Spondanus és Lenfant.

[71] III. Frigyes császárhoz intézett levelükben a magyarok egy csatában 30 000 törököt vágnak le, de a szerény Julián ezt a mészárlást 6000-re, sőt 2000-re csökkenti. (*Aeneas Sylvius:* Eur. 5. 44. és 81. lev., Spondanusnál.)

[72] A török háború eredetét és Ladislaus első expedícióját Bonfinius (Decad. III, és V—VI.) Liviust utánozva beosztásában és stílusában fűrtelő sikerrel írja le. Callimachus (II. 487—496) még mindig világosabb és megbízhatóbb.

[73] Nem óhajtok vitába szállni Julián beszédének szószerinti pontosságával, amit különbözőképpen adnak elő Callimachus (III. 505—507), Bonfinius (Dec. III. VI. 457—458) és más történészek, ezek ugyanis saját ékesszólásukba merülnek néha el, amikor a kor szónokainak egy-egy beszédét akarják bemutatni. De mindnyájan megegyeznek az árulásra vonatkozó állításában és érveiben, amelyek az ellentétekből következtében súlyos támadásban részesülnek a protestánsok és erőtlen védelemben a katolikusok részéről. Az utóbbiakat nyomasztja a várnai balszerencse. Várna, görög nevén Odessus, a miléziaiak gyarmata volt, amelyet Ulyssesről, a hősről neveztek el (Cellarius I. 7, 374; d'Anville I. 312). Arrian Periplus of the Endine-je szerint (ld. *Hudson:* Geographers I. köt. 24—25. l.) a Duna torkolatától 1740, Bizánctól 2140 és a tengerig nyúló Haemus hegyének lábától 360 stadiumra fekszik.

a béke, amelynek lelkiismeretét kellett volna megerősítenie, erejét csökkentette. A békekötés közlésekor a francia és német önkéntesek méltatlankodó morgással távoztak; a lengyeleket a hazájuktól távol való hadviselés kifárasztotta és talán az idegen hadvezetőség is elkedvetlenítette; parancsnokaik az első alkalmat megragadták és sietve hazavonultak szülőföldjükre és váraikba. Már Magyarország is meg volt osztva frakciók vagy tartózkodás által az érthető aggályoskodás miatt; és a keresztes-hadjárat maradékai, amelyek a második hadjáratban fölvonultak, egy mindössze 20 000 főből álló elégtelen haderőre korlátozódtak . . . A király tapasztalatlansága, a legátus lelkendezése és magának Hunyadinak hadvezéri ambíciója a kard és kereszt legyőzhetetlen erejében bízott minden akadály fölött. A Dunán való átkelés után két út nyílt Konstantinápolyba és a Hellespontushoz. Az egyik egyenes, küzdelmes és nehézkes, a Haemus hegyein keresztül; a másik unalmasabb és biztosabb: sík területen át a Fekete-tenger partjainak hosszában; ez utóbbit választották: a katolikusok Bulgária síkságain vonultak keresztül értelmetlen kegyetlenséggel gyújtogatva keresztény hitsorsosaik templomait és falvait; utolsó állomásuk Várnánál volt, közel a tengerparthoz; Ulászló veresége és halála adott ennek emlékezetes nevet.

Ezen a végzetes helyen történt, hogy ahelyett, hogy a szövetséges hajóhadra bukkantak volna, amely hadműveleteiket támogassa, magának Murádnak közeledéséről kaptak riasztó híreket, aki magnéziai magányából elindult és Ázsia erőit Európa védelme ellen hozta át. Némely szerző szerint a bizánci uralkodót megfélemlítették vagy megnyerték, hogy megengedje a Boszporuszon való átkelést; a genovaikat vagy a pápa unokaöccsét, a katolikus admirálist pedig, akinek megvásárolható szemhunyása a Hellespontus őrzését elárulta, a megrestegetés kitörölhetetlen szégyene illeti. Drinápolyból a szultán gyors iramban nyomult előre 60 000 emberrel; és amikor a bíboros és Hunyadi a törökök számáról és hadrendjéről közelebbi képet formáltak, ezek a tüzes harcosok a visszavonulás lassú és teljesíthetetlen terét írták elő. Mindössze a király volt elhatározva a győzelemre vagy a halálra; elhatározását pedig csaknem dicsőséges és üdvös győzelem koronázta. A fejedelmek egymással szemben állottak a középen; és a begler-bégek vagy Anatolia és Románia vezérei vezényeltek a jobb és baloldalon a despota és Hunyadi szembenálló hadosztályai ellen. A török oldalszárnyakat az első rohamra megtörték, de ez az előny végzetes volt; a gyors győzőket az üldözés hevében az ellenség követése elragadta barátaik segítségétől. Amikor Murád észrevette csapatai menekülését, kétségbeesett saját és birodalma sorsa fölött, egy öreg janicsár megragadta lova kantárát; ő pedig elég nagylelkű volt, hogy megbocsásson neki, sőt jutalomban részesítse azt a katonáját, aki uralkodója rémületét látva megakadályozta menekülését. A békekötés egy példányát, a keresztény árulás emlékművét, a csata díszhelyén kifüggesztették; mondják a szultán kétségbeesésében szemét és karjait az ég felé emelte és Jézus próféta segítségét kérte, hogy nevének és vallásának kegyeletnélküli csúfátevését bosszúlja meg.[74] *Magyarország királya csekélyebb számú és szétzilált soraival a győzelemben bízva robogott előre, míg a janicsárok áthatolhatatlan falanxszába nem ütközött. Ha hihetünk az ozmán évkönyveknek, lovát Murád lándzsája szúrta át;*[75] *ő maga a gyalogosok lándzsái közé zuhant; és egy török katona hangos szóval kiáltotta: „Magyarok, nézzétek királyotok fejét!" Ulászló halála jeladás volt megveretésükre. Hunyadi hiábavaló hajszából visszatérve sajnálta tévedését és az ország veszteségét; megkísérelte, hogy a király holttestét megmentse, mindaddig míg a győzők és legyőzöttek összezavarodott tömegébe keveredett; vitézségének és hadvezetésének utolsó kísérlete volt, hogy a vlach lovasság maradványait megpróbálja megmenteni. Tízezer keresztényt mészároltak le a balvégzetű várnai csatában. A törökök vesztesége számra ugyan nagyobb volt, de teljes erejükhöz viszonyítva csekélyebb; a filozófikus szultán mégis bevallotta, hogy még egy ilyen győzelem fölérne teljes tönkremenetelével. Parancsára Ulászló elestének helyén oszlopot emeltek; a szerény felirat azonban nem elhamarkodottsága miatt vádolja, hanem a magyar ifjú hősiességét örökíti meg és sajnálkozik balsorsa fölött."*[76]

Hunyadi János megdicsőülése. *„Hunyadi Jánost alacsony vagy legalább is kétes származásból érdemei a magyar hadak vezetésére emelték fel. Atyja valachiai, anyja görög:*

[74] Némely keresztény szerző megerősíti, hogy melléből kihúzott egy szentségtartót, amelyre nem tettek esküt. A mohamedánok több egyszerűséggel föltételezik, hogy Istenhez és prófétájához, Jézushoz folyamodott, amit Callimachus is valószínűsít (III. 516. Spondanus 1444/8).

[75] Egy bíráló mindig kételkedni fog egy győztes tábornok „spolia opima"-iban, amelyeket oly nehéz a bátorságért elnyerni, de hízelgésként oly könnyű találni (Cantemir 90—91). Callimachus (III. 517.) sokkal egyszerűbben és valószínűbben azt állítja, hogy „supervenientibus Janizaris telorum multitudine non tam confossus est quam obrutus".

[76] Aeneas Sylviustól származó számos értékes ötlet mellett, amelyeket szorgalmasan felhasznált Spondanus, legjobb forrásunk három XV. századi történész volt, Philippus Callimachus (De rebus a Vladislao Polonorum atque Hungarorum Rege gestis, III. ld. *Bél:* Script. Rerum Hungaricarum I. 433—518), Bonfinius (Dec. III., V. 460—467) és Chalkokondyles (VII. 165—179). Az első kettő olasz volt, de életét Lengyelországban és Magyarországon töltötte. (Fabric. Bibliot. Latin. med. et infimae Aetatis I, 324; *Vossius:* De Hist. Latin III. 8—11; *Bayle:* Dictionnaire. Bonfinius. Felix Petantius, Seghia tanácsosa (ad calcem Cuspinian de Caesaribus 716—722). A XV. századi háborús színterekről tudósít.

ismeretlen eredete valószínűen Konstantinápoly császáraiig nyúlik vissza; és a vlachok igénye, hogy családi neve szülőhelyéről azt sugallja, hogy vére az antik Róma patríciusainak vérével keveredett valamennyire.[77] *Fiatal korában Itália háborúiban szolgált és Zágráb püspöke fogadta fel 12 lovassal; a* fehér lovag[78] *hősiessége hamarosan közismertté vált; hadiszerencséjét előkelő és gazdag házassággal még növelte; a magyar határok védelmében pedig ugyanabban az évben három csatát nyert a törökök ellen. Lengyel László az ő befolyására nyerte el Magyarország koronáját; ezt a fontos szolgálatát Erdély vajdájának címével és méltóságával jutalmazták. Julianus első keresztes hadjárata két török babért fűzött homlokára; és az általános aggodalomban Várna végzetes tévedéseit elfeledtették. Osztrák László, a névleges király távollétében és kiskorúságában Hunyadit választották meg Magyarország legfőbb kapitányává és kormányzójává; és ha az irigykedést kezdetben a terror hallgattatta el, 12 éves uralkodása alapján a politika és a hadművészet nagy mestereként kell őt elismernünk. De a tökéletes hadvezér eszményét nemcsak csatái határozzák meg. A fehér lovag inkább karjával harcol, mint az eszével. Mint azoknak a kapkodó barbároknak a vezére, akik félelem nélkül támadnak és szégyen nélkül menekülnek; így hadi sorsa győzelmek és megfutások romantikus változataiból áll. A törökök, akik önfejű gyerekeiket az ő nevével ijesztgették, szégyenletesen a kétszínű Janku vagy a gonosz kicsinyítő jelzőjével illették; az ő gyűlöletük bizonysága igazi nagyságának. Az az ország, amelyre ő vigyázott, hozzáférhetetlen volt hadaiknak; és akkor érezték őt a legbátrabbnak és legfélelmetesebbnek, amikor önmagukat félrevezetve azt hitték, hogy az ország vezére pótolhatatlanul elveszett. A várnai vereség után négy évvel ahelyett, hogy védekező háborúra szorítkozott volna, Bulgária szívébe hatolt be: és a Kossova síkságon annak ellenére, hogy az ozmán hadsereg négyszer számosabb volt, mint az övé, a harmadik napig állta rohamukat. Ahogy Valachia erdein egyedül menekült keresztül, a hőst két bandita lepte meg; de amíg ezek a nyakában lógó aranylánc felett összekaptak, visszaszerezte kardját, levágta az egyiket, ráijesztett a másikra, és a hadifogság vagy halál új veszedelmei után azzal vigasztalta meg lesújtott házáját, hogy a maga személyében megjelent. De életének legutolsó és legdicsőségesebb cselekedete Belgrád védelme volt II. Mohamed személyesen irányított haderői ellen. Negyven napi ostrom után, amikor már majdnem beléptek a városba, arra kényszerítette a törököket, hogy visszavonuljanak; és az örömrivalgó nemzetek Hunyadit és Belgrádot mint a kereszténység védőbástyáját ünnepelték.*[79] *Kb. egy hónappal ezután a nagy teljesítmény után a nagy hős kilehelte lelkét; legragyogóbb sírfelirata az ozmán uralkodó nyilatkozata, aki úgy sóhajtott fel, most már nem lehet reménye, hogy revánsot vegyen egyetlen ellenfelén, aki győzedelmeskedett hadain. A trón első megüresedésénél Korvin Mátyást, egy 18 éves fiatalembert, választották és koronázták meg a hálás magyarok. Az ő uralkodása termékeny és hasznos volt. Mátyás egy hódító és egy szent dicsőségére pályázott; legigazibb érdeme azonban a tudományok serkentése; a latin szónokok és történészek, akiket Itáliából hívott be fia, apja jellemét is elhomályosították ékesszólásuk fényével . . . A hősök névsorában Hunyadi János és Skander bég közös ügyben társul össze és mindkettő igényt tarthat figyelmünkre, hiszen a görög birodalom bukását ők halasztották azzal, hogy az ozmán haderőt lefoglalták . . .*[80] *Hunyadi dicsősége makulátlan: hite és hazája védelmében harcolt."*[81]

Gibbon forrásai

„Teljesen egyedül dolgozott: soha nem váltott szót vagy levelet más történésszel." Tizenkét évét 6000 kötetes könyvtárában töltötte a munkához olvasva és egyszerre írva is.[82] Németh László is elképedt széleskörű értesültségén: „Gibbon minden modern olvasottságot megszégyenít gazdag kútfő-idézeteivel". Gibbon maga ezt írja munkamód-

[77] Ld. Bonfinius (Dec. III., IV., 423.). Le tudta az olasz történész írni vagy meg tudta a magyar király hallgatni pirulás nélkül azt a képtelen hízelgést, amely egy wakachiai falu nevét a római Valerianus család egyetlen ágának véletlen, bár dicső nevével összekötötte?

[78] Philip de Comines (Memoires VI. 13). Az akkori idők hagyományait követve nagy dicsérettel emlegeti, de a Valaigne fehér lovagjának különös neve alatt. A görög Chalkokondyles és Leunclavius Török Évkönyvei megbízhatóságát vagy dicsőségét emlegetik.

[79] Ld. Bonfinius (Dec. III., VIII. 492) és Spondanus (1456, 1–7) Hunyadi Belgrád védelmének dicsőségét megosztotta Kapisztránnal, egy ferences szerzetessel; és saját történetében sem a szent, sem a hős nem vesz tudomást vetélytársa érdemeiről.

[80] Ld. Bonfinius (Dec. III., VIII–IV, VIII.). Spondanus észrevételei Corvin Mátyás életéről és jelleméről sajátságosak és bírálóak (1464, 1; 1475, 6; 1476, 14–16; 1490, 4–5). Hűságának tárgya olaszországi hírneve volt. Tetteit ünnepli egy szicíliai, Peter Ransanus Epitomae Rerum Hungaricarum (322–412). Bőlcs és mulatságos mondásait feljegyezte a narni Galeottus Martius; lakodalmáról és koronázásáról is van itt egy különlegesen jó elbeszélés. Ez a három értekezés megtalálható: *Bél:* Scriptores Rerum Hungaricarum I. köt.

[81] Sir William Temple tetszetős Essay-jében a Hősi Erényről (Works, III. köt. 385. l.) a közé a hét nagy ember közé sorolja, aki megérdemelte volna, de sosem viselte, a királyi koronát; ezek: Belisarius, Narses, Cordovai Gonsaluo, Orániai Vilmos, Pármai Sándor, Hunyadi János és Kasztrióta György vagy Skander bég.

[82] *G. M. Young:* Gibbon. London. 1948. 77. és 144. l.

szeréről: „Mindig is arra törekedtem, hogy az eredeti forrásból merítsek; kíváncsiságom, akárcsak kötelességtudásom mindig arra ösztönzött, hogy az eredeti forrásokat tanulmányozzam; és ha ezek néha hátráltattak munkámban, gondosan megjelöltem a másodrangú bizonyítékokat, amelyekre kénytelen voltam egy-egy bekezdést vagy tényt alapítani."[83] Amikor a Decline V. kötetét befejezte az i. u. 1641-nél, felvetődött benne, hogy röviden megírja a Római Birodalom örököseinek történetét is. Ehhez 1887. júl. 27-én fogott hozzá és 1888 áprilisában már be is fejezte a pótköteteket. A Római Birodalom területeinek és utódállamainak sorába így kerültek be a magyarok, éspedig az oroszok és a bolgárok mellett. A kaliforniai Gibbon-konferencia kifogásolta is, hogy a kis szláv népekkel nem foglalkozott bővebben. Azokra vonatkozóan azonban abban az időben még nem volt annyi forrás-publikáció, mint a magyarokról. Gibbon könyvtárának 2/3 része a költözködés közben eltűnt, de gondos és bőséges lábjegyzeteiből megállapítható azoknak a magyar vagy magyar vonatkozású történeti műveknek a jegyzéke, amelyeket a magyar fejezethez használt. Fest Sándor futó pillantásra még úgy vélte, hogy mindössze három magyar történészt idéz, Turóczit, Bél Mátyást és Otrokocsi Fórist.[84] A valóságban azonban hatvankét történészre hivatkozik a magyar események elmondásánál. Gibbon az első nagy angol történetíró, aki a magyar történelemről a hiteles magyar források, a kor szinte valamennyi elfogadott és elismert forrása alapjára helyezi elbeszélését. Módszerét *kritikai történetírás*nak nevezi és a magyar történetírókat is a fölvilágosodás kritikai történetírásának ismérvei alapján mérlegeli. Mindenesetre a XVIII. század utolsó negyedének kezdetére az Európa-szerte és így Magyarországon is meginduló szövegpublikációk és kritikai kiadások hatalmas tömege állt már a szerző rendelkezésére. Külföldi és magyar történeti forrásainak lajstrombavétele előtt azonban meg kell állapítanunk, hogy Babits gúnyoros megjegyzése: nem egyszer Voltaire-i vigyort lehet észrevenni előadása közben, vagy Szerb Antal megjegyzése, miszerint a régi humanisták szeretik a pletykálkodást, őrá is áll. Ugyanakkor azonban ki kell emelni választékos stílusát, kivételes ítélőképességét és a jó történészek őszinte elismerését.

A francia enciklopédisták Magyarország iránti érdeklődése. Gibbon olyan szellemi környezetben nőtt föl és töltötte életét, amely a világtörténelem és benne a magyarság addigi múltja iránt fokozott érdeklődést tanúsított. Az enciklopédisták sorában ma nem a történészek, hanem a történetfilozófusok között tartják számon. Előszeretettel keresi a nemzeti történelemben a népjellem titkát. A magyarságról éppen a legnagyobb francia enciklopédisták feltűnő elismeréssel nyilatkoztak. Montesquieu maga személyes magyarországi tapasztalatai alapján nyilatkozott a magyar nemesség ellenállásáról: „Láttuk, hogy az osztrák ház mikép dolgozott szünet nélkül a magyar nemesség elnyomásán. Nem tudta, hogy az egy napon milyen értékes lesz számára. E népeknél pénzt keresett, ami nem volt, nem látta meg ellenben az embereket, akik voltak. Mikor a sok fejedelem a monarchia államait egymás között felosztotta, annak egyes darabjai bármiféle mozgásra és cselekvésre képtelenek lévén, összeomlottak. Élet csak a magyar nemességben volt, mely felháborodott és mindent feledve belevetette magát a harcba; azt hitte, hogy kötelessége elveszni és megbocsátani." D'Alembert éppen Montesquieuről szóló emlékbeszédében így jellemzi Magyarországot: „gazdag és termékeny ország, melyen egy büszke s nemes lelkű nemzet lakik, a zsarnokok ostora és uralkodóinak támasza". Voltaire a magyarok balsorsáról ilyen megértően ír: „Mindazok közül a népek közül, melyek e történelemben elvonultak szemünk előtt, egy sem volt olyan szerencsétlen, mint a magyar. Elnéptelenedett, a katolikus és protestáns párt s egyéb pártok között megoszlott országukat egyidőben török és német hadseregek tartották megszállva . . . Hiába helyezett el a természet ebben az országban aranybányákat, hiába vannak nagyszerű gabonatermő földjei és szőllei, hiába vannak erős, jó alakú és eszes férfiai, sivataggá vált, városai rombadőltek, mezeinek egy részét birtokosaik fegyverrel kezükben művelték, lakosai gabonájukkal s állataikkal földbe vájt falvakba temetkeztek el, nem maradt fenn más, mint körülbelül száz vár, melyeket tulajdonosaiknak állandóan a törökök és a németek ellen kellett védelmezniök."[85] A francia enciklopédista irodalom kevéssé neves szerzőjű lexikonjai, kézikönyvei bőséges magyar történelmi anyagot tartalmaznak. Magyar vizsgálójuk megfigyelése szerint az enciklopédisták azonban nem a barokk, a felvilágosodás történeti munkáit használják, hanem a régi humanistákat. Bonfini, Galeotti, Dudith, Istvánffy. Zsámboki, Otrokocsi műveire hivatkoznak és természetesen a magyar történelemmel foglalkozó más külföldi szerzőjű latinnyelvű munkákra is. Ezekből a magyar történelem bizonyos fordulópontjai vagy kulcseseményei köré csoportosítják elbeszélé-

[83] Enc. Brit. X. 1. 331.
[84] Angol irodalmi hatások hazánkban gróf Széchenyi István fellépéséig. Bpest. 1917. 14. l.
[85] *Birkás Géza:* Francia utazók Magyarországon. Szeged. 1948. 76, 75, 72—73. l.

süket. A magyarok származásán és a magyar nyelv eredetén kívül elsősorban Zsigmond és a Hunyadiak, Nikápoly és Várna, illetve Corvin Mátyás köti le érdeklődésüket.[86]

Gibbon kalauza a magyar történetíráshoz. A francia enciklopédisták sokszerű magyar utalásai és érdekes magyar hivatkozásai fölhívhatták figyelmét a magyar történelemre és magyar történetírásra, de a közvetlen, gyakorlati eligazítást Katona István kitűnő összefoglalása adta a kezébe az egyik általa gyakran idézett művével. A Historia critica primorum Hungariae ducum (Pest 1778) bevezetése a Prolegomenon ex historia litteraria (3–33). Ebben sorra veszi Konstantinos Porphyrogenetos, Anonymus, Turóczi, Kézai és mások munkásságát. Katonának ez a műve bőven idézi Aventinus, Baronius, Cedrenus, Ditmar, Liutprand és Regino munkáit. „A két nemzeti történetíró, akitől a legtöbb segítséget kaptam, írja, Katona és Pray." Hóman véleménye szerint „kritikai történetírásunk megalapítójának Prayt kell tartanom. XVIII. századi történetírásunknak kétségtelenül legnagyobb alakja Pray György".[87] Gibbon szerint viszont: „Pray túl nagy és gyakran csak sejtett területet akar átfogni, Katona tudományos alapossága, ítélőképességével és áttekinthetőségével megérdemli a *kritikai történetíró* nevét". Katonát máskor is elismeréssel említi, Ransanusszal szemben is; dicséri megszokott alaposságát és megbízható előadását. Anonymusról ezt írja: „Ennek a krónikának a szerzőjét Béla király jegyzőjének írják le. Katona a XII. századba helyezi és védi alakját Pray hiperkriticizmusa ellenében. A nyers analistának némely történeti feljegyzést kellett átírnia, ahogy azt méltóságteljesen állítja. Az általa mellőzött meséket a XV. században összegyűjtötte Turóczi és kiegészítette Bonfini." Kitűnő irodalmi érzékére vall, hogy fölfedezi Rogerius mester Siralmas énekét a tatárjárásról: „Turóczit kellene idéznem, a legrégibb egyetemes történészt, ha ugyan a Script. Reg. Hung. első kötete nem tartalmazná egy kortárs, egy szemtanú és szenvedő fél eredeti elbeszélését, a legjobb képet amit valaha is láttam egy barbár invázió összes következményeiről." Mátyás humanistáit alaposan ismeri. Bonfiniről az a véleménye, hogy „szerkezetében és stílusában meglehetősen sikerrel utánozza Liviust". Azt ugyan megjegyzi róla, hogy „saját ékesszólásába merül el, amikor a kor egy-egy szónokát idézi". Galeottit mint Mátyás böles és tréfás mondásainak följegyzőjét tartja számon. Ransanust, mint Mátyás tetteinek krónikását, de Magyarország telepeseire vonatkozó számadatait csak Katona helyesbítésével használja. Tud Oláh Miklósról, „Esztergom érsekéről a XVI. században", de Attiláját nem látta. Még Otrokocsi Fórisról is tud. Eredeti forrás-felhasználása a Rákóczi-emigráció leszármazottjának, Tóth Ferenc bárónak az emlékirata; a tengerszorosok erődeinek építészéről ezt írja: „Eleven, sőt komikus stílusban írja le a törökök zűrzavaros társadalmát, a török hajóhad örökös gyöngeségét és hanyatlását; mindig gondoskodik róla, hogy szórakoztassa és meglepje az olvasót." „Bél Mátyás Prodromus-a és Notitia-ja gazdag információs kincset tartalmaz a régi és modern Magyarországról." Schwandtner forráskiadványait örömmel idézi. A Bibliothèque Ancienne et Moderne és a Bibliothèque Raisonnée Bél műveit idézte vagy kivonatolta; nincs még képünk arról, hogy a XVIII. század saját műveit vagy humanista újra-kiadásait hogyan továbbították a fölvilágosodás tudománynépszerűsítő kiadványai.

Magyar tárgyú külföldi történeti forrásai. A fölvilágosodás roppant földrajzi és történelmi érdeklődéséből származó archeológiai, nyelvészeti, néprajzi és vallástörténeti kutatások a magyarságra vonatkozóan is hasznos vonásokkal járultak ahhoz az összképhez, amely Gibbont megragadta. A magyar őstörténethez Konstantinos Porphyrogenetos, Bonfini, Aeneas Sylvius, továbbá Fischer és Bayer szentpétervári akadémiai értekezéseit és Levesque Oroszország népeiről szóló könyveit használta. A korai magyarok jellemének ábrázolásában Bölcs Leó, valamint Baronius, Muratori és Stritter szöveggyűjteményeit aknázta ki. A kalandozások korának adatait Baroniuson kívül Liutprand, Widukind, Adamus Bremensis, Cedrenus és Beda Venerabilis krónikáiból merítette. I. Istvánra vonatkozóan Reginon kívül Katona tekintélyét fogadja el. Az első kereszteshadjáratról Freisingi Ottót és Praggot idézi. A tatárjárás megfestésében Hunmer és Howorth, Ibn Batuta, Matthew Paris, de különösen Rogerius színeit kéri kölcsön. Nagy Lajos és Rienzi kapcsolatát Ciannone-tól és a Petrarca-életrajzból szemelte ki. Zsigmond és Ulászló balkáni hadjárataira Spondanus, Callimachus, Bonfini, Chalkokondyles, Lenfant, Cantemir, Aeneas Sylvius elbeszélését, sőt Voltaire és Rycaut ide vonatkozó sorait is idézi. Hunyadi János vonásait Bonfini, Philip de Comines, Chalkokondyles, Leunclavius és Spondanus soraiból állítja össze.

[86] *Bárdos József:* Magyarország a tizennyolcadik századi francia enciklopédista irodalomban. Magyarságtudomány. 1936. 1. 35–48, 2. 228–237, 1937. 1–4, 166–194, kül. 11, 40, 186, 45, 47–48. l.

[87] Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Bpest. 1920. 25–28. l.

Érdemes szembesíteni a modern magyar történetírás értékítéleteit azokról a szerzőkről, akiket Gibbon döntő fontosságúnak fogad el. A humokra vonatkozóan Ligeti Lajos ma is De Guignest tartja az addig ismert szerzőkből a legjobbnak.[88] A magyar-finnugor rokonságra vonatkozóan Aeneas Sylvius és Johann Eberhard Fischer Zsirai Miklós és Pápay József legjelentősebb nevei között szerepel.[89] A magyar nyelv iránt ugyan visszatérő kedvenc olvasmánya, Busbeque magyar szavakat is idéző török útleírása is felkelthette érdeklődését.[90] Moravcsik Gyula Bölcs Leó, Konstantinos Porphyrogenetos, Skylitzes és Chalkokondyles műveit a ma legfontosabbnak elismert nyolc bizánci kútfő közé sorolja.[91] Liutprand hitelességét Gombos F. Albin emelte ki.[92] Eckhardt Sándor viszont Regino gonoszkodó híreszteléseinek túlélésére vezeti vissza a magyar kannibalizmus meséjét.[93] A nikápolyi és várnai csata sorsdöntő jellegét maga Marx méltatta a magyar történelemről készült jegyzeteiben, hangsúlyozva Hunyadi János és Mátyás fontos szerepét.[94]

*

Az angol történeti tudat magyarságképének alakulására a legfontosabb, az irodalomnak is anyagot adó tudományág, a történetírás nincs még rendszeresen és módszeresen megvizsgálva. Ami kezdeményezés történt, inkább csak utalás a lelőhelyekre, nempedig a nagy szöveggyűjteményekben való hozzáférhetővé tétele. Az 1961-ben lezajlott vita a magyar történeti forráskiadásról nem tette szóvá a külföldi modern anyag összegyűjtésének szükségességét,[95] pedig ideje lenne ezt is megkezdeni. Gibbon fenti anyagának idézése elég bizonyíték arra, mire lehetne bukkanni az intézményes kutatás során.

A középkori angol krónikák magyar vonatkozásainak számbavétele megtörtént, de csak az adatok fölsorakoztatása, nempedig a szövegek idézése és kritikai fölülvizsgálata. Az I. István udvarába menekült angol királyfiak körüli vita egész könyvtárt eredményezett. De sem az Árpádok, sem az Anjouk, sem Luxemburgi Zsigmond kapcsolatai nincsenek földolgozva, pedig az utóbbi 500 magyar kíséretében fél évig tartózkodott Angliában. Teleki László titkárának, Petrovics Fridriknek 1836-os anyaggyűjtése segítette elő a Londoni Okmánytár megjelenését, de a Public Record Office régi magyar anyaga ezzel egyáltalán nem merült ki. VIII. Henrik bőséges diplomáciai oklevélanyagán kívül I. Erzsébet királynő kapcsolatai sincsenek földolgozva teljes egészükben Angyal Dávid századfordulói kutatásai óta, pedig a lengyelek és a csehek saját kiadványaikban is sok XVI.—XVII. századi anyagra tesznek utalást. Néhai Iványi-Grünwald Béla értékes gyűjteménye jól és bőségesen egészíti ki az Apponyi-gyűjteményt. A XVII. század magyar függetlenségi harcainak gazdag angol irodalma még csak az itt található címek szerint ismeretes. Magyar történelemről addig, Morus Tamás inkább erkölcsbölcseleti értékezésén kívül, Defoe írt a legterjedelmesebben. Eddigi tudomásunk szerint Gibbonig nincs is ilyen jelentős munka. A magyar humanista történetírás először az Erzsébet-kor irodalmára hatott, majd XVIII. századi új kiadásai a fölvilágosodás és romantika íróit és történészeit látták el a magyar történelemre vonatkozó eseményekkel és adatokkal. A reformkor által fölkeltett érdeklődés a Kossuth-emigráció saját vagy megszervezett történelmi kiadványai révén nagyszámú, de tüzetesen eddig még szemügyre nem vett történelmi termékeket produkált. Ezeket azonban, mint az eddig Cobdennek tulajdonított magyar történelem esete is mutatja, alapos utánjárással fölül kell vizsgálni. A kiegyezés nagyszámú, de egyre sekélyebb és hígabb történelmi munkával árasztotta el a most már nagyipari könyvkereskedelmet, bár nem egyszer magyar forrásokkal, sőt magyar szerzőkkel dolgoztak a kiadók. De mint R. W. Seton-Watson és a legutóbbi években A. J. P. Taylor esete mutatja, az igéző címek alatt kevés magyar történeti forrás rejlett. C. A.

[88] Attila és hunjai. Szerk.: Németh Gyula. Bpest. 1940. 15. l.

[89] *Zsirai Miklós:* Finnugor rokonságunk. Bpest. 1937. 475, 490–491. l. *Pápay József:* Nyelvünk finnugor eredetének kérdése Sajnovics és Gyarmathi felléptéig. Bpest. 1904. 24–26. l.

[90] *Turóczi József:* A magyar nyelv régi latin és német könyvekben. Magyar Nyelvőr, 1913. 316–319. l.

[91] A magyar történet bizánci forrásai. Bpest. 1934. 132–140, 143–163, 177–180, 222–227. l. — *Moravcsik Gyula:* Studia Byzantina. Bpest. 1967. Kül. 221–239, 245–259, 383–385, 371–381, 305–343. l. — *Moravcsik Gyula:* Byzantium and the Magyars. Bpest. 1970. A legteljesebb bibliográfia a magyar–bizánci kapcsolatok történetére vonatkozólag. 132–147. l. — Moravcsik Gyula mindent átfogó kutatásainak konfrontálása Gibbon adataival tanulságos munka lenne.

[92] Liutprand és a magyarok. Századok, 1908. 569. l.

[93] A magyar kannibalizmus meséje. Erdélyi Múzeum, 1930. 89–91. l.

[94] *Lándor Béla:* Marx jegyzetei a magyar történelemről. A M. Tud. Akad. Történettud. Int. Évk. 1950. 1–3, 31–48, és 10–12, 124–147. l. — *Thury József:* A várnai csata. Hadtört. Közl., 1892. 636–654. l. — *Miskolczy Gyula:* Hunyadi János török hadjáratai. Hadtört. Közl., 1913. 347–369, 545–583. l. — *Érdujhelyi Menyhért:* A „fehér" lovag. Századok, 1902. 181–182. l. — *Dudás Gyula:* Hunyadi János a „fejér" lovag. Uo. 953–954. l. *Oszvald F. Arisztid:* Hunyadi a „fehér lovag". Uo. 1915. 676–678. l.

[95] Vita a magyar történeti forráskiadás helyzetéről és feladatairól. Századok, 1961. 205–215. l.

Macartney nagyszámú kiadványai nemcsak átfogóan dolgozták föl többször a magyar történelmet, de egyes korszakait és fejezeteit igen részletesen is, bár erősen konzervatív szempontból. Munkái azonban címükben és tartalmukban kifejezett magyar vonatkozásaik miatt természetszerűen szűkebbkörű közönségre számíthatnak, mint Gibbon világtörténelmi témája.

C. A. Macartney-ig azonban nem volt angol történetíró, aki ennyire ismeri és használja a magyar forrásokat és a magyar történetírók által is használt, a magyarságra vonatkozó külföldi forrásokat. Minthogy Gibbon világtörténelmi témakörbe, sőt a világtörténelem egyik legnagyobb témájába fűzi be a magyar nemzet eredetét, kialakulását, honfoglalását, első küzdelmeit, tatár- és török-ellenes harcait, olyan példátlanul széleskörű olvasóközönség elé vitte a magyar középkort, amilyen elé azóta sem került. Jó- és rosszhírünk, jó és rossz tulajdonságaink mind terítékre kerülnek. Sok ugyan az előítélet és klisé, de egy nagy történetfilozófus csodálata és elismerése is. A magyarság arcképének angol vonásaihoz sok konkrét adattal járult hozzá. A Kárpátmedence mint Európa erődje, a magyar föld termékenysége, az agrár jelleg túlságos hangsúlyozása, az uralkodóval való szembeszállás joga, a kereszténység védőbástyájának képlete, — éppúgy mint a magyarság harcias, agresszív jellege, szerződésszegő híre, a győzelmet kockáratevő, kihasználni nem tudó sajátsága olyan részletesen ábrázolt vonások az ő magyarságképén, amelyek szinte állandósultak az angol köztudatban.

Polányi Károly és a Galilei-kör

Duczynska Ilona:

Polányi Károly (1886—1964)

Polányi Károly 1886. október 21-én született Bécsben, ahol édesapja, Pollacsek Mihály akkoriban mint vasútépítő mérnök lakott feleségével, a vilnai származású Cecile Wohl-lal. Károly volt a harmadik gyermekük.

A szülők erős egyéniségű, lelki alkatukban, szemléletükben és életük hátterében egymástól merőben elütő emberek voltak. Károlyban arányos adagban keveredett a keverhetetlen — apjának gerinces tisztessége, alkut nem ismerő puritanizmusa; anyjának lelki bája, áradó szellemessége, vitalitása és anarchikus életformái — mindaz ami „Cecile mamát" élete későbbi szakában Budapest irodalmi és szellemi életének egyik eleven gócpontjává tette.

Az apa és testvérei Lujza, Vilma, Teréz és Károly a kiegyezés ideje után valahonnan Ungvár felől egy családi – később már csak mint fikció létező – gőzmalomból indultak el a további emelkedés útjain, polgári erényektől és ideáloktól vezettetve, a polgári élet beteljesülése felé. Volt úgy, hogy elérték a bőséget, volt úgy hogy elmaradt, vagy átcsapott egyik napról a másikra vaksötét szegénységbe. A család nőtagjai észben és lelki erőben gazdag asszonyok voltak. Emlékük gyermekeikben maradt fenn. Lujza fia volt Szabó Ervin, Vilmáé Seidler Ernő, Terézé Pór Ödön.

A fiatal Pollacsek Mihály útja valamikor a hetvenes években vitt Zürichbe, mérnöki kiképzésre az Eidgenössische Technische Hochschule-n. Volt ugyan egy kis megtorpanás a pálya kezdetén, talán az új, mérhetetlen szabadság révén, amikor a fiatalember úgy gondolta, jó volna elmenni vándorszínésznek. De a tehetség kézzelfogható hiánya meg a műegyetem szigora, ami kicsapással fenyegette – „wegen Unfleisses" – a dolgokat gyorsan helyrebillentette. Mihály Zürichben és Edinburghban végzett mint vasútépítő mérnök. Edinburghból a bővített szaktudással együtt egy egész életre szóló és lényével mély összhangban álló puritán etikát hozott magával. Svájcban, azután Ausztriában dolgozott állami vasútépítkezéseknél. Majd a nyolcvanas évek végén családjával Budapesten telepedett le, mint helyiérdekű vasutakat építő vállalkozó. Pályája fölfelé futott. Milliomossá lett.

Hogy a fiatal mérnök Pollacsek Mihály mikor és hogyan találkozott Bécsben a vilnai lánykával, Cecile Wohl-lal aki a felesége lett, nem tudom. Cecile nem volt „orosz diáklány". Tanonc volt egy taborstrassei ékszerésznél. Fiatal leánykori fényképein csúnyácska, azok közül az asszonyok közül való, akiken érett korukban, sőt az öregkorban tör utat a szépség. Apja történész volt. Ismert rabbinikus családból származó, de szenvedélyes asszimiláns, Anna-rendjeles. A cári hivatalnokréteghez való asszimiláción túl ugyanolyan szenvedéllyel „Westler" is volt, a nyugati civilizált világ bámulója. Egyetlen gyermekét tizenhét éves korában Bécsbe küldte egy előkelő fiatal leány, a szimferopoli Anna Lvov (Nyunja) társaságában.

A két fiatal leány egyidőben ment férjhez, gyermekeik egykorúak voltak, barátságuk — családjaik közti barátsággá válva évtizedeken át fennmaradt. A nyarakat együtt töltötték, a semmeringi Klammban.

Pollacsek Mihályéknál, az Andrássy út 2 alatt, a megnövekedett családban nagypolgári életforma uralkodik, bár ennek a környező valóságtól elszigetelt válfaja. Az apa — akit gyermekei a rajongásig szerettek — egyformán irtózik a dzsentriköröktől és a Lipótvárostól, személyes kapcsolatokat sem itt, sem ott nem tart fenn. Megmarad zsidónak és Pollacseknek, csak gyermekei nevét magyarosítja Polányira, gondolva, hogy nekik tartozik ezzel; csak a legkisebb gyermeke részesül a keresztségben, a későn született, korán elhalt és szellemileg visszamaradt kis Pál.

A gyermekek nevelése spártai — az akaraterő túlfeszítésére, kisportolt testre, európai műveltségre, a világirodalom korai megismerésére irányul. Reggel hideg tuss, egy óra torna, forró kakaó egy vizeszsemlyével, Schiller és Goethe, Corneille és Racine. Házitanítók útján, mert gimnáziumba csak nagyobbacskán, úgy 13 évesen került a világszép Laura, az élelmes Adolf és Karli, a túljó gyermek. A kicsinyek tanítását azt hiszem főleg ő végezte, tanította a nagyon szeretett öccsét, Misit és a szelíd Zsofkát. Akit a tűzkemencék poklai égettek porrá.

Mikor az apa kiszállt az építkezésekhez vagy tanulmányútra ment külföldre, már indulófélben, volt úgy hogy rámutatott egyikre a nagyobb gyerekek közül: „Te velem jöhetsz!" Lóháton a sinek mentén egyszer Esztergomig! — vagy hálókocsiban valamelyik európai fővárosba.

1900 körül, egy esős nyáron, mikor az építkezés nap mint nap szünetel, a vállalat csődbe megy. Mihály bácsi kifizetteti a részvényeseket az utolsó fillérig, családját átállítja szegénységre. A nagyobb gyerekek, a 14 éves Karlitól kezdve, magánórákat adnak, hogy hozzájáruljanak a háztartáshoz.

Az édesanya alakja sokkal halványabban tűnik fel az emlékezésben, mint az apáé, akinek erős és jóságos személyisége mindent áthatott és dominált is. Hogy a bohém hajlamú Cecile hogyan vezette a sokszemélyzetű nagypolgári háztartást, rejtély marad. A szegénységre való átváltás talán egyszerűsítette a dolgokat. Rend nem igen volt, sem az egyik, sem a másik életmódban.

Közben a polgáriasság, a liberalizmus, a nyugatiság felé vezető életút, mintha valami mágneses erő körzetébe került volna, kezdett elkanyarodni: a korszellem útjai kifürkészhetetlenek. A semmeringi nyaralások, meg egy-egy bécsi látogatás alatt lép be a Pollacsek ivadékok életébe az orosz forradalom szelleme Nyunja néni férje, Samuel Klatschko személyében. Atyai barátja, első tanítója lesz Szabó Ervinnek, Polányi Károlynak. Innen ér el a századforduló idején az orosz forradalmi mozgalmak szele Magyarországra. Egyéniségüknek megfelelően más-mást hoz haza magával a két unokatestvér. Szabó Ervin kijárja a konspiráció magas iskoláját; Polányi Károly az orosz diákmozgalmak hatása alatt áll — a frázistalan, odaadó ember eszményképe él félig kiformálva az ifjúban, sok évvel a Galilei Kör megalakítása előtt.

Samuel Klatschko a századfordulón már húsz éve bécsi lakos, pártonfölötti bizalmi embere az oroszországi illegális pártoknak és mozgalmaknak, maga a megtestesült „vörös vörös kereszt". Viharos életében sok mesterséget kitanult. 1865-ben, mint tizennégy éves gimnazista és narodnyik, örök időkre megszökik hazulról, a vilnai rabbinikus apai házból, és valahogyan eljut Amerikába. Vezetőjük, N. V. Csajkovszkij után Csajkovcoknak ismert orosz emigránscsoporttal kerül össze, akik utopisztikus kommunista közösséget ala-

pítanak. Ahogyan sok más hasonló kezdeményezés, idővel ez is összeomlik. Klatschko elszegődik marhahajcsárnak és egy több száz marhából álló csordát elhajt (feltehetően) Chicagoba. Az így szerzett pénzzel kerül vissza Európába. Párizsban telepszik le mint fotografus. Vándorlásai közben nemcsak a narodnyicsesztvo és a marxizmus irodalmával ismerkedik meg alaposan, hanem a korai orosz mozgalom nagyjaival is összehozza az élet Plechanovval, Axelroddal, Leo Deutsch-al. Bécsben mint fordító dolgozik egy szabadalmi irodában, aminek az évek folyamán főadminisztrátora lesz, majd társtulajdonosa. A megnövekedett jövedelme nagyrészét a mozgalomnak juttatja, Oroszországból menekülő forradalmárok és illegális aktivisták támogatására, pártállásukra való tekintet nélkül. Polányi Károly röviddel halála előtt egy este papírra vetett néhány adatot Klatschko életéről, hogy fennmaradjanak. A papír alján ez áll: A legjóságosabb ember volt, akit valaha láttam.

Klatschkóék belvederegassei háromszobás lakásában jelentkeztek a Bécsbe érkezett illegálisok. Ott kaptak segélyt, igazolványt, útlevelet. A Polányi fiúk megértették, hogy az oda érkező vendégeknek nincs nevük. És az Andrássy úti lakás is nagyon hamar átutazók szállása lett; a Szécsi-féle gőzmosoda pedig igazoltatóhely, ahol Polányi Adolf menyasszonya, Szécsi Frida vette szemügyre a Bécsben kiállított kísérőleveleket. Hogy azokon a pecsét a szélrózsa melyik irányában volt erősebben megnyomva, jelezte az illető feltételezett politikai megbízhatóságának a fokát.

Az édesapa halála, 1906 elején, súlyos csapást mér a családra. Károly akkor 19 éves, joghallgató. A személyes veszteség olyan végletes, hogy Károly még aggastyánkorában is levelet vált testvéreivel a halálnap évfordulóján nem tompuló emlékezésben.

A családfenntartás korrepetitori minőségükben még erősebben hárul most az egyetemista testvérekre. A három fiú pályáját kiszabja a polgári kánon: kereskedő, ügyvéd, orvos. Mind a három végez, de azután a saját útját járja. A kereskedő Adolfból mérnök lesz, az ügyvéd Károlyból, aki hazudni még védence kedvéért sem tud, gazdaságtörténész; az orvos Mihályból természettudós, közgazdász, bölcsész, valláskutató — a fausti képletből itt mi sem hiányzik . . .

Károly már gimnazista korában részt vett a „Szocialista diákok" szervezetében, amit bátyja, Adolf és unokatestvére, Pór Ödön alapított 1902-ben. Marxista olvasottsága is jórészt ebből az időből származott. De kiábrándulása is a politikai pártból — a szociáldemokráciából. A „Szocialista diákok" ezen belül működtek, megtűrve de elnyomva. Dacára minden odaadásuknak és a csoport erélyes magvának — oda tartoztak László Jenő, Mérő Gyula, Vágó Béla, Szécsi Egon, Migray József és mások — a szervezet elszigetelt maradt, átütőképessége nem volt, és pár év múlva szétbomlott. Polányi Károly körülbelül 22 éves korában fordult el ifjúkori marxista nézeteitől.

Mikor Pikler Gyula jogbölcseleti előadásai az egyetemen a haladó gondolkodásnak utat törnek, Polányi úgy is mint Pikler tanítványa, úgy is mint atletikus verekedő kiveszi részét a Pikler elleni reakciós tüntetések visszaverésében. A más szakokról odatömörült segédcsapatok — medikusok és mérnökök — 1907 októberének győzelmes tüntetései után most már együtt akarnak maradni, szervezetten, mint diákmozgalom.

Eljött Polányihoz „két medikus, a Rohonyi és a Kende", tanácsért. Az a régtől megálmodott mozgalom, az az „orosz" sejlett föl talán Polányi előtt. Legyen szabadszellemű, pártpolitikától mentes, odaadó, tiszta és a

szegénysorú diáktömegeket magával ragadó. Legyen tanuló és tanító mozgalom.

Egy éven belül kialakul és megalakul a Galilei Kör, első elnöke Polányi Károly. A vízió végre váljék valósággá! A félfeudális országban mindent környékező mocsár ellen, a klerikalizmus, a korrupció, a kiváltságok, a bürokrácia ellen! Az egyéni odaadáson, az erkölcsi elkötelezettségen túl magába a mozgalom szerkezetébe épített biztosítékok kellenek: a tisztikar minden évben megújuljon, az elmúlt év vezetői lelépjenek, a tagok az új diákok közül évente válasszanak új vezetőséget.

A reakciós és maradi egyetem a századelő tudományos fellendülését elzárta a diákság elől. A haladó diákság éhezett az új tanokra. Az öreg Fényes Samu hirdette monizmuson, Ernst Haeckel „Welträtsel"-jén túlnőttek, önerejükből fordultak Mach és Avenarius, majd Einstein és Freud felé. Tanítani pedig tanították a szakszervezetekben az írni-olvasni nem tudó munkások tízezreit. Ebben a feltörő kultúrmozgalomban odaadó, művelt, szegénysorú értelmiségi réteg fejlődött ki, Ady szívének fiatal testvérei.

Polányi Károlyból lesz az első „régi Galileista", ahogy a Kör lelépett elnöki rétegét hívták. A családfenntartás gondjai az évekkel mindig súlyosabban nehezednek rá. Munkaerejét az elviselhetőn túl feszíti. Ezekben az években kezd édesanyjuk, Cecile rendkívüli személyisége, szellemi varázsa körül a budapesti értelmiség apraja-nagyja gyülekezni. Károly személyes kapcsolatai kevesekre szorítkoznak, de annál bensőségesebbek. Barátai a korán elhalt Popper Leó és Lukács György.

Ügyvédbojtárkodása nagybátyja irodájában csak bizarrnak mondható. A kötelességtudás embere lekésik a tárgyalásokról . . . Tiszta utálattal viseltetik az ügyvédi mesterség iránt. Hiszen ő nem csupán az az ember, aki hazudni nem tud, de az is, aki kellemetlen igazságok kimondásában *minden téren és minden időkben* leli meg valódi elhivatottságát.

Az egyéves önkéntes iskola szinte megkönnyebbülést hoz. A háborúba korán vonul be, a galíciai fronton szolgál mint hadnagy.

Két könyv van a kezeügyében éjjel-nappal. A biblia és Shakespeare művei. Élete alkonyán megjelentetett Hamlet-tanulmányában* találni az egyetlen utalást a frontszolgálat elején rátörő búskomorságra. „Negyven éve lesz, hogy a régi osztrák-magyar hadseregben szolgáltam mint tiszt. Az orosz tél és a sötét pusztaság és sok egyéb bensőleg megnyomorított. Életem sötétre fordult: a napvilág, szűkülő korongba szorulva, fakulva fakult."

Mint hadirokkant kerül később, 1917 vége felé Budapestre. A kórteremből tanúja csak a háború vége felé lejátszódó mozgalmi eseményeknek. Fiatal barátja, a galileista Tölgy Péter István, aki szabadon maradt az 1918-as lebukások után, ismerteti meg vele a közben hatóságilag feloszlatott Galilei Kör új arculatát – diákok és munkásgyári bizalmi férfiak közötti kapcsolatokat, háborúellenes politikai akcióikat, a budapesti munkástanács első csíráit.

Talán akkor jelentkezett Polányinál először a később ötven éven át újra meg újra kinyilatkoztatott önvád: miért is kellett a Galilei Kört annyira kulturális mozgalomként fölépíteni, filozófiai elméletek légkörében tartani, mikor egy elmélettel és gyakorlattal egyformán felvértezett értelmiségi nemzedékre lett volna szükség ahhoz, hogy az ország sorskérdéseivel – a nemzetiségi kérdéssel, a földkérdéssel – szembe tudjon majd nézni.

* „The Yale Review", Spring, 1954; magyarul „Kortárs", 1968 május.

Az őszirózsás forradalom után még mindig kórházi ágyából – kapcsolatot keres Tölgy útján az „új galileistákhoz": szeretné őket megismerni. A válasz elutasító.

A Károlyi köztársaság hónapjaiban Polányi Károly a szókimondás legradikálisabb idejét éli. Hevesen támadja a proletárdiktatúra gondolatát, szenvedéllyel fordul a kommunisták ellen. De mikor a gyűjtőfogházban bántalmazzák a szociáldemokrata kormány parancsára letartóztatott kommunistákat, annál is nagyobb szenvedéllyel tör ki a kormány ellen, a „Szabadgondolat"-ban közölt cikkében.

Egy napig azután kommunista is volt. Azon a bizonyos 1919. május 2-án, a veszély napján. Ifjúkori barátjához, Lukács Györgyhöz küld izenetet a kórházból, újra Tölgy útján, hogy belép a pártba. Odakerült-e az izenet a nagy kavarodásban, soha sem tudta meg. Nem egyszer merült fel benne a kérdés élete késői éveiben. 1919 júniusában Bécsbe megy, ahol súlyos operációt hajtanak rajta végre, amiből sok hónap múlva épül fel valamennyire.

1920 késő őszén, miután a KMP futárjaként Szovjetoroszországból Bécsbe kerültem, találkoztam először Polányi Károllyal. Egynéhány földönfutóvá vált magyar értelmiségi talált menedéket, mondhatnám első nyugvópontot, Bécs mellett a hinterbrühli Helmstreitmühleben. Ott volt Balázs Béla és felesége, Anna; Polányi Károly és egy fiatal kommunista, akit a szeretetébe fogadott – a Helmstreitmühleben Netter, történelmünkben Lékai János; ott kötöttem ki én is.

Polányi 33 éves volt, hosszú betegségtől elgyötört és igen magányos. Olyan mint aki visszanéz az életére, nem elébe. Elgondolásaiban, világnézetében Tolsztojhoz állt közel. Lelki tompultsága fölengedett, az élőket megértő, jóságos szemléletnek adott helyet, mintha ezek közé az élők közé önmaga alig-alig tartoznék.

Amit családja történetéről, gyermekkoráról, ifjúsága döntő szellemi befolyásairól, a férfikorba vezető utakról mondhattam, nem több mint emlékezésre való emlékezés – duplán hézagos kell hát hogy legyen. Ezek az emléktöredékek mégis az élet summáját teszik ki, azt, ami az élet egészének ad hitelességet.

1921 felé távolodik el Polányi Károly a tolsztoji gondolatvilágtól. A társadalom valódisága, az embernek a társadalomhoz való felbonthatatlan kötöttsége, minden cselekedetének társadalmi kihatása és a társadalom visszahatása minden cselekedetére válik élete egész munkásságának ebben az időben kirajzolódó vezérgondolatává. A szocializmus felépítésének gazdasági problémáit elemző, széles vitát indító tanulmánya: „Sozialistische Rechnungslegung"* első gyümölcse az életfordulónak.

1921-től a „Bécsi Magyar Ujság" szerkesztőségében dolgozik, nagyon szerény munkakörben, a lap megszűntéig. Azután, 1924-ben az „Oesterreichischer Volkswirt" szerkesztőségébe kerül, ahol közel tíz évig működik, mint a nemzetközi és külpolitikai kérdések szakértője. A lap jólismert függetlensége és a munkakör maga kongeniálissá teszik a föladatot. Akkor kezd intenzíven foglalkozni a Szovjetunióban folyó vitákkal, útkeresésekkel, az első ötéves tervvel. Nem kevésbé a kínai eseményekkel.

Polányi kivéve, mikor a Polgári Radikális Pártnak volt titkára, jórészt Jászihoz való személyes barátság révén politikai párt tagja nem volt,

* „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", Band 49, Heft 2 (1922).

meggyőződésem szerint mélyen fekvő alkati okokból. A hatalomnak mindennemű gyakorlása, ami pártpolitikus életében elkerülhetetlen, idegen volt tőle. Publicisztikai munkájában a „Volkswirt"-nál ő volt a „vörös". Személyes nézeteiben lelkes híve a vörös Bécsnek. Bécsi proletárkerületi otthonunkban gyermekünk a proletárszervezetek világában nőtt fel, a munkástornászok, gyermekbarátok, természetbarátok között.

Gyökeret Polányi mégsem vert Bécsben. A szocialista diákoknál tartott gazdaságelméleti szeminárium, a bécsi „Volkshochschule"-n tartott gazdaságtörténeti előadásai voltak ugyan későbbi tanító hivatásának első hajtásai. De elméleti téren ezek az évek mégis meddőek maradtak.

Mikor röviddel a parlament 1933-ban történt kikapcsolása után a lapnál tudomására adták, hogy írásai szocialista voltánál fogva további szerkesztői közreműködése nem kívánatos, néhány hónap leteltével kivándorolt Angliába, ahol munkássága, a tőle általában balra álló, de mégis rokongondolkodású emberek között új, termékeny fordulatot vett. Baloldali keresztények voltak és meggyőződéses szovjetbarátok, Polányi elgondolásait mélyen befolyásolók. Társszerkesztője lesz egy 1935-ben megjelent szümpóziumnak, „Christianity and the Social Revolution", ami az ő „Essence of Fascism" c. tanulmányát is tartalmazza. Számos fiatal marxista működik közre a kötetben Roy Pascal; John Cornford, aki a spanyol polgárháborúban esett el; kommunista papok – Father Ireland, Father Noël és az east-end-i Father Grosser; Joseph Needham, a kínai tudománytörténetnek közben világhírűvé vált kutatója.

A bécsi 1934-es események nyomán a kivándorlóból emigráns lett. Nyomasztó körülmények között, de szeretett foglalkozással kereste meg a legszükségesebbet; a munkásoktatás széles szervezetébe kapcsolódott be.

Anglia gazdaság- és társadalomtörténetének tanulmányozása és annak tanítása Kent és Sussex városaiban és falvaiban érlelte ki azokat az alapgondolatokat, amelyeket évekkel később már a háború alatt — írt meg „The Great Transformation" c. munkájában.

1943 nyarán, amerikai egyetemeken tartott előadássorozatok után és könyvének bevégeztével Angliába visszatérve, újra felveszi a munkástanítást. 1943 őszére esik a szintén angliai emigrációban élő Károlyi Mihályékkal való megismerkedésünk, barátságunk kifejlődése és a nekik köszönt benső visszakapcsolódásunk a magyar valósághoz nekik, és közös fiatal barátunknak, Havas Endrének, a tisztaszívű kommunistának, aki Rákosi önkényének áldozataként pusztult el.

1947 elején Polányinak a new yorki Columbia Egyetem vendégkatedrát kínál 1944-ben megjelent munkája alapján. Legnagyobb tehetsége, a tanítás, most új, idáig még nem ismert terepet és hatókört talál ahol saját elméleti tudását kifejtheti főleg a háborúból hazatért, éretteszű diákság, a „veteránok" között. Egyetemes gazdaságtörténeti előadásai, „interdiszciplináris" szemináriumai, a szomszédos tárgykörök, az antropológia és szociológia bevonásával, egy új gazdaságtörténeti szemlélet iskolájának az alapjait kezdik lerakni, ami az 1957-ben, tanítványaival és fiatal kollégáival együtt kiadott „Trade and Market in the Early Empires" c. tanulmánykötetben talál először kifejezést.

Az eredményes tanítást és kutatómunkát nehezítette a hidegháborúnak személyes életünkbe való belejátszása. Mint hajdani tagja a Kommunisták Magyarországi Pártjának amit büszkén vállaltam – a londoni amerikai követség 1947-ben kimondta az Egyesült Államokból „minden időkre" szóló

kitiltásomat. Kanadai otthonunk, egy erdőszéli kis ház, volt rá a válasz, ami hol a tanévnek féléves megszakítását, hol havonkénti new yorki utazásokat jelentett Polányi számára. Végül a tanítványok jártak el hozzánk a vadonba.

Szemléletünk és cselekvésünk, ami már évtizedek folyamán egymást megértő, de egymással nem azonos utakon haladt, a Szovjetunió XX. pártkongresszusa után egybeforrt. Polányi Károly utolsó évei a legtermékenyebbek és a legboldogabbak közé tartoztak. 1962-ben végleges formába hozta a „Dahomey and the Slave Trade" c. évek óta készülő gazdaságtörténeti művét. 1963-ban megjelent egy közösen szerkesztett irodalmi antológiánk, „The Plough and the Pen Writings from Hungary 1930— 1956".

A már 1957-ben fellépett rákos megbetegedése évente néhány kisebb sebészeti beavatkozást követelt. Munkája szeretetét, fegyelmét és odaadását Polányi Károly élete utolsó napjáig megtartotta.

Politikai elgondolásai és igyekvései ezekben az években a hidegháború elleni magatartás jegyében, a koegzisztencia gondolatának szolgálatában állanak: „Ápolom a józan ész csíráit a világban . . . "

Az 1963 őszén magyarországi meghívásra Budapesten töltött három hét férjem életének utolsó épnek mondható ideje volt. Egyben létének beteljesülése hazatérés. Nem puszta igenlést hozott magával, annál jóval többet a nyugtalan szellemével keresett és megtalált átértést, a hegeli sorok átélt igazát:

Brich mit dem Frieden in dir,
Brich mit dem Werte der Welt
Besseres nicht als die Zeit
Aber auf's Beste sie sein.

A Galilei Körre vonatkozó ismeretlen dokumentumok

A néhány évvel ezelőtt, 77 esztendős korában Kanadában elhunyt dr. Polányi Károly, a Columbia egyetem professzora, 1908-tól 1910-ig, mint első és alapító elnök működött a Galilei kör élén. 1910 őszén — kikerülve a diák sorból — átadta az elnökséget az addig főtitkárként működő Székely Artúrnak, de azért szellemi és inkább morálisnak nevezhető kapcsolata a körrel még hosszú időn át fennmaradt.

Kétségtelen — s ma már mindenki egyaránt elismeri —, hogy a mindenképpen polgári szemlélettel indult, de a dualista Magyarország félfeudális, kultúra-ellenes intézményeinek ledöntésére áldozatkészen vállalkozó Galilei kör e századbeli leghaladóbb hagyományaink közé számít már abban a kezdeti korban is, amikor még a háború fermentáló hatása nem érvényesült, s a kör kapcsolata a szocialista munkásmozgalommal inkább patronáló, semmint harci-szövetségi jellegű volt. (Azután, a háború és különösen annak utolsó két éve folyamán a Galilei kör egyre inkább balra tolódott, s részese is lett a forradalmi mozgalmaknak.)

Bizonyos és bizonyított az is, hogy a Galilei körben egybegyűlt ifjúság soraiból kerültek ki Ady Endre leghívebb hívei, s hogy Ady Endre mindvégig éppen ezt a tábort tartotta szívéhez legközelebbállónak, amelyhez még betegsége súlyosbodása idején is végsőkig ragaszkodott.

Éppen ezért tartjuk rendkívül érdekeseknek és a szélesebb olvasóközönség számára is jelentősnek azokat a — részben magára a Galilei körre, részben Ady Endréhez való kapcsolatára vonatkozó — dokumentumokat, amelyek Polányi Károly professzor hagyatékából kerültek elő. Ezek a dokumentumok egyben annak is bevilágító adatait szolgáltatják, hogy a kör-alapító Polányi Károly az évek és évtizedek folyamán, egyre érettebb és igényesebb ítélettel, hogy értékelte a Galilei kör és önmaga munkáját. Ennek az értékelésnek — mint Polányi Károly egész tudományos munkásságának és publicisztikai alkotásának is — középpontjában a humánum és az etikum áll, mint legfőbb mérték.

Az első dokumentum 1919 februárjában kelt, címe: „Szózat a Galilei Kör ifjúságához",[1] s Polányi Károlynak Ady Endre emlékére tartott gyászünnepélyen mondott beszéde.

„Tíz év előtt volt, hogy egy új diákkör egy ismeretlen költő ünneplésének szentelte az ő márciusi ünnepét. A költőnek és a körnek is kevesen ismerték a nevét és akik ismerték, a gúny és a rágalom szólamait hallották csak felőlük. A költő a nagyközönség számára érthetetlen nyelven új hitet hirdetett, új mártíromságra vállalkozott. Amit idehaza hazának neveztek, azt megtagadta és elátkozta, s a hazátlanok hazáját vallotta otthonának. Ennek a költőnek szentelt márciusi ünneppel indult útnak most tíz éve a magyar értelmiségnek az a töredéke, akit ifjúsága avatott a költő hivatott közönségévé.

A becsmérelt és megbélyegzett diákcsoport a Galilei Kör volt. A kinevetett, kigúnyolt és üldözött költő neve: Ady Endre.

Az idegenbe szakadt költőnek jól esett ez az első visszhangja szavának. Erőt adott neki és bátorítást, mint mondotta, és mindig hálával emlékezett meg róla.

De a Galilei Kör életében is döntő maradt ez az esemény. Nem véletlen volt, hogy nem irodalmi vagy költői társaság, hanem az ifjúság volt az, aki elsőnek állt melléje. Mert Ady nem új irányt hozott, hanem új kort. Irányok közönségét hajlamok és vérmérsékletek szabják meg, új korszak költőjét csak új nemzedék fogadhatja be. A világforradalom előhangját Ady írta meg, a nemzedék, amelyhez szólott, forradalmak kiválasztott nemzedéke volt.

Öt évig kísérte a költő dalával az ifjúság harcait. Öt éven át ment az ifjúság, dalának janicsárjai, rohamról-rohamra. Ekkor eljött már betegen az ifjúság márciusi ünnepére, mint régi barát és ekképpen búcsúzott el tőle:

»És most szívemnek ifjú testvérei, bocsássatok meg régi és örökös embereteknek, hogy ma nem tud többet szólni — hiszen a több sem volna szeretőbb és több — és bocsássátok el őt békével. Ifjú szivetek öreg testvére most fiatalon dobog s azt akarja, hogy ne szakadjon el soha tőletek, a fiatalságtól, az igazságtól, a forradalomtól.«

Ady Endre valóban a forradalom költője volt. Az emberi lét megoldhatatlan diszharmóniái ellen kétféleképpen védekezik az emberi kedély. Zsongatni és felejtetni a lét diszharmóniáit a szépség dalaival — azt teszik a nagy Altatók. Az Énekek éneke, Homeros, Goethe vagy Arany János. De vannak, akiknek az a hivatásuk, hogy fokozzák a lét tűrhetetlenségének a tudatosságát, hogy a régi formák izzó abroncsait szétvetve, kevésbé kínzó pántokba és béklyókba zárják a kedélyt. Ezek a nagy Tudatosítók, az emberiség Ébresztői. Az ébresztő költőkből táplálkoznak a forradalmak; példák rá Jezsaiás és Tyrtaios, Jézus, Byron, Puskin és Petőfi. A kortársak, ezt félreértve, hatásukat szűk történelmi rekeszbe börtönzik be, és azt hiszik, hogy kimerültek az ő céljaik azokban a forradalmakban, amelyek ő belőlük merítették céljaikat. Ám Tyrtaios dala minden előharcost az emberiség legjobbjává avat, nemcsak a hazáét, akit énekelt, hanem a hazátlanságét is. Jézus szavai pedig »nem békét, hanem harcot jöttem hirdetni és harc lesz apa és fia, anya és lánya között« — minden eszmei igazság örök kérlelhetetlenségét hirdetik, nem a tetrarcha elleni lázadást, amelyért kivégezték. Ady Endre is az örök Ébresztők közül való, akik magának az életnek forradalmát teszik meg a lélek életévé. És így túlélik a forradalmakat, mivel hogy ők a forradalom maga.

Ám a félreértés is örök: a kortársak a költő lelkének feszültségéből kipattant villámokat aszerint értelmezik, hogy mely történelmi esemény villámhárítója vezeti le azokat. És miután a villám lecsapott, elmerülnek ismét a most már éberségnek nevezett álmukba. De a legtragikusabb a félreértett költő és kora között akkor, ha — mint ma van — a költő hitetlen korban születik, oly korban, amelyik a lélek, az eszme és a szellem valóságát tagadja.

Ady nem azzal akarta korát szolgálni, hogy parancsokat kért tőle, hanem azzal, hogy parancsokat osztogatott neki. Így írt:

Zsinatokat doboltam hogy ha tetszett,
S parancsoltam élükre seregeknek
Hangos Dózsát s szapora Jacques Bonhommeot.

Ez az örök Ébresztők szava.

Nekünk, ugyebár, e kor embereinek, ezzel szemben az a hitünk, hogy nem az egyes emberek csinálják a történelmet. Egyéni vélemény, egyéni vágy és óhaj nem számítanak, csak a közös sors teremt valóságot. Az elszigetelt lélek sóvárgása és panasza számunkra nincsen, mi csak a társadalom valóságában hiszünk, csak a személytelen tényekben. Hisszük, hogy van tőke, hisszük, hogy van munka, háború, válság és osztályharc. És hisszük, hogy ezek és csak ezek az emberiség élete.

[1] Kézirat a Petőfi Múzeum birtokában.

De testvéreim, íme itt vagyunk mégis, hogy gyászoljunk egy furcsa embert, egy felelőtlen rímkovácsot, aki azt álmodta, hogy mi vagyunk a zsinat, akit ő összedobolt és hogy ő küldte Dózsáit Magyarországnak. És íme, mi valóban gyászoljuk őt és gyász-zsinatot tartunk az ő parancsára az ő emlékének tiszteletére. Vezérünk ő.

Mert hisszük csak, hogy hisszük, hogy csak a társadalom valódi, az egyén nem. A költő vágyai, óhajai és panaszai egyéniek, olyan egyéniek, hogy csak a rím szárnyán száguldó képzelete a kedélynek vihet el oda, ahol az ilyen vágyat megérteni lehet és mégis: ő a lélek vezére.

És azt hisszük, úgy-e bár mi, a kor emberei, hogy a társadalmi valóság dönti el az emberi lélek sorsát, a költő lelkéét is. Hogy a megszámolható és megmérhető tényei a külvilágnak a társadalomnak az az alapja, amely minden lelki élet tervrajzát megadja, amelyen annak az épülete felépül. A társadalom fejlődésének a menetétől függ a gondolatok sorsa, a gazdasági haladás irányától az ábrándok jelentősége. Hisszük, hogy a vezető fáklya csak a felcsillámló visszfénye a tömegekben lappangó forradalmi tűznek és hogy a költő harci riadója puszta visszhangja a társadalmi földrengés morajának. Hisszük, hogy nem az érzéseink indítják meg a világot, hanem a világ indítja meg bennünk az érzelmeket, hisszük, hogy nem eszméink képére alkotjuk meg a való életet, hanem, hogy a való élet puszta tükrözése az eszméletünk.

De íme, hisszük csak, hogy hisszük ezeket, tisztelt gyülekezet. Mert a társadalmi valóság és a költő eszmélete közötti hősies és fenséges küzdelem nem lehet látszat, hiszen nincsen, ami annál létezőbb volna. Mert ez a küzdelem fájdalom és erőlködés, teremtő akarat, eleven látomás. E küzdelem megrendít bennünket és ez a megrendülés itt van, jelen van. Vagy csak a közöny volna igazi, amelyet a fájdalom kicsordít, de ez a mi fájdalmunk, amely annál előbb volt és mélyebben él, csupán látszat volna? De mi értelme van látszatról beszélni, ha nincs valóság, és mi a valóság, ha nem a költő lelkének viaskodásai és a mi megilletődött gyászunk, amellyel a hőst elsiratjuk?

És hiszünk ugyebár abban, hogy az emberiségnek alkalmazkodnia kell a társadalmi valósághoz, hogy a külső dolgok a valódi dolgok és hogy a tudomány az útmutató bennük. Hisszük, hogy nem az emberek csinálták a háborút, hanem a viszonyok, hogy nem mi emberek vagyunk felelősek érte és bűnösök benne, hanem a viszonyok, és azért nem magunknak kell megváltoznunk, hanem a viszonyoknak. A mi korunknak az a hite, hogy az emberi lét önmagában jelentés nélkül való, a mai emberiségnek az a hite, hogy ő valójában nincsen is. Mert mi hiszünk abban, megrögzött és eltökélt hittel, hogy hitetlenek vagyunk, hogy mi vagyunk a hitetlenség kiválasztott nemzedéke, akik meg fogjuk találni a hitetlenség ígéretföldjét; a tökéletes intézmények és berendezések világát. Ez a hitetlenek hite: csak így kell szólania mindenkinek, csak erre vagy arra lehet szavaznia mindenkinek, ezt vagy azt kell lelőnöd és minden jó és tökéletes lesz, anélkül, hogy meg kellene változnunk. A hívő pedig így szól: megváltozom és minden megváltozott a világon, és ha a többiek is megváltoznak, megváltozott az egész világ. A cselekvést pedig azon mérem, mennyire szolgálja megváltozásomat.

De íme, hisszük csak, hogy hitetlenek vagyunk, tisztelt gyülekezet, mert miközben a hitetlenséget hirdetjük, íme meghajtjuk gyászlobogónkat a hit hőse, a költő előtt, és magunk is az önfeláldozás útján igyekszünk követni a példáját. Titokban magunk is megváltozunk, mert titokban mindannyian hiszünk.

Semmiféle tudomány nem változtathatja meg, csak megerősítheti azt az igazságot, hogy a madár nem a nehézségi törvény folytán, hanem annak ellenére röpül, hogy a fa nem a gazdaságosság elve, hanem teremtő bőség elve szerint fakasztja leveleit, hogy a társadalom nem az anyagi érdek folytán, hanem annak ellenére emelkedik mind magasabb eszmei fokra és hogy az emberi hit, erő és önfeláldozás nem az anyagi érdekek lefelé húzó nehézségi ereje, hanem a vele szembeszegülő szellem szent törvénye szerint vezetnek bennünket felfelé:

Ady írta »A kényszerűség fájá«-t,

Nem tudom, mi vagyok,
Vád akartam lenni,
Vád, nem: ijedelem
S mint szép példaadás
Virágzik, gyümölcslik
Szegény, szelíd fejem.

Oh, én kényszerű Rend,
Tagadás fejfája
Latorból szent szülő,
Oh, én szegény, szegény,
Pártütőből pártos
Uzsorás zendülő.

Ady Endre visszaadtad a hitet egy hitetlen nemzedéknek, utat mutattál az eltévedetteknek.

Itt van az Idő, amelyet a gyermekek szemében olvastál:

Szemetekben rejtőzik a titok;
Mi lesz a Tisza—Duna táján majdan,
Ha mi könnyes jajban,
Jajban és könnyben hunytuk le szemünk
S a Föld megindul s háborogni fog.

A Föld megindult és háborog. De amíg magyar van és lesz, és magyar ifjúság, mi a nagy forradalom magyar barbárjai lelkünk sötétjében feléd fogunk tekinteni és így fogunk szólni; 'nekünk nem hiába daloltál'.''

*

A következő írás pontosan 10 évvel később, 1929 tavaszán kelt és „A Galilei Kör mérlege'' címen jelent meg a kolozsvári Korunk júniusi számában. Polányi cikke mintegy válasz az erről a kérdésről a budapesti Századunk 1928. 3. számában megjelent cikkre. A cikket Rubin László (1888—1937) írta, aki 1909-ben a Galilei kör háznagya, majd 1911-ben elnöke volt. (A cikk címe: A Galilei-kör története.) Rendkívül érdekes, hogy az eltelt évek hatására miként módosult a Galilei Kör értékelésére vonatkozólag magának a kezdeti irányítónak véleménye:

„A budapesti »Századunk« egyik számában Rubin László a Galilei Kör történetét úgy írta meg, ahogyan azt a Kör egyik szereplője, az ellenforradalom kilencedik évében Magyarországon látja. Hogy így látta, maga is történelem.

Két lényeges pontban lehet eltérés: 1. az igaz-e, hogy a háború végén és a forradalmakban szereplő Galilei Kör nem a régi volt? 2. A francia gironde vagy az orosz diákmozgalom-e inkább a Galilei Kör sorsának analógja?

Világos: e két kérdés egy. Aki 1914-gyel zárja a Galilei Kör életét, az egy ifjú gironde-ot lát benne. Aki 1919-cel — az orosz forradalmi diákság fiatalabb testvérét. — Melyik az igazabb?

Hogy a személyi kapcsolat e két korszak között teljesen megszakadt — tény. Tény az is, hogy a régi galileisták, vagyis az alapító nemzedék és az 1917—1919-es nemzedék között a legélesebb tárgyi ellentét volt. (Kínos kötelesség ezt a mai Magyarországon emlegetni, ahol a bolsevik-falásért érdemérem jár, de a későbbiek miatt muszáj.) Magam a rettenetes erővel feltörő bolsevista eszmevilág ellen aktíve küzdöttem. Mint a »Szabadgondolat« szerkesztője, a cikkek egész sorozatában.

Az egyetem kupolatermében két héten át tartott a szenvedélyes szócsata. Az Ady Endre gyászünnepélyén, amely ugyanott folyt le, Lukács György a bolsevizmus, én a harcos antimilitarizmus szellemében ünnepeltük Ady Endre emlékét. Még ott, a közös gyász perceiben sem szünetelt a harc. Mindez tény és igazság. De — mindkét s szertelen méretű »vitát« a Galilei Kör rendezte! Nem pusztán névleg, annyiban, hogy az egybehívók a Galilei Kör vezetőségei voltak, hanem a szelleme is, amelyben a cselekedetek, a régi volt, a független igazságkeresés szelleme.

A Galilei Körben egybesereglett tömeg társadalmi helyzete és életérzése annyira ösztönösen proletár volt, hogy még a 'jobb' kispolgári elemek is távolmaradtak tőle. De a magyar munkásmozgalom vezetői nem voltak hajlandók befogadni ezt a szellemimunkás tábort. A polgári világtól és a munkásságtól egyaránt kirekesztve, már rákényszerített függetlenségéből hivatást teremtett magának.

A Galilei Kör függetlenségét féltékenyen őrizte. Semmiféle politikai párt, semmiféle mégoly közelálló csoport sem rendelkezhetett felőle, vezetőségei abszolút önkormányzattal tűzték ki céljaikat, vitték keresztül akcióikat. És ez a hitszerűen vállalt függetlenség volt egyik oka, hogy a Galilei Kör nem engedett teret a politikának. Ebben látja erejét, Semmiféle pártkérdés soha e körben szóba nem került, szóba nem kerülhetett. Így volt ez már 1908-tól 1914-ig, amikor számos szociáldemokrata tagja is volt a körnek, mások Vázsonyival rokonszenveztek talán. Talán — mert így volt-e, vagy sem, biztosan még csak tudni sem lehetett, olyan kérlelhetetlenül uralkodott a politikamentesség elve. A Kör tagjainak politikai nézetei és a Galilei Kör maga hibátlan szigorral voltak egymástól elválasztva.

E nélkül az igen sajátos szellemi beállítás nélkül érthetetlen volna a Kör egész 1917—19-es szerepe. Érthetetlen, miért állott a Kör az októberi forradalom szolgálatában. Érthetetlen, miért támadták a bolsevikiek 1918 végén szüntelenül a Galilei Kört. Érthetetlen, miért volt még a proletárdiktatúra kezdetén is a Galilei Kör feloszlatásáról szó. És legérthetetlenebb talán egy, a proletárdiktatúra hirtelen veszélybejutásakor, 1919 május elején lejátszódott jelenet,

amelynek tanúja voltam: gyűlés a Kör sörházutcai helyiségében, egy a hadügyi népbiztostól kiküldött diák jelenik meg sürgős megbízással. Az elnök a napirendet letárgyalja, majd a toborzó galileista diáknak akarja átadni a szót. Tiltakozó hangok: »A Galilei Kör nem kormányintézmény! A gyűlést bezárni!« A gyűlés bezárása után rövid toborzó beszéd. Az összes diák jelenlévők, az előbbi tiltakozók is egymás után a frontra jelentkeznek. A Körnek nem volt már egyetlen tagja sem, aki nem állott volna kivétel nélkül a diktatúra rendelkezésére, de e Galilei Kör maga még mindig, az utolsó percig kitartott függetlensége mellett.

Amit 1917-ben a katonai hatóságok nem akartak elhinni, mert hihetetlennek tetszett, hogy a Galilei Kör nem szervezője az utcai békетüntetéseknek, antimilitarista akcióknak, az általános sztrájk kitörésének, mégis igaz volt. Helyesen tudták ugyan, hogy ezeket a forradalmi akciókat a gyári munkásokkal együtt a galileisták vezetik és irányítják, de a Kör maga tényleg nem vett részt bennük. Nem is vehetett volna. Nemcsak kényszerképzet erejével ható hagyományai tiltották el ettől, hanem a tagjai közötti politikai nézeteltérések is. A Galilei Kör békeakciója csupán eszmei és kulturális keretek között mozgott, nem 'mérsékletből' hanem örökölt politikamentesség miatt. Szertelen valószínűtlenség? Ellentmondások halmaza? De mióta valószínű az igazság, mióta ellentmondásmentes a történelmi valóság?

Nem: a személyi kapcsolat megszakadása dacára, a két Kör egy volt. A független igazságkeresés szelleme, amely minket tanulásra és tanításra serkentett, olyan tömegoktatásra, amely valóban az orosz diákságra emlékeztetett szakszerűségében, a háborús nemzedéket vitte tovább, vitte előre, azon az úton, amelyen nincs megállás.

Igazságkeresés. A Galilei Kör első perctől kezdve a szellemi élet, az igazságban való élés kötelező mivoltát hirdette, nemcsak a múlt, hanem a jelen babonáival is szembefordult. Rubin írta meg, mint hagyták ott a diákok a derék Fényes Samu New-York kávéházi monizmusát, Mach ismeretelmélete, William James pszichológiája új utakat jelentettek. Új utakat járni — így láttuk mi — fiatalok az igazságkeresést« a szocializmusban uralkodó determinisztikus materializmussal szemben az akkori, merőben új — Európában új volt ez — aktivista idealizmust képviseltük. (A háború után a nyugatról újra importálták Magyarhonba gyengébb kivitelben.) A vallás kérdésében nem a hit értékét tagadtuk, — a galileista nemzedék ismét talán első volt Európában a hit tünemény igenlésével —, hanem a hiszékenység értékét. Az igazságkeresés — nem aufklérista leleplező irodalom, amely a teremtés állítólag csupán állítólagos titkairól lerántja a leplet. Ma, visszatekintve látjuk, hogy ami bennük rajzódott, itt is új szemléletek hajnalhasadása volt, de a Galilei Kör későbbi nemzedékeit vajjon nem szintén az igazságkeresés vitte-e tovább mindig előre azon az úton, amelyen megállni nem szabad? Ők tehetnek-e róla, ha a reggel, amely az ő hajnalukra következett, véres volt, az ő vérüktől véres . . . ?

Igazságkeresés, de nem az igazságkeresés kedvéért. A nézetek kötelező voltát hirdettük. A facér értelmi képesség »mindent megértésre« való jogát tagadtuk. Nézet, amely nem meggyőződés, a nézet, amely »nézet csupán«, amely nem kötelez, amelyet nem vállalunk . . . tilos. Ma tudjuk, hogy egy, az értékek világát felfedező Európa első pionírjai voltunk. De amit a fiatalabbak tettek, nem az volt-e csupán, hogy lekötelezettjei voltak az ő nézeteiknek, vállalták, amit gondoltak, vállalták akkor is, amikor az nehezebb volt, mint a mi időnkben? A Galilei Kör mérlegét nem szabad úgy kifésülni, hogy 1908—14-et az aktivákhoz írjuk, 1917—19-et könyveletlenül hagyjuk, nehogy a mérleg passzívvá váljék. A Galilei Kör mérlegét úgy kell felállítani, hogy végig vállaljuk azt, amit 1908-ban elindítottunk. Nem úgy van, hogy az egyik korszak pozitív, a másik negatív volt. Egészében volt a munkánk jó is, rossz is. A Galilei Kör nagyot alkotott, de nagyot pusztított (mulasztott) is. Nemzedékek óta a magyar közéletben az erkölcsi mérték nem volt kötelező. A munkásosztály képviselői, akiket a magyar fertő hínárja a legkésőbb kapott el, századunk első évtizedében már szintén az üzletes vagy legalább a kényelmes opportunizmusba süllyedtek. A Galilei Kör meghozta azt, ami nélkül szégyenné válik az élet: az önzetlen odaadás kötelmét mások jogaiért, a mások igazáért. Csak az együgyűek fognak mosolyogni rajta, ha felhozzuk, hogy a Galilei Kör számtalan fluktuáló tagja között, akik rettentő szegénységben — és igen csekély ellenőrzés mellett — szedték be a Kör pénzeit, talán egy vagy két eset kivételével nem fordult elő személyes visszaélés, ilyen nagy volt a Kör fegyelmező és energizáló hatása, vagy ami még többetmondó, stréberek, érvényesülni akarók ösztönösen kerülték a Kört. A névtelen munka divattá vált. Személyeskedést — ne feledjük, ifjakról, pláne diákokról volt szó — nem tűrt meg atmoszférájában, tárgyilagos, személytelen, pedánsan pontos teljesítményt követelt, személyes haszon, személyes hiúság nélkül, szereplés nélkül . . . Meggyőződésem, hogy az októberi forradalom ragyogó szeplőtlensége, de még inkább - mert aránytalanul nagyobb volt a kísértése — a kommünnek egyéb botlásain mérve aránylag tiszta és emberi mivolta a galileista elemek benn voltának köszönhető. Oroszországban sok értizedes diákmozgalom nevelte a bolsevikiek forradalmi puritanizmusát. Nálunk egy szörnyű háború barlanglakói törtek elő éhesen, rongyosan a forradalom porondjára. Ha a galileisták nincsenek, ki tudja miféle szégyennel volnának ma a történelem lapjai gazdagabbak.

A Galilei Kör aktívuma erkölcsi. — *Aminthogy erkölcsi volt az egyetlen aktívuma a magyar forradalomnak is. Passzívvá a politikai oldala tette őket. Hogy ez a passzívum mekkora, aligha kell ma magyarázni. Az októberi forradalmi kormány azon bukott meg, hogy nem volt világos, kidolgozott és kivihető politikai programmja. De még ha lett volna is: hiányzott az a politikailag iskolázott nemzedék, amely e programmot a gyakorlatban képviselni, azt agitatórikusan és adminisztratíve végrehajtani képes lett volna. A magyar forradalom mind elméletileg, mind gyakorlatilag politikai újoncokkal dolgozott.*

Más kérdés, hogy az összeomlás időpontjában egyáltalán feltartóztatható volt-e az, ami következett. Egy politikai feladataira nevelt értelmiségi réteg hiányában semmiesetre sem! És ez a Galilei Kör mulasztása. Politikamentességének fényoldalait megmutattuk: tárjuk fel az érem másik oldalát is. Ma vitán kívül áll, hogy Magyarország megmentése csak úgy volt elképzelhető, ha a forradalmi értelmiség szervezett, céltudatos kapcsolatot teremtett volna a nemzetiségekkel, a munkássággal és a parasztsággal. A Galilei Körnek igenis módjában állt volna a nemzetiségek bizalmát testvériesen megnyerni, s az ország nemzetiségi értelmiségében otthonossá tenni a magyar baloldal vezérszerepét, együttműködést vállalni vele, megszervezni és minden téren hatékonnyá tenni — idején. De módjában állt volna a munkásosztályban is gyökeret verni, a szociáldemokrata párton kívül évek során át végzett hű szolgálattal a munkásosztály bizalmát megnyerni. Semmiféle boncokrácia ezt meg nem akadályozhatta volna. De a két csatornán keresztül a parasztsághoz is valamennyire közeledhetett volna (a nemzetiségi parasztsághoz mindenesetre). De a szociáldemokrata pártot is sikerült volna talán végzetes földidegenségétől valamennyire megszabadítani. Ez a földidegenség volt, ma tudjuk, az októberi forradalom legkritikusabb gyengéje. A magyar szociáldemokráciának még agrár-programja sem volt. Amikor cselekvésre került a sor, késő volt már. A forradalmat csak a földosztás menthette volna meg. Ezt a szociáldemokrácia ellenezte, valamint később a bolsevikiek is. Mintha csak arra vállalkoztak volna, hogy minden peripetián keresztül mentsék át sértetlenül hűbizományosaink latifundiumait, úgy álltak őrt felettük . . . Hogy a Galilei Kör nemzedéke megteremtette volna-e tíz év alatt a nemzetiségekkel és a munkássággal és a parasztsággal azt a nexust, amely az összeomlás napjaiban páratlanul értékes lett volna, ma tudni nem lehet. Tény, hogy meg sem kísérelte. Jászi Oszkár nemzetiségi politikája, Jászi Oszkár agrár-reformeszméje, Jászi Oszkár liberális szociológiája az ifjúságból gyakorlati iniciatívát nem váltott ki. Igaz, Jászi a galileistákat sohasem vette komolyan. Nem törődött velük, pedig a Galilei Kör önmagától is sikerrel érintkezést keresett a nemzetiségi diáksággal; a falu tanulmányozását a nyári szünidőben megkísérelte; a munkástanítás terén nagyot művelt. De a kezdeményezéseikből hiányzott az összefogó elem, a politikai koncepció.

Mea maxima culpa."

E tanulmány után harminc esztendős hallgatás következett a Galilei Körre vonatkozólag. Közben Magyarországon ijesztő és megrázó események mentek végbe — felújuló Horthy-fasizmus, második világháború, német megszállás, s hónapokig tartó hadviselés az ország területén. Ezt követte a felszabadulás, az országépítés, a Rákosi-rendszer szörnyű kártevése, s végül a szocialista fejlődés megújuló kibontakoztatása. Az 1956 után megváltozott szemlélet és módszer lehetővé tette itthon is, hogy az addig tabuként kezelt Galilei Kör kérdéséhez az „igazságkeresés" igényével közeledjenek, s több ilyen irányú publikáció jelent meg. Az Ady-kutatás kifejlődése ugyancsak magával hozta a Galilei Kör és Ady közötti kapcsolatok feldérítésének szükségességét, s így Polányi Károlynak 1958-ban írott, de csak egy évvel később megjelent cikke a Galilei Kör alapításának ötven éves fordulójáról természetesen kapcsolódott be ebbe a folyamatba.[2]

„Ötven év. Emlékezés a Galilei Körre.

Mintha csak tegnap lett volna. Néhány orvostanhallgató kezdeményezte a Kört, Pikler Gyula nevezte el. Az alapító diákok közül ma is életben vannak jóegypáran, hogy csak Kende Zsigmondot, Rohonyi Hugót, Surányi Edét és Gimes Miklósné Hajdú Lilit említsem. Tulajdonképpen a New York kávéházi pincehelyiségéből indult útnak, ahol Fényes Samu, a szabadgondolkodók királya, egy népszerűsítő szabadgondolkodó szónok torzonborz fekete szakállának tekintélyével oktatta a másodéves medikusokat Haeckel monizmusára. Az éberebb ifjak keveselték a sorozat tudományosságát, alaposságát és hibáztatták szűk látókörét. Némelyikük antiklerikális akciót kívánt volna francia mintára. A marxizmus Németországból akkor szivárgott be hozzánk, Mach természettudományos robbantó erejű új ismeretelmélete pedig Bécs-

[2] A cikket, amelyet a Londonban megjelenő Irodalmi Újság kért tőle, erősen megcsonkítva közölte le a lap 1959. évi májusi száma. A szöveg közlésénél Polányi Károly eredeti kéziratát vettük alapul.

ből terjedt. Nagyobb feladatok elé néztünk. Mindannyian olyan diákmozgalomra gondoltunk, amely komoly mivoltában nem a sallangos politizálás köntösébe öltözik, hanem a tárgyilagos igazság szolgálatában áll.

A Galilei Kört medikusok és technikusok alapították. A klinikák és a Gólyavár idegenkedtek a filozopterektől, a jogászoktól pedig mégúgy. A »politizálás« akkoriban az egyetemen a történelmi osztályok monopóliumának számított. Arra készültek fel közéleti pályájuk elején a reakciós diákság vezérei. 48-as és 67-es pártpolitikus egyetemi kollégáink a Jogászbált rendezték; akinek pedig az orosz nihilista diák volt az eszményképe, az békát boncolt. A »Tanulni és tanítani« jelszó, amellyel a Kör indult, tudatosan visszhangozta az Üllői útnak ezt a természettudományosan haladó szellemét. Ez volt a mozgalom csírája.

Kevesen látták előre, hogy ez a kisigényű kezdeményezés nyomot fog hagyni az ország politikai történetén és világnézeti alakulásán. Pedig egy félévszázad távlatából megállapítható, hogy a Galilei Kör politikai gyöngéi, de egyben jelentős erkölcsi érdemei is kirajzolódtak már ebben az első kristályosodásban.

Egy nemzedék választja el a Galilei Kör alapítóit (1908—1918) a harmincas évek értelmiségétől, amely egy konzervatív ellenforradalom világában új fejlődési irányokat indított útnak. A tudományos és világnézeti eszmélődés, amely politikamentes odaadásra serkentette az ifjúságot, letűnt. Forradalmak és ellenforradalmak sorozata, a világháború előtti teoretizáló hajlamot elavította. A politika mélyről feltörekvő nyomással követelte jogait. A Puszták népe ismeretlen világot tárt fel és mozgósított eleinte lassú ütemben. A városi körzeten belül a szakszervezeti munkásság csak pusztai testvéreinek feláldozása árán volt képes a latifundiumok és bankok oligarchiája ellen jogait és életszínvonalat megvédeni. A megelőző korszak feledésbe sikkadt. Az űrt egy politikai mesevilág töltötte be, a jelszavakból szőtt mentségek és csapdák vágyteljesülése. A baloldal számára a szociáldemokraták 'áruló vezérei' váltak az első világháború bűnbakjaivá, míg a népi megújhodás fasizáló szárnya a zsidókra hárította a felelősséget az elvetélt történelemért. A Galilei Kör 1919-ben megszűnt. Emléke pártos fegyverül szolgált abban a jelszó-csatában, amellyel a kommunisták a demokrácia útját torlaszolták el, a fajvédők pedig a zsidóság beolvadását akasztották meg.

A nemzeti katasztrófa árnyékában a múlt hagyatékát gyűjtögetjük. A népi fiatalok táborából halljuk: »Nem szégyen a hamuból kikaparni az aranyat, s ha a Galilei Kör hamuvá égett is, a szellemi örökségének javát kiválogathatjuk.« A Petőfi Kör múlt decemberi New York-i kongresszusán hangzott el. Jogos érdekű kérdés — bárki tegye fel: »Mi is volt a Galilei Kör?«

Nemcsak a bal- és jobboldalon, hanem a különböző nemzedékekben is egymást kizáró képei élnek. Sokan vannak, akik tévesen azt hiszik, hogy a Galilei Kör »polgári radikális kezdeményezés« volt. A polgári radikalizmus gondolatától a Kört a világháború évtizede választotta el, a polgári radikális párt megalakulásakor (amelynek titkára voltam), a Kör vezetősége pedig már erősen kommunista érzelmű volt. Személy szerint a Kör a legszegényebb diákrétegből, túlnyomórészt a vidéki kispolgári zsidóság fiaiból toborozódott. Ez az értelmiségi proletariatus hirtelen nagy számban lépett fel és elfogadta nincstelenségét. Gazdaságilag a régi idők hitsorsosi támogatására számítani merő öncsalás lett volna. Ez a diákság akkor is jól érezte magát a munkásosztály mellett, ha annak szakszervezeti előjogaira nem számíthatott. A jómódú Lipótváros fiai és a szegény zsidó diák, a segélyegyleti menzák közönsége között valóságos szakadék volt. A szabadkőművesség támogatása csak a nyomdaszámlát illette; a legnyomorultabb galileista is megfizette a tagsági díját. A belső szabadságrágynak és függetlenségnek végletes kultusza lett a Kör életértelme és szívósan megőrzött hagyománya. Jellemépítő fegyelmet követelt a szellemi szabadság szolgálatában — olyan emberideált, amelynek mintaképét a tudomány hőseiben vélte megtalálni. Ernst Mach ismeretelmélete közkézen forgott. A tudásnak való elkötelezettség szabta meg életünk irányát. Irodalom és politika nem voltak mértékadó körzetek. Intézményesítve volt a vezetés megújhodása; a Kör évente újra alakult. Talán ez a titka, hogy vallási dogmák és politikai tantételek nélkül meggyőzően következetes, független magatartást mutatott a kor változó eszményeinek szolgálatában.

A Galilei Kör lázadást képviselt, szembeszegült a már-már nemzeti jellemmé váló közéleti züllöttséggel, amelynek a Dzsentri-kaszinó és a Lipótváros, a megye és a bankok együttese szolgált táptalajul. Mélyről fakadó gyógyerőnknek voltak szószólói ama medikusok és mérnökök. A Kört különben nemcsak a dzsentri, hanem a bankokrácia sarjai is úgy kerülték, mint a bélpoklost. Az évek során sokezerre rúgott tagok lajstromában, tudtommal, egyetlen vagyonos körülmények között élő diákról sem szólt a krónika.

Miután a szocialista diákmozgalom (amelyhez akkor még tartoztam), elvetélt a szociáldemokrata vezetőségnek az értelmiségtől való rideg elzárkózása miatt, az utat kereső ifjúság a kor másik haladó és tanító ereje, a természettudományok felé fordult. Ebből fejlesztette ki, elsőnek a magyar értelmiség körében, a »mozgalmi ember« jellemképét.

De ez a mozgalom maga nem volt politikai. A pártpolitikától való iszony sajnos el-

takarta az ifjúság elől a munkásság, a parasztság és a nemzetiségek körében rejlő népmentő feladatokat. Hisz még az általános választójogért folyó harc is olykor a klerikális udvari párt, máskor a negyvennyolcas reakciós népbolondítás eszközévé vált — egy általános demokratikus átalakulás lehetősége pedig meghaladta elképzeléseinket. Igaz, a Galilei Kör elsőnek rendezett a nemzetiségi diákvezérek részvételével nagynyilvánosságú vitát, elsőnek tűzött ki egyetemi pályázatot egy magyar falu gazdasági rajzának megírására és ezrekre menő tanórákban indított el elemi oktatást a munkásság körében. De mi volt mindez a teendők mértékén mérve? Amikor egy odaadó, szívósan véghezvitt tízéves tanítói szervezőmunka mindhárom téren valamelyes fokig megnyerhette volna e döntő rétegek bizalmát, ezzel roppant módon gyarapítva a valóságos megújhodást célzó nemzeti erőket. A mulasztás jóvátehetetlen volt. De ahonnan gyengéi, ugyanonnan származtak a mozgalom nevelő teljesítményei is.

Az 1910-es évek ifjúságának szellemi arcképét tudtommal még nem írták meg. Pedig ezekben a kritikus években tört meg határainkon az a nyugati hullámverés, ami a »Jugendbewegung«-ot hozta meg Németországban és a freudizmus tudományos divatját indította útnak Ausztriából. Az ifjúság öncélúságának ama hamis képzete sohasem harapódzott el Magyarországon és a pszichoanalizis, mint kórtünet is csak később, a Horthy-időkben hatalmasodott el a befelé forduló kedélyeken.

A természettudományok szárnyán nálunk Einstein vonult be az értelmi fegyelem irányítójaként a fiatalság eszmekörébe. Nem véletlen talán, hogy vagy féltucat nagynevű fizikust és matematikust küldött világgá a kis ország. Valamelyes fokig a galileista mozgalom javára írandó, hogy a világháború, a forradalmak és ellenforradalmak görcsbetorzító életképleteiből az ifjúság megújhodásra képesen került ki. Mondhatni, hogy a falukutatók népi kultúrforradalmát megelőzte a kispolgári körzetben, habár szerényebb méretű, de hasonlítható mélyszántás.

Közép-Európa erkölcsbomlasztó kisugárzásait az ifjúság két széles rétegének bevonásával ellensúlyozta a galileista mozgalom. A középiskolákra kiterjedő, ébresztő hatásához járult a leánydiákok önállósító és edző jellemfejlesztése. A kispolgári prüdériától elforduló diákos komolyság a boncasztaltól vette eredetét és egyben útját állta a promiszkuitásnak, az álszemérem e vészes velejárójának. A galileista lányok inkább az orosz, mint a német diákság mintájára fejlődtek. Amikor az ifjak sorait a háború megtizedelte, a diáklányok egészítették ki a kereteket. El lehet mondani róla, hogy a Galilei Kör olyan emancipációs mozgalomnak nyitott utat, amely az új szabadság válsági számára pozitív életmegoldásokat nyújtott az ifjúságnak.

A Galilei Kör féltékenyen őrizte önkormányzatát. Baráti külső tanácsadásnak sem adott teret. Még a Társadalomtudományi Társaság sem gyakorolt befolyást ügyeire. Autonómiája nem csupán jogilag volt intézményesítve. Évente újjáalakult a főiskolákon a Kör, amelynek szigorúan követett hagyományai egyetlen célt szolgáltak: a Kör szellemi tartalmának megőrzését és vezérkarának folytonos megújítását. Ebben különbözött talán legjobban, szervezetileg a magát egyletesdiben kiélő régi diákságtól.[3]

A 'mozgalmi ember' ingyenes munkát végzett minden fokozaton. A Körnek egyetlen alkalmazottja sem volt. Az elnöktől lefelé senkit sem mentett fel tisztsége attól, hogy borítékot címezzen és hivatalt seperjen. Ez jól összefért a gyakorlatban a szemináriumok és tanfolyamok ágas-bogas hierarchiájával. A politikamentesség megkülönböztető igézetes vonása volt a Kör életnyilvánulásainak. Külső tekintélyre hivatkozni tilos volt, ténybeli túlzásoktól tartózkodni illett, előítéletet mutatni nem volt szabad, személyeskedés nem fordult elő, fegyelmi szabályzat nem létezett. Ízig-vérig őszinte szabadságtisztelet őrködött a Galilei Kör integritása felett.

A Körnek nem volt már egyetlen tagja sem (ti. 1919 májusában. H. Z.), aki nem állt volna ki a szocializmus védelmére a fenyegető fehér terror ellen, de a Galilei Kör maga az utolsó percig kitartott függetlensége mellett. Ezt a függetlenséget, amely az egyének szabadságát jelképezi, a sztalinisták soha meg nem bocsátották neki. Csak így volt lehetséges az is, hogy én magam, a Kör első elnöke, saját gondolkodásomat soha a Galilei Kör-i kapcsolatnak alá nem rendeltem. A marxizmus kritikájában, sőt még a hagyományos 'libre pensée' értékelése terén is, mint később a kommunista hullám elleni harcomban, a Körrel való régi összeszövődésem által magamat soha feszélyezve nem éreztem. A szellemi szabadság légkörének ez a szinte egyedülálló felfokozása a Galilei Körtől elválaszthatatlan volt.

Már (az első) világháború vége felé a Galilei Kör mítosszá vált. Mintha csak valami íratlan törvény éltette volna, olyan szívósan állta a történelmi köznap esetlegességeit.

[3] Egy másik, ugyanebben az időben keletkezett feljegyzésben, amelyben Polányi Károly Tömöry Márta kérésére összefoglalta a Galilei-kör történetét, erről a kérdésről a következőket írta: *„Ezzel egy mellékkérdés is választ kap. A régi galileisták laza szervezete egy különben megoldhatatlannak látszó ellentmondás megoldását szolgálta. A függetlenség, követelménye szöges ellentétben volt a diákmozgalom természetével, amely csupán átmeneti életfázist ölel fel. Ifjúsági csoport. ifjúmunkás szervezet nem létezhetik a később felnőtt korra való tekintet nélkül. A régi galileisták csoportja hivatását mármost éppen abban látta, hogy megvédi a Kör szabad fejlődését az előző vezetőségnek korlátozó befolyásától, beleértve önmagát A csoport tagjai szigorúan visszavonultak a Körtől és ezzel sikeresen leváltották a mindenkori kiszolgált vezetőségeket akikből régi galileisták lettek. Hogy a Kör olyan soká megtartotta politikai függetlenségét, nagyrészt innen származott."*

Ma már tudjuk, hogy a Kör életében valóban voltak történelmi mozzanatok. A vezetőség, bár nem testületileg, hanem tagjainak személyében, résztvett abban az illegális akcióban, amely az Oktogon-i háború ellenes tüntetéssel 1917 novemberében indult és a januári sztrájkban csúcsosodott ki, s amely február elején a berlini sztrájkhullámba torkollott, beharangozva a világháború végét. A diákok két vezetőjét, akik minden felelősséget magukra vettek, a hadbíróság két évi súlyos börtönre ítélte. Ma tudjuk, hogy a sztrájkok mögött nemzetközi munkásmozgalmi esemény állott. Ez a háborúellenes szocialistáknak úgynevezett zimmerwaldi konferenciájával függött össze. A »zimmerwaldi baloldalnak« a német, osztrák és magyar munkásséghoz intézett felhívása a háború végét munkásforradalmaktól várta. A kiáltvány szövegét az a magyar diáklány hozta haza Svájcból, aki a Galilei Körben keresett és talált magának segítőtársakat. Még kevésbbé ismert tény, hogy a Kör ettől függetlenül diákmegfigyelőt küldött volt a zimmerwaldi konferenciára. Mosolygó Antalt, a szindikalista munkást, a mátyásföldi főbizalmit és bizalmiakat a becsempészett zimmerwaldi kiáltvány győzte meg arról, hogy a forradalmi diáksággal közösséget vállalva, őket összekapcsolják hadiüzemi társaikkal. Ez volt a galileista akció sikerének a kulcsa. A szikra átpattant . . .

A kommunista kormány 1919-ben a Kört betiltotta.

Ilyen különös ritka, magyar képlet volt a Galilei Kör.

Emléke, amelyben válságos napokban a szocializmus és a szabadság eszméi híven egyeforrtak, amely az 1918-as válságos napokban a szocializmus és szabadság eszméit egybefűzte, a jelen útkeresésben, csak gyarapíthatja napjainkban a magyar ifjúságra származó erkölcsi hagyatékot."

Polányi Károly ebben a félévszázados visszapillantásban nem említi a Galilei Kör és Ady Endre, az első tíz esztendőre eső kapcsolatát, bár ennek bizonyára igen nagy szerepe volt a Galilei Kör életében. Viszont az utolsó, hagyatékában előkerült és a Galilei Körrel kapcsolatos írása lényegében éppen erről szól. Ez a levél, amelyet Varga József ismert Ady-kutatónkhoz intézett, 1962. július 31-én kelt, s egyike Polányi Károly legtanulságosabb megnyilatkozásainak.

„Kedves Józsi öcsém, hát igenis sok minden mondani valóm volna Adyról és a Galilei Körről és mennél többet jársz majd a nyakamra, hogy belőlem kisajtold, annál hálásabb leszek. Látod, mekkora bizalmam van Hozzád, hogy az akkori világot belülről látni tudod majd. Ady lángszíve érezte meg, hogy a diákság az eleven letételményese annak a Magyarországnak, amelynek ő volt a felfedezője, a prófétája és a szerelmese egyben. Ebben az egy mondatban mennyi a paradoxia! Hadd szórjam ki titkaimat. Ady, a nagyváradi kávéház szülötte, a párizsi, az örök idegen sehol másutt, mint a magyar diákság ölében, otthon nem érezte magát, Hogy az nagyobbrészt zsidó származású volt, az ő érzelmi logikájában tette igaz proletárrá őket. Ez az Ady-titok szíve is, hogy semilyen nyelvre le nem fordítható. Miért? Mert egyetlen tárgya, anyaga, kínja, panasza és csodája: az ő magyarsága; neki az nem nyelve volt, hanem kinyilatkoztatása: a keresztje, a sorsa, az élet-halála. Annak pedig csak egy paradigmája volt: a proletárlét. Ezért búját a galileisták közé mint az egyetlen adekvát létformájához a magyar sorsnak. És most a titok-érem másik oldala: a galileista diákság valóban számkivetett volt. A szociáldemokrata-párt anti-intellektualizmusa a szakszervezeti elzárkózást arra használta fel, hogy az értelmi proletariátus ösztönös forradalmiságától izolálja a munkásmozgalmat. Bizonyíték: Ady volt az egyetlen neves vezére a »polgári radikalizmusnak«, aki a galileisták közé eljárt, rendszeresen évente, szinte ünnepélyesen, akinek ez lelki szükséglete volt. Ez a valóság nem tudatosodott akkor, de viszont a Galilei Kör önizoláltságát magyarázza, melynek eredményeképa diákság egy magyarabb kultúrát fejlesztett ki, mint a T. T. (Társadalomtudományi Társulat) elítje, amely a szociológia és a pszichológia hagyományos csatornáin fogadta be a nyugatot. Így lett a természettudományosság a galileisták szigetelő burája a Jugendbewegung, a freudizmus, a szexuális libertinizmus külbefolyásai ellen. Annyira »polgármentes« volt, hogy németül nem volt, aki értsen ott. A Galilei Kör demografikus titka az volt, hogy a menzán tengődő diákság szín vidéki volt, amelynek az izolált falusi zsidósága teljességgel elmagyarosodott volt. A szabadgondolkodó mozgalom az ő számukra az ősi vallással való merő szakítást jelentette.

Végül még csak egyet: majd ötven év színváltozása kellett ahhoz, hogy a rejtett mechanizmusa az Ady—Galileista szívrokonságnak számomra feltáruljon. Nézz körül, Józsi, a múltban, hogy találsz-e a két közeledő póluson kívül tömény lelki környezetet, amelyben a csudák annyi anyaga élt — költészetben és történelemben — mint Adyt és a Galilei Kört?

Ölel Károly bátyád."

*

Természetesen nem érthetünk ma minden kérdésben egyet Polányi Károly véleményével, ítéleteivel, — de ez mitsem változtat azon a tiszteleten, amelyet vele, mint a magyar haladó gondolkodás egyik legkoraibb előharcosával, mint a Galilei Kör egyik első alapítójával és mint a legmagasabb erkölcsi célokat maga elé tűző, legmélyebbről fakadó humanista forrásokból táplálkozó tudóssal szemben érzünk. Ennek jegyében tartottuk feladatunknak, hogy a tárgyalt kor iránt fokozódóan emelkedő érdeklődés és kutatás rendelkezésére, közre adjuk ezeket az írásokat.

Összeállította: *Horváth Zoltán*

Kárpáti Endre:

Madzsar József moszkvai leveleiből

Madzsar József a magyar munkásmozgalom kiemelkedő alakja, a hazai marxista társadalomtudomány egyik legelső jeles művelője, Budapesten született 1876-ban. Szülei még ez évben Miskolcra, majd Nagykárolyra költöztek, ahol édesapja a postahivatal vezetője lett. Itt végezte elemi és középiskoláit. Egyetemi tanulmányait a Budapesti Tudományegyetem Orvoskarán fejezte be 1899 februárjában. Ezt követően rövid időn belül fogorvosi képesítést szerzett és 1905-ig az Orvoskar Fogászati Klinikáján mint tanársegéd dolgozott. Jelentős szakirodalmi munkásságot fejtett ki és Salamon Henrikkel megalapította a Stomatológiai Közlönyt. 1905–11 között fogorvosi praxist folytatott, mint a főváros legkitűnőbb fogászát tartották számon. 1911-ben a Fővárosi Könyvtár szolgálatába lépett, hogy tudományos hajlamainak szabadabb lehetőséget biztosítson. Szabó Ervin legközelebbi munkatársaként a modern könyvtárpolitika egyik előharcosa volt és a fiókkönyvtári hálózat kiépítésének megkezdésével nevét beírta a magyar könyvtártörténetbe.

1914 második felétől újból orvosi tevékenysége került előtérbe. Kezdeményezésére alakult meg 1915 nyarán a Stefánia-Szövetség, a magyarországi anya- és csecsemővédelem úttörő jelentőségű intézménye. 1916-ban kiadta „Meddő Budapest" c. munkáját, mely a magyar társadalomegészségtani irodalom azóta is egyik legkiválóbb alkotása. 1917 őszén a budapesti Orvoskar, értékelve Madzsar eddigi tudományos munkásságát, mely a társadalomegészségtanon kívül a természettudományra, szociológiára, az alkoholizmus kérdéseire, a stomatológiára és a könyvtártudományra terjedt ki, — társadalomegészségtanból magántanárrá habilitálta. Ennek az új tudományágnak ő volt első magántanára Magyarországon. Madzsar a század elejétől a polgári radikálisok vezető csoportjához, a Huszadik Század köréhez tartozott. Írásaiban és nagy számú előadásában a magasszínvonalú ismeretterjesztés fáradhatatlan művelője. Neve e téren már az első világháború előtt országszerte ismert és megbecsült volt.

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején előbb a katonai leszerelés egészségügyének volt vezetője, majd a közegészségügy államtitkára. A Tanácsköztársaság idején, mint az egészségügyi főcsoport vezetője, döntő fontosságú egészségpolitikai intézkedéseket kezdeményezett. A Tanácsköztársaság megdöntése után állásától megfosztották. 1921 nyarán emigrációba kényszerült. Előbb Bécsbe ment, ahol a Bécsi Magyar Újság kiadásának gazdasági ügyeit intézte; majd Skopjeba, ahol orvosi gyakorlatot folytatott. 1924 tavaszán tért vissza Magyarországra. Ezt követően több mint egy évtizeden keresztül lexikonokat szerkesztett. Hatalmas tudását és nagy szervezőképességét kamatoztatva, a Magyarországon ez idő alatt megjelent majd minden ilyen jellegű kiadványban része volt. Kiemelkedő és úttörő jelentőségű e téren az

általa szerkesztett, 1928-ban kiadott Társadalmi Lexikon, a világviszonylatban is első marxista lexikon.

Madzsar 1906 10 között szervezetileg is tagja volt a szociáldemokrata pártnak, a továbbiak során a polgári radikális pártban töltött be vezető szerepet. 1918—19-ben a párt megbízásából lett közegészségügyi államtitkár. 1919 augusztusában újból visszatért a szociáldemokrata párt soraiba. Kezdettől fogva a párt baloldali ellenzéke tagjaként tartották számon. Emigrációból visszatérte után Stromfeld Auréllal együtt a szociáldemokraták baloldali ellenzékének vezetője. Feltehetően 1925 26-tól tagja az illegális KMP-nak, ahol vezető szerepe volt. Ezt kitűnő konspirációs képességével leplezni tudta. A legjobb magyar marxista teoretikusok közé számították a két világháború között. Mint marxista előadó egyszerű, de mégis szuggesztív erejű előadásmódjával és tudásával nevének igen nagy tekintélyt szerzett. Publicisztikai írásai az általa alapított Társadalmi Szemlében jelentek meg. Több esetben szenvedett börtönbüntetést. Az illegális párt segítségével 1935 október végén előbb Csehszlovákiába, majd 1936 március első felében a Szovjetunióba emigrált. Itt intenzív újságírói tevékenységet folytatott és a moszkvai rádió magyar adásaiban rendszeresen közreműködött. Egyéb — főként tudományos munkásságára elsősorban leveleiből következtethetünk. 1938 tavaszán a személyi kultusz önkénye megfosztotta szabadságától: tíz évre ítélték. Halálának körülményei még nem teljesen tisztázottak. Egykori emigráns társának (Dr. Kunovits László elektromérnök) értesülése szerint Kotlaszban (Kirov környéke) 1944 szeptemberében halt meg végelgyengülésben.

*

Az itt közölt levelek azok közül valók, melyeket Madzsar 1936—1938 között moszkvai tartózkodása idején dr. Simainé Madzsar Lilihez és családjához Kassára írt. Sajnos a levelek egy részét, és éppen a legfontosabbakat, a család nem őrizhette meg. Mint ismeretes, 1938 őszén Kassa Horthy-uralom alá került, s az erősen baloldali Simai család a hatóságok zaklatásától tartott. Elsősorban a politikai jellegű — de annál értékesebb levelektől voltak kénytelenek elővigyázatosságból megválni.

Válogatásunk ugyanúgy nem terjedhet ki arra a levelezésre sem, melyet Madzsar Moszkvából a magyarországi, elsősorban a budapesti elvtársakkal és másokkal, valamint egyéb, külföldön élő barátaival, ismerőseivel folytatott. Leveleiben többször utalt arra, hogy a pestiekkel rendszeres levelezést folytat, s hogy „közvetve", vagy „közvetlenül" küldött leveleit a címzettek rendszeresen meg is kapják, és ő is kap választ „minden zavar nélkül". E sűrű levelezésnek ma már csak nyomait találjuk. A levelek vagy megsemmisültek, vagy a címzettek kényszerültek arra, hogy ezektől az értékes dokumentumoktól megváljanak a viszontagságos esztendőkben. Ennek ellenére bízunk abban, hogy az esetlegesen itt-ott lappangó Madzsar-levelek idővel előkerülnek.

Azokból a leveleiből, melyeket nem családjához intézett, eddig csupán egy került elő. Madzsarnak ez a József Attilához írt levele annál jelentősebb dokumentum, mivel egy hazai körökben folyó vitában marxista álláspontot ismertet. E levelet — melynek keltezése 1936. IX. 15. — Vértes György adta közre az „Élet és Irodalom" 1963. aug. 31-i számában. Az eredetit Szántó Judit bocsátotta Vértes rendelkezésére 1961 szeptemberében. Madzsar a Szép Szó hasábjain 1936 nyarán közölt vitához fűz ezúttal megjegyzéseket. Hatvany

Bertalannak az a cikke készteti ellenvetésekre, melyben a szovjet nemzetiségi politikát tárgyalja.

„A nemzetiségi kérdés mint írja Madzsar idézett levelében, régóta foglalkoztat engem is, és éppen ezért igyekeztem az alatt a 6 hónap alatt, amióta itt élek a Szovjetunióban, ezt a kérdést különös figyelemmel kísérni. Olvastam az irodalmát, foglalkoztam az elméletével, de néztem főként a gyakorlatát, a nemzeti kultúrák megnyilvánulásait." A továbbiakban Madzsar a nemzeti kultúrák felvirágzását ismerteti a Szovjetunió népeinél. Majd meggyőző példákkal és érveléssel számol be az irodalom és művészet klasszikusainak Szovjetunió-beli térhódításáról. „Mit akarhat látni Hatvany? Manet, Monet, Cézanne, Picasso képeit? Aligha láthat Párizson kívül — szebb gyűjteményt, mint itt a Nyugati Művészek Galériájában. Kit akar hallani? Shakespeare-t, Schillert, vagy B. Shaw-t? Sehol sincsenek annyiszor műsoron, mint éppen itt. Kit akar olvasni? Dickenst, Goethe-t, vagy A. France-t? Sehol annyi kitűnő fordítás nem jelenik meg, mint itt." Levelének további részeiben a szocialista kultúra magasabbrendűségéről írott elemzése és megállapításai jelentős ösztönzést és biztatást adtak számos elvtársnak, kik a sokszorosított Madzsar-levelet olvasták.

Sűrű levélváltásban volt Madzsar régi barátjával, a könyvtáros és kiváló szociológus Braun Róberttel is, annak 1937-ben bekövetkezett haláláig. Sajnos e leveleknek is nyomuk veszett. Levelezést folytatott Csont Ferenccel, az illegális KMP egyik tagjával is. Erről közvetett módon is értesülünk. Az illegális párt egy másik tagja, Gergő Zoltán közli, hogy 1937-ben a Tőke I. kötetének fordítását Prágába küldte dr. Hecht Frigyes nőorvosnak, akinek lehetősége volt arra, hogy a kéziratot eljuttassa Moszkvába Madzsar számára. A címzett a küldeményt megkapta. Erről Gergő egy Csont Ferencnek küldött Madzsar-levélből értesült. A levél arról is beszámolt, hogy Madzsar kiadót keres a kézirat megjelentetésére. Nyilván a későbbiek során erre már nem kerülhetett sor.

A Tőke I. kötetét első ízben Dr. Guth Antal orvos, a Tanácsköztársaság népjóléti népbiztosa fordította le. Bécsben jelent meg 1921-ben. Ebből Magyarországon igen kevés volt forgalomban, másrészt a fordítás időközben elavult. Így merült fel az új fordítás szükségessége a 30-as évek elején. Gergő Zoltánt az illegális párt részéről 1931-ben megkeresték és felhívták arra, hogy lépjen kapcsolatba Madzsarral és a Társadalmi Szemlével. Tőle kapott azután felkérést és biztatást a Tőke fordítására. E munkája 1934 -37 között 4 részben, Nagy Gábor néven a Mentor kiadónál jelent meg. Az volt az elgondolás, hogy az előszót a fordításhoz Madzsar írja. Az elemi óvatosság azonban azt kívánta, hogy a többszöri elítéltetése révén erősen „lefeketedett" Madzsar neve ne szerepeljen. Így azután az 1934-ben megjelent első rész elé Jeszenszky (Molnár) Erik írt előszót. A teljes kiadás 1942-ben, ugyancsak Nagy Gábor (Gergő Zoltán) fordításában jelent meg. A fordítás időszakában Gergő többször találkozott Madzsarral és Schönsteinnel is. Az egyes kifejezések fordítására és a helyes terminológia használatára kért és kapott tőlük segítséget és hasznos tanácsokat. (Gergő Zoltán közlése.)

Tiszay Andor két esetben kapott levelet Madzsartól. Egyiket 1935 novemberében Kassáról, melyben értesítést küld megérkezéséről, valamint tervéről, hogy rövidesen tovább megy. A másik levél Kassán keresztül érkezett Moszkvából (Madzsar Lili továbbította), melyben arról értesíti, hogy az „Új Hang" c. folyóiratot elindította részére. Az aláírás betűjegye mindkét esetben

M. J. volt. Tiszay az Új Hang-ot Stockholmon keresztül a C. E. Fritzes Kung. Hov. Bockhandel könyvkereskedés küldeményeképp egy ideig meg is kapta.

Madzsar itt közölt levelei, bár családjának íródtak, mégis közéleti fogantatásúak. Csakhogy ő nem a politikus egyéniség kothurnusában lép elénk, kimérten; nem kritikátlan lelkendezéssel, hanem józan mérlegeléssel szemléli a szovjet élet hétköznapjait, osztozik nemcsak örömeiben de gondjaiban, nehézségeiben is. Az első látás örömének élményét fejezik ki sorai. Szinte hihetetlen a hetedik évtizedébe lépő férfi újrakezdő nekifeszülése, hatalmas energiája, ami minden leveléből kisugárzik. Nagyratörő tervek foglalkoztatják, szinte megfiatalodik a tervezgetésben. Mindkét keze tele van munkával. Szakmai tevékenysége mellett újságírás, tudományos munka, előadások, őshazakutató expedíció terve, amerikai előadókörútra való készülődés, rendszeres rádióelőadások stb.

E levelek megkapóan közvetlen hangúak, frissek, színesek. Soraik az optimizmust sugározzák, a szocializmus jelenébe és jövőjébe vetett hitet. Egy rendkívül sokirányú érdeklődésű egyéniségnek mindent befogadó, magával ragadó sodrású agitatív megnyilvánulásai. Kitűnő megfigyelő készségéről tanúskodnak a legapróbb részletekre is kiterjedő észrevételei. Az apró praktikusságok csakúgy érdeklik, mint az átfogó problémák. A köztisztaság, a hóeltakarítás megoldása csakúgy, mint a művészet, a modern színház, műemlékek, néprajzi kérdések, őshaza-kutatás, vagy akár a Catilina-kutatás 2000 év távlatából. Nem véletlen, hogy az újságírásban éppen a riporthoz érez vonzalmat. E riportok sorai között a szovjet valóság felfedezésének izgalma vibrál. E levelek maguk is apró riportok, egyidejű vagy későbbi cikkeinek előgyakorlatai.

Madzsar 1936. március 12-én, éppen 60-ik születésnapján lépett szovjet földre. A családi levelezésben, már 1932-től találhatók nyomai kivándorlási szándékának. E levelek sorai között arról olvashatunk, hogy „Mekkába" (Moszkva) készül. Egyik levelében, melyet 1934 nyarán lányához, Madzsar Lilihez írt, említi, hogy szeretné a „kivándorlási terveket megbeszélni". Jászi Oszkárnak a Simai családhoz írt leveleiben is gyakran felmerül ez a probléma. „Józsi számára, csak egy elképzelhető menekvés volna, ki Oroszországba. De persze Alice — (Jászi testvére, Madzsar felesége) nélkül." (1934. I. 5. dr. Simainé Madzsar Lili családi levelei.)

A kivándorlásra Madzsart több körülmény is ösztönözte. 1932 után a család anyagi helyzete egyre nehezebbé vált. Fogászati praxisa nem jöhetett komolyan számításba. Inkább mozgalmi munkájának fedezéke volt. Időközben a Révai Lexikon pótkötetét szerkesztette. Letartóztatásai, a börtönben töltött fél éve, újabb elítélése, kilátástalanná tette folyamatos munkáját. Felesége szívbetegsége is súlyosbodott, s emiatt az általa vezetett mozgásművészeti iskola munkája akadozott. Míg a Társadalmi Szemle fennállott, melynek lelke, motorja volt, belső hajlamai, alkotó energiái szabad utat nyerhettek. A folyóirat megszűnése után lapalapítási újabb próbálkozásai nem jártak eredménnyel. Anyagi helyzetének pillanatnyi kiúttalansága és talán egyéb okok miatt, 1934-ben súlyos depressziós állapotba került. Tanítványai akiket a mozgalomban útnak indított, irányított — nem hagyták magára nehéz helyzetében. Vértes György ma is meghatottan emlékezik, mennyire megrázta őt Madzsar állapota. Még aznap találkozott Mészáros Lászlóval, a kitűnő fiatal szobrásszal, aki csak nemrég tért vissza Rómából, ösztöndíjas kiküldetéséből. Mészáros gyorsan sokszorosította „Munkás" szobrát, és ebből származó jöve-

delmének jelentős részét atyai jóbarátjának támogatására fordította. Ezt a szobrot is, mint más kis terakotta szobrokat, plaketteket, melyeket a Vörös Segély és a mozgalom rendelkezésére bocsátott, „Ustor" álnéven szignálta. (Vértes György közlése.)

1935-ben Madzsar újból nagyon nehéz helyzetbe került. A sajtóperekben különböző bírósági fórumok által végérvényesen kiszabott 6—6 hónapos börtönbüntetésének letöltését kellett volna megkezdenie ez év októberében. Az illegális kommunista párt úgy ítélte meg a helyzetet, hogy 60. évének küszöbén, egészségi állapotának károsodása nélkül nem vállalhatja a börtönbüntetéssel járó veszélyeket, s ezért úgy határozott, hogy lehetővé kell tenni, hogy a Szovjetunióba kijuthasson. Vértes György Madzsarra emlékezve elmondja, hogy Nemes Dezsőn, az illegális párt akkori vezetőjén keresztül eszközölte ki az elvi hozzájárulást a kiutazáshoz. Az akció lebonyolításán Csont Ferenc fáradozott sikerrel.

Madzsar Szovjetunióba juttatásának konkrét terve Jolsvai Vilmos szerint már 1934 tavaszán felmerült. Anyagi nehézségeiről az illegális párt titkársága is tudomást szerzett. Ebben az időben a titkárság tagjai Jolsvai Vilmos és Sebes Pál voltak. Sebes Pál ez ügyben levelet küldött Moszkvába. Viszonylag gyorsan megérkezett a kiutazást elfogadó beleegyező válasz. Fényképet kértek az útlevél elkészítéséhez, amit Gereblyés Lászlón keresztül meg is kaptak. Az útlevél idegen névre lett kiállítva. A terv szerint Madzsarnak Bécsbe kellett utaznia, egy Sebes által megadott címre. A kiutazás előkészítésével kapcsolatban Jolsvai kérte Gereblyést, hogy kösse össze Madzsarral. Így került sor a találkozóra. Mindketten taxin érkeztek a Városmajor u. 36. sz. ház elé, ahol Madzsar átszállt Jolsvai kocsijába. Egy svábhegyi villa előtt szálltak ki. Itt órákon át tárgyaltak, a leggondosabban mérlegelve és a legapróbb részletekig megbeszélve a teendőket az utazással, a határon való átjutással kapcsolatban. Jolsvai szerint ez június végén, július elején lehetett.

A Szovjetunióba Ausztrián keresztül történő kiutazás terve azonban, eddig tisztázatlan okokból, nem valósult meg. A körülmények rekonstruálását az is nehezíti, hogy Gereblyés László nem tudott pontosan visszaemlékezni az ezekkel kapcsolatos részletkérdésekre. Feltehető, hogy nem Szovjetunió végcéllal utazott Ausztriába: esetleg megbízást hajtott végre. Mindez persze csak találgatás, amit a tények egyelőre még nem igazoltak. Mindenesetre nagyon nyomós okoknak kellett közrejátszaniok abban, hogy a gondosan előkészített utazásra nem kerülhetett sor.

Madzsar emigrálása nem 1934-ben és Ausztrián át, hanem 1935-ben Csehszlovákián keresztül valósult meg. Az előkészítés 1935 nyarán kezdődött. Erről a kassai Koreny Árpád, aki a csehszlovák kommunista párt részéről vett részt az előkészítésben, így számol be: „Megismerkedtem itt Kassán egy Wiesl Tibor nevű kereskedelmi utazóval, aki Budapestről járt át Szlovákiába egy rossbachi csehországi cég képviseletében. Barátságba kerültünk. Kitűnt, hogy ő a magyarországi szociáldemokrata párt baloldali frakciójának tagja. Én gyűjtöttem itt neki össze a Sarló és Kalapács folyóirat példányait és más magyar nyelvű brosúrákat, amit évente kétszer átcsempészett Magyarországra az áruminták között. Ez a Wiesl 1935 nyarán azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy nem tudnák-e lehetőséget egy vezető elvtárs átcsempészésére a határon, mert az illető 6 hónapi börtönre van ítélve (valójában kétszer hat hónapra, azaz egy évre. K. É.) és egészségileg a börtönt nem bírná ki. Az illető innen a Szovjetunióba készül. Ez párthatározat és a magyarországi párt nevé-

ben kér engem, legyek segítségére." . . . „Wiesl közölte velem, hogy tervemet előterjeszti a magyarországi illegális kommunista párt vezetőségének, egy hónap múlva visszatér és választ ad nekem. Szeptemberben tényleg felkeresett és megmondta, hogy dr. Madzsar Józsefről van szó . . . " (Koreny Árpád levele Dénes Ferenchez, a pozsonyi Új Szó főszerkesztőjéhez.)

Időközben bekövetkezett Madzsar feleségének halála. Jászi Oszkár, aki az elhunytban testvérét gyászolta, így ítélte meg a helyzetet 1935 szeptember elején Madzsar kivándorlási tervei szempontjából: „Persze a kivándorlás nehéz kenyér. Napról-napra jobban érzem, hogy mily kínlódás. De szegény Drágánk, mintegy szabaddá tette előtte az utat. Most követheti élete igazi vonalát. Hátha új életet nyer? Munkaképessége és tehetsége meg van hozzá." (1935. IX. 4. dr. Simai Béláné Madzsar Lili családi levelei.)

Koreny füzérradványi megbízottja vezette a határig Madzsart, aki a csehszlovák oldalon levő Legenye-Mihályiban találkozott félnapos késéssel az őt váró vejével, dr. Simai Bélával, és Koreny Árpáddal. 1935. október 28-án érkezett Kassára, ahol ideiglenesen lányánál, dr. Simai Béláéknál telepedett le.

Koreny Árpáddal később sem szűntek meg kapcsolatai. Figyelemreméltók fentebb idézett levelének azok az utalásai, melyek arra mutatnak, hogy Moszkvából küldött leveleinek jelentős része Kassán keresztül került Magyarországra. „Dr. Madzsar Szovjetunióba való távozásával nem szakadt meg kapcsolatunk — írja Koreny, — gyakran írt nekem az ottani tapasztalatairól, ezt két esetben a »Studio« kultúregyesületben előadás keretében fel is olvastam. Magyarországi kapcsolatait rajtam keresztül tartotta fenn, hetenként kaptam tőle levelet továbbításra, és úgyszintén Magyarországról is, hogy küldjem tovább dr. Madzsarnak."

Több mint négy hónapig tartózkodott Madzsar Kassán. Felvette a kapcsolatot a helyi pártszervezettel, a csehszlovákiai magyar kommunisták vezetőjével, Major Istvánnal. Kassai tartózkodása idején kiterjedt levelezést folytatott nemcsak a magyarországi, de a jugoszláviai és romániai elvtársakkal is. Sűrűn mentek a levelek Moszkvába az ott élő emigránsokhoz. A válaszokat, melyek ma nagyon érdekesek lehetnének, a család elővigyázatosságból kénytelen volt megsemmisíteni.

Még kassai tartózkodása idején a budapesti lapok több esetben hoztak tudósításokat kalandos szökéséről. A Reggeli Ujság 1935. november 25-i száma azt írta, hogy Madzsar előre elkészített illegitim útlevéllel a Szovjetunióba szökött Berlinen, Lettországon és Finnországon keresztül. A Reggel december 16-i száma szenzációs értesüléseket közöl. Madzsart Rigában egy szovjet hadihajó vette fedélzetére és vitte a Szovjetunióba. Még mindig Kassán tartózkodott, amikor a Reggeli Ujság (1936. március 2.) már azt is tudni vélte, hogy az egyik népbiztosságon kapott vezető állást.

A burzsoá csehszlovák állam nem nézte jó szemmel kassai tartózkodását. Tartózkodási engedélyét nem hosszabbították meg, kereső foglalkozás folytatásától eltiltották. Egyre sürgetőbbé vált, hogy végleges úticélja felé elinduljon.

Kassáról 1936. március 8-a körül indult útnak Prágán és Varsón keresztül és 12-én lépte át a szovjet határt. Kiérkezésének ideje nem volt a legszerencsésebb. Ekkor már megindult a vizsgálat a magyar párt ügyében a Komintern részéről. A súlyos politikai, szervezeti és konspirációs válság leküzdésére hozta meg a Komintern ismert júniusi határozatát. A bizalmatlanság légkörét ala-

kitották ki az 1936 decemberében megkezdődött ún. moszkvai perek. 1937 őszén Kun Béla és mások letartóztatása tovább súlyosbította az emigránsok helyzetét. Feltételezhető a fenti és az elhelyezkedése körüli huza-vona közti összefüggés. Elhelyezkedési lehetőségeinek gazdag variációit veti fel leveleiben. Állandó álláshoz kötött foglalkozásáról azonban a mai napig sincs tudomásunk.

I.

Moszkva, 1936. március 14.

Kedves gyerekek, egynapos késéssel érkeztem, a határon várni kellett egy napot, valami nem volt rendben a vízummal. Nem is bántam, jó szállodában kialudtam magam, pénzt nem fogadtak el az ellátásért. Tiszta, elegáns, nagy fikuszokkal s más növényekkel díszített étterem, reggelire sonkás omlett, vaj, kenyér, tea. Fehérkenyér, ún. francia kenyér, de ami sokkal jobb, fekete kenyér, amilyent gyerekkorom óta nem ettem. Ebédre leves, annyi mindenféle volt benne, hogy majdnem elég lett volna ebédre, vagdalt pecsenye vadasan, krumplival és almakompót. Vacsorára sült csirke, burgonya, almakompót, tea. A „kemény" osztályon jöttem, bár lett volna pénzem hálókocsira is, de ott is matracot tesznek a padra és rendes ágyneműt adnak. Gergely[1] várt a vonatnál, ma még nála lakom, holnapra lesz szobám egy szállodában. Nekik van kétszobás lakásuk, konyha, fürdőszoba. Közp. fűtés, de az egyik szobában kicsi a fűtőtest és ezért télen villanykályhával pótolják, a villany, gáz, házbér és telefon olyan olcsó, hogy ez nem is számít. Un. öröklakás, havi pár rubellel törleszti. Bútort, szőnyeget stb. már itt szereztek. Van házt. alk., fiatal vidéki lány, aki közben már volt gyárban is, de mivel nem szeret tanulni és itt nagyon jól érzi magát, visszajött hozzájuk. Gergely az írásaiból él, felesége (gyógyszerész), szintén dolgozik. Munkaideje 9-től 3-ig, közben ebédszünet, illetve tízórai, mert itt a hivatalok általában fél háromtól ötig vannak nyitva, akkor ebédelnek. Vacsora 9 után, későn kelnek. Gergely holnap vagy holnapután indul Pozsonyba, esetleg eljut Kassára is.

Az utcákon elképzelhetetlenül sűrű gyalogforgalom, nagyon sok autó, autóbusz, trolibusz, villamos, mind tele. Földalattit még nem láttam. Ruhák jók, melegek, sok prém, általában sapkát és kucsmát viselnek, nem kalapot, most kezdik propagálni a kalapviselést. A minőség, különösen cipőben, még nem elsőrendű, van az angollal versenyző szövet, de ez a minőség még kevés. Minden kapható, az üzletek zsúfolva. Sorbanállás csak újságért, a Pravdát $2^1/_2$ millió példányban nyomják, de kellene 4 millió. A papíripar még nincs a helyzet magaslatán. Néha sorban kell állni szezoncikkért, pl. ősszel kalucsniért. Mészáros Laci[2] egy órát állt, míg sor került rá, de kapott. Átlagban évente két párt is fogyasztanak, még nem láttam az utcán senkit kalucsni nélkül. Vagy csizma, különösen halinacsizma, pl. utcaseprőknél, ezek között sok a nő.

Egyelőre Gergelyéknél lakom, holnapra lesz szobám szállodában, teljes ellátást kapok mindaddig, míg munkám lesz, ma már kaptam apróbb kiadásokra 200 rubelt. Nem lehet megmondani, drága-e itt az élet, vagy olcsó. A hivatalos árfolyamon való átszámítás nem segít, mert pl. voltam a legelőkelőbb kávéházban, tejeskávéért fizettem 2 rubelt (9 Kč.),[3] de a bélyeg ezen a levélen csak 60 fillér, míg ti $2^1/_2$ koronát tesztek a levélre. Az tény, hogy a fizetésekből és jövedelmekből meg lehet élni. M. Lacika (családja

[1] Gergely Sándor (1896–1966), a magyar szocialista irodalom egyik úttörő képviselője, 1926-tól tagja az illegális KMP-nak. Írásai miatt sok zaklatásban volt része, az SzDP soraiból kizárja. 1931-ben börtönbüntetés elől a Szovjetunióba emigrál. Résztvesz a „Sarló és Kalapács", valamint az „Új Hang" szerkesztésében. 1945-ben visszatér Magyarországra. 1945–1951-ig az Írószövetség elnöke. Baráti kapcsolatban állott Madzsarral, aki Moszkvába érkezésekor rövid ideig nála lakott. Később is leveleit, küldeményeit címére küldeti.

[2] Mészáros László (1905–1945). A KMP tagja. A KMP művész sejtjében és a Szocialista Képzőművészek Csoportjában kifejtett tevékenysége alapján jutott a Szovjetunióba. (Az 1934-ben megalakult Szocialista Képzőművészek Csoportja a kommunista magból bontakozott ki. A KMP művész sejtjének tagjai: Bán Béla, Fenyő A. Endre, Goldman György, Goldman János, Major Máté, Sugár Andor, Vértes György – később Háy Károly László, Háy Károly, Berda Ernő, Fekete (Nagy) Béla, Mészáros László. A nagyon tehetséges fiatal szobrászt Madzsar igen kedvelte, képességeit nagyra értékelte. Róla írja feleségének, egy 1934 aug. elején írt levelében: „Kaptam a fiúktól egy gyönyörű kis bronzszobrot, Lacika csinálta odalent. Hallatlan tehetség ez a fiú." Mészárost még a Szocialista Képzőművész Csoportból ismerte, melynek ideológiai irányítását, képzését Madzsar szervezte meg. Mészáros mialatt állami megrendelésre a „Háborús ló" emlékművén dolgozott, ezzel egyidőben készítette el híres Madzsar-portréját. Ezt a portrészobrot a magyar képzőművészettörténet kiemelkedő alkotásként tartja számon. „Mészáros róla készített portréja, sovány, csupa ideg arcú, nagyon komoly gondolkodó embernek mutatja. A magas homlokot mély ráncok barázdázzák, a szemöldök kissé felhúzott, a tekintet elgondolkozó. Jellegzetes a nagy orr, a keserű kifejezésű nagy száj. Minden részletében érzékletesen megformált, felejthetetlen hatású szobor" (*Kontha Sándor:* Mészáros László. Bpest. 1961).

[3] Kč – csehszlovák korona.

is itt van december óta) már takarékkönyvvel dicsekszik. Pár hét múlva lemegy Frunzéba, Kirgizia, öt napi utazás, vagy másfél évre, ott most fővárost építenek, ott fog dolgozni, tanítani, sugárzik a boldogságtól. Oroszul már beszél. Családjával hónapos szobában lakik, havi 100 rubel.

Még nem tudom, milyen munkaköröm lesz, arról van szó, hogy szociálhigiénés tanácsadó legyek, itt van ugyane minőségben Tandler[4] is egy esztendőre. De előbb el akarnak küldeni üdülni a Krimbe, vagy négy hétre.

Sietek, hogy elmenjen. Holnap folytatom.

Csókol Kisapa

2.

Moszkva, 1936. március 16.

Kedves gyerekek, nem tudtam eddig folytatni a levelemet, sok szaladgálni valóm volt, amíg elintéztem lakásomat stb. Ma reggel beköltöztem a szállodába, címem Gostinica Pervomajskaja kom. 78. Krasnaja Pl. 13.

Tehát a Vörös téren lakom, ablakom alatt fog elvonulni a május 1-i menet, ha kinézek, a Kreml falát és épületeit látom. Szobám a 4. emeleten van, de a mi számításunk szerint csak harmadik, mert itt a földszint az első. Lift nincs. Berendezés: ágy, szekrény, ajtaján tükör, íróasztal (nagy), két karosszék, diván, asztali lámpa, vízvezetékes mosdó, közp. fűtés. Az ablakok, mint itt mindenütt, kittel be vannak tapasztva, csak egy kis szellőztető ablak nyitható. Nemsokára már leszedik a kittet. A szellőztető egész nap nyitva volt, a hőmérő (az is van a szobában) 18 fokot mutat. Eddig olvadt, még ma de. is, most havazik.

Teljes ellátást kapok, amíg nem helyezkedtem el. Itt étkezem a szállodában, ma ebédeltem itt először: húsleves májgombóccal, sült csirke burgonyával és uborkával, narancssaláta. Ez volt a menű, mindenki ezt kapta. Úgy látszik, étkezéshez kevés tésztát esznek, de tegnap ettem egy kávéházban kitűnő hasét (tenyérnyi nagy), mindenütt látni rengeteg tortát, édes süteményt stb. Általában: élelmiszer nagy bőségben, az oroszok sokat esznek, azt mondják, ez a hideggel függ össze. A fürdő és a borotválkozás is ingyen van, de kaptam még egy jegyfüzetet 9 lappal, amiről nem tudom, mire jó. Majd holnap megkérdezem.

Egészen át kell szokni az időbeosztással. Későn kelünk, ebéd 3—5 között, vacsora 9-kor és akkor kezdődik a társas élet 1—2 óráig éjfél után. Látogatóba este 10—11 órakor megy az ember. Ma a Tretjakov-Galériában voltam, orosz festészet a XII. századtól máig. Verescsagin, Rjepin stb.

M. Lacika nagyon kedves, ő segített ma költözni, zeneszó mellett pakoltunk ki, a szobában ugyanis rádió-hangosanbeszélő van, amit bármikor be lehet kapcsolni. Lacika vett egy pár cipőt a gyerekének, varrott talppal, nagyon jó forma, úgy látom, a gyerekcipők egyelőre különbek, mint a felnőtteké. H. Ilus[5] itt van, tegnap véletlenül összejöttem vele, ő jól van, csak persze az ura miatt szomorú. Itt küldi neked a fia fényképét, itt készült másfél évvel ezelőtt. Stellával[6] is találkoztam, holnap este Irénnél[7] leszek, elvált Lacitól,[8]

[4] Dr. Julius Tandler (1869—1936). Osztrák anatómus, bécsi egyetemi tanár. Nagy jelentőségű szociálhigiénés tevékenységet fejtett ki a lakásügy terén Bécsben, a Szovjetunióban és Kínában.

[5] Hajdu Ilus, Kiss Zsigmondné, a mártírhalált halt forradalmár özvegye. Jelenleg Budapesten él. Vele és fivérével, Hajdu Pál újságíróval, a moszkvai magyar Rádió munkatársával, a Sarló és Kalapács szerkesztőjével Madzsar baráti kapcsolatban állott.

[6] Münch Stella (1890—1950) Seidler Ernőnek, a KMP alapítótagjának, a magyar munkásmozgalom kiemelkedő alakjának felesége. Német szakos nyelvtanárnő, A Nemzetközi Lenin Iskolán tanított német nyelvet.

[7] Dr. Götz Irén (1889—1941) Dr. Dienes Lászlónak, a magyar könyvtárügy kiemelkedő egyéniségének felesége. Matematika, fizika és kémia szakos tanári képesítést szerzett Budapesten 1911-ben. Doktori disszertációja a rádium emanátioja kérdését tárgyalja. Az első világháború előtt Madame Curie mellett dolgozik Párizsban. 1919-ben a Tanácsköztársaság idején mint nő elsőként nyert egyetemi katedrát hazánkban. 1919-ben a Tanácsköztársaság megdöntése után Ausztriába, Romániába és Németországba követi férjét. A 20-as évek közepén Kolozsvárott is, mint egyetemi tanár működik. 1931-től haláláig a Szovjetunióban él. 1931—1936-ig mint vegyész tölt be vezető állást a Vegyészeti Tudományos Kutató Intézetben. Alkotó munkájának eredményességét sok újítása és tudományos közleményei igazolják. 1936—41 között középiskolában tanít fizikát és kémiát. 1941-ben az evakuáció idején tífuszban hal meg.

[8] Dienes László (1889—1953). Szabó Ervin munkatársa a Fővárosi Könyvtárban. A magyar könyvtártudomány kiemelkedő művelője. A KMP egyik alapító tagja. A Tanácsköztársaság idején népbiztos, a budapesti munkástanács intézőbizottságának tagja, a könyvtárügyek országos vezetője. 1919-től Bécsben, majd Romániában él emigrációban, ahol 1926—29 között a romániai haladó magyar értelmiség lapját, a „Korunk"-at szerkeszti. Innét Berlinbe, majd 1931-ben Moszkvába emigrál. A Szovjetunióban a Marx—Engels—Lenin Intézetben, a Vörös Tanárképző Főiskolán és az Idegennyelvek Pedagógiai Főiskoláján dolgozott. A felszabadulás után a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár igazgatója.

de azért jól vannak, ő is ott lesz. Tegnap du. V. Jenőéknél[9] voltam, az asszony friss szőlővel kínált meg. Most mindenfele kapni, nem lehet drága, mert kis üzletekben is láttam.

Az öreg nagyon örült a gramafonlemezeknek, mindent abbahagyott és rögtön lejátszotta. Nem lehetne Neuwirth-tól[10] azt a jegyzéket megszerezni, ha elküldenétek, Gergely még hozhatna néhányat.

Nehézségek, amikről ismerősök eddig panaszkodtak: nehéz gombostűt kapni és nem jó. A fényképek előhívása és másolása az üzletekben nem elég jó, nehéz vegyszereket kapni hozzá. Nehéz elmenni az operába, hónapokkal előre kell jegyet váltani. Kevés és rossz az utcai wc, ezért most nagy hírlapi kampány folyik. A selyemharisnya minősége nem megfelelő.

A legnagyobb nehézség itt megszokni az óriási arányokat. Az utcákon fantasztikus tömegek közlekednek, rengeteg autó, taxiért sorba kell állni, az a baj, hogy nagyon olcsó. Az idén beállítanak 600 újat. A város szélsőséges ellentétekből áll. Új városnegyedek, óriási arányú épületek, hatalmas új szállodák, 10 emelettel, elegánsabbak, mint a Ritz, közvetlen mellettük földszintes épületek, elhanyagolt udvarok stb. Moszkva épületeinek túlnyomó része földszintes és egyemeletes volt. Egész negyedeket bontanak le egyszerre. A város szívében van egy rész, csupa ilyen házakból, ahol 80 000 ember él. Az idén kész lesz ezeknek az új lakás, akkor lebontják. A villamos, autóbusz, trolibusz, földalatti (csodaszép! 50 méter mélyre visz le a mozgólépcső az egyik állomáson), mind állandóan tele. A megállónál megkérdeztük, kik várnak az 5-ös autóbuszra, odaálltunk a sor végére, hatan voltak előttünk. Ezt itt nagyon szigorúan veszik, nem lehet előretolakodni.

A nagy üzletek éjfélután egyig vannak nyitva, a kisebbek is 10 – 11-ig. De mindig tele vannak. Rengeteg fényreklám, díszes kirakatok, persze a holmi nem mindig a nyugat-európai ízlés szerint való. Szovjet-divatot akarnak teremteni. Az öltözködésben nincsenek olyan különbségek, mint nálunk, általában azon a nívón, mint nálunk a háború előtt. Eddig egy koldust láttam és egy gyerek kért pénzt, mindjárt ki is szabta, 20 kopeket kért. Pedig meglátszik rajtam az idegen, kevesen hordanak kalapot, hanem sapkát és kucsmát. A kirakatokban pedig láttam elég kalapot is.

19. után dől el, elküldenek-e vidékre és hova. Én nem nagyon vágyom, inkább szeretnék már itt munkában lenni. De azért elmegyek, ha küldenek.

Írjatok továbbra is Gergely címére, ha elutazom, onnan biztosan utánam küldik.

Sokszor csókollak mindhármatokat

Kisapa

Ezt a levelet küldjétek el Ödönnek is,[11] írok neki is, de nem tudok mindent ismételni.

Pozsonnyal már lehet telefonon beszélni, állítólag hamarosan Kassával is. Akkor fel foglak hívni, mert nagyon olcsó innen.

3.

M. 1936. április 2.

Kedves gyerekek, tegnap mégse értem rá írni, de ma pótolom. Voltam megint színházban, Meyerholdnál,[12] egy régi darabot adtak, 1820-ból, de nem is az volt a fontos, bár a mellettem ülő mindig fordította a szöveget, tehát értettem is, hanem a rendezés és a kiállítás. Remek színpadi képek, mert a háromfelvonásos darabot 13 jelenetre bontotta, mindegyik más színen. A színpad konstrukciója nem változott (két oldalt két karfás

[9] Varga Jenő (1879–1965). Közgazdász, akadémikus. Az első világháború előtt a Népszava munkatársa, a polgári demokratikus forradalom után egyetemi tanár. A Tanácsköztársaság idején pénzügyi, majd szociális termelési népbiztos, a Népgazdasági Tanács elnöke. A Tanácsköztársaság megdöntése után Bécsbe, majd Moszkvába emigrált. A Kommunista Internacionálé munkatársa. 1927-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiája mellett működő Világgazdasági és Világpolitikai Intézet vezetője.

[10] Közelebbről ismeretlen.

[11] Palasovszky Ödön (1899–). Író, rendező, színész. Az 1920-as években haladó világnézetű színházakat, ún. élszínpadokat vezetett. A színpad reformjára törekedett. Tevékenyen részt vett a baloldali munkáskultúrmozgalmakban. Kapcsolatban állott az illegális kommunista mozgalommal. Munkáselőadásokat rendezett és kórusokat szervezett. Intenzíven foglalkozott a mozdulatművészettel. Hosszú ideig tanított Madzsarné művészeti iskolájában.

[12] Meyerhold Vszevolod Emiljevics (1874–1940). Kiemelkedő orosz színész és rendező. 1918-tól a bolsevik párt tagja. 1920-ban Moszkvában megalapítja a „Forradalmi Színházat", mely 1938-ig működött. 1921-ben megindítja a színész- és rendezőképzést. Meyerhold „stilizált" színháza nagy szerepet juttatott az úttörő kísérleteknek, valamint a közönség bekapcsolódásának az előadás folyamatába. A M. színház vezetőszerepet játszik a forradalmi irányú színpadok között. A díszleteket konstrukciókkal pótolja. Legnagyobb sikereit a háború és forradalom színpadi ábrázolásával aratta. A 30-as évek második felétől megindult a forradalmi avantgarde művészet formalistának bélyegzése, és maga M. is a személyi kultusz áldozata lett.

kanyargó lépcső vitt fel), de ebben néhány ajtóval, oszloppal, a díszletekre vetített ablakkal, néhány bútordarabbal, de különösen spanyolfalakkal érdekesebbnél érdekesebb színpadokat varázsolt. A színpad kicsi, de volt egy bálterem, ahol a háttér öt hatalmas tükör volt, ebben természetesen minden duplán látszott, ami maga is érdekes volt, de a színpad egyszerre hatalmas teremmé lett. A jelenetek között csak egy vékony függönyt húznak a színpad elé, azon keresztül sziluettekben meglátszik a díszletezők munkája. Minden a leggondosabban korhű, a bútorok legnagyobb része eredeti, metszett színes kristályüvegekkel terített asztal stb. A színészek játéka nem volt valami különös, régies, kissé patétikus szavalás. Igaz, hogy verses darab. De a zsidók[13] jobban játszanak. Ha sikerült jegyet kapni, ma megnézem a cigányoknál[14] Carment.

Voltam templomban, olyanban, amelyik nyitva van, itt úgy hívják: dolgozó templom. Véletlenül bukkantam rá, az egyik főutca közvetlen közelében, a város legbelsejében. Hallatlanul díszes templom, teljesen bearanyozva, rengeteg ikon, mindegyik előtt színes mécs, sok gyertya, nagy villanycsillárok. Valami nagyobb ünnep lehetett, mert egész sereg pap misézett, négyszólamú vegyeskar énekelt, nagyon jól, kétségtelen, hogy jó karmester vezetése alatt sokat gyakorolhatnak. A bejárat mellett 8 koldus ült, azonkívül elkerített íróasztal, ahol a hívek adományait veszik át. A templomban lehetett vagy 60—80 ember, nagy többségben nők, fiatal nagyon kevés, a férfiak nagyszakállú öregek. A vallás itt már nem játszik komoly szerepet. A kegyelemdöfést a naptárátalakítás adta meg. Itt most minden hónap 6., 12., 18., 24. és 30-a szünnap, amikor a hivatalok be vannak zárva, bizonyos gyárak is, de persze sok üzem folytonosan dolgozik. Ezért senki se tudja, mikor van vasárnap. Beszéltem egy házt. alkalmazottal, aki volganémet, azt mondta, hogy szokott templomba járni, karácsonykor is volt, azóta nem, mert külön naptárt kellene tartani, mikor van vasárnap. Azelőtt minden vasárnap ment.

Mészáros Lacika pár napja elutazott Frunzéba, a Kirgiz közt. fővárosába, vagy öt napi út. Ott lesz egy esztendeig, kapott egy sereg megbízást. Boldog a mongol arcokkal. Nagyon elismerik a tehetségét, itt csinált reliefeket a Lenin-múzeumba. Családja karácsony óta itt van, 15-én mennek utána. Télen csinál itt egy kiállítást, arra szeretné megkapni az én fejemet is, de erről lebeszéltem, nem szeretném kitenni a küldés bizonytalanságainak.

Beszéljetek kérlek Karpellel,[15] nem kellene-e nekik tudósítás innen. Természetesen csak riportokról lehetne szó, művészi, kulturális eseményekről, van sok szenzációs orvosi felfedezés (pl. cornea átültetés halottak szemeiről), ami a közönséget nagyon érdekelné. Természetesen tisztában vagyok az ő felfogásukkal, tudom, mit lehetne írni, a nevemnek nem kellene szerepelni, főként azért csinálnám, mert a honoráriumért magyar könyveket szeretnék rendelni, amire itt nehezen adnak valutát. Ha elvi kifogásuk nincsen, küldenék próbára egy-két riportot.

Ha Gergellyel beszélsz, kérlek, küldj vele 2—3 tekercs filmet (nem panchrot), az itteni filmek még nem olyan jók. A viharkabátot nem tudom érdemes-e küldeni. Egyébként van minden.

Az egészségem továbbra is jó. A koszt sem árt meg, pedig ettől egy kicsit féltem, eddig a legcsekélyebb zavar se volt. A régi és új ismerősök nagyon kedvesek, eddig talán kétszer, vagy háromszor vacsoráltam a szállodában, mindig meg vagyok híva.

Ila[16] nem jön. Sajnálom, mert nagyon rossz viszonyok között van odahaza. Ha végkétségbeesésében esetleg hozzátok fordulna (amit nem hiszek), kérlek tegyétek meg érte, amit lehet.

Pikit[17] csókolom, hangversenyen még nem voltam, de ha leszek, írni fogok neki is.

Nagyon várom már a táviratot. Csókollak ezermilliószor

Kisapa

[13] Moszkvai Zsidószínház. Moszkvában a forradalom utáni években két zsidószínház alakult. A Moszkva Akadémiai Zsidószínház (Zsidó kamaraszínház), melynek nyelve az ún. ukrajnai jiddis; s a Habima Színház, mely a legjelentékenyebb hébernyelvű színházi vállalkozás. Jelentős külföldi turnékat bonyolítottak le. A Habima színház a zsidó nemzeti színház gondolatát valósítja meg. Kifejezőkészségük, átélésük magasszínvonalú. Az 1917-ben megindult kezdeményezésüket színház létrehozására a kiemelkedő rendező, Sztanyiszlavszkij is támogatta, amikor Vachtangovot rendezőként adta e színházhoz.

[14] Moszkvai Cigányszínház. A színház 1930-ban alakult meg cigány értelmiségiek kezdeményezésére „Indo-Romen Studió-Színház" néven; kezdetben mint amatőrcsoport színháza, később állami színházzá lett. Első bemutatót 1931 decemberében tartották Germano „Nomádélet" c. darabjának színrevitelével. Beutazták az országot, felkeresték a még nomád életet élő cigányokat és közülük válogatták ki a tehetségeket, sok esetben analfabétákat, akiket azután kiképeztek. Céljuk a cigányfolklór ápolása. Az alapítók közül ma is e színház tagja Bogacsevszkij zeneszerző, Birev az OSzSzSzK érdemes művésze. Az 50-es évek végén színrevitték Szigligeti „Cigány" című színművét is.

[15] A Kassai Munkás szerkesztője.

[16] Nem sikerült kilétét megállapítani.

[17] Garai Károlynak, Lesznai Anna első házasságából született fiának felesége. Zongoraművésznő és tanárnő, jelenleg is Kassán él. Férje partizánként halt meg 1944-ben.

4.

Moszkva, 1936. április 11.

Kedves Lili fiam, március 30.-i leveled szokatlanul későn, csak április 9-én érkezett meg. Egyébként a levelek 4—5 napra itt vannak. Ödönkét én is nagyon sajnálom,[18] de sejtelmem sincsen, hogyan lehetne segíteni rajta. Látod a levelemből, hogy mindenfélét kigondolok, de semmit se tehetek, ha még csak érintkezni se tudok vele. A kijöveteleket nagyon megnehezítették, nagyon nehezen menne és mindenesetre hosszabb ideig tartana. De hozzá se kezdhetek addig, amíg én nem helyezkedtem el véglegesen. Ez pedig nem lesz olyan gyorsan. De legalább azt megírná Ödön vagy Iza, hogy mi is történt odahaza, hogy az ember látná a helyzetet és ahhoz képest tudna cselekedni. De ezek a dodonai stílusú értesítések rosszabbak a semminél.

Valószínűleg csak május elején megyek pihenni. Ha visszajövök, az a terv, hogy elmegyek meglátogatni a rokonnépeket, cseremiszek, csuvaszok, zürjének, osztyákok stb. és írok egy könyvet a mai kultúrájukról, összehasonlítva avval, amit régebbi magyar utazók láttak. Ez a körút eltarthat legalább 3, de esetleg 6 hónapig is. Hallatlanul érdekes volna. De ezt a tervet még ne említsétek másnak.

Április 27.-én, vagy május 4.-én beszélek a rádióban,[19] a ti órátok szerint este 11 órakor. Persze ha hamarabb utaznék, akkor későbbre marad. Valószínűleg rendszeresen fogok beszélni, havonta 1—2-szer. Az első a moszkvai impressziókról fog beszámolni. Kíváncsi vagyok, megjelentek-e már a Magyar Napban[20] a cikkecskéim? Innen elmentek. Kérlek, beszéljetek a lap ottani emberével, hogy sürgősen indíttassa meg a lapot a köv. címre: F. L. Boros[21] Moscou Rozsdesztvenszka 23, Hotel Majak Kom. 85. Én nem tudom a kiadóhivatalunk címét Pozsonyban.

A plakett-gyűjteményről[22] még nem beszéltem, de nagyon érdekli őket, valamint az az anyag is, amit Kórisnak[23] kellett volna hozni. Ha erről tudtok valami részletesebbet, hogy meg lehet-e kapni és mennyi stb. akkor arról is lehet tárgyalni.

Ezt a levelet megpróbálom ma repülőpostán küldeni, szeretném tudni, mikor ér oda. Írjátok meg pontosan. Nem tudom, megindult-e a repülőjárat.

Remélem, mire ez a levelem megérkezik, túl lesztek már az influenzán és itt lesz a második unoka is.

Legközelebb majd megint írok érdekeset, láttam a cigányszínházban Carment (nem az operát, hanem az eredeti darabot), azután Vachtangovnál[24] az Árnány és Szerelem is szenzációs volt. Pár napig (húsvét lévén) templomokat fogok járni riport céljaira.

Itt megint tél lett, két napig egyfolytában havazott. Nappal olvad, éjjel fagy egy kicsit, hideg nincsen. Úgy látom, jól fogom bírni az erősebb fagyot is.

Holnap este Hajdu Ilinél leszek vacsorán. Minden este meg vagyok híva valahová. Nagyon szeretnélek látni benneteket, nagyon hiányoztok.

Ölel, csókol mindnyájatokat Kisapa

[18] Palasovszky ellen először 1924-ben folyt eljárás „Reorganizáció" című verseskönyve miatt. Többször beidézték a rendőrségre. 1934-ben az egyik általa rendezett darabot (Ábel) a rendőrség betiltotta. Később mozgásművészeti és szavalókórusának munkáját is gátolták. 1935-től, Madzsarné halála után a régi munkatársak közül Palasovszky Ödön, Róna Magda (Palasovszkyné), Kövesházy Ágnes (dr. Markos Györgyné) és Gottschalieg Izabella vezették tovább az iskolát. 1938. évi megszűnéséig. A rendőrség Madzsar baráti körét erősen figyelte (Palasovszky Ödön közlése).

[19] Közel két éven keresztül, 1936 májusától két hetenként tartja beszámolóit, előadásait, a moszkvai rádió magyar adásában, küldi válaszait a messze idegenből az adásokra küldött levelekre. A Magyar Belügyminisztérium rádiólehallgató és megfigyelő csoportja az egész országra kiterjedően szorgalmasan regisztrálja az egyes adásokat. Sajnos e megfigyelő szolgálat idevonatkozó anyagának csak egy kis része állt rendelkezésünkre. Madzsar rádióelőadásai a szovjet élet, tudomány, művészet stb. területeit ölelik fel hasonló színességgel, mint a lapokban megjelent riportjai.

[20] Magyar Nap a Csehszlovák Kommunista Párt irányításával megjelenő, magyar nyelvű, 1936 elején megindúló harcos baloldali napilap, mely a Népfront politikai vonalát a Komintern VII. kongresszusa szellemében munkálta kitűnő szerkesztő gárdájával. A lap Moravská Ostravában jelent meg, közel két és fél évig állott fenn. Madzsar egy 1936. III. 31-i levelében említést tesz arról, hogy megkeresték a lap részéről és tudósításokat kértek tőle. Cikkei 1936 áprilisában kezdenek megjelenni, részben aláírással, „moszkvai levelezőnk" megjelöléssel és a név teljes feltüntetésével, részben anélkül. Ezek a riportok, cikkek a legváltozatosabb tematikát ölelik fel. A moszkvai divatlevéltől a szibériai almatermesztésig, az Északi Sarki expedícióról szóló izgalmas tudósításig és az elektromos altatásig a szovjet élet legaktuálisabb napi kérdéseivel találkozunk. Utolsó cikke 1938 február elején jelenik meg a Magyar Napban.

[21] Boros F. László az Inprekor egyik főmunkatársa, Alpári Gyulának, a főszerkesztőnek helyettese.

[22] Feleségének, Jászi Aliznak, értékes plakett- és éremgyűjteménye volt. E gyűjteményben mozgalmi jelvények is voltak szép számmal, már 1898-tól. Az 1905-ös forradalom idejéből is több példánya volt.

[23] Kóris Kálmán (1878—1967). Rajztanár, művészettörténész. Részt vett a haladó diákmozgalmakban (Szocialista diákok, Galilei-Kör). Érdeklődése később a néprajz felé fordult. Ő hozta létre a Borsod-Miskolci Múzeum néprajzi gyűjteményét. 1919 után a Jogvédő Irodával együttműködve jelentős részt vállalt az üldözöttek külföldre szöktetésében. E téren szorosan együttműködött Madzsarral. Előbb Bécsbe, majd a Szovjetunióba emigrált. A moszkvai Néprajzi Múzeumban és a Forradalmi Múzeumban dolgozott hazatértéig (1934).

[24] Vahtangov Bagrationovics Jevgenyij (1884—1922). Kiváló orosz rendező, színész, Sztanyiszlavszkij tanítványa. Először a Művész Színháznál, majd a Habima Színháznál fejtett ki tevékenységet. A Vahtangovról elnevezett Állami Színházat 1926-ban hozták létre Moszkvában Vahtangov studiója alapján. A színház működését a szovjet drámairodalom kiemelkedő alkotásainak színrevitelével kezdte. A 30-as években nagy sikereket arattak a következő darabokkal: L. J. Szlavics: Intervenció (1933), A. F. Afinogenov: Távoli (1935), N. F. Pogogyin: Puskás emberek (1937).

5.

Moszkva, 1936. április 20.

Kedves gyerekek, megjött a küldött különlenyomatok jegyzéke, nem hiányzott semmi. Másnapra megjött az április 7-én feladott leveletek, nem tudom miért késett, rendesen 4–5 napra itt van.

Nagyon várom már a részletes beszámolót a nagy eseményről, remélem, ma vagy holnap megjön. Remélem, rendben folyt le minden. Tudom, ti most el lehettek foglalva, de Piki írhatna. Örülök, hogy Bé-nek[25] sikere volt az előadásával, örülök, hogy nem csalódtam, amikor rábeszéltem erre a belépésre.

Ödön ügyében tényleg legjobb lesz, ha Róbertnek[26] írsz. Tőle már kaptam választ is a levelemre, éppen a napokban írtam neki újra. Mások is megkapták úgy a közvetve, mint közvetlenül küldött leveleimet Budapesten, tehát még kevésbé értem, mi baj lehetett.

Találkoztam Tandlerrel, többször is, úgy látszik, jó véleménye van rólam, most azt forszírozza, hogy vele dolgozzam. Vannak mindenféle tervei, amiket együtt szeretne megcsinálni, többek között egészségügyi propaganda filmek. Persze, szeretné, ha nem mennék most el meglátogatni a rokonainkat, de én nem szeretnék erről lemondani. A terv mindjobban bővül, egész kis expedíció lesz. Szabó Feri[27] jönne muzsikát gyűjteni. A leningrádi Tud. Akadémia elnöke minden támogatást megígért, ha korábban tudta volna, felvette volna az idei expedíciók programjába és finanszírozta volna. Hívott L.-ba egy finnugor specialistához. El is kell oda utaznom, ha csakugyan lesz valami a tervből.

Most sajnálom csak igazán, hogy nem jöhettem ki már évekkel előbb, mennyi mindent lehet itt csinálni és milyen szükség van emberekre! Valóságos fiatalító kúra, hogy nem az embernek kell munka után szaladgálni, hanem őt keresik.

Hallom, hogy a Magyar Napban már kezdenek megjelenni a kis riportjaim.[28] Szeretném látni. Nagyon kérnélek benneteket, fizessetek elő arra a címre, amire a különlenyomataim mentek. Így talán mégis megkapom, mert eddig még nem küldik.

Voltam azóta is néhányszor színházban. A cigány színházban előadták dramatizálva Puskin egyik hosszú költeményét a cigányokról, csináltam egy interjút a művészi vezetőjükkel, kapok fényképeket, ezt a riportot szeretném Pesten elhelyezni. A cigányok kétségtelenül tehetséges színészek. Itt nem zenészek, mint nálunk, hanem pl. vendéglőben cigány ének- és tánckórusok szerepelnek, lant, vagy gitárkísérettel. Ezekből fejlődött a színház, talán éppen ezért van olyan kitűnő ritmusérzékük. De a színészi talentum mutatkozik már a kártyavetőnőben is, vagy a lókupecben, akik jó pszichológusok is. Itt már van egy sereg iskolájuk, tanítóképzőjük, most készül a szótáruk, szóval saját cigánykultúrát kapnak. Vannak vándorcigányok is, de sokan letelepedtek. Gyárakban is dolgoznak és csoportosan jönnek fel Moszkvába, megnézni a színházat. Odahaza azután mint műkedvelők játszanak.

Nagyon érdekes itt a művészeteknek a széles rétegekbe való elterjedése. Van több színház is; ahol munkások játszanak, akik egyébként rendes foglalkozásukat végzik. Persze kikerült már közülök néhány tehetséges, hivatásos színész is. A napokban megyek ilyen színházba is. Április végén és május elején persze nem lehet sehová jegyet kapni, az ünnepre érkezőkkel van minden tele. Talán kapok jegyet elsejére a Vörös térre, ahol a katonai parádé és a felvonulások folynak le. Akkor majd beszámolok erről is.

Az idő itt még mindig nem tavaszias, vannak ugyan meleg napok, de a fák még nem rügyeznek, s az udvarokról és parkokból még most is hordják ki a jéggé fagyott téli havat. Azt mondják, május 1. táján azután egyszerre nyár lesz, egyik napról a másikra 20 fokos hőemelkedés, pár nap alatt kizöldül minden, tavasz itt nincs. A tervek szerint május 10-én megyek le a Krimbe, ott most csuda szép lesz.

[25] Dr. Simai Béla (1900–1955) kassai orvos, nőgyógyász, Madzsar Lili férje. Jelentős szerepet töltött be a kassai munkásmozgalomban.

[26] Braun Róbert (1879–1937). Előbb Marosvásárhelyen kereskedelmi iskolai tanár, majd a Fővárosi Könyvtárban dolgozik Szabó Ervin közvetlen munkatársaként. Haladó szellemű falukutató munkái Magyarországon úttörőek voltak. Henry George műveit fordította és eszméit terjesztette. Madzsarhoz meleg barátság fűzte.

[27] Szabó Ferenc (1902–1969). Zeneszerző, kétszeres Kossuth-díjas, érdemes művész. Munkásmozgalmi tevékenysége miatt emigrációba kényszerült. Előbb Németországban, 1932-től a Szovjetunióban élt. 1945-ben mint a Vörös Hadsereg tisztje tért haza. 1958-tól a Zeneművészeti Főiskola igazgatója.

[28] Az első cikke a Magyar Napban 1936. IV. 10-én „Egy moszkvai kávéházban" címen a következő szerkesztői megjegyzéssel jelent meg: „Dr. Madzsar József budapesti egyetemi magántanártól, a Társadalmi Szemle volt szerkesztőjétől, aki most Moszkvában tartózkodik, kaptuk az alábbi érdekes levelet." — Névjelzéssel 38 cikke, riportja jelent meg a Magyar Napban.

Rádióelőadásom május 4-én lesz, a ti időtök szerint 11 órakor. Sajnálom, hogy nem látjátok Gergelyt, de a kezelése csak 18-án fejeződött be és máris indul vissza. Bratislavával már lehet telefonon beszélni, veletek még nem. Légiposta még nem indult meg.

Csókollak mindnyájatokat, várom leveleteket

Kisapa

6.

Moszkva, 1936. ápr. 21.

Drága Lili fiam, 19-ére befutott Bé levele a nagy eseményről,[29] de én csak 20.-án mentem érte. Nagyon boldog vagyok, hogy így túl vagy ezen az idegfeszültségen, hidd el én is szerettem volna ott lenni. De ha ilyen gyorsan és kitűnően ment, igazán nem lett volna szükség az én vigasztalásomra. Annak, hogy fiú lett, még különösen örülök, így nem kaphatja majd az idősebb kinőtt ruháit, ami kislányoknál rendesen nagy keserűséget vált ki. No de ez még jó ideig nem lesz úgysem probléma. Gondolhatod, hogy nagyon szeretném látni, de az bizony aligha lesz olyan hamar. Csak most azért pihenj egy kicsit, a következő kislánynál jó lesz vagy 2—3 év korkülönbséget betartani. Az asszonyok itt mind csudálkoznak, hogy mertél moziba menni és hogy ment a szülés ilyen gyorsan. Mondtam, hogy te már csak így szoktad. Remélem a testvérke Lidit[30] jobban fogja érdekelni, ha már otthon lesz és segíthet a fürdésnél. Bízz rá bármilyen csekélységet a fürdés vagy ápolás körül, annak ő bizonyára örülni fog és így szokja majd meg a munkát. Szeretnék Lidinek innen játékot küldeni, vannak nagyon szép babák, de egyelőre várom, amíg magam fogok keresni, de még nem is tudom, nem nagyon vámolják meg ott az ilyen dolgokat?

Gergely tudtommal 20.-án indult Pozsonyból, félek, hogy a dolgokat nem kapta meg. Node nem is olyan fontos, kapni itt mindent, csak kényelmesebb lett volna az én kiterjedt levelezésemhez.

Ödön ügyét sohogysem tudom megérteni. Nem első eset, hogy ha a rendőrség készül valamire, sok embertől elveszi az útlevelét, de azután vissza lehet szerezni. Ödönnek van ott elég összeköttetése, akiket megmozgathat. Kizártnak tartom, hogy velem, vagy a levelemmel lenne összefüggésben, másokkal is levelezek, sőt közvetlenül is írok és kapok választ, minden zavar nélkül. Ha már Róberttel sem mernek érintkezni, az igazán pszichózis.

A Magyar Napban megjelent cikket még nem láttam, de azért ne küldd el, hanem inkább fizessetek elő számomra, a Varga címére, mert kértem ugyan más úton is, de nem kapom. Ez lesz a legbiztosabb mód. Remélem, a Géniusz[31] kapott már könyveket. A csehszlovák cenzúra nagyon szigorú, kíváncsi vagyok, hogy a hét csomagból hányat kap meg, 10 napja mentek el, valaminek tehát már meg kellett érkeznie. Ha igen, kérlek küldess vele néhány detektívet azok közül, amiket gyűjtöttetek és egy Langenscheidt Taschenwörterbuch-ot, Angol—Német. A többi könyvről majd akkor írok nektek, ha tudom, mi érkezett meg, milyen értékben rendelhetek. Itt a felelős állásban levők olyan megfeszített idegmunkát végeznek, hogy kell valami, ami kikapcsolja őket a munkából. Egyiknél zene, másiknál sakk, harmadiknál detektívregény. Ezek azután nagyon hálásak az ilyenekért, mert persze ilyen könyvek hozatására nem kapnak valutát. Könyvet mindig legjobb Varga címére küldeni.

Karpelnek fogok cikkeket és képeket küldeni, itt a lapok szintén közölnek képeket, úgy hogy remélem tudok matricákat szerezni. Írnék neki is, de nem tudom a keresztnevét és a címét. Kérlek írd meg, hogy ne kelljen mindenre a ti időtöket igénybe venni. Ez mehet közvetlenül is.

Az újságkivágás nagyon érdekelt. Karpelnek nem tudok mit mondani a honorárium ra vonatkozólag, kérlek írjátok meg, mi az, amit fizetni szoktak cikkért és képért. Nem szeretnék túl sokat kérni, nekem ez csak mellékes munkám lesz úgyis.

Tegnap az Operában voltam, óriási, fényes, ötemeletes nézőtér, a páholyokon táblák, hogy milyen gyár stb. bérelte a munkásai számára. A páholyokban persze székek, több mint a régi időben. Én a cári páholyban ültem, éppen szemben a színpaddal, hogy milyen nagy, azt abból képzelheted el, hogy most 24 szék áll benne. Knyáz Igort adták,

[29] Második unokájának, Simai Józsefnek születésére céloz, aki kiskorában meghalt.

[30] Dr. Simai Lídia, Repiszky Imréné, Madzsar József első unokája. 1933-ban született, 1954-ben vegyészmérnöki oklevelet szerzett Prágában. A műszaki tudományok kandidátusa, a kassai műszaki egyetem adjunktusa. Férje, dr. Repiszky Imre a műszaki tudományok kandidátusa, a kassai műszaki egyetem docense.

[31] Génius, egykori kassai könyvkereskedés.

az elképzelhető legfényesebb kiállításban, a zenekar, az énekkarok elsőrendűek, a magánénekesek is igen jók voltak. De azért itt azt érzi az ember, hogy az opera, mint műfaj, már nagyon túlhaladott álláspont. Küldök majd egy könyvet, szép színes színpadképekkel, voltaképen Ödönnek szántam, de neki már nem merek semmit küldeni. Jobban fog érdekelni az a munkásszínház, ahová 24.-én megyek, mindenféle nemzetiség szerepel, magyar táncok is.

Azt hiszem, erről fog szólni az első riportom Karpelnek. Az uccákon itt már nagy a készülődés máj. 1.-ére, tribünök, egész házfalakat borító dekorációk épülnek. A Vörös téren énekkar, már nem is tudom, 10- vagy 20,000 ember, ezres csoportokban tanulnak már hetek óta. Csak szép idő lenne! Egyelőre nedves, esős az idő, hideg azonban már nincsen.

No de már befejezem, megyek ebédelni. A koszt továbbra is jó, csak persze egyhangú. De éppen most nyílt meg egy vegetáriánus vendéglő, majd később oda megyek étkezni.

Ezerszer csókollak mind a négyeteket, nagyon szeretnélek látni, legalább fényképen.

Nagyapa

7.

Moszkva, 1936. április 30.

Kedves gyerekek, 24-i levél 28-án pontosan befutott.

Vendégem jött közben és csak május 2-án folytathatom a levelet. Elég fárasztó napok voltak ezek. Április 30. rendes szűnnap, május 1. és 2 ünnep és ilyenkor a város teljesen átalakul. A házakat feldíszítik, rengeteg a vörös zászló, fenyőgaly, kép, felírás, kivilágítás és az egyes tereken egész épületek keletkeznek, minden tér más és más jelszóval. Az egyik a gyerekeké, ahol áll egy hadihajó, s játékokat, cukrokat árulnak. A másik az élelmezésről szól, árusítóbódék, az egyik csoport felett a falon hatalmas horogkeresztes polip, mindegyik karjában egy-egy lombik, ráírva: kolbász-érzet, vaj-érzet stb. Ezt azonban másnapra levették, úgy látszik a német követség kifogásolta. Ugyane téren egész fasor, az ágakon óriási élelmiszerutánzatok lógnak: sonka, perec, hal stb. Másutt süteményt speciális máj. 1. cukorkákat árulnak, zenekarok játszanak, a falakra szerelt tölcsérekből hangosanbeszélők éneklik és zenélik a rádióműsort, éjfél után bemondják, hogy Vladivosztokban már reggel van és éppen most indul a máj. 1-i körmenet, milliós tömeg az uccákon, mindenki jókedvű, mindenki vásárol, a másik téren 8 méteres arany búzakalászok állnak, minden pelyvája alatt villanylámpa, a színház előtt hatalmas karusszel, virágokkal és lampionokkal, a szállodán vízesések villanylámpákból, minden kirakat kivilágítva, feldíszítve, az egyik utcán a kirakatokban az új épületek, hidak stb. tervei, a másikon festők és szobrászok állítottak ki, egyik tér a könyv jegyében, másik a mezőgazdaságé, fényszórók világítják meg a Kreml tornyain az arany csillagokat, rengeteg autó, a teherautók a vidékről felrándultakat viszik körül a városban és ez így tart reggelig. Akkor jön a nagy parádé a Vörös Téren. Ha még nem láttátok mozihíradóban, nézzétek meg, de az nem ad képet arról, ami itt volt. Kaptam jegyet a tribünre, ami nagy dolog, mert alig pár ezer embernek van hely és rengeteg külföldi volt május 1-re. Először katonai parádé, felesketés, azután felvonulnak a különféle fegyvernemek, gyönyörű lovasezredek, mindegyik más más színű lovon, ágyúk, kerékpárosok, tankok, némelyik a kernyótalpán olyan gyorsan szalad, mintha autó volna, a másik egyaránt jár szárazon és vízen, vannak egész mozgó várak, közben a légiflotta, óriási ötmotoros gépek, villámgyors vadászrepülők, olyan tömegben, hogy messziről szunyográjnak látszott, volt vagy 2000 gép a levegőben. Azután jön a felvonulás. Gyárak, kerületek, intézetek, mindegyik visz valamit, zászlót, képet, táblát, hatalmas léggömböket, figurákat, egy óriási gramofont, amelyiknek a tányérján hárman táncolnak, óriási virágok tömegét, bambuszrúdon kis vörös lobogó, egész erdő egyszerre, mindegyik gyár viszi modellekben a saját termékeit, ceruzát és mozdonyt, tortát és repülőgépet, cigarettát és könyvet és ez a tömeg mozog egymás mellett nyolc oszlopban, a Lenin mauzóleumról a vezetők egyes mondatokban üdvözlik az érkező üzemeket, amiket hangosan beszélő harsog el a téren, minden csoportnak külön zenekara, a katonai felvonulás előtt a tér közepén egyesített katonazenekarok, csak nagydobos volt 32, a többit elképzelheted. És ez a vonulás tart délelőtt 10 órától este hatig egyfolytában, egymillió ember vonul át a téren, vagy másfél, nem tudja senki. Én öt óra hosszat álltam a téren, tovább nem bírták a lábaim. Ma délután autófelvonulás, bábszínház a tereken a gyermekeknek, mindenütt jókedv, mulatság. Azt mondják, eddig máj. 1. in-

kább a jövő tervek, a felépítés jegyében folyt le, most pedig ez már az elért eredményeket ünnepli. Ezt nektek is látnotok kell okvetlenül.

Rádióelőadásom elmarad 11-re, mert 4-én Leningrádba utazom a tervezett expedíció ügyében. Hirsch Albert[32] eddig nem keresett fel, G. címe ugyan benne van a telefonkönyvben, de telefonszáma változott, most alakult automatává. Lakásom címe: Gostinica Pervo Majszkaja, Krasznij Ploscsad 13, komnata 78. Ide is írhattok közvetlenül a nevemre. Csak ha délre utazom, jobb lesz Gergelyékhez, mert biztosabban továbbítják. Ödön ügyét még mindig nem értem. Mi lehet ellene a vád? Azt se értem, hogy nem kap munkát, én már kétszer ültem és el voltam ítélve egy évre, tele voltak a lapok az ügyemmel és még mindig tudtam munkát kapni kiadóknál. Ő ellene nem lehet semmi konkrét vád. Pedig nagyon nehéz lesz ide kihozni. Láttam azóta Jusszupof herceg kastélyát Moszkva közelében. Igazán szenzációs, de erről majd máskor írok. Csak hogy elképzelhessétek mi van ott: a parkban 250 fehérmárvány szobor áll!

Ha a Magyar Napban cikkem jönne, kérlek vegyetek egy példányt és vágjátok ki nekem, másképp úgy látom, nem jutok hozzá. Bé címére ment egy cikk, kérlek add oda Karpelnek. Matricák később mennek, írjátok meg, milyen címre küldjem.

No de most már elég lesz a fecsegésből. Egészségem tovább is rendben van, az idő szép, egészen nyári napok is voltak már.

Ezerszer csókollak mindnyájatokat

Nagyapa

8.

Moszkva, 1936. május 12.

Kedves gyerekek, közben megjártam Leningrádot, egész közel van, mindössze 10 órai utazás a „vörös nyíl" nevű villámvonattal, amelyik csak kétszer áll meg útközben. Én a „kemény" osztályon utaztam, négy ágy van egy fülkében, illetve éjjelre kap az ember matracot, lepedőt, párnát, takarót, úgy hogy egészen kényelmes volt. L. nagyon szép város, egészen nyugat-európai, nincsen benne semmi orosz jellegzetesség, mint Moszkvában. A cárok a korabeli legjobb francia és olasz építészekkel építtették, a téli palota előtti tér egyike a legszebbeknek, amit valaha láttam. Óriási parkok a város szívében, a hatalmas Néva folyó ágai, sok csatorna olyan változatossá teszik, hogy feltétlenül Moszkva fölött áll. Öt napig voltam ott, annak az expedíciónak a tervéről tárgyaltam az Akadémiával, amiről már írtam. Nagyon jól fogadták a tervet, kaphattam volna tőlük megbízást bizonyos kérdések tanulmányozására, pénzt is adtak volna, de az idő túl rövid, hogy elő lehetett volna készíteni a részletes tervet. Legalább három hetet kellett volna ott tölteni, ami most nem lehetséges. Így elmarad az ügy jövőre. De ott tárgyaltam az északi népek intézetével, amelyik a vogulok, osztyákok, szamojédok, eszkimók stb. stb. összes ügyeit intézi és tudományosan kutatja. Élnök J. O. Smid[33] (Cseljuszkin expedíció), éppen az nap vette át az ügyet és új osztályokat kapcsoltak oda. Van egy szociálhigiénés osztályuk, amelynek csak a terve van meg, de nincs megfelelő ember. Ezt én megkaphatnám, megtetszett nekik, hogy értek valamit antropológiához,[34] faji kérdésekhez, azt mondták, éppen ilyen ember kellene nekik, mert ott nem lehet a sablonos egészségügyet csinálni. Schmid most itt van M.-ban, a napokban beszélek vele. Nekem nagy kedvem volna a dologhoz, nagyszerű munkakör, alkalom új alkotásokra, szűz területen, de félek egy kicsit a L.-i klímától, mert nedves és ködös, és nem tudom az én koromban szabad-e már ilyen nagy munkát vállalni? Tegnap megnézett egy nagyon intelligens itteni orvos, hogy hová küldjenek üdülni, és azt mondta, hogy 50 évesnek nézett volna

[32] Közelebbről ismeretlen.

[33] Otto Jurjevics Smid (1891—1956). Szovjet geofizikus, csillagász, sarkkutató. Több expedíciót vezetett. 1932-ben a Szibirjakov jégtörőn Murmanszkból telelés nélkül a Csendes Óceánra jutott. Ezzel megnyitotta az Északi hajóutat. 1937-ben légi expedíciót vezetett az Északi Sarkra.

[34] Ha Madzsar József antropológiai képzettségét akarjuk felmérni, nehéz helyzetben vagyunk. Ennek irodalma életművéből hiányzik. Utalhatunk arra, hogy az antropológia stomatológiai vonatkozásai érdekelték. A dánosi rablógyilkos cigányok ügyében 1906-ban ő volt a hivatalosan felkért szakértő fogászati szempontból. Arról is tudunk — és ez sem elhanyagolható adalék antropológiai eruditiójához —, hogy az 1908-ban megalakult Népművelő Társaság 1912-es oktatási évében az antropológiai és néprajzi szemináriumot dr. Madzsar József főkönyvtáros és dr. Bartucz Lajos egyetemi tanársegéd vezeti. Új színt hoz e kérdésben - de a feladatunk továbbra is megoldatlan marad — Dr. Tóth Tibornak, a Magyar Nemzeti Múzeum Embertani Tára vezetőjének szíves tájékoztatása. Mint ösztöndíjas a moszkvai Lomonoszov egyetemen G. F. Debec professzor, a neves antropológus előadásait hallgatta 1954-ben. Egy alkalommal a professzor kitért azokra a kutatókra és antropológusokra, akik a magyar nép származásával foglalkoztak. Újfalvy Károly és mások mellett Madzsar József nevét is említette. Hogy Madzsar kikkel vette fel a kapcsolatot tervével kapcsolatban J. O. Smiden kívül, meddig jutott az előkészítés kidolgozásában, antropológiai vonatkozású munkásságot folytatott-e a Szovjetunióban, vagy az ilyen kérdések csak személyes kapcsolatok során merültek fel, ezekre ma még nem tudunk választ adni.

és a szívem sincs több, mint 55 éves. Valószínűleg Kiszlovodszkba megyek, a Kaukázus északi lejtőjén, egyik legnagyobb fürdőhely, az itteni Nauheim. Ha az ember átléphetne a Kaukázuson, Tiflisz nem volna messze. Mindössze 14 órai utazás vasúttal. Azért húzódik úgy az utazásom, mert a VS-nek[35] aránylag kevés hely áll rendelkezésre és várni kell, míg egy megürül.

Május 1-re itt volt egy Gyulai nevű kövér bácsi Kassáról, két órakor találkoztam vele (éjfélután) az utcán. Bokányival[36] ment és én kísértem haza a szállodájába. Azt mondta, Bét ismeri és fel fogja keresni, ha hazaérkezett, 15-e táján. Küldtem valamit Lidinek, hét darabból áll.

Tegnap meg volt a rádióelőadásom. Kíváncsi vagyok, hallottátok-e? Ha igen, írjatok, vagy írassatok Rádio-Centrale címen ide, hogy tetszett, mert akkor máskor is meghívnak. 50 rubelt fizetnek ezért a 18 percért. Kaptak már levelet Algírban élő magyaroktól is. Furcsa érzés, ott ülni egy lefüggönyzött falú, nagy, visszhangtalan teremben és beszélni láthatatlan közönségnek halálos csendben. Érdekes, hogy Bokányi a mikrofon előtt éppen úgy gesztikulál, mintha látná a publikum.

Jött azóta valami cikkem a Magyar Nap-ban? Én még mindig nem láttam egy számot se. Egy onnan jött ismerős beszélte, hogy látott egyet a lapban. Ez egyébként fel fog hívni benneteket telefonon.

A Génius azt írja, hogy minden könyv megérkezett. Szeretnék viszont egy német közegészségtant kapni, valami modern dolgot, gyakorlatit, nem elméletet. Talán Bé megmondaná, mit rendeljenek számomra.

Gergely ideadta a 200 Kč ellenértékét, nagyon köszönöm. De most igazán nincs szükségem pénzre, mindennel el vagyok látva.

Leningrád mellett szól az is, hogy ott könnyebb volna lakáshoz jutni. Viszont sokkal kevesebb a magyar, úgy hogy nem nagyon volna társaságom. De ha munka van, ez nem olyan nagy baj.

Piki levele megjött, nagyon örültem neki, csókolom érte. Fogok neki külön is írni. Tőletek régen nem jött levél. Hollós[37] írt, hogy nagyon számítanak ősszel az én amerikai turnémra. Ha a vízummal nem lesz nehézség, el is megyek szeptember közepén. Így tehát esetleg hamarabb látjuk egymást, mint gondoltuk.

Nagyon sokszor csókol mindnyájatokat

Nagyapa

9.

Moszkva, 1936. július 2.

Kedves gyerekek, június 29-én egyszerre három levelet kaptam tőletek, június 17., 23., és 24-ről. Ez a magyarázata annak, hogy közben sokáig nem jött levél. Sorba veszem az ügyeket.

1. Nagyszerű gondolat a L. N.[38] ügy. Azonnal írtam a szerkesztőségnek légi postával, nem is várom a válaszukat, próbára küldök cikkeket. Írtam Erdélyinek[39] is. Kitűnő

[35] Vörös Segély. Az üldözöttekkel és bebörtönzöttekkel vállalt szolidaritás, már az I. és II. Internacionálé idején felmerül. Az első szervezetek 1919 végén és 1920 elején alakultak Ausztriában Forradalmi Vöröskereszt néven, majd ezt követően más országokban is. 1922-ben a Szovjetunióban is létrehozták a kapitalista országok börtöneiben sínylődő foglyok támogatására. A Kommunista Internacionálé 1922 novemberi IV. kongresszusa határozatában felhívja a kommunista pártokat a Vörös Segélyek létrehozására. Ez az idő tekinthető a Nemzetközi Vörös Segély megalakulása időpontjának. A Magyarországi Vörös Segély 1923-ban Bécsben alakult meg. Az 1932 novemberében ülésező Nemzetközi Vörös Segély világkongresszusa határozataiban fokozott figyelmet fordít a politikai emigránsok támogatására.

[36] Bokányi Dezső (1871–1940). A magyar munkásmozgalom kiemelkedő harcosa, 1919-ig az SzDP vezetőségi tagja, egyik legkiválóbb szónoka. Ő alapította az építőmunkások szervezetét (MÉMOSz). A Tanácsköztársaság idején munkaügyi és népjóléti népbiztos, majd hadtestparancsnok. A népbiztosperben halálraítélik, majd a fogolycsere révén 1922-ben a Szovjetunióba kerül. A szociális biztosítás területén dolgozott, munkatársa volt a moszkvai rádiónak. A törvénytelenségeknek esett áldozatul.

[37] Hollós József (1876–1947). Orvos, tüdőgyógyász. Az alkohol-ellenes küzdelem egyik kezdeményezője Madzsarral együtt Magyarországon. A gümőkór leküzdése terén kimagasló irodalmi munkásságot fejtett ki. Művét a párizsi Orvosi Akadémia 1000 frankos pályadíjjal jutalmazta. Mint szegedi kórházi orvos a város haladó értelmiségének egyik vezéralakja. 1918-ban megalakította a szegedi Nemzeti Tanácsot, majd belépett az SzDP-be. Madzsar még a század elején baráti kapcsolatba került Hollóssal, aki 1919-ben felelős állást töltött be a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosságon. Madzsar ui. megbízta Hollóst a tbc, a nemibetegségek és az alkoholizmus elleni küzdelem irányításával. A Tanácsköztársaság megdöntése után Bécsbe, majd az Egyesült Államokba emigrált. Az amerikai magyarság haladó szervezeteiben fejtett ki kulturális és politikai tevékenységet és mint tüdőgyógyász működött. 1936-ban „Két világháború között" címmel Bölöni György előszavával kiadja beszédeit és cikkeit, mely, mint írja, egy értelmiségi fejlődését mutatják a szociáldemokratizmustól „a tiszta marxi-lenini vonalig".

[38] Lidové Noviny cseh nyelvű baloldali napilap, Brno-ban jelent meg. Későbbiek folyamán is többször felmerül a levelekben. Valószínűnek látszik, hogy Madzsar e lap számára is küldött riportokat. Sajnos nem lehet nyomon követni az itt megjelent cikkeket, minthogy a lapnak 1936–37-es számai nem találhatók Magyarországon.

[39] Erdélyi László újságíró, a Lidové Noviny szlovákiai képviselője. 1938 után Angliába emigrált.

volna, ha egy kis valutát gyűjthetnék odakint, de nem lesz olyan könnyű német nyelven csinálni a dolgot.

2. Egy ismerősöm, aki találkozott Ödönnel, azt írja, hogy jól néz ki. Egy másik azt írja: „. . . meg kell neki hagyni, hogy a szegénységet el tudja viselni és valahogy munkás és tettrekészebb lett. Kedélyében semmi nyomot sem hagy rossz életmódja, sőt valahogy kiegyensúlyozottabbá vált." Lilkó[40] viszont azt írja, hogy egyértelmű vélemény szerint rettenetes állapotban van. Szeretnék vele közvetlen kapcsolatba lépni, de nem merek, pedig anélkül semmit se tehetek a kijövetele ügyében. Viszont Bé azt írja, hogy a kimenetelhez nincs kedve. Igazán nem tudom, mit csinálhatnék. Szeretném tudni, megkapta-e Vigot-tól[41] a pénzt és mennyit? Nem lehetne most valamit csinálni a debreceni telekkel, úgy tudom, Magyarországon valamivel javult a gazdasági helyzet, inkább van pénz, talán lehetne valamit csinálni. Ideálisabbat, mint a Börzsönyben egy erdészlak, igazán alig lehet elképzelni. Az útlevélügyet át kellene adni egy ügyvédnek, ok nélkül a rendőrség se tehet ilyesmit hosszabb időre. Ehhez bírói ítélet kellene.

3. Ady összegyűjtött cikkeit küldessétek el nekem is a Géniusszal a számlám terhére. Ezentúl minden nyomtatványt stb. Gergelyhez kell címezni, levelet lehet ide a szállodába.

4. Miklósnak[42] írtam Kiszlovodszkból, Schulznak[43] azonnal kiérkezésem után írtam és Vydrának[44] is.

5. A nyáron aligha fogunk találkozni, különösen ha a Lidové Noviny ügy meglesz. Azt hiszem, hogy mégis a fogászat mellett fogok maradni. Ugyanis mint orvos-fogorvos, ami itt ritka, szájsebészeti rendelést kaphatok, egy órai munkáért 15 rubelt fizetnek, ami annyit jelent, hogy 4 órai rendeléssel, havi 25 munkanapot számítva, annyit keresek, amennyiből itt négytagú család kényelmesen él, háztartási alkalmazottat tart, még a nyaralásra is félretehet. Én tehát magamban fényesen élhetek, fölösleges időmet újságírásra, rádióelőadásokra, tudományos munkára stb. fordíthatom. Szociálhigiénés téren egyrészt a fizetés kisebb, a munka teljesen elfoglalna és semmi másra se jutna időm és sok ellenállást kellene leküzdeni, míg eredményt lehet felmutatni. Amellett ott igen nagy akadály a nyelv nem tudása, hiszen a munka legfontosabb része éppen a megbeszélés, tanácskozás stb. Ha a fogászatot tényleg ilyen fényesen fizetik (én el se tudom hinni), akkor azt hiszem, ez lenne a legjobb. Ha amellett a Lidové Noviny révén egy kis valutát gyűjthetnék, akár minden nyáron elmehetnék hozzátok 6 hétre. Nem volna jó?

6. Az alkoholkérdésről a napokban írok nektek részletesen, ma már érintkezésbe léptem a rendőrséggel, amelynek minden kerületben vannak mentőállomásai a részegek számára. Alighanem holnap éjjel megnézek egyet. Erről írok riportot a L. N.-nek is. Egyébként az alkoholfogyasztás állandóan csökken, különösen a pálinkafogyasztás, de emelkedik a könnyű sör és borfogyasztás, ami abszolút alkoholra átszámítva persze csökkenést jelent.

7. Az ab.[45] törvényt én elsietettnek tartom, ma még, különösen a nagyvárosokban, a lakásviszonyok nem megfelelőek 5—6 gyermek számára. Félek, hogy a lázas abortuszok száma fog emelkedni. A törvényt és indokolását elküldöm, amit Bé írt, megmutattam a rádióban és más illetékes helyen, nagyon fontosnak ítélték és azt mondták, eszerint fognak eljárni. Egyébként 29-én megint beszéltem, hallottátok? Valószínűleg 13-án ismét beszélek.

8. Örülök Stósznak, csak kár, hogy nincs még egy írógép, mert így Lilkó aligha fog írni. Ami leveleitek egyéb pontjait illeti, arról majd külön levélben.

Sokszor ölel, csókol mindnyájatokat
Nagyapa

[40] Dr. Simai Béláné Madzsar Lili gyógytorna tanárnő. Jelenleg Kassán él.

[41] Vigot, párizsi kiadó adta ki Madzsarné Jászi Aliz „A női testkultúra új útjai" című, 1926-ban magyarul megjelent úttörő könyvének bővített és átdolgozott kéziratát 1936-ban. (La culture physique de la femme moderne.)

[42] Simai Miklós mérnök dr. Simai Béla fivére, 1919-ben az I. ker Munkástanács elnöke volt. Jelenleg Bratislavában él.

[43] Schulz Ignác, szlovákiai magyar szociáldemokrata képviselő a két világháború között. 1938 után Angliába, majd az Egyesült Államokba emigrált, ott is halt meg.

[44] Közelebbről ismeretlen.

[45] Abortusz törvény, mely 1936. jún. 27-én lépett életbe. A Szovjetunió fennállása alatt e probléma háromszor került rendezésre: a) 1920. november 18-i rendelet a terhességmegszakítást szabaddá tette a Szovjet Köztársaságok területén. A beavatkozást csakis szakorvos végezheti teljesen díjtalanul a kórházakban. A tiltott műtétek következtében bekövetkezett halálozások száma e törvény nyomán igen erősen csökkent. A szociális indikáció figyelembevételével bizottság által engedélyezett művi beavatkozás nem vezetett a szaporodás csökkenéséhez.

b) Az 1936-os törvény a terhesség megszakítást megszigorította. A törvény egy sor családvédelmi intézkedéssel párhuzamosan lépett életbe. Eredményeképp Szovjetunió-szerte emelkedett a születések száma. Jelentősen megemelték a sokgyermekes családok támogatására, szülőházak, anyaotthonok, csecsemőtejkonyhák felállítására szánt összegeket. A törvény csak akkor engedélyezi a művi abortuszt, ha a terhesség vagy szülés káros az anya egészségére.

c) Az 1955-ös rendezés újból visszaállította a terhességmegszakítás szabaddá tételét.

10.

Moszkva, 1936. júl. 16.

Kedves Bé, a napokban küldtem neked egy csomó újságkivágást az abortuskérdésről. Azóta beszéltem itt részletesen egy nőorvossal, aki azt mondta, hogy a hivatalos statisztika szerint a múlt évben egy millió hivatalos ab-t csináltak. Vele ellentétben én ezt nem találom soknak, hiszen otthon átlag egy szülésre két abortust szoktunk számítani, itt pedig évente kb. 3 millió szülés van. Szerinte komplikációk leginkább akkor következnek be, ha nulliparánál végzik a műtétet, míg nőknél, akik már szültek, veszélytelennek mondható, természetesen, ha nem végzik túl gyakran.

A végrehajtási utasítás még nem jött ki, de azt hiszem, az orvosi indikációkat elég liberálisan fogják kezelni. Én a magam részéről a törvényt elhamarkodottnak tartom.

Miklós írt, elküldött négy lévai felvételt a gyerekekről. Remélem, Lilkóék már Stószon vannak. Itt tűrhetetlen kánikula van már csaknem egy hónapja. Most ígéri a meteorológia, hogy valamennyire enyhülni fog a forróság.

Nem akarlak annyi mindenféle kéréssel terhelni, de ha a Čedok felé jársz, talán küldhetnél nekem prospektusokat esszl. fürdőhelyekről, lehet német vagy cseh nyelvű is, főként Marienbad, Tr. Teplic és Pöstyén, de a többi is. Csak gyógyfürdők. Vagy ha van valami összefoglaló könyv, leírás, küldesd el a számlám terhére a Geniussal.

Ez jöhet szintén Gergely címére.

Kaptam egy csomagot: Alkó könyve,[46] Ady cikkei és Illyés Gyula. Viszont én is küldtem újra a Géniusnak. Holnap megindítom az ügyet az orosz fordítás dolgában. Oszkár[47] angol fordításról tárgyal, ebből volna valami haszna Ödönnek is. Megkapta Vigot-tól a pénzt? Gergely utcáját átkeresztelték: Furmanova utcára.

Ölel

József

11.

Moszkva, 1936. júl. 28.

Kedves gyerekek, mióta Lilkó elment Stószra, még nem jött tőletek levél. Remélem jól érzik ott magukat, különösen ha ott is olyan hőség van mint itt. Négy hét óta szakadatlanul tart a kánikula, a szobámban 30° a meleg, de tegnap 32 is volt. Kint persze még néhány fokkal melegebb, már volt 34 fok is. Egészen munkaképtelenné lesz az ember. El is fogy naponta 26 tonna fagylalt.

Szeretném tudni megkaptad-e az újságkivágásokat az abortus ügyről? A L. N. eddig nem felelt, egészen érthetetlen, mert én ajánlottan, repülőpostával írtam. Kérdezd meg a szlovenszkói szerkesztőt, hátha tud valamit. Ha a cikkem Shakespeareről nem kell sehol, kérlek, küld vissza, másutt fel tudnám használni, de nincs másolatom.

Kisanya könyvét leadtam itt a Fizkultúra-kiadóban, elvileg nagyon kedvezően fogadták, azt mondják, ilyen könyvekre nagy szükségük van. Remélem, a hivatalos bírálat is kedvező lesz, s akkor hamarosan megjelenik. Kár, hogy ebből Ödönkének nem lehet haszna.

Szeretnék valamit hallani Gyuriról és Andrisról,[48] közvetlenül nem merek nekik írni, ismerve Málikát.[49] Mi van Piki házasságával? Ödönről se tudok régen semmit. Elment

[46] Dr. Madzsar Józsefné Jászi Aliz (1877–1935) Magyarországon első ízben foglalkozott női testkultúrával. Tornarendszere, melynek kialakításához indítékot 1911–12-es németországi és norvégiai tanulmányútja adott, s amely a művészi, gyógy-, terhes- és gyermektorna területét ölelte fel, európai viszonylatban is kiemelkedő és úttörő jelentőségű volt. 1926-ban adta ki „A női testkultúra új útjai" c. könyvét. E műve bővített kiadásban 1929-ben, francia nyelvű kiadása 1936-ban jelent meg. Madzsar Aliznak és iskolájának jelentős szerepe volt a haladó művészeti mozgalmakban és a szocialista kultúrmunkában. Az iskola vezető tanárai és tagjai: Hevesy Iván, Róna Magda, Kövesházy Ágnes, Gottschlieg Iza, dr. Kovács György, Kozma József, Palasovszky Ödön és maga Madzsar József is. 1928-ban művészcsoportot alakított. Ez az együttes szatirikus pantomimekkel hívta fel a visszás társadalmi kérdésekre a figyelmet. Madzsar Aliz a magyar gyógytornászok egész nemzedékét nevelte és a Madzsar-féle gyógytornát az ortopéd klinikákon, a szülészeteken, a tüdő- és szívkórházakban, a traumatológiában és mindenféle mozgásszervi megbetegedés esetén alkalmazzák. Tanítványai világszerte elterjesztették módszerét. Az Állami Gyógytornászképző Iskola 1967/68. tanévtől kezdve az ő nevét viseli.

[47] Jászi Oszkár (1875–1957) a magyarországi polgári radikalizmus vezéralakja és teoretikusa. A Huszadik Század c. folyóirat egyik alapítója és főszerkesztője, az Országos Radikális Párt elnöke. 1918-ban a Nemzeti Tanács Tagja és a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyeinek minisztere. A Tanácsköztársaság megdöntése előtt Bécsbe, majd az Egyesült Államokba emigrált. Az Ohio állambeli oberlini egyetemen a szociológia professzora volt.

[48] Jászi Oszkár Egyesült Államokban élő fiai.

[49] Lesznai Anna (1885–1966) Jászi Oszkár első felesége. Költő, író, festő és illusztrátor. 1919-ben utána Bécsben, majd a csehszlovákiai alsókörtvélyesi birtokán él. 1939-ben az Egyesült Államokba költözött, ahol Gergely Tibor amerikai festőművész felesége volt.

a Mátrába? Ha tudsz valahogy üzenni neki, üzend meg, hogy adjon címet, amire írhatok neki. Mégis abszurdum, hogy Pesten mindenkivel tudok rendszeres levelezést folytatni, csak éppen vele nem. Ha kisanya könyve itt megjelenik, akkor muszáj, hogy írjak neki, kellenek majd a rajzok és fényképek, amelyekről a francia kiadás kliséi készültek. Azt is tudnom kellene, hogy azoknak a rajzoknak a sokszorosítási joga teljesen a Vigot-é, vagy nem?[50]

Jön valaki ide a nyáron látogatóba Kassáról? Urbach készült jönni. Ha volna alkalom, kérlek, küldjél két pár meleg gyapjú harisnyát, annak még jó hasznát venném. Itt is lehet ugyan már kapni, de az üzletekben mindig olyan sokan vannak, hogy az ember nem szívesen áll oda vásárolni, ha nem muszáj. Most már hamarosan elől az én elhelyezkedésem kérdése is. Azt hiszem a fogászat mellett maradok. De ez elsősorban mégis Rakovszkitól[51] függ.

Ölel csókol mindnyájatokat

Nagyapa

Miklóstól kaptam egy hosszú levelet és fényképet. Írtam neki, örülök, hogy az egészsége rendbe jött.

12.

Moszkva, 1936. aug. 1.

Kedves Béla, a Zoli[52] ügyében ma azt tudtam meg, hogy a VS hozza ki, itt elhelyezi szanatóriumban. Vízuma Prágában van. Kérlek írjatok azonnal, hogy áll az ügy, és mikor jön Zoli, hogy itt gondoskodni lehessen róla.

A te utazásod ügyében az lesz a legjobb, ha kb. egy hetes túrában állapodsz meg az Intouristtal, azután visszajössz M-ba, itt meghosszabbítjuk a vízumodat és lakásról meg kosztról gondoskodunk. Így maradhatsz még pár hétig és nagyon kevésbe fog kerülni.

Csókol

Kisapa

13.

Moszkva, 1936. aug. 19.

Drága Lili fiam, jó régen érkezett a leveled, de mindeddig nem válaszoltam, mert éppen abban az időben, amikor érkezett, egymás után több levelet is írtam és most igazán nincs semmi különös írnivaló.

Örülök, hogy Jóska olyan szépen fejlődik. Hogy viselkedik Lidi Jóskával szemben? Kíváncsi vagyok megmarad-e iránta való jóindulata. Lidit mindenesetre be kell adni ősszel óvodába, még ha eleinte nehézségek is lesznek vele, azért az mégis csak neveli a szociális összetartozásra.

Itt éppen ezen a téren nagy eredményeket érnek el. Nagy súlyt helyeznek arra, hogy a gyerekek érezzék az összetartozandóságukat, mindenütt bevonják őket lehetőleg a saját intézményeik, pl. a gyerekvárosok vezetésébe. Nem tudom, hallottad-e legutóbbi rádióelőadásomat 17-én, abban beszéltem a Kultúrparkban levő ilyen gyerekvárosról is. Most jut eszembe, hogy Stószon nem hallhattad, úgy tudom, ott nincs rádió. Bár a tieteket kivihetted volna, nyaralás közben még jobb hasznát veszi az ember. Az előadások rendesen kétféle hosszú és egy rövid (25 m.) hullámhosszon mennek. Azért írom, hogy ha nem jól hallatszik, meg kell próbálni a másik hullámon is. Nem emlékszem lehet-e a ti készüléketeket rövidhullámra is használni.

[50] Dr. Simainé Madzsar Lili szerint az volt a terv, hogy 4 részes könyvet adnak ki. Dr. Simainé a téziseket összeállította, megfelelő rajzmellékletekkel felszerelve, angol nyelvre lefordítva kiküldte Moszkvába. Ez a munka emlékezete szerint 600 oldal terjedelmű volt. Sem ennek a munkának, sem Madzsarné könyve fordításának további sorsáról nem tudunk.

[51] Krisztiján Rakovszkij (1873—1941) a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő harcosa. A század elején jelentős szerepe volt a romániai munkásmozgalomban. A magyar munkásmozgalommal is volt kapcsolata. Számos cikke jelent meg a Népszavában is az első világháború előtt. 1919-ben az Ukrán SzSzK elnöke, 1925—26-ban angliai nagykövet, 1927-ben mint trockistát letartóztatják, 1933-ban szabadlábra helyezik. Újbóli, 1937-es letartóztatásáig vezető beosztásokban dolgozik.

[52] Fábry Zoltán (1897—1970). A csehszlovákiai Stószon élő kiváló magyar író, publicista, esszéista. Mint fiatal katona részt vett az első világháborúban. Frontélményeinek hatása alatt vált a magyar háborúellenes, antifasiszta publicisztika egyik legkiemelkedőbb képviselőjévé, harcos szocialistává. A szlovákiai baloldali magyar szellemi élet vezéregyénisége volt a két világháború között és azóta is. Fábry Zoltánt a Simai-családhoz régi baráti szálak fűzték.

Nagyon örülök a Bé látogatásának. Most Simon Mózsiék[53] vannak itt, valószínűleg szeptember 3-án Kassán lesz egy tárgyalása és akkor felkeres benneteket is, jó tanácsokat adhat az utazásra. Ők körutat tettek Dél felé és nagyon el vannak ragadtatva.

Mi van Zolival? Bé-nek rögtön válaszoltam, hogy Zoli jöhet, de azóta nem kaptam értesítést, mikor, hogy jön. Pedig jó volna, ha még nyáron jönne. Igaz, hogy itt most pár napja hűvös az idő, de remélhetőleg még nem marad ilyen. Révai Kis Lexikona megjött, bizony nagyon meglátszik rajta, hogy nem én csináltam. Szeretném is tudni, ki követte el, de Róbert nem írta meg. Írtam is róla egy kis kritikát, hogy mit tudnak otthon a Szovjetunióról. Majd elküldöm nektek. Róbert említett valami füzetet, amit küldött, de eddig nem jött meg. Könyvet ezentúl a Gergely címére küldjetek.

Nálam semmi újság, jól vagyok, szeptemberben kezdek el komolyan dolgozni. Talán lesz lakásom is, ami itt nagy dolog. Most sok jó szőlőt, dinnyét, paradicsomot kapni, aminek nagyon örülök, mert az itteni koszt nekem túlságosan sok húst ad.

Csókollak milliószor valamennyiteket.

14.

Moszkva, 1936. szeptember 4.

Kedves Béla, számításom szerint légipostával küldött levelemre már itt kellene lenni a válasznak, ebből azt következtetem, hogy Zoli vízuma rendben van. Most már csak az értesítést várom, mikor érkeztek. Igaz! a szovjet vasúton jöhettek bátran ún. kemény osztályon is, az olcsóbb és matracot ott is adnak és éppen olyan tiszta fehérneműt, mint a drágább puha osztályon. A határtól idáig olyan kocsik közlekednek, amelyekben a kemény osztályon is négyágyas fülkék vannak.

Az itt tartózkodásod úgyszólván semmibe se fog kerülni, lakásod és legnagyobb részt ellátásod is lesz, rubelt is adunk, mert amint a Travema értesítéséből látom, úgyis kevés pénzt hozhatnál ki magaddal. Legjobb lesz, ha csak az utazást fizeted ott ki, természetesen a körutazással és visszautazással, a Moszkvában tartózkodást elintézzük mi. A vízumot azonban jó volna ott az egész időre megkapni, bár némi utánajárással itt is meg lehet hosszabbítani. Van azonban hozzád néhány kérésem. Hozzál nekem egy pár magas, erős, vízhatlan cipőt. Lábam rajzát mellékelem, inkább kicsit nagyobb legyen, hogy vastagabb harisnya is beleférjen. A cipők itt ugyanis nagyon gyorsan mennek tönkre, többet is jár gyalog az ember és, a kövezet is rosszabb. Jó volna azután még egy írógépszalag, fekete. Vannak azután még másoknak is kérései, ezeknek az árát azonban itt megkapod, mégpedig nem hivatalos árfolyamon, úgy hogy sokkal jobban járs, mintha pénzt hoznál. Gergely szeretne egy meleg szvettert, ujjast, ha lehet gombolóst. Ő erősebb termetű, mint én. Azután kellene egy női szvetter, nem gombolós, erősebb termetű nőre, aki azonban nem olyan erős, mint Málika, hanem olyasféle, mint Kaba. Bármilyen színben. Végül: Földes dr. fog küldeni neked 50 db papír szivarszipkát, azt is hozd ki. Ha ketten jöttök, nem lesz probléma mindezt elhozni. Ismétlem, jó befektetés.

Itt van Neufeld dr.[54] egy délelőttöt töltöttem vele, hozott két tekercs filmet. Nagyon derék embernek látszik. Remélem, azóta már volt nálad Simon Mózsi és ellátott jótanácsokkal. Alighanem Neufeld is meglátogat titeket még elutazásod előtt.

Nem tudom, megírtam-e, hogy az előadást a rádió nemcsak a Komintern állomáson adja, hanem az RCZ állomáson is, 1107 hullámon és 25 m. rövidhullámon is. Ha egyik nem jól jön, meg kell próbálni a többit. Mind a hármat egyszerre nem tudják zavarni. Pesten is hallgatták az előadásomat. Sietek, hogy holnap reggel a repülőgéppel mehessen a levél.

Millió csók mindnyájatoknak, már nagyon türelmetlenül várlak. Jövőre majd Lilkóval együtt fogtok jönni.

Nagyapa

[53] Simon Mózes (1890–1957). Ügyvéd, újságíró, a kommunista mozgalom harcosa. A KMP-nek megalakulásától tagja, a 44-es Vörös Dandár politikai megbízottja. 1919 után Bécsbe emigrált. Hazatérése után a SzKP összekötője volt Kárpátalján (Beregszász), Angliába, majd az Egyesült Államokba emigrált, ahonnan 1947-ben visszatért.

[54] Dr. Neufeld Béla (1894–1962). Előbb jogi, majd orvosi diplomát szerzett. Nagyszőllősön élt. 1935-től kezdve tagja a Csehszlovák Kommunista Pártnak. Munkatársa volt az erdélyi Korunk-nak és a csehszlovákiai Magyar Napnak. 1936-os Szovjetunióbeli útjáról „Szovjetföldön" című munkájában számolt be. A felszabadulás után a Népegészségügyi Múzeum munkatársa, majd az Ipari tanulók Egészségvédelmi Intézetének igazgató főorvosa.

15.

Moszkva 1936. szept. 16.

Kedves Béla, leveled a Zoli levelével együtt idejére megjött, azért nem válaszoltam hamarabb, mert el akartam előbb intézni az ő ügyét. Az a baj, hogy a legfőbb vezetője ezeknek az ügyeknek jelenleg nincs itt, valami kongresszuson van. Ma bementem Bokányival, akinek ott valami funkciója is van és azt a választ kaptuk, hogy jobb volna, ha Zoli most jönne, mert tavaszig lejár az ügy és egészen előlről kellene kezdeni. Nekem is ez a véleményem, jöjjön Zoli mihamarabb, de legkésőbb veled együtt okt. végén, vagy nov. első napjaiban. Ami az aggodalmait illeti, azokat méltányolom, de ezek nem elháríthatatlan akadályok. Október-novemberben még nincsenek 30 fokos hidegek és ő különben sem marad itt, hanem szanatóriumba küldik, valószínűleg délre, Jaltába, ahol nincs hideg. Gagriban vagy Szocsiban pedig még decemberben is fürdenek a tengerben. A szanatóriumi tartózkodás sem pár hétre szól, hanem hónapokra és lehet, hogy csak márciusra kerül vissza, amikor itt a legrosszabbon túl vagyunk a hideg tekintetében. Természetes, hogy ami meleg ruhája csak van, azt hozza magával és meleg gyapjú alsóruhát is. Valami meleg holmit talán itt is tudunk számára szerezni. Ami az útiköltséget illeti, éppen a bevezetésben mondottak miatt azt most lehetetlen itt elintézni, ott kell megszerezni az útiköltséget, ami nem olyan rengeteg, valami rubelt majd küldünk számára a határra, itt pedig már nem lesz gondja semmire.

Szóval Zoli jöjjön, ne halassza a dolgokat, mert különben füstbe megy az egész.

Nagyon sajnálom, hogy az utazásod halasztódik, novemberben itt már elég kellemetlen időjárás lehet s amellett ha én már munkában vagyok, nem tudok annyit veled lenni. De azért csak gyere, ne mulaszd el ezt a pihenést. Nov. 7.-re a Vörös Térre jegyet azonban az Inturisttal kell szereztetni, mi itt nem tudunk, annyira le van foglalva minden. Ezt írd meg előre a Travemának, hogy a felvonulást a tribünről akarod látni. No de addig még írunk erről.

Nagyon várom már Lilkó levelét is a nyaralásról. Csak egyszer írt Stószról.

A pörről majd beszélünk, ha itt leszel. Nagyjából tudom, hogy ott mit írtak, válaszul ajánlom figyelmetekbe Dimitrov cikkét, a Rundschau is közölte.[55] Most sietek, hogy a levél holnap reggel már repüljön.

Nem tudom, hallottátok-e, hogy Tandler hirtelen meghalt. Régi szívbaja volt, mint utólag kiderült. Pontosan úgy végezte, mint Kisanya,[56] egy hét alatt, de ő az utolsó hétig frissen dolgozott. Ez megzavarta az én terveimet is. Azóta Hamburgerrel[57] együtt tárgyaltam, de ő tegnap gyomorvérzést kapott. Két évvel ezelőtt operálták gyomorfekély miatt. Határozottan pechhem van.

Valószínűleg 28-án beszélek a Rádióban.

Ölel csókol mindnyájatokat

Nagyapa

A Shakespeare-cikket nem kaptam vissza, küldd, ha lehet, nagyon kellene.

16.

Moszkva 1936. okt. 7.

Kedves Béla, szept. 30.-i leveled csak okt. 5-én este jött meg, úgy látszik nem lehet bízni a repülőpostában. Borzasztóan sajnálom, hogy nem jössz, igazán nem került volna olyan nagyon sokba, amint írtam, lakásról és kosztról gondoskodtunk volna, éppen csak néhány Inturist nap került volna pénzbe. Nagyon szerettem volna beszélni veled. Arról a

[55] „Gemeine Terroristen in Schutz nehmen, bedeutet dem Faschismus helfen!" Von Georgi Dimitroff. — Rundschau, 5. Jahrgang. Nummer 38. 27. August 1936. S. 1541—1543. A cikk a Trockij—Zinovjev—Kamenyev csoport perével kapcsolatban élesen bírálja a Szocialista Internacionálé álláspontját. A Szocialista Internacionálé vezetői: De Brouckere, Adler, Citrine és Schevenels az SzKP-hoz és a szovjet kormányhoz küldött táviratukban a perbefogottak mellett emeltek szót.

[56] Madzsarné Jászi Aliz.

[57] Hamburger Jenő (1883—1936). Orvos, a magyar munkásmozgalom kiemelkedő harcosa. Az első világháború idején a SzDP nagykanizsai szervezetének elnöke. Az 1919 januári nagykanizsai vasutassztrájk egyik szervezője. Az országban elsők között vezetésével alakul Munkástanács Nagykanizsán. A Tanácsköztársaság idején földművelésügyi népbiztos, hadtestparancsnok. A diktatúra után Ausztriába, majd a Szovjetunióba emigrál. Mint röntgenorvos dolgozik. Szakmai kiválóságára vall, hogy 1933-ban a szovjet röntgenológusok és radiológusok társaságának elnökévé választják és megbízzák a moszkvai „Állami Röntgen és Rádium Intézet" vezetésével. Szerkeszti a „Szovjet Röntgenológia" c. folyóiratot.

tervről, hogy visszamenjek, lemondtam, sehogyse látom ott elég biztosnak a helyzetemet, mert ha még sikerülne is praxisengedélyt kapni, nem lehet kiszámítani, mi lesz, Hodzsa[58] nagyon kokettál a fasiszta államokkal. Annak azonban nem lesz akadálya, hogy jövőre meglátogassalak benneteket, hacsak ti nem szánjátok el magatokat arra, hogy eljöttök ide a nyáron. Nagyon vágyom utánatok és a gyerekek után. Lidinek mondjátok meg, hogy ha majd megint nyár lesz, elmegyek hozzá. Azért küldtem a két babát, hogy addig legyen mivel játszania.

A képek nagyszerűek, itt óriási sikerük van. Hajdu Ili irigykedik rájuk. A detektívek[59] megjöttek, egyelőre ebből elég lesz. De a Tardi helyzet[60] nem volt a csomagban. Géniustól rendeltem francia szótárt, de azután jutott eszembe, hogy nektek van és nem használjátok, ha tehát még nem küldte el, küldjétek inkább azt.

Zoli sürgesse az útlevelét és jöjjön, nem fogja megbánni. Tamással és vele kérlek küldjétek a következőket. Cipő nem kell, itt is tudok szerezni. Ne küldjétek a szvettert Gergelynek, csak a nőit, középtermetű nőnek, ha lehet, sötétkéket. Egy doboz szénpapírt irógépbe, itt is van, csak nem mindig kapható, az ember nem tud utánajárni. Konzervnyitót, olyan kerekeset, mint nektek van, az itteni konzervbádog jóval vastagabb, mint az ottani, az én fogóm nem elég erős. Rózsapaprikát, ha nem nagyon drága, lehetne két negyedkilós csomagot, az itteni turkesztáni paprika egészen más. Két pár térdharisnyát, de ne simát, hanem olyan nyulóst, és két pár magas harisnyát. Ha idejekorán megkapom az engedélyt, átutalok neked 50 dollárt, akkor majd kérek egyebet is. Nagyon örülök, hogy az egyesületben találsz munkakört. A témád nagyon érdekes, legfontosabb lesz Márki könyve Dózsáról, Málnásinak is van valami könyve arról a korról, a címét majd megírom.[61] Hamburger jelenleg kórházban fekszik, két évvel ezelőtt operálták gyomorfekély miatt, most megint gyomorvérzést kapott. Lilkó bizonyára nagyon jól segíthetne neked.

Örülök annak is, amit az ifjúságról írsz. Bárcsak Magyarországról kapnék ilyen híreket. Ott nagyon sötétnek látszik minden . . .

Én mégis csak az egészségügynél fogok maradni, most tárgyalok a népbiztos helyettesével, az volna a munkám, hogy referálok egyes kérdésekről, mi történt külföldön, milyen eredményeket értek el stb. Ezt németül csinálhatom. Húzódik a dolog, de nem is nagyon siettetem, újságcikkekkel máris keresek annyit, hogy megélek belőle.

Írjatok, ha csak tehetitek, nem is tudjátok, milyen öröm, hogy ha levelet kapok tőletek.

Ezer milliószor csókol mindnyájatokat

Nagyapa

17.

Moszkva, 1936. október 10.

Kedves gyerekek, ma végre elintéződött, hogy az egészségügyi népbiztosságba kerülök. Ugyanis eddig csak az egyes államoknak volt e. ü. népb.-a, most kezdik szervezni a SSSR e. ü. népbi.-át, ahová természetesen sok új ember kell, mert azért az egyes államoknak megmaradnak a népb.-aik. Mivel azonban csak pár nap múlva fognak beköltözni a helyiségükbe, dolgozni csak e hó végén vagy november 1-re kezdek. Közben azért elmegyek az egyetem stomatológiai klinikájára, oda is van ajánlásom, mert szeretnék olyan helyet, ami nem foglal el nagyon, hogy maradjon időm írásra is.

Itt október 1-én havazott, de el is olvadt rögtön. Azóta hűvös, esős idő, ma azonban kisütött a nap és nagyon kellemes. Pár nap óta fűtenek.

Mikor jön Zoli? Tudassátok jóelőre, mikor érkezik és hogy meg tudta-e váltani a jegyét Moszkváig, vagy csak a határig, mert akkor küldünk neki rubelt Njegorelojéba. Már a múlt levelemben kértem, mit küldjetek nekem, most még kipótolom avval, hogy kellene pár darab szappan, avval a spórolási lemezkével, be akarom itt mutatni, úgy látom, nagyon praktikus. Azután kellene az a fog-spré, amit te már nem használsz, azt hiszem elromlott, de az nem baj, ez is csak mintának kellene, itt meg lehetne célszerűbb formában

[58] Hedža Milán (1878–1944). Szlovák agrárpárti politikus. 1905–18 között a magyar parlament tagja. 1920–35 közötti csehszlovák kormányokban több esetben töltött be miniszteri tárcát. 1935–38 között miniszterelnök.

[59] Ti. a detektívregények.

[60] *Szabó Zoltán:* A tardi helyzet. Bpest. Cserépfalvi. 1936.

[61] *Márki Sándor:* Dósa György. Bpest. 1913; *Málnási Ödön:* A magyar nemzet őszinte története. Bpest. Cserépfalvi. 1937. 262 l.

honosítani. Ha maradt pasztilla is, küld el. Még arra kérlek, hogy az a sötétkék szvetter gombolós legyen. Nagyon le vagyok kötelezve ennek az elvtársnak, mert még mindig nem tudtam megszokni az itteni nehéz, rengeteg hússal készült kosztot és csaknem állandóan náluk ebédelek. Orosz nő főz náluk, de egészen jól megtanította magyar kosztra. Azt hiszem, van odahaza egy törökkávé főző edényetek, nyeles, amit nem használtok. Az is jó volna, őrlő van itt egy ismerősömnél. Az ebéd kivételével itthon kosztolok, nagyon jól be lehet rendezni, van minden, olajos és paradicsomos halkonzervek, zöldségkonzerv, amit csak fel kell melegíteni, kitűnő vaj, sajt, gyümölcs stb. Lesz bőven mandarin is, az idén már bőven fognak teremni a pár évvel ezelőtt a délvidéken ültetett mandarinfák. Nagyon érdekes, hogy termelnek almát Szibéria hideg vidékein. Nem függőlegesen ültetik be a csemetét, hanem 45 fok szög alatt, az ágakat egy arasznyira a földtől vízszintesen feszítik ki, a föld visszasugárzott melegében nagy, kitűnő ízű almák érnek be. Télire pedig megvédi a fákat a hótakaró. A szemközt futó ágakat összeoltják, úgy hogy ha az egyik gyökér ki is hal, a fácska életben marad. Az idén lesz először saját kinin, persze egyelőre még kevés. 1938-ban már nem lesz kaucsukimport. Most kísérleteznek fagyálló narancsfákkal, a mandarin elbír egy kis fagyot, ami a délvidéken előfordul. Tea már majdnem elég terem és nagyon jó minőség. Pár év múlva alig lesz valami, amit importálni kell, inkább csak luxuscikkek, kávé, kakaó, datolya, banán stb.

Bauer Ervin[62] biológus Leningrádban, avval foglalkozik többek között, hogy alsórendű állatok életét meghosszabbítja — periodikus koplaltatással! Képzelhetitek, menynyire érdekelte, amikor beszéltem neki a koplalókúráról, nem is sejtette, hogy ez a gyakorlatban is bevált. Ő egy elméleti tételből kiindulva kezdett kísérletezni.

Írjatok szorgalmasabban! millió csók

Nagyapa

18.

Moszkva, 1936. december 8.

Kedves gyerekek, eddig 3 csomag könyvet küldtem, az elsőről már írtam. A másodikban volt Gergely, Karikás és Ilja Ehrenburg, a harmadikban két gyerekkönyv és két angol. Az előbbi Bélának, utóbbi csomag Lidinek és Lilinek karácsonyra. Egyebet nem merek küldeni, félek, ott nagyon megvámolnák. Ha ezek megjönnek, gyakrabban fogok nektek könyvet küldeni, itt most sok idegen nyelvű jelenik meg, magyar azonban nagyon kevés.

Most nagyon be vagyok fogva, terminusos munkám van, ami eltart még pár hétig.[63] Ezért nem tudok most hosszú leveleket se írni, és valószínűleg e hónapban a rádióban se fogok beszélni.

A medvés könyvet Lidinek egy kedves néni küldi, aki nekem pl. dióskalácsot sütött és ellát körözött liptóival.

Ti azért írjatok.

Sokszor csókol mindnyájatokat

Nagyapa

19.

Moszkva, 1937. május 26.

Drága Lili fiam, nagyon megörültem a levelednek, mert már csakugyan nagyon régen nem kaptam tőletek semmi hírt. A képeknek nagyon örültem, Jóska csakugyan mulatságos gyerek lehet. Elhiheted, hogy nagyon szeretnélek látni valamennyiteket, de ez nem egészen tőlem függ, úgy hogy még terveket se tudok csinálni. Csak a jövő

[62] Bauer Ervin (1890–1942). Az elméleti biológia egyik megalapítója, Balázs Béla író testvére. A Tanácsköztársaság bukása után Prágában, majd Berlinben dolgozik. 1925-ben a Szovjetunióba [illegible]özik, ahol a moszkvai egyetem általános biológiai tanszékén, majd a Tyimirjazev Biológiai Intézetben, később pedig Leningrádban végez nagy jelentőségű kutatásokat. Úttörő munkásságot fejtett ki az élet energetikai meghatározására és az élet- és kórjelenségek energetikai magyarázatára vonatkozóan. Még az első világháború előtt Madzsar több esetben felkereste feleségével és Jászival a Drezda melletti Mölner és Loschwitz szanatóriumot, ahol speciális módszer szerint alkalmazott koplaló kúrát folytattak. Heteken át csak minimális élelmet vettek magukhoz.

[63] Feltételezhető – az időpont is erre mutat –, hogy a „Spanyolország múltja és jelene" című, Thompson álnéven 1937 tavaszán megjelenő könyvének kéziratáról van szó, melyet Magyarországra csempésztek és a Lázár Vilmos szerkesztésében megjelenő „Világkép Könyvtár" című sorozatban jelent meg. Így érthető az is, hogy 1937 júniusában, majd később írt levelében példányok kiküldését kéri.

hónapban fogok valószínűleg pontosabbat tudni saját terveimről. Sok a dolgom, örülök, hogy hasznos munkát végezhetek, amiből ti is láttok valamit a M. N.-ban.[64] A leveledre is azért nem válaszoltam rögtön, mert az Északi Sark[65] erősen lefoglalt, két rádióelőadást is tartottam és cikkeket is írtam. Tegnap este pedig előadásom volt az itteni magyar klubban a darwinizmusról. Erről jut eszembe, hogy ha nektek nem kell nagyon, küldjétek el Klaatsch könyvét,[66] kellene az ilyen ismeretterjesztéshez.

Lidi nagyon korán belekerült az irodalomba. Hol hallott a háborúról és milyen formában, érdekes volna tudni. A napokban küldök újra képeskönyvet és egy angol könyvet, ha nem lesz együtt egy kilónál több. A Génius azt írja, hogy súlyosabb könyvküldeményekhez engedély kell. Azt nem írja, hogy talán csak könyvkereskedőknek. Az ígért könyveknek már előre örülök, a Viharsarok, Betyár stb. megjött, a Féja könyve csakugyan nagyszerű.[67] Írd meg a Katzi[68] címét, szeretnék írni neki, ha lehet. Mi lett avval a holmival, amit még a télen akartatok nekem küldeni? Mint látjátok, van már jó írógépszalag is, lassankint lesz itt minden, csak néha keresni kell. Vettem villanyos főzőt, reggelenkint azon pirítom magamnak a fehérkenyeret, vajjal nagyon kitűnő. Nektek is ajánlom, ott biztosan vannak kenyérpirítók, két szelet kenyeret pirít egyszerre a reggeliző asztalon. Itt sokkal elterjedtebb az elektromos készülékek használata, pl. villanyvasaló, mert az elektromosáram nagyon olcsó. Most kezdenek forgalomba jönni a porszívók. Sőt tegnap láttam a villamosról egy furcsa masinát sétálni az egyik téren, sajnos nem tudtam leszállni, hogy közelebbről megnézzem, de úgy láttam, utcai porszívógép! Télen a havat hóekék és seprőgépek gyűjtik össze, de ezek drótkefékkel dolgoznak, s elevátorok rakják teherautóba. A teherautó szekrényét a motor oldalt billenti és így egyszerre kiönti a havat, pl. a folyóba. Most kísérleteznek olyan gépekkel, amelyek a járdáról felkaparják a jeget és rátaposott havat. Szóval mosolyogtam magamban, hogy valamikor azon gondolkoztunk, ki lesz majd a szocialista társadalomban utcaseprő? Ki vállalja a piszkos munkát, ha mindenféle, kellemesebb pályára is mehet? A megoldás az, hogy nem is lesz utcaseprő, hanem csak gépész, soffőr stb. Szóval egyszerűen nem lesz piszkos munka. Mit szólsz hozzá, hogy pl. nem lesz mosogatás, mert papírtányérról fogunk enni és azt mindjárt ki lehet dobni egyszeri használat után. A Gorkovón új üzlet nyílt meg, mindenféle leveskocka, pudingpor stb. A fehérkabátos és sapkás szakács mindjárt meg is mutatja, megfőzi neked, hogy kell elkészíteni. A diétás üzletről írtam a M. N.-nak, nem tudom, megjelent-e. Mellékelek néhány bélyeget, azt hiszem, a kisebb értékűek még nincsenek meg nektek, majd úgy igyekszem, hogy kapj mindenfélét. Puskin-bélyeg hatféle értékben jelent meg, írd meg, megvan-e már mind.

Most szaladok a postára, a napokban újra írok. Addig is milliószor ölel, csókol mindnyájatokat

Nagyapa

A születésnapokról tudod, hogy én mindig meg szoktam feledkezni, még neked se gratuláltam, pedig az igazán az eszembe juthatott volna.

20.

Kedves Lili fiam, küldtem megint képeskönyveket, a napokban küldök egy angol könyvet. A Geniusnak írtam, de szeretném, ha Bé bemenne egyszer és megkérdezné, nem tudnának-e kottákat használni, modern vagy régi orosz szerzők dolgait, esetleg operák zongorakivonatait stb. Magyar dolog itt most nem jelent meg, úgy hogy nem tudok neki mit küldeni s így most már nem rendelhetek tőle könyvet. Pedig nagyon kellenének könyvek, pl. a Viharsarok folytatásai, a Futóhomok,[69] stb. Ha ott kapható,

[64] 1937. ápr. 29—máj. 30-a között 8 cikke, riportja jelent meg a Magyar Napban, köztük meleghangú megemlékezés Szabó Ervin születésének 70. évfordulója alkalmából.

[65] Számos cikke közül, melyek az Északi Sarki expedícióval, vagy ehhez kapcsolódó témával foglalkoznak, a következőket említjük meg: Első huszonnégy óra az Északi Sarkon (Magyar Nap, 1937. V. 26.); Sarkvidék az emberiség szolgálatában. (Magyar Nap, 1937. V. 30.); Város és termelés az örök jég hazájában (Igarka). (Magyar Nap, 1937. VII. 14.); Az Északi Sarkon. (Magyar Nap, 1937. VII. 31.). Még 1938 január és februárban is 3 cikke jelenik meg a fenti lapban e tárgykörből.

[66] *Hermann Klaatsch:* Entstehung und Entwicklung des Menschengeschlechtes, Berlin é. n.

[67] *Féja Géza:* Viharsarok. Bpest. 1937; *Olbracht Iván:* Suhaj a betyár (Nikolaj Šuhaj, loupeznik). Regény, Ford. Nádass József, Straka Anton. Bratislava-Pozsony (1936).

[68] Dr. Markos Györgyné Kövesházy Ágnes, Madzsarné mozgásművészeti iskolájának asszisztense, gyógytorna tanár.

[69] *Erdei Ferenc:* Futóhomok. Bpest. 1937.

kérlek küldjétek el. Nem tudom, eljutott-e oda Thompson kis füzete Spanyolországról, abból is kellene nekem pár példány. Sajnálom, hogy titeket terhellek evvel, de más módom nincs hogy hozzájussak.

Lehet, hogy a napokban kapsz egy kottáskönyvet, orosz dalokkal. Nem tudom, nem érdekelné-e az én volt orosz tanáromat, aki a rádióban is szokott énekelni. Neked pedig Mariska lefordíthatja a szövegeket.

Most megint erősebben szaporodik a munkám, azt hiszem, pár hónapig nagyon be leszek fogva. Az egészségem szerencsére változatlanul jó, úgy hogy örülök a munkának. Ha háztartásom volna, nagyszerűen tudnék itt kosztolni. Már vagy tíz napja láttam epret a kirakatban, vagy egy hét óta cseresznyét, friss zöldborsót, stb. Az orosz konyha azonban a zöldséget és a főzelékfélét alig ismeri. Gergely felesége írt egy magyar szakácskönyvet, most fog oroszul megjelenni. Nem jön senki onnan errefelé?

Ezerszer csókol mindnyájatokat

Nagyapa

1937. június 7.

21.

Moszkva, 1937. jún. 15.

Kedves gyerekek, éppen most kaptam az értesítést, hogy a Zoli dolga az idén nehezen fog menni. Ezt különben már tavaly megírtam nektek. Éppen ezért ne készüljön, amíg nem kap esetleg mégis kedvező értesítést. Mi van a könyvével?[70] kijött? Küldjetek belőle. Egyébként is volna könyvkérésem. Ha van valami ott a könyvtáratokban az Északi Sarkról, különösen valami összefoglaló munka az É. S.-i utazásokról, arra most nagy szükségem volna. Van azonkívül Trócsányinak egy könyve: Észak nomádjai, ha ott megkapható kérlek küldjétek azt is, de írjátok meg hamar, ha nincs, mert akkor Pestről próbálom megszerezni. Megpróbálok engedélyt kérni, hogy a magammal hozott dollárokat elküldhessem nektek, legyen fedezet az ilyen könyvkérésekre. A Géniussal egyenlőre nem megy az üzlet, ősz előtt, aligha fog itt magyar könyv megjelenni. Legfőbb ideje, hogy más kerüljön a magyar könyvkiadás élére, mert ilyen tehetetlenséget régen nem láttam, nem használja ki a lehetőségeket. Író, papír, nyomda, minden van, csak egy jó vezető kellene.

Azt hiszem pár hónapig kevesebb, vagy inkább talán rövidebb leveleket fogtok tőlem kapni. Megint valami nagyobb dolgot kell sürgősen megcsinálnom, pech, hogy éppen a nyári időre esik. No de majd ősszel pihenek. A M. N.-ban látom, hogy ismerteti Thompson füzetét Spanyolországról, ebből következtetem, hogy ott is kapható. Kérlek küldjetek belőle néhány példányt.

Itt már egészen kánikula volt, 12-én kint voltam egész napos kiránduláson a Moszkva folyó mellett, napoztunk, fürödtünk. Tegnap óta azonban megint olyan hideg szél fúj, hogy elő kellett venni a felöltőt.

Mit csináltok a nyáron? Megint Stószra mentek?

Ezerszer csókol mindnyájatokat

Nagyapa

22.

Moszkva, 1937. augusztus 3.

Kedves Béla, úgy látom, nem tartod meg a Lili ígéretét, ő ugyanis azt írta, hogy te is fogsz írni, „legközelebb". Ha nincs nagyon sok dolgod, írjál, tudod hogy milyen jól esik hírt hallani rólatok.

Csillagtól[71] kaptam levelet, azt írja, hogy a csomagot még mindig nem tudta elküldeni, most is ott van nála, de novemberre biztosan küldi. A húsz éves évfordulóra biztosan jönnek többen is. Te nem gondolsz egy kirándulásra? Biztosan lesznek olcsó társasutazások. Mi van Zolival? Úgy látom, igazam volt és nem lehet az idén megcsinálni az utazását. Nagy kár, hogy tavaly nem jött. Simon Mózsi nem készül?

Lili valami könyveket is emlegetett, hogy küldeni fogsz. Ha igen, tedd közé Klaatsch könyvét az ember származásáról, azt hiszem, nálatok lesz.

[70] *Fábry Zoltán:* Fegyver a vitéz ellen. Moravská Ostrava, Magyar Nap kiadása, 1937.
[71] Egy ismerőse Kassáról.

Hollós írja, hogy Oszkár tagja a Trockijt védő bizottságnak.[72] Ha ez csakugyan igaz, akkor természetesen nemcsak az érintkezést szüntetem meg vele, de írok erről a M. N.-ban is. A népfrontot ebben az irányban élesen el kell határolni!

Érdekes híreket olvasok a M. N.-ban az egységfront törekvésekről. Kassán nincs ilyesféle kezdeményezés? Én továbbra is jól vagyok, írogatok most már az amerikai lapoknak is.[73]

Írj! Sokszor csókol mindnyájatokat.

Nagyapa

23.

Moszkva, 1937. aug. 19.

Kedves Bé, nagyon régen nem kaptam tőletek levelet. Lilin nem csodálkozom, tudom, hogy ő most Stószon van és nem vitte magával az írógépet, kézzel pedig ő se nagyon szokott írni, akárcsak én. De te írhatnál néha. Nekünk most súlyos csapás Poll[74] halála. Alig hat hétig volt itt pártképviselő, dysenteriát kapott, s egy régi vastagbélhurutja következtében bélfekélyek, hashártyagyulladás vitte el. Nekem különösen nagy csapás, nagyon jól tudtam vele dolgozni, délben érkezett ide és este már felkeresett. Sok szép tervünk volt. Ő lett volna a legalkalmasabb, hogy helyrehozzon sok régi hibát.

Mellékelten két kivágás. A harmadikat nem találom, ugyanis az autóbusz-igazgatóság válaszolt, hogy a javaslatomat helyesnek találják és meg fogják csinálni.

Egyéb újság nálam nincs. Július elég esős volt, de aug. eddig szép meleg, szabadnapokon kimegyek, tegnap is uszkáltam és eveztem. Moszkva környéke szép erdős, fenyő és nyírfaerdők, sok kisebb-nagyobb folyó, mindenütt tele fürdőzőkkel.

Mi van Zolival? Lesz valami az utazásból? Készül-e onnan valaki az októberi ünnepekre? Te nem gondolsz egy kis kirándulásra? Azt hallottam, hogy Simon Mózsi jön.

Megkaptam Amerikából Reményik könyvét: Bűntudat.[75] Tulajdonképpen gyerekkori emlékei, egy elszegényedett gentri családból. Anyaga érdekes, de nincs jól megírva. Te ígérted egyszer a magyar földbirtokstatisztikát. Nagyon örülnék neki. Meg a Klaatsch könyve is kellene, ha elküldhetnéd.

Sokszor csókol mindnyájatokat

Nagyapa

24.

Moszkva, 1937. szeptember 18.

Kedves gyerekek, ma feladtam megint képeskönyveket. A mellékelt kártyát nem tettem a csomagba, mert levélnek számítják. Mellékelten egy strand-fénykép is, ebből láthatjátok, hogy jól érzem magamat, sőt hogy jól érezzük magunkat. Meglepetés számotokra?

Megjött egy könyvcsomag, nagyon köszönöm a földbirtokstatisztikát, de ha tudtam volna, hogy ilyen nagy és drága könyv, igazán nem kértem volna. A csomaghoz azonban nem volt szállítólevél mellékelve, kérlek írd meg, mi volt benne, szeretném tudni, minden

[72] New-Yorkban Lew Trockij „védelmére" alakult bizottság, melyet az ő Egyesült Államokbeli követői szerveztek.

[73] Sajnos a Kanadai Munkásban 1937. jún. 12-én megjelent írásán kívül nem sikerült az említett cikkeket megtalálni.

[74] Poll Sándor (1898 - 1937). Az illegális kommunista mozgalom kimagasló alakja, 1921-től tagja a KMP-nak. Az 1925-ben megalakult MSzMP egyik vezetője. 1927-es lebukása után három és félévre ítélik. Szabadulása után a Külföldi Bizottságban van irányító szerepe. 1931-ben a KMP képviselője a Kominternben. Sallai és Fürst lebukása után a párt őt küldi haza a magyarországi munka irányítására. Letartóztatása, majd börtönbüntetésének letöltése után Moszkvába érkezik, hogy a KMP-t a Kominternben képviselje.

Elgondolkoztatók Madzsar levelének ezek a sorai. Arra mutatnak, hogy a párt új vonalának, a népfrontnak, az antifasiszta összefogásnak a VII. kongresszus által meghirdetett politikájának kialakításában, a régi szektás politikai vonal felszámolásában szilárdan Poll oldalán áll. Poll ezt az új vonalat „A fasizmus és a demokrácia harca Magyarországon" című postumus írásában fejti ki (Ld. Internationale Communiste. 19. année. No. 9. Sept. 1937. 833—840. l.)

[75] Reményik Zsigmond (1900 - 1962). Író. 1920-tól hat és fél évig Dél-Amerikában él. Tamás Aladárral és Bortnyik Sándorral együtt alapította az „Új Föld" című folyóiratot, melyben a kommunista írók művei jelentek meg. Egyik fő témája a XX. század első negyedének széthulló úri társadalma, a vidéki kúriák süllyedő világa. A Bűntudat című regénye 1937-ben jelent meg, a falusi dzsentri körképét rajzolja meg.

megjött-e? Amennyire látom, a Futóhomok nem olyan jó, mint a Viharsarok, de azért ez is nagyon érdekes.

Most fejeztem be megint egy nagyobb munkát, s most egy kicsit pihenek. A szeptember nagyon szép, meleg, most majd pótolom a nyáron elmulasztottakat.

Jön-e tőletek valaki mostanában ide? Mi van Simon Mózsival? Írjátok meg előre, ha valaki jön.

Régen nem hallottam Málikáról, mi van vele?

Oszkárról azt írta Hollós, hogy ő tagja valami Trockijt védő bizottságnak Amerikában. Megkérdeztem tőle, igaz-e, de kitérő választ adott, hogy levél nem alkalmas ilyen történeti problémák tárgyalására. Én erre természetesen megírtam neki, hogy megszakítok vele minden összeköttetést, itt nem történeti problémákról van szó, hanem bűnügyi aktákról, kémkedésről, merényletekről stb. Majd elküldöm nektek is másolatban a levelemet. Kár, mert Oszkárnak nagy szerepe lehetett volna a népfrontban, de itt nincs megalkuvás, választani kell. Vagy-vagy. Ti erről nem tudtatok?

Ezerszer csókol mindnyájatokat

Nagyapa

25.

Moszkva, 1937. december 10.

Kedves Lili fiam, nagyon megörültem a leveledet, de különösen a Lidi levelének. Nagyon emlékeztet Ödönkének némelyik versére, amikor az asszociációs sorozatból nagyon sokat hagy ki és bíz az olvasó fantáziájára. A majomtörténetet egészen jól megértettük, de már a vaddisznót kevésbé. Máskor majd lásd el néhány magyarázó jegyzettel a Lidi leveleit. Különben azt hiszem, nemsokára ő maga is fog a gépen írni.

A szamojéd babát holnap adjuk fel, remélem, karácsonyra még megérkezik. Egyebet nem merek küldeni, nem tudom, milyenek ott a vámok. Nem tudjátok, mi lett avval a csomaggal, amit tavaly akartatok nekem küldeni? Eddig nem jött meg. Ha még ott van, megírom, milyen címre adjátok fel postán.

Kisanya tenyerén valóban volt egy kis anyajegy. A színérzékenységet persze hogy még nem lehet megállapítani Jóskánál az még sok évig el fog tartani. Családi dolgokra én bizony nem nagyon emlékszem, de azért amit tudok, majd lassanként megírom neked.

Leningrádban megismerkedtem egy etnográfussal, az beszélte, hogy Szamarkánd mellett van két kis falu, ahol egy egész külön nemzetiség lakik, akik külön nyelvet is beszélnek és madzsaroknak nevezik magukat. Mindössze vagy ötszázan vannak, ezért még a szovjet nemzetiségek között sem szerepelnek és nem is kutatták ki őket.[76] Oda szeretnék egyszer elmenni, talán a nyáron lesz valahogy alkalmam, hiszen nincs messze, már persze az itteni fogalmak szerint.

A mi nevünket eredetileg Magdzsárnak írták, apa beszélte, hogy amikor Szatmáron járt gimnáziumba, az igazgató mondta, hogy minek az a g betű a névben, azóta úgy írta a bizonyítványt s úgy maradt a név. A Révai-lexikon is tud egy madzsar törzsről, de az valahol közép-ázsiában van. Konstantinápolyban van egy várrészlet, madzsarliknak

[76] Madzsarnak e több mint harminc év előtti híradására a választ egy fiatal antropológus 1964–65-ös tanulmányútja adja meg. Dr. Tóth Tibor kandidátus tudományos beszámolóiban (*Dr. Tóth Tibor:* Az ősmagyarok mai relictumáról. MTA. Biol. Oszt. Közl. 9. 1966. Klny.), sajtónak adott nyilatkozataiban. Ismeretlen magyar törzsre bukkant egy budapesti tudós Kazahsztánban és Üzbegisztánban. Magyar Nemzet, 1967. nov. 6.; Hol éltek a magyarok ősei? Népszabadság, 1968. márc. 26.; Hol volt a magyarok őshazája? Magyar Nemzet, 1968. máj. 1.) tagadja a magyar őshaza elmélet eddig elfogadott geográfiai helyét, melyet döntően nyelvészeti alapon a Káma és a Bjelája folyó környékére állapítottak meg. A meggyőző régészeti leletekkel alá nem támasztott fenti elméletet először vizsgálta antropológiai megközelítéssel. Dr. Tóth Tibor vizsgálódásainak végső következtetése: a Kaspi tenger északi része az őshaza, ill. az a hely, ahol a magyarok antropológiai, fiziológiai arculata kialakult. A hunok betörése szórja szét a magyar törzseket. Egy részük Magyarországon telepszik le, másrészük északkeletnek tart (a mai kazahsztáni Kusztanáj terület), megint egy más csoport délkeleti irányba vonul és telepszik meg az üzbegisztáni kaska-darjinszki területen, a negyedik csoport pedig a Közép-Urál északi részén.

Bizonyítékul felhozza, hogy a Magyarország területén talált honfoglaláskori csontanyag teljesen eltér a közép-Urálitól; viszont teljesen egyezik a Kaspi-tenger északi partvidékén időszámításunk kezdeti idejéből való antropológiai leletekkel. Innét északkeletre Északnyugat-Kazahsztán kusztanáji területén találja az argún-magyarok 900–950 fős csoportját, akik ma is madiaroknak nevezik magukat. A történelmi források is több esetben megemlékeznek a madzsarokról, ill. magyarokról, melyek valószínű azonos etnikai csoportot jelölnek.

A Dk-i irányban vándorolt törzsek nyomait Üzbegisztánban találja meg, a Kaska-Darjinszkij területen talált egy embercsoportot, akik ászoknak (jászok) nevezik magukat, szomszédságukban pedig a madzsarok laknak, pontosabban üzbég madzarok, ahogy magukat nevezik. A múlt században vándoroltak Szamarkand és Buchara közti térségből jelenlegi helyükre. Üzbég jellegűek, a csoport 150 családból áll. További érdekesség, hogy a Szamarkandtól délnyugatra eső Dzsámához 3 szaráj (tábor, sátor, sátortábor) tartozik: Najman szaráj, Kipesák szaráj és Madzsar szaráj

hívják, állítólag magyar hadifoglyok építették.[77] Üszkübben is van egy kerület ilyen néven, ott úgy magyarázták nekem, hogy a madzsar szó voltaképpen vándort, nomádot jelent és abban a részben telepedtek le a Boszniából az okkupáció idején kivándorolt törökök. Komárom vár építői között is szerepel egy Madzsar, úgy tudom, Evlia Cselebi is megemlékszik róla.[78]

Egyébként Madzsar nagyapa szappanfőző volt Miskolcon, szépapa csizmadia Sátoraljaújhelyen, céhmester. Apa mesélte, hogy fiatalkorában járt egyszer Krompachon, ott vannak ilyen nevű bányászok. Miskolci nagymama Viparina Mária, kétségtelenül olasz név. Fivére, Tárkányi Béla József magyarosította meg. Tárkányiak vannak ma is Miskolcon, egy kereskedő. Janka mama anyai ágon úgy tudom Havranek volt. Apja Morvaországból bevándorolt szabó. Fivére is szabó, Hábori (keresztnevére nem emlékszem), a Deák-téren volt nagyon előkelő szabóüzlete. Minisztereknek dolgozott (Wekerle stb.). Nagyon ideges ember volt, rosszul kezdett menni az üzlete, Dunába ugrott. Mamának másik fivére Károly pap volt, de kilépett, megnősült és Szegeden volt úgy tudom tanár. A család nem érintkezett vele, úgy szégyelték, hogy otthagyta az egyházat.

Apa nővére, Marinéni, Miskolcon élt, Négyesi Szepesy Béla, árvaszéki ülnök volt a férje. Volt apának még egy öccse, Józsi, az papnak készült, de fiatalon tüdőbajban meghalt. Zubitól[79] kérdezd meg a Tettamanti-rokonságot, én nem is tudom voltaképpen, hogy rokonok. Volt Janka mamának még egy rokona, Muher Emma, fiatal lánykorában nálunk volt Nagy-Károlyban, én még gyerek voltam, csak arra emlékszem, hogy nálunk difteritiszben meghalt.

Ha majd még valami eszembe jut, megírom.

Itt alaposan beállt a tél. Volt már egy napig 26 fok hideg is, most úgy 15 fok körül mozog. Ez egyáltalában nem kellemetlen, csak ha egyúttal szél fúj. Az utóbbi két nap alatt annyi hó esett, hogy nektek elég volna egész télire. Szeretnék egyszer kimenni korcsolyázni, kíváncsi vagyok, nem felejtettem-e el.

Zoli könyve még nem jött meg. A bélyegekből csak a tisztább példányt tartsd meg, a többivel cserélhetnél. Fontos, hogy valamire specializáld magad, s azt igyekezzél teljesen összeszedni. Idevaló bélyegekkel majd ellátlak. Bét küld el pihenni, még ha nem is lesz nagy hó.

Lenkének[80] írjál, örülni fog neki. Csak az a baj vele, hogy nagyon elkényeztet.

Ezerszer csókol mindnyájatokat

Nagyapa

A címzésnél írjátok oda a G. neve után az enyémet is zárójelben. Küldjetek megin borotvapengét.

26.

Moszkva, 1938. jan. 1.

Kedves gyerekek, azt hiszem, ez már a negyedik levelem, az alatt az idő alatt, míg tőletek egy se jött. Remélem, a karácsonyi ünnepek elmúltával mégis csak írtok majd. Azt se tudom, megjöttek-e a könyvek, amiket küldtem, pl. a Dreigroschenroman.[81]

Most azonban nagy kérésem volna. Véletlenül felfedeztem, hogy pont 2000 éve Catilina halálának. Titokban tartom, mert magam akarok írni róla. Talán te is tudod, hogy a hivatalos történelem beállítása Cicero nyomán egészen hamis, mert C. a prolesek vezére volt és földreformért küzdött. Ezért kellenének nekem sürgősen a következők:

[77] A hódoltság idején a törökök jó szakembereket gyakran vittek Törökországba. Így került oda Madzsar Balázs ágyuöntő, tudunk Madzsar Mihályról is; Madzsar utca is van Konstantinápolyban, sőt a várostól távolabb Madzsar nevű falu. A bosporusi erődrendszer egy részének építője Tóth László Rákóczi-kori emigráns volt mint hadmérnök. Ezt a részt még a múlt században is „Madzsar" (magyar) erődnek hívták.

[78] *Evlia Cselebi:* Török világutazó magyarországi utazásai. (Ford. és jegyzetekkel ellátta Karácsony Imre 1—2. köt. 1904 és 1908) c. munkában nincs utalás arra, hogy Komárom várának építői között Madzsar nevű lett volna. Azonban az idézett mű I. köt. 250. lapján említés tétetik egy Madzsar Jován nevű sebészről, aki „valóságos Abu Sinna, mindennap orvosi könyveket olvasgat".

[79] Dr. Tettamanti Károly Kossuth-díjas műegyetemi professzor.

[80] Bogár Lenke, Madzsar József második felesége, akivel 1937-ben kötött házasságot. Bogár Ignácnak, a századelejei nyomdászszervezkedés vezetőjének huga. Bogár Ignác volt egyik kezdeményezője a két Munkáspárt 1919-es egyesülésének. A Tanácsköztársaság idején a Budapesti Munkástanács 5 tagú elnökségének tagja. A fogolycsere alkalmával 1922-ben került a Szovjetunióba, ahol a Nemzetközi Agrárintézet nyomdájának volt igazgatója és a Sarló és Kalapács munkatársa, 1933-ban bekövetkezett haláláig.

[81] *Bertold Brecht:* Dreigroschenroman. Amsterdam, Lange. 1934.

Cicero beszédje és Sallustius: C. életrajza. Persze nem latinul, de jó volna egyszerűen egy iskolai „puska" is. Most olvasgatom a római földbirtokviszonyokat, Servilius Rullus földreformjavaslatát elbuktatták Ciceroék, ez váltotta ki C. fölkelését. Kérlek, ha van nálatok Lantos-féle Világlexikon, kis formátumú, első kiadás, abból írjátok le a Catilina és Cicero címszavakat. Továbbá, mit ír a Brockhaus lexikon Catilináról (csak ha a szokványostól eltérő volna) és az ott esetleg idézett irodalmat. A könyveket küldjétek a következő címre:

Prof. Eugen Varga
Moscou
Siwzow Wraschek per. 15, kv. 45.

Itt most folytak le a karácsonyi ünnepek, itt ugyanis szilveszterkor állítanak karácsonyfát. Évről-évre jobban terjed a divatja. Érdekes, hogy azelőtt nem volt annyira szokásos, mert az ortodox egyház nem szerette, katolikus dolgot látott benne. Gondolhatod, hogy itt rengeteg a fenyőfa, de azért úgy elfogyott, hogy 30-án éjfél tájban mentem át itt egy téren, ahol árultak fenyőt, de mind elfogyott és az emberek százával vártak, amíg újra és újra jött egy-egy teherautó, megrakva fával, le se rakhatták, úgy kapkodták el.

Itt azóta nagy olvadás volt, de most megint hideg van. Ez persze itt egészen más fogalom, mint otthon, mert 10 fokot nulla alatt még nem érez az ember hidegnek. Csak 20 foknál kezdi az ember érezni a hideget, hogy kellemetlen.

Zoli könyve még nem jött meg. Elküldte?

A tornakönyvek fordítása még mindig nincs elintézve.

Írjatok. Ezerszer csókol mindnyájatokat

Nagyapa

27.

Moszkva, 1938. jan. 27

Kedves Lili fiam, nem késik egy kicsit a te írógéped? Jan. 11-i dátumot írt a leveledre, a posta pedig jan. 17-i bélyegzőt. Vagy a posta siet?

Ami Catilinát illeti: nem Fiesole, de nem is Piesole, hanem Pistoria mellett esett el. Természetesen nem szabad a Társadalmi Lexikon túlzásába esni. De annyi bizonyos, hogy itt van revideálni való. Eddig kritikátlanul fogadták el Cicerót és képzeld el pl. ha Károlyi Mihályról nem maradna egyéb adat, mint az államügyész vádbeszéde a pörében. A mellett Cicero kétségtelenül lelkiismeretlenebb ügyvéd volt, mint a mai ügyészek, és egészen korrupt is. Végül pedig az embereket csak a saját korukba állítva szabad megítélni. Ha Catilina úgy akart hatalomra jutni, hogy összeesküvést sző a konzulok megöletésére, az abban az időben nem volt olyan különös terv. És végül is azért akart hatalomra jutni, hogy földet osszon. Ami viszont nagy politikai éleslátásra mutat. No de majd meglátjuk, mi okosat tudok kisütni az ügyből. Ferrerot[82] kérlek küldd el.

A miskolci nagyapa és nagymama életkorát biztosan nem tudom, azt hiszem nem sokkal élték túl a hatvanadik évet. Édesapának aortaaneurizmája volt. Janka nagymamának is volt fiatal korában baja a tüdejével, mellhártyagyulladása is volt, de később nem volt semmi baja. Édesapa tüdeje teljesen egészséges volt, nekem 16 éves koromban gyanús volt az egyik tüdőcsúcsom, később az orvosok, akiknek ezt megmondtam, hajlandók voltak az egyik csúcson tompább kopogtatási hangot hallani, de egyéb kellemetlenségem nem volt soha. Feri nagyapának arteriosclerosisa volt, kezdődött az agyartériák sclerosisával, szédüléssel, stb. Végül myocarditis, szívtágulás. stb.

Vegyél egy bélyegkatalógust, mégpedig a franciát, mert itt azt használják. Aszerint megírhatod, milyen számú bélyegből milyen értékeid hiányoznak. Amiket most ragasztok a levelekre, azok nincsenek általában forgalomban, ezek régebbi sorozatoknak megmaradt értékei, amiket most ismét forgalomba bocsátottak. Itt igyekszem mindig újakat vásárolni. Küldtem azonban a levélben néhányszor forgalomban nem levő bélyegeket is, azokból nem tudok duplumokat küldeni, azt venni kellene a bélyegüzletben és ott elég drágák. Ezeket csak neked küldöm. Az általános forgalomban levő bélyegekből is küldök egyet-egyet, ha valamelyik levélen szép, vagyis nem nagyon lebélyegzett

[82] *Guglielmo Ferrero:* Róma nagysága és hanyatlása. Ford. Lakatos László és Lendvai István. 1—6. köt. (Bpest.) Révai. 1914—1916. (Világkönyvtár 22—24. 30—32.)

példányt találok. Erre a levélre egy nagyon szép egy rubeles repülőbélyeget ragasztok, direkt meg fogom kérni a postást, ne bélyegezze le nagyon. Azonkívül két Lenin-bélyeget egy régebbi sorozatból.

Jól teszed, hogy sielni jársz. Korcsolyázni nem mégy Lidivel?

Bizony nagyon szeretném látni a gyerekeket. De nem tudom, mikor lesz valami a terveimből. Örülök, hogy Ödön mégis meglátogat benneteket. Írhatna onnan nekem is, nagyon érdekelnének a pesti dolgok, ismerősök stb. Most nagyon ritkán kapok Pestről hírt.

Béla levele óta egy ajánlott és egy közönséges levelet küldtem.

Lenke nagyon sokat dolgozik, csak este kerül haza. Most meg éppen egy vagdalt libamellet süt nekem. Azt üzeni, hogy gyűjtene neked bélyeget, ha válaszolnál a levelére. A képeknek nagyon örült. Ha idegeneknek mutatja, azt kérdezik, hol lehet venni? Azt hiszik, képes levelező lap, olyan szépek rajta a gyerekek.

Igaz, a magyarok eredetéről érdekes cikk volt a Szép Szó külön számában: Új magyarok régi magyarokról.[63]

Ölelünk csókolunk valamennyiteket

Nagyapa

[63] A Szép Szó (Szerk. Ignotus Pál és József Attila) könyvnapi kiadványa, 1936. jún. 4–5. sz. E szám szerzői a magyar történelem egy-egy kimagasló egyéniségének portréját rajzolják meg. Az egyik ilyen cikk, melyre Madzsar utal, *Horváth Tibor:* Árpád című írása, mely a honfoglalás előzményeit tárgyalja.

VITA

Válaszul Székely György kritikai megjegyzéseire

A bírálat, amelyben Székely György a Tudománytörténeti Tanulmányok 5. száma gyanánt „A Thuróczy-krónika és forrásai" címmel 1967-ben megjelent munkámat részesítette (Századok, 103. évf. [1969] 1215—1217. l.), mint az illusztris szerző minden megnyilatkozása, alkalmas arra, hogy tartósan lekösse a szakemberek figyelmét. Rendkívüli olvasottságú kutató, akinek anyagismeretével széleskörű érdeklődés párosul, mondja el benne észrevételeit oly problémákról, amelyek magukban lényegteleneknek látszanak ugyan, napjaink történetfelfogását és történetírói gyakorlatunkat azonban tanulságosan tükrözik. Felfogását Székely György nem most ismertette először: a könyvnek kézirat formájában történt megvitatása alkalmával, 1961. június 5-én már a résztvevők elé tárta. Mint a többi észrevételt, az övét is igyekeztem a kézirat végleges szövege megállapításánál értékesíteni. Saját érdekemben fogadva hálával valamennyi figyelmeztetést, felvilágosítást, helyreigazítást, amelyekhez hasonlók a polgári világban elképzelhetetlen önzetlenséggel hangzottak el. Ugyanakkor kitérve más megjegyzések megszívlelése elől, mivel azok tüzetesebb megfontolás után elfogadhatatlanoknak bizonyultak.

1. Az utóbbiak egyike jogtörténeti kutatásunk egyik jelentős megállapításához kapcsolódik. A felismeréshez, hogy a rendi államszervezet fontos alapelve, amelyet a „Quod omnes tangit, debet ab omnibus approbari" formula zár magába, az 1440-es évek óta ismeretes Magyarországon. Ehhez a Holub József által részletesen megtárgyalt, végleg elintézettnek tekinthető megállapításhoz fűztem következtetésemet, hogy Thuróczy, ha hallgatott a rendi felfogás hazai elterjedtségéről, ezt szándékosan tette. Azzal az utalással is alátámaszthatóan, hogy az 1435-i decretum átfogalmazása, rendi országgyűlési határozat helyett fejedelmi hatalomból kibocsátott rendelet gyanánti feltüntetése más véleményt meg sem enged. Székely a vitában ellenérvül arra hivatkozott, hogy az említett elv nem tekinthető a rendiség sajátjának, mert II. Frigyes is utalt reá, ő pedig abszolút uralkodó volt. A következtetés, mint válaszomban részletesen kifejtettem, nem logikus. II. Frigyes ugyanis nem mint Szicília uralkodója, hanem mint császár idézte az elvet, ily szerepében pedig a német egyházi és világi fejedelmek kényszerítették arra, hogy miként az 1232-i „Constitutio in favorem principum" is mutatta, a rendi törekvéseknek teret engedjen. Forrásadataim és irodalmi utalásaim (Történelmi Szemle, 4. évf. [1961] 522. l.) mintha elkerülték volna Székely figyelmét. Bizonyára ezért ismétli meg, hogy „a híres gondolatot ... II. Frigyes, Szicília abszolút uralkodója is bőségesen alkalmazta, ő is ilyen szavakkal hívott össze gyűléseket, fordult városokhoz ellenfeleinek gyöngítésére", tanulságul lelkemre kötve: „Persze ezt is dialektikusan kell nézni, mert a Thuróczi által kihagyott elv nem egyszerűen a rendiség elve." Ha valamivel végképp nem tudok egyetérteni, az a dialektikára hivatkozásnak döntő érvvé előléptetése. Lényegükben különböző jelenségek nem vegyíthetők össze oly célból, hogy egységük a dialektikus fejlődés eredményének lássék. Így járva el, nemcsak a logika alapelvével jutnánk ellenmondásba, hanem az ösztönös történeti megértés legegyszerűbb szabályával is. Nem II. Frigyes, de nálánál jelentéktelenebb emberek sem degradálhatók sematikus elvek elvakult végrehajtóivá. Ha lemondunk arról, hogy a történeti szereplőkben koruk viszonyai által meghatározott gondolkozású embereket lássunk s feltesszük, hogy egyedül a valamiképpen beléjük plántálódott eszmék szerint igazították életüket, az emberábrázolásra tesszük a történetírást alkalmatlanná. Tárgyunknál maradva: Quod omnes tangit a rendiség elve, II. Frigyes pedig oly uralkodó volt, aki feladatának a lehetőségek és szükségletek szakadatlan mérlegelését érezte.

2. Nem szükségképpen félreérthető fogalmazásom tévesztette meg Székelyt, hogy úgy vélje, egyedülállóan magyar sajátságnak tartom népi hagyományoknak és történeti ismereteknek összeolvadását, mintha ily folyamat egyetlen más nép irodalmában sem volna felismerhető. „Ezt aligha tarthatjuk valami magyar különlegességnek", figyelmez-

tet, s felfogásával oly teljes mértékben egyet értek, hogy így módosítanám szavait: egyáltalán nem tartható annak. De félreértést okozó mondatom sem a kifogásolt értelemben hangzott el: A korai magyar történetírás „sajátságos magyar jellegét éppen annak köszönhette, hogy *ilyen* hagyományokra támaszkodott". Ha *ilyen* helyett megismétlem a *magyar* szót, nyilván senkinek sem jut eszébe feltételezni, hogy a nekem tulajdonított értelemben képzeltem el néphagyomány és történetírás találkozását. Mentségemre legyen, hogy magától értetődő dolgokról szólva, a stílus egyhangúságának elkerülése érdekében igényeltem a szokásosnál aligha nagyobb szabadságot. Egyet értek Székellyel, hogy a magyar népi epikus hagyomány és a krónikaírás kapcsolatának vizsgálatánál a külföldi viszonyokat tanácsos figyelembe venni, mivel „a hasonló magyar történetírási probléma is szélesebb keretben érthető meg", nem tartom azonban sikerültnek a Ramon Menéndez Pidal munkásságára utalást. Az nagyon örvendetes, hogy Székely az etnográfusoknak és irodalomtörténészeknek jelzi, mennyire hiányát érzi a magyar történettudomány a tájékoztatás elmaradásának, mily felfogás uralkodik ma a történeti mondák keletkezéséről. A két világháború között J. Bédier elméletére támaszkodva Solymossy Sándor könnyen érthető formában elmondotta, hogyan képzelhető el a Lehel-monda keletkezése, s leírása a történészeket megmentette mind a már elavult teóriákhoz ragaszkodástól, mind attól, hogy viszonylag új kutatási irány szakirodalmában fáradságosan tájékozódva, alig elkerülhető tévedések árán maguk keressenek utat egy számukra bizonytalan területen. Mennyiben haladt túl a kutatás a lassankint két emberöltő előtti fokon, arról történetirodalmunk nem értesült. Nem hisszük azonban, hogy éppen Menéndez Pidal segítene előre, hacsak Székely nem ismeri az ő hatalmas terjedelmű munkásságának oly részeit, amelyek az avatatlanok előtt rejtve maradtak. Sem a Roland-ének, sem a Cid-mondakör keletkezését egyéni felfogással tárgyaló monográfiák nem nyújtják azt, aminek egy magyar kutató hasznát vehetné. Nem a lovagi epika körébe tartozó jelenségek vizsgálatára van ugyanis szüksége annak, aki krónikaszerkesztményeink néphagyományból származó részeit kívánja elemezni. Sem ideológiai, sem filológiai vonatkozásban. Lovagság, sőt feudalizmus előtti állapotok nehezen volnának megérthetők chanson de geste segítségével. Az ibériai folklór más elemei inkább támogathatnának. Azt kellene tudnunk, hogy Cid és Roland mór ellenfeleinek, s ezek őseinek hősi tetteiről maradt-e fenn népük körében hagyomány, élt-e ilyen élő szóban s nyert-e megörökítést valamilyen formában. Mivel a magyar történeti hagyomány jelenségeit keleti népek folklórjából kell kihámozni, az arabság szellemi világában tájékozódás, feltéve hogy ilyenre egyáltalán van lehetőség, csak kezdő lépés lehetne. A voltaképpeni feladat a magyarsággal — legtágabb értelemben - rokon népek őskorának megismerése, ahol az analóg jelenségeket eddig is kereste hazai kutatásunk, általában pedig a természeti állapotukból már kiemelkedett, de az írásbeliség színvonalára még el nem jutott népek kulturális viszonyainak vizsgálata.

3. Nem remélem azt sem, hogy az ugyancsak keleti gondolatvilág hagyatékából származónak látszó hősdicsőítési szokás megismeréséhez közelebb segítene a Székely által felvetett szempont. Arról a különbségről van szó, hogy amíg a magyar királyi oklevelek inkább több, mint kevesebb részletességgel el szokták beszélni az adományos életét, más európai kancelláriából kikerült adománylevelek mellőzik az ilyesféle leírásokat. Mivel bizonytalan, hogy mily mértékben, vajon kivétel nélkül vagy csak korhoz és területhez kötötten, a kérdést a Le Moyen Âge publicitásán keresztül 1969-ben a szakkörök elé terjesztettem. Eszerint a jobbára középeurópai forráskiadványok XIV—XV. századi anyagára támaszkodó megfigyelés még megerősítésre szorul, s mert cáfolat is lehet osztályrésze, voltaképpen korai a jelenség eredete felől vitáznunk. Amennyiben mégis az derülne ki, hogy az említett kancelláriai szokás egyedül nálunk érvényesült, bizonyára joggal magyarázható valami különleges hazai okkal a jelenség. Feltevésemmel szemben, amelynek lényege, hogy a szokás, mivel a XII. sz. közepén már élt, a feudális társadalmi rend kibontakozását megelőző kor hagyatéka lehet, Székely úgy véli, hogy azért volt szükség az érdemek elbeszélésére, mert a magyar adományrendszer szolgálat utólagos jutalmazásán alapult, szemben a „hűbérintézményekkel gazdag" nyugati feudalizmussal, amelynek jellemző sajátsága, hogy „a nyugati hűbérbirtok a maga kikötött szolgálati feltételeivel sokkal konkrétabb tartalmú". A magyarázat megint elvont, jogi szabályokkal körülhatárolt rendszereket állít egymás mellé ott, ahol a társadalmi viszonyok fejlettsége határozott. A nyugati lovag és a magyar serviens vagy nemes közt nem szolgálatuk lényegében volt különbség, s birtokaiknál is ez volt a helyzet. Azt, hogy birtoka után hány és milyen felszerelésű fegyverest kell a hadba hívó parancsra kiállítani, a XIII. századi német lovag azért tudta pontosan, mert az ő terhei már régtől fogva meg voltak állapítva, nem úgy, mint a magyarországi vitézé, aki könnyű fegyverzetét egyébként még csak ekkortájt váltotta fel páncélossal. Ugyanily fejlődéskülönbség nyilvánult meg az adományrendszerek között. Ott, ahol minden egyes telekhányad terheit külön-külön tartották számon, a bir-

tokok nagysága is határozottabban volt megállapítható, mint ahol nagy általánosságban csak birtokrészeket emlegettek, elárulva ezzel, hogy mint birtokközösség részesei a földesúr jobbágyain kívül mások is élnek ugyanazon faluban. Bármennyire jelentős is az eltérés a nyugati és magyarországi katonai szolgálat és gazdasági alapjaik között, a különbség nem érinti a katonáskodás módját és méreteit meghatározó adománylevelek kiállításának miként jét. Ez kancelláriai fogalmazói munkakörbe tartozott s jellegét tágabb értelemben az udvarban dívó szokások határozták meg. Ugyanezek döntöttek megszűnése felől is, amelyre általánosságban a XV. század vége felé került sor. Ekkor sem az adományrendszer módosulásának, sem a birtokot terhelő kötelezettségek konkrétabbá válásának nem volt része a kancellária elhatározásában, legalábbis egyik vonatkozásban sem tudunk változásról. Úgy látszik, ízlésváltás volt az ok, nem függetlenül ugyan a társadalomtól, de nem is a jogi élet mélyéről sarjadóan. Éppen mert a megszűnés okainak keresése közben nem kell a királyi udvart elhagynunk, felesleges a szokás kezdetét a jogi intézmények alapjainál nyomozni, ezzel is szükségtelenül megterhelve a felépítménykutatást. Egyébként az oklevelek szövegének elbeszélő elemekkel gazdagítása nem szorítkozott az adománylevelekre s nem egyedül az adományosok dicsőítését célozta, mert kiterjedt általános események leírására is. Talán többször is, mint tüzetes vizsgálat nélkül gondoljuk. Bár ma még bizonytalan, honnan ered az oklevelek dispositiója elbeszélésszerű indokolásának szokása, bizonyosnak látszik, hogy a megértéshez a kancelláriai gyakorlat és az udvari élet elmélyültebb ismerete vihet közel.

4. Kancelláriai szokást említve, logikus, hogy most tegyem szóvá, mennyire eltér felfogásom Székelyétől az oklevelek belső kritikáját illetően. Kezdjük azzal, hogy általánosan ismert és elfogadott elv szerint oklevelek felhasználásánál sem érhetjük be cédulákra kimásolt adatok egymás mellé helyezésével s azok kártyaszerű csoportosításával, mintha egyedül a mennyiség volna fontos, hanem azt is vizsgálni kell, hogy az adatot megőrző oklevél hol, milyen körülmények közt s mily szándékkal készült. Az esetek túlnyomó többségében a tény s az azt megörökítő oklevél kapcsolata magától értetődik, probléma mentes, máskor azonban a mérlegelés mellőzhetetlen. Bizonyos például, hogy egy XIII. századi oklevél határjáró részének helynevei az ottani lakosság nyelvére jellemzők s amennyiben azok magyarok, a település magyarnak vehető, ha azonban feltűnően különböznek a nevek, vagy közülök akár csak egyesek is, a tájnak más adatokból megismerhető jellegétől, több lehetőséggel kell számolnunk. Gondolhatunk arra, hogy a nevek különböző nyelvű lakosoktól származnak, de arra is, hogy csak az oklevél írójának megállapítását tükrözik. Az utóbbi esetben azután arra éppen úgy, hogy az író lefordította a helyneveket, mint arra, hogy a falu birtokosai körében dívó elnevezéseket rögzítette meg. Vagyis földrajzi nevek csak azért, mert magyar jellegűek, nem szolgálhatnak minden ellenőrzés és meggondolás nélkül a táj lakossága magyar voltának bizonyítására. Ily megfigyelések vezettek évtizedek előtt a kritikai elv megállapításához, hogy helynév településtörténeti szempontból való értékelésénél figyelembe kell venni a feljegyzés, az oklevél kiállításának körülményeit. Konkréten: Trencsén megyei települési viszonyok megismerésénél nincs egyforma bizonyító ereje egy dűlőnévnek, ha azt a zobori konvent, a megye vagy a királyi kancellária oklevele tartotta fenn. Ezért is lett szokásos a német településtörténeti tanulmányokban az oklevél keltén és jelzetén kívül az oklevélkiállítót is megnevezni. Ugyanezek az elvek érvényesek az egyes emberek anyanyelve, származása, nemzetisége megállapításánál. Azzal az eltéréssel, hogy amíg helynevek már az Árpád-korból nagy tömegben maradtak fenn, oly kételemű személynevek, amelyek értékesíthetőbbek az egyszerű keresztneveknél, későbbi időből állanak rendelkezésünkre. A családneveknek a nemzetiségi viszonyok megállapításához felhasználásánál azonnal szembetűnik, milyen nagy szerep jutott a feljegyzés írójának, az összeírás elkészítőjének. Az adólajstromok, jobbára már a XVI. századból, nem kisebb mértékben jellemzők az irnokra, diákra, mint az összeírt adózókra. (Vö. *Ila B.:* A dézsma adminisztrációja. Levéltári Közlemények, 18–19. évf. [1940–1941] 235., 246. l.) — Szabó István arra törekedve, hogy a nyers adatok tömegéből az életet bontakoztassa ki az olvasó előtt, forrásközlésében is állandóan számolt azzal, hogy az összeírók tolla módosíthatta a neveket. Ily jellegű több megjegyzése olvasható ismert kitűnő kiadványa (Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Budapest, 1954) bevezetésében, 8., 11., 16., 18. l. *Veress É.:* Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. (Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Szerk. Makkai L. Bpest, 1966. 294. sk., 336–342. l.) Amíg a Fekete Péter név cédulára kijegyzve talán azt mutatja, hogy viselője magyar volt, a többi névvel s főleg a megelőző és későbbi adatokkal kapcsolatba hozva, amidőn esetleg Petrus Niger vagy Peter Schwarz alakban találkozunk vele, kitűnhet, hogy az efféle következtetés alaptalan volna. Vagyis az adat felhasználásának feltétele a forrásszöveg kritikai vizsgálata, amihez ismét hozzá-

tartozik a környezet, a társadalmi viszonyok lehető pontos ismerete. Ismét oly magától értetődő elv, amelyet régtől fogva alkalmazunk s csak azért nem került iskolás lejegyzésre, mert nincs történeti módszertani kézikönyvünk.

Éppen mert közismert, látszott elégnek Thuróczy érzelemvilágának ismertetésénél egyszerűen utalni a királyi központi bíróságok sajátságos magyarosító szokására, hogy okleveleikben német városok polgárait magyar névvel illetik, s bizonyítékul hivatkozni Guti Országh Mihály nádor 1478-i ítéletlevelére, amely a nagyszebeni Fleischer Benedek nevét Benedictus Mezaros alakban örökítette meg, továbbá Kanizsai György és Csáktornyai Ernusth János dalmát-horvát-szlavon bánok 1510-i oklevelére, amely Varasd város lakóiul Szabó, Mészáros, Szőcs, Ötvös stb. nevű polgárokat tüntetett fel; ugyanazokat, akiket Varasd megye foglalkozásuk után sartor, carnifex, pellifex, aurifaber megjelöléssel illetett. A két példát Székely nem találta meggyőzőnek. Elutasítása szerint a névvariációkat „leegyszerűsítés . . . pusztán kancelláriai divatból magyarázni, mert legalább ezzel egyenlő súlyú oka lehet a magyarországi városok egy részének (pl. Buda) magyarosodása, amit a szász és délszláv környezetű városok esete alig cáfol". Székely utalása szükségessé teszi a budai adatok megvizsgálását. Helyzetemet megkönnyíti Kubinyi András közelmúltban megjelent tanulmánya (Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagellókorban. Levéltári Közlemények 37 [1967] 227—291. l.), mivel ez a forrásadatok ezreinek gondos felsorakoztatásával megállapította, hogy Buda német polgárságának vezető rétege a magyar patríciusoktól éppen úgy elzárkózott, mint lefelé a középrétegek irányában, s miként az, az utóbbiak is „inkább házasodtak idegen városok azonos rétegből származó polgáraival, mint saját városuk másik rétegének tagjával össze" (283. l.).

Az okleveles adatok tömege, anélkül, hogy ennek bizonyítása lett volna a kitűnő munka célja, kétségtelenné teszi, hogy Budán a polgárság azon része, amelyet az oklevelek személyenkint számon tartanak, amely tehát nemcsak névtelen tömeg, nem került abba a helyzetbe, hogy magyarrá legyen. Székely mintha ellenkező esetekről tudna s azokat általánosítaná. Talán Budai Farkas Lászlóra gondol, akinek Tirnauer László neve valaha éppen úgy zavart okozott, mint téves azonosítása Dédi Farkas László nemessel, Hunyadi kormányzó tanácsának tagjával (*Székely Gy.*: A huszitizmus és a magyar nép. Századok, 90. évf. [1956] 575. l.). Ebből az időből, a XV. század első feléből valóban ismeretes, Salamon Ferenc is említi, Onwein budai bíró, akit Bornemiszának is hívtak s így akár elmagyarosodott németnek volna vélhető. Mint Kubinyi András lekötelező szívességgel kikeresve gyűjtéséből az adatokat, közölte velem, 1435-ben városi kiadvány nevezi Petrus Onweinnek, ugyanebben az évben és 1441-ben közjegyzői oklevelek, 1442-ben a nádor Petrus Bornemyzanak mondják, 1445/6-ban pedig Buda város, mintha csak megsejtené dilemmánkat, Onwein alias Bornemyzanak írja nevét. Nyilván nem névváltoztatásról van szó, a legkevésbé pedig érzelmek melletti bizonyságtételről. Az utóbbi esetben azt kellene következtetnünk, hogy Onwein németnek vallotta magát. Modern korra jellemző magatartásnak a XV. századba vetítése, s belőle társadalmi folyamatra következtetés helyett inkább megközelítjük a valóságot, ha azt mondjuk, hogy a bíró nevének kettősségében a társadalmi környezetnek, a város lakosságának megoszlása jutott kifejeződésre. Hasonló névhasználatról szóló példák ismeretesek közel egy évszázaddal későbbről is. Szintén Kubinyi Andrásnak köszönhetem az adatokat, amelyek, anélkül, hogy általánosítani kívánnék, mintha még annyi következtetést sem engednének meg, mint az Onwein—Bornemisza példa. Azt találjuk ugyanis, hogy a budai német mészárosok céhkönyvében (1500—1529) német néven említett egyes mestereket az 1507—1510-i évekből fennmaradt bortizedlajstromok magyar néven szerepeltetnek. Aki tehát mint mészáros Mert Kaiser, az mint szőlőbirtokos Martinus Chazar, Wolfgang Feyrtag azonos Inneppel, Hanns Sybnburger Iohannes Erdelyvel, Hanns Kren Iohannes Thormaval. A legutóbbi névpár tarthat vissza attól a következtetéstől, hogy ne a tizedszedő önkényének tulajdonítsuk a magyar neveket, amennyiben Thorma Jánossal találkozunk a budai káptalan 1519-i kiadványában is. Sőt a céhkönyv azzal, hogy Wolfgang Schmidet Koachnak is nevezi, szintén arra utal, hogy a kettős nevek a magyar és német lakosság egymás mellett élésével magyarázhatók. Még néhány példa, ugyancsak Kubinyi gazdag anyaggyűjtéséből annak illusztrálására, hogy egyedül a név alapján nem dönthető el viselőjének nemzetisége, hanem valamennyi fennmaradt adat szembesítésére van szükség, beleértve a nevet fenntartó szöveg gondos vizsgálatát, amint erre Mollay Károly ismételten példát mutatott (Középkori soproni családnevek. Bpest, 1938. 12., 36. l.; *Fehértói K.*: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Nyelvtudományi Értekezések 68. Bpest, 1970. 50. l.). A budai tizedlajstromokban és a budai káptalan jegyzőkönyvében (1520) szereplő Óváry István magyarnak látszik, annak ellenére, hogy a pozsonyi káptalan 1523-ban Altenburgernek írta nevét; feltehető ugyanis, hogy a német változat mellett a hiteleshely jegyzője döntött. Az ugyancsak a tizedjegyzékek Felfeldyjének magyar volta azonban már kétsé-

ges, mert őt a bártfaiak ismételten Hans Oberlendernek nevezték. Nem vehető magyarnak Thorma Miklós, akit 1523-ban nádori oklevél és a budai városi jegyzőkönyv jelölt így, mert 1518-ban saját oklevelében magát Niclas Khreennek nevezte, több budai városi oklevél pedig mint tanácstagot Nicklas, Nicolaus Kreennek. Bizonyosan magyarnak tekinthetjük ellenben Debreceni Jakabot, akiről az 1511—1527 évkörből szólnak adatok. Egyrészt mert a hely, ahonnan származik, magyar, másrészt mert levelét 1520-ban így kezdi: „Ego Iacobus Debreczeny de Buda" s a „Iacobus de Debreczen manu propria" szavakkal fejezi be. Annak ellenére kell így döntenünk, hogy a többi adat már nem bátorít fel ily határozott állásfoglalásra. 1511-i saját német nyelvű levelében ugyanis Dobritzernek nevezte magát, ugyanígy 1517-ben Kassa, 1527-ben Buda, míg a budai káptalan 1518-ban Debreczernek, s magyar formában nevét csak 1517-i királyi (de Debreczen), meg báni oklevél (Debreczeny) tartotta fenn. Mint közel egy évszázaddal korábban Farkas — Tirnauer László, Debreczeni — Dobritzer Jakab is aszerint változtatta nevét, hogy melyik — magyar vagy német — társadalmi csoport volt tevékenységének tanúja, mely néven ismerte környezete; az is, amelybe beleszületett, az is, amelynek utólag lett tagja. Mint a nyelvészet felfogását Melich János megfogalmazta, utalva Heltai-Helth Gáspár, Csch-Beheim Márton, Fehér-Weiss Mihály XVI—XVII. századi példájára: „amely nyelven írt valaki, családi nevét az illető nyelv szelleméhez alkalmazta" (Családneveinkről. Magyar Nyelv 39 [1943] 278. l.). Ezen az organikusnak nevezhető, biológiai-társadalmi közösségen kívül volt egy másik, politikainak nevezhető, amelynek tagjai kevés teret hagyva a természetes együttélésből származó szokásoknak, az állami egységhez illő, azt erősíteni alkalmasnak vélt társadalmi elképzelést vallottak sajátjuknak. Az egységes államszervezetnek erős alapul szolgáló népet láttak maguk előtt, mit sem törődve azzal, hogy a valóság nem felel meg ábrándképüknek. Nem az államszervezet, nem a királyi udvar volt az álmodozás melegágya, még azt sem lehet mondani, hogy a központi hatóságok és bíróságok mint intézmények népesítették be az országot magyar nevű helyekkel és emberekkel. A kialakuló magyar anyanyelvű értelmiségnek írásbeli munkát végző tagjai, a scriptorok és notariusok, a haza határain túl csak kivételképpen eljutó és ellátó diákok, akik magukat szívesen neveztették mestereknek, voltak az áramlat terjesztői. Oly mértékben tudatosan, hogy megismételhetőnek tartom monográfiámnak Székely által kifogásolt szavait: „csak egy kancelláriai divat felülkerekedéséről van szó" (102. l.).

5. A tárgy rokonságánál fogva itt térhetek ki a krónikaíró nevének írására. Székely nem indokolja meg, miért használja a Thuróczi alakot, s így csak következtethetem, hogy kevésnek tartja a két oklevelet (1466, 1467), amelyek a krónikást Thuróczynak írtak, és súlytalannak megjegyzésemet, hogy a Thuróczi, Turóczi névalak indokolatlan (82. l. 9..j.). A monográfia készültekor feleslegesnek vélt magyarázat pótlására utalok az Országos Levéltárban kialakult regesztakészítő gyakorlatra, amelynek értelmében egyaránt mód van a családnak a névadó faluból származását kiemelni, vagy amennyiben az újkorban is éltek leszármazottak, az általuk használt nevet alkalmazni. Példával élve: XV. századi szereplőkről szólva a Bátori és Báthory névalak ugyanazon személy megjelölésére egyaránt használható. Esetünkben, mivel az író fiának neve mint Thuróczy állandósult, Turócit és Thuróczyt egyenlő joggal írhatnánk. Mivel azonban van példa a Thuróczy-alakra, logikusnak látszott emellett dönteni. Annál is inkább, mert Thuróczynak mint az előbb említett intellektuális réteg tagjának érzelmeit is kifejezi nevének ma archaizáló, akkor azonban modern alakja. Az írónak a magyarosság iránti vonzalmát nem egyedül a munkájából nyerhető összkép tanúsítja. Közvetlen érvül megismételhetjük rosszalló megjegyzését, hogy a zenggiek nem a haza ősi nyelvét beszélik. Tehát ismét a magyarul beszélés a magyarság kritériuma, s ez oly követelmény, amely még azokkal szemben is joggal támasztható, akik nem tartoznak az ország szorosan vett lakói közé. Mindezek alapján ismétlem meg, hogy a Thuróczy névalak az indokolt.

6. Nem egyezik felfogásom Székelyével az elbeszélő kútfők kritikájának alkalmazása tekintetében sem. Ellentét köztünk a Dubnici Krónika XV. századi része értelmezésének kérdésében abban van, hogy a Mátyás mértéktelen adóztatását kárhoztató szavakkal az író a nagybirtokosok rosszallásának adott-e kifejezést, vagy pedig a szegény jobbágyok panaszának. Mivel azt tartottam valószínűbbnek, hogy a főurak hivatkoztak képmutatásból a nép sanyarú helyzetére, nekik azonban voltaképpen az fájt, hogy a király által adóban elszedett pénzre nem ők teszik rá kezüket, utaltam a nagybirtokosok 1492-i egyöntetű elhatározására, amellyel a királyi adót ahelyett, hogy a jobbágyoknak elengedték volna, a maguk számára kíméletlenül beszedték. Ánélkül, hogy eleget tettek volna az állam iránti kötelezettségeiknek, holott a zsarnoknak bélyegzett király kevéssel előbb éppen az adóból juttatta az országot tekintélyhez. Szó és tett ily kiáltó ellentétére utalva kívántam az előbbi értéktelenségére rámutatni. Székely érvelésemmel szemben álláspontját így fogalmazta meg: „a krónikás adóbírálata nem kell, hogy a főurak érdekeinek védel-

méhez kapcsolódjék". Vitánkban könnyebben tudnánk dülőre jutni, ha ismernők a krónika szerzőjét. De éppen ez van az utókor előtt rejtve, ezt találgatjuk. Székely a külpolitikai és váradi utalásokra gondolva a Vitéz János-féle irány egyik hívét tartja a krónikarész fogalmazójának. Így azonban magyarázat nélkül marad, miért részesül oly sok magasztalásban Kinizsi Pálon kívül Báthory István erdélyi vajda, főleg pedig Drágffy Bertalan. Mivel mindkettőjük családi birtokai a Tiszántúlon terültek el (*Báthory:* Szatmár, Szabolcs, Kraszna m.; *Drágffy:* Szatmár, Máramaros, Középszolnok m.), helyénvalónak látszik megmaradni a krónika első elemzőjének, Domanovszky Sándornak megállapítása mellett (Századok, 33. évf. (1899) 450. l.; Mátyás Flórián közlése [Historiae Hungaricae fontes domestici, III. köt. 202. l.] hiányos), amely szerint a rész megírására az ösztönzést Drágffy adta meg. Ennek felfogását királyi hatalom és nagybirtokos oligarchia viszonyáról nem ismerjük, aligha különbözött azonban Báthoryétól, akinek kijelentése, hogy olyan király kell neki, akinek üstökét társaival együtt markában tartja, szinte szállóigévé lett. Bár magatartásukból a jobbágy és földesúr közti kapcsolatról vallott meggyőződésükre is következtethetünk, fogadjuk el, hogy Mátyás korára ez nem érvényes, mert akkor még azért sajgott a főurak és íródiákjaik szíve, mert sajnálták az állami adó terhe alatt szenvedő jobbágyokat. Ily feltételezett magatartásuknak azonban előzményének is kellett volna lennie. Mivel uralkodó osztály és kizsákmányoltak kapcsolatát a feudalizmus korában bizonyos állandóság jellemzi s ugrásszerű változások nem indokolhatók, fel kell tennünk, hogy Báthory és Drágffy elődjei is megértéssel fordultak a szenvedő nép felé. Nem ugyan személy szerint az ő, de kortársaik magatartását ebben a vonatkozásban annak ellenére ismertnek tekinthetjük, hogy a jellemző adatok megszívlelésére és mérlegelésére még nem került sor. Éppen mert egyes jellegzetes tények már fel vannak tárva, elég csak utalnunk reájuk. Kezdjük tehát azzal, hogy a XIV. század utolsó három évtizedében az ország nyugati határvidékén a jobbágynak a szokásosnál súlyosabb földesúri adóztatása vette kezdetét, s a terhek növelése mint valami járvány fokozatosan terjedt az ország belseje felé. Oly feltartóztathatatlanul, hogy Zsigmond uralmának végére már állandósult az adó, amelynek nyomasztó voltát jelzi, hogy telkenkint mintegy másfél aranyforintot tett ki. A collectat ugyanis pénzben követelték be a földesurak, s éppen mert a jobbágyok ki tudták izzadni, következtethető, hogy a XIV. századi állapotokhoz képest a parasztság munkateljesítménye megnőtt, az ezüst- és aranypénz forgalma meggyorsult, általában az ország gazdasági élete élénkebbé lett. A jobbágyság szokatlannak és igazságtalannak érezte terhét, amint hogy méltánytalan is volt, hogy szorgalmas munkája többletét, ahelyett, hogy vele gazdaságát fejlessze és családja életét elviselhetőbbé tegye, földesura elsajátította. Inconsueta et iniusta collecta vagy taxa, mondották a királyi és országnagyi oklevelek az adóról, ugyanígy emlegették a földesurak is egymás közt, amikor zálogosítások alkalmával biztosítani akarták maguknak beszedését. (Nouvelles Études Historiques, Bpest, 1965. I. köt. 68—73. l., Történelmi Szemle, 10. évf. [1967] 421—424. l.) Az eljárásukat megszégyenítő jelzőt nyilván nem ők ruházták az adóra, az előnyök fejében azonban vállalták a megbélyegzést. Nem tudjuk, ismer-e az európai adótörténet hasonló folyamatot, hogy egy megjelölés, amelybe az önkényt szenvedők tehetetlenségüket és szenvedélyes tiltakozásukat belepréselték, annyira elveszítse pejoratív értelmét, hogy azt a becsületükre rátartó urak mint valami elvont terminus technicust használják jogi ügyleteik írásba foglalásánál. De legfeljebb vállalták. Az már nem tehető fel, hogy maguk kezdték jogtalannak nevezni önkényes eljárásukat. A jelzővel a jobbágyoknak kellett az adót illetniök. A kifejezésnek oklevélbe kerülése, kizsákmányolók általi használata azt mutatja, hogy a szegények panaszszava eljutott az urak füléhez, éppen csak nem hatotta meg őket. Ezt a példát analógiául véve, úgy tekinthetjük, hogy a jobbágyoknak Mátyás adóztatása miatti kifakadásait meghallották a földesurak, helyeselték is azokat, de nem azért, mert megesett szívük az elnyomottakon. Székellyel tehát egyet érthetünk, hogy „a nép panasza valóban megvolt, ezt nem az elégedetlen urak találták ki", a krónikában feljegyzésére azonban nem samaritánusi könyörületből került sor. A Zsigmondkori előzmények és a Jagelló-kori következmények láncolatába csak az a feltevés illik, hogy a krónikás földesúri érdekből adott hangot királyellenes érzelmének. Szövegkritikai szempontból pedig ez a lényeges.

A figyelmes olvasó észrevehette, hogy a problémák megbeszélése mögött több rejlik, mint kísérlet elsimítani szerző és bíráló közti szokványos nézeteltérést. Még inkább juthat ily gondolatra, ha beletekint Székely bírálatába. Ennek ugyanis vannak passzusai, amelyekből talán arra is lehetne következtetni, hogy felfogásunk a marxista történetszemlélet átfogóbb vagy kevésbé mély érvényesítésének kérdésében tér el. Az ilyennek tűnő célzások közül néhányra már utaltam. Mindez azonban csak látszat. Meggyőződésem szerint inkább annak a kritikusnak az elégedetlensége mondatta Székellyel a kifogásokat, aki szeretné írótársát maximális teljesítményre ösztönözni. Ebben az esetben tehát

a biztatás a megtisztelés jele. Így fogva fel a helyzetet, az írónak nem marad más teendője, mint — számot vetve fogyatékos erejével — őszintén megmondani, hogy a kísérletezést eleve reménytelennek tartja. Utólag sem tudnék tehát arra vállalkozni, hogy XIII. századi történetírásunkról szólva a társadalmi fejlődés politikai és jogi alapjain kívül „a gazdasági élet, az alap mélyrehatóátalakulását" is megtárgyaljam. Egyrészt mert elégnek tartom — s ez ismét módszertani probléma —, ha egy XV. századi krónikást ismertető monográfia a hősét két évszázaddal megelőző kornak csak felépítményét mutatja be s ahhoz mérten állapítja meg a bekövetkezett változást, másrészt mert meg is téveszthet a gazdasági alap problémáinak önkéntelenül adathalmozásra csábító vizsgálata. A kísértés, hogy a krónikás munkáját a gazdasági élet közvetlen tükrözésének lássuk, azért is nagy, mert volt oly szemlélet, amely hasonló kapcsolatok Procrustes-ágyába iparkodott szorítani a történeti fejlődést. Nem tételezem fel, hogy Székely ily meghaladott felfogás újbóli érvényesítésére törekednék. Tekintve, hogy a XIII. századi politikai és jogi alapok oly méretű tárgyalása, amely elnyerte tetszését, könyvemben sorokkal mérhető részt tesz ki, bizonyára valami hasonló terjedelmű, utalásszerű fogalmazásra gondol. Sajnos, éppen ily — erőmet felülmúló — vállalkozásra érzem magamat különösen gyengének.

Lényegbe vágó ellentéteink a történetkutatói módszer elvei s ezek alkalmazása területére szorítkoznak. Ennek kérdései sok esetben még tisztázatlanok. Elsősorban a módszertani kézikönyv hiánya következtében. Meggyőződésem szerint, közelebb jutunk ahhoz, hogy ily útmutató miatti hiányérzetünk általánossá legyen, ha a mostanihoz hasonló esetekben egyes konkrét kérdéseket külön is megtárgyalunk. Ha reflexióimmal sikerült e távoli cél felé egyetlen lépést tennem, célomat már el is értem.

Mályusz Elemér

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Waczulik Margit:

Az olaszországi történelemtanítás problémái

Az olasz gazdasági életben és társadalomban jelentkező feszültségek megkövetelték az 1961-ben megkezdődött és azóta is sokat vitatott oktatási reformot,[1] egyúttal a történelemtanítás megreformálását is. Még 1958-ban megkezdődött a vita a balközéphez közelálló Discussione c. lap hasábjain, alkalmas-e az akkori történelemtanítás a kor követelményeinek, politikai igényeinek megfelelő fiatal generáció nevelésére, vannak-e hiányosságai, s ha igen, hogy lehet ezeken segíteni. A vitához elsőként szólt hozzá Giovanni Gozzer, az olasz közoktatásügyi minisztérium didaktikai osztályának vezetője, így álláspontja félig-meddig hivatalos jellegűnek is tekinthető. A hozzászólók viszont nemcsak történelmet általános iskolai szinttől egyetemig oktatók soraiból kerültek ki, hanem írók, újságírók, politikusok mellett a középiskolás és az egyetemi ifjúság képviselőiből is; így a vita társadalmi jellegűvé vált azzal a megszorítással, hogy résztvevői nagyrészt a Kereszténydemokrata Párthoz tartoznak. A vita anyagát még 1958-ban külön kötetben is publikálták.[2]

Már ennek előszavában is megállapítja Mariano Rumor, hogy követelményeiknek csak igazságos, teljes és életszerű történelemtanítás felelhet meg. Már itt rámutat az olasz történelemtanítás akkori legnagyobb problémáira: ne a fasizmus nacionalizmusát élessze fel a fiatalokban, hanem az egészséges hazafiságot, ne dinasztiák történetét tanítsa, hanem ismerje fel, hogy a történelem valóságos főszereplője a nép. Hangsúlyozza azt is, hogy nem lehet elszigetelten csak egy nép történetével foglalkozni. Gozzer, a didaktikai szakember, hadat izen a rutinból fakadó gyakorlatnak, a prelegáló módszereknek és főleg a történelmi kép egyoldalúságát, a gazdasági és kulturális fejlődés ismertetésének elhanyagolását hiányolja. Az akkori történelemtanítást éppen az említett hibák miatt alkalmatlannak tartja politikai nevelő feladatainak teljesítésére, és a vita során azt szeretné tisztázni, mik az akkori tantervek hibái, milyen új követelményeket kell támasztaniok a jövő tantervekkel és módszerekkel szemben, és hogyan kell megváltoztatni a történelemtanárok képzését azzal a céllal, hogy feladataik ellátására képesek legyenek. A hozzászólások igazat adnak Gozzer megállapításainak: az olasz történelemtanítás valóban nem felel meg a korszerű igényeknek. Nem megfelelő a tanárok szakmai képzettsége. Az olasz iskolákban még középiskolai fokon is egy kézben van a nemzeti irodalom (beleszámítva a latint is), a történelem és a filozófia tanítása. A koncentráció szempontjából ez előnyös lenne, ha a tantervek is adnának rá alapot, lehetőséget, — mint ahogyan nem adnak, — de nehezen is adhatnak. A tanár viszont nem kaphat annyi tudományágban alapos képzést az egyetemen, és még kevésbé képezheti tovább magát. A tanárok szaktárgyi képzettségénél is hiányosabbak pedagógiai, didaktikai és metodikai ismereteik. Így aztán nincs mit csodálni azon, hogy a tanítás moralizálásba fullad, és a tanár folytatja azt a prelegálást, amelyet maga is hallgatott diákkorában. Mindezt súlyosbítja még, hogy a tanárok még a risorgimento problémáiban sem mernek állást foglalni, hát még a korunkhoz közelebb állókban! Nem dicsérik a fasizmust, de el sem ítélik, sokszor még át is veszik nacionalista szemléletét. A tanterv megengedi, hogy a történelem tárgyalását az első világháborúval befejezzék, így éppen a legégetőbb kérdésekben nem lát tisztán az ifjúság. Még gyakrabban találkozunk a nagy egyéniségek szerepének eltúlzásával. Morghen professzor szerint valóságos nemzeti hagiografia lesz a történelemből. A nép szerepe pedig alig kerül szóba, legfeljebb a francia forradalomtól kezdve. Sok múlik tehát a tanárok hibáin. Talá-

[1] *Merényi László:* Tapasztalatok az olaszországi történelemtanításról. Történelemtanítás. 1964. 5. sz. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján fennálló állapotokat ismerteti az itt említendő viták nélkül. Jól értékeli a középiskolák egyes fajait és bennük a történelemtanítás helyzetét. Tanulságosan ismertet több korábbi tankönyvet, a középiskolaiak közül Dupré-ét, Rinaldiét, Moroniét, a szakiskolák közül a Panzini-Angeli- és Meli da Ezil-Giuduci-félét, a media számára készültek közül a Tosti-Tortoreto-félét.

[2] Insegnamento della storia e vita democratica. Roma. 1958.

lóan jegyzi meg Barbi professzor, hogy szerepük pedig szinte fontosabb a tanterveknél, hiszen rajtuk múlik a tantervek megvalósítása.

De ez utóbbiak körül is baj van. Nagyon is enciklopédikusak, ugyanakkor hiányos képet adnak a történelmi fejlődésről, elhanyagolják a gazdasági-társadalmi fejlődés ismertetését, még kevésbé veszik figyelembe hatását a szellemi életre. (Ezt Elia szenátor, tehát nem marxista politikus hiányolja!) Pratesi professzor egyenesen követeli a történelmi fejlődésnek komplex, és minél sokoldalúbb forrásanyagon alapuló képe megrajzolását.

Igen érdekesek az egyetemi és középiskolai diákvezetők nézetei. Napjainkig terjedő, továbbá a közösség iránt felelősségre inkább nevelő történelemtanítást kívánnak. Helytelenítik, hogy igen keveset tanulnak más népek történelméből. Mindezek orvoslása a történelemtanítás és az élet kapcsolatának erősítését jelentené, az ifjúság jobb előkészítését eljövendő kötelességeinek teljesítésére. De ezt nem lehet a régi módszerekkel, tekintélyi elven alapuló, prelegáló tanítással elérni. Az ifjúság maga is részt akar venni a munkában, vitákat kíván az órákon, de diákklubokban is.

A sok érdekes megjegyzésből még kettőt szeretnék kiemelni. Újságíró, nem pedagógus (Livio Zeno) jegyzi meg, hogy az olasz történelemtanítás nem használja fel eléggé földjének rengeteg emlékét a tanításban. Giardino, palermoi egyetemi tanár és szenátor arra utal, hogy nagy létszámú osztályokban és zsúfolt tantervvel nehéz megfelelő hatású nevelőmunkát végezni. Levegősebb, szabadabban felhasználható tantervekre, didaktikai szabadságra és fokozott felelősségre lenne szükség ennek megvalósításához.

Hasonló gondolatokkal találkozunk a haladó katolikusok nézeteit tartalmazó, 1963-ban, egyházi engedéllyel megjelent Studio ed insegnamento della storia c. könyvben,[3] melynek didaktikai részét a jezsuita Giacomo Martina, az anagni-beli szeminárium egyháztörténész-professzora írta. Tanára számára az iskolásgyerek — a plutarkhoszi hasonlatnak megfelelően — teletöltendő edény, nem meggyújtandó kis gyertya. Nem az a célja a történelem oktatásának, hogy az ifjúság „mindenre emlékezzék", hanem az, hogy tájékozódni tudjon. Az oktatás „inkább formáló legyen, mint informáló".[4] Új utakat kell keresni! Úgy kell tanítani a történelmet, hogy vele a népek megbékélését, együttműködését és a haladást szolgáljuk, hogy igazi hazaszeretetet, nem annak „degenerálódását", nacionalizmust alakítsunk ki, hogy nemzetközi viszonylatban „az igazság és a szeretet" érvényesülhessen.[5] De mit ért ez alatt? Nemcsak nemzeti, hanem *európai öntudatra* is kell nevelni, hiszen az európai népeket számtalan közös kapocs fűzi össze: bizonyosfokú gazdasági és politikai érdekközösség és közös kultúra. „Európa nemcsak földrajzi fogalom, hanem reális front, melyért mindnyájan felelősek vagyunk."[6] A történelemtanításnak igen nagy a szerepe a „demokráciára" nevelésben (a szerző persze a democrazia cristianat érti demokrácia alatt és akarja kialakítani), de ez lehetetlen a legújabbkori történelem ismerete nélkül. A mai embernek éppúgy kell ismernie a szocialista forradalmat — írja —, mint a polgári forradalmat. Ismerni kell, el kell ítélni a fasizmus bűneit (a szerző azonban megkülönbözteti a kevésbé hibáztatható olasz „fasizmust" és az elítélendő német „nácizmust"), ismerni kell az antifasiszták hősies küzdelmeit.

Mint látjuk, az olasz közvélemény nem marxista része is követelte az ötvenes-hatvanas évek fordulóján az olasz történelemtanítás megújhodását. Tette ezt saját, jól felfogott politikai érdekéből. A régi, nacionalizmussal terhelt, vagy jobbik esetben állást foglalni nem merő, prelegáló módszerrel dolgozó, sem tudományosan, sem módszertanilag nem megfelelően képzett tanárokkal megvalósított olasz történelemtanítás nem tudott már kellőképpen hatni az ifjúságra. Félő volt, hogy elközömbösödik az ifjúság, vagy, ami az olasz polgári köröknek ennél is nagyobb veszedelem a baloldalra, marxista irányba orientálódik.

De fel kellett ismerniök a nem baloldali köröknek az olasz történelemtanítás elmaradottságát abból is, ha összehasonlították azt az Unesco történelemtanítással foglalkozó csoportjának törekvéseivel. Erre pedig bőven volt alkalmuk. Már 1951-ben, az elsők között, megkezdődtek az Unesco égisze alatt a béke ügyét szolgáló olasz—francia tankönyvegyeztető tárgyalások; Olaszország 1956 óta tagja a bruxellesi Commission Internationale pour l'enseignement de l'histoire-nak, részt vesz az Unesco nemzetközi konferenciáin, sőt az 1955-öst éppen Rómában is tartották. A középbal és a haladó katolikusok előbb ismertetett kritikai megjegyzésein az Unesco történelemtanítással kapcsolatos nézeteinek hatása ismerhető fel. Erre mutat a nacionalizmus elleni küzdelem fontosságának hangsúlyozása,

[3] Studio ed insegnamento della storia. Roma. 1963.
[4] I. m. 27—29. l.
[5] I. m. 30—40. l.
[6] I. m. 59. l.

de még inkább az európai öntudat kialakítására irányuló törekvés. Találkozunk az utóbbival az Unesco reprezentatív metodikájában, Hillé-ben is.[7]

Érdemibb és erőteljesebb természetesen az olasz marxisták bírálata a történelemtanításról, még határozottabbak követeléseik, hiszen világnézeti állásfoglalásuk készteti erre őket. Ha nem is publikálták reprezentatív kötetben nézeteiket, annál erőteljesebben hangoztatják őket folyóirataik hasábjain mint az egész olasz közoktatás megújítását követelő programjuk egyik részét. A Riforma della Scuola c. folyóiratban jegyzi meg Lucio Lombardo-Radice, hogy folyóiratuk 1956-i megindulása óta állandóan küzd azért, hogy az iskolareform ne rekedjen meg csupán didaktikai-metodikai keretek között, nem törődnek bele, hogy a magasabb iskolákba jutók kiválasztásában nem a tényleges képességek érvényesülnek, hanem a családi-társadalmi helyzet előnyössége. Az ez ellen való küzdelem a legfontosabb, a történelemtanítás megújítása csupán a nagy reform egyik részletkérdése. Ennek ellenére 1962-ben, tehát már a reform alapjainak lerakása után nagy vita indult meg a folyóiratban a „részletkérdés"-ről is. Résztvevői főleg azt kifogásolták, hogy még így is igen kevés idő jut a jelenkori események megtárgyalására, túlteng az ókori és a középkori anyag. A történelemből főleg a nemzetközi konfliktusokat és a háborúkat tárgyalják. A történelmi fejlődésben túlságosan nagy jelentőségűeknek tartják a nagy egyéniségeket (Manacorda, a folyóirat társszerkesztője, szintén történelmi hagiografiát emleget), keveset és nem elég elmélyülten foglalkoznak kulturális kérdésekkel. A múlt ismerete nincsen eléggé kapcsolatban a jelennel. Nem elég egyetemesek a történelemtanítás szempontjai, túlságosan megrekednek a nemzeti keretekben. Metodikai szempontból helytelenítik azt, hogy a tanításban nem használják fel eléggé a közvetlen szemléletet (esperienza diretta), az emlékanyagot. Felmerült a vita során a társadalomtudományok közös tanításának lehetősége, vagyis tantárgykomplexus létrehozása is. A metodikai megjegyzések között meg kell említeni azt, hogy az anyagcsökkentés azért szükséges, hogy a tanulókat ne késztessék passzív befogadásra, hanem nyújtsunk nekik módot, alkalmat, lehetőséget az önálló gondolkodásra, feldolgozásra. Ugyancsak ki kell emelni azt a követelést is, hogy a történelmi anyag kiválasztásában és a feldolgozás módszerében jobban érvényesüljenek a fejlődéslélektani szempontok. A tanításban jussanak egyre nagyobb szerephez a dokumentumok. Francia példákra (Giraud, Maréchal) hivatkozva azt kívánják, hogy a forrásszemelvények ne díszítő elemként szerepeljenek a tanári prelegálás mellett, hanem a tanítás kiindulási bázisai legyenek, mert így lehet segítségükkel megfelelő képző- és nevelőhatást elérni. A marxisták történelemtanítási vitájának résztvevői is hivatkoznak az Unesco történelemtanítási szekciójának tapasztalataira, elvi állásfoglalásaira.[8]

Az olasz társadalom egyre sürgetőbben követelte tehát az iskolareformot és vele együtt a kor igényeinek megfelelő történelemtanítás kialakítását.

Az 1961-ben kelt új iskolai törvény részletes kidolgozását az 1962. dec. 31-én kelt 1859. sz. törvény adja meg.[9] Eszerint a négy elemi (scuola primaria) osztályra épül fel az ugyancsak kötelező (a törvény szavai szerint: scuola per l'istruzione obbligatoria) scuola media. Az olasz gyermekek tehát 13 éves korukig részesülnek elvben azonos anyagú és színvonalú, valójában a helyi viszonyok szerint igen különböző, oktatásban. Utána a scuola secondariaba, középiskolába: vagy az ötosztályos liceoba (a mi gimnáziumunkhoz hasonló klasszikus, modern, természettudományos, vagy művészeti tagozatú iskolába) kerül a tanuló, vagy a négyéves scuola normaleba, azaz tanítóképzőbe, vagy háromféves instruzione professionaleban, szakirányú oktatásban vesz részt, melynek vannak kereskedelmi, idegenforgalmi, agrár, sokféle ipari (istituto tecnico), speciális női foglalkozásokra (háztartás, varrás, gyermekápolás) képesítő fajtái.

Nézzük most már a történelemtanítás lehetőségeit a különböző iskolatípusokban. Történelmet már a scuola primariaban is tanulnak, ha ugyan annak lehet nevezni azt az egy-egy olvasmányon, képen alapuló beszélgetést, mely tulajdonképpen csak ébresztgeti a tanulók történelmi érdeklődését. A tulajdonképpeni történelemtanulás a mediában, tehát 10—11 éves korban kezdődik. Ehhez kapcsolódik az általános állampolgári nevelés és oktatás, az educazione civica. Óraszámuk a földrajzzal együtt közösen 4—4 óra a media

[7] *Peter C. Hill:* L'enseignement de l'histoire. Paris. 1953. Eredetije angol nyelven. De ugyancsak hathatott: *R. Cousinet:* L'enseignement de l'histoire et l'éducation nouvelle. Paris. 1950 műve is. Ez utóbbi 1955-ben olaszul is megjelent Firenzében.

[8] A vita anyagát és Lucio Lombardo-Radice megjegyzését ld. a Riforma della Scuola 1962-es évfolyamában. A metodikai megjegyzések közül szeretném Maria Foggi hozzászólásának egy részét kiemelni, mert számunkra is tanulságos: „A gyerekek passzív módon tanulják meg az anyagot, arra törekednek, hogy évszámokat és neveket jegyezzenek meg, aztán rendszeresen elfelejtenek mindent, vagy majdnem mindent. Emlékezetükben tények forgácsai maradnak meg, néhány név, néhány adat, egy meg nem értett anyag bizonyos mennyisége, melynek semmi határozott jelentése nincs számukra."

[9] Ld. az olasz iskolai törvényről már idézett cikket.

mind a három osztályában. A keretek tehát elég szűkek. Az I. osztályban nagy vonásokban megismerkednek az antik civilizációkkal és a kereszténységgel, valamint a középkori Európa kialakulásával. A II. osztályban a német-római császárság kialakulásától 1815-ig az európai fejlődéssel, míg a III. osztályban a XIX—XX. század történelmével foglalkoznak, főleg Itáliáéval a risorgimentotól napjainkig. Az állampolgári ismeretekben a közösségi élet alapelemeit, majd a III. osztályban az olasz alkotmány fontosabb rendelkezéseit ismerik meg. Napjaink történelme tehát bekerült az olasz általánosan kötelező oktatásba, ugyanígy megvalósult bizonyos mértékig a kapcsolat a mai élettel is.

Módszeres utasítást aránylag keveset kapnak a media tanítói. A hivatalos „programma" első sorban az iskolatípus képző jellegét hangsúlyozza. Legfőbb feladata a tanulók képességeinek kibontakoztatása. Erre nyújtanak lehetőséget a rendkívüli tárgyak, a csoportmunka és a tanulmányi versenyek is. Fontosnak tartja az utasítás az oktatás és a nevelés egységét és a tanulók életkori sajátosságaihoz való alkalmazkodást. Mindehhez megjegyzi azonban, hogy az állam nem akar metodológiai eljárásokat leszögezni, rábízza ezek megválasztását a tanítók felelősségére, didaktikai leleményességére.[10]

A középiskola egyik fajtája az új rendszerben is a liceo nevet viseli, de ötosztályos, nem a régi, az elemire épülő ginnasio 3 osztályos folytatása. Történelmi anyaga így oszlik meg:

I. osztály: Az ókori kelet és Görögország története,
II. osztály: Római történelem,
III. osztály: Középkori történelem (474—1492),
IV. osztály: Újkori történelem (1492—1815),
V. osztály: „Kortörténet" (Storia contemporanea) (1815—1945).[11]

Szerepel tehát ebben az iskolatípusban is a korunkhoz közelálló anyag, de kedvezőtlenebb arányban, mint a mediában. Az ókor, főleg a római történelem túlságosan bő kereteket kap.

Egyébként a középiskolai oktatás problémáiról az utóbbi években is egyre nagyobb vita folyik. Az ún. reformot nem tekintik lezártnak. Folyik a küzdelem egyrészt azért, hogy a szakiskola is azonos időtartamú legyen, mint a többi, továbbá azért, hogy egységes, azonos alapműveltséget (nuova asse culturale commune-t) nyújtó középiskolát hozzanak létre, mely az adott igények szerint tagozódik, esetleg csak a 3. évfolyamtól kezdve. A tanítóképzést pedig az egységes középiskola elvégzése után kétéves főiskolával akarják megoldani. Ebben a harcban valóban részletkérdés egy, bármennyire is fontos tárgy, a történelem tanítása. De azért néhány megjegyzés mégis utal a vele kapcsolatos problémákra. 1968 végén Fiorentino Sullo közoktatásügyi miniszter részletesen nyilatkozott újságírók előtt a középiskola problémáiról. Ekkor is felmerült a közelmúlt történelme oktatásának problémája. A miniszter helyeselte a közelmúlt történelmének oktatását, de ugyanakkor óvatosságra is intett; hiszen ez az anyag jelenti a legtöbb problémát világnézet és pártállás szempontjából. Mindezek ellenére úgy látja, hogy a problémák megtárgyalására mégis az iskola a legalkalmasabb; a különböző tárgyak tanárainak esetleges eltérő állásfoglalása pedig kölcsönösen kiegészíti egymást.[12]

Sok a probléma a hároméves szakiskolák történelemtanítása körül is. Három év alatt szakmai tudást és némi általános műveltséget nyújtani valóban nem könnyű feladat. Sokan csak a szakmai képzést tartották szükségesnek, főleg az ötvenes években. De a Centro Europeo dell'Educazione 1960-ban Frascatiban tartott ülésén határozatban mondták ki, hogy ebben az iskolatípusban sem hanyagolható el az általános műveltség nyújtása, a szellemi képzés és az emberi személyiség formálása. Ugyanebben az évben miniszteri intézkedés is rendezte az irodalom és a történelem tanítását, de csak keret- és átmeneti jelleggel (legge stralcio-val.)[13]

Ide kívánkozik néhány szó a történelem egyetemi tanításáról nemcsak az oktatási rendszer áttekintése céljából, hanem azért is, mert az egyetemi képzés biztosítja az új tanárgeneráció megfelelő felkészültségét. Mint láttuk, a mediában találunk már némi eredményt, a középiskolákban a kisebb eredmény mellett nagyobb célok megvalósításáért folyik a küzdelem, de a legnagyobb a harc az egyetemi képzés reformjáért. Az olasz

[10] Programmi scolastici. Scuola media statale. Orari e programmi del insegnamento. Milano. 1963.

[11] Ld. a Rivista della Legislazione Scuolastica Comparata 1961. évfolyamát, illetve a Riforma della Scuola 1967. évfolyamának 4., speciálisan a középiskola kérdéseivel foglalkozó számát.

[12] Sullo nyilatkozata megjelent a Rivista della Legislazione Scuolastica Comparata 1968. évfolyama mellékleteként és a Stampa 1969. jan. 19-i számában.

[13] Ld. a Rivista della Legislazione Scuolastica Comparata 1961. évfolyamának 91—93. és az 1962. évf. 38—39. lapjait.

diákság küzdelme a korszerű és szociálisabb egyetemi képzésért közismert, erről nem kell itt beszámolnunk, inkább arról, hogyan látja a történelemtanárok képzésének hiányait, hogyan vázolja ezt didaktikai kézikönyvében Mario Bendiscioli, az újkori történelem tanára a páviai egyetemen. Szerinte a tudományos képzés sem megfelelő az egyetemeken (pl. nem ismerik eléggé és nem dolgozzák fel a forrásokat), de a didaktikai és a metodikai egyenesen a háttérbe szorul. A hallgatók nincsenek eléggé kapcsolatban az iskolai élettel, nem ismerik a hazai és a külföldi tankönyveket. Hiba az is, hogy — mint már említettük — a tanároknak négy tárgyat kell tanítaniok. Ennyi területen nem szerezhet valaki alapos képzettséget. A már működő tanárok számára hátrányos, hogy nincs szakmetodikai folyóirat, nincsenek továbbképző tanfolyamok.[14] Pedig nagy szükség van a metodika megújulására, hiszen ennek kell közreműködnie az iskolareform megvalósításában. Némi túlzással, de azért bizonyos mértékig találóan jegyzi meg: „Az iskolareform elsősorban módszertani kérdés, és csak másodsorban, nagyon is másodsorban tantervi."[15]

Több cikk, több tanulmány foglalkozik már a scuola primaria történelemtanításával is. Az egyik legalaposabb szerint itt csak elő lehet készíteni a gyermeket a történelem tanulására. Termékeny itt a régi és az új (életformák, munkaeszközök és munkamódszerek, öltözködés, közlekedés, építkezés, szokások) összehasonlítása, ezzel kapcsolatban az időérzék és a fantázia fejlesztése. Fontos, hogy mindig a tanuló környezetéből induljunk ki. Nagy emberek életrajza is nagy hatással van a gyermekekre. Ez a módszer emlékeztet a polgári reformpedagógia hasonló eljárásaira, főleg abban, hogy a gyermek természetes érdeklődésére és megfigyelő készségére épít.[16]

Az igen alapos, korszerű, sokat nyújtó, a media és a középiskolák számára egyaránt használható, tulajdonképpen egyetlen ilyennek nevezhető metodikai kézikönyvet a már a tanárképzésről tett megjegyzéseiből ismert Bendiscioli professzor és a tanítóképzőben dolgozó gyakorló pedagógus Roberto Berardi írták a legjobb nemzetközi szakirodalmat használva fel és vetve össze az olaszországi gyakorlat tapasztalataival.[17] A metodikák szinte már hagyományos rendje szerint a történelemtanítás céljainak ismertetéséből indulnak ki a szerzők. Először is megfelelő történelmi szemléletet kell kialakítani a tanulókban, azaz meg kell velük értetni, hogy a dolgok állandó változásban vannak és a fejlődés folyamata nem fordítható vissza. Meg kell tanulniok a dolgok elhelyezését az időben és azt, hogy a múltból értsék meg a mai élet jelenségeit, fejlődésükben lássák azokat. Mindez, általában a történelem ismerete szükséges ahhoz, hogy a fiatalokból jó honpolgárok legyenek. (. . . per diventare pienamente cittadino, . . . mert az olasz még ma is városi polgár, azaz cittadino, nem honpolgár.) Mindehhez azonban ki kell fejleszteni a tanulókban a kritikai érzéket, a disztingválóképességet, mert aktív, felelős emberekre van szükség, nem fejbólintó alattvalókra. A történelem érleli az ifjúságot, segíti a mai világ és a mai ember megértésére.[18]

De hogyan kell a történelmet tanítani ahhoz, hogy ezt az eredményt érhessék el vele? Elsősorban milyen anyagot kell ehhez kiválasztani? Berardi „storia totale"-t emleget, mi inkább a történelem komplex szemléletével adhatjuk vissza ennek a kifejezésnek az értelmét, hiszen sokoldalúan, fejlődésében bemutatott történelmet akar megismertetni a tanulókkal, nemcsak a történelmi fejlődés egy-két oldalát. A fejlődés lényeges vonalait lássák világosan a tanulók, ne vesszenek el adatrengetegben. A történelemtanításnak nagy segítség lenne, ha megfelelő koncentrációt hozhatna létre más tárgyakkal. Ezt a tantervek nem segítik elő, bár a tanárok szakképzése némiképpen támogathatná. Teljesen hiányzik azonban a középiskolában a koncentráció lehetősége a földrajzzal és a demográfiával, pedig ezek nagy segítséget jelentenének a történelemnek. Ugyanígy hiányzik az is, hogy sem a történelemtanár, sem a szaktárgyak tanárai nem foglalkoznak a természettudományok történetével.[19]

Nemzeti és egyetemes történelmet egyaránt kell tanítani. Fontos a nacionalista szemlélet veszélyének elkerülése és ugyanígy az európacentrikusé is.[20]

Külön fejezet foglalkozik azzal, hogyan közvetítse a tanár tanítványainak a történelem ismeretét, hogyan alakítsa ki történelmi szemléletüket. Ember és ember közötti kapcsolatról van szó, sok körülmény segítheti, de még több hátráltathatja ezt. Igen fontos tényező a tanár személyisége. Itt említjük meg azt a nem annyira az olasz történelemtanításra, mint az olasz nők helyzetére jellemző mozzanatot, hogy Berardi szembeszáll azzal

[14] *Mario Bendiscioli—Roberto Berardi:* L'insegnamento della storia. Firenze 1963. 33—43. l.
[15] I. m. 121. l.
[16] *Romualdo Bacci:* L'insegnamento della storia. Firenze. 1959.
[17] Ld. a 14. sz. jegyzetet.
[18] I. m. 65—73. és 120—121. l.
[19] I. m. 77—83. l.
[20] I. m. 83 - 93. l.

a nézettel, mely szerint a nők nem alkalmasak a történelem tanítására.[21] A polgári reformpedagógia, főleg Piaget hatására Berardi igen fontosnak tartja, hogy a történelemtanár állandóan vegye számításba tanítványai életkori sajátosságait, és ezekből kiindulva fejlessze ki személyiségüket, tegye képessé önálló gondolkodásra és kritikai állásfoglalásra őket.[22]

Ehhez azonban a régi, hagyományos módszerek helyett újak kellenek, passzív, tekintélyi alapon álló befogadás helyett aktív, önálló megismerésre kell törekedni. Ha csak passzív befogadást kívánunk a tanulóktól, érdeklődésük lankad, unatkoznak, pedig „az unalom az oktatás legnagyobb ellensége". Az ilyen módszer talán jó látszateredményekre juthat, de az így megismert anyag nem válik meggyőződéssé. Az iskolát úgy kell átformálni, hogy abban tanár és diák munkatársakká váljanak, a diák cselekvően tanuljon (learning by doing). A legcélravezetőbbnek történelmi források elemzését, valamint történelmi események és fejlődés megvitatását tartja Berardi.[23] Érdekesen mutatja be, hogyan lehet a tanulókat a nemzedékek váltakozásával kapcsolatban a fejlődés megfigyelésére, továbbá a dolgok egymásrahatásának megértésére megtanítani. Ugyancsak megvilágítja a történelmi okok és okozatok közötti összefüggéseket. Szöveganalízis során figyelteti meg az új nézetek, pl. a felvilágosult gondolkodás terjedését, lassabb, vagy gyorsabb hatását és annak okait. Valóban a diákok szellemi aktivitását igen nagy mértékben megmozgatni képes metodikai eljárásokat ismerhetünk meg ebben a metodikában, melyek nem idegenek, sőt hasznosak a mi marxista történelemtanításunk számára is.

Szóba kerül a felsőbb osztályokban a történetírás szubjektív eleme is. Berardi ezt is kiváló történetírók munkáiból vett részletekből ismerteti fel tanítványaival. Így kellő kritikai szemléletre, de emberi megértésre is neveli őket.[24]

Miként már említettük, a történelem komplex szemléletét kívánja tanítványaiban kialakítani. Szempontjai között az is szerepel, hogy egy korszak képét nem egyetlen generáció alakítja ki, hiszen mindenkor együtt élt és él a régi és az új, ezek egymásrahatása alakítja ki a jellegzetes vonásokat. Egy-egy korszak kronológikus áttekintése után következik annak az egyes „szektorok", az élet különböző területei szerinti kidolgozása. A munka alapja, de nem egyetlen forrása, a tankönyv. Az egyes „szektorok" anyagát, tehát a gazdasági-társadalmi fejlődést, a jogi (belügyi), az ideológiai fejlődést, a korszak külpolitikáját, katonai történetét, az egyház és az állam közötti kapcsolatot (Berardi sorrendje és szempontjai!) kb. öt-öt főből álló tanulói csoport dolgozza fel természetesen írásos vagy szóbeli tanári irányítással. A csoportok beszámolnak a megszerzett ismeretekről, ebből egészíthetik ki társaik a tankönyvből megszerzett ismereteiket. Egy-két hetes anyagból azután írásban számol be valamennyi tanuló. Berardi igen termékenynek tartja ezt a csoportmunkát. Módot ad vele önálló beszámolókra, összehasonlításokra, vitákra, fokozza a tanulók önállóságát. Azt állítja, Montessori rendszerét viszi tovább a középiskolába. Végül pedig megfelelő korkép (quadro storico) alakul ki a tanulókban. Ez nem egyszerű fényképe az állapotoknak; célja kiemelni a fejlődést elősegítő, mozgató tényezőket, majd a korszak legjellegzetesebb vonásait, melyek elkülönítik a megelőzőtől és a következőtől. Így értik meg a tanulók a fejlődés folyamatosságát.[25]

Berardi szerint a tanár legfontosabb feladata a közös munka megtervezése és megszervezése, a kellő módszerek és eszközök kiválasztása célja elérése érdekében. Tervét és módszerét kellő önkritikával kell állandóan alkalmaznia az adott helyzethez, állandóan vizsgálnia az eredmények és az eredménytelenségek okait. Személyi regisztert kell vezetnie a tanulók munkájáról, teljesítményeiről, így tudja megfelelően ellenőrizni fejlődésüket.[26]

Végül széles skáláját sorolja fel Berardi az oktatásban felhasznált segédeszközöknek, segédleteknek a tanári vázlattól és a tankönyvtől a dokumentumokon keresztül a táblázatokig és az audiovizuális eszközökig, nem hanyagolva el a művészi filmeket, a rádió és a televízió adásait sem. Hasznosnak, szükségesnek tartja a múzeumok és a tárlatok egyéni vagy közös látogatását, a levéltári vagy könyvtári látogatást, általában a történelmi tanulmányi kirándulásokat. Módszerei között egyaránt szerepel az írásbeli vagy szóbeli gyakorlás, az egyéni vagy csoportos tanulói kutatómunka, konferenciák, de a modellezés, a színjátszás, sőt a didaktikai játékok is.[27]

[21] I. m. 102. l.
[22] I. m. 117–121. l.
[23] I. m. 122–127. l.
[24] Különösen a 133–134. lapokon találhatókra vonatkozik ez.
[25] I. m. 150–156. l.
[26] I. m. 157–160. l.
[27] I. m. 161–165. l.

Hasznos megjegyzéseket tesz még arról, hogyan változzék módszerünk a tanulók életkorának megfelelően, pl. vázlatkészítés esetében.[28]

Érdekesek az ideális tankönyvre vonatkozó megjegyzései. A kérdés fontos, mert a tankönyv biztosítja a folytonosságot, a tanulók legfőbb ismeretforrása, csak meg kell tanítani a használatát. Lehet, sőt legyen is bővebb a tankönyv, legyenek benne csupán olvasmánynak szánt részek is. Sok forrásszemelvény legyen benne és bőséges képanyag. Tartalmazzon kérdéseket, feladatokat, továbbá név- és tárgymutatót is.[29]

Ha ennek a didaktikának az elgondolásait megvalósítják az olasz tanárok, valóban nagyot lép előre az olasz történelemtanítás. Sajnos, amint ezt más pedagógiai folyóiratok mutatják (mert szakdidaktikai folyóiratuk a mai napig sincs), sok a probléma. A nagy elvi jelentőségű iskolaügyi küzdelmek mellett, úgy látszik, nem marad elég idő és energia a részletek kimunkálására.

Tagadhatatlan, hogy sok szempontból előnytelen helyzetben is vannak az olasz történelemtanárok. A tankönyvkiadás üzleti vállalkozás náluk, sokféle világnézetű és pártállású szerző történelmi tankönyve van forgalomban a leghaladóbb baloldali íróktól készültektől a legkonzervatívabbakig, a régi liberális, antiklerikális nézetűektől haladó és konzervatív katolikusokéig. A tanár dönti el, melyiket használják, sőt felmerülhet annak a lehetősége is, hogy az osztályban többféle tankönyvet használnak, össze is hasonlítják őket.[30] Egyben azonban hasonlítanak a tankönyvek: drágák. Kiállításuk szép, de áruk 1500—2200 líra között van, azaz durván számítva 70—100 forint. Részletesebben csak egy tankönyvsorozatot ismerhettem meg, a régóta használt, immár hetedik javított kiadását megért és mint ilyen 1964-ben megjelent Spini-félét.[31] A tankönyv a liceo három felső osztálya számára készült, és a tantervnek megfelelő tartalmú, tehát a legfelső osztályban a közelmúlt eseményeit is tartalmazza, de csak a második világháború végéig, és addig sem részletesen, inkább csak tájékozódást nyújtva. A tankönyvek inkább népszerűen tudományos kézikönyv jellegűek. Terjedelmük is erre mutat. (Az I. kötet 360 oldal, a II. 470, a III. közel 500!) Nyomdai kiállításuk mintaszerűen szép, sok bennük a kép (közülük több színes) és a térkép, a III. kötet két színnel nyomott. Mind kiállításuk, mind tartalmuk megfelel a francia vagy NSzK-beli, vagy osztrák jobb, modernebb tankönyvekének. A régebbi olasz tankönyvekkel szemben bőven közöl legtöbbször jól megválasztott, változatos forrásszemelvényeket, sőt a III. kötet olasz történetírókból vett részleteket is. A tankönyv szemlélete szellemtörténeti, világnézete liberális és haladó katolikus. Sok nyugati tankönyvvel szemben azonban nem ír ellenséges hangon a szocializmusról, a szocialista világrendszer országairól, csak éppen kevesebbet szól róluk, mint azt jelentőségük megérdemelné. (A francia polgári forradalmat pl. 23 oldalon tárgyalja a II. kötetben, a III.-ban az első világháborút és a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat együtt csak 18 oldalon, ugyanennyit szán a párizskörnyéki békék ismertetésére is.) A tankönyvek a legrészletesebben Itália történelmével foglalkoznak, ezek a legsikerültebb fejezetek. Ilyen az olasz városállamok fejlődése a XIV—XV. században, a humanizmus (mindez Villani és Machiavelli-szemelvényekkel és Marsilio Ficino két levelével), továbbá a XVI. századi olasz kultúráról szóló fejezet és a risorgimento előkészítéséről szóló.

Ezek a tankönyvek nagyjából megvalósítják azokat az igényeket, amelyeket Berardi támaszt velük szemben. Ugyanekkor nagyon hiányzik jó történelmi antológia. A régebbiek között voltak olyanok, amelyek modern íróktól és történetíróktól vett, némileg könnyített részleteket tartalmaztak középiskolások részére,[32] míg a media számára mesejellegű, egyáltalán nem modern, gyengén megírt életrajzgyűjtemény[33] mellett újabban megjelent olvasókönyvek már iratanyagot is tartalmaznak.[34] Ott van azonban a mindennél ékesebben szóló történelmi emlékanyag Olaszországban! Mennyire nem használják fel még ma sem, hát még a közelmúltban! A külföldről Olaszországba érkező történelemtanár lázasan fényképez, vásárolja a diapozitíveket, lapokat, hogy otthon olaszországi szemléltetőanyaghoz juttathassa tanítványait, az olasz kollégáknál pedig folyóirati cikket érdemlő dolog az, hogy egy torinói tanár órát tart a helybeli régészeti múzeumban, vagy egy milanói szakiskola szakkörei művelődéstörténeti kirándulást tettek Firenzébe

[28] I. m. 168. l.
[29] I. m. 180—190. l.
[30] I. m. 192. l.
[31] 1966 nyarán hiába kértem helybeli használatra történelemkönyvet a római Nemzeti Könyvtárban. Nyári vakáció alatt nem adják ki őket. Itthon hiába kerestem olasz tankönyveket, a Pedagógiai Könyvtárban nincs, de az Olasz Intézetben is csak a harmincas évekből valókat találtam. Végre Kislaki Károly, a Tankönyvkiadó szerkesztője, segített ki az olaszoktól nekik megküldött Spini-félével, amiért itt is köszönetet mondok. Pontos címe: *Giorgio Spini:* Disegno storico della civiltà. 7. edizione riveduta et ampliata secondo i programmi di 1960. Roma. 1964. 1—3. köt.
[32] *Rafaele Tullio:* L'umanità in cammino. Bologna. 1959. 1. köt. L'oriente e Grecia (Childe, Ceram, De Coulange. Pirenne, De Panctis, Huxley-szövegek). 2. köt. Roma (Bloch, Maiuri, Frazer, Boissier, Mommsen-szövegek).
[33] *Colonna Gustavo Brigante:* Figure e fatti della storia medievale. H. é. n.
[34] Pl. *La Vecchia—Santoro:* Dalla storia alla vita. 1966.

és Rómába ! Olyan nagy esemény ez, hogy a folyóirat nemcsak a vezető tanárokat nevezi meg, hanem — a finaszírozó takarékpénztár vezetőit is![35] Talán éppen anyagi okok és a magas belépődíjak nehezítik meg a múzeumi és a helyszíni munkát? Iskolásainak nem adna kedvezményt az olasz állam, külföldi ösztöndíjasainak igen? Nem valószínű ! Mégis a tanári igényesség és módszeres képzettség körül van a baj, de szerencsére megindult már a gyógyulás útján. Az utóbbi időben ugyanis találunk már igen jó módszeres eljárásokat is arra, hogyan ismerkedjék a media diákja a történelem forrásaival és tárgyi emlékeivel, hogyan kell múzeumi vagy helyszíni órát vezetni, hogyan hasznosíthatók a „terepen" szerzett tanulságok a tanítási órákon. Flora Molini Cesari jó, bár kissé maximális igényeket támasztó tanulmányának alapvető kérdései: mi a történelmi forrás, miért fordulunk hozzá, hogyan használjuk fel. Találó megjegyzése, hogy a források felhasználása hasonlóan fontos a történelem tanításában, mint a természettudományokéban a megfigyelés és a kísérlet. Igen hasznosak a képek, műalkotások elemeztetésére, továbbá a forrásfajták kombinálására vonatkozó megjegyzései. Forrásnak tartja a tanuló mai környezetét is, hiszen összehasonlításul szolgál a múlthoz. (Jó alkalmat nyújt az egyébként sok problémát jelentő állampolgári nevelésre is !) Igen tanulságosak a források kritikájára való nevelésről tett, szinte algoritmust kiépítő megjegyzései. Didaktikai eljárásának alapjai: a ma is ismertből indulni a múlt felé, és előre feltett kérdésekre keresni választ a források alapján. Nem nyújtani egyszerre túl sokat, tekintettel lenni arra, mennyit tud befogadni és feldolgozni a tanuló.[36]

Ha a kis óraszám az oka a műemléki anyag ritka felhasználásának, van erre lehetőség és alkalomadtán fel is használják a „doposcuola"-ban. Az új olasz oktatási törvény ugyanis előírja, hogy a scuola mediák mellett kell ilyen tanítás utáni foglalkoztatókat szervezni, főleg ipari vidékeken. Több helyen nem az állam gondozza ezeket az intézményeket, Bolognában pl. az egyetem különböző fakultásának diákjai vezetik ezt a részben a mi tanulószobáinkban, részben szakköreinkben folyó tevékenységhez hasonló munkát. A doposcuola részben korrepetálással segíti a tanulókat, részben szabad, legtöbbször csoportmunkaként végzett tevekenységgel bővíti ki az iskolában szerzett ismereteiket. A történelemmel és az állampolgári neveléssel a gruppo letterario, az irodalmi csoport, illetve szakkör foglalkozik. Ők szervezik a múzeumlátogatásokat is, de itt is — a sok más tevékenység mellett — aránylag kevés idő jut a műemlékanyag megismerésére, és a munka sem olyan hatékony, mint a rendszeres iskolai oktatás keretében.[37]

De ha a múlt szemük előtt álló emlékanyagának felhasználása a jó módszeres kezdeményezések ellenére sem nevezhető elterjedt gyakorlatnak, annál nagyobb tere van az olasz televízió iskolai adásai felhasználásának. Ezt természetesen megkönnyíti az ország elektromos árammal való jó ellátása és a készülékek aránylag nem is olyan magas ára.

Az olasz televízió a media mindhárom osztálya, majd fokozatosan a középiskolák számára is biztosít a tananyag fontosabb fejezeteihez igazodóan havi 2—2 adást a nyári szünet négy hónapjának kivételével. Anyagukat előre ismerteti folyóiratában,[38] és módszeres útmutatást is ad feldolgozásukhoz. Ezzel nemcsak a tanárok munkáját támogatja, hanem a továbbtanuló felnőttekét is. Az adások többsége — a leírások alapján — bőséges, jó és szép anyagot tartalmaz, viszonylag teljes képet igyekszik nyújtani a tárgyalt korszakról. A gazdasági alapokból kiindulva ismertetik az adások a korszak társadalmát, létviszonyait, intézményeit, kultúráját, főleg képzőművészetét. Kérdéseket tesznek fel a tanulók számára, megindítják a látottak feldolgozását az osztályban, pl. felszólítják, hasonlítsák össze az előbbi adásban látottakkal ezt a korszakot. (Pl. az ókori kelet egyes kultúráit). A jobban érdeklődők számára az adások szakirodalmat is ajánlanak, felhívják a figyelmet az irodalommal való koncentráció lehetőségeire, sőt feladatok megoldására is buzdítanak. (Pl. keressenek megfelelő szövegeket a korszak — a XI—XII. századi antifeudális mozgalmak kora — irodalmából. Ez ugyan a media II. osztálya számára elég nehéz feladat !)

Ennyiben tudjuk összefoglalni az olaszországi történelemtanításról szerzett tapasztalatainkat, s ezt azzal a kívánsággal zárjuk, hogy minél előbb valósuljanak meg a történelemtanítás jó, helyes, szép, az egész olasz nép számára hasznos célkitűzései azon a földön, mely olyan sokat nyújtott az egész emberiség történelmének.

[35] Ld. a Homo Faber (a szakiskolák folyóirata) 1962. évf. 8184—85. lapjait.

[36] *Alberto Roberti:* Il documento c. cikke a Didattica di Riforma (a Riforma della scuola melléklete) 1966-os évfolyamában, melyben a mai hivatalos iratokból való kiindulást ajánlja, és *Flora Cesari Molini:* Il documento storico c. tanulmánya a Scuola Media e i Suoi Problemi 1964. évf.

[37] Ld. a Riforma della Scuola 1966-os évf. 1. és 2. számát.

[38] Educazione e Televisione. Már a cím is hangsúlyozza a nevelési feladatokat, de az alcím: „Rassegna problematica e didattica per la diffusione della cultura" már didaktikai segédeszköz jellegére és népművelési célkitűzéseire is utal.

TÖRTÉNETI IRODALOM

A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT DOKUMENTUMAI. NEGYEDIK KÖTET

A SZOCIALISTA MUNKÁSMOZGALOM MAGYARORSZÁGON AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT KÖZVETLENÜL MEGELŐZŐ ÉVEKBEN ÉS A HÁBORÚ IDEJÉN 1907—1918. MÁSODIK RÉSZ. 1914—1918.

A kötetet összeállította és szerkesztette:
Mucsi Ferenc, Kende János, Erényi Tibor, S. Vincze Edit.)

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1969. 565 l.)

Idestova húsz esztendővel ezelőtt, 1951-ben jelent meg a Párttörténeti (akkor még: Munkásmozgalmi) Intézet nagy vállalkozásának első terméke, a MMTVD I. kötete, az 1848-tól 1890-ig terjedő korszak legfontosabb munkásmozgalmi vonatkozású dokumentumainak gyűjteménye. Most, amikor *a tíz részes sorozat záró kötetét* kapja kézhez az olvasó, nem érdektelen idézni az első kötetnek a célokat és elképzeléseket összegező előszavából: „Ennek a sorozatnak az a feladata, hogy feltárja a munkásmozgalom története iránt érdeklődők számára azokat a forrásokat, amelyek eddig hozzáférhetetlenek és ismeretlenek voltak. A magyar munkásmozgalom igaz története még nincs megírva . . . Ehhez a nagy munkához kíván szerény segítséget nyújtani a Magyar Munkásmozgalmi Intézet, jelen dokumentumgyűjtemény köteteinek lehetőleg gyors egymásutánban történő megjelentetésével."* Két évtized nagy idő, elegendő támpontot nyújt annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy valóra váltak-e az Intézet célkitűzései. A közismert tényekre hivatkozva, anélkül hogy a részletekbe bocsátkoznánk, egyértelműen pozitív választ adhatunk e kérdésre: az egyre nagyobb szakértelemmel szerkesztett, gazdag forrásanyagot tartalmazó kötetek megjelenése serkentőleg hatott a történeti kutatásra, és különböző áttételek útján jelentős szerepük volt széles társadalmi rétegek történeti tudatának átalakításában-formálásában.

Az ismertetés tárgyát képező kötet a munkásmozgalom történetének egyik legválságosabb, éppen ezért egyik legbonyolultabb korszakát öleli fel. A teljesség igénye nélkül utalok az első világháború által előidézett legfontosabb változásokra: a munkásosztály létfeltételeinek nagymérvű megromlására, a szocialista pártok vezetőinek árulására, a nemzetközi munkásmozgalom ideológiai majd szervezeti egységének megszűnésére, a háborúellenes baloldali csoportok-irányzatok kikristályosodására és útkeresésére a háború végén érlelődő forradalmi válság időszakában. Az itt közzétett és a szerkesztés jól bevált gyakorlatának megfelelően tematikus egységekbe csoportosított dokumentumok felölelik a korabeli magyar munkásmozgalom valamennyi szektorát. Helyszűke miatt csupán a fontosabb kérdéskörök vázlatos felsorolására és néhány fontosnak vélt szempont felvetésére van lehetőség.

Az első rész a MSzDP-nak a háborúval kapcsolatos álláspontját, ennek változásait szemlélteti 1914 júliustól novemberig. A második csoportba tartozónak érzem azokat a forrásokat, amelyek a háborús terhek enyhítéséért, a kizsákmányolás csökkentéséért folytatott harcra, éhségzendülésekre és sztrájkmozgalmakra vonatkoznak. A szociáldemokrata párt és az országgyűlés viszonya, a Károlyi-pártra, a nemzeti kérdésre és az Esterházy-kormányra vonatkozó állásfoglalása, egyszóval a szociáldemokrácia és a belpolitika képezi a következő tárgykört. A MSzDP békeakciói és a nemzetközi munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolatai, egyáltalán a nemzetközi problémák megítélése a pártban: az idevágó iratok reprezentálják a magyar mozgalom egyetemes történeti vetületét.

A MSzDP és a Szakszervezeti Tanács 1914 őszén a kormányhoz fordult a munkásság háborús terheinek enyhítéséért. Memorandumaikat, továbbá a panaszbizottságok megalakulására és tevékenységére vonatkozó, 1915 szeptembere után keletkezett dokumentumokat olvasva vetődött fel bennem az a gondolat, hogy az eddiginél nagyobb figyelmet kellene fordítani a szociáldemokrata párt érdekvédelmi tevékenységére. A háború kitörése utáni érvelésének egyik legjellemzőbb sajátosságát abban látom, hogy a németországi példára, vagyis a német uralkodó körök „belátására" hivatkozva kérte a magyar kormánytól a terhek egyenletesebb elosztását, a tőkés kizsákmányolás kirívó eseteinek

* MMTVD I. Bp. 1951. 5. l.

kivizsgálását, végül pedig a szociáldemokrácia „érdemeinek" — a háború szolgálatában tett erőfeszítéseinek — méltánylását. Ugyanezzel a jelenséggel, az elvfeladásért várt ellenszolgáltatás kieszközlésére tett lépésekkel találkozunk Németországban, még inkább Franciaországban, amelynek háborús kabinetjében ott ültek a szocialista párt vezetői is. (Nem véletlen, hogy Thomas 1916 májusában külön lapot adott ki „Bulletin des Usines de Guerre" címmel, amely a hadianyaggyárakban dolgozó munkások bér- és munkaviszonyaival foglalkozott.) A legfőbb indíték természetesen a munkástömegek megtartására irányuló szándék volt. Mindezek a tények *a szociálsovinizmus összetettebb jellemzésére* figyelmeztetnek.

A zimmerwaldi konferencia kedvező hazai visszhangja, főként pedig Buchinger és Garami hágai útja, valamint az 1917-es stockholmi szocialista konferencia összehívása körül kifejtett erőfeszítések a MSzDP nem elhanyagolható nemzetközi súlyát bizonyítják. A Népszava, az osztrák Arbeiter-Zeitung, a német Vorwärts és a francia l'Humanité közötti összehasonlítás feltétlenül a legelső javára dől el, amennyiben a Népszava rendszeresen tudósított például a német párt belső viszonyairól, a szocialista pártokban jelentkezett ellenzéki áramlatokról, a háborúellenes mozgalom keletkezéséről és izmosodásáról, egyszóval cikkeiben határozottan kitapintható a tájékozódás igénye — legalábbis a háború első két évében. Többek között ebben a jelenségben jutott kifejezésre az a tény, hogy a többi párttól eltérően a MSzDP kevésbé kötelezte el magát a háború támogatása mellett, nem lévén képviselője a kormányban. A magyar és nemzetközi munkásmozgalom közötti kapcsolatokat tükröző dokumentumokat szem előtt tartva feltétlenül hangsúlyozandónak tartom *a Magyarországi Szociáldemokrata Párt bizonyos közvetítő szerepét*, amelyet nemcsak a Népszava cikkei, vagy Buchinger feljegyzései, hanem külföldi levéltári források is alátámasztanak.

A tartalomra vonatkozó utolsó észrevételem az elszórtan jelentkező háborúellenes hangok (Kassák és köre, Alpárinak a zimmerwaldi út követését javasoló cikke a Neues Politisches Volksblatt-ban) sajtóbeli lecsapódásához, pontosabban az ellenzékiség jegyében fogant s e kötetbe felvett cikkekhez kapcsolódik. Ez utóbbiak a könyv egészéhez képest igen szerény terjedelmet kaptak, és ez az eljárás nem helytelenítheti, megfelel a valóságos történeti folyamatnak. Véleményem szerint párttörténetírásunk még nem adott teljesen megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy milyen sajátos tényezők következtében tört meg a zimmerwaldi mozgalom hullámverése Magyarország határain, mi okozta *a háborúellenes-ellenzéki szocialista csoportok gyengeségét*. A komparatív módszer alkalmazása ígér újabb eredményeket, történeti analógiák felállítását, egyszóval annak megmagyarázását, hogy más országokkal — figyelmen kívül hagyva a semlegesség előnyeit élvező Svájcot, Hollandiát és Skandináviát, nemkülönben az igen erős baloldallal rendelkező német, bolgár és szerb munkásmozgalmat —, így Franciaországgal, vagy a Magyarországhoz földrajzilag-társadalmilag közelebb eső Romániával összehasonlítva, miért éppen nálunk rekedt meg az igen szerény kezdeteknél az ellenzéki csoportosulás.

A kötet szerkesztési elveiről szólva mindenekelőtt a széleskörű anyaggyűjtést említem. A szocialista sajtón kívül a munkatársak a központi és megyei levéltárak, a PI Archívumának fondjait is felhasználták, ennek köszönhetően számos eddig ismeretlen forrással, így például a függelékben közölt, a MSzDP 1917—18-as rendkívüli kongresszusainak jegyzőkönyveivel ismerkedhet meg az olvasó. A Belügyminisztérium bizalmas jelentései, a fővárosi és vidéki törvényhatóságok iratanyaga — jóllehet a MMTVD korábbi köteteinek is integráns részei — ez esetben egyenesen elengedhetetlenek, mivel a háborús cenzúra lehetetlenné tette, hogy a szocialista lapok sztrájkmozgalmakról, éhségzendülésekről, bérmozgalmakról írjanak. Mindenesetre a kötet összeállítói által is kiemelt tény, hogy a dokumentumok jelentős része — 205 közül 84, azaz több mint 40% — a Népszavából vett cikk vagy közlemény.

Csak helyeselni lehet azt a gyakorlatot, hogy az egyes dokumentumokat lehetőleg teljes szöveggel tették közzé. Az apró betűs jegyzetek sok hasznos ismeretet közölnek, főként azok számára, akik behatóbban érdeklődnek a téma iránt.

A kötet végén található mutatók használhatóságát aligha kell bizonyítani. Egyedül a névmutatót vélem külön is megemlítendőnek, mivel egyrészt szorgos búvárkodás eredményeképpen igen sok alig vagy egyáltalában nem ismert kortárs nevét tartalmazza, másrészt pedig a neveket követő magyarázatok mentesek a múltban eléggé gyakori túlzó megállapításoktól, és valóban a legszükségesebb adatokat tartalmazzák — az esetek zömében.

A könyvismertetések szokásos bíráló részében egyetlenegy, az alapokat egyáltalán nem érintő hiányosságot teszek szóvá: *a mutatók és egy-két dokumentum esetében hiányolható a filológiai pontosság és következetesség*. A nemzetközi fejleményeket általában feltüntető időrendi áttekintésből kimaradtak olyan fontos események, mint a bolsevik

szekciók berni konferenciája, az ugyanitt megtartott szocialista nő- és ifjúsági konferenciák, a francia pártellenzék zászlóbontása, a Haute-Vienne-i kiáltvány megjelenése, a Nemzetközi Szocialista Bizottság kibővített ülése, a bolsevik emigráció elutazása Svájcból Oroszországba, a III. zimmerwaldi konferencia. Téves a koppenhágai értekezlet dátuma; az Internacionáló-csoport nem 1915 okt.—dec.-ben alakult meg, hanem a „Die Internationale" április 14-i megjelenése után. A névmutatóban Andréka rendőrtanácsos, másutt (177. l.) rendőrkapitány. Kaclerovics és Kaclerović, Racovski és Rakovski (178. l.) egyaránt előfordulnak. A luganoi konferenciáról között Népszava-beszámoló elírta Naine, Pflüger és Rimathé nevét, s ezt a körülményt lábjegyzetben jelezni kellett volna (65. l.). A külföldi szocialisták nevei mellett majdnem minden esetben feltüntették, hogy az illető részt vett a luganoi vagy a zimmerwaldi konferenciákon, de Balabanova, Brizon, Modigliani, Racovski, Rimathé, Trockij (az ő 1914—18 közötti tevékenységéről semmi sem olvasható) esetében nem. Brantingnál említendő lett volna, hogy a stockholmi konferencia egyik fő szervezője volt; Borchardt (és nem: Borchard) jelentősége — ő vezette a „Lichtstrahlen"-csoportot — említetlen maradt. Hardie kissé hűvös jellemzést kapott. Martov „Golosz"-a szintén megérdemelt volna egy félmondatot. Vajda Imre neve mellől hiányoznak az évszámok.

A felsorakoztatott periferikus hibák nem csökkentik afeletti örömünket, hogy e tragikus, de a kibontakozás lehetőségét is magában hordozó korszakra vonatkozóan újabb értékes forráskiadvánnyal gazdagodtunk.

VADÁSZ SÁNDOR

JEMNITZ JÁNOS:

A SZOCIALISTA PÁRTOK ÉS A HÁBORÚ. 1914—1918

(Budapest. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 324 l.)

Az utóbbi években növekvő figyelem kíséri a nemzetközi munkásmozgalom történeti útját. Különösen megnőtt az érdeklődés a mozgalom legsúlyosabb válságának és egyben viharos újjászületésének drámai fordulatokban gazdag periódusa: az első világháború időszaka iránt. Az utóbbi években a szocialista országokban és Nyugat-Európában egyaránt dokumentumkiadványok és részfeldolgozások egész sora látott napvilágot, amelyek képet adnak a háború kitörésének visszhangjáról és a nemzetközi munkásmozgalomra gyakorolt hatásáról, a háború idején tartott különböző szintű nemzetközi szocialista kongresszusokról, a mozgalomban ható különféle irányzatokról, az egyes országok munkásmozgalmának a háború idején megtett útjáról stb.

Jemnitz János könyve ebben a gyorsan növekvő kiadványsorozatban is egyedülálló teljesítmény. Elsőként kísérli meg ugyanis, hogy *összefoglalóan* ismertesse a nemzetközi munkásmozgalomban az első világháború idején kibontakozott különböző irányzatokat, létrejöttük, fejlődésük körülményeit, egymással s a mozgalmon kívül álló erőkkel folytatott küzdelmeit.

A mintegy 20 éves munka széleskörű forrásanyagra épül. A moszkvai, leningrádi, amszterdami, párizsi, bécsi levéltárakban őrzött, most először hasznosított dokumentumokon kívül Jemnitz János Magyarországon jórészt ismeretlen és hozzáférhetetlen sajtó-anyagokra, az utóbbi években publikált jegyzőkönyvekre s a növekvő számú feldolgozásokra is támaszkodott. Könyve ilyen értelemben összegezése a kérdés nemzetközi irodalmának, de sokkal több is annál. Olyan önálló feldolgozás, amely az első világháború munkásmozgalmának több nagyjelentőségű kérdését először vizsgálja s helyezi el a háború bonyolult, állandóan változó erőviszonyainak-irányzatainak szövevényében. Kidolgozza a munkásmozgalomban ható erők, irányzatok fejlődésvonalát, pontosan nyomon kísérve változásuk minden lényegesebb mozzanatát, figyelembe véve a szubjektív tényezők gyakran jelentékeny szerepét is. Az utóbbi talán hellyel-közzel túlzottan is nagy hangsúlyt kap: a szerző egy helyütt kijelenti, hogy „a munkásmozgalomban az eszmei tényezőnek elsőrendű szerepe volt" (315. l.), mintha a munkásság — s nemcsak a munkásság — gazdaság- és társadalomtörténetének nem lett volna — s nem lenne — meg a maga nagyon is meghatározó szerepe a mozgalomban s a mozgalom eszmei tényezőinek alakulásában.

A könyv külön érdeme, hogy magyar nyelven először ismerteti meg az olvasót a korabeli nemzetközi munkásmozgalom valamennyi fontosabb kongresszusával, összejövetelével. Először olvashatunk magyar nyelven bővebben nemcsak Zimmerwald és

Kienthal internacionalista részvevőinek cselekvési vágytól fűtött heves vitáiról, hanem a mozgalom olyan kudarcba fulladt útkereső kísérleteiről is, mint amilyen a semleges országok luganói és koppenhágai tanácskozása, vagy a „honvédők" és a pacifisták eleve kudarcra ítélt stockholmi békítési kísérlete volt stb.

Jemnitz János határozottan vet fel új elgondolásokat, a korábbi felfogást finomító, differenciáltabb értékeléseket. Ebben a vonatkozásban különösen figyelemre méltó mindaz, amit a mozgalom „háborús földrajzának" nevezhetnénk. Ez a mozgalom olyan vizsgálatát jelenti, amely a háborúval kapcsolatos állásfoglalások s a front-vonalak mozgása közötti összefüggéseket mutatja ki. A szerző dokumentumokkal bizonyítja, hogy különösen a központi hatalmak országaiban a hadihelyzet egyenes függvényeként változik a mozgalom vezetőinek állásfoglalása — „honvédelemtől" a pacifizmusig. Kimutatja azt is, hogy Franciaországban az északi megyék — a német támadásnak leginkább kitett területek — szocialistái képviselik a „patrióta" irányvonalat, míg a Közép- és Dél-franciaországi szocialisták között figyelhető meg a legerőteljesebb háborúellenesség. Egy másik, talán még fontosabb új mozzanata a munkának, hogy a szerző a nemzetközi szocialista mozgalomban *négy alapvető irányzatot* különböztet meg: a szokásos többségi-honvédő, pacifista és forradalmi-antimilitarista irányzatok mellett külön csoportba sorolja az „ultrákat", a háborút minden áron támogatókat, a nemzetközi munkásmozgalomnak azt a szélső jobbszárnyát, amely a háború kitöresekor kész volt szakítani a mozgalommal, amennyiben az nem venne részt „a haza védelmében". Minthogy ez a négyes tagolás valóban újszerű, jó lett volna, ha — a felsorakoztatott anyag minden meggyőző ereje mellett — a szerző bővebben is kifejtette volna idevonatkozó meggondolásait.

Érdekesek a könyvnek azok a részei is, amelyek a magyarországi munkásmozgalom háború alatti helyét, szerepét világítják meg mind az ország, mind a nemzetközi munkásmozgalom keretében. Igen pontosak azok az utalásai, amelyek a magyarországi szociáldemokráciát — a maga egészében — úgy ábrázolják, mint amely ingadozott a német szociáldemokrata „honvédő" többség és a pacifista centrum álláspontja között. Úgy véljük azonban, hogy a magyar olvasóra való tekintettel a szerző szólhatott volna többet a párt egyes nemzetközi kihatású lépéseiről is. Kitérhetett volna, hogy példát említsünk, az 1914 decemberében tartott bécsi osztrák—magyar szociáldemokrata tanácskozásra, vagy Garami és Buchinger 1916 januári németországi és hollandiai útjára, amelyek jelentősége túlnőtt az ország — s a Monarchia — határain. Ugyanígy hiányzik a háborúval szembeforduló magyarországi baloldal, mindenekelőtt Szabó Ervin és antimilitarista csoportjának legalább vázlatos jelzése is.

A könyv módszere külön említést érdemel. Jemnitz János érti a módját, hogy — noha a figyelmet a központi jelentőségű eseményekre koncentrálja — az olvasó ne merev állóképek sorozatát kapja, hanem magát az élő mozgalmat ismerje meg. A magáénak érezze gondjait; a mozgalom részeseivel együtt kutassa-keresse a háborúból kivezető reális lehetőségeket; együtt vitázzék az eszmei ellenfelekkel s velük együtt háborodjék fel az árulás, az osztályegyüttműködés, a háború útját választók lépésein. Ennek az a titka, hogy a szerző maga igyekszik háttérben maradni. Csak elvétve szólal meg a maga nevében s csak a legszükségesebb útbaigazítást adja meg az események megértéséhez.

Szereplőit — mondhatnánk: hőseit — beszélteti. A dokumentumok „száraz" hitelességével és emberközelségű hitvallásával. A *Sozialdemokrat* hasábjairól Lenin lendületes, kristálytiszta logikája győz meg minket; a *Spartacus*-leveleket olvasva Liebknecht szenvedélyes lendülete ragad magával; a *Neue Zeit*ben Kautsky hideg tépelődései hökkentenek meg; a *Labour Leader*-ben együtt vitázunk Keir Hardieval, s a nemzetközi munkásösszefogást sürgetjük Merrheim-mel az *Union des Métaux*ban vagy Lunacsarszkij-jal a *Nase Szlovo*-ban. De szót kapnak a Südekumok és Davidok, a Scheidemannok és Ebertek, az Hervék és a Jouhaux-k, a Renaudel-ek és Sembat-k, a Hyndman-ok, Bissolati-k és a nacionalizmus és az osztályegyüttműködés sok más képviselője is. Szavaik és tetteik felsorakoztatásával, szembeállításával éri el Jemnitz, hogy az olvasó világosan és egyértelműen megismerje az egyes irányzatok képviselőit, az irányzatok lényegét, változásait, s azt is, hogy a vélemények e drámai konfrontálása eredményeként az olvasó szubjektíve is a háború és a militarizmus, a nacionalizmus és az osztályegyüttműködés ellen fellépő internacionalisták igazát tegye magáévá.

Nem deklarál; nem állít eleve abszolút mércét, amelyhez viszonyítaná a válság nehéz feltételei között tevékenykedő, megnyilatkozó pártokat és képviselőiket. Annyit azonban érzékeltet, hogy a szocialista gondolat és cselekvés normájának a munkásosztály érdekeinek képviseletét, a háború elleni harcot tekinti, azt a küzdelmet, amelyet a legkövetkezetesebben a bolsevikok képviseltek a háború folyamán. Megmutatja ugyanakkor, hogy mellettük — összefogva és vitázva velük, keresve a jó megoldásokat — ott

küzdöttek a német és az olasz, a bolgár és a szerb, a holland és az angol internacionalisták is.

A könyv vázolt módszerének főerőssége egyben gyengeségének is forrása. Azzal ugyanis, hogy a szerző háttérbe húzódik, szinte teljesen átengedi a teret „hőseinek". Ő maga alig elemez, ritkán mond ítéletet, s végül is nem vonja meg világosan az annyira érdekfeszítő dráma mérlegét. A könyv utóhangja mellett szükség lett volna az irányzatok, fejlődési vonalak elemző, klasszifikáló *összefoglalására* is. Annak a felmérésére, amit elvégeztünk.

De talán még korai is felvetni ezt a követelményt. A munka elején tartunk: az események és szereplőik leírása, megismerése az elsőrendű feladat. Azoknak az okoknak a kutatása, amelyek — a felszín alatt — befolyásolták és különböző választási alternatívák elé állították a mozgalmak vezetőit, nemzetközileg is még csak a kezdeteknél tart. A különféle irányzatok szociális bázisának kimunkálása, a munkásság összetételében bekövetkezett változások következményeinek felmérése, a különféle ideológiai-politikai tényezők szerepének tisztázása az új állásfoglalások kialakításában — mindmegannyi feladat, amelyek megoldása további eredményekkel kecsegtet.

Könyvének utószavában Jemnitz János is jelzi, hogy milyen sok kérdés megválaszolásával maradt adósa az olvasónak mind egyes irányzatok és időszakok részletesebb kidolgozása, mind pedig az alapvető társadalomtörténeti kérdésekre adandó válaszok tekintetében. Felsorolását további munkája programjának hisszük.

MUCSI FERENC

MOLNÁR JÁNOS:

A NAGYBUDAPESTI KÖZPONTI MUNKÁSTANÁCS

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. 149. l.)

A szerző rövid idő alatt immár második könyvét jelenteti meg az 1956-os magyarországi ellenforradalomról. Ez a munka folytatása, több vonatkozásban kiegészítése az „Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban" c. értékes könyvének. Amíg abban Molnár János az 1956. október 23-a és november 4-e közötti eseményeket tárgyalta a tények, a valóság tükrében, egyben szétzúzva az ellenforradalomról a Nyugaton megjelent könyvek, tanulmányok, cikkek hamis és tendenciózus állításait, ebben a kötetében a november 4-e utáni legjelentősebb ellenforradalmi központnak a Nagybudapesti Központi Munkástanácsnak történetével, forradalomellenes, a konszolidáció kibontakozását leginkább gátló szerepével foglalkozik. Természetesen most is a szerzőtől megszokott módon: a tények, adatok gazdag felsorakoztatásából leszűrt tudományos eszközökkel.

Molnár János könyve első részében a nemzetközi viszonyok és a magyar belpolitikai helyzet fő vonásait vizsgálja a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulását követően. Megállapítja, hogy a magyarországi ellenforradalom és a szuezi válság következtében rendkívül bonyolult és veszélyes helyzet alakult ki a nemzetközi politikában. Az imperialisták a további fegyveres beavatkozást túl kockázatosnak tartották, s ezért taktikájuk fő alkotóeleme: politikai és eszmei síkon támadásba lendülni, kihasználni Magyarországon a szocialista erők között, de bizonyos értelemben a szocialista táborban, nemzetközileg is, meglevő dezorganizáltságot. Az imperialisták „mindenekelőtt a megtépázott hitelű »demokráciát« a polgári demokráciát igyekeztek szembeállítani a szocializmussal — írja a szerző. — Szembeállították a demokráciát a diktatúrával és elködlösítették a nép tényleges jogai és a polgári demokrácia közötti belső ellentmondásokat, valamint azt, hogy ez az ún. demokrácia illetve ennek jelszavai a valóságban Magyarországon a terrorba torkolltak. Ebben az időben különösen kitünt a polgári demokrácia védelmezésének mélységesen antikommunista jellege. Azt bizonygatták, hogy a szocializmus nem tud demokráciát teremteni. Másrészt a szocialista országok egymás közötti kapcsolatában jelentkező hibákra hivatkozva azt állították, hogy a szocialista országok nem lehetnek függetlenek, s hogy az internacionalizmus meg a nemzeti függetlenség összeférhetetlenek. „Ez ugyan önellentmondó és bukást hordozó eleme volt ennek a taktikának — állapítja meg Molnár János —, de átmenetileg nem volt eredménytelen" (18. l.). Az imperialista taktika hatása Magyarországon mindenekelőtt a hosszantartó eszmei zűrzavarban, a nacionalizmus igen erős jelentkezésében nyilvánult meg, ami egyik legfőbb akadálya volt a forradalmi erők kibontakozásának és oka a fegyveres harcban már vereséget szenvedett ellenforradalmi erők átmeneti sikerének.

A szerző miközben felrajzolja ezt a bonyolult kül- és belpolitikai helyzetet, áttekintést nyújt a november 4-e előtt központi helyet betöltő ellenforradalmi erők utóvédharcáról, szervezetlen visszavonulásukról, egyesülési kísérleteikről, háttérbeszorulásukról, majd szétesésükről. Ez a körülmény rövid időre ismét a Nagy Imre vezette revizionista csoportot tolta előtérbe, amely a nagy zavarodottság után viszonylag gyorsan talpra állt. A szerző hangsúlyozza, hogy a revizionisták november 4-e után is az ellenforradalom polgári demokratikus szárnyával vállaltak szövetséget, és keresték mindazokkal a szervezetekkel a kapcsolatot, amelyekkel az eddig is megvolt. Az ő kezdeményezésükkel alakultak újjá a kapcsolatok — más néven — egy sor olyan szervezettel, amelynek célkitűzése semmit sem változott. Bizonyos tanulságokat is levontak az eseményekből, — írja a szerző —, mindenekelőtt azt, hogy — az eddig is gyenge tömegbázis elvesztése után — sokkal jobban kell támaszkodni az események következtében megzavarodott munkásrétegekre és mind fontosabb szerephez jutó munkástanácsokra. November 4-e után minden ellenforradalmi irányzat, a nyugati propaganda is főfigyelmét a munkástanácsokra, elsősorban a november 12-én megalakult Nagybudapesti Központi Munkástanácsra (KMT) fordította. A forradalmi erők támadása következtében ellenforradalmi pártok és bizottmányok helyét novemberben a munkástanácsok, mindenekelőtt a KMT próbálták betölteni, s így ezek fokozatosan az ellenforradalom legális bázisává váltak. Molnár János részletesen és meggyőzően elemzi ennek folyamatát, mégis szívesen olvastunk volna többet Nagy Imréék és a második revizionista központ, Gimesék tevékenységéről és főleg a munkástanácsokkal való kapcsolatukról. Úgy érezzük, hogy a szerző a Központi Munkástanács és az üzemi kerületi munkástanácsok tevékenységének, célkitűzéseinek vizsgálatánál túlságosan szűkmarkúan bánik ezeknek a revizionista erőkhöz fűződő politikai, eszmei és szervezeti kapcsolatával.

Molnár János könyve második fejezetében az egyes kerületek és nagybudapesti munkástanács létrejöttét és az országos munkástanács megalakítására tett erőfeszítéseket kíséri nyomon. Foglalkozik ezek, s főleg a KMT politikai célkitűzésével, programtervezetével. Ezt Bibó István, korábbi parasztpárti politikus, a Nagy Imre november 3-i kormányának tagja készítette el. Ez a program-tervezet világosan és félreérthetetlenül Nagy Imréék revizionista törekvéseit fogalmazta ismét meg, természetesen a változott körülményeket és az ellenforradalom eredményeinek rájuk nézve negatív tapasztalatait is figyelembevéve. Lényegében ez a tervezet volt az iránymutató a KMT egyhónapos politikai működésében is.

Molnár János könyvének talán legérdekesebb és legértékesebb része az, amikor bemutatja a KMT azon törekvését, hogy országos politikai központtá váljék, amikor bemutatja a forradalmi munkás-paraszt kormány viszonyát, elvi álláspontját a munkástanácsokkal kapcsolatban és a munkástanácsok, mindenekelőtt a KMT gyors elszigetelődését és bukását. A szerző részletes bepillantást nyújt az olvasó számára az úgynevezett „összkomfortos sztrájk" szervezésébe és abba, hogy valóban a munkásság széles tömegeinek akarása fejeződött-e ki ebben az egymást érő sztrájksorozatban. A szerző nem hallgatja el a munkások nagy tömegét érintő politikai és ideológiai zavart, a „Kádár-kormány" fogadtatásának ellentmondásosságát, ugyanakkor azt is világosan bizonyítja, hogy éppen a sztrájk kérdésében, a munka felvételének kérdésében a munkásság nagy többsége „Kádárék" álláspontján volt. A sztrájkok célja az volt — írja a szerző, — hogy fenntartsák az üzemekben a dezorganizáltságot, a zűrzavart, megakadályozzák a kormány és a párt — bár kezdetben lassú, de az ellenforradalom számára mind veszélyesebbé váló — befolyásának növekedését. A munkástanácsok kezében a forradalmi erők térnyerésének megakadályozásában a sztrájkok szervezése mellett fontosabb eszköz a kommunisták üldözése, a kommunista pártnak és a szakszervezetnek az üzemekből való kitiltása volt. Tudták, ha a párt az üzemekben talpra áll, sorsuk megpecsételődött. „Természetes dolog volt — írja Molnár, — hogy a KMT tevékenységének középpontjában ekkor a párt elleni harc állott. Csak a párt és a párt tömegbázisának erősödése volt az igazi ellenfél. A párt elleni harcot irányító munkástanács-vezetők — itt én hozzáteszem, többsége [PI] — nem voltak sem imperialista ügynökök, sem a kapitalizmus tudatos hívei. Többségükben kispolgári anarchisták voltak, akiket néhány főtényező, főként szovjetellenességük vezetett erre az útra. A lényegen azonban nem változtat, mert a szocializmus megteremtésének létfeltétele akkor is és ma is a kommunista párt. A kommunista párt elleni támadás ezért a szocializmus elleni fellépést jelentette" (70. l.).

A szerző részletesen taglalja, hogyan tudta a KMT november hónap végére befolyását a főváros szinte minden üzemére, sőt fontos vidéki üzemekre is kiterjeszteni, és e munka eredményeként — a forradalmi erők növekvő térnyerése ellenére is — hogyan lett az üzemek jelentős részében az ellenforradalom az úr. A demagógiától, a kommunista-

ellenes pogromokon keresztül, a szavazási komédiákig, az üzemekben a kommunisták tömeges leváltásáig, különböző szociális juttatásokig, felemelt bérekig mindent igénybe vettek, csakhogy befolyásukat növeljék, és a pártot, a szakszervezetet az üzemekből kiszorítsák. A KMT mindinkább a kormány ellenlábasaként lépett fel, és olyan politikai jogokat követelt magának, amelyek a hatalom birtokosává tennék és rajta keresztül a Nagy Imre csoportot ismételten az ország élére emelnék.

Érdekes és figyelemreméltó a szerzőnek a munkástanácsok eszmei és ideológiai arculatáról és a munkásosztály összetételéről szóló fejtegetése, bár utóbbiról szívesen olvastunk volna részletesebb elemzést is. A munkástanácsok nézetei a maguk egészében polgári demokrata, anarchista nézetek voltak — állapítja meg a szerző, „forrása az 1956 nyarán és az ellenforradalom alatt keletkezett eszmei áramlatok zavaros keveréke". Molnár ismerteti a munkástanácsok ideológiájának fő tételeit is. Ezek a következők: a többpártrendszer; demokrácia, — ennek tartalma: forradalmi, kispolgári demokrácia; nacionalizmus, — ez elsősorban szovjetellenes formában, másrészt a nacionalizmus néhány hagyományos vonásának újraéledésében jelentkezett; a semlegesség — bár ez csak egy rövid ideig volt jelen; a lezajlott események forradalomként, szabadságharcként való értékelése.

A KMT elszigetelődésének, majd 1956 decemberében bekövetkezett bukásának megértése elválaszthatatlan a Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány, és főleg a munkástanácsokkal szemben folytatott küzdelemben mindvégig szilárd elvi alapokon álló MSzMP politikájától és gyorsan növekvő befolyásától. A szerző munkájában rövid áttekintést nyújt arról a helyzetről is, amelyben az MSzMP 1956. november 4-e után megkezdhette küzdelmét. Nem hallgatja el a szerző azt a mélységes csalódottságot és elkeseredést sem, amelyet a magyar népnek a szocializmushoz hű erőiben a párt korábbi politikája és az ellenforradalom alatti gyengesége, szétesése okozott. Beszél arról a súlyos zavarról, amely a kommunisták táborában — éppen az események értékelése folytán — támadt. A szerző ebben a kritikus helyzetben alapvetőnek, és az ellenforradalom fegyveres leverése után a kibontakozás feltételének az MSzMP és a kormány szilárd, a főkérdésekben jottányit sem engedő marxista—leninista politikáját tartja. „A kormány — és éppen ebben állott sikerének egyik fő oka — soha nem hátrált meg semmiféle ellenforradalmi nyomás előtt, akkor sem, ha az a munkástanácsok oldaláról jött, hanem erejének és befolyásának növekedésével párhuzamosan, egyre következetesebben haladt előre, s ugyanakkor mindig szem előtt tartotta a megtévedt egyszerű emberek meggyőzésének feladatát" — írja a szerző. Molnár beszámol a párt fokozatos erősödéséről és az Ideiglenes Központi Bizottság december 2—5-e közötti üléséről és arról az alapvető — az ellenforradalom okait, fő jellemvonásait elemző — határozatról, amely a kibontakozás, az ellenforradalom még meglevő erői és az eszmei zűrzavar elleni offenzíva olyan fontos állomása volt. Ez a határozat a párt politikájának, a kétfrontos harcnak hosszú időre elvi alapja lett. A kommunisták december 6-i budapesti tüntetése pedig azért döntő jelentőségű, mert a munkásosztály ismét birtokba vette az ellenforradalmárok által meghódított utcát.

A kormány, a párt gyors erősödése és ennek felismerése a KMT jobboldali vezetőit elkeseredett, a tömegek, az üzemi munkástanácsok által már csak részben támogatott kormányellenes akciókra tüzelte. Az erősödő ellenforradalmi tevékenység jegyében vizsgálja a szerző a KMT szervezeti szabályzatát és programtervezetét. Bemutatja, hogyan erősödött a KMT kapcsolata a nyugati országok sajtótudósítóival, rádióriportereivel, meg a nyugati követségek embereivel. Megszervezték a sajtóbojkottot, megszervezték a december 11-i 48 órás sztrájkot, sőt egyesek a vezetők közül illegális fegyveres szervezkedésbe is kezdtek. Így 1956 decemberében a KMT egyre határozottabban rálépett a fegyveres ellenforradalmi szervezkedés útjára. A KMT így vált az ellenforradalom utóvédharcainak legális központjává.

A kormány e helyzetben a KMT feloszlatására szánta el magát. A kormány nemcsak azért nyúlt adminisztratív eszközökhöz, mert nyilvánvalóvá vált a KMT ellenforradalmi szerepe, hanem azért is, mert erre az időre a forradalmi erők befolyása, tömegbázisa annyira megerősödött, hogy lépése nem az ellenforradalmi erőknek, hanem a kormánynak kedvezett. Ez tükröződött a 48 órás sztrájk sikertelenségében és az ugyanerre az időre időzített vidéki fegyveres provokációk összeomlásában. A KMT ellenforradalmi jellege ezzel mind szélesebb tömegek előtt vált ismertté, s magán a szervezeten belül is gyors bomlás indult meg. Csak kevesen követték a KMT-t az illegalitás útján.

A KMT feloszlatása után a termelés gyorsan emelkedett, az üzemekben megkezdődött a párt és szakszervezeti munka, megindult munkástanácsok pozitív irányú fejlődése, többségében azonban elsorvadása. Rövid ideig ugyan még a Csepeli Központi Munkástanács megpróbálta a KMT helyét betölteni, megszervezte a januári csepeli

sztrájkot, de ez a szervezet is hamarosan bomlásnak indult. E kérdést a szerző csak érinti, pedig helyes lett volna bővebben tárgyalni, hiszen a nyugati sajtó rendkívül nagy hírverést folytatott körülötte.

A szerző végül a politikai konszolidáció főbb tényezőit vizsgálja, és ennek keretében elemzi a munkástanácsok elhalásának okait. „A gyors politikai konszolidáció legfőbb tényezője az volt — írja Molnár János befejezésül —, hogy a magyar nép zöme, a munkások és parasztok többsége a szocialista rendszer meggyőződéses híve volt és maradt. A gyors konszolidáció bizonyítéka annak, hogy a tömegek, a munkások és parasztok nem ellenforradalmat, hanem szocialista rendszert akartak. Amikor meggyőződtek arról, hogy a szocializmus építésének hibáit a párt és csak a kommunista párt tudja kijavítani, az ellenforradalmat felszámoló, a hibákat kijavító Magyar Szocialista Munkáspárt és a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány mellé álltak. Az eszmei zűrzavar nyomai persze még hosszú ideig éltek, de minden feltétel adva volt ennek felszámolásához is. Mindebben döntő szerepe volt a Magyar Szocialista Munkáspárt politikájának is."

Molnár János könyve újabb hozzájárulás az 1956-os ellenforradalom tudományos igényű feldolgozásához. Annak ellenére, hogy néhol az elemző munka mélyebb is lehetett volna, a mű átfogó és világos marxista értékelést ad az 1956-os ellenforradalom egyik legtöbbet vitatott és a Nyugaton legtöbbször előtérbe állított kérdésére, a munkástanácsok szerepére. A könyv nemcsak a tudományos érdeklődésű, vagy a kifejezetten szakemberek, hanem az egyszerű olvasók számára is értékes, izgalmas, és a valóságot híven tükröző olvasmány.

PINTÉR ISTVÁN

KELET-EURÓPA 1789—1900

ÚJ- ÉS LEGÚJABBKORI EGYETEMES TÖRTÉNETI SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

4. KÖTET

Szerkesztette: Niederhauser Emil

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1968. 439 l.)

Nem igen zajlik le komolyabb szakmai megbeszélés vagy vita anélkül, hogy a „kelet-európai fejlődés", annak a magyar történetben tükröződő kihatásai szóba ne kerülnének, hogy az összehasonlító módszer alkalmazásának igénye fel ne merülne. Ez igen örvendetes jelenség, különösen ha történettudományunk előrehaladásának új, minőségi követelményévé lesz, megtermékenyítő látásmóddá válik, konkrét művekben realizálódik. Már sor került az első lépések megtételére ezen az úton, az első ilyen művek már megszülettek. Az új szemlélet meghonosodása egyképp hasznos történetkutatásunk és történelemoktatásunk számára. Ez utóbbi igényei szerint készül jelenleg az első átfogó szintézis, Kelet-Európa történetének egyetemi jegyzet formájában való feldolgozása az összehasonlító módszer alkalmazásával. E merész vállalkozással egyidőben készülnek el a kelet-európai történeti szöveggyűjtemények, melyekből az olvasó először a XIX. századot tárgyaló kötetet veheti kezébe. Összeállítója Niederhauser Emil, akinek a kelet-európai jobbágyfelszabadításról készített tudományos monográfiája első sikeres kísérlet volt hazai szakirodalmunkban az összehasonlító módszer alkalmazására nagy, konkrét történeti anyagon.

Nemcsak az említett egyetemi jegyzetek, az itt ismertetésre kerülő szöveggyűjtemény is úttörő vállalkozás a maga nemében. Tudomásunk szerint ilyen jellegű munkát nem ismer a nemzetközi szakirodalom sem. Niederhauser vállalkozásának nehézségét e körülmény már önmagában világosan jelzi. De szükséges még ehhez hozzátenni, hogy nemcsak az általános összefoglalók hiányzanak. Magyarországhoz hasonlóan a legtöbb szomszédos országban sem készült még az illető nemzet egész XIX. századi történetét bemutató olyan forrás- és szemelvénygyűjtemény, amelyeknek anyagából válogatva viszonylag könnyen kikerekedhetne egy — a tematikát tekintve megközelítően teljes — átfogó kelet-európai összeállítás.

A fejlődés leglényegesebb mozzanatainak megragadására törekedve a szerkesztő a rendelkezésére álló (s nemcsak térbeli, de időbeli határai avagy alkalmazott szempontjai miatt csupán részleges) kresztomátiák hiányait kiterjedt anyaggyűjtéssel, a legkü-

lönbözőbb nyelvű és témájú gyűjteményekből, korabeli művekből, politikusok írásaiból, útleírásokból stb. stb. szinte darabonként szedegetve igyekezett pótolni. Ám figyelembe kell vennünk, hogy a terjedelem is korlátokat szabott. A 38 ívben összesen 177 dokumentum fért el, s ezeknek valamennyi kelet-európai népet ill. országot az egész időszakon át kellett bemutatni. (Oroszország kivételével, mivel róla magyarul is rendelkezésre áll történelmi olvasókönyv.)

A kötet a tárgyalt időszak problematikájával összhangban három nagy részre tagolódik. Az első fő témája a feudalizmus válsága a század első felében, a második „polgári átalakulás" címszó alatt az 1848-as forradalmak eseményeit és reformjait, az 1863-as lengyel felkelést, Románia egyesítését, valamint Bulgária felszabadítását tekinti át, míg a harmadik rész a feudalizmus intézményes-jogi felszámolása után kibontakozott kapitalista fejlődést szemlélteti a század végéig. Az első és a harmadik rész élén egy-egy külön fejezetbe összegyűjtve találhatók az adott kor gazdasági-társadalmi változásait illusztráló szemelvények. E két fejezet jó lehetőséget kínál a polgári átalakulás *alapjában* hasonló jelenségeinek egybevetésére. Az egyes területek vagy társadalmak külön politikai fejlődését: a nemzeti megújulási mozgalmakat és a felszabadító harcokat a század első felében, ill. a jobbágyfelszabadítást követő kapitalizálódást és egyes kísérő jelenségei közül főleg a modern pártalakulásokat és a munkásmozgalom kezdetét bemutató anyagait országonként külön fejezetekbe csoportosítja a szerkesztő.

Ahogyan az előszó megfogalmazza, az összeállítás az egyetemi előadásokat „kísérli meg egyes vonatkozásokban plasztikusabbá tenni". A munka nemcsak ezt az igényt elégíti ki teljes mértékben, nemcsak Kelet-Európa újkori történetének színvonalasabb oktatásához nyújt komoly segítséget, hanem eredeti célján túlmenően az iskolánkívüli ismeretterjesztésnek is igen alkalmas segédeszköze, értékelésekor ezt szükségesnek tartjuk hangsúlyozni. Bár egyre több munka jelenik meg magyarul a szomszéd népek történetéről, a nagyobb összefüggéseket megláttató, azok megismerését elősegítő művek száma még sajnálatosan csekély. Az utóbb említett szempontot figyelembevéve említjük meg, hogy a sok-sok nyelven íródott dokumentumok fordítása egyenletesen jó, helyenként élvezetes és az egyes dokumentumok előtt elhelyezett magyarázatok sikerültek, jól szolgálják az olvasó eligazítását. (Azért jó lenne kiküszöbölni azon eseteket, amikor egy-egy fogalom vagy név nem az első előforduláskor, hanem valamely később ismétlődő alkalommal kap magyarázatot.)

Ha az összeállítás nehézségeiről fentebb mondottakat: az anyaggyűjtés problémáját, a tárgyalt országok, népek számához képest korlátozott terjedelmet, ill. az időhatárok szabta keret által megkövetelt szerteágazó problematikát figyelembe vesszük, akkor aligha lehet méltányos eljárás a címben jelzett kor minden kérdését bemutatórészletező művet követelni a szerkesztőtől. Ennek előrebocsátása után azonban legyen szabad mégis néhány megjegyzést tennünk elsősorban az újabb kiadásokra való tekintettel (ami — egyetemi segédkönyvről lévén elsősorban szó — indokolt igény).

Miként az előszó is helyesen leszögezi, a század első felében egyre több jele mutatkozik annak, hogy a feudális *rendszer* válságba jut s e válság legerősebben a mezőgazdaság területén jelentkezik. A kiválasztott dokumentumok azonban éppen a mezőgazdasághoz eléggé mostohák és kevéssé érzékeltetik az említett válságot, inkább a kapitalista vonásokat, az ipart, a kereskedelmet mutatják be sokoldalúan. Pedig éppen Niederhauser mutatta ki egy másik munkájában, hogy „a feudális rendszer bomlása és az új tőkés viszonyok jelentkezése között . . . nincs teljes összhang: a bomlás, a feudális viszonyok csődje nyilvánvalóbb, mint a tőkés elemek jelentkezése . . ." E jelenség dokumentálására talán érdemes lenne az eddigieken túlmenően újabb erőfeszítést tenni. Másik megjegyzésünk apróbb szerkesztésbeli eljárásra vonatkozik. Az első részben külön fejezetet kapott a török birodalom és ebbe kerültek többek között a Balkánnal (pl. Boszniával és Albániával) foglalkozó szemelvények. Viszont e fejezetet közvetlen megelőzve önállóan szerepel Bulgária. Emiatt az olvasóban könnyen az a benyomás alakulhat ki, mintha Bulgária már e korban rendelkezett volna önállósággal vagy legalábbis területi autonómiával. E félreértés lehetőségét elkerülendő célszerűbb lett volna, ha különállóan is, de a török birodalomnak szentelt fejezeten *belül* elhelyezni a bolgár anyagot. Végül pedig megemlítendőnek tartjuk, hogy már csak az oktatás szempontjait figyelembevéve sem volt a legszerencsésebb választás a kötetet az 1900-as évvel zárni. Ez az esztendő sem Kelet-Európa gazdaságtörténetében, sem az egyes országok politikatörténetében nem képez minőségi fordulót, kiemelkedő szakaszhatárt. Több kötetes sorozatról van szó, így az időhatár kijelölése bizonyára nem a jelen kötet szerkesztőjén múlott. A sorozat célszerű kialakítása érdekében jobb lett volna ez esetben az igazi periódushatárokhoz igazodni.

PALOTÁS EMIL

N. N. VINOGRADOV:

FRAKCII KOMMUNISZTOV V SZOVETAH 1918—1920

(Moszkva, Miszl. 1969. 104 l.)

KOMMUNISTÁK FRAKCIÓI A SZOVJETEKBEN 1918–1920

Nem követünk el súlyos leegyszerűsítést, ha azt mondjuk, hogy a fiatal szovjet állam történetének, elméleti kérdéseinek a megértéséhez jelentősebb mértékben közelebb kerülünk a proletárdiktatúra szervezeti letéteményeseinek, a szovjeteknek a kutatásával. Az utóbbi évek vállalkozásainak eredményeként a szovjetek kérdéseivel foglalkozó történeti irodalomban a szintetizálás igényével fellépő munkák (a polgárháborúval és az intervencióval bezárólag) mellett az adja meg Vinogradov könyvének a létjogosultságát, hogy amíg a két forradalom közötti periódusban viszonylag jól ismerjük a szovjetekben tevékenykedő bolsevikok munkáját, frakciójuk kereteit és más szovjet pártokhoz való viszonyukat, addig ez nem mondható el a hatalom átvétele utáni időszakra.

A bolsevikok október 25-ig szinte „csak" egyetlen heroikus erőfeszítésre összpontosíthatták erejüket, de ezt követően nem kevésbé hősies, nagyon szerteágazó munkát kellett végezniük, hogy kisebbeket ne említsünk: az új típusú hatalom szervezeti kereteinek kiépítése s ezekben a párt vezetőszerepének a biztosítása. A frakciók kialakítása nem egyszerre történt és nem mindenütt. Kezdetben bizonytalanság volt megfigyelhető. Egyes pártszervezetek szükségtelennek tartották frakciók létrehozását a szovjetekben és csak az ott dolgozó párttagok kötelező beszámoltatási rendszerét vezették be. Az éleződő osztályharc következtében körülbelül 1918 nyaráig állhatott fenn ez a rendszer. Az élet több pártmunkán alapuló és központosítottabb tevékenységet követelt meg az állami és társadalmi szervezetekben dolgozó bolsevikoktól. Más pártbizottságok pedig azért nem láttak hozzá maradéktalanul kommunista frakciók (csak a XVII. pártkongresszus után kezdik el pártesoportoknak nevezni) kiépítéséhez, mert azokban a szovjetekben, ahol a bolsevikok voltak többségben, feleslegesnek tartották még szervezeti keretekkel is alátámasztani a párt vezetőszerepét. A kezdeti bizonytalanságok miatt van az, hogy — elsősorban a járási és a falusi szovjetekben — 1919 nyarán kezdődik el a szervezés.

Szintén az úttörő, tapogatódzó lépéseknek tulajdoníthatjuk azt a kezdeményezést, amely 1918 elején néhány párt- és szovjetmunkástól indult ki: megalakították a *Moszkvai szovjet intézmények kommunista munkatársainak egyesült frakcióját*. Az alakuló közgyűlés Ideiglenes Irodát választott, szervezeti szabályzatot alkotott, s így az OK(b)P Moszkvai Irodájával párhuzamosan még egy szervezet jött létre, ami ellentmondott a pártépítés lenini elveinek. Természetesen nem sokáig állhatott fenn, s 1918 novemberében feloszlott.

A bizonytalanságot az okozta, hogy a párt szervezeti szabályzatát még a VI. kongresszus fogadta el 1917 júliusában és nem adhatott választ az október utáni periódus számos megoldásra váró kérdésére, többek közt nem határozta és nem is határozhatta meg a hatalom megdöntése utáni bolsevik frakciók feladatait. Bár Lenin előtt, aki rendszeresen részt vett a Moszkvai Szovjet, a szovjetek kongresszusai, a központi szakszervezeti tanácskozások, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság stb. kommunista frakcióinak munkájában, soha nem volt kétséges ezek fontossága a munkásállamiság megteremtésében, érdemben csak az 1919 decemberében összeülő VIII. pártkonferencia foglalkozott a frakciók kérdésével, új szervezeti szabályzatot fogadott el és megerősített minden olyan pozitívumot, amely a pártépítés területén a különböző szervezetekben felhalmozódott. Ezeket a pozitív tapasztalatokat elsősorban a moszkvai és a központi iparvidék kormányzósági szovjetjei szolgáltatták, amelyek pártirányításáról közvetlenül a Központi Bizottság és az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság gondoskodott, ezeken kívül még az összoroszországi szovjetek és szakszervezetek kongresszusai küldték ki kommunista tagjaikat e szovjetek pártmunkájának a megerősítésére. Ezzel párhuzamosan, alsóbb szinteken a kommunista frakciók tevékenysége az illető pártbizottságok vezetése alatt folyt. Lenin a demokratikus centralizmus szervezeti elveinek megfelelően a frakciókat mindig a párt szerves részének tekintette, amelyek a felsőbb pártszervezeteknek vannak szigorúan alárendelve.

A szovjetekre, és ezen belül a kommunisták frakcióira nagy feladat hárult a polgárháború és az intervenció éveiben. Már a háború első napjaiban megindult a szovjetekben dolgozó kommunisták kiáramlása a frontra. Olyan tekintélyes szovjetmunkásokat irányítottak a Vörös Hadseregbe mint Frunze vagy Furmanov. 1918 végén huszonötezer bolsevik harcolt a frontokon és többségük a központi kormányzóságok párt- és szovjetfunkcionáriusaiból került ki. 1919 júliusában Lenin felhívására, hogy „Mindent

a Gyenyikin elleni harcra!" a Moszkvai Szovjet végrehajtó bizottságának csaknem minden tagja, a tveri kormányzóságban a szovjetek és a pártbizottságok felelős pártmunkásainak hatvan százaléka lépett be önként a hadseregbe. Hasonló példákat jócskán lehetne idézni. Vinogradov a korabeli sajtó és levéltári anyagok alapján széleskörű tényanyaggal dolgozik és ezekre támaszkodva mutat rá a szovjetekben működő kommunista frakciók sajátos, sokszor ellentmondásos helyzetére, arra az eléggé fel nem tárt szerepükre, amelyet a fiatal Szovjet-Oroszország helyzetének a megszilárdításában játszottak.

A szerző könyve hasznos hozzájárulás az olyan leegyszerűsített kép szertefoszlatásához, mintha a többségében még október előtt megalakult szovjetek a hatalom meghódítása után spontán módon a proletárdiktatúrának egyszer s mindenkorra szilárd bázisaivá váltak volna. Az igaz, hogy a szocialista forradalom előestéjén a politikai-stratégiai szempontból leginkább számbajöhető szovjetekben bolsevik vezetés vagy többség alakult ki, de ez korántsem mondható el valamennyiről. Nagyon áldozatkész és szívós harcot kellett folytatni azért, hogy minden szovjet a kommunisták befolyása alá kerüljön és ezzel együtt a hatalom szervezeti alapjaivá is váljanak.

A proletariátus államhatalma szovjet formában történő kiépítésének gyakorlati megvalósítását mind a hátországban kibontakozó fehér terror (1918 júliusában az ország huszonkét kormányzóságában az ellenforradalmárok 4141 szovjetfunkcionáriust lőttek agyon, szeptemberben már 6016-ot), mind a nyílt frontális támadás megpróbálta lehetetlenné tenni. A másik körülmény, hogy bár a burzsoá politikai áramlatok önmagukat fosztották meg a szovjetekben való képviselet lehetőségétől a tartózkodásukkal, majd a fegyveres harcig éleződő fellépéseikkel, de a bolsevikoknak még 1918 júliusának majdnem jóvátehetetlen tragédiába torkolló eseményei után is a baloldali eszerekkel és az anarchistákkal a szovjeteken belül is meg kellett küzdeni politikai eszközökkel. Még a kormányzósági szovjetek végrehajtó bizottságaiban is csak 1919—1920 folyamán jutnak abszolút túlsúlyra a kommunisták. Az eszerek pozíciói különösen a mezőgazdasági jellegű kormányzóságokban — és ezek száma nem volt kevés — voltak számottevőbbek.

Ismeretes, hogy az 1918 júliusában megszületett első szovjetorosz alkotmány az ország paraszti lakosságának döntő többsége ellenében úgy biztosította a hatalom szerveiben a munkásság vezetőszerepét és számbeli többségét, hogy eltérő választói normákat írt elő a városi proletár és a mezőgazdasági területek lakosságát képviselők számára — az előbbiek javára (a megkülönböztetés 1936-ig állt fenn). A baloldali eszerek az alkotmánynak ezt a rendelkezését is megkísérelték kijátszani, hogy többségre tegyenek szert a szovjetekben. 1919 júniusában a tveri kormányzóság V. szovjetkongresszusán a 465 delegátus közül csak 143 volt kommunista annak következtében, hogy a kongresszusi képviselőket egyenesen és közvetlenül a paraszti lakosság soraiból választották, ahelyett, hogy lépcsőzetesen történt volna a falusi, járási és városi küldöttgyűléseken, az előírt normák szerint.

A szovjetekért folyó küzdelem tehát változatos módon folyt: katonai és politikai eszközökkel, mert világos volt, hogy csak a bolsevikok révén válnak a proletárdiktatúra teljhatalmú szerveivé, ennek megakadályozása pedig az egész szovjethatalom érzékeny aláásását jelentené. A hatalomért folyó harc kimenetelének eldöntését a kispolgári politikai áramlatokkal, elsősorban az eszerekkel és az anarchistákkal, a szovjeteken belül is végig kellett küzdeni politikai eszközökkel, párhuzamosan a frontvonalak váltakozásainak véres kavalkádjaiban őrlődő vöröskatonák egyre súlyosabb csapásaival. „A polgárháború végére a hadseregben háromszázezer kommunista volt, a párt egész állományának a fele. Az intervenciósok és fehérgárdisták elleni harcban 50 ezer kommunista áldozta fel az életét" (67. l.).

A győzelem még messze van, de az 1918 második felében összehívott VI. Összoroszországi Szovjetkongresszuson már nincsenek ellenséges frakciók — első ízben a szovjetkongresszusok történetében. A júliusi eszer lázadást követően a szovjetek e legmagasabb fóruma nem tette lehetővé kispolgári pártok képviseltetését.

A polgárháború és a külföldi intervenció vége egyben a polgári és a kispolgári pártok tevékenységére is pontot tesz. A velük való harcot most a párton belüli — és szovjetekről lévén szó — a kommunisták frakcióin belüli küzdelem váltja fel. A már korábban is létező sokszínű antileninista csoportokkal (decisták, a munkásellenzék, a demokratikus centralisták stb.) való küzdelem lép előtérbe. Ez azonban már a szovjetek történetének egy újabb periódusát alkotja, amely kívül esik Vinogradov könyvének keretein.

A szerző széles anyagra támaszkodó árnyalt ábrázolási módja érdekes vonásokkal egészíti ki és tovább finomítja az első szocialista állam korai időszakára vonatkozó ismereteinket.

IVÁN GÉZA

ČESKOSLOVENSKO A JUHOSLÁVIA. Z DEJÍN ČESKOSLOVENSKO-JUHOSLOVANSKÝCH VZŤAHOV

(Bratislava. 1968. 440 l.)

CSEHSZLOVÁKIA ÉS JUGOSZLÁVIA. A CSEHSZLOVÁK—JUGOSZLÁV KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL

A csehszlovák és a jugoszláv történészek 1966. évi pozsonyi nemzetközi szimpozionjának anyagát öleli fel e kötet. Címe valamivel többet ígér annál, amit valójában nyújt. A szóbanforgó nemzetek történelmi kapcsolatainak szintétikus igényű feldolgozása ugyanis még mindig messze van a megvalósulástól, mint ahogy arra a könyv szerzői számos helyen utalnak is. Maga a téma a polgári történetírásban nem részesült különösebb figyelemben, az idevágó tanulmányok jobbára megmaradtak a filológiai vizsgálódások körében, s ezidáig a marxista történetírás sem gazdagította lényeges pontokon korábbi ismereteinket. Annál nagyobb érdeklődéssel kell tehát fogadnunk a pozsonyi történész találkozó előadásainak gyűjteményét.

Az olvasónak szintézis helyett egyelőre be kell érnie kiragadott fejezetek, részeredmények publikálásával. A Nagymorva Birodalomtól a legújabb időkig terjed a szerzők érdeklődése, s ami az első pillantásra feltűnik, az a feudális korszak kutatásának rendkívüli elmaradottsága. Okozhatja ezt részben a korábbi alapvetés teljes hiánya, egyben bizonyos szűk témakezelés, mely teljességgel megmagyarázható volt a polgári korszakban, de amelynek manapság tisztán tudományos szempontból sincs létjogosultsága. Gondolunk itt arra, hogy vajmi nehéz a csehszlovák—jugoszláv kapcsolatokat kiragadni természetes közegükből: a szélesebb kelet-európai összefüggések köréből. Persze, nem arról van szó, mintha ezt maguk az érdekelt kutatók ne látnák világosan. Már P. Ratkoš kötetnyitó tanulmányában is a kérdések olyan bonyolultságával találkozunk, amely rá kell hogy irányítsa figyelmünket az összefüggések legszélesebb alapon történő kutatására. L. E. Havlik (Brno) sok részletadatot tartalmazó tanulmánya (A cseh és a jugoszláv területek a középkorban) világosan rámutat arra, hogy a kérdéseknek pusztán csehszlovák—jugoszláv kapcsolatokra való leszűkítése nem felel meg a történelmi szituációnak tekintettel arra, hogy a vizsgált területek között hiányzott a földrajzi szomszédság. A X. századtól kezdve Magyarország és Ausztria kikapcsolásával nem lehet tárgyalni a csehszlovák—jugoszláv kapcsolatokat, mivelhogy e kapcsolatok e két ország közvetítésével és ezek bizonyos fokú befolyásával jöttek létre. Egyik főjellemzőjük éppen az osztrák és a magyar közvetítés. De nem lehet eltekinteni azoktól a determináló tényezőktől sem, melyek a Német-Római Birodalom vagy a pápaság oldaláról állottak fenn s befolyásolták mind a magyar mind a cseh királyság politikáját. Mindeme körülmények figyelembevétele nem maradhat meg csupán elvi szinten, hanem át kellene hatnia a mai kutatások irányát és tartalmát. A kérdések leszűkítése tehát ugyancsak nehéz, sőt megoldhatatlan feladat, hiszen az adott esetben is nem két nép kölcsönös viszonyáról van szó, hanem egy sor nép (cseh, szlovák, horvát, szerb, szlovén, macedon stb.), még hozzá a múltban számos, egymástól elhatárolt területi keretben élt nép összefüggéseiről. Így pl. a horvát kapcsolatok semmilyen vonatkozásban sem tárgyalhatók Magyarország kikapcsolásával, mint ahogyan nem lehet egyoldalúan a horvát kultúrához kötni egy Janus Pannoniust s nem lehet a magyar kulturális összefüggésekből származásánál fogva kiszakítani egy Vitéz Jánost. Az előttünk fekvő kötet természetesen már csak terjedelménél fogva sem tarthat igényt a minden irányba kiterjedő komplex kutatások bevezetésére, nem kérjük számon tőle, de alkalmul kínálkozik ahhoz, hogy ráirányítsuk a figyelmet a kapcsolatkutatások szélesebb megalapozottságának szükségére.

Felvet azonban ez a kötet egy másik problémát is, melynek akut voltát éppen a szláv mozgalmak korábbi kutatásának hagyománya tesz napjainkban annyira esedékessé. A filológiai irányú szlavisztikai kutatások Dobrovský óta hatalmas utat tettek meg. Ám a filológiai — tehát nyelvi-irodalmi, esetleg szélesebb értelemben vett kulturális — indíttatás nagyon is ránehezedett a múltban a történeti kutatásokra is és szinte eleve kiszorította a szélesebb megalapozottságú gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások lehetőségét. (V. Žáček e kötetben közölt tanulmányában kirívó példaként említi, hogy az 1848 előtti időkre vonatkozólag még azt sem tudjuk pontosan megmondani, hogy mennyi volt a Monarchia szláv nemzetiségeinek száma és hogyan oszlott meg ez népek szerint.) A múltban a tudósok sok gondot fordítottak a szláv eszme kiformálásának nyomon követésére, a kölcsönös irodalmi, majd politikai kapcsolatokra, de a történetírás kritikai módszere alig jutott szóhoz. Ami a gazdaságtörténeti összefüggéseket

illeti, e téren a pozsonyi konferencia sem lépett előre. Ott is javarészt politikatörténettel foglalkoztak, ami egyben azt is megmagyarázza, miért esett a konferencia súlypontja a XIX. és XX. századra. A feudalizmus korának dinasztikus jellegű politikai küzdelmeit néhány kulturális és településtörténeti adalék egészíti ki, s máris kikötünk a XIX. század oly sokszor átvizsgált nemzeti mozgalmainál. A közben lefolyt évszázadokról csupán néhány nem érdektelen közlemény próbál képet adni; szó esik itt a XVI. századi felsőmagyarországi (szlovákiai) horvát telepítésekről, a szerb, macedon és „görög" kereskedők feltűnéséről Kelet-Szlovákiában.

A XIX. századra vonatkozólag a korszak kiváló ismerője, V. Žáček tollából kapunk egy nagyobb tanulmányt (A csehek és a jugoszlávok a nemzeti ébredés és a polgári forradalom szakaszában), mely a hagyományos felfogás szellemében íródott és szűkre szabott terjedelme miatt inkább vázlatnak tekinthető. A politikatörténet vonalán haladva vizsgálja a cseh-délszláv kapcsolatokat az adott szakaszban. A jövő kutatója számára nem mulasztja el jelezni a nehézségeket, melyek különösen a kérdések gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusaiból adódnak. Első helyre kívánkozik a szóbanforgó népek nemzeti fejlődésének egyenlőtlensége, az eltérő társadalmi viszonyok kihatása a nemzeti mozgalmakra. Ezzel függ össze, hogy midőn a romantikus ihletésű nyelvi-kulturális mozgalmak a múlt század 40-es éveiben konkrétabb politikai célkitűzés alakját öltik magukra s felmerül a nemzeti önállóság — esetleg nemzeti állam — igénye, az élen a cseh polgárság áll, míg délen a nemzeti függetlenségi program beleütközik a privilegizált rétegek ellenállásába. Hogy a cseh társadalomnak ez a szerencsésebb, demokratikusabb alakulása milyen messzeható szerepet töltött be a nemzet későbbi életében, azt már mi tesszük hozzá Žáček cikkéhez. Ő egyébként 1830-cal zárja a cseh – délszláv kapcsolatok első szakaszát, melyre még a felvilágosodás nyomja rá bélyegét. E kapcsolatok rendkívüli szegénysége meglephet mindenkit, aki tisztában van azzal, hogy milyen sokirányú, gazdag személyi kapcsolatok jellemezték ugyanennek az időszaknak akár magyar—cseh, akár magyar—délszláv viszonyát. Ismét egy érv a magyar kultúra közvetítő szerepe mellett, amit nem lehet egyszerűen mellőzni. Mint ahogyan a szláv kölcsönösség jegyében kialakult pezsgést sem lehet úgy érzékeltetni a maga történeti valóságában, ha kihagyjuk annak a Pestnek a szerepét, mely nemcsak a magyar szellemi életnek, de Kollárnak, a szláv kölcsönösség meghirdetőjének itteni munkálkodása révén egyben a szláv nemzeti mozgalmaknak is egyik bölcsőhelye volt. Egyébként az újabb magyar kutatások Kollár magyar kapcsolatait is lényegesen gazdagabbnak mutatják, mint eddig hittük. Mindezt azért érdemes megemlíteni, mert abban az időben a személyes kapcsolatok szerepe még a korszak egész arculatához tartozott.

A múlt század 40-es éveiről és az 1848. évi megmozdulásokról írván Žáček — véleményünk szerint joggal — a hangsúlyt a cseh polgári törekvések vezető szerepére teszi a nehezen kiformálódó délszláv programmal szemben. Talán nem véletlen, hogy ez utóbbinak világos célt is egy cseh (Fr. Zach) adott a Garašanin számára készített tervezetében, mely Načertanije néven a jugoszláv egység átfogó programja lett a következő fél évszázadra. (Máig sincs azonban bebizonyítva, hogy valóban Zach adta-e meg a tervezet végső formulázását is, mint ahogy Žáček feltételezi.) A csehek vezető szerepét tanúsítja, hogy a szláv kongresszust Prágába hívták össze s ezt jugoszláv részről egységesen helyeselték, mint ahogy tény az is, hogy az ausztroszláv programot a délszláv nemzeti mozgalom a csehektől vette át.

Ugyanebbe az időszakba világít be V. Matula sok ismeretlen adatot tartalmazó tanulmánya Štúrnak és Štúr híveinek a délszláv fiatalokkal fenntartott baráti kapcsolatairól. Eddig kevéssé számontartott nevek merülnek fel egyelőre a horvát—szlovák barátkozás köréből, míg a szerb vonatkozásokat a szerző ezután kiadandó munkája alapján ismerheti meg az olvasó. A tanulmány túllépi a pusztán személyes kapcsolatok körét, belevilágít az 1848-at megelőző évek programjainak kiformálódásába is, így különös tekintettel a 40-es években már meghaladottnak tekintett illirizmus kérdésében kifejlődött vitára. Ugyanezt a kérdést érinti J. Novotnýnak a cseh-szlovák szakítást és a délszláv illirizmus válságát tárgyaló közleménye.

Az abszolutizmus és a dualista korszak összefüggéseit tárgyaló cikkek nem terjednek túl az adalékok körén. A kiegyezést követően — mint a kötet írásaiból kitetszik — a szlovák—horvát viszony alig-alig haladja meg a kölcsönös szimpátia hangoztatását. Talán legjellemzőbb tény, hogy a Szlovák Matica és a Jugoszláv Tudományos Akadémia között — mint ahogy F. Bokes tanulmánya rámutat — semmiféle együttműködés nem alakult ki és Strossmayer püspök szlovákbarát megnyilatkozásai is inkább csak érzelmi jellegűek, de a szlovák nemzeti mozgalom támogatóra alig talált benne. Egy bizonyos fellendülést lehet megfigyelni a század végén, ami meghozza a szerb, horvát, román, szlovák politikusok politikai tömörülését. Értékes adatokat kapunk ehhez M. Krajčovič-

nak a kötetben közölt tanulmányában, mely kellően kiemeli a szlovák értelmiségnek a szerb és horvát mozgalmak élénkítése végett kifejtett iniciatíváját.

A két háború közti évtizedek politikai kapcsolataiba vezet L. Deák szeriózus tanulmánya, mely a jugoszláv források felhasználásával Jugoszláviának a kisantanton belül elfoglalt helyét vizsgálja az 1935—36. években, tehát akkor, amidőn a Stojadinovićféle külpolitika fokozottabban törekszik a német—jugoszláv kapcsolatok erősítésére s ami ezzel együtt jár, a francia és kisantant szálak lazítására. A jól dokumentált cikk megpróbál választ adni arra, mi vezette a belgrádi kormányt a német orientáció erősítésében, s arra a megállapításra jut, hogy Stojadinović a kisantantot nem tartotta alkalmasnak arra, hogy ellent tudjon állni a német expanziónak és szkepszissel tekintett egy esetleges nyugati segítség hatékonyságára is. Kár, hogy a szerző nem mutatott rá a Német Birodalom jugoszláviai gazdasági behatolására és arra a makacs következetességre, amelyet a mindenkori jugoszláv kormány a Szovjetunióval való együttműködéssel szemben tanúsított. A jugoszláv történészek közül T. Sztojkov (Belgrád) a jugoszláv monarchista diktatúrának Prága megnyerésére irányuló törekvését ismerteti az 1929—1931 közti években, Z. Avramovszki (Belgrád) a fasiszta német külpolitika akcióit követi nyomon Jugoszlávia és a kisantant viszonyát illetően. A további közlemények jobbára csak adalékokat nyújtanak, így R. Kvaček a kisantant egységes paktum-tervéhez, V. Bystrický a jugoszláv—bolgár paktum és a csehszlovák kormány viszonyához, M. Vanku a Stojadinović-kormánynak a müncheni diktátum idején tanúsított magatartásához. Elvi kérdéseket érint J. Opat tanulmánya a csehszlovákiai és a jugoszláviai nemzeti demokratikus forradalom jellegéről. Végül néhány kisebb közlemény a második világháború alatti antifasiszta harc kapcsolatait gazdagítja új ismeretanyaggal.

KOVÁCS ENDRE

ANDREI OȚETEA:

RENAȘTEREA ȘI REFORMA

(București. Editura Științifică. 1968. 399 l. 98 t.)

RENESZÁNSZ ÉS REFORMÁCIÓ

A könyv kiváló tudós, a mai román történettudomány kiemelkedő képviselőjének, s egyben világosan, plasztikusan fogalmazó, jótollú írónak az alkotása. Mind koncepciójában, mind előadásmódjában egyik legjobb, legigényesebb s nem utolsó sorban legérdekesebb összefoglalása a reneszánsz problematikájának nemzetközi viszonylatban is.

A mű felépítése következetesen marxista. A reneszánsz historiográfiájával kezdődik; elhatárolja a marxista reneszánszfogalmat egyrészt Burckhardt és követői esztéticizmusától, másrészt a reneszánsz forradalmi jelentőségét tagadó, történetét a középkorba olvasztó polgári szemléletektől. Az Annales-iskola eredményeit viszont, a XIV. század válságáról, mint a feudalizmus válságának marxista átértelmezését építi bele koncepciójába. A téma kifejtésének megalapozására szolgál a kapitalizmus kezdeteiről szóló gazdaságtörténeti fejezet, amelyben helyes marxista magyarázatot nyer a polgári történetírás „kereskedelmi forradalma" és „kapitalista mentalitása". A III. fejezet a felfedezéseket és a gyarmatosítást, a negyedik a modern európai állam kialakulását tárgyalja, ez utóbbi vonatkozásban érdekesen fejtegetve a feudális széttagoltság, a rendi monarchia és az abszolutizmus különbségeit mint jól elhatárolható fejlődési fokozatokat a gazdaságitársadalmi fejlődés összefüggésében. Figyelemreméltó megjegyzéseket tesz a kelet-európai rendiség megmerevedésének történelmi szükségszerűségével kapcsolatban. Koncepciózus és egyben finom részletekben gazdag az európai politikai rendszer és egyensúly-elmélet kialakulásának (1494—1559) rajza. Az olasz humanizmusról szóló VI. fejezet a könyv egyik legérdekesebb részlete, melyben a szerző elsőnek alkalmazza egyetemes távlatokban azt az új kutatási eredményt, hogy Firenze kulturális vezetőszerepe a városköztársaságnak a zsarnokság ellen vívott politikai harcából bontakozott ki. A VII. fejezet az Itálián kívüli humanizmust, a VIII. a reformációt (mint a reneszánsszal azonos gazdaságitársadalmi fogantatású, de sajátos mozgalmat), végül a IX—X. fejezet a reneszánsz építészetet, szobrászatot és festészetet (Itáliában és egész Európában) tárgyalja.

A szerző legfőbb érdeme, hogy meggyőzően mutatja ki a reneszánsz és a reformáció egyetemes európai egységét, mint a korai kapitalizmus termékét, a felemelkedő tőkés polgárság mozgalmát, amely országonként különbözik erőben, színben, következetesség-

ben, de mégis egyetlen nagy európai folyamat. Lényege a középkor egyházi világképének a laikus világképpel való felváltása, ami kiterjed az élet minden területére, a morálra, a politikára, a művészetre, a tudományra . . . Az ókor inspiráló szerepe helyes értékelést kap: nem az antik kultúra feltámasztása teremtette meg a modern embert, hanem a modern ember fedezte fel az antik kultúrát, mely közelebb állt hozzá világiasságával és demokratizmusával, mint a középkori aszkézis és hierarchia.

Ugyanakkor, amikor erőteljes szintetizáló érzékkel mutatja be a reneszánsz európai egyetemességét, kitűnően tud rávilágítani összetevőinek eredetiségére is. Az itáliai reneszánsz így kapja meg az összképben a maga vitathatatlan vezetőszerepét. Elismerésre méltó a tárgyalás szervessége is. A gazdaság, a politika, a művészet nem szigetelődnek el egymástól, hanem mindenütt eleven kapcsolatban, egymást magyarázva kerülnek bemutatásra, éspedig úgy, hogy sikerült elkerülni minden mechanikus egyszerűsítést. Ezt a sokoldalú együttlátást kiegészíti az átfogott terület nagysága. Úgyszólván nincs Európának országa, mely elkerülné a szerző figyelmét. A politikáról éppen olyan elmélyült, lényegbevágó mondanivalói vannak, mint ahogyan a művészet terén sem elégszik meg frázisokkal, külsőségekkel, hanem az alkotások eszmei-technikai alapjait tárja fel.

Rendkívülien széles olvasottság, sőt elmélyült hozzáértés mutatkozik meg a legkülönbözőbb tárgyú fejezetekben. A szerző mind a marxista, mind a legújabb polgári szakirodalmat alaposan ismeri; állásfoglalása az utóbbival szemben élesen kritikai, de mindent, ami belőle tényszerűen igaz vagy értékes, új szempontot hoz, megfelelően átértékelve beledolgoz művébe. Talán kissé túlszigorú a középkor és a reneszánsz folytonosságát hangsúlyozó elméletekkel szemben, ezeket mindenestől reakciósnak bélyegzi, de a tárgyalás során maga is kiemeli reális mértékben a kontinuitást.

Természetes, hogy egy ilyen nagy és változatos területet tárgyaló mű nem lehet minden részletében egyenletesen egyértékű. A legtöbb újat, egyénit a politikai történetben nyújt, a gazdaságtörténet (bár részletes, és a legújabb szakirodalom alapján készült) valamivel halványabb, a technikatörténet és az anyagi kultúra csak utalásokban fordul elő, a filozófia- és tudománytörténet (kivéve a történettudományról szóló remek részt) szűkreszabott. Mindezért kárpótol viszont az irodalom és a képzőművészet világos, szakmai zsargontól mentes, mégis szakszerű bemutatása.

Apróbb pontatlanságok, elírások (pl. Vergerio halála éve egyszer 1440, egyszer 1444 stb.) néha előfordulnak, számuk elenyésző.

Egészében véve Otetea könyve a nemzetközi reneszánsz-irodalomban is kiemelkedő értékű szintézis, mely méltóképpen reprezentálja azt a pluszt, amit csak a marxizmus tud megadni a reneszánsz teljesértékű magyarázatához. Világos fogalmazása, belső logikája, olvasmányossága alkalmassá teszi, hogy a szakkörökön jóval túlmenő, széles közönséghez szóljon.

MAKKAI LÁSZLÓ

WITOLD KULA:

PROBLEMY I METODY HISTORII GOSPODARCZEJ

(Varsó, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1963. 787 l.)

A GAZDASÁGTÖRTÉNET PROBLÉMÁI ÉS MÓDSZEREI

Witold Kula a Varsói Egyetem közgazdaságtudományi karának professzora. Számos publikációja között jelentős helyet foglal el Rutkowski, a két világháború közti lengyel gazdaságtörténeti iskola megalapítója világhírű munkájának, „A lengyel gazdaságtörténet"-nek a népi Lengyelország megalakulása utáni újabb kiadása és bevezetéssel való ellátása, valamint a marxista gazdaságtörténet szellemében kísért kommentálása.

1962-ben Varsóban kimagasló munkája jelent meg lengyel nyelven a feudális társadalmi rend közgazdasági elmélete (Egy modell-kísérlet) címen, amelyben a feudális társadalmi rend gazdaságtörténeti modelljének megvonására tesz kísérletet.

Jelen könyvének célja, hogy bemutassa a gazdaságtörténet problémáit és módszereit. Kiindulópontul szolgált számára a tárgyalt tudomány mai állapota, sőt amennyiben lehet, jövő helyzete is, amennyire annak fejlődése előrelátható a legközelebbi jövőre. A bemutatás módszere azonban történeti. Nem könnyű dolog a mai időkben annyi század elteltével a társadalmi, egészen új problémák felett való racionális gondolkodás után ez a kísérlet, amelynek nincsenek előzményei.

Természetesen nem egyformán érdekelte a szerzőt a gazdaságtörténettel kapcsolatos valamennyi probléma és módszer. Amint az olvasó könnyen észreveheti, a szerző figyelme a különböző társadalmi rendszerekben jelentkező közgazdasági jelenségek eltérésének megfigyelésére összpontosul. Valamennyi fejezetben ez a probléma kerül előtérbe. A szerző igyekszik konkrétumokkal tolmácsolni a gazdálkodás történeti formáinak változásairól és a közgazdasági törvények történelmi jellegéről annyiszor ismételt, de ennek ellenére igaz szólamot.

A szerző a továbbiakban igyekszik kimutatni, hogy a kapitalizmus előtti gazdasági életben az ár, a mérték, a vállalat, a házi gazdaság, a piac, a kereslet, a kínálat más valami, mint ma. Továbbá arra törekszik, hogy bemutassa: a jelenségek eltérése nem egyszer a módszerek különbözőségét, legalábbis a kutatási szükségletekhez megfelelő hozzáillesztésüket kívánja meg.

A könyv különböző társadalmi tudományok körének problémáit veszi figyelembe, és érinti annak anyagát: mint a gazdaságtörténet, statisztika, demográfia, etnológia, szociológia stb. A tudományos eredményeknek ezeken a területeken való mai fejlődése mellett senkinek nem lehet ilyen széles áttekintési köre. A polihisztorok kora letűnt. Innen származik nem egyszer bizonyos hiba, naivság vagy hiszékenység a „szomszédos terület" anyagából merített értelmezés közben. A szerző tudatosan vállalta ezt a kockázatot. A gazdaságtörténet mai fejlődése elsősorban a szomszédos tudományágak eredményeiből bő kézzel történő merítésből származik.

A gazdaságtörténet kialakulásának, önálló tudománnyá válásának és történetének tárgyalását terjedelmes fejezetben vizsgálja Witold Kula. Cato, Plinius, a Domesday Book feljegyzései sok gazdaságtörténeti és közgazdasági vonatkozást tartalmaznak, de mérföldkövet jelent a tudományág fejlődésében Adam Smith angol közgazdásznak „A nemzetek vagyonosodásáról" írott könyve (1776). További fejlődést jelent List 1841-ben Das nationale System der politischen Ökonomie címmel megjelent műve, melyben a védővámos rendszer hívének vallja magát.

1848 után korszakalkotó jelentőségű Marx és Engels munkássága, amelyet Lenin vezetett diadalra. A XX. századi polgári gazdaságtörténészek közül Schmoller, Brentano, Bücher, Treitschke, Spangenberg, Inama-Sternegg, Levasseur, Sombart, Weber, Pirenne és Dopsch munkásságát bírálja behatóbban. Kiemelkedő Kulischer munkássága és Sée kétkötetes gazdaságtörténete. A fejezetben a szovjet marxista gazdaságtörténetírás képviselőivel és a két világháború közti polgári történetírók állásfoglalásával is megismerteti az olvasót W. Kula. Behatóan tárgyalja a lengyel gazdaságtörténeti iskola képviselőnek: Rutkowskinak, Bujaknak, Rybarskinak, Ptaśniknak és Kutrzebának a megállapításait.

A II. fejezetben a szerző behatóan foglalkozik a gazdaságtörténet tárgyával, ismerteti az erre vonatkozó empirikus és normatív álláspontokat. Megkísérli meghatározni a gazdaságtörténet és a politikai történet, a gazdaságtörténet és a művelődéstörténet, a gazdaságtörténet és a jogtörténet, a gazdaságtörténet és a tudomány, a technika és az anyagi kultúra történetének viszonyát és kapcsolatát. Ugyanakkor azonban foglalkozik a gazdaságtörténet és az „integrált" történet problémájával. Végül kitér a gazdaságtörténet és a közgazdasági elméletek történetének és a politikai gazdaságtan elméletének kapcsolatára.

A következő fejezetben a forrás-megőrző tényezőket vizsgálja. (A fontosabb forrástípusok: a földbirtokok leltárai, a királyi birtokok leltárai, a nagybirtok instrukciói, a majorsági számlák és a gazdasági levelezés, a parasztok kérvényei, a kapitalista földbirtokok levéltárai, a teljes gazdaságok regesztrumai, a fejadó-jegyzékek, a tudományos és népszerű tudományos gazdasági és műszaki irodalom, a gazdasági és műszaki sajtó, a reklám, a külföldiek jelentései, a XIX. századi hivatalok levéltárai, a Második Köztársaság kormányhatóságainak és hivatalainak levéltárai, közgazdászok és gazdasági funkcionáriusok magániratai, az ipari, kereskedelmi és pénzügyi vállalatok levéltárai, a munkássajtó, kartográfiai források, ikonográfiai források, az anyagi kultúra maradványai, és végül nem hanyagolható el az egykorú szépirodalom sem.)

A szerző ezután a gazdaságtörténet periodizációjával foglalkozik részletesen. E probléma nemzedékek óta a történészek és metodológusok heves vitáinak tárgya. Nemzedékek óta harcolnak egymással azok az álláspontok, amelyeket „realistáknak" és „konvencionalistáknak" lehetne nevezni. Az első úgy véli, hogy a periodizáció szükségessége és annak kritériumai magában a vizsgált valóságban gyökereznek, — a másik számára viszont szükséges rossz, amely értelmünk megismerő gyengeségéből vagy didaktikai szükségszerűségből ered. Az első a történelemben lényeges fordulatoknak momentumait látja, a másik „folytonos áramlatot". A gazdaságtörténet periodizációjának vitája azért is folyik, hogy az egészet vagy a részt kell-e megismerni. A kettő azonban összefügg, a részletet nem ismerhetjük meg az egész nélkül. A periodizációt nehezíti, hogy a fogalmakat

nem használják egyöntetűen. List: Vadász-pásztor, mezőgazdasági, mezőgazdasági-ipari, mezőgazdasági-ipari-kereskedelmi felosztásról beszél. Hildebrand felosztása: természeti gazdálkodás, pénzgazdaság és hitelgazdaság. Bücher periodizációja: zárt házi gazdaság, városi gazdaság, népgazdaság, világgazdaság. Sombart elsősorban a technika fejlődését veszi figyelembe, de utal a gazdasági szellemre, pszichológiai tényezőkre is. Sombart utódai Wirtschaftssystem helyett Wirtschaftstil-re utalnak. A marxista periodizáció a helyes, mert integrált és dialektikus.

A mikroanalízis című fejezetben a beruházási folyamat és termelési folyamat elemzését adja először. Foglalkozik a rabszolgatartó és feudális gazdasági vállalat viszonyaival. Megvizsgálja a fogyasztás és az életszínvonal alakulását a különböző társadalmi rendszerekben, bár pontosabb adataink csak a XIX. század 3. és 4. évtizedétől maradtak az alsóbb néposztályra vonatkozólag. A gazdagabb polgárságról már korábban vannak feljegyzések, főleg Velencében és Lombardiában.

Az életszínvonalat csak úgy lehet eredményesen vizsgálni, ha különböző társadalmi osztályokét vesszük figyelembe, más országokét is vizsgáljuk, és ugyanannak az országnak más korszakbeli állapotával is egybevetjük. Az életszínvonal-meghatározások azonban csak megközelítőek. A vizsgálatoknál a statisztikai módszert ki kell egészíteni más módszerekkel is. A leghelyesebb minden korra megfelelő kérdőívet kidolgozni. Nagyon fontos, hogy az életszínvonalra és a fogyasztásra vonatkozó adatokat időben és térben összehasonlítsuk.

A makroanalízis című fejezetben a nemzeti jövedelemre vonatkozó történeti vizsgálatok jelentőségét emeli ki W. Kula, és összeveti a nemzeti jövedelem felosztását és a gazdasági fejlődést.

Ezek után a gazdaságtörténet segédtudományaival foglalkozik behatóan. Közülük elsősorban a történeti statisztika jelentőségét emeli ki. A statisztika történeti segédtudomány. Ma már nem elégíti ki a segédtudományok körét a kronológia, heraldika, paleográfia. A statisztika bizonyos közösség számbeli vizsgálatának módszere. Számbeli ismeretek összessége a társadalmi élet egyes jelenségeiről, például emberekről, üzemekről. Ma különös szeretettel használjuk a statisztikát, de igen alkalmas arra is, hogy a múltra vonatkozó adatokat feltárja és azokat összehasonlítsa. A történeti statisztikának több forrása van: statisztikai eredetű források (ide tartoznak a népességi összeírások), intézményes tömeges jelenségekre vonatkozó összeírások (adóösszeírás, sorozás), tömeges mértékben fellépő egyéni jelenségekre vonatkozó források (plébániai anyakönyvekben történt bejegyzések).

Vigyáznunk kell azonban, mert a történeti statisztika pontossága csak viszonylagos, bár a relatív számok gyakran hitelt érdemlőbbek, mint az abszolút számok. A történeti statisztika segít megismerni nem egyszer azt, amiről a kortársak nem is tudhattak.

Hasonlóképpen fontos történeti segédtudomány a történeti demográfia. Kétféle értelmezését szokták megkülönböztetni: biológiai-orvosi és közgazdasági-szociológiai felfogását. A demográfia érdeklődik az ember, emberi csoportok (falu, város), nemzetiségi és felekezeti csoportok, valamint szélesebbkörű társadalmi csoportok (társadalmi osztályok, nemzet, az ország népessége) iránt.

A demográfiai adatok megállapítása sokszor nehéz, mert például csak a felnőttek, vagy a férfiak, vagy az állításkötelesek, vagy az adóalanyok számát ismerjük, és megfelelő tényezők segítségével kaphatjuk meg a helyes számot. Nemcsak a lélekszámot kell ismernünk, hanem a nemek, az életkor szerinti megoszlást, az átlagos életkort, a gyermekek számát a családban, az elhalálozás okait. A történeti demográfia azzal is foglalkozik, hogy az egyén életének hányad részét tölti munkával. A vizsgálatok szerint egy átlag francia ember 1950-ben életében 90 ezer órát töltött munkában, míg 1910-ben egész életében 190 ezer órát dolgozott.

A népesedés vizsgálatára legjobb módszernek bizonyult a családok rekonstruálása a plébániai anyakönyvek alapján. Ki kell írni először az összes házasságot egy bizonyos időszakban, s az ily módon megjelölt családokban minden demográfiai eseményt egymás után feljegyezni. Ez a munka fáradságos, de tökéletes.

Egyelőre még nehéz pontos eredményt elérni, de ha hozzátesszük, hogy ez tíz — húsz százalékos eltérést mutat, az is örvendetes.

A legismertebbek Európa népesedési viszonyai, de újabban erősen fejlődik ez a tudomány Kínában, Japánban és Indiában is.

Vigyázni kell azonban, hogy ne értékeljük túl egy úttörő gazdaság viszonyai vagy kedvező korszak adatai alapján az eredményeket, hanem valamely elemi csapásra is gondoljunk.

Nagy kritikával kell kezelnünk a legújabbkori szerzők ciklikus elméleteit, akiknek állításai Malthusra emlékeztetnek. Szerintük vannak hosszok és besszek egymásután a

népesedésben. Például 100 éves ritmusok vannak nemcsak Franciaország és Anglia, hanem az ókori Görögország történetében is. Ennek oka a népfelesleg, és a háborúk idézik elő az egyensúlyt. Wilhelm Abel szerint demográfiai növekvés van 1000—1300 közt, 1300—1480 között hanyatlás, 1480—1650 között újabb fejlődés, 1650—1750 között ismét hanyatlás következik, és ezután újabb növekedés.

A demográfia vizsgálja az átlagos életkort mint a társadalmi haladás mutatóját. A XVIII. sz.-ig főleg a plébániai anyakönyvekből nyert adatok alapján az átlagos életkor 33 év volt. Az életkor növekedése nem annyira az orvostudomány haladásának, mint inkább a termelőerők fejlődésének volt köszönhető. Az újabb vizsgálatok szerint az átlagos életkor 1960-ban Angliában 69, Franciaországban 68, Svédországban 71, Norvégiában 71.1, Hollandiában 71, Lengyelországban 61.8, Spanyolországban 58.8, Görögországban 49.1, Indiában 32.5 év volt, míg 1800-ban Angliában, Franciaországban 34, Svédországban 35 évet mutattak csak ki.

A társadalmi struktúrák történetét vizsgálva megállapítja a szerző, hogy majdnem minden kor hagyott maga után terminológiát a benne létező társadalmi struktúra meghatározására. Valakinek osztályhelyzetét a következő öt kritérium alapján lehet megállapítani: 1. birtok (részese-e a termelőerőknek), 2. jövedelem (nagysága vagy jellege), 3. a hatalomban való részvétel, 4. társadalmi megbecsülés, 5. életstílus (szokás, kultúra).

A XII. fejezet az árak és a piac történeti vizsgálatával foglalkozik. Az árak változásáról való gondolkodás a reneszánsz korában kezdődik. Az első áruk, amelyeknek az árát figyelemmel kísérték, a nemesfémek voltak. Jean Bodin francia közgazda szentelt ennek sok figyelmet, s Adam Smith is foglalkozott a kérdéssel. Újabban feldolgozták egyes korokra vonatkozólag az árakat. A legfontosabb Hamilton háromkötetes munkája az 1351—1800 közti, spanyolországi árakról, mert itt zajlott le főképpen az árforradalom. Hamilton jelentős elméletet is állított fel, amelynek lényege, hogy az árak gyorsabban emelkednek, mint a bérek, s ez okozza az inflációt. W. Kula részletesen ismerteti az egyes országok ártörténeti publikációit is.

Ezután megállapítja, hogy az árak története is sajátosfajta történeti segédtudomány. Feladata, hogy táblázatokat, összeállításokat, grafikonokat adjon. A történésznek ezeket úgy kell használnia, mint a kronológiai táblázatokat. Tágabb értelemben tájékoztatással szolgál a történésznek arról a korszakról, amelyben dolgozik. Elsősorban azt lehet megállapítani, hogy az illető korban hossz vagy bessz volt-e. Különösen fontos segédtudomány a gazdaságtörténet számára. Mint a történeti statisztika, az árak története is út olyan tények megismerésére, amelyekre a forrásokban közvetlenül nem találunk tájékoztatást. Az árak története igen fontos felvilágosítást adhat a nemzeti jövedelem eloszlásáról is.

A könyv kiemelkedő fejezete a történeti metrológia, történeti mértékrendszer. A történeti metrológia, azaz a múltban alkalmazott mértékekről és mérési rendszerekről szóló tudomány klasszikus történeti segédtudomány, amely lehetővé teszi a történeti források megismerését. Ha a forrásokban mérték fordul elő — s ez elég gyakran történik —, azt érteni kell. A metrológián belül önállósult két tudományág: a kronológia és a numizmatika. De ide kell sorolni a hosszmértékekről, a területmértékekről, a térfogatmértékekről és a súlymértékekről szóló tudományágat is, s itt kell foglalkozni a számokkal.

A régi mértékek nagyon különböztek egymástól hely, idő és a mért anyag alapján. Az ősi mértékek az emberi munkával kapcsolatosak, a felszínt a vetés mértékével vagy az emberi munka idejével mérték.

A középkorban a mérték a hatalom ismertető jele volt. Az uralkodó arra törekedett, hogy hatáskörének területén egyesítse a mértékeket. Ennek kialakulása hosszú ideig tartott. A középkorban harc folyt az uralkodó, a városok és a hűbérurak között a mértékekért. A mértékek egyesítéséért folytatott harc egyben a hatalomért folyó harc is volt. A mértékek egyesítéséért három jelentősebb kísérlet folyt: a Karoling-kori, a reneszánsz és a felvilágosult abszolutizmus korabeli. Döntő a francia forradalom korában a méter bevezetése, amelyet később a Szovjetunió és Japán is átvettek. A méter az emberiség nagy eredménye, a közös nyelv, a kölcsönös megértés és együttműködés megtalálásának útján.

Az összefüggések a mértékek között, a mértékek vándorlása, a mértékek nevének vándorlása tájékoztathatnak minket az országok és civilizációk közti kapcsolatokról. A történelemben a mértékek egyesítésének növekvő köre a legfontosabb mutatója az emberiség egyesülési folyamatának. A metrológiai tanulmányok az intelligens kutató kezében alkalmasak arra, hogy a civilizáció nagy áramlatait feltárják.

Gazdaságtörténészek számára igen fontos segédtudomány a történeti földrajz is. Az ember gazdasági tevékenysége mindig energiacsere-folyamat az ember és a természet között. Ezért szükséges annak a földrajzi környezetnek ismerete, amelyben az ember

gazdasági tevékenysége végbemegy. A földrajzi környezet külső kifejezése az úgynevezett tájkép. Van természeti táj és átalakított vagy kultúrtáj. Igen jelentősen megváltoztatta a természeti tájat az utak, csatornák, vasutak építése és az ezek mellett létrejött települések. A történészek szerint a klíma a történeti időkben változatlan. Pedig az utóbbi századokban az erdők pusztítása, az urbanizáció folyamata, a termonukleáris energia hatással van a klíma megváltozására. A talajvíz szintjének csökkenése is jelentős tényező. Az V.—X. században felmelegedés volt, a XV. században lehűlés következett, a XVI. századot emelkedés jellemezte, míg a XVII—XVIII. században a lehűlésben csúcspont állapítható meg, s a XIX. században újabb emelkedés tapasztalható. A klíma meghatározza a tájat, s az ember által megváltoztatott táj a klíma változását hozza magával.

Witold Kula a könyv címének megfelelően részletesen foglalkozik módszertani problémákkal, elsősorban az összehasonlító módszerrel. Az összehasonlító módszer olyan módszer, amelynek alkalmazása elkerülhetetlen a társadalmi jelenségek minden vizsgálatánál. E módszer alkalmazása megkívánja bizonyos szabályok tiszteletben tartását. A különböző országokból és korokból való példák önkényes merítése ellentétben áll a tudománnyal. Az összehasonlító módszer alkalmazása helyességének első feltétele, hogy a társadalmi fejlődés összehasonlítható időszakait hasonlítsuk össze. Az egyes társadalmak fejlődési folyamata nem alapszik a korábban kifejlődött társadalmak által átélt időszakok mechanikus ismétlődésén. A történelmi folyamatok meg nem ismétlődése teljes egyediségükben tagadhatatlan tény.

A történészt mindenekelőtt az általánosítás legegyszerűbb módszere kötelezi. Ha vizsgálat alá vesz valamennyi elmúlt eseményt, ki kell hámoznia mindenből azt, ami közös. A legértékesebb előnye az összehasonlító módszernek, hogyha az eltérésekben előforduló szabályszerűségeket meg tudja állapítani. A gazdaságtörténetnek feladata, hogy az eltérésekben levő szabályosságokat feltárja, és kiterjessze laboratóriumát földünk valamennyi társadalmára.

Befejezésül a szerző azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen irányban fog fejlődni a gazdaságtörténet. Véleménye szerint először is szakítania kell az institucionalizmussal, maguknak az intézményeknek monografikus leírásával, azzal az illuzorikus törekvéssel, hogy monográfiákkal feltárja mindazoknak az intézményeknek térbeli-időbeli térképét, amelyek valaha léteztek. Előtérbe kell helyezni a makroekonomikus problémakört. Elsőbbséget kell adni a struktúra és a gazdasági rendszerek működése vizsgálatainak (a leegyszerűsített kutatási célokra modell formájában). Hosszútávlatú vizsgálatokat kell tervezni a rövid időszaki partikularizmusba való merülés helyett. Tipológiára és általánosításra való törekvések érvényesüljenek a törvényszerűségek feltárásával.

Witold Kula azzal a meggyőződéssel zárja nagyterjedelmű, alapos részletességű könyvét, amelyen húsz éven át dolgozott, hogy megállapításait és elképzeléseit a jövő igazolni fogja.

BESNYŐ MIKLÓS

WALTER ULLMANN:

THE INDIVIDUAL AND SOCIETY IN THE MIDDLE AGES

(London, Methuen and Co. Ltd. 1967. XIII + 160 l.)

EGYÉN ÉS TÁRSADALOM A KÖZÉPKORBAN

A könyv az amerikai Johns Hopkins Egyetemen 1965-ben tartott három előadást tartalmaz. Két ok indokolta, hogy felhívjuk rá a magyar történészek figyelmét. Az egyik az angol történetírásban szokatlan teoretikus kérdésfelvetés, amely ezúttal a marxista társadalomtudományok érdeklődési körében is középponti problémát érint. A másik Ullmann most már kiteljesedő és mindenképpen figyelemreméltó rendszerezése a középkori eszmetörténet és politikai intézménytörténet területén. Ez nemcsak a középkorral foglalkozó kutatókat érdekelheti, hanem minden olyan történészt, aki genezisében is akarja ismerni az európai politikai eszmék történetét.

Walter Ullmann a Cambridge-i Egyetem középkori egyháztörténeti tanszékének professzora. Osztrák származású, tanulmányait a bécsi, innsbrucki és müncheni egyetemeken folytatta. Tudományos munkásságát még Bécsben kezdte, majd 1938-ban emigrált. A háború után különböző angol egyetemeken dolgozott, 1957 óta van Cambridge-

ben. Tudományos tevékenysége első szakaszában figyelme a jogtörténetre irányult. Elsősorban a XIII. és XIV. századi postglosszátorok és kanonisták tevékenységével foglalkozott. Ezt a szakaszt három monográfia foglalja össze: „The Medieval Idea of Law, as represented by Lucas de Penna" (London, 1946), „The Origins of the Great Schism" (London, 1948), „Medieval Papalism. The Political Theories of Medieval Canonists" (London, 1949). Tevékenységének második szakaszában Ullmann az egyre átfogóbb szintézisek felé haladt. Először a korai pápaságról jelentetett meg egy méltán feltűnést keltett munkát: „The Growth of Papal Government in the Middle Ages" (London, 1955), amely Ausztriában is megjelent (Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter, Graz—Wien—Köln, 1960). Újszerű felépítésű nagy szintézise „The Principles of Government in the Middle Ages" (London, 1961) érdeklődésének kitágulását mutatja és egyben összes előző munkája eredményét sűrítve tartalmazza. Ez a két munka nagystílű és széleslátókörű történészt mutat az olvasónak. Az azóta megjelent két kisebb műve bizonyos értelemben egy ellentétes utat követ, a szintézisnek vertikális problémák szerinti lebontását: „A History of Political Thought in the Middle Ages" (Penguin Books, 1965) egy kicsit a népszerűsítés céljára készült. A minket most érdeklő másik könyvének problematikája pedig még a további kidolgozás állapotában van. Előadások formájában való megjelentetését az egyetemi oktatás szükségletei indokolták. Ullmann műveinek sora imponáló céltudatosságot és koncepcionális egységet mutat. Ezért jellegzetes tételeit és gondolatmenetét nem lehet, de nem is lenne igazságos hátterük, a főbb művekben kifejtett bővebb értelmezésük nélkül értékelni és ismertetni.

Ullmann munkássága kellemes kivételt jelent az angolszász történetírás rideg empirizmusa alól. Ezt a hatást nyilván az egyetemi tanulmányok idején felszívott hagyományok és a cambridgei iskola tradícióinak ötvöződése okozza. Az így létrejött egyéni stílus szerencsésnek mondható.

Ullmann, aki alapvetően jogtörténész, az egyik ágon Maitland elegáns megjegyzéséből indul ki: „a középkorban a jog volt az élet és a logika találkozási pontja." Elkülöníteni a kettőt, elkülöníteni a jogot a középkor történetétől egyúttal a középkor egyik alapvető belső összefüggésének tagadását jelentené. Ullmann ezért munkájában következetesen egyesíteni akarja a történész és a jogász módszereit, mert a középkori intézmények belülről való megértését csak ez teszi lehetővé. (Az angol történettudomány hagyományairól a legjobb rövid összefoglalást az olvasó a J. R. Hale ed.: The Evolution of British Historiography from Bacon to Namier, Cleveland and New York, 1964 c. kötetben találhatja.)

A másik ágon a szellemi forrás a klasszikus német történettudomány és filozófia hagyatéka. Ullmann célja a történelmi folyamatból elvonatkoztatható általános alapelvek analitikus feltárása, elsősorban olyan problémák kidolgozása, amelyeknek elemei már benne vannak az eddigi történeti feldolgozásokban, de átfogó kifejtésükre, főként a fogalomtörténet kidolgozatlansága miatt még nem került sor. A középkori politikai és kormányzati gyakorlat nem érthető meg elméleti bázisa és premisszái nélkül. A történelem tényeit kondicionáló és determináló alapelvek maguk is a történelemhez tartoznak. „A tények és cselekedetek csupán mögöttes eszmék és vezérlő elvek tünetei." (Principles . . . , 16. l.) — bocsátja előre Ullmann.

Ullmann óriási történeti anyaggal dolgozik. Gyakorlatilag az összes releváns forrást ismeri és fel is használja. A feldolgozásokban teljesen járatos egészen az ‚up to date' publikációkig. Az óriási anyagbőség okozza azt, hogy munkáit első megközelítésben össze lehet téveszteni egy teljességre törekvő ábrázolás kísérletével. A biztos kezű történészt éppen az mutatja, hogy bár a konkrét esetekben az elméleti probléma túl van terhelve a vele kapcsolatos sajátos körülmények vizsgálatával (ez a tulajdonképpeni történészi feladat), Ullmann ki tud emelni az általános hipotézis keretein belül olyan ténysorozatokat, amelyek lehetővé teszik számára a megbízható elméleti általánosítást.

Közelebbről megvizsgálva az első benyomásoknak bizonyos értelemben az ellenkezőjét látjuk. Ullmann egész munkáját egy logikailag tetszetősen megfogalmazott alapkoncepció monolitikus egysége uralja. Ezen belül a fogalmakat már alternatívák nélkül, néha kissé merev egyértelműséggel kezeli. Ebben a német történetírásnak az a negatív hagyománya érvényesül, amely feltárva a meghatározott történelmi formák törvényszerű racionalitását és ennél fogva logikáját, hajlamos a reális összefüggéseket logikailag szükségszerű gondolatmenetekké változtatni.

Ullmann kerettézise alapvető kérdésfeltevéséből következett. A politikum lényegének kutatása mindig a hatalom kérdésével függ össze. Ullmann szerint a középkor felfogásában ez egybeesik azzal a problémával, hogy végső soron ki, vagy milyen intézmény a végső jogforrás. Hol a potestas condendi leges? szól tehát a kérdés. Ullmann a középkor folyamán két egymással élesen szembenálló jog és kormányzati koncepciót, az 'alulról-

felfelé' (ascending) és a 'felülről-lefelé' (descending) épülő uralmi elvet lát. Tertium non datur. Ullmann szerint ez a két típus mind fogalmilag, mind időbelileg átfogja a középkor politikai historikumát. Az elsőt a voluntas populi, a másodikat a voluntas principis fémjelzi. A második szerint minden hatalom forrása Istenben van. Ezért teokratikus felfogásnak is nevezhetjük. Tágabb összefüggésben nézve ez a két rendszer kronologikusan követte egymást a középkorban. A korai és érett középkorban a teokratikus szisztéma érvényesült szövetségben a katolikus egyházzal, míg a késői középkorban Angliában kezdte lassú evolúcióval felváltani egy Ullmann jellemzése szerint 'alulról-felfelé' épülő kormányzati rendszer.

Az általunk most tárgyalt könyv szűkebb kérdésfeltevése már ehhez a kerettézishez idomul. Ullmann véleménye szerint a modern középkori politilógiai kutatásnak alapvető és éles fogalmi megkülönböztetést kell tennie az egyén, mint felsőbb hatalmak puszta tárgya és az egyén, mint állampolgár között. A ma is elterjedt polgári nézet, hogy az állam nem más, mint az állampolgárok konkrét aggregátuma, már egy hosszú fejlődésfolyamat eredménye, amelyben Ullmann Marc Bloch-kal egyetértve nagy szerepet tulajdonít a feudalizmusnak. Kétségtelen, hogy a késői középkorban a teokratikus rendszer fellazulásával egyidőben már megjelent az egyén, mint állampolgár fogalma. Ullmann célja ebben a kötetben, hogy megmutassa az egyénnek mint állampolgárnak a keletkezésfolyamatát, amely folyamat azonos az egyént csupán szubjektumként felfogó ideológia és az ezt alkalmazó teokratikus jog- és kormányzati rendszer alkonyával. Szerinte a szükséges távlatból nézve a probléma megoldása három részre oszlik: 1. Az absztrakt tézisre: egyén és társadalom viszonyának egyházi és korporatív tételezése; 2. a gyakorlati tézisre: a feudális kapcsolatok alkotmányjogi jelentősége és hatása egyén és társadalom kapcsolatára; 3. a humanista tézisre: a polgár felbukkanása, a tudomány és a kultúra hatása a fejlődésre.

A könyv olvasója számára a legtöbbet az első tézis tárgyalása nyújtja, mert Ullmann logikája, úgy tűnik, itt teljesen megfelel a tárgy sajátos logikájának. A Pál apostol leveleiből, a patrisztika, a korai pápaság és a teokratikus királyságok jog- és kormányzati felfogásából merített fogalmak történeti analízisével mutatja ki, miért nem lehetett az egyén a doktrina számára más ebben a korban, mint felsőbb hatalmak puszta tárgya. Homo és christianus két különböző fogalom volt. A keresztelés az egyént a keresztény korporáció tagjává tette. Mind az egyház, mind a teokratikus királyság doktrinálisan congregatio fidelium volt. Az egyént a hit a római hagyományokon nyugvó és a pápaság mintáját követő hierarchikus szervezethez alulról kapcsolta hozzá. A hierarchia elve biztosította a társadalomnak egy rendező elv alatt való integrációját. Ebben a keretben alakult ki a páli terminológia alapján először a sublimis-subditus, majd később a superior-inferior és az ehhez kapcsolódó maioritas-obedientia fogalompár. A subditus, az Untertan legfőbb erénye az engedelmesség volt, mindent a jogegyenlőtlenség gyakorlata hatott át. Lex superiori per inferiorem non potest — szólt az elv. A keresztény nem volt individuum, mert individuumról csak ott beszélhetünk, ahol kialakul az egyes ember viszonylagos autonómiája az őt befogadó integráció vonatkozásában. Ullmann gazdagon elemzi még az 'Isten kegyelméből' formula használatát, az organikus államszemlélet, a Munt- (mundium), az utilitas publica és néhány más probléma szerepét.

A második rész, amely elsősorban az angol feudalizmust elemzi, szürkébbnek tűnik és a jól kitaposott maitlandi hagyomány útján halad. Ullmann véleménye szerint a szubjektum individuummá válásának folyamatában a teokratikus elvnek nem egy másik doktrina, hanem a feudalizmus gyakorlata jelentett ellenfelet. A XII—XIII. századi Angliában jöttek létre a nyugati világ alkotmányjogi alapjai. Ullmann elemzései súlypontja nemcsak időben mozgott tovább, hanem egyben a társadalom egy alsóbb szintjére tolódott át. Két ágon halad, egyrészt kimutatja a feudális királyság kétarcúságát — a király teokratikus uralkodó is, de ugyanakkor feudális úr —, másrészt rámutat arra, hogy a középkor során a köznép saját szervezeteiben teljes jogú egyénként funkcionált. Ullmann elemzi a feudális szerződés jogilag egyenlősítő hatását, a diffidatio szerepét. Az angol szokásjogot az Európában létrejött harmadik nagy jogrendszernek tartja. Nagy súlyt fektet a Magna Charta 39. pontjának elemzésére, de nem mond újat Maitlandhoz képest. Maitlandon kívül főleg Sydney Painter (Feudalism and Liberty), Heinrich Mitteis (Der Staat des hohen Mittelalters) és Marc Bloch azok, akikre Ullmann a forrásokon kívül támaszkodik. Elemzései a forrásfeltárásokban és a részletekben figyelemreméltóan gazdagok, de a koncepció egészét tekintve a társadalmi termelés szerkezetében elfoglalt helyzet szerinti elemzéshez mérve a jogállás szerinti társadalmi stratifikáció hátrányai nyilvánvalóak.

A harmadik rész színvonala heterogén. A kultúra és a természettudomány összefoglalása csak egy kultúrált egyetemi előadásnak felel meg, de a középkori társadalom-

elméletnek a patrisztika és a koraközépkor felfogásához képesti fejlődését bemutató elemzések újra kitűnőek. Ullmann a fogalmak fejlődésében mutatja meg, hogy annak a XII—XIV. században a művészetben megfigyelhető változásnak, hogy a fidelis christianus normáit a naturalizmus tendenciája váltotta fel, megfelelt egy ugyanilyen irányú mozgás a doktrinában is. Ullmann eredményei különösen nagyrabecsülendőek, mert ezen a nagyon fontos területen bizonyítja azt a tudomány-történetben már elfogadott feltételezést, hogy Európában már a XII—XIV. században megfigyelhető az emberi szellemnek egy a renaissance előhullámának tekinthető feléledése. (Lásd pl.: *A. C. Crombie:* Robert Grosseteste and the Origins of Experimental Science 1100—1700, Oxford, 1953). Minden komoly középkori kutatásnak előfeltétele, hogy leszámoljon a „sötét középkor' mítoszával. A feudalizmus kormányzati fejlődésével párhuzamosan a Memento mori szellemét felváltotta a Memento vivere szelleme, ezt mutatja Freisingi Otto is: „Nos non tragediam, sed iocundam scribere proposuimus hystoriam" (M. G. H. SS. I. 47. 65.). Ullmann érdekesen elemzi Aquinói Tamás, Johannes Parisiensis és Paduai Marsiglio koncepcióját. Nagy szerepet tulajdonít a nemzeti nyelvek térhódításának. A római jog szerepének értékelése az irodalomban megszokottól eltérő. Ullmann végső következtetése: az individuum, a polgár így és ekkor kialakult felfogása tükröződik később olyan dokumentumokban, mint pl. az Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata.

Ullmann könyve magas színvonala ellenére magán viseli a polgári történetírás sok koncepciós gyengeségének a nyomát. Nem lenne méltányos Ullmanntól a marxizmus módszereinek használatát számonkérni, de feltétlenül szükséges, éppen Ullmann teoretikus igénye miatt eredményeit a marxi filozófia eredményeivel összevetni.

Marx már korai műveiben, a „Hegeli államjog kritikájában" és a „A zsidókérdéshez"-ben Ullmann eredményeinél teoretikusan finomabb és mélyebb következtetésekre jut. Szeretném felhívni az olvasó figyelmét Marx finom elemzésére a „Az ember és a polgár jogai nyilatkozata" (1791) kapcsán, homme és citoyen kettéválására. Ennek fényében lehet Ullmann nézeteivel Marxnak Hegel kritikája nyomán tett megállapításait összevetni. Azokra a megállapításokra gondolunk, hogy az egyén létezése a középkorban közvetlenül politikai létezés volt, hogy a középkorban népélet és államélet azonos. Mivel a kereskedelem és a földtulajdon még nem önállósult, szabadságnélküli, ezért a politikai berendezkedés is az. A középkor a szabadságnélküliség demokráciája volt, a végigvitt elidegenedés.

Ullmann végig nem tudatosítja, hogy a polgárnak, mint a citoyentől elszakított magánembernek, a societé civil tagjának keletkezéstörténetéről beszél. Államfelfogásában kereshető az oka, hogy egyén és társadalom viszonyát minden megjegyzés nélkül magától-értődöttséggel egyén és állam viszonyába transzformálja. A középkor esetén ez tulajdonképpen jogos, de külön meg kéne indokolni.

Egy metodológiai problémára is szeretném Ullmann könyve leendő olvasóinak figyelmét felhívni. Csak a kérdést szeretném exponálni és az olvasóra bízni a probléma követését a könyvben. Ez a következő: A történelemben szereplő emberek nemcsak maguk meghatározott céloktól és eszméktől motiváltak, hanem véleményeket és magyarázatokat alkotnak a személyüktől függetlenül létező társadalmi struktúrákról és jelenségekről. Azok a hitek és vélekedések, amelyek az embereket bizonyos társadalmi tevékenység megtételére késztetik, alapvetően különböznek azoktól a magyarázatoktól, amelyeket társadalmuk és gazdasági rendszerük egészéről alkotnak, az első típus a második tárgyának részét képezi, és e jelenségek fennállnak, nagyjából tekintet nélkül a róluk alkotott magyarázatokra. A két típus elkülönítésére különösen eszmetörténeti kutatásoknál rendkívül vigyázni kell, illetve kellene.

Ullmann nagy jelentőséget tulajdonít a források gondos filológiai elemzésének. A szakember olvasó számára hasznos apparátusával lehetővé teszi általánosításai nyomonkövetését. Hangsúlyozza, hogy a középkori forrásokat csak eredeti latin nyelvükön érdemes elemezni, mert másként elvész az eredeti pontos megfogalmazások történetisége.

Nagyobb monográfiái olvasását csak szakembereknek és a latin nyelvben valamennyire jártasaknak ajánlhatjuk, mert a középkori latinság követése nehéz feladat, ha komolyan veszik. Ezt a kisebb művét a középkorral nem foglalkozó történészek és egyetemi hallgatók is haszonnal forgathatják és feldolgozhatják.

HONT ISTVÁN

GABRIEL KOLKO:

WEALTH AND POWER IN AMERICA. AN ANALYSIS OF SOCIAL CLASS AND INCOME DISTRIBUTION

(New York—Washington—London, Praeger Kiadó. Kilencedik kiad. 1969)

GAZDAGSÁG ÉS HATALOM AMERIKÁBAN. A TÁRSADALMI OSZTÁLY ÉS JÖVEDELEMMEGOSZLÁS ELEMZÉSE

Az elmúlt évben kilencedszer is kiadták Gabriel Kolko, először 1962-ben megjelent könyvét. Bár a szöveg változatlan, az újabb kiadás kapcsán mégis érdemes ráirányítani a figyelmet erre a nálunk kevéssé ismert munkára.

G. Kolko könyve missziót teljesített, amikor élesen és bátran szembefordult a 40—50-es évek divatos amerikai társadalmi elméleteivel, úgyszólván az egész idevágó irodalommal, az egész világon elterjesztett szemlélettel és nagyon is „hagyományos" módon fordult a tényekhez. Munkája úgyszólván klasszikus példája lehet a társadalomtudományokban időről-időre megismétlődő jelenségnek: hogyan mondhat merőben újat az a szerző, aki egyszerecsak elveti az új elméleteket és látszólag visszafelé nyúl az újért.

Kolko forrása kizárólag a statisztika, amit kiválóan, sokoldalúan forgat, szemlélete erőteljesen történeti, ami minden tárgyalt kérdés történeti bemutatásának formájában jelentkezik: a folyamatokat általában a 30-as évek Amerikájától (néha jóval korábbról) vezetve az 50-es évek második feléig, végéig.

Az 50-es évek Amerikájában a társadalmi változások vizsgálatával foglalkozó munkák zöme élesen apologetikus volt. Politikusok, szociológusok és újságírók egybehangzó kórusa kreálta és hirdette az új elméleteket a „jóléti" társadalomról, az újszerű prosperitásról, a „népi kapitalizmusról", a nagy társadalmi egyenlőség kibontakozó-előrehaladó folyamatáról. [*F. L. Allan:* The Big Change (1952), *S. Kuznets:* Shares of Upper Income Groups in Income and Savings (1953), *D. Lilienthal:* Big Business: A New Era (1953) stb.] 1962—63 azonban hirtelen fordulatot hozott, s ebben G. Kolko könyvének is megvolt a maga szerény, de értékes szerepe. A politika a Kennedy-adminisztráció idején sok mindenben szakít elődei politikájával, s többek között szakít az üres apologiával is: kezd divatossá válni a valóság számbavétele, s különösen: a nyomor létezésének kimondása.

A tények — melyeket elhallgattak, statisztikai játékokkal eltakartak — kiabálnak. Az évi 3 ezer dolláros családi jövedelem létminimumát figyelembe véve — mint az elnök gazdasági tanácsadó tanácsa 1964. évi jelentésében meghatározta — a lakosság 1/5-e szegény. A valóságban a hatvanas évtized elején — a családok és magányosok 1/4-e nyomorban élt és további 1/7-e a nyomor szint határán. Az amerikai társadalmat a hirdetett kiegyenlítődés, társadalmi-anyagi-fogyasztási egyenlősödés helyett lényegében változatlanul éles egyenlőtlenségek jellemezték: a lakosság leggazdagabb felső 10%-a az évi jövedelmek 30%-át zsebelte be, s a felső 14% birtokolta a nemzeti vagyon 68%-át. A jövedelem-megoszlás alapjában alig változott 1939, sőt 1910-hez viszonyítva is.

Ezekre a jelenségekre mutat rá élesen polemikus stílusban G. Kolko.

A könyv nyolc fejezetre oszlik. Az első a jövedelemmegoszlást elemzi. Kimutatja, hogy a látszólag 50%-os jövedelemnövekedés 1947 és 1958 között, az infláció miatt a valóságban csak 18%-os emelkedést jelent.

Majd 1910 és 1959 között vizsgálva a jövedelmi megoszlás alakulását, bebizonyítja, hogy fél évszázad alatt az egyenlőtlenség alig változott: 1910-ben a legnagyobb jövedelmet élvező felső 10% az összes személyes jövedelemnek 34%-át szerezte, 1929-ben 39%-át. A válság nyomán 1934-re ez 34% alá süllyedt, s a háborús intézkedések révén 1945-re 29%-ra. Ehhez képest bizonyos ingadozások ellenére nincs változás. Az 1959. évi szint ugyanezt mutatja. A legalacsonyabb jövedelmű alsó 20% jövedelmei viszont csökkentek: 1910-ben az összes személyes jövedelem több mint 8%-át kapták, 1929-ben nem egészen 6%-át, 1945-ben 4%-át, s ugyanezen a szinten állt jövedelmi részesedésük 1959-ben is.

Nagyon érdekes a természetbeni jövedelmek alakulásának vizsgálata. Azon belül annak bemutatása, hogy a mezőgazdasági jövedelmekben úgyszólván eltűnik a természetbeni hányad szerepe: 1923-ban a farmer élelmiszerszükségletének 28%-át vásárolta, 1955-ben már 60%-át. Ezzel szemben a legvagyonosabb osztályok esetében igen jelentős „természetbeni" juttatások gyarapítják a jövedelmeket. A társaságok költségére a legkülönbözőbb magán-kiadásokat eszközlik: napi 300 dolláros hotelszámlákat, 10—25 ezer dolláros party-kat számolnak el. A Cadillac-kocsik 37%-a Manhattan-ben és 20%-a

Philadelphiában vállalatok nevén futott. A legdrágább vendéglők számláit 80%-ban, a New York-i színházak jegyeit 30—40%-ban vállalati költségen fedezik az 50-es évek közepén. (Szerepelt még vállalati elszámolásban 17 ezer dolláros afrikai safari, 65 ezer dolláros ékszer számla, 22 ezer dolláros italáru stb.) 1957-ben egyenesen 5—10 milliárd dollárra teszi a vállalati költségre elszámolt magánkiadásokat. Ha ennek csak 1/3-át természetbeni juttatásnak számítjuk, az 1%-kal növeli a nemzeti jövedelemben való részesedést.

Részletesen tárgyalja az adóbevallás elől elrejtett jövedelmek kérdéseit: 1/3-át, 1/2-ét a legnagyobb jövedelmű 10% javára számítva, részesedésük további 3—5%-kal emelkedik. 1952-ben a legjobban kereső felső 10% valóságos részesedése tehát a személyes jövedelmekből a formailag szereplő 29% helyett legalább 34%-ot tett ki. E fejezet keretében hevesen vitatja S. Kuznets állítását, miszerint a lakosság legvagyonosabb 1 és 5%-ának részesedése a jövedelmekből állandóan és gyorsan csökken. (Az 1% esetében az 1919. évi 14%-ról 1929-re 17,2%-ra nőtt, 1941-re 12,3%-ra, 1946-ra 9,6%-ra csökkent.) Kuznets ugyanis nem veszi figyelembe a fel nem osztott profitok gyors növekedését.

A második fejezet az adózás és egyenlőtlenség problémáját tekinti át. Vitába száll azokkal, akik a szövetségi adózást a vagyoni jövedelmi egyenlőtlenségek felszámolása irányába tett lényeges előrehaladásnak tekintik. Az adózás „forradalma" 1941 után kétségtelen, de a legvagyonosabbak mellett az adózás gyorsan terjedt ki a közepes és alsó kereseti kategóriákra. 1939-ben 4 millió család adózott, 1940-ben 7,5 millió, 1941-ben 17,6, 1944-ben 42,4, és 1957-ben 46,9 millió. Házaspárok számára az adóztatott jövedelem határa 1929-ben 3,500 dollár volt, 1948-ra ez 1200 dollárra csökkent. A szövetségi adóbevételekből a személyes adók révén szerzett bevétel az 1916. évi 9%-ról 1941-ben 18, 1946-ban 41, 1960-ban pedig 53%-ra emelkedett. A nagy adózási reform ellenére a progresszivitás nem egyenlősít, s a legalacsonyabb jövedelmű családok által fizetett jövedelmeik 3,3%-át kitevő adók súlyosabbak voltak, mint a legnagyobb jövedelmű családok által fizetett 13,7%-os jövedelmi hányad. (1957-es adat, mindkét esetben a családok 1—1 tizedéről van szó.)

Ugyanakkor a szövetségi adó progresszivitását jelentősen ellensúlyozza a helyi és állami adók regresszivitása. 1958-ban ugyanis ezeknek az adóknak 59%-a fogyasztási adó volt. A vállalatokra nehezedő adókat ugyanis 1/3-ban, 1/2-ben a fogyasztókra hárítják át.

Az adók hatékonyságát csökkenti, hogy a jövedelmek jelentős részét nem jelentik be. 1957-ben pl. 28 milliárd dollár személyes jövedelem (a jövedelmek 9%-a) soha nem jelent meg adóbevallásokban.

A harmadik fejezet a gazdagság megoszlását vizsgálja: 1953-ban a legnagyobb jövedelműek (a lakosság 11%-a) birtokolta a magán javak 60%-át. A lakosság kicsiny csoportja, amely a legnagyobb jövedelmeket kapja, egyben a vagyon legnagyobb részét is birtokolja. Ugyanakkor a második világháború óta az amerikai lakosság mintegy 1/4-ének semmiféle ingó vagyona nem volt, további 27%-nak csak 500 dollárig terjedő értékben és 63%-nak 1000 dollár alatti értékben. Ez a megoszlás 1948 óta mit sem változott! (A legalacsonyabb jövedelműek 52%-ának semmiféle vagyona sincs, a legmagasabb jövedelműeknél a vagyonnal nem rendelkezők csak 6%-ot tesznek ki.)

A második világháború óta a lakosság 1/10-e birtokolja általában az ingó vagyonok 2/3-át.

Vitába száll az olyan állításokkal is, miszerint a részvények birtoklásának demokratizálódása megy végbe („népi kapitalizmus"; A. Berle, P. Drucke és mások elméletei). A valóságban a részvénytulajdon is nagyon koncentrált. Semmi lényeges változás nincs e téren 1929 óta. Akkor 57 ezer részvénybirtokos kezén volt az egyéni tulajdonban levő részvények fele, 1937-ben 61 ezerre emelkedett számuk. Ugyanakkor a lakosság 6,6%-ának birtokában voltak részvények. 1959-ben ez az arány 7,9%-ra emelkedett. A majoritás azonban szűk csoportok kezén maradt. A nagy vállalatok részvényeit 1937—39-ben 8,5 millió részvénytulajdonos tartotta kezében. Ezeknek 4%-a azonban a részvények 65%-ával rendelkezett. 1951-ben 3 ezer nagy vállalat esetében a részvényesek 2,1%-a a részvények 58%-át tartotta kézben. Ugyanakkor a részvényesek 2/3-a a részvényeknek csak 1/10-ével rendelkezett, (A közép-részvényesek csoportja-esetében: a részvényesek 31%-a a részvények 32%-át birtokolja.) Ehhez kell hozzátenni, hogy 1937-ben a részvények 36, 1951-ben 33%-a nem egyes személyek, hanem alapítványok stb. birtokában volt, gyakorlatilag azonban ezt is a legvagyonosabbak ellenőrizték, s jórészt adó-elkerülés céljából választották ezeket a formákat.)

A negyedik fejezet a társulati hatalom koncentrációját tárgyalja. 1955-ben a 435 ezer (nem pénzintézeti) vállalat részvényeinek 43%-a a 200 legnagyobb vállalat kezében volt. Ez a nemzeti javak 18,3%-át tette ki.

A kérdéskör kapcsán tér ki a szerző a különböző vállalatoknál érvényesülő párhuzamos igazgatósági tagságok kérdésére. 1939-ben a 200 legnagyobb vállalat 3511 igazgatósági tagsági posztját 2500 személy töltötte be. Jóval jelentősebb volt azonban a nagyvállalatok igazgatóinak a közép- és kisebb vállalatok igazgatóságaiban elfoglalt pozíciója.

Vitába száll a szerző azzal az elterjedt nézettel is, hogy a vállalatok igazgatóinak új típusa alakult ki, nem annyira tőkés, mint inkább államférfi, közéleti személyiség típusával. A valóságban azonban, mint a szerző kimutatja, a vállalati igazgatók változatlanul tőkések. A nagyvállalatok igazgatói ugyanis általában tagjai a vállalat vezetésének, s szavuk döntő. 1936–37-ben az igazgatók 36%-a egyben vállalati kulcs-ember is volt. 1957-ben már 50% a megfelelő arány. A 100 legnagyobb vállalat közül 47-ben a vezető igazgatók abszolút majoritást is élveztek. Egy 1959. évi adat szerint 638 különböző méretű iparvállalat esetében az igazgatók 46%-a kulcsszerepet töltött be a vezetésben. Hogy az igazgatók mennyire tartós urai a vállalatoknak, azt jól bizonyítja, hogy 1957-ben a 100 legnagyobb iparvállalatnak lényegében ugyanazok a csoportok voltak az urai, mint 1937—39-ben.

Az 50-es évek irodalma előszeretettel emelte ki a menedzser újtípusú alakjának megjelenését, s ezt is valamiféle demokratizálódás folyamatának ítélte. (Nem a profitérdekek az elsődlegesek szemében, jobban hajlik a közvélemény meghallgatására stb.) A menedzser „már egyáltalán nem tőkés: már új jelenség" (D. Bazelon). Ez azonban nem igaz. 1957-ben pl. a General Motors menedzserei fejenként átlagosan 11,5 ezer részvényt birtokoltak. 1950-től optio-jogot nyertek a kibocsátott részvények megvásárlására. (A Ford-Művek erre tartotta fenn 1960-ban legjobb részvényei 6,7%-át, az Inland Steel Co. 11%-át.)

A jól fizetett menedzserek — 1958-ban a legjobban fizetett 1700 menedzser átlag keresete 73 600 dollárt tett ki — részvényesekké váltak. Az összes vezető vállalat tisztviselőinek 45%-a részvénytulajdonos is volt. Egy 1952-es vizsgálat szerint az összes részvényes 19,4%-a vezető vállalati tisztviselő volt. Egyes adatok szerint az USA részvényeinek mintegy fele a menedzserek kezén összpontosul.

Gyakorlatilag a nagy-részvényesek és a menedzserek között tehát nem lehet határvonalat húzni.

A különlegesen értékes ötödik fejezet a nyomor okait vizsgálja. Bevezetőben szembe száll az apologiával, az olyan nézetekkel, melyek szerint a nyomor az USA-ban „már csaknem teljesen a gazdasági szférán kívüleső kérdés" (*M. Lerner:* America as a Civilization. 1957), vagy sajátosan perferikus jelenség. J. K. Galbraith a nyomor két fő típusáról beszél: az ún. nyomorszigetekről, melyeket az ott élők valamilyen okból nem hagynak el és a lumpen elemek, személyiség-sérültek, betegek körében jelentkező nyomorról.

Ezzel szemben a „jóléti társadalomban" változatlanul érvényesülnek a tradicionális nyomortényezők, és ugyanakkor néhány új ok is megjelent. Említi a munkanélküliség jelenségét, az egyes ágazatokban fennmaradt „nyomor-béreket", a részleges foglalkoztatást (1949-ben a szakmunkásoknak csak 66%-a, a betanított munkások 60%-a és a segédmunkások 50%-a volt legalább 50 héten át foglalkoztatva.) Ezzel kapcsolatban száll vitába azokkal a nézetekkel is, hogy az amerikai társadalom „közép-osztály társadalommá alakul át".

A nyomor okai között fontos helyet szán a kor-összetételnek.

Az idős generációk keresete erősen csökken.

1957-ben a 65 évnél idősebb családfők és magányosok körében a fogyasztási egységek 58%-ában évi 2 ezer dollár alatt volt a jövedelem. A 0—2000 dolláros évi jövedelmi kategóriába tartozó háztartásoknak 1948-ban 28%-a, 1957-ben 1/3-a az idős generációkból került ki. Ugyanakkor a 65 évnél idősebbek rétege növekszik: 1900-ban az összlakosság 4, 1930-ban 5,3 és 1955-ben 8,4%-át tette ki.

Az idős generációk jövedelmének 35%-a saját keresetükből származott, és csak 22%-a társadalmi biztosításból, 7%-a különböző társadalmi segítségből, 14%-a valamilyen kormány-forrásból. Az idősek ellátása tehát egyáltalán nem megoldott a „jóléti társadalomban".

A nyomor új tényezői között kiemeli, hogy gyorsan növekszik az olyan családok száma, melyekben a családfenntartó — asszony. 1950 és 1957 között az amerikai családok száma 11,3%-kal nőtt, a női családfők által eltartott családoké viszont megkétszereződött. (1935—36-ban 3,6%, 1956-ban 8,5% a női családfők által eltartott családok aránya.) A nők pedig ugyanazon foglalkozásokban csak a férfi-keresetek 1/3—2/3-át kapják.

A nyomor-okok között említi a szerző az egyes elmaradott területek szerepét, és a négerkérdést is. (Déli területek problémája, négerek jövedelmi szintje — 1947-ben átlagos bérük a fehérek átlagbérének 54%-a, — a képzetlen munkások változatlanul magas

aránya — 1940 és 1959 között 56%-ról 52%-ra csökkent csupán a tanulatlan munkások aránya közöttük, — szerepelnek az okok között.)

A hatodik fejezet a nyomor kiterjedését tekinti át. Ezzel kapcsolatosan említi, hogy a létminimum előtti szintről sokszor csak járulékos kereseti tényezők emelik ki a családokat. Az asszonyok munkába állása az egyik ilyen tényező: 1940-ben a férjezett nők 15%-a, 1955-ben 28%-a dolgozott. (Ezek átlagosan évi 1300 dollárt kerestek.) A másik tényező a „moonlighting", vagyis a félállások vállalása. 1958-ban ez több mint 3 millió emberre terjedt ki, vagyis az alkalmazott férfiak és hajadon női munkaerő közel 5%-ára.

Szó sincs tehát emelkedő „középosztály-társadalomról". A különbségek változatlanul élesek. És ez nemcsak a jövedelmekben — de a hetedik fejezetben bemutatott — fogyasztási egyenlőtlenségekben is jelentkezik. Ide sorolja az oktatási „fogyasztást" (a 4 ezer dollárnál kisebb jövedelmű háztartások teszik ki az összes háztartás 66%-át, de az egyetemi hallgatók 35%-a kerül csupán ki közülük), az orvosi ellátás igénybevételét, a lakások színvonal-különbségét (a lakások 27%-a sztandard alatti, vagyis nincs folyóvíz, fürdőszoba, komfort). Részletesen bemutatja az autóellátottságban jelentkező fogyasztási különbségeket is. Az autó-tulajdon ugyan rohamosan nőtt: 1935—36-ban a családok 54%-ának, 1941-ben 58%-ának, 1958-ban 70%-ának volt autója. A legalacsonyabb keresettel rendelkező kategóriában azonban csak a családok 23%-ának! A különbség azonban már nem a tulajdonban, hanem az új, vagy használt autó vásárlásban jelentkezik (használt kocsit már 100 dollárért is kapni). A legmagasabb jövedelműek vásárolták 1953—54-ben az új kocsik 1/3-át. Ugyanakkor a háztartások szegényebb fele az új kocsiknak csak 12%-át vette meg!

Az egyenlőtlenség a nyaralásban is érvényesül. 1957-ben a lakosság leggazdagabb 8%-a több szabadságnapot töltött el, mint a lakosság legkisebb jövedelmű 1/3-a. A 10 ezer dollárnál nagyobb évi jövedelemmel rendelkező családok 8-szor annyi értékű árut fogyasztottak, mint az 1 ezer dollár alatti jövedelemmel rendelkező családok és 4-szer annyit, mint a 2—3 ezer dollár jövedelműek. Vagyis a fogyasztási különbség elég szorosan tapadt a kereseti különbségekhez.

A befejező, nyolcadik fejezetben hívja fel a figyelmet a szerző, hogy a nyomor nem az alacsony termelési, nemzeti jövedelmi szint, hanem a társadalmi és osztályrend az egyenlőtlenségek következménye. Még a néger nyomor megoldását is rövid távon megoldhatónak ítéli, ha megfelelő jó szándék és törekvés érvényesülne.

G. Kolko könyve, mint a részletesebb tartalmi ismertetés is mutatja, következetes osztályszemléletre épül, még ha osztály-definíciót nem is használ, és többnyire a jövedelmi nagyság, népesség tizedei szerint kategorizál. Munkája alapos, a kiterjedt apologetikus irodalmat meggyőzően cáfolja. Kihívó, élesen vitázó, szenvedélyes írás. Ezt helyenként bizonyos egyoldalúságok gyengítik. Elegendő utalni a munkanélküliség túlértékelésére, vagy méginkább a négernyomor megoldásának említett megítélésére (jószándék esetén úgyszólván azonnali megoldási lehetőségére). A kötet adatai, anyaggazdagsága rendkívül hasznossá teszi ezt a magyar fordításra már régen megérett munkát. A viszonylag részletesebb tartalmi ismertetéssel éppen az értékes adatok hozzáférhetőségéhez igyekeztem hozzájárulni.

BEREND T. IVÁN

DAVID RIESMAN:

A MAGÁNYOS TÖMEG

(Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1968. 399 l.)

L. B. Johnson, az Amerikai Egyesült Államok elnöke 1964 májusában a michigani egyetemen mondott beszédében hirdette meg a „nagy társadalom" felépítésének jelszavát. A terveket több, mint egy tucat titkos bizottságnak kellett kidolgozni, s ezek egyikében — az oktatási bizottságban — foglalt helyet David Riesman, akit 1950-ben megjelent könyve „A magányos tömeg" tett Amerika-, majd világszerte ismertté.

A magyar kiadás majd két évtizedes késése előnyt és hátrányt egyaránt jelent az olvasónak. Hátrányt abból a szempontból, hogy csak most ismerte meg az annak idején nagy vitát felkavaró könyvet, előnyt pedig azért, mert szembesítheti a könyv tételeit a jelenlegi amerikai valósággal.

A könyv három egymással szervesen összefüggő részből áll; ezek: a karakter, a politika és az autonómia.

A könyv célja – írja Riesman – annak megvizsgálása, hogy „a társadalom méhében kialakult különböző társadalmi karaktertípusok miként fejeződnek ki a munkában, szórakozásban, politikában és a társadalom gyermeknevelési szokásaiban. Közelebbről elsősorban arról lesz szó, hogy a XIX. századi Amerikában uralkodó társadalmi karaktert miként váltotta fel fokozatosan egy más fajta társadalmi karakter. Miként és hogyan került erre sor; milyen következményekkel járt ez a tény az élet néhány döntően fontos területén . . . " (51. l.)

A társadalom szükségletei által kialakult karakter Riesmannál nem más, mint az egyén ösztöneinek és szükségletkielégítésének kondícionált szervezete — „készülék", amely összekapcsolja az egyént a külvilággal és az emberekkel.

A társadalom és a karakter közötti összefüggést a konformitás módjában keresi és véli megtalálni a szerző. Mint kifejti, minden társadalom arra törekszik, hogy — a társadalom megfelelő funkcionálása érdekében — tagjai olyanná váljanak, hogy úgy akarjanak cselekedni, ahogyan a társadalom, vagy valamely osztály tagjainak cselekedniük kell. Ez az egyébként Frommtól származó meghatározás is utal arra, hogy Riesman szerint minden társadalom a konformitásra törekszik, s ebben a tekintetben a konformitás módja és a társadalmi karakter szinonim fogalom.

A történelem folyamán kialakult különböző karaktertípusok változását Riesman — sajátos felfogásban — két forradalomhoz köti. Az egyik: a reneszánsz, a reformáció, az ellen-reformáció, az ipari forradalom és a XVII., XVIII., XIX. század politikai forradalmai, amely a világ különböző tájain még mindig folyik, de Amerikában már egy másik, új típusú forradalom bontakozik ki, mely a termelés stádiumából a fogyasztás stádiumába való átmenettel függ össze. Ezek a forradalmak alapvetően három karaktertípus változását ölelik át, nevezetesen: a tradíciótól irányított társadalom által kialakított karaktert, melynél a konformitást az biztosítja, hogy a társadalom tagjai hajlamosak a hagyományoknak megfelelően élni; a belülről irányított társadalmak által létrehozott karaktert, melynél a konformitást az biztosítja, hogy már általában gyermekkorukban a célok sorozatát magukévá tették; a kialakulóban levő új típusra pedig az jellemző, hogy érzékenyek mások elvárásaival szemben. Ez utóbbi típus a kívülről irányított karakter, s a társadalom, mely a konformitást így biztosítja, a kívülről irányított társadalom.

A karaktertípusok ilyen változását Riesman összefüggésbe hozza bizonyos demográfiai tényezőkkel, s eszerint a tradíciótól irányított társadalmakra a „nagy növekedési lehetőségek" a jellemzők, a belülről irányított társadalmakra az „átmeneti népességnövekedés", a kívülről irányítottakra pedig a „kezdeti népességcsökkenés".

A konformitás biztosításának pszichikai eszközei: a tradíciótól irányított társadalmakban a megszégyenítés abban az esetben, ha nem a helyesnek vélt módon viselkedik a társadalom egyes tagja. A pszichikai kényszerítés a belülről irányított típusnál a bűntudat formájában jelenik meg abban az esetben, ha eltér a gyermekkorában kialakított irányvonaltól. A kívülről irányított embernél, mivel „érzékeny mások elvárásai iránt", a pszichikai mozgató rugó az aggodalom formájában jelentkezik.

Az így körülhatárolt karaktertípusok nemcsak egymás után, de egymás mellett is léteznek a társadalmakban, s a közöttük kibontakozó harcot nevezi Riesman karakterológiai harcnak.

A szerző a továbbiakban részletes vizsgálat alá veszi a karakterformálásban résztvevők szerepének változását a három különböző társadalomban. A jellem kialakításában legdöntőbb időszakot a felnőtté válásig vizsgálja, mely mindhárom esetben különböző időpontban következik be. Leghamarább a tradíciótól irányított társadalomban lesz felnőtté a gyermek, mert — indokolja meg a szerző —: „A felnőtt szerepek jóformán nemzedékről nemzedékre változatlanok s a technikai és kézügyesség oktatásán kívül, — ami esetenként meglehetősen intenzív lehet — a felnőtt élethez viszonylag kevés komplex és írásbeliségen alapuló tanulás szükséges" (91. l.). A viselkedési szokásokat pedig, amelyek e társadalomban nagyon fontos szerepet töltenek be, már kora gyermekkora óta elsajátította. A karakteralakítás döntő tényezője a család, mely a rendkívül csekély társadalmi mobilitás következtében nem arra neveli gyermekeit, hogy többek legyenek, hanem arra, hogy őket kövessék. A belülről irányított típus kialakításához a család úgy járul hozzá, hogy feladatának tekinti gyermekük felkészítését a várható nehézségekre, megpróbáltatásokra, s ezért nem szeretettel, hanem inkább szigorral nevelnek. A nevelés célja olyan önálló individuum kialakítása, aki életében önállóan cselekedve mindig a — már gyermekkorban — kitűzött cél felé törekszik.

A kívülről irányított társadalmakban a szülők egyre kevésbé tudják eldönteni, hogy gyermekeiket miként neveljék, mert megváltoztak a külső társadalmi feltételek, s ezért tájékoztatást várnak kortársaiktól, a tömeghírközlési eszközöktől, sőt egyes esetek-

ben saját gyermeküktől. A gyermek már korán megtanulja, hogy munkája, tehetsége csak annyit ér, amennyi hatást gyakorol másokra. Itt tehát a szülő törekvése arra irányul, hogy olyan képességeket fejlesszen ki gyermekében, amely lehetővé teszi mások cselekvéseinek kipuhatolását, s az erre való gyors reagálást. A szerző bemutatja, hogy milyen változáson ment keresztül a tanár szerepe, majd sorra veszi a többi karakterformáló tényező szerepének változását, így a kortárs-csoportok, a sajtó és általában a tömegkommunikációs eszközök funkció-változásait, az egyes életformák sajátosságait.

A könyv második része a politika címet viseli, s az előző részben kifejtett karakterelméletet próbálja az amerikai politikai életre alkalmazni. Kifejti: „Legáltalánosabb tételem szerint tendencia volt — sőt még ma is van — arra, hogy a belülről irányított karakter a politikában »moralizáló« stílust öltsön, s ezzel szemben a kívülről irányított karakter politikai stílusát inkább »jólértesültnek« (inside-dopester) nevezhetnénk" (233. l.). A stílus megváltozásával a „türelmetlenséget" a „türelem" váltja fel, mint ahogy az uralkodó osztály által hozott döntéseket, az egymással versengő befolyásos csoportok hatalmi osztozkodása váltja fel.

E rész legérdekesebb részei a vétó-csoportokról és a hatalom kérdéseiről írottak — mindegyik a kívülről irányított társadalomban. A vétó-csoportokról írja: „Ma . . . a korábbi vezető osztály helyét egész sor csoport foglalta el, amelyek mind a hatalomért küzdenek, és annyi hatalmat mindenesetre el is értek, hogy a számukra nyilvánvalóan káros intézkedéseket el tudják hárítani, és bár sokkal kisebb mértékben, de azért bizonyos kezdeményezésekre is képesek . . . Ezek a vétó-csoportok nem vezetők és nem vezetettek. Ma az Egyesült Államokban csak azokat nevezhetjük nemzeti szintű vezetőknek, akik a vétó-csoportokat is sakkban tudják tartani. Az Egyesült Államokban ma már csupán azokat a szerencsétlen szervezetleneket vagy dezorganizáltakat tekinthetjük vezetetteknek, akik még nem találták meg saját csoportjukat . . . A vétó-csoport természetéből fakadóan védelmi és nem vezető csoport. Csak azért beszélhetünk arról, hogy »kezükben van a hatalom«, mert egymással szemben kölcsönösen toleranciát tanúsítanak" (293—296. l.).

A szerző azonban nem tagadja, hogy a vétó-csoportokon belül állandó harc folyik a hatalmi csúcs-pozíciókért, de ezután az állítás után rögtön kijelenti, hogy „a vétó-csoportok által létrehozott amorf hatalmi struktúrában nehéz megkülönböztetni azt, hogy kik irányítanak, illetve kiket irányítanak, hogy kik támogatnak valakit, vagy kik vannak ellene valaminek, és hogy ki áll az egyik vagy másik oldalon. Ez a helyzet a jólértesülteknek kedvez, akik a politikai személyiségek közötti kapcsolatok feltárása iránt érdeklődnek és elkedvetleníti a „lelkeseket" és felháborodókat, akik viszont a jó megvalósítására és a rossz visszaszorítására törekszenek" (296. l.).

A vétó-csoportokról írottak alapján tagadja a szerző az uralkodó osztály létezését Amerikában. Azt írja ezzel kapcsolatban, hogy „gyakran megfeledkezünk arról a tényről, hogy vezetésre csak egy szervezet megindításánál vagy megállításánál van szükség. Ha a gépezet egyszer már működik, akkor a legnagyobb felfordulások közepette is, szinte magától jár tovább . . . A választásokon egyik párt legyőzheti a másikat, az is előfordul, hogy egyik osztály helyébe másik osztály lép, a vétó-csoportok azonban mindig »benn« maradnak" (302—304. l.). Az egyes karakterológiai típusok kapcsolata a politikával a következő: A belülről irányított ember a politikához moralitásán, vagy jól megfogalmazott érdekein keresztül kapcsolódik, döntései meghatározott politikai elvek melletti állásfoglalást tükröznek. A politikai elvek lehetnek érzelmileg meghatározottak és személyesek, valamint érzelmi meghatározottságuk mellett személytelenek is. Az egyéni vélemények fontosak és mindenképpen összefüggésben állnak a véleményt alkotó embereket körülvevő objektív világgal.

A kívülről irányított ember a politika világához mint vétó-csoporttag kapcsolódik, mely lehetővé teszi neki azt, hogy politikai funkciója és véleménye eltérjenek egymástól, s többé nem akarja magát „független választónak" feltüntetni, ami egyébként — írja a szerző — „. . . általában a belülről irányított korszakban is csak naiv elképzelés". „A kívülről irányított jólértesült" a benne kialakult érzéseket, érzelmi beállítottságát, a társadalmi szokásoknak megfelelően elfojtja, s bár a freudi elvek szerint — hangsúlyozza Riesman — az elfojtott érzések előtörésével kellene számolnunk, a megismétlődő elfojtások azzal az eredménnyel járnak, hogy a kívülről irányított ember idővel teljesen elveszti az ilyen jellegű reakcióképességét.

Az egyénnek a hatalommal való kapcsolatát Riesman igyekszik más módon is megfogalmazni, s ezzel foglalkozik könyve utolsó részében, mely az autonómia címet viseli. Kifejti, hogy a kívülről irányított embernek, mivel a hatalomhoz való törekvése beleütközik a vétó-csoportok akaratába, „minimális célja az alkalmazkodás. Arra törekszik tehát, hogy karaktere olyan legyen, mint amilyet elvárnak tőle, és hogy ennek meg-

felelőek legyenek belső élményei és külső megnyilatkozásai is. Ha nem sikerül alkalmazkodnia, akkor *anomiássá* válik ... A kívülről irányított ember maximális célja, hogy *autonóm* legyen" (326. l.).

Az anomiás kifejezés szinonim a be nem illeszkedéssel, de a szerző ez utóbbit negatív mellékzöngéje miatt nem használja.

Az autonóm karakter képes arra, hogy teljesítse az adott társadalom viselkedési formáit — szemben az anomiásokkal, akik ezzel a tulajdonsággal nem rendelkeznek —, de szabadon választhat, hogy teljesíti azokat, vagy sem.

Beilleszkedésnek a szerző a körülményekhez való szociálpszichológiai alkalmazkodást, illetve igazodást nevezi. A kívülről irányított autonóm karakter lehet beilleszkedő, vagy sem, de „bármit válasszon is, nem fizet rá".

A könyvet az Autonómia és utópia című fejezet zárja, ami Riesmannak eléggé homályos elképzeléseit tartalmazza a jövőről. Annyi mindenesetre kiderül, hogy a kívülről irányított társadalomban élő kívülről irányított, de autonóm karaktert képzeli el a jövő emberének.

Riesman e könyvének 1960-as „paper-beck" kiadásához írott előszavában — ezt vette át a magyar kiadás is — magát freudiánusnak mondja, s használ is freudi kategóriákat. A tipológia kialakításánál azonban, mint arra Heller Ágnes egy korábbi tanulmányában (vö. *Heller Ágnes:* A morál szociológiája vagy a szociológia morálja. Bpest. 1964) már rámutatott, a jungi introvertált, extrovertált alaptípusokra támaszkodott. Az introvertált jellemnek a tradíciótól és a belülről irányított típusok felelnek meg, míg a kívülről irányítottnak az extrovertált jellem.

A karakterológiai definiálás alapján azt a kiindulást, hogy minden társadalom konformitásra törekszik, arra tehát, hogy egy adott szituációra való reagálás, a társadalom adott, helyesebben kialakított, normáinak megfeleljen, még el lehet fogadni, bár megítélésünk szerint így egy tágan értelmezett etikai felfogáshoz jut el a szerző. Azt azonban, hogy az alaptípusokra építve csak három fajta társadalmat különböztet meg, alapjaiban hibásnak tartjuk. Törekvése, mint számos más — az amerikai társadalmat „belülről" kritizáló — szociológusé, az, hogy tagadja az osztályviszonyok jelentőségét, szerepét a társadalmi átalakulásban, s így alapvetően másban — jelen esetben a karakterológiai harcban, illetve a karakterológiai típusváltásban — keresse a társadalmi átalakulások okát.

Az előbb mondottakat támasztja alá az is, hogy ezek a kategóriák — a szerző bevallása szerint is — csak az amerikai középosztályra, sőt annak is csak a felső rétegeire érvényesek, más rétegek, osztályok vizsgálódási körén kívül esnek. Emögött az a szociológiai felfogás húzódik, hogy a társadalom fejlődése, a társadalmi mobilizáció következtében egy egységes középosztály kialakulása felé tart.

Másrészt Riesman nem csupán — és elsősorban — a középosztályról, hanem sokkal inkább ezen osztály magáról alkotott illuzorikus elképzeléseiről ír, elemzései — lényegében — ezek alátámasztását szolgálják.

Azon központi tétel, hogy a társadalom kormányzati gépezete a szembenálló erők által létrehozott egyensúlyi helyzeten nyugszik, s Amerika ezáltal egy ideális egyensúlyi társadalom — vagy ha még nem az, de feltétlenül afelé tart —, melynek szilárd bázisa a középosztály, kedvező visszhangra talált középosztálybeli olvasóinál. A szerzőnek más tételei ezeket a következtetéseket közvetve próbálják igazolni. A hatalommal kapcsolatos fejtegetései során írja többek között a következőket: „Ha az üzletemberek úgy érzik, hogy gyengék, és hogy másoktól függenek, akkor valóban gyengébbé és függőbbé kezdenek válni, bármilyen anyagi eszközökkel rendelkezzenek is" (300. l.).

Az ilyen és más ehhez hasonló következtetések a középosztály tagjaiban olyan gondolatokat ébreszthettek, hogy ha úgy *érzik*, hogy Amerikában a szembenálló erők — vétó-csoportok — által létrehozott helyzet hatalmi egyensúlyt eredményez, akkor az *valóban* is létezik, függetlenül attól, hogy ezen osztály tagjai milyen viszonyban állnak az egyes vétó-csoportokkal.

Ezt a pszichologizáló felfogást a szakszociológusok nagy része elutasította, s Mills híres könyvében (Az uralkodó elit. Bpest. 1962) rámutatott, hogy az a középosztály, melyre Riesman oly nagy előszeretettel hivatkozik, már nem létezik. A XIX. századi viszonylag független középosztályt — a kis- és középtőkések alkotta középosztályt — felváltotta a bérből és fizetésből élő hivatalnokok és értelmiségiek alkotta új középosztály, mely gazdasági és politikai tekintetben egyaránt az állami gépezettől függ. A független és gazdaságilag erős középosztály tehát már a múlté.

Riesman könyvének általunk legvitatottabbnak tartott részei a politikáról írottak. A szerző tagadja az uralkodó osztályok létezését, ezek helyettesítését a vétó-csoportokkal oldja meg, s e csoportok vetélkedésére alapozza azt a következtetését, hogy a sok cso-

portérdek tulajdonképpen semlegesíti egymást, egyik csoport sem juthat tartósan vezető pozícióhoz, következésképp a hatalom jelentősen korlátozott, s ellenőrizhető. Riesman tagadja azt is, hogy Amerikában lennének vezetők és vezetettek — legfeljebb a csoportokon kívül rekedtek azok —, de nem tagadja, hogy a vezető pozíciókért a vétó-csoportokon belül éles harc folyik. Az egyszerű csoporttag – Riesman szerint — a csoportra bízza érdekei képviseletét, s csak olyankor aktivizálódik, ha elvárják tőle, hogy szavazzon, de ebben a funkciójában is csak mint csoporttag nyilvánítja ki véleményét, amely esetenként különbözhet saját egyéni véleményétől. Ilyenformán azonban a csoporttag mint vezetett jelenik meg előttünk, bizonyos – ha úgy tetszik a vétó-csoport által képviselt — hatalmi érdekek által vezetettnek. Ilyen viszonyok között a demokratizmus csak látszatdemokratizmus marad, s csak arra jó — s ezt Riesman is látja —, hogy a vétó-csoportok hatalmi versengését egy meghatározott keretbe szorítsa.

Szándékosan nem foglalkoztunk a szerzőnek azzal a felfogásával, mellyel a karakterológiai változásokat, s ezek alapján a társadalmi változásokat összefüggésbe hozza a Notestein-féle demográfiai görbével, mert ezt az 1960-as kiadásból átvett előszóban maga is elhibázottnak tartja. A hatalomról írottakról is megváltozott a véleménye (vö. David Riesman cikkének fordítását a Valóság 1970. évf. 3. sz. 117—119. l.), de a lényegen, melyet itt kiemeltünk, nem változtatott, azokkal továbbra is egyetért.

Azzal a reménnyel fejezzük be ismertetésünket, hogy ehhez hasonló érdekes kiadványok a jövőben hamarabb jutnak el a magyar olvasókhoz.

PÁL LAJOS

ROBERT ARTHUR HUMPHREYS:

THE ROYAL HISTORICAL SOCIETY 1868—1968

(London, Offices of the Royal Historical Society. 1969. V, 71 l.)

A KIRÁLYI TÖRTÉNELMI TÁRSULAT. 1868—1968

Centenáris ünnepét ülte nemrégiben az angol Királyi Történelmi Társulat, a Magyar Történelmi Társulat alig fiatalabb társa. A Royal Historical Society méltó módon állított emléket százados történetének. Előbb két kötetnyi tanulmányt gyűjtött össze rendszeres kiadványának, a *Transactions* sorozat köteteinek sok évtizedes anyagából (*Essays in Medieval History*, ed. by R. W. Southern, illetve *Essays in Modern History*, ed. by I. R. Christie; mindkettő London, 1968), majd kiadta mintegy 400 eddigi publikációjának katalógusát (A. T. Milne, ed.: *A Centenary Guide to the Publications of the Royal Historical Society 1868—1968 and of the former Camden Society 1838—1897;* London. 1968). Végül, 1969-ben tanulmányt is megjelentetett a Társulat történetéről, melynek megírására R. A. Humphreys, a Londoni Egyetem tanára, Latin-Amerika történetének ismert nevű kutatója, a Társulat 1964 és 1968 között hivatalban volt elnöke vállalkozott.

Humphreys professzor széleskörű forrásfeltáró munkára alapozta adatokban rendkívül gazdag, példásan jegyzetelt, lényegretörően rövidre fogott tanulmányát. Társulati ülések jegyzőkönyvei, tisztségviselők levelezése, valamint a Társulat kiadványainak anyaga alapján rajzolódik ki a Royal Historical Society száz esztendős útja.

A Társulat történetében az első jól körülhatárolható szakasz a múlt század 80-as éveivel zárult. E korai időszak szorosan kötődik a lelkész Charles Rogers személyéhez, aki 1868-ban egyik alapítója, majd 1881-ig tulajdonképpeni irányítója volt a Társulatnak. Az ő kiválásáig tart a Társulat gyermekkora. Humphreys alapos munkával mutatja be e periódus valamennyi jellegzetes problémáját: a pénzügyi gondokat, az érdemi munkát hátráltató személyi ellentéteket, és az angol történetírás korabeli helyzetéből adódó elméleti és módszertani nehézségeket. A szerző rámutat, hogy a Társulat megalakulása az angol történettudomány viszonylagos fellendülésével egy időben ment végbe, s annak előidézője és egyszersmind következménye volt. Oxford, Cambridge és Manchester egyetemein a 60-as és 70-es években fogalmazódik meg az újabbkori történelem kutatásának és tanításának igénye, s ezt kiváló tudósok professzori kinevezése, külön kutatóintézetek felállítása, valamint a történelmi *trípos* (görög—latin eredetű kifejezéssel jelölt hagyományos vizsgaféle) Cambridge-i meghonosítása és gyors népszerűsödése követi. A Royal Historical Society mindemellett a korai években nem elsősorban hivatásos történészek egyesülése volt. Gyűlésein papok és orvosok, tisztek és bankigazgatók, mérnökök és tiszt-

viselők, ügyvédek, újságírók és tanárok találkoztak, s a Társulat nem tűzött, nem tűzhetett maga elé professzionális célokat.

A század utolsó két évtizede jelentékeny változásokat hozott. 1886-ban nagyszabású megemlékezést szerveznek a Domesday összeírás 800. évfordulójára, 1887-ben konferenciát rendeznek az iskolai történelemtanításról. 1889-ben revideálják a Társulat alapszabályait, 1890-ben pénzügyi, 1891-ben könyvtárügyi bizottságot hívnak életre. Felülvizsgálják a tagsági jogokat, jelentékeny kiadói tevékenység terveit körvonalazzák és rendbehozzák a Társulat eléggé elhanyagolt könyvtárát is. 1897-ben következik be a legfontosabb változás: a Camden Society (mely 1838-ban alakult korai történelmi és irodalmi dokumentumok publikálására) beolvadt a Történelmi Társulatba. Ez a tény vízválasztó a Royal Historical Society történetében: a dilettánsok kora véget ért. A Társulat átvette a Camden Society örökségét és vállalta az akkor már 160 kötetet számláló Camden sorozat folytatását.

Az itt záruló korszak magyar kutatója számára érdekes adalékot jelentenek a centenáris kötet Zerffi Gusztáv Györgyre vonatkozó adatai. Az ellentmondásos pályájú Zerffi 1880 és 1885 között a Royal Historical Society Tanácsának elnöke volt (e tisztségre addig volt szükség, amíg a Társulat elnöki székében elsősorban reprezentatív funkciót betöltő államférfiak ültek, mint pl. Lord John Russell volt miniszterelnök, vagy Lord Aberdare korábbi belügyminiszter). Zerffi emellett 1880–81-ben előadássorozatot is tartott a Társulat keretében a történettudományról.

A Társulatnak az új század küszöbén már egészen megváltozott az arculata. Hazai és nemzetközi tekintélye nőtt, tudományszervező igényei és lehetőségei kibontakozóban voltak. Komoly figyelmet szentelt könyvtárügyeknek és egyre fokozottabban ügyelt szakmai presztízsének megszilárdítására. A század első éveinek elnöke, George W. Prothero edinburghi egyetemi tanár, majd a Quarterly Review és a Cambridge Modern History szerkesztője, már nagyvonalú tervekkel indul: történettudományi intézet felállítását tervezi. Bár a terv nem valósul meg, Prothero és utódai a kiadványok terén szép eredményeket érnek el. Újra megfogalmazódik, hogy a Társulat fő feladata a publikálás: a Camden sorozat két-két kötetét és a Transactions sorozat egy-egy kötetét adják ki évenként. A viszonylag csendes periódust az első világháború évei zárják.

Protherohoz hasonló jelentőségű vezetője csak jóval később, 1933-ban akad a Társulatnak, F. M. Powicke oxfordi professzor személyében. Ő az, aki – nagy elődjéhez hasonlóan — a Társulatot újra az angol történész-közélet középpontjába kívánja állítani. Már 1932-ben körvonalazza programját, amit a következő években nagy részben meg is valósít. Új kiadvány-sorozatot indítanak az eddigi két alapsorozat mellett: különféle kézikönyvek és segédanyagok publikálását kezdik meg. A Társulat pénzvagyonát és könyvállományát is jelentékenyen gyarapítja ezidőtájt, elsősorban Prothero hagyatékával. A könyvtárat kiegészítették, és így a társulati gyűjtemény minden lényeges szöveget, segédanyagot és alapvető feldolgozást magába foglalt, amit az angol történelem tanulmányozásához nélkülözhetetlennek tartottak. Megindították a *Writings on British History* sorozatát, és készültek az „Angol történelmi bibliográfia" egyes kötetei is.

Powicke nagyszabású terveinek teljes megvalósulását a második világháború akadályozta meg. A háborús nehézségek visszavetették a Társulat fejlődését, ám a kiadási tevékenység folytatódott. A háború utáni — utolsó — szakasz figyelemre méltó, komoly sikereket hozott. Nagy bibliográfiák készültek el, emelkedett a társulati bevétel s a Társulat mindkét fél számára hasznos együttműködést kezdett a londoni University Collegedzsal, amely otthont adott a pályafutása során mindvégig szállás-gondokkal küzdő, folytonosan költözködő Társulatnak. 1967 óta a Royal Historical Society ilyen módon a Londoni Egyetemmel áll szoros kapcsolatban, s ennek égisze alatt 100. évfordulóján már valóban az angol történettudomány legfőbb reprezentánsa lett.

R. A. Humphreys tanulmányát két részes függelék követi. Az első részben lényegében változatlanul újraközlik Charles Johnson 1940-ben megjelent rövid írását a Camden Society történetéről (1838–1897), melynek a Royal Historical Society előbb versenytársa, majd — összeolvadásuk után — 1897-től utóda lett. A függelék második fele az angol Történelmi Társulat valamennyi tisztségviselőjének névsorát tartalmazza a hivatalban töltött időszakok pontos megjelölésével.

Egészében a centenáris kötet megbízható áttekintést ad a Royal Historical Society száz évéről. Csak sajnálhatjuk azonban, hogy a tanulmány elsősorban a szűk szakközönség számára készült, és így általában megelégszik (többségükben csak a beavatottak számára sokatmondó) adatok felsorakoztatásával. A legtöbb esetben a nevek puszta említésénél nem kapunk bővebb információt a társulati életben jelentős szerepet játszó történészekről. Hiányos kép tárul elénk a Társulat és az angol történettudomány más műhelyeinek összefüggéseiről. Olykor csak egy-egy megjegyzés utal a Társulat fejlődését meghatá-

rozó-befolyásoló ideológiai-politikai áramlatokra, eseménysorokra. A közölt adatok sokasága ellenére tehát a kötet még sok tennivalót hagy a Társulat és vele az angol történetírás e jelentékeny korszaka kutatóinak. A kis könyv mindemellett rangos emlékjel a százados úton.

FRANK TIBOR

BÓNIS GYÖRGY:

BUDA ÉS PEST BÍRÓSÁGI GYAKORLATA A TÖRÖK KIŰZÉSE UTÁN 1686—1708

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1962. 374 l.)

A magyar jogtörténeti irodalom a városi jogot igen mostohán kezelte. Ismerjük a megyei büntető igazságszolgáltatás (*Mezneries Iván:* A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI—XIX. században. Budapeest. 1933), a megyei polgári peres eljárás (*Torday Lajos:* A megyei polgári peres eljárás a XVI—XIX. században. Budapest. 1933) és a földesúri büntetőbíráskodás (*Eckhart Ferenc:* A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században, Budapest. 1954) történetét, a városi jogszolgáltatás fejlődésének feltárása azonban a magyar jogtörténetnek csaknem mai napig ismeretlen területe. Ez az elbánás semmiképpen sem indokolt, amint azt az előttünk fekvő monográfia is mutatja. A szerző ezt a mulasztást igyekezett pótolni, mikor Buda és Pest jogéletének megindulását tisztázta.

A monográfia viszonylag nem hosszú időszakot — 24 évet — vizsgál, ezen időhatáron belül azonban igen mély szintig megy le. Kiindulópontja, hogy a több évszázados feudális jogfejlődésben a közigazgatás és a bíráskodás sohasem vált el teljesen egymástól (41. l.), mindenképpen helyeselhető, hiszen külön bírósági szervezetről a szabad királyi városokban a szó igazi értelmében nem beszélhetünk.

A városi jog történetének vizsgálatakor egyik legnehezebb kérdés a megfelelő szerkezetet kiválasztani. A szerzőnek sikerült a városi jog igen bonyolult szövevényei között a helyes utat megtalálnia. A munka szerkezete világos, annak ellenére, hogy a szerző sem a modern bírósági szervezet, magán-, büntető-, anyagi- és eljárás jog, sem a magyar nemesi jog hagyományos osztályozását, illetve fogalmait nem alkalmazhatta. A monográfia mindenekelőtt a városok büntető és polgári joghatóságának kialakulását vizsgálja, utána a szervezetet és személyeket. A következő három fejezet az eljárásjogot, az anyagi büntetőjogot (bűncselekmények és büntetések) és a magánjogot foglalja magában. Az egyes bűncselekményeket a Praxis Criminalis sorrendjében vizsgálva jut általános következtetésekhez. Az utolsó fejezetben az idegen jogászok működéséről olvashatunk.

A budai kamarai igazgatás 1686. november 5-én történt létrehozásával Buda és Pest az igazgatás rendelkezése alá került. Ez azt jelentette, hogy polgári ügyekben a város végrehajthatta fellebbezéssel meg nem támadott ítéletét, büntetőügyekben — gyakorlatilag a súlyosabbakban — javaslatot tehetett, de az ítéletet a kamarai adminisztráció hozta meg. Ezen alapelv szerint jártak el a városok mindaddig, míg a kamarai igazgatás gyámkodásától — 1709-ben történt megszűntével — meg nem szabadultak. Különös jelentőségű az igazgatás 1696. január 23-i utasítása Buda város számára, mely nemcsak a tanácsülések számát, hanem az ügyintézést a beérkező iratok felbontását, felolvasását, a szavazás rendjét, az ítélet kiadását stb. — is szabályozta. Felhívta a tanácsot az istenkáromlók, szajhák, házasságtörők, csavargók, munkakerülők megbüntetésére. Figyelmeztette a várost a jó gazdálkodásra. Ez az utasítás a XVIII. századi ügyintézés alapjait rakta le.

Külön kiemelendő, amit Bónis György Buda és Pest szabad királyi városi rangjának visszaszerzéséért folytatott küzdelméről elmond, mivel az nemcsak e két városra, hanem Székesfehérvárra és Esztergomra is vonatkozik. E négy város az ország közepén feküdt, egyik a kamarai igazgatás székhelye is volt, így a magyar történetben játszott szerepük, az ország életében elfoglalt helyük nem is vitatható. A kamarai igazgatás nem nyugodott bele a négy város elvesztésébe, és mindent elkövetett kezdetben a kiváltságlevelek visszaszerzésének, később azok végrehajtásának megakadályozására. Igen tanulságos, Székesfehérvár és Esztergom városok történetére nézve is fontos, amit a szerző ezzel kapcsolatban elmond (30—33. l.).

Figyelemreméltó az is, amit a szerző a 117—118. lapon a bizottsági eljárásról, ügyintézésről megállapít. A bizottsági ügyintézés a polgári eljárás mellékhajtásaként szerepel: a magisztrátus küldte ki két-három tagját, legtöbbször a polgármestert és a szindikust — akit a szerző nagyon helyesen a városi jegyzővel-ügyésszel azonosít (45. l.) —, vagy az ügyhöz értő polgárokat, a felek igényeinek megvizsgálására. A bizottság

a tanácstól elkülönített helyen és időben ült össze: Pesten külön bizottsági szoba is volt. A bizottságnak a tanácsnál több ideje volt arra, hogy a bemutatott kivonatokat, követeléseket, magát az ügyet megvizsgálja, a feleket meghallgassa. A bizottság tagjai a végzett munkáról az őket kiküldő tanácsnak tettek jelentést. Ezek a városi bizottsági ügyintézésre utaló adatok egyrészt választ adnak Ember Győző közigazgatástörténetében (Az újkori magyar közigazgatás története, Budapest, 1946, 556. l.) feltett kérdésre, ti. arra, hogy a városokban alakultak-e és milyen ügyek intézésére szakbizottságok, másrészt gondolatokat ébresztenek az igazgatástörténet mai kutatóiban.

A munka jog- és igazgatástörténeti jelentőségén kívül nem mehetünk el szó nélkül a mellett a gazdag nyelvtörténeti vonatkozású anyag mellett, melyet a szerző munkájában felsorakoztat. Igen helyesen minden kifejezésnél közli az egykorú Pest-Budán használatos latin vagy német megfelelőt, így a nyelvtörténet művelői számára is érdekes adatokat szolgáltat. Ilyenek például: Klaggelt: kereseti illeték (49. l.), Scherge: törvényszolga (52. l.), Freyung: a város területe (53. l.), Stockhaus: tömlöc (52. l.), Bey Urtheil vagy Interlocutorien Sentenz: közbenszóló ítélet (84. l.), mit einem corpörlichen Aydt bekräfftigen: vallomást esküvel megerősíteni (104. l.), Auszügel: kivonat (105. l.), Beschaubriff: jelentés szemléről (231. l.), ungefehr vagy ongefehr: véletlenül (134. és 265. l.), Heurattsguett und Paraffernalien: hozomány és különvagyon (394. l.) stb.

A monográfiát Pest város 1697. évi jogkönyvtervezetének teljes latinnyelvű szövege egészíti ki, mely elsősorban magánjogi vonatkozású. A Mosel Antal János városi szindikus által összeállított tervezet azonban túllépi a jogtörténeti kereteket. Jelentős mértékben befolyásolta a város politikai és közjogi helyzetét, hiszen a tervezet első részében a városi tanács politikai elképzeléseket szögez le önkormányzatért vívott küzdelmével kapcsolatban. Éppen ezért az Országos Levéltárban őrzött jogkönyvtervezet Pest város önkormányzatáért folytatott küzdelmének egyik legfontosabb dokumentuma. A városi jog- és igazgatás történetének kutatója minden bizonnyal nagy haszonnal forgathatja.

Két helyen szeretnék mégis a szerzővel vitába szállni:

Az 50. lapon azt írja, hogy a vásárbíró (Marktrichter), akit „piacbírónak" nevez, rendészeti és illetékszedő feladatokat látott el, tehát csak névleg volt bíró. Más városok, elsősorban Székesfehérvár vásárbírói funkciójának vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a vásárbíró jelentős hivatal volt, aki vásárok idején az ott elkövetett, még halálos büntetést maga után vonó bűncselekményekben is (ilyen volt pl. a lólopás) ítélkezett. A vásár idején, a vásárban elkövetett bűncselekmények — bizonyos, elég magas értékhatárig — hatáskörébe tartoztak, ezenkívül végrehajtó hatalommal — vásári hajdúkkal — is rendelkezett. (Lásd erről bővebben: Fejér megyei történeti évkönyv, 1971.) Feltehetőleg Budán és Pesten sem volt ez másképp.

A másik észrevétel egy szemléleti kérdéssel függ össze. Bónis az alsó-ausztriai törvénykönyv, a Praxis Criminalis átvételét egyértelműen gyarmatosításnak tartja, melylyel Magyarország jogilag is részévé vált a Habsburg-birodalomnak (315. l.). Az ebben kifejeződő szemlélet nem jellemző egész munkájára, csupán a munka végén, külön fejezetben jut kifejezésre. Azonban éppen Buda és Pest bírósági gyakorlata szolgáltat szinte kimeríthetetlen példákat arra vonatkozólag, hogy a két városban a Praxis Criminalis hatására érvényesülő jogrendszer kifejezéseit és formáit a római jogból merítette, tartalmában egyesítette a középkori olasz városállamok, a német részfejedelemségek és az osztrák abszolutizmus jogának különböző elemeit. Ezt a jogrendszert a nemzeti autarkia alapjáról nem lenne helyes elítélni, különösen ha tudjuk, hogy ezzel az európai jogrendszerrel szemben a városi joggyakorlat csupán a régen idejétmúlt Hármaskönyvre, az „isteni és emberi törvények" mindent magábanfoglaló homályos fogalmára és a középkori barbár jogszokásokra hivatkozhatott. Ehhez a kezdetleges gyakorlathoz képest a Praxis Criminalis — melynek alapján különben maga a szerző is dolgozott — érvényesülése nem gyarmatosítást, hanem magasabb színvonalat jelentett.

Összegezve az elmondottakat: magasszínvonalú, gazdag forrásanyagra támaszkodó munkával állunk szemben. A források biztos kezelése, a bonyolult kérdések kifejtése, az eddig ismeretlen városi jogfejlődés megindulásának ismertetése a monográfiát a legjobbak közé emeli. Legyen szabad befejezésként még egy — talán szubjektívnak tűnő — megjegyzést tenni. E sorok írója Bónis György monográfiájának hírével előbb találkozott nyugat-európai országokban, mint itthon, magát a könyvet is a linzi városi levéltárban vette először kezébe. Így nyugodt lelkiismerettel írhatja, hogy a munka visszhangja határainkon túl nagyobb volt, mint idehaza. Legyen e szerény ismertetés indíték arra, hogy ezt az európai színvonalú művet itthon is értékének megfelelő helyre tegyük.

KÁLLAY ISTVÁN

KARSAI ELEK:

SZÁMJELTÁVIRAT VALAMENNYI MAGYAR KIRÁLYI KÖVETSÉGNEK

(Budapest. Táncsics Könyvkiadó. 1969. 526 l.)

Karsai Elek újabb népszerű történelmi munkája az ellenforradalmi korszak első évtizede külpolitikájának főbb fejezeteit mutatja be. A könyv címe ismerős, hiszen Karsainak arra a rádióelőadás-sorozatára utal, amelyben az elmúlt évek folyamán már felvázolta és mintegy előlegezte e könyvének gazdag anyagát. Azóta azonban még teljesebb lett a kép: a szerző londoni levéltári kutatásai az angol külügyminisztérium irataiban lehetővé tették – különösen az ellenforradalmi korszak legelső évei vonatkozásában — a történeti problémák szélesebb európai keretben való vizsgálatát.

A számjeltávirat a titkos üzenetváltások egyik legjellegzetesebb formája a modern diplomáciában: a magyar külügyi vezetés is a számjelek meghatározott kulcs szerinti csoportosításával rejtjelezett táviratokban küldte utasításait a különböző országokban működő diplomáciai képviseleteinek, olykor — körtávirat-szerűen — „valamennyi magyar királyi követségnek". A könyv címében oly találóan és érdeklődéstkeltően szereplő számjeltávirat azonban korántsem kizárólagos típusa azoknak a forrásfajtáknak, amelyekre a szerző az ellenforradalmi korszak külpolitikájának rekonstruálása során támaszkodik. Titkos tervezetek, jelentések és feljegyzések, jegyzőkönyvek, egykorú naplók és későbbi visszaemlékezések széles skálája szolgált forrásul. Ezek egy része megtalálható az „Iratok az ellenforradalom történetéhez" című — ugyancsak Karsai Elek által szerkesztett — forráskiadvány-sorozat köteteiben.

Történelmi munkát népszerűen, azaz közérthetően és érdekfeszítően, de ugyanakkor szakszerűen is írni — nem könnyű dolog. Karsai ezúttal újabb sikeres „fogáshoz" folyamodik, hogy tudományos mondanivalóját még életszerűbben jeleníthesse meg: az egyes fejezetek élén előre bemutatja az események főbb szereplőit, sokoldalúan, s ha szükségét érzi, némi iróniával jellemezve őket. Az egykorú filmhíradókból kiemelt kitűnő képanyag mégjobban aláhúzza ezt a dicséretes megjelenítő törekvést.

Miről esik szó a kötetben? Mindenekelőtt arról, hogy Magyarország, amely a németek oldalán harcolta végig és veszítette el a világháborút, a Tanácsköztársaság megdöntése után új külpolitikai orientációt vesz fel. Az iménti ellenségnek, a győztes antanthatalmaknak igyekeznek most kedvében járni a magyar uralkodó körök, akiket egyrészt a tőlük kapott segítség kötelez, mellyel a forradalmak után újból nyeregbe kerülhettek, másrészt méginkább az a hiú remény ösztönöz, hogy jelentős gazdasági engedmények árán enyhíthetik a súlyos békefeltételeket. Megkezdik a szerencsétlen ország kiárusítását: készek angol és francia pénzügyi körök befolyása alá helyezni annak legfontosabb bankjait, közlekedési, ipari vállalatait.

Franciaország a világháború után Európa legbefolyásosabb hatalma lett. Megmutatkozott ez már a béketárgyalások idején, majd a békerendszer oltalmát szolgáló Nemzetek Szövetségében. A magyarországi ellenforradalmi rendszer kezdetben francia-orientációs külpolitikával remélte elérni, hogy az ország a háborúban vesztesek nem irigylésreméltó helyzetéből kiemelkedhessék és a győztesekkel egyenrangú tárgyalópartnerré válhassék; hogy azok érdemleges szerepet juttassanak neki szovjetellenes kombinációikban, s ennek fejében számolhassanak a trianoni béke revíziójával. Ezek a remények azonban nem váltak valóra. A lengyel–szovjet harci cselekmények megszűnése 1920 őszén tárgytalanná tette a magyarországi ellenforradalmi rezsim felajánlkozását.

A magyar uralkodó körök egy része olyan ábrándokat kergetett, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával függetlenné vált Magyarország királyi trónjának betöltésével vonzó erőt lehetne gyakorolni a „magyar szent korona" alá tartozott, s most az utódállamok részévé vált területek nem-magyar nemzetiségű lakosságára. Sokan nemcsak Nagymagyarországnak a királyi jogar alatti újraegyesítését képzelték maguk elé, hanem a restaurációval együtt az Osztrák-Magyar Monarchia mielőbbi helyreállításának gondolatát is melengették, annál is inkább, mert íly módon a burgenlandi terület Ausztriának való átengedését is elkerülhetőnek vélték. A könyv izgalmasan mutatja be az úgynevezett „szabad királyválasztók" és a legitimisták harcát, a számkivetésben élő IV. Károly ismételt kísérleteit, hogy visszaszerezze trónját; Horthy kormányzó, Teleki, majd Bethlen miniszterelnökök állásfoglalását. Mint a szerző is jelzi, a királypuccsok bonyolult története számos vonatkozásban még ma sem kellően tisztázott. Kutatásai alapján megengedhetőnek tartja azonban azt a feltételezést, hogy a király — ha nagyobb határozottsággal és gyorsasággal hajtja végre visszatérési kísérletét — befejezett tények elé állíthatta volna az antant-hatalmakat. Véleménye szerint a restaurációt különösen élesen

ellenző szomszédos országok nem voltak abban a helyzetben, hogy katonai akcióval való fenyegetőzésüket valóra is válthatták volna. Úgy véli, Horthyék eltúlozták a veszély nagyságát, hogy erre hivatkozva a királyt távozásra bírhassák; sőt maguk szorgalmazták az antant-hatalmak erélyes tiltakozását a restauráció ellen.

Az ellenforradalmi rendszer külpolitikája sikereként könyvelhette el, hogy az országot 1922-ben felvették a Nemzetek Szövetségébe, amelynek segítségével kölcsönhöz juthatott, és megszilárdíthatta labilis gazdasági és pénzügyi helyzetét. A kölcsön terheit azonban a dolgozó tömegekre hárította, mint ahogy az utódállamok földreformjai által kisajátítást szenvedett magyar nagybirtokosok kártalanítását is tulajdonképpen velük fizettette meg. Ennek a külpolitikának az uralkodó osztályok körén belül is erős ellenzéke volt, főleg azért, mert bizonyos mértékig vissza kellett fognia revíziós törekvéseit. A szomszéd államokkal való megegyezés készségét bizonyítani kívánó néhány tárgyalás illetve gesztus felszíne alatt azonban mindenféle kalandortervek szövődtek: a bajor és osztrák szélsőjobboldali erőkkel felvett titkos kapcsolatokat maga a kormányzat kezdeményezte és ápolta.

Azok a gazdaságpolitikai és külpolitikai érdekek, amelyek a diplomáciai és intenzív kereskedelmi kapcsolatok felvételét javallották volna az államok egész sora által lassanként elismerni kezdett Szovjetunióval, hajótörést szenvedtek az ellenforradalmi rendszer bolsevizmustól rettegésén. A magyar uralkodó körök éppenséggel valamiféle közép-európai antibolsevista blokkról álmodoztak, s ehhez kitűnő szövetségesül ajánlkozott számukra Mussolini fasiszta Olaszországa. Az 1927-ben megkötött olasz—magyar szerződés nyomán lekerült a napirendről a Jugoszláviához való közeledés, melyet nem egyéb, mint a kisantant egységének megbontására irányuló törekvés sugallt. Mussolini és Bethlen most már közös erőfeszítéseket tettek, hogy Ausztriában szélsőjobboldali puccs útján megbuktassák a szocialista kormányt, amely útjában állt terveiknek, s nehézségeket okozott a Magyarország titkos felfegyverzését célzó olasz szállítmányok szempontjából is, mint az a fegyvercsempészés szentgotthárdi lelepleződésénél különösen bebizonyosodott.

Az összefoglaló jellegű zárófejezet — Bethlen 1930 novemberi berlini látogatására utalva — már az ellenforradalmi rendszer külpolitikai orientációja alakulásának további fontos állomását jelzi. A későbbi, közismertebb fejlemények ezen előzményeinek megértéséhez Karsai könyve sikeresen járul hozzá.

TILKOVSZKY LORÁNT

FENYŐ ISTVÁN:

HAZA ÉS TUDOMÁNY (A HAZAI REFORMKORI LIBERALIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ)

(Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969. 449 l.)

A magyar liberalizmus problematikájának átfogó marxista feltárása, elemzése és értékelése mind sürgetőbb feladata napjaink hazai társadalomtudományának. E követelmény jegyében fogant az irodalomtörténész és kritikus Fenyő István műve. Fenyő felveti a szintézis szükségességét és ennek megalapozásaként komplex szemléletű, fundamentális jellegű monografikus kutatásokat sürget. A liberalizmus magyarországi ideológiai sajátosságainak megragadását irodalomtörténeti követelményként is megfogalmazza, utalva bizonyos már meglevő tényezőkre: az alapvető társadalmi képlet történetírásunkon belül immár hagyományossá vált értékelésére (a középnemesség, mint a polgárosodás ellentmondásos hordozója) és a Barta István nevével fémjelezhető bizonyos igen jelentős kezdeményezésekre a liberalizmus világnézeti töltésének megragadására.

Kiindulásként igyekszik elhatárolni magát mind az illúzióktól, mind az utóbbi félévszázad során Szekfű Gyula: Három nemzedék c. művében legszínvonalasabban és legplasztikusabban testet öltött liberalizmus-ellenes irányzatok álláspontjától. A torzítás hazai folyamatának egy-egy példáján érzékelteti a probléma megoldásának sürgető voltát. A liberalizmus általános vonásainak és hazai sajátosságainak tömör összefoglalása mellett alapvető szemléleti kérdések jelennek meg: a reformkori hazai liberalizmus kapcsolata az európai progresszív eszmeáramlatokkal, a magyar irodalmi fellendülés rátalálása a nagy európai eszmék „hullámhosszára". Fenyő hangsúlyozza, hogy meggyőződése szerint egy-egy nemzeti irodalom felvirágzásában „nagyon is jelentős tényező a nagy európai eszmék 'hullámhosszára' való rátalálás". Nemzeti és európai irodalmi és ideoló-

giai fejlődés ilyen összefüggése az a mozgatóerő — többek között —, ami a szerzőt a „hullámhossz" bemérésére indítja.

Három pályakép reformkori szakaszát veszi bonckés alá, kutatva azt a világnézeti töltést, amely a reformkori liberalizmus jellemzője volt. Ideológiatörténeti irányultságú részbiográfiákat kapunk kézhez, melyek az esszé műfajába sorolhatók. A kiválasztott személyek — a szerző szerint — egy-egy tudományág „megalapozói" Magyarországon és a kor magyar irodalmának az európai társadalmi eszmeáramlatokkal való szoros kapcsolatát példázzák. A három férfi: Horváth Mihály, Pulszky Ferenc és Fényes Elek, a három tudományág: a polgári történetírás, a művészettörténet és a leíró polgári statisztika.

Mindhárom pályaszakasz megrajzolásának metódusa magába foglalja mint közös pontokat: a környezet bemutatását, a tudományág hazai előfutárainak jellemzését, a külföldi — elsősorban német — mintaképek emberi és tudományos arculatának és kiemelkedő műveinek elemzését, a tárgyalt tudós munkáinak részletes, alapos analízisét, értékelését és összevetését mind a külföldi példaképpel, mind a hazai reformküzdelmek követelményeivel és ezen alapuló szemléleti jellemzését, közéleti ténykedését, majd a forradalom és szabadságharc idején folytatott tevékenységét. Mindezt egy rövid bibliográfiai áttekintéssel egészíti ki a szerző.

A forrás- és irodalomfelhasználás igen széleskörű, — Pulszky Széchenyi-könyvtárbeli naplóitól Horváth Mihály német szerzőktől átvett és saját neve alatt megjelentetett cikkfordításaiig.

A mű legtöbb újat hozó része a Pulszky Ferenc reformkori munkásságával foglalkozó fejezetek. Sikerült Fenyőnek azt az általa is felmért és kritizált buktatót kikerülnie, amely eddig oly sok Pulszky-kutatót megtévesztett, nevezetesen az Életem és korom visszavetítését és torzításainak elfogadását. Pulszkyt igen tehetséges, de ellentmondásos jellemű, az ellenzék különböző frakciói között lavírozó, egyeztető álláspontot elfoglaló politikusnak mutatja be. Emellett érdemének megfelelően világít rá Pulszkynak az Augsburger Allgemeine Zeitung-nál (de nem csak ott) végzett, a magyar reformmozgalmat külföldön népszerűsítő, idehaza pedig a feladatokat tudatosító munkásságára. Esztétikai nézeteinek formálódása, azok részletes bemutatása mellett rávilágít a történész számára elsősorban középponti jelentőségű hazai politikai publicisztikájára és a különböző reformmunkálatokban való részvételére is. Amellett, hogy Pulszky az első, aki a reformkori újjászületés kezdőpontját a megyei operátumok megvitatásától számítja, Fenyő rámutat arra is, hogy az „Eszmék Magyarország történetének philosophiájához" c. cikksorozatában olyan programatikus ideológiai tendenciák vannak, amelyek egy kor hazai tudatmozgásának fő folyamatát fejezik ki. Szerinte itt fogalmazódik meg az a „magyarságeszmény", „nemzeti karakterideál", amely a „külföldellenességre" épül. Talán ne is soroljuk fel az ebben és más cikkekben előbukkanó magyarság-szupremácia, a magyarosítás, a demokratizmus és liberalizmus szembeállításának jellemzőit, hanem álljunk meg itt egy kis időre, mert véleményünk szerint a fenti cikk elemzésénél (225 – 227. l.) találhatjuk meg a könyv lényegi mondanivalóját, alapképletét. Itt találkozhatunk a legpregnánsabban a szerző elvi álláspontjával, amely ebben a műben bizonyítást nem nyer. Nevezetesen: a szerző szerint a Pulszky által a fenti cikkben kifejtett tanokból „két közéleti platform", „a nemzeti sors két válfaja" következik, amelyek a történelmi szituáció változása által különböznek. Közös gyökerük a nemzeti jelleg. Az egyik platform a negyvenes évekre jellemző, nemesség vezette nemzeti egységfront, a másik platform a Világos utáni nemzet és haladás mély dilemmája, amely „a nemzeti lét védelmét az európai progresszió demokratikus elveivel összeegyeztethetetlennek tartja, és amely irodalmunk és egész akkori közgondolkodásunk jellemzője". Ezek gyökerét véli Fenyő e nevezetes cikkben kitapintani. Pulszky felfogása mindkét tendenciát magában rejtette, és ez a kettőslelkű középnemesség társadalmi helyzetének, érdekeinek ideológiai kifejezése volt, s a szituáció megváltozása hozta az egyik, ill. a másik — 49-ig az első, 49 után a második — tendenciát felszínre. A nemzeti jellegű, külföldellenes indíttatás és a kettőslelkű középnemesség társadalmi természetrajza — ezek azok a tényezők, amelyek e kihegyezetté tett gondolatmenetben posztulátum jellegű adottságok.

A Horváth Mihály reformkori munkásságát elemző részben Márki Sándor és Pamlényi Ervin biográfiáira támaszkodhatott a forrásanyag feldolgozásakor. A demokrácia történetírójának reformkori ténykedését az életpálya közvetlen mozzanataival (környezeti tényezők, a papi pálya jellege, alkati sajátosságok) és a mind közvetlenebbé váló közvetett folyamatokkal (reformellenzék mozgalma, német romantika) egyaránt összefüggésbe hozza. Fenyő megmutatja az előző történetírók és Horváth munkái közötti kontinuitást, de azt a lényegi különbséget is, amely a kor követelményeivel összhangban mind a pályázati munkákat, mind a későbbi műveket jellemzi. (Még a Gr. Nádasdy Tamás élete c. művet is.) Részletesen bemutatja azt a két német hegeliánus történetírót

(Wachsmuth és Heeren), akik Horváthra óriási hatást gyakoroltak az egyéb liberális gondolkodók mellett. A történetíró műveinek elemzésekor feltárja kapcsolatukat a reformellenzék politikai és társadalmi programjával, és feltárja történészi és írói erényeit, mindemellett hibáit sem elhallgatva. Az első hazai ipartörténetet író, 1514-et a magyar történelem tragikus cezúrájaként aposztrofáló, a birtokosok között létesült társadalmi szerződést valló és az idegen uralom ellen mozgósító, sőt a társadalom különböző osztályai közötti szakadékot leplezetlenül feltáró histórikus társadalmi bázisa szintén a középnemesség.

Fenyő a harmadikként tárgyalt Fényes Elek reformkori munkásságánál is az eddig vázolt metodikát követve kíséri nyomon a nemesi ivadék szemléletét alakító tényezőket, a bihari vidék ellenzéki atmoszférájától a pozsonyi jurátus-éveken keresztül a hazai és osztrák, illetve angol, francia és német statisztikusok munkára serkentő és vitára késztető vagy példaképként követendő munkásságáig. A kor szükségleteiből érthetjük meg az egyes környezeti tények birtokában az ifjú Fényes tettvágyát és hatalmas teljesítményét. A hatkötetes Geographia elemzése kapcsán a szerző arra is sort kerít, hogy az irodalmi életkép gazdag tárgyi nyersanyagát mutassa ki Fényes munkájában. Szerinte ebben a műben az illuzórikus osztálybéke, az idealizált kisárutermelés és a magyarságszupremácia Habsburg-ellenességgel kapcsolódik egybe.

A Statisztika már a társadalombírálat kossuthi égisze alatt született. Fenyő arra a megállapításra jut, hogy a magyar statisztikus ismerte Quételet fejlettebb módszereit, de nem vette át azokat, mert a „... hazai nemesi polgárosodás szintje, szükséglete innen volt még Quételet jellegzetesen polgári szemléletén és módszerén". Ismerteti és elemzi Fényes szakújságírói publicisztikus és politikai-közéleti tevékenységét, az ellenzéki vezérséget is beleértve, ahogy liberális-reformer középnemesből a márciusi ifjak elvbarátjává válik.

A szerző az utóhangban összegezi a három pályaszakasz elemzése során kapott eredményeket. Miután megállapítja, hogy általános következtetések levonását csak a korszak teljes eszmetörténetének sokoldalú áttekintése teszi majd lehetővé, mégis levon néhány főbb következtetést, nevezetesen azt, hogy nemzeti polgárosodásunk ideológiai folyamata jóval ellentmondásosabb volt, mint ahogy eddig gondoltuk. Az új eszmerendszer rendi tudatelemekhez társult, és bár a nemzetiség-népiesség és érdekegyesítés eszméi a kor követelményeit tükrözték, de a forradalom bukása után „a társadalmi problémák mellőzésére, az osztályviszonyok álharmonikus felfogására, a nemzeti sajátságok és állapotok eszményesítésére, s emelett nemritkán a külföldtől való programszerű elzárkózásra vezetett ... e népnemzeti ideológia kialakulásában nagy szerepet játszott a korabeli német romantika történet- és társadalomszemléletének, már ekkor rendkívül szélsőséges nacionalizmusának intenzív átvétele is". A nemesi liberalizmus nagy történelmi jelentősége, hogy a nemesség ezen nevelődött a reformkor és negyvennyolc vezető osztályává, másrészt az eszmerendszer visszahúzó vonásai ösztönzőleg hatottak demokratikusabb ideológiák (a márciusi ifjak forradalmi ideológiája és a centralisták nézetei) magyarországi kialakulására.

Most már elég világosan áll előttünk a *mű koncepcionális alapképlete. Az ideológián belüli viszonyítási pont, mérce a nyugati polgári liberalizmus, a negatív pólus a német nacionalista romantika. A folyamat alanya a „kettőslelkű" középnemesség, amely nemzeti indíttatását vagy összeegyezteti az európai progresszióval, vagy szembeállítja azzal. A szituáció a negyvenes években társadalmilag az általa vezetett nemzeti osztályszövetséget produkálta, negyvenkilenc után a helyzet megváltozásával mélységes konfliktusba kerül a haza és a haladás az előbbi javára.* Némi leegyszerűsítéssel, kihegyezéssel és kiemeléssel *ez az alapképlet.* A három tudós és politikus életútjának elemzett szakasza ezt a tételt bizonyította, hisz a fenti fő tendenciák mindhármuknál, de különösen Pulszky Ferencnél pregnánsan kimutathatók. Vagy az történt, hogy volt egy kiinduló hipotézis (amelyet más elemzések eredményei alapoztak meg) és ez most igazolódott, vagy az, hogy a három pályaszakasz eredményét általánosította a szerző. Természetesen a kérdés nem az, hogy koncepció és elemzés milyen időbeli viszonyban van, hanem az, hogy ezen elemzések igazolják-e a koncepciót vagy sem. Az egész mű meggyőzően bizonyítja a 'két-tendencia' elméletet, de nem nehéz ebben a korszakban három olyan tudós-politikusnál kimutatni a második tendencia csíráit, sőt olykor explicit megfogalmazásait, akik 1849 után maguk is a második tendencia által jelzett utat járták be. Hiszen Pulszky Ferenc volt az, aki Deák helyett szembeszállt Kossuth Cassandra-levelével, az „1848" c. lapban és élesen elítélte a Dunai szövetség tervezetét is.[1] Horváth Mihály pedig történetírói eszközeit a Deák-párt szolgálatába állítva

[1] Válasz Kossuth Lajos nyílt levelére,. Levele az alsó-dunai confoederatio tárgyában. Deák Ferenc beszédei. Szerk. Kónyi Manó. Bpest, Franklin. 1903. V. köt. 11 -12, 71—77. l.

érvelt Kossuth ellen.[2] Kossuth 48—49-es társa, Fényes Elek a hatvanas években a Sürgönyben és a konzervatív Pesti Hírnökben írt cikkeivel kompromittálta magát. Szemere Bertalan: Nyílt levél Fényes Elek úrhoz! c. a Dunai konföderáció ellen írt levelében Fényest kérte fel a kossuthi tervezet elleni fellépésre. Fényes a Pesti Hírnök 1862. június 14-i számában Nyílt válasz Szemere Bertalan úr nyílt levelére címmel írt cikket.[3] Ebben bár szerinte a konföderációt megcáfolnia Szemere levele után már szükségtelen, de röviden kifejti Kossuth Lajos eddigi politikájával kapcsolatos véleményét, azt kozmopolitasággal vádolva 48-ig visszamenőleg. A 48-as törvények elmaradhatlanságától az ország ősi politikájáig a kiegyezés óhajtásán keresztül itt igen sok figyelemreméltó és a második tendenciára oly jellemző gondolatot lehet találni. Ezen kiragadott példák méginkább bizonyítani látszanak a 'két tendencia — kettőslelkű középnemesség' elméletet. Ám 49 előtt és után egyaránt lehet példákat hozni a fenti, jobboldalivá vált liberálisokkal szemben baloldali liberálisokra (a felosztás alapja egyfelől a kiegyezéshez, másfelől a demokratikus törvényekhez való viszony). Ha akár az irodalom és a tudomány területén nézzük, 49 után, — Vörösmarty tisztítóvihar-várását, Madách Imre „törvények vállalását", Tompa Mihály és Szemere Miklós költészetét, a dunai harmóniák megteremtését óhajtó Erdélyi Jánost, a jogtudós Kornis Károlyt — akár a politika területén vetünk egy futó pillantást — a demokratizmus mellett híven kitartó Irányi Dánielt, Teleki Lászlót, Kállay Ödönt, Ujházy Lászlót . . . és így tovább — számtalan, a kérdéses háromnál baloldalibb liberálist találunk. Természetesen akárhány példát is sorolunk fel, ez még önmagában csak a kizárólagosság ellen szól. Ennél valamivel többet szeretnénk állítani. Először csak azt, hogy *a nemzeti függetlenség és demokratizmus szembekerülése, bár a 49 utáni két értized fejlődésének győztes tendenciája lett, de ennek azonosítása az egész liberalizmussal, az eredmény és a folyamat, a győztes tendencia és az egész liberalizmus hibás azonosításához vezet. Másodszor és ebből következően azt, hogy a győzelem harcban dőlt el, melyben különböző és gyakran ellentétes tendenciák ütköztek, s így az itt differenciálatlanul használt középmemesség-fogalmat és a nemzeti jelleg problémáját kell közelebbről megvizsgálni.*

A műben, ha az egyes, különös és általános kategóriáit igyekszünk alkalmazni, akkor azt tapasztaljuk, hogy az egyes (azaz az egyik esszé tárgyául szolgáló tudós) *és az általános* (az osztály, a „kettőslelkű" középnemesség) között feltételezett a közvetlen viszony. Nem találjuk a különös szféráját. És itt válik nyilvánvalóvá, az igen igényes és az egyes szintjén rengeteg kérdést megoldó mű alapproblémája, mégpedig az, hogy *bizonyos kategóriákat adottságként kezel és azokra közvetlenül vonatkoztatja a vizsgált reformkori politikus tevékenységét, belső problematikáját.* Közbülső fokozatok természetesen vannak (érdekegyesítés, konkrét társadalmi-politikai kérdések), de *az ideológiatörténeti probléma társadalomtörténeti megalapozottsága hiányzik, illetve deduktív módon van meg, amennyiben bizonyos társadalmi kategória egy-egy konkrét probléma magyarázatának kulcsa.* Ebből korántsem azt a következtetést óhajtjuk levonni, hogy minden egyes ideológiatörténeti munka a társadalomtörténet tanulmányozásába csapjon át és arra szűküljön le, hanem azt, hogy a társadalmi kategóriákat ne használjuk differenciálatlanul.

A középnemesség esetében történetileg közismert tény, hogy a rend és az osztály értelmében egyaránt használjuk a fogalmat, de a kettő korántsem fedi egymást. Míg a bizonyos rendek egyes elemeinek anyagi érdeke a reformkor folyamán csaknem egybeesik (— gazdag paraszt — polgár — nemes; jobbágytelken ülő nemes — jobbágy), addig bizonyos osztályok között objektív és ideologikus mozzanatokat egyaránt tartalmazó, de az objektív szférában gyökerező anyagi és nem-anyagi érdekek egymás felé közelítésének szükséglete alakult ki. A már Hajnóczy által megfogalmazott érdekegyesítés is természetesen a nemzeti jelleg kérdésében gyökeredzett. A nemzeti jelleg már Hajnóczytól kitapinthatóan kölcsönhatásban van a társadalmi kérdéssel, hiszen a nemesség és a főnemesség közötti különbségek felszámolásának követelése az egész korszakon keresztül megőrzi jelentőségét. Az aulikus arisztokrácia kizárásával létrehozandó érdekegyesítés nemzeti színezete az aulikus és részben birodalmi kötöttségű arisztokráciával szemben is mutatja, hogy itt a végső gyökér nem atom (az oszthatatlanság értelmében), hanem maga is belülről strukturált, komplex probléma. *Az alapképlet ideológiai összetevője a nemzeti jelleg, és társadalmi vektora: a középmemesség, további differenciálást, sokrétűségű rendszerként való értékelést igényelnek. Csak így érthetjük meg az azon belüli harcokat, a különböző álláspontok ütközését és így kerülhetjük el az eredmény és a folyamat azonosítását.* A mű példái a kettő quasi-azonosságát sugallják, de ez a kiválasztás épp ilyen voltára megy vissza.

[2] Kossuth Lajos újabb leveleire Horváth Mihály uo. Válasz a válaszra. Horváth Mihálynak. Pest, 1868.
[3] Pesti Hírnök, 1862. jún. 11, 14.

Lenin — Marx és Engels nyomán — különbséget tesz az osztályérdekkel adekvát tudat és az osztályérdeket nem adekvátan tükröző hamis tudat között. A filozófiai irodalomban fenomenologikus és lényegi tudat különbségeként emlegetik. A középnemesség kérdésében is a már belsőleg partikuláris érdekek által szabdalt rétegek harcához még a külső szituáció, a nemzetközi helyzet mellett az érdekfelismerés ellentmondásos folyamata is hozzájárult (ebbe természetesen az érdek megváltozását is beleszámítva). Hajnóczytól Kossuthig nagy az ív, a társadalmi szituáció megváltozása eredményezte, hogy a kivétel szabály lehetett, és 49 után hasonlóképpen csak fordított irányú mozgás zajlik le, amibe a szituáció megváltozása döntő, de nem kizárólagos módon (hisz nemcsak eredmény, de maga is folyamat és fordítva) szól bele. Most a Horváth—Pulszky—Fényes-féle magatartás lesz a nemesi liberalizmus szabálya, és az Irányi—Teleki—Kossuth-féle a kivétel, amely azonban mégis létezett.

A műben alapvető kérdés az európai progresszióhoz való viszony. Ez a kritérium van amiben eligazít, van amiben nem. A liberalizmus, centralisták és márciusi ifjak-féle felosztás kritériuma az európai haladáshoz való viszony. Természetesen végső fokon állandóan kapcsolódik a folyamat az európai progresszióhoz, időnként közvetlenül is. De nem állandóan közvetlen a viszony. *Feltétlenül belső mértéket kell találni, mert belső problémák álltak az egyes ideológiai-politikai mozgalmak illetve társadalmi osztályok mögött, amelyekre nekik valamilyen megoldást kellett találniok.* Úgy gondoljuk, hogy épp itt lehetne a kérdés megoldását keresni közvetlen analízis segítségével, mert ha a 49 utáni képlet eredményeit keressük, a márciusi ifjak (akik az ideológiai spektrumon belüli legradikálisabb választ képviselik) 49 után hiányoznak a képletből, így mint stabil viszonyítási pont nem felelnek meg.

Fenyő István művében a magyar nemesi liberalizmus átértékelésének szükségességét szögezte le. Ehhez maga is hozzájárult a három reformkori portré korrekt megrajzolásával, ám ebből olyan általános következtetéseket vont le, amelyek ilyen mértékben és ilyen módon túlzottnak tűnnek. A Szekfű-féle liberalizmus-kép nem haladható meg az értékrendszer puszta megfordításával, differenciált szemlélet nélkül. A kor marxista elemzései is egyre inkább a vizsgált korban meglevő ellentétes tendenciák létét és harcát tárják fel, szemléletileg pedig a marxista filozófia a hegeli történeti sémákban való gondolkodás helyett a lehetőségeket feltáró marxi társadalomanalízist húzza alá.

A konkrét művek, helyzetek és problémák konkrét elemzése jellemzi Fenyő István értékes művét. Művének koncepcionális problémái további, társadalomtörténetre alapozott ideológiatörténeti — már nemcsak az egyes, hanem a különös és általános szintjén elvégzendő — elmélyült elemzésekre sarkallnak.

DÉNES IVÁN

HUNYADY GYÖRGY:

TANULÓK TÖRTÉNELMI ALAPFOGALMAINAK VIZSGÁLATA

(Budapest. Tankönyvkiadó. 1968. 171 l.)

Hunyady György a történelmi ismeretek fogalomrendszerének három tartópilléré, a „társadalmi fejlődés", a „társadalmi osztály" és a „nemzet" kategóriáját, illetve e fogalmak alakulását-fejlődését vette vizsgálat alá 14 általános iskolai és 11 gimnáziumi, összesen tehát 25 osztály 800 tanulójának a gondolkodásában. Elemzéseit négy vizsgálati módszer alkalmazásával végezte el. A tanulóknak írásbeli feladat formájában 1. meghatározásra indító nyílt kérdésekre (pl. mi a társadalmi fejlődés? stb.) kellett válaszolniok, azaz definíciót kellett alkotniok — 2. megadott válaszok közül kellett választaniok — 3. kidolgozott definíciókat kellett rangsorolniok — 4. végül az ún. Osgood-féle technika alkalmazásával a megadott fogalmak szubjektív értékét kellett meghatározniok a „szép — csúnya", „harcias — békés", „vonz — taszít" stb. ellentétpárok hét fokos skáláján. A szerző az 1964/65-ös tanévben kezdte meg vizsgálatait, s a megfigyelt osztályközösségeket úgy válogatta ki, hogy azok felmérése az általános iskolai 5. osztálytól a gimnáziumi IV. osztályig bezárólag az iskolai történelemtanulás valamennyi szakaszára és egész menetére rávilágítson. A szerző szerény célja kitűzésében: hangsúlyozza, hogy vizsgálata „nem terjed ki az egész ifjúságra, nem reprezentáns statisztikai mintán alapul, hogy az ifjúság történelmi tudatát hitelesen bemutathatná". Mégis úgy véli — tegyük hozzá: joggal —, hogy a kiválasztott alapfogalmak vizsgálata bizonyos tekintetben világnézeti nevelőmunkánk hatékonyságáról tájékoztat, körképet nyújt egy elért pedagógiai szintről,

amelynek eredményeire a további munkában támaszkodhatunk, s hiányosságaiból okulhatunk. Munkája emellett — ezt is megalapozottan reméli — vizsgálati szempontrendszert, technikát, viszonyítási alapot kínál és egyben ösztönzést ad a történelmi alapfogalmak további vizsgálatához.

A szerző az oktatási reform bevezetésének idején — jobbára még a kezdetén — folytatta vizsgálatait. Ez azt jelenti, hogy történelemtanításunknak egy olyan *átmeneti* időszakában végezte felméréseit, amikor az általános iskolai 5. és 6. osztályban *már* az új reformtankönyvekből, de az összes többi osztályban *még* a reform előtti tankönyvekből tanítottak. Ez a körülmény, véleményünk szerint, nem bontja meg a könyvbe foglalt elemzések szerves összefüggését. A vizsgálatok időszakában történelemtanításunk túlnyomó része még a reform bevezetése *előtti* színvonalon állt; a vizsgálatból leszűrt tanulságok is lényegében a reform előtti történelemtanítás szintjére engednek következtetni. A könyv eredményeinek mégsem pusztán tantárgytörténeti értékük van. Elemzéseinek főtanulságai egybehangzanak az iskolai reform fő nevelési célkitűzéseivel, valójában történelemtanításunk elmúlt években bekövetkezett megújhodásának az általános irányát is jelzik.

A munka kiérlelt vizsgálati módszere a problematika kifejtésének szilárd szerkezeti vázával párosul. A választott három alapfogalom sorrendjében a szerző először e fogalmak marxista értelmezését és a helyes értelmezés ismeretelméleti buktatóit vázolja fel, utána nyomon követi a fogalmak fejlődését a tankönyvek szövegében, majd e bevezető részekre alapozza tulajdonképpeni elemzését a fent említett négyféle vizsgálat eredményeiről, rögzíti osztályonként a választott fogalmak fejlettségi szintjét, s vonja le — külön az általános iskolában, külön a gimnáziumban — a főbb pedagógiai tanulságokat. A szövegbe foglalt elemzéseket szemléltető táblák és ábrák egészítik ki, többek között pl. azokról a sztereotíp kapcsolatokról, amelyek egy-egy fogalom ismérvei, jegyei között a tanulók gondolkodásában kialakultak.

Tartalmi szempontból Hunyady György könyve számos figyelemre méltó tanulságot nyújt mindazok számára, akik — részben az elmúlt években zajlott történészvitákkal is összefüggésben — figyelemmel kísérik történetírásunk elvi kérdéseit, illetve társadalmunk, ezen belül tanulóifjúságunk történeti tudatának az alakulását. A könyvismertetés műfaji és terjedelmi keretei természetesen csupán egy-két mozzanat kiemelését teszik lehetővé. Így igen érdekes és tanulságos a szerzőnek az a megfigyelése, hogy a „társadalmi osztály" fogalmának értékelése (a már említett Osgood-skálával végzett vizsgálat tanúsága szerint) a gimnáziumi III. osztályban lényegében negatív, s csak a IV. osztályban fordul pozitív irányba (83. l.). „Az értékelés megváltozása — vonja le következtetését Hunyady György — minden valószínűség szerint összefüggésben áll a tanultakkal. Azzal, hogy pusztán kizsákmányolásról hallanak-e (ti. a tanulók), vagy az osztályellentéteket éppen felülmúló nemzeti egységről, illetve a társadalmi haladást osztályöntudattal képviselő proletariátusról" (84. l.). A szerző itteni és más összefüggésekben kifejtett megállapításaiból világosan kitűnik, hogy a „társadalmi osztály"-fogalom értékelésének ezek a változásai részben természetes következményei a tanult történeti időszakok eltérő adottságainak, részben azonban a reform előtti tankönyvek, illetve tantervi koncepciók bizonyos hiányosságaival is összefüggésben vannak.

Végső áttekintésében a szerző hangsúlyozza: egészében kielégítő kép tárul elénk a reform előtti marxista—leninista szemléletű történelemtanítás eredményeiről, mert — mint azt saját vizsgálatai is igazolják — az emberiség története alapvetően mint osztályharcok története jelent meg a tanulók előtt. De felmérései ugyanakkor szilárd alapot adtak neki ahhoz, hogy számos vonatkozásban kritikai megjegyzéseket is tegyen. Így főként a „nemzet" kategóriájának elemzése hívta fel a figyelmét akkori történelemtanításunk egyoldalúságára. A tanulói válaszokból ugyanis az derült ki, hogy a „nemzet" fogalmának meghatározásakor, valamennyi osztályban, túlnyomó többségben csupán az ideológiai, illetve kulturális jegyeket tartották hangsúlyozandónak, míg a gazdasági és társadalomtörténeti ismérvek teljesen a háttérbe szorultak. A felmérések, más szóval, arra utaltak, hogy a „nemzet" kategóriáját a tanulók nem tudják kellőképpen a marxista társadalomtörténet fogalmi rendszerében elhelyezni, az bizonyos mértékig szervetlenül él gondolkodásukban. Teljesen egyet kell értenünk a szerző azon tanácsával, hogy a „nemzet"-et a továbbiakban iparkodni kell szorosabb kapcsolatba hozni a marxista történetfelfogás alapkategóriáival, arra kell törekedni, hogy a történelemtanításban elmélyítsük a „nemzet" társadalomtörténeti megalapozását. „Különösen lényeges — írja — az egyoldalúan kulturális tartalmúnak tűnő nemzet és az egyoldalúan gazdaságinak látszó társadalmi osztály gondolati kapcsolatainak elmélyítése" (141. l.).

Gondos, elmélyült vizsgálatokkal megalapozott, számos hasznos, előremutató tanulsággal szolgáló mű Hunyady György munkája. Sok elhamarkodott, felületes ítélke-

zéssel szemben könyvének megállapításai és értékelései mögött a tények aranyfedezete áll. Következtetései cáfolhatatlanok. Csupán kifejezésmódján kellene még helyenként csiszolnia, s gondolatainak világos kifejtésére valamivel több figyelmet fordítania. Már csak azért is, mert tekintélyes tudományos és módszertani felkészültsége minden feltételt biztosít ahhoz, hogy ennek az oly fontos és napjainkban növekvő súlyú diszciplínának, történettudomány, pedagógia és pszichológia komplex művelésének minden szempontból hivatott képviselője legyen.

Hunyady György vállalkozása folytatásra vár. Az övéhez hasonló mai felmérés nyilván nem kevesebb fontos tanulságot nyújtana a jelenlegi történelemtanítás színvonaláról is. Könyve egyben buzdítás: a maga elé állított feladat sikeres megoldásával azt az igényt kelti, hogy az általa végzett vizsgálatokat most már az új tankönyvekből folyó történelemtanításról is érdemes volna elkészíteni.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

BUDAPEST TÖRTÉNETÉNEK BIBLIOGRÁFIÁJA. VI. KÖT. KULTÚRA

BIBLIOGRAPHIA HISTORIAE CIVITATIS BUDAPESTIENSIS. TOM. VI. CULTURA. 1686–1950.

(Kiadja a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye. Főszerkesztő Zoltán József. Szerkesztő Berza László. Budapest, 1969. 972 l.)

Befejezéséhez közeledik a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének nagy vállalkozása: a hétkötetes Budapest-történeti bibliográfia kiadása. E több mint másfél évtizede elkezdődött munka – hozzávetőleges teljességgel — magában foglalja mindazon könyvek, újság- és folyóiratcikkek címanyagát, amelyek a főváros történetéről szólnak, vagy amelyek e témával valamilyen vonatkozásban kapcsolatosak. A nagy anyagi és szellemi erőket igényelt mű a magyar történetkutatás egyik alapvető fontosságú s egyre inkább nélkülözhetetlenné váló segédeszköze.

A munkának eddig hat kötete jelent meg. Az első kötet általános Budapest-történeti műveket tartalmazott. A második kötet városleíró és városépítési munkákat. A harmadik kötet Budapest gazdasági életéről, a negyedik kötet a főváros társadalmi életéről szóló művek és cikkek jegyzékét tartalmazta. Az ötödik kötet a főváros politikai és közigazgatási kérdéseivel foglalkozott, míg a közelmúltban megjelent hatodik kötet Budapest kulturális életéről szóló könyvek, tanulmányok és cikkek felsorolását nyújtja.

A Századok korábbi számai már ismertették a Budapest-bibliográfia egy-egy előző kötetét. (A második kötetet Varga István ismertette a Századok 1966. 2–3. számában, a harmadik kötetről ugyancsak Varga István írt a folyóirat 1967. 3—4. számában.) Ezúttal az utolsó bibliográfiai kötetről lesz szó; a kiadvány közeljövőben megjelenő hetedik kötete a név- és tárgymutatókat fogja tartalmazni.

A bibliográfia hatodik kötete — mint a korábbiak is — Buda visszafoglalásának 1686-os dátumát tette meg kiindulópontul, s 1950-ig terjedően tartalmazza a főváros történetét (az 1686 előtti történeti forrásmunkák a kiadvány első, általános történeti kötetében jelentek meg). E hatodik kötet is — a korábbi felosztáshoz hasonlóan — a fő témakörön belül fejezetekre bontva tartalmazza az anyagot. Így a kultúra általános kérdéseivel kezdi a csoportosítást; ezen belül felsorolja a kulturális kapcsolatok, a népművelés és szabadoktatás, a könyvtárak és az olvasás, valamint a múzeumügy forrásanyagait. A következő fejezetben az oktatás és az iskolaügy irodalmát adja, majd különkülön további fejezetekben a tudományos társulatok és egyesületek, a sajtó, az irodalom, a színművészet, a zene, a képzőművészet, végül az egyházak és a vallási élet Budapestre vonatkozó (vagy ezzel kapcsolatos) bibliográfiai anyagát tartalmazza.

E csoportosítás — fő vonalaiban – logikus és könnyen áttekinthetővé teszi az anyagot. Némiképp problematikus, hogy a munkáskultúra kérdéscsoportját külön kiemeli az egyéb anyagok közül, így például a munkáskönyvtárak, vagy a munkásoktatás problémaköre nem szerepel a könyvtárügy vagy a népművelés fejezeteinek anyagában. A munkáskultúra fontossága ugyan nyilvánvalóan lehetővé tesz ilyen megoldást is, de az osztályjelleg szerinti megkülönböztetés a paraszti vagy polgári mozgalmak kulturális törekvéseinek külön való felsorakoztatását is igényelné. (Ilyen világnézeti-osztálytagozódás szerinti csoportosítás a bibliográfia egyéb részeiben nem található.) Amivel védeni lehet a bibliográfia említett szerkesztési módját: a munkáskultúra szerepének, jelentőségének elsődleges volta.

Ugyancsak problémát jelent, hogy a kultúra általános fejezetén belül — alfejezetként — itt kapott helyet a könyvnapokra vonatkozó bibliográfiai anyag, viszont a könyvkiadás egésze a kiadvány III. (Gazdaság) kötetében szerepel, elszakadva ilyenformán nemcsak a szorosan hozzákapcsolódó könyvnapoktól, hanem a kulturális kérdések egészétől is. A könyvkiadásnak és a könyvkereskedelemnek talán helyesebb lett volna itt, e kulturális kérdéseket tartalmazó kötetben helyt adni, mint ahogy a színházak vagy a filmszínházak szervezési-kereskedelmi problémái is itt kaptak helyet.

Ugyancsak szóvá lehet tenni — ellenkező előjellel —, hogy a sajtóra vonatkozó bibliográfiai anyagok vajon ide tartoznak-e. Nem lett volna-e célszerűbb ezt az anyagot a társadalmi vagy a politikai kérdéseket tartalmazó kötetbe tömöríteni, hiszen a sajtó elsődlegesen nem kulturális jelenség, hanem ennél szélesebb körű, társadalmi és politikai viszonyokat alakító jelenség. (A sajtóhoz hasonló szerepet betöltő rádió például a III. kötetben van.) Ugyancsak némi problémát jelent, hogy az egyházak és a vallási élet kérdéscsoportja is ebben a kötetben kapott helyet, viszont például a kultúra egy másik — a valláshoz hasonló — tényezője: az erkölcs és az erkölcsi viszonyokat tárgyaló anyag a IV. (Társadalom) kötetben kapott helyet.

Végül a fejezetek tartalmával kapcsolatosan még egy szempont: vajon a képzőművészet fejezetén belül idetartozandónak tekintendők-e például a kórházak, iskolák, tűzoltólaktanyák, zálogházak, vágóhidak, vagy a vasúti pályaudvarok építészetének kérdései. Itt ugyanis elsődlegesen építőipari kérdésekről van szó, s vagy az építőipari kérdéseket tartalmazó kötetbe kellett volna csoportosítani ezeket az anyagokat, vagy — a gyakorlati használhatóság szempontjából még inkább — a kórházügy, iskolaügy, tűzoltás, zálogházak, vágóhidak, illetve a vasútügy kérdéseihez.

Az anyag csoportosítására vonatkozó problémák kétségtelenül nehezen voltak megoldhatók, — annál is inkább, mert kevés előzmény, kevés felhasználható tanúság állt a szerkesztők rendelkezésére. A Budapest-bibliográfia elkészítése során a szerkesztőknek kétségtelenül úttörő munkát kellett végezniük. Az anyag egyes kötetek közötti, vagy köteteken belüli csoportosításának szélesebb körű megvitatásával azonban talán csökkenteni lehetett volna a fennmaradó problémák számát.

A korábbi kötetekhez hasonlóan a kultúra kérdéseit tárgyaló kötetben is — szükség esetén — rövid tartalmi ismertetők, annotációk szolgálják a bibliográfiai anyagok jobb felhasználását. Ezek általában rövidek, tömörek, csak néhány helyen tűnnek fölöslegesnek, vagy túlmagyarázónak (pl. 160., 207., 238., 279., 322., 355. stb. l.). Ugyancsak világossá, áttekinthetővé teszi a bibliográfiát tipografizálása, az alfejezetek, a szerzők megkülönböztetett szedése.

A bibliográfia tárgyalt kötete csaknem 22 000 tételt tartalmaz. Ez számszerűen is igen nagy mennyiség. A bibliográfiai anyagok a teljesség elve alapján tartalmazzák a témákról megjelent könyveket, s a fontosság, a felhasználhatóság szempontjain belüli teljesség elve alapján tartalmaznak újság- és folyóiratcikkeket. Különösen ez utóbbiak megjelentetésének fontossága hangsúlyozandó, mert ilyen módon és ilyen számban még sehol sem jelentek meg ezek az anyagok. Szükséges azt is hangsúlyozni, hogy a publikált forrásanyagok nemcsak Budapest-szempontú kutatásoknál használhatók és használandók fel, hanem minden — tematikailag ide kapcsolódó — kutatásnál (pl. magyar oktatástörténeti, magyar népműveléstörténeti stb. kérdéseknél).

Végül egy további rövid észrevétel: a gyakorlati használhatóság szempontjából jó lett volna a kötetek szép külső borítólapjaira — s e kötet borítólapjára is — a kötetszámozást rányomtatni.

Összegezésként megállapítható, hogy a kiadvány egésze — a problémák és a hiányosságok ellenére is — igen fontos, becsülendő munkát jelent. Nagy támogatást nyújt a további tudományos munkához és a szélesebbkörű ismeretterjesztő tevékenységhez egyaránt. A Budapest-bibliográfia létrehozása példamutató — egyben sok tanulságot is nyújtó — vállalkozás, nemcsak más könyvtárak hasonló munkája, de valamennyi tudományos intézményünk bibliográfiai tevékenysége szempontjából.

SZILÁGYI JÁNOS

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1969. 3. szám. — CLARA E. LIDA: *Agrár anarchizmus Andalúziában. Dokumentumok a Mano Negraról.* (315—353. l.). A XIX. sz. egyik legsajátosabb jelensége volt a tömegméretű anarchista agrármozgalom jelentkezése Spanyolországban. A mozgalom 1883-ban országos politikai hullámokat vert, különféle politikai merényletek miatt is pert indítottak tagjai ellen. Miként azonban a szerző is megállapítja, a meginduló rendőrségi vizsgálatok során oly sok embert tartóztattak le, hogy az a titkos társaságok helyett valóságos politikai tömegmozgalmat tételezett volna fel. A szerző utal arra, hogy a munkásmozgalmi vonatkozású archívumi forrásokhoz milyen nehéz hozzájutni, ami megnehezíti a pontos megválaszolást, bár helyi archívumok forrásait inkább fel lehet használni. Az egyik legfontosabb kérdés a Mano Negrával kapcsolatban az, hogy mi volt a kapcsolat az I. Internacionálé és a Mano Negra között. A rendőri-bírói szervek ezt a kapcsolatot egyenesnek tekintették, s a Mano Negra tetteiért, röplapjaiért az Internacionálét tették felelőssé. A szocialisták, köztársaságiak közül azonban mind a kortársak, mind a kései kutatók tagadták ezt. Külön kérdés, hogy a Mano Negra tevékenységéről mikor szereztek a kormánykörök tudomást. Kétségtelenül már az 1870-es években, de csak az Internacionálé 1874. évi betiltása, majd a liberális kormány idején meginduló új megtorlások idején, az 1880-as évek kezdetén határozták el a leszámolást. C. Lida érinti a Mano Negra kiáltványok rendkívül éles hangnemét, de magyarázatként hozzáfűzi, hogy az akkori spanyol köztársasági, szocialista röplapok hangneme is hasonlóképpen éles volt, s ez a spanyol objektív helyzettel volt összefüggésben. A röplapok szövegéből azonban éppen az világlik meg, hogy a lényeges ellentétet már nem a köztársaságiak és monarchisták harcában, hanem a szegények és gazdagok közötti ellentmondásban látták. Lida bőségesen idézi ezeket a dokumentumokat spanyol eredetiben és angol fordításban. A dokumentumok és a kor szocialista, illetőleg forradalmi mozgalmának értékelésénél hangsúlyozza, hogy a munkás—szindikalista és az agrár—anarchista irányzat között kétségtelenül jelentős különbségek mutatkoztak. A cikk a dokumentumok és az elmélyült elemzés mellett kimerítő historiográfiai áttekintést is ad e kérdésről. — EDMUND SILBERNER: *Johann Jacoby 1843—1846. Adalékok az 1848-as forradalom előtörténetéhez* (353—411. l.). 1841-ben jelent meg a „Vier Fragen beantwortet von einem Ostpreussen" c. írása, amely nagy figyelmet keltett, de egyben bírói eljárás is indult ellene, a perek és fellebbezések hónapok, évek erőfeszítéseit vették igénybe, Jacoby energikusan kelt a szólásszabadság védelmére, s válaszcikke a támadásokra bizonyos kerülőutak után éppen 1844-ben a párizsi, Marx és Ruge szerkesztette Deutsch-Französische Jahrbücherben jelent meg. Silberner az írás kritikai elemzése után gondos képet fest arról, miként kapcsolódott be Jacoby a korszak radikális-demokratikus lapjainak hasábjain a kor politikai küzdelmeibe. Ezek során egyenként bemutatja az 1842—43-as demokratikus orgánumokat, a Vorwärts, az Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz és a Deutsch-Französische Jahrbücher arculatát, szerkesztőit, irányvonalát és Jacobynak ezeknél játszott szerepét. Ugyanebben az időben bekapcsolódott Königsbergben az üldözött protestánsokat védő Gustav Adolf Verein munkásságába is. 1845-ben pedig újabb rövidebb kiáltványokat írt, amelyeket az emigrációs nyomda szedett ki, s ezután terjesztették — ezekben a kormánykörök, az uralkodó dinasztiák szemére vetette korábbi ígéreteiket és a demokratikus jogokat kérte tőlük számon. Silberner cikkében nemcsak pontosan rögzíti Jacoby életadatait és írásait, hanem igen körültekintő értékelést is ad ezekről a munkákról. — BERNICE MARTIN: *Leonard Horner: egy gyárfelügyelő arcképe* (412—443. l.). Horner az első gyárfelügyelők egyik legbefolyásosabbja volt. 26 éven át,

1833-tól 1859-ig Lancashire textilgyárainak iparfelügyelője volt, s tevékenysége olyan volt, hogy Marx a Tőkében nemcsak megemlékezett róla, hanem dicsérte is. B. Martin az ő életét világítja meg tanulmányában rendkívül kiterjedt levéltári és nyomtatásban megjelent forrásbázisra támaszkodva. Megemlékezik a fiatalember karrierjéről, világnézetének alakulásáról (a whig párt követője volt), a skót, majd a londoni egyetemen végzett munkásságáról, de mindenekelőtt arról a szerepről, amit a gyáripari törvények végrehajtásának ellenőrzése idején játszott. — RUDOLF DE JONG: *Max Nettlautól 1940 márciusából származó életrajzi és bibliográfiai adatok* (444—482. l.). Max Nettlauról ismeretes, hogy a XIX. sz. anarchista mozgalmainak egyik legalaposabb és legeredményesebb történeti feldolgozója, aki megírta Reclus és Kropotkin életrajzát csakúgy, mint az anarchista mozgalom történetét Spanyolországban. Rudolf de Jong ehelyütt egy 1940 márciusában általa készített nyers önéletrajzi beszámolót tesz közzé, pusztán háromoldalas szűkszavú bevezetővel, amelyben a dokumentum történetéről ad számot. Maga a 25 oldalas dokumentum részletes tájékoztatót nyújt Nettlau származásáról, s ifjúságától, egyetemi tanulmányaitól kezdve írói profiljának kialakulásáig. Nyomon követhetjük, hogy a kertész fia miként kerül a londoni egyetemre, miként készíti disszertációját a kelta nyelvről, de ugyanakkor az 1880-as évektől a nem egészen húszesztendős fiatalember nemcsak tudományos folyóiratok munkatársa, hanem az angol szocialista mozgalomba is bekapcsolódik. A Szociáldemokrata Föderáció szakadása után a radikális Szocialista Ligánál talál eszmei barátokra. Az 1890-es évektől azonban, nem utolsósorban ahogyan Bakunyin írásán kezdett dolgozni, s Reclus, Kropotkin, Proudhon hagyatékának tanulmányozása során jutott közel az anarchistákhoz, majd lett az anarchista mozgalom történetírója. Az érdekes dokumentumközlés egyúttal gazdag bibliográfiai ismereteket is nyújt Nettlau kiterjedt munkásságáról. Ez az áttekintés helyenként adatközlő, helyenként tartalmi ismertetést is ad. — *J.*

LE MOUVEMENT SOCIAL 1969 júl.—szept. szám. — MARTIN FINE: *Szindikalizmus és reformizmus: Samuel Gompers és a francia munkásmozgalom (1918—1919)* (3—35. l.) a kérdést elsősorban az amerikai archívumok publikálatlan anyagaira támaszkodva világította meg, de szép számban használt fel különféle feldolgozásokat is. Fine három nagyobb problémakörre bontotta tanulmányát. Az első részben Gompers franciaországi missziójának történetét elemzi, a másodikban Gompers és Jouhaux kapcsolatait, míg végül a harmadikban a washingtoni, amszterdami munkaügyi konferenciákat. Gompers 1914 előtt is főként a reformista szakszervezeti vezetőkkel épített ki bensőségesebb kapcsolatokat, s bizalmatlan volt a forradalmi szindikalistákkal szemben. A háború kezdetén az AFL még pacifista húrokat pengetett, később azonban Gompers Wilsonnal együtt a háborúban való aktív résztvétel híve lett olyannyira, hogy Wilson békeszólamait komolyan nem véve minden tekintetben a háborús katonai győzelem egyik legkombattánsabb híve lett. Ilyen minőségében Franciaországban a szocialista pártban a többségre jutott Longuet-irányzat ellen lépett fel, s különféle téves híradások nyomán (ezek egyrésze a Magyarországon is ismert English Wallingtól származott) Longuet csoportját forradalmároknak hitte. Ugyanígy szembekerült a CGT mérsékelt ellenzékével (Merrheimmel) és végeredményben mindkét francia munkásszervezetben az agresszív háborús jobboldalt bátorította. Fine idézi Gompersnek az orosz forradalmakról kialakított és elutasító véleményét, amely úgy látszik hamarabb kiformálódott, és gyorsabban utasította el az orosz forradalmat, mint Wilson és a körülötte állók. Fine bemutatja, hogy mind Gompers, mind J. Longuet Wilson hívének vallotta magát, de míg Gompers e hivatkozásnál a háborús győzelem kivívására gondolt, Longuet a békés kiegyezést és az imperialista követelések visszautasítását értette ezen. A tanulmány a továbbiakban összeveti Jouhaux és Gompers kül- és belpolitikai elképzeléseit, eltérő szerepüket az 1919 februári berni nemzetközi kongresszussal kapcsolatban. Fine érzékelteti annak groteszk voltát, hogy Gompers éppen Legiennel került szembe az 1917—1919-es periódusban, akit különben 1914 előtt nagyra tartott. Végül elemzi a különféle szakszervezeti programokat, a munkaügyi kongresszusok határozatait. Kitekintést nyújt a különféle levélváltásokra, az utóbbi kérdéseknél különös tekintettel Gompers és Albert Thomas levelezésére. — MICHEL LAUNAY: *A keresztény-szakszervezeti mozgalom franciaországi kezdeteihez: A kereskedelmi és ipari alkalmazottak szakszervezete 1887 és 1914 között* (35—57. l.) főként a szakszervezet lapjaira, kiadványaira támaszkodva követi nyomon az eseményeket. A kezdő dátumot 1884-ben jelöli meg, Waldeck-Rousseau kormányának reformtörvényénél, amely a bérmunkások szakszervezetekbe tömörülését szabályozta. Ezután a katolikus demokratikus-szociális csopor-

tosulások is kezdeményezően léptek fel, ami csak fokozódott 1891, a Rerum Novarum kiadása után. Launay ismerteti a nemzetközi összefüggéseket, az első keresztény-szocialista nemzetközi konferenciákat, a különféle francia kormányoknak az oktatásban alkalmazottakat érintő reformjait, majd a kereskedelmi alkalmazottak szakszervezetének megszületését (1887), az új szakszervezet viszonyát a CGT-hez, s Launay megemlékezik arról is, hogy az új szakszervezet (SECI) autonóm szervezetként képviseltette magát 1903-ban a nemzetközi szakszervezeti kongresszuson — a CGT tiltakozása ellenére. A tanulmány külön alfejezetben foglalkozik a SECI ideológiai alapelveivel. Hangsúlyozza a katolikus színezetet, a klérushoz fűződő szoros kapcsolatokat, de megjegyzi, hogy a SECI vezetőségében papok nem foglaltak helyet. A Rerum Novarum hatott tagjaira, s a kommunizmus, a szocialista elvek ellen ugyanúgy felléptek, mint a magántulajdon korlátlan érvényesülése ellen. Launay ugyanitt kronológiai rendben ismerteti, hogy a különféle reformelképzelések miként rögződtek 1906—1911 között, s ezeket kik dolgozták ki. Végül képet ad a SECI szociális keresztmetszetéről és gazdasági követeléseiről. — JACQUES COULAND: *A szakszervezeti mozgalom a gyarmati helyzetben levő országokban: a libanoni fejlődés* (57—77. l.) megjegyzi, hogy speciális esettel állnak szemben, mivel Libanonban elég fejlett volt a szakszervezeti mozgalom, anélkül, hogy bármilyen anyaország proletariátusának mozgalma ráütötte volna erre a bélyegét. Ugyanekkor a libanoni mozgalom szoros kapcsolatban állott a Vörös Szakszervezeti Internacionáléval. Couland jelen tanulmányában a francia mandátumos terület időszakában nyújt áttekintést a szakszervezetek életéről. Cikkének első részében a rendelkezésre álló forrásokról tájékoztat. Négy nagyobb forrásecsoportot különböztetett meg: a hivatalos jelentéseket (köztük a Vörös Szakszervezeti Internacionálé és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal jelentéseit), a közintézmények archívumait, a szakszervezeti sajtót, végül a magánarchívumokat. A továbbiakban az 1919—1946-os korszakot periodizálja a szerző, 1926, 1929, 1936 és 1939-nél húzva meg belső szakaszhatárokat részint gazdasági, részint politikai ismérvek alapján. Megemlékezik a kommunista párt és a libanoni nemzeti pártok hatásáról, összefüggéseiről, a libanoni burzsoázia magatartásáról. — A. LASSERRE: *Termelőszövetkezetek Svájcban. Vaud kanton példája a XIX. században* (77—95. l.) hangsúlyozza, hogy Svájc a szövetkezetek klasszikus hazája, minthogy ezek korábban és nagyobb számban terjedtek el, mint Angliában. Ismerteti a szövetkezeti mozgalom úttörőit (köztük megnevezi J. Ph. Beckert is, valamint a Grütli-szövetséget) és érzékelteti, hogy a szövetkezetek között igen nagy különbségek mutatkoztak. Visszatekint az 1850-es évek első kísérleteire, majd külön alfejezetet szentel az I. Internacionálé által pártolt szövetkezetek tevékenységének. Ezek között kiemelten foglalkozik a genfi és a lausanne-i csoport életével, megemlítve, hogy ezek a szövetkezetek milyen súlyos nehézségekkel küzdöttek (pénzhiány, majd végül sok esetben a csőd). Lasserre kronológiai táblázatot mellékelt az Internacionáléhoz csatlakozott szövetkezetek anyagi helyzetéről. Végül külön foglalkozik a későbbi korszak (az 1880-as évek végétől az 1914-ig terjedő periódus) tisztán szocialista és kommunista szövetkezeteinek történetével. E kérdésekkel kapcsolatban külön táblázatot mellékel, amelyben egyenként feltünteti a jelentősebb szövetkezetek megalakulási időpontját, majd pedig azt, hogy mennyi ideig működtek. — *J.*

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1969. 7. szám. — L. J. GINZBERG: *Útban a Hitler-diktatúra felé* (825—843. l.) készülő nagyobb művéből közöl egy részletet, amely a német monopolburzsoáziának a nyílt diktatúra felé való irányvételét mutatja be 1931-ben. Szembeszáll a nácizmus kispolgári lényegét valló nyugat-német és osztrák felfogással éppen úgy, mint a nyílt diktatúra egyetlen lehetőségének a fasiszta diktatúrát tekintő nézettel. Részletesen elemzi a monopolburzsoázia részéről 1931 második felében megtett lépéseket, amelyek Hindenburgot a nácinak a kormányba való bevonására sürgették; a monopolburzsoáziának, a junkereknek, a katonai kasztnak 1931 őszén folytatott, a harzburgi front megteremtésében tetőződő tárgyalásait; a Brüning-kormánynak elnöki kormánnyá való átalakítását célzó erőfeszítéseket; Hitler fogadtatását Hindenburg által s végül a nácik terrorterveire fényt vető, ún. boxheimi dokumentumokat. Mindezek a szerző szerint egyértelműen bizonyítják, hogy 1931 utolsó hónapjaiban a nagyburzsoázia mint osztály elszánta magát a nyílt, korlátlan, terrorista diktatúra felállítására, érdekeltté vált a nácizmus hatalomrajuttatásában, habár az eszközök, módszerek, időpont és megnyilvánulási forma megválasztásában még korántsem volt egységes. — WALTER HUNDT: *A tanzániai nemzeti felszabadítási mozgalom* (844—863. l.) a Tanganyikai Afrikai Nemzeti Uniónak és a szakszervezeteknek a politikai függetlenségért és a

nem kapitalista fejlődésért folytatott harcát ismerteti. A tanganyikai szakszervezeti mozgalom története az 1920-as évekre nyúlik vissza, s 1945 előtt főképp az állami alkalmazottakat, a vasutasokat és a gépkocsivezetőket ölelte fel. Nagyarányú fellendülése a világháború utáni időszak átmeneti hanyatlása után az 1950-es években következett be. Ez tükröződött a Tanganyikai Munkaszövetség megalapításában 1955 októberében. Az osztályalapon működő szakszervezet kezdettől fogva együttműködött az 1954 júliusában megalakult antiimperialista, nemzeti demokratikus fronttal, a Nyerere vezetése alatt álló Unióval a nemzeti függetlenség kivívásáért és a társadalmi haladásért. A nemzeti függetlenségnek az 1960-as években történt elnyerése, az Unió kormányrajutása után tovább fejlődött az Unió és a Munkaszövetség kapcsolata. Az Unió szövetségből párttá, főképp a munkások, parasztok, dolgozó kisemberek pártjává vált. A Munkaszövetséget feloszlatta, s 1965-ben létrehívta a Tanganyikai Dolgozók Nemzeti Unióját. 1965/66-ban politikai és társadalmi fordulat ment végbe az országban. A nagyszabású államosítások, az „afrikai szocializmustól" a marxi szocializmus felé való fordulás, a nagyszabású tömegmozgalmak megnyitották Tanganyika előtt a nem kapitalista fejlődés útját. A nemzeti felszabadítási forradalom továbbfolytatásával Tanganyika fejlődése ma olyan stádiumba jutott, amely ezt az országot egyértelműen korunk forradalmi világfolyamatának részévé teszi.

A folyóirat az NDK megalapításának évfordulója alkalmából öt munkás funkcionárius visszaemlékezését közli (866—894. l.). Ezekből a visszaemlékezésekből kitűnik a kormány és a nép összeforrottsága, az együttesen vívott küzdelem egy új antifasiszta államhatalom létrehozásáért. Az események jelentőségének megértéséhez tudni kell, hogy egészen az NDK megalapításáig a szovjet megszállási övezetben nem volt központi államhatalom. Ez a körülmény az 1946 októberéig fennállt tartományi közigazgatásnak és a választások után megalakult tartományi kormányoknak különleges fontosságot kölcsönzött. A tartományi gyűlések határozatai és a tartományi kormányzatok törvényhozási aktusai teremtették meg a forradalmi jogalapot a mélyreható antifasiszta demokratikus átalakulás számára. Habár az 1947. június 14-én megalakított és 1948. február 12-én a Szovjet Katonai Közigazgatás által törvényhozó jogkörrel felruházott Német Gazdasági Bizottság a gazdasági tervezés és irányítás központi szerve volt, és az 1947 végén életrehívott népi kongresszus-mozgalom szervei is fokozatosan a legfelsőbb népképviselet funkcióját vették fel, a Német Szocialista Egységpártnak szívós harcot kellett folytatnia a tartományi partikularizmus szelleme ellen a demokratikus centralizmus jegyében. A harc sikerét nagyban elősegítette a szovjet közigazgatás és a német munkásmozgalom képviselői közti szoros együttműködés. Az új hatalom, a munkások, parasztok más rétegek részvételével megvalósított forradalmi demokratikus diktatúrája kemény, szenvedélyes, áldozatos forradalmi munka eredménye. Ennek a munkának különböző oldalait világítják meg a visszaemlékezések. Werner Eggerath az új Németországért vívott harcot, Willi Dieker a gazdaság és az állam népi kézbe jutását, Hans Warnke a gazdasági tekintetben elmaradt Mecklenburg fellendülését, Max Seydewitz a szászországi újjáépítést és végül Fritz Rücker a szocialista munkásmozgalom iskolapolitikai követeléseinek végrehajtását ismerteti. Olaf Groehler és Gerhart Hass a második világháború történetének újabb lengyel irodalmáról ad áttekintést (904—908. l.). Ursula Herrmann ismerteti *Molnár Erik* A marxizmus szövetségi politikája 1848—1889 c. posztumusz műve francia nyelvű akadémiai kiadását (928. l.).

8. szám. — V. M. Hvosztov: *Az NDK nemzetközi jelentősége* (947—953. l.) az NDK megalapítását a kortörténet egyik legjelentősebb eseményének nevezi. A világ-, ezen belül elsősorban a nyugat-német imperializmusnak az NDK ellen folytatott harcát, az NDK nemzetközi helyzetének megerősödését tárgyalja, és méltatja az NDK-t mint a német munkásosztály forradalmi hagyományainak, Marx és Engels eszméinek megvalósítóját. — Stefan Doernberg: *Vita az NDK elismeréséről a Szövetségi Köztársaságban* (954—959. l.) négy irányzatot különböztet meg az NDK elismerésének nyugatnémet táborában. Az első, a leghaladóbb irányzat azért száll síkra az NDK elismeréséért, mert az NDK-ban az egész német nemzet fejlődésének szocialista alternatíváját látja. A másik irányzat elsősorban az európai biztonság megvalósítása érdekében sürgeti az elismerést. A harmadik irányzat a békés koegzisztencia elengedhetetlen lépésének tekinti ezt. Végül a negyedik taktikai okokból, az NSzK elszigetelődésének megakadályozása és az NDK-ba történő ideológiai behatolás végett látná szívesen az NDK elismerését. A cikk elemzi az elismerést elutasító körök állásfoglalásának igazi motívumait is. — M. S. Voslenszkij.: *A nyugat-német Szövetségi Köztársaság agresszív irányzata a jelenlegi időszakban* (960—964. l.) a német imperializmus hagyományos céljai

megvalósításának néhány új eszközét ismerteti, elsősorban a Strauss által képviselt Európai Egyesült Államok gondolatát. Az Európai Egyesült Államok Strauss és híveinek elképzelése szerint Németország vezetésével egyenrangú partnere lehetne a két szuperhatalomnak, az USA-nak és a Szovjetuniónak. A terv megvalósulása magával hozná a szocialista államközösség szétrobbantását a nacionalizmus dinamitjával és az NDK bekebelezését az NSzK-ba. — V. I. MILJUKOVA: *Az NDK-val való kapcsolatok normalizálása — az európai biztonság fontos eleme* (965—970. l.) abból a megállapításból indul ki, hogy Európa sorsa nagymértékben attól függ, milyen politikát folytat az a két német állam, amelynek határain a két társadalmi és politikai világrendszer s annak katonai szövetségei közvetlenül érintkeznek. A világpolitika ilyen fontos erőterében teljesen abnormális helyzet megtagadni a normális államközi kapcsolatokat egy olyan államtól, amely létének biztosítékát korántsem mások elismerésében, hanem saját népe akaratában és erejében bírja. Az NDK-nak az NSzK részéről történő elismerése kihúzná a talajt a nyugat-német revansizmus lába alól, bár önmagában véve még nem jelentené a nyugat-német politika radikális irányváltozását. — ALEXANDER TINSCHMIDT: *A bonni keleti politika visszautasítása a szocialista államok részéről* (971—976. l.) azt a három feltételt foglalja össze, amelyeknek elfogadásával új alapokra lehetne fektetni az NSzK és Kelet viszonyát. Ezek: 1. Európa népei történelmi tapasztalataik alapján az európai béke fő veszélyét Nyugat-Németország uralkodó köreinek revansiszta és militarista politikájában látják. 2. Az egyedüli képviselet bonni elvének feladása és az NDK egyenjogú helyzetének elismerése egész Európa békéjének és biztonságának alapvető követelménye. 3. A szocialista államok hívei az európai államok közti kapcsolatok megjavításának azzal a konkrét céllal, hogy kiküszöböljék Európából a békét veszélyeztető valamennyi tényezőt. — HELGA KARGUS: *Nyugat-német magatartás a Szovjetunióval való gazdasági kapcsolatok tekintetében* (982—987. l.) annak a visszaesésnek az okait vizsgálja, amely a nyugat-német—szovjet gazdasági kapcsolatokban az utóbbi időben bekövetkezett. Az 1960-as évek elején az NSzK még első számú kapitalista partnere volt a Szovjetuniónak; 1968-ban már csupán az ötödik. Megelőzték őt: Japán, Finnország, Nagy-Britannia és Olaszország. — WALTRAUD FALK: *Gazdasági közösség az NDK és a Szovjetunió között* (988—994. l.) abból indul ki, hogy az NDK előtt kezdettől fogva világos volt, hogy a szocialista építés feladatait a nyugat-német imperializmussal vívott osztályharc közepette csak más szocialista országokkal, elsősorban a Szovjetunióval való szoros összefogásban oldhatja meg. Ez az összefogás segítette hozzá az NDK-t a hiányzó nyersanyagokhoz, a kapitalista embargó és különböző más megkülönböztetések leküzdéséhez, a kutatás, fejlesztés, termelés, piac, kooperáció, specializáció összehangolásához a szocialista országokkal. Az együttműködés messzemenően tekintetbe vette az NDK gazdaságának nyitott jellegét, a külkereskedelemtől való erős függését. Az NDK külkereskedelmének 70%-a szocialista országokkal bonyolódik le. A cikk a továbbiakban a gazdasági együttműködés fejlődését vizsgálja a KGST keretében, és rámutat az 1966—70-es évekre megkötött, 60 milliárd valutakeretben mozgó kelet-német—szovjet kereskedelmi egyezmény jelentőségére. — MANFRED GIELKE: *A tudományos-technikai együttműködés az NDK és a Szovjetunió közt 1964 után* (995—1002. l.) azt fejtegeti, hogy míg a két ország tudományos-technikai együttműködését az 1960-as évek közepéig a már meglevő kutatási és fejlesztési eredmények vagy egyéb ismeretek kicserélése jellemezte, az 1960-as évek második felében ezek mellett előtérbe lépett a két ország üzemei, intézetei közti együttműködés kiszélesítése és elmélyítése, a tudományban, technikában, nemkülönben a termelésben történő munkamegosztás és kooperáció révén a közös új megalkotása. A cikk ebből a szempontból különösen nagy jelentőséget tulajdonít az 1965 szeptemberében megkötött tudományos-technikai együttműködési egyezménynek, és részletesen ismerteti ennek eddigi eredményeit, jövőbeli kilátásait. — A szám másik fő része *Emlékezések az NDK megalapításáról* c. (1003—1033. l.) az 1945—49-es időszakra visszatekintő emlékezéseket tartalmaz. Az emlékezésekből a nyugati történetírás és politika ferdítéseivel szemben kiderül, hogy a szocialista szövetségi politika nem időleges taktikai eszköz a kommunista pártok kezében más pártok fokozatos kikapcsolására, hanem a szocialista építés állandó módszere. GERALD GÖTTING a haladó keresztény törekvéseknek az NDK-ban történő megvalósulásáról, MANFRED GERLACH az egységes antifasiszta-demokratikus ifjúsági szervezet első lépéseiről, ERNST GOLDENBAUM a dolgozó parasztságról mint a demokratikus újjáépítés aktív tényezőjéről és LOTHAR BOLZ mint a Szovjetunióban élt emigráns 1943-tól a német hadifoglyok körében, a Szabad Németország szervezetben s az antifasiszta-demokratikus újjáépítésben ki-

fejtett tevékenységéről számol be. — Günter Benser és Manfred Theresiach: *Új irányzatok a nyugat-német történetírásban az NDK-ról* (1034—1061. l.) mindenekelőtt a nyugat-német NDK-kép fejlődési stádiumait ismerteti. Az 1950-es évek első felére még általában az elhallgatás volt a jellemző az NDK-val szemben; második felében már néhány — elsősorban renegát — publicista foglalkozni kezd az NDK-val; az 1960-as években pedig frontáttörés következik be ezen a területen. Ezzel összefüggésben az NDK egyszeri és teljes „felszabadítását" hirdető nézet a lassú, fokozatos rendszerváltozás koncepciójának adja át a helyét. A tanulmányírók ezután az NDK-képnek az imperialista társadalomelméletekkel való kapcsolódási pontjait vizsgálják a totalitarizmuson, a nacionalizmuson és a konvergencia-elméleten keresztül. Majd a nyugat-német NDK-kutatás legfontosabb irányzatairól és szervezeti felépítéséről kapunk áttekintést.

9. szám. — Leo Stern: *Az NDK — a német történelem haladó hagyományainak megtestesülése* (1108—1116. l.) annak az elvi tételnek történelmi példákkal való bizonyítására vállalkozik, hogy az NDK azokra a nagy forradalmi, humanista és haladó hagyományokra épít, amelyek mélyen visszanyúlnak a német nép történelmi múltjába. Szembeszáll azzal a felfogással, miszerint nem az NDK, hanem az NSzK alakította volna ki a német kérdés megoldásának alapmodelljét. — Max Steinmetz: *Müntzer Tamás öröksége* (1117—1129. l.) először a nagy német forradalmárnak hamis és torz történelmi értékelését követi nyomon a feudális és a burzsoá irodalomban, szembeállítva ezzel Müntzernek szovjet és német marxista szerzőktől kialakított merőben új értékelését. A marxista felfogás a korai polgári forradalomként felfogott német reformáció legkiválóbb alakjának tekinti Müntzert. Müntzer kezdetben Luther elkötelezett híve. Mikor azonban Luther 1518 decemberétől egyre inkább a szász választófejedelem felé közeledik, s lépésről lépésre feladja korai forradalmi teológiáját, Müntzer szakít vele, és kidolgozza a népi reformáció forradalmi programját. A szerző — a szovjet Szmirinnel lényegében egyetértve — a müntzeri ideológia fő forrásait továbbra is Joachim a Fiore tanításában, a misztikában és a táborita irányzatban látja, de ezen belül a huszita hatást kisebbnek, a humanista hatást pedig nagyobbnak mutatja az eddig feltételezettnél. Müntzer ideológiájának kialakulásában a parasztiplebejus mozgalmak, a korabeli osztályharcok játszották a döntő szerepet, amelyek a nagy német paraszthábo rúba torkolltak. — Heinrich Scheel: *Német jakobinusok* (1130—1140. l.) a XVIII. század végi német történelem egyik fénypontját, a Georg Forster vezetése alatt álló német jakobinus mozgalmat és az általa megteremtett rövidéletű mainzi jakobinus köztársaságot bontja ki a feledés homályából. Miközben a német polgári történetírás vagy egyszerűen a helytörténet körébe utalta és eltorzította, vagy — csekély kivételtől eltekintve — megtagadta, gyökértelennek, militaristának, sőt hazaárulónak bélyegezte a mainzi köztársaságban tetőződő jakobinus mozgalmat, a marxista német történetírás Engels nyomán az önmagát túlélt feudalizmus ellen irányuló felvilágosult polgári ellenzék nagy történelmi tetteként tartja számon, s képviselőit a klasszikus német filozófia és irodalom politikai harcostársainak tekinti. — Wolfgang Ruge: *A novemberi forradalom és a jelenlegi harc a szocializmus és az imperializmus között* (1141—1148. l.) a német forradalom legfontosabb, az NDK által levont és megvalósított tanulságának a munkásosztály és szövetségesei hatalomért vívott harcát tekinti. Szembeszáll azzal a nyugatnémet történész körökből származó ferdítéssel, hogy 1918-ban a proletárdiktatúra és a fasizmus mellett lett volna egy „harmadik út" is, nevezetesen egy „baloldali radikális-puccsista", vagyis kommunista befolyástól mentes szabad tanácsrendszer. Bár a novemberi forradalmat vérbefojtották, és a szovjetellenes imperialista osztálypolitika diadalmaskodott, a német munkásosztály nyomása és az imperializmus belső ellentétei mégis a Szovjetunióval való időleges és korlátozott együttműködésre kényszerítették a weimari köztársaságot. Ennek legfontosabb eredményei az 1922. rapallói és az 1926. berlini egyezmények voltak. Velük tulajdonképpen a békés egymás mellett élés gondolata tört utat a német—szovjet kapcsolatokban. — Ernst Laboor: *A német—szovjet munkásszolidaritás hagyományai* (1148—1154. l.) a politikai, társadalmi, gazdasági szolidaritás legkiemelkedőbb megnyilvánulásait veszi szemügyre, a leninizmus győzelemre jutását a német munkásmozgalomban, Németország állásfoglalásának döntő jelentőségét a szocializmus és az imperializmus harcában, a kölcsönös élelmiszer-segélyeket, az „El a kezekkel Oroszországtól!" mozgalmat, német munkásdelegációk szovjetunióbeli látogatását stb. A német—szovjet munkásszolidaritás legmagasabbrendű megnyilvánulásaként méltatja a cikk a jelenlegi mindenoldalú kelet-német—szovjet kapcsolatokat. — D. Sz. Davidovics: *Ernst Thälmann öröksége és ennek megvalósítása az NDK-ban* (1155—1159. l.) a német munkásosztály egységéért, a népfrontért, a

német—szovjet barátságért, a fasizmus és a háború ellen folytatott harcban látja a nagy német forradalmár eszmei örökét. Ennek megvalósítását a második világháború után már a Szovjet Katonai Közigazgatás megkezdte, az NDK pedig teljessé tette. — G. J. Rudoj: *A háború utáni német demokratikus sajtó kezdetei* (1160—1165. l.) a kelet-német sajtó születését 1945 májusában a társadalmi élet demokratizálódásának általános keretében mutatja be. Ezt a sajtót a nácitlanítás, a militarizmus elleni harc és a demokrácia eszméi hevítették. A cikk bemutatja a szovjet megszálló hatóságok, majd a német politikai pártok, szakszervezetek sajtójának születését, szovjet katonai és német polgári újságírók együttműködését a szerkesztőségekben, a reakció elhárítását célzó cenzúra működését a Szovjet Katonai Közigazgatás részéről. — Klaus Willich: *A Szabad Németország Nemzeti Bizottsága és a Német Nemzeti-Demokrata Párt* (1166—1173. l.) a kapcsolat lényegét abban jelöli meg, hogy a Nemzeti Bizottság eszméit a Nemzeti-Demokrata Párt közvetítette a német középosztályhoz és értelmiséghez, felszabadítva bennük a kispolgári demokrácia haladó hagyományait is. — G. N. Gorskova: *A demokratikus Németország Nemzeti Frontjának fejlődése és jelentősége* (1174—1178. l.) végigkíséri a Nemzeti Front eszmei és szervezeti fejlődését a Német Kommunista Párt 1935. brüsszeli konferenciájától egészen napjaink NDK-jáig. A Nemzeti Front a mai NDK-ban a munkásosztály legszélesebb néprétegekkel kötött szövetségének általánosan elismert formája. Fontos szerepe van a politikai, társadalmi munka megszervezésében, a marxizmus—leninizmus eszméinek a legszélesebb néprétegek közt való elterjesztésében, a békéért az imperializmus és militarizmus ellen vívott harcban. — Günter Wirth: *A keresztény békeharc hagyományai* (1179—1183. l.) a keresztény békeeszme viszontagságos történeti útjáról ad áttekintést, majd részletesebben ismerteti a kiváló keresztény antifasiszta békeharcosok, Emil Fuchs és Otto Nuschke politikai és irodalmi tevékenységét. — Günter Hartmann: *A városi kispolgári néprétegek útja a munkásosztály internacionalista álláspontjához* (1184—1188. l.) rendkívül fontosnak tartja a városi kispolgári rétegek felvértezését a nyugat-német történeti propagandával szemben. — Günter Schneider: *Polgári körök közeledési folyamata a nacionalizmustól az internacionalizmushoz* (1189—1193. l.) a német polgárság ideológiai átalakulását kíséri végig a hitlerfasizmus pusztulásától napjainkig. A polgárság közvetlenül a háború befejezése után elítélte a fasizmust, de a kommunizmustól sem várt jobbat. Mikor azonban a Német Kommunista Párt 1945. június 11-i kiáltványában elkötelezte magát a nemzeti érdekek szolgálata és az antifasiszta demokratikus köztársaság mellett, s a nemzeti újjáépítés művében a polgárságnak is helyet biztosított, a polgárság előítéletei kezdtek foszladozni, félelme feloldódott, s egyre inkább otthon érezte magát az új rendben, meggyőződve arról, hogy az internacionalizmus nem jelent lemondást az igazi nemzeti érdekek biztosításáról, ellenkezőleg, ezek biztosításának előfeltétele. — Klaus J. Schiller: *A szorb nemzeti mozgalom demokratikus hagyományainak megvalósítása az NDK-ban* (1194—1200. l.) a humanista, demokrata, antifeudális és antiimperialista jellegű szorb nemzeti mozgalom történetét ismerteti, amelyet az újabb időben az 1912-ben alapított, 1937-ben betiltott és 1945-ben újjászervezett Domowina irányított. A szorb nép társadalmi felszabadulása nemzeti felszabadulásával járt karöltve. A szorbok nemzeti egyenjogúsága, beleszólási joguk minden őket érintő ügybe, a szorb nyelv és kultúra szabad fejlesztése és használata nem csupán az 1968-as alkotmányban biztosított, hanem az életbe is átültetett jog.

10. szám. — Heinz Gambke, Heinz Hümmler és Rolf Stöckigt: *A szövetségi politika a Német Szocialista Egységpárt stratégiájában és taktikájában* (1265—1283. l.) a népfront politika születésével az 1930-as években, háború alatti fejlődésével és háború utáni magasabb színvonalra emelkedésével foglalkozik. Vizsgálja a munkásegység létrejöttét a szovjet megszállási övezetben, a dolgozó parasztság megnyerését a földreform, a Kölcsönös Parasztsegély Egylet, a gépkölcsönző állomások stb. révén, az értelmiség meghódítását főként a demokratikus iskolareform által, a városi középrétegek és a nem monopolista vállalkozók csatlakozását, a népkongresszusmozgalom kibontakozását Németország egységéért és az igazságos békéért, a nemzeti kérdés szociális tartalmának megvilágosodását, a demokratikus erők kijegecesedési folyamatát. Az NDK megalapításával, 1949-től az antifasiszta-demokratikus, 1952-től a szocialista, 1961-től pedig a fejlett szocialista Németország építésével a nemzeti front politikai tartalma egyre inkább gazdagodott, politikája egyre átfogóbbá és hatékonyabbá vált. — Klaus Scheel: *Közvélemény-manipulálás a fasizmusban* (1283—1303. l.) a fasiszta propagandagépezet működését és ebben különösen az állammonopolista propagandarészleg tevékenységét vizsgálja. A fasiszta közvélemény-manipulálás mechanizmusa négy fő rész-

ből tevődött össze: az államapparátus szerveiből, a náci pártból és tagozataiból, a véderőből és a monopóliumok propaganda intézményeiből. Az egész propagandaapparátust a Goebbels-féle Propagandaminisztérium irányította, fogta össze és — a háború vége felé — egyre inkább összeolvasztotta. Az óriási gépezetben a monopóliumok propagandaszervei elsősorban a a náci párt tagozatainak, vezetőinek finanszírozásában, a hazai, de még inkább a külföldi közvélemény kereskedelmi ügyletek alá rejtett megdolgozásában játszottak nagy szerepet. — E. Melkisis és V. Miller: *Garlieb Merkel és A lettek* c. műve (1304—1311. l.) a lettországi nagy német gondolkodó és felvilágosító fő művét ismerteti az író születésének kétszázados évfordulója alkalmából. — Wolfgang Bleyer: *A fasiszta vezetőség tervei a totális háborúra 1941 nyarán* (1312—1329. l.) azokat az 1944. július 12—22. közt keletkezett hivatalos dokumentumokat, emlékiratokat, levelet, jegyzőkönyvet közli, amelyek fényt vetnek a fasiszta vezetőség kétségbeesett, de eleve kudarcra ítélt erőkoncentrálási terveire.

11. szám. Ernst Diehl: *Az NDK történettudományának egynéhány kérdése és feladata a jelenlegi szakaszban* (1393—1402. l.): az NDK történészei egész tevékenységének alapja a marxista—leninista társadalomtudományok növekvő jelentőségéről vallott meggyőződés a szocializmus fejlett társadalmi rendszerének továbbformálásában és a szocializmus, valamint az imperializmus közt folyó ideológiai osztályharcban. Az NDK-nak a társadalmi fejlődés jövő irányának marxista leninista előrejelzése alapján történő mindenoldalú fejlesztése és a történeti múlt marxista—leninista feltárása közt törvényszerű összefüggés van. A szocializmus teljes felépítése és ezzel összefüggésben a tudományos-technikai forradalom feladatainak megoldása magas követelmények elé állítja az NDK polgárait, köztük a történészeket. A történészeknek meg kell tárgyalniok: 1. hogyan lehet jobban megvilágítani a történelmi események világnézeti oldalát, 2. az alap és a felépítmény dialektikáját mindenkori konkrét történelmi összefüggésben; 3. hogyan lehet eredményes harcot folytatni az imperializmus történethamisításai, a revizionista és dogmatikus felfogások ellen s végül 4. állandó kritikai elemzésnek kell alávetni saját tudományos munkájukat. A cikk a továbbiakban a szocialista történeti kép megkülönböztető vonásait ismerteti. — Waldtraut Opitz: *Friedrich Engels és a német szociáldemokrácia az 1890/91-es években* (1403—1415. l.) Engelsnek a forradalmi német és francia szociáldemokratáknak egy esetleges német—francia—orosz háború esetén 1890/91-ben elfoglalt internacionalista álláspontját ismerteti. Egy ilyen háború Németország részéről igazságos védelmi háború lenne, amelyet a német szociáldemokráciának támogatnia kellene, természetesen nem az opportunista Georg Vollmar ún. Eldorado-beszédeinek szellemében a fennálló társadalmi rend konzerválása, hanem forradalmi átalakítása érdekében. A francia proletariátusnak az adott helyzetben saját burzsoá kormánya vereségén és a vereséget kihasználva a kormány megdöntésén s új társadalmi rend létrehozásán kellene munkálkodnia. Engels és a forradalmi szociáldemokrácia e kérdésben elfoglalt álláspontjának elvi alapja az a meggyőződés volt, hogy minden munkáspárt úgy tudja legjobban nemzeti feladatait teljesíteni, ha nem téveszti szem elől a nemzeti feladatok és az összforradalmi mozgalom feladatainak összefüggését. — Max Steinmetz: *Rotterdami Desiderius Erasmus* (1416—1426. l.) a nagy németalföldi humanista életével, irodalmi tevékenységével, eszmerendszerével és történeti helyének kijelölésével foglalkozik. Művei közül kiemeli a Balgaság dicséretét a balgaság kettős értelmezésével (van üdvös balgaság, amely igazi bölcsességnek bizonyul és beképzelt bölcsesség, amely tiszta balgaság), háborúellenes, a békét szolgáló műveit, az emberről alkotott optimista felfogása jegyében, Lutherrel a szabadakarat kérdéséről folytatott vitáját, forráskiadó tevékenységét, elsősorban az Újszövetség görög nyelvű kiadását. Erényeinek és hibáinak mérlegelése után a szerző arra a megalapozottnak látszó következtetésre jut, hogy Erasmus a reformáció és — akaratlanul — a németországi korai polgári forradalom útegyengetője kritikája, tudományos teljesítményei, műveltségeszménye révén. Még inkább útegyengetője azonban egy nem dogmatikus kereszténységnek, egy vallásos felvilágosodásnak a szó általános értelmében, az előítéletek, az ostobaság, a tudatlanság, a tévedések elleni harcnak. — Sigrid Kumpf-Korfes: *A német finánctőke gazdasági terjeszkedése Bulgáriában a XIX. század végétől az első világháború kitöréséig* (1427—1440. l.) a gazdasági élet egészét, a finánctőke tevékenységének minden területét (hitelek, beruházások, koncessziók, áruszállítások) gazdag anyagbázison végigkísérő tanulmány arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a túl későn érkezett agresszív német imperializmus a XIX. század nyolcvanas éveinek végétől szívós és elkeseredett küzdelmet folytatott gazdasági befolyásának kiterjesztéséért a Balkán-félsziget és a Közel-Kelet országaira; ebben a

bulgáriai befolyásnak, a Törökország felé irányuló szárazföldi ugródeszkának fontos szerep jutott. Sikerült is neki a cári Oroszország, Franciaország és Anglia uralkodó osztályaival vívott harcban, szövetségben Ausztria-Magyarországgal és ennek kárára a bulgáriai gazdasági szerkezet legfontosabb részeire, az állam pénzügyeire, a bankokra és a külkereskedelemre lépésről lépésre tekintélyes befolyást biztosítania. Néhány héttel az első világháború kitörése előtt pedig Bulgária a szerződések egész sorával gazdaságilag olyan mértékben alárendelt helyzetbe került, hogy az országot politikailag és katonailag be lehetett vonni Németországnak 1914-ben kezdődő katonai küzdelmébe a világ újrafelosztásáért. — INGEBORG GÖTHEL: *Burzsoázia és munkásosztály a koreai nép 1919 márciusi, a japán gyarmati hatalom ellen irányuló felkelésében* (1441—1446. l.) azt a folyamatot világítja meg: miként vette át a japán „kultúrpolitikától" befolyásolt és reformizmusba süllyedt koreai burzsoáziától a nemzeti felszabadító harc vezetését a számbelileg még gyenge, szervezetlen, de egyre inkább megerősödő és öntudatosodó, a sztrájkharcokban és az 1930-as évek egységfront mozgalmában erejét próbálgató koreai munkásosztály.

12. szám. JOACHIM STREISAND: *Történetkutatás és történetírás a szocialista emberközösség útján* (1521—1532. l.). Történetkutatás és történetírás — állapítja meg a tanulmány — egyrészt egy meghatározott ember- és társadalomképet vesznek alapul, másrészt maguk is hozzájárulnak ennek a képnek megvilágításához és elterjesztéséhez. Ezt bizonyítja a történetírás egész története. A Német Kommunista Párt kezdettől fogva tisztában volt ezzel, és a német nemzet jövőjének alakítására irányuló terveinél egy meghatározott ember-, történelem- és társadalomképet vett alapul. Ezt a hagyományt folytatta az NDK marxista—leninista történettudománya. A német munkásmozgalom történetének megalkotása jelentős lépés a szocialista emberközösség kialakításának útján. A tanulmány ezután elemzi azokat a feltételeket, amelyek közt a német marxista történészek eredményesen dolgozhatnak, és hozzájárulhatnak a szocialista emberközösség kiformálásához. — Z. Sz. BELOUSZOVA: *A szovjet—francia kapcsolatok a húszas és harmincas években és a kollektív európai biztonság kérdése* (1533—1553. l.) először a diplomáciai kapcsolatok felvételével foglalkozik 1924 októberében. Ezt követte 1925 első hónapjaiban a kereskedelmi kapcsolatok felvétele. A párizsi szovjet kereskedelmi képviselet 1 milliárd frankos üzletet kötött a franciákkal. A Locarno-paktum káros hatással volt a francia—szovjet kapcsolatokra. Ennek ellenére 1926 februárjában mégis összeült a vitás kérdések megoldására hivatott szovjet—francia konferencia. A szovjet delegátusok a cári adósságok kérdését összekapcsolták a francia hitelnyújtással. A Szovjetunió gazdasági és külpolitikai pozíciójának megerősödése arra késztette a francia kormányt 1926 júliusában, hogy meg nem támadási szerződésre tegyen javaslatot a Szovjetuniónak. A tárgyalások nyomban megindultak, de rendkívül vontatottan haladtak. A Briand—Kellog-paktum, Briand Pán-Európa terve újabb akadályokat jelentett a megegyezés útján. Az 1930-as évek azonban meghozták a kapcsolatok javulását. 1934 decemberében kereskedelmi és hitelegyezmény megkötésére került sor. Még ezt megelőzőleg, 1932 novemberében megkötötték a régóta tárgyalt meg nem támadási és döntőbírósági egyezményt. Az 1933 júniusában parafált négyhatalmi egyezmény újabb francia—szovjet közeledést eredményezett a Németország háborús előkészületei elleni harc és a kollektív biztonság megvalósítása érdekében. Az 1933 októberében megkezdett tárgyalások 1935. május 2-án a francia—szovjet kölcsönös segélynyújtási egyezménnyel érték el kitűzött céljukat. A francia burzsoázia kommunistaellenessége azonban megfosztotta ezt az egyezményt hatásosságától, a müncheni egyezmény és az 1938 decemberi német—francia nyilatkozat pedig gyakorlatilag is eltemette. Ez tragikus következményekkel járt nemcsak Franciaországra, de egész Európára nézve. — HARALD MÜLLER: *A német munkásosztály és a Sedan-ünnepségek* (1554—1564. l.) a Német Szociáldemokrata Munkáspárt antimilitarista harcát ismerteti a birodalomalapítás első éveiben. A sedani győzelem évenkinti megünneplését a német reakció a nacionalista, militarista szellem erősítésére, újabb Franciaország elleni támadás előkészítésére akarta felhasználni. A német szociáldemokrácia Bebel vezetésével 1873-tól határozottan szembehelyezkedett ezzel a nacionalista uszítással, és hatásos ellenakciókat, tüntetéseket és egyéb demonstrációkat szervezett. Ebbe sikerült bevonni az Általános Munkásegylet tagságát is. Az így kialakult akcióközösség elősegítette a két párt későbbeni egyesülését. — WERNER MÜLLER és JÜRGEN STOCKFISCH: *A Velten-levelek* (1565—1589. l.) egy új forráscsoportot mutat be a monopolburzsoáziának a weimari köztársaság szétrombolásában játszott szerepe illusztrálására. A német monopolburzsoázia szűk köréhez szóló, szigorúan bizalmas informá-

ciós anyagot tartalmazó Velten-leveleket a Silverberg és az IG-Farben AG köréhez tartozó dr. Franz Reuter adta ki. Ezek közül tizenegyet közöl a dokumentumrovat. — A Könyvismertetés rovat Wittman Tibor A gueux-k a flandriai „jó városokban" c. francia nyelvű könyvéről közöl kritikát (1615—1616. l.), valamint A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban, A magyar internacionalisták részvétele a szovjethatalom védelmében a polgárháború frontjain c. magyar nyelvű történeti művekről (1620—1621. l.). — *B.*

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1969. 208. köt. 2. szám. — GÜNTER BIRTSCH: *Törvényhozás és képviselet a kései abszolutizmusban* (265—294. l.) a francia forradalom kezdetén elkészült és Carmer nagykancellár, igazságügyi főnök által II. Frigyes Vilmos porosz királynak átnyújtott általános törvénykönyv keletkezését és jellegét vizsgálja. Megállapítja, hogy az általános országos jog a porosz felvilágosult abszolutizmus terméke, amelynek megalkotásában a porosz tartományi rendek is részt vettek. Az országos jog ugyanakkor az ancien régime rendi tagolódású társadalmának is kodifikációja, amelynek előkészítésében ennek a társadalomnak a képviselői is szóhoz jutottak. A szerző megvizsgálja ennek a részvételnek módját, a rendi képviseletnek a törvényhozóitól és az általa kinevezett törvényhozó bizottságtól eltérő céljait, és befejezésül igyekszik választ adni arra a nem könnyű kérdésre is, hogy a törvényhozó a kodifikációnál mennyiben vette igénybe a rendek közreműködését. — JOACHIM KÜHN: *III. Napóleon és a Nicaragua-csatorna* (295—319. l.) a későbbi császár 1846-ban kéziratként nyomtatásban megjelent brosúrája alapján a Panamacsatorna előtörténetét ismerteti. Louis Bonaparte az akkori angol kormány, a Robert Peel-kormány támogatásával létesítendő angol társasággal akarta megvalósítani egyébként csak vázlatosan ismertetett tervét, és szabályos egyezményt kötött a nicaraguai kormánnyal is. — GERHARD OESTREICH: *A szaktörténelem és a társadalomtörténeti kutatás kezdetei Németországban* (320—363. l.) a XIX. század végén a német történettudományban a rankeánusok és K. Lamprecht, valamint kevésszámú híve közt lefolyt heves vitát ismerteti. Lamprecht komoly kísérletet tett arra, hogy az egyoldalúan politikai-állami-személyi orientációjú német történetírást kultúrtörténet elnevezés alatt erősen gazdasági-társadalmi-lélektani-közösségi irányú történetírással váltsa fel. Annak ellenére, hogy Lamprecht eszméi a felsőoktatásban is utat törtek, sőt ellenfelei is rákényszerültek az általa felvetett témáknak részben az ő módszerével való vizsgálatára, a hivatalos történettudománnyal szemben Lamprecht és hívei kisebbségben maradtak. Lamprecht nézeteinek jelentőségét a maga korában a külföld ismerte fel. Napjainkban pedig a német társadalomtörténet, de a francia Annales-iskola is azokkal a problémákkal viaskodik, sőt azt a terminológiát is használja (típus, állapot, törvényszerű fejlődés, statisztikai módszer, struktúra stb.), amelyet ő vetett fel elsőnek, ill. amelyet ő dolgozott ki még az 1880—1900-as években.

1969. 209. köt. 2. szám. — WERNER GEMBRUCH: *Reformkövetelések Franciaországban a XVII—XVIII. század fordulóján* (265—317. l.) azzal a reformmozgalommal foglalkozik, amely 1688-ban, a pfalzi háború idején XIV. Lajos addig egyöntetűen támogatott abszolutizmusa ellenében kibontakozott, s amelynek Fénelon, Bossuet, Boulainvilliers, Saint Simon, Saint-Pierre, Vauban és Boisguillebert voltak a vezéralakjai. A történetírás mindezideig bizonytalanságban leledzett afelől, hogy ezt a mozgalmat a grand siécle-hez vagy a felvilágosodáshoz kapcsolja-e, laza csoportosulásnak vagy pedig politikai csoportnak vagy éppen reformpártnak tekintse-e. A szerző rendi származásuk, hivatásbeli tevékenységük s nemzedéki hovatartozásuk alapján olyan jelentős különbségeket tár fel a reformerek ideológiájában, hogy nem lehet őket körülhatárolt politikai csoportnak tekinteni. A századforduló ellenzékének nézeteiben csak kevés közös vonás van eltekintve attól a meggyőződésüktől, hogy az uralkodó államrend tarthatatlan és mással kell felváltani. Ezen túl azonban nézeteik szétágaztak. Egyesek az államjogi hagyomány felé igazodtak, míg mások egészen új eszméket vetettek fel, amelyek ugyan a maguk korában utópisztikusak voltak, a jövő számára azonban hasznos ösztönzéssel szolgáltak. Tehát csupán a negatívumban, a tagadásban voltak egyek; közös pozitív programot nem voltak képesek kialakítani. — EBERHARD KOLB: *Bismarck és az annexiós követelés felmerülése 1870-ben* (318—356. l.) a kérdés körül 1964, Walter Lipgens tanulmánya óta gyűrűző vitába szól bele, perdöntő érvekkel. Lipgens annak bizonyítására vállalkozott, hogy Elzász-Lotharingia elcsatolásának követelése nem a spontán német közvéleményben, hanem a Bismarck által kézben tartott sajtó által céltudatosan manipulált közvéleményben merült fel először, vagyis az annexió eszméjének Bismarck a szerzője. Lipgens egész bizonyítási

apparátusát azonban már Lothar Gall 1968-as tanulmánya is alapjaiban megrendítette. Kolb pedig a sajtóirányítás rendszerének, mechanizmusának s benne Bismarck szerepének, továbbá a követi jelentéseknek minuciózus és éleselméjű vizsgálatával Lipgens maradék bizonyítékait is megdöntve, arra a cáfolhatatlan megállapításra jut: semmi támpont sincs annak feltételezésére, hogy 1870 július—augusztus fordulóján Bismarck dobta volna be a közvéleménybe az általa irányított sajtó útján az annexió követelését. A kancellár legalábbis augusztus közepéig egyáltalán nem folyt be a hadicélokról folyó közvitába. Ezzel szemben már július végétől és fokozódó mértékben augusztusban, az első német győzelmek hatására Németország-szerte, a legkülönbözőbb politikai táborokban egyre erősödött a követelés háborús győzelem esetén legalább Elzásznak visszacsatolására. Augusztus közepére a német közvélemény messzemenő egyetértésre jutott ebben a kérdésben, mint erről a külföldi diplomaták jelentései is egyértelműen tanúskodnak. Ezzel a szerző nem akarja azt állítani, hogy a közvélemény annexiós álláspontja nem találkozott volna Bismarck egyetértésével, csupán azt, hogy az annexiós követelés motivációját szélesebb alapokra kell helyezni, s nem lehet figyelmen kívül hagyni a követelés kortörténeti hátterét, a nemzeti öntudat politikai megnyilvánulásait.

3. szám. — WALTHER KIENAST: *A francia királyság tevékenységi köre Dél-Franciaországban Odotól VI. Lajosig (881—1137)* (529—565. l.) az utolsó Karolingok és az első Capetingek királyi hatalmának Dél-Franciaországra való tényleges kiterjedésével foglalkozik itinerariumok, oklevelek, krónikák és más történeti adatok fényénél. Az utolsó Karolingok igen ritkán s akkor is nyilvánvalóan alárendelt hatalmi helyzetben tartózkodtak Dél-Franciaországban. A Capetingeknek, elsősorban VI. Lajosnak a Déllel is sikerült elismertetniök a maguk főhatalmát. Ennek ellenére ők sem tartózkodtak szívesen Dél-Franciaországban egyrészt azért, mert nem voltak ott számukra alkalmas paloták, másrészt mert a Capetingek számára is idegen volt a déli milieu; ezenkívül a központi államszervezet helyi szerveinek kiépülésével nem is volt többé szükség a király személyes jelenlétére. A tanulmány befejező részében a szerző az oklevelek keltezésében követi nyomon — igen érdekesen — a déli országrésznek a központi királysághoz való viszonyát. A keltezés általában a jogi helyzetet, a dinasztikus legitimitást tartotta szem előtt, s csak nehezen engedett a tényleges hatalmi helyzetnek. — MICHAEL STÜRMER: *Az államcsíny-gondolat a bismarcki birodalomban* (566—617. l.) kimutatja, hogy az államcsíny-gondolat — éppen a birodalmi alkotmány antidemokratizmusa folytán — milyen nagy, szinte állandó szerepet játszott Bismarck politikájában. A gondolat lényege a parlament ki- és a katonaság bekapcsolása volt a politikai életbe. Bismarck politikájában betöltött nagy szerepét az 1848-as forradalom élményei magyarázzák. Bismarck, amikor hatalma veszélyben forgott, vagy reakciós politikája ellenállásba ütközött, mindig kész volt az államcsíny eszközéhez vagy legalábbis fenyegetéséhez nyúlni, nem csupán 1890-ben, bukása előtt, hanem 1862-ben, 1866-ban, 1874-ben, 1878-ban is. A szerző különösen részletesen foglalkozik a két utóbbival, amelyek a kultúrharcot, ill. a szocialista-ellenes törvényt eredményezték. Ha államcsínyre a szó teljes értelmében a Königgrätztől az első világháború kitöréséig terjedő fél században nem is került sor, az államcsínnyel való fenyegetés mégis állandó kísérletet jelentett arra, hogy a parlamenti tényezők dinamikáját gátak közé szorítsák. A német alkotmányos rendszernek az volt a dilemmája, hogy a reakciós porosz időszak osztálystruktúrája fémjelezte, s társadalmi bázisát nem tudta kiszélesíteni anélkül, hogy önmagát fel ne adja. Ebben a helyzetben az államcsínnyel való fenyegetés kétségbeesett kísérlet volt annak a növekvő szakadéknak az áthidalására, amely a társadalmi és politikai berendezkedés közt tátongott. — LOTHAR GALL: *Állam és gazdaság a birodalomalapítás idején* (616—630. l.) Helmut Böhme könyvét részesíti éles kritikában. Böhme könyvének fő tétele az, hogy Poroszország és vele együtt a kisnémet nemzetállam gazdaság- és kereskedelempolitikáját elsősorban mint a politikai hatalom, a fennálló államhatalom kiszélesítésére és egyidejű belső megerősítésére szolgáló eszközt kell értékelni. A kritikus elismeri a fenti tétel helyes magvát, de kifogásolja ennek abszolutizálását és voluntarista kezelését. — Magyarország címszó alatt (761—765. l.) két magyar tárgyú művet ismertet a folyóirat: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában, Tanulmányok Zemplén megye XVI—XVII. századi agrártörténetéből és Csáky Mórie: Kultúrharc Magyarországon c. német nyelvű művét. — *B.*

VIERTELJAHRSCHRIFT FÜR SOZIAL- UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1968 55. köt. 3. szám. — PETER MORAW: *Német királyság és polgári pénzgazdaság 1100 körül* (289—328. l.) az utóbbi években megjelent Adalékok Nürnberg gazdaságtörté-

netéhez c. kiadványhoz kapcsolódva a kiadvány által nem tárgyalt, de a kép teljességéhez hozzátartozó két kérdéskört dolgoz fel. Megállapítja, hogy az 1400 körül Wittelsbach Ruprecht által Luxemburgi Vencel ellen végrehajtott államcsínyben jelentős szerepe volt a birodalmi városok, elsősorban Nürnberg gazdasági érdekeinek. Majd részletesen vizsgálja a birodalmi városok polgárságának Ruprecht érdekében kifejtett tevékenységét a pénzkölcsönzéstől kezdve az udvarnak és a hadseregnek történt szállításokon, tanácsadói, diplomáciai szolgálatokon át egészen a királyi vendéglátásig. A polgárság támogatásának mértékét azonban nem szabad eltúlozni vagy jellegében meghamisítani. Ruprechtnek a polgárságtól és a kommunáktól felvett kölcsönei alig haladták meg a 100 ezer forintot, a birodalmi adók évi hozamának négyszeresét, ill. a pfalzi területek évi jövedelmének kétszeresét. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy egyetlen polgári személy vagy társaság sem vállalt nagyobb hányadot a kölcsönből, mint a teljes összeg egyötödét. Nincs tehát szó nagyobb tőke mobilizálásáról monopolista céllal, még kevésbé a polgárság politikai ambícióinak növekedéséről. E tekintetben jellemző, hogy Ruprecht 107 tagú tanácsának egyetlen kereskedő polgár tagja sem volt. Ruprecht kormányzata tehát nemcsak a nyugat-európai uralkodókétól különbözött, hanem közvetlen elődei és utódai, IV. Károly, Vencel és Zsigmond kormányzatától is. — Gerhard Oestreich: *Az európai abszolutizmus struktúra-problémái* (329—347. l.) az új, korszerű abszolutizmus-kutatás feladatait igyekszik kitűzni. Ezt frappánsan így fogalmazza meg: kutatni az abszolutizmusban a nem abszolútat. A tisztán etatista, a kormányzati és a magasabb közigazgatási szintre korlátozódó szemléletmódot fel kell váltani az új állami létesítmények alatt változatlanul továbbélő és ható régi tartományi rendekre, a regionális szövetségekre, a helyi erőkre, a földesúri és a városi uralmi viszonyokra koncentráló szemlélettel. Egy ilyen vizsgálat ki fogja mutatni a centralizáló hatalom korlátait, a vele szembenálló partikuláris hatalmak szívós ellenálló erejét. A tanulmány részletesen foglalkozik a monarchista abszolutizmus szerinte egyik legmaradandóbb politikai és társadalmi eredményével, az ún. társadalmi fegyelem megteremtésével, amelynek legfőbb iskolái a hadsereg, a gazdaságpolitika (merkantilizmus) és a külpolitika voltak. — Harald Winkel: *A Texas Egylet — adalék a XIX. századi német kivándorlás történetéhez* (348—372. l.) a nevezett egylet megalakulását és működését tárgyalja. — Hermann Kellenbenz: *A Medici-bank és a bankárok* (373—388. l.) a legújabban megjelent nyugati szakmunkák alapján összefoglalja a Medici-bankház történetét 1397. évi megalapításától XV. századi virágzásán át egészen 1464 után három nemzedék alatt bekövetkezett bukásáig. A bukásban szubjektív tényezők mellett objektív okok is közrejátszottak, többek közt az angol gyapjú behozatala. A Medici-bankház gazdagságának alapja a bankügyleteken nyugodott; ipari és kereskedelmi vállalkozásaiknak alárendelt szerepük volt. — Az Irodalom-rovat a következő magyar gazdaságtörténeti műveket ismerteti (404—408. l.): Mindenekelőtt Pach Zsigmond Pál: A magyarországi agrárfejlődés a XVI—XVII. században c. német nyelven is megjelent munkája, Maksay Ferenc: Urbáriumok XVI—XVII. század; N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek; Történeti Statisztikai Évkönyv 1965; Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII—XVIII. században; Agrártörténeti Szemle V. évf. 1—2. sz.

4. szám. — Arnold H. Price: *Differenciált társadalmi struktúrák* (433—448. l.) a germán őstársadalom demográfiai modelljének felállításának nehézségeit és eredményeit ismerteti. — Hermann Kellenbenz: *Gazdasági kapcsolatok Antwerpen és Brazília közt a XVII. század első felében* (449—463. l.) az Antwerpen—Lisszabon—Brazília közti háromszögben a XVII. század elején kibontakozó élénk kereskedelmi forgalmat ismerteti. Ennek fő árucikkei a brazilfa és a cukor, fő résztvevői a flamand, a német, az olasz és a portugál „új-keresztények" voltak. Kereskedelmi tevékenységüket nemegyszer igyekeztek meggátolni. Antwerpen jelentőségének megértéséhez tudni kell, hogy a nagy város átvészelte az 1578—1585 közti válságot. Azt a világkereskedelmi piaci szerepét, amelyet V. Károly uralkodása alatt élvezett, ugyan soha többé nem tudta visszaszerezni, de kereskedelmi aktivitása nem csökkent olyan mértékben, mint ahogy eddig hitték, legalábbis a harmincéves háború kitöréséig nem. A hosszú háborút lezáró békekötések eredményeképpen aztán Antwerpen gazdasági élete újabb virágzásnak indult. — Ivan Erceg: *Az észak-adriai tengeri városok külkereskedelme mint az ausztriai kapitalista kapcsolatok tényezője a XVIII. és XIX. században* (464—480. l.) abból indul ki, hogy a Habsburg-monarchia kereskedelmének, különösen külkereskedelmének fejlődése a XVIII. század első felét gazdaságtörténeti fordulóponttá teszi. A XVIII. század második fele és a XIX. század — az időleges stagnálás ellenére is — gazdasági fellendülést hozott, amelyet különböző

egyezmények és objektív tényezők segítettek elő. A külkereskedelem alakulása külső és belső körülményektől függött. Ezek alapul vételével a bécsi kormány külkereskedelmi politikájában a tárgyalt időszakban három szakaszt lehet megkülönböztetni. A XVIII. században a bécsi kormánykörök aktívan fejlesztették a kereskedelmet, elsősorban a külkereskedelmet azzal a szándékkal, hogy pénzt csalogassanak az országba. A XIX. század első felében viszont a kormánynak nem volt kijegecesedett álláspontja a külkereskedelem kérdésében. Rendszabályai kizárólag fiskális természetüek voltak. Továbbra is gyűjteni igyekezett a pénzt anélkül, hogy a kereskedelem fejlesztésével különösebben törődött volna. A XIX. század második felében aztán újra feltámadt a kormányzat érdeklődése a külkereskedelem iránt. Ez összefüggésben volt az ipar fejlesztésére, a kereskedelmi útvonalak (mindenekelőtt a vasútvonalak) kiépítésére irányuló törekvésekkel. Ezen célkitűzés érdekében új rendszabályokat alkalmaztak, amelyek perspektívát nyitottak a kereskedelem számára. A továbbiakban a tanulmány részletesen vizsgálja és statisztikai kimutatásokkal, táblázatokkal illusztrálja az észak-adriai tengeri kikötők áruforgalmának összetételében, értékében helyi és időbeli viszonylatban bekövetkezett változásokat, és meghatározza jelentőségüket. Az észak-adriai kikötővárosok külkereskedelme ösztökélte, javította, erősítette és fejlesztette az árugazdaságot, a városokat és a fizetési mérleget, felhalmozta a tőkét és a tapasztalatokat, hidat vert az egyes népek és piaci területek között, legyőzte a gazdasági önellátás korlátozottságát, kifejlesztette a kereskedő rendet, a polgárságot, amelynek tevékenysége nélkül az ipari fellendülés aligha bontakozott volna ki. — WILHELM KALTENSTADLER: *Az osztrák tengeri kereskedelem Trieszten át a XVIII. században* I. (481–500. l.) hasonló témát vizsgál hasonló módszerrel. I. Lipót és VI. Károly Adria-politikájának ismertetése után a trieszti szabadkikötő megalapításával, majd Velencével és Hamburggal folytatott éles konkurrencia-harcával foglalkozik. Aztán időszakokra bontva a Trieszten átmenő osztrák külkereskedelem fejlődését vizsgálja a tranzitó-forgalom, az osztrák vám- és közlekedési szervezet, a hajóforgalom kérdéseivel összefüggésben; végezetül taglalja az osztrák tengeri külkereskedelmet és külkereskedelem-politikát a különböző államokkal szemben. — WOLFGANG LEISER: *„A nép nevében!" Egy formula és története* (501–515. l.) az ismert ítélethirdetési formula formaváltozásait és a mögötte meghúzódó jogfelfogást és joggyakorlatot vizsgálja. Az ítélethirdetés formulája Németországban csak az utolsó 50 év alatt nem kevesebb, mint ötször változott éspedig a monarchia alatt: az ország uralkodója nevében; a weimari köztársaság idején: a nép nevében; a Harmadik Birodalom alatt: a német nép nevében; 1945–1950 között: a jog nevében és 1950 után ismét: a nép nevében! A tanulmány az újabb és a régebbi formulaváltozások mögött a szokásjogot, a bíró és az ítélkező közti különbségtételt, a honoratior bíróság és a személyes bíróság harcát, az utóbbi időleges felülkerekedését, majd ismét a kettő kompromisszumát mutatja ki. — MARIE SCHOLCZ-BABISCH a Rajna-városok történetének általa összeállított és megjelenés előtt álló forrásgyűjteményéről ad előzetes irodalmi tájékoztatót (516—528. l.). — HERMANN EICHLER és GUSTAV OTRUBA Hermann Conrad Német jogtörténete II. kötetének megjelenése alkalmából a német jog- és gazdaságtörténet periodizációs kérdéseit vitatja (529—538. l.). — *B.*

VIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE 1969. 4. szám. — HEINRICH A. WINKLER: *Vállalkozói szövetségek a rendi ideológia és a nemzetiszocializmus között* (342—371. l.) elégtelennek tartja az eddigi irodalomnak csupán a nemzetiszocialisták és a különböző monopolszervezetek pénzügyi kapcsolatára korlátozódó vizsgálatát, és a nagyipari, valamint a kézműipari csúcsszervezetek, az elnöki kormányok és a nemzetiszocialisták ideológiai, politikai kapcsolatainak vizsgálatával szélesíti ki a témát. Megállapítja, hogy Németországban az 1930—33-as években erősen hódított a rendi ideológia. Elsősorban a kíméletlen konkurrencia-haretól pusztulással fenyegetett kézműipari szervezetekre volt nagy hatással; a nagyipar és a nagykereskedelem általában elutasította. Viszont az előbbiekkel együtt híve volt a parlament részleges vagy teljes kikapcsolásának egy hivatásrendi kamara útján, valamint egy erős elnöki kormányzatnak. A rendi ideológia hatása kezdetben a nemzetiszocialista párton belül is jelentkezett, elsősorban a párt gazdaságpolitikai osztálya vezetőjének, O. W. Wagenernek a tevékenységében. A párt és a nagyipari, nagykereskedelmi szervezetek közeledésével azonban a párton belül háttérbe szorult ez az ideológia, és csupán a parlament-ellenesség, az erős elnöki kormányzat eszméje maradt meg belőle. — WERNER LINK: *A Ruhr-vidék megszállása és az USA gazdaságpolitikai érdekei* (372–382. l.) azt az ellentmondást vizsgálja, amely az USA-nak a Ruhr-kérdésben 1922/23-ban elfoglalt álláspontjában fennállott. Az USA 1922-ben még határo-

zottan ellenezte a tervezett megszállást. Mikor azonban ez 1923 januárjában mégis bekövetkezett, támogatni kezdte, mert kiváló alkalomnak tekintette a német ipari konkurrencia letörésére különösen Dél-Amerikában, nemkülönben az amerikai tőkebehatolásra magában Németországban. 1923 nyarán azonban már világos volt az USA előtt, hogy a franciák is ugyanerre törekszenek, s helyzeti előnyüket egy nagy francia –német gazdasági összefogásra akarják felhasználni. Ekkor az USA újból energikusan szembefordult a megszállási rendszerrel, és Owen D. Young és Charles G. Dawes küldetésével megkezdte nagyszabású jóvátételi politikájának kiépítését. — ANTON HOCH: *A Hitler-ellenes merénylet 1939-ben a müncheni polgári sörpincében* (383—413. l.) tisztázza az 1939. november 8-i merénylet igaz történetét, szembeszállva az egész eddigi irodalommal. Megállapítja, hogy a merénylő, Georg Elser asztalosegéd nem volt provokátor, az SS felbérelt ügynöke, mint a közvélemény hiszi, még kevésbé az angol titkosszolgálat embere, mint ahogy a nácik elhitetni próbálták, hanem antifasiszta, demokratikus meggyőződésből egyedül határozta el, tervezte meg, és hajtotta végre a sajátmaga által szerkesztett és elhelyezett robbanószerkezettel a merényletet. Ez csak azért nem sikerült, mert Hitler a szokásosnál korábban kezdte meg és fejezte be hagyományos beszédét, és hagyta el a termet. A merénylőt menekülés közben a svájci határ közelében fogták el, és tartóztatták le. Hosszú ideig fáradoztak azon, hogy Elser révén az angol titkos szolgálatot is belekeverjék a merényletbe. Ez a kísérlet azonban Elser ellenállásán megtört. Hosszú ideig őrizték koncentrációs táborban a Führer személyes foglyaként, míg végre 1945. április 9-én a Hitler-ellenes ellenállás vezetőivel, Canaris tengernaggyal és társaival együtt az ellenállás „kisemberét" is kivégezték. Elserre az elismerés egészen napjainkig váratott. — A Közlemények rovatban HANS ROTHFELS Theodor Heuss: A háborús kitüntetés kérdése és a Pour le mérite békerendje c. (414—422. l.) az NSzK volt elnöke kitüntetésének utóbb bonyodalmassá vált ügyét ismerteti. — A Kutatási jelentés rovat *A német egyházüldözés* c. (423—449. l.) irodalmi jelentést közöl a kérdés újabb irodalmának kutatási irányzatairól és kérdéseiről. — *B.*

DER DONAURAUM 1969. 3. szám. — HEINRICH BENEDIKT: *A Duna-térség ipara a századforduló körül* (129—141. l.) a politikai és gazdasági liberalizmus fénykoraként ábrázolja a Monarchia történetének az 1880-as évek közepéig terjedő szakaszát, amikor is új gazdasági és politikai jelenségek bontották meg a szerinte harmonikus fejlődést. Az osztrák—magyar kapcsolatokra kitérve azt állítja, hogy Magyarország különböző eszközökkel valóságos belső vámvonalat épített ki magának a maga érdekei védelmére Ausztriával szemben. Az Ausztriánál sokkal fejletlenebb szociális törvényhozás, az alacsonyabb adók szintén Magyarország előnyére szolgáltak az Ausztriával való versenyben. A demokrácia hiánya Magyarországon, az elnyomó módszerek hatékonysága a nemzetiségi kérdésben is kedvezőbb helyzetet teremtett Magyarország számára. Összefoglalóan megállapítja, hogy a valóságos problémák, nehézségek ellenére a Duna-, a Szudéta- és a Kárpát-országok számára nem volt szerencsésebb idő, mint az öreg császár és a régi népközösség ideje. — LÁSZLÓ RÉVÉSZ: *A neo-abszolutizmus jelentősége Magyarország számára* c., a vonatkozó magyar irodalmat élesen kritizáló tanulmányában (142—159. l.) különbséget tesz a Bach-rendszer közjogi és gazdasági oldala közt; az elsőt általában kritikusan, a másodikat pozitívan ítéli meg, mondván, hogy ez a korszak alakította át Magyarországot új, modern államma, s intézkedései maradandó értékűeknek bizonyultak. Részletesen elemzi az 1852. november 29-i ősiségi pátenst, az 1853. március 2-i urbéri pátenst, a telekkönyv (1855) és a jegyzőség bevezetését, az iparszabadság proklamálását a céhek eltörlésével kapcsolatban, melyek együttesen a mezőgazdaság és az ipar bizonyos ágai, valamint a közlekedés lendületes fejlődésére vezettek. Pozitívan ítéli meg a Thun által bevezetett közoktatási rendszert is. Befejezésül túlzottnak mondja a Haynau-féle rémuralom méreteiről a magyar történetírás által rajzolt képet. — RUDOLF F. WIERER: *Az osztrák-magyar dualizmus 1867—1918 és a cseh jogtudomány 1918 előtt* (160—164. l.) megállapítja, hogy akárcsak az osztrák jogászok, a csehek is abból indultak ki, hogy az Osztrák Császárság, habár központi hatáskörében az Osztrák-Magyar Monarchia korlátozta, lényegében 1867 után is fennállott. Ezt az álláspontot képviselte Pražák és Rieger, akik egyébként mint a cseh közjog védői unitarista német kollégáikkal tudományos vitában álltak. A másik, Fiedler és Vavřinek nevéhez kapcsolható irányzat jobban tekintetbe vette a magyar kiegyezési törvényt, és mély hatást tett rá a két birodalomrész közti összeütközés. Ezért lemondott arról, hogy a dualizmus rendszerét elméletileg beillessze az államkapcsolatok kidolgozott kategória-rendszerébe. Ez a második irányzat sokkal inkább tekintetbe vette a politikai tényeket, mint az első,

vagyis realisztikusabb álláspontra helyezkedett. *Gustav Otruba* ismerteti Mérei Gyula: Az európai integráció eszméje a nyugat-német polgári történetírásban c. művét (175—176. l.), *F. H. Riedl* Somogyi Éva: Választójog és parlamentarizmus Ausztriában 1861—1907. c. művét (181. l.).

4. szám. — HEINRICH BENEDIKT: *Centralizmus és föderalizmus a régi Ausztriában* (193—200. l.) a történelmet az állami egységre és az önállóságra törekvés küzdőterének tekinti. A régi Ausztria az osztrák, a cseh és a magyar nemesség érdekei által meghatározott rendi föderatív állam volt. A centralizáció Mária Teréziával vette kezdetét, „. . . előnyösen hatva Ausztriára és Csehországra, hátrányosan II. József reformjai révén Magyarországra". Az 1848/49-es forradalom a Metternich által egyébként elutasított centralizáció elleni visszahatás volt. A márciusi alkotmány engedményeket tett a föderalizmus javára. A föderalizmus eszméje az új abszolutizmustól sem volt idegen. Az 1860. októberi diploma az ó-konzervatívok és a föderalizmus utolsó diadalának tekinthető. A kiegyezési korszakra a centralizmus előretörése és ezzel összefüggésben a nemzetiségi ellentétek kiéleződése a jellemző, különösen Ausztriában. Ebben a nemzetiségi zűrzavarban a lengyelek lojalitása jelentette az egyetlen fix pontot. Ferenc Ferdinánd szakítva kezdeti trializmus tervével, szövetségi állammá kívánta átalakítani a Monarchiát. A háború alatt Kelsen viszont a kettéosztás (Ausztria—Dél-Szlávia, Magyarország—Lengyelország) tervét vetette fel. A cikkíró szerint a nacionalizmus (amely szétrobbantotta a Monarchiát) egy alacsony kulturális és politikai fejlettségi fok tartozéka. — RÉVÉSZ LÁSZLÓ ismerteti Lackó Miklós angol nyelven is megjelent Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944 c. művét (249. l.), RENATA TOLNAUER a németül is kiadott Képes Krónikát (252. l.) — *B.*

ÖSTERREICHISCHE OSTHEFTE 1970. 1. szám. — HEGEDŰS ANDRÁS: *Szociális változások a magyar faluban* (1—17. l.) a jelenlegi magyar falu struktúráját vizsgálja a társadalmi mobilitás és az átrétegeződés, az anyagi helyzetben mutatkozó különbségek, a kultúra, iskoláztatás és politikai viszonyok szempontjából. — ENGELBERT DEUTSCH: *Andrássy és Bosznia-Hercegovina okkupációja* (18—36. l.) elsősorban a kiadatlan osztrák-magyar konzuli jelentések alapján felmenti a közös külügyminisztert az alól a történeti irodalomban elterjedt vád alól, hogy az ő megtévesztő konzuli jelentéseken alapuló túlzott derűlátása s ebből eredő elővigyázatlansága volt az oka az okkupáció során a Monarchiát sújtó súlyos anyagi, emberés presztízs-veszteségnek. Az 1878 október végéig elhúzódó megszállás ugyanis 7420 emberébe s több mint 105 millió forintjába került a Monarchiának. A szerző kimutatja, hogy Andrássy taktikai okokból folytatott tárgyalást a Portával a tartományok békés átadásáról, a tárgyalási időszakot azonban partnere a fegyveres ellenállás megszervezésére használta fel. A török ellenállás mellett érezhető volt különösen a berlini kongresszus előtt — a szerbiai és montenegrói ügynökök tevékenységének hatása, maga Szerbia azonban az okkupáció ideje alatt lojális magatartást tanúsított. A Monarchia csapatainak közel egy hónapra volt szükségük az okkupációra való felkészüléshez. Csak ezután lehetett ultimatív úton fellépni a Portával szemben. A törökök abban reménykedtek, hogy a magyar ellenállás kihasználásával és a fegyveres ellenállás Bosznia-Hercegovina-i megszervezésével megváltoztathatják a nagyhatalmak döntését. Az okkupációs csapatok viszonylagos gyengesége az okkupáció előtt sem a Hadügyminisztériumban, sem Andrássyban nem keltett aggodalmat. Az elszenvedett váratlan veszteségekért aztán a hadsereg felelős vezetői és az ellenzék egyaránt a külügyminisztert és az őt helytelenül informáló konzulokat, elsősorban Wassitsch szarajevói főkonzult tették meg bűnbaknak annak ellenére, hogy a szóban forgó konzulátusok a Bosznia-Hercegovina-i fejleményekről nagyon jó tájékoztatást adtak a külügyminiszternek. — A Jelentés c. rovatban a kiadó részletes tájékoztatást ad az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európai Intézet 1969. évi tevékenységéről (44—54. l.). — KURT WESSELY és FRITZ FELLNER a következő munkákat ismertetik (56—65. l.), Kovács Endre: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez, S. Lengyel Márta: Reformersors Metternich Ausztriájában, Menyhárt L.: A Háromcsászárszövetség értékeléséhez, Sarlós Béla: A kiegyezés magyarországi jogpolitikája, Ádám Magda: Magyarország és a kisantant a harmincas években, Boros Ferenc: Adalékok a kisantant létrejöttének történetéhez és jellegéhez, Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945, Kerekes Lajos szerk.: Allianz Hitler—Horthy—Mussolini.

2. szám. — ALOIS MOCK: *A külföldi kulturális kapcsolatok mint az osztrák külpolitika lényeges alkotórésze* (73—79. l.) a külpolitika fogalmának tartalmi gazdagodásából indul ki. Míg ez régebben csak a szoros értelemben vett külpolitikát ölelte fel, ma már — anélkül, hogy a hagyományos értelemben vett külpolitika primátu-

sát elvesztette volna — a gazdasági és a kultúrpolitikát is magában foglalja. A kulturális külkapcsolatok elvi és történeti okoknál fogva nagyon fontosak Ausztria számára. — Dan Berindei: *Nicolae Bălcescu, a modern Románia útegyengetője* (94—109. l.) részletesen ismerteti Bălcescu sokatígérő iskolai tanulmányait, rövid hadapródoskodását, másfél éves raboskodását a Filipescu-féle forradalmi mozgalomban való részvétele miatt s ezt követően társadalmi, politikai, irodalmi és történettudományi tevékenységének széleskörű kibontakozását. Egész tevékenységének középpontjában az egységes, szabad, független, polgári rendszerű Románia megteremtése állt. Pozitívan értékeli magyar kapcsolatait. — H. Haraszti Éva ismerteti osztályok és ezen belül szerzők szerint csoportosítva az MTA Történettudományi Intézetének 1966—68 közti tevékenységét (110—117. l.). — Koczó Endre: *Magyarország társadalomtörténetéről* (139—140. l.) Dümmerth Dezső Pest város társadalma 1686—1696 c. művét ismerteti.

3. szám. — Herbert Steiner: *Lenin Ausztriában* (145—153. l.) Lenin ausztriai tartózkodásait tisztázza levéltári anyag felhasználásával és bő kivonatos közlésével. Lenin elsőízben 1902 március elején tartózkodott Bécsben feleségének, Krupszkajának útlevél-ügyét intézve. Másodszor 1913 júniusában utazott át Bécsen beteg feleségét Svájcba kísérve. Bécsben Buharinnal találkozott. A háború kitörése után az akkor Lengyelországban, a Zakopane közelében levő Poroninban tartózkodó Lenint az oroszok javára folytatott kémkedés gyanúja miatt letartóztatták. Viktor Adler és Diamand lengyel szociáldemokrata képviselőnek Krupszkaja által kért közbenjárására azonban egy hónap múlva szabadon engedik. Ekkor, 1914. szeptember 4-én Svájcba átutazóban állt meg Lenin feleségével ismét Bécsben. Itt meglátogatta Viktor Adlert, akivel továbbra is érintkezésben maradt. — Olga Srdanovic-Barac: *Szerbia agrárgazdasága és Ausztria* (154—160. l.) a XIX. századi szerb—osztrák-magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezetét ismerteti. A két ország közti hivatalos árucsereforgalom és a nagyvonalú üzletkötések mellett a szomszéd országok évtizedeken keresztül tartó szoros és baráti együttműködése is figyelmet érdemel. Ez különösen a növénytermesztés és az állattenyésztés terén volt gyümölcsöző. Mezőgazdasági tekintetben Szerbia számára a Monarchia volt a példakép. A Monarchiától kapta Szerbia a mezőgazdasági gépeket, vetőmagvakat, fajállatokat, a mezőgazdasági szervezkedés mintáját, a szakirodalmat és jelentős részben a szakemberképzést is.

Dančo Zografski: *Macedónia és a tengelyhatalmak* (161—167. l.) a Macedónia felosztására irányuló 1941 áprilisi német—olasz—bolgár megbeszéléseket és határozatokat ismerteti. Ezeknek eredménye Macedónia harmadszori erőszakos felosztása lett. Bulgária megszállt Macedónia jugoszláv részéből 28 250 km² területet 1 260 000 lakossal; többi részét olasz kívánságra Albániához csatolták. Macedónia görög része továbbra is Görögországnál maradt, habár a németek ezt a területet Szalonikivel együtt Bulgáriának ígérték. Macedónia felosztása a macedón nép akaratának és érdekeinek semmibevételét jelentette, s egyben tükrözte a német—olasz—bolgár hatalmi ellentéteket is. — Spira György: *Az 1848—49-es magyar forradalom sajátosságairól* (168—177. l.) a magyar 48-kutatás legújabb eredményeit és megoldásra váró kérdéseit ismerteti, áttekinti a magyar kutatás eddigi történetét Irányi Dánieltől és Horváth Mihálytól egészen Szabó Ervinig és Révai Józsefig, s számbaveszi az újabb időben kiadott hatalmas forrásanyagot. — *B.*

A külföldi folyóiratszemlét összeállították Bellér Béla (B.) és Jemnitz János (J.).

FIGYELŐ

Bölöny József:

Pihent szemmel — az olvasó érdekében

V.

Az idegen kifejezéseknek már korábban tárgyalt hibás fordításait egészítsük ki még egyes katonai rangok és szervek, továbbá a miniszteri cím hibás, illetve helyes fordításaival és a leggyakoribb angol címek és rangok téves, illetve helyes használatával.

Vezető katonai rangok és szervek:

A német Feldmarschall magyarul *tábornagy*, a Feldzeugmeister csak *táborszernagy*, a Generalfeldmarschall *vezértábornagy*, az admirális (Admiral) magyarosabb kifejezése *tengernagy*, az ugyancsak német Grossadmiral sem „nagyadmirális" (számos helyen), sem „főtengernagy", hanem *vezértengernagy* (!). Az utóbbiaknak nem „vezérhajójuk" van, hanem *zászlóshajójuk*.

A legjellemzőbb fordítási hiba ebben a tárgykörben a leggyakrabban idézett forrásból:

„*Badoglio*, Pietro . . . 1926-ban marsallá és a fővezérkar főnökévé nevezték ki . . . 1933-tól 1936-ig ismét a fővezérkar főnöke . . . ismét a fővezérkar főnöke . . . leváltották a fővezérkar éléről."

Azt már tudjuk, hogy a marsall magyarul tábornagy, de mit akar jelenteni ez a magyarnak tűnő és négyszer ismételt szó, hogy *fővezérkar?* Ha egy magyar—olasz szótárt felütünk a vezérkar címszónál, azt látjuk, hogy ennek olasz neve *stato maggiore* (!!). Ezzel választ kaptunk a fenti kérdésünkre is. A „maggiore" jelentése ugyanis itt nem „fő-", mint egyéb vonatkozásban, hanem „vezér-": az önmagában nem vezérkart, hanem állapotot jelentő „stato"-val együttesen *vezérkar*, minden kiemelő jelző nélkül (stato = állapot, stato maggiore = vezérkar, Stato = állam). Kiemelt alakja sem „fővezérkar" lenne magyarul, hanem *nagyvezérkar*, ami azonban Olaszországban nem volt.

államtitkár — külügyminiszter:

Az *amerikai* „Secretary of State" betű szerinti jelentése államtitkár, minden közelebbi megjelölés nélkül. Valóságos jelentése azonban *külügyminiszter*. Magyar fordítása tehát annál is inkább külügyminiszter, nempedig „külügyi államtitkár", mert a pusztán *államtitkárt* jelentő elnevezésben semmi utalás sincsen a külügyekre. Így tehát szó szerinti jelentése is legfeljebb *államminiszter* lenne, figyelemmel arra, hogy az Egyesült Államok többi miniszterének is titkár (államtitkár), Secretary az elnevezése. Ez az utóbbi jelentése azonban csak az angol nyelvterület egyéb országaiban használatos, ahol a Secretary szintén minisztert jelent. Norvégiában viszont a miniszterelnököt nevezik államminiszternek.

államtitkár — miniszter:

Számos külföldi államban nevezték és nevezik ma is államtitkárnak a *minisztert*. Így az első világháború utánig a Német Birodalomban, önállósága első idejében Ausztriában, továbbá Jugoszláviában, az angolszász államokban.

Esquire (rövidítése *a teljes név után:* Esq.): Angliában a lovag (Knight) utáni cím. Eredetileg a főnemesek (Peers) más cím nélküli fiai és unokái, a lovagok legidősebb fiai, nagyobb földbirtokosok, magasabb rangú állami és udvari tisztségviselők és ügyvédek viselték. Ma már általánosan használatos levélcímzés a név utáni „Esq.", ennek alkalmazásakor azonban a név előtt „Mr." (Mister) helyett a keresztnevet kell feltüntetni.

Sir — *ez a cím és megszólítás kizárólag a keresztnév* (személynév) *előtt állhat*; nem állhat tehát közvetlenül a vezetéknév (családnév) előtt. Vagy más fogalmazásban: *az angol Sir cím után közvetlenül csak keresztnév állhat*. Tehát *Sir Winston* Churchill, vagy csak röviden *Sir Winston*, de semmiesetre sem „Sir Churchill"! Az angol nyelvben a Sir Winston-féle bizalmasnak tetsző megszólítás nemcsak hogy megengedett, hanem hivatalos beszédben és szövegben is használatos. Magyar szövegben ezt a szóhasználatot erős idegenszerűsége és szokatlansága miatt kénytelenek vagyunk mellőzni és rövidített alakban „Churchill"-lel pótolni.

E szabály ellen annyit vétenek napról-napra, hogy még egy példálódzó felsorolásnak sem lenne értelme. Könyvkiadásunknak csak egy termékére utalok tehát, magas példányszáma miatt. Ebben a nálunk 1967-ben megjelent regényfordításban számtalan egyéb történelmi és közjogi tévedés, hibás névírás stb. mellett a cselekmény idejében angol miniszterelnök neve ismételten mint „Sir Eden" szerepel *Sir Anthony Eden*, vagy csak egyszerűen *Eden* helyett. A hibás szóhasználat meggyökeresedését persze csak elősegítik a sajtóban megjelent és hangsúlyozottan ismeretterjesztőnek szánt olyan pongyola magyarázatok, hogy a Sir „az angol családnevek előtt" áll. Előttük, az igaz, de *sohasem közvetlenül előttük!*

A Sir és a keresztnév közé nem teszünk vesszőt a névmutatóban sem, mint a már tárgyalt dokumentumgyűjtemény korábbi kötetei teszik. Tehát nem „Churchill, Sir, Winston Spencer" és „Wilson, Sir, Horace", hanem Churchill, Sir Winston Spencer és Wilson, Sir Horace. Még sokkal kevésbé „Vansittart, Sir Robert, lord" (!). Vagy Sir, vagy Lord; a Sir nem Lord s a Lord nem Sir. Így lett Lord Hume — miniszterelnöki kinevezésekor lemondván rangjáról — Sir Alec Douglas-Hume.

A közönséges szóhasználat rendszeresen alkalmazza a „Sir"-t Mister helyett a férfiak megszólításánál: Yes, Sir!

Lord — kétféle lord van: a valóságos főnemes és a címzetes lordok (Lords by courtesy). Az utóbbiak a hercegek és márkik *fiai* és a grófok *elsőszülött fiai*. Az angol főnemesi rangot (vigyázat: a baronet nem főnemesi rang) ugyanis csak az elsőszülött, illetve a legközelebbi vérszerinti fiági rokon örökli elődje halálával, vagy szerzi meg annak lemondásával. Így Churchill nagyatyjának, *Marlborough 7. hercegének* (a rang egymás utáni viselőit sorszámozzák is) harmadszülött fia csak *Lord* Randolph Churchill volt (címzetes lord!), ennek fia pedig már csak egyszerűen *Winston Churchill* és csak élete alkonyán lett *Sir* Winston Churchill. A lordi *cím* ugyanis csak személyes tiszteletadás, tehát nem örökölhető és nem jár a lordok házának tagságával, — ellentétben a lordi *ranggal*. A címzetes lordok (a Sir mintájára) lordi *címük* után mindig feltüntetik keresztnevüket (*Lord John* Russel), míg a valóságos lordok lordi *rangjuk* után kizárólag a főnemesi rangjukhoz fűződő nevüket (*Lord Salisbury*). Az utóbbi néha — ritkán — azonos a családnévvel. Így a híres angol államférfi, *Lord John* Russel, azaz Lord by courtesy volt életének és pályájának java részében és csak 69 éves korában nyert valóságos főnemesi rangot, lett *Lord Russel*. Korábban csak atyjának, Bedford 6. hercegének rangja folytán illette meg, mint harmadszülött fiút, a Lord cím, de csak keresztneve előtt használhatta éppen ezért, tehát mint Lord John Russel. Ezzel a névvel lett világhírű. Széltében-hosszában nevezték csak Lord Johnnak is. Mint valóságos főnemes, már Lord Russel (Earl Russel of Kingston Russel) lett, tehát ettől fogva mellőzni kellett keresztnevének feltüntetését, ami címzetes loddá fokozta volna le; de feleslegessé is vált ez, mert Lord Russel csak egy volt, míg a lordi *címet* rajta kívül mindkét bátyja használta. Az erészbeni magyarázatok vagy hibásak, vagy legalábbis hiányosak. Meg kell végül jegyeznünk, hogy a lordi *rang* gyűjtőfogalomként helyettesíti mind az öt főnemesi rangot (baron, viscount, earl, marquess és duke); tehát a bárótól a hercegig mindegyik helyett alkalmazható.

A lordi *rang* után a névmutatókban feltüntetett teljes névből célszerű a családnevet kiemeléssel megjelölni, mert pl. a következő nevekből kiemelés nélkül csak az tudja megállapítani, hogy a *Temple* és a *Wood* már nem tartozik a keresztnevek sorába, hanem ezek *az eredeti családnevek*, aki ezzel már korábban tisztában volt: „Palmerston, Henry John Temple, Viscount" vagy: „Lord Halifax, Edward Frederick Lindley Wood".

walesi herceg — nem egyszerű cím vagy rang, hanem csak az *angol trónörökös* által viselhető. *Nem* is *mindegyik trónörökös walesi herceg* azonban, mert ezt a címet *külön királyi adományozással* csak a királynak *elsőszülött*, illetve a trónraléptének idő-

pontjában élő legidősebb *fia* vagy az elhúnyt walesi hercegnek az elsőszülött fia, illetve az elsőszülöttség rendjében leszármazottja kaphatja. Hibás és hiányos tehát ez a hasonlat: „Dauphin pedig a francia trónörökös, . . .mint ahogy az angol trónörökös walesi herceg". VII. Edvárdnak anyja életében, tehát még walesi herceg korában az elsőszülött fia clarence-i herceg volt, a másodszülött pedig yorki herceg. A clarence-i herceg halála és ezt követően atyja trónralépte után György yorki herceg, a későbbi V. György megkapta a walesi hercegi címet, mint a trónralépett királynak akkor már legidősebb fia.

Hibás rangok és állások

A főnemesi rangok a saját korukban és hazájukban szereplő személyeknek a nevéhez tartoznak, feltüntetésük mellőzése tehát pongyolaság, annál is inkább, mert tévedést és személycserét is okozhat. Számos családnak van hercegi és grófi, grófi és bárói, sőt nemesi ága is (mindhárom utóbbira példa: Vay). Ez a ma már általánosan elfogadott álláspont mégis csak a legnagyobb következetlenséggel érvényesül. Egykötetes szaklexikonunk mellőzi pl. a főnemesi rangok feltüntetését többek között Giesl, Grandi, Khuen-Héderváry Sándor, IX. Pius, Neurath, Schwerin-Krossigk, Sforza, Golicin esetében — feltünteti viszont ezeknek számbeli többszörösénél. Ugyanígy mellőzi számtalan egyéb mellett egy kétkötetes történelem II. kötetének időrendi áttekintése 8 esetben, név- és helységmutatója 11 esetben. Igaz, hogy ezzel szemben grófként tünteti fel *idősb Mailáth György országbírót* (a fia már helyesen nem gróf) és Mecséry Károly bárót, báróként *Schmerlinget* és Skerlecz Miklóst, kinek halála után csak 58 évvel nyert bárói rangot a családja. Egy gyűjteményes sorozat VII. kötetének névmutatója pl. 42 esetben mellőzi a szórványosan azért kitett rang feltüntetését. A VI. kötet jegyzeteinek ugyanazok a sorai is következetlenek: „gróf Andrássy Gyula és Tisza István", „gr. Andrássy Gyula . . . Apponyi Albert", „Bánffy Dezső . . . gróf Andrássy Gyula" (az Andrássyak csak grófok voltak, a Bánffyak azonban ugyanakkor bárók is, grófok is); névmutatója 19 esetben mellőzi a rang feltüntetését.

Ennek a már rendszerré vált rendszertelenségnek az eredménye azután többek között az olyan súlyos melléfogás, amilyent megdöbbenve tapasztalhattunk nemrégiben a napisajtóban, tehát a legszélesebb körű nyilvánosság előtt. Egyik fővárosi napilapunk az 1969. VIII. 10-i számában tárcarovatának IV. folytatását teljes egészében *Zichy Mihály*nak szenteli. „Annak a nagy magyar művésznek, . . . aki szinte sohasem lakott Magyarországon." „*Grófnak* született — olvassuk tovább kiemeléssel —, de amolyan *koldusgrófnak* . . . Fekete bárónya grófi családjának . . . Grófnak koldus volt — de forradalmárnak gróf." A bizonyára igen sikerültnek tartott utóbbi mondatot betűről-betűre meg is ismétli. Köztudomású — vagy legalábbis illene, hogy az legyen —, hogy sem a világhírű festőművészünk, *Zichy Mihály*, sem az ugyancsak nagynevű és a cikkben kétszer is említett *Antal* bátyja, a politikus, *nem volt gróf*. Ugyanabból a családból származtak, de annak grófi rangra emelése után *nemesként* maradt ágából! A „grófi családra" utalás tehát még nem vehető komoly hibának. Annál komolyabb azonban a *hatszori* utalás grófi rangjára, ami nemcsak sorozatos ismétlődése miatt nem menthető elírással, hanem erre van építve úgyszólván az egész cikk.

Ugyanígy mellőzhetetlen legalábbis az *egyöntetűség* az idegen rangok feltüntetésében: vagy magyarul, vagy az illető nyelven. Egykötetes szaklexikonunkban Aehrenthal a magyar, Berchtold, Beust, Lobanov-Rosztovszkij és Metternich rangja az idegen nyelven, Ciano és Lvov rangja magyarul szerepel.

Andrássy nem magyar miniszterelnök és külügyminiszter volt 1867-től, hanem magyar miniszterelnök és *honvédelmi miniszter*.

Apponyi sohasem volt felsőházi tag. Haláláig *képviselő* volt, 59 éven át. Az utolsó 56 évében megszakítás nélkül; mindössze az első 3 éves képviselői ciklusa után éledt fel a következő ciklus 2 első évére (1875—77) főrendiházi tagsága.

Bach nem külügyminiszter volt 1849-ben, hanem *belügyminiszter*.

Báthory György nem volt *fejedelem*.

Belcredi 1865-től 67-ig nem a még nemlétező Monarchiának később sem létezett miniszterelnöke volt, hanem *osztrák belügyminiszter*.

Békefi Remig nem volt nemlétező zirci főapát, hanem *zirci apát*.

Boromisza Tibor nem volt sohasem létezett szatmári érsek (!!) (a már gyakran tárgyalt sorozat 1968-ban megjelent egyik köt. 509. l.), hanem csak *szatmári püspök*.

Borvendég Ferenc nem budapesti polgármester volt, hanem alpolgármester, majd ebből lett *főpolgármester.*

Csáky István gr. nem volt nemlétező külügyi államtitkár 1938 márciusában, mégcsak a külügyminiszter állandó helyettese sem, hanem csak *a külügyminiszter kabinetjének vezetője.* (Ebből az állásából nevezték ki külügyminiszternek.)

Dürer nem volt *sem szobrász, sem építész.* (Nyilván Michelangelóra gondolt a jegyzetszerkesztő.)

Fenyő Miksa nem elnöke volt a GyOSz-nak (visszatérő hiba), hanem csak *igazgatója.*

Ferdinándy Gyula nem volt *ügyvéd.*

Ferenczy Ida nem udvarhölgye volt Erzsébet királynénak, hanem *felolvasónője.*

Festetics (nem Festetits) *Leó* gr. nem intendánsa volt a Nemzeti Színháznak, hanem *igazgatója.*

Folliot de Crenneville gr. nem volt nemlétező főszárnysegéd, hanem *főhadsegéd.*

Gautsch nem osztrák kancellár volt, hanem *miniszterelnök.*

Gerlóczy Károly nem az első polgármestere volt Budapestnek, hanem az első *alpolgármestere.*

Id. *Goluchowski Agenor* gr. nem osztrák miniszterelnök volt, hanem *belügyminiszter.*

Gratz Gusztáv sohasem volt felsőházi tag, hanem 1944-ig *képviselő.*

Gyulay (helyesen: Gyulai) *Ferenc* gr. nem volt tábornagy, csak *táborszernagy.*

VII. Haakon nem svéd (!!) király volt (az előbb megjelölt kötet 402. l.), hanem *norvég.*

Hantos Elemér nem miniszter volt, hanem csak *államtitkár.*

Haynau nem tábornagy volt (5 helyen, köztük egy legújabb lexikonban), hanem csak *táborszernagy.*

Hennyey Gusztáv altábornagy nem „a horthysta testőrség egykori parancsnoka", hanem a Lakatos-kormány *külügyminisztere* volt. Miniszterségének ideje alatt vezérezredes lett.

Hébelt Ede nem egyetemi tanár volt, hanem csak *jogakadémiai.*

Horthy nem tengernagy volt (számos helyen), mégcsak altengernagy sem (több helyen), hanem csak *ellentengernagy.*

Imrédy nem államhivatalnok volt miniszterségé előtt, hanem a *Nemzeti Bank* igazgatója.

Izabella csak férjhezmeneteléig volt hercegnő (Croy-Dülmen), azóta *főhercegnő* volt.

János nem herceg volt, hanem *főherceg.*

Karácsonyi János nem nagyváradi püspök volt, hanem csak *c. püspök és nagyváradi kanonok.*

Keresztes-Fischer Lajos nem a kormányzó kabinetirodájának volt a főnöke, hanem a *katonai irodájának;* nem helyettes vezetője volt a katonai irodának, hanem *főnöke;* nem szárnysegéd, hanem *főhadsegéd.*

Kovrig Béla nem volt sohasem Bethlen *személyi titkára,* mégkevésbé *népjóléti államtitkár.* Az előbbi a hasonló hangzású Fogler Béla volt, az utóbbi pedig mostohaatyja, Dréhr Imre.

Kozma Miklós nem kormánybiztosa volt Kárpátaljának (több helyen), hanem *kormányzói biztosa.*

Lederer Ignác br. nem császári tábornagy volt, hanem csak *lovassági tábornok.*

Lukachich Géza br. nem volt tábornagy (számos helyen), hanem csak *altábornagy.*

Lvov (Lwov) orosz miniszterelnök nem nagyherceg (!!) volt (egy II. jav. kiad. lexikon függeléke), hanem csak *herceg.*

Mailáth György nem a felsőház elnöke volt, hanem *a főrendiházé.*

Mária Dorottya nem hercegnő volt, hanem *főhercegnő.*

Perényi Zsigmond br. nem külügyminiszter volt, hanem *belügyminiszter.*

Rafael sem volt *szobrász.*

Sigray Antal gr. nem volt *tiszti különítmény parancsnok.*

Simonyi-Semadam Sándor nem elnöke volt a nemzetgyűlésnek, hanem csak *alelnöke.*

Sombor-Schweinitzer József nem volt *főkapitány.*

Somssich József gr. nem a Monarchia párizsi követe volt, hanem csak a párizsi *nagykövetség* első beosztott tisztviselője mint *rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.*

Szmrecsányi György sem elnöke volt a nemzetgyűlésnek, hanem csak *alelnöke.*

Sztojka Sándor nem Kárpát-Ukrajna görögkatolikus püspöke volt, hanem *munkácsi* görögkatolikus püspök (Ungvár székhellyel).

Tardini nem volt vatikáni államtitkár, hanem csak *alállamtitkár,* Mgr. Montinival, a mai VI. Pállal.

Trepov tábornok nem Moszkvának volt katonai kormányzója, hanem *Szentpétervárnak* (korábban moszkvai *rendőrfőnök* volt).

Vlád Aurél nem a magyar nemzetgyűlésen volt képviselő, hanem a magyar *országgyűlésen*, tehát nem 1920-tól, hanem 1918-ig.

Weiss Manfréd br. nem felsőházi tag volt, hanem *főrendiházi*.

Nem volt gróf: Belgiojoso (több helyen), id. Mailáth György országbíró, ifj. Mailáth György országbíró (több helyen), a nemlétező Mocsonyi Margit, Somssich Pál képviselőházi elnök, Teleszky János, Tisza Kálmán miniszterelnök, Zichy Mihály és Antal, Almásy László képviselőházi elnök;

nem volt gróf, csak báró: Mecséry Károly, Rubido-Zichy Iván, Schager-Eckartsau Albin;

nem volt báró: Bottlik József, Boroviczény Aladár, Mackensen követ, Prónay Pál (több helyen), Rudnay Lajos, Schmerling (!), Skerlecz Miklós;

nem báró volt, hanem gróf: Hunyady József, Bánffy Miklós.

Korántsem felesleges *a rangemelések feltüntetése* sem. Hogy csak egy egykötetes szaklexikon legelső oldalairól idézzünk: Aehrenthal, Beust és Burián egyaránt csak pályájuk végén lettek grófok, a köztudatban bárókként maradtak. Burián követ korában még báró sem volt. Egyik lexikon *báróként* tünteti fel, a másik *grófként*, de egyik sem oszlatja el ezt az ellentétet annak közlésével, hogy pályája végén, 1918-ban emelték grófi rangra. Károlyi Sándor a szatmári békekötéskor még csak báró volt, jutalmul ezért lett a következő évben gróf. Jellachich is gróf volt élete alkonyán, amit csak a Kislexikon tüntet fel. Tisza István is csak élete utolsó két évtizedében volt gróf, neki azonban a politikai pályája már erre az időre esik.

Szerzői tévedések

Itt először is azt a z elvi kérdést kell tisztáznunk, hogy a nyilvánvaló szerzői tévedéseket változatlanul kell-e közölni. Meghamisítani természetesen nem szabad sem a szerzőnek, sem az idézett egykorú forrásoknak a szövegét. A hibáknak minden megjegyzés nélküli közlése azonban lényegében azonos az eredeti szöveg meghamisításával. Vitán felül áll ez pl. a nyilvánvaló elírások és sajtóhibák esetében. Ezeket tehát minden további nélkül ki lehet és ki kell javítani. Az eredeti szöveghez minden körülmények között betűről-betűre ragaszkodó kritikai kiadások természetesen ezt sem tehetik; bőséges jegyzetapparátusuknak egyik elsődleges feladata azonban ezeknek a hibáknak a kiemelése, a helyes szöveg megállapítása és közlése. Persze ezeket a hibákat nemcsak fel kell tüntetni a jegyzetekben és közölni a helyes szöveget, esetleg rávilágítani a hibás közlés vagy elírás valószínű okára és eredetére, hanem mindehhez mindenekelőtt *észre kell venni* őket.

Lássuk először az ún. „korabeli sajtóból vett idézeteket": „Szergiusz nagyherceg . . . felesége . . . Erzsébet hesseni nagyhercegnő". A korabeli sajtó hibás közlésével ellentétben ti. csak hesseni hercegnő volt, mint az uralkodó IV. Lajos hesseni nagyherceg leánya. Nagyhercegnő is volt ugyan, de nem „hesseni", hanem orosz, mint Szergiusz nagyherceg felesége; ahogyan a nővére is cárné lett hesseni hercegnőből, de nem hesseni cárné, hanem orosz. A helyes szöveg tehát: *Erzsébet hesseni hercegnő*, vagy: *Erzsébet nagyhercegnő*. Másik: „*Hazafi Veray János* (1860—1905) . . . az öreg népköltő . . ." Még a korabeli sajtónak sem lehet elhinni, hogy egy „öreg" népköltő *45 éves* korában halt meg. Vagy még egy a 137. cikknél: „Ángyán tanár". Itt mégcsak javítani sem kellett volna, mindössze száz és száz hasonló eset szerint itt is megadni a jegyzetben legalább pár szóval, hogy kiről is van tulajdonképpen szó: Ángyán *Béla* egyetemi c. rk. tanár, a Rókus-kórház belgyógyász főorvosa. További példa: a 214. cikk Pálmay Ilka férjéről „gróf Kinsky Rudolfról" ír. A jegyzet: „gróf Kinszky Jenőről". A cikkben keresztnév-csere van, a jegyzetben helyes a megadott keresztnév, de hibás a névírás. A jegyzetnek tehát gróf *Kinsky* Jenőt kellett volna írnia (hibátlanul lemásolva a szerző által helyesen írt vezetéknevet), annak feltüntetésével, hogy a „Rudolf" név elírás a cikkben Jenő helyett.

Az előző kötetben közölt 73. cikk eredeti szövegében egy olyan elírás van elrejtve, amit egy kritikai kiadás nem hagyhat észrevétel nélkül: „. . .elém libeg az a szegény koronás asszony . . . hogy aztán Territet-ben egy dühöngő, de irgalmas kezű bolondnak kése bevégezze a kálváriát." A Territet-hez fűzött jegyzet rávilágít a szerzői tévedés eredetére, anélkül, hogy magát a tévedést észrevenné: „Montreux svájci községhez tartozó kis fürdőhely Erzsébet királyné szobrával." Erzsébet királynét ugyanis nem Territet-ben gyilkolták meg, hanem *Genfben*. Louis Rothschild báró dezsönéje után a Beaurivage-szállóból a hajóhoz menet a Quai du Montblanc-on szúrta szíven 1898. szeptember 10-én Luccheni olasz anarchista. A tollbotlást az okozta, hogy *a királyné mellszobra* nem Genfben van, hanem *Montreux-Territet-ben*.

Egy válogatott írások és beszédek I. kötetének 72. oldaláról: „Czernin gróf, volt külügyminiszter . . . A magyar kormányt Tisza követelésére elmozdították, Tisza vakbuzgó hívét, Burián bárót nevezték ki külügyminiszterré." A jegyzetben itt is rá kellett volna mutatni a cikk elírására, amennyiben ti. nem a „magyar kormányt" mozdították el, hanem Czernin gróf közös külügyminisztert. A 136. oldalon ismétlődik ugyanez a hiba. A jegyzet ismét említés nélkül hagyja azt az itt már súlyossá vált tévedését a közölt cikknek, hogy *1918 júniusában Tisza váltotta fel Wekerle miniszterelnököt.* Wekerle ti. miniszterelnök maradt október végéig, Tisza pedig nem került többé kormányra. Tévedése a cikknek az is, hogy Czernin Tisza „ügynöke" volt. Ez a megjelölés legfeljebb Czernin elődjére és utódjára, Buriánra alkalmazható; az első idézet szerint is Czernint éppen Tisza követelésére (bár ehhez is erős kétség fér, figyelemmel a Sixtus-levéllel kapcsolatos Czernin—Clemenceau afférra) mozdították el s került helyébe „vakbuzgó híve, Burián báró". A most idézett cikkel ellentétes a 436. oldal 130. jegyzete is, amely szerint „Szterényi József báró 1918 január 25-től 1918 október 23-ig volt kereskedelemügyi miniszter *a Wekerle-kormányban*". Persze helyreigazításnak ez nem elég, pláne 327 oldallal később. Az azután már más lapra tartozik, hogy 1918. január 25. és július 7. között csak „Szterényi József" lehetett miniszter, mert csak az utóbbi napon lett *báró*, és hogy nem október 23-ig, hanem *31-ig*, utódja kinevezéséig volt miniszter.

A szerb nemzeti radikális pártnak 1902. évi önkormányzati programjában foglalt súlyos hibára sem mutat rá az ezt közlő gyűjteményes munka III. kötete: I. Lipót nem „osztrák" császár volt, hanem *német-római.*

Prónay Pál feljegyzéseiben Bethlen Istvánnéről mint „Mocsonyi Margit grófnőről" beszél. A névmutató belenyugszik ebbe, mindössze – s ezúttal helyesen — a „grófnőt" hagyja el. Az első pillantásra talán érthetetlennek tűnő *névelírásnak* kézenfekvő a magyarázata: gr. Bethlen Istvánné *sz. Bethlen Margit grófnőnek* az anyja volt ugyanesak Bethlen grófné, gr. Bethlen Andrásné *sz. Mocsonyi Lívia*, az egykori földmívelésügyi miniszter özvegye. A tévedés annál súlyosabb, mert Bethlenné írói neve is *Bethlen Margit*, ami saját leánykori neve. Amint látni fogjuk, a Radvánszky-féle helyreigazításnál szerzőnek volt igaza, ez a súlyos tévedése viszont helyreigazítás nélkül maradt.

Ugyanígy rá kell mutatni még a jegyzetek nélküli fordításoknál is szerző tévedéseire fordítói vagy szerkesztői lapalji jegyzetek alakjában. Egy nagy festőművész életrajzi regényének a fordításban minden megjegyzés nélkül híven átvett szerzői hibáival már foglalkoztunk. Egy másik fordítás szövege: „Stuart Mária . . . kevésbé tisztelte nővérét, Erzsébetet . . ." Erzsébet angol királynő nem nővére volt, hanem nagynénje, atyjának, V. Jakab skót királynak elsőfokú unokanővére. Vagy ugyanott: *Corpora et bona nostrorum subjectorum nostra sunt.* I. Jakab angol királynak ezt a mondását a lapalji jegyzet szerint Victor Hugo így fordítja: *„Az alattvalók élete és testi épsége a királyé"*; holott az eredeti francia szöveg „a királytól függ" kifejezést használja, a helyes fordítása pedig a következő: *Alattvalóink élete és vagyona a mienk.* És végül egy 1956-os tárgyú regény 1967-ben megjelent magyar fordításában olvassuk minden megjegyzés nélkül: „Nasszer ezredes . . . 1952-ben megfosztotta trónjától és kiutasította az országból Faruk királyt." Ismét elmaradt a lapalji jegyzet alkalmazása, az olvasó tehát saját memóriájára van utalva a szerzővel és fordítóval szemben, és ennek alapján kénytelen megállapítani a súlyos történelmi tévedések sorozatát:

1. Nasszer nem ezredes volt, hanem alezredes.
2. Az uralkodó lemondatását és eltávolítását (nem trónfosztást!) nem Nasszer alezredes, hanem Nagib tábornok hajtotta végre 1952. július 26-án.
3. Ezt követően, majd folytatólagosan a köztársaság kikiáltása (1953. jún. 18.) után az utóbbi látta el az államfői teendőket is.
4. Nasszer abban az időben csak sajtófőnök, illetve tájékoztatásügyi miniszter volt.
5. Államfő nem Faruk király, hanem Nagib tábornok végleges eltávolítása (1954. ápr. 18.) után lett, bár a politikai vezetést már 1954. febr. 25—27. közt a kezébe vette.

A helyes vagy hibás szöveg hibás helyreigazítása

Nemcsak arra kell ügyelnünk, hogy valódi és ne csak vélt hibát igazítsunk helyre, mégpedig helyesen és nem további hiba árán, hanem arra is, hogy ne tulajdonítsunk szerzőnek olyan szándékot vagy célzatot, melynél történetesen mi sem állhatott tőle távolabb.

Így Mikszáth gyakran használta a „szkupesina" kifejezést. A jegyzetszerkesztő először is kioktatja, hogy ez helyesen: szkupstina, azután magyarázatként hozzáfűzi,

hogy ez a polgári szerb és montenegrói országgyűlések neve volt. Minthogy Mikszáthról *nem tételezhetjük fel, hogy nem volt tisztában ennek az általa* ebben a magyarosított alakjában *gyakran használt szónak a jelentésével*, és azt sem fogadhatjuk el, hogy a magyar országgyűlés intimitásait és visszásságait előszeretettel csetelő Mikszáth ezeken a magyar országgyűléssel foglalkozó helyeken a szerb vagy a montenegrói országgyűlésről akart volna beszélni, — más nyomon kell keresnünk a megoldást. Szerző igenis a magyar országgyűlésről beszél, annak is a képviselőházáról, annak is a kormánypártjáról és ennek is egy klubszerű, szűkebb baráti köréről, melyet *szkupcsinának* (sic!) *neveztek*, s amelynek lelke a kifogyhatatlan humorú Beőthy Aldzsi (Algernon) volt.

Egy másik kötetének tárgyi magyarázata: „. . .valószínűleg az egyéni írói névtermelő fantáziától alkotott nemesi nevek . . . Osztroluczky . . .” Osztroluczky azonban *tényleg létező* felvidéki *család* nógrádi kapcsolatokkal. Osztroluczky Miklós képviselőtársa volt Mikszáthnak. Ugyanennek a szerzőnek ugyanabban az évben megjelent ugyancsak kritikai kiadása I. kötetének névmutatójában a család több tagja szerepel lakhelyük feltüntetésével, sőt az ugyanott szereplő Plachy Sári is Osztroluczkyné lett később. Utóbbi még az 1943-as telefonkönyvben is szerepel három másik Osztroluczkyval. Ugyanígy kutatják a II. kötet tárgyi magyarázatai ismét egy valóságos név költői eredetét: „*Molitorisz* — . . . 1896-ban fordul elő a Molitor családnév. Valószínű, hogy a Molitorisz nevet megalkotva a szepességi Meliórisz családra gondolt Mikszáth.” Itt sem „az egyéni írói névtermelő fantázia” működött, hanem a magyarázói. Ez a szemmelláthatólag erőltetett magyarázat ti. már önmagában sem valószínű. Teljesen *megdől* azonban *azzal a ténnyel*, hogy a Molitorisz a Molitorhoz hasonlóan ma is élő család, egyik tagja már 1953-ban fővárosi kórházi orvos, ma is adjunktus. Rajta kívül az 1963-as telefonkönyvben két *Molitorisz* és egy *Molitoris* található három *Molitorral*, az 1966-os telefonkönyvben pedig mégegy *Molitorisz* és egy *Molitoris*, két *Molitor* és egy szintén orvosnő *Osztroluczky* társaságában Habent sua fata libelli . . .

Vagy egy újabb sorozatának jegyzete: „*Károly Viktor főherceg* — a Habsburgok családfáján nem szerepel. A Viktor név alighanem MK tévedése.” *A tévedés itt kétségtelen.* Csak az nem biztos, hogy a Viktor név. Ugyanígy lehet téves a Károly név is. Csak az állapítható meg ti. kétségtelenül, hogy itt Ferenc József egyik testvéröccséről van szó: vagy *Károly* Lajos főhercegről, vagy Lajos *Viktor* főhercegről. A két testvér nevét vonta össze MK (Mikszáth) tolla. Méltatlanul elfeledett világhírű polihisztorunk nevét „Svarcz” Gyulának írja. Ugyanez a jegyzet ezt a csakugyan hibás névírást kijavítja „Schwarcz”-ra. Neve azonban se nem Svarcz, se nem Schwarcz, hanem *Schwarcz*. A II. kötet jegyzete ugyanolyan hibával javítja, mint az I. köteté; megkettőzve a tévedést azzal, hogy szerzőnek a méghibásabb „Svarc” névírást tulajdonítja, — ezt már alaptalanul.

Jókai „Lubomirszky Tivadar” névírását kiigazítja a jegyzet: „igazi nevén: Theodor Stanislaw Lubomirsky”; *megállott azonban a félúton*, mert egy helyett két betűt kellett volna javítania, helyesen ti. *Lubomirski*.

Egyik Móra-kötet jegyzetében olvassuk: „*Kacziány Géza* — Kacziány Ödönről van szó, a festőművészről, aki a nyolcvanas években Szegeden volt rajztanár. Móra tévesen Gézának nevezi.” Ez azonban *távolról sem tekinthető* ezzel az állítással *bizonyítottnak*. Egyáltalában nem biztos, hogy szerző csakugyan tévedett. És ha mégis tévedett, akkor sem cserélte fel a keresztnevet vaktában mással. Ebben az esetben is egyszerű tollbotlás *a fivérének, Kacziány Géza* írónak és politikusnak a szerző által jól ismert, a jegyzetszerkesztő előtt azonban ismeretlen neve. Sokkal valószínűbb azonban, hogy erről az utóbbiról van itt szó, ami nem mond ellent a szövegnek és egyezik a szerző által írt névvel.

Móricz Zsigmond egyik levelében (43. sz.) Horatiusból idéz egy közismert mondást — vajudnak a hegyek és egy nevetséges egérke születik —, ekként: „*Parturiuntur* montes et *nascitur* ridiculus mus”. (Írását ellenőriztem a saját kezű eredeti levelében.) A jegyzet a levélnek ezt a hibás idézetét újabb *hibával idézi*: „. . .*ridiculum* mus”, *és hibásan javítja*: „*Parturient* montes et nascetur ridiculus mus”. Az idézet ugyanis *végérvényesen helyesen* így hangzik: Parturiunt montes . . . (Ars poetica, 139. sor). (Az idézet hibás szavainak kiemelése tőlem. B. J.).

Az 1936. október 29-i 489. sz. levél utalását: „a direktor, akinek átadtam”, így fejti meg a jegyzet: „Móricz a darabot a Belvárosi Színházhoz nyújtotta be, ahol Németh Antal volt az igazgató.” Ebből a téves magyarázatból azonban még azt sem tudjuk meg biztosan, vajon csakugyan a Belvárosi Színházhoz nyújtotta-e be a darabot, vagy pedig a Nemzeti Színházhoz. Mindössze 14 levéllel később, az 503. sz. levélhez fűzött jegyzet ugyanis már ezt mondja: „*Németh Antal* (szül. 1902) esztétikus, színigazgató. 1935—1944 között a Nemzeti Színház igazgatója volt.” Tehát már ennek a levélnek a

jegyzetéből is megállapítható, hogy ha Németh 1935 – 1944 között a Nemzeti Színház igazgatója volt, nem lehetett 1936 októberében a Belvárosi Színházé. (A két jegyzetet mindössze 3 lap választja el egymástól.) Az 508. sz. levél fejti meg a talányt: „a darabot Bárdos visszautasította". Tehát csakugyan a Belvárosi Színházhoz nyújtotta be, melynek igazgatója akkor Bárdos Artur volt, nempedig Németh. E legutóbbi levél jegyzete még mindig a korábbi téves jegyzetre utal. Ezzel szemben az 585. sz. jegyzet megismétli a Németh Antal nevéhez fűzött korábbi magyarázatot anélkül, hogy az első tévedést kiigazítaná. Persze ezt *a tévedést el is lehetett volna kerülni*, ha a 489. sz. levél jegyzete figyelembe veszi az alig pár oldallal később közölt 508. sz. levelet.

Nagy költőnk prózai munkáinak egyik jegyzete: „Elképzelhető, hogy Carrière-rel cserélte össze Carrès-t. Ezt látszik alátámasztani, hogy Carrière Krisztusfejét későbbi cikkében említi . . . Arról nincs tudomásunk, hogy Carrès-nek is van Krisztus c. műve." A felületesen alkalmazott premisszák megdöntik a konklúziót! Az érvelés hibái: Nem Carrière „Krisztusfejét", hanem Krisztusát említi későbbi cikkében. Ez a *Krisztuskép* híres műve: az 1897-ből származó *Krisztus a kereszten*. Carrès-nek pedig nem „Krisztus c. művéről", hanem *Krisztusfejéről* beszél a notesz. Ugyanez a jegyzet: „Eugène [*] Rostand . . ." [*] Eredetiben Eugèn". A javítás tehát ismét *csak egy másik hiba árán sikerült*, mert a helyes névírás: *Eugène*. A következő kötet jegyzete: „Franklin Rooseveltre gondol Ady: ugyanő alapította az arlès-i múzeumot is 1899-ben." Aligha gondolt azonban Franklin D. Rooseveltre, az akkor alig 20 éves ifjúra, kinek a világon létét sem sejthette, mégkevésbé alapította ez 17 éves diák korában az arlès-i múzeumot. *Theodore* Rooseveltre gondolt bizony Ady, *az akkori elnökre!* Egy másik jegyzetéhez: A homousion — homoiusion hitvitát *nem Madách találta ki* Az ember tragédiájában, hanem betöltötte már az egész IV. századot. Minthogy itt semmi adat sem utal Az ember tragédiájára, Ady közismert műveltsége kizárja, hogy a Tragédia közvetítésére lett volna szüksége ehhez a gondolatához.

Prónay Pál feljegyzései szerint Tisza koporsója után „két gyászoló hölgyön . . . azután egy férfi, báró Radvánszky Bélán kívül nem haladt senki." A jegyzetek kijavítják ezt Radvánszky Albertre. Itt azonban Prónaynak van igaza s *a javítás történt személycserével:* Tisza temetésén nem Radvánszky Albert, a későbbi felsőházi alelnök vett részt, hanem a legszűkebb család: Tisza özvegye, unokahúga és sógora, báró Radvánszky *Béla* koronaőr.

A nemzetiségi kérdés történetéről szóló egyik kötetben is *az idézett szöveg a helyes*, nem a javított: „Khuen-Héderváry korrupt kormányát[2] zavarja a mi ügyünk." [2]jegyzet: „Értsd a bán képviselte horvátországi rendszert." Nem a „rendszert", hanem a quasi tartományi miniszterelnöki hatáskört gyakorló bán vezetése alatt állott országos *kormányt* (horvátországi autonóm kormányt)! A jegyzet tehát nemcsak téves, hanem felesleges is.

Végül Victor Hugo egyik regényében sem olyan biztos szerző tévedése, mint ahogyan azt fordításának jegyzetei állítják: „De Foe-t 1703-ban — nem 1702-ben, mint Victor Hugo mondja — szégyenfához kötötték." Több adat van azonban az 1702-es évszámra, mint a következő évire, *szerző tehát nyugodtan adhatta meg ezt az évszámot*, anélkül, hogy ezzel okot adott volna a helyesbítésre.

Megoldatlan vagy tévesen megoldott kérdések

Ezeknek talán legteljesebb gyűjteményét ismét nagy költőnk prózai munkái egyik kötetének a jegyzetei nyújtják: A 18. cikkhez: „*Victor Veysey:* nem tudunk róla közelebbit." Lényeges közelebbi adatokat tartalmaz azonban magának a magyarázott cikknek a szövege a 45. oldalon: „Victor Veysey valamikor ismertebb nevet viselt, *Somoskői*-nek hívták. A hírhedt magyar kalandor . . ." — A 71. cikkhez: „*Egy Batthyány gróf:* valószínűleg Batthyány László grófról, a tudós orvosról van szó (1870 — ?)." Nem „valószínűleg", hanem *biztosan*. Megállapítható ez magából a szövegből (153. oldal): „A lapok hozzáteszik, hogy a gróf, ki egyik legelőkelőbb mágnásfamília tagja, egyben kiváló tudós és orvos." Az óvatos feltételezés helyett későbbi nevét, működési helyét és a hiányzó halálozási évét kellett volna megadni. A jegyzet szövege tehát helyesen: *Egy Batthyány gróf:* Batthyány László grófról, a későbbi Batthyány-Strattmann László hercegről, a tudós szemorvosról van szó (1870 — 1931), aki Köpcsényben 24 ágyas kórházat alapított szegénysorsú betegek ingyenes kezelésére és ellátására. — A 77. cikkhez: „*Uzès hercegnő:* Anne de Rouchechouart, Montemart hercegné (1847 — ?): szobrász és regényírónő . . ." 1. Uzès herceg felesége volt, tehát nem hercegnő, hanem *hercegné*.

2. Nem Anne volt a keresztneve, hanem *Marie-Clementine*.
3. Nem Rouchechouart volt, hanem *Rochechouart-Montemart*.
4. Nem Montemart hercegné volt, hanem *Uzès hercegné*.
6. A kérdőjel feloldva: *1933-ban halt meg*.
7. Nem saját nevén írt és alkotott, hanem *Manuela néven*. — A 79. cikkhez: „*Van Zuylen báró:* a párizsi Autó Klub elnöke" „*Dion márki:* képviselő. Mindketten sokat tettek a francia autógyártás felvirágoztatása érdekében." Helyesen: *Zuylen Van Nyevelt*, Hugo, báró (1816—1890): párizsi holland nagykövet, a francia autógyártás támogatója. — *De Dion*, Albert márki (1856—1946): francia nagyiparos; szenátor. Bouton mérnökkel az autógyártás egyik megalapítója (De Dion—Bouton márka); a Francia Automobil Club alapítója (1895). — A 84. cikkhez: „Weiss Izor [*]" „[*] Eredetiben Ivor." „Weisz Izor: nem tudjuk, kicsoda. Elképzelhető, hogy költött név." Ez az elképzelés nem valószínű, mert akkor nem egy valódi névvel együtt említené a cikk. Adós marad a jegyzet annak közlésével, hogy ha „nem tudjuk, kicsoda", honnan tudja mégis, hogy nem az eredetiben írt Ivor volt, hanem Izor és nem Weiss, hanem Weisz? Pláne, ha költött név lenne! Ha mindezek ellenére mégis Izor volt, akkor valószínű, hogy *Weis, Isidor* (1861—?) osztrák ügyvéd, író és költőről van szó. — A 86. alatti párizsi noteszkönyvhöz 49.: „A lexikonok két Rohan-t tartanak számon ebből az előkelő francia hercegi famíliából." *Lexikonja válogatja!* A Révai pontosan kettőt. Van azonban olyan is, amelyik huszonnégyet (24!!), ráadásul külön cikkben ismerteti magát a családot. — 84.: „*Eugène le Roy:* adatait nem sikerült megtalálni." A megtalált adatok: *Le Roy*, Gabriel-Victor-*Eugène* (1836—1907): francia író. — 113.: „Viszont az alatta található Szent Margit szigete és Fr. Flóra sziget (a szöveg szerint: szigete) már nem tudni, mire vonatkozik." Annyit biztosan tudni, hogy *kire: Freystättler Flórára*, aki Freystättler Antal (1825—1892) leánya és a közismert pesti figura, „kövesgyűri lovag Freystättler Jenő pasa úr" (a Sándor téri, két utcát lezáró bérpalota-építkezésének felirata), budapesti perzsa főkonzul (VIII. Múzeum u. 3 sz. alatti lakós) nővére volt s „emlékirataiban" számolt be mozgalmas életéről. Az is biztos, hogy ismét a szöveg a helyes és a jegyzet javítása hibás: nem „Fr. Flóra sziget", hanem Fr. Flóra *szigete*, szembe állítva Szent Margit szigetével. — A 101. cikkhez: „. . . *Székely Andor:* semmi adatot sem sikerült róluk szerezni." *Székely Andor*, dobai (1877. június 16. — ?): festő. Párizsban a Julian-Akadémiára járt, ahol egy évtizeden át olajfestményekkel és grafikai munkákkal vett részt a szalonok kiállításain. Nocturne c. művét a nantes-i múzeum vásárolta meg." Szereplését egy *párizsi* cikkben aligha szükséges ennél jobban magyarázni. — Egy korábbi kötetének jegyzete így próbálja megoldani a „degenerált főhercegi ifjak" kitételt (353. oldal): „talán Wallburg Ernő főhercegre céloz, aki ez idő tájt pincér volt a pesti New York-kávéházban." Eltekintve attól, hogy éppen a becsületes munka vall legkevésbé degeneráltságra, a következtetés azért is téves, mert Wallburg Ernő sohasem volt „főherceg", amit 5 oldallal később maga a jegyzet közöl: „Ernő Habsburg-főherceg és Szkublics Laura morganatikus házasságából született." Születésekor tehát már az atyja sem volt főherceg, mert morganatikus házasságkötése előtt le kellett mondania rangjáról. Az ehhez hasonló hibáknak kiapadhatatlan forrása a felesleges és megtévesztő „Habsburg-főherceg" szóhasználat. Ez ugyanis arra utal, mintha más főherceg is lenne, nemcsak Habsburg; tehát elméletileg Wallburg-főherceg is lehetne. Minthogy azonban főhercegi címet sohasem viselhetett más, mint a Habsburg-család tagja, a Wallburg családé akkor sem lehetett főherceg, ha atyja az is volt annakidején, amikor még nem a Wallburg család alapítója, hanem a Habsburg család tagja volt.

Puccini egyik 1883. évi leveléből idézet: „Nektek Luccában állandóan csak ajánlásokon jár az eszetek . . . Látni való, hogy Carlo Lodovico[2] mindnyájatoknak elrontotta a fejét." 2. lábjegyzet: „Luccai herceg, hírhedt protekció-vadász." Nemcsak *téves*, hanem lehetetlen és komolytalan magyarázat, amely a gombhoz varrt kabátra emlékeztet. — Ugyan kinek a protekciójára „vadászhatott", méghozzá államdóan, és mi célból az a luccai fejedelem, aki a Napóleon által kinevezett etruriai királynak volt a fia, akit azonban a királyság megszüntetéséért nemcsak a luccai hercegséggel kárpótoltak, hanem utódlási jogának biztosításával a jóval nagyobb pármai hercegségre, melynek trónját el is foglalta 1847-ben Mária Lujza volt császárné halála után. Azt már szinte meg sem kell említeni, hogy luccai uralkodása a zavartalan béke korszaka volt s idejének jórészét külföldi utakon töltötte. Elképzelhető esetleg, hogy éppen az utóbbi okból csak ajánlások igénybevételével lehetett hozzáférni. Ez azonban az éremnek pontosan a másik oldala: nem ő „vadászott protekcióra", hanem a hozzá fordulók.

Tolsztoj: Háború és béke III. kötetéből idézet: „egy régi rokoko karosszékben ült, ezeket még Madame hozta volt divatba". A hozzáfűzött jegyzet: „*Madame* — itt Napóleon anyja, az anyacsászárnő." (!!) Hogy Napóleon anyja nem volt anyacsászárnő, de mégcsak anyacsászárné sem, *csak a császár anyja*, aki fiától a *Madame mère* címet kapta,

azt már láttuk. (Sem ő nem volt ti. császár, sem a férje, aki ügyvéd volt, hanem csak a fia került trónra.) Hogy itt nem róla van szó, kétségtelen a következő megfontolásból:

1. Napóleon anyját sohasem említik pusztán Madame-nak.

2. Ez az utóbbi cím csak a Bourbon családban volt használatos.

3. A szöveg az 1827-ben lejátszódott cselekmény idején *még* a Madame által divatba hozott *régi* rokoko karosszékről beszél, tehát nem is annyira XVI. Lajos (kinek húga viselte a Madame címet), mint inkább XV. Lajos uralkodása, sőt esetleg még a régenség idejére utal ez a cím, mint éppen a rokoko-stílus virágzásának korára.

4. Napóleon anyja csak 1800-tól 1814-ig lakott Franciaországban, tehát a cselekményt megelőző negyed századon belül.

Mikszáth egyik regényének tárgyi jegyzetei: „. . . gróf Károlyi Gyula 1880. január 25-én . . . mondotta a képviselőházban . . . Tisza Istvánnak van egy Herbertje, Andrássynak van egy Herbertje." *Nyilvánvaló tévedés.* Tisza István 1861-ben született, tehát akkor 18 éves volt. Később valóban volt egy Herbertje, de ez még akkor meg sem született. Tisza Kálmánról sem lehet szó István helyett, mert Tisza Istvánra sok mindent lehet mondani, csak azt nem, hogy Herbert volt. Ugyanígy nem lehetett ezt mondani az ifjabb Andrássy Gyulára vagy Tivadar bátyjára sem, akik akkor még szintén csak a huszadik évük körül jártak, de magas műveltségükkel és sokoldalú tehetségükkel már akkor kiemelkedtek kortársaik közül. Ez a kijelentés egyébként el sem hangozhatott a képviselőház 1880. január 25-i ülésén, mert ezen a napon egyáltalában nem volt ülés; de nem történt ilyen felszólalás az 1879. december 1. és 1880. február 9. közötti időben sem.

Egyik gyűjteményes kötetének jegyzetei: „*Berényi Ferenc gróf* — egy nógrádi eredetű, azóta kihalt főúri család sarja. Nevét a kézikönyvek sem tartják számon." Ismét kézikönyve válogatja! Ugyancsak számon tartják a parlamenti nyomtatványok kötetei is! A hiányzó és helyes adatok: *Berényi Ferenc gróf* (1818—1888) — egy azóta kihalt főúri család nógrádi és nyitrai ágának utolsó férfitagja. Főrendiházi örökös tag volt, közben 1869-től 1878-ig országgyűlési képviselő. Felesége br. Orczy Ágnes csillagkeresztes és palotahölgy. — Majd tovább: „*Ürményi Miksa* — Ürményi József alnádor fia. 1861-ben a kismartoni kerület országgyűlési képviselője volt. Életrajzának egyéb adatait nem ismerjük." Ezekből az „ismeretlen" adatokból azonban maga a kötet is közöl egyet a 233—234. oldalán: „A b. Sennyeyhez csatlakozott orsz. képviselők Festetics Pál lakásán gyűltek össze. 38-an voltak és pedig a következők: . . . Ürményi Miksa . . ." Nemcsak 1861-ben volt tehát képviselő, hanem 1875-ben is, amikor az új Sennyey-párthoz csatlakozott és felszólalt a képviselőház február 6-i ülésén. További adatai: 1832-ben született és 1905 után halt meg. 1869—1878 között is országgyűlési képviselő, Ürményi József perszonálisnak, majd országbírónak a dédunokája, felesége: Festetics Borbála grófnő, Festetics Leónak, a Nemzeti Színház igazgatójának a leánya volt. Az 1968-ban megjelent következő kötet jegyzete még mindig nem ismeri ezeket az adatokat, sőt a kötetben közöltet sem. Erről csak a legújabb kötet jegyzete vesz végre tudomást, ha pongyola fogalmazással is („a 70-es években").

Ambrus Zoltán leveleiből: „*Dudits Andor* — Ambrus Zoltánhoz Bp. 1902. [jan.-febr.]" A levél szövege: „Négy évi munkásságom eredményét a magyar parlamentben — ország-világ színe előtt — legyalázta és nevetségessé tette egy kiváló politikus, a kinek ítéletét művészi dolgokban el nem fogadhatom. Szíveskedjék feb. 4-én kedden délelőtt 9—3-ig képemet megtekinteni . . ." A jegyzet szövege: Dudits Andor (1866—1944) festőművész . . . Az akkoriban épülő Parlamentben is festett freskókat, melyek közül a legnevezetesebb, A kardvágás! Ferenc József koronázása' című (a delegációs terem folyosóján). Hogy mi volt a levélben említett támadás, ismeretlen. A Parlamenti Naplóban nincs nyoma." Bizony, bizony, oldalakra terjed a Naplóban ennek az „ismeretlen" támadásnak a nyoma. *A képviselőház 1902. február 28-i ülésén Bartha Miklós* költségvetési beszédében kifogásolta, hogy az új Parlament építési költsége már eddig többszöröse az előirányzottnak, hogy meg nem felelő módon és rossz helyre építették és hogy belső művészi kiképzésére pályázat mellőzésével adtak megbízást olyanoknak, akik nem képesek megfelelően teljesíteni a vállalt feladatot. Erre hozta fel példának elsősorban Dudits freskóját, a Kardvágást és *hasábokon keresztül bírálta* azt igen élesen (Napló, III. köt. 218—219. old.). A március 1-i ülésen Pichler Győző veszi védelmébe Duditsot (Napló, III. köt. 229—230. old.). Ebből következik, hogy téves a Dudits levelében megadott dátum is. Nem február 4-re hívta meg Ambrust a kép megtekintésére, hanem *március 4-re.* Ez az előírása, a levélnek jegyzetszerkesztő által is észrevett és [!]-lel jelölt másik két hibájával együtt, izgatott lelkiállapotának tulajdonítható. A jegyzetszerkesztőt azonban mindenesetre megtévesztette, mert nyilván csak a február 4. előtti Naplóban kereste a támadás nyomát. Téves tehát *a feltételezett kelte is* a levélnek; nem „1902. jan.-febr.", hanem 1902. febr. 28.—márc. 2. közt, a legnagyobb valószínűséggel: *1902. márc. 1.*

Március 4. egyébként csakugyan kedli napra esett, tehát megfelel a levélben jelzett napnak.

A legújabb kor történelmét tárgyaló egyik kötet névmutatója: „*Schagerth*" (semmi több!). Helyesen: *Schager-Eckartsau Albin* báró — kabinetirodai osztályfőnök, a császári család vagyonkezelője, az osztrák legitimisták egyik vezetője. (A t betű — h nélkül! — a szövegben a tárgyesetet jelzi!)

*

Már a bevezetésben kifogásoltuk egyik kritikai kiadássorozatunk első kötetének a kiadás előzményeit tárgyaló részét abban a vonatkozásban, melyben az utolsó nagyobb gyűjteményes kiadás teljesen elhibázott magyarázó jegyzetanyagát mint nagy haladást és alapos munka eredményét tárja az olvasó elé. Az azóta eltelt pár év távlatából legfeljebb annyit fűzhetünk ehhez hozzá, hogy a válogatott sorozat hibáit nemcsak hogy átveszik a későbbi kiadások, hanem tetézik is új hibákkal. Így egy későbbi sorozatban megjelent kötet Nevek és szavak címe függeléke a korábbi kiadásból átvett hibákat még az alábbiakkal egészíti ki: *Bach* Sándort 1859 helyett *1868-ig* tünteti fel belügyminiszterként s eddig *terjed szerinte a Bach-korszak*. Az 1888-ban elhunyt „*Bánffy* Bélát" az olvasó bárónak vélheti a pár évvel későbbi miniszterelnökre emlékezve, holott *gróf volt*. „*Szontágh*" Pál rövid *a-val* írta a nevét. A *kádencia* csak a verstanban jelent rímet, ott is elavultan; a közbeszédben feleletet, *visszavágás, találó mondás*. A *civillistával* és a *cousin*-nel már foglalkoztunk más helyen. A *municipium* sem „városi vagy megyei törvényhozó szerv" (!!) volt, minthogy egyiknek sem volt *törvényhozási jogköre*, hanem *megyei vagy városi törvényhatóság*, azaz helyhatóság.

Az olvasóközönség lebecsülésének jellemző példája az egyik irodalmi lapunk 1963. május 11-i számában megjelent bírálata a „Király leszek Magyarországon" c. rádiókomédiának. Bíráló felteszi a kérdést, vajon hányan emlékeznek még Magyarországon Rothermere lordra és akciójára. Szerinte az idősebbek közül sem mindenki. Ezzel szemben állíthatjuk, hogy mindenki emlékezett erre akkor, aki vagy három évtizeddel ezelőtt már újságot olvasott, vagy hallott arról, amit az újságok éveken át napirenden tartottak és többnyire görögtűzzel tálaltak. Minthogy pedig az átlagos életkor rendkívüli mértékben emelkedett az utóbbi évtizedekben, a feltett kérdésre nem lehet más választ adni, mint hogy bizony igen sokan emlékeznek még erre.

Egyetlenegy lexikonunknak (korántsem a legrosszabbnak) a fentiekben is idézett I. kötete váltott ki pár évvel ezelőtt egészen kivételesen számos bírálatot, de mégcsak arra sem tértek ki, hogy egy lexikon használhatóságának *sine qua non*-ja a *betűrend* helyes és következetes alkalmazása. Ennek a lexikonnak ti. nemegy címszava juttatta eszünkbe a 3—4 évtizeddel ezelőtti *brüsszeli telefonkönyvet*, melyben nem találta meg az ember, akit keresett, míg véletlenül rá nem jött, hogy az összes nemes származású előfizetőt a nemességet jelző „de" szócska után sorolja fel a D betűnél, vagy száz oldalon keresztül. Báji *Patay* Sámuelt sem kerestük volna soha a B betűnél, vagy pl. Csenkeszfai *Poóts* (nem: Poócs) Andrást a Cs betűnél, nemesi előnevük alatt; Boldog *Magyar Pált* (Paulus Hungarus) sem a szentté avatás első fokozatát jelentő „boldog" jelző alatt a B betűnél az M vagy P helyett, aminthogy pl. Szent *Gellért* püspököt is hiába keresnők az Sz betűnél. De mégkevésbé kerestük volna *a D betűnél mindazokat, akik Debrecenben születtek*, márpedig Ember Pál, Kalocsa János, Szőr Gáspár és Tisza István ezért szerepel egymás után a „Debreceni" címszó alatt. Ugyanilyen erőltetett pl. „Baranyai Decsi Czimor Jánosnak" a B betű alatti felvétele, amikor még „irodalomtörténetírásunk atyja", Toldy Ferenc is egyszerűen *Decsi Jánosként* méltatja, amiről a lexikon is tájékoztat bennünket.

Ma ugyan még fehér holló, de talán már mégis a hajnalhasadás hírnöke a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti osztályának a közelmúltban megjelent (Magyar Nemzet, 1968. V. 19.) közleménye: „Miután a népszerűsítés pontos tények közlésére kötelez, felelősségteljes munka, ezért tartozunk annyival az ismeretekre vágyó embereknek, hogy figyelmeztessük őket, ha a legszélesebb népszerűsítésre tudománytalan munkákat bocsátanak ki."

(Folytatása következik)

KRÓNIKA

FEKETE LAJOS
1891—1969

Éppen hogy elvégezte az egyetemet, amikor kitört a világháború, és be kellett vonulnia katonának. Nem is sejtette, hogy a háború, amely annyi pusztulást hozott és annyi életpályát tett tönkre, új irányt ad életének. A szibériai hadifogolytáborban török hadifoglyok között törökül tanult, és talán már ekkor megvillant előtte, hogy ezt a tudást Magyarország török korszakának megismerésére lehet felhasználni. Itthon Németh Gyula vezetése alatt oszmán török filológiát tanult. Bécsben pedig Friedrich Kraelitz mellett megismerte az oszmán török diplomatika elemeit. Persze még meg kellett tanulnia az arab és a perzsa nyelvet annyira, hogy hozzáfoghasson a magyarországi török világ forrásainak feldolgozásához. Fekete Lajos azonban nem riadt vissza a feladatoktól. Szinte élete végéig fáradhatatlanul tanult, gyarapította ismereteit. 1938-ig az Országos Levéltárban dolgozott, ahol megismerte a levéltári szemléletet, és egész életére szólóan beleidegződött a források tisztelete. Az Országos Levéltártól munkájához minden segítséget megkapott, és hogy tudását tovább adhassa, 1938-ban státusával együtt a budapesti bölcsészeti kar Török Filológiai Tanszékére helyezték. Itt dolgozott, tanított 1966-ig, nyugalomba vonulásáig.

Bár a török krónikaírók több magyar vonatkozású részletét Thúry József és Karácson Imre magyar fordításban közzétette, bár Velics Antal és Kammerer Ernő török összeírásokból magyar nyelven közölt részleteit sokan használták, és bár a Török-magyarkori Történelmi Emlékek I. osztálya és a Török magyar Oklevéltár is gazdag anyagot tartalmaz, az oszmán uralom alatti magyar területek életéről valójában nagyon keveset tudott a magyar történetírás. A krónikaírók a hadieseményeket örökítették meg, az alföldi városok törökkori anyaga, a budai pasák és más török tisztviselők levelezése csak egy-egy részletre vetett fényt. Velics és Kammerer csak szemelvényeket adott, és közlési módjuk is erősen kifogásolható. Fekete Lajos felismerte a megoldásra váró feladatokat és ezeknek szentelte életét.

Az első lépés a török forrásanyag felkutatása és összegyűjtése volt. Összeszedte magyar családi levéltárak és a török fennhatóság alatt élt városok török iratanyagát. Majd az európai nagy könyvtárak török kéziratait másolta le, amelyek főleg a török kiűzésekor vándoroltak el magyarországi őrzőhelyükről. Fekete Lajos sok értékes anyagot gyűjtött össze, de idáig érve még világosabban látta, hogy töredékeket talált, és ennél többet nem is lehet remélni. A magyar történet e hatásaiban is fontos korszakához a török levéltárak tudnak igazában gazdag levéltári anyagot szolgáltatni. Azokat az összeírásokat, jelentéseket kell felkutatni, amelyek a tartományi hivatalokból kerültek Isztanbulba, és amelyeket kutató még alig látott. Vállalta, hogy segít a török levéltárak anyagának rendezésében, csak hogy ilyen módon közelébe férkőzhessen a keresett forrásoknak. 1937-ben Isztanbulban dolgozott mint levéltári szakértő.

Amit a török levéltárakban talált, az mindenben igazolta várakozását, és így még nagyobb volt elkeseredése, hogy sem 1937-ben, sem 1939-ben a török kormánytól nem kapott engedélyt a Miniszterelnökség levéltárában levő összeírások fényképezésére. A Topkapu szerájból és bulgáriai levéltárakból sikerült azonban fényképmásolatokat szereznie, amikkel megvetette a Tanszék ma már 35 ezer felvételt meghaladó fényképgyűjteményének alapját.

Az újabb világháború kitörésével még távolabbiak lettek a török levéltárak, és célja elérésére minden reménye megsemmisült. Fekete Lajos nem adta fel a harcot, meglevő töredékes anyagából dolgozott és így is komoly eredményeket ért el. (Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Budapest, Athenaeum. 1943; Budapest a törökkorban. Budapest, Egyetemi Nyomda. 1944). A háború azonban betört a saját életébe is, bombatalálat megölte feleségét, tönkretette otthonát, és úgy látszott, hogy további tudományos terveihez már nem lesz ereje. A felszabadulás után a Tanszéken végleg rendezték helyzetét: intézeti tanár (docens), majd 1952-ben professzor lett. Újból nekilátott a munkának.

A források gyűjtésével párhuzamosan már a húszas években megkezdte a szövegek feldolgozását. Itt a nehézségek egész sorát kellett elhárítani. Nyugaton az oklevélkritika több évszázados múltra tekintett vissza, Magyarországon is a XVIII. századtól kiváló képviselői voltak, az oklevéltan és a többi segédtudományok oktatása ettől kezdve az egyetemen folyt. Az oszmán török diplomatikát viszont szinte a semmiből kellett megteremteni a XX. században, miután a török levéltárak megnyíltak a kutatás számára. Ebben a munkában jelentős része volt Fekete Lajosnak, a Magyarországon keletkezett török iratok diplomatikájának kidolgozásával (Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Budapest, Egyetemi Nyomda. 1926), török szövegek hasonmás közzétételével és a pénzügyigazgatásban négy évszázadon át használt siyāqat írás kibogozásával. Az ezen írt szövegek olykor folyamatosan nem olvashatók, egyes szavakat csak mondatbeli összefüggésükből lehet kikövetkeztetni. Fekete Lajos 1955-ben közzétett kétkötetes munkájában összefoglalta a siyāqat írás rendszerét, és ezzel iránytűt adott a további hazai és külföldi kutatás számára. (Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I II. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1955). Ezt a több évtizedes munkán alapuló teljesítményt kormányzatunk Kossuth-díjjal jutalmazta.

A magyar történetírás hálás Fekete Lajosnak a fáradságos munkával megfejtett szövegek közzétételéért, amelyek gazdag új forrásanyagot adnak számára. De hálás azért is, hogy egy sor kérdést a források alapján maga dolgozott fel (A török birtokrendszer, a törökkori Buda élete, a török hivatalok működése, a kereskedelmi forgalom, a vámokon megforduló kereskedők, a magyarországi mohamedán kultúra, egyes helységek, területek lakossága a török időkben stb.). Írásai gyakran a szó szoros értelmében felfedezték a török világot, mentesen romantikus túlzásoktól, és mentesen a minden bajért felelősségrevonó torzítástól, a maga megközelíthető történeti valóságában.

Fekete Lajos kutatásainak köszönhető, hogy ma a magyarországi török területek életének ábrázolásában nem a török birodalomról általában ismert megállapításokat kell ismételni, hanem a közös alapok mellett egyre jobban előtűnnek az egyéni vonások, az itt talált feudális világ egyes elemeinek beépülése a török rendszerbe. A magyarországi turkológia az oszmán török források megfejtése és magyarázata terén is tanulságokat tud adni a nemzetközi kutatásoknak.

Nem egy megállapításával lehet vitatkozni. Fel lehet róni, hogy nem ismerte fel a szandzsák-összeírások jellegét, hogy nem használta fel eléggé a peremterületekre vonatkozó magyarországi forrásanyagot, amely segített volna a török írások megértésében is, továbbá hogy magyarázatai olykor nem eléggé mélyek. De ha azt vesszük, hogy milyen előzményekre támaszkodhatott és hogy mit tett a források felkutatásában, megszólaltatásában, akkor tudományos eredményeinek egészében eltörpülnek a hibák. Hiszen a bírálat maga is részben annak köszönhető, hogy Fekete Lajos megállapításai további kutatásra és a források valóságértékének még jobb megközelítésére ösztönöztek és mindehhez elindulási alapot is adtak.

Fekete Lajos működésének az is figyelemre méltó eredménye, hogy a módszerek, a tapasztalatok és a fáradhatatlan erőfeszítések nyomán kibogozott megfejtési módok, amelyeket elsősorban folyamatos közös munkában lehet átadni és csak részben lehet írásba foglalni, nem vesznek el. 1929 óta magántanár volt, 1938-tól viszont az egyetem lett a munkahelye. Az azóta eltelt emberöltőnyi idő alatt eredményei többekben keltették fel a turkológia iránti érdeklődést, a magas szakmai követelmény, továbbá az erőfeszítések termésének lassú beérése, és az elhelyezkedés korlátozott lehetősége azonban jórészüket elriasztotta. Azok a tanítványai, akik kitartottak a mester mellett, tovább folytatják munkáját és a török források megszólaltatásában tovább is fejlesztik. Fekete Lajos szeretettel segítette tanítványai munkáját, és a tudomány fejlődéséről vallott meggyőződéssel fogadta, ha tovább léptek azon, amit ő a kezdeményezés nehézségei között felderített.

Segítő szándéka és készsége nem szorítkozott tanítványai körére. Mindenkinek szívesen adott azokból a szellemi kincsekből, amelyeket egy élet munkájával összegyűjtött. Tudta, hogy eredményeinek mi a tudományos értéke. Mégis amikor valami újba fogott, ugyanaz a bizonytalanság gyötörte, mint pályája indulásakor: ki lehet-e hozni valamit, ami megjelentetésre érdemes, ami maradandó. De kitartása, tárgyszeretete és lelkesedése szintén nem kopott meg az évek múlásával, és így mindannyiszor átlendítette az akadályokon.

Kívánságára a Jászság földjében nyugszik, amelynek törökkori népét elevenítette meg utolsó kiadványa is (A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, Jász Múzeum. 1968).

Írásai megőrzik emlékét. *Sinkovics István*

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A Központ hírei

A gyulai országos történész vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1970. szeptember 17–19. között Gyulán országos történész vándorgyűlést rendezett. A vándorgyűlés első napján *Benda Kálmán*, a Társulat alelnöke elnökölt. *Enyedi G. Sándor*, az MSzMP megyei pártbizottsága titkárának megnyitója után *Vass Henrik*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója, a Társulat alelnöke „Munkásmozgalomtörténet és helytörténet" címmel tartott bevezető előadást. Először a munkásmozgalom kezdeti szakaszának helytörténeti kutatásával kapcsolatos problémákkal foglalkozva felvetette, hogy a leíró jellegen túlmenően a szerzők fontos feladata lenne a különböző ideológiai eszmeáramlatok kimutatása s azok szerepének

értékelése a mozgalom tevékenységében. A kezdeti időszak kutatásában jelentős feladat a munkásmozgalom gyökereinek sokoldalú ábrázolása, a mozgalom kialakulásában szerepet játszó tényezők felderítése. Hangsúlyozta, hogy a vidéki levéltárak anyagának felhasználásával a helytörténész hatékonyan segítheti az országos munkásmozgalomtörténet feltárásának munkáját.

Előadásának következő részében Vass Henrik a szakszervezeti mozgalom ábrázolásának problematikáját elemezte. Abból indult ki, hogy a helytörténetírásban ez a témakör eddig nem kapta meg a súlyának megfelelő helyet, pedig a szakmai szervezkedés, a vidéki szakmai szervezetek jelentősége megérdemli a nagyobb figyelmet. Követendő példaként említette az előadó a szegedi egyetem kutatóit, akik önálló témaként dolgozzák fel a város szakszervezeteinek történetét.

A továbbiak során Vass Henrik a budapesti és vidéki munkásmozgalom különbségeiről szólt. Első helyen emelte ki, hogy a hatóságoktól való függés tekintetében mutatható ki az eltérés. A vidéki alispánokat, polgármestereket, főszolgabírókat, csendőrparancsnokokat a törvények szinte alig korlátozták a munkásmozgalom elleni terrorisztikus eljárásokban. Vidéken jóval nagyobb veszélyekkel jártak az illegális módszerek is. Ezután az előadó szólt a vidéki mozgalmak sajátosságairól, ideológiai gyökereiről. Megállapította, hogy ezek részletes feltárása, a helyi sajátosságoknak az országos összképbe való bedolgozása nélkül a magyar munkásmozgalom történetét nem lehet teljesnek tekinteni, „irodalmunk ma még túlzottan budapesti szemléletű, munkásmozgalmunk történetéről a valóságosnál egyenletesebb és egységesebb — de szürkébb képet fest. A valóságos kép megalkotásához éppen ezért nélkülözhetetlen a helytörténetírás további fellendítése, tematikai gazdagodása."

Előadása második részében Vass Henrik a helytörténetírás és munkásmozgalomtörténeti kutatás együttműködésének előnyeit és szükségességét tárgyalta a felszabadulás utáni korszak kutatásával kapcsolatban. Rámutatott arra, hogy a helytörténetírás jelentősége, szükségessége növekszik, hiszen feladatai közé tartozik egyrészt annak bemutatása: az ország általános haladásától befolyásolva miként alakult át az élet a helyi gazdasági-politikai kulturális tevékenység eredményeként, másrészt pedig feladata az országos fejlődés haladását befolyásoló sajátos helyi tényezők ábrázolása is. Számbavéve a népi demokratikus korszak történetét tárgyaló feldolgozásokat, megállapította az előadó, hogy a negyedszázados évforduló elősegítette a kutatásokat, s ebből az alkalomból számos értékes történeti feldolgozás készült. Ezzel kapcsolatban Vass Henrik szólt azokról a még megoldásra váró feladatokról is, amelyek a helytörténetírás előtt állnak a felszabadulás utáni korszak feltárása során, de ugyanakkor a kortörténettel foglalkozók nehézségeire, problémáira is részletesen kitért.

Előadása befejező részében Vass Henrik összegezte a munkásmozgalom helytörténeti kutatásainak eddigi eredményeit. Megítélése szerint a mennyiségi és minőségi előrelépés mellett a fejlődés egyik új oldala a műfaji gazdagodásban jelentkezett. Így a tanulmányok, monográfiák és életrajzok mellett mind több dokumentumgyűjtemény került kiadásra. A fellendülést lehetővé tette a helytörténet egészének előrehaladása, az állami, társadalmi és pártszervek növekvő eszmei és anyagi támogatása. E vonatkozásban az előadó kiemelte a Társulat elnöksége által kezdeményezett pályázatok szerepét. Az évfordulók kapcsán jelentkező fellendülés eredményezte munkák tapasztalata alapján Vass Henrik kifejtette, hogy a tudományos szempontból is értékes munkák mellett megjelentek kevésbé értékes, vitatható helytörténeti feldolgozások is. A megjelent munkák korszakonkénti megoszlását vizsgálva az előadó rámutatott bizonyos aránytalanságra, hiszen a nagyszámú közlemény, tanulmány, tanulmánykötet, monográfia 70—80%-a az évfordulók alkalmából jelent meg, s az 1918—19-es forradalmi mozgalmak, illetve a felszabadulás történetével foglalkozik. Ez az arány — állapította meg az előadó — pozitívumai ellenére is egyoldalúságot, a munkásmozgalomtörténet helyi kutatásának bizonyos kampány-jellegét tükrözi. E problémakör vizsgálata során Vass Henrik felhívta a figyelmet a helytörténetírás szervezettségének, tervszerűségének fontos kérdésére, s ezzel kapcsolatban rámutatott a Társulat új szakosztályának feladatára is.

Befejezésül a munkásmozgalomtörténet helytörténeti szintű kutatásának módszertani feladataival foglalkozva Vass Henrik kifejtette, hogy folytatni kellene a tudományos szintű tanulmányok megjelentetését, dokumentumkötetek kiadását egy-egy korszak vagy témakör forrásaiból. E vonatkozásban megjelölte a fontosabb témákat, amelyek tanulmányozásra érdemesek, kimunkálásra várnak. (Az előadás teljes szövege megjelenik a Párttörténeti Közlemények 1971. 1. számában.)

A referátumhoz elsőnek *Jakab Sándor*, az MSzMP KB osztályvezetője szólt hozzá. Először a közelmúlt évfordulóinak a helytörténetírás fellendülésére gyakorolt hatására utalt, majd hangsúlyozta a vándorgyűlés hasznosságát a pártmunkások számára, mivel

kiváló lehetőséget kínál annak lemérésére, hogy a helytörténetírást mennyire hatotta át a marxista—leninista világnézet. Az elmúlt évek helytörténeti kezdeményezéseit a hozzászóló pozitívan értékelte, mivel helytörténetírásunk a társadalmi tudat alakításában nagy hatóerejű tényezővé vált. Az utóbbi három esztendő évfordulós munkái eszmei-politikai vonatkozásban túllépték a korábbi műveket. Ezzel kapcsolatban Jakab Sándor rámutatott: az elmúlt évfordulók kapcsán megjelent helytörténeti munkák jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy széles rétegek körében sikerült túljutni azon a több évtizedes szemléleten, amely haladó hagyományainkat az 1848—49-es forradalommal és szabadságharccal befejezettnek, lezártnak tekintette. Az a folyamat, amely szinte minden megyében megindult a Tanácsköztársaság és a felszabadulás helytörténeti emlékeinek összegyűjtésére, feldolgozására, népszerűsítésére, ékes bizonyítéka a munkásosztály és a munkásmozgalom forradalmi tradíciói széleskörű elismerésének, megbecsülésének.

Az elmúlt évek helytörténetírása sokat tett a nép történelmi harcának és kultúrájának demokratikus forradalmi hagyományaiból táplálkozó nemzeti érzés, a szülőföld iránti szeretet ébrentartása érdekében. De több munka eszmei és tartalmi szempontból túllépve a hazafias érzület ápolásának igényén, eljutott a szocialista hazafiság tudatos vállalásáig is. E tekintetben éppen az évfordulók során — emelte ki Jakab Sándor — történt minőségi változás a helytörténeti irodalom gazdagodásában. A Szovjetunió történelmi szerepének ismertetése szülőföldünk, népünk sorsának alakulásában, a szocializmus és a nemzeti függetlenség ügye elválaszthatatlanságának hirdetése, a proletár nemzetköziség eszméjének terjesztése — ez egyik legjelentősebb érdeme az utóbbi esztendők helytörténeti munkáinak. Végül a hozzászóló kiemelte a pártmunkások tömeges részvételének jelentőségét a helytörténeti kutatásokban és a feldolgozások munkálataiban. Az elért eredmények jó alapot adnak arra, hogy az Oktatási Igazgatóságok a jövőben a társadalmi és gazdaságpolitikai kutatások helyi műhelyeivé váljanak.

Borus József kandidátus, a Történelmi Társulat titkára hozzászólásában megindokolta, hogy a Társulat miért választotta újra vándorgyűlési témának a helytörténetírás problematikáját. Ezzel kapcsolatban utalt a történelem iránt állandóan növekvő érdeklődésre, valamint arra a körülményre, hogy ez a vándorgyűlés egyúttal elismerése is kíván lenni annak a sok szép eredménynek, ami Békés megyében a közelmúltban a helytörténet művelésében született.

A továbbiakban a hozzászólás a referátumban felvetett kérdésekhez kapcsolódott. Így foglalkozott — többek között — az ösztönösségnek a magyar munkásmozgalomban játszott szerepével, az internálással kapcsolatos kutatási problémákkal, az új élet megindulása komplex módszerekkel történő vizsgálatának szükségességével. A hozzászóló bírálta azokat a helytörténeti munkákat, amelyek a kiemelkedő országos eseményeket helyi vonatkozások nélkül írják le. Befejezésül a helytörténeti kutatás eredményeivel kapcsolatban szólt a kutatási lehetőségekről, a kutatás anyagi és egyéb feltételeiről, valamint a kutatók megbecsüléséről.

Glatz Ferenc, a Történettudományi Intézet munkatársa az újkori helytörténeti kutatás kérdéseiből kiindulva néhány módszertani vonatkozással foglalkozott. Először a helyi történet és az országos történet szerves összetartozásáról a központi és vidéki irattermelő szervek kapcsolata, illetve a forrásanyag összefüggései alapján szólt, majd a helytörténeti kiadványok műfaji kérdéseire tért ki.

A továbbiakban Glatz Ferenc a „helytörténet" értelmezésével foglalkozott. Véleménye szerint jelenleg a történetírói gyakorlatban egy adott vidék történetének feldolgozását értjük a helytörténet művelésén, a német történetírásban kialakult Ortsgeschichte mintájára. Megítélése szerint inkább arra kellene törekedni, hogy a történeti tanulmányok általában „helytörténeti szempontúak" legyenek, azaz a tárgyukat képező történeti eseményt vagy társadalom-gazdaságtörténeti jelenség-sorozatot a helyi tényezők összhatásában mutassák be. Egy tanulmány azzal válik ilyen tágabb értelemben helytörténetivé, hogy forrásanyagát a helyi természeti-földrajzi viszonyok alakulásának, a helyi gazdálkodási módszerek, termelés-technikai kérdések, szokásjog, öltözködés, a környék mondavilágának, szólásmondásainak aprólékos ismeretében képes bemutatni. Az ilyen természetű vizsgálódásra egy-egy ténycsoportnak ennyire a helyi körülményekben történő megvilágítására természetesen az összefoglaló során, amikor egy korszak politika- vagy társadalomtörténetét országos viszonylatban írjuk, nincs mód, ezért a korreferens megítélése szerint az a szerencsés megoldás, ha a résztanulmányok eleve ún. helytörténeti szempontú feldolgozások. Az ilyen — egy síkon már a teljes helyi összefüggésekbe ágyazott — tényanyagra alapozódhat majd a „nagyívű" összefoglalás.

Takács László középiskolai tanár (Battonya) a munkásmozgalomtörténet és a helytörténet Békés megyei vonatkozásait mutatta be hozzászólásában. Hangsúlyozta a jubileumok jelentőségét, amelyek biztosították a számvetési lehetőségeket, a közvélemény

fokozott figyelmét. A hozzászóló rámutatott a megyei munkaközösség tevékenységére, eredményeire, problémáira. A tartalmi kérdéseken túlmenően Takács László igen fontos szervezési és más problémákra is felhívta a figyelmet. Így igényelte a Párttörténeti Intézettel megteremthető közvetlenebb kapcsolatot, a konzultánsi rendszer kiépítését, a helyi kiadványok igényes szakmai bírálatát. Felvetette az elkészült kiadványok terjesztésének és felhasználásának nem kielégítően megoldott problémáját is. Befejezésül a hozzászóló jogosan hangsúlyozta, hogy a jubileumi évfordulók eredményeként sikerült előrelépést elérni a gazdag munkásmozgalmi tradíciókkal rendelkező Békés megye megismerése és megismertetése terén.

Vértes Róbert, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa hozzászólásában az országos középiskolai tanulmányi verseny és a helytörténetírás kapcsolatát elemezte. Először ismertette a pályázati rendszert, amely során az eltelt több mint 10 év folyamán mintegy 3 és félezer dolgozat került elbírálásra. A pályázat témái egyfelől helytörténeti jellegűek, másrészt évfordulókhoz kötődtek. A hozzászóló rámutatott arra, hogy a nagy történelmi események helyi hagyományainak a történelem iránt érdeklődő tanulók által történő feltárása rendkívül jelentős nevelőértékkel bír szocialista emberré formálásukban. A tapasztalat igazolta, hogy e tanulók számára a kutatás módszereinek megismeréséhez a pályázat eredményesnek bizonyult. E dolgozatok az adott terület helytörténetéből új, eddig ismeretlen adatokat tártak fel. E vonatkozásban a hozzászóló javasolta, hogy e pályamunkák egyik példányának megőrzését a megyei könyvtárak vagy társadalmi, ill. állami szervek vállalják, hiszen e munkák legalább is adalékot adnak a helytörténeti összegezéshez. Ehhez segítséget tudnának adni a helytörténeti bizottságok is. Ide kapcsolódik a publicitás kérdése is, hiszen a diákok első szárnypróbálgatásainak felkarolása ösztönző hatású lehetne a témában való további kutatásra. A pályázatokon való részvétel és az ott elért eredmény elsősorban a történész utánpótlást szolgálja, de ugyanakkor felszínre hoz olyan fiatalokat, akik a jövőben talán foglalkozásuktól függetlenül is tevékeny résztvevői és alkotói lesznek a helytörténetkutatásnak. (A korreferátumok teljes szövege megjelenik a Párttörténeti Közlemények 1971. 2. számában.)

Degré Alajos levéltárigazgató (Zalaegerszeg) a fővárosi munkásmozgalom és a vidéki munkásmozgalom viszonyához adalékokat ismertetett, majd a jubileumi kiadványok kritikusabb kezelését javasolta.

A hozzászólásokra *Vass Henrik* válaszolt, majd a vándorgyűlés első napi tanácskozása *Benda Kálmán* zárszavával ért véget.

A vándorgyűlés második napi tanácskozásai *Berend T. Iván* főtitkár elnökletével folytatódtak. Először *Szabad György* egyetemi tanár „Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztályának megalakulásáról és programjáról" címmel tartott előadást. Szabad György bevezető szavaiban arra emlékeztetett, hogy a Magyar Történelmi Társulat százados működése során meg-megújultak a különböző indítékú kísérletek a helytörténet művelésének szervezett támogatására. A magyar történetírás klasszikusainak körébe tartozó Pesty Frigyes és Tagányi Károly magányos kezdeményezéseitől az 1950-es évek derekán a sematizmus visszaszorítására irányuló pozitív törekvésekkel egybefonódva jelentkező akcióig ívelt ezeknek a kísérleteknek a sora. Noha e vállalkozások szerepe a helytörténetkutatás fontosságának tudatosításában kétségtelenül jelentős volt, gyakorlati szervező tevékenység különböző okok miatt nem bontakozott ki.

A helytörténetkutatás közismert felélénkülése az elmúlt esztendőkben támasztott igényt a Történelmi Társulat tagsága körében megfelelő szervezeti keretek kialakítására. Ezeknek az igényeknek a kielégítésére a Társulat igazgatóválasztmánya határozatot hozott önálló helytörténeti szakosztály megalakítására. Az igazgatóválasztmány által a gyulai vándorgyűlést közvetlenül megelőzően egybehívott szakosztályelnökség eleget is tett ennek a határozatnak. Egyidejűleg megválasztotta tisztségviselőit (szakosztályelnökké Szabad György egyetemi tanárt, alelnökké Soós Imrét, Heves megye levéltárigazgatóját, titkárrá Stier Miklóst, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársát) és beható vita után kialakította programját.

Szabad György a program ismertetését azzal kezdte, hogy a Szakosztály tömöríteni kívánja a Társulat minden helytörténetkutatással foglalkozó tagját, ill. minden történészt a levéltárostól a pedagógusig, aki a Szakosztály keretei között előmozdítani akarja a helytörténetkutatás szakszerű művelését. Az előadó nyomatékosan kiemelte: a Szakosztály korántsem törekszik arra, hogy az országban folyó helytörténeti munkák irányítását monopolizálja, s arra sem, hogy felelősséget vállaljon a keretein kívül folyó helytörténeti munkáért. Ugyanakkor céljainak tekinti, hogy szaktudományi törekvéseinek érvényesítése során tevékenysége összhangba kerüljön a helytörténeti munkát irányító országos és területi szervek, mindenekelőtt az Országos Helytörténeti Bizottság, a megyei

és a városi helytörténeti bizottságok, ill. a helytörténeti lexikonszerkesztőségek munkájával.

A Szakosztály a maga tudományos egyesületi keretei közé tömörülő helytörténész szakemberek együttműködését más történeti szakágak művelőivel is biztosítani kívánja. Mégpedig a szakágak teljes egyenrangúsága alapján. Hiszen a kellő szinten művelt helytörténetkutatás a történettudománynak olyan a többivel egyenrangú szakága, ami azért érdemli meg, hogy a többi szakterületről támogatást kapjon, mert azt egyenértékű teljesítménnyel viszonozhatja. A helytörténetkutatásnak, mint a helyi keretek közt megjelenő szerves történeti összefüggések vizsgálatára hivatott szaktudománynak — hangsúlyozta Szabad György — nem az a feladata, hogy adalékokat, még kevésbé az, hogy kuriózumokat szolgáltasson a történettudomány más szakágai, ill. szintézisei számára. Éppen ellenkezőleg, az a feladata, hogy olyan teljes átfogásra törekvő fejlődésvizsgálatokat folytasson, amilyenek csupán a helyhezkötött, szerves kötelékekkel egybefűzött társadalmi képletek és intézmények mikrokozmoszainak mozgásterében végezhetők el. Mindebből következik, hogy a helytörténetkutatás fejlesztése korántsem lokális érdek csupán, hiszen nagyon is fontos szerep vár rá történettudományunk szakágainak módszeres munkamegosztásra olyannyira rászoruló együttesében. Ugyanakkor — emelte ki az előadó — csak a szakszerűen művelt helytörténetkutatás válhat szilárd bázisává a helyi fejlemények tanulságaira is alapozó nevelőmunkának, a múltunkat vállaló, a haladót a haladásellenestől megkülönböztetni tudó hagyománytiszteletnek, nemes patriotizmusnak.

A szervezeti kérdésekre térve az előadó a Szakosztály főfeladatait egyfelől a helytörténet területi kooperációs bázisainak kiépítésében, másfelől országos helytörténeti tematikai kooperáció megszervezésében jelölte meg. A Szakosztály vezetőségének elképzelései szerint a helytörténeti területi kooperáció általában egy-egy megyére terjeszkedjék ki (csak kivételesen korlátozódjék egy-egy városra), bázisa (szervezeti központja) esetenként egyetemi tanszék, kivételesen múzeum, általában azonban az adott terület állami levéltára legyen. Azért kívánja a területi kooperáció magját képező helytörténeti kutatási központokat általában a megyei (ill. a városi) levéltárak keretei közt megszervezni, mert a levéltárak őrzik a vonatkozó iratanyag túlnyomó részét, leginkább azok rendelkeznek a helytörténet forrásanyagát ismerő, módszertanában jártas személyi gárdával, sőt többé-kevésbé azokkal az objektív feltételekkel is, amelyek e szerepkör betöltéséhez elengedhetetlenek. A Szakosztály a kooperációs bázis feladatának tekinti az együttműködés feltételeinek és formáinak megteremtését a területén tevékenykedő, Szakosztályunk tagjainak sorába lépő helytörténész szakemberek (levéltárosok, történelemtanárok, muzeológusok) között. Vállaljon vezető szerepet annak meghatározásában, melyik falu, mezőváros, intézmény stb. monográfiája elkészítésének vannak meg az objektív feltételei, a tudományos érdek, milyen sorrendiséget indokol, és — szükség esetén a Szakosztály állásfoglalását is igényelve — fogadtassa el szakvéleményét az illetékes szervekkel. Működjék közre a feladatok felosztásában, és segítse a területi kooperációban résztvevő helytörténészeket az anyag feltárásában, feldolgozásában. Mozdítsa elő az elkészült kéziratok lektoráltatását, megvitatását és — a Szakosztály támogatását is igényelve — általában a kiadás előfeltételeinek a megteremtését. Segítse elő a Szakosztálynak azt a célkitűzését, hogy a Társulat folyóiratában, a Századokban minden helytörténeti szakmunka visszhangra találjon, ill. minden országos figyelmet érdemlő mondanivalóval bíró helytörténész cikkíróként, recenzensként szóhoz jusson. Végül, de nem utolsósorban a Szakosztály a területi kooperációs központok feladatának tekinti megyetörténeti, tájtörténeti munkálatok előkészítését is.

A kutatóbázisok szervező munkájára alapozó területi kooperáció megteremtése mellett a Szakosztály kívánatosnak tartja *országos helytörténeti tematikai kooperáció kiépítését is.* Ennek funkcióját az előadó annak biztosításában jelölte meg, hogy a helytörténészek számára mód nyíljék bizonyos lényeges történeti folyamatok vonatkozásaiban szervezett konzultációs lehetőség igénybevételére, ill. arra, hogy az ország különböző területein azonos történeti kérdések megoldására irányuló kutatásaik eredményeit egymással egybevethessék még a helytörténeti monográfiák formálódása idején. Az előadó mintegy másfél tucat olyan témát sorolt fel, főként a gazdaság- és társadalomtörténeti alapfolyamatok, de néhányat a kormányzattörténet, ill. a művelődéstörténet köréből is, amelyekben a Szakosztály a helytörténészek munkáját segítő konzultánsokat kíván biztosítani. Jelezte, hogy a Szakosztály egyelőre korlátozódik ugyan az utolsó három évszázad felemlített történeti alapfolyamataira az országos tematikai kooperáció kialakítása során, de a szükségleteknek, ill. a lehetőségeknek megfelelően kész korábbi korszakok és további témakörök bevonására is. A konzultáns feladatát az előadó abban jelölte meg, hogy az adott témakörben jelentkezőknek mind a forrásanyagot, mind a követendő

módszert illetően alaptájékoztatást adjon. Majd időről-időre (legalább másfél évenként) hívja egybe őket az azonos témakörben, hasonló forrásanyagon, hasonló módszerrel elért eredményeik egybevetésére, megbeszélésére. Az így kialakuló kooperáció — fejtegette Szabad György — komoly segítséget nyújthat a készülő helytörténeti monográfiáknak, előmozdíthatja néhány fontos vonatkozás különösen elmélyülő vizsgálatát, hozzájárulhat egyes helytörténészek esetleges elszigeteltségének feloldásához, de ugyanakkor specializálódásukhoz is. Egyidejűleg lehetőséget teremtene arra is, hogy a Szakosztály gondozásában, az illetékes konzultáns szerkesztésében tematikai csoportonként tanulmánygyűjtemények lássanak napvilágot. A szerves összefüggéseket feltáró helytörténeti monográfiák mellett, amelyek a területi kooperáció keretében formálódhatnak ki, ezek az országos tematikai kooperáció keretében létrejövő, az illető helytörténészek által írt tanulmányokat egybefogó gyűjtemények realizálhatják leginkább azt a reménységet, hogy helytörténetkutatásunk, mint történettudományunknak a többivel egyenrangú szakága a remélt támogatást egyenértékű tudományos teljesítménnyel tudja viszonozni.

A kooperációs tevékenység megszervezése mellett a Szakosztály további feladatokat is tűzött maga elé. Így a már jelzett módon biztosítani kívánja a helytörténeti munkák bíráló, értékelő ismertetését, maguknak a helytörténészeknek a bevonásával. Kellő érdeklődés esetén a nem távoli jövőben tanfolyam jellegű, módszertani előadássorozatot kíván indítani, és arra készül, hogy annak anyagát helytörténeti módszertani kézikönyvbe foglalja. Ha indokai megérnek, jól előkészített formában és szabatosan meghatározott feltételekkel helytörténeti pályázat kiírására is gondol a távolabbi jövőben a Szakosztály. Feladatának érzi azt is, hogy a helytörténeti vonatkozásokkal bíró nevezetes történelmi események évfordulóinak méltó megünneplését a maga szaktudományi eszközeivel előmozdítsa.

Referátumát Szabad György azzal zárta, hogy a Szakosztály vezetősége a szervezőmunkát egy, a Társulat minden tagjához eljuttatandó felhívással kívánja megkezdeni. A jelentkezési lapok feldolgozása után lát hozzá a helytörténeti kutatóbázisok szervezéséhez, ill. a tematikai kooperáció kibontakoztatásához.

Ezután *Szabó Ferenc* levéltárigazgató (Gyula) „A helytörténetírás és az üzemtörténetírás kapcsolata" című előadása hangzott el. Az előadó abból indult ki, hogy az üzemtörténet a helytörténet egy sajátos válfajának tekinthető, mivel egy településen, illetve tájegységen kívül az iparág egészéhez és általában az ipartörténethez is kapcsolódik. Ezután az előadás a vidéki üzemtörténetírás és a helytörténetírás máris meglevő, de még további egybehangolást kívánó kapcsolatát vizsgálta, különös tekintettel a Tiszántúl déli részén, Békés megyében szerzett tapasztalatokra.

Az előadó kifejtette — hivatkozva a nyomdából kikerülő kötetek, füzetek sokaságára —, hogy ma gyakorlatilag bármit meg tud jelentetni egy vállalat, szövetkezet, tanács, vagy más szerv, ha a szükséges anyagiakat rászánja. Tény, hogy számos vállalat nagy összegeket áldoz propagandakeretéből múltjának, de főként jelenének reprezentatív kiállítású, de többnyire felszínes népszerűsítésére. E drága — főleg jubileumi — kiadványok viszont keveset segítenek az üzemi hagyományőrzésben, a vállalat múltjának érdemi feltárásában.

Az előadó a továbbiakban rámutatott arra, hogy nem bizonyultak elég hatásosnak azok az intézkedések, amelyek feltételekhez kötötték a publikációk megjelentetését. Az üzemek vezetői szívesebben fogadták a riportszerű ismertetéseket, mint a tartalmasabb, de száraznak vélt üzemtörténeti munkákat. Hibáztatta az előadó azt a kialakult káros gyakorlatot, amely szerint az üzemi vezetők a kiadni tervezett munkák szerzőit „házon belül" keresik meg. E probléma szervesen összefügg helytörténetírásunk hiányos népszerűsítésével, s mivel az üzemek vezetői nemigen ismerik a területükön működő helytörténészeket, így nem is gondolhatnak rájuk megbízásokkal. E vonatkozásban az előadó követendő példaként emelte ki a Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának eredményes kapcsolatkereső és teremtő módszerét. Ugyanakkor Szabó Ferenc arra is rámutatott, hogy a nem nagyszámú helytörténész gárdát eddig túlságosan lefoglalták az évfordulókkal kapcsolatos politika-történeti feladatok, kicsit „rangon alulinak" találták — az előzőkhöz képest — egy üzem történetének igényesebb feldolgozását.

Az előadó az üzemtörténetírás „fiatal voltával" magyarázta, hogy egyrészt a mintaként szolgáló munkák nem jutottak el a helytörténeti kutatókhoz, s olyan vállalati vezetőkhöz, akik az újabb munkákat mecénásként támogathatták volna, — másrészt eddig nem alakulhatott ki olyan szaknai közvélemény sem, amely eleve meggátolhatta volna a laikus kiadványok megjelenését.

Előadásának következő részében Szabó Ferenc — tekintettel az agrárjellegű területekre — javasolta, hogy az üzemtörténetírás módszereinek kidolgozásánál feltétlenül szükséges a kis- és középvállalatok történetének fokozottabb figyelembe vétele. Ugyan-

akkor felvetette komplex munkacsoportok létrehozásának szükségességét: a speciális tudást igénylő kérdések miatt közgazdász, valamint műszaki és gazdasági szakemberek bevonásának indokoltságát fejtegette. Előadása befejező részében Szabó Ferenc ismertette Békés megye ipari helyzetét, ipari fejlődését, s ebből azt a következtetést vonta le, hogy a megoldandó üzemtörténeti feladatok főleg a felszabadulás utáni időszakhoz kapcsolódnak. E mellett az előadó vázolta azokat a jelentős hagyományokkal rendelkező iparágakat is, amelyek történetének feltárása — jubileumoktól függetlenül — szintén szükséges lenne. Befejezésül megállapította, hogy az üzemtörténet és helytörténet továbbfejlesztése, a megfelelő tudományos színvonal elérése és állandósítása a történettudománynak és ezenfelül tudatformáló tevékenységünk egészének is egyaránt érdeke.

Benda Kálmán, a Történettudományi Intézet főmunkatársa hozzászólásában, rámutatva a helytörténeti szakosztály megalakulásának nagy jelentőségére, hangsúlyozta, hogy végre gazdára talált a helytörténeti kutatás ügye. Ezután a helytörténeti kutatások historiográfiai áttekintését nyújtva, bírálta a milleneumi korszak nemesi történelemszemléletét, amely háttérbe szorította a nép életét bemutatni szándékozó historikusokat, az erre vállalkozó törekvéseket. A továbbiakban Benda Kálmán kifejtette, hogy a második világháború után fordult a helyzet. Ekkor a történetírás a nagy gazdasági, társadalmi törvényszerűségek bemutatására törekedett, s ennek következtében elhanyagolódott az egyes kisebb egységek fejlődésrajza. Napjainkban viszont a tudománypolitika helyes, kiegyenlítő tendenciája következtében egymásra találtak az irányzatok; az országos történetnek és a helytörténetnek egyaránt van mondanivalója a másik számára.

A hozzászóló ezután kifejezte egyetértését a Szabad György által adott programmal. Ugyanakkor Benda Kálmán hangsúlyozta, hogy ő a helytörténetkutatást sokkal komplexebb módon értelmezi; szükségét érzi a rokontudományok — régészet, néprajz, nyelvtudomány stb. — erőteljesebb bevonásának. Elgondolása szerint az alakulandó helytörténeti munkaközösségek nem nélkülözhetik a rokontudományok képviselőit, sőt feltétlenül szükség van rájuk. A hozzászóló ezen véleményét példák, helytörténeti kiadványok elemzése alapján fejtette ki. Természetesen a munkaközösségen belül a történész feladata az összkép megrajzolása, s a szakosztály programjában foglaltak megvalósítása.

Dér László múzeumigazgató (Békéscsaba) felszólalásában örömmel üdvözölte a helytörténeti szakosztály megalakulásáról szóló beszámolóban előterjesztett konkrét tartalmi és szervezeti programot. A hozzászóló megítélése szerint a helytörténetírás korábban szinte kizárólagosan csak a jelentős helyi politikai-történeti események kutatásával foglalkozott, míg később kevésbé jelentős helyi személyiségek, események szerepének idealizálására törekedett. A marxista történetírás fejlődése, eredményei következtében napjainkban a történettudomány a reális történeti tudat formálásához nyújt alapot, s e szempontból nézve a megyei helytörténet-kutatás eredményeit, a hozzászóló elsősorban utalt az Orosháza története és néprajza s a Tanácsköztársaság helyi történetét bemutató sikeres tanulmánykötetekre.

Dér László a továbbiakban kifejtette, hogy a szakosztály programjában javasolt témák nemcsak önmagukban jók, hanem azért is, mert új kutatási irányokat jelölnek ki. A programmal való egyetértésének hangsúlyozása mellett a hozzászóló javasolta a művelődéstörténeti, technikatörténeti, ideológia-történeti irányú kutatások körének kiegészítését. Befejezésül kiemelte, hogy a helytörténetírás jelenlegi helyzetében az irányítás, a központ megteremtése feltétlenül szükséges, s éppen ezért a szakosztály megalakulása jelentős esemény; a szakosztálynak a beszámolóban vázolt tevékenysége pedig a helyi központok megerősödésére fog vezetni, s ezáltal még jobb együttműködési lehetőségek teremtődnek meg a helytörténeti kutatások további fejlesztése számára.

Szekeres József kandidátus, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője korreferátuma első részében vázolta az üzemtörténeti szakosztály 3 év alatt kifejtett munkásságát. Kiemelte azt a körülményt, hogy az üzemek többsége örömmel fogadta a szakosztály megalakulását és konkrét segítséget nyújtott a pártoló tagság vállalásával a szakosztály céljainak valóraváltásához. A szakosztály viszont 3 év alatt csaknem két tucatnyi kézirattal, készülő üzemtörténeti munkával kapcsolatban nyújtott a vállalatoknak gyakorlati segítséget. Ugyanakkor a szakosztály is vállalta szerződéskötés útján az üzemek történetének elkészítését. A hozzászóló megítélése szerint kielégítőnek tűnik a helyzet a szerződések tekintetében, jól halad üzemtörténeti kéziratok készítése; „igazolást nyert, hogy helyes volt a szekció részéről közvetlen megbízások vállalása gyártörténetek készítésére, mert közbejöttünkkel számos, szaktörténészek által készített mű születhetett meg".

A továbbiakban Szekeres József beszámolt a szakosztály eredményes kiadói tevékenységéről; különlenyomatok készíttetéséről, az „Üzemtörténeti Füzetek" megjelentetéséről, majd szólt a kb. 2000 példányban megjelenő kiadványok terjesztési problémáiról is.

Korreferátumának második részében Szekeres József olyan javaslatokat vetett fel, amelyek a helytörténet és üzemtörténet vonatkozásában egyaránt érdeklődésre tarthatnak számot. Így felvetette, hogy az életre hívandó helytörténeti bizottságokba válasszák be a területen levő jelentősebb vállalatok képviselőit. Az eddigi tapasztalatok alapján szükségesnek mondotta, hogy a helytörténeti bizottságok nagyobb súllyal foglalkozzanak a gazdaság- és üzemtörténeti problematikával. Véleménye szerint jelentős előrelépést jelentene az üzemtörténeti krónikairás megteremtése. Hangsúlyozta, hogy szükség lenne megfelelő módszertani útmutató művek megjelentetésére is. Végül fontos feladatként jelölte meg a tudományos intézetek, levéltárak, múzeumok saját publikációs apparátusának kiépítését, amely bizonyos összegű beruházás után biztosíthatná a saját erőből megvalósítható publikálás feltételeit.

Farkas Gábor levéltárigazgató (Székesfehérvár) hozzászólásában kiemelte a vidéki levéltárak jelentőségét a helytörténeti szakosztály működése szempontjából. Javasolta, hogy a szakosztály vegye fel a kapcsolatot munkájának megkezdésekor a Levéltári Igazgatósággal.

Bárskai Vera kandidátus, a Fővárosi Levéltár munkatársa kifejtette, hogy Budapesten a helytörténetírással kapcsolatban igen kedvező helyzet alakult ki. Utalt az 1973-as évfordulóra; a fővárosi helytörténetírás sajátos helyzetére, s az ebből következő módszertani problémákra. Hangsúlyozta a tudományos szintű helytörténetírás két bázisa — a Budapesti Történeti Múzeum és a Fővárosi Levéltár — között kialakult jó munkakapcsolat, együttműködés fontosságát. Ezután a jubileum méltó megünneplésével összefüggő tervekről — pályázatok kiírása, forráskiadványok, helytörténeti konferencia stb. — szólt.

Joó Ernő közgazdász (Bp.) a kerület-történetírás problematikáját elemezte.

Kőhegyi Mihály múzeumigazgató (Baja) a régészet és a helytörténetkutatás kapcsolatát vizsgálta.

Kovács János muzeológus (Székesfehérvár) arról a segítségről szólt, amelyet a múzeumok nyújtanak a helytörténeti kutatóknak.

A hozzászólásokra az előadók — *Szabad György* és *Szabó Ferenc* — válaszoltak, majd a vándorgyűlés *Berend T. Iván* főtitkár zárszavával ért véget.

AZ ENGELS-ÉVFORDULÓ TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁI A SZOVJETUNIÓBAN (1970 OKTÓBER-NOVEMBER)

Az Engels születésének 150. évfordulója alkalmából tartott konferenciák sorozatát a Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történészeinek vegyesbizottsága által szervezett október 14—16. között Moszkvában tartott tanácskozás vezette be, amelyen két nagyobb előadás hangzott el. *I. Sz. Galkin* professzor az idős Engels és a korabeli nemzetközi munkásmozgalom összefüggéseit elemezte, míg *H. Bartel* és *W. Schmidt* német professzorok közös előadásban azt világították meg, hogy miként vélekedett Engels a német történeti fejlődés legfontosabb fordulatairól.

Galkin professzor hangsúlyozta, hogy Engels milyen gyorsan reagált a termelő erők fejlődésének jelenségeire, sőt arra is, hogy az 1890-es években a termelés szerkezetében és a társadalomban is milyen változások állottak be. Így felfigyelt a monopóliumok kialakulására, az államkapitalista tendenciákra, olyannyira, hogy amikor a munkásmozgalomban viták kezdődtek az államkapitalizmus megítéléséről, ezekbe Engels is bekapcsolódott. Galkin hosszabban taglalta Engels internacionalizmusát, s azt, hogy ez mit jelentett a korabeli munkásmozgalomban. Megemlékezett arról, hogy miként küzdött Engels az opportunista tendenciák, s milyen következetesen fellépett mindenféle szektariánizmus ellen. Ez utóbbi vonatkozásban idézte Engels nevezetes szavait, amelyek a II. Internacionálé 1893-ik évi zürichi kongresszusán hangzottak el, s azt tűzték ki feladatként, hogy a munkáspártok törjenek ki az elzárkózottságból.

H. Bartel és *W. Schmidt* rámutatott, hogy Engels a német történelem valamennyi fontosabb periódusát érintette, feldolgozta munkássága során. Így nagyobb tanulmányt szentelt a német parasztháború történetének, majd tüzetesen elemezte az 1848-as forradalmat, s az azt megelőző gazdasági-társadalmi fejlődést. Ahogyan a német parasztháború esetében Lassalle felfogásával fordult szembe, az 1848-as forradalom esetében ő mutatta ki e forradalom sajátosságait, ő vetette egybe a francia és német forradalmat, világította meg a hatóerőket, csakúgy mint a forradalom korlátait, befejezetlenségét, majd később ugyanő elemezte az 1870-es háborút, méghozzá nemcsak a háború katonai vonatkozásait,

hanem az egység lehetőségeit s megvalósulását, az új császári Németország társadalmi-osztályszerkezetét, bel- és külpolitikáját. Majd végül Engels volt az, aki nemcsak a wilhelminus Németország jelenét elemezte ily sokoldalúan, hanem jövőjét is, mikor a német munkásmozgalomról szólt (ez utóbbi kérdéskörről azonban az előadók már inkább csak érintőleg szóltak).

A referátumok után a második és harmadik napon külön szekciókban folyt a tanácskozás, ahol számos korreferátum hangzott el a német történelem, a hadtörténet és munkásmozgalom kérdéseiről.

1970. november 16-án az Egyetemes Történeti Intézet keretében tartottak emlékülést, amelyen *J. M. Zsukov* akadémikus megnyitója után öt referátum hangzott el, amelyek mind azt világították meg, hogy milyen munkásságot fejtett ki Engels a történettudomány egy-egy területén.

M. I. Mihajlov, a történettudományok doktora a modern munkásmozgalomról tartott előadást, amelynek során főként Engelsről, a munkásmozgalmi vezetőről és teoretikusról emlékezett meg. Megemlítette, hogy általában a szociáldemokrata mozgalomról egy időben szektás elképzelések terjedtek el, de e szektariánizmussal nemcsak az 1920—30-as éveknél kell tekintettel lenni, hanem olyan problémakörnél is, mint az 1880—90-es években a számbajöhető polgári radikális ellenzék és a munkásmozgalom kapcsolatánál, ahol Engels volt az, aki kifogásolta az eleve visszautasítás politikáját.

M. I. Mihajlov érintette a béke kérdését is, amely Engelst annyira foglalkoztatta az 1880-as, s méginkább 1890-es évek kezdetén, s ezzel állott kapcsolatban, hogy kimunkálta a leszerelés feltételeit, s szembeszállt azokkal a szektás véleményekkel, amelyek a tőkés társadalom viszonyai között egyszerűen kizártnak tekintették ezt a lehetőséget. Az előadó részletesen szólt ezután az agrárkérdésről, Engels elemzéseiről, s ehelyütt kitért arra, hogy az Engels halála utáni félévszázad milyen fejlődést hozott a parasztság életében a nyugat-európai országokban (itt a polarizálódás, a földbirtokkoncentráció ellentmondásos jelenségeiről nyújtott vázlatos képet).

P. V. Volobujev, a történettudományok doktora, a Szovjetunió Történetét Kutató Intézet igazgatója azt vizsgálta, hogy milyen kapcsolatok létesültek Engels és a forradalmi orosz értelmiség, munkásmozgalom között, illetőleg méginkább azt, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított Engels Oroszország forradalmasodásának, egy várható forradalomnak. Két nagyobb periódust jelölt meg ebben az összefüggésben. Az 1856—61-es korszakot, amikor ilyen erjedés megindult, majd a második korszak már Marx halála után, az 1880-as években következett be, s a narodnyik mozgalmakkal állt összefüggésben. P. V. Volobujev ehelyütt aláhúzta a Vera Zaszulicscsal folytatott levélváltások jelentőségét — mivel e levelek sokoldalúan elemzik e folyamatokat. Ugyanitt megjegyezte, hogy Engels érdekes történeti parallelt vetett fel, amikor az orosz fejlődésnél az 1789-es és 1793-as példát említette, s megjegyezte, hogy az összehasonlító módszer lehetőségével a történetírás mindmáig még nem élt e vonatkozásban eléggé. Általában viszont hozzáfűzte: ha Engels az új polgári demokratikus forradalom érlelődésére rá is mutatott, új feleleteket keresett is, az igazi választ csak 20 esztendővel később, a már kiérleltebb viszonyok elemzése alapján Lenin adta meg — 1903—1905 között. P. V. Volobujev megjegyezte, hogy újabban a narodnyikok értékelése körül hevesebb vita bontakozott ki, a miként általában felvetődött az összeesküvések taktikai módszereinek megértése, illetőleg bírálatának problémája is. A talányok és kérdések közül a válasz megadásánál az előadó ismét Engelsre utalt, aki az orosz feltételek között nem tagadta az összeesküvések eredményességét, de igazi megoldásként mégiscsak a társadalmi forradalom lehetőségét kutatta

P. A. Zsilin, akadémiai levelező tag, a Hadtörténeti Intézet igazgatója Engelsről a hadtörténészről emlékezett meg, s ebben a vonatkozásban a német parasztháborúról, a szipoly felkelésről, az amerikai polgárháborúról, Napoleon hadjáratairól, s természetesen az 1870-es francia—porosz háborúról szóló megállapításait elemezte.

G. F. Kim, a történettudományok doktora Engels és a Kelet címmel tartott előadást, amelyben hosszabban foglalkozott a társadalmi formációk, s ezeknél az ázsiai termelési mód jelenségeivel, s azzal, hogy a keleti népek számára mennyire „kötelező" e formációk átélése, s milyen távlatot látott Engels az európai proletár forradalmi mozgalom és a Kelet között.

Végül *J. V. Bromlej* akadémiai levelező tag, a Néprajzi Intézet igazgatója *A. I. Persin* kandidátussal együtt terjesztett elő áttekintést a primitív társadalmak kutatásának új eredményeiről, mindezt összefüggésbe hozva Engels írásaival.

Jemnitz János

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK MOSZKVÁBAN A PÁRIZSI KOMMÜN 100. ÉVFORDULÓJÁN

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Egyetemes Történeti Intézetének rendezésében Moszkvában 1971. február 16—18. között nemzetközi konferenciát tartottak a Párizsi Kommün történetének témaköréből, a Kommün kikiáltásának 100. évfordulója alkalmából. Az ülésszakon a szovjet történészek mellett francia, német, lengyel, cseh, szlovák, román, bolgár és magyar történészek jelentek meg. A magyar küldöttek: *Diószegi István*, *Jemnitz János* és *Kende János* voltak.

A konferenciát *J. M. Zsukov* akadémikus, az Egyetemes Történeti Intézet igazgatója nyitotta meg. Az első nap vitaindító referátumát *A. Z. Manfred*, az Intézet francia szektorának vezetője tartotta. Manfred hangsúlyozta, hogy a Kommünről a kortárs forradalmárok nagyon különféleképpen emlékeztek meg, azt eltérően értelmezték, s itt Marx, Bakunyin és Vallès írásaira utalt, majd idézte Leninnek a Kommünről kialakított értékelését. Hosszabban szólt a Kommün történetének első periódusáról, a Központi Bizottság egyhetes uralmáról (a március 19—március 28-i periódusról). Megjegyezte, hogy egy időben a marxista történeti irodalomban ezekről a napokról mint kialakulatlan korszakról írtak, valamilyen kettős hatalmi helyzetet érzékeltek. Ezzel szemben Manfred azt húzta alá, hogy már ekkor megvalósult az első munkáskormány.

A. Z. Manfred kitért a szövetségesek problémájára; taglalta, hogy Párizson kívül is a kommünnek milyen szélesebb kigyűrűzése volt, majd azzal foglalkozott, hogy miért bukott el a Kommün. Ennek során aláhúzta a tapasztalatok hiányát, ami kihatott az ismeretes hibák elkövetésére, a félénkségre.

Az ülésszak második nagyobb referátumát *Sz. V. Obolenszkaja* mondta el, aki arról számolt be, nagy anyag alapján, hogy miként hatott a Kommün az egykori orosz közgondolkodásra, a liberális és demokratikus értelmiségre. Obolenszkaja velük kapcsolatban megállapította, hogy noha felszólaltak az ellenforradalmi terror ellen, de a Kommün munkásságát nem értették, annak elemzésére nem fordítottak gondot. Nagyobb figyelmet szentelt a szocialista irányzatok reagálásainak áttekintésére. Kiváltképpen Lavrov munkásságát emelte ki, akinek a Kommünről szóló írását Marx és Lenin is igen nagyra becsülte. Megemlékezett Plehanov tanulmányairól, aki elsősorban a forradalmi mozgalom során kivehető objektív és szubjektív okokat, tendenciákat elemezte.

Jean Bruhat, a francia munkásmozgalom történetének ismert kommunista kutatója felszólalásában több kérdést érintett. Megállapította a nemzeti, hazafias elem jelenlétét, de óvott ennek túlbecsülésétől. Foglalkozott az egykori és mai Kommün-ellenes érvelésekkel. Az újak között egyes amerikai kutatók műveire hivatkozott, akik a Kommünt egyszerűen a mítosz rangjára fokozták le, amelynek szerintük sem egykori, sem későbbi kisugárzása nem volt tartós, érdemleges. E munkákra később Jacques Duclos is visszatért, s ezekkel szemben idézték a marxi megállapításokat, hogy a Kommün még bukása ellenére is elég nagyhatású volt a köztársaság elfogadtatására.

Bruhat a továbbiakban hangsúlyozta, hogy éppen a Kommün kérdése gyorsította meg az 1870-es években a szocialista és az anarchista irányzat kettéválását. Mindez azonban — mint mondta — rendkívül bonyolult és ellentmondásos folyamat során ment végbe, aminek felidézésénél, elemzésénél óvott mindenfajta leegyszerűsítéstől. *Irene Bah* az I. Internacionálé és a Kommün kapcsolatait elemezte, amelynek során egyfelől azt világította meg, hogy Marx milyen tanácsokat adott a parasztkérdés megoldására, másfelől azt hangsúlyozta, hogy a Kommün tulajdonképpen az I. Internacionálé 1866. genfi kongresszusa minimális programjának gyakorlati megvalósításához látott hozzá.

V. Itenberg külön korreferátumban Lavrov munkásságát elemezte, *G. Christia* az egykorú román és *Koberdowa* a lengyel visszhangról emlékezett meg. *F. I. Momzsan* szovjet filozófus foglalkozott az egyház és állam viszonyával: ismeretes, hogy miként számolta fel a Kommün a vallásoktatást. Momzsan mindehhez hozzáfűzte, hogy a vallásos érzelmeket azonban nem sértették, s a templomok istentiszteleteit, gyülekezeteit tiszteletben tartották. *N. N. Kalitina* a Kommün művészeti politikáját elemezte, s azt érzékeltette, hogy a képzőművészek milyen aktívan álltak ki a Kommün mellett. (A vita során a lengyel *J. Borejsza* vetette fel, hogy ezt a művészek más csoportjaira, jelesen az írókra nem lehet elmondani.) A lengyel *J. Zrda* hozzászólásában Wróblowski és Dombrowski arcélét világította meg, s Dombrowski eszmei fejlődéséről szólt. *Jemnitz János* Marx és Engels levelezésének archívumi anyagára támaszkodva elevenítette fel, hogy a kommünárok miként emlékeztek vissza a Kommünre, és miként tette ezt Svájcban élő francia Kommünárok csoportja, akik jóllehet javarészt az anarchistákhoz vonzódtak, ekkoriban mégis a forradalmi Kommün emlékét védelmezték. Kitért végül arra, hogy az

1870-es évek magyar munkássajtójában Arnould memoárjai, Frankel cikkei, Theisz közlései miként szolgálták a Kommün jobb megismerését.

A konferencia második napján több olyan korreferátum hangzott el, amely a Kommün egykori német, szlovák, lengyel és bolgár visszhangját elemezték (*Kende János* a magyar munkásmozgalom egykori reagálását felmérő és *Diószegi István* diplomáciatörténeti előadását időhiány miatt nem mondhatta el). A nap nyitó referátumát *Jacques Duclos* tartotta „A Kommün és a proletariátus diktatúrája" címmel. Duclos az előtörténet áttekintése után egyetértett Manfrednek a Központi Bizottságról elmondott értékelésével, de fogyatékosságait jobban hangsúlyozta. Érzékeltette a Kommün tagok nagy elfoglaltságát, a demokratizmus irányába mutató elhatározásokat (a bérmaximálást csakúgy, mint a visszahívhatóságot, a beszámoltatást és a tényleges leváltásokat), majd néhány kritikusabb személyiség, illetőleg a katonai irányítás kérdéseit értékelte. Mind ő, mind az utána felszólaló *A. I. Molok* professzor megemlékezett a kémek, az ellenséges sajtó tevékenységéről, arról, hogy például III. Napóleon és Thiers rendőrfőnökei miként élhettek szabad lábon a forradalmi Párizsban, s küldhettek rendszeresen jelentéseket a Kommün napjairól.

Molok professzor évtizedes kutatásai alapján több elhangzott hozzászóláshoz, s kérdéshez kapcsolódva kritikai nézeteket is felvetett. Így Delescluze esetében megjegyezte, hogy ő az 1860-as években ugyan ateista, materialista volt, de többször még fellépett a szocialisták ellen. A Központi Bizottság esetében Manfreddel szemben a bizottság passzivitást kifogásolta, az Internacionáléhoz tartozók esetében ő mondta el, hogy a korábbi feltételezésekhez képest ezeknek a száma nagyobb volt, s ugyancsak ő jelezte, hogy a többség – kisebbség ismeretes elhatárolódását nem kell eltúlozni, mivel mindkét csoportosulásban megtalálhatók a szocialisták.

A szocialista fogalom használatánál *Jerzy Borejsza* intett óvatosságra, mivel e korban a szóhasználat eltérő volt, s mindenesetre az utópista szocialista gondolkodás elevenségével kell számolni.

Mindezt történeti aspektusban *Claude Willard* nagy tetszéssel fogadott felszólalása taglalta részletesebben. Willard kiindulópontként J. Rougerienek, az ismert francia Kommün-kutatónak tézisét választotta, aki szerint a Kommün nem az új korszak meghirdetését jelentette, nem a XX. sz. első, hanem a XIX. sz. utolsó forradalma volt. E tétellel szemben Willard olyan következtetésre jutott, hogy réginek és újnak, a XIX. és XX. századi forradalomnak egyaránt meg lehet találni a mozzanatait. Willard részben éppen Rougerie szociológiai jellegű kutatásaira támaszkodott, amikor a kommünárok szociális összetételének pontosabb meghatározására törekedett. Ennek során azonban éppen azt lehet megállapítani, hogy a munkások többsége már nem a hagyományos kisipari munkások, hanem a modernizálódó iparágakból került ki (vasasok, építőmunkások voltak). Willard jelezte, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a kérdés két síkban történő tanulmányozására: fent a Kommün vezetőinek körében, illetőleg lent a Kommün közkatonáinak táborában. Általában nem tekintette célravezetőnek csak az egyfajta módszer alkalmazását és úgy vélte, a szociológiai felméréseket okvetlenül ki kell egészíteni az eszmetörténeti elemzésekkel.

Willard érintett néhány más vitatott pontot is. Nagyobb érzékenységet követelt a proudhonizmus jelenségével szemben is, megjegyezvén, hogy a gyakorlatban több volt proudhonista a Kommün jeles harcosa lett. A történeti tendenciák nyomonkövetése mellett jelezte azt is, hogy tekintettel kell lenni arra, mennyiben van munkásokról s mennyiben értelmiségiekről szó, s kinél mennyire hat az ideológiai örökség, s kinél a gyakorlati tapasztalat.

A konferencia *Zsukov* akadémikus zárszavaival ért véget, aki megállapította, hogy a kétnapos tanácskozáson számtalan új megfigyelés, eredmény vált ismeretessé, de mindez nem homályosíthatja el Marx hatalmas történetírói eredményét, aki az eseményeknek mindjárt másnapján írta meg mind a mai napig legkitűnőbb történeti elemzését.

Jemnitz János

150 ÉVE SZÜLETETT ENGELS FRIGYES

Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban

Az évforduló alkalmából rendezett kiállítást az MSzMP KB Párttörténeti Intézete és a Kossuth Könyvkiadó közreműködésével a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum munkatársai készítették el. A kiállított anyag — egy-egy nagyobb egységbe foglalva — végigkíséri Engels életének jelentősebb eseményeit, nagyobb fordulóit.

Az első nagyobb rész Engels ifjúságát mutatja be angliai utazásáig, a kiállított fotók, rajzok, térképek pedig a kor — 1815 utáni — Európájáról igyekeztek képet adni, érthetőbbé, szemléletesebbé tenni azt a szűkebb és tágabb környezetet, ahonnan a munkásmozgalom egyik nagy teoretikusa elindult. Így térképen illusztrálták az ipar, a mezőgazdaság és a lakosság számának növekedését, a jelentősebb gyáralapításokat — főként, a későbbi Németország területén. Fotón láthattuk Engels barmeni szülőházát és egy ifjúkori képét. Másolaton mutatták be első ifjúkori publicisztikai munkájának, a „Wuppertali levelek"-nek a Telegraph für Deutschland 1839 márciusi számában megjelent egy részletét. Más levélrészletek jól érzékeltették az ifjú Engels sziporkázó szellemességét, pl. az 1842. ápr. 16. keltezésű berlini levelében egy Liszt-hangverseny kapcsán kíméletlen gúnnyal ecseteli a „jobb társaság" sznobizmusát. Az első rész a kölni Rheinische Zeitungban megjelent cikkekből vett válogatással, Köln korabeli rajzának — benne a szerkesztőség épületével — bemutatásával zárul. Az újság szerkesztőségében találkozott először 1842 novemberében Marx és Engels.

A második nagyobb rész az Engels életére döntő hatású angliai két évvel — 1842—44 — foglalkozott. Manchesterbe az „Ermen and Engels" gyárba küldte őt apja, aki a gyárnak főrészvényese volt. Térképen, rajzon és fotón ábrázolták a gyárat és az általa elfoglalt területet a korabeli városban. Itt Engels bejárta a piszkos városnegyedeket, beszélt munkásokkal, elolvasott mindent, ami a munkásosztály helyzetével foglalkozott. E tanulmányoknak volt gyümölcse az 1845-ben megjelent „A munkásosztály helyzete Angliában" című munkája. Angliában olvasta el a klasszikus polgári közgazdászok munkáit, ismerkedett meg az utópista szocialista tanokkal, kapcsolatot keresett és talált a chartista mozgalom vezetőivel. A műből kiválasztott részletek, fotók, rajzok, térképek tették szemléletessé a korabeli Anglia munkásainak helyzetét.

E részen belül külön egységet alkottak a reformkori Magyarországon megjelent munkák, melyek szintén Angliával foglalkoztak. Így helyet kapott Lassú Istvánnak „Nagybritannia statisztikai és históriai leírása" (Pest, 1827), Gorove Istvánnak „Utazás külföldön" (Pest, 1844) és Tóth Lőrinc „Úti tárca" (Pest, 1844) c. munkája, valamint Győry Sándornak a Tudománytárban 1834-ben megjelent írása az angol munkásnyomorról.

Engels munkája nagy érdeklődést keltett Európa-szerte, s híre hamarosan eljutott Magyarországra is, mert a könyvet kiadó lipcsei Wigand egyben a tiltott reformkori magyar röpiratok megjelentetője is volt. A „Budapesti Híradó" 1845. december 19-i számában bukkant fel először Engels neve. A „Hetilap" 1846. augusztus 14-i számában már fordítástöredéket is közölt. A „Nemzeti Ujság" 1847. április 30-i és május 4-i száma K. F. — Kállay Ferenc — aláírással közölt értekezése Engels munkájának helyenként szószerinti fordítása, máshol kivonatolása.

Mint érdekességet említjük meg, hogy a korabeli magyar lapok következetesen Engelnek írták Engels nevét arra gondolva, hogy a névvégi *s* genitivust jelöl.

Érdekes darabja a kiállításnak a „Pesti Napló" 1854. február 8., 11. és 14-i számaiban megjelent, Kemény Zsigmond cikksorozatából kinagyított részletek, melyekben Engels munkájából szószerint átvett részeket olvashattunk, de a szerző egyszer sem hivatkozott forrására.

A kiállítás újabb része az 1844—48 közötti időszakot ölelte fel, a Marx-szal együtt kidolgozott munkák bemutatásával. Engels 1844-ben, Párizsban találkozott Marx-szal, s hosszú beszélgetés után megállapították, hogy különböző úton, de ugyanarra a következtetésre jutottak minden elméleti kérdésben. Ekkor határozták el, hogy ezután együtt fognak dolgozni. Munkájuk első közös darabja a „Szent család . . ." volt. Engels 1845-ben Brüsszelben telepedett le, s itt Marx-szal — aki már előtte odaköltözött — elhatározták, hogy a „. . . német filozófia ideológikus felfogásával szemben a . . . (maguk) ellentétes felfogását . . ." kidolgozzák. Ennek nyomán született meg a „Német ideológia".

A kiállításon láthattuk a kézirat egy-egy kinagyított oldalát, s az Engels által készített rajzokat azokról, akikkel a mű polemizált. E korszak egyik kétségtelenül legjelentősebb alkotása a Kommunista Kiáltvány. Keletkezésének folyamatát, eredeti

Friedrich Engels 1820-1895

1. Friedrich Engels, 1839
Felvétel (F.): ismeretlen.
Magyar Munkásmozgalmi Múzeum (MMM),
Leltári szám (L. sz.): 71.1,
Negatív szám (N. sz.): 25829

2. Az Ermen és Engels cég gyára Manchesterben
F.: ismeretlen, MMM,
L. sz.: 70.631, N. sz.: 25833

3. Engels térképvázlata franciaországi és svájci gyalogtúrájáról egy magyar huszár rajzával és a Magyarországon élő nemzetiségek felsorolásával
MMM, N. sz.: 25834

4. Engels, Marx és leányai, Jenny, Eleanor és Laura
1867, London
F.: ismeretlen, MMM,
L. sz.: 71.25,
N. sz.: 25831

5. Engels eddig ismeretlen fényképe az 1850-es évek közepéről, amelyet a Pravda
1970. nov. 27-i száma közölt először
F.: ismeretlen,
MMM, L. sz.: 71.5,
N. sz.: 25832

6. Lizzy Burns, Engels élettársa
F.: ismeretlen, MMM, L. sz.: 71.13,
N. sz.: 25830

NÉPSZAVA
(Volksstimme)
Engels Frigyes

7. A Népszava 1895. június 29-i száma közli Engels arcképét Andreas Scheu metszete nyomán
MMM, N. sz.: 25827

8. Engels arcképe az 1880-as évek közepéről, melynek alapján a Scheu-metszet készült
F.: Karl Pinkau, Leipzig. MMM,
L. sz.: 62.263, N. sz.: 23294

9. A II. Internacionálé 1893. évi zürichi kongresszusa idején készült fénykép. Balról jobbra: dr. Simon (Bebel sógora), a felesége, Clara Zetkin, Engels, Bebel felesége, Bebel (két személy ismeretlen), Bernstein
F.: ismeretlen, MMM, L. sz.: 68.359, N. sz.: 19824

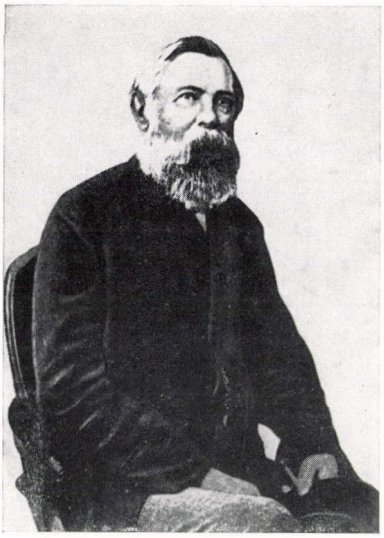

10. Engels egyik utolsó fényképe
F.: ismeretlen, MMM,
L. sz.: 71.11
N. sz.: 25828

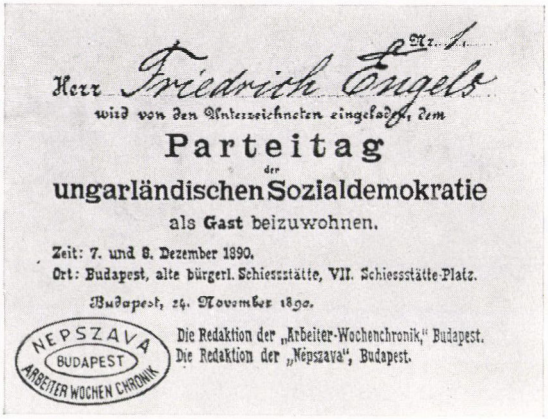
Nr. 1.

Herr Friedrich Engels

wird von den Unterzeichneten eingeladen, dem

Parteitag

der

ungarländischen Sozialdemokratie

als **Gast** beizuwohnen.

Zeit: 7. und 8. Dezember 1890.

Ort: Budapest, alte bürgerl. Schiessstätte, VII. Schiessstätte-Platz.

Budapest, 24. November 1890.

NEPSZAVA BUDAPEST ARBEITER WOCHEN CHRONIK

Die Redaktion der „Arbeiter-Wochenchronik," Budapest.
Die Redaktion der „Népszava", Budapest.

11. Részvételi jegy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt alakuló kongresszusára
MMM, N. sz.: 25835

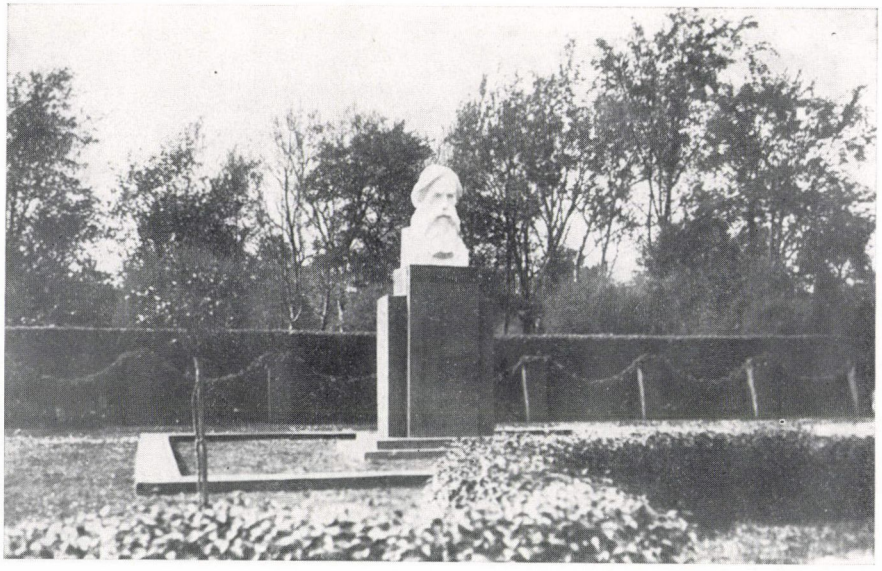

12. Engels szoborportréja 1919. május elsején Budapesten
F.: ismeretlen, MMM, L. sz.: 314, N. sz.: 2901

Összeállította: *Stemler Gyuláné*

fogalmazványának egyetlen fennmaradt oldalát — fotómásolaton —, a különböző nyelveken megjelent kiadásokat mutatta be a kiállítás e része. Itt helyet kaptak a különböző magyar kiadások, köztük az első (1896-os) is, melyben Bokányi Dezső a szószerinti „Minden ország proletárjai egyesüljetek" szöveget a „Világ proletárjai. . ."-val helyettesítette. Közismert, hogy Marx és Engels nagy várakozással fogadta az 1848 tavaszán Európa-szerte kirobbant forradalmakat. 1848 áprilisában Németországba érkeztek, s hozzá láttak a Neue Rheinische Zeitung kiadásának előkészítéséhez. A forradalmi megmozdulások egyik vezető-irányítója volt a lap, s annak főszerkesztője Marx, szerkesztőségében pedig Engels. 1848. szeptember 26-án Kölnben ostromállapotot hirdettek ki, Engels ellen körözőlevelet adtak ki. Brüsszelbe, Párizsba menekült, majd innen gyalogszerrel indult Bernbe. Útjáról készült — befejezetlenül maradt — munkájának a „Párizstól Bernig" kéziratából néhány oldalt fotómásolaton bemutattak a kiállításon. Az egyik kéziratlap tanúsága szerint azért hagyta abba Engels munkáját, mert a Marx által kért „A magyar harc" című cikkéhez kezdett anyagot gyűjteni. A kéziratlapon egy magyar egyenruhát viselő lovaskatona látható, s mellette a következő felsorolás: „Csehek, morvák, szlovákok, horvátok, illírek, szlavonok, szerbek, bosnyákok, bolgárok, lengyelek, ruténekek".

A Neue Rheinische Zeitung betiltása után (1849) Engels részt vett az ún. német birodalmi alkotmány-hadjáratban, négy ütközetben harcolt Willich szabadcsapatában, mint a parancsnok szárnysegéde. E harcok alatt még megjelent a lap, utoljára 1849. május 19-én. Engelsnek a magyar forradalommal foglalkozó írásait térképekkel, népességi arányokat mutató táblákkal, Kossuth, Danton, Carnot, Bem, Görgey képekkel tették plasztikusabbá a kiállítás készítői. Feliraton láthattuk a Neue Rheinische Zeitungban — 1849 elején — megjelent fontosabb magyar vonatkozású Engels cikkeket; a lap búcsúszámának legterjedelmesebb írása is a magyar szabadságharccal foglalkozott. E cikkben Engels még utoljára összefoglalta a magyar forradalmi intézkedéseket, s a szabadságharc főbb eseményeit. A cikk zárómondatában Engels azon várakozásának adott kifejezést, hogy e harc lökést adhat újólag az európai forradalmi mozgalmaknak. Engels az 1850-es években — Marx ösztönzésére — újra elkezdett foglalkozni a magyar harccal. A „Forradalom és ellenforradalom Németországban" című munkája XII. fejezetében — annak idején a New York Daily Tribune számára írt cikksorozat XII. része — foglalkozik újra az október 6-i bécsi felkeléssel, s annak magyar részről történt cserben hagyásával. Az 1850—60-as években megjelent amerikai enciklopédiába is írt néhány magyar vonatkozású címszót. Egyes levélrészletekben — Marxhoz és Weydemeyerhez írta — érdekes megállapításokat olvashatunk Bemről, Dembinskiről, Klapkáról és másokról.

Érdekes együttest — levél, fametszet, újságcikk, Engels egyik felszólalásának szövege — állítottak össze a kiállítás rendezői Haynau 1850 szeptemberi angliai látogatásával kapcsolatban, amikoris a munkások, a Barclay, Perkins and Co. sörgyár alkalmazottai megkergették London utcáin.

A kiállítás egyik legnagyobb része az 1850—69 közötti két évtized irodalmi tevékenységét mutatta be.

Engels 1850-ben érkezett Londonba, s itt tartózkodása idején írta meg „A német parasztháború"-t. Londonból Manchesterbe költözött, s újra alkalmazottja, majd részvényese lett apja gyárának. Bár gyűlölte és „kutyának való kereskedelemnek" tartotta ezt a munkát, mégis vállalta, hogy anyagilag támogatni tudja a Marx-családot. Ezen kívül Engels sokat segített Marxnak tudományos, publicisztikai és szervező munkájában. Gyakran ő írta meg a Marx neve alatt megjelent újságcikkeket. A Marxnak nyújtott anyagi támogatása és a kisebb-nagyobb munkák átvállalása nagy szerepet játszott abban, hogy elkészült a Tőke. Marx egyik levelében (1867. augusztus 16.) írta: „Éppen most fejeztem be a könyv utolsó (49.) ívének korrektúráját. . . Így hát ez a kötet is elkészült. Egyesegyedül *Neked* köszönhetem, hogy ez lehetséges volt! Irántam való önfeláldozásod nélkül semmiképpen sem végezhettem volna el a 3 kötet roppant munkáját. . . A 15 fontot köszönettel megkaptam. . ."

Köztudomású, hogy Engels milyen nagy előszeretettel foglalkozott hadtudományi kérdésekkel. A két évtizedes manchesteri tartózkodása alatt írt közel száz ilyen témájú cikkében elemezte a XIX. század háborúit. A kiállításon bemutatták az olasz háborúról és Garibaldi hadjáratairól, a porosz—osztrák háborúról, az amerikai polgárháborúról írt cikkeit, festményekkel, rajzokkal, térképekkel kiegészítve. Külön tárlókban foglaltak helyet a gyarmatosításokkal és a gyarmati háborúkkal foglalkozó cikkei.

Engels életének egyik nagy fordulója volt az, amikor 1870-ben eladta társtulajdonosi jogát, majd Londonba költözött, s Marxéktól nem messze bérelt lakást. Londonban székelt ekkor — 1868—72 között — az I. Internacionálé Főtanácsa, melybe Marx javaslatára Engelst is beválasztották 1870. szeptember 20-án. Engelsnek ettől kezdve

nemcsak személyi, hanem szervezeti kapcsolatai is voltak a szervezett munkásmozgalommal.

A Főtanácsba való megválasztásával időben egybe esett a francia—porosz háború, melyet rendkívül nagy figyelemmel kísért. Cikkek egész sorában foglalkozott a háború helyzetelemzésével. A háború első hónapjában pontokba foglalta a német munkáspárt teendőit, s ennek egyik alapelve volt, hogy a munkások csatlakozhatnak a nemzeti mozgalomhoz, amennyiben az Németország védelmére szorítkozik. A háború idején vetette fel azt is, hogy bár eleinte Németország a saját sovinizmusát védte a franciával szemben, az események menete felveti azt a kérdést, hogy ki és hogyan fogja megverni a poroszokat, akik létrehozták Európa egyik legerősebb hadseregét. Marx és Engels igen nagy jelentőséget tulajdonított a Párizsi Kommün létrejöttének. A kiállítás anyagának összeállítói a kommün vezetőinek fényképeit, a főbb intézkedéseket tartalmazó szövegeket, térképeket s a kommünnel foglalkozó Marx és Engels írásokat állítottak ki nagy számban.

A kommün bukása után az Internacionáléban a korábbi reformista irányzatok mellett új ellenfél, a Bakunin-féle anarchista csoport tűnt fel. Marx és Engels brosúrákban, körlevelekben foglalkoztak ezzel a csoporttal és kizárásuk körülményeivel, megindoklásával. Az 1870-es évek a német munkásmozgalom megerősödését hozták. Engels cikkekkel, tanácsokkal segítette a vezetőket. Ebből az időből való a német proudhonizmus elleni írása, „A lakáskérdés", melyben rámutatott, hogy ez csak mellékkérdés és megoldása a tőkés termelési mód megdöntésével válik lehetségessé.

Marx és Engels nagy figyelmet szentelt a két német munkáspárt 1875-ös gothai egyesülési kongresszusának. Bár Marx már ekkor megírta az egyesülési program kritikáját, Engelsnek csak 1891-ben sikerült megjelentetni a Die Neue Zeit-ben folytatásokban.

A 70-es évek teoretikusi tevékenységének két kiemelkedő alkotása az „Anti-Dühring" és „A természet dialektikája". A két munkából vett szövegrészeket, kéziratokról készült másolatokat, tárgyakat, fényképeket állítottak ki.

Marx halála után Engels egyik legfontosabb feladatának tartotta a kéziratban maradt munkák kiadásának előkészítését. Különösen a Tőke II. és III. kötetének sajtó alá rendezésében végzett nagy munkát, mert a két kötetet stilárisan is át kellett dolgozni. Ezenkívül más munkák kiadását is el kellett végeznie, s saját munkáin is sokat kellett dolgoznia. Bár eredetileg Marx akarta kidolgozni a Morgan-féle kutatási eredményeknek és a materialista történelem-vizsgálat eredményeinek összefüggéseit, az összevetést végül is Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" című munkájában végezte el. Másik munkája a „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása" 1888-ban jelent meg, de a német szociáldemokraták elméleti folyóirata már az 1886. évf. 4. és 5. számában közölte.

E munkássága mellett nagy szerepet vállalt a nemzetközi munkásmozgalom irányításában, s teljes erővel dolgozott egy nemzetközi szocialista kongresszus előkészítésén, mely végül is 1889. július 14-én a nagy francia forradalom 100. évfordulóján kezdte meg munkáját, s megvetette a II. Internacionálé alapját. A kiállítás levélrészleteket hoz erről, a kongresszus főbb határozatairól, s az ezek nyomán világszerte kirobbant május 1-i tüntetésekről. Külön egységet képviselt a kiállításon az Engels és a magyar munkásmozgalom kapcsolatát dokumentáló anyag. Engels általában is sokat foglalkozott az osztrák és magyar munkások szervezkedési nehézségeivel, de levelezésben állott Frankel Leóval és más magyar munkásvezetőkkel. Legnagyobb rész a Frankel és Engels levélváltásait bemutató anyag. Engels kapcsolatban állott a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal is, s az 1893-as II. kongresszussal kapcsolatos levelében, melyben sajnálattal közli, hogy a meghívásnak nem tud eleget tenni, foglalkozik a párton belül kialakult viszállyal. Érdekessége még e résznek az a levél, melyben Loránt Richárd (Réti Loránt) szociáldemokrata banktisztviselő említést tesz Tagányi Károly munkájáról, mely „. . . a magyar közbirtokról megjelent. . ." A kiállítás utolsó részében láthattuk az idős Engels írásaiból vett idézeteket, nagy méretű fotókkal illusztrálva, valamint Engels jelentőségét méltató írásokat, a róla készült szobrok fényképeit, így pl. a Tanácsköztársaság idején felállított szobor fotóját is.

A kiállítás anyagának áttekintése után elmondhatjuk, hogy az jól megrendezett, Engels nevéhez és a munkásmozgalomban betöltött szerepéhez méltó volt. Ennek ellenére néhány kritikai megjegyzésünk van. A rendezők nyilvánvaló szempontja az volt, hogy a műveket képekkel, szobrokkal, rajzokkal, térképekkel és tárgyakkal tegyék szemléletessé. Ez mindenképp dicsérendő szempont, de sokkal következetesebben kellett volna végig vinni. Igaz viszont, hogy ebben az esetben vagy két teremben, vagy egy nagyobb teremben kellett volna a kiállítást megrendezni. A rendezők maguk is a helyhiánnyal küszködtek, s ez az — egyébként gazdag — anyag rovására ment, mert kénytelenek vol-

tak „többszintes" tárlókat készíteni, s ezáltal a magasabbra helyezett szövegek nehezen voltak olvashatók.

Befejezésül említsük meg, hogy a zsúfoltsága ellenére ízléses emlék-kiállítás Horn Emilnek és a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum többi dolgozójának jó munkáját dicsérte.

Pál Lajos

FIATAL KUTATÓK KONFERENCIÁJA DEBRECENBEN

A Kossuth Lajos Tudományegyetem és az egyetemi KISz Bizottság fiatal szakemberek számára 1970. szeptember 3—5. között tudományos konferenciát szervezett. Három szekcióban – régészet-klasszika-filológia, történelem, irodalomtörténet — 30 előadás hangzott el. A konferencián a KLTE és az ELTE jelenlegi és végzett hallgatói mellett az MTA Történettudományi Intézete több munkatársa is tartott referátumot.

Ránki György egyetemi tanár, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese megnyitójában a fiatal kutatók eszmecseréinek a szakemberképzésben elfoglalt jelentőségét hangsúlyozta. Annak a reményének adott kifejezést, hogy a találkozót több hasonló követi.

A megnyitó után párhuzamos szekciókban vitatták meg a résztvevők a referátumokat. Ezen a helyen elsősorban a történeti előadásokat ismertetjük, tárgyuk sorrendjében.

A régészeti szekció előadásai főként a debreceni tudományegyetemen hagyománynak tekinthető provinciatörténeti kutatás témakörében hangzottak el. *Barta Gábor* Lucius Verus szerepe a markomann háborúkban című előadása az Antoninus-kor kevéssé ismert és lényeges vonatkozásokban nem kielégítően jellemzett uralkodója portréjának reális alapokra helyezéséhez járult hozzá néhány fontos, új megfigyeléssel. Emellett Barta figyelemre méltó adalékokat nyújtott a nagy háborúk kritikus korai szakaszának római hadvezetésével kapcsolatban is. *Farkas Zoltán* Veterándedukciók Pannóniában címmel előadott dolgozata a tartomány területén az I. század folyamán — Traianusszal bezáróan — kimutatható veteránтelepítések politikai, társadalmi és kulturális jelentőségét vizsgálta. *Tóth István* Sacerdotes Iovis Dolicheni címen tartott referátuma a római császárkor II. és III. századaiban különösen fontos szerepet játszó, szír eredetű istenkultusz papjainak kultuszterjesztő, kultusz-szervező tevékenységével foglalkozott. Tóth a Dolichenus-papok „misszionáló" szerepének jelentőségét hangsúlyozta, különös tekintettel a kultusz Commodustól a Severusok bukásáig terjedő nagy virágzása időszakára. *B. Angyal Katalin* Sacerdotes Iovis Dolicheni ad legionem. Adatok a dáciai Dolichenus-kultusz történetének kérdéseihez című dolgozata egy közelmúltban publikált, több vonatkozásban is különös figyelmet érdemlő apulumi (Alba Iulia = Gyulafehérvár) oltárfelirat helyes értelmezését adta széleskörű történeti-vallástörténeti keretben. A szerző kimutatta, hogy a Dolichenus-kultusz egyes tartományokban, így elsősorban a dunai provinciákban a legszorosabb kapcsolatba került a katonai vallásossággal, s ennek során a kultusz papjai — egyes esetekben — mintegy beépültek a csapatok szervezetébe. *Gesztely Tamás* felolvasásában (Tellus-relief Arrabonából) egy már régebben ismert győri dombormű sepulchralis-vallástörténeti vonatkozásait, hellenisztikus-keleti hátterét vizsgálta széles összehasonlító forrásanyag alapján.

A szekció előadásainak mindegyikét alapos korreferátum és részletekbe menő vita követte, amely során a dolgozatok eredményeinek elismerése mellett többen — így Balla L., Barta G., Borzsák I., Kádár Z., Sarkady J. és Tóth I. — fontos észrevételekkel járultak hozzá az egyes témák végleges kidolgozásához.

A történeti szekcióban elhangzott előadások a középkori, új- és legújabbkori magyar történelem egyes kérdéseivel, valamint néhány történetelméleti problémával foglalkoztak (Tóth Zoltán, Gyáni Gábor).

Müller Róbert a honfoglaló magyarság földműveléséhez fűzött megjegyzéseket. Az általa megvizsgált keszthelyi, vértesi, badacsonyi régészeti leletek (ekecsoroszlya, ekepapucs) bizonyítékai a honfoglaló magyarság ekés földművelésének. Felfogása szerint ezek a tárgyak fejlettebbek voltak a Kárpát-medencei szlávság földművelési eszközeinél (Zalaváron kiásott ekepapucs, pölöskei depot). *Nagy Árpád* IX—XI. századi művészetünk bizánci eredetű emlékeivel foglalkozott. A bizánci művészeti hatás szakaszait (vándorláskori, honfoglaláskori, XI. századi, bolgár, orosz közvetítés, mesterek behívása) elemezte. *Petneki Áron* az eddigi Stibor-életrajzok felhasználásával, valamint az azóta előkerült

forrásanyag elemzésével próbálta megvilágítani a XIV—XV. század fordulóján működő lengyel származású politikus életét. *Nagy József* A XVIII. századi magyar nagybirtok történeti szerepének megítélése a polgári történettudományban címmel tartott referátumot. *Selmeczi Kovács Attila* a fontosabb újvilági eredetű kultúrnövények (kukorica, dohány, paprika, burgonya, napraforgó, paradicsom) európai és magyarországi elterjedésének útjait vizsgálta.

Görömbei András a reformkori irodalmi élet történettudományi ismereteit elemezte. A munka középpontjában annak a megállapítása állt, hogy a reformkor fő irodalmi áramlatai mely történetírói iskolától (pl. Budai Ézsaiás, Fessler Ignác, Horvát István stb.) merítettek tudományosnak vélt ismereteket az irodalmi ősmagyarság-kép kimunkálásához. *Gergely András* Széchenyi fő műveinek szerkezeti elemzését adta előadásában. E szerkezeti elemzés megmutatta Széchenyi eszmerendszerének egyre bonyolultabbá váló fejlődési vonalait, sőt sejteni engedte a Széchenyi és kortársai (Wesselényi) között fennálló szellemi kapcsolatok szintjeit is.

Dobrossy István referátuma a rostnövények termesztésének szerepét elemezte a hagyományos paraszti gazdálkodásban. *Veliky János* a magyar parasztság XIX. századvégi társadalomtörténeti elemzéséhez nyújtott adatokat.

Szabó Miklós az ellenforradalmi korszak eszmetörténeti előzményeit vizsgálta, különös tekintettel az „agrárius" mozgalmakra. A dolgozat érdeklődést és élénk vitát váltott ki.

Tóth Zoltán a kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció viszonyáról tartott figyelemre méltó előadást. A szerző a társadalmi fejlődésről alkotott kép középpontjába a tevékenységi rendszerek differenciálódását állította. A vita során többen — az előadóval együtt — lényegesnek tartották a társadalmi formákat megkülönböztető és egybekapcsoló konkrét történeti összefüggések megvizsgálását.

Bán Péter Lenin imperializmus-elméletét a jelenkori állammonopolista kapitalizmusra vonatkoztatva, az elosztás és a fogyasztás társadalmasítására utalt. *Kövér György* rövid historiográfiai áttekintésben az egypártrendszer szovjetunióbeli kialakulásának kérdését vizsgálta.

A konferencia számos szakmai tanulsággal járt, amelyek az ilyen találkozók megismétlésére ösztönöznek és egyben személyes kapcsolatteremtésre is megfelelő keretet biztosított.

Veliky János

BESZÁMOLÓ FARKAS DEZSŐ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

Farkas Dezső „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900—1914 között" c. kandidátusi értekezésének vitája 1966. december 12-én zajlott le.

A munka első fejezete a magyarországi mezőgazdaság századforduló utáni helyzetéről és a falusi osztályviszonyok alakulásáról ad képet. A második áttekinti a nem proletár osztályok és pártok agrárpolitikai elképzeléseit. A harmadik az MSzDP agrárelméleti nézeteinek forrásait, elméleti alapjait és alapelveit tárgyalja, s a negyedik, egyben utolsó fejezet az MSzDP agrárprogramját és programszerű követeléseit ismerteti.

S. Vincze Edit kandidátus opponensi véleményében vázolta a vállalt téma fontosságát és a feldolgozás nehézségeit. Megfelelőnek találta az első fejezet kimunkálását, s jól sikerültnek a másodikét is: „E fejezet első, és időtálló feldolgozása a témának." Különösen jól sikerült — emelte ki az opponens — az agrárius és a merkantilista irányzat agrárkérdésben elfoglalt álláspontjának ismertetése. Elnagyoltnak tartotta viszont a paraszti jellegű pártok agrárpolitikájának tárgyalását. A disszertáció harmadik fejezetének első részében — amely összefoglalja a marxizmus—leninizmus klasszikusainak az agrárkérdésben vallott felfogását, s áttekintést nyújt a II. Internacionálé és vezető pártjainak agrárnézeteiről, — az opponens véleménye szerint „Farkas Dezső elméleti igényességgel és nagy anyagra támaszkodva összegezi Marx és Engels álláspontját; történeti irodalmunkban először mutatja meg élesen és határozottan azt a különbséget, amely Marx és Engels szocialista eszmei és a kispolgári forradalmárok törekvései között fennállott." Lenin agrárelméletét illetően viszont az opponens azt hangsúlyozta, hogy „míg az alapgondolatokat illetően az értekezés világos álláspontot foglal el, sok fontos elméleti részkérdés homály-

ban marad. Ezek elsősorban a szociáldemokrata pártok gyakorlati politikáját érintik: Hogyan foglal állást Lenin a földosztás és a földosztó mozgalmak támogatása kérdésében? Lenin szerint megköveteli-e a földosztást támogató politika e követelésnek szociáldemokrata programba foglalását? Hogyan valósítható meg a gyakorlatban a munkásosztály szövetsége a falu paraszti, kistulajdonosi elemeivel? Szervezheti-e a szociáldemokrata párt a saját keretei között, szocialista program alapján a kisbirtokos parasztságot? Tartalmazhat-e a szociáldemokrata pártprogram kisüzemvédő törekvéseket? — E kérdésekkel — amelyek közül most csak a leglényegesebbeket említettem — az értekezés szerzője összefoglalóan nem foglalkozik." Ezt tartotta az opponens az értekezés egyik fő fogyatékosságának, mert a lenini agrárelmélet részleteiben is helyes felvázolása elősegítené a II. Internacionálé pártjaiban elfogadott agrárprogramok — így a magyarországi szociáldemokrácia agrárelméletének — értékelését is.

A magyar szociáldemokraták agrárkérdésben elfoglalt nézeteit a disszertáció szerzője elsőként gyűjtötte össze, s így az MSzDP első világháború előtti történetére vonatkozó ismereteink jelentős gazdagodásához is hozzájárul. A századeleji szociáldemokrácia agrárnézeteinek kritikája több helyütt ellentmondásos azonban — s ez elsősorban bizonyos elméleti kérdések tisztázatlanságát jelzi.

Az opponens a továbbiakban a disszertáció III. és IV. fejezetének néhány részkérdéséhez fűzött megjegyzéseket. Véleménye szerint az SzDP vezetőségének tagjai — a disszertáns állításával szemben — az ún. „tiszta feudalizmus" elméletének elfogadásával nem tették általában magukévá az ezen elméletből következő taktikát, mely szerint a napirenden levő polgári átalakulásban a munkásosztálynak csak „a burzsoázia szövetségese" szerepe jut. Ezek Diner Dénes József nézetei voltak, amelyek a pártvezetőség soraiban nem találtak egyértelműen kedvező fogadtatásra. (Ugyanez mondható el agrárnézeteiről is.) Nem helytálló a disszertációnak a Fejérváry-kormány támogatásáról, s általában a párt 1906—1910 közötti években játszott szerepéről adott értékelése sem. Nem ad feleletet továbbá a jelölt arra a kérdésre, mely nézeteket lehet a szociáldemokrata párt „hivatalos" agrárelméletének tekinteni. Az opponens véleménye szerint „az agrárkérdés éppen azon kérdéseknek egyike volt, amelyekben a szociáldemokrata párt az érintett másfél évtizeden keresztül hiába próbált meg valamiféle hivatalos álláspontot kialakítani." Erősen vitatható a jelölt azon követelése, mely szerint a szociáldemokrata pártvezetőségnek az 1905-ös orosz forradalom tapasztalatai alapján meg kellett volna változtatnia addigi nézeteit az agrárkérdésben. „1905—1906-ban Oroszország és Magyarország helyzete között lényegbevágó eltérések voltak — hangsúlyozta az opponens —: Oroszországban forradalom volt, amelyet kiterjedt földosztó mozgalom jellemzett, Oroszországban volt olyan politikai szervezet, az eszer párt, amely e törekvéseket megfogalmazta és azokat képviselte. Magyarországon mindezek a tényezők hiányoztak, s emiatt a pártvezetőség szemében nem válhatott feltétlenül szükségessé, hogy agrárpolitikája alapelvein változtasson." Az opponens ezután Diner-Dénes József, Csizmadia Sándor, Dániel Arnold, Szabó Ervin és Varga Jenő agrárnézeteinek a disszertációban foglalt elemzésével foglalkozott. Elismerte a szerző eredményeit, vitázott az értekezés több megállapításával. (Csizmadia Sándor földosztó törekvései, Dániel Arnold álláspontjának téves értelmezése, Varga Jenő besorolása a baloldal táborába stb.)

A III. és IV. fejezetnek a disszertációban történt szétválasztását szerkezeti szempontból kifogásolhatónak tartotta az opponens, mert megnehezíti az agrárelmélet fejlődésének bemutatását, és lényeges összefüggéseket kényszerít háttérbe. A programtervezetek elválasztódnak az elméleti vitáktól, s így sok fontos mozzanatra — pl. Dániel Arnold fellépésének hatására — nem derülhet fény. Gyümölcsözőbb megoldás lett volna egy kronológiára épített s azon belül tematizáló szerkezet.

A IV. fejezet számos jól sikerült elemzés (az 1900-as agrárhatározat, az 1903-as program előkészítését megelőző vélemények ismertetése stb.) mellett több vitatható értékelést tartalmaz. Az értekezés szerint az 1903-as program „egyik legnagyobb hibája az, hogy nem tűzte ki feladatul a feudális nagybirtokrendszer teljes felszámolását és nem állt ki a parasztság földosztó követelései mellett." Más helyen a jelölt ugyanezt nem tartja hibának — hangsúlyozta az opponens —, Lenin 1906-os programja sem tartalmazza a földosztó mozgalmak támogatásának szükségességét. Helyesebb, történetibb megvilágítást érdemelne az a kérdés is, miért vetélődött el 1908-ban az új agrárprogram-tervezet. Vázlatosnak, s távolról sem megoldottnak tekinthető az 1911—1914 közötti időszak agrárvonatkozású eredményeinek tárgyalása.

Összefoglalóan azt hangsúlyozta az opponens, hogy „a jelölt a maga elé tűzött igen nagy feladatot jelentős részben helyesen oldotta meg . . ., munkájával sokban gazdagította ismereteinket a magyarországi munkásmozgalom történetéről. Munkája a forrásanyagok és a feldolgozások impozáns mennyiségére támaszkodik, s az említett kritikai

észrevételek a kézirat továbbfejlesztésére, egyes elméleti kérdések alaposabb tisztázására s pontosabb megfogalmazására kívánták a szerző figyelmét felhívni." Javasolta a TMB-nek, hogy a jelölt számára a kandidátusi címet ítélje oda.

T. Mérey Klára kandidátus opponensi véleményében mindenekelőtt az igényes témaválasztást értékelte, majd rámutatott arra, hogy az MSzDP-nek a századelőn az agrárkérdésben elfoglalt álláspontját valóban csak az adott gazdasági-társadalmi politikai körülmények széleskörű áttekintésével lehet megérteni, ilymódon az első, tulajdonképpen bevezető két fejezet szükségességét indokoltnak tartja. „A munka szerkezeti felépítése logikus" — emelte ki az opponens —, s ezen túl egyik fő erényének azt tartja, hogy a jelölt „a téma kidolgozása során szükségszerűen felmerülő új és új problémák" megoldását is megkísérli, s „szükségszerűen rámutat azokra a hiányosságokra és még eléggé fel nem tárt történeti problémákra, melyek megoldása újabb kutatókra, újabb disszertációkra vár".

Az opponens ezekután rátért kritikai megjegyzéseinek ismertetésére. Az első fejezet szerinte „túlságosan lazán függ össze a dolgozat egészével". Helyesebb lett volna egy szempont szolgálatába állítva (ti. hogy mit követelt meg az adott gazdasági, társadalmi és politikai helyzet a munkásosztály pártjától) leszűkíteni e bevezető fejezetet. Mint módszertani kérdést, azt hangsúlyozta az opponens, hogy — ahol ez lehetséges — helyesebb az eredeti forrást használni, mint a már meglevő feldolgozásokat, mert azok szempontjai önkéntelenül is befolyásolják a történészt. Ügyelnie kellett volna a jelöltnek arra is, hogy a különböző szerzők különböző típusú feldolgozásainak adatait és megállapításait vesse össze, s ne kritikátlanul vegye át azokat. A disszertáció szövegének több ellentmondását elkerülhette volna ilymódon. (A kulákbirtok felső határát egyszer 200 holdnak veszi, másszor az 50—100 holdas csoportot említi „egyértelmű kulák-kategóriának", s megint máshol a 100 holdon felüli birtokkategóriáról mint nagybirtokról beszél.)

A második fejezettel kapcsolatban jelezte az opponens, hogy ennek vázlatossága szükségszerű, miután külön disszertáció is tárgyalhatná a különböző politikai pártok vagy mozgalmak agrárprogramjait. Király István időközben megjelent tanulmányát ajánlotta hasznosításra, amely a Nagyatádi-szervezkedésről szól, s érinti a Szemere-mozgalmat is.

A disszertáció tulajdonképpeni tárgya — hangsúlyozta az opponens — az utolsó két fejezet. Valóban óriási anyagra támaszkodik, s bár „nem mentes helyenkénti ellentmondásoktól, az olykor nem eléggé kritikus forráshasználattól, a könnyen áttekinthető csoportosítás, az általában logikus gondolatvezetés azonban az egész munka legolvasmányosabb, legérdekesebb — bár kétségtelenül a legvitatottabb — részévé is teszi" — fejtette ki az opponens. A szerző forrás-használatával kapcsolatban hangsúlyozandónak tartotta, hogy a programok és a sajtóban vagy egyebütt elhangzott és a szerző által „programszerű követelésként emlegetett nyilatkozatok értékelése közben szigorúbb történeti kritikára van szükség." A történésznek minden esetben mérlegelnie kell egy-egy nyilatkozat ismertetésekor, hogy az milyen körülmények között hangzott el. (Ily meggondolás alapján egyáltalán nem biztos az, hogy mivel 1910-ben Achim a választópolgárok előtt tagadta azt, hogy földet akar osztani, ezért mozgalmában e kérdésben következetlen lett volna.)

Ugyancsak a forráshasználattal kapcsolatos észrevételként említette az opponens: a szerző sokat veszített azzal, hogy a nem-marxista irodalmat figyelmen kívül hagyta. „Olykor a kortárs ellenfél tisztábban meglátja egy-egy mozgalom erősségét vagy gyengéjét, mint az a történész, aki néhány évtized múltán kísérli meg a fennmaradt fogyatékos és hiányos források alapján a kis képkockákból kiválogatni az egész képet." Ilymódon bukkanhatott volna a jelölt pl. annak nyomára is — amiről egyébként nem esik szó a disszertációban —, hogy milyen erős volt a „német szocialisták" hatása a magyarországi szociáldemokraták 1908. évi programtervezetére. Szükséges lett volna különben is a magyar párt agrár-nézeteinek bizonyos összehasonlítása a hozzánk közelálló osztrák szociáldemokrata párt agrárpolitikájával. „A disszertáció utolsó két fejezetének olvasása közben — mondotta az opponens — feltétlenül felmerül a gondolat: valóban ilyen messze volt még akkor a falu a várostól, hogy az igazi munkásosztály vezetői ennyire idegenül, ennyire elméleti síkon szemlélhették csak falusi dolgozótársaik életét és küzdelmeit? És ha igen, mi lehet ennek az oka?" Új módszertani vizsgálódásokat is követel e kérdés; érdemes például a párt vezető kádereinek szociális szempontú vizsgálatát elvégezni. (1880 és 1890 között a párt vezetőinek 24%-a agrárproletár volt!)

Utoljára a munka stílusáról kialakított véleményét ismertette az opponens. Az általában érdekes, világos stílust többször zavarják publicista ízű kitételek — mondotta —, amelyek kiküszöbölése csak javára válnék a disszertációnak.

Végül pedig hangsúlyozta, hogy noha számos kritikai észrevétele volt, melyek a munka csiszolását akarták előmozdítani, ezeket bőségesen ellensúlyozza a szorgalmas

anyaggyűjtő és feltáró munka, a lelkiismeretes, és problémáktól vissza nem riadó kutatómunka, a disszertáció új eredményei, s ezért a jelölt számára a kandidátusi cím odaítélését javasolja.

A vitában elsőnek *Mód Aladár* szólalt fel, s azt a kérdést intézte Vincze Edit opponenshez, hogy milyen alapon javasolja a kandidátusi fokozat odaítélését, „amikor alapvetően és koncepcionálisan is olyan bírálatot gyakorol, amely kérdésessé teszi a disszertáció elfogadásának indokoltságát olyan kérdésben is, amivel elvileg és elméletileg az opponensi véleményt kell megkérdőjelezni". Ilyen koncepcionális kérdésnek tartja Mód Aladár pl. azt, hogy a szociáldemokrata párt 1914 előtt a liberális burzsoáziát támogatta — s azt opponens a dolgozatnak ezt a megállapítását is megkérdőjelezi.

S. Vincze Edit válaszában hangsúlyozta, hogy a szociáldemokrata párt gyakorlati politikájában a 90-es évektől kétféle politikai koncepció váltja egymást az első világháborúig. Az egyik: az ellenzéki pártok (a Függetlenségi Párt – amely nem azonos a liberális burzsoáziával) támogatása, s a másik: az ellenzéki pártokkal szemben a kormánypárt támogatása. Az első variáció érvényesül 1905-ig, amíg a Függetlenségi Párt hajlandó bizonyos fokig az általános választójog hirdetésére, majd 1905—1906-ban a Fejérváry-kormány támogatása kerül napirendre. A koalíciós kormány bukása után 1909—1910-ben ellenzéki lesz ismét, s most már a baloldali Justh-féle ellenzéket támogatja.

A jelölt munkájában éppen azt kifogásolta, hogy ő a párt ezen irányváltó politikáját egysíkúan szemléli s úgy állítja be, mintha a SzDP mindig a Függetlenségi Pártot támogatta volna. Egyetért Mód Aladárral abban, hogy a SzDP alapvető hibája opportunizmusa volt, melynek következtében önálló munkáspolitika helyett mindig más erőktől tette függővé egyes akcióinak kimenetelét, terjedelmét.

A fokozat odaítélésével kapcsolatban megismételte az opponensi véleményében foglaltakat, s hozzáfűzte: számos vitakérdés foglalkoztatja ma történettudományunkat, s ezek eldöntése nem lehetett a jelölt feladata.

Szakács Kálmán felszólalásában megállapította, hogy 10 évvel korábban a magyar munkásmozgalom története egyes kérdéseinek megvitatásánál mindig a kommunista mozgalom történetének kérdései okoztak élénk érdeklődést. Előrelépést jelent, hogy a kutatás s a vizsgálat most már a szociáldemokrata mozgalom problematikájára is áttevődik. Az SzDP politikájának megítélése, egyértelmű értékelése két ok következtében is rendkívül nehéz. Egyrészt ellentmondásos volt az a társadalmi talaj, amelyen az SzDP 1890-től kezdve működött, s ellentétes a nemzetközi hatás is, amely akkor a nemzetközi szocialista mozgalom egészét jellemezte. Másrészt pedig — s erre csak éppen utalt a felszólaló — jelenkori politikai aktualitása is van a kérdésnek. A jelölt pedig vállalta e nehézségeket, s a disszertáció fő érdemét Szakács Kálmán éppen abban látja, hogy „benne van a jelölt dinamikus egyénisége, sokszor pártosságtól vezérelt indulata is, s ez vezetett némely kérdésben ellentmondásra vagy pongyola fogalmazásra".

Szakács Kálmán a fő kérdést abban jelölte meg, hogy elmarasztalható-e az SzDP agrárpolitikája. Véleménye szerint igen, mert nagyon sok kérdést mellőzött. Elmaradt a földkérdés demokratikus megfogalmazása. Felvetését elmulasztották, s 1907 második fele után az alsó paraszti rétegek szervezését mellőzték. S mindezt azért, mert a pártvezetőség nem akart konfliktust a párt és az uralkodó osztály között. A baloldal, Szabó Ervinék, radikális agrármozgalmat akartak, amely majd megteremti ezt a konfliktust, s remélték, hogy ezáltal a párt radikálisabb politikát lesz kénytelen folytatni a magyar közéletben általában. Eleinte úgy látszott, hogy ezt a politikát sikerül realizálni, később azonban kudarcot szenvedett.

Csizmadia értékelésével kapcsolatban elmondta, hogy ennek az elméletileg képzetlen embernek koncepcióját igen nehéz feltárni, mert nézetei nagyon sok esetben „indulatoktól vezérelt elgondolások, s nem kiforrott nézetek". Az 1910-es években kifejezetten elítélendő megnyilvánulásai voltak.

Az SzDP 1905—1907 utáni politikájának megítélésével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy ekkor a párt politikájában „lényegében stratégiai irányváltozás történik. A közvetlenül a szocializmusra törő koncepciót felváltja a demokratikus Magyarországért való harc elgondolása. Ugyanakkor — s ezt tartja Szakács Kálmán az egyik legsúlyosabb hibának – az SzDP ennek a változásnak a politikai következményeit nem vonja le az agrárkérdés területére."

Lenin 1905—1906-os álláspontjával kapcsolatban úgy látja, hogy az ő mensevikellenes, földosztás-ellenes álláspontja akkor, a forradalomban helyes volt. Ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy a magyar párt, amelyik mindig a mensevik politikára hivatkozott az általános politikát illetően, sajátos módon sohasem vette alapul a mensevik álláspontot az agrárkérdésben.

Szakács Kálmán azzal zárta felszólalását, hogy egyetért a jelöltnek a szociáldemokrácia agrárpolitikáját illető, alapjában bíráló mondanivalójával.

Mérei Gyula, a Bizottság elnöke felszólalásában hangsúlyozta, hogy a jelölt minden szempontból megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket a TMB a kandidátusi értekezésekkel szemben felállít. Bizonyos, a vitában felvetődött fogyatékosságok pedig abból erednek, hogy Farkas Dezső úttörő munkát végzett. A hibákat, fogyatékosságokat abban az értelemben kell kezelni, hogy azok egy olyan nagy munkálat következményei, amelynek elvégzéséhez egy ember nem is elég.

A német—osztrák hatással kapcsolatban elmondta, hogy rendkívül mechanikus átvételek történtek. Az SzDP egyik fő hibája az volt, hogy adós maradt a magyarországi helyzetelemzésekkel. Ez politikailag volt helytelen, hiszen a magyar agrárhelyzetnek számos, éppen a nyugat-európaitól eltérő sajátossága volt. Érdekes módon a magyar párt vezetőségére egyébként általában nagy hatást tett Kautskytól nem vették át annak az 1905—1907-es forradalom után revideált agrárnézeteit. Ez is alátámasztja Szakács Kálmán megjegyzését, azt ugyanis, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség az agrárkérdésben nem közeledett a demokratikus elképzelésekhez.

A továbbiakban módszertani kérdéshez szólt hozzá Mérei Gyula. Véleménye szerint csak nagy óvatossággal lehet egyes politikusok nézeteit osztályhelyzetükből levezetni. Az agrárproletár Csizmadia az egyik legbeszédesebb példa erre. A származási kategorizálás merev alkalmazásával hamis következtetésekre lehet jutni.

Simon Péter felszólalásában azzal foglalkozott, hogy hogyan is alakult az SzDP vezető személyeinek állásfoglalása abban a kérdésben: kiket vegyen fel a paraszti társadalomból a párt tagjai sorába, hogyan támogassa az agrármozgalmakat, csak az agrárproletariátust szervezze-e, vagy a parasztság egyéb, birtokos rétegeit is. Engels — emlékeztetett a felszólaló — úgy foglalt állást, hogy a párt tagja lehet mindenki, aki a szocializmus programját magáévá teszi. Lényegében ez volt Lenin álláspontja is, de azt már nem tartotta megengedhetőnek, hogy parasztmozgalmat szociáldemokrata pártkereteken belül csináljanak. Ugyanakkor az orosz szociáldemokrata párt külön parasztprogramot fogadott el, amelynek célja az volt, hogy a keretein kívül levő parasztmozgalmak haladó forradalmi, előremutató tendenciáit segítse, támogassa. Ebből a dilemmából a magyar párt nem talált kiutat. E probléma megoldására — tulajdonképpen elvi elemzés nélkül — de gyakorlatilag teljesen helyesnek bizonyuló tervet Magyarországon csak a Várkonyi mozgalom kísérelt meg kidolgozni. A terv azonban irreális volt, mert a mozgalom túl korai szakaszában jelentkezett, s csak jóval később lehetett volna a gyakorlatban keresztülvinni.

A továbbiakban Simon Péter hangsúlyozta, hogy a Várkonyi-mozgalom ezen helyet — a lenini agrárnézetekhez legközelebb álló — elképzelését a szociáldemokrata párt vezetői nem értették meg, s a kialakuló földmunkás- és parasztpártokat ellenfeleknek és nem szövetségeseknek tekintették.

Farkas Dezső válaszában először a dolgozat szerkezeti felépítését érintő megjegyzésekre reflektált, s elmondotta, hogy bár ez valóban sok problémát jelentett számára, mégis helyesnek tartja az általa választottat, mert ilymódon még mindig kevesebb ismétlésre kényszerült, mintha S. Vincze Edit ajánlatát valósította volna meg. T. Mérey Klára kifejezetten gazdaságtörténeti megjegyzéseinek zömével egyetért. Az eddigi, marxista gazdaságtörténeti feldolgozásokra támaszkodva, valóban több, egymással tényleg nem teljesen egyező számszerű adatot vett át, de mivel az első két fejezet bevezető jellegű, kénytelen volt az eddigi feldolgozásokat felhasználni, hiszen a gazdaságtörténeti kérdések alapos, monografikus feldolgozása újabb disszertációk feladata lehetne. Ebből is látszik, hogy még a korszak gazdaságtörténete nincs minden részletében egységesen, megnyugtatóan feltárva.

A disszertációt forráskritikai szempontból ért bírálattal kapcsolatban behatóan érvelt amellett, hogy Achim 1910-re valóban változtatott 1908-as programján, közelebb hozta azt az SzDP programjához.

Arra a kritikai észrevételre, hogy a lenini agrárpolitika felvázolásával kapcsolatban több fontos elméleti részkérdést nem tisztázott, továbbá, hogy az MSzDP agrárelméleti nézeteinek elemzésénél a nemzetközi, különösen a német—osztrák hatást nem mérte fel pontosan, megjegyezte, hogy az elvi jellegű kérdésekre adott lenini véleményt ismertette disszertációjában, míg a gyakorlati politikát érintőket tudatosan mellőzte, mivel az meghaladta volna témakörét; majd arra mutatott rá, hogy a német pártnak hivatalosan elfogadott agrárprogramja a századfordulón nem volt.

Továbbra is fenntartotta azon véleményét, hogy az SzDP vezetősége, önmaga előtt sem bevallottan, lényegében Diner-Dénes álláspontján állott a burzsoázia támogatásával kapcsolatos nézeteivel. Az egyes vezetők agrárfelfogásáról disszertációjában adott képet

maga sem tartja véglegesnek. Vitába szállt S. Vincze Edittel abban a kérdésben, hogy az SzDP az érintett másfél évtizedben hiába próbált volna valamilyen hivatalos álláspontot kialakítani. Szerinte a pártvezetőség nem is akart, mert volt ilyen álláspont: — Kautsky ismert nézete. Szabó Ervin volt az — hangsúlyozta a jelölt —, aki 1905 előtt is kétségbe vonta Kautsky agrárelméletének helyességét.

Opponenseinek javaslatát az oroszországi és magyarországi adott helyzet különbségeit érintő megjegyzések precízebbé tételére vonatkozóan elfogadta.

Az opponensi véleményekben felvetett több részletkérdés megvilágítása után a jelölt a vita során felmerült kérdésekre reflektált. Véleménye szerint az MSzDP akár a Függetlenségi Párttal, akár a kormánnyal, akár később a Justh-párttal volt hajlandó együttműködni —, általános elméleti szempontból a burzsoázia befolyása alá került. Véleménye ilymódon Mód Aladár felfogásához áll tehát közelebb. Szakács Kálmán felszólalásával egyetért, Csizmadia-értékeléséhez azonban hozzáfűzné, hogy ő költő volt, s személyes pszichikai momentumok is magyarázzák állásfoglalásainak bizonytalanságát.

Az MSzDP demokratikus átalakulás-programjának értékelésével kapcsolatban nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az általános választójogért folytatott harcából kizárta a parasztság óriási tömegerőit, s ezt a magyar uralkodó osztályok bizonyos ellenzéki politikát folytató tagjaival tárgyalások útján akarta elérni.

Mérei Gyula felszólalására reflektálva elismerte, hogy disszertációja a német álláspont átvételével kapcsolatos részekben bővítésre szorul, a német és magyar mezőgazdasági fejlődés közötti különbségek vizsgálatát illetően.

T. Mérey Klára reflektált a jelölt válaszára. Felhívta a figyelmet az osztrák hatás fokozottabb vizsgálatára, s fenntartotta az Achim-kérdéssel kapcsolatos azon megjegyzését, hogy a program és programszerű megnyilatkozás közé nem tehető egyenlőségi jel. A jelölt válaszát egyébként elfogadta.

A vita lezárulása után a Bírálóbizottság javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak a disszertáció elfogadását s a jelölt számára a kandidátusi cím megítélését.

Stier Miklós

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Т. И. Беренд, Д. Ранки:* К методу и пониманию всеобщей истории экономики — *И. Санто:* Захват турками крепостей в долинах Темеша и Мароша в 1552 г. — СООБЩЕНИЯ — *Л. Ружаш, Э. Андял:* Черенко и Будина — *И. Гал:* Гиббон об истории Венгрии — *И. Дицинска, З. Хорват:* Из трудов Кароя Полани — *Э. Карпати:* Из московских писем Йожефа Маджара — ДИСКУССИЯ — *Э. Малиус:* В ответ на критические замечания Дёрдя Секея — ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — *М. Вацулик:* Проблемы преподавания истории в Италии — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ОБОЗРЕВАТЕЛЬ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES — *I. Berend—Gy. Ránki:* Contributions à la méthode et à la conception de l'histoire d'économie universelle — *I. Szántó:* La prise des châteaux forts de la région de Temes et du val de Maros par les Turcs en 1552 — COMMUNICATIONS — Cserenko et Budina (par *L. Ruzsás* et *E. Angyal*) — *I. Gál:* Gibbon sur l'histoire hongroise — *I. Duczynska—Z. Horváth:* Des écrits de Károly Polányi — *E. Kárpáti:* Des lettres de Moscou de József Madzsar — DISCUSSIONS — Réponse aux remarques critiques de György Székely *(E. Mályusz)* — PROBLEMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE — *M. Waczulik:* Problèmes de l'enseignement de l'histoire en Italie. — LITTÉRATURE HISTORIQUE — RÉPERTOIRE DES REVUES — OBSERVATEUR — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *I. T. Berend—Gy. Ránki:* On the method and conception of the general economic history. — *I. Szántó:* The coming under Turkish rule of the territory of Temes and of the Maros-vale in 1552. — REVIEW ARTICLES — Cserenko and Budina. (Ed. by *L. Ruzsás* and *E. Angyal*) — *I. Gál:* Gibbon on the Hungarian history. — *I. Duczynska—Z. Horváth:* From the writings of Károly Polányi. — *E. Kárpáti:* From the Moscow letters of József Madzsar. — DISCUSSION — Answer to the critical notes of György Székely *(E. Mályusz)* — PROBLEMS OF HISTORY TEACHING — *M. Waczulik:* The problems of history teaching in Italy. — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — SPECTATOR — CHRONICLE

INHALTVERZEICHNIS

STUDIEN — *I. T. Berend—Gy. Ránki:* Zur Methode und Auffassung der allgemeinen Wirtschaftsgeschichte — *I. Szántó:* Unterjochung der Burgen der Temes-Gegend und des Maros-Tales durch die Türken im Jahre 1552 — BEITRÄGE — Cserenkó und Budina (Mitgeteilt von *L. Ruzsás* und *E. Angyal*) — *I. Gál:* Gibbon über die ungarische Geschichte — *I. Duczynska—Z. Horváth:* Károly Polányi und der Galilei Kreis — *E. Kárpáti:* Aus den Moskauer Briefen József Madzsars — DEBATTE — Als Antwort auf die kritischen Bemerkungen von Gy. Székely *(E. Mályusz)* — FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTS — *M. Waczulik:* Probleme des Geschichtsunterichts in Italien. — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — BEOBACHTER — CHRONIK

Beérkezett könyvek:

Huszonöt év történetéből. Tanulmányok Magyarország felszabadulásának évfordulójára. (Szerkesztették: *Tokody Gyula* és *Vaszilij Akimovics Taraszenko.*) Debrecen—KLTE, 1970. 281 l.

Nógrádi Sándor: Történelmi lecke. Budapest, Kossuth Kiadó. 1970. 467 l.

A magyar forradalmi munkásmozgalom története 1—2. Budapest, Kossuth Kiadó. 1970. 562 l.

Hajdú Tibor: Károlyi Mihály. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 187 l.

Jemnitz János: Jaurès. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 215 l.

Jemnitz János: Tom Mann. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 223 l.

Katus László: Musztafa Kemál Atatürk. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 219 l.

Dolmányos István: Herzen. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 269 l.

Niederhauser Emil: Botev. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 171 l.

Gáthy Vera: Gandhi. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 215 l.

Kara György: Kőrösi Csoma Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 210 l.

Tilkovszky Loránt: Balásházy János. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 207 l.

Magyar Imre: Korányi Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 239 l.

Vadász Elemér: Szabó József. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 151 l.

M. Zemplén Jolán—Egyed László: Eötvös Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 209 l.

Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia Budapest 1969. (Szerkesztették: *Kázmér Miklós* és *Végh József*). Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 396 l.

Szekeres József: A magyar bányamunkásság harcai 1934—1944. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 259 l.

Józsa Antal: Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 470 l.

Sarlós Béla: Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter. (Értekezések a történeti tudományok köréből 54.) Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 107 l.

Jóri János: A vallás kialakulásának kezdetei. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 175 l.

Boros Ferenc: Magyar—csehszlovák kapcsolatok 1918—1921-ben. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 330 l.

Karl Marx. Életrajz. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 698 l.

Népi kultúra — népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi kutató csoportjának évkönyve IV. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 389 l.

Magyarország régészeti topográfiája 3. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 322 l.

Die Städte des Burgenlandes. Österreichisches Städtebuch. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften. 1970. 175 l.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. XI. Budapest. 1970. 396 l.

Tolna megyei helytörténeti füzetek 2. sz. Szekszárd, Tolna megyei Levéltár. 1970. 88 l.

Dr. Otto Péterdi-Hahn: Die landwirtschaftliche Lage eines Fronbauern um 1800 im deutschen Dorf Bakonypéterd in Ungarn. München, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks. 1970. 48 l.

Studii şi Articole de istorie. XIII. Bucureşti. 1969. 330 l.

Studii şi Articole de istorie. XIV. Bucureşti. 1969. 352 l.

Studii şi Articole de istorie. XV. Bucureşti. 1970. 282 l.

Antoine Casanova: A II. vatikáni zsinat. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 375 l.

Magyar szemtanúk a Párizsi Kommünről. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 279 l.

Maurice Choury: Vive la Commune! A Párizsi Kommün története. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 356 l.

V. I. Lenin összes művei. 26. köt. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 534 l.

A. I. Puskás: Magyarország a II. világháborúban. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 332 l.

Borsányi György: Munkát! Kenyeret! Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 304 l.

A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája 1. köt. Folyóiratok 1900—1919. Budapest, MTA Szociológiai Kutatócsoport, Fővárosi Szabó Ervin könyvtár. 1970. 547 l.

Problemü genezisza kapitalizma (Szbornik sztatej). Moszkva, Izdatelsztvo „Nauka". 1970. 522 l.

Marx, Engels, Lenin a Párizsi Kommünről. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 399 l.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
A kézirat nyomdába érkezett: 1971. I. 5.

Műszaki szerkesztő: Helle Mária
Terjedelem: 21,35 (A/5) ív

71.70977 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számunk tartalmából:

Berend T. Iván: Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai
Andics Erzsébet: Metternich és az 1830-as évek magyar reformmozgalma
Jemnitz János: Az I. Internacionálé és a háború (1868—1870)
A moszkvai történészkongresszus magyar felszólalásaiból
Külföldi folyóiratokból

E számunk munkatársai:

Angyal Endre az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének főmunkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Benczédi László* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Berend T. Iván* a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem, Bp.) — *Besnyő Miklós* középiskolai tanár (Bp.) — *Bölöny József* nyugdíjas (Bp.) — *Dénes Iván* egyetemi hallgató (Bp.) — *Frank Tibor* egyetemi hallgató (Bp.) — *Gál István* irodalomtörténész (Bp.) — *Hont István* egyetemi hallgató (Bp.) — *Iván Géza* egyetemi tanársegéd (Semmelweis Orvostudományi Egyetem, Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kállay István* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Kárpáti Endre* egyetemi adjunktus (Semmelweis Orvostudományi Egyetem, Bp.) — *Kovács Endre* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Makkai László* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mályusz Elemér* a történettudományok doktora (Bp.) — *Mucsi Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Palotás Emil* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Pál Lajos* a Magyar Történelmi Társulat tudományos segédmunkatársa — *Pintér István* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa — *Ránki György* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet h. igazgatója — *Ruzsás Lajos* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének főmunkatársa — *Sinkovics István* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Stemler Gyuláné* a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum munkatársa — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Szántó Imre* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Szilágyi János*, az Országgyűlési Könyvtár osztályvezetője — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Vadász Sándor* kandidátus, egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Veliky János* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Waczulik Margit* középiskolai tanár (Bp.).

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁnál (KHI. Budapest V., József-nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky ut 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488,
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

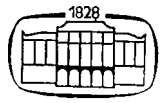

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Ig – 1328

SZÁZADOK

1-6 57593

19?? SEP 07

A tartalomból:

Berend T. Iván: Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai (Leningrád 1970 augusztus)

Andics Erzsébet: Metternich és az 1830-as évek magyar reformmozgalma

Jemnitz János: Az I. Internacionálé és a háború (1868—1870)

VITA — A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA — A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS — FOLYÓIRATSZEMLE — TÖRTÉNETI IRODALOM — KRÓNIKA

TÁRA

105. ÉVF. 1971. 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST. I., ÚRI UTCA 51–53.

105. ÉVFOLYAM 1971. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ (a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

Berend T. Iván: Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai (Leningrád 1970 augusztus) .. 249

TANULMÁNYOK

Andics Erzsébet: Metternich és az 1830-as évek magyar reformmozgalma 272
Jemnitz János: Az I. Internacionálé és a háború (1868—1870) 311

VITA

Herényi István: Bulcsu nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában 355

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

P. V. Volobujev—I. N. Puskarjova: A hat kötetes „Szovjetunió története" akadémiai kiadvány előkészítésének fontosabb tudományos eredményeiről 387

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A moszkvai történészkongresszus magyar felszólalásaiból.
Európa problémái a XVII. században 402
Pach Zsigmond Pál: Európa problémái a XVII. században 402
R. Várkonyi Ágnes: Az adózás kérdése a XVII. századi Magyarországon 406

Zimányi Vera: A XVII. század válságáról 407
Sinkovics István: A nemesség kérdéseiről 409
Földes Éva: Társadalmi, tudományos fejlődés — neveléstudomány a XVII. században 412
Makkai László: Agnoszticizmus és szekularizáció 416
Benda Kálmán: A közép-európai államok fejlődésének sajátosságairól a XVII. században 417
Benczédi László: A lengyel nemesi demokráciáról 420

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból

V. I. Rutenberg: Az olasz reneszánsz és a reneszánsz mint „világjelenség" 422; *A. P. Pronstejn:* A történeti források értelmezése 425 — *Nikolaj Todorov:* A balkáni város a XIX. század második felében 426 — Francia—kelet-német történész kollokvium 429 — *Joan Tiberian:* Románia és Erdély gazdasági kapcsolatai 1876—1886 között. Az 1875-ös kereskedelmi egyezmény következményei 432 — *Wolfgang Nahrstedt:* Szabadidő és felvilágosodás 433 — *Franco Valsecchi:* Nemzet, nemzetiség, nacionalizmus az olasz gondolkodásban 436 — *Edward R. Tannenbaum:* Az olasz fasizmus céljai 438 — *Gordon J. Schochet:* Patriarkalizmus, politika és tömeggondolkodás a Stuart-kori Angliában 439 — *John M. Roberts:* A szabadkőművesség: egy elhanyagolt téma lehetőségei 441 — *G. R. Elton:* Válaszgondolatok az egyetemi történelemoktatásról 443 — *Gilliam Sutherland:* A neveléstörténeti tanulmányok helyzete 444 — *Keith G. Robbins:* Konrad Henlein, a Szudéta-kérdés és a brit külpolitika 445 — *Roland Henri Hubscher:* Adalék a falusi szegény népesség ismeretéhez a XIX. században. A Flahaut-család kiadásairól és bevételeiről vezetett számlakönyv. 1811—1877. 446 — *René Girault:* Adalékok egy 1914 körül élő francia üzletember új arcképéhez 449 — *J. Martin Ryle:* A Nemzetközi Vörös Segély és a Komintern stratégiája 450 — *Jolyon Howorth:* Edouard Vaillant szocialista propagandatevékenysége 1880—1884 között 450 — *G. Are:* Az iparosítás filozófiájának kutatása az olasz kultúrában és politikai programokban (1861—1915) 451

TÖRTÉNETI IRODALOM

Uray Géza: Tanulmányok a királykori és a kései tibeti történetírás kapcsolatáról (Ism. *Székely György*) 456
Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében (Ism. *Szabad György*) 459
„Mindennapi." Horvát István pest-budai naplója 1805—1809 (Ism. *Vörös Károly*) 463
Tilkovszky Loránt: Teleki Pál. Legenda és valóság (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 467
A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945. V. köt. (Ism. *Borus József*) 470
Georges Castellan: L'Allemagne de Weimar 1918—1933 (Ism. *Ormos Mária*) 475
The New History. Trends in Historical Research and Writing since World War II (Ism. *Jeszenszky Géza*) 479
Fritz Posch: Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kurutzzenstürmen (Ism. *Bánkuti Imre*) 481
Zsámboky János levelei (Ism. *Benda Kálmán*) 483

Ila Bálint: Gömör megye. IV. A települések története 1773-ig. S—Zs. (Ism. *Maksay Ferenc*) 484
Válogatott dokumentumok a baranyai-pécsi munkásmozgalom történetéhez. I. (Ism. *Szekeres József*) 485
Botka Ferenc: Kassai Munkás. 1907— 1937 (Ism. *Szilágyi János*) 487
Szekér Nándor: Föld alatt és föld felett (Ism. *Vida István*) 489

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 493
A Történelmi Társulat sárvári tudományos ülése 495
A munkásmozgalom kutatóinak nemzetközi konferenciája *(Jemnitz János)* 500
Tudományos ülésszak Engels születése 150. évfordulója alkalmából *(Pritz Pál)* 511
Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban a Párizsi Kommün 100. évfordulója alkalmából *(Pál Lajos)*..... 517
Beszámolók Fehér András és Szabó Ágnes kandidátusi disszertációinak vitáiról *(Sárdi Anna, Vida István)*... 520
Képmelléklet A Párizsi Kommün 100. évfordulóján (Összeállította: *Stemler Gyuláné*) 508

Berend T. Iván:

Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai

(Leningrád, 1970 augusztus)*

1970 nyarán a gazdaságtörténeti diszciplína történetének eddigi legnagyobb nemzetközi seregszemléje zajlott le Leningrádban. A két évvel ezelőtti 300 fős bloomingtoni (USA), vagy akár a megelőző kongresszusok 600 fő körül mozgó látszámával szemben már önmagában a közel másfélezres részvétel is utal a kongresszus méreteire. A kiemelkedő részvételi szám elsősorban annak eredménye volt, hogy az ezúttal első ízben szocialista országban megrendezett kongresszus és a híres-patinás rendező város egyrészt tömegesen vonzotta a nyugati országok tudósait, másrészt minden eddiginél könnyebbé tette a szocialista országok gazdaságtörténészeinek tömeges – az összes résztvevő felét is elérő – részvételét. A Szovjetunióból, de a többi szocialista országból is úgyszólván minden érdekelt kutató részt vett az üléseken. A mintegy 20 magyar résztvevő — annak ellenére, hogy néhányan nagyon hiányoztak — mindenesetre az eddigi legnépesebb küldöttségünk lehetett, ami tudományágunk hazai fejlődése szempontjából nagy örömmel nyugtázható.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája a tanácskozás védnökeként hatalmas szervező munkát vállalt magára és oldott meg sikeresen. Már a színhely megválasztása is különleges hangulatot biztosított: a történész kongresszus történelmi helyen ülésezett: a Patyomkin herceg számára II. Katalin által 1789-ben épített taurusi palotában, ami századunk elején az orosz Állami Duma, majd a februári forradalom után a petrográdi szovjet székháza volt (innen költözött át 1917 augusztusában az alig néhányszáz méternyire levő Szmolnij palotába). Ez az épület adott otthont 1918-ban a bolsevik párt VII., 1920-ban pedig a Kommunista Internacionálé II. kongresszusának. — Az üléseken, gazdaságtörténeti kongresszusaink történetében először, orosz – angol – francia szimultán tolmácsolás könnyítette meg a viták követését, az épületben működő gyors önkiszolgáló étkezde, büffé, a közlekedés tökéletes megoldása, a beiktatott városnézés, múzeumlátogatás és kirándulás pedig rendkívül kellemessé tette az ülésekkel zsúfolt kongresszusi napokat.

A kiemelkedően nagy részvételi szám ellenére a Nemzetközi Társaság Végrehajtóbizottsága az előkészítés során erőfeszítéseket tett a kongresszus témáinak koncentrálására, de alapjában a hagyományos utakat járta, amely-

* Jelen összefoglalás a leningrádi kongresszuson részt vett magyar küldöttség kollektív beszámolója. Az összegezésben szereplő szekció-ülésekről — a tárgyalás sorrendjében — a következő részbeszámolók készültek: Az I. fejezethez: I. szekció: *Gunst Péter*, IX/1 szekció: *Berend T. Iván*, IX/2 szekció: *Hanák Péter*, II/1 szekció: *Gelei Anna*, II/2 szekció: *Berend T. Iván*. A II. fejezethez: IV/2 szekció: *Berend T. Iván*, VI/1 szekció: *Pach Zsigmond Pál*, VI/2 szekció: *Makkai László*, VI/3 szekció: *Makkai László* és *Pach Zsigmond Pál*, VIII. szekció: *Katus László*. A III. fejezethez: VII. szekció: *Makkai László*, V/1 szekció: *Bartha Antal*, V/2 szekció: *Makkai László*, V/3 szekció: *Gunst Péter*, III. szekció: *Dávid Zoltán*.

nyiben a kialakított szekciók és ülésszakok a gazdaságtörténeti kutatások úgyszólván minden főbb területét és korszakát igyekeztek átfogni. Ennek nyomán a kongresszus, a szokásos plenáris nyitó és záróülések mellett — ami ezúttal a nemzetközi Lenin-ünnepségekhez kapcsolódva és a színhely szellemének is stílusosan adózva Lenin és a tudomány témáját tűzte napirendre, a szovjet *V. Vinogradov*, a Nemzetközi Társulat alelnöke és a kongresszus főszervezője előadásában —, kilenc szekcióban végezte munkáját.

A kilenc szekció legnagyobb részt két vagy több ülésszakon 24 főreferátum alapján, 133 korreferátum széles téma-átfogásával és természetszerűen még ezeknél is több felszólalással az ókortól napjainkig terjedő korszakok hosszmetszetében vizsgálta a gazdasági fejlődés legkülönbözőbb kérdéseit. Sorakozzék itt a tárgyalt témák jegyzéke: a közgazdasági gondolkodás története; az ókori világ gazdaságtörténete; a feudális tulajdon genezise; a közép- és kelet-európai késő feudális nagybirtok problémája; a kapitalizmus előtti tulajdonformák felbomlása; a gazdasági és társadalmi struktúra modernizálódása a többszektorú gazdaságokban; a munkaerő és népesség mozgása, a pénz-, hitel- és bankügy fejlődése; a nemzetközi kereskedelem XV—XVIII. századi problémái; a tervezés hatása a gazdasági növekedésre; a gazdaságtörténet metodológiai kérdései: az egyetemes gazdaságtörténet, valamint a kvantifikáció problémája.

A szekciók, illetve ülések egyszerű felsorolása is világossá teszi, hogy a leningrádi kongresszus korántsem csupán pompás színhelyével és kiemelkedő részvételi számával vált ismét figyelmet érdemlő állomássá a tudományág fejlődésében. A kongresszus ugyanis annak ellenére, hogy magán viselte a nagy nemzetközi tudományos rendezvények jól ismert bajainak — későbbiekben még közelebbről is vizsgálandó — általános jegyeit, fontos új kutatási eredmények, módszertani felismerések fórumává, fejlődő, bontakozó új tendenciák erősítőjévé válhatott. Sok vonatkozásban az eddigieknél frissebben, rugalmasabban adott teret az elmúlt évek új kutatási törekvéseinek, tematikai kiszélesedésének és megújulásának. Ezzel nemcsak az újabb eredmények nemzetközi bemutatása vált lehetővé, de nem egy területen maga a bemutatás igénye is ösztönzést adott és további előrehaladás újabb gondolatait, ötleteit, buzdítását segítette.

A továbbiakban, anélkül, hogy minden szekció minden ülésének önmagában érdekes tárgyáról-tartalmáról a teljesség igényével számadásra törekedhetnénk, a legfontosabbnak vélt *jelenségeket* szeretnénk középpontba állítani, s az egyes ülésszakok anyagával dokumentálni.

I.

A kongresszus egyik legfőbb új szakmai tendenciájaként elsősorban a *tematikai megújulást — korszerűsödést* emelhetjük ki.

Eddigi nemzetközi kongresszusainkon még soha ilyen súllyal, önálló témaként nem szerepeltek elméleti és metodológiai témák, nem került sor a tematika legmodernebb, napjaink közgazdasági jelenségeivel érintkező kérdéseinek vizsgálatára.

A tematikai megújulás nemcsak rendkívül fontos tudományos eredményekre vezetett, de a tudományág szemléleti fejlődésére is utal. Mindezen mozzanatokat nemcsak illusztrálni törekszünk, hanem az I., II. és IX. szekció üléseinek anyagával részletesebben is bemutatjuk.

Az I. szekció nagy újdonsága a gazdaságtörténeti megközelítésű közgazdasági-elmélettörténet, vagy más szavakkal a gazdaságtörténet és közgazdasági elméletek története diszciplinák újszerű összekapcsolási törekvése volt. A szekció első ülése a növekedési elméletek XVII - XVIII. századi előzményeinek felkutatását tűzte ki célul. *J. J. Spengler* és *W. R. Allen* referátuma a növekedési elmélet szemszögéből vette vizsgálat alá a korai közgazdasági írók munkáit. Az előadás megállapította, hogy a XVIII. század előtt a közgazdasági gondolkodás nem lépett ki az analitikus állapotot megelőző helyzetből, s noha az érdeklődés olykor-olykor meg is nőtt irányában, maga a gazdasági élet még nem ért el olyan fokot, hogy érdemleges növekedési elmélet születhetett volna meg. A csúcspontot a „merkantilisták" gyűjtőnévvel összefogott közgazdasági gondolkodók érik el, akik tulajdonképpen a modern értelemben vett közgazdasági tudomány megszületésének előtörténetét jelentik. Az előadás elemezte azokat a körülményeket, amelyek meghatározták a XIX. század előtti közgazdasági gondolkodás lehetőségeit, pl. a gazdasági növekedés aránylag alacsony fokát, a népesség gyarapodásának alacsony rátáját, a városi lakosság arányának lassú növekedését stb. — Mindezeken a területeken a XVIII. század a korábbihoz képest gyors változások korát jelentette (legalábbis Nyugat-Európában). Mindezek a körülmények, amelyekhez még a mezőgazdaság meghatározó jellege és a nagyarányú kereslet is hozzájárult a mezőgazdaság termékei iránt, azt eredményezték, hogy a XVIII. századi közgazdasági elméletek szerint a gazdaság számára sokkal inkább a laissez-faire álláspontja a hasznos, semmint a merkantilistáké. A merkantilistákkal ellentétben a XVIII. századi közgazdasági írók felfogása szerint az egyik nemzet erősödése nem szükségszerűen a másik rovására valósul meg.

A gazdasági fejlődés korabeli modellje csak néhány írónál merül fel (Cantillon, Quesnay, Smith), a többiek csak a fejlődés egyik-másik lényeges tényezőjét emelték ki. Az előadás felvázolta a fejlődésnek azokat a jellemzőit, amelyeket a XIX. század előtti írók általában hangsúlyoznak, majd rámutatott arra, hogy az 1750 előtti közgazdasági írók a fejlődésben jelentős szerepet tulajdonítottak az állam gazdasági szerepének. Ennek országonként más-más oka volt, jellemzőjük azonban az, hogy a kereskedelemnek és az iparnak nagyobb szerepet szántak, mint a XVIII. századi szerzők. Az 1750 előtti írók fő figyelme a népességre és a munkaerőre irányult, ugyancsak feltűnő érdeklődésük a nemzetközi kereskedelem iránt. Jellemzőjük még az, hogy a gazdaság érdekeit általában az államnak, elsősorban a katonai szempontoknak rendelik alá.

A fordulat a XVIII. század elején következik be: az első modern értelemben vett közgazdasági író - mondják a szerzők — Cantillon volt. A változásokra jellemző az állam szerepének csökkentése a közgazdasági elméletekben, a magánkezdeményezés sokkal nagyobb szerepe, mint a korábbi elméletekben stb. Az előadás ezután részletesen foglalkozik David Hume (akinél először kap igazán nagy jelentőséget a növekedés), François Quesnay, aki a mezőgazdaság fejlődésének jelentőségét emelte ki a nem mezőgazdasági ágazatok számára, s aki már szinte iskolát is alapított), James Stuart és végül Adam Smith elképzeléseivel; közülük egyedül az utóbbi alkotott meg modern értelemben vett növekedési elméletet, amit az előadás részletesen ismertetett.

Összefoglalásul megállapítják a szerzők, hogy a XVIII. század második fele véglegesíti azt a törést, amelyet a közgazdasági irodalomban a XVII. század vége óta tapasztalni. A szakítás a régi állásponttal nem volt ugyan teljes,

amennyiben a XVIII. századi növekedési elméletekben a korábbi közgazdasági írók nézetei is „átemelődtek", az alapokat azonban a modern növekedési elméletek számára ekkor rakták le.

A kapcsolódó korreferátumok: *J. Vilar, D. Richet, F. Blaich* és mások néhány kivételtől eltekintve – az egyes országok XVI–XVII. századi gazdasági helyzetét és gazdaságpolitikájának vonásait mutatták be.

A szekció minden szempontból legjelentősebb előadását a szekció szervezője, a nottingham-i *A. W. Coats* tartotta. Neki sikerült azt nyújtania, amire nemzetközi összejövetelen a leginkább szükség van: a tudományterület eredményeinek mintegy vita jellegű áttekintését, és a módszertani megfontolások kiemelését. Előadása abból a gondolatból indult ki, hogy a gazdaságtörténeti kutatás általában kerüli a közgazdasági eszmék megismerését, a közgazdasági gondolkodás történetének kutatói viszont csupán másodlagosnak tekintik a korabeli gazdasági valóság megismerésének szükségességét és annak egyeztetését a róluk alkotott eszmékkel. *Coats* megítélése szerint elérkezett az ideje annak, hogy az 1550–1750 közötti Anglia gazdasági helyzete, gazdaságpolitikája és közgazdaságtudománya között az általános összefüggéseket megvilágítsuk. Egész előadása tulajdonképpen azt kísérelte meg, hogy ennek a korántsem könnyű vállalkozásnak a módszertani alapelveit lefektesse. *Coats* elfogadja, hogy az 1750 előtti közgazdasági gondolkodást a „merkantilizmus" fogalmával jelöljük, mert ez megfelelő kifejezés az 1550–1750 közötti két évszázad közgazdasági gondolkodása fő jellemzőire, mivel ha nem is beszélhetni rendszeres gazdasági „elmélet"-ről, de az irodalom korántsem kaotikus, megfigyelhető általános dolgokban a nézetazonosság e korszak szerzői között. Kiemelte, hogy a korabeli közgazdasági gondolkodás tekintettel volt a korszak gazdasági viszonyaira, ezért a közgazdasági gondolkodás nagyobb változásait rendszerint válságtünetek eredményezik. Élesen rámutatott a gazdaságtörténészek és a közgazdasági elméletek történetének kutatói felfogásbeli különbségeire: az utóbbiak elsődlegesen a közgazdasági gondolkodás belső logikáját kutatják. *Coats* azt is nyomatékkal aláhúzta, hogy a közgazdasági eszmék közül a kutatásnak elsősorban azokkal kell foglalkoznia, amelyek valóban hatással voltak a gazdaságpolitikára, ezt személyekre lefordítva azokkal kell tehát foglalkozni, akik a gazdaságpolitika gyakorlatára befolyással voltak (közöttük persze jelentős közgazdasági szakírók is voltak). Az 1550 utáni időszakban kiemelte a Privy Council szerepét és az olyan kereskedőkét és hivatalnokokét, akik meghatározták az angol gazdaságpolitikát (Lionel Cranfield, Martin Noell, Thomas Povey stb.). Ennek megfelelően azt is hangsúlyozta, hogy a kutatás forrásai is kibővíthetők az életrajzi, hivataltörténeti és politikatörténeti irodalommal, amelyet a közgazdasági eszmék kutatása eddig elkerült. Csak az említett anyag szisztematikus áttekintése adja meg a „merkantilista" gazdasági eszmék és gazdaságpolitika jellemzői feltárásának lehetőségét.

Igen érdekes problémát vetett fel előadásában *J. Jedlicki*, aki a XVIII. századi lengyel nemesség társadalmi-gazdasági gondolkodását vizsgálta. Miután bemutatta a nyugat-európaitól eltérő lengyel gazdasági-társadalmi fejlődés speciális vonásait, kiemelte, hogy Lengyelországban a főnemesség monopolizálta a gazdaságot. A nemzeti jövedelem túlnyomó része a mezőgazdaságból származott, a annak legnagyobb része felett a mágnások diszponáltak. Minden továbbfejlődés tehát csak akkor jöhetett volna létre, ha a lengyel mágnások jövedelmük egy részét beruházták volna az iparba, vagy ha ezeket

a beruházásokat az állam eszközölte volna. Ez a közgazdasági gondolkodás jelentős változását tételezte fel. Lengyelországban a XVIII. század második felében voltak gondolkodók, akik ismerték Smith, Quesnay vagy Turgot elméleteit, de hatásuk minimális volt. A nemesség elképzeléseit a hagyományos keretek korlátozták. Ebben nagy szerepet játszott a „tekintélyi fogyasztás", amelyet Lengyelországban sohasem korlátozott a puritán etika. A jövedelmek zömét külföldről behozott fogyasztási cikkekre fordították. A nemesség felfogása nem engedte meg, hogy tagjai kereskedelemmel vagy iparral foglalkozzanak, s ha beruháztak, legfeljebb újabb földekkel növelték birtokaikat. Mindez megakadályozta a tőkeáramlást a mezőgazdaságból az iparba. A lengyel nemesség vámmentesen exportálta áruit és ezzel korlátozta az állami jövedelmeket (csak II. Frigyes vezette be Lengyelország első felosztása után a vámokat a Visztulán folytatott kereskedelemre). A lengyel nemesség a „szabad kereskedelem" híve volt. A privilegizált osztály léte és konzervatív gondolkodása megakadályozta tehát a mégoly mérsékelt haladási törekvéseket is. A gazdasági elmélet hatástalan maradt.

A tárgyalt témához csak lazán kapcsolódó és a konkrét történeti anyagot nélkülöző előadásában *M. A. Barg* azt a rendkívüli fontos kérdést villantotta fel, hogyan viszonyul egymáshoz a szubjektív faktort jelentő közgazdasági gondolkodás és az objektív gazdaságpolitika. Hangsúlyozta, hogy a gazdaságpolitikát – ha kapcsolódik is a korszak közigazdasági gondolkodásához – elsősorban a korszak objektív gazdasági helyzete határozza meg.

Az I. szekció új utakat felvillantó, izgalmas témája sajnos magyar közreműködés nélkül került megvitatásra, bár jócskán kínálkozott volna mondanivaló, s nem egy kérdésben vitatni való is. A IX. szekció újdonságot jelentő metodológiai kérdéseinek előadása és vitája azonban már jelentős magyar közreműködéssel került napirendre. A Nemzetközi Társaság dán alelnöke, *K. Glaman* a szekció első ülésszakának, az egyetemes gazdaságtörténet és összehasonlítás metodológiájának tárgyalását eredetileg két referátumra kívánta alapozni, Nyugat-Európára és Amerikára vonatkozó gazdaságtörténeti irodalom historiográfiai elemzése alapján. *D. Lamdes* és *H. Rosowsky* harwardi egyetemi professzorok előadására, ami sajnos nem készült el, s a Kelet-Európát tárgyaló irodalomra építve *Berend T. Iván* és *Ránki György* egyetemi tanárok előadására, ami „Az »Allgemeine Wirtschaftsgeschichte« metodológiai kérdéseihez és koncepciójához" címen hangzott el s képezte végül is egyedül a szekcióülés – a nálunk is jól ismert angol *E. Hobsbawm* elnökletével levezetett – vitájának tárgyát.

Az előadás első részében a szerzők az egyetemes gazdaságtörténet hagyományos koncepciójának s a koncepció fokozatos átalakulásának historiográfiai vizsgálatára törekedtek, bemutatva az új igényű komparatisztika kialakulásának három fő forrását és az egyetemesség értelmezésének a történeti fejlődésből fakadó átalakulását.

Az előadás második része a Kelet-Európára vonatkozó gazdaságtörténeti irodalom kritikai analízisét adta. Utalt a „tematikus" tanulmányokra, melyek egy-egy történelmi kérdést több ország keresztmetszetében vizsgálnak, valamint a nemzeti keretekre szorítkozó, de összehasonlító igényű művekre, melyek eddig legtöbbet nyújtottak az egyetemes történeti vizsgálatokhoz.

Az előadás harmadik része a historiográfiai elemzés alapján az egyetemes gazdaságtörténeti munkák metodológiai rendszerezését és értékelését végezte el. Három csoportot különböztetve meg: az első csoportba sorolta azokat a

műveket, melyek az egyetemességet a különböző országok fejlődését vizsgáló tanulmányok egymásmellettiségével képviselik. A másodikba az egyes gazdasági jelenségeket több ország kiterjedésében elemző, s végül a harmadikba az összehasonlító nemzeti gazdaságtörténeteket reprezentáló munkákat sorolta. Mindhárom típus hasznos eredményei ellenére a szerzők egyiket sem tartották az egyetemesség valódi kifejezésének: az egyetemesség vagy a gazdasági komplexitás vagy a földrajzi teljesség vonatkozásában szenvedett csorbát.

Az előadás negyedik részében fejtették ki a szerzők metodológiai elgondolásukat, melyet regionális összehasonlítás elvének neveztek. A régió az országok adott csoportja, melyet alapvető fejlődési hasonlóságok jellemeznek a történeti fejlődés termékeként. A régióra általában jellemző világgazdasági elhelyezkedés ellenére a régión belül számos nemzeti eltérés, sajátos, egyedi vonás tűnik szembe, ami világosan elkülöníthető kisebb fejlődési csoportok, alrégiók elkülönítését teszi lehetővé. (Mindezt a kelet-európai fejlődés történelmi példáján elemezték.) Mindezek alapján vetették fel a régiók összehasonlíthatóságának, egymásrahatásának problémáját, utalva arra, hogy az elmaradottabb régiók nem egyszerűen a fejlettebbek késői követői, hanem a fejlődés sajátos útjait járó országok. A regionális vizsgálat és a régiók közötti összekapcsolódás ábrázolásában bontakozik tehát ki az igazi egyetemes gazdaságtörténet megközelítésének útja.

Az előadást közvetlenül követően megindult vitához a szokásosnál jóval több idő állt rendelkezésre, és ez nagyobb számú hozzászólást tett lehetővé. A hozzászólások pedig, talán az egyetlen *J. Purš* kivételével, aki a cseh iparfejlődés kvantitatív vizsgálati módszeréről beszélt, valóban a témához szóltak hozzá. A vita résztvevői úgyszólván egyhangúan helyeselték és elfogadták az előadók álláspontját, s a kutatás továbbfejlődése szempontjából mint pl. a bolgár *N. Todorov* fogalmazta egyedül járható útnak ítélték a regionális vizsgálati-összehasonlítási módszert. A vita első három szovjet hozzászólója az előadók következtetéseivel való maradéktalan egyetértését emelte ki. Néhány kérdés körül a továbbiakban érdekes vita is kialakult. Az angol *N. Postan*, a Nemzetközi Társaság első elnöke, hozzászólásában pl. a témába vágó gazdaságtörténeti munkákat két, úgynevezett szituációorientált és téma-orientált csoportba osztotta. Az utóbbit egyértelműen hibásnak ítélte, mivel a valóságos történelmi szituációból kiragadott témát vizsgál, s ezáltal alapvető történelmi faktorokat hagy szükségképpen figyelmen kívül.

Az előadók nevében válaszoló *Berend T. Iván* vitába szállt ezzel a nézettel, s hangsúlyozta, hogy mindkét vizsgálati-megközelítési módra szükség van, hogy a „téma-orientált" kutatás is jogosult, de feladatát csak akkor töltheti igazán be, ha a középpontba állított témát valóban a történelmi szituáció egészében szemléli.

A vita másik témáját két szovjet hozzászólás alapozta meg: *V. Drobizsev* és *G. Kotovszkij* a regionális összehasonlítás túlhangsúlyozásáról beszéltek, és az összehasonlítás regionális elvével a társadalmi formációk és általában társadalmi tényezők alapján való komparatisztikát állították szembe. Az indokolatlan szembeállítást elvetve a szerzők válasza kiemelte, hogy a regionális összehasonlításnak az előadásban is hangsúlyozott egyik központi elemét éppen társadalmi faktorok képezik, hiszen a régiókon belüli hasonlóságokat, azonosságokat a történeti fejlődés, s azon belül a társadalmi fejlődés hasonlóságai termelték ki. A módszer túlhangsúlyozását viszont lehetetlennek ítélték,

hiszen — mint a historiográfiai elemzés bizonyította — eddig alig születtek ilyen módszerrel írott munkák, melyekre pedig égető szükség lenne.

A IX. szekció második ülésszaka az adatgyűjtés és feldolgozás új kvantifikációs módszereiről nyitott vitát. A bevezető referátumot az Ecole Pratique történész kollektívájának munkája alapján *F. Furet* és *E. Le Roy Ladurie* tartották, ismertetve az Intézetükben folyó kutatások módszereit. Az úttörő kísérlet ugyanis nem kisebb jelentőségű tapasztalatok elemzését teszi lehetővé, mint nagy tömegű levéltári anyag computer segítségével történő feldolgozása. Az előadás hat munkálatról számolt be.

a) Az 1775—1792 közötti meteorológiai jelentések feldolgozásával főként az időjárás és a mezőgazdasági termelés összefüggését vizsgálják.

b) A Société Royale de Médecine levéltárának — az 1774 és 1792 közötti orvosi jelentéseknek — a feldolgozása főként a járványok elterjedésére, a járványok és a demográfiai viszonyok kapcsolatára derít fényt.

c) A forradalmi hadsereg 1792—93 évi ellenőrző lajstromainak feldolgozása az egyes rétegek szociális helyzetének és a forradalom alatti szociális átalakulásnak a kutatását segíti elő.

d) Az 1806. évi választójegyzékek feldolgozása a „Grand Empire" notable-jainak, a felemelkedő burzsoá uralkodó osztály vezető rétegének egzakt szociális elemzését teszi lehetővé.

e) Az 1427. évi firenzei népszámlálás — a Catastro Fiorentino feldolgozása a felemelkedő városállam társadalmi struktúrájának részletes elemzését szolgálja.

f) A Montbéliard grófság 1660 és 1670 közötti összeírásának feldolgozása a seigneuriális fennhatóság alatt álló lakosság anyagi viszonyait, szolgáltatásait, gazdálkodását tisztázza.

Mindezek mellett még utalást tesznek az 1868. évi katonai levéltári anyag gépi feldolgozására, amely három tényező: a foglalkozás, a vagyoni helyzet és az elemi fokú oktatás összefüggését vizsgálja. Megemlítik a restauráció kora katonai levéltárának feldolgozását, valamint a francia demográfia folyamatban levő nagy munkálatát stb.

A szerzők sajnos kevés kommentárt fűztek az ismertetésekhez, és kevés elméleti vagy módszertani következtetést vontak le a munkálatok tapasztalataiból. Megállapítják, hogy bár a kvantifikációs módszerek és a feldolgozott források nagyon különbözők, két közös vonásuk van: 1. olyan nagyterjedelmű források, olyan hatalmas tömegű információ feldolgozását teszik lehetővé, ami a hagyományos módszerekkel megvalósíthatatlan volt; 2. a computer a feldolgozás során folyamatosan végzi a forrás kritikáját, kimutatja belső koherenciáját vagy inkoherenciáját.

A szerzők előadásuk szóbeli előterjesztése során óvtak attól, hogy túl bonyolult feladatok megoldását bízzák computerre.

A referátumot 16 korreferátum és közel ugyanennyi hozzászólás követte. A korreferátumok közül hatot a főreferátumban ismertetett munkálatok szerzői tartottak, részletesebb információkkal szolgálva *(D. Herlihy C. Klapish, J. P. Desaive, J. P. Bertaud, G. Chaussinand-Nogaret, J. P. Peter, M. Couturier)*.

A korreferensek és felszólalók között jelentős helyet foglaltak el a szovjet történészek, akik a kvantitatív módszer és a computer alkalmazásának eredményes előrehaladásáról számoltak be. Fontos munka módszerét és eredményét ismerhettük meg *I. Kovalcsenko — L. Milov* (MGU) előadásából, amely a mezőgaz-

dasági termékek XVIII—XX. századi oroszországi piac-alakulás vizsgálatának módszereit mutatta be. Ebben a szerzők az egyes lokális és regionális piackörzetek mezőgazdasági ár-trendjeinek korrelatív elemzésével mutatták ki a helyi piacok egységes oroszországi piaccá szélesedésének folyamatát és ennek szakaszait.

Ugyancsak jelentősnek és tanulságosnak tartjuk az észt-szovjet *J. Kahk* előadását. Termelés-statisztikai adatok matematikai elemzése alapján a szerző arra az eredményre jutott, hogy amíg a XIX. század elején nincs lényeges különbség a nagybirtokos és a paraszti gazdaság termelékenysége között, a kapitalizmus kifejlődésének első szakaszában a nagybirtok termelékenysége gyorsabban nő, a második szakaszban azonban megmutatkozik a nagybirtokos és a paraszti gazdaság termelékenységi trendjének közeledési tendenciája.

A tallini *H. Palli* érdekes áttekintést adott az észt kvantifikációs munkálatokról, melyek elsősorban a népesedés kutatásában — belső migráció, a szociális mobilitás és a családrekonstrukció — értek el eredményeket.

L. Loone I. Sildmae korreferátuma a feudális járadék (Frohnrente) alkotóelemeit és a járadék alakulását vizsgálta matematikai apparátussal, s arra az eredményre jutott, hogy a XVII—XVIII. századi Esztországban a majorsági gazdaságnak két fő és egy átmeneti típusa alakult ki. Computer alkalmazásával a járadék alakulását befolyásoló 22 gazdasági mutató hatását, illetve korrelációját vizsgálták meg. A közvetlen vagy közvetett korreláció kimutatására olyan sémát állítottak fel, amelyben a séma elemeit alkotó mutatók közötti korreláció-koefficiensek abszolút értékének összege a maximális.

Figyelemreméltó kvantifikációs kutatásokról számolt be *H. Van der Wee, R. Herr, R. S. Schofield* és mások.

A vita magyar résztvevője, *Hanák Péter* ismertette a hazai, elsősorban a MTA Történettudományi Intézetében folyó kvantifikációs gazdaság- és társadalomtörténeti munkálatokat. Utalt a kutatások során felmerült módszertani problémákra, és jelezte, hogy a magyar történészek computert még nem alkalmaztak, de a kutatások eddigi eredményei már lehetővé teszik és sürgetik a gépi feldolgozást.

A szekció előadásai és vitája egyértelműen megmutatták, hogy a kvantifikációs módszerek és a computer alkalmazása a történettudományban az elmúlt öt év alatt jelentősen előrehaladt, főként az Egyesült Államokban, Franciaországban, a Szovjetunióban és Svédországban. A kutatások a történettudomány és a segédtudományok valamennyi területére kiterjedtek, legsikeresebbnek a gazdaság- és társadalomtörténetben mutatkoznak, de figyelemreméltó kezdeményezések indultak a politikatörténet egyes kérdéseinek kvantitatív vizsgálatában is.

A computert túlnyomórészt nagytömegű információ, kiterjedt statisztikai vagy statisztikai felhasználásra átalakítható — források numerikus feldolgozására, magasabb szinten: osztályozására, tipizálására használják.

A kutatások azt mutatják, hogy computer segítségével lehetséges bonyolult történelmi folyamatok eddiginél egzaktabb mérése és leírása, a folyamatokat és jelenségeket befolyásoló tényezők pontosabb meghatározása, a befolyás mértékének kimutatása, a tényezők közötti korreláció megállapítása.

Az előadások és a vita ugyanakkor rávilágított az új módszerek fogyatékosságaira, problémáira is.

A nagytömegű adat költséges és fáradságos gépi feldolgozásából gyak-

ran csekély, jelentéktelen végeredmény születik. Az alkalmazott matematikai módszerek értelmezhetősége gyakran bizonytalan vagy kétséges. Általában a matematikai apparátus még kezdetleges.

Különösen kezdetleges a történeti forrásanyag specifikumának megfelelő módszerek kidolgozása. Nem véletlen, hogy az ismert és ismertetett kutatások kivétel nélkül valamilyen szempontból homogén és teljes forrásanyag gépi feldolgozását végezték el. A történeti források többségének gépi feldolgozása egyelőre nem lehetséges.

Az új módszert alkalmazó történészek egyöntetűen azon az álláspontón vannak, hogy szükség van sajátos történeti kvantifikáció („historiometria") kidolgozására.

A IX. szekcióban tárgyalt metodológiai kérdések önmagukban is mutatják a bekövetkezett elméleti-módszertani előrehaladást.

A gazdaságtörténeti kongresszus tematikai megújulásának legfőbb mozzanatai között hadd számoljunk végül be a II. szekció munkájáról, ami nem kevésbé aktuális témát állított középpontba, mint a tervezés kialakulását, a tervezésnek a gazdasági növekedésre gyakorolt hatását.

A legaktuálisabb közgazdasági kérdéseket felölelő téma szervezője és egyben a szekció első ülésszakának főelőadója a francia *J. Marczewski* professzor volt, aki „A tervezés kialakulása és fejlődésének szakaszai" címen tartotta vitaindítóját.

Bevezetésként röviden vázolta a tervezési gyakorlat kiszélesedésének történelmi útját, az első gazdasági tervtől, a Goelro tervtől a mai, különböző típusú tervgazdaságokig. Megállapítja, hogy kisebb-nagyobb eltéréseik miatt alapvetően két tervmodell típust lehet meghatározni, nevezetesen a szovjet tervezést, amelyre a kötelező előírások és a mikro-gazdasági jelleg, valamint a nyugati tervezést, amelyre az indikatív és makro-gazdasági aspektus a jellemző.

A két modell-típus kialakulásának történelmi sorrendje alapján először a szovjet tervezés eredetét és fejlődését, majd előadásának második részében a „nyugati tervmodellt" elemezte.

A szovjet tervezési rendszer kialakulásával kapcsolatban az előadó arra a megállapításra jutott, miszerint a tervezés megindításának iniciatíváját nem lehet a marxista elmélet közvetlen befolyásának tulajdonítani. A Tőkét idézte annak bizonyítására, hogy Marxnak nem állt szándékában kidolgozni a szocialista gazdaság építésének, megszervezésének receptjét. E megállapítással többen is vitába szálltak.

A másik érdemlegesebb kérdés, a két tervezési (gazdasági) rendszer konvergenciája tételének kifejtése volt. Miközben a referens hangsúlyozta a két „tervezői tábor" eredeti céljainak különbözőségét, sőt esetleges ellentétességét is, a konvergencia tényét bizonyítandó, elsőnek a tervezés során alkalmazott technika azonosságával, s a tervezők koncepciói mögött meghúzódó gazdasági elmélet azonosságával érvelt. Mindazonáltal fő törekvése – az előadás következtetéseiben – annak kifejtése volt, hogy miként konvergál a tervezési rendszerek célja is.

A szovjet tervezés célja a kommunista társadalom megvalósítása, s ehhez eredetileg fennálló struktúrák szétrombolására volt szükség. Ez a gazdaságon kívüli eszközök sokaságát igényelte. Ma már azonban – vélte a szerző –, amikor az iparosítás gyakorlatilag végbement, az eredeti célt csak a hatékonyság emelésével, a növekedés meggyorsításával, vagyis „klasszikus"

célkitűzésekkel lehet megvalósítani. A kapitalista országokban éppen ellenkező oldalról indultak. A kiindulás a hatékonyság túlzottan merkantil értelmezésű — kutatása volt, s ma már a hatékonyságot igen szélesen, végeredményben mint az ember, a magánember és társadalmi lény, jólétét is magábanfoglaló fogalmat értelmezik és törekszenek megvalósítására. A két társadalom között a fő különbség ma már nem a szükségletek társadalom általi biztosítottsága terén, hanem a termelési eszközök tulajdona tekintetében áll fenn, a különbségek azonban ebben a vonatkozásban is csökkennek. Míg egyfelől a szocialista gazdaságokban növekszik a vállalatok önállósága, addig a tőkés gazdaságokban a nagyvállalatok egyre inkább kollektívakká válnak. A két terv-rendszer eme konvergenciája az előadás szerint fejlett ipari gazdaságok esetében közös tervezési modell felé halad.

A vitában, elsősorban több szovjet felszólaló, határozott érvekkel cáfolta a tervezés konvergenciáját, s rámutatott a formai-technikai hasonlóságok s a tervgazdaság lényege közötti gyökeres eltérés áthidalhatatlan különbségeire. E felszólalások részletesen foglalkoztak a tervezés tőkés termelési viszonyokból fakadó alapvető akadályaival, a magántulajdon és központi tervezés ellentmondásával, amit a vállalati önköltség növekedése a szocializmusban és a tőkés vállalati típus változásai korántsem moshatnak egybe, tüntetnek el. Néhány felszólaló a tőkés tervezés gyakorlatában mutatott rá a lehetőségek korlátozottságára. Egyes felszólalók azonban azt is kétségbe vonták, hogy a tőkés országokban kialakított tervezés egyáltalán bevonható-e a tervezés kategóriájába.

A szekció második ülésszaka *V. B. Singh* indiai professzor elnökletével a tervezésnek a gazdasági növekedésre gyakorolt hatását vizsgálta. A bevezető előadást *W. Falk*, a berlini Humboldt Egyetem gazdaságtörténeti tanszékének vezetője tartotta, aki a szocialista tervgazdaság és növekedés összefüggésének elvi és általános vizsgálata mellett a Német Demokratikus Köztársaság tapasztalatait is összegezte. Előadása az összes európai szocialista ország főbb növekedési adataira épült, s a történeti összehasonlítás módszerét is alkalmazta. Hogy mégsem inspirált vitát, az elsősorban leíró jellegéből következett, s abból, hogy nem ment túl a legszélesebb általános összefüggéseken.

Az NDK gazdaságában végbement szerkezeti átalakulások és a tervezés összefüggését egyébként a kanadai *R. H. Vogt* korreferátuma is elemezte. Előadását a rendkívül gazdag statisztikai tényismeret és a maximálisan korrekt interpretáció jellemezte. Az NDK tervezési rendszerének a beruházások és gazdaságpolitikai célok összefüggésének ugyancsak erőteljesen leíró jellegű tárgyalása és az ennek nyomán végbement ágazati átalakulás bemutatása a tervgazdaság eredményeinek maradéktalan elismerésében konkludált. A szerző egyébként hangsúlyozta, hogy a német tervezők viszonylag kevésbé voltak sikeresek termelékenységi célkitűzéseik realizálásában.

A legnagyobb érdeklődés azokat az előadásokat kísérte, melyek nem a tervezés rendszeres leírására és a növekedési adatok ezzel összekapcsolt regisztrálására korlátozódtak, hanem elemző igénnyel léptek fel. Ezek közé tartozott a szekció mindkét magyar előadása. *Gelei Anna*, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa „A tervezés fejlődésének állomásai Magyarországon" címmel elvi igényű elemzést adott a szocialista tervgazdasági rendszer alapvető típusairól, a kötelező tervutasításokra épülő maximálisan centralizált irányítási rendszerről és a piaci hatásokat is felhasználó, erőteljesebben decentralizált tervgazdaság rendszeréről. Ebbe az elvi keretbe foglalva elemezte a magyar

tervgazdaság négy fő szakaszát, az első 3 éves terv gazdaságirányítási rendszerét, az 1950—58 között jellemző modellt, az 1958 és 1968 közötti átmeneti időszakot, amit a részleges, fokozatos korrekciók jellemeztek és az 1968-as reformmal megalapozott új modellt. Az elméleti közgazdasági analízis és történeti vizsgálat szerencsés egyesítése kiérlelt értékeléseket alapozott meg.

Berend T. Iván a tervezésnek a gazdasági növekedésre gyakorolt hatását a magyar tapasztalatok fényénél elemezte; hangsúlyozta, hogy történelmileg csakis a kötelező tervmutatókra alapozott tervgazdaság növekedésre gyakorolt hatásaira állnak rendelkezésre történelmileg értékelhető tapasztalatok. A tények bizonyítják, hogy e tervezés és irányítás adott rendszere különlegesen kedvező lehetőségeket nyújt a maximális felhalmozási ráta kialakítására, s a különlegesen magas felhalmozási összegek maximálisan koncentrált felhasználására, ami az érvényesülő gazdaságpolitika mellett a feszített ütemű iparosítást szolgálta, s nagyon markáns iparfejlesztési struktúra érvényesítését segítette. Ez a népgazdaság rendkívül gyorsütemű átalakulására vezetett, s nemzetközileg is kiemelkedő iparfejlődési ütemben realizálódott. A kötelező tervutasításokra épülő irányítási rendszerben azonban ezen pozitív hatásaitól elválaszthatatlan ellentmondások jelentkeztek az agrárfejlődés és a nem termelő ágazatok lemaradása, vagyis a növekedés aránytalanságai, valamint az utasításos irányítási rendszerből fakadó pazarló gazdálkodás (érdekeltséghiány) formájában. Hosszabb távon ezek az ellentmondások éppen az alapvető pozitív hatásokat kezdték ki, és a növekedés lefékezésére vezettek.

Ugyanezen igényű és szellemű elemzés jellemezte a lengyel *J. Paestka* előadását is, ami azonban az előadó távolmaradása következtében sajnos csak nagyon rövid sokszorosított téziseiből volt megismerhető.

A mély elemzés igénye hatotta át *A. Bajtnak*, a ljubljanai Közgazdaságtudományi Intézet munkatársának „Tervek és növekedés Jugoszláviában" című, az analízis konzekvenciáit igen élesen megfogalmazó előadását. Ebben, kiemelve a növekedés gyors ütemét az 1947 és 1967 közötti két évtizedben, elsősorban a kötelező utasításokra alapozott tervezési modell kritikáját bontotta ki, elmarasztalva a beruházási tevékenység által kiváltott fejlődési hullámszerűséget, a mezőgazdasági termelés elmaradását, az „öngyilkos önellátási" tendenciát és „a potenciális bruttó nemzeti termék" egy részének elvesztését. A kritikai elemzést az előadó összekapcsolta a jugoszláv gazdasági reformok indítékainak és történelmi helyének bemutatásával.

Bár az elemzés kritikai megállapításai megalapozottak voltak, talán az előadás bizonyos egyoldalú hangsúlyai, a pozitív oldalak és hatások úgyszólván teljes negligálása játszhatott közre abban, hogy néhány felszólaló nemcsak egyoldalúnak minősítette *A. Bajt* előadását, de egyes tényszerűen bizonyított állításait is megkérdőjelezte.

Az elnöklő indiai *V. Singh* nagy tetszéssel fogadott összefoglalójában elsősorban a szocialista tervgazdaság szovjet vívmányának a fejlődő országok szempontjából kiemelkedő történelmi jelentőségére mutatott rá.

II.

A tematikai megújulás, modernizálódás, az elméleti, metodológiai témák előtérbe kerülése mellett másik általános jelenségként és tanulságként a gazdasági jelenségek egyetemes szemléletének és az *összehasonlító módszernek* további térhódítását emelhetjük ki. Ha ez a szemléletmód és módszer már az

előző kongresszusokon is egyre inkább polgárjogot nyert, most talán nem túlzás szemléleti frontáttörésről beszélni. Az összehasonlító módszer alkalmazása, az egyetemes szemlélet igénye – bár az eddigi historiográfia teljesítményei még csak szerények e téren — úgyszólván a kongresszus egész tematikáját áthatotta, s fontos új tudományos eredményekre vezetett. Nem egyszer nagyon is szokványos témákat helyezett új megvilágításba, újszerű kutatásokra ösztönözve. Több szekció téma állítása, előadás-korreferátum kompozíciója, számos főreferátum és hozzászólás a gazdaságtörténeti folyamatok nemzetközi konfrontációja igényével készült. Ez az előrehaladás különösen a jövőre nézve biztat fontos eredményekkel. Hadd illusztráljuk e jelenséget a „Pénz és hitel" témakörével foglalkozó IV. szekció második ülésének bemutatásával.

Az ülés a leningrádi *A. Alekszandrov* elnökletével és az amerikai *R. de Roover* szervezésében az összehasonlító banktörténeti elemzésre helyezte a hangsúlyt. Ez a megfontolás vezette az amerikai *Rondo Cameron* professzort, az Emory University tanárát, aki banktörténeti kutatásait és a kongresszuson előterjesztett, az 1750–1914 közötti periódusra vonatkozó előadását is összehasonlító vizsgálatnak szentelte.

Előadása első részében a banktevékenység gazdasági növekedésre gyakorolt hatását elemző teoretikus koncepciókat regisztrálta, elsősorban J. Schumpeter híres tézisét idézte, amiben a bankok a növekedési folyamatban kulcsszerepet töltenek be az újításokhoz szükséges tőke rendelkezésre bocsátásával, anélkül, hogy az újító vállalkozó szerepét vállalnák. E nézet kritikai elemzését A. Gerschenkron bankelméletének bírálata, majd az amerikai Gurley-Show modell ismertetése követte.

A teoretikus modellek bemutatása után alapos historiográfiai áttekintés következett, aminek tanulságaként az előadó kiemelte, hogy a bankok három különböző formában és tartalommal játszottak szerepet a gazdasági növekedésben. Egyrészt mint összekötőkapocs a felhalmozók és kölcsönvevők között, másrészt mint közvetlen vállalkozók, végül mint a magasabb fejlettségű gazdaság sajátos munkamegosztásának szervezői.

Az egyes országokban játszott bank-szerep eltérések az illető országok (vagy országcsoportok) sajátos körülményeiből fakadtak. Az előadó ezzel kapcsolatban nagy figyelmet szentelt az angliai, a kontinentális, majd összehasonlításképpen a japán bankrendszer sajátosságának. Felhívta azonban a figyelmet, hogy eddigi ismereteink elsősorban csak a fejlett világra vonatkoznak. Kelet-Európa esetében viszont arra utalt, hogy a bankrendszer kései, vontatottan előrehaladó kifejlődése nyilván az iparosodás elmaradása folytán az igény hiányából következett.

Az előadást követően a hozzászólók egy része, *Cameron* professzor tanítványai, arról adtak számot, hogy átfogó program keretében módszeres összehasonlító banktörténeti vizsgálatokat végeznek (*R. Rudolph* az 1914 előtti cseh területek, *G. Tortella* Spanyolország, *J. Lampe* Szerbia vonatkozásában), hogy együttesen jöjjenek nyomára a viszonylagos elmaradottság által jelzett területek bank- és hiteltevékenységének sajátosságaira. Kár, hogy a nagyszámú további korreferátum és hozzászólás közül csak a francia *J. Bouvier* mélyen szántó elemzése emelkedett ki és kapcsolódott az előadás gondolati indításához. A francia banktörténet neves marxista kutatója ezúttal a francia bankrendszer angliaitól és németországitól eltérő, sajátos vonásait vizsgálta, mégpedig világosan elkülönítve az 1914 előtti periódus két korszakát, a kapitalizmus korai évtizedeit és a monopolista kapitalizmus időszakát,

utóbbira kimutatva, hogy a jellegzetes finánctőkés fejlődésvonások a francia bankrendszerre alig voltak jellemzőek.

A felszólalók zöme – hadd utaljunk már itt a más szekciókban is gyakorta jelentkező hibára –, mint a mexikói *J. Bazant*, az angol *Ph. Cotrell*, a jugoszláv *D. Milics* és a bolgár *S. Conev* saját országuk bankfejlődésének leíró ismertetésére vállalkoztak, ami már-már unalomba fojtotta a vitát.

Bár a fő témához nem kapcsolódott, mégis külön színt képviselt, s mint az előadó rövid válaszában is méltatta, a téma feldolgozásának új mozzanatát képezte a szovjet gazdaságtörténészek és közgazdászok felszólalása. Ők, elsősorban a hálunk is jól ismert *Atlasz* professzor, a szovjet bankrendszer szerepét, működési módját ismertette a szovjet gazdaságfejlesztés menetében.

A szekció-ülés egymás mellett futó előadásai és felszólalásai között a vita mozzanatát két magyar felszólalás képviselte. *Berend T. Iván* R. Cameron előadásának értékeit hangsúlyozva az előadó Kelet-Európára vonatkozó megállapításának elhibázott voltát tette szóvá: rámutatott, hogy ebben a régióban a bankrendszer születését téves az iparosításból levezetni, hiszen a modern bankok a nyugati ipari forradalmak hatására fellendülő agrár modernizálás velejárójaként jelennek meg, s a bankhitel zöme a XIX. század végéig a mezőgazdasággal kapcsolatos.

Ránki György viszont, J. Bouvier előadását méltatva, az előadónak azzal a szemléletével szállt vitába, ami szerint a gazdasági fejlettségi szint és a bankok fejlettsége között direkt és úgyszólván mechanikus összefüggés áll fenn. Rámutatott, hogy sok esetben az adott ország társadalmi, politikai, jogi intézményei is közrejátszanak a bankrendszer fejlődésében.

Az említett jelenség, a vizsgálat egyetemességének igénye azonban nemcsak az összehasonlításban, hanem más formában is érvényre jutott. A gazdaságtörténeti vizsgálódásokba nagy nyomatékkal kapcsolták be az egyes országok és területek külgazdasági kapcsolatainak, gazdaságaik összekapcsolódásainak és a nemzetközi munkamegosztásnak összefűző és egyben differenciáló hatásait.

Ezzel összefüggésben mindenekelőtt a VI. szekció első ülésére hivatkozhatunk, amelynek tárgyát a *Kelet- és Nyugat-Európa közötti kontinentális kereskedelem* képezte a XV. századtól a „vasútkorszakig". Tekintettel a téma sokrétűségére és nagy időbeli terjedelmére, a szekció szervezője, *H. Kellenbenz* kölni professzor számos szakértőt kért fel korreferátum készítésére, közreműködésre. A korreferátumok főbb mondanivalóját, eredményeit összegező, rendszerező bevezető főelőadás *(Kellenbenz)* s az előkészített és sokszorosításban megjelent kontribuciók nagyobb része a XV. század közepétől a XVII. század közepéig terjedő időszakkal foglalkozott, – a Kelet- és Nyugat-Európa közötti „új típusú" intrakontinentális kereskedelem kialakulásának első szakaszaival. Így jellemezte ezt a periódust *Pach Zsigmond Pál* korreferátuma, amely elsősorban Magyarország nyugati irányú kereskedelmével s ennek XV. századi szakaszával foglalkozott. Részletesen elemezte a textilbehozatal, valamint az élőállat és rézkivitel volumenét, összetételét, útvonalait, – külön figyelemmel arra: mi az oka a rézkivitel rendkívül alacsony részesedésének nemcsak az 1457 58-i, hanem az 1542 évi harmincad-könyvekben, egyben szélesebb érvényű következtetések levonására is törekedett. Megállapította többek között, hogy az intrakontinentális kereskedelem megélénkülését a nyugat-, ill. nyugat-közép-európai gazdaság fejlődés igényei – ipari export és agrárimport szükségletei – váltották ki, de egyben a közép-kelet-európai országok

saját, belső fejlődése tette lehetővé, megvalósíthatóvá: a felsőbb rétegek luxusigényei mellett a piaci kereslet új elemeinek, a közfogyasztási cikkek keresletének megjelenése, egyben a mezőgazdasági és bányatermelés olyan színvonala, amely már kiviteli lehetőségeket nyújtott. A Nyugat- és Kelet-Európa közötti intrakontinentális kereskedelem alakulása, főbb mutatóinak (kereskedelmi mérleg stb.) változása a XV—XVII. században — éppen ezeknek a feltételeknek a kölcsönhatásában értelmezhető.

Több vonatkozásban hasonló problémakezelés jellemezte a lengyel gazdaságtörténészek által készített kontribúciókat, mindenekelőtt *M. Małowist* varsói professzor gazdag tartalmú korreferátumát, amely a Balti-tenger és a Kárpátok közötti régió szárazföldi útvonalait vizsgálta a XV. században és a XVI. század első felében, ugyancsak hangsúlyozva, hogy a külkereskedelem fellendülésében Lengyelország e korszakbeli gazdasági növekedése jutott kifejezésre, egyben megmutatva azt a szerepet is, amelyet Litvánia és a moszkvai Oroszország játszott ebben a folyamatban. A XV. században — állapította meg egyebek között a korreferens — már megindult a nagyarányú marhakivitel Ukrajnából és Moldvából Lengyelországon át Szilézia, Csehország, Nyugat- és Dél-Németország felé. Többek között ennek a — Moldvából, Havasalföldről induló — marhakivitelnek a további alakulásához nyújtott érdekes és érdemleges adalékokat *I. Goldenbergnek*, a kolozsvári egyetem tanárának „A Román Földek és a Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok a XV. századtól a XVII. század közepéig", illetőleg *P. Cernovedeanu*-nak, a bukaresti *N. Jorga* Történettudományi Intézet munkatársának „A Román Földek és a Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok 1650—1829" c. korreferátuma, amelyek főként terminológiájukkal váltottak ki vitát, amennyiben egy szovjet kolléga — teljes joggal — megkérdőjelezte a „Román Földek" kifejezés alkalmazásának jogosságát, Erdély, Moldva és Havasalföld egykori együttes megjelöléseként.

Ha *Małowist* és *Pach* már a XV. század második felében felmutatta a Kelet- és Nyugat-Európa közötti kontinentális kereskedelem új típusú elemeit, a másik lengyel korreferens, az ugyancsak varsói *A. Maczak*, aki a *Małowist* által elindított fejtegetések fonalát a XVI. század közepétől vitte tovább, ez utóbbi időpontot — ti. a XVI. század közepét — találta olyannak, amely „a nemzetközi áruforgalom új érájának" kezdetét jelzi, — hozzátéve azonban, hogy a változások nem egyidőben álltak be a különböző területeken és kereskedelmi ágakban. Elemezve az intrakontinentális forgalom árustruktúráját, Lengyelország közvetítő és közbülső szerepét hangsúlyozta (mint amely vásárolt is nyugati textíliákat, de saját olcsó szöveteit is exportálta), és kiemelte a Nyugat- és Kelet-Európa közötti szárazföldi és tengeri kereskedelem áruösszetételének analóg vonásait. Utóbbi összefüggésben annak a véleményének adott kifejezést, hogy amint a Balti-tengeri kereskedelemnek, úgy Lengyelország szárazföldi külkereskedelmének a mérlegében is negatív változás következett be a XVII. század első felében, amit főképp a németországi húskereslet csökkenésének tulajdonított. Nem látott tehát okot annak feltételezésére, hogy a szárazföldi áruforgalom ellensúlyozta volna a tengeri kereskedelem passzivitásba fordulását. Így a XVII. század közepét mindkét vonatkozásban periódushatárnak minősítette.

Csupán jelezni szeretnénk a balti—északi-tengeri kereskedelem neves kutatójának, *A. Attman* göteborgi professzornak a fejtegetéseit: a nyugat felé irányuló skandináv külkereskedelem alakulásáról, kivált a fa-, réz- és vasexportról nyújtott, a XIX. század elejéig ívelő tanulságos áttekintését; azokat

a kontribuciókat (a francia *P. Jeannin*, a nyugat-német *G. Philipp*, a finn *A. J. Alanen*, az angol *S. Fairlie*, az amerikai *W. Kirchner* tollából), amelyek az Oroszországgal kialakuló kereskedelmi összeköttetések különféle szálait elemezték a XVII—XVIII. században és a XIX. század elején (s a vitában számos szovjet gazdaságtörténész hozzászólásában nyertek méltánylást, kiegészítést vagy korrekciót); végül jugoszláv kollégáink, *D. Zografski* és *I. Erceg* korreferátumát, amelyek részben a makedón területek, részben az észak-adriai kikötők kereskedelmi közvetítő szerepét vizsgálták.

A napirendre tűzött korreferátumok nagy (talán túlzottan is nagy) száma s *H. Kellenbenz* professzor összefoglalója, a kibontakozó eleven vita – amelyből a leningrádi *M. P. Lesznyikov* és a moszkvai *S. Smit* professzor történeti-földrajzi ill. metodológiai tárgyú megjegyzései külön figyelemre tarthattak igényt –, nemcsak a témaválasztás indokoltságát igazolták, nemcsak az új kutatási eredményekről szóló kölcsönös informálódást tették lehetővé, de megmutatták, hogy a nemzetközi kereskedelem történeti kutatásának új módszere van kiformálódóban, amely nem öncélú „Handelsgeschichte"-t művel, hanem témáját a termelés fejlődésével szoros összefüggésben vizsgálja és a gazdaság egész mozgásának szövedékébe kapcsolja be; másrészt nyilvánvalóvá tette: a nemzetközi áruforgalom tüzetes kutatását követnie kell a pénzforgalom és hitelezési viszonyok hasonló igényű feltárásának; csak a kettő együttese teszi lehetővé a Nyugat- és Kelet-Európa közötti gazdasági kapcsolatok történetének teljes értékű interpretálását.

Míg a VI. szekció első ülésszaka az Európán belüli forgalom, addig a második ülésszak az Európa és Ázsia közötti szárazföldi kereskedelem tárgykörének volt szentelve, – az előzőnél jóval szűkebb programmal. Az utóbbi keretében elhangzott referátumok közül számunkra elsősorban azok érdemeltek figyelmet, amelyek a török birodalom kelet-nyugati közvetítő szerepét mutatták be. *H. Inalcik* professzor Anatóliának a XIII—XIV. században virágzó kereskedelmét ismertette, amelynek központja, Brussza, elsősorban a karavánutakon Iránból odaérkező nyers és feldolgozott selyemnek köszönhette nagy forgalmát. Az itáliai selyemipar is itt szerezte be nyersanyagának tekintélyes részét. Az itáliai kereskedők emellett fűszereket, gyapotot és egyéb keleti árukat is vásároltak, flandriai és itáliai posztót adtak el. Brussza saját selyemfeldolgozó ipart is kifejlesztett, a szultánok pedig idővel Irán selyemtermelő és szövő vidékeire is kiterjesztették fennhatóságukat. A török birodalom legtovább a selyem közvetítésében játszott jelentős nemzetközi kereskedelmi szerepet, mivel az amúgy is másodrendű fűszerkereskedelme a portugál gyarmatosítás következtében a XVI. században lehanyatlott. A nyugati gyarmatosítás, amely először Törökország átmenő kereskedelmének végpontjait kerítette kezébe, később az anyaországba is behatolt. *O. Köymen* professzor referátuma a XIX. század eleji angol kereskedelmi terjeszkedést ismertette. Az uralkodó osztály legfelső csoportjára és a nem-mohamedán hazai kereskedőkre támaszkodva az angol import és export felborította a török belső piaci egyensúlyt, megfosztotta a hazai ipart nyersanyagaitól és elárasztotta az országot külföldi készáruval, aminek következménye általános elszegényedés, az állam eladósodása, s végül a gazdasági és politikai függetlenség súlyos korlátozása lett.

A VI. szekció harmadik ülése *J.-F. Bergier*, a Nemzetközi Társaság főtitkárának bevezető előadása alapján a nemzetközi kereskedelem vizsgálati kérdéseihez kapcsolódva a szárazföldi közlekedés és szállítás történeti kuta-

tásának módszertani kérdéseit tűzte napirendre. Az előadás többek között rámutatott a tengeri és szárazföldi kereskedelem eddig kézenfekvőnek tekintett költségkülönbségeinek helyenként és korszakonként nagyon is relatív voltára. Az előadáshoz kapcsolódó korreferátumok (a lengyel *H. Samsonowicz*, aki a XIV—XVI. századi lengyel belső szállítás és az amerikai *A. C. Leighton*, aki a középkori szekerek technikatörténeti kérdéséről beszélt), valamint a kibontakozó élénk vita, amelyben többek között a leningrádi *Mavrogyin*, a göteborgi *A. Attman* és magyar részről *Pach Zsigmond Pál* professzorok vettek részt, a középkori szállítás-kutatás olyan fontos métodológiai kérdéseinek tisztázásához járult hozzá, ami a szárazföldi szállítás változott értelmezésére vezetett. Rámutattak, hogy a szárazföldi közlekedés ekkor maga is jelentős részben vízi (folyami) közlekedést jelentett. A nemzetközi kereskedelem legfőbb szállítási problémája gyakran éppen a szoros értelemben vett szárazföldi, folyami és tengeri szállítás összekapcsolásában állott.

Az összehasonlító kutatások fontos színtere lehetett volna a VIII. szekcióban tárgyalt téma is: „A gazdasági és társadalmi szerkezet modernizálásának kérdései a sokszektoros gazdaságokban".

Az egész nemzetgazdaság szerkezeti átalakulásának globális mechanizmusát csak két kanadai kutató vizsgálta (*G. Paquet* és *J. P. Wallot:* A kanadai gazdaság és társadalom szerkezeti átalakulása a XVIII. és a XIX. század fordulóján). Elméletileg jól megalapozott, háromszektoros gazdasági modellt elemeztek, nagytömegű statisztikai anyag számítógépes feldolgozásával, szimulációs módszerrel.

Több előadás jelezte a nyugat-európai ipari forradalom klasszikus témaköre iránti töretlen érdeklődést. *M. Morineau* (Clermont-Ferrand) több ponton vitatta a probléma hagyományos szemléletét és kezelését. Véleménye szerint a XVIII. században Nyugat-Európa több országában a gazdasági növekedésnek lényegében azonos lehetőségei voltak, s Anglia kiugrását elsősorban sajátos történeti feltételek, kedvező környezeti és konjunkturális tényezők okozták. A modernizálásnak nincs általános érvényű receptje, mert minden nemzet modernizálódása egyedi történeti folyamat, amelyet a maga sajátos feltételei és adottságai között kell vizsgálni és értelmezni. Az ipari forradalom „egytényezős" szemléletét *J. R. Harris* liverpooli professzor előadása képviselte, aki az angol és a francia fejlődés összehasonlítása útján arra a következtetésre jutott, hogy Anglia előnyének főforrása a szén korai és nagyarányú alkalmazása, a széntüzelésre alapozott technológia kialakulása és elterjedése. Az edinburghi *T. C. Smuth* a nem gazdasági tényezők szerepét vizsgálta Skócia gazdasági fejlődésében, s a XVIII. század első felében kialakult „új kálvinizmus" szerepének kiemelésével tulajdonképpen a weberi koncepciót elevenítette fel.

Az angol ipari forradalom egyik regionális esetét elemezte *G. M. Holmes*, a walesi szén-, vas- és fémipari központ kialakulását vizsgálva, különösen hangsúlyozva az importált termelési tényezők eddig kizárólagosnak ítélt szerepe mellett a helyi kis-vállalkozók jelentőségét.

W. A. Cole a brit ipari szerkezet 1850 és 1960 közötti változásait vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy elég gyors és nagyarányú volt a munkaerő átáramlása az alacsony termelékenységű szektorokból a magas vagy növekvő termelékenységű iparágak felé. Az ipari fejlődés 1870 utáni lelassulásának fő oka tehát nem a szerkezeti merevség, az új iparágak elhanyagolása volt, hanem inkább a technikai fejlődés nem kielégítő üteme. *H. J. Perkin* a gazdaság periodikus fluktuációi és az osztályharc intenzitása közötti összefüggés kérdésében

revideálta a hagyományos álláspontot. Quantitatív elemzéssel kimutatta, hogy Angliában a hosszútávú depressziós periódusok (Kondratyev B fázisok) lényegében csak az árcsökkenés időszakai voltak, s nem jelentették az egy főre eső jövedelem növekedési ütemének lassulását. Ezekben a deflációs időszakokban a reálbérek gyorsabban növekedtek, mint az ún. prosperitás idején. Az osztályharc tehát nem a deflációs, hanem inkább az inflációs periódusokban éleződött ki (pl. 1869 és 1914 között).

Igen érdekes kvantitatív elemzés eredményéről számolt be *M. Lévy-Leboyer*, valamint két amerikai kutató: *R. W. Fogel* és *S. L. Engerman* az USA déli és északi államai mezőgazdasági termelésének összehasonlításáról.

Több előadás foglalkozott a fejlett és az elmaradott országok közötti kapcsolatok kérdéseivel, illetve e kapcsolatoknak az elmaradott országok modernizálására gyakorolt hatásával. A francia *D. Chevalier* azt tárgyalta, hogy az európai gazdasági behatás a XIX. század folyamán milyen hatással volt Szíria gazdasági és társadalmi viszonyaira, a szovjet *V. I. Pavlov* pedig az indiai faluközösségen illetve mezőgazdasági mikrorégión belüli munkamegosztás alakulását vizsgálta.

A kelet-európai országok modernizálásának kérdéseivel elsősorban lengyel és román kollégáink foglalkoztak. *I. Pietrzak-Pawlowska* és *W. Długoborski* a lengyel iparfejlődés XIX. századi és XX. század eleji kérdéseit vizsgálták. *Miron Constantinescu* előadása viszont a modernizálódást az egységes román gazdaság kialakulásával azonosította. Koncepciója szerint — ami koránt sem nyer igazolást a kutatás által feltárt tényekkel — a Havaselvén, Moldván és Erdélyben a XVIII. század második fele óta végbement gazdasági fejlődés alapvető és fő tendenciája az egymásközötti kapcsolatok intenzívebbé válása s az egységes román nemzeti piac fokozatos kialakulása volt, s ez a gazdasági folyamat alapozta meg az 1918-ban megvalósult politikai egyesülést. Hasonló gondolatkörben fogant *Gheorghe Zane* előadása is, amely a román iparfejlődés fő mozzanatait tekintette át a XIX. század második felében. Felfogásának sajátosságát azzal jellemezhetjük, hogy míg az előző lemaradást és késést kizárólag külső tényezőknek tulajdonította, addig a tárgyalt periódus gyors fejlődését és mélyreható átalakulását, ami a XIX. század végére Románia iparában is uralkodóvá tette a gyáripart, s a tőkés iparosodás töretlen és fokozódó gyorsulását alapozta meg, kizárólag belső tényezők hatásából vezette le. A külső tényezők szerepe — úgy tűnik, figyelmen kívül hagyva a külföldi hitelek és beruházások döntő hatását — e folyamatban a felszólaló szerint csupán abban nyilvánult meg, hogy nyomásával felbomlasztotta a régi rendszert.

A legalaposabban és legsokoldalúbban Oroszország XIX—XX. századi ipari modernizálásának kérdései kerültek kifejtésre, hiszen e témakörnek külön ülést szenteltek. *L. Ivanov* és *K. Tarnovsky* a sokszektoros oroszországi gazdasági-társadalmi struktúrát mutatták be, amelyben egymás mellett éltek a fejlett kapitalizmus, a korai kapitalizmus és a prekapitalista rendszer elemei: a magas koncentrációjú gyáripar, az állammonopolista kapitalizmus, a manufaktúrák, a tőkés háziipar, a kézműipari kisárutermelés, a félfeudális nagybirtok mezőgazdasági árutermelése, a paraszti kisárutermelés és a patriarchális önellátó gazdaság maradványai. A nyugat-európai országoktól eltérően a cári Oroszországban ez a sokszektorúság nem rövid átmenet volt, hanem igen szívós képződmény, amely jellemző volt a kapitalizmus egész időszakára, s annak végső szakaszát is jellemezte, amelyet csak a szocialista forradalmat

követő iparosítás számolt fel. Oroszországban egyidejűleg zajlott az ipari forradalom és az eredeti felhalmozás, s az 1861-es reform után gyors fejlődésnek indultak az ipar korai kapitalista formái (manufaktúrák, falusi tőkés háziipar, kézműipar), mert a gyáripar nem volt képes a kereslet fedezésére.

V. I. Bovükin több vonatkozásban újat hozó képet rajzolt az orosz iparfejlődés 1861 és 1917 közötti szakaszáról. Kiemelte a fejlett országokkal való kapcsolatok, a vasútépítés, az állami gazdaságpolitika szerepét, a korábbiaknál árnyaltabban tárgyalta a feudális maradványok fékező hatását, az ipari struktúra ellentmondásait és az iparosodás folyamatának periódusait. A Szovjetunió ipari fejlődését *A. D. Bobürükin* és *A. Z. Vakser* előadása mutatta be, szintén újszerűen. Az 1925-ig tartó újjáépítési periódus után az első három ötéves terv eredményezte az iparosítás döntő áttörését, s a gazdaság örökölött sokszektorúságának felszámolását. A szerzők globális kvantitatív mutatókkal jellemzik e periódus, valamint az újabb fejlődési szakaszok főbb eredményeit, s rámutatnak az egyoldalúságokra, hibás fejlesztési koncepciókra is, amelyek a nehézipar aránytalanul nagy túlsúlyát, a fogyasztási javakat termelő iparágak elmaradását, a meglevő üzemek korszerűsítésének elhanyagolását, a termelőberendezések elavulását, a tudományos és technikai forradalom követelményeihez képest mutatkozó elmaradást eredményezték. Az 1950-es év végével indult új iparfejlesztési periódust elsősorban e korábbi egyoldalúságok és hibák korrekciójára irányuló törekvés jellemzi: az ipari struktúra átalakítása, a berendezések rekonstrukciója, a fogyasztási javak termelésének növelése, a termelés intenzívebbé tétele, a termelékenység és egyéb minőségi mutatók előtérbe helyezése a kizárólagos mennyiségi szemlélettel szemben.

E szekció példája jól mutatja, hogy a legfontosabb és legizgalmasabb, s szinte valamennyi országot érintő probléma kongresszusi tárgyalása az izgalmas-értékes előadások ellenére sem hozza meg a várt eredményt, ha a vitát nem előzi meg gondos előkészítés, a problémakör egyértelmű elhatárolása, a fogalmak világos meghatározása. Számos érdekes, ötletekben gazdag, új kvantifikációs eredményeket is tartalmazó előadást hallhattunk anélkül, hogy a felvetett kérdés összefüggő és átfogó képe kibontakozott volna. A beérkezett heterogén és inkoherens anyagból a téma felelőse, a párizsi *P. Vilar* professzor sem tudott egységes képet összeállítani. Az előadók mind mástmást értettek a modernizálás és a sokszektorúság fogalmán, mivel erre vonatkozóan nem történt semmiféle előzetes megállapodás. Több előadás részletkérdéseket tárgyalt, hagyományos leíró módszerekkel, egymás mellett, de egymáshoz nem kapcsolódva. A sokszektoros gazdaság modernizálásának folyamatáról átfogó képet csak Kanada és Oroszország esetében kaptunk, s az előadók nagy része a korszerű összehasonlítást nem nélkülözhető témát kizárólag nemzeti keretben közelítette meg.

III.

A kongresszus eddig felsorakoztatott új tudományos tendenciái, az egyetemesség-összehasonlítás kiterebélyesedése, az elméleti, módszertani témák kiemelt tárgyalása s a tematikai megújulás már említett mozzanatai mellett természetesen hosszan sorolhatnánk az egyes szakterületekre, témakörökre vonatkozó új tudományos eredményeket. A továbbiakban mégsem törekedhetünk egy-egy szekció munkájának akárcsak vázlatos összegezésére sem.

Utaljunk azonban a VII. szekció keretében lezajlott érdekes vitákra, melyeket az *ókori gazdaságtörténetnek* szenteltek. Az ókori kelet városgazdaságáról és az antik rabszolga-munkaerő produktivitásáról szóló referátumok, az évek óta folyó formációviták lényeges pontjait érintve, elvi jelentőségűek voltak. *I. M. Gyakonov*, a leningrádi Keleti Intézet vezetője az i. e. I II. évezred mezopotámiai városgazdaságáról megállapította, hogy a történettudomány eddig a figyelmet oly mértékben a gazdaság templomi királyi szektorára fordította, hogy mögötte elhalványult a közösségi szektor, a szabad parasztok társadalma. Nem falu város ellentétről van szó, legalábbis eleinte, mivel a faluközösség csak az i. e. I. évezredben alakult ki. Az egyetlen nagy központosított munkaszervezetbe tömörített templomi királyi háztartás hivatásos kereskedőivel, katonáival, iparosaival, földműveseivel eleinte külön világ az ősközösségi-nemzetségi keretek közt tovább élő, önállóan gazdálkodó, de a királynak közmunkát, katonát és adót szolgáltató paraszti társadalommal szemben, s kapcsolatuk nem feudális vagy rabszolgatartó jellegű, hanem olyan rendszer felé fejlődik, melyben a központi államhatalomtól közvetlenül függő, önálló termelő parasztok és kézművesek adója és közmunkája tartja el az uralkodó osztályt, a királyi háztartás önellátó gazdálkodásának majdnem teljes feladásával. Ez — mint a vita során többen rámutattak — az ún. ázsiai termelőmódnak önálló formáció jellegét támogatja. *M. Hetzer* vilniusi professzor viszont a szíriai Ugarit i. e. II. évezredbeli gazdálkodásában olyan jellegzetességekre mutatott rá, amelyek a felbomló ősközösségnek részben a rabszolgatartás, részben a feudalizmus felé mutató fejlődésével rokonok. Ilyen vonások: a Mezopotámiából ismert paraszti közösségek és a királyi háztartás centralizált gazdasága mellett rabszolgamunkával művelt magánbirtokok, továbbá királyi földeken önálló paraszti gazdálkodást folytató s emellett települési egységekként specializált földművelő és kézműves szolgáltatásokra kötelezett „királyi népek". Ez a sajátos gazdasági szerkezet azok mellett szól, akik az ázsiai termelőmódban a feudális és a rabszolgatartó formációk csíráinak együttlétét tételezik fel.

A másik téma, az antik rabszolgamunkaerő termelékenysége körül kialakult régóta folyó vitát mozdította elő, sőt, legalábbis jelentősebb új forrásanyagok felbukkanásáig vagy új kutatási módszerek alkalmazásáig, el is döntötte. Szemben a korábban általános nézettel, hogy a munkában nem érdekelt rabszolga termelékenysége alacsonyabb volt az egykorú szabad paraszténál, a főreferátumot készítő *V. I. Kuziscsin* moszkvai professzor meggyőző érveléssel mutatta ki, hogy az érdektelenséget ellensúlyozta a racionális munkaszervezés, a technika javítása és általában a nagyüzemnek a kisüzemmel szembeni sokféle előnye, úgy, hogy a római villa-gazdaságokban „a rabszolgamunka hatékonyabb volt a szabad kistermelő munkájánál". Ugyanígy vélekedik *J. Kolendo* lengyel kutató, aki a korai császárság korában megcsappanó rabszolgautánpótlásnak tulajdonítja az újabban egyre több adattal bizonyítható agrotechnikai fejlődést. Nyilván a rabszolga-munkaerő viszonylag jó kihasználhatósága miatt jelennek meg — mint *I. Biezunska-Malowist* korreferátumából megtudhattuk — rabszolgaüzemek az addig paraszti gazdaságokból álló Egyiptom agrártermelésében is a római korban. Érdekes, hogy hasonló eredményekre jutottak újabban a XIX. század eleji észak-amerikai rabszolgamunka termelékenységének értékelésében is: *R. W. Fogel* kimutatta, hogy az exportra termelő nagyüzemekben „a munkát, s talán egyéb befektetéseket is intenzívebben használták ki rabszolga-rendszerrel, mint bérmunkás-rendszer-

rel". A vita igen kevés érvet sorakoztatott fel a régi, annál többet az új felfogás mellett.

A. R. Korszunszkij „A korai feudális állam és a feudális tulajdon kialakulása Nyugat-Európában" c. előadása, ami ölelkező folyamatként mutatta be a feudális tulajdon és állam születését, vezette be a feudális tulajdon genezisének szentelt V. szekció első ülésszakát. A szekció anyagából nagyobb figyelmet elsősorban a szláv feudalizmus keletkezése körüli vita érdemelhet.

V. D. Koroljuk ugyanis a keleti és nyugati szláv korai feudális társadalmak és államok kialakulását vizsgálva, a folyamat kezdeteit a VI—VII. század fordulójára (terminus post quem) tette, végét pedig nagyjából a XI. század 50—70-es éveiben jelölte meg. A folyamat politikai aspektusa viszonylag jól felderíthető, a gazdasági fejlemények részleteit azonban a források homályban hagyják. A szlávság többségénél a korai feudális viszonyok barbár előzményekből nőttek ki. A keleti szlávoktól délre fekvő területen a VIII—IX. században virágzott nem szláv szaltovo-majácki ekés földműves kultúra a feudális viszonyok kialakulásának jelentős tényezője volt. A környezet erősen befolyásolta a különböző keleti és nyugati szláv korafeudális államok és társadalmak belső viszonyait. A kívülről jövő katonai fenyegetés befolyásolta a központi államszervezet kialakulását, bár annak feltételei már megértek a törzsi fejedelemségek politikai szervezetében. A feudális nagybirtokok és járadék megjelenését a sarc és felajánlások barbár eredetű rendszerének fokozatos átalakulása jelzi, e téren a fejedelmi birtok és kíséretének adományozott szállásföldek a korai feudális földmagántulajdon kezdetét jelzik.

L. N. Cserepnyin felszólalásában viszont nem tartotta elfogadhatónak akár terminus post quem minőségben sem a VI—VII. század fordulóját. Megítélése szerint a IX—X. század fordulójától a XII. század elejéig, közepéig tartott a korai feudális viszonyok kialakulása. Az egyenlőtlen fejlődés jelenségeire hívta fel a figyelmet nemcsak Európa egészének, hanem az egyes népek, egyebek közt a keleti szlávság belső viszonyainak tekintetében is.

A vita magyar résztvevője, *Bartha Antal* szintén az egyenetlen fejlődést hangsúlyozta. Megítélése szerint a Kelet- és Nyugat-Európa közti különbségek a második jobbágyságban, illetve a tőkés gazdaság genezisében manifesztálódtak. Az eltérés gyökereit keresve azonban a korai feudalizmus genezisének nemcsak időrendi, hanem minőségi fáziseltolódását is hangsúlyozta. A kelet-európai átalakulás időrendjét illetően azzal a módosítással értett egyet *Cserepnyin* érveivel, hogy a VIII—IX. században a barbár társadalom átalakulásának jelei már adatoltak. *Korszunszkij* elméleti következtetéseivel ugyan nem egy kérdésben egyetértett, vitatta azonban az európai feudalizmus keletkezésének egységes folyamatként kezelését. Az alapos, sok kérdésre kiterjedő vita egyébként kizárólag a marxista irányzat képviselői között folyt.

A szekció második ülésén a közép- és kelet-európai késő feudális nagybirtok problematikáját *J. Topolski* poznani professzor előadása vezette be, mely a „refeudalizáció" már eddig is sokat vitatott kérdését állította központba. Ezt az általános európai jelenséget a birtokos nemesség XIV—XV. századi jövedelemcsökkenéséből s az ennek nyomására bekövetkező XVI. századi nemesi gazdasági aktivitásból vezette le. Ismertetve Angliától Oroszországig a nemesi gazdasági tevékenység különböző formáit, megállapította, hogy a „refeudalizáció" eleinte nem gátolta a gazdasági növekedést, sőt egy addig gazdaságilag tétlen réteg (ti. a nemesség) aktivizálásával hozzájárult a termelés és a forgalom növeléséhez. Egyes országokban (elsősorban Angliában) nem is

lehet „refeudalizációról" beszélni a szónak abban a szűkebb, s az előadó által a továbbiakban kizárólag használt értelmében, amely a kapitalista fejlődéssel való szembefordulást, annak gátlását jelenti. Ilyen értelemben a „refeudalizáció" közép- és kelet-európai jelenség, s két legfőbb ismérve a munkaerő megkötése („második jobbágyság") és az illető ország agrárjellegének növekedése az ipar és a városok rovására. Megállapítva, hogy a „második jobbágyság" és a robot együttjárnak (az utóbbi erősíti az előbbit, az előbbi megadja az utóbbi növelésének feltételét), arra a konklúzióra jut, hogy „Közép- és Kelet-Európa országaiban a főszerepet a parasztság viszonylag könnyű leigázhatósága játszotta, ami a servage középkor végéig megfigyelhető bár gyöngülő — fennmaradásának tulajdonítható". Ez tette lehetővé, hogy az agrártermékek megnövekvő nyugat-európai keresletét Közép- és Kelet-Európa robotgazdálkodással elégítse ki. A következőkben a földesúri gazdaság különböző modelljeit konstruálja meg, így 1. a termék- és pénzjáradékos gazdaság s vele szemben a robotoltató major, 2. a külső ill. a belső piacra termelő major, 3. a gabonatermelő, az állattenyésztő és a bortermelő major modelljeit. A XVI. század viszonylatában azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a robotoltató major uralma még nem vált véglegessé, „drámai harcot" folytat a paraszti árutermeléssel, s a harc csak a XVII. században dőlt el a földesúri gazdálkodás javára, elsősorban azért, mert az árviszonyok megváltozása révén az agrártermékek piacra vivőinek ipari árut vásárló kapacitása csökkent, amit a robotmunkaerő fokozott kihasználásával próbáltak kiegyenlíteni. A XVIII. században azonban ez a törekvés is csődöt mondott, s ekkor kezd a közép- és kelet-európai nagybirtok egyrészt az agrártechnika javítására, másrészt ipari üzemek alapítására áttérni.

A témát sokfelé ágaztató korreferátumok, *N. E. Noszov*, *W. Wyczanski*, *I. Karaman*, *G. Heitz* előadásai minden érdekességük ellenére sem kedveztek a vita egységes vonalvezetésének. A hozzászólások részletkérdésekre irányultak s a főelőadással úgyszólván csak a két magyar hozzászóló, *Pach Zsigmond Pál* és *Makkai László* foglalkozott, rámutatva egyrészt a XVI—XVII. századi közép-kelet-európai változásoknak a „refeudalizációnál" jóval tágabb, mindenekelőtt a kontinens gazdasági munkamegosztásával, a nemzetközi kereskedelem jellegének átalakulásával, valamint az árforradalommal járó összefüggéseire, másrészt a XV. századi „servage" állítólagos maradványainak túlbecsülésére és a városi-ipari fejlődés megtorpanásának elégtelen hangsúlyozására.

Meglepő viszont, hogy a szekció 3. ülése, amely a kapitalizmus előtti tulajdonformák felbomlásával foglalkozott (különös tekintettel Ázsiára), meglehetős érdektelenségbe fulladt. A téma kitűzésére feltehetően azért került sor, mert addig, amíg az ázsiai termelési mód egyes kérdéseit az újabb viták részleteiben érintették, annak felbomlását és a kapitalizmusba való átmenet szakaszait elkerülte az érdeklődés reflektorfénye. Ennek ellenére sem volt egységes az ülés anyaga, mivel *H. R. Wright* kanadai kutató nem a kapitalizmus előtti tulajdonformák felbomlását, hanem magukat e tulajdonformákat mutatta be a XVIII. század második felében Dél-Ázsia egyes területein, *A. Apostolov* jugoszláv kutató pedig a feudális maradványok felszámolásának folyamatát és körülményeit, a Vardar folyó jugoszláv-macedoniai körzetében.

Az előadások közül elsősorban *H. Kohachiro Takahashi* japán professzor szólt érdemben a témához, a japán feudális földtulajdon felbomlását és a japán parasztság differenciálódását elemezve a felbomlási szakaszban. A

fejlett japán történetkutatás olyan eredményeket hozott felszínre, amelyeknek ismerete módszertani szempontból sem lenne érdektelen az európai kutatók számára. Az előadásból az is kiderült, hogy a japán társadalom — részben elszigeteltségénél fogva egészen speciális formációkat mutat fel, amelyek nemcsak az európai formáktól különböznek, de a kontinentális ázsiaitól (a kínaitól) és az indonéziaitól is. A formák és társadalmi rétegek színes kavalkádja mögött csak egyetlen megválaszolatlan kérdés maradt: mi hozta létre a földtulajdonnak ezeket a sajátos formáit?

Végezetül hadd említsük meg a kanadai *P. Deprez* vezetésével működő III. szekció munkáját, ami a munkaerőhelyzet, a népesedési viszonyok és a gazdasági fejlődés összefonódásának nagy súlyú problematikáját ölelte fel. Az előadások és viták részben a munkamegosztás és belső vándorlás összefüggését elemezték (*R. M. Mc Junis*, Kanada, *H. G. Vatter*, USA; *N. Vučo*, Jugoszlávia; *V. I. Perenedencev*, Szovjetunió; *J. Krisnamurthi*, India és *P. Bairoch*, Kanada).

A második ülésszakon *P. Deprez* a nemzetközi vándormozgalom okainak elemzésével foglalkozott. *Dávid Zoltán* — sajnos csak írásban benyújtott dolgozata: „Magyarország munkaerőhelyzete a XVIII—XIX. század fordulóján" címmel elsősorban a II. József-féle első népszámlálás alapján a mások szolgálatába állók tömegét kísérelte meghatározni.

Ez a szekció elsősorban a népesség mozgására vonatkozó fellendülő kutatások eredményeinek felvonultatásával, a legfőbb számítási eredmények előadásával járult hozzá a nagy fontosságú téma további vizsgálatának elősegítéséhez.

*

A teljesség igényére számot sem tartó beszámoló is nyilvánvalóvá teheti, hogy a kongresszus kilenc szekciójában milyen szerteágazó, mennyi új kezdeményezést, tudományos leleményt és felfedezést tartalmazó előadás, felszólalás hangzott el. A főreferátumok teljes, a korreferátumok téziseinek rendelkezésre álló szövege mellett azonban a gazdag anyaggal talán egyenrangú értéket testesít meg és tanulmányokkal szolgál a tudományág fejlődésében a kongresszuson kitapintható néhány új jelenség, egyértelműen kibontakozó fejlődési tendencia, melyekre a szekció-ülésekről mondottak megfelelő csoportosításával is igyekeztünk felhívni a figyelmet.

Nem hagyható szó nélkül, s a szekció-ülésekről mondottak részleteiben világosan dokumentálták ezt, hogy a leningrádi kongresszus megerősítette a marxista gazdaságtörténetírás nemzetközi rangját. Ha a gazdaságtörténeti kongresszusok kezdettől kiváló terepnek bizonyultak a marxista társadalomtudományok eredményeinek bemutatására és a különböző nézetek gyakorta gyümölcsöző ütköztetésére, most különösen impozáns lehetett a marxista kutatók fellépése. Számos ülésszak és szekció munkáját úgyszólván meghatározta szereplésük, — s többségében általános méltánylást biztosító szinten. Ugyanakkor néhány esetben ismét beigazolódott, hogy az elmélyült kutatási eredmények, korszerű közgazdasági ismeretek hiánya, s csupán elméleti tételek felvonultatása és deklamálása a vitákban kevés eredménnyel jár, sőt inkább visszájára fordul.

A kongresszus eredményei ellenére mégsem szabad elsiklani nagyobb hibái mellett sem.

A beszámoló során nem egyszer utaltunk már bizonyos gyengeségekre. Befejezésül röviden talán érdemes tehát megkísérelni az árnyoldalak összege-

zését is. A nagy nemzetközi tudományos kongresszusok általános betegségeit ezúttal sem sikerült ugyanis elkerülnünk. Mindenekelőtt túl sok volt a szekció és ülésszak, ami nem tette lehetővé a témák és viták megfelelő koncentrálását. Még több volt az előadás, különösen a korreferátumok száma, ami nem egyszer véget nem érő monológokká változtatta az üléseket, nem hagyva kellő időt a szabad eszmecserére. Sajnos ezt a hatást csak fokozta, hogy néha az előkészítés gyengesége, néha az előadók megválasztásának hibája folytán az egyes témákhoz kapcsolódó előadások teljesen különálló testet képeztek, s nem épültek a témakör szerves egészébe, nem kapcsolódtak egymáshoz, s ezzel még akkor is hátráltatták a téma színvonalas feldolgozását és megvitatását, ha önmagukban jók voltak.

Néhány ülésszakon, de általános tendenciaként, kiküszöbölhetetlennek tűnt a vita-felszólalások rossz értelmezése is.

Sokan a híres olimpiai elv valamiféle téves adaptációjával csakis a részvételt tartották ugyanis fontosnak: előre elkészített kis-előadás jellegű hozzászólásokat olvastak fel, amelyek egyáltalán nem kapcsolódtak az ülés előadásaihoz, csupán arra vállalkoztak, hogy bemutassák: az ülésen szereplő probléma „hogyan is jelentkezett nálunk". Leíró tényeket összegsúfoló apró monológok tömték nem egyszer tele az ülések szabad részeit, s természetesen az érdemi vita akadályozóivá váltak.

Mindezen jelenségek nehezen küszöbölhetők ki. Saját további tevékenységünk számára azonban e negatív mozzanatok elemzése is fontos, tanulságos lehet. S hogy a magyar résztvevők fellépéseit általában jól fogadták, elismerően értékelték, azt nem kis mértékben annak is köszönhetjük, hogy szerepléseinkre talán nem voltak jellemzőek az előbb említett negatívumok.

Összegezően elmondhatjuk, hogy a gazdaságtörténeti diszciplina fejlődését jól tükröző és elősegítő kongresszus zajlott le Leningrádban, ami egyben alátámasztja, hogy ha a nemzetközi tudományos rendezvények esetében is egyre inkább a szűkkörű munkakonferenciák felé fordul az érdeklődés, a szakmát átfogó nagy kongresszusok ideje sem járt le, hiszen egyedülállóan széleskörű seregszemle lehetőségével minden más alkalomnál jobban világítja meg a főbb új tendenciákat, törekvéseket, s ezzel pótolhatatlanul fontos tanulságokkal szolgál.

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság új vezetősége mindenesetre az előzőeknél is nagyobb erőfeszítésekre határozta el magát a negatív jelenségek kiküszöbölése érdekében. A következő kongresszus előkészítésére külön programbizottságot hoztak létre az amerikai *Sh. Clough* professzor vezetésével; nagyobb időt biztosítanak az előkészületekre, s mindez azzal bíztat, hogy a következő, koppenhágai kongresszus további előrelépéseket érhet majd el.

A Társaság új elnökévé egyébként a leningrádi kongresszus a leköszönt *Witold Kula* helyére a dán *Kristof Glaman* professzort, alelnökké ismét *V. Vinogradovot*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája főtitkárhelyettesét, főtitkárrá pedig ismét a svájci *J.F. Bergiert* választotta. A Végrehajtó Bizottság tagjai közé ezúttal harmadszor is újra választotta *Pach Zsigmond Pál* professzort.

Andics Erzsébet:

Metternich és az 1830-as évek magyar reformmozgalma

Metternich számára az 1830-ban lezajlott európai forradalmi események hatalmas megrázkódtatást, ugyancsak fennen hirdetett nézeteinek mintegy cáfolatát jelentették. A Szent Szövetség által a 20-as évek elején Olaszországban és Spanyolországban végrehajtott nem nagy katonai feladatot jelentő — ellenforradalmi fegyveres intervenciók sikere után, amelyeknek fő szervezője volt, Metternich magabiztosan vallotta, hogy a forradalmak kora végetért, azok „kimennek a divatból".[1] „Új korszak küszöbén állunk" — írta a Szent Szövetség eme ténykedéseivel kapcsolatban.[2] Az 1830. évi forradalmak véget vetettek ezeknek az illúzióknak, annál is inkább, mert noha Metternich a fegyveres intervenciót tartotta volna a legcélravezetőbbnek mind a francia, mind a belga forradalom elnyomására, ezt ezúttal sem az egyik, sem a másik esetben nem sikerült elérnie. Metternichet mélységesen megrendítették ezek az ahogy ő nevezte „katasztrófák".

A lengyel felkelés kitöréséről 1830 végén Metternich sürgős futárral értesítette Magyarország nádorát, József főherceget, és a kialakult kritikus helyzetben ingadozásoktól mentes magatartásra figyelmeztette őt a magyar rendekkel szemben. Mindenesetre szükségesnek tartotta az éppen ülésező magyar országgyűlés befejezését és a követek hazaküldését. „A magyar országgyűlést most be kell zárni. A Fenséged által tanúsított bizakodó magatartás nagymértékben befolyásolni fogja a hazatérő követek szellemét."[3]

Az 1830-as év forradalmi eseményeinek hatása alatt Metternich messze kiható politikai lépésre szánja el magát: feladatul tűzi ki a forradalmak megnőtt veszélyével szemben újra életrekelteni a már valójában széthullt Szent

[1] »Die Revolutionen scheinen doch etwas abgenützt; auch diese Mode wird einst vergehen . . . " — írta a laibachi kongresszus után. „Ich sage nicht, dass es keine Revolutionen mehr geben wird, aber ohne Halt werden sie sein, mehre dem Liebäugeln alter Koketten gleich sehen, bei Amateurs vielleicht noch Anklang finden, aber wirkliche Liebe nur Jungen und Tollhäuslern einflössen." Mitteilungen vom Congress in Laibach. Privatkorrespondenz. 1821. ápr. 3. Aus Metternichs Nachgelassenen Papieren (a következőkben: N. P.) III. köt. 435—436. l. Uo. 452. l. Magánlevél. 1821. nov. 9.

[2] 1821. dec. 31. Uo. 453. l. Magánlevél. — Metternich diadalittassága ebben az időben nem ismert határt. Hadvezérnek érezte magát, aki tízezres hadseregeket indít győzelmes harcba a forradalmak ellen. „Heute überschreiten 60 000 Mann den Po. In weniger als dreissig Tagen werden sie auf den kurulischen Stühlen der parthenopäischen Gesetzgeber sitzen, zum Beweis, dass ich nicht zaudern kann . . . Heute habe ich das gleiche Gefühl wie im 15. August 1813; das Gefühl, eine Armee auf den Schultern zu haben, ist doch etwas drückend" — írta a Szent Szövetség laibachi kongresszusáról kedvesének. (1821. febr. 6. Uo. 427. l. Magánlevél.)

[3] Metternich — József nádor 1830. dec. 6. Staatsarchiv Wien (a következőkben: StAW) Staatskanzlei. Provinzen. Ungarn. Fasz. l.

Szövetséget, legalábbis annak a magját, az ellenforradalmi „intervenciós elvet" valló abszolutista hatalmakat: megnyerni az orosz cárt és a porosz királyt az osztrák császárral való ilyen jellegű szövetkezésre.

Metternich ezirányú akcióit már 1830-ban megkezdte és végig kezdeményező szerepet töltött be e téren. Mindenütt forradalmi összeesküvéseket vélt felfedezni. Kormányzati tevékenységének fő rugója ettől az időtől kezdve a szerinte egész Európát behálózó és egy szervezett központból Franciaországból irányított „összeesküvő csoportok", „felforgató forradalmi szekták", „radikálisok . . . anarchisták . . . kommunisták" elleni harc lett. Ennek felelt meg a titkosrendőrség apparátusának rendkívüli kiépítése, a „fekete kabinetek" megnövekedett tevékenysége, a birodalmat a külföldtől szinte hermetikusan elzáró cenzori intézkedések, általában a politikai üldözések, provokációk egyre nagyobb térhódítása.

Különös fontosságot tulajdonított Metternich az ún. *Informationsbürók*-nak, és ezek hálózatát csaknem az egész kontinensre kiterjesztette. 1834-ben létrehozta az ún. „Mainzer Zentralpolizei"-t, hatalmas hivatalnokapparátussal és egész Németországot átfogó szervezetekkel. Majd ilyen szervezeteket épít ki Belgiumban, Svájcban és Franciaországban is. Csak 1848-ban a forradalom számolta fel ezeket.[4]

Nem kisebb politikai jelentőséget tulajdonított Metternich a levélcenzúrának. Az ő kezdeményezésére a birodalom ezidőben kiépülő postarendszerét mindenekelőtt annak a célnak rendelték alá, hogy a fekete-kabinetek segítségével Metternich minél pontosabb betekintést nyerjen mind a Monarchián belül, mind a külországokban folyó levelezések politikai tartalmába. A fontosabb postahivatalok mellett működő titkos kabinet volt az a „tükör, amelyben Metternich herceg az európai államok világának boszorkánykonyháját évtizedeken át oly buzgón figyelte". „Ami Róma és Berlin, Konstantinápoly és Párizs, Turin és Szentpétervár, Nápoly és London közt hivatalos és magánlevelezés folyt, nem kerülte el Metternich vizsla szemeit."[5]

Ugyancsak hatalmas ügynökapparátus figyelte egész Európában a könyvkiadók tevékenységét, hogy megakadályozza Ausztria kormányrendszere ellen irányuló könyvek megjelenését, mindenesetre kinyomozza azok szerzőit, különös tekintettel a Monarchia alattvalóira, akiknek tilos volt bármit megjelentetni külföldön az osztrák cenzúra előzetes engedélye nélkül. „Mindenütt ott ültek a bécsi Államkancellária »konfidensei«, erre alkalmazott hivatalnokok, megfizetett szerkesztők és félbemaradt írók, akik nem átallották, hogy — sokszor legközelebbi barátaikkal szemben is! — kémkedjenek. Az ilyen álnokságot az egyébként takarékos Ausztria jól megfizette. Minden új könyvről, minden irodalmi tervről, amely ilyen besúgó tudomására jutott, azonnal jelentés ment . . ."[6] Gondoskodás történt, hogy a feljelentők nevét sem akkor, sem később senki ne tudja meg.[7]

[4] Ld. *H. Rheinöhl:* Die österreichischen Informationsburos des Vormärz. Archivarische Zeitschrift. Bd. 38. München, 1929. Ugyancsak *D. Bader:* Metternich und das Junge Deutschland. Pécs. 1935.

[5] *J. K. Mayr:* Metternichs Geheimer Briefdienst. Postlogen und Postkurse. Wien, 1935. 125, 2. l.

[6] *H. H. Houben:* Polizei und Zensur. Berlin. 1926. 97. l.

[7] Die Berichte trugen keine Unterschrift, von Kanzlistenhand abgeschrieben, die Originale jedenfalls vernichtet. In besonderen Fällen wurden eigene Beamte nach Deutschland geschickt, um die Buchhändler und Verleger auszuforschen . . . . Uo. 97—98. l.

A konfidensek tábora rendkívül széleskörű volt. Kétes egzisztenciáktól kezdve híres művészekig, magas állású hivatalnokokig, országos méltóságokat betöltő főurakig, minden rendű és rangú egyén megtalálható volt közöttük.[8] Metternich valósággal büszkélkedett, hogy ő „az európai rendőrség nagy minisztere". „Őrködöm minden felett. Kapcsolataim olyanok, hogy semmi sem kerüli el a figyelmemet . . . Az európai rendőrség egy bizonyos fajtája, amelyet olyan magas fokon szerveztünk meg, amilyen még nem létezett, nem vezet minket félre. Meg vagyok győződve, hogy aligha lehet a dolgok fennálló rendjével ellentétben álló tervet előkészíteni anélkül, hogy mi a lázadók első lépéseitől kezdve ne lennénk arról értesülve."[9]

Szárnyai alatt jut ebben az időben nagy szerephez gróf Sedlnitzky. A hírhedt rendőrfőnök mint legfőbb urát és parancsolóját szolgálta Metternichet, olyannyira, hogy maga Ferenc császár panaszkodott, hogy jobban hallgat az államkancellárjára, mint őreá.[10] 1834 tavaszán jött létre és Metternich közvetlen irányítása alatt működött a legmagasabb szintű titkos rendőri szerv: a beérkezett jelentéseket az Államkonferencia számára összegező Zentralinformationskomitee, amely hetenként többször is ülésezett.

Metternich mint a „rend őre" igyekezett magát az uralkodó szemében nélkülözhetetlenné tenni. A forradalmi veszélyt festette állandóan a falra; ezt a módszerét és eziránvú túlzásainak tulajdonképpeni célját a legfelsőbb kormánykörökben is csakhamar átlátták.[11] Annál is inkább, mert Metternich a fantasztikusaknál fantasztikusabb jelentéseket, mint komolyan számbaveendő, hitelt érdemlő anyagokat megküldte nemcsak az uralkodónak, hanem a legfelsőbb államvezetés más képviselőinek is. Közismert volt, hogy a titkos rendőri jelentések általában hemzsegtek a valótlanságoktól. Amikor József nádor erre Metternichet figyelmeztette, azt a cinikus feleletet kapta tőle: „igaz, hogy az ilyenfajta jelentések természetüknél fogva mindig igazat is és valótlanságot is tartalmaznak, de minden esetre lehetségessé teszik a tapasztalt államférfiú számára, hogy meghúzzon egy »középvonalat«, amely megfelel az igazságnak."[12] Hogy ez mennyire megtévesztő volt, azt hangsúlyoznunk

[8] Így pl. Saphirt, a híres bécsi komikust, Salamon Rotschild ajánlására szerződtette Metternich jól fizetett titkos besúgónak 1831-ben (*C. Corti:* Das Haus Rotschild in der Zeit seiner Blüte 1830—1871. Lipcse, 1928. 67. l.).

[9] Idézi: *H. Vallotton:* Metternich. Paris. 1965. 375—376. l.

[10] „Klage des Kaisers, dass der Präsident der Polizeihofstelle ihm nicht entsprechend diene . . ." „Der Polizeipräsident Graf Sedlnitzky benimmt sich wie ein Kammerdiener des Fürsten Metternich" — jegyzi fel naplójában a 30-as években még igen kritikus szemű Kübeck Károly báró, a későbbi kamara-elnök. (Tagebücher des Carl Friedrich Freiherrn Kübeck v. Kübau. 1835. febr. 21., 1833. máj. 11. Wien. 1909, I. köt. 2. rész 674, 622. l. — Hasonló kép alakul ki Metternich és Sedlnitzky viszonyáról Melánia hercegné naplófeljegyzései alapján is. Ld. N. P. V—VI. köt.)

[11] „F[ürst] Metternich beutet die Besorgnisse des Kaisers aus — panaszkodik gróf Kolowrat államminiszter, Metternich ellenfele, 1833 tavaszán Kübecknek. — Das ist seine ganze Politik. Er erweckt und erhält durch alle Mittel, die ihm zu Gebote stehen, bei dem Kaiser Furcht vor dem Gespenste der Revolution. Sich stellt er als den einzigen Mann hin, der sie zu beschwören versteht. So ist er der unentbehrliche Mann. Der Kaiser hält ihn auch wirklich für den weisesten Staatsmann seiner Zeit, für seinen Retter und Anker. Wie es zu geschehen pflegt, glaubt der Fürst jetzt schon selbst an das Gespenst, mit dem er den Kaiser schon so lange ängstigt und fürchtet sich nicht weniger davon." (Kübeck, 1833. máj. 3. Tagebücher . . . I. köt. 2. rész. 621. l. — Ld. ugyancsak *A.Posch:* Erzherzog Johann und Metternich. Festschrift für J. F. Schütz. Graz—Köln. 1954. 368. l.)

[12] Metternich—József nádor, 1835. jul. 19. Státní Ústřední Archiv Praha, Metternišský Rodinný Archiv (a következőkben: StUA. MRA.) Acta Clementina. C. l.

sem kell. A kortársi feljegyzések egész sora beszél a gyanakvásnak, a rágalmazásnak, a megfélemlítésnek és állandó bizonytalanságnak arról a szörnyű atmoszférájáról, amely ennek a Metternich-i módszernek a kikerülhetetlen velejárója volt.

Vajon maga Metternich elhitte-e ezeket a jelentéseket, amelyeket jobb ügyhöz méltó igyekezettel eljuttatott a Monarchia legfőbb vezetőihez? Mindenesetre nagy volt benne a hajlandóság, hogy e jelentések alapján megkonstruált, a valóságtól nemegyszer messze elrugaszkodott megállapításait csalhatatlanoknak tekintse, és mint ilyenekhez konokul ragaszkodjék. Metternich el *akarta* hinni ezeket a jelentéseket; félelme a forradalomtól valóságos volt, és ezt a félelmet, a forradalom ördögével szembeni szakadatlan készenlétet igyekezett másokban is felkelteni, a forradalom közvetlen veszélyének a gondolatát *állandóan* napirenden tartani.[13]

Ilyen körülmények között különös gondot kellett hogy okozzon neki a birodalom „gyenge pontja": Magyarország. A 30-as évektől kezdve Metternich minden eddiginél éberebb figyelemmel kíséri a magyarországi fejleményeket, annál is inkább, mert az egyre elevenebbé váló magyar politikai életnek a *belső* feudális korlátok és a *külső* — osztrák — abszolutizmus ellen irányuló szelleme mind határozottabban jutott kifejezésre. Rendőri intézkedésekben Magyarországon addig sem volt hiány, most ezeknek egész áradata zúdult az országra. A 30-as évektől kezdve fokozott mértékben folyt a besúgók verbuválása a társadalom minden rétegéből, az ellenzéki elemek megfélemlítése, illetve megvásárlása a kormány részéről, a rendőri megfigyelések és a cenzúra hatáskörének rendkívüli kiszélesítése.

Metternich utasítására a magyarországi könyvkereskedők (Hartleben, Kilian, Heckenast, Wigand) állandó zaklatásoknak vannak kitéve a hatóságok részéről annak ellenőrzésére, hogy nem csempésznek-e be tiltott könyveket az országba; az osztrák követségeken keresztül még külföldről is figyelteti őket.[14] Ugyancsak személyesen intézkedik, hogy megakadályozza Magyarországgal foglalkozó politikai írások külföldön való megjelenését. Ismételten figyelmezteti a Monarchia szászországi követét, gróf Colloredot a Lipcsében folyó ilyen „üzelmekre". Szigorúan kötelességévé teszi: „tegyen javaslatot a királyi szász kormánynak, hogy ne tűrjék magyar művek kiadását a királyi szász államokban". Indokolása: a magyar nyelven megjelenő munkákat a szász hatóságok aligha tudják ellenőrizni; „mindezeknek a könyveknek azonban nyilvánvalóan államellenes tendenciájuk van, és az a rendeltetésük, hogy tiltott utakon Magyarországra kerüljenek, és ott a kedélyeket becstelen és ártalmas terveknek nyerjék meg."[15] Különös figyelmébe ajánlja Metternich

[13] Metternich ebben az időben legközelebbi munkatársait, Gentzet és Sedlnitzkyt előszeretettel rémítgette azzal, hogy a forradalmárok fel fogják őket akasztani. (Ld. *L. Thürheim:* Mein Leben. München. 1914. III. köt. 323—324. l.) — Ferenc császár állandó rettegése közismert volt. De még a „liberális" János főhercegről is feljegyezte krónikása: „Wir begegnen überraschend oft bei ihm der Meinung, dass Österreich unmittelbar vor einer gräulichen Revolution stehe . . ." (*B. Sutter:* Erzherzog Johanns Kritik an Österreich. — Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 1963. 184. l.)

[14] Ld. a lipcsei osztrák követség jelentését Metternichhez, 1834. jun. 9.; ugyancsak gróf Reviczky Ádám kancellár — Metternich, 1834. ápr. 19.; Metternich — Reviczky, 1834. jun. 10. OL. A. 49. Kanc. Praesid. Secr. 1834:149.

[15] Metternich — Colloredo, 1833. dec. 6. OL. A. 49. Kanc. Praesid. Secr. 1833. 209.

a követnek annak a megakadályozását, hogy Wesselényi és Széchenyi írásai megjelenjenek.[16]

A berlini osztrák követhez utasítás megy az ott tanuló ifjúság, különösen a magyar diákok addiginál szigorúbb megfigyelésére.[17]

Metternich, koncepciójához híven, mintegy szuggerálni igyekezett az uralkodónak és az illetékes magyar kormányszerveknek, hogy külföldi összeesküvők, fantasztikus kerülő utakon Magyarországra szándékoznak küldeni „emisszárokat", úgyszintén forradalmi proklamációkat, többek között a „fiatal Olaszországtól", a „szektafőnök Mazzinitől" származó felforgató írásokat. Ennek megakadályozására a magyar királyi kancellárnak kötelességévé tétetett az egész országban messzeágazó nyomozást, úgyszintén az útlevélügyek különösen szigorú kezelését, külföldi nyomtatványok behozatalának megakadályozását elrendelni, stb., stb.[18] Ezeket a rendelkezéseket a magyar kancellár Metternich herceg „legpontosabb értesüléseire" (genaueste Kenntnis) hivatkozva hozta meg, mint ahogy Metternich állott amögött a királyi parancs mögött is, amely Reviczky magyar kancellárnak kötelességévé tette állandó kapcsolat fenntartását és együttműködést az osztrák rendőrfőnökkel.[19] Különösen a harmincas évek elejétől fogva kezdett elterjedni az a gyakorlat is, hogy Metternich a magyar királyi kancellárt besúgók toborozására, ellenzéki megyei küldöttek lekenyerezésére és ehhez hasonló ügyködésre használta fel.[20] 1834 októberében kelt legfelsőbb rendelkezésre kiépítik a besúgók hálózatát Erdélyben,[21] noha akadt ott addig is elég ebből a fajtából. Nem alap nélkül mennydörgött Wesselényi az 1834-es erdélyi országgyűlésen a besúgók „fekete seregének csordája" ellen.[22]

Ezeknek az intézkedéseknek az elindítói általában a Metternich által a különböző kormányszerveknek rendszeresen megküldött, főképp a konfidensek jelentéseire támaszkodó titkos anyagok voltak „forradalmi szekták" földalatti terveiről, a különböző országokban előkészületben levő felkelésekről és más hasonló veszedelmekről.[23] Ezek a Metternich-i információk dezorientálták az illetékeseket és nagy mértékben mérgezték a levegőt.

Soha nem látott arányokat öltött a postai kémkedés; a megye- és országgyűlések hasztalan tiltakoztak ellene. A többnyire osztrák postamesterek a

[16] Széchenyi Stádium c. művére vonatkozólag a következő utasítást adja gróf Colloredónak: „Die Beschlagnahme des in aufregender Tendenz geschriebenen obigen Werkes *des Grafen Széchenyi*, dürfte jetzt, wo dasselbe bereits beim Publikum verbreitet ist, als zu spät erscheinen und sonach von derselben abzugehen sein, — inzwischen ersuche ich Euer Hochgeboren dahin zu wirken, dass jede Fortsetzung dieses Werkes wirksam hintangehalten und überhaupt den auf Ungarn sich beziehenden, in deutscher Sprache verfassten Manuskripten eine besondere Aufmerksamkeit gewidmet und selbe mit aller Vorsicht geprüft werden." Uo.

[17] An den k. k. Gesandten in Berlin, Grafen Trauttmansdorff. 1835. szept. 14. — StAW. Kabinettsarchiv. Konferenzakten, ad 1839. 321.

[18] Ld. gróf Reviczky kancellár jelentését az uralkodóhoz. 1834. jan. 15. — OL. A. 49. Kanc. Praesid. Secr. 1834.: 94.

[19] Ferenc császár 1834. ápr. 5-i utasítása. Uo.

[20] Reviczky — Metternich, 1833. dec. 18.; Metternich—Reviczky, 1833. dec. 31. — OL. A. 49. Kanc. Praesid. Secr. 1834: 5.

[21] Ld. *Trócsányi Zsolt:* Wesselényi Miklós. Bpest. 1965. 263. l.

[22] Uo. 268. l.

[23] Ld. többek között Metternich—Estei Ferdinánd, 1834. ápr. 19. — nov. 27. — OL. B. 50. Estei Ferdinánd főherceg bizalmas iratai. E. 36, 85., ugyancsak Metternich — József nádor, 1835. jul. 19. — StUA. MRA. Acta Clementina. C. 1.

titkosrendőrség emberei voltak, akiknek szigorúan megszabott feladatuk volt: a közéleti személyiségek, úgyszintén a megyék egymás közti levelezésének nemcsak az ellenőrzése a levéltitok megsértésével, hanem a nem kívánatos levelek megsemmisítése is. Titkos levélcenzúra-kirendeltség (Postloge) működött Pest-Budán, Kassán, Debrecenben, Eszéken, Brassóban, Kolozsváron.[24] Különös gondját képezte a kormányzatnak a „fekete kabinet" megszervezése Pozsonyban az országgyűlés idején.[25] Az 1832–36. évi nevezetes országgyűléssel kapcsolatban a levelek felbontása olyan arányokat öltött, hogy az egyes megyék lehetőleg nem használták a postát, hanem levelezésüket lovas küldöncökkel bonyolították le.[26] A pozsonyi országgyűlések egyik jeles kutatója írja, hogy a követek, különösen az ellenzékiek, általában kerülték a levélbeli érintkezést, „mert a postán nem volt biztos a levelezés, a levéltitok; mindenki tudta, hogy Ferstl Lipót rendőrfőtanácsos minden országgyűlés kezdetén lejön Pozsonyba s ott lakik a postaházban, kutatva s felnyitva a gyanús leveleket az egész diéta folyama alatt, mint a »fekete kabinet« igazgatója".[27]

Úgy véljük, nem tévedünk, ha a rendőri intézkedéseknek a megsokasodását a 30-as években összefüggésbe hozzuk azzal, hogy egyrészt Metternich immár támaszkodhatott az 1833-ban létrejött ún. „münchengrätzi megállapodások"-ra,[28] a három abszolutista hatalom – Ausztria, Oroszország és Poroszország – tömörülésére az ellenforradalmi intervenciós elv jegyében, másrészt, hogy ezzel *szoros kapcsolatban*, Metternich a 30-as évek elejétől kezdve jónak látja egyre inkább kezébe venni Magyarország kormányzásának legfelsőbb irányítását.[29]

*

Metternich utólagos állításaival éles ellentétben a 30-as évektől kezdve Magyarország ügyeivel nap mint nap részletekbe menően és a legnagyobb mértékben operatívan foglalkozott, mint azt az Osztrák Állami Levéltár, úgyszintén a csehszlovákiai Metternich családi levéltár anyagai is bizonyítják. Különös érdekességgel bírnak e tekintetben a Magyar Országos Levéltárban

[24] Ld. *Mayr:* Metternichs geheimer Briefdienst . . . 12. l.

[25] Ld. József nádor 1834. febr. 21-i bizalmas levelét, feltehetően Sedlnitzkynek. — OL. A. 49. Kanc. Praesid. Secr. 1834.: 150.

[26] *Hennyey V.:* A magyar posta története. Bpest. 1926. 142–143. l.

[27] *Kovács Ferenc:* Az 1843–44. évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. I. köt. Bpest. 1894. 46. l.

[28] Metternich kezdeményező és mindvégig döntő szerepéről az „Új Szent Szövetség" létrehozásában ld.. *Andics Erzsébet:* A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Bpest. 1961. 15–20. l.

[29] Az 1833-as évi münchengrätzi és berlini megállapodások szövegét közli *F. Martens:* Recueil des Traités et Conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères publié d'ordre du Ministère des Affaires Étrangères. Tome IV. Partie I. Traités avec l'Autriche 1815–1849. St. Petersbourg, 1878. 457–462. l. Ezeket a megállapodásokat az illetékes hatalmak igyekeztek titokban tartani. Nincs adatunk arról, hogy e tanácskozásoknak és egyezményeknek a híre határozottabb formában eljutott volna Magyarországra. Az egy Széchenyinél — lévén ő bejáratos a bécsi körökben — találunk 1833 novemberi naplófeljegyzéseiben némi bizonytalan utalást „kongresszusra" . . . „Die Mächte gegen die ungarische Propaganda (?) — sie suchen ihre Opfer!" Gróf Széchenyi István Naplói (a továbbiakban: Sz. I. N.) 1833. nov. 30. — *Viszota*, IV. köt. 431–432. l. Ugyancsak ő néhány nappal előbb megdöbbenéssel jegyzi fel Metternich hercegné dühös kirohanását a magyarok ellen: „Melanie disputiert mit Wut. Sagt: »Hängen — la vieille . . . la jeune Hongrie«. Széchenyi ijedten fűzi hozzá: „Es führt weiter . . . denn man denkt . . . !" (1833. nov. 25. Uo. 430. l.)

őrzött és eddig kevéssé figyelembe vett Metternich-iratok, nevezetesen az osztrák államkancellárnak József főherceg magyar nádorral és – a 30-as évek derekán – Estei Ferdinánd főherceggel, Erdély királyi biztosával folytatott bizalmas politikai levelezése. Az 1830-as évektől kezdve Metternichnek döntő befolyása lesz az uralkodó állásfoglalásaira és határozataira Magyarországot és Erdélyt illetően.

A Magyar Országos Levéltárban őrzött, nagyrészt sajátkezű Metternich-írások nemcsak tartalmi szempontból érdemelnek figyelmet, amennyiben Metternich államférfiúi tevékenységének eddig eléggé homályban maradt oldalát tárják fel: *Magyarország és Erdély ügyeinek közvetlen legfelsőbb irányítását.* Külön érdekességük – Metternich más írásaival összehasonlítva – a rövidségük és konkrét, világos megfogalmazásuk. A királyi család fenti két, Magyarországon és Erdélyben kulcspozíciót betöltő tagjához intézett levelek általában egy-másfél oldalasak és a hódolatteljes formák betartása ellenére többnyire határozott utasítások, hogy ne mondjuk: parancsok. Tartalmukra mindenekelőtt az jellemző, hogy az addig gyakoroltnál erélyesebb, merevebb, engedményeket nem ismerő politikai magatartást sürgetnek ez országok kormányzásának valamennyi kérdésében, a legkisebbtől a legnagyobbig. Ezzel függ össze, hogy ezekben a Metternich-írásokban többnyire nyomát sem találjuk a nála megszokott nagyvilági szellemességnek és grand-seigneuri eleganciának, de a munkatársai által sokat emlegetett szeretetreméltóságnak és könnyedségnek sem.

Az 1830-as évek Metternich magyarországi tevékenységének sajátos szakaszát jelentik. Külpolitikai téren az „Új Szent Szövetségre", mindenekelőtt I. Miklós cár segítségére számítva, az osztrák államkancellár ebben az időben meg volt győződve, hogy erélyes, sőt kíméletlen rendszabályokkal rövid úton fel lehet számolni a nemzeti haladó irányzatot Magyarországon; minél erélyesebbek és kíméletlenebbek ezek a rendszabályok, annál gyorsabban és eredményesebben. Különösen az aggályoskodó, minden újtól írtózó Ferenc császár halála után Metternich politikáját az erőszakos intézkedések sorozata jellemzi; ezek az évek a megfélemlítésre törekvő, nyíltan terrorisztikus kormányzás idejét jelentették mind Magyarországon, mind Erdélyben.

Az 1834-es erdélyi országgyűlés és Metternich

A 30-as évek első felében a bécsi kormánynak mindenekelőtt Erdély kérdése okozott nagy gondot, tekintettel a megoldatlan problémák sokaságára és az egyre izzóbbá váló közhangulatra a birodalomnak ebben a részében. Minekután az általános elégedetlenség az önkényuralmi módszerekkel 1834 elején Erdély központjában, Kolozsvárott véres eseményekhez vezetett, a kormány 23 évi szünet után kénytelen-kelletlen összehívta az országgyűlést.

Ezekben az években Metternich nagy nyomatékkal szólt bele az erdélyi politikába és nem kis része volt a helyzet rendkívüli kiéleződésében. Döntő szava volt abban, hogy 1833 végén Estei Ferdinánd főherceget királyi biztosként Kolozsvárra küldték,[30] mint ahogy elirányítást is ő adott neki. 1833

[30]Estei Ferdinánd főherceg (1781—1850) a Habsburg-család Estei ágából származott, Magyarország katonai parancsnoka, majd Galícia katonai és polgári kormányzója volt. Szűklátókörű katona, az erőszakos rendszabályok híve, akit erdélyi teljhatalmú királyi biztosi működése alapján Kossuth „erdélyi Gesslernek" nevezett. Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM.) V. köt. Ifjúkori Iratok . . . 581. l.)

novemberében sajátkezűleg írt bizalmas levelében felszólítja Estei Ferdinándot, hogy a „császári" ház tagjának minőségében álljon az erdélyi ügyek élére, hogy azokat megfelelő szilárdsággal és eréllyel a legrövidebb idő alatt rendbehozza.[31]

Attól kezdve, hogy a főherceg a megbízatást elfogadta, közte és az államkancellár között rendkívül intenzív levélváltás fejlődik ki, amelynek fő, jóformán kizárólagos tárgya az erdélyi ellenzék gyengítése, törekvéseinek elgáncsolása, a mozgalomnak, nevezetesen a mozgalom legbefolyásosabb vezérének, báró Wesselényi Miklósnak az ártalmatlanná tétele.

Metternichnek az erdélyi tennivalókra vonatkozó tanácsait és utasításait a kérdések nagyfokú leegyszerűsítése, rendőri problémává degradálása jellemzi; az ilyen hozzáállás természetesen nem volt alkalmas a kérdések megoldására és a kiút megtalálására. A kolozsvári véres események sem ingatták meg abbeli meggyőződésében, hogy az ellenzéki szellem megnyilvánulásai néhány lázító műve, a nép nagy többsége támogatja a kormányt.[32] Így látta Metternich Erdélynek a belső helyzetét akkor, amikor az abszolutista kormányzás szülte közfelháborodás már-már kirobbanással fenyegetett. Tudni kell, hogy az európai események itt is szárnyat adtak az önkényuralomba beletörődni nem akaró, azzal szembenálló erőknek. A magyar reformmozgalom előretörése sem maradt hatás nélkül a „kis hazában". Valójában Bécsben csak akkor szánták rá magukat az országgyűlés összehívására (1834 májusában), amikor már az erdélyi helyzetet – Horváth Mihály szavaival élve – „a teljes anarchia" jellemezte: a nem az országgyűlés által választott, ezért a megyék többsége által törvénytelennek nyilvánított kormányszék működése jóformán megbénult, és további erőszakoskodások még nagyobb bajokkal fenyegettek.[33]

Az országgyűlés egész ideje alatt Metternich kezében futottak össze a legfelsőbb irányítás szálai; erről tanúskodnak egymást sűrűn követő, általában igen konkrét levelei, hogy ne mondjuk: utasításai, Estei Ferdinándnak Kolozsvárra. Ezekben elutasított minden engedményt és a kormány abszolutisztikus akaratát akarta rákényszeríteni a *többségében* ezzel szembehelyezkedő országgyűlésre. A fenyegetés és az erőszak eszközeivel akart célt érni. Ennek következtében az országgyűlésen érdemleges kérdések, még kevésbé korszerű reformjavaslatok megtárgyalására – mint ismeretes – nem is kerülhetett sor. A kormány az országgyűlést – miután politikáját szentesíteni kész többségre nem tudott szert tenni – végül is szétkergette: az 1834. május 6-án megnyílt kolozsvári országgyűlésnek 1835. február 6-án erőszakkal való feloszlatás lett a sorsa.

[31] „Die Sache selbst ist von höchster Wichtigkeit und sie erfordert die persönliche Stellung eines Prinzen des kaiserlichen Hauses . . . Man wird Ihnen mit allen Hilfsmitteln an die Hand gehen, und das Geschäft, gut geleitet, darf sich nicht über drei bis vier Monate erstrecken . . . Nach allen vernünftigen Fernsichten wird dies selbst ohne besondere Beschwernis gehen, wenn der Oberleiter des Geschäftes die gehörige Haltung hat." Metternich—Estei Ferdinánd, 1833. nov. 30. — OL. B. 50. Estei Ferdinánd bizalmas iratai.

[32] „Wenn Unfuge im Lande stattfinden, diese nicht dem Volke, sondern einigen wenigen Verführern zuzuschreiben seien. Auch sind die Gesinnungen der grossen Mehrzahl der herkömmlichen Ordnung, welche Seine Majestät aufrechtzuerhalten wissen werden, vollkommen geneigt." Metternich — Estei Ferdinánd, 1834. ápr. 12. OL. B. 50. Estei Ferdinánd bizalmas iratai. E. 35.

[33] *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1823—1848. 3. kiad. Bpest. 1886. I. köt. 434—435. l.

Mint érdekes tényre kell rámutatnunk arra, hogy Erdély közvéleménye kezdettől fogva mély gyanakvással fogadta az országgyűlés egybehívását.[34] Kezdettől fogva el volt terjedve a vélemény, hogy ez csupán taktikai lépés, mint ahogyan nem tartották őszintének annak hangoztatását sem, hogy a kormány szándékai alkotmányosak, bár az igyekezett Metternich taktikájának megfelelően — az alkotmány védelmezőjeként fellépni.

Az egykorú, a kortársak előtt természetesen ismeretlen, bizalmas kormányiratok arról tanúskodnak, hogy a közvélemény ösztönös gyanakvása nem volt alaptalan. Metternichnek Estei Ferdinánddal folytatott levelezéséből kiderül, hogy Bécsben már 1834 őszén elhatározott dolog volt, hogy amennyiben az országgyűlésen nem alakul ki többség a kormány mellett, úgy feloszlatják azt: Metternich már ekkor elkészítette a feloszlatást elrendelő királyi parancsok szövegét (Königliche Rescripte) és 1834. október 28-án megküldi azokat Estei Ferdinándnak, egyelőre csak saját használatára. A feloszlatást nyomonkövetendő megtorlásra is van jó előre gondja.[35] 1834. december 17-i bizalmas sk. levelében pedig „egészen őszintén" be is vallja Estei Ferdinándnak, hogy „a kormánynak sohasem volt más célja, mint próbára tenni az országgyűlést, lehet-e vele együtt és ebben az esetben törvényes segítségével *működni*, vagy pedig *fel kell oszlatni*, ha e célt nem lehetne elérni".[36]

Metternich arra is ügyelt, hogy az országgyűlés jóelőre elhatározott feloszlatása olyan színezetet nyerjen, mintha a kormány kényszerítve lett volna erre a lépésre, mert az országgyűléssel lehetetlenné vált kormányozni. A cél az — informálja a továbbiakban Estei Ferdinándot —, hogy a feloszlatás „nem államcsíny, a kormány valamilyen cselvetése, hanem a rendek bebizonyosodott rossz szelleme által kikényszerített szükségszerűség volt". Metternich szerint ugyanis az országgyűlési többségnek tulajdonképpeni szándéka, hogy „forradalomra hívjon fel", minden tettével ezt az „istentelen vállalkozást" készíti elő, és ezért a főherceget ezúttal is szigorra, bárminemű engedmény visszautasítására szólítja fel. „Mélyen átérzett tanácsom, hogy K(irályi) F(enséged) teljes szigorral lépjen fel. Zsákutcába jutott dolgokkal csak ezen az úton van kilátás boldogulni." Még aznap írt második levelében is ugyanilyen irányban igyekszik befolyásolni a főherceget.

Az országgyűlés ellenzéki többségét Metternich „Faction"-nak minősítette. Kifejti, hogy *minden ellenzék* veszélyes, semmilyen ellenzéket nem szabad megtűrni, a még olyan mérsékeltet sem. „... A két ellenzék, a vad és az úgynevezett mérsékelt között lényegüket illetően nem kell különbséget tenni." Majd így folytatja: „Van ugyan közöttük több mint egy eltérés; számomra és azok számára, akik a világeseményeket a gyakorlati tevékenység szempontjából figyelik, az a tény a legfontosabb, hogy a 2. számú ellenzék sokkal veszélyesebb mint az 1. számú, a veszélynek körülbelül olyan mértékében, mint amilyet rablás és gyilkosság esetében az erőszakos gyilkosság vagy a megmérgezés jelentenek az egyén számára."[37]

[34] Uo. 438. l.

[35] Ld. Metternich 1834. okt. 28-i keltezésű két levelét Estei Ferdinándhoz, az egyik bizalmas jellegű sajátkezű írás, a másik hivatalos átirat. — OL. B. 50. Estei Ferdinánd bizalmas iratai. E. 75. A királyi rendelkezés szövegén később történtek még változtatások. Ld. Metternich — Estei Ferdinánd, 1835. jan. 6. Uo. E. 97.

[36] Metternich — Estei Ferdinánd, 1834. dec. 17. Uo. E. 87.

[37] Uo.

Metternich szinte megszállottan sürgette az országgyűlés – jóformán példa nélkül álló — erőszakos feloszlatását. „Legforróbb kívánságom" — írja Estei Ferdinándnak —, „hogy ennek az országgyűlésnek a feloszlatása mihamarabb megtörténjék . . ." és inti őt, hogy kerüljön minden olyan lépést az ügyek irányításánál, amely alkalmat adna: „az, érzésem szerint elkerülhetetlen célnak, az országgyűlés feloszlatásának az elodázására, vagy akárcsak megnehezítésére" . . .[38]

Egymást követő utasításainak újra és újra visszatérő motívuma: minden engedetlenség feltétlenül megtorlandó. Így pl. egyes erdélyi városok „renitens" határozatával kapcsolatban felszólítja Estei Ferdinándot: „intézkedjék, hogy teljes szigorral járjanak el mindazok ellen, akik ezen események elindítói és elősegítői voltak, aminek akkor is meg kell történnie, ha az illető helységek időközben ezeket a határozatokat visszavonták volna".[39] Másnap, december 7-én arra figyelmezteti, hogy még a látszatát is kerülni kell mindannak, amit „úgy lehetne felfogni, hogy az az ellenzék által a kormánytól kicsikart engedékenység" stb., stb.[40]

Metternich erdélyi politikájában mindvégig a *rendőri véna* dominált. Nemcsak az ellenzékieknek, de még az ellenzékkel szemben nem elég szigorral fellépőknek is tömeges megfosztása hivataluktól, megfigyelés alá helyezésük, az országgyűlés által az uralkodóhoz kiküldött delegációtól az útlevél megtagadása, az udvarnak nem tetsző országgyűlési határozatok törvénytelenné nyilvánítása, az erdélyi császári katonaság megerősítése, — ezek azok a rendszabályok, amelyekre Metternich politikai zsenijéből telt. Semmit nem mulasztott el Estei Ferdinánd meggyőzésére, hogy „legfelsőbb helyen" a kíméletlen szigor pártján vannak, kiemelve ezirányú személyes befolyását.[41]

Amikor 1835 január végén megszületett a határozat az országgyűlés feloszlatására, Metternich részletesen instruálja Estei Ferdinándot a királyi rendelkezés végrehajtásának mikéntjére vonatkozólag. A főherceg feladata biztosítani, hogy a rendeknek ne legyen módjuk protestálni, gondoskodnia kell arról, hogy az üléstermet, amennyiben szükséges, erőszakkal is kiürítsék, magában a városban kellő számú katonaság legyen készenlétben.[42]

Ugyanilyen nyomatékkal hívta fel figyelmét a konkrét tennivalókra az országgyűlés szétkergetését követő kivételes állapot idején. Ezek közül a legfontosabbak: szükség esetén Magyarországról és Szlavóniából újabb katonai erők összevonása Erdélyben, megyei és más gyűlések engedély nélkül nem tarthatók, a kritikus helyekre külön megbízottak küldendők, a hivatalnoki karban tisztogatást kell végezni, az ellenállást tanúsítókat le kell tartóztatni, szigorú megfigyelés alatt kell tartani a tanuló ifjúságot, különösképpen a protestáns kollégiumok hallgatóit, de tanárait is, a kaszinók működését figyelni

[38] Metternich — Estei Ferdinánd, 1835. jan. 13. OL. B. 50. Estei Ferdinánd bizalmas iratai. E. 97.

[39] Metternich — Estei Ferdinánd, 1834. dec. 6. Uo. E. 80.

[40] Metternich — Estei Ferdinánd, 1834. dec. 7. Uo.

[41] „Wir sitzen täglich in Beratungen über das, was ferner zu geschehen hat . . . Ich bitte Sie gnädigster Herr vollkommen sicher zu sein, dass in dem festesten Auftreten nicht nur Nichts zurückgehen, sondern Alles kräftig und bedacht vorgehen wird . . . Von meiner Seite wird nichts versäumt werden, damit dem festen Gange Regel und Folge gegeben werde." — Metternich — Estei Ferdinánd, 1834. szept. 22. Uo. E. 67.

[42] Metternich—Estei Ferdinánd, 1835. jan. 30. Uo. E. 106.

kell; azok szükség esetén bezárandók.[43] Metternich erősen reménykedett abban, hogy az országgyűlési követek majd nyílt ellenállást tanúsítanak a feloszlatással szemben, s ez módot nyújt elfogatásukra. „Hogy a factio éppen nyugalomra vagy csendes ellenzékiségre fanyalodnék, az oly kevéssé tűnik valószínűnek, hogy éppen ellenkezőleg az a meggyőződésem, hogy letartóztatásokra sor kell hogy kerüljön, és ez nem jelent hátrányt a jó ügyre nézve."[44]

Számolt azzal is, hogy az erdélyi országgyűlés erőszakos feloszlatása élénk feltűnést fog kelteni külföldön. Ennek kedvező befolyásolása céljából még 1835 februárjában a birodalom valamennyi külképviseletének megküldött körlevélben ismertette az erdélyi eseményeket. A körlevél alapvető gondolatmenete: a Habsburg uralkodó az országgyűlést éppen az *alkotmány védelmében* volt kénytelen feloszlatni, mert azt az ellenzék alá akarta ásni. Erdély közvéleménye helyesli az országgyűlés szétkergetését. Az ellenzék csak kevés embert számlál.[45] Ezeket a Metternich által konstruált megállapításokat tartalmazza az a „Postscriptum" is, amelyet a körirattal együtt József nádornak megküldött. A magyar közvélemény és mindenekelőtt az akkor éppen Pozsonyban ülésező magyar országgyűlés célirányos informálása[46] a nádoron keresztül ui. nem volt kevésbé fontos számára, mint a külföldi hatalmak tájékoztatása. „A császár a törvények hűséges őre . . ." — olvassuk a „Postscriptum"-ban. Az erdélyi „factiós" „anarchista" ellenzék támadásai nem annyira az uralkodó, mint a fennálló törvények ellen irányultak. A Postscriptum is hangsúlyozza, hogy Erdély közvéleménye határozott megelégedéssel fogadta országgyűlésének szétkergetését.[47] Sem a körlevélben, sem a Postscriptum-ban egy szó nem esik arról, hogy a bécsi kormány közel egy negyedszázadon át abszolutisztikusan kormányozott Erdélyben, mint ahogy az országgyűlés szétkergetése is törvénysértés és erőszak volt; utána pedig Estei Ferdinánd az alkotmány felfüggesztésével, mint királyi biztos diktatórikus hatalmat nyert. Metternich 1835 februári körlevele és Postscriptuma a misztifikáció valóságos iskolapéldája.

De az államkancellár nem elégedett meg Magyarország és a külföld ilyen módon való dezorientálásával; kezdeményezője és szervezője volt a gyűlölködő hangú cikkek egész sorának, amelyek a külföldi sajtóban, főképp az általa kézben tartott Augsburger Allgemeine Zeitungban az erdélyi ellenzék ellen megjelentek.

[43] Ld. „Wesentliche Punkte der an Seine Kön[igliche] Hoh[eit] dem H[errn] Erz[herzog] Ferdinand unterm 27. October 834 und 29. Jänner 835 erlassenen Handschreiben. Massregeln in Siebenbürgen." — Metternich levelének melléklete Estei Ferdinándhoz, 1835. jan. 30. Uo. E. 106.

[44] Metternich — Estei Ferdinánd, 1835. febr. 4. Uo. E. 106.

[45] „Mit Ausnahme dieser, glücklicherweise nur eine geringe Zahl ausmachenden Männer, welche die siebenbürgische Nation verläugnete, gibt es im Lande zwischen Fürst und Volk keinen Grund zur Zwietracht und fester als je sind Beide entschlossen, die gegen einander eingegangenen vertragsmässigen Verbindlichkeiten wechselseitig zu erfüllen . . . Im Lande herrscht nicht allein allenthalben die vollkommenste Ruhe, sondern es begleitete der allgemeine Unwille in ihrer Heimat die Abgeordneten . . ." — Cirkulare von Metternich, 1835. febr. 21. Uo. ad E. 114.

[46] Az 1832—36-os magyar országgyűlés, úgyszintén a megyék nem is mulasztották el a „kedves testvérhonnak törvénykívüli helyzete" miatt szót emelni.

[47] Metternich — József nádor, 1835. febr. 21. OL. N. 22. Nádori titkos. 1835: 24.

Metternich szerepe a báró Wesselényi Miklós elleni hajszában

Az államkancellár legszívesebben minden további nélkül lefogatta volna az erdélyi ellenzék vezérférfiait, mindenekelőtt báró Wesselényi Miklóst, aki bámulatraméltó agilitásával nagy befolyásra tett szert mind a magyarországi, mind az erdélyi ellenzék táborában. *A Wesselényi elleni hajsza megszervezésében és vitelében Metternichnek elsőrendű szerepe volt.*

Tudvalevő, hogy Wesselényi politikai törekvései egyáltalában nem mentek túl az akkor még csak kibontakozóban levő nemzeti reformmozgalom igen mérsékelt célkitűzésein; ezek közül a legmesszebbmenő ebben az időben az önkéntes jobbágyváltság lehetővététele volt. Amiért a kormányzat különösen gyűlölte, az főképp intranzigens ellenzékisége volt, erélyes, mondhatni viharos szembeszegülése Magyarországnak királyi rendeletekkel (pátensekkel), azaz abszolutisztikusan történő kormányzásával szemben. Ez a mérsékelten liberális, de a bécsi kormányzási módszerekkel nem egyetértő arisztokrata, Metternich szemében veszélyes *forradalmár* volt, akit mielőbb ártalmatlanná kellett tenni.[48]

1835 januárjában, amikor az erdélyi országgyűlés szétkergetése már végképp elhatározott dolog volt, és csupán annak realizálása maradt hátra, a Ministerialkonferenz külön ülésen foglalkozott a kérdéssel: mi történjék az országgyűlés feloszlatása után az akkor már küldötti immunitást nem élvező Wesselényivel? Fogják le azonnal, vagy várjanak még vele? Metternich ezen a tanácskozáson a legnagyobb eréllyel képviselte azt az álláspontot, hogy Wesselényi Miklóst, akit szerinte hiba volt már korábbi politikai viselkedéséért nem felelősségre vonni, és akinek személyes befolyására vezethető vissza az erdélyi országgyűlés „rossz iránya", a feloszlatás után haladéktalanul le kell tartóztatni. Amikor a konferencia tagjai figyelmeztették, hogy az ország törvényei értelmében ez csak közvetlen tettenérés esetében lehetséges, Metternich ezeket a törvényeket „hiányosaknak", „abszurdoknak", mi több, „államveszélyeseknek" minősítette. A kormány a „közjó" érdekében túl kell hogy tegye magát az ilyen törvényeken; ez „a király joga".

Ezzel kapcsolatban Metternich igen figyelemreméltó nézeteket fejtett ki arra vonatkozólag, hogy a fennálló törvények mikor kötelezőek a kormányra és mikor nem. Amennyiben az utóbbi célkitűzései és a tételes jog, a fennálló törvények egymással ellentmondásba kerülnek, a kormány joga túltenni magát ezeken a „közjó érdekében". Ott, ahol a kormány nem támaszkodik a törvényre, az *ügyesség* kell hogy segítségére jöjjön.[49] Metternich a gyakorlatban lényegesen módosította sokat és büszkén hangoztatott állítólagos vezérelvét: „Erő a jogban". Hogy a kormányzati „ügyesség" fogalmán mit értett, erre némi fényt vetnek a Wesselényi elleni hajsza során alkalmazott igen változatos, nemegyszer merész ötletei.

Nem elvi meggondolásokból állt el Wesselényi *azonnali* letartóztatásának követelésétől, hanem, mert tartott annak kedvezőtlen hatásától a magyar-

[48] „Er ist der Chef einer rein revolutionären, auf der gemeinen und allgemein bekannten Bahn des europäischen Radicalismus fortschreitenden Faction. Als solcher ist er bereits für jede Art der Ahndung reif . . . W[esselényi] ist der strengen Massregel vor Gott und Welt verfallen" — fejtette ki Metternich közvetlenül a kolozsvári országgyűlés feloszlatása előtt a Ministerialkonferenz-hez benyújtott votumában. — Metternich — Estei Ferdinánd, 1835. febr. 4. Ol. B. 50. Estei Ferdinánd bizalmas iratai. E. 106.

[49] „Dort, wo die Kraft nicht im Gesetze oder in dessen herkömmlicher Anwendung liegt, soll Geschicklichkeit Hilfe leisten." Metternich votuma. Uo.

országi közvéleményre, nevezetesen az éppen Pozsonyban tanácskozó országgyűlésre. Annál is inkább, mert kétségei voltak, lesz-e azokban a kormányférfiakban, akik a magyar ügyeket közvetlenül irányítják, kellő „ügyesség" és „erő" a kormány álláspontjának megvédésére. Különösen a nádorral volt elégedetlen. Metternich egy pillanatra sem mondott le arról, hogy Wesselényit a legelső alkalommal elfogassa és elítéltesse. Ha óvatos volt, úgy azért, mert biztosra akart menni;[50] számítása azonban nem vált be: az ellenzék, de maga Wesselényi is óvakodott az országgyűlés szétkergetésekor ürügyet adni letartóztatásra. Mindez nem szegte kedvét Metternichnek, aki a továbbiak során célja elérésére attól sem riadt vissza, hogy bizonyos vonatkozásban a provokáció útjára lépjen.

Tudni kell, hogy báró Wesselényi Miklós tevékenységét már régen rossz szemmel nézték Bécsben. Ferenc császár még az 1830-as magyar országgyűlés idején megfenyegette. Kormánykörökben az volt a vélemény, hogy Wesselényi ellenzéki tevékenysége minden bajnak a kútforrása, nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is.[51] Vádanyagok gyűjtése ellen e titokban már a kolozsvári országgyűlés alatt, jóval szatmári híres beszéde előtt megindult. Ennek szálait legfelsőbb szinten maga Metternich tartotta kezében, hogy azok majd hurokként fonódjanak az erdélyi és magyarországi ellenzék ezidőben legintranzigensebb és legnagyobb hatású vezéralakja köré.

A birodalom titkos rendőri apparátusának a *vezérkara* lett mozgósítva annak érdekében, hogy Wesselényi ellen főbenjáró büntető eljárásra kellő anyagot találjanak és egyben „a magyar-erdélyi szeparatizmus őrült tervei"-t leleplezzék. A pénzt és fáradságot nem kímélő rendőri akciók, Sedlnitzky, Ferstl, Purckhardt és mások sorompóba állítása azonban sikertelen maradt. Ám Metternich-et a kudarcok sem tántorítják el szándékától, újabb és újabb ötletekkel tovább szorgalmazza minél több vádanyag összegyűjtését Wesselényi ellen. Így pl. 1835 tavaszán Wesselényi elbocsátott írnokának, Andrássy Józsefnek írásos vallomásait, amiket maga Sedlnitzky sem tartott figyelemre méltóknak, Metternich mégis – immár másodszor – megküldi Estei Ferdinándnak felhasználás végett.[52]

Metternich természetesen tisztában volt azzal, hogy az igazságszolgáltatási szervek befolyásolása a kormány részéről és hozzá ilyen módszerek alkalmazásával, teljesen törvénytelen, és ezért a legszigorúbb titoktartást köti az erdélyi királyi biztos lelkére. „Ezeket a vallomásokat nem lehetett a hivatalos iratok közé sorolni, amelyeket Őfelsége legfelsőbb kéziratával Királyi Fenségednek eljuttat, amennyiben titkos úton végzett nyomozások eredményei, amelyekre ilyen formában a törvényes eljárás során nem lehet hivatkozni . . ." Figyelmezteti a főherceget, hogy „ezek a vallomások bárminemű »kompromittálás« elkerülése végett nem adandók ki eredetiben a kincstári jogügyigazgatónak (Fiscal-Direktor), hanem általában lemásolandók, aláírások nélkül, mint vélemények, és azután ebben az alakban volnának közlendők".[53]

[50] Metternich — Estei Ferdinánd, 1835. febr. 4. Uo.

[51] Ld. Gróf Reviczky Ádám királyi kancellár — Metternich 1834. aug. 10. Uo. E. 59.

[52] „Euer Königliche Hoheit dürften sich jedoch bestimmt finden, die in jenen Aussagen enthaltenen Andeutungen weiter verfolgen und selbe in eine Form bringen zu lassen, dass von selben im gerichtlichen Wege der angemessene Gebrauch gemacht werden kann . . ." — Metternich – Estei Ferdinánd, 1835. márc. 10. Uo. E. 122.

[53] Uo.

Metternich-nek tehát nemcsak arra volt gondja, hogy Wesselényinek minden lépését figyeljék, hanem a legaprólékosabban belefolyt üldözésébe, azt részletekbe menően irányította. Nem csupán kétes eredetű és értékű anyagok törvénytelen felhasználásáról volt szó részéről, hanem hamis vádanyagok inspirálásáról is Wesselényi ellen. 1834 vége táján egy Pozsonyban állítólag elterjedt szóbeszédet továbbít Estei Ferdinándhoz, miszerint Wesselényi forradalmat szervez, és erre a hívek ezrei állnak rendelkezésére.

Nehezen elképzelhető, hogy Metternich ne lett volna tisztában ennek a mendemondának az értékével. Annál kevésbé, mert a mozgásba hozott hatalmas titkosrendőri apparátus révén Wesselényi minden lépéséről konkrét tudomással bírhatott és bírt is. Ennek ellenére mint hitelt érdemlőt ajánlja ezt az otromba kitalálást az erdélyi ügyek ezidőben legfelsőbb intézőjének a figyelmébe, akinek a Wesselényi elleni hajszában fontos szerepet szánt. „Wesselényi, akit oly sok nyíltan és titokban elkövetett büntett terhel, nyilván képes oly lépésre is, mint a fenti", szögezi le levelében, és mindjárt fel is szólítja a főherceget: „A kormány számára nagy fontossággal bírna, hogy az ügyben közelebbi felvilágosításokat és lehetőleg biztos adatokat nyerjen. Királyi Fenséged kegyeskedjék tehát bölcsessége szerint intézkedni, hogy valamilyen módon, a legalkalmasabb eszközök igénybevételével az ügy menetét figyelemmel kísérjék és engem a nyomozás eredményéről legkegyesebben értesíteni szíveskedjék; aligha szükséges említenem, hogy ezt az ügyet a legszigorúbb titoktartással kell kezelni."[54]

Minekután nyilvánvalóvá vált, hogy Wesselényire, minden erőfeszítés ellenére sem lehet rábizonyítani forradalom előkészítését és erre irányuló titkos összeesküvést — ugyanakkor az ellene indított eljárás mind Magyarország, mind Erdély közvéleményének egyre növekvő felháborodását váltotta ki —, Metternich újabb merész lépésre szánta el magát. 1835 tavaszán az Államkonferenciához fordult a következő, írásban benyújtott különös kérdéssel: „Történjék-e gondoskodás a kormány részéről, hogy amennyiben Wesselényi M. báró külföldre menekülésével akarná az ellene indított pereket és azok következményeit elkerülni, helyeztessék akadály útjába, vagy nem? . . . Miáltal nyer vagy veszít a jó ügy többet, ha b. Wesselényi M. megszökik, vagy ha lefogják?"[55]

E, meglepő kérdésfeltevés után Metternich arra a még különösebb következtetésre jut, hogy a kormány számára előnyösebb, ha Wesselényi megszökik. „Ezt az embert, aki évek óta Magyarországon és Erdélyben, mint ezen országok jogainak és szabadságainak védelmezője a legkülönbözőbb üzelmekre vetemedett, végre a törvény és az illetékes bíróságok felismerése büntetendőnek nyilvánított. Ha jelentkezik, akkor törvénytiszteletéről tesz tanuságot; ha megszökik, ennek ellenkezőjét bizonyítja. Élete nem annak volt szentelve, amit állítása szerint védelmezett; bebizonyítja, hogy régebben éppúgy, mint most, a törvényekkel gúnyt űzött, és hogy tervei nem a két ország alkotmányainak megtartására, hanem azok felborítására irányultak. Ha a bíróság bűnösnek mondja ki, lesznek hangok, amelyek a bíróságot, mint amelyet a kormány befolyásolt, megrágalmazni igyekeznek. Ha azonban Wesselényi elmenekül, a priori jogosan elítéltnek nyilvánítja magát." Fejte-

[54] Metternich — Estei Ferdinánd, 1834. nov. 27. Uo. E. 85.

[55] Metternich beadványa az Államkonferenciához. 1835. márc. 30. Uo. Abschrift ad E. 125.

getését azzal fejezi be, hogy a kormányzat azzal, hogy Wesselényi esetleges szökését nem akadályozza meg („passzív" marad), „többet fog nyerni, mint veszíteni".

Az Államkonferencia ebben a különös kérdésben Metternich álláspontját fogadta el. Tagjai — ahogy erről Metternich informálta Estei Ferdinándot — azon a nézeten voltak, hogy „Wesselényi külföldre szökésével a legnyilvánvalóbban elítélné sajátmagát, és minden az érdekében már eddig is több magyar törvényhatóság által az országgyűlés útján emelt és kétségtelenül a jövőben is emelendő reklamációk a maguk valóságos fényében, azaz mint jelentéktelenségek lepleződnének le. Még az az előny is adódnék, hogy szökése után a kormány módokat találna, hogy nyomorult és megvetendő magatartását megfelelő cikkekben a külföldi közönség tudomására hozza, és hogy, ha már egyszer titokban megszökött az országból, abba többé vissza nem térhetne."[56]

Metternich természetesen nem csupán elméletileg vetette fel Wesselényi esetleges szökésének a kérdését, mint ahogy a magas Államkonferencia sem öncélúan foglalkozott ezzel a kérdéssel és helyezkedett arra az álláspontra, hogy Wesselényi szökéséből jelentős politikai előnyök származnának a kormányra: rá lehetne bizonyítani a magyar reformmozgalom vezérére és rajta keresztül az egész magyarországi és erdélyi nemzeti haladó mozgalomra a forradalmi összeesküvés vádját, annak összes büntetőjogi következményeivel. Az Államkonferencia állásfoglalása után Metternich haladéktalanul a tettek mezejére lépett, és Estei Ferdinándot sürgősen instruálta arra vonatkozólag, mit kell tenni „a fenti cél elérésére". Meg kell gyorsítani a bírósági eljárást, hogy ezzel Wesselényit rémületbe ejtsék. Ha mégsem szökne meg, akkor el kell őt fogni.[57]

Wesselényi szökését nem sikerült kiprovokálni, bármennyire kívánatosnak is tartották volna ezt bécsi kormánykörökben. Metternich erre irányuló, megdöbbentő tervei mégis figyelemre méltóak. Úgy véljük, nem egy vonatkozásban élesebben világítják meg az osztrák államkancellár politikai módszereit, mint akárhány terjedelmes és szövevényes — mi több, filozófikus — eszmefuttatása, amelyeknek oly nagy kedvelője volt.

Az 1832–36-os országgyűlés. Metternich kezébe veszi a magyar ügyek legfelsőbb irányítását

Az 1830-as évek Magyarországon a nemzeti reformmozgalom gazdag kibontakozásának az ideje. Ezt a tényt teljes jelentőségében tükrözte az 1832/36-os országgyűlés: az ellenzék részéről felvetett kérdések egyre határozottabban szabadelvű jellege és az a nagyarányú küzdelem, amelyet megvalósításukért az alsótáblán nagy befolyással bíró ellenzék kifejtett. Olyan kérdések napirendre tűzése, mint a magyar nyelv hivatalossá tétele a törvényhozásban, a nemzeti ipar, kereskedelem és közlekedés fejlesztése, magyar „politechnikum" és reáltanodák létrehozása, magasfokú magyar nyelvű katonai kiképzés

[56] Metternich — Estei Ferdinánd, 1835. márc. 30. Uu. E. 125.

[57] Uo. — „. . . Geruhen Euer Königliche Hoheit der Gerichtspflege ungehindert freien Lauf zu lassen und eben in der Absicht, um zu dem obigen Zwecke zu gelangen, die Ausstellung der richterlichen Entscheidung in gehöriger Form zu beschleunigen und selbe samt dem ordnungsmässigen Compasse zur Vollziehung dieses Urteils hieher einzusenden, denn wählt er das obige Mittel nicht, so muss sich die Staatsverwaltung wohl seiner Person bemächtigen."

melletti síkraszállás, végül, de nem utolsósorban az ezen az országgyűlésen kibontakozott szívós küzdelem az önkéntes úrbérváltság, a paraszt személyes és vagyonbiztonságának kimondásáért, új polgári törvénykönyv megteremtéséért, — olyan célkitűzések voltak, amelyek a magyar szabadelvű mozgalmat európai szintre emelték, és bekapcsolták az egyetemes haladás fő sodrába.

Elképzelhető a bécsi kormánykörök megdöbbenése, amikor a magyar követi tábla a feudális rend olyan tartó-oszlopait támadta, mint az ősiség és a fiskalitás, kimondta a majorátusok megszüntetésének szükségességét, vasutak építését sürgette, külpolitikai síkon pedig Lengyelország újrafeltámasztása mellett foglalt állást. Döbbenetes meglepetés volt ez az országgyűlés a herceg-államkancellár számára ugyancsak, annál is inkább, mert ő a maga részéről nagy gonddal igyekezett annak a kormány iránt lojális lefolyását biztosítani.[58] Ide tartozott egyebek mellett az ellenzéki követek legkülönbözőbb módon való eltántorítása a reformok ügyétől, ugyanúgy, mint újabb és újabb besúgók toborzása a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegeiből.[59]

Noha a kormány a feudális arisztokráciával immár létrejött szövetség jegyében a felső tábla többségére támaszkodva a reformtörekvések nagy részét megbuktatta, „dús reményink hajótöréséről" írt Kossuth, és elkeseredése hűen fejezte ki a közhangulatot, - ez nem változtatta meg az 1832/36-os országgyűlés jellegét: nagyjelentőségű állomása volt a magyar reformmozgalom fejlődésének. Metternichnek, aki igyekezett az országgyűlés egész ideje alatt a kormánypolitika irányításának a szálait szorosan a kezében tartani és a tárgyalások menetére közvetlen döntő befolyást gyakorolni,[60] aggodalommal kellett látnia a reformeszmék nemcsak első szárnycsapásait, de kezdődő diadalmenetét is. „Sokat dolgoztam — írja Pozsonyból - és sok ügyet intéztem életemben, de az olyan ügyek, mint ezek, nagyon nem kívánatosak."[61]

Nem kisebb aggodalommal kellett hogy eltöltse a magyarországi reformmozgalom ragyogó tehetségeket felmutató vezérkarának kialakulása és rohamosan növekvő népszerűsége. Széchenyi István tekintélye ebben az időben éri el tetőpontját.[62] Wesselényi üldöztetése csak olaj volt a tűzre. Széchenyi, Wesselényi és Kölcsey mellé emelkedik ebben az időben Deák, és lesz az országgyűlési reformküzdelmek fő zászlóvívője. Országgyűlési, majd Törvény-

[58] Ld. többek között Reviczky — Metternich, 1833. dec. 18. Ol. A. 49. Kanc. Praes. Secr. 1834: 5.

[59] Az 1832—36-os országgyűlés tárgyalásaival kapcsolatban a titkos besúgók egész hada lett mozgósítva. „Nem kevesebb mint öt megbízott küldött mindennap jegyzőkönyvszerű részletességgel jelentést, ezekből rövidebb összefoglalás, „Revisionsbericht" készült, s az egész anyag együtt került naponta az uralkodó elé." (*Barta István:* A fiatal Kossuth. Bpest. 1966. 187. l.) A szerző megállapítását az Országos Levéltárban őrzött jelentésekre alapozza: „Privatbibliothek Seiner Majestät" Fasc. 90.

[60] Az osztrák államkancellárnak a magyar országgyűléssel kapcsolatos lázas tevékenységéről tanúskodnak Pozsonyból feleségének írt levelei és utóbbi naplófeljegyzései is. Ld. N. P., V. köt. 550, 563; VI. köt. 95. l. stb.

[61] Uo. — „Alles was man über den ungarischen Landtag hört, ist entsetzlich" jegyzi be naplójába Melánia hercegné már az országgyűlés első hónapjai után. — Uo. V. köt. 418. l. — „Clemens ist durch die ungarischen Angelegenheiten sehr peinlich in Anspruch genommen; er sieht sie in recht trübem Lichte." — 1835. dec. 28. Uo. VI. köt. 27.l.

[62] „Mit jedem Posttag erhalte ich irgend eine Auszeichnung, die meine Popularität in Ungarn beweist. Das sind so viele Sünden, die ich gegen die Regierung habe!" — jegyzi fel Széchenyi naplójába, mint a következőket is: „Ich . . . bei Hof nicht in besonders gutem Geruch sein kann." Gróf Széchenyi István Naplói 1834. nov. 8. — *Viszota Gyula*, Bpest 1939. VI. köt. 503—504. l.

hatósági Tudósításai révén ebben az időben válik országos hírűvé Kossuth. Ugyancsak az idők jele volt a jurátus ifjúság legtehetségesebb képviselőinek harcos felsorakozása a reform-ellenzék mellett.

Abban, hogy az 1832/36-os országgyűlés által felvetett reformjavaslatok túlnyomó részét a kormány visszautasította, az osztrák államkancellárnak kétségtelenül nagy szerepe volt. Mint ahogy a kormányzati politika szemmel látható megmerevedése is Ferenc császárnak még az országgyűlés tartama alatt bekövetkezett halálát követően Metternich megnövekedett, a magyar ügyeket illetően szinte korlátlanná vált befolyásának számlájára irandó mindenekelőtt.[63]

Noha a kormányzatnak sikerült az országgyűlés reformjavaslatainak nagy részét keresztülhúznia, Metternichnek nem voltak kétségei, hogy az pyrrhusi győzelem volt. Teljes mértékben számot vetett azzal, hogy Magyarországon ugyanazzal az ellenféllel kell immár megvívnia, amely egész Európában mind nagyobb erővel emelte fel a fejét: a feudalizmus és az abszolutizmus felszámolását célzó polgári liberális törekvésekkel. Közvetlenül az 1832/36-os magyar országgyűlést követően, annak hatása alatt, határozza el Metternich, hogy a magyar ügyek irányítását *teljesen a kezébe veszi*.[64] Ezt azzal az elhatározással cselekszi, hogy, ha kell, a legvégső eszközöket is igénybevéve, az egyre határozottabban kibontakozó reformmozgalmat rövid úton felszámolja.

Jelentős biztatásul kellett, hogy szolgáljon számára a körülmény, hogy az 1833-ban Oroszországgal és Poroszországgal kötött ellenforradalmi szövetséget, — amelynek éle nem utolsósorban Magyarország ellen irányult — a három abszolutista uralkodó 1835-ben, Ferenc császár halála után történt *teplitzi* találkozója még szilárdabbá tette.[65] Mindezt számbavéve Metternich úgy látta, itt a kedvező pillanat, hogy a magyar nemzeti reformtörekvésekre *megsemmisítő* csapást mérjen. Ez a magyarázata a nyílt ellenállás kiprovokálását célzó intézkedéseinek: ezeket ezidőbeli szélsőségesen erőszakossá vált politikájában kezdettől fogva nyomon lehet követni.

A 30-as évek második felét a nyíltan terrorisztikus kormányintézkedések eluralkodása jellemzi; ezek lelke Metternich. Hogy az erős kéz politikáját tartotta elkerülhetetlenül szükségesnek, az nyilvánvalóan összefüggött azzal is, hogy nemcsak a magyarországi, hanem az egész európai helyzetet, a polgári eszmék és intézmények előretörésével összefüggésben, rendkívül sötétnek, mondhatni katasztrófálisnak látta. „Rettenetes válságban vagyunk — írja ebben az

[63] „J'ai très-bien fait de venir ici — írja Pozsonyból feleségének —, car l'Empereur se serait trouvé, sans ma présence, dans plusieurs embarras que les frères et amis lui avaient ménagées et que j'ai su faire tourner à leur honte ou pour le moins pas à leur profit." Metternich—Melánia hercegné 1836. máj. 1, 2. NP. VI. köt. 95. l. A hercegné ezúttal is pontosan regisztrálta a férjétől nyert információkat. „Die Anwesenheit meines Mannes in Pressburg war ein Glück. Er hat grosse Torheiten verhütet" — jegyzi fel naplójába visszapillantva a pár nappal előbb lezárult országgyűlésre. 1835. máj. 4. Uo.

[64] „Er will nunmehr die Leitung dieser Geschäfte ganz in die Hand nehmen und die hervorragenden Aemter Personen verleihen lassen, deren er vollkommen sicher ist" — jegyzi fel Melánia hercegné naplójában 1836 májusában. — N. P. VI. köt. 96. l.

[65] Ferdinánd trónrakerülésével Metternich befolyása e tekintetben is megnőtt; az orosz források is megegyeznek abban, hogy a szövetség a lehető legszorosabb lett. „A pétervári és a bécsi udvar egyetértése minden politikai kérdésben megnyilvánult, a belpolitikai kérdéseket sem kivéve." *S. S. Tatiscsev:* Imperator Nikolaj i innosztrannie dvori. Szentpétervár. 1889. 95. l. — A teplitzi találkozóval kapcsolatban Kübeck feljegyezte: „In Teplitz hat . . . der österr. Kaiser dem russischen nach alter Sitte Erde und Wasser gereicht und dafür wurde Fürst Metternich in der Österr. Satrapie bestätigt." (*Kübeck:* Tagebücher . . . I. köt. 2. rész. 700. l.)

időben a monarchia londoni követének, herceg Esterházy Pálnak - -, és ebben a válságos helyzetben mindenekelőtt nyitva kell tartanunk a szemünket, figyelnünk kell, és arra törekedni, hogy teljesen tájékozottak legyünk."[66]

„A kor szelleme ellen küzdő"

Metternich számára mindvégig idegenek és elvetendők maradtak a XIX. század új eszméi: „A világ megőrült és ez az őrület egész Nyugat-Európában utat tör magának" — írja bizalmasának, gróf Ficquelmont pétervári követnek.[67] A szabadelvű intézmények és eszmék tönkreteszik Franciaországot és Angliát. „Franciaország és Anglia úgy tekintendő, hogy egyáltalában nincs kormányuk. A miniszterek ebben a két országban csak egyik napról a másikra élnek."[68] Meg volt győződve arról, hogy a Reformbill elfogadása Angliában elkerülhetetlenül forradalomhoz vezet,[69] mi több, már önmagában is „vaskos forradalom".[70] „Franciaországban minden ostoba, Angliában minden abszurd, a spanyolok megvesztek, a belgák csődöt mondtak", — ez Metternich véleménye az 1830-as évek európai helyzetéről, s mindezt „a haladás barátainak" a számlájára írja.[71]

Ilyen elvi alapokon állva, Metternich szemében Lord Palmerston vörös posztó volt: a forradalom terjesztője Európában, I. Sándor cár — veszedelmes liberális. Utóbbi uralkodása oda vezetett, hogy az orosz birodalmat végül is a forradalmi „szekta" kormányozta; ennek következménye lett a dekabristák felkelése.[72] Még a Bourbonok merev reakcióssága sem volt Metternich számára kielégítő; végzetes ballépésnek tartotta, hogy a trónra való visszatérésük után megengedték egy, ha még olyan szűk korlátok közé is szorított parlament működését.

Metternich szembenállását a kor alapvető hajtóerőivel és törekvéseivel nemcsak bírálói szögezték le ismételten (H. Treitschke, A. Springer, J. Redlich, E. Wertheimer, C. Corti és mások), - ilyen vagy olyan mértékben még legelszántabb felmagasztalói is kénytelenek voltak ezt elismerni. „A kor szelleme ellen küzdő" — értékeli őt H. Srbik is, aki Metternich nagy történelmi tévedésének tartja, hogy „az újban is meglevő, építésre alkalmas és fejlődésre méltó erőket nem ismerte fel eléggé . . ." „A »haladás« álarca mögött mindig csak az általános felbomlást és a közrend pusztulását vélte látni."[73]

„Korszakalkotó" államférfiúról elég súlyos ítélet.

[66] Metternich — Esterházy Pál, 1835. jun. 28. O. N. 22. József nádor titkos iratai. ad 1835: 62.

[67] Metternich — Ficquelmont 1837. febr. 24. StAW Pol. Arch. III. Russland. Fasc. 110. Fol. 160, 172—181.

[68] Metternich—Ottenfels. 1828. jan. 6. N. P. VI. köt. 420—432. l.

[69] Metternich — Wessenberg, 1831. ápr. 15. — *A. Haller:* Metternich und das belgische Problem auf der Londoner Konferenz. Wien. 1936. 62—63. l. Diss.

[70] *P. Anderegg:* Metternichs Urteil über die politischen Verhältnisse Englands. Wien. 1954. 19. l.; ld. ugyancsak uo. 57, 62—63. l.

[71] Metternich — Ficquelmont 1838. dec. 24. — *W. Kantor:* K. L. Graf Ficquelmont. Wien. 1948. Diss.

[72] Metternich — Lebzeltern 1826. febr. 2. — Közli *Grand-Duc Nikoles Mikailowitsch:* Les rapports diplomatique de Lebzeltern (1816—1826.) St.-Ptbg. 1913. 219—320, 315. l.; Lebzeltern—Metternich 1825. dec. 27. — Közli *C. de Grunwald:* L'Autriche et le décabrisme." Le Monde Slave, 1938. I.

[73] *H. Srbik:* Metternich der Staatsmann und der Mensch. München. 1925. II. köt. 558, 561. l.

A polgári eszmék és intézmények előretörését megakadályozni, bárhol jelentkeznek azok, tartotta Metternich — mint ismeretes — élete és tevékenysége fő feladatának. Még nagyobb ellenállásra kellett hogy találjanak részéről az ilyen jellegű mozgalmak a Habsburg birodalmon belül és különösen Magyarországon, ahol a polgáriasulást célzó tendenciák elválaszthatatlanok voltak az Ausztriától való függés felszámolásának, a nemzeti önállóság kivívásának a szorgalmazásától.

Még folyik az 1832/36-os országgyűlés, amikor Metternich már félreveri a harangokat a magyarországi „nagyon kínos" fejlemények miatt. „A jelenlegi ellenzék felforgató jellegű, *alkotmányos formákat használ*, hogy a kormányt és vele együtt az alkotmányt megdöntse."[74] Levelében a reformmozgalom híveit, illetve vezetőit két csoportba osztja: „Egyrészük nyilvánvalóan hazaáruló, másrészük ideológus, *minden gyakorlati érzék híján*." Az első csoporthoz számítja Wesselényit, a másodikhoz Széchenyit. Szerinte Wesselényi „pokoli Megváltó", „Wesselényit nem szabad elmulasztani, mert rajta keresztül súlyos csapást lehet mérni a rosszra". Ami Széchenyit illeti: „... Széchenyi I. arisztokrata, vagy legalábbis azt hiszi, hogy az. Kísérletező ... vakmerő ember, aki — hogy tapsoljanak neki — nyaktörő mutatványokat végez ... Vasutakat vezet a pusztaságon keresztül, és meg fogja kísérelni, hogy a hazát gőzzel a levegőbe röpítse."

Különös figyelmébe ajánlja a nádornak az ellenzéki szellemű ifjúságot. „Az ifjúságot meg kell fékezni, különben Magyarországot elárasztják a Wesselényiek."

Az államkancellárnak ebben az időben egyre szilárdabb alapállása lesz az arra való hivatkozás, hogy a liberális törekvések, amelyeket ő általában (Franciaországban éppúgy, mint Angliában vagy az Egyesült Államokban) kárhoztatott, Magyarországon különösen elvetendők, minthogy az ország „sokszázados elmaradottsága", a „középkorban" való megrekedtsége következtében azoknak nincs objektív társadalmi talaja. Ugyanakkor — mint ismeretes — előljárt minden olyan törekvésnek a legmerevebb visszautasításában, amely Magyarországon a feudális kötöttségek felszámolására, a közműveltség emelésére, általában a gazdasági, politikai és kulturális fejlődés meggyorsítására irányult, mitsem törődve azzal, hogy az emiatt érzett nemzeti elkeseredés egyre hatalmasabb hullámokat vert. Példázza ezt a kormányzat — mindenekelőtt a kormányzat gyeplőjét egyre szorosabban kezében tartó Metternich — magatartása az 1832/36-os országgyűléssel kapcsolatban is. Ez a kettősség: — Magyarország előrehaladásának szisztematikus akadályozása és ugyanakkor az állandó hivatkozás a magyar elmaradottságra —, a metternichi politikának az elkövetkező időkben mintegy a tengelyévé válik.

Metternich a nádorhoz intézett fenti, politikai értekezésnek is beillő terjedelmes levelében ugyancsak hangsúlyozta, hogy Magyarország olyan ország, „ahol nincsenek demokratikus elemek, mégcsak nép sincs," — amely megállapítása a magyar viszonyokat jobban ismerő és kevésbé elfogult nádor élénk tiltakozását váltotta ki.[75] Metternich a magyar reformmozgalom korszakalkotó társadalmi törekvéseit gyökértelen fantazmagóriáknak, *agyrémnek* igyekezett feltüntetni és ezzel devalválni azokat a létfontosságú kér-

[74] Metternich — József nádor, 1835. jul. 19. StUA. MRA. Acta Clementina. C. 1.
[75] József nádor — Metternich, 1835. aug. 6. OL. N. 22. József nádor titkos iratai. 1835/62.

déseket, amelyeket az 1832/36-os országgyűlésen és azt követően a magyar reformerek felvetettek, és amelyek az egész magyar társadalmat és közgondolkozást egyre inkább hatalmukba kerítették.

Jellemző, hogyan informálta Metternich e nagyjelentőségű országgyűlésről gróf Apponyi Antalt, a monarchia párizsi követét, nyilvánvalóan a francia kormánykörök és közvélemény „legautentikusabb" tájékoztatása céljából: „A most végetérő 3 1/2 esztendő olyan színjátékot tárt elénk, hogy nehéz volna felsorolni mindazt az oktalanságot, amit beszéltek, mindazt az abszurdumot, amit hirdettek, és még sokkal nehezebb volna megállapítani . . . , mennyi volt belőle az egyikből és mennyi a másikból. Magyarország olyan ország, amely nagyon rossz és veszélyes irányban halad." A mondottak aláhúzására ezúttal is arra hivatkozik, hogy Magyarországon „a tulajdon, a törvényhozás és a szokások középkoriak . . ."[76]

Metternich Magyarországgal kapcsolatos tévedéseinek egyik fő forrása az ország irreális értékelése, túlontúl való lebecsülése volt. Noha ebben az időben, a 30-as évek második felében a legfelsőbb birodalmi államvezetés szféráiban Magyarország fő szakértőjének számított, annyira nem ismerte a magyar társadalom tényleges állapotát, a magyar politikai élet alapvető mozgatóerőit, hogy a mélyen a magyarországi viszonyok ellentmondásaiból kinőtt, hajszálgyökereivel még az előző század utolsó évtizedére visszanyúló nemzeti reformmozgalmat talajtalan, efemer jelenségnek tekintette. Ugyanúgy képtelen volt vezetői, Széchenyi, Kölcsey, Deák, Kossuth, Batthyány, Eötvös tényleges súlyát és szerepét akárcsak megközelítőleg felmérni. „Néhány fiatal bolond kivételével, — volt az egészről az önmegnyugtató véleménye —, akiket megszédített a vágy, hogy beszéltessenek magukról és akiknek nincs gyökerük a közvéleményben, a dolgok jelenlegi mozgatói („les faiseurs du jour") minden tekintetben romlott emberek . . ."[77]

Metternichnek Magyarországról alkotott irreális elképzeléseiből szükségszerűen irreális politikai lépések következtek.

A terrorisztikus kormányintézkedések évei

Az erőszakos kormányintézkedések egyre nagyobb térhódításában szerepet játszott az a körülmény is, hogy Ferenc császárnak 1835. március 2-án bekövetkezett halálával Metternichnek, aki addig is a szélsőségesen abszolutisztikus kormánypolitika híve volt, a befolyása rendkívül megnőtt. S minthogy az udvar magyarországi politikájának legfőbb irányítója ebben az időben ő volt, ezt a változást a magyaroknak különösen meg kellett érezniök.

Igaz, hogy a „magyar kérdés" erőszakos megoldásának gondolata Ferenc császár előtt sem volt teljesen idegen. Különösen az 1830. évi forradalmak

[76] Metternich — Apponyi Antal, 1836. ápr. 30. StUA. MRA. Acta Clementina. C. 5.

[77] Metternich—Ficquelmont 1837. ápr. 11. *Andics:* A Habsburgok és Romanovok. . . 187—190. l. Az országnak Metternich nemcsak a jelenét nem ismerte, hanem, minden jel szerint, a múltját mégkevésbé. Különben nem írta volna — Lengyelországgal összehasonlítva, — Magyarországról: „La Pologne renfermait des noms historiques, tels que les Czartoryski et d'autres, qui avaient déjà joué rôle dans des révolutions antérieures; il n'en est pas ainsi en Hongrie" (uo.). Metternich nyilvánvalóan édeskeveset tudott I. István király, az Anjouk, Hunyadi János, Mátyás király, Bocskay, Bethlen, II. Rákóczi Ferenc „történelmi nevéről", úgyszintén azokról az európai fejlődéssel lépést tartó, koruk haladó irányzataihoz felzárkózó törekvésekről és tettekről, amelyek nevükhöz fűződnek.

óta egyre inkább rettegésben tartotta őt annak lehetősége, hogy Magyarországon is hasonló eseményekre kerülhet sor; fogadkozott is, hogy ez esetben a legvégsőbb eszközökhöz nyúl. „A császár másról sem beszél" — jegyzi fel Kübeck 1832 elején a magyarországi és erdélyi helyzettel kapcsolatban — „mint arról, hogy közéjük csördít!"[78]

Bár Metternich megtett mindent, hogy Ferenc császár gyanakvását Magyarország irányában ébren tartsa, utóbbi ismert óvatossága némileg korlátozta őt abban, hogy szabad folyást engedjen — a realitásoktól erősen elszakadt — olyan elképzeléseinek, miszerint a Magyarországon egyre nagyobb erővel előretörő nemzeti és szabadelvű törekvéseket kellő eréllyel rövid úton fel lehet számolni.

A Ferenc halála után bevezetett „kollegiális" államvezetés, annak legfőbb szerve, az Államkonferencia, nagy mértékben elősegítette Metternich döntő befolyásra irányuló törekvéseit,[79] annál is inkább, mert ő ezt nagy gonddal és kétségtelen ügyességgel lépésről lépésre tervszerűen kiépítette. „Ma minden azon múlik — dicsekedett el bizalmasának, gróf Clam Martinitznak —, hogy a főherceg urak *semmit* se határoznak, hanem mindent ad referendum sorolnak. Ez valóban a könnyebb feladat, és számukra hasznosabbnak kell tűnnie, mert engem sem az elején, sem a végén nem lehet megkerülni."[80] Ő pedig ebben az időben különös határozottsággal vallotta: *„Nehéz ügyeket csak egyszerű módon lehet elintézni."*[81] Ez a Metternich által ismételten leszögezett szentencia súlyos tévedés volt.

Ismeretes, hogy Ferenc császár elhunytakor Metternich mind a bel-, mind a külföldet, mindenekelőtt a Habsburg-birodalom szövetségeseit igyekezett megnyugtatni afelől, hogy az új uralkodó alatt semmi sem fog változni, sem a kormányzás alapelveiben, sem azok alkalmazásában; a birodalom tartományai felé ugyanezt hangsúlyozta.[82] Különösen fontosnak tartotta a kormány nyugodt magatartásának és szilárdságának demonstrálását a birodalom azon részeiben, amelyekben, mint Magyarországon és Erdélyben, a politikai helyzet krónikusan válságos volt. Utasításainak és intelmeinek minden sorát áthatja az aggály, nehogy a trónváltozást az ellenzéki erők engedmények kiharcolására, saját politikai befolyásuk térhódítására használják fel.

Egyik, alig egy pár órával Ferenc halálának bekövetkezése után íródott levelében a leghatározottabban figyelmezteti az erdélyi királyi biztost: „a jelen pillanat minden eddiginél jobban megköveteli, hogy a kormány cse-

[78] *Kübeck:* Tagebücher I. köt. 2. rész. 548. l.

[79] Metternichet nem kevés szemrehányás érte még a legfelsőbb udvari körök (többek között Zsófia főhercegnő) részéről is, hogy saját befolyásának korlátlanná tétele érdekében szorgalmazta a magatehetetlen Ferdinánd trónrakerülését. Hogy Metternich miképpen értelmezte az ennek bekövetkezésével a legfelsőbb államvezetésben kialakult helyzetet, arra fényt vetnek bizalmas körben tett kijelentései. „Der Thron wird jetzt nicht mehr von einer Person, sondern einem Symbol eingenommen sein . . . Der Kaiser Ferdinand ist eine Art Dalai Lama . . . " — Báró Hübner József, osztrák külügyérnek, Metternich közeli munkatársának kiadatlan napló-feljegyzései. IX. köt. 1851. márc. 19—21. Közli *A. Breycha-Vauthier:* Aus Diplomatie und Leben. Maximen des Fürsten Metternich. Graz—Wien—Köln. 1962. 113. l.

[80] „Vertrauliche Privatbriefe Metternichs an Graf Clam Martinitz, ersten Generaladjutanten des Kaisers Ferdinand". 1837. aug. 6. N. P. VI. köt. 210. l.

[81] Metternich — Clam Martinitz, 1837. aug. 10. Uo. Kiemelés tőlem. — A. E.

[82] Ld. *Andics:* A Habsburgok és Romanovok szövetsége. 24. l.

lekedeteiben erőt és erélyességet mutasson és bármi követelődzést és üzelmet azonnal már első csírájában visszautasítson . . . Ezért Királyi Fenséged ne kegyeskedjék rossz néven venni, ha a fennálló viszonyok között bátorkodom arra kérni, hogy minden izgatásra és ellenállásra irányuló kísérletet az illető személyek megfelelő megfenyítésével . . . haladéktalanul utasítson vissza."[83]

Ugyanakkor Metternichnek Ferenc császár halálát követő megnyilatkozásaiban új hang is jelentkezik, amely arról tanúskodik, hogy a kormányzás módszerén bizonyos értelemben igenis változtatni akar. Már Estei Ferdinándnak írott fenti levelében leszögezi, hogy az új uralkodó „erélyesebben kell és fog fellépni" . . . „Az öreg császár éppen mint elismert és kipróbált nagyság, némely alkalommal kíméletesebben és szelídebben léphetett fel, mint az az új uralkodónak, a saját és a köz érdekében, módjában fog állani. Erélyesebben kell és fog fellépni. Ennek következtében a rosszak veszíteni, a jók viszont nyerni fognak. Többre nincs szükség."[84]

Annak jegyében, hogy fel kell hagyni az engedékenység politikájával, Metternich egyre hangosabban ad kifejezést abbeli véleményének, hogy ami Magyarországot illeti, azt tulajdonképpen mindezideig „nem kormányozzák". Ez közvetlenül József nádor ellen irányuló vád volt, akit Metternich ettől az időtől kezdve minden eszközzel igyekezett presszionálni, hogy Magyarországon a kormányzat részéről több erélyre, az ellenzékkel szemben szigorú megtorló intézkedésekre van szükség. „Ha nem foganatosítanak nagyon határozott rendszabályokat, Magyarország *el fog jutni a forradalomig*" írja 1835 nyarán a nádornak. Az ellenzék, különösen az országgyűlésen egyre inkább hanghoz jutó ellenzéki ifjúság megzabolázására szigorú rendszabályokat követelő levelében, a németországi haladó ifjúsági megmozdulások üldözésében szerzett tapasztalataira hivatkozik: „Kérem Császári Fenségedet, könyörgöm, kegyeskedjék ezeket a szavakat megfontolandóknak tekinteni . . . E téren nem tévedek . . ., annak az orvosnak a helyzetében vagyok, aki kezelte a járványt, amelyben az olyan orvosok, akik soha nem élték át, nem ismerik ki magukat . . ."[85]

Metternich e bizalmas levele a nádorhoz azzal is megérdemli különös figyelmünket, hogy már itt jelentkezik az a szilárd szándéka, hogy az ellenzéket lehetőleg nyílt ellenállásra kényszerítse és vele összeütközésig vigye a dolgot. „. . . Legyen harc, és az ellenzék kényszerüljön a királyt megtámadni, *mert az védelmezi az alkotmányt!* Ezek, Legkegyelmesebb Uram, a nézeteim, amelyeket az egyetlen még lehetséges megoldás alapjának tekintek." Ennek leszögezésével fejeződik be ez a jellegzetesen Metternich-i írás; a részletkérdések éles megfigyelése keveredik benne az alapvető tények és problémák teljes félreértésével, látszólagos nyíltszívűség megdöbbentő misztifikációkkal, filozófikus eszmefuttatások vulgáris rendőri észjárással.

Metternichnek Magyarországot illető agresszív szándékai nem kis veszélyt rejtettek magukban, és jogos aggodalmat váltottak ki a legfelsőbb kormányzati tényezők egy részében is. Ezek közé kell sorolni mindenekelőtt József főherceg nádort, akivel Metternichnek régi ellentétei voltak; ezek a harmincas években a Magyarországon folytatandó kormánypolitika kérdéseiben különösen kiéleződtek.

[83] Metternich – Estei Ferdinánd. 1835. márc. 2. OL. B. 50. Estei Ferdinánd bizalmas iratai. E. 124.

[84] Uo.

[85] Metternich — József nádor. 1835. jul. 19. StUA. Acta Clementina. C. I

Metternich fentebb idézett 1835. július 10-i levelére a nádor augusztus 20-án válaszolt és több pontban vitatta az államkancellár megállapításait. Egyetértett Metternich-hel abban, hogy a magyarországi helyzet súlyos. Ugyanakkor felhívta a figyelmét, hogy az ország változásokat tart szükségesnek, korszerű reformokat áhít. Kifejtette, hogy egész sor oknál fogva „a nézet", hogy „Magyarország mélyreható reformok nélkül nem létezhet tovább, annyira elterjedt, hogy az ország sok részében általános nyugtalansághoz, rossz közérzethez, majdnem azt mondhatnám, annak sürgető igényéhez vezetett, hogy a jelen állapotokon változtatni kell, bármiképp is végződjék ez."[86]

Semmi esetre nem értett egyet a nádor Metternich levelének azzal a megállapításával, hogy Magyarországon: „nincsenek demokratikus elemek, még *nép* sincs"[87]. — „Főméltóságod azon a véleményen van, hogy Magyarországon nincsenek demokratikus elemek, hanem csak ilyen gondolkodású egyének vannak; ehhez a nézethez nem csatlakozhatom fenntartás nélkül . . . Hiszen van demokratikus elem az országban a város és a falu vagyontalan lakossága, főként pedig a csak csekély vagyonú vagy egyáltalában vagyontalan falusi nemesség között . . . Miután ezeknek . . . nem egy előítélethez ragaszkodva, megnehezítik, hogy birtokot szerezzenek, iparral és kereskedelemmel foglalkozzanak és ezáltal helyzetükön javítsanak, az embereknek ez az osztálya igyekszik a nemességen belül meglévő demokratákat a maga céljára felhasználni, — ezért többnyire ott találni őket a legkülönbözőbb mozgalmak élén."

József nádornál — mint azt másutt is látni fogjuk — nemegyszer találkozunk meglepő tisztánlátással és finom érzékkel az egykorú magyar társadalom egyes osztályainak és rétegeinek reális értékelésében, a politikai problémáknak a gazdasági és szociális oldalról való megközelítésében.

Vitába szállt a nádor Metternich-hel az ifjúság kérdésében is, amennyiben annak radikalizálódását és egyre növekvő szerepét a közéletben részben az objektív viszonyokkal — a megyék nagy hatáskörével, a megyei fórumok nagy aktivitásával —, részben az ország közoktatásügyének elmaradottságával magyarázta.[88] Ez utóbbi megállapítás egyenlő volt a felelősség egy részének az áthárításával a kormányzatra, amely a magyar iskolaügyet — a jelek szerint nem minden szándékosság nélkül — rendkívül elhanyagolta.

A nádor békülékenyebb álláspontja rossz vért szült Bécsben; a Metternich által célbavett repressziókat semmi esetre sem tudta megakadályozni. Legfelsőbb utasítások az országgyűlési ifjak vezetőinek nemcsak a letartóztatását rendelték el, hanem feladatul tűzték ki — az igazságszolgáltatási szervekre megfelelő nyomást gyakorolva — minél szigorúbb ítéletek kikényszerítését is. Nevezetesen szigorú császári parancs utasította a nádort minél több terhelő bizonyíték felhajtására, az ügyész megfelelő instruálására és a vádlottak sorainak minden eszközzel való kiszélesítésére, még kellő bizonyítékok hiányában is. Az 1836. július 29-én kelt, Ferdinánd által aláírt utasítás felszólítja a nádort, hogy „minden támpontot nyújtó körülményt pontosan és kimerítően derítsenek fel, a meglevő nyomokat a legkitartóbban kövessék és használják fel. Nem ajánlhatom Kedvességednek eléggé sürgetően, a legnagyobb komolysággal és nyomatékkal eljárni, hogy a per kellő instruálásával megfelelő eredményhez jussanak és ezután a királyi jogügyigazgatót a legkomolyabban megbízni:

[86] József nádor — Metternich, 1835. aug. 6. Ol. N. 22. József nádor titkos iratai.
[87] Ld. Metternich 1835. jul. 19-i levelét a nádorhoz.
[88] Uo.

az összes fent közöltekben a legszigorúbb felelősség mellett teljesítse kötelességét."[89]

Bécsben elégedetlenek voltak, hogy csak négy jurátus lefogatására került sor; a represszáliákat sokkal szélesebb körre akarták kiterjeszteni. Azonban sem a nádor, sem a magyar vádhatóság — minden Bécsből jövő sürgetés ellenére — nem volt hajlandó vád alá helyezni olyan nagytekintélyű gazdag családok sarjait, mint aminők Pázmándy, Pulszky, Vukovits, Majthényi és a hasonlók voltak. A központi kormányzat ebbe semmiképp sem akart belenyugodni. A nádornak szóló 1836. július 29-én kelt császári utasítás többek között elrendelte: „ebben a perben különbség nélkül eljárás induljon mindazok ellen, akiknek bűnrészességéről vagy egyetértéséről bizonyíték . . . van, és mindazok ellen, akikre a vizsgálat és a per folyamán ilyen bizonyítékok még adódni fognak." Hangsúlyozta, hogy a perben „a legfontosabb, hogy a titkos értelmi szerzőket, akik úgy látszik, a tapasztalatlan ifjúságot felhasználják a maguk céljaira, — azután a szóbanforgó bűnös üzelmek összes bűnrészeseit és körülményeit pontosan felkutassák, hogy el lehessen indítani a törvényes eljárást . . ."

Hogy kik voltak azok a „titkos értelmi szerzők", akiknek a nyomára akartak jutni, hogy őket bírói ítélettel elnémítsák, arra vonatkozólag némi tájékoztatást nyújt az a besúgói jelentéseket tartalmazó irat, amelyet Metternich miheztartás végett ezidőtájt megküldött a nádornak, hangsúlyozva „minden kétségen felülálló" abszolút szavahihetőségét. Eszerint, ami a vád alá helyezett ifjak állítólagos titkos szervezkedését illeti: „az egész csak az országgyűlési ellenzék műve volt, — az első indítást főként Kölcsey, Deák, Bernáth, Madocsányi, Palóczy, Bezerédy és Borsiczky adták . . ." A jelentések szerzői nem feledkeztek meg Kossuthról sem, és különösen Wesselényiről nem. „Mint eme üzelmek vezetője azonban főként báró Wesselényi Miklós érdemli a legnagyobb figyelmet."[90] Ezekután a különböző kormányszervek, nem válogatva az eszközökben, igyekeztek minél több terhelő anyagot összegyűjteni és ilymódon minél több ellenzéki politikust kompromittálni.[91]

Metternich valósággal elárasztotta a nádort besúgói jelentésekkel, újabb letartóztatásokat sürgető királyi utasításokkal. E kegyetlen „legfelsőbb" parancsok mögött természetesen nem annyira az ezeket aláíró, de tulajdonképpen magatehetetlen Ferdinánd állott — a nádornak csak az uralkodó adhatott utasításokat —, hanem Metternich herceg államkancellár, aki a magyar ügyeket ezidőben már tényleg „teljesen kezébe vette". Az e kérdésben folytatott bizalmas levelezéséből kétségtelenül kiviláglik, hogy az országgyűlési ifjak 1836 májusában történt letartóztatásának is ő volt a kezdeményezője. 1837 legelején írja a nádornak, hogy neki kötelessége volt „figyelmeztetni a legfelsőbb kormányhatalmakat a fenyegető veszélyre. Sajnos ezt a célt nem sikerült a kívánatos mértékben elérni." Ez utóbbi mondat a főherceg-nádornak volt szánva szemrehányásként. Minden eszközzel ösztönözni igyekezett a nádort keményebb rendszabályok foganatosítására, mindenekelőtt a veszedelem nagyságának a legsötétebb színekkel való ecsetelésével. „Manapság

[89] Ferdinánd — József nádor. 1836. jul. 29. OL. N. 22. Nádori Titkos. 1836: 116.
[90] 1837. jan. 2-áról keltezett irat, mellékelve Metternich 1837. jan. 7-i leveléhez József nádornak. OL. Nádori titkos. 1837: 12.
[91] „Az egész országban keresik a tanukat" — jegyzi fel az egyik kortárs. (Ld. *Pompéry Aurél:* Kossuth Lajos 1837—39-i hűtlenségi pörének története. Bpest. 1913. 79. l.)

létezik fiatal Magyarország, ahogy létezik fiatal Olaszország és Franciaország és fiatal Svájc." S hozzáteszi: „Hogy a dolgok ilyetén állása hová fog vezetni, világosan meg van írva a Sors könyvében!" A nyílt szemrehányásoktól sem riadt vissza, amelyek summája az volt, hogy „Magyarországot nem kormányozzák". „Miután a kormány ereje Magyarországon teljesen aláhanyatlott, a legnagyobb nemzeti kincs — az ország belső nyugalma — már úgyszólván a vak sorsra van bízva!"[92]

A jurátusok elfogatása — éjjel titokban, ítélet nélkül, katonai segédlettel, és ellenük a per lefolytatása — törvényellenesen történt. A nádor a levéltárból kikérte tanulmányozásra a Martinovics-per aktáit és Ferenc császárnak e perre vonatkozó rendelkezéseit; ezek szolgáltak útmutatásul az ifjak elleni eljárás lefolytatásánál. A per zárt ajtók mögött folyt, a vádlottak nem választhattak maguknak védőt, kihallgatásuk magában a börtönben, a tanúké a kaszárnyában történt, stb., stb. Ez az eljárás a jakobinus per véres emlékét volt hivatva felidézni, hogy halálos, dermesztő rémületbe ejtse az országot; a lefogott négy jurátus ennek csupán eszköze volt. De nemcsak az eljárás módja felelt meg minden részletében annak, ahogyan Martinovicsékat a vérpadra juttatták, hasonlóság állott fenn a tekintetben is, hogy ezúttal is a *kisebbeket* szemelték ki áldozatul, hogy a *nagyobbakat* elrémítsék. A tíz esztendei várfogságra ítélt s a spielbergi börtönben megőrült Lovassy László meglepő tisztánlátást árult el ebben a kérdésben, amikor kiszabadulása után azt írta: „engem rémül tűztek ki mások ijesztésére; megtapodtak, hogy a nemzet törvénye legyen megtapodva, elzúzni akartak, hogy legyen elzúzva az ifjú nemzedék . . ."[93]

Metternich volt az első számú szorgalmazója a megtorló akciók kiszélesítésének is. Nyilvánvaló célja a felségsértés vádjának kiterjesztése volt a nemzeti reformmozgalom nagynevű, országoshírű vezetőire, azzal az indokolással, hogy az ifjúság állítólagos titkos forradalmi szervezkedésének ők voltak a tulajdonképpeni kezdeményezői és irányítói.

A terrorisztikus rendszabályok alkalmazása terén a további lépés Kossuth Lajos 1837 májusában — ugyancsak éjszaka — katonai segédlettel történt lefogása volt. Ezt a legnagyobb titokban, minden részletében gondosan előkészíteni Metternich különösen fontosnak tartotta. Kossuth lefogását Bécsben 1837 januárjában eldöntötték és annak minden mozzanatát kidolgozták. Érdekes fényt vet az előkészületekre az uralkodó 1837. január 30-áról kelt utasítása és Metternich ugyane napon írt sajátkezű bizalmas levele a nádorhoz. A királyi rendelkezés bebizonyítottnak vette, hogy Kossuth, „mint az lapjainak tartalmából egészen nyilvánvaló, tervszerűen arra törekszik, hogy Királyi tekintélyemet megsemmisítse, Kormányom bizalmát és ragaszkodását aláássa, a felforgató pártnak mindenütt barátokat, híveket és támogatókat szerezzen, hogy az általa a törvényes rend közgúnynak és gyűlöletnek kitett barátait megfélemlítse, és így a köznyugalmat és rendet veszélyeztesse."[94]

E legfelsőbb rendelkezés súlyos kitételein is túltesz Metternich levelének hangja, amely a királyi parancsot kommentálja. „Császári Fenséged ma rendkívül fontos értesítést fog kapni Ő F[elségétől]. Ez olyan ember üzelmeire vo-

[92] Metternich — József nádor, 1837. jan. 7. OL. N. 22. Nádori titkos. 1837: 12.
[93] *Pompéry:* i. m. 113. l.
[94] Ferdinánd — József nádor 1837. jan. 30. Ol. N. 22. József nádor titkos iratai 1837: 37.

natkozik, aki hatalmas eszköz lett azok kezében, akik Magyarországon *mindent*, ami van, fel akarnak forgatni."[95] Egyidejűleg van pár figyelmeztető szava a szerinte ingatag, a magyaroknak túlságosan kedvező főherceg-nádorhoz is. „Ha nem alkalmaznak energikus rendszabályokat, rövidesen olyan jelenetek fognak lejátszódni, aminőket minden kormánynak lehetőleg el kell kerülnie . . . Királyok, akik ezt a kötelességüket nem teljesítik, elveszejtik az államot és azzal együtt elpusztulnak. Akik kötelességüket nem akarják teljesíteni, minden esetre jobban tennék, ha saját maguk mondanának le a koronáról."[96] Ez bizony fenyegetésnek is beillett, még pedig ha valakinek, úgy a nádornak volt adresszálva.

A Metternich által meghirdetett „erélyes" kormánypolitikának megfelelően a legfőbb kormányszervek nem elégedtek meg Kossuth, Wesselényi és az országgyűlési ifjak perbefogásával, azon voltak, hogy elnémítsák a reformmozgalom egész vezető gárdáját. Több tucat főt tett ki azok száma, akik ellen Magyarországon és Erdélyben „hűtlenség" címén eljárás indult. Voltak tervek Szemere Bertalan, sőt Deák perbefogására is.[97] Az összeesküvés gyanúját igyekeztek Széchenyi Istvánra is kiterjeszteni, és e célból agent provocateur felhasználásától sem riadtak vissza.[98]

Általános kormányoffenzíva a reformmozgalom ellen

Metternich terve túlment egyes, mégolyan fontos személyek elfogatásán és perbefogásán: minden ellenzéki hang, megmozdulás lehetetlenné tételével *új politikai helyzetet* akart Magyarországon teremteni. 1837 elején József nádorhoz intézett levelében írja: „Az a mód, ahogy a kormány Kossuthtal szemben viselkedik, szemünkben a teljes fordulat jelentőségével bír. Ha egyszer a *dolgok* így állnak, mindazt, aminek történnie kell, erélyesen meg kell valósítani."[99]

Hogy „fordulat" alatt mit értett, azt kifejti az Államkonferenciához ezidőben benyújtott terjedelmes emlékiratában. Ennek alapgondolata, hogy a magyar reform-ellenzék működése forradalmi jelleget öltött, mi több, Magyarországot el akarja szakítani a birodalomtól.[100]

Ezúttal is, mint gyakran, „történeti áttekintést" ad a kérdésről, Magyarország újkori fejlődéséről, és a bajok forrását visszavezeti II. József uralkodá-

[95] Metternich nemcsak Kossuthnak a perbefogása körül bábáskodott rendkívüli energiával; befolyt annak szigorú előírásába is, hogy mint fogoly börtönében mit olvashat, általában mivel foglalkozhat, milyen természetű munkát végezhet stb. Ld. gróf Hardeggnek, a Haditanács elnökének ilyen irányú megkeresését Metternichhez. 1839. márc. 25.; ugyancsak a Staaatskonferenz 1839. ápr. 13-i határozatát és Metternich válaszát Hardeggnek. — StAW Kaninettsarchiv. Konf. Akten. A. 1839. No. 344.

[96] Metternich — József nádor, 1837. jan. 30. OL. József nádor titkos iratai. N. 22. 1837: 38.

[97] *Pompéry:* i. m. 40—41, 186, 188. l.

[98] Ld. gróf Sedlnitzkyhez, a birodalmi titkos rendőrség főnökéhez szóló, Kossuth megkörnyékezésére agent provocateur kiszemelését elrendelő királyi utasítást, „Wesselényi és társai", mindenekelőtt gróf Széchenyi István „gyanús" szerepének leleplezése céljából. — Ferdinánd — Sedlnitzky és Gervay — Metternich, 1837. aug. 5. StAW. Staatskanzlei. Interiora. Korresp. Fasc. 85.

[99] Metternich — József nádor, 1837. jan. 30. OL. N. 22. József nádor titkos iratai. 1837: 38.

[100] Metternich memorandumának kelte 1837. jan. 19. — StAW Conferenzakten. Conf. Z. 123/1837.

sára, még inkább arra, hogy utóbbi halálos ágyán végül is visszavonta a Magyarországra vonatkozó központosító és németesítő rendelkezéseit. II. József kormányzati politikája folyományaképpen nemcsak az országnak az elődje alatt megindult „természetes" elnémetesedése szenvedett visszaesést, hanem — főképp az ő és utódai meghátrálása következtében — törést szenvedett Magyarországon a Mária Terézia által oly következetesen kiépített abszolutisztikus kormányzati rendszer is. „Ennek a visszavonásnak a hatása a tulajdonképpeni alkotmány megváltoztatása volt, amennyiben az 1790/1-es országgyűlés határozataival, amelyek Ferenc császár trónralépése idején az 1792-es határozatokkal még megerősítést nyertek, új törvényhozás lépett a régi helyébe." Ennek a minden alapot nélkülöző kiagyalt konstrukciónak a felállítását téves lenne csupán Metternich tájékozatlanságával magyarázni a magyar történelem tényeit illetően. Originális elmélete arra szolgált, hogy levonhassa belőle az alábbi következtetéseket:

a) egyszer és mindenkorra véget kell vetni az engedmények politikájának;

b) Magyarországtól vissza kell szerezni az uralkodóktól kicsikart különleges jogokat, mert ezek nem következnek az ősi magyar alkotmányból.

Ezekre a megállapításokra és érvekre az osztrák államkancellár a továbbiak során állandóan visszatért; úgy tekintette azokat, mint amelyek a kormány magyarországi politikájának alapvető kiindulási pontjaiként kell hogy szolgáljanak a jövőre.

De Metternich történelmi sémájának volt egy másik oldala is. II. József fent vázolt „meghátrálásával" magyarázta nemcsak a magyar nemzeti törekvések fellángolását, hanem a mélyebben fekvő társadalmi okokat ezúttal is elhanyagolva — az egyre nagyobb erővel mutatkozó reformtörekvéseket is: „Hogy az uralkodó ilyen előrelépése majd visszakozása elkerülhetetlenül mélységesen káros hatással volt az országra; hogy ez a hatás milyen vészthozó volt, azt az 1790/1-es országgyűlés kézzelfoghatóan megmutatta. Ami korábban elszunnyadóban volt, most feléledt; ami régi volt, felújult és a Régihez Új jött; a királyi hatalom korábbi korlátozásait megbénító mértékben kiterjesztették, egyszóval olyan Magyarország jött létre, amely már nem volt a régi; formátlan alakzat lett: nyugtalanság, kételyek, követelések és viszálykodások szövevénye." „Az ebből eredő bajokhoz később egy másik baj társult: jelentkeztek a következményei annak a nagy szociális átalakulásnak, amely francia forradalom néven korunk történetének szomorú szakasza!"

Metternich a bajok forrásának azt tartotta, hogy Magyarország kilépett a feudális mozdulatlanság állapotából; ezt szerette volna — reakciós Don Quichoteként visszacsinálni.

Melyek voltak azok a tények, amelyekért Metternich az ellenzéket mint törvénytelent elmarasztalta, és kíméletlen kormányintézkedéseket követelt ellene? „. . . A kaszinók, a modern liberalizmust terjesztő ezen intézmények, a Tudományos Társaság, mint a magyar nyelv fejlesztésére hivatott hatóság . . . a dunagőzhajózási vállalkozások, amelyeket tisztára nemzeti jellegű ipari feladatnak tekintettek! . . . Széchenyi István gróf nyugtalan szellemének (schwirrender Geist) eme vállalkozásait és Wesselényi báró sokkal mélyebb számításait az előbbi nyomtatványokban támogatta. Ezek, tekintet nélkül sekélyességükre, mégiscsak a nyelv fejlesztését jelentették és közvetlen támadást a *régi életmód* ellen. Valamely országot elmozdítani erről az alapról annyit jelent, mint reformok örve alatt kiszolgáltatni a forradalomnak."

Metternich alapállása: Magyarország természetes viszonyai a feudális viszonyok. Azt az óhaját, hogy Magyarország lényegében továbbra is feudális ország maradjon, némi misztifikációval úgy fejezte ki: az országban, éppen „sokszázados" elmaradottsága következtében (ezt az elmaradottságot nem győzte hangsúlyozni) nincsenek meg az elemi előfeltételei — s nyilvánvalóan még sokáig nem lesznek meg, következett ebből a gondolatmenetből — a modern gazdasági és politikai fejlődésnek. Valósággal rögeszméjévé vált az állandó hivatkozás Magyarország katasztrófális elmaradottságára mint érvre minden, mégolyan szerény kísérlettel szemben, amely éppen ezt az elmaradottságot igyekezett felszámolni.

1830-ban Széchenyivel hogy őt a korszerű társadalmi kezdeményezésektől visszatartsa — ilyen hangnemben beszélt: „Még azon a ponton vagytok, hogy pénz helyett ökröt . . ." mintha Magyarországon ebben az időben még terménygazdálkodás folyt volna! — Véleménye szerint: „Jobban el vagytok maradva, mint a Hanza-városok 500 év előtt voltak."[101] Metternich szerint a liberális reformellenzék „a legnyilvánvalóbban ellentmond a magyar állami élet alapfeltételeinek . . . Hamis és fennhéjázó civilizáció . . . kaszinók és jurátus-egyletek folyományai épp oly kevéssé lesznek képesek Magyarország régi alkotmányát pótolni . . . mint angol mintájú lóversenyek, gőzhajók, vasutak és minden egyéb túlzásai egy beteges kornak, lényegesen előmozdítani Magyarország igazi civilizációját." Széchenyi, Kölcsey, Deák törekvéseit felforgatóknak, szeparatisztikusoknak feltüntetve gyökeres változásokat követel Bécs magyarországi politikájában. A kormány használja fel az időt, mielőtt még a soronlevő országgyűlés összeül, amely a kezét esetleg megkötné.

1837. április 9-én meg is születik a királyi parancs a magyar kancellárhoz frontális támadás megindítására, a liberális reformtörekvések ellen. A királyi rendelkezés hangvétele a szokottnál is élesebb, szélsőségesen agresszív.

A magyar reformereket „minden törvényes rend ellenségeinek" nevezi, akiknek „demagóg üzelmei" Magyarország jólétét fenyegetik. A reformok sürgetői „mint mindenütt, itt sem követnek más célt, mint azt, hogy a hazafiasság látszata alatt ellenszenvet és bizalmatlanságot terjesszenek a kormány és tervei ellen, ellenszegülésre lázítsanak, megdöntsék a fennálló törvényes rendet és előidézzék a teljes anarchia borzalmait". Elrendeli, hogy azok ellen, akik a megyegyűléseken a kormányt bírálják, a megyék vezetői a legszigorúbban járjanak el egészen a bírói felelősségrevonásig, azaz a felségárulásért és felségsértésért (Hochverrat und Majestätsverbrechen) való perbefogásig. Megtorlandó cselekménynek kell tekinteni minden elhangzott támadást, azaz bírálatot még akkor is, ha azok „ugyan névleg csak a kormány ellen irányulnak". Azt a magyar alkotmánnyal ellenkező felfogást, hogy nemcsak az ural-

[101] SZ. I. N. 1830. márc. 1. — *Viszota*, IV. köt. 24. l. „Mein Haus auf dem Rennweg ist die Grenzstation der Zivilisation." Uo., *Viszota*, V. köt. 274. l. „So oft die Rede von Ungarn ist — írja a 40-es évek Magyarországáról — vergesse man nicht, dass noch vor hundertfünfzig Jahren Ungarn unter einem Pascha stand." Metternich — III. Frigyes Vilmos 1843. május — N. P. VI. köt. 677. l. — A nagyhatalmú államkancellár ilyen véleménynyilvánításainak kétségtelenül volt szerepe abban, hogy a bécsi előkelő körökben — mint arról Széchenyi panaszkodik — elfogadott volt úgy beszélni Magyarországról: „hottentotta ország", „barbár ország". (SZ. I. N. 1845. okt. 24., nov. 12. *Viszota*, III. köt. 279, 285. l.) Magyarország hitelét és jelentőségét a legnagyobb mértékben lekicsinylő véleményét az osztrák kancellár egyébként a külföld felé is sokat hangoztatta, mint arról diplomáciai levelezése a birodalom külországi képviselőivel tanúskodik.

kodót, hanem a kormányt sem érheti támadás, a királyi irat ismételten hangsúlyozza.[102]

Már az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy a megyegyűléseken megnyilvánuló nemesi szólásszabadság jogát akarta ez a rendelkezés megsemmisíteni és terrorisztikus intézkedésekkel a kormányt érintő minden bírálatot lehetetlenné tenni. Szólítsa fel a magyar kancellár a királyi jogügyi igazgatót — olvassuk a királyi iratban —, hogy éberen figyelje az országban folyó „visszaélést a szólásszabadsággal" és kötelezze ugyanerre a kamarai ügyészeket is állásuk elvesztésének terhe mellett. Ha valamely megyegyűlés olyan határozatot hoz, amely a király és a kormány tekintélyének csorbítását célozza, akkor felelősségre kell vonni, és meg kell büntetni mind a kezdeményezőit, mind azokat, akik ilyen határozatok hozatalára izgattak, továbbá az elöljárókat, akik az ilyen törekvéseket nem akadályozták meg, úgyszintén a határozat megfogalmazóit, végül azokat is, akik a sajtóban ezeket propagálták.

Okvetlen szükséges, hogy a megyékben tevékeny kormánypárti többség legyen biztosítva. Ezért a királyi parancs felszólítja a magyar kancellárt, gróf Pálffy Fidélt, hogy ilyen többség létrehozása céljából mozgósítsa az ügyészeket, az alapítványi, kamarai és bányatisztviselőket, általában az országos és udvari hivatalviselőket, hogy tömörüljenek és küzdjenek a reformpárt ellen. „Feladata továbbá az érsekeket és püspököket . . . személy szerint arra figyelmeztetni, mennyire kívánatos, hogy a vallás és a kormány ellen irányuló üzelmek esetén, az előbbiek java és mind az előbbiek, mind az utóbbiak megtartása érdekében ők is a maguk részéről minden befolyásukat együttesen arra használják, hogy . . . az újabb időben megrendült törvényes rend újra helyreálljon és megszilárduljon . . ." A püspökök kötelessége az alájuk rendelt lelkészeket és valamennyi alkalmazottjukat (a tiszttartókat, ügyészeket stb.) mozgósítani e célra: „hogy ilyenformán nemcsak maguk vegyék ki részüket minden rendelkezésre álló eszközzel e cél megvalósításában, hanem utasítsák a kellő rátermettséggel bíró káptalanokat és a kúriai klérus tagjai közül azokat, akiket gondos vizsgálat alapján kétségtelenül alkalmasnak találtak . . ., hogy vegyenek részt a nyilvános megyegyűléseken, járjanak készségesen kezére a megyei főispánoknak és adminisztrátoroknak és támogassák szándékaimat . . . Ugyanilyen értelemben és ugyanilyen óvatossággal utasítsák és oktassák ki megfelelően a birtokkal rendelkező szerzetesrendeket."

A királyi rendelkezés kiterjed annak előírására, hogy a fentieknek eleget nem tevő egyházi és világi tisztviselőket felelősségre vonják. Ugyanakkor rendelkezik azoknak az előléptetéséről, kitüntetéséről, általában megjutalmazásáról, akik „a nyilvános gyűléseken eredményesen támogatták és védelmezték atyai szándékaimat és tevékenységükkel és magatartásukkal hűséges ragaszkodásuk tanújelét adták".

Az uralkodó külön parancsban figyelmeztette a magyar kancellárt, hogy fenti kéziratának teljes szövegét senkivel sem közölheti, sem írásban, sem szóban.[103]

Hasonló szellemű volt a József nádornak ugyanebben az időben küldött

[102] Ferdinánd — Pálffy kancellár, 1837. ápr. 9. OL. A. 45. Kanc. eln. 1837:625.
[103] Ld. Ferdinánd — Pálffy, 1837. ápr. 29. OL. A. 45. Kanc. Acta Praesid. 1837: 687; ld. ugyancsak Pálffy jelentését a királyi rendelkezések végrehajtásáról. Pálffy — Ferdinánd, 1837. ápr. 30. Uo.

királyi irat is.[104] Ennek szövege alapjában egybehangzik a magyar királyi kancellárnak küldött utasítással, azzal a különbséggel, hogy nyíltabban tárja fel a kormány tulajdonképpeni terveit. Ha Metternich már előzőleg jelezte a nádornak, hogy a kormány fordulatot szándékozik végrehajtani Magyarországon követendő politikájában, úgy itt már elég nyíltan kifejezésre jut, hogy Bécsben e tekintetben mindenre el vannak szánva. Mindkét királyi iratnak nemcsak a gondolatmenete, de a szóhasználata is, Metternichet mutatja mint szerzőt és újabb bizonyságát szolgáltatja, hogy utóbbi kész volt, sőt bizonyos értelemben kívánatosnak is tartotta nyílt összeütközésre vinni a dolgot a magyarországi reformmozgalommal. Ez persze feltételezte annak bizonyosságát vagy legalábbis a reményét, hogy amennyiben rákerülne a sor, az osztrák kormány és a dinasztia nem marad egyedül.

I. Miklós cár és Magyarország kérdése

Hogy Metternich fenti messzecélzó terveivel kapcsolatban milyen irányban tapogatózott szövetségesek után, arra utal többek között a szentpétervár osztrák követtel, báró Ficquelmont-nal ezidőben folytatott mind hivatalos mind bizalmas levelezése. Ficquelmont Metternich elgondolásainak és javaslatainak a közvetítője volt a Habsburg-birodalommal szoros szövetségben álló I. Miklós cár felé, és mint ilyen a szentpétervári kabinet különös bizalmát élvezte. Ismeretes, hogy Ferenc császár halála után a cár mintegy Ausztria gyámjának tekintette magát; ebben a különös szerepben osztrák részről Metternich volt a legfőbb támogatója. Az osztrák államkancellár — mint arra már rámutattunk — kezdettől fogva igyekezett I. Miklós figyelmét ráirányítani a magyarországi „anomáliákra", a legsötétebb színekben festve le előtte az ország általános helyzetét és különösen a magyar nemzeti és reformtörekvéseket.

Az 1832/36-os országgyűlés tárgyalásai idején is mint pártütő csoportot (faction) igyekezett immár nem először denunciálni a magyar reformereket a cárnál. „Amit nem tudok, az az, hogy hogyan fogunk végezni a magyar fakcióval, amely a valóságos romlás kellős közepén újból mozgolódni kezd. Ebben az országban minden felbomlóban van, és ez természetes olyan országban, amelynek intézményei három század óta léteznek; civilizációja három vagy négy évszázaddal visszamaradt; szellemét felkavarják korunk tévedései, és össze akarja egyeztetni az őrültséget az értelemmel, a veszélyes kísérleteket a makacs ragaszkodással, nem a régihez, hanem az elavulthoz. Ezekhez a rendellenességekhez vegye még hozzá a legraffináltabb prókátori szellemet és politikusok teljes hiányát, és behízelgő összkép tárul a szemei elé!"[105] 1837 elején a magyar jurátusok lefogásáról informálja Metternich a szentpétervári udvart, ezúttal már nem rejtve véka alá, hogy kívánatosnak tartja a nyílt összecsapást a reformellenzékkel. „Látni fogja a fiatal Magyarországot fellázadni a jog ellen; mi ezt kívánjuk, és ő meg fogja szerezni nekünk ezt az örömet."[106]

[104] Ferdinánd — József nádor. 1837. [ápr. 9.] OL. A. 45. Kanc. Acta praesid 1839:687.

[105] Metternich — Ficquelmont, 1835. dec. 9. StAW. Pol. Arch. III. Russland. Fasc. 105, Fol. 273—275.

[106] Metternich 1837. febr. 24-i levelét idézi: Ficquelmont — Metternich, 1837. márc. 18. StAW Staatskanzlei. Pol. Arch. III. Russland. Fasc. 109. Fol. 94—97, 100.

I. Miklós, noha nagy megelégedéssel vette tudomásul az osztrák kormány támadásba lendülését és határozott szándékát a magyar liberális ellenzék felszámolására, nem szűnt meg kifejezést adni a magyarországi állapotokkal kapcsolatos aggodalmainak. Ficquelmont sietett erről értesíteni főnökét. „A császár mégis tovább beszélt arról, hogy nyugtalan, hivatkozott arra, amit Ferenc császár ebben az ügyben mondott neki, és idézte az elhunyt császár elhatározosát, hogy mindaddig a pillanatig türelemmel viseltetik, amíg a magyarok maguk sértik meg az alkotmányt, amelyre mindig hivatkoznak, s ez adja meg majd neki a jogot, hogy ellenük használja fel azt."[107]

1837. április 11-én, két nappal a magyar reformellenzék elleni általános támadást elrendelő királyi utasítások kiadása után és alig néhány héttel Kossuth lefogása előtt, Metternich újabb, ezúttal különösen jelentős bizalmas jegyzéket és még bizalmasabb sajátkezű kísérő levelet küld Ficquelmont-nak Magyarországot illetően, azzal a kimondott utasítással, hogy azt mutassa meg a cárnak. Az osztrák államkancellár ebben minden eddiginél tragikusabb hangnemben és a tényeket erősen misztifikálva, a magyarországi *tűrhetetlen* helyzetről informálta Szentpétervárt. „Kétségbevonhatatlan igazság, hogy a dolgok nem mehetnek úgy tovább Magyarországon, mint ahogy az elmúlt 15—20 év során mentek. A királyságot egyáltalában nem kormányozták . . . A dolgok semmiképp nem maradhatnak úgy, ahogy vannak, mert ez a status quo semmilyen."[108] Az ellenzék állítólagos elszakadási törekvéseinek a kihangsúlyozásával Metternich I. Miklós külpolitikájának érzékeny pontját érintette; ennek u. i. sarkalatos tétele volt a minél szilárdabb és egységesebb Ausztriának, mint Oroszország legszorosabb szövetségesének *a sértetlen* fennmaradása.

Félreérthetetlenek a jegyzék következő kitételei: „Mit kell a kormánynak minden körülmények közt tennie? Amit meg kell tennie . . . azt meg fogja tenni; szilárdan meg fog maradni a jog vonalán, és az alkotmány útján fog haladni egészen a végső határokig; ha ezen az úton az alkotmány nyújtotta erőforrások kimerülnének, akkor sem fog megállni. Át fogja lépni annak határait és nem fog lemondani arról, hogy megmentse országait, amelyeknek boldogulását a Gondviselés a király üdvére bízta! Minden, amit tenni kell (és amit, megmondhatom, *minden körülmények* közt meg is fognak tenni) pozitív formában és pontosan ki van jelölve, a szükséges rendszabályokat megfontoltan állapították meg és rendelték el." A továbbiakban Metternich rámutat arra, hogy a kormányzat számol azzal, miszerint „az erőteljes akció reakciót fog kiváltani; de jobban kell-e ettől rettegnünk, mint az állampépület lassú és szisztematikus lerombolásától? Ami engem illet, erre vonatkozólag nincs semmi kétségem, és érzésemet e tekintetben minden értelmes ember osztja."

Szentpéterváron nagyon jól megértették Metternich bizalmas információinak tulajdonképpeni célját. Miklós cár élénken reagált Metternich, ha burkoltan is, de szükség esetére segélyt kérő jegyzékére. Válaszában hangsúlyozta, hogy ő nem felejtette el és sohasem fogja elfelejteni, mit igért Ferenc császárnak Münchengrätzben. „Szeretné remélni, hogy az előreláthatóan idejekorán elhatározott és szilárdan végrehajtott rendszabályok elegendők lesznek a rend fenntartására Magyarországon, ill. helyreállítására itt, ahol azt pillanatnyilag megzavarhatták, tolmácsolta I. Miklós válaszát Nesselrode cári

[107] Uo.

[108] Metternich — Ficquelmont, 1837. ápr. 11. StAW Staatskanzlei. III. Russland. Varia 1837. Közli *Andics:* A Habsburgok és Romanovok szövetsége 187—193. l.

külügyminiszter és kancellár. — „De ugyanakkor megbízza Önt, hogy az Ő nevében hivatalosan kijelentse, hogy Ausztria minden esetben számíthat Oroszországra. Mert a császár soha sem fog megfeledkezni arról, amit Münchengrätzben megígért felséges barátjának és szövetségesének, Ferenc császárnak."[109] Nevezetesen a cár nagyon tartott attól, hogy a magyarországi mozgalom átterjed az egész Habsburg-birodalomra. „Nem félek semmitől – jelentette ki Ficquelmont-nak –, ami Angliában, Spanyolországban, Franciaországban bekövetkezhet . . . nem nyugtalanít, de többet jelentene számomra nyugtalanságnál, minden reményemet elvenné, ha valami történne Ausztriában."[110]

Ugyanezekben az években intenzív együttműködés alakult ki Metternich és I. Miklós legközelebbi munkatársa, a cári titkosrendőrség, a hirhedt III. ügyosztály főnöke, gróf Benckendorf között. Münchengrätzi és teplitzi találkozásaik után évekig tartó levelezést folytatnak, amelynek tárgya: titkos értesülések továbbítása, tapasztalatok, munkamódszerek, mi több, ügynökök kicserélése, közös tervek kidolgozása, konkrét tennivalókban való megállapodás; mindez *nemcsak* a lengyel hazafiakra vonatkozólag. „Több bennük a rendőrségi [ügy], mint az udvariasság" (szójáték: franciában police = rendőrség, és politesse = udvariasság) — így jellemzi ezeket a leveleket maga Metternich.[111] A két kormány ilyen szoros rendőri együttműködését természetesen a titoktartás sűrű fátyla borította. „Csak az szükséges, hogy kormányaink mindig a háttérben (szószerint: a függöny mögött) maradjanak és csak akkor jelenjenek meg, ha súlyos és nemes célú csapást kell mérni, hogy eltemessük a hazugságot és bátorítsuk a rend és a trón barátait."[112]

Az a körülmény, hogy a 30-as évek derekán az orosz cár segélynyújtása mint esetleges szükségesség felmerült Metternich előtt, minden egyéb jelnél világosabban mutat arra, hogy a „magyar kérdés" gyökeres felszámolására készült. A terrorisztikus intézkedések messzemenő céljait mutatja az is, hogy az ezidőbeli bizalmas kormányiratokban ismételten találkozunk arra való utalással, hogy a liberális magyar nemességet felülről szított parasztfelkelés rémével kellene sakkban tartani.[113]

Ismeretes, hogy Wesselényi Miklós nevezetes szatmári beszédében,

[109] Uo. A cár ceruzafeljegyzése. Ld. ugyancsak Ficquelmont – Metternich. 1837. máj. 6. StAW Pol. Arch. III. Russland. Fasc. 109. Fol. 147–151.

[110] Ficquelmont – Metternich, 1837. máj. 6. StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. III. Russland. Fasc. 109. Fol. 151.

[111] Metternich – Benckendorf, 1835. nov. 3. StAW Staatskanzlei Pol. Arch. III. Russland. Fasc. 105. Fol. 61–70.

[112] Benckendorf – Metternich, 1836. ápr. 12. Uo. Fasc. 106. Fol. 15–16. A kortársak feljegyezték, hogy Benckendorf dicsekedett, hogy Metternich az ő tanítványa. Anélkül, hogy ezt a kérdést el akarnánk dönteni, kétségtelen, hogy kölcsönösen volt mit tanulniok egymástól minden haladó gondolat és tevékenység kíméletlen üldözése terén. Együttműködésükről ld. a Metternich – Benckendorf levelezést StAW Pol. Arch. III. Russland. Fasc. 105, 106, 108 stb. Benckendorf feljegyzéseit a münchengrätzi és teplitzi császártalálkozókról közli: *P. S. Squire:* Metternich and Benckendorf, 1807–1834. The Slavonic and East European Review, Volume XIV, Number 104. London, January 1967. Ld. ugyancsak *Th. Schiemann:* Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I. — Bd. III. Berlin. 1913. Anlagen: *C. de Grunwalde:* La vie de Nicolas Ier. Paris. 1946. 203. l.

[113] Többek között Estei Fredinánd is 1834-ben, amikor a kormány nehéz helyzetbe került Erdélyben, felveti annak lehetőségét, hogy a román parasztokat magyar nemesi földesuraik ellen fordítsák. Estei Ferdinánd – Metternich 1834. jul. 29. StAW C. A. 1074/834. Hivatkozik rá *E. Pfeffermann:* Baron Nikolaus Wesselényi und der Wiener Hof 1830–35. Wien. 1923. Diss. Hogy a bécsi kormánykörök számára a hasonló gondolatok nem voltak idegenek, az kitűnik Kübeck naplófeljegyzéseiből is.

amelyért a kormány perbe fogta, éppen erre hivatkozott. A reformellenzék ezt a gyanúját végig fenntartotta a bécsi kormánnyal szemben, és nem alaptalanul. Nem tekinthető véletlennek, hogy ez a gondolat Metternichet különösen azzal kapcsolatban foglalkoztatta, hogy a 30-as évek derekán a magyar reformmozgalomra halálos csapást akart mérni. Ahogy ehhez az orosz cárban *külső szövetségest* keresett, ugyanúgy terve a parasztság esetleges szembeállítására a nemzeti és reformtörekvésű magyar nemességgel, *belső szövetséges* keresésével volt egyenlő. Metternich a cárnak szánt, már idézett fontos információjában utal is erre: „Amikor a passzív ellenállást . . . erélyes lépéseknek kell felváltaniuk, azon a napon biztosra vehető —, hogy a nép hatalmas többsége, amelyet a magyar liberálisok ma sem neveznek másképp, mint *misera plebs*, fel fogja ajánlani támogatását a királynak, erre az annál inkább számíthat, mivel ez az egész osztály el van keseredve a végsőkig a földesurak ellen."[114] Metternich, bértollnokai útján a külföldi lapokban is kolportálta ezt a fenyegetést, ami a magyar közvélemény nagy felháborodását váltotta ki. A kérdés nyilvánvalóan nem keveset foglalkoztatta az államkancellárt; erre enged következtetni József nádorhoz írt egyik levelében kifejtett az a meggyőződése, hogy a magyar liberális nemességet a forradalomtól tulajdonképpen csak a félelem tartja vissza az uralkodó ilyen megtorló lépésétől.[115]

1837 tavaszán, a fent felsorolt intézkedésekkel egyidőben, Metternich javasolja a titkosrendőri megfigyelések további kiterjesztését és intenzívebbé tételét Magyarországon és Erdélyben. Az ő kezdeményezésére alakul meg Bécsben a *külön* „Informations-Komité für Ungarn und Siebenbürgen". Ez 1837. március 21-én tartja első ülését az államkancellária épületében, legfelsőbb vezetője maga Metternich. Létrejötte szigorú államtitok, feladata: „Összesítse a feljegyzéseket, amelyek a Magyarországon és a határországokban folyó, vagy csírájukban mutatkozó forradalmi üzelmeket jelzik." Jellemző módon a bizottságban sem a magyar, sem az erdélyi királyi kancellária nem volt képviselve.[116]

A fenti bizottság hatalmas apparátussal összehordott titkos rendőri anyaga óriási terjedelmű. A besúgók szerteágazó hálózatának jelentései az országgyűlési és megyegyűlési tárgyalásokról, a megjelent sajtótermékekről, úgyszintén a kaszinókban vagy esetleg szűk baráti körben elhangzó politikai és nem politikai kijelentésekről az Osztrák Állami Levéltár hatalmas magyar anyagának jelentős hányadát teszik ki; a Metternich-rendszer idején a magyar problémák Bécs számára rendőri problémák voltak mindenekelőtt.

Az ellenhatás

Noha Metternich messzemenő konspirációs tervei a nagyközönség, de még a bennfentesek nagy része előtt is titokban maradtak, maga a hajsza Wesselényi ellen, az országgyűlési ifjak és Kossuth perbefogása, majd elítélése,

[114] Metternich — Ficquelmont, 1837. ápr. 11. Közli *Andics:* A Habsburgok és Romanovok . . . 187—190. l. — Egyébként Ficquelmont is a magyar jobbágyság felázításának a lehetőségével igyekezett a magyarországi események miatt aggódó Miklós cárt megnyugtatni „. . . Il n'en coûterait qu'un mot à la Cour pour écraser cette opposition, en faisant espérer aux paysans l'amélioration de sort que les nobles ne veulent pas leur donner." (Ficquelmont — Metternich, 1837. márc. 18. StAW Staatskanzlei. Pol. Arch. III. Russland. Fasc. 109, Fol. 84—97, 100.)

[115] Metternich — József nádor, 1843. nov. 29. N. P. VI. köt. 672—676. l.

[116] *Rheinöhl:* Die österreichischen Informationsbüros des Vormärz.

önmagában is hatalmas felháborodást váltott ki országszerte. A megyék a kormány eljárását „törvénytelennek", „országos sérelemnek" minősítették, s egyre hangosabb lett a tiltakozás a perek folyamán alkalmazott „titkos tettek s esketések" ellen, egyre erélyesebb a követelés, hogy szűnjék meg a „törvényen kívül divatozó cenzúra", a „titkos policia" és a kormány egyéb erőszakoskodásai.[117] „Veszedelemben van a haza — hangzott el a szatmári megyegyűlésen . . . , nem lesz többé szükség törvénykönyvre a zöld asztalon. Nincs messze az idő, midőn annak helyén bakkancsos fog bajonetjével állani."[118] Bars megyében arról beszéltek, hogy „már az alkotmány, a primae nonus sarkából kiforgattatik . . ." Pest megye 1836 júniusi követjelentési közgyűlésén is erős tiltakozás hangzott el a „fogdosások" ellen; „személyeink biztossága oly lábra tétetett, hogyha valaki elvész közülünk, azt kell hinnünk, hogy a Korona oltalmára rendelt fegyveresek fogták el."[119]

De a viharos megvegyűlések, a tiltakozó feliratok alaphangját nemcsak a felháborodás: Caraffa vérengzéseinek, Martinovicsék vérpadra juttatásának az emlegetése, az ifjak és Kossuth ügyében a „fogdoztatások" törvénytelen voltának a leszögezése adta meg, hanem legalább annyira a megrőkönyödés az erőszakos intézkedések indokolatlansága, a kormány „túlságos fellépte" miatt. „Nincs szükség, nincs ok terrorizmust mutatni" — hangzott el Pest megye közgyűlésén,[120] s ez messze általános vélemény volt. Miképpen Bars megyében is tiltakoztak „zendületi szándéklatok koholása" ellen.[121] „Mit fél . . . olyannyira az Ausztriai Ház?" — kérdezte a megye közgyűlésén Balogh János. „Annyira ment már a kormány bizalmatlansága a nemzet iránt, hogy azt, aki a szunnyadó igazságról a lepelt levonni akarja, rendbontónak, aki a szabadságot, országháborítónak, azt, aki az értelmességet és felvilágosítást terjeszteni, veszélyes állatnak tartja . . . már sem szabadon nyomtatni, sem beszélni, sem írni nem szabad."[122]

A kormány önkényeskedéseinek mélyebb, mondhatni történeti okaira a legtalálóbban Madarász László mutatott rá Fejér megye közgyűlésén, minekután „a kir. parancsot háromszorosan törvénytelennek kiáltá". „A törvénytelenség gyermekei, a józan előrehaladást gátló önkényesek nyugtalanoknak, zavaróknak akarják bélyegezni a szabadság s világosság törvényes részeseit s pártcsatároknak most is még, a XIX. század közepén! Mert ma is tombol még a múlt idők mérgétől szédült arisztokrácia!" . . . „Amióta Holland legelső felnyitá Európa szabadságinak törvényeit, a XVIII-ik század vége vérözönnel táplálta életre a felvilágosodást, melyet ma már a közvélemény gyémántpajzsa véd, s a Szent-Szövetség felkelt hármas zászlója sem fedhet többé sötétséggel."[123]

A közhangulat szembekerülése az erőszakos kormánypolitikával még élesebb formákat öltött azzal kapcsolatban, hogy 1839-ben esedékessé vált a magyar országgyűlés összehívása. Ezt az a körülmény tette halaszthatatlan-

[117] Ld. KLÖM. VI. köt. Törvényhatósági Tudósítások 666, 667, 884, 975. stb. l.

[118] StAW Informations-Protokoll der Ungarisch-Siebenbürgischen Section 1837. I. köt. Sitzung vom 20. Juni 1837. Gróf Keglevich Gábor beszámolója.

[119] KLÖM VI. köt. 636. l.

[120] Uo. 633. l.

[121] Uo. 665. l.

[122] Uo. 664. l.

[123] KLÖM VI. köt. 878—879. l. Madarász László beszéde Fejér megye 1836. okt. 25—27-i közgyűlésén.

ná, hogy az 1830-ban besorozott katonák tízéves szolgálati ideje lejáróban volt és sürgőssé vált az újoncok megszavazása. Az adott körülmények között, a Metternich által kitűzött célt szem előtt tartva („az ellenzéket porrá zúzni"), különös fontosságot nyert a kormány számára, hogy az országgyűlésen többséget sikerüljön a saját híveiből összehoznia.

Ami az országgyűlési követek választását illeti, annak alapvető célkitűzését az e téren nagy buzgalommal ügyködő gróf Majláth Antal magyar alkancellár a következőkben fogalmazta meg: „Mindent el kell követni, hogy azok kizárassanak, akik a legutóbbi országgyűlésen túlzott újítási mániáról és rossz gondolkodásmódról tettek tanúságot."[124] Az informátorok egész hadát mozgósították, hogy a megyék által javasolt, illetve elfogadott követi utasítások pontos szövegét Bécsben jóelőre megkapják. Táblázatok készültek a megyékről politikai színezetük szerint, és megindult a szükséges helyekre új főispánok, illetve adminisztrátorok kinevezése.[125] A megyékben csatasorba állították mindazokat, akik a kormánytól egzisztenciálisan függtek.[126] A megvesztegetések méreteiről némi képet ad gróf Széchenyi István ezidőbeni naplójegyzése, mely szerint a kormány nem kevesebb, mint 400 000 ezüst forintot szánt a követválasztások befolyásolására.[127]

Az összeült országgyűlés tagjait a kormány más eszközökkel is igyekezett befolyásolni. Ide tartoztak a Frankfurter Allgemeine Zeitungban Metternich fizetett tollnokának, J. Zedlitznek „Pia desideria" címmel megjelent cikkei, amelyek[128] nemcsak a külföldi közvéleményt voltak hivatva a kormány szellemében informálni a magyar ügyekről, hanem a magyar országgyűlés tagjaira is megfélemlítő hatást igyekeztek gyakorolni. Többek között olyan gondolatok felvetésével, hogy a kormánynak csak bizonyos zsilipeket kellene felhúznia, és a népharag a magyar nemességet elsöpörné. A betegsége miatt távollevő Metternichet Gervay úgy informálta, hogy ezek a cikkek nem maradtak hatás nélkül még az ellenzéki követekre sem.[129] Széchenyi minden esetre szükségesnek látta az országgyűlésen megbélyegezni a „legitimitás szentségének" ilyen értelmezését a bécsi kormánykörök részéről.[130]

Minthogy Metternich 1839 őszén megbetegedett és szeptember—október hónapokban rajnamenti birtokán tartózkodott, Gervay — mint az államkonferencia jegyzője — köteles volt rendszeresen megküldeni neki a pozsony-

[124] Ol. Kanc. Eln. A45. 266/1839; ld. ugyancsak Majláth Vortrag-ját a Staatskonferenz előtt, 1839. máj. 7. — StAW Kabinettsarchiv. Konferenzakten. A. 1839 (1—887. No. 515).

[125] Majláth János — Ferdinánd, 1839. márc. 6. OL. A 45. Kanc. Eln. 266: 1839.

[126] Ld. Majláth János — Ferdinánd, 1838. dec. 29. OL. A 45. Kanc. Eln. 18: 1839; ugyancsak a királyi utasítást gróf Keglevichhez, a Magyar Kamara elnökéhez. 1839; jan. 4. Uo.)

[127] Sz. I. N. 1838. márc. 4. *Viszota.* V. köt. 162. l.

[128] J. Zedlitz cikkei összegyűjtve is megjelentek: Pia Desideria für Ungarn. Leipzig. 1840.

[129] Gervay—Metternich, 1839. szept. 28. StAW Staatskanzlei. Interiora. Korresp. Fasc. 85.

[130] *Zichy A.:* Gróf Széchenyi István beszédei. Bpest. 1887. 183. l. Metternich közismert módszere volt: saját politikai irányát tűzön-vizen keresztül támogató cikkeket a sajtóban elhelyezni. Ezt a módszert előszeretettel alkalmazta a magyar reformmozgalom ellen is, hogy diszkreditálja a külföld előtt; mint a politikai revolverezés eszközét sem vetette meg. Engels Frigyes felháborodottan aposztrofálja a sajtóban „az ismert aljas cikkeket, amelyeket az augsburgi Allgemeine Zeitung a bécsi udvari kancellária megbízásából szokott közzétenni". — Marx—Engels, Művek. 4. köt. Bpest. 1959. 502. l.

tárgyalásokról és eseményekről szóló összefoglaló titkos jelentéseket.[131] Gervay leveleiből kitűnik, hogy az Államkonferencia semmilyen Magyarországot érintő fontosabb kérdésben nem hozott döntést Metternich távollétében, véleményének előzetes kikérése nélkül. Ha Metternich Johannesbergből küldött utasításait nem is ismerjük, Gervay válaszaiból világos, milyen szellemben igyekezett az államkancellár befolyásolni az ügyek vitelét. „Főméltóságod bölcs alapelve, szilárdan és következetesen kitartani a jog mellett . . . itt ezúttal is bevált. Az ellenzéket meg kell törni . . ." — írja szeptember 14-én az országgyűlés fejleményeit illetően akkor még optimistán hangolt Gervay.[132]

Pedig optimizmusra a kormánynak nem volt oka: az ellenzék nem lett „mürbe", nem tört meg. A terrorisztikus rendszabályok, amelyek a kortársakban a Habsburg-elnyomás legsötétebb korszakainak emlékét idézték fel, a politikai közvélemény határozott ellenállását váltották ki. Ennek kézzelfogható következménye mindenekelőtt az volt, hogy a hatalmas előkészületek, az erőszak és korrupció példátlan szabadjára engedése ellenére az összeült országgyűlés alsó tábláján most először — *az ellenzék volt többségben* és ez hajthatatlanul kitartott a politikai üldözések beszüntetésének, a bebörtönzöttek szabadonbocsátásának, a (nemesi) szólásszabadság töretlen biztosításának a követelése mellett.

Az erőszakoskodások és törvénysértések ellen tiltakozó közvélemény szava jutott kifejezésre Széchenyi Istvánnak országgyűlési felszólalásaiban is. 1840. április 22-i beszédében, noha hangsúlyozta, „célom a kibékítés" — és ez a törekvés egész beszédén végigvonult —, mégis szükségesnek tartotta leszögezni: „A kormány . . . valamint felhagyott elnémetesítő eszméivel, úgy hagyjon fel minden összeolvasztási szándékkal is; mert ezt többé nem eszközölheti. Meggyilkoltathatunk tán, de a többi ausztriai tartományokkal összeolvadni sohasem fogunk. Sőt az is kérdés, meggyilkoltathatunk-e? Én nem hiszem. Mert nemzetünknek jövendője van, ilyest pedig, ha nemzetet illet, egyesek vagy egyes kombinációk meg nem semmisíthetnek."[133]

Az 1839/40. országgyűlés végeredménye a Metternich által kezdeményezett terrorisztikus politika teljes fiaskója volt. A kormány kénytelen volt beszüntetni a perbefogásokat, és a már elítélteket szabadon bocsátani. Az ellenzék ugyanis végig nem adta be derekát, noha a nádor figyelmeztette, hogy Metternich kész „még erőszakhoz is nyúlni". Ezzel valóban számolnia kellett. Batthyány Lajos a felsőtáblai főrangú ellenzék vezére utalt is rá: bekövetkezhet, hogy a „kormány mint már gyakran, engedve a hatalom kísértéseinek, oly lépéseket tenne, melyeknek következtében a gyermekek vére folyhat az apák politikai bűnei miatt . . . Ha még tiszták volnának is a kezek, a hatalommal való visszaélés eszméje mindazáltal már megfogamzott . . ."[134] Metternich, aki kudarcát nem könnyen látta be, mindenesetre azok közé tartozott, akik a legtovább ellenálltak a bebörtönzöttek szabadonbocsátásának; különösen ragaszkodott Kossuth további fogvatartásához.[135]

[131] Ld. StAW Staatskanzlei. Interiora. Korresp. Fasc. 85.

[132] Uo. Eredetileg Metternich is igen optimista és magabiztos volt. Széchenyi idézi a küszöbön álló országgyűlésre vonatkozó kijelentését: „ . . . das Ganze . . . gerade wie in Mailand — leicht in Ungarn gehen wird . . . " (1839. aug. 5. SZIN., *Viszota* V. köt. 302—303. l.)

[133] Gróf Széchenyi István Beszédei. 183—186. l.

[134] Idézi *Horváth Mihály:* Huszonöt év . . . . II. köt. 160—161. l.

[135] *Falk:* Széchenyi élete. 109. l., *Horváth Mihály:* Huszonöt év . . . II. köt. 159. l.

Abban, hogy a magyar országgyűlés mintegy térdre kényszerítette a kormányt, és kudarcra ítélte Metternich terrorisztikus kezdeményezéseit, oroszlánrésze volt Deák Ferencnek. Az országgyűlési ellenzék vezérének immár általánosan elismert zalai követ a ragyogó beszédek hosszú sorában mutatott rá a kormány intézkedéseinek és ugyancsak a Kúria ítéleteinek törvénytelen voltára, és követelte nemcsak az elfogottak szabadonbocsátását, de az ítéletekért felelős bírák és a kormányban helyet foglaló „rossz tanácsosok" felelősségrevonását is. Bátran képviselte azt az elvet, hogy „a kormányt feleletre lehet vonni".[136] Megbélyegezte a „különös viszonos védelmet", „mely a kormány és a bíróság között van".[137] Hihetetlen szívóssággal tartott ki amellett, hogy mindaddig, míg a törvénytelenségek orvoslása nem történik meg, az országgyűlés sem a katona-megajánlással, sem más kérdéssel ne foglalkozzék. „Míg a törvények szentségét a kormány vissza nem állítja, míg maga példát nem mutat rá, hogy a törvényeket ő is tudja tisztelni s azokat teljesedésbe hozni, mindaddig károsnak és időelőttinek tartom más tárgyakról tanácskozni, és addig ugyan egy újoncot sem adok, ajánlást nem teszek . . ." „Míg a dolgok így mennek . . . addig hiába pártoljuk mi a kormányt a törvények végrehajtásában, mert ő nem azon igyekszik, hogy a hozott törvényt végrehajtsa, hanem azon, hogy miképpen altassa el a politikai véleményeket és miképpen alkottathasson magának kedvező törvényeket."[138]

A dolgok lényegére hívta fel az országgyűlés figyelmét, amikor rámutatott: „a szólásszabadságra hazánkban soha nagyobb szükség nem volt, mint most, midőn a haza mindennapi szükségeinek elrendezése van kérdésben. A múlt országgyűlés megkezdte a hibákat javítani, hibás rendszerünket kiigazítani . . . Ha ezen pályán járók feje fölött a főhatalomnak pallosa lebeg, akkor Magyarországon vége a haladásnak . . ."[139] A már elért győzelem után is szükségesnek látta komolyan inteni a kormányonlevőket: „Hazánkban a veszélyes ingerültséget nem azok terjesztik, akik a józan haladásnak békés ösvényén törvényeink számos hiányait pótolni, s az előítéletek zsibbasztó láncait lerázva, a szunnyadó nemzeti erőt munkásságra ébreszteni, kifejlődésre vezetni törekednek, hanem azok, akik a *törvényszerű haladásnak természetes mozgását is közalkotmányt veszélyeztető* mozgalmaknak nézve, a hatalommal s a hatalomnak törvényelleni rémületes eszközeivel is kívánnák gátolni a nemzet kifejlődését . . ."[140] Ez a figyelmeztetés Metternichnek és a metternichi politikai iskolához tartozó kormányembereknek szólt.

A fordulat, amelyhez Metternich oly nagy reményeket és messzemenő terveket fűzött, az egymástkövető önkényes rendszabályok, a 30-as évek derekának egész terrorhadjárata, a reakciós donquichotizmus iskolapéldája volt: *célját tévesztett, kezdettől fogva kudarcra ítélt vállalkozás.* Haszontalan és ugyanakkor veszélyes volta olyannyira kézzelfogható volt, hogy új, célravezetőbb kormányzási módszerek igénylését váltotta ki a kormány híveinek egy részében is. Metternich kénytelen taktikát változtatni. A liberális reformellenzék terrorisztikus lerohanása helyett, amelynek kilátástalansága teljesen nyilván-

[136] 1839. jul. 3-án elhangzott beszéd. — *Kónyi Manó:* Deák Ferenc beszédei. Bpest 1882. I. köt. 283. l.

[137] 1839. okt. 2-án elhangzott beszéd. Uo. 319. l.

[138] 1840. febr. 5-én és márc. 9-én elhangzott beszéd. Uo. 360, 376. l.

[139] 1839. okt. 2-án elhangzott beszéd. Uo. 321. l.

[140] Deák követjelentése Zala vármegye 1840. jul. 27-én tartott közgyűlésén. Uo. 424. l. Kiemelés tőlem — A. E.

valóvá vált, — változatlanul fenntartott céljai érdekében másjellegű, körültekintőbb, óvatosabb és hosszabblejáratú politikára kényszerül. Ennek alapvető gondolatait, az osztrák államkancellár a magyar, ún. „újkonzervatívoktól", a konzervatív reformpolitikát hirdető fiatal magyar mágnások politikai csoportosulásától kölcsönzi.

Э. Андич:

Меттерних и движение за реформы в Венгрии в 1830-ых годах

Резюме

Революционные события, произошедшие в Европе в 1830 году, явились для Меттерниха огромным потрясением, они опровергали всю его систему.

Поэтому он поставил себе задачей в противовес возросшей опасности революции возродить к жизни к тому времени по существу уже распавшийся Священный союз или, по крайней мере, его ядро, то есть союз абсолютистских держав, придерживавшихся контрреволюционного «принципа интервенции». Ему удалось достичь такого характера союза между австрийским императором, русским царем и прусским королем. С этого времени основной пружиной его деятельности как правителя становится борьба против «стремящихся к перевороту революционных сект», которыми, согласно его представлению, руководили из Франции.

Как показывают до настоящего времени еще мало изученные документы Меттерниха, хранящиеся в Государственном архиве Австрии, в находящемся в Чехословакии архиве семьи Меттерних и в Государственном архиве Венгрии, начиная с 30-ых годов Меттерних детально и оперативно занимался венгерскими делами.

С 1830-ых годов Меттерних оказывает решающее влияние на позицию и решения императора в отношении Венгрии и Трансильвании.

Для советов и указаний Меттерниха относительно мероприятий, проводимых в Трансильвании, характерно чрезвычайное упрощение проблем, сведение их до полицейских вопросов. После насильственного роспуска сейма в Коложваре, канцлер охотнее всего без дальнейших проволочек арестовал бы оппозиционных государственных деятелей. Он играл первостепенную роль в организации гонений против барона Вешелени.

Во время развертывания национального движения за реформы, в ходе работы венгерского сейма в 1832—1836 годах, Меттерних, который стремился оказать непосредственное решающее влияние на ход обсуждений, с тревогой вынужден наблюдать признаки, предвещающие побéду идей реформ. Бесспорно ему принадлежала главная роль в том, что правительство отвергло большую часть реформ, принятых сеймом. Меттерних счел этот момент благоприятным для террористических мероприятий со стороны правительства. Главные правительственные органы не захотели удовлетвориться привлечением к суду Кошута, Вешелени и молодых депутатов сейма, они стремились заставить замолчать всю руководящую гвардию движения за реформы. Более того, Меттерних хотел создать в Венгрии «новую политическую ситуацию».

Для осуществления этих целей он искал себе союзников; об этом, помимо прочих данных, свидетельствует переписка, которую вел в это время Меттерних с австрийским послом в Петербурге, бароном Фикельмонтом. Канцлер стремился привлечь внимание Николая I к той опасности, которую представляло положение в Венгрии. Николай живо реагировал на замечания Меттерниха, носившие, хотя и в завуалированной форме, характер просьбы в случае необходимости придти на помощь Австрии. В своих ответах он говорит, что Австрия всегда может рассчитывать на помощь России. В эти же годы сложилось интенсивное сотрудничество между Меттернихом и графом Бенкендорфом, главой тайной царской полиции, знаменитого недоброй славоii 111 отделения.

Однако на сессии сейма в 1839 году в нижней палате оппозиция уже оказалась в большинстве. Результатом этой сессии сейма явился полный крах террористической политики. Правительство оказалось вынужденным прекратить судебные процессы и освободить ранее заключенных в тюрму венгерских государственных деятелей. Поскольку проводившаяся до того политика оказалась явно непригодной, возникла необходимость в новых, более приближающих к цели методах правления. Меттерних был вынужден изменить свою тактику. В интересах достижения своих целей он был принужден придерживаться политики более осторожной и более замедленного действия. Основные идеи этой политики он заимствовал у венгерских «новых консерваторов».

E. Andics:

Metternich et le mouvement des réformes hongrois dans les années 30

Résumé

Les événements révolutionnaires des années 1830 en Europe fut un vrai soubresaut pour Metternich, un démenti pour ainsi dire de ses propres idées. Il se propose alors — pour affronter le danger accru des révolutions — de ressusciter la Sainte Alliance déjà décomposée, au moins faire revivre son noyau c'est à dire les grandes puissances absolutistes confessant des principes contrerévolutionnaires «interventionistes». Il veut gagner à cette sorte d'alliance le tsar russe et le roi prussien avec l'empereur autrichien. Dès ce moment le principal ressort de son activité gouvernementale est la lutte contre «les sectes révolutionnaires subversifs» dirigés de France selon lui.

A partir des années 1830, Metternich s'occupe d'une façon opérative, entrant dans les détails des affaires de la Hongrie, d'après la preuve des documents des Archives Nationales de l'Autriche, des archives familiales Metternich en Tchécoslovaquie comme de ceux gardés dans les Archives Nationales de Hongrie et peu considérés jusqu'ici. A partir des années 1830 Metternich exerce une influence décisive sur les prises de position et les résolutions du souverain concernant la Hongrie et la Transsylvanie. Les conseils et consignes de Metternich concernant la Transsylvanie sont caractérisés par une grande simplification des questions et par leur dégradation à un problème purement policier. Après la dislocation violante de la Diète de Klausenburg (Kolozsvár) le chancelier d'État aurait préféré d'arrêter les dirigeants de l'opposition. Il avait un rôle primordial dans l'organisation de la pourchasse contre le baron Miklós Wesselényi. Au cours de l'épanouissement du mouvement des réformes national — ainsi pendant la période de la Diète de 1832—36 — Metternich essayant d'exercer une influence directe au cours des débats devait s'apercevoir avec angoisse les prodromes du triomphe des réformes. Sans doute a-t-il un rôle décisif dans le refus par le gouvernement des propositions de réformes soulevées par la Diète.

Metternich alors trouvait le moment propice aux mesures gouvernementales terroristiques; les plus hauts organs gouvernemantaux ne se contentèrent pas de la poursuite judiciaire de Kossuth, Wesselényi et la «jeunesse de la Diète» mais cherchaient à faire taire tout le corps dirigeant du mouvement des réformes. En plus Metternich voulait créer «une nouvelle situation politique» en Hongrie.

Pour ce faire il cherchait des alliés, il faut référer à sa correspondance poursuivie avec le baron Ficquelmont, ministre autrichien à Saint-Péterbourg. Le chancelier d'Etat essayait de tirer l'attention du tsar Nicolas I au danger de la situation en Hongrie.

Le tsar Nicolas a vivement réagi à la note de Metternich demandant une aide — d'une façon voilée c'est vrai — en cas de besoin. Dans sa réponse il a mentionné que l'Autriche peut toujours compter sur la Russie. Au cours de ces mêmes années une collaboration intensive s'est formée entre Metternich et le marquis Benckendorf, chef de la police secrète du tsar, de la fameuse IIIème division. A la Chambre basse de la Diète de 1839 l'opposition a formé déjà la majorité. Le résultat final de la Diète était la faillite totale de la politique du térror. Le gouvernement était obligé de cesser des poursuites judiciaires et de délibérer les condamnés. Le caractère vain de la politique menée jusqu'ici a rendu nécessaire d'adopter de nouvelles méthodes gouvernementales plus fructueuses. Metternich devait changer de tactique. Pour atteindre ses buts il était obligé de mener une politique plus prudente et à longue échéance, dont les idées fondamentales étaient empruntées par lui aux «nouveaux conservateurs» hongrois.

Jemnitz János:

Az I. Internacionálé és a háború (1868—1870)

Az I. Internacionálé első háborúellenes megmozdulásai — mint a tanulmány első részében[1] jeleztük — az 1864—1866-os korszakra vezethetők vissza, mikor a legnagyobb teherpróbát, az osztrák—porosz háború idején a szocialisták internacionalizmusa fényesen kiállotta. Utaltunk arra, hogy mikor 1867-ben újabb háborús veszély lépett fel, újabb együttes antimilitarista tüntetésekre került sor. Ezt követően ült össze a lausanne-i kongresszus, ahol az internacionalista antimilitarizmust újra elvi rangra emelték. Lausanne-ban e kérdés már külön napirendi pontként szerepelt, amint azt megelőzően az Internacionálé Főtanácsában is tárgyalták, ahol Marx körvonalazta az Internacionálé követendő politikáját. Marx a Főtanács augusztus 13-iki ülésén helyeselte, hogy minél nagyobb számban jelenjenek meg az Internacionálé küldöttei a Békeliga kongresszusán, de csak egyéni alapon, minthogy „a Nemzetközi Munkásszövetség kongresszusa önmagában békekongresszus", s ezért fölöslegesnek ítélte volna a kongresszusok és nemzetközi szövetségek dublírozását. Ennek márcsak azért sem látta értelmét, mivel „a különböző országok munkásainak egyesítése a népek közötti háborúkat végső soron lehetetlenné kell, hogy tegye. Ha a Békeliga genfi kongresszusának kezdeményezői felismernék a dolgok lényegét, akkor a Nemzetközi Szövetséghez csatlakoznának."[2]

Marx a részvétel elhárításánál kettős megfontolásból indult ki. Egyfelől az az aggodalom vezette, hogy az Internacionálében tömörülő munkásszervezetek a Békeligához való csatlakozással elveszítenék megkülönböztetett proletár, szocialista jellegüket. Másfelől a háborúk kirobbanásának, a militarizmus jelenségének vizsgálatánál a Békeliga nem hatolt le az igazi összefüggésekig, a társadalmi rendszer bírálatáig. Igy Marx joggal tarthatott attól, hogy a háborúk puszta elítélése a munkásoknál illúziókat kelthet. Az egyéni részvétel javaslata, illetőleg bátorítása viszont arra utalt, hogy Marx mérlegelte a meglevő vonzalmakat, s ezen túlmenően feltételezte, hogy a Békeliga tevékenysége nem pusztán negatív következményekkel járhat, s éppen ezért nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A Lausanne-i kongresszus tárgyalásain a béke védelme előkelő helyet kapott. A kiküldött ötös bizottság, amelynek a francia Dupont is tagja volt, határozati javaslatában aláhúzta: „a háború elsősorban a munkásosztályra

[1] Az Internacionálé és a háború (1864—1866). Történelmi Szemle, 1963. 3—4. sz.
[2] Generalnü Szovjet Pjervogo Internacionala. Protokolü. 1866—68. Moszkva, 1963. 100—101. l.; vö. The General Council of the First International. Moscow. (é. n.) 151—153. l.

nehezedik, minthogy azt nemcsak létfenntartási eszközeitől fosztja meg, hanem arra kényszeríti, hogy a dolgozók vérét ontsa; hogy a fegyveres béke megbénítja a termelő erőket, a dolgozóktól csak haszontalan munkát követel, és a termelést a háború veszélyével fenyegeti; hogy a békét, amely az általános jólét elsődleges feltétele, a dolgok olyan új rendjének kell alátámasztania, amely a társadalomban nem ismer el két osztályt, amelyek közül az egyik kizsákmányolja a másikat."[3]

A javaslat felett élénk vita bontakozott ki. Egyesek azt bizonygatták, hogy a kapitalista viszonyok közepette békeszándékaik aligha lehetnek eredményesek. Ezt egyesek a polgári hadsereg fennállásával, mások – mint a belga De Paepe – a nacionalista szenvedélyek erejével magyarázták. Akadtak azonban olyanok, akik szenvedélyesen sürgették a békemozgalom támogatását, a hadseregek leszerelését, amivel véleményük szerint egyúttal a nacionalizmus hőfokát is lelohasztják. Végeredményben Eccarius, De Paepe és Tolain felszólalásai nyomán erőteljesebben aláhúzták azt a felfogást, hogy a béke fennmaradásához a jelen társadalmi rendszert is át kell alakítani „a termelés egyenlőbb elosztása szellemében". E programpont elfogadása esetén azonban a munkás Internacionálé felajánlotta támogatását a polgári békemozgalomnak.[4]

A nemzetközi helyzet azonban nem kecsegtetett igazán békés perspektívával, és az Internacionálé következő kongresszusának ismét foglalkoznia kellett a háború és béke kérdésével. Márcsak azért is, mert megint felvetődött a polgári békekongresszuson való képviselet kérdése. Közben azonban az Internacionálében megerősödött a radikális, kollektivista, valóban szocialista irányzat, s ez ráütötte bélyegét az 1868-ban tartott brüsszeli kongresszusra is. A kialakult hangulatot Marx így jellemezte: „A közönséget természetesen a háború kérdése érdekli a leginkább. Terjedelmes deklarációk és felfújt frázisok itt mitsem használnak. Az erről a kérdésről hozandó határozatnak véleményem szerint úgy kell hangzania, hogy a munkásosztály még nem elég szervezett ahhoz, hogy szava döntő súllyal essék latba, de a kongresszus a munkásosztály nevében megbélyegzi a háború előkészítőit."[5]

Vagyis, ha Marx nem is látott lehetőséget az adott erőviszonyok mellett a háború hatásos kiküszöbölésére, igen határozottan utasította el a háborús megoldásokat, mint amelyek a munkásságra nézve ártalmasak. A kongresszusi küldöttek nem helyezkedtek e józan higgadtság álláspontjára. Ők elsősorban a háború szubjektív oldalát vizsgálták, jelesen azt, hogy a háború is emberek műve, s éppen ezért hirdették meg, hogy a háborút így emberek meg is tudják akadályozni. Egyesek, mint a francia Henry azt bizonygatták, hogy a béke fenntartása tulajdonképpen valamennyi társadalmi osztály érdeke, hiszen a fegyverkezési kiadások osztály és országhatártól függetlenül sújtják őket. Mások – mint a belga De Paepe – viszont inkább a hatásos ellenszert keresték, s így született meg azután a híres brüsszeli határozat, amely az általános sztrájk fegyverét ajánlotta a világ munkásainak a háború megakadályozására: „. . . egyesülten a legerélyesebben tiltakozik a háború ellen és felszólítja a Szövetség különböző országbéli csoportjait, valamint különbség nélkül minden

[3] La Première Internationale. Recueil de documents publié sous la direction de Jacques Freymond. Genève, 1962. I. köt. 122. l.

[4] I. m. 125. l.

[5] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Bpest. 1950. 246. l.

munkásegyesületet és minden munkás-szövetséget, hogy a legnagyobb igyekezettel gondoskodjanak a nép által folytatott háború megakadályozásáról, amely egyúttal, mivel termelők, tehát a testvér között folyik, polgárháborúnak tekinthető. A kongresszus határozottan ajánlja a munkásoknak a munkabeszüntetést saját országukban kitörő háború esetére. A kongresszus számol a szolidaritás szellemével, amely minden ország munkásaiban él és átengedi magát a reménynek, hogy a népek háború elleni háborújában támogatásuk nem fog elmaradni."[5a]

Két évvel e kongresszus után az Internacionálé újabb, még megrázóbb erejű háborúval került szembe, mint az 1866-os. A szocialistáknak – elsősorban az érintett két országban – ismét a gyakorlat nehéz próbáját kellett kiállni, s az úttörők dicsősége, hogy az egész nemzetközi munkásmozgalom számára az elvi szilárdság és bátorság elévülhetetlen példáját nyújtották.

Ismeretes, hogy a háború ezúttal is meglepte a kortársakat, annak ellenére, hogy a demokratikus körökben már hosszú ideje bírálták mind III. Napoléon, mind Bismarck háborús politikáját. Az Internacionálé szekciói már a bevezető szakaszban felemelték tiltakozó szavukat. A francia szocialisták az ellenzéki emigráns Réveilben egy héttel a háború kirobbanása előtt a háború vámszedőivel szemben szegezték le: „mi tiltakozva kiáltjuk, hogy mi a békét akarjuk, a munkát és a szabadságot."[6] A szajnai pártszervezet kifejtette, hogy a háborút dinasztikus jellegűnek tekinti s azt a humanizmus és a demokrácia nevében utasította el.[7]

A párizsiak nyilatkozata így hangzik: „Dolgozók! A világ békéjét újra az európai egyensúly és a nemzeti becsület ürügyével veszélyeztetik a politikai ambíciók. Francia, német, angol és spanyol dolgozók, egyesüljön hangunk a háborúellenes kiáltásban. Napjainkban a társadalmaknak nem lehet más törvényes alapja, mint a termelés, és annak egyenlő elosztása. A munka elosztása, amely minden nap növeli a csere szükségességét, a nemzeteket szolidárissá teszi egymással. Az olyan háború, amely a túlsúlyért, vagy dinasztikus okokért folyik, a dolgozók szemében bűnös abszurditás. Feleletül azoknak a harci kiáltására, akik kivonják magukat a véradó alól, vagy akik a közösség szerencsétlenségében csak új spekulációs lehetőségeket látnak, mi tiltakozunk, mi, akik a békét, munkát és szabadságot akarjuk.

Mi tiltakozunk az emberi nem szisztematikus tönkretétele ellen. A nép aranyának elherdálása ellen, amelynek csak a föld és ipar termékenyítését kellene szolgálni; a megsértett, kielégítetlen monarchák önzése és hiúsága folytán keletkezett vérontás ellen. Igen, minden erőnkből tiltakozunk mint emberek, polgárok és dolgozók a háború ellen. A háború vad ösztönök és nemzeti gyűlölségek ébredése. A háború a kormányok eszköze, hogy a szabadságjogokat elfojtsák. A háború az általános gazdaságnak, mindennapi munkánk gyümölcseinek megsemmisítése.

Német testvéreink: a béke nevében ne hallgassatok azoknak a lakájoknak és bértollnokoknak hangjára, akik Franciaország igaz szellemét illetően megtévesztenek benneteket. Legyetek süketek és értelmetlen provokációkra,

[5a] *Max Beer:* Háború és Internacionálé. Bpest. 1925. 12–13. l.

[6] A jul. 12-iki nyilatkozatot többek között Tolain, Murat, Theisz, Pindy, Combault, Camelinat, Avrial, B. Malon, Landrin és mások írták alá.

[7] *Oscar Testut:* l'Internationale. Paris. 1871. 280. l. (A nyilatkozat szövege megjelent a Vorbote augusztusi számában, valamint a La Petite Marseillaise-ben.)

minthogy a háború közöttünk csak testvérgyilkos (fratricide) lehet. Legyetek nyugodtak, amint ezt egy nagy és bátor nép megteheti anélkül, hogy méltóságát kompromittálná. Megoszlásunk a Rajna két oldalán csak a despotizmus teljes győzelmére vezethetne."[7a]

A kiáltványban a francia szocialisták végül „spanyol testvéreiket" köszöntik, és figyelmeztetik, hogy az ő példájukon okulva ne fogadjanak el újabb monarchikus berendezéseket, „gyámokat", ne mondjanak le a népszuverenitás gyakorlásáról.

Az internacionalista és antimilitarista francia szocialisták ezután sem hallgattak el. Egyik legfőbb szócsövük a La Petite Marseillaise volt továbbra is, amelynek főszerkesztője, az antibonapartista és háborúellenes Henri Rochefort állandó rovatot biztosított számukra a lapban. Mindez a cikkírók és szerkesztők részéről nem kis áldozatvállalást követelt. A nacionalista lapok megújulólag dühödten támadták a forradalmi újságokat és azok munkatársait. A La Patrie c. lapban Albert Rogat a következő indokolással követelte elhallgattatásukat: „ezen sajtó a nemzet becsületét sérti meg, azokat a bátor katonákat, akik most indulnak, hogy vérüket ontsák a hazáért, míg a demagógia apostolai hirdetni merik tanaikat . . ." A Le Peuple Français c. újság már ezen hazaárulók legkeményebb megbüntetését követelte.[8]

A fenyegetődzés és megtorlás igérete azonban hasztalan volt. S az Internacionálé tagjai mellett megszólalt H. Rochefort is. A július 23-iki vezércikkében találó megjegyzésekkel széljegyzetelte a kormánynak azt a döntését, hogy a parlament összehívásakor természetesen felmentik a megjelenés kötelezettsége alól a bevonult parlamenti képviselőket. Rochefort ebből az alkalomból visszaidézte a nagy francia forradalom napjait, amikor a képviselők nem egyszerű közkatonaként, tisztek alá osztva szolgáltak, hanem Saint Just módjára a konvent megbízottjaiként a tábornokok előtt egész katonai egységeket, sőt hadosztályokat vezényeltek. Rochefort tehát ezt az alkalmat is kihasználta a köztársasági-demokrata hagyományok népszerűsítésére, a császári-militarista gyakorlat bírálatára.

[7a] *Oscar Testut:* I. m. 279—280. l. Megjegyezzük, hogy O. Testut az első aláírók teljes névsorát adja (több mint egy oldalon), majd közli a későbbi csoportos csatlakozók neveit is. (I. m. 282—284. l.)

[8] La Petite Marseillaise, 1870. jul. 21. A francia szocialisták bátorságát, a háborús sovinizmussal való szembefordulásuk értékét csak akkor tudjuk méltányolni, ha ismerjük, milyen szenvedélyes hangon foglalt állást a párizsi polgári tekintélyes és szenzációhajhász sajtó egyaránt — a háború mellett. Mihelyt július elején a spanyol trónjelölés híre elterjedt, e lapok nyomban Európa nyugalmának feldulásáról írtak. Július derekán pedig a Le Pays hasábjain Cassagnac már arról írt, hogy minden franciának pirulnia kell Párizs gyengeségéért s teljesen gátlástalan módon továbbfűzte: „Franciaország fellázad miniszterei ellen, ha azok nem tudják megvédeni." (*Aimé Dupuy:* 1870—1871. La Guerre, la Commune et la presse. Paris, 1959. 36 l.) A L'Univers szerint „a közvélemény energikus lépéseket követel". A La Libertében Girardin már egyenesen a németek harcrakészítéséről, katonai leverésükről, majd a Rajna balpartjának „felszabadításáról" cikkezett. A Petit Journal szerint, mikor „végre" a háborút bejelentették, azt „egész Párizs és Franciaország hazafias lelkesedéssel" fogadta. Cassagnac meg lehetett elégedve, hiszen ő július elejétől már ezt követelte és július 11-én, a hadüzenet előkészítése során írta le a következő mondatokat a Le Pays-ben: „Franciaország még sohasem készült fel ennyire alaposan a háborúra, mint most. Hiba, sőt bűn lenne, ha nem használnánk ki a jelenlegi helyzetet, hogy Európa számára biztos és végleges rendet és békét adjunk" (37. l.). — Ez volt az a sajtó, amely a radikális, szocialista és internacionalista lapok elhallgattatását követelte s tekintve, hogy ezeket támogatta a kormány, e cikkek már szinte ügyészi vádiratként hatottak. A szocialistáké az érdem, hogy e fenyegetések ellenére, elszigetelten is megingathatatlanok maradtak.

Bírálólag nyilatkoztak más demokratikus ellenzéki lapok is. A Marseillaisenek ekkor már azt a keserű hírt kell közölnie, hogy a Cloche és a Le Charivari c. lapok ellen a bíróság fellépett, s az idős fourrieristát, Victor Considerant-t a vádlottak padjára állítják „hazafias beszélgetések" c. kis írása miatt. A Marseillaise azonban nem hátrált meg. Arthur Arnould, a párizsi szekció tagja, ekkor jelenti be az olvasóknak, hogy az elkövetkező időszakban egész cikksorozatot indítanak majd a szocializmus eszméjének ismertetésére. Ugyanekkor a lap vezércikkben is értesíti olvasóit, hogy ezentúl nagyobb figyelmet szentel majd a szociális kérdéseknek. A bejelentést eszközlő vezércikkben aláhúzzák, hogy nem egy-egy ismertebb teoretikus véleményét kívánják taglalni, hanem a dolgozókat szólaltatják majd meg. Ezért fordulnak az Internacionáléhoz, mivel ez tömöríti a munkásokat, s így elérhetik, hogy a harcos szocialista felfogás válik ismeretessé.[9]

Az energikusabb, következetesebben demokratikusabb szemlélet nem pusztán a szociális kérdés felkarolásában, a munkások szóhoz juttatásában mutatkozott meg. A lap egyúttal kifejezett háborúellenes cikket is közölt, amiben szóvá tették, hogy a nemzetet tulajdonképpen a körülményekről való tényleges tájékoztatás nélkül belerántották a háborúba. Ezenkívül arról is tájékoztatta olvasóit, hogy Bázelben rövidesen összeül a Békeliga új kongresszusa.

Az anonym háborúellenes tárca mellett Arthur Arnould aláírásával még egy további antimilitarista cikk is megjelent, amely egyúttal külön, sajátos proletár megfontolásokat is tartalmazott. A. Arnould ugyanis feleleventette P. Lafarguenak azt az 1866-os gondolatmenetét, hogy a háború a reakciós rendszert támasztja alá. Utalt arra, hogy 1869 70-ben már tömegek követelték a választásokat, a gyülekezési és sajtószabadság biztosítását, a szociális problémák orvoslását. Mindezt a háború elsöpörte. A sztrájkolók, a nyomorgó bányászok ügyével ma már — írta — nem törődik senki, s ha valaki fel is vetné, hangját elnyomná az ágyúk szava.[10]

A francia népet tényleges dilemmába hajszolták — állapította meg Arnould. A vereség a fronton együtt járna az ország befolyásának csökkenésével, a nemzeti kudarccal, másfelől viszont a győzelem talán húsz évre megszilárdítaná azt a rendszert, amely visszavetné a nép jogainak kivívását. Ezért aláhúzza: Mi más háborúról ábrándoztunk, olyanról, amely valóban a nép üdvéért, igaz ügyért folyt volna. S ezért kiáltja: „nem szűnünk meg harcolni azért, amiben hiszünk, és nem szövetkezünk azokkal, akiket megvetünk . . . ha kell, elveszünk majd, de zászlónkkal nem hátrálunk."

Ezekből a napokból kelt Victor Considerant-nak egy másik bátor háborúellenes nyilatkozata is, amelyben többek között leszögezte: „egyesek a háborút akarják, mások hagyják, hogy abba berántsák őket. Én a békét akarom; és ha nem tudom megakadályozni a háborút, legalább tiltakozom ellene."[11]

Victor Considerant a továbbiakban aláhúzta, hogy két Európa él egymás mellett. Egy dinasztikus és egy humánus. Az egyik a miniszteréké és királyoké, ezzel szinonim a háború fogalma, míg a másik Európa, a dolgozóké, békét akar. Egyúttal megjegyzi, hogy végül is ez a második Európa fog győzni, akár

[9] La Petite Marseillaise, 1870. jul. 24.
[10] Uo.
[11] L'Internationale. Organe des sections belges. De l'Association Internationale des travailleurs. Bruxelles. 1870. jul. 31.

békét, akár háborút szavaz meg a kormány, de ha most a háború megindul, akkor ez a győzelem szörnyű vérontás után következhet csak be, „az ellen tiltakozom tehát, hogy a jövő ilyen szörnyű módon győzzön".

Victor Considerant mélységesen felháborodik, hogy a spanyol trónöröklés miatt, dinasztikus ellentétek folytán az emberek tízezrei veszítsék életüket. Hozzáfűzi azonban, hogy a királyok elszámítják magukat. III. Napoléon súlyosan megsínylette a mexikói kudarcot ezúttal pedig egész „Európa Mexikóvá válik", bekövetkezik a népek felkelése, a köztársaságiak győzelme: „a koronákat belefojtják majd a vérbe, mint ahogy a népek is a háború fényénél látnak majd világosabban. Németországban, Franciaországban és Spanyolországban a munkások képviselői, a humánus, békés, dolgos és konfederált Európa igaz érdekeinek képviselői hallatták már tiltakozó szavukat a gigantikus szörnyűségek ellen."

Ő a maga részéről — jegyzi meg csak a már elhangzott francia tiltakozásokat kívánja kiegészíteni: „a jelenlegi világban a békének csak egyetlen aktív ligája van, amely a federált, békés és modern Európa gondolatának és érdekének jelenlegi szervezete, és erről a tribünről leszállva kérem bebocsátásomat a Munkások Nemzetközi Szövetségébe."[12]

Considerant nyilatkozata így éppen azt bizonyította, hogy az Internacionálé humanista antimilitarizmusa új embereket, erőket vonzott, s így a kormány megújuló fenyegetése, megfélemlítése nem ért célt. Miután a sajtó egy része továbbra is fennhangon opponálta a háborút, a kormány új sajtórendeletet léptetett életbe, ami a bírálat jogát megvonta a lapoktól. A rendelet ellen a baloldali újságírók, újságok tiltakoztak, s ezek közül nem hiányzott a Marseillaise sem. H. Rochefort nyílt levélben értesítette olvasóit, hogy egy időre vissza kényszerül vonulni, hiszen a sajtótörvény szerint mindenkinek választania kell: vagy bonapartista lesz, vagy hallgat.[13]

A vezércikk helyét betöltő nyílt levél mellett több munkatárs ugyancsak memorandumban rögzítette hasonló véleményét. Ezek között volt Arthur Arnould is. A szerkesztőségnek írt nyílt levélben megírták: „amíg a háború tart, nincs más választásuk, mint a hallgatás, vagy a félbelenyugvás", s ezért ők a visszavonulás útját választják amíg Rochefort hangja nem jelzi az újabb riadót.[14]

A sajtótörvény hatását pedig valóban bizonyítja, hogy a lap ugyanezen száma tartalmazza III. Napoléonnak a francia népet szent háborúra hívó szózatát s a miniszterelnök rendeletét, amely megtiltja minden katonai csapatmozdulatot ismertető írás közzétételét.

A sajtórendelet azonban nem érvényesült egyértelműen. S ha Rochefort vagy Arnould valóban joggal kesergett azon, hogy gondolataikat nem hirdethetik meg világosan s egyértelműen a „félbelenyugvás" vonalán ugyanakkor továbbra is hangot tudtak adni nemtetszésüknek, s a lap valóságos háborúellenes egységfrontot tudott ezután is összefogni. Rochefort és Arnouldék írásai mellett ugyanis ekkor közölték Blanqui egyik legbelsőbb bizalmasának, „alvezérének" E. Tridonnak írását a lyoni „zavargásokról", amelyben annak köztársasági és háborúellenes jellegét húzta alá. Tridon külön is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy egy fiatalembert, aki „éljen a béke, éljenek a

[12] Uo. Sajnos a belépési igény történetéről nem tudtunk meg többet.
[13] La Petite Marseillaise, 1870. jul. 28.
[14] Uo.

nemzetek" kiáltással tűnt fel, a rendőrség letartóztatott. Később azonban mintegy 20 fős fiatalokból álló csoport tüntetett ugyancsak a háború ellen, amit azután a rokonszenvező tömegek is átvettek.[15]

A lap ugyanezen számában Benoit Malon a szocializmus eszmei előfutárait mutatta be az olvasónak, Arthur Arnould pedig bizonyos mértékig saját visszavonuló jelzését cáfolva a vasutasok sztrájkjáról adott képet — megjegyezve —, hogy a sztrájk az egyetlen fegyver, amellyel a munkások a tőkések támadását elháríthatják. A hírek rovatban pedig egyes szekciók határozatait közölték, amelyekben a tagság az Internacionálé kibocsátott kiáltványát helyesli.[16]

A francia szocialisták egykori nyomtatásban megjelent tiltakozásai mellett megjegyzendő, hogy a háborúellenes hangulat ennél is elterjedtebb volt. A háború kirobbanásakor az Internacionálé tagjain és a blanquistákon kívül a köztársasági fiatal értelmiségiek közül is többen háborúellenesek voltak (mint Jules Guesde), mások a mozgósítás elől ugyancsak az elvi szembenállás jegyében vidékre utaztak (mint Courbet).[17]

A császári munkásellenes terror elől már korábban belga emigrációba kényszerült Varlin — akit 1870 májusában ítélt a francia bíróság egy évi börtönre — Brüsszelből írta Antwerpenbe E. Hinsnek, a belga szocialisták egyik vezetőjének: az emigrációban is élénken érdeklődik a francia politikai események iránt, „noha a párizsiak erre kevéssé mutatkoztak méltónak". Varlin valóságos kétségbeeséssel figyelte, miként ragadta magával a sovinizmus a francia és német tömegeket is: „mi lesz az Internacionáléból a sovinizmus e kétoldali hulláma közepette, amely a két nagy nemzetet elöntötte, amelyre azt hittük, hogy támaszkodhatunk". Varlin mélyen átérezte a francia területek elpusztításának minden borzalmát, de ennek ellenére sem volt hajlandó támogatást nyújtani a császárságnak. Ehelyett népi forradalmat várt, sürgetett, amely a hazai belső problémákat is megoldja. Elfogadhatatlannak minősítette, hogy az emberek III. Napoléonért vagy I. Vilmosért haljanak meg, s biztosra vette, hogy a forradalmi hullám taraján hamarosan ők is visszatérhetnek Párizsba.[18]

A londoni emigrációban E. Dupont sietett az Internacionálé Főtanácsának segítségére és Serraillier-vel állandó kapcsolatot tartva gondoskodott arról, hogy az Internacionálé állásfoglalásai Franciaországba jussanak. Dupont a többi francia internacionalistához hasonlóan, a háború első szakaszában

[15] La Petite Marseillaise, 1870. jul. 28.

[16] Uo. — A francia szocialisták egységes megnyilatkozásai az internacionalizmus irányába mutattak. Kivétel azonban ezúttal is akadt. Albert Richard, aki az 1860-as évek második felében a párizsi jobboldali proudhonista vezetőkkel szemben Lyonban a helyi szekció vezetőjeként radikalizmusával tűnt ki s Bakunin elképzeléseihez közeledett, a bakuninistákkal állt állandó kapcsolatban, a háború idején nem tudta kivonni magát a soviniszta hangulathullám hatása alól, amin a bakuninisták egyébként mélységesen felháborodtak. P. Robin július 29-én kelt levelében emlékezett meg Richard magatartásáról: „Richard a lyoni Progrèsben cikket tett közzé, amelyben bevallotta, hogy a jelen nagy háború szívében még megérintett hazafias érzelmeket." A Zsukovszkihoz írt levélben Robin megjegyezte: „a cikket elküldöm neked, mihelyt megtalálom. Micsoda bohóc". — S valóban nem véletlen, hogy A. Richard a Kommün napjai után a bonapartisták táborába áll, s végleg elhagyja a munkásmozgalmat. (*James Guillaume:* l'Internationale. Documents et Souvenirs. Paris. 1907. II. köt. 68. l.) Ugyancsak fordulatot tapasztalhatunk Elisée Reclus magatartásában is, ami mutatja, hogy Richard nem állt magában, ha eltántorodása nem is volt tipikus. Reclus reagálására még visszatérünk.

[17] Demain. 1916.

[18] Eugène Varlin két levelét idézi a La Vie Ouvrière 1914. máj. 5-i száma.

elsősorban III. Napoléont és a császári kormányzatot hibáztatta a háborúért, s Varlin ítéletét osztva, szintén népi forradalom bekövetkeztét várta, ezt mozdította elő. [19]

Varlinnel, Dupont-nal és a párizsi francia internacionalistákkal azonos véleményen volt Lafargue is. Lafargue a londoniakat, Marxot arról biztosította, hogy a háborút a bonapartisták robbantották ki, s Varlinnel szemben azt húzta alá, hogy míg a párizsi soviniszta sajtó háborús hangulatra uszít, a tömegek nyugodtak maradtak, — főként vidéken, ahol még a helyi sajtó sem vette át a háborús hurrá-cikkeket. Majd arra kérte Marxot és Engelst, hogy mivel ők „mindenről tájékozva vannak, ami Németországban történik", küldjenek nekik tájékoztatót a német néphangulatról. Lafargue ezt annál is inkább igényelte, mert noha sorai elsősorban III. Napoléont marasztalták el, Bismarck békeszándékai felől sem voltak illúziói.[20]

A francia szocialisták tehát szorongatott, nehéz helyzetben is internacionalisták, antimilitaristák tudtak maradni. Állhatatosságukat bizonyos mértékben segítette, hogy a francianyelvű svájci és belga szocialista sajtó, szervezetek is hasonló értelemben foglaltak állást — jóllehet a Svájcban befolyásos Bakunyin és a belgák is inkább a német militarizmust tekintették elsősorban veszélyesnek.

A különböző belga szekciókat összefogó Belga Főtanács a francia és német pártvezetőséghez hasonlóan, ugyancsak már a háború megindulása előtt figyelmeztetett a fenyegető veszélyre: „a jelenlegi súlyos helyzetben kötelességünk, hogy mindent megtegyünk, hogy felkeltsük a közvéleményt a fenyegető gyilkosság (l'egorgement) ellen. Ezért a Belga Főtanács összeült, és a következő nyilatkozatot fogadta el:

„A francia, német és spanyol munkásokhoz kiváltképpen és a világ munkásaihoz általában.

Elvtársak. Néhány nap óta az európai háború sötét hírei keringenek minden felől. Hivatalos nyilatkozatok elhangzottak, magas személyiségek fenyegetőztek és a mi szomorú napjainkban ez elég ahhoz, hogy attól féljünk: egész Európa elmerül a vérben.

Nem félnénk, ha csupán azt hinnénk, hogy a tőzsde manőveréről, vagy diplomáciai kedveskedésről van szó, amelyek simogatják egy őrült tömeg soviniszta érzelmeit. A jelzett borzalmak elégségesek kell, hogy legyenek ahhoz, hogy felemeljük hangunkat, nehogy azt a szemrehányást tehessék nekünk, hogy hamis manőverekkel könnyen hagytuk becsapni magunkat.

És vajon kinek, ha nem nekünk kell és kötelességünk a háború ellen tiltakozni? Kik érzik meg legjobban egy ilyen vérengzésnek a következményeit, ha nem a proletárok? Mindenekelőtt az ágyútölteléket adják, ők azok, akiket a vágóhídra küldenek a diplomaták, akik életüket adják idegen ügyért, miközben sajátjukat nem is látják. Közben szövik az intrikákat fejük felett, anélkül, hogy velük tárgyalnának, mint ahogy a határozatokról is csak a bekövetkezett események révén értesülnek. És miközben egyeseket megölnek, másoknak a nyomor ül a küszöbére."[21]

[19] Archiv Insztituta Markszizma Leninizma (IML) f. 21. op. 1. ed. hr. 80/19.

[20] Archiv IML. f. 1. op. 5. ed. hr. 2153.

[21] L'Internationale, 1870. jul. 17. — A továbbiakban a felhívás utal arra, hogy a tőkés a gazdasági válságok idején rendszerint kap segítséget. Mi lesz viszont a napról-napra élő munkanélkülivé vált bérmunkással. S itt a Belga Főtanács megjegyzi: a hazafiság szép dolog, de a mindennapi életszükségleti cikkeket ezzel nem lehet pótolni (uo.).

A Kiáltvány ezután így folytatódik: „Mi munkások nem ismerjük az európai egyensúlypolitikát. Nem ismerjük a keleti, a német és a többi nagyon fontos problémát, amelyek mély tudatlanságunkban haszontalannak tűnnek. Számunkra csak egyetlen kérdés van: a munka kérdése."[22]

„De ha a jövő a miénk, semmit sem kell tennünk a jelenben? Tiltakozás nélkül, cselekvés nélkül engedjük útjára az eseményeket? Mi, a testvériség apostolai karunkat ölünkbe nyugtassuk a készülő gyilkosság idején, mi, akiknek részben már sikerült ledönteni az akadályokat, amelyeket a népek között emeltek, minthogy valamennyi nép dolgozóit egy nagy nemzetközi családdá olvasztottuk egybe, megengedhetjük-e magunknak, hogy a népeket egymás ellen uszítsák? Nem, nem maradhatunk tétlenek. Az szükséges, hogy a világ valamennyi részén a dolgozók felháborodott és fenyegető hangja hallhatóvá váljék. Kell, hogy ez a hang olyan erősen és egységesen harsogjon, hogy a despoták meghátráljanak. Hogy jól megértsék, hogy a presztizsük növelésére indított háború bukásukat sietteti, s erre mintegy megadja a jelet. Míg ugyanis a munkások egy részét a frontra küldenék, másik részük a burzsoázia ellen egy emberként lépne fel, mint a háború oka ellen. S így a győztes nem egyik vagy másik despota lenne, hanem a nép, amely valamennyit megdöntené.

Ha olyan emberek lennénk, akik semmilyen eszköztől sem riadnak vissza, talán még kívánnánk is ezt a testvérgyilkos háborút tekintettel következményeire. De mi hisszük, hogy a szociális reformoknak és a testvériesülésnek nincs szüksége vérözönre a megvalósuláshoz és ahhoz, hogy életképes legyen. Elvtársaink és testvéreink, ugyancsak hisszük, hogy semlegesítitek a hatalmasok vadságát, jelezvén, hogy úgy büntetitek meg őket, amiként ezt megérdemlik, és visszatértüket egyszer s mindenkorra lehetetlenné teszitek az Egyenlőség és Igazság megteremtésével."[23]

Az antimilitarista szemlélet nem változott a háború megindulása után sem. Július 18-iki kelettel, a következő héten jelent meg a Belga Főtanácsnak immáron második kiáltványa a háború ügyében. Ebben már a háború tényét rögzítették s keserűen fűzték hozzá, hogy ez katonák leggyilkolását, anyák gyászát, parasztok birtokainak pusztulását, kiskereskedők bukását, üzemek bezárását fogja eredményezni.

A kiáltvány azonban nem marad meg a komor kép rögzítésénél, messzebb lép és már távlatot is ad: „ha tényleg békét akarsz, s azt örökre biztosítani akarod, akkor tudnod kell, hogy ki biztosíthaja azt, s ezért segítsél a jelenlegi társadalmi rendszer lerombolásában, hiszen ez minden rossznak az oka . . .

[22] A következőkben a kiáltvány részint arról szól, hogy a különböző területek népei között a gazdasági kapcsolatok, a csere az ideális közvetítő, részint pedig az uralkodó osztályok politikusait teszi felelőssé az erőszak alkalmazásáért. — Ironikus megfogalmazásában visszautasítja, hogy bármiféle módon támogassanak nemzeti törekvéseket, miként ezt a német egységre való utalás kétségtelenné teszi. Ugyanígy közömbösnek nyilvánították a proletariátus szempontjából a „keleti kérdést", vagyis a Közel-Keleten, illetőleg a Balkánon megütköző nagyhatalmi törekvéseket. E felfogással — tudjuk — Marx nem értett egyet, ezt a megközelítést vulgárisan leegyszerűsítőnek tekintette, hiszen az érintett népek belső problémáinak, függetlenségének megoldása nélkül igazán mély internacionalizmus nem képzelhető el. Az elméleti korlátok és téves lépések ellenére a kiáltvány e sorai mégis internacionalista szellemet sugároztak, s a polgári nacionalizmust, illetőleg a különböző kormányok hatalmi törekvéseit kívánták semlegesíteni.

[23] Uo. — A Belga Főtanács Kiáltványa a tagok aláírásával jelent meg. Köztük ott szerepelt C. De Paepe, E. Hins, D. Brismée, V. Dave és E. Steens aláírása is.

a háború sötét jelét tegyétek felszabadulásotok jelszavává. A háborúra, amelyet a despoták szabadítottak el a népek ellen, válaszoljatok a népek háborújával a despoták ellen . . . De ne feledjétek, ilyen munka csak akkor lehetséges és gyömülcsöző, ha végső célja az egyenlőség és igazság megteremtése: minthogy e nélkül a szörny mindig életre kelne, s még erősebb lenne, mint valaha."

S a Belga Főtanács félreérthetetlenül olyan programot adott a proletároknak, hogy a háborút változtassák át polgárháborúvá, robbantsák ki a forradalmat. Mint írták, ha az uralkodók elindítják a háborút, akkor „mi munkások megkezdjük a forradalmat mindenki ellen, aki nincs velünk, a pozíciókra és területre való tekintet nélkül. A forradalom vagy veletek, vagy ellenetek győz. Válasszatok.

És ti dolgozók, valamennyi nép testvérei, tudjátok a felszabadulás közeledik: a bajok sűrűsödése hozza egyben a felszabadulást. Mindent megteszünk a vérontás megakadályozására, de a kiontott vér visszaszáll a vérengzés közvetlen és közvetett okozóira, és a most kezdődő háború mártírjai lesznek utolsó mártírjaink.

Ne feledjétek, ha üt az óra, hősies jelszavatokat. »Dolgozva élni, vagy harcolva meghalni«."[24]

A lap ugyanezen száma nemzetközi körképet is ad a munkások nemzetközi háborúellenes fellépéseiről. Egymás mellett idézi a berlini munkások felhívását, valamint a francia szekciók kiáltványát. Emellett teljes egészében közli H. Rochefortnak július 21-iki levelét, amit a Sainte Pélagie börtönből juttatott ki, s ugyanezt az antimilitarista felfogást támasztja alá. Rochefort levelének első soraiban aláhúzta, hogy az események kulisszatitkairól nem tájékozódhatott, de ha mint képviselő a helyén lehetne, okvetlenül tiltakozott volna a hadüzenet ellen, minthogy ennek tulajdonképpen dinasztikus okai voltak. Valamennyi háborúellenes erő tömörítését szorgalmazta s leszögezte: „minden háború, amely túlmegy a határok védelmén, egyszerűen gyilkosságok sorozata. A Nagy Károly és I. Napoléon fémjelezte birodalmak helyreállítása, íme ezek uralkodóink szép álmai, de mi, akik tudjuk, hogy e szuverén uralkodók mibe kerülnek nekünk, azt is tudjuk, hogy ezek az álmok mit hoznak számunkra."

Rochefort megjegyezte, hogy mindezt már a parlamentben is elmondta, s éppen ezért jutott börtönbe. De most újra ki kellett ezeket fejtenie, „nektek, az emberiség jövőjének", hogy a haza álbarátai ellen eredményesen léphessetek fel.

A másik brüsszeli szocialista lap, a La Liberté, amely sokkal elterjedtebb és „respektábilisabb" volt, a polgári radikális színezetét elhagyva éppen ebben az időben vált mindinkább szocialistává, e napokban ugyancsak szomorúan állapította meg vezércikkében, hogy a háború rövidesen kitör. A háborút dinasztikusnak bélyegezte, és azon kesergett, hogy közel száz esztendővel a francia forradalom után az észérvek ily kevéssé hatnak az emberek sorsának alakításában. Noha véleménye szerint a burzsoázia is érdekelt lenne a béke megőrzésében, egyedül az Internacionálé lépett fel ténylegesen ennek védelmében: „Ha a szocializmus nem lenne, a XIX. század megengedné — írták —, hogy egy hang nélkül megfojtsák — az emberiséget."[25]

[24] L'Internationale, 1870. júl. 24.
[25] La Liberté, 1870. júl. 17.

Még a polgári Béke és Szabadság Liga is hallgat és négy évvel az általános európai katasztrófa után már itt kopogtat a következő. Ez nem más, mint a polgári liberalizmus és parlamentarizmus csődje. De - írta a Liberté cikkírója - új világ keletkezik a császárral és pápával szemben, és „a butaság és erőszak utolsó orgiája után a világ a munkásoké, a tudományé és a szocializmusé lesz."

Jóllehet a Liberté hangvételében a proletárinternacionalizmus mellett a polgári humanista racionalizmus szemlélete és az ezzel együttjáró pacifizmus is érvényesült, a háború elutasításában a humanista és progresszív általános szempontok mellett ennél az orgánumnál is már a szociális, proletár érvek játszottak elsődleges szerepet.

A két lap következő számát megint a háború ellenzése hatotta át, noha megint mutatkoztak árnyalati különbségek közöttük. Az Internacionálé a német és spanyol munkások energikus kiáltványai mellett Considerant már idézett levelét közölte. Ezenkívül helyt biztosított a liège-i szervezet felhívásának, amely a már két idézett kiáltvány szellemében fogant. Új mozzanatként ebben az tűnt fel, hogy a munkások felkérték, támogassák azokat, akiket a háború gazdasági következményei máris sújtanak. A liège-i szocialisták mellett az antwerpeniek sem maradtak el, ugyancsak a háborút kárhoztatták és az Internacionálé elveinek alapján sürgették a népek egyetértésének biztosítását.[26]

A Liberté ugyanakkor a három nagyhatalmat kárhoztatta. Ennyiben Poroszország és a bonapartista Franciaország mellett Angliát is elmarasztalta, és inkább a belső erőkre támaszkodó semlegességet kérte számon a belga vezetőktől.

A belga szocialisták véleményével egybevágott a hollandok felfogása. A holland szekció kiáltványa így hangzott: „Minden munkáshoz, aki a zsarnokság végét és az egyetemes testvériség eljövetelét kívánja, és mindenekelőtt hozzátok, francia testvéreink! Örülünk bátor nyilatkozatotoknak, amit a háborúellenes tiltakozás jegyében tettetek, amelyben leleplezitek egy párt aljas intrikáit, amely sovinizmusával gyalázatos módon uszít vérontásra, testvérgyilkosságra embereket.

Mit jelentenek számunkra az önkényesen meghúzott határok? Egy hegylánc, szakadék és óceán sem választhatja el a munkások nagy családjának tagjait! Nagy közös érdek fog minket össze: békében akarunk munkánk gyümölcsének élni."

A holland szekció kiáltványában ezután szóvá teszi, hogy örülni lehet annak, midőn a Rajna két partján - noha az uralkodó körök háborút hirdetnek - a munkások kitartanak a béke és testvériség eszméje mellett, s a félrevezető nacionalista, háborús dicsőséget hirdető jelszavak helyébe „a testvéri humanizmus jelszavát" állítják.[27]

Ugyanebben az időben kelt a spanyol szocialisták Szövetségi Tanácsának tiltakozása is. A nyilatkozat szelleme nem véletlenül egyezik a francia, belga, holland kiáltványokéval. Szövege a következő:

„Dolgozók: a zsarnokok, akik kényük-kedvük szerint dönthetnek a népek sorsáról, megegyeztek, hogy a népeket tönkreteszik.

Milyen hatalmas indítékok késztetik e kormányzókat, hogy az ártatlan népeket háborúba vezessék?

[26] L'Internationale, 1870. aug. 7.
[27] Uo. A nyilatkozat után a lap az aláírók neveit is közölte.

Vajon a porosz dolgozók el akarják-e ragadni a franciák munkájának gyümölcsét? Vagy a franciák akarják-e megtenni ezt? Nem! A francia Napóleon és a porosz Vilmos feszültté tették kapcsolataikat, vagy legalábbis nem tudták és akarták a megegyezést létrehozni, s ezekután meghirdették a háborút.

De, ha két zsarnok hadat üzen, vajon ki viseli ennek következményeit, ki fog harcolni? A francia és a porosz nép.

Nos tehát, ha két zsarnok nem kedveli egymást, akkor a népeik osztani fogják hóhérjaik érzelmeit?

És ha az, aki elnyomja a francia polgárt (ciudadano), ha az, aki védi és törvényesíti a francia munkás hallatlan kizsákmányolását, aki üldözi és bebörtönzi azokat a dolgozókat, akik Franciaországban egyesülnek, hogy levessék a kizsákmányolás tőkés igáját, ha ez az ember megtagadja a rokonszenvet attól, aki Poroszországban törvényesíti a porosz dolgozók kizsákmányolását, elnyomja a porosz polgárt és felelős azért, hogy Poroszországban ismeretlen az egyesülési jog, ha a francia népnek e francia ellensége és a porosz népnek porosz ellensége összevesznek, akkor a francia és porosz nép felkészül arra, hogy legnagyobb ellenségei nevében és kedvére legyilkolja egymást.

Milyen hatalmas varázsszer hajtja az emberek ezreit saját testvérei ellen, saját érdekei ártalmára és saját zsarnokai védelmére?

A szent haza kiáltásával.

Legyen tehát átkozott a haza!

Százszor legyen átkozott ez az elfogultság (preocupación)! Poroszország és Franciaország dolgozói: már elérkezett az idő; már elháríthatnátok a háborút, ha testvériesen megölelnétek egymást . . .

Világ munkásai, tiltakozzunk a háború ellen!

Ez a háború mindkét oldalon a forradalom ellen irányul.

A Nemzetközi Munkásszövetség spanyol Szövetségi Tanácsa valamennyi szervezet s a maga nevében tiltakozik a kiváltságosak eme koalíciója ellen a dolgozók érdekei védelmében.

Éljen a béke! Éljen a munka! Éljen az igazság!

Madrid. 1870. júl. 28."[28]

A spanyol szocialisták nem fogalmaztak árnyaltan, s feltehetően a problémákat is leegyszerűsítve látták, amikor a hazáról beszéltek. Mindazonáltal jó irányban keresték a népek boldogulásának útját, amikor a dinasztikus szempontok és a soviniszta gyűlölködéssel a proletárinternacionalizmust szegezték szembe, amiben fenntartás nélkül hittek, s amit hatalmas lendülettel, önfeláldozóan hirdettek.

Ugyanez a szenvedélyes hit jellemzi a svájci latin szövetség organumának, az Égalité-nak cikkeit is. Jóllehet a haza, hazafiaság problémáját itt is túl mereven kezelték, mindez jellemzi a kor szocialistáinak reagálását, akik éppen az osztályszempontokat kívánták méltán kihangsúlyozni az uralkodó körök által képviselt nacionalizmussal s ennek végleges kifejeződésével: a háborúkkal szemben.

Az Égalité a háború kirobbanása utáni első számában már vezércikket szentelt e kérdésnek, amiben leszögezte: „minden internacionalista tudja, hogy a háború szörnyűséges bajt jelent, s a királyok azért robbantják ki a

[28] *Anselmo Lorenzo:* El proletariado militante. (Memorias de un Internacional. Primer periodo de la Asociación Internacional de les Trabajadores en España. Barcelona. é. n.; az önéletrajzi munka 1901-ben jelent meg.) 204—206. l.

háborúkat, hogy a népeket elfordítsák igaz érdekeiktől, azoktól az érdekektől, amelyeket elviselhetetlen szociális helyzetük diktál nekik; ebből a szempontból a kizsákmányoló burzsoázia is kész arra, hogy tapsoljon a királyoknak, mint ahogyan ezt ténylegesen meg is teszi, s aranyának egyrészét a haza oltárán feláldozza. A burzsoázia hazafias lelkesedésében könnyen feláldozhat valamit: mindaz, amit ma elveszít, visszaszerzi majd holnap a háború után és a háború alatt; minden élelmiszer azonnal megdrágul és vajon ki nyerne ezen, és ki fizetné a háború költségeit? Természetesen a burzsoázia zsebelné be ezt a nyereséget és a munkások fizetnék az összes közvetlen és közvetett adót, miközben megfizetnék a véradót is és előttük állna a hosszas, szenvedésekkel teljes munkanélküliség.

A háború a jelenlegi állapotok vészes terméke; a háborút a hatalmas hadseregek fenntartásával igazolják, amely időről időre szükségessé teszi a maga véres felhasználását. E hadseregek valóban szükségesek a nagy monarchikus államokban, hogy megvédjék a belső békét és rendet, hogy megakadályozzák a polgárháborút, vagyis — minthogy a polgárháború fennáll — biztosítsák a Schneiderek könnyű győzelmét a chassepots-k révén.[29] Minthogy így a háború elkerülhetetlen eleme a jelenlegi politikai és társadalmi rendszernek, csak akkor küszöbölhető majd ki, amikor az egy osztály privilégiumaira, különböző társadalmi osztályok létére épülő társadalom maga is megszűnik. Ez az első következtetés, amit ebből a háborúból bármelyikünknek le kell vonni és egyúttal első kívánságunk az kell, hogy legyen, hogy a dolgozó tömegeknek lehetőleg mind nagyobb része győződjék meg ezen emberi mészárlás révén is a jelenlegi társadalmi rendszer elhibázottságáról, bukottságáról és annak parancsoló szükségességéről, hogy azt miharabb megdöntsék, nehogy annak rendszeres és véres ballépései miatt letérjünk a munka felszabadításának útjáról."[30]

A belga, spanyol háborúellenes proletárforradalomra szólító felhívásokhoz tehát hozzáilleszkedett a svájci bakuninisták hasonló értelmű nyilatkozata. S ebben a különböző országok szocialistái joggal hivatkozhattak az 1868. évi brüsszeli kongresszus már idézett határozatára. Az Egalité ezen cikke maga is megtette ezt az utalást:

„A brüsszeli kongresszus jól kifejezte mindenfajta nemzetközi szövetség egyik alapelvét, amikor a népek közötti mindenfajta háború ellen fellépett és minden dolgozót felhívott valamennyi szakma általános sztrájkjára, hogy a termelés felfüggesztése révén a hatalmasokra rákényszerítsék: mondjanak le bűnös terveikről."

Az általános irányelv gyakorlati alkalmazhatóságáról az Egalité így vélekedett: „Sajnos nem vagyunk még elég készek, szervezettek és elég számosan ahhoz, hogy megvalósíthassuk az általános sztrájkot, mert ha erre képesek lennénk, már régen keresztül vittük volna, minthogy tudjuk, hogy hasonló sztrájk a jelenleg végbemenő társadalmi forradalom utolsó fázisa lenne." Mindebből azt a következtetést szűrte le: „viseljük el ezt az újabb próbát bátorsággal és állhatatossággal, lankadatlanul folytassuk szociális munkánkat és aktív agitációnkat, hogy ezek az emberi gépek (engins mortels) a zsarnokok ellen forduljanak, s a népek soha többé ne engedjék a testvériségnek a kivételezett

[29] Schneiderek: francia fegyvergyáros család. Chassepots: egy korabeli francia puskafajta.

[30] L'Égalité, 1870. júl. 27.

osztályok önkénye által való szétszakítását, s felismerjék, hogy nemzeti becsületük, a nép becsülete e nagy feladat teljesítésétől, az integrális felszabadulás végrehajtásától függ."[31]

A háborúval kapcsolatban a svájci szocialisták néhány olyan észrevételt is tettek, amelyek, noha hangsúlyozottan internacionalista szellemben fogantak, a helyi érdekek mérlegelésére is utaltak. A szerkesztők részint a genfi építőmunkássztrájk kudarcára utaltak, amit a kormány és a tőkések terrorgépezetének növekvő igénybevételével (a háborús viszonyok közepette a hadsereg könnyebb alkalmazhatóságával), részint a gazdasági bizonytalansággal magyaráztak. A háború — fűzték az események margójára — máris sújtja azokat a munkásokat és népeket is, amelyek közvetlenül még nem hadviselők. Másfelől viszont, miként az 1866-os porosz osztrák háború idején a Voix de L'Avenir,[32] most az Égalité szorgalmazza Svájc függetlenségének megvédelmezését. Ebben egyaránt vezeti az a szempont, hogy Svájcban nagyobb a szabadság, a munkások szabad mozgási lehetősége, mint akár Poroszországban, akár Franciaországban, de az a jogos megfigyelés is, hogy e szervezett munkások által elmarasztalt háborúval szemben minden olyan eredmény hasznos, ami a pusztulás körét szűkebbre vonja. Ezért írta az Egalité: „A háborúval szemben Svájc tiszte, hogy békés missziót teljesítsen, állja útját a vérengzés kiterjedésének, biztosítsa területét a háború borzalmaitól."[33]

Az ugyancsak svájci, bakuninista felfogásban szerkesztett genfi-neuchâteli Solidarité hasonló álláspontot képviselt már a háború előestéjén: „A francia–porosz konfliktussal szembenézve, a svájci kormány kötelességének érezte, hogy ötvenezer embert állítson fegyverbe a határok védelmére. Ez megfontolt és indokolt lépés: mindig szükséges a hadviselőknek a határoktól minél messzebb tartása."[34]

Noha a bakuninisták hangsúlyozottan internacionalisták voltak, a francia—porosz háborúhoz hasonló megrázkódtatások náluk is különböző

[31] Uo.

[32] La Voix de l'Avenir, 1866. ápr. júl. — Idézi: *Jemnitz János:* Az I. Internacionálé és a háború (1864—1866). Történelmi Szemle, 1963. 393—396. l.

[33] L'Egalité, 1870. júl. 27.

[34] La Solidarité, 1870. júl. 16. — Idézi *James Guillaume:* L'Internationale. Documents et Souvenirs (1864—1878). Paris, 1907. II. köt. 65—66. l. — A svájci sajátos szempontok hangoztatása mellett a Solidarité is összefüggő véleményt adott a háborúról s etéren az 1870-től a Főtanács irányvonalát képviselő Egalité és a bakuninista Solidarité között nem mutatkozott nagyobb eltéres. A Solidarité idézett száma is aláhúzta, hogy igazán kár lenne, ha munkások idegen ügyért lelkesednének: „szerencsétlenség, hogy némelyeknél pusztán a harci lárma elégséges a vak és fanatikus patriotizmus érzelmeinek felébresztésére, amiről azt lehetne hinni, hogy már kiveszett. S attól kezdve, hogy a katonai felvonulásról szó esett, elfelejtették a nyomort, a kizsákmányolást, a sztrájkokat, a munkanélküliséget, számukra nem volt többé szociális kérdés, csupán az ostoba katonai gloire. Ezen sajnálatos szemlélet ellen kell fellépni. Munkások legyetek nyugodtak. Milyen közös érdeketek van uraitokkal? Egy rajnai felvonulás vajon megoldaná-e a szociális kérdést? Vajon, ha visszatérnétek, többé már nem lennétek olyan kizsákmányoltak, mint tegnap? A burzsoázia kezét dörzsölné, arra gondolva, hogy a háborús lárma a szociális kérdést háttérbe szorítaná. Borítsátok fel számításaikat, erősítsétek hangosabban, mint valaha, hogy a civilizált világban csak egy kérdést kell megoldani, egy harcot kell megvívni: az a munka kérdése, a kizsákmányoltak harca a kizsákmányolók ellen." (I. m. 66. l.) — J. Guillaume beszámolójából egyébként kitűnt az is, hogy a háború nemcsak a genfi építőmunkásokat sújtotta, a lap olvasottsága is csökkent a behívások következtében, de a Solidarité csökkentett terjedelemben továbbra is megjelent és védelmezte a korábban meghirdetett elveket.

színeződésű válaszokat csaltak elő. A. Richard esetében már utaltunk arra, hogy a bakuninista befolyás alá kerülő francia munkásvezetőnél miként érvényesült forradalmisága rovására a nemzeti érzés. Más jelleggel, de ugyancsak ez a nemzeti érzés mutatkozott meg E. Reclusnél is. Reclus, kora kitűnő földrajztudósa, s egyúttal morálisan egyik legtisztább alakja, a rendíthetetlen és fáradhatatlan anarchista propagandista ekkoriban meglepően messzire került az általa tisztelt Bakunintól.

Reclus a jelek szerint távoltartotta magát a béketüntetésektől és nem írt békekiáltványokat sem ezekben a napokban, rövidesen pedig a honvédők közé állt. A L'Homme et la Terre című írásában már olyan felfogást rögzít, hogy „... azok, akik a háborút nem akarták ... voltak, akik a legelkeseredetebben védelmezték Franciaország ügyét, amely egyúttal a Köztársaság ügye is lett." Szeptember 4. után magánleveleiben is megerősíti, hogy a háború már „nem Napóleonért, hanem a köztársaságért, az önvédelemért folyik".[35] Mindez ugyan már késői reagálás, de a szemlélet korábbi eredetű, a júliusi, de mindenképpen augusztusi napokra vezethető vissza, s ugyancsak eltérést mutat a bakuninisták zömétől.

Maga M. A. Bakunin szintén érzékenyen reagált a háború hírére. Miként az ismert anarchista beállítottságú, Bakunint méltató, életművét megörökítő Max Nettlau írta: „Bakunin előre látta, hogy ezt a háborút a győzelmes militarizmus hosszabb szakasza fogja követni, és ezen belül az államhatalom hallatlan mértékben megerősödik."[36]

Mindebből arra következtetett, hogy a francia császárság bukása nem újabb 1793-as forradalmi-köztársasági rendszerbe, ellenállásba fog torkollni. Bakunin egyébként Reclushoz hasonlóan ugyancsak távol tartotta magát a békemozgalmaktól, békekiáltványok szerkesztésétől — ezeknek sikerében egyáltalán nem bízott. Míg azonban Reclus lassan engedett a „honvédő" hangulatnak, addig Bakunin a háborús légkört arra kívánta kihasználni, hogy Olaszországban, Spanyolországban és Dél-Franciaországban tényleges forradalmi mozgalmat keltsen életre. Szervezőmunkája elsősorban levelezésben jutott kifejezésre, leveleiben adott programot, s mintegy utasításokat is. Ogarjovhoz írt augusztus 11-i levelében ő maga jegyezte meg, hogy az utolsó három napban 23 hosszabb levelet küldött el. E levelekben mind antimilitarizmust és forradalmi akciókat hirdetett meg. Bakunin és legszorosabb hívei tehát a háború hírének hallatára nyomban forradalmi akcióra készültek.[37]

A július-augusztusi napok angol munkás-sajtóvisszhangja szintén meglehetősen összetett volt, a sokféle színárnyalat ellenére azonban közös elem volt, hogy valamennyi lap ellenérzéssel fogadta a háborút és szinte egytől egyig szembefordultak III. Napoléonnal, tekintélyes részben őt okolva a bekövetkezettekért. A Napóleon-ellenességnek azonban nemcsak antimilitarista rugói voltak, hanem miként a kor nagy liberális napilapja, az Evening Standard, a munkáslapok, de az Internacionáléval kapcsolatot tartó Republican is összefüggésbe hozták Napóleon külső agresszivitását a belső bona-

[35] *Max Nettlau:* Élisée Reclus: Anarchist und Gelehrter (1830—1905). Berlin, 1928. 138. l.

[36] *Marx Nettlau:* Michael Bakunin: Eine biographische Skizze. Berlin, 1901. 30. l.

[37] Uo. — Vö. *J. Sztyeklov:* M. Bakunin. Jego zsizny i gyejatelnoszty. IV. köt. Moszkva. 1927. 3. l.

partista diktatúrával.[38] Egyes lapok a háborút kizárólag III. Napoléon számlájára írták, mások, miként a The British Worker, pacifista érzelmeiknek adtak hangot, azt éreztették, hogy a háborús erőszak sohasem nyújthat megoldást.[39]

A Reynold's Newspaper, az egyik legbefolyásosabb munkáslap a háború előszelét érezvén, ugyancsak III. Napoléont okolta, francia kihívásról írt. Az első lövések után a francia vereségeknek örült, III. Napoléon bukását várta, ahhoz hozzáfűzve, hogy csak az ő elsöprése után képzelhető el Európa tartós békéje.[40] A lap már-már a porosz-barátság tévútjára került, Karl Blind porosz párti felhívásainak is helyt adott — de ekkor megszólalt az angol munkások józanabbul értékelő, antimilitarista hangja. 1870. augusztus 7-én a lap közölte a Munkás Békebizottság felhívását. Ez többek között a következő gondolatokat tartalmazta: „A béke számunkra az élet lehelete. A háború az emberiség átka és csapása, s különösen a mi halálos ellenségünk, mivel mi vagyunk annak legnyomorúságosabb áldozatai, akár a nemzeti nyomorból fakadó foglalkoztatási fennakadásokat nézzük, akár azt, hogy minket vonultatnak be a hadseregbe. És itt következik a kérdés, aminek alapos megfontolására azonnal felhívjuk figyelmeteket. Miért kell, hogy ilyen öngyilkos módon eszközül szolgáljunk saját elpusztításunkhoz. Nélkülünk a háborúknak meg kell szűnniük . . ." írták s ezzel az angol munkások újra megszólaltatták az 1866-ban meghirdetett véleményt: a népek ellenére nem lehet hadat viselni.[41]

1870 augusztusának közepén a Reynold's még valóban a „Caesar" összeomlásának örült, augusztus végén viszont már a poroszokat figyelmeztette, hogy legyenek „mérsékeltek", szeptember 4-e után a lap hangulata megváltozott, s a császárság utáni Franciaország újjászületését üdvözölte.[42] Az év belső szakaszai jól megfigyelhetők, s a megfontolások belső, társadalmi jellegűek. Ezúttal azonban újra hangsúlyoznánk azt is, hogy a módosulások mellett a Reynold's elejétől végig háborúellenes volt, csak éppen kezdetben III. Napoléon, később Bismarck ellenes éllel, mégpedig olyan mértékben, ahogyan kezdetben Párizst, később Berlint okolta a vérontásért.

Egységesebb volt a Munkás Képviseleti Szövetség (Labour Represantation League) vonalvezetése, amely ugyancsak elítélte a háborút, de nem pacifista kicsengéssel, hanem inkább a háború dinasztikus vonásait húzta alá.[43] Ezzel szemben a Bee-Hivenak, a másik tekintélyes munkáslapnak cikkei és irányvonala a Reynold's Newspaperére emlékeztetett. Kezdetben inkább Berlint védelmezték, helyesebben Párizst hibáztatták, s e lapban írták le a sorokat, hogy a háború nyitánya 1851. december 2-án, az államcsínnyel hangzott el. A kormányt egyúttal felhívták, hogy Angliát tartsa kívül a háborún. E figyelmeztetés azonban elsősorban pacifista színezetű volt.[44] A későbbiekben éppen a munkásszervezetek nyilatkozatai nyomán a lap háborúellenessége kiszélesedett, általában elhatárolódott mindkét háborús féltől, le-

[38] Az általános képről lásd *Henry Collins—Chimen Abramsky:* Karl Marx and the British Labour Movement. London. 1965. 179. l.
[39] The British Worker 1870. okt. 1.
[40] Reynold's Newspaper, 1870. júl. 17., 24.
[41] *Jemnitz János:* Az Internacionálé és a háború. Történelmi Szemle. 1963.
[42] Reynold's Newspaper, 1870. aug. 21, 28., szept. 4.
[43] The Bee-Hive, 1870. aug. 6.
[44] The Bee-Hive, 1870. jul. 23.

szerelést követelt és demokratizálódást, hogy a „hasonló katasztrófákat elkerülhessék".[45]

A lap háborúellenességét példázták a korszak háborúellenes költeményei is,[46] valamint a nőkhöz szóló felhívások. Az újabb fordulat a Bee-Hivenál is szeptember 4-e után következett be, amikor ez a lap is a franciákat vette védelmébe és a gyors béke megkötését sürgette.

Az angol munkássajtó háborúellenes állásfoglalásaival egyidejűleg az Internacionálé Főtanácsának angol tagjai alaposabban tájékozódtak a kontinens érintett szocialistáinál a háborúról. Cowell Stepney Münchenben járt, ahol Liebknecht biztosította háborúellenességéről,[47] Applegarth Eccariussal folytatott beszélgetéseket, majd a Rajna-vidékre indult, hogy a rászorulóknak anyagi segítséget is nyújtson, s egyúttal felmérje az ottani munkásság hangulatát, illetőleg a háború rájuk gyakorolt hatását.[48] 1870 szeptemberéből viszont Applegarthnak már egy olyan, Marxhoz írott levele maradt fenn, amelyik arról tanúskodik, hogy a francia köztársaság védelmére mozgósította ekkor a közvéleményt.[49] C. Stepney pedig idézett levelében jelezte, hogy Münchenből Svájcba utazik, hogy az ottani munkás békeszervezetekkel felvegye a kapcsolatot a béke elősegítésére.

A háború híre eljutott a távoli Amerikába is, ahol a munkásszervezetek a többi „semleges ország" szekcióihoz hasonlóan ugyancsak a háború ellen foglaltak állást. A New Yorkban megjelenő németajkú szocialista szekció lapja, a Die Arbeiter Union 1870. július 30-i számában a háborút a két egyaránt munkásellenes kormány politikája következményeként könyvelte el. A lap nyilatkozatát azután az amerikai polgári demokratikus szabadgondolkodók társasága is magáévá tette és terjesztette. [50] Az Arbeiter Union ezt követően augusztus 12-i számában közölte a Főtanács üzenetét is.

A háború ilyen értékelését a németajkú munkások Amerikában sem fogadták el egyhangúan. A new-yorki csoportban és az Arbeiter Zeitungnál

[45] The Bee-Hive, 1870. aug. 13., 20.

[46] Az 1870. aug. 13-i számban jelent meg a The Southey lines on the war. The Battle on Blenheim című vers, amely ugyancsak ezt a hangulatot fejezte ki ironizálva:

„It was English" Kaspar cried
who put the French to rout
But what they kill each other for
I could not well make out
But everybody said, quoath he,
It was a famous victory . . .
With fire and sword the country round
Was wasted far and wide,
And many a childing mother than,
And new-born infant died.
But things like that, you know must be
At every famous victory.
They say it was a shocking sight
After the field was won,
For many thousand bodies here
Lay rotting in the sun
But things like that, you know must be
That was a famous victory.

[47] Archiv IMEL f. 1. op. 5. ed. hr. 2167.

[48] Archiv IML. f. 21. op. 1. ed. hr. 80/18; f. 1. op. 5. ed. hr. 2162.

[49] Archiv IML. f. 1. op. 1. ed. hr. 80/24.

[50] *Samuel Bernstein:* The First International in America. New York. 1962. 45. l.

csakúgy szakadásra került sor, mint a chicagói német szekcióban, s annak lapjánál, a Der Deutsche Arbeiternél — amely a new-yorkiak példáját követte.[51]

A francia-amerikaiak ugyancsak élesen a háború ellen léptek fel. A franciák San Francisco-i szervezete, az Union Républicaine de la Langue Française „a háborút szeptember 1-i nyilatkozatában az emberiesség elleni támadásnak minősítette és elítélte mindazokat, akik Amerikában is megosztanák a munkásokat a háború helyeslésével, a nacionalista szenvedélyek felszításával.[52]

Az amerikai demokratikus politikai közvélemény általában a Francia Köztársaság kikiáltása után megváltozott, s egyértelműen a Francia Köztársasággal rokonszenvezett. A két szekció (a német és francia) ezt követően újabb nyilatkozatban fordult „európai testvéreihez", amelyben III. Napoléont ostorozták, a háborút ismételten elmarasztalták, miként az Elzász annektálására vonatkozó terveket is elutasították.[53]

A „semleges" országok pártjaihoz pedig még hozzáírhatjuk az osztrák és magyar pártot is. A Pest-Budai Munkásképző Egylet már július 24-re gyűlést hirdetett, amelyen az egyik napirendi pont a háború elleni tiltakozás, a „népek veszélyeztetett érdekeinek" védelme volt.[54] A gyűlésen megjelent mintegy ezer ember részben a Pest-Budai Munkásképző Egylethez, részben az Általános Munkásegylethez tartozott. A gyűlésen elfogadott határozat szerint tiltakoztak „elvi szempontból a Hohenzollern és a Napoléon-dinasztiák közti háború ellen, valamint minden dinasztiális háborúk ellen s üdvözli a francia és müncheni munkások határozatát."

A korai német, francia, belga, spanyol, holland, svájci és magyar nyilatkozat mind azt bizonyítja, hogy az internacionalizmus milyen mélyen meggyökeredzett a szocialista szervezetekben. Már önállóan, saját indítékból is megtalálták a kellő antimilitarista válaszokat, tulajdonképpen még azelőtt, hogy az Internacionálé Marx-fogalmazta első híres üzenete eljuthatott volna az egyes szekciókhoz, mint ahogyan azt a magyar munkások egyébként ugyancsak példaszerű határozata is bizonyítja.

Az osztrák munkások is hamar készen álltak a válaszra. Bár az osztrák szekció, szocialista sajtó nyilatkozatai többnyire későbbről keltek, a munkásság már a júliusi napokban félreérthetetlenül semlegességet követelt. A bécsi rendőrfőnök július 24-iki jelentése rögzítette, hogy míg a polgárság és a felsőbb rétegek körében Poroszország győzelmét kívánják, „az alsóbb néprétegek mindinkább Franciaország sikere mellett szólalnak meg".[55] A pontatlan felmérések is világosan közvetítették azonban a Burg urai számára az általános akaratot, hogy Ausztria-Magyarországot tartsák távol a háborútól. Az „alsóbb néprétegek" békeakaratának közös szólamából pedig kicsengett a szocialisták, munkások sajátos hangja, amely a népek testvériségét és az uralkodókkal, dinasztiákkal szemben a közös összefogást hirdette.[56]

Az osztrák munkásság érzelmeit még néhány más forrásanyag is megvilágítja. Herbert Steiner idézi Michael Baader osztrák szocialista J. Ph. Bek-

[51] Uo.
[52] Uo.
[53] Uo. 46. l.
[54] Lásd Erényi Tibor tanulmányát az „I. Internacionálé és Magyarország" című kötetben. Bpest. 1964. 298—299. l.
[55] O. L. Filmtár. W. 536. — Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Informationsbüro. 1870/1081.
[56] *Herbert Steiner:* Die Arbeiterbewegung Österreichs. 1867—1889. Wien, 1964. 48, 55—65. l.

kerhez írt levelét, amelyben beszámolt a július 24-re Bécsben meghirdetett népgyűlés rendőri betiltásáról. Ezen népgyűlésen a két napirendi pont közül az egyik ugyancsak a háborúval foglalkozott volna. A rendezők felfogására Baader idézett levele vet fényt, amelyben többek között ez állt: „feszülten várjuk a tömeggyilkosság kimenetelét, amelytől ügyünk érdekében oly sokat várunk. Itt Franciaország vereségét ügyünk érdekében kívánják . . ."[57] A francia vereséget az osztrák munkások nyilván ugyancsak antibonapartista jelleggel, a forradalom érdekében várhatták. Baader e július 31-iki levelét egyébként később Frankel Leo megerősíthette, mikor augusztus derekán értesítette osztrák elvtársait, hogy Franciaországban csakhamar diadalra viszik majd a köztársaság ügyét.[58]

Később pedig A. Scheu ugyanilyen érzelmeire emlékezett vissza. A. Scheu a háború napjaiban a felségsértési per nyomán a többi osztrák szocialista vezetővel együtt már börtönben volt. A háború híre azonban ide is elhatolt, csakhogy ők tétlenségre voltak kárhoztatva. A háborúról azonban még később is így nyilatkozott: „Nyugat-Európában ekkor a kultúrát visszavető embergyilkos háború dúlt"[59] — vagyis nem kétséges, hogy a szabadon tevékenykedő A. Scheu tovább szervezte volna a munkások tiltakozását az általa oly haragosan elítélt háború ellen.

A vezetők letartóztatása ellenére a Wiedenben megjelenő Volkswille nagyszerű internacionalista szellemről tett tanúságot. A július 23-iki szám napi hírrovata rögzítette, hogy e háború dinasztikus jellegű, s ugyanitt utaltak a francia és német szocialisták állásfoglalására, amelyekben egyaránt elmarasztalták e háborút. A Volkswilleből kitűnik, hogy a francia vereséget nem pusztán a francia munkások érdekében kívánták, hanem azért is, mert úgy vélték, hogy a bécsi munkásszervezeteket is III. Napoléon intézkedéseinek mintájára tiltották be, a pereket a párizsiak nyomán indították meg.

A Volkswille 1870. július 30-iki számában a szerkesztőség már önálló állásfoglalását fogalmazta meg — amely érdemben megegyezett a többi nemzet szekciójáéval: „A munkások az elsők, akik a háborút erkölcsi, politikai és szociális okokból is elmarasztalják, és el kell, hogy marasztalják. A tömeggyilkosság közönséges bűntény a kultúra ellen, és ezért erkölcsi okokból is el kell ítélni, politikai okokból pedig azért, mert a háborúnak rendszerint a cezarizmus és a reakció a következménye; szociális és gazdasági okokból azért, mert az állam jólétét lerombolja, a kereskedelmet és termelést megbénítja, és a munkások között az ínséget, éhséget és nyomort növeli. A népeknek békére van szükségük és ezt akarják. A despotáknak létérdekük a háború, hogy a szabadságot szomjúhozó népeket a háborús lármával elbódítsák és a népekkel szolgaságukat hadi dicsőséggel elfelejtessék. Nekünk osztrákoknak még inkább kell a béke, mint más országoknak, s minden erővel azon kell lennünk, hogy Ausztria a francia porosz háborúban semleges maradjon. Mindenütt, ahol a gyülekezésszabadság nem oly korlátozott, mint Bécsben, a munkások energikusan felléptek a háború ellen általában és különösen Ausztriának a jelen háborúban való szigorú semlegességéért."

[57] *Herbert Steiner:* Adatok a Nemzetközi Munkásszövetség és az osztrák munkásmozgalom kapcsolataihoz. Századok, 1964. 3. sz. 497. l.

[58] A bécsi rendőrfőnök 1870. aug. 11-i jelentése. OL. Filmtár. W. 536. — No. 1870/1203.

[59] *Andreas Scheu:* Umsturzkeime. Erlebenisse eines Kämpfers. Wien. 1923. II. köt. 83. l.

A különböző helyi szervezetek valóban e követelményeknek megfelelően léptek fel. Judenburgban, a jelentős délosztrák iparvárosban a helyi csoport nyilatkozatot adott ki, amelyben hangsúlyozta: „. . . a mi szívünkben is él a nemes érzés, amely ezt az embermészárlást visszautasítja. Mutassuk meg a francia népnek, hogy minket nem tölt el a szerencsétlen nemzeti gyűlölség, és ragadjuk meg a nekünk nyújtott baráti kezet; mondjuk meg nekik, hogy . . . mi is csak egy nemzetiséget ismerünk el, az emberiséget, s egy hazát: a világot".[60]

A Volkswille 23., július 31-iki számát egyébként elkobozták, főként az osztrák szocialisták pere elleni tiltakozás miatt. Augusztus 6-án a lap azonban tovább folytatja antimilitarista cikksorozatát, s közli a hasonló szellemű külföldi híreket. Hasonló értelemben jelent meg a Volkswille augusztus 13-iki és 27-iki száma is. Ez utóbbiban részletesen beszámoltak az újabb osztrák és német háborúellenes munkásgyűlésekről és a Le Cloche – vagyis E. Zola – alapján világítottak rá, hogy mekkora embermészárlással járt e háború.

A háború közeledő vége sem nyugtatta meg a Volkswille szerkesztőit. Aggodalmaskodtak a titkos diplomácia felélénkülése, a dinasztikus érdekek továbbélése, a nacionalista szenvedélyek felizzása miatt.[61] Csak a francia köztársaság kikiáltása örvendeztette meg őket, de ez is – mint írták – túl későn történt meg, márcsak az után, hogy „Németország és Franciaország között a polgárháború lehetővé vált".

Az osztrák szocialisták energikusan[62] visszautasítottak mindenféle nacionalista szempontot, s ehelyett egyfelől az internacionalizmust, másfelől az osztályfrontok elsőrendűségét húzták alá.

*

A nemzetközi munkásmozgalom állásfoglalására kihatott, de részben már azt tükrözte az Internacionálé Főtanácsának vitája és a Főtanács Marx szövegezte első üzenete. Ez a kiáltvány egyúttal az I. Internacionálénak mind a mai napig egyik legismertebb dokumentuma. Gondolatmenete nagyrészt követi, csak tömörebben és nagyobb történeti tényanyagot megmozgatva a helyi szekciók nyilatkozatait. Marx az üzenetet az 1864-es Alapító Üzenetre való visszatekintéssel nyitotta meg, aláhúzván, hogy a munkások „nem teljesíthetik nagy küldetésüket, amíg egy bűnös célokat szolgáló külpolitika nemzeti előítéleteket játszik ki egymás ellen".[63]

A július 23-iki Üzenet a főtüzet III. Napoléon ellen irányította, s kiemelte az 1851-es népellenes, köztársaságellenes összeesküvés összefüggését a külső háborúkkal, az Internacionálé belső üldözésének, a francia „hazai" reakciónak kapcsolatát az emberek százezreinek frontra kergetésével. Mindebben Marx és az Internacionálé Főtanácsa joggal hivatkozhatott — és hivatkozott is — a francia szekciók korábbi állásfoglalásaira. III. Napoléon az egész nemzetközi munkásmozgalom szemében gyűlölt személyiség volt, hiszen csak néhány hete hónapja folytatta le az egész Internacionálét vádoló harmadik pert a francia szocialisták ellen. III. Napoléon elmarasztalásában a londoni Főtanácsnak tehát nem kellett messzebb menni a francia tiltakozásoknál. S az a megfogalmazás is egybevágott a francia, belga és a többi szocialista programszerű jóslatával, ahol Marx megállapította: „bármilyen lesz is Louis Bonaparte

[60] Volkswille 1870. aug. 13.
[61] Volkswille, 1870. szept. 3.
[62] Volkswille, 1870. szept. 10.
[63] *Marx—Engels:* Válogatott Művek. Bpest. 1949. I. köt. 467. l.

Poroszország elleni háborújának a lefolyása, Párizsban már megkondult a második császárság lélekharangja."

Míg francia részről Marx félreérthetetlenül elmarasztalta a háború hirdetőit, német vonatkozásban a szöveg nem volt ennyire világos. Egy helyen Marx a beérkezett német jelzéseket, véleményeket figyelembevéve azt írta: „német részről a háború védelmi háború"; a mondat második felében viszont már is folytatta: „de ki juttatta Németországot abba a kényszerhelyzetbe, hogy védekeznie kelljen? . . . Bismarck . . ."[64] Vagyis, noha német részről egyfelől védekező jellegűnek minősítette a háborút, másfelől a német kormány felelősségét Marx súlyosnak ítélte. S ezen túlmenőleg már ekkor felvetette annak lehetőségét, hogy a háború elveszítheti védekező jellegét, „a francia nép elleni háborúvá fajul", s ebben az esetben a német népnek már mindegy, hogy fegyverei győzelmet, vagy vereséget hoznak-e. Marx ugyanis úgy vélte, hogy Bismarck és a porosz hódító fegyverek teljes diadala a születő egységes Németországban a reakciós osztályerők uralmát alapozná meg s egyfajta bonapartizmust tartósitana Németországban. Egy ilyen fordulatot ezért mind a francia, mind a német haladás veszélyeztetése miatt aggasztónak tartott. Hiszen a Rajna két oldalán meghonosodott bonapartizmusnak tulajdonította már ezt a háborút is.

Mindebből egyáltalán nem következett olyan feltételezés, mintha a német munkásoknak a háború pozitív szerepét kellett volna felismerniük. Marx a német szociáldemokraták braunschweigi vezetőségének július 16-iki kiáltványa nyomán mint jeleztük – csak a védelmi jelleg elismeréséig ment el, miközben ugyancsak a braunschweigieket idézve, a háború dinasztikus jellegét is aláhúzta. A braunschweigiek alapján így egyszerre esett szó a háború védelmi és dinasztikus jellegéről. Chemnitzben viszont a szász munkások bizalmi ülése csak az utóbbi jellemvonást tette szóvá, Marx ezt is idézte és egyáltalán nem helyesbítette. Sőt a berlinieknek a francia megkeresésre adott válaszához, a proletárszolidaritás kifejezéséhez a maga részéről hozzáfűzte az „Úgy legyen" szavakat. Angol vonatkozásban pedig saját tapasztalatait összegezve, de egyúttal nyilván a londoni Főtanács hangulatát is kifejezve megállapította: „az angol munkásosztály mind a francia, mind a német munkásságnak baráti jobbot nyújt", s szilárdan bízik abban, hogy a proletariátus „végül mégis ki fogja irtani a háborút".[65]

A Főtanács eme marxi Üzenetének utolsó harmadában már ismét hiába keressük a „védelmi jellegre" szóló utalást. Marx ehelyütt újra már az Internacionálé, a proletárösszmozgalom érdekeit állítja előtérbe s éppenséggel az antinacionalista magatartásból szűri le azt a következtetését, hogy a proletariátus már önállóan meg tudott állni a lábán, s meg tudta védeni az emelkedettebb szocialista és egyúttal humanista elveket: „Az a tény, hogy miközben a hivatalos Franciaország és a hivatalos Németország testvérgyilkos küzdelembe rohan, addig a francia és német munkások a béke és barátság üzeneteit küldik egymásnak; ez az egyetlen nagy tény, amelyhez hasonlót nem találunk a múlt történetében, derűsebb jövő elérkezését sejteti. Ez azt bizonyítja, hogy ellentétben a régi társadalommal, amelynek velejárója a gazdasági nyomor és a politikai téboly – egy új társadalom születik, amelynek nemzet-

[64] Uo. 470. l.
[65] Uo. 471. l.

közi elve a béke, mert minden nemzetnél ugyanaz az elv uralkodik: a munka!"[66]

Az Internacionálé Főtanácsának ezt a nyilatkozatát valamennyi szocialista orgánum átvette s méginkább megerősítette bennük a háborúellenes, antimilitarista és egyúttal szocialista-proletár szemléletet. Ezt az is elősegítette, hogy miként Marx Engelsszel július 28-án közölte: „A Főtanács a legutóbbi kedden elhatározta az Üzenet kinyomtatását 1000 példányban."[67]

Marx ugyanebben a levélben megjegyzéseket fűzött a háború német és francia hangulati visszhangjához. Különösen jelentős német vonatkozású észrevétele, minthogy ismét az internacionalizmusra helyezte a hangsúlyt. Noha a levélben egy ízben „nemzeti háború"-ról tett említést, Bismarck végzetes szerepét ezúttal is hangsúlyozta, s a levél következő bekezdése így szólt: „Szerencsére az egész demonstráció a középosztályból indul ki. A munkásosztály - Schweitzer közvetlen híveinek kivételével nem vesz részt ebben. Szerencsére az osztályharc mindkét országban, Francia- és Németországban annyira kifejlődött, hogy semmilyen külső háború nem fordíthatja vissza komolyan a történelem kerekét."[68]

Hogy Marx milyen jelentőséget tulajdonított eme első Üzenet terjesztésének s egyúttal a német szocialisták állásfoglalásának, azt többek között W. Liebknechthez július 29-én írott levele bizonyítja. Ebben jelezte, hogy az Üzenet július 28-án megjelent a Pall-Mall Gazettben s egyúttal arra kérte Liebknechtet, hogy a Volkstaatnál megjelenő fordításnál jegyezzék meg, hogy az eredetit angolul küldték, s ők fordították le. Ebből — írta - - „többi levelezőnk láthatja majd, hogy nem volt elég időnk, hogy fordításokat küldhessünk."[69]

A terjesztés gyors végrehajtásának érzékeltetésén túl a levélnek másik érdekessége Marx tartalmi értékelő megjegyzése Bebel és Liebknecht parlamenti szerepléséről. Közölte Liebknechttel, hogy a Főtanácsban angolra fordította felszólalásukat, és hogy azt „nagy tetszéssel fogadták".[70] Végül ugyanebben a levélben haragosan támadja régebbi fegyvertársát, Karl Blindet, mert az a sajtóban honvédő álláspontot foglalt el. Mindezzel újra tanújelét adta, hogy ő a szocialisták háborúellenes, internacionalista kiáltványaival rokonszenvezett.

Miként azonban az első Üzenetet, a levelezést is színezi egy másik gondolat, ami 1866-tól Marx és Engels levélváltásában sokszor felbukkan: jelesen az, hogy a haladás hasznára lenne, ha a németek nagyobb szerephez jutnának a világtörténelem alakításában. Marxnál e gondolat felvetésében nagy szerepet játszott az, hogy a német munkásmozgalom gyors fellendülésétől sokat várt, s az adott korszakban már inkább bízott a német munkásszervezetekben, mint a franciák forradalmiságának megalapozottságában. Ezt a megfontolást a háború másnapján Marx fogalmazta meg július 20-iki Engelshez írt levelében először markánsabban. Egyfelől azokat a francia köztársaságiakat marasztalta el (Delescluze-t), akik a háború másnapján feladták antibonapartizmusukat s immár pusztán csak honvédelemre gondoltak. Ezek után következtek már a távlatot kémlelő és jelző sorok: „A franciák megértek

[66] Uo. 471—472. l.
[67] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Bpest. 1950. 281. l.
[68] Uo. 282. l.
[69] *Marx—Engels:* Szocsinyenyija. XXVI. köt. Moszkva. 1931. 63. l.
[70] Uo.

egy kis verésre. Ha a poroszok győznek, a centralizált államhatalom hasznos lesz a német munkásosztály központosításában. A németek túlsúlya ezentúl a nyugat-európai munkásmozgalom gócpontját Franciaországból Németországba helyezné. És csak össze kell hasonlítani a mozgalmat a két országban 1866-tól, s láthatóvá válik, hogy a német munkásmozgalom elméletileg és szervezetileg is felülmúlja a franciát. Emellett a franciák fölötti túlsúlyunk a világ porondon a mi elméletünk túlsúlyát hozná magával Proudhon felett."[71]

Marx és Engels a háborúnak ezen első napjaiban már különféle oldalról közelítették meg a háborút, többféle tényezőt mérlegeltek, s éppen ezért nem lehet felfogásukat pusztán egy-egy mondattal jellemezni, főként időtől s helytől, azaz attól függetlenül, hogy e sorokat kinek szánták. Tény az, hogy a háború nyomban nagy érdeklődést keltett bennük, amit az Üzenet gyors megfogalmazása, majd a terjesztésére tett erőfeszítések is bizonyítanak. Erről tanúskodik az is, hogy Marx a háború politikai, Engels katonai eseményeiről vállalt el cikksorozatot az angol Pall-Mall Gazette számára. Engels cikkei rendre meg is jelentek. Engels a júliusvégi napokban méginkább aláhúzta a Marx által is jelzett „nemzeti" szempontokat. Már július 22-én azt írta Marxnak, hogy a kormányzatnak úgy látszik sikerült „nemzeti háború" szenvedélyét felszítani a német nép körében. Majd július legvégén már Liebknecht álláspontját bírálta az 1866-os és 1869-es kritikákra emlékeztetően: „Liebknecht aktív buta, megbújt a német és francia munkások barátkozása mögött,"[72] s ez a kritika az augusztusi napokban mégcsak erősödött. Engels „nemzeti érvelése" azonban kétségtelenül már júliusban határozottabb volt Marxénál és bizonyos fokig – jóllehet állandóan élesen támadta Bismarckot és a császárt is – eltért a proletárinternacionalizmust előtérbe helyező Bebelétől és Liebknechtétől. Itt is azonban a különböző helyzet volt a kiindulópont. Bebelnek és Liebknechtnek a hazai kormánykörök által szított nacionalizmussal kellett szembefordulnia, Marx és Engels viszont az emigrációból igyekezett a valóságos történeti folyamatokra nagyobb hatást gyakorolni. Természetesen Bebelék is a valóságos politikai küzdelem rendkívül értékes építőköveit képezték, amit – mint láthattuk – Marx–Engels is elismert és az Internacionálé nyomban lelkesen fogadott, évek múltával pedig magatartásuk vált a proletárinternacionalizmus iskolapéldájává.

*

A tulajdonképpeni német munkásszervezetek állásfoglalására ekkoriban még a genfi német szocialista emigránsok véleménye is kihathatott, hiszen J. Ph. Becker tekintélye méltán nagy volt előttük, s Becker szoros összeköttetést tartott fenn velük, a Vorbote pedig egész Közép-Európában tekintélyes, olvasott orgánum volt.

A havonként megjelenő Vorbote júliusi száma reagált először erre a háborúra. Már a cím sokat sejtetett a mondanivalóból: „Népháború" (Der Völkerkrieg). Az első mondatok pedig így hangzottak: „A népháború kirobbant és a gondosan szoktatott és jól begyakorolt bestialitás elszabadult, hogy gyorsan a legmagasabb becsületet és tisztességet nyerje el . . . Az emberi természet nemes és szép vonásainak, a kultúrtörekvéseknek a vadság és kegyet-

[71] *Marx—Engels:* Szocsinyenyija XXIV. köt. Moszkva. 1931. 355. l.
[72] Uo. 365. l.

lenség előtt a legeldugottabb sarokban kell megbújni. A szabadságot és igazságot, az emberiességet és testvériséget száműzték az «erősebb joga» által és a háború istene kényének-kedvének szolgáltatták ki."[73]

J. Ph. Becker, aki feltehetően a vezércikket írta, keserűen jegyzi meg — etekintetben az érvelés emlékeztet az 1866. évire s nincs eltérés a németnyelvű folyóirat cikke s a francia nyilatkozatok hangvétele között —, hogy nem igen látszik indokoltnak, az emberek a XIX. századot a haladás és ész századának tekintik, hiszen néhány ember akarata két nagy népet „a béke áldásos állapotából a háború szörnyűségei közé taszíthatott — ami bizonyítja, hogy Becker is mennyire dinasztikus színezetűnek tekintette e háborút.

Becker azonban arra is figyelmeztet, hogy nem szabad megállni a nyilatkozattételnél, az események fölötti siránkozásnál. A történelmet — mint írja — a tények alakítják, ezeket kell befolyásolni, olyan helyzetet kialakítani, hogy a népek képesek legyenek ítéletet hozni a felelősek fölött.

Becker felveti, hogy mi magyarázza a közvélemény tehetetlenségét, valahányszor háborúra kerül sor. A polgárság szabadszelleműségével, haladó gondolkodásával és szorgalmával kérkedik, mikor azonban a háborús hírek elérkeznek, megszavazza a hadihiteleket. Mindez kettősségét és az egész jelenlegi társadalom kettősségét bizonyítja: egyfelől ott áll a termelőerők hallatlanul gyors fejlődése, a teremtés és béke távlata, másfelől s ezzel egyidejűleg a pusztítás és a háború lidérce. Mi ennek a magyarázata? — veti fel Becker s mindjárt meg is adja erre a választ: a kapitalista társadalomra jellemző osztályuralom, a kizsákmányolás. Ez kényszeríti a tőkéseket az országon kívüli terjeszkedésre, s mindez a társadalom tulajdonképpeni erkölcseit is átformálta, „mindenki mindenki farkasa lett".[74]

A szerkesztőség részletesen beszámolt arról, hogy a különböző „kultúrországokban" a proletárszervezetek miként tiltakoztak a háború ellen. Minthogy az Internacionálé „az általános igazságosság elveire épült", természetesen szembefordul mindenféle ilyen „népháborúval". S éppen ezért az Internacionálé egyformán vereséget kíván minden uralkodónak, jelen esetben Vilmosnak és Napóleonnak egyaránt, s ha óhajuknak valamiféle foganatja lenne, örülnének, ha mindketten „egymást felfalnák".[75]

Végeredményben azonban, akárhogyan is zárul e háború, bármilyen határeltolódások is lesznek, a belső gazdasági, szociális fejlődés a munkáspártok megerősödésére, majd pedig új társadalom megteremtésére kell hogy vezessen. Ezeket az elveket leszögezve a Vorbote a párizsi szocialisták, valamint a braunschweigi választmány nyilatkozatát közölte — mintegy bizonyítékként a proletárszolidaritás fennmaradására.

A Vorbote augusztusi száma már Napóleon vereségét könyvelhette el, aminek azonban mégsem tudott tiszta szívből örülni, mert már ekkor aggasztotta, hogy a vilmosi császárság megerősödése nem hoz-e a világnak még Napóleonnál is szomorúbb meglepetéseket — hacsak a jelenlegi társadalmi szerkezetet nem változtatják meg gyökeresen. Beckert kiváltképpen az foglalkoztatta, hogy a háborús győzelem nyomán nem árasztja-e majd el a német közvéleményt egy befeléforduló, kicsinyes és retrográd sovinizmus, amely min-

[73] Der Vorbote, 1870. júl. Az új német 1964. évi kiadásban 96. l.
[74] Uo. 98—100. l.
[75] Uo. 102. l.

dent lenéz, ami nem német.[76] A nacionalizmus gócának áttolódása azonban az értékrend szempontjából közömbös, „egy császári nemzet sohasem lehet igazán kultúrnemzet" — írja -, s a háborús bódulat helyett inkább a tudomány, a művészet, a gazdasági élet területén követeli a német energiák kibontakoztatását.

Becker egyébként tiltakozott az ellen is, hogy egyedül Napóleont jelöljék meg a háború bűnöseként. Utalt arra, hogy a francia burzsoázia, a francia burzsoá sajtó milyen örömmel szavazta meg a hadiköltségeket, s a közvetlen hadüzeneten túl húsz éven át kitartotta ezt a császárságot, amely a népet létével demoralizálta, az iskolai oktatás, katonai nevelés, sajtó és a templomi szószékek segítségével teljesen gyermeksorban tartotta, félrenevelte.[77]

Mindebből Becker olvasói elé kínálta a következtetést: „Mégis a háború félreérthetetlenül megmutatta a világnak, hogy a munkásosztály az egyedüli hordozója az emberiség érdekeinek. Béke nélkül nem folyhat munka, munka nélkül nincs jólét, jólét nélkül nincs szabadság, szabadság nélkül nincs igazság, és ujra igazság nélkül nincs béke."[78]

Igen, a különböző országok munkássága „az, amely az Internacionálében képviselve van, a sovinizmustól távol tudta magát tartani, tiltakozott a népek háborúja ellen s a hegyek és vizek fölött a testvériség s a béke jobbját nyújtotta egymásnak".[79] Felismerte, hogy az ellenség nemcsak a határon túl, hanem a határon innen is veszélyes, s a leküzdendő rosszat a nagytőkében jelölte meg. A katasztrófákat kiváltó végső okokat a társadalmi rendszer szerkezetében jelölte meg, a háborúk közvetlen rugóiként azonban a monarchikus-militarista államberendezkedéseket említette, minthogy ezek, lett légyen az akár Napóleon, akár Vilmos vagy Ferenc József - a nép megkérdezése, illetőleg annak akarata ellenére is elindíthatják állandó hadseregeiket.[80]

A Vorbote szerkesztőségi állásfoglalását kiegészítették és alátámasztották azok a közlések, amelyek a külföldi munkásszervezetek véleményét mutatták be. A Vorbote augusztusi száma tartalmazta a londoni Főtanács üzenetét, valamint a belga, a spanyol munkásszervezetek határozatait. Ismertette továbbá néhány német szervezet nyilatkozatát is. Fürth-ben például a német Zukunft munkáskör szögezte le: „minthogy mi minden háborút, különösen azonban a dinasztikusakat visszautasítjuk és elmarasztaljuk, így jelenleg is határozottan tiltakoznunk kell a mostani ellen, mivel ez az elmúlt évszázadok testvérháborúinak barbarizmusára emlékeztet."[81] A határozat egyúttal az uralkodó körökre hárította a felelősséget az emberek százezreinek megcsonkításáért, leggyilkolásáért.

*

A „hazai" német munkásmozgalom válasza nem volt olyan egyértelmű, mint az emigrációé. Zömében a német szervezett munkások is a háború ellen fordultak, de mégis ezekben a napokban három eléggé elhatárolódó véleményt lehetett érzékelni. A két pólust egyfelől Bebel és Liebknecht, valamint az általuk irányított eisenachi pártsajtó, a Volkstaat képezte, amely első pilla-

[76] Uo. 115. l.
[77] Uo. 116. l.
[78] Uo. 117. l.
[79] Uo. 117. l.
[80] Uo. 120. l.
[81] Uo. 127. l.

nattól kezdve mindvégig a leghatározottabb antimilitarista és internacionalista hangot ütötte meg, míg a másik póluson a honvédelem nacionalista érvelését visszhangzó lassalleánusok, s lapjuk, a Social-Demokrat állott. A két pólus között különböző ingadozó csoportok foglaltak helyet, helyi szervezetek is, de végeredményben az eisenachi pártvezetőség akkori nevén a braunschweigi pártválasztmány — is ide tartozott. E csoport ugyan általában erőteljesebben korholta a berlini kormányt és Bismarckot, de a júliusi augusztusi napokban még elfogadta a védelmi háború jogszavát. Később, az augusztusvégi, majd méginkább szeptemberi napokban a csoportok elhelyezkedése változott, előbb a braunschweigiek, majd a lassalleánusok is a háború ellen fordultak, a júliusi közvetlen megnyilatkozások azonban e fenti megoszlásra vallottak.

Tulajdonképpen a véleményeltérések a német munkásmozgalomban már a háború előestéjén megmutatkoztak, a háború kirobbanásának pillanatában pedig mindinkább kikristályosodtak. Természetesen a két póluson elhelyezkedők véleménye volt leginkább kiforrott. Így a lassalleánusok esetében a nemzeti szempontok perdöntő érvényesülése már hosszabb múltra tekinthetett vissza, hiszen többek között ez volt az egyik oka annak is, hogy az Internacionálétól távol maradtak. 1870 július augusztusi szereplésüknél ismét e nacionalista elfogultságuk a szembetűnő.

A háromnaponként megjelenő lassalleánus Social-Demokrat július 13-án reagált először — meglehetősen közvetett formában — a háború lehetőségére. Egyfelől jelezte, hogy a francia sajtó idegesen és ellenségesen nyilatkozott a Hohenzollern spanyol trónörökösödési igényre, másfelől ismertette a hivatalos német kormányvéleményt. Ekkor még közölte a Kölnische Zeitung elemzését is, amely a Hohenzollern-jelölést az európai béke veszélyeztetése miatt elmarasztalta.

Az objektív ismertető cikkek azonban csakhamar eltűntek a lapból. Már a háború kezdete előtt, július 15-én olyan vezércikket jelentettek meg, amely egyértelműen pusztán a franciákat okolta az előállott feszültségért: „A francia kormány olyan háborút kezdett, amely azzal fenyeget, hogy Európát világháborúba taszítja. Francia részről a követeléseket úgy fogalmazták meg, hogy eleve elfogádhatatlanok legyenek."[82]

A Social-Demokrat szerkesztői III. Napoléonnak joggal felrótták, hogy a rajnai területet el akarja ragadni. A szerkesztők szerint Napóleon Belgium meghódítását is tervbe vette. A francia háborús politikát magyarázva a lassalleánus vezetők (főként a főszerkesztő Schweitzer és a főszerkesztőhelyettes, Hasenclever) ezt az agresszivitást a radikális, sőt munkásmozgalom fellendülésével magyarázták. A lap egyfelől a rossz termésben, másfelől a növekvő köztársasági ellenzékben jelölte meg Napóleon nehézségeit, aki csak ezek elől menekülve keresett kiutat a háborúban. Így Napóleon — írták — egyszerre támadja a francia szocialista-köztársasági baloldalt és a német nemzeti érzést — mindezt pusztán militarista kasztjára támaszkodva.

A gondolatmenet már ekkor sugallta a végkövetkeztetést: ha pedig a dolog így áll, akkor a munkásságnak is Napóleon ellen kell fegyvert fogni — de ekkor ezt még nem mondták ki. Sőt a lapban, ekkor még alárendelten ugyan, de más tendencia is érvényesült. A szemlében — ugyanezen a napon — a cikkíró megjegyezte, hogy a spanyolok jobban tették volna, ha új király

[82] Social-Demokrat. 1870. júl. 15.

keresése helyett a köztársaságot kiáltják ki, s akkor nem lépett volna fel az európai válság. Hangoztatták azt is, hogy amennyiben az állandó hadsereget régi követelésük szerint sikerült volna népi miliciákkal felváltani, akkor Napóleon nem léphetne fel ilyen önkényesen, ennyire provokatívan. E kritika mind a három állam kormányzatát érte, a köztársaság és a népi milicia valamennyi érintett országban megvalósítatlan, de élő baloldali, ellenzéki követelés volt. E gondolatok mellett azonban e cikkben is érvényesült a főmotívum: „Végül kijelentjük, hogy egy ilyen háborúban a felelősség egyedül Napóleont terheli", aminek alapján a lassalleánus hivatalos orgánum már ekkor teljes felmentést adott a német császári kormánynak, mivel az a kihívásra „nem tehetett mást", mint hogy azt elfogadta.[83]

A következő szám már a bekövetkezett eseményeket kommentálta: „A háborút megüzenték! Louis Napoléon az állandó hadseregével a legkisebb ok nélkül megtámadta Németországot" így kezdődött a háború utáni szám vezércikke. S ebben a hangnemben is folytatódott, mindenért csak III. Napoléont okolta. A kormány lapjaitól csak annyiban tértek el sorai, hogy Napóleont a demokrácia és haladás nevében is elmarasztalta. Feleleventette az 1851-es államcsínyt s újra megállapította, hogy Napóleon a francia demokráciát is meg akarja fojtani. Ismét szóvátette, hogy a Rajna területét el akarja rabolni a németektől, majd mintegy az „internacionalizmus" nevében megjegyezte: az egész francia nép borzalommal fordul a testvérgyilkos háború ellen. A francia munkások a szocializmust és a népek barátságát írják zászlajukra."[84]

A Social-Demokratban ezek a hivatkozások hallatlan hipokrizisre mutatnak, mert hiszen ők *csak* a francia nép békeszeretét vették jó néven, mivel *csak* a francia kormány felelősségét ismerték el. A német kormány igazát vallva szinte természetszerűleg adódott a nacionalista következtetés, amit még ugyanebben az első vezércikkben le is vontak: „Az 1870-es háború a német nép elleni háború, a szocializmus elleni háború. És minden német, aki a béke megbontója (Friedensbrecher) ellen fordul, az nemcsak a hazáért küzd, hanem a jövő eszméinek fő ellensége ellen, a szabadságért, igazságért és testvériségért harcol."[85]

A Social-Demokrat tehát egyértelműen már ekkor háború-pártivá vált. Sajátos szint Bismarck-kal szemben továbbra is pusztán az adott a lapnak, hogy a haladás főellenségének, a munkásmozgalom legfőbb elfojtójának III. Napoléont tüntette fel. Azzal azonban, hogy a bajok gyökerét főleg, sőt kizárólag csak a front másik oldalán kereste, saját országában semmi bírálnivalót nem talált, sőt fegyverfogásra tüzelt, az internacionalizmus elemi szabályait is megsértette. (Zárójelben még megjegyezzük, hogy az érvelés módja, a főellenségre való hivatkozás, a nacionalizmusnak demokrata és munkásmozgalmi érvekkel való leplezése a kései olvasónak óhatatlanul az 1914-es német szociáldemokratákat juttatja eszébe, akiknek a lassalleánusok e tekintetben kétségtelenül elődjei voltak.) Hiszen e politikai vezércikk maga is olyan mondatokkal zárult, amelyekben egyfelől minden szocialista fájdalmára utaltak a bekövetkezett háború miatt, másfelől ismét aláhúzták, hogy minden „német szocialista" szívében a főellenséggel szemben kell haragnak gyúlnia.

[83] Uo.
[84] Social-Demokrat, 1870. júl. 17.
[85] Uo.

Július 17-én a Social-Demokrat szemlecikke még határozottabban kijelölte a német szociáldemokraták tennivalóit a háborús nyomor és Napóleon felelősségének jelzése után: „miután ezt leszögeztük, és minthogy a jelenlegi pillanatban sajnos nem képzelhető el, hogy a reakciós feltételek azonnal mindkét országban megváltoznak, így kénytelenek vagyunk a jelenlegi viszonyok alapjára helyezkedni és azt, aki a tömeggyilkosságért elsősorban felelős, a leghatározottabban támadjuk . . . A német nemzet és maga a forradalmi német proletariátus kénytelen lesz a porosz kormány oldalára állni" mivel „a francia reakció veszélyesebb az európai szabadság számára, mint a porosz reakció."[86]

Az érvelés mindvégig nacionalista szellemben fogant, de feltűnő, hogy milyen sokféle gondolatelemet használt fel Schweitzer és Hasenclever saját igazának alátámasztására. Az objektív tehetetlenségükre csakúgy hivatkoznak, mint a kisebbik rossz elvének követésére. Emellett pedig J. Jacobynak, az erkölcsösségében és bátorságában feddhetetlen német köztársasági demokratának szavait is idézik, aki ezekben a napokban még ugyancsak honvédő programot hirdetett. Másfelől H. Rochefort háborúellenes levelét is ismertetik, amivel ugyancsak azt kívánták bizonyítani, hogy a francia nép elítéli a háborút. Mindezt a háborúellenességet azonban ezúttal is csak Franciaországra szűkítik, s a német demokratáktól, szocialistáktól nem várnak hasonló értelmű kiállást. Sőt a francia háborúellenes megmozdulásokból merész fordulattal és önkényesen a saját háború-igenlésüket kívánták alátámasztani: „mindebből olvasóink megállapíthatják, hogy teljesen hűek maradunk a Vörös Zászlóhoz, amikor állást foglalunk Poroszország, az Északnémet Szövetség és az egész haza mellett egy fennhéjázó despota ellenséggel szemben."[87]

E sorok egy szempontból kétségtelenül figyelemreméltóak: hiszen bizonyítják, hogy a lassalleánusok lelkiismerete nem nyugodott meg, új és új érveket kerestek, hogy a munkástömegek előtt bizonyítsák döntésük helyességét.

Ugyanezen a napon Berlinben nagygyűlést tartottak, amelyen Schweitzer és Hasenclever is felszólalt. A mintegy 1000 ember részvételével tartott gyűlésen határozatot hoztak, amelyben első helyen leszögezték, hogy a jelen háborúnak a kizsákmányoló társadalmi rendszer a végső oka. Az általános értékítélet után azonban gyorsan visszájára fordították az ebből a tételből levonandó igaz következtetést: „a békebontó ezúttal Louis Napoléon, aki belső nehézségei ellen idézte elő a háborút, amivel a spanyol nép szuverenitását és a német nép becsületét is meg akarja sérteni. Spanyolország és Németország, ha fegyvert fog, akkor védelmi háborút viselnek függetlenségükért és becsületükért."[88]

A Social-Demokrat tehát továbbra is megőrizte sajátos színezetét: míg egyfelől a legelvakultabb háborúpárti nacionalizmust visszhangozta, másfelől demokratikus, sőt osztálytartalmú megfogalmazásokat is alkalmazott, hogy ezzel szocialista igényét fenntarthassa. Ezért a gyűlés az elfogadott határozat utolsó passzusaiban jókívánságát fejezte ki a francia népnek és a háborúellenes francia köröknek. Schweitzer pedig zárószavaiban ismét a proletariátus nagy ügyét méltatta, „amely minden háború ellenére előre fog haladni", de amelyet most mindenesetre a háború idejére felfüggesztett s nem szorgalmazott.

Olyannyira nem, hogy rendkívül élesen nekirontott W. Liebknechtnek és a Volkstaatnak, amiért az e nehéz napokban is bátran kiállt az internaciona-

[86] Uo.
[87] Uo.
[88] Social-Demokrat, 1870. júl. 20.

lizmus, az osztályszempontok érvényesítése mellett. A Social-Demokrat éppen azért támadta, amiért „a nemzeti egységet" megbontotta: „csak egy írástudó lépett fel Poroszország, vagyis Németország ellen . . . És lehet-e ez az írástudó más, mint az osztrák ügynök Liebknecht."[89]

A júliusi napokban a lassalleánus vezetők tehát Liebknechtet és a Volkstaatot hazaárulással vádolták, s a nacionalizmustól elvakított tömegek haragjának szolgáltatták ki. A Social-Demokrat hangvétele ezekután lényegesen már nem változott július utolsó napjaiban. A háború támogatását szorgalmazta, miközben a továbbra is demokrata, sőt osztályjellegű érvekkel kívánta ezt alátámasztani. Munkásjellegét bizonyítandó a szerkesztők újra hangoztatták: „a német francia háború hatása a munkásmozgalomra a mi pártunk számára ugyanolyan fontos, mint a háborúnak nemzeti védelmi jellege."[90]

Hasenclever, a cikk írója pontosan tudatában volt, ki is fejtette, hogy a szocialistáknak tulajdonképpen a kizsákmányolást szolgáló minden háborút ellenezniök kell, hiszen a háborúk fékezik a tömegek demokratikus erőfeszítéseit, megzavarják a népek barátságát. De jelentette ki ezután — a szocialistáknak minden háború esetében konkrét választ kell adniok. „A szocialisták előtt az a kérdés áll; a franciák császárának győzelmét vagy vereségét akarjátok?"

A felelet Hasenclever szerint csak az lehet s itt megismétli a korábban kifejtetteket –, hogy Napóleon győzelme Németország megcsonkításával, németek leigázásával, így a nacionalizmus felszításával, a francia nép forradalmi mozgalmainak megtörésével egyértelmű. Mindebben Hasenclevernek sok igaza volt, de ez a gondolatmenet nála ott végződött, hogy a háború esetében ezért Bismarcknak kell egyértelmű támogatást nyújtani: „De Napóleon veresége a porosz hatalmaskodók győzelmét jelentené, mondják majd. Nos, méginkább a német népnek lesz majd nagy győzelme . . . az idegen hódító ellen."[91] Igaz, hogy ebben a megközelítésben volt egy olyan elem, amelytől — a népi részvételtől — Hasenclever a választójog elnyerését, a demokratizmus kiszélesítését remélte —, mindezt azonban jutalomként vélte elérni, a háború után. A háború idejére a háborús militarista kaszt bírálatát konkrét formában ténylegesen felfüggesztette.

E napokban a háborús, nacionalista hangulatkeltés más termékei is nehezen kaptak a Social-Demokrat hasábjain. A pártvezetőségben szerepet játszott Kapell testvérek a frontra indultukban írták a következő sorokat: „Minthogy a sors fegyvert nyom a kezünkbe, hogy a francia despota ellen a harcmezőn harcoljunk, minden párttagunknak a legjobbakat kívánjuk a búcsúzáskor . . . Amíg ezt a véres háborút végigjárjuk, forró szívvel fogunk visszamaradt elvtársainkra gondolni. Önök is tegyék ezt. Tartsanak emlékezetükben."[92]

A teljes szolgai kormánypártiságtól a lapot azonban ezután is elválasztotta, hogy továbbra is éreztetett valamit szociális igényeiből. Mikor a német Reichstag megszavazta az igényelt százhúszmillió tallér hadihitelt, akkor a lap

[89] Uo. — A Social-Demokrat osztrák ügynöknek tartotta Liebknechtet egyrészt, mert mindvégig kérlelhetetlenül támadta a porosz hegemoniát, s a német egység másfajta megvalósítását szorgalmazta, másrészt, mivel valóban kiépített osztrák kapcsolatokat, ami az 1870. évi osztrák Internacionálé-tagok perénél került felszínre. Mindebből természetesen egyáltalán nem következett az, hogy Liebknecht az osztrák kormánynak szolgálatában állt volna. A Social-Demokrat részéről ez azonban több volt mint tévedés.

[90] Social-Demokrat, 1870. júl. 22.

[91] Uo.

[92] Uo.

vezércikket szentelt az ügynek és emlékeztetett arra, hogy annak idején Lassalle százmillió tallért kért a szociális problémák megoldására – de akkor ezt megtagadták, kijelentvén, hogy ekkora összeg megadása általános gazdasági csődre vezetne. Most pedig végső soron improduktív célokra fordítják ezt a még nagyobb hitelt. Mindezek alapján „a kedvező alkalommal emlékezni fogunk — írták –, hogy az államnak a proletariátus felszabadítására is meg lehet és kell adnia a százmilliót".[93]

Jóllehet a proletariátus felszabadítása itt a jellegzetes lassalleánus formát öltötte, az állam szerepének tökéletes félreismerésén, a marxi figyelemeztetések elmellőzésén alapult – az elvi hibák ellenére ezúttal mégis szociális kritikát tartalmazott Bismarckkal szemben.

Viszont ugyanebben a számban a szerkesztőség élesen kikelt az ellen, hogy Bebel és Liebknecht a parlamentben ugyanennek a hadihitelnek megszavazását elhárította – vagyis a felfüggesztett oppozíció helyett ténylegesen ellenzékbe vonultak.

Az elkövetkező napokban csak a hír-rovatban találhatók újabb érvek s egytől egyig mind a háború mellett. A lap megelégedéssel hivatkozik arra az értesülésre, hogy Garibaldi Napóleon ellen foglalt állást,[94] majd a londoni német emigráció nyilatkozatát ismerteti, ugyancsak a háború helyesléséről.[95]

Július végén pedig új jellemvonás tűnik elő. A lassalleánus vezetők már a sztrájkmozgalmakat is a háború miatt szerelik le. Hasenclever a sztrájkoló berlini pékek nagygyűlésén mondja el, hogy nem lenne előnyös most sztrájkot folytatniuk, hiszen a hazafias közvélemény rosszallásába ütköznének. Ezzel a kör egy időre bezárult. A lassalleánusok háborús lelkesedése még elég hosszú időre elég volt ahhoz, hogy esetleges fenntartásaikat elhallgattassa. Olykor ugyan a távlat felvázolásakor jelezték demokratikus követeléseiket, a jelenre vonatkozólag azonban mind az ösztönös munkásmegmozdulásokat, mind Bebel és Liebknecht következetes osztályplatformját hibáztatták és támadták.[96] E mély politikai és morális hullámvölgyből a lassalleánusok csak hetekkel később, a háború rabló, imperialista jellegének vitathatatlan megmutatkozásakor jutottak ki, mikor 1870 telén már ők is az eisenachiakhoz csatlakozva a háború folytatása ellen foglaltak állást.[97]

*

Július derekán a lassalleánusok már észrevehető nacionalista félresiklásával szemben a többi szervezett német szocialista munkás egységesen fordult szembe Bismarck-kal és a háborúval. Az egyik első hivatalos megnyilatkozás a berlini munkásoké volt, akik meleghangú sorokban üdvözölték a párizsi szekció békefelhívását és vállaltak szolidaritást vele. Válaszlevelük így hangzott: „Francia dolgozók! Mi is a békét, munkát és szabadságot akarjuk! Ezért tiszta szívünkből csatlakozunk tiltakozástokhoz, amelyet az a heves lelkesedés inspirált, amelyet békés fejlődésünk útjába helyezett akadályokkal, elsősorban a kegyetlen háborúval szemben éreztek. Testvéri érzésektől

[93] Social-Demokrat, 1870. júl. 24.
[94] Social-Demokrat, 1870. júl. 27.
[95] Social-Demokrat, 1870. júl. 29.
[96] Social-Demokrat, 1870. aug. 3.
[97] Verhandlungen des Reichstags des Norddeutschen Bundes. I. Legislatur Periode. II. Ausserordentliche Sitzungsperiode. 9—11, 18—19, 43. l.

vezetve fogunk kezet veletek, és mint olyan becsületes emberek erősítjük meg, akik nem tudnak hazudni, hogy szívünkben szikrányi nemzeti gyűlölség sincsen, hogy csak az erőnek engedelmeskedünk s csak az erőszak kényszerít a háborús bandákba, amelyek országaink békés vidékein csak a nyomort és pusztulást terjesztik.

Mi is harcos emberek vagyunk! De mi békében dolgozva akarunk harcolni minden erőnkből a mieink, az egész emberiség javára; a szabadságért, egyenlőségért és testvériségért akarunk harcolni; harcolva a zsarnokok despotizmusa ellen, akik elnyomják a szent szabadságot, a hazugság és bármely oldalról kiinduló hitszegés, alattomosság ellen. Ünnepélyesen ígérjük nektek, hogy sem a dobok lármája, sem az ágyuk dörgése, sem győzelem, sem vereség nem térít el munkásságunktól, hogy a világ proletárjait egyesítsük! Mi sem ismerünk országhatárokat, minthogy tudjuk, hogy a Rajna két oldalán, az öreg Európában és a fiatal Amerikában egyaránt élnek testvéreink, akikkel készek vagyunk halálba menni erőfeszítéseink céljáért: »a szociális köztársaságért«. Éljen a béke, a munka és a szabadság!"[98]

A háború kezdete előtt két nappal Chemnitzben tartott országos szociáldemokrata gyűlésen ugyancsak határozottan utasítottak vissza a humanizmus nevében mindenféle háborús lépést.[99]

Az internacionalista állásfoglalások egyrészébe azonban már ekkor más színek is keveredtek, elfogadtatásuk pedig nagy nehézségekkel járt. Bebel erre az időre később önéletrajzában úgy emlékezett vissza: „Nem kétséges ma már, hogy az 1870. évi háborút Bismarck . . . régóta elő is készítette. Amíg az 1864. és 1866-iki háborúkban éppen nem sikerült neki elhitetni a világgal, hogy ő ezeket a háborúkat nem akarta, addig azt mindenki elhitte, hogy az 1870—71-ikit csakugyan nem akarta."[100]

Bebel hangsúlyozta, hogy ekkoriban a sajtó a „hivatalos és félhivatalos történetírás" egyaránt ezt a hitet terjesztette, mélyítette el a lakosság között. Bebel szerint „Bismarck politikájának ügyessége éppen abból állott, hogy a kártyát olyan ügyesen keverte, hogy Napoleónnak a háborút meg kellett üzennie, akár akarta, akár nem, s így ő látszott békebontónak."[101] Bebel azonban hozzáfűzi, hogy ezt akkoriban nagyon kevesen láthatták ilyen tisztán, többek között ő s még Marx sem. Bebel arra is rávilágít, hogy Bismarck háborús felelősségét a maga teljes egészében csak az emsi sürgöny meghamisításának kipattanása után mérhették fel, és tárhatták a munkások elé 1873 után.[102]

[98] L'International. 1870. júl. 31.; Vorbote, 1870. aug. Volkstaat. júl. 27. A Nyilatkozat megjelent a Réveilben, a francianyelvű svájci sajtóban, utalt rá Marx az első üzenetben, s azóta is valamennyi feldolgozás hivatkozik erre az állásfoglalásra.

[99] A határozat így hangzott: „Az országos gyűlés minden olyan háborút, amelyet nem a szabadság és humanizmus érdekében viselnek, elítél és ezért tiltakozik ellene, mert ez a modern kultúra kigúnyolása. Az országos gyűlés tiltakozik továbbá az uralkodóházak érdekében viselt háborúk ellen, mert ezek százezrek életét és milliók jólétét veszélyeztetik egyes hatalmasok becsvágyának kielégítésére. A gyűlés örömmel üdvözli a francia demokrácia és különösen a szocialista munkások magatartását és kijelenti, hogy ezeknek a háborúval szemben tanúsított magatartásával egyetért s elvárja, hogy a német demokrácia s német munkásság hasonló szellemben emelje fel szavát". (*A. Bebel:* Életemből. Bpest, 1922. II. köt. 144—145. l.

[100] Uo. 137. l.

[101] Uo.

[102] Uo. 137—138. l.

Napóleon és a francia militarizmus felelősségének túlbecsülése magyarázza, hogy a helyzet bonyolultsága, a hivatalos tájékoztatás befolyásolása, a lassalleánusok félrefogásainak ugyancsak befolyásoló tényezői következtében a honvédő álláspont az eisenachiak körében is olykor elhomályosította a „saját kormányt" bíráló proletár-szempontokat.

Jellemző, hogy Bebel visszaemlékezése szerint az első pillanatokban még Liebknecht is hajlott arra, hogy kizárólag Napóleonban lássa a provokáló felet, ami a Volkstaat július 23-iki számában kifejezésre jutott — mikor Németország várható visszavonulásáról beszélt.[103] Bebel viszont már ekkor helytelenítette az ilyen egyoldalúságot, s ha mégoly hiányos tényismeret alapján is, de helyesen Bismarck felelősségét hangsúlyozva éles belső viták után a Volkstaat irányvonalát kiigazította, amely a háború kezdetére már igényes bírálatot gyakorolt a német hadigépezet fölött.

A július 17-iki chemnitzi országos gyűlés pedig azt mutatta, hogy Bebel mégsem állott teljesen egymagában. A chemnitzihez hasonló összejöveteleket tartottak Berlinben, Barmenben, Fürthben, Müchenben stb.

Az egy nappal korábban összehívott braunschweigi nagygyűlés a pártválasztmány (vezetőség) előterjesztésére viszont már olyan határozatot fogadott el, amely Napóleont okolta a háborúért. A chemnitzi és braunschweigi határozatok között ennyiben félreérthetetlen az eltérés. A pártválasztmány már ekkor közbülső, ingadozó álláspontra helyezkedett Bebel hívei és a lassalleánusok között. Igaz, hogy a braunschweigiek egyúttal üdvözölték a francia szekció békefelhívását s szolidaritásukat fejezték ki — Napóleonnal szemben. Az igazsághoz hozzá tartozik, hogy egy lépéssel messzebb mentek, s éppen ebben tűnt elő az a jellemvonás, ami a braunschweigieket a Social-Demokrattól elválasztotta. Ugyanis a határozat magába foglalta a következő követelést is: „Le mindenkivel, aki a népeket jogaiktól, szabadságuktól és jólétüktől akarja megfosztani."[104]

A kiáltvány végső mondata újra kétértelműen csengett. Egyfelől az esti nagygyűlésre minden elnyomás elleni tiltakozás jegyében mozgósította a rokonszenvezőket, másfelől viszont a legnagyobb zsarnokként ismét Napóleont jelölte meg.[105]

A nagygyűlésről másnap a pártválasztmány röplapot bocsátott ki, amelyben beszámolt a naggyűlésen elhangzot beszédekről. Ezek szerint a beszámolót tartó W. Bracke mindenféle állandó hadsereg, háború, de mindenekelőtt a dinasztikus háborúk veszthozó szerepét húzta alá — emellett ismét Napóleon lett a közvetlen „békebontó". Bracke olyan érveket hangoztatott, hogy Poroszország már nem vonulhat vissza Napóleon követelései elől s „az egyedüli reményt" a párizsi munkások háborúellenes fellépésében látta.[106] Bracke tehát az antimilitarista fellépést egyoldalúan csak a franciák vállára hárította. Mindezt megtoldotta azzal, hogy ha a francia munkások nem érnek

[103] Uo. 144. l.

[104] Die I. Internationale in Deutschland. Berlin. 1964. 505. l.

[105] Uo. 505. l. — A kiáltványt Bornhorst, Bracke, Ehlers, Külm és a pártvezetőség néhány kevésbé ismert tagja írta alá. Zömükben csak egy-két éve csatlakoztak a lassalleánusoktól az eisenachiakhoz. G. Zinovjev a háború és munkásmozgalom kérdéséről írott nagyobb művében úgy jellemzi őket, hogy tulajdonképpen „Schweitzer szalmabábjai" maradtak. (*G. Sinowjew:* Der Krieg und die Krise des Sozialismus. Wien, 1924. 79. l.) Az ítélet túl szigorú, de jól jelzi a belső átalakulást, vívódást.

[106] Die I. Internationale. 506—507. l.

célt, a háború kirobban, akkor a németeknek vállalni kell ezt a harcot, és csak annyit jegyzett meg, hogy e háborúban Németország igazi „népállammá alakul át". A háború vállalásának ígérete ezúttal jellemzően még formailag is lasalleánus fogalmazásban jelentkezett. Fritsche egyenesen bejelentette, hogy míg eddig minden alkalommal elutasította a parlamentben a hadikiadások megszavazását, ezúttal viszont hozzá fog járulni.[107] Bornhorst arról beszélt, hogy az 1813--1815-ös népfelszabadító háborút a reakció annak idején miként használta ki s előre figyelmeztette az egybegyűlteket, ezt ne engedjék megismétlődni. Hasonló háborúk megismétlődésének elkerülésére Bornhorst a népszuverenitás biztosítását követelte a hadüzenetek esetére. Az erre vonatkozó kiegészítő javaslatát a népgyűlés lelkesen megszavazta.[108]

A hangulat azonban Braunschweigben sem volt egységes. Carl Lüdecke ugyanis a felszólalók zömével szemben „azon nézet ellen érvelt, mintha a német nép részvétele ebben a háborúban már most szükségszerű lenne, s ebben az ügyben bizalmatlanságát fejezte ki Poroszországgal szemben. Nem láthatjuk mindig a titkos kapcsolatokat és a diplomáciai fortélyokat", s éppen ezért a maga részéről nem járul hozzá a határozat azon részéhez, „amely ezt a háborút Németország részéről mint védekezőt és mint elkerülhetetlent" jellemezte.[109] A beszámoló szerint ezt követően élénk vita alakult ki, s a Lüdekke által kifogásolt részt végül néhány ellenszavazattal szemben elfogadták. Magán a nagygyűlésen mintegy 2500-an vettek részt.

Az elfogadott határozat kifejezte a német munkások együttérzését a párizsi szekció felhívásával, az egybegyűltek azt kívánták nekik, hogy Párizsban a 12. órában legyen erejük a háború megakadályozására. Jelezték továbbá, hogy nincs bennük semmiféle nemzeti gyűlölség s nagyon sajnálják, ha „ez a háború ilyen gyűlöletet lángra lobbantana".

A határozat ugyanakkor hangsúlyozta, hogy jelenleg nagy a különbség a francia és a német nép helyzete között, minthogy jelenleg Napóleon és a francia parlament „Európa békebontója", s a német népet támadták meg. „Éppen ezért a nagygyűlésnek, mégha a legnagyobb sajnálkozással is, a védekező háborút mint elkerülhetetlen rosszat el kell fogadnia."[110] Ezt követték azok a mondatok, amelyekben a nagygyűlés azon reményének adott hangot, hogy ez volt az utolsó ilyen háború, s ezután a hadüzenet joga valóban a népet fogja megilletni, s végül mindkét országban igazi népállam alakulhat ki.[111]

[107] Uo. 507. l.
[108] Uo. 508. l.
[109] Uo.
[110] Uo. 509. l.
[111] Megjegyzendő, hogy a braunschweigi pártvezetőségnek az 1871 novemberében lefolyt felségsértési perben még így is rovására írták ezt a kiáltványt. Az ügyészség ugyan elsősorban az 1870. szept. 4-ike utáni annexiót bíráló magatartásukat, valamint a Kommünt üdvözlő kiállásukat kifogásolta, a perben viszont szó esett a júl. 24-iki felhívással kapcsolatban arról, hogy a braunschweigiek a fennálló állapotokat, a „kard és pénzuralmat" bírálták s a háború eredményeként népállam megteremtését várták. (*Wilhelm Bracke:* Der Braunschweiger Ausschuss der sozialdemokratischen Arbeiter-Partei in Lötzen und vor dem Gericht. Braunschweig. 1872. 105. l.) Az ügyész pert lezáró vádbeszédében pedig már a július 16-iki nagygyűléssel kapcsolatban kifogásolta, hogy Bracke nem „a haza integritásáról", hanem „a népnek minden elnyomással szembeni jogos harcáról" beszélt, majd külön vád tárgyává teszi, hogy az elfogadott határozat arról írt, hogy a francia zsarnokkal való leszámolás után a német nép is „igazi népállamhoz" jut. (I. m. 164. l.)

A pártvezetőség e nagygyűlésen megszavazott határozattal úgy vélte, hogy a párttagság többségének véleményét juttatta kifejezésre, s egyúttal a párt felelősségteljes állásfoglalását is rögzítette.

A braunschweigiek véleményét azonban nem osztotta mindenki, s a baloldalon internacionalista oppozíció képződött. Igen jellemző ebből a szempontból az Elberfeld – Barmenben tartott gyűlés határozata: „A gyűlés a párizsi Internacionálé-csoport nyilatkozatában saját véleményét látja visszatükröződni; továbbá kijelenti, hogy az emberiség politikai-szociális nyomorát csak szabad népállamok felállításával és a szövetkezeti munka általános bevezetésével lehet leküzdeni." A gyűlés a továbbiakban csak az olyan háborút volt hajlandó jóváhagyólag tudomásul venni, mint az amerikai rabszolgafelszabadító háború, de az európai dinasztikus vérontásokat elítélte. Meglégedését fejezte ki, hogy a hivatalos német nyilatkozatok is elismerően szóltak a francia szocialistákról. Végül következik a kritikai mondat: „A pártvezetőségnek a háború kérdésében kialakított álláspontjával, amiként azt a braunschweigi nagygyűlésen meghirdették, a nagygyűlés nem ért egyet."[112]

A félreértések elkerülésére a Vorbote szerkesztőség hozzáfűzte: „Elberfeld – Barmenben ugyanis úgy találták, hogy Braunschweigben nem léptek fel elég határozottan és túlságosan nacionalisták voltak."[113]

A július 18-án rendezett többi nagygyűlésen is eltérő nyilatkozatok születtek. Míg az idézett chemnitzi nagygyűléshez hasonlóan Lipcsében egyértelműen elutasítottak mindenféle háborút, a nacionalista gyűlölködést kárhoztatták, a francia munkásokat üdvözölték, addig az augsburgin a braunschweigiek módjára meghirdették a honvédő háborút is.[114] A Volkstaat mindezeket a nyilatkozatokat közölte, de egyúttal önálló véleményt is megfogalmazott, amivel az internacionalista felfogás legfőbb támaszává vált.

E nyilatkozatban a szerkesztőség leszögezte, nem kívánnak kizárólag a háború borzalmaira utalni, mikor az olvasókhoz szólnak. A tényeket összefoglalva úgy látják: „a francia demokrácia, nevezetesen a francia proletariátus hangosan és energikusan tiltakozott a háború ellen". Napóleon külső eredményekkel szeretné belső helyzetét megszilárdítani, s egyúttal a köztársasági ellenzéket is földre sújtani. Mindebből következik, hogy Napóleon bukása a francia munkások és az európai demokrácia üdvét is szolgálná.

Másfelől viszont a szerkesztőségi cikk utalt Bismarck felelősségére is, az 1866-os háborúra, amelynek a mostani csak mintegy folytatása. Ezért „leghatározottabban tiltakozunk az ellen, hogy e háborút németnek nevezzék", minthogy nem minden német vehet részt e küzdelemben. A Volkstaat szintén elfogadta azt a kiindulópontot, hogy most a legfontosabb Napóleon trónjának megdöntése, de mindjárt hozzáfűzte: utána a német államrendszerrel való leszámolás következnék.[115]

A szerkesztőségi cikk bizonyos fokig enyhébb hangnemben íródott, Bebel és Liebknecht láthatólag nem kívánta kiélezni a vitát a braunschweigi pártvezetőséggel — de a kritikai él mégis helyt kapott. A helyzet azonban olyan volt, hogy a kompromisszumos megoldások nem voltak hosszú életűek.

A Reichstagot július 19-re összehívták. Bebel és Liebknecht július 18-án utazott el Berlinbe, s az úton elég idejük volt parlamenti szereplésük megbeszélé-

[112] Der Vorbote, 1870. aug. 127. l.
[113] Uo.
[114] Die I. Internationale. 512. l.
[115] Uo. 514. l.

sére. Bebel erre az útra így emlékezett vissza: „Liebknecht szerint a hitelt határozottan meg kell tagadni, mert a háború felidézésében mind a két fél hibás, s mi egyiknek sem foghatjuk pártját. Én ezt a felfogást határozottan helytelenítettem. Bizonyos ugyanis, hogy az egyik fél pártjára sem állhatunk. Ha azonban a hitel ellen foglalunk állást, akkor ezt Napóleon érdekében elfoglalt álláspontnak fogják tekinteni; így hát nem tehetünk egyebet, mint tartózkodni a szavazástól."[116]

Ezekután a nyilatkozat végleges szövegét Bebel fogalmazta meg, amit azután Liebknecht „néhány apróbb változtatással" elfogadott. Július 21-én Bebel a következő rövid felszólalás kíséretében nyújtotta át a házelnöknek e dokumentumot: „Miután azt hallottuk, hogy az az óhaj merült fel, hogy ne legyen vita, hát mellőzzük azt, jóllehet a Ház véleményével semmiképp sem értünk egyet. Mi a jelenleg szőnyegen levő kérdésben nem szavazunk, s ennek indokait írásban tesszük le a Ház asztalára."

E híres dokumentum végleges szövege így hangzott: „A jelenlegi háború dinasztikus háború, amely a Bonaparte-dinasztia érdekében keletkezett, mint ahogyan az 1866-iki háború a Hohenzollern-dinasztia érdekében indult.

A háború folytatásához kért pénzösszegeket nem szavazhatjuk meg, mivel ezzel a porosz kormány iránti bizalmunknak adnánk kifejezést, amely pedig az 1866-ban tanúsított magatartásával idézte fel ezt a háborút.

De nem is tagadhatjuk meg a követelt hitelt, mert ezt a Bonaparte bűnös és kárhozatos politikája helyeslésének lehetne tekinteni. Miután a dinasztikus háborúk elvi ellenségei és szociálrepublikánusok, valamint a nemzetközi munkásszövetség tagjai vagyunk, amely szövetség nemzetiségre való tekintet nélkül minden elnyomó ellen állást foglal, s amely az összes elnyomottakat egy nagy testvéri szövetségben akarja egyesíteni, mi a mostani háború mellett sem közvetlenül, sem közvetve nem nyilatkozhatunk, s ezért tartózkodunk a szavazástól, egyúttal kifejezzük azt a megingathatatlan meggyőződésünket, hogy a jelen átkos események arra fogják bírni Európa népeit, hogy minden erejükkel rajta legyenek, hogy véget vessenek a mai kard- és osztályuralomnak, amely az összes állami s társadalmi bajok forrása."[117]

A parlament ülésén ezután Bebel és Liebknecht kivételével egyhangúlag megszavazták azt a bizonyos 120 millió talléros hadihitelt – beleértve a lassalleánusokat és Fritzschet is.

Bebel ezt a szembeszegülést később is helyesnek ítélte, sőt még elégségesnek sem tartotta. Erről önéletrajzában így vélekedett: „kijelentem, hogy én a mi akkori magatartásunkat nem sajnálom, s ha a háború kitörésekor tudtuk volna azt, amit az utána következő években hivatalos és nem hivatalos forrásokból megtudtunk, akkori magatartásunk még határozottabb lett volna. Nekünk rögtön az első alkalommal, amikor hitelt kértek, nem tartózkodni kellett volna a szavazástól, hanem ellene kellett volna szavazni."[118]

[116] *A. Bebel:* Életemből. 145. l.

[117] Uo. 146. l.

[118] Itt jegyezzük meg, hogy F. Mehring, a német szociáldemokrata mozgalom történetéről szóló ismert feldolgozásában ugyancsak úgy emlékezik meg e napokról: hogy a Rajna két oldalán a legöntudatosabb proletariátus „tisztában volt a háború igazi jellegével". Megemlíti viszont azt is, hogy Bismarck sakkhúzásait alig s azokat sem igazi arányaiban ismerték az egykorúak, így Bismarck a munkásokat, a népet is félre tudta vezetni, elhitték a látszatot, hogy nekik Napóleon ellen mindenképpen védekezni kell. (*Franz Mehring:* Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. Berlin. 1960, 2. köt. 372–373. l.)

A hitel megnemszavazása azonban még így is nagy vihart váltott ki, nemcsak a parlamenti-kormánykörökben, hanem a pártban is. Bebel ezekre a napokra így emlékezett vissza: „A Reichstagban tanúsított magatartásunk folytán a pártválasztmánnyal való ellentétünk fokozódott. Heveshangú leveleket váltottunk, különösen Liebknecht és a választmány, mert nem akarta a „Volkstaat"-ot az ő szellemükben szerkeszteni. Liebknecht hiába ajánlotta a józan meggondolást. Július 26-án például így ír Brackenak: Nem veszem rossz néven hazafias felbuzdulástokat. De legyetek ti is elnézők. Ha nem vagytok megelégedve az én és Bebel reichstagi magatartásával, úgy ezt a viszályt most mindenképpen ki kell egyenlítenünk, s nem szabad szakításra vinni a dolgot. A mai viszonyok között semminek sem szabad történnie, aminek egyenetlenség színe van s nagyon kérlek benneteket, hagyjatok abba mindent, ami az ellentéteket kiélezi."[119]

Az ellentétek azonban egyenlőre még csak fokozódtak. Olyannyira, hogy lassan — de már inkább augusztus első napjaiban — Liebknecht kivándorlással fenyegetődzött s már arról volt szó, hogy Bebel és Liebknecht is visszavonul a Volkstaat szerkesztésétől.[120]

Akadtak ekkor is közvetítők, többek között August Geib, aki korábban a Volkstaatnál Liebknecht segédszerkesztője, ekkor a pártválasztmány tagja volt.[121] Miként azonban Bebel megjegyezte, az ellentétek elsimulása nem annyira

---

Bebel utólagos erőteljes állásfoglalásához hasonlóan W. Liebknecht is többször visszatért az 1870-es háború problematikájának megítélésére, s minden esetben aláhúzta Bismarck felelősségét, amit a felszínre kerülő történeti mozzanatok is mind jobban megvilágítottak. Ennek alapján a háborút szükségtelennek, immorálisnak ítélte és büszke volt arra, hogy a szocialisták abban a pillanatban is opponálták, később pedig részletesen kimutatták a hozzá tapadó hazugságokat. (*W. Liebknecht:* Die Emser Depesche oder wie Kriege gemacht werden. Nürnberg. 1899.) — E kiadás a Vorwärtsben megjelent különböző időpontokban kelt írásokat is tartalmazza, amelyek mind ugyanezt a gondolatot fejtegetik.

[119] *A. Bebel:* i. m. 147. l.

[120] Ezekben a napokban Bebel is energikus levelet küldött Braunschweigbe, amelyben többek között ez állott: „Egy (Liebknechthez intézett fenyegető) levél tanúsága szerint benneteket úgy elragadott a nemzeti túlzás, hogy mindenáron botrányt és szakadást akartok a pártban. A párt alapelveivel a mi reichstagi magatartásunk nem ellenkezik. Ahelyett, hogy megelégednétek azzal, hogy a viszály nem élesedik ki, azt követelitek, hogy erős meggyőződésű emberek ezt megváltoztassák, megtagadják. A »Volkstaat« éppen az utolsó hetekben mutatta meg, hogy szigorúan pártlap. Bizonyítja ellenfeleink egybehangzó dühös ordítása. Ti is együtt akartok ordítani a nemzeti liberálisokkal?" I. m. 147. l.

A német internacionalisták hangulatához érdekes adalékul szolgál az angol Cowell Stepneynek 1870. szept. 1-én Marxhoz küldött levele. Stepney európai körútján Münchenbe érkezve, találkozott Wilhelm Liebknechttel, aki kijelentette neki: „forradalmi mozgalom esetén Párizsba megy. Semmi reménye németországi pozícióját illetően, s kijelenti, hogy a király győzelmes berlini visszatérése esetén vagy Angliába vagy az Egyesült Államokba utazik." (Archiv IML. f. 1. op. 5. ed. hr. 2167.)

[121] Geib egyébként nemcsak egy oldalról kapott a közvetítésre felszólítást. Júl. 29-i kelettel Bracketől is levél érkezett hozzá, amelyben kitért a Bebellel és Liebknechttel fennálló nézeteltérésükre. E levélben Bracke aláhúzta, hogy Liebknecht felfogását „mi nemcsak elvileg tévesnek, hanem egyúttal kolosszális taktikai tévedésnek is tartjuk. Elvileg hamisnak tartjuk, mert nem tudjuk felfogni, hogy miként lehetséges az, hogy valaki igaz internacionalista szempontjai végett a nemzetieket meg akarja tagadni" (*W. Bracke:* i. m. 5. l.). W. Bracke ezután megállapítja, hogy a nemzeti érzésnek, valamint a szűkebb értelemben vett helyi német viszonylatban tartományi, partikuláris szempontoknak, valamint az internacionalista felfogásnak mind megvan a maga helye, mindháromnak együttesen, összehangoltan kell érvényesülni, egyiknek sem szabad a többi rovására túlsúlyba kerülni. „Az internacionális gondolat csak az egyes nemzetek között valósulhat meg."

a közvetítésnek, hanem a háborús eseményeknek volt köszönhető — elsősorban annak, hogy a háború német részről is dinasztikus, hódító jellege mindinkább világossá vált. Ez azután Bebel és Liebknecht pozícióját megszilárdította, mindez azonban csak augusztus legvégén, s még inkább szeptember 4-ike után következett be. Július végén ezek az ellentétek minden lépésnél állandóan csak éleződtek, hogy azután augusztus első két dekádjában tetőzzenek.

Szakításra végül mégsem került sor, egyrészt mivel ez a kiélezett helyzet — mint arra utaltunk — csak két hétig tartott, másrészt, mivel Bebel és Liebknecht tekintélye ilyen elhatározást késleltetett. A braunschweigiek ezenkívül arra is számítottak, hogy Bebel és Liebknecht ellenállását sikerült megtörni. Ehhez a közvetlen nyilatkozataikon túlmenően az egyes nagyvárosok munkásszervezeteinek állásfoglalásait is igénybe kívánták venni,[122] hogy így mintegy „alulról" gyakoroljanak nyomást a pártlapra — amelynek e nyilatkozatokat természetesen közölni kellett. Ugyanakkor a braunschweigiek is tudták, hogy egy ilyen szakítás a lassalleánusoknak kedvezne, akiknek kormányillúzióitól és nacionalizmusától ők is igyekeztek elhatárolódni.

Az eisenachiak e két felelős szerve között a viszony azonban továbbra is igen feszült maradt, a pártvezetőség július 24-én új felhívást tett közzé, amelyben megintcsak kifejezésre jutott a véleményeltérés. A választmány ismét leszögezte, hogy amíg Napóleon a francia katonákat német földre vezeti, addig ők a német földet „teljes elhatározottsággal fogják védelmezni a napóleoni és minden másfajta önkénnyel szemben".[123] Másfelől a braunschweigiek annak az illúziónak is rabjaivá lettek, hogy ők a háborúban való részvételükkel eredményesen befolyásolhatják a győzelem nyomán kialakuló állam kiépítését. Mint írták: „Az a föladatunk, hogy ennek remélhetően az egész Németországot magában foglaló új államnak a születésénél döntően fogunk közreműködni azért, hogy ha ez lehetséges, úgy ne dinasztikus, hanem szociáldemokrata népállam keletkezzék; az a föladatunk, hogy ha ez az állam születésekor netalán magán viselné a dinasztikus jelleget, úgy mi komoly, nehéz küzdelem árán is, a mi eszméink bélyegét nyomjuk rá."[124]

Bracke utal az olasz egységmozgalomra is, amely Garibaldi zászlaja alatt teljes mértékben jogosult, s noha az osztályellentéteket elhomályosítja, addig amíg a nemzeti egység meg nem valósul, ez elkerülhetetlen.

„Liebknecht és Bebel azt hangsúlyozzák, hogy „a mi álláspontunk összezavarja az osztályfrontokat, a munkásokat egy táborba kergeti a burzsoáziával." Ezzel szemben Bracke arra utal, hogy csak a nemzeti érzés figyelembevételével nyerhetik meg a nép rokonszenvét. „Bebel és Liebknecht tőlünk elidegeníthették. Ha Liebknecht ily módon halad tovább, akkor a háború végére mintegy tucatnyi megrögzött szociálköztársasági hívünk és egy csoport szászunk lesz, "— akik Bracke szerint részben partikuláris, az 1866-os háború sérelmi érzései miatt fordulnak Berlin ellen.

„A dolgok rosszul állnak a pártban, a munkások eltávolodhatnak, ezért hoztuk meg a júl. 24-iki nyilatkozatunkat, s ha Liebknecht nem a kívánt szellemben szerkeszti a lapot," akkor ő, Bracke és Spier lemondanak a vezetőségi tagságról, „mert nem akarnak felelősséget vállalni a párt hanyatlásáért. Ezért lépünk fel ilyen energikusan Liebknecht ellen . . . Ideje, hogy állást foglaljunk a nemzeti kérdésben, hogy befolyásunkat növelhessük. A puszta tagadás ilyen fontos ügyben egyenlő a halállal" (i. m. 6. l.).

[122] E nyilatkozatok közül jellemző a breslauiak júl. 23-iki határozata, amely teljesen a braunschweigiek szellemében fogant. Lelkesen elítélt minden háborút, üdvözölte a párizsiakat — de az adott háborút Napóleon ellen felszabadítónak minősítette. (Die I. Internationale 519—520. l.)

[123] Die I. Internationale. 529. l.

[124] *A. Bebel:* i. m. 150. l.

A nyilatkozat egyúttal azt is kifejti, hogy mindent megtesznek majd, nehogy úrrá legyen rajtuk valamiféle győzelmi mámor, s miközben a német ügyért küzdenek, egyúttal a franciákat is fel fogják szabadítani s a frontárkok fölött a német és francia munkások egyetértenek majd a demokrácia és a szocializmus szorgalmazásában. A braunschweigiek ugyan megállapították, hogy az internacionalizmus e háborúban mindenképpen sérelmet szenved, a felelősség azonban ezért semmiképpen sem őket terheli. Azonban már most is igyekeznek felkészülni valamennyi elnyomott közös harcára. Minthogy azonban most a legfőbb ellenség Napóleon, őt kell elsöpörni, s ha a francia nép már fellélegzett, akkor rajtuk lesz a sor, hogy a német hatalmaskodókat is elűzzék.[125]

Bebel e nyilatkozatról bizonyos történeti távlatból megjegyezte: „a választmány a maga optimizmusában nem is sejtette, hogy ő lesz az első áldozat, amely a győzelem örömét meg fogja ízlelni."[126] Bebel itt arra utalt, hogy mihelyt a háború hódító jellegének világossá válásakor a választmány elmarasztaló véleményt hozott nyilvánosságra — a német kormány nyomban lecsapott, s a pártvezetőséget letartóztatta. Mindez azonban már 1870 telén történt. 1870 júliusában Bebel és Liebknecht csak az illúziókat és a nemzeti ízű szemrehányásokat tapasztalhatta a választmány részéről. Miként azonban ő maga joggal értékelte a Volkstaat rendületlenül kitartott internacionalizmusa mellett.

A Volkstaat irányvonala azonban szintén nem egyik napról a másikra alakult ki, hiszen Liebknecht nem kevésbé gyűlölte Napóleont, mint Schweitzer vagy Bracke. Igaz, hogy antimilitarizmusa mindig megfellebbezhetetlenebb volt, mint amazoké. A politikai helyzet analízisében néhány ponton azonban — ha nem is a legfőbb kérdésekben — kezdetben még botladozott.

A Volkstaat a többi szocialista laphoz, vagy a Réveilhez hasonlóan már július elején foglalkozott a háború veszélyével. A politikai áttekintést nyújtó cikkben július 13-án — nyilván Liebknecht — felteszi és megválaszolja a kérdést: „Ha Európa lakosait egyenként megkérdeznék: inkább békét vagy háborút akartok? akkor minden bizonnyal a túlnyomó többség, vagyis mindenki néhány tucat földéhes gróf, néhányszáz politikus iparlovag („államférfi", „diplomata") és néhányezer előlépni szándékozó tiszt kivételével azt felelné: természetesen békét — hogy lehet valaki ennyire megőrülve? Sajnos azonban ezt a kérdést nem teszik fel a népeknek, manapság meg sem kérdezik a népeket . . ."[127]

Erre vezethető vissza — folytatódik a cikk —, hogy Európa bármely pillanatban a katasztrófa szélére kerülhet. Hiszen néhány héttel ezelőtt senki sem álmodhatott arról, hogy csakhamar százezerek élete kerül veszélybe.

[125] A felhívás érdekessége, hogy a választmány jelezte: ha valaki nem ért a fent irányelvvel egyet, értesítse az Ellenőrző Bizottságot. — Másfelől az egész párttagságot felszólították, hogy vállaljanak minden áldozatot a Volkstaat fenntartására — (hiszen a nézeteltérések ellenére mégiscsak a párt lapja volt. (Die I. Internationale. 528—531. l.) Miként már jeleztük, a per folyamán és a vádiratban egyaránt külön vádpontot képezett a nyilatkozat ezen része. Mindezzel az ügyészség a braunschweigiek „hazátlanságát" és haza-árulását kívánta bizonyítani. W. Bracke az utolsó szó jogán külön kitért ezekre a pontokra s hangsúlyozta, hogy az államügyész felfogásával s az általa képviselt rendszerrel szemben ők éppen „az internacionalizmus gondolatát rokonították a nemzetivel" (*W. Bracke:* i. m. 190. l.), majd pedig az ügyész rágalmait utasította vissza. A per folyamán Bornholst és Spier ugyancsak felelősséget és szolidarítást vállalt — visszamenőleg is — a júl. 24-i nyilatkozattal (i. m. 111—112, 115. l.).

[126] *A. Bebel:* i. m. 150. l.

[127] Der Volkstaat, 1870. júl. 13.

Ezután következik a konkrét elemzés ami egyúttal bizonyítja, hogy Liebknecht ekkor még szintén a bismarcki propaganda hatása alatt túlhangsúlyozta Napóleon kezdeményezőkészségét: „És ma? Bonaparte Franciaországa feltette Bismarck Poroszországának a kérdést, és ha az utóbbi nem határozza el magát a szégyenteljes visszavonulásra, a háború elkerülhetetlenné válik."[128]

A cikk végkövetkeztetése azonban már mindenképpen helytálló; közös és általános fellépést szorgalmaz a béke fenntartására, akár Bonaparte, akár Bismarck a felelős.

A következő számban megjelent értékelésben Liebknecht megint tévedett, mikor azt hitte, hogy az Északnémet Szövetség és Bismarck meghátrált Bonaparte fenyegetései előtt, tekintve, hogy a spanyol trónról visszavonták a Hohenzollern-jelöltet és „így a béke megmarad".[129]

Liebknechtnek ezekután több ízben helyesbítenie kellett részlet-értékeléseit, amelyekről Mehring úgy vélte, hogy túlzott szerepet játszott bennük a hangulati és a morális tényező. A békehangulatú cikk megjelenése után két nappal a háború megkezdődött. Liebknecht újabb cikkében úgy ítélte meg az eseményeket, hogy „Bonaparte Poroszország megalázásával kívánja ingadozó trónját megszilárdítani" és a szocialista, köztársasági ellenzéki mozgalmat megfojtani. Bonaparte trónja az európai reakció főtámasza, s ha Bonaparte győz, akkor az európai demokrácia szenvedett vereséget. „A mi érdekeink Bonaparte megsemmisítését követelik. A mi érdekeink összhangban vannak a francia nép érdekeivel."[130]

Ezek voltak azok a sorok, amelyek Bebel bírálatát kiváltották, midőn parlamenti nyilatkozatuk közös kidolgozásakor Bismarck felelősségére is utalt (bár erről Liebknecht írásának végén is esett szó — de nem arányainak megfelelően).

A Volkstaat július 20-iki száma egymás mellett közölte ezután a chemnitzi és a braunschweigi gyűlés felhívásait. Az ingadozásnak, a helyzetelemzés hibáiból származó bizonytalanságnak azonban ezután vége szakadt. Jóllehet Mehring szerint is ekkor még az eisenachiak többsége inkább a braunschweigi választmányt támogatta, a lap július 24-iki számában Liebknecht megvédte a háborút elutasító végleges állásfoglalásukat, kijelentvén, hogy a „német és a francia cezarizmus agyoncsaphatja egymást, nekünk proletároknak a háborúhoz nincs semmi közünk".[131]

A jelszó csak a „világ proletárjai egyesüljetek" lehet, minthogy a munkásoknak mindig, szüntelenül tiltakozniok kell az ilyen háborúk ellen. Liebknecht ismételten olvasói emlékezetébe vési: „egy háborút viselő monarcha sem lehet kevésbé felelős mint a másik". A védelmi háború perdöntő jellegét is kétségbe vonja, amíg a társadalmi viszonyok, az állandó hadsereg ezeket a háborúkat elkerülhetetlenül ismétlődőké teszi. Végül újra aláhúzza: „ez a háború nem a mi, hanem dinasztikus érdekekért folyik".

Ezt követően a vezércikk ismét felidézte a párizsi szekció hasonértelmű felszólításának, valamint a chemnitzi és a braunschweigi kiáltványnak a szövegét és mondanivalóját.

Emellett a lap első oldalon közölte a Békeliga felhívását is. E kiáltvány röviden összefoglalta a háborús válság létrejöttét, majd a feleket egyaránt

[128] Uo.
[129] Der Volkstaat. 1870. júl. 17.
[130] Der Volkstaat. 1870. júl. 20.
[131] Der Volkstaat. 1870. júl. 23.

hibáztatva, a régi humanista, szabadgondolkodó szellemnek megfelelően tette fel ismételten a kérdést: szabad-e, hogy hódító, dinasztikus célkitűzésekért e két nagy nép egymásnak rontson. A kérdésre mindjárt megadta a feleletet is: addig, amíg a népek eltűrik, hogy a monarchák rendelkezzenek fölöttük, a népek közötti béke nem lesz biztosítva. A monarchák mellett a szerzők még az állandó hadseregek fenntartását ostorozták, majd kifejezték reményüket, hogy az ész, a humanitás nevében a népek ráébrednek jogfosztottságukra, s megelégelik, hogy a „despotizmus" puszta „játékszerei" legyenek. A Békeliga központi bizottsága ezekután Bernbe július 24-re rendkívüli kongresszust hívott egybe.

A Volkstaat következő száma tovább folytatta Don Quijote-küzdelmét a nacionalizmus ellen. A szerkesztőség teljes egészében közölte a császár trónbeszédét, külön aláhúzva abban azt a gondolatot, ahol az uralkodót és a kormányt, legalább francia viszonylatban megkülönböztette a francia néptől. Liebknecht e lehetőséget kihasználva mindjárt tovább lép, s a trónbeszéd szellemét szembeállítja a német nemzeti-liberálisok elvakult háborús sovinizmusával, akik már most nem átallnak Elzász és Lotharingia annektálásáról beszélni.[132]

A lap politikai vezércikke aláhúzta, hogy a parlament ülésezése során ugyancsak kiemelték a francia nép, jelen esetben a szocialisták és köztársaságiak, az Internacionálé tagjainak pozitív háborúellenességét — amit mintegy szembeállítottak a hazai gyakorlattal. Liebknecht utalt az 1866. évi elhibázott háborúra is, amely a német nemzeti egységet szétzilálta. Hangoztatta azt is, hogy a német állam csak akkor biztosíthatja fegyveres győzelmét és Napóleon vereségét, ha kielégíti a népi követeléseket. A cikkíró a maga részéről bizonyos abban, hogy miként az 1813–1815. évi „szabadságharcban", úgy ezúttal is mélyreható politikai reformokra kerül majd sor, amit a kormányzatnak kell életbe léptetni.

A Volkstaatnak ezen száma egyúttal nagy tablót nyújt a munkások, szociáldemokraták háborúellenes tiltakozásairól. Részletes ismertetést ad a lipcsei, barmeni, augsburgi, breslaui és müncheni nagygyűlésekről, teljes egészében közölvén az ott hozott határozatokat. Mindezt olyan sorokkal vezette be a szerkesztőség, hogy „a jövő kulturtörténésze" számára bizonyára érdekes lesz, hogy ki volt a háború ellen s ki mellette. Márpedig ezúttal kiviláglik, hogy a háború ellen határozottan „innen is, túl is kizárólag csak a szociáldemokraták léptek fel". Mindez azt bizonyítja, hogy mi nem a „szűkkeblű nemzeti érzés" alapjára helyezkedünk, hanem az internacionális testvériesülés elveihez igazodunk, ami „bebizonyítja, hogy mi, az elnyomottak, magasabb kultúrnívón állunk, mint elnyomóink".[133]

A Volkstaat ugyanezen száma jelzi, hogy a francia szabadkőművesek ugyancsak a háború ellen léptek fel. A belga „L'International" adataira támaszkodva örvendezve értesíti olvasóit, hogy a belga, spanyol munkások „mint ahogyan az egész világ munkásai általában, tiltakozásra és háborúellenes gyűlések tartására hívtak fel".

[132] Der Volkstaat. 1870. júl. 27. Liebknecht a nemzeti egység megbontásának tekintette Ausztria kirekesztését a nemzeti egységből, valamint azt is, hogy Bismarck a német demokratikus igények megfojtásának révén erőszakkal, háborúval törekedett az egység megteremtésére.

[133] Uo.

A hírek rovatban említi meg a lap, hogy Lipcsében július 23-án Bebel és Liebknecht a szociáldemokrata egyesületek előtt beszámoltak a parlamenti vitáról s megindokolták tartózkodásukat. A gyűlésen együttérzésükről biztosították őket. Július 24-én Drezdában tartottak gyűlést, ahol az egybegyűlt 1000 szocialista a berliniek nyilatkozatát nyilvánította követendőnek a braunschweigivel szemben. A gyűlés bizalmat szavazott a háborús uszítókat bíráló Vahlteichnek, s Bebel és Liebknecht hitelmegtagadását jóváhagyták. A lipcsei építőmunkás szakszervezet ugyancsak e szellemben hozott határozatot.[134]

Érdekes mozzanatnak tekinthetjük, hogy miként az 1866. évi háború idején Vermorel a Courrier Françaisben vetette fel a háború ellenes általános sztrájk gondolatát, ezúttal ezt a Volkstaatban láthatjuk felbukkanni. Igaz, a szerkesztőség nem ajánlotta ezt a módszert megfellebbezhetetlen biztonsággal, miként annak idején Vermorel,[135] de az internacionalizmus és antimilitarizmus érzésének elmélyítésére „egy szociáldemokrata kérdése" címen mégis hangot adott ennek a gondolatnak is. Így, ha valóban csak 6—7 sorban, a hagyományosan újjászületű javaslat ezúttal is elhangzott: ha a munka mindenütt egyszerre szünetelne, az uralkodók és a kormányfők kénytelenek lennének abbahagyatni a háborút.[136]

A háború azonban nemcsak ideológiai természetű problémákat okozott a mozgalomnak. Sok szociáldemokratát bevonultattak, hiányoztak az agitátorok, a terjesztők, az otthonmaradottak is sokszor anyagi problémákkal küzköd tek. Végeredményben a párt bevétele s a lap vásárlóinak száma egyaránt megfogyatkozott. A braunschweigi választmány már jelzett július 24-iki nyilatkozata ezért jelentette be, hogy a lap augusztus 1-től csak hetente kétszer, s akkor is csökkentett terjedelemben jelenhet meg. Egyúttal a párt eszméinek terjesztése érdekében a párttagságot fokozott áldozatvállalásra szólította fel.[137]

A Volkstaat e kritikus időpontban változatlanul háborúellenes szellemben jelent meg. Liebknecht ekkor inkább munkásgyűlések, kiáltványok ismertetéséhez folyamodott, amelyeket néhánymondatos összekötő szöveggel látott el. A határozatok (az elberefeldiek, fürthiek és barmeniek nyilatkozatai), a Reforme Socialeból átvett párizsi és roueni határozat mind egységesen háborúellenes volt.

A Volkstaat egyúttal részletesen beszámolt a július 26-án Leipzigben tartott lassalleánus nagygyűlésről, ahol Hasenclever előadta, hogy ő a maga részéről miért szavazta meg a hadihiteleket, s a honvédő háború meghirdetésével egyidejűleg a szászoknak szemére vetette partikularizmusukat, amivel Napóleont tulajdonképpen felbiztatták e háborús lépésre. Ezt még inkább hibáztatta az eisanachi párt esetében, hiszen a parlamentben két képviselő egyenesen megtagadta a hadihiteleket. A háborús felelősséget ily módon Hasenclever Németországban egyedül Bebelre és Liebknechtre hárította.[138]

A vitában felszólalt A. Bebel és W. Liebknecht is. Bebel utalt a hivatalos francia—porosz diplomáciai tárgyalások homályos pontjaira, a trónjelölés elhibázottságára, majd megállapította: „Mindebből az következik, hogy ez a háború egyáltalán nem olyan »szent«, hanem dinasztikus, s semmi okunk nincs, hogy ezért olyan nagyon lelkesedjünk."[139]

[134] Uo.

[135] Courrier Français, 1866. máj. 10. — Vö. *Jemnitz János:* Az I. Internacionálé és a háború (1864—66). Történelmi Szemle, 1963. 3—4. sz. 396. l.

[136] Der Volkstaat. 1870. júl. 27.

[137] Der Volkstaat. júl. 30.

[138] Uo.

[139] Uo.

Az ismertetés így folytatódik: „Ugyanilyen szellemben beszélt Liebknecht is. A háború a Bismarck-politika szükségszerű terméke. Pártunk és annak lapja e háborút már négy éve megjósolta." Liebknecht ezekután kijelentette, a háborús felelősséget azért reánk hárítani, mert a költségeket nem szavaztuk meg, „ugyanolyan őrültség", mintha egy orvost tennének felelőssé egy általa súlyos betegnek nyilvánított ember haláláért.

A beszámoló szerint a lipcsei szervezetből többen felszólaltak, akik a védelmi háborút német részről jogosnak látták, de kifogásolták egyrészről a háború „szent" jellegét, másrészről pedig a német népet sovinizmusba hajszoló hangulatkeltők tevékenységét. A nagygyűlés lassalleánus szónokai és rendezői a kritikai észrevételekre nem reagáltak, és továbbra is a „német egység mindenek előtt", „az egységen át a békéhez" jelszavakat hirdették. Egyesek kijelentették, hogy az „internacionalizmus pusztán frázis" s hogy ők „társadalmi értelemben véve internacionalisták, de politikai értelemben nacionalisták".[140]

A Volkstaat augusztusi első száma ismét azt világítja meg, hogy a szerkesztőség milyen többirányú küzdelmet folytatott. Egyfelől a német polgári sajtó, a kormányzat vádjait utasította el, mintha magatartásukat a „hazafiság" hiánya jellemezné, másfelől továbbra is a háborút opponálták, a háború szörnyűségeit taglalták. Mindezt párosították azzal, hogy egyfelől kimutatták a francia proletariátus Napóleon- és háborúellenes érzelmeit — itt a legújabb nyilatkozatokat, cikkeket ismertették —, másfelől a francia burzsoázia és dinasztia felelősségét szellőztették. Liebknecht egyúttal ellentámadásba ment át, rávilágított, hogy ők éppen a francia munkássággal vállalnak testvériséget azokkal, akiket a kormányzat most éppen dicsér míg 1848 51-ben a porosz császári kormányzat és sajtó éppenséggel azt a Napóleont üdvözölte, tekintette testvérének, akit most annyira támad. Ezekután munkásleveleket közölt, olyanokat, amelyek Bebellel és Liebknechttel vállaltak közösséget. Ugyanekkor becsléseket mellékelt az elmúlt háborúk emberveszteségeiről.[141] A Volkstaat irányvonala tehát nem változott, s a legkritikusabb időpontban is félreérthetetlenül és minden ingadozástól mentesen háborúellenes és internacionalista, osztályharcos és humanista maradt.

Я. Емниц:

Первый Интернационал и война (1868—1870)

Резюме

Деятельность Первого Интернационала со времени его создания сливалась с борьбой против династических, несправедливых войн. Эти усилия лишь углубляли с войной 1866 года, и на международных конференциях 1867—1868 годов были приняты резолюции в таком смысле. Несмотря на все это, война 1870г. поразила Интернационал. Хотя они раньше уже насторожились на военные тучи, военная катастрофа все-таки поразила их своей неожиданностью. Большая часть французских социалистов обратилась с первого момента против войны, и в первую очередь против Наполеона Третьего. Французские социалисты опубликовали свои замечания прежде всего в газете «Ла Марсельеза». Но социалистическая, демократическая, республиканская опозиция была шире и выступала иначе, убежав

[140] Uo.
[141] Der Volkstaat. 1870. aug. 3.

частью в эмиграцию. Авторитет Интернационала возрос среди оппозиционных кругов частью именно в антивоенной борьбе. (В. Консидеран, А. Рошфор.) Что касается антивоенной настроенности, в этой области принесли изменения лишь натиск прусских войск, а потом революция 4-го сентября. Тогда некоторые (например, бланкисты) стали отечественными. В другой главным образом затронутой стране реагирование было разнообразное. Руководящее ядро социал-демократической партии, вокруг А. Бебеля и В. Либкнехта, и в первую очередь авторитетный орган партии «Фольксштат» выступали с первого момента против войны. Но внутри партии в первого момента войны очень распространилось мнение, по которому война была спровоцирована Наполеоном III, и поэтому они приближались к отечественной позиции, что оказалось и в поведении пленума руководящего партийного органа в Брауншвейге. Наконец, в июльские-августовские дни решительно-«отечественное», националистическое отношение проявляла лассальянская газета «Социал-демократ». При рассмотрении столкновения интересов названная газета выдвинула националистические интересы недвусмысленно на первый план. И в немецком рабочем движении поворот последовал лишь после сентября 1870 г., когда стало очевидным, что Бисмарк проводит завоевательную политику, и лассальянцы тоже начали торопить прекращение похода. В связи с войной заговорили и другие секции Интернационала. В заявлениях оклеймили войну бельгиские, голландские, испанские, швейцарские, австрийские и английские социалисты. Реагировали на войну и венгерские рабочие, а также социалисты далекой Америки. Временами в реагированиях была и доля национальных чувств. В некоторых странах (в Англии) в антивоенной настроенности пацифизм, стремление не участвовать в войне были сильней, чем утверждение революционного выступления против войны. По временам ненависть к Наполеону III затмила на глазах одной части социалистов военную ответственность Бисмарка и Пруссии. Но в конце-концов секции Интернационала выступали против войны с интернационалистической позиции. Карл Маркс резюмировал в гармоническое целое именно эти чувства и стремления, составляя знаменитые послания Главного совета Интернационала. Эти послания быстро дошли до социалистов, давая им новый размах к борьбе.

J. Jemnitz:

La Première Internationale et la guerre

Résumé

Dès le début, l'activité de la première Internationale était liée à la lutte contre les guerres injustes, dynastiques. La guerre de 1866 a approfondi ces efforts, et les décisions prises aux congrès internationaux de 1867 et 68 allaient dans ce sens. Cependant la guerre de 1870 a surpris l'Internationale. Bien qu'ils aient vu s'accumuler les nuages de guerre, la catastrophe s'abbattait inattendue sur le mouvement. Dès le premier moment la plupart des socialistes français se tournèrent contre la guerre et surtout contre Napoléon III. Les socialistes français faisaient publier leurs remarques avant tout dans le Marseillaise. Cependant l'opposition socialiste, démocrate, républicaine était plus large que cela, elle faisait entendre aussi sa voix ailleurs, dans l'émigration en partie. L'augmentation du respect de l'Internationale dans le milieu opposant est dû en partie justement à cette lutte contre la guerre (V. Considérant, H. Rochefort).

Ce n'étaient que l'avance des troupes prussiennes et la révolution du 4 septembre qui changeaient le caractère antiguérriste, se déclarant plusieurs (les blanquistes p. ex.) défenseurs de la patrie. Dans l'autre pays intéressé le réagissement était complexe. Le groupe dirigeant du parti socialdémocrate groupé autour A. Bebel et W. Liebknecht et surtout le Volkstaat, organ influent du parti se dressèrent contre la guerre dès son début. Pendant la première période de la guerre l'opinion selon laquelle la guerre était provoquée par Napoléon III était très répandue dans le parti, ce qui les poussaient à adopter le point de vue de défanse nationale, et qui était sensible dans la conduite du comité de parti de Braunschweig.

Enfin le Sozialdemokrat lassallien s'est avéré résolument nationaliste, «défenseur de la patrie». Ce dernier dans la confrontation des interêts contradictoires optait cette fois pour ceux nationaux sans équivoque. Ce n'était qu'après le septembre du 1870,

quand il est devenu clair que Bismarck menait une politique de conquète, qu'un tournant est survenu dans le mouvement ouvrier allemand et dorénavant les lassalliens exigeaient également le cessement de la guerre.

Aussi d'autres sections de l'Internationale faisaient-elles entendre leur voix en rapport de la guerre. Se déclarèrent contre la guerre les socialistes belges, hollandais, espagnols, suisses, autrichiens et anglais. A leur tour les socialistes de la lointaine Amérique et les ouvriers hongrois ont aussi réagi. De temps en temps leurs réactions étaient empreints de sentiments nationaux. Dans certains pays le motif pacifiste dans l'anti-guérrisme et la tendance de vouloir rester en dehors de la guerre se sont avérés plus forts que l'approbation d'une démarche révolutionnaire (Angleterre).

Il arrivait également que la haine de Napoléon III effaçait aux yeux d'une partie des socialistes la résponsabilité de Bismarck et de la Prussie.

En fin de compte les sections de l'Internationale se dressaient contre la guerre à partir d'une base internationaliste. Leurs tendances et sentiments étaient résumés dans un total harmonieux par Karl Marx dans les fameux messages anti-guerristes du Conseil général de l'Internationale, messages qui parvenaient vite aux socialistes et leur donnaient un nouvel élan pour la lutte.

VITA

Herényi István:

Bulcsu nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában

I. Bevezetés

A nyugati kalandozásokban és a X. század diplomáciai kapcsolataiban nagy szerepet játszó Bulcsu (Vérbulcsu) személye, működése és szállása több problémát vetett fel.

Ez a dolgozat azt tűzi feladatként maga elé, hogy megvilágítsa Bulcsunak és nemzetségének genealógiáját, rokoni kapcsolatait, származását, Bulcsu méltóságát, nemzetségi szállásbirtokát, különösen a nemzetség nyári szállását és ez utóbbinak településtörténetét.

Részleteiben: ki volt és honnan származott Bulcsu és nemzetsége, rokonságban állott-e az Árpádokkal, különösen Szár Zerinddel és Koppánnyal, hogyan jutottak a horka méltósághoz, mi volt Bulcsunak a szerepe a nyugati kalandozásokban, hol volt a nemzetség téli és nyári szállása, s mi volt ez utóbbinak településtörténete. az Árpádok korában.

E problémák eldöntésénél elsősorban történeti forrásainkhoz, főleg krónikáinkhoz, Konstantinosz munkájához valamint okleveleinkhez kell fordulnunk, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvészet, archaeológia, antropológia és néprajz megállapításaitsem.

Különösen a történeti kutatás és névtani módszertan kérdéseiről kell elöljáróban néhány dolgot elmondanunk.

„A nemzetségek eredeti szállásterületének rekonstruálásában segítségünkre van több ág együttes birtoklása, a jellegzetes nemzetségi személynevekből képzett helynevek, valamint a krónikák hagyományon és köztudaton alapuló adatai."

„Nem tudjuk mindenütt megállapítani az eredeti nemzetségi szállásterületet. Ennek három oka van. Az egyik az, hogy az Alföld déli részén az árpádkori birtokviszonyok forrásanyag híján nem rekonstruálhatók. Másik oka, hogy a nemzetségi hagyományokat őrző Anonymus a Komárom—Veszprém—Bodrog—Csanád—Zaránd és Doboka vonalától nyugatra és délre eső területek hagyományanyagát nem jegyezte fel. Harmadik és legfőbb oka az, hogy az Árpád-ház a nemzetségeknek uralma alá hajtása során a kisajátítás más-más módozatait választotta.[1]

A jegyzetekben gyakrabban idézett munkák:

Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete (a továbbiakban *Bárczi:* Szókincs). Bpest. 1958. — *Bárczy Géza:* A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék (a továbbiakban *Bárczy:* Tih. Al.). Bpest. 1951. — *Belitzky János:* Sopron vármegye története. I. köt. (a továbbiakban *Belitzky:* Sopron vm.). Bpest. 1938. — *Berrár Jolán:* Női neveink 1400-ig (a továbbiakban *Berrár:* Női neveink). Magyar Nyelv, XLVII. 157—159. l. — *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (a továbbiakban *Csánki:* MOTF.). Budapest. 1894. — *Erdélyi László:* A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Története (a továbbiakban *Erdélyi:* Benedek Rend). Bpest. 1902. — *Erdélyi László:* Krónikáink magyarul (a továbbiakban *Erdélyi:* Krónikáink). Szeged. 1943. — *Gombocz Zoltán* Honfoglalás előtti bolgár—török jövevényszavaink a (továbbiakban *Gombocz:* Jövevényszavaink). Bpest. 1960. — *Gyóni Mátyás:* Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok

[1] Győrffy 31. l. Sz.

„Zala megyében a Bulcsutól származó Vérbulcsu vagy Lád — nem csupán néhány kisebb birtok ura maradt Lád (ma Badacsonylábdi) körül, míg a nemzetségi rész az Atyusz nem és néhány kisebb nemzetség között oszlik meg."

„Ahol Vérbulcsuhoz . . . hasonló kisajátítás történt és nem maradt fenn krónikás hagyomány, csak találgatásra vagyunk utalva. Ahol ráadásul az árpádkori birtokviszonyokat sem ismerjük, ott lehetetlen megállapítani a nemzetségi előzményeket. A megyehatások és ezekkel jórészt egyeuő esperességi határok azonban ilyen helyeken is megőrizték az üres kereteket, amelyeket most már a régészet és nyelvtudomány tudhat élettel megtölteni."[2]

Bulcsu nyári szállásával — Szombathely vidékével — kapcsolatban az árpádkori birtokviszonyokról megfelelő forrásanyag áll rendelkezésünkre. Ismerjük a szombat-

---

(a továbbiakban *Gyóni:* Kalizok). Magyar Nyelv XXXIX. — *Györffy György:* A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (a továbbiakban *Györffy:* A magyarok elődeiről). Bpest. 1958. — *Györffy György:* Tanulmányok a magyar állam eredetéről (A továbbiakban *Györffy:* Tanulmányok). Bpest. 1959. — *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (a továbbiakban *Györffy:* Történeti földrajz). Bpest, 1963. — *Györffy György:* A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig (a továbbiakban *Györffy:* Sz.) Századok. 1958. 1—4. sz. — *Gombos Albin:* Catalogus fontium hist. Hung. 800—1301. I. (a továbbiakban *Gombos* C). Bpest. 1943. — *Hóman Bálint:* A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése (a továbbiakban *Hóman:* A magyarok honfoglalása). Bpest. 1923. — *Jóman Bálint—Szekfű Gyula:* Magyar történet I. a továbbiakban *Hóman:* MT.). I. Bpest. 1936. — *Herényi István:* A Répce-Gyöngyösmellék falvainak története a középkorban. Bpest. 1965. Kézirat az Országos Széchenyi Könyvtárban és a szombathelyi Berzsenyi Könyvtárban (a továbbiakban *Herényi:* Gyöngyösmellék). — *Herényi István:* Nyugatmagyarország névstatisztikája 1270-ig. Kézirat (a továbbiakban *Herényi:* Nyugatmagyarország). — *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig (a továbbiakban *Karácsonyi:* Nemzetségek). Bpest. 1901. — Képes Krónika (a továbbiakban Képes Krónika). Bpest. 1964. — *Kohn Sámuel:* A zsidók története Magyarország on (a továbbiakban *Kohn).* Bpest. 1884. — *Kniezsa István:* Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhzndert (a továbbiakban *Kniczsa:* Ungarn). Bpest. 1938. — *Kniezsa István:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai (a továbbiakban *Kniezsa:* Szláv jövevényszavak). Bpest. 1955. — *Kovács Márton:* A felsőőri magyar népsziget (a továbbiakban *Kovács:* Felsőőr). Bpest. 1942. — *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete (a továbbiakban *László:* Magyar nép). Bpest. 1944. — *Lelkes István:* Kőszeg. Bpest. 1960. — *Melich János:* Honfoglaláskori Magyarország (a továbbiakban *Melich:* Honf Mg.). — *Molnár Erik:* A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig (a továbbiakban *Molnár:* M. társ. tört.) I. Byest. 1949. — *Molnár Erik:* Magyarország története I—II. (a továbbiakban *Molnár:* MO tört..) Bpest. 1964. — *Moór Elemér:* Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen (a továbbiakban *Moór:* Westungarn). Szeged. 1936. — *Moór Elemér:* A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya (a továbbiakban *Moór:* ws- és néptörténet). Bpest. 1963. — *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása (a továbbiakban *Németh Gyula:* Honf. M.). Bpest. 1930. — *Ortvay Tivadar,* Magyarország egyházi földleírása (a továbbiakban *Ortvay:* E. Földleírás). Bpest. 1891. — *Pais Dezső:* Névtudományi vizsgálatiok (a továbbiakban: *Pais:* Névtudomány). Bpest. 1960. — Pertz. Mon. Germ. Hist. SS. XI. 6—9. — *Pesti Frigyes:* Várispánságok története (a továbbiakban *Pesti:* Várispánságok). Bpest. 1882. — Savaria Múzeum Kimutatásai (a továbbiakban Savaria). — *Szentpétery Imre:* Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 1—2. (a továbbiakban *Szentpétery:* Királyi oklevelek). Bpest. 1943. — *Sziklay—Borovszky:* Vasvármegye (a továbbiakban *Borovszky:* Vasvármegye). Bpest. 1897. — *Szilágyi Sándor:* A magyar nemzet története. I—X. (a továbbiakban *Szilágyi:* MNT.). Bpest. 1895. — Urkundenbuch des Burgenlandes (a továbbiakban Urkundenbuch.) Graz—Köln. 1955. I. Band. (Hans Wagner). — *Wertner Mór:* A magyar nemzetségek. I—II. (a továbbiakban *Wertner:* Nemzetségek). Temesvár. 1891.

Folyóiratok: Etnográfia (a továbbiakban Etn.). — Föld és Ember (a továbbiakban FE). — Magyar Nyelv (a továbbiakban MNy). — Magyar Nyelvtudományi Közlemények (a továbbiakban MNyTK). — Magyar Zene (a továbbiakban MZ.) — Századok (a továbbiakban Sz.). — Vasi Szemle (a továbbiakban VSz.).

[2] Győrffy 32. l. Sz.

helyvidéki kisajátítás módozatait. Csupán megfelelő hagyományanyaggal nem rendelkezünk. Ezt a hiányt azonban az esperességi határok szem előtt tartásával a régészet és a nyelvtudomány segítségével küszöbölhetjük ki.

Vizsgálataink során elsősorban a történeti forrásokra támaszkodunk, tehát krónikáinkra és Konstantinosz munkájára, később pedig fennmaradt okleveleinkre.

Másodsorban azonban igénybe kell vennünk a történeti forrásokból kiemelhető hely-, család- és személyneveket. (E két alapvonalon elindulva adatainkat — mint feljebb is említettük — az archeológia, antropológia és néprajz adataival egészíthetjük ki.)

Különösen a XI. század közepétől a XII. század közepéig kell névanyagunkra támaszkodnunk. Történelmi adatok ugyanis e területről szórványosan állnak rendelkezésünkre. A XII. és XIII. századból származó okleveleink azonban bőven nyújtják mind a hely-, mind a család-, mind pedig a személyneveket.

Ezzel kapcsolatban helynévadásunk néhány alaptörvényét kell itt röviden áttekintenünk.

Helyneveink legelső és egyben legrégebbi rétege a puszta személynévből és törzsnévből alakult helyneveink csoportja. Törzsneveinkből alkotott helyneveink csak a X. században keletkezhettek, de a személyneveinkből alkotott helyneveink is megszűnnek a XII. század végéig.

A személynevekből alkotott helyneveinkkel kapcsolatban még le kell szögeznünk azt az alapvető tényt is, hogy a helynevek még az élő személy életében keletkeztek. (Ld. a Ják nemzetséget.)

A XI. században keletkeztek az „i" képzős helynevek. Pl. Apáti, Püspöki. Ezek a helynevek azonban a XII. század közepétől kezdődően már nem használatosak. Ilyen elnevezéssel későbbi korban már nem találkozunk.

„Nyugati hatásra a XII. század végétől kezdve, de különösen a XIII—XIV. században divatba jött nálunk is a falvakat a templom védőszentjéről elnevezni."[3]

„A XIII. század elejétől kezdve azután tömegesen bukkannak fel a -laka, -háza, -telke, -földe, -szállása, -falva, -ülése végű helynevek, amelyeknek első tagja a birtokos neve volt."[3]

A helynevek ismeretében el tudjuk helyezni legalább századonkénti rendezésben az egyes helységeket keletkezésük sorrendjében. Ha pedig történeti adatok is szólnak egy-egy helységről, akkor a századon belül — esetleg — közelebbi időpontokat is meg tudunk állapítani.

Személynévadásunkkal kapcsolatban külön kell beszélnünk a nemzetség-, a család- és a személynevekről.

A nemzetségnévvel kapcsolatban azt le kell szögeznünk, hogy bár a honfoglaláskori és XIII. századi nemzetségek egymástól eltérőek voltak, a nemzetségekben mind a X., mind pedig a XIII. században megvoltak a külön nemzetségi neveik. Egyes nemzetségek még a XIII. században is viselték az ősi honfoglaláskori nemzetségnevet. E nemzetségnevek általában a legkiválóbb nemzetségtag nevét, vagy a nemzetség szállásának helyét rejtik magukban. Valószínűleg Kálmán király összeírásában még megvoltak az összes nemzetségek nevei.

A nemzetségnevekkel karöltve — különösen a nyugati határőrvidéken — már a XII. század végén és XIII. század elején jelentkeznek a szálláshelyről történő családi elnevezések. (Legrégebbiek a Locsmándiak és Csernokiak.[4])

Ha Bulcsu szállásterületét vizsgáljuk és megfigyeljük a faluról elnevezettek neveit, úgy minden bizonnyal kizárhatjuk az őslakosok közül azokat a családokat, melyeknek

[3] *Pais:* Névtudomány; *Kniezsa:* Ungarn. 19, 20. l.; *Györffy:* Sz. 27—34. l.
[4] Urkundenbuch. 46, 75. oklevél.

neve nem erről a vidékről való falu. Az így megmaradt családokat azután a későbbiekben részletesen elmondott módszer szerint csoportosítva egy időben is ősibb csoportba sorolhatjuk. Az bizonyos, hogy családneveink között a faluról elnevezettek — okleveleink szerint — a legrégebbiek. Bulcsu nyári szállásterületén 1270-ig csupán az alábbi nevek fordulnak elő: Büki, Chazári, Csernökei, Csói, Dobrapataki, Gencsi, Geresdi, Halastói, Haraszti, Herényi, Hermányi, Hobaj, Jáki, Kámoni, Kisfaludi, Köveskúti, Ládonyi, Oladi, Ovadi, Pösei, Sági, Semjéni, Szecsődi, Szelestei, Szopori, Taszári, Waldi, Váti, Zsédenyi, Zsidányi.[5]

A nemzetség- és családnevek után rá kell mutatnunk a szűkebb értelemben vett személynevek, később keresztnevek fontosságára is. A honfoglalás előtt főleg a magyarság vezető rétege török eredetű személyneveket használt. Emellett azonban ugor eredetű személyneveink is akadnak szép számmal, sőt nem ritka a mindkét nyelvben azonos jelentésű, de természetesen más alakú személynév, mint pl. Tas és Keve esetében. Az egyik török, a másik finn-ugor eredetű, s mindkettő jelentése kő. E nevek a honfoglalás után is elég sűrűn fennmaradtak. E két főágon kívül azonban voltak névadásunkban szláv és germán személynevek is, sőt neveinknek mintegy 1/3-ad része ma még ismeretlen eredetű.

A XII—XIII. században a török és finnugor eredetű nevek túlsúlyban vannak a szláv és más eredetű nevekkel szemben, bár azok az ősfoglaló családok, melyek szlávokra települtek rá, gyakran éltek szláv nevekkel. Ez nyilvánvalóan a magyar—szláv együttélésre mutat. Viszont azok a német nemzetségek, melyek Géza és István idejében települtek a Bulcsu nemzetségtől kisajátított birtokokra, felváltva használták a magukkal hozott germán és az itt talált magyar és szláv neveket is. Külön érdekesség e német nemzetségeknél, hogy már harmadik, negyedik generációban a legyőzött híres ellenfél nevét vették fel személynévként, mint pl. a Jákoknál a Koppány és Kál, a Hermányoknál a Kondakor nevet.[5]

A kereszténység terjedésével párhuzamosan megkezdődött a keresztény személynevek felvétele, mely a X. században csak szórványos, a XI. században számottevő, a XII. századtól kezdve pedig átveszi a domináló szerepet mind a magyar, mind a szláv, mind a germán, mind pedig az ismeretlen eredetű nevek felett. A XIII. századtól kezdve e régi neveket azután majdnem teljesen kiszorítja a használatból.

A fentiek előrebocsátása után módszerünket az alábbiakban rögzíthetjük. Bulcsu nyári szállásán — Szombathely vidékén, másként a Répce—Gyöngyösmelléki Főesperesség területén — vizsgáljuk meg azokat a személynévi, vagy törzsnévi faluról elnevezett családneveket, melyek csak ezen a vidéken fordulnak elő. Ezt követően választjuk ki e körből azokat a családokat, melyek ősi török, finnugor, szláv, illetve germán személyneveket használtak. Ha ezt az eljárást következetesen folytatjuk, akkor területünkön mintegy 40 olyan családra akadunk, mely ezekkel a nevekkel élt. A vonatkozó oklevelek tanúsága szerint ilyen régi személynevek csak a faluról elnevezett családok családneveinél fordulnak elő. E családok közül éppen a személynevek figyelembevételével ki tudjuk válogatni nagy valószínűséggel a német és szláv családokat, a többi családot viszont ősfoglalónak kell tartanunk. Ha az így fennmaradó negyven családot elhelyezzük ősi lakhelyén, s figyelembe vesszük e családok rokoni kapcsolatait és egyes nagyobb települések határait, valamint kiterjedését, akkor az ősi települési rendet legalábbis nagy vonalaiban meg tudjuk rajzolni.

[5] *Karácsonyi:* Nemzetségek II. 165—166, 245—249. l.; *Herényi:* Nyugatmagyarország; *Györffy:* A magyarok elődeiről. 174. l.

II. Bogát, Kál, Bulcsu, Szár Zerind, Koppány

Ki volt és honnan származott Bulcsu és nemzetsége? Rokonságban állott-e az Árpádokkal, különösen Szár Zerinddel és Koppánnyal?

Bogátról a következőket jegyezte fel Liutprand: „Veronába érkeztek a magyarok, akiknek két fejedelme, Dursak és Bogát igen jó barátságban volt Berengárral."[6]

Kálról ennyit ir Konstantinosz: „Tudnivaló, hogy Bulcsu karcha Kalinak, a karchának a fia és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha méltóság, valamint a jila is, amely nagyobb a karchánál."

„Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem és van két másik is, a jila és karcha, akik bírói tisztséget viselnek, de van fejedelme minden törzsnek is. Tudnivaló, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság."[7]

Bulcsuról Konstantinosz így tájékoztat bennünket: „Tudnivaló, hogy Bulcsu, a karcha, Kálinak, a karchának a fia."

„Tudnivaló, hogy Teveli meghalt és az ő fia, barátunk Termacsu, aki minap jött fel Bulcsuval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával."[8]

Anonimusz ugyanakkor így számol be Bulcsuról: „Tas fia Lél megfujta a kürtöt, Bogát fia Bulcsu felemelte a zászlaját, s az első *hadsorban* indultak ütközetbe a görögök ellen."

„A sereg élére kapitányokul és vezetőkül Tas fia Lélt, Bogát fia Bulcsut, Kölpény fia Botondot állították."

„Másnap mindkét fél csatarendben sorakozott a Duna mellett elterülő mezőn. Tas fia Lél tulajdon jelével megjegyzett zászlaját felemelve, meg Bogát fia Bulcsu a hadi kürtöket harsogtatva, *rögtön előrenyomult a küzdelemhez.*"[9]

„Ekkor a diadalmas Lél, Bulcsu, valamint Botond tábort ütöttek a Duna mellett, valamivel lejjebb a síkon."[10]

„Másnap pedig Bolgárország vezére különféle ajándékokkal elküldte követeit Lélhez, Bulcsuhoz, meg Botondhoz, s könyörgött nekik, hogy álljanak rá a békére."[11]

„Bulcsu, Lél és Botond onnan továbbtartva, alászállottak a Pétergaznak mondott erdőn és tábort ütöttek a Kulpa folyó mellett."

„Mikor Lél, Bulcsu, Botond és a többi vitézek a második esztendőben nagy diadallal, épen és sértetlenül visszatértek Árpád vezérhez, nagy öröm támadt a vezér egész udvarában."[12]

„Másokat pedig — még pedig Tas fia Lélt, Bogát fia Bulcsut, a vér emberét, valamint Kölpény fia Botondot — a sereg vezetőivé tették avégre, hogy különböző országokat felduljanak velük."[13]

„Öt évvel később, Konrád uralkodása alatt Zoltánnak, Magyarország vezérének néhai híres és dicsőséges vitézei: Lél, Bulcsu meg Botond uruktól küldetve Alemannia egyes részeire törtek és ott sok becses zsákmányt ejtettek. De végül a bajorok és alemannok gyalázatos csalárdsága miatt Lél, meg Bulcsu fogságba estek, s az Inn folyó mellett akasztófán végezték életüket."[14]

[6] *Györffy*: A magyarok elődeiről. 174. l.
[7] Uo. 83. l.
[8] Uo. 83. l.
[9] Uo 123. l.
[10] Uo. 124. l.
[11] Uo. 125. l.
[12] Uo. 125—126. l.
[13] Uo. 134. l.
[14] Uo. 135. l.

„Zolta vezér haragtól tüzelve, egyrészt ezek kedvéért és díjáért, másrészt meg azért, mert fájt a szíve Lél és Bulcsu halála miatt, nagy hadat küldött Ottó német király ellen. Ennek kapitányaivá Kölpény fia Botondot, Előd fia Szabolcsot, meg Őse fia Örkényt tette."[15]

Kézai Simon Bulcsuról a következő tudosítást közli: „A hetedik sereg vezérének Vérbulcsut mondják. Ez Zalában, a Balaton körül telepedett meg. Azért nevezték pedig Vérbulcsunak, mert nagyatyját a krimhildi csatában a németek megölték, s ezt ő biztosan tudván, bosszút akart állni rajtuk, és több németet nyárson süttetett meg és annyira kegyetlenkedett velük, hogy némelyeknek úgy itta a vérét, mint a bort."

„A császár pedig ulmi udvarában gyorsan és észrevétlen ott termett, s miután a magyarok elhelyezkedését és seregét kikémlelte, reggeli nyolc óra tájban, miközben az eső esett, rájuk rontott és az egyik, a városhoz közel álló csapatot tönkre verte. Ennek láttára Lél és Bulcsu futásban keresett menedéket. Hajóra szálltak, s a Dunán lefelé ereszkedtek, hogy Magyarországra meneküljenek. A regensburgi átkelőnél azonban foglyul estek és a császárhoz szállították őket. A császár pedig bitófára ítélte, s Regensburgban kivégeztette őket."[16]

A Sankt Galleni évkönyvek Bulcsuról a következőket írják: „955. év. Ottó király megütközött az agrénokkal Szent Lőrinc ünnepe napján és Isten segítségével legyőzte őket. Számuk 100 ezerre rúgott és közülük sokat elfogtak Pulszi nevű királyukkal együtt és akasztófára felkötötték őket. Egy másik háborút a Boemannok viseltek velük, amelyben elfogták Lele nevű királyukat, seregét pedig kiírtották."[17]

Szár Zerindről a Képes Krónika így ír: „Koppány pedig Szár Zerind fia volt . . ."[18]

Koppányról Képes Krónikánk a következőket mondja: „Lejött Bajorországból Vencelin is, a wasserburgi, aki Szent Istvánnal Somogyban megölte Koppány vezért."[19]

„Ama napon jött Hont és Pázmány is, — az ő tanácsukkal és segítségükkel kerekedett a király a magyarok fölé: sok nemes magyar jutott *csúf szolgaságra*, akik Koppány vezérhez húztak, a keresztséget és a hitet megvetették . . . Azt ítélték ugyanis nemesebbnek a méltóságok viselésére, aki hamarabb csatlakozott a keresztény hithez."[20]

„Már kora ifjúságában dicső hadat viselt Szent István király a vitéz és hatalmas Koppány vezér ellen. Koppány pedig Szár Zerind fia volt és már Szent István király atyja, Géza életében vezérséget viselt. Géza vezér halála után Koppány vezér Szent István király anyját vérfertőző házasságra kívánta, meg akarta ölni Szent Istvánt, hogy vezéri részét a maga hatalma alá hajtsa. Somogyi vezér volt. Szent István király azonban összehívta főembereit és Szent Márton hitvalló közbenjárása által kérte az isteni irgalmasság segítségét. Majd összegyűjtötte seregét és az ellenség elébe indult; a Garam folyó mellett övezték fel először karddal; itt testi épségének őrizetére két főembert rendeltek, Hontot és Pázmányt, az egész sereg fejedelmévé és vezérévé pedig a német származású vendéget, Vencellint tették meg. Megkezdődött a csata, mindkét részen sokáig és vitézül folyt a viadal; de az isteni irgalmasság segítségével Szent István vezér nyert dicső diadalt. Ebben a harcban Vencellin ispán megölte Koppány vezért, ezért téres jószágokkal jutalmazta őt meg Szent István, aki akkor még vezér volt. Koppányt pedig Szent István néggyé vágatta: egyik részét elküldte az esztergomi, a másikat a veszprémi, a harmadikat a győri kapuhoz, a negyediket Erdőelvébe. Szent István vezér ekkor fogadalmat tett Istennek, ezt hűséggel be is váltotta. Ő elrendelte ugyanis, hogy mind a Koppány vezér földjén

[15] Uo. 136. l.
[16] Uo. 147. l.
[17] Uo. 186. l.
[18] Képes Krónika. 97. l.
[19] Uo. 90. l.
[20] Uo. 91. l.

lakozó népség gyermekből, terméséből és barmaiból örök időkre tizedet adjon Szent Márton klastromának. Az említett Vencellin azután Rádit nemzette, Ráli nemzette Miskát, Miska nemzette Koppányt és Mártont."[21]

A Bulcsu nemzetség genealógiáját és rokoni kapcsolatait illetően első kérdésünk Bogát és Kál személyét érinti. Vajon Bogát és Kál történelmi személy volt-e? Két különböző személyről van-e szó, vagy egy és ugyanazon személyről, kinek azonban két neve is volt? A nézetek e vonatkozásban éppen úgy divergálnak, mint Árpád fiának, Leventének az esetében, akit az egyik nézet azonosít Tarhossal, a másik nézet azonban Leventét és Tarhost két külön személynek tekinti.[22]

Ha a Bogátra és Kálra vonatkozó két történeti forrást, nevezetesen Konstantinoszt és Anonimuszt tekintjük, a nagyobb történeti hitelt az előbbinek kell tulajdonítanunk. Konstantinosz szerint Bulcsu Kálnak, Anonimusz szerint Bogátnak a fia.

A Vérbulcsu nemzetség mind téli, mind nyári szállását tekintve (Balaton déli partja és Szombathely vidéke) azt tapasztaljuk, hogy a Bulcsu név mellett mind Bogát, mind pedig Kál helynévként jelentkezik. Ez arra utal, hogy mindhárom nevet a Vérbulcsu nemzetségben kell elhelyeznünk. Hóman feltételezi, hogy Bogát esetleg Kálnak apja, Bulcsunak nagyatyja lehetett. Mindenesetre e hipotézis kapcsán választ kell adnunk arra a kérdésre is: mi az oka annak, hogy Bogát még 921-ben Itáliában harcol, Bulcsu pedig feltehetőleg már 937-ben vezeti első nyugatra irányuló hadjáratát, a közbenső időben viszont Kált egyáltalán nem látjuk szerepelni. Mintegy azonban helyneveinkben nemcsak Bogát és Bulcsu, hanem Kál is többször előfordul, Kálnak, mint külön személynek a létezésével is számolnunk kell. Kál működéséről bizonyára azért nem hallunk, mert — amint az az árpádkori halálozási viszonyok között kézenfekvő — korán elhalt.

Nem visz közelebb a témához a névelemzés sem. A Bogát Pais szerint szláv eredetű, és jelentése „nagy". Németh szerint a Bog vezért jelent, s valószínűleg a Bogát, vagy Bagat a vezér szó kicsinyítőképzős származéka. A Kál név Pais szerint török eredetű, s a kál (maradni) igéből vezethető le, s talán a megmaradó, állhatatos jelzőt rejti magában.

Úgy hisszük, a megoldást e két hipotézisnél sokkal inkább Gyóni Mátyásnak részint nyelvészeti, részint történeti adatokra támaszkodó meggondolásai szolgáltatják. Gyóni a kal, káli (Konstantinosz) nevet a káliz névvel hozza kapcsolatba. Értekezésében kimutatja, hogy álláspontját nemcsak nyelvészeti vonatkozások, hanem történelmi adatok is alátámasztják. Hivatkozik egy XVI. századi csehországi hébernyelvű krónikára, mely Bulcsut golc (kolc), azaz káliz melléknévvel emlegeti. Figyelemreméltó Gyóninak az a megfigyelése is, hogy egy 943-ban szereplő kazár helyőrségparancsnoknak is Bulcsu volt a neve (Gyóni, Kohn).

Nincs okunk kétségbe vonni a XVI. századi héber forrás hitelességét. E forrásnak semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a magyar Bulcsuból káliz Bulcsut alkosson. Ahogyan Botondnak is Külpény volt az apja, ez utóbbi név törzsnevet rejtvén magában, ugyanúgy Bulcsunak a Káli név is törzsnevet manifesztálván, mindkét vezér származását elárulja.[23]

Nem tartom perdöntőnek a probléma szempontjából, de figyelemreméltónak ítélem a Képes Krónika festőjének, a nyugatmagyarországi Fertőmeggyesről származó Meggyesi mesternek Bulcsu ábrázolását. Meggyesi Bulcsut teljesen eltérően a többi vezértől, csúcsos (török, kabar) süvegben ábrázolja. E festőről tudjuk, hogy festményeiben — a történelmi eseményekkel kapcsolatban — sokszor nagyobb tájékozottságot árul

[21] Uo. 97—98. l.
[22] *Pais:* Névtudomány. 94. l.
[23] *Gyóni:* Kalizok. 91, 166. l.; *Bárczi:* Tih. Al. *Bagat mezeje; Németh:* Honf. M. 190.

el, mint maga a Képes Krónika írója. Ha pedig általános történelmi eseményekről oly jól tájékozott, akkor a nyugatmagyarországi Bulcsu hagyományok sokkal élesebben élhettek benne.[24]

Az a körülmény, hogy Bogát Tarhossal, Bulcsu Tormással együtt szerepel, rámutat a rokoni fokozatra is. Tarhos Árpádnak a fia, Tormás a dédunokája volt. Ugyanúgy Bogátnak is Bulcsu lehetett az unokája és Kál a fia. A kortársak kortársakat vonzanak magukhoz. Ezzel a hozzáadással úgy gondolom a Bogát, Kál, Bulcsu generációs sorozat kellőképpen valószínűsítést nyert.

A következő kérdés az előbbiből adódik: a Bulcsu vagy Vérbulcsu nemzetség, vagy e nemzetségnek a vezetői rokonságban állottak-e az Árpádokkal és különösen Szár Zerinddel és Koppánnyal?

E téren lényegében két alapvető felfogás áll egymással szemben. Egyfelől az Árpádok és Bulcsuk nemzetségének rokonsága, másfelől a Bulcsuk és Koppányok nemzetségének rokonsága kérdésében is.

Az első témakörben az általános és elfogadottabb felfogás ketté választja az Árpádokat a Bulcsu nemzetségtől. Hóman az egyetlen, aki a Vérbulcsu nemzetség vezető tagjait, Kált és Bulcsut, valamint Bogátot az Árpádok genealógiai táblázatán szerepelteti. Úgy gondolom, kellő megalapozottság nélkül.[25]

Egyedül csak az a felfogás lehet helyes, mely külön választja az Árpádokat a Bulcsu nemzetség tagjaitól.

A második problémacsoportban uralkodó két alapvető felfogás egyike Koppányt és atyját, Szár Zerindet az Árpádok családjába sorolja, másika viszont a Vérbulcsu nemzetség tagjainak tartja. Az első felfogás hívei: — Hóman és Györffy, — csak abban térnek el egymás felfogásától, hogy mindegyik másik Árpádházitól származtatja Szár Zerindet és fiát. (Az a felfogás, mely Koppányt Sarolt rokonának tartja, kellően nem megalapozott.[26])

A második felfogás zászlóvivői közül már Marcali hangsúlyozta Szár Zerindnek, illetve Koppánynak a Vérbulcsu nemzetséghez való tartozását. Mezei László már kifejezetten a Vérbulcsu nemzetséghez sorolja Koppányt.[27]

E két felfogás közül az első a levirátusra hivatkozva jut el álláspontjához, a másik álláspontját részleteiben nem indokolja. Úgy gondolom, hogy e felfogás követőit a Vérbulcsu nemzetség és a Koppány birtokainak aránylag közeli volta, másfelől a Koppánylázadás leverése után a Vencelin részére történt kisajátításnak a helye indította meggyőződésük leszögezéséhez.

Az első felfogás gyengesége abban van, hogy a levirátus intézménye a keleti népeknél általános volt. Különösen fejlett volt azonban a zsidóknál és a mohamedánoknál. A levirátusság tehát inkább azt látszik alátámasztani, hogy Koppány a káliz Vérbulcsu nemhez tartozott. A kálizoknál (mohamedánoknál) a levirátusság sokkal kézenfekvőbb, mint a pogány magyarságnál.

A második felfogás tarthatatlansága viszont ott van, hogy a két nemzetség, tehát az Árpádok és a Vérbulcsu-nem tagjainak birtokai nem voltak túl közel egymáshoz. Inkább arra lehet következtetni, hogy szomszédosak voltak egymással.

E felfogás másik alaptétele, hogy ti. Vencelin az általa legyőzött Koppány birtokait kapta, ebben a formában nem helytálló. Az nem lehet vitás, hogy Vencelin az ellenség, tehát Koppány párthíveinek birtokaiból nyert jutalmat, de nem kifejezetten Koppány birtokaiból. A Képes Krónika nem hagy kételyt atekintetben, hogy Szent István foga-

[24] Képes Krónika. 25, 34. l.
[25] *Szilágyi:* MNT. I. 234—236. l.; *Hóman:* A magyarok honfoglalása. 95. l.; 6. jegyz.
[26] Képes Krónika. 91. l.
[27] Képes Krónika. 189. l.; *Györffy:* Tanulmányok: 16. l.

dalmának eleget tett. Ez pedig abból állott: „elrendelte, hogy mind a Koppány vezér földjén lakozó népség gyermekeiből, terméséből és barmaiból örök időkre tizedet adjon Szent Márton klastromának". Koppány vezér földjét tehát lakosságával, termésével, barmaival együtt teljes egészében Pannonhalma kapta.

Vencelin tehát nem Koppány vezér földjét, hanem a Koppányhoz legközelebb eső nemzetség birtokait kapta jutalmul.[28]

A két egymással ellentétes felfogás szemmel láthatóan megegyezik abban, hogy — kimondva, vagy ki nem mondva — az Árpádok és a Vérbulcsu nemzetség nemzetségfői között szoros kapcsolatot lát. És ez így is van. Nem lehet véletlennek tulajdonítani, hogy Bogát Tarhossal, Bulcsu Tormással együtt szerepelnek, még pedig mindketten a magyarság szempontjából sorsdöntő kérdésekben. Ez a kapcsolat többre mutat, mint csupán barátsági relációra.

Ha ehhez még hozzávesszük Hómannak azt a feltevését, hogy Szár Zerind Tormásnak volt a testvére, akkor a Tarhos—Bogát, Tormás—Bulcsu pároshoz hozzászámíthatjuk a Koppány és Bulcsu nemzetség akkori nemzetségfőinek kettősét is.

Ebből két következtetést vonhatunk le. Az egyik az, hogy az Árpádok a Vérbulcsu nemzetség nemzetségfőivel nemcsak baráti, hanem éppen olyan családi kapcsolatban állottak, mint az erdélyi Gyulával, Aba Sámuellel, Beszprém Ottóval vagy talán Léllel. *Nőági rokonságnak kellett fennállania.*

A másik konklúzió pedig az előbbiből következik: a győztes Vencelin hadvezért Koppány nőági rokonainak, a Koppányt támogató Vérbulcsu nemzetségnek birtokaiból volt legkézenfekvőbb kielégíteni. „Vencelin ispán téres jószágokat kapott Szent Istvántól. Ugyanakkor sok nemes magyar jutott csúf szolgaságra."

A király a Vérbulcsu nemzetséggel kegyet gyakorolván — az Árpádok és a Bulcsu nemzetség régi kapcsolataira figyelemmel — téli szállását — balatonmenti birtokait — legalábbis magjában meghagyta, míg a nyári szállást — Szombathely vidékét — nagyobb részében átadta a győztes hadvezérnek, Vencelinnek és utódainak.

III. Bulcsu horka méltósága és a nyugati kalandozásokban betöltött szerepe

Kétségtelen, hogy a honfoglalás előtt a magyarságban csak a kende és a gyula méltóságok meglétéről tudunk. Csupán a honfoglalás után kezdenek a horka méltóságról beszélni. Gyóni Mátyás már említett dolgozatában ennek okát abban látja, hogy a három csatlakozott kabar törzs vezérének volt ez a méltósága.[29]

Minden esetre e méltóság hirtelen felbukkanása arra enged következtetni, hogy ez a méltóság közvetlenül a honfoglalás előtt, vagy éppen a honfoglaláskor keletkezett a magyarság kebelén belül. Közvetlenül a honfoglalás előtt pedig számottevő nagyobb népcsoport, mint a kazárok népcsoportja, nem csatlakozott a magyar törzsszövetséghez.[30]

Felmerül a kérdés, hogy éppen egy csatlakozott nép vezére lesz Magyarország harmadik fejedelme, amikor más, régebben csatlakozott törzsek vezérei is bizonyára igényt tartottak erre a hatalmi pozícióra.

Úgy gondolom, hogy a horka méltóság kifejezésre juttatja már magában is a kabarok hatalmi erejét. Hiszen külön méltóságnévvel csak azokat illették, akik valóban hatalmasok is voltak. De nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kabaroknak nem egy, hanem

[28] *Hóman:* MT. 161. l.; *Karácsonyi:* Nemzetségek. II. köt. 343. l.
[29] *Gyóni:* Kalizok. 91, 166. l.
[30] Uo.

három törzsük volt, a többi törzsfőnökkel szemben. Viszont az sem lehet vitás, hogy a nyugati kalandozások attilai méretű hadjáratait elsősorban a hatalmas csatlakozott népek és vezéreik, és nem a régebbi törzsek urai vezették. A nyugatmagyarországi csatlakozott törzsek tehát a honfoglalás után közvetlenül hatalmi súlyt képviseltek, mely az idők folyamán csak egyre inkább fokozódott.

Nem véletlen az sem, hogy a gyula méltóságát viselő Árpádok közvetlen kapcsolatba kerültek a kabarokkal, illetve azok vezérével a horkával. Hiszen a gyuláknak a hatalmi körébe tartoztak az összes csatlakozott népek, ők voltak a csapatok vezérei. A honfoglaláskor tehát az Árpád gyulák a kabarok vezéreivel együtt képezték a derékhadat, mely a honfoglalás úttörő munkáját végezte. Így a horka kezdetben a gyula alvezére lehetett. Csak 904-ben, Kurszán kende halála után, amikor az Árpádok ragadták magukhoz a kende hatalmát, illetve méltóságát, akkor mondtak le a gyula tisztségéről az erdélyi gyulák, rokonaik javára, míg az ugyancsak rokoni kötelékekkel magukhoz láncolt horkák törzseit önállósították, törzsfőnökeikkel rokoni kapcsolataik révén szoros nexusban maradtak. És ez a szoros rokoni és baráti kötelék mindaddig fenn is maradt, míg éppen az Árpádházon belül nem következett be szakadás a Vajk és Koppány ág között.

Nem perdöntő, de elgondolkoztató, hogy Árpádot a kazárok szokása szerint emelték pajzsra. Ez elsősorban nem azért volt lehetséges, mert a magyarok akkor már elsajátították a kazárok szokásait, hanem azért, mert a vezérré választás a csatlakozott kazárok soraiban ment végbe.

Az előbbiek nyomán leszögezhetjük tehát, hogy a honfoglalás után — Kurszán halálát követően — a nyugati határvédelem és kémszolgálat (őrszolgálat) a Bulcsu nemzetségből származott horkák és törzseik és nemzetségeik, valamint a többi csatlakozott törzsek (nemzetségek) hatalmi körébe tartozott.

Nem véletlen tehát, hogy a Bors és Aba nemzetségnek, e kabar származású nemzetségeknek is voltak a nyugati határszélen birtokaik még a XIII. században is, mint ahogyan a Taksony idejében beköltözött besenyők vezető nemzetsége, a Tomaj nemzetség is — a Bulcsu nemzetség mellett — a balatonmenti és a sopronmegyei Tomajon is birtokolt.[30]

Nem lehet véletlen az sem, hogy a Vérbulcsu nemzetség tagjai, Bogát és Bulcsu a csatlakozott népek vezéreivel együtt hadakoztak nyugaton. Különösen Bulcsu volt az, aki a szabír Lélt, a székely Csabát, a besenyő Surt és a kölpény Botondot vette maga mellé alvezérekként.[31]

Bulcsu a segédnépek együttesét vezette a nyugati országok kikémlelésére, megtörésére és kizsákmányolására. Bulcsu a csatlakozott népek vezéreivel együtt vezetett hadjáratot. Ez azt mutatja, hogy ő volt nemcsak a kabarok vezére, hanem az összes csatlakozott népeké is. Az Árpád gyula mellett eredetileg alvezérként szereplő horka, Árpád kendévé válásával és a gyula tisztségnek az erdélyi gyulák részére való átadásával egyidejűleg, a horka alvezér önállósult és átvette a vezetést az Árpádoktól. Ez természetesen a horka méltóság hatalmi emelkedését jelentette. Erre utal különben Bulcsunak, mint Magyarország harmadik fejedelmének a címe is.

A csatlakozott népeknek békében a határvédelem szolgálata, háborúban pedig az elővéd harcok ellátása volt a feladata. Lél és Bulcsu a görögök elleni harcokban „az első hadsorban indultak ütközetbe" (Anonimusz). „Bogát fia Bulcsu a hadi kürtöket harsogtatva, rögtön előrenyomult a küzdelemhez" (Anonimusz). Ezek a feljegyzések azt bizonyítják, hogy Bulcsu az elővéd vezére volt. Forrásaink Bulcsut mint a sereg vezérét többnyire a vezérnévsor közepén tüntetik fel. Anonimusz: „A sereg élére kapitányokul és

[31] *Hóman:* MT. I. köt. 159. l.

vezérekül Tas fia Lélt, Bogát fia Bulcsut, Kölpény fia Botondot állították." „Elküldte követeit Lélhez, Bulcsuhoz, Botondhoz." „Lél, Bulcsu, Botond és a többi vitézek."

Bulcsué volt tehát a zöm, a közép, míg két vezértársa a sereg jobb- és balszárnyát vezérelte.[32]

IV. Bulcsu szállásterülete

a) *Bevezetés*

Tény az, hogy a nomád népek megtelepedése kettős szálláshelyen történt. Így volt ez a magyaroknál is. Minden nemzetségnek volt téli és nyári szállása. „Télen — ősi szokásukhoz híven — folyóvizek, lápok, tavak mellett laktak. Tavasszal a termékeny rónákra, hátságokra, dombos vidékre, hegyi lejtőkre húzódtak, s a hideg beálltáig ott sátoroztak."[33]

Már Győrffy István, később Hóman Bálint igyekeztek e kettős szálláshelyeket — több-kevesebb pontossággal — nemzetségekként meghatározni.[34]

Nem lehet vitás az sem, hogy később a téli és a nyári szállás állandó szállás lett, még pedig úgy, hogy a téli szálláson valószínűleg az idősebb ágak, míg a nyári szálláson az ifjabb ágak helyezkedtek el.[35]

A kettős szálláshelyek kérdése ma már elvi szempontból eldöntött. A 108 nemzetség kettős szálláshelye azonban pontos meghatározást mind a mai napig nem nyert.[36]

Györffy György legutóbbi munkájában arra a következtetésre jutott, hogy a vármegyék megszervezésekor a vármegyék az egyes nemzetségek szállásterületén keletkeztek. Ahány nemzetség, annyi vármegye keletkezett, s később ugyanannyi főesperesség. A vármegyék és az archidiakonátusok területét egybeesőnek tartja.[37]

Györffy figyelemmel a 30 királyi és 15 hercegi vármegyei csapatra — tekintetbe véve a bécsi medence megszállását is — megyéink számát 50-ben rögzíti. 35 magyar és 15 kabar nemzetséggel számol. Összehasonlítja a magyar nemzetségek számát a besenyő nemzetségek számával. S miután a besenyőknél egy törzsben 5 nemzetség volt, így ez a szám átvíve a magyarokra — tíz törzset véve alapul — 50 nemzetséget jelent.

A bécsi medencében az ennsburgi nagy diadal (907) után a magyarok határa egészen az Ennsig húzódott. A karinthiai őrgrófság keleti részét, a mai Stájerország hazánkkal határos vidékét is felölelte.[38]

Ezen a területen Györffy mindössze 5 nemzetséget helyez el, pedig ez a terület olyan kiterjedt, hogy akár 9—10 nemzetség befogadására is alkalmas. Ha pedig a bécsi medencében 9 nemzetséget tételezünk fel és nem ötöt, úgy a magyar nemzetségek száma — beleértve a kabarokat is — 54.

Ugyanerre az eredményre jutunk el akkor is, ha a besenyő nemzetségek számának analógiáját alkalmazzuk a fenti kérdésben. A három kabar törzs mellett tulajdonképpen 8 törzzsel kell számolnunk, hiszen a Kürt—Gyarmat vitathatatlanul két törzsből tevődött össze. Helyneveinkben nem is találunk egyetlen Kürtgyarmat helységet sem, hanem külön Kürtöt és külön Gyarmatot, ami a két törzs különbségére és külön településére is utal.

Tizenegy törzs alapulvétele mellett — a besenyők 5 nemzetségének analógiájára — ötször tizenegy, tehát 55 nemzetséggel kellene számolnunk. A Kürt és Gyarmat azonban

[32] Lásd a 7—18. jegyzetet.
[33] *Hóman:* MT. 124. l.
[34] Uo. 122. l.
[35] *László:* Magyar nép. 223. l.
[36] *Györffy:* Tanulmányok. 141. l.
[37] Uo. 39. l.
[38] *Hóman:* MT. 121. l.

kisebb létszámú lehetett, hiszen talán éppen azért vált szükségessé a kettő egybeolvasztása, de történhetett ez más hadi megfontolások alapján is. Így ebben az egyesített törzsben nem 10, csupán 9 nemzetséggel számolhatunk.

A fentiekből azt a következtetést kell levonnunk, hogy mindössze 54 alapnemzetséggel kell számolnunk, azonban minden nemzetség egy idősebb és egy fiatalabb ágra oszlott, melyek közül egyik a téli, másik a nyári szállást foglalta el véglegesen. Nem vethetjük el a Kézai által megjelölt 108-as nemzetséglétszámot, különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy a főesperességek száma a 100-at meghaladta. A kérdést azonban véglegesen csak a nemzetségek viszonyainak és területi elhelyezésének szigorú vizsgálata döntheti el.

Visszatérve most már Bulcsu nemzetségének téli és nyári szállásához, elmondhatjuk Hómannal, hogy a „zalamegyei Kál, Lád, s a somogyi és vasmegyei Bogát, Kál és Bulcsu községek a 921-ben szereplő Bogát vezér s a horka méltóságot viselő Kál és Bulcsu nemzetségének — a Vérbulcsu, vagy Lád nemnek — a birtokát jelölik."

„Lényegében tehát a Vérbulcsu-nem szállásbirtoka a Balaton mocsaras partja és Szombathely vidéke."[39]

b) *A balatonmenti szállás*

Nem járunk talán messze az igazságtól, ha a Kézai által már jelzett balatonmenti területet a Balaton tó déli részén, Zalában a régi Kolon megyével azonosítjuk.[40] Ezt támasztja alá nemcsak Kézai hagyományon nyugvó tudósítása, hanem Kolon várának fekvése. Kolon ma Kiskomárom mellett puszta, de a honfoglalás után nemzetségfői vár volt, még pedig a Vérbulcsu nemzetség vára. A megye területén jelentkező Lád és Kál nevek (Dióskál, Köveskál, Szentbékkálla, Mindszentkálla, Őrs-Kál, Szent-Vid-Kál, Szent-Benedek-Kál, Kereki-Kál, Töttös-Kál, Sóstó-Kál, Kis-Kál stb.) is ezt dokumentálják.[41]

A nemzetség XIII. századi birtoka természetesen jóval kisebb a honfoglaláskorinál, hiszen az időközi királyi elkobzások igen megnyirbálták az egyébként nagyon tekintélyes nemzetség birtokait. Ekkor már csak Lád (Lábdi), Veszprém, Fajsz, Gyulakeszi, Badacsonytomaj részei tartoztak birtokukhoz. A nemzetségben jellemző nevek a Bulcsu és a Bata, vagy Vata. Az előbbi a nemzetség legnevezetesebb tagjának emlékét őrzi, a Vata név pedig kereszténységellenes reminiszcenciákra utal.[42]

c) *A szombathelykörnyéki szállás*

Az előzőekben már elmondtuk, hogy a Vérbulcsu nemzetség nyári szállásának a helynevek alapján Szombathely környékét kell tartanunk, ahol a Kál, Bogát és Bulcsu nevek mellett Ó-Lád (Olad) és Ládony is megtalálható. Óláddal kapcsolatban csak annyi megjegyzést teszünk, hogy ez a helynév ma nem Óládnak, hanem Oladnak hangzik. Viszont Oladtól éppen nem messze keletre feküdt Ovad, melyet eredetileg Óváltnak ejtettek. Egyébként volt Vát helynevünk is. Ennek régi településhelyét hívták Óvátnak, vagy Óváltnak.

A Vérbulcsu nemzetség szállásbirtokára mutat az is, hogy a Vérbulcsu nemzetségnek a Tomaj-nem lesencetomaji ágával egy helyen vannak birtokai. A Taksony korában — vagy még korábban (Györffy) — bejövő Tomajok a csatlakozott népek vezéréhez és annak nemzetségéhez közel kerestek szállást. A lesencetomaji ág a Balaton mellett

[39] Uo. 122, 124. l.; *Erdélyi:* Krónikáink. 130. l.
[40] *Györffy:* A magyarok elődeiről. 146. l.
[41] *Csánki:* MOTF VIII. köt. 66. l.
[42] *Karácsonyi:* Nemzetségek. 343—345. l.

Lesencetomajon, Badacsonytomajon, Csesztregtomajon és annak környékén volt birtokos, de 1255-ig Sopron megyében a Répce mellett, Kázméron is voltak birtokaik, melyeket a Csák-nem tagjainak adtak el. Ehhez tudnunk kell még azt is, hogy Kázmér mellett találjuk Tomajt és a Fertő délkeleti lejtőjén Urkonyt. Mindkét név, a Tomaj és az Urkony (Urkund vagy Örkény) a Tomaj nemzetségben elterjedt nevek voltak.[43]

Az a körülmény, hogy Kál, Bogát és Bulcsu, valamint Ládony és Ladány helyneveket még a balatonmenti és szombathelyvidéki területeken kívül is találunk szerte az országban, minden bizonnyal az Árpádok telepítési és kisajátítási politikájának az eredménye.[44]

Nem hanyagolható el az sem, hogy a honfoglalás, vagy a honfoglalás előtti korra visszavezethető regősénekek éppen a vasmegyei Bulcsuról és környékéről származtak, és ezek megfelelői — távolabb már csak a csatlakozott népeknél — Erdélyben a székelyeknél Kénoson és Lokodon találhatók meg.[45] A dallam indogermán eredete pedig talán az iráni kálizok zenekincsére mutat.[46]

Ha azonban közelebbről is meg akarjuk határozni a Bulcsu nemzetség nyári szállásának a nagyságát, akkor Györffy módszeréhez kell visszamennünk, és azt mondanunk, hogy egy-egy megye, illetve később egy-egy főesperesség területe alakult ki egy-egy nemzetség szálláshelyéből. A XIV. század közepéről fennmaradt oklevélből tudjuk azt, hogy a Bulcsu, Bogát, Kál, Lád nevekkel kapcsolatos terület az egyház répce-gyöngyösmelléki főesperessége volt. Ez talán megfelel a későbbi szombathelyi egyházmegye területének, melynek határai ma már pontosan meg nem határozhatók, de úgy gondoljuk, hogy a főesperesség a Rába, a Répce és a Gyöngyös mindkét partját magában foglalta.[47]

Tehát mind a helynevek, mind a szomszédos Tomajok birtoklása, mind a néprajzi adatok, mind pedig a répce-gyöngyösmelléki főesperesség adatai meghatározzák a Vérbulcs nemzetség nyári szállásterületét.

V. Bulcsu nyári szállása

a) *A honfoglalás előtt*

A Répce és Gyöngyös által körülhatárolt terület, melynek keleti oldala a Rábára támaszkodott, már ősidőktől fogva lakott terület volt. Sok olyan lelőhelyünk van, ahol egymást érték a különböző embercsoportok, települések, ahol az emberek egymásutánja, vagy együttélése megállapítható. Ezt bizonyítják a területünkön levő—alább következő— különböző korból származó lelőhelyek.

Kőkori lelőhelyek: Csó, Herény, Lukácsháza, Olad, Ondód, Söpte, Torony, Tömörd, Velem.

Réz- és bronzkori lelőhelyek: Asszonyfalva, Egerszeg, Olad, Peder, Velem.

Vaskori lelőhelyek: Bőd, Porpác, Vát, Velem, Zsédeny.

Egyéb őskori lelőhelyek: Geresd, Lócs, Surány, Szentlőrinc, Szőllős, Torony, Vép.

Római lelőhelyek: Acsád, Bük, Család, Csáford, Csér, Csó, Doroszló, Geresd, Hegyfalu, Jákfalva, Kajd, Kazár, Lak, Lócs, Lukácsháza, Meszlen, Olad, Ondód, Ölbő, Paty, Porpác, Salfalva, Sé, Söpte, Surány, Szemere, Szentlőrinc, Szentpéter, Szécseny, Szőllős, Szünese, Torony, Urai, Velem, Vép.

[43] Uo. III. köt. 112—113. l.; *Csánki:* MOTF. III. köt. 633, 634. l.
[44] *Györffy:* Tanulmányok: 155. l.
[45] Etn. 1958. *Fettich:* A regösénekekről. 352. l.
[46] M. Z. 1962. évf. 6. sz. 630. l.
[47] *Györffy:* Sz. 30, 85. l.; *Ortvay:* E. Földleírás. I. köt. 319. l.: Anjoukori Okmánytár II. 406. l.

Hun lelőhely: Apáti.

Frank lelőhely: Csánig.

Avar lelőhelyek: Asszonyfalva, Cák, Tömörd, Velem.

Magyar lelőhelyek: Bőd, Bük, Csó, Kazár, Lócs, Paty, Peder, Salfalva, Szentkirály, Szentgyörgy, Szilvágy, Tömörd.[48]

Ha e lelőhelyeket térképre vetítjük, azonnal szemünkbe tűnik, hogy a Répce-Gyöngyösmelléken három erdősáv által két részre osztott területen jelentkeznek az első települések. Még pedig a Gyöngyős mentén a nagyobb, a Répce mentén a kisebb területen.

A Gyöngyös mellékén is Kőszeg és Szombathely térsége a sűrűbben lakott, a Répcementén pedig a Répce mindkét partján és a Répce és a Rába közötti „Kőröselő" részen találjuk a nagyobbmérvű települést.

Közvetlenül a honfoglalást megelőzően területünkről annyit tudunk, hogy Savaria és Carnuntum között még 875-ben is éltek avar töredékek. A magyarok tehát a honfoglaláskor itt bizonyára találtak avarokat. Erre mutatnak az avar lelőhelyek is. (Asszonyfalva, Cák, Tömörd, Velem), Szombathely vidéke, a Répce—Gyöngyösmellék a IX. században avar, majd frank fennhatóság alatt állott. De bizonyos, hogy szlávok is laktak e vidéken.[49]

Területünkön IX. századi szláv településeknek kell ítélnünk a következőket: Ablánc, Család, Császt, Csernőke, Dobrapatak, Dozmat, Gór, Kámon, Kenéz, Lócs, Meszlen, Milek, Perenye, Rekettye, Szanat, Szeleste, Szécsény, Szopor, Taszár, Vép. Bár kétségtelen az a tény, hogy a magyar honfoglalás után Pannonia teljesen kihalt volt a magyarok fellépése következtében, és a lakosok is elmenekültek, a lakosok későbbi visszatérése azonban egészen bizonyosra vehető.[50] A IX. században elmenekült szláv lakosság a X. század első harmadában minden bizonnyal visszatért ősi szálláshelyére, vagy annak közelébe. E visszatérés után az újonnan felnőtt szláv generáció településhelyeit már nem a IX. századi, hanem a X. századi névadás szabályai szerint nevezte el.

A most felsorolt szláv helynevek (települések) közül egyesek a terep leírását adják, utalva a növényzetre, a vízre és a talajra.

A növényzetet jellemzi az alma jelentésű ablánc,[51] a bozót jelentésű császt[52] és rekettye,[53] a ‚veresberkenye' jelentésű vép,[54] az ‚erdő' jelentésű gór[55] és az ‚írtást' jelentő szécsény.[56]

A vizeket jellemzi a ‚fekete' jelentésű csernőke,[57] a ‚jópatak' jelentésű dobrapatak[58] és ‚vízgyűjtő' jelentésű szopor.[59] Nem messze Szoportól fekszik Gyülevíz hasonló, de magyar jelentéssel.

A talaj köves jellegére utal a kámon elnevezés.[60]

Más helynevek viszont a lakosság foglalkozását, rokoni fokozatát, vagy éppen az odatelepült személy nevét adják.

A ‚vadászó-, halászóhely' jelentésű lócs,[61] a ‚szénégető' jelentésű milej, milek,[62] az,

[48] Savaria.

[49] Pertz. Mon. Germ. Hist. SS. XI. köt. 6—9.; VSz. 1935. *Polány István:* 346. l.; *Györffy:* A magyarok elődeiről. 157. l.

[50] Urkundenbuch: 20. oklevél.

[51] *Moór:* Westungarn. 19. l.

[52] MNy, XIII. 210. l.

[53] *Bárczi:* Szókincs. 94. l.

[54] *Moór:* Westungarn. 58. l.

[55] MNy, VII. 266. l.; MNy IX. 203. l.

[56] MNy, XLIV. 2, 101. l.

[57] MNy, XXX, 292. MNy, XXXI. 166. l.

[58] *Kniezsa:* Szláv jövevényszavak. 401. l.

[59] *Melich:* Honf. Mg. 349. l.

[60] *Melich:* Honf. Mg. 83. l.

ács' jelentésű taszár[63] a foglalkozásra, a ‚család' jelentésű család,[64] a ‚vőfély' jelentésű dozmat[65] a családi állásra, a Perenye elnevezés pedig személynévi elnevezésre utal.[66]

A szláv nevek terepmeghatározásából megállapíthatjuk, hogy a Répce—Gyöngyös melléke a honfoglalás előtt erdős, bozótos, vadalmával benőtt, a folyók mellett rekettyés terület volt, ahol azonban már jelentkezett a szlávok erdőírtó tevékenysége. Az ősi halász-vadász mesterség mellett írtják az erdőket. A fák egy részét faszén készítésére, más részét épületfának használják. Nyilvánvaló, hogy a szlávoknak itt már nemcsak vályogkunyhóik, hanem az erdős vidékre is tekintettel, fából készült építményeik is voltak.

A Rába nagy vízgyűjtője fekete és jó patakjaival megadta a lehetőséget a lakosságnak a halászatból eredő élelem előteremtésére. Egyébként a Rába, Répce, Borzó patakok szláv nevükkel szintén a szlávok jelenléte mellett vallanak. A szlávok nagycsaládokban laktak és a lányvétel intézményét is ismerhették (Dozmat).

A nemzetségfőt nemcsak zsupánnak, hanem valószínűleg kenéznek is hívták. Nincs kizárva, hogy ezt a szót már a magyarok bejövetele után a magyar, vagy kazár bő elnevezésére használták a szlávok, fenntartva a saját nemzetségfőik eredeti elnevezését.[67]

Asszony, Cák, Tömörd és Velem avar lelőhelyek. Az avarok a tudomány mai állása szerint — figyelemmel személyneveikre — valószínűleg török nyelvet beszéltek. A Cák török személynévnek, a Tömör vas jelentéssel ugyancsak személynévnek is minősülhet. Bár kétségtelen, hogy éppen Tömördön már a kora Árpádkorban vaskohó is működött.

A Velem helynév ugyan a szláv Veljan személynévből magyarázható, de minthogy az avarok és szlávok között erős kapcsolat állott fenn már ezidőtájt, elképzelhető, hogy az avarok részben szláv személyneveket is használtak, amint ez pl. a szláv—magyar együttélésnél kétségtelenül kimutatható.

Az Asszony helynév mind a magyarból, mind pedig az alánból, esetleg kálizból magyarázható.

Avar helynévnek kell feltennünk a Borsmonostor fölött emelkedő Babaduri hegység 1195-ben felbukkanó nevét és a Kendik hegycsúcs nevét. Ez utóbbira okleveles adat nem áll ugyan rendelkezésünkre, de a környező falvakban, Velemben és Cákon avar lelőhelyek vannak, s Babaduritól is legfeljebb 8 km-re esik. Egyébként térképeinken a Kendik hegycsúcsot Avar-csúcsnak is nevezik. (Megjegyezzük, hogy Kőszeg vidékén még ma is vannak Ávár és Kendik nevű családok.[68])

A *frank uralom* e vidéken rövid ideig tartott. Csak három helynevet találunk, melynek — germán származására figyelemmel — feltehetjük frank eredetét. Itt Gencs, Pecöl és Porpác helynevekre gondolunk. Gencs lehet személynév, de lehet köszó is. Összefüggésben állhat a 875-ben és 888-ban említett Gensi városával.[69] A Pecöl a Pezili, Pezilo ófelnémet személynévből ered, de lehet későbbi település jelzője is. (Peszli Aba Sámuel familiárisa volt.) Porpác a német ‚Purbach' tisztapatak jelentésű köszó. Csánigon frankkori archeológiai leletet találtak, így e falvat is frank eredetűnek kell tartanunk.[70]

E frank helységneveknél az a feltűnő, hogy valamennyi víz mellett, átkelőhelyek

[61] *Kniezsa:* Ungarn. 61. l.
[62] MNy, IX, 176. l.
[63] MNy, XIX, 130. l.
[64] MNy, VIII. 151. l.
[65] *Moór:* Westungarn. 130. l.
[66] Uo. 40. l.
[67] Uo. 152. l.; MNy, X, 339. l.
[68] *Lelkes:* Kőszeg. 8. l.
[69] Uo. 7. l.
[70] *Moór:* Westungarn. 73. l.

közelében fekszik. Valószínűleg a frankok így kisebb egységekkel is ellenőrizni tudták a fennhatóságuk alá tartozó vegyes, szláv—avar területet.

Ez a vidék tehát a honfoglalás előtt meglehetősen gyéren lakott lehetett. A szórványos szláv települések északi részén avar töredékek foglaltak helyet. A frankok csupán a vízi átkelőhelyeket őrizték. Egyébként a Répce—Gyöngyösmellék a honfoglalást közvetlenül megelőzően politikailag frank igazgatás, egyházilag a salzburgi püspök jurisdictiója alatt állott.[71]

Az avar és frank helyek vonatkozásában megfelelő archeológiai adatokkal rendelkezünk, s ebből az alapból magyarázzuk a helyneveket. A szláv helyneveket azonban archeológiai adatok ugyan nem támasztják alá, de az bizonyos, hogy a magyarok helységeiknek nem adtak szláv neveket. A felsorolt szláv nevek főleg vizekre és terepalakulásokra utalnak. Ezek pedig a legősibb elnevezési formákat tartják fenn számunkra. Legfeljebb a Taszár és Milej (Milek) esetében számolhatunk későbbi szláv településsel, esetleg királyi alapítással, bár ácsok és szénégetők minden bizonnyal a királyság megalapítása előtt is voltak területünkön.

b) *A honfoglalás korában*

Nincs okunk kételkedni abban, hogy a Répce—Gyöngyös mellékét közvetlenül a honfoglalás után Bogát kál (káliz) nemzetsége foglalta el. Erre mutatnak a Bogát, Kál, Bulcsu, Ólád, Ládony, Bő, Bőd és Ölbő nevek. Mindenesetre ezek a nevek még a X. században, annak is az első felében keletkeztek.

A honfoglalók részben a már meglevő telepekre ültek rá, ahová az őslakosság visszaszivárgott, részben azonban új szállásokat alapítottak.

A Vérbulcsu (Bogát) nemzetség új foglalásának kell tartanunk a már említett helynevekkel megjelölt településeket. A Bogát, Kál, Bulcsu a nemzetségfők neveit, a Bő, Bőd, Ölbő a nemzetségfő rangját, az Ólád és Ládony a Vérbulcsu nemzetség másik nevét, a Lád nemzetségnevet foglalja magában.[72] A Vérbulcsu nemzetség valószínűleg rátelepült a szláv kenézre (nemzetségfőre), de lehetséges az is, hogy a szlávok nevezték el a Bő és Ölbő mellett elterülő vidéket a saját nyelvükön Kenéznek.

De nemcsak a szorosan vett Vérbulcsu nemzetség telepedett le ezen a vidéken, hanem itt talált otthont a nemzetség előbb kazár, majd később besenyő kísérete. Ez utóbbiakat Taksony korától, tehát 947-től kezdve számíthatjuk e vidéken, bár a kazárokkal együtt bejövő besenyők lehetőségét sem vethetjük el. Mindenesetre még Bulcsu 955-ben bekövetkezett halála előtt kell Nyugat-Magyarországon besenyőkkel számolnunk. Ezt egyfelől a nyugat-magyarországi Tomaj és Urkony települések tanúsítják, másfelől az a tény is, hogy Bulcsu vezetése alatt Csaba és Lél vezérek mellett ott találjuk Sur vezért is, aki minden valószínűség szerint a besenyő Osl nemzetség őse; e nemzetség pedig a besenyők egyik vezéri nemzetsége volt. Az Osl nemzetség e korban már Sopron megyében szállással bírt, de szállása volt itt az ugyancsak besenyő Tomaj nemzetségnek is.[73]

Kabarokon Györffy megállapításait követve a türk kazárokat, az iráni kálizokat (koromzákat), az alán oszlárokat (varsányokat), a bolgár szuvarokat, a bolgár berceleket, a bolgár székelyeket értjük. Területünkön azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a néptöredéknek látszó herény és kaj törzstöredékeket sem.

[71] *Györffy:* A magyarok elődeiről. 156, 157. l.

[72] *Bogát. Bárczi:* Tih. Al. 46. l.; *Bulcsu,* MNy, XVII. 160. l; *Kál* MNy, XXVI, 298. l.; *Bő. Melich:* Honf. Mg. 323. l.; *Lád.* MNy, 110. l.; *Ölbő* MNy, XXIII, 50. l.

[73] *Györffy:* Tanulmányok. 48. l.; *Gombos Albin:* Catalogus fontium Hist. Hung. 800—1301. Bpest. 1943 (a továbbiakban: *Gombos:* C.) 352—354. l.

További fejtegetéseink erősen hipotetikus jellegűek, bár a szilárd vázat ezek sem nélkülözik.

A *kazár* kíséret új szállása Acsádon, Asszonyon, Kazáron, Ovadon, Vaton, Vatérszegen, valamint Köveskúton és Söptén lehetett. Míg Acsád és Kazár a türk kazárok egyik vezérének, illetve a kazár népnek a nevét foglalja magában, addig Ovad, Vát, Vátérszeg az eredeti (talán frank) Wald névvel hozható összefüggésbe. Az Asszony alán eredetű szavunk, az Acsád viszont a kazár absád névvel hozható kapcsolatba.[74] Köveskutat és Söptét azért tartjuk ugyancsak kazár (talán inkább káliz) településnek, mert századokon át szoros összefüggésben állott a káliz Oladdal (Ó-Láddal). Sőt nem tartjuk kizártnak azt sem, hogy ez a két falu egyenesen a Vérbulcsu nemzetség szorosabb szállásterületéhez tartozott. A Köveskút terepmegjelölésre, X—XI. századi elnevezésre mutat, míg a Söpte talán váracska, erődítés jelentést rejt magában.[75]

Külön figyelmet igényel a Zsédeny, Zsidány, Ládony, Herény és Kajd nevek helyzete. Ezek a települések még a X. században a Vérbulcsu nemzetséggel vagy kíséretükkel kapcsolatban keletkeztek. A Zsédeny, Zsidány név származhatik szláv személynévből, de jelentheti egy-egy zsidó vallású kazár nemzetségi vagy kíséreti csoport létét. Ahogyan a böszörmény nem etnikumot, hanem a mohamedán kálizokhoz tartozókat öleli fel, úgy lehetséges, hogy a Zsid, Zsidó, Zsida, Zsidány, Zsédeny a zsidó vallású kazárokra utal. Ez az utóbbi magyarázat Vas megye területén, ahol Zsidahegy, Zsidó, Zsidófölde is előfordul, meggyőzőbb. (Zsidófölde egyébként egy XIII. századi oklevél szerint is a zsidó Farkas birtoka volt.)[76]

A Ládony a Lád iráni kicsinyítőképzővel ellátott alakja, s a Lád vagy Vérbulcsu nemzetség káliz eredetét támogatja.

A Herény és Kajd nevekkel kapcsolatban felmerül ugyancsak annak a lehetősége, hogy e nevek nem egy-egy néptöredéket takarnak-e. Hiszen Herény helynévként használatos Baranya megyében (Herend, Herényfalva), Valkó megyében (Heren), Zala megyében (Herend), Veszprém megyében (Herend), Vas megyében (Heren, talán Herinkolcz is), Sopron megyében (Heren), Krassó megyében (Herendjest?), Gömör megyében (Heren), Arad megyében (Heren). Ezenkívül a Herény név Vas megyében mind nemzetségnévként, mind személynévként, mind pedig kicsinyítőképzővel ellátott személynévként is előfordul. Annyi bizonyos, hogy e név is Vérbulcsu szállásterületén és a csatlakozott népek határmegyéjében található meg.[77]

A Kaj Németh szerint egy török törzstöredéket jelent, s nincs kizárva, hogy a Kajd is ezzel a törzsnévvel áll összefüggésben, bár Pais a Kállal kapcsolatban említi és a Kál szóból származtatja. Ez utóbbi esetben a Vérbulcsu nemzetség egy másik szálláshelyéről kell beszélnünk.[78]

Rátelepülésnek kell tekintenünk a kazár-kíséret részéről Bozsok, Cák, Császt, Család,[79] Csernőke, Csó, Kámon, Meszlen, Milek, Pecöl, Porpác, Rekettye, Szanat, Szeleste,

[74] *Acsád. Németh:* Honf. M. 238. l.; MNy, VIII. 218. l.; *Györffy:* Tanulmányok. 140. l.; *Asszony. Bárczi:* Szókincs. 1951. 31. l.; MNy, XL, 41. l.; *Vat, Ovad, Vatérszeg. Moór:* Ős- és néptörténet. 31. l.

[75] *Söpte. Bárczi:* Szókincs. 7. l.; *Németh:* Honf. M. 54, 85, 281, 169. l.; *Chep.* MNy, XLVII. 161. l.; *Berrár:* Női neveink. 166. l.; Dl 1739—1402. Zsigmondkori oklevéltár II. rész. 2. köt.

[76] *Kohn:* 34. l.; Urkundenbuch 416, 418. l.

[77] *Baranya, Györffy:* Történeti Földrajz. 490. l.; *Valko.* Cs: MTOF. II. köt. 315. l. Zala. *Csánki:* MOTF. III. köt. 60. l; *Veszprém. Csánki:* MOTF. III. köt. 60. l.; *Vas. Csánki:* MOTF. II. köt. 755. l.; *Sopron. Csánki:* MOTF. III. köt. 610. l.

[78] *Németh:* Honf. M. 51. l.

[79] *Csánki:* MOTF. II. köt. 740. l.

Torony, Velem és Vép valószínű megszállását.[80] Acsád és Kazár ősi telepeket türk kazárnak tartva, (12 falu van ilyen néven Magyarországon) feltehető, hogy a közelben fekvő nagyobb részben avar település (Bozsok, Cák, Csó, Velem) ezeknek a türk kazároknak a rátelepülése, ide számítva a közelben levő Meszlen, Perenye és Szeleste szláv falvakat is.

A Köveskút, Olad és Söpte közelébe eső Kámon, Torony és Zanat helységeket a káliz kíséret szállhatta meg. Ugyanígy Családot a káliz vámosok. (Vámos—Család) Borsmonostoron ezidőtájt oklevelesen is találunk korezmieket. Viszont Ovad, Vat és Vat-ér-szeg kerületéhez számíthatjuk a Gyöngyös patak déli részén fekvő Császt, Csernőke, Porpác, Milek, Szécsény, Vép helyeket.

E felsorolt és rátelepült helyeknél azonban nemcsak a helyeknek az ősi kazár településekhez való közelsége szól a rátelepülés mellett, hanem ahol XIII. századi okleveles hely- és személynévadatok állanak rendelkezésünkre, ott ezek is alátámasztják előző érvelésünket. Így a türk kazár rátelepüléssel kapcsolatban Csó és Szeleste esetében megállapíthatjuk, hogy e két helységben őstelepesnek számító Csóy és Magyarszelestey családoknál az ősi Alper, Itemér, illetve Peder, Vata, Tiván, Koppány, Bed személynevek voltak szokásosak. Ezek pedig nyilvánvaló török, vagy törökös műveltségű eredetre utalnak.[81]

A káliz kíséret településével kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az Oladon, Herényben, Söptén és Köveskúton letelepült káliz nemzetség a Kámoniakkal és Gyöngyösmellékiekkel is rokoni kapcsolatban állott. Toronyban pedig a XIII. században a Peder—Bogátról származó, káliz eredetű Toronyi—Pederi család a birtokos. Bögötön és Vépen a Váton székelő Vati családdal rokon Bögötiek, Császton és Szécsényben a rokon Haraszti, Tapanok, Mileken és Porpácon a Vátiak egyik ága — a pecöli Zarkák — a birtokosok. A Vatiaknál a Tegech, Csolka, Peche, Várda nevek, a Bögötieknél az Uz, Bögöt, Várda személynevek, a Haraszti családnál a Röjtök személynév a török és iráni nevek káliz eredetre utalnak.[82]

Mindenesetre annyit megállapíthatunk, hogy a Vérbulcsu nemzetséggel együtt a saját népük közül való kálizok és a kíséréthez ugyancsak hozzátartozó türk kazárok és alánok a Gyöngyös mellékét, tehát a terület nyugati felét szállták meg. A török, iráni és magyar helynevek e települések meglétét alátámasztják. A X. században — a honfoglalást megelőzően csatlakozott kazárok — tudtak már magyarul is, így érthető, hogy e területen mind török, mind iráni, mind pedig magyar elnevezésű helynevekkel találkozunk.[83]

A besenyők e területtől keletebbre, inkább a Rába mellett találtak szállásra. A besenyő szállások megállapításánál a besenyő hely- és személynevek, valamint a besenyő származású családok birtoklását vesszük figyelembe.

A besenyők első szállása a Vérbulcsu nemzetség területén Besenyő és Tomaj lehetett. Besenyő a Gyöngyös, Tomaj pedig a Répce mentén. Megtelepedésüket a 947—955

[80] *Bozsok. Moór:* Westungarn. 22. l.; *Bögöt.* MNy, XXVI. 307. l.; *Moór:* Westungarn. 125. l.; MNy, L. 377. l.; *Melich:* Honfg. Mg. 323. l.; MNyTK. 49, 210. l.; MNy, XXIII. 505. l.; XLIII, 198. l.; *Németh:* Honfg. M. 298. l.; MNy, XVIII. XXIV. 71. l.; *Pais:* Kőrösi Csoma Archivum II. 86—88. l. (a továbbiakban: KCsA).; *Cák. Moór:* Westungarn. 152. l.; *Csernőke.* MNy, XXX. 292. l.; MNy, XXXI. 166. l.; *Csó. Moór:* Westungarn. 151. l.; MNy, XXXIII, 121. l.; KCsA. I. 136. l.; *Kámon. Melich:* Honf. MO. 83. l.; *Németh:* KCsA I. 224. l.; VSz, 1965. l. k. 110. l.; *Milek.* MNy, IX. 176. l.; *Pecöl.* MNy. XXIII. 237. l.; *Porpác. Moór:* 73. l.; *Rekettye. Bárczi:* Szókincs. 94. l.; *Szanat. Kniezsa:* Szláv jövevényszavak. 955. l.; *Szeleste. Kniezsa:* Ungarn. 94. l.; *Torony. Kniezsa:* Szláv jövevényszavak. 964. l.; MNy, X. 297. l.; *Velem. Moór:* Westungarn. 58. l.; *Vép. Moór:* Westungarn. 58. l.

[81] *Herényi:* Gyöngyösmellék. 62—63. l.

[82] Uo. 71—77.; 60—65. l.; *Györffy.* Sz. 61. l.; Dl 2151—1424/1323; *Györffy.* Sz. 85. l.

[83] *Molnár:* MT. 34. l.; *Györffy:* A magyarok elődeiről. 82. l.

közötti időre tesszük, hacsak fel nem tételezzük a besenyőknek, vagy legalábbis egy-egy besenyő törzsnek a kazárokkal együtt történt bejövetelét, melyre szintén vannak adataink.[84] A Besenyő helynév a besenyő nép nevét, a Tomaj pedig Tonuzoba fiának nevét örökíti meg.

Új besenyőtelepülésnek tartjuk Büköt, Egerszeget, Kőröselvét és Kövesdet is. E négy helységet nemcsak azért gondoljuk a besenyők szállásához sorozni, mert Tomajhoz közel fekszenek, hanem azért is, mert Egerszeg, Kőröselve és Kövesd között találjuk a „besenyők gyümölcsét", Bükön pedig a besenyő származásunak látszó Büki Tiván családot.[85]

Besenyőrátelepülést kell látnunk Ablánc, Bogyoszló, Csánig, Dobrapatak, Gencs, Gór, Karér, Lak, Taszár és Tömörd megszállásában. *Bük* kirajzása lehetett Ablánc, Tömörd és Gór, *Tomajé* Bogyoszló, Csánig, Dobrapatak, Karér, Taszár, Lak, *Besenyő*-é Gencs.

Bük és környéke a XII. században — királyi kisajátítás folytán — a besenyők kezéből a Héder nemzetség birtokába kerül. Tomaj és környéke már a XI. században a Jákoké, a XII. században pedig a Hédereké. Ezekben a helységekben még megmaradtak a besenyő Osl nemzetségnek egyes birtokrészei.[86] Gencs a Besenyőtől való rövid távolsága, de a Gencsy család besenyő származása miatt is besenyő rátelepülés lehetett. A Gencsy családban felbukkanó Basa és Cseke török eredetű nevek közül különösen az utóbbi utal besenyő származásra.[87] (Sopron megyében Cseke nevű falunk Besenyő mellett besenyő település.)

Itt kell még megjegyeznünk, hogy a Répce felső folyásánál érintkezhetett a Vérbulcsu nemzetség gyepűje a Lél nemzetség gyepűjével. Ezt látszik jelezni a Hobaj és Szemere helynév.[88]

c) *Augsburg után*

Amikor a Vérbulcsu nemzetség elfoglalta a Gyöngyös—Répce mellékét, északról a nemzetséget a Répce természetes gyepűje védte, bár a Répce másik oldalán Kál és Ládony vidéke még a nemzetséghez tartozott. A Répcétől nyugatra, a Vérbulcsu nemzetség szűkebb szállásterületétől északra türk kazár származású kíséret tagjai települtek le, délen a Gyöngyös mellékén és ettől keletre az alán és káliz kíséret tagjai sátoroztak. Nyugatról a Vérbulcsu nemzetséget a Felsőőrség székely határőrsége védte. (Felsőőr, Alsóőr, Őrisziget, Vasjobbágyi stb.)[89]

A Vérbulcsu nemzetségnek és főleg vezetőinek a kalandozásokban vállalt szerepe, a nemzetség fejeinek a csatlakozott népek feletti vezérlete, a kabaroknál elfoglalt horka méltósága a X. századra erősen megnövelték a nemzetség tekintélyét. Bulcsu Magyarország harmadik fejedelme. A kortárs Konsztantinosz sem a magyarok fejedelméhez, hanem a magyarok fejedelmeihez intézte leveleit.[90]

A kende és gyula küzdelmei, az Árpád és Kurszán közötti harc s annak Kurszán halálával történt megszűnte nagyobb változást nem okozott a Vérbulcsu nemzetség életében. Hiszen a kabarok elsősorban a gyula alá voltak rendelve, s ez a helyzetük Kurszánnak 904-ben bekövetkezett halála után csak annyiban változott, hogy a gyula és a horka

[84] *Erdélyi:* Krónikáink. 57. l.; *Csánki:* MOTF. III. köt. 633. l. II. köt. 737. l.; *Györffy:* Tanulmányok. 60. l.
[85] *Herényi:* Gyöngyösmellék. 106. l.
[86] *Karácsonyi:* Nemzetségek. II. köt. 150. l.; *Herényi:* Gyöngyösmellék 70—77. l.
[87] *Herényi:* Gyöngyösmellék 70—77. l.
[88] *Csánki:* MOTF. III. köt. 611, 631. l.
[89] *Kovács Márton:* Felsőőr. Térkép a 118. oldalon.
[90] *Györffy:* Sz. 19. l.

közötti viszony meglazult. Az Árpádok lettek a kendék, a gyula méltóságot a keleti szárny vezére, az Árpádokkal rokon Gyula kapta, míg a nyugati kabar szárny a Vérbulcsu nemzetség nemzetségfői alatt önállósult.

Ez az önállósulási folyamat különösen Vérbulcsu idejében valósult meg, amikor a horka a nyugati és déli kalandozások vezérletét átvette és ezzel hatalomban az összes törzsfők fölé emelkedett. Solt még nagyfejedelem volt, Fajszot csak névről ismerjük, s bár Taksony 947-ben maga is részt vett nyugati hadjáratban, hatalma Vérbulcsu mellett nem volt jelentős. Vérbulcsu fogta egybe kabarjait, valamint a többi csatlakozott népeket a besenyő Sur, a székely Csaba, a szabír Lél és a kölpény Botond parancsnoksága alatt.[91]

Gyökeresen megváltozott a helyzet az augsburgi vereség, Vérbulcsu halála után. Bulcsut, Lélt és Surt kivégezték, Csaba Bulgáriába ment, egyedül Botond volt az, aki a nagy kalandozók közül itthon maradt.[92] Taksony fejedelem idejében még szórványosan történtek vállalkozások nyugatra és délre is, melyeket Botond vezetett, de lassan ezek is elmaradtak. Taksony életében a Vérbulcsu nemzetséget — a központi hatalom részéről — nem fenyegette különösebb veszély. Taksony tiszteletben tartotta a nagy rokon hadvezér Bulcsu emlékét és azt a szolgálatot, amit a Vérbulcsu nemzetség három generáción át az Árpádoknak teljesített.

Amikor azonban Taksonyt Géza váltotta fel a fejedelemségben, egyszeriben megváltozott a helyzet. Az Árpádok családján belül megindult a küzdelem a központi hatalom biztosításáért. Megkezdődtek Géza tervszerű telepítései az ország egész területén. Ennek maradványa a Répce—Gyöngyös mellékén a Berény, Megyer, Ság, távolabb Kér, Kesző, Nyék és Gyarmat nevű falvak együttese, bár a Nyék határvédő törzs lévén, előbb is kerülhetett e vidékre.[93]

Itt kell felelnünk arra kérdésre, hogy a nyugat-magyarországi Bulcsu nemzetség szombathelyvidéki szállása (Bogát, Kál, Bulcsu) valóban ősi szállás-e, vagy az Árpádházi fejedelmek — főleg Géza — kitelepítési és kisajátítási akcióinak eredménye. Azt mindenesetre le kell szögeznünk, hogy a nemzetségek téli és nyári szállás szerint való letelepedése ősibb, mint az Árpádok kitelepítési, kisajátítási akciója. Az ősi téli-nyári szállás szerinti rend megbontására az augsburgi csatavesztés előtt semmiképpen sem kerülhetett sor, hiszen a nyugati törzsfők, élükön Bulcsuval a tényleges hatalmat gyakorolták az Árpádok rovására. Az augsburgi csatavesztés után észlelhető az Árpádok fokozatos megerősödése. A családon belül azonban már kísértettek azok a nézeteltérések, melyek a Vajk—Koppány ellentétben robbantak ki. Szár Zerind és Koppány a Dunántúlon túlsúlyban voltak Taksonnyal és fiával, Gézával szemben. Ezért Géza hatalomralépte előtt — az akkori hatalmi viszonyok folytán — szó sem lehetett a központi hatalom kitelepítéseiről és kisajátításairól.

Géza azonban céltudatosan tört saját hatalmának megerősítésére. Ezt a célt a törzsek népeinek az ország minden részébe — de különösen a gyepűkre — való széttelepítésével, külföldi uralkodóházakkal való házasságokkal és diplomáciai összeköttetésekkel, valamint külföldi lovagoknak az országba való behívásával, ezzel saját hadseregének erősítésével gondolta megvalósítani. Egyúttal arra törekedett, hogy az egyeduralmat a senioratus megkerülésével fia, Vajk számára szerezze meg, és az örökletes fejedelemséget a primogenitúra alapján szervezze meg.[94] Géza felismerte a kereszténységben is a politikai lehetőségeket. A nyugati és déli kalandozások teljes beszüntetése mellett, nyugati kapcsolatait a kereszténység terjesztésével is igyekezett megerősíteni. De az egyház egységes

[91] *Hóman:* MT. I. köt. 159. l.
[92] *Györffy:* Tanulmányok. 48. l.
[93] *Csánki:* MOTF. III. köt. 614, 616, 622, 600, 627. l.; II. köt. 780, 752, 764. l.
[94] *Györffy:* Sz. 572. 573. l.

szervezete és szervezése révén a magyarságot is igyekezett egyetlen egységbe, a saját uralma alatt tömöríteni. Ez élezte egyre inkább a helyzetet a régi vallást és régi hatalmukat védő törzsfőkkel és saját családja másik ágával is.[95]

A magyarok és csatlakozott népeik már a honfoglalás előtt ismerték a kereszténységet, hiszen élénk kereskedelmük révén gyakran kerültek összeköttetésbe bizánci keresztény kereskedőkkel. A honfoglalás után — kalandozások idején is — sokszor kerültek érintkezésbe a kereszténységgel. Körükben keresztény hittérítők is jelentek meg, sőt Bulcsu csapatai között 945-ben Gembloux vidékén szent Wikbert sikerrel térített.

A X. században mind Bulcsu horka, mind az erdélyi Gyula Konstantinápolyban jártak, és a keresztséget ott vették fel. Ez azonban nem tartotta vissza Bulcsut attól, hogy a bizánci császár ellen hadjáratot ne vezessen. Természetesen a Bulcsu nyári szállásán lakó nemzetségi tagok és a kísérethez tartozók szintén ismerték a kereszténységet. Mélyebb nyomot azonban a térítés nem hagyott közöttük. A bucsui regösénekek, mint sámános halotti énekek a Vérbulcsu nemzetség és kísérete pogány meggyőződésére engednek következtetni. Így érthető meg, hogy e nemzetség Szár Zerind fia, Koppány mellé állott a kereszténység—keresztényellenesség jelszavát hangoztató, de lényegében —a senioratus és primogenitúra jogcímén — a hatalomért indított harcban.

d) *A Koppány-lázadás után*

Géza fejedelem, majd fia, Vajk külföldi lovagokkal erősítették meg kíséretüket. E lovagok egy része a király testőrségét alkotta, másik része a királyi seregek vezetését vette át. Még Géza idejében jött Magyarországra Wasserburgból Vencelin. Gizellát pedig a X. század végén Hermány, Kál és Pezili lovag kísérték az országba. Amikor 997-ben Koppány, Géza özvegyével szemben a senioratus és leviratus jogait akarta érvényesíteni, és egyeduralomra tört, Vajk a Koppány elleni hadjárat vezérévé Vencelint tette. Koppány a Vérbulcsu nemzetség balatonmenti birtokai mellett közeledett Veszprém felé, ahol a döntő csata lezajlott és Koppány megsemmisítő vereségével végződött.[96]

A lázadás leverése után jött a megtorlás. Koppány és népe szolgasorba jutott és Pannonhalma uralma alá került. A Vérbulcsu nemzetségből csak egyetlen ág maradt birtokos a Balaton mellett. A szombathelyi ág nagyrésze várjobbágyi sorba süllyedhetett. A Vérbulcsu-nem nyári szállásának nagy részét Vajk fejedelem a hadjárat vezérének, Vencelinnek, és a kísérethez tartozó Hermány lovagnak adományozta.[97] A Gyöngyös patak mentén Hermány, a Rába—Répce között, valamint a Gyöngyöstől délre és a Rábától keletre Ják szállások hirdetik a Vérbulcsu nemzetség mostoha sorsát és az idegenek előtérbe jutását. A Hermány és Ják nevek nem egy-egy falvat jelentettek, hanem egy-egy nagyobb vidéket. Ahogyan a Kál, Bogát, Bulcsu nevek sem egy-egy kis falut, hanem eredetileg nagyobb kiterjedésű területet jelöltek. A nagy települések azután — ahogyan a nemzetségek és ágak családokra tagozódtak — az idők folyamán kisebb településekre oszlottak.

A Ják és Hermány nemzetségen kívül a Gizellával bejövő Kál is a répcementi Kált kapta István királytól adományba. Nem lehetetlen, hogy ez a Kál a Ják nemzetségnek egy később, Gizellával beköltözött tagja. A Kál lovag családjában is előfordult ugyanis a Ják nemzetségben oly sűrűn jelentkező Ják név, egyébként is a Ják nemzetségnek a XIII. században Kálon is voltak birtokai. A név azonossága és a birtokosszomszédság feltevésünket alátámasztja.

[95] *Hóman:* MT. I. köt. 164—176. l.
[96] *Erdélyi:* Krónikáink. 110—111, 145. l.
[97] *Karácsonyi:* Nemzetségek. II. 343. l.; II. köt. 244, 164, 264, 166—168, 264. l.

A Képes Krónikában Aba Sámuel híveként megjelenő Pezili, vagy Peszli[98] valószínűleg szintén Gizella kíséretéhez tartozott. A Pecöl, Pécel és Pécsely helynevek az ő nevét tükrözik. Egyébként e helyneveket a Balaton mellett, Szombathely vidékén és Pest környékén találjuk. Ez annyit jelent, hogy Pezili nemcsak a pestkörnyéki királyi birtokból, hanem a Vérbulcsu nemzetség elkobzott balatonmenti és szombathelyvidéki birtokaiból is részesedett.[99]

Talán Gizella kíséretének szombathelyvidéki elhelyezéséből következtetett a megyei monográfia szerzője arra, hogy Szombathelyt Gizella 996-ban nászajándékul kapta.[100]

István király Koppány és a többi hatalmas dux leverése után fokozott mértékben fogott hozzá a királyi hatalom centrális megszervezéséhez. A legyőzött törzsfők birtokainak kisajátítása és új felosztása István hatalmát erősítette. Győzelme és hosszú uralkodása lehetővé tette számára a legyőzött területek — több-kevesebb sikerrel elért — pacifikálását. A tényleges hatalom gyakorlása azonban még semmiképpen nem jelentette a Vérbulcsu nemzetség balatonmenti és szombathelyvidéki ágainak megtörését.

Mindenesetre István király a királyi udvarok és várbirtokok megszervezésével egyidejűleg az egyház szervezését is megkezdi.[101]

Így került a *besenyő* megszállású Taszár, Tömörd, a *kazár* megszállású Acsád, Csó, Bőd, Dozmat, Gencs, Kazár, Milik, Olad a vasvári várispánság, a kazár megszállású Kenéz a vasvári káptalan, a kazár megszállású Bogád és Herény, a besenyő megszállású Besenyő a Hermány nemzetség, a káliz megszállású Család, a besenyő megszállású Egerszeg, Kőröselő, Kövesd, Dobrapatak, Ölbő, Szeleste, Uraj, a kazár megszállású Semjén a Ják nemzetség birtokába.

A rábamenti Har és Haraszti, a gyöngyösmenti Haraszti és Bozzai a szláv—besenyő, illetve a szláv—kazár együttélést dokumentálja.[102]

Bár István király korát a királyi hatalom előretörése s ezzel kapcsolatban vidékünkön a Vérbulcsu nemzetség háttérbeszorítása jellemzi, mégis volt alkalma a legyőzött nemzetségnek és kíséretének tovább terjeszkednie és újabb falvakat alapítania.

A hely közelségénél fogva *a Vérbulcsu nemzetség új településének* látszanak a Ládony melletti Árokköz, Baksád, Berki, Boda és a Bogád melletti Teksze.

A Kál melletti Ládony a Ládnak iráni kicsinyítőképzővel képzett alakja. Ládony még a X. században keletkezhetett és káliz nemzetség megtelepülését valószínűsíti. A hozzátartozó Árokköz és Berki terepalakzatra mutat, a Baksád és Boda a Ládonyban birtokos Ládonyi család őseinek személynevét rejti magában. A Boda nevében Buda nevét kell látnunk, s ha ehhez még a Pöse nemzetség Etul nevű tagját is számításba vesszük, nem zárhatjuk ki e vidéken egy élő Buda—Attila hagyomány létezését.[103]

A kazárkíséret új szállásainak tekinthetők Bacha, Csénye, Halmaj, Huda, (Kajd), Kondakor, Ludad, Ondód, Peder, Pöse, Sarmas, Sé, Sormv, Surány, Várda.[104]

[98] Urkundenbuch. 92. oklevél.

[99] *Hóman:* MT I. köt. 247. l.; Képes Krónika. 104. l.

[100] *Borovszky:* Vasvármegye. 176. l.

[101] *Györffy:* Tanulmányok. 27, 29. l.; *Herényi:* Gyöngyösmellék. 107—108. l.

[102] *Herényi:* Gyöngyösmellék. 107—108. l.

[103] *Györffy:* Sz. 80. l.; *Árokköz. Bárczi:* Szókincs. 75, 77. l. *Baksád. Bárczi:* Szókincs. 159. l.; *Berki.* MNy, XLV. 100. l.; *Boda,* MNy. 22, 525.; 32, 283.; 32, 379. l.; *Bőd. Moór:* Westungarn. 125. l.; MNy, XVIII. L. 377. l.; *Bögöt.* MNy, XXVI, 307. l.; *Moór:* Westungarn. 1251. l.; MNy, L, 377. l.; *Herény. Moór:* Westungarn. 30, 66, 97. l.; *Ládony.* MNy, XXI, 110.; XX, 16.; XLVI. 231. l.; *Teksze. Csánki:* MOTF. III. 780. l.

[104] *Bacha.* MNy. X. 194. l.; *Csénye.* MNy, VII. 168. l.; *Halmaj,* MNy, X. 133. l.; *Kajd.* MNy, LX. 46. l.; MNyTK, 46, 136. l.; MNy, XXV. 124. l.; *Németh:* Honf. MO. 51. l.; *Kondakor.* MNyTK, 46, 466. l.; MNy, X. 256. l.; *Ludad. Bárczi:* Szókincs. 12. l.; *Moór:* West-

Bacha, Huda, Kondakor, Peder, Pöse, Várda személynevek. Ezek közül Kondakor és Peder *Bogát*, Huda és Várda *Vát*, Bacha *Ilekettye*, Pöse *Kazár* kirajzásának látszik.

Halmaj, Sarmasd és Sé terepalakulásra, Kajd néptöredékre, Ludad, Ondód, Sormv pedig a település minőségére utal. A halmot jelentő Halmaj, a sárost jelentő Sarmas és a patakot jelentő Sé, a török népcsoportot (esetleg török hangszert) jelző Kajd valószínűleg *Ovad*, a lúdra utaló Ludad *Gencs*, a talán szláv nevet demonstráló Surány *Kazár* továbbtelepülésének látszik.

A besenyőkiséret új szállásának kell tekintenünk Besenyőgyümölcs, Bukech, Csáford, Csejkád, Csér, Emreh, Geresd, Logod, Salaysa, Székás, Tiván és Uraj helységeket.[105]

Besenyőgyümölcs, Csejkád, Geresd, Logod, Székás terepalakulásra mutat. A besenyők gyümölcsösét jelentő Besenyőgyümölcs, a Keres patakot kifejező Keresd, Geresd és a talán besenyő széket jelentő Székás valószínűleg *Tomaj* kirajzása. Logod, vagy Lokod *Lak*, Csejkád pedig *Bük* továbbtelepülésének látszik.

Bukech, Csáford, Emreh, Salaysa, Tiván személynevek. Bukech talán *Lak*, Csáford, Csér és Uraj *Tomaj*, Emreh, Salaysa és Tiván *Bük* továbbrajzása.

A királyok új szállása Szőllős és Szünese, a Jákoké Belják és Nick, a Hermányoké Hermány, Bárdos és Hagymás, a Kéreké (vagy Csákoké) Hetye, Huba nemzetségbelieké Fertőd, az egyházé Apáti.[106]

Ha e korban megfigyeljük a Répce—Gyöngyösmellék településének alakulását, úgy megállapíthatjuk, hogy az őstelepes nemzetségi tagok településének száma túlsúlyban van a telepített főurak, a király, az egyház és a várispánságok birtokaival szemben. Az új telepítésű királyi és adománybirtokok még ebben a korban is nagyobb kiterjedésű szállásbirtokot jelentenek, a honfoglalók települései azonban az egy évszázados népességszaporodás folytán már több kisebb településre oszlanak.

e) *István király halála után*

István király halála után az ő kisajátítási és jutalmazasi gyakorlatát követte a többi árpádházi király is. András király idejében 1047—1060 között jött német földről Aribo és Potho. Mindketten előkelő német családból származtak. Potho később visszatért hazájába, Aribo azonban a Győr vagy Poth nemzetséget hívta életre. András király Pathnak nemcsak Lébényben és környékén, hanem a Vérbulcsu nemzetség szombathelyvidéki szálláshelyén is adott egy-egy falut a kazár őslakók rovására. Mind Kis- és Nagy-Paty, mind pedig Alsó- és Felső-Paty a német honból Magyarországra vetődött Paty alapításá-

---

ungarn. 140. l.; *Ondód. Gombocz:* Jövevényszavaink. 39. l.; *Peder.* MNy, X. 156. l.; *Bárczi:* Szókincs. 86, 93. l.; *Sarmasd. Bárczi:* Szókincs. 47. l ; *Németh:* A Honf. MO. 297. l.; MNy, 350. l.; MNy, III. 311. l.; *Kniezsa:* Ungarn. 151. l.; *Sé. Moór:* Westungarn. 147. l.; *Melich:* Honfg. Mg. 10. l.; *Sormv. Bárczi:* Szókincs. 6, 14. l.; *Surány.* MNy, XX. 24. l.; MNyTK, 27, 312. l.

[105] *Besenyőgyümölcs.* MNy, VIII. 295.; XII. 281. l.; *Bárczi:* Szókincs. 73, 75, 77. l.; *Bukech. Gombocz:* Jövevényszavaink. 31. l.; *Csáford. Bárczi:* Szókincs. 28. l.; *Csejkád.* MNy, II. 55. l.; VII. 168. l.; III. 115. l.; *Bárczi:* Szókincs. 49. l.; *Csér.* MNy, III. 112. l.; *Bárczi:* Szókincs 94, 95, 153. l.; *Emreh. Bárczi:* Szókincs. 127. 139. 140. l.; *Geresd. Németh:* Honf. MO. 268. l.: *Bárczi:* Szókincs. 150, 151. l.; *Logod. Erdélyi:* Benedek Rend. X. 505. l.; *Salaysa.* Urkundenbuch 480. oklevél; *Székás. Bárczi:* Szókincs. 47, 77. l.; *Tiván. Gombocz:* Jövevényszavaink. 10. l.; MNyTK, 46, 124. l.; MNy, X. 248. l.; *Uraj. Kniezsa:* Szláv jövevényszavak. MNy, XVIII. 99. l.; X. 131. l.

[106] *Szőllős. Bárczi:* Szókincs. 73, 75, 147. l.; MNy, XXI. 164. l.; *Niczk. Moór:* Westungarn. 259. l.; *Bárdos: Bárczi:* Szókincs. 114 l ; *Kniezsa:* Jövevényszavaink. 194. l.; MNyTK, 49, 361. l.; *Hajmás. Bárczi:* Szókincs. 57. l.; *Hetye. Bárczi:* Szókincs. 139. l.. *Fertőd. Bárczi:* Szókincs. 147. l. *Apáti. Bárczi:* Szókincs. 149, 160. l.

nak tűnik fel. A telepítés célja valószínűleg a Vata fia János-féle pogánylázadással kapcsolatban itt is megmozduló lázadók újabb pacifikálási kísérlete lehetett.[107] Nem zárható ki azonban annak a lehetősége sem, hogy a pat név az ősi vizes, vizenyős helyet jelöli és az ősfoglalók birtokállományához tartozott.[108]

Itt kell megemlékeznünk Fámia birtokáról, mely vagy I. Béla király lánya, vagy Kálmán király felesége után kapta a nevét. Elsősorban azonban Kálmán feleségére kell gondolnunk, mert Kálmán és Álmos harcában Vata ivadéka — mint a kereszténységnek élő képviselője — tevékeny részt vett, s valószínűleg őt támogatta a Vérbulcsu nemzetség is. Így a küzdelem eldőlte után Kálmán felesége javára királynéi birtokot alapított a lázadók között.

II. Géza idejében 1141 táján jött hazánkba Volfer és Héder Grác mellől 40 fegyveressel. Ezeket a király nagy megbecsülésben részesítette és Kőszeg környékén telepítette le. Az eredetileg avar, majd kazár megszállású területek lecsendesítése még ebben a korban sem volt teljesen felesleges. Nem véletlen az, hogy ebben az időben a Magyarszelestey családban Szelestén, a Héderek birtokai közelében Koppány, Vata személynevekkel találkozunk.[109]

A XII. században az egyház előretörését mutatja a Gyöngyös mentét megülő káliz telepek közé épített Szentkereszt, Szentkirály, Szentlőrinc és Szentmárton egyház és templom. Ugyanígy alapította az egyház a besenyők települései között Szentgyörgy és Szentpéter egyházát.[110]

A király új birtoka a Gyöngyös mentén Virágosberek, Fűztű és Megyehíd, a Jákoké Szentiván és Újfalva, az újbirtokos Hédereké Szerdahely, a Gatal nemzetségé Gatal, Bajka soproni várjobbágyé Bajka, a vasvári várispánságé Tana, a vasvári káptalané Lipárt.[111]

Csemetét, Gyarmanost és Szilvágyot *Kazár* és *Vát* továbbtelepülésének tartjuk. A besenyők ugyanekkor a Répce mentét és a Répce—Rába közét népesítik be, így Almásalját, Breteyszőllőt, Damonyát, Fizkeretet, Halast, Fásdrétet és Megyeszarvot.[112]

Fenti megállapításainkat részben okleveles anyagra, részben helynevekre, továbbá a helyek közelségére és a személynevek gyakoriságára alapítottuk.

[107] *Hóman:* MT. I. köt. 262—265. 272, 283, 292. l.
[108] Uo. I. köt. 474, 273, 362—362. l.
[109] Uo. I. köt. 262—362. l.
[110] *Szentkereszt. Csánki:* MOTF. II. köt. 783, 785. l.; *Szentgyörgy. Csánki:* MOTF. II. köt. 797. l. *Szentkirály. Csánki:* MOTF. II. köt. 797. l.; *Szentlőrinc.* 1424 Dl 43586; *Szentmárton: Csánki:* MOTF. II. köt. 798. l.; Urkundenbuch 278. l.; *Szentpéter. Csánki:* MOTF. II. köt. 799. l.
[111] *Bajka.* Urkundenbuch 143, 219. oklevél; *Fűztü. Csánki:* MOTF. II. köt. 748. l.; *Gatal.* Sopron vármegye oklevéltára [Nagy Imre] (a továbbiakban: NI.) I. 84. l.; I. 2. l.; H.O. VI. 3.; Wenzel. I. 69, 68. VI. köt. 146. XI. 48.; *Lipárt. Csánki:* MOTF. II. köt. 771. l.; *Megyehíd.* Urkundenbuch 105, 243. oklevél; *Szentiván. Csánki:* MOTF. II. köt. 797. l.; Dl 50463/1270; *Karácsonyi:* Nemzetségek. II. köt. 69. l.; *Fejér:* VII/2. köt. 218. l.; *Szerdahely. Csánki:* MOTF. 800, 853. l.; *Karácsonyi:* Nemzetségek II. köt. 158. l.; *Tana. Csánki:* MOTF. II. köt. 802. l.; Urkundenbuch 105. oklevél; *Újfalu. Csánki:* MOTF. II. köt. 806. l.; *Wertner:* Nemzetségek. II. köt. 62. l.; *Fejér* VII. l. 248. l.; *Wertner:* Nemzetségek. II. köt. 236. l.; Hazai Oklevéltár 87; *Szentpétery:* Királyi oklevelek. 3285; *Fejér:* VII. 2. 228. l.; *Fejér* VIII. l. 112. 1290; O. L. Fényképgyűjtemény. Üchtritz-Amade lt. Lad. l. f. sor. 2; *Virágosberek. Csánki:* MOTF. II. köt. 801. l. (*Szőllős* alatt is).
[112] *Almásalja. Csánki:* MOTF. II. köt. 732. l.; *Breteyszőllő.* Urkundenbuch 201, 202. l.; *Csemete. Szentpétery:* Királyi oklevelek. II. 303, 3211. 3214; 1297 Dl 39258; *Damonya; Csánki:* MOTF. III. köt. 604. l.; Urkundenbuch 267; *Fejér.* V. 2. 143. l.; 1293 Dl 40464; *Fásdréte. Csánki:* MOTF. II. köt. 748. l.; *Fizkeret.* Urkundenbuch 118; *Gyarmanos. Csánki:* MOTF. II. köt. 752. l.; *Halas.* Urkundenbuch 115; *Megyeszarv.* Urkundenbuch 347; *Szilvágy. Csánki:* MOTF. II. köt. 800. l.; Urkundenbuch 105.

f) *A nyugat-magyarországi családnevek kialakulása után*

A bevezetésben már említettük, hogy a XII. századtól kezdve a család- és személynevek összevetve a történeti adatokkal, eligazítanak bennünket a XII—XIII. századi településekkel kapcsolatban.

Nyugat-Magyarországon a családnevek már a XII. század végétől fel-feltűnnek, a XIII. századtól kezdve pedig már rendszeressé válnak.

Vérbulcsu nyári szállásán mintegy 200 családot találunk, melynek neve (családneve) valamelyik répce—gyöngyösmelléki helységnévvel kapcsolatos.[113] 1270-ig, mint már dolgozatunk elején is előadtuk, a Büki, Chazári, Csernökei, Csói, Dobrapataki, Gencsi, Geresdi, Halastói, Haraszti, Herényi, Hermányi, Hobaj, Jáki, Kámoni, Kisfaludi, Köveskúti, Ládonyi, Oladi, Ovadi, Pösei, Sági, Semjéni, Szecsődi, Szelestei, Szopori, Taszári, Waldi, Váti, Zsédenyi és Zsidányi családnevekkel találkozunk. Ekkor még másfajta családnév névadásunkban egyáltalán nem ismeretes. (A nemzetségnév nem a családot, hanem a nemzetséget jelöli.[111])

Ahol a családok eredetét nem tudjuk visszavezetni a XII. századra, ott kisegítő módszerrel a személyneveket is segítségül kell hívnunk. Ha pedig az ősi török, ugor személyneveket vesszük vallatóra — a már felsorolt legősibb családneveket is beleértve —, a 200 családból csak mintegy 40 olyan családdal találkozunk, amelyekben ezek az ősi személynevek előfordultak. Ugyanebből a 40 családból származók között — kisebb mértékben — szláv nevűek is vannak, ami a szláv—magyar együttélésre utal. Néhol a szláv nevek túlnyomó többségére — vagy ismétlődésére — figyelemmel, néhány család valószínű szláv származása is megállapítható.[115]

[113] *Herényi:* Gyöngyösmellék. 11—15. l.

[114] *Herényi:* Nyugatmagyarország. Urkundenbuch I. köt.

[115] *Herényi:* Gyöngyösmellék. 11—15. l.; *Besenyő. Csánki:* MOTF. II. köt. 737. l.; *Wertner:* Nemzetségek. II. 20. l.; HO. I. 75. VI. 270. I. 75. VI. 270. I. köt. 158. l.; *Karácsonyi:* Nemzetségek. II. köt. 166. l.; HO. I. köt. 75—77. l.; *Bogyoszló. Csánki:* MOTF. II. küt. 737. l.; Dl 39256; *Bozzaj. Csánki:* MOTF. II. köt. 738—739. l.; *Bőd. Csánki:* MOTF. II. köt. 739. l.; Urkundenbuch 147; *Bögöt. Csánki.:* MOTF. II. köt. 739. l.; *Bük. Csánki:* III. köt, 601. l.; Urkundenbuch 460, 480. oklevél; Dl 61152; *Csáford. Csánki:* MTOF. 602. l; Dl 68192.; *Csér: Csánki:* III. köt. 603. l; *Csó. Csánki:* MOTF. II. köt. 743. l.; *Fejér* IV. köt. l. 140. l.; *Pesti:* Várispánságok. 535. l.; *Wenzel* VII. köt. 270. l.; Urkundenbuch 340; HO. IV. köt. 95; *Pesti:* Várispánságok. 543. l.; *Damonya. Csánki:* MOTF. III. köt, 604. l.; Urkundenbuch 267. oklevél; *Fejér* V. 2. 143. l.; Dl 40464; *Dozmat. Csánki:* MOTF. 745. l.; *Pesti:* Várispánságok. 535. l.; *Fejér* IV. l. 140—141. l.; Dl 40861, Dl 61158, Dl 61176; *Füstő. Csánki:* MOTF II. köt. 748. l.; *Gatal.* NI. I. 84; *Gencs. Csánki:* MOTF. II. köt. 749. l.; Dl 61153; *Szentpétery:* Királyi oklevelek. II. köt, 53. l.; *Pesti:* Várispánságok. 541. l.; *Haraszti. Csánki:* II. köt. 754. l.; *Herény. Csánki:* II. köt. MOTF. II. köt. 755. l.; Dl 40006; Dl 40057; Urkundenbuch 436. oklevél; HO 120. l.; Urkundenbuch 490. oklevél; *Szentpétery:* Királyi oklevelek. II. köt. 45. l.; *Karácsonyi:* Nemzetségek. II. köt. 168. l.; *Fejér* VII/3. 81. *Wertner:* Nemzetségek II. köt. 20. l.; HO. I. 75, VI. 270. I. köt. 150. l.; *Karácsonyi:* Nemzetségek. II. köt. 166. l.; HO I. köt. 75—77. l.; Dl 40230; *Hobaj.* HO. VI. köt. 58. l.; ÁUO. III. 123; *Horró. Csánki:* II. köt. 757. l.; *Köveskút. Csánki:* MOTF. II. köt. 768. l. Urkundenbuch 560; Dl 40123; *Szentpétery:* Királyi oklevelek. II. köt. 74. l.; *Wenzel:* IX. köt. 81. l.; *Ládony. Csánki:* III. köt. 617. l.; MOTF. Urkundenbuch 505; *Megyehíd. Csánki:* MOTF. II. köt. 775. l.; Urkundenbuch 105, 243. oklevél; *Olad. Csánki:* MOTF. II. köt. 780. l.; *Pesti:* Várispánságok. 535. l.; *Wenzel* VII. köt. 270. l.: *Ovad. Csánki:* 781. l. MOTF.; Urkundenbuch 374, 426. *Paty. Csánki:* MOTF. II. köt. 783. l.; Dl 42711; *Szentpétery:* Királyi oklevelek. I. 105, (322); Dl 40743; Dl 40115; *Karácsonyi:* Nemzetségek. II. köt. 251. l.; *Szentpétery:* Királyi oklevelek. II. köt. 308. 3211. 3214; Dl 39256; *Peder. Csánki:* MOTF. II. köt. 783. 785. l.; *Pöse. Csánki:* MOTF. II. köt. 785. l.; *Wertner:* Nemzetségek II. köt. 269. l.; Fejér III. l. 330. l.; *Szentpétery:* Királyi oklevelek. I. köt. 136 (416); Tudománytár, új folyam, IX. 261. l.; Dl. 40644; *Ság. Csánki:* MOTF. III. köt. 627, l.; *Szentpétery:* Királyi oklevelek. I. 514,: II. köt. 77. l. *Söpte. Csánki:* MOTF. II. köt. 794. l.; Urkundenbuch 517. oklevél; *Karácsonyi:* Nemzetségek. III. köt. 165. l.; *Szentpétery:*

A) *A család- és személynevek összevetése*

A család- és személynevek összevetéséből a következő képet kapjuk:

A XII. században a Farkas, Hazug, Peder, Somos és Vata a jellemző török, ugor és iráni személynevek. E személynevek századonkénti csoportosításban az alábbi családokban fordulnak elő: A *Farkas* a XII. században a Gatal és Söptey családban, a XIII. században a Herényi, a XIV. században a Bődi családban. A *Hazug* a XII. században a Magyarszelestey családban. A *Peder* a XII. században a Magyarszelestey, a XIV. században a Pederi családban. A *Somos* a XII. században a Magyarszelestey családban. A *Vata* a XII. században a Magyarszelestey, a XIII. században az Uraj családban.

A XIII. század első felében a Bitó, Cseke, Etul, Keled, Kopasz, Koppány, Tegech, Tiván és Urkund a jellemző török, ugor nevek.

E személynevek századonkénti csoportosításban az alábbi családokban fordulnak elő: A *Bitó* a XIII. században a Herényi, a *Cseke* a XIII. században a Csáfordi családban. Az *Etul* a XIII. században a Pesey, a *Keled* a XIII. században a Magyarszelestey, a *Kopasz* a XIII. században az Olady és Zsédenyi, a *Koppány* a XIII. században a Magyarszelestey, Büki, a XIV. században a Horaj, az *Urkund* a XIII. században a Büki, Hobaj és Székási családban.

A XIII. század második felében az Ajándék, Alper, Bana, Basa, Beche, Bed, Beled, Csibor, Csolka, Dögös, Ebergény, Ebes, Gout, Gyügye, Herény, Heym, Itemir, Kőrös, Olup, Peche, Röjtök, Rumen, Uz, Várda, Vendég, Vétek a jellemző török, ugor személynevek. E személynevek századonkénti csoportosításban az alábbi családokban fordulnak elő. Az *Ajándék* a XIII. században a Damonyai, a XIV. században a Magyarszelestey, az *Alper* a XIII. században a Damonyai, Csóy, a XIV. században a Sárkány, a XV. században a Kisdamonyai, a *Bana* a XIII. században a Herényi és Székási, a *Beche* a XIII. században a Söptey, a *Bed* a XIII. században a Magyarszelestey, a *Beled* a XIII. században a Bogyoszlói, Patyi, a XIV. században a Patyi, a *Csibor* a XIII. században a Bozzaj és Váti, a XIV. században a Köveskúti, a *Dögös* a XIII. században a Herényi, az *Ebergény* a XIII. században a Zsédenyi, az *Ebes* a XIII. században a Székási, a *Gout* a XIII. században a Bozzaj, a *Gyügye* a XIII. században a Herényi, a *Heym* a XIII. században a Váti és Szopori, az *Itemir* a XIII. században a Csóy, a *Kőrös* a XIII. században a Herényi, a XIV. században a Ládonyi, Patyi, Székási, Megyehídy, az *Olup* a XIII. században a Székási, az *Opour* a XIII. században a Bogyoszlói, a XIV. században a Patyi, a *Peche* a XIII. században a Váti, a XIV. században a Pesey, a *Röjtök* a XIII. században a Bachid és Dozmaty családban. A *Rumen* a XIII. században a Bozzaj, Haraszti és Pesey, az *Uz* a XIII. században a Bögöti, a XIV. században a Csáfordi, a *Várda* a XIII. és XIV. században a Váti, Bozzaj és Bögöti, a *Vendég* a XIII. században a Sági, a *Vétek* a XIII. században a Herényi családban.

A XIV. század első felében az Apor, Baksa, Csene, Fark, Garman, Kádár, Kun, Ompud, Onch, Szegény és Tapan a jellemző török, ugor személynevek. E személynevek századonkinti csoportosításban az alábbi családokban fordulnak elő. Az *Apor* a XIV. században a Patyi, a *Baksa* a XIV. században a Gencsy, Kisdamonyai és Váti, a *Csene*

Királyi oklevelek. (1878). *Fejér.* IV. 3. 469; *Wertner:* Nemzetségek. I. köt. 172. l.; *Székás. Csánki:* MOTF. III. köt. 630. l.; *Szopor. Csánki:* MOTF. III. köt. 632. l.; Dl. 39970; *Pesti:* Várispánságok. 426—427. l.; *Uraj. Csánki:* MOTF. II. köt. 807. l.; Urkundenbuch 115. oklevél; *Wertner:* Nemzetségek. II. köt. 62. l.; *Fejér:* III. l. 330. l.; *Szentpétery:* Királyi oklevelek. I. 123. 370. Urkundenbuch 118, 207, 340. oklevelek; *Vát. Csánki:* MOTF. II. köt. 807. l.; Urkundenbuch 374, 426. oklevél; *Wertner:* Nemzetségek. II. köt. 19. l.; *Zsédeny. Csánki:* MOTF. II. köt. 810. l. Urkundenbuch 120, 262, 394. oklevél; Dl 41216; Urkundenbuch 547. oklevél.; *Herényi:* Gyöngyösmellék. 110—114. és 34—52. l.

a XIV. században a Kisdamonyay, a *Fark* a XIV. században a Szopori, a *Garman* a XIV. században a Patyi, a *Kádár* a XIV. században a Patyi, a *Kun* a XV. században a Cséri, Vörös, az *Ompud* a XIV. században a Csáfordi, az *Onch* a XIV. században a Patyi, a *Szegény* a XIV. században a Herényi, a *Tapan* a XIV. században a Haraszti családban.

A XIV. század második felében a Fodor, Kónya, Ravasz, Rákos, Reche és Séden a jellemző török, ugor nevek. E személynevek a XIV. században a Besenyei, Bögöti, Büki, Ovadi, Sági, Váti és Zsédenyi családokban használatosak.

A XV. század első felében a Cinege és Kerejtő, második felében a Buda és Seregély a jellemző török, ugor nevek. Ezek a személynevek a XVI. században a Fűztőy, Patyi, Saly, Seregélyházi és Váti családokra jellemzők.

B) *Családnév, személynév, település*

A Répce—Gyöngyös mellékének török, ugor, iráni személynevei feltétlenül a terület legősibb lakóira utalnak. Ha tehát meg tudjuk állapítani (és erre okleveleink behatóvizsgálatával lehetőségünk is van), hogy mely családok tagjai viseltek túlnyomóan magyar, török vagy iráni eredetű személyneveket, akkor e terület legrégibb telepeseit is meg tudjuk határozni.

Az ugyan nem kivételnélküli szabály, hogy mindenki, aki magyar nevet viselt, feltétlenül magyar (kazár, káliz stb.) volt, de az esetek túlnyomó többségében mégis erre kell következtetnünk. Hiszen azok a családok, akik külföldről jöttek hazánkba, pár évszázad alatt teljesen elmagyarosodtak és magyar személyneveket is viseltek. Így területünkön a Ják és Hermány nemzetség tagjai gyakran élnek magyar nevekkel. Német származásukat azonban elárulják — a szórványosan előforduló magyar személynevek mellett — a nagyobb számban mutatkozó német személynevek. Nagyon érdekes megfigyelni, hogy éppen a túlnyomóan magyar neveket használó magyar családok körében a mintegy 3/5-nyi magyar—török név mellett 2/5 arányban szláv nevekkel is élnek. Ez a magyarságnak a szlávokkal való együttélését mutatja. Egyébként a szláv nevek az egész árpádkori névanyaghoz viszonyítva számbelileg elenyészően csekélyek. A német családok viszont túlnyomórészt német neveket használtak, emellett azonban magyar nevekkel is éltek. A magyarok a beházasodás útján köreikbe került szláv családok révén használtak szláv neveket is.

Régi személyneveink között vannak olyanok, melyek finnugor eredetűek, de vannak olyanok is nagy számmal, melyek az iráni és a különböző török törzsek nevadására vezethetők vissza. Ez utóbbiak közül néhánynál meg tudjuk — nagy valószínűséggel — határozni a törzs nevét, és ezzel a módszerrel további népi csoportok megállapítására is vállalkozhatunk.

A XII. században a Farkas, Hazug, Peder, Somos és Vata nevek fordulnak elő. Ezek közül a Farkas, Hazug és Somos a finn-ugor, a Peder és a Vata az iráni és a török eredetű személyneveink közé tartoznak. A Peder a káliz Pődör családnévben maradt fenn, és nem a Péter személynévből ered, annak ellenére, hogy a Peder falu neve később Péter lett—valószínűleg népi etimológia folytán. A Peder az indogermán ‚atya' jelentést foglalja magában.

A XIII. század első felében Bitó, Cseke, Etul, Keled, Kopasz, Koppány, Tegech, Tiván, Urkund neveit találjuk okleveleinkben. Ebből a sorból Bitó, Keled és Kopasz a magyar névanyagból, a többi a török névanyagból származik. Csekét besenyő eredetűnek tartjuk. Etul Attila nevét rejti magában. Koppány a kivégzett somogyi vezér török nevére utal (egyébként besenyő törzsnév), Tegech a Tege kun névkicsinyített alakja, Tiván ‚sólyom' jelentéssel főleg besenyőknél használt személynév, ugyanígy Urkund is.

A XIII. század második felében a következő személyneveket ismerjük területün-

kön: Ajándék, Alper, Bana, Basa, Beche, Bed, Beled, Csibor, Csolka (Solka), Dögös, Ebergény, Ebed, Ebes, Gout, Gyügye, Herény, Heym, Itemir, Kondakor, Kőrös, Olup, Opour, Peche, Röjtök, Rumen, Uz, Várda, Vendég, Vétek. E nevek közül az Ajándék, Dögös, Ebed, Guot, Gyügye, Heym, Röjtök, Rumen, Uz, Vendég, Vétek magyar, Alper, Bana, Basa, Herény, Itemir, Kőrös, Olup, Peche nevek török eredetűek. Heránnyel kapcsolatban csak annyit mondhatunk, hogy talán az eri, vagy őstörök „here" ember jelentésű, „n" iráni kicsinyítőképzővel ellátott névvel állunk szemben. Nem zárható ki az Irnik-ből való származtatása sem. Bár a török a „h" hangzót nem ismeri, feltehető, hogy — eltekintve az őstörök „here" alaktól — az erihez a „h" a magyarban járult, mint pl. Erdi, Erdő, Erős helyett Herdi, Herdew, Hereus áll okleveleinkben. A Beche a Besenyő név rövidítése, a Beled a besenyő Osl nemzetség kedvelt személyneve, Csibor a besenyő Székásiak által használt személynév, míg a Csolka és Opour (Apor, Apar?) nevét esetleg az avar névanyagba kell sorolnunk. A török „solak" és „apar" az avarban is előfordul. Figyelemreméltók a magyar névanyagban megjelenő gót, román és uz népnevek. Nem tartjuk kizártnak, hogy ennek nemcsak személynévi, hanem eredet jelentősége is van.

A XIV. században a magyar Fark, Garman, Kun, Szegény, Fodor, Kónya, Ravasz, Rákos mellett a török Basa, Csene, Kádár, Ompud, Onch, Tapan, valamint a besenyő Reche és Séden a kedvelt személynevek. A magyar nevek körében újból jelentkeznek a Germán és Kun népnevek. A török eredetű nevek közül talán a Kádárt éppen káliz eredetűnek kell tartanunk. (Ld. Kádár—Kaluz nemzetség.)

A XV. században a Cinege és Seregély magyar, a Kerejtő, Buda török eredetű nevekkel találkozunk. A Kerejtő talán egy középázsiai török néptöredékre, Buda Attila testvérére vezethető vissza.

A magyar családnevek és a szláv személynevek összevetéséből a következő képet kapjuk:

A XIII. században *Andronok* a Hermányi, *Arneka* a Jáki, *Benqua* az Unyani, *Butina* a Szecsődy, *Cuk* a Geresdy, *Csornuk* a Szecsődy, *Deta* a Bogáthy, *Domov* a Váty, *Doroszló* a Rumy, *Micov* a Váti, *Mihedus* a Dozmati, *Mikola* egy vasvári várszolga, *Milosth* a Csóy, *Mochia* a Csóy, *Székási, Mutmér* a Hermányi, Patyi, Magyarszelestey, *Polnarus* a Csemetey, *Portol* a Váti, *Suluynus* a Büki, *Tadeuka* a Magyarszelestey, *Timadev* a Hermányi, Jáki és Vépi, *Vojta* a Székásy és *Zoba* egy szolga családban fordul elő.

A XIV. században *Botiz* a Gyovad, *Buh* a Szopori, *Csokade* a Mileki, *Demus* a Cséri, *Ivahon* a Gencsy, *Jekul* a Büki, *Marcs* az Osli, *Mikocha* a Sági, Simonházi, Magyarszelestey, *Procekul* a Magyarszelestey, *Stefk* a Szecsődy, *Vásony* a Basa, *Vencel* a Büki, Cséri, Patyi és Szecsődy családban található.

A XV. században *Balkó* az Unyani, *Jenslin* a Niczki, *Marcinkó* a Lengyel, *Miczk* a Cziráki, Ládonyi, Tomaj, *Tankó* a Bögöti és *Walkó* a Bögöti és Teresténytalvi családban ismeretes.

A most felsorolt Hermányi, Jáki, Niczki, Terestyénfalvi, Unyani családokról tudjuk, hogy a Hermány és a Ják nemzetségből származnak, német származásúak és mégis használnak szláv neveket. A Lengyel, Mileki, Mikola, Rumy és Szecsődy családokat tekinthettük — számos szláv személynévre figyelemmel — szláv eredetűnek. A többi család a magyar törzsek valamelyikébe tartozik.

C) *A családok elhelyezkedése védelmi (határ-) sávok szerint*

Ha e szelekció után fennmaradt mintegy 40 családot — a rokoni kapcsolatokat is figyelembevéve — a rendelkezésünkre álló helynevek és négy, oklevelesen megállapítható területsáv alapján csoportosítjuk, akkor az ősi településrendet legalább nagy vonalaiban meg tudjuk rajzolni.

Okleveleinkben a Répce—Gyöngyös mellékén négy biztos területi jelentőségű adatot találunk. Az első Tömördre, a másik Megyehídra, a harmadik Haraszti ra és a negyedik Olad—Köveskútra vonatkozik.

Tömörd a mai Tömörd falunál kezdődött, és nyugat-keleti irányban a Répce mentén Szentgyörgyig és Pósafalváig húzódott. E két falu is Tömörd határába esett.

A *megyehídi* határ ugyanilyen alakzatot mutat. Megyehíd határa ugyanis Vépnél kezdődött, a Gyöngyös mentén folytatódott, és Megyehíd keleti végénél végződött.

A *haraszti* határ viszont Sénél kezdődött, a Gyöngyös mentét követte, és Haraszti keleti felén végződött.

Az Olady, Herényi, Sőptey, Köveskúti és Gyöngyösmelléki család birtokai egybeestek. Birtokuk *Oladot, Herényt, Söptét* és *Köveskutat* foglalta magában.

Ezek az adatok arra hívják fel figyelmünket, hogy ősi családaink *települési rendje bizonyos katonai rend szerint* (határsávonként) talán *négy, vagy öt család együttesében keresendő.*

E családok együttesét tekinthetjük egy-egy *ágnak.*

Első ágként említhetjük a Herényi, Köveskuty, Olady, Söptey, Gyöngyösmelléki s talán a Kámoni családot.

A második ág a Bődi, Bögöti, Káli, Ládony és Westerházi család tagjait foglalja magában.

A harmadik ág a Bozzaj, Megyehidy, Horaj, Ovady és Vati családok együttese.

A negyedik ág a Csóy, Pesey, Patyi, Semjéni és Sédeni családokat egyesíti.

Az ötödik ágban vannak a Büki, Hobaj, Damonyai, Bői és Lócsi családok.

A hatodik ágba az Ablánczi, Magyarszelestey, Meszleny, Pósfalvi és Tömördi családokat sorolhatjuk.

A hetedik ágba a Csáfordi, Cséri, Geresdi, Jánosfalvai és Székási családok kerülnek.

A nyolcadik ág családjai a Botosházi, Besenyei, Csemetey, Gencsy és Seregély családok.

A kilencedik ágba soroljuk a Bogáti, Bucsay, Haraszti, Ondódi, Pederi—Toronyi családokat.

A tizedik ágat alkotják a Csánigi, Laki, Laki Kaczor, Logodi és Uraj családok.

A tizenegyedik ágban a Berényieket, Hetyeieket, Ságiakat és Simaháziakat, valamint a Szoporiakat találjuk.

A tizenkettedik ágat az Oslok nemzetségéhez tartozó családok alkotják.

Az őslakossághoz kell számítanunk a Cáki Nagyokat és Szerdahelyieket az avar vidéken, a Csernelháziakat a besenyő területen, ugyanitt a gyöngyösmenti Halmajiakat és Császtiakat, valamint idegen törzsből származónak tartjuk a Lehel törzséből való Szemereyeket.

Külön kell megemlítenünk az udvarnok Bachid nemzetség tagjait, akik szintén négy családra oszlottak: a Bolkfalvaikra, Egerszegi Vépiekre, Szőkeföldi Szőkékre és Szőllősiekre.

A Hermányok, Héderek, Jákok német lovagok leszármazottai.

D) *Ágak és határsávok*

Még megjegyezni kívánjuk, hogy a most felsorolt 12 ág a századok folyamán tovább tagozódott és a XVI. század elejére mintegy 200 családra oszlott. Körülbelül megközelítően ennyi volt a más vidékről beköltözött családoknak is a száma a középkor végén.

Ha pedig a most elősorolt ágakat a már figyelembe vett kelet-nyugati mélységi tagozódásban — szálláshelyükön — helyezzük el, akkor a nyugati határvidék egyik érdekes védelmi berendezésével találkozunk.

Az első *sáv* a nyolcadik és kilencedik ág szállása. Ez nagyjából nyugaton Botosháza—Bulcsu vonaltól egészen a Haraszti—Gencs vonalig húzódhatott.

A második sáv az első ág szállása, mely nyugaton Oladnál kezdődik és Herény—Söpte érintésével Köveskút keleti szélén ér véget.

A harmadik sáv a negyedik ág szállása, mely két részre oszlik. Az első része Pese, Csó, Paty területén van, a másik része a Rába mentén észak-déli irányban a Rába mentét követve Patytól Zsédenyig húzódik.

A negyedik sáv az ötödik, hatodik és tizenegyedik ág szállása a Gyöngyös két oldalán Hobaj—Tömörd vonaltól kelet felé Ság—Pósfalva vonaláig terjed.

Az ötödik sáv a Gyöngyös mentén a harmadik ág szállása, a Gyöngyös vonalán Véptől Megyehídig.

A hatodik sáv központi helyét a második ág területe foglalja el. De ez is két részre oszlik, nevezetesen a Bőd—Bögöt közötti területre és a Kál—Ládony közötti részre.

A hetedik sáv a hetedik és tizedik ág répcementi szállása Geresdtől Székásig.

E) *Az ágak nemzetsége és nemzetisége*

Az ágak nemzetsége és nemzetiségi megoszlása is nagy valószínűséggel rögzíthető.

A *Vérbulcsu* nemzetség tagjait véljük felfedezni a második és kilencedik ág tagjaiban, a *Csörnöc* nemzetséghez tartoznak valószínűleg az első ág tagjai, a negyedik ágat a *Pese* nemzetség nevével illethetjük, a harmadik névtelen ágat talán *Ovad* névvel nevezhetnénk. Ez a négy nemzetség káliz eredetűnek látszik.

Megfigyelhető az egyes ágaknál a régi reminiscenciák alkalmazása is. A Solka és Apor név az avar Solak és Apar névvel azonos, a Rumen, Gót, Uz név pedig az e területen élt további nemzetiségeket rejti magában. Az iráni Várda és Peder nevek is jellemzők vidékünkre.

Besenyő eredetű ágaknak kell tartanunk az ötödik, hatodik, hetedik, nyolcadik és tizedik ágat. Ezt a megállapítást a jellemző személynevekre alapítjuk. Különösen a Tomaj, Urkund, Beled és Tiván személynevekre. Támogatják feltevésünket a helynévi adatok is, mint pl. Besenyő, Tomaj és Urkony, de a besenyők e területen történt megjelenését bizonyító oklevelek is.

A tizenegyedik ágat törzsnévi eredetű helyneveire meg magyar személynévanyagára is tekintettel *magyar törzsi* eredetűnek tekintjük.

Az ötödik ág tagjai a helynevekre és az Osl nemzetség birtokviszonyaira is tekintettel, az Osl nemzetség besenyő ágainak tekinthetők.[116]

VI. Összefoglalás

Összefoglalva az eddig elmondottakat, a következőket állapíthatjuk meg:

Bogát, Kál és Bulcsu a Vérbulcsu nemzetség *nemzetségfői voltak* az egymást követő generációkon keresztül. A nemzetségfők, de a nemzetség maga is *káliz származású* lehetett.

Nagy valószínűséggel állapítható meg, hogy a *Vérbulcsu nemzetség rokoni kapcsolatban állott az Árpádokkal*, különösen Szár Zerinddel és fiával, Koppánnyal.

A káliz *Vérbulcsu* vagy Lád *nemzetség fejei viselték a horka méltóságot*, és a fejedelemség korában *ők voltak Magyarország „harmadik" fejedelmei.*

A *Vérbulcsu* vagy Lád *nemzetség a kazárok vezérnemzetsége volt*, de egyúttal a nemzetség feje volt a *csatlakozott népek fővezére* is. A harcokban a jobb- és balszárnytól védve, a sereg közepén, derekán, a zömnél harcolt.

A Vérbulcsu nemzetség *téli szállása Kolon megye, nyári szállása a répce—gyöngyösmelléki főesperesség területe* volt. A téli szálláson Kolonvár, a nyári szálláson Szombathely a központ.

A honfoglalás előtt a nyári szálláson szláv, avar és frank telepeket találunk. Szlávokat inkább a Gyöngyös déli részén és a Répce mellett, avarokat Kőszegtől délre, frankokat pedig a vízi átkelőhelyek közelében.

A honfoglalás korában a kazár határvédelem foglalta el e nyári szállást. Egyrészt rátelepült a szláv, avar és frank telepekre, másrészt új településeket is életre hívott.

A Vérbulcsu nemzetség a Perint és Gyöngyös, valamint a Répce mellékét foglalta el, a kazár kíséret az eredeti avar szállások közelében telepedett meg, a kálizok a Gyöngyös déli részét ülték meg. E helyeken egyrészt új szállásokat alapítottak, másrészt az őslakosságra települtek rá.

A besenyő kíséret tagjai Besenyő és Tomaj térségében, illetve Kőröselve területén települtek le, illetve települtek rá az őslakókra.

A Répce alsó folyásánál már a Lél nemzetség szállásai kezdődtek.

Augsburg után — különösen Géza idejében — megindultak az Árpádok telepítései a Berény, Megyer, Ság, Kér, Kesző, Nyék és Gyarmat törzsbeliek szétszórásával. Egyidejűleg megindult az egyházi munka is. E területen azonban kevés sikerrel, annak ellenére, hogy Bulcsu népe éppen a kazár birodalomban, de később a kalandozások korában is sokszor került érintkezésbe a kereszténységgel. Talán nem véletlen, hogy éppen a mohamedán kálizok területén volt a legnehezebb a térítési akció a keresztény egyház részéről. Ezért válhatott szükségessé a kálizok későbbi széttelepítése. Egyébként a mai keresztény misszió-nak is a legnehezebb területe a mohamedánok közötti misszió.

A Koppány-lázadás után a Vérbulcsu nemzetség szállásbirtokát nagyobb részében felosztották. Vencelin, a győztes hadvezér nemzetsége kapta a Rába—Répce közötti, a Gyöngyöstől délre és a Rábától keletre elterülő szállásokat, míg a Gizellával bejövő Hermán a Szombathely—Kőszeg közötti területet, Kál a Vérbulcsu nemzetség egyik főfészkét, Kált kapta adományba. A későbbiekben Szombathelyt talán maga Gizella kapta, a Gyöngyös és Répce közötti részen több falut a vasvári várispánság, Kenézt a vasvári káptalan, míg Har és Haraszti a Rába mentén a besenyő—szláv, Haraszti és Bozzaj a szláv—kazár együttélést dokumentálják.

A Gizella kíséretéhez tartozó Kálnak Kálba történt beiktatása után a Vérbulcsu nemzetség kényszerűen Ládonyt és környékét népesítette be. Ugyanakkor az ugyancsak Gizella kíséretéhez tartozó Pezili a Hermányokhoz közel Pecölt kapta adományba.

A kazár és besenyő kíséret pedig az eredeti szállását környező területeken terjeszkedett tovább.

A király, a Jákok, a Hermányok, a Huba népe és az egyház is alapított közben új falvakat.

István király halála után Lébényi Poth 1060 táján a Répce—Gyöngyösmelléken két helyen is található Paty falvakat alapíthatta, bár kétségtelen, hogy a pat az őstelepesek „vizes", „vizenyős" területű szállásait is jelölheti. Kálmán király Fámia birtokot adományozta nejének, a XII. század közepén II. Géza Volfer és Héder Grác melletti lovagoknak Kőszeget és környékét adta, az egyház mind a Gyöngyös, mind a Répce mentén több templomot épített és egyházat alapított.

A király a Gyöngyös mentén udvarnokait, a vasvári várispánság és káptalan a saját népeit telepítette néhány faluba, a Gatal nemzetség egy falut, Bajka soproni várjobbágy egy másik falut kapott adományba.

A Kazár (részben káliz) kíséret tagjai Kazár és Vát térségében, a besenyők a Répce mentén, valamint a Rába és Répce között létesítettek új falvakat.

A nyugat-magyarországi családnevek kialakulása után a XII. századtól kezdődően

a Vérbulcsu nemzetség és a kíséretük nemzetségeiből létrehozott ágak és azon belül az egyes családok nyugat-keleti irányú sávokban helyezkedtek el. Valószínűleg stratégiai megfontolások alapján. Négy sávnak a biztos meglétéről tudomásunk van, hármat pedig az analógia és a többi családnak az elhelyezkedése szerint nagy valószínűséggel állapíthatunk meg.

A Bulcsu, Csörnöc, Pese és Ovad káliz eredetű ágak, valamint a besenyőket vezérlő Osl ág mellett még másik öt besenyő ággal kell számolnunk, nem hagyva figyelmen kívül a Ság melletti — Árpádok által telepített — magyar törzsi ágat.

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

P. V. Volobujev—I. N. Puskarjova:

A hat kötetes „Szovjeunió története" c. akadémiai kiadvány előkészítésének fontosabb tudományos eredményeiről

Elkészült az első része „A Szovjetunió története a legrégibb időktől napjainkig"[1] című akadémiai kiadványnak, amelyet a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Elnöksége határozata értelmében az Októberi forradalom 50. évfordulója tiszteletére adtak ki Az első rész magába foglalja hazánk történetének egész Október előtti szakaszát, az ősközösségi rend kialakulásától a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig.

A nemzeti történelem Október előtti szakaszát felölelő hat kötet megjelenése kétségkívül nagy esemény a történettudományban. A hat kötet a szovjet közvélemény nagy érdeklődését váltotta ki, amit az is bizonyít, hogy a megjelent kötetek gyorsan elkeltek, és hogy a „Szojuzknyiga" második kiadást javasolt. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a köteteket tudományos kutatók, tanárok, egyetemi hallgatók és a legkülönbözőbb foglalkozású emberek olvassák, akik a szülőföld történetéről szóló ismereteiket kívánják elmélyíteni, kiszélesíteni.

Ennek a hatalmas munkának a sokoldalú tudományos értékelése a közeljövő feladata. Az egyes kötetekről a szovjet[2] ill. külföldi[3] történész folyóiratok hasábjain már megjelentek az első ismertetések. A továbbiakban várható mind az egyes kötetek részletekbe menő, mind a hat kötet egészének kimerítő taglalása. Ez megmutatja majd, milyen sikeresen oldotta meg a szerkesztői és a szerzői kollektíva az előtte álló tudományos és eszmei-politikai feladatokat.

Jelen cikk szerzői a hat kötet előkészítésébe közeli betekintést nyerhettek, így a megjelenés alkalmából arra vállalkoznak, hogy e hatalmas munka néhány tudományos és tudomány-szervezői eredményét összegezzék. Először is, gyakorlati szempontból fontos azoknak a tapasztalatoknak az általánosítása, amelyek a befejezett kollektív vállalkozás munkálatai során felhalmozódtak. Az Akadémia „Szovjetunió története" Intézetéhez már eddig is jó néhány — többkötetes történeti munkák kiadását tervező — köztársasági akadémiai tudományos kollektíva fordult tanácsért. Másodszor, minthogy a Szovjetunió történetéről ilyen széles kronológiai keretben hasonló munka a szovjet történettudományban először készült, hasznos akár előzetesen is meghatározni, milyen helyet foglal el, milyen jelentősége van a történetírásban.

[1] „Isztorija SzSzSzR. sz drevnyejsih vremjon do nasih dnyej." I—VI. köt. Moszkva. 1965—68. (A Szovjetunió története a legrégibb időktől napjainkig.)

[2] Lásd: „Isztorija SzSzSzR", 1967. No. 5. 177—186. l.; „Pravda", 1967. jan. 15.; „Isztorija SzSzSzR", 1968, No. 1. 146—150. l.; „Voproszi isztorii", 1968, No. 3. 133—151. l.; „Isztorija Sz Sz Sz R", 1969. No. 1. 152—154. l.

[3] Lásd: „The American Historical Review", 1968, No. 5. 1578—79. l.; „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", 1967, No. 6. 1124—25. l.; „Canadian Slavic Studies", 1968, No. 3, 426—427. l.; „Hisztorie a vojenstvó", 1969, No. l, 104. l. ill. No. 2, 378. l.

E több kötetes Szovjetunió történetét összefoglaló, általános munkának tervezték a szovjet közönség széles rétegei számára. Az alapvető tudomány-politikai feladata ennek a munkának az volt, hogy „összegezze a nemzeti történet kutatása terén végzett hatalmas kutató munka eredményeit, amelyeket a történészek a szovjet történettudomány félévszázados fejlődése során elértek, általánosítsa a hatalmas mennyiségű monografikus feldolgozás eredményeit, teljes képet adjon hazánk népei történetéről a legrégibb időktől napjainkig". (Vö. I. köt. XX. l.)

Az egész kiadvány „A Szovjetunió története a legrégibb időktől napjainkig" tizenkét kötetben, előkészítésének tudományos irányítása céljából a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Elnöksége létrehozta az Általános Szerkesztői Főtanácsot, B. N. Ponomarjov akadémikus elnökletével. A Tanácsba a Szovjetunió köztársaságainak legnevesebb történész specialistái kerültek. Az egyes kötetek megvitatása eszmei-tartalmi szempontból a Tanács felelős, speciális bizottságainak ülésein történt, ami nagyban elősegítette az első hat kötet eszmei-ideológiai és tudományos színvonalának emelését. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Elnöksége külön ülésen foglalkozott a több kötetes „Szovjetunió története" előkészítésével.[4]

Mint ismeretes, a több kötetes „Szovjetunió története" elkészítése az Akadémia Történeti Intézetének 1961–68-ra vonatkozó tervének a fő feladata volt. A II–VI. kötetek elkészítésével (az első kötetet a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Archeológiai Intézete készítette) az Intézet keretében egy külön erre a célra létrehozott részleget bíztak meg. Az első rész eredményeit összegezve, el lehet mondani, hogy külön részleg létrehozása a több kötetes „Szovjetunió története" Október előtti periódusának megírására helyesnek bizonyult. A részleg kollektívája a hatalmas szerzői, szerkesztői munka mellett jelentős tudományos-szervezői és tisztán technikai feladatot is elvégzett. A részlegnek, mint az első hat kötetet előkészítő tudományos-szervező központnak a létrehozásában nagy érdemei voltak első vezetőjének, az azóta már elhunyt A. V. Fagyejev professzornak, a történettudományok doktorának, aki egyszerre volt nagy tehetségű kutató és a történeti ismeretek népszerűsítésének mestere.

Az első hat kötet előkészítésének tudományos irányítását a B. A. Ribakov által vezetett szerkesztő bizottság látta el. Ennek az „egyszemélyi vezetésnek" köszönhető, hogy biztosítva volt mind a hat kötet esetében az egységes szerkezet és az egyöntetű kifejtésmód.

Az első rész szerkesztő bizottsága a több kötetes „Szovjetunió története" szerzői kollektívájával közösen megszervezte az egyes kötetek kapcsán felmerülő tudományos problémák, valamint a kötet-tervezetek széleskörű vitáját. Az egyes kötetek előkészítésének és szerkesztésének közvetlen irányítását szerkesztői kollektívák végezték, amelyek általában 2–7 neves tudósból álltak, élükön a kötet felelős szerkesztőjével. Elismerést érdemel az Akadémia Történeti Intézetének Igazgatósága, amely végig figyelemmel kísérte az első rész előkészítését. Az Intézet igazgatója, V. M. Hvosztov akadémikus rendszeresen tudományos és módszertani segítséget nyújtott az egyes kötetek szerzői és szerkesztői kollektíváinak. Az Intézet pártszervezete és pártbizottsága állandóan ellenőrizte a munka állását.

Véleményünk szerint a szerkesztői és a szerzői kollektíva, amely zömében az Akadémia Történeti Intézetének tudományos munkatársaiból állt, összességében teljesítette a kitűzött feladatot. Viszonylag rövid idő alatt tudta összegezni azokat az eredményeket, amelyeket a szovjet történettudomány a szovjet történelem elméleti ill. konkrét problémáinak kutatása során az 1960-as évek közepéig elért, törekedve a megfelelő helyeken a

[4] Lásd: „Vesztnyik" A. N. SzSzSzR., 1966, No. 1. 3–8. l.; „Voproszi Isztorii", 1966, No. 3, 139–142. l.

legújabb kutatási eredmények felhasználására. Ezenkívül az előkészítés során egyes esetekben egész sor probléma akadt, amelyek vagy kiegészítő kutatásokat, vagy átértékeléseket tettek szükségessé. Ilyenek voltak pl. a jobbágyrendszer válságának kérdései a XIX. század első felében, a nemzeti mozgalmak, az orosz gazdaság „többkulcsúsága", Oroszország belpolitikai viszonyai a XVIII. században stb. Elengedhetetlen követelmény volt ennél az akadémiai kiadványnál a tudományosság és a világos, népszerűsítő kifejtési mód egyesítése, mivel a köteteket az olvasók széles körének szánták.

A több kötetes „Szovjetunió története" előkészítésénél tanulmányozták és felhasználták azokat a gazdag tapasztalatokat, amelyeket a korábban kiadott olyan nagy általánosító kollektív munkák készítése során szereztek, mint „A Szovjetunió történetének vázlatai. A feudalizmus korszaka", vagy a „Világtörténet".

A „Szovjetunió története" megjelent első hat kötete sok tudós alkotó erőfeszítésének eredménye. Az első hat kötetnél 128 szerző működött közre (közülük 35 tudós a nemzeti köztársaságokból), azon belül száztizenegyen végeztek alapvetően alkotói munkát, a többiek pedig az előkészítésben tevékenykedtek. A kötetek elkészítésében részt vettek a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Archeológiai és Történeti Intézetének tudósai, Moszkva és Leningrád felsőoktatási intézményei, a nemzeti köztársaságok történeti intézetei, és még egész sor intézmény a segédtudományok területéről. A szerzők között megtalálhatjuk a történettudomány legjobb specialistáit, az Akadémia rendes tagjait, mint pl. N. M. Druzsinyin, M. V. Nyecskina, A. P. Okladnyikov, B. A. Ribakov, M. N. Tyihomirov, V. M. Hvosztov; az Akadémia levelező tagjait, mint Sz. V. Kiszeljov, H. H. Kruus, V. I. Sunkov; a szövetségi köztársaságok tudományos akadémiáinak rendes tagjait, mint C. P. Agajan, Sz. T. Jeremjan, Ju. I. Zsjugzsda, Ja. P. Krasztiny, B. B. Piotrovszkij, Z. S. Radzsabov, A. Sz. Szumbatzade, Ju. M. Jurginisz; a levelező tagok közül A. N. Gulijevet, Ju. Ju. Kalikot, S. A. Meszhiát, R. N. Nabijevet. Nagy számban vontak be fiatal tudósokat is, érdekes monografikus kutatások szerzőit.

Az egyes fejezetek, kötet-tervezetek vitájába bevonták a tudományos közvélemény széles rétegeit. Csak az össz-szövetségi tanácskozásokon, amelyeket az egyes tervezetek megvitatása céljából szerveztek, kétszáz-háromszáz tudományos munkatárs vett részt Moszkvából és más városokból. Ezeken a tudományos konferenciákon igen nagy volt az aktivitás, és a viták alkotóak voltak. Emellett kötet-tervezet vitákat nemcsak a fővárosban, hanem más városokban is rendeztek (Kijev, Leningrád, Baku stb.), amelyeken részt vettek a szerkesztői kollektívák tagjai is. Ezeknek a vitáknak az anyagait (előadások, jegyzőkönyvek), a tudományos folyóiratok rendszeresen publikálták.[5] Minden egyes kötethez igen sok megjegyzés érkezett mind tudományos kollektíváktól, mind egyes kutatóktól. A viták és az írásos észrevételek eredményeit az egyes kötetek szerzői és szerkesztői kollektívái gondosan tanulmányozták és a szükséges mértékben figyelembe vették, ami a szerzői kollektívák számára megkönnyítette a szovjet történelem egész sor bonyolult problémájának a megoldását. Úgy véljük, hogy ezt a tapasztalatot későbbi kollektív munkák előkészítésénél is figyelembe lehet venni, és fel lehet használni.

Döntő jelentőségű volt az Oroszország népei történetét tárgyaló részek és fejezetek sikeres előkészítésénél, hogy a közös munkában részt vettek a szövetségi köztársaságok tudósai, akik saját nemzeti történetírásuk eredményeire támaszkodtak. Túlzás nélkül lehet mondani, hogy a nemzeti köztársaságok történetét tárgyaló összefoglaló munkák létrehozása nélkül a Szovjetunió népeinek történetét átfogó egységes munka előkészítése nem lett volna lehetséges.

Nem egyszer hangzottak el kritikai észrevételek, hogy a kiadvány köteteinek tudo-

[5] Lásd: „Isztorija SzSzSzR", 1961, No. 6, 217–218. l.; 1962, No. 5, 243–245. l.; No. 8, 165–166. l.; 1963, No. 2, 224–225. l.; 1964, No. 1. 219–220. l.; „Voproszi Isztorii" 1964, No. 3, 163–165. l.

mányos jóváhagyása igen vontatott rendszer szerint történik. Ennek ellenére úgy véljük hogy a több kötetes munka készítői előtt álló feladatok bonyolultsága igazolta ezt a rendszert. A széleskörű viták elősegítették a történeti események helyes és szubjektivista hatásoktól mentes értékelését.

A hat kötet megírását végző csoport tevékenységében meg kell említeni egy negatív momentumot. Mint a tapasztalat mutatja, nagy összefoglaló munkák előkészítése szükségessé teszi az alapvető problémák előzetes elméleti megvitatását és átgondolását, aminek meg kell történnie, a kötetek tematikájának összeállítása előtt párhuzamosan kell haladnia ennek elkészítésével. Most, a kiadvány elkészítésekor látható, hogy az említett csoportnak fokozottabban, következetesebben kellett volna betöltenie egy sajátos „agy központ" szerepét a hat kötet előkészítésénél. E központnak a szerzői munka megkezdése előtt a szakemberek széles körére és a szerzők javaslataira támaszkodva fel kellett volna vetni és eldönteni a hat kötet szempontjából fontos alapvető módszertani és tudományos kérdéseket.

A kollektív munkának ilyen megközelítése lehetővé tette volna a szerzők számának csökkentését. El kell ismerni, hogy az egyes kötetek szerzői kollektíváinak létszáma túlságosan megnőtt; mintegy 28 főből átlagosan 45 főre. A kötet megírásának gyorsításán túl ez elsősorban azzal a törekvéssel volt összefüggésben, hogy a részkérdések minél több specialistája kerüljön a szerzők közé. Nem lehet azonban elfogadni azt a gyakori véleményt, hogy a kollektív munka feltétlenül nagyszámú szerző bevonását követeli meg. Ilyen esetben új nehézségek jelentkeznek a fejezetek összehangolásánál, a határesetek egyeztetésénél, a szerkesztésnél stb. Összefoglaló kollektív munkák készítésénél általában nem lehetséges az egyértelmű szervezői döntés. Úgy véljük, hogy helyes lett volna a legfrissebb feldolgozások felhasználása és a szerzők számának a csökkentése. Ez biztosította volna a kötetek egységesebb voltát, az általános elgondolás maradéktalan megvalósítását. Azonkívül a kollektív munka létrehozásának időben elhúzódó folyamatában minden szerzőnek többször vissza kell térnie szövegére, ami a tudományos dolgozó idejét és erejét vonja el a produktív munkától. Kétségtelen, hogy kollektív munka esetén olyan módszer a célravezető, amely szerint minden kötetet két-három tudós írna meg, akik egységes terv, közös szerkezet stb. szerint dolgoznának. A hat kötet készítése során szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy minden esetben hasznos a szerzők számának maximális szűkítése, különösen egy ilyen monumentális kollektív vállalkozás esetén, mint a „Szovjetunió története".

Az első rész elején találjuk az átfogó előszót, amely a „Szovjetunió története a legrégibb időktől napjainkig" c. kiadvány mind a tizenkét kötetére érvényes. Az előszóban vannak kifejtve az egész kiadványra vonatkozó legfontosabb tudományos-elméleti elvek, s itt fejtik ki az első szocialista ország története tanulmányozásának fontosságát. Külön hangsúlyozza a bevezető a többkötetes munka elsődrendű feladatát — megmutatni a dolgozó tömegek hazánk történetében játszott tényleges szerepét, politikai aktivitásuk növekedését, amely a bolsevikok pártjának vezetése alatt a cárizmus és a kapitalizmus elleni tudatos, szervezett harcba torkollott. Az első rész szerkesztői és szerzői arra törekedtek, hogy az általuk előkészített mű találkozzék a szovjet embereknek a nemzeti történelem iránti fokozódó érdeklődésével, hogy a mű lapjain az igazat olvassák arról a hosszú, nehéz, bonyolult és hősies útról, amelyet országunk népei 1917-ig megtettek, hogy általánosítsák a Szovjetunió népeinek gazdag történelmi tapasztalatait, feltárják a Nagy Október objektív és szubjektív előfeltételeit, konkrétan és meggyőzően rámutatva népünk élenjáró szerepére a világ forradalmi átalakításában.

Ismeretes, hogy valamely tudományos kutatás historiográfiai értékét az alapvető elméleti, tudományos problémák helyes, újszerű megoldása, a történeti jelenségek pártos elemzése határozza meg.

Az új mű eszmei-ideológiai alapja, hogy következetesen érvényesül benne hazánk történetének marxista—leninista koncepciója. Gazdag tényanyagra támaszkodva mutatja be az első hat kötet, hogyan érvényesülnek országunk konkrét történeti körülményei között a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségei. Ezek nem úgy jelennek meg mint elvont össztársadalmi sémák, hanem mint a történelem élő szőttesei ábrázolják a népi tömegek osztályharcát, a külső ellenséggel folytatott harcot, az állami és gazdasági fejlődést, a kulturális előrehaladást, az uralkodó körök politikáját és a diplomaták agyafúrt lépéseit.

Az ország egész történeti fejlődésének sokoldalú áttekintése és marxista—leninista szempontú szemlélete az első rész minden kötetének érdeme. Az ötödik és hatodik kötet szerzői, akik megírták Oroszország történetét a jobbágyrendszer eltörlésétől 1917 októberéig, különösen kedvező helyzetben voltak. Lehetőségük volt felhasználni V. I. Lenin hatalmas historiográfiai hagyatékát. És valóban, ezek a kötetek kitűnnek azzal is, hogy gyakran idézik V. I. Lenin értékeléseit, megállapításait az orosz történet adott periódusának minden alapvető kérdése kapcsán. Az Általános Szerkesztő Tanács, az első rész szerkesztő bizottságának vezetősége és az Akadémia Történeti Intézetében a kiadvány előkészítésével megbízott részleg következetesen megkívánta az egyes kötetek szerkesztői kollektíváitól és szerzőitől, hogy a történeti jelenségek értékelésénél feltétlenül ragaszkodjanak a lenini pártosság elvéhez. Úgy véljük, hogy módszertani szempontból az első rész megfelel a tudomány jelenlegi színvonalának.

A hat kötet forrásbázisát a gazdag hazai archeográfiai anyag képezi. Emellett újonnan feltárt forrásokat is felhasználtak. Így az orosz történet legrégibb periódusait tárgyaló fejezetekben—szélesebben mint bármely más, korábban kiadott összefoglaló munkában—, felhasználták az Uralban, Ukrajnában, Turkmeniában, Örményországban stb. legutóbb feltárt régészeti leleteket. Ezek a leletek lehetővé tették a földművelés kezdetei időbeni határainak a kitolását az i. e. V. évezredig, amelynek következtében hazánk joggal nevezhető a legrégibb földművelő civilizációk egyikének. Új anyagok az 1813-as hadjáratról (Kutuzov által aláírt kiáltvány, szemtanúk leírásai stb.) lehetővé tették a korábbiaknál jobban bizonyítani az orosz hadsereg Napóleon felett aratott győzelmének a jelentőségét az európai, s azon belül a német nemzeti-felszabadító mozgalom kibontakozása szempontjából. Az imperializmus kori Oroszország története szerzőinek munkáját levéltári anyagok tömegének átnézése előzte meg; mindenekelőtt az állami ill. társadalmi tevékenységet folytató személyiségek századfordulóra vonatkozó személyi fondjait kutatták.

A hat kötetes mű kronológiai keretét tekintve, előzmény nélkül áll történetírásunkban. Például egy olyan alapvető kiadvány, mint a kilenc kötetes „A Szovjetunió vázlatos története" a XVIII. század végéig tárgyalja az eseményeket, azaz a jelen „Szovjetunió története" kiadvány első három kötete által tárgyalt korszakot öleli fel. Természetesen részletesség, de egyes esetekben az érvelés tekintetében is a mostani kiadvány első három kötete felveszi a versenyt a „Vázlatok"-kal, bár a „Szovjetunió története" köteteinek méretei kizárták annak lehetőségét, hogy a történeti folyamatok megvilágítása olyan részletes és alapos legyen, mint a „Vázlatok"-ban.

Jelen „Szovjetunió története" kiadványra jellemző (természetesen egyes kötetekre különböző mértékben) a történelem olyan oldalainak megvilágítása, amelyeket a korábbi összefoglaló munkák egyáltalán nem tárgyaltak: így az életmód, egyház, polgári pártok stb. E többkötetes munka szerzői és szerkesztői törekedtek a politikai történet tárgyalásának bővítésére, eltérően összefoglaló történeti feldolgozásaink korábbi gyakorlatától, ahol a népgazdaság és a termelőerők fejlődése történetének kérdései túltengtek. A politikai történet kérdéseinek alaposabb tárgyalása a kiadvány tudományos-népszerűsítő jellegével is összefüggésben van.

Néhány szót a kötetek periodizációjáról és felépítéséről. A periodizáció kérdései nem váltottak ki különösebb vitát. Alapját a szovjet történetírásban már általánosan elfogadott marxista—leninista periodizáció képezte. A történeti anyag kötetenkénti tagolása ennek a periodizációnak megfelelően történt, vigyázva, hogy minden kötet azonos „terhelést" kapjon a történelmi eseményekből. És mindennek ellenére az anyag kötetenkénti elosztása láthatóan nem bizonyult arányosnak. Így pl. a „Szovjetunió története" II. és III. kötetének recenzálói[6] bírálják a szerkesztő bizottságot, mert a XVII. századot, amely alapvető tendenciáiban egységes folyamat, mesterségesen két részre bontották: a század első fele még a második kötetben nyer megvilágítást, a második fele a harmadikban. Már a munka befejezése után észrevételezték a IV. és V. kötet közötti aránytalanságot. A IV. kötetben, mint ismeretes, a XIX. század első felét tárgyalják a szerzők, az V.-ben pedig a másodikat, amelyet az eseményekkel való „ellátottság" szempontjából össze sem lehet hasonlítani az elsővel, bár terjedelem terén elmarad az V. kötet a negyediktől. Az egyes köteteken belüli periodizáció is hagy kívánni valót maga után. A II. kötetben a XV. század második fele, amelyet az egységes orosz állam megteremtésével jellemzünk, el van szakítva a század első felétől, amelyben pedig az egységesítési folyamat megindult. A fordulópont a központosított állam megteremtésében a XV—XVI. század fordulóján következett be. Látható tehát, hogy a periodizáció egyes kérdései, a népi tömegek sorsában, életében bekövetkezett változások fordulópontjának megvilágítása a közeljövő alkotó vitáinak a feladata lesz.

A hat kötetes mű sajátos szerkezetének kialakítása során meg kellett valósítani az egyes problémakörök és a kronológiai elvek kombinálását. A szovjet történettudományban ez immár hagyománnyá vált, s e sorozat köteteiben is érvényesül. Tény, hogy az első kötetben az első két rész szerzői („Ősközösségi társadalmi rend" és a „Rabszolgatartó rendszer" c. részek) eltértek az anyag szigorúan kronologikus tárgyalási rendjétől, előnyben részesítve a problémakörök szerinti kifejtést, ami szükséges is akkor, amikor évezredek történetét kell átfogni.

Pillanatnyilag nehéz volna megállapítani, mennyire valósult meg a teljes műben a kronológiai elvek és a problémakörök szerinti összefüggések közötti helyes arány. Ez a módszer ui. minden előnye ellenére gyakran eredményezi történetileg összefüggő események indokolatlan szétszakítását stb. Így pl. a harmadik kötetben azok az átalakulások, amelyek I. Péter bel- és külpolitikájával kapcsolatosak, több fejezetben tárgyaltatnak s még szó van róluk későbbi korszak — a XVIII. század második negyede — tárgyalásánál is.

A több kötetes vállalkozás szerkezetében nem kis nehézséget okozott az a körülmény, hogy hazánk soknemzetiségű ország. Egy összefoglaló munkában nem volt lehetőség a Szovjetunió területén élő több mint száz nemzetiség történelmének a reprodukálására, annál is inkább, mert egy ilyen közelítési mód azt eredményezte volna, hogy a Szovjetunió egységes története az egyes népek történetének mozaikszerű összegezésévé alakul, ahogy ez pl. bekövetkezett a korábban előkészített és megjelentetett fentebb már említett „Vázlatok"-nak egyik kötet-tervezetében. (A kapitalizmus korszaka.)[7] Tehát feltétlenül más megoldást kellett választani. Először: a Szovjetunió népeinek történetét abban a sorrendben megvilágítani, ahogyan kiléptek a világtörténet színpadára; azaz kezdeni a Kaukázuson túl népeinek történetével, amelyek országunk területén először hozták létre Urartu-t, aztán Közép-Ázsia, majd Kelet-Európa — ezen belül elsősorban a szlávok,

[6] Lásd: „Isztorija SzSzSR.", 1967. No. 5, 185. l.; 1968, No. 1, 46. l.

[7] „Isztorija SzSzSzR." Oroszország a kapitalista viszonyok kialakulása és általánossá válása időszakában (1856—94). I. rész: Gazdasági, társadalmi és politikai történet, II. rész: A népek története. Moszkva, 1952.

a Kijevi Oroszország alapítói — népeinek történetével folytatni. Másodszor: figyelembe véve, hogy a legrégibb időktől szoros kapcsolatok léteztek országunk különböző népei között, kimutatni, hogy hogyan alakult ki történelmi sorsközösségük. Harmadszor: mivel történetileg úgy alakult, hogy az orosz nép lépett fel a többi népek egyesítőjeként, Oroszország történetét úgy kellett bemutatni, mint országunk népei történelmi sorsközösségének központi tényezőjét. Egy ilyen megközelítési mód tette lehetővé az egyes népek történetének olyan tárgyalását, amely a fejlődési sajátosságok figyelembe vétele mellett, az összorosz történet alkotórészeiként mutatja be őket. Az Oroszország kereteibe történő belépés, vagy a vele való egyesülés előtt az egyes népek történetét a tárgyalt kiadvány, igen helyesen, összefüggő nagy egységek szerint tárgyalja (Ukrajna, Belorusszia, Moldova, Baltikum, Kaukázusontúl, Közép-Ázsia, Szibéria stb.). Az Oroszországgal történt egyesülés után fejlődésüket az összorosz történeti folyamat részeként tárgyalják a kötetek általános fejezetei, a nemzetiségek történetének szentelt fejezetek pedig — a körülményektől függően — a nemzeti felszabadító mozgalmakat, a társadalmi élet, a kulturális fejlődés sajátosságait ölelik fel. Emellett a nagy, összoroszországi események (népmozgalmak, háborúk stb.) tárgyalásánál az abban résztvevő összes nemzeti és társadalmi elem szerepét megvizsgálják. Ezzel magyarázható tehát, hogy az első kötetekben az egyes népek történetét tárgyaló fejezetek foglalják el a terjedelem felét, míg a későbbi köteteknél arányuk csökken.

Aktív alkotó viták eredményeként formálódott ki az a mód, ahogyan megvilágították a cárizmus nemzetiségi-gyarmatosító politikáját és a népek felszabadító harcait, és e viták nyomán változott meg az egyes népek történetére vonatkozó ismeretek korábban megszokott rendszerezése. Mindenekelőtt figyelemreméltó a nemzeti területek tudományos megalapozottságú osztályozása: gyarmatok, félgyarmatok és politikailag függő területek. A tárgyalt hat kötetben teljesebben, mint a korábbi hasonló jellegű munkákban feltárul a nemzeti mozgalmak ellentmondásossága, ami a bennük meglevő különböző osztályérdekekkel magyarázható, határozott kritikát kaptak azok a korábban elterjedt nézetek, amelyek egyes nemzeti mozgalmak jellegéről mesterségesen, külső mesterkedések hatására jelentkeztek. Tendenciáját tekintve a nem orosz népek nemzeti felszabadító mozgalma az esetek többségében antifeudális jellegű volt és fő mozgató erejét a parasztság alkotta. Ezeket a nézeteket, amelyeket a IV. kötetben találhatunk, a további kötetekben továbbfejlesztették a nemzeti-felszabadító mozgalmak és a cári gyarmatosítás történetének megvilágítása tekintetében. Mindenekelőtt az V. kötetben, amelyben egy önálló részt szenteltek Oroszország népei nemzeti-felszabadító mozgalmainak (amelyeket e népek a XIX. század második felében indítottak meg), és kísérletet tettek az alapvető tendenciák átfogó bemutatására.

A VI. kötet szerkesztői kollektívája, figyelembevéve azt a körülményt, hogy a XX. század első másfél évtizede bővelkedett jelentős történeti eseményekben — amelyek erre az időre szoros kölcsönös kapcsolatokat alakítottak ki Oroszország népei között —, elhatározta, hogy nem szentel külön, önálló részeket az egyes népek történetének. Ebben a kötetben a nemzeti körzetek történetét az összorosz történet szerves részeként tárgyalják, például az első orosz forradalom, a háború előtti forradalmi fellendülés, a Februári forradalom eseményei kapcsán. A kötetben külön részek elemzik az imperialista Oroszország gyarmati rendszerét és a június harmadiki monarchia nagyhatalmi-soviniszta politikáját. Ebben a kötetben a nemzetiségek felszabadító harcát az új típusú forradalmi mozgalmak három komponense egyikeként ábrázolják. Feltehetően a szakemberek még állást foglalnak, mennyiben bizonyult hasznosnak a Szovjetunió történetét összefoglaló munkában a nemzetiségek történetét ily módon megoldani.

A hat kötet tudományos színvonalát értékelve elmondható, hogy tudományunk jelenlegi állását tükrözi. A továbbiakban az első rész egyes köteteinél maradva, néhány,

a kritikai teljességre igényt nem tartva, csupán a fő jellemvonásokra és e köteteknek a szovjet történetírás szempontjából nyújtott új eredményeire, valamint a továbbra is megoldatlan, további kutatást igénylő problémákra szorítkozva teszünk néhány észrevételt.

Az első kötetben jelentős helyet foglaltak el az etnogenezis bonyolult problémái. Tekintettel jelentőségükre (mivel a jelenlegi etnikai közösségek történeti alapja a legrégibb időkig, az i. e. II. sőt a III. évezredig nyúlik vissza) a kötetben a jelenleg feltárt anyagok összességének alapján oldották meg ezeket a problémákat. Az első kötet kardinális kérdéseinek egyike kétségtelen az óorosz állam kialakulásának problémája. A korábban ismeretlen — elsősorban archeológiai — források felhasználása révén a szerzőknek sikerült kimutatni az államalkotás belső feltételeit a keleti-szlávoknál és megállapítani az első szláv állam — Oroszország — létrejöttének főbb állomásait a IX. században. Tudományosan megalapozott a kötetben a „rusz" törzsek eredetének újszerű taglalása, amelyeknek a nevét viselte a keleti szlávok első feudális állama. A kötet bebizonyítja, hogy az orosz állam a IX. század elejére alakult ki, a varégek szláv területen való megjelenése előtt. Nem tagadva a hódító varég (norman) elemek behatolását (abban az időben Európa-szerte előfordult) az orosz földekre, a szerzők bebizonyítják, hogy az orosz történet kezdetein játszott szerepüket túlértékelték, mégha ezt a szerepet nem is lehet összemérni a veszélyes szomszédok, a sztyeppei nomádok szerepével. A kötetben kiegészítő bizonyító adatokat vonultatnak fel az ún. „norman" elmélet tudományos tarthatatlanságáról, amely a normanoknak (varégek) tulajdonítja az óorosz állam megalapítását. Újszerű a „Kijevi Oroszország és kora", valamint az „Igor ének" c. fejezetek átgondoltsága és kimunkálása. De a Kijevi Oroszországról és Közép-Ázsia, a Kaukázusontúl népeinek, valamint az őszlávoknak a kultúrájáról szóló fejezetek is méltán váltják ki az olvasók érdeklődését.

Az első kötet feltárja a népi tömegeknek hazánk története legrégibb periódusaiban játszott meghatározó szerepét. A kötetben felsorakoztatott tények bizonyítják, hogy a külső és belső nagy megrázkódtatások pillanataiban a nép erőinek teljes megfeszítése határozza meg az események alakulását. A kötet tartalmazza a dolgozó, értékteremtő ember életmódját, sor kerül a népi kultúra emlékeinek elemzésére is.

A további „feudális" kötetek, folytatva az előzőek gondolatmenetét, a népi tömegek antifeudális törekvéseiről, a népnek Oroszország területe művelés alá vonásában játszott teremtő missziójáról szóló adatokkal gazdagítják a történettudományt. Az egyes kötetek osztályharcnak szentelt fejezetei mutatják, hogy a dolgozó tömegek egyre növekvő befolyást gyakoroltak az uralkodó osztályok politikájára. Még erőteljesebben érvényesül ez természetesen a felszabadító mozgalom proletár szakaszának kifejtésénél, amikor a dolgozó tömegek a forradalmi szociáldemokraták vezetésével, élükön Oroszország munkásosztályával legyőzhetetlen erővé nőttek, felszámolva országunkban az önkényuralmat és folytatva a küzdelmet a szocialista forradalom győzelméig.

A második kötetben egy olyan bonyolult probléma nyer újszerű megoldást, mint az egységes orosz állam megalakítása a XIV—XVI. században. Először is a korábbiaknál sokkal alaposabban elemzik a politikai központosítás folyamatának belső gazdasági-társadalmi feltételeit, ezen belül feltárva a földművelés és a földbirtoklás terén végbement nagy változások jelentőségét. (Emlékszünk, hogy a múltban ebben a folyamatban a meghatározó szerepet külső tényezők — a honvédelem követelményei — játszották, s gazdasági szempontból csak az egyes körzetek között kialakuló piaci kapcsolatokról történt említés.) Másodszor, mélyebben tárták fel azokat az okokat, amelyek következtében a központosított Oroszország soknemzetiségű állam lett. Harmadszor: szakítottak azzal a korábban uralkodó nézettel, mely eltúlozta az állam központosítottságát a kialakulási szakaszban. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fentiek ellenére a II. kötet munkálatai bebizonyították, hogy további kutatásokra van szükség a XIV—XVI. század során

kialakuló központosított állam gazdasági-társadalmi alapját illetően. Valószínű, hogy ezzel kapcsolatban szükséges lesz a földrajzi tényező szerepét is elemezni. Részletesebb megvilágítást igényelnek még azok az indítóokok, amelyek az alakuló Oroszországhoz vonzották az egyes népeket. A második kötetben az „opricsnyina" újszerű kifejtésével találkozunk. Az „opricsnyinát" a kötet szerzői úgy tárgyalják, mint egy, a feudális széttagoltság okainak felszámolására irányuló politikát a részfejedelemségek maradványai ellen, és nem mint a nemességre támaszkodó cárizmus bojárság elleni, „renden belüli" harcát. Ezzel együtt hangsúlyozzák annak a formának az „archaikus" jellegét, amelynek segítségével a feudális széttagoltság felszámolására irányuló politika realizálódott. Rettegett Iván tevékenységét és személyiségét nem idealizálják.

Még a II. kötet előzetes vitája során észrevételezték azokat a meglevő hiányosságokat, amelyek a XIII—XVII. század dereka közötti kulturális élet tárgyalásánál fellelhetők. Sajnos ezek többségének korrigálására nem került sor. Ennek eredménye, hogy egyetlen fejezetbe tömörítettek teljesen különböző jellegű kultúrtörténeti szakaszokat, Oroszország történetének korai szakaszai pedig nélkülözik olyan fontos összetevők rajzát, mint a társadalmi gondolkodás vagy a szellemi kultúra. Ugyanitt a felsorakoztatott kultúrtörténeti tények száma is igen kevés.

Meg kell jegyezni, hogy a Szovjetunió népei kulturális élete elvi és konkrét kérdéseinek a megoldása nagy erőfeszítéseket követelt. A kollektív viták eredményeként határozták el az egyes népek kulturális együttműködése folyamatának feltárását. A hatkötetes első részben rámutatnak a Szovjetunió népei kultúrájának világtörténeti jelentőségére. Véleményünk szerint a kultúrtörténeti fejezetek többségére büszkék lehetnek a szerzők és a szerkesztők. Mindenesetre tény, hogy a kulturális élet ábrázolása egyes történeti periódusokban sok nehézségbe ütközött. A kultúrtörténet kidolgozatlansága azzal van összefüggésben, hogy erről a problémáról kevés részmonográfia áll rendelkezésre. Az egyes kötetek kulturális problémákat tárgyaló fejezetei sem tartalmilag, sem formailag nem kapcsolódnak egymáshoz. Egészében gyengén kidolgozottak az egyes korszakok kultúrájának közös vonásai, de hasonlóan gyenge az ezeket megkülönböztető eszmei sajátosságok megvilágítása. Részben vagy teljesen kibontatlanok maradtak olyan fogalmak, mint a „feudális kultúra", a „kapitalista kultúra" stb. Az első és negyedik kötet kivételével sajnos a kulturális emlékeket alig használták fel az adott kor gazdasági-társadalmi jelenségeinek jellemzésében. A többi kötettől eltérően a XIX. század első fele kulturális életének történeti helye ábrázolásáról módszertani viták alakultak ki. A IV. kötetben azoknak az eredményeknek az összegét, amelyeket Oroszország népei a közoktatás, a tudomány, a művészet és a szellemi élet más területein a XIX. század derekáig elértek, nem a kultúra részeiként értékelik, hanem az 1861 előtti Oroszország kulturális életének egy prizmán át való tükröződéseként, amely a tudományban és a művészetben folyó eszmei harcok, az eszmei kapcsolatok nemzeti kultúrát gyarapító voltát igazolja. A történész szakemberekre vár az a feladat, hogy elbírálják, mennyiben volt sikeres ebben a kötetben a kultúrtörténet „szintetizáló" megközelítése.

A korábbi összefoglaló munka, a „Szovjetunió történetének vázlatai" fő hibája a XVII—XVIII. századi gazdasági-társadalmi fejlődés megvilágításának ismert egyoldalúsága volt. E munkának a XVIII. századot tárgyaló része elsősorban az olyan „új jelenségeket" emelte ki, mint pl. a kapitalizmus elemei, mintegy tagadva a feudalizmus megerősödésének vitathatatlan tényét, gazdasági alapjainak, a feudális földtulajdonnak a megszilárdulását.[8] Az új kiadvány ezt a hiányosságot megszüntette. „A Szovjetunió története" II—IV. kötetei a feudális viszonyok fejlődését és a kialakuló kapitalisztikus viszonyokat

[8] Vö. „Perehod ot feodalizma k kapitalizmu v Rosszii" Moszkva, 1969. 7—8. l. (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Oroszországban.)

egyidejűleg jelentkező folyamatként tárják fel. E téren különösen a III. kötet figyelemre méltó, amelynek a kapitalista viszonyok kialakulása és az abszolutizmus kiépülése a kulcsproblémája. Eltérően a korábbi kollektív munkáktól az említett problémák részleteinek precizírozását figyelhetjük meg: a XVII. századi gazdasági élet ún. új jelenségeinek és a feudális viszonyok fejlődésére gyakorolt hatásának sokkalta körültekintőbb értékelését. Ezzel kapcsolatban állapítható meg, hogy meggyőzőbb annak bizonyítása, hogy I. Péter reformjai a feudalizmust megszilárdították.

Mint ismeretes, az oroszországi tőkés viszonyok kialakulásának problémájáról a szovjet történettudományban évek óta élénk eszmecsere folyik.[9] Ezt a kérdést a II. és III. kötet előkészítésénél is több ízben megvitatták. Két alapvető álláspont különíthető el: a tudósok egy része úgy véli, hogy az új, kapitalisztikus elemek már a XVI. században kimutathatók, míg mások szerint ez a folyamat a XVIII. századhoz kapcsolódik. És bár az orosz kapitalizmus kialakulásának problémája a szovjet középkor-történészeket is erősen foglalkoztatja, ténylegesen mégis hiányzik egy többé-kevésbé alaposan kidolgozott és a kutatók többsége által elfogadott koncepció a középkori Oroszország gazdasági-társadalmi fejlődéséről. Az erről folyó vita mindezideig nem vezetett a kora kapitalista viszonyok jellegének pontos meghatározásához.

A III. kötet szerzői szerint a kapitalista viszonyok kialakulásának három szakasza különböztethető meg: a XVII. század második fele, a XVIII. század első, ill. második fele. A kapitalista termelési mód a harmadik szakaszban jelenik meg. A kötetben Oroszország XVIII. század eleji történetének mindkét koncepciója tükröződik: egyrészt az, mely szerint ekkor továbbfejlődtek és megerősödtek a feudális viszonyok, másrészt pedig az, amely szerint ekkor megy végbe a kapitalista termelési mód kialakulása. A XVIII. század második felét a feudalizmus válsága megindulásaként tárgyalják, s ennek ismérveit, jegyeit teljesebben feltárják mint a korábbi munkákban. A II. kötetben észlelhető egy tendencia, amely átértékeli a XVI. századi árutermelés fejlettségéről korábban vallottakat. A szerzők az említett időszakot az „intenzív eredeti felhalmozás" korszakaként értékelik. (Ld. II. köt. 148. l.) Az említett kötetek munkálatainak lezárulása tette még nyilvánvalóbbá olyan problémák mély és sokoldalú feltárásának szükségességét, mint az összorosz nemzeti piac formálódása a XVII—XVIII. században, az árutermelés helye és szerepe, a feudális gazdasági rendszer különös életképességének okai stb.

A III. kötetben először és megfelelő teljességgel szerepelnek olyan kérdések, mint az egyház története, a lakosság különböző rétegeinek életmódja. Sajnos meg kell jegyezni, hogy nem mindegyik szerzői kollektíva követte az I. és a III. kötet szerzőinek példáját; így a II. kötet olvasói előtt ismeretlen marad, milyen változások következtek be a néptömegek életmódjában a Kijevi Oroszország idejétől a XVII. század derekáig.

Mint már említettük, a szerzők egyik fontos feladata volt annak megvilágítása, hogy hogyan alakult ki az orosz állam területe. A II., III. és a további kötetekben hiteles, alapos, meggyőző tényekkel alátámasztott elemzést kapunk a népeknek egységes soknemzetiségű államban történt egyesítéséről és ezzel kapcsolatban az orosz államhatárok kialakulásáról. A korábbi hasonló vállalkozásoktól eltérően jelen kiadvány szerzői a tények sokoldalú elemzésére támaszkodva tárják fel Szibéria oroszokkal történő betelepülésének folyamatát.

[9] Lásd a feudális formáció ún. „felmenő" és „hanyatló" szakaszáról szóló vitát, amely még az 1950-es évek végén kezdődött (Voproszi Isztorii 1955/3, 1958/7, 1959/11, 1962/8, 1963/12, 1966/11), vagy a parasztságnak a kései feudális szakaszban történő differenciálódásáról szóló vitát („Isztorija SzSzSzR" 1961/6; 1962/3,6; 1963/1,3; 1964/1,4; 1965/1,4; 1961/1), a parasztság osztályharcáról és a kapitalista viszonyok kialakulásáról írott vitacikkeket („Voproszi Isztori" 1964/12, 1965/1) és a XIX. századi Oroszország kisárutermelésének irodalmát („Isztorija SzSzSzR." 1961/2, 1962/1, 1963/2,3,4).

Azok mellett az érdekes módszertani kísrletek mellett, amelyek a Szovjetunió története, illetve a korábban már említett kultúrtörténet megvilágításában megfigyelhetőek, s amelyek határozottan kapcsolódnak a IV. kötet felelős szerkesztője, A.V. Fagyejev nevéhez, az adott kötetben megoldották, vagy rámutattak a megoldáshoz vezető útra jó néhány feltáratlan kérdés esetében. A szerzők pédául felülbírálták a feudális rend válságának korábbi értékelését, amely a gazdasági hanyatlást hangsúlyozta. A kötetben ez a periódus az elavult gazdasági pillérek gyors felszámolásának, a városok növekedésének, az új termelőerők fejlődésének, a nemzeti kultúra virágzásának az időszakaként nyer értékelést. Így vált érthetővé a fejlődő termelőerők és a feudális viszonyok ellentmondásossága, a jobbágyrendszer válságának tünetei az ország társadalmi, politikai ill. kulturális életében. Különösen a politikai történetnek szenteltek nagy figyelmet. (Az 1812-es honvédő háború, a dekabrista mozgalom, a külpolitika.)

A IV. kötet munkálatai során a korszak igen sok problémája bukkant elő. Világossá vált, hogy a kutatóknak nincs egységes és pontosan körülhatárolt véleményük az ipari forradalom jellegéről, kezdetéről és szakaszairól. A parasztmozgalmak (bár megvilágításuk a kötetben új anyagok alapján teljesebb mint bármikor korábban) esetében szintén további kutatások szükségesek gazdasági-társadalmi ill. társadalmi-politikai helyük reális elbírálása érdekében.

Az V. kötet szerzői kollektívája elméleti eredményeihez sorolható az első demokratikus fellendülés megvilágítása, és a polgári társadalom új osztályai formálódásának feltárása. Különös fontosságot tulajdonítottak a kötetben a marxizmus oroszországi elterjedésének és fejlődése lenini szakaszának. Az orosz forradalmi mozgalom tárgyalásánál konkrétan feltárták V. I. Lenin útmutatásai szerint a bolsevizmus létrejöttének történeti körülményeit. „A marxizmus az egyetlen helyes forradalmi elmélet" — írta V. I. Lenin.[10] Ennek az elméletnek a helyessége bebizonyosodott az orosz forradalmi gondolkodásnak a XIX. század negyvenes és kilencvenes évei között folyó útkeresése során.

Mint ismeretes, az V. kötet előkészítése során megélénkültek a viták az orosz forradalmi mozgalom második, raznocsinyec, polgári-demokratikus szakaszának, különösen a narodnyikizmusnak a történetéről. És ez érthető. A narodnyikizmus kutatásának 50 éve során a történettudomány főleg arra szorítkozott, hogy összevetette annak elméleti tételeit a marxizmussal. Természetes tehát, hogy a közelmúltban a narodnyikizmus kutatásában fejlődése egyes szakaszainak elhatárolására, értékelésére került sor, az 1870-es évek forradalmárainak tevékenységét és a narodnyikizmusnak a forradalmi demokratákhoz való kapcsolódását értékelték. A viták során kikristályosodott az a vélemény, hogy a mozgalom egyes szakaszai egymásra épülnek. A kötet szerkesztői szerint a viták lehetővé tették a XIX. század ötvenes-hatvanas évei forradalmi demokratái szerepének, az 1870-es évtized forradalmi narodnyikjainak, a narodnyikizmus eszmei alapjainak és a narodnyik ideológia fejlődésének mind objektívebb értékelését, meghatározását. Ennek ellenére el kell ismerni annak a kritikának a jogosságát, amely az V. kötet szerkesztői és szerzői kollektíváját érte amiatt, hogy nem sikerült a kötetben a XIX. század második felének tárgyalásánál érzékeltetni a gazdasági-társadalmi és a politikai folyamatok szoros, szerves kölcsönhatását. A gazdasági-társadalmi kérdéseknek szánt fejezetekben aránytalanság figyelhető meg a nemzetgazdaság története javára. A kötetben a társadalmi folyamatok elemzése lehetett volna teljesebb, bemutatva pl. falun a félproletariátus kialakulását és a parasztság pauperizálódásának folyamatát.

A VI. kötet első kísérlet Oroszország története monopolkapitalista szakaszának nagy, összefoglaló munkában történő feldolgozására. A szocialista forradalom gazdasági és politikai feltételeinek érlelődését feltáró kötet fontos elméleti általánosításokat és követ-

[10] V. I. Lenin Művei teljes gyűjteménye, 41. köt. 8. l. (oroszul).

keztetéseket tartalmaz. A szovjet történettudományban Oroszország XX. század eleji agrárfejlődésének sajátosságairól,[11] a „katonai-feudális imperializmus" lenini fogalma tartalmáról,[12] és a XX. század eleji orosz forradalmi mozgalmak sajátosságairól[13] folyó viták eredményei jelentősen gazdagították a kötet tartalmát. Az orosz forradalom polgári demokratikus szakaszának története a kötetben a három politikai erő lenini prizmáján keresztül nyer értékelést: a feudális nemesség, élén a cárizmussal, a liberális burzsoázia és a forradalmi demokrácia, nem pedig mint korábban, amikor Oroszország politikai életében két tábor állt egymással szemben: az egységes nemesi liberális és a forradalmi-demokrata. A kötet szerzői bebizonyítják annak a nézetnek a tarthatatlan voltát, hogy Oroszország félgyarmat volt. Oroszország, bár függött a vezető nyugati államoktól, közepesen fejlett kapitalista ország volt, egyben mint az egyik imperialista nagyhatalom, saját céljaiért küzdött a nemzetközi harcban.

Különösen jelentős a XX. század elején kialakuló újtípusú forradalomra vonatkozó nézet, amely három tényezővel számolt: a proletár mozgalom, a parasztság antifeudális harca és a nemzeti felszabadító mozgalom. A VI. kötet ezeket az erőket nem statikusan ábrázolja, hanem mozgásukban. A kötetben, lényegét tekintve irodalmunkban először van kifejtve az a lenini tétel, hogy 1917-ben a harc a társadalmi fejlődés útjának megválasztásáért folyt, feltárva, hogy országunk népei a bolsevikek pártjának vezetésével miért vetették el a kapitalista utat és választották az új, a szocializmushoz vezető utat. Ily módon az Októberi forradalom az ország törvényszerű fejlődésének eredménye.

Meg kell jegyezni, hogy az V. és VI. kötetben fontos helyet foglalnak el párttörténeti kérdések, szorosan kapcsolódva az „SzKP története" első két kötetéhez. Az „SzKP története" I—III. kötete, valamint a „Szovjetunió története" V—VI. kötete szerzőinek és szerkesztőinek kölcsönös munkája maximálisan elősegítette a tudományos „egybehangolást" az egyes kötetek anyagának készítésénél.

Mind az V., mind a VI. kötet foglalkozik a polgári társadalom osztályviszonyainak e kialakulásával, elsősorban a két alapvető antagonisztikus pólus: a proletariátus és a burzsoázia formálódásával. Világossá vált, hogy a proletariátus kialakulásának folyamatát ez eddigieknél sokkalta mélyebben szükséges feltárni, mivel bonyolult folyamatról van szó, amely a termelés legkülönbözőbb szféráival van összefüggésben. Nyilvánvaló, hogy már nem elegendő általában beszélni ennek a folyamatnak csupán a két szakaszáról, az osztály „magában" ill. „magáért" való fejlődéséről, de szükségessé vált e kölcsönösen összefüggő szakaszok pontos elhatárolása. Sajnos kevés teret szentelnek e hét kötetes munkában a burzsoázia kialakulásának. Ez annak következménye, hogy — hasonlóan más esetekhez — hiányoznak a monografikus feldolgozások. Oroszország a múltban kispolgári ország volt s mégis a rendelkezésre álló feldolgozások, amelyeket a forradalom előtti Orsozország társadalmi struktúrájának szenteltek, rendszerint nem foglalkoztak speciálisan a kispolgári osztályokkal.

A fentebb felsoroltak mellett néhány egyéb, valamennyi köteten végighúzódó kérdés is újszerű, jóval konkrétabb történeti elemzés alá került e hat kötetes kiadványban. Ilyen például az egyik legbonyolultabb kérdés: Oroszország elmaradottsága. A kiadvány konkrét példákon keresztül tárja fel, hogy a Kijevi Oroszország gazdasági és kulturális fejlettségét tekintve nem maradt el Európa többi korafeudális államalakulatától. Oroszországot a tatár—mongol hódítás vetette vissza néhány évszázaddal. Nem lehet ter-

[11] Lásd: „Isztorija SzSzSzR" 1960/4, 210—212. l.

[12] Vö. „Isztorija SzSzSzR." 1962/1, 223—226. l.; „Voproszi Isztorii" 1962/3, 118—123. l., 1963/11, 148—153. l.

[13] A problémáról az 1960-as években rendezett konferenciák ismertetését lásd: „Voproszi Isztorii 1961/6, 1965/1; „Isztorija SzSzSzR." 1962/4, 1965/2, 1966/3; „Voproszi Isztorii K. P. Sz. Sz." 1966/2, 1968/1; „Vesztnyik" A NSzSzSzR 1962/7, stb.

mészetesen figyelmen kívül hagyni a lengyel-litván, a svéd beavatkozást sem, amelyek szintén akadályozták az egységes orosz piac kialakulását. A XVIII. század első felében lépett Oroszország a Nyugathoz viszonyított elmaradottság felszámolásának útjára. De a történetileg kialakult visszahúzó erők, a jobbágyrendszer uralma, majd később a jelentős feudális maradványok lelassították ezt a folyamatot. A XX. század elején az ország előtt álló történelmi feladat az volt, hogy ezt az elmaradottságot forradalmi fordulat segítségével szüntessék meg.

A „Szovjetunió története" köteteiben jelentős helyet foglalnak el a külpolitika kérdései. A szerzők igyekeztek szakítani azzal a korábbi hagyománnyal, amely idealizálta a cári kormányzat diplomáciai akcióit. Ugyanakkor azonban figyelembe vették a cári Oroszország objektíve gyakran pozitív következményekkel járó diplomáciai és háborús lépéseit, mint például a Kaukázus és a Balkán térségében kifejtett tevékenységet. Ebben a kiadványban pártos értékelést kap a cári Oroszország külpolitikája. Ezen túl a cárizmus külpolitikájának tárgyalásakor figyelemmel kísérték annak fejlődését, a benne különböző történeti periódusokban ható osztály- ill. össznemzeti érdekek érvényesülését és Oroszország külpolitikai lépéseinek nemzetközi jelentőségét. Figyelemre méltó az egyes kötetekben az a törekvés, amely igyekszik disztingválni a hivatalos külpolitika és az orosz társadalom haladó erőinek állásfoglalása között. A hat kötet előkészítése során kiderült, hogy Oroszország külpolitikájának jó néhány kérdése még további kutatásokat igényel.

A szerkesztői és szerzői kollektívák arra törekedtek, hogy minél sokoldalúbban és mélyenszántóbban mutassák ki Oroszországnak az egyetemes emberi történetben játszott szerepét. A szerzők e kérdésben is a lenini megállapításból indultak ki: „Oroszország földrajzilag, gazdaságilag és történetileg nem csupán Európával, de Ázsiával is kapcsolatban áll."[14] Mint hatalmas szárazföldi állam, amely két kontinensre terjed ki, Oroszország ténylegesen hatott jó néhány európai ill. ázsiai nép történeti fejlődésére. Elég megemlíteni hazánk népeinek a hódító mongol kánok uralma elleni harcban, a napóleoni birodalom leverésében, a balkáni népek idegen uralom alól történő felszabadításában játszott szerepét. Népeink nagyban hozzájárultak az egyetemes kultúra gazdagításához. A kiadvány a korábbiaknál sokkal átfogóbban tárja fel a haladó orosz értelmiség élenjáró külföldi személyiségekkel fennállott kapcsolatainak a gazdagságát. A XX. század elejére Oroszország a nemzetközi forradalmi mozgalom és gondolkodás központjává vált, s ekkor adta az emberiségnek a leninizmust és a tömegek forradalmi tapasztalataival, a proletár szervezetek új formáival meg a proletár demokrácia megteremtésével gazdagította a világ haladó erőit. Oroszországnak a világtörténetben játszott szerepéről, az egyetemes emberi civilizáció fejlődéséhez való hozzájárulásáról a tárgyalt hat kötetes kiadvány ténylegesen tudományos értékelést ad, ami jelentősen hozzájárul a polgári történészek hamisításai elleni harchoz, amely hamisítások szembeállítják Oroszországot Európával, „Keletet" „Nyugattal".

Mint említettük, külföldön már van visszhangja a „Szovjetunió története" első köteteinek.[15] Jellemző, hogy azok a polgári folyóiratok is, amelyek eszmeileg velünk szemben állnak és a köteteket módszertanilag elfogadhatatlannak tartják, elismerik, hogy ez a szovjet történészek által előkészített összefoglaló kiadvány „monumentális kollektív munka", amelynek az a kiemelkedő vonása, hogy „tükröződik benne a Szovjetunió soknemzetiségű struktúrája". A „Szovjetunió története" első része pozitívumaival, dokumentáltságával és országunk történetének objektív tárgyalásával fontos hozzájárulás az orosz történet hamis ábrázolása elleni harchoz és az antikommunista, szovjetellenes ideológiák elleni küzdelemhez.

[14] V. I. Lenin Művei teljes gyűjteménye, 30. köt. 326. l. (oroszul).
[15] „Canadian Slavic Studies", 1968/3, 426—427. l.

A hat kötet szerkesztői és szerzői tisztában vannak azzal, hogy egyes kérdések nem kaptak elég alapos megvilágítást annak következtében, hogy ezek a kérdések a szovjet történetírásban még kimunkálatlanok, vagy vitatottak. Már most, a kötetek befejezésekor világosan érzékelhetők ezek a megoldatlan kérdések, ezek a „fehér foltok" történelmünk feltárásában. A fentebb említettek mellett ilyen pl. az orosz abszolutizmus, kialakulása, sajátosságai és fejlődési szakaszai. Jelenleg erről a kérdésről figyelemre méltó vita indult,[16] de a teljes megoldás még láthatóan messze van. Szükség van szinte mindegyik korszakban mind a központi, mind a helyi állami intézmények történetének tanulmányozására. A további kutatások elsőrendű feladata marad az orosz nemzeti területek kialakulásának és az ország hatalmas térségei gazdasági meghódításának természetes történeti folyamatként való ábrázolása.

Nem volt könnyű megbírkózni azokkal a nehézségekkel, amelyek abból adódtak, hogy hiányoznak az osztályok, rendek — parasztság, nemesség (különösen a XVII—XVIII. századi!), a proletariátus, a burzsoázia, a kispolgárság — kialakulási folyamatát feltáró monografikus feldolgozások. Égetően fontosak a polgári és kispolgári ideológiai áramlatokat, pártokat és a forradalmi szociáldemokráciának velük folytatott harcát elemző kutatások.

Monografikusan szintén feltáratlanok még olyan kérdések, mint a termelőerők fejlődése, a kapitalista termelési viszonyok kialakulása, az ország gazdasági életében játszott szerepük, a felépítményre gyakorolt hatásuk például a XIX. század első felében. A VI. kötetben elméleti, hipotetikus jelleggel néhány érdekes megállapítás található az orosz gazdaság még szintén nem kellően kimunkált „több ukládúságáról". Nagy kutatatási lehetőséget jelentenek a szovjet történészek számára a demográfiai folyamatok, amelyek túlságosan érintőlegesen szerepelnek mind a hat kötetben. Az etnogenezis, a soknemzetiségű Oroszország népeinek kapcsolatai, a cárizmus nemzetiségi politikájának formái a nyugati és a keleti körzetekben, Oroszország népeinek nemzeti felszabadító harca mind olyan kérdések, amelyek további kutatásokat igényelnek.

Nem véletlen, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézetének távlati tervében olyan problémák monografikus kimunkálása szerepel, mint a feudális, ill. a polgári társadalom osztályviszonyainak kialakulása és fejlődése, a feudális-jobbágyi és a kapitalisztikus alapok kölcsönhatása a XVI—XVIII. században, különös tekintettel az orosz nemzeti piac kialakulásának sajátosságaira, szakaszaira, az orosz abszolutizmus életképességének gyökerei, a XVII—XX. század közötti társadalmi-politikai gondolkodás és a társadalmi mozgalmak alapvető irányzatai (beleértve a konzervatívokat is), a cári önkényuralom válsága, forradalmi helyzetek a XX. században, az orosz gazdaság egyes ukládjainak szerepe és kölcsönhatásuk, a polgári és kispolgári pártok története, az orosz történeti fejlődés alternatívái a XX. század elején stb.

Néhány részkérdés esetében, a szovjet történetírás gyors fejlődése következtében nem mindig kellő mértékben és frisseséggel használták fel a legújabb szakirodalom adatait és következtetéseit. Ilyen példákat a hat kötet legkülönbözőbb helyeiről lehetne sorolni. Így pl. a I. Balas által vezetett 1633—34-es népmozgalom a II. kötetben csak futólag van megemlítve, holott ez a felkelés fontos szerepet játszott a XVII. század harmincas-negyvenes éveinek osztályharcában és a tömegmozgalmak jellegében ekkor bekövetkezett változásokról tanúskodik. A III. kötet adatokat sorol a XVIII. századi manufaktúrák számáról, de ezek az adatok hamarabb elavultak, mint ahogy a kötet megjelent. Sajnos az 1812-es honvédő háború tárgyalásánál nem használták fel a népfelkelésnek a felvilágosodás szellemétől áthatott röpiratait, amelyek mélyen feltárják a napóleoni hódítás elleni eszmei

[16] Lásd: „Isztorija SzSzSzR." 1968/2, 82—104. l.; 1968/4, 76—85. l.; 1969/1. 58—78. l.; 1969/3, 130—149. l.

harcot, és amelyek a korszak és a dekabrista mozgalom eszmeisége közötti összefüggés bizonyítékai. A XIX. század második fele történetének tárgyalásakor kevéssé használták fel a legújabb irodalom eredményeit, a cárizmus gazdaságpolitikájának a kutatása terén, amely gazdaságpolitika a kapitalizmus „felülről" történő meghonosítását célozta.

És végül a kifejezésmódról. El kell ismerni, hogy nem sikerült maradéktalanul megvalósítani az elképzeléseket: több jól sikerült, tartalmas, világosan fogalmazott fejezet mellett szinte mindegyik kötetben találhatók nehezen érthető, száraz részek. Ez azt mutatja, hogy történészeinknek tökéletesíteniük kell kifejezésmódjukat.

Összegzésként elmondható, hogy a hat kötet munkálatai során mindegyik köztársaság tudományos erői összefogtak és bebizonyították figyelemre méltó alkotókészségüket a szovjet történet Október előtti periódusának kutatása területén. Ez a vállalkozás alkalmat adott a szovjet történettudomány jelenlegi színvonalának átfogó felmérésére és gyenge, ill. erős oldalainak a számbavételére. A hat kötet alkotói nem csupán a nagy összefoglaló munkák előkészítésének tapasztalatait gazdagították, de az Október előtti szovjet történet kutatásában az elmúlt néhány évtized során elért kutatási eredményeket is összegezték.

Nagy előrelépést jelent ez a kiadvány a Szovjetunió népei történetének egységes koncepciója tökéletesedésében is. Ebben áll véleményünk szerint e hat kötetnek a szovjet történetírás fejlődésében megmutatkozó jelentősége.

(*Voproszi Isztorii. 1969/12. szám, 25—40. l.*

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A moszkvai történészkongresszus magyar felszólalásaiból

*

Európa problémái a XVII. században

A moszkvai Nemzetközi Történészkongresszuson 1970. augusztus 20-án került sor az újkori történeti szekció keretében az *Európa problémái a XVII. században* című főtéma megvitatására. A vitára a következő referátumok készültek: 1. Franciaország és az angol alkotmánykonfliktus a XVII. században (*St. Skalweit,* Német Szövetségi Köztársaság); 2. A XVII. század gazdasági és politikai válsága (*N. Steensgaard,* Dánia); 3. A nemesség problémái a XVII. században (*P. Goubert, J. Meyer,* Franciaország); 4. A XVII. század társadalmi és tudományos forradalmai (*J. Polišenský,* Csehszlovákia); 5. A XVII. századi társadalom elvilágiasodása (*W. J. Bouwsma,* Amerikai Egyesült Államok); 6. A XVII. századi Közép-Európa főbb politikai tendenciái (*I. A. Gierowski,* Lengyelország).

A főtémához kapcsolódó előadások egyik meghívott bírálójaként (expertjeként) *Pach Zsigmond Pál* a következő felszólalást tartotta

PACH ZSIGMOND PÁL:

Európa problémái a XVII. században

Elnök Úr! Hölgyeim és Uraim!

Három kérdéskört szeretnék érinteni, — éspedig a következőket:

a) a „hat egyidejű forradalom"a XVII. század közepén;

b) a „XVII. századi válság" gazdasági aspektusai;

c) Közép-Európa politikai problematikája a XVII. században.

1. Először tehát néhány szót a XVII. század közepének ún. „Six Contemporaneous Revolutions"-járól, amelyekről mind St. Skalweit professzor, mind N. Steensgaard professzor előadásában szó esik.

Itt, úgy gondolom, az összehasonlító történetkutatás olyan helyzetben van, hogy inkább lényeges különbségekkel találja szemben magát, semmint lényegi hasonlóságokkal, — amennyiben a hat eseménycsoport közé, jellegüket és a történelmi folyamatban elfoglalt helyüket tekintve, korántsem lehet egyelőségi jelet tenni.

Ezzel egyben azt is jeleztem: viszonylag közelebb áll hozzám Skalweit úr álláspontja, aki szerint aligha lehetséges egyazon gyökerére lelni az egyidejű angol, francia, észak-németalföldi, katalán, portugál és dél-itáliai mozgalmaknak; ez az álláspont viszonylag közelebb áll hozzám Steensgaard úr nézeténél, aki viszont úgy vélekedik, hogy meg-

találta a közös okát-magvát, „the core of the revolts", esetleg mind a hatnak, de legalábbis ötnek, — mégpedig az adómelésben.

Félreértés ne essék. Az állami adók emelése az abszolút monarchiában s a rendek és az adózó nép tiltakozása, ellenállása, ellenszegülése e rendszabályoknak — csakugyan jellemző jelensége a XVII. századnak; s Steensgaard úr érdeme, hogy ezt a szempontot nagy hangsúllyal vonta be az ún. válság-problematika tárgyalásába. Azt a tételét azonban, amely szerint „az adóztatás volt a forrongások közös oka" („taxation was the common core of the revolts"), — mi több, hogy „az adóztatás volt mind a politikai, mind a gazdasági válság rugója" („taxation was at the core of the political as well as the economic crisis"), — ezt a tételét bizonyos fokú túlhajtásnak, ill. egyszerűsítésnek kell tekintenem.

S elsősorban nem azért, amire Steensgaard úr gondol, hogy ti. az adórendszerek jelentősen különböztek az érintett országokban. Hanem azért, mert az állami adóztatás lényegesen eltérő gazdasági és társadalmi viszonyokat, lényegesen eltérő politikai helyzetet és kulturális atmoszférát talált a szóbanforgó országokban. A XVII. század közepén Anglia — erről aligha kell részletesebben szólnom ebben a körben — független állam volt, a gazdasági növekedés lendületében, a kapitalizmus gyors kibontakozásának útján; Portugália viszont a spanyol koronához tartozott, világtengeri hegemóniája már a múlté, gazdasági-társadalmi-politikai hanyatlásban, — Spanyolországgal együtt; Észak-Németalföld, az Egyesült Tartományok pedig — csakugyan forradalmi tartalmú — függetlenségi küzdelmüket már korábban s győztesen megvívták. Skalweit úr tehát joggal állítja, hogy azok a politikai és szociális feszültségek, amelyekből a megrázkódtatások sarjadtak, az egyes országokban különböző jelleggel bírtak.

Legyen szabad még hozzáfűznöm: annál kevésbé vonhatjuk egy kalap alá a hat egyidejű ún. forradalmat, mivel ha a forradalom fogalmának szociál-ökonómiai tartalmát tartjuk szem előtt, akkor a hat közül csak az angol eseményeket nevezhetjük forradalomnak, „revolúciónak", a szó szabatos értelmében, — a többit viszont részben ellenállási küzdelemnek, „rebelliónak", részben parasztfelkelésnek (vagy a városi szegénység mozgalmának) kell minősítenünk.

Nem változtat ezen a tényen az sem — és itt tér el véleményem Skalweit úrétól is —, hogy az angol forradalom kevésbé volt sikeres, ill. kevésbé volt gyökeres, mint a világtörténet más nagy polgári forradalmai; másrészt a francia Fronde is maga után vont (pusztításaival, demográfiai hatásaival), bizonyos társadalomtörténeti következményeket. A különbség így is igen lényeges marad közöttük a társadalmi fejlődés folyamatában.

Az angol forradalom és a francia Fronde lényeges különbségei s egyben bizonyos párhuzamosságai, kölcsönkapcsolatai és összefüggései, — mi több: az angol forradalomnak (Marx-szal szólva, az első „európai stílusú" forradalomnak) nemzetközi hatásai, — nemcsak Franciaországban, hanem Spanyolországban és Portugáliában is, sőt az európai kontinens olyan országaiban is, amelyekben ugyan egyidejűleg nem került sor felkelésekre, — mindez a XVII. század történetkutatói különleges figyelmére és érdeklődésére tarthat számot.

2. Ha előbb fenntartásaimnak kellett kifejezést adnom Steensgaard professzor elvi megállapításaival szemben — s ellenvetéseim kiterjednek államelméleti, történetpolitikai fejtegetéseire is, amelyeket a forradalom és a reakció fogalmának tisztázatlan kezelése jellemez, — most örömest szólhatok elismeréssel arról az átfogó képről, amelyet az ún. válság-problematika gazdasági aspektusairól nyújt; a második kérdéskörről, amellyel felszólalásomban foglalkozni szeretnék.

Anélkül, hogy ez alkalommal vita tárgyává kívánnám tenni a „XVII. századi válság" kifejezés fogalmi helyességét, csupán egy tekintetben szeretném a problémakör gazdasági aspektusait kiszélesíteni, éspedig a nemzetközi kereskedelem vonatkozásában.

A nemzetközi kereskedelem fejlődési képe századunkban csakugyan nehezen áttekinthető – „confusing", ahogy Steensgaard úr kifejezi –, ha nem választjuk el világosan egymástól a fő útvonalakat, a fő relációkat, a fő irányokat.

Ha viszont keresztülvisszük ezt a disztinkciót, immár megállapítjuk, hogy Nyugat-Európa áruforgalma a tengerentúli gyarmatokkal (éspedig mind az amerikai kolóniákkal, mind Indiával, a Távol-Kelettel) a XVII. század folyamán egészében véve jelentős, több tekintetben egyenesen ugrásszerű növekedést ért el, — míg viszont a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti kereskedelmi forgalom ugyanakkor nem emelkedést, hanem stagnálást, sőt bizonyos vonatkozásokban visszaesést mutatott. Éppen ebben az antinómiában, ez ellentétes tendenciákban — az *inter*kontinentális világtengeri kereskedelem jelentős növekedésében egyfelől, az *intra*kontinentális európai kereskedelem stagnálásában másfelől — ragadhatjuk meg, nézetem szerint, a nemzetközi kereskedelem XVII. századi fejlődésének egyik fő jellemző jegyét.

Ami a Balti-tengeri kereskedelmet illeti, P. Jeannintől várja ugyan még tudományos közvéleményünk a Szund-vámjegyzékek rendszeres átvizsgálását; de azért már jelenleg is fontos kutatási eredmények állnak rendelkezésünkre, részben az ő, részben a holland W. S. Unger és J. A. Faber tollából. Többek között ismeretes például, hogy a Szund-szoroson a XVII. század első felében évi átlagban 68 500 last, a második felében viszont csak 55 800 last gabonát hajóztak át nyugat felé (és ez a visszaesés fokozódott a XVIII. század első felében, amikor az évi átlag immár csupán 31 800 lastot tett ki).

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a Kelet- és Nyugat-Európa közötti kereskedelem visszaesése csak a gabonát vagy csak a Balti-tengeri áruforgalmat érintette. Legyen szabad további bizonyító anyagot éppen a magyar gazdaságtörténetből felidéznem.

A korabeli Magyarország legfontosabb nyugati exportáruja a marha volt. A magyar marhakivitel nyugat felé (elsősorban a délnémet városok felé) a XVI. század második felének konjunkturális időszakában évi átlagban legalább 60—80 000 darabot tett ki. A XVII. század első évtizedeiben viszont már a marhaexport stagnálását figyelhetjük meg; ez a század második felében mély visszaesésbe ment át, ami a magyar marhakereskedők nagy részét tönkre juttatta. Jellemző, hogy a magyar marhakivitel csak 1760 körül érte el ismét azt a szintet, amelyen két évszázaddal korábban állott.

Az akkori Magyarország második legfontosabb nyugati exportcikke a réz volt, kivált Besztercebánya (Banská Bystrica) réze, amelyet főként a Visztulán szállítottak Danzigba (Gdańsk), majd tengeri úton Antwerpenbe, — utóbb pedig az Odera—Elba vonalán Hamburgba és onnan Amsterdamba. A réztermelés, amelynek túlnyomó része kivitelre került, a Fugger-korszakban, tehát a XVI. század első felében átlagosan évente 24 000 bányamázsára rúgott, a század második felében még mindig 23 000 és 12 000 mázsa között mozgott, 1610 körül viszont már csak 8—10 000 mázsát tett ki, a XVII. század közepére és második felében pedig 3—5000 mázsára esett vissza.

Ugyanez a jelenség, az intrakontinentális európai kereskedelem megtorpanása és hanyatlása, nemcsak Kelet—Nyugat, hanem Nyugat—Kelet irányban is megmutatkozott. Itt elsősorban Közép-Kelet-Európa legfontosabb nyugati importcikkére: a textilárukra utalhatunk. A különféle angol posztók és gyapjúszövetek a XVI. században a közép-kelet-európai piacokon — Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon — eléggé élénk keresletnek örvendtek. Az angliai ún. kersie (kersey)-szövetek — Közép-Európában karazjának, karasiának nevezték őket — különösen keresettek voltak. A XVII. század folyamán és kivált második felében viszont ez a kereslet immár nem nőtt, hanem legjobb esetben stagnált, — amint ezt a magyarországi forrásadatok a holland és angol (F. J. Fisher, B. E. Supple) kutatási eredményekkel egybehangzóan tanúsítják.

A Nyugat- és Kelet-Európa közti kereskedelem tehát a XVII. században kétségtelenül lanyhulást, recessziót mutatott. E recesszió okait egyrészt a nyugat-európai gaz-

daságban kereshetjük és találhatjuk fel (ennek taglalásába e helyütt nem bocsátkozhatunk), — másrészt viszont a közép-kelet-európai gazdaságban: nevezetesen a közép-kelet-európai mezőgazdasági és bányászati termelés fejlődésének megtorpanásában, árutermelő és exportképességének hanyatlásában, valamint a közép-kelet-európai piacok telítettségében, importfelvevő képességének korlátozódásában. Az utóbbi jelenségeket viszont Közép-Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének XVII. századi kedvezőtlen irányvételére vezethetjük vissza: a földesúri robotgazdálkodás előnyomulására, az ún. második jobbágyság kialakulására, a feudális viszonyok újabb stabilizálódására, megerősödésére, megmerevedésére.

S ezzel eljutottam a harmadik kérdéskörhöz, amelyet érinteni szándékozom: Közép-Kelet-Európa politikai problematikájához a XVII. században.

3. Nagyrészt éppen az említett gazdasági-társadalmi feltételek határozták meg ugyanis Közép-Európa politikai fejlődéstendenciáit a XVII. században, — ezek a szociál-ökonómiai viszonyok „húzódnak meg" annak az impozáns politikai tablónak a hátterében, amelyet I. A. Gierowski professzor tár elénk.

(Csupán zárójelek között említem: J. Meyer úr előadásában is érdekes fejtegetéseket olvashatunk a korabeli Közép-Európáról; ezek azonban főképpen a német nemességre vonatkoznak, és az idevágó csehszlovák, lengyel és magyar szakirodalmat, sajnos, nem veszik figyelembe, — azokat a tanulmányokat sem, amelyek valamelyik világnyelven is napvilágot láttak.)

Az a politikai szisztéma, amely a jellemzett közép-kelet-európai társadalmi-gazdasági feltételeknek a legjobban megfelelt, amely a nemeseknek a földesúr—jobbágyi viszonyok dolgában szabad rendelkezési jogot biztosított, — éppen a lengyel „nemesi demokrácia", a lengyel—litván föderáció, a „Recz Pospolita" volt. És Gierowski kolléga előadásában méltán hangsúlyozta, hogy ez a politikai rendszer — amint kifejezi: ez a „politikai modell" — a XVII. század elején és folyamán a szomszéd országokra (így a magyar nemességre) is nagy vonzóerőt gyakorolt; a XVII. század végére, a XVIII. század elejére azonban már elvesztette vonzóerejét: a politikai rendszer *másik* modelljével, az abszolút államkormányzattal szemben.

Miben rejlik e lényeges változás oka?

Gierowski professzor az egyik fő okot világosan és határozottan jelöli meg. Ez a lengyel „nemesi köztársaság" pénzügyi és katonai potenciáljának hanyatlása, politikai-katonai kudarcai a XVII. század folyamán, gyengülő pozíciója a nemzetközi küzdőtéren, — ezzel szemben az abszolut kormányzatok (mint a Habsburgoké, a Hohenzollerneké) növekvő financiális és militáris erőre tettek szert, és a nemzetközi porondon mind nagyobb szerephez jutottak. Mindez a XVII. század során egyre szembetűnőbbé vált.

Engedje meg azonban, hogy okfejtését kiegészítsem, és egy másik — belpolitikai természetű — összefüggésre is rámutassak.

A közép-kelet-európai országok (fentebb röviden jellemzett) gazdasági-társadalmi viszonyai — a földesúri robotgazdálkodás előrenyomulása, a „második jobbágyság" kialakulása, a feudalizmus újabb, kései „kiadása" — nagy mértékben fokozták a szociális feszültséget ezekben az országokban, szerfelett kiélezték az osztályellentéteket, kivált a földesurak és a robotoló jobbágyok között. Fennforgott a veszély (s a XVII. század fejleményei ezt is megmutatták), hogy a nemesi demokrácia laza politikai organizációja, decentralizálódó államszervezete nem tud urrá lenni a társadalom ez éles feszültségein és ellentétein, hovatovább képtelenné válik az ország belső rendjének — az osztályrendnek — a fenntartására. A XVII. század során tehát a nemesi demokráciának nemcsak külső expanziós ereje, hanem belső kohéziós ereje is hanyatló tendenciát mutatott, s a két folyamat (a nemzetközi politikai és a belpolitikai) szorosan összefüggött egymással.

A belpolitikai-társadalmi fejlemények tehát úgyszintén nem kis mértékben

járultak hozzá, hogy a „lengyel modell" vonzóerejét fokozatosan elveszítette, és a nemesi földesurak nagyrészt maguk is (ha persze nem ingadozás nélkül és következetesen) a másik politikai modellt kezdték előnyben részesíteni, — azt, amelyik kifelé is, befelé is erősebbnek bizonyult: a centralizált államszervezetet, az abszolút monarchiát. A nemesi földesurak maguk is az abszolutista rendszer felé kezdtek hajlani, — még ha az a földesúr-jobbágyi viszonyokba való beavatkozás igényével lépett is fel; az abszolút kormányzathoz kezdtek vonzódni, — még ha az idegen uralmat jelentett is, ill. az állami önállóság korlátozását, a nemzeti szuverenitás csorbítását vonta maga után.

A lengyel modell, a rendi konföderáció a XVII. században, mint utaltunk rá, a magyar nemességre is erős és tartós vonzást gyakorolt. Sőt ez a hatása még a XVIII. század elején, a II. Rákóczi Ferenc vezette függetlenségi harc idején is érződött. Gierowski professzor joggal említi (bár fogalmazása pontosbításra szorul), hogy a Rákóczi-szabadságharc Magyarországnak és Erdélynek a Habsburg-uralom alá vetettségét (csak módosítani, enyhíteni, de) megszüntetni *nem tudta*.

Hadd fűzzük hozzá: a magyar földesúri osztály nagy része ekkorra már úgy „hangolódott", hogy a Habsburg-monarchiához való tartozást — mind külpolitikai, mind belpolitikai-szociális okokból — megszüntetni már nem is *akarta*.

Ez a „hangulat" eléggé világosan jutott kifejezésre a Rákóczi-felkelés vereségét követő országgyűléseken. A magyar rendek törvényt fogadtak el a Habsburgok örökös tartományaival való „széttéphetetlen és felbonthatatlan" kapcsolatról; s már ennek előtte hozzájárultak, többek között, ahhoz, hogy az országban fele részben idegen katonákból álló zsoldos hadsereg állomásozzék. Hozzájárultak ehhez pedig — az egykorú törvényszövegét idézem — „minden eshetőségre és a külső erőszak ellenében *is*". Ezt a régebbi magyar történetírás sem értékelte másként, mint így:„ . . . a különböző jobbágymozgalmaktól tartó nemességre megnyugtató lehetett annak tudata, hogy gépként mozdítható közömbös fegyveres erő áll szükség esetén védelmére".

A vitaülésen még a következő felszólalásokra került sor:

R. VÁRKONYI ÁGNES:

Az adózás kérdése a XVII. századi Magyarországon

M. Steensgaard érdekes áttekintésében a század jellegét meghatározó tényezők között rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít az adók emelkedésének. Ezt a jelenséget azonban a korszak egyéb gazdasági és társadalmi tényezőitől elszigetelten vizsgálja. Pedig, ha megnézzük, milyen összefüggés van az adóemelés és a század olyan közismert jelenségei, mint pl. a demográfiai tényezők, a feudális társadalmi rend adott fejlődési szintje, vagy a kereskedelem alakulása között, nemcsak reálisabban tudjuk kijelölni az adózás helyét a XVII. század gazdasági és társadalmi folyamataiban, hanem választ kapunk arra a máig nyitott kérdésre, hogy miért jelentett az adóemelés egyes országokban rendkívüli megterhelést, és másutt viszont miért nem. Szabad legyen az adott rövid keretek között csupán egyetlen összefüggésre, a XVII. századi adó és kereskedelmi forgalom összefüggésére felhívnom a figyelmet főleg a magyarországi adatok alapján.

Mint ismeretes, Magyarországon is, mint másutt a XVII. század folyamán az adó abszolút mértékben emelkedett. Ez azt jelenti, hogy nem csupán az adó összegének növekedésével kell számolnunk, hanem mindenekelőtt azzal, hogy megnövekedik az adó gazdasági és társadalmi bázisa. Számos addig adómentességet élvező társadalmi réteg köteles fizetni az adót, amit egyre több gazdasági objektum és gazdasági tevékenység után szed be az állam. Ennek következtében az adó modellje teljesen átalakul. Míg a század elején

csak a jobbágység egy bizonyos rétege fizet a jobbágyporták után, kívánság szerint, leginkább természetben, a század végén az állam állandó rendszeresen fizetett készpénz [illegible] elvben a társadalom minden rétegétől, és minden gazdasági tevékenység, főképpen pedig a kereskedelem [illegible] Rendszeres készpénzfizetés és a kereskedelmi jövedelem: ez a két legfontosabb tényező az adó új [illegible] a XVII. század végén az adóösszeírók számára készült utasítás külön hangsúlyozza, hogy a hajózható [illegible] kedelmi utak közelében lakók magasabb adót kell hogy fizessenek, mint a kereskedelmi forgalomtól távol élők. Érdemes megemlíteni az „accisa"-t, a XVII. századvég számos országában megtalálható jellegzetes, új adóját, amelyet élelmiszerek és italok után, vagyis hús, bor, sör, gabonafélék és egyéb élelmiszerek eladása után szedtek. Természetes, hogy az adózásnak ez az új szisztémája élénk áruforgalmat és szabad kereskedelmet követel meg. Mindazonáltal az abszolut állam gazdaságpolitikája a másik oldalon monopolizálja a kereskedelmet és akadályozza a szabad és élénk áruforgalmat. Nem kétséges, hogy a monopóliumokat is gazdasági szükségből állítja fel az állam. Ám az adózás szempontjából természetes, hogy ahol monopoltársaságok, állami tisztviselők, vagy mint Magyarországon is, igen sok esetben, a hadsereg tisztjei tartják a kezükben egyes kereskedelmi cikkek áruforgalmát vagy egész országrészeken a kereskedelem jogát, ott az állam az adóból igen keveset nyerhet. Honnan fizesse a lakosság készpénzben és rendszeresen az adót, ha nincs módja a pénz rendszeres megszerzésére? Csak a helyi viszonyokat nem ismerő állami hivatalnokok, adószedők gondolták úgy, hogy a lakosság azért nem fizet, mert nem akar, mert makacs. És ezekután került sor az erőszakos adóbehajtás szörnyű jeleneteire, amelyek olyan jól ismertek és hasonlóak Franciaországtól Magyarországig: vallatás, kínzás, csűrök, házak kifosztása, s az elhagyott falvak sora, ahonnan a lakosság erdőkbe és mocsarakba menekül. Az új típusú adó csak akkor lesz egyik kiváltója a korszak felkeléseinek, ha hiányzik valamely okból — monopóliumok, feudális anarchia, második jobbágyság — a szabad élénk áruforgalom. Ezt látjuk, ha pl. a Rákóczi-felkelést és indítékait vizsgáljuk. Maguk a felkelők is fegyverre kelésük okai között különösen hangsúlyozzák az adózás mellett a szabad kereskedelem hiányát. De Rákóczi állama is csak több évi kísérletezés után ismert fel valamit a modern adózás és a kereskedelem összefüggéseiből. Röviden összefoglalva, azt ismerve fel, hogy az adó alapvető feltétele a modern államháztartásnak, ám csak akkor elégítheti ki az állam igényeit, ha a társadalom minden rétege fizeti készpénzben, rendszeresen és feltételeit a szabad és élénk kereskedelem biztosítja.

ZIMÁNYI VERA:

A XVII. század válságáról

Mr. Steensgaard világosan megfogalmazott elaborátumában a következő módon teszi fel a XVII. század ún. válságával kapcsolatban felmerülő kérdést: „Összefoglalóan, a kép, amely a fontosabb gazdasági mutatók legújabb áttekintése alapján kialakul, nem valamely általános krízis képe, amely *minden szektort, egyforma keményen* és *egyidejűleg* sújt. A népességszám, a mezőgazdasági árak és termelés azt mutatja, hogy a XVII. századi Európában valami komoly hiba volt az emberek és az ellátásukra szolgáló anyagi javak közötti arányban . . , de lehetetlen kimutatni olyan periódust, amelyben az európai kereskedelem és ipar egészében a depresszió hatása alatt állt volna."

Teljesen egyet tudok érteni ezzel a megállapítással, de rögtön hozzá szeretném tenni, hogy ha olyan általános válságot keresünk, amely *minden szektort, egyforma keményen* és *egyidejűleg* sújt *egész Európában*, úgy azt aligha találjuk meg, még a keserű 1929—30-as években sem.

Ezért a probléma más megközelítésmódját szeretném javasolni, noha ez a megközelítésmód, néhány perc alatt felvázolva, szükségszerűen csak durván sematikus lehet.

Ha azt a viszonyt vizsgáljuk, amely egy adott korban a mezőgazdasági [illegible] iparcikkek termelése és keresmelése és az irányukban mutatkozó kereslet, vala[illegible] lete között fennállott, ez [illegible] világosan kifejezhető az adott kor árstruktúrájának [illegible] XV. század folyamán ez az árstruktúra kedvező volt az ipari termékek részére és kedvezőtlen a mezőgazdasági szektor számára. Társadalmi szempontból ez kedvező körülményeket jelentett az iparral foglalkozók, és kedvezőtlen viszonyokat az agráriusok (mind a nemesség, mind pedig a parasztság) részére. Ez a fennálló árstruktúra megváltozott a XVI. század folyamán (a változás okait valóban nem lehet tárgyalni ilyen rövid idő alatt), és ez felhívja a figyelmünket arra a tényre, hogy a gazdaság két nagy szektora közötti viszony is meg kellett, hogy változzék.

Az ún. árforradalom alatt az egész árstruktúra az agrártermékek javára és az iparcikkek hátrányára változott meg, természetesen különböző országokban különböző mértékben. De maga a tendencia teljesen világos és tagadhatatlan volt egész Európában.

Az árviszonyok annyira megváltoztak, hogy pl. amíg 1500-ban egy posztókészítőnek egy adott mennyiségű posztó árát kellett fizetnie egy ökörért vagy 100 kg búzáért, addig ugyanennek a posztókészítőnek 1600-ban legalább kétszer annyi, sokszor azonban még több posztónak az árán kellett megvásárolnia ugyanannyi agrárterméket, mint korábban.

Ez hatalmas nyomást jelentett az iparra. Szélesebb értelemben: hatalmas nyomást jelentett az iparral foglalkozók számára, és egészen széles értelemben: az iparosodott Nyugat-Európára. Ugyanakkor kedvező körülményeket jelentett az agráriusok (a nemesség és a parasztság egyes rétegei), és ismét: az agrárius Kelet-Európa számára.

De — és most jön a *de:* a magas mezőgazdasági árak hosszú korszaka kimerítette a nem agrárius szektor vásárlóerejét. Ez a folyamat megbosszulta magát, és a XVII. század első évtizedeiben az agrárszektor gazdasági depressziójához is vezetett. Ezáltal az agráriusok vásárlóereje is csökkent, és így a depresszió általánossá vált. Mindezek ellenére, hosszú távon az ipari szektor nyerte meg a csatát, különösen Németalföldön és Angliában, ahol a magas agrárárak együttjártak a mezőgazdasági termelés intenzívebbé válásával és modernizálásával. Más szavakkal kifejezve: ez a vezető nyugat-európai országok egész gazdaságának az átstruktúrálódását jelentette.

Összefoglalva: én az egész ún. „XVII. század válsága" problémakörének a mélyén az európai gazdaságok átstrukturálódásának a fájdalmas folyamatát látom, amely együtt járt a társadalmi erők és intézmények átstruktúrálódásával is. Azok az országok, amelyeknek sikerült modernizálniuk iparukat és meg tudták teremteni az iparcikkek tömegtermelésének az alapjait, hosszú távon megnyerték az ütközetet, ezekben az országokban az ún. krízist néhány évtized alatt leküzdötték. De azok az országok, amelyek ezt nem tudták megtenni, — természetesen a nagy többség, és mindenekelőtt Kelet-Európa — azok veszítettek, éspedig évszázadokig tartó súlyos következményekkel.

Kelet-Európa nem tudta modernizálni és újjászervezni gazdaságát, sőt, az talán még valamivel alacsonyabb szintre is hanyatlott, mint amit már korábban elért. Végső eredményként a nemesség hatalma olyan óriásivá nőtt Kelet-Európában, mint még soha azelőtt. A XVII. század végére pedig a Kelet-és Nyugat-Európában elért fejlődési szintek közötti különbség sokkal nagyobbá vált, mint 150 évvel korábban volt.

Mindabból, amit az előbb elmondtam, következik, hogy nem vagyok teljesen meggyőződve arról, hogy a XVII. századi bajok *legfőbb okát* az adózás megnövekedésében kell keresnünk.

SINKOVICS ISTVÁN:

A nemesség kérdéseiről

Pierre Goubert a francia, *Jean Meyer* a közép-európai nemesség vizsgálata során hasznos szempontokat vetnek fel a nemesség történetének kutatásához, és bemutatják, hogy a nemesség helyzete, szerepe gazdasági, politikai, jogi, vallási, művelődési téren végzett sokoldalú vizsgálattal közelíthető meg. A két szerző nem egyszer a problémák kifejtése helyett csak felveti a kérdéseket, amelyeket a további kutatásnak kell majd megválaszolnia.

Mindketten hangsúlyozzák, hogy a nemesség kutatásának hagyományos módján is változtatni kell. A családi levéltárak anyaga még gazdag lehetőségeket kínál. Statisztikai módszerekkel, az adatok gépi feldolgozásával lehet a történeti valóságot mélyebben feltárni. Abban is megegyezik a két szerző, hogy országonként, sőt országon belül is a különbségeket, a sajátos helyi vonásokat, színeződéseket kell megrajzolni. A nemesség tagolódásának, megoszlásának vizsgálatában a régi és az új nemesség aránya, továbbá egymáshoz való viszonya is termékeny kutatási szempont.

A két előadó között felfogásbeli különbség van a nemesség lényegének meghatározásában. P. Goubert szerint kevés értelme van annak, hogy a nemességhez kapcsoljuk a kaszt, a rend, az osztály vagy a faj megjelölést. A távoli múlttól a francia forradalomig, sőt még a XX. században is Franciaországban és általában Európában mindig voltak nemesnek nevezett embercsoportok. Ezeknek az a sajátosságuk, hogy magukat más emberektől különbözőnek érezték, és ezt ki is fejezték. A különbözőség — a nemesi felfogás szerint — a többi emberrel szemben vitathatatlan felsőbbséget jelentett. A többi ember, a nem nemesek jószántukból vagy anélkül elfogadták, hogy a nemességen kívül van a helyük, és hogy a nemesség alatt állanak. Bárhogy is változott a gazdasági és a politikai kormányzat a római Galliától az V. Köztársaságig, a nemesség folyamatosan megmaradt. A szerző ebben az emberi hiúság egyik el nem múló megnyilvánulását látja. Azt természetesen elismeri, hogy a nemesség jellemző vonásai közben változtak (1. l.).

P. Goubert máshol is kifejezi, hogy a rend vagy az osztály szokásos fogalma általános és vitatható (8. l.). Éppen ezért kétségbe vonja, hogy a kulturális jelenségekkel összekapcsolható-e. Egyrészt azt hozza fel, hogy a kulturális jelenségek nemcsak a felső réteg megnyilvánulásai, másrészt az embercsoportoknak nem alapvonásuk az, hogy nemes vagy polgár, egyházi vagy világi. Kételkedve teszi fel a kérdést, hogy vajon a barokk nemesi és földesúri-e.

Bár e megállapítások tételekor a maga és a J. Meyer közös állásfoglalásáról szól, az utóbbi a saját referátumában nem ezt a felfogást követi, amikor hiányolja az egyik felhasznált munkában a gazdasági alap bemutatását, amely — saját megítélése szerint — lényeges (21. l.). Máshol meg a barokk kultúra polarizációjáról, fejedelmi és nemesi formájáról szól (11. l.) A nemesség politikai szerepét elemezve felveti a nemesi szervezetek és a gazdasági-társadalmi valóság összefüggését. Hivatkozik arra az álláspontra, amely szerint a modern abszolutisztikus állam feltartóztathatatlan fejlődésével a nemesség gyűlései osztály- vagy rendi szükségszerűségből állottak szemben, és így nem is lehetett jelentős a szerepük. De ugyanakkor hivatkozik arra, hogy egyes német történészek rehabilitálják a rendi gyűléseket. A vitát — szerinte — csak úgy lehet eldönteni, ha megvizsgálják a nemesség számszerű részvételét az államigazgatásban (14. l.). Itt használja az *osztály* és a *rend* kifejezést, igaz, hogy idézőjelek közé téve, de idézőjelbe teszi az *abszolutisztikus* jelzőt is. Minthogy a két ellentétes álláspont vitájában a döntést az új módszerektől várja, a saját véleményét nem közli, és így nem lehet kivenni: hibáztatja vagy elfogadja-e az osztály és a rend fogalom használatát.

P. Goubert tagadja az osztály fogalmát, és előadásában a nemesség lényege a nemesi tudat. Ugyanakkor meggyőzően bizonyítja, hogy a nemességnek, amely Franciaország lakosságának legfeljebb 2%-át tette ki, milyen erős túlsúlya volt a hatalomban és a gazdagságban. Azt is megmagyarázza, hogy a nemesség fölényét mi biztosítja. Kezében van Franciaország földjének $\frac{1}{4}-\frac{1}{3}$ része, gazdagodik egyházi és kincstári jövedelmekből, úgyhogy az ország összes bevételeinek 20—30%-a az övé. Hatalmának biztosítékai a katonai eszközök (lovak, fegyverek, várak) birtoka, alkalmassága és hajlama a hadakozásra, a rendelkezése alatt álló katonaság stb. (1—2. l.)

Bár P. Goubert nem lát összefüggést a nemesség tudata és anyagi helyzete, illetve ebből következő hatalma között, az összefüggés kivehető a saját adataiból. Amit pedig elmond a nemesség részesedéséről az ország jövedelmeiben és e jövedelmek megszerzésének módjáról, továbbá, hogy mindebben hogyan különbözik más embercsoportoktól, az az osztály ismérveit foglalja össze. Ezek figyelembevételével kirajzolódik a nemesi osztály, amely távolról sem olyan bizonytalan, meghatározhatatlan és elhatárolatlan, ahogyan az előadó állítja. Nehéz elképzelni, hogy a kívülállók maguktól nyugodtak volna bele abba, hogy nem tartoznak a nemességhez, amikor ez nemcsak tudatot jelentett, de megkülönböztetett részesedést a javakban és a hatalomban.

A kulturális jelenségek társadalmi összefüggése bonyolult kérdés, amely egymagában is alapos megvitatást érdemelne. Említettem, hogy P. Goubert kétségbe von mindenfajta kapcsolatot, viszont J. Meyer elismeri, hogy a barokk fejedelmi és nemesi jellegű. Ehhez hozzá lehetne fűzni, hogy a barokk szemlélete legvilágosabban a barokk irodalom különféle alkotásaiban jut kifejezésre. Ezek — burkoltan vagy nyíltan — a fennálló feudális rendet védelmezik. (Magyarországon pl. a barokk irodalom a jobbágyrendszer fenntartását hangoztatja és védi a földesúr hatalmát.) A barokk kultúra osztály-jellegén mit sem változtat, hogy hatása más osztályokra is kisugárzott.

J. Meyer megállapítása, hogy a nemesség részesedését az államigazgatásban pontosan csak a számok tükrözik, a kutatás jövő irányát jelöli meg. Ugyanakkor a számadatok jelentőségét nem szabad túlbecsülni. Lehetséges, hogy az igazgatásban résztvevők új nemesek, udvari nemesek, az uralkodó lekötelezettjei, akiknek számszerű arányából nehezen lehet következtetni a nemesség felfogásának megosztottságára, szemléletének érvényesülésére a kormányzatban.

J. Meyer a közép-európai nemesség bonyolult kérdésének bemutatására vállalkozott. Arra a megállapításra jut, hogy Közép-Európa gazdasági élete egyik legfontosabb kulcs a nemesség problémáinak megértéséhez (21. l.). Figyelembe kell venni a parasztság történetét, a földesúr—jobbágy viszonyt, és meg kell nézni a nemesség kapcsolatát a városi kultúrákkal. Az előadó gondosan vizsgálja a harmincéves háború hatását a nemességre, észreveszi a nemesség pusztulását, majd megújulását. Előadásában nagyrészt a német nemességgel foglalkozik, viszonylag nagyon keveset mond a cseh, a lengyel és a magyar nemességről.

Ő maga a breton nemesség történetének szakembere. Érdekes gondolatokat vet fel és igyekszik sok oldalról és árnyaltan megrajzolni a közép-európai nemességet, de az előadásnak gyengéje, hogy az irodalom alapján dolgozott. Az irodalom megállapításait nem tudta ellenőrizni, és így következtetése, általánosítása nem egyszer megalapozatlan. Vitatható az a beállítás, hogy a török veszedelem a Habsburg-országok protestáns nemességének egy időben valóságos függetlenséget biztosított, és ez az egyik magyarázata a Habsburgok ellenreformációs politikájának, amely mögött állott a kereszténység közös érdeke a török ellen. Természetesen az ellenreformáció más hatást váltott ki Stájerországban és Karinthiában, ismét mást Csehországban, vagyis döntő a hely és az idő kérdése (16. l.). J. Meyer magyarázata nem veszi figyelembe, hogy a török veszedelemnek ellentétes hatása is volt: erősítette a központi hatalmat, a rendek — legalábbis Magyarországon — rá-

szorultak az udvar segítségére. De az is elhomályosul megállapításában, hogy az ellenreformáció előretörése nem hozott változást a Habsburgok török politikájában. A XVII. század nagy részében arra vigyáztak, hogy maradjon meg — akár engedmények útján is — a török béke. Ez a politika, amely jórészben összefüggött a Habsburg-birodalom nyugati hatalmi céljaival és erejének lekötöttségével, nagyban hozzájárult az 1665-től kibontakozott főúri összeesküvéshez, amely rövid időre felkelésbe csapott át. Ezt az előadó megtette horvát felkelésnek (18. l.). A megmozdulásnak azonban nem volt horvát jellege, hiszen horvát főurak mellett magyar mágnások irányították, és erős bázisa volt az akkori Észak-Magyarország nemességében is. Nem is a felkelés leverése hozott döntő változást a horvát és a magyar nemesség viszonyában, ahogyan az előadó írja, hanem a török terjeszkedés a XVI. században. A horvát nemesek Magyarországon igyekeztek birtokot szerezni, és mint katonák fontos szerepet játszottak a török elleni védőharcban, magyar családokkal házasodtak össze. A mozgás nemcsak a nemességre szorítkozott. Egész falvak települtek át Nyugat-Magyarországra, és még a földrajzi fogalmak is megváltoztak: a középkori Horvátország a Kulpától jóval lejjebb a tengerpartig húzódott, és csak a XVIII. századtól terjedt a Dráváig.

J. Meyer állítása, hogy a magyar nemességnek, ismételten legyőzve, de alá nem vetve, nagy részben sikerült megőriznie politikai és társadalmi fölényét, továbbá, hogy haszna volt a török uralom alatti területek visszahódításából (19. l.), annyiban érvényes, hogy megmaradt a nemesség kiváltságos helyzetét biztosító alkotmány, úgyhogy ez szinte egyedülálló volt a Habsburg-birodalomban. (Igaz, hogy a magyar nemességnek fontos jogokról kellett lemondania hálából a török kiűzéséért: a szabad királyválasztásról, az 1222. évi Aranybullában kifejezett ellenállási jogról.) De az erősen vitatható, hogy valóban haszna volt-e a török kiszorításából, annak ellenére, hogy Magyarország nemcsak hadszintér volt, hanem népe jelentős mértékben kivette a részét a harcokból. A bécsi udvar honosítási politikája különösen a század végén és a következő század elején idegen családok tömeges idehozatalával és nemesi jogokhoz juttatásával, valósággal átalakította a nemességet. A volt török területek, a neoacquisita pedig, ahol a régi birtokosoknak csak kis része jutott jogaihoz, egyenesen kínálták a lehetőséget az arányok még erősebb megváltoztatására.

Már előbb szóltam arról, hogy J. Meyer jól látja a barokk kultúra lényegét és fejlődését. Ide kapcsolódik egy másik megállapítása is. A vallási törés Európában egyúttal értelmiségi és egyetemi vonalon is tükröződik, két barokkot állít egymással szembe. Az egyik az észak-német, amit — akárcsak a XVI. század második felében — Hollandia erősen befolyásol. A másik Dél-Németországra és a Habsburg-országokra jellemző, amelyek viszont Itáliához és Franciaországhoz igazodnak (11—12. l.). A barokknak ez a területi megosztása szemléletes, de nem pontos. Magyarország pl. nem illeszthető be ezekbe a keretekbe. Az ország nyugati felében a katolikus barokk kultúra uralkodott, amely szoros kapcsolatban állott a bécsi és a gráci jezsuita egyetemekkel. A keleti országrészeken és Erdélyben viszont protestáns színezetű kultúra virágzott, részben polgári vonásokkal. Ez a holland és az angol egyetemek hatását tükrözte. Mindkét kultúra kisugárzott a török uralom alatt álló területekre is.

A két referátum olvasása közben többször is felmerült bennem, hogy minden hozzászóló nagyon nehéz helyzetben van, mert olyan kérdésekkel vitatkozik, amelyek nincsenek kifejtve, bizonyítva, hiszen erre a referátumok megszabott terjedelme nem adott lehetőséget. Lehetséges, hogy a megjegyzések egy része elesnék, vagy módosulna, ha ismernénk az előadók teljes gondolatmenetét, tényanyagát. J. Meyernek pl. a jegyzetekkel együtt 12 oldalon kellett kifejtenie olyan kérdést, amely több országra terjed ki. P. Goubert előadásának még kisebb a terjedelme. Az előadók ezért több esetben kérdés formájába foglalják mondanivalójukat, és így legfeljebb a problémák felvetésével tudják sejtet-

ni álláspontjukat. Igaz, hogy a történészkongresszusnak megvan a kialakult tárgyalási módja, de azért jogos a kérdés, hogy az ilyen jellegű referátum — és ez talán általánosítható — megfelelő kiindulási alap-e a vitához. Úgy gondolom, hogy kevesebb kérdés alapos feldolgozása jobban szolgálná a nemzetközi történész összejövetelek eredményességét. Egy-egy témakörön belül a legjellemzőbb kérdéseket kellene kidolgozni. Több országot érintő átfogó problémák kifejtésére megfelelő kollektíváknak kellene megbízást adni. Különben a referátumokba egyes országokra vonatkozólag adatbeli hibák, elhamarkodott következtetések is becsúszhatnak, és ezek szóvátétele érdemtelenül veszi el az időt fontos kérdések megvitatásától.

FÖLDES ÉVA:

Társadalmi, tudományos fejlődés - neveléstudomány a XVII. században

Polišenský professzor referátumához kapcsolódó hozzászólásomban legelőször is annak jelentőségét szeretném — a pedagógus szemszögéből — aláhúzni, hogy a referátum készítője a XVII. század társadalmi mozgalmainak, tudományos forradalmának legkiemelkedőbb, legtipikusabb képviselőit keresve, ezek közé sorolta a nagy cseh pedagógust, Comeniust is.

Vajon nem túlzás-e ez s nem Polišenskýnek, a világhírű comeniológusnak elfogultságát tükrözi-e honfitársával szemben, amikor ez utóbbit a XVII. század nagy tudósaival, Huygensszal és Newtonnal állítja egy sorba?

Semmiesetre sem. Ezt a választást nemcsak Comenius életműve, életútja, tudományos és politikai tevékenysége indokolja, hanem a korszak is, a XVII. század, amelyben a haladó társadalmi mozgalmakkal és a tudományos forradalommal párhuzamosan — mintegy ezek következményeként — forradalmi jelentőségű változások következtek be a pedagógiai gondokodásban is.

Huygens és Newton korukon messze túlmutató nagy tudósok voltak. De vajon nem ugyanúgy túlmutat-e koron és időn az a probléma, amelyet a nagy hármasból — mint erre a referátum is utal — egyedül Comenius érzékel igazán: mit ér a tudomány forradalma, ha csak egy szűk körben válnak ismertté eredményei, mit kell tehát tenni annak érdekében, hogy ezek az új eredmények minél szélesebb körben elterjedjenek s ezzel a további fejlődés erjesztőivé válhassanak?

Meg kell változtatni a nevelés és oktatás egész rendszerét — feleli Comenius. Alkalmassá kell tenni az embert — minden embert — az új ismeretek befogadására, a fejlődő világban való helytállásra. Gondolkodó, cselekvő embert kell nevelni, olyan embert, aki képes együtt fejlődni tudománnyal, társadalommal.

Vajon nem mai problémáinkat vetítjük-e vissza Comenius korába, amikor így foglaljuk össze Comenius nevelési, oktatási törekvéseit?

Hallgassuk meg magát a nagy nevelőt.

„Szükséges tehát általában minden tehetséget kiművelni, hogy mindenki, aki embernek született, tanuljon meg emberként élni" — így összegezi nevelési programját Magyarországon, Sárospatakon tartott beköszöntő beszédében.[1]

[1] *Comenius:* A lelki tehetségek kimüveléséről. (A pataki iskola nagytermében 1650. nov. 24-én tartott beszéd.) (Ford. Ollé István.) — Comenius Magyarországon. (Összeáll. Kovács Endre) Bpest. 1962. 87. l.

A „Nagyfényű pataki iskola tervezete" ugyanezt a gondolatot tartalmazza, most már részletesebben és egyúttal konkrétabban kifejtve:

„Másutt kimutattam, hogy minden embernek művelődnie kell — olvassuk. — Most legalább azt kívánnám, hogy Nálatok senki a nemességből, senki a polgári rendű ifjúságból, senki a jobb tehetségű parasztságból e tanultabb csiszoltságtól ne legyen távol, hogy elérjétek, hogy ezután sohse hiányozzanak olyanok, akiket állami s egyházi hivatalokra dícsérettel s közhaszonnal alkalmazni lehet . . . Ha erre törekszünk gondoskodni kell arról, hogy az otthoni szűk vagyoni helyzet senkit se akadályozhasson, ha művelődni akar. Állítani kell a szegényebbek ingyen való táplálására közös asztalokat, amilyen nagy számban csak lehet, mert az iskola nagy látogatottságának ez az egyetlen alapja . . . "[2]

S mit tanuljanak az ilyen, minden arra érdemes gyermeket befogadó iskolában?

„Most e nagyfényű iskolában azt sürgetem — írja Comenius —, hogy I. mindenki csiszolja elméje tükrét a bölcsességre; II. tisztogassa szívét, belső életének forrását a jámborságra; III. gyakorolja kezét és más külső eszközeit a kézművességre és egy finomabb életmód kialakítására; IV. végül képezze nyelvét az ékesszólásra."[3]

Ugyanezekre a gondolatokra Comenius ismét visszatér a panszofikus, „az egyetemes bölcsesség" iskoláit taglaló tervezetében. Az ilyen iskolák nem elvont bölcselkedésre nevelnének, oktatnának, hanem „az emberiség műhelyei", mindenki közös iskolái lennének, ahol az életre hasznos ismereteket sajátítanak el a tanulók. Ezzel kapcsolatban Comenius ismét hangsúlyozza:

„Mikor pedig azt kívánjuk, hogy a bölcsesség kezdő tanulói mindenben nyerjenek oktatást, a következőket akarjuk:

Először, hogy az elméket mindama dolgok ismeretének fényével megvilágítsuk, amelyeknek nem ismerése ártalmas lenne. Aztán, hogy a kezeket a többi képességgel együtt minden hasznos munkára ügyessé, alkalmassá tegyük. Végül, hogy a nyelvet kellemes ékesszólás képességével ruházzuk fel.[4]

A „bölcsesség kis jelöltjeibe" oltsák be minden tudnivaló legjavát. Ez azonban önmagában nem elegendő.

„*A tudnivalókhoz csatolni kell a tennivalókat*, amikben gyakorolni kell a mi ifjainkat. Vagyis a dolgok ismeretéhez kapcsolni kell a feladatokban való *cselekvőkészséget* (activitas), mert ha ezt nélkülözni fogják, hiába ismerik a dolgokat, gyámoltalanul fognak forgolódni az életben s bár a mesterséget jól ismerik, mégis tehetetleneknek fognak bizonyulni, s így az élet feladataira alkalmatlanokká válnak. Hogy a Panszofikus Iskola tanulóival ez meg ne essék, ez az iskola azt tűzi ki elsőrendű céljául, hogy akit ide felvesznek, azt úgy bocsássák el, hogy a gyakorlati dolgokban (melyek különös körültekintést kívánnak) teljesen jártas legyen, hogy a mi ifjaink ezen a küzdőtéren *ne az iskolának tanuljanak, hanem az életnek*, s hogy innen olyan ifjak kerüljenek ki az életbe, akik tevékenyek, mindenre készek, ügyesek, szorgalmasak, akikre majd annak idején az élet bármely feladatát bátran rá lehet bízni . . . "[5]

A Januában közölt ismeretek begyakorlására szánt sárospataki iskoladráma gyűjtemény — a Schola Ludus — előszavában pedig a következőket olvashatjuk:

„Az iskola valódi célja szerint nem lehet más, mint az *emberség műhelye* s az *élet előjátéka*, s itt mindennel foglalkozni kell, *ami az embert emberré teszi*. S ehhez az eszközöket s az eszközök felhasználását a következőképpen kell megszervezni: amily biztos az, hogy amit a mesteremberek műhelyükben készítésre elvállalnak, onnan mint kész mű kerül elő,

[2] A nagyfényű Pataki Iskola tervezete. (Ford.: Kováts Gyula.) I. m. 74. l.
[3] Uo. 75. l.
[4] *Comenius:* A Panszofikus Iskola tervezete. (Ford.: Szetey András.) 123. l.
[5] Uo. 123—124. l.

éppoly biztos legyen, hogy az iskola műhelyébe befogadott elmék is kicsiszoltan kerüljenek ki az iskolából. Amint tehát a műhelyekben, így itt az iskolában is mindennek a gyakorlás és tevékenység buzgalmában kell égnie, hiszen *egyedül a gyakorlat teszi a mestert.*"[6]

„Én azalatt szüntelen sürgetem ...— írja ugyancsak Sárospatakon — az ifjakat rá kell szoktatni, hogy mindent tagoltan, kézművesi szerkesztéssel és törvények szerint mondjanak és tegyenek és gondoljanak, úgyannyira, ha megkérdezik őket, mit, hogyan és miért gondolnak, mondanak és tesznek, arról számot tudjanak adni . . . "[7]

Messzire túlhaladná e hozzászólás kereteit annak az elemzése, hogy mindezt Comenius hogyan, a tananyag milyen átalakításával, milyen módszerekkel kívánja elérni. Azt azonban, — éppen a XVII. század tudományos-technikai forradalmával összefüggésben is — ki kell emelni: hogy a humán tudományok mellett — ezekkel szoros egységben — fontos szerepet szán minden iskolafokon a korszerű technikai, termelési ismereteknek, az ezekkel kapcsolatos elméleti tudnivalók megismertetésének és gyakorlati készségek kifejlesztésének.[8]

Amikor azonban előljáróban a pedagógiai gondolkodásnak a XVII. századi társadalmi változások és tudományos forradalom hatására bekövetkezett forradalmasodására utaltunk, nem egyedül Comeniusra gondoltunk.

Hiszen a nevelés történetében ekkor jelentkeznek először Európa-szerte olyan kutatók, akik elméleti és gyakorlati tevékenységüket vagy legalább annak egy részét a nevelés és oktatás átalakításának, a kor követelményeihez való alkalmazásának szentelik és ezzel a pedagógiát — a legkorszerűbb filozófiai ismeretek bázisán — az önálló tudomány rangjára emelik.

Joggal állíthatjuk tehát: a XVII. század a neveléstudomány úttörőinek, a pedagógia önálló tudománnyá válásának százada is.[9]

Még a XVII. század első éveiben is az új nevelés csak utópia, amelyről börtönének falai között szó ábrándokat a Napváros szerzője, Tommaso Campanella; s az ő elképzeléseit szövi tovább a német utópista, Johann Valentin Andreae.

De a küzdelem az új emberért, az új tudomány, az új technika, az új ismeretkörök, az új emberség hordozójáért, a könyvek lapjairól — a korai polgári forradalmak nyomán kibontakozó társadalmi, tudományos fejlődés, a társadalmi változások vagy ezek lehetőségei megsejtésének hatására, — az utópiák lapjairól csakhamar a valóságba tevődik át. S az új emberért való küzdelem élharcosai — a közülük messze kiemelkedő Comenius mellett — a német Wolfgang Ratke, a magyar Apáczai Csere János, hogy végül az angol John Locke zárja le a XVII. század nagy pedagógusainak sorát.

Amikor a társadalmi haladás és pedagógiai haladás mindenkori szoros kapcsolatáról beszélünk, ellentmondásnak tűnhet az a jelenség, hogy az előbb felsorolt nagy nevelők legtöbbje a korabeli polgári fejlődésben viszonylag elmaradt országok fia.

Comeniusról írta Polišenský professzor, hogy sokkal inkább „holland", mint a holland Huygens. Ratke is, Apáczai is hosszabb időt töltöttek Hollandiában. Itt támadt fel bennük az a vágy, hogy saját népüket is a haladás, a polgári fejlődés útjára vezessék. Ott szívják magukba azokat az új tudományos ismereteket, amelyeket — a részben ezeken alapuló új nevelés révén — elmaradott népeik fiainak is közvetíteni akarnak.

De ha a XVII. századi társadalmi változásoknak a neveléstudományra, a nevelésre gyakorolt hatását vizsgáljuk, legalább utalnunk kell az Angol Forradalom ilyen vonat-

[6] *Comenius:* A Schola Ludus előszava. (Ford: Kováts Gyula.) I. m. 333. l.

[7] *Comenius:* Az új életre kelt Fortius. (Ford.: Ollé István.) I. m. 284. l.

[8] Erről ld. *Földes Éva:* A korszerű termelési ismeretek helye Comenius és Apáczai pedagógiájában. — A munkára nevelés hazai történetéből. Bpest. 1965. 59—96. l.

[9] Ld. *Földes Éva:* A XVII. század, a neveléstudomány úttörőinek százada. — Pedagógiai Szemle, 1960. 2. sz. 157—160. l.

kozásaira is. A Hosszú Parlament nemcsak Comeniust hívja — az ugyancsak a nevelés megjavításán munkálkodó filozófus, tudós Samuel Hartlib tanácsára – Angliába, hanem ülésezésének több mint egy évtizedet átfogó időszakában többször programjára tűzi — szinte állandóan napirenden tartja — a nevelés—oktatás megreformálásának kérdéseit. S a szorosabban vett pedagógiai gondolkodókon kívül — mint amilyennek Hartlibet is tekinthetjük — a nevelés kérdéseivel foglalkozó értekezést ír az Elveszett Paradicsom költője, John Milton[10], s ezt teszi a forradalmi korszak univerzális tudósa, Marx szerint „a modern közgazdaságtan megalapítója, a legzseniálisabb és legeredetibb közgazdasági kutatók egyike", Sir William Petty is.

1648-ban — Miltonhoz hasonlóan — ugyancsak Samuel Hartlibhoz intézett tanulmányában[11] részletesen kidolgozza elképzeléseit, amelynek alapja: „irodalmi műhelyek (litterary workhouses) felállítása, ahol a gyermekeket ugyanúgy megtanítanák arra, hogy valamit tenni tudjanak megélhetésük érdekében, mint olvasni és írni."

El kell érni — írja —, „hogy a nevelés mesterségét ne bízzák, mint jelenleg, a legrosszabb és legértéktelenebb emberekre; de hogy ezt a legjobb és erre legalkalmasabb emberek komolyan tanulmányozzák és gyakorolják."

„Hogy minden hetedik évét betöltött gyermek kerüljön be ilyen oktatási intézménybe, senki se maradjon ki, mert szegény és a szülei nem képesek taníttatni. Ebből ered az, hogy napjainkban sokan fogják az eke szarvát olyanok, akik alkalmassá válhattak volna az állam kormányzására . . . "[12]

A korszerű tudományos, termelési ismeretekre alapuló, ezek elsajátítását elősegítő elemi iskolázás tervének kidolgozása után Petty az erre épülő „gymnasium mechanicum" tervét fejti ki, amelynek keretében a legkorszerűbb technikai eszközökkel felszerelt szertárak (theatrum botanicum) és szociális intézmények (nosocomium academicum) szolgálnák a kollégiumi szervezet keretében együtt élő tanulósereg a kor igényeinek megfelelő nevelését, oktatását.[13]

Mindezek a példák szemléletesen bizonyítják, milyen szorosan összefüggött már a XVII. században a tudományos forradalom és pedagógiai gondolkodás forradalmasításának problémája, amely egyet jelentett azzal a kérdéssel: mint lehet a sok új ismeretet, amelyet a haladó kor napról-napra termel, minél hatékonyabban a felnövekvő nemzedékre átszármaztatni, ezáltal egyrészt a tudományok további fejlődését biztosítani, — másrészt azonban a közvetítendő új ismeretek révén az ember — minden egyes ember — személyiségét sokoldalúan alakítani, s a változó világ sodrában való helytállásra képessé tenni. Ez a kérdés — mint az előbbi példák is bizonyítják — nem szűkült le egy tudomány, a neveléstudomány körére, hanem mindazokat foglalkoztatta, akik akár mint költők, közgazdászok vagy filozófusok az emberiség haladásáért, az addiginál jóval szélesebb alapokra fektetett társadalmi, tudományos fejlődésért harcoltak.

Olyan probléma ez, amely ma sem idegen számunkra — egy okkal több, hogy felismerjük, elismerjük meglétét már a XVII. században; hogy a történelmi fejlődést vizsgálva levonjuk annak nem egy vonatkozásban napjainkig is előremutató konzekvenciáit.

Hozzászólásom keretei csak néhány példa felsorakoztatását tették lehetővé. De talán ezek révén is sikerült közelebb jutnom kitűzött célomhoz, és felhívni a figyelmet egy fontos, de a történetkutatók által meglehetősen mellőzött kérdéskörre: arra a kapcsolatra, amely egy-egy korszakra jellemző nagy mozgalmak — társadalmi, tudományos változások — és az ezeket híven tükröző pedagógiai áramlatok között szükségszerűen fennáll.

[10] *John Milton:* Of Education to Master Samuel Hartlib. London. 1644.

[11] The Advice of W. P. to Mr Samuel Hartlib, for the Advancement of some particular Parts of Learning. London. 1648.

[12] Uo. 3. l.

[13] Uo. 5—6. l.

Ha az ember —amint bizton állítjuk — a történelem tárgya és egyszersmind annak alkotója, többet kellene foglalkoznia a történetírásnak is azokkal a kérdésekkel, amelyek az emberre vonatkoznak a maga teljességében, ezek között a nevelés kérdéseivel is. Hiszen a nevelésnek minden korban az ember formálása, társadalmi tudatának kialakítása volt a feladata, amely fontos tényezője jövendő cselekedeteinek és a tömegek — elsősorban a haladó osztályok — tevékenysége révén egyike a történelmi fejlődés leglényegesebb mozgató erőinek.

MAKKAI LÁSZLÓ

Agnoszticizmus és szekularizáció

Az előadó éles elmével, kitűnő új megfigyelésekkel fejti ki az összefüggést a XVII. század gazdasági depressziója és társadalmi nyugtalansága, valamint egyes értelmiségieknek ama kétségbeesett erőfeszítései között, hogy helyreállítsák a világegyetem ésszerű rendszerét, pontosabban annak gondolkozási modelljét, melyet a reneszánsz agnoszticizmusa szétrombolt. Az agnoszticizmus szót nem használja ugyan, de mi mást jelent egy olyan koncepció, mely megtagadja az emberi értelemtől a „végső igazságok" és a világegyetem strukturális egységének megértési képességét? Ez az agnoszticizmus lett volna az előadó szerint az elvilágiasodás, a szekularizáció igazi forrása, mert ez adott jogcímet az evilági élet, gazdaság, politika, művelődés függetlenítésére a vallástól, a kor egyetlen világmagyarázó elméletétől, s annak képviselőjétől, az egyháztól. Végső fokon tehát ennek a magyarázatnak az értelmében agnoszticizmus és szekularizáció egybeesnek, sőt a szekularizáció fogalma azonosul az agnoszticizmussal. A végső igazságok és az emberi gyakorlat agnosztikus szétválasztására az előadó Galileit idézi: a vallás „arra tanít, hogyan megyünk az égbe, és nem arra, hogy az ég hogyan jár", továbbá Bacon véleményét Machiavelliről: „azt írja le, hogy mit tesznek az emberek és nem azt, hogy mit kellene tenniök". Szembeállítja velük Descartes és Grotius gondolkodását, az előbbit a rendszeralkotó tendencia újjáéledésének legnagyobb hatású képviselőjeként tünteti fel, akinek filozófiáját a keresztény világrend rekonstrukciójára lehetett felhasználni, az utóbbiról viszont azt állapítja meg, hogy Machiavellivel ellentétben a politikát egy egyetemes keresztény értékrendszer normáinak rendeli elá. Egészében véve a XVII. század folyamán a rendszeralkotó tendenciák erősödnek, s ezekben, az előadó szerint, közös vonás, hogy „a világi autonómiáját elvetik", azaz szembefordulnak a szekularizációval. Elismerve ugyan, hogy különbséget kell tenni „retrospektív", azaz konzervatív és újító rendszeralkotás közt, az előadó mégis a közös vonásokat tartja bennük fontosnak, s ezzel a szekularizáció szempontjából tulajdonképpen reakciónak bélyegez mindenféle rendszeralkotást.

Az előadás diagnozisával egyet kell érteni: a XVII. század fő gondolkozási tendenciája valóban a rendszeralkotás volt, szemben a reneszánsz agnoszticizmusával, nem lehet azonban egyetérteni azzal az értékeléssel, amely a rendszeralkotó tendenciákat a szekularizáció folyamatának visszavetésével vádolja. Ezt csak annak az önkényes eljárásnak alapján lehet mondani, amely egyenlőségi jelet tesz a konzervatív és az újító rendszeralkotások közé, előtérbe helyezve a formai elemeket a tartalmiak rovására. Nem hiszem, hogy minden formai egyezés ellenére azonos elbírálás alá lehetne vonni Descartes újító természetfilozófiáját a katolikus és protestáns ellenreformáció neoskolasztikájával, még akkor sem, ha mindkettő tagadja a társadalmi lét függetlenségét az egyetemes világrend normáitól, s ezáltal kihúzza az elvi indoklást a vallástól független gazdaság, politika, művelődés autonómiája alól. Tökéletesen igaz ugyan, hogy Descartes filozófiája s általában az abból inspirálódó mechanisztikus természetfilozófia egy Boyle vagy egy Newton megfogalmazá-

sában alkalmas volt a keresztény világszemlélet rekonstrukciójára, de nem szabad elfelejteni, hogy éppen ez a mechanisztikus természetfilozófia volt a modern természettudomány bölcsője, az a világnézeti keret, amelyben a kísérleti fizika s annak matematikai általánosítása elhelyezhető volt. Márpedig ha van valami haladó, az elvilágiasodást előmozdító mozzanat a XVII. század történetében, az elsősorban éppen a természettudomány megszületése. A reneszánsz agnoszticizmusából semmiképpen sem sarjadhatott ki az új tudományos mentalitás, hanem csak a XVII. század rendszeralkotó törekvéseiből. Nincs itt tér a mechanisztikus természetfilozófia s vele együtt a modern természettudomány igazi gyökereinek elemzésére, így csak utalhatok ezzel foglalkozó „Maschine, Mechanik und mechanistische Naturphilosophie" c. tanulmányomra (Winter-Emlékkönyv). Ebből kiderül, hogy a panteisztikus, misztikus nézetekkel terhelt reneszánsz agnoszticizmus éppen a természettudomány fejlődése szempontjából bizonyult zsákutcának. Ebből csak egy újabb, kétségtelenül a skolasztikára és Aristotelesre is visszanyúló, de új elemeket is tartalmazó rendszeralkotás nyitott kiutat, mely a deizmuson keresztül a materializmus felé vezetett, mindenesetre több sikerrel, mint pl. az előadó által magasra értékelt Hobbes agnoszticizmusa, amely szükségképpen elszigetelt maradt egy olyan korszakban, amikor mindenki új eszmei biztonságra vágyott a reneszánsz agnoszticizmusa által szétrombolt régi helyébe. Mert a reneszánsz agnoszticizmusa a középkori társadalom és gondolkozás felbomlásának eszmei kifejezése volt, míg a deizmussal párosult mechanisztikus természetfilozófia kísérletet jelentett az újkor megváltozott társadalmi struktúrájának megfelelő új világkép létrehozására. Ellentétben az előadóval az a meggyőződésem, hogy a XVII. század forradalmi század volt, mely új modelleket konstruált az átalakuló társadalom és gondolkozás számára.

Nem tagadom persze, hogy a mechanisztikus természetfilozófia bizonyos kerülőutat jelentett az elvilágiasodás folyamatában, ami azonban nem tekinthető egyszerűen reakciónak. Ha a deizmus hátralépés volt is a szekularizáció szempontjából, olyan hátralépés volt, amely új lendületet adott neki. Ez volt az ára az új ideológiai stabilitásnak, de egyben kiindulópontja is a szekularizáció kiteljesedésének, ami a felvilágosodásban következett be. Ebben a tekintetben hangsúlyosan idéznem kell Polišenský professzor előadásának azt a nagyon is megszívlelendő megállapítását, hogy a XVII. század tudományos forradalmának (s egyúttal a szekularizációnak) minden leegyszerűsített vagy egyenes vonalú magyarázata elégtelen. Hozzá szeretném még tenni, hogy különösen veszélyes (s nézetem szerint Bowsma professzor ebbe a hibába esett) az agnoszticizmusnak az emberi gondolkozásban vitt szerepét minden korszakban feltétlenül pozitívnak tekinteni, mint az a mai agnoszticizmus körül folyó vitákból is kiderül, s amely viták talán nem voltak minden hatás nélkül az előadó állásfoglalására.

BENDA KÁLMÁN:

A közép-európai államok fejlődésének sajátosságairól a XVII. században

Hozzászólásomban csak Józef Andrzej Gierowski tanulmányához fűznék néhány kritikai észrevételt, elsősorban a Habsburg-Monarchia vonatkozásában.

1. A tanulmány azt mondja, hogy a Habsburg-Monarchia a XVII. században három nagy részből tevődött össze: Ausztria, Csehország és Magyarország. Ez így meglehetősen sommás és megtévesztő megállapítás. Az említett állami egységek ugyanis további részekre tagolódtak. Még Magyarország volt a legegységesebb, de ezen belül is

bizonyos önállóságot élvezett Horvát-Szlavonország. Csehország korántsem volt ilyen egységes. A cseh korona országai, Csehország, Morvaország, Szilézia és Lausitz, mind-mind ke külön országgyűléssel és jelentős rendi önállósággal rendelkezett, és egyiknek a határozatai semmilyen vonatkozásban nem kötelezték a másikat, ahogy a központi rendelkezések is csak akkor váltak érvényessé, ha az egyes országgyűlések jóváhagyták. Ausztria mint ország nem létezett, csak egymással egyenrangú osztrák tartományok voltak. Különkülön kormányzati egységet képezett Alsó-Ausztria és Felső-Ausztria, a Belső-Ausztria néven már egységes irányítás alá került, de a látszat különállásra egymással szemben is kínosan ügyelő Stájerország, Karinthia és Krajna, továbbá a nyugati tartományok: Tirol és Elő-Ausztria. Az egyes tartományok rendi gyűlései féltékenyen védték „nemzeti" különállásukat és tiltakoztak valahányszor az uralkodó más, szomszédos tartományokból való „idegent" nevezett ki vezető méltóságra. Alsó- és Felső-Ausztria éppen a XVII. század elején elkeseredett harcot folytatott, hogy önálló tartományi jellegük elismeréseként külön-külön képviseletet kapjanak a német birodalmi gyűlésen. A központi hatalom rendelkezései, főleg katonai és adóügyi vonatkozásban, csak az egyes tartományi gyűlések jóváhagyása után váltak jogerőssé. Mindez igen megnehezítette az uralkodó helyzetét, aki a XVII. században nem három ország nemességével állt szemben, hanem tizenkét rendi gyűléssel.

Abban, hogy a Habsburg-Monarchia egyes országai és tartományai a XVII. század egész folyamán megőrizték rendi különállásukat, igen nagy része volt az állandó török veszélynek. A központi hatalom saját erejéből nem tudván gondoskodni az egyes országok védelméről, ezt kénytelen volt a rendeknek átengedni, és így azok különállását és önállóságát elismerni, sőt növelni. Sajnálatos, hogy a referátum egy szóval sem emlékezik meg a török problémáról.

2. Mindebből következik, hogy nem fogadható el a tanulmánynak az a megállapítása, hogy a Habsburg-Monarchia a XVI. század közepétől kezdődően abszolút állam volt. Az idő rövidsége nem engedi meg, hogy akárcsak vázlatosan is felsoroljam az abszolút uralom gazdasági és társadalmi feltételeit, ezért csak általánosságban utalok rá, hogy a történeti irodalom egybehangzó megállapítása szerint, a XVIII. század eleje előtt az abszolutizmus feltételei is hiányoztak a Habsburg-Monarchiában. Jellemző ebben a vonatkozásban, hogy a Habsburgok pénzügyi, adóbehajtási és katonai politikájukban a XVII. században nem tudták megkerülni a rendi országgyűlések jóváhagyását. Abszolutizmusról tehát nem beszélhetünk, de még a központosítási törekvések sem mindig mutathatók ki. Már I. Ferdinánd feladta a birodalom egységét, amikor Stájerországot, Karinthiát és Krajnát második fiának, Károlynak, Tirolt pedig a legkisebb fiúnak, Ferdinándnak hagyta uralkodói jogokkal. Ezen utóda, II. Miksa sem változtatott, II. Rudolf császár pedig még tovább bontotta az egységet. Tirolt és Elő-Ausztriát ugyanis Károly főherceg kisebbik fiának, Lipótnak adományozta, Magyarország és a két Ausztria élére pedig önálló kormányzói jogkörrel öccsét, Ernőt, majd ennek halála után Mátyás főherceget állította. Nem túlzás tehát annak feltételezése, hogy ha a Habsburg-család oldalágai az 1600-as évek közepére nem halnak ki, Ausztria ugyanúgy önálló államokra szakadhatott volna, mint Németország. A Habsburg-birodalom oszthatatlanságának elve először csak II. Ferdinánd alatt bukkant fel. De még ő sem törekedett arra, hogy egységes kormányzatot adjon különböző tartományainak. Annyira nem, hogy amikor a fehérhegyi csata után 1627-ben új alkotmányt adott a cseh korona országainak, megújította azok részben eltérő rendi alkotmányát. A magunk részéről igazolva látjuk Ernest Denisnek azt a megállapítását, hogy a XVII. század közepe előtt még központosításról sem beszélhetünk a Habsburg-Monarchiában.

3. A referátum azt mondja, hogy a közép-európai országok politikai és közigazgatási intézményei „nagyjából azonosak voltak" a tárgyalt korszakban. Ez részben igaz,

részben nem. Azonos vonásokat fedezhetünk fel, ha Nyugat-Európával hasonlítjuk össze, de ha Közép-Európa országait egymáshoz viszonyítjuk, mélyreható különbségeket is tapasztalhatunk. Példaként csak a rendi országgyűlések összetételét és szerepét említeném. Otto Hintze általánosan elfogadott tipológiája szerint az európai rendi országgyűlések két típust mutatnak fel: az egyik a kétkamarás országgyűlés, amelyben egyrészt a főrendek és a főpapság, másrészt a köznemesség és az alsópapság, valamint a polgárság külön táblán tanácskozik és táblánként szavaz. A másik a kuriális rendszer, amelyben nem alakul ki egy alsó és egy felső tábla, hanem a három rend (papság, urak és lovagok, városok) külön-külön kuriában tanácskozik, és a három kuria szavazatai végeredményének aránya dönti el a dolgokat. Lengyelországban, Magyarországon és Csehországban az országgyűlés kétkamarás volt, Brandenburgban, Szászországban és az osztrák tartományokban kuriális rendszerben üléseztek, minden rend külön, Moldvában és Havasalföldön egyik rendszer sem érvényesült. A két főtípuson belül azonban további különbségek mutatkoztak. Magyarországon és Csehországban is általános volt a képviseleti rendszer az alsó-táblán, azaz a nemesség, a városok és az alsópapság is követeket küldött. Lengyelországban a nemességnek mindvégig joga volt személyszerint megjelenni (ez a lengyel történetírás által gyakran idealizált jelenség egymagában is érthetővé teszi a lengyel országgyűlések közismert tumultuózus jeleneteit, amelyek minden egységes határozathozatalt és erőkifejtést eleve lehetetlenné tettek). További különbséget jelentett, hogy Csehországban és Morvaországban a huszita háborúk óta a papság nem tartozott az országgyűlési rendek közé. A polgárság a XVII. században mindenütt szabad városonkint egy-egy szavazattal rendelkezett, kivéve Lengyelországot, ahol összesen egy szavazatuk volt. Ezért a lengyel városok zöme a XVII. században már nem is küldött képviselőt az országgyűlésre. — A kuriális rendszerben is jelentős különbségek mutatkoztak. Az osztrák tartományokban a követküldés csak a harmadik rendnél, a városoknál és — egyes tartományokban — az alsó papságnál volt szokásban, míg az urak, lovagok és egyházi méltóságok személyes megjelenési jogot élveztek, s a főnemesek és a lovagok általában éltek is ezzel a joggal. Szászországban és Brandenburgban viszont a nemesség is csak követeket küldött az országgyűlésre. Ezek után azt hiszem, elhamarkodott az a megállapítás, mely a közép-európai államok politikai struktúrájában azonos rendszerről beszél.

4. Sajnálatos, hogy a közép-európai rendek magatartásának jellemzésénél a referátum egyáltalában nem veszi tekintetbe az ideológiai tényezők hatását. Nem érthetjük meg sem a magyarországi rendi felkeléseket, sem pedig az 1619-es nagy cseh felkelést, ha nem tudjuk azt, hogy e két ország rendei többségükben kálvinisták voltak, és ha nem vesszük figyelembe Kálvinnak a zsarnokkal szembeni ellenállási jogról való tanítását. Legyen szabad ebben a vonatkozásban is egy példát felhoznom. 1608 elején a magyar rendek nyiltan szembefordultak Rudolf császárral, és felszólították a Habsburg-Monarchia többi országának és tartományának rendeit, hogy csatlakozzanak hozzájuk. Azok a tartományok, amelyekben a rendek többsége kálvinista volt, csatlakoztak a konföderációhoz. A luteránus tartományok azonban távol maradtak a szövetségtől. A stájer rendek a wittenbergi egyetem teológia professzoraihoz fordultak, tőlük kérdezve, hogy mit kell ilyenkor tennie a hithű luteránusnak. A válasz: az Isten által rendelt világi felsőbbséggel nem szabad fegyverrel szembeszállni, még vallási üldöztetés esetén is vállalni kell a mártír sorsot. Az ideológiai tényezők tehát bizonyos esetekben jelentősen színezték, sőt alakították a rendi politikai állásfoglalást.

Végeredményben tehát azt kell mondani, hogy a referátum nagyjából helyesen és jól mutat rá a közép-európai fejlődésnek a nyugatitól eltérő vonásaira, de meg sem kíséreli feltárni azokat a nem egyszer lényeges különbségeket, amelyek a történelmi tájon belül az egyes országok fejlődésében érvényesültek.

BENCZÉDI LÁSZLÓ:

A lengyel nemesi demokráciáról

Gierowski professzor referátuma („L'Europe centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques") érdekes és nagy vonalaiban reális képet ad Közép-Európa XVII. századi politikai fejlődéséről. A szerző, mint ismeretes, többek között a lengyel nemesi demokrácia átmeneti sikereiről beszél, illetve annak vonzerejét („force d'attraction") hangsúlyozza azokra a szomszédos országokra, amelyek hasonló politikai intézményekkel rendelkeztek. Engedjék meg, tisztelt hallgatóim, hogy rövid hozzászólásomban ehhez a kérdéshez csatlakozva, néhány gondolatot vessek fel a magyar nemesség helyzetéről, illetve törekvéseiről, hogy ennek alapján következtetéseket vonjak le az ún. *nemesi demokrácia* általános történeti értékelésére vonatkozólag.

A magyar nemesség, a maga sajátos rendi alkotmányával, földrajzi szempontból jellegzetesen közbülső helyet foglalt el a Habsburg-dinasztia, illetve az erdélyi fejedelemség hatalmi övezetei között. Ami a Habsburg-királyi hatalommal való konfliktusait illeti, ezek legfeltűnőbb színhelyei, akárcsak Lengyelországban, Magyarországon is az országgyűlések voltak. De ehhez hozzá kell tenni, amit a referátum nem említ, hogy ti. a központi hatalom és a nemesi érdekek közötti ellentétek nem korlátozódtak csupán az országgyűlésre, hanem a mindennapi életben is számos formában megnyilvánultak. Ez utóbbi konfliktusok egyik csomópontja Magyarországon a bécsi udvar által felállított központi pénzügyi szervek, az ún. pozsonyi és a szepesi kamara körül alakult ki. E kamarák és helyi tisztviselőik ellen, akik a Habsburg-központi hatalmat képviselték és az ő érdekeiket is védték, a magyar nemesség, mondhatni, általános ellenszenvet érzett. Mint újabb kutatásaink mutatják, olyan kérdésekben, mint a harmincad és más adók behajtása, árlimitáció, pénzértékszabályozás stb., a nemesi megyegyűléseken gyakori és heves szidalmazások és kirohanások hangzottak el a kamarák ellen, s a helyzet nem egyszer odáig fajult, hogy a kamarai tisztviselőknek egyenesen bujkálniok kellett a nemesség tettlegességei elől. Egyik kamarai tisztviselő Nyugat-Magyarországon, 1668-ban, természetesen a központi hatalom szemszögéből világította meg az ellentétek okát, amikor tömören így nyilatkozott: „Az urak szeretik a maguk hasznát és keveset gondolnak őfelsége jövedelmével".

Gierowski professzor említi előadásában a magyarországi rendiség viszonylag szívós ellenállását, illetve fennállását a Habsburg-abszolutizmussal szemben. Nos, ez valóban így volt, s az is igaz, hogy a magyar nemesség soraiban mély és élénk rokonszenv élt a lengyel nemesi állam iránt. A kérdés pusztán az, hogyan értékeljük ez utóbbi jelenséget? Vajon egy pozitív és kívánatos fejlődés szimptómáját lássuk-e benne. Vajon a fentebb említett tények nem inkább arra utalnak-e, hogy a nemességre korlátozott demokrácia egyidejűleg *anarchikus tendenciákkal* fonódott össze? És fel lehet tenni azt a kérdést is, hogy vajon nem éppen ezek az anarchikus tendenciák adnak-e, legalábbis részben, magyarázatot a szerzőnek arra az egyébként helyes megállapítására, hogy ti. pénzügyi és katonai szempontból a nemesi demokrácia nem volt versenyképes a feudális abszolutizmussal.

A jelzett okokból szeretném hangsúlyozni: a lengyel típusú nemesi demokráciát a magam részéről semmiképpen sem tudom távlatos megoldásként elfogadni a XVII. századi Közép-Európa számára, mert úgy látom, hogy annak egyértelmű felülkerekedése valószínűleg Magyarországon is a teljes állami széthullást hozta volna magával. Az a meggyőződésem, hogy a XVII—XVIII. századi Közép-Európa számára a jövő felé vezető utat egyértelműen a feudális abszolutizmus mutatta. Az már azután más — és a következő — kérdés, hogy a gazdasági-társadalmi feltételek egy hazai feudális abszolutizmus számára Magyarországon nagyobbrészt hiányoztak — nem kevésbé az is, hogy e térség vezető hatalma, a Habsburgok abszolutizmusa csak nagyon ellentmondásosan és elég-

telenül tudta megoldani azokat a feladatokat, amelyek az abszolút monarchiák előtt Európa-szerte álltak.

A fentiek alapján tulajdonképpen a lengyel típusú nemesi demokrácia objektív értékelésében vagyok eltérő álláspontom az előadóétól, akinek a referátumában e politikai forma túlértékelésének a tendenciáját látom. Mindaz, amit előadni bátorkodtam, azt a célt szolgálta, hogy a központi hatalom és a nemesség közötti ellentét kérdésében a nemesi magatartás néhány olyan motívumát is felvillantsa, amelyeket az előadás említetlenül hagyott.

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

V. I. Rutenburg:

Az olasz reneszánsz és a reneszánsz mint „világjelenség"

Az összehasonlító történetkutatási módszer alkalmazásának jó példája a cikk, amely vitaindító előadásként hangzott el 1967 februárjában a Szovjetunió Tudományos Akadémiája leningrádi részlege által rendezett konferencián. Az olasz reneszánsz és a reneszánszhoz hasonló, humanista jellegű kulturális tendenciáknak a világ egyéb területein való jelentkezése alkotta a vita tárgyát, melynek során az egyes nemzeti kultúrák korabeli kölcsönhatásának összegezésére is sor került. A vitaindító bevezetője az itáliai, klasszikusnak elfogadott reneszánszról szóló munkák érdemi megállapításait veszi sorra.

Az itáliai területek XI—XIII. századi sajátos korakapitalista fejlődése által kialakított társadalmi viszonyok és az antikvitás kulturális örökségének ötvöződése képezte az alapot. Az antik szellemiség iránt való érdeklődés első korai jelentkezését egyes kutatók (G. Allesch) Itália XI—XII. századi politikai helyzetével — idegen elnyomás — magyarázták, s ezt a korszakot a reneszánsz előkészítő, még hangsúlyozottan népi jellegű szakaszaként értékelték. Rutenburg véleménye szerint az a tény, hogy a XI. századi olasz számára a római kor élő legendát jelentett (Dante és Giotto művészetét említi !), önmagában nem magyarázza a humanista szemlélet kialakulását. Hangsúlyozza, hogy a reneszánsz kialakulásának az antikvitás elsősorban forrása, okaként a sajátos társadalmi viszonyok jelölhetők meg. Ez teszi lehetővé periodizálását és központok (polgári Firenze, arisztokratikus Nápoly, Ferrara, patriciusi Velence) szerinti differenciálását is. Rámutat a déli-itáliai (Nápoly) területeknek az olasz nyelv kialakulásában, a reneszánsz kezdeteiben játszott szerepére, amelyet a történeti irodalom korábban nem méltatott eléggé.

A továbbiakban a reneszánsz egyéb összetevőit is értékeli a cikk. A bizánci kultúra, a gótika elemeinek, valamint néhány tipikus középkori vonásnak a kimutathatósága kapcsán utal arra, hogy néhány nyugat-európai kutató a reneszánsznak a középkorban való feloldására tett kísérletet. (A két világháború közötti munkák egész sorát említi meg a szerző hivatkozásként — ld. 100. l.) Hasonlóan indokolatlannak tartja a humanizmusnak a reformáció előzményeként való értékelését, annak ellenére, hogy a reformáció igen sok humanista elemet tartalmazott. Még kevésbé tartja megalapozottnak néhány olasz kutatónak azt az álláspontját, miszerint a humanizmus, katolicizmus, ellenreformáció egységes vonalat alkotott. (Ld. 101. l.)

A reneszánsz társadalmi bázisát illetően Rutenburg vitatja V. Sz. Kemenov álláspontját, mely szerint a feudális társadalom alapvető osztályai között helyet foglaló kézművesség tekinthető indukáló társadalmi bázisnak. A szerző ezzel szemben a sajátos olasz korakapitalista fejlődés által biztosított társadalmi feltételt emeli ki, tipikusan középkori elemként értékelve a kézművességet, amely Európa-szerte meglévő tényező, de sehol másutt nem eredményezte egyfajta humanista szellemiség kialakulását. Az itáliai reneszánsz tehát véleménye szerint az antikvitás kulturális örökségén, az olasz városok korai kapitalizálódásán alapult, mely utóbbi döntő tényező kibontakozását a római kori városok

továbbélése, a falu és város közötti fejlettebb munkamegosztás tett teljessé. Ez a körülmény adja annak magyarázatát, hogy az olasz reneszánsz nem csupán kulturális, szellemi jelenség, hanem a feudalizmus és kapitalizmus közötti átmenetet olasz területen társadalmi, politikai téren is jellemző tényező.

A tulajdonképpeni vita-kérdést a szerző úgy fogalmazza meg, hogy adott fejlődési szakaszban mindenütt szükségszerűen kialakul-e a reneszánsz. A választ — mint írja — egyéb fejlődési területek (Nyugat-Európa, Kelet-Európa, a Közel-Kelet és a Kelet) története kutatóinak eredményeit összevetve kaphatjuk meg. Mielőtt ezt az összehasonlítást megteszi, hangsúlyozza a világtörténelmi folyamat alapvetően egységes voltát, a reneszánsz egyetemes jelentőségét. Elsőnek egyes Kelet-kutatók azon állításával foglalkozik, miszerint meghatározott korban a reneszánsz világtörténeti jelenségnek tekintendő. A világirodalomban érvényesülő humanizmus egyetemességével érvel például N. I. Konrad, aki azonos jellegűnek tekinti a kínai irodalom VIII—IX. századi és az európai irodalom XIV—XV. századi tendenciáit. Elismeri ugyan, hogy a kínai és az európai humanizmus tartalmát tekintve a történelmi feltételek eltérő volta miatt különböző, de ennek ellenére a kínai irodalomban fellelhető racionalista, humanista elemeket az olasszal azonos értékű reneszánsz-jelenségként tartja számon.

A szerző idézi N. I. Konrad kritikusainak véleményét, melynek lényege, hogy a kulturális, mi több az irodalmi szféra analóg jelenségeinek túlértékeléséről van szó. A történeti előzmények, a gazdasági-társadalmi feltételek, a kulturális alapok, a tartalmi elemek és a következmény teljesen eltérő. A VIII. századi Kínában a feudalizmus szinte egyoldalú hanyatlása közepette idéztetik a klasszikus múlt, a humanizmus elemeit indukálva. A XIV. századi Itáliában egy sajátos kapitalisztikus fellendülés, egy átmeneti szakasz során elevenítik fel az antikvitást, gazdagítva, ötvözve azt a kulturális szférán túlmutató elemekkel is. Az azonosítást az előadó azért sem fogadja el, mert azzal az olasz reneszánsz előremutató, fordulat jellegű, radikális vonásait mossák el, amint ezt a V. I. Szemanov helytelen következtetései példázzák (ld. 105. l.).

Hasonlóan megalapozatlannak tartja Rutenburg a közép-ázsiai, közel-keleti reneszánszról szóló megállapításokat, amelyek néhány erőtlen kulturális jelenségre támaszkodnak. A grúz, ill. örmény feudális kori, bár kétségkívül realista, egyházellenes kultúra, amely bizonyos ókori forrásokból is táplálkozhatott, szintén csak a kulturális szféra síkján emlékeztet a reneszánsz kultúra egyes jegyeire, nélkülözve annak gazdasági-társadalmi alapjait, és társadalmi átalakulást érlelő jellegét. Érvényes ez a kritikai észrevétel annak ellenére, hogy az olasz reneszánsz kultúrában is találkozunk a közel-keleti szellemiség értékeinek nyomaival, amit az ún. levantei kereskedelem virágzása is elősegített.

A kelet-európai, elsősorban orosz reneszánszra vonatkozó elképzelések D. Sz. Lihacsov munkáiban figyelhetők meg. A XIV—XV. századi Oroszországban a korai reneszánsz egyes elemeit igyekszik kimutatni. A városok viszonylagos gazdasági fejlődésére, a nemzettudat formálódására (amelyet a tatárok felett aratott győzelem felerősített) és a bizánci kultúrhatások érvényesülésére hivatkozik. A szerző véleménye szerint azonban a korabeli orosz társadalmi viszonyok még a bizánci hatással együtt is legfeljebb középkori jellegű városi kultúra kialakulását eredményezhették, reneszánsz jellegről beszélni megalapozatlan.

A vitaindító után több leningrádi tudományos intézet kutatója fejtette ki álláspontját, többnyire egyetértve Rutenburg felfogásának alapvonalaival. M. A. Gukovszkij például azt hangsúlyozta, hogy nem lehet beszélni reneszánszról ott, ahol annak csupán egyes, többnyire nem is alapvető elemei mutathatók ki. A reneszánsznak, mint sajátos konkrét társadalmi és történelmi körülményen nyugvó jelenségnek a tartalmi elszegényítése, ha néhány, a konkrét viszonyokból kiszakítva értékelt kulturális momentum alapján világtörténelmi jelenséggé szélesítik. Érinti a reneszánsz európai elterjedését is. Meg-

állapítása szerint a XV—XVI. században az Itálián kívüli európai területek gazdasági-társadalmi viszonyai is ,többé-kevésbé megértek a reneszánsz szellemiség befogadására. Nyugat-Európa államaiban így erősebb a hatása, míg a kelet-európai területeken csak a társadalom szűk felső rétegét érintette, ezért itt csak a reneszánsz „visszfényéről" beszélhetünk.

A. D. Ljublinszkaja az Itálián kívüli reneszánsz kialakulásában szintén a társadalmi viszonyok elsődlegességét hangsúlyozza, de utal az egyes nyugat-európai országokban kibontakozó kulturális fejlődésre, amely a késő-középkori ún. nemzeti kultúrák továbbfejlődése révén vált a reneszánsz hatásokat felerősítő tényezővé. Rámutat arra is, hogy Európa keleti felén a szellemiség ilyen nemzeti jellegű nyomaival az adott korban még nem találkozhatunk.

A. H. Gorfunkel magyarázatot keresett a reneszánsz világtörténeti jelenségként való értékelésére. Abból indult ki, hogy a feudalizmus, az ún. „sötét" középkor csaknem minden elemével hátralépést jelentett és világjelenségnek tekinthető. Véleménye szerint ez az oka annak, hogy a középkorból való minden (bármily tétova) előrelépést reneszánsznak tekintenek. Természetesen ezzel a beállítással maga a felszólaló sem értett egyet.

D. P. Kallisztov professzor a reneszánsz lényegét az antikvitás újjáéledésében jelölte meg, így véleménye szerint csak ott beszélhetünk reneszánszról, ahol az antik szellemiség érvényesült. A. L. Sapiro valamiféle orosz reneszánsz keresésének hiábavalóságát hangoztatta, Je. Cs. Szkrizsanszkaja pedig az itáliai humanizmus egyetemes jelentőségét emelte ki hozzászólásában. Többen az amerikai, a közép-kelet-európai reneszánsz kérdéseit érintették a vitaindító megállapításaihoz csatlakozva.

Természetesen a Rutenburg által adott értékeléssel ellentétes előjelű megállapításokra is sor került. Ja. Sz. Lurje például a reneszánszt egyetemes történeti jelenségként fogta fel, amely a fejlődés adott fázisában, ha sajátosan is, de mindenütt kialakult. Érvelése során azt fejtegette, hogy az orosz és a francia feudalizmus sok eltérő vonása ellenére mindkettőtt feudalizmusként tartja számon a szakirodalom, s ha a reneszánszt széles értelemben vesszük, akkor annak jegyei egyetemesen kimutathatók. Lurje a feudalizmus válságát és a városfejlődést elegendő feltételnek tekintette a reneszánsz szellemiség kialakulása számára. N. E. Noszov elsődlegesen kulturális jelenségként értelmezte a reneszánszt, így Rutenburg érvelésében a gazdasági-társadalmi viszonyokra való hivatkozást ökonomikus determinizmusként értékelte.

Összefoglalójában A. G. Alekszejev a reneszánsz Itáliához kötött történeti, társadalmi konkrétságát emelte ki. A vitaindítóhoz csatlakozva az antikvitás kulturális értékeit, a római kornak az itáliai városfejlődést befolyásoló hatását, az olasz városokban megfigyelhető korakapitalista elemeket, mint a reneszánsz forrását képező és a kialakulását, fejlődését meghatározó tényezőket említette. A reneszánsz Itálián kívüli megjelenésével kapcsolatban megkülönböztette azokat a területeket, ahol kimutathatóak a XIII—XV. századi Itália kulturális kisugárzásai és ahol erről a hatásról nem beszélhetünk. Megállapítása szerint a reneszánsz kialakulását megelőző gazdasági-társadalmi változások analóg folyamatai más területeken is megfigyelhetők, de még az ókori örökséggel rendelkező területeken (pl. örmények) sem eredményezték egy, a reneszánsszal minden *lényeges* ismérv tekintetében azonosítható szellemiség kialakulását. A vitaindító meggyőző volta, a hozzászólások adalékai és az összefoglaló alapján kétségtelen, hogy a reneszánsz történelmileg meghatározott, sajátosan konkrét kulturális értékeket tartalmazó, adott társadalmi viszonyokat tükröző és befolyásoló világtörténeti jelentőségű és hatású szellemiség.

(Voproszi Isztorii 1969. 11. szám 93—115. l.) *M.*

A. P. Pronstejn:

A történeti források értelmezése

Az utóbbi évek során mind gyakrabban olvashatunk szovjet szakfolyóiratokban történelemelméleti, kutatás-módszertani kérdésekről. A szovjet történettudomány módszertani előrelépéséhez Pronstejn cikke is igen értékes hozzájárulás. Mint a bevezetőben rámutat, egy bizonyos mértékű elmaradás felszámolásának szükségessége helyezi előtérbe a témát. Annál is inkább, mert az e téren mutatkozó hiányosságok a konkrét történelmi folyamatok mind teljesebb feltárását is lassítják. A kutatás követelményeihez viszonyított elmaradás egyik oka, hogy az 1930 utáni két évtized során — az orosz polgári történészek (pl. A. Sz. Lappo-Danyilevszkij) eredményei ellenére — lebecsülték a hermeneutika jelentőségét. Az elmúlt két évtizedben viszont e segédtudomány feladatának meghatározása körül folyó vita elhúzódása lassítja a kibontakozást. (Lásd a L. V. Cserepnyin ill. J. A. Buligin és L. N. Puskarjev munkáira történő hivatkozást — 70. l.)

Elsődleges feladatként a szerző a források gondolati tartalmának feltárását jelöli meg, melynek során a kutató megvizsgálja, mit mond az adott forrás a konkrét történelmi folyamatról. Felhívja a figyelmet arra, hogy a történeti forrás nem egyszerű tükör, hanem bonyolult prizma. Ez teszi elengedhetetlenné kialakulása körülményeinek, a forrást létrehozó társadalmi helyzetének, politikai nézeteinek vizsgálatát. Részletesebben foglalkozik a források nyelvezetének sajátosságaival. Hangsúlyozza, hogy a nyelv, mint történelmi kategória, mint társadalmi termék együtt változik, fejlődik a társadalmi viszonyokkal. A források gondolati tartalma és nyelvezete között a tartalom és a forma dialektikus kapcsolatát tételezi fel, ami szerinte mindkettő párhuzamos elemzését igényli.

A nyelvezet, a használt fogalmak (formai oldal !) tartalmának pontos meghatározása elengedhetetlen a tényleges tartalom feltárásához. Szerző utal például A. N. Ragyiscsev ismert munkájára, amelyben különböző fogalmak ugyanazt a jelenséget takarják (a polgár fogalmát több szinonim kifejezés adja vissza: a társadalom tagja, közösségi tag, polgártárs stb. — ld. 72. l.). Érdekes, amit a XVII—XVIII. századi parasztfelkelések résztvevőinek írásairól elmond. Ezekben a forrásokban a felkelők magukat kozáknak nevezik. E fogalom-használat alapján értékelte az orosz polgári történetírás a XVII—XVIII. század társadalmi mozgalmait kozákfelkelésként, amelyekben a parasztság nem vállalt szerepet. Egyéb források segítségével azonban bizonyítást nyert, hogy parasztfelkelőkről van szó, a kozák kifejezés használata csak a vágyott, az elérendő társadalmi állapotra utal.

Pronstejn külön foglalkozik a jogi dokumentumok értelmezése kérdéseivel. Megállapítása szerint a törvényekben rögzített jogi normák ill. alkalmazási eseteik vizsgálata igen fontos. Mindenekelőtt azért, mert közvetlenül a jogi viszonyok, közvetve az osztályviszonyok alakulása rekonstruálható segítségükkel. A törvények, de különösen az ügyiratok értelmezése összetett feladat. A jogász nyelv lassabban változó szóhasználata révén ugyanaz a jogi kifejezés időben, de térben is más-más jelenséget takarhat. Különösen a szokásjog vidékenként és koronként változó módosító hatását kell figyelembe venni. A szovjet jogtörténészek által elemzett ügyiratok felsorakoztatása mellett egy Engelstől vett példával igyekszik a szerző közérthetővé tenni mondanivalóját (a „König" kifejezés barbár-, ill. feudális-kori tartalomváltozásáról van szó — 74. l.).

A jogi normák és a társadalmi gyakorlat tartalmi eltéréseit az ügyiratok — melyeknek formulája is fontos kifejezője a jogi formáknak — jól illusztrálják. Általános jelenség volt például a föld tulajdonjog személyek ill. intézmények közötti cserélődése, akkor is, amikor a törvények tiltották a föld adásvételét. A nagy számú ajándékozási és egyéb oklevél gyakran adás-vételi szerződést helyettesít, amely körülmény a föld áruvá válásának dinamizmusa szempontjából jelentős.

A történeti források egy következő — az orosz történelem kutatásánál igen fontos — csoportját az elbeszélő források képezik. Értelmezésük szemantikai okok mellett azért is sajátos feladat, mert szerzőik sok esetben tudatosan, vagy tudatosság nélkül, burkoltan fejezik ki mondanivalójukat. A kettős burokban levő gondolati tartalom teljes kibontását sokszor a kutatók szubjektív (osztály szempontú !) törekvései is akadályozzák. Poszoskovot például „A szegénység és a gazdagság könyve" c. munkája alapján néhány polgári történész (V. I. Szemevszkij, V. O. Klucsevszkij stb.) a parasztság ideológusának tekintette. Ténylegesen azonban Poszoskov a feudális központi államhatalom érdekeit tartva szem előtt a nemesi kizsákmányolás mérséklését hirdette, a parasztok adózó képességének biztosítása miatt, a „paraszt gazdagsága — az uralkodó gazdagsága" elvet vallotta.

Az egyes forrástípusok elemzésénél támasztott követelmények összevetése alapján néhány általános következtetés is levonható. Mivel a források konkrét viszonyok termékei, szemantikai értelmezésük, gondolat-tartalmuk feltárása után, jellegüknek megfelelően el kell helyezni őket az adott kor konkrét folyamatában. Az elhelyezés helyességét egy forrás különböző helyeinek, illetve több azonos jellegű forrásnak, vagy több különböző forrástípusnak az összevetésével lehet hatékonyan ellenőrizni.

(Voproszi Isztorii 1969. 10. szám. 69—86. l.) *M.*

Nikolaj Todorov:

A balkáni város a XIX. század második felében

A tanulmány a dunai vilajetben 1866—1873 közt Midhat pasa által végrehajtott összeírás adatait elemzi, mégpedig nem az akkor kiadott és korabeli utazók által felhasznált összesítő adatokat, hanem az eredeti összeírás adatanyagát, amely a szófiai Nemzeti Könyvtár kézirattárában található. A lakosság számára és az adókra vonatkozó adatok egyes vidékekre hiányosak, de a terület nagyrészére kiterjednek.

A 45 város összlakossága az 1866-os összeírás szerint 161 004 fő. A városok lélekszámukat tekintve három csoportra oszthatók. 31 város lakossága 5000 főnél kisebb, ezekben élt a lakosság 40,4%-a, ezek a hegyvidéki városok meg a kisebb dunai kikötők és a keleti síkság kisvárosai. A második csoport az 5000 és 10 000 fő közötti lakosságú 12 várost foglal magába (a városi lakosság 47%-a), ezek a fejlődő kerületi központok, pl. Várna, Szófia, Vidin, Tirnovo stb. A két legnagyobb város lélekszáma meghaladja valamelyest a 10 000 főt, ez Ruszcsuk és Vidin, de nem sokkal haladja meg lélekszámuk a második csoport városaiét. Korábbi, nem egészen pontos adatokkal való összevetés azt mutatja, hogy a városi fejlődést az egész gazdasági fejlődés szabta meg, a leggyorsabban a Duna mentén fekvő nagyobb központok növekedtek. (Szerbiában is ugyanebben az időben Belgrád fejlődött a leggyorsabban.)

A továbbiakban a lakosság nemzetiségi összetételét vizsgálja, egyenkint közölve valamennyi városban a százalékos megoszlást, és négy nagyobb területi csoportban összesítve az abszolút számokat is. Országos átlagban a lakosság 45,2%-a bolgár, 40,6%-a török (mohamedán), 4,4%-a bevándorolt mohamedán, 9,9% egyéb csoportok közt oszlik meg. Az átlagos számok mögött persze nagy különbségek húzódnak meg. Öt városban (Gabrovo, Drjanovo, Elena, Trjavna és Gorna Orjahovica) a bolgár lakosság aránya 80% felett van, négy másikban a török lakosság ugyanilyen túlnyomó, de ezek mind kisvárosok. A nagyobb városokban a lakosság vegyes. Ez, a szerző véleménye szerint, egyik oka annak, hogy a bolgár nemzeti öntudat nem ismeri a nemzeti önzést és kizárólagosságot. A bolgár lakosság megoszlása a legtöbb városban egyenletes, százalékos arányszáma csak

8%-nyi eltéréseket mutat. A dunai városokban erősebb a török elem, a hegyvidékiekben a bolgár.

Az egyéb etnikai elemek közül zsidók a városok felében találhatók, elsősorban a nyugati városokban, ami megfelel annak, hogy a régebbi betelepülők a középkori bolgár városokban laktak, a későbbiek pedig a fő közlekedési útvonal, a Duna és a Konstantinápolyba vivő út mentén telepedtek meg. Örmény lakosság csak 13 városban található, nagyrészt a tartomány keleti városaiban, zömmel az utolsó évszázadokban telepedtek meg.

A városok szociális összetételét a szerző a kézművesek munkaengedélyeit összesítő dokumentumok alapján vizsgálja, ezek a foglalkozást és a befizetett adót tartalmazzák. 1866-ra 5837 olyan adatot dolgozott fel, amely a foglalkozást is tartalmazza. Iparban foglalkoztatott köztük 2235 önálló és 613 bérmunkás, a kereskedelemben 848, ill. 140, a mezőgazdaságban 455, ill. 706, egyéb bérmunkás 754, köztisztviselő 86.

A kézművességen belül a jegyzék több mint 70 foglalkozást ismer. A szerző ezeket 9 nagyobb csoportban vonta össze, s ezek szerint közli hat város abszolút és százalékos adatait. Az adatok azonban többnyire hiányosak, így a részletesebb elemzést csak két város, T. Pazardzsik és Szilisztra alapján készítette el. Szilisztra erősen kézműves jellegű. Pazardzsik megtartotta agrárjellegét. Mindkettőben elég jelentős a közlekedésben foglalkoztatott személyek száma.

Az iparban foglalkoztatott bérmunkások száma nem nagy, a kézművesek tehát többnyire kisárutermelők, maguk dolgoznak, csak kevesen használnak segéderőt. (A kézművesek $^3/_4$ része segéd nélkül dolgozik.) A kereskedelemmel foglalkozók mintegy 30 szakma közt oszlanak meg. Eléggé egyenletesen oszlanak meg az egyes városok közt is. A nagyobb városokban kereskedői kaszinók működnek, amelyek szórakozóhelyek. Külön táblázatban közli a szerző tíz város önálló kereskedőinek a számát, 27 kategóriában elosztva.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak az egész számításba vett lakosság ötödrészét teszik ki, Dobrudzsában nagyrészük pásztor, egyebütt jelentős pl. a szőlőmunkások száma. Ez az egyetlen foglalkozási ág, ahol a bérmunkások többen vannak, mint az önállóak, ez is mutatja a foglalkozás alacsony státusát.

A bérmunkások egy része valóban bérmunkás, vízhordó, szolga stb., de a nagyobb felét az inasok (tanoncok) teszik ki. Összesen az adófizető városi lakosság 37,8%-át teszik ki.

A továbbiakban a szerző táblázatot közöl az önállók és alkalmazottak jövedelem és foglalkozás szerinti megoszlásáról, a jövedelmi viszonyoknál négy kategóriát különböztet meg: 500 piaszter jövedelemig, 501—1000, 1001—2000 és 2000 piaszteren felüli jövedelem. A túlnyomó többség az első kettőhöz tartozik, jóformán valamennyi mezőgazdasággal foglalkozó és meghatározatlan foglalkozású, de a kézművesek 85%-a is ide tartozik, az alkalmazottak 86,1%-a. Viszont a kereskedők közül csak 62,8% tartozik bele az első két kategóriába. Ezen a két kategórián belül a megoszlás nagyjából egyenletes, tehát az idesoroltak fele tartozik az elsőbe, fele a másodikba. A felső két kategóriába tartozók száma jóval kevesebb, különösen a legmagasabb kategóriát városonként már csak néhány fő képviseli, ezek túlnyomó többsége a kereskedők rendjéhez tartozik.

Az alkalmazottak 73,1%-a az első kategóriába tartozik, ezt alacsony életszintnek lehet tekinteni, a második kategóriát már közepesnek. A pénz reális értékének összehasonlítására a szerző összevetette ezeket az adatokat az 1850-es évek egyetlen gyárának, a Gümüsgerdan fivérek gyárának az adataival, a munkások itt 300—750 piaszter évi jövedelmet kaptak. Másrészt összeveti ezt a korabeli legfontosabb élelmiszerek piaci árával, ebből látszik, hogy az év nem egészében foglalkoztatott munkások csak kenyeret, tejet, hentesárut vásárolhattak, olyan mennyiségben, amely alig fedezhette egy család szükségleteit.

A feldolgozott összeírásból kielemezhető egyéb adatokat (ingatlan-tulajdon megoszlása, tulajdon, foglalkozás és jövedelem összefüggése, a városok közti különbségek az ingatlanállomány becsértéke szerint stb.) a szerző monográfiában dolgozza fel.

(Études Balkaniques 1969. 2. szám. 31—50. l.) *N.*

Francia—kelet-német történész kollokvium

A Német Demokratikus Köztársaság megalapításának 20. évfordulója alkalmából 1969. szeptember 29—30-án a berlini Humboldt egyetemen sor került a francia és a kelet-német történészek első hivatalos találkozójára. A tanácskozás fő témája a német—francia kapcsolatok voltak a francia forradalomtól a második világháborúig, a legfontosabb történelmi eseményekkel és folyamatokkal összefüggésben. A Német Történelmi Társulat folyóiratában közzétett jelentés és a kelet-német előadások nyomán részletes képet alkothatunk a találkozó lefolyásáról és legfontosabb eredményeiről.

A tanácskozást a német *Heinrich Scheel* előadása nyitotta meg A német—francia viszony 1789—1830 címmel. A francia forradalomnak korszakalkotó jelentősége volt Németországra is. A német közvélemény osztályhelyzetének megfelelően reagált a franciaországi eseményekre. A forradalom előtt a feudális német uralkodó osztály köreiben valóságos francia-imádat dívott; ez a rajongás a feudális abszolutizmus vezető országának szólt. Ugyanezen okból a felvilágosult német polgárság és az elnyomott nép francia-gyűlölettel volt eltelve. A francia forradalom kitörésével gyökeresen megváltozott a helyzet. Az uralkodó körök francia-imádata gyűlöletbe csapott át, míg az antifeudális erők eddigi szembenállását Franciaországgal a legteljesebb azonosulás váltotta fel. Ez abból a meggyőződésből táplálkozott, hogy a forradalmi Franciaország világtörténelmi szerepet tölt be a feudalizmus megsemmisítésével.

A forradalom radikalizálódása a jakobinus diktatúrával, majd thermidori hanyatlása tovább differenciálta ezt a képet. A német jakobinusok továbbra is együttműködtek Franciaországgal, habár az ottani drámai fordulatok növekvő aggodalommal töltötték el őket. Alapjában véve nem változott a német feudális osztály francia-gyűlölete sem. Viszont tagadhatatlanul távolodni kezdett Franciaországtól a polgári osztály ideológiai élcsapata, a német értelmiség, egyrészt a forradalom radikalizálódása, másrészt az ancien régime ellenforradalmi megmerevedése miatt. A polgári ellenállás ilyen körülmények között egyre inkább a weimari klasszikus irodalomban és filozófiában találta meg a maga kifejezési formáját, amely megfelelt a német polgári mozgalom politikai éretlenségének. Ez a német klasszika azonban sohasem tagadta meg a francia forradalom eszméit.

A német polgárság történelmi szerepét az idejétmúlt feudális intézmények szétzúzásában és polgári reformok kezdeményezésében a forradalmi Franciaország vette át. De csak részben ! Az a francia nagyburzsoázia, amely nem tűrt maga körül feudális környezetet, nem tűrt polgári versenytársat sem. Egyértelműen antifeudális volt, de mint kizsákmányoló osztály egyben antidemokratikus is. Ez szerezte meg Napóleon számára a német fejedelmek, nemesség, sőt egy időre a nagyburzsoázia támogatását is. Az idegen uralom azonban továbbra is széttagolt állapotban tartotta Németországot, s nem tette lehetővé a polgári nemzetállam, az egységes nemzeti piac létrejöttét. Ez állította előtérbe a nemzeti felszabadító harcot, melynek előfeltételét viszont a szociális reformok (Stein reformjai) képezték. Minthogy a német polgárság gyengesége miatt alulról jövő forradalomra nem volt kilátás, a néptömegeknek a felszabadító harcban el kellett fogadniok az uralkodó osztály, a fennálló hatalmi tekintélyek vezetését. Ez magyarázza meg a felszabadító mozgalom ellentmondásos, haladó és reakciós vonásokból tarkán összetevődő képét.

Ezeket a reakciós vonásokat a német nemzeti mozgalom a nyugat-német történészektől annyira dícsért bécsi kongresszus után sem tudta levetkezni. Újabb francia ösztönzésre volt szükség, amelyet a németség az 1830-as júliusi forradalomban és az 1831-i lyoni takácsfelkelésben kapott meg. Ezekben a mozgalmakban lép először a történelem színterére az új forradalmi osztály, a proletariátus. Fellépése egy csapásra módosítja a német burzsoázia és az uralmon lévő fél-feudális rendszer közti ellentétet. A francia forradalom újból felszítja a német uralkodó osztály francia-gyűlöletét. Bár a francia burzsoázia sikere a német burzsoáziát gazdasági és politikai követelések támasztására ösztönzi, ugyanakkor aggodalommal tölti el a munka és a tőke közti minőségileg új ellentmondás jelentkezése. Az eredmény: az eddig többé-kevésbé egységes antifeudális mozgalom kettéhasadása egy reformista-liberális és egy forradalmi demokratikus irányzatra. Utóbbit a kispolgárság vezeti. A kispolgári demokrácia balszárnyán helyezkedik el a kialakulóban lévő munkásmozgalom.

H. Scheel előadásához kapcsolódva a francia *J. Bruhat* a két ország munkásmozgalmának sokrétű kapcsolatait fejtegeti a XIX. század harmincas—negyvenes éveiben.

A német—francia viszony a birodalomegyesítés és a Párizsi Kommün időszakában c. téma keretében a német *U. Herrmann* értekezett. Elsősorban egy szociáldemokrata vidéki lap, a Crimmitschaui Polgár- és Parasztbarát cikkei alapján ismertette a német munkásosztály és a szociáldemokrácia magatartását a porosz—francia háborúval és a Párizsi Kommünnel kapcsolatban. A francia *J. Ellenstein* a Gambetta-levelek alapján új történeti anyagot terjesztett elő.

Az első világháború előtörténete és története c. témáról német és francia részről több, ellentétes felfogást tartalmazó előadás, ill. felszólalás hangzott el. A német álláspontot *Fritz Klein* fejtette ki Megjegyzések a német—francia viszonyhoz 1914 előtt és az első világháború alatt címmel. Az előadás hangsúlyozta Elzász-Lotharingia német annexiójának végzetes jelentőségét az első világháború kitörése szempontjából. Elzász-Lotharingia visszaszerzése volt az a központi hadicél, amelyben az egész francia közvélemény egyetértett a jobboldaltól egészen a baloldalig. Bármilyen fontos volt is azonban e két tartomány sorsa, nem lehet azt állítani, hogy a világháború kitörésének egyetlen vagy akár csak legfőbb oka lett volna. A főok az imperializmus egész rendszerében, ezen belül elsősorban a német imperializmus agresszivitásában keresendő, amely különösen élénk, a világ minden részére kiterjedő expanziós politikát űzött. Ez szigetelte el Németországot, gyöngítette meg a Hármasszövetséget, erősítette a hármas antantot. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az imperialista szövetségi rendszerek nagyon egyöntetű vagy szilárd alakulatok lettek volna. Az angol—német ellentét nem szabad, hogy elterelje a figyelmünket a német—francia ellentétről Afrikában (Marokkó) és Ázsiában (Törökország). Az újabb francia kutatások alapján bátran le lehet vonni azt a következtetést, hogy a francia finánctőkeburzsoázia 1914 előtti aktivitása az ország határain kívül sokkal nagyobb volt, mint eddig feltételezték.

A német háborús célkitűzés 1914 szeptemberétől egészen 1918 nyaráig kisebb taktikai módosulásoktól eltekintve lényegében változatlan maradt: abszolút hegemónia Európában és mértékadó szerep a világon. Ezt a célkitűzést elsősorban a hatalmas német ipari és bankcsoportok gazdasági érdekei kényszerítették rá Németországra. Kevésbé ismert a francia imperializmus háborús célkitűzése. Ez korántsem csupán Elzász-Lotharingia visszahódítására irányult. Az 1917 februárjában a Németországra kényszerítendő békefeltételekről folytatott francia—orosz tárgyalások anyagából kiderül, hogy a francia imperialisták is felhasználtak minden eszközt arra, hogy befolyásukat Európában a német imperialista versenytárs rovására minél inkább kiterjesszék.

A világháborús tragédiával kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy volt-e más történeti alternatíva is, mint a világégés. Ez a kérdésfeltevés nem vezet okvetlenül törté-

netietlen spekulációkra. Igenis voltak olyan társadalmi erők, amelyek történetileg jelentősek voltak, és amelyek objektív történeti lehetőséggel bírtak az imperialista versengés és háború útjának elreteszelésére. Ez az erő a nemzetközi munkásmozgalom volt. Igaz, hogy a II. Internacionálé 1914 júliusában csődöt mondott. A háború során azonban minden országban sereglettek és izmosodtak azok a forradalmi erők, amelyek nem a „jobb" imperializmusnak a „rosszabbik" fölötti győzelmében látták az emberiség jobb jövőjét, hanem a valamennyi ország imperializmusa elleni elszánt harcban.

F. Klein előadásához francia részről több kiegészítést fűztek. Mint más témáknál, úgy ennél is a résztvevők eltérő tudományos álláspontot képviseltek. *J. B. Duroselle* francia történész azt a véleményt hangoztatta, hogy az első világháborúnak elsősorban nem gazdasági, hanem politikai okai voltak. Német részről *H. Stoecker* bírálta ezt a felfogást, marxista alapról megvilágítva a gazdaság és politika viszonyát az első világháború előtörténetében. A többi német hozzászóló néhány irodalomtörténeti kérdésben való állásfoglalással, a francia Külügyi Hivatal szerepének bemutatásával, a német politikán belül a burzsoá nacionalista és a munkás internacionalista irányzatok megkülönböztetésével mélyítették el a vitát. Duroselle és Klein a vita során kiegészítették álláspontjukat, és állást foglaltak a vitatott kérdésekben. Duroselle aláhúzta Franciaországnak az imperialista Németország elleni harcban betöltött szerepét.

Az első világháború végétől a második világháborúig terjedő időszaknak jelenünk számára is jelentős történetét négy bevezető előadás tárgyalta. A német *Wolfgang Ruge* Stresemann és Briand c. előadásában a személyiség történeti szerepének megvilágítása után a német—francia viszonynak az első világháború utáni alakulásából indult ki. Az 1914/18-as világháborút követő első fél évtizedben a német és a francia imperializmus éles, minden közeledést kizáró ellentétben állott egymással. Miközben a katonailag meggyengült Németország a versailles-i békeszerződés hatálytalanítására törekedett, a katonailag a kontinens legerősebb hatalmává vált Franciaország európai hegemóniájának meglehetősen gyönge gazdasági talapzatát igyekezett kiépíteni, többek közt német területeknek direkt vagy indirekt megszállásával is. 1924-re ez a francia politika tarthatatlanná vált. A Dawes-terv elfogadása és a Locarno-politika Franciaország rövidéletű európai hegemóniájának a végét jelentette. A támadásból védekezésbe szorult francia politikának be kellett érnie a német—francia erőviszonyok, a status quo változatlan fenntartásával.

Minthogy Németország célkitűzése továbbra is a status quo ellen irányult, az együttműködés a két imperialista nagyhatalom közt továbbra is kizártnak látszott. Az együttműködés valójában mégis létrejött a közös antikommunizmus, a status quonak a Szovjetunió kárára való megváltoztatása árán. A francia imperializmus azonban továbbra sem adta fel hegemónia-igényét Németországgal szemben, Németország pedig először Franciaország kelet-európai csatlósainak, majd magának Franciaországnak megtámadására és leigázására szövögetett terveket.

Mint erre Lenin rámutat, a polgári politika sem nélkülözheti a manipulált néptömegek támogatását. A néptömegeknek saját érdekeik elleni megnyerésére a két polgári politikusnak el kellett leplezniе politikájuk haladásellenességét és háborús tendenciáját. Ennek a feladatnak megoldásában Stresemann és Briand, a két nagy demagóg egymás méltó partnerének bizonyult. A háborútól megcsömörlött és pacifista érzelmű tömegekkel sikerült elhitetniök, hogy a korábbi két ősellenségnek — nagyrészt a szocializmus elleni gyűlöletben fogant — közeledése a józan ész, a humanizmus felülkerekedését és az örök béke hajnalhasadását jelenti. A béke-demagógia nem csupán kifelé volt jó reklám, hanem befelé is sikerült kifogni a szelet az ellenzék vitorláiból. Meggyőző bizonyítéka ennek a Német Szociáldemokrata Párt magatartása, amely külpolitikájában teljesen az ún. Locarno-szellem igézetébe került. Nem is győzi dícsérni érte a nyugat-német történetírás.

Természetesen nem a béke-demagógia volt az egyetlen és nem is a legfőbb kapocs,

amely Stresemannt és Briand-t összefűzte. A francia—német együttműködés meghatározó eleme az volt, hogy mindkét országban kialakult — bizonyos ipari, junker és katonai csoportok eltérő érdekei ellenére — a német, ill. a francia nagyburzsoázia összérdekeinek megfelelő külpolitikai vonal, amely hosszabb ideig nem számolt fegyveres konfliktus lehetőségével a két ország között. Ez persze nem jelenti azt, hogy a közös politikai vonal ellentmondás, nehézségek nélkül érvényesült. Franciaországban a briand-i politika erős ellenlábasa volt a Poincaré köré tömörülő, a nehézipar szűkebb érdekeit képviselő csoport. Egyelőre azonban ez sem tudta megakadályozni a briand-i politika érvényesülését pl. Németországnak a Népszövetségbe való ajánlásánál 1925/26-ban.

Franciaország—vagy legalábbis a Briand által képviselt csoport — tisztában volt a versailles-i békeszerződés részleges revíziójának elkerülhetetlenségével. Ezt azonban Briand Franciaország gazdasági megerősítésével akarta összekapcsolni, többek közt a francia valutának nyújtandó német támogatás révén. A „thoiry-i szellem" (Thoiryban folytak 1926 szeptemberében a német—francia kapcsolatokat a múlt minden maradványától megtisztítani szándékozó tárgyalások) azonban nem valósult meg; a Thoiryból — mint akkoriban tréfásan mondták — nem lett praxis. A francia nagyburzsoázia ugyanis belátta, hogy a háború utáni rendezés politikai problémáinak összekapcsolása gazdasági kérdésekkel csak tovább növelné Németország előnyét Franciaországgal szemben.

A francia hegemónia visszaszerzését Briand még egyszer megpróbálta—már Stresemann halála után, 1930-ban — az ún. Pán-Európa tervvel. Erre meg a német nagyburzsoázia mondott nemet. Stresemann utóda, Curtius gúnyosan „első osztályú temetést" javasolt a Pán-Európa tervnek. Brüning kancellár pedig kevésbé gúnyosan, de éppoly határozottan kijelentette, hogy az európai helyzet tervezett stabilizálása elképzelhetetlen „kielégítő természetes élettér" biztosítása nélkül Németország számára. Hogy ezen pontosan mit kell érteni, egy évtized múlva nyilvánvaló lett. Stresemann és Briand partnersége nagymértékben hozzájárult ehhez a végzetes fejleményhez.

H. Köller referátuma a hitlerfasizmus időszakában taglalta a német—francia viszonyt. Elsősorban az appeasemant-politika problémáit és jelentőségét vizsgálta Franciaország szempontjából. Nagy teret szentelt az európai biztonság kérdéseinek, különösen Barthou külügyminiszter politikájával kapcsolatban. Bár a francia politika uralkodó vonása ebben az időben a szovjetellenesség volt, Barthou mint reálisan látó politikus észrevette a hitlerizmusban rejlő fenyegetést. Ezért tulajdonított nagy jelentőséget az európai biztonság gondolatának. A francia *G. Badia* azt a felfogást fejtette ki, hogy Barthou halálával tulajdonképp véget is ért a francia politikának az európai biztonság megteremtésére irányuló erőfeszítése. A „be nem avatkozási politika" valójában azt a célt szolgálta, hogy annál inkább szabadkezet biztosítanak Hitlernek Kelet felé, minél mérsékeltebb követelésekkel lép fel Nyugaton. Ebből a politikából Hitler azt a tanulságot szűrte le, hogy a nyugati hatalmak nem fognak beavatkozni, akármennyi agresszív követelést támaszt is a német fasizmus.

A küldöttségek vezetői végső értékelésükben termékenynek és hasznosnak minősítették a történész találkozót, és megegyeztek az eszmecsere folytatásában jobban körülhatárolt témákról.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1970. 1. sz. 88—90., 2. sz. 163—184. l.) *B. B.*

Ioan Tiberian:

România és Erdély gazdasági kapcsolatai 1876—1886 között. Az 1875-ös kereskedelmi egyezmény következményei

A szerző tanulmánya lényegében azt igyekszik bizonyítani, hogy eltérő gazdasági struktúrájuk miatt, a gazdasági és társadalmi élet fejlődése szempontjából, Románia és Erdély mennyire egymásra volt utalva a XIX. század második felében, és hogy a szerinte már meglévő természetes kapcsolatuk Románia és a Monarchia 1875-ös egyezménye után szakadt meg, és ez vezetett a már ismert vámháborúhoz.

A korabeli magyar statisztikai adatokat is felhasználva megállapítja, hogy a hetvenes évek elején az erdélyi ipar egy sor ágazatát Románia látta el nyersanyagokkal. Az egyezményt megelőzően a Monarchia volt Románia első számú külkereskedelmi partnere, és csak utána következett az Oszmán Birodalom, Franciaország, Anglia stb. Az 1875-ös kereskedelmi egyezményből viszont Romániának inkább politikai, mint gazdasági előnye származott, mert az ezt követő hasonló egyezmények is Oroszországgal és Németországgal, elsősorban a török uralom megszüntetésére, az önállóság megteremtésére tett lépések egyikét szimbolizálták, és kevésbé jártak azzal az anyagi haszonnal, amelyet ilyenkor a szerződő felek elvárnak. Bár az egyezmény megkötése utáni két évben növekedett a már folyamatos marha- és sertéskivitel Romániából a Monarchia területére, néhány év után ez az export erősen lecsökkent. A tekintélyes mennyiségű romániai állatexport ugyanis a magyar földbirtokosoknak erős konkurrenciát jelentett. Ezért igyekeztek ezt mindenképpen megakadályozni. Az 1874-es állategészségügyi törvény alapján már az egyezmény megkötésének évében kampányt indítottak nemcsak állatok, hanem egyéb mezőgazdasági termékek importja ellen a keleti marhavész elterjedésének megakadályozása ürügyével. A szerző idézi a brassói kereskedelmi és iparkamarának a 80-as évek elejére vonatkozó jelentését, amelyben az áll, hogy a marhavész már rég elmúlt Romániában. A minimumra csökkent állatexport erősen visszavetette fejlődésében a romániai állattenyésztést. Ugyanakkor ez Erdélyben nagy károkat okozott a kisipar néhány ágazatában is. Ez a behozataltól leginkább eltiltott marha, sertés és juh adta nyersanyagon alapuló gyapjúfeldolgozó és bőriparban volt erősen érezhető. Főleg a kolozsvári, a brassói és az aradi kereskedelmi és iparkamarák panaszkodtak arról, hogy a határok lezárása Románia és a Balkán felől erősen éreztette hatását a nevezett kamarai kerületekhez tartozó gyapjúfeldolgozó és textilüzemek nyersanyagellátásában. Ezen üzemek termékeinek folyamatos exportja Romániába pedig szintén a minimumra csökkent. A nyersanyagellátás lassúsága megnehezítette továbbá a nagyiparral amúgy is versenyképtelen erdélyi kisiparos réteg helyzetét, és hozzájárult annak gyorsabb tönkremenéséhez.

A bőrfeldolgozó ipar, amelynek központja Brassó volt, szintén a Kárpátokon túli területekről szerezte be nyersanyagszükségleteinek nagy részét. Ennek az iparnak a termelése is erősen lecsökkent, a bőripari készítmények pedig megdrágultak, mert a nyersanyagot kerülő úton vagy költségesebb módon lehetett beszerezni.

Az állatok exportja mellett, ebben az időben igen fontos szerepet játszott a romániai gabonaexport is. Az 1875-ös egyezmény egyik kiegészítő pontja szerint a Romániából exportált gabonaneműek vámmentességet kaptak. A gabonaféleségek az erdélyi területen a bánáti részek lakosságának fogyasztására, valamint ezek malomiparának és szeszgyártásának nyersanyagellátására szolgáltak. A búzát főleg a malmok, a kukoricát és az árpát a szeszgyárak dolgozták fel. A már említett importárukhoz hasonlóan az egyezményt követő egy-két évben ezek behozatala is hirtelen megnövekedett, majd fokozatosan lecsökkent.

A faipar, az olajipar és a széntermelés terén, az egyezmény érvényessége idején, az együttműködés változatlan maradt, sőt a kapcsolatok tovább bővültek. Az erdélyi

fakitermelés fokozásához vezetett többek között a nagy lendülettel folyó vasútépítésnél szükséges talpfák, valamint az egyre nagyobb mennyiségben kitermelt romániai nyersolaj tárolására és szállítására használt fahordók iránti kereslet. A Bánát jelentős mennyiségű szénnel látta el Romániát, és különböző fokon megmunkált fémekkel, gépekkel és mezőgazdasági eszközökkel. A Romániából hozott nyersolajat a brassói olajfinomítók dolgozták fel és továbbították Erdély és a Monarchia más részeibe.

Ugyanakkor, amikor a gazdasági kapcsolatok megromlásáért a magyar és osztrák földbirtokosságot teszi felelőssé a szerző, nem hagyja bírálat nélkül a Lascăr Catargiu vezette konzervatív román kormány politikáját sem. A földbirtokosok által irányított román kormány, az Oszmán Birodalomtól független és önálló vámpolitika folytatásának hangsúlyozásával, és abbeli törekvésével, hogy a román mezőgazdasági termékek részére megszerezze Ausztria és Magyarország piacait, feláldozta a hazai iparfejlesztés érdekeit. A kereskedelmi egyezmény nyomán, a már említett néhány cikk csökkenő exportja mellett, a román piacot elárasztották az osztrák—magyar ipar termékei, így a hazai ipar egyetlen ága sem tudott fejlődni. Egy sor romániai vállalat és kisüzemi műhely kénytelen volt bezárni kapuit a Monarchia területéről behozott áruk konkurrenciája miatt, és a mesterek többsége munkásnak vagy napszámosnak szegődött. A vámtarifa-egyezmény az osztrák-magyar félnek kedvezett. Az egyezmény előtt még aktív román külkereskedelmi mérleg néhány év után erősen passzív lett. A Monarchia területén előállított áruk tömege jelent meg a romániai piacokon olyannyira, hogy az ebből eredő profit révén — Jorgát idézve — gazdasági annexió kezdte fenyegetni Romániát. Az egyezmény az osztrák és a magyar ipar és kereskedelem egyoldalú előnyére vált. Éppen ezért az osztrák—magyar uralkodó körök tíz év elteltével még nagyobb reményeket vártak annak meghosszabbításából. Az uralkodó körök igényei 1885-ben és 1886-ban a megújítási tárgyalásokon a román küldöttségek ellenállásába ütköztek, és így nem került sor annak meghosszabbítására. Ezután kezdetét vette a vámháború néven ismert megtorló intézkedések sorozata. A román áruk importja elé magas vámot vetettek ki, és ugyanakkor az osztrák és a magyar áruk sem élvezték a korábbi kedvezményeket a román piacokon.

(Studii. Revistă de istorie. 1969. 5. szám. 905—927. l.) *B. E.*

Wolfgang Nahrstedt:

Szabadidő és felvilágosodás

A tanulmány az ünnepnapok funkcióváltozását vizsgálja Hamburg szabad birodalmi város életében a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig terjedő időszakban (1743—1860). E speciális téma speciális forrásanyagául a városi tanácsnak a vasár- és ünnepnapokra vonatkozó utasításai, hirdetményei, visszamenőleg az 1529-i Bugenhagen- és az 1556-i Aepin-féle evengélikus egyházi szertartásrendek, naptárak és az 1860-i városi alkotmány szolgálnak. Anyagát a szerző komplex művelődéstörténeti módszerrel dolgozza fel; ezen belül különösen figyelmet érdemel az egyház- és liturgia-történet, valamint a strukturalista és történeti nyelvészet sikeres alkalmazása.

A tanulmány kiindulópontjául az eddigi irodalom bírálata szolgál. Az irodalomban a szabadidőről az a felfogás uralkodik, hogy az egyszerűen az iparosodás szülötte. A szerző ezzel szemben úgy véli, hogy az iparosodás mellett a felvilágosodás által kialakított új szabadságeszmének is döntő szerepe volt a modern szabadidő megteremtésében. Ezt kívánja bizonyítani a XVIII—XIX. századi Hamburg példáján. Az ünnepnapok jellegét a városban 1750 körül az egyház és a birodalmi város szoros kapcsolata határozta meg. A hamburgi lutheri-evangélikus egyház 1750 körül államegyház. Ennek hármas következménye volt: 1. a lutheri evangélikus egyház és az állam intézményileg a legszorosabban

összefonódott; 2. csak a lutheri keresztények lehettek városi polgárok; 3. ennélfogva a hamburgi városállamban csak a lutheri evangélikus istentisztelet volt engedélyezve. Ennek keretében kellett megülni az ünnepnapokat is.

Az ünnepnapoknak tehát a hamburgi lutheri keresztény városállamban az volt a funkciójuk, hogy a keresztény állampolgári érzést ápolják és erősítsék. A polgároknak mint kereszténveknek állampolgári öntudata az ünnepnapok megünneplésében találta meg a maga adekvát kifejezését. Az ünnepnapok mint istenre vonatkoztatott keresztény „szombatok" a „keresztény áhítat" (1743) napjai; értelmezésük tehát még teljesen „középkori". Az 1743-i utasítás egy olyan alapstruktúrát mutat, amilyennel az ünnepnapok Hamburgban 900 év óta (804—1743), sőt azontúl, a keresztény Nyugaton általában a kereszténység elterjedése óta rendelkeztek.

Az 1743-i városi utasítás címe az ‚isten', a ‚szombat' és a ‚kereszténység' szavain túlmenő újabb szócsoporttal pontosítja az ünnepnapok értelmét, nevezetesen a ‚megszentelés', a ‚vasár- és ünnepnapok' és a ‚megünneplés' szavaival. A ‚megszentelés' az istenséghez sajátjaként tartozónak elismerését jelenti. Az év struktúráját eszerint nem a munkanapok és a munkaszüneti napok, hanem a ‚szent' és a ‚profán' napok váltakozása szabja meg. Figyelmet érdemel még a címben az ünnepeknek a napokkal való kombinálása. Bár az ünnep lényege ebben a kombinációban is a vallásos elmélyülés marad, az ünnepeknek meghatározott napokkal való összekapcsolása mégis az ünnepek racionalizálásának kezdetét jelenti, s előkészíti a hangsúlyeltolódást a vallásos értelmű ünnepről a profán értelmű napra. Az ‚ünneplés' a vallásos elmélyülés tényleges megvalósulását, aktualizálását jelenti, s mint ilyen elválasztható nem csupán az ünnepnaptól, de magától az ünneptől is.

Az eddig tárgyalt szavak, nevezetesen: isten, szombat, kereszténység, szent, ünnep, ünneplés összefüggő láncolatot alkotnak, s alkalmasak arra, hogy együttesen megvilágítsák a ‚vasár- és ünnepnapok' teljes értelmét. Ez az évszázadok óta használt szókincs végelemzésében arra szolgál, hogy az isten és az ember közti vonatkozási mezőt tagolja, az isten, Krisztus, a szentek tiszteletét beépítse az időbe, s így egy „ünnep-kozmoszt" teremtsen. Bár az egész konstrukció vallásos jellege letagadhatatlan, az ünnepnek naphoz s ezzel kapcsolatban munkaszünethez való kötése magában hordja a vallásos tartalom elhalványodásának és a világi jelleg előtérbe nyomulásának, vagyis a fogalom szekularizálódásának lehetőségét.

Az ünnepnapoknak szabadidővé válása ilyen előzmények után ment végbe Hamburgban 1743 és 1860 között. A változás elindítója az egyház és az állam közti kapcsolat megbomlása volt a felvilágosodás korában. Ennek három fontos következménye lett. 1. A lutheri evangélikus egyház Hamburgban elveszti monopol-helyzetét, és kénytelen berendezkedni a más egyházakkal való békés egymás mellett élésre. Ennek a fejlődésnek betetőzése az 1860-i városi alkotmány 110. cikkelye, amely kimondja a teljes vallás- és lelkiismereti szabadságot. 2. Míg 1750 táján csak a lutheri evangélikus keresztények lehettek a város polgárai, 1814-től már nem lutheri keresztények is, 1860-tól pedig az alkotmány rendelkezése szerint minden lakos felekezetre való tekintet nélkül. 3. A nem lutheri istentisztelet engedélyezése, a nem keresztények polgárjogának elismerése feloldja az állam és a lutheri evangélikus egyház közti kapcsolatot. A reformerek már 1814-től sürgetik ezt; 1848-ban hozzáfognak a reformok megvalósításához; 1859-ben *de facto* megszűnik az egyház és a városállam közti korábbi kapcsolat, 1870-ig *de iure* is; 1918-ban pedig az egyház és az állam közti utolsó kötelékek is megszakadnak.

Ezzel a politikai változással párhuzamosan 1743—1860 közt fokozatosan elhalványul, majd teljesen eltűnik az ünnepek keresztény tartalma. Ezt jelzi az 1743-i utasítás fönt elemzett keresztény szókincsének sorsa. Megritkulnak, majd pedig teljesen eltűnnek a városi tanács szóhasználatából a korábban olyan sűrűn előforduló szavak, mint: Isten

igéje, szombat és szent. Az ünnepi időszak további racionalizálását jelenti az ünnepek egységének megbontása a kettős ünnepek rendszerében; az ünnep első napja általában vasárnapra esik. A régi ünnep jellegét ez az első ünnep őrzi még, bár egyre töredékesebben. A második, a hétfőre eső ünnep a szó régi értelmében már nem is igazi ünnep, csak munkaszüneti nap. Kikopik a szóhasználatból a keresztény terminológia olyan alapvető szava, mint a ‚Krisztus igéje', sőt szívós utóvédharcok után a ‚keresztény' kifejezés is. 1845 óta a hivatalos szóhasználatban már egyáltalán nem fordul elő. Az ‚ünnep' szó előbb jelentésváltozáson megy át, s a ‚pihenő nap' jelentését ölti fel. Ez az ünnep régi vallásos értelmének, a megszentelődésnek teljes kikapcsolását jelenti. Ezután ez a szó is fokozatosan teret veszít.

Ezek a változások előkészítették az utat az ünnepnapoknak a felvilágosodás általi új értelmezése előtt. Ez elsőízben a városi tanács 1800. évi rendeletében jut kifejezésre. Az 1743-as rendelet „Úr szolgálatára szentelt vasárnapjá"-ból az 1800-as rendelet a „magasabb emberi meghatározottságnak (kiművelésnek) szentelt nap"-ot formál. A felvilágosodás új tartalma ezzel benyomul az ünnepnapok régi terminusába, s kezdi onnan kiszorítani a régi tartalmat. Az ünnepnapok egyre inkább az önképzés, a szórakozás, a hivatásbeli munka kultuszának kellemes alkalmai lesznek. Az új értelmezés természetesen nem érvényesül egy csapásra. A Ferenc császár-féle reakció uralma idején erős vallásos-romantikus ellenhatás bontakozik ki, és visszaveti a felvilágosodást. Ez jut kifejezésre a hamburgi városi tanács 1800—1844 közti ingadozásában is; ebben az időben a tanács felváltva használja az ünnepnapok régi és új értelmezését. Az új térhódítása azonban végső soron feltartóztathatatlan, elsősorban azért, mert az ünnepnapok „elkereszténytelenítésének" negatív programjához a felvilágosodás pozitív célkitűzése járul. A „keresztény áhítat" időszakából így lesz az „egyéni szabadság" ideje, amelyet az 1800-as rendelet — mint láttuk — a „magasabb emberi meghatározottság" kifejezésével körvonalazott.

Hogy ez részleteiben, elsősorban a szabadidő vonatkozásában mit jelentett, még tisztázásra vár. 1800-ban mindenesetre már magában foglalta a világi szórakozások, az életélvezet kultuszát, az önképzés és a társadalmi haladás eszméjét. Ugyancsak további kutatásokra vár annak tisztázása, hogy milyen szoros a kapcsolat egyfelől a szabadidő kialakulása, másfelől a XIX. században uralomra jutott filozófiai, politikai, gazdasági és társadalmi elméletek, mint az új társadalmi feladatokra adott válaszkísérletek között. Ezenkívül pontosabban meg kell vizsgálni a szabadidő társadalmi elterjedésének és az iparosodás előrehaladásának összefüggéseit is.

Az ünnepnapokról a szabadidőre való áttéréssel párhuzamosan megváltozik az eddig használt terminológia is. A keresztény eredetű szavakat teljesen új vagy legalábbis új értelmű szavak váltják fel. Az ‚ünnep' szó napjainkban már csupán néhány összetételben maradt meg, mint: ünnepnap, ünnepi este, ünnepi idő. (Természetesen itt a német és nem a magyar szóhasználatról van szó.) E szavak új értelmű használatának azonban még napjainkban is útjában állnak a bennük megrögződött keresztény jelentés-elemek. Azoknak az új feladatoknak megfelelően, amelyek a munkaidőből felszabaduló időre a felvilágosodás óta háramlanak, az ‚ünnepnap' szó magába olvasztotta a szabadidő jelentést is.

Hogy a különböző eredetű munkaszüneti napokat a XX. században mennyire lehet a ‚szabadidő' modern gyűjtőfogalma alá vonni, arra vonatkozólag a tanulmány idézi a Frankfurter Allgemeine Zeitung 1963. június 17-i megjegyzését, miszerint a csütörtöki Úrnapja, a szabad szombatok divatja, és a hétfői nemzeti ünnepnapok modern korunk „életművészei" számára lehetővé teszik, hogy a „szabadidő hídját" verjék a hét többi napján keresztül is. Ez azt jelenti, hogy mindenfajta munkaszüneti nap, bármilyen rendeltetéssel jött is annakidején létre, a felvilágosodás óta egységesen „szabadidőnek" számít.

A tanulmány mellékleteként időrendbe szedett forrásjegyzéket, egyszerű szerkezetű, de nagyon instruktív áttekintő táblázatokat közöl a következő témákról: I. A *Feier*,

Fest, Ferien és *Freizeit* szavak időrendi etimológiája; II. a felhasznált forrásokban a vasár- és ünnepnapokra vonatkozó szókincs időrendi változása és III. a felhasznált forrásokban az ünnepnapok fogalmi struktúrájának sémája, ugyancsak időrendben.

(Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte 1970. 1. szám. 46—92. l.) *B. B.*

Franco Valsecchi:

Nemzet, nemzetiség, nacionalizmus az olasz gondolkodásban

A nemzet a történelem alkotása; definíciója a történelemben találja meg a maga teljes kifejezését. A nemzet lényege: „Egy közös tudat, egy közös test és lélek alkotásának tudata, a hagyományoknak és kultúrának, az érdekeknek és reménységeknek a tudata, egy saját meghatározott és különleges egyéniség tudata." A nemzet a nemzeti jellemben, a nemzeti fiziognómiában ölt előttünk testet. Először az angolokról, németekről, franciákról beszéltek mint nemzeti típusokról; majd a többi nemzeti típusra is ráterelődött a figyelem. A spanyoloknál a „hitetlenek" elleni harc jelentette az összekötő kapcsot, az olaszoknál Róma öröksége. Bár ennek politikai tartalma elhomályosult, annál jobban sugárzott a kulturális és irodalmi örökség. Az olasz nemzet — páratlan történelmi jelenség ez! — évszázadokon keresztül csak mint „irodalmi nemzet", a költők és az irodalmárok műveiben létezett. Az olasz nemzet Itália széttagoltsága miatt nem fejthette ki a maga politikai tartalmát államokban, mint a nyugat-európaiak a nagy abszolút monarchiákban. Nyugat-Európában az állam testesítette meg a nemzetet; megtestesítette, de itt sem volt azonos vele. Hogy ez megtörténjék, ahhoz előbb az állam fogalmának lényegesen át kellett alakulnia. Ezt segítette elő Rousseau, aki a társadalmi szerződésben a szuverenitást elvitatta a monarchától és a népre ruházta. A népszuverenitás valósult meg a francia forradalomban a francia nemzet fogalmában.

A nemzet fogalma azonban nem korlátozódhatik egy országra, egy népre. Egyetemes, általános érvényű fogalom ez, amelynek megvalósításában a francia nemzet csak modell, minta. A forradalmi Franciaország hivatásának tekinti más nemzeteket is a maga képére, hasonlatosságára formálni. A napóleoni háborúk azonban nem a francia, hanem a saját nemzetegyéniséget ébresztették fel minden európai népben. Az egyetlen nemzet mint egyetemes és elvont kategória helyére a különböző nemzetek lépnek mint egyéni és konkrét realitások, vagyis az egyetlen nemzet helyére a nemzetek sokfélesége. A napóleoni háború tapasztalatai politikai és morális tartalmat adnak a nemzetegyéniségnek, s ezenfelül életmeleget árasztanak belé. Megkezdi hódító útját az új század szelleme, a romantika, amely szellemi tartalmat, elméleti igazolást s elmélyült, bensőséges tudatot kölcsönöz a nemzeteszmének.

A német romantika a nemzetet a természet és a történelem közös gyermekének tekinti, amely nem az általánosban és közösben, hanem az egyéniben és különösben találja meg a maga adekvát kifejezését. Minden nemzet tehát veleszületett, őseredeti, mély fiziognómiával rendelkezik, amelynek sajátosságai mint forrásból a népszellemből fakadnak. A német romantika tehát a felvilágosodással tudatos szembenállásban fejti ki a maga nemzetfogalmát.

Az olasz nemzetfogalom más alapon fejlődik, nem mint tagadása, hanem mint kiegészítése, meghaladása a francia felvilágosodás filozófiai pozicióinak. Mazzini új fejlődés kiindulópontjának tekinti a francia forradalmat, amely a személyes szabadság eszméjével, a pogány antikvitás örökségével és az egyenlőség, testvériség keresztény gondolatával ismertette meg a világot. Ezeket az eszméket a francia forradalom — ebben rejlik

egyedülálló nagysága — politikai és társadalmi térre vitte át, felszabadítva az egyént. Nem végezte el azonban a feladat második, nem kevésbé fontos részét: a felszabadított egyéneknek társulásba, közösségbe való szervezését. Ez a társulás, közösség csak a nemzet lehet. 1789 csak végleteket ismert: a szélsőséges partikularizmust — az egyént és a szélsőséges univerzalizmust — az emberiséget. Absztrakt kozmopolitizmusa lehetetlenné tette számára annak az érintkezési pontnak meglátását, amelyben a két fogalom mint konkrét realitás találkozik: a nemzetét. Az emberiség nemzetekből áll, miként a test tagokból. Az emberiség csak üres szó, ha nem a hazafiak szerves egységével kapcsolódik össze. A nemzet nem természeti adottság; még nem is pusztán történeti termék. A nemzet mindenekelőtt morális valóság, amely a nemzeti akaratban s az ettől kiváltott tettekben testesül meg. Mazzini elmélete az olasz szellem legeredetibb és leghatásosabb hozzájárulása a nemzetiség ideológiai problémájához.

Romagnosi és Mancini elmélete a kérdés jogi vonatkozásairól, a nemzet és állam viszonyának problematikájáról ugyancsak ezeken a szellemi alapokon épül fel. Romagnosi teszi a nemzetiséget a nemzetközi jog alapjává. Mancini ugyancsak a nemzetben és nem az államban látja a politikai együttélés „racionális monaszát". Ezzel Mancini kopernikuszi fordulatot hajtott végre a nemzetközi jogban.

A nemzeteszmében ezentúl két lélek, két különböző hagyomány él egymás mellett: a felvilágosodás öröksége, az egyetemes lélek, amely demokratikus forrásokból táplálkozik, és a romantikus örökség, az egyéni, sőt egyénieskedő lélek, a „nemzeti egocentrizmus" szelleme. A romantikus örökség él tovább a Fichte által felgyújtott német nacionalizmusban, amely a németet kiválasztott nemzetnek, „Isten igazi népének", az „ősnépnek" tekinti, amely mint az őseredeti igazságok őre megőrizte az emberiségnek léte ősi forrásaival való kapcsolatát. A németség történeti feladata sajátmaga megvalósítása a világban, a világnak önmaga képére és hasonlatosságára való formálása. Az „ősnép" német mítoszának orosz megfelelője a Csaadajev és az orosz szlavofilek által az orosz népről terjesztett legenda ennek a nyugati kultúrától való „érintetlenségéről" s ebből fakadó történelmi elhivatottságáról. A szűz orosz lélek arra hivatott, hogy új, soha nem hallott igével ejtse bámulatba a világot. Az olasz Gioberti — összhangban az olasz nemzeti újjászületés, a risorgimento szükségleteivel — Itália „morális és polgári primátusát" hirdeti, de tisztán szellemi téren, a politikai vezetőszerepre való igény nélkül. Ez az egyetemes szemlélet, amely a nemzetet az emberiség nagy teste tagjának fogja fel, egyik legjellemzőbb vonása az olasz nemzeti ideológiának. Gioberti e tekintetben Mazzinit követi, aki az olasz nép szabadságharcát a világszabadságért vívott harc szerves részének tekinti. — Minthogy azonban eme világot átfogó harcnak Itália a dinamikus központja és fő hajtóereje, az univerzalizmus az olaszoknál is magában hordja a nemzeti partikularizmusba való átcsapás lehetőségét. Az angolokba politikai berendezésük tökéletességébe, a liberalizmusba vetett szinte vallásos hit lopta be a kiválasztottság tudatát.

Az olasz risorgimentót és a német egyesülést követő időszak levonja a kialakult helyzet végső konzekvenciáit. Ha az egyik oldalon a „nemzetek forradalmának" egyetemes értelmét és jelentőségét hangoztatják, a másik oldalon a nemzeti egoizmus és versengés ragadja kezébe a gyeplőt. Ez a politikai és gazdasági expanzió, az imperializmus kora. Az imperializmus ideológiai téren szakít mind a racionalizmussal, mind a demokráciával, és egy új romantikát, új mítoszt teremt a maga számára, a hatalom (Nietzsche) és a faj (Gobineau, H. S. Chamberlain) mítoszát. Ezek újra abszolút értékké emelik a nemzetet. A nemzetiség helyébe most már végérvényesen a nacionalizmus lép. Ez az újfajta abszolutizált nemzet sem térhet azonban ki a szociális kérdés elől. A franciák (Ch. Maurras, L. Daudet) a múlthoz való visszatéréssel akarják ezt a problémát megoldani, az olaszok a szindikalizmus bekapcsolásával. A nacionalizmus és szindikalizmus közti közös nevező minden hagyományos érték átértékelése, a liberalizmus és a demokrácia s ezekkel együtt

a racionalizmus teljes megtagadása lesz az élet és a tett nevében. Nietzschének ezt a hatalom-filozófiáját Olaszországban nem filozófus, hanem költő, Gabriele d'Annunzio terjeszti el a latinság színeivel vegyítve. Továbbviszi ezt a gondolatot Papini pragmatizmusa, mely szerint az igazi filozófia nem az „agyvelő váladéka", nem az értelem, hanem az eleven élet alkotása. Így születik meg a futurizmus néven ismert művészeti, irodalmi, de egyben filozófiai és világnézeti mozgalom, amely minden téren hadat üzen a múltnak, és kizárólag a jövőre esküszik. A futurizmus is hangsúlyozza az „olaszság" (Italianità) szükségességét, de ez számára nem történeti vagy szellemi termék, hanem pusztán az olasz nép veleszületett és sajátos karaktere.

Az észnek eme trónfosztása Európa két világháború közti tragédiájának drámai prológusa. A nemzetek forradalmát a Versailles-ban megteremtett új rend koronázza meg. Eltűnnek a történelem színpadáról a régi nagy soknemzetiségű birodalmak, az Osztrák-Magyar Monarchia és a Török Birodalom, s a nemzeti állam lesz az újjárendezés alapja. Ahol a nemzetiség nem hozhat létre a maga számára új államot, ott is a nemzetközi politika alanya lesz, mint nemzeti kisebbség. Aztán megjelenik az abszolút nemzet ellenpárja, az abszolút, a totális állam, az erőszak legkifejezettebb, klasszikus eszköze; tragikus módon megvalósítja az értelem elleni lázadás, a faj, a hatalom, az ösztön mítoszait. A második világháború a teljes szétesés állapotában találta és hagyta Európát. „Ma már nem a nemzet megvalósításáról van szó, mert ez már megvalósult, hanem arról, hogy túllépjünk a nemzetiség szakaszán, és megvalósítsuk az egységet a sokféleségben, kiengeszteljük a nemzetek közti ellentéteket, hogy őket egy magasabb közösségben egyesíthessük."

(Historische Zeitschrift 1970. 1. szám. 14—30. l.) *B. B.*

Edward R. Tannenbaum:

Az olasz fasizmus céljai

A szerző szavai szerint az esszé célja annak feltárása, mit *akartak* az olasz fasiszták, nem pedig az, mit tettek vagy kik támogatták őket. Lényegében véve azonban összefoglalást írt az olasz fasizmus ideológiájának történetéről.

Mussolinitól a legtöbben kezdetben azt várták, hogy helyreállítja „a törvény és rend" uralmát, párthíveinek azonban egészen más — az egyes csoportokon belül egymástól is sokszor eltérő — céljaik voltak. A szindikalisták új, autonóm munkásszervezetet, a squadristák (a „lázadó fiatalok") szabad garázdálkodást akartak.

A Duce maga opportunista volt: nem hajtotta végre terveit, de érzelmileg ellenséges maradt a régi államigazgatással, a hadsereggel, a nagyiparosokkal és nagybirtokosokkal, valamint az egyházzal szemben. Mozgalma kezdetben forradalmi alternatívát kívánt nyújtani a marxizmussal szemben, a nácikkal ellentétben, akiknél csak esztelen reakcióról volt szó. A fasizmus alapítóinak 1919-es programja kapitalistaellenes, monarchiaellenes, egyházellenes, szocialistaellenes, parlamentellenes, főként pedig polgárellenes volt, egy nemzeti-szindikalista utópia.

1921-re a mozgalom jellege radikálisan megváltozott. A párton belüli különféle áramlatok ideológusai mind megpróbálták Mussolinit saját befolyásuk alá vonni — sikertelenül. A fiatal squadristák (Balbo, Farinacci) felfordulást, botrányt akartak csinálni mindenütt, „állandó forradalmat", de riválisi csoportjaik egymással is megütköztek. Először helyi szinten számoltak le a baloldallal. Ők kényszerítették a kompromisszumokra hajlamos Mussolinit a második államcsínyre, de ezzel megteremtették számára a lehetőséget, hogy fokozatosan ellenőrzése alá helyezze, megszelidítse vagy eltávolítsa őket. Miszticizmusukból és életszemléletükből („veszélyesen élni") azonban ezután is sokat megőrzött.

A fasiszta szakszervezeti vezetők eretnek forradalmi szindikalisták voltak — állapítja meg a szerző. Szavakban üdvözölték az osztályok közötti együttműködés nacionalista eszméjét, a szindikalista célokat pedig „felülről" akarták megvalósítani. A sztrájkjog megvonása 1925 októberében, majd a korporációk létrehozása reményeik végét jelentette. Az Olaszországban 1925 után végbemenő „Gleichschaltung" keretében—a későbbi Németországgal ellentétben — magát a fasiszta pártot is az állam alá rendelték, ennek ellenére a „totalitás" fokában a rendszer nem érte el a náci Németországot. Ennek egyik oka a gleichschaltolás irányítójának, Rocconak a személye. Tannenbaum megállapítása szerint „a fasizmus hivatalos teoretikusa", „inkább reakciós mint totalitariánus, inkább tekintélyi mint demagóg" államelméletet vallott. Ellenezte az egyes szervezetek, korporációk bármilyen autonómiáját, feladatuknak az állam minél tökéletesebb kiszolgálását tartotta. Törvényeivel megnövelte Mussolini és a Nagytanács hatalmát — de az általa kívánt szakértő „elit" helyett a képzetlen és szolgai párthivatalnokok foglalták el a kormányzat vezető posztjait.

A szerző szerint a tehetséges új uralkodó elit megteremtésének kudarca akadályozta meg a fasizmust különféle céljainak elérésében. A kudarc egyik oka a régi elittel (monarchia, Vatikán, hadsereg, államapparátus, nagytőke) kötött kompromisszum volt. Gentile „etikai állam"-elmélete, a „folytatódó forradalom" az 1930-as évekre már elvesztette jelentőségét, üres frázissá vált, Mussolini a múltba relegálta a forradalmat és a „régi gárdát", a squadrizmussal és a szindikalizmussal együtt. Az újabb ideológusok között két irányzat alakult ki. A „neomisztikusok" elvetették a racionalizmust, a „hinni, engedelmeskedni, harcolni" jelszó értelmében követték Mussolinit. A másik, Ugo Spirito által fémjelzett irányzat magát baloldalinak tekintette, a tulajdon közösségivé válását hirdette („corporazione proprietaria") — lényegében Proudhon és az anarchoszindikalisták nézeteihez tért vissza.

A rendszer fő támaszát azonban nem ezekben a „filozófiákban" találta meg, hanem az imperialista külpolitikában. Etiópia meghódítása teremtett a Duce számára tömegbázist, egészen addig, amíg Németország csatlósává nem tette az országot.

A szerző végkövetkeztetése szerint hiba lenne a fasizmust csupán a reakciós földbirtokosok és nagytőkések eszközének tekinteni. A legtöbb fasiszta vezető gyűlölte a fennálló politikai, társadalmi és kulturális rendet, a régi rendszer vezető képviselői pedig lenézték az „alacsony eredetű" demagóg uszítókat, csupán fel akarták őket használni a forradalom ellen. A liberális jellegű kormányzat ellen a két csoport (a régi reakció és a fasizmus) szövetségre lépett egymással. A fasizmus az osztályszerkezetet nem változtatta meg, de egyes egyének számára lehetővé tette a felemelkedést, és egy rövid időre sikeresen keltette a városi munkásság körében azt az illúziót, hogy a társadalom fontos tényezőjévé váltak. Kulturális téren üres frázisokon és erőltetett puritanizmuson kívül semmit sem tudtak nyújtani.

(The American Historical Review 1969. 4. szám 1183—1204. l.) *J. G.*

Gordon J. Schochet:

Patriarkalizmus, politika és tömeggondolkodás a Stuart-kori Angliában

A szerző abból a közhelynek tekintett megállapításból indul ki, hogy a gyermekkori nem-politikai jellegű élmények meghatározó szerepet játszanak a politikai rendszer percipiálásában és az iránta tanúsított későbbi magatartásban. Tehát már a családnak fontos szerepe van abban, hogy az egyén a fennálló kormányzatot elfogadja vagy elveti.

A tanulmány a XVII. századi Anglia „névtelen és iskolázatlan tömegei" politikai magatartását és tudatalatti előítéleteit kísérli meg rekonstruálni. Közvetlen forrás erre nincs, így az egyetlen lehetőség azt vizsgálni, milyen hatások és tanítások érték ezeket az embereket, akik Lawrence Stone becslése szerint a lakosság 90—95%-át tették ki.

Egy cambridge-i kutatócsoport már bebizonyította, hogy a korabeli társadalom patriarkális alapokra épült, az egyén fiúi, alárendelt viszonyban volt „a ház" (household) vezetőjével szemben, legyen az a vezető apa, gazda (master) vagy munkaadó. A szolgálók, alkalmazottak, tanoncok fölött a ház ura épp olyan apai hatalommal rendelkezett, mint saját gyermekei fölött. Ezt a helyzetet Isten elrendelt törvényének tekintették, kétségbevonásáról szó sem lehetett, ez tűnik ki a házi szokásokról és kötelességekről írt korabeli munkákból is. Az volt a nézet, hogy a szolgálatok és a kapott előnyök (élelem, lakás, ruha, minimális keresztény nevelés, esetleg egy szakma kitanulása) arányban vannak egymással. A lakosság nagy többsége ilyen „házi" függésben volt, mintegy felük nagy, hat- vagy többtagú háztartásokban élt. Több korabeli írás panaszkodik ugyan a tiszteletlen, rosszul nevelt, istenfélelmet nem ismerő fiatalok miatt, de a többség zokszó nélkül tudomásul vette a fennálló helyzetet.

Ezt a családi, patriarkális, tekintélyi viszonyt terjesztették ki az állammal kapcsolatos magatartásra is, a politikai hatalmat „a kötelesség (obligation) patriarkális elmélete" alapján ismerték meg és fogadták el. Ellenhatás, más társadalmi orientálódás veszélye csak az olvasni tudókat fenyegette. Egyelőre még nem pontos becslések szerint a XVII. századi Angliában a lakosság 1/3-a tudott írni—olvasni valamennyire elfogadható módon. A földbirtokos nemesség mellett csak a nagyobb szakismereteket igénylő foglalkozások űzői (kereskedők, puskaművesek), valamint az uralkodó osztállyal gyakoribb kapcsolatban állók, pl. a kelmések (drapers). A tömeget kitevő többi kézműves, földművelő, szolga, pauper stb. számára viszont nem volt könnyű elvetni a beléjük nevelt családias társadalomszemléletet, még a tankönyvekben leírt ideális házvezetés és saját tapasztalataik közötti különbséget sem látták meg. A politikai életben csak a családfő játszhatott szerepet, még 1645-ben is csak ők választhatták meg az újjászervezett Church of England előljáróit.

Az engedelmességet hirdető fórumok között rendkívül fontos volt az egyház szerepe: azt tanította, hogy minden alárendeltségi viszony Isten akarata. E mellett nemcsak az anglikán egyház, de a legtöbb szekta is kitartott. Az ilyen irányú egyházi befolyásnak a vizsgálatára nem a kiadott számos prédikáció a legalkalmasabb (nem a legjellemzőbbek lettek kiadva, csak a nagyobb kulturális központokhoz közel lévők találtak nyomdát, nem feltétlenül az eredetileg elhangzott szöveget adták ki stb.) —, hanem a katekizmus, a vallás tanításait kérdés—felelet formájában összefoglaló könyvek. A katekizmus oktatása az adott korszakban mindenkire kiterjedt, konfirmációkor vizsgázni is kellett belőle, tanítása minden pap állandó kötelessége volt, a ház ura pedig köteles volt háza népét tanulni küldeni. Az 1549-ben készült katekizmust az egyes vallási irányzatok, szekták, sőt egyének is külön magyarázatokkal, kiegészítésekkel látták el, ezeket érdemes tanulmányozni, ha a tömegeket érő legáltalánosabb hatásokat vizsgáljuk. A különféle kiadások szinte mindig úgy magyarázták a negyedik parancsolatot („tiszteld atyádat és anyádat"), hogy a szülőkön kívül tisztelettel, engedelmességgel kell illetni a feljebbvalókat is, tekintet nélkül egyéni érdemeikre vagy érdemtelenségükre, mert hatalmuk Istentől ered. Az anglikán egyház külön hangsúlyozta a király tiszteletét. Tehát a negyedik parancsolatból politikai kötelezettségeket vezettek le. Thomas Cranmer érsek kimondta, hogy a feljebbvalók a szülők helyettesítői. Egyes magyarázatok a szülők három csoportjáról beszéltek: természetes, „civil" (= a király és a magisztrátusok) és szellemi szülők. I. Jakab, majd II. Károly tudatosan támogatták a negyedik parancsolat politikai értelmezését, ki is adat-

tak egy ilyet hirdető dialógust (God and King), amely a király iránti kötelességek elsődlegességét hangoztatta.

A kötelezettségek patriarkális indokolása mellett időnként már jelentkezett a „szerződés" (contract) elmélete is, de nem mint a hatalom korlátja és a jogok forrása, inkább csak a fennálló alárendeltségi viszonyok eredetét magyarázták ezzel.

A patriarkalizmus a pozíciókat tehát természetesnek vette, míg a társadalmi szerződés elmélete kétoldalú, kölcsönös kötelezettségekről beszélt. Egyes gondolkodók megpróbálták a két politikai elméletet összebékíteni, általában valamelyik interpretáció elsődlegességét bizonyítva. A család iránti magatartás megváltozása, magának a háztartásnak a megváltozása vezetett el azután a XIX. és XX. század tömegtársadalmához.

Az angol forradalom idején a negyedik parancsolat szellemében egyesek a halált is vállalták I. Károly ügyéért, de mások csak az igazi szülők, a nép által megválasztott igazi kormányzók iránti engedelmesség szükségességéről beszéltek, pl. Rainborough Iretonnal szemben az 1647-es Putney Debates idején. A radikálisok részben gyermekkori neveltetésükkel szálltak szembe, azokkal együtt, akik egy halvány és misztikus szerződés megszegését vetették a kormányzat szemére.

Tehát a XVII. században az írástudatlan parasztinak a politikai rendszer iránti hűségét a szülő—gyermek viszonyra való hivatkozással próbálták biztosítani, így igyekeztek a kormányzatot felfoghatóvá tenni. Az elmélet elfogadását megkönnyítette, hogy a szószékről, tehát megbízható forrásból eredt, megfelelt a személyes tapasztalatoknak, és magának a társadalomnak a szerkezete is megerősítette.

(The Historical Journal 1969. 3. szám 413—441. l.) *J. G.*

John M. Roberts:

A szabadkőművesség: egy elhanyagolt téma lehetőségei

A folyóirat egyik szerkesztője áttekintette az irodalom mai helyzetét, utalva a kutatási terület elmaradottságára és problémáira. A kérdés modern szakértői egyetértenek abban, hogy a „spekulatív", korszerű szabadkőművesség a XVII. század végén Angliában és Skóciában alakult ki. A XVIII. század legelején jött felszínre és néhány év alatt világszerte elterjedt. 1789-ben Európában körülbelül 100 000 szabadkőműves volt. Érdekes, hogy éppen Angliában, ahol a szabadkőművesség keletkezett, mennyire elhanyagolt ez a téma a hivatalos történetírásban. Pedig jelentős érdekességek kínálkoznak, például az az érdekes tény, hogy 1721 óta Angliában a nagymesterek mindig nemes emberek voltak és hét alkalommal királyi herceg töltötte be ezt a tisztet, holott mindenhol máshol Európában üldözték ezeket a szervezeteket.

Angol nyelven újabban csak maguk a szabadkőművesek által írt irodalom jelent meg. R. F. Gould-nak a „Szabadkőművesség története" című munkája hosszú időszakot fog át és sok esetben belső, eddig ismeretlen szabadkőműves dokumentumokat használ fel. Azonban teljesen szakszerűtlen, mind módszereit, mind apparátusát tekintve. Ezen az amatőr és elfogult szinten áll, bár kicsit magasabban a „Nagy Páholy 1717—1967" című ünnepi tanulmánykötet is. Az angol történészek annyira nem törődtek a szabadkőművesség történetének kutatásával, hogy még a szemét kisöprése az irodalomból és a néhány használható munka kiválasztása is hátra van. Ennek következménye az a primitív kép, amely a történészek között a szabadkőművességről dívik. Általában tagadják komolyabb politikai befolyását és megelégszenek azzal az agyonegyszerűsített kijelentéssel, hogy a szabadkőművességnek Európában antiklerikális szerepe volt. Az angol történészek predomináns, bár be nem vallott pozitivizmusuk miatt eleve feltételezték, hogy a szabadkőművesség

legérdekesebb kérdései intézményeik és törvényeik. Nem vizsgálták óriási kulturális és ideológiai hatásukat, különösen a szimbolikák kiépítésében játszott szerepüket, ezért elhibázták az izgalmas kérdéseket és a szabadkőművességet az európai történelem egyik mellékvágányának tekintették. A történelmi érdeklődés és feldolgozások hiányát csak igen kis részben menti a forrásfeltárás nyilvánvaló nehézsége ezen a területen. Ebben a tekintetben egyébként újabban Franciaországban vannak igen biztató jelek. Franciaországban a szabadkőművesek iránti figyelmet nem utolsósorban a hitlerista üldözések keltették fel. A fasiszták által felszámolt híres Grand Orient nagypáholy archivumának megmaradt része a párizsi Nemzeti Könyvtárba került és ott hozzáférhető. Ez annál is fontosabb, hiszen a francia szabadkőművesség problémája amúgyis a Grand Orient köré fűzhető fel. Az egyik fő kérdés itt nyilvánvalóan a Grand Orient és a többi páholy kapcsolata volt és marad. Az utóbbi évek fontos forrás- és adatpublikációkat hoztak, de le kell szögezni, hogy a megértés folyamatában a francia történészek sem igen jutottak túl a trivialitásokon.

A kutatás jelenlegi helyzetét a XVIII. századi szabadkőművesség kérdésében M. Ligou 1964-ben foglalta össze (az Information Historique-ban). Utalásai és bibliográfiai adatai a francia korai szabadkőművesség megismeréséhez elengedhetetlenek. A legkorábbi periódust az új hozzáférhető anyagon feldolgozás jelleggel M. Chevallier monográfiája közelítette meg, konkrétan az 1725—1743-as évek közti fejlődést. Bebizonyosodott, hogy elég forrás áll rendelkezésre az angol emigránsok szerepének felmérésére a francia szabadkőművesség kialakításában. Két angol emigráns irányzat küzdött a hegemóniáért, a szerencsétlen terminológiával „jakobitának" és „protestánsnak" nevezett irányzatok. A küzdelem Chevallier szerint kétségtelenül a „jakobiták" győzelmével végződött 1737-ben. A munka sok fényt derít a XV. Lajos-kori arisztokrácia életére és az udvari politikára. További két fontos forráspublikáció jelent meg, mindkettő Alain Le Bihan tollából, „Francmasons parisiens du Grand Orient de France (fin du XVIIIe siècle)" (A franciaországi Nagy Kelet párizsi szabadkőművesei a XVIII. sz. végén) és „Loges et chapitres de la Grande Loge et du Grand Orient" (A Nagypáholy és a Nagy Kelet páholyai és káptalanjai) címmel. Mindkettő rendkívül informatív, új forrásokat tár fel és újra közli ellenőrzötten a régebbi kisebb forrásokat is, komoly alapja lehet egy szociológiai elemzésnek. Adatai bizonyítják a mozgalom rendkívüli kiterjedtségét, külön érdekesség a hadsereg, haditengerészet és főleg a gyarmatok szabadkőműves szervezeteire vonatkozó adatsor. Az itt publikált ténygazdagság kell, hogy hasson az angol történészekre is. Néhány alapprobléma még feltárásra vár, ami nélkül pedig a XVIII. század története és főleg társadalomtörténete csonka marad. Tényleg átlépte az osztályhatárokat a szabadkőműves mozgalom? Mi volt társadalmi közvetítésrendszerük? Mi volt az összefüggésük az új európai elitek kialakításával? Mi volt a szerepük a felvilágosodás eszméinek európai elterjesztésében? Szociológiai vizsgálatok kellenének, kik és miért lettek szabadkőművesek? Még egy fontos szempont. A szabadkőműveseknek fontos szerepük kellett, hogy legyen az európai preromantika kialakulásában és terjesztésében. A szabadkőművesség kutatása tehát fontos új eredményekkel kecsegtet, érdemes ezzel a témával foglalkozni, mert ennek során a XVIII. századi társadalomtörténet jelentős új aspektusokkal gazdagodhat.

(The English Historical Review, 1969. 331. szám 323—335. l.) *H.*

G. R. Elton:

Válaszgondolatok az egyetemi történelemoktatásról

Az utóbbi években egyes angol egyetemeken jelentős újításokat vezettek be a történelemoktatásban. Ezzel kapcsolatban, elsősorban az újítások kezdeményezői, vitát kezdeményeztek a történelmi folyóiratok hasábjain. G. R. Elton cambridgei professzor B. Harrison egy korábbi, kiáltvány-jellegű vitacikkére válaszol a most már hallgatni nem tudó szkeptikus kisebbség nevében. Véleménye szerint nem egyszerűen az új koncepciók hiányosságait kell kimutatni, hanem le kell számolni azzal az újabban igen elterjedt tévhittel, hogy az újabb és a több mindenképpen jobb is, mint a kevesebb és a tradicionális. Feltétlenül meg kell vizsgálni, hogy milyen elméleti előfeltevéseken nyugszanak az oktatás reformját szorgalmazó javaslatok.

Harrison javaslatainak három lényeges követelése volt:

— a törekvés az újkori történelem hegemóniájára;
— kitörés az Anglia- és Európa-centrikus szemléletből egy az egész világot átfogó gondolkodásba;
— minél több „kevert" (interdiszciplináris) kurzus és szeminárium indítása, kísérletezés az ilyen típusú oktatással.

Elton professzor voltaképp pontonként fejti ki ellenvetéseit. Ezeknek két szintje van. Egy általános politikai szinten azt a konzervatív álláspontot fejtegeti, hogy bár az újítók javaslatainak mindenképpen van egy pozitív magja, és a korszerűsítés igénye önmagában mindenképpen időszerű, érdemes meggondolni hatását az új típusú kritikai diákmozgalmak fényében is. Ezen túl inkább tárgyi ellenvetései érdemelnek figyelmet.

A modern történelem tanításának hegemóniájára való törekvés részben már megvalósult, sőt pl. a dundee-i egyetemen már csak az 1750 utáni történelmet tanítják. Ez az irányzat voltaképp arra az éretlen véleményre alapozódik, amely szerint végeredményben csak a modern történelem tanulmányozása *hasznos*. Itt súlyos belső ellentmondások vannak. A történelem tanulmányozásának egyik fő erénye, hogy megtanít távlatokban és mélységben, differenciáltan, a változásokat és a fejlődést érzékelve gondolkodni, megmutatja, hogyan nő ki a múltból a jelen. A differenciáló és a fejlődést értelmezni tudó gondolkodás kifejlesztése számára széles és időben kellően hosszú kutatási anyag szükséges, semmiképp sem felel meg erre a célra a világ egységesülésének tendenciájával jellemezhető utolsó kétszáz év. Ez az egységesülés kifejezetten szignifikáns a gazdaság- és társadalomtörténetben, ezért az újkor túl késői időszak ahhoz, hogy ezen valódi történelmi gondolkodást lehessen kialakítani. A dundeei kísérlet alanyai csupán az iparosítás általános tendenciáit fogják látni, a regionális és nemzeti különbségek csupán a fejletlen múlt visszahúzó maradványaiként fognak feltűnni, mint ahogy persze van ilyen aspektusuk sok más fontos aspektus mellett. Világos, hogy a középkor oktatásának háttérbeszorulása a korábbi túlzások visszahatása, de érdemes meggondolni: enélkül a hallgatók képtelenek lesznek megérteni, hogy régebbi korokban mit jelentett a vallási és teológikus gondolkodás, hogy a korábbi kormányzatok mennyivel inkább a dinasztikus kapcsolatokban gondolkoztak, semmint társadalmi reformokban, vagyis a hallgatók ennek híján méginkább bezárják magukat a modern tudat ahistorikus tendenciáiba. Az oktatás inkább lerombolja a történelmi gondolkodást, semmint hogy felépítené azt. Az a diák, aki sohasem olvasott Maitlandot, Pirennet, Blochot és Claphamt, valami nagy értéket veszít el a történelem megértésének lehetőségei közül, és tekintve az újkorral foglalkozó történészek „stílusát", valószínűleg tényleg soha nem fogja elhinni, hogy a történetírásnak van valami köze az irodalomhoz. Az a hallgató, aki nem „érzi" az ezredévek súlyát és képtelen a ma eseményeit mély történelmi perspektívába helyezni. az egyáltalán nem történész-képzést,

hanem valami mást kap. Ez pedig a tapasztalatok szerint történelmi képzelőerő nélküli unalmas embereket produkál. A második pont elméleti előfeltevései olyan gyengék és kitűzésük annyira inkább kiáltvány-szerű, semmint reális célokra és lehetőségekre épülnek, hogy itt inkább a praktikus oldalról kell szólni. Az ilyen „világ-történelem" oktatás a filléres cikkek szupermarketjére hasonlít. A bevezető és érdeklődést felkeltő kurzusok tömegét eredményezi, minden szisztemetikus képzéssel szemben. A történelmi gondolkodás kialakítására ugyanolyan jó lehet egy történelmi egység történetének hosszabb ideig való végigkísérése, mint sok térség történetébe való bepillantgatás, sőt, nyilvánvalóan jobb. Egyáltalán így elképzelhetetlen az oktatás koordinálása, a filléres-csomag rendszer pedig úgyse elégíti ki a hallgatót. A tanár oldaláról szabad kezet kap a dillettantizmus, főleg a kisebb egyetemeken, mert Cambridgeben még talán akad elég szakember egy ilyen kísérlethez. Másrészt hasonló hibái vannak, mint a harmadik pontban javasolt interdiszciplináris oktatásnak. Az ilyen kurzusok szükségképp a felületen maradnak, tehát a hallgató mindenből csak a felszínt ismeri meg. Nem beszélve arról, hogy egyszerűen eltekintenek a különböző tudományok alapvetően eltérő szemléletmódjától és teljesen különböző módszereitől. Az itt végzett hallgató mindenről hallott valamit, de persze semmit sem tud alaposan. Ha ezt összekapcsolják a kollégiumok szabad választásának rendszerével, akkor végképp a felszínesség és esetlegesség lesz az uralkodó szempont. Elton itt még ezzel kapcsolatban a politikai aktualizálás veszélyeit is fontosnak tartja. Alapvető következtetés, hogy ezekben a modernizáló koncepciókban az alapok ellentmondanak a helyes részcéloknak. Erre utal az is, hogy a diákok egyáltalán nem elégedettek a reform oktatási rendszerekkel, sőt hiányérzetük még csak erősödött. Ez kapcsolatban van azzal, hogy az ilyen tendenciákat követő reformok megszüntetik a történészképzés hivatásos jellegét és a mai történész diploma ma már csak amatőröket takar. Az alapos képzéssel szemben pedig az ilyen amatőrizmus helytelen irány, mert akik túlságosan aktualizálják az oktatást, azok éppen olyan vulgarizátoraivá lesznek a szellemi munkának, mint azok, akik a politika vagy saját személyes céljaik eszközévé teszik, ahelyett, hogy szellemi tartás és az ember megértésének követelményeit tartanák szem előtt.

(History 1969. 180. szám. 60—67. l.) *H.*

Gilliam Sutherland:

A neveléstörténeti tanulmányok helyzete

Úgy tűnik, végre létrejön Angliában a neveléstörténet, mint fontos történelmi részdiszciplina. Megalakult a Neveléstörténet Tanulmányozóinak Társasága, a Journal of Contemporary History „Nevelés és társadalmi struktúra" címen 1967-ben különszámot adott ki, a Past and Present vitát indított a XVI. és XVII. századi Anglia neveléstörténetéről, és néhány monográfia is megjelent, amelyek közül a legfontosabb H. G. Jonesnak a XVIII. századi szegényiskolai mozgalomról szóló munkája. A fejlődés az érdeklődés középpontjába helyezte a neveléstörténeti módszerek elmaradottságának és a kutatás esetlegességének problémáit. Az angol történészek még csak most kezdik Durkheim múltszázadi definícióját megérteni: „A nevelés a felnőtt generáció aktív hatása azokra, akik még nem készek a társadalmi életre". A történészeknek tudatosítaniuk kell, hogy a nevelés a társadalom reprodukciós folyamatának fő része és feltételezi a társadalom tudatos önismeretét. Ezért egy társadalom megismerésében döntő a nevelési rendszer tanulmányozása. Éppen ezért még érthetetlenebb, hogy a neveléstörténet eddig a társadalomtörténet legelhanyagoltabb része volt. Fontos, hogy a nevelés kérdését kifejezetten mint társadalomtörténeti kérdést kutassák, mert az eddigi elmaradás egyik fő oka, hogy a nevelés

történetét a filozófia, a fejlődéslélektan és az intézménytörténeti leírás részének tekintették. A szerző a fent említett kiadványok néhány tanulmányának elemzésével felhívja a figyelmet számos rendszeresen előforduló módszertani tévedésre, illetve egyoldalúságra. A kortörténeti analízisek lényegében szociológiai munkák, ráadásul sokszor kiáltvány céllal íródtak, vagy legalábbis fő céljuk követendő normák kialakítása. Az újkor neveléstörténetében dominál a politikai megközelítés, a viszonyítás a mai oktatási-nevelési helyzethez, az utólagos tisztánlátás veszélyes történészi és politikai attitüdje. Másrészt ezekre még az újkori történészek egyéb hibái is hatnak, nem vizsgálják elég hosszan a folyamatokat, az igazi perspektívához nem elég a XIX. század végén kezdeni a kutatásokat. Más jellegű általános hiba a társadalmi közvetítő rendszerek vulgáris felfogása, pedig a helyes közvetítő elemek nélkül a nevelés helyzete egyetlen korban sem helyezhető bele széles társadalmi kontextusba. Végül a szerző felhívja a figyelmet, hogy a neveléstörténet magasabb színvonala hozzásegíthet a manapság igen frekventált elit-problémák és elitarisztikus ideológiák társadalmi bázisának felgöngyölítéséhez.

(History 1969. 180. szám 49—59. l.) *H.*

Keith G. Robbins:

Konrad Henlein, a Szudéta-kérdés és a brit külpolitika

A „München 1938" című könyv szerzője a tanulmány bevezetésében maga is elismeri, hogy egyes következtetései csak feltételezésen alapulnak, nem pedig bizonyítékokon. Henlein első ízben 1935 decemberében járt Londonban, majd további három alkalommal. Angol beszélgetőpartnereire kedvező benyomást keltett, még a megbékéltetési politika ellenzőire is. Demokrata meggyőződésűnek, az antiszemitizmus ellenzőjének és a csehszlovák kereteken belüli megoldás hívének mutatkozott, némileg még Seton-Watson gyanakvását is sikerült elaltatnia. A háború alatt azt állította, hogy félrevezette az angolokat, a szerző azonban elképzelhetőnek tartja, hogy szíve mélyén nem kötelezte el magát a nácizmusnak, inkább annak segítségével akarta a prágai kormányt engedményekre kényszeríteni, később azután az események vitték magukkal, a fejleményekkel szembefordulni nem akart, másként már nem tudott beszélni. Kezdetben valamennyi lehetőséget nyitva tartotta, mást mondott Prágának és mást a náciknak, sőt saját pártjában is volt egy önállóbb és egy nácibarát szárny. Az utóbbiak részéről állandó támadások is érték személyét. Azt azonban a szerző is kimutatja, hogy angliai kapcsolatait Henlein Hitler és Ribbentrop tudtával, sőt az ő tanácsukra ápolta, miközben az angol hírszerzés nem volt képes rájönni, hogy állandó összeköttetésben áll a náci vezetéssel.

1936 júliusában ismét Londonban járt, ez alkalommal nemcsak előadást tartott, hanem az állandó külügyminiszterhelyettessel, Vansittarttal is találkozott, aki közvetítést ígért a prágai kormánynál. Ennek az volt az előzménye, hogy egy héttel előbb hazahívták a prágiai brit első titkárt, aki rossznak és veszélyesnek ítélte meg a cseheknek a német kisebbséggel szemben követett politikáját. 1937. október 10—15-e között Henlein ismét Vansittartnál járt, aki közölte vele, hogy támogat egy messzemenő Szudéta-autonómiát, de német csapatok bevonulását nem tűrné el.

An Anschluss után nagyban megerősödött Henlein mozgalma, pártján belül egyre erősebben követelték a Németországgal való egyesülést. 1938. március 28-án Hitler személyesen biztosította Henleint bizalmáról, aki válaszul kifejtette: „Mindig annyit kell követelnünk, hogy ne lehessen bennünket kielégíteni." Hitler ezzel egyetértett és új londoni utat javasolt Nagy-Britannia beavatkozásának elhárítására.

Május 12-én került sor Henlein utolsó és legfontosabb londoni útjára. Előre megállapodott Ribbentroppal, hogy tagadni fogja, miszerint lépéseit összehangolta volna a németekkel, hogy Hitlerék előre tudtak volna a szudéták karlsbadi programjáról. Május 13-án Churchill-lel és Sinclair liberális vezérrel ebédelt. Churchill tudományos tanácsadója, Lindemann kérdésére fogadkozott, hogy belőle nem lesz egy másik Seyss-Inquart. (Pedig az lett belőle, azzal a különbséggel, hogy önmaga vetett véget életének a háború végén.) Mielőbb megadott autonómia mellett nyilatkozott: legfeljebb ezzel lehet kielégíteni az Anschlusst követelő párthíveit. Aznap délután Harold Nicolson szervezésében együtt teázott több ellenzéki beállítottságú konzervatív képviselővel, igyekezett őket megnyugtatni. Végül este Vansittart társaságában vacsorázott, aki szemére vetette, hogy már nem a régi mérsékelt ember, mire Henlein a csehszlovák kormány késlekedését hibáztatta. Ekkor még a londoni csehszlovák követ, Jan Masaryk is azt hitte, hogy Henlein a Csehszlovákián belüli megoldás híve és ő is találkozott a német pártvezérrel.

Végül Henlein mégsem váltotta be a brit reményeket, „ő vitte át a szudétákat a Reichbe, s ezzel garantálta, hogy Csehország többé nem lett hazájuk".

(The Historical Journal 1969. 4. szám 674—697. l.) *J. G.*

Roland Henri Hubscher:

Adalék a falusi szegény népesség ismeretéhez a XIX. században. A Flahaut-család kiadásairól és bevételeiről vezetett számlakönyv. 1811—1877

A gazdaság- és társadalomtörténész számára a magánarchivumok nagyon értékes forrást jelentenek. A statisztikák ugyanis bizonyos absztrakcióhoz vezetnek, ezzel szemben a magániratok konkrétumokat nyújtanak és megmutatják az egyéni élet realitásait.

Sajnálatos tény, hogy a falusi viszonyokkal foglalkozó történész nem alapozhatja kutatásait a magániratokra, mivel három fő nehézség akadályozza ezt. Elsősorban a kéziratos dokumentumok nagyon ritkák. Másodszor előfordul, hogy a már meglévő kéziratok szándékos vagy véletlen rongálás következtében tönkremennek. Végül előfordul, hogy valamely, régen a környéken élő nagybirtokos megtartotta magánarchivumát, de nehézségeket gördít a történész elé, ha ez betekintést kér. Éppen ezért nagyon érdekes, hogy a szerző megtalálta egy Béthune-i földbirtokos számlakönyvét, amely hiányosságai ellenére nagyon tanulságos, egyrészt, mivel az ilyen dokumentumok igen ritkák, másrészt formája miatt, mivel megmutatja, hogy egy akkori földbirtokos hogyan vezette számlakönyvét, valamint mert feltárja a nagybirtokos és a szegény kisparasztok közötti akkor meglévő kapcsolatokat. Képet nyújt az akkor szokásos termelésről, pontos adatokat nyújt a cselédeknek adott fizetésről és arról, hogy ezt a pénzt mire használták. Mindezen adatok alapján lehetséges bizonyos következtetéseket levonni a falusi szegény lakosság életkörülményeiről a XIX. században.

A számlakönyv vezetője Albert-Auguste Flahaut nevű földbirtokos, akinek birtokai körülbelül száz hektáron terültek el. A család eredete igen régi. A következő fejezetben a cikk a számlakönyv formáját ismerteti. Ez a napló tartalomjegyzékkel kezdődik, amely kategóriák szerint sorolja fel a különböző fajta dolgozókat, felvételük ideje szerinti kronológiában. Bizonyos munkások név szerint szerepelnek, mások pedig csak foglalkozások szerint. A tartalomjegyzéket „A ház szokásai" című rész követi, ami bizonyos fajta bevezetés. Ezután következnek a kiadások és bevételek feljegyzései. Ezek a feljegyzések felsorolják a szolgálatban eltöltött napok számát, a munkáért járó összeget stb. Nagyon érdekes, hogy a kifizetett összeg mellett a napló vezetője megemlíti, hogy ezt mire használják fel.

Ez a napló tulajdonképpen munkanapló és ugyanakkor a bevételeket és kiadásokat feljegyző számlakönyv, de könyvelési technikája igen kezdetleges.

A cikk következő része a dolgozók és a munkaadó viszonyát vizsgálja, valamint a dolgozók különböző kategóriáit.

Flahaut körülbelül 12—15 személyt foglalkoztat birtoka kezelésére. A mezőgazdasági dolgozók egy része szezonmunkás, olyanok is vannak, akik maguk is rendelkeznek némi földdel, de szükségük van az uraság segítségére, hogy ezt megművelhessék, és ezért kénytelenek az ő számára is dolgozni. A harmadik réteget a cselédség képezi, közülük némelynek szintén van földje. Ide tartoznak például a juhászok, kocsisok, házicselédség, udvari cselédség, pesztonkák stb. Meg kell még említenünk a faluban élő iparosokat, akikre a földesúrnak szintén szüksége van: ács, kovács.

A napszámosok helyzete, akik csak munkabérükből élnek és nincsen semmi földjük, nagyon nehéz. A „házi szokások" című fejezet megjegyzi, hogy a férfiak nyolc solt keresnek naponta, a nők pedig 6-ot. A gyerekek szintén. A cikk megjegyzi, hogy nagyon nehéz a mezőgazdasági dolgozók fizetését megállapítani, mert egyrészt a munka nagyon különböző és évszakok szerint változik, tehát a munkaigényes időszakokban a kereset nagyobb, másrészt sohasem lehet pontosan tudni, hogy milyen természetbeni juttatásokat kapnak. Flahaut-nál főleg olyan dolgozókat találunk, akik részesülnek természetbeni juttatásban (étkezés stb.) és így névleges bérük nem mindig felel meg reálbérüknek, hanem valamivel alacsonyabb.

Nagyon érdekes egy Hernu nevű alkalmazott számlája, aki feleségével és két gyermekével dolgozik és saját földje is van. Keresete nem elég ahhoz, hogy egyensúlyba kerüljön azokkal a vásárlásokkal, melyeket munkaadójánál eszközöl, és így adósságai állandóan nőnek. Költségvetésének legnagyobb részét a gabonaneműek vásárlása teszi ki, melyeket Flahaut-tól vesz meg. A földesúr havonta ad el neki gabonát kenyérsütés céljából, ami azt is mutatja, hogy a kis földdel rendelkező szegényparaszt nem tud eleget termelni saját családja ellátására. Így állandóan kénytelen földesurától vásárolni, és így ki van téve az árak ingadozásának és az áremelkedés nagyon sújtja.

A továbbiakban a cikk azokról az alkalmazottakról beszél részletesebben, akik maguk is rendelkeznek valami földdel. Idejüket a földesúr birtokának művelése és saját kis földjük megmunkálása között osztják meg, melyet bérelnek. Helyzetük azért érdekes, mert feltétlenül szükségük van munkaadójuk segítségére, hogy saját parcellájukat megművelhessék. A munkaadó munkaeszközöket bocsát rendelkezésükre, ezzel szemben a napszámért 25 százalékkal kevesebbet kapnak. Ez a rendszer még a XX. században is fennáll helyenként.

A Flahaut-család számlakönyve lehetővé teszi, hogy megismerjük, milyen növények termelésével foglalkoztak ezek a kis földdel rendelkező mezőgazdasági alkalmazottak, és így képet kapunk a földművelés helyzetéről a tárgyalt megyében. A cikk táblázatot közöl azokról a terményekről, melyeket ezek a szegényparasztok termelnek. Ebből kitűnik, hogy a gabonaneműek az össztermelésük 60 százalékát teszik ki, ezek közül a búza áll az első helyen. Az olajosmagvak az egész mennyiség negyedrészét teszik ki. A termelési mód területén nagyon rugalmas kép tárul a szemünk elé.

A szegényparasztok termelésénél a földbirtokos gyakran például szolgál és a nagybirtokon próbálják ki az új technikákat és az új termelési módokat. Így tehát a nagybirtokos gyakran az újító, de mindig a vezető szerepet tölti be a termelés területén.

A nagybirtokos azáltal, hogy ilyen napszámosokat foglalkoztat, olyan munkaerővel rendelkezik, akiket nem kell állandóan foglalkoztatni, ami számára előnyt jelent. De később ez az előny csökken, mert ezek a kisparasztok mindinkább munkásokká válnak, és így a földbirtokos kénytelen állandó cselédeket alkalmazni.

A napszámosok részére szintén előnyös a fentemlített kapcsolat, mert alkalmat

nyújt számukra a föld megműveléséhez, amit másképpen nem tehetnének meg, mivel semmi tőkével sem rendelkeznek a szükséges munkaeszközök és igavonó állatok megvásárlásához, — amelyeket különben sem tudnának kihasználni.

A munkaadó és a kis földdel rendelkező alkalmazott közötti viszonyt vizsgálva a tanulmány megjegyzi, hogy perspektivikusan az ilyenfajta szerződés nem mindig volt előnyös az alkalmazott számára, mert ez utóbbi csak saját szükségletei kielégítésére tudott termelni, és így nem tudott semmi nyereségre szert tenni.

A szegényparaszt egész családja dolgozott, nemcsak a saját talpalatnyi földjén, hanem Flahaut birtokán is, hogy növelje a családi keresetet. Ez a kereset még így is kevésnek bizonyult, és éppen ezért a család kénytelen eladni Flahautnak különböző termékeket, vagy különböző munkákat végezni, hogy külön pénzhez jusson.

A cselédek helyzetével foglalkozva a tanulmány megemlíti, hogy közöttük is vannak olyanok, akik némi földdel rendelkeznek. A fentemlített Hernu esete példa arra, hogyan válik a talpalatnyi földdel rendelkező napszámos cseléddé. 1829-ben a számlakönyvben már nem mint napszámos, hanem mint évi bérrel alkalmazott cseléd szerepel, míg felesége továbbra is napszámosként dolgozik. De saját földjét megtartja, sőt ezentúl ingyenes juttatásokat kap munkaadójától. Ez azért történhetett meg, mert amint már említette a tanulmány, a napszámosok mindinkább önállóságra törekednek, és így csökken az az idő, amit munkaadójuk szolgálatában töltenek, aki így kénytelen cselédeket tartani.

A továbbiakban a tanulmány a szakképzetlen cselédség helyzetét vizsgálja, majd pedig a szakképzett férfi alkalmazottak, a juhászok és kocsisok viszonyait. A cselédség bérének vizsgálatánál a tanulmány grafikonokat közöl ezen bérek alakulásáról és megállapítja, hogy a női alkalmazottak bére igen közel áll a férfi alkalmazottakéhoz.

A cselédség földrajzi eredetével kapcsolatban a tanulmány megjegyzi, hogy a Flahaut-nál dolgozó 500 dolgozó közül 70% szülőhelyét ismerik. Érdekes, hogy vannak olyan falvak, melyek nagyon sok cselédet adnak. Például az alkalmazottak 67%-a hét faluban született. Ez főleg a családi kapcsolatokkal magyarázható. A szolgálók több mint harmada rokon: a férjet, a testvért, a fiút alkalmazzák a külső munkákra, a feleséget, a nővért és a lányt szolgálói minőségben. Az alkalmazottak fluktuációja szempontjából nem érdekes, vajon szomszédos vagy távoli falvakból jöttek-e. Bizonyos időszakokban ez a fluktuáció növekszik, másokban pedig csökken. Erről is találunk grafikont a tanulmányban.

A tanulmány végül az iparosok és a Flahaut közötti kapcsolatokat taglalja, amely kapcsolatok nagyon szükségesek a földbirtokos számára. Ezek az iparosok szintén kis földdel rendelkeznek és szükségük van a földesúr segítségére, különösen ami a táplálkozásukat illeti. Egyszer egy évben összegezik a földesúr által nyújtott szolgáltatások és az iparosok munkája között fennálló mérleget, és rendszerint Flahautnak kell többletet fizetnie az iparosok részére.

A tanulmány befejezéseként a szerző megemlíti, hogy minden hiányosság ellenére a napló jelentősége abban áll, hogy megismertette velünk a kevéssé ismert falusi szegény emberek helyzetét. Egészében véve anyagi helyzetük nem kimondottan rossz, de nagyon keményen kell dolgozniok, és végső soron a nagybirtokos tesz szert a legnagyobb nyereségre, és így megerősíti uralmát a falusi szegénység fölött.

(Revue d'Histoire Économique et Sociale 1969. 3. szám 361—403. l.) *S.*

René Girault:

Adalékok egy 1914 körül élő francia üzletember új arcképéhez

A tanulmány az 1914 előtti oroszországi francia beruházásokat vizsgálja és megállapítja, hogy az ilyenfajta vizsgálat szükségszerűen azon körökhöz tartozók jellemvonásainak vizsgálatához vezet, akik a francia bankok és ipar területén működtek. Az első gondolat, mely felmerül, az, hogy a francia kapitalista elsősorban egy takarékos és óvatos paraszt fiának jellemvonásait viseli, akinek sem bátorsága, sem lehetősége nincsen, összehasonlítva őket német vagy amerikai kollégáikkal. A francia üzletember képtelen a népgazdaságnak a szükséges új tőkét nyújtani, míg a németek és amerikaiak képesek perspektivikusan gondolkodni és ennek megfelelő gazdasági döntéseket hozni.

Így érthető, hogy a XIX. század harmadik negyedében a szomszédos országokhoz képest a francia kapitalizmus nem volt dinamikus, és a francia ipar a vámvédelem mögé bújva és a külföldi verseny kikapcsolásával, mintegy álomba merült, és ennek következtében a francia bankok is minden kockázatot kizárva, elsősorban a biztonságra gondoltak.

A tanulmány Arthur Raffalovi is (orosz pénzügyi attasé) egy levelére hivatkozva jellemzi a francia üzletembert, majd megállapítja, hogy mivel a francia üzletemberek nem látják értelmét annak, hogy pénzüket külföldi kölcsönökbe helyezzék, számukra sem nyílik lehetőség arra, hogy megfelelő tőkét találjanak. Ennek ellenére mégis tény, hogy a francia kapitalisták tőkét exportáltak Oroszországba. Kérdés az, hogy ezt a tőkekivitelt a kamat reményében, vagy mint vállalkozók hajtották-e végre. Ha erre a kérdésre felelünk, rögtön megkapjuk a választ arra is, vajon a francia üzletember dinamikus, vagy hagyományos volt-e ebben az időben. Meg lehet állapítani, hogy 1914 előtt a francia tőkekivitel főleg kamatszerzés céljából történt, de 1914 körül a francia tőkések célja már inkább a közvetlen beruházás volt, ez már bizonyos vállalkozási szellemet tükrözött, ami újfajta mentalitást mutat és nagyobb gazdasági dinamizmusra enged következtetni. A francia részről történt oroszországi beruházásokat vizsgálva, megállapítható, hogy csak ezek a külföldön történő francia beruházások egynegyedét tették ki, mind 1900-ban, mind 1914-ben (Herbert Feis). Nyilvánvaló, hogy az állami pénzek túlsúlyban vannak a magánpénzek fölött, de a magántőke kihelyezése is növekszik az évek folyamán.

A tanulmány a továbbiakban azt vizsgálja, hogyan segítették a francia kölcsönök a cári Oroszországot, valamint ismerteti a francia bankok és bankemberek állásfoglalását. Grafikont közöl a kölcsönzött összegekről.

A francia bankemberek aktivitását vizsgálva, felveti a kérdést, vajon azok, akik Oroszországgal kapcsolatban voltak, megfelelnek-e az első világháború előtti francia üzletemberről alkotott képnek. Tény, hogy 1914 előtt a francia polgár keveset utazott külföldön, és nehéz volt olyan szakembereket találni, akik a francia tőkebefektetések által létrehozott létesítményeket idegenben irányítani tudták volna.

A tanulmány több ismert francia bankember életrajzát vizsgálja a fentemlített probléma megvilágítása céljából, és megállapítja, hogy már az első világháború elején is meg lehetett találni az új irányzat képviselőit a francia üzletemberek között. A háború folyamán még az a kérdés is felmerül, vajon a gazdasági élet aktivitását alá kell-e rendelni a politikának, vagy sem. Ebben a tekintetben is két felfogás áll egymással szemben. Poincaré szerint nem kell ellenséges államokkal gazdasági ügyleteket lebonyolítani, ezzel szemben Caillaux szerint a határokat meg kell nyitni a nemzetközi tőkének.

(Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine 1969. 330—349. l.) *S.*

J. Martin Ryle:

A Nemzetközi Vörös Segély és a Komintern stratégiája. 1922—1926

A tanulmány vázlatosan, nagyrészt a szovjet kiadványok, a Kommunista Internacionálé, a MOPR kiadványai, az Inprekor alapján ismerteti a Nemzetközi Vörös Segély szervezeténck megszületését 1922-től. A szerző megállapítja, hogy 1943-ban bekövetkezett feloszlatásáig az 1920—30-as évek nagy pereibe, eseményeibe mind bekapcsolódott. A nagy akciók közül megemlíti a Sacco—Vanzetti, a Scottsboro-i fiúk, Tom Mooney, a Reichstag per, illetőleg a Thälmann, Gramsci kiszabadítására indított mozgalmat, majd a spanyol polgárháború idején indított széleskörű nemzetközi mozgalmat a fehér terror áldozataiért. A szerző bemutatja a Vörös Segély titkárságának tagjait, Marchlewskit, Lepeshinsky-t, Karamarovot, Tyomkint, Kolarovot, Mickiewic-Kapsukast.

A tanulmány a Nemzetközi Vörös Segély szervezetek kialakítása mellett kísérletet tesz annak az összefüggésnek elemzésére is, hogy a Kommunista Internacionálé belső vitái mennyiben érintették a Vörös Segélyt. Így mindenekelőtt azok a viták, amelyek a közvetlen forradalmi perspektívát vetették fel, illetőleg azt, hogy a munkásegységet „csak alulról" kell kialakítani, aminek főként Zinovjev volt a szorgalmazója, aki e cél érdekében kívánta felhasználni a Vörös Segély szervezeteit is. Zinovjev koncepciójában a Vörös Segély valamiféle második, defenziv szervezet szerepkörét töltötte be. Ugyanakkor mások azt vetették fel, vajon a Vörös Segélynek csak kommunistákat kell-e tömörítenie, vagy szélesebb alapon kell-e a szervezeteket létrehoznia, s az üldözöttek védelmében fellépnie. A tanulmány részletesebben elemzi az 1925—26-os évek vitáit, amikor az egész Kommunista Internacionálé politikájának kialakítása körül a közvetlen forradalmi gyakorlat hívei (Zinovjev) és azok ütköztek meg, akik ezt ekkor lehetetlennek tartották, akik rugalmasabb politika követését s ezzel együtt a munkásegység gondolatát sem utasították el úgy, mint Zinovjev. A Vörös Segély arculatának kijelölése így szorosan összefüggött ezekkel a vitakérdésekkel, s mint az események, viták elemzése alapján a szerző megállapítja, a Zinovjev-féle koncepció bukása megkönnyítette a Vörös Segély munkásságának kiszélesedését.

(International Review of Social History. 1970. 1. szám 43—68. l.) *J.*

Jolyon Howorth:

Edouard Vaillant szocialista propagandatevékenysége 1880—1884 között

Vaillant-ról köztudott, hogy sokoldalú képzés után (orvosi és mérnöki diplomát szerzett) húszegynéhány éves korában csatlakozott a forradalmi mozgalomhoz, a blanquistákhoz. 1871-ben a Párizsi Kommün tagja, egyik vezetője lett, majd londoni emigrációba menekült, ott a blanquisták vezetője, az I. Internacionálé Főtanácsának egy ideig tagja, Marx és Engels megbecsült barátja. 1880-ban a kommünároknak biztosított amnesztia után térhetett vissza Franciaországba — s ezen a ponton veszi fel a fonalat a fiatal angol történész, aki minuciózus pontossággal dolgozta fel Vaillant publicisztikai írásait. Megjegyzendő, hogy Vaillant rövidesen a Párizsi Községtanács választott tagja, majd később szocialista parlamenti képviselő lett, s a szocialista pártban nagy befolyást élvezett. A jelen tanulmány a hosszú és gazdag életútnak csak a címben megjelölt korszakát és csupán egyetlen területét tekinti át: miként alakult Vaillant szemlélete a kérdéses időszakban és ennek a sajtóban hogyan adott hangot. Howorth e témát három nagyobb egységre bontja: a republikanizmusra, a marxizmusra, illetőleg az ateizmusra. A republikanizmus fogalom-

körén belül tárgyalja szorosabb értelemben véve a köztársaság védelmét, a harcot a militarizmus és nacionalizmus ellen, a lefegyverzésért és az internacionalizmusért. Ugyanitt vizsgálja, hogy milyen magatartást tanúsított Vaillant a különféle polgári radikális irányzatok és csoportok iránt, miként utasította el a nagypolgári „opportunista" pártokként számon tartott csoportosulásokkal való bármilyen együttműködést, miközben a radikálisokkal is elszánt harcot folytatott. Howorth részletesen elemzi Vaillant-nak a parlamentről és a választásokról kialakított nézeteit. E kérdéseknél a szerző Vaillant megállapításait összeveti a többi francia szocialista irányzatéval, elsősorban Brousse és Guesde gondolataival és politikájával, s az írásból úgy tűnik, mintha Vaillant a veszélyre olykor érzékenyebben reagált volna. A szerző ugyan itt azt is felveti, hogy Vaillant időnként a monarchista veszélyt talán propagandisztikus érdekekből el is túlozta, de az 1880-as évek konkrét viszonyai ezt teljesen mégsem zárták ki. A tanulmány részletesen foglalkozik a leszerelésről megfogalmazott nézeteivel, miközben kitekintést ad az 1880-as évek háborús válságaira, s aláhúzza Vaillant azon sorait, amelyekben a kommünár hangsúlyozta: a háborús válságok a reakciót szolgálják, míg a béke a forradalmi erőket segíti. Howorth ugyanitt behatóan vizsgálja, miként vélekedett hőse a nemzeti mozgalmak és az internacionalizmus kölcsönhatásáról, s elképzeléseiben milyen dinamizmus tapasztalható, amennyiben valaki végigkíséri gondolatait az 1860-as évektől az 1880-as éveken át — tulajdonképpen a századfordulón túl az új problémákkal terhes korszakba (amelyet azonban a szerző már nem tárgyal). Howorth igen részletesen elemzi Vaillant ateizmusának összetevő elemeit és cikkeit Blanqui lapjában, a Ni Dieu Ni Maître c. lapban, majd a mester, „az öreg" halála után, amikor a blanquisták éppen Vaillant vezetésével új lapot jelentettek meg, a Républicain socialiste du Centre-ban. A tanulmány fényt vet arra is, miként ítélte meg Vaillant a gyarmati háborúkat, és az írás egyik legérdekesebb részét képezi az a fejezet, amely Vaillant marxizmusát elemzi. A szerző ehelyütt természetszerűen historikusan, a maga dinamizmusában mutatja be Vaillant gondolatainak alakulását, miközben egyaránt érinti forradalomelméletét és a szociálpolitikai reformok meghozatalát, a politikai gazdaságtani és filozófiai elméleti kérdéseket, a munkásmozgalom s a gazdasági és politikai élet gyakorlatából vett problémákat.

(Le Mouvement Social. 1970. 3. szám. 83—119. l.) *J.*

G. Are:

Az iparosítás filozófiájának kutatása az olasz kultúrában és politikai programokban (1861—1915)

A szerző azokat a tudományos fejtegetéseket és politikai programokat veszi vizsgálat alá, amelyek a legintenzívebben járultak hozzá egy iparbarát kultúra és ideológia kialakulásához Olaszországban, melyet összefoglalóan az „iparosítás filozófiájának" nevez. Vizsgálódásait a címmel ellentétben jelen cikkében a 90-es évekig terjesztette ki. Mielőtt az egyes művek elemzésére rátérne, meghatározza, mit ért tulajdonképpen az „iparosítás filozófiája" alatt, illetve melyek az alapelvei annak a gazdaságpolitikai elképzelésnek, mely az ipar fejlesztését tartotta a társadalom elsődleges feladatának.

1. Protekcionizmus. Figyelmeztet azonban, hogy helytelen lenne fontossága ellenére is csak erre korlátozni az „iparosítás filozófiáját", mivel igen gyakran protekcionizmus-ellenes elméletek és állásfoglalások is hozzájárultak egy „ipari ideológia" kialakulásához.

2. Olyan pénzügyi politika meghatározása, amely nem akadályozza az ipar vállalkozási kedvét.

3. Az állam részéről megfelelő iparpártoló politika követelése, az állam racionalizálásának követelése mint egyik lényeges alapfeltétele a vállalkozási tevékenység egészséges légkörben való kibontakozásának.

4. Megfelelő rendszer kidolgozása, melynek segítségével a takarék-tőkét az ipar felé lehetne terelni.

5. A kultúra technikai és tudományos aspektusainak előtérbe helyezése és az új eszmék propagálására alkalmas intézmények létesítése.

6. Egy új ún. aktivista etika megformálása, új viselkedési normák legalizálása.

7. Egy új etika kialakítása, mely a nemzet életében a gazdasági erő fontosságát hangsúlyozza, és arra ösztönöz, hogy ennek növelése érdekében a nemzet — ha erre szükség van — mondjon le nemzetközi szinten a békés gazdasági és politikai együttműködés elvéről.

Természetesen az itt összefoglalt alapelvek ilyen teljes formában nem találhatók meg azon személyiségek munkásságában, illetve azon áramlatokban, melyeket a szerző vizsgálat alá vett. Gyakran az iparosítás problémája sem jelentkezik e művekben a maga önállóságában, csupán elszórt utalásokról van szó. Gyakran nem is történik rá utalás, mint a kapitalista fejlődés egyik alapvető tényezőjére, melynek megvalósítása a társadalom elsőrendű érdeke; az elemzés ilyen esetekben csak arra szorítkozik, hogy meghatározza a kapitalista gazdaság terjeszkedési feltételeit, fejlődési tendenciáit egy adott történelmi periódusban.

De mivel — akár tudatában vannak ennek, akár nem — az ipar az, amely a kapitalista fejlődés ezen folyamatában meghatározó szereppel bír, és így a kutatás tulajdonképpeni tárgya az olasz iparosítás egy meghatározott fázisa — mutat rá a szerző.

A továbbiakban e korszak legkiválóbb politikus közgazdászai, elsősorban L. Luzzatti és A. Rossi elméleti munkásságának elemzésén keresztül nyerünk képet az olasz kapitalista fejlődés alapvető vonásairól. L. Luzzatti az úgy nevezett „lombard—velencei" iskolának volt prominens képviselője, illetve egyben az iskola ideológiai irányvonalának fő meghatározója. Az iskola azon közgazdászokat gyűjtötte maga köré, akiket más néven „katedra-szocialisták"-nak is neveztek, és akik az egyesítés utáni Olaszországban elsőként fordultak komoly kutatási szándékkal az olasz társadalmi és ipari fejlődés problémái felé. Kutatásaikat elsősorban az a szándék vezette, hogy tudományos szinten megfelelő igazolást adjanak az olasz liberális gazdaságpolitikával szemben támadt általános elégedetlenségnek. Ez az irányvonal azonban nem jelentett egyúttal leszámolást a liberalizmussal sem gazdasági, sem politikai értelemben, sőt annak megerősítését célozta, és ebből eredt a problémák megoldását célzó javaslataiknak és intézkedéseiknek felemás jellege, ellentmondásossága, alkalmatlansága a tényleges ipari fejlődés előmozdítására. Luzzatti, illetve iskolája elméleti működésének jelentőségét a téma szempontjából a szerző a következőképpen határozta meg:

Tisztában voltak mindazokkal a problémákkal, melyeket az ipari fejlődés jelentett az ország számára, és a fejlődéssel szemben egyikük sem helyezkedett eleve visszautasító álláspontra, éppen ezzel járultak hozzá az ipari fejlődéssel ellenséges intellektuelek és a politikus réteg bizonyos mérvű meggyőzéséhez. A problémák megoldására adott javaslataik, gazdaságpolitikai intézkedéseik azonban alkalmatlanok voltak az iparosítás kibontakoztatására; így pl. a népbankok rendszerét elsődleges fontosságúnak tartották, szinte egyetlen eszköznek az iparfejlődés támogatásában és előmozdításában, s nem látták be, hogy ebből a szempontból sokkal jelentősebb lenne a pénzkibocsátás centralizálása, a bankok funkciók szerinti elkülönítése, végül ingó tőkékre hitelt nyújtó intézmények létesítése. A vámpolitikában a protekcionizmus bevezetését alkalmazott rossznak tartották, és csak a más országok protekcionista politikája által előálló veszteségeik megtérítésére kívánták alkalmazni. A gazdasági etika területén egyfajta atyai szolidarítást

láttak célravezetőnek, egyaránt félve a társadalom konfliktusoktól terhelt dinamizmusától, mely szabad utat enged a vállalkozói konkurrenciának, és az osztályellentétek szilárd korlátok közé szorításától is; az államnak az új igényeknek megfelelő racionalizálására egyáltalán nem gondoltak, és nem támogatták annak a gazdasági életbe való beavatkozását; azokkal a nemzetközi konfliktusokkal szemben, melyek éppen az iparosításért való harcból és a nemzetek egyenlőtlen fejlődéséből nyertek indítékot, és amelyek az országok közötti gazdasági kapcsolatokat is megnehezítették, egy általános humanista, kozmopolita hozzáállást tanúsítottak, elutasítva a gazdasági nacionalizmus érveit; egyedül a pénzügyi politikában határoztak meg az ipari fejlődés szükségleteinek megfelelő irányvonalat.

Az iskola által meghirdetett nézetek alapvetően járultak hozzá egyfajta erőtlen, határozatlan iparpártoló szemlélet kialakulásához, amely oly hosszú ideig jellemezte az átlag olasz gazdasági műveltségét. Éppen a gazdasági műveltség ezen korlátait, Luzzatti és iskolája tévedéseit vette bírálat alá Alessandro Rossi, aki az egyesítés és a századvég közötti olasz uralkodó osztály tagjai közül egyike volt azon keveseknek, akik tisztában voltak az iparosítás fontosságával az ország gazdasági, társadalmi fejlődése szempontjából.

Luzzattival ellentétben Rossi világosan látta, hogy a gazdasági tényezők spontán működése a kapitalista fejlődés különböző fokán álló országokban nem biztosíthat azonos gazdasági növekedést, mivel a konkurrencia világában nem létezik többé egyensúly, a nemzetközi piacokat néhány nagyhatalom uralja. Ezért a szabadkereskedelem kora lejárt, és ezzel együtt az országok egymás közötti érintkezésében sem az egyetemes testvériség, kölcsönös együttműködés normái irányadók. Luzzattival ellentétben Rossi egyáltalán nem zárkózott el az új helyzet adta problémák reális megoldásától. Ezt tanúsítják a parlementben elmondott beszédei, melyekben élesen támadta az olasz gazdaságpolitika helytelen irányvonalát, amely még mindig azon téves elképzelésen alapult, hogy a szabad kereskedelmi forgalom biztosítása az ország gazdagodásának legfőbb eszköze, és amely még mindig a közvetítő kereskedelemben látta az ország felemelkedésének egyedüli útját, és ennek megfelelően támogatta azt más termelő tevékenység rovására. A kereskedelem — állapítja meg Rossi — csak akkor lehet az ország tényleges hasznára, ha az országon belül sokoldalú (elsősorban ipari) termelő tevékenységre támaszkodik, ami azonban Itáliában alapjában hiányzott. Erősen elhibázottnak tartotta azt a gyakorlatot, amely Olaszországot különböző kereskedelmi szerződésekkel kizárólag nyersanyag és élelmiszer exportáló és iparcikk importáló állammá degradálta, megakadályozva a hazai ipar fejlődését, amely csak fokozta Itália lemaradását a többi fejlettebb államhoz viszonyítva. Véleménye szerint csak olyan gazdaságpolitika bevezetése biztosíthatja az ország fejlődését, amely a nemzetgazdaságot egységes organizmusnak tekinti, melynek minden egyes tagja szoros kapcsolatban van egymással, kölcsönösen feltételezi, kiegészíti egymás fejlődését. Ez a szemlélet azonban — mutat rá Rossi — teljesen idegen volt az olasz politikai vezető rétegek számára, amelyeket széles szakadék választott el a termelés, a vállalkozók világától. E jelenség okát Rossi elsősorban az uralkodó rétegek idejétmúlt gazdasági műveltségében kereste. Rossi nemcsak arra derített fényt, hogy az uralkodó osztálynak az iparral szembeni ellenszenve mennyiben gátolta az iparfejlődés kibontakozását, de meglátta e fejlődés elmaradottsága és az olasz gazdaság egyéb súlyos problémái — így az állandóan deficites kereskedelmi mérleg, a líra gyengesége a külkereskedelmi kapcsolatokban, az állami pénzügyek rendezetlensége, az ország függése a külföldi pénzügyek alakulásától — közötti kölcsönhatást.

Rossi kritikai megjegyzésein alapulnak, illetve ezekből következnek a problémák megoldására adott javaslatai is. Az olasz gazdaság megújításában jelentős szerepet tulajdonít az államnak, főként annak iparpártoló tevékenységét illetően, amelynek első lépését egy erőteljes védővámos politika bevezetésében látta. Parlamenti működését értékelve

a szerző megállapítja, hogy Rossi, bár tisztában volt azzal, hogy iparpártoló politikája nem sok támogatóra talál, harcát sohasem ellenzéki hadállásból folytatta. Az ipar érdekeit mindig szem előtt tartva, igyekezett azokat más érdekekkel is összhangba hozni, melyekben a többség többnyire egységes álláspontot képviselt. Így pl. a külföldi iparternékek behozatali vámjának emelésére tett javaslatában rámutatott, hogy ez egyben az államháztartás deficites gondjait is enyhítené. Az 1878—80-as évektől a tengerentúli mezőgazdasági termékek egyre inkább érződő konkurrenciája indokolttá tette volna egy a mezőgazdaságra is érvényes protekcionizmus életbeléptetését. Egy mind az iparra, mind a mezőgazdaságra kiterjedő protekcionizmus az, ami Rossi terveinek betetőzését jelentette volna, és ami szervesen következett Rossi eddigi törekvéseiből, hogy az ipar érdekeit a nemzet szélesebb értelemben vett gazdasági-társadalmi érdekeivel összefüggésben vizsgálja. E koncepció megvalósítását majd később az ún. „mezőgazdasági—ipari" blokk tűzi zászlajára, amely 1887-től vezető szerepet vitt az olasz politikában és Rossit tekintette fő teoretikusának. Miként a mezőgazdaság és az ipar fejlődése egyazon folyamat két összefüggő fázisát képezte, éppúgy egy ország gazdasági önállóságának védelme egyenlő számára annak politikai védelmével, azaz egy intenzív gazdasági fejlődés a politikai függetlenség legbiztosabb támasza, melynek érdekében fel kell áldozni a nemzetközi jó kapcsolatokat is. Rossi munkásságában első ízben lehetünk tanúi annak a folyamatnak, mely aztán a Giolitti-korszakban teljesedik ki: az elmaradott országokra méretezett iparosítás ideológiájának kialakulása együtt jelentkezik a XIX. századi liberalizmus eszméivel való következetes szembefordulással. S éppen ebben a vonatkozásban különül el a legélesebben Luzzatti és Rossi tevékenysége. Rossi maga is tisztában van ezzel a különbséggel és Luzzatti és iskolája működését az iparfejlesztés előmozdítása szempontjából negatívan értékeli, mondván, hogy lépten-nyomon a régi liberális gazdaságpolitikának tettek engedményeket. Rossi elméleti munkásságának egyik jelentős fejezete Luzzatti — a gazdasági élet megreformálását célzó — javaslatainak bírálata. Így pl. Luzzatti szociális törvényhozást sürgető javaslatainak taglalásánál rámutatott, hogy ennek bevezetése egyenesen gátlólag hatnaaz ipar fejlődésére, mivel újabb tápot adna az olasz uralkodó osztály amúgy is iparellenes beállítottságának, azt a látszatot keltve, hogy Olaszország a könyörtelen iparosítás áldozata, holott éppen annak hiánya minden baj eredője.

Rossi gazdaság-etikai nézetei — melyeket többségükben szintén a Luzzatti-val folytatott vita során fejtett ki — szervesen következnek gazdaságpolitikai elképzeléseiből. Amerikát állította Olaszország elé, mint követendő példaképet, azt az országot, ahol az egyén társadalmi helyét az elért sikerek és nem a régi osztályprivilégiumok határozzák meg. Egy ilyen új típusú gazdaság-etika elterjedése jelentősen segítené egy polgári-vállalkozó típusú uralkodó osztály kialakulását, és a régi feudális helyére lépését. Ez az új uralkodó osztály nem lenne zárt a tömegek felé, mivel azok számára is nyitva lenne a felemelkedés útja, amelyben Rossi a társadalmi elégedetlenségek levezetésének legjobb módszerét látta. Ennek érdekében a legmesszebb menőkig kívánta biztosítani a dolgozó tömegek részvételét a politikai életben. Ezen elképzeléséhez való ragaszkodás állította szembe az általa különben oly tisztelt Crispivel, midőn az 1888-ban jelentősen megnyirbálta a tömegek választójogát.

Az új etika propagálásával együtt jelentkezett nála az olasz oktatási rendszer bírálata is, mellyel különösen a 90-es években foglalkozott intenzívebben. Véleménye szerint ez a rendszer két szempontból volt alkalmatlan az ország gazdasági, társadalmi fejlődésének előmozdítására: lehetetlenné tette az alsóbb néposztályok felemelkedését az iskola segítségével; olyan műveltséget adott, amely a jelen világ problémáinak és főként az ipari civilizáció problémáinak megértéséhez nem adott segítséget. Mindennek megváltoztatását az amerikai oktatási rendszer szem előtt tartásával javasolta. Írásai az oktatási rendszer megújításáról, egy új olasz uralkodó osztály kialakításáról 30 éves mű-

ködésének, melyet az olasz ipari civilizáció előmozdításának szentelt, betetőzését jelentette.

A szerző kiemelve Rossi érdemeit, melyeket az ipari fejlődés fontosságának tudatosításában szerzett, egyben felhívja a figyelmet koncepciójának néhány fogyatékosságára is. Így Rossi nemcsak az iparra, de a mezőgazdaságra is ki akarta terjeszteni a protekcionista politikát és nem látta, hogy ezzel éppen azt a nagybirtok-rendszert erősítette volna, amelyben mindig a legnagyobb akadályát látta az ipari civilizáció kibontakozásának. Gazdaságpolitikai tervei sikeres megvalósításához két alapvető feltétel hiányzott Olaszországban: egy erős államhatalom, mint Németországban, és egy olyan dinamikus társadalom, mint Amerikában. Ez utóbbival maga is tisztában volt, mégis megpróbált az eltérő körülmények között valami olyat létrehozni, ami ehhez hasonlított.

(Nuova Rivista Storica 1969. 1—2. szám. 44—133. l.) *T.*

A külföldi folyóiratszemlét írták: Bellér Béla (B. B.), Bogyirka Emil (B. E.), Hont István (H.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Menyhárt Lajos (M.), Niederhauser Emil (N.), Sárdi Anna (S.), Teke Zsuzsa (T.).

TÖRTÉNETI IRODALOM

URAY GÉZA:

TANULMÁNYOK A KIRÁLYKORI ÉS A KÉSEI TIBETI TÖRTÉNETÍRÁS KAPCSOLATÁRÓL

(Kandidátusi értekezés, Budapest. 1968. l. Kézirat, 187 l.; kandidátusi értekezés tézisei. Budapest. 1968. 18 l.)

Talán szokatlan folyóiratunk olvasójának, hogy teljes szövegében nyomtatásban még meg nem jelent értekezést ismertetünk. Uray Géza filológiai műve azonban magyar nyelven valószínűleg nem jelenik meg a közeli jövőben, idegen nyelven megjelent sorozatos részletei pedig könnyen elkerülhették vagy elkerülik a történész olvasó figyelmét. Ezek teljes összefüggését így csak a kéziratos értekezés nyújtja az egyes részletekhez hozzájutó történésznek. Mivel a munka által felvetett kérdések most vannak a tudományos érdeklődés homlokterében, nem volna értelme várni a kandidátusi értekezés-változat megjelentetésére. De az is indokolja az ismertetést, hogy a gyorsabb ütemben megjelenő külföldi publikációk legalább a magyar olvasó előtt ne homályosítsák el Uray Géza különféle megállapításainak tudományos elsőbbségét. A szerző már évekkel ezelőtt megkezdte a filológiai előmunkálatokat az Ótibeti Krónika történeti megközelítésére és a zsangzsung társadalom megértésére (*G. Uray:* The offices of the *bruń-pas* and great *mṅans* and the territorial divisions of Central Tibet in the early 8th century. Acta Orient. Hung. Tomus XV. 1962; *G. Uray:* The old Tibetan verb *bon*. Acta Orient. Hung. Tomus XVII. Fasc 3. 1964. 330. l.; *G. Uray: 'Greń*, the alleged old Tibetan equivalent of the ethnic name *Ch'iang*. Acta Orient. Hung. Tomus XIX. Fasc. 3. 1966. 246—247, 256. l.). Ezt követően már kandidátusi értekezése részei kerültek sorra közzétételre. Különféle személy-azonosítási és időrendhelyreállítási vizsgálatokat elsőként tett közzé (*G. Uray:* Notes on a chronological problem in the *Old Tibetan Chronicle*. Acta Orient. Hung. Tomus XXI. Fasc. 3. 1968. 289—299. l.). Ez a publikáció mintegy félévvel, az értekezés benyújtása mintegy negyedévvel előzte meg két hasonló témájú külföldi elemzés megjelenését (*Mme Ariane Macdonald:* Histoire et philologie tibétaines. École Pratique des Hautes Études IVe section, sciences historiques et philologiques. Annuaire 1968/1969 Paris, 1969; *Luciano Petech:* La struttura del Ms. Tib. Pelliot 1287. Estratto dalla Rivista degli Studi Orientali pubblicata a cura dei Professori della Scuola Orientale della Università di Roma Volume XLIII. Roma, 1969). Az egyetemi előadásismertetés és a cikk szerzői nagyrészt azonos eredményre jutottak Urayval, csak igazolták, de nem csökkentették eredményeit. Macdonald asszony többletforrása, egy tibeti jóskönyv egy 643/644. évi jóslatszöveget tartalmazott a zsangzsungok elleni háború előttről (*Mme A. Macdonald:* i. m. 534. l.), ami csak megerősíti Uray azonosításait és keltezését. Petech felismerte a közös krónikás forrás kronológiai rendetlenségét, Macdonald asszony egyes részletek rossz elhelyezését, de Urayhoz hasonló táblázatos helyreállítás nélkül és a zavar megokolásával is adósak maradtak (*L. Petech:* i. m. 253, 256. l.; *Mme A. Macdonald:* i. m. 533. l.; *G. Uray:* Notes on a chronological problem in the *Old Tibetan Chronicle* 299. l.). Uray publikációja egyben a disszertáció főrészét kitevő első tanulmány fontos fejezetét közvetítette a nemzetközi tibetisztikának. Az értekezés második tanulmánya külföldön jelent meg (*Géza Uray:* Traces of a narrative of the *Old Tibetan Chronicle* in the *Mkhas-pa'i dga'-ston.*

Li Fang-kuei Festschrift. Monumenta Serica. Journal of Oriental Studies Vol. XXVI, 1967. 498—505. l.), ténylegesen 1969-ben. Itt egy olyan történeti elbeszélést tett közzé és elemzett, amit Petech éppen csak megemlített (*L. Petech:* i. m. 254. l.). Pedig ez a történettudomány számára fontos, mind az esemény lefolyása, mind az abban említett király, tanácsosok, adományozott jobbágycsaládok és nagy földdarabok (*Géza Uray:* i. m. 501—502, 504. l.) miatt. Uray kandidátusi értekezése bevezetésének névtani szakaszát 1969-ben mutatta be a MTA Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság budapesti konferenciáján. Ez a részlet tehát az előadást követő esztendőben volt kinyomtatás alatt (*Uray Géza:* A VII—IX. századi tibeti források személynévtana és a tibeti történelem kutatása. Névtudományi Előadások, Névtudományi Konferencia, Bpest. 1969 = Nyelvtudományi Értekezések 70. szám c. kötetben). A disszertáció első tanulmányának egyik kulcskérdését jelentő társadalomtörténeti elemzés viszont Párizsban várja megjelenését, a néhai Mlle Marcelle Lalou emlékére megjelenő kötet számára küldte ki a szerző 1969-ben (*G. Uray:* A propos du vieux-tibétain rgod—g-yuṅ. Mélanges Marcelle Lalou.). Az első tanulmány hátralevő részei a közigazgatási főnökök jegyzékét, valamint a későbbi krónikák és az Államszervezési Elbeszélés viszonyát tárgyalják, ezek a keleti tudományok hazai folyóiratának 1970. évi utolsó vagy inkább 1971. évi 1. vagy 2. számában jelenhetnek meg (*G. Uray:* The Narrative of Legislation and Organization of the Mkhas-pa'i dga'-ston: The origins of the traditions concerning Sroṅ-brcan sgam-po as first legislator and organizer of Tibet. Acta Orient. Hung.) Ez a bonyolult és az egységes monográfia szerkezetét sem követő publikációs lehetőség indokolja, hogy a történeti szempontú ismertetésben már az értekezés szövegét és belső felosztását tartjuk szem előtt.

Uray Géza: Tanulmányok a királykori és a kései tibeti történetírás kapcsolatáról c. kandidátusi disszertációját a bírálóbizottság 1970. junius 30-án elfogadta és a filológiai jellegű értekezést történeti szempontból is nagy nyereségnek tartotta. A munka a tibeti történelem ama korszakát tárgyalja, illetőleg annak a korszaknak eseményei és erői hatnak a háttérben, amikor Tibet nagy hatást gyakorolt az ázsiai történelemre és azon át a világ alakulására. Ez nem véletlenül csik egybe azzal az időszakkal Tibet életében, amikor döntő társadalmi átalakulás figyelhető meg. Az értekezésnek mindkét szempontból értékes mondanivalója van. Sőt jelentékenyen járul hozzá annak a homálynak lassú eloszlásához, amelyet az egyetemes történetírás ismételten éppen ezekre a századokra említ. A disszertáció a régi, egységes tibeti királyság fogalmát alkalmazza és leírja a nagyhatalmi állásként értelmezett aktív belsőázsiai szereplést, expanziót. Ebben számol valamennyi szomszéddal és az expanzió fontosabb eseményeivel, ami egybe is hangzik a kort és középázsiai történetét összefoglaló francia, szovjet és kínai munkákkal. Többlet azonban a már korábban (az 1969. évi Névtudományi Konferencián) megismertetett névtani elemzés alapján adott kép *a szűkebben vett tibeti birodalom egyéb népeinek helyzetéről és sorsáról:* a tulajdonképpeni tibetiekről, a kínai források Tu-Fan népétől nyugatra élő zsangzsungok, északra élő szumpák és azsák vizsgálata. Ez jelentős többlet a szokott leírásokhoz képest, és meglapozza a társadalom differenciáltabb elemzését. Uray igazolja a szumpák 630 óta, a zsangzsungok 644 óta tibeti uralom alatt állását, ezek a mozzanatok pedig Szrongtszan-szgampo uralma alá esnek. Az ő uralmát követően, 653 táján a zsangzsungok már rendezett tibeti közigazgatás alatt álltak. Az azsa kaganátus sorsát a disszertáció a VIII. század elejéig követi. Ha a szovjet történetírás összefoglaló műve azt állíthatta, hogy „a történeti források állapota, valamint az a körülmény, hogy kellően még nem tanulmányozták e terület múltját, lehetetlenné teszi, hogy teljességre törekedjünk ez állam belső szervezetének megvilágításánál" (*N. A. Szidorova—N. I. Konrad—I. P. Petrusevszkij—L. V. Cserepnyin* szerk.: Világtörténet III. köt. Bpest. 1963. 43. l.) —, akkor Uray műve erre a hiányérzetre is válaszolt és a forrásokat alaposan tanulmányozta. A krónikás irodalom szereplőinek tényleges lokalizálása és pontos datálása érdekében a

VIII. század derekáig tekintette át az értekezés a tibeti történet és a belsőázsiai politikai események szereplőit, egészen a 763-ban kezdődő kínai—tibeti háborús évtizedek kezdetéig.

A fentiek segítségével sikerült Uraynak a tibeti társadalom királyságkori állapotát mélyebben elemeznie. A szovjet történetírás bizonyos adatok alapján — de nem nagyon határozott megfogalmazásban — azon az állásponton van, hogy „Tibetben kifejlődtek a feudális viszonyok" (*N. A. Szidorova* — stb. i. m. III. köt. 43. l.). Kínai történetírók felfogása szerint a Tu-Fan törzs „államot alapított", a törzsbeliek „nemcsak katonailag voltak erősek, hanem gazdasági és művelődési tekintetben is meglehetősen magas fejlettségűek voltak" (*Djiän Be-dsan, Schao Hsün-dscheng, Hu Hua:* Kurzer Abriss der chinesischen Geschichte. Peking, 1958. 66. l.). Uray már azzal is fölényben van, hogy szétválasztotta a *különféle törzsek* eltérő társadalmát. A szumpa és zsangzsung ezredek és nemzetségek és ezek szerepének nagyfokú csökkenése s náluk a származás- ill. lakóhely szerepének előtérbe kerülése fontos megfigyelés. A tulajdonképpeni tibetieknél viszont a társadalmi tagozódás sokkal bonyolultabb képe tárul elénk Uray értekezésének különféle lapjain: a királyok és a királyi nemzetség, a hűbéres fejedelmek vagy kiskirályok; összeesküvő és az országról rendelkező, a győztes királytól birtokkal, jobbágycsaládokkal és méltóságokkal jutalmazott miniszterek és hírnök; gazdasági funkcionáriusok; szerzetesek; robotosok szerepelnek. Az említett szovjet és kínai megfogalmazásnál sokkal konkrétabban fejthette ki, hogy a VI—VII. század fordulóján alakult ki Közép-Tibetben a kezdetleges osztálytársadalom és állam, hogy az arisztokrata nemzetségek és a központi hatalom harcai és ismételt kompromisszumai, különösen pedig a központi hatalom támogatásával kialakult buddhista kolostori birtokok hatalmas réseket ütöttek az ázsiai tulajdonforma hagyományos intézményein, megteremtették a későbbi sajátos tibeti feudális fejlődés feltételeit. Külön is kiemelhető az irodalomban vitatott *két társadalmi réteg értelmezése*, újabb forrásanyag (egy VIII—IX. századi faokmány) perdöntő bevonásával: az ezredekbe tagozódott harcosok: *rgod* és a robotoló alattvaló: *g-yung* elem meglétének bizonyítása. (Disszertáció 9, 48—50, 65—69, 72, 74—75, 100, 118, 124—125, 139, 142—143, 145—146, 148—149, 155—156, 166. l.).

Uray Géza értekezése azonban nemcsak a konkrét történeti és társadalmi folyamat feltárásában és elemzésében ért el olyan eredményeket, amelyeket a történettudomány számontarthat és hasznosíthat. A tárgyválasztás lehetővé tette, hogy a szerző a történeti források mélyreható vizsgálatát és élesszemű összevetését nyújtsa, ami az egész középkori forrástan szempontjából igen hasznos. Az ismertebb európai jelenségek szélesebb párhuzamaira bukkanunk a disszertációban és ezáltal *fontos törvényszerűségek villannak fel.* Ennek az eljárásnak eszközei az annalisztikus és krónikás természetű alkotások szembesítése, az elbeszélő és jogi források egybevetése, a krónika megváltoztatott sorrendjének kimutatása és az évkönyvi rend rekonstruálása a tartalmi és a kéziratvizsgálat eszközeivel. Felismeri a hézagokat, a kivonatolásokat, a tartalmi következetlenségeket. Rendet tud teremteni a kronológiailag annyira összezavart forrásszövegekben, ahol a 629?—649, 676—703, 704—755, 756—797. évek eseményei követik egymást. (Vö. különösen 56. és 129. l.) Ebben segítette Urayt az Ótibeti Krónika tekercseit alkotó ívek hibás összeragasztásának felfedezése (140. l.), ami az időrendi zavar technikai oka. Fontosabb azonban egy olyan történeti személyiség tényleges működési idejének meggyőző bizonyítása, akit a 714/718 táján készült Államszervezési Elbeszélés a régi tibeti törvényalkotás és közigazgatási rendezés kezdeményezője gyanánt mutat be. Ez a Mgar Sztongtszen Yulzung Tibet nagytanácsosa volt legkésőbb 641-től fogva, 654-ben pedig annalisztikus adatok szerint ugyanabban a rangban a rendezés előkészítője volt. Ennek a datálásnak segítségével állapította meg Uray, hogy a Szrong-tszan-szgampo javára írt törvényhozás és államszervezés valójában halála után, unokája, Khri Mang-szlon Mang-

rcan alatt történt. A forráskritikai bizonyítás meggyőző. Ha Uray hangsúlyozza, hogy ez a szervezés néhány évvel az elől halála után, mint annak uralkodása alatti fejlődés betetőzése fogható fel, magam a két uralkodást egybekapcsoló közös főhivatalnok szerepére is felhívnám az értékelésben a figyelmet. (Disszertáció 72, 93—94, 100, 139—141. l.)

Nemcsak a konkrét eredmények tanulságosak azonban az eseményrend helyreállításában. A történeti tények helyreállítása persze maga is fontos. De az európai és benne a magyar korai feudáliskori forrásanyag természetének feltárásához általában is hasznosítható eredményei vannak Uray kutatásainak. A tibeti forrásanyagból is kiderült ugyanis a disszertáns fáradozásai nyomán a forrásrétegek célzatos megbolygatása, ami *az államkialakulási folyamat egyes mozzanatainak ideológiai vetülete*. Sikerült ilyen, vezető arisztokrata nemzetségek érdekében történt, a 710-es évekre eső ideológiai eltolódást bizonyítania. Az eseménysort helyreigazító elemzés azt igazolta, hogy a hagyomány a nagy személyiség tetteit még megnövelte más, későbbi kor eseményeinek az elől uralkodói tetteihez hozzáfűzésével. A *dicsőség áthelyezésének krónikás szokását* tehát a távoli ország forrásanyaga is igazolja a megfelelő társadalmi fokon, a feudális viszonyok kialakulása kezdeti szakaszában (56—57, 139—140. l.). A disszertáció így a maga látszólag távoleső témájával igen közeli problematikát aktuálisan gazdagít.

SZÉKELY GYÖRGY

WELLMANN IMRE:

A PARASZTNÉP SORSA PEST MEGYÉBEN KÉTSZÁZ ÉVVEL EZELŐTT TULAJDON VALLOMÁSAINAK TÜKRÉBEN

(Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 3. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. 1967. 375 l., 1 t.)

Remekbe készült történeti munka Wellmann Imre kötete. Kétharmadában nagy fontosságú forrásanyagot közöl mintaszerűen, egyharmadában pedig olyan bevezetést nyújt, ami nem csupán összefoglalja, és minden ízében értelmezi a közreadott szöveg mondanivalóját, hanem túl is mutat rajta mind módszertani, mind tartalmi vonatkozásban.

Wellmann Imre, a tőle megszokott tudománytörténeti igényességgel adja nagyvonalú és biztos historiográfiai áttekintését annak, mint jutott el agrártörténetírásunk a hagyományos történeti kútfők feltárásától a hajdan bolygatatlan, közvetlenül vagy közvetve paraszti eredetűnek tekinthető forrásokig. Az 1767-ben megkezdett úrbérrendezés indítékainak summázása után módszeres forráskritikai eljárással veti mérlegre az Urbárium végrehajtása során a parasztközségekhez intézett kilenc kérdésre nyert vallomásanyagot. Nem mellőzi a forráscsoport szavahihetőségét gyengítő mozzanatokat sem, de meggyőzően sorakoztatja fel azokat a tényezőket is, amelyek a feudális függésben élő parasztság létviszonyaira, a mezőgazdasági termelés színvonalára vonatkozó adatszolgáltatás megbízhatóságát szinte kivételessé teszik. Méltán hivatkozik többek között arra, hogy a válaszokat a nép nyelvén kellett feljegyezni, és az okmány hitelességét nem csupán a községi pecsét, meg a falu elöljáróinak és véneinek esküje erősítette, hanem az a körülmény is, hogy a vallomástétel a falu színe előtt ellenőrző felolvasásra került.

Szinte meglepő — írja a szerző —, milyen kevéssé élt eddig agrártörténetírásunk e paraszti vallomásanyag kiaknázásának a lehetőségével. Igaza van, még akkor is, ha az általa megnevezett négy munkán kívül még egy ötödiket is mulaszthatatlannak tartunk felemlíteni a felhasználók sorából. *Nagy Erzsébet* tanulmánya — A paraszti áruértékesítés problémái az úrbérrendezés idején Magyarországon (Annales Univ. Sci. Budapestinensis

de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tomus I. Redigit: Zoltanus I. Tóth. Bpest. 1957. 186—220. l.) azért érdemel különös figyelmet, mert — igaz csupán az áruértékesítés vonatkozásában — 36 megye, köztük Pest valamennyi községének a vallomástételét felhasználta. Azonban ezt e részletkérdést alaposan feldolgozó tanulmányt is tekintetbe véve, teljesen igazat kell adnunk Wellmann Imrének abban, hogy legfőbb ideje az egész forrásanyag módszeres feltárásának és feldolgozásának, annak a munkának tehát, amelyet a mai Pest megye dunabalparti területét illetően könyvében olyan példamutatóan végzett el.

A hajdani Pest-Pilis-Solt megyének ezen a mintegy 5150 km²-nyi törzsterületén 96 helységet számláltak össze az úrbérrendezéskor. A vizsgált terület minden vonatkozásban elég jelentékeny ahhoz, hogy adatainak elemzése túlemelkedjék helyi esetlegességek regisztrálásán, de ahhoz is, hogy ami — más területek anyagának hasonló módszerrel végzett feldolgozása után — sajátosságának bizonyul, az önmagában is megérdemelje a figyelmet.

A nevezetes kérdés-sorozat, amire a vizsgálat alapjául szolgáló vallomásokat feleletül adták, maga sem elégedett meg azzal, hogy az adott állapotok rögzítése végett tudakolja meg: urbárium, szerződés vagy bevett szokás szabályozza-e a jobbágy — földesúri viszonyt; milyen terjedelmű, sőt — legalábbis részben — milyen minőségű külsőség tartozik egy egész telekhez; mennyi a szolgálati és szolgáltatási kötelezettség; hány telek áll gazdátlanul; röghözkötöttek-e vagy szabadon költözhetnek a lakosok; és mi az, amit még előnyére vagy hátrányára szolgálónak ítél helyzetében a jobbágyközség? A „kérdőív" (aligha kétséges, hogy a modern szociológia egyik eszközének ősformájával van dolgunk) esetlegesen, olykor ügyefogyottan, de tekintettel volt az idő dimenziójára is. A vallomástételkor fennállott viszonyok keletkezését, a paraszti emlékezet által megőrzött változásokat is kérdezte, kutatta. Wellmann Imre mesterien él az így adódó lehetőségekkel. Kiegészítő forrásokat is mozgósítva, de elsősorban mégis a paraszti vallomások tényközléseinek, olykor szűkszavú (vagy szűkszavúságra korlátozott), máskor szélesen áradó előadásának segítségével rekonstruálja a vizsgált területnek és tájegységeinek két-három nemzedéknyi időtávot átfogó gazdaság- és társadalomtörténetét.

A vallomástételt megelőző évszázad során mindössze 3 helységben nem szakadt meg „az élet folytonossága". S noha a falvak mintegy harmada csak a hadjáratok időszakára ürült meg teljesen, többségüknek úgy megfogyott a lakossága, hogy a vérzivataros századforduló múltán szinte az egész terület arculatát az újratelepülés határozta meg. A török hódoltságot követő újratelepülés régi témája történetírásunknak. De még soha senkinek nem sikerült úgy érzékeltetnie, hogyan ment végbe az embertelenné vadult táj fokozatos megszelidítése, mint szerzőnknek. Nem csupán, vagy legalábbis korántsem azért elsősorban, mert Wellmann Imre mestere a szónak, olyan stílusművész, amilyent keveset ismer a magyar történettudomány, hanem sokkal inkább annak a szakszerűségnek a következményeként, amely az emelkedett hang erejét is a tartalom súlyával bizonyítja. A részleteket és változatokat megelevenítő előadás mindig világossá teszi az összfolyamat irányát, finoman érzékelteti a mérhetetlen mennyiségét, és kellő fenntartásokkal, de a tényleges lehetőségekkel bátran élve méri a mérhetőt. — Milyen jól példázza mindezt az újratelepülés bemutatása. A népesség 1715-re hozzávetőleg a 3 főt éri el km²-ként, félévszázad múltán megsokszorozódva is alig több 14 főnél. De a természeti körülmények és a történelmi viszonyok még ennek a ritka népességnek a települési megoszlását is sajátossá teszik. Noha a tárgyalt félévszázadban már jelentős kiegyenlítődés ment végbe, 1768-ban az északi dombvidéken egy-egy helységre nem egészen 25 km², a Duna—Tisza közi síkság településeire átlagosan több mint 148 km² esik. Szerzőnk magyarázata szerint a hadjáratok idején még a reális veszély, majd hosszú időn át a megkötő hagyomány az elsősorban, ami a zaklatott sorsú népességet a jobb búvóhelyet kínáló erdős dombvidéken tartja,

noha a síkság a mezőgazdasági termelés kedvezőbb feltételeit biztosítaná. Előadásában természetesen helyet kap a síkvidéki megtelepedést korlátozó tényezőként a futóhomok, a csapadékszegénységgel egyidejűleg a vizek zabolátlansága és a fátlanság is (noha ez utóbbinak a jelentőségét az alföldi gazdálkodás és más építőanyag híján az elemi létfeltételeket biztosító építkezés szempontjából erőteljesebben is hangsúlyozhatná). Mire a hagyományos kötöttségek oldódásával, a gazdálkodás lassú fejlődésével kölcsönhatásban fokozatosan hatni kezd a népesség megoszlásában a kiegyenlítődés tendenciája, közvetett és közvetlen ellenhatásként már jelentkeznek is a feudális rend megkötő törekvései.

A tanulmány harmadát annak vizsgálata teszi, hogyan fejlődött a parasztság gazdálkodása az újratelepüléstől az úrbérrendezésig, milyen szintre jutott a vallomástétel idejére. Olyan témáról van szó, amelyet a szerző életművének különböző fejezeteiben többször tárgyalt már, mégsem ismétlés, amit elmond. A gazdasági és a társadalmi fejlődés kölcsönhatásviszonyainak állandó szemmel tartásával minden eddiginél teljesebben rekontruálja és meggyőzőbben értelmezi a határhasználat rendszerében végbement változásokat. Így kapunk világos képet arról, mi az összefüggés a településhálózat hézagossága és az állattartás uralkodó helyzete között, mint szorítja ki (teljesen, vagy érvényesülését a pusztákra korlátozva) az egyéni szabad foglalást, a rablógazdálkodást jelentő parlagoló földművelést a települők megszaporodása, a faluközösség megerősödése, hogyan adja az át a helyét az újraosztásos földközösség keretei közt az állattenyésztés és földművelés összhangját primitív fokon, de már szabályozottan biztosító nyomásos rendszernek. A földesúri beavatkozásnak is szerepe van abban, hogy — nem ritkán érdekes átmeneti formák útján — 1768-ra a vizsgált terület községeinek harmadában már háromnyomású gazdálkodást folytatnak. A tanulmány kellő, forráskritikára alapozott fenntartásokkal szól, az 1760-as adóösszeírást alaposan kiaknázva, a mérhető eredményekről. Számításai szerint egy paraszti háztartásra 5,8 számosállat, 32,1 mérő gabona és 5,9 akó bor termése esik. Míg a háztartások számához viszonyítva a bortermelés kivételével a síkvidék eredményei a kedvezőbbek, a területhez viszonyítva a dombvidék van fölényben, beszédes mutatójaként annak, mennyivel extenzívebb még a síkságon folyó gazdálkodás.

A háztartásonkénti átlagolás kényszerűsége nem kevéssé azzal függ össze, hogy a vizsgálatba vont forrásanyag a parasztság társadalomszerkezetének vonatkozásában — a szerző megítélése szerint — csak az alapvonások „vázolását" tette lehetővé. A kérdőpontokra adott feleletekben a parasztok teljesen más terminológiával élnek, mint amilyent az egymástól is eltérő kategóriákat használó országos összeírások és adólajstromok alkalmaznak. Ehhez járul a vizsgált terület parasztttársadalmának „képlékenysége", a réteghatárok elmosódottsága, nem kevéssé a társadalmi kapillaritás még eleven érvényesülésének következményeként. Ilyen nehézségek közepette határozta meg Wellmann Imre az adott társadalmi képlet fővonulatait. Így a heterogén elemekből kerekedő taksás rétegét, a differenciálódó telkes jobbágyságét és az emezektől az átmeneti kategóriák gazdagsága ellenére is megkülönböztethető zsellérekét. A differenciálódás viszonylag még nem jutott messzire. A jobbágyok száma a vizsgált területen 1760-ban még több mint nyolcszorosát teszi a zsellérekének. A tájkülönbségek itt is jelentkeznek, a népesebb és fejlettebben gazdálkodó dombvidéken a lakosságnak nagyobb hányada szorul már zsellérsorba, mint a nagyhatárú síkvidéki községekben. A természeti és történelmi feltételek változatai mellett a szerző az árútermelés eltérő lehetőségeire és a feudális viszonyokban mutatkozó különbségekre is utal a differenciálódást, sőt hellyel-közzel a szélrecsapódás tendenciáját is érvényre juttató tényezők számbavételekor.

A tartalom és a forma összhangját kitűnően testesítve meg foglalkozik a zárófejezet a földesúr—jobbágy viszony alakulásával. A feudális alapképlet elemzése pompás alkalmat nyújt a végbement fejlődés és a kialakult állapotok summázására, egyben a logikai visszatérésre a kiindulóponthoz, a paraszti vallomástétel keletkezési körülményeinek

a megvilágításához magasabb szinten, s általa is a szövegközlés előkészítésére. Wellmann Imre kitűnő összefoglalását adja a folyamatnak, amely a hódoltság-korabeli, jórészt névleges földesúri fennhatóság időszakától, a birtoklási bizonytalanság és a településeknek juttatott kedvezmények évtizedein át a feudális függés megújított rendszerének kiépüléséhez vezet. Figyelmet érdemlő eredményeinek sorából a legfontosabbak közé tartozik annak megállapítása, hogy kezdetben a földesúr a faluközösség kialakulását, mint a fluktuáció korlátozóját támogatja, s ezt szolgálja a kötelezettségek egyetemlegessé tétele is, de amint a keretek megszilárdulnak, s a faluközösség fokozatosan a feudális kizsákmányolás elleni küzdelem hatásos eszközévé válik, felszámolására és a jobbágyok egyéni tartozásainak a meghatározására törekszik. Párhuzamosan ezzel a folyamattal megy végbe a földesúri majorságok kiépülése, viszonylag igen sebesen, hiszen a félévszázaddal korábban földesúri majorsági gazdaságoktól még mentes terület helységeinek 82,3%-ában 1768-ban már ott az allódium. Mindez szoros kölcsönhatásban áll az újjátelepüléskor messzemenő kötetlenséget élvező parasztság mind erősebb megkötésével, noha még a vallomástétel idején is — nem kevéssé a paraszti ellenállás sikereként — a helységek 46,4%-a szabadmenetelűnek vallhatja magát. (Igen jelentős hányad, ha más országrészek viszonyaihoz mérjük, gyors hanyatlásra utal, ha az adott terület parasztságának korábbi szabadságával vetjük egybe.) A kiszolgáltatottság növekedését mutatja, hogy a szerződés szerint szolgálók aránya jóval kisebb, mint a szabadmenetelűeké, 1768-ban „szokás" szerint már a helységek 63,5%-a szolgál. Leginkább a külföldről jött német telepesek tudják megőrizni a szerződéseikkel biztosított viszonylag kedvező feltételeket. — A parasztság helyzetét is befolyásolja, hogy a közép- és kisbirtokos nemesség rovására tért hódít a nagybirtokos arisztokrácia. A túlrobotoltatás legkirívóbb példái ugyan közbirtokosok kezén levő falvakból származnak, de a szabadköltözők aránya a nagybirtokosokat uraló területeken a legalacsonyabb. A kérdéskör lezárásaként a szerző világossá teszi, hogy a súlyosbodó terheket az adott terület jobbágysága azért viselte fokozódó ellenállással ugyan, de — kivételes esetektől eltekintve — viszonylag még könnyen, mert az országos átlagnál többet bírt földből és más termelőeszközökből, ha azoknak kihasználása kisebb hatásfokú maradt is, mint a fejlettebb vidékeken.

Az úrbérrendezést, aminek fontos mozzanata, a paraszti vallomástétel képezte vizsgálódása tárgyát, ez alkalommal Wellmann Imre természetesen nem részletezhette. Retrospektív tanulságai miatt is éreztette azonban, hogy ez az állami adóalapnak, a parasztság termelőképességének a védelmére szánt intézkedés a cenzust ugyan a vizsgált területen is csökkentette némileg, a többi feudális járadékot azonban, a robotot kiváltképpen, tetemesen fokozta. „Egységesítő-szabályozó akciója", amivel ennek a vidéknek a népét is „merev határokkal megvont társadalmi kategóriákba" igyekezett „skatulyázni", nem egy csapásra valósult meg. A „földrengést, mely a táj parasztságának lába alatt az úrbérrendezés következtében végbement", nem követhette azon nyomban az Urbárium-kívánta „új rend" életbelépése.

Wellmann Imre tanulmánya és az általa közölt forrásanyag, noha maga nem utal rá, alapvető hozzájárulás a vizsgált fejlemények messzeható következményeinek magyarázatához is. A XVIII. században még korlátozott jelentőségű Alföld XIX. századi főszerephez jutásában kétségtelenül nagy része volt az újratelepülést követően lejátszódó sajátos gazdasági-társadalmi fejlődésnek, aminthogy a refeudalizálás által elvesztett szabadabb állapot viszonylagos történelmi közelségének minden bizonnyal volt szerepe abban, hogy az Alföld parasztsága a XIX. század derekára az antifeudális és önrendelkezési törekvések kimeríthetetlen tartalékává vált.

Az Urbárium életbeléptetéséért megindított hosszú hadjárat korai fázisában elhangzó paraszti vallomások közreadása példás. A tájegységenként csoportosított szövegeket helységenként az 1715-, 1720-, 1728-i országos és az 1760-i adóösszeírás legfőbb

adatait is felsorakoztató tömör, de pontos összefoglalás előzi. Indokolt lett volna a községhatárok terjedelmének feltüntetése is. Érthetőnek, de sajnálatosnak tartjuk, hogy nem mindenütt volt mód a közbirtokosok birtoklási arányának a meghatározására. A szükséges magyarázatok, a ma már ismeretlen fogalmak magvas értelmezése lapalji és a függelékben közölt szótárszerű jegyzetanyagban található. A szövegközlés hűségének érdemét maga a szerző jórészt *Oszvald Ferenc*, *Fényi Ottó* és *Kenéz Győző* közreműködésére hárította.

Wellmann Imre kötete kivételes értékekben bővelkedő, időtálló alkotás. Meggyőződésünk szerint agrártörténetírásunk egyik fundamentális művének számít majd akkor is, midőn az általa tárgyaltakat már jóval több mint a címben említett két évszázad választja el olvasóinak a korától.

SZABAD GYÖRGY

MINDENNAPI. HORVÁT ISTVÁN PEST-BUDAI NAPLÓJA 1805—1809

Kiadja, jegyzetekkel, tanulmányokkal ellátva az Eötvös Loránd Tudományegyetem Apáczai Csere János Gyakorló Iskolája tanárainak és tanulóinak munkaközössége. Szerkesztette: Dr. Temesi Alfréd és Dr. Szauder Józsefné (Budapest, 1967. 609 l., 36 tábla)

Horvát István másfél évszázadon át kéziratban maradt 1805—1809. évi pest—budai naplójának a közelmúltban megjelent kiadása nagy nyeresége a hazai történeti és irodalomtörténeti, sőt a legtágabban vett művelődéstörténeti kutatás számára egyaránt. Azzá teszi a napló keletkezésének mind kora, mind helye, — de legkiváltképpen írójának személye és az a politikai és írói magatartás, mely a naplóból most bámulatos közelségből, összes reakciójával és kapcsolataival, a maga teljes össetettségében megfigyelhetővé válik.

A *kor* a napóleoni háborúk hazai szempontból talán legforróbb néhány esztendeje: a magyar jakobinus mozgalom vérbefojtása utáni másfél évtized vége, mikor a nemesség, a magyar politikai nemzet, egyidőben — de teljes önellentmondásban — törekszik részint az Ausztriával való kapcsolatok lehető lazítására, de fenntartására is: egyik oldalon az abszolutizmus gazdaságpolitikájával szemben a konjunktúra nyújtotta gazdasági lehetőségek minél alaposabb lefölözése, — másik oldalon az ennek lehetőségét biztosító nemesi osztályuralomnak a polgári forradalommal szemben minél huzamosabb fenntartása érdekében. Az abszolutizmus irányában elhatárolás és azonosulás, politikai és gazdasági kompromisszumok keresése ez a kor, — hátterében és indító okaként az árutermelés már erősen kibontakozó lehetőségeivel és a társadalomban a már polgárosodás felé mutató mozgás első indulásával.

A *színhely* Pest-Buda: Magyarországnak az a pontja, ahol ezekben az években mindezek az ellentmondások legélesebben válnak megfigyelhetőkké: az országnak még nem kereskedelmi központja, de már legfőbb emporiuma egy széles (országosan talán legszélesebb) körzet nemesi árutermelésének, és a Duna révén (melynek jelentőségét a kontinentális zárlat éppen ezekben az években olyan nagyra növelte a levantei kereskedelemben) az ország kétségtelenül legnagyobb export és import piaca, gazdagodó kereskedő polgársággal, polgárias életformákkal. Emellett valóban az egész országra kiható közigazgatási és egyetemi központ is, mely az ország legtávolabbi részeiről is nemcsak a főhivatalokban és a főtörvényszékeken ügyes-bajos dolgaikat intéző emberek egyre nagyobb tömegét vonzza magához, hanem intézményei körül kialakít egy tömegében, diákként még csak ideiglenesen, de egyes személyeiben már állandóan itt élő csoportot is. Olyan környezet ez, mely végül, ha többnyire csak rendkívül áttételesen is, de szükségképpen egyre erősebben és hatékonyabban befolyásolja nemcsak ennek az értelmiségnek világnézetét,

politikai magatartását, de az országgyűlésre (melyet éppen ezekben az években nem Pozsonyba, hanem Budára hívnak össze) az egész országból esetenként felgyülő nemességéét: a követeit ide küldő távoli megyék politikai hangadóiét is.

A napló *írója* Horvát István, a székesfehérvári nemes kisiparos értelmiségivé váló fia, jellegzetes teremtménye ennek a kornak s ilyen módon természetszerűen pontosan beleillik a városba is, melynek funkcióiban és társadalmi szerkezetében a kor gazdasági és társadalmi ellentmondásai oly sokoldalúan tükröződnek vissza. A társadalmi mozgás hulláma, mely most őt is emeli, a feudalizmus érezhetővé váló válságának és a kisnemesi-paraszti árutermelés ezzel szoros összefüggésben álló kezdeteinek nyomán a kispolgárság és a nem nemesi laikus értelmiségi és alkalmazotti réteg meginduló, kialakulásának irányába mutat. Az ilyen irányú fejlődésnek összes, az egyén életének síkján is jelentkező jellemző vonásával, pozitívakkal és negatívokkal egyaránt: résztvevőiben az emelkedés szívós igényével, s egyfajta erőteljes radikalizmussal a felettük állók, — de már erős elzárkózással az utánuk még lejjebbről felfelé törekvők irányában. Ezekhez az általános tulajdonságokhoz járulnak még sajátlag Horvát esetében az ő kétségtelenül kitűnő szellemi képességei: tulajdonságok olyan együttesét hozva létre, mely hordozóját nemcsak ambíciói, de tehetsége miatt is (amivel ő ennek megfelelően tisztában is van) tipikus jelenséggé teheti. A kornak és a színhelynek nagy tanulsága számára az, hogy az arisztokrácia és a vele egy szinten levő főhivatalnokság és főpapság alkalmatlan Magyarország vezetésére: képtelen megoldani a problémákat, melyek — Horvát szerint — egyedül a Magyarországot Ausztriához fűző kapcsolatok következményei. Felemás következtetés persze ez: a Pesten átáramló vagyon és gazdagság láttán nem a polgárosodás igénye fogalmazódik meg benne, hanem csupán a nemzeti önállósodásé, — s vezető pozícióiban immár azzal a köznemesi réteggel, melynek ő ugyan helyesen látja meg egyrészt az arisztokráciához képest összehasonlíthatatlanul szélesebb és demokratikusabb társadalmi bázisát, másrészt egyes, az értelmiségbe feljutó elemeinek kétségtelen emberi és intellektuális értékeit, — de melynek határai magától értetődően zárulnak le számára a parasztság még csak nem is társadalmilag, hanem éppenséggel jogilag értelmezett kategóriájának határainál.

Jellegzetes, határozott körvonalú felfogás ez, — nem híján bizonyos demokratizmusnak és filantropiának sem, bár ugyanakkor jobb változatában is csak Berzsenyi, korlátozottabb változatában meg éppenséggel Kisfaludy Sándor társadalomszemléletével rokon. Egy, a politikai cselekvés mezejéről egy évszázadon át leszorított, a XVIII. század végével korlátaiból végre kitörni képes társadalmi réteg hangja ez, mely egy avuló jogrendszerre, tömegeire és hagyományaira hivatkozva követeli magának a vezetést egy olyan világban, melyben már nemcsak az arisztokrácia és a nagybirtokos nemesség vezető szerepét biztosító értékeknek, de az egész társadalmi formációnak bomlása is megindul. Horvát az előzőt jól látja (ha indokait nem is értékeli helyesen), — de az utóbbit, a formáció egészének bomlását, nem képes még felfogni sem. A társadalmi fejlődés következő lépése számára a kisnemesség győzelme kell, hogy legyen, — és mindazoké az értékeké, melyeket (legalább is az ő szemében) ez a réteg látszik hordozni.

Mert tévedés lenne azt hinni, hogy Horvát egyszerűen 1790 agresszív kisnemesi felbuzdulásának folytatásában gondolkozik. Az ő gondolkodásában — és ehhez a napló mindennél gazdagabb forrásul is szolgál — természetesen sűrűn visszatérnek a XVIII. századvég politikai magatartásának már jól ismert alapmotívumai: így mindenekelőtt a nemzeti nyelv, a viselet, irodalom, zene, tánc kultusza, — de nem a korábbi nemesi mozgalmak és publicistáik nyers és formátlan megfogalmazásában és szemléletében, hanem egyre érezhetőbben immár ideológiává szervezetten. Horvát egész, sokféle ellentmondásban elmarasztalható munkásságát ugyanis — éppen a naplók tükrében láthatóan — végül is alapjában az a törekvés irányítja, hogy ennek a mozgalomnak ideológiát adjon. Helyes érzékkel látja meg, hogy az ideológia történelmi megalapozást igényel:

történetkutatói munkássága így egészében ennek az ideológiának szolgálatában fog állani, egészen a magyarságnak bibliai elődöket kereső képtelen név- és szófejtésekig. Alap és felépítmény összefüggésének ragyogóan világos érzékeltetésével: hiszen a kisnemesi demokrácia gazdaságilag és politikailag (kivált a 20-as évek végére) már irreális igényét szükségképpen tükrözi az abszurddá váló ideológia. A lehetséges választ már Széchenyi és a köznemesi liberálisok egyaránt a rendi kategóriák, az egész formáció keretein *túl* fogják keresni és megtalálni. Horvát zsákutcája ekkor és ehhez képest válik majd legvilágosabban érzékelhetővé.

Horvát naplója — már a fenti arcképvázlatnak is főforrása — végtelenül gazdagon és tanulságosan mutatja be ennek az ideológiának a megszületését: a még sokban német és szláv ajkú városi környezetet, a diákélet hétköznapjait és az Ürményi-ház az országos politikával érintkező légkörét; — a Horvátot környező értelmiségi társaságot: az írókat, műgyűjtőket, professzorokat, vagy egyszerűen jobb érzésű diáktársakat; — vagy gazdájának, az országbírónak családját és társaságát; — s ami számunkra a legtanulságosabb: mindazokat a reflexiókat, melyeket a naplóíró a látott jelenségekhez, hallott szavakhoz, megismert emberekhez és cselekedetekhez kommentárokként hozzáfűz, értelmezve és kiértékelve azokat. Maga az ebből itt szemünk előtt alakuló értékrend, ideológia egyszerű: egyetlen kritériuma van: magyarsága. Ingatag kritérium (melyet sok esetben még a szerző e négy év alatt is szükségképpen változó eszményei, állásfoglalása is bonyolítanak), de határozottan és állandóan visszatérően hangoztatott kritérium, alkalmazott mérce ez, változatos mértékegységekkel: politikában a nemzeti függetlenségéével, társadalomszemléletben az arisztokrácia-ellenességéével; irodalomban a ma már szinte érthetetlen szenvedéllyel képviselt ortográfiailag helyes magyarságával; történettudományban a nemzeti nagyság felkutatásáéval; emberek értékelésénél: azzal, hogy mennyire képesek megfelelni mindezeknek az igényeknek. Együttesen mindez már kétségtelenül ideológia, vagy legalábbis egy olyan szemlélet és magatartás, mely rendelkezik az ideológiává alakulás összes előfeltételével. Horvát hallatlan mozgékonysága és szívóssága, mellyel a régi magyarság előbukkanó írásbeli és tárgyi, irodalmi és történeti dokumentumait éppúgy kutatja és regisztrálja, mint az általa ismert jeles kortársakat s ezek életrajzait — emberi kiválóságukkal, teljesítményeikkel megannyi élő dokumentumait ennek az ideológiának — ekkor még biztosít is némi sikereket számára.

Horvát azonban — ugyancsak naplójának tanúsága szerint — már ekkor sem (vagy legalább is ekkor *nem csupán*) ideológiát kíván konstruálni, hanem társadalmi mozgalmat is, mely ezt az ideológiát képviselte. Ideológiájának legrokonszenvesebb vonása —, mely egyéniségét és tanítását még Eötvös és Szalay formátumú tanítványainak szemében is, és még akkor is oly nagyhatásúvá teszi, mikor ideológiájának mint konkrét politikai programnak csődje társadalmi és gazdasági alapjainak hiánya folytán (már nyilvánvalóvá válik, — az, hogy a magyarság kritériuma, melyet követelményként felállít, nemcsak *politikai*, hanem mint magatartás, *morális* kategória is: nemcsak követel, hanem tartozik oldala is van. Ennek a magyarság-fogalomnak a jegyében nézi le az éretlenül hőbörgő jurátusokat (jórészt pedig saját osztályának gyermekeit), de becsüli nagyra a szerb Vitkovicsot; a szlovák Rachovetzet; vagy a német Schediust. Ebben az ideológiában a magyarság mintegy minőségi fogalommá válik: egy tiszta és önzetlen emberség kritériumává. Valójában persze az osztály, amely elé Horvát ezt a fogalmat eszményként odaállította, nem volt, nem is lehetett alkalmas ilyen igények kielégítésére, éppúgy, mint egyedei sem, akik — csekély kivétellel — a nacionalizmust nyersen és gyakorlatilag karrier-kérdésnek fogva fel, azt csak negatív vonásaiban erőltetik tovább. Ám Horvát maga (és ez már ekkor, fiatalkori naplóján is érezhető) mintha érezné is ezt: ő maga inkább csak kevés kiválasztottnak, a nemzet legjobbjainak tényleges összegyűjtésére törekszik. Ennek ifjonti kezdeteként hozza létre egyetemi barátaiból „hármas társaságát", trium-

virátusát, mint egy későbbi ilyen szervezkedés magvát; ezért lótja-futja végig számtalanszor Pest-Budát a napló négy évében, s vállalja el Ürményi mellett az országbírói titkárságot, hogy így is befolyásolhassa az egyetemi oktatást, segíthessen barátain, befolyást szerezhessen az olyan kulturális lehetőségekre, mint pl. a Marczibányi díj.

Kezdeti sikerei ellenére is persze eleve bukásra ítélt küzdelem ez: moralitás és nacionalizmus nem, ill. optimálisan is csak időlegesen s inkább véletlenül esnek össze a társadalmi és gazdasági fejlődés egészen más szférákban jelentkező aktuális kategóriáival. A tudós útja így jut zsákutcába (az alakuló Akadémia már nem is választja be tagjai közé, — talán Széchenyi befolyására is, akit elsősorban nyilván a Horvát által megtestesített kisnemesi vonások ingerelhettek), — ha tudományszervezőként s könyvtárigazgatóként kifejtett (az általudomány zsákutcájába került tudós gúnyosan emlegetett alakja mögött azonban méltatlan feledésbe süllyedt) oly hasznos és szorgos munkája és főleg tiszta embersége még az olyan élesen ellentétes pólusokról is halálig tartó híveket szerez neki, mint József nádor, Vasvári Pál, vagy a különben Széchenyi útját járó Eötvös József. A Mindennapit olvasva, e fejlődés gyökereit és kezdeteit látva, megértjük ezt az emberi rokonszenvet. Mint ahogy megértjük a tudományos csődöt is. De mindenképpen annak igényével téve le a kötetet, hogy magának az egész embernek portréjával és az egész életpályának tudományos igényű feldolgozásával is mihamarabb találkozhassunk.

De a kötet tulajdonképpen ezeket az igényeket is jórészt már kielégíti. A Mindennapit, a Vajthó-féle Magyar Irodalmi Ritkaságok szép hagyománya felujításának örvendetes jeleként, az ELTE Apáczai Csere János gyakorló gimnáziumának diákjai rendezték sajtó alá szaktanáraiknak bevezetésével és kommentálásával. A szépen kidolgozott életrajz (*Huszti Imréné* és *Szauder Józsefné* munkája) valamint Szauderné Horvátot korába jól beépítő tanulmánya, *Huszti Mihály* Horvát elsősorban irodalomtörténeti jelentőségét, de az életműben Pest szerepét is bemutató munkájával egymást jól kiegészítve, sokoldalúan mutatják be Horvát személyiségét és életútját: egészében, még a szakember számára is meglepetésként egy Kazinczy és Széchenyi kora között Kazinczy és Széchenyi-féle funkciókat egyaránt és egyszerre ellátó (ha külön-külön mindegyiküknél gyengébb, de egészében, hatásában, kora viszonyai között nem csekélyebb jelentőségű) személyiséget, — és az életműnek és az általa reprezentált törekvéseknek jobb megismertetése szempontjából a Mindennapi jelentőségét. Legfeljebb azt vethetjük a szerzők szemére, hogy Horvát demokratizmusában a szükségesnél kevésbé látták meg a kisnemesi osztálykorlátokat, inkább csak törekvéseinek (kétségtelenül jobban érezhető) felfelé vágó élét, és Habsburg-ellenes — bár polgári reform igénye nélkül már ugyancsak meddő — vonását észlelve. Kivált Szauderné munkája az, mely így vázlatosságában is eleven és hűséges portré és pályakép: megérdemelné azt a továbbfejlesztést, amit Horvát életműve kíván történet- és irodalomtudományunktól. Szépen egészíti ki ezt a hármas képet *Fajcsek Magda* tanulmánya a Mindennapi nyelvészeti vonatkozásairól. Ám a szövegnek még az e tanulmányból kétségtelenné váló nyelvészeti értéke mellett is indokolatlannak érezzük olyan fokú betűhívséggel való közlését, mely általában a Horvátnál következetesen, szinte már törvényszerűen alkalmazott helyesírási megoldások: az *a* névelő utáni és az *s* kötőszó előtti aposztrofok, s a tz-k és a ts-k reprodukálásáig is kiterjedt, megnehezítve nemcsak a szedő, hanem az olvasó munkáját is. Jól segítik az olvasót a tárgyi és személyi jegyzetek: legfeljebb a szöveggel azonos betűtípusuk meglepő. Külön ki kell emelnünk a nyomda és a kiadó érdemeit: a nehéz szöveg gondos szedése és a kötet igen szép kiállítása miatt. Reméljük, hogy a szép vállalkozásnak nem utolsó kötetét csukjuk be, búcsúzóul mégegyszer végigfutva érdekesebb helyein.

VÖRÖS KÁROLY

TILKOVSZKY LORÁNT:

TELEKI PÁL. LEGENDA ÉS VALÓSÁG.

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1969. Népszerű történelem c. sorozat. 189 l. és 16 l. kép)

Teleki Pál grófnak, Magyarország miniszterelnökének halála a maga idején nemzetközi jelentőségű eseménnyé vált. Az az érdeklődés, amely akkor irányult feléje, még ma sem apadt el teljesen. Az 1941. április 3-ára virradóra eldördült fegyver egy olyan politikai pálya végére tett pontot, amely zsákutcába torkollott: egy egész élet munkájának eredménytelenségéről, eszmei-politikai vezérgondolatának kudarcáról mondott ítéletet. Ez az ítélet időpontjával és módjával egyaránt európai méretű visszhangot és rendkívüli feltűnést keltett, mert Teleki egyéni számvetése egy bel- és külpolitikai irányzatot tagadott meg a Hitler lábai előtt heverő Európában. A könyv anyaga is azt dokumentálja, hogy a kortársak — bármely oldalon álltak is —, Teleki öngyilkosságát elsősorban úgy tekintették, mint tiltakozást a náci Németország politikája ellen.

Teleki politikájával az új magyar történetírás már több alkalommal foglalkozott, s épp a legkritikusabb, a második miniszterelnökségére eső időszakot elemezte és tárta fel a legbehatóbban. Ennek eredményeit hasznosítva Teleki egész pályájának átfogására, ellentmondásainak tisztázására azonban Tilkovszky Loránt tesz először kísérletet.

A kötet frappánsan, azokkal a híranyagokkal, kommentárokkal indul, amelyek Teleki halálhírét követték. Az időrend betartása, az anyag csoportosítása révén a szerző áttekinthetően állítja az olvasó elé a magyar, a német és a nyugati felfogás mibenlétét, változásait. A Magyar Távirati Iroda jelentései, amelyek a valóságot, az öngyilkosság tényét, csak fokozatosan és némi zavarral ismertették, félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a magyar miniszterelnök halála, annak politikai indítéka — mint azt hátrahagyott levelei ki is mondják — bírálat volt az ország német elkötelezettségű külpolitikájáról. Ez viszont a lehető legkínosabban érintette a kormány- és politikai köröket. A zavart s a magyarázkodás kényszerét tükrözik a kötetben ismertetett gyászbeszédek, nekrológok, amelyek a miniszterelnök koporsója felett azt hangoztatták: Teleki elsősorban tudós és nem politikus volt.

Teleki öngyilkosságának politikai jelentőségét húzzák alá a német megnyilatkozások is, noha ezek éppen azt emelik ki, hogy a magyar miniszterelnök haláláig hű volt a tengelyhatalmakhoz. Az angol és egyéb nyugati kommentárok viszont, ugyanebből a célból, azt hangsúlyozzák: egy kis nemzet is tiltakozhat a német politika ellen, szembeszállhat azzal, mint ahogyan Teleki nem volt hajlandó vakon, szó- és hitszegő módon engedni a német követeléseknek, a német nyomásnak.

Tagadhatatlan, hogy 1941-ben a nácizmussal szembenálló Európa egy egész nemzet javára írta azt, amire Teleki szinte teljesen magányosan álló tettével vállalkozni képes volt, azt remélve, hogy az ország ebből levonja a konzekvenciát.

Tilkovszky arra keres választ könyvében, vajon magában Telekiben, egész életútjában, politikai nézeteiben, gyakorlati tevékenységében megvoltak-e az alapjai annak, hogy öngyilkosságát egyértelmű politikai tiltakozásnak lehessen felfogni; mindenekelőtt pedig, maga Teleki mennyiben volt felelős a történtekért, mindazért, ami végül is öngyilkosságba kergette. Éppen ezért rendkívül szigorúan és következetesen tárja elénk Teleki Pál családi örökségét, hagyományait, neveltetését, de legfőként politikai nézeteinek kiformálódását, megszilárdulását.

Teleki tudósként kezdte pályáját, a politikai életbe csak később kapcsolódott be, s a földrajztudományhoz soha nem lett hűtlen, abban sok, ma is helytálló eredményt ért el. A gyakorlati politizálás gyakran nagyon is tisztátalan, de elkerülhetetlen eszközeit-módszereit sohasem tudta teljesen magáévá tenni, rutinosan alkalmazni.

Tilkovszky ráirányítja a figyelmet a pályakezdés időpontjára s egyben lehetőségeire is, olyan kérdésekre, amelyek nemcsak Teleki, de az egész XX. század elején porondra lépő politikusi-közéleti gárda szempontjából talán a legizgalmasabbak. Ennek az új generációnak a tagjai még szinte teljes egészében együtt vannak a századelőn s ráadásul a progressziót képviselő szervezetek és orgánumok táján. Maga Teleki is a Huszadik Század c. folyóiratban, a polgári értelmiség, a szabadgondolkodók folyóiratában kezdi meg tudományos-irodalmi tevékenységét. Miért, hogyan, milyen indítékok következtében válik szét igen rövid időn belül ez a generáció s formálódik úgy az egyes szereplők nézete, magatartása, hogy már ekkor szinte láthatóvá teszi a későbbi fejleményeket? Ezek olyan kérdések, amelyek a jelenleginél nagyobb teret érdemeltek volna általánosságban, de Telekivel kapcsolatban is.

A jogi- és földrajztudományi előképzettségű Teleki felfogásának alakulásában a szerző kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a német munkákból megismert „biológiai társadalomelmélet"-nek, amely a politikai jogkiterjesztés gondolatát, amely egyben a magyar progresszió programja is volt, elvetette. Érdekesen és céltudatosan követi nyomon a tudós Teleki elméleti és gyakorlati munkásságának alakulását, kezdettől fogva kiemelve annak kettősségét, belső ellentmondásosságát. Teleki a század elején erőteljesen támogatja a Turáni Társaságot, amely tevékenységében tulajdonképpen a Deutsch-Asiatische Gesellschaft módszerét vette át azzal a szándékkal, hogy ellene fordítsa azokat. Az első világháború idején aktív szervezője a fajegészségügyi mozgalomnak, amely nemcsak tényleges egészségügyi feladatok megoldását célozta, hanem teret adott a biológiai fajfogalom népszerűsítésének is, noha maga Teleki ezt a koncepciót a soknemzetiségű Magyarország esetében nagyonis aggályosnak találta.

Teleki aktív közéleti és politikai szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásától, a magyarországi forradalmaktól s az ellenforradalom győzelmétől kezdve bontakozik ki. Tilkovszky határozottan és egyértelműen állapítja meg, hogy ez időtől kezdve gondolatkörének, közéleti tevékenységének meghatározója és inspirálója a történeti Magyarország megtartásáért, a területi revízióért való harc volt.

A teljes területi revízió merev programja Magyarországon összefonódott a liberalizmus, a demokrácia, a „zsidó szabadkőművesség" elvetésével „keresztény-nemzeti" alapon. Tilkovszky hangsúlyozza, hogy ez határozta meg Teleki politikai koncepcióját is, bár a módszerek kiválasztása megkülönböztette sok más politikus társától. Ő épp a revíziós program és propaganda érdekében tartotta elengedhetetlennek Magyarország és a környező országok tényleges állami és társadalmi berendezkedésének, gazdasági, kulturális viszonyainak tudományos feltárását. Ennek érdekében olyan tudományos intézeteket hozott létre, olyan modern kutatási, anyagfeldolgozási rendszert vezetett be, amelyek — politikai célkitűzéseik és tartalmuk ellenére — a hazai tudományosság gyarapodását szolgálták (a Magyar Tudományos Akadémia Szociográfiai Intézete, a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete). Később, a 30-as években a baloldali beállítottságú falukutató mozgalom ellensúlyozására megteremti az Országos Táj- és Népkutató Intézetet, amely munkatársai tevékenységében, tudományos produktumában ismét messze túlmegy mindazokon a célkitűzéseken, amelyeket eléje Teleki állított. Teleki ezekkel az intézményekkel azt a rendkívül modern metódust kívánta meghonosítani Magyarországon, hogy a kormányzat bizonyos politikai, diplomáciai döntések alkalmával tudományosan megalapozott, módszeresen feldolgozott anyagra támaszkodjék.

Tilkovszky könyve a revíziós programmal magyarázza, hogy Teleki maga is részt vett az 1925 decemberében napvilágra került frankhamisítás előkészítésében, lebonyolításában, így remélve a revíziós propagandához szükséges anyagiak biztosítását.

A 20-as évek végén, a 30-as évek elején bontakozott ki, mint szerző megállapítja, Telekinek az adott viszonyokhoz alkalmazkodni kívánó új elgondolása, amely „Európa

tömörítését" tűzte ki célul szovjetellenes alapon, válaszul és elutasítás gyanánt a Briand, Hodža és mások által felvetett, a status quo fenntartására irányuló tervekre. Belpolitikailag viszont dinamikus kormánypolitikát kívánt, amely elébe megy az eseményeknek, képes megakadályozni a társadalmi ellentétek túlságos kiéleződését, akár a jobb-, akár a baloldali radikalizmus lábrakapását. (Innen fakad bizonyos elégedetlensége Bethlen politikájával szemben, s kezdeti, 1933-as véleménye Németországról.)

Teleki a maga konzervatív, jobboldali nézetei ellenére szinte elsőként és igen határozottan tiltakozik a magyar jobboldal előretörése ellen, a kormánypolitika köreiből száll síkra a hagyományos uralmi-kormányzati formák fenntartásáért, és ítéli el a magyar külpolitika egyoldalúan német irányú lekötését. Hangsúlyozza a szerző, hogy a 30-as évek végén Teleki éppen azért szeretett volna eredményt elérni a területi revízió terén, hogy a szélsőjobboldal belső erőit gyengítse. A kibékíthetetlen ellentmondás azonban abból következett, hogy ilyen eredményeket elérni csak a náci Németországgal együttműködve, és olyan módon lehetett, hogy a revízió érdekében a kormány engedményeket tesz a szélsőjobboldal hazai erőinek.

Természetesen bőven foglalkozik a kötet az aktív politikai életbe visszatért Teleki tevékenységével, a Darányi-kormányban vállalt kultuszminiszteri megbizatásával, majd miniszterelnökségének idejével. Tilkovszky is igen jelentősnek tartja az ország egésze szempontjából azt a Teleki revíziós programjában 1938-tól kezdve megragadható mozzanatot, hogy egy ponton túl még a revízió érdekében sem hajlandó elmenni: visszautasítja a Csehszlovákia feldarabolásában való aktív, fegyveres magyar részvétel gondolatát, majd a Lengyelország elleni hasonló magyar beavatkozást. Akkor, amikor rövid idő múltán immár Jugoszláviára kerül a sor, tiltakozásának már csak egyetlen lehetséges módját látja.

Teleki belső konfliktusa, egyben az ország egész helyzetének, politikájának ellentmondásossága 1938-tól kezdve rohamosan mélyült, gyorsult és megoldást-feloldást követelt. Ezt hozta meg Teleki számára 1941. április 3-án a pisztolylövés.

A tragédia azonban nemcsak abban rejlett, hogy Teleki számára nem nyílt más kiút és megoldás, miután életművét és eszmevilágát bukni látta. A tragédia másik, az egyénin túlfekvő síkja az volt, hogy halála, amelyet mementónak és visszarettentő figyelmeztetésnek szánt azon az úton, amelyen maga is járt, s amelyen maga is vezette nemzetét, — a kormányzati politikát s a magyar uralkodó osztályokat nem tudta megállítani. Megrendítő tette, amelyre emberi indítékai vezették, nem korrigálták, nem ellensúlyozták a politikus egész életművét, s az nem válhatott egy új magyar politika kiinduló pontjává.

Tilkovszky Loránt könyve az itt említetteken kívül még számos kérdést tárgyal, amelyek Teleki portréját s a magyar történet egyes szakaszait is tanulságosan egészítik ki. A szerző azonban nem térhetett ki minden problémára, gyakran — bizonyára a terjedelmi korlátok miatt is — röviden volt kénytelen tárgyalni egyes eseményeket. Fő törekvése az volt, hogy Teleki egész életútját bemutassa, ugyanakkor részletesen ismertesse eszmei-politikai nézeteinek alakulását és konzekvenciáit, így keresve életművének helyét a magyar történetben, így hántva le róla a kortársak és az utókor szőtte legenda mezét. Teleki konzervativizmusa, a korszak progresszív tendenciáit elutasító magatartása, a területi revízió szolgálata adják a róla festett portré alapvonásait, mint amelyek már korán kialakultak s mindvégig stabilak maradtak.

Úgy érzem, viszonylag kevés figyelmet és teret tudott szentelni a szerző annak feltárására, hogy mik voltak a Teleki-legendának azok az elemei, amelyek következtében Teleki politikája, gyakorlati tevékenysége — túl az öngyilkosság tényén — lehetőséget adott e legenda kialakulására, amelyek Teleki hatását saját körein túl is kiterjesztették. Ezért szívesen láttuk volna részletesebb bemutatását annak, milyen helyet foglalt el Teleki a magyar ellenforradalomban, annak különböző szakaszaiban, milyen volt a viszo-

nya az ellenforradalom különböző csoportjaihoz, milyen hatást gyakorolt az egész magyar politikai közéletre, milyen kapcsolata volt a kormánypárton kívül álló politikai csoportokkal.

A kötet — a sorozat jellegének megfelelően — nem tartalmaz lábjegyzeteket, de a szerző igen gazdag jegyzéket ad a felhasznált forrásokról és irodalomról. A szerencsésen összeválogatott képanyag — a források és korabeli megnyilatkozások bőséges ismertetése, idézése mellett — nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a szélesebb olvasóközönségnek szánt kötet felidézze a korszak levegőjét, hangulatát.

L. Nagy Zsuzsa

A NAGY HONVÉDŐ HÁBORÚ TÖRTÉNETE 1941—1945

(V. kötet. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1967. 578 l.)

A kötet témáját az alcím is megadja: „A fasiszta Németország elleni háború győzelmes befejezése. Az imperialista Japán veresége (1945)". Ezzel a kötettel voltaképpen be is fejeződik a hatkötetes sorozat eseménytörténeti része.

A téma jellegéből adódóan az 1945-ös év eseményeit a szerzők két külön részben tárgyalják. Az I. rész címe: „A német fasiszta hadsereg szétzúzásának befejezése és Németország feltétel nélküli fegyverletétele", és ez a rész 12 fejezetre tagolódik. Lényegesen rövidebb ennél a II. rész: „Az imperialista Japán szétzúzása. A második világháború befejezése", — mely további 5 fejezetet tartalmaz.

Az I. rész bevezető, „Az európai háború befejező szakasza előtt" című fejezete ismerteti a Szovjetunió belső és nemzetközi helyzetét 1945 elején, s szembeállítja ezzel a fasiszta Németországban bekövetkezett katonai-politikai válságot. Rendkívüli mértékben megnőtt a Szovjetunió nemzetközi tekintélye; 1941. június 22 előtt a Szovjetunió 25 állammal állott diplomáciai kapcsolatban, 1944 végén viszont már 41 állammal. Németországnak viszont annakidején 41 állammal volt diplomáciai kapcsolata, míg 1944 végén már csak kilenccel! (14. l.)

Részletes leírást kapunk az európai hadászati helyzetről 1944/45 fordulóján, továbbá a hadviselő felek terveiről. A szovjet—német arcvonalon a Vörös Hadseregnek 7 109 000 katonája volt, 15 ezer harckocsival és több, mint 15 ezer repülőgéppel. Ez az 1944 eleji helyzethez képest a repülőgépeknél közel kétszeres, a harckocsiknál és rohamlövegeknél pedig csaknem háromszoros növekedést jelentett (23., 35. és 36. l.).

1945. január 12-én indult a visztula—oderai hadművelet, melyet több szovjet front együttesen indított, a lengyel nép teljes felszabadítására, és a Berlin elleni támadás feltételeinek megteremtésére. A hadművelet előkészítése óriási munkát jelentett. A második világháborúnak ebben a szakaszában már minden korábbinál nagyobb számadatokkal találkozunk. A támadás előtt az 1. Belorusz Fronthoz több mint 68 ezer, az 1. Ukrán Fronthoz több mint 64 ezer vagon rakományt szállítottak (54. l.).

Az 1945. január 12-én kezdődött nagy támadás során az 1. Ukrán Front 250 km széles arcvonalon támadott, és 6 nap alatt 150 km-t nyomult előre. Hasonló eredményeket ért el az 1. Belorusz Front is, mely január 14-én kezdte a támadást, 3 nap alatt 120 km szélességben törte át a német arcvonalat, s január 17-én délre az 1. lengyel hadsereggel együtt befejezte Varsó felszabadítását (62. és 65. l.). A két front csapatai azután folytatták támadásukat, január végére kijutottak az Oderához, az 1. Ukrán Front megkezdte a folyón az átkelést. Az 1. Belorusz Front csapatai január 29-én keletről átlépték Németország határát.

„A visztulai—oderai támadás kolosszális méretet öltött. A támadás 500 kilométer

széles arcvonalon bontakozott ki, mélysége elérte a 450—500 kilométert és 23 napig tartott. Az előnyomulás átlagos napi üteme elérte a 20—22 kilométert" (75. l.).

Ezzel a hadművelettel egyidejűleg a Vörös Hadsereg Kelet-Poroszországban és Észak-Lengyelországban is támadást kezdett. Az itteni német csapatok elleni harcot a 3. és a 2. Belorusz Front erői vívták, 1945. január 13. és április 26. között. Ezeket a harcokat külön fejezet ismerteti, napról-napra leírva az egyes frontok, hadseregek tevékenységét, sikereit, a támadás első szakaszának végéig, február 9-ig.

A kötet 4. fejezetének címe: „A krími konferencia. A szovjet csapatok támadása a Balti-tenger partján és Sziléziában". Az 1945. február 4. és 11. között Jaltában tartott konferencia katonai, politikai és gazdasági kérdéseket tárgyalt, így a hadműveletek folytatását, a Szovjetunió belépését a távol-keleti háborúba, a németországi megszállási övezeteket, a Németország által fizetendő jóvátételt, Lengyelország határainak problémáját, a jugoszláv kérdést és más ügyeket.

A konferencia idején és utána a Vörös Hadsereg folytatta támadását. A 2. és az 1. Belorusz Front csapatai „megtisztították az ellenségtől Kelet-Pomeránia területét, továbbá a Balti-tenger egész déli partvidékét a Visztulától az Oderáig. Ezután nem fenyegette többé veszély azoknak a szovjet csapatoknak a szárnyait, amelyek a berlini irányban elérték az Oderát, továbbá kedvező feltételek jöttek létre a berlini hadművelet végrehajtásához . . ." (125. l.)

Ebben a fejezetben külön pont foglalkozik a felszabadított Lengyelországgal, a helyreállítással, a földreformmal, az országban végbement társadalmi és gazdasági átalakulással, az új népi demokratikus Lengyelország felépítésének kezdetével.

A kelet-poroszországi hadművelet utolsó szakasza 1945. február 10-én kezdődött; a 3. Belorusz Front hadseregeinek és más erőknek a támadásával. Április 10-ére befejeződött Königsberg elfoglalása, majd április 26-ával a Samland félsziget is teljesen a 3. Belorusz Front csapatainak birtokába került.

A könyv következő fejezetének címe: „Magyarország felszabadításának befejezése. Bécs elfoglalása". A szerzők előbb a délkelet-európai katonai-politikai helyzetet részletezik, majd az 1945 február-március eleji katonai helyzetet ismertetik: a március 6-án a Dunántúlon indított nagy német támadás megállítását, és a 3. és 2. Ukrán Front március 16-án indított, Magyarország felszabadítását és Ausztria keleti körzeteinek birtokbevételét eredményező támadását.

A 6. fejezet „A szovjet haditengerészeti flotta harctevékenységé"-vel foglalkozik, azaz olyan témával, amelyről még a második világháború történetének kutatói is csak keveset tudnak, és amellyel kapcsolatban a nyugati, elsősorban a nyugat-német irodalomban számos hamisítással találkozunk. A fejezet ismerteti a tengeri hadszínterek 1945 eleji helyzetét, majd rátér a Vörös Zászló Renddel kitüntetett Balti Flotta harctevékenységére. Ez a flotta a németek balti-tengeri szállításait akadályozta, továbbá a német csapatoknak saját flottájuk általi támogatását. A Balti Flotta nagy veszteségeket okozott a németeknek, segítette a Balti-tenger közelében, Kelet-Poroszországban és Kelet-Pomerániában harcoló saját szárazföldi erők harctevékenységét.

Az Északi Flotta fő feladata a tengeri közlekedési vonalak védelme volt, elsősorban a német tengeralattjárókkal szemben. 1945-ben ezt a feladatot már egészen más körülmények között oldották meg, mint az előző években. Most minden, Anglia felől érkező szállítóhajóra jutott egy kísérő hadihajó! (197. l.) Az értékesebb rakományt vivő szállítóhajót pedig 10—12 hadihajó biztosította (198. l.).

Még egy figyelemreméltó, a háború utáni időszakra is érvényes megállapítás: „A flotta fő ütőereje 1945-ben a tengerészeti légierő volt . . ." (202. l.)

A következő fejezet, „Berlin eleste" a hitleri Németország fővárosa elleni döntő támadás közvetlen előzményeit, a hadművelet előkészítését és lefolyását ismerteti.

A német fővárosban és környékén összevont ellenséges erők leküzdését az 1. és a 2. Belorusz és az 1. Ukrán Front kapta feladatul. Ez a 3 front „összesen 2 500 000 főt számlált, és 41 600 löveggel és aknavetővel, 6250 harckocsival és rohamlöveggel, továbbá 7500 harci repülőgéppel rendelkezett. A frontok csapatai élőerőben 2,5-szeres, tüzérségben 4-szeres, harckocsikban és aknavetőkben 4,1-szeres, légierőben pedig 2,3-szeres fölényben voltak az ellenséggel szemben" (215. l.).

A nagy támadás április 16-án reggel kezdődött, s a feltartóztathatatlanul előnyomuló szovjet harckocsizók és gépesített alakulatok április 21-én betörtek Berlin északi külvárosába (223. l.). Április 25-én délben megvalósult Berlin körülzárása, május 2-án pedig az egész város a szovjet csapatok kezére került (237. l.). Ennek a hadműveletnek a során az említett 3 front összes vesztesége több, mint 300 000 fő volt, ezzel szemben az amerikai — angol csapatok 1945-ben a nyugati arcvonalon 260 000 főt vesztettek ! (239. l.)

A 8. fejezet „Csehszlovákia felszabadítását"-t tárgyalja. Ebben találjuk az 1944-es és 1945-ös partizánharcok leírását, továbbá a Vörös Hadseregnek az ország felszabadításáért 1944 őszétől vívott harcait. E harcok az 1945. május 5-én kirobbant prágai felkelés megsegítésében, továbbá a német Közép és az Ausztria Hadseregcsoport megsemmisítésével fejeződtek és tetőződtek be, május 9-én és a következő napokban.

A következő fejezet, melynek címe: „A fasiszta Németország feltétel nélküli fegyverletétele", a könyv egyik legérdekesebb része. Bevezetésként a németeknek a szövetségesek szembeállítását célzó, illetve külön fegyverletételre irányuló tervei kudarcáról olvashatunk, Göring és Himmler próbálkozásairól. Hitler a kilátástalan helyzetben április 30-án öngyilkos lett, kinevezett utóda, Dönitz tengernagy eleinte tovább próbálkozott, de végül kénytelen volt belátni, hogy alá kell írni a feltétel nélküli fegyverletételt. A végleges okmány aláírására Berlin Karlshorst nevű külvárosában került sor 1945. május 8-án. A Szovjetuniót képviselő G. K. Zsukov, a Nagy-Britanniát képviselő A. W. Tedder, az Egyesült Államokat képviselő C. Spaatz és a Franciaországot képviselő de Lattre de Tassigny jelenlétében W. Keitel, H. Friedeburg és H.-J. Stumpff írta alá azt az okmányt, mely véget vetett Európában a második világháborúnak (287. s köv. l.).

Az aláírás éjfélkor történt, s utána május 9-én felvirradt a Nagy Győzelem Napja. A hitlerista csapatok Szovjetunió elleni támadása után 1417 nappal ünnepelt az egész Szovjetunió, elsősorban Moszkva, de ünnepeltek szinte az egész világon. Május 24-én a Kremlben fogadás volt a Vörös Hadsereg parancsnokainak tiszteletére. Egy hónappal ezután, június 24-én pedig tíz front legjobbjainak részvételével győzelmi díszszemlét tartottak, melynek során a Lenin-mauzóleum talapzatához dobtak 200 zsákmányolt hitlerista zászlót, miközben „a náci birodalom romjai fölött . . . a Győzelem Vörös Lobogója lengett" (298. l.).

A 10. fejezet, „A kommunista párt és a szovjet kormány a népgazdaság fejlesztéséért" ismerteti a Szovjetunió 1945. március 25-én jóváhagyott 1945. évi népgazdasági tervét, a vezető iparágak további fellendítéséért folytatott harcot, a mezőgazdaságot 1945-ben, a közlekedést a háború befejező szakaszában, a népgazdaság helyreállítását a felszabadított vidékeken, a szovjet tudomány szerepét a hadigazdaság megszilárdításában, végül az ország áttérését a békés építésre.

Európában még folyt a háború, s a Távol-Keleten még nem is lehetett látni a Japán elleni hadműveletek időtartamát, amikor a Szovjetunió megkezdte harcát a demokratikus békéért és a nemzetközi együttműködésért. Ez a témája a kötet 11. fejezetének, mely az 1945. április 25-én összeült San Francisco-i konferencia létrejöttének és tárgyának ismertetésével indul. Ismeretes, hogy ezen a konferencián hozták létre az Egyesült Nemzetek Szervezetét, és fogadták el az ENSz alapokmányát.

A hitlerista Németország szétzúzása után tovább szilárdultak a Szovjetunió és a közép- és délkelet-európai országok, Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Bulgária,

Jugoszlávia, Magyarország, Albánia kapcsolatai. Ezekben az országokban a nép intézte saját sorsát, s ez a körülmény „gyökeresen megváltoztatta ezeknek az országoknak, valamint a Szovjetunió nemzetközi helyzetét" (366. l.).

A fejezet az 1945. július 17. és augusztus 2. között Potsdamban tartott háromhatalmi konferencia tárgyalásaival és értékelésével zárul. Ez a konferencia „kinyilatkoztatta az antifasiszta koalíciónak azt az eltökélt szándékát, hogy megszilárdítja a hitlerista hódítók felett aratott győzelmét, és kidolgozta ennek közös tervét" (374. l.).

Az első rész utolsó fejezete: „A Nagy Honvédő Háború harmadik időszakának katonai és politikai eredményei", bár elsősorban az 1944 végétől 1945 májusáig terjedő időszakkal foglalkozik, voltaképpen az egész háború rövid mérlegét adja. Igen érdekes pl. a 381. lapon közölt táblázat a Vörös Hadsereg létszámának és fegyverzetének növekedéséről 1942. november 19., tehát a sztálingrádi ellentámadás megkezdése és 1945. január 1. között. Ebben az időszakban a személyi állomány csak 12%-kal növekedett, a tüzérség 117%-kal, a páncélosok 150%-kal, a repülőgépek pedig 243%-kal! Még egy lényeges adat: „A népgazdasági beruházások 1944—45-ben az 1941—1943. évi 48,2 milliárddal szemben 73,7 milliárd rubelre rúgtak" (389. l.).

A második részben először a Csendes-óceánon 1945 első felében lezajlott hadműveletekről olvashatunk. A fejezet első pontja Japán belpolitikai helyzetével, a japán ipar, elsősorban hadiipar termelésével foglalkozik, valamint az általános politikai helyzettel, a különböző politikai szervezetekkel.

1945-re Japán már elvesztette korábbi hódításainak jelentős részét, Kína kivételével, és mindenütt védelembe kényszerült. Januárban amerikai csapatok szálltak partra Luzon szigetén, és július 1-ével befejezték a sziget visszafoglalását. Az angolok Burmában értek el sikereket. Jelentős volt Okinawa elfoglalása 1945. április 1. és június 21. között, mert ezzel megteremtődött az előfeltétele a japán anyaország elleni közvetlen támadásnak.

„A kínai nép harca a japán területrablók ellen, és az ázsiai nemzeti felszabadító mozgalom fellendülése" című fejezet előbb Kína helyzetét ismerteti 1945 első felében. A japán agresszorokkal szemben a Kuomintang csak passzív ellenállást fejtett ki, a harcot a kommunisták vezette fegyveres erő, a 8. és az Új 4. Népi Hadsereg vívta (415. l.). 1945-ben a Kínai Kommunista Pártnak már több, mint 1,2 millió tagja volt; április 23. és június 11. között tartották a párt VII. kongresszusát (417. l.).

A felszabadított körzetekben tovább növekedtek a fegyveres erők; felkészültek arra, hogy a hadászati erőegyensúly szakaszának befejeztével áttérjenek a háború utolsó szakaszára: a hadászati támadásra (422. l.).

A fejezet végén Ázsia többi népének: a vietnámi, a burmai, a fülöp-szigeti, a maláji, az indonéz és a thai nép japánellenes harcának ismertetését, e harc eredményeinek méltatását találjuk.

A kötet 15. fejezete: „A Szovjetunió hadba lépése a Távol-Keleten". Japán 1941. április 13-án semlegességi egyezményt kötött a Szovjetunióval, de a japán vezérkar több tervet dolgozott ki a Szovjetunió megtámadására. E terveket az általános helyzet alakulása következtében nem tudták megvalósítani, s 1944 tavaszán megkezdték védelmi tervek kidolgozását a Szovjetunióval való háború esetére (429. l.).

A nyugati szövetségesek többször érdeklődtek a Szovjetuniónak a Japán elleni háborúba való bekapcsolódásáról. A jaltai konferencián, 1945. február 11-én a három nagyhatalom vezetője titkos egyezményt írt alá, melyben „a Szovjetunió vállalta, hogy Németország fegyverletétele után két-három hónappal hadba lép a Távol-Keleten . . ." (433. l.) A hadbalépés problémáját Truman a potsdami tárgyalásokon újból felvetette, mire Sztálin azt válaszolta, hogy a szovjet csapatok augusztus 8-ra teljes készenlétben állnak majd. Augusztus 6-án azután Hiroshima felett felrobbant az első amerikai atombomba (439. és 440. l.).

Augusztus 8-án a szovjet kormány közölte a moszkvai japán nagykövettel, hogy másnap beáll Japánnal a hadiállapot. Ennek a bejelentésnek a következményeit tárgyalja a következő fejezet, melynek címe: „A szovjet fegyveres erők Északkelet-Kínában és Koreában szétzúzzák a japán csapatokat". A fejezet előbb a japán, majd a szovjet hadsereg előkészületeit ismerteti. A japánok elleni harcra három frontot hoztak létre: a Bajkálontúli, valamint az 1. és a 2. Távol-keleti Frontot. A három frontnak több, mint másfél millió katonája, 26 137 lövege és aknavetője, 5556 harckocsija és rohamlövege, és 3446 repülőgépe volt. A hadműveletekben részt vett a Csendes-óceáni Flotta és az Amuri Katonai Flottilla, továbbá három légvédelmi hadsereg is (449. l.).

A támadás augusztus 9-én hajnalban indult meg, s a szovjet csapatok hat nap alatt áttörték a japán védelmet, szétzúzták a japán csapatok főerőit. Augusztus 17-én a japánok megkezdték a fegyverletételt. Ez a következő napokban fokozódott; 20-án felszabadult Mukden, 22-én Port Arthur, s szeptember 1-én befejeződtek a hadműveletek.

Az utolsó fejezet: „Japán fegyverletétele és a második világháború vége". A katonai vereségek következtében a japán kormány belátta, hogy elkerülhetetlen a fegyverletétel. Különböző tárgyalások és tapogatózások után a japán legfelső haditanács és a kormány közös ülése a császár jelenlétében elhatározta, hogy feltétel nélkül leteszik a fegyvert. Az erről szóló okmányt hivatalosan szeptember 2-án a Tokiói-öbölben, az amerikai Missouri csatahajó fedélzetén írták alá, miután a történelemben először külföldi csapatok léptek Japán földjére (480. l.).

A fejezet s egyben a kötet befejező pontja: „A szovjet fegyveres erők távolkeleti győzelmének katonai és politikai jelentősége".

A Nagy Honvédő Háború történetének V. kötete, az előző kötethez hasonlóan, kollektív munka eredménye: 28 tagú szerzői munkaközösség alkotása. A szerzők érdeme, hogy 1945 első nyolc — kilenc hónapjának történetét minden előző munkánál részletesebben, alaposabban dolgozták fel. A Vörös Hadsereg erejéről, felkészültségéről, a Szovjetunió erőfeszítéseiről, a hadiipar és az egész népgazdaság teljesítményéről olyan adatokat közölnek, amelyeket korábbi szovjet munkákban nem, vagy nem ilyen részletesen lehetett megtalálni.

Ugyanakkor ez a kötet sem oldja meg a háború tárgyalt időszakának valamennyi fontosabb problémáját. A belső címlap hátoldalán ezt olvassuk: „A Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusa határozatainak szellemében kiegészített és helyesbített kötet". Ezekre a kiegészítésekre és helyesbítésekre — közelebbi megjelölés hiányában — legfeljebb következtetni tudunk. Nyilván, mint az előző kötetekben, ebben is a személyi kultusz és a dogmatizmus időszakában elterjedt hibák kijavításáról, különböző vezetők tevékenységének valódi értékére leszállításáról volna szó. Ez azonban nem mindig és nem maradéktalanul sikerült. Elegendő talán arra utalni, hogy az antifasiszta koalíció három vezetője közül leggyakrabban Winston Churchill szerepel, utána F. D. Roosevelt következik. Ellenkező jelenségre is lehet példát találni, arra, hogy a Nagy Honvédő Háborúnak e befejező időszakában szerepet játszott személy későbbi tevékenysége folytán szerepel a ténylegesnél gyakrabban.

A kötet 270. lapján „az áruló vlaszovisták 1. hadosztályá"-ról, „az áruló Vlaszov"-ról történik említés, akit 1945. május 11-én fogtak el Csehszlovákiában, majd társaival együtt Moszkvába szállították és hadbíróság elé állították. Tekintettel arra, hogy erről a Vlaszovról (Andrej Andrejevics, de kereszt- és apai neve a névmutatóban nem szerepel) előzőleg nem volt szó, az olvasóban hiányérzet támad; ki volt, miért lett áruló, kikből állt említett hadosztálya stb. Vlaszovval és a német fogságba került szovjet katonákkal a nyugati irodalom, elsősorban a Német Szövetségi Köztársaságban, elég bőven foglalkozik. Éppen ezért helyes lett volna — ha már említést tesznek róluk —, tisztázni ezt a problémát.

A magyar kiadással kapcsolatban, elismerve a munka méreteiből is adódó, foko-

zott nehézségeket, ismételten szóvá kell tennünk néhány problémát. Azon még lehet vitatkozni, hogy miért nem fordították az idegennyelvű, angol, német és más munkákból származó idézeteket az eredeti helyről, és miért elégedtek meg ezek orosz fordításának magyarra fordításával. Példaként csak H. Guderian: Erinnerungen eines Soldaten c. könyvére való hivatkozásra utalnék, a 47. l. 160. jegyzetében, ill. a 48. l. 165. jegyzetében.

Súlyosabb a probléma, amikor az orosz nyelvű szöveget fordítják pontatlanul, vagy kihagyásokkal. Így a 127. lap 3. bekezdésében szereplő Polbin vezérőrnagy a következő sorban már Polzin-ként tűnik elénk, aki „egy PO—2-es repülőgépcsoport élén" indult harcfeladat teljesítésére. A PO—2 típusú gép lassú, egymotoros repülőgép volt, amelyet összeköttetési célokra, sebesültszállításra és éjjeli bombázásra használtak. Polbin tábornoknak viszont a Pe—2 típusú kétmotoros bombázói voltak, ezeket V. M. Petljakov tervezte (ld. 315. l.).

Berlin első szovjet városparancsnoka N. E. Berzarin vezérezredes volt (287. l.). Rendfokozata a 320. l. utáni 23. képen is jól látható, a kép aláírása mégis: N. E. Berzarin vezérőrnagy.

Hasonlóan érthetetlen az az eljárás, hogy a II. részben több jegyzet egyszerűen hiányzik. Így a 401. lapon Koiso japán miniszterelnök újévi rádióüzenetéhez, vagy a következő lapon az Aszahi című japán újsághoz nincs jegyzet, holott az eredetiben az előző hivatkozás a 491. l. 2. jegyzetében található.

Ilyen természetű hibákat hosszasan lehetne tovább sorolni. Felsorolásuk helyett inkább azt tesszük szóvá, hogy a Nagy Honvédő Háború történetének magyar kiadása — már csak a téma jelentősége miatt is! — gondosabb szerkesztést kívánt volna meg, azt, hogy az olvasó kezébe a kiadó fordítási és szerkesztési hibáktól mentes, hiánytalan könyvet adjon.

Borus József

GEORGES CASTELLAN:

L'ALLEMAGNE DE WEIMAR 1918—1933

(Paris, Librairie Armand Colin. 1969. 443 l.)

A WEIMARI NÉMETORSZÁG

A Paris-Vincennes Egyetem professzorának, G. Castellannak összefoglaló műve a weimari köztársaság mintegy 14 évéről több szempontból is figyelmet érdemel. Az egyik a pedagógiai gondosság, az újszerű tudományos feldolgozás rendszeressége, sokoldalúsága, ismeretközlésének egyenletessége, gazdag illusztratív és dokumentatív anyaga. E tulajdonságai révén példás oktatási kézikönyv szerepét tölti be, amelyet minden főiskolai oktatónak érdemes fellapoznia, mert az oktatási anyagok módszerében és szerkesztésében általában kimagasló francia kézikönyvek egyik sok tanulsággal szolgáló darabjával fog találkozni.

Mégsem ez a szempont az, ami miatt ismertetésére elsősorban vállalkozunk. Noha „A weimari Németország", funkcióját tekintve, oktatást szolgáló feldolgozás, — hazai szóhasználattal élve azt mondhatnánk, hogy az egyetemi tankönyv szerepét tölti be, — közelítésmódjának és főbb szempontjainak modern volta következtében szakirodalmi aspektusból is lényeges munka.

A könyv fő kérdése magától értetődően ugyanaz, amit balról és jobbról már annyian feltettek: miért bukott meg a weimari köztársaság? El kellett-e buknia? Kié a felelősség azért, hogy a német történelem e jelentős korszaka oly rövid ideig tartott? A választ a szerző az államszervezet, a politikai viszonyok, a gazdaság, az ideológia és a

külpolitika síkján közelíti meg, hogy utolsó fejezetében azután eljusson a köztársaság végső válságának elemzéséig.

Az 1918—19-es forradalmat ismertetve Castellan kimutatja, hogy a forradalom Németországban azért robbant ki, mert több körülmény összejátszása folytán forradalmi helyzet alakult ki, de a forradalom a spartakisták vonalán nem fejlődhetett tovább, mert a döntő tömegek nem követték őket. A létrejött demokratikus parlamenterizmus Németországban a parlamentarizmus arisztokratikus és plutokratikus formáinak átugrását jelentette. Ennek a formának azonban 1924-től kezdve Németországban gyakorlatilag nem volt többsége. Weimar a gazdaságban alapvető egyenlőséget tételezett, Wirtschaftsdemokratie-t akart megvalósítani, ennek objektív feltételei azonban szintén hiányoztak. A német köztársaság egy — korai — jóléti állam szerepére vágyott, melybe a polgárok egyenlő módon integrálódnak; ezt a törekvést azonban az 1922—23-as inflációs összeomlás, illetve az 1930—32-es gazdasági válság illúzióriussá tette. A tömegek egy része kezdettől fogva a szovjet típusú proletárdiktatúra, egy másik, időben egyre növekvő része (középrétegek, kispolgárság) a tekintélyállam megifjított formája, a Führer-állam felé tekintett. Az utóbbi tendenciához hozzájárult a régi típusú tekintélyállam tradícióinak túlélése, amit a változatlan társadalmi struktúra támogatott.

Ebből az alaphelyzetből eredt, hogy a belső politikai fejlődés — melynek egyes etapjait a szerző részletesen és igen demonstratívan elemzi — szinte szüntelen jobbratartást mutatott. Rendkívül érdekesek és tanulságosak azok a kutatási eredmények, melyek szerint a nacionalista áradatnak és ezzel együtt a náci behatolásnak legkevésbé Poroszország és az északi vidékek, leginkább a katolikus Centrumpárt befolyása alatt álló déli területek, valamint az erős kommunista hatás alatt álló nagyipari vidékek álltak ellent.

A gazdaság kérdéseivel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy Castellan a weimari köztársaság lépéseiben és intézményeiben az irányított gazdaság felé tett első lépéseket látja, melyeket azonban az általános világhelyzetből adódó gazdasági fejlemények, elsősorban a nagy gazdasági világválság radikálisan keresztezett. Mint kimutatja, a válság éppen úgy, mint a háborút követő gazdasági káosz és infláció, a kézműves és kiskereskedő rétegeket sújtotta elsősorban, s ez a körülmény erősítette fel a hitlerizmus hatását és politikai esélyeit.

A politikai összképet ábrázolva a szerző a politikai pártok helyzete és viszonylatai mellett külön gondot fordít a hadsereg és az egyházak szerepének tisztázására. Először is arra mutat rá, hogy ellentétben több történész és apologeta felfogásával, a Reichswehr látszólagos apolitikussága mögött reakciós politikai meggyőződés húzódott meg, s midőn a hadsereg vállalta a spartakisták leverését, a szászországi és thüringiai beavatkozást, a hamburgi felkelés vérbefojtását, nem Németország egységét mentette meg, — amint szerették hangsúlyozni —, minthogy ezek a mozgalmak sokkal kevésbé fenyegették az egységet, mint pl. a bajor szeparatizmus, amivel szemben viszont a Reichswehr nem lépett fel. A hadseregben nosztalgia élt a régi tekintélyállam után, amit fokozatosan a fiatal tiszteknek az új típusú tekintélyállam iránti vonzalma váltott fel. Weimar idején szó sem volt arról, hogy a hadsereg a fennálló államot, a köztársaságot védte volna, annak hadserege lett volna. Olyan testületként élt tovább, mely biztosítani akarta az új generáció nacionalista, militarista nevelését, és ezt meg is tette.

Az egyházak szintén idegen testek maradtak a köztársaság keretében, melyek segítettek fenntartani a régi gondolati, eszmei elemeket. Mind a protestantizmus, mind a nála egyébként politikailag sokkal hatékonyabb katolicizmus nacionalista és reakciós vonásokat őrzött, ami erősen gátolta mindkettőt abban, hogy a hitlerizmussal szemben — még ha opponálta is, — hathatós ellenállást fejtsen ki. A zsidóság — mutatja ki Castellan — számszerűen csökkent, s a növekvő antiszemitizmus hatására erősen radikalizálódott, részben a kommunista, részben a cionista eszmék vonalán.

A már ismertetett társadalmi és politikai képpel szorosan összefügg és annak mintegy következménye az ideológiai válság, mely a weimari köztársaság állapotait jellemezte. A könyv egyik legfőbb értéke éppen az a rendszerezett összefoglalás, amit a szerző a filozófiai és a társadalmi kérdésekre irányuló gondolkodás áramlatairól nyújt. Megállapítja, hogy a köztársasági, liberális ideológia legerősebb oszlopa a reformista szocializmus, mely azonban sem a modern kornak megfelelően adaptálódni sem a liberális áramlat „köztársasági konzervativizmusával", és a centrumpárti katolicizmus antimodernista, ultramontán felfogásával koherens demokratikus köztársasági ideológiát kialakítani nem tudott. Ezeknek az erőknek a szövetsége megmaradt egyszerű választási koalíciónak. Ugyanakkor a forradalmi, marxista ideológia — mondja Castellan — a kezdetben mutatkozó egyéni színeket részben külső, részben pártonbelüli okok miatt elveszítvén, a forradalmi megoldást a szovjet modellre korlátozta, s ezzel a marxizmus mintegy önmagát börtönözte be. Még akkor is fennáll ez az önkorlátozás, ha tekintetbe vesszük, hogy a kommunista mozgalom a kimagasló alkotó művészek egész sorát adta a német kultúrának, tekintettel arra, hogy ezeknek a saját korukban hatékonyságuk sok okból, többek között azért is igen korlátozott volt, mert — mint egy eléggé részletes irodalmi és esztétikai kérdésekre irányuló elemzés végén a szerző megállapítja — egy meglehetősen jelentős réteg ízlésében megmaradt filiszternek, és tapsolt ahhoz, hogy a hitleristák elítélik a „degenerált" művészeteket.

A köztársasági és forradalmi ideológia gyengeségei elősegítették a jobboldali világnézeti elemek meggyökeresedését, aminek Németországban egyébként is mélyre nyúló hagyományai voltak. Castellan mintegy fél évszázadra teszi a korszakot, melytől kezdve az irracionalista, nacionalista eszmei behatások a német közéletben elterjedtségüket és hatékonyságukat tekintve felülkerekedtek. A XX. századi válságban ez az irányzat a korábbinál élesebben két tendenciára bomlott: a konzervatív és a „völkisch" irányzatra, melyek között eltérés elsősorban taktikai kérdésekben és a stílust illetően mutatkozott; egyek voltak viszont a köztársaság elleni fellépésükben, a tekintélyi állam helyreállítására irányuló törekvésükben, egy extrém, szélsőséges nacionalizmus és az antiszemitizmus hirdetésében.

A külpolitikai kérdések tárgyalásánál külön említést érdemel Stresemann árnyalt, megértő, de ugyanakkor határozott ábrázolása, amennyiben a szerző éreztetni tudja mind Stresemann liberalizmusát, mind külpolitikájának céltudatos, mesterien felépített és végrehajtott revizionizmusát.

Végül a szerző a sokoldalú analízis alapján felteszi a döntő kérdést: gyilkosság történt-e, vagy öngyilkosság a weimari köztársaság pusztulásakor? Válasza az, hogy mindkettő: a nácik gyilkolták meg a német köztársaságot, de ezt nem tehették volna meg, ha erői önmagukat nem emésztik. A kérdés alapja — mondja Castellan — társadalmi. Döntő volt a bukás szempontjából a munkásosztály megosztottsága, az a körülmény, hogy a szociáldemokrata párt tolerancia-politikája Brüning idejében megvetette az alapját a parlamentarizmus felrugásának, s hogy a III. Internacionálé viszont ekkor még nem látta tisztán a fasizmus igazi természetét a szociáldemokrácia ellenséggé történt kikiáltása miatt. Ez képezett alapot ahhoz, hogy a középosztály, pártjai összeomolván, jobbfelé keresett kiutat, s kulturális hagyományai, valamint a proletarizálódástól való félelem kettős nyomása alatt Hitlerhez pártolt.

A szerző ugyanakkor leszögezi, hogy a vezető rétegek felelőssége sokkal közvetlenebb. A Reichswehr, Hindenburg és környezete ismert szerepe mellett rámutat arra, hogy a keleti agráriusok preferálták Hitlert a köztársasággal szemben, de mindez nem lett volna elég uralomra jutásához, ha a döntő órában nem áll mellé a nagyipar számottevő része is. Ezzel kapcsolatban a szerző hangoztatja a differenciálás szükségességét. Egyes nagyiparosok ugyanis már igen korán, de Krupp pl. csak 1932-től támogatta a nácizmust,

a nagyiparosok fő szerve, a Reichsverband der Deutschen Industrie pedig csupán 1932 decemberében döntött mellette. Ez viszont ugyanakkor meghatározta a hitlerizmus és Németország további sorsát is, mert nemcsak a párt pénzügyi válságának áthidalását tette lehetővé, hanem Papen pálfordulását, majd Hugenbergnek a náci vezetésű első koalíciós kormányban való részvételét is.

Végeredményben — szögezi le a szerző — a köztársaságra a végső csapást az egyesült monarchista, agrár és katonai körök mérték, de ez nem járhatott volna sikerrel a gazdaság fő erőinek, a nagyiparnak és a bankoknak a támogatása, valamint a német lakosság mintegy 45%-ának hozzájárulása nélkül. Weimar útját jelzi az az adat, mely szerint 1919-ben a szavazatok 66, 1932-ben pedig 36%-át kapta meg. Ez az út a gazdasági, politikai és ideológiai kudarcok sorozatán át vezetett. A lakosság széles rétegeinek integrálódása helyett a középrétegek kizáródása és a munkásosztály megosztottsága következett be. Ugyanakkor sem a nagyipari, sem a mezőgazdasági, sem a katonai körök nem kívánták a köztársaságot. Végül tehát az a tanulság adódik, hogy a demokráciát nem lehetett megteremteni a társadalom mélyreható reformja nélkül. Ugyanakkor — zárja végkövetkeztetéseit a szerző — Weimar e kudarc ellenére a német szellemi élet nagy gazdagodásával járt együtt mind a tudományok, mind a művészetek világában, s ennek minden számottevő képviselője szembeszállt a nácizmussal. Míg 1914 előtt csaknem minden híres írót befolyásolt a háborús hangulat, 1932—33-ban valamennyien a fasizmus ellen léptek fel. „Nekik köszönhető — írja a szerző —, hogy a német kultúra túlélte a III. Birodalom nagy éjszakáját." A weimari köztársaság büszke lehet arra, hogy korában együtt élt Thomas Mann és Bertolt Brecht humanizmusa.

Castellan gazdag, aggodalmasan objektív, s ugyanakkor mélyen humanista munkája — véleményem szerint — egyetlen ponton mutat olyan hiányt, melyet érdemes felemlíteni. Ez a német demokráciára nehezedő külső nyomás kérdése, ami természetesen nem pusztán a versailles-i béke határozmányait, hanem a nemzetközi helyzetet, az abban általa elfoglalt helyet, ennek nehézségeit és visszásságait jelenti. A könyv önmagukban véve szól ilyen problémákról, de súlyukat benyomásom szerint nem érzékelteti eléggé, s ami a fő dolog, nem vonja meg az összefüggést ezen a vonalon a szélesebb német tömegek elméleti és politikai orientálódása, sőt a német liberalizmusnak magának is nacionalista színeződése, a weimari külpolitika iránya stb. tekintetében. Ezen a módon a nácizmus erősödésének és sikerének felvázolja a belső komponenseit, de adós marad a külső komponensekkel. Pedig ha igaza is van abban, hogy mint minden történelmi jelenség, így a német nácizmus uralomra jutása is egyedi, specifikus és egyúttal sokténye zős jelenség, nemkevésbé igaz, hogy a német egyedi út egyúttal az általános emberi történet része és a sokténye zős megoldási formulája ebben a vonatkozásban is értelmezendő. Kétségtelen azonban, hogy a német válság belehelyezése az általános válság (gazdasági, politikai, ideológiai) problematikájába, és közelebbről a nemzetközi politikai helyzet hatásának spektrumába, olyan nagy problematikát ölel fel, hogy akár egy önálló vizsgálódás tárgya és egy újabb könyv témája lehet.

ORMOS MÁRIA

THE NEW HISTORY.

TRENDS IN HISTORICAL RESEARCH AND WRITING SINCE WORLD WAR II

(Edited by Walter Laquer & George L. Mosse. Harper & Row, New York and Evanston. 1967. 265 l.)

IRÁNYZATOK A TÖRTÉNETI KUTATÁSBAN ÉS A TÖRTÉNETIRÁSBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Az elmúlt ötven—száz évről az utolsó 25 évben írott történeti irodalom kapcsán számtalan elméleti jellegű kérdést lehet felvetni, így az ezekre választ kereső olvasó nagy várakozással vesz kezébe egy olyan könyvet, amely az új irányzatok bemutatását ígéri mind országok szerint, mind nemzetközi síkon. Általánosításokkal, az új jelenségek felsorolásával és rendszerezésével, némi tanács- illetve válaszadással azonban csak a két bevezető esszé próbál foglalkozni.

J. H. Hexter érzésünk szerint fölöslegesen nehézkes nyelvű, önmaga által kreált szakkifejezésekkel teletűzdelt írását egy paradoxon köré építi: a történetírás még sohasem produkált tömegesen ennyi rossz, jelentéktelen — és egyben ennyi kitűnő, sokoldalú és jól megírt művet. Az egyetemek és a diákok számának ugrásszerű növekedése nyomán születő számos publikáció inkább a bibliográfia, mint a történelem fejlődéséhez járult hozzá, az elterjedőben levő gépi információs feltáró eszközök nem fogják tudni megoldani ezek minőség szerinti differenciálását. Hexter szerint viszont nagyban elősegítette a fejlődést az, hogy a történetírás megszabadult korábbi kötöttségeitől: a pozitivizmustól, a „metatörténészek" (Hegel, Marx, Spengler, Toynbee) filozófiájának követésétől, valamint az aktuális politikai és nemzeti célok szolgálatától. Tért hódítottak a „kvantifikációs" módszerek, elsősorban a modern statisztika, és a többi társadalomtudománytól átvett módszerek, „fogalmi apparátusok" segítségével az elmúlt társadalmak egyre jobban bemutathatókká váltak. Óv azonban a szerző attól, hogy valamennyi új eredményt az új módszereknek tulajdonítsunk: egyes területeken, például a jelentős eredményeket felmutató eszmetörténetben ezek csak igen csekély szerepet vihetnek, az empirikus módszereket az újak pedig csak kiegészíthetik, de nem helyettesíthetik. Kerülni kell mindenfajta „Methodenstreit"-et, mert egyik módszer sem mindenható, az egyes irányzatokhoz való görcsös ragaszkodás csak a gyengék sajátossága.

A gyakorlatból kiindulva vizsgálja a jelenkori történelem megírási nehézségeit *David Thomson* (The Writing of Contemporary History). Az újkor történetírójának — szemben az ó- és középkoréval — éppen az anyag, a források túlzott bősége okoz gondot, de a hozzáférhetőség terén sok helyen tapasztalható akadályok még nem oldják meg nehézségeit, nem töltik el örömmel. Előnye is van azonban a régi korok kutatójával szemben: maga is átélte, „érzi" a kort, vagy legalább rendelkezésére állanak még a szemtanúk. Az információs anyag sokasága lehetetlenné teszi a középkori történészek alapos módszereinek alkalmazását, így múlhatatlanul rászorul mások munkájára, eredményeire, amelyeket önmaga már nem tud ellenőrizni. Új technikai és egyéb segédeszközökre is rá van utalva: újságkivágat-szolgálatra, gyors másolási eljárásokra, kivonatoló, referáló folyóiratokra, specializált könyvtárakra, mint például a Hoover Institute, külföldi tanulmányutakra és kutatásra — a kormányok bőkezűsége nem merülhet ki a forrásanyag hozzáférhetővé tételében. A kiutat keresve Thomson a dokumentumkiadványokat nem találja elég hasznosnak, mert elkerülhetetlenül csak válogatást, részleteket közölnek, a szerzőcsoportok működése pedig egyenetlenségeik miatt nem tekinthető megoldásnak — amit a UNESCO-féle History of Mankind, vagy a New Cambridge Modern History is bizonyít. Felveti még a jelenkori történelem fontosságának kérdését: a fontosságot a század eseményei igazol-

ták, a következtetések levonását pedig lehetővé teszi, hogy a folyamatok felgyorsulásának eredményeképpen az egymást gyorsan váltó szakaszokat még maguk a szereplők, a kortársak tudják tanulmányozni egészükben.

A két bevezető tanulmány tartalmaz néhány érdekes megállapítást, de az egyes országok alapján történő általánosítást a szerkesztők az olvasóra bízzák tizennégy ország új- és legújabbkori történetírásának bemutatásával. Thomson tartózkodása a kollektív vállalkozásokkal szemben beigazolódott: az egyes szerzők (a tárgyalt országok egy-egy történésze) feladatukat túlságosan is eltérően fogták fel. Volt, aki a kutató munka intézményeinek, feltételeinek és a legfontosabb eredményeknek a felsorolására törekedett (ilyen a jugoszláv, a görög és részben a lengyel tanulmány), mások inkább az egyes fordulópontokkal, a fontosabb korszakokkal, a legtöbbet vizsgált témákkal kapcsolatos vitákat összegezték (a spanyol, német, csehszlovák és holland beszámoló), ismét mások pedig elsősorban az újabban előtérbe került kérdések és módszerek (például a francia választások eredményei) tanulmányozásáról számoltak be. Természetesen az ilyen csoportosítás is önkényes, a svéd esszé pedig egyik csoportba sem kényszeríthető be. Általában véve a kisebb országokról többé-kevésbé teljes képet kapunk, de az Egyesült Államok és Nagy-Britannia esetében csak egy-két kiragadott szempontra korlátozódhatott a vizsgálat — érthetően. Az előbbinél *R. J. Wilson* a múltat büszkeséggel szemlélő, liberális megközelítésű történetírást elvető irányzatokról, *A. B. Bogue* pedig a politikai történetet kvantitatív és „behavioral" módszerekkel tanulmányozó „új" iskoláról számol be. Az angol történetírásnak egy szűkebb területét, a hadtörténetet és a biográfiát mutatja be *R. R. James*, kitérve a „népszerű" és „hivatásos" irodalom problémájára. A legalaposabb, az elméleti és módszertani kérdésekre is figyelmet fordító tanulmányt *Claudio Pavone* produkálta Olaszországról, de figyelemreméltó *Sibnarayan Ray* írása is, amely széles művelődés- és eszmetörténeti keretben sorolja fel és értékeli az indiai történetírás eredményeit. A magyar történetírásról *Horváth Zoltán* postumus esszéje tudósít: „Kigyógyulás a múltból". A többi tanulmánytól eltérően nem szerzőket és munkákat ismertet, hanem a fejlődést befolyásoló történelmi és politikai tényezőket.

Hiányossága a könyvnek, hogy a tanulmányok alapján a szerkesztők nem kísérelték meg összegezni a második világháború utáni történetírás közös tendenciáit és nehézségeit. Az egységes megközelítés hiánya is inkább a szerkesztők, mint a szerzők hibájául róható fel. A tanulmányok alapján a legfeltűnőbb közös vonás a hazai történelem túlsúlya a kutatásokban — ezt többen is szóvá tették —, de maguk a szerzők is erre koncentrálták vizsgálatukat. Kevés szó esett a történeti irodalom „robbanása" által felvetett kérdésekről, a bevezetésben említett új területek és módszerek eredményeiről, a munkásmozgalom történetének kutatásáról — bár a marxizmus érdemeit a kötetben többen is, nemcsak a szocialista országok történészei, elismerték. Végül, bár nem kívánhattuk valamennyi ország történetírásának bemutatását, de a szovjet historiográfia, valamint Afrika és Latin-Amerika átfogó tárgyalása mindenképpen hiányossága a könyvnek.

A jelen „paperback" kiadás a Journal of Contemporary History 1967. 1. számának öt esszével kibővített változata.

JESZENSZKY GÉZA

FRITZ POSCH:

FLAMMENDE GRENZE. DIE STEIERMARK IN DEN KURUTZENSTÜRMEN

(Verlag Styria. Graz—Wien—Köln. 1968. 384 l., 25 képpel)

LÁNGOLÓ HATÁR. STÁJERORSZÁG A KURUC TÁMADÁSOK TÜZÉBEN

Történetírásunk a kuruc hadsereg betöréseit, amelyeket az örökös tartományokba a függetlenségi küzdelem szinte minden évében 1703 végétől intézett, már Thaly Kálmántól eléggé egyértelműen ítélte meg. Ez az ítélet e betöréseket erkölcsileg jogosnak, katonailag pedig feltétlenül eredményesnek minősítette. Általánosan elfogadott nézet történészeink között, hogy különösen vesztett ütközetek után játszottak ezek a támadások katonailag jelentősebb szerepet: elvonták a győztes császári sereg erejét a magyarországi operációktól.

Ennek ellenére a magyar történetírásban mindmáig nincs e témának monografikus feldolgozása. Az osztrák történettudomány több tanulmánnyal rendelkezik ugyan erről a témáról, de tulajdonképpen Fritz Posch jelentős monográfiája kísérli meg először, hogy egy örökös tartományra vonatkoztatva, feltárja a kuruc támadások eseményeit, hatását.

Véleményem szerint értelmetlen volna a kuruc betörések jogos vagy jogtalan voltáról a régi vitát felújítani. Fritz Posch természetesen nem szól megértően a támadásokról, amelyek Stájerország lakosságának, nemeseknek, polgároknak és parasztoknak egyaránt, jelentős károkat okoztak. Ez teljesen érthető, az erkölcsi értékeléshez ezért mindössze két megjegyzésünk van. Először: a Heister, Rabutin, Tige császári tábornokok rémtettei után, melyeknek egyaránt áldozatul estek védtelen falvak, parasztok, a nagyenyedi kollégium, a debreceni nyomda, nehéz tagadni a megtorlás jogosságát, vagy érthetőségét. Másodszor: a kuruc csapatok portyázó és zsákmányoló akciói nem kizárólag csak az örökös tartományok ellen irányultak, akcióiknak éppúgy áldozatul estek magyarországi városok is, mint pl. Pécs, Kőszeg stb.

Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a császári uralom alatti területen történt pusztítások nem róhatók fel kizárólag a kuruc csapatoknak. Vas megye kimutatása szerint 1704. január 15.—augusztus 15. között a németújvári, rohonci és csákányi uradalmak területén a rácok, németek, köztük stájerek is, több kárt okoztak, mint a kuruc csapatok. (Eredetije a Batthány-cs. lt.-ban, másolata: OSzKK. Thaly-gy. 26/99.) A szerző is hoz adatokat arra, hogy Stájerországban nagy volt a panasz Pálffy János hadainak kártételei miatt 1706-ban (208. s köv. l.).

Nem ilyen egyértelmű a kép, ha a kuruc haderő stájerországi betöréseinek katonai értékét vizsgáljuk. A kérdés röviden az: elérték-e ténylegesen céljukat ezek a katonai akciók?

Posch könyvéből is kiderül, hogy ezek az akciók eleve nem is célozták a támadott területek tartós megszállását. Erre a kuruc hadsereg szervezeti és ellátási okokból nem is volt képes. Ezért a betörések rövid, néhánynapos akciókra zsugorodtak, amelyeknél a siker lényeges előfeltétele volt a váratlanság és a gyorsaság. Hogy a kuruc hadsereg vezetői is így értékelték e támadásokat, arra jellemző példa Eszterházy Antalnak Rohoncról 1708. március 1-én írott levele: „magam is huszonnégy óra alatt 16 mérföldet egyvégben, a lovam zabláját ki sem vetvén, jártam, s úgy látom, csak meglehet részemről is a tatároskodás, mint Károli uram próbálta." (Eszterházy Antal tábori könyve. Kiadta Thaly Kálmán. Bpest. 1901. 137. l.)

A kuruc csapatoknak az a mozgási biztonsága, amelyet elsősorban a hazai környezet biztosított, s amellyel gyakran nagyobb reguláris erőket is megbénítottak, jelentős veszteségeket okoztak nekik, sőt meg is semmisítettek, rögtön eltűnt az idegen területen.

Ezért a kuruc becsapások, mint Eszterházy fenti levele is bizonyítja, nem mások, mint egy térben és időben (általában a határtól 25—30 km-re terjedő), erősen korlátozott, ideges gyorsasággal lebonyolított akciók, amelyeknek egyik célja természetesen a zsákmányszerzés (főként állatoké) és az égetés (vagy annak megváltásáért pénzváltság kicsikarása) volt. A rémület keltette hírek erősen eltúlozták a kuruc veszélyt; Graz, a tartomány fővárosa sohasem került a kurucok támadásának hatósugarába.

Stájerország védelmét az udvar a helyi erőkre bízta, bár a védelmi bizottmány, amelyet éppen a kuruc betörések elleni védekezés irányítására hívtak életre, állandóan reguláris egységeket kért a veszély elhárítására. (Amit természetesen, különösen a háború első éveiben, a legritkábban kapott meg.) Így a védekezés a lakosságra, elsősorban a parasztságra hárult, legföljebb a szomszédos varasdi végvidék rakoncátlan katonasága jött segítségül, a kurucokhoz hasonló pusztítást végezve mindenütt, amerre elvonultak.

Véleményünk szerint az egyik következtetés, amit Fritz Posch könyve alapján levonhatunk, az, hogy meg kell kérdőjeleznünk az örökös tartományokba való betörések katonai értékét, s talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezeket inkább helyi epizódoknak tekintjük, semmint a hazai harctereken folyó jelentős katonai eseményeket befolyásoló tényezőknek.

Fritz Posch monográfiája jelentős hozzájárulás a kuruc felkelés egyik fontos hadtörténeti mozzanatának értékeléséhez. Természetesen elsősorban osztrák levéltári anyagra támaszkodik, nagyon nyomatékosan ki kell azonban emelnünk azt a törekvését, hogy magyarországi anyagot is felhasználjon. Még nagyobb örömmel üdvözöltük volna, ha ezen a téren következetesebben jár el. Monográfiája értékét és hitelességét növelte volna, az általa rajzolt képet gazdagította volna, ha figyelmét kiterjeszti további jelentős magyar forráscsoportokra. Említsük meg ezek között pl. az Archivum Rákóczianum sorozatát, Eszterházy Antal tábori könyvét, a Rákóczi Tár köteteit, Thaly Kálmán Bercsényi-monográfiájának 3. kötetét stb., amelyekben sok hssnálható, vagy éppen lényeges adatot találunk erre a témára. Fontos adatok vannak a Károlyi Oklevéltár V. kötetében is (pl. a 151. lapon stb.). A levéltári források közül a Rákóczi Szabadságharc Levéltára és a Károlyi-család Levéltára szolgáltathatott volna használható anyagot. (Ez utóbbiból említsük meg az 1704. július 4-én Szentgotthárdnál fogságba esett stájerországiak jegyzékét, melyet maga Károlyi Sándor állított össze: Német rabok regestroma, kiket l. Aug. indítottam Sarvarrul Simontornyara címen (Károlyi lt. Acta publica. Ser. I. 1704 júl. Fasc. 2. B. 8). Még Moson megye levéltára (Mosonmagyaróvár) is tartalmaz Rabatta támadásáról szóló iratot: I. Lipót Bécsből, 1704. május 6-án utasítja Moson megyét, hogy a Rabatta segítségére siető Andrássy-féle hadakat lássa el élelemmel s tegyen meg mindent Rabatta akciójának sikeréért (Moson vm. lt. 1704. évi iratok. 164. sz.).

Ki kell emelnünk a kitűnő nyomdatechnikával készült könyv képeit, amelyek egy részét a szerző Magyarországon gyűjtötte össze.

Bizonyos, hogy Fritz Posch könyvét a jövőben a Rákóczi-felkeléssel foglalkozó magyar történészek aligha tudják és fogják nélkülözni. Monográfiája egyben komoly figyelmeztetés történetírásunk egy régi tartozására, amellyel a kuruc hadtörténet eme érdekes mozzanatának feldolgozásával adós.

BÁNKUTI IMRE

ZSÁMBOKY JÁNOS LEVELEI

HANS GERSTINGER:

DIE BRIEFE DES JOHANNES SAMBUCUS [ZSAMBOKY] 1554—1584

Mit einem Anhang: Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava, von Anton Vantuch Wien 1968, 368 l. + XXI tábla kép és facsimile. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 255. Band.

Hans Gerstinger, akinek köszönhetjük Zsámboky János töredékes naplófeljegyzéseinek kiadását is (ld. Századok 1968. 1202—1203. l.), ebben a kötetben a nagy humanistának 165 levelét teszi közzé az 1554—1584 közti évekből. A levelek több mint kétharmada először jelenik meg nyomtatásban. Gerstinger évtizedes kutatásai során szedte őket össze Európa legkülönbözőbb levéltáraiban. A mintaszerű filológiai apparátussal és részletes német nyelvű regesztákkal közrebocsátott levelek kivétel nélkül latin nyelvűek. Teljes egészében tudós levelezés ez, a levelek a kor ismert humanistáihoz szólnak, és tudományos, irodalmi kérdéseket tárgyalnak. Értékük egyaránt jelentős Zsámboky munkásságának megítélése és a kor európai tudományos életének megismerése szempontjából, s igen gazdag forrásanyagot talál bennük az általános művelődéstörténet, a tudománytörténet, az iskoláztatás vagy az egyes humanista művek kiadási történetét kutató. Ez utóbbi szempontból nagy segítséget jelent Gerstingernek a levelek végén elhelyezett összeállítása, melyben művenként sorba szedi a levelezésben található utalásokat, egyszerre nyújtva ezzel összegezést és mutatót. Rövid, de minden lényeges kérdést megvilágító Zsámboky-életrajz és a címzettek legfontosabb adatait ismertető bevezetés egészítik ki a kiadványt.

A Gerstinger által közreadott humanista levelektől minden szempontból élesen eltér az 1554 és 1581 közti évekből való 28 levél, amelyet a könyv függelékében Anton Vantuch közöl a nagyszombati levéltárból. Ezek a levelek Nagyszombat város főbírájához és tanácsához, a Zsámboky-rokonság tagjaihoz íródtak, s az élet mindennapi kérdéseivel, ügyes-bajos dolgaival foglalkoznak: örökségi és adóügyekkel, hagyatéki perekkel és adóslevelekkel. A tárgyhoz alkalmazkodik a levelek nyelve is, egy részük latin, más részük német, 6 levél pedig teljesen magyar, amellett, hogy a latin levelekben is akadnak magyar nyelvű részek. Ezek a levelek eddig sem voltak ismeretlenek, Kossa Gyula az Irodalomtörténeti Közleményekben már 1908-ban felhívta rájuk a figyelmet, sőt a magyar nyelvű levelek szövegét közölte is, nem mindig kifogástalan olvasásban ugyan. (Adatok Sámboky János életéhez. 366—375. l.) Vantuch ismeri ezt a közlést, hivatkozik is rá, de nem hitt Kossa olvasatainak, még akkor sem, ha azok jók. Sajnos a Vantuch által közreadott magyar szövegek nem egyszer sorokon át értelmetlenek, a kiadó betűket és egész szavakat rosszul olvasott, a rövidített szavak végződését (ragok, egyesszám, többesszám stb.) legtöbbször helytelenül oldotta fel, a központozás értelmetlen, s a német nyelvű regeszták pontatlanok, többször félreértik a magyar szöveget. (Még a neveket is, mert Jakab deák nem azonos Deák Jakabbal. A mutatóban is Deák alatt.) Hogy pedig a szöveg hibáiért és értelmetlenségeiért nem Zsámboky felelős, azt bizonyítja a XVI. sz. alatt közölt, 1569. szeptember 15-én Nyilas István főbíróhoz írt levél, melynek facsimiléjét is megtaláljuk a kötetben (XXIII. tábla). Az egy oldalas levél nyomtatott szövegében 21 olvasási hibát találunk, s ebből egy sincs csak helyesírási jellegű, mind értelmi (engedném, ehelyett: engedvén; asszonat, ehelyett: asszonnal; marháival, ehelyett: marháiról; egyiknek, ehelyett: egyikünk; sokaczkóról, ehelyett: sákoczkáról; azullyo, ehelyett: azullta; partu, ehelyett: pactum; anni ruha, ehelyett: ami ruha stb., stb.). A többi részében mintaszerű filológiai pontossággal készült kiadvány magyar részei, sajnos, semmire sem használhatók. Helyes olvasásban újra ki kell adni őket.

BENDA KÁLMÁN

ILA BÁLINT:

GÖMÖR MEGYE. IV. A TELEPÜLÉSEK TÖRTÉNETE 1773-IG. S—Zs.

(A Magyar Országos Levéltár Kiadványa. Bpest. 1969. 271 l.)

Hogy ez a több mint negyedszázada kéziratban álló munka 1969-ben megjelenhetett, s ezzel a sorozat 1944-ben és 1946-ban kiadott adattári köteteit kiegészíthette és lezárhatta, az mindenekelőtt annak a fokozódó érdeklődésnek köszönhető, amellyel az utolsó évtizedben immár történetírásunk irányító tényezői is a helytörténet felé fordultak (egy-egy színvonalas, de elszigetelt vállalkozásban korábban sem volt hiány, helyi érdeklődőkben, provinciális és sokszor dilettáns helytörténetkutatókban pedig még annyira sem). Ugyancsak szükséges feltétele volt a Gömör megyei kötet megjelenésének, hogy a szlovákiai történettudománnyal olyan együttműködés alakuljon ki, amely egy éppen a két ország határára eső táj etnikai megoszlása bonyolult és vitatható történeti kérdéseinek a tárgyalását is megengedi; így sikerülhetett adott esetben eleget tenni a szlovák lektor változtatási javaslatainak, a bevezető szöveget pedig két nyelven közreadni.

A messzire visszanyuló előzmények érthetővé teszik, hogy Ila munkája nemcsak az utolsó évek sorozatosan készülő helytörténeti lexikonainak sorába illeszkedik bele (feudális kori részeiket ugyancsak Ila szerkesztette), hanem magán viseli a könyv a népiségtörténeti kötetsorozat immár négy évtized előtti indításának bélyegeit is; az utóbbi egyrészt a problémák felvetésében és helyenként a hangvételben mutatkozik meg, másrészt és mindenekelőtt a hatalmas mennyiségű névanyag közzétételében.

E földrajzi és családneveknek azonban ma, a magyar történettudomány időközben bekövetkezett korszakváltása után is igen nagy maradt a jelentősége. Funkciójuk módosult: egykor elsősorban a nevek viselőinek etnikai hovatartozására következtettek belőlük (éppen ezért történt a közlés akkor nyelvi minősítésük alapján kialakított csoportokban), és csak másodsorban szolgáltak a migráció, a népesség helyi kontinuitása vagy a történeti demográfia más problémái elemzésére. Ma a nevek nyelvi minősítés nélkül, községeken belüli ábécé-rendben sorokoznak fel, a kutatóknak immár jóval tágabb látókörű feldolgozó munkájára várva, amelybe a foglalkozás szerinti megoszlás (iparos, bányász, értelmiségi elemek) vagy az elvándorlók későbbi egzisztenciájának feltárása éppúgy beletartozik, mint a paraszti termelőüzem („familia") vagy a paraszti öröklésrend vizsgálata. Továbbra is gazdag anyag vár az etnikumok történetének nyelvész és történész specialistáira; a kárpátukrán, vlach elemeknek a szlovákba való évszázados felszívódása pl. már a községtörténeti feldolgozásokban is világosan kirajzolódik.

Szinte felbecsülhetetlen értékű az azonos családnevek változatainak egybegyűjtése. A Czyure-Zwr, Czonka-Chyok-Chek, Dyanta-Gutta-Kutta, Elez-Illés, Kincz-Gönczy típusú egyezések (17—18. l.), ahogyan a nevek ezreinek gondos összehasonlítása feltárta őket, ugyanakkor erős kétségeket ébresztenek bennünk egyedi forrásszövegek egymagukban álló családneveinek értelmezése felől. Jóval egyszerűbb a többnyire századokon át élő földrajzi nevek problémája; eredetüket a kötet jegyzetszövegei magyarázzák, akárcsak a helységnevekét is. Több helyen kap hangsúlyt a fontos módszertani tétel: a helységeknek általában nem a bennük, hanem a körülöttük lakók adtak nevet, s a név elsősorban az ő nyelvi hovatartozásukat tükrözi.

A helységtörténeti feldolgozásokban mindamellett már nem sok hely jut a névértelmezés problematikájának; bennük az olvasó a megtelepülés körülményeiről, irányítóiról, a birtokosokról, a népességalakulás legfontosabb mozzanatairól (telekszám, pusztulás, társadalmi rétegződés, vallási megoszlás stb.) tájékozódhatik, nem különben a jobbágyság úrbéres viszonyairól, sok esetben a mezőgazdasági művelés rendszereiről, a bányászat, a vas-, üveg-, fa- vagy kerámiaipar Gömör megyei üzemeiről, a helységek jelentősebb

épületeiről, részletesen is az iskolák működéséről. Egy-egy település nyolcévszázados társadalmi fejlődése már magában is igen tanulságos. Hogy csak egyetlen példát említsünk: Lenkén törzstöredék-néptől és udvarnokoktól servienseken, kisnemeseken és jobbágyokon keresztül visz az út a XVIII—XIX. századnak jobbágyok helyett már csak zselléreket foglalkoztató kurialista közösségéig (26. l.). A „kurializálódás" folyamata több más helységben is jól végigkövethető, akárcsak a „majorszerű" törpetelepülések színváltozása.

A könyvben közreadott mutató mindhárom adattári kötethez készült, rövidítésjegyzéket azonban csak a II. kötetben találunk. A bibliográfiai áttekintés kiegészíthető lett volna a vonatkozó régészeti irodalommal; akad ugyanakkor néhány ötletszerűnek ható válogatás alapján bekerült fölös címe is.

A három megjelent Gömör megyei kötet most már szilárd alapot szolgáltat a megyetörténet feldolgozásához. Mint ahogyan a mai Magyarország minden tája régibb történetének megalapozásához is kívánatos volna egy-egy hasonló részletességű (sőt termelési és más adatokkal még ki is egészített) helységtörténet-sorozat.

MAKSAY FERENC

VÁLOGATOTT DOKUMENTUMOK A BARANYAI-PÉCSI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉHEZ I. 1869—1918

Szerkesztették Dr. Babics András és Dr. Szita László

A Baranya megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának megbízásából kiadja a pécsi Janus Pannonius Múzeum, Pécs. 1968. 493 + XXXII l.)

Értékes dokumentumgyűjteménnyel gyarapodott a pécskörnyéki munkásmozgalmat ismertető művek sora a válogatott munkásmozgalmi dokumentumok közreadásával, s amint az előszóban Rapai Gyula, az MSzMP Baranya megyei Bizottsága első titkára írja, remélhető, hogy az első kötetet — a jogos igények kielégítésére — követni fogják a továbbiak is. A kötet anyaggyűjtői, szerkesztői alapos és igen hasznos munkát végeztek, szinte hiánytalanul átnézték az első kötet által felölelt korszakra vonatkozó összes figyelembe vehető forráscsoportot s egyéb publikációkból is már ismert szakszerűségükkel, gondosan kiválogatták a legtöbbet mondó dokumentumokat. Igen értékesek a bécsi katonai levéltárból az 1918. május 20-i pécsi katonai felkelésre vonatkozó, eddig ismeretlen dokumentumok, s elismerés illeti a kötet munkatársait, hogy a kevésbé feltárt s újkori történetírásunkban még alig használt forrásanyagra ezáltal is felhívták a kutatók figyelmét. Külön kell említést tenni a 32 db válogatott melléklet és fénykép anyagról, amelyek egy-két kivételtől eltekintve eddig nem kerültek publikálásra, valamennyi nagyon kifejező és értékes adalék a kötet sikeréhez. A kötet — a megyei tanács áldozatkészsége révén — méltó a legjelentékenyebb vidéki munkásmozgalmi múlttal rendelkező Pécs városához. A kötet a helyi nyomdák magas műszaki színvonalú munkája nyomán külső megjelenési forma szempontjából is előkelő helyet foglal el az utóbbi években országosan is mind igényesebbé váló hasonló művek sorában.

A szerkesztők a forrásokat kronológiai sorrendben közlik, oly módon, hogy a bemutatni kívánt korszakot — az országos és a helyi munkásmozgalom története szempontjából fontos fejleményeket figyelembe véve — öt nagyobb periódusra bontják. Az egyes kisebb időszakokat összefogó fejezetek forrásanyaga elé Dr. Tóth József írt rövid, mértéktartó bevezető szöveget, melynek helyesen megválasztott funkciója van a kötet szerkezetében: összekapcsolja az országos és helyi munkásmozgalom eseményeit az általános történelmi fejlődéssel. A kötet kiegészítő apparátusa — a rövidítések jegyzéke, a doku-

mentumok mutatója, a képek és mellékletek jegyzéke valamint a névmutató — elősegíti az olvasó tájékozódását.

Ismertetésünk keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen foglalkozzunk a kötetben publikált dokumentumanyaggal, az azokban foglalt új tények és ismeretanyag jelentőségével, kihatásával a helyi munkásmozgalom története eddig megjelent publikációiban foglalt megállapításokra. Ehelyütt inkább néhány gondolatot szeretnénk felvázolni, amelyek a kötet forgatása közben felötlenek.

Történészeink egyrészének az utóbbi években ismertté vált és egyre inkább hangoztatott álláspontja szerint tudományágunk fejlődése mai fokán már elvesztették létjogosultságukat a kronológiai sorrendbe csoportosított, érdekes dokumentumok publikációi, helyettük feldolgozásokat, tanulmányokat, monográfiákat kívánnak. Sietünk azonnal leszögezni, hogy e bizonyos értelemben túlzó nézetekkel nem érthetünk egyet, s a gyakorlat, az utóbbi években megjelent néhány értékes dokumentumkötet példája — mint Horthy Miklós titkos iratai, Magyarország és a második világháború, a Wilhelmstrasse és Magyarország—sem támasztja alá ezeket az állásfoglalásokat. A történelem iránt érdeklődők körében mindig lesz egy olyan réteg, amely a megismerni kívánt korszakot vagy eseménysorozatot az eredeti, az időszakot a maga sajátos, új élményt és benyomásokat kiváltó forrásanyagán keresztül kívánja tanulmányozni. Történészek és levéltárosok nem elhanyagolható kötelessége, hogy tudományágunkat ily módon is közelebb hozzák minél szélesebb olvasó rétegekhez, felhasználva a tudományos ismeretterjesztésre, népművelésre így nyíló lehetőségeket, egyben hozzájárulva a hazánkban folyó szocialista építőmunka sikeres előbbrehaladásához oly nélkülözhetetlen fejlettebb, politikai-társadalmi szintű közgondolkodásmód kialakításához. Mindezen meggondolások ellenére is felvetődik a kérdés, hogy éppen a pécsi munkásmozgalomról, amelyet már jónéhány különböző szintű és jellegű publikáció alaposan kielemzett és bemutatott, helyénvaló volt-e dokumentumgyűjteménynek a közreadása. Továbbfűzve a gondolatsort kérdezhetjük, nem érkezett-e el már az ideje annak, hogy a különböző formájú és színvonalú művek után most már a helyi munkásmozgalom szintézisét bemutató monográfia lásson napvilágot?

Pécsett, ahol a Dunántúli Tudományos Intézet működik, a dokumentumkötet helyett — bármennyire is elismerjük e műfaj értékeit s általában az értékes iratok közreadásának létjogosultságát —, megítélésünk szerint, talán inkább helyénvalónak látszana, a sok előpróbálkozás, előmunkálat után, elsőként az országban a helyi munkásmozgalom történetét elkészíteni és közreadni. E feladat megoldása kétségtelen előrelépést jelentene a minőségileg és műfajilag sok újat nem nyújtó, hanem az addigi helyi munkásságot mennyiségileg mintegy megsokszorozó, ismétlő iratgyűjteménnyel szemben. Különösképpen megfontolandó e szempont, ha figyelembe vesszük, hogy tudományágunk kiadványai, a viszonylag kis példányszámok miatt is, jelentős összegű szubvencióra szorulnak, a művek megjelenésére csak korlátozott lehetőségek állnak fenn.

Jelentkezik azonban a kötettel kapcsolatban egy másik probléma is. Nem látszik ui. tisztázott kérdésnek a kötet szerkesztői részéről, hogy tudományos, avagy népszerű ismeretterjesztő munkának szánták-e kötetüket s az sem, hogy mely olvasórétegnek készítették. A tudományos igényt látszik kielégíteni — egyebek mellett — az a megoldási forma pl., hogy a közölt forrásokat eredeti nyelvükön, jelen esetben németül adják, de az egyes fejezetek elé írt bevezető szövegek már inkább népszerűsítő jellegűek. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy a Pécsett folyó állami valamint pártoktatás céljára használható elsősorban a kötet. Viszont ha ez a feltevés helytálló, akkor célszerű lenne tudatosan ennek az igénynek a kielégítésére elkészíteni a további köteteket s helyénvaló volna az idegen iratok lefordítása, általában a dokumentumok nagyobb mérvű jegyzetelése.

A kötet hiányosságainak vonatkozásában elsősorban azt kell megemlítenünk,

hogy véleményünk szerint a mű elkészítésénél nagyobb mértékben lehetett volna mintaképpen felhasználni az említett, nagy közönségsikert elért dokumentumgyűjtemények összeállításánál kialakított módszerbeli szempontokat, követelményeket. Feltűnő továbbá, hogy több olyan dokumentum is szerepel a kötetben, amelyek egyes szakmák mozgalmainak a megindulásáról tájékoztatnak, ám sem más dokumentumok, sem a szerkesztők nem adnak információkat arra vonatkozóan, hogy mi lett e mozgalmak eredménye. Ez a hiányosság helyenként szembeötlő, mert más esetekben a szerkesztők jegyzetekben ismertetik az eredményeket vagy vereséget. Hiányzik a kötetből a bibliográfiai áttekintés, így ha az érdeklődő valamely mozgalomról bővebbet szeretne megtudni, akkor magának kell utána kutatnia. Az egyes dokumentumok gyűjtőinek jóvoltából tudhatjuk csak meg, hogy az érintett mozgalomról, eseményről esetleg megjelent már egy tanulmány vagy éppen monográfia. Viszont az is feltűnő, hogy — talán a dokumentumgyűjtők által sem ismert — egyes újabb művek semmilyen formában nem kerülnek megemlítésre. Nem találjuk indokoltnak az egy alkalommal már más, könnyen hozzáférhető művekben közreadott forrásoknak teljes terjedelmükben való újabb közlését sem, talán egy bőségesebb regesta és a megjelenés pontos helyének megadása is elégséges. E módszer mellett több eredeti forrásanyag lett volna közölhető.

A tájékoztató apparátus kevésnek tűnik. Hiába keressük pl. a rövidítések jegyzékében a dokumentumokban megtalálható, de feloldásra nem került rövidítéseket, különösen a németnyelvű, katonai eredetű és szakszövegezésű iratoknál feltűnő ez a hiány. Elősegítette volna a helytörténészek munkáját egy, a kötethez könnyen elkészíthető helynévmutató, a szakmai mozgalmak után érdeklődők eligazodását a szakmai mozgalmi mutató, a baranyai—pécsi gazdasági és társadalmi viszonyokban az eligazodást egy — rövid történeti összefoglalásokat is tartalmazó — vállalati mutató. Némely helyen bántóak a szövegismétlések és a sajtóhibák.

E néhány észrevétellel zárjuk ismertetésünket, érdeklődéssel várva a kitűnő baranyai szerző kollektíva újabb publikációit, amelyek mindegyike értékes hozzájárulás, nemcsak a helyi munkásmozgalmak, helytörténet feltárásához, hanem — esetleg éppen a forgatásuk közben felvetődő, továbbhaladást elősegítő gondolatokkal és tanulságokkal is — történettudományunk fejlődéséhez, további művek alkotásához.

SZEKERES JÓZSEF

BOTKA FERENC:

KASSAI MUNKÁS. 1907—1937

(Irodalom—Szocializmus sorozat. Kiad. az MTA Irodalomtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó. Bpest. 1969. 587 l.)

Történetírásunk, irodalomtörténetírásunk egyre inkább a fejlődés olyan periódusába jut, hogy figyelmét—kutatásokkal és kiadványokkal — eddig részben, vagy egészben háttérbe szorult problémákra fordíthatja. Ezt a fejlődési folyamatot jelzi az Irodalomtudományi Intézet Irodalom—Szocializmus című sorozatának legutóbb megjelent kötete, amely egy fontos magyarnyelvű újság történetét dolgozza fel.

A Kassai Munkás 1907-ben indult szociáldemokrata pártlapként. Ebben az időszakban elsősorban helyi jelentősége volt. Az 1919-es Tanácsköztársaság idején a Kassai Munkás is a forradalmi—kommunista mozgalom szószólójává vált, majd jelentősége az 1920-as évektől emelkedett tovább, amikor előbb hetilapként, majd napilapként a magyar kommunista emigráció egyik legjelentősebb orgánuma lett. Legnevesebb munkatársai — Gábor Andor, Gyetvai János, Hidas Antal, Illés Béla, Jász Dezső, Kassai Géza, Mácza

János és mások, később Kun Béla, Landler Jenő, Lukács György, Révai József, Rudas László, Varga Jenő és mások — a magyar kommunista mozgalom legjelentősebb alakjai közé tartoztak. A lapban való munkásságuk nemcsak a magyar emigráció s a csehszlovákiai magyar kommunista mozgalom szempontjából volt igen nagy jelentőségű, hanem a magyar kommunista mozgalom egészének szempontjából is. A Kassai Munkás (később: Munkás) jelentőségét mutatja, hogy az 1920-as években ez a lap volt az egyetlen magyarnyelvű kommunista napilap egész Európában.

Az eddigiekből következően nyilvánvaló, hogy Botka Ferenc tanulmánykötete nemcsak irodalomtörténeti szempontból tölt be jelentős űrt a magyar tudományos kutatás terén, hanem munkásmozgalomtörténeti, sajtótörténeti, s általános történeti szempontból is. Lényeges, hogy a kötet megjelenését ilyen szempontokból is értékeljük, noha — mint a szerző előszavában erre rámutat — a munka elsősorban irodalomtörténeti vonatkozással jött létre.

A Kassai Munkás — a kötetben elsődlegesen tárgyalt forradalmi, kommunista eszmeiségű irodalmi műveken kívül — számos nagyfontosságú politikai-társadalmi vonatkozású cikket közölt, a felsoroltak és mások tollából, a munkásmozgalom szélesebb rétegei felé is közvetíteni igyekezve a párt álláspontját. Eleinte 1500, majd 3000—3500 példányban jelent meg, de hatása ennél jóval szélesebbkörű volt.

A Kassai Munkás című kötet tulajdonképpen három részből áll. Az első rész Botka Ferenc tanulmányát tartalmazza a lap történetének — s ezen belül irodalompolitikájának — alakulásáról. A második rész bőséges válogatást tartalmaz a Kassai Munkás irodalmi anyagaiból. Itt — többek között — Révai József, Lukács György, Gábor Andor, Mácza János, Kassai Géza, Fábry Zoltán és mások eddig ismeretlen írásai olvashatók. Végül a harmadik rész bibliográfiákat tartalmaz: részint a lap irodalmi közleményeinek bibliográfiáját, részben a kassai Proletkult színjátszócsoport előadásainak jegyzékét, harmadrészt pedig a lap könyvkereskedésének ajánló könyvjegyzékei találhatók meg itt. A felsorolt bibliográfiák jól kiegészítik az első részben közölt tanulmányt.

Botka Ferenc tanulmánya részletes és szemléletes képet rajzol a lap történetéről, megjelenésének körülményeiről és problémáiról. A tanulmány világosan megkülönbözteti a lap fő korszakait; ezek: 1918 előtti időszak, az 1918/19-es forradalmak időszaka, majd az 1919 utáni korszak. A szerző hangsúlyozza, hogy a Kassai Munkás történetének legjelentősebb időszaka a 20-as évek első felére esett; ekkor nemcsak irodalmi tekintetben volt a kommunista mozgalom egyik elsődleges fontosságú fóruma, hanem politikai tekintetben is. 1925 után a kommunista mozgalom súlypontjai változtak, újabb feladatok léptek előtérbe és újabb kommunista lapok indultak, — a Kassai Munkás jelentősége ettől kezdve szükségszerűen csökkent. A 30-as évek elejétől — mint Botka Ferenc írja — már a lap utótörténete kezdődött.

Erénye a tanulmánynak, hogy mindvégig a kommunista mozgalom alakulásának sodrában ábrázolja a Kassai Munkás történetét. Széleskörű problémaismerettel veti fel a munkásmozgalom akkori aktuális kérdéseit, s ehhez viszonyítja a lap álláspontjait, tevékenységének alakulását. Ismételten kitér a korabeli kommunista sajtó más orgánumainak tevékenységére, ezeket viszonyítja a Kassai Munkás tevékenységéhez. Talán csak az egyes korszakoknál egy-egy összefoglaló sajtótörténeti tájékoztató hiányolható, így még világosabb kép rajzolódnék a Kassai Munkás szerepéről, lehetőségeiről. Nem lett volna érdektelen annak kutatására is kísérletet tenni, hogy területileg hol, milyen rétegeknél, kik között terjedt a Kassai Munkás.

Ugyancsak erénye a tanulmánynak, hogy a lap történetét szemléleti-művészi korlátaival együtt tárgyalja. Kimutatja, hogy e korlátok a korabeli munkásmozgalom korlátjai is egyben, ezekből következnek a lap sajátos hibái, hiányosságai. Politikai és kulturális tekintetben egyaránt 1918 előtt a reformizmus, majd 1919 után a proletkult

irányvonala szabott ilyen korlátokat. A szerző azt is szemléletesen vezeti le, hogy az 1930-as évektől a lap éppen a balos-proletkultos örökségtől való szabadulás vontatottsága következtében nem tudott lépést tartani a további fejlődéssel, a népfrontpolitika kialakításával együtt járó változásokkal.

A Kassai Munkás történetével kapcsolatosan megjelent kötet további feladatokra is felhívja a figyelmet. Részint arra, hogy az itt tárgyalt — elsődlegesen irodalomtörténeti — szempontokon túl a közeljövőben foglalkozni kell a lap politikai-kulturális jellegű tevékenységének történetével is. A Kassai Munkás történetének feltárása ugyanakkor rávilágít arra, hogy még mindig milyen sok — eddig ismeretlen, vagy kevéssé ismert — érték lappang a magyar munkásmozgalom és a legújabbkori magyar történelem múltjában. A Kassai Munkáshoz többé vagy kevésbé hasonló értékű napilapok, folyóiratok történetének további feltárása nemcsak a magyar sajtótörténeti kutatások egészét vinnék előre, hanem még mindig elmaradott ideológia-történeti kutatásunkat is. E téren — történészeknek, irodalomtörténészeknek, s másoknak is — még nagyon sok, új eredményeket hozó, meglepetéseket is ígérő feladatunk van.

Szilágyi János

SZEKÉR NÁNDOR:

FÖLD ALATT ÉS FÖLD FELETT

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1968. 289 l.)

A magyar munkásmozgalom történeti emlékezete — érthetően — elsősorban a kiemelkedő események, a korszakos fordulók, a nagy harcok és fényes sikerek élményeit őrizte meg, a vereségeknek és kudarcoknak, az újrakezdés keserves küzdelmeinek emlékei az idő múlásával csakhamar elhalványodtak. A jobb megélhetésért, a nagyobb falat kenyérért, a több szabadságért vívott mindennapos harcok — egy elnyomott osztály életének hétköznapjai — rendszerint alig hagytak maradandó emléknyomokat. Pedig valójában egy osztály története és „lényegi tudata" szempontjából ez utóbbiak nem kevésbé fontosak.

Szekér Nándor memoárja azért érdekes és jelentős, mert éppen egy olyan időszak munkásmozgalmáról mondja el élményeit és tapasztalatait, amelynek tudományos feldolgozása az utóbbi években lendült fel, s ma is az érdeklődés középpontjában áll. S ez a periódus a Tanácsköztársaság bukását követő néhány év, a magyar munkásmozgalom történetének egyik legtragikusabb, legválságosabb szakasza. A szerző a munkáshatalom bukása után itthon maradt, s egy asztalosműhelyben mint ifjúmunkás helyezkedett el. 1925-ig, amikoris a Szovjetunióba emigrált, kisebb-nagyobb megszakításoktól eltekintve nem hagyta el az országot. Kezdettől fogva részt vett a kommunista mozgalom újjászervezésében, sőt 1923—25-ig, mint a KIMSz titkára a hazai pártvezetőség közvetlen közelében dolgozott.

Szekér Nándor belülről, az eseményekben közvetlenül résztvevő harcos forradalmár szemével ábrázolja az 1920-as évek munkásmozgalmát. Beszámolójából a munkásmozgalom eleven valósága tárul fel, mindazok a gondok és bajok, amelyekkel az újjáéledő munkásmozgalomnak meg kellett küzdenie. Meggyőzően mutatja be a szociáldemokrata és kommunista mozgalom magáratalálását, a szakszervezetek, elsősorban a famunkás szakszervezet szerepét, különösen részletes beszámolót kapunk a kommunista ifjúmunkás szervezkedésről. A szerző remekül érzékelteti a munkásmozgalom légkörét; mindazt, amit a munkások helyzetéről, hangulatáról, véleményéről elmond, rendkívül érdekes. Rokonszenves, hogy évtizedek múltán sem kopott szenvedélye, érzései és indulatai most is ott lüktetnek a sorok mögött.

Szekér Nándor a 20-as évek elején a Kommunisták Magyarországi Pártja Bécsben élő vezetőivel állt szoros kapcsolatban, s ez a párt újjászervezésének, agitáció és propaganda tevékenységének ábrázolásában is kifejezésre jut; javarészt Landlerék nézeteit és állásfoglalásait ismerteti. Könyve is azt tanúsítja, hogy a magyar kommunista mozgalomban a 20-as évek elején a taktika, a pártmunka és a pártépítés kérdéseiben Landlerék foglalták el a helyesebb álláspontot; a párt újjászervezése csaknem kizárólag az ő munkájuk eredménye volt. Nemcsak jobban ismerték a hazai viszonyokat, hanem gyorsabban is tudtak alkalmazkodni az új politikai helyzethez, s Bécs közelsége miatt élőbbek voltak személyi kapcsolataik is. Érthető, hogy a szerző elfogult a párt bécsi vezetőivel szemben, az irántuk érzett tisztelet és a hozzájuk való ragaszkodás azonban nem mentheti, hogy ugyanakkor a két kommunista frakció viszonyát s a moszkvai emigráció szerepét pontatlanul és felületesen ábrázolja. A kommunista mozgalom két „irányzatát" elválasztó ideológiai és politikai kérdésekről keveset tudunk meg, inkább a személyi ellentétek világítódnak meg, noha a valóságban a két kommunista csoport közötti ellentétekben ezek alárendelt szerepet játszottak. Szekér Nándor láthatóan rossz véleménnyel van Kun Béláékról, bár neheztelésének okai homályban maradnak. Részletesebb interpretációt kívánt volna pl. Varga Jenőnek 1924-ben a III. Internacionálé V. kongresszusán elhangzott felszólalása, amelyben kétségbe vonta a magyarországi illegális kommunista mozgalom létét. Egyszerűen hihetetlennek tűnik, hogy a moszkvai magyar kommunisták ennyire tájékozatlanok lettek volna. Sokkal valószínűbb, hogy itt csupán Varga Jenő személyes tájékozatlanságáról volt szó.

Érdekes fényt vet a magyarországi mozgalom vezetői és a moszkvai emigráció kapcsolatára Rákosi Mátyás hazaküldésének epizódja is. A hazai kommunista vezetők Rákosi Mátyás hazaküldését már eleve bizalmatlanul fogadták; először elutasították, mert csak Kun Béláék megbízására hivatkozott, s csak azután fogadták el, hogy Rákosi megszerezte a KIVB felhatalmazását. (A szerző — vitatható — állítása szerint Hirossik is azért tért vissza Magyarországra, hogy „. . . ellensúlyozza Rákosi túlzásait". 233. l.) Ez a bizalmatlanság csak részben érthető. Kétségtelen a hazai viszonyokat nem ismerő Rákosi lebukásának veszélye nagy volt, s mint később kiderült, a hazai vezetők nem is alap nélkül féltek ettől. Rákosi valóban nem tartotta be eléggé a konspiráció szabályait, s ráadásul emberismeretből is rosszul vizsgázott, a horthysta rendőrség egyik beépített emberét fogadta bizalmába. (A besúgó Sámuel Lajos szereplésének is vannak homályos mozzanatai. Nem világos pl., hogy a hallatlanul óvatos és mindig körültekintő Landler a figyelmeztetések ellenére miért bízott meg benne és miért vehetett részt a KMP I. kongresszusán.) Mindazonáltal úgy tűnik, itt többről is szó volt. Nevezetesen arról, hogy a Magyarországon működő pártvezetőség nem akarta elfogadni a hazaküldött vezetők irányítását. Igaz, elvileg ekkor még nem tisztázták az itthoni mozgalom irányításának mikéntjét, de a hazai pártvezetőség teljes autonómiájának követelése helytelen igény volt.

Az 1920-as évek elején, amint valójában később is, a magyar munkásmozgalom egyik legfőbb belső gondja a szociáldemokrácia és a kommunisták viszonya volt. Szekér Nándort is ez a kérdés foglalkoztatta leginkább. Az SzDP és az illegális KMP viszonyát alapvetően helyesen ábrázolja, számos nagyon érdekes és helytálló megállapítást tesz, de sajnos ítéleteiben gyakran feltűnnek az egykorú értékelések, s alig találni kritikai észrevételeket. A szerző meggyőzően mutatja be az SzDP jobboldali vezetésének megalkuvó politikáját, számos olyan esetet hoz fel bizonyítékként, amikor Peyerék az osztályküzdelmek mérséklése, a sztrájkok leszerelése érdekében léptek fel. A szociáldemokrata pártkörök a KMP-t ellenfelüknek tekintették, s a szerző gazdag tényanyaggal jellemzi a szociáldemokrata vezetők kommunistaellenes módszereit. Nagyon érdekes és tanulságos képet fest Szekér Nándor a szociáldemokrata munkásság hangulatáról és magatartásáról. Bár némileg élesnek és merevnek tűnik az a cezura, amit a szociáldemokrata

párt- és szakszervezeti bürokrácia magatartása valamint a párttagság állásfoglalása között húz, tapasztalatai azt tanúsítják, hogy a szociáldemokrata munkásság nagy részében a dühöngő ellenforradalmi terror ellenére megmaradt a harckészség és az elszántság a nagytőke és a nagybirtok új — minden korábbinál reakciósabb — politikai rendszere ellen; a munkásosztály távolról sem merült ki. A szervezett munkások elítélték az SzDP és szakszervezetek jobboldali vezetőinek opportunizmusát. A Bethlen–Peyer paktum megkötésének kitudódása óriási felháborodást keltett. A szerző ugyanakkor azt sem hallgatja el, hogy voltak olyan munkásrétegek — elsősorban a kisüzemekben foglalkoztatottak —, ahol Peyerék politikája megértésre talált.

A magyar szervezett munkásság hangulatának, beállítottságának jellemzése a résztvevő szemével azért is fontos, mert lehetővé teszi a ma vitatott történeti kérdések árnyaltabb megítélését. A Bethlen—Peyer paktumot elkerülhetetlen, szükségszerű, következésképp helyes lépésnek tekintő nézetekkel szemben, véleményünk szerint a könyv is azt tanúsítja, hogy noha az SzDP-nek a gyors ütemben kiépülő ellenforradalmi rendszerrel szemben engedményeket kellett tennie, azok jellege és mértéke — a munkásosztály jelentős részének beállítottságát tekintve is — indokolatlan volt. Az SzDP vezetőségének megvolt a lehetősége arra, hogy a baloldali érzelmű munkásságra támaszkodva ellenálljon Bethlenék követeléseinek. A paktum megkötése nem elsősorban etikai, hanem politikai szempontból, a magyar munkásmozgalom és az egész progresszió szempontjából is, hibáztatható cselekedet volt. A Bethlennel kötött megállapodásnak voltak pozitív következményei, de ez még önmagában nem igazolja a paktum helyességét.

A könyv legérdekesebb része a szakszervezeti és a szociáldemokrata ellenzéki mozgalom kibontakozásáról, a kommunistáknak e körökben kifejtett tevékenységéről szól. Ha a KMP-nek a Szociáldemokrata Párt irányában folytatott politikáját ma talán árnyaltabban ítéljük meg, mint a könyvben kifejtésre kerül, nem kétséges: a munkás és szociáldemokrata ellenzék szervezése és irányítása, amely végül is a jobboldali szociáldemokrata vezetéssel való szakításhoz és egy legális osztályharcos párt létrehozásához vezetett, helyes törekvés volt. A munkásegységfront kialakítására akkor politikailag nem voltak meg a feltételek, bár a nemzetközi munkásmozgalomban ilyen igény felmerült.

Szekér Nándor memoárját az is érdekessé teszi, hogy lapjain a korabeli munkásmozgalom szinte valamennyi vezetője feltűnik. Az arcképek változatosak és érthetően nagyon szubjektívek. A legemberibb portré az „öregről", Landler Jenőről készült, de mellette rokonszenves színben tűnnek fel Andics Erzsébet, Berei Andor, Gőgös Ignác, Komor Imre, Őri Károly, Révai József, Révész Géza, Sallai Imre és mások. Gerő Ernőről nem mond véleményt, bár láthatóan nagyra tartja. A szociáldemokrata ellenzéki vezetők közül Vági Istvánt rajzolja meg a legmelegebb vonásokkal. Nagyon érdekes viszont Weiszhausz jellemzése, aki a 20-as évek elején jelentős szerepet játszott a munkásmozgalomban, de később frakciós tevékenysége miatt kétes hírre tett szert. Ekkori szerepe kétségkívül pozitív: együttműködött a kommunistákkal, a KMP tagja lett, a baloldali szociáldemokrata ellenzék, majd az MSzMP egyik vezetője; mint a párt küldötte részt vett a KI. V. kongresszusán. Szekér szerint a párt vezetői között megoszlottak róla a vélemények, Landler és Kun jó szervezőnek és jó politikusnak tartották. Későbbi pályafutásának nyitja, egyebek mellett, valószínűleg abban rejlik, hogy a lenini pártépítés koncepcióját nem fogadta el, és helytelenítette az illegális munkát.

Végezetül: a szerző személye megérdemelné annak pontos felderítését, hogy valóban tagja volt-e 1923 második felétől a hazai pártvezetés felső szervének, az ún. „trojkának" vagy nem. A párttörténeti tankönyv és e korszak neves szakértője, Szabó Ágnes véleménye szerint a „trojka" 3. tagja Hámán Kató volt. Maga a memoár és a benne közölt dokumentumok is inkább arról győznek meg, hogy a szerző csak a KIMSz felső vezetésében vett részt, s mint az ifjúsági szervezet titkára járt Bécsben. Az általa idézett doku-

mentumok kizárólag az ifjúsági mozgalommal kapcsolatos tevékenységére utalnak, s egyetlen egy sincs, amely a felnőtt vezetésben való részvételére vonatkoznék. S ha Bécsben, vagy külföldön másutt jelentést tett munkájáról, kizárólag az ifjúsági mozgalomról adott tájékoztatást.

Szekér Nándor könyve egy rendkívül bonyolult korszak munkásmozgalmát hozza közelebb hozzánk. Memoárja jelentős alkotás, egyoldalúsága ellenére is figyelmet érdemel nemcsak a szakmában, hanem mindenekelőtt a szélesebb közvélemény körében.

VIDA ISTVÁN

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Elnökségi ülések

Társulatunk Elnöksége *Ember Győző* akadémikus elnökletével 1971. február 16-án tartott ülésén megvitatta a Magyar Történelmi Társulat 1967—1970 közötti tevékenységéről készített beszámolót, valamint az 1971. évi munkatervet.

Az 1971. április 7-i ülés elfogadta az elnökségi ülések ezévi munkatervét, az elnökségi tagok feladatainak megosztására vonatkozó javaslatot, s jóváhagyta az 1971. évi keszthelyi országos történész vándorgyűlés programját.

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya 1971. február 25-én *Ember Győző* akadémikus elnökletével tartott ülésén megvitatta és elfogadta a Társulat működéséről készült beszámolót s az 1971. évi munkatervet. *H. Balázs Éva, Kosáry Domokos, Pach Zsigmond Pál, Szabad György* és *Varga Endre* észrevételeire *Berend T. Iván* főtitkár válaszolt.

A Társulat Igazgatóválasztmánya által jóváhagyott beszámolót az MTA Történettudományi Bizottsága *Nemes Dezső* akadémikus elnökletével 1971. május 5-én tartott ülésén megvitatta, majd az MTA Filozófia és Történettudományok Osztálya *Mátrai László* akadémikus elnökletével május 7-én tartott ülése is megvitatta és jóváhagyta.

Forrásközlési szabályzat kidolgozása

A Társulat Igazgatóválasztmánya elhatározta új forrásközlési szabályzat kidolgozását, mivel az 1960-ban készült szabályzat már nem minden tekintetben felel meg a kívánalmaknak. Az új szabályzat kidolgozására az Igazgatóválasztmány különbizottságot küldött ki. A bizottság tagjai: *Ember Győző* (elnök), *Benda Kálmán, Borsa Iván, Iványi Emma, Komjáthy Miklós, Pamlényi Ervin, S. Vincze Edit.* A bizottság január 17-én és március 3-án tartott ülésein azt az elgondolást alakította ki, hogy az új szabályzat a Társulat szabályzata lesz, a társulati kiadványokra kötelező érvénnyel; célja annak szabályozása, hogy a történettudomány forrásanyagának közlése miként történjék. A bizottság foglalkozott a szabályzat szerkezetével, felépítésével, tematikájával s elkészítésének további problémáival.

Tudományos ülés a Párizsi Kommün 100. évfordulója alkalmából

A Magyar Történelmi Társulat, az MSzMP KB Politikai Főiskolája és Párttörténeti Intézete, az MTA Történettudományi Intézete, az ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszéke 1971. március 17-én a Párizsi Kommün kikiáltásának 100.

évfordulója alkalmából *Nemes Dezső* akadémikus elnökletével *tudományos ülésszakot* rendezett. Az ülésszak bevezető referátumát *Erényi Tibor* kandidátus, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője „A Párizsi Kommün és történelmi tanulságai" címmel tartotta.

Tudományos emlékülés

A Hazafias Népfront Országos Tanácsának Honismereti Bizottsága, a Magyar Történelmi Társulat, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, a Magyar Agrártudományi Egyesület és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1971. március 12-én a Magyar Tudományos Akadémián Achim L. András születésének 100. évfordulója alkalmából *Ember Győző* akadémikus elnökletével *tudományos ülést* rendezett. *Király István*, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének munkatársa „Achim L. András, a demokratikus parasztpolitikus", *Erényi Tibor* kandidátus, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője „A szocialista munkásmozgalom és Achim L. András", *Pölöskei Ferenc* a történettudományok doktora, egyetemi tanár, „Achim L. András helye a progresszió táborában" címmel tartott előadást.

Beszámoló a XIII. nemzetközi történész kongresszusról

A Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti Történelmi Szakosztálya közös rendezésében 1971. február 18-án *Erényi Tibor* kandidátus, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője beszámolót tartott a moszkvai, XIII. nemzetközi történész kongresszusról.

Vitaülés

A Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Történelmi Szakosztályainak Országos Választmánya 1971. február 4-én *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézete főmunkatársának elnökletével *vitát* rendezett *Berend T. Iván—Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX—XX. században című művéről. Vitaindítót *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa tartott. A vitában felszólalt: *Arató Endre, Dányi Dezső, Enyedi György, Dolmányos István, Gunst Péter, Szabad György.* A vitában felmerült kérdésekre a szerzők nevében *Berend T. Iván* válaszolt.

Az V. várostörténeti konferencia

A Magyar Történelmi Társulat és Győr Város Tanácsa 1971. március 29—31-én Győr városi rangra emelésének 700. évfordulója alkalmából *várostörténeti konferenciát* rendezett Győrött.

Tudományos ülés Sárváron

A Magyar Történelmi Társulat és Sárvár város Tanácsa 1971. április 30-án Nádasdy Ferenc kivégzésének 300. évfordulója alkalmából *tudományos emlékülést* és *szakmai konzultációt* rendezett Sárváron.

A vidéki csoportok hírei

A Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja 1971. április 9-én Miskolcon *tudományos ülést* rendezett. *Erényi Tibor* kandidátus, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője „A munkásmozgalom-történet kutatásának legújabb eredményei" címmel tartott

bevezető előadást. *Vadász Sándor* kandidátus, egyetemi adjunktus a főiskolai, *Szabolcs Ottó* kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár a középiskolai, *Bíró Ferencné* szakfelügyelő pedig az általános iskolai oktatásban vizsgálta a munkásmozgalom-történet elsajátíttatásának módszereit.

A csoport 1971. május 7-i *tudományos ülésén Kovács Máté* egyetemi tanár, „A közgyűjtemények szerepe a társadalom információs rendszerében" címmel tartott bevezető előadást. *Papp István*, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ igazgatója' „A könyvtárak szerepe a közművelődésben", *Balassa Iván*, a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatóhelyettese, „A múzeumok a közművelődés szolgálatában", *Vörös Károly* az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa, „A levéltárak és a közművelődés" címmel tartott korreferátumot.

*

A Társulat Nógrád megyei Csoportja 1971. május 3-án Salgótarjánban rendezett *tudományos emlékülést* a Párizsi Kommün 100. évfordulója alkalmából. *Vadász Sándor* kandidátus, egyetemi adjunktus „A Párizsi Kommün és legújabb francia irodalma" címmel tartott bevezető előadást.

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT SÁRVÁRI TUDOMÁNYOS ÜLÉSE

A Magyar Történelmi Társulat, Sárvár város Tanácsa, a Hazafias Népfront városi bizottsága és a Nádasdy Múzeum 1971. április 30-án Nádasdy Ferenc kivégzésének 300. évfordulója alkalmából *emlékünnepséget* rendezett. Délelőtt a Nádasdy Vár lovagtermében került sor a Történelmi Társulat *tudományos emlékülésére. Kiss Sándor*, a városi Tanács elnöke megnyitó szavai után *Gonda György*, az MSzMP Vas megyei VB tagja, Vas megye Tanácsa VB elnöke, Sárvár országgyűlési képviselője bevezető előadásában örömének adott kifejezést, hogy a Történelmi Társulat tudományos emlékülésének az ország egyik legfiatalabb városa adhatott otthont. Szólt Sárvár gazdag történelmi múltjáról, amelyből kiemelkedik a Nádasdyak szellemi és anyagi öröksége. Hangsúlyozta, hogy a megye a haladó hagyományok őrzésére nagy gondot fordít, s ebben a szellemben foglalkozik a sárvári várnak, a Nádasdyak várának sorsával is, s éppen ezért a megyei párt- és állami vezetés igyekszik a várat mielőbb a kulturális élet szolgálatába állítani.

Ezután *Sinkovics István* egyetemi tanár „Sárvár és a Nádasdyak a XVI. században" címmel tartott előadást. Sárvár története a XII. századig vezethető vissza. A vár és a város eleinte a királyhoz tartozott, majd magánföldesurak kezébe jutott. Sárvár több mint egy évszázadon át a Kanizsai család birtokában volt, s Kanizsai Orsolya kezével jutott Nádasdy Tamáshoz. Mivel az 1532. évi török hadjárat alkalmával Sárvárt is több török támadás érte — amelyek a védők hősies ellenállása következtében eredménytelenek maradtak — beigazolódott, hogy a törökök nem tesznek különbséget Ferdinánd illetve Szapolyai híveinek birtokai között. Ezért Nádasdy Tamás megegyezett Ferdinánd embereivel. Ferdinánd is biztosította Kanizsai Orsolya és Nádasdy részére az egész Kanizsai örökséget. Miután Nádasdy így tisztázta helyzetét, 1534-ben megtartotta esküvőjét Kanizsai Orsolyával. Nádasdy ily módon hatalmas nagybirtokhoz jutott. A Kanizsai birtokok között került Sárvár vára, városa és uradalma Nádasdy Tamás kezébe, és ettől kezdve a Nádasdy család hatalmában volt közel 150 éven át egészen 1671-ig.

Sinkovics István előadása következő részében Sárvár és a Nádasdyak kapcsolatát az első két nemzedék, Nádasdy Tamás és fia, Ferenc idejében mutatta be. A vár a XVI. században a Nádasdyak lakóhelye és egyik uradalmuk központja volt. Sárvárt a korábbi időkben gyakran nevezték Szigetnek, Sárszigetének, a XVI. században a város

melletti Újszigetet említik. Mindez arra utal, hogy a Gyöngyös mentén vizenyős területen feküdt. A várat vízzel telt védőárok vette körül, amelynek vize nyáron megposhadt.

Sárvár mezőváros élete részben összekapcsolódott a Nádasdy család életével, de mégis — hangsúlyozta az előadó — két külön világ létezett egymás mellett. A várban a Nádasdyak megfelelő keretet igyekeztek biztosítani a főúri élet számára. Az 1550-es évektől kezdve állandóan folyt az építkezés, ugyanakkor fejlődik a földesúri gazdaság is. Ebben a keretben valódi renaissance udvari kultúra bontakozott itt ki. Sinkovics István kifejtette, hogy bár a királyi udvar irányító szerepe Mohács után fokozatosan megszűnt, a magyarországi renaissance mégis túlélte a viharokat. Az új műveltség védelmének, fejlesztésének funkcióját főúri és főpapi udvarok vették át. Így Sárváron Nádasi Tamás körül fejlődött ki jelentős művelődési központ. Udvara állandóan kapcsolatban volt a külfölddel. A szükséges iparcikkeket Bécsben, Velencében, esetleg az augsburgi vásárokon szerezték be. A sárvári udvar mint a magyarországi humanizmus fontos központja vált ismertté a magyar történelemben. Nádasdy nemcsak levelezett humanistákkal, de udvarába is meghívta őket, s segítette munkájukat. Itt dolgozott néhány évig Sylvester János is. Nádasdy Újszigeten nyomtatóműhelyt rendezett be, ahol Sylvester munkái napvilágot láthattak. Ez volt Mohács óta Magyarországon az első nyomda. A sárvári iskolában működött Pesti János; Nádasdy pártfogását élvezte egy ideig Dévai Bíró Mátyás. Sárváron élt és itt is halt meg 1556-ban Tinódi Sebestyén.

Előadása következő részében Sinkovics István értékelve Nádasdy Tamás tevékenységét, hangsúlyozta, hogy ebben az időszakban, a Ferdinánd és Szapolyai harcát kísérő anarchiában, Sárvár biztos, nyugodt hely volt. Az előadó szólt Nádasdy Tamás közéleti tevékenységéről, a török terjeszkedés elleni védekezéséről. Ezt a feladatot hagyta örökségként fiára, Nádasdy Ferencre, aki mint hadvezér tette ismertté, sőt félelmetessé nevét.

Előadása befejező részében Sinkovics István Sárvár mezőváros népének életéről szólt. Kifejtette, hogy a földesúri hatalom különféle terheket, kötelezettségeket rótt a városra, de e mezővárosnak a sorsa jóval kedvezőbb volt, mint a jobbágyfalvaké. Termékjáradékot a Nádasdyak a mezővárostól nem kívántak és a megszabott munka is más jellegű, mint a jobbágyfalvaké, részben katonai jellegű feladatokból állt. Ezek a szolgálatok a XVI. század folyamán nem is változtak. Sárvár kereskedelmét a földesúr nem akadályozta; a sárváriak a XVI. században is megtartották vámmentességüket, a városban évenként háromszor volt vásár, s a vásárpénz is a várost illette.

A XVI. századi birtokosok komoly jövedelmet biztosítottak maguknak a kisebb regálékból, így elsősorban a borárulásból. A borkimérés hasznát a Nádasdyak Sárvár mezővárosban is igyekeztek maguknak biztosítani. A sárváriak boreladásának fokozatos szűkítése a földesúri hatalom növekedését mutatja, és hasonló irányzat figyelhető meg Sárvár bíráskodási jogának megszorításában is. Befejezésül Sinkovics István megállapította: Sárváron a XVI. században két világ, két kultúra élt egymás mellett. Bár a Nádasdyak reneszánsz udvara és a mezőváros paraszti népe között ellentétek feszültek, mégis összefűzte őket a közös veszedelem, a török elleni védekezés.

Az előadás elhangzása után *Benda Kálmán*, a Történelmi Társulat alelnöke zárszavával ért véget a tudományos emlékülés.

Délután *szakmai konzultációk* keretében — két szekcióban — folytatódott a program. Az előadások mindkét szekcióban Nyugat-Dunántúl története kutatásának problémáival foglalkoztak.

Az *első szekcióban* először *Érszegi Géza* levéltáros (Országos Levéltár) „Nyugat-Dunántúl honfoglaláskori határvédelme és Sárvár" címmel tartott előadást. Bevezetőül vázolta Nyugat-Dunántúl határvédő földvár-vonalát, majd részletesen szólt az erődítményekről, s ezen belül is elsősorban a honfoglaláskori földvárak rendszeréről. Az előadó

az Oroszvár—Zalavár védővonallal kapcsolatban kifejtette, hogy véleménye szerint ezen a helyen egy mélységében is tagolt, jól megerősített határterület volt, s ez a vonal a honfoglalás, ill. későbbi korok gyepűvonalává vált, amelynek egyes pontjait várakkal erősítették meg. Ennek a — magyarok által már itt talált — erődítményvonalnak egyik része volt Sárvár is, s ez a vár a honfoglalás korától kezdve megerősített gyepűvédő szerepet töltött be. Mivel e helyen már a római korból találunk maradványokat, s határában római út vezetett, ezért feltehető, hogy már ekkor erődített hely volt. Viszont maga a Sárvár nevű vár csak a honfoglalás után jött létre a már korábban itt létező római—avar—szláv településromokon.

Benda Kálmán kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa a XVII. századi magyarországi és közelebbről a dunántúli köznemesség politikai szerepéről beszélt, saját kutatásai alapján. Korábbi történetírásunkban ezt a korszakot, mint a köznemesi tömegek politikai előretörését jellemezték, ahogy a köznemesi politika érvényesüléseként könyvelték el a Habsburg-ellenes szabadságharcokat is. Az előadás rámutatott arra, hogy a 15 éves török háború, majd az ezt követő Bocskai-szabadságharc hadjáratai, mindeddig részleteiben nem tisztázott, igen nagyméretű pusztulást hoztak Magyarország egész területére. A Dunántúlon is, egészen az ország nyugati határáig, nyomon követhető ez a pusztulás. Az általa ismertetett adatokból nyilvánvaló, hogy a pusztulás elsősorban a közép- és kisnemesi birtokokat érintette. Az a nemes, aki 30—50 jobbágytelkének felét elvesztette, gazdaságilag és így politikailag is jelentéktelenné vált, s a többszáz jobbágytelekkel rendelkező nagybirtokos főurak hatalma — a pusztulás ellenére is — nyomasztóvá vált. Sopron, Vas és Zala megye jegyzőkönyveiből vett adatokkal bizonyította, hogy a XVI. század végétől kezdve a köznemesség a megyei közigazgatásban is egyre jobban visszaszorult, az alispánok a főispánok familiárisai közül kerülnek ki és a köznemesség a politikában is mindinkább a nagybirtokos főurak véleményéhez igazodik. Mivel pedig a török beütései ellen a nemesség csak a nagybirtokosoknál kereshetett oltalmat, az 1600-as évek elejére kiszolgáltatottsága teljessé válik. A Bocskai-szabadságharcban és az 1608-as országgyűlés tárgyalásaiban a politikai irányítás már teljesen a nagybirtokos főurak kezében van, a köznemesség az ő álláspontjukat visszhangozza, önálló politikai véleménye és cselekvése nincs. A nagybirtokos főuraknak ez a gazdasági és politikai túlsúlya és irányító szerepe lényegében megmarad a XVII. század egész folyamán. Korábbi történetírásunknak a köznemesség politikai vezetőszerepéről vallott nézetei tehát az új kutatások tükrében nem helytállóak. A főurak vezető és irányító szerepe tette lehetővé a rendi mozgalom győzelmét 1608-ban, a Habsburg-udvar központosító törekvéseivel szemben.

Vörös Károly, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa előadásában a Nyugati Dunántúl (Vas, Zala, Győr, Sopron, Moson megyék) 1711 és 1848 közötti fejlődésének jellegzetes fővonásait foglalta össze. Rámutatott arra, hogy a korszak magyarországi fejlődésén belül a Nyugat-Dunántúl (Északnyugat-Magyarországhoz hasonlóan) sajátos utat képvisel. Ennek főtényezőjét egyrészt a területnek a török uralom alóli mentessége jelenti, másrészt az a körülmény, hogy közel lévén a Birodalom nyugati, — a XVIII. századtól kezdve a hadiszállítások és a tartományok iparosodása folytán megnőtt felvevőképességű — piacaihoz, az árutermelés lehetőségei itt már korán kialakultak, földesurak és parasztok számára egyaránt. A földesurak ennek jegyében indítják meg itt már korán támadásaikat egyes paraszti földek s méginkább az erdők és legelők ellen, s főleg a jobbágyság munkajáradékának növelésére. A parasztok viszont eleve tudatában vesztenivalójuknak óvatosan, de szívósan és energikusan védekeznek, mozgalmaikban gondosan megtartva a törvényesség látszatát és formáit. Így érik el, az éppen ezért innen, Vas és Zala megyéből kiinduló paraszti mozgalmak az egész hazai parasztság számára a termelésének bizonyos biztonságát megadó úrbéri szabályozást, majd egészen

1848-ig szakadatlan, de nem kevésbé óvatos mozgalmaikban annak lehetőségét, hogy a kínálkozó árutermelési lehetőségekbe továbbra is minél szélesebben bekapcsolódhassanak. Az előadó Fényes Elek alapján jellemző adatokat sorolt fel a Nyugat-Dunántúl számára az 1830-as évek derekán kínálkozó árutermelési lehetőségekről, és a parasztság bekapcsolódásáról e folyamatba. Ennek következtében a Nyugat-Dunántúl parasztsága a paraszti polgárosodás viszonylag előrehaladott fokán éri meg a jobbágyfelszabadítást.

Az előadások elhangzása után élénk vita bontakozott ki. A hozzászólók — többek között *Degré Alajos* levéltárigazgató (Zalaegerszeg), *H. Veress Éva*, a Mezőgazdasági Múzeum munkatársa, *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa stb. — részben a gyepűrendszer kérdéseivel, a köznemesség szerepével, ill. a mezőgazdasági fejlődés problematikájával foglalkoztak, másrészt helyi kutatások alapján igyekeztek a Nyugat-Dunántúl történetére vonatkozó képet teljesebbé tenni.

A *második szekció* első előadásában *Vörös Antal*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Nyugat-Dunántúl 1850—1914 közötti története kutatásának problémáival foglalkozott. Bevezetőül kitért a táj földrajzi körülhatárolásának módszertani problémáira, majd az 1848-as jobbágyfelszabadítást követő mezőgazdasági fejlődés kérdéseit tárgyalta. Főként azt vizsgálta, hogy az 1848-ban megoldatlan úrbéres és azzal rokon természetű problémák (legelőelkülönítések, irtványföldek stb.) rendezésének a kutatása terén milyen feladatok várnak a helytörténetírásra. Ezek után beszélt a mezőgazdaság és általában az egész gazdasági élet fejlődésében döntő szerepet játszó közlekedés, elsősorban a vasútépítés jelentőségéről. Nyugat-Dunántúl városai fejlődésének problematikáját elemezve kifejtette: egyes régi városok hogyan rekedtek meg a XIX. század második felében a feudalizmuskori szinten (pl. Kőszeg), mások hogyan törtek rohamosan előre (pl. Szombathely). Ezt követően az előadó ismertette a mezőgazdasági termelés sajátos nyugat-dunántúli jellegének kialakulását. A táj mezőgazdasági termelésében, részben a történelmi előzményekből adódóan, részben a közeli osztrák piac hatásától ösztönözve már a gabonakonjunktúra idején egyre nagyobb szerepet kapott az állattenyésztés, elsősorban a belterjes szarvasmarhatenyésztés. Az agrárválság alatt e fejlődés meggyorsult és a tájegységben mind a nagybirtokon és középbirtokon, mind a paraszti gazdaságokban ennek lett a legfontosabb szerepe. A belterjes, istállózó tenyésztés csakis a takarmánytermelésen alapulhatott. Ez utóbbi viszont megkívánta a korábbi határhasználati formáknak, a háromnyomásos gazdálkodásnak a felszámolását és a váltógazdaságra történő áttérést. Befejezésül az előadó kifejtette, hogy e gazdálkodás milyen változásokat eredményezett a parasztság életformájában, a nagyüzemekben pedig a munkaviszonyokban.

Horváth Ferenc levéltárigazgató (Szombathely) „Szempontok a nyugat-dunántúli dualizmuskori társadalomfejlődés vizsgálatához" című előadásában először arra hívta fel a figyelmet, hogy szükséges megvizsgálni az egyes helységek, mezővárosok úrbéri tagosításának körülményeit, mivel ez a vizsgálat egyrészt arra ad választ, hogy a földesúr feudális birtokának java termőföldjét hogyan igyekszik a maga hasznára átmenteni, másrészt a községek és mezővárosok erdő, legelő, rét és egyéb használati jogai a tagosítás után determinálják a parasztság rétegtagozódásának méreteit is. A továbbiakban Horváth Ferenc kifejtette, hogy Nyugat-Dunántúl társadalma a tőkeképződés szempontjából igen differenciált képet mutat. A falvak, városok birtokában „holt tőkeként" hatalmas birtokok vannak, s a probléma ott jelentkezik, hogy a városok haladó polgársága rá tudja-e venni az arisztokrácia holt tőkével rendelkező tagjait, hogy bekapcsolódjanak az új pénzszerzési folyamatba. Példaként szerepelhet Vas megyében az Elektromos Művek, amelyben az induló alaptőke 3 forrásból származott: svájci tőkeérdekeltség, szombathelyi polgárok részvényes szövetkezése, s a Batthyány-uradalom földjeiben, az ikervári malomban és a Rába vízének energiájában fekvő „holt tőke".

Az előadó a következőkben a tőkésülések társadalmi alapfeltételeit vizsgálva részletesen szólt Szombathely város képviselőtestületének erőviszonyairól az 1870—1910-es évek között. Kifejtette, hogy a szabadversenyes kapitalizmus kialakulásakor meglevő községi és városi autonóm szervek alkalmasak voltak arra, hogy bennük az egyéni regionális hasznot kereső szándékok érvényesülhessenek. Erőteljesebb változás a társadalmi csoportok erőviszonyaiban csak a századforduló után kezdődött meg; Szombathely és Vas megye viszonylatában az 1905/6. esztendőt jelölte meg az előadó a döntő fordulat időpontjául, s ettől kezdve a városi és megyei igazgatás szervezete újra a konzervatív egyházi irányítás és felügyelet alá került.

Borus József kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa két egymással összefüggő, politikai és gazdasági jellegű problémát ismertetett. Mindkét probléma általános jellegű, de vonatkozik konkrétan erre a térségre is.

Az első kérdéscsoporttal Borus József már foglalkozott 1964-ben, a Magyar Történelmi Társulat szolnoki vándorgyűlésén tartott előadásában. Ezért most csak utalt az ott részletesen előadottakra, arra, hogy a sokat emlegetett „utolsó csatlós" problémának nemcsak magyar, hanem német oldala is van. A németeknek politikai, közlekedési, gazdasági, elsősorban hadigazdasági okokból nélkülözhetetlenül szükségük volt Magyarországra. Hosszan lehetne idézni, milyen nyilatkozatokat tett 1943—45-ben a német vezetés, elsősorban Hitler, Magyarország jelentőségéről. A németeknek szükségük volt Magyarországra a Balkánra vezető szárazföldi és vízi utak miatt. A román olaj és a jugoszláviai ásványkincsek Magyarországon keresztül jutottak Németországba. Jelentősek voltak továbbá a Magyarországon található nyersanyagok is. Ezzel — a második kérdéscsoporttal — kapcsolatban utalt a Magyarországon található és a németek által felhasznált, ill. innen elszállított olaj, bauxit, mangán stb., továbbá az itteni, innen elszállított élelem problémájára. 1943-ban a németek 280 000 tonna kőolajat és kőolajterméket szállítottak el Magyarországról, ill. használtak fel. 1944 áprilisától a németek a korábbi havi 70 000 tonnás kőolajtermelést további havi 60 000 tonnával akarták emelni.

A romániai fordulat után még inkább megnőtt a magyar kőolaj jelentősége a németek számára. 1944 decemberében a Német Birodalomban finomított kőolaj egyharmada Magyarországról származott. Befejezésül Borus József hivatkozott arra a körülményre is, hogy pl. éppen a magyar kőolaj fontossága miatt rendelte el Hitler 1945 januárjában a 6. SS-páncéloshadsereg Magyarországra szállítását. Ezt az intézkedést Albert Speer miniszternek egy Hitler számára készített momoranduma váltotta ki, melyben Speer hangsúlyozottan felhívta Hitler figyelmét a magyar kőolaj jelentőségére.

Az előadások elhangzása után több kérdéssel kapcsolatban élénk vita alakult ki. *Simonffy Emil* levéltáros (Zalaegerszeg) a mezőgazdasági fejlődés nyugat-dunántúli problémáiról szólt, míg *Naszádos István* tanár (Sárvár) a Sárváron 1939-től internált lengyelekről beszélt, ill. a szabadkőművesség szerepét fejtegette, elsősorban Sárvár vonatkozásában.

A szakmai konzultációk befejeztével a Nádasdy Múzeum „Művészi fegyverek a XVI—XIX. században" kiállításának megnyitására került sor. Tárlatvezetést tartott *Temesváry Ferenc*, a Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa. Az emlékünnepség programját a Vár lovagtermében megrendezett barokk hangverseny zárta be.

A MUNKÁSMOZGALOM KUTATÓINAK NEMZETKÖZI KONFERENCIÁJA

A VI. linzi konferencia (1970. szeptember 15—19.)

Munkásmozgalom az első világháború idején

A konferenciára két írásos főreferátum és két korreferátum érkezett be a vita előkészítésére. A konferencia megnyitásának napján a résztvevők még két írásos anyagot vehettek kézhez, a román és a skandináv delegáció beszámolóját.

A megbeszélések egyik alapreferátumát prof. *Fritz Klein* (Berlin) és *I. S. Kremer*, (a moszkvai Nemzetközi Munkásmozgalomtörténeti Intézetből) készítették. Ez az áttekintés elsősorban az európai munkásmozgalom baloldali áramlatairól kívánt képet adni 1914—1918 között. A szerzők gondot fordítottak az imperializmus fogalmának meghatározására, s az olyan problémák megvilágítására, hogy milyen ítéletet formált Lenin a nemzeti kérdésről, a szociálsovinizmusról, a centrizmusról, mikor és mennyiben tartotta lehetőnek a különféle csoportosulások együttműködését és miként és miért küzdött a forradalmi Internacionáléért. A referátum ugyancsak nagy figyelmet szentelt a német baloldal bemutatásának, ehelyütt elsősorban Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg és Mehring véleményét idézték. A szerzők utaltak a német spartakistáknak a tömegharc, a parlamenten kívüli küzdelemről vallott felfogására, a béke és a forradalom ügyének összekapcsolására. A referátum foglalkozott a centristákkal is. A szerzők különbséget tettek a jobboldali soviniszták és centristák között, majd azt taglalták, hogy a lényeges eltérés ellenére Kautsky és a német centristák mily gyakran támasztották alá a pártvezetőség pozícióját. Érintették a többi európai országban fellépő baloldali pártokat, csoportosulásokat. Részletesebben megemlékeztek az 1917 és méginkább 1918 folyamán észlelhető radikalizálódásról. Adatokban gazdagon megelevenítették a francia szocialista és szakszervezeti mozgalomban tapasztalható mozzanatokat (a kongresszusok vitáinak, szavazásainak fényében). Megemlékeztek a shop-stewards mozgalomról és a sztrájkharcok fellendüléséről, s az 1918 január—márciusi nagy általános sztrájkról Ausztria-Magyarországon, illetőleg Németországban. Zárómozzanatként a német forradalom érlelődését, s a spartakisták eszmei programjának világosabbá válását elemezték. Az elmondottak alapján végül aláhúzták, hogy a II. Internacionálé 1907. évi nevezetes háborúellenes határozatának foganatosítására tulajdonképpen alkalom nyílt volna, s e lehetőséggel összefüggésben utaltak az 1917—1918-as forradalmi eseményekre. E lehetőségek kihasználatlanul maradásáért az ódiumot a jobboldalra, a reformistákra hárították. Egyúttal megjegyezték, hogy az ő illúzióik, mintha a kapitalista talajon is „igazságos" békét lehetne kötni, a háború alatt és után szertefoszlottak.

A tanácskozás másik alapreferátumát a nyugat-német történészek, prof. *Erich Matthias*, prof. *Susanne Miller* és prof. *Hermann Weber* állították össze, amelyben kizárólag a német összefüggéseket tárgyalták. Részletesen foglalkoztak a német szociáldemokrata párt helyzetével és magatartásával 1914 nyarán. Ennek során aláhúzták, hogy a német munkásság szélesebb rétegei is „a kozákveszély" pszihózisa alatt háborús, nacionalista befolyás alá kerültek, s így a szociáldemokrata pártvezetőség augusztusban már nem is tehetett mást, mint amit tett. Külön alfejezetet szenteltek a német szociáldemokrácia „cárellenes" tradícióinak, amiből részint magyarázták ezeknek az érzelmeknek elevenségét. Az egész korszakra vonatkozóan hangsúlyozták, hogy a pártvezetőséggel szemben a baloldali és jobboldali ellenzék egyaránt csak törpe minoritásra gyakorolt befolyást, s hogy a jobboldali még viszonylag erősebb volt. Az 1914-es korszak után a második főperiódus határát 1917-ben vonták meg, s e rövidebbre fogott elemzésben egyfelől az „osztálybéke" politika kontúrjait, elképzelését rajzolták meg, majd azt elemezték, hogy milyen magatartást foglalt el a szociáldemokrata párt a honvédelem, illetőleg

az annexiós követelések jelszavával, politikájával szemben. Az annexiós követelések esetében azt taglalták, hogy a pártvezetőség és a párt zöme ezeket mindig elutasította. A honvédelem kérdésében azonban a pártban kétféle koncepció alakult ki: egyik oldalon állt a pártvezetőség, a másikon a Kautsky—Haase—Bernstein vezette pacifista csoportosulás. A véleményeltérésüket a szerzők különböző pontokon (győzelem vagy megegyezéses béke, Németország felelőssége, gyarmatok kérdése, Belgium sorsa) vizsgálták, amelynek során eljutottak 1917 tavaszáig Németország Független Szociáldemokrata Pártjának (USPD) megteremtéséig. E mozzanatnál a szerzők elsősorban azt hangsúlyozták, hogy teljes szakadásra nem került sor, mindkét párton belül volt és maradt jobb- és baloldal, sokan át is kerültek egyik pártból a másikba. Hosszabban foglalkoztak az 1917. évi februári orosz forradalom németországi hatásával, az áprilisi tömeges sztrájkkal, majd a német szociáldemokrata pártnak a stockholmi tanácskozásokkal szemben elfoglalt álláspontjával, a breszti tárgyalásokra történt reagálásával és az 1918-as tömegsztrájkokkal. A szerzők egyfelől azt hangsúlyozták, hogy a többségi szociáldemokraták is elfogadták az annexiónélküli, megegyezéses béke jelszavát, másfelől azt húzták alá, hogy az 1918 novemberi forradalom teljesen spontán módon robbant ki és győzött (noha ugyanakkor a szezők törekedtek arra, hogy az 1918-as esztendőről áramlatok és alperiódusok szerint is alaposabb felmérést adjanak).

Prof. *Gerald D. Feldman* az egyesült államokbéli Berkeley egyetem professzora a német szakszervezeti mozgalomról, pontosabban a német szakszervezeteknek az első világháború éveiben folytatott politikájáról és céljairól szólva hangsúlyozta, hogy a szakszervezeti vezetők mindvégig támogatták a párt 1914. augusztus 4-i irányvonalát, olyannyira, hogy fel is lázadtak volna a párt ellen, ha ezt nem teszik. Feldman hosszabban foglalkozott a német szakszervezeti politika arculatának kialakulásával, C. Legien szerepével. Utalt arra, hogy a háború kezdetén a szakszervezeti taglétszámban és a szakszervezetek hatékonyságában visszaesés következett be, de 1915-ben, s méginkább 1916-ban a gazdasági adottságok folytán is a szakszervezetek befolyása, szerepe ismét növekedett, kedvezőbb feltételeket tudtak kikényszeríteni, s ugyanakkor a szakszervezeti taglétszám is jelentősen megnőtt. Bár a munkások reálbére ebben az időben is csökkent, helyzetük mégis kedvezőbben alakult, mint a „fehér galléros" dolgozóké és a középrétegeké. Feldman végül elemezte a szakszervezeteken belüli baloldali ellenzék fellépésének mozzanatait, vezetőit és ezek programját, s az 1918 őszére kialakult helyzetet, a szakszervezetekben ellentétes irányban kiutat kereső tendenciákat.

Prof. *Fritz de Jong* és az amszterdami társadalomtörténeti intézet kollektívája a semleges országok szocialistáinak magatartásáról terjesztett elő modellt — a holland példa alapján. A korreferátum bevezetője a holland munkásmozgalom történeti múltját vázolta a századfordulótól a világháborúig, megjelölve ezen időszakban a forradalmi és reformista főáramlatot. Nagyobb fejezet foglalkozott a világháború kirobbanásának hetteivel, a politikai pártok és egyház reagálásával, s ebben a keretben jelölte ki F. de Jong a szakszervezetek és a párt magatartását, a gazdasági kérdésekben kialakított politikáját. Figyelmet szentelt a szerző a szakszervezetek és államszervezet korrelációjára is, a szükségintézkedésekre, a munkanélküliek helyzetének orvoslására. A korreferátum harmadik része a holland szociáldemokraták nemzeti és nemzetközi politikáját elemezte. Hangsúlyozta, hogy Troelstra a „fegyveres semlegesség" álláspontját támogatta. A nemzetközi kapcsolatokat illetően a következő mozzanatokat emelte ki: Belgium sorsa, a német megszállás és holland tiltakozás, majd a Nemzetközi Szocialista Iroda Hágába költöztetésének kérdése, ami a belga szocialisták részéről ütközött ellenállásba, végül pedig az 1917. évi stockholmi tanácskozások megkezdése (ehelyütt a korreferátum a történeti előzményeket is ismertette, a semleges országok szocialistáinak első, 1915 januári koppenhágai konferenciájától kezdődően). A főáramlatnak jelzett

irányzat mellett a korreferátum részletesen szólt a radikális, forradalmi irányzatról, a volt tribunistákról is, arról, hogy milyen kérdésekben bírálták a Troelstra hirdette politikát, miként vettek részt a zimmerwaldi konferencián, a zimmerwaldi mozgalomban, kik voltak a vezetőik (Roland-Holst, Pannekoek, Gorter, Wijnkoop stb.), milyen álláspontra helyezkedtek a háború végén, 1918-ban. Ez utóbbival kapcsolatban De Jong megállapította, hogy a szakszervezeti vezetők és a reformisták a kormány reformpolitikáját támogatták, míg a forradalmi irányzat, a szindikalistákkal együtt más, forradalmi megoldást keresett. A referátum a holland kereteket sehol nem lépte túl.

Prof. *N. Goldberger* és Dr. *N. Copoiu:* A szociáldemokrata párt és a román munkásmozgalom az első világháború napjaiban címmel hosszabb áttekintést adott a román munkásmozgalom problémáiról, fejlődéséről 1914 előtt. Megemlékeztek az új munkásvezetőkről, akik radikálisabb, forradalmibb hangvételt ütöttek meg a román mozgalomban. Szóltak a speciális román helyzetről, a románajkúak elnyomásáról a határokon túl és a nemzeti egység megteremtésére irányuló törekvésekről, s a román uralkodó osztályok körében, a kormánypolitikában megmutatkozó kettős politikáról, a diplomáciai és belpolitikai háttérről. A különféle tendenciákkal szemben lépett fel a szociáldemokrata mozgalom a háború ellen, semlegességet követelve. A szerzők utaltak a tömegtüntetésekre, háborúellenes sztrájkokra, s természetesen az 1915 júliusi bukaresti nemzetközi Balkán-konferenciára, ahol ugyancsak a háború ellen léptek fel. A korreferátum bővebben idézett a „Lupta zilnica" c. szocialista lapból, amelyben forradalmi cikkek jelentek meg, s ahol Lenin és a spartakisták írásait, ténykedését is ismertették 1915—1916-ban. A korreferátum nyomon követte Románia hadbalépésének, a frontvonalak változásának eseményeit, az 1917. évi februári forradalom kisugárzásának hatását Romániára, ami megmutatkozott a munkásság—parasztság forradalmasodásában is. A szerzők nagy figyelmet szenteltek annak, hogy miként fogadta a román szociáldemokrata sajtó az 1917 októberi, oroszországi forradalom hírét és az ország határain belül milyen új állásfoglalások, programok születtek a háború utolsó évében.

Végül még egy írásos referátum érkezett a konferencia megnyitásának napjára, amit a svéd és norvég delegáció együtt állított össze. E referátum élt az összehasonlítás eszközével, s miközben felvázolta a két ország munkásmozgalmának, kialakulásának feltételeit és fő tendenciáit az első világháború idején, megvilágította azokat az eltérő vonásokat is, amelyek az országok társadalmi politikai fejlődéséből, illetőleg a mozgalmi vezetők rátermettségéből adódtak. E referátum különösen behatóan foglalkozott a háború alatti gazdasági helyzettel és a szociáldemokraták, illetőleg szakszervezetek politikájával, a háború opponálásával, a nemzetközi konferenciákkal, a zimmerwaldi mozgalommal. (Később a vita folyamán a skandináv résztvevők még egyszer rövidebben összefoglalták e történeti fejlődés legfontosabb vonásait.)

Már a referátumok is elsősorban a német munkásmozgalom kérdéseit érintették, a vita méginkább a német munkásmozgalom kérdéseire szorítkozott. Ezek között első helyen szerepelt a régi történeti kérdés, mit tett és mit tehetett volna a német szociáldemokrata pártvezetőség 1914. augusztus 4-én. *Fritz Klein* előadásában és hozzászólásában is a pártvezetőség felelősségét hangsúlyozta, *Erich Matthias* és *Susanne Miller* viszont azt taglalták, a nyugat-berlini Henryk Skrypczakkal együtt, hogy a pártvezetőség tehetetlen volt, a háborút ekkor már nem tudta megakadályozni, s a párttömegek a honvédelem sodrába kerültek. (A tömegek és a pártvezetőség kapcsolatára, amely természetesen összefüggött a pártvezetőség felelősségével, még visszatérünk.)

Mindehhez kapcsolódott egy másik vitakérdésként a háború jellegének megítélése. *Fritz Klein* (Berlin) hosszabban taglalta hozzászólásában a háború imperialista jellegének ismérveit. *Josef Schleifstein* (Frankfurt) nyugat-német marxista kutató polemikus jelleggel kérte számon E. Matthias és S. Miller szociáldemokrata-előadóktól, hogy ők meg-

kerülték azt a kérdést, hogy milyennek tekintik Berlin felelősségét a háború kirobbanásában. Okfejtésében hozzáfűzte, ez annál feltűnőbb, mivel Kautsky 1937-ben megjelent emlékezetes könyvében szintén hangsúlyozta, hogy annak idején még nem ismerték eléggé a diplomáciai kulisszatitkokat, de e titkok köztudottá válása után Schleifstein az állásfoglalást elengedhetetlennek tekintette. Matthias és Miller viszont úgy érveltek, hogy ők nem azt tekintették feladatuknak, hogy post festa állást foglaljanak, hanem az akkori álláspontokat pontosan rögzítsék és megvilágítsák.

Az 1914 augusztusi problematika kiegészítő kérdéseként vetődött fel az Internacionálé megelőző kongresszusai határozatainak értékelése. Többen a nyugat-német történészek között hajlottak arra *(S. Miller, H. Skrypczak)*, hogy ezeket merő papíroshatározatoknak tekintsék, amelyeket a krízis pillanataiban senki sem vehetett már komolyan. Ezzel szemben a konferencia résztvevőinek alighanem többsége ezeknek iránytmutató voltát nem vonta kétségbe. Ennek a nézetnek kiváltképpen J. Schleifstein és Fritz Klein adott hangot.

A vita során többen érintették a párt „többségi", vagyis a kormányt támogató nacionalista és az ellenzéki „kisebbségi" csoportosulás kapcsolatát. *Erich Matthias* (Bonn) azt taglalta, hogy a többség és a kisebbség között nem volt a lényeget érintő elvi nézeteltérés, amit többek között abban is igazolni igyekezett, hogy ismert revizionisták később a független szocialista csoportosulás hangadói lettek (itt Bernsteinre és Eisnerre utalt). Matthiasnak ezt az értékelését többen vitatták.

Josef Schleifstein elismerte, hogy kétségtelen akadtak olyanok, akik a baloldalról lettek „ultra nacionalisták" (Lensch, Haenisch) vagy jobboldali revizionisták is állást foglaltak a háború ellen (Bernstein és Eisner), s jellemző mégsem ez. A tipikus az, hogy a reformista, revizionisták lettek háborúpártiak, „honvédők". *Jemnitz János* azt hangsúlyozta, hogy 1914 őszétől mind nyilvánvalóbb lett a békepárti kisebbség és a többség szétválása, aminek elhomályosítása megmagyarázhatatlan, hiszen erről a többségi vezetők önéletrajzi írásai, naplói (Scheidemann, David, Ebert) világosan számot adnak. Ugyanitt aláhúzta, hogy milyen sok szinten és periódusban adódott a háború során együttműködésre lehetőség a forradalmi balszárny és a pacifista centrum között, a háború, de egyúttal a háborús kormányokat támogató pártvezetőségek ellen. Részben német, de francia példákra támaszkodva utalt arra, hogy nem véletlenül a pacifista kisebbségi vezetők vállalkoztak üldözött forradalmi internacionalisták védelmére (Haase—Zetkin, J. Longuet, L. Saumoneau esetében), ami a többségi vezetők esetében elképzelhetetlen.

A mélyreható ellentétekre emlékeztetett *J. Kowalski* egy más összefüggésben, amikor a német annexiós törekvéseket és a pártvezetőség, illetőleg a „többség" felelősségét érintette. Ezzel kapcsolatban felidézte Haase és Hoch indítványait az annexiós követelések egyértelmű elutasítására, valamint azt, hogy ezeket a többség elvetette. A többség, a pártvezetőség árnyaltabb ábrázolására törekedett *S. Miller*, amikor hangsúlyozta: Scheidemann és pályatársainak többsége is úgy ítélte, hogy a háborúért általában a kapitalizmus, az imperializmus a felelős, de ebből nem vonta le a következtetéseket, s nem fordult a német kormány ellen.

A német szociáldemokrata többség „felelősségét" hangsúlyozták azok a felszólalók, így *J. Schleifstein* és *J. Brügel* (London), akik a párt „ultráinak" imperializmusáról, a kétségtelen imperialista tendenciákról emlékeztek meg. Brügel utalt arra is, hogy az ismertebb szélsőségesen imperialista jobboldali frakció mellett a hivatalos pártvezetőséget, Scheidemannt is mennyiben terhelték az ilyen birodalmi nagyhatalmi gondolatok. Hangsúlyozta, hogy 1916-ban Scheidemann fellépett ugyan az annexiós követelések ellen, de ugyanezt 1914-ben még elmulasztotta megtenni. Másfelől pedig következetlen volt, amikor Elzász és a lengyel területek esetében ragaszkodott a status quo fenntartásához. Mindezt Brügel nemcsak a pártvezetőség akkori politikájának írta terhére, hanem a

Matthias—Miller—Weber-féle beszámolónak is, amely erről nem szólt, miként arról sem hogy a német pártvezetőség 1914. augusztus 4-i politikája milyen megrázkódtatást okozott az egész nemzetközi mozgalomnak.

A lengyel *Kowalski* ugyancsak ezekre a homályban hagyott pontokra világított rá, így arra, hogy a lengyel területek esetében is megmutatkozott: mennyire egybe esett a kormány és a David-féle jobboldal gondolatmenete, s a többség éppen ezekben a kérdésekben mennyire tántoríthatatlan volt.

Az annexiós törekvésekről elhangzó megjegyzésekre a referálók közül *Susanne Miller* reflektált. Megjegyezte, hogy a német szociáldemokrata pártban e kérdésben a nyilatkozatok és a gyakorlat között szakadás állott be. A nyilatkozatok jobbára elítélték az annexiós törekvéseket, de utóbbiak mégis érvényesültek. *S. Miller* igazat adott Kowalskinak a lengyel területek vonatkozásában.

A vita során természetesen sokan és hosszan vitatták az augusztus 4-én történteket, de voltak, akik mégis inkább augusztus 4-nek nagyobb perspektívába állítását szorgalmazták. Így egyesek azt taglalták, hogy az augusztus 4-i lépés végzetessé az Internacionálé és a háborúellenes tendenciák számára akkor vált, amikor később politikai vonallá merevedett, a szociálsovinizmus irányadó áramlattá vált. Miként *Kowalski*, *Jemnitz*, *Steiner* fejtegették, nem lenne helyénvaló a figyelmet augusztus 4-re szűkítve megfeledkezni a leglényegesebbről, hogy augusztus 4-e után a szocialista pártvezetőségek hosszabb ideig nem léptek fel háborús kormányaik ellen.

Mások ugyancsak az augusztus 4-én történteket vizsgálva azt hangsúlyozták, hogy tulajdonképpen minden már korábban eldőlt. Ennek a nézetnek legélesebben *Georges Haupt* (Párizs) adott hangot, aki valahol 1908—1910 között húzta meg a választvonalat, de mindenesetre 1911—1912-ben már befejezettnek tekintette a folyamatot. Eszerint a német pártban a forradalmi áramlat visszaszorult a reformista irányzat javára, s így egyúttal az is megpecsételődött, hogy a párt milyen magatartást tanúsít majd a háborúval szemben. Haupt mindezt összefüggésbe hozta a német pártban a stratégiai irányvonalról, a tömegsztrájk kérdéséről meginduló vitákkal.

1914 augusztusán kívül más periódus is akadt, amelynek értékelése élénk vitát váltott ki. Ilyen volt az 1917-es esztendő. *E. Matthias* vitaindító felszólalásában már elismerte az orosz forradalmak jelentős hatását, de az októberi forradalom esetében megjegyezte, hogy noha kisugárzása azonnali volt, Németországban véleménye szerint e hatást abban kell keresni, hogy a demokratikus tendenciák erősödtek fel.

Az 1917-es periódushoz szorosan kapcsolódott az 1918-as január—márciusi korszak értékelése. *F. Klein* előadásában hangsúlyozta a német többségiek, sőt a kisebbségi „függetlenek" felelősségét a sztrájkmozgalom kudarcáért. A kérdést magyar vonatkozásban érintette *Erényi Tibor* hozzászólása.

Élénkebb vita bontakozott ki a záróperiódus, az 1918-as novemberi német forradalom értékelése körül. *E. Matthias* ebben az esetben a forradalom spontaneitására helyezte a hangsúlyt, aláhúzván, hogy a többség nem kívánta a forradalmat, de szerinte a parlamentáris demokratikus megoldást keresték a „függetlenek"-is. Hozzáfűzte, hogy magát a forradalmat a spartakisták sem tudták volna végrehajtani.

A konferencián résztvevők általában nagy figyelmet szenteltek a tömegek szerepének, illetőleg hangsúlyozták, hogy elsősorban ezt a kérdést kellene gondosabban tanulmányozni. Mégis, gyakorta a vezetők, s nem ritkán meghatározott vezetők szerepének értékeléséhez szóltak hozzá. *Otto Leichter*, a New Yorkban élő idős osztrák ausztromarxista Otto Bauerről emlékezett meg, mindenekelőtt aláhúzva, hogy az objektív történeti adottságok nagyonis eltérően hathatnak a különböző személyiségekre. Így megjegyezte, hogy a háború kirobbanása, majd az azt követő hónapokban olyan ismert revizionista teoretikusok, mint Bernstein és K. Eisner, balra tolódtak; 1917—18-ban Eisner valóságos

forradalmárrá lett, míg Kautsky mindinkább a forradalmi mozgalom ellen lépett fel. A rövid távon való ellentétes fejlődésük tulajdonképpen kontrasztban áll egész életművükkel, mindenekelőtt a klasszikus századvégi vita tartalmával. Az osztrák munkásmozgalomban ilyen ellentétpárt jelölt meg Bauer és Renner szembeállításával. Leichter ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Bauer esetében is fontosak a fejlődési szakaszok, s a demokrácia (polgári demokrácia) értékéről nem ugyanolyan értékelő ítéletet mondott 1927, s méginkább 1934 előtt, mint utána.

A személyiségek szerepét fejtegették a skandináv történészek is, amikor egyfelől *Ake Wedin* Branting befolyásáról szólt, a norvég *Arne Kokkvoll* pedig éppen „negatív oldalon" azt jegyezte meg, hogy mivel náluk ilyen kimagasló vezetők nem voltak, így könnyebben juthattak szóhoz az új radikális vezetők.

Ugyancsak a személyiségek értékeléséhez s O. Leichter okfejtéséhez kapcsolódott *J. Schleifstein*, aki az objektív feltételek visszahatásához s a periódusok vizsgálatához szólt hozzá. Ő inkább azoknak az érdemét hangsúlyozta, akiknél ilyen töréses fejlődésmenet nem következett be. Lenin, Luxemburg, Mehring és mások már első pillanattól imperialista jellegűnek ítélték a háborút, s ezért náluk a látványos fordulat nem állhatott be.

A személyiségek bemutatásánál a felszólalók többször érintették R. Luxemburg értékelését, anélkül, hogy analízisre vállalkoztak volna. Az észrevételek középpontjában az állott, hogy miként ítélte meg 1917—18-ban az oroszországi forradalmat. Míg egyes nyugat-német történészek Luxemburg kritikai megjegyzéseire utaltak, *Schleifstein* hangsúlyozta, hogy mégsem homályosulhat el az a tény, hogy Luxemburg szolidaritást vállalt az oroszországi forradalommal.

Végeredményben a konferencián az elhangzott hozzászólásokból is meg lehetett állapítani, hogy milyen nagy az érdeklődés Luxemburg személye, írásai iránt. Ezt az új kiadványok mellett a linzi konferencián az is bizonyította, hogy számosan támogatták azt az indítványt, hogy egy elkövetkező konferencián külön előadás hangozzék el róla, ami azután alapja lehetne a további eszmecserének.

A személyiségek értékeléséhez kapcsolódott a Londonban élő osztrák szociáldemokrata, *J. W. Brügel*, aki részben Leichter előadásához és Otto Bauer bemutatásához fűzött megjegyzéseket. Leichterrel ellentétben Brügel a fordulatokat Bauer életében jelentősebbnek látta, mindenekelőtt az 1934-es fordulatot a demokrácia értékelésében, s aláhúzta, hogy az 1920-as években Bauer mennyivel visszautasítóbb volt a kommunista gyakorlattal szemben. Emellett más baloldali vezetők kritikai feldolgozását sürgette, így Friedrich Adlerét.

A személyiségek és az objektív adottságok összefüggésére reflektált *J. Kowalski* is, aki szintén azt hangsúlyozta, hogy a meghatározott objektív feltételek közepette az egyes személyiségek mennyire különféle álláspontra juthatnak, s ezért óvott az objektív körülmények túlértékelésétől. Majd Luxemburg érdemeit érintve kiemelte, hogy a szocialista mozgalomban az elsők között tulajdonított a demokrácia problémájának kellő jelentőséget, s azt a bürokratizmus ellentétpárjaként vizsgálta.

A konferencia egyik jellemző vonása az volt, hogy az egyes országok részkérdéseiről ezúttal kevesebb szó esett, mint a megelőző évi konferenciákon, s méginkább a német problémák kerültek az eszmecserék középpontjába. Mindemellett néhány ilyen regionális beszámolóra is sor került, a delegációk némelyike pedig írásban hozta el jó áttekintést nyújtó összefoglalóját, s a felszólalók márcsak a leglényegesebb pontokra hívták fel a figyelmet.

Így külön korreferátum érkezett a skandináv s a román munkásmozgalomról. A svéd szociáldemokrata párt állásfoglalásáról és a szakszervezetek politikájáról. *Ake Wedin* ezután rövidebb információt nyújtott. Ismertette a párt fejlődését a háború kirobbaná-

sáig, azt, hogy a párt miként helyezkedett a semlegesség álláspontjára, miként került szembe az inkább németbarát irányzatú konzervatívokkal, milyen küzdelmet folytatott a politikai szabadságjogok biztosításáért, s a tömegek érdekében a szélesebb körben foganatosítandó szociálpolitikai intézkedésekért. Wedin hangsúlyozta, hogy a háború utolsó szakaszában, a konzervatív párt ellen újabb szövetség jött létre ezen a talajon a szociáldemokraták és a liberális párt között.

Arne Kokkvoll a norvég fejlődés sajátos vonásait hangsúlyozta. Megállapította, hogy a háború előtt a norvég mozgalomra a német befolyás volt a legjelentősebb, a háború után a zimmerwaldi mozgalom nagyobb visszhangot kapott, mint Svédországban, részben mert ott meghatározott területeken a liberális párttal lehetséges volt az együttműködés, míg Norvégiában erről nem lehetett szó.

Ilias Hadzsibegovics a boszniai szociáldemokrata párt helyzetéről, tevékenységéről nyújtott képet. Megállapította, hogy bár a pártot nem tiltották be, nagyon nehéz feltételek között kellett küzdenie. Mint megállapította, a zimmerwaldi gondolatok inkább az 1917-es év folyamán hódítottak tért, de ugyanekkor a német Független Szocialisták eszmei befolyása is jelentős maradt az országban. Üdvözölték az 1917. évi oroszországi forradalmakat, s a boszniai párt a dél-szláv területek legradikálisabb pártja lett, a szarajevói pártlap, a Glas Slobode pedig fenntartás nélkül tett hitet az októberi forradalom mellett. Hadzsibegovics a továbbiakban megjegyezte, hogy a boszniai pártlap sokat foglalkozott az oroszországi forradalmak fényében a parasztkérdéssel, aminek oly vitális fontossága volt, valamint a nemzeti kérdéssel is, amit — mint hangsúlyozta — alárendeltek az internacionalista érdekeknek.

A lengyel munkásmozgalom helyzetét és a szocialisták állásfoglalását *Josef Kowalski* vázolta. Ismertette a PPS-ben bekövetkezett szakadást, s hangsúlyozta, hogy a PPS balszárnya, a Lengyelország és Litvánia Szociáldemokráciája és a Bund közös nyilatkozatban bélyegezte meg az imperialista háborút.

A magyar munkásmozgalomról szólva *Erényi Tibor* azt fejtegette, hogy a háborús évek idején a Magyarországi Szociáldemokrata Párt bizonyos szempontból sajátos helyzetben volt. A szociálsoviniszta irányvonal viszonylag hamar háttérbe szorult, a párt különböző okok miatt — így a parlamenti képviselet hiányában — különben sem kompromittálta magát olyan mértékben, mint a német vagy az osztrák szociáldemokraták. Ez a helyzet indította a magyar pártvezetőséget arra, hogy a központi hatalmak szociáldemokratái közül elsőként szorgalmazza az antant-szocialistákkal való kapcsolat felvételét, az Internacionálé valamilyen formában történő helyreállítását. Részletesen áttekintette az ezzel kapcsolatos akciókat, amelyek — mint ismeretes — eredménytelenek maradtak. Mind az antant, mind pedig a központi hatalmak országaiban a hivatalos szociáldemokrata pártvezetés túlságosan elkötelezte magát a háborús kormányok irányában ahhoz, hogy kompromisszumos megoldásba bele mehetett volna. Végezetül felhívta a figyelmet arra, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének jelzett erőfeszítéseit a centristák, személy szerint Kautsky rokonszenvvel kísérték.

Mucsi Ferenc a magyar szociáldemokratáknak a stockholmi találkozó előkészítésében s a tanácskozások idején játszott szerepét világította meg. Hangsúlyozta, hogy a magyar párt mindenekelőtt azon fáradozott, hogy a valamennyi érdekelt párt számára elfogadható megegyezéses békét biztosítsa. Ismertette Varga Jenő 1917 tavaszi elképzeléseit, majd a magyar pártvezetőség „szerényebb" memorandumát. Megállapította, hogy a magyar párt programja előnyösen különbözött a német többségi szocialistákétól, s hogy szerinte végeredményben a magyar párt irányvonala ingadozott a zimmerwaldi többség és a szociálpatriótáké között. Jelezte, hogy ebben az időben a forradalmi, internacionalista baloldal még nagyon gyenge volt, s az csak az 1918 januári sztrájk után erősödött meg.

A bolgár szocialista mozgalomról *Tanja Pobornyikova* adott tájékoztatót. Hangsúlyozta, hogy a „széles", vagyis reformista szocialisták már a háború kezdeti szakaszától nacionalista, a háborút elfogadó álláspontra helyezkedtek. Velük szemben hosszabban taglalta, hogy a tesznyákok Blagoev és Kirkov vezetésével a parlamentben és a tömegek között miként folytattak internacionalista politikát, miként támogatták a zimmerwaldi mozgalmat, s keltek az orosz forradalom védelmére.

A szerb munkásmozgalomról *Szergije Dimitrijevics* emlékezett meg, hangsúlyozván, hogy a szerb szocialisták már korábban, a Balkán-háborúk idején is mennyire példamutató internacionalista álláspontra helyezkedtek, s hat ízben is megtagadták a parlamentben a hadihitelek megajánlását. Utalt arra, hogy a szocialisták nemcsak távolból támogatták a zimmerwaldi mozgalmat, hanem személyesen részt vettek e konferenciák munkájában. A párt egyaránt küzdött a háború ellen a parlamentben és a parlament falain kívül is, s nem a szerb párt vezetői, hanem a rendkívül nehéz feltételek, a megszállás viszonyai akadályozták, hogy tényleges tömegmozgalom bontakozzék ki a háború ellen. Hangsúlyozta, hogy a párt vezetői (Popovics) milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a munkástanácsok létesítésének, milyen odaadással köszöntötték az orosz forradalmakat, s mennyire határozottan léptek fel az antant országok szociálsoviniszta vezetőinek nacionalizmusa ellen.

Nicolae Goldberger az írásos román korreferátum néhány fontos gondolatát emelte ki. Így megemlékezett arról, hogy a román szocialista párt keretei között miként jelentkezett az internacionalizmus, kik és hogyan álltak ki a zimmerwaldi mozgalom mellett, s hangsúlyozta, hogy Románia esetében sajátos helyzettel kell számolni. Itt, miként Szerbiában is, megtalálhatók a nemzeti honvédelem elemei is, amelyeket Lenin elismert, s így a nemzeti egység megteremtéséért indított küzdelmet is pozitívan értékelte.

A „nemzeti" referátumok mellett felvetődtek új szociológiai megközelítések is. Ezek részben *G. Haupttól* indultak ki, aki a „fent" vizsgálata mellett a „lent", a tömegek magatartásának sokoldalúbb elemzését sürgette. *Herbert Steiner* 1914 őszét más megvilágításba helyezte, amikor szóvá tette, hogy az értelmiségiek tulajdonképpen könnyebben adhattak hangot ellenzéki és egyéni elképzeléseiknek, meggyőződésüknek, mint a szakszervezeti vezetők, akik a tömegektől függtek. Ehhez a gondolathoz kapcsolódott *S. Miller*, mikor aláhúzta, hogy az első háborúellenes csoportosulások jobbára értelmiségiekből kerültek ki. (Ennek az összefüggésnek elemzésére és vitájára azonban nem került sor.)

A vita végén a főreferátumot tartók élhettek a válaszadás jogával. *Fr. Klein*, *E. Matthias*, *H. Weber*, *G. Feldman* rövidreszabott zárszavukban inkább csak reflekszókat fűztek a felmerült kérdésekhez, néhány gondolatot jobban aláhúztak. Klein újra hangsúlyozta, hogy a többségi irányzat a breszti tárgyalások idején csak hallgatott, s nem lépett fel az annexiós politika ellen, de megállapította, hogy a centrum tekintetében árnyaltabb felmérésre van szükség. Matthias a status quo politika és az annexiós törekvések, az önrendelkezés kérdéseinek pontosabb körülhatárolásáról beszélt. H. Weber az augusztus 4-i politika indítékaihoz fűzött gondolatokat, s aláhúzta, hogy az internacionalista oppozíció csak 1914 decemberében vált láthatóvá. G. Feldman a munkásosztály reagálásának szociológiai felmérését sürgette, a gazdasági helyzet visszahatásának fontosságát taglalta, s a regionális kutatás jelentőségét bizonyította azon a példán, hogy egyes német körzetekben korábban, máshol jóval később mutatható ki a forradalmasodás. A vitazárók így inkább csak új problémákra utaltak, és senki nem vállalkozott a megbeszélések, kérdések tényleges lezárására.

A Párizsi Kommün historiográfiája

A konferencia vitáját a belga *Catherine Oukhow* írásos referátuma vezette be. A referátum első nagyobb korszakként a Kommün kortársainak írásaival (barátokkal és ellenfelekkel egyaránt) foglalkozott, de inkább csak bibliográfiai áttekintést nyújtott, rövidebb alfejezetben örökítve meg a Kommün egykori belga sajtóvisszhangját. C. Oukhow érintette, hogy a Kommün miként szerepelt mint „politikai érv" az újabb irodalomban, majd a Kommünről szóló szovjet történetírásról adott vázlatos képet. Oukhow aláhúzta, hogy az 1930-as években a személyi kultusz hatására a Kommün bemutatásában milyen jellegzetes vonások tűntek fel, mindenekelőtt a Kommün hibáinak kiemelése. Külön fejezetben emlékezett meg végül a nyugat-európai és az Egyesült Államok 1945 utáni történetírásáról. A referátum sokszor csak rögzítette a műveket, néhol azonban néhány vitatott problémát is jelzett, így azt, hogy a Kommün mennyire volt a proletármozgalom eredménye, s mennyire voltak fontosak a nemzeti mozzanatok. Ugyancsak ilyen vitakérdésként tüntette fel a különböző társadalmi rétegek mozgását. Végezetül szólt arról, hogy a nyugat-európai és amerikai irodalomban, ha egyáltalán foglalkoznak a Kommünnel, melyek azok a mozzanatok, amelyek mint „hálás" téma feltűnnek (itt utalt a túszok kivégzésére, a nemzeti, honvédő erőfeszítésekre).

Catherine Oukhow a vitát bevezető szavaival nem annyira a történetírás irányzataira, elemzésére reflektált, hanem arra, hogy milyen helyet foglal el a Kommün a munkásmozgalom történetében. Erőteljesen aláhúzta azt a gondolatot, hogy 1871-et megelőzően a francia szocialista mozgalom volt a hangadó, akár a proudhonista, akár a blanquista irányzatot is tekintjük. s általában a forradalmi tendenciák jelenlétével lehet találkozni. Ezt követően ezzel szemben a német szociáldemokrata párt a mérvadó a nemzetközi mozgalomban, s az előadó szerint végeredményben ezzel egyidejűleg a forradalmi kezdeményezések helyébe a reformizmus lépett. Oukhownak ezt a kérdésfelvetését többen vitatták. *Erich Kundell* (Berlin) kifogásolta az ilyen szembeállítást, s Engels és Bebel tevékenységére, elemzéseire hivatkozva fejtette ki, hogy a parlamenti tevékenység szükségességének elismerése távolról sem jelenti a reformizmus térhódítását s a parlamenten kívüli eszközökről való lemondást. Ugyanezt a kérdést *H. J. Steinberg* (Bad-Godesberg) is érintette, aki ugyan szintén helytelenítette a merev szembeállítást, de Kundell megállapításait is vitatta a német pártra vonatkozóan, s Bebel esetében aggályainak adott hangot, hogy ő vajon élete végéig a forradalmi módszereknek lett volna-e a híve.

A vita a történeti problémákon kívül sok egyéb kérdést is érintett. Így külön vizsgálandó területként jelölték meg, hogy miként terjedtek Marxnak a Kommünnel kapcsolatos írásai. E kérdésekről, valamint az újabb teljes Marx—Engels művek németnyelvű kiadásának munkálatairól *E. Kundell* számolt be.

Talán a legnagyobb érdeklődést az a téma váltotta ki, hogy a különböző országokban miként reagáltak a Kommünre a kortársak, s az „első nemzedék" történetírói. Ehhez a kérdéshez egyaránt hozzászóltak német, lengyel, bolgár, román, olasz és magyar történészek. Kitűnt, hogy minden országban nagy érdeklődés mutatkozott a Kommün iránt, sok helyütt közölték a francia kommünárok írásait, de a kortárs szocialisták is gyakorta megemlékeztek a Kommünről.

A hozzászólók egy része utalt arra az összefüggésre is, hogy míg az első korszakban, az 1870-es években a megemlékezések még forradalmi szemléletről tanúskodtak, addig később, az 1890-es és az 1900-as években a Kommünről sokszor inkább már mint nemzeti demokratikus, illetőleg szociális irányzatú mozgalomról, de nem mint szocialista forradalomról, proletárdiktatúráról emlékeztek meg. Ezt a különbséget húzta alá *S. Vincze Edit* a magyarországi tanulságok alapján, s részben hasonló jelenségekről beszélt román és osztrák források alapján *Nicolae Copoiu*, illetőleg *Herbert Steiner*.

Ugyancsak az első korszaknál, az 1870-es éveknél maradva a felszólalók egy másik jelenségre is figyelmeztettek. A visszhang ugyanis jóval szélesebb a közvetlen szocialisták körénél. S itt csak a rokonszenvező s nem ellenséges visszhangról emlékeztek meg. A bolgár *Zsivka Kaneva* utalt arra, hogy a kortárs bolgár progresszív sajtóban sokan írtak megértően a Kommünről, de az első részletesebb, elemzőbb képet Bulgáriában is szocialista, *G. Bakalov* nyújtotta. A nem szocialista irányzatok megemlékezéseit elemezte *Pamlényi Ervin*, aki felszólalásában azt vázolta, hogy a Párizsi Kommün milyen hatással volt a magyar történetírókra, milyen változást jelentett a történetszemlélet alakulására. Pauler Gyula, Trefort Ágost és Révész Imre 1870 körül keletkezett néhány munkájának elemzése segítségével bizonyította, hogy a Párizsi Kommün eseményei milyen nagy mértékben hatottak a magyar történetírókra, mennyire visszavetették őket ideológiai szempontból. Az előadó ezt a jelenséget összefüggésbe hozta a polgári gondolkozás nagy hanyatlási folyamatával, amely az új és új fellendülések ellenére meghatározó a XIX. század második felére.

A konferencián résztvevők között akadtak, akik vitatták az első és második korszak közötti ilyen határozott felfogásbeli különbséget, ezek egyértelmű jelentkezését. *Nicolae Copoiu* szólt arról is, hogy az 1900-as években Romániában Christian Racovski és I. Arbore állított a Kommünnek méltó képet. *Jemnitz János* pedig utalt arra, hogy éppen e második korszakban terjedtek el Marx írásai magyar nyelven, továbbá, hogy a reformista szemlélettel szemben egyéb baloldali tendenciák is mutatkoztak, és éppen ebben a korszakban jelenik meg Herron brosúrája, ami a szindikalizmus jelentkezését mutatta. *S. Vincze Edit* viszont a Kommün évfordulói alkalmából megjelent megemlékezésekre hivatkozva bizonyította, hogy az 1900-as években a forradalmi szellemű értékelés miként vesztett tért, s húzta alá, hogy 1919-ben a Népszava már nem 1871-re, hanem 1848. március 15-re emlékezett, míg a Vörös Újságban Bolgár Elek írt hosszabb értékelő cikket a Kommünről, amelyben a proletárdiktatúra követendő példájaként világította meg az 1871-es eseményeket.

A vita során a szocialista historiográfia szakaszainak alakulása mellett egyéb kérdések is felmerültek, többek között a külföldi emigránsok értékelésének problémája. *Josef Kowalski* megemlékezett a lengyel szocialisták, forradalmárok jelentős részvételéről a Kommün erőfeszítéseiben, miközben képet adott arról, hogy e kérdésről milyen munkák jelentek meg az utóbbi húsz esztendőben Lengyelországban. *Georges Haupt* viszont jelezte, hogy bár az emigránsok tevékenységét természetesen be kell mutatni, hiba lenne jelentőségük túlértékelése, hiszen a Kommün mégiscsak a párizsiak műve volt.

A vita során szó esett a szovjet történetírás eredményeiről is. Az előadó *C. Oukhow* az 1920-as évek írásai után úgy vélte, hogy a sztálini korszakban a szovjet történetírás a témakörben már nem nyújtott semmi maradandót. A súlyos tévedést először *J. Kowalski* igazította helyre, aki Molok, Kerzsencev írásaira utalt, majd *Jemnitz János* jegyezte meg, hogy Molok tanulmányaiban éppen azt a kérdést világította meg, ami az utóbbi időben annyira az érdeklődés homlokterébe került: a tömegek mozgását. Ezt követően vázolta a szovjet történetírás eredményeit az 1930-as években, majd 1945 után s végül napjainkban, kiemelvén a Kommün jegyzőkönyveinek megjelentetését s Lukin munkásságát.

Többen felvetettek olyan igényeket, hogy a historiográfiai áttekintésnek milyen szempontokra kellett volna figyelemmel lennie. Ez kapcsolódott ahhoz az igényhez, hogy maga a történetírás mily módon nyújthatna további eredményeket. *Kaneva* a szociálpolitikának, *Kowalski* pedig a tömegek és vezetők, a hatalom koncentrációja és decentralizációja jelenségeinek és általában a demokratizmus problémájának kívánt nagyobb figyelmet szentelni. E követelményeknek — fejtegette ugyancsak Kowalski — csak a gazdasági, politikai, szociológiai és pszichológiai módszerek együttes alkalmazásával lehet eleget tenni.

A Kommün historiográfiájának vitájában érdekes, sokoldalú felszólalásával kitűnt *Ernest Raggioneri*, aki megvilágította az olasz történetírás három iskolájának fejlődéstörténetét 1914-ig. Az anarchista tradiciónál utalt arra, hogy Bakunyin mellett az olasz anarchista mozgalom és történetírás is jelentőset alkotott. Hozzáfűzte, hogy az önkormányzatra való törekvés és az osztálynélküli társadalom igénye jó ideig előrelendítőleg hatott a szocialista mozgalmakra. Rövidebben szólt a kispolgári-reformista tradícióról, ami ugyancsak erős gyökereket eresztett az érintett korszakban, s Raggioneri itt emlékezett meg Lissagaray és Jaurès történeti munkáinak olaszországi hatásáról. Nagyobb részletességgel szólt a marxista tradícióról. Itt egy figyelemreméltó mozzanatra hívta fel a figyelmet. Jelesen arra, hogy Marx, mint írásaiból, tervezeteiből kitűnik, szélesebben kívánta megörökíteni a Kommün emlékét, feldolgozni történetét, — de erre már nem jutott ideje.

Raggioneri a marxista történetírás 1914 előtti sajátosságait elemezve nem maradt meg olasz keretek között, s inkább a német szociáldemokraták írásairól emlékezett meg. Megjegyezte, hogy Kautsky például alig-alig emlékezett meg a Kommünről, sőt véleménye szerint feltűnő, hogy Mehring is mily kevésszer szólt róla a Neue Zeit hasábjain. Hozzáfűzte, hogy a baloldaliak általában nagy érdeklődéssel fordultak a Kommün felé, de Raggioneri szerint ez a fordulat csak 1905 után következett be, a forradalmi tapasztalatok elemzése kapcsán.

Noha előadásszámbamenő hozzászólásával a jelenlevők közvetlen vitába nem bocsátkoztak, sok más hozzászólás Raggioneri hozzászólását több helyütt helyesbítette. *S. Miller* (Bonn) utalt arra, hogy a marxista áramlat mellett Németországban a lassalleánusok is első pillanattól kezdve a Kommün védelmére siettek. *Schumacher* (Berlin) pedig a meg nem írt, de élő történesszemléletről szólt, arról, hogy miként élt a Kommün a tömegek szívében, s hangsúlyozta, hogy ez az emlék nem homályosult el (vagyis tulajdonképpen vitatta Raggioneri szakaszos beállításának ilyen egyértelmű érvényesülését).

Georges Haupt (Párizs) ugyancsak a Párizsi Kommün történetírásának néhány általános problémáját érintette. Megjegyezte, hogy egyesek az első szocialista, mások viszont az utolsó jakobinus forradalmat tisztelik benne. Egyes történetírók — a reformisták — a Kommün bukásából azt olvasták ki, hogy forradalmi fellépésekre az új feltételek között nem nyílik lehetőség, ezzel szemben Engels éppen ezeket a feltételeket, lehetőségeket kutatta.

Végül Haupt utalt egy olyan forrásállagra, amelynek feldolgozása a tematikus kutatás, új módszerek alkalmazása mellett is még sok újat adhat, éppen abban a vonatkozásban, hogy kik és miért vettek részt a Kommün harcaiban, védelmében. A rendőrségi anyagokról beszélt, s ezek kritikus felülvizsgálásáról, amelyek ugyanúgy mint a bírósági anyagok — amelyekre J. Rougerie támaszkodott legújabb és sok újat felmutató művében — számos fehér foltot tüntethetnek el.

Számunkra természetesen különösen érdekes az osztrák munkásmozgalom történetírásának megelevenítése. Erről a vitában *H. Steiner* adott képet. Az 1870-es évekről szólva ő is megemlékezett arról, hogy a Kommün emlékét a legkülönbözőbb munkásszervezetek őrízték, így többek között éppen Frankel tájékoztatta tudósításaival az osztrák szocialistákat. A későbbiekben Steiner hangsúlyozta, hogy míg a reformista irányzat képviselői az 1848-as forradalomról írtak, a forradalmi irányzat hívei a Kommünről szóltak.

A vitát a referátumot beterjesztő *C. Oukhow* válasza zárta le. Oukhow e felszólalásában nagyobb részletességgel szólt azokról a problémákról, amelyekkel a munkásmozgalom a XIX. század harmadik harmadában szembekerült, elsőrendűen a forradalmiság jelentkezéséről, a spontaneitásról és a szolidaritás érzéséről, anélkül, hogy a szerteágazó vita értékelésére vállalkozott volna.

A konferencia utolsó napján megegyezés született a következő, VII., 1971 szeptemberében rendezendő találkozó napirendjére. Két kérdésben hangzanak majd el referátumok:

1. A tömegmozgalmak 1917—1920 között, különös tekintettel a munkástanácsokra. (A két referátumot egyfelől a Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság, másfelől a Német Szövetségi Köztársaság történészei terjesztik majd elő.)

2. Az 1848—49-iki forradalmi munkásmozgalmak az újonnan talált forrásanyagok alapján. (A referátumot Dr. Rudolf Neck készíti el.)

A konferencia utolsó napján valamennyiünket mélyen megrendített Nicolae Goldbergernek, a konferenciák egyik legrégibb és legaktívabb résztvevőjének halála. A magyar történetkutatók fájlalják halálát, mert tárgyilagosságával és széles ismereteivel, élettapasztalataival mindig a magyar—román együttműködést szolgálta.

Jemnitz János

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK ENGELS SZÜLETÉSE 150. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1970. december 2-án Engels születése 150. évfordulója tiszteletére a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében tudományos ülésszak megrendezésére került sor, amelyen — *Erdey-Grúz Tibor*nak, az Akadémia elnökének megnyitója után — *Friss István* akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója „Engels, a tudós forradalmár és a forradalmár tudós" címmel tartott előadást, majd hozzászólások hangzottak el.*

Friss István Engelsnek a reneszánsz nagyjairól mondott szavait idézte fel, hogy jelezze: e kép minden vonása Engelsre is illik: „óriás volt, a gondolkodó erő, a szenvedély és a jellem, a sokoldalúság és a tudományosság óriása, mélyen benne élt kora politikai harcainak kellős közepében, pártot foglalt a proletariátus mellett és részt vett annak küzdelmeiben, szóval és tollal és karddal egy életen át".

Ezután röviden elidőzött e kivételes életpálya egy-egy kiemelkedő állomásánál. Szólott a tizenhét éves korától dolgozó ifjúról, az önkéntes évét szolgáló katonáról, a Hegel dialektikáját elsajátító és elfogadó induló tudósról, a manchesteri fonodában eltöltött évekről, Engels materialistává és kommunistává fejlődéséről; 1844 elején megjelent első jelentősebb írásáról, „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlatá"-ról. Beszélt e munka szép eredményeiről, Marx részéről elragadtatással történt fogadtatásáról, kezdődő és egy életen át tartó barátságukról.

Ezután, idézve Engels késői, summázó kijelentését a marxizmus épületéhez történt hozzájárulásáról, az előadó megállapította, hogy „nincs okunk Engels ítéletének helyességét kétségbe vonni", de azt is nyomatékkal hangsúlyozta: „*nélküle a marxizmus nem olyan volna, nem az volna, mint amilyen és mint ami*".

Rövid, találó szavakkal nyert említést-elemzést „A munkásosztály helyzete Angliában", a „Német Ideológia", a „Kommunista Kiáltvány", ez utóbbi Engels által fogalmazott előzménye, „A kommunizmus alapelvei", amely, ha sok szempontból távol is áll a Kiáltvány tökélyétől, mégis bizonyíték arra, hogy „Engels valóban egyik megalkotója a tudományos szocializmusnak".

1848—49 jelentős napjai, a klasszikusok színes-lázas tevékenysége a maguk súlyának megfelelően szerepeltek az előadásban. A Neue Rheinische Zeitung, majd a Neue

* Friss István előadása a Társadalmi Szemle 1970 decemberi számában jelent meg, a hozzászólások az MTA II. Osztálya Osztályközleményei 1971. évi 1. számában kerültek publikálásra.

Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue, az 1850-ben megjelentetett „A német parasztháború", 1851—1852 ragyogó cikksorozata, a „Forradalom és ellenforradalom Németországban" méltatása sem maradt el.

Bámulatosan széles látókörének jellemzői komoly szakmai elmélyültséggel alkotott katonai természetű tanulmányai; a természettudományok, a fiziológia, az anatómia, a geológia és az antropológia területén folytatott studiumai; közmondásos nyelvkészsége és nyelvtudása: „1852—53-ban tanulmányozza a szláv nyelveket és a szláv népek történelmét és irodalmát, hogy az orosz cárizmus ellenforradalmi szerepéről és a pánszláv propagandáról bővíthesse ismereteit . . . A krími háború idején perzsául tanul, 1859-ben a német nemzeti mozgalmak fellendülésekor az ógermán nyelvekkel foglalkozik, 1864-ben, a Schleswig—Holstein-i háború idején a skandináv nyelvekkel, 1869—70-ben az ír kérdés kapcsán a kelta—ír nyelvekkel."

A tudományos szocializmus elterjesztéséért végzett tevékenységének a 48-as forradalmak előtti években kialakult első hullámhegyét, 1876 és 1878 között, az Anti-Dühring megírásával követte a második hullám. Az Anti-Dühring, amelynek egyébként filozófiára, politikai gazdaságtanra és szocializmusra történt hármas felosztása mindmáig rendkívül elterjedt formája a szocializmus tanításának, jelentősége főképpen abban áll, hogy nemcsak a mozgalom sorkatonái, de vezetői is első ízben kaptak egy olyan könyvet a kezükbe, amelyből a természet és a társadalom materialista-dialektikus felfogása közötti összefüggést, a kommunista világszemléletet sajátíthatták el.

Marx 1883-ban bekövetkezett halála arra készteti, hogy a természet dialektikájának tanulmányozását néhány fejezet megírása után abbahagyja és a Tőke hátralevő köteteinek sajtó alá rendezésére fordítsa idejét. És, jóllehet Engels feltétlenül arra törekedett, hogy az eredeti szöveg betűjét és szellemét megőrizze, „mégis ez a munka egyben Engels önálló, mégpedig hatalmas önálló munkája", kiváltképp áll ez a harmadik kötetre. „Volt olyan fejezet, amelynek csak a címe volt meg, így az egészet neki kellett kidolgoznia. Volt egy nagy, végül is nyolc fejezetre bontott szakasz, melyet rengeteg fáradsággal háromszor is megkísérelt — végül is eredménytelenül — az éppen csak jelzett töredékek kidolgozásával úgy alakítani, hogy ez Marx elképzelt szándékát megközelítse. *Ma ismert alakjában »A tőke« tehát Marx és Engels közös munkája.*"

És közben figyelemmel kellett lennie a világ dolgaira, az események alakulására, hogy a hozzá — mint a nemzetközi munkásmozgalom általánosan tisztelt és elismert tanítómesteréhez — fordulóknak mindig segítségére legyen tanácsaival, útmutatásaival.

E két nagy feladata annyira lekötötte figyelmét-energiáját, hogy 1883 után mindössze két nagyobb önálló munkája jelent meg: 1884-ben „A család, a magántulajdon és az állam eredete" és 1886-ban a „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása".

Az előadás befejező részében Friss István Engels óriásira növekedett levelezéséből a proletárpártra és a párt politikájára vonatkozó engelsi felfogás néhány aspektusát említette. Majd arról beszélt, hogy a szükségszerűség és a véletlen összetartozását miképpen példázzák a történelemben a nagy emberek. Összefoglalva pedig megállapította: „Engels nagysága egy összetett, kivételesen sokoldalú egész ember nagysága volt. . . Életét feltétel nélkül állította a nemzetközi munkásosztály felszabadításának szolgálatába. Írásainak, szervező tevékenységének, tanácsainak nagy része volt önálló munkáspártok létrehozásában, egy részüknek tömegpárttá fejlődésében, a munkásság nemzetközi forradalmi szervezetének megteremtésében. . . Szelleme páratlanul sokoldalú, munkabírása és szorgalma példátlan volt. . . A nemzetközi munkásmozgalomnak, mióta van, egyik legnagyobb alakja, s ezzel már besoroltuk az emberiség nagyjai közé."

*

„Engels a filozófus". Ez volt a címe *Földesi Tamás*, a filozófiai tudományok doktora, egyetemi tanár hozzászólásának.

Néhány évvel ezelőtt még közhelyszerűen hatott volna egy olyan címet választani, hogy „Engels, a marxista filozófia klasszikusa". Azonban 1970-ben — legalábbis a filozófia síkján — egyáltalán nem az. Ugyanis a marxista filozófusok egy része egy olyan sajátos hipotézist állított fel, amely szerint a marxista filozófia történetében alapjaiban két fejlődési vonal figyelhető meg. E két vonalat pedig elsősorban e filozófia tárgyára és funkciójára vonatkozó elképzelések és ezek megvalósítása különbözteti meg egymástól. Az első — és e feltevés hangoztatói szerint — helyes vonalhoz, amely a filozófia tárgyát az emberi gyakorlat, a társadalmi ontológia kutatásában látja, Marx, a politikus Lenin és századunk néhány jelentős marxista gondolkodója tartozik. A másik — elhibázott fejlődési vonal — megalapozója Engels, s ezt a vonalat követte a „Materializmus és empiriokriticizmus" c. munkájában Lenin is, valamint a jelenkori marxista filozófusok túlnyomó része. „E vonal követői a marxista filozófia tárgyának a világra és az emberre vonatkozó világnézeti kérdéseit tartják, és ennek alapján a szűkebben vett marxista filozófiát azonosítják a dialektikus és történelmi materializmussal."

E sokat vitatott kérdéskörből Földesi Tamás csupán azt vizsgálta meg, vajon Engels filozófiai felfogása valóban Marxtól eltérő, avval szembenálló koncepció volt-e.

E szempontból kétségtelenül az Anti-Dühring a legrelevánsabb, amely valóban más filozófiai koncepciót képvisel, mint Marx „Gazdasági Filozófiai kéziratok"című munkája. Azonban ha számbavesszük azt a közismert tényt, hogy a két klasszikus azokat a műveiket is, amelyeket külön írtak, egymással részletesen megvitatták, hogy az Anti-Dühring munkálatairól Engels részletesen beszámolt; e levélváltást elemezve megállapítható, hogy Marx magáénak vallotta a szóbanforgó munka filozófiai koncepcióját. Bizonyíték erre az is, hogy a politikai gazdaságtan történetéről szóló fejezetet maga Marx írta. Ha ezen túlmenően tekintetbe vesszük, hogy a történelmi materializmus alapjait kifejtő „Német ideológia" közös munka eredménye, valamint azt, hogy a Marx halála után keletkező tanulmány: „Ludwig Feuerbach, avagy a német klasszikus filozófia felbomlása", és a marxista társadalomfelfogás dialektikáját óvó — a kilencvenes évekből keltezett — nagyjelentőségű levelei „semmiféle lényeges változást nem jelentettek előző koncepciójához képest", akkor megalapozott a feltevés: nincs külön marxi és avval alapvetően szembeállítható engelsi filozófia, hanem csak *marx—engelsi filozófia*.

Engels *filozófiai arculatáról* szólva a korreferens a zárt rendszerre való törekvés éles elvetését, azt a filozófiai szemléletet emelte ki, amely a természet- és a társadalomtudományoknak valamint a forradalmi gyakorlatnak egyaránt hatékony segítségére szolgálhat.

Társadalomfelfogása a törvényszerűség feltárására törekedett, de nem a felfogásának a tényekre kényszerítésével, hanem annak messzemenő tiszteletbentartásával. Így jutott el azon paradoxnak tűnő megállapításhoz, hogy egy-egy társadalmi forma karakterisztikus vonásai a múltban tiszta formájukban csak kivételesen fordultak elő.

Végül kiemelendő, hogy filozófiája példát mutat arra, miképpen lehet az elvonatkoztatás magas fokán jelentkező kérdéseket a munkásosztály számára úgy közelhozni, hogy ezzel elősegítse azt a marxi jelszót, hogy a proletariátus és a filozófia egyesüljön.

Tőkei Ferenc, az irodalomtudományok doktora, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója „Engels a filozófia jövőjéről" címmel értekezett hozzászólásában.

Marxtól fogva napjainkig a marxizmus alapeszméi közé tartozott és tartozik Engelsnek azon híres megfogalmazása, amely Hegel rendszerében az egyáltalában vett filozófia utolsó nagy teljesítményét, és a marxizmussal a filozófiát megszünten-megőrzöttnek látja. E gondolat kifejtése idáig egyoldalúságok vitájának ‚rossz végtelenségét', zűrzavart, nem egyszer meddőséget eredményezett. A marxizmus igazságainak

eredeti gazdagságát felmutatni hivatott napjainkban nem felesleges az ‚első marxista' „közismertségbe temetett" megfogalmazásait elemezni.

Ezután az Anti-Dühringből hangzott el két idézet, amelynek a lényege az, hogy ‚az egyetemes összefüggés minden különös tudománya felesleges'. De ugyanakkor ebből a sokat idézett munkából Tőkei Ferenc olyan gondolatot is kiemelt, amely szerint, a dialektika, ‚az egyetemes összefüggés tudománya'. „Ráadásul Engels arról ír A természet dialektikájában, hogy Hegel idealista volt, amikor a dialektikus mozgástörvényeket puszta gondolkodási törvényeknek fogta fel, míg a materialista felfogás számára az ún. objektív dialektika az alapvető, mely ‚az egész természetben uralkodik', hiszen a szubjektív dialektika nem más, mint az objektív mozgások reflexe a gondolkodásban."

A metafizikus gondolkodás itt önellentmondást lát. Valójában nem erről van szó. A „Ludwig Feuerbach és a klasszikus filozófia vége" című munkájából vett idézet alapján a hozzászóló nyilvánvalónak látja, hogy Engels „a szaktudományok igazi elméleti szintjének olyan egységbe-fogását, egyesítését nevezte dialektikának, amely egyfelől nem választható el többé a szaktudományoktól, hanem ellenkezőleg, azok szerves továbbfejlődését jelenti, másfelől pedig a szubjektív dialektika fogalmi meghatározásaival dolgozik". Ezért a dialektika mint ‚az egyetemes összefüggés tudománya' kifejtéséhez semmiképp sem elegendő a legáltalánosabb metodikai elvek ismételgetése, hanem az egyes szaktudományok korszerű eredményeit dialektikus módszerrel kell az egyetemes összefüggésbe ágyazni. Engels gondolatainak logikájából az állapítható meg, „hogy a dialektika mint egyetemes összefüggés-tudomány művelését is csak addig tarthatta a régi filozófiából önállóan megmaradt diszciplina, tehát a módszertan feladatának, amíg a szaktudományok nem képesek vagy nem maradéktalanul képesek eredményeiket az egyetemes összefüggésbe ágyazottan összefoglalni". A természet- és a történelemkutatásnak a logikától és a dialektikától kétségtelenül át kell majd vennie e faladatot, ma azonban még az a helyzet, hogy általában igen pozitív törekvést, tehát elméleti igényt juttat kifejezésre a szaktudományi kutatás, amikor valamiféle marxista történetfilozófia, társadalomfilozófia, kultúrfilozófia szükségességét felveti. Engels gondolatai értelmében formailag helytelenek és félrevezetőek e kifejezések: „ha azonban a ‚filozófia' szócska helyébe mindenütt az ‚elmélet' szócskát tesszük, látható, hogy ezekben a törekvésekben az Engelstől megfogalmazott összefoglalási igény munkálkodik".

Pál Lénárd levelező tag, a Központi Fizikai Kutató Intézet igazgatója korreferátumában „Engels és a természettudományok" kapcsolatáról szólott. Bár Engels igen szerényen nyilatkozott saját matematikai és természettudományos képzettségéről, az utókor elfogulatlan természettudósai túlzás nélkül elmondhatják, hogy egyike volt azon kevéseknek, akik kiválóan ismerték saját koruk természettudományát. A ‚modern' bírálókkal szemben, akik az engelsi mű elavulásáról írtak és írnak, Pál Lénárd arra utalt, hogy ezek a bírálók „összetévesztik, vagy össze akarják téveszteni az anyagi valóságra vonatkozó konkrét felismeréseket és azok értelmezése körül kialakult vitákat a természet objektív, tudatunk állapotától függetlenül létező tényeivel és törvényeivel".

A sejt felfedezése, az energiamegmaradás és az energiaátalakulás törvényének felfedezése, valamint a Darwin-féle fejlődéselmélet felállítása — ez volt az a három nagy vívmány, amelynek Engels a mechanisztikus materializmusra és az idealista dialektikára épülő filozófiai gondolkodás leküzdésében döntő jelentőséget tulajdonított.

Ezután a korreferens kiemelte, hogy az „Anti-Dühring" és „A természet dialektikája" megírásával Engels először valósította meg a természet, a társadalom és a gondolkodás törvényeinek egységes rendszerbe foglalását a dialektikus materializmus alapján.

A marxizmus e klasszikusának a természettudományokkal kapcsolatos írásaiban a mozgásformák problematikája szinte központi helyet foglal el. És éppen a mozgásformák értelmezése körül alakult ki — az előadó állítása szerint — a legtöbb egymásnak

ellentmondó álláspont és olyan felfogás, hogy a klasszikus engelsi osztályozás lényegében elavultnak tekinthető. Az álláspontok kuszaságának szemléltetésére elegendő Kedrov jól ismert cikkeire utalni, amelyek egyébként a közismert álláspontok permutációit jelentik. Ennek kapcsán két alapvető álláspontot szögezett le Pál Lénárd. A bonyolultabb mozgásforma az egyszerűbb mozgásformákat magában foglalja, azonban törvényszerűségei nem vezthetők vissza kizárólag az egyszerűbb mozgásformák törvényszerűségeire — ez az egyik. A másik pedig az, hogy „a mozgásformák bonyolultságát nem kizárólag az határozza meg, hogy a természettudományok melyik ága hivatott a kérdéses jelenségcsoporttal foglalkozni, hanem a vizsgálat tárgyát képező jelenség objektív összetettsége". Engels nagy horderejű felfedezése nem az, hogy mechanikai, fizikai, kémiai és biológiai mozgásformákba sorolja a természetben előforduló jelenségeket, hanem az, hogy „kimutatta a bonyolultabb és egyszerűbb mozgásformák közötti kapcsolat dialektikáját". Ezért terméketlenek és időpazarlóak az olyan viták, hogy helyes-e vagy sem a magreakciót lényegét tekintve kémiai mozgásformának minősíteni, vagy hogy a kvantumkémia módszereit felhasználva a kémiai reakciók lefolyása jelezhető-e előre vagy sem, stb., stb.

Engelst idézve: ‚A mozgás legáltalánosabb értelmében véve, azaz az anyag létezési módjának, elidegeníthetetlen tulajdonságának felfogott mozgás, a világegyetemben végbemenő minden változást és folyamatot magában foglal, a puszta helyváltoztatástól a gondolkodásig.' Minthogy pedig ma sokkal többet tudunk a világegyetemben végbemenő változásokról, mint száz évvel korábban, ezért — fejezte be előadását Pál Lénárd — „megvan minden lehetőségünk arra, hogy ezzel a tudással a marxista elmélet alkotó továbbfejlesztéséhez hozzájárulhassunk".

A hozzászólásokat *Mérei Gyula*, a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár zárta be „Engels a történettudós" című korreferátumával.

Emlékeztetvén a burzsoá politológusok, marxológusok véleményére, amely szerint Marx tudós volt, Engels pedig csak propagandista, publicista, aki Marx tételeit vulgarizálta és dogmává merevítette, elegendőnek mondotta Engels munkásságának e felfogással való szembesítését, hogy a vádaskodás minden további érvelés nélkül hitelét veszítse.

A rendelkezésre álló időkeret szűk volta miatt a hozzászóló nem törekedett Engels módszerének részletes ismertetésére, csupán arra utalt, hogy a nemcsak a polgári tudósok, de egyes, az ő befolyásuk alá került marxista kutatók által is századunk, sőt a legutóbbi 20 év új felfedezésének kikiáltott strukturális elemzés módszerét Engels már az 1876—1878 között megírt Anti-Dühringben kifejtette. És ha a ma rendelkezésre álló kibernetikus és egyéb korszerű technikai segédeszközök igénybevételét is figyelembe vesszük, — ellentétben a strukturalista vagy a neopozitivista elemzéssel — Engels metodikájával a múlt és a jelen folyamatai sokkal megbízhatóbban, nagyobb objektivitással ábrázolhatók.

A kortörténetírásról szólva, Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig című munkájának 1895. évi kiadásához írt előszavában Engels egyfelől kiemeli, hogy az elemzés érdekében a történész kénytelen az adott időszak elején levő gazdasági helyzetet, tehát a folyamat részjelenségét az egész vizsgált periódusra adottnak és változatlannak tekinteni; másfelől azonban azt is nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a gazdasági helyzet egyidejű változásainak — a kortörténetírás esetében elkerülhetetlen — elhanyagolása feltétlenül hibaforrás. Ezen megállapítás pedig azért lényeges, mert kifejezésre juttatja a marxista strukturális elemzés és a strukturalista elemzés közötti, lényeget érintő különbséget.

„Az őskereszténység történetéhez" című tanulmánya a különböző segédtudományok eljárásainak hasznosításával elvégzett pontos forráskritika iskolapéldája; „A munkásosztály helyzete Angliában" című, részben történeti, részben szociográfiai munkája az alapos forrásgyűjtés és a személyes élmények ötvözésének szép mutatója.

Az összehasonlító eljárást, amely napjainkban újjászületését éli, de már a XIX. század történettudósai is hasznosították, Engels — számos más munkája mellett — „A család, a magántulajdon és az állam keletkezése", „A csoportházasság egy újabban felfedezett esete", „A Mark" című munkáiban eredményesen alkalmazta.

A tipologizálásra törekvés, a modellképzés nem a XX. század húszas, harmincas éveinek tudományos felfedezése. Hiszen „Marx már a Tőkében megalkotta a tőkés gazdaság struktúrájának és mechanizmusának a modelljét, Engels pedig 1895-ben kidolgozta az addig végbement forradalmak modelljét, sőt már arra is rávilágított, hogy a szocialista forradalmak modellje ettől a lényeget érintően különbözni fog."

A tudomány új eredményeinek állandó figyelemmel kísérése és ezek nyomán a túlhaladottá vált nézetek felülvizsgálata és helyreigazítása — a tudósi magatartás egyik jellemző vonása. „A család, a magántulajdon és az állam keletkezése" című írásában Engels előbb Bachofen majd Morgan őstörténeti kutatásainak ismeretében alakította ki koncepcióját, de mivel ‚az első kiadás megjelenése óta tíz év telt el, és közben a család őseredeti formáinak ismerete jelentősen előrehaladt . . . ezért az egész szöveget gondosan átnéztem és sokhelyütt kiegészítettem, és ezáltal, remélem, a tudomány mai állását kellőképpen figyelembe vettem' — írja a könyv 1891. évi negyedik kiadásának előszavában. De nemcsak a tudományban, hanem a társadalomban, a gazdasági életben végbement változásokat is figyelembe vette. Ennek szemléltetésére a korreferens „A munkásosztály helyzete Angliában" 1892. évi angol kiadásának bevezetőjét és a „Kommunista Párt kiáltványa" 1888. évi angol kiadásához írt előszót hozta fel.

Mindezek Engels történettudós mivoltát, történeti *szemléletmódját* igazolják.

Az egyetemes történetszemléletre való törekvés, az emberiség történelmének egységes és egyetemes folyamatként való kezelése szintén lényeges ismertető jegye a marxizmus e klasszikusa felfogásának.

A XIII. (moszkvai) nemzetközi történészkongresszus vitatémái között szerepelt, vajon a múlt elemzése alapján képes-e a történettudomány a jövő előrejelzésére. A kérdés pozitív megválaszolásának helyességét Engels történetírói munkássága is bizonyítja. Így „Az erőszak szerepe a történelemben" című munka IV. fejezetében (1886), majd Marx: A polgárháború Franciaországban című tanulmányának 1891-es kiadásához írt bevezetésében, vázolva a német egységtörekvések múltját és az egyes osztályok ezzel kapcsolatos magatartását, megállapítja, hogy Elszász-Lotharingia annexiója, amely nem volt szükséges feltétele a német egységnek, állandó háborús fenyegetést jelent. Az első világháború bekövetkezésének a lehetőségét pedig már 1893-ban („Leszerelhet-e Európa?"), valamint öt hónappal halála előtt írt cikkében előre látta.

Engels műveinek egyes részleteire is érvényes az egyes megállapításoknak a tudomány haladásával együtt járó elavulásának a törvényszerűsége. Például az amerikai Zeuner 1963-ban megjelent könyve óta túlhaladottá vált azon nézet, amely szerint a nomád pásztorgazdálkodásnak mindenütt szükségszerűen meg kellett előznie a földművelést. Az i. e. 5000 évvel keletkezett iraki, jarniói települést 1948—1951 között feltáró — Braiwood nevéhez fűződő — ásatások 1956—1957-ben publikált eredményei nyomán „általánosan elterjedt az a felfogás, amely szerint az ősi falusi közösségek kialakulása megelőzte a városok és államok keletkezését". A kasztrendszerről a XIX. század folyamán és Engels által is elfogadott nézeteket Bouglé és Hoccart kutatásai módosították lényegesen. Lévi-Strauss, Fox, Révers, Murdoch kutatásai nyomán „elavultak Morgannak a rokonsági kapcsolatok fejlődéséről vallott nézetei és ezzel együtt Engels: A család, a magántulajdon és az állam keletkezéséről szóló könyvének egész fejezetei. Baudin (1928) és Karsten (1949) műveinek megjelenése óta másképp látja a tudomány a keleti despotizmus szerepét, mint Engels és korának legjobb tudósai."

Ugyanakkor a fejlődés alapkérdéseit érintő olyan megállapításai, mint a primitív

1. Ágyúk a Montmartreon 1871. március 18-án
Felvétel (F.): ismeretlen, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum (MMM), Leltári szám (L. sz.): 71.146, Negatív szám (N. sz.): 21 796

2. A párizsi városháza előtti tér a kommün-választások után, 1871 március
F.: ismeretlen, MMM, L. sz.: 71.147, N. sz.: MI 5250

3. Barikád a Menilmontant utcában, 1871 március
F.: ismeretlen, MMM, L. sz.: 71.148, N. sz.: 9735

4. Barikád a Rivoli utcában, 1871 március
F.: ismeretlen, MMM, L. sz.: 71.149, N. sz.: MI 5183

5. A Vendôme oszlop ledöntése, 1871. május 16.
Vasárnapi Újság, 1871. június 4.
MMM, N. sz.: 25 906

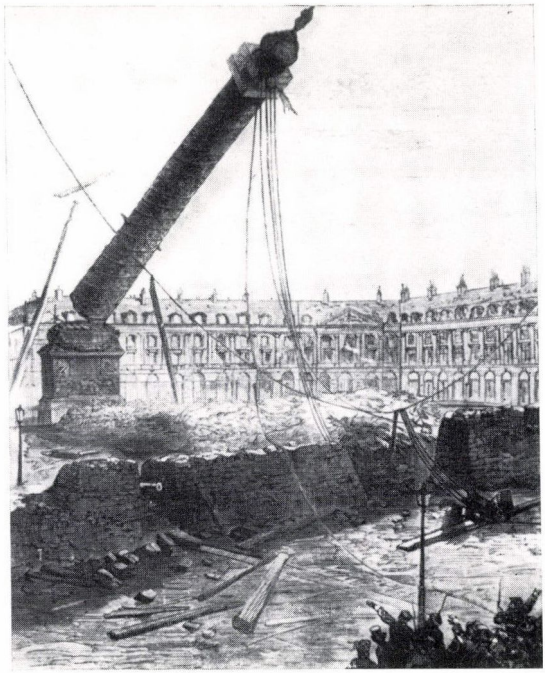

6. A Vendôme tér a ledöntött oszloppal
F.: ismeretlen, MMM, L. sz.: 71.150, N. sz.: 25 907

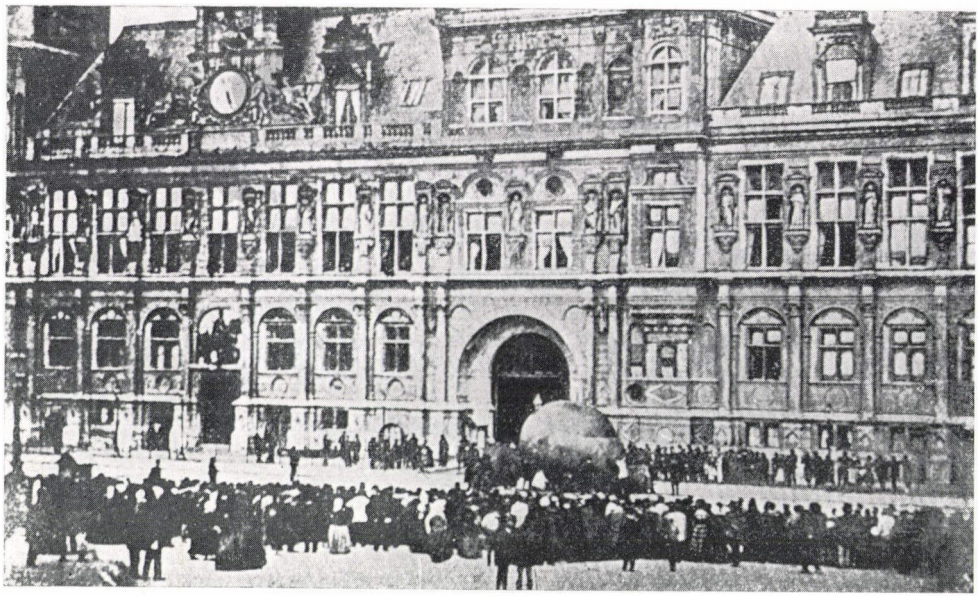

7. Léghajót engednek fel a párizsi városháza előtt a kommün üzeneteivel
F.: Combier, MMM, L. sz.: 71.151, N. sz.: 25 908

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

N° 323 LIBERTÉ — ÉGALITÉ — FRATERNITÉ N° 323

COMMUNE DE PARIS

AUX GRANDES VILLES

Après deux mois d'une bataille de toutes les heures, Paris n'est ni las ni entamé.

Paris lutte toujours, sans trêve et sans repos, infatigable, héroïque, invaincu.

Paris a fait un pacte avec la mort. Derrière ses forts il a ses murs; derrière ses murs ses barricades; derrière ses barricades ses maisons, qu'il faudrait lui arracher une à une, et qu'il ferait sauter, au besoin, plutôt que de se rendre à merci.

Grandes villes de France, assisterez-vous immobiles et impassibles à ce duel à mort de l'Avenir contre le Passé, de la République contre la Monarchie?

Ou verrez-vous enfin que Paris est le champion de la France et du monde, et que ne pas l'aider, c'est le trahir.....

Vous voulez la République, ou vos votes n'ont aucun sens; vous voulez la Commune, car la répousser, ce serait abdiquer votre part de souveraineté nationale; vous voulez la liberté politique et l'égalité sociale, puisque vous l'écrivez sur vos programmes; vous voyez clairement que l'armée de Versailles est l'armée du bonapartisme, du centralisme monarchique, du despotisme et du privilège, car vous connaissez ses chefs et vous vous rappelez leur passé.

Qu'attendez-vous donc pour vous lever? Qu'attendez-vous pour chasser de votre sein les infâmes agents de ce gouvernement de capitulation et de honte qui mendie et achète, à cette heure même, de l'armée prussienne, les moyens de bombarder Paris par tous les côtés à la fois?

Attendez-vous que les soldats du droit soient tombés jusqu'au dernier sous les balles empoisonnées de Versailles?

Attendez-vous que Paris soit transformé en cimetière et chacune de ses maisons en tombeau?

Grandes villes, vous lui avez envoyé votre adhésion fraternelle; vous lui avez dit: «De cœur, je suis avec toi!»

Grandes villes, le temps n'est plus aux manifestes: le temps est aux actes, quand la parole est au canon.

Assez de sympathies platoniques. Vous avez des fusils et des munitions: aux armes! Debout, les villes de France!!!

Paris vous regarde; Paris attend que votre cercle se serre autour de ses lâches bombardeurs et les empêche d'échapper au châtiment qu'il leur réserve.

Paris fera son devoir et le fera jusqu'au bout.

Mais ne l'oubliez pas, Lyon, Marseille, Lille, Toulouse, Nantes, Bordeaux et les autres.....

Si Paris succombait pour la liberté du monde, l'histoire vengeresse aurait le droit de dire que Paris a été égorgé parce que vous avez laissé s'accomplir l'assassinat.

Paris, le 15 mai 1871.

Le Délégué de la Commune aux Relations extérieures,

PASCRAL GROUSSET.

8. A párizsi kommün 1871. május 15-i kiáltványa a franciaországi nagyvárosokhoz
MMM, N. sz.: 25 909

9. Elfogott kommünárokat végeznek ki a Luxembourg palota kertjében
Vasárnapi Újság, 1871. június 25, MMM, N. sz.: 25 910

10. A versaillesiak által kivégzett kommünárok holttestei koporsókban
F.: ismeretlen, MMM, L. sz.: 71.152, N. sz: 21 804

11. A száműzött Jourde és társai Új-Kaledóniában
F.: ismeretlen, MMM, L. sz.: 71.153, N. sz.: 25 914

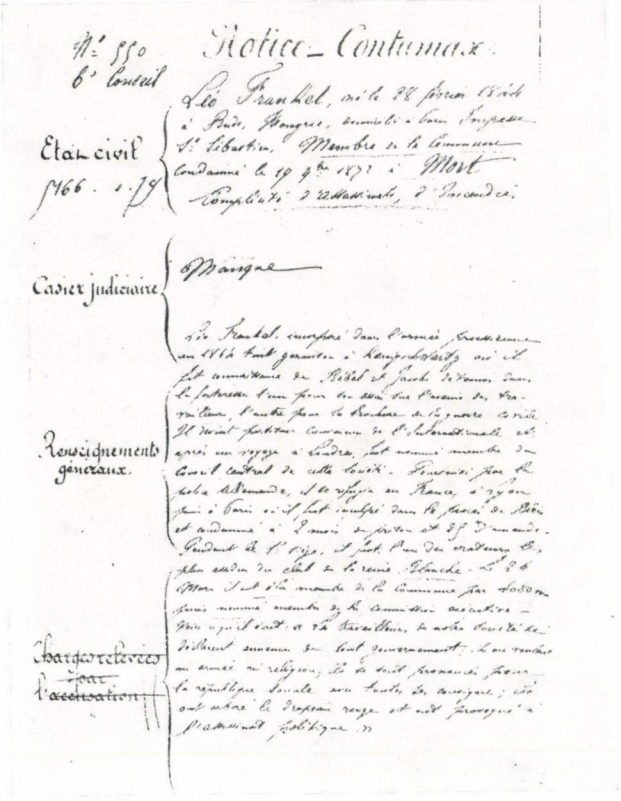

N° 550
6e Conseil

Notice – Contumax.

Etat civil
5166 . 1.79

Léo Frankel, né le 28 février 1844 à Buds, Hongrie, ennuyé à Paris Impasse St Sébastien, Membre de la Commune condamné le 19 9bre 1872 à Mort
Complicité d'assassinats, d'incendie.

Casier judiciaire

Néant

Renseignements généraux.

Léo Frankel, incorporé dans l'armée prussienne en 1864 tout garnison à Kaiserslautern où il fut commissaire de Rébel et Jacobi de Hanau dans la forteresse l'un pour son essai sur l'avenir des travailleurs, l'autre pour sa brochure de la guerre civile. Il devint partisan convaincu de l'Internationale et après un voyage à Londres, fut nommé membre du Conseil central de cette société. Poursuivi par la police allemande, il se réfugia en France, à Lyon puis à Paris où il fut inculpé dans le procès de Rébel et condamné à 2 mois de prison et 25 d'amende. Pendant le 1er siège, il fut l'un des orateurs les plus assidus du chef de la reine Blanche. Le 26 Mars il est élu membre de la Commune par 4080 voix puis nommé membre de la Commission exécutive. Voici ce qu'il écrit « La travailleur, de notre société ne déclarent ennemi du tout gouvernement. Si on veut en armée ni religion, ils se sont prononcés pour la république sociale avec toutes ses conséquences ; ils ont arboré le drapeau rouge et ont provoqué à l'assassinat politique. »

Charges relevées par l'accusation

12. A Frankel Leóra távollétében kimondott halálos ítélet első oldala, 1872. szept. 19.
MMM, N. sz.: 25 913

13. Frankel Leó
F.: Kolics József, MMM, L. sz.: 2069, N. sz.: 24 261

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
DÉMOCRATIQUE ET SOCIALE
LIBERTÉ — EGALITÉ — FRATERNITÉ

COMMUNE DE PARIS

RÈGLEMENT

Des Ateliers de Réparations et de Transformations d'armes
(AU LOUVRE)

ARTICLE PREMIER.
Jusqu'à ce qu'il en soit convenu autrement par la Commission du Travail, siégeant à l'Hôtel-de-Ville, les ateliers seront ouverts de 7 à 11 heures du matin et de midi à 6 heures.

ART. 2.
Pendant l'heure du repas, aucun ouvrier ne devra rester dans les ateliers.

ART. 3.
Cinq minutes avant l'heure du repas, et avant la fin de la journée, on sonnera la cessation des travaux.

ART. 4.
Les ouvriers devront annoncer leurs rentrées aux Chefs de banc, et les heures seront comptées.

ART. 5.
Tout citoyen non porteur de la nouvelle carte d'entrée ne pourra pénétrer dans les ateliers.

ART. 6.
Les ouvriers quittant les ateliers sont tenus de remettre leur outillage et leur carte d'entrée à leur Chef de banc.

ART. 7.
Les Chefs de banc sont tenus à la surveillance de leur banc et à la distribution du travail, sous le contrôle du *Chef d'atelier*.

ART. 8.
Les *Chefs d'équipe* recevront les armes réparées par les ouvriers de leur équipe, et, après examen, les remettront aux *Chefs de banc*, qui les contrôleront de nouveau.

ART. 9.
Le contrôle général des armes sera fait par les soins du *Chef d'atelier*, jusqu'à ce qu'il en soit ordonné autrement par la Commission du Travail, siégeant à l'Hôtel-de-Ville.

ART. 10.
L'embauchage sera déterminé par les besoins du travail et se fera par le *Chef d'atelier* ou par les *Chefs de banc*, sous le contrôle du *Chef d'atelier* et du *Délégué Directeur*.

ART. 11.
Le prix du travail de l'ouvrier sera fixé par le *Chef d'atelier*, sur la proposition du Chef de banc et du Chef de l'équipe à laquelle il appartiendra, et soumis au Délégué à la Direction.

ART. 12.
Le renvoi d'un ouvrier pour cause d'incapacité sera fait sous le contrôle du *Chef d'atelier* et sur la proposition du *Chef de banc* et du Chef de l'équipe à laquelle il appartiendra, et soumis au Délégué à la Direction.

ART. 13.
Un rapport concernant les intérêts de l'atelier sera fait une fois par semaine par le comité formant la direction du travail et les cinq délégués désignés à cet effet par les ouvriers pour y assister.

ART. 14.
Tout citoyen refusant de reconnaître le présent Règlement, restera à la garde de tous les ouvriers, comme de simple délégué des ateliers.

Paris, le 2 avril 1871.

Ont signé :
Les Chefs de banc et de service,
PAGES, MARONNET, PRIEU, MICAUD, VERDIN, HAUBE, KOHLER, REYNIAL.
Le Chef des ateliers, CARBONNIER. Vu et approuvé : *Le Délégué à la Direction,* PAULET.
Le Délégué au département du travail et de l'échange, **LÉO FRANKEL.**

IMPRIMERIE NATIONALE — Mai 1871.

14. A Frankel Leó által aláírt rendelet a Louvre fegyverjavító műhelyeinek belső rendjéről
MMM, N. sz.: 25 912

15. Frankel Leó sírköve a párizsi Père-Lachaise temetőben
F.: Ata Kando, MMM, L. sz.: 66.1852, N. sz.: 7588

16. A párizsi kommün születésének évfordulóján, 1919. március 18-án tartott munkásgyűlés Csepelen
F.: ismeretlen, MMM, L. sz.: 66.2337, N. sz.: 14129

17. Maurice Thorez (jobb szélen fent) egy gyűlésen, amelyet a párizsi kommün emlékére rendeztek a Kommünárok Falánál a húszas évek végén
F.: Rosie Ney, MMM, L. sz.: 69.441, N. sz.: 25 911

Összeállította: *Stemler Gyuláné*

földművelő közösségek történetére vonatkozóak, vagy a Marxszal közös felismerése, mely szerint a társadalmi fejlődés különböző utakon juthat el a primitív közösségi élettől az osztálytársadalom és az állam kialakulásáig; vagy az egzakt, tudományos kutatás módszeréről szóló megállapításai — ma is korszerűek, érvényesek.

Engels azonban mégsem a szó mindennapi értelmében vett történész, hanem hivatásos forradalmár volt, és történetírói munkásságát is ez határozta meg. A múltból azt kutatta, „ami közvetve vagy közvetlenül segítségére lehetett a munkásosztálynak ahhoz, hogy megszerezhesse a magas fokú politikai tájékozódóképességet". Mérei Gyula ezt illusztrálandó említette — befejezésül — az őskereszténység történetével foglalkozó engelsi kutatásokat, az „Anti-Dühring", „A család, a magántulajdon és az állam keletkezése", a „Mark", „A porosz parasztok történetéhez" című írásokat.

A tudományos ülésszak Erdey-Grúz Tibor elnöki zárszavával ért véget.

Pritz Pál

KIÁLLÍTÁS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN A PÁRIZSI KOMMÜN 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A Magyar Nemzeti Múzeum kupolatermében rendezett kiállítás anyagát a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum munkatársai állították össze. A kevés tárgyi anyag ellenére jól és szemléletesen oldották meg feladatukat. A kiállított tárgyak egy része a Berlini Történeti Múzeum által rendelkezésre bocsátott katonai egyenruhákból, fegyverekből, a Szépművészeti Múzeum birtokában levő grafikákból, metszetekből, festményekből, a Magyar Nemzeti Múzeum éremtára néhány — e korból való — darabjából, és egy-két francia újságból állt. A magyar visszhangot és a magyar résztvevők használati tárgyait bemutató anyagból összeállított rész már sokkal gazdagabb volt.

A kevés tárgyi emlék ellenére a kiállítók plakátokról, rajzokról, metszetekről és fotókról készített másolatokkal, makettekkel, szobrokkal és táblázatokkal sikerrel törekedtek arra, hogy felidézzék a forradalmi eseményeket és azok hangulatát. Így pl. a kiállítás középső részén egy barikádot szimbolizáló emelvényen helyezték el a Kommün vörös zászlajának másolatát, a korabeli Párizs 20 kerületét ábrázoló térképmakettet, és egy ágyút, — jelképezve, hogy a forradalmi események éppen az ágyúk megvédésével kezdődtek. Szemléletes megoldással ábrázolták az emelvény hátoldalán elhelyezett fénykép-tablón a Kommün bizottságaiban helyet foglalt vezetők politikai megoszlását, Varlin, Vallès, Arnaud, Frankel és mások arcképével.

A teremben egyébként egy körbefutó „friz" — grafikák, metszetek, fotók, újságrajzok kinagyított másolatai — szolgált arra, hogy egy-egy egysége az alatta elhelyezett tárló anyagát összefoglalja, a lényeget mintegy kiemelje. E tárlók és a tablókon olvasható szövegek, a poroszellenesség mellett az előző hónapok szociális feszültségét mutatták meg a Kommün kikiáltásához vezető fejleményekben.

A Kommün „előtörténetének" keretében röviden összefoglalták III. Napoléon császárságának néhány jellemzőjét, Daumier-grafikákkal illusztrálva a kiválasztott Marx-idézeteket. E részben láthattuk annak a háznak fényképét, melyben az Internacionálé párizsi szekciója tartotta üléseit.

Az „előtörténet" második része a francia—porosz háborút mutatta be a francia hadüzenetet bejelentő plakát (1870. július 22.) másolatával, porosz katonai egyenruhákkal és fegyverekkel, a félrevezetett tömegek háborús lelkesedését mutató fotókkal, francia, porosz emlékérmekkel és katonai kitüntetésekkel, a sedani vereséget és a császár fogságbaesését hírül adó porosz plakáttal. Rajz-másolaton láthattuk az A. Blanqui veze-

tésével augusztus 14-én kirobbantott, elsietett, s ezért azonnal elbukott felkelés egy részletét. — E rész ellenpontjául a háborúellenes erők tevékenységét reprezentáló anyag szolgált, élén az Internacionálé Főtanácsának első üzenetével (1870. július 23.), a párizsi szekció kiáltványával. A német munkásmozgalom vezetőit, akik ellenezték a német annexiós terveket, Bismarck elfogatta és katonai erődökbe záratta.

A sedani vereséget a köztársaság kikiáltása követte. Az első intézkedések nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy — mint ezt a kiválasztott Marx-idézet is aláhúzta — a köztársaság nem megdöntötte a trónt, hanem csak a helyét foglalta el; hogy mint nemzetvédelmi rendszabályt kiáltották ki, s nemcsak a romhalmazt örökölte, de a munkásosztálytól való rettegést is. Párizs védelmének megszervezése mellett a szociális problémák is előtérbe kerültek, amikor a húsz kerület küldötteiből alakult Központi Bizottság az élelmezés és a lakáskérdés megoldását követelte a kormánytól. A kiállított plakátmásolatok, térképek, rajzok, fotók együttesen illusztrálták, hogy a kormány és a felfegyverzett proletariátus között az ellentét egyre jobban kiéleződött, s ez vezetett az október 31-én A. Blanqui vezetésével kirobbant felkeléshez. A kiválasztott Marx-idézet azt húzta alá, hogy azért nem kiáltották ki ekkor a Kommünt, mert a vezetők jóhiszeműen hittek a kormány azon ígéretének, hogy átadják helyüket a húsz kerület által választott Kommünnek.

Az újabb katonai vereségek nyomán egyre nyilvánvalóbb lett Párizs népe előtt, hogy a kormány fontosabb feadatának tekinti a forrongó nép letörését, mint a poroszok elleni védelem megszervezését. Az 1871. január 22-én kirobbant felkelést azonban újólag leverték. Egy egykorú rajz fotomásolatán láthattuk Bismarckot és Jules Favret, amint az aláírt szöveg szerint a porosz kancellár azt tanácsolta a francia külügyminiszternek, hogy provokáljon ki egy felkelést addig, amíg van hadserege, amivel leverheti. E provokációk közé tartoztak a hadsereg és a Nemzeti Gárda élén végrehajtott személyi változtatások, a demokratikus újságok betiltása, az október 31-i felkelés vezetőinek letartóztatása, valamint az, hogy a háború idejére szóló lakbérfizetési haladékot nem hosszabbították meg a január 28-án megkötött fegyverszünet után.

A fegyverszünet értelmében a poroszok Párizs egyik városrészét megszállták. Rajzokon, térképeken láthattuk a megszállt rész határait, és azt, hogy Párizs népe hogyan fogadta ezt az intézkedést. (Nem provokáltak összetűzést, de tiltakozásul a megszállt rész lakói házaikba zárkóztak, és fekete zászlókat raktak ki az ablakokba.) A kapituláló francia kormány által a megszállandó városrészben hagyott ágyúkat a Központi Bizottság a bevonulás előestéjén elszállíttatta a Montmartre-ra, Bellevillebe, la Villettebe. Az ágyúk elfoglalására Thiers egy ezred katonával és rendőrökkel Vinoy tábornokot küldte ki. Ezt a kísérletet a Nemzeti Gárda meghiúsította. A kiállításon olvashattuk a március 18-i kiáltvány egy részének szövegét, melyben a Központi Bizottság leszögezi, hogy Párizs proletárjainak az árulások közepette „. . . parancsoló kötelességük és feltétlen jogúk, hogy a kormányhatalom megragadásával önmagukat tegyék saját sorsuk uraivá . . .” E kiáltványt követően írták ki március 26-ra a választásokat, melyek szavazócéduláiból és jelölőlistáiból néhányat másolatban láthattunk. A választások eredményeképp március 28-án alakult meg a Kommün, s a Központi Bizottság — mely addig a kormányzást gyakorolta — benyújtotta lemondását. A Kommün első intézkedései közé tartozott az állandó hadsereg eltörléséről és helyébe a felfegyverzett munkásokból álló Nemzeti Gárda létrehozását bejelentő kiáltvány.

A kiállított anyag e részében mutatták be Frankel Leó emléktárgyait. Kiállították a Népszava szerkesztőségében használt íróasztalát; kokárdáját, melyet a párizsi Kommün idején viselt. Fényképen láthattuk sírkövét, mely a Père-Lachaise temetőben áll, valamint a hamvait tartalmazó urna elhelyezését a kerepesi temetőben (1967-ben). Iratkópiában olvashattuk a távollétében 1872 szeptemberében hozott halálos ítéletet, és egy ellene kiadott rendőrségi körözőlevelet 1879-ből.

A versaillesi kormány április 2-án kezdte meg támadását Párizs ellen. A városban egymás után jöttek létre a barikádrendszerek. Plakátmásolatokon olvashattuk a Kommün barikádépítési felhívásait. Több rajzot láthattunk az első hősi halottakról, így Gustave Flourensről, a Nemzeti Gárda tábornokáról, a Marx-család barátjáról, akit április 3-án ejtettek foglyul a versaillesiek, s a rajz meggyilkolásának pillanatát ábrázolja. — Válaszul arra, hogy az ellenforradalmárok sorra gyilkolták a fogságukba esett kommünárokat, rendeletet adtak ki túszok letartóztatására, amit azonban következetesen sohasem hajtottak végre.

A harcok közepette a Kommün egy sor szociális rendelkezést léptetett életbe, többek között a lakbérek három évnegyedre történő elengedéséről, ingyenes orvosi rendelésről, étkezdék felállításáról, a Párizsból elszököttek lakásainak a rászorulók részére való kiutalásáról, az egyház és állam szétválasztásáról, a világi oktatás bevezetéséről. Bár a Francia Bank majdnem 3 milliárd frankot kitevő pénz- és értékkészlete a Kommün kezére került, nem akartak hozzá nyúlni. Erről Engels azt írta — a kiállításon is olvashattuk —, hogy „... súlyos politikai hiba is volt. A Bank a Kommün kezében — ez többet ért volna, mint tízezer túsz. Emiatt az egész francia burzsoázia nyomást gyakorolt volna a versaillesi kormányra a Kommünnel való béke érdekében." Táblázatokon olvashattuk a Francia Bank értékkészletének részletezését, a Kommün intézkedése nyomán a Nemzeti Gárda tagjainak napi zsoldját szabályozó rendelet egy részletét, és néhány árucikk árát 1871 elejéről.

A Párizsi Kommün kikiáltását megelőzte és követte néhány vidéki város kommünjének megalakulása, így többek között a lyoni, ahol először 1870. szeptember 4—15. között, majd 1871. március 22—24. között funkcionált; a marseillei, ahol 1870. szeptember 4—8. és 1871. március 23. és április 6. között állt fenn a kommün. Plakát- és rajzmásolatokat láthattunk, melyek a kommün kikiáltását adták hírül egyes vidéki városokban. — A körülzárt Párizs a vidéki városokkal léghajók segítségével tartott kapcsolatot, ezekkel küldte ki különböző felhívásait. Az egyik korabeli foto éppen egy ilyen léghajó felengedését örökítette meg az Hôtel de ville — a párizsi városháza, a forradalom központja — előtt.

Marx kiemelte a Párizsi Kommün internacionalizmusát, melyet a kiállítás is jól hangsúlyozott. Nemcsak a magyar résztvevők szerepének bemutatásával, hanem többek között a Kommün lengyel tábornokainak fényképeivel, kinevezésüket hírül adó plakátokkal. A Kommün lengyel tábornoka volt Waleri Wróblewski; az összes fegyveres erők főparancsnoka Jaroslaw Dombrowski (Dąbrowski) volt, aki május 23-án halt hősi halált. — A párizsi Nőszövetség vezetője az orosz származású Jelizaveta Dimitrijeva volt, aki a Kommün bukása után megmentette Frankel Leó életét. A leghíresebb női harcos Louise Michel volt, akit hallatlan népszerűsége miatt nem mertek kivégezni az ellenforradalmárok, s Új-Kaledóniába száműzték. A Kommünnek azt a határozatát, hogy a sovinizmus és a népek egymás ellen uszításának jelképét, a Vendôme-téri diadaloszlopot ledönteti, egy magyar mérnök-hallgató, Györök Leó irányításával hajtották végre május 16-án.

A kiállításon feliraton láthattuk a Művészeti Szövetség bizottsága tagjainak névsorát, és bemutattak néhány Courbet festményt is. A francia költők közül Paul Verlaine a Kommün idején az Hôtel de ville sajtóirodáját vezette, Arthur Rimbaud résztvett a harcokban, Eugène Pottier pedig tagja volt a Kommünnek. Victor Hugo is szimpatizált a Kommünnel, s amikor az üldözött kommünároknak felajánlotta menedékül belgiumi otthonát, a belga kormány őt is kiutasította.

A körülzárt Párizsba 1871. május 21-én jutottak be a versaillesiek a védelem nélkül álló St. Cloud kapunál egy Ducatel nevű útmester árulása segítségével. Ekkor kezdődött meg a vérengzések hete. A harc egyik utolsó szakasza a Père-Lachaise temető-

ben folyt le. Rajzok, feliratok alapján alkothattunk képet arról a szörnyű mészárlásról, mely a Kommün leverését követte.

Külön rész foglalkozott Marx „Polgárháború. . ." című munkájával, melyet a Kommün alatt folyamatosan írt, s végleges szövegét két nappal a bukás után olvasta fel az Internacionálé Főtanácsa előtt. Kiadásai rendkívüli sajtóvisszhangját feliratokkal és különböző kiadásokkal illusztrálták a kiállítás rendezői. E részben kapott helyet a nemzetközi munkásmozgalom himnusza, az Internacionálé megszületésének története. A Kommün leverését követően írta szövegét Eugène Pottier; zenéjét Pierre Degeyter szerezte 1888-ban. A Kommünre való emlékezés, történelmi szerepének méltatásai közül Lenin munkáiból láthattunk néhányat; a kommünárok falánál történt megemlékezésekről készült fotokat, s e rész lezárásaként a Komintern alakuló üléséről készült fényképet.

Egy nagyobb önálló rész mutatta be a Párizsi Kommün harcainak magyar résztvevőit, a Kommünnel és velük foglalkozó újságcikkeket. A már említett Györök Leó Dombrowski szárnysegéde volt, s a Kommün bukása után gályarabságra ítélték, ahonnan 1871 végén szökött haza. Egy francia okmánymásolaton olvashattuk az Oroszy Antal ellen hozott bírói ítélet szövegében, hogy a Kommün alatt a katonai törvényszék biztosa volt.

A Kommün visszhangja nemcsak a sajtóban jelentkezett, hanem költők és írók is rokonszenvvel írtak róla, többek között Kiss József, Mikszáth Kálmán, Jókai Mór. Művészeink közül Schaár Erzsébet alkotásai, különösen Mementó című szobra jól illeszkedtek a kiállítás hangulatába.

Befejezésül még egy rendezői megoldásról szeretnék szólni. A kiállításon körbefutó „frizt" a rendezők újságrajzokból és fotokból nagyították. A korabeli fényképezési technika nem tette lehetővé pillanatfelvételek készítését, az ekkori fotok statikusak voltak. A pillanatfelvételeket ekkor még az újságrajzok pótolták. Nagyon szerencsés megoldás volt ezek ötvözése.

A didaktikus és egyben impozáns kiállításról elmondhatjuk, példát mutatott arra, hogyan lehet kevés tárgyi anyag ellenére sokat elmondani egy dicső történelmi eseményről.

Pál Lajos

BESZÁMOLÓK FEHÉR ANDRÁS ÉS SZABÓ ÁGNES KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Fehér András „A magyarországi szociáldemokrata párt és az ellenforradalmi rendszer 1919—1922" c. kandidátusi disszertációjának témája: hogyan alakultak a szociáldemokrata mozgalom tevékenységének feltételei az ellenforradalom hatalomrakerülése után, hogyan változott az újjászerveződött szociáldemokrata párt eszmei és szervezeti arculata, milyen politikai elképzelései voltak a párt vezetőinek, milyen eszközökkel keresték és találták meg a párt helyét az új körülmények között.

Az 1919 őszén bekövetkezett gyökeres változások a hatalmi és politikai viszonyokban, a társadalmi osztályok átcsoportosulása, elsősorban a kispolgári rétegek magatartásának változása, a politikai erőviszonyokat a reakció, az ellenforradalmi erők javára billentették. Az ellenforradalmi terror, amely a kommunista mozgalom gyökeres kiírtására törekedett, a szociáldemokrata mozgalom legális működését is kétségessé tette. A munkásmozgalom majdnem teljes politikai és szervezeti dezorganizálása tette irreálissá a munkásosztály számára elveszített hatalmának visszaszerzését.

Az új körülmények között újjászerveződött szociáldemokrata párt lehetőségei a következők voltak: a munkásosztály és szervezetei elleni támadások elhárítása, küzdelem a mozgalom szervezeti kereteinek visszaállításáért, a szocialista eszmék hirdetése, az ellenforradalmi rendszer fasiszta jellegének feltárása, az ellenforradalom elleni küzdelem lehetőségeinek maximális kihasználása. Az 1919 augusztusi pártgyűlés, a párt vezetőségének összetétele, a szociáldemokrata baloldal és a kommunisták elleni harc meghirdetése, a két forradalom megtagadása már mutatta, hogy a szociáldemokrata párt vezetősége az említett feladatokat nem, vagy igen kis mértékben vállalja. Nen történt meg sem az új körülmények reális és mélyreható elemzése, sem a megvalósítható feladatok megjelölése. A szociáldemokrata párt vezetői az antant hatalmaknak a Friedrich-kormánnyal szembeni politikáját félreértve, azt gondolván, hogy az ellenforradalmi viszonyok között visszatérhetnek 1918-as politikájukhoz, lehetségesnek tartották egy polgári demokratikus jellegű politika folytatását. A régi (Garami—Buchinger—Peidl) vezetés tanácsára a párt, együttműködve más kisebb polgári és kispolgári ellenzéki pártokkal, egy liberális színezetű kormány létrehozására törekedett. Ez a törekvés irreális volt. Az uralkodó osztályok minden ilyen tervvel szembefordultak, 1918—19 hatására a jobboldali szociáldemokrata vezetőkkel való kapcsolataikat is megszakították. A régi politika elszigetelődését elősegítette, hogy a párt addigi szövetségesei, a polgári ellenzéki és kispolgári demokratikus irányzat körében erőteljes jobbratolódás történt. Az új, főként jobboldali szakszervezeti vezetőkből álló vezetőség többsége nem hitt a Garami-féle elképzelés realitásában. Megvalósíthatatlanságát a Clark által irányított koncentrációs kormányalakítást célzó pártközi tárgyalásokon felismerte, és egy jobboldalibb irányú, az ellenforradalom felé jobban közeledő politikát tartottak célravezetőnek. Míg Garamiék a koncentrációs kormányba való belépés feltételeként szélesebb körű polgári jogokat követeltek, addig a Peyer—Miákits—Vanczák csoporthoz tartozó új vezetőség megelégedett a keresztény pártok által felkínált jelentéktelen kormánypozícióval. Clark ígéreteiben bízva beléptek az ellenforradalmi kormányba, remélve, hogy a munkásság számára kedvezőbb körülményeket teremthetnek, megszüntethetik az üldözéseket, visszaállíthatják a szervezkedés szabadságát. A szociáldemokrata párt helyzete a Huszár-kormány idején sem javult, a terror is fokozódott. A keresztény pártok vezetői is kifejezésre juttatták, hogy szociáldemokrata koalíciós partnereiket csak ideigleneseknek tekintik a kormányban. Ennek, valamint az emigrációs vezetők figyelmeztetései ellenére a párt indult az 1920-as választásokon. A szélsőjobboldali terror azonban már január közepén lehetetlenné tette a szociáldemokrata párt helyzetét, így a munkástömegek és egyes harcosabb vezetők követelésére a vezetőség a passzivitás mellett döntött. A pártnak a kormányba való belépése súlyos hiba volt. A párt számára a belépés semmiféle konkrét eredményt nem hozott, az ellenforradalom külső és belső megszilárdulásához a koncentráció azonban nagymértékben hozzájárult. A párt politikájáért az egész vezetőséget felelősség terheli, Garamiékat is, bár elképzeléseik Peyerék álláspontjánál pozitívabbak voltak, és a pártot igyekeztek a Huszár-kormányba való belépéstől visszatartani. A választásoktól való visszalépés viszont szükségtelennek bizonyult, mivel önmagában véve nem jelentette volna az ellenforradalmi rendszer támogatását, a mandátumok megszerzése viszont lehetővé tette volna a párt számára a parlamenten belüli véleménykifejtést.

A párt passzivitásba vonulása azonban nem jelentette azt, mintha a párt radikális ellenzéki álláspontot foglalt volna el az ellenforradalmi rendszerrel szemben. A passzivitás kimondásakor a vezetők reményüket fejezték ki a rendszerrel való további együttműködésüket illetően. A szociáldemokrata vezetők félelme a terror fokozódásától erősítette a rendszerrel való együttműködés politikáját a párton belül. Emellett bizonyos mértékben a vezető szervekben még érvényesült az az irányzat is, amely Garami koncepciójának megfelelően a pártnak a politikai életbe való bekapcsolódását nem egyezkedés útján,

hanem az ellenforradalmi rendszer munkásellenes terrorjának bemutatásával és elítélésével, a politikai harc eszközeivel akarta elérni. Egyideig ez a kettősség jellemezte a párt arculatát.

A passzivitás kimondása után fokozódott a párt és intézményei elleni terror, erősödött a szociáldemokrata mozgalom elsorvasztására irányuló kereszténységszocialista mozgalom és az ún. nemzeti munkáspártok tevékenysége. A terror tetőpontját több szociáldemokrata vezető elhurcolása és a Somogyi-gyilkosság jelentette. Horthy kormányzóvá választása után a vezetőség úgy vélte, hogy a szélsőjobboldal újabb előretörésével a mozgalmat a teljes megsemmisítés fenyegeti. Ezért politikájukból minden, a rendszerrel kapcsolatos határozott állásfoglalást mellőztek. Hangsúlyozták egyetértésüket a rendszer kül- és belpolitikai és gazdasági törekvéseivel, valamint a kormánnyal való együttműködés szükségességét és a párt forradalom- és kommunistaellenességét. Politikájukban mellőzték a szocialista célkitűzések hirdetését. A „gyakorlati politika" útját igyekeztek követni, remélve, hogy így a párt visszanyerheti szabadabb működési lehetőségeit és a politikai élet aktív tényezőjévé válhat. Legmegfelelőbbnek a kormánynak és a kormányzónak való felajánlkozást, a velük való egyezkedést tartották. Ez a taktika a maradék radikalizmus, a Garami-féle koncepció teljes félretételét jelentette. Ez a politika jellemezte a pártnak 1920 tavaszi és nyári tárgyalásait a kormánykörökkel. A rendszerrel való teljes együttműködési készség jele volt a pártnak a szállítómunkás bojkottal szembeni elutasító magatartása. A párt politikájának megváltozása nem csupán taktika volt: a vezetés olyan emberek kezébe került, akik elvi engedményekre is hajlandók voltak. A párt defenzív politikája, amely az uralkodó osztályokkal való megegyezés érdekében kifejtett politikai aktivitással párosult, indokolatlan, elhibázott lépés volt. Még akkor is, ha a legalitás megvédése és a politikai elszigeteltség feloldása megfelelt a munkásság érdekeinek. A defenzivitás indokolatlanságát, elhibázottságát bizonyítja az is, hogy az ellenforradalmi rendszernek bel- és külpolitikai szempontokból egyaránt nem állt érdekében a jobboldali vezetésű szociáldemokrata párt megsemmisítése. A szervezett munkástömegek körében igény volt egy radikálisabb politika folytatására, tehát valószínűleg eredményesebb lett volna a mindenáron való megegyezésre törekedő politika mellőzése. Jobban támaszkodni kellett volna a nemzetközi proletariátus szolidaritására, a párt külföldi kapcsolataira, és figyelembe kellett volna venni, hogy az ellenforradalmi rendszer nem mer elmenni a szociáldemokrata munkásmozgalom teljes felszámolásáig. A radikálisabb politika átmenetileg súlyosbította volna a párt üldöztetését, de később a párt kedvezőbb helyzetben lett volna az ellenforradalmi rendszerrel szemben. A defenzív politika kudarcát bizonyítja, hogy a kormánykörök a felajánlkozások ellenére sem voltak hajlandók a párt elnyomásának enyhítésére. A Teleki-kormány a kötöttségek lazítása fejében a párt „nemzeti alapra" való helyezkedését kívánta, az internacionalizmus és a külföldi kapcsolatok megtagadását.

1921 elején a párt vezetői, látva eddigi politikájuk kudarcát, visszatértek a Garami-féle tervhez, a polgári ellenzékkel való együttműködéshez. Több tényező járult hozzá a politika megváltoztatásához: a párton belüli elégedetlenség, a fokozottabb együttműködésre vonatkozó kormánytervek, a polgári ellenzék aktivizálódása és blokkalakítási kísérletei. A párt 1921 februárjában csatlakozott a polgári ellenzéki blokkhoz,. A baloldali ellenzéki erők összefogásától a kurzuspolitika felszámolását, a közrend megszilárdítását és a munkáskérdés rendezését várták. A szerző a Polgárok és Munkások Szövetségébe (PMSz) való belépést nem tartja elítélendő politikai lépésnek. A párt vezetői azonban nem mérték fel reálisan a baloldali ellenzék erőit, a szövetséghez túlzott reményeket fűztek. Nem törekedtek a polgári ellenzéki pártok politikai korlátainak feltárására, nem tettek lépéseket a szövetségen belüli cselekvési szabadságuk megőrzésére. A szövetség a kurzuspolitika felszámolására törekedve pozitív célokért harcolt; a szociáldemokrata

vezetők viszont a blokkba való belépésük formájával, az elvi alap mellőzésével, a pozitív célok mellett a pártot alárendelték a liberális politikusok alapjában véve ellenforradalmi törekvéseinek is. A disszertáció ezután rámutat a Garami-féle emigráns csoport szerepére a polgár—munkás front létrehozásában. Az ellenzéki blokk belső ellentétei és erőteljesebb politikai akciók hiánya miatt nem volt képes politikai céljainak elérésére, így a szociáldemokrata munkásmozgalom helyzetének rendezésére sem.

A disszertáció következő részében a szerző ismerteti a Bethlen-kormánynak a munkáskérdés rendezésével kapcsolatos elképzeléseit, és arra a következtetésre jut, hogy elsősorban a szociáldemokrata vezetőknek a kormány felé tett erőteljesebb közeledése magyarázza, hogy 1921 végén a kormány megváltoztatta a szakszervezetekkel kapcsolatos politikáját. Emellett fontos szerepet tulajdonít az 1921-es kül- és belpolitikai helyzetnek. A pártnak a kormánnyal való tárgyalásait segítette az is, hogy az uralkodó osztályoknak a munkásosztály megnyerésére irányuló törekvései kudarcot vallottak, a szociáldemokrata mozgalom jelentős politikai erő maradt. A kormány nem követelte többé a „nemzeti alapra" helyezkedést. Felismerte a jobboldali vezetésű szociáldemokrata párt veszélytelenségét, mérlegelte a kommunistákkal való szembenállásuk előnyeit, és nem törekedett többé a párt megsemmisítésére.

A pártban a kormány tárgyalási készségének hatására az azonnali, messzebbmenő áldozatokat is vállaló megegyezésre törekvés került előtérbe. Garami híveinek ellenkezése ellenére, a liberális blokkot is cserben hagyva, 1921 végén megkötötték Bethlennel a paktumot. A párt tárgyalási készsége a szerző szerint nem bírálható. A mozgalom helyzetének lényeges változtatására más lehetőség ekkor nem volt. Az azonnali, minden áldozatra kész megegyezés elhibázott volt, mert a paktum idején a párttal való megegyezés a kormány számára sürgős volt, és ezt a pártnak ki kellett volna használnia. A pártvezetőség azonban elfogadta a súlyos feltételeket. Így a kormány számára előnyös paktum a párt helyzetén lényegében nem javított, cselekvési szabadságát viszont erősen korlátozta. Ezáltal olyan kompromisszumot kötött, amely egy marxista párt elveivel, politikájával összeegyeztethetetlen volt. A paktum természetes következménye volt a párt 1919 augusztus után folytatott politikájának, annak, hogy 1919-ben a régitől sokban eltérő új párt jött létre, amelynek vezetősége eszmeileg és politikailag ingatag emberekből állt. A paktum a továbbiakban megerősítette ennek a vezetőségnek a helyzetét, és a továbbiakban a párt politikáját az alkalmazkodás és a lojalitás jellemezte.

A szerző ezután a paktum fogadtatását ismerteti:

A kormánynak érdeke volt, hogy a párt részt vegyen a parlament életében, ezért a paktum leglényegesebb pontjait csak akkor valósította meg, amikor a pártnak a választásokon való indulását biztosítottnak látta. A választási aktivitás újbóli kimondását a disszertáció szerzője nem tekinti hibásnak. Ezáltal ismét lehetővé vált a parlamenti lehetőségek kihasználása. A paktumos politikát folytató párttól azonban nem lehetett a harcos ellenzék szerepét várni a parlamentben. A választási előkészületek során alkalmazott terror arra késztette a pártot, hogy a paktum erre vonatkozó pontját feladva, az ellenzéki pártokkal közös blokkot hozzon létre. Ez a párt számára azonban nem hozott jelentős eredményeket. Mivel a párt vezetői feladták a szavazás titkosságához való ragaszkodásukat, jelentős agrárproletár réteget vesztettek.

A párt 1919-től folytatott politikája nem hozta azt az eredményt, amelyet a szervezett munkásság várt. Ez szükségszerű következménye volt a megalkuvó, a lehetőségeket elszalasztó, súlyos hibáktól terhelt politikának. A párt a forradalommal, a kommunista mozgalommal élesen szembenállt. Eszmei ingatagsága, politikai hibái ellenére kitartott ellenzéki álláspontján, és nem adta fel teljesen szembenállását az ellenforradalmi rendszerrel.

Az 1966. december 19-én tartott vitában az első opponens *L. Nagy Zsuzsa* kandi-

dátus volt. Véleménye szerint a szerző feladatát jól oldotta meg, az SzDP és az ellenforradalmi rendszer viszonyának vizsgálata a tárgyalt korszakban ilyen mélyreható és alapos módon eddig még nem történt meg. A feldolgozás során a szerző felhasználta a fellelhető levéltári forrásokat, a memoárok, feldolgozások és a korabeli sajtó anyagát. Fehér a történeti szituáció, az események vizsgálatából indult ki, alaposan elemezte a szociáldemokrata párt vezetőségének hazai és külföldi csoportjait, döntéseiket nemcsak önmagukban, de következményeikben is vizsgálta. Az opponens a disszertáció gondolatmenetével, főbb megállapításaival egyetértett. Felhívta a szerző figyelmét a helyenkénti ellentmondásokra, szerkesztési problémákra, valamint olyan kérdésekre, amelyek véleménye szerint nem hiányozhatnak a feldolgozásból. Az első fejezet tárgyalásakor az antant és Magyarország vizsgálatánál az opponens szerint abból kellett volna kiindulni, hogy Magyarország nem szerepelt az antant elsőrendű problémái között, elsősorban olyan kormány létrehozására törekedett, amely képes a rend fenntartására és alkalmas a békeszerződés aláírására. Ezek határozták meg 1919 őszén magyarországi megbeszéléseiket és ennek volt következménye az egyes belpolitikai csoportokkal szembeni álláspontjuk is. Clark tárgyalásai, jelentése is csak e szempontok figyelembevételével kapják meg tényleges értelmüket. Kiemelte Clark jelenlétének, tárgyalásainak illúziótkeltő szerepét, amely hatott az SzDP tevékenységére is. Határozottabban rá kellene mutatni, hogy a nagyhatalmak és a szomszédos országok nem tűrték Friedrich kormányát és Habsburg Józsefet. Ennek ismeretében kritikusabban lehetne bemutatni Peyeréket, akik elfogadták, és tárgyalásokat kezdtek Friedrichékkel. A szociáldemokrata pártnak a liberális polgári ellenzékkel való együttműködésénél szükségesnek tartaná általánosságban kifejteni az együttműködés lehetőségét, határait. A koncentrációs kormány tárgyalásakor világosabban meg kellene mutatni, hogy a kormány milyen tényleges hatalommal rendelkezett, milyen volt viszonya a különítményesekkel, a szélsőséges szervezetekkel. Következetesebben kellene megvilágítani, hogy a forradalmak utáni átmeneti időszakban az ellenforradalom különböző csoportjai is hadakoztak a hatalmi pozíciókért, a konszolidáció módszerei, a kormányzási elvek eldöntéséért. A harmadik fejezetben az opponens szerint Fehér több új figyelemreméltó megállapítást tesz az SzDP és a szakszervezetek egységének pozitív hatásáról, a kereszténységszocialista szervezkedésről, Buchinger és Peyer emigrációjáról. A disszertáció adatai, fejtegetései meggyőző magyarázatot adnak arra, hogyan került előtérbe a párt vezetésében a szakszervezeti bürokrácia. Az opponens véleménye az volt, hogy az SzDP megegyezést kereső politikájának 1920 nyári elemzésénél nagyobb figyelmet kellett volna fordítani a disszertáció által is említett személyi változásokra, mivel ezek szoros kapcsolatban voltak az SzDP-on belüli eszmei visszaeséssel. Helyesnek tartaná az opponens, ha a szerző a Trianonra vonatkozó anyagot egy helyen mélyebben elemezné, bemutatva a pártvezetésnek a kérdéssel kapcsolatos álláspontját, programját. A Teleki-kormány időszakát elemezve a szerzőnek jobban rá kellett volna mutatnia, hogy ekkor már kialakult az igény a normalizált politikai élet megteremtésére; Teleki tevékenysége annak ellenére, hogy az SzDP-nak nem tett jelentős engedményeket, szintén erre irányult. A Polgárok és Munkások Szövetsége kapcsán felvetette azt a kérdést, vajon e szövetségen kívül volt-e más, jobb lehetőség az SzDP számára; mi teremtette meg az együttműködés reális alapját. Az opponens szerint ebben az összefogásban valamiféle ösztönös, korai tapogatózást lehet felfedezni a fasizmus erőivel szembeni későbbi összefogás felé. A szövetségnek ilyen jellegét a korabeli jobboldal is felismerte. L. Nagy Zsuzsa rámutatott, hogy a szövetségen belül egyedül az SzDP képviselt tömegeket, felmerül tehát, vajon az SzDP vezetői felismerték-e ennek jelentőségét a szövetségen belüli szerepüket illetően. A szövetség gyengeségének, következetlenségének tárgyalásakor a liberális polgári erők gyengeségéből, a liberális gondolat táborát ért súlyos válságból kellene kiindulni. Az opponens nem tartotta következetesen kifejtettnek azt a bírálatot, melyben a szerző az SzDP-t a blokkban való rész-

vételéért részesítette. Figyelembe kellett volna venni azokat a már bemutatott tényeket, hogy az SzDP nem véglegesen kötötte le magát a polgári ellenzék mellé, hogy nem mondott le ténylegesen cselekvési szabadságáról. Az értékelésnél figyelembe kellett volna venni a jobboldal reagálását, a kormány határozott törekvéseit a blokk felbomlasztására. Bethlennek az SzDP-vel folytatott politikájának elemzésénél jó lenne foglalkozni Bethlen egész politikájával, a kormányzati rendszer egészével. Bővebb kifejtést érdemelne az egységes párt létrehozásának sikertelensége, és az SzDP-vel folytatott tárgyalások közötti összefüggésről tett megállapítás. Az opponens szerint a paktumhoz vezető út bemutatása, a paktum elemzése-értékelése a disszertáció legsikerültebb részei közé tartozik, mivel azt is bemutatja, mi történt az elfogadás után, mi valósult meg a megállapodásokból. Érdekesnek tartotta azt a véleményt, mely szerint az SzDP-nek várnia kellett volna a megegyezéssel, mert így nagyobb engedményeket érhetett volna el. Azonban szükséges lenne olyan tények ismertetése, amelyek ezt a megállapítást alátámasztanák. Az 1922-i választások és az SzDP-t ért támadások kapcsán tisztázni kellett volna, hogy itt a kormány hátsó politikájáról, vagy a hatóságok helyi túlkapásairól volt-e szó. Az opponens véleménye szerint foglalkozni kellett volna azzal is, hogy az SzDP bekerülése 1922-ben a parlamentbe milyen jelentőséggel bírt a politikai és parlamenti életben, magán az SzDP-n belül, és milyen lehetőségeket teremtett a párt számára. Az opponens a disszertációt gazdag anyagra támaszkodó, sokoldalú, jó munkának tartotta és elfogadásra ajánlotta.

Szakács Kálmán opponensi véleményében először a disszertáció témaválasztásával foglalkozott, amit nemcsak szakmai, de politikai szempontból is jónak tartott. A magyarországi szociáldemokrata munkásmozgalom a tárgyalt időszakban lényeges változáson ment keresztül. A változás az 1918 előttihez képest, a viszonyok, a társadalmi, történelmi körülmények változásával önmagában nem magyarázható. Az 1919 utáni szociáldemokrata vezetők morális, eszmei, politikai felfogás szempontjából lényegesen elmaradtak az 1919 előtti vezetőktől. Új politikát alapoztak meg, amely már nem volt hű a marxizmus szelleméhez, eszmei igazságaihoz, annak ellenére, hogy az újjáalakuló kongresszus kimondta az 1903-as elvekhez és programmhoz való ragaszkodást. A klasszikus szociáldemokrata mozgalom elveihez és gyakorlatához való kapcsolódás inkább az emigrált szociáldemokrata vezetőknél volt található. A hazai, 1919 utáni szociáldemokrata mozgalom halvány utánzata volt a régi, magát marxistának valló SzDP-nek. Ebben látja az opponens a disszertáció egyik alapvető elvi mondanivalóját. A disszertáció, ha nem is direkt formában, bemutatja a két szociáldemokrácia közti lényeges különbségeket. Az opponens véleménye szerint a szerző reális feladatot és követelményt állít az SzDP elé, amikor felveti a kérdést, hogy a megváltozott viszonyok között hogyan lehetett cselekedni, mit kell és mit lehet az SzDP-től számon kérni. Helyesnek tartotta, hogy Fehér a párt hibáját nem az ellenforradalmi rendszerrel való tárgyalásokban és megállapodásokban látja, hanem abban, hogy a párt által tett kompromisszumok nem álltak arányban az uralkodó osztály által ígért és nyújtott engedményekkel. Elvi engedményeket tettek akkor is, amikor az nem lett volna szükséges. Az opponens hangsúlyozta, hogy nem az engedményeket tevő politikát ítéli el, hanem azt a felfogást és gyakorlatot, amely minden eszközt alkalmazhatónak tartott azért, hogy helyet biztosítson a szociáldemokrata mozgalomnak. Az opponens hiányolta, hogy csak részben kapunk választ arra, hogy a pártvezetésben miért a szélsőjobboldal kerekedett felül. Igaz, hogy a Garami-féle elképzelésnek, a polgári demokratikus átalakulásnak nem volt reális lehetősége, de a Vanczák—Miákits-féle politika sem volt reálpolitika. A Vanczák-féle „nemzeti irányzat" vonalát a szerző elítéli ugyan, de azt is megemlíti, hogy ezzel a munkásság üldöztetését szerették volna csökkenteni. Az opponens szerint a „nemzeti vonal" tudatos eltérést jelent a klasszikus szocializmus elveitől, taktikájától még akkor is, ha Vanczákék a munkásközvéleményre való tekintettel nem mentek el addig, mint Csizmadiáék, hogy ténylegesen kimondják kételyeiket a proletárszocia-

lizmus győzelmét illetően. A „nemzeti vonal" képviselőinek jobboldaliságát pedig abban látja, hogy 1919 sikertelensége, az ellenforradalmi rendszer erősödése megingatta hitüket a proletárszocializmus jövőjében, és azt gondolták, hogy a háború előtti szociáldemokrata politika elavult, és az internacionalizmusról nemzeti alapra kell helyezkedni. E csoport szocializmusa kispolgári szocializmus volt, és csak a közvélemény igénye miatt hangoztatott marxista, szocialista jelszavakat. A kiábrándulással egyes munkásrétegeknél is lehetett találkozni, az opponens erre több példát hozott fel, majd hiányolta a párton belüli véleménykülönbségek részletes elemző és értékelő leírását. Ezután ismertette a nem elég határozott állásfoglalásból adódó problémákat a disszertációban. Ilyen pl. a választáson való részvétel ill. passzivitás kérdése, a parlamentbe való bejutás problémája. Helytelenítette, hogy a szerző nem vállalja elég élesen a polémiát a szakirodalomban vitatott kérdésekkel kapcsolatban. A liberális blokkhoz történő csatlakozással foglalkozó részben a szerző nem foglalt állást, hogy melyik politika lett volna helyesebb, a csatlakozás, vagy más lehetőségek keresése. Nem elemezte a csatlakozás ellenzőinek elgondolásait és azok realitását. Végül az opponens hiányolta néhány fontos kérdés, így pl. az SzDP és az agrárkérdés, a párt külpolitikai tevékenysége és a külföldi szociáldemokrata pártok hatásának tárgyalását. Kiemelte a disszertáció értékeként a nagy forrásanyagot, a részletes feldolgozást és a történelmi események alapján való értékelést, és a disszertációt elfogadásra ajánlotta.

Fehér András opponenseinek válaszolva elmondotta: fő feladatának azt tartotta, hogy bemutassa és értékelje az SzDP beilleszkedését az ellenforradalmi rendszerbe. Nem törekedett az 1919—1922 közti SzDP-történet teljes bemutatására, de így is jogosnak tartja Szakács Kálmán bírálatát, amelyben néhány kérdés tárgyalását hiányolja. Utalt azokra a nehézségekre, amelyek a disszertáció készítése során felmerültek: így az iratanyag hiányos voltára és ellentmondásosságára. Arra törekedett, hogy újabb adatok és összefüggések feltárásával járuljon hozzá a vitás kérdések tudományos megoldásához.

A konkrét észrevételekre válaszolva hangsúlyozta, hogy az antant-kérdésben egyetért L. Nagy Zsuzsával; igaz, hogy az antant számára Magyarország nem volt elsőrendű probléma, de ugyanakkor az itteni helyzet alakulása nem volt számára közömbös, a koncentrációs kormány létrehozásával, a parlament megalkotásával saját politikája liberális voltának bizonyítására törekedett. Különösen az angol és amerikai misszió egyes tagjainál volt tapasztalható a liberális színezetre való törekvés, melynek hátterében tulajdonképpen imperialista célok húzódtak meg. Az antant alapvetően az uralkodó osztályok érdekeit vette figyelembe, de a liberális és szociáldemokrata vezetőkkel folytatott tárgyalásai, még ha csak taktikai jellegűek is voltak, a ténylegesnél jobban megnövelték a polgári ellenzék és az SzDP politikai súlyát, és ezáltal liberális, demokratikus illúziókat keltettek.

Szakács Kálmánnak arra a kérdésére válaszolva, hogy mi volt az oka a szociáldemokrata párton belüli szélsőjobboldal 1919 őszi győzelmének, elmondotta, hogy a pártra ráerőszakolt politikáról nem lehet szó, mivel az új elvek elfogadása mindig viták-ban történt. E viták elsősorban a felsőbb pártvezetésben zajlottak. Valójában azonban a párt szélesebb tömegeiben jelentkező, nyiltan felszínre törni nem tudó harcról volt szó. A centrumpolitikusok, a proletárszocialista irányzat, valamint a Vanczák és Garami csoportok által képviselt kispolgári szocialista irányzatok harcáról volt szó. A vezető fórumon csak a jobb-. ill. szélsőjobboldali irányzat jelentkezhetett a proletárszocialista erők leszorítottsága, megosztottsága miatt. A Garami-szárny csak taktikai kérdésekben tért el Vanczákéktól, a politikai fővonalat illetően azonban egyetértettek, és úgy látták, hogy Vanczákéknak van nagyobb lehetőségük az ellenforradalmi rendszerbe való beilleszkedéshez, és ezért nekik kell átengedni a kezdeményezést. Ezt a politikát a tömegek számára úgy tették elfogadhatóvá, hogy csupán taktikai lépésnek tüntették fel.

Elmondotta, hogy disszertációjában ő is törekedett figyelembe venni, hogy az ellenforradalom kezdeti szakaszában az ellenforradalom különböző csoportjai között éles harc

folyt a hatalmi pozíciókért. Adatai azt bizonyították, hogy az együttműködő koncentrációs kormány szembenállt a szélsőjobboldali kilengésekkel, de e kérdés vizsgálata nem tartozott szorosan témájához.

Az állásfoglalás határozatlanságát említő bírálattal kapcsolatban megjegyezte, hogy a szükségesnél tömörebb fogalmazás eredménye lehet. Ez a bírálat a passzivitás kérdésének tárgyalásánál is felvetődött. Ismét leszögezte, hogy 1920 januárjában a kormányból való kilépés szükséges és helyes volt. Vitakérdésnek szánta azt a megállapítását, hogy helyes volt-e a választásoktól való visszalépés, szükségképpen össze kellett-e kapcsolni a kormányból való kiválással, és nem lett volna-e jobb részt venni a választásokon. Véleménye szerint a terror és a várható hamisítások ellenére az általános és titkos választójog alapján a párt sok szavazatot szerezhetett volna. A részvétel ellenére a párt számára még mindig meg lett volna a lehetőség a terror fokozódása esetén a parlamentet bojkottálni és passzivitásba lépni.

Ezután kifejtette, hogy a párton belüli irányzatokkal való mélyrehatóbb foglalkozást a forráshiány akadályozta meg.

Válaszának következő részében a liberális polgári ellenzék és a SzDP kapcsolatáról szólva először röviden vázolta a pártnak 1918 előtti szövetségi politikáját. A széles szövetségi rendszer kiépítése helyett a vezetőség a demokráciáért való küzdelemben elsősorban a nagy tömegbefolyással rendelkező polgári ellenzéki pártokra épített. 1919 után Garamiék tanácsára a pártvezetőség ezt a politikát próbálta folytatni. Az ellenforradalmi rendszerben a burzsoázia még inkább reakciós lett, a kispolgári pártok erősen meggyöngültek, jobboldalibb irányba haladtak, elfogadták az ellenforradalmi rendszert. A polgár—munkás politikai front alapján történő demokratizálás irrealitássá vált, mert elképzelhetőnek tüntette fel, hogy a demokratikus viszonyok a rendszeren belül létrejöhetnek. Ez a taktika a demokrácia megvalósítását a burzsoáziától várta. Vanczákék vonala ennél is irreálisabb volt, szinte csak a kormány-vonal támogatásával elérhetőnek vélték az adott helyzet megjavítását. Nem látták a Garami-féle koncepcióban meglévő pozitív vonást, a liberális polgári pártokkal való együttműködés gondolatát, amelyet az ellenforradalmi viszonyok között nem lehet elutasítani, mivel ezek a rendszerrel való együttműködés mellett szembenálltak a szélsőjobboldali fasiszta irányzattal. A tárgyalt időszakban a pártot önmagában nem lehet hibáztatni a blokkhoz való csatlakozás miatt. A blokk programjában azonban két olyan pont volt, amelyet egy munkáspárt nem tehet magáévá. Az egyik a PMSz nemzetmentő munkára vállalkozása nemzeti alapon, a másik pedig a trianoni szerződés törvényes alapon történő revíziójának követelése volt. A pártvezetőség nem határolta el magát a program olyan követeléseitől, amelyek ellenforradalmi célokat takartak. A negatívumok ellenére az együttműködés a pártnak döntően hasznos volt, pozitív lépésként értékelhető, mivel jelezte, hogy a pártvezetőség kísérletezik a kurzussal szembeni erők legalább egy részének összefogásával. Ugyanakkor ezen kísérletet a szerző nem tekinti a népfrontpolitika korai formájának. A pártvezetőség a blokkbeli együttműködést nem átmenetinek tekintette; azzal a gondolattal foglalkozott, hogy közben a kormányvonallal is tárgyal, és az ellenzék háta mögött megegyezik vele, amint ez 1921 decemberében be is következett.

A szerző egyetértett L. Nagy Zsuzsával abban, részletesebb bizonyításra szorul az, hogy Bethlen nagyobb engedményekre is hajlandó lett volna. Emellett kiemelte, hogy a párt 1921-es politikájával hozzájárult ahhoz, hogy Bethlenék elengedték az addig oly fontosnak tartott nemzeti alapra való helyezkedést.

Az opponensi vélemények és a jelölt válasza alapján a Bíráló Bizottság egyhangúan javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Fehér Andrásnak a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Sárdi Anna

Szabó Ágnes: „A KMP újjászervezése az ellenforradalom első éveiben (1919—1925)" című kandidátusi disszertációjának vitáját 1969. március 28-án tartották meg. A disszertáció kimutatja, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése a Tanácskormány lemondása után azonnal megkezdődött, annak ellenére, hogy a tervszerű visszavonulást, a legalitásból az illegalitásba való átmenetet a párt vezetői nem készítették elő, s csak homályosan körvonalazták az újjászervezés feladatait. A kommunista vezetők zöme az antant-hatalmakkal kötött 1919. július 25-i megállapodás értelmében külföldre távozott, az itthoni pártmunka összefogására Lukács György és Korvin Ottó kaptak megbízást. A Peidl-kormány gyors félreállítása, az országot elöntő ellenforradalmi terrorhullám keresztülhúzta a legális munkásmozgalom lehetőségeinek kihasználására épített kommunista terveket. Korvint letartóztatták, Lukács emigrálni kényszerült. 1919 novemberében Bécsben megalakult a KMP Ideiglenes Központi Bizottsága. A pártvezetőség igyekezett felvenni a kapcsolatot a Magyarországon — a legális munkásmozgalom lehetőségeit, elsősorban a szakszervezeteket kihasználva — egymástól függetlenül szervezkedni kezdő kommunista csoportokkal. S ugyanakkor széleskörű irodalmi tevékenységet fejtett ki, hogy a nemzetközi munkásmozgalom elé tárja a magyar proletárdiktatúra 133 napjának tapasztalatait. A magyar kommunisták elméleti munkásságuk során egyöntetűen hangoztatták, hogy a Tanácsköztársaság alapvető gyengesége a forradalmi párt hiánya volt, s kiemelték, hogy erős, jól kiépített pártra nemcsak a hatalomért vívott harc, hanem a hatalom gyakorlásának időszakában is szükség van. A két munkáspárt egyesülését elemezve rámutattak arra, hogy a jobboldali szociáldemokratákkal semmilyen körülmények között sem szabad egyesülni, ellenük mindig következetes harcot kell vívni. A szociáldemokrata centrumot illetően, rossz tapasztalataik alapján, úgy vélekedtek, hogy helytelen volt a velük való szövetségre lépés is. A parlamenti harc szükségességét nem fogadták el, — jóllehet ilyen vonatkozásban önálló tapasztalataik nem voltak, hisz a magyar munkásmozgalom nem juthatott be a képviselőházba, — s ezzel a nemzetközi munkásmozgalomban a parlament bojkottját hirdető „baloldali" nézeteket támogatták.

Emellett a magyar kommunisták a magyarországi ellenforradalmi rendszer jellegével, az itthoni politikai erőviszonyok alakulásával is foglalkoztak. Az ellenforradalmi rendszer osztályjellegével kapcsolatban három felfogás alakult ki:

1. A magyar ellenforradalmi rezsim osztályoktól független katonai hatalom,
2. a hatalom tényleges birtokosa a kispolgárság,
3. a különítményesek mögött a finánctőke és a nagybirtok áll, amelynek gazdasági és politikai érdekei egyaránt a konszolidációt kívánják.

(Ez utóbbi nézet az 1920-as évek közepétől vált általánossá.)

Az ellenforradalmi rendszer elleni harcban a párt kitartott a régi stratégiai cél, a proletárdiktatúra megteremtése mellett.

Az elméleti munkássággal egyidejűleg a KMP Ideiglenes Központi Bizottsága legfőbb feladatának a hazai munkásmozgalom támogatását tekintette. 1920—21-ben újabb, a pártmunkában jártasabb kommunisták jöttek haza Magyarországra; a párt agitációs és propaganda tevékenysége felélénkült. Megerősödött a kommunista szervezkedés az ifjúmunkások körében. 1921 második felétől azonban kezdetét vette, majd hamarosan egyre inkább tért nyert a nagytőke—nagybirtok konszolidációs törekvése, s ezzel a hazai munkásmozgalom helyzete is megváltozott; a szakszervezetek 1920 augusztusban törvényes működési lehetőséget kaptak. Mindezek a Kommunista Párt számára is új körülményeket jelentettek. Az új helyzet elemzése s az új feladatok kijelölése tekintetében azonban felszínre kerültek a magyar kommunista emigráció belső ellentétei. Két frakció alakult ki: az egyik élén Kun Béla állt, a Moszkvában élő kommunista vezetőket tömörítette, s magát „pártépítőnek" nevezte, a másikat, amely a Bécsben élő kommunistákból alakult, Landler Jenő vezette. A viták középpontjában a pártépítés ütemének

és módszereinek kérdése állt. Kun Béláék arra támaszkodva, hogy megindult Oroszországból a magyar hadifoglyok hazaszállítása, a magyarországi viszonyokat figyelmen kívül hagyva, a kommunisták tömeges hazairányítását szorgalmazták. Kun Béláék 1921 januárjában álláspontjukat a moszkvai Vörös Újságban nyilvánosságra hozták, s egyúttal élesen bírálták a KB bécsi tagjainak munkáját. A KMP Bécsben élő vezetői visszautasították a kommunisták tömeges hazairányításának koncepcióját, s helytelenítették, hogy egy illegális párt szervezeti kérdéseit a nyilvánosság előtt tárgyalják. Landlerék, az adott hazai viszonyok mellett, az óvatosságot az eredményes pártépítés alapvető feltételének tekintették, s a Kominternhez fordultak, feltárva a szervezkedés nehézségeit.

1921 áprilisában a párton belüli frakcióharc újabb szakaszához érkezett: „Mit akar a pártépítő frakció?" címmel brosura jelent meg, amelyben Kun Béláék összefoglalták nézeteiket. Sürgették az önálló Kommunista Párt megszervezését, s felvetették: a szakszervezetek szakadjanak el a Szociáldemokrata Párttól. A KB bécsi tagjai maguk is egyetértettek a lenini pártépítési elvekkel, de azt vallották, hogy a magyar viszonyok között a KMP újjászervezéséhez fel kell használni az SzDP legális lehetőségeit. Kun Béláék jogtalanul támadták a bécsieket azzal, hogy nem akarnak önálló pártot, s eltúlozták annak veszélyét, hogy az SzDP legalitásának kihasználása a kommunista mozgalom feloldódásához vezet. A szakszervezetekre vonatkozó elképzelésük megvalósíthatatlan volt. A pártépítők memoranduma helytelenül határozta meg az ellenforradalmi rendszer osztálytartalmát: a városi kispolgárság és a birtokos parasztság uralmáról beszélt — s ebből adódóan helytelenül a rendszer gyengülését, a proletárdiktatúra ismételt kivívása feltételének javulását jövendölte. A moszkvaiak a Landler-frakciót opportunizmussal vádolták, s azzal, hogy a forradalmi pártot össze akarják békíteni a centrizmussal. A KB bécsi tagjai ezzel szemben helyesen ismerték fel, hogy a konszolidáció erősíti a Horthy-rezsimet, s ez, valamint a nemzetközi forradalmi mozgalom visszaesése új taktika kidolgozását követeli meg. A bécsi emigrációs sajtó cikkeinek mai elemzése nem igazolja, hogy összebékültek volna a szociáldemokrata centrizmussal. Jóllehet a magyar szociáldemokráciát egyetértően ítélték meg, a bécsiek helyesen hangsúlyozták az SzDP nyújtotta legalitás kihasználásának fontosságát. A nézeteltérések ellenére mindkét frakció kitartott a proletárdiktatúra mint stratégiai cél mellett. A bécsi frakció lényegében helyes taktikai irányvonalat képviselt, összhangban volt a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom lenini vonalával. Ezzel szemben a Kun-frakció az „offenziv taktikát" képviselte, melyet Lenin a KI III. Kongresszusán elítélt.

A magyar párton belüli viták a Komintern elé kerültek, amely külön határozatot hozott a párt helyzetéről. A határozat általában helyeselte a legális munkásszervezetekben végzendő munkát, de elsőrendű feladatnak a centralizált, Magyarországon működő párt megteremtését tartotta, s ezért hazai központ és illegális helyi sejtek létrehozását indítványozta. Elvetette az emigránsok tömeges hazatérését. Javasolta, hogy a párt élére állítsanak Ideiglenes KB-t, amelyben 4 : 3 arányban a „pártépítők" kapjanak többséget. A határozat, amely lényegében a Komintern III. Kongresszusának döntéseit alkalmazta magyar viszonyokra, nem oldotta meg a párt belső válságát, sőt 1921 őszén ismét kiújultak a frakcióharcok.

Pogány Józsefnek „Három hamis jelszó" című cikke, amelyben a KB Bécsben maradt tagjainak helytelen agitációs és propaganda-munkáját bírálta, szította fel ismét a nézeteltéréseket. Az újabb eszmei csatározások az új Ideiglenes KB érdemi munkájának megszűnéséhez vezettek. 1921 után az ellenforradalmi rendszer konszolidációja, a Szociáldemokrata Párt legalitásának elismerése, a Bethlen—Peyer paktum árán, szervezeti kiépülése, nagyobb mozgási lehetőséget nyújtott a KMP-nek. 1921 elején megalakult a párt első hazai centruma, a Végrehajtó Bizottság: ennek tagjai Orosz Nándor,

Matusán Béla, Müller Ernő lettek. A VB 25 sejtet és mintegy 200 kommunistát fogott össze. A kommunista agitáció középpontjában a bérkövetelések és az amnesztia kiterjesztésének szorgalmazása állt. Oroszékat azonban 1922 elején letartóztatták, de az új központoknak (Gerő Ernő, Greiner fivérek) sikerült a kapcsolatot helyreállítani a helyi csoportokkal, sőt újabbakat is létrehoztak. 1922-re a párt összefüggő szervezetként épült ki, megjelent az első hazai illegális kommunista lap, a „Kommün". 1923 őszére stabilizálódtak a három-három tagú vezetőszervek, amelyek közül az egyik az ifjúsági mozgalmat, míg a másik a felnőtt munkásmozgalmat irányította. 1924-re rendeződött a párt felső vezetésének kérdése; a KI. V. kongresszusa idején megállapodás jött létre a KMP új, ideiglenes központi szerve, az Organizációs Bizottság felállítására, amely 6 hónapos munkatervet dolgozott ki. E tervek alapján dolgozott a KMP 1924 második felében.

A 20-as évek elején a legális munkásmozgalomban, az SzDP vezetőinek megalkuvó politikája miatt, erősödött az ellenzéki hangulat, a szociáldemokrácián belül ellenzéki csoportok jöttek létre. Mindez lehetővé tette a kommunisták számára, hogy tömegbázisukat szélesítsék, sőt 1922-ben már egy legális kommunista párt létrehozásának terve is felmerült. Megvalósítására azonban csak 1925 tavaszán került sor, amikor az MSzMP zászlót bontott.

A KMP újjászerveződésének periódusát az 1925 augusztusában összeült I. Kongresszus zárta le. A Kongresszus lényegében helyesen elemezte a magyar társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokat, jól határozta meg az MSzMP-vel kapcsolatos politikát, helytálló nézeteket vallott a parasztkérdésben, s megfelelő utasításokat adott a szakszervezeti munkához a szakszervezeti egység erősítése érdekében. Ugyanakkor kitartott a proletárdiktatúra stratégiai célja mellett, anélkül, hogy annak közeli megvalósulását reálisnak tartotta volna. Nem ismerte fel, hogy az ellenforradalmi rendszer körülményei között a demokráciáért vívott harc a szocializmusért vívott küzdelem része.

A KMP I. Kongresszusa elfogadta a párt szervezeti szabályzatát és új KB-t választott. A párt a kongresszus szellemében látott munkához, s bár az 1925 szeptemberi letartóztatási hullám súlyos csapást mért a kommunista mozgalomra, azt megsemmisíteni nem tudta.

Kirschner Béla kandidátus opponensi véleményében kiemelte: Szabó Ágnes disszertációja az első olyan jellegű munka, amely átfogó igénnyel igyekszik a KMP újjászervezésének nagyon bonyolult folyamatát feltárni. A rendkívül gazdag forrásanyag feldolgozásával helyesen mutatja be a kommunista mozgalom ellentmondásos fejlődését, belső nehézségeit, s számos olyan új következtetésre jut, amelynek nagyrésze komoly nyeresége történetírásunknak. Így pl. új eredmény többek között a pártépítés menetének belső periodizációja, s az egyes szakaszok jellemzése, a nemzetközi munkásmozgalom belső vitáinak, azoknak a magyar pártra való hatásának elemzése, a kommunista emigráció frakcióharcainak ábrázolása és értékelése. Emellett a disszertáció nagy gondot fordított arra, hogy a munkáspártok politikájának társadalmi háttere, a különböző társadalmi rétegek és osztályok mozgása is kellő megvilágítást nyerjen.

Az opponens egyetértett a disszertációnak a nemzetközi munkásmozgalomban kibontakozó belső tisztázódási folyamat ellentmondásosságáról adott jellemzésével. Rámutatott, hogy a magyar kommunista vezetők elméleti és politikai tevékenységük során a Komintern III. Kongresszusának időszakában még nem jutottak el a leninizmus teljes megértéséhez és alkalmazásához; véleménye szerint a magyar kommunisták „lemaradása" e téren nagyobb volt, mint ahogy Szabó Ágnes bemutatta. A KI III. Kongresszusát illetően annak részletesebb elemzését kérte számon, mennyiben segítették az ott elhangzott egyes felszólalások az „offenzív taktika" hirdetőit nézeteik igazolásában. Hibáztatta a szerzőt, hogy viszonylag nem a jelentőségének megfelelő figyelmet fordított a KI IV. Kongresszusa határozataira. Ez a tanácskozás, bár határozatait a következő, az V. Kong-

resszus felülvizsgálta és megváltoztatta, több figyelemreméltó felismerésre jutott, s komoly hatást gyakorolt nemzetközileg és közvetett formában — 1925—1926-ban — a magyar munkásmozgalomra is. Az Internacionálé ekkor foglalkozott azzal, hogy az „egységfront"-taktikát kell alkalmazniuk a kommunista pártoknak a nemzetközi fasizmus elleni harcban; a más pártokhoz és csoportokhoz tartozó munkásokkal és valamennyi párton kívüli munkással össze kell fogni, sőt nem mondhatnak le arról sem, hogy az ellenséges munkáspártok vezetőivel is tárgyalásokat folytassanak. Emellett felvetette, hogy a burzsoázia feletti teljes győzelemig különböző átmeneti szakaszok lehetségesek, elképzelhetőnek tartotta, hogy valamennyi munkáspárt szoros politikai szövetségével átmeneti hatalom jöjjön létre, sőt nem zárta ki bizonyos parlamenti konstelláció kialakítását sem ezen a téren.

Elfogadta az opponens a disszertációnak a magyar kommunista emigráció belső áramlatairól s azok ideológiai, politikai arculatáról adott értékelését, s helyeselte, hogy Szabó Ágnes a Landler-frakció taktikáját a KI III. Kongresszusa előtti időszakban pozitívabbnak értékeli, mint Kun Béláék politikáját. Úgy vélte azonban, leegyszerűsítés lenne azt állítani, hogy a Landler-csoport taktikája lényegében helyes, a Kun-frakcióé pedig lényegében helytelen volt. Megítélése szerint helyesebb lenne egy olyan megfogalmazással élni, miszerint „a Landler frakció volt az, amelynek taktikai irányvonala az ellentmondások ellenére is inkább kifejezte, magában foglalta azokat a követelményeket, amelyekre szükség volt". Kifogásolta a KMP KB-nak a KI III. kongresszusához beadott memorandum egyes tételeinek nem elég körültekintő bírálatát, s rámutatott arra, hogy a magyar párt belső viszálya ügyében hozott Komintern-határozat ellentmondásosabb, mint ahogy azt a szerző látja. Teljes egészében magáévá tette azonban az opponens a KI III. Kongresszusa után kibontakozó frakcióharcok, s benne a Landler-frakció kezdeményező szerepének bemutatását.

Az ellenforradalmi rendszer konszolidációjával kapcsolatban kívánatosnak tartotta megjegyezni Kirscher Béla, hogy a disszertáció részletesebb elemzését adhatta volna a középrétegek gazdasági-politikai helyzetében beálló azon változásoknak, amelyek 1924—25-ben a konszolidációban belső feszültséget okoztak. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kommunistáknak a 20-as évek elején a köztársaságért vívott harcát árnyaltabban kell értékelni, e küzdelemben a KMP számított a munkásosztály mellett más rétegek támogatására és részvételére is. Az MSzMP megalakulásával összefüggésben arra utalt, hogy az valószínűleg egyrészt a KI II. Kongresszusa azon határozatából levont következtetéseken alapult, miszerint a kommunistáknak nem kell kilépni a különböző szocialista és szociáldemokrata pártokból mindaddig, amíg azokban mód van a proletárdiktatúra és a szovjethatalom szellemében dolgozni, másrészt a III. és IV. kongresszuson az angol kommunisták számára megfogalmazott feladatokkal függött össze.

A KMP stratégiai vonalának megítélésében az utóbbi 10 évben változott a tudományos felfogás, ma már bizonyítottnak látszik, hogy a KMP politikai vonala pozitívabb volt, mint korábban látták. Szabó Ágnes is hasonló szellemben értékeli a párt politikáját, Kirschner Béla maga is úgy látta, hogy a KMP azonnal nem mondhatott le a proletárdiktatúra célkitűzéséről. A Tanácsköztársaság bukása után rögtön nem dőlt el, hogy az ellenforradalmi erők úrrá lesznek-e a válságokon, meg tudják-e szilárdítani hatalmukat, nem lehetett tudni, hogy a konszolidáció hogyan, milyen formák között megy végbe; elvileg az uralkodó osztályok uralma restaurálásának többféle variációja volt lehetséges.

Amint tisztázódott a konszolidációs folyamat lényege, az új hatalom osztályjellege, s kitűnt, hogy az reakciósabb, mint az ismert polgári rendszerek, a KMP politikája is változott: felismerték a proletárdiktatúra győzelméhez vezető polgári demokratikus szakasz szükségességét.

Szabó Ágnes disszertációjában kimutatta, hogy különbség van az 1925 augusztusában a KMP I. kongresszusán elfogadott és az MSzMP megalakulásakor, 1925 tavaszán meghirdetett politikai irányvonal között; a pártkongresszuson bizonyos mértékig visszalépés történt. Az opponens a kommunisták első kongresszusa határozatainak értékelésével kapcsolatban kifejtette: jóllehet az stratégiai célként a proletárdiktatúrát tűzte ki, a polgári demokráciát is megvalósíthatónak tartotta, ha azt a kommunisták vezetik. A kongresszus a polgári demokráciáért folytatandó harcot belefoglalta a proletárdiktatúra stratégiájába, úgy fogta fel a forradalmi folyamatot, mint amely polgári demokratikus harcként indul, s anélkül nő át szocialista forradalomba, hogy átmenne a munkás—paraszt demokratikus diktatúra szakaszán.

Befejezésül Kirschner Béla megismételte, hogy Szabó Ágnes disszertációját egészében jól sikerült, nagyon színvonalas munkának tartja, s javasolta szerzőjének a kandidátusi fokozat odaítélését.

L. Nagy Zsuzsa kandidátus opponensi véleményében hangsúlyozta: ez a disszertáció az első munka, amely összefoglalja a KMP történetének 1919—1925 közötti szakaszát. Legfőbb értékének azt a tudományos szemléleti és anyagkezelési módot tekintette, amely a KMP történetét úgy fogta fel, mint a nemzetközi kommunista mozgalom részét. Ezzel a rendkívül munkaigényes koncepcióval „a témát kiemelte a provincializmus mélyéből s az európai munkásmozgalom részévé tette". Ennek következtében a disszertáció lényegesen többet tartalmaz, mint a KMP újjászervezésének történetét. Az európai munkásmozgalom irányzatairól, ellentéteiről, a mozgalomban legjelentősebb, legnagyobb befolyást gyakorló kommunista pártokról, a Komintern működéséről olyan tablót ad a disszertáció, amilyennel a korábbi feldolgozásokban nem találkozunk. A Komintern hozzáférhető iratanyagát először használta fel a szerző. Az opponens felhívta a figyelmet arra, hogy hasonló természetű feldolgozás ezideig sem szovjet, sem német, vagy más, ugyancsak elsőrendűen érintett ország szerzőjétől nem készült. Igen fontosnak tartotta azt is, hogy a 20-as évek rendkívül szenvedélyes, személyes indulatoktól fűtött vitáit „a kommunista mozgalom elvi és gyakorlati problémáinak fényével világítja meg". A disszertáció II. és IV. fejezeteit, amelyek a Komintern általános helyzetét, elvi vitáit, ellentéteit magas színvonalon ismertetik és elemzik, a munka legsikerültebb részeinek tartotta.

L. Nagy Zsuzsa kritikai észrevételei elsősorban a hazai belpolitikai viszonyok ábrázolásával, értékelésével függtek össze, mivel megítélése szerint a KMP és a magyar viszonyok összefüggései nem kaptak olyan sokoldalú elemzést, mint a KMP és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolatai.

A disszertáció sok új megállapítással gazdagította a Tanácsköztársaság értékelését, a KMP újjászervezését meghatározó körülményeket, behatóan és meggyőzően ismertette a Landler- és a Kun-frakció felfogását, az illegális pártmunka módszerének két koncepcióját. Az opponens azonban úgy véli, hogy a Landler-csoport „minden hiba és torzulás ellenére reálisabban ítélte meg a magyarországi helyzetet és a lehetőségeket". Kifejtette, hogy a Kún-frakció és koncepciójának túlsúlyra kerekedése a pártban már ebben az időszakban irreális célkitűzésekhez vezetett, és súlyosbította a hazai mozgalom helyzetét.

Az opponens felfogása szerint a disszertáció több helyen „idő előtt" lezárja azt az elemzést, amely a KMP-nek a magyarországi viszonyokra vonatkozó értékelését, ebből fakadó következtetéseit mutatja be, több ponton nem elég kritikus ezekkel az értékelésekkel.

Elismeréssel szólt az opponens azokról a részekről, amelyek a szociáldemokrata mozgalommal, valamint a két párt kapcsolatával s azzal a lehetőséggel foglalkoznak, amelyet a szakszervezeti mozgalom, a SzDP, a KMP szervezőmunkája, agitációja számára nyújtott. Ebben az összefüggésben új megvilágításba helyezte a disszertáció a Bethlen—

Peyer paktumot is. Foglalkozott az opponens a KMP programjának változásával, abban a köztársasági jelszó helyével, jelentőségével. Felfogása szerint a köztársasági program a KMP-nél nemcsak elvi álláspontjából következett, hanem nagymértékben abból, hogy a legitimizmus erőit, a restauráció lehetőségét túlértékelte. E mellett viszont kisebb hangsúlyt kapott az általános politikai szabadságjogok kivívásáért, megtartásáért való harc.

Az MSzMP létrejöttével foglalkozó fejezet határozottan rávilágít arra, hogy az illegális KMP korlátozott, szűk erőit túlságosan megosztotta a legális párt léte, sőt a KMP önálló tevékenységének megszűnésével fenyegetett. Éppen ezért felmerül a kérdés, vajon mennyire volt átgondolt két párt egyidejű működtetése, mennyire lehetett látni a várható nehézségeket, nem lett volna-e célszerűbb csupán egy pártra koncentrálni az erőket, s éppen a szélesebb munkástömegekbe való beépülés érdekében az MSzMP-re alapozni a párt tevékenységét.

Néhány egyéb kérdés taglalása után (pl. a KMP és a nemzeti probléma, a magyar kommunisták szerepe a környező országok munkásmozgalmában, a Szovjet-Oroszországban élő magyar kommunisták bekapcsolása a hazai munkába stb.). L. Nagy Zsuzsa ismételten hangsúlyozta, hogy a disszertációt kiérlelt, magas elvi színvonalon megírt, igen jól sikerült munkának tartja, s így a kandidátusi fokozat odaítélését melegen javasolja.

Szekér Nándor, az illegális KMP egyik volt vezetője, hozzászólásában elismeréssel szólt a disszertáció úttörő jellegéről, és érdeméül tudta be, hogy sok vonatkozásban sikerült meghaladnia a dogmatikus történetírás egyoldalú értékeléseit, és kiigazítania a ténybeli tévedéseket. Mindazonáltal Szabó Ágnes több megállapításával nem értett egyet, adatközléseit kiegészítendőnek tartotta. Szerinte a Landler Jenő vezette csoportot — a fogalom lenini értelmét használva — nem lehet „frakciónak" nevezni, a bécsi emigráció vezetői nem helyezkedtek szembe a párt és a nemzetközi munkásmozgalom irányvonalával, mindvégig a Komintern lenini elveit követték. Ők szervezték a hazai kommunista mozgalmat, zömmel Bécsből érkeztek Magyarországra a pártot újjászervező csoportok. A Szovjetunióból hazaküldött kommunisták (Orosz Nándor, Müller Ernő, Matusán Béla) érkezéséről a magyar rendőrség már Berlinből értesült, s így azok 1922 elején hamar lebuktak, számottevő tevékenységet nem fejthettek ki. A disszertáció tévesen állítja, hogy Oroszékat Gerőék követték, mert Gerő Ernő már 1922 januárban Budapesten volt. A felszólaló nem értett egyet a disszertációnak a Bethlen – Peyer paktumról adott értékelésével sem; szerinte az igenis a proletariátus érdekeinek elárulását jelentette, amit még a II. Internacionálé vezetősége is elítélt.

Az 1923 őszi illegális ifjúmunkás szervezkedéssel kapcsolatban kifejtette, hogy a szervezés módszerei eltértek a 20-as évek elején alkalmazott módszerektől; eleinte csak a szakszervezetekben és a munkásotthonokban tevékenykedtek, nem hoztak létre önálló ifjúsági szervezeteket. Szekér Nándor részletesen kitért a KIMSz és a KMP felső vezetésének, az ún. „trojkának" összetételére. Korabeli dokumentumokat, elsősorban a Vági—Rákosi per anyagát idézve, igyekezett bizonyítani, hogy 1923-ban a KMP-t irányító három tagú vezetőségnek Őri Károly, Gőgős Ignác mellett nem Hámán Kató (Tóth Györgyné), hanem Szekér Nándor volt a harmadik tagja, aki egyben a KIMSz újjászervezését is végezte, s annak szűkebb vezetésében is részt vett. Róth Pál 1923 őszén nem lehetett a KIMSz-t irányító „trojka" tagja, mert csak 1924 januárban jött Budapestre. Felhívta a figyelmet Weishaus Aladárra, aki ebben az időben részt vett a párt felső vezetésében, s ott volt 1924 júliusban a Komintern V. kongresszusán. Rámutatott arra, hogy az illegális KMP központi szervét a „trojka" képezte, az ún. Organizációs Bizottság feladata a kommunista emigráció egységének megteremtése, a KMP anyagi és ideológiai támogatása volt. Az OB egyes kérdésekben szembehelyezkedett a KMP KB véleményével; az OB erőszakolta ki pl. a KI VB segítségével Rákosi Magyarországra küldését, s nem vet-

ték figyelembe a KMP KB véleményét, ami súlyos konspirációs hibákat eredményezett. Rákosi és Vas két hét alatt lebuktak, s — ami még súlyosabb — a KMP I. kongresszusának teljes anyaga, a párt konspirációs apparátusa, szervezetei, két év munkája, egy besúgó segítségével a rendőrség kezébe került. A párttörténetírás eddig nem elemezte ezt a tényt kellő alapossággal. Befejezésül megemlítette, hogy az OB egyes tagjai, mint pl. Rákosi, a KIMSz szervezeti önállóságát figyelmen kívül hagyták, s emiatt a KIMSz KB a Komintern Végrehajtó Bizottságához fellebbezett.

„Szekér Nándor hozzászólását avantgardistának tartom" — jelentette ki *Kelen Jolán* rövid felszólalásában, és jelezte, hogy szerinte egyenes vonal van a Kun Béla által képviselt taktika és a legtöbb konspirációs hiba között.

Szabó Ágnes válaszában mindenekelőtt köszönetet mondott az opponenseknek értékes észrevételeikért és segítőkészségükért. Örömét fejezte ki, hogy egyetértettek a Kommunisták Magyarországi Pártja újjászervezéséről kialakított koncepciójával, s azzal a törekvéssel, hogy bemutassa: a párt nemcsak a nemzeti történet része, hanem elválaszthatatlan a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésétől is.

Elfogadta a bírálók azon észrevételeit, miszerint a KMP-nek az ellenforradalmi rendszerre vonatkozó nézetei további elemzést igényelnek. Rámutatott azonban arra, hogy az eseményekkel egyidőben a kommunisták nem tárhatták azonnal föl az ellenforradalmi fordulat összes jellemzőit és következményeit — a Horthy-rendszer jellegéről a marxista történetírás egy évtizede vitatkozik, — ennek ellenére egyes vonatkozásokban, mint pl. az ellenforradalmi rendszer osztálytartalma, a dzsentri-réteg szerepe stb., jelentős, s máig helytálló felismeréseik voltak. Bár a kommunisták helyesen látták a bethleni konszolidáció kibontakozását, a legkisebb válságjelektől is a forradalmi mozgalom fellendülését várták. Így pl. túlbecsülték a legitimizmus veszélyét, a szanálási válságtól az ellenforradalmi rendszer megrendülését remélték. Ez utóbbival is összefügg, hogy a KMP I. kongresszusa kitartott a proletárdiktatúra helytelen stratégiai célkitűzése mellett. Megközelítőleg 1922 második felétől, a választásokat követően már felismerhetők a bethleni konszolidáció fő vonásai. A korabeli emigráns kommunista sajtóban, a taktikai kérdések körül kibontakozó vitában jól látható, hogy a KMP ezeket a jelenségeket helyesen mérte fel. Az ellenforradalmi rendszer terrorja, a kommunista mozgalom állandó megtizedelése megakadályozta, hogy az elméleti-taktikai-politikai folyamatosság fennmaradjon. Valószínűleg ez is hozzájárult a Kun-frakció által hirdetett nézetek továbbéléséhez.

Az MSzMP-vel kapcsolatban kifejtette, hogy annak létrehozása az adott körülmények között helyes volt, és tevékenysége—ellentmondásai ellenére—hasznosnak ítélhető. A szociáldemokrácián kívüllevő baloldali — de az illegális KMP-hez csatlakozni nem tudó — munkások összefogásának szerve lett, amely rétegek az MSzMP nélkül elvesztek volna a magyar munkásmozgalom számára. Az MSzMP serkentőleg hatott a Szociáldemokrata Pártra is.

Szabó Ágnes magáévá tette opponenseinek, elsősorban Kirschner Bélának, a nemzetközi munkásmozgalom és a magyar kommunista mozgalom fejlődése összefüggéseinek még árnyaltabb elemzésére vonatkozó igényeit. Elismerte, hogy a Komintern IV. és V. kongresszusa is hatott a magyar párt munkájára, de hangsúlyozta, hogy a 20-as évek elején a KMP szempontjából a legfontosabb a KI III. kongresszusa volt. Igaz, a Komintern V. kongresszusának határozatai bizonyos elfordulást jelentenek az előző kommunista világtalálkozó megállapításaitól, mégis azt követően a KMP és a KI kapcsolatainak rendszertelensége megszűnt, a hazai mozgalom eredményeit pozitívan értékelték. A KI V. kongresszusának negatív hatása csak a 20-as évek második felében bontakozott ki.

Köszönetét fejezte ki Szekér Nándornak értékes kiegészítő megjegyzéseiért, de közölte, egy sor megállapításával, — mint pl. a Bethlen—Peyer paktum leegyszerűsítő értékelésével, a frakciók értelmezésével, az orosz hadifoglyok itthoni szerepének meg-

ítélésével — változatlanul nem ért egyet. A KMP vezetőségének összetételével kapcsolatban kitartott eredeti felfogása mellett, s felsorolt több egykori dokumentumot — éppen Szekér Nándor tollából származókat —, amelyek egyértelműen igazolják, hogy Szekér Nándor csak a KIMSz vezetőségének volt tagja, de a KMP-t irányító felnőtt „trojkának" nem.

A Bíráló Bizottság, kiemelve a disszertáció komoly eredményeit, javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy a kandidátusi fokozatot Szabó Ágnes számára ítélje oda.

Vida István

СОДЕРЖАНИЕ

Т. И. Беренд: У Международный конгресс по истории экономики и его уроки (Ленинград, август 1970 г.) — СТАТЬИ — *Э. Андич:* Меттерних и движение за реформы в Венгрии в 1830-ых годах — *Я. Емниц:* Первый Интернационал и война (1868—1870) — ДИСКУССИЯ — *И. Херени:* Летние стоянки народа булчу в эпоху Арпада — ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ — *П. В. Волобуев, И. Н. Пушкарева:* Об основных научных итогах подготовки шеститомного академического труда по отечественной истории — XIII МЕЖДУНАРОДНЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ СЬЕЗД — Из высказываний венгерских историков на состоявшемся в Москве съезде историков. Проблемы Европы в XVII веке: *Ж. Р. Пах:* Проблемы Европы XVII века; *А. Р. Варконьи:* Вопрос о налогах в Венгрии в XVII в-: *В. Зимани:* О кризисе в XVII веке; *И. Шинкович:* О вопросах дворянства; *Е. Фёлдеш:* Общественное и научное развитие и наука воспитания в XVII веке; *Л. Маккаи:* Агностицизм и секуляризация; *К. Бенда:* Об особенностях развития государств Средней Европы в XVII веке; *Л. Бенцеди:* О польской дворянской демократии — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

I. T. Berend: Le Ve Congrès International de l'Histoire Économique et ses conclusions (Léningrade, août 1970) — ÉTUDES — *E. Andics:* Metternich et le mouvement des réformes hongrois dans les années 1830 — *J. Jemnitz:* La Première Internationale et la guerre (1868—1870) — DISCUSSION — *I. Herényi:* Le camp d'été du clan de Bulcsu à l'époque arpadienne — FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES — *P. V. Volobouiev — I. N. Pouchkariova:* Sur les résultats scientifiques plus importants de la préparation de la publication académique de l'Histoire de l'Union Soviétique en six volumes — LE XIIIe CONGRÈS INTERNATIONAL DE LA SCIENCE HISTORIQUE — Rapports hongrois du Congrès des historiens à Moscou. Les problèmes de l'Europe au XVIIe siècle: *Zs. P. Pach:* Les problèmes de l'Europe au XVIIe siècle; *Á. R. Várkonyi:* La question des impôts en Hongrie au XVIIe siécle; *V. Zimányi:* Sur la crise du XVIIe siècle; *I. Sinkovics:* Sur les problèmes de la noblesse; *É. Földes:* Développement social et scientifique — la science pédagogique au XVIIe siècle; *L. Makkai:* Agnosticisme et sécularisation; *K. Benda:* Sur les traits caractéristiques du développement des États de l'Europe Centrale au XVIIe siècle; *L. Benczédi:* Sur la démocratie de noblesse en Pologne — REVUE DES PÉRIODIQUES — LITTÉRATURE HISTORIQUE — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

I. T. Berend: The Vth International Congress of Economic History and its Lessons (Leningrad, August 1970) — STUDIES — *E. Andics:* Metternich and the Hungarian reform movement in the 1830s. — *J. Jemnitz:* The I[st] International and the War (1868—1870) — DISCUSSION — *I. Herényi:* The summer quarters of the Bulcsu clan in the aera of the Árpáds — THE HISTORIANS FRONT OF THE SOVIET UNION AND PEOPLES DEMOCRACIES — *P. V. Volobuev — I. N. Pushkareva:* On the important scientific results of the preparation of the "History of the Soviet Union" in six volumes, published by the Academy of Sciences — THE XIIIth INTERNATIONAL CONGRESS OF HISTORICAL SCIENCES — From the Hungarian contributions to the Moscow Congress of historical sciences. The problems of Europe in the XVIIth century: *Zs. P. Pach:* The problems of Europe in the XVIIth century; *A. R. Várkonyi:* The question of the taxation in XVII-century Hungary; *V. Zimányi:* On the crise of the XVIIth century; *I. Sinkovics:* On the questions of the nobility; *É. Földes:* Social and scientific development — the pedagogical science in the XVIIth century; *L. Makkai:* Agnosticism and secularisation; *K. Benda:* On the characteristics of the development of the Middle-European states in the XVIIth century; *L. Benczédi:* On the Polish nobiliary democracy — REVIEW OF REVIEWS — HISTORICAL LITERATURE — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

I. T. Berend: Der V. Internationale Wirtschaftsgeschichtliche Kongress und seine Lehren (Leningrad, August 1970) — STUDIEN — *E. Andics:* Metternich und die ungarische Reformbewegung der 1830er Jahre — *J. Jemnitz:* Die I. Internationale und der Krieg (1868—1870) — DISKUSSION — *I. Herényi:* Das Sommerlager der Sippschaft Bulcsus zur Zeit der Arpaden — HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSEMOKRATIEN — *P. W. Wolobujew — I. A. Puschkarewa:* Über die wichtigeren wissenschaftlichen Ergebnisse der Vorbereitung der von der Akademie in sechs Bänden herauszugebenden „Geschichte der Sowjetunion" — XIII. INTERNATIONALER KONGRESS FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT. Aus den ungarischen Beiträgen zum Moskauer Historikerkongress. Die Probleme Europas im 17. Jahrhundert: *P. Zs. Pach:* Die Probleme Europas im 17. Jahrhundert; *A. R. Várkonyi:* Die Frage der Besteuerung im Ungarn des 17. Jahrhunderts; *V. Zimányi:* Über die Krise des 17. Jahrhunderts; *I. Sinkovics:* Über die Fragen des Adels; *É. Földes:* Gesellschaftliche, wissenschaftliche Entwicklung — die Erziehungswissenschaft im 17. Jahrhundert; *L. Makkai:* Agnostizismus und Sekularisation; *K. Benda:* Über die Eigenheiten der Entwicklung der mitteleuropäischen Staaten im 17. Jahrhundert; *L. Benczédi:* Über die polnische adelige Demokratie — ZEITSCHRIFTENSCHAU — GESCHICHTSLITERATUR — CHRONIK

Georges Cogniot: **Kortársunk, Marx.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 210 l.

Dér Mária—Voit Krisztina: **Az egyetemi könyvtárszakon készült szakdolgozatok és disszertációk jegyzéke.** Budapest. 1970. 682—734. l.

Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. V. 1970. (Szerk. Mátrai László, Tóth András, Vértesy Miklós) Budapest. 1971. 382 l.

Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945—1955. Új- és legújabbkori egyetemes szöveggyűjtemény 3. köt. (Szerkesztette: *Zsigmond László*) Budapest, Tankönyvkiadó. 1971. 518 l.

Günther Berymann: **Das Sozialistengesetz im rechtsrheinischen Industriegebiet.** Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen. 1970. 116 l.

Bibliographie über Entwicklungsländer nach Sachgebieten. Finanz- und Steuerpolitik. Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen. 1970. 132 l.

Klaus-Peter Treydte: **Genossenschaften in Libyen. Entwicklung, Stand und Struktur des libyschen Genossenschaftswesens.** Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen. 1970. 183 l.

Thomas Keller—Hubert Raupach: **Informationslücke des Parlaments? Wissenschaftliche Hilfseinrichtungen für die Abgeordneten des Deutschen Bundestages und der Länderparlamente.** Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen. 1970. 182 l.

Archiv für Sozialgeschichte. Jahrbuch der Friedrich—Ebert—Stiftung. (Redaktion: Professor dr. *Georg Eckert*, Redaktionssekretär: *Hans Pelger*). Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen. 1969. 548 l.

Somogy megye múltjából (Szerkeszti: *Kanyar József*). Kaposvár. 1970. 272 l.

Ekkehard Westermann: **Das Eislebener Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermakt 1460—1560.** Köln, Wien, Böhlau Verlag. 1971. 373 l.

Engels 1820—1895. Bibliográfia. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 1971. 97 l.

A Párizsi Kommün. Bibliográfia. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 1971. 137 l.

Historická demografie. 4. Z historicko-demografických studií v roce 1970. Praha. 1970. 121 l.

Věra Psotová-Vomáčková: **Připojení Rakouska k německému cehúmu spolku v roce 1848.** Praha. 1970. 301 l.

Historická geografie 5. Sborník historicko-geografických studií. Praha. 1970. 227 l. + 12 melléklet.

Recherches et études sur l'Histoire du peuple Bulgare 1. L'Histoire Bulgare dans les ouvrages des savants Européens. Sofia, 1969. 439 l.

Milan Krajčovič: **Slovenská politika v strednej Európe 1890—1901.** Bratislava. 1971. 300 l.

Helmut Rumpler: **Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848—1867.** Wien. Österreichischer Bundesverlag, 1971. 131 l. + 17 melléklet.

Acta Poloniae Historica. XXIII. Warszawa. 1971. 203 l.

Bulletino dell'istituto storico Italiano per il medio evo e archivo muratoriano N° 81. Róma. 1969. 316 l.

Soós Pál: **A Szabó Ervin-probléma történetéből.** Debrecen. 1971. 82 l.

Egyetemes történeti tanulmányok IV. (Szerkesztette: *Tokody Gyula*). Debrecen. 1970. 107 l.

Nincs élőbb holtjainknál! Életrajzok a Nógrád megyei munkásmozgalom harcosairól. (Szerkesztették: *Havas Péter, Belitzky János, Szabó Béla.*) Salgótarján, az MSzMP Nógrád megyei Bizottsága és a Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum kiadása. 1970. 156 l. + 14 melléklet.

Magyar történeti tanulmányok III. (Szerkesztette: *Szendrey István.*) Debrecen, KLTE. 1970. 121 l.

Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. (Szerkesztették: *Dr. Bónis György* és *Dr. Degré Alajos.*) Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1971. 511 l.

Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez I.—II. 1944 szeptember—1945 április. (Szerkesztették: *Karsai Elek* és *Somlyai Magda.*) Budapest. 1970. 600, 544 l.

Robotnicskoto dvicsenye na Makedonija do 1929. Szkopje, Insztitut za Nacionalna Isztorija. 1971. 276 l.

Izvori za oszloboditeljata vojna i revolucija vo Makedonija 1941—1945. Tom. I. Szkopje, Insztitut za Nacionalna Isztorija noembri 1970. 519 l.

Walter Wagner: **Geschichte des K. k. Kriegsministeriums II. 1866—1888.** Wien—Köln—Graz, Verlag Böhlau. 1971. 287 l.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio Scientiae Socialismi. Tom. VIII. *Varga Lajos:* **A Magyarországi Szociáldemokrata Párt választójogi taktikájának ellenzéki bírálata (1906 április—1908 április).** Szerkesztette: *Dr. Rácz János* és *Dr. Farkas József.* Szeged. 1970. 64 l.

Domokos József: **Áchim L. András.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 350 l.

Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Studium I. Debrecen. 1970. 122 l.

IWK Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der Deutschen Arbeiterbewegung, 11/12 Apr. 71. 123 l.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁnál (KHI. Budapest V., József-nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky ut 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111–010, pénzforgalmi jelzőszám 215–11488,
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185–612.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
A kézirat nyomdába érkezett: 1971. III. 3.

Műszaki szerkesztő: Helle Mária
Terjedelem: 25,90 (A/5) ív

71.71327 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számunk tartalmából:

Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország
Jeszenszky Géza: A párizsi konferencia gyarmati vitája 1919 januárjában
Szabad György: Eötvös József a politika útjain
Pál Lajos: Rónay Jácint
Stier Miklós: A kormánypárt fasiszta jellegü átszervezésének csődjéhez (1935—1936)
Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez
Vigh Károly: Adalékok Bajcsy-Zsilinszky Endre francia orientációs külpolitikai koncepciójához
A moszkvai történészkongresszus magyar felszólalásaiból

E számunk munkatársai:

Andics Erzsébet akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Bánkuti Imre* kandidátus, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője (Bp.) — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Benczédi László* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Berend T. Iván*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem, Bp.) — *Bogyirka Emil* muzeológus (Kiscelli Múzeum, Bp.) — *Borus József* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Földes Éva*, a pedagógiai tudományok doktora, főiskolai tanár (Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Bp.) — *Herényi István* ügyvéd (Bp.) — *Hont István* egyetemi hallgató (Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár, Bp.) — *Makkai László*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Maksay Ferenc* kandidátus, főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Ormos Mária* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója — *Pál Lajos* a Magyar Történelmi Társulat tudományos segédmunkatársa — *Pritz Pál* az MTA Társadalomtudományi Főosztályának főelőadója — *Sárdi Anna* az MTA Történettudományi Intézetének gyakornoka — *Sinkovics István* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szabad György*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szekeres József* kandidátus, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője (Bp.) — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szilágyi János* kandidátus, az Országgyűlési Könyvtár osztályvezetője — *Teke Zsuzsa* az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *Vida István* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Vörös Károly* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Zimányi Vera* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

PÁRT-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1971. 1. sz.

Vass Henrik: Munkásmozgalomtörténet és helytörténet
Szokolay Katalin: A Hitler-ellenes nemzeti összefogás néhány kérdése a közép- és kelet-európai országokban. 1941—1942
Farkas József: Az MSzDP kapcsolata a Függetlenségi Párt balszárnyával (1896—1898)
Jemnitz János: A kommünárok a Kommünről
Vadász Sándor: Frankel Leó 1871-es tevékenységéhez (A francia hadbíróság Frankel-dossziéja)

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

1970. 3—4. sz.

Jankovich Miklós: A magyar ló
G. E. Fussel: Suffolk mezőgazdasága a XVII. és XVIII. században
Sándor Pál: Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Fejér megyében
Józef Orczyk: A lengyel mezőgazdaság fejlődésének tényezői 1918—1939
Lovas Márton: A lenini szövetkezeti terv és a mezőgazdaság szocialista átszervezése Magyarországon

Történelmi Szemle

1970. 4. sz.

Vargyai Gyula: Adalékok a magyar nacionalista állam- és jogtörténetírás kritikájához
Szabó Miklós: Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom"
H. Seton-Watson: Az értelmiségekről
Puskás Júlia: Amerikai magyar szervezetek (Az 1880-as évektől napjainkig)
Irinyi Károly: Integráció és nemzeti függetlenség
Tilkovszky Loránt: Kortársak és utókor
Márkus László: Politikai gondolkodásunk hajszálgyökereiről
Gunst Péter: Új könyv a magyar földreformról

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1971. 1. sz.

Nógrádi Sándor: 1894—1971

Őry Károly: A katonapolitika és a hadseregszervezés főbb kérdései az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában (II. rész)
Dombrády Lóránd: Adalékok a Horthy-hadsereg gépesítésének történetéhez (1938—1940)
Gazsi József: A 107/302. munkaszolgálatos század ellenállási kísérlete
Marosi Endre: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

Jg-1328

SZÁZADOK

1971 OKT 30

A tartalomból:

Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország

Jeszenszky Géza: A párizsi békekonferencia gyarmati vitája 1919 januárjában

Szabad György: Eötvös József a politika útjain

KÖZLEMÉNYEK — A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS — A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

105. ÉVF. 1971. 3—4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., URI UTCA 51–53.

105. ÉVFOLYAM 1971. 3–4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország 545
Jeszenszky Géza: A párizsi békekonferencia gyarmati vitája 1919 januárjában 630
Szabad György: Eötvös József a politika útjain 658

KÖZLEMÉNYEK

Pál Lajos: Rónay Jácint 670
Stier Miklós: A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935–1936) 696
Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez 709
Vigh Károly: Adalékok Bajcsy-Zsilinszky Endre francia orientációs külpolitikai koncepciójához 736

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A MOSZKVAI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS MAGYAR FELSZÓLALÁSAIBÓL:

A történettudomány módszertani kérdései 753

Hanák Péter: A társadalomtudományok új módszereinek alkalmazása a történettudományban 753
Mérei Gyula: Hozzászólás Th. Papadopoullos: „A társadalomtudományok módszere a történeti kutatásban" c. referátumához 757
Zimányi Vera: Hozzászólás „A számok mint a történész informálásának elemei" c. témakörhöz 760

A világ a két világháború között 761

Ránki György: Hozzászólás „A kollektív biztonság problémája a két világháború között" c. referátumhoz.. 761
Ádám Magda: Hozzászólás I. Oprea és E. Campus referátumához 763
H. Haraszti Éva: A harmincas évek és az 1935 júniusi angol—német flottaegyezmény 766

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Tadeusz Slowikowski: Tankönyvek, kézikönyvek a történelem tanításához Lengyelországban a XIX. század első felében 770

TÖRTÉNETI IRODALOM

Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltai: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (Ism. *Bartha Antal*) 785
Endrei Walter: Magyarországi textilmanufaktúrák a XVIII. században (Ism. *Heckenast Gusztáv*) 787
Lukács Lajos: Garibaldival a szabadságért. Dunyov István élete és működése, 1816—1899 (Ism. *Urbán Aladár*) 790
Evropa v novoje i novejšeje vremja (Ism. *Jemnitz János*) 792
D. F. Markov: Genezisz szocialiszticseszkogo realizma (Ism. *Niederhauser Emil*) 799
Dejiny Slovenska. I. Od najstarších čias do roku 1848. Red. Ľudovít Holotík, Ján Tibenský. II. Od roku 1848 do roku 1900. Red. Ľudovít Holotík, Julius Mésároš (Ism. *Niederhauser Emil*) 801
Miroslav Hroch: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas (Ism. *Kovács Győző*) 804
Bisztra Cvetkova: Pametna bitka na narodite (Ism. *Niederhauser Emil*) 805
Sigrid Kumpf-Korfes: Bismarcks „Draht nach Russland". Zum Problem der sozial-ökonomischen Hintergründe der russisch—deutschen Entfremdung im Zeitraum 1878—1891 (Ism. *Diószegi István*) 807
Harold Perkin: The Origins of Modern English Society 1780—1880 (Ism. *Frank Tibor*) 809
Philippe Erlanger: Clemenceau (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*).... 812
Veres Miklós: A tárnoki hatóság és tárnoki szék 1526—1849 (Ism. *Kállay István*) 815
Szakály Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században (Ism. *Maksay Ferenc*) 817
Dr. Csizmadia Andor: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége 1944—1949 (Ism. *Izsák Lajos*) 819
Kubinyi Ferenc: Siratni csak hazát lehet (Ism. *Kávássy Sándor*) 821
Vas Károly: A történelemtanítás módszertana (Ism. *Szabolcs Ottó*) 823

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból

A. L. Sapiro: A feudális földtulajdon természetéről 826; *L. V. Milov:* Az oroszországi eredeti felhalmozás és kapitalizmus kialakulásának néhány kérdéséről 828; *Otto Urban:* A cseh kérdés Masaryk értelmezésében 830; *St. Olteanu:* A X—XV. századi kereskedelem Moldva és Havasalföld területén 834; *Dimităr Angelov:* A bolgár nemzetiség (etnikum) kialakulása 835; *Em. Georgiev:* Cirill és Methód műve — a bolgár nép hozzájárulása az össz-szláv és össz-európai történeti fejlődéshez 837; *Atanasz Leonidov:* Külföldi hitelezők és Bulgária az első világháború után 839; *R. Paris:* Gramsci és az 1923-as elméleti válság 840; *Lawrence Kaplan:* A presbiteriánusok és az independensek 1643-ban 842; *Susan Fairlie:* A gabonatörvények és a brit búzatermelés 1829—75 843; *J. D. Gould:* Hipotetikus történelem 844; *G. R. Hawke* és *H. C. Read:* A vasúti tőke az Egyesült Királyságban a XIX. században 846; *William A. Hoisington:* Osztály osztály ellen 847; *Ferenc Tibor Zsuppán:* A Magyar Tanácsköztársaság és a brit katonai képviselők, 1919 április—június 848; *Gerd Voigt:* A Nagy Októberi Szocialista Forradalom meghamisítása az újabb nyugat-német történeti irodalomban 850; *Konrád Kwiet:* A Mussert-mozgalom történetéhez 851; *André Banuls:* A Der Scherer c. népi lap. Adalék Hitler diákéveihez 853

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 855
Tudományos ülés Eötvös József halála 100. évfordulója alkalmából (*Pritz Pál*) 856
A Történelmi Társulat V. Várostörténeti Konferenciája 859
Nemzetközi konferencia Tábor keletkezése 550. évfordulóján (*Székely György*) 867
Beszámolók Rácz István és Molnár Lászlóné kandidátusi disszertációinak vitáiról (*Barta Gábor, Vida István*) 886

Képmelléklet: Eötvös József (Összeállította *Stemler Gyuláné*) 660

Kosáry Domokos:

Napóleon és Magyarország*

Az első magyar történész, aki levéltári anyag alapján próbálta Napóleon magyar politikáját megvilágítani, így foglalta össze róla véleményét:[1]

„Napóleon politikájának rendszeréhez tartozott azon eljárás, mely szerint az olyan nemzeteket, melyekről föltehető, hogy egykori függetlenségök emlékét még nem adták föl egészen, hatalmas fegyverekül vegye alkalmazásba azon államok ellen, amelyeket háborúval meg akart támadni." E nemzeteket azonban, ha ígéreteiben bízva feladatukat elvégezték, adott esetben bukni hagyta.

E politikában „mindenekelőtt két nép játszott előkelő szerepet: a magyar és a lengyel. Az ő részökre jelölte ki Napóleon azon föladatot, hogy fölkelésök útján Ausztria és Oroszország erejét megbénítsák".

Igen, de hogyan? Mi lett volna konkrét célja e fölkelésnek? Egy független Magyarország, legalábbis a varsói nagyhercegség szintjén, annak ellenére, hogy Magyarországnak a francia politikában hagyományosan sokkal kisebb szerep jutott, mint Lengyelországnak? Vagyis gyakorlatilag a Habsburg-monarchia széttörése? Vagy pedig csak valami diverzió-féle, amelynek célja mindössze annyi, hogy a Habsburgok erejét átmenetileg lekösse és megbénítsa?

Wertheimer e fontos alternatívát még nyitva hagyta. Utódai viszont egyre magától értetődőbbnek hitték, hogy a francia politika Napóleon idején Magyarország teljes függetlenségének helyreállítására irányult. Horánszky Lajos szerint már 1805-ben „érlelődni kezdett francia politikai körökben az

* E tanulmány eredetileg csak egy rövid beszámolónak indult: A. Soboul professzor felkérésére, az Annales historiques de la Révolution Française magyar különszámában készült összefoglalni eredményeinket Napóleon és Magyarország viszonyával kapcsolatban, kiegészítve francia levéltári adatokkal. Munka közben nőtt külön tanulmánnyá, midőn egyre inkább úgy kezdtük látni, hogy az elfogadottnak tekintett eredmények egy része bizonyos módosításra szorul, és ehhez valamivel részletesebb, ellenőrző vizsgálatra van szükség. Nem is annyira Napóleon magyarországi akcióját, mint inkább azon hazai politikai tendenciákat illetően, amelyek az akció visszhangjából kielemezhetők. Mivel aligha lett volna helyes, hogy néhány vonatkozásban kifelé, és csak kifelé, olyan álláspontról adjunk számot, amely itthon még képviselve sincs, szükségesnek tartottuk azt az írást kibővített formájában, a vitás problémák viszonylag behatóbb elemzésével együtt, azzal a reménnyel közreadni, hogy specialistáink, különösen irodalomtörténészeink segíteni fognak az újra megnyitott kérdéseket még tovább nyomozni.

[1] *Wertheimer Ede:* I. Napoleon viszonya Magyarországhoz. Budapesti Szemle, 1883, 161—179. l., és *uő.*, Beziehungen Napoleon I. zu Ungarn. Leipzig, 1883, kny. Ungarische Revue 1883. E cikk adatait bővebb monográfia keretében is felhasználta *uő.*, Ausztria és Magyarország a XIX. század első évtizedében. I—II. köt. Bpest. 1884—1892: német változatban: Geschichte Österreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts. I—II. köt. Leipzig. 1884—1890.

a gondolat, hogy felkelést kell Magyarországon szítani és ezzel mérni Ausztriára döntő csapást".[2] Egy ilyen értelmű, egyenes vonalú politika érte volna el tetőpontját Napóleon emlékezetes 1809-i proklamációjában, amely azonban a magyarok részéről megfelelő visszhang nélkül maradt.

Nézetünk szerint azonban itt mindkét oldalon több, ellentmondó tendencia jelentkezett. Ez különösen jól látszik akkor, ha a politikai manőverek elemzésénél figyelembe vesszük a társadalmi problémákat is. Így mindenekelőtt azt a tényt, hogy a forradalom utáni, polgári Franciaország és a még feudális Magyarország viszonyáról volt itt szó.

Az alábbiakban a politikai és társadalmi tényezők e komplexitásáról szeretnénk reálisabb képet adni.

I. *Előzmények: magyar variánsok, 1792—1801*

Magyarország elvileg, az 1791: X. tc. szavai szerint, *regnum independens* volt, saját, külön alkotmány birtokában. Gyakorlatilag azonban, a nemzetközi politika szemszögéből, mindössze egyik alkotó eleme, integráns része a Habsburg-birodalomnak. Saját külképviselettel nem rendelkezett. Közvetlen befolyással sem a bécsi udvar külpolitikájára.

Magyarország a XVIII. században oly esetben tudott nemzetközi politikai problémává válni, ha az alábbi két feltétel egymással egyidőben találkozott:

1. Ha egy külhatalom, a Habsburg-monarchia ellenfeleként, keleten, riválisa hátában, annak táborán belül próbált párthíveket szerezni.

2. Ha a magyar nemesség, a maga részéről, a Habsburg-uralommal elégedetlenül, külső segítséget igyekezett keresni függetlenségének kivívása céljából.

E két jelenség együtt hozta létre, francia—magyar vonatkozásban, XIV. Lajos és Rákóczi politikai és katonai kapcsolatát a XVIII. század elején. A XVIII. század második felében viszont, a *renversement des alliances* után, Franciaország tartózkodott attól, hogy szövetségese, Ausztria esetleges belső nehézségeit kihasználja. „Nekünk nincs ebben érdekünk" — írta 1764-ben Gérard bécsi francia ügyvivő a magyar országgyűlésen mutatkozó „nehézségekről".[3] Noailles nagykövet pedig még 1791-ben is helyeslés nélkül emlegette, hogy a poroszok, akikkel a magyar nemesi ellenzék még II. József ellen keresett volt kapcsolatot, „igyekeztek a kormánynak bajokat és zavart okozni".[4]

A helyzetet 1792-ben a háború kitörése változtatta meg Franciaország és Ausztria között. Ekkor azonban az említett, két feltétel hagyományos politikai képletét mindinkább módosította már a francia forradalom új szakaszának visszhangja Magyarországon.

Dumouriez 1792-ben azzal küldette Sémonville-t Konstantinápolyba, hogy igyekezzék Törökországot háborúba vinni Ausztria ellen és lépjen kapcsolatba a magyar „elégedetlenekkel", mivel az új helyzetben „Magyarországot kell mozgásba hozni".[5] Sémonville azonban alighanem akkor is hiába

[2] *Louis Hánszky:* Napoléon et la Hongrie. Revue de Hongrie, 1912, 168—181, 264—275. l.

[3] AÉ (= Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris), CP (= Correspondance politique), Autriche, vol. 298, p. 112.

[4] AÉ, CP, Autriche, vol. 361. p. 114.

[5] *Ernouf, Baron A.-A.*: Maret, duc de Bassano, Paris 1884², 161—172. l.

kereste volna keleten a XIV. Lajos korából ismert, malkontens magyar urakat, ha útközben, 1793 nyarán, osztrák fogságba nem kerül, illetve ha szerepét, gyanús kapcsolatai ellenére, a jakobinus diktatúra idején is sikerül megtartania. A magyar nemesség ugyanis ekkor már zömében veszedelmesebbnek tartotta a forradalmi Franciaországot, mint a bécsi udvart. Feudális kiváltságait féltve az új, nagyobb, fenyegetőbb veszedelemtől, mind közelebb jutott régi ellenféléhez. 1793. november 14-én „citoyen Franck, agent secret" azt jelentette Bécsből, hogy a királyné halála miatt „főleg a magyarok vannak felbőszülve".[6] Persze főleg a nagyurak. Franciaország hívei és az intervenciós háború ellenzői inkább a reformista nemesek, értelmiségiek, írók, diákok nem nagyon népes táborából kerültek ki Magyarországon. Ezek soraiból toborzódtak a magyar jakobinus összeesküvés tagjai is, akik 1794 tavaszán kezdtek szervezkedéshez, részint a lengyel felkelés, részint a francia politikához fűzött remények hatása alatt. A Comité du Salut Public azonban, mint ismeretes, nem tudott, de nem is akart segítséget nyújtani annak a Lengyelországnak, amelyet nemesek dirigáltak, és amelynek társadalmi struktúrája (Magyarországéhoz egyébként hasonlóan) Franciaországéval ellenkezett.[7] A jakobinusok kivégzése után a reakció még erősebb lett Magyarországon. A nemesek többsége kész volt a Habsburgokat Franciaország ellen támogatni. Az 1796 novemberi országgyűlés küszöbén „citoyen Nerciat, agent secret" azt jelentette Bécsből, hogy a magyarok áldozatkészsége még az uralkodó várakozását is felül fogja múlni.

„Magyarország arra számított, hogy áldozatai fejében terményeinek szabad kivitelét fogja kérni Ausztriába, ahol súlyos vámokkal terhelik őket", de most már „mindenki egyetért abban, hogy egyelőre nem kérik e fontos kedvezményt". „Most azért ülünk össze, hogy *adjunk*, és nem azért, hogy *kapjunk* valamit, mondta nekem ma reggel az országgyűlés egyik tagja, aki odaküldte képviselőjét. Magyarország kész, ha kell, százezer embert kiállítani."[8]

Ez az információ nyilvánvalóan a Bécsben élő magyar arisztokraták köréből származott, és figyelmen kívül hagyta a köznemességben az ország különböző részein élő, ellenzéki szellemet. A realitásoknak azonban, ha nem is teljesen, elég sokban mégis megfelelt. Az 1796-i országgyűlés valóban tanúságot tett arról, hogy Franciaországgal szemben a bécsi udvar és a magyar feudális uralkodó osztály, nagy többségében, a háború hetedik évében is közös

[6] AÉ, CP, Autriche, Supplément, vol. 24, p. 361. *Uő.*: Petit rapport sur l'état actuel de la Maison d'Autriche c. jelentésében Magyarországról és Erdélyről is beszél, uo. 366. l. Mivel az a fordulat, amely a nemességet a bécsi udvarral állította közös frontra Franciaországgal szemben, nem egyszerre, egyenes vonalban és egyforma ütemben ment végbe mindenütt, időpontját illetően irodalmunkban olykor eltérő véleményekkel találkozunk. Aki elsősorban a távolabbi, tiszántúli megyékre figyel, az hajlamos lesz arra jutni, hogy 1793/94-ben még új erőre kapott a nemesi ellenállás. A Kereskedelmi Bizottság tárgyalásaiból, magasabb szinten, az tűnik ki, hogy a felvilágosult rendi törekvések már 1792 őszére vereséget szenvedtek és háttérbe szorultak. Mindenképpen nyilvánvalónak látszik azonban, hogy e hosszabb-rövidebb folyamat kezdő alapmotívumát a francia forradalom továbbfejlődése és a francia háború megindulása hozta létre 1792-től kezdve.

[7] *Jacques J. Godechot:* La Grande Nation, l'expansion révolutionnaire de la France dans le monde. I. Paris. 1956, 157. l.

[8] 1796. nov. 11. AÉ, CP, Autriche, Supplément, vol. 25, 112—113. l. 1796. nov. 23-i jelentésében azt írja, hogy nem mehet Pozsonyba, mert onnan az idegenek ki vannak tiltva az országgyűlés idejére, uo. 115. l.

fronton áll. Az uralkodó felhívta a nemeseket „a trónnak, az ősi alkotmánynak, a nemesi jogoknak és a vallásnak biztosítására a francia fegyverek ellen". A nemesek pedig a maguk részéről sietve megajánlottak 50 ezer újoncot, sok terményt, állatot, és majdnem 4,4 millió Ft. adót. Azt a néhány köznemes „patriótát", aki a vámkérdésről kezdett szónokolni, elhallgattatták és hazaküldték. S e „patrióta" ellenzék is féltette kiváltságait és hajlandó volt a Franciaország elleni háborút támogatni, csak éppen bizonyos politikai engedmények fejében. Somogy megyében Czindery Pál alispán, akit aztán a király el is tiltott az országgyűléstől, feltünést keltő beszédben jelentette ki, hogy ha „a külső ellenségnek dühössége" az országban élő „otromba, tudatlan" népnek bosszújával egyesülne, vége lenne a hazának, de a magyar országgyűlés így nem több, mint egy „falusi gyülekezet". Pedig Czindery, aki a Festetich-rokonsághoz tartozott, korántsem a nemesség elmaradt és eleve reakciós elemeit képviselte. 1791-ben, mint Berzeviczy Gergellyel folytatott levelezéséből kitűnik, igen közel állt még a nemesi reformizmushoz és, bár vonakodva, szükség esetén a jobbágyok fokozatos örökváltságát is hajlandó lett volna elfogadni.[9]

Érkeztek azonban Párizsba időnként más, olyan hírek is, hogy Magyarországon egyre nő az elégedetlenség, sőt adott esetben fegyveres felkelés is kitörhet. Egy ismeretlen francia, aki személyesen járt Magyarország északkeleti, a lengyel Galíciával határos részén és ott néhány ellenzéki nemessel úgy látszik személyesen is találkozott, 1796 végén tervezetet juttatott el Durand direktóriumi taghoz.[10] Hangsúlyozta az 1794-i lengyel felkelés magyar kapcsolatait, a magyar jakobinus-mozgalom jelentőségét, továbbá azt, hogy az elégedetlenség és a háború-ellenes hangulat lehetővé tenné egy közös magyar—lengyel felkelés kirobbantását, ha Franciaország (és Törökország) az ügyet támogatná. A javaslat, amelynek alighanem Bonaparte itáliai hadjárata adott aktualitást, nyilvánvalóan túlozta a nemesi ellenzéki szervezkedés méreteit és jellegét, de tartalmazott bizonyos reális, helyi információkat is, így névszerint felsorolta e vidék főbb ellenzéki személyiségeit.[11]

Kirobbanással fenyegető politikai elégedetlenségről hozott hírt citoyen Garnerin is, akit 1799-ben keletről, a lengyel határvidék felől kísért a császári sereg egy kapitánya hivatalosan Magyarországon és Ausztrián át. Garnerin Párizsba érve jelentésben számolt be tapasztalatairól, a bécsi kormány háborús készülődéséről és a közhangulatról:

„az a kapitány, aki vezetőm volt, magyar patriótának bizonyult. Amit ő mondott nekem, és amit máshonnan megtudtam, abból kitűnt, hogy I. Ferenc gyűlölet tárgya lett e tartomány lakóinak minden osztályában . . . Egy általános felkelés kezd érlelődni,

[9] *Hőke Lajos:* Egy híres beszéd. Hazánk, VIII. 1891, 343—351. l. Hogy a Berzeviczyvel levelező „Pál" Czindery Pál volt, újabban megállapította *Balázs Éva:* Berzeviczy Gergely a reformpolitikus, 1763—1795. Bpest. 1967, 188—191. l.

[10] AÉ, CP, Autriche, vol. 365, pp. 217—261, 264—265. E dokumentumot közölte újabban *Vadász Sándor:* Francia tervezet magyar—lengyel felkelésre 1796-ból. Századok, 1970, 70—74. l. Talán kissé bővebb kommentárt igényelt volna a kérdés lengyel háttere. Tudjuk, egyebek közt, hogy az itáliai osztrák sereg azon katonái közt, akik H. Dąbrowski tábornok, a lengyel légió megszervezőjének felhívására 1797 elején francia oldalra álltak át, a lengyeleken kívül magyarok is voltak; vö. *W. Sobieski:* Histoire de Pologne. Paris. 1934, 274. l.

[11] Köztük Berzeviczy Gergelyt, aki egyébként éppen 1796-ban szintén megfordult Lengyelországban és maga is hozzájárulhatott bizonyos benyomások kialakításához Magyarországról.

Ausztria börtönei zsúfolásig telve vannak összeesküvőkkel, és a császár minden országában szembeszökő az általános elégedetlenség a háborúval . . . Útközben jó fogadtatásban részesültem a nép, a nemesek és a papok részéről egyaránt. A franciák jelenleg a legnagyobb tiszteletnek örvendenek. Mindenki csak arra vár, hogy megérkezzenek."[12]

A valóságban azonban Magyarország az 1799-ben újra fellángoló háborúban ismét támogatta Ausztriát. Az alkalmi szerzők szidalmazták az „újfranciák romlott, kárhozatos elveit",[13] dicsőítették a császári sereg fegyverténveit Itáliában. A katonák, tisztek és közhuszárok, végigharcolták a csatákat. Ott voltak Marengónál is.[14] 1800 őszén újból összegyűlt a magyar nemesi insurrectio, amely aztán tavasszal ugyan kardcsapás nélkül tért haza, de készenlétének, egyes magyar történészek szerint,[15] állítólag mégis része volt abban, hogy a lunévillei béke 1801 februárban a vereségek ellenére sem járt oly súlyos feltételekkel. Igaz, a belső forrongásnak is voltak újabb nyomai. Egy 1800-ban elfogott, vagyontalan mérnök, Györffy József, a magyar, horvát, szerb, román, bolgár nemzetek forradalmi konföderációjáról álmodozott a Habsburgok ellen. Egy fiatal ügyvéd, az 1801-ben halálra ítélt Zsarnóczy (Jakál) János társaival az arisztokraták uralmának megdöntését tervezte, a francia seregek bevonulásában reménykedett és addig is a viddini Paszvan Oglu segítségét szerette volna megnyerni.[16] Az ilyen perek, ha nem is nagy számban, kétségtelenül bizonyos főként értelmiségi elemek „jakobinus", forradalmi tendenciáiról tanúskodtak. De egyben arról is, hogy a feudális uralkodó osztály politikai, bírósági szervei ezekkel szemben a bécsi udvart támogatták.

Mégis 1801 őszén egy francia tiszt, aki sokáig volt hadifogoly Magyarországon, a bécsi nagykövetség által továbbított memorandumában szinte már programszerűen, így foglalta össze tapasztalatainak tanulságait:[17]

„Igen túlzottnak kell tekintenünk mindazt, amit a német újságok írnak a magyar nemesi felkelésről." Ezt talán még a bécsi udvar ellen is fel lehetne használni, ha sikerül eloszlatni „azon előítéleteket, amelyeket a nép körében ültettek el a franciák ellen". Ez persze nem könnyű, „mert hiszen a paraszt olvasni nem tud, és a magasabb osztály sem igen olvas mást, mint amit a bécsi udvar ad kezébe". De mégsem lehetetlen. „Részint

[12] AÉ, CP, Autriche Supplément, vol. 25, József nádor 1798. febr. 16-án írta I. Ferencnek, hogy szemmel kell tartani azokat a magyar katonákat, akik a francia hadifogságból hazatérve „über Freyheit und Gleichheit viele unvorsichtige Reden führen". *Domanovszky Sándor:* József nádor iratai (a továbbiakban: JN iratai) I. 1792–1804. Bpest. 1925, 200–201. l.

[13] „Perversa ac perniciosa Neofrancorum principia." Az alábbi egykorú kiadványban: Carmen anonymi seu Sermo publico-politico-criticus, metro elegiaco concinnatus. II. n. 1799, 4°,26 l. Az egykorú kiadványokra a továbbiakban is: *André Leval:* La Révolution française, Napoléon Ier, et la Hongrie. Essai de bibliographie, 1790–1822. Bpest. 1921. *Kosáry Domokos:* Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. Bpest. 1954.

[14] *Lange Emil:* Gr. Hadik Károly, 1756–1800, Hadtörténelmi Közlemények, 1927, 556–560. l. — *É. Driault:* Napoléon et l'Europe. IV. Le Grand Empire. Paris. 1924, 414. l. szerint Napóleon „az Ausztria elleni háború kellős közepén, Marengo idején, arra gondolt, hogy Magyarországot felkelésre bírja". Erről azonban más forrásaink nem tudnak.

[15] *Horváth Mihály:* Magyarország történelme, VIII. Pest. 1873², 219. l.

[16] *Angyal Dávid:* Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben. Szakaszok Magyarország újabb történetéből. Bpest. 1928.

[17] Considérations sur les levées en masse de la Hongrie. MD (= Mémoires et documents). Autriche, vol. 8, p. 314. Kiadta *Kecskeméti Károly:* Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon, 1802–1809. Bruxelles. 1960. XL–XLII. l.

iratok terjesztésével, főként pedig emisszáriusok küldésével lehetne ezt elérni. Ezek feladata az volna, hogy felébresszék a magyarok ellenérzését az osztrák házzal szemben, amely Mária Terézia óta állandóan megsérti alkotmányukat és lábbal tiporja szokásaikat."

„Ezek az emisszáriusok már kialakult pártokra lelnek; a legszembetűnőbb a protestánsoké, akik Magyarország lakosságának felét képezik. A főbb vezetők kilétét úgy lehetne megállapítani, ha megkérdeznénk a Párizsba menekült magyarokat[18] és a kissé tanultabb hadifoglyokat. Berlinben pontos listák vannak róluk, mert valahányszor a porosz király megharagudott a császárra, azzal kezdte, hogy zavarokat szított Magyarországon."

A magyarok változást akarnak. „Meg kellene láttatni velük, milyen eszközökkel tudnák széttépni azon kötelékeket, amelyek Ausztriához láncolják őket. Talán a nádor feleségének személyében lehet ily eszközt találni, mert ő, akit II. Katalin cárnő nevelt gondosan, már hozzászokhatott a trónralépés gondolatához."[19] Az ő ambícióit apja, I. Pál orosz cár, de még a porosz király is szívesen látná . . .

Melyik volt hát e sok közül az igazi Magyarország? Az, amely a hivatalos politikában szerepelt és Bécset fegyverrel, pénzzel támogatta? Vagy a másik, amely a titkos jelentések szerint készen állt arra, hogy fegyvert fogjon a Habsburgok ellen? Vagy a harmadik, amely, ismét más információk szerint, esetleg belemanővrirozható volt abba, hogy Ausztriától elszakadjon? Valljuk be, hogy az Első Konzul, ha mindezen vélemények kezébe jutottak, igen ellentmondó variánsok közt választhatott.

A magyarázat számunkra, utólag, kézenfekvő. Mindegyik Magyarország, mindegyik változat létezett, együtt, egyszerre, egymás mellett, egyazon országon belül, annak belső társadalmi és politikai megosztottsága következtében. Csak éppen nem egyforma mértékben, nem egyforma erővel. Arányaikat, egymáshoz való viszonyukat, lehetőségeiket kell éppen világosan felmérni.

A legerősebb, az adott helyzetben, az a változat volt a három közül, amely a francia háborúkban a Habsburgokat támogatta. Nemcsak az adott politikai helyzet miatt. Hanem főként azért, mivel a nemesség ragaszkodott feudális előjogaihoz. Félt saját parasztjaitól és a forradalmi Franciaországtól, de még a Thermidor utáni polgári államtól is. Ez volt a magyar uralkodó osztály és a Habsburg-udvar kialakuló közös frontjának fő alapja.

E közös front azonban nem volt töretlen. Ugyanezen nemesség ugyanis elég nagy részben elégedetlen volt a Habsburgok abszolutista tendenciáival és Magyarország alárendelt gazdasági és politikai helyzetével. S a növekvő áldozatok, az ismétlődő osztrák balsikerek és az erősödő válságjelek nyomán egyre elégedetlenebb volt a francia háborúkkal. Az ellenzékiek száma nőtt, főleg a nemesség középső és alsó rétegeiben. Valóban volt tehát a magyar politikának egy ilyen második változata. De csak a fő kérdésnek: a kiváltságok védelmének alárendelten.

S volt végül, még mélyebben a felszín alatt, néhány reformista nemes és bizonyos értelmiségi csoportok körében egy harmadik változat is. Egy olyan potenciális, szervezetlen ellenzék, amely egyszerre irányult a Habsburg-udvar

[18] Ezekről az állítólagos párizsi magyar (politikai) menekültekről, ha voltak ilyenek, közelebbről semmit nem tudunk.

[19] Alexandra Pavlovna nagyhercegnő, akit József nádor 1799 őszén vett feleségül, már 1801. márc. 16-án meghalt, vagyis a jelentés írásakor, ha keltezése (Brumaire, an IX) helyes, már nem volt életben. *Domanovszky Sándor:* József nádor élete I/1. Bpest. 1944, 231. sk. l.

és a vele szövetséges magyar feudális urak ellen, és amely a forradalmi és polgári Franciaországban az esetleges támaszt, vagy éppen szövetségest látta. Nagy perspektívában, a jövőt és a nem-nemesek nagy tömegét tekintve, potenciálisan e változaté volt a legnagyobb ígéret. A jelen konkrét viszonyai közt viszont a legkisebb tényleges erő.

A három változat erőviszonya persze változhatott. Nem utolsósorban attól függően is, hogy a háborúk során mit akar a francia politika. Helyesebben; mi lesz a francia politika különböző változatainak eredője. Mert nemcsak magyar, hanem francia változat is többféle volt.

II. *Emisszáriusok: francia variánsok, 1802—1805*

Az Első Konzul, tudomásunk szerint, először 1802-ben küldött megfigyelőket Magyarországra. Érthetően, mivel 1802 május — október között ülésezett hat év óta először a magyar országgyűlés. Bécs, egyebek közt, a hadi adó emelését és az újoncozási rendszer reformját kívánta tőle. Most kellett kitűnnie, hogy megerősödött-e az ellenzék, miután a háború, legalábbis egyelőre, végetért, viszont a megnőtt államadósság és a papírpénz-kibocsátással járó inflációs jelenségek hatása egyre érezhetőbbé vált. A lunévillei béke megkötése, az előző évben, könnyebbé tette a helyzet megfigyelését. A béke bizonytalansága viszont sürgetővé. Napóleonnak szükséges volt tudnia, hogy melyek azok a régi vagy új politikai ellentmondások, amelyek befolyásolhatták Magyarország, mint hátország hozzájárulását az osztrák sereg potenciáljához, vagy amelyek esetleg távolabbi tervek érdekében is felhasználhatók a Habsburg-monarchia, mint Franciaország ellenfele gyengítésére.

Minél élesebb szemmel, minél hidegebb számítással nézték e francia megfigyelők a messzi és kevéssé ismert ország viszonyait, jelentéseik annál érdekesebb képet nyújtanak az egykorú Magyarországról. De egyben, bizonyos fokig, a francia politika azon változatáról is, amelyet képviseltek.

Az elsőnek közülük csak Bécsből kellett a közeli Magyarországra átmennie. Gérard Lacuée (1774—1805) egy hivatásos tiszt és „igen jeles fiatalember", magas összeköttetésekkel, 1801—1802-ben egy évre a bécsi francia nagykövetséghez kapott beosztást első titkárként.[20] Nem egyszer az ő kézírására ismerünk, 1802 tavaszán, Champagny nagykövet jelentésein. De külön

[20] Lacuée jelentéseit (AN = Archives Nationales, Paris, AF, IV. Cart. 1675, plaq 1) először *Wertheimer E.:* i. m. (1883, 1884) használta fel kivonatosan. Utalt rájuk *Ignace Kont:* Bibliographie française de la Hongrie. Paris. 1913. 1948-ban részletesebben kijegyeztük őket; vö. *Kosáry D.:* Napóleon és Magyarország. Újabb francia—magyar történelmi dokumentumok. Magyar Szemle (Paris), 1948. szept. 26. A jelentésekhez kommentárokat fűzött *Charles Kecskeméti:* Opinions françaises sur la Hongrie en 1802. Mélanges ... Charles Braibant. Bruxelles. 1959. 207—215. l. Majd szövegüket is kiadta, más, hasonló forrásokkal együtt, ugyancsak *Kecskeméti Károly:* i. m. (1960). Az alábbiakban e hasznos kiadványra, néhány, ebben nem található részletadatot illetően pedig saját korábbi jegyzeteinkre hivatkozunk. Hozzá kell tennünk, hogy ez utóbbiakban néhány olyan iratnak is nyoma van, amely sem Kecskeméti kiadványában, sem pedig, mint újabb érdeklődésünkre kiderült, jelenleg magában az anyagban nem található; így Lacuéenek egy 1802. szept. 10. *után* írt levele Bourienne-hez, arról, hogy Bécs, ha jobban felismerné érdekeit, a keleti (török) tartományok felé fordítaná figyelmét, mert a török birodalom felbomlása esetén ezek „présentent de grands et nombreux dédommagements à son ambition déçue". Ezen, valamint két másik, 1809-ből való dokumentum (AN, AF IV. Cart. 1677, Plaq 1, p. 292, 319) elemzését így most nem áll módunkban tanulmányunkba illeszteni.

leveleket is írt, eleinte (az osztrák hadvezetésről) Napóleonnak közvetlenül, majd magyar vonatkozásban Bourienne államtanácsosnak, Napóleon bizalmas titkárának. 1802. ápr. 13-án jelezte, hogy szükséges volna az országgyűlés idején Pozsonyba utaznia: „ez itt az egyetlen mód arra, hogy jól megismerjük ezt az oly érdekes országot, amely inkább azzá válhatik, és amelyről, legalábbis franciául, még semmi értelmeset nem írtak". Lacuée, Párizs engedelmével, 1802. máj.6. — jún. 29. között majdnem egy hónapot töltött Magyarországon. Benyomásait jelentésekben közölte Bourienne-nel, majd utóbb személyesen, szóban, Napóleonnal is. Tudjuk, hogy midőn 1802 novemberében Párizsba hazatért, Talleyrand még aznap, az Első Konzul pedig másnap fogadta.[21] Ezután *chef de brigade* és az Első Konzul hadsegéde lett. Fiatalon, ezredesként esett el 1805 őszén.

Jelentései világos, határozott, praktikus szellemről tanúskodnak. Az első, még a magyarországi út előtt, megint a nemesi felkeléssel foglalkozott,[22] amelyet, helyesen, nem tartott komoly katonai erőnek. Az emberanyag, az egyszerű nemeseké — írta Lacuée, — jó volna,

„de a tisztek, akiket mindig a nagyurak közül választanak ki, annál rosszabbak, nem ismerik a hadművészetet, de nemzetük jellemétől is eltávolodtak már, mióta az osztrák politikától tévútra vezetve Bécsben élnek, ott pazarolják el vagyonukat, veszítik el nemzeti szellemüket és egyben régi befolyásukat is".

E megjegyzéshez azonban, amely erősen a magyar köznemesség előítéleteinek hatását tükrözi, azt is hozzátűzi, hogy

„ha a tisztek jók lennének is, ez a haderő, amelyet mindig csak a harcok küszöbén hívnak össze, tartás, fegyelem és gyakorlat nélkül, ha bátor is, vajmi kevéssé veszélyes, bátorsága az első ütközetben elszáll, s tüzérséggel szemben helytállni nem tud."

E megállapítás utóbb helyesnek bizonyult. Az is, hogy Bécs a felkelést maga is elavultnak tartja már és más, korszerűbb rendszerrel szeretné helyettesíteni.

„E nemesi felkelésre, amelyet oly ijesztő színben próbáltak seregeink előtt feltűntetni, a valóságban ők maguk oly kevéssé számítanak, hogy a császár egyik propozíciója a pozsonyi országgyűlésen valószínűleg az lesz, hogy lemond erről az intézményről, azon feltétel alatt, hogy magyar sorezredeket állítsanak fel helyette . . . Várható, hogy az ellenzék zúgolódni fog ez óhaj ellen, először is mert az udvartól származik, aztán pedig, mert sértő a magyarok gőgjére, akik azt hiszik, hogy egy ily sereg, ha nemeseikből áll, a birodalom minden más erejével felér, és végül talán még azért is, mivel ez megfosztaná őket egy valódi felkelés hatalmas eszközétől. De az ellenzéki párt már nem veszélyes az udvarra nézve, hanem csak annak elhitetésére szolgál, hogy van az országban még szabadság . . . "

Utóbb, útjának személyes benyomásai alapján, Lacuée a nyílt ellenzéket változatlanul gyengének, a latens ellenzéket, a Habsburg-ellenes és a franciabarát érzelmeket azonban már erősebbnek tartotta a nemesség körében.

[21] Lacuée levele Champagnyhoz, Paris 28. Brumaire, an XI. AÉ, CP, Autriche, vol. 373, p. 61.
[22] Note sur l'insurrection hongroise. *Kecskeméti K.*: i. m. 2—4. l.
[23] Uo. 4—7. l.

A magyarok – írta Bécsbe visszatérve, 1802. jún. 29-i jelentésében, – az országgyűlésen szerettek volna „nagyobb kereskedelmi szabadságot" elérni, de csak igen keveset fognak kapni. „Az ellenzéki párt gyenge és súlytalan, és néhány ülés megzavarásán kívül többet nem tudott elérni."

A Habsburgok azonban – folytatja, nyilvánvalóan ellenzéki köznemesektől szerzett értesülések nyomán – mindent megtesznek, hogy ezt az országot, „amelytől még mindig tartanak", meggyengítsék és „az osztrák monarchia egyik egyszerű tartományává" tegyék.

„Kereskedelme így tönkrement, iparát számtalan akadály fojtogatja, a felvilágosult ismeretek (lumières) behatolását akadályozzák, a mezőgazdaságot azzal ölik meg, hogy nem nyitnak piacot terményeinek. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy Magyarországot úgy kezelik, mint egy gyarmatot. S ez az egyetlen oka annak, hogy e nagyszerű ország meddő marad a császárok kezén."

„Igaz, ilymódon Magyarországot képtelenné teszik arra, hogy ártani tudjon. De ha tehetetlenül is, a magyarok gyűlölete mitsem csökkent az osztrákok iránt.(Meggyőződhettem erről, midőn egy alkalommal az ország belsejében utaztam.) Borzadnak még a nevüktől is . . ."

„Ezt az országot korántsem sikerült a felkelés erjesztő elemeitől megtisztítani, és ha mielőtt még végleg megtörték volna minden energiáját, valamiféle eredmény módot adna nekik arra, hogy kibontakoztassák, lelkesen ráznák le az osztrák igát, különösen akkor, ha az a hatalom, amely segítségükre jönne, elég távoli volna tőlük ahhoz, hogy uralmától ne kelljen félniök."

„Magyarországon éppúgy csodálják a franciákat, mint máshol mindenütt. Nincs kisnemes, aki nem ismerné főbb hadvezéreink, minisztereink, szónokaink nevét és legvitézibb vonásait történetünknek, amelynek, nálunk is inkább, már elfeledték szörnyűségeit."

Valamivel utóbb, 1802. augusztus 28-án Lacuée már kiemeli, hogy az ellenzék az országgyűlésen is „erősebbé vált, mint bármikor". E merészséget „kétségkívül a németországi ügyek adták neki, amelyeket általában mindenki megalázónak tart a császárra nézve".[24]

A nemzetközi helyzet tehát módosíthat a belső erőviszonyokon. S Franciaország elég távoli és idegen ország ahhoz, hogy a magyarok elfogadhassák segítségét az osztrák iga lerázására. Franciaország azonban forradalmával megdöntötte a feudális rendszert, Magyarország pedig még feudális ország, olyan nemességgel élén, amely ragaszkodik kiváltságaihoz.

Lacuée látta e különbséget. Egy emlékiratban,[25] amely 1802. szeptember 10-i levele mellékleteként részletesen foglalkozott a Habsburg-monarchia gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési viszonyaival, igen határozottan megírta, hogy míg az uralkodó abszolút hatalmát mi sem korlátozza többé a német tartományokban, addig

„a magyar nemzet szabadabb alkotmánnyal rendelkezik, ha nemzeten azt a 100 ezer nemest értjük csupán, aki ez országban található. Az a 7 millió paraszt, aki a népet alkotja itt, Európában kétségkívül a legszerencsétlenebb."[26]

[24] Uo. 7—9. l.

[25] Note sur l'organisation et l'état intérieur de la monarchie autrichienne. *Kecskeméti K.*: i. m. 9—33. l. A szept. 16-i kísérőlevélben Lacuée arra kérte Bourienne-t, hogy a memorandumot olvassa el és „tegye az Első Konzul szeme elé".

[26] Lacuée alábecsüli a nemesek arányszámát.

„E nagy és termékeny vidék még ma is ki van szolgáltatva a feudális régime szörnyűségeinek. Minden föld a nemesség és a klérus birtokában van. A parasztok csak a tőlük kapott telket művelik. Mária Terézia és II. József hiába próbálták sorsukat javítani. A parasztok csak a jobbágy (serf) nevet vesztették el, de megmaradt minden nyomorúságuk, ostoba helyzetük, rabszolgaságuk."

Előzőleg Lacuée az ellenzéki magyar nemesek álláspontját képviseli a bécsi udvar és a nemesség funkciójáról. Itt, e ponton, az új, polgári francia társadalom fiáét. A kettő nyilvánvalóan ellentétes egymással. Ezt az ellentmondást Lacuée jelentéseiben nem próbálta áthidalni. Egy későbbi emlékiratban azonban, amelyet hazatérése után készített az Első Konzul számára, erről is világosan leszögezte álláspontját:[27]

„Montesquieu a magyarokat úgy jellemezte, mint királyaik biztos támaszát, de zsarnokaik ostorát. Üldöztetésük, Ausztria részéről ,nem változtatta meg őket. Csak erejük nem elég ahhoz, hogy az igát lerázzák . . . "

„A forradalmi eszmék, Magyarországra behatolva, nagy mértékben felélesztették a függetlenség utáni vágyat. Ismeretes, hogy 1795-ben majdnem felszínre tört egy összeesküvés, amelyet talán a rangban mindjárt második helyen álló nádor szőtt.[28] A főszereplők vesztőhelyen végezték. Emléküket tisztelik, csak vigyázatlanságukat hibáztatják, és ma csak a gyengeség e tudata tartja féken a nemzetet."

„Ha egy olyan hatalom, amely elég távol van tőle, hogy igájától ne kelljen félnie, módot adna arra, hogy felkelést indítson, nem kétséges, hogy eréllyel törné szét bilincseit és hogy elég erőt találna magában független létének fenntartására is."

„Ilyen alkalom kínálkozott volna, midőn Bonaparte tábornok a határ közelében járt. Ha ő valaminő lépéseket tett volna, és főleg ha a magyaroknak szabadságot ajánlott volna, nem azt, amit mi értünk e szón, hanem azt, amit ők óhajtanak: *a nemesek függetlenségét és a parasztok szolgaságát (l'indépendance des nobles et l'asservissement des paysans)*."

Az a francia politika tehát, amelyet Lacuée képvisel, lemond a forradalom, vagy akár a társadalmi reform eszményéről. Elfogadja a parasztok szolgaságát, ha a feudális magyar nemesek ennek fejében hajlandók Ausztria ellen fordulni. A magyar variánsok közül Lacuée a másodikat: a nemesi ellenzékét veszi észre. Túl is becsüli. Hatása alatt észre sem veszi, ha a harmadik változatról kap híreket. 1795 hagyománya ugyanis így, szimpátiával, csak innen származhatik. Lacuée azonban félreérti. Nem tudja, hogy 1795 jakobinusai nem a nemesi függetlenség, hanem elsősorban a társadalmi haladás antifeudális programját képviselték. Empirikus, „praktikus" szelleme itt igen korlátozottnak bizonyul. De őszintének annyiban, hogy a parasztok szolgaságát elfogadva ugyan, legalább komolyan célnak tekinti a nemesek függetlenségét.

Egy másik francia megfigyelő, ugyanezen 1802. évben, némi habozás után, eléggé más konkluziókra jutott.

Adrien Lezay-Marnesia (1769—1814) egy gazdag márki fiaként, mint királyi tiszt, még az ancien régime alatt kezdte pályafutását. A forradalom

[27] Note sur la cour de Vienne et sur la situation actuelle de la Maison d'Autriche. *Kecskeméti K.*: i. m. 37—44. l.

[28] Utalás a magyar jakobinus-szervezkedésre, amelyben Lacuée tévesen tulajdonít vezető szerepet Sándor Lipót főherceg nádornak.

alatt emigrált. Svájcban Mme de Staël-lel állt kapcsolatban. Brumaire 18. után végleg hazatért Franciaországba. Napóleonnak átnyújtott egy emlékiratot a mezőgazdaságról és felajánlotta szolgálatait. Már teljesen vagyontalan lévén szeretett volna valami igazgatási posztot kapni tőle. Az Első Konzul azonban ehelyett P. L. Roederer útján, aki Lezay személyes barátja volt, 1802. április 20-án azzal bízta meg, hogy Magyarországon tegyen az országgyűlés idején, egy „politikai és földrajzi utat".[29] Május 7-én kelt utasításában közelebbről úgy határozta meg feladatait:[30]

„Menjen el Magyarország tartományainak minden főbb városába, és szedje össze mindazon térképeket, amelyeket be tud az országban szerezni, minden egyes tartomány rövid leírása kíséretében."

Választ kell továbbá találnia az alábbi kérdésekre:

„Ha Bonaparte tábornok Grác felől bevonult volna Magyarországra, milyen akadályokkal találkozott volna a lakosság részéről? Milyen párthívekre lelt volna itt? Mi volt akkor a magyar nemesi felkelés hadi ereje? . . ."

„Járja be Magyarországnak Törökország felé eső határait és vizsgálja meg azt a kérdést, hogy minő hatalmi növekedést jelentene Ausztriának a török birodalom szomszédos tartományainak megszállása."

„Tekintse meg a velencei Dalmáciát is és vizsgálja meg azt a kérdést, hogy Isztria és Dalmácia odakapcsolása milyen hatással van ma és milyennel lehet majd egyszer Magyarország anyagi jólétére, akár a megnyíló piacok, akár a készítendő víziutak segítségével."

„Az úti programhoz tartozik végül annak határozott felmérése is, hogy milyen hatást váltott ki Magyarországon a francia forradalom és a francia hadsereg sok sikere."

Lezay, be kell vallani, sehogysem örült e megbízásnak. Az útitervet túlméretezettnek, pénzügyi fedezetét túl szerénynek találta. Szabadkozott, hogy ő a feladatra nem alkalmas, hiszen e vidékeket és nyelveket nem ismeri. Mégis el kellett indulnia. Napóleon 1802. május 27-én kiadatott számára egy kiküldetési iratot, amely, forma szerint, a mezőgazdaság, közelebbről a marhatenyésztés tanulmányozásával bízta meg Magyarországon, majd május 30-án személyesen is ellátta utasításokkal.

Svájci, majd tiroli tartózkodás után Lezay 1802 szeptember közepén ért Bécsbe, ahol Champagny francia nagykövet házában kapott szállást. A két volt arisztokrata láthatólag jól megértette egymást. Innen rövidesen egy

[29] Lezay jelentéseit (AN, AF Cart. 1677, Plaq 1) ugyancsak *Wertheimer E.:* i. m. (1883, 1884) használta először; kivonatosan és nem egészen szöveghűen részeket közölt belőle *Raoul Chélard:* Napoléon et la Hongrie. Revue Britannique 1897, VI., 5—23. Szövegüket *Kecskeméti K.:* i. m. (1960) tette közzé. Az utóbbi felhasználta már Roederer iratait (fonds Roederer) is, amelyek csak 1936-ban kerültek az AN birtokába, és amelyek közt több levél foglalkozik Lezay útjának előkészítésével. Az idevágó iratok egy része már a múlt században napvilágot látott: *Comte P. L. Roederer:* Oeuvres... publiées par son fils le baron A. M. Roederer. III. Paris. 1859 (468—470. l., a „Missions secrètes en Angleterre et en Hongrie" c. fejezetben). Lezay biográfusa: *Egon Graf v. Westerholt:* Lezay Marnesia, Sohn der Aufklärung und Präfekt Napoleons. Meisenheim am Glau. 1958, a Magyarországra vonatkozó jelentéseket nem ismerte, és hősének főleg későbbi szerepét részletezte 1806-tól a Koblenzi, 1810-től haláláig (1814) az Alsó-rajnai prefektúra élén.

[30] Napóleon utasítása: *Roederer:* i. m. III. köt. 469. l. *Kecskeméti K.:* i. m. 56—57. l.

mintegy kéthetes kirándulást tett „Magyarországnak egy Bécscsel szomszédos tartományában". Benyomásait 1802. október 18-án kelt levelében foglalta össze.[31]

Magyarország, írja, fontos, de elhanyagolt része a monarchiának. A nemesek „kényelmetlen ellenállása" miatt az udvar már régóta arra törekszik, „e királyságot osztrák provinciává tegye".

„1795-ben felfedeztek egy összeesküvést, amelyhez, mondják, Sándor Lipót főherceg nádornak is köze volt". Az udvar ezt elnyomta, de ha el is pusztította az összeesküvőket, az elégedetleneket nem pusztíthatta el . . . „Általában kevés olyan magyar van, aki ne gyűlölné az osztrákokat, ne vetné meg az uralkodóházat és ne csodálná a francia hadsereget . . . "

Mindez eddig ismerős és Lacuée nézeteire emlékeztet, akivel Lezay egyébként Bécsben személyesen találkozott. A téves feltételezés, hogy a nádor részt vett a jakobinus összeesküvésben, aligha véletlenül bukkan fel ilyen formában nála is.

A továbbiakban azonban Lezay egészen más álláspontra jutott. Úgylátszik jobban felismerte a magyarországi feudális rendszer tényleges belső erőviszonyait, és főleg az arisztokrácia helyzetét. A köznemesi ellenzékkel szemben sokkal szkeptikusabbnak mutatkozott. Ezért óvatosságra intett a magyar politika „második", feudális ellenzéki változatával és az ahhoz fűzhető reményekkel szemben, és inkább az „első" változat realitásait hangsúlyozta. Már itt, első levelében is:

„De e beállítottság ellenére, és bár akkoriban, midőn az itáliai hadsereg a határokat fenyegette, az emberek még nagyon a nemrég végbement kivégzések hatása alatt voltak, mégis igen kétségesnek tűnik előttem, hogy Bonaparte tábornoknak módjában állott volna-e egy akár népi, akár másféle forradalmat előidézni."

Ha a parasztok megmozdultak volna, „inkább az osztrák ház mellett mozdultak volna meg, amely védi őket", és „az urak ellen, akik elnyomják őket". A polgárok vagyonukat féltik minden „belső zavartól". A nemesség pedig privilégiumait védi minden áron:

„Ez az osztrák háznak ellensége, mert az csorbítani akarta kiváltságait. De még nagyobb ellensége lenne annak a hatalomnak, amely azok megsemmisítésére törne . . . Azt hiszem, hogy az egyetlen lehetséges, bár így is igen nehezen megvalósítható forradalom az volna, amely a magyar királyságnak az osztrák monarchiától való leválasztására és jogi teljességének helyreállítására irányul, akkor, ha valamikor a háború során egy sereg a magyar határokra jutna."

Logikailag tehát Lezay is eljut a „nemesek függetlenségének" Lacuée által képviselt gondolatához. De nagy kétséggel nézi ennek múltját és jövőjét egyaránt. Határozottan rámutat a nemesség félelmére a forradalmi Franciaországtól:

„De ami ma talán nem teljesen megvalósíthatatlan, nyilván az lett volna 1796-ban, és ami az Első Konzulnak sikerülhet, az valószínűleg nem sikerült volna Bonaparte tábornoknak a Directoire alatt . . . A francia forradalom és mindazon forradalmak jellege, amelyeket Franciaország kint, más tartományokban szított", a legpozitívabb ígéreteket is minden hihetőségtől megfosztotta volna.

[31] *Kecskeméti K.*: i. m. 68—74. l.

A nemesség továbbra is forradalom-ellenes, az ellenzék gyenge, és egyébként is a viszonyok megváltoztak:

„Ausztria közel, Franciaország pedig messze van; ahhoz, hogy egy hadsereg jelenléte az embereket elhatározásra bírja, az is szükséges, hogy ennek jelenlétére mindenkor számíthassanak." A magyar malkontensek egykori külső támaszai közül Erdély és Dél-Lengyelország (Galícia) Habsburg-uralom alatt áll, Törökország pedig gyenge. „A Rákócziak, Thökölyek nincsenek többé . . . Zúgolódást sokat hallottam, de azzal komolyan nem számolhatunk. Néhány hangoskodó még messze nem jelent fegyveres felkelést."

Mindezek alapján Lezay végül is elveti a feudális ellenzékhez fűzött reményeket, és egyben, a „harmadik" magyar változatot fel sem vetve itt, Magyarországot a Habsburg-monarchián *belül* szeretné erősíteni, úgy, hogy ennek súlypontja, Franciaország érdekeinek megfelelően, kelet felé tolódjék át. Magyarország, végleg Ausztriához kapcsolva, „hatalmas királysággá" lehet.

„Ehhez csak az kell, hogy a monarchia székhelyét Bécsből Budára helyezzék át." Az osztrák háznak uralmát, nyugatról visszahúzódva, kelet, a Fekete tenger felé, Törökország rovására kell kiterjesztenie.

Ebben az 1802. október 18-i levelében Lezay arról ír, hogy közelebbről csak egy második kirándulás során tudja majd megismerni Magyarországot. Nem tudjuk, erre sor került-e. Jelentéseiből megállapítható, hogy személyesen találkozott (talán Cenken) gr. Széchényi Ferenccel,[32] hogy járt a Dunántúl egyes részein, megfordult Pesten, ahol látta, mint olvassák a cenzúra által eltiltott könyveket, hogy „a végeláthatatlan síkságokon" gyakran ment „több mérföldön át anélkül, hogy lakhelyet látott volna". Ez, meg az olyan nagy mezővárosok említése, mint Kecskemét vagy Szabadka, mögöttük újabb pusztákkal, a Duna-Tisza közti Alföldre utal. Az eredeti, nagy útiterv azonban nyilvánvalóan kisebbé vált. Hogy mennyire, nem tudjuk, mivel Lezaynak több, keltezett levele nem maradt, hanem csak két keltezetlen, utólagos összefoglalója: egy rövid „Kivonat különböző emlékiratokból" és egy részletes jelentés.[33] Mindkettő lényegében véve ugyanezen tanulságokat vonja le.

A „Kivonat" újból hangsúlyozza, hogy Magyarországon „az emberek nem elégedettek", de „senki nincs, aki kelletlenségét forradalommal akarná felcserélni". Így hát, ha meg is vannak egy „távoli forradalom elemei", egy „közeli forradaloméi" hiányzanak. Magyarország „nemcsak ahhoz túl gyenge ma, hogy függetlenségét kivívja, hanem még ahhoz is, hogy erre aspiráljon".

[32] Lezay névszerint említi még gr. Festetich Györgyöt is, azzal, hogy fel akarta szabadítani csáktornyai jobbágyait, akik egy része bizalmatlanul fogadta az elképzelést, sőt panaszt is tett miatta, más része azonban valóban megváltotta magát. *Kecskeméti K.:* i. m. 139. l. E hírt ugyan hallhatta esetleg Széchényi Ferenctől is, akinek Festetich sógora volt, Széchényi Ferenchez intézett két levele közül azonban a másodikban, találkozásuk után, arról ír, hogy Keszthelyre készül. Az elsőben br. Orczy Lászlóra hivatkozva jelezte Széchényinek, hogy szeretné felkeresni (OL, P 623, 27. cs.). Erre az adatra Moritz Csáky volt szíves felhívni figyelmemet.

[33] E két szöveg: *Kecskeméti K.:* i. m. 75—79, 80—149. l.

Egymagában meg sem tudna állni. „Nehezen jutna arra a gondolatra, hogy különváljék a Monarchiától." „Nem az gyötri, hogy vele egyesítve van, hanem az, hogy rosszul van vele egyesítve . . . A franciák, benyomulás esetén, a lakosság részéről kevés támaszra lelnének, de kevés ellenállásra is."

A részletes jelentés hosszan, de igen rapszodikusan foglalkozik egy sor különböző problémával. Csak az nyilvánvaló, hogy főleg Napóleon fent idézett kérdéseire igyekszik válaszolni.

Magyarország „leírását", amely a jelentés elejére kívánkoznék, a legvégén találjuk. Itt is előbb jön a közigazgatás ismertetése, és csak azután a terület, a készülő térképek, a népesség és a gazdasági-társadalmi viszonyok jellemzése. A kereskedelem és közlekedés problémáiról, az utakról, csatorna-tervekről, a II. József által kötött török és orosz külkereskedelmi szerződésekről stb. Lezay láthatólag jó információkkal rendelkezett. Néha majdnem az a benyomásunk, hogy talán bepillanthatott azon elaborátumokba, amelyeket valaha az országgyűlés által 1791-ben kiküldött *Deputatio commercialis* tagjai dolgoztak ki, és amelyek egy részét ekkor, 1802-ben szűkebb körű, országgyűlési használatra ki is nyomtattak. Társadalmi vonatkozásban persze Lezay tovább megy: helyteleníti a nemesség kizárólagos előjogait, a parasztok rossz helyzetét, és haszontalannak tartja a robotot.

A jelentés elején a haderő, az insurrectio és a stratégiai helyzet ismertetése található. Lezay figyelmeztet arra, hogy egy Horvátországon át intézendő támadás segítségével el lehetne foglalni Dél-Magyarországot, meggátolva ezzel az osztrákokat, hogy Magyarországra vonuljanak vissza. Ezután tér vissza újra a „közeli forradalom akadályainak" kérdésére.

„Magyarország neve — írja — a távoli szemlélőkben egy örök lázongásban élő ország képzetét kelti; országgyűlési viharai látszólag olyan országot jeleznek, amely lángra lobbanni kész." A valóság azonban, közelről, másnak mutatkozik. E mű-viharok inkább csak arra jók, hogy megelőzzék a kirobbanást. De a kirobbanásnak hiányoznak is külső és belső feltételei egyaránt. A parasztok nem éheznek. A nemesek szabadnak képzelik magukat. „A közeli forradalom elemeit hiába keresem, sehol nem találom."

Ez a felvilágosult arisztokrata azonban nem hiába járta ki a forradalmi idők iskoláját. Minden szkeptikus érve ellenére ugyanis a magyarország feudalizmust mégsem hiszi örökké fenntarthatónak, sem a forradalmat kikerülhetőnek.

„Hiszek egy jövendő forradalomban, de ez meg távoli" — írja a francia forradalom magyarországi hatásának elemzése közben. A vizsgálódás szelleme itt is terjedőben van. Igaz, a francia forradalomtól való félelem mindent megfagyasztott. A feudális erők azonban végső fokon hiába védekeznek. „Látják a felvilágosodás (lumières) veszélyét, szembeszegülnek vele mindenütt. De rosszul ismeri a XIX. századot az, aki ellene a XII. század fegyvereivel próbál védekezni."

Lezay az egyetlen mindezen francia megfigyelők közül, aki a feudális ellenzék tehetetlenségét felismerve legalább megsejti az eljövendő polgári forradalmat. De itt ő is megáll. Nem veti fel, hogy lehetne-e e folyamatot gyorsítani, a haladás esetleges híveit támogatni. Nem jut el a magyar politika

„harmadik" változatához, hanem visszakanyarodik azon ötletéhez, hogy az osztrák ház csak úgy tudna szabadulni „zavarbaejtő helyzetéből Magyarországot illetően, ha Magyarországra tenné át a monarchia központját. Midőn a francia seregek közeledtek, Thugut is azt javasolta a császárnak, hogy egyszersmindenkorra vonuljon Magyarországra vissza."

Lezay itt is szóba hozza, hogy a török birodalom felbomlásával (amelyet az Első Konzul szerinte nem fog késleltetni) Ausztria megszerezheti Moldvát és Havasalföldet. Most már azonban felveti, hogy az utóbbiak egyesítésével talán inkább Ausztria *ellen* lehetne valami keleti támaszpontot létrehozni, amelynek élén, hoszpodárként, egy olyan francia állana, „akinek neve tiszteletet parancsol". „Franciaországnak megfelelne, ha Ausztria háta mögé egy olyan hatalmat helyezhetne el . . ., amely az Alduna felől támadna, míg a francia seregek a folyó felső szakasza felől támadnak", és amely „támaszpontul szolgálna Magyarországnak és Galíciának arra, hogy mozgolódni tudjon".

Mindezen alternatívák akkor kezdtek aktuálisnak látszani, midőn 1805-ben újabb konfliktus közeledett az átmeneti béke évei után, amelyek alatt egyébként, a rendkívüli karrier iránti érdeklődés jeleként, Magyarországon is megindult a Napóleon-irodalom.[34] Ha 1804 nyarán Maurice Montgaillard még csak elvben fejtette ki Napóleonnak, hosszú memorandumai egyikében, hogy az osztrák ház ellen, szükség esetén, „újjá lehetne éleszteni a magyar nemzet régi viszályát az uralkodóval",[35] egy évvel később, 1805. augusztus 7-én Lacuée már konkrét javaslatként sietett nagybátyjának megküldeni fent idézett *Note*-ját, a nemesek függetlenségének programját, azzal, hogy e memorandumot, amely egykor alighanem került az Első Konzul szeme elé, de amely néhány, „a jelen körülmények között elég fontos tényt" tartalmaz, jó volna a császárnak prezentálnia.

„Főleg Magyarországra szeretném Őfelsége figyelmét irányítani" — írta levelében.[36] „A dolgok jelen állapotában ez az ország tudna a legkönnyebben leválni Ausztriáról . . . Ha az osztrák hatalom léteznék még a küszöbön álló háború után, legalább azt kívánja

[34] Az első, jellemzőbb darabok: Bonapartének a frantzia respublika első konsulának élete. Buda. 1802, 8°, 107. l.; átdolgozott kiadás: 1804[2] — Tertina Mihály (nagyváradi tanár, alkalmi szerző) 1803 márciusában a Canova-szobor alkalmából készült verse: Gloriosissimus pacis et religionis triumphus in Gallicanae Reipublicae primi consulis, Napoleonis Bonaparte pacifico simulacro, quod adnutu et decreto Pii VII. Pontifici maximi...Canova... Romae ex Pario marmore caebat, poetice adumbratus in Hungaria... Posonii. 1803, 4°, 20 l.; Tertina versét eljuttatta a franciákhoz is, majd külön közzétette Champagny bécsi francia nagykövet és Talleyrand köszönő leveleit is: Epistolae quibus ob evulgatum suum in Napoleonis Bonaparte laudes carmen...Michael Tertina honorari meruit...H.n. 1804, 8°, 30. l. — Patonyi Táde aradi paptanár verse Napóleon koronázása alkalmával: Musa Pannonica augustissimi potentissimae Galliarum reipublicae imperatoris Bonaparte Napoleonis primi solemnem coronationem V. Idus Novembris A.R.S. 1804 Lutetiae Parisiorum peractam singulari cum affectu celebrat... Szegedini, 4°, 15. l.

[35] „Faire renaître les anciennes querelles de la Nation Hongroise avec le Souverain." Quelques notions politiques sur l'état actuel de l'Europe. Messidor an XII. AÉ, MD (= Mémoires et documents), France, vol. 661. Egy Oroszországban élő francia emigráns, M. de Vernèques, 1805 márciusában egy, a cári kormányhoz intézett memorandumában azt fejtegette, hogy Napóleon Itáliában akarja birodalmának jövőjét megszilárdítani, „csak akkor lesz majd olyan helyzetben..., hogy megmozgassa Magyarországot (agiter la Hongrie) ... és eredményesebben maga mellé állítsa a lengyelországi elégedetleneket". *Driault:* i. m. II. köt. 197. l.

[36] *Kecskeméti K.:* i. m. 33—36. l.

a dolgok logikája és császárunk sorsszerű küldetése, hogy hatalma meggyengüljön." Magyarországot megtartva Ausztria újra megerősödhetik. Elvesztve viszont gyenge marad.

„Az a szellem, amely a magyarokat eltölti, olyannak tűnt előttem, amelyet e cél eléréséhez kívánnunk lehet. Mindnyájukat mélységes gyűlölet hatja át az osztrák ház ellen. Igaz, hogy van ott néhány olyan békétlen ember is, aki még szélesebb körű szabadságot, vagyis kevésbé erős és kevésbé szilárd kormányzatot szeretne, mint a franciáké." Az is igaz, hogy a nemesek ragaszkodnak feudális kiváltságaikhoz. De azért „igazi patrióta szellem" hatja őket át és „könnyen belemennének abba, hogy trónjukra idegen fejedelmet kapjanak". E harcias országot használhatóvá lehetne szervezni. Legjobb volna, ha egy francia sereg az Adria vagy a nyugati határ felől még Ausztria teljes leverése előtt megszerezné. „Az országot bejárva megszilárdult meggyőződésem, hogy ha egy francia sereg ide benyomulna, és ha egy bölcs jellemű és nagyhírű tábornok elébük tenné egy olyan független monarchia reményét, amelyben az alkotmány bizonyos formái megmaradnának és a nemességnek is kiváltságai inkább mint jogai, akkor a magyarok tömegesen sorakoznának zászlói alá."

Lacuée, tudjuk, elesvén az 1805-i háborúban, nem érte meg reményei bukását.

Egy Coëffier nevű ügynök, akit Talleyrand valamivel korábban, 1805 tavaszán indított el Magyarországra, kevesebb őszinteséggel és több cinizmussal próbálta a „régi viszályok" felélesztésének módjait az új helyzetben fölfedezni.

„Bizonyos — írta 1805. május 20-án Bécsből, előzetes jelentésében,[37] hogy a magyar nemzet gyűlölete és megvetése a németek iránt ma ugyanaz, mint egykor volt, e népet azonban ma mégis sokkal kevésbé látom alkalmasnak arra, hogy, mint XIV. Lajos idején, urait nyugtalanítsa, és főleg hogy hadakozzék ellenük."

Mind a kelet-európai szomszédság, mind pedig a nagyurak meg a köznemesség (simple noblesse) helyzete megváltozott. Amiből szerinte az következik, „hogy pillanatnyilag nem annyira megmozdulások szítására kellene törekedni Magyarországon, bár ha utóbb lehetőség nyilna rá, erről sem szükséges lemondani, mint inkább arra, hogy gyanút és félelmet keltsünk" az uralkodóban a magyar vezetők iránt és hogy egyúttal „növeljük az elégedetlenek keserűségét". E politikai propaganda „elég hatékony módja" volna, szerinte, ha még az év végi országgyűlés előtt külföldön kinyomtatnának és a lipcsei vásáron át Magyarországon forgalomba hoznának „egy valamiféle magyar történetet" önállóan, vagy talán még inkább egy engedéllyel már megjelent, más munkával együtt. E történeti vázlat „igyekezzék röviden, de lelkesen bemutatni e nemzet vitézségét, ősi szolgálatait az egész kereszténység ügyének, dicsőségét, nagy tetteit a nemzeti uralkodók alatt, lealacsonyodását, balsorsát, nyomorúságát azóta, hogy idegen királyok alá került, sok felkelését és hosszú harcait végül, hogy ezt az igát lerázza. Egy ilyen ábrázolás, kellő eréllyel, kiválthatná az óhajtott hatást, azt, hogy növelje az udvar bizalmatlanságát és felkeltse a nemzet nyugtalanságát, gőgjét és erejét." Különösen, ha gondosan utalnának arra is, hogy „a szívek mélyén még mindig ugyanezen érzelmek élnek és csak alkalmas pillanatra várnak, hogy kitörjenek".

A terv mint a nemesi feudális nacionalizmus történetszemléletének karikatúrája sem érdektelen. De nem lett belőle semmi. La Rochefoucauld bécsi francia nagykövet rövidesen azt jelentette Talleyrandnak, hogy ügynö-

[37] AÉ CP, Autriche, Supplément, vol. 27, pp. 43—48/y.

két, aki vigyázatlan magatartást tanúsított és dicsekedett missziójával, az osztrák kormány megkeresésére, mint nem kívánatos személyt, kénytelen volt távozásra felszólítani. „Azt hiszem – tette hozzá nem minden él nélkül —, hogy Excellenciádat megtévesztették azok, akik ezt az ügynököt ajánlották, mert ez igen kevéssé tűnt előttem alkalmasnak arra, hogy titokban tartsa azt, amit sejtetni sem szabad."[38]

Napóleon azonban újabb információkat kívánt Magyarországról. Talleyrandnak így más megoldást kellett találnia. Az eredményről már csak utóbb, 1805 novemberében, a hadjárat közepén számolhatott be. „Miután Coëffiernek lehetetlen volt Magyarországra jutnia — írta a császárnak —, kénytelen voltam erről az országról Fleury révén felvilágosításokat szerezni, aki Bukarestből visszajövet utasításomra megállt és egy hónapot töltött Magyarországon. Felséged számíthat a mellékelten tisztelettel átnyújtott emlékiratban foglalt információk megbízhatóságára."[39]

Feltehetően arról az *Aspect politique de la Hongrie et de la Transylvanie* c. iratról[40] van itt szó, amelynek névtelen szerzője 1805 szeptemberében jól körülnézett Erdélyben, sőt annak kormányzójával, gr. Bánffy Györggyel is személyesen találkozott.

Fleury több érdekes benyomást jegyzett fel. A „két ország belső összetételét" azzal jellemezte, hogy „többé kevésbé kiváltságos, többé-kevésbé elnyomott nemzetek sajátos együtteséről van itt szó". A magyarok „gyűlölik az osztrákokat, akikkel nem fér össze jellemük, és megvetik az osztrák ház kormányzatát". Bécs felé inkább csak a nagyurak orientálódnak. „Az osztrák ház megszokta, hogy egész Magyarországot azon emberek kis csoportjában lássa, akiket sikerült magához csábítania. Mindig azt a nemzetet képzeli maga elé, amely kész az ő ügyéért fegyvert ragadni, mint tette volt Mária Teréziáért, és úgy látszik nem veszi észre, hogy a magyarok e lendülete inkább egy átgondolatlan nagylelkűségből származik, semmint egy átérzett és tudatos ragaszkodásból az osztrák kormányzat iránt." A magyar katona szereti a háborút, „sokra becsüli a vitézséget a francia népben, és felháborodva veti el magától az osztrák fegyverek szégyenét". Egy öreg huszárezredes, régi sebek nyomát viselve, így mutatta be fiát: „most kapitány . . . az én régi ezredemben, de rövidesen hadifogoly lesz Franciaországban". Még el sem kezdődtek az ellenségeskedések, midőn máris az osztrákok vereségéről meséltek híreket. Kikaptak Itáliában, mondták úgy, mintha ellenséges nemzetről csnék szó. A „legfelvilágosultabb emberek" a protestánsok közt vannak. Ezek Hollandiában, Svájcban tanulnak és „miután az ottani iskolákban elsajátították a liberális ismeretek iránti ízlést, vissza kell térniök az osztrák ház uralma alá, ahol, mint ők maguk mondják, úgy élnek, mint a sírban". Fleury szerint azonban a gazdagabb papok kivételével a katolikus klérus is „osztja a magyarok általános hangulatát Franciaországot illetően".

A magyarok tehát nem elégedettek. De „nemcsak az elégedetlenség mozgatja őket, hanem a változás szüksége, igénye gyötri és ragadja őket

[38] 28 Messidor, an 13. AÉ, CP, Autriche, vol. 27, p. 49.

[39] Bécs 1805. nov. 28. *Pierre Bertrand:* Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon, 1800—1809. Paris. 1889². 200. l.

[40] AÉ, CP, Autriche, vol. 377, pp. 439—442. Egy 1806-i anyagba sorolt, de valószínűleg 1805-ből való, névtelen német beszámoló, egy bajor tollából, aki Münchenből Bécsen, Pesten át utazott Kassára, és onnan szeptember közepén ment vissza, beszél a hadi készülődésről, a pénzügyi bajokról és a deprimált hangulatról, hogy „teljes felbomlás" jöhet, amelyet a magyarok sem „nagyon" elleneznének. AÉ, CP, Autriche, Supplément, vol. 28, p. 26.

magával. A francia császár hírneve lángra lobbantotta képzeletüket. A némi tanultsággal rendelkező emberek társalgásának megszokott témája ő."

Egy református lelkész így nyilatkozott Fleury előtt Napóleonról: „Ő nemcsak Franciaországé . . . , hanem egész Európáé, a miénk éppúgy, mint az önöké". Néhány erdélyi szerzetes pedig egy latin feliratot adott át neki, amely Napóleon császárrá koronázása alkalmával készült Magyarországon: *Rara sorte, spreta morte, magna arte, fausto Marte, factus Caesar Bonaparte.*

Napóleont, az olyan személyi akció jelképeként, amely elmaradt viszonyok és tehetetlen emberek közt is tudna sikert elérni, emlegették, tudjuk, olyan nemesek is, akik egyébként nem akartak sem Ausztriával, sem a feudális renddel szakítani.[41] Itt azonban másról és többről is szó van. A nyugaton tanult értelmiségiek, a protestáns lelkészek, a szegény alsó klérus, a „némi tanultsággal rendelkező emberek" között, akiket nemcsak az elégedetlenség ösztökélt, mint a feudális nemeseket, hanem „a változás igénye is" és akik a francia utazót a magyar parasztok terheinek növekedésére is figyelmeztették, Fleury nyilvánvalóan a magyar politika láthatatlan és szervezetlen „harmadik" vonalának néhány olyan képviselőjével is találkozott, aki Napóleonban mint egy új európai társadalmi és politikai rend megtestesítőjében reménykedett. Fleury azonban aligha tudta ezt a szerényebb variánst a második, sokkal szembetűnőbb, hangosabb variánstól, a feudális nacionalista elégedetlenségtől világosan megkülönböztetni. S még valószínűbbnek tartható, hogy Napóleon szemében e sok részlet, Lacuée vagy Fleury jelentéseiben egyaránt, már mind *egyazon* magyar nemzeti ellenzék szimptomájának tünhetett.

Nem csoda, ha a császár, leveleinek tanúsága szerint, nem hitt az osztrák újságoknak, midőn azt emlegették, hogy 80 000 magyar „ajánlotta fel a bécsi udvarnak Franciaország ellen fegyverét". Nem meglepő, ha Napóleon arról ír, hogy „a magyarok panaszkodnak illiberális kormányukra, amely semmit nem tesz iparuk érdekében, szüntelen féltékeny kiváltságaikra és nyugtalankodik nemzeti szellemük miatt". Vagy ha hozzáteszi: „Magyarországon, mint Ausztriában, meg vannak győződve arról, hogy Napóleon császár békét akart, hogy ő minden nemzetnek és minden nagy eszmének barátja", és ha végül Fouchénak a propaganda fokozására ad utasítást: „Lapjainkat mindenütt olvassák, különösen Magyarországon. Irasson cikkeket, amelyek megértetik velük, hogy angol intrikák áldozatai és hogy a németek császára népei vérét aranyért adja el." E motívum felbukkan utóbb az 1809-i proklamációban is.[42]

Napóleon seregei 1805-ben, a harmadik koalíciós háború során érték el először a magyar határt. 1809 előjátéka vagy főpróbája volt ez. Ugyanazon tendenciák kerültek szembe egymással, csak kezdetibb stádiumban és végső döntések nélkül. A magyar nemesség nem felelt meg a francia elképzeléseknek, amelyek valóra váltását azonban Napóleon sem erőltette.

A magyar országgyűlés, látható kedvetlenséggel, 1805. október 17-én, aznap ült össze, midőn Mack az osztrák főserreggel Ulmnál kapitulált a franciák

[41] Cserey Farkas 1807. okt. 3-án elkeseredve írta Kazinczynak, hogy Erdélyt milyen „rettenes vadság" és „kietlen, vad állapot" jellemzi, szerinte a rossz kormány miatt. „Eggy Napoleoni lélek tehetné Hazámot azzá, a minek azt lenni ohajtanám", — tette hozzá, bár egyébként a feudális rend híve volt. *Váczy János:* Kazinczy Ferenc levelezése (= KL) VI. Bpest. 1894, 175. l.

[42] Correspondance de Napoléon. XI. 99, 186, 348. l.

előtt. A vereség hírére a nemesek félretették sérelmeiket és kijelentették, hogy készek a legnagyobb erőfeszítésre is. Sietve megszavazták az insurrectiót, bár az tulajdonképpen már elkésett, és mindazt, amit a Habsburg-monarchia megmentésére fel tudtak ajánlani.[43] Berzsenyi Dániel, a költő, külön verset írt az ulmi ütközetről, vitézi tettekre bíztatva honfitársait Napóleon ellen. Az osztrák reguláris sereg magyar tisztjei, egységei pedig versengve tüntették ki magukat, mind az Ulm körüli harcokban, ahol, Marbot marsall szerint, a magyar huszárok vonakodtak, a németekhez hasonlóan, fegyverüket letenni,[44] mind október 30-án Caldieronál, ahol Károly főherceg főleg magyar ezredeknek köszönhette átmeneti sikerét Massénával szemben.

November 12-én Napóleon bevonult Bécsbe. Az udvar Csehországba menekült. Magyarországon, amelynek kapcsolata a monarchia központi hatóságaival gyakorlatilag megszakadt, József nádor közhírré tette, hogy teljhatalommal fog kormányozni. A nyugati megyékben felfüggesztette az insurrectió összehívását. A határon pedig már előzőleg egy félig katonai kordont állított fel, parancsnokainak meghagyva: az esetleg közeledő franciákkal tudassák, hogy feladatuk csak az osztrák sereg szökevényeinek távoltartása, és vonuljanak vissza. E passzivitási politika, az udvar előzetes hozzájárulásával és az ellenzéki vezetők támogatásával, azt a célt szolgálta, hogy Magyarországot, mint a monarchia sereg-ellátásának bázisát, minden provokációt kerülve, lehetőleg megóvják a francia inváziótól.[45] Távolabbról azonban gyanakvókban és reménykedőkben egyaránt kelthette azt a látszatot, mintha Magyarország külön, önálló utakat keresne. Különösen egy híressé vált incidens miatt.

Midőn ugyanis a francia előőrs Pozsony városához ért, a kordon északi szektorának parancsnoka, gr. Pálffy Lipót tábornok november 15-én elérkezettnek látta a pillanatot arra, hogy a nádor nevében és utasítása értelmében tájékoztassa Vialanne tábornokot, Davoust lovasságának parancsnokát, a kordon céljáról és visszavonulási parancsáról. Franciául írt levelébe azonban, utasításán túlmenően, azt is belevette, hogy „egyáltalán nincs szó semmiféle ellenségeskedésről", és hogy „e nyilatkozat következtében alulírottnak több igen érdekes témáról (plusieurs objets très intéressants) volna tárgyalni valója a francia csapatok tábornokával vagy parancsnokával, és kéri őt, jelöljön meg egy találkozót becsületszóra".[46] Pálffy itt nyilvánvalóan messze túllépte hatáskörét, de nincs okunk feltenni, hogy szándékosan, a magyar politika „második" függetlenségi vonalát képviselve. Híre ment ugyan, hogy e lépésre a Pozsony megyei *permanens deputatio* egy ellenzéki szellemű tagja vette rá,[47] valószínű azonban, hogy Pálffy ez esetben sem mérte fel világosan, mit cselekszik, és

[43] *Gyalókay Jenő:* A magyar nemes insurrectio 1805-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1925, 254—310. l. *Domanovszky Sándor:* József nádor élete. I/1. köt. Bpest. 1944. 398—424. l.

[44] Mémoires du général Marbot. I. Paris. 1892, 224—230. l.

[45] A nádor szerepére és az egykorú politikai és katonai viszonyokra: *Domanovszky Sándor*: József nádor teljhatalmú kormányzása 1805-ben. Budapesti Szemle, 1930, 217. köt. 64—93, 208—238. l., *uő.*: József nádor élete. I/1. Bpest. 1944, 420—435. l. és hozzá *uő.*: JN iratai. II. köt. Bpest. 1929.

[46] JN iratai, II. köt. 192—193. l. A nádor előző, nov. 7-i utasítása Pálffyhoz: uo. II. köt. 178—179. l. *Horváth Mihály:* Magyarország történelme, VIII. Pest. 1873², 283. l. tévesen állítja, hogy a nádor maga írt már ebben „közömbösségről", vagyis semlegességről. Domanovszky kutatásai tisztázták a Pálffy-ügyet, amelyről *Wertheimer:* i. m. I. köt. 409. l. még azt írta, hogy „sűrű homály fedi".

[47] Erről egykorú levelet idéz *Wertheimer:* i. m. I. köt. 410. l.

még valószínűbb, hogy csak ügyetlenül fogalmazott, illetve, hogy a találkozó kérésével (mint utóbb, hadbíróság előtti védekezésében előadta)[48] csak a hadi készletek elszállítására akart időt nyerni. Nem meglepő azonban, hogy a francia vezetők, főleg a magyarokról előzőleg kapott jelentések hatása alatt, a levélből többet olvastak ki, mint amennyi benne volt, és e vélt kezdeményezést mint a magyar szeparatista törekvések jelét igyekeztek bíztatni és minél messzebbmenően kihasználni. A választ, Napóleon utasítására, Davoust marsall írta meg:[49]

„Őfelsége megbízott, hogy a főherceg nádor ő császári fenségének tudomására hozzam, miszerint a császár kész a magyar nemzetet semlegesnek tekinteni és seregének megtiltani Magyarország határainak átlépését, ha a főherceg nádor és a magyar nemzet a maguk részéről csapataikat visszavonják, nem hívnak össze semmiféle insurrectiót, továbbra is ellátják Bécset élelemmel és végül hajlandók a magyar nemzet és a főherceg nádor, valamint Őfelsége a franciák császára közt olyan egyezményt (convention) kötni, amely a két ország közti harmónia fenntartására irányul."

Semlegesség? Nemzetközi egyezmény Franciaország és Magyarország között? A tábornok, akinek balfogása ily kitűnő alkalmat adott Napóleonnak arra, hogy a Habsburg-monarchia egyik országa előtt külön szuverénitása nemzetközi elismertetésének reményét csillogtassa meg, láthatólag még teljes naivitással felelte, hogy a „hízelgő levelet" továbbította a nádornak.[50] Aligha sejtette, hogy milyen kínos és kellemetlen helyzetbe hozta a főherceget, aki még hozzá éppen akkor kapott komoly figyelmeztetést az uralkodótól: vigyázzon, mert Napóleon Magyarország leszerelésére törekszik, esetleg proklamációkat is fog terjeszteni, és gr. Gyulay Ignácnak (egy másik magyar származású tábornoknak), aki a béketárgyalások ügyében járt nála, kijelentette, hogy a magyar nemzet iránti tiszteletből nem óhajt Magyarország területére benyomulni, ha ott viszont felhagynak az insurrectióval.[51] A nádor persze azonnal felfüggesztette Pálffyt parancsnoki tisztjétől, szemére vetette, hogy hatáskörét túllépve kompromittálta őt, és egyben utasította, hogy azonnal, írásban közölje Davousttal: nem volt felhatalmazva tárgyalást javasolni, a felvetett kérdésekre pedig csak az uralkodónak áll jogában válaszolni.[52] Pálffy engedelmeskedett.

A franciákat megdöbbentette „ez az ellentmondás vagy rosszhiszeműség, és végül e hangulatváltozás", amelyet, Davoust szerint, Károly főherceg vagy maga az uralkodó közbelépése idézett elő.[53] Elhatározták, hogy most már

[48] JN iratai, II. köt. 198—199. l.

[49] Uo. 193. l. Vö. Campagne de la Grande Armée et de l'armée d'Italie en l'an XIV. Paris. 1806, 262—267. l. Correspondance de Napoléon, XI. köt. 419. l. A francia marsall nevét Davout formában emlegeti a francia szakirodalom. Mi itt, Domanovszkyhoz hasonlóan, azért használjuk mégis a régies Davoust nevet, mert a marsall ekkor, itt idézett irataiban, még így írta alá saját nevét.

[50] Pálffy első válaszát továbbítva Davoust 1805. nov. 17-én azt írta Napóleonnak, hogy „Pozsony népe ellene szegült minden fegyverfogásnak; úgy látszik, ez a hangulat Magyarországon általános". *Mazade:* i. m. I. köt. 183—184. l.

[51] JN iratai, II. köt. 200. l.

[52] Uo. 194—195. l.

[53] *Mazade:* i. m. I. köt. 184. l.

bevonulnak Magyarországra, megszállják Pozsonyt, a levélváltást pedig közzéteszik, Davoust 1805. november 26-án Bécsből „a magyar néphez" intézett kiáltványával együtt, amely először is magyarázatot fűzött a levelekhez, megjegyezve, hogy „a magyaroknak a társadalom minden osztályából, el kell ismernie Napóleon császár nagylelkűségét", amelyet azonban megakadályoztak Anglia és Oroszország intrikái; azután bejelentette, hogy ezek után Napóleon már „kénytelen csapataival bevonulni Magyarországra", ahol nem tűr el semmi „lázadást" a francia hadsereg ellen.

„Magyarok! — végzi a kiáltvány „Maradjatok békességben és függetlenségteket, alkotmányotokat és kiváltságaitokat tiszteletben fogjuk tartani. Tartózkodjatok minden csapatállítástól, insurrectiótól és mindennemű ellenségeskedéstől és részünkről csak jóakaratot fogtok tapasztalni és olyan megbecsülést, amilyet már annyiszor tanúsítottunk nemzetetek iránt."[54]

Lépések történtek annak érdekében is, hogy e kiáltványt, a levelekkel együtt, magyarul, a szélesebb közvélemény előtt is ismertté tegyék. Davoust említi, hogy Maret államtitkár „volt szíves magára vállalni a szöveg lefordíttatását és magyar nyelven való kinyomatását, hogy terjeszteni és olvasni lehessen az országban".[55] A szövegről valóban maradt magyar változatunk.[56] Tudomást azonban kevesen szereztek róla, bár válaszul a nádor is szükségesnek látta az ügy iratait, saját eredeti utasításaival együtt, szintén közzétenni.[57] Tudjuk, hogy az ifjú Horvát István, az eljövendő történész, ekkor pesti joghallgató, a költő Virág Benedektől hallotta: Davoust „híradást nyomattatott azon szándékkal, hogy Buonapartenak Magyar Hazánkhoz viseltető tiszteletét ditső Nemzetünknek ki jelentse. Fölségesek benne a ki fejezések!"[58] Utóbb kapott is egy példányt Szüts Istvántól, az egyetem filozófia tanárától.[59] A kisnemes Horvát, bizalmas barátaival, lelkesen tárgyalta, nyilvánvalóan a magyar politika második, függetlenségi változatának szellemében, Napóleon bámulójaként, az ország helyzetét és reményeit, de gondolatait még titkos naplójában sem merte bővebben kifejteni: „Többet írni e tárgyról most még nem igen lehet."

[54] JN iratai. II. köt. 224—225. l.

[55] *Mazade:* i. m. I. köt. 189. l. JN iratai, II. köt. 196. l.

[56] Szövegét (OSzK kézirattára, Fol. Hung. 663) közli *Horánszky L.:* i. m. (1907), 180—181. l. A fordítást Márton Józsefnek tulajdonítja, Kazinczy egy-két későbbi levelének azon utólagos állítása nyomán, hogy Márton, akit a munkára a franciák kényszerítettek, azonnal értesítette az ügyről az udvart, ezzel segített a terjesztést megakadályozni, és ezen érdeméért kapta volna állását a bécsi egyetemen. KL VII. 475, XII. 255. A Davoust-kiáltvány és a közzétett levélváltás szövege megtalálható *Gyurikovits György:* Analecta historica c. gyűjteményében is: OSzK kézirattára. Fol. Lat. 3809, I. ff. 202—205.

[57] JN iratai II. köt. 1929, 196. l.

[58] Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója, 1805—1809. Bpest. 1967, 233. l.

[59] *Dümmerth Dezső:* Horvát István ifjúsága. Egyetemi élet Pesten a napóleoni időkben. Bpest. 1962, kny. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve, I. köt. 194. l. A Davoust-féle proklamációról hasonlóan írt Ferenczy János (Horvát barátja), jegyzőkönyvében (OSzK kézirattára, Quart. Hung. 463), vö.: *Wertheimer:* i. m. I. köt. 416—417. l. A háborús események egykorú „legális" visszhangjára a cenzúrázott, pesti német sajtóban: *Busa Margit:* A Vereinigte Ofner und Pester Zeitung röplapsorozat-melléklete Napóleon 1805. évi háborújáról. Magyar Könyvszemle, 1960. 37—39. l.

Utóbb sem igen lehetett, mert e közjáték hamar lezárult. Davoust ugyan egyideig Pozsonyban volt, ahol, egykorú helyi hírek szerint, tisztjeivel együtt igen udvarias magatartást tanúsított, „talán ép politikai okokból", katonáit figyelmeztette, hogy nem ellenségként vannak itt, az insurrectió felől kicsinyléssel érdeklődött, a magyar nemzetet viszont magasztalta, azzal, hogy nagyobb szerepet is vihetne Európában, ha módosulna helyzete. Hozzátette, hogy ők tudnának is egy oly férfiút, aki ezt véghez tudná vinni és akit nagyra tartanak: a nádort.[60] Utóbb azért fenyegetőleg azt is hozzátette, hogy ha levelére a nádortól nem kap kielégítő választ, akkor Budáig nyomul tovább és ellenségként bánik az országgal.[61] A nádor ijedten már útnak is indította szárnysegédjét, hogy fegyverszünetet kérjen tőle, midőn Gudin tábornok nov. 30-án lekötelező udvariassággal megírta Pozsony megye deputatiójának, hogy bármily szívesen maradna is tovább „egy oly becsülendő nemzet körében, mint az önöké", Napóleon parancsára kiüríti Magyarország területét.[62]

Egy magyar szerző szerint „a gyorsan bekövetkező események megakadályozták azt, hogy a magyar nemzet ezúttal meghallja Napóleon csábító szavát".[63] De a nemesség, amely nemzetnek önmagát tartotta, nem is mutatott semmi hajlandóságot arra, hogy Napóleonra hallgasson bármiben. Pedig akkoriban az országban pillanatnyilag *nem* volt olyan osztrák katonai erő, amely egy esetleges magyar elszakadási mozgalmat leverhetett volna. A tartalékokat előzőleg úgy kivonták, hogy a városok kénytelenek voltak polgárőrséget felállítani. De akkor mi akadályozta meg, a másik oldalon, a franciákat abban, hogy kézbe vegyék és elszakítsák Magyarországot, ha szándékuk valóban az volt? Driault szerint „Napóleon arra gondolt, hogy nemzeti felkelést szít Magyarországon", de „nem volt elég ideje arra, hogy a végrehajtáshoz fogjon".[64] De miért nem? Ki sürgette őt, a győztes császárt, a levert ellenség fővárosában? S a pozsonyi békében, ha súlyos feltételek között is, miért tartotta fenn a Habsburg monarchiát lényegében sértetlenül?

A döntést, az időtől, a magyaroktól és más, mellékes tényezőktől függetlenül, nyilvánvalóan a nemzetközi helyzet befolyásolta így. Pontosabban az, hogy ennek értelmezésében, legalábbis egyelőre, a francia politika azon variánsa kerekedett felül, amelyet Talleyrand képviselt és amely Ausztriát Oroszországgal szemben gátként akarta fenntartani.

Talleyrand 1805. október 17-én, majdnem az ulmi kapitulációval egyidőben, strassburgi tervében, arra tett Napóleonnak javaslatot, hogy „Ausztria érdekeit le kellene választani Anglia érdekeiről és ellentétbe hozni Oroszországéival". Először is arra van szükség, „hogy Ausztria ne legyen többé közvetlen érintkezésben Franciaországgal és az általa alapított államokkal", viszont kárpótlást kellene kapnia keleten, azon célból is, hogy bástya lehessen immár nem Törökország, hanem Oroszország ellenében. Ehhez az kell, hogy „a velencei tartományok, Tirol, sváb birtokai és a szomszédos államokra irányuló

[60] *Wertheimer:* i. m. I. köt. 421. l. *Domanovszky:* József nádor élete. I/1. köt. Bpest. 1944, 443—444. l. JN iratai, II. köt. 356. l.

[61] *Wertheimer:* i. m. I. köt. 419. l.

[62] AÉ, CP, Autriche, Supplément, vol. 27. p. 250.

[63] *Horánszky Lajos:* Bacsányi János. Bpest. 1907, 181. l.

[64] *E. Driault:* i. m. II. köt. 278. l. Magyar szerzők is feltételezik, hogy Napóleon már 1805-ben ezt tervezte és már akkor Esterházy Miklóst akarta a magyar trónra ültetni. *Horánszky L.:* i. m. (1912) 173. l. *R. Kiss István:* Az utolsó nemesi felkelés. I. Bpest. 1909, 83. l.

igényei helyett odaadják neki Havasalföldet, Moldvát, Besszarábiát és Bulgária legészakibb részét". Ausztria figyelme így keletre fordulna és riválisával, Oroszországgal szemben „természetes szövetségre lelne Franciaországban".[65]

1805. december 5-én, pár nappal Austerlitz után, a döntés pillanatában, Talleyrand, Ausztriában, újra e strassburgi tervet ajánlotta Napóleon figyelmébe:

„Bátor vagyok e tervet, ma még inkább mint bármikor, a legjobbnak és legüdvösebbnek tekinteni. Felséged győzelmei azt most könnyűvé teszik."

„Felséged most összetörheti vagy felemelheti az osztrák monarchiát. De ha ez egyszer összetört, Felségednek magának sem áll többé majd hatalmában szétszórt töredékeit egybegyűjteni és egy egésszé újra összefogni. Már pedig ennek az egésznek létére szükség van."

A monarchia, „az egymástól szinte kivétel nélkül különböző államok e rosszul rendezett együttese", szükségképen gyenge Franciaországhoz képest. Kelet felé azonban elég erős ahhoz, hogy védőbástya legyen.

„Ma, megvert és megalázott állapotában, szüksége van arra, hogy legyőzője nagylelkűen kezet nyújtson neki, és vele szövetségre lépve visszaadja bizalmát önmagában."

„Ha az osztrák monarchia, nyugat felé túlságosan meggyengülve, nem volna többé képes arra, hogy jogara alatt tartsa azon államokat, amelyeket még megtartott magának, a magyarok, akik a függetlenség és szabadság jelszavának köszönik zajongásukat (turbulence) és nyugtalanságukat (inquiétude), cserben hagyhatják ezt a szüntelen vereségek által megalázott zászlót, és ahhoz túl gyengék lévén, hogy független államot alkossanak, az oroszok karjába vethetik magukat, akikhez szokások dolgában úgyis annyira hasonlóak. Gyanún felül álló forrásokból azt az információt kaptam, hogy ilyenféle tervek Magyarországon számos támogatóra lelnének. Márpedig az oroszok, ha Magyarországnak urai, mindenhatók lennének Európával szemben."[66]

Mintha Lacuéeval együtt nézetei is elestek volna a harcmezőn. Még Lezay is kissé másként képzelte el Magyarország központi szerepét a keletre áttolódó monarchiában. A magyar feudális ellenzék, rendetlen zajongásával, amelyet ő függetlenségnek hisz, míg igazi függetlenségre képtelen, Talleyrand szemében már legfeljebb csak az eszközök egyikének jó arra, hogy Ausztriát, Franciaország jövendő szövetségesét, egy Franciaországnak kedvezőbb átszerveződésre lehessen rászorítani.

III. *A lengyel példa: polarizálódás, 1806—1809*

A pozsonyi béke után Franciaország figyelme Ausztria és a magyarok helyett mindinkább Poroszország és a lengyelek felé fordult. Igaz, Bécs nem szűnt meg félni és szorongva hitte el saját rémhíreit.

1806. augusztus 22-én gr. Stadion külügyminiszter és Sumeraw rendőrminiszter túlzásokkal telt jelentést tett az uralkodóhoz a francia emisszáriusok

[65] *Bertrand:* i. m. 156—165. l. Vö. *P. H. Olden:* Napoleon und Talleyrand, die französische Politik während des Feldzugs von 1805. Tübingen. 1927. A pozsonyi békére: *Rudolfine Oer:* Der Friede von Pressburg. Ein Beitrag zur Diplomatiegeschichte des napoleonischen Zeitalters. Münster. 1965.

[66] *Bertrand:* i. m. 209—212. l.

felforgató tevékenységéről Magyarországon. Eszerint a komplott szálai François Andréossy tábornok kezében futottak volna össze, aki előbb Napóleon megbízottja volt Ausztriában, majd 1806 novemberétől, La Rochefoucauld helyett, bécsi francia nagykövet, és aki Magyarországon is gyakran megfordult.

A valóságban, ha Andréossynak egy magyar grófnővel folytatott szerelmi viszonyát leszámítjuk, egyszerűen a Poroszország elleni támadás előkészületeiről volt itt szó, francia szolgálatban álló lengyelek küldetéseiről és arról, hogy Napóleon tudni akarta: Bécs nem készül-e a magyarokat és a lengyeleket Poroszország támogatása céljából felfegyverezni.[67] A bécsi francia jelentések alig említik érdemben Magyarországot.[68] 1806 novembertől kezdve pedig Ausztria kérdése elsősorban a porosz háború és a lengyel tervek szempontjából kerül megítélés alá. Maurice Montgaillard, további havi jelentéseiben Európa politikai helyzetéről, igen határozottan állástfoglalva a lengyel királyság helyreállítása mellett, e gondolat logikus folytatásaként veti fel, hogy nem volna-e ezután majd célszerű „az osztrák monarchiát is meggyengíteni és több külön szuverén államra felosztani", mert másként néhány békés év alatt ismét megerősödve Franciaországra veszélyessé válhatik.[69]

Az 1807. április 5-re Budára összehívott magyar országgyűlés, amelyről Andréossy előre jelezte, hogy „viharos" lesz,[70] ugyancsak abból a szempontból érdekelte a francia vezetőket, hogy miben befolyásolja majd Ausztria hadi potenciálját és magatartását az északi háború alatt. Megpróbáltak megfigyelőt is küldeni: azon a címen, hogy diplomáciai sürgönyöket visz magával, Léon Dupleix útközben Temesvár felé, majd visszatérőben is töltött némi időt Budán, a hatóságok azonban, mint Bécsből 1807. május 21-én Napóleonnak jelentette, nem hagyták hosszabban ott időzni.[71] Dupleix is, Andréossy is az ellenzék megerősödésére hívták fel a figyelmet. A bécsi udvar és a magyar nemesség közös frontján ugyanis a vereséget követő pénzügyi válság átmenetileg repedést, ha nem is szakítást idézett elő.

Andréossy május 8-i jelentése szerint a bécsi kabinet Magyarországgal szeretné viseltetni „a tervezett háború terhének legnagyobb részét", Károly főherceg pedig magántársaságban élesen kifakadt részint a kormány ügyetlensége, de főleg a magyarok ellen, akik „Ausztria született ellenségei és a végletekig féltékenyek jogaikra és kiváltságaikra".[72]

Andréossy május 16-i két jelentése közül pedig az első azt adta hírül, hogy Bécs már a diéta feloszlatását tervezi:

„Az udvar ügyetlensége és perfid nézetei most saját maga ellen ütnek ki, és hosszú időre, talán mindenkorra elidegenítik a Magyar Nemzetet, amelynél felkelés-jellegű mozgalmak jelentkeztek, s ha ezeket el is nyomták erőszakkal, csírájuk előbb-utóbb újra megnő."[73]

[67] *Domanovszky Sándor:* Francia emisszáriusok Magyarországon 1806-ban. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. II. Bpest. 1932. 220–258. l. J. N. iratai. II. köt. 618–621. l. Vö.: *A. D. Tolédano:* Napoléon et la Hongrie. Nouvelle Revue de Hongrie, 1938, 40–41. l.

[68] AÉ, CP, Autriche, vol. 378, 379.

[69] AÉ, MD France, vol. 662, f. 22.

[70] AÉ, CP, Autriche, vol. 380. p. 85. Andréossy további jelentései az 1807-i országgyűlésről: pp. 124, 130, 132, 143, 150, 160. l.

[71] AN, AF IV. 1676. *Kecskeméti K.:* i. m. 149–153. l.

[72] AÉ, CP, Autriche, vol. 380, p. 167.

[73] Uo. 171. l.

Az ismét éledező reményekre válaszul ezúttal tudjuk Talleyrand (és vele Napóleon) véleményét a magyar ellenzék funkciójáról:

„Őfelsége látta az ön május 16-i két sürgönyét. Azon hírek alapján, amelyeket a magyar országgyűlésről és az országban uralkodó hangulatról közöl, úgy kell hinnünk, hogy Ausztria hajlamosabb lesz saját ügyeivel foglalkozni, semmint másokéval."[74]

Montgaillard „észrevételei" Európa politikai helyzetéről 1807 augusztusában, a témára visszatérve, azt fejtegették, hogy „az osztrák ház már eddig sem habozott volna a pozsonyi békét megsérteni, ha a magyar országgyűlés elfogadta volna az összes királyi propozíciókat".[75] November havi iratában pedig hozzáteszi, hogy a bécsi kabinet, amely katonai erőinek (így a magyar insurrectiónak is) reformjára készülvén „mindig reményt kelt a magyarokban azon engedményeket és szabadságokat illetően, amelyek elnyerését óhajtanák", ezzel eddig is elérte, és ezután is el fogja érni „fő kívánalmait". Vagyis: Ausztria e módon regenerálódni, megerősödni képes. A konkluzió: „E birodalomnak (a franciának) érdekében áll Magyarországon a politikai ellentéteket gondosan ébren tartani."[76]

Hanem már az 1808. augusztus 28-ra összehívott, következő országgyűlés megmutatta, hogy ezek az ellentétek a két fél: a bécsi udvar és a magyar nemesség között, amíg egyazon feudalizmus táborán belül maradnak, félretehetők a közös érdekek védelmében, és hogy az osztrák kabinet, ha változtat módszerein, a feudális ellenzéket Franciaországgal szemben továbbra is újból maga mellé tudja állítani.

Andréossy már a megnyitás előtt, augusztus 10-én jelezte,[77] hogy „soha még Ausztria nem öltött oly katonai jelleget, mint amilyennel ma rendelkezik, soha az osztrák kormány nem adott ily lökést a nemességnek és polgárai minden osztályának. A magyarok *moriamur*-ja, Mária Terézia alatt, bizonyára nem állított lábra viszonylag annyi fegyverest". S ha egyideig nem is volt egészen biztos, hogy „Magyarország miként fog megnyilatkozni", 1808. október 7-én Andréossy már elmondhatja, hogy a nemesi insurrectiót megszavazták, és hogy az utolsó napok eseményei „hitelesen bizonyítják" a rendek, vagyis a magyar nemesek „határtalan bizalmát és hűséges ragaszkodását" az uralkodóhoz.[78]

Magyar szerzők sokat hangsúlyozták, szinte túlzottan is, hogy az 1809-i háború előtt Magyarországon, mint az egész monarchiában, volt egy átfordulás Franciaország ellen.[79] Igen, de megint: miért?

[74] Uo. 180. l. Andréossy további jelentései az országgyűlésről: uo., 181, 201, 226, 273, 291. l.

[75] AÉ, MD, France, vol. 662, p. 167.

[76] Uo., 208. l.

[77] AÉ, CP, Autriche, vol. 381, p. 220. Vö. *Driault:* i. m. III. köt. 341—342. l. Nem tudni, volt-e szerepe, éppen az országgyűlés küszöbén, politikai érdeklődésnek is abban, hogy Champagny 1808. aug. 23-án utasította Bécsben Andréossyt, gondoskodjék két Szilézia felől Magyarországra készülő francia bányamérnök, Héron de Villefosse és M. Bonnard fogadtatásáról. AÉ, CP, Autriche, vol. 381, p. 341. Andréossy jelentései az 1808-i országgyűlésről: aug. 31. (363. l.), szept. 9. (390. l.), szept. 13., részletekkel a királyné-koronázásról (394—398. l.), szept. 22. (416. l.).

[78] AÉ, CP, Autriche, vol. 381, p. 432. További részletek az országgyűlésről: 1808. okt. 8. és 21. (uo. 434, 484. l.).

[79] *Horánszky L.:* i. m. (1912), 178. l. *R. Kiss István:* i. m. I. köt. 13. l., naiv elképzelése szerint a fordulatot egyszerűen József nádor kedves szavai idézték elő.

Horváth Mihály, aki a magyar köznemesség következő, nemzeti-liberális nemzedékét képviselte, a kormány „szabadelvű fordulatáról" beszél.[80] De az általa felsorolt rendszabályok közt egy sincs olyan, amely valóban, a szó pontos értelmében, a liberalizmus, vagyis a polgári reform címszava alá volna sorolható. Ezek nyilvánvalóan egy olyan propaganda jelei voltak, amely Magyarországon a feudális nemesség megnyerését, az ellenzék leszerelését, a „jó szellemű" országgyűlés előkészítését szolgálták. Ilyen volt a trónbeszéd, amely hízelgő szavakkal biztatta a magyar nemeseket „ősi" alkotmányuk és „nemzeti" sajátságaik megtartására, hozzátéve, hogy „egész Európa szemei rátok, magyarokra vannak függesztve". Ilyen a hatáskeltő, fényes ünnepélyek rendezése, így a királyné-koronázás alkalmával. Ilyen, a bizalom tüntető jeleként, a nagy politika kérdéseibe való látszólagos beavatása azon nemeseknek, akiket a kabinet abszolutista vezetői máskor éretlen kiskorúként szerettek kezelni. Most, magánérintkezésben is, sűrűn magyarázták nekik, hogy Napóleon szabadságukra tör, „Magyarországon is azt akarná tenni, mire most Spanyolországban törekszik".[81]

A propaganda azonban önmagában magyarázatnak nyilván elégtelen. Későbbi szerzők már nem is annyira a kormány, mint inkább a nemesség saját fordulatáról beszéltek. Szerintük ez, 1808 körül, azért következett volna be, mivel a nemesség, ha korábban szimpatizált is némileg Napóleonnal, Spanyolország esetéből rájött, hogy a császár már nem a szabadság ügyét képviseli, hanem a népek zsarnoka lett. Szívesen idézték Lanfrey szavait arról, hogy Napóleontól őrültség volt a magyaroknak szabadságot ígérni akkor, midőn keze még gőzölgött a spanyolok vérétől.[82] E szép argumentummal könnyen lehet olyan benyomást kelteni, mintha a magyar nemesség alapvetően jó okokból fordult volna szembe Napóleonnal. Ez utóbbinak politikáját azonban, éppen ellentmondó jellege következtében, el lehetett ítélni nemcsak a nemzeti-liberális haladás, hanem a feudális kiváltságok védelmének oldaláról is. Eleinte egyébként úgy látszik a magyar nemesek véleménye a spanyol ügyekről nem is volt egészen egyértelmű. Gr. Dessewffy József, a nemesi nacionalizmus és felvilágosodás egyik jellemző képviselője, 1808. június 8-án még inkább egy Ausztria elleni oldalvágással írja, hogy a franciák „egyéb hatalmaskodások mellett is" tiszteletben tartják, „Napóleon pedig különösen védelmezi mindenütt a honnyai nyelveket azon tartományokban, melyek nincsenek egyenesen a franczia koronához kapcsolva... Fogadok, hogy a Pireneusokon túl is meghagyja a spanyol nyelvet országos nyelvnek."[83] Kazinczy Ferenc 1808. június 12-én még szintén bevallja, hogy a spanyol események közt nehéz eligazodnia, de már hozzáteszi: amióta azt olvasta (a Habsburg-monarchia cenzurázott sajtójában), hogy a Bourbonoknak mint kellett lemondania, azóta álmatlanok a félelemtől éjszakái. Mert mégis helytelen, „hogy a Bourbonoknak csak azért kell megbukni, mert ők Bourbonok". Nincs rettentőbb, „mint egy egész nemzetnek elsülyesztése". Spanyolország „ugyan megmarad a maga integritásában, s nem tépettetik úgy széljel, mint Lengyelország", de mégis „szomorú dolog, midőn az ő akaratja nélkül lép-le a király

[80] *Horváth Mihály:* i. m. VIII², 337. sk. l.
[81] Uo. 349. l.
[82] *Lanfrey:* Histoire de Napoléon, IV.
[83] KL VI. 1894, 480. l.

s más lép fel a thrónusra. Ójja meg az Isten ettől még az ezredik maradékomat is!"[84] Vajon a „nemzet" elsüllyesztése ebben áll? Vajon a Habsburgok, akiknek támogatása ebből következnék, mindenkor Kazinczy elődeinek akaratából léptek a magyar trónra? Az érv így nyilvánvalóan üres és más, fontosabb valóságot takar. Ez utóbbira igyekezett appellálni a spanyol kérdést ügyesen kiaknázó, hivatalos propaganda is.[85]

A bécsi udvar és a magyar nemesség könnyen ellentétbe került, ha a külső veszély éppen elmúlt, mint 1802-ben, majd 1807-ben. De újra összefogott, ha úgy látta, hogy a feudális status quo együttes védelmet kíván, mint 1809-ben, vagy előbb, 1805-ben. Mert a nemesek, láttuk, már akkor, a spanyol ügy *előtt* sem tartottak Napóleonnal. A „fordulat" tehát 1809-ben *nem* volt annyira új és meglepő. Új a reagálás *mértéke* volt mindenkinél. Mert most, 1805-től eltérően, szinte mindenki úgy látta, hogy döntő válság következik, amelyben végleg eldől a monarchia és a magyar „alkotmány" sorsa egyaránt. A reformerek, okkal vagy anélkül, fokozottan reménykedtek Napóleonban. A feudálisok, okkal vagy anélkül, fokozottan féltek Napóleontól. Ezt igyekezett felhasználni és befolyásolni a maga javára Bécs is. Míg a monarchia német tartományaiban az „osztrák nemzeti eszmét" népszerűsítették,[86] addig Magyarországon a kabinet a feudális nacionalizmusnak tett engedményeket. Rendszabályainak, propagandájának csak úgy lehetett ilyen hatása, ha egy valóban létező, erősödő tendenciára lelt. 1809 elején a nádor a megyéket sorra járva közölte bizalmasan mindenütt, hogy ezúttal, ha megint a franciák győznének, „az ország függetlensége s aristokratiai alkotmánya alig lenne tovább fentartható". A nemesség pedig, teszi hozzá e tényt regisztrálva Horváth Mihály, amúgyis úgy tudta, hogy „ahol magát a franczia sas megfészkelte, a hűbéri jogok s kiváltságok ott hamar elpusztultak s demokratiai institutióknak adtak

[84] Uo. 495—496. l. *E. Sayous:* i. m. (1872), 198—202. l. még úgy értelmezte a spanyol példát, hogy a magyar nemesek felháborítónak találták, ha a Bourbon-házat egy „forradalmár" dönti meg. Utóbb azonban irodalmunkban egy ellenkező magyarázat kezdett előtérbe jutni. *Marczali Henrik:* Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig, 1711—1815. Bpest. 1898 (A Magyar Nemzet Története, szerk. Szilágyi Sándor, VIII), 583. l. szerint „a régi Napoleont, a forradalom fiát tán tárt karokkal fogadják, mint szabadítót; a zsarnokban természetes ellenségöket látták a magyarok". Adataink azonban korántsem valószínűsítik, hogy a forradalom fiát bármikor tárt karokkal várta volna a magyar nemesség. *Domanovszky Sándor:* József nádor élete. I/2. köt. Bpest. 1944, 245. l. ugyancsak e hagyomány félrevezető hatása alatt írja, hogy a magyar nemesség „akkor *már*" (1809-ben) „a nemzeti törekvések és önállóság legveszedelmesebb ellenségét" látta Napóleonban. „Akik egykor régebbi kozmopolita elvek alapján reményekkel fordultak feléje, már részben meghaltak, részben, a nemzeti törekvések megerősödésével, elfordultak tőle." E megállapítás részben figyelmen kívül hagyja a megmaradt „jakobinusok" új reményeit, részben nem ismeri fel világosan a feudális nacionalizmus tartalmát.

[85] Ennek jegyében látott napvilágot 1809 tavaszán magyarul *Cevallos Pedro* spanyol külügyminiszter, Hiteles előadása a spanyol történeteknek c. könyve, amelyet a nádor megbízásából Verseghy Ferenc fordított le; az előszó szerint Napóleon, az „elvetemült zsarnok", családi ígéreteivel elkábítja az embereket, így tett a spanyolokkal is. Verseghy, az egykori jakobinus, ekkor már a nádor környezetének kedves embere, a feudális nacionalizmus elfogadója és 1809-ben a Magyar Hűségről írt lírai játék szerzője volt. — *Georges Lefèbvre:* Napoléon. Paris. 1941 (Peuples et Civilisations XIV), 285. l. külön kiemeli, hogy a magyar nemesség mennyire a Spanyolországgal kapcsolatos bécsi propaganda hatása alá került.

[86] *André Robert:* L'idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon. Paris. 1933.

helyt", és így „az udvar ügyét saját ügyének is tekintette".[87] Sőt hajlandó volt, úgy látszik, elhinni bécsi forrásból oly alaptalan híreket is, hogy Napóleon, főként az 1808-i országgyűlés után, a magyar nemesekre különösen haragszik.[88] Mindez együtt hozta létre azt a sajátos, udvarhű lelkesedést, feudális nacionalista színezettel, amely Kisfaludy Sándor *Hazafiúi szózatá*ban talált jellemző kifejezésre. Az arisztokraták nem egészen ok nélkül hihették tehát, amit Dodun, a bécsi francia nagykövetség első titkárának 1809. március 10-i jelentése szerint gr. Zichy Károly fogalmazott meg így: „egész Magyarország felkel, tömegben, hogy megsegítse Ausztriát."[89]

Azt a benyomást, hogy végső döntés áll a küszöbön, a távoli spanyol példánál jobban elősegítette a közelebbi lengyel is. Poroszország megszabdalása után talán most Ausztriáé, a lengyel restauráció kísérlete után talán most a magyar következik.

„Mindazon tartományokban, amelyeken a csapatok végighaladtak — írta Davoust 1809. március 26-án Bambergből Napóleonnak — azzal a meggyökeresedett véleménnyel találkoztam, hogy a háború azért volt kikerülhetetlen, mivel az osztrák császárt arra akarták kényszeríteni, hogy lemondjon Csehországról és Magyarországról az uralkodóház valamely főhercege javára."[90] Magyarországon elterjedt, hogy „Bonaparte Lucián három esztendeje egész familiájával magyarul tanul".[91] S mit több, Auguste De Gérando, akit igen közeli szálak fűztek a magyar nemességhez s aki annak politikai hagyományait is jól ismerte, 1848-ban a spanyol eset hatása helyett még arra hivatkozott, hogy „Napóleon Lengyelország iránti magatartásának kellett Magyarországot nagy tartózkodásra intenie".[92]

1809-ben ugyanis a napóleoni akció másodízben terjedt ki olyan kelet-európai országra, amely társadalmilag feudális rendszerben élt és amely poli-

[87] *Horváth Mihály:* i. m. VIII² köt., 355—356. l.

[88] Ezt már Bécsből kapott hírekkel együtt adta tovább Dessewffy József 1809. márc. 1-én Kazinczynak, az meg 1809. márc. 10-én Cserey Farkasnak. KL VI. 1896. 259, 289. l.

[89] AÉ, CP, Autriche, vol. 382, p. 117. Dodun előző, márc. 6-i jelentése a magyar arisztokraták háborús áldozatkészségét emeli ki: (uo. p. 103); további jelentések: márc. 18. (p. 140), márc. 27. (p. 183), ápr. 4. (p. 257), máj. 4. (uo. vol. 383, p. 24—27; itt már arról ír, hogy a magyar nagyurak kiürítették bécsi házaikat és eltávoztak). Érdekesen tükrözi a bécsi udvarban megfigyelhető véleményeket G. v. Dübens bécsi svéd ügyvivő 1809. febr. 15-i jelentése. Eszerint Magyarország még mindig nem tett eleget az előző országgyűlésen tett ígéreteknek. „Il est triste à dire, mais c'est dans la personne du Palatin où gît la plus grande opposition. Si l'Empereur ne constitue un terrible exemple dans sa famille, ce dont il a été déjà question il y a trois ans, mais à quoi ce prince répugne trop, il risque de trouver un ennemi dans la Hongrie, au lieu des puissans secours qu'il aurait le droit d'en attendre." Itt is felbukkan a gondolat, hogy most fog a monarchia létének kérdése eldőlni: „On ne se dissimule pas que la crise va se développer probablement dans fort peu de tems, décidéra de l'existence ou de la destruction de la monarchie autrichienne, mais on ne désespère nullement de se tirer avec avantage de cette grande lutte." Riksarkivet (Svéd Országos Levéltár, Stockholm), Germanica B: I. Kejsaren.

[90] *Mazade:* i. m. II. köt. 1885, 441. l.

[91] Dessewffy József Kazinczyhoz. KL VII. Vö. *L. Villat:* La Révolution et l'Empire. II. Paris. 1912, 175. l.

[92] *A. De Gérando:* De l'esprit public en Hongrie depuis la Révolution française. Paris. 1848, 135. l.

tikailag nem volt szuverénítása birtokában. A lengyelországi kísérlet, 1806 őszétől, megelőzte a magyarországit, 1809 tavaszán.

Első megtekintésre persze inkább a két eset nyilvánvaló különbségei tűnnek szemünkbe. Lengyelország, északon, Oroszország, Poroszország és Ausztria közt felosztva, egységét is, önállóságát is elvesztette. Az akcióra nyilván másképp kellett reagálnia, mint Magyarországnak, amely egészében ugyanazon uralkodó alá tartozott és amely egyben, feudális alkotmányával, az önállóság bizonyos elemeit, vagy legalább is azok látszatát is megőrizte. A két változat magától értetődő eltérései azonban nem változtatnak azon, hogy mindkettő sokban hasonló gazdasági-társadalmi struktúrára épült, sőt, hogy ebből következőleg mindkettő lényegében véve sokban hasonló politikai tendenciákat tükrözött.

E párhuzamosság különösen korábban, a XVIII. század végén szembetűnő. A magyar nemesi-nemzeti mozgalom, az 1790/91. évi országgyűlés idején, sok analógiát mutat, sőt bizonyos közvetlen kapcsolatban is állt a lengyel „nagy diétával" 1788—1791 között: itt is, ott is a felvilágosult rendiség próbálta, még a feudalizmus keretén belül, a maga programját érvényesíteni. A „jakobinus" balszárny, azoké, akik a nemesség többségével szemben, már bizonyos antifeudális célokat követtek, 1794-ben Lengyelországban a Kosciuszko-felkeléshez, Magyarországon pedig, ez utóbbinak közvetlen hatása alatt, a jakobinus-összeesküvéshez csatlakoztak. Lengyelország harmadik felosztása és a magyar jakobinus-mozgalom elnyomása, mindkettő 1795-ben, más formák közt és más következményekkel bár, de ugyanazon tendenciák vereségét jelezte.

A magyar történészek, sajátos módon, hosszú ideig nem fordítottak elég figyelmet e párhuzamokra. Még kevésbé arra, ami belőlük, a hasonló alapfeltételek következtében, az 1795 utáni eltérő helyzet külsőségei mögött, a napóleoni időkben is megmaradt. Pedig az 1809. évi, abortív magyar kísérlet több vonatkozásban csak úgy érthető meg világosan, ha a korábbi, 1806—1807. évi eredményesebb, hosszabb életű lengyel kísérlettel összevetjük. Ez ugyanis, a varsói hercegség keretében, kifejlettebben, észrevehetőbben produkált olyan jelenségeket, amelyek Magyarországon csak embrionális formában jelentkezhettek. Nemcsak a napóleoni politika bizonyos módszereinek magától értetődő azonosságáról van itt szó. Hanem, még sokkal inkább, olyan belső szimptómákról, mint amilyen a Napóleonban reménykedő lengyel és magyar felvilágosult reformisták, ex-jakobinusok, és a Napóleonnal szemben Oroszországhoz illetve Ausztriához húzó lengyel és magyar feudális urak, rendi nacionalista nemesek ellentéte volt. Lengyelországban nyíltabb politikai harccá nőtt, ami Magyarországon csak a készülődés és tervek stádiumában maradt. A palánták azonban ugyanazok voltak akkor is, ha nem nőttek aztán egyformán tovább.

A lengyel példából mi itt csak néhány olyan motívumot emelhetünk ki röviden, amely párhuzamos jellege vagy a szomszédokra gyakorolt hatása miatt elősegítheti annak megértését, ami Magyarországon 1809-ben végbement. Ilyen (1) a proklamáció és a végeredmény viszonyának, (2) a jakobinusok és feudális nemesek viszonyának és (3) a társadalmi reform elve és gyakorlata viszonyának kérdése a varsói hercegségben.

1. 1806. október 27-én, Jena és Auerstädt győzelmei után, Napóleon bevonult Berlinbe. Habozás nélkül, november 3-án, Dąbrowski tábornokkal, aki 1797-ben megszervezte a lengyel légiót, proklamációt adatott ki a lengyelekhez. Nem mintha egészen biztos lett volna abban, hogy végül is mit tesz

majd velük és a rájuk vonatkozó, különböző tervekkel.[93] De az adott katonai helyzetben szüksége volt rájuk a döntés és a téli hadjárat *előtt*, amelyben majdnem 20 ezer lengyel harcolt az ő oldalán. A kis varsói állam tehát, abban a formában, ahogy a tilsiti békével 1807. július 9-én létrejött, Lengyelországnak porosz részéből és az osztrák rész nélkül (amelyet Bécs vonakodott Sziléziáért cserébe adni), a szász király alatt, nem egy eleve kész, végleges terv határozott keresztülvitelének, hanem egy olyan kompromisszumnak eredménye volt, amely különböző lehetőségek közül különböző tényezők, alkuk, előre nem látott mozzanatok eredőjeként alakult ki így.

2. A lengyel jakobinusok, vagyis a társadalmi és politikai haladás hívei, siettek felajánlani szolgálataikat Napóleonnak. Memorandumokat, javaslatokat dolgoztak ki számára és azt kívánták tőle, hogy hajtson végre Lengyelországban antifeudális reformokat. A lengyel baloldal ugyanis, az elmaradt viszonyok között, önmagában nem volt elég erős ezek kiharcolásához, hanem külső támaszra volt szüksége. Napóleon azonban úgy számított, hogy e baloldaliak amúgyis vele fognak tartani és hogy számára sokkal fontosabb a lengyel feudális arisztokraták megnyerése, akik Oroszországot támogatták.[94] Ismerjük hg. Czartoryski Ádám közeli kapcsolatát I. Sándor cárral, aki a lengyel feudális nacionalizmus felé, hogy egészét magának nyerje meg, hajlandó volt bizonyos gesztusokat tenni. A mágnások vonakodva hódoltak meg a francia „bitorló" előtt. Maga Poniatowski herceg is sokáig habozott, amíg a hadügyminiszteri posztot elfogadta. Hozzátehetjük, hogy Napóleonnak, gyakorlati okokból, használható politikai és katonai apparátusra volt szüksége, minél előbb. A feudális urak meglevő politikai szervezetének fenntartása, a felülről diktált szükséges módosításokkal, célravezetőbbnek tűnt, mint lerombolása és helyén, ki tudja mennyi idő s küzdelem árán, valami újnak kivárása, forradalmi átalakulás eredményeként, ami Napóleonnak egyébként sem tartozott céljai közé. De persze nem is a lengyel nemesek feudális anarchiáját akarta visszahozni „*liberum veto*jukkal és lovas országgyűléseikkel". Lengyelországban „katonai tábort és nem *forum*ot" akart. „Nem, kedves Narbonne-om — mondotta állítólag — Lengyelországot csak mint fegyelmezett erőt óhajtom, amellyel a csatateret benépesíthetem... Felélesztem benne a nemzeti hajlamot anélkül, hogy a liberálist felkelteném."[95] De egy ilyen fegyelmezett szervezethez is többé-kevésbé francia polgári mintájú, centralizált államigazgatásra volt szükség. Ilyet célzott az új alkotmány, amelynek alapelveit Napóleon 1807 júliusban Drezdában diktálta, erős központi hatalommal, államtanáccsal (amelyet azonban gyakorlatilag a francia rezidens ellenőrzött),

[93] *A. Gieysztor—S. Kieniewicz:* History of Poland. Warszawa. 1968, 411. l. A S. Kieniewicz által írt XIV. fejezetben: The Napoleonic Era, 1795—1815 (399—426. l.) Bourienne emlékiratai (VII. 269) szerint „a császár a legnagyobb bizonytalanságban volt afelől, hogy mi legyen szándéka Lengyelországgal... Semmi döntést előre nem hozott, azon szokásához híven, hogy az eseményekhez igazodva még inkább azt a látszatot keltse, mintha ő parancsolna nekik". — A magyarországi hírekre: *Szádeczky Lajos:* Egykorú magyar tudósítások Napoleon hadjáratai felől, 1799—1815. Hadtörténelmi Közlemények, 1899, 684—694. l.

[94] *Kieniewicz:* i. m. mellett: *M. Handelsman:* Napoléon et la Pologne, 1806—1807. Paris. 1909. Czartoryski Oroszországra alapozott kelet-európai terveit ismerteti *Hildegard Schraeder:* Die dritte Koalition und die Heilige Allianz. Königsberg—Berlin. 1934. Osteuropäische Forschungen, N.F. Bd. 16.

[95] *A. F. Villemain:* Souvenirs contemporains d'histoire et de littérature. I. Paris. 1854, 165—166. l.

a kétkamarás rendszer senatusában továbbra is arisztokratákkal, alsó táblájában viszont a nemeseken kívül már nem-nemesekkel is. A feudális uralkodó osztály tehát megőrizte politikai szupremáciáját, de nem kizárólagos kiváltságait, és a jakobinusok, ha nem is igen kaptak részt a hatalomból, tovább küzdhettek új reformokért.

3. Az új helyzet ellentmondó jellege különösen a társadalmi reform, a jobbágyfelszabadítás kérdésében mutatkozott meg élesen. A drezdai alkotmány eltörölte a „rabszolgaságot" (esclavage), vagyis a jobbágyságot (art. 4), kimondta a törvény előtti egyenlőséget és a polgári jog terén előírta a *Code Napoléon* bevezetését (art. 69). E reformok, a jakobinusok óhajára, jelentős előlépésnek ígérkeztek akkor is, ha utóbb gyakorlatilag meglehetősen korlátozott, formális értékűnek bizonyultak. A feudális uralkodó osztály ugyanis, ragaszkodva kiváltságaihoz, mélységes nyugtalansággal fogadta a reformokat és elkeseredett küzdelmet vívott, nem sikertelenül, annak érdekében, hogy a napóleoni törvényeket konzervatív és feudális szellemben értelmezzék. Az 1807. december 21-i királyi decretum Kosciuszko és a jakobinusok óhajával szemben úgy intézkedett, hogy a parasztokat csak személyi szabadságuk illeti meg, a szabad költözködés joga. A föld azonban, amelyet megművelnek, az úr tulajdonában marad. A paraszt tehát, föld nélkül, továbbra is súlyos, olykor még súlyosabb feltételek közt volt kénytelen földesurával szerződést kötni.[96]

A magyar nemességet a lengyelhez sok szimpátia és, főleg az ország északi részein, bizonyos közvetlen kapcsolat is fűzte. Örült a lengyel nemzeti aspirációk minden sikerének. A varsói hercegség azonban saját poziciójához képest kevésnek, ára pedig túl drágának tünt előtte. A francia mintájú, centralizált államszervezet, részint éppen hatékonyabb volta miatt, kevésbé kívánatosnak, mint Magyarország régi és nehézkes politikai rendszere, a bécsi udvar abszolutista próbálkozásaival együtt. A parasztkérdésben pedig a nemesség nagy többsége még határozottabban elutasított mindent magától, ami akár formailag is veszélyeztette kiváltságait. Még a felvilágosultabbak is magukévá tették azt a lengyel nemesi véleményt, hogy a reform időszerűtlen és hiábavaló, a parasztoknak sem kell. Az osztrák sereg egy felvilágosult szellemű magyar tisztje, Csehy József, aki többször megfordult Lengyelországban, 1807-ben örömmel írta, hogy „a lengyelek, legalább egy része, megnyerték azt a Constitutiót, melly az ő szabadságokat s nemzeti existentiájokat bátorságba helyezteti".[97] 1808. június 3-án ugyancsak örömmel számol be arról, hogy „a lengyel szó egészen restituáltatott minden jussaiba", meg hogy Varsóban sikerült érdekes francia könyveket vennie, amelyeket az osztrák cenzúra eltiltott. Majd hozzáteszi: „Eltöröltetett a paraszti állapot, de a lengyel parasztokon ez keveset fog, már most annyival inkább nem dolgoznak . . . sok pedig meg

[96] *M. Handelsman:* Napoleon és Lengyelország. Történelmi Szemle, 1913, 396—414. l. *H. Grynwaser:* Le Code Napoléon dans le Duché de Varsovie. Revue des Études Napoléoniennes 1917, 129—170. l. — *L. Villat:* La Révolution et l'Empire, II. Paris 1942 (Clio), 123—124. l. *R. Fugier:* La Révolution française et l'Empire napolénien. Paris 1954 (Histoire des relations internationales IV). *B. Grochulski:* Sur la structure économique du Duché de Varsovie, 1807—1813. Annales historiques de la Révolution Française 1964, 349—363. l. *W. Sobociński:* Le Duché de Varsovie et le Grand Empire, 1807—1813. uo. 365—372. l. *J. Jedlicki:* Bilan social du Duché de Varsovie. Acta Poloniae Historica 1966, 93—103. l. *W. Sobociński:* Quelques observations sur le bilan social de la Pologne en 1815: questions juridiques et sociales. Uo. 105—116. l.

[97] KL VI. 1894. 128. l.

akart volna maradni előbbi szolgaságában. *Imaginez vous*, azt mondták a franczia tisztek nékem, *ces gueux, ils ne veulent pas être libres*". (Képzelje csak: e koldusok nem akarnak szabadok lenni.) S e franciául idézett szavakhoz Csehy hozzáteszi: „ Új és jobban nevelt generatio szükséges arra, hogy a Code Napoleonnak haszna látszassék."[98]

A lengyel parasztok nyilván igen elmaradťak voltak és gyanakvók minden újítás iránt. De nem meglepő, ha nem akartak föld *nélkül* szabadok lenni, vagyis nem akarták földjüket elveszteni. A lengyel nemesek, akik a francia tiszteket informálták, e részletkérdést nem említették nekik. A történetirodalomban is sokáig élt a nézet, hogy a napóleoni jogi és politikai reformok sikertelenségének oka Lengyelországban az volt, hogy ezek megelőzték a spontán gazdasági-társadalmi átalakulást. Ez, a jakobinusokkal szemben, a feudális nemesek igazolása volna. A jobbágyfelszabadítás ugyanis, ha természetesen kellenek is hozzá bizonyos alapfeltételek, mindenütt éles politikai harc és sehol sem spontán átalakulás közvetlen következménye volt. A napóleoni akció balsikerének fő okát inkább abban kell felfedeznünk, hogy a haladó erők mozgósítása és a politikai harc kiélezése nélkül, autoritárius módon, úgy írt elő reformokat, hogy épségben hagyta, sőt megvédte a feudális nemesség hatalmi pozícióját

A lengyel példa egyrészt Napóleon ellen fordította a magyar feudális erőket, a katolikus klérussal együtt, másrészt azonban reménykedéssel töltötte el és bizonyos fokig aktívizálta a magyar jakobinusok közül is azokat, akik még éltek és még hívek maradtak a társadalmi haladás ügyéhez. Ezek Napóleontól kezdték remélni azt a külső erőt, amelynek segítségével rést tudnak ütni a hazai feudális rendszeren.

E polarizálódást és egyben ily jakobinus nézetek hatását észrevehetően tükrözi egy névtelen megfigyelő *Pillantás Magyarországra (Coup d'oeil sur la Hongrie)* c., 1808 végén készült, láthatólag jól tájékozott emlékirata,[99] amely igen éles kritikáját adja mind a bécsi udvar elnyomó politikájának, mind a magyar nemesség feudális nacionalizmusának, vagyis a magyarországi feudalizmus mindkét fő tényezőjének.

Magyarország, írja, a Habsburg-monarchiában elvesztette politikai fontosságát. A megyék, e „kis köztársaságok" rendszere a közigazgatást lassúvá és anarchikussá teszi. „Az igazságszolgáltatásban a legnagyobb rendetlenség uralkodik." Az ország természettől gazdag volna, de nincsenek gyárai, terményeivel nem kereskedhetik szabadon. „Az osztrák kormány Magyarországot úgy kezeli, mint egy gyarmatot."

— Közvélemény, ami valóban közös véleménynek tekinthető (esprit public commun à tous) nincs Magyarországon, mivel „azon különböző elemek érdeke, amelyekből az állam áll, igen eltérő". A parasztok „a birtokjogtól, a természeti és polgári jogtól megfosztva, a rájuk súlyosodó terhek súlya alatt nyögnek". Mindenki érzi egy újjászervezés szükségét, de „sem a király, sem a nemesek nem akarnak saját külön érdekeikről lemondani, már pedig ily lemondás nélkül a közjó létrehozása megvalósíthatatlan. A felvilágosult emberek meg vannak győződve arról, hogy Magyarország újjászületése egy oly hatalmas géniusz feladata lesz, aki a külön rész-szempontok fölé emelkedve az egész tömeg (la masse entière) boldogságát tűzi ki célul."

[98] Uo. 507—508. l.
[99] AN, AF IV. 1677, Plaq. 1[IV], ff. 250—262. Közli: *Kecskeméti K.*: i. m. 154—172. l.

A szerző azt is megfigyeli, hogy „a nemzeti sokféleség is megosztja a közvéleményt, és hogy „a nacionalizmus ellenérzést kelt e különböző népekben egymás iránt". A magyarok igyekezete, hogy a latin helyébe saját „kemény nyelvüket" tegyék, szerinte ellenkezést ébreszt, és ezért inkább csak növeli a bajt.

Az 1805-i helyzetről érdekes elemzést ad: „Midőn a francia hadsereg az ország határához közeledett, páni félelem fogott el mindenkit ... A nemeseknek nem sok kedve volt arra, hogy harcra készítsék és felfegyverezzék a tömeget, amely inkább ellenük, mint a franciák ellen fordította volna fegyverét. A plebejusok (les plébeiens) vártak és titokban örültek ... Senki sem a hazát fenyegető veszélyt mérlegelte, hanem mindenki azt számítgatta, hogy mit nyerhet vagy veszíthet. Ezalatt történt, hogy a franciák bevonultak Pozsonyba. Udvarias magaviseletük megnyerte azokat, akik eleinte erőszakosságuktól féltek. A francia hadsereg ezután átvonulhatott volna Magyarországon, sőt fővárosát is megszállhatta volna. Ha nem is fogadták volna tárt karokkal mindenütt, legalábbis senki nem mert volna kezet emelni rá ... "

Külön érdekes szakaszban foglalkozik végül a szerző azzal, hogy mi a magyarok véleménye Napóleonról:

„Az udvar és a hozzáhúzó nemesek gőggel és kielégíthetetlen nagyravágyással vádolják őt ... Az arisztokraták (nemesek) legnagyobb része nem szereti, mert úgy gondolja, hogy abban az esetben, ha az ország az ő hatalma alá kerül, elsőnek mentességeik esnek áldozatul. De sok olyan is akad a nemesek között, aki Magyarország valódi érdekeit világosan felismerve és nemes érzelmektől indíttatva beleegyeznék előjogai feláldozásába a közigazgatás újjászervezése érdekében. A társadalom más osztályai pedig mind a gyenge zsarnokok által elnyomott népek felszabadítójának tekintik e nagy uralkodót, azon férfinak, akit a gondviselés jelölt ki arra, hogy megalázza az erények nélküli hatalmasokat és elősegítse a hanyatló királyságok újjászületését."

Az állítás nem volt alaptalan: Magyarországon valóban akadt olyan felvilágosult nemes, aki kész volt feláldozni kiváltságait olyan reformok érdekében, amelyekhez Napóleontól várt segítséget. Berzeviczy Gergelyre és azon politikai emlékiratra gondolunk, amelyet a válság küszöbén, 1809 áprilisában írt Napóleon számára. S talán az is elképzelhető, hogy olyanféle nézetek, amelyeket Berzeviczy itt megfogalmazott, bizonyos fokig, ha nem is ily határozottsággal, a Szepesség környékén, szűk körben, más, reformra hajló nemesek, a Sztáray Kristófok vagy az Újházyak körében is felbukkantak. Ilyen fejlett, összefüggő program ugyanis ritkán születik meg valami háttér nélkül, teljesen társtalanul, idegenül, pusztán egyéni kivételként.

Berzeviczy életművével nem szükséges itt bővebben foglalkoznunk. Pályája első szakaszát, 1795-ig, találóan és gondosan elemezte újabban egy szép monográfia,[100] amelynek II. kötetére vár majd a következő szakasz és vele a most tárgyalt évek bemutatásának feladata is. Itt elég csak néhány olyan vonásra utalnunk, amely érthetővé teszi, hogy ekkor, a polarizálódás időszakában, Berzeviczynek miért lehetett és kellett így állást foglalnia. Tud-

[100] *H. Balázs Éva:* Berzeviczy Gergely a reformpolitikus, 1763–1795. Bpest. 1967. A korábbi irodalomból említhető, részletes, de meglehetősen elavult bevezetéssel, művei egy részének magyar fordításával: *Gaal Jenő:* Berzeviczy Gergely élete és művei. Bpest. 1902.

juk, hogy a nemesi árútermelésben, terményei értékesítésében, közelebbről: a tokaji bor északra, Lengyelország felé irányuló kivitelében érdekelt, szepességi birtokos család fia volt. Göttingában tanult statisztikát, közgazdaságtant, majd beutazta Angliát és Franciaországot. Hazatérve, mint helytartótanácsi fogalmazó, Budán, 1790 nemesi-nemzeti mozgalmának reformista szárnyához tartozott és, Podmaniczky József bizalmas munkatársaként, *De dominio Austriae* címen Magyarország függetlensége érdekében fogalmazott röpiratot. Valószínűleg résztvett a jakobinus mozgalomban, bár a felfedeztetést elkerülte. Visszavonult szepességi birtokára, a per ellen 1796-ban külföldön, névtelen német röpiratban emelte fel szavát, és a továbbiakban főleg az ország gazdasági, főleg kereskedelmi problémáival foglalkozott. 1797-ben *De commercio et industria Hungariae* címen munkát adott ki, élesen bírálva az elnyomó osztrák vámpolitikát, amely Magyarországot, mint függő agrárpiacot, az osztrák ipar érdekeinek alárendeli. Az 1802-i országgyűlésről olyan kritikai elemzést készített,[101] amelyben az egykorú francia megfigyelőknél jóval élesebben mutatott rá a „patrióta" ellenzék feudális jellegére, a diéta szerkezetének elavultságára (így arra, hogy a nép nincs benne képviselve), sőt az udvar és a kiváltságos osztály szövetségére is. Szerinte Magyarország kérdésének gordiusi csomóját csak „katonai" megoldás vághatja szét. Az eddigi kutatások még nem állapították meg, hogy ezzel pontosan mire célzott. De lehet, hogy már Franciaországra, mivel e tanulmánya mindjárt az 1805-i háború után látott napvilágot. 1804-ben a jobbágyok helyzetéről írt egy figyelemre méltó munkát *(De indole rusticorum)*, amely a feudális kizsákmányolás következményeit elemezve egyebek közt arra próbálta figyelmeztetni a nemességet, hogy végső fokon saját érdeke is inkább a parasztok felemelését kívánná. A munkát jódarabig nem engedte közzétenni a cenzúra. Először 1809 elején, és aligha véletlenül éppen akkor adatta ki a hatóságok megkerülésével a szerző egyik barátja, Máriássy József. Perbe is fogták miatta. Alább még visszatérünk arra, hogy Berzeviczy álláspontja akkor is, majd később is nagy felháborodást váltott ki a feudális nacionalizmust képviselő nemesek sorában, midőn 1816-ban végre nagyobb publicitást kaphatott,[102] és hogy fő ellenfele Kazinczy Ferenc volt, aki már előzőleg is többször vádolta Berzeviczyt azzal, hogy gazdasági érdekek kedvéért kész a nemzetieket feláldozni. Közben Berzeviczy többször járt Lengyelországban, hogy kitapasztalja Magyarország északi kereskedelmének fejlesztési lehetőségeit. Legutóbb éppen 1807-ben. A lengyel példáról és annak ellentétes politikai tendenciáiról, a napóleoni akció következményeiről tehát első kézből, pontosan tájékozva volt.

Reformtervezete, amelyet most, 1809 tavaszán, a háború elején, de még Napóleon proklamációja *előtt* dolgozott ki, már elég régen ismeretes történészeink előtt, eredeti francia szövege azonban mindmáig nem látott napvilágot, és tartalmának politikai jelentősége sem kapta még meg, a reform-

[101] *(Berzeviczy Gergely:)* Ueber den ungarischen Landtag vom Jahre 1802. Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie (Göttingen), 1806. I. köt. 69—145. l.

[102] Ld. alább a 130. sz. jegyzetet. Charles de Gimberat 1809. máj. 4-én Napóleonhoz intézett iratában felidézi egy 1805-i útját a Kárpátok vidékén, ahol az emberi nem „a feudalizmus igája alatt" lealacsonyítva él. AÉ, CP, Autriche, vol. 383, p. 29. H. Balázs Éva szíves közlése szerint Gimberat 1805-ben Berzeviczyvel személyesen találkozott, vagyis álláspontja legalábbis részben Berzeviczy információján alapul.

kor előfutáraként, azt a kiemelést, amelyet megérdemel.[103] Berzeviczy maga fogalmazta franciául, és érthető módon nem is nézethette át senkivel, nyelvtani hibáit azzal mentve, hogy húsz év óta nem igen volt alkalma e nyelvet gyakorolnia. Lehet, hogy e „kis munkát" *De la constitution de l'Hongrie*(!), vagyis *Magyarország alkotmányáról* cím alatt politikai röpirat formájában is közzé akarta tenni, névtelenül, bár saját korábbi munkáira az iparról, kereskedésről, jobbágykérdésről többször, névszerint és félreérthetetlenül hivatkozik. Tulajdonképpen azonban Napóleon számára készítette, remélve, hogy javaslata nem lesz méltatlan „a legnagyobb monarcha" figyelmére. Hogy valóban el is küldte vagy valami körben nyilvánosságra hozta volna, arról nem tudunk, és azt nem is tartjuk valószínűnek. A szöveg eredeti fogalmazványa, az előkészítő jegyzetekkel együtt, ma is szerzőjének kéziratthagyatékában található. Latin mottója az új rend születéséről *(alter ab imo rerum nascitur ordo)*, valamint előszava világosan jelzi azonban, hogy Berzeviczy milyen célból írta. A magyar reformerek, „jakobinusok" felvilágosult szellemű, haladó antifeudális reformprogramját dolgozta ki és akarta Napóleonnal elfogadtatni, ha a várt francia győzelem bekövetkezik és belőle új politikai lehetőségek adódnak. Úgy járt el, mint előbb a lengyel „jakobinusok".

„E kis munka szerzője — írja — egy igen régi magyar nemesi családból származik és nagyon jól megvan nemesi előjogainak élvezetében. Hazafisága azonban nemcsak álcázott önzés: előjogait készséggel feláldozza a haza üdvéért . . . "

„Európa államainak regenerációja, a nagy Napóleon műveként, most Magyarországot rendíti meg. Fájdalmas jótétemény ez. Bár valóra válna minden óhajom és forró reményem! Bár használná ki országunk ezt a pillanatot, amely egyhamar nem fog újra visszatérni!"

„Azon kötelességérzettől hajtva, hogy ezt amennyire csak tudom, elősegítsem, kis munkámat annak bölcsessége elé terjesztem, aki szilárdan kézben tartja a világ mérlegét

[103] A Berzeviczy család (kakaslomnici ág) levéltárából (OL, P 53) kivonatosan ismertette *Marczali Henrik:* Berzeviczy Gergely államiratai. Budapesti Szemle, 1907, 132. köt. 41—54. l., magyar fordítást közölt *uő.:* Berzeviczy Gergely magyar alkotmánytervezete Napoleonnak ajánlva. Budapesti Szemle, 1933, 2 közl. Kéziratunk lezárása után jelent meg e tárgyról egy újabb tanulmány: *H. Balázs Éva:* Notes sur l'histoire du bonapartisme en Hongrie. Nouvelles Études Hongroises vol. 4—5, 1969—1970, 186—207. l. Ez már megfelelő értékeléssel ismerteti Berzeviczy alkotmánytervét, valamint két másik kéziratát: Napóleonhoz írt francia levéltervezetét a magyar protestánsok sérelmeiről a „volt" uralkodóház alatt (vagyis egy be n következett jövőre készülve), ugyancsak 1809 elejéről, továbbá latin összefoglalóját, amelyet valamivel korábban írt a francia forradalom és háborúk történetéről (Revolutionis et belli populi Gallici brevis conspectus). Ez utóbbiban Berzeviczy felismeri a francia forradalom nagy történelmi pozitívumát, helyesli a feudalizmus felszámolását; felfogása ugyan inkább a girondistákhoz, semmint a jakobinusokhoz áll közel (s már itt is feltűnik szimpátiája Napóleon iránt), az adott magyarországi feltételek között azonban ez az álláspont nyilván más, haladóbb jelleggel bírt, mint a girondistáké a forradalmon belül. Ezzel kapcsolatban általában helyes figyelmeztetnünk arra, hogy midőn Magyarországon „jakobinusokról" beszélünk, mint ahogy beszéltek az egykorúak is, ezeken nem kell és nem is lehet minden további nélkül francia típusú jakobinusokat értenünk. E fogalom Lengyelországban is, nálunk is azt jelezte, hogy a nemesség és a hozzá kapcsolódó, rajta olykor túlmutató, de önálló erőt nem képviselő értelmiség körében felbukkantak olyan tendenciák is, amelyek a felvilágosult rendiség céljain túlmenően már a *feudalizmus felszámolására* irányultak, reform vagy forradalom útján. A magyar jakobinus mozgalom résztvevőinek nagyrésze is reformerekből állt. A fejlődés nem jutott el odáig, hogy az antifeudális programok közt kelljen, további fokon, az ellentéteknek kiéleződniök.

és aki, a békében is oly nagyként, mint a háborúban, eldönti majd sorsát drága hazánnak is."

„Az osztrák ház vereséget fog szenvedni és valószínűleg elveszti trónját. Nálunk ezt hinni bűn, de én mégis erősen így látom. E katasztrófa Magyarországnak igen üdvös lehet, és szeretném remélni, hogy lesz is."

Az emlékirat 15 rövid fejezetből áll. Az első 13 egy-egy speciális téma elemzésével foglalkozik, néhány vonással jellemezve az alkotmány, a nemesség, a parasztság, a királyi hatalom, a törvényhozás, a közigazgatás, a művelődés stb. helyzetét. A 14. fejezet „általános megjegyzéseket" fűz mindehhez, a 15. pedig a fenti témák sorrendjében, számozott pontokba szedve, 78 konkrét reformjavaslatot sorol fel. Részletes elemzésük helyett legyen szabad itt közülük mindössze néhány olyat kiemelni, amely nagyjából körvonalazza Berzeviczy programjának jellegét.

„Az első kívánság az, hogy a magyar alkotmányt revideálni, módosítani kell, és egyben rendszerbe foglalni. A *Corpus Iuris* jelenleg „kaotikus rendetlenségben" van. A feudális nacionalizmus hívei azt kívánják, hogy az alkotmány örökre így maradjon. Ez „hiábavaló illúzió", hiszen eddig is sokszor változott, és most különösen változnia kell, mivel a feudális rendszeren (système féodal) alapszik, amely már elvesztette az élethez való jogát. „Kikerülhetetlenül szükséges" a hadrendszer reformja is. Az insurrectió teljesen elavult. Ezentúl „kivétel nélkül mindenki köteles az országot védeni, vagy annak védelméhez hozzájárulni". Reformra szorul a nemesség és annak minden „osztálya" is: a katolikus klérus, nagy birtokadományaival, amelyek minden létjoga már régen megszűnt, a főnemesség, amelynek „előjogait felfokozta a visszaélés és birtoklás", és a szegény nemesség is, amely „a lakosok leghaszontalanabb osztálya", mert nincstelenül is megőrzi ősei gőgjét és „megvetését minden munka iránt". A jövőben a nemesség, mint rang vagy cím, megmarad ugyan, de „a jogegyenlőség sérelme nélkül". A nemesség „adót fizet, mint bárki más". Az egyházi vagyont szekularizálják, a papokat az állam fizeti. Az ősiség megszűnik, a birtokok szabadon vásárolhatók és eladhatók. A Harmadik Rend (Tiers État), vagyis a polgárság, „mint korunk kultúrájának jellemző attributuma", erősítésre szorul, ezért emelni kell a sz. kir. városok számát.

A parasztok, akiknek nyomorúságos, elnyomott helyzete „nemcsak káros, hanem veszélyes is", a polgárokhoz és nemesekhez hasonlóan megkapják a „birtoklás jogát", és az úrbéri földek ezentúl *az ő tulajdonukba mennek át*. A tized és kilenced megszűnik. A többi földesúri szolgáltatás elvben megmarad, de a parasztok ezeket az úr beleegyezésével „teljesen megválthatják", olyan szerződések útján, amelyeket minden esetben a királyi (vagyis nem a nemesi) hatóság előtt kell megkötni. A földesúr joghatósága (úriszék) megszűnik a parasztok felett. Mindez, ha nem is éri el a kötelező állami örökváltság 1848-as szintjét, már a reformkor javaslat-lépcsőzetébe illik, és a paraszti földtulajdon biztosításával, legalábbis az úrbéri földeket illetően, talán tanulságul is, jóval messzebb megy annál, ami Lengyelországban megvalósult.

A központi királyi hatalmat, amelyet a feudális erők megbénítottak, meg kell szilárdítani. „Ez nem fog tetszeni . . . az oligarcháknak", de az utókor és „az egész haza" áldása rajta lesz. A törvényhozás, amely most a kiváltságosoknak a nemzettel való azonosítására épül, szintén gyökeres reformra szorul. Az új országgyűlés alsó tábláján a sz. kir. városok, a parasztok (járások), az értelmiségiek (tanárok, protestáns superintendensek) és a kereskedők képviselői foglalnak majd helyet. A köznemesség képviselői (ezentúl is

kettő megyénként) átkerülnek a felső táblára, a nagybirtokosok és a katolikus főpapok mellé. A miniszterek „az országgyűlésnek lesznek felelősek". A megyei közgyűlés sem lesz már kizárólag a nemeseké: az 500 Ft. évi jövedelmen aluli, szegény nemesek elvesztik, a városok és falvak képviselői viszont elnyerik a szavazati jogot.

Az igazságszolgáltatás anarchikus viszonyai, évszázados pereivel, felszámolandók. „A *Code Napoleon*-t fogja Magyarország elfogadni", a szükséges módosításokkal, még pedig nemcsak a polgári jog tekintetében (mint a lengyeleknél), hanem a büntető jogéban is. Gazdaságilag biztosítani kell az ipar és a kereskedelem szabadságát, és kiemelni az országot alárendelt helyzetéből. Művelődési téren a legsürgősebb a vallási fanatizmus kiküszöbölése, valamint az iskolák, tudományok és művészetek „tisztességes létének" állami (már nem egyházi!) biztosítása.

A 14. fejezet „általános megjegyzéseiben" Berzeviczy a feudális nacionalizmus ellen intéz éles támadást. Éles szemmel ismeri fel, hogy ez ebben a formában, már ekkor, itt, a nemesi osztályuralom önvédelmének is eszköze. „Jelenleg divat Magyarországon mindent dicsőíteni. E divatot az udvar kezdte el, amely hízeleg a magyaroknak, hogy subsidiumaikat megszerezze." De a nemesség enélkül is roppant önelégült saját uralmával. Nála még a magyar nyelv iránti lelkesedés is „babonás felmagasztalásává degenerálódik mindannak, ami magyar". Azt az axiómát, hogy a magyar nemzet egyszerűen a nemesekkel azonos, „a nemesség érdeke" hozta létre, figyelmen kívül hagyva a hét millió főnyi népet, meg azt a tényt, hogy ennek igen nagy része más nemzetiségeket képvisel. Az ország *egészét* illetően ezért helyesebb „magyar királyságról", mint „magyar nemzetről" beszélni. A társadalmi haladás szemszögéből tehát már akkor fel lehetett ismerni olyan keserű igazságokat, amelyeket a magyar uralkodó osztályok száz év múlva is szentségtörésnek tekintettek.

Berzeviczy a feudális nacionalizmus elvetésében egészen addig elmegy, hogy az adott helyzetben még a magyar államnyelv követelését sem tartja szerencsésnek. „Bár a nemzeti nyelv előnyei félreismerhetetlenek" — írja, — mégis, „mivel Magyarországon több nemzet él, mivel Magyarország már enélkül is nagyon elszigetelt Európában, és végül mivel a magyar nyelv még nincs lerögzítve és kiművelve", egyelőre, várakozólag (en attendant) a latint kellene hivatalos nyelvnek megtartani. E javaslat persze, amelyet egyébként maga Berzeviczy is átmenetinek tekintett, a XIX. században nem sok jövővel biztatott, még azt figyelembe véve sem, hogy *ekkor* még valóban a nyelvújítás kezdetén és nem végén, eredményei birtokában vagyunk, és valóban egy negyed századdal az 1844-i nyelvtörvény előtt. Nagy perspektívából nézve azonban utólag is nehéz volna bármiféle nagy jövővel biztató megoldást felfedezni. S annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy Berzeviczy magyar nemesi részről kivételes világossággal ismerte fel a régi Magyarország soknemzetiségű jellegét és az egységes, hivatalos nemzeti nyelv bevezetésének nehézségeit.

Akik csak saját érdekükkel törődnek — folytatja Berzeviczy —, nem győzik országuk „összehasonlíthatatlan boldogságát" dicsőíteni. Magyarországon kétségtelenül kellemesen lehet élni, főként, ha valaki jómódú nemes. De mégsem maradhatunk, örök indolenciával, mindig egy színvonalon, „egy évszázaddal elmaradva". Az országnak reformra van szüksége, és ez itt csak felső diktatúra (dictature suprême) útján mehet végbe, mert a különböző társadalmi osztályok, nemzetek és vallások érdekei túl szétágazók. Az a „hazafiság", amelyre a nemesség a francia háborúkban hivatkozott, egészen

más, mint az „igazi hazafiság" (patriotisme véritable), amely a haza közös javának rendel alá minden rész-érdeket. A francia-ellenességet az udvar, a klérus meg a feudálisok (féodalistes) képviselik, akik gyűlölik Napóleon rendszerét. Ezeknek sikerült, „minden eszközzel", a népben is sok előítéletet elültetniök. Ezen azonban lehet segíteni. Az erőfölény azé lesz, „aki a nép tömegét jótéteményekkel nyeri meg".

Mindebből kitűnik, hogy Berzeviczy, Napóleon segítségével, egy olyan független, alkotmányos magyar monarchiát akart létrehozni, amelynek központi hatalma képes a feudális erők ellenkezését legyőzve, igen lényeges társadalmi és politikai reformok keresztülvitelére. Nyilvánvaló, hogy Berzeviczy a francia segítséget és e központi hatalom megszervezését azért is feltétlenül szükségesnek tartotta, mivel az ország adott viszonyai közt nem látott olyan szervezett társadalmi és politikai erőt, amely enélkül, egymagában, a siker reményével léphetett volna fel a fennálló feudális rendszer ellen. Magyarországon, mint Lengyelországban is, a feudális uralkodó osztályok olyan körülsáncolt politikai, hatalmi pozícióval bírtak, amely erődre emlékeztetett: elfoglalásához külső segítség kellett.

Az a polarizálódás, amely az egyik oldalon a feudális nacionalizmus önmagasztaló és Habsburg-hű szólamait erősítette fel mindent túlharsogóvá, a másik oldalon létrehozta tehát azt a *polgári reformprogramot* is, amely, bár igen szűk körben, az *utat jelezte a jakobinusoktól a reformkor felé.*

A két tendencia jól kitapintható és felmérhető. Csak a feudális nacionalizmus neve igényel még talán egy rövid magyarázatot. A nacionalizmust mint nemzeti törekvések együttesét, a polgári fejlődéssel hozzuk, joggal, kapcsolatba. Elnevezésünk nem ennek próbál ellene mondani, és természet szerint nem olyasmire utal, mintha a nacionalizmust a feudalizmus hozná létre. Csak annyit állapít meg, vitathatatlan tények alapján, hogy ebben az időszakban, a XVIII—XIX. század fordulóján, Magyarországon, a nemesség nagy többségének körében egy olyan nacionalizmus vált uralkodóvá, amely még nem lépte túl a feudalizmus körét, még nem kapcsolódott a kiváltságok ellen irányuló törekvésekkel, sőt ellenkezőleg: inkább a kiváltságok védelmében volt mozgósítható. A tény maga régóta ismeretes, ha elemzése nem is történt még meg kellő színvonalon. „Rendi nacionalizmusról", lényegileg hasonló értelemben, már Szekfű óta beszél történetírásunk. A „rendi" némi eufemizmussal, tulajdonképpen, pontosabban szólva, feudálisat jelent, ha kompetensnek fogadjuk el Batsányit, Berzeviczyt, majd utóbb Kossuthot vagy Eötvöst arra, hogy ellenfelüket, a régi rendszert, igazi nevén, feudalizmusnak nevezzék. Külön, más kérdés lenne az, hogy ez a feudális nacionalizmus, mint jelenség, minő feltételeknek volt produktuma. Nézetünk szerint főleg két feltételnek kellene utána járnunk pontosan. Az egyik a nemesi árutermelés, amely új orientációt nyitva lehetővé tette e nemesi-nemzeti mozgalom és a felvilágosult rendiség létrejöttét, a korábbinál magasabb szinten, bár még a feudalizmuson belül. A másik feltétel e némi tempókülönbséggel jelentkező nemesi mozgalom időbeli találkozása és viszonya a francia polgári forradalommal, és vele az új rend perspektíváival. Az első, úgy látszik, alkalmassá tette a nemességet arra, hogy újabb típusú, nemzeti aspirációk felé tekintsen.[104]

[104] Az árutermelő nemesség és a hozzá kapcsolódó értelmiség e szerepét a korábbi kutatásoknál helyesebben, világosabban körvonalazta *H. Balázs Éva*, i. m. (1967), 7—12. l., valamint *uő.*: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. Történelmi Szemle, 1960, 319—322. l.

A másik viszont arra ösztökélte, hogy részben e nemzeti motívumot is védekezésre használja fel. A jelenség tehát a valóságban alighanem összetettebb volt és ellentmondásosabb, semhogy minden „nemzeti" jellegű jelenség mindenkor és mindenben egyszerűen és mechanisztikusan a „haladás" fogalma alá volna sorolható. Ha osztálytársadalmak kezdődő válságainak modelljét próbáljuk általában felállítani (és ez indokolt lenne a hazai feudalizmus válságának kezdetén), rendszerint valami olyan jelenséggel találkozunk, hogy a régi uralkodó osztály az újjal szemben az új bizonyos elemeinek felhasználásával próbál versenyképes maradni, részint ideológiai fegyverzetében, de részint a korábbinál valamival szélesebb (bár a régi számára még biztosnak tekinthető) társadalmi bázis keresésében is. A nemességben e kettő úgy látszik együtt, összefonódva jelentkezett, változó arányokban, de ekkor még úgy, hogy az árutermelés polgári irányu motívumánál (amely Berzeviczynél is megvolt) általában alighanem erősebb volt a védekezés motívuma (amely Berzeviczynél nem nagyon, vagy csak kisebb mértékben játszott szerepet). Az a tény, hogy a nemesség alárendelt ország vezető osztálya volt, politikailag és gazdaságilag függő helyzetben, külön befolyásolta még e két motívumot, és a védekezésnek egy oly sajátos, kettős sőt hármas értelmet adott, amely egyszerre, együtt fejezte ki a védekezést lefelé (a nemesit) és felfelé (a nemesit és objektíve, perspektívában, a nemzetit), nagyjából egészen addig, amíg a feudális nacionalizmus lárvájából, ugyanezen nemesség fejlődésének egy későbbi stádiumában, a liberális nacionalizmus lépett elő. Mindez azonban már valóban messze túlmenne tanulmányunk körén.

IV. *Háború és döntés, 1809*

A feudális nemesek vagyis a többség lojális és nemzeti színeket öltő ellenzése és reformista nemesek, „jakobinusok" kis köreinek reménykedő várakozása közben kezdte el Napóleon, a lengyelek után, most 1809 tavaszán, a magyar fejezetet. Ezt is hasonló módon kezdte el. 1809. május 13-án, az útjában álló osztrák erőket szétszórva, bevonult Bécsbe. Már két nap múlva, május 15-én kiadta a magyarokhoz intézett proklamációját, amelyet, magyar Dąbrowski híján, ő maga és Neufchâtel hercege, Berthier írt alá. A katonai helyzet ezúttal is még bizonytalan volt, hiszen jóval a döntő csaták *előtt* vagyunk. Károly főherceg, az osztrák főseregggel, a Duna északi partján állt, és május 21—22-én Aspernnél még sikerült Napóleon átkelési kísérletét visszavernie. A végső döntést csak Wagram hozta meg július 6-án. Alighanem túl merész dolog lenne pusztán az időrend és a katonai helyzet sajátos hasonlóságából következtetnünk a célok és módszerek hasonlóságára is. De mindenesetre úgy tűnik, hogy Napóleont ezúttal is közvetlen, praktikus katonai meggondolások vezették elsősorban: a döntő összecsapás *előtt*, az ellenfél erőinek bomlasztása érdekében, azt a magyar nemesi insurrektiót akarta mindenek előtt semlegesíteni, vagy éppen a Habsburgok ellen fordítani, amelyet József nádor hosszú előkészületek után, nem sokkal előbb, április 27-én hívott fegyverbe. Ha az analógia áll, Napóleonnak, mint egykor Lengyelországgal, most Magyarországgal kapcsolatban sem volt eleve kész, végleges döntése. Magyar vonatkozásban nem kerültek elő olyan részletes tervek és javaslatok sem, amilyenek 1806—1807-ben Lengyelországról készültek. Több utalásból világos azonban, hogy itt is voltak hasonló elképzelések. A kérdés részint könnyebbnek látszott, mert Magyarország nem három hatalom közt volt felosztva, belső

berendezését illetően pedig adott esetben, a már kész varsói mintát lehetett alapul venni. De egyben nehezebbnek is, mert ez a Habsburg-monarchia felszámolását jelentette volna.

„Nem tudom -- írja Narbonne-ra hivatkozva Villemain, — hogy Ausztria teljes nagyságában felismerte-e akkor azt a veszélyt, amely fenyegette. Bizonyos azonban, hogy a gondolatok azon áradatában, amely Napóleon császárt Wagram után megrohanta, és azon benyomások hatása alatt, amelyeket e szörnyű és keserves győzelem keltett benne, szeme előtt felmerült az a terv, hogy szétbontja Mária Terézia monarchiáját, illetve Bécsre és néhány tartományra korlátozza azt, elvéve tőle a Dunát (annak középső szakaszát) és mellé helyezve, buzgó ellenfélként, Csehország és Magyarország kisebb királyságait, Franciaország védnöksége alatt."[105]

Wagram után, midőn sietve fegyverszünetet kötött? Nekünk úgy tűnik, mintha Maret-életrajzában Ernouf közelebb járna az igazsághoz, midőn azt írja, hogy Napóleon inkább a hadjárat *első* szakaszában látszott „szélsőséges elhatározások" felé hajlani. Szerinte a császárnak az esslingi (asperni) csata előtt volt egy olyan perce, midőn az osztrák monarchia felosztásának gondolatával foglalkozott, amint ez május 16-án (vagyis egy nappal a magyar proklamáció után) kelt hadi bulletin-jéből is kiderül, amely valósággal bejelenti már a Habsburg-ház bukását.[106] Ezen kívül még két adatunk van, valamivel későbbről, a magyaróvári béketárgyalások idejéből. 1809. augusztus 19-én Napóleon, Champagnyhoz írt levelében, azzal fenyegette meg az osztrák meghatalmazottat, hogy ha császáruk kísérletet tesz a francia megszállás alatt álló tartományok kormányzatának dezorganizálására, akkor azokat rögtön birtokba veszi, megszünteti a feudális jogokat, kihirdeti a *Code Napoléont*, és ha a tárgyalások eredményre nem vezetnek, szétválasztja Ausztria három koronáját.[107] A fenyegetés, ekkor, már aligha volt egészen komoly, de nyilván korábbi elképzelésekre utalt. A másik adat egy aláíratlan dokumentumban található, amelynek szerzője kissé utóbb, már azt írta, hogy Ausztriát nyugaton kell leszerelni, és hogy „Horvátország kitűnő szerzemény lesz, mivel jó katonákkal fog szolgálni". Majd hozzáteszi: „most már nem beszélek Magyarország beléptetéséről a rajnai konfederációba".[108] Vagyis korábban erről is szó esett. Eszerint tehát a Varsói hercegség mellett létrejött volna keleten egy külön Csehország és egy külön Magyarország, mint „független" állam, de a gyakorlatban a rajnai konfederáció tagjaként (bár feltehetően közvetlenül) a napóleoni rendszer keretébe tartozva, katonai erejével együtt. A lengyel minta itt

[105] *Villemain:* i. m. 118. l.

[106] *Ernouf:* i. m. 253. l. Egy névtelen francia napló szerint Napóleon mindjárt a Bécs elfoglalását követő napon, 1809. máj. 14-én kijelentette, hogy Magyarország önállóvá teendő és a magyarok, ha úgy akarják, választani fognak maguknak egy oly férfiút, aki függetlenségüket és alkotmányukat biztosítja: idézi *Wertheimer:* i. m. II. köt. 438. l. A várt eredményt már kezdte előlegezni a 9. bulletin, amely 1809. máj. 19-én azt írta, hogy „Magyarországon még nincs (nemesi) felkelés. Fegyver, nyereg, pénz nélkül és igen kevés ragaszkodással az osztrák ház iránt, e nemzet úgy látszik, mindenféle segítséget megtagadott." AÉ, CP, Autriche, vol. 383, p. 53.

[107] Correspondance de Napoléon Ier. XIX. Paris. 1865, 426—427. l.

[108] AÉ, CP, Autriche, vol. 384, pp. 351, 368, 371; vö. *Driault:* i. m. III. köt. 465. l. *Horváth Mihály:* i. m. VIII² köt. 387. l. szerint Napóleon terve az volt, hogy Oroszországgal osztozva a Habsburg-monarchiát feldarabolja, I. Ferencet lemondatja, helyette Ferdinánd főherceget teszi a szűkebb Ausztria élére, Csehországot és Magyarországot különválasztja és az utóbbit, független királyságként Franciaország védelme alá helyezi.

is felismerhető. Abban is, hogy ez csak a lehetőségek egyike volt, amelynek sorsáról később kellett dönteni. S végül még abban is, hogy a magyar proklamáció létrehozásának ügyét, feladatként, mint államtitkár és mint bizalmas munkatárs, az a Maret, a jövendő Duc de Bassano kapta Napóleontól, aki előzőleg „a lengyel nemzetiség fáradhatatlan védelmezője" volt a császár előtt, és aki a varsói ideiglenes kormány összeállításában is hallatta szavát, vagyis most már alapos kelet-európai tapasztalatokkal rendelkezett.[109]

A proklamáció, amely három hasábos plakátként látott napvilágot, két változatban (francia – német – magyar és francia—latin – magyar szöveggel)[110] a maga nemében egy kis remekmű volt. Egyrészt, Napóleon más kiáltványaihoz hasonlóan, az ellenfelet, az osztrák császárt vádolta agresszióval. Másrészt, a különböző jelentéseket felhasználva, kitűnően és tömören felidézte a magyar nemesi ellenzék fő sérelmeit, azt, hogy Magyarországot a Habsburgok, bár birodalmuk „legszebb része" volt, mindig alárendelték idegen érdekeknek. Végül felhívta a magyarokat, hogy eljött a pillanat, midőn függetlenségüket visszaszerezhetik. „Fogadgyátok el a békességet, melyet ajánlok – olvassuk az egykorú magyar szövegben, – maradgyon fenn egész épségében Országotok és szabadságtok, maradgyon fenn hazátoknak Constitutiója, akár azon állapottyában, a mint eddig vala, akár pedig azon változtatásokkal, a melyeket abban tetszéstek és kényetek szerint, az időknek mostani környülállásaihoz képest jóknak és saját polgártársaitoknak hasznára nézve talán szükségesnek ítélni fogtok."

A proklamációban, amely egyébként teljesen a nemesi ellenzékre, a második variánsra appellál, ez az egyetlen olyan mozzanat, amely, igen óvatosan, majdnem kétértelműen, bizonyos, a feudális nacionalizmuson túlmenő lehetőségekre is utalni látszik. Ő, Napóleon mindezért semmit nem kíván a magyaroktól, – a Rajnai Konfederációról és annak katonai funkciójáról itt természetesen nincs szó. „Szerezzétek most vissza nemzeti ételeteket; ... Válaszszatok királyt magatoknak ... Gyülekezzetek azért ösze Rákos mezejére, régi őseitek szokása szerént; tartsatok ott igazi Nemzeti Gyűlést! és adgyátok tudomra végzéseiteket."

Szerzőink hosszú időn át nem annyira a kiáltvány és hatása elemzésével, mint inkább azzal a kérdéssel foglalkoztak, hogy szövegét ki fordította magyarra. Irodalomtörténeti érdekből történt ez így, Batsányi János sokat vitatott szerepe miatt.

XVIII. századvégi nemzeti irodalmunk e kiemelkedő alakjáról itt szintén csak annyit mondhatunk, amennyi megérteti: a volt „jakobinusból" hogyan lett, a polarizációs folyamat során, Napóleon kelet-európai híveinek, a legújabb kutatások szerint, talán legmarkánsabb magyar képviselője.[111] Batsányi

[109] *Ernouf:* i. m. 237. l.

[110] A proklamáció francia—német magyar változatát facsimilében közli: *Marczali Henrik:* Magyarország történelme III. Károlytól a bécsi kongresszusig, 1711—1815. Szilágyi Sándor szerk., A magyar nemzet történelme VIII. köt. 582—583. l., valamint *E. Sayous:* i. m. (1900), 488. l. A francia szöveget közli: Correspondance de Napoléon. XIX. köt. 13—14. l. *A. De Gerando:* i. m. 132—134. l. A magyar szöveget többször kiadták, így *Váli Béla:* Napóleon 1809-i proclamatiója a magyarokhoz. Hazánk, VI. 1886, 474. l. *Schuy Gilbert:* Bacsányi János és I. Napóleon 1809. proclamatiója a magyarokhoz. Bpest. 1914, 8—10. l.; utóbbi a zirci apátság könyvtárából idéz egy francia—latin—magyar változatot.

[111] A legújabb jellemzések: Batsányi János összes művei. S. a. r. Keresztury Dezső—Tarnai Andor. I. Bpest. 1953. *Tarnai Andor:* Batsányi János (A magyar irodalom története III. Bpest. 1965, 148. sk. l.). A korábbiakat és a részletirodalmat alább idézzük.

Berzeviczyvel egy évben (1763), de egy dunántúli mezővárosi polgár fiaként látta meg a napvilágot. Mint író 1790 körül a nemesi-nemzeti mozgalom viszonylag haladóbb, felvilágosult reformista szárnyát támogatta. Antifeudális programjával azonban hamar túlhaladt azon. A francia példát idéző, ragyogó forradalmi versei miatt 1793-ban megfosztották állásától. A következő évben a magyar jakobinusokkal együtt őt is elfogták. Az összeesküvésben való részvételt nem tudták rábizonyítani, csak azt, hogy tudott róla. Ezért és főleg védekezése során kinyilvánított „veszélyes elvei" miatt 1795-ben egy évi várfogságra ítélték. Így lett, az osztrák hatóságok jóvoltából, Maret és Sémonville rabtársa Kufstein börtönében.[112] Szabadulása után kénytelen volt Bécsben letelepedni, ahol a pénzügyigazgatásnál sikerült szerény pozíciót szereznie. 1805 eseményeire nem reagált. 1808-ban azonban már elérkezettnek látta az időt arra, hogy olyan kötet megjelentetésére készüljön, amelybe forradalmi verseit is be akarta venni és amelyről normális viszonyok közt, a kormányrendszer bukása nélkül, nyilván nem várhatta, hogy az osztrák cenzúra átengedi. A fent elmondottakból már értjük, mi késztette erre. Ez is a polarizálódás folyamatához tartozott.

1809 novemberében, a franciák kivonulásakor, Batsányi elhagyta Bécset és Párizsba ment. Egyesek szerint azért, mert a proklamáció fordításában része volt, vagy mert tudta, hogy ezzel vádolni fogják. Ő maga ellenségeire, üldöztetésére és jóakaratú ismerősei azon intésére hivatkozott, hogy jobb lesz távoznia.[113] Valószínű azonban, hogy nemcsak a proklamáció-ügy miatt menekült, hanem a helyreálló reakciós osztrák rendszert is elviselhetetlennek találta már és szabadabb atmoszférát, jobb működési teret akart találni Franciaországban, Napóleontól várva Európa feudális viszonyainak reformját. Otthon — írta egyik levelében — „a magamfajta emberek számára nincs boldogulás, ... míg az elavult s ma is élő rendszer tart". Batsányi párizsi éveit[114] jóideig szinte csak azon levelekből ismerték, amelyeket feleségéhez, Baumberg Gabriella osztrák költőnőhöz írt. 1811-ben azonban ő is csatlakozott férjéhez Franciaországban. Újabban került elő Batsányi levelezése Johann Georg Müllerrel[115], akinek bátyját, Johannes v. Müller svájci történészt és publicistát († 1809) Bécsben, 1804 előtt, baráti kapcsolat fűzte Batsányihoz. E levelekből kiderül, hogy Batsányi, az osztrák rendőrség ellenőrzése alól szabadulva, szenvedélyes gyűlölettel bírálta az elnyomó rendszert. Az újabb kutatások megállapították végül azt is, hogy Batsányi nemcsak passzíve reménykedett Napóleon „világra szóló reformmunkáiban", Európa szebb jövőjét és a feudalizmus felszámolását várva tőle, hanem maga is, aktíve

[112] Maret kufsteini fogságáról írt beszámolója beszél ugyan arról, hogy magyar foglyokkal is érintkeztek és kopogtatással értesültek tőlük a magyarországi eseményekről, de névszerint külön itt senkire sem hivatkozik. *Ernouf:* i. m. 186. l.

[113] Batsányi, 1816-i vallomása szerint, 1809 októberében, még Bécsben, búcsúlátogatást tett Maret-nél, megemlítve azt is, hogy a proklamációról elterjedt hírek miatt fél a bosszútól. Maret ezt megütközve hallgatta, megjegyezte, hogy szükség esetén számíthat támogatására Franciaországban, sőt utóbb irodafőnöke útján állást is kínált neki a francia Illyriában, amit Batsányi elutasított. *Horánszky L.:* i. m. (1907), 414–415. l.

[114] *Horánszky L.:* i. m. (1907). *Nemes Éva Margit:* Bacsányi Párizsban. Találkozás Gabriellával, 1810–1811. Bpest. 1942, Minerva-könyvtár 153. *Pál Margit:* Bacsányi Párisban. 1810. Bpest. 1943, Minerva-könyvtár 154.

[115] *Zsindely Endre:* Batsányi János párizsi levelei Johann Georg Müllerhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1964, 65–81, 216–229. l. és kny. Bpest. 1964 (8 levél a schaffhauseni könyvtárból). Ld. előzőleg *Zsadányi Éva:* Bacsányi János és Johannes von Müller. Bpest. 1941.

igyekezett ezt az ügyet támogatni, egy névtelen könyvvel, amelyet 1810-ben Cotta, a híres német kiadó tett közzé, *Der Kampf* címen.[116] Ez egyrészt egy korábban írt, több részes költeményt, másrészt egy politikai tanulmányt tartalmazott, élesen támadva a feudalizmust, magasztalva Napóleont és az alkotmányos monarchiát. A kéziratot Batsányi valószínűleg Bécsből vitte magával. Vagyis menekülve új szerepre is készült az európai politikai irodalomban, a felvilágosult eszmények, a társadalmi haladás és egyben Napóleon európai reformjai szolgálatában. Nem meglepő hát, hogy Maret, aki Párizsban igen szívesen fogadta, ha nem is hivatalt, de irodalmi érdemeire való hivatkozással francia kegydíjat szerzett neki, ebből élt azután haláláig.

Batsányi tehát igen határozott antifeudális politikai vonalat képviselt 1809 előtt és után egyaránt. A bécsi udvar veszélyes embernek tartotta. Napóleon bukása után, 1815. augusztus 5-én, Párizsban az osztrákok letartóztatták. Spielberg várába vitték, ahol ügyét 1816-ban külön bizottság vizsgálta meg. Batsányi csak annyit ismert be, hogy a proklamáció szövegét a franciák utasítására átjavította. A bizottság felmentette, a császár parancsára azonban mégis Linzbe internálták. Ott élt messzi, elszigetelten, haláláig.

Az ügy irodalomtörténeti érdekességéhez tartozik, hogy a Batsányi szerepéről szóló hírt, a proklamációval kapcsolatban, elsőnek,[117] még hozzá

[116] A munka teljes címe: Der Kampf. Ein lyrisches Gedicht, Nebst einem Anhang über das Feodalwesen und das neue Europäische Staatensystem oder die republikanisch konstitutionelle Monarchie. Deutschland 1810. Megtalálta *Zsindely Endre:* Egy értékes hungarica: Batsányi János 1810-es, mostanáig lappangó műve a schaffhauseni Városi Könyvtárban. Magyar Könyvszemle 1964, 62—65. l. Kiadta uő., német és magyar szöveggel, Batsányi János összes művei (szerk. Keresztury Dezső—Tarnai Andor) IV. kötetében. Bpest. 1967.

[117] Ezt már *Szinnyei Ferenc:* Bacsányi János. Bpest. 1904, 103—104. l. helyesen megállapította, miután a KL. megfelelő köteteinek megjelenése után végleg nem volt többé fenntartható *Bayer Ferenc:* Bacsányi János. Sopron. 1878, 209. l. azon véleménye, hogy Kazinczy a Batsányi-kérdésre csak a Szirmay Antal szövegéhez (ld. alább, 127. sz. jegyzet) fűzött bizalmas megjegyzéseiben tért ki, amelyeket nem is óhajtott mások tudomására hozni, és amelyeket csak halála után tett közzé *Kazinczy Gábor:* Bacsányi János. Új Magyar Museum 1851/52, VII. 422. (Itt olvasható az is, ami az osztrák vádakban sem szerepelt sehol, hogy Batsányi a proklamáció lefordítása után „egyik kávéház után a másikba ment, mindenütt vad szitokra fakadt a császár ellen"). De még később is furcsa, bár módszertanilag tanulságos példát találunk az egymásután több szerző egymásra halmozódó forráshasználati pontatlanságából levont, téves következtetésre: *Schuy Gilbert:* i. m. (1914), 3. l. azt állította, hogy a Batsányi szerepéről szállongó híreket „nagyban erősítette Ujfalusi Sándor elbeszélése", mely szerint Bacsányi maga mondta el neki, hogy mosolyogva olvasta át a kezébe adott híres kiáltvány fogalmazványát és e szavakkal ajánlkozott egy új szerkesztésére: „a magyar emberrel saját nyelvén kell beszélni". E meggyőzően hangzó, szép kis történetet *Schuy Sasvári Ármin:* I. Napoleon kiáltványa a magyarokhoz. Bpest. 1878. c. értekezéséből (14) idézi, ahol az valóban megtalálható, azon kis eltéréssel, hogy pontosabban: Ujfalvi Sándorról beszél és arról, hogy ezt Batsányi csak *utóbb,* 1819-ben mondotta volna, vagyis egy évtizeddel Kazinczy megnyilatkozásai *után.* Az itt idézett előző forrás: *K. Papp Miklós:* Történeti adatok az 1809-iki hadjárathoz c. anekdotikus közleménye az általa szerkesztett, népszerű kalendáriumban: A „Magyar Polgár" nagy naptára. II. Kolozsvár. 1870, 72—80. l. Papp itt, egyebek közt, emlékezetből egy-két olyan esetet is megír, amelyet egykor Ujfalvy Sándor mesélt neki. Ezek közt van a fent idézett anekdota is, de *nem* úgy, mintha ezt Batsányi mondta volna el neki és olyan más, hasonló hitelű részletekkel, mint hogy pl. Napóleon személyesen vitte volna magával Párizsba Batsányit. És szerepel egy másik, talán hihetőbb, bár így is pontatlan történet arról, hogy Ujfalvi 1819-ben Olmützben (? !) meglátogatta Batsányit, aki minden mosolygás nélkül, megtörten, öregen, könnyek közt intette saját példájával vigyázatra: „te még fiatal vagy, óvakodj". Mivel Ujfalvi 1814—1820 közt Bécsben a magyar kancellárián teljesített szolgálatot, a látogatás (persze nem

vádként megfogalmazva, egykorú irodalmunk másik nagy alakja, Kazinczy Ferenc terjesztette el a hazai közvéleményben. Kazinczy, tudjuk, igen széleskörű levelezést folytatott, és ennek segítségével, az akkori sajtószegény viszonyok között, bizonyos fokig, hírközpont szerepét töltötte be, főleg irodalmi, bár nem mindig csak irodalmi vonatkozásban. Levelei tanúsága szerint, így kell mondanunk, valóban gyűlölte egykori riválisát és különösebb gátlások nélkül használt fel minden eszközt arra, hogy kedvezőtlen színben tüntesse fel.

Előzőleg azt terjesztette róla, hogy osztrák spicli lett, „általment a titkos Polizey zsoldos seregébe, s 1803-ban a levelek bontogatásának departementjénél szolgált", nem is érthető, hogy egy Baumberg Gabriella mint szerethetett meg egy ilyen embert[118]. Midőn 1809 októberében egy Bécsben járt látogatótól először hallott olyasmit, hogy a franciák Márton Józsefet, a bécsi egyetem magyar nyelv- és irodalom-tanárát bízták meg a proklamáció fordításával, és hogy Batsányi, mint Maret barátja tolmács lett a franciáknál,[119] még kétkedve adta tovább a hírt: „Csudálnám, mert ő a concipistaságért igen hív vala."[120]

Először Kazinczy Horvát István 1810. január 26-i leveléből értesült arról, hogy Ferenczy János hiába kereste Bécsben Batsányit, mert az, „hogy a Politia bosszúját elkerülhetné", Párisba távozott, „elhitetvén kedvesével", hogy csak pár napig lesz távol. „Mindennek a Proclamatio fordíttatása és *Hungarus ad Hungaros* nevű könyv iratása volt az oka." Horvát még bizonyos együttérzéssel és megértéssel fűzte hozzá: „Sajnálkodom szerentsétlenségén s a környülállásokból alig tudom vádolni vigyázatlanságát."[121]

E híradás nyilvánvalóan két különböző forrásból származott. Az egyik Batsányiné volt, aki persze pontosan tudta, férje hová és miért ment, de megbeszélésükhöz híven valóban mindenki előtt letagadta azt. Bizonyára nem beszélt azonban senkinek így a proklamációról, és még kevésbé a *Nobilis Hungarus ad Hungaros* c. röpiratról, amely 1809. május 19-i keltezéssel, nyers, népszerű latinsággal próbálta a proklamációt a gyengébb műveltségű kisnemesség közt népszerűsíteni. Ezt Batsányi, megvetéssel, mindig féreműnek nevezte és szerzőségét a legbizalmasabb körben sem vállalta. Az információ másik fele tehát más forrásból eredt, és tartalmilag annak az álláspontnak felelt meg, amelyre, valamivel előbb, a bécsi rendőri nyomozás jutott.

Olmützben, hanem Linzben) esetleg elképzelhető, bár részletes emlékirataiban hiába keressük ezt az érdekes epizódot. *Gyalui Farkas:* Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Kolozsvár. 1941. De ha elképzelhető, akkor is egészen másról tanúskodik, mint amit a sorban utolsó szerző vele bizonyíthatni vélt. Az eset, ismételjük, módszertanilag tanulságos, számunkra is, mivel benne nyomon kísérhető, hogyan kerültek be egy erdélyi öregúr anekdotái előbb, a lejegyző emlékezeti hibáival, pontatlanul, egy kalendáriumba, és hogy torzultak el további szerzők kezén olyan, egyre hibásabb „forrásadatokká", amelyek, noha már az eredeti anekdotának is ellentmondtak, kellő kritika híján következtetések levonására alkalmas argumentumként épültek bele most már a magyar történetírás régebbi rétegeibe. Az eset, attól félünk, nem egészen magában álló és kivételes.

[118] Kazinczy—Kis Jánoshoz, 1807. júl. 19. Kazinczy Levelezése VI. 1894, 94—96. l. A levél Batsányi nászáról egy epigrammát is tartalmaz, amely némi kétségeket ébreszt az olvasóban Kazinczy „finomkodását" illetően.

[119] Kazinczy — Rumy Károly Györgyhöz, 1809. okt. 29. KL VII. 1896. 37.

[120] Kazinczy — Pápay Sámuelhez, 1809. nov. 13. KL VII. 1896. 73.

[121] Horvát István — Kazinczyhoz, 1810. jan. 26.: KL VII. 1896. 243.

Ma már ismerjük ezen intrikák hátterét és előzményeit. Alig tették ki a franciák Bécsből lábukat, Decsy Sámuel, a Magyar Kurir volt szerkesztője, akit társa, Pánczél Dániel még 1809 áprilisban feljelentett, hogy lapjában Franciaországról és Napóleonról szimpátiával írt,[122] és akinek helyét erre, az udvar óhajára, Márton József kapta meg, elérkezettnek látta a percet arra, hogy ellentámadásba menjen át. Most ő jelentette fel Mártont, hogy lefordította a hirhedt proklamációt.

Decsy nem véletlenül volt ily jól tájékozott. A bécsi hatóságok ugyanis, midőn Maret és Andréossy utasítására magyar fordítót kellett előteremteniök, először Decsyért küldtek, aki azonban betegségére hivatkozott, és maga helyett, talán nem minden malicia nélkül, ő ajánlotta riválisát, Márton Józsefet. Ez utóbbi kihallgatása során, 1809 végén, Haager rendőrigazgató előtt elismerte, hogy május 4-én késő éjszaka, miután a franciákhoz rendelték, valóban készített egy magyar fordítást, de nem teljeset, mivel bizonyos erősebb kitételeket vonakodott átültetni. A franciák ezután Batsányira bízták a feladatot.

A vizsgálat így happy enddel végződhetett. Márton számára, akinek sikerült magát tisztáznia, bár a lapot végül mégis kénytelen volt Decsynek visszaadni. De Haager számára is, aki a szerencsés módon távollévő Batsányiban felfedezhette nemcsak a fordítót, hanem a *Nobilis* c. röpirat oly sokat s hiába keresett szerzőjét is. Ezután adták ki az elfogató parancsot Batsányi ellen.[123]

Kazinczy Horvát levelét 1810. február 25-én kapta kézhez. A Batsányira vonatkozó hírt (a *Nobilis* szerzőségéről is) még aznap továbbadta Rumy Károly Györgynek,[124] majd másnap Cserey Farkasnak, de a forrás megnevezése, és Horvát megértő, sajnálkozó megjegyzése nélkül, sőt megtoldva mindazon régi vádakkal is, amelyeket ellenfeléről korábban hirdetett. Batsányi „nem férhetett soha bőrében", mindenkivel összetűzött, Bécsben a titkos rendőrségnek, majd a franciáknak dolgozott. „Én csak azt a szerencséjét irigylem — fűzi még hozzá Kazinczy —, hogy sokat tanulhatott Bécsben s sokat lát, tapasztal Párisban."[125] Nemsokára azonban, úgy látszik, Decsytől és Mártontól is kapott Kazinczy híreket. Hogy e levelek mennyiben szóltak íróik saját személyes szerepének igazolásán túlmenően másról is, így Batsányiról, azt szövegszerűen nem tudjuk pontosan megállapítani, mert a Kazinczy-levelezés összegyűjtött és kiadott anyagából ezek hiányzanak. Tartalmukra csak Kazinczy másokhoz intézett leveleinek bizonyos utalásaiból következtethetünk. Tény azonban, hogy Kazinczy ettől kezdve forrásként a levelek egész sorában rájuk és csak rájuk hivatkozva adta mindazt tovább, amit a proklamáció és a *Nobilis* ügyéről bárkinek megírt. Horvátra sosem hivatkozott. Kétség-

[122] *Wertheimer Ede:* Adalékok a „Magyar Kurir" történetéhez. Századok 1897. 14—25. l. Eszerint Decsy előzőleg „nagy hősnek" nevezte Napóleont, és kiemelte, hogy még a spanyol nép is őrült a gyűlöletes előjogok eltörlésének és a kolostori reformoknak, A háború küszöbén azután Decsy már hiába igyekezett hangot váltani, „dühöngő oroszlánnak" nevezve Napóleont.

[123] A nyomozás ügye: *Horánszky L.:* i. m. (1907), 263—267. l.; az elfogató parancsé: uo. 273. l. *Schuy G.:* i. m. 53. l. Haager Budán, 1809. nov. 13-án kelt jelentése a *Nobilis Hungarus* ügyében (mellette egy példány a röpiratból): OL, N 22, 66. a. A történethez tartozik, hogy előzőleg, az udvar megbízásából, ugyancsak Márton József fordításában jelent meg a Manifestum, azaz: a felséges ausztriai udvarnak a háborút megelőzött nyilatkoztatása. Bécs. 1809 c. kiadvány.

[124] KL VII. 1896, 283.

[125] Kazinczy — Cserey Farkashoz, 1810. febr. 26. KL VII. 1896, 292. Cserey, Kazinczy információja alapján 1810. ápr. 3-i válaszában „semmi gaz ember"-nek minősítette Batsányit. KL VII. 1896, 367.

telen: e két ismert, irodalmi személyiség neve mindennek több hitelt és nagyobb tekintélyt adott, mint Horvát Istváné, az ifjú ismeretlen, szegény kezdőé.[126]

Így hát személyi ellentétekből és intrikákból kezdjük magyarázni történetünket? Nem. Ellenkezőleg: rivalitások és ellenérzések tulajdonképpen, végső fokon, annak a nagy konfliktusnak velejárói, tünetei, amelyben a kor két fő politikai tendenciája, a feudális nacionalizmus és a „jakobinus" reformista antifeudalizmus csapott egymással össze. Kazinczy ekkor valóban egykorú irodalmunk vezető alakja volt, de világosan kell látnunk, hogy az *előbbi* tendenciának, a feudális nacionalizmusnak volt kimagasló irodalmi képviselője, még akkor is, ha e tendencián belül annak reakciósabb, maradibb, provinciálisabb változatai ellen jó szempontokból hadakozott. Igaz, valaha résztvett a jakobinus mozgalomban. De már akkor, 1794 körül sem volt annyira antifeudális, mint társai. A hét évi fogság után pedig, megtörten, Zemplén megyei birtokára hazatérve, visszatalált a feudális nacionalizmushoz, amelyért, magánosságát feloldva, a magyar nemesség nagy többségével együtt, egy sorban, egy szívvel, ha nem is egy színvonalon lelkesült. Ez hatásának és visszhangjának is egyik titka lett. Az is igaz, hogy a magyar nyelvújítás úttörő, vezető alakja volt. A nyelvújítás eredménye: a korszerűsített, kiművelt nemzeti nyelv pedig a polgári-nemzeti átalakulás fontos szükségletei, velejárói közé tartozott. Igen, e nyelv maga valóban ezek közé tartozott, egyéb, más természetű, bár szintén nem lényegtelen jelenségekkel együtt. Létrehozása, korszerűsítése azonban, mint előkészítő folyamat, bármilyen fontosnak kell is tartanunk, még *nem* azonos a végeredménnyel és annak felhasználásával. Vagyis e folyamat önmagában és egészében még korántsem jelzi szükségképpen a polgári-nemzeti átalakulás programját, tendenciáját és szándékát. Tulajdonképpen e folyamat általában véve, bizonyos fejlettségi szintű társadalmak esetében, más előkészítő folyamatokhoz hasonlóan, még a *feudalizmuson belül* megy végbe. Szembetűnően így történt ez a francia fejlődésben, ahol a nemzeti irodalmi nyelv kialakulásának kezdete több mint egy évszázaddal előzte meg a polgári forradalmat. De így történt Magyarországon is, bár itt, az elmaradtabb viszonyok között, a szakaszok jobban egymásba csúsztak. Nálunk a nemzeti nyelv ügyét a nemesi-nemzeti mozgalom írói hozták elő-

[126] Kazinczy főbb idevágó levelei a Batsányi-ügy különböző változataival: Berzsenyi Dánielhez, 1810. márc. 16. KL VII. 311. Döbrentei Gáborhoz, 1810. márc. 16. KL VII. 315 („futott Párisba s Bécsnek hagyta vén feleségét"). Rumy Károly Györgyhöz, 1810. márc. 22. KL VII. 321. Zabolai Kis Sámuelhez, 1810. márc. 28. KL XXII. 250. A legismertebb és leghiggadtabb változat a gr. Dessewffy Józsefhez 1810. ápr. 20-i levélben található: „midőn 1809. a bécsi municipalitástól az ellenség magyar fordítót kívánt... s ez Decsyt nevezte ki, Decsy betegnek tette magát és Mártont projectálta"; ez utóbbi „excusálta magát ő nem csak jobbágy (= alattvaló), hanem szoros híve és protectusa az udvarnak. Maret Bacsányitól tudakozódott, ki neki 1795. Kufsteinben szomszédja volt, s B. kész vala a munkára, sőt írt is valamit e cím alatt: *Hungarus ad Hungaros*, s bekövetkezvén a béke, feleségét hír nélkül elhagyta, s Párizsba ment". KL VII. 443. A Decsyre és Mártonra vonatkozó hírek pontosak. Leveleikre Kazinczy részint Horvát Istvánnak írt 1810. márc. 12-i válaszában (KL VII. 305), részint, bővebben, Szentgyörgyi Józsefhez írt keltezetlen (1810. máj. 8-án kézhez vett) levelében hivatkozott. KL VII. 443. Ezek szövege, ha pontosan megvizsgáljuk, azt a benyomást kelti, hogy Decsy inkább csak Pánczél és Márton ügyéről, Márton pedig Decsy ellene irányuló manőveréről és Batsányi Párizsba távozásáról írt. S mindehhez már Kazinczy fűzi hozzá a proklamációról: „Tudni fogod, hogy Batsányi fordította ezt". Horvátra itt sem hivatkozik Kazinczy, hanem csak Mártonra (és Decsyre), bár egyébként más alkalommal Mártonról is elítélőleg nyilatkozott, hogy „tudatlan a magyar nyelvben", meg hogy „erkölcsi jelleme" sem ér többet. KL VII. 475. A valóságban Márton igen érdemes munkát végzett, latin—német—magyar szótára ma is a legjobban használhatók közé tartozik.

térbe a XVIII. század második felében, a nemesi felvilágosodás jegyében. S a tulajdonképpeni nyelvújítást is a nemesi-nemzeti mozgalom egy újabb írói nemzedéke hajtotta végre, egy olyan, későbbi időszakban, a XIX. század elején, midőn a mozgalom jellegét már nem annyira a felvilágosodás, mint inkább a forradalom elleni védekezés szabta meg. Mindez azonban elvégezhető volt még a feudalizmus keretén belül, olyan jelentős irodalmi személyiségek által is, akik maguk nem óhajtották a feudalizmust megdönteni, sőt esetleg védeni akarták azt a nemesi világgal együtt. Az adott, konkrét feltételek vizsgálatával dönthetjük csak el, hogy kik, mikor, hogyan képviseltek e nagy áramlaton belül a régin valóban túlmenő, polgári jellegű törekvéseket is. A különbségtétel lényeges. Ha mindent, ami a nemzeti nyelv érdekében történt, tényleges tartalomra való tekintet nélkül mindig, egyértelműen a polgári haladás közvetlen képviseletének tekintünk, elmossuk a valódi, fő történelmi ellentétet a régi és az új, a feudalizmus és a polgári formáció között, eltorzul történelmi képünk, és egyben érthetetlenné válik, hogy miért volt oly erős és szívós a feudalizmus Magyarországon, ha mindenki már ekkor ily lelkesen volt nemzeti. A nyelvújítás, eredményének objektív jelentőségét tekintve, fontos volt akkor is, ha még a feudális nacionalizmus keretei között, zömmel annak hívei munkájából ment végbe. Nem kell oly igazságtalan mércét állítanunk, amelynek alsó szintjén is, ha megnézzük a tényeket, naponta buknak el oly egyéniségek, akik saját kategóriájukon belül a legfelső szintet képviselték.

Nincs adat arra, hogy Kazinczy a polgári-nemzeti, demokratikus haladás ügyét töretlenül képviselve kereste meg a nyelvújításban azt az egyetlen lehetséges utat, amelyen akkor előre juthatott. A „nincs" persze még nem volna elég önmagában, hiszen rejtett szándék hallgatás mögött is lehet. De az éppen ellenkező, feudális-nacionalista eszmények állandó védelme és hangoztatása mögött már aligha. Ez így már nem volt kötelező. Ha az adatokat valóban, pontosan végigkísérjük, igen világosan megállapítható, hogy Kazinczy szabadulása óta haláláig oly úton haladt, amely a magyar nemesség fő vonalának lényegében véve megfelelt, ha, mint mondottuk, különbözött is a reakciósabb és provinciálisabb jelenségektől, sőt szembe is fordult velük, és ha éppen ezért valami módon saját fejlődésvonalát valahogy emberi egységben próbálta is látni.[127] Valóban haláláig, mert még 1831 elején, igazán a reformkor

[127] Ezt mutatja Kazinczy állásfoglalása Szirmay Antal, Jacobinorum Hungaricorum Historia c. kéziratával kapcsolatban. Szirmay, az opportunista, „ingó character", akit érdemtelenül menesztettek 1798-ban „jakobinus" gyanú miatt, 1809-ben, a polarizáció idején, különösen tüntetett „lojális" konzervativizmusával, nem is eredménytelenül, mert még abban az évben királyi donációban részesült. Ebben a szellemben, ekkor, 1809-ben kezdte megírni a jakobinusok történetét is, amelyet „barátságosan", feltehetően azon hiszemben küldött meg a volt-jakobinus Kazinczynak, hogy 1809-ben már végleg egy álláspontra kerültek. Ez persze így nem volt igaz, és különösen nem már 1810-ben, a válság okozta aggodalmak elmúltával, midőn Kazinczy a kéziratot kézbe kapta. Kazinczyt felháborította a felületes előadás, pontatlanságaival és a nemesi nacionalizmus álláspontját túllicitáló, „ultra" lojalitásával. Egy sor kiigazító jegyzetet fűzött hozzá, de alapjában véve mégsem elvi, politikai vonatkozásban, hanem csak adatszerűen és megismételve itt is Batsányi elleni vádjait; újabb kiadás: *Benda Kálmán:* A magyar jakobinusok iratai. III. Bpest. 1952, 14—15, 354—423. l. Ebben valóban közrejátszhatott az is, hogy mint itt olvassuk, Kazinczyban a börtön félelme volt túl erős. Kazinczy minden egykorú megnyilatkozásával *együtt* azonban nézetünk szerint mégsem magyarázható *pusztán* félelemből. *Pais Károly:* A két Kisfaludy Sándor. Cegléd. 1937, 47. l. helyesen mutat rá, hogy bár Kazinczy és Kisfaludy irodalmi ellentétbe került, ez a nemesi feudalizmus keretén *belül* ment végbe: „politikai meggyőződésük nagyjában egyezik, birtokos nemesek, nemességükhöz ragaszkodnak".

küszöbén, a még igazán nagyon kezdő, fiatal Kossuth kezében is, a zempléni megyegyűlésen, kitűnő írói megfigyeléssel, de teljes politikai elborzadással fedezte fel a „zendítés szövétnekét".

Kazinczy élesen támadta Berzeviczyt, nemzeti szempontokra hivatkozva, azzal, mint alább még látni fogjuk, hogy a nemzeti nyelvnél fontosabbnak tartja a kereskedelmet, meg azzal, hogy a jobbágykérdésben igazságtalanul becsmérli a nemzetet. Batsányit, aki maga is a nemzeti nyelv irodalmi harcosa volt, e címen nem támadhatta meg. Őt, láttuk, előbb azzal támadta élesen, hogy Bécs szolgálatába lépett, utóbb meg azzal, hogy Bécs ellen fordult, Fazekas Mihályt, aki a magasabb szintű mezővárosi polgárság fiaként a franciák ellen harcoló császári seregből kilépve a felvilágosult, antifeudális reform töretlen vonalát vitte tovább, és aki 1805-ben az akkor „még nőtlen és magyar" Kazinczynak küldte meg a Ludas Matyi kéziratát (és persze teljes értetlenségbe ütközött), — ezt a Fazekas Mihályt, a debreceni lokálpatriótát szintén azzal vádolta Kazinczy, hogy „forró barátja a németnek".[128] E szétágazó, részben egymásnak is ellentmondó kritikáknak egyetlen közös nevezője van: minden esetben a polgári reform antifeudális úttörői ellen irányultak, és a „nemzettel" azonosított nemességet védelmezték a feudális nacionalizmus szemszögéből. Nemcsak Berzeviczy, a német—magyar Szepességből, hanem Batsányi Zalából, és Fazekas a Hajdúságból sem elég jó magyar és nemzeti, ha nem a nemesi, feudális nacionalizmust képviseli. Aki viszont ezt képviseli, az akkor is nemzeti és igaz magyar, ha, mint Kazinczy 1809-ben, az osztrák monarchia és a Habsburg-dinasztia *mellett* és a függetlenségi gondolat *ellen* foglal állást.

Az a polarizálódás, amely Berzeviczyt, az egyik oldalon, francia reformtervének kidolgozására bírta, Kazinczyt, a másik oldalon, éppen ellenkezőleg, a politikai és társadalmi status quo még aggódóbb védelmezőjévé tette. Szembeállításuk nem utólag, a mi ötletünk, bár elég kézenfekvő volna annak is. Kazinczy maga fordult szembe Berzeviczyvel. Ha Berzeviczy tervezetéről, természet szerint, nem is tudott, valamivel korábbi munkái ellen éppen ekkoriban kezdett támadást. Az első célpont Berzeviczynek „Nézetek az ázsiai – európai világkereskedelemről" cím alatt 1808-ban közzétett irata volt, amelyben, lengyel útjának tapasztalatai nyomán, azt fejtegette, hogy miként lehetne az ázsiai—indiai áruforgalmat a Habsburg-monarchián és Oroszországon át vezetni a tilsiti béke utáni nemzetközi viszonyok között.[129] A mai olvasó,

[128] *Julow Viktor:* Fazekas Mihály. Bpest. 1955, 35, 127. l. Fazekas 1802 elején írt versét, amely szerint „ama nemzetek vérében úszkált világ zsiványa" hiába szeretné, hogy Homeros megénekelje, erre csak az emberi nem valódi „felséges barátai" tarthatnak igényt, kiadta Tóth Rezső, Fazekas Mihály. Irodalomtörténeti Közlemények 1897, 25, azzal a kommentárral, hogy „íratott abból az alkalomból, midőn Napoleon az öreg francia royalista költőt, Ducis János Ferencet fényes ajánlataival ... sem tudta rávenni, hogy tetteit megénekelje". Az új kiadás: *Julow Viktor—Kéry László:* Fazekas Mihály összes versei. I. Bpest. 1955, 48, 226. l. helyesen jegyzi meg, hogy a magyarázat „nem egészen elfogadható", Ducis ekkor még republikánus alapon helyezkedett szembe Napóleonnal. Nyilvánvaló, hogy Fazekas nem a nemesi feudalizmus, hanem ellenkezőleg: a haladás oldaláról és a véres, hódító háborúkat ellenezve bírálta Napóleont.

[129] *Berzeviczy, G. v.:* Ansichten des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfniss betrachtet. Pest. 1808. Magyar fordításban közli *Gaal J.:* i. m. II. rész. 255—300. l. Kazinczy ezzel kapcsolatban idézett levelei: Rumyhoz, 1809. jan. 12.: KL VI. 1893, 180—181. l.; Dessewffyhez, 1809. jan. 21.: KL VI. 193. l. Hogy a Kazinczy által kifogásolt álláspont a valóságban „nem található meg" Berzeviczynél, arra helyesen mutatott rá már *Grünwald Béla*: A régi Magyarország. Bp. 1910³, 301. l.

akárhányszor nézi át e szöveget, nehezen érti meg, milyen indokkal nevezte ezt Kazinczy 1809. január 12-én Rumyhoz írt levelében „politikai gyilkosságnak", amelyet akkor sem szabad elfogadni, ha az „alkotmány megváltoztatását" netán már végképp nem lehetne elkerülni. Kazinczynak pár nappal utóbb, 1809. január 21-én Dessewffy Józsefhez írt levele szerint Berzeviczy „hideg vérrel, sőt mintegy óhajtva prophetizál, hogy mi austriacusokká leszünk magyarokból", és hajlandó „commerciumért megválni a maga nationalitásától". A valóságban a szövegben *semmi* ilyen óhajt vagy jövendölést nem találunk. Berzeviczy hivatalos néven osztrák császárságról beszél, hiszen nemzetközi szintű javaslatban a meglevő államokról kell beszélnie, de ebből, Magyarországot illetően, semmi novum vagy politikai program sem a jelent, sem a jövőt illetően még nem következik. Az ipar és kereskedelem fontosságáról találunk itt egyetemes történeti távlati fejtegetéseket, elmélkedést a szabad kereskedelem hasznáról Adam Smith nyomán, utalást a magyar terménykivitel lehetőségeire. Politikáról csak külföldi példákon át esik szó. Az egyik az „amerikai szabad államé", amely harminc év alatt erejét megháromszorozta. A másik Törökországé, amelyet pár szóval talán érdemes idéznünk: „így van az, ha egy állam elavult, alkalmatlan alkotmányával, vak ragaszkodásával a megszokott előítéletekhez magát túléli és változhatatlanságának gőgös hitében nem tarja érdemesnek körülnézni, hogy másutt mi történik". E példa azonban, ismételjük, a török birodalomé.

Még jellemzőbb volt Kazinczy állásfoglalása, nem sokkal ezután, még ugyancsak 1809 elején, Berzeviczynek a jobbágykérdésről írt munkájával kapcsolatban, amelyet a szerző, talán éppen véleménykülönbségükről értesülve, külön megküldött neki.[130] Az első fejezetet, újszerűsége miatt, Kazinczy

[130] *Berzeviczy, G.:* De conditione et indole rusticorum in Hungaria. H. é. n. 1809, 4°, 70. l. Magyar fordításban: *Gaal J.:* i. m. II. rész, 109—182. l. A vitával kapcsolatban alább idézett anyag: Kazinczy kezdeti elismerése Rumyhoz, 1809. jan. 30.: KL VI. 1896, 203—204. l.; aztán felháborodása, 1809. febr. 2.: KL VI. 209—211. l. Kazinczy Berzeviczyhez, 1809. febr. 5.: KL XII. 1927 (közzéteszi Harsányi István), 239—244. l. Kazinczy Berzsenyihez, 1809. febr. 14.: KL VI. 226—227. l. Berzsenyi válasza, márc. 2.: KL VI. 293—294. l. Kazinczy bírálatára: KL VII. 71. A bírálat szövege utóbb megjelent: Freymüthige Berichtigungen... *Hormayr:* Archiv, 1817. jan. 22.; *uaz:* Ungarische Miscellen I. 1817, 52—56. l. A szövegek azonosítása: *Huszti Dénes:* Kazinczy és Berzeviczy vitája a jobbágykérdésről. Katolikus Szemle, 1938, 335—346. l. és kny. — Hozzáfűzhetjük itt, hogy Kazinczy álláspontját a jobbágykérdésben (speciálisan az úriszék megítélésében) barátja, gr. Dessewffy József, a Széchenyi ellen írt Taglalat eljövendő szerzője is túlzottnak, helytelennek tartotta, a feudális nacionalizmuson belül is láthatólag megőrizvén valamit az 1790-es évek felvilágosult nemesi reformista hagyományaiból. Meg is írta előbb Berzeviczynek, majd Kazinczynak, hogy a nemzetiséget illetően (quoad nationalitatem) az utóbbival ért egyet, az úriszéket illetően azonban (quoad sedes dominales) az előbbivel. KL VI. 331—332. l. Az is érdekes, hogy Kazinczy hangja 1809-ben, a válság és aggodalmak időszakában a legélesebb. Amint ez lezárult, e kérdésben, Berzeviczyvel szemben is higgadtabb, udvariasabb hangot üt meg. 1810. júl. 23-án magyar levélben, tegező formában, barátságos formák közt fejtette ki észrevételeit, persze fenntartva álláspontjának lényegét. Így azt, hogy legelső feladatként nem a természet kincseit kell hasznosítani, hanem „a hazai nyelvet a legfőbb tökéletességre vinni", sőt, „ahol az aranykeresés a nationalismusnak kárt terem", ott ez utóbbit kell védeni. Kazinczy itt már azt hangsúlyozza, hogy „a nationalismust kivéve, mely nekem idolumom és a melly felől Te semmit nem tartasz", ők igen sokban egyetértenek. Sőt elvben azt is helyesli már, ha Berzeviczy a „misera plebs mellett" emel szót, gyakorlatilag azonban most is fenntartja kifogásait: Berzeviczy igazságtalan volt, felhevülten (!) írt, pedig „midőn vádolni kell valakit" (vagyis itt a nemességet), azt is nézni kell, „ha oka-é ő annak". KL XXII. 1927, 254—258. l. A kérdés irodalmára: *Kosáry:* i. m. II. köt.

még érdeklődéssel kezdte olvasni. Pár nap múlva, február 2-án azonban már felháborodva bélyegezte a folytatást, Rumyhoz írt levelében, igazságtalannak, túlzónak, jakobinus jellegűnek. Sőt küldeményét megköszönve, február 5-én közvetlenül Berzeviczynek is megírta kifogásait. Előbb a „világkereskedelmi" tanulmánnyal szemben, azzal, hogy ő ugyan nem vall „török" elveket, „de nemzetem léte, a nationalismus, drágább az aranynál nekem". Azután, a fő kérdésként, a jobbágyok helyzetének megítélésével szemben. Kazinczy taktikája nem szokatlan: elvben elismeri, hogy a feudális rendszer a jelen korhoz már nem illik, a gyakorlatban azonban Berzeviczy érveit féligazságnak vagy éppen igaztalannak minősíti (így például az úriszéket is megvédi azzal, hogy ott nem egyszerűen a földesúr bíráskodik, hiszen jelen vannak a megye képviselői is), kijelenti, hogy Magyarországon a parasztnak jobb sorsa van, mint Csehországban vagy Ausztriában, és hogy Berzeviczy „exotikus képzettsége" (exotische Bildung) miatt tőlük elszakadván a nemzet (= a nemesség) lealacsonyítására tör, ilyen politikai paszkvillusokkal idegenek szokták támadni nemzetünket. Végül fenyegetőleg hozzáteszi: „Jaj annak, aki az óvatosság és a fokozatosan ható természet útjába idő előtt beleavatkozik, az nem épít, hanem rombol". Lesüllyedt népet csak úgy lehet felemelni, ha önmaga tiszteletére megtanítják. Ezt Kazinczy 1809. február 14-én, Berzsenyi Dánielhez írt levelében, némi módosítással így ismételte meg: „Megírtam Berzeviczynek, hogy egy megalázott nemzetet úgy festeni igazságtalanul, hogy irigyei nevessék, gyűlöljék, szint úgy barbaries (éppolyan barbár dolog), mint a parasztot földes-úri módon nyúzni." Amire Berzsenyi (láthatólag a kérdéses munka elolvasása nélkül) teljes mértékben neki adott igazat a „balgatag és gonosz" Berzeviczyvel szemben, a nacionalizmus kérdésében is, meg a jobbágyokat illetően is, akik szerinte főként saját lustaságuk miatt szoktak nyomorú helyzetbe jutni. Kazinczy egyébként a külföldi közönség számára is írt Berzeviczy könyvéről egy német nyelvű bírálatot, amelyet ugyan a Leipziger Literatur-Zeitung akkor nem közölt, de amely feltehetően azonos volt az utóbb, már a Szent Szövetség idején, 1817-ben, a vita egy új nekilendülése alkalmával megjelent, névtelen bírálat szövegével. Ez ugyancsak azt vetette Berzeviczy szemére, hogy a magyarországi jobbágy helyzetét túlzottan sötét színekkel olyannak festi, mint az afrikai rabszolgáét, pedig elég jó élete van, földesura sokszor atyailag, szelíden bánik vele, és egyébként sem ért meg arra még, hogy maga intézze ügyeit.

Kazinczy 1809-ben félt a háborútól, mivel legyőzhetetlennek tartotta Napóleont, és arra számított (mint utólag írja), hogy „a mi Udvarunkat el akarja törleni" és az országot egyik rokona számára „elfoglalni".[131] Megyéje

452. l.: Kazinczy nem látja, hogy „nemzeti mozgalom nincs a parasztok szabadsága nélkül". Berzeviczy „határozottan a polgári haladás felé tekint, csak azt nem látja, hogy a nemzeti mozgalmon át fog vezetni", ti. a nemesség nemzeti mozgalmán.

[131] Kazinczy — Sárközy Istvánhoz, 1809. dec. 12. KL VII. 1896, 143. l. 1809. okt. 29-én azt az utólag, Bécsből kapott hírt továbbítja Rumyhoz, hogy Masséna lett volna Ausztria nagyhercegének, és Beauharnais magyar királynak kiszemelve. KL VII. 1896, 37. l. De már az előző év nyarán hallott olyan, általa is megkérdőjelezett forrásból (egy heidelbergi magyar diák leveléből) származó híreket, hogy Napóleonnak „az a plánuma, hogy az Austriai Monarchia feldiriboltassék", Ausztriát megtartaná I. Ferenc, Csehországot Károly főherceg kapná meg, Magyarországot pedig a nádor. KL VI. 1896, 22. l. Kazinczy Wesselényihez: KL VI. 1896. 378. l. Kazinczy—Kis Jánoshoz, 1809. nov. 11. KL VII. 1896, 55—56. l. Kis János válasza (Sopron 1809. dec. 27.): „meg kell vallanunk, hogy az ellenség nálunk igen kegyes ellenség volt". Sok beszolgáltatást követeltek, akadt

permanens deputatiójának tagjaként támogatta az insurrectió ügyét, de telve aggodalommal a nemesi dilemma miatt: „Most — írta 1809. május 23-án az idősebb Wesselényinek — a nemességet akarjuk felültetni", de „kételkedünk még, ha ez bátorságos-e, mert könnyen észre veheti a pórság és az ellenséggel kezet foghat." A háború alatt Kazinczy leveleiben hosszú rémtörténeteket adott tovább a franciák brutalitásáról, amelynek különösen felháborító példájaként emlegette, hogy a zalaegerszegi megyegyűlésen egy „durva chasseur", aki 20 ezer franciát akart bekvártélyoztatni, miután nem kínálták hellyel, szépen az asztalra ült és kardjával gr. Batthyány Ferenc orra körül kezdett játszani. Utóbb, midőn már minden lezajlott, Kazinczy is kénytelen volt elismerni, hogy, mint Kis Jánosnak írta, csak „költött hírek" voltak azok, amelyek szerint az ellenség a Dunántúlon „levetkezte eddig gyakorlott emberiségét s most fenevadak módjára dühösködött". S egyben őszintén és szomorúan kellett azt is elmondania, hogy saját megyéje, Zemplén nemesi felkelői viszont valóban „fenevadak" módjára raboltak Galíciában, — a megyének kellene tőlük elkoboznia „azt a kincset", amelyet ott „lopással, gyilkolással" szereztek. Annál jobban örült viszont annak, hogy „a magyar hűség megdicsőíttetett", vagyis hogy a nemesség Bécshez hű maradt és nem hallgatott Napóleonra.[132] Jól tette, hogy nem hallgatott. „Ez először is nincs megengedve és nem erkölcsös. Aztán meg nem is vezetett volna másra, mint hogy az országot egészen szerencsétlenné tegye. Magyarország büszke lehet arra, hogy mi, a félreismertek, akikkel az osztrákok oly gyakran rosszul bántak, pedig sokkal tartoznak nekünk, nem tettünk semmi olyasmit, amire irigyeink és ellenségeink esetleg számítottak."[133] Lényegében véve ez volt a feudális nacionalizmus álláspontja általában: a nemesi rendi jogokat „erkölcsös" a Habsburgokkal szemben védeni, antifeudális (vagy annak vélt) törekvéseket azonban a Habsburgokkal szemben sem „erkölcsös" támogatni.

Pedig Kazinczy egyébként nagy csodálója volt Napóleonnak, de nem a forradalom fiát, hanem annak megfékezőjét tisztelte benne. 1810-ben, midőn már nem kellett tőle félnie, epigrammát írt házasságára Mária Lujzával. Az egykori jakobinus hagyományból csak annyit őrzött meg, hogy annakidején jobb lett volna nem interveniálni Franciaország ellen. Napóleon érdeme szerinte a „legforróbb tiszteletet érdemlő mértékletesség", persze nem katonai vagy külpolitikai, hanem belpolitikai, társadalmi vonatkozásban. A vallás visszaállítása is azt mutatja, hogy a francia népnek „nincs nagyobb jóltevője, mint Napoleon."[134]

köztük egy-két durva ember is, de általában véve „igen emberségesen bántak velünk". KL VII. 1896, 178—179. l. Berzsenyi is arról írt 1809. nov. 25-én Kazinczynak, hogy Vas megyében Colbert tábornok katonái, ha kellett, rekviráltak, de nagy fegyelmet tartottak. Berzsenyi Dániel összes művei. Bpest. 1968, 370—371. l.

[132] Kazinczy — Cserey Farkashoz, 1809. nov. 13. KL VII. 1896, 75. l.

[133] Kazinczy — Rumy Károly Györgyhöz, 1809. dec. 8. KL VII. 1896, 137. l. („Einmal ist das nicht *erlaubt*, nicht moralisch...").

[134] Kazinczy e szavakat 1813. máj. 16-án Dessewffy Józsefnek egy baráti vita során írta, amelyet Napóleon és a francia politika megítéléséről folytattak ekkoriban, az oroszországi vereséget követő válság alkalmával. Kazinczy aggódik, mi lesz Európában, ha Napóleonnal megdőlne a „mérsékletség". Dessewffy viszont nem óhajtja a franciák győzelmét, „nem aristokratismusból pedig: Franciaországban magában bizonyosan jobb a kormányzás, mint nálunk", és a „mi csupán képzelt szabadságunknak" is jobb volna, ha „egy jó kormánnyal" felcserélnék, hanem azért, mert „a franczia külső politika merő erőszak", nem jobb, sőt „terhesebb", mint „az angliai despotismus a ten-

Hosszú időn át Kazinczy volt a Batsányi-ügy egyetlen forrása. A történészek, a proklamáció szövegein kívül, leginkább az ő információját mérlegelték, azt, hogy az igazság magja több-e benne, vagy a nyilvánvaló rosszindulat. Toldy Ferenc, az irodalomtörténész, Kazinczy hű követője, Batsányinak „bűnös elfogultságát" veti szemére, bizonyítottnak tartja részvételét a proklamáció fordításában vagy éppen megfogalmazásában, és egyúttal pálcát tör, az 1848/49 utáni abszolutizmus idején, minden „felforgató eszme" fölött.[135] Horváth Mihály, e politikai elfogultságtól persze mentesen, ugyancsak eldöntöttnek vette a kérdést, azt is feltételezve, hogy Batsányi a proklamáció szövegét, „mint látszik, a magyar érzelmek, nézetek és aspiratiók szerint meg is változtatta, miszerint aztán a franczia szöveg is a magyar szerint módosíttatott".[136] Az ő nyomán E. Sayous is úgy látta, hogy Batsányi „néhány, a nemzeti szellemet oly híven tükröző kifejezést és vonást tett hozzá, amelyet idegen, bármily nagy ember lett légyen is, soha ki nem találhatott".[137] Akadtak persze szerzők, akik másként foglaltak állást, de rendszerint nem valami jó okokból. Bayer Ferenc felvetette ugyan, hogy mi „bűn" lett volna abban, ha valaki egy elnyomó kormány ellen haladó eszmék érdekében tett valamit, de azért mégis úgy gondolta, hogy Kazinczy tényleg bizonyítatlan „vádjaival" szemben újabb adatok nélkül is meg kell „védelmeznie" Batsányit, aki nyilván nem feledkezhetett meg azon háláról (?), amellyel a neki hivatalt nyujtó osztrák kormánynak tartozott.[138] Wertheimer inkább forráskritikai szempontból intett óvatosságra: bizonyítékok híján Batsányit „nem lehet oly határozottan a kiáltvány fordítója gyanánt odaállítani, mint ez eddigelé történt";[139] majd utóbb hozzátette: „úgy látszik, hogy az a homály, mely a kérdést körülveszi, talán soha nem fog eloszlani".[140] Szinnyei Ferenc, aki elsőnek találta meg Márton József 1809 végi védekezését, amelyben bevallotta,

gereken". Dessewffy egyben a legnagyobb elismeréssel ír az orosz hadviselésről. Vö. *Csengery Antal:* Egy pár vonás gr. Dessewffy József és Kazinczy Ferenc jellemzéséhez. Történeti tanulmányok és jellemrajzok. II. Bpest. 1884, 353—394. l. Dessewffy irathagyatéka, levelezése (azon kívül, amelyet Kazinczyval folytatott), életpályája ma sincs részletesen feldolgozva, pedig sok tanulságos adatot nyújthat ezen időszak közelebbi ismeretéhez. A Napóleonról kialakult egykorú hazai véleményeket a KL nyomán külön szakaszban ismerteti *Tichy Margit:* A francia forradalom hatása szellemi életünkre Kazinczy Ferenc levelezése alapján. Bpest. 1911, 42—49. l. Az általa nyújtott kép azonban általában statikusan, témák szerint csoportosítva, történeti fejlődésükből kiemelve és így nem egy ponton tévesen mutatja be a dolgokat. A nemesi közvélemény alakulását 1809 *után* olyan kis epizódok is jelzik, mint hogy Jósa Gábor táblabíró tokajit küld Napóleonnak, mint I. Ferenc vejének; vö. Magyar ajándék Napoleonnak. Hazánk, IV. 1885, 797. l. Az irodalmi visszhang alakulására: *Oscar Elek:* Napoléon dans la littérature hongroise. Revue des Études Napoléoniennes, 1932.

[135] *Toldy Ferenc:* A magyar költészet kézikönyve. I. Pest. 1855, 598. l. Batsányit a proklamáció szerzőjének mondja *uő.:* Irodalmi beszédei I. 210. l.

[136] *Horváth Mihály:* i. m. VIII², 369. l.

[137] *E. Sayous:* Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815. Paris. 1872; és *uő.:* Histoire générale des Hongrois. Paris. 1900², 488—489. l. Batsányi szerzőségét elfogadta még: *Sasvári Ármin:* I. Napoleon kiáltványa a magyarokhoz. Bpest. 1878. *Bérczy Jenő:* Bacsányi. Kaposvár. 1886. *Széchy Károly:* Magyar költő idegen földön. Erdélyi Múzeum Egyesület kiadv. VI. 1889.

[138] *Bayer Ferenc:* Bacsányi János. Sopron. 1878, 210, 211, 217—219. l. Arra viszont találóan mutatott rá, hogy Batsányi Párizsba távozása még nem feltétlen bizonyíték önmagában: a „nép embere" nem akart az újabb zsarnokság szolgálatában maradni, Bécsben; 225.

[139] *Wertheimer E.:* i. m. (1883).

[140] *Wertheimer E.:* i. m. (1897).

hogy a magyar szövegen valóban dolgozott, Mártont tekintette fordítónak, és kissé elsietve teljesen ki akarta kapcsolni az ügyből Batsányit, bár a bécsi levéltári anyagot jól ismerő Thallóczy Lajos már figyelmeztette őt, hogy Batsányi, ha nem is fordította, de legalábbis „átcorrigálta" a magyar szöveget.[141] A bécsi belügyminisztériumi levéltár anyagát elsőnek, éppen Thallóczy segítségével, Horánszky Lajos aknázta ki.[142] Megtalálta és közölte Batsányi leveleit Párizsból feleségéhez, valamint az 1816-i vizsgálat iratait, köztük Márton és Batsányi vallomásait. Ezekből újabb részletek kerültek napvilágra. Márton előadta,[143] hogy 1809. május 14-én késő este lakására érte mentek a franciák és a bécsi rendőrség megbízottjai. Követnie kellett őket a Pálffy-palotába, ahol Maret szállása volt.

„Theremin felszólítására — folytatta — a kiáltványt az ő szobájában azonnal le kellett fordítanom magyarra. Hozzá is fogtam rögtön a munkához, de miután a kiáltvány Őfelsége magas személyét érintő, sértő kifejezéseket tartalmazott, Thereminnek kijelentettem, hogy lehetetlen veszélybe sodornom magam ezeknek lefordításával. A magam és családom biztonságát tenném ezáltal kockára . . . Erre Theremin megengedte, hogy a sérelmes részek lefordítását mellőzzem és hogy hagyjak helyet azok számára."

Másnap délelőtt Theremin, látva Márton húzódozását, kijelentette, hogy ha akad más fordító, mentesítik őt e munka alól. Ezután Maret Batsányiról érdeklődött, s midőn megtudta, hogy Bécsben van, levelet írt neki, amelyet Márton egy kísérővel maga vitt el a címzetthez.

E francia levél, amely megmaradt Batsányi iratai közt, így hangzott:

„Ha látni óhajtja azt a kufsteini rabot, akinek az ön arcképét Johannes v. Müller adta át, ez örülne, ha önt megölelhetné. Maret. 1 órakor visszamegyek Schönbrunnba."[144]

Batsányi azt vallotta,[145] hogy a levél vétele után, május 15-én délben felkereste Maret-t, aki, szívélyes beszélgetés után, csak 3 óra után ment Schönbrunnba, Napóleonhoz. Batsányi hazatért. Este fegyveres küldönc jött érte, Maret szállására kísérte. Itt közölték vele, hogy Napóleon parancsára őt rendelték ki a proklamáció magyar fordításának átjavítására:

„Három kéziratot tettek elém, a francia eredetit, egy németet, továbbá egy magyar fordítást. Mindhárom kézirat ismeretlen volt előttem. Én nem kérdeztem s nekem nem is mondták, hogy kik annak szerzői". Ezt a kész és teljes (kihagyások nélküli) magyar szöveget ő valóban átjavította, de csak este 10 után, „mert sokára érkezett meg az osztrák Hofkommissariat azon engedélye, mely válaszul szolgált a francia hatóságok hivatalos megkeresésére, hogy én Napóleon császár parancsára a május 15—16. közti éjszaka ki vagyok rendelve. Ezen engedélyirat jövő igazolásomra át is adatott."

Hozzátette Batsányi, hogy a korrekció elvégzése után kocsin az osztrák állami nyomdába hajtatott, annak vezetőjével együtt. Másnap, 16-án reggel valóban ott látta őt Márton.

[141] *Szinnyei Ferenc:* Bacsányi János. Irodalomtörténeti Közlemények 1898, 58. l. bővebben *uő.:* Bacsányi János. Bpest. 1904. Magyar Tört. Életrajzok, 111—112. Ennek nyomán *Marczali Henrik:* i. m. (1898), 383. l., Márton Józsefet tekinti már fordítónak.

[142] *Horánszky Lajos:* Bacsányi János és kora. Bpest. 1907.

[143] Uo. 386—388. l.

[144] Uo. 336—337. l.

[145] Uo. 395—397. l.

Márton tehát egy nem teljes fordítást hagyott félbe. Batsányi már egy teljes fordítást kapott kézhez. A nyomozást ebből a zsákutcából Sedlnitzky, az osztrák rendőrség vezetője úgy húzta ki, hogy az alábbiakat jelentette a császárnak:

„Midőn Napóleon császár seregével az 1809. évben Bécsbe bevonult, egy Kermelics nevű magyar ember tolakodott hozzá, kivel a francia császár Schönbrunnban gyakori és hosszas tanácskozásokba bocsátkozott. Nagyon valószínű, hogy ez a különösen elégedetlen magyar szolgáltatta amaz adatokat, melyek a magyar történelemre és a magyar alkotmányra vonatkoznak és amelyek a kiáltványban foglaltatnak, sőt valószínű, hogy az illető maga csinálta a fordítást, melynek elkészítését sem Márton, sem Batsányi nem veszik magukra."[146]

Mily egyszerű, sőt túl egyszerű lesz minden így! A proklamációt tehát Kermelics fordította, Batsányi „csak" átjavította. Legalábbis Horánszky látta ezt egyszerűnek, aki nemcsak szorgalmasan összegyűjtötte e dokumentumokat, hanem ugyanily szorgalmasan és némi naivitással el is hitt mindent, amit bennük talált. Batsányi nyilvánvalóan bevallotta az elkerülhetetlen minimumot. De alig hihető, hogy kétségbeesett helyzetében, a francia birodalom és vele reményei összeomlása után, újra osztrák várbörtön mélyén, mindenről pontosan tájékoztatni kívánta halálos ellenségeit. Kermelics Károly, úgy látszik, valóban Maret irodájában dolgozott, utóbb a francia Illyriában kapott alkalmazást, majd Párizsba költözött.[147] Sedlnitzky levelében azonban mégis kissé túlzottan Deus ex machina-ként zár le egy oly ügyet, amelyet az osztrák rendőrség szeretett volna és másként nem tudott gyorsan és kielégítően megoldani. Mert a franciák, ha már náluk volt e célra Kermelics, miért kényszerültek oly sürgősen, késő éjjel, egy *másik* magyar fordítót keresni?

Sok szerző, Horánszky következtetéseit elfogadva, végleg úgy vélte, hogy Batsányi az ügyben semmi érdemleges szerepet nem játszhatott.[148] Elsőnek, recenziójában Angyal Dávid,[149] majd doktori értekezésében egyik tanítványa, Schuy Gilbert[150] mutatott rá bizonyos ellentmondásokra és próbálta a már ismert adatokat kissé másként interpretálni. Schuy meggyőzően mutatta ki, hogy a proklamáció magyar szövege teljesen Batsányi helyesírását tükrözi, amely Mártonétól nagy mértékben különbözött. Batsányi, aki szenvedélyesen

[146] Uo. 441. l.

[147] Erről bécsi levéltári adatokkal *Horánszky L.*: i. m. 441. l. Márton József 1816-i vallomása szerint a franciák által egykorú röpiratként kiadott Metternich—Champagny levelezés magyar szövegét készítette állítólag gr. Batthyány Tódor egy volt alkalmazottja, aki utóbb a francia Illyriában kapott alkalmazást (uo. 389. l.), Kreil Antal pedig azt vallotta 1816-ban, hogy a proklamáció *latin* szövegéről hallotta egykor Batsányitól, hogy azt egy magyar ügyvéd készítette, aki aztán a francia Illyriában szerzett posztot (uo. 391. l.). Mindkét adat Kermelicsre látszik utalni. *Schuy G.*: i. m. a *Nobilis Hungarus* szerzőségét tulajdonítja Kermelicsnek.

[148] Így Horánszky könyvének ismertetésében *Gálos Rezső:* Századok, 1908, 561. l. Továbbá Batsányi születésének 150. évfordulójára írt vázlatában *Bellaagh Aladár:* Napoleon kiáltványa a magyarokhoz. Irodalomtörténet 1913, 368—373. l. — *Vári Rezső:* Bacsányi János válogatott költeményei. Modern Könyvtár, 285—286. sz. 14. szerint Batsányi már egyenesen „az osztrák kormány rendeletére" cselekedett, midőn Márton fordítását átjavította. *Lengyel Miklós:* Bacsányi János válogatott költeményei. Magyar Könyvtár 543. sz., 3. köt. „ártatlannak" minősíti a „rágalmakkal" szemben.

[149] *Angyal Dávid:* Budapesti Szemle, 1908, 134. köt., 144—151. l.

[150] *Schuy Gilbert:* Bacsányi János és I. Napoleon 1809. proclamatiója a magyarokhoz. Bpest. 1914.

szeretett szövegeket a maga ízlése szerint átjavítani, gyakorlatilag ezúttal is szinte átírta az elébe tett fordítást, és éppen ezzel tette a proklamációt magas igényűvé, hatásosabbá, ami a puszta lefordításnál aligha csekélyebb dolog. Schuy szerint azonban többet is tett: lefordította a Márton által kihagyott szövegrészeket, sőt a szövegbe „az egész proklamációt élesítő közbeszúrásokat" is beleiktatott. Márton ugyanis, emlékszünk, azzal védekezett, hogy ő bizonyos „sértő" és „veszélyes" részeket kihagyott. Ez az érv nem nagyon látszik érdekesnek, hiszen az *egész* proklamáció „sértő" és „veszélyes" volt a Habsburgok szemszögéből. Fontosabb Márton azon másik megjegyzése, hogy a nyomtatott proklamáció olyan új elemeket is tartalmazott, amelyek az elébe tett szövegből még hiányoztak. Márton két ilyen utólagos betoldást ismert fel határozottan: az egyik az alkotmány esetleges módosítására, a másik a Rákos mezején tartandó országgyűlésre vonatkozott.[151] Batsányi persze jól védekezett azzal, hogy ő a Napóleon által jóváhagyott szövegen május 15-én este önkényesen nem változtathatott. Valóban nem. De aznap délben, előzőleg, midőn Maret feltehetően megmutatta neki azt a szöveget, amellyel Márton küszködött, Batsányi tehetett olyan észrevételeket, amelyeket, éppen a siker érdekében, Maret, majd utána Napóleon is elfogadhatott. Még az is elképzelhető, hogy a kimaradt és betoldott részek fordítását jól-rosszul valóban bárki elvégezhette már azon írástudó magyarok közül, akik a francia főhadiszállás körül mozogtak, és akikről, érthető okokból, kevés nyom maradt.[152] A franciák biztosak lehettek abban, hogy a végső szöveg minőségét, és számukra ez volt a fő, Batsányi garantálja majd.

Az érveket, ha azok a dokumentumokat pótolni tudnák, kiegészíthetnénk továbbiakkal is. Először is azzal, hogy a francia jelentések sokat írtak ugyan előzőleg a magyar nemesség történeti, nemzeti sérelmeiről, speciálisan azonban a rákosi országgyűléseket nem emlegették. Azután azzal, hogy Batsányi, *ha* egyáltalán alkalma nyílt rá, minden bizonnyal az antifeudális reformok ügyét és a napóleoni akció sikerét igyekezett elősegíteni. — Az elsőt az alkotmány módosításának lehetősége, a másodikat, egyetlen konkrét javaslatként, a nemzeti diéta összehívása képviselte a proklamációban. A puszta érvelés azonban — mint Schuy egyik bírálója helyesen mondta egy-

[151] *Horváth Mihály:* i. m. VIII², és *E. Sayous:* i. m. (1900) is e pontokat találta feltűnőnek. O'Donnell kamaraelnök 1810 elején Batsányiné előtt (aki ezt megírta férjének) úgy nyilatkozott, hogy a kiáltványban „oly eszmék foglaltatnak... Rákosról és ehhez hasonlókról, amelyekről a franciák nem bírhattak semmi tudomással". *Horánszky L.:* i. m. (1907), 284. l. *R. Kiss István:* Az utolsó nemesi felkelés. I. Bpest. 1909, 86—89. l. a proklamációnak egy olyan másik magyar változatát közli, amelyet állítólag Napóleon ajándékozott volna győri házigazdájának, Bezerédy Ignácnak, aki aztán utóbb ezt a győri gimnáziumnak adta át. Ez 1809. máj. 13-ról van keltezve, a Rákos stb. benne van, de hiányzik belőle a miniszterek megvesztegetése angol pénzzel — vagyis éppen az az érv, amely legjellemzőbb volt Napóleonra.

[152] Egy ilyen ellenőrizhetetlen és más, megfelelő bizonyítékok híján megbízhatatlan nyomnak látszik, amit egy névtelen cikkíró: Ki fordította magyarra I. Napoleon proclamatióját! Magyar Salon, 1898, 1085—1087. c. alatt közelebbről nem ismert, állítólagos „régi családi feljegyzések és naplók" alapján adott elő egy Falussy Mihály nevű Szatmár megyei nemes szerepéről a proklamáció fordítása körül. Eszerint Falussy, akit egy bécsi francia nyelvmester ajánlott Davis (!) tábornoknak, személyesen is beszélt Napóleonnal, aki megdicsérte őt a fordításért, amelyet hozzáértőkkel felülvizsgáltatott. Ezt, ismét állítólag, Falussy egy ismerőse örökítette volna meg, aki őt Schönbrunnba személyesen elkísérte: „A schoenbrunni kert most be van egyebek előtt zárva s csak a sebes katonáknak és tiszteknek szabad ott sétálni. Miskát ezért is csak a kapuig kísértem, a ki onnan salvus conductussal ment a vártákon át a Tsászár eleibe."

kor[153] –, bármily ügyes, mégsem elég önmagában arra, hogy „biztos dokumentum nélkül a kérdés e részét tisztázni lehetne". Márpedig Maret-nak, aki az ügy koronatanúja volna, magyar vonatkozású iratai 1809-ből hiányoznak részletes biográfiájából és mindeddig a levéltárakban sem voltak fellelhetők.

Egy határozott tanulság azonban mégis adódik e hosszú vitából. Az, hogy a nemesi többség, Kazinczyhoz hasonlóan, „erkölcsösnek" tekintette, ha valaki a Habsburgokkal szemben békeidőben oppozíciót képviselt, mindaddig, amíg a feudalizmus keretén belül maradt. De „erkölcstelennek" tartotta, ha valaki antifeudális szempontból fordult a Habsburgok ellen. Ezek az álmorális kategóriák nagyon is kézzelfogható osztályérdekeket takartak. Sasvári helyesen mutatott rá arra, hogy Batsányitól utóbb, linzi magányában is elfordult a nemesi közvélemény. „Mélyen megindító sorsa bizonyítja, hogy nemcsak az udvar, de a nemzet is a legélesebben kárhoztatta a proclamatió fordítóját.[154] Hogy mennyire az antifeudálist, a jakobinust ítélték el Batsányiban, az még ellenpróbával is bizonyítható. A Magyar Tudományos Akadémia Batsányit csak 1843-ban javasolta levelező tagnak. Akkor, midőn a 81 éves aggastyán, távoli magányában, már régen nem vett tollat kezébe. De akkor, midőn már kibontakozott az új, nemzeti-liberális reformmozgalom, midőn Kossuth Pesti Hírlapja már meghirdette az új, polgári programot, s midőn ennek egykori előfutárait kezdte már bizonyos elismerés is övezni, és nem pusztán gyűlölet.

Ez a konkluzió egyben azt is jelenti, hogy a feudális ellenzék, a magyar politika „második" vonala, ekkoriban már, a válság idején, illúzióként foszlott szét, a valóságban semmiféle érdemleges erőt nem képviselt, és hogy ezért minden olyan akciónak, amely háború esetén rá alapította számításait, teljes balsikerrel kellett végződnie.

Ezt bizonyítja félreismerhetetlenül Napóleon proklamációjának sorsa is Magyarországon.

A franciák a proklamáció mindegyik változatából 10–12 ezer, vagyis összesen 20–24 ezer példányt nyomattak.[155] Batsányi több száz darabot vitt magával, nem túl meggyőző védekezése szerint azért, hogy ne kerüljön nagyon sok példány forgalomba, mert abból a francia megszállás alatti részeken „sok baj származhatott volna".[156] A franciák mindenesetre a terjesztésre is gondot fordítottak. Eleinte, mielőtt Magyarországra bevonultak volna, Ausztriában igyekeztek olyan magyarokat találni, akik, hazatérve, magukkal viszik és a határon túl a megadott címekre postán továbbítják a proklamációt meg a *Nobilis Hungarust*, valamint azon leveleket, amelyek az ország mágnásait, tisztségviselőit, a megyék fő- és alispánjait, vagyis a magyarországi feudális rendszer helyi vezető garnitúrájának tagjait névszerint hívták fel arra, hogy csatlakozzanak Napóleonhoz és gyűljenek össze új királyt választani.

E részleteket főként egy balul sikerült esetből tudjuk. 1809. május 24-én a magyar határnál fekvő Prellenkirchenben egy osztrák vámtisztviselő észrevette, hogy egy férfi, aki hintón távozott Magyarország felé, a helybeli vendégfogadó kútjába rejtve vászonba burkolt csomagot hagyott hátra, telve proklamációkkal, levelekkel. A hivatalnok azonnal

[153] *Király György:* Irodalomtörténeti Közlemények, 1915, 125. l.
[154] *Sasvári Á.:* i. m., 15. l.
[155] A példányszámot Degen államnyomda-igazgató említi 1816-i vallomásában. *Horánszky L.:* i. m. (1907), 390. l.
[156] Uo. 380. l.

Pozsonyba, a katonai parancsnokhoz továbbította az iratokat, és egyben alarmírozta a magyar insurgenseket, akik az utast Magyarországon elfogták és Győrbe vitték. Kihallgatásakor kiderült, hogy egy Tóth János nevű vagyonát vesztett temesvári nemes, volt Temes megyei *jurassor* (esküdt). Bécsben néhány szegedi megbízója ügyében járt el, aki dohányföldet akart a kincstártól bérbe venni.[157] A franciák bevonulása után, nem kapván a hazatérésre útlevelet, a Fehér Farkas fogadóban maradt. Rövidesen beszállásoltak ide egy francia tábornokot, akinek szolgálattevő emberei, lovászai nagyrészt átszökött magyar származású katonák voltak.[158] Tóth ezekkel beszélgetett és így róla is kiderült, hogy magyar. Május 20-án érte jött Theremin, a Pálffy-palotába vitte, megmutatott neki egy csomó nyomtatványt és levelet és nagy összegű jutalmat ígért neki, ha ezeket Magyarországra viszi és Budáról, Pestről postán továbbítja, Tóth színleg elfogadta az ajánlatot, mire Maret-nak és Andréossynak is bemutatták, posta- és útiköltségre 40 Napoléon d'-ort kapott, meg egy marhakereskedőnek szóló útlevelet. Ezután sietett az ügyet a bécsi ren-

[157] A Tóth-ügy iratai: I. Ferenc levele a nádorhoz, 1809. máj. 28.; a nádor Haagerhez, máj. 28.; *uő* Németh jogügyigazgatóhoz, máj.28.; Haager két jelentése a nádorhoz, máj. 38., mellékelve Tóth első vallomása, máj. 26.; a nádor a jogügyigazgatóhoz, máj. 31.; Tóth részletes vallomása, júl. 17. Valamennyi: Archivum palatinale secretum archiducis Josephi. Politiam et internam regni Hungariae securitatem spectantia (OL, N22, 66. cs.). Vö. *Sasvári S.*: i. m. 17—19. l., *Wertheimer E.*: i. m. (1883), ezek alapján már röviden ismertették az esetet. A fent id. iratcsomóban azonban a következő, 1810. évnél megvannak azon felségsértési per aktái is, amelyet 1810. máj. 21-én Pesten kezdtek tárgyalni Tóth ügyében. A jegyzőkönyv szerint Tóth nemmel válaszolt arra a kérdésre, hogy ismeri-e Batsányit vagy Kállay Györgyöt, viszont elismerte, hogy Kernelics társaságában utazott fel 1809 februárban Temesvárról Bécsbe. Tóthot végül, Németh János jogügyigazgatónak a nádorhoz intézett 1810. szeptember 22-i jelentése szerint, mint fellebviteli fórum, a hétszemélyes tábla mentette fel. A rendőrség azonban ezután is figyelte.

Itt, a per mellékletei közt található, a Wesselényihez írt levél eredetijén kívül, még 19 megcímzett boríték is, a proklamáció egy-egy példányával. A címzettek a következők: Bács-Bodrog megyéből Vojnics Fábián másodalispán. Győr megyéből Györgyi Pál első alispán és Bezerédy Mihály másodalispán. Hont megyéből Lipthay Sándor másodalispán. Komárom megyéből galántai Balogh János első alispán. Máramaros megyéből gr. Haller József főispán, id. Szaplonczay József első alispán, id. Hatfaludy Pál másodalispán. Nyitra megyéből Zerdahelyi György első alispán. Somogy megyéből Csapodi Gábor első alispán és Záborszky Mihály másodalispán. Szabolcs megyéből br. Splényi Gábor főispán. Szatmár megyéből Eötvös Sándor másodalispán. Trencsén megyéből gr. Illésházy István főispán. Turóc megyéből Justh Gábor másodalispán. Veszprém megyéből Rába Boldizsár másodalispán. Zólyom megyéből ócsai Balogh Péter főispán és Beniczky László másodalispán. Végül pedig Jankovits János szerémi tartományi biztos.

E lista nyilvánvalóan hiányos. Maga Tóth is több levelet vitt. 1810. június 6-án azzal vádolták, hogy a címzettek egy részét bizonyára ő nevezte meg a franciák előtt: „jelessen Kovács Arad vármegyei szolga biró urnak, Trajtsiknak és Zsolnai uraknak neveiket, kik Temesvárról valók, idegen és ismeretlen ember nem adhatta fel". Tóth persze tagadott. E nevek azonban nem szerepelnek fenti listánkon, vagyis a címzettek köre szélesebb volt. Az is valószínűnek látszik, hogy nem szándékosan maradt ki annyi más megye, vagy másutt a tisztikar egy része, hanem sorban minden fő- és alispánt kiírtak valaminő sematizmusból. Erre vall az is, hogy a nevek mellett, hivatalos formák között, ott szerepel az illetőnek minden címe és rangja, jeléül annak, hogy a címzést író nem fejből, hanem hivatalos jegyzék, segédlet alapján dolgozott. Bármily vonzó ötlet volna is hát a fenti névsorból azt nyomoznunk, hogy mint állítható belőle össze a feudális ellenzék vezető garnitúrája, mégis valószínűbbnek látszik, hogy a címzések nagyrészt mechanikusan történtek, és hogy az ellenzéki, vagy volt ellenzéki szereplők, Illésházytól ócsai Balogh Péterig, nem annyira egyéni profiljuk, mint inkább adott hivatali tisztségük miatt kerültek a jegyzékre. A közismerten és szélsőségesen aulikus br. Splényi Gábor altábornagy, szabolcsi főispán, csak protokoll-indokból szerepelhetett. A kérdésben szereplő Trajtsik Antal, aki 1793 körül, mint Temes megyei főjegyző, valóban a harcos ellenzékiek közé tartozott, már politikai okból is.

[158] A tábornok neve az iratokban „Saring", ill. „Zsári". A magyar katonák közül névszerint Rékasi János szerepel Szegedről.

dőrfőnöknek és más, előkelő osztrák uraknak bejelenteni, akik azonban ijedten eltanácsolták őt maguktól azzal, hogy ők nem akarnak bajba jutni, vigye az iratokat az uralkodóhoz. Tóth, miután a proklamációk egy részét már Bécsben eldobta, május 23-án indult útnak. Az éjszakát Prellenkirchenben töltötte, ahol a gyanutól félve a többi irattól is igyekezett megszabadulni.

A csomagban, amelyet elrejtett, számos nyomtatványt és vagy 50 levelet találtak, mind ugyanazon kézzel írva. Az egyik, „Georgius Kállay de Nagykálló" aláírással,[159] az erdélyi ellenzék egyik volt vezetőjét, br. Wesselényi Miklóst hívta fel csatlakozásra és arra, hogy a mellékelt proklamációkat adja tovább. Tóth csak a *Nobilis Hungarus* egy példányát tartotta magánál. Haager rendőr-aligazgató, kihallgatóinak egyike, joggal tartotta furcsának viselkedését: a franciáktól nem kellett félnie, az osztrákok pedig még meg is dicsérték volna, ha mindent sértetlenül kezükbe ad. Így mindenesetre négy hónapig ült fogságban, míg végre az említett bécsi urak igazolták állításait.

Az eset, amelynek már akkor híre ment,[160] hamar bekerült azon szórakoztató anekdoták közé, amelyekben, jellemző műfajként, a nemesség szerette hiábavaló, nevetséges és inkompetens színben feltüntetni mindazt, amit érdekeivel ellentétesnek tekintett. Ebben a franciák ügyetlenségét bizonyította az, hogy ily gyenge figurától tették függővé vállalkozásuk sikerét. A valóságban azonban ezen az eseten kívül, amelyet éppen azért ismerünk, mert rosszra fordult, lehettek más, sikeresebb és éppen ezért fölfedezetlen vállalkozások is. Erre vall, hogy Wesselényi levéltárában a kutatók utóbb mégis találtak nevére szóló proklamációt, annak ellenére, hogy amit Tóth vitt volna neki, azt mind elkobozták.[161] A hiba nem a terjesztésben volt tehát, mintha a franciák mindent egyetlen emberre bíztak volna, és mintha a címzett nem értesült volna a felhívásról. Hanem ez esetben abban, hogy Wesselényi, minden ellenzéki hírneve ellenére, maradéktalanul a feudális rend és az udvar hívének mutatkozott. Igaz, egykor, II. József alatt, éveket ült Kufstein osztrák börtönében, mivel magánháborút kezdett szomszédja ellen. Az is igaz, hogy az 1790-es évek elején az erdélyi nemesi ellenzék egyik vezére volt. 1809-ben azonban saját költségén 40 lovast fegyverzett fel a franciák ellen, és egészen az év őszén bekövetkezett haláláig szinte túlzott ambícióval játszotta a Közép Szolnok és Kraszna megyei és Kővár vidéki nemesi felkelés kapitányának szerepét. Iratai közt fennmaradt beszéd-fogalmazványában a nemeseket „arany szabadságuk" védelmére buzdítja az „alacsony tyrannus", vagyis Napóleon ellen, aki a nemzeteket sorra mind rabláncra fűzve most Európa szabadságának

[159] Kállay Györgyöt Haager rendőr-aligazgató, 1809. máj. 30-i jelentése szerint, főszereplőnek, élő személynek tartotta, és úgy emlékezett, hogy „ein Theilnehmer an der Redaction des Reglements für die hungarische Insurrection war", akit ő is ismert. Kutatásunk azonban ilyen nevű egykorú szereplőt nem ismer, és a nevet álnévnek tekinti. *Sasvári Á.:* i. m., 18. l. szerint Batsányi rejlett mögötte. Bizonyíthatónak azonban csak annyi látszik, hogy a leveleket és a névsort magyarnak kellett elkészítenie.

[160] Kazinczy 1809. júl. 6-án „valami Nagy" nevű emberről írta meg az esetet Dessewffynek, aki azonban válaszában már Tóthra igazítja a nevet. KL VI. 439, 449. l.

[161] *Kardos Samu:* B. Wesselényi Miklós élete és munkái. I. Bpest. 1905, 52–56. l. Itt olvasható Wesselényi alább id. beszéde is. A Tóthnál elfogott levéllel kapcsolatban az országbíró felkérte Bánffy György gubernátort, hogy kérdezze ki Wesselényit. Bánffy azonban 1809. nov. 4-én már csak azt válaszolhatta, hogy Wesselényi előzőleg, okt. 24-én meghalt (OL, N 22, 66. cs.).

„már csak egyedül fennálló colossusát, a magyar szabadságot is ledönteni kívánja". A tragikomikus történetnek azonban még nincs vége ezzel. A feudális úr házában, akit a franciák megnyerni kívántak, és aki, válaszul, az arányérzék némi hiányáról tanúskodva, a magyar „kolosszussal" fenyegette meg Napóleont, volt egy fiatal értelmiségi, akiről nem tudtak a franciák, de aki valóban alkalmas lehetett arra, hogy egy új, napóleoni Magyarország híve legyen. Tőkés János, aki 1804-től Wesselényi fiának nevelője volt, közben, 1807-ben egyideig külföldön, a marburgi egyetemen folytatott részint protestáns teológiai, de részint jogi tanulmányokat, megismerkedett a *Code Napoléon*-nal, sőt ellátogatott Párizsba is, hazatérése után pedig, 1808 őszén, állítólag elismerőleg beszélt a francia alkotmányról. Egyes szerzők szerint „teleszítta magát idegen eszmékkel", a valóságban korszerű, mérsékelt reformok híve volt és higgadtan, óvatosan nyilatkozott, de már emiatt is sok baja lett az erdélyi kancelláriával, amelyet a bécsi rendőrminisztérium sietett a gyanús körülményekre figyelmeztetni, és amelytől dorgálásban is részesült, majd Wesselényivel, aki 1809 nyarán, nem sokkal a proklamáció kézhez vétele után, egy jelentéktelen ügy kapcsán, dührohamában őt, fegyvertelen alkalmazottját, karddal támadta meg. Tőkés, sebesülten, menekülni kényszerült.[162]

Úgy látszik, azon kutatóinknak volt igaza, akik szerint a proklamáció, nem utolsó sorban a posta révén, valamennyire már az első szakaszban is elterjedt Magyarországon.[163] Híre pedig megelőzte. Május 29-én, nem egészen két héttel kinyomatása után, Dessewffy már az ország távoli, északkeleti

[162] Tőkésre *Kardos S.*: i. m. mellett *Szilágyi Ferenc:* Idősb br. Wesselényi Miklós. Élet és korrajz. Bpest. 1875, Értekezések a történeti tudományok köréből. A kard-jelenetet Cserey Farkas mondja el Kazinczynak 1809. aug. 9-i levelében, amelyben egyébként is Wesselényi (saját sógora!) elvadult, féktelen magatartására panaszkodik. KL VI. 1896, 475—476. l. Legújabban *Trócsányi Zsolt:* Wesselényi Miklós világa. Bpest. 1970, 21. l. erről azt írja, hogy Wesselényi „összetűz" Tőkéssel. A megállapítás, ha elég széles értelemben vesszük, igaz, csak éppen a mai olvasó aligha fogja ebbe a házi nevelők karddal megvagdalását is beleérteni. S ezért, ilyen „understatement"-ek összhatásaként, a szépen és jó adatokkal megírt könyvből végül is könnyen alakít ki magának az idősebb Wesselényiről olyan képet, amely az egykorú realitásokra már vajmi kevéssé hasonlít. Tőkés megnyilatkozásainak óvatosságára vall, hogy Kazinczy, aki Bécsben találkozott vele francia útja után, rendkívül érdekesnek találta, amit Párizsról, a Napóleon-imádatról, meg arról mondott, hogy őt mint magyart, és nem osztrákot, megbecsüléssel kezelték, de mégsem szerzett olyan benyomást róla, hogy „gallomán" lett volna belőle. Kazinczy Rumyhoz, 1808. okt. 27. KL VI. 1896, 100—101. l. Tőkés 1809 elején Kazinczyhoz és Cserey Farkashoz írt levelei pedig láthatólag külön vigyáztak arra, hogy megfelelő hangot üssenek meg a francia háború és a nemesi felkelés kérdéseiben. KL VI. 1896, 232—237., 271. l.

A magyarok iránti francia szimpátiákra és az ebből származó bajokra hoz néhány adatot Méhes Sámuel, a kolozsvári ref. kollégium eljövendő tanárának naplója is. Méhest a heidelbergi egyetemről hazatérőben, Regensburgban érte 1809 tavaszán a francia előnyomulás. Itt látta a város prédálását, majd Napóleont is kíséretével. Iránta a franciák igen barátságosak voltak, és egy francia hajón vitték a Dunán Bécs felé. Midőn azonban kiszállt, az osztrák oldalon magyar huszárok elfogták és egy *magyar* tiszt minden magyarázkodása ellenére mint francia kémet kezelte, alig tudta tisztázni magát. *Török István:* A kolozsvári ev. ref. collegium története. II. Kolozsvár. 1905, 129—144. l.

[163] *Wertheimer E.*: i. m. (1883), és *uő.:* Zur Geschichte des ungarischen Postwesens (Pester Lloyd, 1894. ápr. 18.). *Anton Springer:* Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden. Leipzig. 1863, az elején a közvetlen előzményekre visszanézve úgy látta, hogy a proklamáció, e „suhintás a levegőbe", igen kevéssé vált ismeretessé Magyarországon. *Sasvári:* i. m. 21. l. szerint így kisebbíteni lehetett a magyarok „érdemét", hogy e kísértésnek ellenálltak. Az „érdem" ily felvetése mindkét érdekelt félre jellemző.

szögletéből írja: Napóleon „magyar proclamatiókat hirdet. Szokása szerint mindent ígér."[164]

Hogy a hiba nem a terjesztés módszerében volt, azt világosan mutatta a várt visszhang elmaradása, a második szakaszban, az ország azon nyugati részein is, amelyet a franciák katonailag megszálltak és ahol maguk, közvetlenül gondoskodtak a proklamáció közhírré tételéről és népszerűsítéséről. Napóleon, ha nem is döntött végleg Magyarország sorsáról, azt láthatólag biztosra vette, hogy a proklamációnak lesz valami eredménye: legalább annyi, hogy az ország, mint, látszólag 1805-ben, „semleges" marad, nem indítja harcba az insurrectiót és nem engedi be az osztrák csapatokat. Érthető módon tehát tábornokainak lelkére kötötte, vigyenek magukkal és osszanak szét minél több példányt belőle. Az országba benyomuló, első nagyobb francia egységek valóban magukkal hozták, a helységekben kifüggesztették, az előljárókkal kihirdettették a proklamációt.[165]

Először Bécs irányából tüntek fel francia csapatok. Napóleon 1809. május 28-án utasította gr. Lauriston hadosztály-tábornokot, hogy vonuljon Bécsújhelyről Sopron felé. „Küldök önnek proklamációkat, ezeket terjessze Magyarországon." A 14. sz. Bulletin 1809. június 1-i keltezéssel már hivatalosan közölte, hogy Lauriston (május 29-én) „egy erős előőrs élén Magyarország első megyéjébe, Sopronba érkezett"; és annak ellenére, hogy Esslingnél az osztrák sereg magyar egységei ugyancsak kivették részüket a csatából, még reményt keltően teszi hozzá: „Úgy látszik, Magyarországon forrongás van, a vélemények igen megoszlanak és a többségé nem kedvez Ausztriának."[166] Montbrun tábornok, midőn június elején Magyaróvárott megjelent, maga elé hivatta Moson megye *permanens deputatiójá*t, és politikai expozét tartott neki, — a nemes urak azonban ezt, mint mindenütt, itt is passzivitással fogadták.[167] 1809. június 2-án hajnalban egy Sárvárra érkező francia előőrs „proclamatiókkal kínálta a lakosokat", majd fraternizálni próbált a Pest megyei lovas insurgensek egy odatévedt egységével is, amely azonban Huszty József főhadnagy vezetésével rátámadt.[168]

A harcok e dél felé terjedése azzal függött össze, hogy Itália felől Grácon át Magyarország felé vonult vissza a másik osztrák sereg, János főherceg alatt, aki ahelyett, hogy egyenesen északnak tartott volna, a fősereg felé, hagyta magát az őt üldöző Beauharnais által keletre szorítani. Ez utóbbi a rövidebb úton, a Semmeringen át elérte Napóleont, csapatai pedig több irányból benyomultak Magyarországra. Körmendet, a délnyugati határon, ahol János június első hetében vesztegelt, nyomában Macdonald szállta meg, aki onnan vonult tovább Pápa felé.[169] Kőszeg már előbb, május 30-án, Szombat-

[164] KL VI. 1896, 391—392. l. Kazinczy másnap, máj. 30-án már Rumynak írja: „Die schlaue Proclamation des Feindes ! Alles schreckt ! Wehe dem, der verblendet wird"; uo. 396. l.

[165] *E. Sayous:* i. m. (1900), 486. l. *R. Kiss István:* i. m. I. 266. l.

[166] Napóleon utasítása: Correspondance de Napoléon XIX. 19. A Bulletin. AÉ, CP, Autriche, vol. 383, p. 86. Napóleon propagandája a bécsi sajtót is felhasználta: a Wiener Zeitung 1809. máj. 26-i száma azt fejtegette egy cikkben, hogy az osztrák kormány mily mostohán bánt Magyarországgal gazdaságilag, elárasztotta papírpénzzel.

[167] *R. Kiss István:* i. m. I. köt. 268. l.

[168] Uo. I. köt. 267. l.

[169] Pápa francia megszállására egykorú adatok: *Zsoldos János* (helybeli orvos): A frantziák Pápán, vagy is a pápai 1809—1813. esztendőbeli polgári ispotályok leírása. Tudományos Gyűjtemény 1817, XI. *Madarász József* (helybeli rk. lelkész) feljegyzései.

hely május 31-én került a franciák kezére, akik mindkét városban kényszerítették a magisztrátust a proklamáció kihirdetésére. János csapatai Győr alatt június 13-án végre elérték a magyar nemesi insurrectiót. Az egyesült sereg azonban a franciáktól június 14-én döntő és emlékezetes vereséget szenvedett. A feudális rendszer két faktora egymást okolta a bajért, amelyért mindketten együtt felelősek voltak: a magyar nemesek az osztrák tábornokok kapkodását, hanyagságát, ez utóbbiak a magyar „Lumpenadel" fegyelmezetlenségét, az insurrectió elavultságát emlegették.[170] 1809. június 16-án, midőn már elég világos volt, hogy Magyarország nem marad „semleges", a 19. sz. bulletin, érdekes módon, még mindig optimista megjegyzéssel zárta le francia részről a győri csata leírását: „az ország lakói nyugodtak és a háborúban nem vesznek

Győri Közlöny, 1861, 91—93. sz. *Zakál Zsigmond* (helybeli diák): A franciák Pápán 1809 június 9-én. Magyar Hírlap, 1899. jún. 23. — Kőszeg és Szombathely megszállására: *Chernel Kálmán:* Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. II. Kőszeg 1877—1878. *Balogh Gyula:* Az 1809. évi insurrectio és francia megszállás Vasmegyében. Szombathely 1885. Eszerint Kőszegen simán ment a bevonulás, este a francia parancsnok „a király és kormánya ellen lázadásra ingerlő kiáltványokat küldött a tanácsnak oly meghagyással, hogy ezeket haladéktalanul a templom és tanácsház kapujára fölfüggessze". Miután ezt nem hajtották végre, késő este egy francia ezredes „kemény fenyegetések kíséretében" ismételte meg a parancsot, amelynek a tanács most már a hajnali órákban eleget is tett. Napóleon ígéretei azonban „semmi nagyobb látható hatást nem idéztek elő" a lakosság körében, ha voltak is „egyesek, kik a közigazgatás elveit rosszallották s a kormány intézkedéseit alkotmányba ütközőknek, sérelmeseknek ismerték el". Szombathelyen a francia parancsnok, Bonn ezredes „az esti órákban Napóleon kiáltványait küldé az első alispánhoz oly utasítással, hogy azokat tegye közzé; midőn pedig ez az alispán megtagadta, ezen proclamatiokat a közhelyekre ... a franciák felragasztották s eléjük őrt állítottak". Általában „a franciák mindenütt a legbékésebb, legelőzékenyebb modorral léptek fel. Amint valahova megérkeztek, kijelentették, hogy nem mint ellenség, de mint jó barát jöttek Magyarországra s üdvözletet hoznak Napóleontól a magyar nemzetnek" (uo. 79). Csak ott léptek fel keményebben, ahol nyilt ellenállásra leltek. Baj inkább a bajor segédcsapatokkal volt helyenként.

[170] Az insurrectio és a győri csata történetének főbb forrásait felsorolja *Kosáry D.*: i. m. II. (1954), 452—551. l. Ezek közül a nádor 1809. jún. 1.—dec. 12. közt vezetett és alább többször idézett német naplóját kiadta Domanovszky Sándor, JN iratai IV. 468—492; feldolgozta (más adatokkal együtt) *uő.*: József nádor élete. I/2. Bpest. 1944. Előzőleg kivonatosan ismertette *Viszota Gyula:* József nádor és az 1809-iki nemesi felkelés. Századok, 1909, 625—641. l. A nádor megbízásából készítette el 1813-ban volt segédtisztje, Kisfaludy Sándor, Freymüthige Geschichte der Insurrection der Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810 címen az első összefoglalót, amelyet azonban a bécsi udvar nem engedett közzétenni, mivel a felkelés elleni vádak cáfolatául készült. Kiadta Gálos Rezső, Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Győr 1931. Ujfalvy Sándor id. emlékiratai szerint (134) Kisfaludy Sándor előtte utóbb, 1831-ben, úgy nyilatkozott, hogy a nemesi felkelőkből a győri csatában nem az egyéni bátorság hiányzott, hanem a „legkisebb érdekkel sem bírt előttük" az egész háború. „Úgy nézék ők azt, mint az osztrák császárnak Napoleonnal magánügy feletti csatározását." Hogy ez az álláspont, ha jellemezhette is egy részüket, aligha általánosítható a nemesi felkelőkre mind, azt számos egykorú adat mutatja; így: *Lukinich Imre:* Hunkár Antal emlékiratai. Hadtörténelmi Közlemények, 1926, idevág a 2. közlemény: 229—248. l. A feldolgozások közül az ütközet részletes leírását adta *Bodnár István:* A győri csata 1809. jún. 14-én, Bpest. 1897, kny. Hadtörténelmi Közlemények, 1897, 388—433, 484—536. l. Szélesebb keretben előzőleg *Gömöry Gusztáv:* Az 1809. évi magyar nemesi föllkelés. Hadtörténelmi Közlemények, 1889, 79—100, 233—243, 484—501. l., és *uő.*: Az 1809-ik évi magyar nemesi föllkelés vitézei. Hadtörténelmi Közlemények, 1893, 283—284; 1894, 404—406. l. Utóbb, a százéves forduló alkalmával közzétett részletes, de erősen XX. századi nemesi elfogultsággal írt munka: *R. Kiss István:* Az utolsó nemesi felkelés. I—II. Bpest. 1909—1911. — A nemesi insurrectió összereje elvben ekkor kb. 17 ezer lovasból és kb. 20 ezer gyalogosból állt.

semmi részt. A császár proklamációja mozgásba hozta a véleményeket. Ismeretes, hogy a magyar nemzet mindig óhajtotta függetlenségét". S az insurgensek szerepét is magyarázni próbálta: „A nemesi felkelés azon részét, amely a seregnél található, már a legutóbbi országgyűlés hívta össze; ez fegyverben áll és persze engedelmeskedik."[171]

Eugène Beauharnais alkirálynak maga Napóleon rendelte el, hogy vonuljon Győr ellen és nyomja a vele szemben álló erőket Buda felé, minél távolabbra Bécstől.[172] Most, a csata után, Lauriston tábornok 6000 emberrel körülzárta és ostrom alá vette a várost, Eugène Gönyünél álló 20 000 emberének fedezete alatt. A körülzárás pillanatában, még 14-én este, a csata után, a franciák egy magyar nemesurat fogtak el, aki négylovas hintón próbált távozni Győrből. Gyömörey József volt, Somogy megye aljegyzője és *permanens deputatió*jának tagja, aki előző nap érkezett, valószínűleg pénzt hozva a megye Győrnél állomásozó insurgenseinek, és most, mielőtt a kör bezárul, igyekezett gyorsan hazajutni. Mivel a franciák, úgy látszik, jelentősebbnek tartották, mint amilyen a valóságban volt, bizalmas jelentése, amelyben kalandjairól utóbb beszámolt, elég érdekesen világítja meg a francia vezetők magatartását Magyarországot illetően.[173]

Mint hadifoglyot, előbb három napra Gönyüre vitték, Eugène alkirály főha diszállására, aki maga is részt vett kihallgatásában. Az osztrák csapatok és a győri helyőrség erejéről kezdték faggatni, majd megkérdezték tőle, hogy olvasta-e Napóleon proklamációját, amely, véleményük szerint, az országban már nagyon elterjedhetett. Nemleges válaszára kezébe nyomtak néhány példányt, amelyet ő aztán utóbb megsemmisített, mert a hazai alkotmányra veszélyesnek találta. Az alkirály megkérdezte, hogy fognak-e a magyarok új királyt választani, és hogy mit tart az ország Esterházy Miklós hercegről, aki Napóleon fő jelöltje a magyar trónra, Gyömörey, beszámolója szerint, azt felelte, hogy a magyarok évszázadok óta boldogak az osztrák ház alatt és nem hiszi, hogy I. Ferenc helyett más uralkodót óhajtanának választani. Hozzátette, hogy ő Esterházy herceget csak futólag, távolabbról ismeri, de így sem hiszi, hogy e szerephez elég tekintélye és súlya volna. Utóbb közölték vele, hogy szerencséje, ha nem tartozik az insurgensek közé, mert azokat a császár igen gyülöli *(summopere detestatur et maximo odio habet)* és katonák helyett csak magyar rebelliseknek szokta őket nevezni. E lélektani előkészítés után Gyömöreyt két tiszt Bécsbe kísérte, Berthier Napóleonhoz is bevitte, aki nekitámadt, hogy győri utazgatásával kémgyanússá tette magát. Ezután Mathieu Dumas tábornok vette kezelésbe őt, aki tisztjeivel hat napon át vitatkozott még vele a magyar alkotmányról és a királyválasztás *nefarius* problémájáról, míg végül úgy látszik megúnták szabadkozását, útlevelet nyomtak kezébe és hazaküldték.

Június 17-én Napóleon a proklamáció terjesztését és Győr bombázását írta elő Eugène alkirálynak, amíg a város meg nem adja magát. Másnap is

[171] AÉ, CP, Autriche, vol. 383, p. 115.

[172] *E. Sayous:* i. m. (1900), 490. l. Correspondance de Napoléon. XIX. 88—90, 128. l.

[173] Az esetet Gyömöreynek Somogy megye alispánjához írt és a nádornak is megküldött, bizalmas jelentése (és kártérítést kérő folyamodványa) alapján ismerteti *Sasvári:* i. m. 20. l. Ugyanezen irat alapján összefoglalja a nádor egykorú német naplója is; JN iratai, III. 1935, 737—738. l.

siettette az ostromot.[174] Június 24-én, nyolc napi ostrom után, Győr végre kapitulált a franciák előtt. A kivonuló garnizon főbb tisztjei, mielőtt Komáromba vitték, majd kicserélték volna őket, három napig Ácson Montbrun tábornok vendégei voltak és fehér asztal mellett Colbert és Jaquinot tábornokokkal is találkoztak. A francia tisztek az insurgensekről beszéltek, akiknek egyéni, személyes bátorságát elismerték, majd pedig a proklamációról és arról, hogy Esterházy herceg vagy a főherceg nádor lenne Magyarország új királya. Nem hitték volna, mondták, hogy az insurrectió tettleg fellépjen ellenük, hiszen Magyarországgal ők békében élnek.[175] A dolog érdekességéhez tartozik, hogy e magyar tisztek között, Péchy Mihály műszaki alezredes, a város volt parancsnoka mellett ott volt Felsőbüki Nagy Pál, a magyar ellenzék egyik legexponáltabb, fiatal tagja is, akit a nádor, mint az insurrectió vezére, nyilvánvaló politikai taktikából vett maga mellé, szárnysegédei egyikének, és aki Győrbe a június 14-i csata alkalmával, parancs-kézbesítés közben került. Nagy Pál Sopron megye követeként, az 1807-i országgyűlésen tűnt fel ellenzéki beszédeivel, amelyek nagy visszhangot keltettek a nemesi közvéleményben. Bírálta az osztrák gazdasági és pénzügyi politikát, a pénzromlást, és követelte a magyar nyelv közéleti érvényesülését. Igaz, hogy egy alkalommal, midőn a jobbágyok fokozódó elnyomása ellen emelt szót, a nemesek gúnyos közbekiáltásokkal *(ne stultizet)* zavarták. Nagy azonban itt is csak a feudális alkotmányt akarta a „visszaélések" ellen védeni, és mi sem volt tőle távolabb, mint hogy a feudális rendszert vegye bírálat alá. Különösen felvillanyozta az ellenzéket az, hogy Nagy, midőn az országgyűlés feloszlatásának híre jött, nyíltan a nemzetközi helyzetre és Napóleon 1805-i magyar politikájára utalt, ami akkoriban „szörnyű" merészségnek számított. A király e lépése, mondta, annál váratlanabb, mivel „az újságokból az egész Európa tudja", hogy Napóleon Bécsben Magyarországról mint nyilatkozott: „a magyarok tőle nem félnek", hiszen olyan uralkodójuk van, aki minden országgyűlésen csak kér valamit tőlük, „de igazságos sérelmeiket soha fel nem véteti".[176] E vakmerősége

[174] Correspondance de Napoléon. XIX. 142—144, 149—150. l. Győr kapitulációját a 22. sz. Bulletin adta hírül 1809. jún. 24-én. AÉ, CP, Autriche, vol. 383, p. 126. A város ostromáról és a francia megszállásról több egykorú feljegyzés maradt: *Hohenegger Lőrinc* (a győri püspöki líceum tanára, utóbb győri kanonok): Győr ostromlásának napló könyve. Tudományos Gyűjtemény 1820, II. 47—89. l. — *Paintner Mihály* (nagyprépost, a győri kerület középiskoláinak főigazgatója): Diarium calamitatis bellicae quacum Jaurinum per quinque menses anni 1809. conflictabatur c. naplóját (a Protocollum Studiorum Directionis 1809. évi kötetéből) kiadta *Németh Ambrus*, Franczia világ Győrött. Történelmi Tár, 1902, 136—144. l. Néhány részletét francia fordításban közölte *François d'Olay:* Le siège de Győr et la visite de Napoléon en 1809. Gazette de Hongrie, 1936. máj. 2. sk. sz. — A győri karmelita rendház feljegyzéseinek az 1809-i háborúra vonatkozó részét közzétette ugyancsak *Németh Ambrus:* Győr városa a francziák hatalma alatt 1809-ben. Történelmi Tár, 1904, 376—399. l. — *Sefcsik Ferenc:* Szomorú képek a győri francia hadisarc idejéből. Dunántúli Hírlap, 1904. Egykorú szövegrészeket, iratokat is közölt, de saját kommentárjaitól nem mindig pontosan szétválasztva *Bay Ferenc:* Napoleon Magyarországon. A császár és katonái Győr városában. Bpest. 1941. Győr város levéltára Acta Gallicana címen külön őrzi a helyi francia megszállással kapcsolatos iratokat. Győrben aug. 31-én Napóleon is megfordult. A franciák okt. 18-án elkezdték a vár lerombolását, majd nov. 17-én elvonultak.

[175] Péchy jelentése nyomán a nádor naplója, 1809. jún. 29. JN iratai, III. 1935, 539. l.

[176] Mivel a kerületi ülésekről napló akkor még nem készült, Nagy Pál beszédeit közelebbről nem ismerjük. 1807-i szerepléséről *Horváth Mihály:* i. m. (VIII²) ír, de ő is csak általában annyit, hogy Nagy Franciaországról beszélt (317). Az általunk idézett szavakat Kazinczy írta 1807. okt. 17-én Cserey Farkashoz, úgy látszik részletes információk alapján; KL VI. 1894, 195.

miatt Nagy, Bécsben, királyi dorgálásban részesült. A magyar rendi nacionalizmus hívei viszont ünnepelték. A feudális ellenzéket s egyben a magyar nemesi politikusnak éppen azt a típusát képviselte, amelyre a napóleoni akció leginkább számított. A válság pillanatában azonban kitűnt, hogy hiába. Nagy egy utóbb, 1830-ban készült memorandumában, a dinasztia iránti hűségének bizonyítékaként említette meg, hogy „az ellenség vezérei" 1809-ben „egyenest Fejedelmök nevében" szólították fel: szerezzen foganatot a magyarokhoz intézett proklamációnak, ő azonban elutasította ezt, arra hivatkozva, hogy „constitutionalis országokban éppen a törvényes oppositiót formáló részen állanak azok, kik veszedelem idejében valamint a Házához, úgy a Thronushoz legszorosabban ragaszkodnak".[177]

Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a magyar feudális uralkodó osztály elutasította magától Napóleon ajánlatát és vele szemben a Habsburgokat támogatta. Óvatos számításból, nem bízva igéreteiben, és az erőviszonyokat mérlegelve? Egyedi esetekben ezt sem zárhatjuk ki a tényezők sorából. Nagy egészében azonban a magyar nemesség nem politikai bölcsességből, hanem inkább rossz okokból: osztályérdekét féltve járt el így. A Habsburgok hatalma összeroskadónak látszott, Napóleoné legyőzhetetlennek. S lehetségesnek az, hogy Magyarország helyzete megváltozhatik. Ha a nemesség valóban akcióra vágyik, hogy szabadulhasson Ausztriától, aligha mérlegel ily óvakodva, hanem megpróbál élni az alkalommal. A hídra tehát nem azért nem lépett, mert gyengének tartotta, hanem mert nem akart a túlsó partra jutni. A magyar politika „második" vonala, az, amelynek robbanását akarta Napóleon a proklamációval kiváltani, a valóságban semmi robbanó erőt nem képviselt. Csak belső, alárendelt jelentőségű súrlódásnak volt jele a feudális rendszer dualitásán belül, az udvar s a nemesség között. Amivel persze összeférf, hogy 1809 őszén, midőn az óhajtott békét közeledni és a külső veszélyt távolodni látták, a magyar nemesek megint azt kezdték óhajtani, hogy Ausztria ne maradjon túl erős. „Adja Isten, hogy királyunk elveszítse Bécset és kénytelen legyen Budára tenni székhelyét", — mondta egy insurgens ezredes Camille de Tournonnak, aki ehhez az alábbi megjegyzést fűzte: „Úgy látszik, hogy a nemesek az osztrák ház gyengülésében valamiféle garanciát látnak arra, hogy alkot-

[177] Idézi *Barta István:* Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány. Századok, 1963, 749. l. Barta végleg bebizonyította, hogy Nagy 1830-tól anyagi előnyök fejében a bécsi kormány szolgálatában állt, és *nemcsak* azért fordult a magyar liberális ellenzék ellen, mert az idő túlhaladta őt, amint azt Bezerédy István vélte még róla írt politikai jellemzésében, amelyet Csengery Antal közölt az általa szerkesztett gyűjteményes kötetben: Magyar szónokok és státusférfiak. Pest. 1851. Még mindig kissé túlbecsüli azonban Nagy fellépését a jobbágykérdésben, és nem egészen találó párhuzamot von Nagy bécsi szolgálatba állása és Széchenyi „megtorpanása" közt (765. l.). Idézi, amit *Tóth Lőrinc:* Felsőbüki Nagy Pál emlékezete. Bpest. 1874 (MTA Értekezések a történeti tudományok köréből III. 8), 27 állítólagos hiteles forrásra hivatkozva arról ír, hogy Napóleon 1809-ban személyes levélben hívta fel csatlakozásra Nagy Pált. Ez így valószínűtlen. A levél, ha volt ilyen, olyan Kállay György-féle lehetett, vagy a proklamáció. Barta figyelmét elkerülte azonban Nagy győri, illetve ácsi találkozása a franciákkal, amelyről adatokat közölt *Bodnár István — Gárdonyi Albert:* Bezerédj István. I. Bpest. 1918, 44—46. l.; ui. Nagy egy 1809. okt. 5-i levele is olvasható nővéréhez arról, hogy többé nem igen találkoznak, még az éjjel menekül Poroszország felé. A szerzők szerint talán azért, mert megszökött a francia fogságból. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy a Győrnél fogságba esett tiszteket a franciák már jún. 28-án átadták; vö. *Domanovszky Sándor:* József nádor élete. I/2. Bpest. 1944, 269. l.

mányuk: egyetlen és igazi bálványuk megmarad".[178] Igazában véve ugyanis azóta, hogy a polgári forradalom kérdése komolyan felmerült, a fő ellentét már nem a feudális udvart és a feudális oppozíciót választotta el egymástól, hanem a feudalizmus és a polgári liberális átalakulás híveit. Vagyis az „első" variánst (amelynek a „második" mondhatni csak hátoldala volt), és a „harmadikat", a jövőét. Napóleonnak, a második helyett, amely használhatatlannak bizonyult, e két realitással kellett volna számolnia. Az elsővel, ha a feudális struktúra védelmét óhajtja támogatni. A harmadikkal, ha a forradalom ügyét.

Az elsővel? A dinasztia iránti lojalitással? Sajátos módon még mindig inkább, mint a feudális oppozícióval. A magyar nemesség lelkesedésére nem számíthatott, mert legszebb ígéretei sem licitálhatták túl a privilégiumok azon biztonságos élvezetét, amelyet birtokosaiknak a Habsburg uralom maradisága és gyengesége biztosított. Engedelmességére azonban talán már inkább számíthatott, ha azt félreérthetetlenül, könyörtelen akarattal megköveteli. És addig, amíg erre valóban módja van. A nemesség a Habsburg uralom alatt azt is megtanulta, hogy a dinasztiának, a hatalom birtokosának, végső fokon engedelmeskednie kell. Napóleonnak, a győri csata után, módjában volt nyilvánvalóvá tenni, hogy ő (vagy megbízottja) lépett a letűnt Habsburgok helyébe és nem tűr több ellenkezést. Ez azonban nagyobb erőfeszítést, vagy éppen némi erőszakot igényelt. Napóleon azonban e téren, a proklamáció felkínálásán túlmenően, semmi erőszakkal nem próbálkozott.

Napóleon nagy sikernek tartotta Győr bevételét.[179] Az is volt annyiban, hogy megnyílt előtte az út Buda és Pest felé. Mindenki azt várta, hogy a franciák most már egy csapásra elérik Magyarország egykori fővárosát, amely a közvélemény szemében már ismét az ország központja volt s a jövő fővárosa, és amelynek határában feküdt Rákosmező, a meghirdetett nemzeti diéta színhelye.

Sok kis adatból látni, hogy a hangulat valami fordulóhoz ért. Felsőbüki Nagy Sándor, Pál fivére, aki mint insurgens küzdött a franciák ellen, 1809. július 13-án ezt írta haza családjának a komáromi táborból:[180] „Most már az osztrák monarchiának és a magyar szabadságnak végórája ütött, nincs már semmi reményem." A „német marhák", vagyis az osztrák tábornokok ügyetlensége megadta a végső kegyelemdöfést. Vagyis: a régi úr helyett most már el kell az újat fogadni. Gr. Dessewffy József, az ország egészen más vidékén, július 14-én ezt írta Kazinczynak: „Azon viseletünktől fog függni sorsunk, a mit majd akkor mutatunk, midőn Budára vagy Pestre be fog jönni Napóleon."[181]

[178] *Camille de Tournon:* Note sur la Hongrie, Bécs 1809. aug. 24. Közli *Kecskeméti K.:* i. m. 174—183. l. Azon u.itt (184 sk. l.) közölt 5 hadmérnöki jelentés közül, amelyet Magyarország francia megszállás alá került részeiről készítettek a „Corps Impérial des Ingénieurs Géographes" tisztjei, az első J. Brousseaud „chef de bataillon" tollából (Bécs 1809. okt. 1.) a Duna, Rába, Fertő tó stb. ismertetése és a parasztok feudális elnyomatásának jellemzése után, hasonló eredményre jut, Moson és Győr megyei tapasztalatok alapján, a magyar közvélemény elemzése során. Beszél a hagyományos idegen-ellenességről, a rendi ellenzékiségről és arról, hogy szerinte emiatt nem segítették eléggé Ausztriát 1805 és 1809 háborúiban. „A magyarokat hosszú idő óta olyan felfogás hatja át, amely nemzetinek tűnik és amelyet többen így fogalmaztak meg válaszul kérdéseimre jelen politikai helyzetüket illetően: Ausztria felvirágzása mindig végzetes volt a magyar királyság számára", uo. 216. l.

[179] *E. Sayous:* i. m. (1900), 494. l.

[180] *Bodnár I.—Girdonyi A.:* i. m. I. 45—46. l.

[181] KL VI. 1896, 448. l.

A császár azonban, váratlanul, Győrnél megállt. Itt védelemre rendezkedett be és azt mérlegelte, hogy a francia helyőrség, ha megtámadják, ki tud-e tartani. Már előre, június 18-án közölte Eugène alkirállyal, hogy „ami Budát illeti, tenni semmit nem lehet: ez erődített hely, Pest pedig a Duna másik oldalán van; erről szó sem lehet". Június 19-én pedig végleg elvetette Jenő azon ötletét is, hogy a Duna balpartjára keljen át észak felé: így semmi nem fedezné jobbszárnyát „Buda és egész Magyarország" felől. Az alkirály célja tehát pusztán csak az lehet, Napóleon szerint, hogy úgy tegyen, mintha Budára készülne és csak az ostromágyúkra várna az indulással, továbbá, hogy „Magyarországot elárassza a magyarokhoz intézett proklamációval és más, Bécsben közzétett iratokkal", és végül, hogy Győr bevétele után a visszavonulást biztosítsa.[182] De ki támadta volna meg keletről, ahol nem voltak erre alkalmas, komolyabb erők?

Dodun, a bécsi francia nagykövetség első titkára, akit az osztrák hatóságok Budára vittek, már egy hónappal előbb sem látott ily erőket a városban, amelynek utcáit járva (persze osztrák ágensekkel nyomában) megszabadítását „napról-napra" várta.[182] Június 16-án reggel „a magyar insurgensek a győri dicsőséges ügy után felbomlásban vonultak át Budán". Senki nem gondolt ellenállásra. Az udvar kétségbeesetten Kassára menekült. Dodunt is oda vitték tovább.[183] Egy Pesten, június 15-én este írt levél, amely a franciák kezébe jutott, panaszkodott, hogy a győri vereség „annyival is súlyosabban sújtja császárunk hű szolgáit, mivel nagy számban vannak itt olyanok, akik örülnek ennek és akik a franciákat várják".[184]

Camille de Tournon, aki mint Bayreuth francia intendánsa, Bajorországban került osztrák fogságba, és akit Magyarországon át vittek a keleti határszél felé, július 6-án Pestre érve ugyancsak az ellenállási készség hiányát figyelte meg:[185]

„A győri csata után oly nagy volt a félelem, hogy nemcsak az udvar, de Magyarország parancsnoka, Alvinczy marsall is elhagyta Budát, sőt Pestet is és a Tisza felé vette útját . . . Ezidőben haladtam át a balparti megyéken, és bár minden pillanatban várták, hogy a franciák a folyón átkeljenek, legfeljebb nyugtalanságot láttam, de semmi olyat a nép körében, ami azt jelezte volna, hogy fegyvert ragadva részt kívánna venni a háborúban. Mindabból amit akkor s azóta láttam és hallottam, azt a meggyőződést szereztem, hogy ha csapataink Magyarországra lépnek, egyáltalán nem kell a lakosok ellen harcolniok, hanem azok teljesen nyugodtan vetik magukat alá."

A franciák azonban soha nem érkeztek meg Budára és Pestre. Ez a további erőfeszítésük elmaradt és ezzel, csalódottan vagy fellélegezve, mindkét álláspont hívei azt a benyomást szerezték, hogy Napóleon nem veszi egészen komolyan saját akcióját.

[182] Correspondance de Napoléon. XIX. 149—150, 155—156. l. Dodun visszatekintő jelentése Bécs 1809. júl. 5.: AÉ, CP, Autriche vol. 383, p. 154.

[183] Dodunt rövidesen újra visszakísérték Kassáról, majd júl. 2-án Ácsnál kicserélték a párizsi osztrák nagykövetség személyzetével: Metternichhel és az ifjú hg. Esterházy Pállal. Dessewffy gúnyos kommentárja szerint a katonaság majdnem beléjük ágyúzott, Metternich a búzavetésbe búját „szerencsétlen diplomáciájával együtt". KL VI. 1896. 448. l.

[184] Francia fordításban: AÉ, CP, Autriche, vol. 383. p. 120.

[185] *Kecskeméti K.*: i. m. (1960), 176. l.

Horvát István, a fiatal történész, akinek reményeivel már 1805-ben találkoztunk, naplójának tanúsága szerint Napóleon proklamációjáról értesülve azon elmélkedett Pesten, hogy a nagyurak és arisztokraták közt, sajnos, nincs olyan patrióta egyéniség, aki vezető szerepre alkalmas volna.[186]

1809. július 7-én este, még a wagrami hírek előtt, barátjával, a költő Virág Benedekkel a Duna hajóhídján sétálva beszélgettek, ahol senki nem hallhatta őket. „Elhitettük magunkkal, hogy Napoleon a gyáva német vezért meg győzendi, s kiment bennünket az elaltató német hatalom alól. Mind a ketten azt találtuk legjobbnak, ha nekünk Ausztriától való függetlenségünk vissza adatik.

1809. július 11-én azon elmélkedik, hogy nem szabadna több újoncot adni Ausztriának.

„legjobbat tennénk, ha egy követség által királyt kérnénk Napoleontól országunknak. A büszke és atyjafiait szerfölött elősegítő Corsus örömest teljesítené kérésünket. Ezáltal a nagy frantzia erővel szorosabb egyességre lépnénk, és könnyen meg nyerhetnők Serbia, Bosnia, Dalmatia és Bulgáriának országunkhoz kapcsolását. Így nagy darab termékeny földet, és az Adriai meg Fekete tengeren szép kereskedést szerezhetnénk."

Horvát, a jakobinusoktól eltérően, nem a társadalmi reformot, hanem a feudális ellenzék hatalmi álmait várta Napóleontól. A feudális nacionalizmust képviselte, de, mint szegény nemesi értelmiségi, lényegesen másként, mint Kazinczy, aki a birtokos nemességgel együtt Franciaországgal *szemben* foglalt állást 1809-ben.[187] Horvát nem támadta a kiváltságokat, de nem is adta fel, védelmük érdekében, függetlenségi vágyait. Világosan látta viszont, hogy ez a tendencia, az, amelyre voltaképpen Napóleon számított, mily erőtlen és tehetetlen önmagában, ha több segítséget nem kap a franciáktól. Július 13-án, midőn az utóbbiaknak még mindig nem jött híre, „gondos előrelátást", óvatosságot ajánlott Virágnak, mint előbb másik barátjának, Kultsár Istvánnak, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztőjének is, nehogy vesztőhelyre jusson „vigyázatlansága miatt". Július 15-én Virág a wagrami csata hírével fogadta őt: „Fut a német, örül a magyar". Ez igaz, felelte Horvát, de „a német magyar katonasággal keverve fut", és nem lehet örömünk teljes, „ha meggondoljuk, hogy véreink és hazafi társaink eszközül szolgálnak a német tudatlanságnak". Két nap múlva, július 17-én a fegyverszünet híre jött meg a francia sereg helyett. Horvát, barátaival együtt, ekkor vesztette el végképp a napóleoni akcióhoz fűzött reményeit és bizalmát. Jó volt vigyázniok, mert ha „ébredni és munkálkodni" kezdtek volna, most aztán elbánna velük a rendőrség.

„A magyar még most titkos társaságba nem igen való . . . Várnunk köll az időig, míg vagy alkalmasabb és bátorságosabb környülállások támadandnak, vagy pedig hitelesebb talp kőre állíthatjuk kezdetünket. Sokszor elgondoltam én azt, hogy még a koron

[186] *Horvát István:* i. m. 432—439. l. Túlzott ábrándokat felváltó csalódottság helyett egyszerűen „hi leg számítást" fejez fel ebben *Wertheimer:* i. m. II. 440. l. A wagrami csatára utalást tévesen vonatkoztatja a győrire *Dümmerth:* i. m. 194. l.

[187] *R. Kiss István:* i. m. I. 81—82. l. a dolgokat félreismerve írja, hogy Kazinczy levelei mindenben Horvát István „vágyait és tehetetlenségét" tükrözik. Egyáltalán nem. Kazinczy kezdettől fogva határozottan *ellenezte* a napóleoni függetlenség gondolatát. Horvát viszont eleinte lelkesen *helyeselte*, csak végül nem tartotta reálisan valósíthatónak.

sem lehet here királyi házunktól való megszabadulásunkat reménlenünk, midőn Napoleontól meg verettetik seregünk". Mert Napóleon Oroszország miatt meggondolhatja magát, és „meg tsipedezvén az ausztriai birodalom határit" a Habsburg házat még „időig óráig országolni hagyja". És „mi lenne akkoron a magyar írókból", ha előzőleg „gyűlölséget terjesztettek volna" I. Ferenc ellen? Sőt az is megeshetik, hogy az osztrák császár Napóleon „pártfogása alá" veti magát, „által engedi leányát Napoleonnak, vallamellyik attyafiának feleségül". Hiszen Napóleon még proklamációjában sem mondta ki azt határozottan, hogy a Habsburg-ház uralmát megszünteti. „Ilyen környülállásokban tehát nem művel semmit az okos férfiú".

Az „okos férfiú", a szegény író, akit már Bulgáriáig érő hatalmi álmaiból rántott vissza a földre a kiábrándulás, és akit a gyengeség tudata tett egyszerre ily meghökkentően élesszemű, szinte koravén realistává, őszintén fájlalta elveszett reményeit. Az a dúsgazdag arisztokrata viszont, akit Napóleon a magyar trónjelöltek listáján az első helyre tett, a Buda és Pest elleni francia akció elmaradását ürügynek használta annak igazolására, hogy csak a készet lett volna hajlandó, teljes biztonságban, a császár kezéből elfogadni. Tenni és kockáztatni érte nem.

Láttuk, már akkoriban híre ment, hogy Napóleon hg. Esterházy Miklóst, a leggazdagabb magyar nagyurat, az osztrák hadsereg altábornagyát, a magyar nemesi testőrség kapitányát és Sopron megye örökös főispánját, a kor egyik nagy adósságcsinálóját akarta a magyar trónra ültetni.[188] A hírt az irodalom

[188] A nádor 1809. jún. 12-i naplóbejegyzése bécsi hírekről: a franciák Esterházyt akarják királynak, de közölték vele, hogy addig is maradjon nyugton és ne keveredjék semmibe. JN iratai, III. 1935, 492. l. — A franciák figyelme a trónjelöltek személyén túl kiterjedt az udvar és a főnemesség főbb szereplőire szélesebb körben is. Erről tanúskodik egy 1809 júliusában kelt, érdekes, hosszabb „tájékoztatás a bécsi udvarról". AÉ, CP, Autriche, vol. 384, pp. 169. sk. Eszerint a nádor magyar szokások szerint él, voltak, mint I. Pál cár vejének, nagyravágyó percei, a császár most is gyanakszik rá. „Mindazon tulajdonsága megvan, amely ahhoz kell, hogy valaki egy nagyhatalom kezében eszköz legyen. Véleménye mindig azokétól fog függni, akik környezetében lesznek." A magyar urak szeretik is valamennyire, de még jobban szeretnék, ha, mint egykor, magyar főnemes lehetne nádor. A fő jelölt erre az igen tekintélyes és népszerű gr. Illésházy István volna. Mindjárt utána gr. Festetich György a legfontosabb „igen független" személyiség, akiben az udvar 1790 óta nem bízik. A harmadik hely, még az első vonalban gr. Erdődy József kancelláré, aki Illésházyhoz áll közel, és akinek egy Rádony nevű, tehetséges és osztrákellenes nemes a bizalmas tanácsadója. (Alighanem Ráthonyi Gábor kir. fiskális, aki 1790-ben a nemesi-nemzeti mozgalom egyik szereplője volt, és utóbb a magyar jakobinusokkal is valami kapcsolatban állt; vö. *Benda K.*: i. m. II. 1952, 116. l.). A második vonalban állnak az Esterházyak, Pálffyak, Batthyányak, Károlyiak és Zichyek, kivéve gr. Zichy Károlyt, akit politikai színváltozásai miatt a magyarok nem sokra tartanak. A protestánsok közt nincs igazi nagyúr. A katolikus klérus a spanyolhoz hasonló, támogatta a háborút. „A köznemesség, amely főleg birtokosokból áll, nem óhajt mást, mint a kereskedelem szabadságát, ami számára abban áll, hogy terményeit, amelyekkel bőven rendelkezik, a monarchia egész területén eladhassa, és hogy ne gátolják ebben a jelenlegi, terhes monopóliumok. A köznemesség, mint a francia egykor, a XVII. századig, a mágnások zászlaját követi, az udvart kevéssé ismeri és érdekeit Bécsben magyar ágensekkel intézteti, akik közül egy Szok és egy Kitás nevű a legtekintélyesebb. Mindketten világosan látják hazájuk érdekeit, az osztrák ház ellenségei és Napóleon császárnak lelkes hívei, de igen körültekintők, mert sok veszteni valójuk van." Az itt szereplő Sok János bécsi ágens Berzeviczy Gergelynek egykor egyetemi diáktársa és bizalmas barátja volt. *Balázs Éva:* i. m. (1970) helyesen utal arra, hogy Berzeviczy rajta keresztül továbbíthatta a legkönnyebben fent idézett tervezetét Napóleonhoz. Mármint ha egyáltalán továbbíttatta, ami nem különösebben valószínű. Egy 1809. aug. 8-án kelt, aláíratlan levél (AN, AF IV. 1676, Plaq I[1], no. 34; *Kecskeméti:* i. m.

hosszú ideig nem akarta komolyan venni. Majláth szerint Esterházy csak nevetett, midőn róla értesült.[189] Horánszky szerint Napóleon „tényleg minden lehetőt megtett azért, hogy ezen illusztris család fejének rokonszenvét elnyerje, Esterházy azonban ellenállt a kísértéseknek".[190] Wertheimer, az egyetlen kutató, akinek a perdöntő dokumentum a francia külügyminisztérium levéltárában kezébe került és aki pontosan tudta, hogy Esterházy, kettős játékba bonyolódva, mily kevéssé állott a kísértéseknek ellen, még 1883-ban is csak úgy mert néhány szót idézni belőle, hogy elhallgatta a szereplő nevét.[191] Pedig ezek szerint Esterházy volt az egyetlen magyar, akiről tudjuk, hogy ezidőben a feudális „ellenzék" részéről hajlandó volt a francia politikával tényleges kapcsolatba lépni.

Ez a jelentés egy olyan hosszú és bizalmas beszélgetésről készült, amelyet Esterházyval valamivel utóbb, 1809 őszén folytatott egy magas állású francia diplomata, aki Metternichhel is sokat tárgyalt.[192] A szöveg azonban utalni látszik bizonyos előzményekre is:

„Esterházy herceg, akinél két napot töltöttem Kismartonban, meglehetősen tartózkodás nélkül (avec assez d'abandon) beszélgetett velem. És bár sok tekintélye e főúrnak egyik oldalon sincs, mégis azt, amit elmondott nekem, bizonyos fokig érdekesnek találtam. Bevallotta, hogy a magyarok nagyrésze, és első helyen ő maga, az udvartól semmit többé nem remél. Napóleon császárnak, mondta, vagy súlyos indokkal, vagy téves információkkal kellett ahhoz bírnia, hogy ne folytassa tovább a háborút, midőn egyetlen csata szétszórja az insurrectió magyarjait és a többinek módot ad a megnyilatkozásra. Hogyan foglalhattunk volna állást, tette hozzá, akkor, midőn a császár kiadta proklamációját? *Rákos* mezeje, ahol az ő felhívása szerint őseink példáját követve össze kellett volna gyűlnünk, éppen azon síkságon feküdt, ahol a főherceg nádor táborozott a sereg azon részével, amely aztán Győrnél harcolt. Ha e győzelem után a franciák csak 10 ezer embert küldenek *Budára*, e várost még nagyobb összegre megsarcolhatták volna, mint Bécset, és főként megakadályozták volna ezzel a magyar insurrectio összeszedését."

„Egyébként, tette hozzá, a dolgot bármikor, óhajtás szerint, újra lehet kezdeni. A békeszerződés Magyarországot a franciák kezébe tette. Az osztrák ház fejedelmeitől és azon tábornokoktól, akik seregeiket vezérlik, oly kevés támaszt remélhetünk, hogy Napóleon császárnak, azon a napon, midőn egy erős hadsereggel Magyarországra bevonul, elég lesz csak annyit tennie, hogy javaik elkobázásával fenyegeti meg mindazon magyar családokat, amelyek nem csatlakoznak hozzá, és hogy ugyanakkor nemzetünkből való királyt ajánl nekik. Így az egész ország mellé fog állni."

1960, 173. l.) szerint alaptalan hír terjedt el arról, hogy a nádort megfosztották tisztségétől, mert Napóleon és az orosz cár védelme alatt Magyarország királyának akarta elismertetni magát.

[189] *Johann gr. Mailáth:* Geschichte der Magyaren, IV. Wien. 1830. Vö. *Sasvári Á.:* i. m. 21. l.

[190] *Horánszky L.:* i. m. (1912), 181. l.

[191] *Wertheimer E.:* i. m. (1883), 172. l.

[192] AÉ, CP, Autriche, vol. 383, p. 343. Esterházy 1809 tavaszán 1000 újoncot állított ki saját költségén a franciák ellen. *Domanovszky Sándor:* József nádor élete. I/2. Bpest. 1944. *Hajnal István:* Egy magyar herceg ifjúkora Napoleon idején. Bpest. 1927, kny. Budapesti Szemle, 597—598. sz., 24—25. l.: a trónjelölt fiáról, Esterházy Pálról, aki a párizsi osztrák nagykövetségen Metternich beosztottja volt és vele együtt hozták haza és cserélték ki 1809 július elején, megállapítja, hogy az bizonyára hallott a kiáltványról, talán apja jelöltségéről is, de a hercegi család iratai közt legkisebb nyomát nem találni bármi utalásnak e tervekre.

„Tudni akartam, hogy az ilyen beszédek őszinte szándékot rejtenek-e, és hogy Esterházy hercegnek valóban vannak-e ambíciói; úgy értesültem, hogy nagyon is vannak, több, mint amennyit magában tud tartani."

Hogy Esterházy ambíciói messze felülmúlták államférfiúi képességeit, az már e beszélgetésből is kitűnik. „Nemzeti" programjából, amelyben a birtokelkobzással való fenyegetőzés az egyetlen „pozitív" gondolat. Abból is, hogy egyáltalán nem ismerte fel, mennyire megváltozott a helyzet az 1809 őszi béke nyomán. Ha ő is mulasztásnak tartotta Buda és Pest el nem foglalását, akkor ez igazán közhely számba ment a nemesi közvéleményben.

Napóleon azonban láthatólag nem gondolt arra, hogy ezt a külön erőfeszítést akár katonai, akár politikai szempontból megtegye. Magyarország megnyerésének tervét még most, az eddig tapasztalt csalódások ellenére sem adta fel, de ehhez elégnek tartotta bázisul az ország már megszállt nyugati megyéit.[193] Június 22-én Eugène alkirályt hívta fel arra, hogy újabb proklamációban hirdessen amnesztiát e megyék insurgensének.[194] Északon Davoust marsallt, aki a Dunánál, Pozsonnyal szemben állt, biztatta kellő propagandára.

„Felségednek a magyarokhoz intézett proklamációját — írta neki Davoust 1809. június 17-én Köpcsényből (Kittsee) — itt majdnem egyáltalán nem ismerik és nekem már egy példányom sem maradt. A falvak e vidéken mind lakottak; igaz, hogy erre igen kevés zavar volt; az itteniek érzelmei nem látszanak ellenségesnek."[195] Másnap, június 18-án újra visszatért a kérdésre: „A proklamációkat, mihelyt megkapom őket, terjeszteni fogom . . . Felséged ügyének szolgálata szempontjából igen előnyös, ha iratokat terjesztünk azon célból, hogy ellensúlyozzuk az osztrák bulletineket és felvilágosítsuk az itt lakókat."[196] Két nappal Győr elfoglalása után, június 26-án, Davoust arra kapott utasítást, hogy Pozsonyt szólítsa fel kapitulációra, illetve támadja meg. Nem mint Magyarország

[193] A francia megszállás alatti területek viszonyaira francia részről adatok találhatók Baron Bignon (a monarchia elfoglalt részeinek administrateur général-ja) iratai közt (AN, Paris). Magyarország megszállt része kezdetben csak egy intendance-ot alkotott M. de Ricci irányítása alatt. Utóbb Daru ezt három részre osztotta és fiatal embereket állított élükre. Győr és Sopron megyét az ifjú Duc de Broglie kapta, aki utóbb emlékirataiban (tévesen nevezve Sopron megyét comitat d'Eisenbourg-nak) előadja, hogy a Riccitől kapott statisztikai adatok alapján a rábízott megyékről „nagy emlékiratot" készített, gazdasági és közigazgatási vonatkozásban, amely iratai közt található, de amelyet memoárjaiban nem közöl. De itt is érdekesen jellemzi a társadalmi osztályok magatartását: a nemesség Budára, az osztrák sereg védelme alá húzódott, szintúgy a győri püspök is, a parasztok, alázatra szoktatva, engedelmeskedtek, a városi polgárság viszont általában (és különösen Sopronban) jó benyomást keltett, műveltségével, politikai jártasságával, sőt öntudatos viselkedésével is, nem könnyen engedve a francia katonai követeléseknek. Souvenirs du feu duc de Broglie, 1785—1830. Paris. 1886; vö. *Wertheimer Ede:* Századok, 1886, 919—920. l. — Magyar részről főleg azon *permanens deputatiók* jegyzőkönyvei jönnek figyelembe, amelyeket a nádor rendeletére állítottak fel 1809 tavaszán a különböző megyékben. A Vas megyei adatokat a 169., a győrieket a 174. jegyzetben idéztük. Sopron megye és város levéltárában is vannak adatok a francia kivetésekről, hadisarcról stb. Családi feljegyzéseket használ *Fabricius Endre:* Sopron és a napoleoni háborúk. Sopron. 1939, kny. Soproni Szemle, 1939, 137—144. l. A francia megszállásról néhány megjegyzés egy névtelen, talán Karl Riell tollából származó emlékiratban: Diarium-Bruchstücke eines Ungenannten zu Oedenburg in Ungarn, 1808—1813. (OSzK kézirattára, Oct. Germ. 129).

[194] Correspondance de Napoléon. XIX. 183.

[195] *Mazade:* i. m. III. köt. 1885, 40. l.

[196] Uo. 43. l.

egyik fővárosát, hanem mint egy fontos hídfőt a Duna balpartján, biztosítékul, a wagrami csata előkészületeként.[197]

Politikai szerepet, úgy látszik, leginkább Győr városának szánt Napóleon, valamennyi megszállt helység közül. Egy kissé, láttuk, talán túl is becsülte e kisváros jelentőségét, amely a magyarok földrajzi képében nem az ország „közepén" feküdt, és amely, katolikus püspöki székhelyként, hagyományosan erős klerikális befolyás alatt állt és inkább francia-ellenes hangulatnak volt gyűlhelye, még akkor is, midőn a püspök a franciák elől jobbnak látta eltávozni. Napóleon 1809. június 23-án azt a rendelkezést adta Berthiernek, hogy Narbonne tábornok azonnal menjen Győrbe és vegye át a város és Magyarország egész megszállt részének parancsnokságát; a részletes utasításokat majd később kapja meg, de addig is lehetőleg terjessze a proklamációt.[198] Ezek az utasítások sajnos még nem kerültek elő, de hogy mi célt szolgáltak, arról némi sejtelmünk lehet. Narbonne gróf egykor, 1791-ben, még XVI. Lajosnak volt hadügyminisztere, és csak hosszú emigrációjából hazatérve, 1809-ben lett Napóleon tábornoka. Az *ancien régime* e tapasztalt politikusa, aki inkább volt régi udvariasságú diplomatának, semmint hódító katonának tekinthető, már személyében is bizonyos garanciának, kinevezése pedig megnyerő gesztusnak számított a magyar feudális uralkodó osztály felé.

„Magyarország e fontos pontjára vetve — olvassuk életrajzában[199] — titkos utasításokkal és oly politikai ösztönnel, amely azok lényegére rájött magától is, Narbonne nem annyira katonai parancsnokságot, mint inkább politikai missziót kapott. Szemét és kezét Magyarországon és Csehországon kellett tartania: fogadnia, ha nem éppen ösztönöznie azon hazafias ambíciókat, amelyek az osztrák iga alól való felszabadulásra és független, szuverén államok alakítására irányultak Franciaország védelme alatt." Feladatához tartozott nyilvánvalóan a magyarokat rábírni arra, hogy maguknak, a proklamáció alapján, nemzeti függetlenséget kérjenek.

Győrbe érve, Narbonne mindjárt azt kereste, hogy hol van az a Rákosmező, és hogy összegyűltek-e már ott a magyarok.[200] Azonnal gondoskodott

[197] Davoust 1809. jún. 27-én jelentette Napóleonnak, hogy az utasításnak megfelelően eljuttatta Pozsonyba Bianchi tábornokhoz a felszólítást, amely a városnak kíméletet ígért, ha a hadműveletektől tartózkodik, majd, miután tőle kitérő választ kapott (hogy János fhg. nélkül nem intézkedhetik) megkezdte Pozsony lövetését, amely máris sok tüzet okozott. *Mazade:* i. m. 70—71. l. A pozsonyi eseményekre (a város levéltárában őrzött 1809-i hadi vonatkozású iratok mellett): Pozsony ostroma a franciák által. Hazai és Külföldi Tudósítások 1809, I. 46, 47, II. 4—7, 21. sz. *(Friedrich v. Bianchi?):* Vertheidigung des Brückenkopfes von Pressburg im Jahre 1809. Herausgegeben von einem k. k. oesterreichischen Offiziere. Pressburg. 1813. Die Belagerung von Pressburg im Jahre 1809. Den Memoiren eines Offiziers nach erzählt. Pressburg. 1839. *Schikovszky Károly:* A pozsonyi hídfő védelme 1809-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1895, 43—66, 182—204. l. (? *Skultéty Pál* táblabíró, a Pozsony megyei permanens deputatio tagja), Diarium complectens historiam belli a. 1809. Kiadta Schrödl József. Történelmi Tár, 1909, 580—609. l. *Johann Batka:* Napoleon in Pressburg. Pressburger Zeitung, 1909. aug. 31. sz. Vö. *Edgar Palóczi:* Napoléon en Hongrie. Revue de Hongrie 1917, 56. sz.

[198] Correspondance de Napoléon XIX. 190. l.

[199] *Villemain:* i. m. I. 117—118. l.

[200] Le Louchier százados szavai Narbonne-ról a nádor naplójában, 1809. júl. 5.: „General fragt, wo das Rakosfeld ist, fragt, ob die Hungarn dort schon zur Wahl zusammenkommen". JN iratai, III. 1935, 554—555. l.

a proklamáció kifüggesztéséről.[201] Június 27-én reggel magához rendelte a város magisztrátusát és főbb világi és egyházi személyiségeit. Ezek egyike, Hohenegger Lőrinc, a teológia doktora és a püspöki liceum tanára, utóbb kanonok, a klérus tagjaként és a feudális nacionalizmus híveként, rosszallással írta feljegyzéseiben,[202] hogy a latin beszédet, a tábornok idegen akcentusa miatt, nehezen értették, de ez nem is volt kár, mert zendülésre bíztatta őket. *Estote sani*, mondta nekik egyebek között, „mintha mi eddig nem lettünk volna eszünkön". Utána Narbonne, udvarias meghajlással, mindenkinek átnyújtott egy-egy proklamációt, amely „nem volt éppen rosszul megírva, de foglalattya annál rosszabb volt". Ezt ők hideg hallgatással zsebretették. „Ábrázatunkon - mert sok szavakat váltani nem volt tanácsos - a hajdani böles hadi miniszter könnyen láthatta, hogy mi inkább ide haza maradunk, mint Rákos mezeire mennyünk egy király választására". Narbonne ezután mégis igen nyájasan kikísérte, majd az alkirály villásreggelin látta vendégül őket. Egy másik jelenlevő, Paintner Mihály Antal nagyprépost és *studiorum director*, azt jegyezte fel, hogy „a parancsoló szükség kényszerítette őket csöndben és alázattal végighallgatni amint Narbonne magát mint Napóleon katonáját mondta méltónak a magyarok kormányzására.[203] A katolikus klérus ilyen jobb pozíciójú tagjai, ha impresszionálta is őket a francia vezetők tüntető igyekezete és udvariaskodása, a magyar feudális társadalomnak nyilvánvalóan nem tartoztak elégedetlen elemei közé.

Július elején, másfél hónappal a proklamáció kibocsátása után, a franciáknak már látniok kellett, hogy a magyar nemességgel hiába kísérleteznek. „Nem áltathatjuk magunkat a lakosság hangulatát illetően — írta már Montbrun tábornok az isztriai hercegnek — az emberek ellenünk vannak és Őfelsége jó szándékai, amelyek a proklamációban nyertek kifejezést, mindeddig semmi hatást nem keltettek. Ezt az országot mindig a nemesség kormányozta. Ez pedig egészében fegyvert fogott és úgy látszik elhatározta, hogy védekezni fog ellenünk."[204]

Napóleon maga is csalódott várakozásában, és nem titkolta kedvezőtlen véleményét. Metternich mindjárt kicserélése után, július 2-án, a legelső hírek közt közölte a nádorral, hogy Napóleon „nagyon haragszik" és igen rossz néven veszi, hogy Magyarország nem maradt semleges, hanem fegyvert fogott ellene.[205] Egy fiatal Veszprém megyei magyar orvos, aki a wagrami csata

[201] Paintner Mihály id. naplója (140) szerint a proklamáció „per urbem distributa ac in curia civica palam affixa" volt.

[202] *Hohenegger:* i. m. 80—81. l.

[203] Paintner id. naplója (140): „Gubernator etiam ad evocatam ad se municipalitatem cum clero et urbis primoribus in hunc sensum verba fecit: cum miles sit et quidem miles Napoleonis, dignum se praedicans, qui Hungaros regat. Quae omnia cum silentio et humilitate nos audire imperiosa coëgit necessitas". Vas Gereben (Radákovits József) anekdotikus elbeszélése (Dixi, 1864, I. 86) szerint Balogh Sándor győri kanonokkal akarták lefordíttatni Napóleon proklamációját; legfeljebb az történhetett, hogy az idős embert, aki régebben a püspöki lyceum aligazgatója volt, Narbonne valamiő proklamációjának fordítására próbálták rábeszélni. — Tudjuk, hogy Narbonne júl. 16-án kiáltványban hívta fel a lakosságot, hogy mindenki térjen vissza lakhelyére, júl. 20-án pedig felhívást intézett Vas megye (és a többi alája tartozó megye) permanens deputatiójához, felszólítva őket, hogy küldjenek megbízottakat (deputés) Győrbe „a császár őfelsége akaratának végrehajtása", vagyis (mint kiderült) a hadisarc kivetése és Győr erődítéséhez munkaerő biztosítása ügyében. *Balogh Gyula:* i. m. 98—99. l.

[204] Mémoires du prince Eugène. V. 318. l. *Wertheimer:* i. m. II. 439. l.

[205] A nádor naplója szerint. JN iratai III. 1935, 548. l.

alkalmával a francia táborban sebesülteket kezelt, és személyesen is látta ott Napóleont, szintén azt a hírt hozta, hogy „Napóleon nagyon elégedetlen volt a magyarokkal" és a lengyelek előtt megvetőleg nyilatkozott a Pálffyakról, Batthyányakról, Zichyekről és a magyar urakról általában.[206]

A sikertelenség nyilvánvaló. Annál feltünőbb, amit Villemain ír[207] arról, hogy Narbonne tevékenysége „készséges eszközökre lelt és hatása gyorsan terjedt a két ország nemességének egy részében; a népszerű szenvedély előre tört. Mint bizalmas ismerője egyes ambícióknak, amelyeket bátorított, titkos tervek és üzelmek aktív központjaként, Narbonne már közeledni látta a végkifejlést és a siker könnyűségétől szinte maga is megriadt."

Ausztria létét — olvassuk tovább — e végveszélyben Bubna tábornok mentette meg, aki „felismerte a veszedelmet és kétségbeesett erőfeszítést tett a bécsi béke elfogadtatása érdekében", amely minden súlyossága mellett is új lehetőségeket adott a monarchiának. Erre Narbonne „megszakította mindazon szálakat, amelyeket előkészítve kezében tartott, lebeszélte a reménykedőket" és Győrből sietve távozott.

Történészeink, a Bubna szerepét illető naivságokat mellőzve itt, már többször cáfolták ezt az állítólagos sikert, amely a tényekkel oly szembetűnően ellenkezik, még akkor is, ha esetleg figyelembe vesszük Esterházy többé-kevésbé komolytalan ambícióit, amelyekkel Narbonne biztosan tisztában volt. Nem valószínű, hogy Narbonne, mint Sayous hitte, egyszerűen csak „tévesen ítélte meg a magyarok állítólagos rokonszenvét".[208] Megjegyezhetjük azt is, hogy Villemain, aki fiatal emberként jól ismerte Narbonnet és aki néhol történeti források helyett, sokmindent annak elbeszélése nyomán, hallomásból, emlékezetből próbált rekonstruálni, 1809 eseményeiről ily utólagos történeteken kívül láthatólag egyetlen egykorú dokumentumot nem idéz. A valóság képe, tudjuk, nagyon is módosul az emlékezet szűrőjén keresztül. Hát még ha kettős a szűrő, és csak emlékeznek az emlékezőre is!

Mégis, és részben talán éppen ezért, feltűnő e kapcsolat egyrészt a siker emléke, másrészt azé között, hogy Narbonne ettől megriadt. Miért lenne félelmes az, ha valaki a rábízott feladatot meg tudja oldani? A siker is, a félelem is erős, és együtt még erősebb motívumok, annyira, hogy hajlamosak vagyunk bennük, torzult formában, valaminő egykori valóság távoli, halvány jelzését felfedezni. És itt térünk vissza fenti állításunkhoz arról, hogy Napóleon, a használhatatlan „második" variáns helyett, némi további erőfeszítés árán, mint realítással, a „harmadikkal" is inkább számolhatott.

Egyik szerzőnk Narbonne félelmét olyan állítólagos lengyel–magyar tervekkel magyarázta, amelyek kedvezőtlenül befolyásolták volna az orosz

[206] Az ő elbeszélésére hivatkozva írja ezt Kazinczy Rumy Károly Györgynek, 1809. okt. 29. KL VII. 1896, 37. l. Varnhagen német író viszont, aki tisztként vett részt a háborúban és a wagrami csatában sebet kapott, 1809-ben Pozsonyban, előkelő, főúri körben, meglepő véleményszabadságra lelt: „Némelyek a francia forradalom lelkes tisztelői voltak s ép e miatt gyűlölték Napoleont. Mások viszont éppen azért dicsérték a francia császárt, mert legyőzte a forradalmat." *Karl August Varnhagen von Ense:* Denkwürdigkeiten. VIII, 5 (Ungarn 1809).

[207] *Villemain:* i. m. 118—119. l.

[208] *Sayous:* i. m. (1900), 494. l. Uő. azonban helyesen írja (221), hogy *Thiers:* Le Consulat et l'Empire. X. 372, 374, 381. l. tévesen ítélte meg a magyar nemesség magatartását 1809-ben.

francia viszonyt.[209] Hivatkozott az osztrák udvar azon hírére, 1809 augusztusából, hogy a francia kabinet a fegyverszünet ellenére sem hagyott fel tervével és lázadást akar Magyarországon szítani, és hogy ezzel összefüggésben Hugo Kollątaj, a lengyel politikus, Krakóba érkezett s onnan, mint emisszárius, Magyarországra készül, forradalmat szítani. A magyar kancellária szeptember 25-én utasította is a határmenti megyék főispánjait, hogy tartsák szemmel az esetleges ilyen érkezőket. A továbbiakban azonban e tervnek, ha egyáltalán volt ilyen, nincs az aktákban nyoma. Csak annyi bizonyos, hogy Kollątaj veszélyes jakobinus volt Napóleon szemében, és a varsói hercegségben nem kapott szerepet.

Wertheimer, kéziratos másolatból, Narbonne jelentését idézte[210] Berthierhez arról, hogy rossz németsége és latinsága segítségével mit sikerült a francia megszállás alatti terület lakóinak a kiáltvánnyal kapcsolatos véleményéről megtudnia. Eszerint a kisebb nemesség tartózkodás nélkül szidalmazta a kiáltványt, azzal, hogy az igen keveset ígért az alsóbb néposztálynak. Tekintve azt a rabszolga-helyzetet, amelyben a mágnások tartják a parasztokat, az utóbbiakhoz intézett felhívás segítségével könnyű lett volna a népet felkelésre bírni. Persze, tette hozzá Narbonne, a kisebb nemesekkel csak a nagyobbak iránti gyűlöletük mondatja ezt.

A parasztokat felkelésre bírni? Ez lett volna egyszerre könnyű és ijesztő? Narbonne persze e véleményt nem a kisebb nemességtől hallotta általában, amely vajmi kevéssé érzett a parasztokkal, hanem szegény nemes (vagy nem nemes) származású értelmiségiektől, reformerektől. S ezek valószínűleg általában a jómódú birtokos nemesekről beszéltek, hiszen a parasztok elnyomásából nem kizárólag a mágnások vették ki részüket. Vagyis Narbonne, érdeklődése során, a „harmadik" variáns képviselőivel is találkozott. Ezek, tudjuk, valóban „könnyen" voltak megnyerhetők, s ezek közölhették vele, hogy Magyarországon miként lehet „könnyen" eredményt elérnie. Ennek árát azonban Narbonne riasztóan drágának találta már, mint az *ancien régime* embere és mint Napóleon tábornoka egyaránt. Szívesebben szorgalmazta utóbb Napóleon és Mária Lujza házasságának ügyét.

E „harmadik" variáns meglétét, a felszín alatt, kisebb-nagyobb adatok sora jelzi a már idézetteken túlmenően is. A parasztok várakozására, óhajaira vall, hogy a francia benyomulás első időszakában, Vas megyében, a nyugati határszélen, az acsádi jobbágyok, a proklamációról értesülve és attól, egyébként különösebb indok nélkül, „maguknak valami könnyítést remélve", a szomszédos Felsőszilvágy falu lakóival együtt sietve megtagadták a földesúri robot teljesítését.[211] A miskei parasztok pedig vasvillával támadtak a Pest megyei nemes felkelőkre, midőn azok egy sebesült szállításához előfogatot akartak szerezni tőlük. S míg Győrben az egyházi férfiak, láttuk, fanyalogva hallgatták Narbonne biztatását, a közelben fekvő Ács község paraszt-bíráját, a proklamáció osztogatása miatt, a nádor külön katonai kommandóval fogatta

[209] *Sasvári:* i. m. 30—31. l. A Kollątaj-ügyre vonatkozó iratok: Archivum palatinale secretum archiducis Josephi, Politiam et internam regni Hungariae securitatem spectantia (OL, N 22, 66. cs.). Köztük Haager levele Ürményi kancellárhoz, Buda 1809. szept. 2.: Kollątaj („Galonthay") Krakóba érkezett és „bestimmt sey als Emissar nach Ungarn zu gehen und dort eine Revolte zu bewirken".

[210] *Wertheimer:* i. m. (1883), 171. l. A másolatot a Kisfaludy-Társaság kézirattárából idézi.

[211] *Balogh Gyula:* i. m., 84. l. *R. Kiss István:* i. m. I. köt. 269—270. l.

el.[212] S nyilván a parasztság magatartására vet némi fényt a francia hadsereg azon magyar katonáinak száma is, akik az osztrák seregből szöktek vagy álltak át. Persze, azon gyakorlatnak megfelelően, amely a kort általában s a franciákat pedig különösen jellemezte, olykor szerepet játszhatott ebben a kényszer is. Győr helyőrségének elfogott közlegényei közül, a nádor naplója szerint, két napi éhezés után 157 ember lépett francia szolgálatba át.[213] Nem tudni viszont, hogy e két nap nélkül hány tette volna ezt. Tudjuk, hogy az osztrák sereg reguláris magyar egységei, mint Esslingnél, úgy utóbb Wagramnál is, nagy többségükben fegyelmezetten, készséggel vettek részt a harcban. A dezertőrök száma és főleg magatartása azonban arra vall, hogy az erőszakkal verbuvált paraszt-katonák bizonyos elégedetlenebb vagy öntudatosabb elemei szándékkal, önként, jobbat keresve mentek át a túloldalra. A Dunántúlra bevonuló francia csapatok közt, Kazinczy értesülése szerint, „sok magyar dezertőr volt", és ezek „rosszabbak voltak, mint az ellenség maga". Különösen úgy látszik az egyházi földesurakra haragudtak. Kazinczy jegyezte fel azt a hírt is, hogy Somogyi Lipót szombathelyi püspökkel szemben fenyegetőleg léptek fel, sőt hogy Rosos Pál veszprémi püspök halálát, 1809. június 17-én, szívszélhűdés okozta volna, midőn egy magyar dezertőr bajtársaival hozzá betört.[214] Az ilyen egyedi hírek nyilván sokszor túlzottak és ellenőrízhetetlenek. Egészben véve azonban mégsem véletlenül mutatnak bizonyos tendenciát. A zirci apátság és a helység sarcolására a franciákat, Kisfaludy Sándor szerint, egy Matkovich nevű győrszemerei kisnemes vezette, aki fosztogatás közben, a helyszínen, el is vesztette életét.[215] Hunkár Antalt, mint sebesült insurgens tisztet, a győri csatában, hadifogolyként, nem valami gyengéden, egy ilyen magyar—francia katona vezette hátra, aki a nemesurat, midőn az szidni kezdte, egyszerűen visszategezte, és a szemére hányta, hogy „hunczut császárt" szolgál.[216] Az a magyar—francia könnyű lovas pedig, akivel Hohenegger Győrben találkozott, „hidegen és érzéketlenül" fogadta a teológia doktorának megbotránkozását.[217] Utóbb, a franciák kivonulása után, a Lengyelországban állomásozó magyar regimentekről jött a hír, hogy katonái „nagyon szökdösnek által a lengyelhez".[218] Anélkül, hogy eltúloznánk arányait, e tünetet is figyelembe vehetjük a „harmadik" variáns esetleges erőtartalékait mérlegelve. Dessewffy 1809. május 29-én már úgy tudta, hogy Napóleon „magyar regementet formál".[219]

A „harmadik" variáns még tudatosabb képviselői bukkantak fel helyenként az értelmiség soraiban, hogy aztán a feudális hatalmi apparátus, ahol csak nyomukra lelt, sietve rajtuk üssön. Réz József székesfehérvári szemorvost, akit mint jakobinust már 1795-ben perbe fogtak és Spielbergbe zártak,[220]

[212] Naplója szerint, 1809. júl. 3. JN iratai, III. 1935, 549. l.
[213] 1809. jún. 29. Uo. 539. l.
[214] Kazinczy levele Rumy Károly Györgyhöz (1809. okt. 29.) és Pápay Sámuelhez, 1809. nov. 13. KL VII. 1896, 17, 73. l.
[215] *R. Kiss István:* i. m. I. 281. l.
[216] Hunkár Antal id. emlékiratai, 237. l.
[217] *Hohenegger:* i. m. 84—85. l.
[218] Csehy József levele Kazinczyhoz, 1810. máj. 14. KL, VII. 1896, 453. l.
[219] KL VI. 1896, 391—392. l.
[220] Réz József ügyére: *Zsilinszky Mihály:* A békésmegyei jakobinusok. Békési Lapok, 1878, 3. sz., *uő.:* Jakobinus mozgalom Békésben 1795-ben. A Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve VI. 1879/80, 54—85. l. és újabban, sok hibával, *Maday Pál:* A Békés megyei jakobinusok pere. Körös Népe. Történelmi és

most ismét feljelentette Fejér megyénél három környékbeli nemes közbirtokos, akivel véletlenül találkozott és, vesztére, a francia háborúról is beszélgetett.

A megyei szolgabíró által 1809. június 8-án felvett jegyzőkönyv[221] tanúsága szerint ezek azt vallották, hogy Réz „azonnal mondani kezdette, bár el jönne az a Frantzia, az a jó ember, az tesz köztünk igazságot". Erre az egyik nemes, Pribék Antal (nomen est omen) „rossz embernek s jakobinusnak" nevezte őt. Réz felhívta, „ne szóljon az Frantzia ellen", mert az, ha eljön, az ország megváltója lesz. Majd „az Uralkodó Felség teremtésit" kezdte szidni. Erre Pribék Bonaparte lelkét kanyarította el válaszul, kijelentve, hogy ő a Habsburg királyért vérét is kész ontani. Réz állítólag figyelmeztette ekkor: ne beszéljen Napóleon ellen, „mert ha el jön, meg fogja őtet jutalmazni, ő azt tudgya, mert connexioja van a Frantziákkal, kik ha el találnak jönni, ő jó szót ad nékik és meg menti Fejérvár városát minden ágyú golobistul", de majd ráereszti őket oly gazdagokra, „kiknek sok kintseik vannak". Pribék a rendi alkotmányt védte, Réz viszont úgy nyilatkozott, hogy „az Frantzia el rontja az nemességet s más constitutiót s királt ad nekik".

Az alispán, azon a címen, hogy Réz nem nemes, az ügyet a városi tanácshoz tette át, amely Rézt azonnal elfogatta, börtönbe vetette, majd erős fedezettel Budára küldte, ahonnan a nádor Németh jogügyigazgató (már 1795-ben is a magyar jakobinusok hírhedt üldözője) javaslatára, addig is, amíg a felségsértési per megindul, a franciák közeledését tekintve úgy intézkedett, hogy a vádlottat deportálják Temesvárra.

Az esetből a vádak nyilvánvaló túlzásai és torzításai ellenére is nyilvánvaló, hogy a „jakobinusok" és feudális nemesek ellentéte mindenfelé, alsóbb szinten is kiéleződött. S az is, hogy hatalmi apparátussal csak a feudális erők rendelkeztek és ennek segítségével ellenfeleiket egyenként el tudták némítani. A külön, további erőfeszítés, amelyet a jakobinusok a franciáktól reméltek, éppen arra irányult volna, hogy e hatalmi apparátust segítsenek a feudális urak kezéből kivenni. Ez, ha mutatja is a haladó erők viszonylagos gyengeségét, még nem érv a reformok időszerűsége ellen. Hatalmi apparátust, ha jól szervezett, sokáig fent lehet tartani időszerű kívánalmakkal szemben is.

A jakobinusok azért várták, a feudális nemesek pedig azért ellenezték Napóleon akcióját, mivel mind a forradalom, vagy legalábbis a társadalmi reform képviselőjét, elősegítőjét vélték benne felfedezni. Tévedtek mindkét oldalon. Napóleon már nem a forradalom továbbterjesztésének ügyét, hanem inkább, a francia burzsoázia érdekeinek megfelelően, likvidálásáét képviselte. Ez nyomta rá bélyegét lényegében véve 1809-i proklamációjára és egész magyarországi akciójára is.

A franciák, ha ennek ellenére mégis a „harmadik" variánst támogatják, bizonyára maguk ellen fordítják a magyar nemesség legnagyobb részét. De ez így is ellenük fordult. Az is lehet, hogy a „harmadik" változat, minden lelkes

---

néprajzi antológia. I. Békéscsaba 1956, 127–151, 189–204. l. Előzőleg *Benda Kálmán:* i. m. III. köt. Bpest. 1952, 177, 249–250. l. összefoglalja az adatokat; az általa helyén hiába keresett peranyag jelenleg valami okból a nádori titkos levéltár 1805. évi iratai közt (OL, N 22, 65. cs.) található.

[221] Archivum palatinale secretum archiducis Josephi, Politiam et internam regni Hungariae securitatem spectantia (OL, N 22, 66. cs.). A Jankovich József főszolgabíró által felvett jún. 8-i jegyzőkönyv mellett itt található Ürményi Miksa alispán jún. 9-i levele Székesfehérvár város tanácsához, ez utóbbinak jún. 11-i és 14-i felterjesztése, valamint Németh jogügyigazgató jún. 16-i jelentése a nádorhoz.

reménye ellenére, szintén nem ígért nagy és tartós sikert. Annál azonban, amit a „második" variáns nyújtott nekik, csak nagyobb lehetett bárminő siker. A franciák és a magyar „jakobinusok" kézfogása, ahogy az utóbbiak remélték, talán múlandó, de mégis emlékezetes, pozitív kísérletként kerülhetett volna be a magyar történelem évkönyveibe. Így azonban Napóleon proklamációja, a „nemesek függetlenségének" eszméjével együtt, olyan vaktöltés maradt, amely, céltalan zajával, mindkét érdekelt felet kissé nevetséges helyzetbe hozta. A dráma két főszereplője közül az egyikről kitűnt, hogy a valóságban, tettleg nem vállalja azt, amiről szavakban, kesergőn, fenyegetőzve, dicsekvéssel is, annyit fogadkozott.[222] A másik pedig, akinek gesztusa oly hősinek, világot szakasztónak indult, de végül, tétován, a levegőben megállt, végül már kezdett pusztán póruljárt cselszövőnek látszani.[223]

Egy utolsó kérdésünk még hátra van: volt-e szerepe a magyar nemesség negatív magatartásának a végső döntésben, abban, hogy az 1809-i béke végül is életben hagyta a Habsburg-monarchiát. Valamennyi bizonyára volt. Egy magyar megmozdulás bonyolultabbá tette volna a békét (a résztvevőknek külön pontban kellett volna büntetlenséget biztosítani), vagy, az ellenkező esetben, megkönnyítette volna a monarchia felszámolását. De csak így, járulékosan, korlátozott mértékben volt a magyar eseményeknek, vagy azok hiányának hatása. A nemesség persze mindig, utóbb is hajlamos volt saját jelentőségét különösen nemzetközi vonatkozásban túlbecsülni. A. De Gérando e hagyomány hatása alatt írta 1848-ban azt, hogy ha Napóleon „pályája tetőpontján helyreállítja Lengyelországot és Magyarországot, hatalma megingathatatlanná válik".[224] Az arányérzék hiánya azonban annál a historikusnál nőtt különösen feltűnővé, aki a XX. század elején, 1809 centenáriuma alkalmából, a nemesség és az utolsó insurrectió hagyományait dicsőítve, azt fejtette ki,[225] hogy Napóleon elhatározott szándékát, amely egyértelműen a Habsburg-monarchia felszámolására irányult, a magyar nemesség hiúsította meg; Napóleon ugyanis, eszerint, „az osztrák császárság megsemmisítésének tervét a magyarokra építette", tudván, hogy az egész monarchiát Magyarország tartja fenn és hogy bármi új, változott helyzet állandósulását is csak Magyarország

[222] Napóleon proklamációjának egyik példányára egykorú kéz írta rá: „Franciaország kínált szabadságot, el nem fogadtátok! Járom néktek magyarok!" *Pongrácz Lajos:* Hang a napoleoni időkből. Hazánk, IX. 158. l.

[223] *Sasvári:* i. m. 17. l.: Napóleon „egyszerűen folytatta a versaillesi udvar hagyományos lelkiismeretlen politikáját", eszközül akarván használni a magyarokat.

[224] *A. De Gérando:* i. m. 135. l. A nemzetközi viszonyokra, amelyekre itt nem térhetünk ki közelebbről: *R. Fugier:* La Révolution française et l'Empire napoléonien. Paris. 1954 (P. Renouvin, szerk., Histoire des relations internationales IV), ahol az újabb irodalom is található. A francia Illyriáról (Horvátország tengerparti része francia uralom alá került 1809-ben!) elismerő értékelés: *T. Smičiklas:* Poviest Hrvatska II. Zagreb. 1879. *F. Šišić:* Hrvatska povijest III. Zagreb. 1913. A részletekre a kormányzó emlékiratai: *Marmont:* Mémoires. III. Paris. 1857. *G. Cassi:* Napoléon, l'Autriche et les nationalités. Revue des Études Napoléoniennes 1919. *Deak:* Les français en Croatie de 1809 à 1813. Uo. 1923, *G. Cassi:* Les populations juliennes—illyriennes, 1806—1814. Uo. 1930. *M. Pivec:* La vie économique des provinces illyriennes. Paris. 1930. *George J. Prpić:* French Rule in Croatia 1809—1813. Balkan Studies V/2. 1964, 221—276. l. Karagyorgye, a török elleni szerb felkelés vezére, Ausztria, majd Oroszország után most, 1809 végén, Napóleon segítségét keresi azzal, hogy a szerbek felhasználhatók Ausztria és annak fő támasza: Magyarország, mint a szerbek elnyomója ellen: *A. Beer:* Die orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag—Leipzig. 1883. *C. Haumant:* La formation de la Yougoslavie. Paris. 1930, 220—229. l.

[225] *R. Kiss István:* i. m. I. 83, 266. l.

mint szövetséges segítségével remélheti. A szerző így egy fölényes mozdulattal félresöpri mindazt, amit még Horváth Mihály, Sayous és Wertheimer az egykorú nemzetközi erőviszonyokról, a katonai helyzetről, a francia–orosz viszony problémáiról, és arról tudott, hogy Napóleon ismét szükségesnek látta Ausztriát, ezúttal immár mint egyetlen lehető szövetségesét fenntartani. A nemzetközi tényezők e komplexitása nincs többé tehát, a cári Oroszország hatalma sincs, csak egy marad: a magyar nemesség, amely szuverén súlyával eldönti, mi legyen Ausztriával és Napóleonnal. Ez a nemzetközi horizont, öt évvel az első világháború előtt, annak az uralkodó osztálynak és annak az országnak, amelyet a szerző képviselt, valóban nem sok jót ígért.

*

Napóleon magyarországi akciója, önmagában véve, múló epizódnál aligha több. Történészeink számára annyiban válik mégis érdekessé, vizsgálata pedig jó alkalommá, amennyiben a visszhang, a reagálás felmérésével, a múltra alkalmazható radarként, pontosabbá, a valóságnak jobban megfelelővé tehetjük képünket az egykorú magyar társadalom politikai tendenciáiról. Kiigazíthatjuk, ha valahol elnagyoltnak, elrajzoltnak bizonyul. Tanulmányunk ezt próbálta elvégezni a reformista tendencia jelzésével a feudális nacionalizmus túlnyomó és hagyományaiban nem egyszer a XX. századig ható tendenciája mellett.

E túlnyomó hatás az adott feltételek között teljesen érthető és természetes. A geográfusnak sem a természet tényeivel kell s lehet vitába szállnia, a hegyek magasságával, a hágók lejtési szintjével, vagy a tenger zátonyaival. Nyilván vitába kell szállnia azonban az olyan térképpel, amely hagyományos pontatlanságból vagy helyi büszkeségből a hegyeket magasabbnak, az utakat simábban járhatóknak, és a tengert, a hajósok nagy örömére, zátonyoktól a valóságnál mentesebbnek próbálná feltüntetni. A feudális nacionalizmus álláspontja, mint jelenség, történelmileg természetes. Ezzel az állásponttal azonban történészként akarva-akaratlan azonosítani magunkat még kis mértékben sem természetes.

A XVIII—XIX. század fordulójának politikai tendenciáiról alkotott mai képünk sok tekintetben annak a vázlatnak hatása alatt áll, amelyet az irodalom problémáinak oldaláról, Kölcsey-tanulmányának élén, Révai József körvonalazott 1938-ban.[226]

Eszerint abban az időben „a haladó gondolat három típusa jelentkezett". Az elsőt Martinovics meghiúsult összeesküvése képviselte, olyan úton, amelyen „a nemzet széles tömegei" nem járhattak. A másodikat Berzeviczy Gergely, aki „a Habsburgokat akarta segítségül hívni a magyar feudalizmus ellen" és ennek kedvéért szembefordult „a nemzeti követelésekkel". A polgári haladást és a gazdasági emelkedést el akarta választani a nemzeti fejlődéstől, és e tévedése miatt tökéletesen elszigetelődött. A harmadik út Kazinczyé volt, és ez, „a nyelvújításé, az irodalmi újjászületésé, bizonyult járhatónak". Ugyanis „Berzeviczy ökonomista radikalizmusának és Martinovics politikai radikalizmusának elszigeteltségével szemben a nyelvújítás és az irodalmi újjászületés

[226] *Révai József:* Kölcsey Ferenc. Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest. 1949², 10—11. l.

harcai általános nemzeti mozgalmak voltak ... Magyarország válasza a francia forradalomra a nyelvújítás és az új irodalom volt."

A rendelkezésre álló forrásadatok behatóbb átvizsgálása, szakmai elemzése, összefüggéseik gondosabb nyomon követése alapján arra jutottunk, hogy e vonalakat kissé másként kell meghúznunk. A történészeknek ajánlott képletet, mivel így a realitásokra nem illik, módosítva kell az irodalom problémáival foglalkozóknak visszanyújtanunk.

A XVIII—XIX. század fordulóján Magyarországon két fő politikai tendenciát találunk. Az egyiket vastag vonallal húzhatjuk meg. Ez a feudális, vagy rendi nacionalizmusé, amelyet a nemesség nagy többsége képviselt. A Habsburg-hű és az ellenzéki oldal ellentéte, ezen belül, minden látszólagos élessége mellett is csak alárendelt jelentőséggel bírt, és belső aránya is a mindenkori helyzettől függően változott. Ha a külső (és belső) antifeudális veszély fenyegetése tűnt nagyobbnak, a feudális nacionalizmusnak Habsburg-hű változata, a veszély csökkenésével viszont ellenzéki változata erősödött. A másik fő politikai tendenciát, amely ezzel valóban lényeges, alapvető ellentétben állt, sokkal vékonyabb vonallal kell meghúznunk. Ezt a „jakobinusok", a felvilágosult reformerek, a polgári átalakulás úttörői, az antifeudális erők képviselték. Ezen belül ismét kevésbé fontosak a variánsok különbségei. A lényeget illetően ugyanazt a vonalat képviselte 1794 körül Hajnóczy, a magyar polgári nemzeti állam első programvázlatának kidolgozója, és ekkor, majd 1809-ben Batsányi és Berzeviczy, az újabb programvázlat kidolgozója. Az 1790-es évektől a haladás e keskeny útja vezet el a reformkorig.

Magyarország válasza a francia forradalomra nem egyszerűen és nem is elsősorban a nyelvújítás és az új irodalom volt, hanem egyrészt, az egyik oldalon, a progresszív erők e kis tábora, e keskeny úton, és a másik oldalon, az az önvédelmi akció, amelyet a nemesség zöme, a feudális nacionalizmus jegyében, a forradalommal szemben kifejtett.

Berzeviczyt, az egyetlen olyan magyar reformpolitikust, aki ebben az időszakban egymaga két ízben (1790, 1809) fogalmazott Habsburg-ellenes, függetlenségi és egyben haladó politikai programot, már e puszta tény miatt is nehéz olyannak minősíteni, mint aki a Habsburgokat akarta segítségül hívni. Az, hogy ő a gazdasági haladás vagy a polgári reform kedvéért szembefordult a nemzeti törekvésekkel, mint érv, ellenfeleitől, a feudális nacionalizmus képviselőitől, közelebbről Kazinczytól származik. Berzeviczy programja, ez a fent adott, igen rövid elemzésből is világos, egyáltalán nem korlátozódott valami „ökonomista radikalizmusra". Mint Hajnóczy egykor, úgy utóbb Berzeviczy is igen higgadt és átgondolt reformprogramot képviselt, a társadalom, politika és művelődés széles körére kiterjedőt. Szűkkörű, féloldalas, értetlen „radikalizmusnak" ez megint csak a feudális nacionalizmus szemével volt tekinthető.

Ha a „nemzet széles tömegei", pontosabban: a nemesi nemzet nagy többsége nem e reformereket követte, az nem azért történt, mintha ezek a haladó gondolat valami helytelen útját, túlzó, egyoldalú formáját vagy rossz taktikáját választották volna. Hanem azért, mert reformerek voltak, „jakobinusok". Ha az ő kezdeményezéseik elszigetelődtek, és velük szemben a nyelvi és irodalmi újjászületés harcai „általános nemzeti mozgalmak voltak", az azért történt, mivel a reformerek száma viszonylag kicsiny volt, a feudális nemeseké annál nagyobb, és mivel a nyelvi és irodalmi mozgalmat akkor a feudális nacionalizmus keretén *belül is* folytatni lehetett. Kazinczy útja nem

azért bizonyult járhatóbbnak, mint Batsányié és antifeudális társaié, mintha ő ugyanazon haladó gondolatnak egy jobb, helyesebb, nemzetibb, taktikusabb változatát kezdeményezte volna, hanem azért, mivel ő ekkor azon feudális nacionalizmus oldalára állt, amelyet a nemesi többség, sajátjaként, maga is képviselt. Nem a „nemzet széles tömegei" csatlakoztak Kazinczyhoz, hanem Kazinczy állt át az uralkodó osztály feudális nacionalista többségének oldalára. A valódi reformerek, ezen az uralkodó osztályon belül, az adott helyzetből teljesen érthetően, igen kevesen voltak ekkor. A feudális nacionalizmus hívei annál számosabban. A haladás képviselői ezért elszigetelődésre, vagy olykor még rosszabbra, a feudális nacionalizmus hívei viszont nagy visszhangra és széles táborra számíthattak. Azt az utat viszont, amely nagy visszhangra a feudális nacionalizmust elfogadva lel, nem ügyes taktikának és a haladó gondolat sikeres változatának, hanem ellenkezőleg: e gondolat feladásának és a másik fő tendenciához való áthajlásnak kell tekintenünk.

A történelemben jelentkező tendenciák esetleg többféle szempontból is értékelhetők. De ha a társadalmi haladás szempontjából értékeljük őket, akkor pontosan tisztában kell lennünk a haladás ismérveivel az adott történelmi viszonyok között. S nem vehetjük át egyszerűen az egyik érdekelt fél, ez esetben a győztes feudális nacionalisták ilyen vagy olyan argumentumát, amelyet, ismét a magyar társadalmi fejlődés feltételeiből érthetően, annyi kéz adott egymásnak tovább szinte napjainkig. A reformerek egykor alulmaradtak. Előbb vádolták, majd elfeledték őket. Legalább a késői történésznek kell kísérletük valódi értelmét és jelentőségét meghatároznia. Szakmai kötelességből még akkor is, ha nem érezne együtt ügyükkel.

A reformerek, kezdeményeikkel együtt, alulmaradtak. A magány és visszhangtalanság különböző egyéni sors-változatai jutottak osztályrészükül. Hosszú sor ez, a Vérmező hantjának teljes hallgatásától a szinte szánalmasabb, tört hanggal elcsukló, linzi hallgatáson át a lomnici kastély kényelmes íróasztalán papírra vetett, néma szavakig, amelyekre az országban akkor talán csak a környező hegyek figyeltek. A magyar irodalomra, Batsányi helyett, hajlékonyabb, szívósabb tehetségű riválisa gyakorolta a maradandóbb, nagyobb, jelentősebb hatást. A magyar politikában Hajnóczy vagy Berzeviczy helyett, akiknek elképzeléseit archeológiai leletként kell a késői kutatónak napvilágra hoznia, Felsőbüki Nagy Pált övezte nemzeti elismerés. Övezte akkor és azután is még hosszú időn át, midőn az új, igazi reformerek, Kölcsey és társai, először kezdték sejteni, hogy a nemesi nemzet e hőse a feudális nacionalizmus útját 1830-tól kezdve a bécsi kormány szolgálatában folytatta már, nem minden logika és főként nem minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül. Mi több: midőn a polgári átalakulásért a küzdelem a reformkorban utóbb megindult, hogy végre valóra váltsa a korai reformerek egykori álmait, úgy tűnik, mintha nem is az ő kezükből kihullt zászlót emelné újra fel. Mert a felvilágosodás reformereit, akik közvetlenül, a rövidebb, egyenes úton indultak el a polgári átalakulás felé, nemcsak elhallgattatta, hanem el is kerülte a fejlődés másik, erősebb tendenciája. Ez a fő vonal ugyanis még egy nagy kerülőt tett a feudális nacionalizmuson át, amely külön szakaszként iktatódott be a felvilágosult és a liberális reform közé, a polgári átalakulást előkészítő reformkor *elé*. A XVIII–XIX. század fordulójának felvilágosult reformtervei, a leghaladóbbak és legkorszerűbbek akkor, a liberális ellenzékhez képest, utólag valahogy másnak, kissé régiesnek, egyszerűnek, de ugyanakkor a nemesi osztály-tudat bizonyos feudális nacionalista elemeitől mentesebbnek látszanak.

Ezt részben az időkülönbség és a puszta tervnek-maradás is magyarázza már. A Habsburg-monarchia másnak tűnhetik II. József idején, Hajnóczy vagy akár Fazekas Mihály ifjú szemével, mint utóbb, I. Ferenc alatt, a XIX. század első évtizedeiben. De a magyarázat úgy még nem teljes. Beletartozik az is, hogy ezek *után* iktatódott be a felvilágosult és a liberális kísérlet közé ez a külön, kerülő útszakasz, a feudális nacionalizmusé. A polgári átalakulás vezető garnitúrájának, az adott feltételek között, mindenhogyan az árutermelő nemesség és a nemesi értelmiség soraiból kellett nagyrészt kikerülnie. Így indult ez el előbb a XVIII. század végi első, felvilágosult nekilendüléskor, és így valósult meg utóbb, a liberális reformkor és 1848 idején. De Berzeviczy, aki előfutárként, még kevesed magával, társadalmilag ugyanezt a nemesi garnitúrát képviselte, korábban, a felvilágosult szakaszban, még akkor vált ki a feudális nemesség táborából, *mielőtt* ez a feudális nacionalizmus szakaszán végighaladt. Ezért nem viseli ő magán e tojáshéj maradványait. Álláspontját, a nacionalizmussal kapcsolatban, aligha értjük meg oly egykorú magyarázatokból, hogy, mint Dessewffy József fél-tréfásan írta róla, „német magyar" (német műveltségű magyar) volt, bár megtéríthető. Az ellenfél ily természetű, olcsó érveit a reformkor, majd 1848 számos példával cáfolta meg. A valóság az, hogy a XVIII–XIX. század fordulójának felvilágosult reformerei, nemesek és (akkor viszonylag valamivel nagyobb számban) nem-nemesek egyaránt, bár a polgári-nemzeti átalakulás úttörői voltak, a nemzetinek valami más, csöndesebb, erőtlenebb, bár egyben talán reálisabb változatát képviselték, mint a feudális nacionalizmus szakaszába lépő ellenfeleik, velük egyidőben, a másik oldalon. Ami megint csak azt mutatja, hogy társadalmi, polgári reform és nacionalizmus nem minden esetben, szükségképpen, mechanikusan egybekapcsolt és egymást feltételező jelenségek. Dessewffy József, aki utóbb 1825-ben, a kisgyermekek magyarosítását követelte már az országgyűlésen, sokkal távolabb volt a polgári reformtól, mint Berzeviczy, aki ugyan nem állította eleve szembe a társadalmi haladást és a nemzeti törekvéseket, de akinek álláspontját feltétlenül nagy mértékben befolyásolta az a tény, hogy ellenfelei igenis szembeállították a feudális nacionalizmus értelmében vett legfőbb nemzeti érdeket a veszélyesnek ítélt társadalmi haladással. Innen van, hogy Berzeviczy a Kazinczy emlegette nacionalizmust feudális nacionalizmusnak, azt pedig, ellenfeleiről ítélve, a feudálisok önvédelmi eszközének tekintette. Amiben, az adott viszonyok között, volt is bizonyos realitás. Az egész realitás azonban ennél mégis nagyobb volt. Berzeviczy azt nem látta, azt nem ismerte fel, hogy a polgári reform mégsem az általa képzelt egyenes, közvetlen úton, a feudális nacionalizmussal *szemben* fog megvalósulni majd, hanem kerülő úton, mégis a feudális nacionalizmuson *át*, a nemesség lassú, belső átformálódása útján. A valóságban a liberális köznemesi ellenzék, bár a lényeget tekintve Hajnóczy és Berzeviczy keskeny útjára tért vissza, azt folytatta és szélesítette fő vonallá, mégis a feudális nacionalizmust képviselő nemesség talajából nőtt ki és sok szál, hagyomány, közvetlen kapcsolat fűzte ehhez is. Sőt hozzátehetjük, hogy a feudális nacionalizmus, bár a régi védelmére és konzerválására irányult, a köznemesség tudatának mozgósításával bizonyos fokig elő is készítette az eljövendő átváltódást a liberális nacionalizmusra. E kapcsolódás miatt vált valószínűsíthetővé utóbb, Toldy Ferenctől későbbi szerzőkig, a feudális nacionalizmus és a liberális nacionalizmus egybemosása, az előbbinek igazolása, Kazinczy és Kölcsey egy vonalba állítása is. Ez, úgy hisszük, helytelen, és elhomályosítja annak érdemét, amit a liberális nemesi

garnitúra tagjai a reformkor és 1848 pozitívumaival létrehoztak, és ami egyetemes történeti perspektívából nézve is jelentősebb, mint negatívumaik összege. De elhomályosítja azok történeti érdemét is, akik korábban, felvilágosult előfutárként, siker nélkül indultak a jó ügyért küzdelembe. A sorsnak túlzott iróniája volna, ha még a haladást helyeslő utókor is ezek ellenfelét, a feudális nacionalizmust próbálná igazolni, tévesen, a haladás hordozójaként.

A felvilágosult polgári törekvések bukása, 1795 után, minden oldalon hozott valami torzulást. Elsősorban a nemesi polgárosodás azon *kerülő* útján, amelynek képviselői, ha elődeiknél korszerűbbnek tűnnek is, ekkor még a feudális nacionalizmust védelmezték a társadalmi haladással *szemben*. Bizonyos torzulást még azoknál is hozott, akik, kevesen, a polgári haladás ügyét vitték tovább, de a politika teréről kiszorulva, mint Berzeviczy Gergely, másutt: gazdasági vagy egyéb téren próbáltak kiutat, működési teret találni. A polgári haladás szándékáról, programjáról, érte vívott küzdelemről azonban e korlátok között is csak itt, ez utóbbiaknál beszélhetünk.

Д. Кошари:

Наполеон и Венгрия

Резюме

Данная статья охватывает материал больший, чем можно предположить, исходя из ее заглавия. Прежде всего она, действительно, анализирует политику Наполеона в отношении Венгрии, причем частично на основе еще не опубликованного архивного материала. Автор использует донесения наполеоновских наблюдателей, эмиссаров, а также материалы, связанные с акцией 1809-го года, когда император в обращенной к венграм прокламации призывал их, правда, безрезультатно, порвать с домом Габсбургов. Но все это, скорее, лишь исходный пункт и повод для того, чтобы посредством точного установления размера отклика на наполеоновскую акцию установить те главные политические тенденции, которые проявлялись в тогдашнем феодальном венгерском обществе. При помощи такого характера исследования можно получить об этих тенденциях более точную и ясную картину, чем та, с которой мы до сих пор встречались в исторической литературе. Таким образом статья, выходя за рамки связей между Наполеоном и политикой венгров, анализирует основополагающие вопросы общественного и политического развития страны в конце XVIII—начале XIX веков и пытается внести коррективы в некоторые оказавшиеся ошибочными взгляды.

В качестве вступления автор рассматривает те французские донесения, которые между 1793—1801 годами весьма противоречиво характеризовали политическую позицию Венгрии. В одних из них Венгрия рисуется недовольной, в других при благоприятном случае готовой к вооруженному восстанию. И действительно, существовали в качестве тенденций одновременно, вместе, друг рядом с другом подобные течения. Но не равной интенсивности и не в равных пропорциях. Венгерское дворянство в самой высшей степени держалось за свои привилегии. Поэтому большинство его сплотилось в единый фронт с венским двором против революционной Франции. Но вместе с тем оно считало оскорбительным зависимое, подчиненное политическое и экономическое положение Венгрии внутри Габсбургской монархии. Феодальная лойальность и феодальная оппозиция были двумя сторонами позиции одного и того же дворянства, среди которого в случае кризиса феодальная оппозиция не представляла никакой более серьезной силы. Донесения французских наблюдателей были результатом опосредствованно полученных сведений, в них не выделялся другой, или, можно сказать, третий, антифеодальный вариант, тот, который представляли как против венского двора, так и против венгерских феодалов просвещенные приверженцы реформ, венгерские «якобинцы». Многие большего или меньшего размера признаки указывают на то, что у этого варианта и после казни руководителей яко-

бинского движения (1795) были приверженцы, хотя и в небольшом числе, среди стремящихся к реформам дворян и примкнувшей к ним интеллигенции. Понятно, что при данном соотношении политических сил именно этот третий вариант был самым слабым и наиболее скрытым в глубине. Однако именно у него были самые большие перспективы в будущем.

Свидетельские отчеты и предложения, которые Наполеон получал от своих эмиссаров в 1802—1805 годах, ясно показывают, что и во французской политике имелось множество, частично противоречивых, вариантов. Были, кто хотел мобилизовать венгерскую феодальную оппозицию против Австрии, с целью ликвидации Габсбургов, оставив ей все ее привилегии, приняв принцип «l'indépendance des nobles et l'assertissement des paysans» (Лакуи). Были и такие, кто предлагали не ликвидировать габсбургскую монархию, а реорганизовать ее, переместить на восток, так чтобы центром тяжести ее стала Венгрия (Лезаи). В ходе войны 1805 года Наполеон сперва предложил Венгрии нейтралитет, но это предложение не нашло отклика, затем позже, по совету Таллейрана, все же решил в пользу сохранения монархии Габсбургов.

В период между 1806 и 1809 годами мы встречаемся с признаками поляризации политики. Поучителен в этом отношении пример Польши, в которой, вследствие сходной общественной структуры, в связи с организацией Duché de Varsovie отношения между ретроградными и прогрессивными устремлениями сходным образом обострились. В Венгрии, под воздействием польского примера, и одна, и другая сторона ждали окончательного решения судьбы монархии от приближающегося кризиса. И обе стороны, переходя от страха к надежде, без всяких на то оснований верили, что в случае победы Наполеона эта победа повлечет не только падение дома Габсбургов, но и ликвидацию феодальных привилегий дворянства. Поэтому большая часть дворянства в полной мере поддерживала Габсбургов. Феодальная оппозиция, временно появившаяся в 1807 году, теперь полностью притихла. Малочисленные же сторонники реформ, якобинцы, начали надеяться и ждали французов, подготовив к их приходу прогрессивные по духу предложения.

Статья детально знакомит с важным, всеобъемлющим проектом реформ, который разработал для Наполеона на французском языке Гергей Бержевици, помещик-дворянин и экономист, приверженец Просвещения, бывший в свое время членом движения якобинцев. Проект предлагал освобождение крепостных (вместе с землей), ликвидацию феодальной системы, далеко идущую реформу парламента, государственного управления, юстиции, политические права народу, национализацию церковных поместий и т. п.

Решение принесла с собой война 1809 года. Наполеон обратился к венграм с прокламацией. Однако она не вызвала никакого достойного упоминания отклика, несмотря на то, что ее распространяли и французские войска, занявшие западную часть страны. Объясняется это тем, что Наполеон своей акцией аппелировал прежде всего к феодальной оппозиции, к недовольному дворянству, которые, будучи охвачены феодальным национализмом, встали против него. С надеждой ожидали французов только якобинцы и, в отдельных местах, угнетенные крепостные. Однако Наполеон и его генералы не оказали им никакой помощи.

Статья особенно детально анализирует позицию в период кризиса 1809 года Ференца Казинци, бывшего в то время одной из ведущих фигур венгерской литературы. Венгерские литературоведы еще сегодня повторяют мнение марксиста Йожефа Реваи, согласно которым в конце XVIII — начале XIX века в отличие от политики якобинцев и «экономического» радикализма Берзевици прогрессивные взгляды наиболее правильно представлял именно Казинци, и что ответом Венгрии на французскую революцию явилось обновление языка и создание новой литературы, в чем Казинци принадлежала главная роль. В действительности же Венгрия ответила на французскую революцию, во-первых, антифеодальными тенденциями якобинцев, во-вторых, акциями в защиту привилегий дворянского большинства. Обновление языка, которое хотя и является одним из необходимых средств последующих буржуазных преобразований, в Венгрии, как перед тем во Франции, произошло еще *в рамках* феодализма. Казинци, который в 1794 году сам был членом движения венгерских якобинцев, после семи лет тюрьмы полностью примкнул к дворянскому большинству и всеми своими силами поддерживал феодальный национализм, беспрерывно нападая на всех тех, кто представлял идеи общественного прогресса, антифеодальные тенденции. Главными своими противниками он считал, во-первых, своего соперника по литературе Яноша Бачани, который окончательно отредактировал венгерский текст наполеоновской прокламации, а затем последовал за французами в Париж, во-вторых, Гергея Берзевици, представлявшего, разумеется, не «экономический» радикализм, а весьма широкую программу политических, общественных и культурных реформ.

Глубокий анализ кризиса 1809 года таким образом более ясно, более поляризованно показывает противоречия между двумя главными тенденциями: феодальным национализмом и прогрессивным антифеодализмом.

D. Kosáry:

Napoléon et la Hongrie

Résumé

La présente étude embrasse davantage que son titre ne laisse espérer. Elle analyse avant tout la politique hongroise de Napoléon, ici l'auteur se base en partie sur les documents inédits des archives. Il traite les rapports des émissaires, des observateurs envoyés par Napoléon, il s'occupe en particulier de l'action de 1809 quand l'empereur par une proclamation a invité — sans résultat — les Hongrois à reconquérir leur indépendance, à se détacher de la maison des Habsbourg. Pour l'auteur tout cela ne sert d'ailleurs qu'à un point de départ et à une occasion de démontrer les principales tendances politiques présentes dans la société féodale hongroise de l'époque. L'analyse est faite par la stricte mesure de l'écho de l'action napoléonienne. À l'aide d'une telle sorte d'analyse l'on peut obtenir une image plus authentique, plus claire de celle existante jusqu'ici dans la littérature historique. Donc l'étude se veut passant au delà des rapports politiques existants entre Napoléon et les Hongrois faire l'analyse des questions fondementales concernantes le développement politique et social du pays au tournant des 18e et 19e siècles. Aussi tente-t-elle de corriger certaines vues s'avérant fausses.

Au début l'auteur soumet à l'analyse les rapports français qui présentent la politique de la Hongrie d'une façon assez contradictoire. Ils montrent le pays une fois loyal, d'autre fois prêt au soulèvement armé. En effet ces variantes coëxistaient comme tendances, mais elle ne se faisaient pas valoir avec la même intensité.

La noblesse hongroise s'attachait avant tout à ses privilèges. Pour cette raison, elle s'alignait pour la plûpart des cas aux côtés de la Cour de Vienne contre la France révolutionnaire.

En même temps elle considérait préjudiciable la position économique et politique du pays, subordonnée et dépendante au sein de la monarchie des Habsbourg.

Loyauté féodale, opposition féodale forment les deux côtés d'une même noblesse mais le côté oppositionnel — surtout en cas de crise — ne représente aucune force sérieuse. Les observateurs français ne mentionnent que d'une façon indirecte l'existence d'une autre, si l'on veut la troisième ligne, celle antiféodale de la politique hongroise et ils ne la distaingaient pas de l'opposition féodale. Cette politique représentée par les réformistes éclairés, par les «jacobins» hongrois s'opposait aux deux facteurs principaux du régime féodal, c'est-à-dire aussi bien à la Cour de Vienne qu'aux seigneurs féodaux. Certains signes prouvent que cette politique avait des adhérents — pas très nombreux pour dire la vérité — même après l'exécution des dirigeants du mouvement des jacobins. Ils se recrutaient parmi quelques nobles des réformistes et les intellectuels qui les joignaient.

Il est bien compréhensible prenant en considération les rapports de force politiques que cette dernière variante soit la plus faible, la plus cachée mais qu'elle avait la plus grande perspective pour l'avenir.

Les témoignages et propositions que Napoléon a reçus de ses émissaires démontrent clairement l'existance de plusieurs lignes en partie contradictoires dans la politique française. Les uns voulaient mobiliser l'opposition féodale hongroise en lui permettant de conserver leurs privilèges pour l'abolissement de la monarchie des Habsbourg, acceptant le principe de «l'indépendence des nobles et l'asservissement des paysans» (Lacuée). D'autres proposaient non pas la liquidation mais la réorganisation de la Monarchie des Habsbourg en déplaçant son centre vers l'Est, en Hongrie (Lezay). Au cours de la guerre de 1805 Napoléon offra d'abord la neutralité à la Hongrie, sans aucun écho, puis influencé par Talleyrand il opta pour le maintien de la Maison des Habsbourg.

Entre 1806 et 1809 nous rencontrons les signes de la polarisation politique. Il paraît instructif à cet égard de prendre pour comparaison l'exemple de la Pologne qui montre une pareille accentuation des tendances progressives et rétrogrades autour de l'organisation du Duché de Varsovie. En Hongrie les deux côtés attendaient que la crise imminente apporterait une solution définitive au sort de la monarchie. Les deux parties pleines d'espoir et de peur croyaient sans motif que l'éventuelle victoire de Napoléon signifierait non seulement la chute de la maison des Habsbourg mais aussi l'abolissement des privilèges féodaux de la noblesse. Pour cette raison la majeure partie de la noblesse dans l'esprit du nationalisme féodal appuyait entièrement la Maison des Habsbourg. L'opposition féodale, surgie pour un certain temps en 1807, s'est totalement tue alors.

Par contre réformistes et jacobins dont le nombre était très restreint, ont pris de l'espoir et préparaient des propositions progressistes pour l'arrivée des Français.

L'étude traite d'une façon détaillée un important projet de réformes élaboré en langue française pour Napoléon par Gergely Berzeviczy, un gentil-homme d'esprit progressif qui avait participé au mouvement des jacobins. Le projet visa l'émancipation des serfs (avec leurs tenures), l'abolissement du régime féodal, la réforme poussée de la Diète, de l'administration et de la juridiction, il voulut faire bénéficier le peuple de droits politiques et confisquer les propriétés de l'Église etc.

La décision fut apportée par la guerre de 1809. Napoléon adressa une proclamation aux Hongrois laquelle n'eut aucun écho sérieux malgré le fait qu'elle avait été propagée par les troupes françaises qui occupaient la partie occidentale du pays. L'explication en est que Napoléon faisait appel avant tout à l'opposition féodale aux nobles mécontents qui — selon l'esprit du nationalisme féodal se retournèrent contre lui. Les Français étaient attendus avec enthousiasme par les jacobins et en certains lieux par les serfs. Mais eux, ils n'étaient nullement appuyés par Napoléon et ses généraux.

L'étude analyse d'une façon particulièrement détaillée la conduite de Ferenc Kazinczy, un des figures dirigeantes de la littérature hongroise de l'époque, pendant la crise de l'année 1809. Jusqu'à présent les critiques littéraires — en répétant les vues de József Révai auteur marxiste bien connu — considèrent que la pensée du progrès était représentée de la façon la plus adéquate par Ferenc Kazinczy face au radicalisme politique des jacobins et celui «économique» de Gergely Berzeviczy étant donné que la réponse faite par la Hongrie à la Révolution française était la réforme de la langue et la création de la nouvelle littérature où Kazinczy avait un rôle prépondérant.

En realité la réplique des Hongrois était d'une part la tendance antiféodale des jacobins, d'autre part le nationalisme féodal de la majorité de la noblesse afin de sauvegarder leurs privilèges. La réforme de la langue tout en étant indispensable au développement bourgeois s'accomplissait en Hongrie, comme plus tôt en France, dans le cadre de la féodalité. Kazinczy, adhérent du mouvement jacobin en 1794, après avoir été emprisonné pendant 7 ans, se joignit entièrement la majorité des nobles et en soutenant de toute sa force le nationalisme féodal s'attaquait sans cesse à tous ceux qui étaient partisans de la tendance antiféodale et de la pensée du progrès social. Il considérait comme ses principaux adversaires: János Batsányi son rival littéraire, celui qui formula le texte hongrois de la proclamation de Napoléon et qui suivit les Français jusqu'à Paris et Gergely Berzeviczy représentant non pas un radicalisme économique bien sûr, mais un programme de réformes culturel social et politique très étendu.

L'analyse approfondie de la crise de l'année 1809 aboutit ainsi à avoir un tableau plus clair sur lequel apparait l'opposition des deux tendances principales: le nationalisme féodal et l'antiféodalisme progressif.

Jeszenszky Géza:

A párizsi békekonferencia gyarmati vitája 1919 januárjában*

I.

1919 januárjában a világ népeinek tekintete Párizsra irányult. A győztes hatalmak konferenciájának hivatalos megnyitására január 18-án került sor, de az öt nagyhatalom első delegátusaiból álló Tizek Tanácsa már január 12-én összeült a francia külügyminiszter dolgozószobájában.[1] A másnap elfogadott ügyrend utolsó pontja volt a gyarmati kérdés, de amikor az amerikai elnök határozott fellépéssel elérte, hogy a Nemzetek Szövetségének kidolgozása elsőbbséget kapott a többi kérdéssel szemben, ezzel megnyílt az út a tervezet részét képező mandátum-rendszer megtárgyalására. A Tizek Tanácsa január 23-i ülésén Clemenceau váratlanul a területi és gyarmati kérdés megtárgyalását javasolta.[2] Lloyd George támogatta az indítványt és hozzátette, vegyék előre a gyarmatok ügyét, mivel az európai kérdések nagyon bonyolultak, az újonnan alakult kelet-európai államoknak időre van szükségük követeléseik összeállításához, ezalatt viszont a problémamentes gyarmati kérdés gyorsan letárgyalható. Wilson bátortalanul utalt az európai kérdések sürgősségére, de elfogadta a francia miniszterelnök áthidaló javaslatát: tíz napon belül minden delegáció nyújtsa be területi követeléseit.[3] Másnap délután általános meglepe-

* Dolgozatomban „gyarmati terület"-en a fejlett kapitalista országoktól politikailag vagy gazdaságilag függő, alárendelt helyzetben lévő politikai egységeket értem, lényegében véve Afrikát, Ázsiát és Óceániát, de nem veszem ide Nagy-Britannia önrendelkezéssel felruházott, egyre nagyobb mértékben önálló „fehér domíniumait". Így a szó használata során nem teszek különbséget egyrészt a védnökség, gyarmat, kondomínium stb., másrészt a formálisan független, de a társadalmi-gazdasági fejlődésben elmaradt „félgyarmatok" (Kína, Törökország, Egyiptom) és az utóbbiak saját birtokai (arab területek, Szudán) között. Nem mintha nem lett volna lényeges különbség a két csoport helyzetében és lehetőségeiben, de a világháború alatti tervekben és a háború utáni rendezésben azonos módon a „zsákmány" szerepét töltötték be, és érdekeik megvédésére (vagy akár csak kifejezésére) igen korlátozott lehetőségeik voltak. Gyarmati kérdésen az ezeknek a területeknek a sorsával kapcsolatos elképzeléseket, vagyis az első világháborút követően Európán kívül létrejött területi változások problematikáját értem. A kérdés előzményeivel, vitáival és lezárásával részletesebben „A gyarmati kérdés az első világháborúban és a párizsi békekonferencián" című dolgozatom foglalkozik. (Doktori értekezés a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, 1969.)

[1] A békekonferencia történetével foglalkozó igen gazdag irodalom összefoglalására *L. Nagy Zsuzsa:* A párizsi békekonferencia és Magyarország. Bpest. 1965. 285—294. l.

[2] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919. I—XIII. Washington 1942—1947. (Továbbiakban PPC.) III. 699—700. l. A Tízek Tanácsa jan. 23-i délelőtti ülése. Semmi meglepő nem lett volna abban, ha a javaslattal Lloyd George áll elő, és a kézikönyvek és feldolgozások többsége valóban az angol miniszterelnöknek tulajdonítja a kérdés felvetését. Nem lehetetlen, hogy előre egyeztetett akcióról volt szó.

[3] Uo. Az európai területi változásokkal foglalkozó bizottságok csak e követelések benyújtása után, februárban kezdték meg tevékenységüket.

tésre Lloyd George bevezette a brit dominiumok miniszterelnökeit. Követeléseik évek óta készen álltak.

Mik voltak ezek a követelések, milyen céljaik voltak a vita résztvevőinek, hogyan akarták ezeket elérni?

Az első világháború kitörésekor Nagy-Britannia gyarmatbirodalma 29 210 000 km²-t tett ki, 349 800 000 lakossal, Franciaország 10 984 700 km²-nyi terület és 45 111 000 lakos fölött rendelkezett, míg Németország protektorátusainak területe 2 604 000 km² volt, mintegy 12 millió lakossal. Jelentős területekkel rendelkezett még Belgium és Portugália is. A gyarmati ellentétek, a világ gazdasági és területi újrafelosztására való törekvések fontos szerepet játszottak a két szembenálló szövetségi rendszer kialakulásában, a háború kitörése pedig lehetővé tette e törekvések realizálását. A gyarmatok jövője élénken foglalkoztatta a hadviselő államok kormányait és közvéleményét, ezt az újságcikkek, memorandumok és a kormányok üléseinek jegyzőkönyvei bizonyítják. Az igények mértékét természetesen befolyásolta a háború mindenkori állása, de az 1914-es és 1918-as gyarmati hadicélok összehasonlítása mégis meglepően kevés eltérést mutat. Németország elsősorban „egy összefüggő középafrikai gyarmatbirodalom" megszerzésére törekedett, vagyis Belgium, Portugália és Franciaország afrikai birtokai egy részének birtokbavételére. Franciaország a két nyugat-afrikai német birtok, Kamerun és Togo miné! nagyobb részét, valamint a Törökországhoz tartozó Szíriát igényelte, míg Nagy-Britannia támogatta dominiumai igényét Német Délnyugat-Afrikára, Új-Guinea német részére (Vilmos császár-föld), a Bismarck-szigetekre és Német-Szamoára, saját birodalmát pedig Német Kelet-Afrika, Palesztina és Mezopotámia megszerzésével kívánta növelni. A santungi német koncessziók átvételére és az Egyenlítőtől északra fekvő csendes-óceáni német szigetek (a Marshall-, Karolina- és Mariana-szigetek) bekebelezésére törekvő Japán mellett a kisebb hatalmak is részt kértek a német, illetve török zsákmányból: Kis-Ázsiában (Dél-Anatólia), valamint a Líbiával és Olasz-Szomálival szomszédos területeken Olaszország, Német Kelet-Afrikában Belgium és Portugália. Ezeknek az igényeknek a forrása lényegében megegyezett az előző század nyolcvanas éveitől megélénkülő gyarmati versenyfutás okaival: monopolizált nyersanyagforrások és piacok biztosítása a gyarmatosító ország számára, ami lehetővé teszi a hiányzó nyersanyagok (köztük a Közel-Keleten található és egyre fontosabbá váló olaj) beszerzését, a „fölös" tőkék befektetését és a gyarmati extraprofitot. A gyarmatok újrafelosztása ezeknek a monopolizált területeknek a növelését kínálta. A monopolkapitalista fejlődés terén a legmesszebbre jutott Egyesült Államoknak nem voltak nyílt gyarmati követelései, ennek ellenére Wilson korántsem mutatkozott közömbösnek a meghódított gyarmati területek jövőjét illetőleg. Az elnök a hangsúlyt nem az új birtokosok személyére helyezte, hanem a birtoklás feltételeire. Kapóra jött számára a Nemzetek Szövetségének eszméje: a meghódított gyarmatokat a Szövetség megbízása (mandátuma) és közösen kidolgozott feltételei alapján kell szétosztani a fejlett európai országok között.[4] Az Egyesült Államok gyar-

[4] A gyarmati kérdés és a létesítendő nemzetközi szervezet összekapcsolásának gondolata — csakúgy, mint a háborúkat a jövőben kiküszöbölendő Nemzetek Szövetségéé — az angol baloldali csoportok vitáiban született meg. Lásd *Winkler:* The League of Nations Movement in Britain 1914—1919. New Brunswick. 1952. — A Szövetségesközi Munkás- és Szocialista Konferencia (1918. febr. 20—23.) állást foglalt valamennyi gyarmat nemzetközi ellenőrzése mellett, bár beleegyezett a gyarmatosító államok szuvereni-

mati érdekeit ezek a feltételek voltak hivatva biztosítani. Az amerikai kapitalizmus számára a szabad gazdasági behatolás, a kereskedelem és a tőkeexport szabadsága volt fontos, mert egyenlő feltételek esetén fejlettebb gazdasága és nagyobb politikai súlya alapján előnyben volt versenytársaival szemben. A század kezdetétől fogva Kínában a „nyílt ajtók" (open doors) elvét tette politikája alapjává, és ezt akarta most kiterjeszteni a meghódított gyarmati területekre. A régi gyarmatosító államok viszont a versenytársak kirekesztésére, gyarmati monopóliumra törekedtek. (Néhány évtizeddel korábban hasonló helyzet állt elő, csak alacsonyabb szinten: akkor a legfejlettebb Anglia volt a „nyílt ajtók"-nak megfelelő szabadkereskedelem híve, és vele szemben törekedett monopolizált gyarmatok kialakítására Franciaország, Olaszország és Belgium.) A régi gyarmatosítók számára a „nyílt ajtók" most az Egyesült Államok potenciális fölényével fenyegettek valamennyi megszerzett gyarmaton, ezért még saját gyarapodásuk terhére is készek voltak részt kínálni Wilsonnak a gyarmati zsákmányból. Ezzel remélték biztosítani a megmaradó területeken teljes gazdasági és politikai befolyásukat.

A gyarmatok kérdésében nemcsak a két harcoló fél között állt fenn konfliktus, de az egymást részben fedő igények miatt a „Szövetséges és Társult Hatalmak"-on belül is. A háború alatt, majd a békekonferencia előkészületei közepette a gyarmatok iránt érdeklődő valamennyi állam fontosnak tartotta, hogy kidolgozza céljai megvalósításának programját. Hogy a szövetségesek egymásközti ellentétei ne zavarják a háború menetét, a brit kormány a vitás kérdéseket igyekezte a békekonferenciára hagyni, és kitért előzetes tárgyalásuk elől, például a belga és az olasz igények esetében. De amikor lehetőség nyílott egy mindkét felet kielégítő megegyezésre (mint az angolok és franciák között), vagy a hadieseményekből következtében bizonyos igények teljesítése elodázhatatlanná vált (mint 1917-ben Japán irányába), akkor szerződésileg rögzítették egymás igényeinek elismerését.

A háború alatt és közvetlenül a békekonferenciát megelőzően brit részről történtek a legrészletesebb előkészületek a gyarmatok sorsával kapcsolatban. A német vetélytárs kiküszöbölése után Nagy-Britannia és dominiumai számára a gyarmatok jelentették a háború legfontosabb kérdéscsoportját. Ez nemcsak a hagyományos gazdasági érdekekből, hanem a háború tanulságai

tásának megmaradásába. *The Times*, 1918. febr. 25. A mandátum-elv első kidolgozója a Dél-afrikai Unió hadügyminisztere és a brit Háborús Kabinet tagja, Smuts tábornok volt. 1918 decemberében megjelent pamfletje (The League of Nations. A Practical Proposal) azonban még „az elpusztult birodalmak", Oroszország, Ausztria-Magyarország és Törökország egyes területeire kívánta alkalmazni, míg a „barbárok által lakott" volt német gyarmatokat különleges esetnek tekintette és kivonta a „semmi annexió" elv érvényessége alól. A békekötést előkészítő amerikai bizottság, az „Inquiry" gyarmati szakértője, G. L. Beer azonban már korábban magáévá tette a nemzetközi mandátum alapján történő igazgatás gondolatát, lásd *R. von Albertini:* „Die USA und die Kolonialfrage." Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1965. 1. sz. 3—31. l., 3. l. A mandátumjavaslatot hivatalos formában is megismételte 1918. jan. 1-i memorandumában, lásd The Intimate Papers of Colonel House. Ed. by C. Seymour. I—IV. New York—Boston 1928. (továbbiakban House Papers) IV. 295. l. Wilson a javaslatot elfogadta, és az bekerült mind a 14 pontba, mind a fegyverszünet alapjául szolgáló Cobb—Lippmann-féle „Értelmezések"-be. Ennek tudatában született meg a hivatalos angol mandátum-javaslat: „Draft Convention regarding Mandates", 1919. jan. 24. Közli *D. H. Miller:* The Drafting of the Covenant. I—II. New York. 1928, I. 106. és köv. l. Wilson ebből sokat szó szerint is átvett januári, majd későbbi párizsi Népszövetség-tervezeteiben. Vö. *Miller:* i. m. I. 65—93. l.

következtében megváltozó brit globális stratégiából is következett. A tengeralattjárók megjelenése illuzórikussá tette a brit flotta hegemóniáját, veszélyeztette a szigetország hagyományos tengeri összeköttetését Dél-Afrikával, Indiával és Ausztrálázsiával. Így előtérbe került az a nézet, hogy a kapcsolat fenntartásában a flotta helyét fokozatosan a légierőnek kell átvennie. Minthogy a repülőgépek ebben az időben még csak kis távolságokat tudtak átrepülni megszakítás nélkül, szükségesnek látszott, hogy megfelelő szárazföldi légibázis-láncot építsenek ki a távoli dominiumok felé Kelet-Afrika és a Közel-Kelet megszerzésével. Ennek megfelelően a Gyarmatügyi Minisztérium, a Külügyminisztérium, a birodalmi vezérkar, a Birodalmi Háborús Kabinet és Konferencia, minisztériumközi bizottságok számtalan tervezetet készítettek a gyarmati rendezésről, a meghódított, illetve még meghódítandó német és török gyarmati területek jövőjéről. A háború menetében beállott fordulat, Lloyd George kormányalakítása, majd az Egyesült Államok háborúba lépése után a tervek már nem az esetleg szükséges kompromisszum mértékét, hanem a győztesek közötti elosztás módozatait, az angol követelések reális határait mérlegelték.[5] Az angol kormány 1917. február 16-án kötelezettséget vállalt Japán óceániai hódításainak támogatására,[5a] az Ottomán Birodalom Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország és Olaszország közötti felosztását pedig több szerződésben szabályozta, amelyek közül az aláíróiról a Sykes-Picot egyezményként ismert (1916 január) Szíriát Franciaországnak, Mezopotámiát pedig Nagy-Britanniának juttatta.[5b] Tekintettel azonban a februári, majd az októberi oroszországi forradalmak visszhangjára, a „semmi annexió" elvének térhódítására, az Egyesült Államok ellenkezésére, végül a szovjet delegációnak a breszti tárgyalásokon kifejtett határozott antikolonialista fellépésére, 1918. január 5-én Lloyd George a hadicélokat összefoglaló beszédében a gyarmatokra nézve is érvényesnek ismerte el az önrendelkezést, mint alapelvet.[6] Ettől fogva az angol politika célja olyan formula keresése volt, amely a megváltozott helyzetben leplezett formában, de átmenti az angol annexiós célokat. Ennek

[5] Az 1916. aug. 8-án létrehozott Területi Változások Bizottság (Territorial Changes Committee) feladatát Grey külügyminiszter így határozta meg: „nagyon fontos, hogy Ófelsége kormányának pontos elképzelései legyenek arról, hogy a Brit Birodalomnak milyen területi gyarapodás áll érdekében, és hogy az ellenségtől elvett terület mekkora részét lehet felhasználni a) a Szövetségeseknek történő átengedésre, mint azok osztályrészét, és b) Németországgal való alkudozásra, ha a Szövetségesek képtelennek bizonyulnak reákényszeríteni saját végső békefeltételeiket." — First Interim Report of the Sub-Committee on Territorial Changes, 1917. jan. 25. Cabinet Papers (továbbiakban CAB.) 24/3. Közli *Wm. R. Louis:* Great Britain and Germany's Lost Colonies 1914—1919. Oxford. 1967. 70. l. A londoni kormány és a dominiumok, valamint India képviselőiből 1917-ben összeülő Birodalmi Háborús Kabinet területi változásokkal foglalkozó bizottságának javaslatai már nem számoltak egy esetleges kompromisszumos békével: „Committee of the Imperial War Cabinet on Territorial Desiderata", 1917. ápr. 17., 18., 19., 23., 28. CAB. 21/77. *Louis:* I. m. 81—84. l.

[5a] „Ofelsége kormánya örömmel támogatja egy békekonferencián Japán igényét Németország santungi jogaira és az Egyenlítőtől északra fekvő szigetek birtoklására annak feltételezésével, hogy az elkövetkező rendezésben Japán is hasonló szellemben fogja kezelni Nagy-Britannia igényeit az Egyenlítőtől délre fekvő német szigetekre . . ." — PPC. V., 134. l.

[5b] *Hvosztov-Mine:* Az újkori diplomácia története (1872—1919). Bpest. 1948. 273—274., 280—281. l.; *A. J. P. Taylor:* English History 1914—1945. Oxford. 1965. 50., 70—71. l.

[6] A beszédet közli *Lloyd George:* War Memoirs. London. 1938. I—II. (II. kiad.), 1515—1516. l.

érdekében utasítások mentek a meghódított német gyarmatokon illetékes kormányzókhoz, hogy gyűjtsenek adatokat, amelyek bizonyítják, hogy az illető területek lakói „határozottan brit uralom alatt kívánnak élni",[7] majd a beérkezett megfelelő válaszokat az angol kormány Kék Könyvben adta ki.[8] A Közel-Kelet megszerzésének előkészítésére 1918 márciusában Lloyd George kinevezte a Keleti Bizottságot (Eastern Committee), ennek javaslatai is a korábbi terveken alapultak: Délnyugat-Afrikát és az óceániai szigeteket meg kell tartani a dominiumok és Japán kezében, de a többi gyarmatból lehet juttatni Franciaország, Belgium és Olaszország, „a gyarmati terjeszkedés mániájától megfertőzött" hatalmak számára.[9] Tekintetbe kellett azonban venni az Egyesült Államokat is, valamint a nemzetközi munkásmozgalomban erősödő hangokat, amelyek valamilyen nemzetközi ellenőrzést követeltek a gyarmati területek fölött.

A fegyverszünet az angol igényeket igen kedvező helyzetben találta: az angol és a dominiumi csapatok birtokon belül voltak, sőt az igényeltnél nagyobb terület állott brit megszállás alatt. Így a Smuts tábornok irányítása alatt készülő „Brief" (a tárgyalásokhoz szükséges adatok, feljegyzések gyűjteménye és a meghatalmazottaknak szóló utasítás) a konferencián követendő angol taktika egyetlen igazi feladatát az Egyesült Államok, pontosabban Wilson meggyőzésében látta az angol igények jogos voltáról, teljesítésük indokoltságáról. Smuts azért is fontosnak tartotta az együttműködést Amerikával, mert tőle remélte a francia „katonai nagyhatalom" veszélyének elhárítását, a Közel-Keleten pedig vele kívánta megvétóztatni a mind kellemetlenebbé váló Sykes-Picot egyezményt.[10] A konferencián követendő taktikát Smutsnak a gyarmatügyi miniszterhez intézett levele foglalja össze.

„Teljesen osztom az afrikai gyarmatok bármiféle közös nemzetközi igazgatásával kapcsolatos aggályait... a német gyarmatok feltételnélküli annexióját a végsőkig kell erőltetni. Ha ez kudarcot vallana, akkor a Nemzetek Szövetségének bizonyos specifikus tárgykörökre (ital, fegyverek, katonai kiképzés, erődítmények stb.) kiterjedő ellenőrzése mellett kell azokat továbbra is kezeink között tartanunk. Ezt az ellenőrzést egy általános jellegű törvényben kellene rögzíteni, így a franciák és mások ugyanúgy kötve lennének, mint mi. Láthatja, hogy itt semmi sem maradt a közös ellenőrzésből, csak a Nemzetek Szövetségének teszünk egy kis engedményt, ezzel pedig biztosíthatjuk az Egyesült Államok támogatását e gyarmatok megtartásához — ha egyéb érveink csődöt mondanak. Természetesen küldötteink addig nem fogják megtenni ezt az engedményt, amíg nem lesz rá szükség, hogy így nyerjék meg Wilson elnök beleegyezését."[11]

A kidolgozott taktikában helyet kapott az önrendelkezésre való hivatkozás is, mégpedig paradox módon az annexiós igények ultima ratio-jaként.

[7] Long gyarmatügyi miniszter 1918. okt. 15-én a táviratváltások szövegét körözte tette a kabinetben. CAB. 24/66. *Louis:* I. m. 97—99. l.

[8] „Correspondence Relating to the Wishes of the Natives of the German Colonies as to Their Future Government", 1918. November. Cd. 9210, Accounts and Papers XVII.

[9] Memorandum by Balfour, Secret, G. T. — 4774, 1918. máj. 2., CAB. 24/53. *Louis:* I. m. 105—106. l.

[10] *W. K. Hancock:* Smuts. I. The Sanguine Years 1870—1919. Cambridge. 1962. 504. l.

[11] Smuts levele Longhoz, 1918. nov. 28. Smuts Papers, Vol. 101., No. 49. *Louis:* I. m. 119. l.

Erre éppen a Háborús Kabinet szélsőségesen imperialista gondolkodású tagja, Curzon hívta fel a figyelmet a Keleti Bizottságban. „Hajlom arra, hogy értékeljem az önrendelkezést mint érvet, mert úgy hiszem, hogy a nép legnagyobb része a javunkra döntene... ha nehézségeinkből nem tudunk más úton kijutni, akkor az önrendelkezést kellene kijátszanunk (bármit is ér az) mindenütt, ahol nehézségekbe ütközünk a franciákkal, az arabokkal, vagy bárki mással, és az ügy eldöntését eme végső érvre kellene bíznunk, szívünk mélyén tudva, hogy nekünk több esélyünk van hasznot húzni belőle, mint bárki másnak."[12]

A decemberben újból összeülő Birodalmi Háborús Kabinet, amelyben a dominiumok is képviselve voltak, Smuts és Curzon elgondolásait hivatalos politikájává tette, megerősítette, hogy a dominiumok hódításainak megtartását minden áron biztosítani kell, míg a többi igényelt területre kész volt elfogadni a mandátum-elvet.[13] Abban is egyetértett a kabinet, hogy az Egyesült Államokat is érdekeltté kell tenni az elosztásban: Német Kelet-Afrika, Togo, Kamerun, Mezopotámia és Palesztina közül legalább az egyiket fel kell neki kínálni. Abban viszont már nem tudtak megegyezni, hogy melyiket, mert valamennyit nélkülözhetetlennek találták.[14]

Wilson meggyőzése nem látszott könnyűnek. Igaz, a tizennégy pont megfogalmazásakor elvileg nem ellenezte a gyarmatok valamilyen újrafelosztását, hiszen a „gyarmati igények szabad, elfogulatlan és teljesen pártatlan rendezésé"-ről beszélt, amelyben az érintett lakosság érdekei csak az egyik szempontot jelentik.[15] Az ellenség egykori gyarmatainak a győztesek közötti nyílt felosztását azonban kezdettől fogva nem helyeselte, sőt a 14 pont 1918 október végi Cobb—Lippmann féle értelmezése még nyitvahagyta az utat néhány gyarmat visszaadása előtt is —, hogy ezzel félrevezesse a német vezetést, megkönnyítve Wilson feltételeinek elfogadását.[15a] A nemzetközi mandátum — úgy tűnt — megoldja az ellentétes igények gordiuszi csomóját, így Wilson a Nemzetek Szövetsége tervezetének részévé tette. Útban Párizs felé a *George Washington* fedélzetén, december 10-én részletesebben is tájékoztatta munkatársait elképzeléseiről. Ekkor még ellenezte, hogy a meghódított területeket a gyarmatosító hatalmak akár mandátumként is megkapják, „a német gyarmatokat a Nemzetek Szövetsége közös tulajdonának kellene nyilvánítani és kis nemzetek révén lehetne igazgatni. Minden egyes gyarmat erőforrásait

[12] Curzon 1918. dec. 5-én a Keleti Bizottságban. CAB. 27/24. *Louis:* I. m. 6. l.

[13] Imperial War Cabinet Minutes, 1918. dec. 20. CAB. 24/42. *Louis:* I. m. 121—127. l. Még az „imperialistának" nevezett Lord Milner is „regarded this policy of a mandate by the League of Nations not as a mere cloak for annexation, but as a bond of union . . . between the United States and ourselves". — *Lloyd George:* The Truth about the Peace Treaties (továbbiakban Peace Treaties) I—II. London. 1938. I. 122. l.

[14] *Louis:* I. m. 124—125. l.

[15] „5. Valamennyi gyarmati igény szabad, elfogulatlan és teljesen pártatlan rendezése annak az elvnek a szigorú betartása alapján, hogy a szuverenitás valamennyi idevonatkozó kérdésének az eldöntésénél az érintett lakosság érdekei egyenlő súllyal esnek latba annak a kormánynak a méltányos igényeivel, amelynek a jogcímét el kell bírálni." — A History of the Peace Conference of Paris. Ed.: H. W. V. Temperley. London 1920. I—VI. I. 434. l.

[15a] A fegyverszünet alapját képező dokumentum a gyarmatositó hatalmak „méltányos igényei"-t elemezve elismerte Németország nyersanyagigényét és népesség-fölöslegét, továbbá hangsúlyozta, hogy a katonai hódítás következtében létrejött területi változások nem erkölcsösek. House Papers, IV. 201—202. l.

hozzáférhetővé kellene tenni a Szövetség valamennyi tagja számára." A szervezet tekintélyét is nagyban növelné, ha saját tulajdonnal rendelkeznék.[16]

Mint láttuk, az angol taktika arra épült, hogy sikerül az Egyesült Államokat is érdekeltté tenni a gyarmatok új elosztásában. Wilson karácsonyi londoni látogatása ezeket a reményeket eloszlatta, mert az elnök kijelentette: „Az Egyesült Államok nagyon büszke önzetlen pozíciójára ebben a háborúban, és nem kívánja magát ettől a büszkeségtől megfosztani."[17] A dominiumi igényekkel kapcsolatos reményeket is lehűtötték Wilson szavai, aki ugyan nem vitatta Dél-Afrika igényét Délnyugat-Afrikára, de a Csendes-óceán térségében már nem fogadta el az angol dominiumok igényeinek jogosságát, a japánoknak tett szerződésbeli ígéretekről pedig kijelentette, hogy „semmiesetre sem áll készen azt elfogadni... és afelől is kétségei vannak, hogy Japánt oda lehet-e engedni mandátum-viselő hatalomként".[18]

Mivel lehet magyarázni Wilson álláspontját? Már említettük, hogy a fejlett amerikai kapitalizmusnak versenytársai kizárásához nem volt szüksége a gyarmati területek monopolizására, és minél több helyen fenn akarta tartani a szabad gazdasági behatolást jelentő „nyílt ajtók" elvet. Az elfoglalt német gyarmatokat Wilson is mindenképpen nyitva akarta tartani a potenciális amerikai érdekek számára. Ugyanakkor a Hawai elfoglalásával, majd a spanyol amerikai háborúval a területi expanzió útjára lépő Egyesült Államok politikai és gazdasági befolyásának biztosítására kereste az új, finomabb eszközöket. A Fülöp-szigetek igazgatásával kapcsolatos nehézségek csak tovább erősítették ezt a tendenciát. Így - az előzetes várakozások ellenére Kuba nem vált az Egyesült Államok tagállamává, Közép- és Dél-Amerikában pedig a „nagy bot" és a „dollárdiplomácia" vált a félgyarmati jellegű területek ellenőrzésének eszközévé. Ezzel lehetővé vált az amerikai nép előtt népszerűtlen „gyarmat" kifejezést kiküszöbölni az Egyesült Államok és a kevésbé fejlett területek kapcsolatainak szótárából. 1917. október 23-án Wilson ígéretet is tett: „Az Egyesült Államok többé egy talpalatnyi föld megszerzésére sem fog törekedni hódítás útján." Így azután Wilson az amerikai kapitalizmus érdekeit a gyarmati kérdésben is moralizáló szólamokba burkolta, és ezeket idővel maga is egyre komolyabban vette.[19]

A gazdasági megfontolások mellett volt egy közvetlen politikai-stratégiai oka is, amiért az Egyesült Államok csak valamiféle nemzetközi ellenőrzés mellett mutatkozott hajlandónak elfogadni a gyarmatok új felosztását: a

[16] I. Bowman és Ch. Seymour feljegyzését közli House Papers, IV. 291—293. l. Wilsonnak saját küldetésébe vetett hitét jól jellemzi alábbi megállapítása: „a békekonferencián egyedül nekünk nem lesznek önző céljaink... olyan emberekkel lesz dolgunk, akik nem kéviselik saját népüket." A megbeszélést ismerteti még *Seymour:* Letters from the Peace Conference. New Haven. 1965. 25. l. — A mandátummal megbízandó „kis nemzetek"-nél Wilson elsősorban Svájcra és a skandináv államokra gondolt.

[17] A Wilson és a vezető angol politikusok tárgyalásáról készült feljegyzést és a birodalmi kabinet ezt követő vitáját közli *Lloyd George:* Peace Treaties, I. 189—202. l.

[18] Uo.

[19] Hasonló magatartást tanúsított a háborús részvétel kérdésében is. Az amerikai ipari és banktőke számára rendkívül jövedelmező semlegesség megőrzését 1914. aug. 4-i beszédében erkölcsi érvekkel indokolta: az egyetlen nem hadviselő nagyhatalom kötelessége a „részrehajlás nélküli közvetítés", a „győzelem nélküli béke" megteremtése. Amikor azután az antantnak nyújtott kölcsönök biztosítása szükségessé tette a beavatkozást, Wilson ismét a morális érvekre és a magasztos célokra hivatkozott: a tengerek szabadsága, a demokrácia megvédése, a Nemzetek Szövetségének megteremtése, a kis nemzetek szabadságának biztosítása.

japán térhódítás veszélye a Távol-Keleten. A magát ázsiai nagyhatalomnak tekintő Egyesült Államok figyelmét nem kerülték el Japán háborús részvételének indítékai, Kínával szembeni politikája és az óceániai szigetek annexióját előkészítő diplomáciája. Kína kérdésében 1905 után már egyébként is meglehetősen kiéleződött az amerikai—japán viszony. Morris tokiói nagykövet a háború alatt sűrűn küldte haza a figyelmeztetéseket a Kiaocsoura vonatkozó japán igényekről és a Mandzsúriával és Mongóliával kapcsolatos tervekről. Beszámolt az Egyesült Államokkal szemben táplált barátságtalan érzelmekről, idézte a német katonai imperializmusnál nem kevésbé veszélyes angol- amerikai gazdasági imperializmusról írott japán újságcikkeket, a status quo-t fenyegető elképzeléseket.[20] Ezért magyarázta Wilson Londonban Bonar Law konzervatív pártvezérnek, hogy feladata „ütközőnek lenni, hogy megakadályozza az olyan kellemetlen dolgok megtörténtét, mint a szigetek megtartása Japán által".[21]

Mind a gazdasági érdekek biztosítására, mind a japán hódítás megakadályozására, mind pedig a nemzetközi közvélemény — elsősorban a munkásmozgalom — ellenkezésének leküzdésére alkalmasnak látszott a nemzetközi mandátum formája, ráadásul azt ígérte, hogy ezzel a történelem előtt Wilson – egyéni ambíciójának megfelelően – az igazságos béke megteremtőjének tűnhet fel.

Kevésbé problematikus a többi gyarmati igénylő álláspontja. Franciaország számára a legfontosabb európai hegemóniájának biztosítása, Németországgal szembeni fölényének tartósítása volt. De ebbe a koncepcióba kitűnően beleillett a gyarmati terjeszkedés: új területek szerzése nemcsak „rutinszerű" imperialista cél volt, de a németek számbeli fölényét Franciaország a gyarmatokról nyerhető afrikai katonákkal is ellensúlyozni akarta. Viszont a mandátum-feltételeknek a militarizálást tiltó pontja a franciák előtt az egész elvet gyanússá tette. A dominiumok esetében területük közvetlen növeléséről, a háborús áldozatok kézzelfogható ellenértékéről, gazdaságuk expanziójáról és stratégiai megfontolásokról volt szó, az olasz, belga és portugál igényeknél pedig gyarmatbirtokaik kiterjesztéséről, gazdag területek megszerzéséről. A konkrét területi igényeket illetőleg annyi változás történt, hogy Dél-Afrika erőfeszítéseket tett a Portugáliához tartozó Mocambique déli részének megszerzésére (Portugáliát a volt Német Kelet-Afrikából kárpótolva), Olaszország pedig az 1915. évi londoni szerződésben Nagy-Britannia és Franciaország afrikai birodalmának növekedése esetén megígért „kompenzációk"-on felül 1917-ben ígéretet kapott, hogy Törökország felosztásából is részesül.[22]

Látható, hogy a konferencián a nyílt annexió hívei számbelileg határozott fölényben voltak. Ehhez még hozzájárult az is, hogy némi vita után Lloyd George elfogadtatta a konferenciával a dominiumok külön képviseletét,[23]

[20] Roland S. Morris tokiói nagykövet táviratai az ügyvezető külügyminiszterhez 1918. nov. 27. és 1919. jan. 7. Közli PPC. I. 490—493. l.

[21] *Lloyd George:* Peace Treaties, I. 192—193. l.

[22] 1917 áprilisában az angol, francia és olasz miniszterelnökök St. Jean de Maurienne-i találkozóján Olaszországnak befolyási övezetet ígértek Törökországban. Ezt augusztusban formális egyezmény rögzítette, kikötve Oroszország beleegyezését. Minthogy az utóbbi sosem érkezett meg, a brit és francia kormány a békekonferencián nem tekintette az egyezményt érvényesnek. *A. J. P. Taylor:* The Struggle for Mastery in Europe. Oxford. 1954. 561. l.

[23] PPC. III. 695. l. Kanada, Ausztrália, Dél-Afrika és India két-két, Új-Zéland pedig egy helyet kapott a békekonferencián.

akiknek azt is megígérte, hogy az őket érdeklő kérdések zártabbkörű tárgyalásakor helyet biztosít számukra a Brit Birodalom delegációján belül is.[24] Mindennek ellenére a döntés nagyrészt az Egyesült Államok kezében volt: gazdaságilag a világ legerősebb államává vált, az adott pillanatban szinte egész Nyugat-Európa az amerikai élelmiszerszállítmányokra volt utalva, továbbá kötötte a szövetségeseket az amerikai hadsereg, nem is annyira jelenlétének súlyával, mint inkább távozásának veszélyével, hiszen a forradalmakkal szemben a kétmilliós amerikai hadsereg jelentette a legerősebb biztosítékot. Ráadásul Wilson személye és látványos programja 1918-ban meghódította a világ közvéleményét, a vele való nyílt szembekerülés a tömegek előtt diszkreditálta volna bármelyik vezető államférfit.[24a]

Az eddigieket összegezve január 24-én három feladat várt a konferenciára a gyarmati kérdés megtárgyalásakor. Az első az ellentétes hódító igények összebékítése volt, de ezt az érdekeltek jórészt már elvégezték (Japán óceániai igényei és a Török Birodalom feloszlatásának kérdésében). Wilson ugyan elítélte a titkos szerződéseket és a 14 pont elfogadása után azokat jogilag érvénytelennek tekintette, de az olaszoknak tett ígéreteket kivéve a gyakorlatban valamennyi megvalósult. A még fennmaradó területi kérdéseket továbbra is az érdekeltek egymás közti tárgyalásai döntötték el, nem pedig a békekonferencia. Így a konferenciának egyedül az Egyesült Államok részesedésének mértékét kellett meghatároznia. Nagy-Britannia és Franciaország ezt elsősorban a korábban Oroszországnak ígért Konstantinápoly és Örményország felajánlásával remélte megoldani. Wilson személy szerint egyre jobban hajlott is erre, de fő célja a „nyílt ajtók" biztosítása maradt.

A második feladat az annexiós célok összeegyeztetése volt az igazságosnak tűnő, a hódításokat leplező megoldással. Az Októberi Forradalom békeprogramjának népszerűsége tény volt, a nyílt imperializmus pedig csak növelhette a forradalom továbbterjedésének veszélyét, különösen a vesztes országokban. A forradalmi veszélyt ugyanakkor az annexió hívei is érvként használhatták fel, hiszen a várakozásaikban csalódott tömegek még a győztes országokban is könnyen válhattak a forradalom híveivé, ahogyan ez Olaszországban be is következett.

Végül egyes országok azt várták a konferenciától, hogy akadályozza meg ellenfeleik túlzott térhódítását, a katonailag már elfoglalt, vagy szerződés-

[24] A dominiumi államférfiak utólag el is ismerték, hogy valamennyi kisebb államnál jobb helyzetben voltak a konferencián befolyás és jólértesültség dolgában. A dominiumi képviselet körüli vitákra lásd The Cambridge History of the British Empire. Vol. III. The Empire-Commonwealth 1870—1919. Cambridge. 1959. 647—650. l.

[24a] A békekonferenciával foglalkozó munkák hangsúlyozni szokták, hogy Wilson pozícióját sokban gyengítette pártjának az 1918 novemberi választásokon elszenvedett veresége. Véleményem szerint azonban ez elsősorban belpolitikailag érintette az elnököt, amint az később, a békeszerződés szenátusi vitája során meg is mutatkozott. Külpolitikailag kétségtelenül ártott Wilson tekintélyének — ezt ellenfeleinek gyakori célzásai mutatták meg a legjobban —, de a tekintélycsökkenést alaposan ellensúlyozta az elnök páratlanul lelkes franciaországi, angliai és olaszországi fogadtatása. Az amerikai álláspont súlyát egyébként is elsősorban a már említett gazdasági, politikai és katonai tényezők szabták meg. Itt említeném meg, hogy a Demokrata Párt novemberi választási vereségénél jóval erősebb hatást gyakoroltak Wilson párizsi magatartására a február—márciusi otthoni tartózkodása alatt személyét és politikáját érő támadások. Párizsba az elnök meglehetősen megtörten, megrendült önbizalommal tért vissza, és ez kihatott a gyarmati kérdések későbbi tárgyalásai során a januárinál engedékenyebb magatartására is.

ben biztosított területek annektálását. Az Egyesült Államok, Ausztrália és Új-Zéland a békekonferencia révén szerette volna meggátolni Japánt az Egyenlítőtől északra fekvő csendes-óceáni szigetek megszerzésében, Anglia a franciáknak ígért arab területeket remélte redukálni, és mindketten el akarták kerülni az Olaszországnak tett gyarmati (és egyéb) ígéretek beváltását.

Ez a három cél nemcsak a vitákban jelentkezett egyszerre, egymással keveredve, de maguknak a vita résztvevőinek a gondolkodásában sem különült el. Minthogy a mandátum-gondolat elvi elfogadását nehéz volt kérdésessé tenni, a harc akörül folyt, hogy mely területekre terjedjen ki a mandátum, és mi legyen annak konkrét tartalma.

II.

A wilsoni 5. pont Cobb—Lippmann féle értelmezése — mint láttuk — még nem zárta ki eleve egyes gyarmatok visszaadását Németországnak, ezért a január 24-i első tárgyaláson az angol miniszterelnök érvelése annak bizonygatásában merült ki, mennyire alkalmatlan Németország a gyarmatosításra.[25] Nem kellett azonban sokat beszélnie Németország bűneiről, mert Wilson, Orlando és Makino egyaránt kifejezték egyetértésüket, miszerint ellenzik a gyarmatok visszaadását. Megállapodtak, hogy ezt a döntést egyelőre nem hozzák nyilvánosságra.

Ezután Lloyd George áttért a megoldás lehetséges módozataira. A direkt nemzetközi igazgatás gondolatát ab ovo elvetette. A Népszövetség ellenőrzése alatt adott mandátum olyan elveket ír elő, amelyeket a Brit Birodalom eddig is alkalmazott, mondotta, tehát nincs kifogása az utóbbi ellen. Saját dominiumai igényeiről azonban nem mondott le olyan könnyen, mint szövetségeseiéről: Délnyugat-Afrikát és Új-Guineát földrajzi helyzetük, Szamoa német részét pedig Új-Zéland háborús áldozatai miatt az igénylő dominiumoknak kell ítélni, márcsak az igazgatással járó pénzügyi terhek miatt is, amelyekhez „egy Európában felállított intézmény nehéznek találhatná a hozzájárulást". Hughes ausztrál miniszterelnök országa biztonságára és áldozataira hivatkozva, Smuts Dél-Afrika földrajzi egységét, a németek Unió-ellenes aknamunkáját, hazája jó kormányzatát, végül a burok pásztorkodási szükségleteit hangoztatva, Massey újzélandi miniszterelnök pedig engedve „a bennszülöttek kérelmének" az általuk megszállva tartott területek bekebelezése mellett szólalt fel Borden kanadai kormányfőtől támogatva.[26]

A január 25-i teljes ülés után hétfőn, 27-én délután Makino a német birtokoknak a távol-keleti kereskedelmet veszélyeztető pozíciójára és a jó japán igazgatásra hivatkozva ugyancsak bejelentette annexiós igényeit.[27]

Az elképzelései ellen szőtt összeesküvést Wilson nyugodtan fogadta, hiszen nem voltak számára ismeretlenek az annexiós követelések, sőt a Buckingham palotában már a részletekről is értesült. Válaszként hangsúlyozta, hogy a mandátumrendszer célja a „fejletlen területek" népeinek védelme és az annexió elkerülése. Az így biztosított fejlődés eredményeként „idővel képessé válva végleges viszonyaikkal kapcsolatos kívánságaik kifejezésére, érdekeik — saját látásmódjuk szerint is — arra vezethetnek, hogy kívánják

[25] PPC. III. 718—728. l. A Tízek Tanácsa jan. 24-i délutáni ülése.
[26] Uo.
[27] PPC. III. 738—748. l. A Tízek Tanácsa jan. 27-i délutáni ülése.

egyesülésüket a mandátumot viselő hatalommal".[28] Felszólalása további részében Wilson javasolta, hogy a mandátummal járó kiadásokat a szóbanforgó területeken a Szövetség közösen fedezze, biztosítsa az egyenlő gazdasági lehetőségeket a tagországok számára, egyébként pedig a mandatárius törvényei legyenek érvényesek. Ha Ausztrália egyelőre még bizalmatlan is a Népszövetség iránt, és fél, hogy számára veszélyes lehet, ha a közeli Új-Guinea más állam irányítása alá kerül, legyen nyugodt, mert a Népszövetség egységes fellépése el fog hárítani minden esetleg felmerülő veszélyt. Ez a megjegyzés egyben fenyegetés is volt: ha Ausztrália makacskodik, még a mandátumot is más kaphatja, hiszen a döntés „az istenek ölében van". Végül hivatkozott az elnök a „közvéleményre", amely előtt nem szabad a konferenciát azzal diszkreditálni, hogy elosztja a zsákmányt.

Wilson felszólalása nem az idealista álmodozó hangja volt. Ausztráliát erőteljesen figyelmeztette, de egyúttal felkínálta a szövetségesek számára az aranyhidat is: feltétlenül el kell kerülni az annexió látszatát pillanatnyilag, idővel azután feltűnés nélkül akár végre is hajthatják, csupán azt kell igazolniuk, hogy az „egyesülés" a lakosság óhajára történt. Hogy Wilson szavainak ilyen értelmezése nem alaptalan, azt alátámasztja az egyik angol szakértő, Sir William Wiseman memoranduma a délutáni ülés alatt Wilson bizalmasával és elsőszámú tanácsadójával, House ezredessel folytatott megbeszéléséről, amelyen rajtuk kívül még részt vett az új angol gyarmatügyi miniszter, Milner és Lord Robert Cecil külügyminiszterhelyettes is.[29] House egyetértett a dominiumok követeléseivel, de hangsúlyozta, hogy a vitatott területeket nem hódításként, hanem csak mint mandátumot kaphatják meg. Cecil a maga részéről ezt nem ellenezte, amennyiben az egyszer kiadott mandátumot nem lehet visszavonni. House a visszavételi jog fenntartása mellett volt, viszont hozzátette: „Az Elnök hozzá fog járulni ahhoz, hogy az érintett népek bármikor megszavazhassák Ausztrália és Dél-Afrika részévé válásukat, megszüntetve ezzel a mandátumot."[30] Tehát Wilson és House pontosan ellenkező előjelű fejlődést jósolt és helyeselt, mint amit a tervezet ígért, a teljes függetlenség helyett a későbbi annektálást.

Wisemanhoz hasonlóan számol be a megbeszélés lényegéről House naplója is. Akár annexióra, akár mandátumra kerül sor, „úgy gondoltam, az eredmény ugyanaz lesz, és végül a mandátumot gyakorló hatalom rövid idő alatt meg fogja győzni a gyarmatot, hogy annektáltassa önmagát".[31]

Az amerikai álláspont kielégíthette volna az annexió híveit, de Hughes nem akarta meghallani a Wilson javaslatában rejlő kibúvót, és még a Népszövetség által történő anyagi hozzájárulás ajánlata iránt is süket maradt.

Botha dél-afrikai miniszterelnök jó gyakorlati érzékkel Wilson legmegalapozatlanabb ígéretét vette célba és utalt arra, hogy a Népszövetséget pénzügyileg túlságosan megterhelné a mandátumok finanszírozása. Hughes nyíltabb volt: lehet, hogy a mandátum is kedvező a megbízott számára, de ez korántsem bizonyos. Alkalmazzák, ha akarják, az új európai országokra. Mivel

[28] Uo. 741. l.

[29] House Papers, IV. 305—306. l.

[30] „House argues that the League of Nations must reserve the right to cancel the mandates in cases of gross mismanagement, but says the President would agree that the peoples concerned should be able at any time to vote themselves part of Australia and South Africa, thereby cancelling the mandate ' Uo.

[31] House naplóbejegyzése, jan. 27. Uo. 307—308. l.

„az annexió és a mandátumrendszer közötti különbség csekély" — vonta le a sajátos, bár logikailag végeredményben ebbe az irányba is levonható következtetést — Ausztrália nyugodtan annektálhatná Új-Guineát, ez „demokratikus" annexió lenne, nem pedig imperialista, hiszen Ausztrália demokratikus ország. Japánnak adresszálva hozzátette, hogy a világ nem Új-Guinea ausztrál annexióját ellenezné, csak az imperialista jellegű, vagy a kizsákmányoló célú annektálást. „Készségesen elismeri, hogy a mandátum-rendszer alkalmazható más területekre, de Új-Guineára sosem."[32]

Ezután a vita a költségek fedezése körül folytatódott. Lloyd George rámutatott, hogy a mandatárius állam kiadásai meghaladnák bevételeit, de ennek fedezését nem valószínű, hogy a tagállamok vállalnák. (A gyarmatok haszna természetesen nem az állami költségvetésben jelentkezett, hanem az ott működő vállalkozók, társaságok, ültetvényesek profitjában.) Wilson ezzel szemben elképzelhetőnek tartotta, hogy a költségeket a tagországok fizessék, hiszen így majd új tagokat nyernek családjukba. Úgy látszik, itt Wilsont ismét elragadta a (sajátnak tekintett) műve iránti lelkesedés és a magasztos elvek; megfeledkezett arról, hogy a mandátumot nem vállaló Egyesült Államoknak az érdeke éppen az, hogy tőkéje úgy hatoljon be a volt német gyarmatokra, hogy az igazgatás költségeit a gyarmat birtokosa, illetve mandatáriusa viseli.

Wilson ellenkezése nem érte váratlanul az angol küldöttséget. A gyarmatok megtartásának *formája* azonban nem volt olyan fontos ügy, hogy megérte volna a komolyabb összecsapást Wilsonnal. A tapasztalt politikusok (Lloyd George, Balfour), az Egyesült Államokkal szoros viszonyban álló Borden és a jó politikai és gyakorlati érzékkel rendelkező Smuts ezért azt tartották feladatuknak, hogy makacskodó déltengeri kollégáikkal olyan kompromisszumos megoldást fogadtassanak el, amely összeegyeztethető Wilson terveivel és jelszavaival — és minél többet megőríz a brit szándékok lényegéből.

Közvetlenül a délutáni ülés után összeült a brit delegáció.[33] Itt javasolta először Smuts a meghódított gyarmatok három kategóriára osztását. Az első csoportot a brit dominiumokkal szomszédos, illetve közeli volt német birtokok képezték — ezeket annektálni kell, mert „sok okból kifolyólag lehetetlen egy dominiumot mandátum-viselővé tenni".[34] Az okokra nem tért ki. A második csoportba tartozó Német Kelet-Afrika, Kamerun és Togo esetében „a világ nem érdekelt", így fölöttük Nagy-Britannia és Franciaország vállalna mandátumot, teljes szuverenitást gyakorolva és fedezve a költségeket, de a Népszövetség által megállapított elvek betartásával.[35] Végül a harmadik csoportot azok az országok alkotnák, „ahol a kérdéses terület lakossága tud beszélni

[32] PPC. III. 746—747. l.

[33] Minutes of the British Empire Delegation, 4, Secret, 1919. jan. 27. CAB. 29/28. *Louis:* South-West African Origins of the „Sacred Trust". African Affairs, 65. évf. (1967. jan.) 34. l.

[34] Uo. és *Louis:* i. m. 132—133. l.

[35] „(2) German Colonies in Central Africa. These were to be distinguished from the first class by the circumstance that the world as a whole was not interested in them. They were cases for a mandatory, but on the basis that the mandatory should be a Power with sovereign right subject, however, to restrictions in relation to arms, liquor, etc., and the open door. Great Britain and France should be the mandatories in Central Africa, and should bear any expense involved." — Uo.

a maga nevében, de az ország kormányzatában és fejlesztésében segítséget igényel, például Szíria és Mezopotámia".[36] Látható, hogy a javaslat tartalmában semmit sem közeledett Wilson elképzeléséhez, csupán megpróbálta indokolni és elfogadhatóvá tenni a brit és a dominiumi álláspontot. Jelentősége legfeljebb az volt, hogy megmutatta: a brit delegáció többsége keresi a megegyezést Wilsonnal.

Ha Hughes modorát társai nem is találták a legtapintatosabbnak, érvelése nem volt minden hatás nélkül. Smuts 27-i javaslatai is az annexiós célok melletti kitartást mutatják, és hasonló álláspontot foglalt el Balfour külügyminiszter aznap — valószínűleg a vita hatása alatt — született emlékirata is.[37] Bevezetőben megkérdőjelezi a Szövetség tagjainak ama készségét, hogy hozzá fognak járulni a mandátum-rendszerrel kapcsolatos kiadásokhoz. (Ezt az ellenvetést előszeretettel hangoztatták a rendszer ellenfelei, pedig a kérdés nem is volt aktuális, hiszen egyik mandátum várományos sem igényelte majdani költségei megtérítését.) Balfour kétségbevonta az önrendelkezés és a mandátum-elv összekapcsolásának szerencsés voltát is: nem lehet az „agitátorok" által könnyen befolyásolható lakosság kénye-kedvére bízni a védnök-állam kiválasztását. E mögött az a félelem rejlett, hogy az új uraktól jobbat nem váró lakosság a volt német gyarmatosítókkal jó kapcsolatban lévő vezető rétegekre hallgatva a régi rendszer fenntartása mellett állhat ki, amire volt is esély Német Kelet-Afrikában. Az angol külügyminiszter harmadik kifogása volt a legfigyelemreméltóbb, mert az egész koncepció leglényegesebb ellentmondására tapintott rá: hogyan képzelik a népszövetségi ellenőrzés hatékonyságát olyan esetben, ha a mandátumos állam és a tagállamok többsége ellentétes álláspontot foglal el valamilyen, az adott területet érintő kérdésben? (Délnyugat-Afrika későbbi sorsa pontosan ennek a kérdésfeltevésnek a jogosságát igazolja.) Balfour természetesen azért aggódott, hogy a Népszövetség nemkívánatos módon beleszólhat a gyarmat ügyeibe, a mandátumos állam gyarmatpolitikájába.

Január 28-án délelőtt Lloyd George és Massey megismételte az előző napi brit álláspontot, majd a santungi kérdés első vitájára került sor. Makino, japán első delegátusa ragaszkodott ahhoz, hogy Japán először kapja meg a félsziget koncessziói Németországtól, mert csak ezután adhatja azokat vissza Kínának, de Wellington Koo, a kínai megbízott, teljesen meggyőző érveléssel rámutatott a japán érvelés képtelen voltára: ha egyszer elismeri Kína jogait, miért nem engedi, hogy azokat egy lépésben visszakapja?[38] Japán fellépése valószínűleg még jobban felbőszítette Wilsont, megerősítette ellenkezését a szigetek japán annexiójával szemben, és így rontotta a megegyezés kilátásait.

A délután folytatódó ülést[39] Simon francia gyarmatügyi miniszter felszólalása nyitotta meg. Bejelentette Franciaország annexiós igényét Togo és Kamerun nagyobbik részére, történeti, gazdasági és földrajzi indokok alapján.

[36] „(3) Other cases where the people of the territories in question could speak for themselves, but where they required assistance in governing and in the development of the country, e.g. Syria and Mesopotamia." — Uo.

[37] Balfour memoranduma, 1919. jan. 27., közli *Lloyd George:* Peace Treaties, I. 554—557. l. Nem lehet véletlen, hogy a miniszterelnök függelékként közli az emlékiratot: saját véleményének közlése helyett külügyminisztere szavaival ítélte el a Népszövetség és a hó lítások összekapcsolását.

[38] PPC. III. 749—757. l. A Tízek Tanácsa jan. 28-i délelőtti ülése.

[39] Uo. 758—771. l. A Tízek Tanácsa jan. 28-i délutáni ülése.

Az igazi érdekeltekre is volt szava: „a törzsek a francia megszállás óta boldogok", nyugtatta meg Wilsont. Csatlakozott a dominiumoknak a mandátum-elvvel kapcsolatos ellenvetéseihez: miután a megbizatás nem végleges, a gondviselő állam befektetései nem lesznek jelentősek, ez pedig káros lesz a lakosságnak. Arra is kitért, hogy a kisebb európai államoknak nincsenek tradíciói és emberei a mandátummal járó feladatok ellátására – mintha még valóban szó lett volna ilyen megoldásról. (A mandátum-rendszer nagy támadási felületet nyújtott, mivel nem volt semmi hivatalos tervezet, amely a vita alapját képezte volna, így mindenki azt támadta benne, amit belemagyarázott, vagy amit támadhatónak talált.) Simon ígéretet tett, hogy az igényelt területek igazgatásában magas morális szempontok fognak érvényesülni és biztosítani fogják a „nyílt ajtók"-at. A régi francia gyarmatokon, tette hozzá magyarázatképpen, már nincs szükség ezeknek az elveknek a külön hangoztatására, hiszen azok már „az anyaország részeivé váltak", és lakóik a franciákkal egyenlő jogokkal rendelkeznek. Ezt a civilizáló funkciót szeretné Franciaország folytatni az új területeken is. (Természetesen szó sem volt arról, hogy a régi francia gyarmatok lakói egyenjogúak lettek volna az anyaország állampolgáraival, csupán arra törekedett a francia gyarmatpolitika, hogy a gyarmatokon a „közvetlen kormányzás" bevezetésével, egy privilegizált, elfranciásodott, népétől elszakadt vezetőréteg kialakításával, a törzsi és történelmi kereteket figyelmen kívül hagyva, központosított adminisztrációt vezessen be.)

Simon felszólalásával a megoldás távolabbinak tűnt, mint valaha. Ezt megelőzően csak a dominiumok és Japán álltak elő annexiós igényekkel, a franciáknak juttatandó területre Lloyd George szinte már előre el is fogadta a mandátum elvét szövetségese nevében. Simon követelésének teljesítése esetén lényegében nem maradt volna mandátumnak meghagyott terület.

Ezen a ponton Wilson úgy látta, hogy a további vita értelmetlen. Más eszközökkel kívánt nyomást gyakorolni a konferenciára, az álláspontok további megmerevedésének elkerülésére pedig javasolta a vita elnapolását. Ekkor segítségére sietett az angol delegáció, ezzel akarva elnyerni az elnök háláját – és rávenni az angol célok legalább részbeni elfogadására. Balfour, előző napi memoranduma implicit végkövetkeztetésével szemben, hangoztatta, hogy maga a mandátum-elv jó, csupán fontos az olyan konkrét kérdések kidolgozása, mint a pénzügyi fedezet, a megbizatás időtartama, az egyéb pontos feltételek. Lloyd George is Wilson jutalmára pályázott, amikor rámutatott Simon érvelésének logikai hibájára: az egész rendszert elveti, majd az annak lényegét képező konkrét feltételeket késznek mutatkozik elfogadni, a név nélkül. Angol részről elfogadásra ajánlotta a mandátum-rendszert — egyes kivételekkel.

Az amerikai elnök azonban nem bizonyult a szokásos diplomáciai kompromisszumok emberének és kijelentette, hogy mind a franciák, mind a dominiumok elképzelése radikálisan különbözik az övétől. Mit fog szólni a világ? „A világ azt fogja mondani, hogy a nagyhatalmak először felporciózták a világ védtelen részeit, és azután alapították meg a Nemzetek Szövetségét. A nyers tény az lesz, hogy a világ valamennyi ilyen részét valamelyik nagyhatalom kapta meg."[40] A Szövetség megteremtése nélkül újra kezdődnék a

[40] „The world would say that the Great Powers first portioned out the helpless parts of the world, and then formed a League of Nations. The crude fact would be that each of these parts of the world had been assigned to one of the Great Powers." — Uo. 765—766. l.

fegyverkezési verseny, ha pedig a létrejött Szövetségben csalódik a világ, „akkor valamennyien meglátják, hogy friss erőt nyer ez a keleti hullám, amely magának a társadalomnak a létét veszélyezteti".[41] Ennek megakadályozásáért pedig áldozatokat is kell hozni.

Ezt szánta Wilson egyik leghatásosabb érvének. A konferencia első napjai már világossá tették, hogy komoly eltérés mutatkozik az elnök nyilvános békeprogramja és tényleges céljai, a külvilágnak szóló jelszavak és a Tizek Tanácsában használt érvei között, nem hiába volt éppen ő az, aki a leghatározottabban síkraszállt a konferencia tárgyalásainak titkossága mellett, első pontjával szöges ellentétben. A nyilvánosság előtt Wilson imperialistaellenesnek, magasztos elvek hívének, a gyarmatok lakossága pártfogójának tüntette fel magát, és ezt a látszatot meg akarta őrizni. A konferencia előtt ezért hangsúlyozta a nyílt annexió elkerülésének fontosságát, a csalódott tömegek forradalmi mozgalmának veszélyét. 1919 januárjában Wilsonnak is egyik fő célja volt az európai forradalmi hullám megfékezése. Ennek eszközét az európai kérdések viszonylag igazságos, de mindenképpen gyors megoldásában és az imperializmus hangos elvetésében látta. Hughes, akinek országát a forradalom nem fenyegette, ezt nem volt képes belátni, de Lloyd George és Clemenceau igen, s ők végül ezért is engedtek Wilsonnak.

Az álláspontok január 28-i megmerevedését nem lehet csupán a vita résztvevőinek eltérő érdekeivel magyarázni, hiszen végső fokon az ellentétek nem voltak összeegyeztethetetlenek. A januári gyarmati vitában jól megmutatkoztak azok a pszichikai tényezők, amelyek egyrészt Wilson, másrészt a kisebb imperialista hatalmak álláspontját — fő érdekeik mellett — motiválták. Ezek a vonások a későbbi vitákban is fontos szerepet játszottak.

Wilson a világ újjárendezésénél az önző érdekeken felülemelkedő bírónak szerette magát látni, aki magasztos elveivel kivívja a régi vezetők haragját, de elnyeri az emberiség háláját. Osztályhelyzetéből és a polgári társadalom magasabbrendűségébe vetett hitéből fakadó kommunistaellenességéhez így személyes féltékenysége, neheztelése is hozzájárult, amiért a népek érdekeinek rajta kívül is akad védelmezője, hogy az oroszországi forradalom békeprogramja népszerűségben vetélytársa lehet saját tizennégy pontjának. Önmagának szánt történelmi szerepe érdekében így bizonyos fokig kényszerítve érezte magát az imperialistaellenességre. A mandátum-elvben középutat remélt találni országa érdekei, az imperialista törekvéseknek tett engedmények és az annexióellenes látszat között. Javaslatát az annexiós igényeknek tehető engedmény végső határának tekintette, és ezért nem fogadhatta el a kanadai miniszterelnök ekkor előterjesztett kompromisszumos javaslatát sem. Borden ugyanis azzal állt elő, hogy mivel a Nemzetek Szövetségét úgyis az öt nagyhatalom képviselőiből álló Tanács fogja ellenőrizni, osszák ki a mandátumokat azonnal. A realitásokkal számolva ez logikus és a többi dominiumot valamennyire megnyugtató lépés lett volna, ha egyben nem bizonyítja a világ felosztását és nem tette volna nyilvánvalóvá a mandátum-rendszer valódi, imperialista jellegét. Wilson tévedése ott volt, hogy hiába állt meg ennél a pontnál, az annexiós tábornak tett engedményekben már így is túl messzire ment, az annexió ellenzőit ezzel nem tudta megtéveszteni.

Ausztrália és Új-Zéland álláspontjában a kisebb államok imperializmusának azzal a gyakori jellegzetességével találkozunk, hogy vezetőik tudatában

[41] Uo. 766. l.

– és ennek nyomán az érintett ország közvéleményében is – kisebb területi kérdések kedvező megoldása olyan alapvető nemzeti érdekként jelentkezik, hogy az már a hisztéria határát súrolja. Hughes Ausztrália nemzeti tragédiájának tekintette, ha Új-Guineát és a környező szigeteket nem teheti országa gyarmatává, ha a birodalomalapítás terén nem léphet anyaországa nyomdokaiba. Hasonló magatartást tanúsított később Olaszország, elsősorban Fiume és Dalmácia kérdésében, de kisebb mértékig a gyarmatok ügyében is.

Bordent követően az olasz miniszterelnök sietett figyelmeztetni a konferenciát Olaszország létére és ennek következményeire a gyarmati rendezés terén. Mindenekelőtt hangsúlyozta, országa kész „részt venni a civilizálás munkájában. Ő maga a legcsekélyebb mértékben sem kíván emlékeztetni a londoni paktum 13. cikkelyére, mert annak elvei olyan igazságosak, hogy természetszerűleg is alkalmazásra kerülnének, még ha nem is létezne az egyezmény."[42] Vagyis Orlando is annexiós igényeket jelentett be az 1915-ös szerződés alapján. Felszólalásában ugyan általánosságban helyeselte mandátumok adását, de egyes esetekben lehetségesnek tartotta a teljes annexiót, jobb érv híján azzal indokolva, hogy „kivétel erősíti a szabályt".

Clemenceau aggodalmának adott hangot, hogy a Népszövetségnek kárára válhat, ha túl sok terhet, feladatot rónak ki rá. A meghódított gyarmatokat pont ilyen fölösleges tehernek tekintette, mivel számára a Népszövetség egyetlen feladata Franciaország győzelmi eredményeinek tartós biztosítása volt.

Borden javaslatát az azonnali elosztásról Lloyd George is támogatta. Biztosította kollégáit, hogy a mandátum visszavonására csak igen súlyos esetben kerülne sor – tehát ettől nem kell tartaniuk. Hughes és Massey azonban szilárd volt, a tárgyalások tehát holtpontra jutottak. A következő napon a „Tizek" más problémákkal foglalkoztak, míg a mandátumok ügyében a megoldást a kulisszák mögötti tárgyalásoktól remélték. A hivatalos konferencia képtelennek bizonyult a kérdés eldöntésére.

Milyen eszközökkel remélték a szembenállók győzelemre juttatni álláspontjukat? Mindkét fél a nyilvánosságot gondolta segítségül hívni. A tanácskozások alapját képező 14 pont közül ugyan mindjárt az első kimondta a nyílt diplomáciát, de még a konferencia előtt megmutatkozott, hogy ennek kivihetetlensége tekintetében a nagyhatalmak között nincs ellentét. A tanácskozásokról nemcsak a sajtót rekesztették ki (a semmitmondó nyilatkozatokkal éppen a kósza híreket, a találgatásokat táplálva), de a kis államok képviselői is a sajtóval azonos elbírálás alá estek, és a legjobb esetben tanúként való megidézésüket remélhették az őket érintő kérdésekben.

A 28-i tárgyalás utáni este Wilson húszperces beszélgetést folytatott House-szal külön házi telefonvonalukon. Elpanaszolta, hogy a franciák és az angolok a mandátumrendszer áraként azonnali elosztást követelnek, így ellenük az látszik a legjobb fegyvernek, ha az egész vitát nyilvánosságra hozza, s így leleplezi a világ előtt Hughes-ék szándékait, amire azok engedni lesznek kénytelenek. House azt javasolta, hogy egyelőre csak a konferencia teljes ülése elé vigye a kérdést, illetve ezzel fenyegetőzzék.[43]

[42] „He did not wish to make the slightest allusion to article 13 of the Pact of London because, even if that agreement had not existed, its principles were so just that they would be applied as a matter of course." — Uo. 767. l.

[43] House naplója alapján House Papers, IV. 309. l.

Wilson tehát azt mérlegelte, hogy a sajtón keresztül széles nyilvánosságot biztosít a konfliktusnak. Mégis felháborodott, amikor fő ellenfele, Hughes pontosan ezt cselekedte. Hughes ugyanis ezt az eszközt *saját* álláspontja elfogadtatására tartotta alkalmasnak. Ausztrál újságírókat rendelt magához, és elmondta nekik a 28-i feszült tanácskozás néhány részletét. A Daily Mail január 30-i párizsi kiadásában meg is jelent a tudósítás. Ebben Wilson doktriner skolasztikusként volt ábrázolva, aki utópisztikus idealizmusát az egész világra rá akarja erőszakolni, az angol kormány pedig megalázkodik és enged neki — ami a Birodalom felbomlásához fog vezetni.[44] Hughes akciójával haragja levezetésén kívül feltehetően egyrészt Lloyd George-ot akarta a dominiumi álláspont határozottabb támogatására kényszeríteni, másrészt remélte, hogy a konferencia gyors cselekedetekkel fogja megcáfolni a súlyos nézeteltérések hírét. Fegyvere azonban visszafelé sült el, mert a tanácskozások titkosságának megsértését valamennyi résztvevő elítélte.

Hughes lépéséről természetesen nem tudva ült össze 29-én délelőtt a Brit Birodalmi Delegáció, hogy kivezető utat keressen a mandátum-kérdés zsákutcájából. A közvetítésre House látszott a legalkalmasabbnak, hiszen „ő, mint mindig, rendkívül segítőkész", és ekkor már általános vélemény volt, hogy a vitás kérdéseket nem a konferencián, hanem a tanácsadó személyén keresztül kell elintézni. Erről a közvetítésről beszámol House naplója.

„Fél tizenegykor Smuts átjött, hogy megkérdezze, nem tudunk-e megegyezni a gyarmatok kérdésében. Ő maga készített egy tervezetet, ezzel Lloyd George és a többiek egyetértettek, de Hughes és Massey még nem látta. Addig nem is akarják megmutatni nekik, amíg nem tudják, vajon kielégíti-e az Elnököt. Elolvasva láttam, hogy tegnapi pozíciójukhoz képest nagy engedményeket tettek, és mondtam nekik, hogy néhány kisebb fogalmazásbeli változtatással kész vagyok azt elfogadni."[45]

Mik voltak Smuts tervezetének „nagy engedményei"? Abból indult ki, hogy a volt német gyarmatok és arab területek „jóléte és fejlődése a civilizáció szent felelőssége (sacred trust)". Megismételte javaslatát az érintett területek fejlettségétől függő három kategória felállításáról: „A" mandátum a volt török birtokokra — ez részleges belső önkormányzattal jár. „A Megbízott Hatalom kiválasztásánál ezen közösségek kívánságait alapvető szempontnak kell tekinteni." Az utóbbi hangsúlyozása túlment a január 27-i Smuts-tervezet idevonatkozó (3.) pontján, mert kimondta az érintett lakosság beleszólását a védnök kiválasztásába, bár ennek módját közelebbről nem fejtette ki, ami az egészet illuzórikussá tette. Ezzel a ponttal egyébként Smuts még mindig messze elmaradt Lloyd George 1918. január 5-i programjától, amely kifejezetten megígérte a megszerzett területek számára az önrendelkezés jogát.

A közép-afrikai területeket a humanitárius elvek és feltételek kötelező betartása mellett a „B" mandátum osztályába sorolta. Az engedményt a „C" mandátum bevezetése jelentette: „vannak területek, mint Délnyugat-Afrika és a Déli Csendes-óceán egyes szigetei, amelyek népességük csekély volta, kis terjedelmük, a civilizáció központjaitól való távolságuk, vagy a Megbízott Hatalom területével való földrajzi szomszédságuk miatt a legjobban a mandátummal megbízott állam törvényei szerint, annak integráns részeként igaz-

[44] *Paul Birdsall:* Versailles Twenty Years After. N.Y. 1941, 65—66. l.; *Vernon Bartlett:* Behind the Scenes at the Peace Conference. London é. n., 26—27. l.

[45] House Papers, IV. 309. l.

gathatók, a bennszülött lakosság érdekeinek megfelelő fentemlített biztosítékok betartása mellett." A „B" mandátummal járó garanciák, biztosítékok értékétől függetlenül a „C" mandátum az előbbivel szemben lényeges hátrányt jelentett a helyi lakosság és lényeges előnyt a megbízott állam számára: korlátozás nélküli alávetést, a nyílt ajtókkal járó szabad verseny adta lehetőségek (jobb bérek, a tőkés cégek konkurrenciájának kihasználása) hiányát — lényegében véve kifejezett annexió volt, csak más név alatt. Ugyanakkor a „C" mandátum megfogalmazása pótolta az azonnali elosztást is (legalábbis a dominiumok számára), hiszen a feltételek eleve megszabták az elveket, amelyek alapján a megbízás történik: a területi összefüggés, illetve közelség. Ennek alapján a dominiumok által igényelt területekre más számbajöhető mandátumviselő nem volt.[46]

Mialatt Smuts House-nál járt, Lloyd George-ra hárult az a feladat, hogy elfogadtassa a kompromisszumot a két harcias dominiumi kormányfővel. Az angol miniszterelnök elmondta, hogy a konferencia veszélyben van, Wilson a végén még haza fog utazni, amiért Ausztrália és Új-Zéland nem hajlandó elfogadni „egy elvet, amelyet Nagy-Britannia kész alkalmazva látni sokkal nagyobb és fontosabb területek esetében, Kelet-Afrikában". 29-e délelőttje így Hughes és Massey csillapításával telt el. A brit kormányfő mellett Botha és Borden próbálta őket meggyőzni, hogy nincs különbség a teljes birtoklás és a Népszövetség feltételei melletti birtoklás között. Végül Lloyd George-nak – úgy hitte — sikerült harapófogóba szorítania makacs ausztrál kollégáját. „Talán ellenzi, hogy ne legyen rabszolgaság és ne áruljanak italokat?" „Nem." „Hajlandó befogadni misszionáriusokat"? „Hogyne, a bennszülötteknek nagyon kevés az élelmük és már egy ideje nem kaptak elég misszionáriust enni."[47] Az ausztrál miniszterelnök mentalitását jól tükröző tréfáról azt hitték, hogy a beleegyezés jele.

House közben a Smuts által hozott tervezetet átküldte a Quai d'Orsay-re Wilsonhoz a következő megjegyzéssel: „Lloyd George és a gyarmatiak 11^{30}-kor találkoznak és ez a határozattervezet, amit Smuts el remél fogadtatni. Szeretné tudni, kielégíti-e Önt. Számomra tisztességes kompromisszumnak tűnik."[48]

Nem tűnt annak Wilson számára, már csak azért sem, mert mások véleményére nem szívesen hallgatott. Smuts személye és Dél-Afrika igénye ellen ugyan nem voltak kifogásai, de Hughes és főként a japánok iránt bizalmatlan volt. A kompromisszumos javaslatot 29-én este megvitatta a többi amerikai megbízottal és House feljegyzése szerint „nem mutatkozott hajlandónak azt egészében vagy azonnal elfogadni".[49] Az ezredes sajnálkozva fűzte hozzá naplójában: „Az angolok hosszú utat tettek meg idáig és én az ő (ti. Wilson — J. G.) helyében gratuláltam volna nekik, hogy hajlandók velünk a félúton innen találkozni."[50]

[46] A tervezetet a brit delegáció jan. 28-i esti ülésének határozata alapján az ausztrál J. G. Latham állította össze Smuts és Sir Maurice Hankey instrukciói alapján, közli PPC. III. 795—796. l. és House Papers, IV. 330. l. Lásd még *Birdsall:* i. m. 66—68. l.

[47] Lord Riddel naplója alapján idézi *Birdsall:* i. m. 69. l.

[48] House Papers, IV. 310. l.

[49] Uo.

[50] Uo. 310—311. l. — Wilson maga is szükségesnek tartotta magatartásának megindokolását: Smutsban még csak bízna, de a japánokban és Hughes-ban nem. „I could agree . . . if the interpretation were to come in practice from General Smuts." *George Curry:* „Woodrow Wilson, Jan Smuts and the Versailles Settlement." *American Historical Review,* 1961. 963—986. l., 981. l.

Másnap, 30-án délelőtt 11 órakor Lloyd George abban a reményben terjesztette be a brit delegáció által az előző nap tudomásul vett nyolc pontos kompromisszumos javaslatot, hogy a korábbi heves összecsapások után végre a kezében tartja a megegyezés okmányát, és a konferencia sima úton haladhat tovább.[51] Alig fejezte be azonban az írásban körözött javaslat indokolását, amikor Hughes sietve bejelentette, hogy addig nem fogadhatja azt el, amíg az ügyben éppen aznap összeülő ausztrál kormánytól erre nem kap külön felhatalmazást.

Ez olaj volt a tűzre. A végre szóhoz jutott elnökben már forrt az indulat az aznap reggel megjelent Daily Mail cikk miatt. Felháborodottan emlegette a konferencia titkosságának megsértését: a sajtó olyan részleteket közölt, amiről csak a teremben lévő delegátusok tudhattak. House tanácsát figyelmen kívül hagyva azzal fenyegetőzött, hogy az egész vitát a legszélesebb nyilvánosság elé viszi.[52] House szerint a viták során először fordult elő, hogy Wilson elvesztette türelmét.[53] Ezután némileg mérsékelte hangját és üdvözölte a tervezetet mint nagy előrelépést. Hangsúlyozta azonban, hogy a békekötés megtörténte előtt nem lehetséges végső döntést hozni a kérdésben. Kitért az Egyesült Államok mandátumvállalására is (ez a gondolat egyre jobban megtetszett az elnöknek), itt a legnagyobb nehézséget az amerikai közvélemény ellenkezésében látta, valamint abban a tényben, hogy az Egyesült Államok nem is volt hadiállapotban Törökországgal. Végül ismét nyíltan fenyegette Ausztráliát: nem bizonyos, hogy őt fogják megbízni a mandátummal.

Lloyd George-ot „elkeserítették" Wilson szavai: igen nehezen fogadták el a dominiumok a kompromisszumot (tehát Hughes legújabb fenntartásait nem vette komolyan) – és most a döntést el akarják halasztani a bizonytalan jövőbe. Felszólította kollégáit, hogy fogadják el a tervezetet azonnal, a Népszövetség megalakításakor még végre lehet hajtani az esetleg szükséges módosításokat.

Az újból indulatba jött Hughes Wilson koncepciójának kidolgozatlanságát, bizonytalanságát bírálta: otthon majd mindenkit megnyugtathat, hogy „a mandátum-elv fog alkalmazásra kerülni, nem tudja hogyan, csak azt, hogy az elrendezés passzolni fog, mint a kesztyű a kézre".[54] Mivel a Szövetség *de facto* már létezik, „ebben a szobában", és a világ döntéseket vár, hát döntsenek. Borden is az elosztást sürgette: mindjárt születésekor ne terheljék túl a Népszövetséget.

A feszült légkör délutánra sem csillapodott.[55] Elsőként Massey szólalt fel és saját engedményükért cserébe kérte Wilsont, hogy ő is engedjen. Az elnök ezen felháborodott: „úgy kell értenie, hogy Új-Zéland és Ausztrália ultimátumot intéznek a konferenciához? Idejöttek és bejelentették annexiós igényüket.

[51] PPC. III. 785–795. l. A Tízek Tanácsa 1919. jan. 30-i délelőtti ülése. A jegyzőkönyv több változatát közli *Miller:* i. m. II. 194–203. l.

[52] Nem ez volt az egyetlen eset, hogy valaki a viták szellőztetésével próbált nyomást gyakorolni a békekonferenciára. Maga Wilson is ezt az utat választotta április 23-án, amikor a fiumei olasz követelések ügyében egy nyilatkozatban egyenesen „az olasz néphez" fordult. Ezt követően Japán fenyegetőzött a nyilvánossággal, ha nem veszik be az Egyezség-okmányba a faji egyenlőség kimondását. (Ettől azonban a santungi koncessziók kérdésében angol részről megígért támogatás fejében elállt.)

[53] House naplóbejegyzése, 1919. jan. 30. House Papers, IV. 310. l.

[54] PPC. III. 785–795. l.

[55] PPC. III. 797–817. l. A Tízek Tanácsa jan. 30-i délutáni ülése; *Miller:* i. m. II. 204–228. l.

Új-Guineára és Szamoára. Egymásközti vita után belementek ennek a javaslatnak a beterjesztésébe. Értse ő most azt, hogy ez volt engedményeik határa? És ha ezt most nem kaphatják meg határozottan, készek mindent elkövetni, hogy megakadályozzák a megegyezést?"[56] Az összecsapás hevességét Lloyd George is felidézi emlékirataiban.[57] Wilson kérdésére Hughes is elismerte, hogy annexiót akarnak és a jelen formula engedményeik végső határa.[58]

A helyzetet Botha tábornok mentette meg. Először Wilson felé tett gesztussal elítélte a Hughes sugalmazta cikk megjelenését. „Úriemberként ülünk itt és az ilyen dolgokat távol kell tartani az újságoktól." Javasolta az ügy kivizsgálását. Ezután azonban dominiumi kollégái védelmére kelt: álláspontjukban nem volt fenyegetés. Kérte a konferenciát, hogy ne akadjanak meg a kis dolgokban, tekintsenek a magasabb ideákra. Ő személy szerint igen érzékeny volt Délnyugat-Afrika kérdésében, de támogatja a javaslatot, mert bízik a Nemzetek Szövetségében. Az új-zélandi Massey is a kompromisszum elfogadása mellett szólalt fel, és ezzel a vita végeredményben megegyezéssel zárult, a Smuts-féle formula alapján elfogadták a mandátum-elvet és eltekintettek az azonnali elosztástól. Wilson hallgatott és ez a hallgatás beleegyezést jelentett.

A kitörések után váratlanul megegyezést hozó vita utáni konciliáns hangulatot használta ki Pichon francia külügyminiszter, aki a tervezet 7. pontjával kapcsolatban felvetette, hogy Franciaország a mandátum-területeken sem mondhat le arról a jogáról, hogy az afrikai lakosság soraiból önkénteseket toborozzon, hiszen ezek nélkül az elmúlt háborúban is kritikus lett volna helyzete. Pichon érezte, hogy most engedékeny lesz Wilson, így a feszült légkör ellenére eljött a legjobb alkalom egy olyan követelés előterjesztésére, amely nyílt ellentétben van a mandátum-elv minden humanitárius jelszavával és magának az elfogadott kompromisszumnak a betűivel. (A háború alatt keletkezett valamennyi elgondolásban, amely nemzetközileg elfogadott szabályokhoz kívánta kötni a gyarmatosítást, az egyik sarkalatos pont az úgynevezett militarizálás, a „fekete hadseregek" felállításának tilalma volt.) Lloyd George a francia kérés mellé állt és kijelentette, hogy a kérdéses pont csupán az „agresszív célokat" szolgáló hadseregek toborzását tiltja. Miután Clemenceau biztosította a konferenciát, hogy ilyen célokról szó sincs, Wilson is elfogadta a Lloyd George-féle interpretációt. Ezzel az afrikai lakosság felfegyverzésének tilalma minden gyakorlati értékét elvesztette, a mandátum-terület és a tényleges gyarmat közötti különbség még jelentéktelenebbre zsugorodott össze. A később a franciáknak adott mandátum megszövegezése világosan jelezte is ezt az engedményt. Wilson nem akart, vagy nem tudott állandóan nemet mondani, és a Népszövetség részét képező mandátum-elv francia részről történő

[56] PPC. III. 799. l.

[57] Wilson „kijött a sodrából és ingerlékeny volt . . . Mr. Hughes-hoz beszélve időnként közel volt ahhoz, amit diktatórikusnak és meglehetősen arrogánsnak lehet nevezni." *Llyod George:* Peace Treaties, I. 556—557. l.

[58] Ennél a pontnál a jegyzőkönyv is bizonytalanná válik. L. F. Fitzhardinge, Hughes életrajzírója szerint az ausztrál miniszterelnök még élesebben válaszolt. Az ülés után az elhangzottakat még egy titkos konferenciához is túl erősnek találták, és ezért a délutáni ülés jegyzőkönyvét a titkárság utólag tompította, a megfelelő oldalak kicserélésével. *Lloyd George:* Peace Treaties, I. 557. l.; *W. Churchill*: The World Crisis. Vol. V. The Aftermath. (London 1929.) New York. 1957. 152—153. l.

elfogadását engedménnyel viszonozta. Megjegyzendő, hogy a német gyarmatosítás elleni vádak egyik fő pontja éppen az volt, hogy a németek jelentős hadsereget szerveztek Kelet-Afrikában afrikai önkéntesekből, amely igen jól megállta a helyét a brit és egyéb szövetséges csapatokkal szemben. Nem a német módszert menti, csak a győztesek érvelésének álszent jellegét bizonyítja ez az epizód.

A francia sikertől felbuzdult Orlando felszólalását Clemenceau találóan így összegezte: „Mivel Franciaország, Anglia és a dominiumok megkapták részüket, Olaszország is akarja a magáét." Ekkor Lloyd George is újból megpróbálkozott, hogy kicsikarja Wilson beleegyezését az azonnali felosztáshoz. Feltette a kérdést, maradjon-e meg a jelenlegi katonai megszállás, ideiglenes mandátumokat osszanak-e ki, vagy mivel úgyis a jelenlévők alkotják a Szövetséget, döntsenek azonnal a felosztásról. A három alternatíva közül az elsőt azonnal elvetette, mivel országa képtelen továbbra is egymillió fegyverest tartani Törökországban. Remélte, hogy Wilson ezt belátja és belemegy valamilyen ideiglenesnek nevezett felosztásba, amit a dominiumok legalább félsikernek könyvelhetnek el. Hogy ajánlatát alátámassza és az Egyesült Államokat is érdekeltté tegye az azonnali elosztásban, nem kevesebbet ajánlott fel Wilsonnak, mint hogy vállaljon mandátumot egész Törökország fölött.

Lloyd George taktikáját jónak mondhatnánk, ha a konferencián csupa régi típusú diplomata ült volna, akik tisztában vannak a szép szavak mögötti tartalommal és a kedvező ajánlatokat kölcsönösen elfogadják. Itt azonban egy olyan politikussal állt szemben, aki a szóvirágok mögött ugyan látja partnerei rejtett, nem éppen önzetlen szándékait, de saját céljait tisztának tekinti, és ezért nem hajlandó azokat alku tárgyává tenni. Wilson tehát elfogadta az ajánlatot, de ő maga nem volt hajlandó leróni a várt ellenszolgáltatást.

Lloyd George két másik dologban is tévedett. Az amerikai nép jelentős többsége elvetette a gyarmatosítás gondolatát és egyáltalában nem kívánta Wilsontól, hogy gyarmatokkal térjen haza, az uralkodó körök pedig csak a gyarmati adminisztráció terheitől mentes befektető tevékenység lehetőségét akarták biztosítva látni, az ország politikai hitelét nem kívánták a gyarmatosítás ódiumával terhelni. A brit államférfi másik téves helyzetmegítélése Wilson engedékeny hangulatára vonatkozott. Amivel kapcsolatban az elnök egyszer már állást foglalt, ott hallani sem akart változtatásról, véleménye módosításáról, hacsak nem tudták meggyőzni, hogy új álláspontja tulajdonképpen azonos a régivel. Engedményeket csak új kérdésekben lehetett tőle várni az adott pillanatban.

Így történt, hogy míg Wilson nem zárkózott el attól, hogy országa mandátumot vállaljon Törökország, vagy annak egyes részei fölött („nem szeretné látni, hogy az Egyesült Államok valamilyen előnyre tegyen szert a háborúból kifolyólag, és azt sem, hogy kibújjon valamilyen teher vagy kötelezettség alól"),[59] az azonnali elosztásba most sem ment bele. Ez volt azonban az első

[59] „Many of these mandates would constitute a burden — by no means a privilege — and a very serious burden, but while he should not (sic! — a „not" szó nyelvbotlás — J. G.) be disinclined to see the United States get any advantage out of this war, he should be equally disinclined to see her shirk any burden or duty." Ennek szellemében ígéretet is tett, hogy igyekszik meggyőzni országát a mandátumvállalás szükségességéről: „If the United States of America, therefore, was to be asked to share a burden of mandates, the request should have to be postponed until he could explain the whole matter to them, and try to bring them to the point of view which he desired them to assume." PPC. III. 807. l.

eset, hogy Wilson határozottan állást foglalt mandátum vállalása mellett, és szinte megígérte, meg fogja magyarázni országának, miért kötelességük vállalni ezt a terhet. Párizsba érkezése óta Wilson tehát önmagát már meggyőzte a mandátum-vállalás szükségességéről.

Ennél a pontnál új igénylőt vezetett be Clemenceau: a belgákat, akik bejelentették igényüket Kelet-Afrika általuk megszállt részére. Ferdítésektől és tárgyi tévedésektől hemzsegő előadásuk után távoztak. Az angol miniszterelnök rögtön kijelentette, hogy a belgák egész Afrika leggazdagabb területét igényelték, holott addigi birtokukat sem használják fel jól. A felmerült kérdés tulajdonképpen az, mondotta, hogy ki legyen a mandátum viselője Kelet-Afrikában. Wilson közbeszólt, hogy a kérdés az, „hogyan osszák fel Kelet-Afrikát". Balfour, akinek úgyszintén nem tetszett a riválisok megjelenése, ezt látta a legalkalmasabb lélektani pillanatnak, hogy bejelentse: Portugáliának is vannak bizonyos igényei Német Kelet-Afrikára.

III.

A békekonferenciáról írott munkák mind kitérnek a január 30-i „drámai" összecsapásra. A konfliktus okát vagy Wilsonnak az imperialista törekvésekkel szembenálló magatartásában, vagy a vita szereplőinek (elsősorban Wilsonnak és Hughesnak) a személyes tulajdonságaiban, merevségükben látják. A januári összecsapás azonban nem volt olyan súlyos, mint azt az időnként elhangzott éles szavak mutatták, inkább vihar volt egy pohár vízben. A vihart nem annyira maguk az igények okozták (hiszen azok többségében már a háború alatt megegyeztek, és maga Wilson sem veszélyeztette komoly formában, hogy a dominiumok vagy akár Japán megkapják az igényelt területeket), inkább az volt a kérdés, hogy az igények kielégítése milyen formában történjék, a vetélytársak milyen mértékben részesüljenek, illetve legyenek kirekesztve a megkapott területek által nyújtott előnyökből, az érdekeltek milyen pozíciókkal rendelkezzenek a békerendszer nyomán kialakuló hatalmi viszonyokban. A szóbanforgó területek elvételének, illetve megszerzésének formája többek között érintette a jóvátétel pénzügyi oldalát (hogyan lehetne elkerülni az elvett területek értékének beleszámítását), az új birtokos berendezkedésének jellegét (tartósan számíthat-e a mandátumként kapott területre), nem utolsósorban pedig az érintett területek lakosságát: hoz-e változást helyzetükben az új rendszer, és milyen irányban. A meghozott döntés kompromisszum volt, de nem volt mindenki előtt egyformán világos, hogy kinek és milyen mértékben kedvezett ez a kompromisszum.

A jan. 30-i döntés látszólag az amerikai álláspont győzelme volt. Sikerült elkerülni az annexiós igények nyílt teljesítését, részben kivívták az egyenlő gazdasági lehetőségek Amerika által favorizált elvét, és (Wilson számára nem utolsósorban) sikerült fontossá tenni a még meg sem alakult Nemzetek Szövetségét: kezébe tették a döntést a meghódított gyarmati területek sorsáról. Sem House ezredes, sem az amerikai gyarmati szakértő, G. L. Beer nem várt, nem kívánt ennyit, az előbbi hajlandó volt elfogadni az azonnali elosztást, az utóbbi pedig egyes területek teljes annexióját is. Ennek ellenére Wilson nem volt elégedett. A tanácskozás után 15—20 percen át beszélgetett delegációja jogi szakértőjével, D. H. Miller-rel, és elsősorban a Japánnal kapcsolatos aggodalmának adott hangot. Miller beszámolója szerint „azt mondta, hogy ezek a

szigetek (ti. a Japánnak jutók — újabb bizonyíték a hallgatólagosan létező elosztásról — J. G.) a Hawaitól a Fülöp-szigetekre vezető útvonalra keresztben fekszenek, és ezeket Japán megerősítheti és tengerészeti bázisokká fejlesztheti; tulajdonképpen másra nem is lehet ezeket használni, nekünk pedig Guamon kívül nincs tengerészeti bázisunk."[60] Ezek a szavak elárulják, hogy maga Wilson sem bízott eléggé a Népszövetség kollektív erejében, hiába nyugtatta ezzel a Japántól tartó dominiumokat.

Hogyan vélekedett az összecsapásról a másik fél, a dominiumok? Lord Riddel, a sajtószóvivő, az ülés után együtt teázott House-szal. Megjegyzését: „Jó nagy cirkuszt csinált!" a miniszterelnök válasz nélkül eresztette el. Riddel konkrét kérdésére, hogy „mi a különbség az abszolút birtoklás és a Népszövetség alatt, ezeknek a feltételeknek a betartásával vállalt birtoklás között?" Hughes kénytelen volt elismerni, hogy nincs nagy különbség.[61] Ennek ellenére még a kompromisszum kiagyalója, Smuts számára is csalódást jelentett a döntés. Saját csapdájába esett be, mondhatnánk, hiszen a Népszövetség keretein belüli mandátum elképzelése tőle származott, bár azt nem a gyarmatok, hanem a megdöntött birodalmak számára találta ki. „Még a német gyarmatokat is belefoglalták a rendszerbe", írta január 31-én.[62] Mi volt a dominiumok merev magatartásának az oka?

Az ausztrál álláspont egyik oka feltétlenül a fiatal, fejlődő kapitalista államok szokásos agresszív imperializmusa volt. A háború próbáját sikerrel kiálló két óceániai dominium látni akarta győztes háborúja jutalmát, kézzel fogható eredményét. Joggal lehetne felhozni ez ellen, hogy maga Ausztrália és Új-Zéland is annyira benépesítetlen volt, erőforrásaik annyira parlagon hevertek, hogy nem volt szükségük új területek és erőforrások megszerzésére. Rá is mutatott erre a melbourne-i *Age*.[63] De az ausztrál sajtó többsége Hughes „ausztrál Monroe-doktriná"-ját, a „csendes-óceáni elhivatottság" (Pacific destiny) elvét fogadta el, azzal az irreális implikációval, hogy a Csendes-óceán az ausztráloké (és az új-zélandiaké). Ez az elképzelés párosult a kizsákmányolás hagyományos érvével: célszerű kihasználni a megszerzett szigetek lakóinak munkaerejét, hogy dolgoztatásukkal csökkentsék „a tétlenség enerváló hatásait".[64] Az ausztrál (és új-zélandi) politika lépéseiben a legerősebb faktort azonban a stratégiai megfontolások, a Japántól való félelem jelentették. „Egy elsőosztályú csendes-óceáni hatalom figyeli a kereskedelmi és területi expanzió játszmájának minden lépését, és kész lecsapni egy ellenkező szomszédra, egy magával tehetetlen zsákmányra és egy üres kontinensre."[65] Ausztrália kor-

[60] *Miller*, i. m. I. 114. l.

[61] *Lord Riddel's* Intimate Diary of the Paris Peace Conference and After 1918–1923. London. 1933. 17. l.

[62] Smuts levele A. Clarkhoz, 1919. jan. 31. *W. K. Hancock* (ed.): Selections from the Smuts Papers, IV. 58. l.

[63] „If like Alexander the Great, our statesmen sigh for new worlds to rule, their attention may very properly be directed to the old worlds of our own that they have failed to rule with success." 1919. febr. 3. — Idézi *Louis:* Australia and the German Colonies in the Paficic, The Journal of Modern History, 1966. 407–421. l., 418. l.

[64] Uo. *Courier* (Brisbane), 1919. jan. 30.

[65] „A first class Pacific Power watches every move of the game in commercial and territorial expansion and is ready to pounce down upon a quarrelsome neighbour, a helpless prey and empty continent." — Ferguson kormányzó levele Longhoz, 1917. okt. 25. — Uo. 407. l.

mányzójának szavait országában kevesen vonták kétségbe. Sokan katonai szempontból tartották fontosnak Új-Guinea megszerzését, hogy így több tere legyen Ausztráliának a védekezésre egy esetleges japán invázió ellen.[66] A japán veszély felismerése egyöntetű volt a két tengeri dominiumban, de az Egyesült Államok és elnöke is komolyan számolt ezzel. „Wilson bizonytalanul filantróp érzelmei mögött ott áll az a határozott politikai cél, hogy biztosítsa a csendes-óceáni amerikai érdekeket a japán agresszió ellen" — írta az *Auckland Star*.[67]

Ha az Egyesült Államok és Ausztrália politikájában egyaránt fontos szerep jutott a Japánnal szembeni bizalmatlanságnak, honnan volt közöttük az ellentét? Mindenekelőtt: Wilsont erősen befolyásolta ugyan a japán veszély gondolata, de természetesen más meggondolások is hatottak politikájára. Az elnök stratégiai felfogása szerint pedig a mandátum-elv egyébként is összhangban állott a japán veszély elhárításához szükséges lépésekkel. Wilson nem akarta megengedni az annexiót, mert az japán annexiót is jelentett volna, vagyis fontos japán támaszpontokat. A népszövetségi ellenőrzéssel ezeknek a létrehozását akarta megakadályozni — bár — mint láttuk — maga sem volt meggyőződve ennek hatékonyságáról. Ausztrália és Új-Zéland azonban más stratégiával remélte Japánt sakkban tartani: minél több ütköző területet akartak látni országaik és Japán között, a megszerzett és annektált gyarmatokkal remélték feltartóztatni, vagy legalább lelassítani az esetleges jövőbeni támadást.

Természetesen a szigeteket csak akkor lehetett felhasználni akár támadásra, akár védekezésre, ha azokat katonailag megerősítik, kiépítik. Ezért látszott jobbnak és olcsóbbnak Wilson stratégiája, amely afféle „fegyvermentes zónát" teremtett volna Japán körül. Ehhez persze egy tekintélyes Népszövetségre lett volna szükség, amely hatékonyan ellenőrzi a mandátummal járó kötelezettségek betartását, és meg tudja akadályozni a szigetek katonai megerősítését. Hughes azonban egyáltalában nem bízott abban, hogy a Népszövetség erre képes lesz, vagy hogy támadás esetén hatékony védelmet fog nyújtani tagjainak. Ebben neki lett igaza. A Népszövetséget sem születésének körülményei, sem felépítése, sem az általa fenntartani próbált hatalmi helyzet nem predesztinálta a béke sikeres megőrzésére.

Ausztrália és Új-Zéland érveinek méltányolása ellen hangolta Wilsont az is, hogy ezt a két országot a brit világhatalom előretolt bástyájának tekintette egy olyan térségben, ahol saját országa törekedett egyre erősebb befolyásra. Nagy-Britannia távol-keleti pozícióinak erősödését pedig nem kívánta, már csak azért sem, mert Angliát 1902 óta szövetség fűzte Japánhoz.

Wilsont Amerikában sok támadás érte, hogy a meghódított szigetek egy részét átengedte Japánnak. De a már birtokban lévő Japánnal szemben diplomáciai úton többet nem igen lehetett elérni, a békekötés adott körülményei között feltétlenül sikernek számított az is, hogy megakadályozta a megszállt gyarmatok bekebelezését, meggátolta Japánt szerződésben biztosított zsákmánya teljesértékű megszerzésében, s így megfosztotta a szigetek katonai kiépítésének jogától. A nemzetközi helyzet és a biztonsági rendszer későbbi

[66] Pearce levele Hughes-hoz, 1916. jan. 14. Uo. 411. l. — „In addition New Guinea might be capable of carrying a considerable white population; the New Guinea native is capable of training for industrial pursuits and as a soldier and, because of this, the holding of these islands with Naval assistance is rendered fairly easy."

[67] 1919. jan. 29. — Uo. 407. l.

alakulásáért, amely lehetővé tette a távol-keleti japán agressziót, maga az egész békerendszer volt a felelős. Annak pedig nem a mandátum-rendszer volt a legsúlyosabb pontja. Azért viszont, hogy a békerendszer (és az annak részét képező mandátum-szisztéma) olyan messze elmaradt a népek várakozásaitól, Wilsont, mint az egyik szerzőt, joggal bírálták azok, akik másfajta békét vártak. (Más kérdés, hogy ezek a várakozások eleve irreálisak voltak mind személyével, mind az egész békekonferenciával kapcsolatban.) A mandátum-kérdésben aratott győzelme után Wilson még arra sem törekedett, hogy legalább a népszövetségi ellenőrzésben rejlő korlátozott lehetőségek megvalósuljanak. Ha azt nézzük, hogyan alakult a mandátum-területek sorsa a két világháború között, akkor nyilvánvaló, hogy Wilson győzelmének nem volt jelentősége: helyzetük nem különbözött a többi gyarmatétól, eltekintve a tulajdonos megváltozásától. Így azután Japánt semmi sem gátolta, hogy a mandátum feltételeivel ellentétben a megszerzett szigeteket gyarmatának tekintse és készülve a háborúra, katonailag kiépítse.

Magára az elosztásra is sor került még a konferencia befejezése előtt, tehát Wilsonnak ebben a kérdésben tanúsított ellenállása és győzelme sem bizonyult eredményesnek és tartósnak. Az elosztás tulajdonképpen már a konferencia kezdete előtt megtörtént a hódítók egymásközti megállapodásai útján, május 7-én pedig ezeket a korábbi igényeknek és egyezményeknek megfelelően szentesítették. Maga a konferencia még az olyan kisebb jelentőségű kérdésekben sem tudott határozni, mint a belga, olasz és portugál igények. Ez az érintett kormányokra maradt és a hagyományos titkos diplomáciai úton lett elintézve. A konferencia csak utólagos beleegyezését adta a megállapodásokhoz.

A gyarmati jellegű területekkel kapcsolatban csak egy kérdésben nyílt lehetőség arra, hogy a konferencia tényleges döntést hozzon, de végül a döntő szót itt is a konferencián kívül mondták ki. Törökország jövőjével kapcsolatban még hosszas viták zajlottak le a Négy Nagy között és szóba került az egész ország felosztása mandátumokra az Egyesült Államok, Franciaország, Olaszország és Görögország között. Az arab területek fölötti rendelkezésre Nagy-Britannia és Franciaország kapott szabad kezet, amikor január 30-án Wilson rájuk bízta a katonai megszállás további fenntartását.[68] A két érdekszféra határában csak komoly összecsapások után tudott a két ország megegyezni. Általánosságban megállapítható, hogy a mandátum-rendszer januárban nyitvamaradt kérdéseiben a nyíltabban imperialista álláspont győzött, mégpedig Wilson hozzájárulásával. Nem került sor annak kimondására, hogy a rendszer célja az érintett népek előkészítése az önkormányzatra, majd a függetlenségre. Kimaradt az Egyezségokmány XXII. cikkéből az lehetőség is, hogy a mandátum-területek népe vitás kérdésekben fellebbezhet a Szövetséghez. Wilson februári tervezeteinek az a pontja sem került be a végső formulába, hogy indokolt esetben a lakosság kérheti a megbízott állam mandátumának visszavonását és átruházását egy másik államra. Végül maguk a „garanciák" nem mondták ki még a rabszolgaság eltörlését és a kényszermunka megszüntetését sem.

Minden tapasztalt politikus, de még minden józanul gondolkodó ember előtt is világos volt tehát, hogy a mandátum a legjobb esetben is csak kevéssé

[68] PPC. III. 805. l.

különbözött az annexiótól, „olyan kibúvó volt, amely nem csapott be senkit".[69] Hughes szűklátókörűségére jellemző volt, hogy őt becsapta a látszat, tragédiának tekintette a tényleges különbséggel nem járó jogi korlátozást.

Pillanatnyi kételye sem volt azonban Lloyd George-nak. Jól tudta, hogy formális veresége ellenére országa és a dominiumok a rendezésben sokat nyertek. A „C" mandátummal lényegében teljesültek annexiós céljaik, míg a francia vetélytársnak meg kellett elégednie a „B" mandátummal. Végül az „A" mandátumnál nagyobb befolyásra Nagy-Britannia nem is törekedett a volt török birtokok esetében. Ez a tényleges siker azonban Lloyd George számára túl korán jött, bár elsősorban az ő inzisztálására került sor már januárban a gyarmati kérdés megtárgyalására. De a gyarmatok terén elért siker a későbbi viták során gyengítette Franciaországgal szembeni pozícióját. Rövidesen tapasztalta, hogy a Németországnak teendő engedmények, vagy az európai francia befolyás kérdésében nem tud kellő nyomást gyakorolni Clemenceau-ra, mert az angol követelések már teljesültek: a német hadi és kereskedelmi flottát átadták az angoloknak, a gyarmatokat feladták, a kereskedelmi vetélytárs adós lett, megszűnt az indiai birtokokat fenyegető veszély.[70]

Ezek valóban kézzelfogható sikerek voltak, míg Wilson számára a gyarmati kompromisszum (és a békekonferencia többi határozata is) inkább csak a lehetőséget teremtette meg az Egyesült Államok befolyásának növelésére. A békeszerződés aláírásakor joggal örvendezett Lloyd George: Wilson kétes papírpénzt kapott a Nemzetek Szövetsége formájában, míg ő maga „aranypénzzel teli zsebbel tért haza a német gyarmatok, Mezopotámia stb. alakjában. Kinek-kinek saját ízlése szerint."[71] Csak azt nem látta az angol miniszterelnök, hogy a rész-sikerek nem tudták megakadályozni sem a brit világhatalom, sem a Brit Birodalom lealkonyulását.

[69] *R. Lansing:* The Peace Negotiations. A Personal Narrative. Boston and N.Y. 1921. 139. l. Érdekes összehasonlítani a francia és angol sajtót, hogyan vélekedett a gyarmati vitáról. A francia lapok többsége január végén a nyílt annexió mellett foglalt állást, de februárban, amikor már többet tudtak a mandátum-elv alkalmazásának módjáról, belenyugodtak a döntésbe. A radikális sajtó üdvözölte a nemzetköziesítés gondolatát, de tartott annak gyakorlati végrehajtásától. A L'Humanité jan. 31-i száma látta a helyzetet a legvilágosabban: „Ez a rohanás a német gyarmatok prédájáért »az igazságért« folytatott küzdelem annyi szólama után a történelem legnagyobb szégyeneinek egyike." Idézi *G. B. Noble:* Policies and Opinions at Paris 1919. Wilsonian Diplomacy, the Versailles Peace and French Public Opinion. N.Y. 1935. 112—113. l. Az angol sajtó többsége — még a New Statesman is — támogatta a dominiumok, főként Dél-Afrika annexiós igényeit (az utóbbi oka a baloldali körökben a burok iránt érzett rokonszenv volt), míg a konzervatív lapok a mandátumok rendszerét a birodalom eladásának nevezték. Egyedül néhány szocialista orgánum ütött meg bíráló hangot, például Hobson a *Common Sense*-ben „vékony lepel"-nek és „a zsákmány felosztásá"-nak nevezte a rendezést (1919. márc. 5.), míg a *Herald* a mozgalom kötelességének jelölte meg az elvek végrehajtásának ellenőrzését: „It must be the duty of Labour . . . to see to it that the »mandate« is a reality, the »trusteeship« a fact." Idézi *Louis:* i. m. 139—140. l.

[70] „The truth is we have got our way . . . the German navy has been handed over, German merchant shipping has been handed over, and the German colonies given up. . . In addition we have destroyed the menace to our Indian possession. Of course the French may say, in effect, »Now you have got all you want you are anxious to secure a speedy peace on terms that will satisfy the Germans and prevent them from declining to ratify which Great Britain has secured already!«" — *Lord Riddel:* i. m. 42. l.

[71] „returned with a pocket full of sovereigns in the shape of German colonies, Mesopotamia, etc. Everyone to his taste." — *T. A. Bailey:* Woodrow Wilson and the Lost Peace. New York 1945. 172. l. — Ha az idézet hitelessége nem is bizonyítható, Lloyd George gondolatait kétségkívül kifejezi.

Г. Есенски:

Дискуссия по вопросу о колониях на Парижской мирной конференции в январе 1919 года

Резюме

Вопрос о колониях, который согласно первоначальной повестке дня стоял на последнем месте, 23 января по предложению Клемансо и Ллойд-Джорджа, как вопрос, с которым не связано никаких проблем и поэтому во время обсуждения которого можно будет подготовить другие, более сложные, дела, был передвинут вперед. Великобритания преследовала цель обеспечить за собой сухопутные дороги, ведущие в Индию и Южную Африку, а также приобретение арабских территорий (Палестины, Месопотамии), с которыми были связаны экономические (нефть) и стратегические преимущества. Она в полной мере поддерживала аннексионные планы своих доминионов (собственных «удлиненных рук») в южной части Африки и Океании, и, наконец, в договоре обещала Японии немецкие владения, лежащие к северу от экватора. Открытым оставался вопрос о размерах раздела между Англией и Францией в Западной Африке и на арабских территориях, и о той доле, которую получат Италия, Бельгия и Португалия от завоеванных колоний. Соединенные Штаты не стремились к созданию собственных, ими монополизированных территорий, а желали обеспечить проведение в отношении бывших немецких колоний и подлежащей расформированию Турецкой империи принципа «открытых дверей, то есть свободного экономического проникновения. Вильсон, который публично проповедывал принцип «мира без аннексий», не хотел ничем не прикрытого раздела приобретенных колоний, поэтому он выступал в качестве приверженца принципа интернационализации, выдвинутого во время войны в отдельных левых и пацифистских кругах. Согласно ему Лига Наций должна была выдать малым народностям мандаты, которые должны гарантировать соблюдение определенных основных принципов гуманизма и свободное использование экономических источников, а также ограничить планируемое Японией распространение в области Тихого океана.

25 января началось обсуждение колониального вопроса в Совете десяти. Вильсон показал себя готовым выдать мандаты претендентам на отдельные территории, однако японцы, французы и, главным образом, премьер-министр Австралии и Новой Зеландии настаивали на аннексии без каких-либо ограничительных условий. На отдельном заседании делегации Великобритании Ллойд-Джорджу и генералу Смуту лишь с большим трудом удалось убедить эти два доминиона пойти на компромисс и принять мандат «С», который по существу обеспечивал положение очень близкое к настоящей аннексии. Несколько дней длилась эта дискуссия, принимавшая иногда весьма страстный характер, пока, наконец, Вильсону, опасавшемуся за свой личный авторитет и за предлагаемую им столь привлекательную программу мира, удалось сохранить видимость отсутствия аннексий. Однако эта «легкая маскировка» завоеваний не воспрепятствовала стратегическому захвату Японией территорий в Тихом океане. Франция получила право на отданных ей по мандату территориях вооружить африканское население и в случае войны мобилизовывать его в свою армию, а Южная Африка еще и сегодня держит под своим господством полученные ею тогда по мандату территории.

Так несмотря на формальную победу Вильсона была осуществлена программа аннексий.

G. Jeszenszky:

Le débat de la question coloniale à la Conférence de paix à Paris en janvier 1919

Résumé

La question coloniale figurant au dernier point de l'ordre de jour originel et considérée comme affaire sans problème était porté en avance sur la motion de Clemenceau et Lloyd George pour gagner du temps à préparer les questions plus complexes. La Grande

Bretagne avait comme but, s'assurer d'une part la route continentale menant à l'Inde et à l'Afrique du Sud et se procurer d'autre part des territoires arabes offrant d'avantages économiques (pétrole) et stratégiques (Palestinie, Mesopotamie). Elle appuyait fortement ses dominions (ses «propres mains allongées») à réaliser leurs buts d'annexion dans le Sud de l'Afrique et en Océanie, enfin elle ceda au Japon par un traité les domaines allemands situés dans le Nord de l'Équateur. La mesure de la répartition des territoires entre Anglais et Français en Afrique-Occidentale et en territoires arabes restait question ouverte ainsi que la participation de l'Italie, de la Belgique et du Portugal des colonies conquises.

Les États Unis ne cherchaient pas à avoir ses propres territoires monopolisés mais ils voulaient s'assurer la libre pénétration économique dans les anciennes colonies allemandes, et dans l'Empire Turc à partager en pratiquant le principe des «portes ouvertes». Wilson se déclarant publiquement partisan de la «nulle annexion» ne voulait pas le partage ouvert des colonies acquises, ainsi il accepta l'internationalisation, principe répandu dans certains milieux du gauche et pacifiques pendant la guerre. Le mandat offert à des petites nations par la Société des Nations devait garantir l'observation de certains principes humanitaires, la libre exploitation des ressources économiques, il devait également empêcher l'expansion prévue du Japon dans le Pacifique.

Le Conseil des Dix commença le débat le 25 janvier. Wilson se montra disponible à donner les mandats aux postulants pour ces teritoires mais les Japonais, les Français et surtout le premier ministre de l'Australie et de la Nouvelle Zélande tenaient à l'annexion sans condition. A l'occasion d'une séance à part de la délégation de l'Empire Britannique, Lloyd George et le général Smuts avaient de la peine à persuader les deux dominions à faire un compromis en acceptant le mandat «C», statut près d'une véritable annexion. Les débats passionnés par occasion se poursuivaient pendant plusieurs jours. Wilson, redoutant la perte de son autorité personnelle et la chute de son programme de paix attrayant, finit par sauver la face en évitant l'annexion.

Cependant ce «faible déguisement» de la conquète ne pouvait empêcher le gain d'espace stratégique du Japon dans le Pacifique. La France s'assura un droit à l'armement et l'engagement en cas de guerre de la population africaine des territoires pour lesquels elle recevait un mandat.

Ce qui concerne l'Afrique du Sud, elle tient toujours sous sa domination le territoire reçu en mandat.

En dépit de la victoire formelle de Wilson c'est le programme d'annexion qui s'accomplit.

Szabad György:

Eötvös József a politika útjain*

Azok, akik tisztelték, és azok, akik gúnyolták, nem egyszer vendégnek minősítették Eötvös Józsefet a politikában.[1] Talán az is volt, de olyan vendég, aki az alkalmazkodást a politikai tevékenység követelményeihez nagyon is komolyan vette.

Mit keresett Eötvös a politika útjain? Az eszközöket céljai realizálására, az erőt a hazai polgári átalakulás kivívására, az azt biztosító államrendszer kialakítására s a mindezeket fenyegető veszélyek elhárítására.

Eötvös politikai pályája nem volt egyenesvonalú. Noha nézetei kikristályosodásával egyenesen céljának tartó, saját ösvényt akart vágni, mégis — önálló bázis híján — szinte mindvégig más politikai erők által taposott utakon haladt.

Pályája kezdetén minden belső fenntartás nélkül lett részese annak, a rendi ellenzékiség lárvájából fokozatosan kibontakozó ellenzéki reformmozgalomnak, amely az 1830-as években hatalmas áramlatába olvasztott szinte minden haladó törekvést. Ez a Wesselényi majd Kölcsey, Deák és az oldalukra lépő Kossuth által irányított ellenzéki reformmozgalom túllépve a kezdeményező Széchenyi programján az 1832/36. évi országgyűlésen Eötvös politikai bemutatkozásával egyidőben[2] — kezdte meg a tényleges küzdelmet az „érdekegyesítő" koncepció jegyében a feudális viszonyok felszámolásának és a nem-

* Előadás, elhangzott 1971. febr. 2-án a Magyar Tudományos Akadémián, az Eötvös József halálának 100. évfordulója alkalmával rendezett emlékülésen. — Címének megfelelően egészítette ki az előadás azt a képet, amit Eötvös pályájának egészéről *Sőtér István*, állambölcseletéről *Szabó Imre* és pedagógiai nézeteiről, közoktatáspolitikájáról *Köte Sándor* festett.

[1] Széchenyi István megjegyzéseit ld. *Viszota Gyula* (szerk.): Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bpest. 1930. II. köt. 460—461. l. Dessewffy Emil gúnyolódására Eötvös által adott választ is idézi *Csengery Antal:* Magyar szónokok és státusférfiak. Pest. 1851. 224—225. l. A teoretikus és a politikus Eötvös szokványos szembeállításánál (pl. *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora. Bpest. 1934. I. köt. 44. l.) valamelyest mélyebb a személyiség és a szituáció konfliktusának a felidézése: *Voinovich Géza:* B. Eötvös József. Báró Eötvös József Összes Munkái. (A továbbiakban: EÖM.) Bpest. 1903. XX. köt. 281. l.

[2] Jelképesnek is tekinthető ennek az egyidejűségnek a tükröződése Kölcsey 1833. jan. 21-i, Széchenyi és a Wesselényi-vezette reformellenzék politikai koncepcióját kivételes éleslátással szembesítő naplóbejegyzésében. Az alkalmat rá ugyanis éppen a főrendeknek az a vitája szolgáltatta, amit Kölcsey „a lángvérű gyermek", azaz Eötvös József oldalán hallgatott. Kölcsei Kölcsey Ferencz minden munkái. 3. kiad. Bpest. 1886. VII. köt. 96—98. l. Kölcsey és Eötvös egykorú viszonyára ld. *Ferenczi Zoltán:* Báró Eötvös József 1813—1871. Bpest. 1903. 29—31. l.; *Sőtér István:* Eötvös József. 2. kiad. Bpest. 1967. 23—25. l.

zeti önrendelkezés biztosításának — kölcsönhatás-viszonyaik felismerésére is alapozott — céljaiért.[3]

A *Szegénység Irlandban* hazai utalásai a reformellenzék érvelésére épültek, és annak büntetőjogi reformterveit is szolgálta Eötvösnek a börtönviszonyok javítását szorgalmazó írása.[4] — Az 1839/40-ben tartott országgyűlésen a kicsiny főrendi ellenzék soraiban küzdő Eötvös a Deák-vezette reformellenzék törekvéseihez kapcsolódott.[5] Annak konkrét célkitűzéseit támogatva követelte a Kossuthék elfogatásával „megsértett szólásszabadság" helyreállítását, a protestánsok családjogi egyenjogúságának a biztosítását és — jelentős tanulmányt is szentelve a kérdésnek — az alsótáblán megszavazott zsidó jogegyenlősítés törvénybeiktatását.[6]

Eötvös azonban nem csupán pályája kezdetén, hanem a továbbiak során is szorosan együtthaladt a reformellenzékkel. Nem becsülve alá a jelentkező, sőt időszakosan kiéleződő nézetkülönbségeket, szeretném hangsúlyozni, hogy — megítélésem szerint — az 1840-es évek elején kialakuló centralista kör a kis egységekből szerveződő reformellenzék integráns része volt, amely csoportjellegzetességeit ugyan mindig megtartotta, de csak átmeneti időre szakadt mellékútra a főerőtől, hogy ismét visszazárkózva hozzá — ha bizonyos fenntartásokkal is — vele együtt haladjon a liberális ellenzék laza alakzatában. A reformellenzék vezetői általában számíthattak, és számítottak is — bizonyos fokig még belső vitáik kiéleződése idején is — Eötvös támogatására nemcsak azokban a nehéz politikai küzdelmekben, amelyeket a konzervatívokkal vívtak, hanem azokban a konfliktusokban is, amelyekbe Széchenyivel bonyolódtak.

Ismeretes Eötvös bátor és határozott kiállása Kossuth mellett a Kelet Népe-vita idején. Röpirata alaptalannak minősítette Széchenyi támadását.[7] De érdemes felfigyelni arra is, hogy Eötvös ezt a támadást megelőzni is kívánta. Értesülve Széchenyi készülődéséről egyidejűleg fordult hozzá és Kossuthhoz. De amíg Kossuthtal egyetértését közölte, s csak arra kérte, juttasson több elismerést a reformokra hajló arisztokratáknak, és — a fejlemények ismeretében érdemes kiemelni — mérsékelje a megyerendszer bírálatát, addig Széchenyinek így írt: „Én a Ps. Hírlap ellen való fellépésedet oly dolognak tartom, mely minden most történhetők között a legkárosabb."[8]

[3] Vö. *I. Barta:* Entstehung des Gedankens der Interessenvereinigung in der ungarischen bürgerlich-adeligen Reformbewegung. Nouvelles Études Historiques. Bpest. 1965. I. köt. 505—516. l.; *Trócsányi Zsolt:* Wesselényi Miklós. Bpest. 1965. 118—202.

[4] *Sőtér:* i. m. 62—68. l.

[5] Így ítélték meg működését a rendőrbesúgók is. Ld. *Bártfai Szabó László* (szerk.): Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808—1860. Bpest. 1943. I. köt. 356. l.

[6] EÖM. IX. köt. 1—36. l.; *Br. Eötvös József:* A zsidók emancipatioja. Budapesti Szemle, 1840. Vö. *I. Einhorn:* Die Revolution und die Juden in Ungarn. Nebst einem Rückblick auf die Geschichte der Letztern. Leipzig. 1851. 36—44. l.; *Bródy Ernő:* A magyar szabadelvűek mozgalma a zsidók egyenjogúsításáért 1840-ben. Magyar Zsidó Szemle, 1933.

[7] *Br. Eötvös József:* Kelet Népe és Pesti Hírlap. Pest. 1841. Ferenczi indokoltan emelte ki, hogy Eötvös, a sajtószabadság híve úgy találta, Széchenyi „minden szabad discussió", „minden szabadabb időszaki sajtó ellen" intézte támadását. *Ferenczi:* i. m. 100. l. A mű érvelésére ld. *Sőtér:* i. m. 103—104. l. — Igen figyelemreméltó, hogy még 1860-ban is, amikor Eötvös sokkal inkább magáénak vallotta Széchenyi nézeteit, mint a reformkorban, a *Kelet Népe* kritikáját megsápasztva ugyan, de fenntartotta: 1841-ben „Széchenyi talán csalódott, midőn az izgalomban, mely csak a haladás szükséges következménye vala, a forradalom előjeleit látá". EÖM. VIII. köt. 124. l.

[8] Uo. XX. köt. 12—19. l. Deák eleve egyetértett Eötvös „észrevételei"-vel. *Váczy János* (kiad.): Deák Ferencz emlékezete. II. köt. Levelek 1822—1875. Bpest. 1890. 82. l.

1841—43 között Eötvös — Szalay Lászlóval együtt — Deák oldalán vett részt annak a liberális büntetőjogi munkálatnak a kidolgozásában, amelynek jogtudományi mellett politikai jelentőségét, mindenekelőtt a kormányfelelősség elvének alapkövetelményeként hangoztatását napjainkban kezdi kellőképpen értékelni a történettudomány.[9] Deák nemcsak aktív segítőtársra talált Eötvösben, hanem arra a politikusra is, aki az 1843/44 évi országgyűlés főrendi tábláján, Batthyány Lajos oldalán a munkálatukban javasolt esküdtszéki rendszer bevezetésének a kérdésében az ellenzék taktikai követelményeinek is eleget tevő utóvédharcot megvívta.[10]

Az 1843/44 évi országgyűlésen Eötvös állásfoglalása — a városi kérdés egyes vonatkozásait kivéve — mind a jogügyi reformok, mind a vallási egyenjogúság ügyében és a nyelvkérdésben összhangban állt a reformellenzék célkitűzéseivel és taktikájával.[11] A nemzetiségi problémakört alaposan érintő nyelvkérdésben az ellenzékkel együtt törekedett a latin nyelv uralmának végleges felszámolása révén is utat nyitni a Habsburg-birodalom régi, a feudális berendezkedéshez tapadó egyensúlyviszonyait megbontó erőknek, de osztozott a magyarosítási törekvésekkel terhelődő reformellenzék politikai gyöngéjében is, abban, hogy nem talált rá időben az új egyensúlyviszonyok kialakításának az útjára.[12]

Eötvös az országgyűlésen két beszédben is szembefordult Széchenyi azon, nyilvánvalóan a reformellenzék politikai ellensúlyozását célzó javaslatával, hogy juttassanak főrendeket az alsótábla kerületi választmányába.[13] Az országgyűlés után pedig kivételes határozottsággal helytelenítette Széchenyinek az ellenzéki nemesség önkéntes köztehervislési mozgalma ellen *„A pistoly idő előtti elsütése"* c. írásában intézett támadását, cikkeiben „dicső példaként" emlegetve Bezerédy, Kossuth és társaik — hamarosan Deák által is felkarolt kezdeményezését.[14]

Annál inkább figyelemreméltó mindez, hiszen időben egybeesik az államberendezkedés reformjáról folytatott vitával, amellyel kapcsolatban — igaz, magánlevélben — Eötvös az „ellenzék céljától egészen különbözőnek" ítélte saját törekvéseiket.[15] Nem Eötvös eszmei fejlődését, hanem politikai útját vizsgálva ez alkalommal, csak utalhatok arra, hogy a centralisták a népképviseleti parlamentnek felelős, központosított kormányzati rendszert összhangba kívánták hozni a szabad községek és városok önkormányzatával,[16] de az ennél

---

Széchenyi viszont naplójában Eötvös munkáját a „lehető legveszélyesebbnek" minősítette. *Viszota:* i. m. I. köt. 793. l.

[9] EÖM. VIII. köt. 189—190. l.; *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. 2. kiad. (S. a. r. *Oltványi Ambrus*). Bpest. 1958. I. köt. 184—187. l.; *Sarlós Béla:* Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter. Bpest. 1970. 11—36. l.

[10] EÖM. IX. köt. 88—114, 227—241. l.

[11] Uo. 37—51, 71—87, 121—126, 157—226, 242—252. l.

[12] Uo. 58—70, 115—120, 127—156. l.; vö. uo. XVI. köt. 166. l.

[13] Uo. IX. köt. 52—57. l.

[14] *Viszota:* i. m. II. köt. 449—455, 457—466. l. EÖM. XVII. köt. 18—20, 127—146, 342—345, 356—358. l. *Kónyi Manó* (kiad.): Deák Ferencz beszédei. 2. kiad. Bpest. 1903. II. köt. 69—71. l.

[15] *Nizsalovszky Endre—Lukácsy Sándor* (kiad.): Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bpest. 1967. 155—156. l.

[16] Vö. EÖM. XVII. köt. 3—9, 30—34, 93—126, 147—245. l.; *Br. Eötvös József:* Reform. Lipcse. 1846; *Csengery:* i. m. 537—544. l.; *Zayzon Sándor:* A centralisták és a megye reformja. Budapesti Szemle, 1917; *Sőtér:* i. m. 106—134. l.

Eötvös József
(1813–1871)

1.
Ifjabb Eötvös Ignác, Eötvös József apja
Magyar Történelmi Képcsarnok

2.
Eötvös József szülőháza a Várban. (Úri utca 19.)
Felvétel (F.): Tajthy Gyula, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum (MMM), Leltári szám (L.sz.): 71.540, Negatívszám (N.sz.): 26187

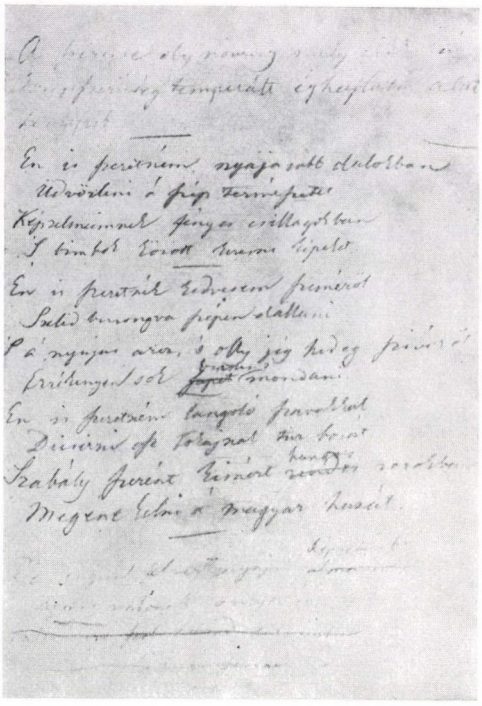

3.
Eötvös József: Én is szeretném . . . c. versének kézirata
Petőfi Irodalmi Múzeum

4.
Eötvös József 1842-ben
Franz Eybl metszete, MMM, N.sz.: 26096

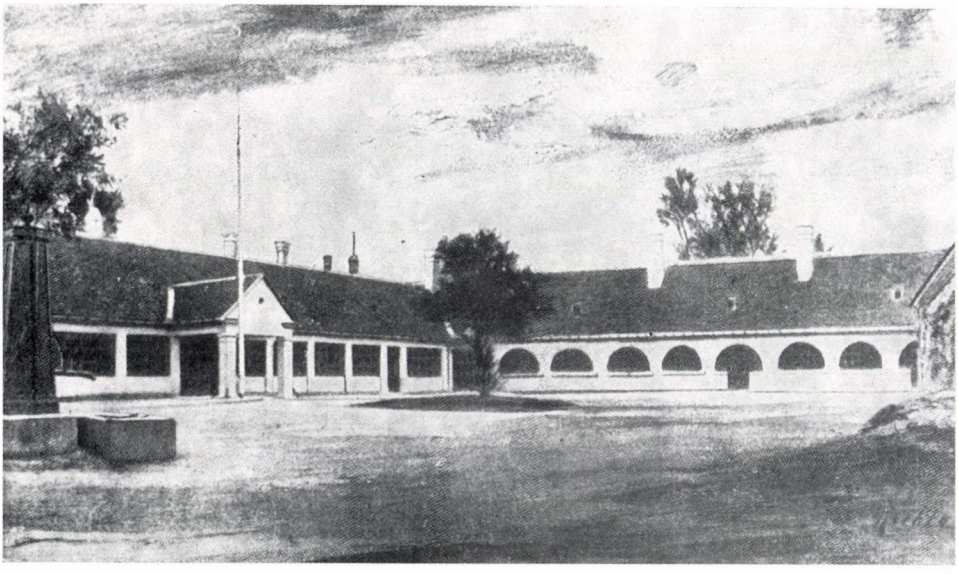

5.
Az egykori Eötvös-kastély Ercsiben
Richter Aurél rajza, Ferenczi Zoltán Báró Eötvös József c. könyvéből

6.
Szalay László, Eötvös József barátja
Magyar Történelmi Képcsarnok

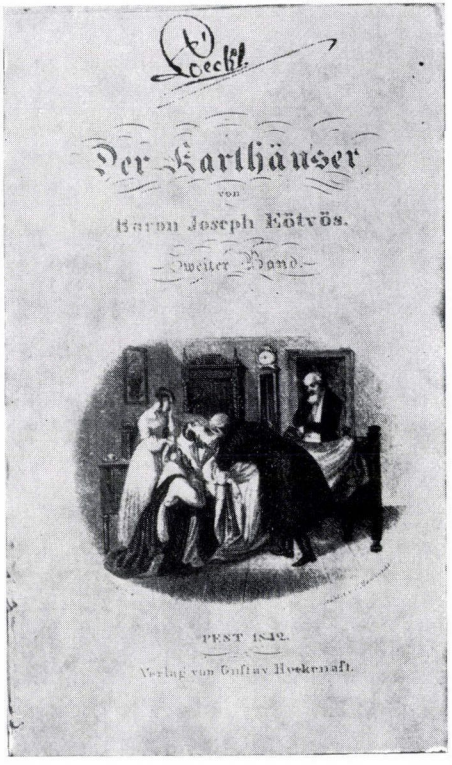

7.
A karthausi német nyelvű kiadása második kötetének belső címlapja
Pest, 1842

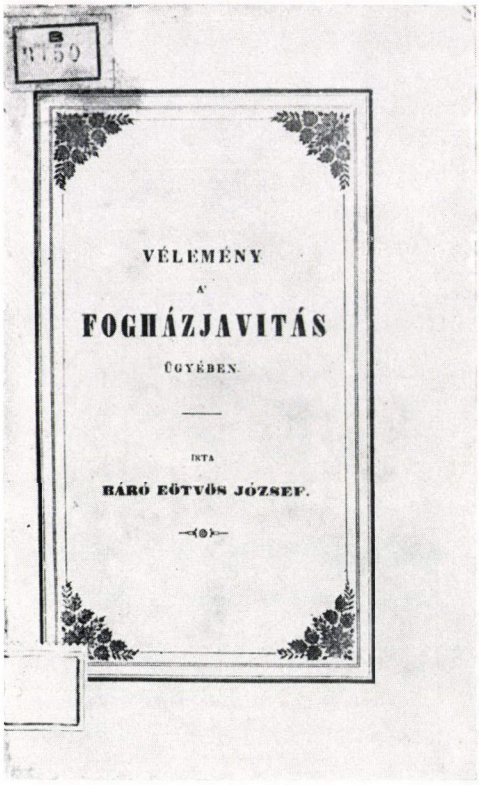

VÉLEMÉNY
A'
FOGHÁZJAVITÁS
ÜGYÉBEN.

IRTA
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

8.
Eötvös József: Vélemény a fogházjavítás ügyében c. munkája
Pest, 1828

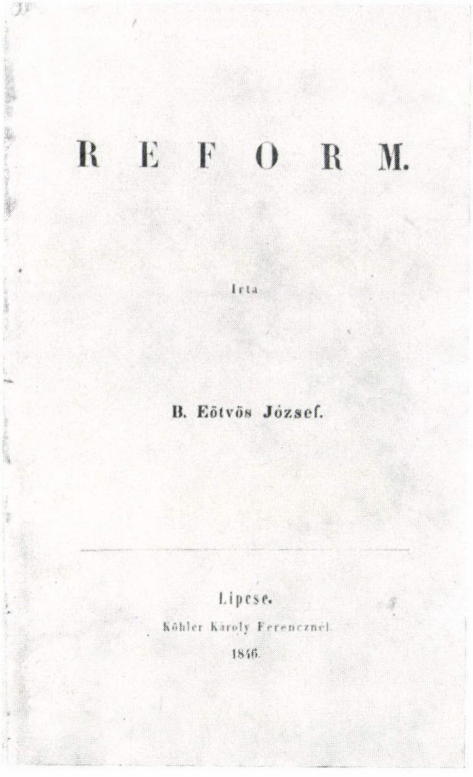

REFORM.

Irta

B. Eötvös József.

Lipcse.
Köhler Károly Ferenczcznel.
1846.

9.
Eötvös József: Reform c. munkája
Lipcse, 1846

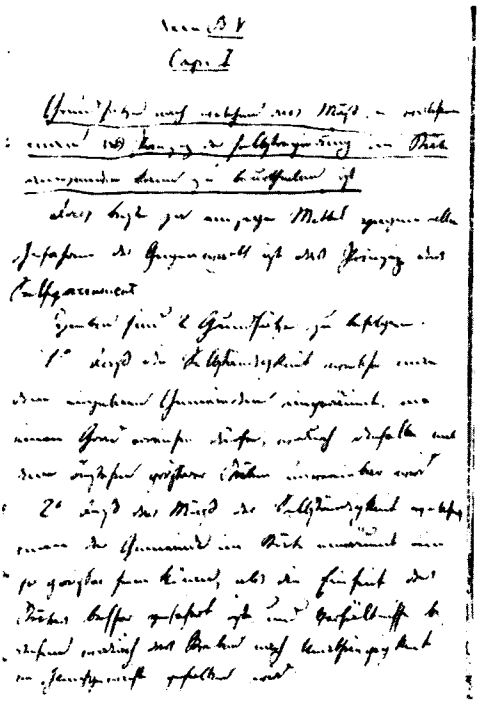

10.
A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra c. művének német nyelvű kézirata
Petőfi Irodalmi Múzeum

A XIX. SZAZAD

URALKODÓ ESZMÉINEK

BEFOLYÁSA

AZ ÁLLADALOMRA.

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

MÁSODIK KÖTET

PEST 1854
EMICH GUSZTÁV KÖNYVNYOMDÁJA

11.
Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra c. műve
Pest, 1854

12.
Eötvös József és felesége a kétéves Eötvös Lóránddal
Barabás Miklós akvarellje, 1850

15.
A „Pest-lipótvárosi képviselőválasztás alkalmával b. Eötvös József és Szalay László által mondott beszédek"
Pest, 1861

16.
Eötvös József: A nemzetiségi kérdés c. műve
Pest, 1865

13.
Eötvös Józsefné Rosty Ágnes, az 1860-as években
F.: Mayer György, MMM, L.sz.: 71.539, N.sz.: 26188

14.
Eötvös József 1860 körül
F.: Simonyi Antal, MMM, L.sz.: 2008/1957, N.sz.: 26098

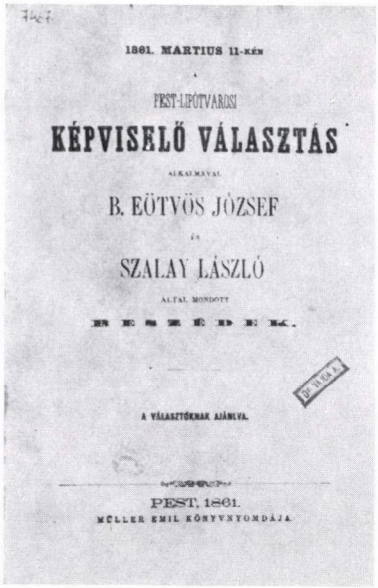
1861. MARTIUS 11-kén
PEST-LIPÓTVÁROSI
KÉPVISELŐ VÁLASZTÁS
ALKALMÁVAL
B. EÖTVÖS JÓZSEF
ÉS
SZALAY LÁSZLÓ
ÁLTAL MONDOTT
BESZÉDEK.
A VÁLASZTÓKNAK AJÁNLVA.
PEST, 1861.
MÜLLER EMIL KÖNYVNYOMDÁJA.

15.

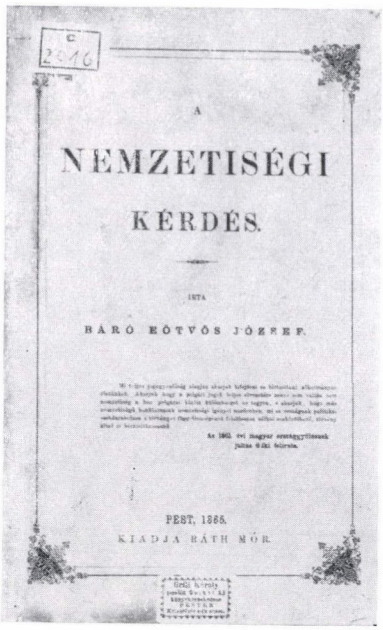
A
NEMZETISÉGI
KÉRDÉS.
IRTA
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.
PEST, 1865.
KIADJA RÁTH MÓR.

16.

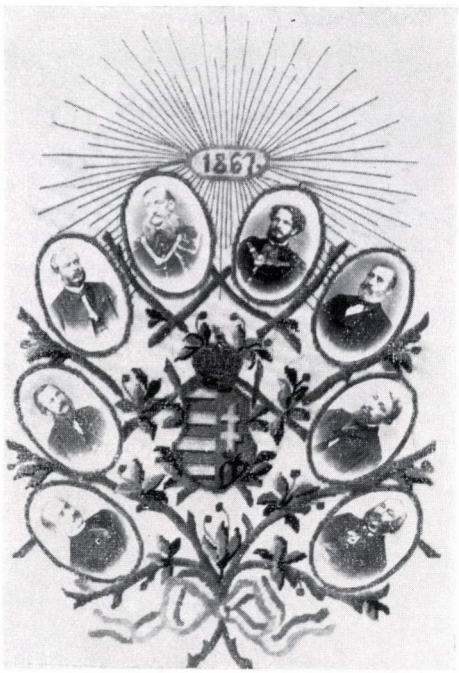

17.
Gobelin alapon gyöngy- és selyemhímzéssel készített díszes emléklap az 1867-es kormány tagjainak fényképeivel. Bal oldalon alulról a második Eötvös József
MMM, L.sz.: 1885/1956, N.sz.: 22615

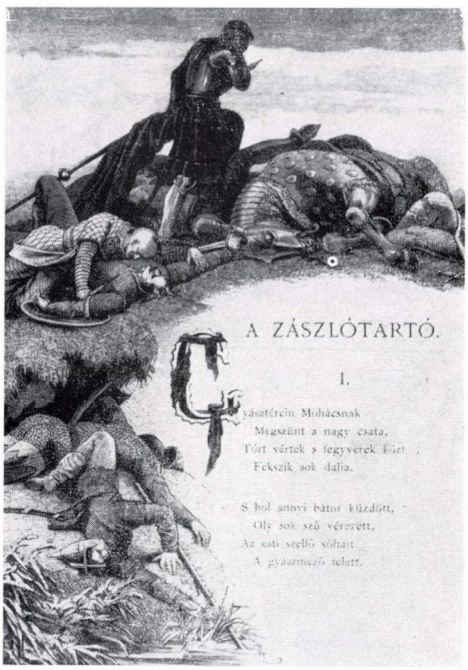

18.
Székely Bertalan illusztrációja Eötvös József: A zászlótartó című költeményéhez
Eötvös József költeményei, Pest, 1869

19.
Eötvös József hamvait a családi sírboltba helyezik Ercsiben 1871. február 6-án
Vasárnapi Újság, 1871. február 26.

20.
Eötvös József szobra Budapesten
F.: Csörgő Tibor, MMM, L.sz.: 66.1208, N.sz.:19428

Összeállította: *Stemler Gyuláné*

magasabb szintű autonómiát annyira veszedelmesnek látták, hogy Eötvös egyenesen „szerencsétlen Svájcot" emlegetett megvalósítása miatt.[17] A feudális partikularizmus elítélése és teoretikai meggondolások mellett indoklásul a nemzetiségek autonomista törekvéseinek elhárítását is érvül hozta fel álláspontjuk igazolására.[18] De latba esett az is, hogy Eötvös a megyében politikai befolyáshoz jutó nemesi tömegtől nem csupán mint a feudalizmus tartalékától félt. „Csak adómentességéről s egyéb szabadalmáról ne szóljunk s látni fogjuk, hogy a párisi nép 1793-ban elvkérdésekre nézve nem volt radicálisabb, mint sok helyen nemességünk" írta a *Reform*ban.[19] Azaz a nemesi tömegekben olyan potenciális erőt is látott, amely az általa oly forrón óhajtott átalakulást „elvkérdésekben" a kívánt határokon túl is viheti.

Miért ült el viszonylag gyorsan ez a vita, amely igen jelentős volt, ha talán nem is annyira, mint azt később, Kossuthékkal való ellentéteiket szívesen nagyítva, a centralisták egyes hívei szívesen állították.[20] Az ellenzéki egység helyreállítására[21] Batthyányék által indított akció eredményeként szüntették meg támadásaikat, amiben része volt a méltányosságnak a lapjától megfosztott, cenzúrától béklyózott Kossuth és társai iránt, méginkább annak, hogy időközben megindult az „adminisztrátorok" terrorhadjárata az ellenzéki megyék megrendszabályozására.[22] De a megegyezésnek elvi alapja is volt. Az, hogy mindkét fél a polgári átalakulás biztosítása érdekében – lényegét tekintve — polgári államberendezkedés kialakítására is törekedett, Eötvösék annak centralisztikus, Kossuthék annak municipalista jellegű változatára. Eötvösék, akik kétségtelenül céltudatosabban és következetesebben alakították ki vonatkozó elképzeléseiket, azért is egyezhettek meg a reformellenzék főerőivel, mert Kossuthék korábban is, velük egyidejűen is az övékével vetekedő élességű bírálatban részesítették a feudális megyét, amit népképviseleti alapra helyezett megyével akartak felváltani,[23] s mert az antifeudális küzdelem

[17] EÖM. XVII. köt. 151. l.

[18] Uo. 6—7, 151—152. l.; *Eötvös:* Reform, 77—80. l.; vö. EÖM. IX. köt. 129—156. l.

[19] *Eötvös:* Reform, 250. l.

[20] *Kemény Zsigmond:* Forradalom után. Kemény Zsigmond Összes Művei. Bpest. 1908. XII. köt. 75—89. l.; *Beksics Gusztáv:* A magyar doctrinairek. Bpest. 1882; *Voinovich:* i. m. 251—255. l.

[21] Deák 1844 végén Kossuthhoz intézett levele tanúsítja, hogy Eötvöst és társait a vita általa helytelenített kiéleződése idején is a reformellenzék táborához tartozónak számította. Ami — írta — az Eötvösék által „vitatott czentralizácziót illeti, megvallom, jobb szerettem volna, ha az effölötti vitatkozásokat most fel nem hozták volna. Szakadásra vezethet magunk között e kérdés, pedig az egész vitatkozás nagy részben terméketlen, s én nagy szerencsétlenségnek tartanám, ha e miatt, vagy bármi okból Eötvös és baráti tőlünk elszakadnának." *Váczy János:* i. m. 128. l.

[22] Vö. *Nizsalovszky—Lukácsy:* i. m. 155—162. l.; *Pulszky:* i. m. I. köt. 220—224. l.; *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből. Genf. 1864. II. köt. 355—360. l.; *Sötér:* i. m. 171—172. l.

[23] Kossuth vonatkozó, kiadott és kiadatlan megnyilatkozásainak tömegéből csak kettőt emelek ki. 1842-ben írta: „egyike vagyunk azoknak, kik nemzeti szerencsétlenségnek tartják, hogy nemzetnek magát még most is csak a nemesség nevezheti; hiszünk Istenben, ez másként leszen, különben öngyilkolás várna nemzetünkre: s ha másként leszen, a megyei szerkezetnek is népképviseleti rendszerré kellend alakulnia". Kossuth Lajos iratai XII. köt. (Kiad. Kossuth Ferenc). Bpest. 1906. XII. köt. 353—354. l. 1843-ban így határolta el álláspontját a szűk látókörű megyerajongókétól: Az önálló helyhatóságokat „hozzuk összhangzásba a népjogokkal, népérdekekkel, és őrjét bírjuk a szabadságnak . . . De hogy municipalitásaink valósággal a szabadságnak legyenek orgánumai . . . kettő kívántatik: 1. hogy az egyének szabadságát ne absorbeálják, 2. hogy anatomiájuk anarchiává ne fajulhasson . . . A kik hát minden centralisatiótóli borzal-

alapvető célkitűzései mellett sokban érezhették a magukéval rokonnak a reformellenzék megnyilatkozásait a politikai jogok kiterjesztésének, a szabad községek megteremtésének,[24] sőt a kormányfelelősség követelményeinek elvi és gyakorlati kérdéseiben is.[25]

A közös célok[26] és az aktuálpolitikai indokok mellett a centralistákat az önálló bázis hiányából is fakadó elszigeteltségi érzésük is — „nekünk... pártunk nincs, sőt... nem is lehet soha", írta Eötvös[27] — vitte a megegyezésre. A továbbiak során ténylegesen tapasztalniok kellett, amit már ekkortájt is érzékeltek, hogy Kossuth maga mögé tudja állítani a saját bázisuknak remélt honorácior réteg zömét, és a haladás irányába tudja mozgatni, ha kell szorítani azokat a nemesi tömegeket, amelyeket ők mozdíthatatlanoknak hittek, ill. kiváltságaik vesztése esetén radikális kicsapongásokkal is fenyegető vak erőnek.[28]

Mindez magyarázza a kompromisszumot, ami Eötvösék részéről nem volt tehát elvtelen, pusztán taktikai fogás, és magyarázza azt a támogatást is, amit elsősorban Eötvös az ellenzék Széchenyi által támadott gazdaságpolitikájának, iparegyesületi és védegyleti szervezkedésének nyújtott,[29] és azt a még jelentősebb szerepet, amit az ellenzék politikai szervezetének a megteremtésében és programja kidolgozásában játszott.

---

mukban annyira mennek, hogy még a municipalitások összegének, a törvényhozásban egyesült nemzetnek sem akarnak ... a municipalitások fölött felsőséget engedni, azok ne véljék magokat minden lángszerelmük mellett is a helyhatósági autonomia szerencsés bajnokainak; szerelmük a majomanya szerelméhez hasonlít ..." Uo. XIII. köt. 231—232. l.

[24] Kossuth néhány vonatkozó és egymással logikailag egybekapcsolódó tétele 1843-ból: „azon tanulság, hogy a magyar nemesség honunkat regenerálni nem elég erős ... komoly kötelességünkké teszi, hogy a megyei rendszer ruganyosságába[n] kelleténél többet ne bízzunk"; „vegyük az eleven életerőt, mit megyei szerkezetünk nyerne, ha a szabad községek, mint megannyi csemetéi a rendnek és szabadságnak képviseleti rendszer által a derék törzsökbe beoltatnának". Uo. XIII. köt. 142—150. l. A „szabad községek" „problémájának felvetését" is, nem csupán továbbvitelét, a centralisták későbbi cikkeihez kötötte *Szekfű Gyula:* „Valahol utat vesztettünk." Forradalom után. Bpest. é. n. 17—20. l.

[25] A kormányfelelősség követelménye felvetődésének kérdésében az Eötvös-irodalom hagyományosan mellőzi a vonatkozó legfontosabb előzményeket is. Részletezésükbe itt nem bocsátkozva emelem ki, hogy 1834-ben a reformellenzék törvényjavaslatot fogadtatott el az alsótáblával, amely kimondta: „kik az ország alkotványa felforgatására vagy megsértésére vezető tanácsokat adnak a királyi Felségnek mint végrehajtó hatalomnak, vagy törvénytelen parancsokat írnak alá ..." országgyűlési bíróság elé állítandók. *Kossuth Lajos:* Országgyűlési Tudósítások. Kossuth Lajos Összes Munkái. (A továbbiakban: KÖM.) (Szerk. *Barta István*) Bpest. 1948—1966. II. köt. 693—696., III. köt. 168—169, 225., IV. köt. 322. l. Ezeknek az alapelveknek a továbbfejlesztésére került sor a Deák vezetésével, Eötvös és Szalay közreműködésével az 1840-es évek elején készített büntetőjogi munkálatban. Vö. 9. jegyz.

[26] Egykorú, fentebb általunk is idézett (vö. 15. jegyz.) magánlevélbeli kifakadásával ellentétben 1865-ben a Szalay-emlékbeszédben maga Eötvös is így fogalmazott: „Szalay, valamint végczéljaiban, úgy a legközelebbi teendők iránt egészen megegyezett az ország nagy szabadelvű pártjával." Az eltérést a közös célok megközelítésének módjában jelölte meg. EÖM. VIII. köt. 196—197. l.

[27] *Nizsalovszky—Lukácsy:* i. m. 155. l.; *Sőtér:* i. m. 134—135. l.

[28] Vö. EÖM. VIII. köt. 195—198. l., XVII. köt. 64—69. l.; *Eötvös:* Reform. 248—250. l.; *Csengery:* i. m. 535—543. l.; vö. KÖM. XI. köt. (Szerk. *Barta István*) 221—222. l.

[29] EÖM. XVII. köt. 21—25, 70—75. l.; *Viszota:* i. m. I. köt. 785, 789. l.; *Sőtér:* i. m. 115, 172. l.

Már a kompromisszum előkészítése idején, 1845 nyarán Eötvös és Kossuth vitájának politikai együttműködésre váltó nevezetes fegyverténye-ként került sor Pest megye tiltakozására a honti adminisztrátor garázdálkodása ellen. A tiltakozó szöveg jelentőségteljesen fonta egybe a megyei autonómia megsértésének az elítélését az „alkotmányosan felelős" kormányzás követelményeinek a hangsúlyozásával elnyerve Deák és az ellenzék zömének támogatását.[30] Az 1846/47-ben kibontakozó, Széchenyi által kárhoztatott ellenzéki pártszervezésben Batthyány, Kossuth, Deák és Teleki mellett Eötvös játszotta a legfontosabb szerepet. Az 1847. márc. 15-i konferencián tartott beszédében maró gúnnyal illette a konzervatívok programját, bírálta a magyar önkormányzati törekvések elnyomását, a kormány sorvasztó gazdaságpolitikáját, és a megyerendszer védelme mellett foglalt állást a felelős kormányzás biztosításának kivívásáig.[31] Az ellenzék 1847 júniusi konferenciáján pedig Eötvös ismertette és ajánlotta elfogadásra a Kossuth által fogalmazott, Deák tollával tömörített Ellenzéki Nyilatkozat szövegét. Haladásellenesnek minősítette a kormány politikáját, majd visszautasítva az elszakadás vádját állást foglalt az osztrák tartományok alkotmányhoz juttatása mellett — Kossuth felszólalásával teljesen összhangban — ebben látva a belső átalakulás legfőbb külső biztosítékát.[32]

Eötvös az Ellenzéki Nyilatkozat és az ellenzéki program részletezését nyújtó, egyetértésével formálódó Pest megyei követutasítás[33] keletkezésének időszakában adta közre a *Teendőink* c. cikksorozatot. Ebben Széchenyi *Politikai Programm-Töredékével* polemizálva jelentette ki: „a haza érdeke azt kívánja, hogy a jövő országgyűlésnél az ellenzék legyen többségben" és a siker érdekében mellőzendő minden „véleményárnyalat".[34] Személyes gesztusával is ezt a sikert kívánta előmozdítani. A Kossuth Pest megyei megválasztásáért folytatott ellenzéki korteshadjáratot lezáró, eladdig páratlan méretű politikai tüntetés részvevőit a megyeháza előtt Eötvös buzdító beszéde köszöntötte.[35]

1848 első heteiben mégis kiújult a régi ellentét. Eötvösék — korábbi álláspontjukhoz híven — a városi követek országgyűlési szavazati jogainak megbővítését kívánták. Kossuthék hajlandók voltak ennek támogatására, de régi előfeltételük fenntartásával, csak a városi önkormányzat demokratizálása, a városi választójog előzetes kiterjesztése esetén, attól tartva, hogy

[30] Pest Megye Levéltára. Közgyűlési jkv. 1845. aug. 27/5489, 5490, aug. 28/5501; *Viszota:* i. m. II. köt. 1107. l.; *Csengery:* i. m. 210—211, 226. l.; *Kónyi:* i. m. II. köt. 93—100. l.; *Horváth Mihály:* i. m. II. köt. 318—326, 360—361. l.

[31] KÖM. XI. köt. 120, 124, 129—130, 275—276. l.

[32] Uo. 281—283. l.; vö. *Barta István:* Bevezetés. Uo. 22—25. l.

[33] Eötvös tagja volt a követutasítás szerkesztésére kiküldött bizottságnak. Tevőleges részvételére eddig nem bukkant fel adat. A tervezet nyilvános megyei vitájában az ősiség eltörlésének egy részletkérdését érintette csupán. Barta István nyomán a követutasítás érdemi szövegezőjének Kossuthot tekintem. Szeretném hangsúlyozni azonban, hogy Kossuth — az Ellenzéki Nyilatkozat tervezeténél is inkább — ebben értékesítette mindazt, amit a centralistáktól az államberendezkedés, ill. a Habsburg-birodalom másik feléhez fűződő gazdasági kapcsolatok átalakítása vonatkozásában átvett. Vö. KÖM. XI. köt. 168—196, 288. l.; *Barta:* i. m. 27—28. l. A követutasítás szövege is bizonyítéka annak, hogy Szekfű Gyula megállapításával ellentétben Kossuth jóval 1848 tavasza előtt végleg magáévá tette „a felelős parlamenti kormányzat" alapelveit. Vö. *Szekfű Gyula:* i. m. 30. l.

[34] *Sőtér:* i. m. 213—216. l.; vö. *Csengery:* i. m. 209. l.; vö. *Fenyő István:* Eötvös József a magyar jobbágyság nyomoráról. 1847. Magyar Tudomány, 1967.

[35] KÖM. XI. köt. 217, 221. l.

különben a szűk városi kiváltságos réteg követei meggyarapodó szavazataikkal továbbra is a visszahúzó erőket támogatják az országgyűlésen.[36] Eötvöst az újabb konfliktus Széchenyihez közelítette, sőt nyílt fellépésre indította az osztrák vámpolitika részleges semlegesítését célzó fiumei vasútvonal kiépítését szorgalmazó Kossuthék ellen. De a február 28-án Széchenyihez intézett levele azt mutatja, hogy némi ingadozás után újra melléjük állt. Aligha független ez attól, hogy Kossuth az ellenzék éppen aznap zárult konferenciáján ismét nagy határozottsággal lépett fel az örökös tartományok — a hazai átalakulás biztosítása szempontjából is oly fontosnak ítélt — alkotmányhoz juttatása érdekében. Eötvös saját korábbi kétségeit is bíráló elismeréssel írt róla, amit az alapvető kérdésekben köztük fennálló nézetazonosság újrafelismerése mellett az magyaráz, hogy szerinte „céljainak kiviteléhez jól meg tudja választani eszközeit", amit Eötvös, aki ezt nem mondhatta el magáról „megbecsülhetetlen" tulajdonságnak tartott.[37] Politikájában látta a leghathatósabb eszközt a polgári átalakulás hazai sikerének, de ugyanakkor békés menete belső és külső feltételeinek a biztosítására.[38] Ez teszi érthetővé — minden teoretikus fenntartása ellenére — együttműködését vele a reformkorban és mindaddig a forradalom idején is, amíg biztosító szerepének betöltésére alkalmasnak ítélte.

1848-ban Eötvös a Batthyány-kormányban céljai megvalósítóját, a forrón óhajtott polgári átalakulás végrehajtóját látta, az eszközt az abszolutisztikus és az ugyancsak fenyegetőnek ítélt belső anarchisztikus veszélyek leküzdésére. A március végi sorsdöntő napokban teljes őszinteséggel hangoztathatta sz udvarban, hogy a polgári átalakulásnak utat nyitó, a nemzeti önrendelkezést biztosító törvénycikkek jóváhagyása a Batthyány-kormányt a törvényesség őrévé teszi.[39] 1848 őszéig bízott abban, hogy a Batthyány-kormány fenn tudja tartani az átalakulás teljessé tételét biztosító belső rendet és a Széchenyivel együtt általa különösképpen szorgalmazott jóviszonyt a Habsburg-hatalommal. Nyilvánvalóan azt remélte a Habsburg-hatalomtól, hogy az alkotmányosság birodalombeli kifejlesztése folytán, ill. a frankfurti parlament koncepciójának megfelelően formálódó német egység liberalizáló hatására nem ellenfele, hanem külső támasza lesz a magyar átalakulásnak.[40]

1848. szeptember 29-én Eötvös elhagyta Magyarországot. Menekült a válságból, amit a Habsburg-hatalom augusztus végi, a márciusi vívmányok ellen indított akciója támasztott, és ami a tőle szabad kezet nyert Jellačić fegy-

[36] Eötvös elvi álláspontját a megelőző országgyűlésen részletezte. EÖM. IX. köt. 185—200, 220—226. l. Kossuth állásfoglalására ld. KÖM. XI. köt. 545—550. l. A vitára: *Barta:* uo. 51—52. l.; *Sőtér:* i. m. 222—224. l.

[37] *Bártfai Szabó:* i. m. II. köt. 632, 643. l.; *Sőtér:* i. m. 224—226. l.

[38] Ez is magyarázza Eötvös magatartását a kora márciusi napokban, amit Széchenyi 1848. márc. 11-i, Pozsonyból bizalmasához, Tasnerhoz intézett levelében — félreérthetetlenül Kossuthéknak Eötvösre gyakorolt hatására célozva — így panaszolt: „Kimondhatlan szomorú a lelkem. Eötvös megjelenése itt bennem legszebb reményeket gerjesztett! Azonban nagy kár, hogy idejött! Már elkapták!" *Bártfai Szabó:* i. m. II. köt. 653. l.

[39] Vö. *Károlyi Árpád:* Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Bpest. 1936. 84—85, 88—89, 244. l.

[40] EÖM. IX. köt. 258—264. l.; *Károlyi Árpád:* Németújvári gróf Batthyány Lajos . . . főbenjáró pöre. Bpest. 1932. I. köt. 108, 118, 138, 143, 161, 163, 182—183, 189, 195, 355, 358, 366—367, 389, 518. l.; II. köt. 159, 319, 325, 458, 552, 612—613, 642. l.; Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. (Kiad. Károlyi Árpád) Bpest. 1921. I. köt. 301, 339, 340, 350, 365, 373, 388. l.; *Spira György:* 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Bpest. 1964. 239—241, 284, 291. l.

veres támadása után nem ígért békés megoldást. Eötvös nem csupán félénksége miatt távozott, vagy Kossuthtal való nézetkülönbségei miatt, sokkal inkább azért, mert úgy vélte, egyszerre omlik össze a hazai polgári átalakulás külső és belső biztosítékrendszere. Első megingása — Pulszkytól Bécsben titkon útlevelet kért — szeptember 9—10-e táján volt, amikor az uralkodó elutasító feleletet adott a Batthyány-kormány és az országgyűlés békekereső küldöttségének, Pesten viszont — értesülése szerint — Ivánka Imre katonáival hatalmába kerítette az Újépületet, és tüntetés tüntetést követett.[41] Még hazatért, sőt szeptember 18-án Bécsbe kísérte azt az újabb küldöttséget, amit Kossuth javaslatára menesztett a magyar törvényhozás a bécsi parlamenthez, a két alkotmányos testület együttműködésének biztosítására a megbékélés érdekében. De a bécsi parlament többsége leszavazta a magyar küldöttség fogadását, sőt a bécsi kormány követelésére a frankfurti parlament is visszavonta Szalay László követi elismerését. A külső alkotmányos védőpajzs — Eötvös reménysége — darabokra tört.[42] Eötvöst nem vígasztalta a bécsi tömegek tomboló magyarbarát tüntetése, önkénteseik áradása Magyarországra. Mégis hazajött, sőt szeptember 25-én felszólalt a képviselőházban, tőle szinte szokatlan, talán önmagát is bátorító határozottsággal: „A szabadság oly valami, mit olcsó áron kapni nem lehet... csak most, mióta Magyarország legjobb vérével oltalmazza szabadságát, csak most lesz szabadsága állandó". De az önvédelem szükségességének e határozott indoklásához még hozzáfűzte: „A szabadságot vérrel kell áztatni, de nem utczákon, hanem a csatamezőn."[43] És három nap múlva Lamberg grófot, a törvényes magyar országgyűlés feloszlatására törvénytelen felhatalmazással érkező császári altábornagyot az utcán koncolta fel a pesti tömeg. Eötvösnek értesülnie kellett arról, hogy Kossuth még aznap falragaszokon tette közzé a Honvédelmi Bizottmány felhívását, elítélve a történteket és a törvényesség minden áron való fenntartását követelve.[44] Eötvös azonban nem hitte, hogy Kossuthék fenn akarják, még kevésbé hitte azt, ami bekövetkezett, hogy fenn is tudják tartani a belső rendet, a törvényesség uralmát. — Bécsbe ment, de ott is csak napokat töltött, mert az új bécsi forradalomban nem a magyar átalakulás potenciális szövetségesét, inkább a külső biztosítékul vágyott erők regenerálódásának veszélyeztetőjét látta. Október 6-án, a bécsi forradalom kitörésének napján Eötvös továbbmenekült.[45]

Az 1850-es években Eötvös célja az *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* c. művében[46] kicsúcsosodó állambölcseleti munkásságá-

[41] *Pulszky:* i. m. I. köt. 379—385. l.; *Kónyi:* i. m. II. köt. 306—307. l.; *Sötér:* i. m. 232. l.

[42] *Kónyi:* i. m. II. köt. 316—319. l.; *Pulszky:* i. m. I. köt. 412—414. l.; KÖM. XII. köt. (Szerk. *Sinkovics István*). Bpest. 1957. 953—954. l.; *Trócsányi:* i. m. 547. l. A frankfurti parlament a bécsi kormány szept. 11-i tiltakozása nyomán vonta vissza követi elismerését. Szalay erről hivatalosan csak szept. 26-án tájékoztatta Batthyányt, de Eötvös e baljós fordulatról, vagy legalábbis a bécsi kormány akciójáról minden bizonnyal már korábban értesült. Vö. *Károlyi:* Batthyány. II. köt. 13—16. l.; *Waldapfel Eszter:* A független magyar külpolitika 1848—1849. Bpest. 1962. 37—39. l.

[43] EÖM. IX. köt. 290. l.; *Sötér:* i. m. 233—234. l.

[44] KÖM. XIII. köt. (Szerk. *Barta István*) Bpst. 1952. 45—48. l.

[45] *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak. (S. a. r. Szabó T. Attila) Kolozsvár, é. n. 137—140. l.; *Nizsalovszky—Lukácsy:* i. m. 168—169. l.; *Pulszky:* i. m. I. köt. 425—426. l.; *Sötér:* i. m. 234—236. l.

[46] Első kiadása: I. köt. Wien. 1851, II. köt. Pest. 1854.

val mint ismeretes — korántsem elméleti volt csupán, hanem nagyon is politikai. Eötvös nem adta fel törekvését a polgári átalakulás és a parlamentáris alkotmányos államberendezkedés társítására a forradalom után sem. De amíg ezt 1848-ig egy haladó politikai mozgalom, a magyar reformellenzék tagjaként, ill. szövetségeseként politikai követeléssé emelhette, 1849 után koncepcióját — udvarképesebbé tétele ellenére — magányos teoretikusként csak ajánlhatta a fejtegetéseit semmibevevő abszolutisztikus hatalom számára. Pedig Eötvös az abszolutizmus alapfélelmét jelentő veszély mint egyik röpiratában fogalmazta — „korunk minden államot fenyegető legnagyobb veszélye, egy demokratikus forradalom" megelőzésére[47] ajánlotta orvosságát. Gyógymódja az egyéni szabadság követelményeivel szerinte ellentmondásba került demokratikus egyenlőségi és nemzetiségi törekvések következményeinek elhárításában állt, amit azonban az állam csak akkor biztosíthat, ha megteremti az egyéni szabadság érvényesítésének alkotmányos feltételeit, valamint a központosítás és — reformkori nézeteit sokban revideálva az önkormányzat kellő összhangját.[48] Elvont érvelése azonban politikailag éppolyan hatástalan maradt, mint két röpirata, amelyekben a hatalmi pozíciók biztosításának érvével törekedett Bécset az alkotmányosság útjára csábítani. Az elsőt 1850-ben jelentette meg,[49] amikor a Habsburg-hatalom már az abszolutizmus bevezetésének útján haladt, a másodikat[50] 1859 elején, amikor Ferenc József még görcsösen ragaszkodott a kormányzás abszolutisztikus formáihoz. Eötvös politikailag hatástalan erőfeszítéseivel egyelőre csak saját hazai elszigetelődését növelte.[51]

Az önkényuralom válságának kibontakozása idején, 1860/61-ben Deák politikai irányzatához csatlakozva igyekezett kitörni elszigeteltségéből. Deákék irányzatában látta azt a politikai erőt, amely kész egyfelől az 1848-ban kialakított alkotmányos államberendezkedés megújítására, másfelől megvédésére a forradalmi, ill. az általa nagyon szorgalmazott engedmények révén is pányvázandó nemzetiségi törekvésekkel szemben.[52] Külső biztosítékot ismét az alkotmányos német egység kötelékébe kerülő Ausztria és Magyarország kapcsolatának tiszta perszonáluniós viszonnyá alakításában keresett. Ezt az újabb röpiratban[53] kifejtett elképzelését, noha személyesen tapasztalhatta Ferenc

[47] *[Eötvös József]:* Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs. Leipzig. 1859. 215. l.

[48] A mű keletkezésének és tartalmának elemző bemutatását ld. *Sőtér:* i. m. 245—275. l. Vö. *Mátrai László:* Gondolat és szabadság. Bpest. 1961. 293, 300—303. l. Figyelmet érdemel, hogy — eltérő értékelési szempontok alapján is — Eötvöst mint állambölcselőt a konzervativizmus és liberalizmus közé helyezi *Robert A. Kann:* Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Graz—Köln. 1964. II. köt. 101—107. l. Koncepciójának politikai vonatkozásait helyezi az előtérbe *D. Mervyn Jones:* The Political Ideas of Baron József Eötvös. The Slavonic and East European Review, 1970. 586—597. l.

[49] *[Eötvös József]:* Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich. Leipzig. 1850.

[50] L. l. a 47. jegyzetet.

[51] *Berzeviczy Albert:* Az absolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. Bpest. 1922—1937. II. köt. 214. l.; *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860—61). Bpest. 1967. 30—31. l.

[52] Uo. 84, 90, 94, 124, 141, 152—157, 236, 240, 263, 369, 446—447, 537, 548—557, 569. l.; vö. *Tóth Ede:* Mocsáry, Eötvös és Madách a nemzetiségi kérdésről. Filológiai Közlöny, 1962.

[53] *[Eötvös József]:* Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands. Leipzig. 1860.

József idegenkedését tőle, az 1860-as évek derekáig melengette, mindaddig, amíg Bismarck vasökle szét nem zúzta a Habsburgok németországi pozícióit.[54] A hazai ellenállás, az osztrák-német centralizációs és a szláv föderalista törekvések, nem utolsó sorban pedig a Habsburg-hatalom ragaszkodása az abszolutisztikus kormányzati eszközökhöz az 1860-as évek derekán tette csak lehetővé az alkotmányos berendezkedésért sóvárgásában Eötvös által nagyon is siettetett[55] kiegyezési tárgyalásokat.

Mégis Eötvös, a kiegyezés szorgalmazója olyan alkotmányos követelményeket támasztott mind a kompromisszum megkötésének módja, mind tartalma tekintetében, amelyek nem teljesültek. Kifogásolta az osztrák parlament működésének szüneteltetését a kiegyezési tárgyalások idejére, és helytelenítette, hogy Deák csak a Habsburg-hatalommal kíván egyezkedni, míg ő éppen „ellenkezőleg mindent az *alkotmányos Ausztria népeitől* remélek s csak ennek képviselőivel kezet fogva akarok elérni".[56] A megvalósult kiegyezés — amint ezt az újabb kutatás már kiemelte[57] — sok vonatkozásban maradt el Eötvös nemzeti és alkotmányos igényeitől is. Eötvös eredetileg nem akart közös katonai alakulatokat a Monarchiában, és az ország területén békében csak hazai csapatok állomásozását kívánta engedélyezni, egyebekben is nemzeti és alkotmányos biztosítékokat keresve a hadügy terén. Elgondolásaiból az a legjelentősebb, hogy útját kívánta állni a közös ügyek révén a dualista rendszerben majd ténylegesen és végzetesen érvényesülő abszolutisztikus befolyásnak azzal, hogy a közös ügyekben minden rendeletet csak egy-egy, az illető ország parlamentjének közvetlenül és ténylegesen felelős államminiszter ellenjegyzésével lehessen kibocsátani.[58]

Tagadhatatlan, hogy így is, majd miniszteri működése során egyre sűrűsödő fenntartásai ellenére is magáénak érezte a dualizmust, olyan szerkezetnek, amelynek keretei között — hiszen, megítélése szerint, létrejöttek a külső és belső biztosítékok — a polgári átalakulás teljessé tehető. Csak azt

[54] EÖM. XVI. köt. 198—206. l.; *Szabad György:* i. m. 221—224, 490—491. l.; *Diószegi István:* A Deák-párt és a német egység. Századok, 1970. 230—240. l.: vö. *Kovács Endre:* Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Bpest. 1968. 19—122, 282—285. l.

[55] EÖM. X. köt. 51—63, 69—90. l., XX. köt. 155—157. l.; *Kónyi:* i. m. III. köt. 490—491, 563, 718, l., IV. köt. 64, 101, 129, 194—197. l.; *Beksics Gusztáv:* Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés. Bpest. 1883. 265. l.

[56] Mindezeket a legegyértelműbben a Falk Miksához írott, annak publicisztikai tevékenységét befolyásolni kívánó leveleiben fejtette ki: EÖM. XX. köt. 128—131, 145—148. l. Igen figyelemreméltó azonban ebből a szempontból saját publicisztikája is, különösen *Az új osztrák ministerium* c. a Politikai Hetilap 1865. aug. 7-i számában megjelent cikke, amely — nem jelezve nyíltan eltérését Deák koncepciójától — a kiegyezés általa helyeselt formáját abban az esetben látta megvalósíthatónak, „ha mindkét részről azon meggyőződésből indulunk ki, hogy a birodalom közös ügyeinek mily módon való kezelése csak a magyar s a Lajtán-túli tartományok törvényhozásainak szabad megegyezésével határoztatik el, melyhez közös fejedelmünk sanctiója járul". Uo. XVII. köt. 253—254. l. Ez az önálló felfogása némiképpen még 1866. febr. 16-i képviselőházi beszédéből is kitűnik. Uo. X. köt. 51—63. l.

[57] *Antall József:* Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése 1865—1866. Századok, 1965. 1110—1111. l.

[58] *Báró Eötvös József:* Naplójegyzetek—gondolatok 1864—1868. (S. a. r. Lukinich Imre) Bpest. 1941. 119—125. l. Hogy az Eötvös által a közös ügyek vonatkozásában is megkívánt parlamenti fék hiánya milyen súlyos következményekkel járt a dualista alkotmányosságra, azt kitűnően világította meg alapvető tanulmányában *Komjáthy Miklós:* Az Osztrák-Magyar Monarchia közös minisztertanácsa. (Kormányzattörténeti és irattani vázlat.) Levéltári Szemle, 1965—1966.

az ellentmondást nem látta, hogy azok a külső és belső erők, amelyek az új szisztémát kialakították, ill. azok a társadalmi erők, amelyeknek az érvényesülését a dualista rendszer biztosította, korántsem következetes hívei, sőt sokban ellenfelei törekvéseinek. Ennek az ellentmondásnak a következményeit kellett viselnie az 1848-hoz mérten annyira megszűkített vallás- és közoktatásügyi reformterveiért is csak félsikerrel vívott küzdelemben,[59] és abban, hogy a nemzetiségek által keveselt, de legalább egyéni polgári jogaik biztosítására irányuló őszinte törekvéseinek politikus társai által eleve megkisebbített eredménye is jórészt írott malaszt maradt.[60] Eötvös keserű kiszólásainak ez idő tájt se szeri, se száma.[61] „Collégáim nagy része sem nem érti, sem nem érzi feladataink nagyságát, s így sokkal többet bosszant maga a kormány, mint az oppositio" — írta a fiának.[62] Társaira panaszkodott, nem is látva, vagy erőtlenül annak megvallására, hogy maga a rendszer, amelyben funkcionál, áll ellentétben elveivel.

Talán azzal a látomással vigasztalódott, amit egyszer a nemzetiségi kérdés vonatkozásában, de általánosabb igénnyel idézett fel: „Több ember közül, kik egy hegynek legmagasabb csúcsára törekszenek, néhányan elbuknak, mások kifáradtan megállnak, vagy megfordulnak, de azok, kiknek ereje s bátorsága a küzdelemben el nem fogyott, bármi különböző oldalról indultak is ki, mentől magasabbra emelkednek, annál inkább közelednek egymáshoz, s végre találkozni fognak."[63] Eötvös látomásában biztatás fénylett, biztatás a felfelé törekvésre, az embert emberhez közelítő haladásra.

Д. Сабад:

Политический путь Йожефа Этвёша

Резюме

2-го февраля 1971 года состоялось заседание Академии наук Венгрии, посвященное 100-летию со дня смерти Йожефа Этвёша, писателя, философа в области вопросов государства и политика. Основной доклад прочитал Дердь Сабад. В своем докладе он устанавливает, что в области политики Этвёш поставил своей главной целью способствовать буржуазному преобразованию Венгрии и созданию буржуазной конституционной государственной системы, которая обеспечила бы это преобразование. Он с неустанным вниманием следил заопасностями, которые могли угрожать выдвинутым им целям и пытался

[59] EÖM. X. köt. 150—162, 166—176, 188—215, 286—288. l.; *Sötér:* i. m. 317—332. l.

[60] Az 1865-ben megjelent *A nemzetiségi kérdés* c. munkájában több engedményt ajánlott, mint amennyi az 1868:44. tc.-ben megvalósult. EÖM. XVI. köt. 3—122. l. Mint ismeretes, a „politikai nemzet" meghatározása végül is Deák megfogalmazásában került a törvény szövegébe. Vö. *Kónyi:* i. m. VI. köt. 96—111. l.; *Szekfű Gyula:* Állam és nemzet. Bpest. 1942. 161—163. l. Nemzetiségpolitikájának egyik újabb vizsgálója úgy jellemzi a parlamenti vitában Eötvöst, mint „Hauptverteidiger des mehr oder weniger eigenen Entwurfs". *Johann Weber:* Eötvös und die ungarische Nationaltätenfrage. München. 1966. 141—147. l.

[61] EÖM. XX. köt. 55, 57, 59—60, 91, 176. l.; *Sötér:* i. m. 319, 321, 326. l. Vö. *Nizsalovszky Endre:* Eötvös József két levele Haynald Lajos érsekhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 75—76. l.

[62] EÖM. XX. köt. 64—65. l. A levél folytatása világossá teszi, hogy az ellenzék legfőbb „erényének" persze gyöngeségét tartotta.

[63] Uo. XIX. köt. 173. l.

ликвидировать политические последствия этих опасностей. Автор целым рядом данных доказывает, что в 1840-ых годах в основных вопросах политической борьбы Этвёш поддерживал стремившуюся к реформам оппозицию, которую возглавляли Деак и Кошут. Поддержка эта объяснялась тем, что по основному вопросу — требованию буржуазного преобразования — взгляды их совпадали, хотя в деталях будущего государственного устройства расходились: Деак и Кошут были сторонниками муниципальной системы, а Этвёш — приверженец централизма. В 1848 году Этвёш был на стороне венгерского революционного правительства вплоть до тех пор, пока считал, что оно способно защитить процесс буржуазного преобразования страны от угрожавших ему внутренних и внешних опасностей. В 1850-ых годах его работы в области теории государства и прокламации имели главной целью убедит власть Габсбургов, что ей удасться устранить «опасность демократической революции» только в том случае, если она ликвидирует абсолютизм, создаст конституционные предпосылки для осуществления свободы личности и — в этой области Этвёш значительно пересмотрел свои взгляды — обеспечит необходимое согласование между централизованной властью и самоуправлением. В 1860-ых годах Этвёш поддерживал стремления Деака к заключению соглашения с Автсрией. Однако он был против торга с австрийским двором и считал, что лишь оба парламента — австрийский и венгерский — призваны выработать соглашение, способное создать такую конституционную систему, которая исключала бы всякие абсолюстические влияния в обеих частях монархии. Однако новая система далеко не оправдала всех связанных с нею надежд Этвёша.

Gy. Szabad:

József Eötvös sur les voies de la politique

Résumé

L'Académie des Sciences Hongroise a tenu une séance commémorative le 2 février 1971 à l'occasion du centenaire de la mort de J. Eötvös, écrivain, théoricien de la politique et homme d'État. Dans sa conférence faite à cette occasion Gy. Szabad établit que le principal but politique de J. Eötvös était d'encourager le développement capitaliste en Hongrie et d'en créer la garantie dans un système d'État constitutionnel ne pas perdant de vue tout ce qui pouvait menacer la réalisation de ces objectifs et l'exigence politique d'éviter ces dangers.

L'auteur se sert de quantités de documents pour prouver que dans les années 1840 J. Eötvös partageait — pour les questions les plus importantes — le point de vue de l'opposition réformistes avec Deák et Kossuth en tête. Cet appui avait pour base l'identité des vues concernant l'approbation du développement capitaliste malgré qu'Eötvös était l'adepte de la centralisation tandis qu'eux optaient pour les droits des municipalités dans la question de l'organisation de l'État bourgeois. En 1848 J. Eötvös restait attaché au gouvernement révolutionnaire hongrois jusqu'à ce qu'il le jugeait capable de refuter les dangers intérieurs et extérieurs menaçant le développement bourgeois. Au cours des années 1850 son principal objectif politique découvert de ses oeuvres politiques et de ses brochures consiste en efforts de convaincre le pouvoir Habsbourg d'abandonner l'absolutisme et de créer les conditions constitutionnelles pour pouvoir prévaloir la liberté individuelle aussi bien que la harmonie de la centralisation et l'autogouvernement. Pour ce dernier il a revisé en beaucoup ses vues antérieures.

Au cours des années 1860 Eötvös a appuyé Deák dans ses efforts au compromis. Par contre celui-là refusait le marchandage avec la Cour et prétandait que le compromis établissant un régime constitutionnel dans les deux partis de la Monarchie devrait être la tâche des deux parlements. Le nouveau système était loin de satisfaire aux espérences.

KÖZLEMÉNYEK

Pál Lajos:

Rónay Jácint

A XIX. századi Európát — főleg a század első évtizedeiben — átható nagy gondolatrendszer, a liberalizmus a feltörekvő burzsoázia követeléseit, a hatalom megragadásának és birtoklásának igénye által meghatározott elképzeléseket tükrözött.

Európa nyugati részein már „birtokon belül" volt a polgárság, amikor a társadalmi haladásért küzdők Magyarországon szintén liberális jelszavakkal szálltak harcba a társadalmi, politikai, gazdasági fejlődésért. A korszak történetének kiváló kutatója — Barta István — így foglalta össze azokat a történelmi fejlődésben gyökerező sajátosságokat, amelyek megkülönböztették a magyar liberalizmust, annak fejlettebb, nyugati formájától: a polgárság gyengesége miatt az átalakulásban legjobban érdekelt árutermelő középbirtokos nemesség vitte a vezető szerepet, s ez egyben előtérbe helyezte az átalakulás agrárkapitalista jellegét. A polgári átalakulás gazdasági és politikai függés viszonyai között ment végbe, a maga negatív és pozitív következményeivel, tekintve, hogy az önrendelkezés hiánya akadályozta az átalakulást, de lehetővé tette, hogy a társadalmi haladásért és a gazdasági, politikai függetlenségért vívott harcot össze lehetett kapcsolni. Külön sajátosság volt, hogy a harcot egy soknemzetiségű országban kellett megvívni, ahol az éledő polgári nacionalizmus segítő és gátló szerepet egyaránt betöltött. Ez a liberalizmus, összefüggésben azzal, hogy a vezető szerep a nemességé volt, a nemesség érdekeit tükrözte elsősorban. A magyar nemesi liberalizmus forradalomellenes volt, sőt létrejöttét is a forradalom megelőzésének szándéka vezérelte. Az átalakulást nem a fennálló társadalmi és tulajdonviszonyok megváltoztatásával, hanem azok tiszteletbentartásával kívánták végrehajtani. Ezek a sajátos körülmények szülték az érdekegyesítési politikát. A középbirtokos nemesség kétfrontos harcot vívott; egyrészt a haladással szembenálló erőkkel, másrészt a parasztsággal és a polgársággal, minthogy ezekkel szemben maga is mint feudális kizsákmányoló lépett fel. A parasztság és a városi polgárság megmozdulásait követően az érdekegyesítési politika új elemekkel bővült, nevezetesen a politikai jogok egy részének e rétegekre való kiterjesztésével. Főbb képviselőik felismerték azt, hogy ezzel egyrészt gyengíthetik az említett rétegek osztályharcát, másrészt biztosíthatják hátukat Béccsel szemben.[1]

A liberalizmus nem volt filozófiai rendszer, de gondolataival termékenyítően hatott az ekkor nálunk kialakuló egyezményes filozófiára. Minthogy a továbbiakban Rónay Jácint életét és tudományos tevékenységét akarjuk nagy vonalakban megrajzolni, e helyütt az egyezményes filozófiát és az abból kinövő empirikus pszichológiát is csak vázlatosan tárgyaljuk, éppen annyira csak, amennyire témánk megkívánja.

Hetényi János, Szontagh Gusztáv és mások, az egyezményes filozófia kidolgozói, — ahogyan ők írták — a magyar karakternek megfelelő filozófiai rendszert akartak

[1] *Barta István:* A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. Történelmi Szemle, 1963. évf. 3—4. sz. 325—335. l.

létrehozni. Egyezményes filozófiájuk eklektikus jellegű. Központi fogalmával, a harmonia praestabilitával, a társadalmi osztályok békés együttműködését hirdette, a lassú reformok útjának követését tanácsolta, hangoztatta a király iránti lojalitását. Forrásait tekintve, éppúgy merített az angol szenzualista filozófiából, mint a klasszikus német filozófiából. Krug, Leibniz, Spinoza éppúgy hatottak rájuk, mint a francia felvilágosodás filozófusai. E filozófia alapvetően empirikus beállítottságú és erősen természettudományos orientáltságú. Minduntalan Locke-ra és Bacon-re hivatkoztak, amikor az empíriát helyezték előtérbe, s utaltak arra, hogy ezt a természettudományok területén elért haladás még jobban alátámasztja. A természettudományok haladására apellálva többen közülük a pszichológiát is empirikus alapokra kívánták helyezni. Ezt tükrözte az 1834-ben kihirdetett pályázatra beérkezett munkák közül az első három helyen díjazott művek alapgondolata is. Bár a szerzők különböző módon ítélték meg az empirikus lélektan jelentőségét, de abban egyetértettek, hogy a nevelésben és a társadalmi haladásban óriási szerepre tehet szert.[2] Mint a pedagógiai optimizmus más képviselői, ők is túlbecsülték a nevelés szerepét: attól várták a társadalmi kiegyenlítődést. E munkákban a szerzők a lélektant önálló tudománynak igyekeztek feltüntetni, de — mint Rónaynál is látni fogjuk — jóval nagyobb teret szenteltek a társadalmi és filozófiai kérdéseknek, mint a tisztán lélektani kategóriáknak.

1.

Az egyezményes filozófia, az empirikus lélektan egyik következetes híve és képviselője volt Rónay Jácint. 1814. május 13-án született Székesfehérvárott. Apja jómódú szíjjártó-mester volt. A család eredeti neve Leitzinger volt. Rónay Jácint 16 éves korában egy katonaiskolai év után — anyja kívánságára — jelentkezett a bencés rendbe. A rend szokásai szerint az esztergomi bencés gimnáziumba került. 1831 októberében vették fel a rendbe. A bencés rend tanító rend volt, ezért tagjait a tanári pályára is felkészítette. Rónay a bölcseleti tanfolyamot Győrött, a volt jezsuita — 1803-tól bencés — gimnáziumban hallgatta, majd a tanári vizsgákra Bakonybélen készült fel, s 1835-ben oklevelet szerzett. Teológiai tanulmányait ugyanez évben kezdte meg Pannonhalmán. 1839-ben áldozópappá szentelték. 1840 elején a győri Lyceumba került mint a bölcsészet tanára. 1842—43-ban letette a bölcseleti doktorátushoz szükséges vizsgákat. 1848-ig főképp lélektani munkákat ír, szívósan készül a tudományos pályára. Politikailag lojális, de kapcsolatban állt a győri liberálisokkal, — így Kovács Pállal, Kálóczy Lajossal, Lukács Sándorral — jó és termékeny a közreműködése a „Hazánk" című lappal.

Győr szabad királyi város a 40-es években a liberálisok egyik legfontosabb vidéki centrumává vált. Az egész megye ekkori adottságai hozzájárultak ehhez. Bár fékező erőként hathatott az, hogy a megye 3/5 részét az egyház birtokolta — a győri püspökség és káptalan, a pápóczi és csornai prépostság, a szombathelyi káptalan és szeminárium többek között —, s jelentős birtokokkal rendelkezett gr. Viczay, gr. Sándor, a hg. és gr. Esterházyak is, de a megye 11 753 főből álló nemességének 5/6 része csekély birtokkal rendelkezett.[3] Ez utóbbiak közt találjuk a Bezerédy, a Fejérpataky, a Gyapay, a Noszlopy és Pázmándy családokat is.

[2] Philosophiai pályamunkák 2—3. köt. Pest, MDCCCXLIV. A második kötetben találjuk *Hetényi János:* „A lélektudománynak nevelési fontosságáról" c. első díjas munkáját. A harmadik kötet tartalmazza *Beke Kristóf:* „A lélektudomány' viszonya a neveléshez" c. „másod rangú pályamunkáját".

[3] *Fényes Elek:* Magyarország leírása. II. Magyarország részletesen. Pest. 1847. 19. l.

Győr városának ebben az időben 17 000 lakosa volt, egyike a legvagyonosabb és legműveltebb városoknak. A városban volt egy kir. akadémia, egy Benedek rendi főgimnázium, püspöki papnövendékház, evangélikus gimnázium, leánytanító intézet, több elemi és rajziskola, könyvnyomóintézet és könyvkereskedés.[4]

A város ipara különösen a Védegylet megszervezése óta fejlődött nagyot. Volt itt egy nagyobb és három kisebb posztógyár, kesztyűgyár, cukorgyár. A városban — 1846-ban — 812 céhes mester és 214 kereskedő volt. A megyében virágzott a gabonakereskedelem: évente 1 millió mérő (1 mérő = 75 kg) búzát és 800 ezer mérő árpát, zabot, tengerit szállítottak tovább. Főleg közvetítő kereskedelmet folytattak.[5] A városban nagy számmal éltek német anyanyelvű polgárok, akik a liberálisok közé tartoztak többségükben.

A városban megjelenő lap, a német nyelvű „Vaterland" 1847 januárjától magyar nyelven „Hazánk" címen jelent meg, s új szerkesztője, Kovács Pál, jó kapcsolatokat épített ki nemcsak a győri, hanem a pesti liberális körökkel is. Ezzel a győri Hazánk országosan is az egyik legjelentősebb vidéki lappá vált.

A győri liberálisok egyik elismert vezetője Lukács Sándor volt, 1848-ban a helybeli ifjúság szervezője és politikai vezetője, 1848 nyarán a márciusi fiatalok közül Irínyi, Irányi mellett őt is megválasztották országgyűlési képviselőnek. Győrött két önkéntes zászlóaljat szervezett, s egyike volt azon hét képviselőnek, akiket elsőként neveztek ki kormánybiztosnak. Legfontosabb tevékenysége 1849 nyarán a hadfelszerelési kormánybiztosi hivatal ellátása volt. Kovács Pálnak Rónay tudományos publicisztikai tevékenységében, Lukács Sándornak pedig politikai színrelépésében volt nagy szerepe.

Rónay pályájának első szakaszában filozófiai, lélektani munkákat ír. Mint Heténvi és Vargha, a filozófia felől közelíti meg a lélektani problémákat.

Győri tanárkodása idején előadások tartására készített egy kisebb, összefoglaló jellegű munkát, a „Bölcsészet története" címmel, melyet később — sikertelenül — megpróbált kiadatni. Munkájának alapgondolata az igaz, szép és jó középpontba állítása — mint az egyezményesecknél általában — a harmonia praestabilita fogalmából adódik. Minden esemény, dolog az előre elrendelt harmóniára törekszik, — mely végső soron isteni eredetű —, következésképp az igazra, szépre és jóra. A gondolkodó ember aktivitása — mely eszerint lényegében passzivitás — abban áll, hogy felismeri azokat a törvényeket, melyek e cél eléréséhez szükségesek. Minden ami a szép, jó és igaz fogalmával ellentétes, — s ezek közé tartoznak e filozófia képviselői szerint a társadalmi forrongások is, — ebben az irányzatban nem nyernek polgárjogot, mert a fent említett célok elérésének egyetlen eszköze a lassú evolució, a reformok sorozata. Ebből következik, hogy a társadalom művelt embereinek, a nemességnek és a polgárságnak az összefogása és együttes munkálkodása a fejlődés záloga. Rónay munkájában és a többi egyezményes szerző munkáiban, sokszor találkozhatunk a forradalom képének felidézésével, annak véres, ellenőrizhetetlen, előre nem látható fordulataival, de ez csak arra szolgál, hogy figyelmeztessék a hatalom birtokosait: ha nem veszik kezükbe az irányítást, és nem mennek az eseményeknek elébe reformokkal és más békés eszközökkel, úgy a következmények csak olyan események lehetnek, melyeket többé már lehetetlen megállítani, még kevésbé kézben tartani. Harmonikus esztétikájukkal éppúgy szembenállt a forradalom mindent elsöprő, leromboló, tagadó természetűnek látott új esztétikája, mint a harmonikus etikával a forradalom kemény morálja, ezért az egyezményes filozófia tartózkodott mindazon rendszerektől, melyek a „szélsőséges" formákat hirdették.

Kéziratban maradt feljegyzései tanusítják, hogy már a 40-es évek elején élénk érdeklődéssel fordult a lélektan felé. 1840—45 között készített jegyzetei alapozták meg

[4] Uo. 20—21. l.
[5] Uo. 18. és 19. l.

a később nyomtatásban is megjelent műveit, s a kéziratos formában fennmaradt, természettudományos lélektani rendszer alapítására tett kísérletét.

Feljegyzéseinek első része az „Ifjabbkori, kézikönyvnek szánt lélektani dolgozataim"[6] címet viseli. E jegyzetek elsősorban fiziológiai alapon tárgyalják az érzékszerveket, idegrendszert stb. Ezek leírásában követi a kor hazai — Hetényi, Mócsy, Beke — és külföldi felfogásait. Munkásságának első nyomtatásban megjelent darabja a „Mutatvány a tapasztalati lélektan köréből"[7] címet viseli. Mint a cím is jelzi, tapasztalatokra próbálja alapítani a lélektant, nagy fontosságot tulajdonítva az érzeteknek. Ez a kísérlet mégsem járt teljes sikerrel, mert az érzetek és gondolkodás viszonyát nem tudta megoldani. Hangoztatja az érzetek fontosságát, de a gondolkodás és a szellem primátusának hangsúlyozása mellett. Nem tudja — és a tudományos eredmények akkori állása, másrészt hivatása miatt nem is tudhatta — megoldani a gondolatok, a szellemi élet mechanizmusának kérdését. Könyvében az előbb említett okok miatt, jórészt a megfigyelések által tapasztalt tényeket írja le, melyekből elég érdekes következtetéseket von le. Nem szorítkozik pusztán a lélektan területére; érdekes filozófiai, társadalmi problémákat is felvet, foglalkozik a kor égető kérdéseivel. Ebből a szempontból figyelemre méltók a társadalomról és szabadságról írottak: „. . . míg az ember a természet fia, a véle született szabadság legfőbb kincse; nagyobb szerencsétlenséget nem ismér, mint függni mástól, s azért írtózik, nem ugyan a társas, hanem igen, a társadalmi élettől. Innét van, hogy az ember a társadalmi élet határin kívül, haraczczal szívében, fegyverrel kezében kalandoz hontalan, tűrve, nélkülözve szabadságáért mindent, s csak akkor engedi ezt a társadalmi élet korlátai közé szorítani, ha nagyobb erő szolgasággal fenyegeti. A társadalmi életet tehát a félelem szüli, míg ellenben a társas élet ösztöne velünk született . . . Hát a társadalmi élet? — ez ellenkezik a szabadság ösztönével, mi igen természetes; hiszen éppen a szabadságnak féktelensége szülé, ez kényteté az embert, hogy lemondva természeti szabadságáról, a társadalmi élet határai közé lépjen, hogy függését egy jogszerű, ön választotta felsőbbség ellenében elismerje, s kezébe hatalmat adjon elég erőst, az egésznek jogait és szabadságát megóvni."[8] Nyilvánvaló a gondolati rokonság Locke-kal és általában a „szerződéses" elméletekkel.

Érdekesen fogalmazza meg az erkölcs lényegét: „Az ember szabad, eszes, tökéletesíthető lény: . . . ésszerű szabadság teszi az embert tökéletessé; olly szabadság, melly önmagát korlátozza, olly cselekvés, melly nem kényszerített, és még is törvényszerű . . . az állatiság és ész összhangzó működése az erkölcs!"[9] Ez a definíció rokonságot mutat Széchenyi felfogásával. Határozottan visszautasítja az aszkéta erkölcsöt, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy vallás és erkölcs nem választható el egymástól, mert „az erkölcs: szabadakaratunknak szabad alárendelése az ész szavának, vagy is, az Isten akaratának; és ha így, vallási érzemények erkölcsiek nélkül viszont nem is gondolhatók!"[10]

A társadalom forrongásait is lélektani kategóriákkal igyekszik magyarázni. „A magyar jelenleg inkább indulatos, mint szenvedélyes: bátor, elszánt, ingerlékeny, haragja hamar lángralobban, de bosszút nem forral; korlátokat nem igen tűr, de ki szíve üterét kellemesen érinti, azért kész mindenre, s a milly tomboló volt elébb, olly hódoló most . . . Nemzetünk jelenleg az indulat árján hullámzik: áldozat, honszeretet visszhangzik itt és ott, és mindenütt; igen, de mi inkább szerelmesek, mint szeretők vagyunk, szent buzgalomtól ihletve ugyan, de gondtalan kezekkel nyúlunk évezredes alkotmányunk kerekei közé, mintha jelszavunk volna: mindent nyerni vagy veszíteni."[11] Ha megvizsgáljuk, hogy az

[6] Pannonhalma, Bencés Kéziratok (továbbiakban BK) 183/1.
[7] Megjelent Győrött, 1846-ban.
[8] *Rónay Jácint:* Mutatvány a tapasztalati lélektan köréből. Győr. 1846. 116—117. l.
[9] Uo. 50. l.
[10] Uo. 52. l.
[11] Uo. 59. l.

indulatról mit mond, nyilvánvalóvá válik, hogy ebben az időszakban — 1846-ban — nem helyesli a társadalom radikalizálódási folyamatát, nem tartja helyes útnak a forradalmi megoldások keresését. „Az indulat — írja Rónay — melly Ciceróként (mint Ciceró mondja! P. L.) lelkünk felháborodása (perturbatio animi), zavarja az értelmet, s így körülményt, gátot, eszközt és czélt nem ismerve, vakon rohan, elhamarkodottsága közönségesen czélt téveszt."[12]

A változásokat, mint annyi más elődje, — Campe, Salzmann, Pestalozzi vagy Hetényi, Beke, Mócsy — ő is a neveléstől várja. Ebben következetesen kitart az „egyezményesek" mellett, s reformok útján — elsősorban nevelés által — kívánja a társadalom átalakítását. Neki is, mint a többi pedagógiai optimistának, hibája, hogy nem látta tisztán a társadalmi berendezkedés és a nevelés ügyének helyes kapcsolatát, hogy csak a társadalom megváltoztatásával lehet a nevelést új alapokra helyezni. Kifejtette, hogy „a nevelés és nevelőintézetek elrendezése és kormányzása nagy munka; ettől függ jövőnk, ettől egyesek, s az egész emberi nem boldogsága. Az ember midőn születik, jóra rosszra egyaránt hajlandó; minden a neveléstől függ."[13]

Gúnyosan szól a nacionalizmusról: — „az önszeretet üvegszemét (szemüvegét! P. L.) minden nemzet orrára biggyeszté!"[14] — és elvetendőnek tartja a nemzet nagyjainak istenítését. „Az őskori babona istenekből csinált félisteneket, ezekből embereket, s az emberek népek lőnek, és a népek jeles férfiaikat ismét visszavívék eredetök egébe, s egész, vagy fél istenekké tevék őket, a mint tetszett a nép szeszélyének."[15]

E munkájával párhuzamosan készítette jegyzeteit egy karakterológiai munka megírásához. Több cikke jelent meg folytatásokban 1847-ben a „Hazánk"-ban. A cikksorozat két cím alatt futott: „Milyen a magyar!" és „Milyen a nő!". Könyvalakban szintén ez évben jelent meg „Jellemisme . . . " címen, — s ennek alapján választották meg 1847. december 29-én akadémiai levelező tagnak. Ez a műve is sok, szerteágazó problémával foglalkozik. Több nemzet karakterológiai sajátosságait igyekszik megragadni, de ennek nyomán ma sem ismeretlen felületes kép alakul ki egyes népekről az olvasóban. Így az angol hidegvérű, a német szorgalmas, az olasz heves, a francia szellemes stb. A nemzeti sajátosságokról írja: „Akarjuk megismerni a nemzeteket, figyeljünk zenéjökre, keressük fel költőit; de ne azokat, kik az idegent túlbecsülve eltorzítják a nemzeti sajátosságokat. A népköltőt, magát a dalló népet keressük, s a nemzet jellemét századok után is feltalálandjuk. Nemzeti zenénkben, s legújabban összegyűlt népdalainkban, ki nem ismer kelet népére?"[16] Ezt a sokak által elfogadott tételt Kölcsey is hangoztatta, de hivatkozhatunk Erdélyi Jánosra is, aki akadémiai székfoglaló beszédében ugyanezeket mondotta. Közvetve Herder meghatározásával is rokoníthatjuk a fent idézett részt, aki az „Eszmék az emberiség történetfilozófiájához" c. négykötetes munkájában (1784—1791) a társadalmi jelenségek törvényszerű változásait úgy tárgyalta, mint a néplélek általános fejlődésének meghatározott lépcsőfokait. A „néplélek" alatt Herder egy adott etnikai csoportnak a népköltészetben kifejezett sajátos belső pszichikai tevékenységét értette.

Rónay ezenkívül nagy jelentőséget tulajdonított a nemzetek általános jellemvonásainak kialakulásában az éghajlatnak — mérsékelt égöv: szorgalom és mérsékelt politika —, a „tápszereknek" — húsevő nép bátor, kitartó; növényevő: lusta, tunya —, de egyik legjellemzőbbnek a szokásokat tartja. Az ezek alapján kialakuló nemzetjellem fő vonásait

[12] Uo. 58. l.
[13] Uo. 150. l.
[14] Uo. 162. l.
[15] Uo. 162—163. l.
[16] *Rónay Jácint:* Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok. Győr. 1847. 8—9. l.

nem a hatalmasoknál, nem az ún. művelteknél, nem a városokban keresi, mert „. . . kétségtelen, hogy legtisztább forrását a népnél találandjuk: hol az élelmi gondok nem hagytak időt elkorcsosodásra, hol kéjelgés a nemzet külső eredeti típusát nem emészté fel . . .”[17] Munkájában nem azt kutatja — írja —, hogy a természet mivé alkotta az embert vagy milyennek kellene lennie, „. . . hanem milyen, mivé tevé őt a társadalmi élet, a nevelés, éghajlat, tápszerek és mind az, minek az ember kiképzésére olly nagy befolyása van”.[18]

Az emberi élet idejét — a kor divatos felfogásában — négy korszakra osztották, úgymint: gyermekség, ifjúság, férfikor és öregség szakaszára. Rónay ezekhez hozzáveszi az „életműsítés” korát, ez a magzati korszak; a vénség és az aggság korát. A „nemzeti élet” korszakait az emberi élet különböző szakaszaival hozza párhuzamba: első korszak a nevelési, ahol az érzékiség dominál, ezt költői korszaknak is lehetne nevezni — írja; a második korszakban az indulatok csillapodnak, de a szenvedély fel-fel lázad. A harmadik korszak, ahol a cél már nem egyesek, hanem az egész boldogsága. Hangsúlyozza, hogy e korszakokat át kell lépni, meg kell haladni, mert ha egy korszaknál megragad a nemzet, akkor menthetetlenül elpusztul. Ez utóbbira példaként több ókori nép hanyatlását és letűnését hozza fel.[19] Az ország jelen időszakban — írja Rónay — az első és második korszak közötti átmeneti időszakot éli. A továbbhaladás útjában még sok akadály van „. . . de a legnagyobb mégis csak 900 éves álladalmi rendszerünkben rejlik. Hol volna eddig hazánk? ha hivatalnok csak az lehetne, ki ebbeli képességét tettleg is bizonyítja; míg a hivatalképesség egyetlen feltétele nemesi oklevél leend, addig gyökeres javításról gondolni sem lehet. Azonban, messzebb állunk mi ettől, mint sokan hiszik, a nemesi czím még mindig varázs erővel bír hazánkban, s az ellenkező olly rosszul hangzik, hogy az ember „hidalgók” honában képzeli magát lenni.”[20]

Az elmaradás gazdasági okai között sorolja fel, hogy „földmívelőink a régi, kontár gazdálkodástól nyomnyit sem tértek el, a termesztés ritkán haladá meg a fogyasztást, a közös legelők örök czivódások kimeríthetetlen forrásai lőnek, s a földmívelő lakhelye többnyire csak nyomor tanyája volt. Ide járult a műipar és kereskedés elhanyagolása: pedig pusztán földmívelő nemzet kereskedés nélkül, mindig gyenge, függő és szegény maradand.”[21] És mit lehet elmondani a nemességről, azokról, akiknek nagyobb része szegény, s már régen szegre akasztották kardjukat, az „ármálist” a mestergerenda alá rejtették, s jobbágy híján maguk nyúltak az eke szarvához. Ez a réteg „. . . a »nemadózást« és »insurrectiót« kivéve egyéb előjogait vagy polgári tartozásait nem ismeri.”[22]

Az intelligencia és köznemes megkülönböztetését akarja eltüntetni, úgy, hogy „mindenütt »intelligentia« (értelmesség) derengjen !”[23] Az elszegényedett nemes, helyzetéből következően, alázatos és tisztelettudó, „. . . de tűzz süvege mellé tollat, mondd neki: »restauratio« lesz, s nem ismerendsz többé reá: odahagyja házát, családját, veszni engedi gazdaságát és siet öröm-ittasan a tisztújítási csatatérre. Amilly alázatos volt csak imént, olly elbízott, fennhéjázó most; a nemtelenre, legyen bár mívelt vagy gazdag, szánandólag pillant alá, hiszen — *paraszt* (Rónay kiem. !)— kinek ott, hol ő küzd, buzog a közjóért, határoz a nemzet sorsa felett, még csak szava sincs.”[24] Nem különb a birtokos nemesség sem, akik különösen tunyaságukkal tűnnek ki. Sorsuk a fokozatos lesüllyedés, mely ellen a hivatalok elnyerésével próbálnak küzdeni. Egyáltalán elmondható, hogy min-

[17] Uo. 28. l.
[18] Uo. 5. l.
[19] Uo. 6—12. l.
[20] Uo. 113. l.
[21] Uo. 119. l.
[22] Uo. 109. l.
[23] Uo.
[24] Uo. 110—111. l.

den nemes született jogász, s egész Európában együttvéve alig ha van annyi jogtudós, mint magában Magyarországban!"[25]

A kivezető utat sajátos módon a „kormányzati alkotmányok" vizsgálatán keresztül, az általa a legjobbnak ítélt formában igyekezett megtalálni. Nyomtatásban nem jelent meg, de a kéziratok tanúsága szerint a „Jellemisme . . . " egyik fejezete lett volna a „Kormányzati alkotmányokról" írt eszmefuttatása. Sajnos Rónay kihúzásai miatt csak találgatásokra vagyunk utalva, hogy egyes definiált részek milyen alkotmányi formákra vonatkoznak. Ezeket írja egy kihúzott rész után: „. . . a köz boldogsága biztosítva van, polgárai munkás rajként, a művészet s ipar minden ágain fényes sikerrel sürögnek, a Tudományok a legdúsabb virágzásra kelnek."[26] Arra gondolunk, hogy itt az angol alkotmányos monarchiára utal, leginkább az angolokról írt jellemzéssel vágnak ugyanis egybe ezek a sorok.

„Zsarnoki iga alatt törpül az ember, a nyomasztó szolgaság bilincsei közt sorvad a lélek: az önkény járma alatt tudományról, iparról szó sem lehet, s porig lealázott emberiség csak anyagi jólét, és testi kéj után sóvárog. — . . . féketlenek, túlzók, a nép szab magának törvényeket, de ritkán van hatalom, melly a zavargót rendre igazítaná, a törvények szentségét védné."[27] Valószínű, hogy itt egyrészt az önkényuralmi rendszert, másrészt a francia jakobinus diktatúra szélsőséges megnyilvánulásait jellemezte, mint nem kívánatos kormányzati formákat.

Könyvének megjelenésével nem szűnt meg kapcsolata a „Hazánk" c. lappal. Sokat foglalkozott a lélektan egyik — abban a korban igen nagy hatású — ágával, a frenológiával. Olvasmányai és saját megfigyelései alapján újabb cikksorozatot indított „Arczisme" és „Koponyaisme"[28] címen.

A frenológiával kapcsolatban, anélkül, hogy túlbecsülnénk jelentőségét, egy dolgot tisztázni kell, nevezetesen azt, hogy ez az irányzat egyfajta materialista irányzata volt a lélektannak. Az a felismerés, hogy a lelki élet irányítója az agy, megindította az agyfiziológiai kutatásokat. Már nem transzcendentális okokban keresték a lelki élet determinációját, hanem az anyag magasrendű szervezettségében. A frenológia ezen az úton indult el, s jóllehet végsősoron mellékvágányra tévedt, az experimentális pszichológia kialakításában érdeme elismerésre méltó.

Rónay főleg Lavallra támaszkodott az „Arczisme" megírásánál, de sok példát vett át Scheidlertől és Herdertől is. A „Koponyaisme" Gall[29], Scheidler és Carus[30] munkái alapján készült el. E cikkek 1848 elején jelentek meg, az utolsó — VII. — rész február 29-én.

Már említettük, hogy 1847 végén a „Jellemisme . . . " alapján akadémiai l. taggá választották. Ebben az időszakban — a rendelkezésünkre álló forrásanyag tanúsága szerint — székfoglaló beszéde, tanulmánya volt az utolsó tudományos munkája, mely „Az emberi agyról, s befolyásáról a szellemi életre" címmel jelent meg.[31] Az értekezés nem tartalmaz a korábbi munkákhoz képest új gondolatokat.

[25] Hazánk, 1847. máj. 4.
[26] BK. 183/1. Lapszámozás nélkül.
[27] Uo.
[28] Összefoglaló címen: „Miről lehet az embereket megismerni?" Hazánk, 1848. jan. 4. és febr. 29. között jelentek meg.
[29] *Franz Joseph Gall* (1758—1828) a róla elnevezett koponya-tan megalkotója. Azt tanította, hogy a lelki tehetségek központjai az agyban lokalizálhatók, s a koponya formáján keresztül fejlettségük, s így az emberek képessége lemérhető, megismerhető. Lavall és Scheidler követői voltak.
[30] *Carl Gustav Carus* (1789—1869) festő és filozófus, de foglalkozott lélektannal is. A Vorlesungen über Psychologie (megj.: 1831) és a Psyche (megj.: 1846) című munkáit Rónay is felhasználta.
[31] Társalkodó, 1848. máj. 20—21.

A politikai események felgyorsulása, a márciusi forradalom majd mindenkit magával ragadó lendülete Rónayra sem maradt hatástalan. Teljes mértékben a forradalom mellé állt, s a bencés szerzeteseket Győrből Pannonhalmára visszahívó apáti parancsnak sem ergo lelmeskedett, sőt a győri eseményekből újságcikkek írásával, beszédekkel, felhívások megszövegezésével is kivette részét. Április 1-én részt vett a nagy győri tüntetésben, s felolvasta a nemzeti őrsereg előtt az előző napon nyomtatásban megjelent „Hálaimáját". Ebben a királyhűség továbbra is megtalálható, de új vonása, amikor kijelenti: „. . . a haza boldogsága nem a szellem és szabadság elnyomása, hanem mindkettőnek felmentése által lehet leginkább eszközlendő".[32] A „Szózat a magyar papsághoz" című kiáltványában az alsópapság radikális irányvonalát képviselve felszólította a vagyonos papokat, hogy „ismerjük el a kor szent igényeit, vegyük tisztelettel és hódolattal, mit a nemzet anyagi érdekeinkben határozand felettünk. Mi hirdetjük a keresztény szeretetet, mi legyünk elsők, kik az egyenlőség elve mellett örömmel nyújtjuk oda a felesleget, örömmel osztjuk meg mindenünket felebarátainkkal. Kinek sokja van, adjon sokat; és a nemzet, és az alsóbbrendű papság örömmel fogadandja az áldozatot. Bízzunk a magyar nagylelkűségében, míg hívei leszünk a nemzetnek, szerető anyaként ápoland bennünket. Munkás kezekre van szüksége a honnak, *heréket* (Rónay kiem.!) nem fog, nem szabad tűrnie!"[33]

Április végén, május elején Pestre utazott, hogy felolvassa a korábban megírt akadémiai székfoglalóját, mely egy „hivatalos éljenen" kívül nem kapott nagyobb elismerést.[34] Győrbe visszaérkezve, a távollétében felállított nemzetőrség tábori papjává választották. Ebben a tisztségében vett részt a komáromi vár ostromában, a schwechati ütközetben s a győri sáncmunkálatokban,[35] de teljesített futárszolgálatot is. December 25-én Csányi László kormánybiztos utasítására Pestre utazott, hogy Kossuthnak jelentse, miszerint a győri sáncok „védhetetlenek".[36] A szabadságharcban beállott fordulat miatt e jelentésnek nem volt sok eredménye. A kormányt nem követte Debrecenbe, hanem visszaindult Pannonhalmára. Szónoklatai, tábori papi működése miatt már korábban elfogatóparancsot bocsátott ki ellene gr. Zichy Bódog[37] cs. kormánybiztos. Rónay az enyhe zárdafogságra való ítélését Balogh Kornél [38] és Kálmán közbenjárásának tulajdonította. Március 13-ig tartó zárdafogsága után Bakonybélbe került, ahol április 30-án, a magyar seregek tavaszi győzelmeinek eredményeként, főapáti levél tudatta vele szabadon bocsátását. Rögtön Győrbe sietett, ahol találkozott Lukács Sándorral, majd Pestre utazott. Május 22-én már Buda visszavételét nézi végig Görgey táborában. Ennek kapcsán felháborodottan emlékezik meg Görgey cinikus kijelentéséről: „Wenn wir die Freiheit erkämpfen, so möge die erste Generation geniessen; die zweite ist der Freiheit nicht mehr würdig, und der dritten muss man sie abnehmen!"[39]

[32] Hazánk, 1848. márc. 31.

[33] Uo. ápr. 18.

[34] *Rónay Jácint:* Naplótöredék. Hetven év reményei és csalódásai. Pozsony. 1884—88. I. köt. 67—68. l.

[35] Jellasics veresége után építették a győri sáncokat, mert attól tartottak, hogy visszavonulásakor megtámadja a várost. A sáncok a Dunára háttal épültek, védelmi funkciójukat csak a folyó befagyásáig tudták ellátni.

[36] Naplótöredék . . . I. köt. 90. l.

[37] Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy gr. Zichy Bódog ugyanabban az évben, 1867-ben lett később győri főispán, amikor Rónay Jácintot a megye péri kerületében országgyűlési képviselővé választották.

[38] Balogh Kornél országgyűlési követ volt 1847—48-ban. Sörös Pongrácz azt írja, hogy Rónayt az elfogatástól Rimely Mihály főapát mentette meg, s ezt az állítását a perjeli naplóra alapozza. Vö. *Sörös Pongrácz:* A pannonhalmi főapátság története. Hatodik/A kötet. Bpest. 1916. 444—449. l.

[39] „Ha mi kiharcoljuk a szabadságot, akkor azt az első generáció élvezheti, a második már nem méltó a szabadságra, s a harmadiktól el kell venni." Naplótöredék . . . I. köt. 110. l.

Május 29-én Lukács Sándor hadfelszerelési népbiztos hivatalosan közölte Rónayval, hogy „népszónok" címmel Győr megye papi biztosává nevezték ki. Másnap Győrbe utazott, ahol működésének harmadik napján, Horváth Mihály kiáltványa alapján azt az utasítást kapta, hogy szólítsa fel a győri papokat: buzdítsanak népfelkelésre, és amikor csak lehet, ő maga tartson Győrött és vidékén lelkesítő beszédeket és szónoklatokat.[40] Működése idején sok levelet kapott, amelyek azt bizonyítják, hogy a győrmegyei lelkészek, papok készen álltak, — mint az egyik levélíró írta — „. . . a haza védelmére, s ha nem volna fegyverünk, házi eszközeinkkel, kereszttel fogunk küzdeni nemzeti életünkért".[41]

Rónay nézeteinek radikalizálódását bizonyítja az az 1849. június 8-i keltezéssel írt és aláírásával megjelent plakát is, amely a korábbi felfogás teljes átértékelését tükrözi. Ő, aki korábban humanista meggyőződésből teljesen elfogadhatatlannak tartotta a francia forradalom útját, aki a lassú evolució mellett foglalt állást, s állandóan királyhűségét bizonygatta, megértve a történelmi eseményeket, teljes mértékben megtagadta ezeket a nézeteket.

A plakát, mely „Győr városa és vármegye minden vallású lelkészeinek" címmel jelent meg a győri utcákon, a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavaival buzdított a haza védelmére, s részletesen megindokolta a Habsburg-Lotharingiai ház trónfosztását is. Ezeket írja: „Legnagyobb tévedése nemzetünknek, hogy annyi századon keresztül eltűrt körében olly intézményeket, mellyek rendszeresen oda törekedtek, hogy az embert, kinek Isten észt adott, hogy gondolkodjék, szívet adott, hogy szeresse a szabadságot, — örök gyámságra kárhoztatták; hogy eltűrt olly intézményeket, hol milliók boldogsága egyes koronás családok érdekeivel ugyanazon egy mérlegbe vettetett."[42] A népek öntudatra ébredtek, azért „. . . a magyar nemzet, valamint soha, úgy most sem maradt el a dicső pályán; kimondá: hogy e honban, mellyet apái vérrel szereztek, nem mint nép töredék, nem mint kiegészítő része az osztrák birodalomnak, hanem mint nemzet akar élni, szabadon, függetlenül! A magyar kimondá: hogy e hon, elidegeníthetetlen sajátja, mellynek fiait és kincseit nem fogja többé egy habsburg-lotharingi ház uralmának fenntartására, hanem egy nemzet boldogságának eszközlésére használni!"[43] Eddig 300 éven át hitegették a nemzetet „. . . hogy hazánk függetlenségét megőrzendik, hogy nemzetünket boldoggá teendik! Ők lázíták fel ellenünk idegenajkú véreinket, kikkel ezer éven keresztül egy sónk, egy kenyerünk volt, kikkel jó és balsorsban olly híven osztozkodtunk; ők kezdték meg a legborzasztóbb írtóháborút a magyar faj ellen, ők gyilkolták le fiainkat, ők fertőztették meg lányainkat, ők boríták vérbe, lángba falvainkat, városainkat, és most a szabadság és haladás legvadabb ellenségével szövetkeznek ellenünk — ők kik háromszáz éven át a magyart fiaiknak, s önmagukat kegyes apáinknak hazudták."[44]

Ez után következik a további teendők felsorolása: „. . . hirdessük azt, mi e nagyszerű pillanatokban kötelessége minden magyarnak: élni a honért! halni, ha kell a honért! Naggyá tenni nemzetünket, vagy dicsőségesen eltemettetni romjai alá! Hirdessük a testvériség szent hitét, mert míg ez füzendi össze e honnak fiait, addig rendületlenül állni fogunk, ha bár minden csordáikat ellenünk hoznák is a szabadság-gyilkosok. Minden nemzet legyőzhetetlen mindaddig, míg akarja, hogy le ne győzzék, de elveszett azon pillanatban, mellyben önmagával meghasonlik. Hirdessük az egyenlőséget, hulljanak le az elkülönző korlátok, ne tulajdonítson magának senki, bár mi vallású legyen is, felsőbb-

[40] Uo. 116. l.
[41] Uo. 117. l.
[42] BK. III. C. 70.
[43] Uo.
[44] Uo.

séget mások fölött, kövesse mindenki szabadon szíve sugallatát: legyünk isten és ember előtt egyenlők."[45]

Nemsokára megindult az osztrák seregek támadása, amit Kmetty György csornai győzelme egy időre ugyan megállított, de sokáig feltartóztatni nem tudott. Ebben az időben — Horváth Mihály utasítására — még sok helyen tartottak lelkesítő népgyűléseket, a legutolsót Kis-Megyeren, ahol „ezernyi nép hallgatta az eltérő vallásfelekezetű, de a haza szent ügyében egyetértő papok szónoklatát".[46] A kis-megyeri gyűlésre — mint Rimely Mihály apát naplójában feljegyezte — Rónay az egész győri káptalant kivezényelte.[47]

Június 28-án az ellenség Győr külvárosáig nyomult előre, aminek következtében Rónaynak és más exponált személyiségeknek menekülniük kellett. Rónay a Kálóczy-fívérekkel[48] Pestre, majd Kecskemétre menekült, ahol elégette a Győr megyei papság 1848—49-es hivatalos levelezéseit.[49] Menekülésének újabb állomása Szeged volt, ahol tanúja volt az állam és hadsereg összeomlásának. Tanúja volt annak, hogy Mészáros, Perczel, Vetter, Dembinsky nem akart Görgey előtt meghajolni, Görgey viszont nem akart senkinek, legkevésbé a kormánynak engedelmeskedni. A kormányt Aradra is követte, ahol már senki sem hitt a szerencse megfordulásában. Barátjával, Lukács Sándorral a világosi táborba ment, ahol találkozott Pöltenberggel, aki a továbbiakra nézve elég optimistának mutatkozott. Arra biztatta Rónayt, hogy „. . . térjen Ön vissza Győrré . . . papoknak, polgáriaknak nincs mitől tartaniok; minket katonákat valószínűleg egy ideig zaklatni fognak, de végre is lehetetlen, hogy a kibékülés be ne következzék. A forradalmat nem mi kezdettük, hanem ők; minket katonákat a körülmények ragadtak e térre akarva, nem akarva! Ezt remélem nem feledendik!"[50]

Rónay tapasztalatai alapján inkább a bujdosást választotta,[51] arra számítva, hogy Magyarország egy viszonylag távoli zugában várja ki a harag lecsillapultát. „Arra e nehéz időben nem gondoltam — írja Rónay —, hogy e bosszú-politika rendszerré szilárduljon, hogy tanácstalan vakságában czélul tűzze ki magának: azon nemzet leigázását, vagy tán éppen kiirtását, mely legújabban oly fényes tanúságát adta életrevalóságának."[52]

Először a hortobágyi lóréi pusztán — Lukács Sándor rokonánál, Lukács Ignácznál — húzta meg magát, Hegyi Rudolf álnéven. Mivel kéziratait magával vitte, alkalma adódott arra, hogy a már korábban összeállított munkáját letisztázza. A későbbi kiadásra szánt mű, — amely végül is kéziratban maradt és „A lélektan természettudományos rendszere" címet viselte, — 1850 márciusára készült el.

[45] Uo.

[46] Naplótöredék . . . I. köt. 120. l.

[47] Rimely Mihály ezt írta naplójába: „Tales conciones fiebant . . . in Kis-Megyer, quo totum capitulum Jauriense exire debuerat cum processione, in Thét et Pér, ubi se noster Hiacynthus produxerat." Vö. *Sörös Pongrácz:* i. m. Hatodik/A köt. 449. l.

[48] Kálóczy Lajos — később országgyűlési képviselő — és Kálóczy János.

[49] Naplótöredék . . . I. köt. 120. l.

[50] Uo. 129. l. Megjelent még a Hölgyfutár, 1861. évf. 59. sz.-ban „Világos 1849" címen. — Andics Erzsébet egyik tanulmánya is igazolja, hogy nem volt teljesen alaptalan Pöltenberg álláspontja. Vö. *Andics Erzsébet:* 1848—1849. Tanulmányok. Bpest. 1967. 363—402. l. „1849 augusztus. Ismeretlen adalékok az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól." — *Varga Ottó:* Aradi vértanúk albuma. Bpest. Arad város 1890. munkájában olvashatjuk: „. . . Kiss Ernő még az aradi börtönből is levelet ír a magát megadni nem akaró Klapkának Komáromba, hogy adja fel a várat és vonakodásával ne tetőzze bajtársai szenvedéseit és mindenek fölött ne álljon útjába az ifjú császár híresztelt általános amnesztiájának." 134. l.

[51] Egy későbbi cikkben azt írta, hogy 1849-ben Beöthy figyelmeztette, hogy „míg a vész elvonul", külföldre kell menni. Magyar Sajtó, 1861. márc. 16.

[52] Naplótöredék . . . I. köt. 133. l.

Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy Rónay a kézirat megalkotásánál sok forrásra támaszkodott. Főleg német szerzők[53] munkáit jegyzetelte ki, ellenvetéseit a megfelelő részeknél széljegyzetként feltüntette. Az egész mű alapgondolatát azonban Locke és Bacon nyomán így fogalmazta meg: „Bacon a philosophiát, Locke a psychologiát iparkodott a tapasztalat, a természet ösvényeire vezetni; de intést csak a Phisika érté meg, s minő haladást tőnek a természettudományában."[54] Mint Locke, ő is síkraszáll az empirikus és a racionális lélektan egységéért, ezért végső soron ugyanarra a dualizmusra is jut. Azt írja, hogy „a materialisták nem akartak a lélekről, mint önálló, s az anyagi testet túlélő szellemről tudni; az idealisták a lélek helyébe az öntudat nélküli *ént* állították, melynek eredetéről, létéről, életéről, miután nem érzéki lény, mit sem tudunk. A tiszta ész kritikája, midőn az érzékeinken túleső lények positiv ismeretét lehetetlennek állítá: scepticizmusnak, idealismusnak és realismusnak utat nyitott, s a tudomány terén az emberi lélekre vonatkozólag annyiféle a vélemény, ahány a világhírű philosophus; míg a közéletben és köteles tanodáiban a régi elvek visszhangzanak: az emberi lélek koronkénti teremtéséről, az anyag és szellem összeférhetetlenségéről és örökös harcáról."[55]

Kéziratának még egy figyelemre méltó részét emelnénk ki, a szabadságról írottakat: „Csalatkoznak, kik midőn az embert szabadnak mondják, akaratát minden törvény alól felmentik, azt állítván, hogy cselekvése kényétől, kedvétől függ! — Mintha bizony ok nélkül lehetne valamit akarni, mintha a szelleméletünket, azért, mivel szellemünk, fel lehetne az ok és okozat változatlan törvénye alól menteni . . . Az elhírült szabadság nem törvénytelenség, hanem törvényszerűség; nem korlátlan cselekvés, hanem *önuralom* (Rónay kiem. !). Így kellene a lélektanban nevezni, s mint ilyen, kizárólag emberi tulajdon; mert egyedül ő képes helyzeteit öntudatilag összehasonlítani; egyedül ő képes helyzetei fölé emelkedni, s uralgani elveivel, saját magán; egyedül ő képes az erkölcsöt, s azon nagy igazságot cselekvéseiben valósítani, melly azt tanítja: becsüljünk minden lényt értéke és érdeme szerint! Ez igazság szent vallása az emberiségnek!"[56]

Alighogy munkáját befejezte, kénytelen tovább menni, mert a rendőrség már az alföldi tanyákat is kezdi kutatni. Nádudvar, Arancs, Miskolc, Liptószentmiklós, Alsókubin menekülésének újabb állomásai. Alsókubinban szerzett hamis útlevéllel jutott ki a porosz-sziléziai Plessbe. Innen Johann Kaiser álnéven jutott át Hamburgba, ahol a magyar menekültek jegyzője lett. Hamburgból való kiutasítása után — nem volt rendes útlevele — Brüsszelbe utazott, majd Ostendeből hajózott át Angliába.

*

Munkásságának az előzőkben tárgyalt első szakasza szorosan kapcsolódik az egyezményes filozófiához, pszichológiai munkái innen veszik kiindulásukat. Mint arra már a bevezetőben is rámutattunk, az egyezményes filozófia szervesen kapcsolódott a magyar nemesi liberalizmushoz, gondolatainak filozófiai megfogalmazásával. Az egyezményes filozófia empirikus, természettudományos orientáltsága hatott arra a lélektani irányzatra is, amelyet empirikus pszichológiaként tárgyaltunk, többek között Rónaynál is.

[53] Legfőbb forrásai: Fries, Beneke és Herder, a magyarok közül: Szontagh, Hetényi, Mócsy, Purgstaler. Sok — így utólag már azonosíthatatlan — újságcikket, tanulmányt használt fel, többsége német nyelvű. Ezek kivonatát jegyzeteiben találhatjuk, BK. 183/1. alatt.

[54] Kézirat, lapszámozás nélkül. BK. 183/4.

[55] Uo.

[56] *Rónay Jácint:* A lélektan természettudományos rendszere. Kézirat BK. 183/4. 170—172. l. (Rónay számozása!)

A pszichológia, mely ekkor csak a kezdő lépéseket tette meg az önálló tudománnyá fejlődés útján, még sok tekintetben filozófiai természetű kérdésekkel foglalkozott inkább, mint lélektanival. Feladatának tartotta, hogy az egész embert tegye meg vizsgálata tárgyának, nem szűkítve le a kérdést tisztán szellemi működéseire. Sok tekintetben társasági, „szalon" tudomány — gondoljunk csak a frenológiára és karakterológiára —, de ezen belül egy sor érdekes részigazságra mutat rá. Nem hagyja figyelmen kívül a korszak égető ideológiai, etikai, pedagógiai problémáit sem, rámutat arra, hogy ezeket csak gyakorlati tanácsokkal lehet orvosolni. E tanácsok természetszerűleg a tapasztalatokon kell alapuljanak, mert a racionális lélektan önmagában nem tudja a felmerült kérdéseket megoldani. A tapasztalati — empirikus — lélektan az előző okok miatt új meghatározásokat — pl. az emberi tudat, viselkedés társadalmi determináltsága — alakít ki.

A fokozatos fejlődés alapján próbálja megközelíteni az emberi pszichikum problémáját ami önmagában is nagy eredmény, még akkor is, ha — a tények hiányában — sokszor misztikus okok feltételezéséhez vezettek.

Ez a lélektani irányzat, ugyanúgy, mint a filozófia, melyre támaszkodott, kompromisszumos, eklektikus irányzat volt. Kompromisszuma, hogy, a tényleges materialista tendenciák ellenére, egy „harmadik-utas" megoldást keresett, s mint Rónaynál is, alapjában deista kiindulású. Tagadja, hogy újra és újra teremtetnie kell a léleknek, — mert ezen az alapon nem tud mit kezdeni az evolucióval —, s arra az álláspontra helyezkedik, hogy a teremtés pillanatában örökölt erő idézi elő az élet, s ezen belül a lelki fejlődés különböző fázisait. Ehhez kapcsolódva jelenti ki, hogy az anyag, a mozgás és erő egymástól elválaszthatatlan, kitart amellett, hogy nem vész el semmi, csak átalakul. Az elmélet legfőbb ellentmondása is itt található, ugyanis a fejlődés során az erő mintegy önállósul, mint Rónay írja: „átszellemül". Ennek az átszellemült erőnek már semmi köze nincs az anyaghoz, „további életét" már a szellemvilágban folytatja. Ezek a „szépséghibák" azonban nem homályosíthatják el azokat az eredményeket, melyeket ez a lélektani irányzat elért. S bár részletesen nem foglalkozhattunk a „társtudományokkal", rá kell mutatnunk, hogy ezen irányzat kialakulását, a materialista tendenciáit, a hazai orvos- és természettudomány fejlődése segítette elő.

Rónay állásfoglalásának bátorságát hangsúlyozza az, hogy ezekkel az elvekkel sokszor összeütközésbe került az „egyházi tekintéllyel", az egyház által hirdetett tanításokkal.[57]

Néhány megjegyzés kívánkozik ide annak tisztázására, hogy miért foglalkoztunk keveset Rónay 1848—49-es tevékenységével. Ennek két oka van: egyrészt Rónay eredeti naplójegyzeteit átírta a 80-as években, s a 48—49-re vonatkozó részeket erősen szelidítve,[58] elkenve adja elő. Általában arra hivatkozik, hogy véletlenül sodródott[59]

[57] Az egyház álláspontját határozottan fejtette ki *Ballay Valér*, aki 1830—31-ben erkölcs- és lelkipásztorkodástant adott elő Pannonhalmán. „A tudomány szabadsága és az egyház tanítói tekintélye" címen írt értekezése harmadik részében írja: „Az egyház tanítása abszolút igazság bárkivel szemben, és a katolikus ember tudományos kutatással sohasem juthat odáig, hogy lelkiismerete vallásváltoztatást kívánna tőle, sohasem tagadhatja meg hitét bűn nélkül, és az egyházi tanítói tekintély iránt feltétlen meghajolással és tisztelettel tartozik és a hit elfogadását nem teheti függővé a tudományos kutatás eredményétől . . . A katolikus tudós tehát a hittől való eltévelyedés nélkül sohasem hódolhat oly nézeteknek, melyek az egyháztól előadott tanítással egyenesen ellenkeznek . . . Ha az egyház rosszalná a katolikus tudósnak tanítását és nézeteit, akkor mint az egyház hű fia, meghajol ezen Istentől származó tekintély előtt, sőt még az Index-congregáció előtt is." Vö. *Sörös P.*: i. m. Hatodik/B kötet 261—262. l.

[58] A kiegyezés utáni felfogást mutatják az 1848-as események „okainak" leírása: „Egyik fél, a német, nem bírt a supremátiától elszakadni; a másik fél, a magyar, nem tudott véle megbarátkozni . . ." Naplótöredék . . . I. köt. 60. l.

[59] Vö. Naplótöredék . . . I. köt. 60—65. l.

az eseményekbe. Ezen nem is csodálkozhatunk, ha figyelembe vesszük, hogy a „kéziratul nyomatott" Naplótöredék két példányát az uralkodó családnak is megküldte. A másik ok, hogy menekülése közben, Kecskeméten elégette a Győr megyei papság hivatalos levelezését.

2.

Rónay 1850 nyarán hosszú és keserves út után megérkezett Londonba. Az itt töltött 16 év életének és munkásságának legjelentősebb szakasza. Itt ismerkedett meg korának leghaladóbb természettudósaival, s tudományos eredményeikkel, így a darwinizmussal is, melynek korszakalkotó jelentőségét elsők között ismerte fel, s amelynek egyik első hazai tolmácsolója volt.

Angliai tartózkodása alatt rengeteg újságcikket írt, főleg hazai lapokba; résztvett az emigránsok összejövetelein, tanítványokkal foglalkozott, közreműködött a „Blick" kiadásában. Írt — Egressy Gábor felkérésére — színikritikákat, s egy hosszabb lélegzetű Shakespeare-tanulmányt is.

Londonba érkezése után első anyagi nehézségein Császár Ferenc segítette át, aki felkérte, hogy heti tíz forintért írjon cikkeket a Pesti Naplóba. Rónay jó munkatársnak bizonyúlt, s egy év alatt mintegy 160 különböző témájú cikke jelent meg e lapban. Folytatásokban számolt be az angol—osztrák—francia—orosz—török diplomáciai lépésekről, melyek a törökországi magyar menekültek helyzetével és kiszabadításával foglalkoztak.[60]

Tudósított különböző meetingekről,[61] az emigráns szervezetek gyűléseiről, amelyeken maga is több ízben felszólalt,[62] s igen érdekes, színes beszámolókat küldött Haynau angliai látogatásáról, a botrányról, melyet ez váltott ki, s az ezt követő dilplomáciai lépésekről.[63]

Néhány szót a Pesti Napló beállítottságáról. Császár Ferenc 1850. március 9-én indította meg a lapot Szenvey József szerkesztésében. Nem foglalt állást sem a forradalom mellett, sem ellene, fő törekvése a hatalom v isszaéléseinek megszüntetése, az alkotmányosság helyreállítása volt — írta a lapról Ferenczy József.[64] Ez a megállapítás túlságosan egyoldalú. Tény, hogy a belpolitikai helyzetnek megfelelően, nem hozhatott dicsőítő cikkeket a forradalomról, de szinte minden számában megszólaltak a „külföldi levelezők", akik általában 48—49-es emigránsok voltak, s nem fukarkodtak a bíráló megjegyzésekkel, — a német vámszövetség tervével kapcsolatban Rónay is több cikket írt, melyekben Magyarország nemzeti létének féltése szólalt meg, — a forradalom és szabadságharc vezetőinek újabb és újabb fellépésének ismertetésével közvetve is a forradalom és szabadságharc korszakának emlékezetben tartását, az ellenzéki hang erősödését szolgálták.

A kormányzat intézkedése, mellyel 1½ évi működés után eltávolította Császár Ferencet poziciójából, s Récsy Emil személyében egy megbízhatóan kormányhű embert tett helyébe, az előbbi következtetést támasztja alá.

[60] A Pesti Napló 1851. évf.-nak több számában; a cikkek kivágva „Blue Book" BK. 183/5. Részletesen feldolgozta *Hajnal István:* A Kossuth-emigráció Törökországban. Bpest. 1927.

[61] Főleg az „ázsiai magyarok" kiszabadításának ügyében tartott meetingekről. Vö. Pesti Napló, 1850. okt. 10. 1851. jan. 3, 9, 31. és márc. 3.

[62] Az egyik ilyen (1853. nov. 29-i) összejövetelről írja Kovács Endre: „Magyar részről Rónay Jácint beszélt: franciául és latinul, beszéde végén azt óhajtotta, hogy a szabadság zászlaján a *Finis Poloniae* helyett ez álljon: *Initium Poloniae! Initium Hungariae!*" (*Kovács Endre:* A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bpest. 1967. 188. l.) E gyűlés plakátja megtalálható: BK. 185/1—6.

[63] Vö. Pesti Napló, 1850. szept. 14, 17., nov. 12, 19.

[64] *Ferenczy József:* A magyar hírlapirodalom története 1780—1867-ig. Pest. 1869. 471. l.

Rónay Angliában 3 hónap alatt megtanult angolul, s ismeretségi köre is nagyban kibővült. Említettük fentebb, hogy különböző összejöveteleken is részt vett, sőt gyászünnepségek szervezésével is megbízták. Így ő tartotta a megemlékező beszédet 1850. okt. 9-én — 6-ára nem kaptak kápolnát — az aradi vértanúk emlékének szentelt gyászünnepségen.[65] Erről az angol lapok is beszámoltak, s megemlítették, hogy ott egy pap latinul szónokolt. Ezt követően Wiseman bíboros, az angol katolikus egyház feje, felajánlotta Rónaynak, hogy alkalmazza, ha egyházi bizonyítványait bemutatja. Az állást mégsem sikerült elfoglalnia, mert, mint erről Rónay nagy keserűséggel beszámolt, Rimely Mihály főapát visszatartotta papírjait.[66]

A magyar emigránsok majd mindegyik rendezvényén részt vett, s közöttük Kossuth tábora és az ellenzék között ingadozott. Leveleiből kiderül, hogy többször került szubjektív okok miatt ellentétbe Kossuthtal. Egyik Szemeréhez írott levelében megemlíti, hogy amikor a Kossuth vezette második csoport megérkezett Southamptonba, az üdvözlő beszédet ő szerkesztette, s ebben Kossuthot üdvözlettel fogadta, nem hódolattal. Testvérének szólította, s azt mondotta, hogy „véle fogunk küzdeni, nem »alatta«. Megemlíti hogy erre a beszédre Kossuth nem is válaszolt, hanem rögtön Londonba utazott, hol „... Kissnek révén egy új felirat keletkezett, melyben az »üdvözlet« hódolattal, s a »testvér« kormányzóval pótoltatott".[67] Bár idegen volt neki Kossuth patetikus modora és túlfűtött ambíciója, odáig sohasem ment, mint Batthyány Kázmér és Szemere Bertalan, akik a Times-ban támadták meg Kossuthot akkor, amikor az Amerikában tartózkodott. Rónay ezt a támadást nagy mértékben helytelenítette, mert ez a lap kezdettől fogva a magyar ügy kérlelhetetlen üldözője és eltorzítója volt.[68]

A későbbiek során is ingadozott a két tábor között, de többnyire az ellenzék táborában találjuk: nem tudta megérteni és követni Kossuthnak a megváltozott helyzethez alkalmazkodó álláspontját.

Az emigráció táborának hiú reményeire is találunk nála megjegyzéseket. Így pl. mikor a krími háborútól nagyon sokan egy olyan folyamat megindulását várták, mely végső soron Magyarország függetlenségének kivívását is eredményezheti, Rónay azon kevesek közé tartozott, akik felismerték, hogy ez esetben a nagyhatalmak viszályáról van szó, akik legfeljebb ütőkártyának használták volna fel az országot.[69]

A vezetőknek azon igyekezetét, hogy megnyerjék a magyar ügy számára az angol, francia, amerikai uralkodó körök támogatását, Rónay nem helyeselte, mert nem látta azokat reális törekvéseknek.

Az emigráció táborának megoszlását nem értette meg, s a kezdet kezdetén olyan illúziói voltak, hogy a menekültek egy nagy családként fognak élni, a legteljesebb har-

[65] Beöthy Ödön bízta meg Rónayt. Vö. Magyar Sajtó, 1861. márc. 16.

[66] Naplótöredék ... I. köt. 248. l.

[67] Rónay levele Szemere Bertalanhoz, 1852. okt. 6. (Szemere Bertalan iratai R. 191. Országos Levéltár); ugyanerről Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár 1927/5, szintén ezzel a dátummal. Egy másik levelében nagyon élesen ezt írta: „... a szabadság nálunk is, mint mindenütt a világon azért bukott meg, mert ki leginkább hirdette a hazafiságot, legönzőbb volt ... A népnek vére nálunk csak azért folyt, hogy legjobb esetben zsarnokot cseréljünk — !" Rónay Szemerének 1852. szept. 11. OSzKK 1927/5.

[68] Naplótöredék ... II. köt. 71. l.

[69] Naplótöredék ... II. köt. 265—266. lapon írja: „A világ két legnagyobb hatalma, az angol és a franczia, a világ legnagyobb földbirtokosa, az orosz ellen szövetkezik; miért? Törökország érdekében! — Szegény török, neki az angol—franczia védelem épen oly káros, mint az orosz támadás. Szeretik a törököt, minő ámítás! — ellenség, jó barát, egyiránt szereti a Dardanellákat ..., szereti önmagát, keresi saját érdekét, nem Törökország javát ..., s ezért patakzik népek vére? s ha beleuntak a mészárlásba, Tedeumot énekelve, áldást kérendnek Istentől a békére, mely addig álland, míg a hatalmasságok kedve tartandja."

móniában. Ezzel szemben már Hamburgban,[70] Brüsszelben is viszályt, széthúzást talált. Nem látta, hogy ezek az ellentétek már a forradalom és szabadságharc idején megvoltak, csak teljes élességükben nem kerültek felszínre. Az emigráció első napjaitól kezdve, a bukás okait kutatva, megkezdődött a vádaskodás, keresték a bűnbakokat. Kossuth megérkezése után egy időre helyreállt — bár nem teljesen — a béke, de egy—két év múlva már újra kialakultak a „pártok". Nyilvánvaló felfogásbeli eltérés volt a párizsi, brüsszeli és londoni emigrációs központok között. Kossuth törekvése az volt, hogy ezeket az ellentéteket elsimítsa, s az emigrációt lehetőleg egyesítse.

Rónay álláspontjában akkor figyelhetünk meg radikalizálódást, amikor Magyarország belpolitikai helyzete kiéleződött. Ilyenkor a Kossuth-féle felfogást hangoztatta, sőt pl. a Kossuth bankó-pörben mint tanú is megjelent, és vallomásában rámutatott az osztrák álláspont törvénytelenségére.[71] A perről hazaküldött tudósításai szintén ezt a felfogást tükrözték.[72]

Egyre több időt fordított tudományos kutatásokra és munkái megírására. Először befejezte a még itthon elkezdett „Élet története"[73] című munkáját, majd egy vakáció élményeinek hatására, érdeklődése a geológia és biológia felé fordult.

1854 és 1858 között vakációit Jersey szigetén töltötte,[74] — itt lakott többek között Teleki Sándor gróf és a két Perczel fivér is —, s vizsgálódásai eredményeként készítette el „A tűzimádó bölcs az ősvilágok emlékeiről" című munkáját, amelyet 1860-ban, gr. Széchenyi István pártfogásával, Kilián György jelentetett meg Pesten. Evolucionista felfogásban írja le a Naprendszer és a Föld keletkezését, az élet megjelenését.

Eléggé modoros[75] — de olvasmányos — formában leírt könyvében földtörténeti korszakok szerint tárgyalja az egyes periódusokra jellemző növény- és állatvilágot, esetenként rámutatva az összekötő kapocsra, végül eljutva az emberhez, felteszi a kérdést: mikor tűnt fel az ember? Analógiák segítségével érvel: „Nincs ásatag majom! nincs ásatag kutya! nincs ásatag ember! E lények a jelen korszak színén tűntek fel. A tudós világ így tanított bennünket félévszázadon keresztül!"[76] Amikor felszínre kerültek „ásatag

[70] 1850 nyarán, Hamburgba érkezése után, a menekültek jegyzőjévé választották, s e tisztségében első feladata volt, hogy „... K. D. úrral hivatalosan tudassam kizáratását a magyar menekültek testületéből". Naplótöredék . . . I. köt. 157. l.

[71] Rónay Pompéryhez írott levelében a Kossuth-bankó pörrel kapcsolatban azt írta, hogy az osztrák kormány vádképviselői — Beke Kálmán, Hengelmüller Mihály, Rohorovszky Miklós — és közte az a különbség, „... miszerint a londoni levél írója hiszi, hogy volt oly idő, midőn 1848-t írtak, hogy ez évben, a magyar nemzetnek voltak szentesített törvényei, volt a törvényes király által megerősített pénzügyminisztere, s voltak bankói, melyek nem álltak az osztrák bank gyámsága alatt . . ." 1861. máj. 13. OSzKK 1915/14. Egy másik levélben írta, hogy Kossuth „szívesen látna Itáliában, de én csak akkor szedem fel a londoni sátorfát, ha oda lehet ütni, a hol a vasas n . . . t kezdődik . . ." Rónay levele Tóth Józsefhez 1861. júl. 21. BK. 185/1—6.

[72] Vö. Magyar Sajtó, 1861. ápr. 25, 27., máj. 28.

[73] E munkája megtalálható BK. 184/2. alatt.

[74] Az első jersey-i kirándulás nagy hatással volt rá, s azt írja: míg az iskolában a természeten túleső bölcsességet tanulta, addig „... azok a feledhetetlen szikla-torlaszok más irányt adtak vágyaimnak, kiütötték alólam azt a három lábú széket, s ott ültem az anyaföldön, s kapartam a kemény szirtté dermedt ős életet, s kutattam emlékeit, titkait." Naplótöredék . . . II. köt. 267. l.

[75] Szemere Bertalan is kifogásolta a forma-választást, s azt irta, hogy a stílus gyönyörködteti, szabatos nyelvezete van, „... de a formára észrevételem van. Miért választá ama bibliai versezetet? Miért ama prófétai nyelvet, mely korunkban anachronismus? Miért csinál forma által, puszta átmenetelekből egy-egy axiómát? Így van a korán is írva, minden phrasis itt is, minek még értelme sincs, egy kikezdés. Ha ez megy, vallási tárgynál van csak helyén, tudománynál nincs. Mi a belső formát illeti, nem szeretem, hogy tudománynak költői alakot választott." Szemere levele Rónayhoz 1858. febr. 12. BK. 185/1—6., valamint Naplótöredék . . . III. köt. 9. l.

[76] *Rónay Jácint:* A tűzimádó bölcs az ős-világok emlékeiről. Pest. 1860. 154. l.

kutya és ásatag majom" csontok, már csak az „ásatag" ember létezését tagadták, s amikor ilyen leletek is előkerültek, azok odakerülését a véletlennek tulajdonították — írja Rónay. „Mit czélszerűnek találtak az ős növények és állatok osztályozásában, mit az élet történetében alapul használtak mindenütt (ti. a fokozatos fejlődést! P.L.). azt nem akarák, vagy nem merék az emberre alkalmazni."[77] Hitet tesz amellett, hogy az embér megjelenése jóval megelőzi írott történetét. „Láttatok ős földhányatokat, s egymásra hengerített faragatlan kőhalmokat? (utalás a Stonehengre! P.L.). E durva építmények, nem keletkező, nem elszórt, hanem együtthaladó emberek művei. Keletkezésükről csak azt tudjuk, hogy a múlt homályaiban elenyésznek, hogy a történet írott betűit megelőzték, s hogy alattuk a műveknél régibb ember csontok porladnak"[78].

Rónay nézeteinek ilyetén alakulása összefügg az új tudományos eredmények elfogadásával, amelyeket személyes kapcsolatai is megerősítettek. Magyarázatként utalnunk kell arra, hogy Rónay 1853-ban Szemere kérésére[79] az angol geográfiai társulathoz eljuttatott leveleiben ismertette Magyar László afrikai utazásait azon célból, hogy támogatást szerezzen a magyar felfedező részére. Ez úgy kapcsán került szorosabb barátságba R. Murchison-nel, az angol geográfiai társulat elnökével, s maga is tagja lett a társulatnak. Ezután ismerkedett meg Ch. Lyell-el, T. H. Huxley-vel, Stuart Millel, Darwinnal, akikkel baráti viszonyban állott. A természet tanulmányozása, az empírikus tények hangsúlyozása, s ezeknek a tudományos ismeretek egyedüli alapjaként való kezelése vezette legnagyobb vállalkozásában, a „Fajkeletkezés. Az embernek helye a természetben és régisége" című munkája megírásában, melyben Darwin, Huxley és Lyell munkáit követi, azoknak tulajdonképpen első magyarországi fordítója. E tény jelentőségét akkor ismerhetjük fel igazán, ha tisztában vagyunk a darwinizmus létrejöttének előzményeivel, fogadtatásával, ezért szükséges rövid áttekintés keretében ezt is vázolnunk.

Az a gondolat, hogy a Földnek nagy múltú története van, már a XVIII. század folyamán is felvetődött, s a XIX. században megindult nagy vasút- és csatornaépítések során felszínre került leletek egyértelműen kizárták az evolucióval ellentétes felfogásokat, így a független teremtési aktusok elméletét is. Ez a biológiai ismeretek XVIII. és XIX. századi másik két forrásával: a leíró biológia és az orvostudomány új eredményeivel már potenciálisan megteremtette az egész elmélet forradalmi átalakításának alapjait.

A leíró biológia nagy úttörője és rendszerezője Karl von Linné (1707—1778) a binomális (faj és nemmegjelölése) nomenklatúra bevezetésével a gyorsan szaporodó ismeretek áttekinthetőségét, jobb felhasználását segítette elő.

[77] Uo.

[78] I. m. 156. l.

[79] Szemere, 1852 őszén, több levelében arra kérte Rónayt, hogy szerezzen támogatást Magyar László utazásaihoz a geográfiai társulattól. A levelek BK. 185/1—6. alatt találhatók. Rónay a Szemerétől kapott Magyar László leveleket lefordította angolra, s eljuttatta a társulathoz, de eredményt nem ért el. Egyik levelében írta, hogy Magyar László leírását örömmel fogadták, de — mint a titkár közölte vele — sokat nem tehettek érte, mert közléseit nem tartották pontosnak. Rónay Szemerének 1853. márc. 8., 11. OSzKK 1927/5. A Magyar Sajtó, 1857. nov. 17-i számában közölt cikkében írta Rónay, hogy a társulat kérte az utazótól a térképeket és tapasztalatainak leírását, melyeknek fejében anyagi támogatást ígért, majd így folytatja: „Írtam Magyar Lászlónak, ajánlkozám munkájának fordítására. Levelemet a hozzá csatolt utasítással együtt, a geographiai társulat, a portugál kormány útján küldé Afrikába; eljutott-e valaha rendeltetése helyére? nem tudom, mert válasz nem érkezett soha, sem hozzám, sem a geographiai társulathoz. Ha Magyar Lászlónak afrikai felfedezései annak idején megérkeztek volna, most az elhírült Dr. Livingstone második helyen állna. Magyar embernek szerencséje is magyar!"

G. L. L. Buffon (1707—1788) az Histoire naturelle című munkájában már utal arra, hogy a Linné-féle osztályozás — mely az állatok és növények rokonságát tükrözi, — a valóságon alapul. E nézethez csatlakozott Ch. Darwin nagyapja, Erasmus Darwin is, aki Zoonomia című munkájában az élet eredetét egy ősrostra, vagy ősszálra — melyből a megfigyelt élő formák sokfélesége származott — igyekezett visszavezetni.

Ilyen előzmények után J. B. A. Lamarck (1744—1829) 1809-ben kifejtette, hogy minden ma élő faj előző korokban élt ősök alkalmazkodás útján megváltozott származékai. A változásra a környezetbe való illeszkedés kényszerítette őket. Lamarck két alaptörvényt is definiált: 1) A használatban lévő szervek erősödnek, míg a többiek elkorcsosulnak; 2) a használat és nem használat által szerzett változások öröklődnek, feltéve, hogy azok mindkét nemet érintették.

A másik elmélet Cuvier (1769—1832) nyomán alakult ki, mely tagadta Lamarck nézeteit, s felállította a katasztrófa-elméletet, mely szakaszos teremtéseket hirdetett. Cuvier ugyanakkor az összehasonlító anatómia és a tudományos paleontológia területén elért eredményeivel maga is egyik előkészítője volt a darwinizmusnak.

A darwinizmus kialakulásának előfeltételei tehát a XIX. század elején is megvoltak. Kialakulását a francia forradalom és Napóleon bukását követő — mint Bernal megfogalmazta — „pietista reakció"[80] akadályozta meg.

Az evolucionizmus elméletének továbbfejlődése Angliában kedvezőbb talajra talált. Ch. Lyellnek (1797—1875) 1832-ben megjelent „Principles of Geology" című munkája a továbbfejlődésnek jelentős állomása volt. Ebben Lyell megalkotta egyöntetűségi (uniformitási) elvét, mely szerint ha mindegyik geológiai réteg egy bizonyos korszak lerakódásaiból keletkezett, akkor a benne fellelhető kövületek csakis az adott korszakban élt növények, állatok maradványai lehetnek. Ezek a kövületek az élet egészen különféle formáiról, sőt e formák határozott fejlődéséről tanúskodnak.

Lyell, annak ellenére, hogy elfogadta a fajok változatlanságát, s azt tartotta, hogy minden geológiai korszakban új forma teremtődött, majd a korszak végén kipusztult, jelentősen hozzájárult az evolucionizmus fejlődéséhez.

Angliában Darwin könyvének megjelenése előtt a fejlődés elmélete összekapcsolódott egy ismeretlen szerző — 1884-ben derült ki, hogy Robert Chambers — 1844-ben megjelent könyvével, melynek címe „Vestiges of Natural History of Creation"[81] volt. Ez a könyv jórészt a nagyközönség soraiban lett népszerű — 16 év alatt 11 kiadást ért meg, összesen 24 000 példányban —, viszont tudományos körökben teljes visszautasításra talált; ez összefüggött azzal, hogy a fejlődési folyamat magyarázataként a szerző egy teljesen misztikus „törvény" fogalmat ajánlott. Ezt a „törvényt" — szerinte — a Teremtő vezette be, s így az produkálja a fejlődési, alkalmazkodási folyamat véget nem érő sorozatát.[82]

A tudósok számára továbbra is Lamarck maradt a fejlődés-elmélet fő szószólója, annak ellenére, hogy elméletét többségük, így Cuvier és Lyell is visszautasította, de megcáfolni nem tudták. A fajok eredetének problémáját sem Lamarck, sem bírálói nem tudták megoldani, ezért a kérdést egyszerűen megkerülték, s mint megoldhatatlant, a természettudomány birodalmán kívülre helyezték, — ami nem jelentette azt, hogy sok biológus ne foglalkozott volna e kérdéssel. A biológusok között általában az a vélemény terjedt el, hogy feladatuk nem más, mint az élővilág leltárának elkészítése, nem pedig hasztalan

[80] *J. D. Bernal:* Tudomány és történelem. Bpest. 1963. 423. l.

[81] *Alvar Ellegard:* Darwin (Charles Robert) and the general reader. The reception of Darwin's theory of evolution in the British periodical press, 1859—1872. Göteborg. 1958. 11. 1.

[82] Uo.

vitákba való bonyolódás. A leíró biológia másodvirágzása idején arra törekedett, hogy ezt a leltárt „. . . egyrészt *külterjesen*, világjárók, expedíciók, másrészt *belterjesen*, mikroszkópiai vizsgálódások révén"[83] írja le.

Maga Darwin is egy ilyen expedíció során szerzett tapasztalatait rendszerezte, de még hosszú idő multán sem hozta volna azokat nyilvánosságra, ha R. Wallace (1822—1913) meg nem kéri, hogy kelet-indiai utazásai során szerzett tapasztalatai alapján készült munkáját bírálja el megjelenése előtt. Wallace, teljesen függetlenül, ugyanolyan következtetésekre jutott, mint Darwin. Ennek hatására adta ki Darwin az „Origin of Species" című munkáját, mely nagy visszhangot váltott ki. Társadalmi megítélése rendkívül ellentétes volt az 1860-as években.

A polgárság nagy része — mely kiharcolta magának a hatalmi pozíciókat, s egyre ellenségesebben s könyörtelenül szembenállt az új osztály, a munkásosztály követeléseivel —, elutasította a fejlődés gondolatát, mert abban közvetve saját hatalmának veszélyeztetését látta, de szimpatizált azzal a gondolattal, hogy az erősebb fajok maradnak felül a létért való küzdelemben. Már ekkor megkezdődött a darwinizmus progresszív gondolatainak elferdítése, meghamisítása.

Társadalmi szempontból érdemes megvilágítani az angol egyház különböző csoportjainak felfogását is. Az anglikán egyház első csoportja, a high-church, az egyházi és világi arisztokráciára támaszkodott, legközelebb álltak a katolikus egyházhoz. Ezek egyik részét alkották a puseyták, akik már az 1840-es években kezdték „reformálni" az anglikán egyház szertartásait, közelítve a katolikusokhoz, sőt a fülbegyónást is visszahozták, ami nagy felháborodást váltott ki egész Anglia-szerte.[84] Ez a csoport teljesen elutasította Darwin elméletét. A második és harmadik csoport — broad-church és low-church — nem fektetett nagy súlyt a dogmákra, a szabad kutatást hirdették, s így az egyes egyén megítélésére bízták a darwini tanok elfogadását vagy tagadását. Tudományos körökben is ellentétes fogadtatásra talált Darwin munkája.

A mosaisták[85] részéről T. V. Wollaston fejtette ki véleményét: „Az a naturalisták közötti vélemény, hogy a fajok függetlenül lettek teremtve és nem változhatott egyik a másiktól, mindezideig annyira általános volt, hogy nekünk azt majdnem axiomának lehetett nevezni."[86] Még azok is, akik evolucionistáknak tartották magukat, igyekeztek kimutatni, hogy Darwin nem tagadja a természetfelettit, csak más megvilágításba helyezte. Idézhetjük itt Asa Grayt, Darwin barátját, aki 1863 végén írta: „A természettudósok többsége hiszi, hogy a fajok eredete természetfeletti, szétszóródásuk egy sajátságos földrajzi terület felett természetes, és kihalásuk, amikor azok eltűnnek, szintén fizikai okok eredménye."[87]

Darwin legfontosabb feladatának tartotta, hogy a természetben találjon megoldást a transmutatio kérdésére, ami feleslegessé teszi a természetfeletti okokra való hivatkozást.

A természetes kiválogatódás (Natural Selection), az előbbi követelménynek egészében meg tudott felelni. Ez a teljesen új forradalmi gondolat az egész mű fundamentuma. Ezen az alapon a fejlődés elmélete újra és újra cáfolta azt a korábban fennállt nézetet, mely szerint az „. . . elemi atomok parancsot kaptak hirtelen felvillanásra".[88] Az új fajok keletkezésének problémája teljes egészében természeti alapra került.

[83] *Bernal:* i. m. 598. l.

[84] Rónay az anglikán vallási küzdelmekről a Pesti Naplónak kü'dött 1850. dec. 6. keltezésű levele.

[85] Huxley nevezte így a kreacionistákat.

[86] Annals and Magazin of Natural History 1860. évf. 5. sz. 153. l. idézi: *Ellegard:* i. m. 14. l.

[87] Annals . . . ,1863. évf. 12. sz. 94. l. idézi: *Ellegard* . . . Uo.

[88] *Ellegard:* i. m. 13. l.

A fajonkénti teremtés gondolata az „Origin . . . " megjelenésekor még eléggé általános volt. Lyellhez küldött levelében Darwin ezt írta: „. . . . a tudománynak ez az ága még mindig a legtöbb embernél a fejlődés teológiai fázisában van."[89]

Könyvében következetesen kimutatta a természeti és természetfeletti magyarázat közötti ellentétet. A természetes kiválogatódással szoros logikai kapcsolatban van Darwin másik alapgondolata, a létért való küzdelem, mely a fajok kihalásában s új fajok létrejöttében játszik nagy szerepet. A természetes kiválogatódás is úgy működik, hogy e küzdelemben az erősebb fajt „támogatja". E folyamatban kialakult egyedi sajátságok öröklődnek, s a több egyednél meglévő sajátságok a fennmaradást elősegítve hozzák létre a faj megerősödését és továbbélését. Azok a fajok, melyek nem rendelkeznek ilyen tulajdonsággal, a létért folyó küzdelemben alulmaradnak, kihalnak. Ez a küzdelem az állat- és növényvilágban egyaránt megtalálható, s a „kiválogatódást" maguk a tenyésztők, a mezőgazdaságban dolgozó emberek is használják. A természetes kiválogatódás vagy kiválasztás csak a változások fenntartását, nem pedig létrehozását foglalja magában! Darwin ezekre rengeteg példát sorol fel munkájában, s arra törekedett, hogy lehetőleg a fejlődési láncolatot is bemutassa a fajok fokozatos átalakulásában.

Engels is rámutatott,[90] hogy Darwin a természetes kiválogatódást tárgyalva, eltekintett az okok kutatásától, amelyek az egyes egyedekben a változást létrehozták, s mindenekelőtt azt vizsgálta, hogy mi módon váltak az ilyen eltérések a fajnak, válfajnak ismertetőjegyévé. Törekvése az volt, hogy „. . . megtalálja azt az ésszerű formát, amelyben az okok hatásai megrögződnek és tartós jelentőségre tesznek szert".[91]

Haeckel és mások fejlesztették tovább a darwini gondolatot, s a fajváltozást az alkalmazkodás és átöröklés kölcsönhatása eredményeként fogták fel, amikoris az alkalmazdást a folyamat változást előidéző, az átöröklést pedig konzerváló oldalaként tüntették fel.

Darwin az átöröklés problémáját vizsgálva azt a következtetést vonta le, hogy az összes élőlények nem külön teremtmények, hanem egynehány lény egyenes vonalú leszármazottai.[92] Haeckel ezen túlmenően külön-külön családfát állított össze a növény- és állatvilág számára, s ezek között számos „önálló véglénytörzset", melyek a kettőtől függetlenül fejlődtek.[93]

Lamarck az élőlények fejlődését két alapvető okra vezette vissza, nevezetesen az alkalmazkodásra és az átöröklésre. Darwin — a természetes kiválogatódás és a létért folytatott harccal, s az ezek során szerzett új tulajdonságok átöröklésével — fejlesztette tovább Lamarck gondolatait. Eredményeinek elérését elősegítette más résztudományok, az embriológia és a paleontológia — Lamarck óta — megtett nagy fejlődése.

Rónay feljegyzéseiből tudjuk, hogy az „Origin of Species" megjelenése után rögtön hozzákezdett a mű kivonatolásához. Az egyes részeket a Magyar Sajtóban, 1862-ben, folytatásokban is megjelentette.[94] Nem törekedett arra, hogy a darwini munka alapján önálló könyvet írjon, megelégedett az egyszerű ismertető — saját korában nem nagyon méltányolt — szerepével.

[89] Uo.

[90] *Engels:* Hogyan „forradalmasítja" Eugen Dühring úr a tudományt. (Anti-Dühring). Moszkva, 1947. 103. l.

[91] Uo.

[92] *Ch. Darwin:* A fajok eredete. Bpest. 1955. 524—528. l.

[93] *Engels:* i. m. 106. l.

[94] A Magyar Sajtó 1862. ápr. 5-én kezdi meg a közlést és több számában folytatja. A rendszertelen megjelenést Rónay nem tartotta helyesnek. Ezt írta Pompérynek: „Kénytelen vagyok a Magyar Sajtóban megkezdett »Fajkeletkezés« című értekezésemre fordítani (időmet). Sajnálom, hogy bele fogtam, mert úgy mint adatik, szakadozva, minden értékét elveszti . . . majd később kiadandom egészben." Rónay Pompérynek 1862. szept. 23. OSzKK 1915/14.

Bevezetőjében írja: „Jelen törekvésem czélja nem a földrétegek leírása, vagy a kihalt lények megismertetése, hanem azon adatok felsorolása, melyek a szerves alakok változékonyságát bizonyítják, s azon okok nyomozása, melyek a fajok természetes keletkezését, ha nem helyezik is túl minden kétségen, legalább a lehetőség körébe viszik, s magyarázhatóvá teszik . . . A legújabb rendszert Darwin adá, oly tudományos készülettel, minővel e kérdés megfejtéséhez nem fogott senki. Jelen feladatunk e rendszert fő elveiben megismertetni."[95]

Rónay a kivonatolás során a lényegre szorítkozott. Az elméleti jellegű következtetéseket, ha saját szavaival is, lényegében átveszi; a példák tömegéből az itthon legismertebbeket emelte ki, a többit elhagyta. Az átdolgozás elsősorban a közérthetőség kedvéért történt, célja a darwini tanok lehető legszélesebb körben való elterjesztése. A darwini elmélet teljes megismerését, s az ebből eredő konzekvenciák vállalását fejezik ki a „Fajkeletkezés" című részt befejező sorok: „Az eddig elmondottak után nem keresünk sem térben, sem időben koronkénti teremtést. Igaz, hogy az időláncolat sokszor megszakadni látszik, midőn bizonyos rétegben a faj hiányzik, míg alatta és fölötte csalhatatlan nyomait látjuk; de e nehézségre már feleltünk, s meg vagyunk győződve, hogy e hiánynak oka nem az életben, hanem ismereteink korlátoltságában rejlik."[96]

Különösen figyelemreméltó, hogy az ismeretek hiányát nem misztikus okokban keresi, hanem a további kutatásoktól várja a hiátusok betöltését. Kevésbé nyilvánvaló, bár lényeges előrelépést fedezhetünk fel az élet lényegéről vallott felfogásában, mely a mechanikus materialista álláspontokkal mutat rokonságot. Teljes egészében hiányzik a lélek továbbélését, a test és a lélek dualizmusát valló felfogás. „A szerves testben nincs egyetlen parány, mely ne vétetnék a szervtelen anyagból, s mely a testnek szétoszlása után vissza ne térnék oda, honnét származott; sőt a szerves testnek működéseiben is vagy olyan erőket látunk, melyek ugyanazok a szervtelen anyagban rejlő erőkkel vagy ezekre visszavezethetők"— írja Rónay.[97]

Könyvének következő része „Az ember helye a természetben" címet viseli. E rész Huxley: „Evidence as to Man's place in Nature" 1863-ban kiadott könyvét követi. Ezt a művet — Huxley engedélyével — még nyomdai levonata alapján fordította, alighanem elsőként jelentette meg más nyelven. Huxley nyomán jelenti ki, a különböző emberszabású majmok leírása után, hogy az ember és majom közötti különbség — alkati szempontból — oly kevés, hogy nyugodtan feltételezhetjük: az ember vagy fokozatos átalakulással fejlődhetett ki az emberszabású majmok csoportjából, vagy mindkettő ugyanattól az őstől ered.[98]

„Az embernek régisége" című utolsó rész Ch. Lyell „The Geological evidences of the Antiquity of Man" 1863-ban kiadott könyve nyomán készült el. E részben ismerteti az ún. csontbarlangokat, a feltárt ősemberi településeket, földtani korszakokat, a svájci cölöpépítményeket és a dániai „konyha hulladékokat".[99]

Vitába száll — mint Lyell — azokkal, akik e leletek alapján az ember első feltűnését a jégkorszak végére tették. Kijelenti: ugyanúgy feltételezhetjük, hogy végig élte a jégkorszakot, sőt, hogy azt megelőzően is élt már ősember. A következetes evolucionizmust tükrözi e felfogás, mert — s teljes joggal — az akkori legrégebbi engii és neanderthali leletek különböztek ugyan az emberi koponyától, a fejlődési vonalban még mindig nagyon

[95] *Rónay Jácint:* Fajkeletkezés. Az embernek helye a természetben és régisége. Pest. 1864. 3—4. l.
[96] Uo. 187. l.
[97] Uo. 201. l.
[98] Uo. 244. l.
[99] A „konyha hulladékok" az ősember településhelyén talált csontmaradványok.

közel voltak. Hitet tett amellett, hogy a következő kutatások és azok eredményei teljesebbé teszik majd az ember fejlődéstörténetének bemutatását, bizonyítását.[100]

A könyv megírásának és megjelenésének jelentőségét a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Rónay helyesen ismerte fel a három könyv logikai összefüggését. E munkák egymás után olvasva kerek képet adnak az élőlények különböző fajainak leszármazásáról, keletkezéséről, arról, hogy az ember nem áll a természet felett, mint isten külön aktussal létrehozott teremtménye, hanem ő is fejlődés útján, alacsonyabb fokról magasabbra emelkedve, a természet teremtményeként jött létre, s arról, hogy e természeti származásnak megvannak a bizonyítékai.

2. Rónay munkája, ha fordításnak tekintjük, európai viszonylatban is az elsők között foglal helyet.

3. Elsők között állt a darwinizmus mellé. Ez bizonyos fokig összefügg azzal is, hogy már korábban következetes evolucionista volt, ami nagyban megkönnyítette, akadálytalanná tette az új tanok elfogadását akkor, amikor egyházi és világi támadások érték, s maga is teljesen tisztában volt annak a vallási tanokkal való szembenállásával.[101]

Rónay könyve Magyarországon, egy recenziótól eltekintve — semmilyen visszhangot nem váltott ki. Ebben két ok játszhatott szerepet: egyrészt, hogy a politikai események — 1864-ben jelent meg — elvonták a figyelmet, másrészt, hogy a tudományos körök nem nagyon értették meg a téma, az új elmélet tudományos és világnézeti jelentőségét. Ez utóbbira jellemző, hogy Schwarcz Gyula recenziójában[102] a könyvet a mezei gazdáknak ajánlotta.

Dapsy László 1873-ban lefordította „A fajok eredeté"-nek teljes szövegét, a fordítói-előszóban megemlékezett a legjelentősebb külföldi fordításokról, de Rónay könyvéről egy szót sem ejtett. A megjelent fordítások közül az 1955-ös kiadásban, dr. Boros István említi először Rónayt bevezető tanulmányában, aki „. . . az ember származásának kérdésében a leghatározottabban Dárwin felfogása mellett foglalt állást".[103]

Rónay könyve megjelenése után is foglalkozott a darwinizmus újabb eredményeivel. E helyt csak két cikkére utalunk. Az egyikben újra és világosan leszögezi, hogy a haladás „. . . egyik jellemző ismérve, hogy diadalait azon a téren üli, melyet apáink túlhelyeztek a természet körén!"[104] A másik cikkben utalt arra, hogy az emberfajok kihalásában nemcsak természeti, hanem mesterségesen előidézett társadalmi körülmények is szerepet játszhatnak, mint írja: egyes — társadalmilag elmaradott — néptörzsek kihalásában első helyen a „civilizált" országok által elkövetett fegyveres erőszak áll.[105]

[100] *Rónay:* Fajkeletkezés . . . 280. l.

[101] A darwinizmus hazai fogadtatásához néhány adalék: Jánosi Ferencz (1819—1879) ismertette először 1860-ban a Budapesti Szemle hasábjain Darwin elméletét, méltatva annak tudományos jelentőségét.

A darvinizmust — főleg világnézeti vonatkozásban — már a megjelenés idején próbálták elferdíteni. Találunk erre Magyarországon is példákat. Így Greguss Ágost azzal próbálja „mentegetni" Huxley-t — a „darwinizmus vezérügynökét" —, hogy „ő nem az embert állatosítja, hanem az állatot emberiesíti", s kijelenti, hogy amikor az ember „anyagiságát" hangoztatjuk, ki kell emelni isteni származását is. Vö. *Réti Endre:* Magyar darwinista orvosok (Különlenyomat az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményeiből 1964) 148—149. l.

Nem hiányoztak a tudománytalan gúnyolódások sem, közülük is kiemelkedik Brassai Sámuel támadása. Vö. Koszorú, 1863. júl. 5. „Mikor?" és 1863. okt. 25. „Miért?"

A méltató kritikák sorában Mentovich Ferenc (Az Ország Tükre, 1864. 5. sz.) és Margó Tivadar írásait említhetjük meg.

[102] Budapesti Szemle, 1864. évf. XX. köt. 282—285. l.

[103] *Darwin:* i. m. 75. l.

[104] Hazánk s a Külföld, 1865. évf. 29. sz.

[105] Uo. 1867. évf. 1. sz.

3.

Rónay emigrációs tevékenységében kiemelkedő helyet foglal el a „Blick" kiadásában való közreműködése. Gr. Széchenyi István — Lonovics János érsek ajánlására — 1858 őszén kérte fel Rónayt a nyomtatás megszervezésére; december 12-én egyezett meg Georg Barclay kiadóval 2000 példány elkészítéséről. A munka 1859. február 15-én fejeződött be.[106] Rónay hagyatékában megtalálhatók Barclay-vel, gr. Széchenyi Bélával folytatott levelezései és a kiadással kapcsolatos számlák is.[107]

Említettük azt is, hogy Egressy Gábor felkérésére több cikket írt a Magyar Színházi Lapba, melyek alapján könyvet is írt a korabeli nagy angol színészekről.[108] A Shakespeare-ről írt nagyobb tanulmánya Naplótöredékeinek VIII. kötete függelékében jelent meg, s a 10 példány nem tette — nem tehette — szélesebb körökben ismertté, pedig úgy véljük, hogy a nagy angol drámaíróról szóló irodalomtörténeti monográfiák, tanulmányok között jelentős helyet foglalna el. Dráma- és szerepértelmezései egészen kimagasló esztétikai értékelésről tanúskodnak, s nem lebecsülendők irodalomtörténeti adatai sem.[109]

Politikai cikkei közül érdemes megemlíteni az osztrák reakció Teleki László halálát követő felelevenedésével foglalkozókat, melyekben rámutat arra, hogy kölcsönös engedmények nélkül nem lehet tárgyalni, s az akkor hozott intézkedések csak a helyzet kiéleződését eredményezhetik.

A Magyarországban — 1861 nyarán — megjelent cikkében ezeket írja: „London július 23.... A hegyek vajúdtak, s ... megszülemlett a nevetséges egérke! ... Schwarzenberg szelleme kikelt sírjából, s Bach-féle kezekkel megíratá a végzetteljes rescriptumot... A régi constitutio visszaállíttatik azon határok közé, melyeket Magyarország nem magyar ajkú népei kitűzendnek... július 25. A császári leirat... széltében kereng. Miként ítél a leiratról magyar ember, az nem is kérdés. Nem hiszem, hogy találkoznék egyetlen egy, honát ismerő és ősi szabadságát szerető magyar, ki ily alapon, nem mondom Magyarország boldogságát, hanem még csak a közeledést is lehetőnek gondolná... egy angol parlamenti tag véleménye: „... nem tudom mit bámuljak inkább, a politikátlanságot, vagy a rossz akaratot? Én csak újabb időben fordíték figyelmet Magyarország történetére, de a pragmatica sanctiót s az ős magyar constitutiót említeni, s mégis azt követelni, hogy a magyar a birodalmi tanácsba olvadjon, oly tény, mely szükségkép feltételezi, hogy vagy Bécsben, vagy Pesten nem tudják, mi a pragmatica sanctio s az ősi constitutio! Vagy tán meg akarják újra kezdeni a törvény- és népjogírtást, mely 12 évi roppant erőlködés után, épen azt idézte elé, a mi ellen küzdött... Az idegen ajkú népeknek azt ígérik, mit a magyarnak, a birodalmi lét koczkáztatásával, megtagadnak! Békét akarnak és háborút izennek! Megragadják ismét a kétélű fegyvert, ha vesznünk kell vesszenek ők is!... sokan... nem várták, hogy az ügyet egy tollvonással oda vigyék, hol Shakespeare-nak szavait írák a lobogóra: To be, or not to be!"[110]

[106] Rónay naplójában említi, hogy az eredeti kéziratot gr. Széchenyi István kérésére semmisítette meg. Naplótöredék... III. köt. 80. l. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Bpest. 1925. Tolnay Vilmos bevezetőjében a következőket írja: „... Rónay élvén a gyanúperrel, hogy Bach kémei rátalálnak a nyomdára, ívenként megszerezte a kéziratot... Széchenyi Béla aztán az egész iratnyalábot... Sutherland hercegnőre bízta... az ő hagyatékából került vissza Széchenyi Bélához." 28. l. Ez az irat is csak a Széchenyi Béla által leírt másolat volt. Vö. *Széchenyi Béla:* Hogyan született meg a Blick? Új Magyar Szemle, 1903. II. évf. 2. sz. 26. l.

[107] Összegyűjtve a levelezés és a számlák: BK. 185/1—6.

[108] *Rónay Jácint:* Jellemrajzok az angol színvilágból (Kean Edmund, Macready Vilmos, Kean Károly). Pest. 1865.

[109] Úgy véljük, itt is rá kell mutatnunk arra, hogy az emigráció tudományos tevékenysége több figyelmet érdemelne.

[110] Magyarország, 1861. júl. 30.

A politikai helyzetet értékelő és az osztrák akciókat elítélő cikkekkel párhuzamosan megemlékező írásokat közölt Karádyról, Kemény Farkasról, Beöthy Ödönről, Lukács Sándorról, Kmettyről, Tüköryről és Batthyány Kázmérről.[111]

Politikai munkásságában fordulatot jelentett a Győri Közlönyben 1862. február 13-án megjelent felhívás, mely felszólította az Akadémiát, hogy hozassa haza Rónayt „. . . anélkül, hogy kegyelemért kellene esdekelnie". Nem lehet véletlen, hogy ezután Rónay beszüntette politikai tárgyú cikkeinek hazaküldését, s ezentúl csak természettudományos írások jelentek meg tőle.

Állásfoglalását jól megvilágítja 1863-ban naplójának egy megjegyzése, mely szerint: otthonról kaptam hírt, hogy a vérnélküli, vagy az idegen segélyen kivívott diadalt örömmel üdvözölnék; de erőszakhoz nyúlni nem fognak . . . A múlt szomorú emléke még igen közel áll.[112]

Újabb jó alkalom kínálkozott „engedélykérés nélküli" hazatéréséhez az 1864 decemberében megüresedett akadémiai titkári posztra való esetleges megválasztása. Schwarcz Gyula egyik levelében[113] Rónay felhatalmazását kérte arra vonatkozólag, hogy hajlandó megválasztása esetén a titkári posztot elfoglalni. Rónay „hiteles nyilatkozata" elment, ennek ellenére Arany lett a titkár. Ehhez csak annyit tennénk hozzá, hogy Rónay nem is szerepelt a szavazásra bocsátott nevek között.[114]

1865 őszén meghalt Rimely Mihály, aki legjobban ellenezte hazatérését. A főapátválasztási káptalan után a három jelölt — Rónay jó barátai — Kruesz Chrysostom, Hollósy Jusztinián és Mainrád megegyeztek abban, hogy aki végül is elnyeri a főapáti széket, mindent megtesz Rónay hazatérése érdekében. Kruesz Chrysostomot, akit első helyen jelöltek, november 3-án nevezték ki főapáttá, s az ő megbízásából Hollósy Jusztinián három kérdést tett fel Rónaynak hazatérése tárgyában: 1. a kiegyezés létrejötte nélkül is hajlandó-e hazatérni; 2. akarja-e hogy a visszatérési engedélyt külön megszerezzék számára, vagy 3. meg akarja-e várni az általános amnesztiát.[115] Kruesz Chrysostom — december 16-i levelében — azt írta, hogy közelinek tartja a kiegyezés létrejöttét, majd rátért arra, hogy Bécsben beszélt Rónay hazatérési szándékáról Majláth főkancellárnak, aki azt ajánlotta, hogy folyamodjon engedélyért.

Rónay válaszlevelét nem ismerjük, de egy másik leveléből, melyet „komájához", Tóth Józsefhez írt, a következőket tudhatjuk meg: „Megírtam őszintén, hogy a folyamodás elveim ellen van; de egyszersmind kinyilatkoztam, hogy azon esetre, ha folyamodás nélkül visszatérhetek, rendelkezésére állok a hazának."[116]

A főapát végül is kompromisszumos megoldást talált, mely szerint csak egy nyilatkozatot kért Rónaytól, hogy haza akar térni.[117] Ezt a nyilatkozatot —Vukovics Sebő biztatására — meg is írta, s ennek eredményeként a főapát 1866. május 22-i levelében már értesíthette: „a magyar kir. udv. kanczellár f. hó 21. kelt levelével tudósít, hogy Ő Felsége kérelmemet meghallgatván, Önnek feltétlenül megengedi, hogy hazájába térhessen ! . . A Kanczellár őexcllja azt is tudtomra adta, hogy a külügyek minisztériuma által az amnestiáról Önt is tudósította."[118]

[111] Magyar Sajtó, 1861. évf. 77. sz.; jan. 22., márc. 16. 44. sz., jún. 15. és 26.
[112] Naplótöredék . . . III. köt. 304. l.
[113] Schwarcz Gyula levele Rónayhoz 1864. dec. 20. BK. 185/3.
[114] Az 1865. jan. 26-i titkárválasztó nagygyűlésen a szavazatok a következőképp oszlottak meg: Arany János 30, Erdélyi János 8, Balogh Pál 1, Csengery Antal 1, Greguss Ágost 1, Hunfalvy Pál 1. MTA Kézirattár.
[115] Hollósy Jusztinián levele Rónayhoz 1865. nov. 26. BK. 185/3.
[116] Rónay levele Tóth Józsefhez 1866. jan. 28. BK. 185/1—6.
[117] Naplótöredék . . . IV. köt. 106. l.
[118] Kruesz levele Rónayhoz 1866. máj. 22. BK. 185/3.

A nyilatkozat többé-kevésbé felért a „folyamodással", s az emigráció tagjai így is fogták fel. Ludwig János írta Kossuthnak: „A lapokból némi csodálkozással látom, hogy Rónay hazamehetési engedélyt nyert. Nem régen Brüsszelben járt és megütközését Horváth folyamodásán kijelentette, és íme maga is folyamodott, mert az osztrák folyamodás nélkül nem ád senkinek amnesztiát."[119]

Rónay elég vegyes érzelmekkel nézett a hazatérés elé. Augusztus 9-én Vukovicshoz küldött levelében írta: „. . . nemzetünkre nézve az újabb események még nem mutatnak semmi eredményt, melyet örömmel lehetne üdvözölni; sőt minden arra mutat, hogy újra megkezdendik a nemzet-olvasztás experimentumát, hogy a valóságot ismét feláldozandják az elméletnek! Én nehéz szívvel nézek a jövőbe, s megvallom, szerencsétlennek érzem magam, hogy éppen most kellend visszatérnem . . ."[120]

Augusztusban még részt vett a geológiai társulat nottinghami ülésén. Szeptember 3-án vette át az útlevelet az osztrák követségen, s 16-án utazott el Londonból. Szeptember 21-én érkezett Grazba, ahol 3 napra a karmeliták kolostorába vonult, s 26-án már Pannonhalmán volt.

4.

Rónay nem maradt sokáig Pannonhalmán, barátai Pestre hívták. Itt kapta a hírt br. Eötvös Józseftől, hogy „a M. T. Akadémia, f. é. (1867) január 30-án tartott nagygyűlésén Főtisztelendő Urat először a philosophiai osztályba rendes tagjává[121], azután az Igazgató Tanács-csal vegyes ülésén jegyzőjévé[122] választotta; s a megerősítés legfelsőbb helyről mindkét választásra már megérkezett."[123] Eötvös ugyane levelében felkérte Rónayt, hogy az alapszabályok értelmében, székfoglaló előadását egy éven belül tartsa meg.

Élete utolsó szakaszának tudományos értékeléséhez két munkáját szeretnénk itt röviden ismertetni.

Székfoglaló beszéde „Az ősember haladása" címmel jelent meg.[124] Az első pillanatban szembetűnik, hogy bár a tudományos eredmények precíz ismertetését adja, tartózkodik a világnézeti következtetések levonásától. Újdonság, korábbi munkáihoz viszonyítva, hogy a paleoantropológiát az összehasonlító néprajz kutatási eredményeire kívánja alapozni. Helyesen mutat rá, hogy a még kőkorszaki szinten élő afrikai és ausztráliai népek életének tanulmányozása feleletet adhat az ősember életének még tisztázatlan kérdéseire.[125] 1870-ben, tudományos munkásságának újabb elismeréseként, megválasztották az Akadémia II. osztályának titkárává, majd egy év múlva ugyanitt felolvasta utolsó nagyobbszabású értekezését, mely „A szerves élet haladása és a fajok kihalása" címet

[119] Kossuth Lajos iratai. VI. köt. Bpest. 1898. 204. l.

[120] Rónay levele Vukovics Sebőnek. Vukovics Sebő irodalmi hagyatéka. Országos Levéltár. R. 216.

[121] Az 1867. jan. 30-i nagygyűlés jegyzőkönyvének tanúsága szerint rendes taggá választása nem ment könnyen. Az Akadémia alapszabályai szerint csak a halál által megüresedett helyekre — és osztályokba — lehetett felvenni új tagot. A jelölés időpontjában 4 hely üresedett meg, de 5-öt jelöltek, köztük Rónayt a filozófiai osztályba, ahol üresedés nem is volt. Csengery és Toldy javaslatára végül abban állapodtak meg, hogy ha a filozófiai osztályban üresedés lesz, azt a matematikai osztály kapja meg, mely nem tölthette be helyét. A választás eredménye: Rónayra 27, ellene 10 szavazat esett. MTA Kézirattár.

[122] A jegyzőválasztás eredménye: Rónay Jácint 21, Greguss Ágost 5, Gyulai Pál 1, Hunfalvy János 3, Szabó József 1. MTA Kézirattár.

[123] Eötvös levele Rónayhoz 1867. febr. 7. BK. 185/3.

[124] Folytatásokban megjelent a Pesti Naplóban: 1868. évf. 4—10, 12—13. számokban.

[125] Pesti Napló, 1868. évf. 6. sz.

viselte. Ismertette a legújabb geológiai és biológiai kutatási eredményeket, ugyanakkor — tudományos és világnézeti vonatkozásban — jelentős visszalépést figyelhetünk meg korábbi munkáihoz viszonyítva. Az élet elterjedését egy központból vezette le, ami lényegében a teremtési aktus elfogadását jelentette. A konklúzió ezt még jobban alátámasztja, ugyanis kijelenti, hogy a földi élet minden időben „. . . ugyanazon rendszer nyomán haladott, hogy a szerves élet összhangzó egészet képez, mely a *valószínűtől a valóságig, s innét a megfoghatatlanságig* (Rónay kiem. !) szövődik."[126]

Bár az udvar a hazatérő emigránsokkal megígértette, hogy nem foglalkoznak politikával, senkisem ragaszkodott ehhez következetesen, maga Rónay sem. Barátja, Kálóczy Lajos, javasolta neki, hogy a lemondásával megüresedett képviselői helyet töltse be. Győr megye péri választókerületében Deák-párti programmal,[127] 1867. március 17-én meg is választották,[128] s június 6-án, mint képviselő, ő is hódolatát fejezte ki a koronázási szertartásra érkező király előtt. 1868 december végén ugyanebben a kerületben újraválasztották. Programjában hivatkozott arra, hogy itthon és külföldön egyaránt az volt a törekvése, „. . . hogy a magyar hazában, mint önálló nemzet éljünk ! E szent czélnak alárendeltem mindent, mert az elveszett jogokat vissza lehet küzdeni, de az elhalt nemzet élet mindenkorra sírba száll ! . . . e czélt a kiegyezéssel . . . leginkább biztosítva láttam."[129]

Társadalmi pályafutásának újabb állomása volt 1871-ben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosi állására történt kinevezése, de állását még el sem foglalta, amikor Rudolf trónörökös nevelőjének jelölték ki. 1871—72-ben oktatta a trónörököst magyar történelemre. Előadásainak anyagát jórészt Horváth Mihály „A magyarok története" c. munkája alapján állította össze, melyhez jegyzeteket készített, s ezekben egy-egy periódus értékelését foglalta össze, természetesen lojális beállítottságban. Így pl.: az 1848—49-es események okául a „körülmények ellenállhatatlan hatalmát" és a „trónt körülvevő tanácsosok félelmét és ellenszenvét" jelölte meg. Saját kora feladatának azt tartotta, hogy „. . . . merüljön feledésbe a múlt, szilárduljon a trón és nemzet közt a bizalom, viruljon fel az alkotmány áldásai közt a nemzet jóléte és haladása, s a magyar nép, mely oly nagyszerű áldozatkészséggel védte életét, legbiztosabb, legerősebb támasza leend a koronának."[130]

Még a tanítási év befejezése előtt Andrássy tudatta Rónayval, hogy kijelölték Valéria főhercegnő egyik nevelőjének, ami egyben szükségessé tette egyházi méltósággal való felruházását is. A király javaslatára a hercegprímás 1872. július 7-én kinevezte pozsonyi prépostnak, s ugyanez év novemberében megkapta a szkodári címzetes püspökséget.[131]

Újabb nevelői állásának elfoglalása után találgatások jelentek meg arra vonatkozóan, hogy tényleges megyés-püspökké is kinevezik, ha visszavonja természet-tudományos dolgozataiban kinyilvánított elveit. Erről közelebbit nem tudunk. Rónay naplófeljegyzéseiben azt írja, hogy amikor Trefort Bécsben a pápai nunciusnak felvetette ezt a kérdést, az legfőbb akadálynak a 17 évi távollétet hozta fel.[132] Megítélésünk szerint

[126] Megjelent a Székesfejérvár, 1871. évf. II. félév 7—9. számokban. Az idézett hely a 9. számban található.

[127] Választási programjának nyomtatott szövege: 1867. márc. 12-i dátummal. BK. 185/3.

[128] A választási jegyzőkönyv tanúsága szerint ellenszavazat nélkül 1674 kapott vokssal nyert ellenfelével szemben. BK. 186/1.

[129] „A győrmegyei péri kerület választóihoz". Pest. 1868. dec. 22-i dátummal nyomtatott program. BK. 185/3.

[130] Naplótöredék . . . V. köt. 313. l.

[131] Ez az egyházmegye ekkor még török fennhatóság alatt volt.

[132] Naplótöredék . . . VI. köt. 295. l.

Rónayt nemcsak tudományos elvei miatt nem kedvelték Rómában, hanem a londoni olasz emigrációval fenntartott kapcsolatai miatt sem. Már említettük, hogy jó, sőt baráti kapcsolatban állt több neves külföldi emigránssal, így többek között Mazzinival is. Eljárt az olaszok meetingjeire, sőt tudósításokat is küldött azokról hazai lapokba. Egyik ilyen tudósításában pl. arról írt, hogy az olaszok 19 nagy meetinget tartottak a pápa világi uralma ellen, s azokon leginkább kitűntek Agostini, Gallenga, Lozotti és Páter Gavazzi szónoklatai, melyekben történeti adatokkal bizonyították a pápa világi uralmának káros következményeit az olasz nemzetiségre, s e felszólalásokat „mennydörgő helyeslés" fogadta.[133] Rónay maga is több összejövetelen felszólalt Mazzini, Ledru Rollin és mások társaságában.

Rónay az udvari szolgálattól 1883 márciusában vált meg. Sok elismerésben részesült, kitüntetéseket kapott, kinevezték valóságos belső titkos tanácsossá. Visszavonulása után sokat utazott, emlékünnepségeken vett részt, naplóját nyomatta ki, melynek utolsó kötetét a német császárság politikai térhódításáról írva, ezzel a baljóslatú próféciával zárja: *„Azt tudjuk, hol kezdődik a német birodalom; de ki merné meghatározni: hol fog végződni?"*[134] Néhány héttel élte túl volt tanítványát, Rudolf trónörököst, 1889. április 17-én halt meg.

*

Rónay Jácint életpályájának első szakasza jól tükrözi az ország politikai életének a negyvenes években bekövetkezett változásait. Láttuk, hogy az egyezményes filozófia alapján kezd foglalkozni az empirikus lélektannal, s kiterjed figyelme a társadalmi kérdésekre is. A politikai problémák megoldásának egyetlen útját az uralkodóval egyetértésben hozandó reformokban látta.

A forradalom és szabadságharc idején bátran vállalt politikailag exponált szerepet, és jelentős munkát végzett.

Munkássága első szakasza legfőbb eredményének lehet tekinteni az evolucionizmus, — a fokozatos fejlődés — gondolatának elfogadását, követését. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy ez a szigorú evolucionizmus teljesen értetlenül állt a minőségi változások előtt, nem ismerte el a robbanásszerű átalakulásokat. Ez az evolucionista felfogás azonban megkönnyítette Rónay számára a darwinizmus megértését, elfogadását.

Tudományos munkássága legjelentősebb szakaszának a londoni éveket tekinthetjük; a legelsők között csatlakozott a darwinizmushoz, s nemcsak Magyarországon, hanem Európában is az első Darwin-interpretátorok sorába tartozott.

Hazatérése tudományos munkásságában törést okozott, egyre távolabb került — elsősorban világnézetileg — a darwinizmustól. Ez az eltávolodás politikai pályájának felfelé ívelésével volt párhuzamos. Ellentmondásokban gazdag élete jól tükrözi a magyar társadalomban a múlt században végbement változásokat.

[133] A Pesti Naplóban, 1851. febr. 21-én kelt levele. Hírlapi közlések, II. köt. BK. 184/I.

[134] Naplótöredék . . . VIII. köt. 162. l.

Stier Miklós:

A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935—1936)

1935 tavaszának belpolitikai eseményei az uralkodó osztályokon belül zajló küzdelmekben egyértelműen a fasiszta diktatúra bevezetésére törő Gömbös-tábor további térnyerését, és Bethlenék, a konzervatívabb uralmi formák nagytőkés-nagybirtokos híveinek háttérbeszorulását, visszavonulását eredményezték.[1] Igen erős belpolitikai jobbratolódást jelentett mindenekelőtt a második Gömbös-kormány megalakulása, amelyben jelentősen megnőtt a miniszterelnök feltétlen politikai bizalmasainak, személyes híveinek száma. Az előző kormányból bennmaradt Hóman Bálint kultusz- és Lázár Andor igazságügyminiszter mellett idesorolhatjuk most már mindenekelőtt Kozma Miklós belügyminisztert, Bornemissza Géza iparügyi minisztert, s ugyancsak az ő körükhöz tartozott az új földművelésügyi miniszter, Darányi Kálmán, valamint Winchkler István, az új kereskedelemügyi miniszter is. Így tehát a miniszterelnökkel együtt kilenctagú kabinetben a gömbösi „reformpolitika" feltétlen hívei közé legalábbis heten tartoztak, s ha ehhez hozzávesszük, hogy bár külpolitikai kérdésekben Kánya külügyminiszter inkább a bethleni koncepció híve, 1935 őszéig (az olasz—abesszin háborúval kapcsolatos népszövetségi álláspont kialakításának idejéig) azonban konkrét kérdésekben a kormányzati politika egészére kiható ellentétek Gömbös és Kánya között nem éleződtek ki,[2] akkor megállapítható, hogy a régebbi politikai garnitúrából csupán egy ember: Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter tarthatott meg tárcát az új kabinetben. Mindez természetesen egyértelmű azzal, hogy Magyarország kormányzati hatalmának élére 1935 márciusában minden korábbinál jobboldalibb politikai vezető testület került.

A kormányzati hatalom másik igen fontos területét a kormánypárt képezte. A magyar polgári korszak történetében — parlamenti váltógazdálkodás híján — a képviselőházon belül mindig a kormánypárt állásfoglalásától függött mindennemű döntés. A kormánypárt fontos kormányzati tényező volt az ellenforradalmi rendszer idejében is. Minden miniszterelnök legfőbb igyekezete olyan kormánypárti képviselőtestület kialakítása volt, amelyre támaszkodva mindig biztonságosan irányíthatta a törvényhozás munkáját. Végső fokon 1935-ben is azért került sor a parlamentnek a képviselői mandátumok lejárta előtt éppen 1 évvel történő feloszlatására, mert Gömbös a többségében konzervatív kormánypártban nem találhatott olyan hátvédre, amelynek feltétlen együttműködésére számíthatott volna tervei keresztülvitelében. Az 1935. évi — még mindig nyílt — választások az immár hagyományossá vált brutális kormányzati terror közepette zajlottak le, s mint az előrelátható volt, a NEP hatalmas arányú „győzelmével" végződtek. 245 mandátumból 171-et kormánypárti képviselők „hódítottak el", 69,8%-os abszolút többséget „szerezve" ezzel a Gömbös által jóelőre „reformparlament"-nek nevezett

[1] Vö.: *Kónya Sándor:* Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1968.

[2] Antal István emlékiratai. 705. l. MTA Történettudományi Intézet Archívuma.

új képviselőházban. Túl a kormánypárt „abszolút" győzelmén, a többi pártnak az előző ciklushoz képest jelentős mandátumveszteségein, az új képviselőházban összeült gárda társadalmi összetételében is kimutatható változásokon (csökkent pl. a tőkés és nagybirtokos képviselők, valamint az ezekhez gazdaságilag és politikailag szorosan kötődő elemek száma, s megnövekedett a dzsentri-dzsentroid katonatiszti, középbirtokosi elemek aránya[3]) a totális fasiszta rendszer kiépítésére törekvő erők 1935 tavaszi térhódítása szempontjából a leglényegesebb mozzanat kétségtelenül az volt, hogy Gömböséknek az ellenforradalmi korszak történetében páratlan méretű személycserét sikerült a kormánypártban végrehajtaniok. 93 „homo novus" került a parlamentbe. „A régi Bethlen-hívek szinte az utolsó szálig kimaradtak, helyükbe új, eddig ismeretlen nevű és arcú törvényhozók kerültek . . . Gömbös hátamögött igen sok fiatal, új képviselő ült, ezek voltak annak a reformnemzedéknek a reprezentánsai, akiket Gömbös „helyet az ifjúságnak" programja hozott be a parlamentbe. Többnyire a húszas évek volt egyetemi vezérei, a bajtársi szövetségek „primusai" és „secundusai", ill. az akkori karhatalmi alakulatokban vezető szerepet játszó „élharcosok" és a Marton Béla-féle »agytröszt« néhány kiválósága" — írja erről Antal István, Gömbös sajtó- és propagandafőnöke.[4] A kormánypárt új képviselőtestületének politikai tagozódását vizsgálva, elmondhatjuk, hogy Gömbös szép számú — mintegy 40—50 — és társadalmi, politikai tekintélyében súlyos egyéniségnek számító közvetlen személyes hívén kívül még egy igen széles, ugyancsak mintegy félszáz jobboldali képviselőt magában foglaló bázisra támaszkodhatott a Nemzeti Egység Pártján belül.[5] Az a — számára megnyugtató — helyzet állott tehát elő, hogy miként a kormánypárt a parlament egészében, éppenúgy a miniszterelnök bázisa a kormánypárton belül abszolút többségre tett szert az 1935. évi választásokon, amelynek legnagyobb jelentőségű eredménye kétségtelen éppen ez a jelenség volt.

Május elején végbement a képviselőház formális újjáalakulása is. A Ház új elnöke az ekkor már feltétlen Gömbös-embernek számító Sztranyavszky Sándor lett, akinek régi helyére pedig, a pártelnöki székbe Ivády Béla ült. Két igen fontos pozícióba tehát ismét „reformpolitikus" került, akik további működésükkel feltétlenül bebizonyították, hogy méltóak voltak Gömbös bizalmára.

A gömbösi garnitúrának további pozíciókat 1935 májusában és június elején sikerült megkaparintania. A miniszterelnök az országos választások, tehát a parlament után a fővárosi politikában, a budapesti városházán is „tiszta helyzetet" akart teremteni. Célja mindenekelőtt az volt, hogy a kormánypárt városházi pártjából, a Községi Polgári Pártból kiszorítsa a túlnyomórészt bethleni elemeket, s megfiatalítsa ezt a fórumot is — főként a reformnemzedék tagjaival. Feloszlatta ennek érdekében Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságát, s új választásokat írt ki június elejére. Gömbös 1934 évi decemberi sikeres manővereinek eredményeként[6] a városházán a politikai hatalom már két pártnak — a Wolff Károly vezetése alatt álló Keresztény Községi Pártnak s a decembertől előbb Tabódy Tibor, utóbb Zsitvay Tibor elnöksége alatt működő Községi Polgári Pártnak — a koalícióján nyugodott. Erre a szövetségre támaszkodva 1935 júniusában Gömbös a siker biztos reményében, bizakodva nézhetett a fővárosi választások elé. A Wolff-párt szövetsége ugyanis a pesti és budai kispolgárság zömének támogatását jelentette.

[3] Bővebben: *Sipos Péter—Stier Miklós—Vida István:* Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének társadalmi összetételében (1931—1939). Századok, 1967. 3—4. sz.

[4] Antal István emlékiratai. 698. l. Az MTA Történettudományi Intézetének Archívuma.

[5] Bővebben: *Stier Miklós:* A totális fasiszta diktatúra bevezetésére tett gömbösi kísérlet válságba jutása (1935—1936 fordulója). Kézirat. 25—26. l.

[6] Bővebben: *Kónya Sándor:* i. m. 133—134. l.

Gömbös számításai teljesen beigazolódtak — „fényes eredménnyel", a jobboldali koalíció abszolút győzelmével járt a budapesti városháza birtokbavétele. A 108 mandátum közül Gömbös és Wolff pártja 62-őt kapott, amelyhez hozzászámítva az új fővárosi törvény szerinti örökös, érdekképviseleti stb. bizottsági tagokat (24), megállapítható, hogy a jobboldal városházi uralma szilárd bázison nyugodott. (Az SZDP 21, a liberális ellenzék pedig 22 bizottsági helyet kapott.[7])

Gömbös Gyula 1935 tavaszán-nyarán aratott győzelme, hatalma tehát megingathatatlannak látszott. A diktatúra bevezetésére szervezkedett politikai csoportnak a kormányzati hatalom meglehetősen széles területein sikerült a legjelentősebb pozíciókat megragadnia, s ezzel minden eddiginél stabilabb bázist teremtenie az általa képviselt társadalmi rétegek régóta hőn óhajtott vágyának: a kormányzati hatalom totális meghódításának, majd pedig további politikai és gazdasági pozíciók megszerzésének, végsőfokon az „őrségváltás"-nak realizálására.

A győzelmet Gömbös és hívei természetesen sürgősen igyekeztek kihasználni terveik megvalósítására. „Új világ kezdetét" hirdették, „új életformára való intézményes áttérés" szükségességét hangsúlyozták. És megindult a lázas munka a kormányban, 1935 nyarától pedig a társadalmi közéletben egyaránt. Koronatanács által jóváhagyott 4 éves munkaprogram — a fasiszta rendszerre való áttérést biztosító törvények és rendeletek előkészítési ütemterve —, eröltetett minisztertanácsi ülések — pl. a bakonyi minisztertanács — jelzik, hogy a Gömbös-kormány hallatlan lendülettel fogott ismét további tervei megvalósításához. Míg azonban a kifejezetten fasiszta törvényjavaslatok (pl. az érdekképviseleti törvény) benyújtását — a jelentősebb politikai faktorok; felsőház, polgári ellenzéki pártok s sajtójuk, valamint a szervezett munkásság ellenállása következtében — a kormánynak el kellett halasztania,[8] addig — különösen 1935 őszétől — páratlan lendületet vett a Nemzeti Egység Pártjának modern fasiszta jellegű tömegpárttá való átszervezése. Marton Béla, a miniszterlenök leghívebb s legbuzgóbb organizátora közvetlenül a választások után megkezdte az országos szervező munka minden eddiginél erőteljesebb felújítását, s 1935 második fele nagyszabású agitációs és propaganda kampány jegyében telt. Országszerte népgyűléseket tartottak, ahová központi szónokokat küldöttek ki, s a technika korszerű eszközeivel (fényreklámmal, hangszórókkal) felszerelt modern propaganda-autók járták a fővárost s a vidéket harsányan hirdetve Gömbös és a NEP programját.[9]

Tény, hogy a totális pártszervezés messze túlnőtt a magyar politikai életben addig megszokott formákon. Az „úri" pártpolitika nemigen terjedt túl a kaszinók, a politikai pártvacsorák keretein, szervezett pártok nem voltak, s a pártélet lényegében kimerítette

[7] Esti Kurír, 1935. jún. 5. A törvényhatósági mandátumok megoszlása:

Pártok	Választásból	Örökös tagság alapján
Keresztény Községi Párt (Wolff—Csilléry)	33	15
Községi Polgári Párt (NEP)	29	9
SzDP	21	—
Egyesült Polgári Ellenzék	20	2
Keresztény Ellenzék (Friedrich)	4	—
Szabadságfront (Klár)	1	—
Pártonkívüli (Bethlen)	—	5
Összesen:	108	31

[8] Bővebben: *Kónya Sándor:* i. m. 169—170. l.

[9] Kónya Sándor könyve részletesen tárgyalja a kormány 1935 nyári, őszi munkáját, s ismerteti a NEP-szervezés elveit, célját, módszereit is. Ezekre a kérdésekre tehát nem térünk bővebben ki. Ld.: i. m. 168—185. l.

e pártok parlamenti képviselőinek politizálását, esetleg néhány népgyűlés megtartását. Marton szervezésének eredményeként azonban a párt szervezeti felépítésében mélyreható változások jelei mutatkoztak. Túl azon, hogy — a NEP egész vezetőségének és Gömbösnek tökéletes egyetértésével[10] — tömegpárttá óhajtotta a kormánypártot átalakítani, az átszervezés nála egyet jelentett a „pártokon felül álló" állami közigazgatás apparátusának a NEP-hez való gleichschaltolásával. A megyei pártszervezetek elnökei — tervei szerint — a főispánok lettek, a járási szervezeteké a főszolgabírák, a községieké a jegyzők lettek volna. Ily módon tehát az a helyzet állt volna elő — s ez az év folyamán részben be is következett —, hogy a párt országos szervezete a közigazgatási egységekre és rendszerre épült volna, s a főispánok, akik egyben megyei NEP-elnökök, közvetlenül a párt főtitkárságának váltak volna alárendeltjeivé. Rajtuk s a közigazgatás alsóbb szervein keresztül NEP fennhatóság alá került volna az egész lakosság. Marton Béla bizalmas útmutatásai és szervezési szabályai olyan — a politikai élet keretein messze túlnövő — területekre is útmutatásokat tartalmaztak, mint az iskolák, egyház, népművelés, sport, jótékonysági akciók, társadalmi egyesületek stb. „Az életnek szinte már minden megnyilvánulására utasítást adott a pártközpont, amely előírja, hogy mit hogyan és miért kell tenni."[11]

Jelen cikkünkben tudatosan nem törekszünk teljességre, ezért szélesebb belpolitikai helyzetelemzés helyett csak megemlítenénk, hogy 1935 második felében — nem utolsósorban a gömbösi garnitúra hallatlan előretörésének reakciójaként — átrendeződtek a magyar belpolitika frontvonalai. A kormánynak 1935 végén megerősödött ellenzékkel, sőt egy ellenzéki koalíció kibontakozásának, legalábbis az ellenzék bizonyos kérdésekben való együttműködésének lehetőségével kellett számolnia. A magyar társadalom jelentős része szembefordult ugyanis a diktatorikus törekvésekkel, s a totális állam és párt kiépítésének tervét realizálni megkísérlő erők szemben találták magukat a magyar finánctőkével és a konzervatív arisztokrata, — többségében legitimista — nagybirtokkal, valamint a nagy tömegbázissal rendelkező Kisgazdapártba tömörült birtokos parasztság jelentős részével csakúgy, mint a Szociáldemokrata Párt szervezett munkástömegeivel, vagy a városi liberális polgárság pártjaival s egyes esetekben veszélyessé váló sajtójával. Ez a szembekerülés természetesen még nem rendítette meg a kormányzati hatalmat kézben tartó erők pozícióit, de már a nyílt színen is jelentkezett: a kormány előtt világossá vált, „hogy a közvélemény a választások után politikai szempontból lényegesen megromlott".[12] Nem kétséges, hogy ennek fő okát a totális párt kiépítésére irányuló nagyszabású szervező munka képezte. Október közepén már maga Gömbös is érezte az ellenzéki kritika súlyát, s debreceni beszédében kénytelen volt kijelenteni: „Az az energia, amelyet mint kormányelnök elhasználok, felerészben de facto az alkotómunkáé, másik felében azonban a védekezésé azokkal szemben, akik alkotó munkámban utamat állják."[13]

1935 utolsó hónapjaira a közhangulat már olyan mértékben szembefordult Martonék „alkotmánytipró" akciójával, hogy Kozma Miklós belügyminiszter december 2-án körlevelet kénytelen írni a főispánoknak, amelyben felhívja figyelmüket, hogy a pártközpontból kapott és a NEP szervezésre vonatkozó bizalmas utasításokat „mindenekelőtt alaposan tanulmányozzák át, annál is inkább, mert e tárgyban rövid időn belül főispáni

[10] Maga Gömbös a pártszervezés kérdéséről 1935 elején úgy nyilatkozik a Pesti Hírlapnak, hogy egy jól szervezett modern tömegpárt kiépítésének más módja is lehetett volna: „ . . . sok oldalról arra kívántak rávenni, hogy liquidáljuk a pártot (az Egységes Pártot — S. M.), és teljesen új bázisra építsük fel politikánkat . . . nem engedtünk ezeknek a csábításoknak, . . . teljes erővel nekifeküdtünk a párt újjászervezésének és az elvesztett népszerűség visszaszerzésének." Pesti Hírlap, 1935. febr. 15.

[11] 8 Órai Újság, 1936. jan. 8.

[12] „A magyar közvélemény" c. feljegyzés. OL. Kozma-ir. 5. cs. Adatgyűjtemény 1935. III.

[13] Reggeli Újság, 1935. okt. 14.

értekezletet" kíván tartani. Ezen túlmenően pedig határozottan felszólítja a főispán[13] kart, hogy „amennyiben ... kételye támadna atekintetben, hogy a szervezési utasítások egyes pontjai a közigazgatási ügyintézésben zavart okozhatnak, vagy éppen a közigazgatási hatóságok feladatkörébe vágó tevékenységet állapítanának meg, vagy charitatív s népegészségügyi téren keresztezhetnék a hatóságok ügykörét, ez esetben hasson oda, hogy a kérdéses pontok végrehajtása egyelőre *folyamatba ne tétessék.*" (Kiemelés tőlem. — S. M.)[14] Kozma tehát intézkedésével keresztezi a pártközpontból jövő főtitkári utasításokat. Ismerve a vármegyei konzervatív-bürokratikus viszonyokat — a belügyminiszternek egyetlen ilyen utasítása valóban a legtöbb megyében megtorpanthatta a szervezés lendületét — ott mindenesetre biztosan, ahol nem kifejezetten szélsőjobboldali, Gömbös-hű főispán működött. Márpedig a megyék abszolut többségében a régi főispáni garnitúra tagjai maradtak meg.[15]

A belügyminiszter hamarosan döntésre határozta el magát. 1935. december 7-én levelet küld a főispánokhoz, amelyben jelzi: a főispáni értekezletet december 12-én tartja a belügyminisztériumban, ahol minden főispán feltétlen *személyes* megjelenésére számít.[16]

Kozmában a fasiszta jellegű tömegpártszervezéssel szembeni fellépés gondolata természetesen nem ezen utolsó 1-2 hét eseményeinek következtében izmosodott tetté. Ő már az augusztusi bakonyi minisztertanácson — egyelőre minden különösebb visszhang nélkül — „a pártszervezésben elkövetett hibákról" beszélt, amelyek — szerinte — „sokszor az ellenzék malmára hajtják a vizet és nehézségeket okoznak közigazgatási vonatkozásban is".[17] Az ősz folyamán a nyilvánosság előtt ugyan még védi az akciót,[18] a főispáni értekezleten viszont kijelenti, hogy a Marton—Béldi-féle pártszervezési utasítások „kollektív államban jók volnának, de az nem vagyunk, reánk nézve károsak ... Az utasításokat ilyen formában alkalmatlannak tartja és értök felelősséget vállalni nem hajlandó."[19]

A Gömbös—Marton-féle pártszervezés elvének és gyakorlatának ez a kategórikus tagadása, Kozma kemény fellépése, s mint látni fogjuk e kérdésben tanúsított következetes magatartása csakis azzal magyarázható, hogy mint belügyminiszter megkísérelte a realitások felmérését. 1935 nyarán, kora őszén még úgy látta, hogy az akkori politikai szituációban „a kormány csak felülről bukhat, újításokra még képes, de csak lassú tempóban, s ez az eddigi rendszernek igen csekély megváltoztatásával történhet. A régihez való ragaszkodás nálunk az alkotmányhoz való ragaszkodás jelszava alatt történik" — fűzte hozzá.[20] Megjegyzéseiből kiderül, hogy számol a kormányzatot a hagyományos uralkodó osztályok exponált politikusainak részéről érhető s egyre aktivizálódó ellenállásával,[21] de számol — mint azt már említettük — a tömegek egyre erősödő szociális elégedetlenségével is, amelyet az ellenzék nagyon is kihasználhat. Éppen ezért — valószínűnek tartjuk —, Kozma részben kormányának jól felfogott érdekében tartotta szükségesnek a Marton-féle NEP szervezés túlhajtásainak megnyirbálását. Álláspontja az lehetett, hogy nem kell a kormány amúgy is nehéz helyzetét tovább súlyosbítani, az ellenzéknek lehetőséget adni

[13] Kozma Miklós belügyminiszter 1935. dec. 2-i leirata gr. Széchenyi Viktor fejérmegyei főispánnak. Fejérmegyei Állami Levéltár (a továbbiakban: FAL) Főisp. res. 89/935.

[15] A Gömbös-irányzat hívei közé Ostffy Lajos, Radocsay László, Kozma György, Fáy István, Szilágyi Lajos, Borbély-Maczky Emil főispánok számíthatók.

[16] FÁL. Főisp. res. 89/935.

[17] OL. Kozma ír. 5 cs. Adatgyűjtemény 1935. III.

[18] Ld. Debrecenben elhangzott beszédét: Reggeli Újság, 1935. okt. 14.

[19] A főispáni értekezlet jegyzőkönyve. FÁL Főisp. res. 89/1935.

[20] OL. Kozma ír. 5. cs. Adatgyűjtemény 1935. III.

[21] „A kormány kevés olyan törvényjavaslatot fog tudni a parlament elé terjeszteni, melyről felsőház, ellenzék és sajtó egy része nem állapítanák meg az alkotmánysérelmet." — OL. Kozma ír. 5. cs. Adatgyűjtemény 1935. III.

a kormányzat-ellenes harcok kiszélesítésére, ráadásul olyan kérdésben, amelynek kapcsán a társadalom nagyobb többsége (nagytőke, nagybirtok, a klérus, a Kisgazdapárt tömegei, a liberális ellenzék, a szociáldemokraták és a magyar munkásmozgalom egésze) szembekerül a kormánypárttal. Kozma december közepi határozott fellépésének közvetlen kiváltó oka pedig az lehetett, hogy a NEP főtitkárságáról az egész országot behálózó „bizalmas utasítások" és szervezeti szabályzatok tömkelege zúdult a főispánokhoz, mint a párt megyei szervezeteinek elnökeihez. Kozma mint belügyminiszter saját hatáskörébe történő beavatkozásnak láthatta Martonék akcióit, s azzal az igénnyel hivathatta össze a főispánokat, hogy megakadályozza a párt és állami közigazgatás határainak összemosódását. Aggodalmának lényege az volt, hogy „a pártszervezés módszere a párt kiépítését a hivatása szerint minden párton felülálló közigazgatásra alapítja".[22] A helyzetet súlyosbította az a körülmény is, hogy a főispánokat gondosan figyelték és ellenőrizték az ún. „élharcosok", s a központban — Marton Béla főtitkárnál — jelezték, hogy mit tartanak be az utasításokból és mit mellőznek. Ilymódon az a felemás, tulajdonképpen törvénytelen helyzet adódott, hogy a főispánok, kiknek felettes hatósága a belügyminiszter, s politikai felelősséggel csak a kormánynak tartoztak, a pártbürokrácia fennhatósága alá is kerültek, és a NEP országos központja úgyszólván az egész közigazgatási apparátussal szinte teljes mértékben rendelkezett. Ez ellen emelte fel szavát Kozma Miklós belügyminiszter nem kis mértékben szorítva az ország, különösen az ellenzék közvéleményétől, s mint arra már utaltunk, az egész kormányzati rendszer, s nem utolsó sorban saját maga jól felfogott érdekében.

A főispáni értekezlettel Kozma célja kétségtelen az volt, hogy Martonnal szembeni fellépésének kellő bázist, demonstrációt állítson. Ügyes taktikai húzással, azzal ugyanis, hogy amikor szavazásra tette fel a kérdést, a főispánok már ismerték a belügyminiszter állásfoglalását, sikerült elérnie, hogy a jelen lévő Marton Béla előtt a főispánok igen nagy többsége a főtitkár utasításaival szemben foglalt állást, a megye első emberei néhány kivétellel szembefordultak a fasiszta jellegű tömegpárt megteremtésére irányuló törekvésekkel.

A főispáni értekezlet után közvetlenül azonban nem került sor intézkedés foganatosítására. Az ülés berekesztése előtt maga Kozma is közölte a főispánokkal, hogy „az ügyet felsőbb helyre fogja fölterjeszteni". A kérdésben ugyanis láthatóan Kozma és Gömbös között is voltak lényeges nézeteltérések. Szeretnénk utalni arra, hogy Gömbös politikai koncepciójában már korábban is nagy súllyal szerepelt, központi helyet foglalt el a fasiszta jellegű tömegpárt kiépítésének kérdése, s elképzelésében világosan jelentkezik az a törekvés, hogy az egész közigazgatást a pártnak rendelje alá, gleichschaltolva íly módon a magyar közigazgatás rendszerét. 1934 tavaszán egy, a főispánokhoz írott levelében vázolja koncepcióját: „Felkérlek tehát arra, hogy a jövőben pártpolitikai és szervezési kérdésekben a Nemzeti Egység országos elnökségének irányítása alapján cselekedjél, és ne keresd azokat az esetleges súrlódási felületeket, amelyek kettős minőségetekben, mint főispán és a Nemzeti Egység vármegyei elnöke, előállhatnak, ha nem az elérendő célt nézitek, hanem az amellett eltörpülő kicsinyes szempontokra is figyelemmel vagytok."[23]

Nyilvánvaló, hogy Gömbös 1935 végén is a totális tömegpárt-szervezés mellett foglalt állást. Erre az alább felsorakoztatott tényeken túlmenően már csak abból a meggondolásból is következtethetünk, hogy éppen 1935 szeptemberében — ha úgy tetszik tehát hatalma tetőpontján — berlini látogatásakor Göring porosz miniszterelnöknek mintegy személyes ígéretet tett arra vonatkozóan, hogy Magyarországon rövid időn belül fasisz-

[22] Új Nemzedék, 1936. jan. 8.

[23] Gömbös Gyula miniszterelnök levele Széchenyi Viktor főispánhoz 1934. márc. 7. FÁL Főisp. res. 23/934.

ta uralmi rendszert épít ki.[24] A totális diktatúra kiépítésének pedig elengedhetetlen eszközét, nélkülözhetetlen bázisát képezte terveiben a modern, jól megszervezett fasiszta jellegű tömegpárt. S hogy Gömbös nehezen akceptálta ezirányú terveinek Kozma belügyminiszter által történő — mégha csak a megvalósítás módszereit is érintő — aggályos megkérdőjelezését, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy december végén, január elején több ízben is eredménytelen tárgyalás zajlott le közöttük az ügyben.[25] Gömböst láthatóan nehezen lehetett meggyőzni arról, hogy a totális párt Marton-féle szervezésének túlhajtása a kormány helyzetére is veszélyessé válhat. A miniszterelnök még a január elején tartott pártértekezleten is meleg szavakkal méltatta Marton Béla főtitkári működésének eredményeit.[26] Kozma viszont a nyilvánosság előtt többször hangoztatta, hogy mint belügyminiszter nem engedheti a Marton-csoport alkotmányellenes kívánságait érvényesülni. Bizonyos körök szemében ez egyenlő volt a belügyi tárcáról való lemondás kilátásba helyezésével.[27] Ugyanakkor egy Bethlen Istvánhoz közelálló forrás szerint a NEP képviselőinek az a mérsékelt csoportja, amely Bud János (—maga is Bethlen ember —), valamint a nagytőke párton belüli exponensei (Fellner Pál, Bíró Pál, Szurday Róbert) köré tömörült, a kormánypártból való kilépéssel, s ellenzékbe vonulással fenyegetőzött.[28]

A Gömbös—Marton—Kozma ellentét január elején tehát nem jutott nyugvópontra, noha Kozma Miklós Mackensennek, a német követnek úgy állítja be az ügyet, mintha a konfliktus már január 2-án könnyen és gyorsan megoldódott volna.[29] Pedig éppen aznap 5 órás tárgyalás folyt a miniszterelnök s a belügyminiszter között, s csak a január 8—9-i lapok írnak először megegyezésről, de — mint a német követ jelentéséből is kiderül — Kozma csak január 17-én érzi biztosnak a probléma megoldását.[30]

A miniszterelnök s a belügyminiszter között — mint láttuk — elég nehezen, de végül is: kompromisszum jött létre. A jelen pillanatban nem 100%-osan rekonstruálható kompromisszum lényegét talán a következőkben foglalhatnánk össze: Marton Béla továbbra is a NEP főtitkára marad, Gömbös és a pártvezetés nem tartja szükségesnek a pártszervezés megszüntetését, a belügyminiszter azonban tudomására hozza a főispáni karnak, valamint az összes közigazgatási hatóságnak, hogy mindenben kizárólag a minisztérium utasításai alapján járjanak el.[31] A Kozma—Gömbös megegyezés végső következménye kétségtelen a NEP szervezésének bizonyos korlátozása lett. Marton Béla ugyan

[24] Vö. *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország a fasiszta Németország „életterében" 1933—1939. Bpest, Közgazd. Kiadó. 1960. 131—132. l.

[25] 8 Órai Újság, 1936. jan. 8.; Új Nemzedék, 1936. jan. 8.; Az Est, 1936. jan. 9.

[26] A Reggel, 1936. jan. 7.; Új Nemzedék, 1936. jan. 8.

[27] A Reggel 1936. jan. 7-i száma megemlíti, hogy „Kozma — hír szerint — felajánlotta lemondását, ha kifogásait nem veszik figyelembe".

[28] OL. Kozma ír. 6. cs. Adatgyűjt. 1936. I.

[29] Mackensen jelentése 1936. jan. 21-én. — A Wilhelmstrasse és Magyarország. Szerkesztették: Juhász Gyula, Pamlényi Ervin, Ránki György, Tilkovszky Loránt. Bpest. 1968. Kossuth Kiadó. 122—123. l. Kozma a valóságot nem mindenben fedő tájékoztatásának feltételezhető indítékairól ld. bővebben: *Stier Miklós:* Forráskritikai megjegyzések a budapesti német követ 1935—1936. évi jelentéseihez. Levéltári Közlemények, 1971. 1. sz.

[30] Ezt támasztja alá az is, hogy két nap múlva Szombathelyen elmondott beszédében már hallatlanul magabiztosan hangsúlyozza: „ha alkotmányellenes tendenciák érvényesülni kívánnának, a magam részéről miniszteri esküm alapján azokkal azonnal szembehelyezkedném." OL. Sajtóarchívum MTI 1936. jan. 19. 16—17. kiad.

[31] A Reggel, 1936. jan. 7., 8 Órai Újság, 1936. jan. 8.; Az Est, 1936. jan. 9.; továbbá Mackensen fent említett jelentése. Sajnos a BM ez időszakra meglehetősen hiányos iratai között Kozma utasítása még nem került elő, ezért kellett fokozottan a sajtóanyagra támaszkodnom.

maradt, sőt egyes források szerint változatlanul élvezte a miniszterelnök bizalmát,[32] a *martonizmus* azonban megbukott, s vele bukott lényegében a totális fasiszta jellegű, náci típusú tömegpárt létrehozásának terve is.[33]

A tömegpárt-szervezés elvének csődje egyébként felszínre hozta a Gömbös által 1935-ben viszonylag egységessé tett kormánypárt belső összetételével kapcsolatos problémákat is. Bármennyire igyekezett ugyanis a vezetőség a párt frakciókra bomlását meggátolni, már 1935-ben a költségvetés letárgyalása után megalakult az első nagyobb érdekeltség, az ún. „gazdacsoport". Vezetője az ősi nemesi családból származó Bárczay Ferenc, a dzsentri középbirtok tehetős képviselője, akit a Gömbös-éra hozott 1935-ben a parlamentbe.[34] A frakció ismertebb tagjai: Mocsáry Dániel, gr. Pálffy Daun József, gr. Károlyi Viktor, Miskolczy Hugó, Jurcsek Béla, akik társadalmi helyzetüket, szemléletüket, egész habitusukat tekintve a szélsőjobboldali agráriusok, a részben dzsentri, úri középbirtok, részben a nagybirtok alsó kategóriáinak reprezentánsai. 1935 őszén kezdett — nagy körvonalaiban — a „pannoniások" ekkor még lényegesen kisebb csoportja is megalakulni, többnyire azonban nem valami határozott gazdasági, gazdaságpolitikai vagy politikai elvek egységes követelésének folytán, sokkal inkább bizonyos személyes kapcsolatok, a Pannonia-szálló éttermében tartott közös vacsorák hozták őket össze. Külön csoportban gyülekeznek ekkor még a Reformnemzedék fiatal képviselői Bornemissza Gézával az élükön és külön klikket alkotnak a vitéz Bíró György nyugalmazott ezredes köré tömörülő, többnyire dzsentri, dzsentroid katonatiszti elemek. A párton belül kijegecesedő frakciók közül csupán a Bárczay vezette agrárfrakció volt már ekkor is konstansnak mondható, s ez az a csoport, amely megmarad, s a frakciózás virágkorában, a Darányi-kormány időszaka alatt is számottevő szerepű, népes csoportosulás. A többiek képződése inkább természetes tünet egy ilyen hatalmas, 171-es létszámú testületben. Az ellenzék azonban megragadta az alkalmat, s a párton belül keletkező frakciók elkülönülését felnagyítva, a Nemzeti Egység Pártjának válságáról beszélt.[35]

A valóságban azonban még nem jött el az ideje a NEP válságának. A fentebb leírt tünetek csupán a lehetőségét mutatták annak, hogy a kormányzati rendszer hamarosan kiütköző csődjének idején a kormánypárt valóban töredékeire, egymással részben ellentétes politikai célokat is valló csoportra essék szét. Válságba ekkor — mint azt más említettük —, a Marton-féle totális pártszervezés került. Ennek jelentőségét azonban hangsúlyozottan szeretnénk kiemelni. Felveti ugyanis a totális fasizmus bevezetésére tett hazai kísérlet csődjének egész problematikáját, sőt láthatóan ez az első tünete e csődnek, ez vetíti előre a kísérlet teljes bukását. Túl azon ugyanis, hogy a NEP totális irányú átszervezésével szemben fellépett a társadalomnak szinte minden rétege, bizonyos mértékig magának a pártszervezésnek módozata is magában rejtette a meg nem valósulás lehetőségét, a teljes kibontakozás, a győzelem akadályát. Úgy is mondhatnánk talán, hogy

[32] Ld. Kozma megjegyzését: Marton a párt főtitkári posztján „a miniszterelnök nézete szerint maradandó érdemeket szerzett" (Mackensen 1936. jan. 21-i jelentése. A Wilhelmstrasse és Magyarország. 122. l.) Mint említettük, Gömbös a január eleji pártértekezleten ezt a párt nyilvánossága előtt is hangsúlyozta.

[33] Mackensen budapesti német követ az Egységes Párt átszervezéséről maga is úgy nyilatkozik, hogy „itt is bizonyos »Gleichschaltung« következett be, annyiban, hogy a párt szervezetét mind külsőségekben (Gömbös »Vezérnek« neveztetik), mind szellemében sokban a fasizmus, illetve a nemzetiszocializmus mintájára építették ki". — Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, Politische Abteilung II. Ungarn, Innere Politik, Band 4.

[34] Ennek a csoportnak a türelmetlensége kényszerítette a kormányt arra, hogy még a nyári szünet előtt ígéretet tegyen a gazdaadósságok végleges rendezésére. E csoport rendszeres összejöveteleit a Vadászkürthöz címzett vendéglőben tartották, vadászkürtösöknek is nevezték ez időben őket. Új Nemzedék, 1936. jan. 8.

[35] Uo. és 8 Órai Újság, 1936. jan. 8.

a fasiszta tömegpárt létrehozásának bizonyos belső, immanens akadályai is voltak, amelyek — a külső körülmények kedvező hatására — a meghiúsulás előidézőivé váltak. A Gömbös—Marton-féle totális pártszervezés szisztémájának lényege ugyanis az volt, hogy e párt szervezeti felépítését lényegében a dualizmus rendszeréből átörökölt közigazgatási apparátusra alapozta. Ismeretes, hogy a polgári közigazgatásnak ez a rendszere a dualizmus megszilárdulásának időszakában, Tisza Kálmán idején épült ki a maga bürokratikus struktúrájával. A birtokát elvesztő dzsentri duzzasztotta fel az évek folyamán, s a forradalmak utáni restauráció szinte változatlanul állította helyre az ellenforradalmi korszakban. Igaz, hogy létszámában a sajátos történeti események következtében megsokszorozódott,[36] de struktúrájában, belső összetételében nem változott meg lényegesen a dualizmuskori állapotokhoz képest. A társadalmi rétegek mozgásában viszont lényegesen megnövekedett a szerepe. Ez a réteg alkotta ugyanis az ellenforradalmi rendszer társadalmában — s különösen a 30-as évek elején — azt az egyik, tömegében is jelentős, helyzetével nagymértékben elégedetlen társadalmi réteget, amely a megváltozott viszonyok közepette Magyarországon a szélsőjobboldali mozgalmak egyik legjelentősebb tömegbázisa lett, a totális fasiszta tendenciák egyik legfőbb hordozójává vált. „Ez a réteg szerkezetileg és nem szervezetileg ellenforradalmár. Ez mélységesebb, de láthatatlanabb valami. Ez az ellenforradalmiság tette a koalíció oszlopává, ez állította szembe a darabontkorszakkal és októberrel, és ez képesítette arra, hogy ugyanolyan biztonsággal mozogjon a bethleni pszeudo-konzervativizmus, mint a gömbösi pszeudo-fasizmus vizein." E réteg ellenforradalmisága „meg volt már a forradalmak előtt jóval, a boldog békében is. Erősebb volt a ferencjózsefi idők politikai látszat-liberalizmusánál, erősebb volt a nemzetiségi kérdés végzetességét jókor felismerő radikálisok vészharangkongatásánál, nyomtalanul pattogott le róla a munkásságnak politikai igényekkel való jelentkezése és nem rázták meg a világháború tanulságai sem."[37] E gondolat lényegét magunkévá téve, hangsúlyoznánk azonban azt is, hogy ez a réteg „úri" származását, „úri" mivoltát sohasem vetkőzte le. Valójában mindig távolt állt tőle az általa mindig lenézett, a tőle örökké idegen nem „úri", a polgári-kispolgári és a „népi" — a paraszti és munkásvilág. A totális fasiszta tömegpárt eszméjét, a megvalósítás szükségességét sohasem tette teljesen magáévá, hiszen az tökéletes megvalósulásának esetén szükségszerűen bizonyos érintkezési felületet hozott volna létre ezzel a „nem úri" világgal, s a „népi politika" szükségszerűen bizonyos populáris methodusokat is megkövetelt volna. Az „úri" társadalomnak ez a — legalábbis félarisztokratikus — habitusa vált egy bizonyos határon túl Magyarországon a náci típusú totális tömegpárt megszervezésének egyik belső, gátat szabó akadályává.

A másik ilyen belső ellentmondásnak is értékelhető fékező tényező kétségtelenül az, hogy a *modern* totális tömegpárt kiépítése végül is nem alapulhat a félfeudális dualista világban gyökerező, mozdulatlan, *konzervatív* közigazgatási *apparátusra*, ahol az ügyintézés hallatlanul bürokratikus módjával, az egész állami bürokrácia nyikorgó mechanizmusával hosszú évtizedeken át mintegy azonosult köztisztviselői réteg önmaga is az impotencia olyan magaslataira jutott el, hogy az már eleve éppen a modern tömegpárt akcióképességét, mozgékonyságát veszélyeztette. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a modern, fasiszta tömegpárt kiépítésének lendülete Magyarországon egész belső mechanizmusa folytán önmaga sajátosságaiban rejlő fékek szorításába került. Az a tény, hogy a totális

[36] Míg 1914-ben a 18 milliós lakosú Magyarországon minden 377 lakosra, addig 1921-ben, a 8 milliós Magyarországon már minden 134,4 lakosra jut egy állami tisztviselő. *Szabolcs Ottó:* Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920—1926. Akad. Kiadó, Bpest, 1965. 27. l.

[37] *Góra Lajos:* A spanyol polgárháború és a magyar társadalom. Szocializmus, 1936. 405. l.

fasiszta berendezkedés megvalósítására irányt vett gömbösi garnitúra döntő többségében az úri, dzsentri-dzsentroid középosztályból került ki, s hogy szemlélete ilymódon alapvetően a régi nemesi-táblabírói, dzsentri szemlélet hagyományaihoz nyúlt vissza, uralkodó motívuma pedig az úri, a „felülről" kiinduló, a szolgabírákra, a régi államapparátusra támaszkodó, a német és az olasz fasizmusénál formailag is sokkal konzervatívabb, sőt arisztokratikusabb felfogás volt, jelzi, hogy Magyarországon a totális fasizmus kiépítésének belső — magán a szélsőjobboldalon belül is jelentkező — akadályai is voltak. Gömbös és társai — szemben a német és olasz fasizmus kispolgári vezető garnitúrájával — sokkal inkább tartoztak az „úri" világba, semhogy tényleges tömegmozgalmak kiépítésére alkalmassá válhattak volna. Egyszerűen képtelenek voltak arra, hogy akár még a célok azonosságának tudatában is, lemásolják a német vagy az olasz szervezeti formákat.

Véleményünk szerint 1935 decemberében a pártszervezés kérdésében a *szélsőjobboldali* Gömbös-*garnitúrán belül* jelentkező, a politikai élet szférájában nyiltan megnyilvánuló nézeteltérések alapját egyrészt éppen e fent jelzett belső ellentmondások képezték. Ezek a belső ellentmondások természetesen korábban is léteztek, kibontakozásukhoz azonban éppen arra az időre volt szükség, amíg nyilvánvalóvá váltak e rétegek valódi tervei, céljai, amíg ténylegesen is megindult az állami-társadalmi élet totalizálásának folyamata. Az ellentmondások felszínretörésének másrészről természetesen előidézőjévé vált az a társadalmi-politikai helyzet is, amelyet a társadalom különböző rétegeinek éppen ezen „úri" fasiszta gárdájának törekvései által kiváltott reakciója határozott meg mindenekelőtt. Ez a visszahatás ugyanis 1935 őszére már többé-kevésbé nyílt ellenzéki politikában nyilvánult meg, kedvező helyzetet teremtve ezzel az „úri" fasiszta rétegekben rejlő belső ellentmondások politikai síkon való kirobbanásának.

Ebben a színképben válik véleményünk szerint érthetőbbé Kozma Miklós belügyminiszter szerepe is a totális pártszervezés problematikájában. Utaltunk már arra, hogy az 1935-ös választások után kialakult belpolitikai szituációt reálisan mérte fel, s decemberi fellépése részben józan mérlegelésből, az egész kormányzati rendszer, valamint saját maga jól megfontolt érdekeinek felismeréséből következett. Nem kétséges, hogy egész karrierje indíttatásából, baráti köréből, s túl ezen — végsőfokon — társadalmi helyzetéből is következően a legerősebb szálak fűzték a Gömbös nevével fémjelezhető, a 30-as évek első felében valóban szélsőjobboldalinak számító, totális törekvéseket képviselő politikai csoportosuláshoz. Ennek maradéktalan megnyilvánulását láthatjuk éppen abban, hogy 1935 tavaszán, a második Gömbös-kormány megalakulásakor az ország belügyminisztere lesz. Mint belügyminiszter, kétségtelen, hogy eleinte szinte *minden lényeges* kérdésben a miniszterelnökkel való egyetértésben jár el. Adódnak azonban kisebb ügyek (közigazgatási, helyi politikai jelentőségű esetek pl. Fejér megyében), amikor — megint csak az erőviszonyok, a helyzet konkrét és nagyon reális megítélése alapján — láthatóan tulajdonképpen a radikális jobb- vagy szélsőjobb ellen tesz intézkedést, nem egy esetben pl. a konzervatív-arisztokrata ellenzék javára.[38] Kozma személye, politikai koncepciója véleményünk szerint bizonyos mértékig elkülönül a kormány más tagjaitól, de legalábbis mindenképpen enyhébb árnyalatát képviseli a Gömbös-időszak szélsőjobboldaliságának, mint pl. Bornemissza, „a kabinet élharcosa" — ahogyan Bethlen nevezte. A fentebb jelzett kisebb jelentőségű kérdéseken túl ezt támasztja alá Kozmának a pártszervezés kérdésében tanúsított magatartása is. Ő valójában megértette, hogy a gömbösi kísérlet, a gömbösi tempó és módszerek — egyszóval az egész koncepció — 1935 végére zsákutca felé közeledtek. Kozma egész felléptével — lényegében az ún. bakonyi minisztertanácsok óta — egyfajta „visszalépést", a hagyományosabb, a magyar történelmi, társadalmi

[38] Erre vonatkozóan: *Glatz Ferenc—Stier Miklós:* Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül (1933—1938). Történelmi Szemle. 1971. 1. sz.

sajátosságoknak jobban megfelelő konzervatívabb, „alkotmányosabb" diktatúra irányzatának tett engedményt képviselt.

Kétségtelen, hogy állásfoglalása mögött végsőfokon a volt „10-es huszár"-ból a több leányvállalattal is rendelkező MTI gazdag vezérigazgatójává lett, a különböző nagytőkés kapcsolatokkal és kötöttségekkel rendelkező gazdasági és politikai pozíciókban megerősödött, ha úgy tetszik: a „beépült" újgazdag habitusát kell látnunk, akit emellett magához a kormányzóhoz, Horthyhoz is bizalmas kapcsolatok fűznek. A nagytőke politikai exponensei — mint láttuk — személyesen is szembefordultak a Gömbös—Marton-törekvésekkel, december folyamán Bethlen is akcióba lépett: ellenzéki körökben nagyfontosságúnak tartott tanácskozást eszközölt ki Horthynál,[39] s mint ismert, a kormányzó Gömbösbe vetett korábbi bizalma is megingóban volt már ezidőre.[40] Véleményünk szerint ezek a tényezők késztették arra, hogy a viszonyokat reálisan felmérve, egyéni s a jelzett körök érdekeivel összhangban a krízisbe hullani készülő gömbösi kormányzati rendszer számára a kiutat a totális pártszervezés leállításában, a gömbösinél mérsékeltebb politikai gyakorlat érvényrejuttatásában, kibontakoztatásában lássa biztosíthatónak. S hogy az adott időszak lehetőségeihez és szükségletéhez az ő „reálpolitikaibb'-nak tűnő koncepciója állott közelebb, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a gömbösi kísérlet teljes csődbejutása, majd a miniszterelnök halála után Darányi Kálmán, az új miniszterelnök — legalábbis kormányelnöksége első szakaszában — lényegében ezt a „visszalépést" realizálja, ha úgy tetszik, a Kozma által 1935—1936 fordulóján exponált politikai koncepciót teszi mind elvileg, mind pedig a gyakorlatban magáévá.

Kozma fentiekben jelzett, 1935—36 fordulóján játszott szerepét a korszak politikai erői lényegében felismerték. A Gömbös-kormány elleni végső harcra felesküdött Eckhardt Kisgazdapártja pl. már 1935 december elején igyekezett Kozmát a kormánnyal szembeállítani. A kisgazdák tatai gyűlésén báró Berg Miksa így népszerűsítette őt: „Van egy miniszter, aki községről községre jár és úgy segít mindenkinek a baján. Ez a miniszter Kozma Miklós, aki dolgozik és aki az *alkotmány alapján áll.* (Kiemelés tőlem — S.M.)[41] Maga Eckhardt kijelentette, hogy az adott szituációban bármiféle Kozma-ellenes támadás indítása ésszerűtlen, mert „benne a Nemzeti Egység Pártja többsége éppenúgy bízik, mint az ellenzék többsége is", s nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy Kozma Miklós belügyminisztert „legfeljebb olyan támadások érjék, melyek hatalmi pozíciójában őt erősítik és nem gyengítik".[42]

[39] OL. Kozma ir. 6. cs. Adatgyűjtemény 1935. IV.

[40] Horthyt — mint Kozma írja — a szélsőjobboldal valójában „koránál, egész háború előtti múltjánál és beágyazottságánál fogva erősen konzervatívnak" tartja. (OL. Kozma ir. 4. cs. Adatgyűjtemény 1934. II.) Ha e jellemzés tán csakis relatíve, a szélsőjobboldal, a „reformifjak" hevülete szempontjából igaz, az viszont tény, hogy szűkebb környezete: a kormányzóné, a körülötte nyüzsgő „kamarilla" és mindenekelőtt bátyja, Horthy István nyugalmazott tábornok arra törekedtek, hogy Horthy Gömbösbe vetett bizalmát megingassák. Antal szerint „folyvást azt duruzsolta a kormányzó fülébe, hogy Gömbös voltaképpen az ő helyére tör, s azért rendezi országszerte ezeket a kecskeméti és ehhez hasonló tömegdemonstrációkat, hogy előkészítse a maga számára a talajt — ő akar fővezér lenni". (I. m. 3. és 474. l.) Horthy István minden alkalmat megragadott arra, hogy még a nyilvánosság előtt is szembeforduljon Gömbös miniszterelnökkel. 1935 júniusában pl. a felsőházban tartott beszédében — Gömbös jelenlétében — jelentette ki: „A miniszterelnök úrban nincs bizalmam." Esti Kurír, 1935. jún. 22. Az Esti Kurír 1935. évi karácsonyi számának nyilatkozatában hasonló értelemben foglalt állást. Sajtónyilatkozatainak az adott időpontban mutatkozó jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy még a csehszlovák sajtó is felfigyel rájuk. Vö.: Prager Presse, 1936. febr. 17.

[41] Reggeli Újság, 1935. dec. 2.

[42] OL. Kozma ir. 6. cs. Adatgyűjtemény 1935. IV.

A Kozma—Marton ellentétek kirobbanása az ellenzéki pártok között kifejezett közeledést idézett elő. Fokozott aktivításra késztette őket, a parlamentben egymást nem támadták, s sajtómegnyilatkozásaikban egyöntetűen léptek fel a kormány ellen. Az ellenzéki derékhadat a Független Kisgazdapárt, a szabadelvű és demokrata csoport, Friedrich Keresztény Ellenzéki Pártja és a Bethlen vezette pártonkívüliek alkották.[43]

Január folyamán a Független Kossuth Párt nevében pl. Nagy Vince és Ruppert Rezső több alkalommal folytatott kooperációs tárgyalást Eckhardt Tiborral és Vázsonyi Jánossal.[44] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt január 23-i pártválasztmányi ülésén Mónus Illés arról számol be, hogy „a polgári ellenzéki pártokkal tervezett koalíciós blokk ezidáig azért nem jöhetett létre, mert a csatlakozó pártok még nem körvonalazták álláspontjukat. Egyes ellenzéki pártok pedig a NEP válsághíreiből egyben kormányválságot is remélnek . . . a szociáldemokrata párt szívesen csatlakozik a kormánybuktatási akcióhoz . . . "[45] (Csak megjegyezni kívánnánk, hogy a kormány közeljövőben várható bukása a Nemzeti Legitimista Néppárt belső köreiben is szóbeszéd tárgya volt.[46])

Az ellenzéki — s különösen a „félelmetes" pesti liberális — sajtó hatalmas, szinte már túltengő propagandakampányt indított a „diktatúrás" törekvések ellen, s a cikkek, tudósítások özönében Kozma Miklós mint az alkotmányosság letéteményese szerepel. Személyét és szerepét úgy állítják be, mint a törvényesség őrét. Félreérthetetlenül kifejtik, hogy a Marton-féle pártszervezés elleni felléptével tulajdonképpen ő robbantotta ki a NEP „válságát". A belpolitikai helyzetet elemezve a Bethlen irányzatát képviselő 8 Órai Újság egyenesen megállapítja: „politikai körökben azzal a lehetőséggel számolnak, hogy a miniszterelnök által stílusnak, vonalvezetésnek nevezett általános kormányzati irány esetleg változást fog szenvedni. Gömbös válaszúthoz jutott: vagy az eddigi rendszer kiépítésével tovább rontja a politikai helyzetet, vagy annak feladásával, módosításával igyekszik olyan légkört teremteni, amely több nyugalmat ígér."[47]

Még „Az Est" c. konzervatív-félliberális, ez egyébként „szolidan" ellenzékieskedő bulvárlap is a NEP országos szervezkedésénél mutatkozó jelenségekben látja a legnagyobb veszedelmet, és megállapítja, „hogy a belpolitikai élet feszültségét legfőképpen ez a kérdés idézi elő".[48] A legitimista „Magyarság" is tiltakozik „a NEP rendszer erőszakos és lélekfogdosó s épp ezért egyre inkább visszatetsző eszközei" ellen.[49] A liberális Újság is Kozma mögé sorakozott fel; támadva a „szervezetten fellépő szélsőségeseket".[50]

Miközben a politikai élet máskor csendesebb vizeit az ellenzéki kritika hangos hullámai zavarták, a szélsőjobboldal határozott politikai céltudattal szervezkedett. Makkai János képviselő, a „reformer"-csoport tagja félreérthetetlenül megfogalmazta szívós küzdelmük motívumait: „a szélsőjobb nem személyi okokból támogatja Martont, hanem azért, mert a Marton félreállítására irányuló akcióban a „csáklyás-szellem" érvényesülését látják.[51] A reformcsoport aggodalommal nézi a csáklyások mozgolódását, a

[43] Vö.: Magyarország évkönyve. Bpest. 1936. Stádium Rt. 4. l.
[44] PI. Archívum; Csendőrségi jobboldali összesítő. 1936. febr. 14.
[45] PI. Archívum; Baloldali összesítő 1936. febr. 7.
[46] PI. Archívum; Jobboldali összesítő 1936. jan. 24.
[47] 8 Órai Újság, 1936. jan. 8.
[48] Az Est, 1936. jan. 7.
[49] Magyarság, 1936. jan. 29.
[50] Újság, 1936. jan. 21.
[51] A „csáklyás" jelző eredete: Gömbös 1935. jan. 24-én Szolnokon tartott „nagy" beszédében használta először. „Rozsdás csáklyájú öreg halászok zavarják az élet folyását . . . " Közkedvelt epiteton ornans-ává vált a bethlenistáknak. A 8 Órai Újság is felkapta — először 1935 május közepén Szontagh Jenő felsőházi beszéde után, aki kérdőre vonta a miniszterelnököt, kiket ért „öreg csáklyásokon". Május 23-án már vezércikk címe: „Csáklyások és mamelukok." Később külön ezüst és elefántcsont csáklyás jelvényt

Bethlen Istvánnal való egyezségi kísérleteket, és fél attól, hogy a Bethlen-csoport lassan ismét érvényre jut a pártban és a politika intézésében. Ezért el vannak szánva arra, hogy a jobboldali erőkre támaszkodva még a miniszterelnökkel szemben is biztosítani fogják akaratukat."[52]

*

Mint ismeretes, a Gömbös miniszterelnökkel élretört politikai garnitúrának 1936 folyamán sem sikerült további hatalmi pozíciókat megkaparintania. A kormánypárt fasiszta jellegű tömegpárttá való átszervezése — mint láttuk — csődbe jutott, s nem kerültek „tető alá" az érdekképviseleti elképzelések, sőt törvényjavaslatok sem. Maga Gömbös is terveinek feladására kényszerült. A Nemzeti Egység Pártja 1936. január 21-i értekezletén „aláhúzottan a pártegység istápolására buzdította a kormánypárt képviselő tagjait, de határozottan tagadta a diktatúra bevezetésének szándékát".[53]

Gömbös tehát visszavonult, engedményeket tett „az alkotmányos", konzervatív erőknek, pártja mérsékeltebb elemeinek. Mindez azonban ellenzékét nemhogy megnyugtatta volna, sokkal inkább további és még keményebb támadásokra ingerelte, s ugyanakkor a szélsőjobboldalt, saját régebbi híveit is bizonyos mértékig maga ellen hangolta.[54] A zömmel a kormánypártban elhelyezkedő, s ott túlsúlyban lévő szélsőjobboldali csoportok elégedetlenkednek Gömbössel szemben, engedékenységgel, szociális programjának elhanyagolásával vádolják vezérüket. A programja megvalósításáról mindinkább lemondani kényszerülő miniszterelnök így sajátos módon saját korábbi bázisával is szembekerül, s ugyanakkor — a dolgok belső logikája folytán — e szélsőjobboldali bázis is fokozatosan gyengül. Gömbös betegsége, majd bizonyos mértékig váratlan halála után a szélsőjobboldali csoport legaktívabb magja gyenge ahhoz, hogy a kormányzati hatalom élére a maga kebeléből juttasson jelöltet.

---

is csináltattak maguknak, s tüntetően hordták a parlamentben, a politikai közéleti fórumokon. Vö.: *Szécsi Ferenc:* Szállóigék. 176. l., valamint: Antal István Emlékirata 640—641. l.

[52] OL. Kozma ir. 6. cs. Adatgyűjtemény 1936. I.

[53] Újság, 1936. jan. 23.

[54] Ld. pl. a Fejér megyei szélsőjobboldal exponenseinek szembefordulását. Glatz—Stier idézett tanulmánya. Történelmi Szemle, 1971. 1. sz.

Sipos Péter:

Milotay István pályaképéhez

Milotay Istvánt kevés magyar publicista múlta felül termékenységben. Három évtizeden, majd egy emberöltőn át minden héten napvilágot látott legalább egy vezércikke. S akikhez szólt, el is olvasták írásait. Tudatformáló szerepe olvasótáborán belül jelentékeny volt annak ellenére, hogy eredeti, filozófikus mélységű gondolatok nem kerültek ki tolla alól, még kevésbé állítható, hogy valamiféle önálló ideológiát alkotott volna.

Milotay befolyásának titka — a változó történelmi körülményeket mindig nyomonkövető hangulati és gondolati *azonosulás* a dzsentri eredetű „úri középosztály" érzelmeivel és felfogásával.[1] Érzékenyen reagált a bel- és külpolitika fordulataira, de nem kerülték el figyelmét azon eszmei-kulturális jelenségek sem, amelyek valamilyen okból felkeltették társadalmi környezetének érdeklődését. Szerkesztőként többízben is gazdát cserélt, de a társadalmi környezetével összekötő áramkört alig szakította meg rövidzárlat. Bár pálfordulásainak alapvető indítéka közismert karrierizmusa és üzleti mohósága volt, publicisztikai tevékenysége *egészében* mégis kifejezésre jutott az „úri középosztály" értelmiségi-hivatalnoki rétegeinek eszmei-politikai mozgása a dualizmus végnapjaitól az ellenforradalmi rendszer bukásáig.

I.

A középbirtokos osztály felbomlásának gazdasági hátterét és társadalmi kihatásait — bár a problémakör még korántsem tekinthető teljesen feldolgozottnak — a marxista történetírás főbb vonalaiban már tisztázta. A dzsentri lesüllyedésével párhuzamosan megjelent Magyarországon a *politikai antiszemitizmus*, amely már az 1880-as évek elején pártalakulásban jegecesedett a közélet hétköznapi nyugalmát lármás agitációval megzavaró tényezővé. Az Antiszemita Párt programjának „a nemzeti érdeknek" megfelelő agrárpolitikát, az iparszabadság korlátozását, a váltóképesség megszigorítását stb. követelő pontjai a kapitalizálódási folyamat feltartóztatásának jegyében keletkeztek. A középbirtokos osztály *zöme* azonban ekkor még nem látta olyan kétségbeejtőnek saját helyzetét, mint Istóczyék, akik jobbára a már lesüllyedt, elszegényedett rétegek szószólói voltak. Ezért a hullámverés hamarosan elcsitult, a párt jelentéktelen szektává süllyedt.[2]

A századvégi agrárválság teljesívű kibontakozása azonban már számos jobbmódú középbirtokost is tönkretett, vagy legalábbis az anyagi pusztulás szakadékának szélére állított.[3] A birtokveszteség társadalmi következményeit a múlt század végén, ha nem is teljes ellenértéket nyújtó, de legalább a régi életmód halvány utánzatának megőrzését

[1] Magyarság, 1941. jan. 12. és Demokrácia, 1945. máj. 28.

[2] Ld. *Kubinszky Judit:* Az Antiszemita Párt megalakulása és részvétele az 1884-es választásokon c. részletes tanulmányát. Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve 1963—1964. Bpest. 1966. 107—160. l.

[3] Vö. *S. Sándor Pál:* A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon.

biztosító bőkezűséggel még kiegyenlítette a tőkés fejlődés egy másirányú következménye — a modern államapparátus kiépülése. A két folyamat találkozása csupán a dzsentri számára volt szerencsés, de nem volt annak tekinthető a kialakuló hivatali rendszer jellegét, teljesítőképességét és költségeit illetően.[4]

A hivatalok azonban csupán egy bizonyos pontig bővíthetők. Előbb-utóbb el kell érkeznie egy olyan pillanatnak, amikor beáll a telítettség, s az újonnan érkező aspiránsok számára csupán a természetes csere szűkös keretei nyújtanak elhelyezkedési lehetőséget. Bár az államhivatalnokok száma a dualizmus éveiben állandóan emelkedett, jelentősen csökkent a *növekedés üteme.*[5]

A tönkremenési folyamat, amely a dzsentrit a hivatalba kényszerítette, bár az agrárválság feloldódása mérsékelte az anyagi sorvadás mértékét, az új évszázad első évtizedeiben is változatlanul előrehaladt.[6] A földbirtok mind nagyobb arányban került a burzsoázia kezébe. A 100 holdon felüli birtokosok száma 1900 és 1910 között jelentősen növekedett a *burzsoázián belül:* míg az őstermelői kategóriában a gyarapodás 9,9%, sőt a közszolgálati alkalmazottak és szabadfoglalkozásúak csoportjában 4,6%-os csökkenés figyelhető meg, addig az ipari foglalkozásúak között a 100 holdon felüli birtokkal rendelkezők száma 37,8%-kal, a kereskedelemből élőknél 28,5%-kal emelkedett.

„A régi birtokososztály deposszedálódását és a birtokoknak idegen kézre jutását mutatják ezek a száraz számok" — összegezte az adatok legfontosabb tanulságát a hivatalos statisztikai elemzés.[7]

Tehát kialakulóban volt egy fontos társadalmi következményekkel járó *aránytalanság* a dzsentri elszegényedésének állandó tempója és a hivatali apparátus felvevőképességének beszűkülése között. A kézenfekvő megoldás — a polgári munkára, az ipari és kereskedelmi pályákra való átváltás útjában számos objektív és szubjektív akadály halmozódott.

A kapitalista fejlődés csupán egyetlen olyan hivatáskört teremtett a hivatali pályán kívül, amely méltó az úri szemlélethez és létformához. Megindult a dzsentri-ivadékok átcsoportosulása az értelmiségi foglalkozások felé. „Csakugyan akadtak szórványosan példák, hogy a dzsentri-gyerekek is elindultak a jövedelmező pályákra. Furcsa volt az, kivált kezdetnek. Mintha a sas elvinné a maga fiait a pocsolyához: No hát, most már t-is ússzatok versenyt a kiskacsákkal!" — írta ironikus sajnálattal Mikszáth az új tájéi kozódásról.[8]

[4] Vö. *Szabolcs Ottó:* Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában (1920—1926). Bpest. 1965. 9. l.

[5] *Hollós István:* A közszolgálati alkalmazottak nyugdíjkérdése és a megoldási lehetőségek. (Statisztikai közlemények 93. K. 2. sz.) Bpest. 1940. 12. l. Az állami tisztviselők (tisztek) létszámviszonyairól közölt összeállítás alapján.

A állami tisztviselők létszámgyarapodásának aránya

1870—1880 között	47,2%
1880—1890 között	25,4%
1890—1895 között	18,1%
1895—1899 között	19,5%
1899—1903 között	10,8%
1903—1909 között	10,7%

[6] Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat. 64. köt. 1910. évi népszámlálás — hatodik rész. Végeredmények összefoglalása Bpest. 1920. 60. tábla. 206—209. l. (a továbbiakban 1910. évi népszámlálás. 64. köt.)

[7] Uo. 225—226. l.

[8] *Mikszáth Kálmán:* Két választás Magyarországon. Szépirodalmi. 1956. 17. l.

A dzsentri származású diplomások útkeresése a századfordulót követő esztendőkben jobbára publicisztikai hangvételű ideológiai kezdeményeket termelt ki. Ezek bizonyos vonatkozásban folytatták, más tekintetben azonban túllépték a 80-as évek hasonló színezetű eszmei jelenségeit. Lényegi tartalmuk nem a dzsentri feudalizmushoz kapcsolódó létének megmentése, az ősi nemesi birtok megóvása a kapitalista fejlődés következményeitől, hanem éppen az a felismerés, hogy a *tönkremenés irreverzibilis folyamat*, a birtokelvesztés megmásíthatatlan tény. Ezért a dzsentrinek be kell illeszkednie a kapitalizmus előretörése, majd uralkodóvá válása által meghatározott világba, felfogásának, létszemléletének amellett, hogy hű marad az úri hagyományokhoz, *feltétlenül modernizálódnia kell.*

A dzsentri beépülése a tőkés átalakulás teremtette új viszonyokba azonban nem ígérkezett könnyen megoldható kérdésnek. Az elsősorban számításba jövő értelmiségi pályán a korábban beérkezett társadalmi tényezők igényt tartottak az értelmiség *utánpótlásának* jogára is. A polgárság második-harmadik nemzedéke szilárdan beépült mind a szabadpályán, mind az iparban—kereskedelemben föllelhető diplomás állásokba. Tekintettel arra, hogy a burzsoázia számos körülmény meghatározó ereje folytán elsősorban *zsidó eredetű* volt, az értelmiségen belül is, különösen egyes területeken jelentékeny a zsidó vallásúak aránya.[9] A „számon kívül maradó" dzsentri réteg, elsősorban a zsidó orvosokban, mérnökökben, ügyvédekben, vezetőállású magántisztviselőkben látta a konkurrenciát.

Ezek a problémák még alig foglalkoztatták az érdekeltek szélesebb körét, s nem alakult ki határozott tételekben fogalmazott eszmerendszer. Egyes írásokat alig több, mint egy évtized múltán mégis biblikus áhitattal emlegettek, szerzőiket pedig prófétaként magasztalták.

Nagy feltűnést keltett Bartha Miklós újságíró „Kazárok földjén" c. írása, amely formálisan az Egan Ede-féle „ruszinmentő akció" apológiája, valójában pedig a dzsentri gyűlölet-riadója az uralkodó osztályok vagyonos rétegei ellen.

Bartha először adott hangot Istóczy óta a szélsőséges antiszemitizmusnak, amelyet — s ez jellemző új vonása művének — összekapcsolt a latifundiális rendszer éles bírálatával. Keserűen vádolta a nemzeti jellegét elvesztett arisztokráciát, amely „a magyarságba csupán dús birtokaival ékelődik bele", s az „anyaorganizmus dús nedveit parazita módon elszívja".[10]

A másik idegen test, amely a *pénztőkével* rendelkezik, — a zsidóság, szintén „élősködő", híján „a hazafias és állami ösztönnek". E két tényező összefonódik és együttesen a liberális szemléletű közigazgatás támogatását élvezve, elnyomják a „nemzeti elemet". A magyar középosztály ezzel egyidejűleg tönkrement, és megjelent „*a diplomás proletárok szánandó serege*".

Mindez elvakult munkás- és szocializmus-ellenességgel ötvöződik. A szocialista mozgalom szerinte „mérhetetlenül gyűlöletes", hívei a „nemzetközi majmolás hitvány és alávaló eszközei".[11]

Bartha a megmentőt és felszabadítót kizárólag a „középosztályban" látta, amely egyedül hivatott arra, hogy betöltse „azt az óriási űrt, amely az állam hatalma és a nép gyöngesége között tátong . . . és azt a másik árkot, amely a nagybirtok gazdagsága és a nép szegénysége között fennáll".[12]

Bartha Miklós nézetei korántsem tekinthetők egy magános fanatikus agyvelő önsugallta elhivatottságtól ihletett gondolatainak. Hozzá hasonló extrém figurája volt

[9] 1910. évi népszámlálás. 64. köt. 206. l.
[10] *Bartha Miklós* Összes művei. IV. köt. 68. l.
[11] Uo. V. köt. 208. l.
[12] Uo. I. köt. 150. l.

a közéletnek Szemere Miklós, „a zöld asztal és a zöld gyep" koronázatlan királya, aki a kártyaszoba és a turf világából időnként átlátogatott a politika mezejére. Röpirataiban, képviselőházi beszédeiben, majd az 1910-ben alapított A Cél c. folyóiratában már kezdettől fogva hangot kapott az úri „középosztály" antiszemita-soviniszta ellenzékisége. Ez az irányvonal még inkább megerősödött 1912-ben, amikor a lapot átvette az Élet Irodalmi és Nyomdai Rt., amely „. . . a keresztény eszmék és nemzeties érzés jegyében siet a komoly irodalom támogatására".[13]

A folyóirat egyre inkább jobbra tolódott és idővel a lap munkatársai közé tartozott Bernát István, Bethlen István, Pekár Gyula, Prohászka Ottokár és Raffay Sándor.

Mind több éles támadást olvashatunk nem is annyira a szocialista, mint inkább a polgári radikális irányzatok ellen és különösen 1917-től, a dualista rendszer válságának kiéleződése nyomán észrevehetően érdesebbé vált a cikkek tónusa. Hasábjain gyakran teret adott kifejezetten fajvédő jellegű írásoknak, amelyek akkortájt még szokatlanul támadó modorban vetették fel a zsidókérdést, sőt azt a magyar társadalom legfontosabb problémájának tekintették.

„Biztosíthatjuk a zsidóságot, hogy a világháború sajgó tanúságai után a zsidókérdés nálunk sem fog többé elaludni . . . a fajvédelemről folytonosan és nyíltan beszélni kell . . . különben fajiságunk lezüllik, fajunk igába kerül mielőtt észrevennénk . . . Uszítani kell pedig nem a zsidó uszító eszmék ellen . . . hanem produktív irányban, fajvédelmi eszmékre"[14] — hirdette Kis Sándor tanár és újságíró, a magyar fajvédő ideológia egyik megalapozója. Szerinte a meddő közjogi háborúság helyébe inkább a magyar faj védelmét kell állítani: „Mintha a fajok végzete kipusztulásunk végett présolte volna tudatunkba a 48 és 67 politikai antinómiáját . . . Míg a két évszám cégére alatt egymásra acsarkodtunk, semmit sem tettünk fajiságunk erősítésére . . . Nagy sorsdöntő feladatunk tehát . . . lelohasztani a 67 és 48 iránt való extatikus érdeklődést, a figyelmet pedig fajunkat közelebbről érdeklő kérdések felé terelni."[15]

Kiss Sándor szerint az antiszemitizmust modernizálni kell. A kifejezetten vallásos, klerikális jelszavak nem elég vonzóak és hatásosak, ezért a fajvédelmet „összhangba kell hozni" a szocializmussal. „A szocializmust fel kell karolnunk és fajvédelmi célokra fel kell használnunk."[16] Az elnyomottak figyelmét szerinte nem általában a tőkés, hanem kifejezetten a „zsidó kizsákmányolás" ellen kell fordítani. (A Cél 1919 után Méhely Lajos szócsöveként működött a „tudományos" fajvédelem jegyében.)

A kibontakozó jobboldali ellenzéki áramlatokhoz az antiszemita-antiliberális gondolatkör kapcsolta szervesen hozzá a harcos egyház hasonló felfogású személyiségeit, elsősorban Prohászka Ottokárt: „Mi az antiszemitizmust nem faji, vallási, hanem szociális, üzleti reakciónak fogjuk fel. Az antiszemitizmus a keresztény erkölcstan és a keresztény társadalmi rend reakciója, s mint ilyen a legjogosultabb mozgalom . . . "[17] — írta már 1893-ban a zsidó vallás recepcióját támadó tanulmányában. Egyetértett az úri „középosztály" sajátos hivatásának gondolatával, s különös nyomatékkal hangsúlyozta ennek szerepét a gazdasági életben: „Le kell az intelligenciának hajolnia a néphez, s a rendi társadalom nyűgét gazdasági elmaradásban hordozó népünket felszabadítani . . . Ha meghagyjuk gazdasági tehetetlenségében, írott malaszt a politikai szabadság."[18]

Prohászka szerint a magyar politika legégetőbb problémája az, hogy a „keresztény középosztály teljesen leromlik és pozícióiból végleg kiszorul . . ."[19] Ezért képtelen hiva-

[13] A Cél, 1912. 240. l.
[14] Uo. 1917. 661. l.
[15] Uo. 1916. 490. l.
[16] A Cél, 1917. 666. l.
[17] *Prohászka Ottokár:* Iránytű. Bpest. é. n. 3. l.
[18] Uo. 56. l.
[19] Uo. 190. l.

tása betöltésére, holott legfontosabb feladata, s éppen az a prohászkai hungarizmus lényege: a zsidósággal való verseny felvétele a gazdasági és a szellemi élet területén. A megoldást tehát ő sem a dzsentri-lét restaurálásában látta, hanem a modern élet áramába való bekapcsolódást jelöli meg kiútként s éppen mint ennek elengedhetetlen feltételét állítja programja tengelyébe a gazdasági és társadalmi pozíciók visszahódítását a „keresztény" magyarság számára. „Nem poltronériát, hanem munkát, nem címeres nemesi jogokat, hanem érvényesülést sürgetünk!"[20] — olvashatjuk egyik cikkében.

Bartha, Szemere, Kiss, Prohászka és a kereszténységszocialisták nézeteit tehát számos azonos szál kapcsolta össze és sűrítette alapkérdéseit tekintve egységes jellegű szemléletté. Hasonlóan egyívású volt az a társadalmi háttér is, amelynek ösztönös gyűlöletéből, gomolygó vágyaiból és szertelen reményeiből tudatos, a mélység látszatával dicsekvő filozófiát: „keresztény magyar világszemléletet" akartak formálni. Változást sóvárgó indulataik, szembenállásuk a dualista rezsim liberális kormányzati szemléletével persze egy pillanatig sem futott azonos vágányon a haladó ellenzék irányvonalával, *mindig élesen elhatárolták magukat a polgári demokratikus irányzatoktól*, nem is szólva a szociáldemokratákról.

Az eszmeileg és szervezetileg egyaránt forrásban lévő jobboldali ellenzéki áramlatokat egy kortárs „Harmadik Magyarországnak" nevezte, hivatkozva arra, hogy azon „idegenkedés" vonzotta a hívőket, „melyet úgy a kapitalista-feudális alapon álló és a zsidóságnak fokozott érvényesülést engedő szabadelvű kormányzattal szemben, mint a Jászi—Kunfi-féle teljesen felforgató törekvésekkel szemben éreztek".[21]

Ezen irányzat zavaros vizein evezett be a magyar publicisztikába s egyúttal a politikai életbe Milotay István.

Milotay 1883-ban született Nyírbátorban, középiskolai tanulmányait a nyíregyházi főgimnáziumban végezte. A Nyírség, amelynek tipikus figurája a lecsúszott dzsentri, egyúttal vonzási centruma volt a befektetési lehetőségeket kereső, jobbára zsidó kézben lévő tőkének. „Szabolcs vármegyében, amely valamikor a magyar birtokos középosztály klasszikus hazája volt, ma a földbirtok utáni adózás jogcímén a magyar társadalom új rétegei úgyszólván magukhoz ragadták a megye gazdasági és politikai életében való vezérszerepet"[22] — írta egyik cikkében. Anélkül, hogy túlbecsülnénk a környezet szerepét eszmei formálódásában, kétségtelen, hogy az uralkodó osztályokon belüli földcsuszamlás meghatározta helyi miliő nem elhanyagolható tényező nézetei kibontakozásában.

Miután a kolozsvári egyetemen megszerezte belépőjegyét a közéletbe: a jogi doktori diplomát, irodalmi babérokra áhítozva (már debreceni jogakadémiai hallgató korában is verselgetett), a Rákosi Jenő szerkesztette kormánypárti Budapesti Hírlapnál nyert alkalmazást. Az „élet kapuja" azonban csak 1913-ban tárult fel előtte, zavaros, részleteiben tisztázatlan, egyes források szerint kifejezetten szennyes körülmények között. Jellinek Henriket, a Közúti Rt. vezérigazgatóját Lánczy Leóval, a Kereskedelmi Bank nagyhatalmú elnökével keletkezett nézeteltérései következtében kitették állásából. Az eltávolított férfiú a kor jellegzetes eszközével kereste a bosszú útját — lapot alapított a zsidó finánctőke elleni harc (!) céljából. Szerkesztőül a kétségkívül jótollú Milotayt nyerte meg, akinek *nézeteivel* az alapító tulajdonos *szándékai* több ponton amúgyis egybevágtak. Így építette meg egy „fajilag" és társadalmilag egyaránt „ellenség"-nek tekintett személy bosszúvágya az első lépcsőt Milotay karrierjéhez.[23]

[20] Uo. 193. l.

[21] Új Élet, 1926. nov. *Weis István:* A magyar girondisták. 7. l.

[22] Tíz esztendő. Cikkek, kortörténeti jegyzetek. 1914—1924. Bpest. 1924. 83. l. (Új Nemzedék, 1916. dec. 17.)

[23] *Vukov Lukács:* A közvélemény vására. 1934 október. Milotay István, a zsaroló selyemfiú. (OSzK zárt kiadványok tára) Vukov szerint Jellinek és Milotay ismeretségét

1913. december 25-én jelent meg az *Új Nemzedék* c. hetilap első száma. A programadó vezércikk nyomban meghirdette a kétfrontos harcot — egyfelől a konzervatív-liberális rendszert támadva, amely „maradisággá fajítja és a fejlődéssel ellentétbe állítja a nemzeti eszme ápolását", másfelől a polgári demokratikus tényezők ellen, melyek a modernség és haladás ürügyén rombolni akarnak és lebecsülik a „magyar nép kipróbált lelki és erkölcsi tulajdonságait".[24] Persze támadásainak elsődleges célpontja a haladó irányzatok képviselői. Különös gyűlölettel támadta a polgári radikalizmust, amelyet azért tett felelőssé, mert „. . . egy új politika tudományos megalapozásának jelszava alatt a magyarságra egy degenerált, pusztulásra ítélt ázsiai horda erkölcseit, képességeit és bűneit bizonyította rá." Ezen agitáció eredményeképpen a magyar értelmiség azon részében, „amely élén szokott járni minden haladó mozgalomnak, ellenszenvet, idegenkedést és gyűlöletet ébresztett az olyan haladás iránt, amely csak a nemzeti múlt és a nemzeti lélek megtagadásával lehetséges".[25]

Milotay úgy vélte, hogy a polgári radikálisok csak a dzsentri elmaradottságát, zsarnoki vármegyei kiskirálykodását látják, de nem bírálják, sőt támogatják a burzsoáziát. Nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy a polgári radikalizmus lényege valóban a feudális maradványok elleni küzdelem, s az út megtisztítása a kapitalizmus gyorsabb ütemű fejlődése számára. Milotay szemében az összefüggés sokkal egyszerűbb — a zsidó polgári radikálisok azért támadják a vármegyei dzsentri uralmat, hogy helyet csináljanak a „hasonló fajiságú" új uralkodó osztálynak — a zsidó tőkéseknek. „Húsz évvel ezelőtt Wolf Netterék (Wolf Netter biharmegyei virilista, földbirtokos. S. P.) verték a mellüket liberalizmust és demokráciát kiáltva, . . . s ma ők a latifundiumosok és reakciósok, . . . Holnap ugyanezt a karriert csinálja meg a Jászi és a Purjesz-féle radikalizmus tábora . . . "[26] A kor haladó irodalmának jelentősebb alakjait, Adyt és Móriczot éppenúgy, mint Babitsot és Kosztolányit, sőt még Surányi Miklóst is azzal vádolta, hogy „kapitalista-radikális érdekközösség" megvásároltjai, s fizetségként „az irodalmi forradalmat szállítják idegen fajiságú megrendelőiknek".[27]

Bár írásainak szemlélete lényegében beilleszkedett a jobboldali ellenzék eszmei vonalába, több tekintetben túllépett a kezdeményeken. Cikkeiben már tükröződik a lecsúszott dzsentri reagálása az 1910-es évek elejére kiteljesedő gyorsütemű gazdasági fejlődésre, amely kibontakoztatta Magyarországon a monopolkapitalizmust és a politikai életben mind nagyobb szerepet hódított a finánctőkének.

A fejlődés szükségszerűségének kénytelen-kelletlen elismerése korántsem jelentette a végbement folyamat *igenlését*. Nosztalgikus elégedetlensége a kiindulópontra, az 1867-es helyzetre terelte figyelmét, amikor még „volt egy egészségesen tagozott politikai magyar társadalom", a képességek, vagyon és tekintély dolgában „elitet" jelentő arisztokráciával, „független" középbirtokos renddel, szegény, de „ideális" gondolkodású honoráciorokkal, „megbízható" kereskedő- és iparosréteggel, „s mindezek mögött és mindezek alatt ott állott őstelevény tömegeivel egy szabad, szinte kivétel nélkül földhöz juttatott parasztság, egy népnek ősi, szinte szűzi érintetlenségével".[28] Úgy véljük, eltekinthetünk attól, hogy tüzetesebben taglaljuk, mennyire távol áll Milotay képe a kiegyezés

egy Postás Hella névre hallgató, rendőri felügyelet alatt álló nő közvetítette, aki Jellinek szeretője, majd Milotay felesége volt. Más kortársak is gyakran tettek hasonló értelmű célzásokat. Zsolt Béla Milotay és a hozzá hasonló habitusú Rajniss tevékenységét „kitartott férfiak forradalmá"-nak bélyegezte (Haladás, 1945 dec.).

[24] Új Nemzedék, 1913. dec. 25.

[25] Tíz esztendő. 25. l. (Új Nemzedék, 1914. jún. 7.)

[26] Uo. 105. l. (Új Nemzedék, 1917. nov. 18.)

[27] Uo. 113. l. (Új Nemzedék, 1918. ápr. 25.)

[28] Uo. 79. l. (Új Nemzedék, 1916. nov. 26.)

időszakának magyar társadalmától. Felfogása szinte giccsszerűen romantizálta a magyarországi tőkés fejlődés kezdetleges stádiumának viszonyait; egy később írott könyvismertetésében hasonló tirádák olvashatók a századközép magyar vezető rétegének „erkölcsi tisztaságáról, önzetlenségéről, emelkedettségéről", amelynek csodálatos voltát még Jókai tolla is „szürkén festette meg".[29] Az ábrázolás idilli rózsaszíne céltudatos kontrasztja a kapitalista átalakulás mélyfeketére sötétített megjelenítésének.

Milotay ideológiájának és azon belül 1918 előtti publicisztikájának egyik kulcskérdése éppen a magyarországi tőkés fejlődés jellegének, mozgatóerőinek, haszonélvezőinek és eszmei vonatkozásainak vizsgálata az úri „középosztály", s azon belül elsősorban a dzsentri eredetű intelligencia szemszögéből. A kiegyezés óta végbement átalakulást egyértelműen elmarasztalta, mert állítólag „nem a nemzeti társadalom régi erőinek továbbfejlesztése és felerősödése révén állott elő, hanem egy merőben idegen test . . . közbetolódásának és elhatalmasodásának eredménye . . . Itt nem egy régi világ alakult, fejlődött újjá, hanem egy új ült a régi nyakába, ennek erőforrásait saját különcélú gyarapodásának szolgálatába állítva."[30]

A kapitalizmus fejlődésének a zsidóság uralmával való azonosítása[31] „tudományos" megfogalmazását Werner Sombart „Die Juden und das Wirtschaftsleben" c. 1911-ben kiadott művében nyert.[32] Sombart fejtegetései, a modern, azaz gazdasági szemléletű antiszemitizmus egyik alapvetése, olyan magyarázatot nyújtottak a kapitalizmus jelenségeire, amely kedvező fogadtatásra talált Magyarországon is. Az Új Nemzedék 1915-ben közölte a Grenzbote c. német lap cikkét a zsidókérdésről, amely sombarti szellemben hangsúlyozza a zsidóság szerepét a kapitalisztikus átalakulásban.[33]

A magyarországi kapitalizmus nemzeti jellege tagadásának valódi értelme — a dzsentri kisemmizettségének sérelmezése a tőkés fejlődés hasznából. Milotay már nem csupán az Istóczy-féle pogrom-antiszemitizmus szintjén vetette fel az „egyenlőtlen részesedés" problematikáját, hanem a gazdasági pozíciók „igazságtalan elosztásának" kérdését az uralkodó osztályokon belüli ellentét *lényegének* tekintette.

A közjogi vita, 48—67 ellentéte is elsősorban ebből a szempontból érdekelte, amennyiben a „gyarmati helyzet elzárja az érvényesülés útját a maguk magyar életét érvényesíteni kívánó tehetségek" elől.[34] A megoldás útját a szarajevói merénylet után írott cikkében abban látta, hogy a Monarchia politikája „magyar súlypontra" tevődjék át, s a ferencferdinándi elképzelések helyett magyar nemzeti koncepció érvényesüljön."[35]

A „hazafias öncélúság" valóságos tartalma az úri „középosztály" szembenállása a dualizmus adott formájával, a magyar és osztrák nagybirtok s nagytőke szövetségével. A Milotay-képviselte rétegek szempontjából különösen veszedelmes perspektívát ígértek a német imperializmussal való szorosabb összefogásra vonatkozó tervek, amelyek a háború első éveiben még gyakran hangot kaptak a magyar sajtóban. Milotay attól tartott, hogy a magyar-osztrák nagyburzsoázia és arisztokrácia szorosabb összefogása a német uralkodó osztályokkal oly mértékben megerősítené hatalmukat, hogy az úri „középosztály" sajátos érdekeinek érvényesítése a felette álló tényezőkkel szemben végképp kilátástalan lenne. Ezért bírálta cikkeiben a különböző Mitteleuropa-jellegű elképzeléseket, hangsúlyozva, hogy ezekhez a „magyarságnak" semmiféle érdeke nem fűződik.[36]

[29] Uo. 278—279. l. (Magyarság, 1923. márc. 18.)
[30] Uo. 80. l. (Új Nemzedék, 1916. nov. 16.)
[31] Erre vonatkozólag ld. uo. különösen 242. és 328. l.
[32] *Werner Sombart:* Die Juden und das Wirtschaftsleben. München. 1928. V. l.
[33] Új Nemzedék, 1915. nov. 28.
[34] Tíz esztendő. 88. l. (Új Nemzedék, 1917. márc. 25.)
[35] Uo. 31. l. (Új Nemzedék, 1914. júl. 19.)
[36] Vö. uo. 33., 47. és 60. l.

A fő frontot publicisztikájában tehát „a koncentrált bankári tőke és a plutokratikus érdekek elhatalmasodása, túltengő uralma" alakította ki. Az utolsó negyedszázad lényegének a „*belső kontraszelekciót*" tekintette, amelyet szerinte a „zsidó" finánctőke uralma érvényesített.[37]

A „zsidó" térhódítást sérelmező kitételek alapvetően gazdasági hátterét világosan bizonyítja az is, hogy Milotay a finánctőkén kívül a vele szövetkezett arisztokráciát is felelősségre vonta, mert „kölcsönadta politikai befolyását és tekintélyét a nagytőkének, hogy a kormányzattal való üzleti összeköttetéseit megalapozhassa". Nem mentsége a mágnásoknak, csak növeli bűneik súlyát, hogy az érdekszövetségen belül már a finánctőke került előtérbe, s „azok a jóhiszemű nevek, amelyekre régen olyan nagy szükség volt, igazán csak arra jók, hogy veszély esetén fel lehessen vonni őket fehér lobogó gyanánt a kalózhajók árbócára".[38]

Helyenként felvillan Milotay cikkeiben az úri „középosztály" egyes rétegei között később kiteljesedő érdekellentét felismerése is. „Mit tudnak ezek a Sztranyavszkyak a szegény lecsúszott, deklasszifikálódott magyar értelmiség rettentő küzdelmeiről, amelynek újabb nemzedéke már iskolát sem tud végezni iszonyú létgondjai miatt, ha pedig elvégezte, zárva és tömve látja maga előtt az intellektuális pályák egész sorát, egy frissen beszivárgott idegen értelmiség tömegeivel."[39] Sztranyavszky Sándorról van itt szó, ekkor még jelentéktelen munkapárti képviselőről, akiben senki sem sejtette a későbbi nagyhatalmú „cárt". Nem is személye érdekes itt, hiszen neve csupán *jelképe* a magát még tartani képes középbirtokos rétegnek, amely elkerülte az anyagi romlást, s ha gondok árán is, megmentette az „ősi" birtokot.

Milotay a középbirtokosi lét megőrzésében nem látott kiutat a dzsentri számára. Görcsös törekvése a vagyon roncsainak megőrzésére csak elmélyíti a züllést, meggyorsítja az anyagi romlást, hiszen „minden idegszála kétségbeejtő örök egyformaságban csak egyazon tengely körül pörög: hogy lehetne mégegyszer, csak egyszer visszaszerezni ami elmúlt, a tekintélyt, a ragyogást . . . Hogy lehetne, ha rejtve maradt gyalázat, erőszak vagy akár vér árán is."[40]

Milotay elégedetlen volt az úri „középosztály" haremodorával. A „politikai inszurrekció" önmaga energiáit szervezés helyett szónoklatokban felőrlő módszereit a függetlenségi törekvések szolgálatában elavultnak ítélte, s elégtelennek a „szellemi portyázóharcot" a „zsidó" túlsúly ellenében. Mind a célt, mind az eszközöket elődeinél *szélesebb keretbe* öntve fogalmazta meg. „A magyarság jobbik része, amely most öntudatra ébred, csak azt akarja elérni . . ., hogy övé legyen az országban minden téren a hegemónia, s hogy . . . visszaszerezhesse magának az uralkodás erőtényezőit és pozícióit."[41]

Az „*őrségváltás*" igényének határozott megfogalmazása közös eszmei alapot kívánt nyújtani az úri „középosztály" szétszórt, egymással is hadban álló rétegei kohéziójára. Ez a jelszó lobogója lehetett a rendszerellenes, de ugyanakkor a demokratikus átalakulástól is irtózó erők tömörülésének, amely Milotay szerint a siker alapvető feltétele.

Példaképe — a Hangya, mint a zsidó tőke túlsúlya ellen szervezkedő keresztény burzsoázia első jelentősebb vállalkozása. „A magyarságnak, ha mint ilyen élni és uralkodni akar, meg kell tanulnia, hogy sikerre csak úgy számíthat, ha a Hangya módjára megszervezik egész társadalmi, gazdasági és kulturális életében."[42] Ez egyúttal felkészülés lenne már a háborút követő előreláthatóan válságos időkre. Milotay — Prohászkához

[37] Uo. 88. l.
[38] Uo. 56. l. (Új Nemzedék, 1916. febr. 13.)
[39] Uo. 133. l. (Új Nemzedék, 1918. aug. 15.)
[40] Uo. 46. l. (Új Nemzedék, 1915. jún. 6.)
[41] Uo. 134. l. (Új Nemzedék, 1918. aug. 15.)
[42] Uo. 89. l. (Új Nemzedék, 1917. márc. 25.)

hasonlóan — felismerte, hogy az 1914 előtti rendszer nem térhet vissza többé, nem restaurálható a maga változatlan merevségében. Mi sem volt félelmetesebb gondolat számára, mint a terjedő tömegelégedetlenség és a haladó eszmeáramlatok találkozásának lehetősége, amely már önmagában is — a munkásmozgalomra való tekintet nélkül — hallatlan veszélyeket ígért: „a háború utánra ez a félbeszakadt agitáció még nagyobb erővel készül rá, hogy a maga céljaira kihasználja azokat a lehetőségeket, melyek a háború viszontagságaiból hazatérő alsó társadalmi rétegek, különösen a magyar parasztság és a mezőgazdasági proletariátus köreiből fognak majd kiindulni."[43] „Egyetlen megoldás van — bátor reformpolitika, amely egyfelől rendezi a választójogot, másfelől demokratizálja a földbirtokot. Ez lehetővé tenné, hogy a parasztságból kisarjadzó hatalmas új értelmiség léphessen elő a homályból, tele őserővel, megalkuvást nem ismerő faji érzéssel és kíméletlen élnivágyással."[44] Ez a célkitűzés, a „keresztény" értelmiség egyik leggyakrabban hallatott harci jelszava a húszas évek második felében, az adott időben a forradalom elkerülésének útját kívánta megjelölni, egyúttal a szélesebb bázis kialakításának, a dzsentri értelmiség taktikájának legcélszerűbb irányát.

A forradalom előérzete meggyorsította a jobboldali ellenzék gyakorlati tömörülését, amiben Milotay fontos szerepet játszott. A szervezkedés alapeszméje az volt, hogy a robbanást *egy elébe vetett ellenforradalommal* kell megakadályozni.[45]

Október 29-én megalakult a *Nemzetvédelmi Szövetség*, és ugyanekkor fogadták el a másnap kolportálandó felhívást a közvéleményhez, amelyet többek között *Milotay is aláírt*. A szövegben a nagyobb lélektani hatás érdekében előtérben állott annak a veszélynek az ecsetelése, amely a „gyászmagyarok"-nak aposztrofált forradalmárok hatalomra jutása esetén fenyegetné a polgári társadalmat. „A Nemzethez ! — Polgártársak ! Félre a pártoskodással . . . mert veszedelemben a haza . . . nemzeti létünk, közbiztonságunk, családi tűzhelyünk, s . . . önmagukról megfeledkezett gyászmagyarok csókolgatják a ránk zúdított korbácsot . . . meg akarják keríteni a közhatalmat, összezúzni minden intézményt, magántulajdont . . . reánk akarják szabadítani a polgárháború iszonyatait és romba dönteni Szent István Magyarországát."

Burkoltan célzás történt arra is, hogy az egész forradalmi mozgalom nem más, mint a zsidók hatalmi törekvése a „keresztény magyarság" ellen. „A lánckereskedők üzelmeitől amúgy is izzó lelkünk haragja nem engedi a nemzetet ráadásul még felforgató uralmuk rabigájába hajtani."[46]

A szervezkedés meggyorsítása érdekében a Nemzetvédelmi Szövetség Középponti Bizottságot hozott létre, amely az ellen-Nemzeti Tanács funkcióját töltötte volna be. A Bizottság feladata a mozgalomhoz csatlakozni kívánó egyesületek és magánszemélyek szervezése lett volna.

A kétségbeesett kísérlet sorsáról plasztikus képet kapunk Milotay visszaemlékezései nyomán. „November elsején délután felmentünk a mi ellenforradalmi klubhelyiségünkbe, hogy az új helyzet eseményeit és a reánk váró teendőket megbeszéljük. A klubban teljes sötétség fogadott. Bezárt ajtók, sehol egy lélek. Csak hosszú csengetésre nyitott ajtót az egyik háziszolga és ijedt arccal mondta — nincs itt kérem senki ! Hát nem tudják az urak, hogy kitört a forradalom ? ! Szégyen — nem szégyen a mi ellenforradalmi társaságunk úgy szétrebbent a forradalom első kakasszavára, mintha villám csapott volna közéjük. Senki sem mert többé az eseményekkel nyiltan szembenézni, velük szemben nyílt helytállást, kockázatot vállalni."[47]

[43] Uo. 43. l. (Új Nemzedék, 1915. máj. 2.)
[44] Uo.
[45] *Weis:* i. m. A Nép, 1924. máj. 16.
[46] Alkotmány, 1918. okt. 30.
[47] Egyedül Vagyunk. 1940. jún. 16.

Milotay számára egy etlen járható út maradt: kísérlet az átalakulás jellegének eltorzítására az úri „középosztály" felfogásának megfelelően. A forradalom társadalmi tartalmának teljes elhallgatásával csupán egyetlen eredményét vette — fanyalogva — tudomásul, a függetlenség kivívását.

A polgári demokratikus forradalom győzelme után írott cikkeinek domináló hangulati eleme a túlfűtött sovinizmus, lényegi tartalma a területi integritás védelmének követelése a Károlyi-kormánytól. Írásaiban, mint tükörben szemlélhetjük a területi változások által már az adott pillanatban súlyosan érintett „középosztálybeli" rétegek, különösen az államhivatalnoki és értelmiségi elemek gyűlöletét, revánsvágyát. „Humbug minden pacifista jelszó, szemfényvesztés minden nemzetköziség, árulás minden türelem! A mi számunkra csak egy igazság maradt: fogat-fogért, szemet-szemért s csak egy menekvés: a gyűlölet!"[48] — írta a „magyar irredentát" köszöntő cikkében. Ez szervesen kiegészítette Milotay már taglalt egyéb nézeteit.

III.

A dualista rendszer összeomlása előtt a jobboldali ellenzék hatósugara alig terjedt túl egyes igehirdetőinek szűkebb környezetén. Az elvakult sovinizmus, a konok antiszemitizmus és az osztályharcos munkásmozgalom iránti gyűlölet már ekkor is szerves részét képezte a magyar társadalom jelentős rétegei, elsősorban az agrárius nagybirtokosok, a dzsentri eredetű középbirtokos—államhivatalnoki—katonatiszti elemek, továbbá a városi és falusi kispolgárság jelentős csoportjai gondolatvilágának. Mindez azonban csupán a lehetőségét teremtette meg annak, hogy a reakciós elfogultság bizonyos értelemben *tudatos világszemléletté* formálódjék. Az 1918—19-es forradalmak kiváltotta sokk volt szükséges ahhoz, hogy a retrográd ösztönök az ellenforradalmiság ideológiai rendszerévé alakuljanak.

A megingathatatlannak vélt Monarchia összeomlott s maga alá temette az „ezeréves kárpátmedencei magyar birodalmat" is. A forradalmak pedig a proletariátust emelték csak ideig-óráig, mégis jövőt sejttető erővel a hatalomra. A félelem és a bosszúvágy választ kívánt: hogyan történhetett mindez, kit, kiket terhel a felelősség? S a feleletnek egyúttal magában kellett foglalnia az újjárendeződés megoldását is.

A kérdésfeltevés és kiútkeresés *közös* vonása még oly eltérő műveknek is, mint Szekfű Gyula Három Nemzedék-je, Szabó Dezső Elsodort faluja, de ebben az összefüggésben ide vonhatjuk Milotay István és Prohászka Ottokár publicisztikáját, és — a maga szellemileg előbbiekkel össze nem mérhető szintjén — Gömbös Gyula elmefuttatásait is a forradalomról és ellenforradalomról.

Bármilyen irodalmi vagy irodalom alatti színvonalon, függetlenül ihlető társadalmi közegtől, műfajtól és szerzői kvalitástól, a meditáció és az ítélet a katasztrófa okai és felelősei felett lényegében azonos következtetésekre jutott. A közös képlet szerint a magyar társadalom fejlődése a kiegyezést követő félszázadban tévúton járt; a kapitalizmus gazdaságilag, a liberalizmus eszmeileg-politikailag elidegenítette a magyarságtól a hatalmi pozíciókat; a folyamat eredménye a tőkés átalakulásban vezető szerepet játszott zsidóság hegemóniája; a forradalmak és a történelmi Magyarország összeomlása a „zsidóuralom" szerves következménye, sőt kiteljesedése.

Ez a gondolatmenet a kapitalista fejlődés torz tükre mindazon elemek tudatában, amelyek a finánctőkével szemben „vesztes"-nek érezték magukat. Az agrárius nagybirtok és az úri „középosztály" a dualista rendszer összeomlását a finánctőke és a vele szövet-

[48] Tíz esztendő. 159. l. (Új Nemzedék, 1919. jan. 26.)

kezett nagybirtok vereségeként értékelték, egyúttal felelőssé téve politikájukat azért is, mert végső soron veszélyeztette az egész *kizsákmányoló rendszer* létét. Nincs visszatérés a háborúelőtti politikához, lehetetlen életrekelteni a „kimúlt" liberális rezsimet! Az uralkodó osztályok korábban követett irányvonalának a forradalmakból okuló teljes átértékelését és a gyökeresen új módszereket követelő indulat ott izzott Szekfű választékossá csiszolt, racionális építésű mondataiban éppenúgy, mint Szabó Dezső bombasztikus szózuhatagában, de ugyanez fűtötte mind Gömbös k. u. k. magyarságú csikorgó mondatait, mind Milotay jólfésült prózáját.

A kizsákmányoló osztályok érdekközössége viszont „egyedül az elnyomatás és kizsákmányolás *elvont* lehetőségének fenntartásában áll. A valóságos kizsákmányolás miként je szükségképpen élesen szembeállítja őket egymással"[49] — írta Lukács György a fehérterror társadalmi bázisát elemző cikkében.

A finánctőke és a vele összefonódott nagybirtok detronizálásának programja magában foglalta az utódlási jog igénylését — s éppen *ez volt az a vízválasztó*, amely széttagolta az ellenforradalmiság közös forrásából eredő eszmeáramlatokat. A múltelemző bölcs és a jövőbelátó próféta köntösében megjelenő ideológusok, publicisták és politikusok mindegyike a magyar nemzet egyetemes érdekei felkent harcosaként mutatkozott be az olvasóinak. Valójában azonban írásaik lényege még csak nem is az uralkodó osztályok közös érdekeinek megszólaltatása, nem is említve az „összmemzeti redemptor" koszorújának jogtalan kisajátítását. Ihlető gondjuk: a belső vetélkedés kiéleződése, s ezzel összefüggésben a hatalmi poziciók újraelosztása kérdésében kibontakozó küzdelem ideológiai megalapozása.

Az úri „középosztály" katonatiszti-államhivatalnoki rétegeit közös táborba gyülekeztette egy agrárius—antiszemita koncepció, amely a forradalmakat *megelőző* dualista rendszer hatalmi képletét is elvetette. A nagybirtokos arisztokrácia védekezésre szorult a parasztság és az úri „középosztály" politikai-gazdasági igényeivel szemben. A másik oldalon viszont maga is támadásba lendült a finánctőke ellen: gazdaságpolitikai tekintetben szupremácia törekvéseinek célzata a magyar gazdasági élet fejlődésének agrárkapitalista útra való irányítása, politikai téren pedig a Habsburg-királyság feltámasztása.

A nagybirtokos arisztokráciát azonban reális gazdasági és politikai érdekei mégis arra késztették, hogy megegyezzék a finánctőkés körökkel. Az agrárius—merkantil ellentét eltompulása, s ezzel összefüggésben az 1924-es autonóm vámtarifa megalkotása, valamint az aktív legitimizmus elvi jogfenntartássá szublimálódása a két alapvető uralkodó osztály szövetségét a háború előttinél is szilárdabbá cementezte.[50]

A dzsentri államhivatalnoki-katonatiszti rétegek tehát 1923—24-ben választ elé kerültek: vagy ők is csatlakoznak a fenti koalícióhoz, vagy meddő ellenzékiségre kényszerülnek. A finánctőke alkalmazkodó taktikája megtalálta a módját annak, hogy megkönnyítse a döntést. Jól jövedelmező szinekurákból aranyhidat épített az úri „középosztály" hatalmi szempontból potens elemei számára. A húszas évek elején vált általános szokássá, hogy a nyugdíjazott vezető állami tisztviselőket, magasrangú katonatiszteket busás tantièmeket fizető igazgatósági tagság várta.[51] Más csatornákon is mindinkább kiépültek a finánctőke és az állami bürokrácia kifejezetten üzleti jellegű összeköttetései, amelyek az osztályrend restaurálásában a Tanácsköztársaság bukása után kialakult alapvető érdekazonosságot kiszélesítették, az újabb forradalom közvetlen veszélyének elmúlása után is életben tartották, egyúttal megszelídítették az úri „középosztály"

[49] Proletár, 1920. jún. 5. ld. *Lukács György:* A fehérterror társadalmi Hinterlandja.
[50] *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. Bpest. 1966. 239. l.
[51] Uo. 237. l.

antikapitalizmusát. Persze más irányban azok, akik ezekben a fejleményekben — lényegében helyesen — a katonatiszti-államhivatalnoki rétegek önálló törekvéseinek vereségét látták, személyi tekintetben sérelmesnek érezték, hogy háttérbe szorultak, gazdasági vonatkozásban pedig „kimaradtak az üzletből", annál határozottabban ragaszkodtak korábbi célkitűzéseikhez, sőt hangadóik 1924-ben formulázták meg a „Fajvédő Kiáltvány"-t, az ellenzékbe vonult Gömbös-csoport Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártjának programját. A fajvédők követelték a „. . . zsidóság által megszerzett minden földbirtoknak, ipar, kereskedelmi és banktőkének a zsidóság országos néparánya határáig való visszahódítását céltudatos törvényhozási, társadalmi és kormányzati munkával", továbbá országos „foglalkozási kataszter felállítását, biztosítandó, hogy a zsidók addig nem helyezkedhetnek el sem az ipar, sem a kereskedelem, sem a szellemi foglalkozások terén, amíg foglalkozási áganként és községenként nem érik el a törvényhozás által megállapított határt. A zsidó vagyon kisajátítása egyúttal feltételezi a kapitalizmus, a „nemzeti" hivatásáról megfeledkezett nagyvagyon „súlyos kinövéseinek" megszüntetését. Mindebben a fajvédők elképzelései szerint döntő szerepet kell játszania az *államnak*, amelynek beavatkozása a gazdasági életbe, hangsúlyozottan a liberalizmus tagadásával, a program lényeges alkotóeleme. A fajvédők gazdaságpolitikai koncepciójának nem kevésbé fontos része az *agrárius* elvek diadalrajuttatása. „Akarjuk Magyarország gazdasági életének agrár szellemben való újjászervezését" — olvashatjuk a szövegben, amely lépten-nyomon hangsúlyozza a hitel-, ipar- és kereskedelmi politika, sőt a közoktatás gyökeres átalakítását az agrárizmus jegyében.[52]

A fajvédők programjában minden más ellenforradalmi párt manifesztációjánál nagyobb hangsúlyt kaptak a szociális kérdések. Gömbösék tisztában voltak azzal, hogy pusztán szuronyokon nyugvó katonai diktatúra a forradalmakat követően értelmetlen, és nem szolgálja sem az uralkodó osztályok közös érdekét, még kevésbé a katonatiszti-államhivatalnoki réteg önös céljait. A kéznyújtást az „alsóbb néposztályok" felé megkönnyítette a világháborús élményeken nyugvó „lövészárok-közösség", a hamis tudat egy sajátos képződménye, amelynek nem lebecsülhető szerepe volt a fasizmus előretörésében.[53]

A fajvédők földreform-javaslata kimondta az egyház és a „történelmi középosztály" kezén levő birtokok sérthetetlenségét; a latifundiumok közül is csupán az „idegen kézen" lévők megváltását, s az 1000 holdnál nagyobb hitbizományok megszüntetését, s általában a 15 ezer holdas (!) birtokmaximum törvénybeiktatását kívánta.

A munkáskérdés megoldásának útját abban látták, hogy biztosítani kell állami ellenőrzés mellett a szakszervezetek teljes depolitizálását, másfelől szükség van a „munkásbiztosítás reformjára, s arányos részesedés juttatására a nyereségből".[54]

A fajvédő program egyes elemei, az állam szerepének hangsúlyozása, a faji-nacionalista alap, a 20-as évek magyar politikai légkörében szokatlan szociális demagógiája — jellegzetesen *fasiszta* velleitást fejeznek ki. A Fajvédő Kiáltvány lényegében az első kísérlet a magyar viszonyokra alkalmazott fasiszta ideológia kialakítására, amely természetszerűleg magán viselte kialakító szűkebb környezetének — a dzsentri államhivatalnoki-katonatiszti rétegnek — alapjában korszerűtlen agrárius beállítottságát. Egyúttal éppen ebben a szemléletben rejlik a fajvédő ideológia csődjének alapvető oka — az agrárius koncepció összeomlása szükségszerűen maga alá temette a fajvédő programot is, bár ennek egyes elemei a későbbiekben még felbukkannak egyes szélsőjobboldali áramlatok gondolkodásában.

[52] Fajvédő Kiáltvány. Bpest. 1924.

[53] Vö. *Ránki György:* Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, 1962. 3—4. sz. 360. l.

[54] Fajvédő Kiáltvány.

A húszas évek második felében módosult a fajvédő jobboldal osztálytartalma, s ennek nem maradtak el az ideológiai következményei sem. Az uralkodó osztályokon belüli átrendeződés során, a konszolidáció struktúrájának kialakulása időszakában ismét *„számon kívül" maradt az értelmiség.* Az úri „középosztály" egyéb rétegei, ha korántsem igényeiknek megfelelő mértékben, mégis bizonyos mértékig tért nyertek a „felettük" álló osztályokkal szemben, *különösen a dualizmus időszakához viszonyítva.*

Az értelmiség nyomasztó gondjai azonban változatlanul megoldatlanok, sőt azok a tünetek, amelyek már 1918 előtt jelezték létüket, éppen a Bethlen-korszak hét bő esztendejében, a húszas évek második felében krónikus betegséggé váltak.

„Tagadhatatlan, hogy Magyarországon olyan szellemi túlprodukció van diplomás emberekben, amely ha kívánatos is a magyarság kultúrfölényének megvédése és fenntartása céljából, mégis aggodalmat kelt mai elhelyezkedésük és existenciájuk érdekében"[55] — vonta le Zentay Dezső statisztikus azon adatok tanulságait, amelyek jelentős részleges vagy teljes értelmiségi munkanélküliségről számoltak be. Az 1928-as felmérés kb. tízezer keresetnélküli szellemi dolgozót talált, több mint 40%-ban diplomásokat. A „minőségi" munkanélküliség, a képzettségnél alacsonyabb munkakörben való foglalkoztatás, amely feltehetően a diplomások szintén jelentékeny hányadát érintette, adatok hiányában nem is mérhető fel.[56] A munkanélküli szellemi dolgozók kétharmada kormegoszlás szempontjából a 20—40 évesek kategóriájába tartozott, tehát a legproduktívabb korban lévők között volt a legmagasabb a biztos egzisztenciát nélkülözők aránya. Egyúttal éppen az a nemzedék szenvedett leginkább a kenyértelenségtől, amely már az ellenforradalom levegőjében fejezte be tanulmányait, vagy jutott túl pályafutása kezdeti lépcsőin. Nevelkedésükbe, világnézetük kialakításába már beleszóltak az egyetemi fehér karhatalmi zászlóaljak, a bajtársi szövetségek és a burjánzó nacionalista-antiszemita társadalmi szervezkedés. Sanyarú anyagi helyzetük, társadalmi elesettségük „magyarázatát" ilymódon nem volt nehéz meglelniök — Trianon és a zsidók, valamint a Bethlen-rendszer, amely mindezt „tűri".

Ilymódon kialakult az össztársadalmi viszonylatban csekély létszámú, de elégületlen lázongása, felgyülemlett tétlen szellemi energiái következtében mégis jelentékeny, társadalmi színezetét tekintve alapvetően dzsentri meghatározottságú réteg. Idegen elem volt ez a konszolidációs rezsimben, amely *kiszorult* korábbi környezetéből, megtagadtattak tőle a „középosztályi" léthez való tartozás státus-szimbólumai, tehát elszakadt a dzsentri-úri világtól. A tőkés-polgári szférába való átemelődés zsilipkapui azonban változatlanul zárva maradtak. Az ellenforradalom győzelme után létesült konjukturális ipari-kereskedelmi vállalkozásokat a szanálási válság tönkretette.[57] Az infláció megszünte eloszlatta a tőzsdei spekulációk révén való gyors meggazdagodás vágyálmát, amely sok B-listázott köztisztviselőt arra késztetett, hogy nyugdíj helyett a kezdőtőkét biztosító végkielégítést kérje. S most se nyugdíj, se végkielégítés.

Ez a deklasszálódott, értelmiségi, a bethleni rendszer keretei között helyét nem találó réteg a jobboldali ellenzéki politika *folyamatosságát* képviselte, szerepe voltaképpen összekötő kapocs 1919 és 1932 között. Ebben a környezetben élt tovább az úri „középosztály" önálló hatalmi igényeinek tudata, mert itt az őrségváltást a lét vagy nemlét kérdéseként fogták fel. Amikor a gazdasági világválság magyarországi következményei és az európai fasizmus általános előretörése nyomán az úri „középosztály" mindezideig elégedett földbirtokos-államhivatalnoki rétegei ismét szembefordultak a finánctőkével

[55] *Zentay Dezső:* A munkanélküliség alakulása a szellemi pályák körében Budapesten. (Statisztikai Közlemények 60 köt. 4. sz.) Bpest. 1930. 84. l.

[56] Vö. *Szabolcs:* Munkanélküli diplomások a Horthy-rendszerben 1919—1944. Bpest. 1964. 59. l.

[57] *Berend—Ránki:* i. m. 278. és 284. l.

és a nagybirtokkal, s a hatalmi pozíciók újrafelosztásáért kezdeményezett küzdelmük nyomán kiéleződtek az uralkodó osztályok belső ellentétei, ezen értelmiségi réteg szolgáltatta a „korszerű" eszméket, vezette bele a hagyományos fajvédő keresztény-nemzeti ideológiát az európai fasizmus áradatába.

Az Új Nemzedék 1919 szeptemberében a római katolikus egyház közvetlen irányítása alatt működő Központi Sajtóvállalat tulajdonába került. Milotay és Bangha Béla, a KSV vezetője között személyi és politikai ellentétek alakultak ki.[58] Jellinek Henrik feltehetően nem igen szólt bele a lap vezetésébe, és Milotay korlátlan úrnak érezhette magát. Az egyház viszont határozott, *egységes* irányvonalat kívánt az égisze alatt kiadott sajtótermékektől. Milotay egyénileg sem volt hajlandó alárendelni magát a páternek, nem értett egyet továbbá hangsúlyozott klerikalizmusával, szűklátókörűnek ítélte torquemadai fanatizmusát, a katolicizmus szorosabban vett érdekein túlpillantani alig képes bigottságát.

Milotay egy pillanatig sem „küszködött' egzisztenciális gondokkal . . . Pethő Sándor közvetítésével — valószínűleg még az Új Nemzedék-nél való működése idején — kapcsolatba került gróf Andrássy Gyulával. A karlista nagybirtokosok elismert vezetője Magyarság címmel 1920. december 15-én elsőízben megjelent napilapot alapított, amelyet Milotay István jegyzett szerkesztőként.[59]

Milotay 1918 előtti publicisztikájának központi kérdése a „keresztény" értelmiség helyzete. Ellenzékiségét a dualizmus liberális berendezkedésével szemben elsősorban ezen réteg beilleszkedési nehézségei, deklasszálódásának jóformán keletkezésével egyidejű tünetei magyarázták. A Monarchia összeomlása és a forradalmak után mindezen problémák természetesen még hatványozottabban jelentkeztek és nemcsak megoldásuk maradt el, hanem fentebb már tárgyalt okok következtében és jelenségének formájában egy *állandó latens elégedetlenségben* élő réteget termeltek ki.

Ez az értelmiség Milotay szerint nagy történelmi szerepre hivatott, mert lelkében él legelevenebben „az egységes nagy történelmi Magyarország képe", „műveltségében és világnézetében a legmélyebb gyökerű a nemzeti gondolat", s érdekei is az integrális Magyarország fennállásához fűzik.[60] Egy későbbi cikkében még határozottabban fogalmazza meg az értelmiség szerepét a nemzeti tudat fenntartásában: „A történelmi Magyarország gondolata a magyar értelmiségnél komplikált érzelmi és értelmi összetevőkből táplálkozik, egy magasabb nemzeti öntudatból, amely az egyént saját érdekeinek kis körén túl képessé teszi arra, hogy milliók helyett érezzen és gondolkozzék s a mán túl a tegnapot is tudva, a holnapba tudjon feltekinteni."[61] Ugyanakkor a parasztságot nem tartotta hasonlóan öntudatos, nacionalista, a revízió szükségességének tudatával minden ízéig átitatott osztálynak, mert nem elég érett, fogékony az ilyen „magasztos" gondolatok iránt: „. . . honnan vegye a parasztság ezt a magasabbrendű nemzeti öntudatot, s hogy vonja le az új helyzetben politikai következtetéseit . . . ?"[62]

Az értelmiség „hivatása" és gazdasági-politikai ereje között azonban a „történelmi szerep" betöltését lehetetlenné tévő aránytalanság alakult ki. Milotay szempontjából ezért alapvető kérdés, most még inkább, mint 1918 előtt, az intelligencia megélhetési gondjai, megmentése a proletarizálódástól. „A csonkaország értelmisége nem tud ideh aza . . . emberi módon megélni . . . nyolcvan százalékban a legborzasztóbb életgondok-

[58] Antal István közlése.

[59] Egyes adatok szerint Milotay 2%-kal részesedett a lap tiszta jövedelméből. Erre s a Magyarság megalapításának körülményeire ld. *Vukov:* i. m. Előre, 1940. dec. 1., 8 Órai Újság, 1944. jan. 15.

[60] Tíz esztendő. 219. l. Magyarság, 1921. okt. 2.

[61] A függetlenség árnyékában. (Cikkek, kortörténeti jegyzetek. Bpest. é. n.) 45. l. 1927. júl. 2.

[62] Uo.

kal küzd . . . nem tud többé megfelelni legfontosabb és legmagasztosabb hivatásának sem . . ."[63] — írta a húszas évek elején. A problémák azonban nem oldódtak meg, sőt „a városi keresztény értelmiség, a hivatalnoki középosztály a . . . szellemi proletariátus életszínvonalára süllyedt".[64]

A szanálás után a konszolidációs konjuktúra felfelé ívelő szakasza sem hozott változást a diplomások helyzetében; sőt évről-évre növekedő a tétlen, várakozó értelmiségi tömegek száma, s a „keresztény értelmiség új nemzedéke, a diplomás mérnökök, gazdák, jogászok . . . hasztalanul esengenek csak egy olyan egzisztenciáért, annyi talpalatnyi helyért, hogy a lábukat megvethessék . . . itthon nincs szükség rá, nem kell egy falat kenyér erejéig sem."[65]

A Magyarság 1926 augusztusától cikksorozatban számolt be „a magyar intelligencia harcáról a kenyérért". A lap hasábjain Bajcsy-Zsilinszky Endre, és Makkai János szintén kifejezetten fenyegető hangnemben vetették fel az intellektuális pályák túlterheltsége okozta társadalmi problémákat, amelyek lényegét Makkai frappánsan így fogalmazta meg: „Sokan vagyunk, és nem tudunk megélni, nincs lehetőség a mai korlátok között." Ezért mind ő, mind Bajcsy-Zsilinszky hevesen tiltakoztak a numerus clausus enyhítésére vonatkozó tervek ellen.[66]

„A keresztény magyarságnak vissza kell szereznie az uralkodás parancsoló nyomatékát saját politikai sorsára és saját anyagi gazdasági életére éppen úgy, mint a maga kulturális és erkölcsi világrendjének biztosítására"[67] — írta Milotay a Tanácsköztársaság bukása után írott cikkei egyikében. A totális „őrségváltás" minden eddiginél határozottabban felcsendülő vezérmotívuma publicisztikai tevékenységének. Tudatában volt annak, hogy ez a követelés most már az ellenforradalom győzelme nyújtotta új lehetőségektől megittasult széles társadalmi erők mind tudatosabban vallott jelszava. Az alapkérdés most már nem az, hogy a „zsidó" hatalom megtörésének szükségességéről meggyőzze olvasóit, úgy vélte, hogy az uralkodó osztályok érdekelt rétegeit e tekintetben a forradalmak „tanulságos leckében" részesítették. A gazdasági élet átállítása a finánctőke, Milotay szóhasználata szerint a zsidóság, mérhetetlen hatalma következtében nem valósítható meg egyik pillanatról a másikra, hanem *hosszútávú* küzdelemre kell berendezkedni. Az egyetlen megoldás a szívós, kitartó társadalmi szervezkedés és az autonóm gazdasági erőgyűjtés.[68] Szemmelláthatóan igénye egy *reális* program kialakítására az úri „középosztály" számára, amely józanul *számol* a lehetőségekkel, s a pillanatnyi szituáción túl távlatokban gondolkodik.

„Nekünk a keresztény nemzeti gondolat nem konjuktúra és nem »kurzus«, de egy óriási történelmi szükség, egy mély és messze kiható forradalom mozgató lelke, egy egész nemzedéket igénylő roppant feladat."[69] Ezért elégedetlenül szemlélte a „keresztény kurzus" újsütetű politikai vezéreinek lázas nyüzsgését, amely szerinte nem vezethez célhoz.

A városi kispolgári ellenforradalmi aktivitás emelte felszínre a „keresztény kurzus" leghangosabb hordószónokait, a Fangler Bélákat, Kiss Menyhérteket és társaikat. A lármás közéleti ágálás üzemanyaga elsősorban a zavaros idők nyújtotta lehetőségeket kihasználni kívánó egyéni karrierizmus, de szereplésük nem nélkülözte a társadalmi töltést sem. A „felette" álló osztályok megrendülését a kispolgárság is ki akarta használni, hogy közelebb jusson a gazdasági és politikai hatalom lépcsőihez. Jellemzően még a faj-

[63] Tíz esztendő. 219. l. (Magyarság, 1921. okt. 2.)
[64] Uo. 354. l. (Magyarság, 1924. márc. 2.)
[65] A függetlenség árnyékában. 70. l. (1926. márc. 28.) és 314. l. (1927. márc. 20.).
[66] Magyarság, 1927. nov. 15. és dec. 25.
[67] Tíz esztendő. 172. l. (Új Nemzedék, 1919. szept. 30.)
[68] Uo. 188. l. (Új Nemzedék, 1920. ápr. 11.)
[69] Uo. 182. l. (Új Nemzedék, 1920. ápr. 4.)

védő Szózat is bizalmatlanul vette tudomásul, hogy a kispolgári politikusok nem hajlandók pusztán csatlósszerepre, hanem „. . . maguknak követelik nemcsak az egész jövőt, hanem már a jelen nagy részét is. Nem finnyáskodnak, nem hagyják magukat elzavarni a közélet mezejéről . . . Erejük túlnyomó részét máshonnan merítik, mint ahonnan mi merítettük. Nem az »úri« osztályból, hanem elsősorban a napról-napra erősebbé váló magyar kispolgárságból."[70]

Milotay kevesellte ennek a kispolgári „keresztény intrazingenciá"-nak a társadalmi súlyát és politikai állóképességét. „. . . A közvélemény körülbelül le is számolt vele, mit várhat immár valóságképpen mindabból, amit a keresztény-nemzeti irányzat pártjai és politikusai zászlajukra írtak s tisztában vannak azzal is, mit várhat személyről-személyre a férfiaktól, akik a program megvalósítására felesküdtek."[71]

Milotay szerint „a most mindent elintézünk" jelszavú hebehurgya taktikának csupán egyetlen eredménye lehet — a vereség és az egész „keresztény gondolat" végzetes diszkreditálása. A kudarc viszont vagy rezignációhoz, a harcról való lemondáshoz vezet, vagy a puccsista taktika útjára.[72]

Más jellegű, de nem kevésbé elválasztó, az esetleges szövetséget eleve értelmetlenné tevő problémák jelentek meg, ill. éledtek újjá az úri „középosztály" egyéb, középbirtokosi és katonatiszti-államhivatalnoki rétegei viszonylatában.

Az infláció leolvasztotta az úri középbirtokosok telekkönyveiről a jelzálogterheket, hozzávetőleg az évtized végéig viszonylag kedvezőek voltak a mezőgazdaság értékesítési lehetőségei is. Haszonélvezői az uralkodó osztályok szövetségéből eredő előnyöknek, s részesei a politikai és kormányzati hatalomnak — mi okuk lett volna arra, hogy osztozzanak az értelmiség elégedetlenségében? Milotay ismételten felelősségre vonta őket, mert szerinte eladták az értelmiség jövendőjét a „zsidóknak", sorsával pedig „éppoly kevés közösséget éreznek, mint a történelmi országéval . . . A hanyatló osztályok növekvő önzésével kiszorult lelkéből . . . az egységnek érzése, hogy végül csak magát lássa, a maga nyomorult pillanatnyi érdekét mindenben."[73] 1932-ben egész cikksorozatot szentelt a vármegyét még mindig uraló középbirtokosi réteg bírálatának, mert amíg a konjuktúra tartott, azonosultak a Bethlen-rendszerrel, s ha voltak is problémáik, a megoldást szolgai módon, „múltjukhoz méltatlanul", „felülről" várták, ahelyett, hogy szembefordultak volna a rezsimmel.[74]

A katonatiszti-államhivatalnoki rétegek érdekeit kifejező fajvédő eszmékkel számos közös szál kapcsolta össze Milotay felfogását, sőt Gömbösékhez való esetleges csatlakozását csupán korábbi publicisztikai tevékenysége logikus következményének tekinthettük volna. Ettől a csoportosulástól azonban egy felszíni s egy mélyebb ellentét választotta el. Utaltunk már arra, hogy nem értett egyet a szabadkirályválasztók elképzeléseivel. Célkitűzéseikben horizontbeli beszűkülést, megalkuvást látott, az integer Magyarország gondolatának feladását: „A cinkotai nagyicce politikája és látóköre az övék, amely a népdalt fújja, mikor a mi dolgunk a legkomponáltabb opera."[75]

Az alapvető nézeteltérés azonban *a fajvédők agrárius koncepciójának elutasítása* volt.

Milotay szorosabb értelemben vett gazdasági, gazdaságpolitikai kérdésekkel alig foglalkozott, ilyen jellegű összefüggő koncepciót nem is alakított ki. Mégis nyilvánvaló

[70] Szózat, 1919. okt. 5.
[71] Uo. 193. l. (Új Nemzedék, 1920. jún. 29.)
[72] Uo. 185. l. (Új Nemzedék, 1920. ápr. 11.)
[73] A függetlenség árnyékában. 41. l. 1925. febr. 15.
[74] Népi válság, Népi Magyarország. Bpest. é. n. Törvényhatósági tudósítások. 1932. május—június, 28. és 46. l.
[75] A függetlenség árnyékában. 77. l. 1926. ápr. 25.

volt számára, hogy az értelmiség szempontjából nem lehet kedvező a fajvédők törekvése: a kapitalista fejlődés feltartóztatása. Távol állott tőle a romantikus szemléletű antikapitalizmus, nem a tőkés fejlődés megállítása volt programja, hanem irányításának és haszonélvezetének átvétele a „keresztény" értelmiség által. Amint a szabadkirályválasztó gondolatban a kifelé irányuló expanzív törekvésekről való lemondást látta, a „magyarság világpolitikai ambícióinak feladását", úgy az „agrárdemokrácia" a fejlődés megrekedésével lenne egyértelmű, a megmaradt országrész balkanizálásával és kezdő parasztország színvonalára való degradálásával."[76]

A fajvédők által elképzelt gazdasági-társadalmi struktúra azonban nem biztosít életteret az értelmiségnek, hiába valósítaná meg a zsidó „uralom" kiküszöbölését. „Ez az agrár-demokráciára berendezett Magyarország nyilvánvalóan nem nevelhet és nem tarthat el akkora értelmiségi rétegeket, amelyekre egy magasabbá fejlődöttebb államtípusnak nélkülözhetetlen szüksége van"[77] — írta Milotay.

A gömbösi program a gazdasági élet agrárius vonalra való átállításában döntő szerepet szánt az *államnak*, éppen a katonatiszti-bürokrata rétegek érdekeinek megfelelően. Az értelmiség szociális elhelyezkedésének, mozgási lehetőségeinek azonban inkább a Milotay által ismételten hangoztatott „társadalmi szervezkedés" előmozdítása felelt meg, mert szerinte csak erre alapozva lehetnek tartósak az állam tevékenysége révén biztosított eredmények.[78]

Milotay publicisztikájának középpontjában 1924-től a konszolidációs rezsim tagadása került. Támadásainak vezérlő motívuma annak hangsúlyozása, hogy a konszolidáció alapgondolata „feladása minden nagy szempontnak, elaltatása és elalkuvása minden nagy célnak és megrothasztása minden elvi meggyőződésnek".[79] Bethlen rezsimjét Tisza Kálmán uralmával állította párhuzamba, hangsúlyozva e két politikus taktikájának, szisztémája társadalmi lényegének azonos voltát. A Szabadelvű Párt áruba bocsátotta Bécsnek a nemzeti küzdelmek hagyatékát, az Egységes Párt pedig ugyanezt az utat járja, megtetézve az állami függetlenségről való lemondást egy másik nagy gondolatról, „a nemzeti társadalom belső függetlenségéről, a keresztény magyarság felszabadításáról való lemondással". A két módszer közös lényege a széleskörű korrupciónak és a kíméletlen pártdiktatúrának az ügyes kombinációja, amelynek segítségével Bethlen „a Gömbös-féle fajvédő turbulenciával épp oly símán el tudott bánni, mint a Nagyatádi-féle kisgazdaradikalizmussal, a Wolff-féle keresztény intranzigenciát éppúgy zsebre tudta dugni, mint a Tisza-féle munkapártiságot, a Peidl szocializmusát, a Zichy-János-féle legitimizmust vagy a Rassay-féle liberalizmust."[80]

Milotay különös elégedetlenséggel szemlélte, miként fogadja magába Bethlen peer-gynti nagy gomböntő kanala a legitimista arisztokráciát is, „az utolsó tartalékot, amellyel lejárt és kompromittált uralmát független és önzetlen tényezőkkel mégegyszer megtámaszthatja és megerősítheti".[81]

A legitimizmus csődjéért Milotay nemcsak a bethleni taktikázást tette felelőssé. Még határozottabban és a kiábrándulás gúnyos keserűségével marasztalta el magának az arisztokráciának a derékhadát, megalkuvó magatartásáért, gyáva behódolás bűnében.

Milotay kénytelen-kelletlen belátta, hogy lényegében feloldódott a háború előtt még szembetűnő különbség az agrárius és a finánctőkével szövetkezett arisztokrácia

[76] Tíz esztendő. 223. l. 1921. nov. 13.
[77] Tíz esztendő. 224. l. (Magyarság, 1921. nov. 13.)
[78] Uo. 229. l. (Magyarság, 1922. jan. 29.)
[79] A függetlenség árnyékában. 13. l. 1924. máj. 25.
[80] Uo. 52. l. 1925. dec. 25.
[81] Uo. 83. l. 1926. jún. 27.

között, szorosabbra fűződött a két alapvető uralkodó osztály mindenfajta árnyalatának szövetsége.

Így a mágnásvilág lemondott társadalmi kötelességéről, „nem reagált többé a nemzet és ország legnagyobb sorskérdéseire sem".[82]

A huszas évek végére teljessé vált a keresztény értelmiség „számkivetettsége". Az elszigeteltségből való kiút-keresés, egy olyan új szövetséges szükségessége, amelyre valóban lehet építeni, a *falu* felé irányította a jobboldali publicisztika figyelmét.

A falu a *nagy ismeretlen*, homályos, szétfolyó, mélyben lappangó elégedetlenségével váratlan kitöréssel fenyegetett. Milotay a falu „félelmetes csendjét" egyenesen azon lefojtott feszültséghez hasonlította, amelyről Taine írt a francia parasztság hangulatát taglalva a nagy forradalom előestéjén.[83]

A huszas évek második felében számos ok méginkább elmélyítette a faluban feszülő szociális ellentéteket. 1928-tól jelentkeztek az agrárválság első tünetei. A Nagyatádi-Szabó-féle „földreform" során a földhöz juttatottak tekintélyes része ekkor már nem volt birtokában csekély parcellájának, s akiknek mégis sikerült megtartaniok néhány holdat, azok az 1928 évi XLI. t. c. értelmében igen magas megváltási árral voltak adósai az államnak. A lassu, de állandóan érlelődő kiábrándulási folyamat a birtokos parasztságon belül is a Nagyatádi-Szabó — Bethlen kézfogás nyomán megkövesedett mameluk szerepet és politikai passzivítást a 20-as évek végén fokozatosan kibontakozó ellenzéki politikai mozgásban oldotta fel. Szórványosan és spontánul, mégis céltudatosan gyülekeztek azok az erők, amelyek létrehozták az új kisgazdapártot.

A jobboldali értelmiség érzékenyen reagált a falun megindult erjedésre. A korábban alapvetően dzsentri eredetű rétegben a huszas évek végére már számottevő a falusi burzsoáziából és kispolgárságból származó elemek aránya. Az értelmiség és a birtokos parasztság között, különösen az 1918 előtti helyzethez képest bővült a társadalmi összeköttetés, kialakultak a közvetítő csatornák.

A „keresztény" értelmiség, amelyből a társadalmi számkivetettség és elkeseredettség amúgy is kibontakoztatott bizonyos „forradalmi", *változást* sürgető hangulatot, hajlandó volt a nagybirtok, s különösen a hitbizományok felszámolásának, a földmegoszlás lényeges átalakulásának szükségességét hirdetni. A finánctőke és az arisztokrácia szorosabb egybefonódása, s a nagybirtok előrehaladott kapitalizálódása következtében a földreformköveteléseknek, s különösen a hitbizomány elleni támadásoknak határozottan antikapitalista tartalma is volt.

Az őrségváltásért folytatott küzdelem súlya így átmenetileg áthelyeződött az agrárviszonyok területére. A „keresztény" értelmiség ezen a ponton, a birtokos parasztság tömegerejére támaszkodva kívánta áttörni a politikai és gazdasági hatalom eddig elzárt sáncait. Hangadói egyúttal felismerték azt is, hogy a földkérdés megoldatlansága az egész ellenforradalmi rendszer létét veszélyezteti. A megoldás óhaja volt a kiindulópontja az értelmiség jobboldali „népies" irányzatának, amelynek főága egyenesen a fasizmusba torkollott. Az irányzat bemutatkozása Oláh Györgynek, a Magyarság munkatársának „Hárommillió koldus" c. szociográfiai brosurája volt.

A magyar vidéken járva, amint Milotaynak a francia forradalom, Oláhnak az *orosz falu* jutott eszébe, „az orosz gazdagok és az orosz falu rongyban járó szegényei".[84] Könyve alapvető célja az volt, hogy az agrárproletariátus, a három millió koldus elviselhetetlen helyzetének bemutatásával feltárja azokat a veszélyeket, amelyeket a „föld és vagyon elosztásának aránytalansága" jelent. Ez egyrészt csökkenti a revízió gondolatának vonz-

[82] Uo. 183. l. 1929. márc. 17.
[83] Uo. 145. l. 1928. ápr. 29.
[84] *Oláh György:* Három millió koldus. Miskolc. 1929. 201. l.

erejét a zömmel paraszti jellegű elcsatolt nemzetiségekre és magyarságra, amelyek „éberen figyelik, milyen idehaza a paraszt, a földmunkásrétegek sorsa",[85] s ami még veszélyesebb, *állandóvá teszi egy Sztambulinszkij-szerű parasztforradalom veszélyét.*

A földkérdés rendezése éppen ezért a nagybirtok és a nagytőke hatalmát egyaránt csökkentő átfogó reformokkal már nem tűrhet halasztást. A hatalmas feladat megvalósítására Oláh az értelmiségben, elsősorban „a falusi kisintelligenciában" jelölte meg az alkalmas erőt, amely megakadályozhatja, hogy „egyszer maga a szegénység kezdjen politizálni és vegye kezébe sorsa irányítását", egyúttal pedig csapást mérhet „az uralkodó rothadt, korrupt és koncepciótlan közszellemre",[86] azaz a bethleni rendszerre.

Hasonló nyomon járt Milotay „Ismeretlen Magyarország" c. könyvalakban is kiadott cikksorozata, amelynek középponti gondolata az arisztokrácia, s elsősorban a hitbizomány élősdi jellegének bizonyítása a szociográfiai módszerek felhasználásával. „A hitbizomány vasfal, amelynek rácsain nem lehet áthatolni"[87] s különösen azért káros, mert a nagybérleti rendszer elterjesztésével utat nyit az „idegen", értsd zsidó tőkének a mezőgazdaságba. Ezzel szemben a kisbérleti rendszer előnyeit hangoztatta, mint a szociális feszültség enyhítésének különösen alkalmas evolúciós eszközét.

A tiszántúli, zömmel kubikus-lakta községekben döbbent rá Milotay arra, hogy az ösztönös parasztlázadás veszélyén túl a mezőgazdasági munkásság soraiban előretört a proletárszocializmus.[88] A szociáldemokrata párt agrárprogramjának megjelenése 1930-ban, s ezzel párhuzamosan az aktívabb falusi szervezőmunka Milotayból egész cikksorozatban megfogalmazást nyert aggodalmakat váltott ki.

A szocializmus eszméjének térhódításában a falun végső veszedelmet látott „a nemzeti és történelmi Magyarországra éppen úgy, mint a magyar föld igazi nagy értékeire. Ezzel a veszéllyel szembe kell szállni és azt az irányzatot és azokat a pártokat, melyek erre a küzdelemre vállalkoznak, egy történelmi hivatás nagy érzésének és elszántságának kell eltöltenie. Meg kell állniok ezzel a szélsőségre csábító szocialista veszéllyel szemben, s ugyanakkor le kell számolniok azzal a rendszerrel, amely a maga számára nem tud több mentséget találni, mint a statárium kétélű fegyverét."[89]

Az egyetlen ellensúly és kiút — a határozott reformpolitika, amely széles teret és lehetőséget nyit az értelmiség befolyásának erősítésére. „Az értelmiség . . . számára nincs más út a megerősödéshez, mint ebben a testvéri szövetkezésben (t. i. a birtokos parasztsággal — S. P.) . . . Ha elindul ezen az úton, új egzisztenciák nyílnak meg előtte, és érezni fogja az őstalaj szilárdságát, amelyből maga is vétetett és amelynek ereje által válhat ismét azzá, ami valaha volt, a történelmi Magyarország tartóoszlopává"[90] — olvashatjuk a Magyarság kommentárjában a kisgazdapárt szervezkedésének megindulásáról. Milotay szerint az úri „középosztály" 1919 utáni vereségének, ill. kényszerű megalkuvásának alapvető belső komponense, hogy a *nagyobb gazdasági hatalommal szemben* nem volt képes *kellő tömegerőt* felvonultatni. „A keresztény magyar értelmiségnek fiaiban kellett tapasztalnia, a diplomás állásnélküli tízezrekben, hogy nem választhatja el sorsát a *milliók sorsától*, mindnyájan, keresztény munkások, gazdák, a föld népe, az értelmiség, az egész magyar társadalom össze van karolva ugyanarra a hivatásra, s együtt kell megvívnia harcát ugyanazokkal az ellenségekkel szemben"[91] — vonta le a kései tanulságot.

[85] Uo. 72. és 112. l.
[86] Uo. 118—119. l.
[87] *Milotay István:* Az ismeretlen Magyarország. Bpest. é. n. (1930-ban jelent meg) 120. l.
[88] Uo. 262. l.
[89] Népi válság, népi Magyarország. Bpest. é. n. (1944-ben jelent meg, még a német megszállás előtt) 89. l.
[90] Magyarság, 1934. dec. 14.
[91] Új világ felé. Bpest. 1940. I. köt. 90. l. (1934. okt. 28.)

A gyökeres társadalmi változásokat ígérő nacionalista-antiszemita hangvételű propaganda szükségességét a szélesebb tömegek felé éppen a huszas és harmincas évek fordulóján a fasizmus összeurópai előretörése is igazolta. A fasizmusnak a terror mellett talán kevésbé hangsúlyozott vonása — amely nélkül pedig a jelenség éppúgy nem magyarázható, mint ha nem fordítunk figyelmet terrorista jellegére —, hogy „forradalmi" hangvételű szociális-népies demagógiával lép fel, amelynek révén sikerül a néptömegeket megtévesztenie és *saját érdekei ellen* mozgósítania.

A fasizmus, amelynek célja a kizsákmányolás lehetőségének fenntartása, nem egyszerűen szuronyokon ülő terrorista diktatúra, hanem széles tömegbázisra épül. A fasizmus sajátossága, a burzsoá diktatúra egyéb, így militarista-terrorisztikus formáival szemben is, hogy az imperialista burzsoázia és a vele összefonódott nagybirtokos osztály védelmében felsorakoztatja elsődlegesen a városi és falusi kispolgárság azon rétegeit, amelyek gazdasági, társadalmi és politikai, valamint vallási okokból, retrográd történelmi hagyományok következtében fogékonyak a hangsúlyozottan szociális töltésű nacionalista-antiszemita demagógiára. Tekintettel arra, hogy a kispolgárság és a munkásosztály között nem emelkednek áthatolhatatlan válaszfalak, sőt a társadalmon belül a dolgozó osztályok egymáshoz illeszkedésének igen bonyolult átmeneti variációi alakulnak ki, a proletariátus sem marad immunis a fasiszta propagandával szemben.

A szociális-nacionalista demagógia hitelét elsősorban az biztosítja, hogy kidolgozói és hirdetői többnyire nem a burzsoáziából, tehát abból a társadalmi osztályból származnak, amelynek érdekeit a fasizmus *végső fokon* szolgálja, hanem elsősorban a középrétegekből kerülnek ki, amelyeket számtalan átmeneti kapcsolat fűz az „alatta" elhelyezkedő társadalmi tényezőkhöz, elsősorban a kispolgársághoz. A fasizmus lényegét: a finánctőke hatalmának biztosítását tehát elfedi az a környezet, amelyben születik és ahonnan útjára indul: a deklasszálódott, az „állandó" polgári egzisztenciát nélkülöző, alapvetően értelmiségi-katonatiszti jellegű társadalmi közeg. Az áttétel a fasizmus végső haszonélvezői — a finánctőke és a nagybirtokos arisztokrácia — valamint tömegbázisa, elsődlegesen a félrevezetett kispolgárság között annyira közvetett és soklépcsőjű, hogy a fasiszta vezérek is önálló és független erőnek tekintik az irányításuk alatt álló mozgalmakat. Ezen tudat kialakításában jelentős szerepe van annak, hogy a kormányzati hatalom birtokában valóban módjukban áll lépéseket tenni szűkebb társadalmi meghatározottságuk, a középrétegek érdekeinek önálló érvényesítésére, ami egyúttal hosszabb távlatban a szociális demagógia ígéreteinek félredobását is jelenti. A gazdasági pozíciók teljes vagy részleges meghódításának igénye ellentétekre vezethet a finánctőkével, s a küzdelem eredménye a finánctőke összetételének bizonyos mérvű kicserélése lehet, s beépülés az eltávolítottak helyére.

A fasizmus előretörése Európában a huszas évek második felében, s különösen a gazdasági válság kezdetén mind nagyobb „hitelt" kölcsönzött módszereinek. Magyarország közvetlen szomszédságát tekintve 1927-ben Ausztriában, 1929-ben Jugoszláviában léptek fel a kormányzat részéről nyiltan fasiszta törekvések, 1928-ban alakult meg Romániában a Vasgárda magva, a „Mihály arkangyal szövetsége". Hasonló jelenségek figyelhetők meg azokban az államokban is, amelyekkel a magyar uralkodó osztályok különösen ápolták kapcsolatukat. A huszas évek második felében épült ki az olasz fasizmus totális diktatúrája. 1929-ben alakult meg az ezredesek kormánya Lengyelországban, amely a szanációs rendszer további fasizálódását jelentette.[92]

A legdöntőbb fejlemény a nácipárt ugrásszerű előretörése volt az 1930-as választásokon — szavazatainak megnyolcszorozódása 1928-hoz képest. Milotay már 1923-ban,

[92] Adatokat l. Történelmi Szemle. 1962. 3—4. sz. tanulmányaiban az európai fasiszta mozgalmakról.

a „sörpuccs" veresége után kifejezte reményeit a német antiszemitizmus végső győzelmében.[93] A román és magyar fajvédők kapcsolatfelvételi kísérleteit értékelve ismételten hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy „valamennyi nemzeti társadalom átérezze a szolidaritás szükségességét, ezzel a másik (t. i. a „zsidó" S P.) világszolidarítással szemben. Az együttműködés attól függ, milyen a nacionalista társadalmak egymással való viszonya. Egy magyar és német, magyar és lengyel, vagy magyar és olasz összeműködés pl. sokkal természetszerűbb, sokkal kevesebb akadálya van, mint egy magyar—cseh, vagy magyar—román . . . kooperációnak. Együttműködésről csak akkor lehet szó, ha antiszemita kormányzatok kerülnek hatalomra, de addig sem lehet akadálya, hogy együttműködjenek a közös veszéllyel szemben."[94]

Érthető, hogy a fasizmus európai előretörése időszakában Milotay és környezete igyekezett a magyar viszonyokra alkalmazni a sikerek tanulságait és elsősorban az alapvető „újítás"-t — a tömegek megnyerését. Persze a magyar „keresztény" értelmiség társadalmi meghatározottsága — dzsentri leszármazása, újabbkeletű kispolgári beszűrődéssel, továbbá az ország viszonylagos elmaradottsága — elsősorban a falura korlátozta a szociális demagógia mértékét és hatókörét. „A mi horogkeresztünk és a mi Heimwehrünk a mi kis agrárországunk kultúrájából nőhet ki . . . csak ezekből, a falusi napszámosok világából, csak a kisgazda pártok népéből alakulhat ki igazán a mi új nacionalizmusunk arcéle"[95] — írta Oláh György. Milotay szerint a magyar fasizmus lényege „az új időkhöz alkalmazkodó népi politika", ami viszont éppen az elmúlt tíz esztendő mulasztásai folytán nem bontakozhatott ki kellő időben.[96]

Milotay publicisztikájának mindinkább dominálló fasiszta vonásai már nem csupán a „keresztény" értelmiség nézeteit fejezték ki, hanem beleilleszkedtek az úri „középosztály" egészének fordulatába a totális fasizmus felé.

IV.

A gazdasági válság súlyosan érintette az eddig többé-kevésbé elégedett középbirtokosi és hivatalnoki rétegeket is. Életkörülményeik romlása, továbbá a fasizmus általános előretörése, a másik póluson pedig a dolgozó osztályok elégedetlenségének felszínre jutása arra késztette ezt a Gömbös nevével fémjelezhető tábort, hogy felújítsa kísérletét a politikai-gazdasági hatalmi pozíciók újrafelosztására az ellenforradalmi koalíción belül. Ez a belső vetélkedés 1931—32-től egészen bukása pillanatáig végigkísérte az ellenforradalmi rendszer történetét.

Kialakult az uralkodó osztályok új politikai elrendeződése, amelynek sajátos vonása *féloldalúsága:* hiányzott a nyugati értelemben vett polgári baloldal, mint politikai erő, hiszen a totális fasizmussal szembenálló tényezők Bethlen csoportja körül gyülekeztek, amely még viszonylagos értelemben sem tekinthető baloldalinak. A totális fasizmusért síkraszálló, alapvetően az úri „középosztály"-ból rekrutálódó erők helyezkedtek el ettől jobbra, fokozatos átmenettel a szélsőjobb felé, amelynek fő társadalmi erői: a kispolgárság és a munkásosztály egy része, különösen lumpen rétege. Persze a jobboldal és a szélsőjobb közötti átmenet éppen a fentebb említett társadalmi átszűrődések következtében távolról sem merev, a megkülönböztetésnek értelmet kevésbé a végső célok, mint inkább a totá-

[93] Tíz esztendő. 322. l. 1923. nov. 18.
[94] A függetlenség árnyékában. 203. l. (1925. okt. 25.)
[95] Magyarság, 1930. nov. 23.
[96] Magyarság, 1930. szept. 7. Milotay és Oláh e cikkei megszületésében jelentős szerepe volt a szeptember elsejei munkásmegmozdulás kiváltotta átmeneti pániknak is.

lis fasizmushoz vezető út, a módszerek eltérő felfogása adhat. A határvonal e két árnyalat között nagyjából az ellenforradalmi rendszer törvényességéhez való ragaszkodás, illetve ennek elvetése.

Milotay ezen a színképen belül az *úri jobboldal* hangadó publicistája, Gömbös kísérlete az Eckhardt vezette Kisgazdapárttal való szövetkezésre nem állott távol Milotay hasonló jellegű nézeteitől, így a közeledés őt is közel hozta a miniszterelnök táborához.[97] Persze Milotaynál a politikai és az egyéb érdekek elválaszthatatlanok. Átállásában Gömböshöz jelentős szerepet játszott az is, hogy alapvetően anyagi okokból összekülönbözött Rupprecht Olivérrel, aki ekkor már a Magyarság kiadója volt, továbbá mindinkább elfajult politikai és személyi vetélkedése Pethő Sándorral, a lap főmunkatársával, aki legitimista alapon szembeszállt a fasizmussal.

A megegyezés Gömbös, Eckhardt és Milotay között ezek után már nem sokáig váratott magára. Nem szűkölködtek anyagiakban sem, ismét rendelkezésükre állottak ugyanazon források, mint a Függetlenség megalapításakor.[98]

Milotay majdnem a Magyarság egész szerkesztőségét pucesszerűen átvitte a frissen alapított *Új Magyarság*-hoz, amelynek első száma 1934. augusztus 30-án jelent meg. E lap hasábjain folytatta az úri „középosztály" érdekeinek megfelelő fasiszta ideológia kimunkálását.

Szerinte a gazdasági válság hatását különösen súlyossá tette Magyarországon — Trianon. Ezért itt, méginkább mint másutt, nem lehet panácea a nyugaton is csődbe került liberális parlamentarizmus. „Érezzük, hogy rendkívüli helyzetből csak rendkívüli eszközökkel emelkedhetünk ki."[99] A példakép, az orvosszer a német és olasz fasizmus példájának követése. A diktatúra alapvető feltétele „a szervezett tömegerő, tömeghit és tömegodaadás".[100] A társadalmi bázis egyik alapvető pillérét a föld népében látta, „a magyarság életének nemzeti és emberségi hivatásának utolsó tartalékában", amelyet azonban feltétlenül az értelmiségi elitnek kell vezetnie, elsősorban az új generációnak, mert legkevésbé kötik a múlt előítéletei, s legfogékonyabb részesei a háború és a háború utáni forradalmak élményeinek, „legérzékenyebben reagálnak az új idők szükségleteire . . . és új feladataira egyaránt."[101] Szerinte a német és olasz átalakulásnak is ebből a társadalmi közegből került ki az irányító rétege, s ő innen várta a magyar totális fasizmus megteremtése másik alapvető feltételének beteljesülését — a „küldetéses nagy embert", a Führerprinzip megtestesítőjét.

A fasiszta „koreszme" átvételének szükségességét Milotay *történeti alapon* is igazolni kívánta. Deér József szemléletét átvéve, elsősorban István királyra hivatkozott, mint aki politikai, társadalmi és gazdasági életformánknak a Nyugattal való összehangolása érdekében korlátlan egyeduralmi kormányzást valósított meg.[102] A „modern nyugat" — amint ezt több cikkében is kifejtette — a „fiatal népek" fasiszta birodalmai, szemben az „elaggott" polgári demokráciákkal. A nyugati kultúrkörökhöz való tartozás gondolata így a fasiszta eszmék átvételének történeti indokává vált.

A magyar fasizmus megvalósítására, az „új európai rendbe" való beilleszkedés irányítására hivatott társadalmi erők Milotay felfogása alapján szintén történelmi jogon

[97] Történettudományi Intézet Archívuma. Antal István emlékiratai 550. és köv. l.

[98] A főváros és a Külügyminisztérium sajtóalapja, egy-két konzervatív pénzintézet és iparvállalat, az Országos Központi Hitelszövetkezet, a Hangya, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, a Futura, a Gschwindt stb. (*Antal:* i. m. 552. l.). A miniszterelnökségi sajtófőnökség havi 25 ezer pengővel járult hozzá a költségekhez.

[99] Új világ felé. I. köt. 65. l.

[100] Uo.

[101] Uo. 55. l.

[102] Vö. Új világ felé. II. köt. 123—128. l. (1938. aug. 20.)

vállalkozhatnak feladatukra. Aligha véletlen, hogy éppen 1933-ban nyúlt vissza Mályusz Elemér tíz év előtti cikkéhez, amelyben a szerző Szekfűvel vitatkozva, a kossuthi út jogosultságát és a mögötte álló társadalmi erők: a deklasszálódott nemesség és a jobbágyság igazát fejtegette. Ezt a szemléletet Milotay most aktualizálta mint az úri „középosztály" és a parasztság szövetségének történeti igazolását a fasiszta átalakulás jegyében.[103]

Milotay kísérletet tett arra, hogy ezt a koncepciót *faj*elméletileg is igazolja, Méhely Lajos szociáldarwinista kiindulópontú nézeteinek felhasználásával. Átvette a magyarság kettős, török—ugor eredetéből levont társadalmi érvényű „következtetéseit" — a magyar parasztság az ugoros, a vezető osztály a törökös jellemvonások hordozója. Milotay szerint azonban a dualizmus időszakában a zsidóság közbetolódása révén elhomályosult a faji vezetés irányvonala, aminek rendkívül káros következményei voltak. „Ha a vezető rétegek faji összetevőiből egyik se tud többé döntő módon érvényesülni, vagy ha olyan tényezők ragadják magukhoz ezt az irányítást, amelyek végeredményben nem tudnak azonosulni a magyarság faji-történeti hivatásával, ebből örökös káosz, belső és külső katasztrófák egymást követő sorozata támad."[104] Persze éppen az úri „középosztály" összetétele és egyéb, főleg nemzetiségpolitikai szempontok nem tették lehetővé „a másfajúak" teljes kirekesztését a magyarságból. Ennek a dilemmának az áthidalását szintén Méhely elméletében találta meg, amely szerint vannak előnyös hatású vérkeveredések, s vészthozóak — a legkárosabb persze „a magyar—zsidó vérvegyülés". Ennek ellensúlyozása érdekében helyre kell állítani az eredeti magyar fajiságot, mert „új, friss faji szellemtől áthatott társadalmi, nemzeti elit nélkül semmiféle evolúció és semmiféle revolúció nem boldogulhat".[105] A faji megújulás útja: az „elhomályosult fajiságú" vezető rétegnek az ősi ugoros vonásokat megőrző parasztság „töretlen erejéből" kell merítenie. A beilleszkedés a fasiszta új rendbe a történeti és faji indítékokon túl egyúttal alapvető *politikai* feladat is: a külső revízió és a belső „őrségváltás" megvalósításának útja.

A magyar irredenta német oldalról való támogatásának Milotay szerint szintén történelmi háttere van — a germán és a szláv imperializmus évszázados harca a Duna völgyéért és a déli tengerekért. E küzdelemben Németország nem nélkülözhet szövetségeseket. A birodalom legfelső vezető köreiben egyes tényezők Romániát részesítik előnyben.[106] Magyarország csak abban az esetben számíthat a németek támogatására, ha belsőleg szilárd. A nemzet erejét gyengítő és szövetségesi értékét csökkentő belpolitikai problémák megoldásának útja — a totális fasiszta diktatúra.

Milotay ezért szegődött 1938 őszétől Imrédy mellé, aki nemcsak „szilárdan áll a demokratikus fajvédő irányzat mellett", de „még Gömbösnél és Darányinál is nagyobb nyomatékot ad neki".[107] Sajátos munkamegosztás alakult ki kettejük között: Milotay publicisztikája mindinkább Imrédy megnyilatkozásának propaganda szintű visszhangja. Amit a politikai személyiség taktikai okokból csupán burkoltan, tompítottan mondhatott el, az újságíró fejtegetéseiben világos és félreérthetetlen megfogalmazást nyert.

Imrédy lemondása után az Új Magyarság, bár formálisan a kormány lapja maradt, mégsem Teleki, hanem elődje nézeteit fejezte ki. Milotay nem is titkolta, hogy elsődleges feladatának Imrédy támogatását tekinti. „Úgy érzem, hogy azokkal a tényezőkkel és veszélyekkel szemben, amelyek az Imrédy-féle reformokat fenyegetik, erkölcsi köteles-

[103] Új világ felé. I. köt. 56. l. Mályusz tanulmányának értékelésére ld. *Szigeti József:* A magyar szellemtörténet bírálatához. Bpest. 1964. 75. és köv. l.
[104] Új világ felé. II. köt. 68. l. (1937. nov. 14.)
[105] Uo. 86. l. (1937. dec. 5.)
[106] Uo. 149. l.
[107] Új Magyarság, 1939. febr. 7.

ségünk összefogni"[108] — írta Bárczay Ferencnek, amikor 1939 februárjában Rajniss Ferenccel, Ulain Ferenccel és más szélső jobboldali politikusokkal együtt demonstratíve belépett a kormánypártba, hogy ott Imrédy táborát erősítse.

Milotay 1940 októberében nem követte a kormánypártból kiváló Imrédyt és nem csatlakozott a Magyar Megújulás Pártjához. Ebben nyilvánvalóan azon megfontolás játszott döntő szerepet, hogy egy ellenzéki párt tagsága alkalmas ürügyet szolgáltatott volna Teleki miniszterelnöknek, hogy kivegye az Új Magyarság irányítását Milotay kezéből. A lap azonban mindvégig az imrédysta vonalvezetéshez igazodott, hogy 1944. március 19-e után nyiltan is a MMP szócsöve legyen.

Milotay „hűségének" magyarázata — Imrédy nézeteinek fejlődésgörbéje, amely önálló totális fasiszta koncepció kialakításához vezetett. Ez az úri „középosztály" városi rétegeinek érdekeit fejezte ki, tehát azon tényezőkét, amelyek problémái Milotay publicisztikájának alapszövetét jelentették.

Az 1930—40-es évek fordulóján kiéleződtek az uralkodó osztályok belső ellentétei és előrehaladt az ellenforradalmi koalíció felbomlása. Erősbödött a kispolgári-plebejus rétegek elégedetlensége is és feltörekvési igényeik aknákat vágtak a rezsim bástyái alá. Az „arizálási" folyamat eredményeként kialakulóban volt egy újburzsoá réteg, amelyet számos érdekszál fűzött az úri „középosztály" szabadpályás értelmiségi és államhivatalnoki csoportjaihoz.

A zsidótörvények végrehajtásának fő útja a közszállítások, a külkereskedelmi forgalom és a mezőgazdasági árucikkek értékesítésének monopolizálása az *állami bürokráciával* kapcsolatban lévő „keresztény" elemek számára. Ez szervesen kiegészítette a mezőgazdaságban megindult általános „őrségváltási" folyamatot és megszilárdította egyúttal e téren is az állami bürokrácia helyzetét. Hasonló irányba hatott a háború kitörése után fokozatosan bevezetett kötött gazdálkodás is. Tehát az őrségváltás eddigi eredményei — már az első ilyen jellegű intézkedés, az Imrédy-kormány szeszegyedárusági törvénye óta — alapvetően az úri „középosztály" agrárérdekeltségű tényezőit és az államhivatalnoki elemeit érintették előnyösen.

A „keresztény" értelmiség helyzetében szintén bekövetkezett bizonyos változás. A munkanélküliség enyhült, majd teljesen meg is szűnt. Kétségkívül ez sokat elvett ezen réteg elégedetlenségének éléből. Régi ambícióik azonban változatlanul kielégítetlenek — a gazdasági életben való térhódítás csupán kivételesen sikerült, főként azoknak, akiknek összeköttetéseik voltak, vagy „behódoltak". A „keresztény" burzsoázia szintén nem volt elégedett az őrségváltás eddigi eredményeivel, még annyira sem mint az úri „középosztály" hivatalnokai, értelmiségi elemei. A korlátozások ellenére a zsidó kézben lévő vagyon lényegében érintetlen maradt. Bár az „őrségváltás" részletesebb társadalmi kihatásainak vizsgálata még megoldandó feladat, úgy véljük, elegendő alapunk van azon következtetésre, hogy az úri jobboldal továbbélésének, folyamatosságának bázisát elsősorban az „átállás" során ki nem elégített rétegekben: a „keresztény burzsoáziában", valamint az értelmiség és tisztviselői réteg azon elemeiből jelölhetjük meg, akik gazdasági pozíciókra áhitoztak.

Imrédy a MÉP 1940. június 3-i pártértekezletén hangoztatta elégedetlenségét az *ipari fronton* végbement „őrségváltás"-sal. Szerinte a felszabadult pozíciókat nem azokkal a keresztény elemekkel töltötték be, akik az érintett vállalatoknál nevelődtek fel, hanem olyanokkal, akik „. . . kevesebb veszélyt jelentettek az ún. keresztény irányzat és a zsidótörvény szempontjából".[109]

[108] Uo. 1939. febr. 22.
[109] OL., Kozma-iratok 11. cs. Adatgyűjtemény 1940. II.

Imrédy felszólalásában tehát elsősorban az értelmiség és újburzsoá rétegek elégedetlenségét fejezte ki, érzékeltetve az úri „középosztályon" *belül* kibontakozó versengést a zsákmány elosztásában.

Milotay publicisztikájában is mindinkább a feltörekvő keresztény burzsoázia érdekei jutottak kifejezésre, amely most az úri „középosztályon" belül a leginkább elégedetlen réteg. „Aladároknak", azaz selyemfiúknak nevezte a gazdasági életben újonnan vezető állást vállalt politikusokat és államhivatalnokokat.[110] Cikkeinek korábban elsősorban jellegzetesen értelmiségi töltése helyébe jellegzetesen burzsoá jellegű „őrségváltásos" követelések léptek, elsősorban *a részvény és házvagyon kisajátítása.* A zsidókérdés átfogó rendezését pedig a hitleri „végleges megoldás" keretében képzelte el, az „egzisztencia nélkül maradt zsidó tömegek" kitelepítésével.[111]

A totális fasizmusra való átmenet meggyorsítása annál nagyobb hangsúlyt kapott Milotay cikkeiben, mennél inkább megszilárdult náci Németország hatalmi súlya Európában. A magyar politika ugyanúgy válaszút elé került — írta 1939 elején — mint 1526-ban és 1867-ben. Mohács után a legrosszabb útra tért az ország, a megoszlás, a kettészakadás „aláásta a nemzet erejét, ellenállóképességét".[112] Az 1867-es megoldás — passzív rezisztencia helyett a belső függetlenség megőrzésével kiegyezés a Habsburg udvarral — viszont követendő példa, hasonló alapon kell rendezni Magyarország és a Harmadik Birodalom viszonyát. A teljes elkötelezettség vállalása Hitler irányába, mint a revízió feltételének hangoztatása, 1939—40-ben írott külpolitikai tárgyú cikkeinek *alapvető* mondanivalója. Egyre nagyobb árat ígért a német támogatás fejében. „Egy kis nemzet sokszor olyan helyzetbe kerülhet, hogy nem nagyon válogathat sem a barátság, sem a barátság feltételei között, meg kell adnia magát a nálánál hatalmasabb fél barátságának, s minden árat meg kell ezért fizetnie"[113] — írta 1940 tavaszán, a németek skandináviai sikereit követően.

Az imrédysta koncepció jegyében Milotay mind erőteljesebben támadta Teleki semlegességi politikáját. Franciaország vereségét, majd a második bécsi döntést követően a hitleri új Európába való beilleszkedés érdekében még a korábban fontosnak tartott „belső függetlenségből" is hajlandó engedni. Szerinte a náci Németországgal megvalósítandó „új kiegyezés"-ben nem játszanak majd szerepet a 67-es alkotást zavaró közjogi gravámenek, mert ezek eltörpülnek az együttműködés óriási előnyei mellett.[114] Éppen a totális fasizmusra való áttérés lehető leggyorsabb ütemében látta az egyetlen biztosítékát a magyar fasizmus nemzeti színezete megőrzésének — ez is jellegzetes Imrédy-kiagyalta „érv"!

A Szovjetunió elleni rablóhadjárat vérmes reményeket ébresztett benne a megizmosodó újburzsoázia gyarmatosító perspektívái tekintetében. Szerinte egész Európa részt vesz majd a „senki birodalmának" tekintett hatalmas területek kiaknázásában az Uralon innen, mert az orosz nép „eljátszotta jogát a törvényes kezelésre, mindent el kell tűrnie, el kell szenvednie az idegen uralom vasvesszejű nevelését".[115]

Milotay még akkor is a németek oldalán való végső kitartást követelte, amikor a magyar uralkodó osztályok jelentős része már az angolszász nagyhatalmak felé való tapogatózással kívánta hatalmát átmenteni. Úgy vélte, hogy a német vereség elkerül-

[110] Új Magyarság, 1940. ápr. 28. A párizsi argot Alphonse-nak nevezte a nők által kitartott férfit. Az Aladár e név magyarítása a századeleji pikáns élclapokban (Hahaláş, 1945. dec. 1.).
[111] Új Magyarság, 1940. máj. 15.
[112] Új világ felé. II. köt. 157. l.
[113] Új Magyarság, 1940. ápr. 21.
[114] Uo. 1940. szept. 1.
[115] Uo. 1941. nov. 30.

hetetlenül forradalomhoz vezet még az esetben is, ha sikerülne Kállayék elképzelése: „mert ha a Szovjet európai hegemóniáját vissza is tudnák csakugyan szorítani és Közép-európát a meghódítástól meg tudnák menteni, ki tudná megállítani a bolsevista propaganda belső lázítását".

„Éleslátásának" nyitja az a felismerés, hogy az úri „középosztály" semmiképpen nem őrizheti meg az „őrségváltás" során kivívott pozicióit német vereség esetén, még „az angolszász megoldás" is a „keresztény jobboldal" teljes felszámolását, a Gömbös-kormányzat óta elért eredmények nullifikálását jelentené.[116]

A belső forradalmi tényezők legveszélyesebb elemének Milotay a parasztság balratolódását tekintette, amely a népi írók balszárnyának kialakulásában tükröződött. 1943 tavaszán már nyilvánvaló, hogy a parasztság az osztályrend összeomlása esetén az eljövendő forradalom aktív részese lehet. Milotay jobbról bírálta a népi írókat. Legfőbb vádja ellenük, hogy helytelen irányba orientálják a parasztságot, mert nem a zsidó uralmat, hanem elsősorban a feudális maradványokat tekintik a társadalmi nyomorúság legfőbb okának és a kiutat nem a keresztény értelmiség vezetésével megvalósuló fasiszta evolucióban keresik, hanem Dózsa és Táncsics nyomdokain haladnak. „Illyés Gyula verseinek minden betűjében ... mélyen és érezhetően, a kimondottak alatt kimondatlanul is ... piroslik föl egy mindenért bosszút álló, mindent elemésztő népi, paraszt-proletárforradalom izzó, szinte kínzó nyugtalansága, s ugyanakkor az úri rend ugyanilyen, szinte patologikus gyűlölete."[117] Még veszélyesebbnek ítélte Kovács, Erdei és Veres nézeteit a hagyományos paraszti életforma csődjéről és egy radikális földreform közbeiktatásával, valamilyen kollektív társadalom kialakításának szükségességéről. Ezzel „akarva, nem akarva a szovjet-bolsevizmus uralomra jutását és berendezkedését készítik elő egy magyar parasztforradalom címe alatt".[118] Milotay szerint ez a forradalom annál is veszélyesebb és károsabb, mert átmenti a zsidó értelmiséget és burzsoáziát, míg a magyar „középosztály"-t menthetetlenül elsöpri.

Milotaynak és az általa képviselt újburzsoá-értelmiségi rétegeknek azonban nem kellett megvárniok az ellenforradalmi rendszer teljes összeomlását — számukra a teljes csőd már sokkal előbb bekövetkezett, éppen a vélt győzelem időszakában.

A német megszállás után úgy tűnt, hogy a jobboldal végre elérte már a századforduló, de különösen 1919 óta áhitott céljait. Nemcsak a teljes őrségváltás lehetősége csillant fel, de bekövetkezett vetélytársaik fizikai likvidálása is. Hamarosan kiderült azonban, hogy a németek nem hajlandók átengedni a zsákmányt és a zsidókézben volt vagyont maguknak akarják megszerezni. Rátették kezüket a magyar nagyipar fellegváraira éppúgy, mint a kiskereskedők raktárainak csekély készleteire. A háború menete, a Hitleri elleni merénylet következményei és a magyar belpolitika fejleményei, a kiugrás veszélyének erősödése, másfelől a németekkel való mindinkább éleződő ellentétek a zsidó burzsoáziától szerzett zsákmány felosztásán (Weiss Manfréd-konszern ügye !) mindinkább előtérbe tolták a nyilas szélsőjobboldalt.[119] Az imrédystákat a németek tartalékolták, ha a kormány esetleg nem „pariroz", erre viszont nyilván akkor került sor, amikor a hadihelyzet már reménytelenre fordult, de ez esetben az Imrédy-párt sem tudta a németek által kívánt szerepet betölteni, csak a nyilasok jöhettek számításba. Imrédyék tehát mind az uralkodó osztályok „átmentésére". mind a németek totális kiszolgálására alkalmatlanoknak bizonyultak, így bukásuk elkerülhetetlen volt.

[116] Uo.
[117] Népi válság, népi Magyarország. 130. l.
[118] Uo. 192. l.
[119] Weiss Manfréd konszern ügyére ld. *Karsai Elek—Szinai Miklós* tanulmányát. Századok. 1961. 4—5. sz. 680—720. l.

Milotay már 1944 májusában arról elmélkedett, hogy a történelem tanulsága szerint a „mérsékelt közép" mindig elbukik, bár bizonyos helyzetekben „lehet győzelmes akarat és célhozjutás is. Minden attól függ: idejében jut-e szóhoz . . . és mit akar és kik képviselik."[120]

Milotay a nyilasmozgalom háború előtti fellendülése szakaszában szükségesnek tartotta szerepüket, amint szerinte a Habsburgokkal való kiegyezés is a függetlenségi szélsőségre való hivatkozással vált lehetővé. „Azok, akik nálunk a zsidókérdésben a kiegyezéses megoldás hívei, ugyanezen okból kell hogy megbecsüljék a túlzókat, a radikálisokat, mert eredményt elérni . . . csak addig és olyan mértékben tudnak, amíg ez a radikalizmus fenyegető tartalék gyanánt a hátuk mögött áll."[121] Nem váltottak ki aggodalmakat belőle a nyilaspártok sikerei az 1939-es választásokon sem. A megoldást akkor Imrédy nyomdokain a „szélkifogási" taktikában látta.

1944 nyarán azonban be kellett látnia, hogy az úri jobboldalt már semmiféle taktikai fogás nem mentheti meg a vereségtől, és át kell engedje a hegemóniát a nyilasoknak. A magyar értelmiségi osztályoknak „arról, hogy vezető szerepüket az eddigi értelemben megtarthassák, mindenképpen le kellett mondaniok a feltörő, náluk dinamikusabb új népi tényezőkkel szemben"[122] — írta 1944 nyarán.

Milotay utolsó cikke az Új Magyarságban 1944. szeptember 10-én jelent meg. Elhallgatása — a teljes kudarc bevallása. Nem csatlakozott az uralkodó osztályok „kiugrásban" reménykedő csoportjaihoz, nem is valószínű, hogy ezek befogadták volna, de nem találta helyét a másik oldalon, a német támogatással puccsra készülő nyilasok között sem. Kitartott ugyan a csodafegyverekben még mindig bízó politikai álmodozás mellett, ezt fejezi ki belépése a Nemzeti Szövetségbe,[123] bár talán inkább a vis inertiae, a tehetetlenségi erő vitte oda, mint valódi hite a végső győzelemben.

A nyilasok rossznéven vették tőle, hogy október 15-e után sem szólalt meg újból. Nyilvánvalóan neki szólt egy nyilas „újságíró" fenyegetése a patkányhoz hasonló „vezércikkíró uraknak", akikre kemény lecke vár, ha nem teljesítik kötelességüket.[124]

A nyilasuralom időszakában, bár szerves része és következménye a Horthy-rendszernek, a hatalom végleg kicsúszott a bethleni ellenforradalmi koalíció kezéből, de azt az úri „középosztály"-nak, mint legesélyesebb várományosnak sem sikerült megszereznie. A Szálasi-rezsim elsősorban a kispolgári és lumpen elemeket emelte a kormányzati hatalomra, s alig félesztendős történetét végigkísérték az úri jobboldal maradványai és a nyilasok marakodása. „A politikai alvilág kerekedett felül, igazolni a szürkeséget, a tudatlanságot, a primitív önzést és az üres frázisokat . . . Elvetélt villamoskalauzokból alakult uralmi kuglizó társaság"[125] — jegyezte be naplójába Rajniss Ferenc, Milotay kebelbarátja és volt lapjának főmunkatársa, aki idézett lesújtó véleménye ellenére tagságot vállalt a nyilas Kormányzótanácsban Szálasi és Csia társaságában.

A „kitartott férfiak" végszava méltó volt prológusukhoz.

[120] Új Magyarság, 1944. jún. 4.
[121] Új világ felé. I. köt. 227. l. (1937. ápr. 25.)
[122] Új Magyarság, 1944. júl. 23.
[123] Uo. 1944. okt. 15.
[124] Összetartás, 1944. dec. 15.
[125] Belügyminisztérium Irattára, Rajniss Ferenc peranyaga. Rajniss Naplója.

Vigh Károly:

Adalékok Bajcsy-Zsilinszky Endre francia orientációs külpolitikai koncepciójához

Ormos Máriának „Franciaország és a keleti biztonság 1931—1936" c. nagyszabású műve (Bp., 1969, Akadémiai Kiadó, 453 l.) a magyar külpolitika vonatkozásában felveti a francia külpolitikai orientáció kérdését. Bár a szerző bőségesen idézi a hivatalos magyar külpolitika állásfoglalásait és a francia vonatkozású diplomáciai jelentéseket, de a külpolitikai alternatíva szempontjából figyelmet érdemlő francia orientáció problematikája kiesik vizsgálódása tárgyköréből.

E rövid cikk keretében nem vállalkozhattunk ugyan a téma feldolgozására (erre előkészületben levő disszertációnkban teszünk kísérletet), csupán adalékokat emelhettünk ki Bajcsy-Zsilinszky Endre publicisztikájából és parlamenti megnyilatkozásaiból. Tettük ezt azért, mert a két világháború közti Magyarországon, főleg a harmincas években, Bajcsy-Zsilinszky volt az a politikus, aki a korán felismert német veszedelemmel szemben védelmet keresve hazája számára, a legtöbbet tett annak érdekében, hogy egyrészt a hazai közvéleményt s a vezető politikai köröket, másrészt a francia illetékeseket meggyőzze a francia—magyar közeledés és együttműködés mindkét fél érdekeit szolgáló helyességéről. A legkevésbé rajta múlott, hogy ennek a franciabarát orientációnak nem értek meg a gyümölcsei.

*

Bajcsy-Zsilinszky Endre korán felismerte a Magyarországra leselkedő német veszedelem nagyságát. Amikor 1927-ben szervezetileg is szakított volt politikai barátaival: a Gömbös-csoporttal, és 1928-ban Előőrs címen új lapot indított, belpolitikai nézeteinek fokozatos módosulásával és társadalompolitikai nézeteinek kiépülésével párhuzamosan egyre határozottabban kirajzolódtak külpolitikai koncepciójának új vonásai is. Elsősorban németellenessége.

Az Előőrs hasábjain már 1929 februárjában[1] behatóan foglalkozik a német imperialista veszéllyel és — egyebek között — ezt írja: „E lap különben is egyik legszentebb hivatásának ismeri elindulása napjától kezdve: *ráeszméltetni a magyarságot a német veszedelemre.* Arra is, ami idebent van, arra is, mely kívülről fenyeget." Majd a magyar történelem tanulságai alapján arról ír, hogy „az egész magyar történelem egyetlen heroikus önvédelem a némettel szemben". Szakítást követel ezért azzal a németbarát politikával, amely Magyarországot az első világháború katasztrófájába juttatta, és olyan hamis színben tüntette fel, mintha a magyar történelemre a korábbi évszázadokban is a németbarátság volna jellemző. Az ellenforradalmi rendszer első évtizedének külpolitikáját bírálva, megállapítja, hogy addig, míg „európai hírünk alaposan meg nem vál-

[1] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Új helyzet — új magyar politika az új német impériummal szemben. I—II. Előőrs, febr. 23., márc. 2.

tozik, alig számíthatunk eredményesebb és a magyar erőket az európai politikába szervesebben belekapcsoló magyar külpolitikára. *Különösen Franciaországgal szemben.*"

Parlamenti felszólalásában[2] — a német—osztrák vámunió tervét élesen elutasító beszédében — is megállapítja: Magyarország addig nem számíthat a francia politika barátságosabb fordulatára, amíg magyar részről „nem demonstráljuk élesen és határozottan, hogy politikai és gazdasági téren egyaránt függetlenek vagyunk Németországtól". Bajcsy-Zsilinszkynek ezzel kapcsolatban volt bátorsága rámutatni arra, hogy nemcsak a francia külpolitika háború utáni ismert hibái, hanem a magyar külpolitika súlyos tévedései is hozzájárultak a francia—magyar kapcsolatok nem kielégítő alakulásához. Mindazonáltal vitába száll Rassay Károly, a polgári baloldal reprezentánsának álláspontjával, aki szerint megoldhatatlan ellentmondás feszül egy franciabarát és egy olaszbarát magyar politika között. Bajcsy-Zsilinszky szerint ugyanis elérkezett az ideje az ellentétek kiküszöbölésének és a két orientáció összehangolásának.

Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai koncepciójában a harmincas évek elejétől egyre nagyobb teret foglal el a francia orientáció. Publicisztikájában és parlamenti beszédeiben szüntelenül és állhatatosan felhívja a figyelmet a két országot egymással összekapcsoló közös külpolitikai érdekekre. Elmondhatjuk, hogy a magyar politikusok közül a legtöbbet tette annak érdekében, hogy egyrészt a hazai közvéleményt s a vezető politikai köröket, másrészt a francia illetékeseket meggyőzze a francia—magyar közeledés és együttműködés mindkét fél érdekeit szolgáló külpolitikai irányvonalának helyességéről.

Megnyilatkozásaiban — ha kellett — egyaránt bírálta a magyar és francia illetékeseket. Bethlen bécsi útja (1931 január) alkalmával pl. nem csupán azt hangsúlyozza, hogy a nagynémet nyomással és szomszédsággal szemben a magyar külpolitikának ellenpólusként „nem szabad feladnia, még a legádázabb ellenségeskedés vasgyűrűjébe szorítottan sem, a dunai népek szolidaritásának gondolatát", hanem kárhoztatja a francia politika „vak revízióellenességét", mellyel „oda fogja ragasztani Magyarországot Németországhoz". Majd hozzá teszi: „Ez ugyan elég keserves sors volna a magyar nemzet számára, de éppolyan kevéssé vigasztaló a dunai népek önállóságára is. Nyilvánvaló, hogy a francia politika előbb-utóbb véglegesen Németország ölébe dobja a Dunavölgyét és Franciaország minden közép-európai álmát . . ." Bajcsy-Zsilinszky úgy véli, hogy nemcsak Magyarország, hanem valamennyi dunai nép és Franciaország érdekében állna, ha a francia politika leszerelné „a dunai népek egymáshoz való közeledésének mostani mesterkélt akadályait. Ez talán az egyetlen elképzelhető ellensúlya az akart, vagy akaratlan német imperializmus túlságos keleti előretörésének."[3]

Az európai politikát foglalkoztató német—osztrák vámunió-tervvel kapcsolatban 1931-ben, a magyar és nemzetközi politikai életben zajló vitában Bajcsy-Zsilinszky határozottan állást foglal a vámunió ellen[4] és egyfelől bírálja a kis népeket fenyegető német gazdaságpolitikát, másfelől Franciaországot, amely — „bár lassan tudatára ébred a Dunavölgye rendezetlenségéből eredő bajoknak — nem képes belátni, hogy ezekhez a francia politika döntően hozzájárult és csökönyösen ragaszkodik a bukásra ítélt kisantant-politikához". Mégis úgy véli, hogy a németek dunavölgyi terjeszkedése ellen „természetes érdektárs és védőgát" Franciaország, a francia—magyar érdekközösség.

[2] Bajcsy-Zsilinszky Endre felszólalása a képviselőházban 1931. augusztus 1-én a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról szóló törvényjavaslat vitájában. Képviselőházi Napló (a továbbiakban KN.) 1931—34., I. köt. 276. l. Továbbá: Bajcsy-Zsilinszky Endre parlamenti beszédének sajtóvisszhangja. Előőrs, 1931. aug. 9.

[3] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Bethlen bécsi útja. Előőrs, 1931.febr. 1.

[4] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Tovább forr a dunai kérdés. Előőrs, 1931. máj. 10.

Gyakori témája Bajcsy-Zsilinszkynek — francia vonatkozásban is — az Anschluss. A Bethlen-kormány bukása után, a Károlyi-kormány külpolitikájával foglalkozva,[5] idézi a Le Temps egyik cikkét, amely szokatlan élességgel hangsúlyozza: hiába jár le nemzetközi jogilag jövőre a genfi megállapodás, amely lehetetlenné teszi az Anschlusst, Franciaország minden erejével megakadályozza Németország és Ausztria egyesülését. Bajcsy-Zsilinszky nem kételkedik ugyan a francia szándék őszinteségében, de ezt önmagában nem tartja elégségesnek. Mint írja: Franciaországnak sürgős kivezető utat kell keresnie „a mai közép-európai káoszból". Elégtétellel állapítja meg ezzel kapcsolatban, hogy a német—osztrák vámunió lekerült a napirendről, amihez jelentős mértékben hozzájárult Olaszország Anschluss-ellenes álláspontja. Ezek után hivatkozik a közös francia—magyar dunavölgyi érdekekre, és hangsúlyozza: Magyarországnak függetlenítenie kell magát „a régi, elavult és legkevésbé Németország által respektált háborús szövetségi ideológia nyűge alól, valamint a legyőzöttek szolidaritásának szintén tökéletesen megbukott . . . gondolata alól". Majd így folytatja: „A magyar öncélúság erőteljesebb hangsúlyozása egy dunavölgyi öncélúság szélesebb keretében s a német kolosszustól való teljesebb kulturális és tökéletes politikai függetlenségünk kidomborítása: csak ez lehet az útja a jobb megértésnek, elsősorban Franciaország felé, s csak ez lehet az előkészítője egy becsületesebb, emberségesebb, ésszerűbb Dunavölgy-rendezésnek, a magyar és a közép-európai kérdés megoldásának, s benne nem utolsó sorban az Anschluss végleges likvidálásának is."

Bajcsy-Zsilinszky néhány barátságos francia megnyilatkozás után túl korán reménykedik abban, hogy „érik egy jobb megértés Franciaország és a magyar nemzet között, amelynek meglesznek lassan bizonnyal a politikailag leszámítható gyümölcsei is". Úgy véli: ha „a magyar revízió kérdése elválik a német revíziótól", és az osztrák kérdés is végleg megoldódik, „a trianoni békeszerződés revíziója sem lesz többé, francia szempontból sem, olyan érinthetetlen kérdés, mint idáig".

A közép-európai kis országok közötti együttműködés francia elképzeléseivel azonosítja magát Bajcsy-Zsilinszky, amikor az 1932. év külpolitikai prognózisáról szóló cikkében[6] vezető helyet szentel a Le Temps c. francia félhivatalos ama óhajának, hogy a Duna-völgy népei, elsősorban Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia „keressék és találják meg *legalább a gazdasági* kooperáció módjait és eszközeit". Ehhez fűzi hozzá Bajcsy-Zsilinszky: „A mi duna-völgyi százszor hangoztatott igazságaink megpecsételése ez a francia kívánság." Majd kifejti, hogy véleménye szerint „egy szélesebb duna-völgyi koncepció elől nem zárkózhat el a magyarság".

Ilyen szélesebb duna-völgyi koncepció terve merült fel 1932 februárjában: a Tardieu-terv. André Tardieu még hadügyminiszter volt, amikor Genfben, a leszerelési konferencia francia delegátusaként egy korábbi eszméjét felvetve, információs tárgyalásokat kezdett az öt dunai állam preferenciális rendszerének megvalósítása érdekében. Az érdekelt kis államok részéről merev ellenállásra sehol sem talált. Az olasz és angol kormány sem utasította el, és így arra lehetett gondolni, hogy angol és olasz támogatással realizálható lesz. (Kánya magyar külügyminiszter is február 9-i expozéjában a dunai együttműködés elfogadása mellett foglalt állást.) Kezdetben csupán a német külügyminisztérium ellenzése zavarta a látszólagos egyetértést.

Tardieu elgondolásának különös súlyt és jelentőséget kölcsönzött, hogy amikor a Laval-kormány megbukott, 1932. február 20-án a Genfből hazatért Tardieu, a republikánusok vezére, a centrum jobbszárnyának kimagasló alakja került a kormány élére, megtartva magának a külügyminiszteri tárcát is. Tardieu 1932. március 2-án jelentette

[5] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Új magyar külpolitika felé? Előőrs, 1931. szept. 13.
[6] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Derengés. Előőrs, 1932. jan. 10.

be tervét az öt dunai állam egymás számára kölcsönösen nyújtandó vámkedvezményeinek bevezetésére a francia kamara pénzügyi bizottságában. Ezt követően a francia kormány jegyzéket intézett a Népszövetséghez, majd március 5-én az egyes kormányokhoz. A terv azonban részben Tardieu belpolitikai nehézségei, részben Anglia érdektelensége, de főleg az olasz és német ellenállás miatt az április 6-án megnyílt londoni konferencián megbukott. Ezzel az a kísérlet, hogy a francia rendet, az európai status quót a dunai rendszer megreformálása útján a Szovjetunió kizárásával az 1918-as szövetségi rendszer alapján megszilárdítsák, megbukott, de vele együtt hosszú időre elbukott a dunai gazdasági egység megteremtésének reális lehetősége is.[7]

A magyar politikai élet reagálását a Tardieu-tervre Márkus László a Károlyi-kormány bel- és külpolitikájáról szóló művében[8] így foglalja össze: „A magyar kormány külpolitikai orientációja igazában a Tardieu-tervvel szembeni magatartásában jutott érvényre. A francia orientáció melletti magyar állásfoglalás súlyában elenyészőnek mutatkozott; politikai értelemben a legitimisták és Bajcsy-Zsilinszky, gazdaságpolitikai oldalról pedig Gratz Gusztáv és részben Eckhardt és tábora támogatta csak. A francia orientáció tudatos németellenes jelentőségét pedig csak Bajcsy-Zsilinszky hívei hangsúlyozták.[9] A szociáldemokraták az angol álláspontot támogatták, és szemben állottak Tardieuvel, mint a francia jobboldal képviselőjével."

Bajcsy-Zsilinszky, aki a francia politikai orientáció legállhatatosabb magyarországi hívei közé tartozott, különösen nagy figyelmet szentelt a Tardieu-tervnek. Lelkes hangú cikkben üdvözölte a javaslatot. Már írásának a címe: „A Duna-völgy sorsa francia kézben"[10] is sokat mond. A javaslatot szerénynek és rugalmasnak tekinti, amely számot vet a Duna-völgy bonyolult viszonyaival. Bár indokoltnak látja, ha magyar részről előbb megvárják az egyes nagyhatalmak nyilatkozatait, a terv nemzetközi visszhangját, azt mindenesetre helyteleníti, hogy a magyar politikai élet és sajtó jelentős képviselői a német álláspont mellé álltak, mikor Németország — válaszul a francia tervre — sietve preferenciális segítséget ajánlott fel Ausztriának. Álláspontját indokolva hangoztatja: „Csak a vak nem látja, hogy a Németbirodalom, mióta terjeszkedésének útját nyugat felé elzárta a francia győzelem, még a háború előtti időknél is lázasabban keresi az utat, ha kell a kitörést kelet felé." Ezért üdvözli Bajcsy-Zsilinszky Tardieu kezdeményezését[11] és úgy értékeli azt, hogy „a francia politika most egyszerűen átlépett a korábbi dunakonföderációs tervezgetéseken: *elejtette a dunai Locarno gondolatát*". Úgy véli, hogy ezáltal a francia politika elhárította az útból azt a legnagyobb akadályt, amely eddig a dunai népek „gazdasági vagy politikai összebékítésének, vagy számunkra csupán egy ideiglenes modus vivendinek" az útjában állott.

Bajcsy-Zsilinszky azért lát fordulatot a francia kezdeményezésben, mert „a dunavölgyi gazdasági problémákat elválasztja a politikaiaktól" olyan értelemben, hogy nem kíván Magyarországtól jogfeladást. Ezért helyesli Walko Lajos külügyminiszter beszámolóját a 33-as bizottság ülésén, ahol Walko kijelentette, hogy a kormány rokonszenvvel kíséri a francia kezdeményezést, „főleg igen komoly gazdasági megfontolásból".

[7] A Tardieu-tervet lásd részletesebben: *Ormos Mária:* Franciaország és a keleti biztonság. 1931—1936. 101—125. l.

[8] *Márkus László:* A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bpest. 1968. 270—271. l.

[9] Cseténvi József nyilatkozatából: „Legnagyobb jelentőségű esemény (a Tardieu-terv, V. K.) a békekötés óta. A magyar kormányzat számára első alkalom, hogy a magyar kérdés megoldásán együtt dolgozhat az irányadó nagyhatalmakkal . . ." Szabadság, 1932. ápr. 10. és *Márkus:* i. m. 271. l.

[10] Előőrs, 1932. márc. 13.

[11] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Forr a Dunavölgy kérdése. Szabadság, 1932. márc. 27.

Bajcsy-Zsilinszky annyira hisz a Tardieu-terv sikerében, hogy bár tisztában van annak politikai és gazdasági nehézségeivel, mégis úgy látja: a francia javaslat „feltűnően kedvező nemzetközi helyzetben és nemzetközi előjelek mellett indult — remélhetőleg — hódító útjára".[12] Noha kétségtelenül kedvező nemzetközi fogadtatásban részesült a terv, de a folytatás — az elutasító német és olasz magatartás miatt — már annál kevésbé volt reménytkeltő. Indokolatlannak tartjuk azt az optimizmust is, ahogyan Bajcsy-Zsilinszky a francia kezdeményezés várható magyar következményei elé tekintett. Pártjának, a Nemzeti Radikális Pártnak a képviselőház 1932. október 12-i ülésén felolvasott deklarációjában ugyanis a francia javaslatról az alábbiakat jelentette ki: „Már a Tardieu-tervben érezhető volt annak az új francia politikának ébredése, amely már nem erőszakolja annyira a francia vazallusságot, hanem keresi az eszközöket a Duna völgyének függetlenítésére, öncélú életberendezésére." A továbbiakban a deklaráció elképzelhetetlennek tartja, hogy Franciaország nem vonja le a közeljövőben eddigi hibás duna-völgyi politikájának konzekvenciáit „és ezzel adódó gátszerű szerepét az újjáéledő német imperializmussal szemben".

A fenti deklarációt Bajcsy-Zsilinszky a Gömbös-kormány parlamenti bemutatkozása alkalmával mondta el és a Tardieu-tervről szóló állásfoglaláson kívül a pártokmány körvonalazta Bajcsy-Zsilinszky és pártja egész külpolitikai koncepcióját. A „nemzeti radikalizmus" címen 1930-ban meghirdetett politikai programjához képest a pártprogram külpolitikai téren lényegében nem változott. Továbbra is vallja, hogy a magyar nemzetnek — független államisága birtokában — vissza kell térnie „az árpádi külpolitika alapjaihoz és hagyományaihoz, amely az öncélú magyar nemzetet és államot a keleti és nyugati hódító szándékú nagyhatalmaktól független, öncélú Duna-völgyébe ágyazta bele".

Amennyiben az „árpádi külpolitikához" való visszatérés a középkori Magyarország időszakát idéző független államiságot jelenti, azt pozitívan kell értékelnünk Bajcsy-Zsilinszky koncepciójában. De ismerve akkori megnyilatkozásait és későbbi történetpolitikai munkáit (pl. vitáját Szekfű Gyulával!), a független államiság párosul nála a magyar középkori nagyhatalom iránti romantikus illúziókkal és az integrális Magyarország visszaszerzését célzó irreális törekvésekkel.

Programnyilatkozata a továbbiak során változatlanul hangsúlyozza a „Duna-völgye öncélúságának" a gondolatát is, amelyet úgy értelmez, hogy az utódállamokban élő magyar kisebbségek érdekében keresni kell a dunai népekkel a gazdasági kapcsolatok eszközeit és forrásait. „Tiltakozunk tehát minden olyan külpolitika ellen — hangoztatja a deklaráció —, mely rosszul értelmezett és kicsinyes gazdasági érvekkel Csonka-magyarországot továbbra is kiszakítva igyekszik tartani a Duna-völgyének egységéből, ezzel akadályozza az összetartozó területek reintegrálódásának megindulását a gazdasági és szellemi forgalom eszközeivel és akaratlanul a német dunai gazdasági és politikai hódítás talpa alá töri a magyarságot s az egész Duna-medencét." Ugyancsak változatlanul hitet tesz az olasz—magyar barátság mellett és megjegyzi, hogy ez nem lehet akadálya a dunai öncélúság gondolatának, mert annak érvényre jutását csak a német vazallusság akadályozná.[13]

Bajcsy-Zsilinszky további képviselőházi felszólalásaiban is támadja a Gömbös-kormány politikáját és napirenden tartja a Tardieu-terv eszméjét. Sajnálatosnak tekinti, hogy a magyar közvélemény nem méltányolja kellőképpen a Tardieu-javaslatnak azt az új

[12] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* A két főtéma. Szabadság, 1932. ápr. 3.

[13] Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselőházi felszólalása 1932. okt. 12-én. KN, 1931—34. 11. köt., 107—110. l.

vonását, hogy nem követelt Magyarországtól semmiféle jogfeladást és igénylemondást.[14] Beszédéből arról is tájékozódhatunk, hogy kívüle csak Pallavicini György és Gratz Gusztáv méltányolták a francia politikának ezt a kezdeményezését. Bethlen viszont mereven szembehelyezkedett vele.

A Tardieu-tervbe vetett remények meghiúsulása, a Gömbös-kormány külpolitikája és a hirtenbergi fegyverszállítás mind kedvezőtlenül befolyásolták a Bajcsy-Zsilinszky által oly hőn óhajtott francia–magyar közeledést.

*

A német nemzetiszocialista párt és Hitler hatalomra jutása Németországban azt jelentette, hogy a fasizmus nemzetközi veszéllyé növekedett, és hamarosan valóban, az agressziók sorozatán keresztül, beletaszította a világot az emberiség jelentős részének oly nagy szenvedést és gyászt okozó második világháborúba.

Európában a háború sújtotta országok tragédiáját nem kis mértékben az okozta, hogy éppen akkor kezdett érvényesülni a nagyhatalmak, mindenekelőtt Anglia külpolitikájában a hajlandóság a háború utáni status quo megváltoztatására. Azoknak az államférfiaknak és politikusoknak a befolyása hatott a külpolitikában, akik olyan illúziókat tápláltak, hogy a háborút csak úgy lehet elhárítani, „ha ésszerű határokig terjedő engedményekkel békítik meg Németországot". A felelős nyugati politikusok későn ismerték fel, hogy a hitleri Németország nem egyszerűen revansra tör és a versaillesi béke revízióját kívánja, hanem „hallatlanul barbár és drasztikus módszereket vezet be a nemzetközi érintkezésbe", amellyel éppen ezért „nem lehet és nem szabad a nemzetközi kapcsolatok hagyományos útjain a megegyezést keresni".[15]

Bajcsy-Zsilinszky jó politikai érzékét dicséri, hogy kezdettől fogva felismerte a hitlerizmus igazi arculatát és volt bátorsága a parlamentben kijelenteni: „Jogom van a magyar történelem alapján félni attól a hitlerizmustól, amely a legdurvább módon kezeli azokat az imperialista eszközöket, amelyekről azt hittük, hogy eltemették, de sajnos még a weimari birodalom sem temette el. Mit várhatunk ezektől" — teszi fel a kérdést Bajcsy-Zsilinszky Endre.[16] A sajtóban is éles szavakkal bélyegzi meg a németországi állapotokat: „Magyarnak, embernek, katonának egyaránt förtelem ez a náci »forradalom« . . ." — írja egyik cikkében.[17] Senki nála élesebben, bátrabban és következetesebben nem utasította el a náci politika módszereit és célkitűzéseit.

Ezért is fogadta olyan túlzott derűlátással Mussolini kezdeményezését: a négyhatalmi paktumot (1933. július 15.), mert azt remélte, hogy Anglia, Franciaország és Olaszország elég erősnek bizonyulnak majd Németországgal szemben. A Harmadik Birodalom azonban nem elégedett meg a fegyverkezési egyenjogúság biztosításával, és miután 1933. október 14-én kilépett a Népszövetségből, ezzel széttépte a négyhatalmi egyezményt is.[18]

Bajcsy-Zsilinszky a négyes paktum parafálása alkalmával még bízott az egyezményben és külön örömmel üdvözölte Mussolini szándékát, hogy likvidálják mindazokat

[14] Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselőházi felszólalása 1933. márc. 16-án. KN, 1931—34, 14. köt., 127—129. l.

[15] *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája, 1919—1945. Bpest. 1969, 141—142. l.

[16] Bajcsy-Zsilinszky Endre felszólalásai a képviselőházban Bethlen István németországi beszédeivel kapcsolatban: 1933. márc. 16—17. KN, 1931—1935, 14., 127—129. és 153. l.

[17] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Sültgalamblesen. Szabadság, 1933. júl. 9.

[18] Az 1933. évi római négyhatalmi szerződésről lásd bővebben: *Ormos Mária:* „Franciaország és a keleti biztonság 1931—1936." c. művét, 209—224. l.

a részletkérdéseket, amelyek Olaszországot Franciaországtól elválasztják. Mindezt abban a reményben mondja Bajcsy-Zsilinszky, hogy az olasz—francia közeledés és együttműködés a magyar revízió ügyét is segíti majd. „Semmit sem kívánhat jobban a magyar nemzet — hangoztatja — mint azt, hogy Olaszországon keresztül, és Olaszország és Franciaország megegyezésén keresztül a magyar igazság győzelmes erejű fórumhoz jusson és a magyar igazság realizálásához egy nagy lépéssel előbbre haladhassunk." — Véleménye szerint a négyhatalmi paktum szövegében azért mérsékelték a békerevízióra vonatkozó részt Mussolini eredeti tervéhez képest, mert a hitleri Németország agresszív külpolitikája izolálta Olaszországot, és Angliát az általános revízió ellen fordította.[19]

Bajcsy-Zsilinszky nyilvánvalóan mentséget keres Mussolini deferálására, és ezért igazat kell adnunk Ormos Máriának, aki idézett művében kifejti, hogy Olaszország — a kisantant államokra való tekintettel — francia kívánságra járult hozzá a magyar revízióra vonatkozó pontok törléséhez.[20] Minden olasz irányú elfogultsága mellett is Bajcsy-Zsilinszky jól látja, hogy a német változás, a hitleri náci birodalom létrejötte rendkívüli módon ártott a magyar revízió ügyének. Olaszország korábbi ígéretei és az angol—francia politikai körökben a háború utáni status quo iránti addigi tapasztalt merevség feloldódása azonban még azzal a reménnyel kecsegtette a Nemzeti Radikális Párt vezérét, hogy a magyar külpolitika kellő szívóssággal és állhatatossággal elkülönítheti a magyar revízió ügyét a némettől. Ezért különösen felháborította őt Gömbös Gyula miniszterlnök németországi látogatása, amely látványos tüntetés volt a német—magyar „sorsközösség" mellett és végzetes módon az első lépést jelentette a hitleri csatlósszerep vállalásának dicstelen útján.

Gömbös berlini útja önálló akció volt, amelyet előzetesen nem közölt Mussolinival, látogatása ezért kedvezőtlen visszhangot váltott ki Olaszországban. A magyar miniszterelnök hazatérése után ugyan azonnal levelet írt Mussolininak, amelyben változatlan olasz barátságát hangoztatta és kifejtette nézeteit egy szoros német—olasz—magyar—osztrák politikai és gazdasági együttműködés érdekében, de a Duce aggodalommal szemlélte a német—magyar közeledést. Ennek ellensúlyozására szorgalmazta a szorosabb olasz—osztrák—magyar viszony megteremtését, amelynek megvalósulását elősegíteni látszott az olasz—francia közeledés. Franciaország ugyanis azért lépett az Olaszországhoz való közeledés útjára, mert Ausztria függetlenségét Olaszországgal szövetségben kívánta garantálni, hogy ezzel elzárják a hitleri Németország útját a Duna-medence országai felé. Párizs ennek fejében felajánlotta a francia—olasz vitás kérdések rendezését. Ez jellemezte a Közép-Európával összefüggő európai politikát Hitler uralomra jutása után.

Az új helyzetben Bajcsy-Zsilinszky még inkább, mint valaha, az olasz orientációt és barátságot tekintette a magyar külpolitika alappillérének. Még 1932 novemberében, Gömbös római látogatása alkalmával írt cikkében[21] azért foglal állást egy *„minél erősebb olasz—magyar barátság"* mellett, mert úgy véli, hogy ez ellensúlyozhatja Közép-Európában „a nagyon is egyoldalú francia és német befolyást". Bajcsy-Zsilinszky eltúlozva Olaszország európai pozícióját, „Európa második katonai hatalmassága"-ként tünteti fel a fasiszta Itáliát. Viszont igazat kell adnunk a cikkírónak azokkal szemben, akik azt állították, hogy az olaszbarátság ellentétben áll a magyar—francia jóviszony szándékával. Bajcsy-Zsilinszky alábbi megállapításai ugyan nem nélkülöznek bizonyos túlzásokat, de alapjában helyesek: „Franciaország és Olaszország érdekei egyfelől az Anschluss kérdésében, más-

[19] Bajcsy-Zsilinszky Endre beszéde a képviselőházban 1933. jan. 9-én a napirend vitájában. KN, 1931—34, 17. köt. 188—190. l.

[20] *Ormos Mária:* i. m., 218—221. l.

[21] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Egy hét margójára. Szabadság, 1932. nov. 13. Cikkének egyik alcíme: „A római út és az olasz—magyar barátság."

felől a keleti német politika kérdésében, végül pedig az egész dunai kérdésben nagyon is párhuzamosak, ha nem azonosak." Bajcsy-Zsilinszky ezért reménykedik egy olasz—francia kibékülésben.

Bár a szerző ez alkalommal is hitet tesz az olasz szövetség mellett, de még Olaszországgal kapcsolatban sem mulasztja el a magyar függetlenség és önállóság hangoztatását: „Természetesen ma sem adhatjuk magunkat vazallusi szerepre s ma sem tehetjük, hogy föltétel és gondolkodás nélkül alárendeljük magunkat az olasz politikának. Politikailag és gazdaságilag is csak a kölcsönösség adhat ennek a barátságnak igazi jelentőséget."

Alig fél évvel később, amikor a hitleri Németország már nem csupán a középeurópai kis államokra kezd nyomást kifejteni, hanem az olasz politikát is igyekszik befolyásolni, Bajcsy-Zsilinszky a parlamenti padsorokból hangsúlyozza:[22] Mindig azt vallotta, hogy még akkor is ragaszkodni kell a szoros magyar—olasz kooperációhoz, ha „esetleg lehetnek ennek reánknézve talán nem minden tekintetben kedvező következményei. *Ilyen általam is rettegett momentum az, hogy nem fog-e Olaszország túlságosan összekapcsolódni Németországgal, nem fog-e olyan szövetségi politikát csinálni, amely megint két táborra osztja Európát, s hogy Németország így az olasz—német szövetségen és kooperáción keresztül nem lesz-e terhes esetleg reánk nézve is.*" (Kiemelés tőlem — V. K.)

Bár Bajcsy-Zsilinszky még az olasz orientációról szólva sem mulasztotta el a magyar független külpolitika hangsúlyozását és beigazolódtak ezzel kapcsolatos aggodalmai, mégis végig túlzott jelentőséget tulajdonított Olaszország és Mussolini szerepének — főleg Közép-Európában. Nagy reményeket fűzött a magyar kormányfő 1933. július 9—11-i bécsi tárgyalásaihoz és a Rómában, július 26-án kezdődő olasz—magyar megbeszélésekhez. Túl sokat várva a tárgyalásoktól és az olasz—osztrák—magyar együttműködés várható következményeitől, úgy vélte, hogy „az olaszoknak a franciákkal való kibékülése útján híd épül" Magyarország számára a nyugat felé. Ezért annak a reményének ad kifejezést, hogy „a revízió gondolata éppen a Duce közvetítésével lassan a francia nemzeti közvéleményt is megmozdítja a Duna-völgyének egészségesebb rendezése s a revízió felé".[23]

A revízióval kapcsolatban szólnunk kell egy olyan kérdésről, amely a két világháború közötti magyar külpolitika történetével foglalkozó művekben nem került részletesebb tárgyalásra, s amit különösen Bajcsy-Zsilinszky Endre vetett fel erőteljesen, amikor parlamenti beszédeiben és publicisztikájában egyaránt azt hangoztatta, hogy „élesen el kell választani a magyar revízió ügyét a német revíziótól". Ezt a nézetét Bajcsy-Zsilinszky 1933 áprilisában azzal is indokolta, hogy az angol alsóházban és közvéleményben az a nézet alakult ki, „hogy a hitleri német birodalom támadó jellegű és Európa-ellenes politikája meggondolásra kell, hogy késztesse Európa nemzeteit a német revízió kérdésében. Az a *világellenszenv* — olvashatjuk a cikkben —, amely felvonulóban van a német birodalommal szemben: egy okkal több, hogy a magyar revízió sajkáját végleg eloldjuk a német revíziós gályától."[24] Örömének ad kifejezést, hogy ebben a kérdésben nincs egyedül: Nagy Emil volt igazságügyminiszter a Pesti Hírlapban magáévá tette ezt a gondolatot. Majd idézi Herczeg Ferencnek ugyancsak a Pesti Hírlapban megjelent cikkéből az alábbi szavakat: „. . . el kell választanunk ügyünket a németekétől és fokozott erővel kell követelnünk a magunk igazságát."

[22] Bajcsy-Zsilinszky Endre beszéde a felhatalmazási javaslat vitájában 1933. jún. 20-án. KN, 1931—34, 17. köt. 351—357. l.

[23] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Róma—Budapest. Szabadság, 1933. aug. 6.

[24] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Tények és események igazolnak . . . Szabadság, 1933. ápr. 23.

Bethlennek a Berliner Börsenzeitungban megjelent cikkével is azért száll vitába, mert az exminiszterelnök így kapcsolta össze a német és a magyar revízió ügyét: „Szövetségest látok a német államban, szövetségest a békeszerződések bilincsei ellen folyó harcban." Bajcsy-Zsilinszky ezzel szemben kijelenti: „Én az ilyen revíziós szövetség ellen tiltakozom, mert a revíziós politikának legnagyobb baja volna, valósággal a magyar revízió megfúrását jelentené, ha a német revízióval összekötnénk a magyar revíziót." — Nagy hatású parlamenti felszólalását így fejezi be: „. . . nekünk vigyáznunk kell, hogy még a látszatát is elkerüljük annak . . ., hogy mi a Németbirodalomnak és a német birodalmi politikának az uszályhordozói vagyunk."[25]

Bajcsy-Zsilinszky jól látja, hogy Közép-Európa újjárendezése, a dunai problémák megoldása, pontosabban: a trianoni béke korrigálása elképzelhetetlen Franciaország hozzájárulása nélkül. Ezért tesz erőfeszítéseket a francia politikai körök megnyerésére. Már eddig is számos parlamenti megnyilatkozását és cikkét idéztük, amelyekben Bajcsy-Zsilinszky egyfelől kifejtette Magyarországnak a franciabarát orientációhoz fűződő érdekeit, másfelől megmagyarázta a francia illetékeseknek, hogy a kisantant gyengesége és a fokozódó német veszély miatt Franciaországnak revideálnia kell dunai politikáját.

Azt viszont nem ismeri fel Bajcsy-Zsilinszky, hogy a nemzetiszocializmus és Hitler hatalomra jutása után a nyugati hatalmak politikája arra irányul, hogy a náci imperializmus mohóságát megkíséreljék csillapítani és agresszióját kelet felé, a Szovjetunió irányába terelni. A magyar revízió kérdéseivel, főleg a német követelésektől különálló magyar igények kielégítésével már a 30-as évek közepétől senki sem törődött. Így azután a 30-as évek második felében — nem kis mértékben a tengelypolitika következtében — gyakorlatilag egyre inkább a német agresszió függvényévé vált a magyar területi revízió ügye. A Szovjetunió, amely érdekelt volt a versaillesi békék korrigálásában, amikor 1933-ban a fasizmus hatalomra került Németországban és így nemzetközi veszéllyé növekedett, a béke megmentése és a fasizmus megfékezése érdekében a status quo álláspontjára helyezkedett. Mély hatást keltett pl. a szovjet külpolitika ama gesztiója, amikor a keleti biztonság megteremtését célzó szerződés-sorozatokkal kapcsolatos tárgyalások alkalmával — az elintézetlen besszarábiai kérdés ellenére — hajlandónak mutatkozott Romániával is egyezményre lépni.[26]

Bajcsy-Zsilinszky ugyanakkor szinte Don Quijote-i megszállottsággal képviselte a Németországtól független magyar területi revízió ügyét és táplált illúziókat a francia és az angol politikát illetően. Mint ismeretes: Anglia és Franciaország kezdettől fogva bátorította a náci agressziót, nem ismerte fel az egész emberiséget fenyegető veszélyt és az appeasement politika posványába süllyedve, az Anschlusstól kezdve Csehszlovákia feldarabolásáig, mindenhez hozzájárulását adta. Olaszország pedig, illetve Mussolini — egyre inkább a német politika uszályába kerülve — végül is deferált az Anschluss kérdésében és valamiféle föl.közi-tengeri fasiszta birodalom vágyálmait kergetve, föladta önálló külpolitikáját és az agresszív német birodalom csatlósává züllött.

A fentiek előrebocsátása — úgy véljük — szükségesnek látszik azoknak az adalékoknak az ismertetéséhez, amelyek Bajcsy-Zsilinszky francia orientációjának 1933-ból származó bizonyítékai. Publicisztikájában a nácizmus hatalomra jutása után szembetűnő, hogy minden kedvező jelenséget, vagy hírt szinte reflektorfénybe állított, ami Franciaországból érkezett és megértést mutatott a magyar külpolitika törekvései iránt. A Magyarország iránti megértés figyelemre méltó példájának tekinti ezért Pierre Domi-

[25] Bajcsy-Zsilinszky Endre felszólalása 1933. márc. 16-án a napirend kérdéséhez. KN, 1931—34, 14. köt. 127—129. l.

[26] *Ormos Mária:* Franciaország és a keleti biztonság, 1931—36. c. id. művében. 166. l.

nique szerkesztő cikkét a „République" c. baloldali lapban, aki kendőzetlenül megírta, hogy „a francia politika súlyos politikai hibákat követett el a Duna-völgyében . . ."[27] George Roux ugyancsak a „République" hasábjain megjelent írása a fenti cikkel teljes összhangban állapítja meg a következőket: „Szövetségesei vagyunk a békeszerződésekből született összes új államoknak, melyeknek túl sokat adtak a győzelem mámorában. Őrültség azt hinni, hogy ezeket a békéket teljességükben fenntarthatjuk."[28] De Bajcsy-Zsilinszky lapja nem csupán a „République"-re hivatkozik, hanem idézi a szocialista Léon Blum-nek a Populaire hasábjain megjelent cikkét is, amelyben a szocialista vezér síkra száll amellett, hogy a Népszövetségben vegyék komolyan a revízió lehetőségére utaló 19. cikkely alkalmazását.

Bajcsy-Zsilinszky a képviselőházban elmondott beszédeiben is felhívja a figyelmet a magyar revízió gondolatának kedvező francia fogadtatására és az eléggé szórványos megnyilatkozásokat indokolatlan optimizmussal ítéli meg. Kijelenti: a magyar revíziónak sok barátja van a francia politikai körökben, és véleménye szerint egyre inkább tért hódít az a gondolat Franciaországban, amely elválasztja egymástól Versailles és Trianon revízióját.[29] Ugyancsak a parlamentben, a költségvetési vitában elhangzott felszólalásában tér ki a revízió problémájára. Itt is elmondja a ceterum censeo-t: nem szabad a német revízió ügyével összekapcsolni a magyar revíziót. Majd idézi Paul Boncour és Charles Danielou francia miniszterek korábbi kijelentéseit, akik helytelenítették a békeszerződéseket, holott közülük Danielou előadója volt a trianoni békeszerződésnek, de — tiltakozásul annak igazságtalanságai ellen — lemondott előadói tisztéről.[30]

Még 1933 őszén is reménykedik Bajcsy-Zsilinszky egy dunai kibontakozásban, holott addigra Németország a Népszövetségből való kilépéssel lényegében szétt épte a Mussolini által kezdeményezett négyhatalmi egyezményt, amelytől Bajcsy-Zsilinszky annyit várt. Mégis azt gondolja Franciaországról, hogy „nem vállalhatja egy részrehajló és igazságtalan jogállapot fenntartása érdekében örök időkre a zsandár szerepét a Duna-medencében . . ." A problémafelvetésben és megközelítésben azonban nem ért egyet a magyar revíziós propagandával, mert véleménye szerint a békeszerződés hibáinak „egyoldalú hánytorgatásával, anélkül, hogy őszintén a magunk tévedéseit is beismernénk", nem nyerheti meg Magyarország a francia politikai közvéleményt a maga igazságainak. Franciaországot a trianoni békeszerződés negatívumával szemben „csak pozitívumokkal" lehet megnyerni — hangoztatja Bajcsy-Zsilinszky. S ha eddig egyetérthettünk is okfejtésével, a „pozitívumok" vonatkozásában meg kell ismételnünk azt a korábbi megállapításunkat, hogy Bajcsy-Zsilinszky változatlanul a „két pogány közt egy hazáért" koncepció rabja. Ugyanis azt fejtegeti, hogy Franciaországot meg kellene győzni arról: használja fel Németország és a Szovjetunió „világpolitikai passzivitását", azt fordítsa Európa javára, elfogadva a magyar tételt: „a lengyel és magyar nemzet barátsága és együttműködése adhatja meg egyes-egyedül az orosz és német óriások közé szorult összes népeknek éltük függetlenségét és biztonságát. És csak e két nemzet összefogása indíthatja meg a kibontakozást a mai zűrzavarból."[31]

[27] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* „Zsákutcában a magyar külpolitika" c. cikkében (Szabadság, 1933. febr. 26.) hivatkozik Dominique cikkére, a megjelenés dátumának megjelölése nélkül.

[28] *Tiszántúli:* „Franciaország és a revízió" c. cikke (Szabadság, 1933. ápr. 16.) hivatkozik Roux fenti írására.

[29] Bajcsy-Zsilinszky Endre beszéde 1933. jún. 9-én a napirend vitájában. KN, 1931—34, 17. köt. 188—190. l.

[30] Bajcsy-Zsilinszky Endre beszéde 1933. máj. 17-én a költségvetési vitában. KN, 1931—34, 15. köt. 503—510. l.

[31] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Bethlen István új igazságai és régi tévedései. Szabadság, 1933. dec. 10.

Nem csupán azért kell helytelenítenünk Bajcsy-Zsilinszkynek ezt a koncepcióját, mert szovjet- és kommunistaellenes elfogultsága ekkor még megakadályozza őt annak a felismerésében, hogy a Szovjetunió a béke megőrzésének a híve és a hitleri Németország felől veszélyeztetett kis országok támasza, hanem mert túlértékeli a lengyel—magyar összefogás erejét. Nem veszi figyelembe az alapvető erőviszonyokat, amelyek — ha igaz volna is fenti tétele a két szomszédos nagyhatalomról — akkor sem oldhatná meg a közép- és kelet-európai kis nemzetek problémáját.

Már sokkal inkább egyetérthetünk azzal a cikkével, amelyben a magyar külpolitikának az új esztendő küszöbén várható feladatait körvonalazza. Helyesen állapítja meg: Magyarországnak mindenképpen békére van szüksége ahhoz, hogy megérlelődjenek a feltételek a magyarsággal szembeni jóvátétel számára. Azt is helyeselhetjük, ahogy a magyar revíziós politika „szertelenségeit" és „kisvonalúságát" bírálja, azt a propagandamódszert, amely elvonatkoztatja a magyar revízió kérdését bizonyos nagy európai politikai problémáktól és elhallgatja a dunai problémák fő feladatát: a magyar érdekeknek az összehangolását „Közép-Európa többi népeinek életigényeivel".

Majd kifejti, hogy még az etnográfiai határok alapján eszközölt revízió elérése is — amelyet első lépésnek tart a revízió útján — csak Franciaország megnyerésével képzelhető el. Viszont a francia politika hozzájárulását — hangoztatja Bajcsy-Zsilinszky — pusztán „az igazság és a múlt érdemeinek alapján soha meg nem nyerhetjük", hanem csak oly módon, ha Magyarország *bekapcsolódik* Franciaország európai politikájába. Ennek legfőbb eszköze — mint írja — „bátor szembefordulás Németország keleti terjeszkedésével".

Így fogalmazza meg a magyar érdekű „önvédelmi politikát", de ezt kiterjeszti egy esetlegesen keletről jövő „áradat" elleni készenlét állapotára, hivatkozva a történelmi tapasztalatokra: a mongol, török, orosz támadásra. Szinte az egész magyar külpolitikát áttekintő cikkét végül azzal fejezi be, hogy 1934-et döntő évnek tekinti a versaillesi és trianoni békeszerződések éles elválasztása, a német veszedelem elleni önvédelmi politika és a Duna-völgye újjárendezése szempontjából.[32]

Ha Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai koncepciója több vonatkozásban — pl. a revízió kérdésében — éles bírálatra is szorul, abban viszont feltétlenül egyetérthetünk álláspontjával, hogy a magyar külpolitikát nem lehet függetleníteni az égető belpolitikai kérdésektől. Parlamenti beszédeiben ennek ismételten hangot adott — a revízió vonatkozásában is. Szinte a revízió feltételeként jelölte meg egy demokratikus belpolitikai program végrehajtását. Erről tanúskodik 1933. évi április 7-i parlamenti felszólalása is, amikor a napirend kérdéséhez szólva, kijelentette: „Magyarország addig nem komolyan, nem teljesen revízióképes, addig nem állhatunk oda az európai tárgyalóasztalokhoz míg mai alkotmányunknak szégyenfoltját, a nyílt választójogot, amely Európába egyedül áll, mint egy elmúlt világnak maradványát, gyökeresen ki nem irtjuk . . ." Majd sorra véve a súlyos társadalmi, szociális problémákat, megállapítja: „Igazat kell, hogy adjanak nekem, hogy igen is, az évszázados magyar szociális kérdések nincsenek megoldva és ebben az irányban nem történnek elhatározó lépések."[33]

Néhány hónappal fenti kijelentései után, június 13-án a költségvetési vitában nemcsak azt emeli ki, hogy a trianoni békeszerződés revízióját el kell különíteni a német kérdéstől, hanem azzal fejezi be beszédét, hogy „helyes kultúrpolitikán, egészséges és

[32] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Új feladatok előtt a magyar nemzet. Szabadság, 193 3 dec. 31.

[33] Bajcsy-Zsilinszky Endre felszólalása 1933. ápr. 7-én a napirend kérdéséhez. KN, 1931—34, 14. köt. 577—578. l.

nagystílű szociálpolitikán kívül szükség van a revízió komoly elindításához a szabadság és a demokrácia intézményeinek megvalósítására is".[34]

Bajcsy-Zsilinszky már a korábbi években is éber figyelemmel kísérte a szomszédos Ausztriában lezajló politikai eseményeket, az Anschlussról szóló állásfoglalásokat. Hitler hatalomra jutása után, amikor az Anschluss-veszély óriási mértékben megnövekedett, a sajtóban és parlamenti felszólalásaiban állandóan napirenden tartotta a kérdést. Szinte catói állhatatossággal ismételgette a ceterum censeo-t: minden erővel meg kell akadályozni az Anschlusst. Határozottabb állásfoglalásra sürgette a hivatalos magyar külpolitikát, követelve, hogy mondja ki: „Ausztria önállósága és önállóságának megvédése a hitleri rohamokkal szemben tiszta és vitathatatlan magyar érdek."[35] Bajcsy-Zsilinszky koncepciójában a Drang nach Ostennel szemben a magyar külpolitika alapvető érdekének tekinti, hogy „Olaszország és Franciaország a dunai kérdésben megegyezzen".[36] Általában abban reménykedik, hogy Olaszország megőrzi jó kapcsolatait Franciaországgal és hatást gyakorolva a francia külpolitikára, eléri Párizs „egyoldalú kisántántbarátságának" felülvizsgálatát.[37] Mint ismeretes: Bajcsy-Zsilinszkynek az olasz magatartáshoz fűzött reményei nem váltak valóra, mert Mussolini az abesszin kalanddal felrúgva a stresai politikát, a meggyengült Olaszországot csakhamar beletaszította a hitleri Németország oldalán a háborús vereség szakadékába.

Közép-Európa megosztottságát látva, Bajcsy-Zsilinszky koncepciójában a dunai kérdés megoldására egy olyan terv szerepelt, amely a közép-európai kis országok frontját lett volna hivatva erősíteni a Harmadik Birodalom fenyegetésével szemben. Parlamenti megnyilatkozásain kívül külpolitikai tárgyú publicisztikájában is ennek a gondolatnak ad hangot. Így pl. „Széles és szerves dunai egységet!" c. vezércikkében,[38] egy évvel Hitler hatalomra jutása után, ezt hangsúlyozza: „A magyar ügy csak akkor győzedelmeskedhet, ha mellette van az európai és világközvélemény . . ." Ennek érdekében sürgeti, hogy magyar részről dolgozzanak ki egy nagyvonalú, egyetemes dunai elgondolást. Egy ilyen dunai rendezés alapjául tesz javaslatot a magyar—osztrák—csehszlovák közeledésre és megegyezésre, „amiből aztán továbbfejlődhet egy szélesebb dunai megoldás", megnyerve ehhez Franciaországot. Mert — mint írja — csak így képzelhető el egy védőgát kiépítése gazdasági, művelődési, politikai és katonai szempontból „a Dunára törő Németbirodalommal szemben".

Végül így fejezi be cikkét: „Ceterum censeo: sürgősen és élesen el kell választanunk a trianoni békeszerződés revízióját a versaillesi szerződés revíziójától, be kell rendezkednünk a céltudatos és eredményes védekezésre a német politikai, gazdasági és művelődési hódító tervekkel szemben, első sorban nekünk, magyaroknak . . ."

Még 1934-ben és 1935 elején — az abesszin háború előtt — Bajcsy-Zsilinszky abban reménykedett, hogy az olasz külpolitika irányvonala az Anschluss-kérdésben és a nemzetközi helyzet egyéb problémáinak megítélésében nem változik. Sőt olyan jelek is mutatkoztak, hogy Franciaország a Drang nach Osten miatt hajlandó felülvizsgálni középeurópai politikáját. Amikor pl. Bajcsy-Zsilinszky a Pester Lloyd 1935. január 23-i számában „A német—magyar viszony alakulása" címmel írt cikket, meglepő dolog történik: a francia külügyminisztérium félhivatalosa, a „Le Temps" január 27-i számában

[34] Bajcsy-Zsilinszky Endre felszólalása a költségvetési vitában, 1933. jún. 13-án. KN, 1931—34, 17. köt. 274—280. l.

[35] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Szavak helyett végre tettek. Szabadság, 1934. febr. 11.

[36] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Sorsdöntő órák. Szabadság, 1934. febr. 25.

[37] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Magyar—osztrák szövetség és dunavölgyi együttműködés. Szabadság, 1934. aug. 20.

[38] Szabadság, 1934. jan. 7.

leközli az ellenzéki politikus írását.[39] Bajcsy-Zsilinszky ebben a cikkében követeli, hogy Magyarország határozottan foglaljon állást az Anschluss ellen, mert — mint írja — „földrészünk e részének függetlensége összeegyeztethetetlen az Anschluss-szal és Németország túltengő befolyásával, amely abból szükségszerűen következnék".

Bajcsy-Zsilinszky, aki a magyar külpolitikát illetően egyfelől a „latin" (francia—olasz) orientáció híve, másfelől Anglia és a brit világbirodalom erejében bízik a fenyegető német veszedelemmel szemben, ezekben az években szívósan és lankadatlanul küzd azért, hogy a magyar külpolitika „tizenöt év fekete árnyékán" túllépve, élesen különítse el „a maga revíziós igényeit a versaillesi szerződés revíziójától".[40] Bethlent bíráló cikkében hangsúlyozza: „az olasz politika habozása esetén éppen nekünk magyaroknak kellene eszmeileg az Anschluss-ellenes tábor élére állanunk, hiszen minket nem továbbterjeszkedésünkben, hanem egyenesen létünkben fenyeget a Németbirodalomnak Hegyeshalomig való nyomulása."

Cikkét Bajcsy-Zsilinszky drámai hangon fejezi be: „hangosan, haragosan és kétségbeesetten kiáltom a magyar fülekbe és a nemzet lelkiismeretébe: nem maradhatunk az egész világgal szemben egyedül ketten: az ingadozó és szakadékok felé tántorgó német birodalommal mi Csonkamagyarország . . . Kivezetőt ebből a szörnyű zsákutcából, míg el nem fogyott minden erőnk, ellenállásunk és lélegzetünk!"

A magyar parlamentből kiszorítva, Bajcsy-Zsilinszky 1935-ben is kifejezést ad franciabarátságának. Amint egyik cikkében kifejti: ő csak kis részben érzelmi alapon híve a francia orientációnak, nagyobbrészt tudatosan, értelmi alapon képviseli a magyar külpolitika francia irányú tájékozódásának a szükségességét. Franciabarát politikája abból a tételből indul ki, hogy „a magyar politika csak európai politika lehet, nem állhat szemben a nagy nyugati hatalmakkal . . . s nem tévedhet olyan egyoldalúságokba többé, mint ahogy 1883-ban, mikor végérvényesen a német birodalom igájába törtünk . . ." Szót emel a vazallusszerep ellen és megismétli sokat hangoztatott tételét: „a magyar külpolitika útja Párizs felé Román keresztül vezet."[41]

*

Bajcsy-Zsilinszky Endre publicisztikájának és parlamenti megnyilatkozásainak a francia orientációval, valamint a német kérdéssel összefüggő megnyilatkozásait azért ismertettük, hogy lássuk: a magyar függetlenség ellenzéki szószólója már a Rajna-vidék megszállása előtti években felismerte a Németország felől Magyarországra és egész Európára leselkedő veszedelmet. Az 1931—35 közötti években ez volt Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai koncepciójának központi gondolata és ebből a szemszögből ítélte meg a Magyarországot érintő egyéb külpolitikai kérdéseket is. Senki nála nagyobb erővel és hangsúllyal nem figyelmeztette a magyar kormányköröket, az egész magyar közvéleményt a német veszedelemre. De hiába kiáltott kétségbeesetten „a magyar fülekbe", a Gömbös-kormány éppen az ellenkezőjét tette annak, amit Bajcsy-Zsilinszky tanácsolt: végzetes módon szorosra fűzte a kapcsolatokat a hitleri Németországgal.

Azt a törekvését is pozitívan kell megítélnünk, amilyen állhatatossággal kísérelt meg kiutat keresni Magyarország számára „ebből a szörnyű zsákutcából" a nyugati hatalmak, elsősorban Franciaország felé. Kétségtelen tény azonban, hogy Bajcsy-Zsilinszky francia orientációs külpolitikájának elháríthatatlan akadályát képezte Franciaország — Angliával együtt folytatott — kelet-európai politikája, amely a Délkelet-Európára nehezedő német nyomás éveiben magukra hagyta ezeket az országokat és nem tett semmi

[39] Szabadság, 1935. febr. 3.

[40] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Magyarország nemzetközi helyzete Európában. Válasz Bethlen István gróf cikkére. Szabadság, 1934. júl. 8.

[41] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Közös ellenzéki programot! Szabadság, 1935. dec. 15.

lényegeset a Duna-völgye politikai megosztottságának megszüntetésére, az Anschluss elhárítására. Ebben az összefüggésben helytelenítenünk kell Bajcsy-Zsilinszky egyoldalú olasz—francia—angol orientációs politikáját (nem is beszélve az olasz kapcsolatok és Olaszország szerepének túlértékeléséről!), és azt az ideológiai-politikai elfogultságban gyökerező tévedését, ahogy egyenlőségi jelet tett a hitleri Németország és a Szovjetunió közé a közép-kelet-európai kis országokat fenyegető veszély tekintetében. Igaz, ennek a „két pogány közt egy hazáért" szemléletnek nála inkább elvi, mint gyakorlati politikai jelentősége volt, mert a magyar függetlenségért és szuverenitásért folytatott harcában a politikai küzdőtéren nem a Szovjetunióval, hanem a Harmadik Birodalommal találta magát szemben. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a kisantant-államokkal szembeni ellenséges érzülete ellenére felismerte a délkelet-európai kis országok összefogásának szükségességét a fő veszély: a náci imperializmus ellen.

Ami a békés revíziót és Trianonnak Versaillestől való elkülönítését illeti: Bajcsy-Zsilinszky pusztán ennek az elvi álláspontnak a hangoztatásával sokat tett azért, hogy felvértezze a magyarságot a szellemi-politikai ellenállásra a Gömbös-kormány és általában a hivatalos körök németbarát politikájával szemben. Nagyon kell becsülnünk harcos németellenes publicisztikáját, parlamenti megnyilatkozásait. Ugyanakkor viszont tényként kell megállapítanunk, hogy a német törekvésektől független magyar területi revízió felvetésének (akár részleges, akár a Bajcsy-Zsilinszkynél legtöbbször megfogalmazott integrális revízió formájában) Hitler és a nemzetiszocializmus hatalomra jutása után nem lehetett realitása.

Mindent összevéve: Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai koncepcióját, politikai és publicisztikai tevékenységét a Károlyi- és Gömbös-kormány időszakában lényegében pozitívan kell értékelnünk. A harmincas évek első felében a nemzeti függetlenség szószólójaként — sokszor a határokon túlra is elhangzó szavával — figyelmeztetett a hitleri barbarizmus és a németbarát politika veszélyeire. Ezért reagált olyan gyorsan és hevesen a hitleri agresszió rajnai lépéseire.

*

Bajcsy-Zsilinszkynek a rajnai német megszállást elítélő és az ebből eredő veszélyekre felhívó alábbi vezércikkének a publikálásával azt szeretnénk dokumentálni, hogy érdemes behatóan foglalkozni a mártírhalált halt ellenzéki politikus külpolitikai tárgyú publicisztikájával. Ugyanis, ha arra a kérdésre akarunk feleletet kapni, hogy az ellenforradalmi negyedszázad külpolitikájának milyen alternatívái voltak, akkor ehhez alaposan tanulmányoznunk kell — egyebek között — Bajcsy-Zsilinszky történetpolitikai tanulmányait, parlamenti beszédeit és többszáz cikkre rúgó publicisztikáját is.

Ezek után adjuk át a szót Bajcsy-Zsilinszky Endrének:

Szabadság

1936. március 15.

Egy kis óvatosságot!

Írta:

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE

Mindenekelőtt egy kis mérsékletet szeretnék ajánlani azoknak a „magyar testvéreknek", akik nem tudják fékezni a német események nyomán kitört lelkesedésüket. Lelkesedni ráérünk majd akkor, amikor kézzel foghatunk meg valami icipici kis eredményt a magyar ügy megoldásának hosszú kálváriaútján.

Látván ezt a megokolatlan és tárgytalan lelkesedést, melynek zavaros zsivaja különösen a kormánypárt sajtóberkeit és csalitjait veri föl, önkéntelenül fölvetődik bennünk a kérdés: hol van ilyenkor az a fönséges tárgyilagosság és olimposzi bölcsesség, amelyet a hivatalos magyar kormánypolitika annyiszor prédikál mindeneknek, hangfogót téve minden határozott véleménynyilvánításra fontos és kényes külpolitikai kérdésekben?

Ez a hivatalos magyar külpolitika sohasem mert, vagy sohasem akart állást foglalni például az Anschluss kérdésében, hangoztatván, hogy az nem reánk tartozik, osztrák szomszédaink dolga. S aki ebben a kérdésben a túlhajtott hivatalos óvatossággal szemben ellenvéleményt mert nyilvánítani s azt ajánlotta, hogy mi magyarok kicsit határozottabban csatlakozzunk Schuschnigg Ausztriájának külpolitikai céljaihoz, az éppen elégszer kapott intőt, mint afféle rossz nebuló, a magas pulpituson ülő tanár uraktól. Nos, miért nem intik ezek a tanár urak most is egy kis mérsékletre és óvatosságra a túláradóan lelkesedőket, mikor aránytalanul több jogosultsággal lehetne mondani, hogy a locarnói szerződés egyoldalú német fölborítása és a rajnai katonamentes sáv megszállása nem a mi dolgunk?

Szerintem ugyan nem egészen így áll a dolog, mert Ausztria ügye éppúgy nemzetközi kérdés, mint ahogy az a Hitler beszéde és merész cselekedete nyomán támadt óriási méretű válság is. A különbség csak az, hogy az osztrák kérdés bennünket közelebbről és közvetlenebbül érint, mint az új rajnai vita. Igaz viszont, hogy a Népszövetség elé kerülő locarnói kérdés megoldódásától rendkívüli mértékben függ az osztrák és az egész dunai kérdés megoldása. Tehát ránk is tartozik a dolog, mint nagy európai kérdés, hiszen mi magyarok is csak benne vagyunk az európai közösségben s nem vagyunk idegenek a Népszövetségben sem. Mivel azonban erősen, de csak közvetve, vagyunk érdekelve ebben a beláthatatlan kihatású vitában, nem árthat egy kis tartózkodást parancsolnunk magunkra, ha már bizonyos bárdolatlan túlbuzgóságok és lelkesedések tarajáť „odafönt"-ről elmulasztották körülnyirbálni, legalább a kormánypárti közvélemény kereteiben.

No meg egy kis türelem sem árthat. Emlékezzünk csak vissza az 1931-es időkre, amikor hasonló hirtelenséggel pattant ki a német—osztrák vámunió terve s bizony voltak nagyon kitűnő magyar politikusok is, akik elhamarkodottan megvalósult ténynek tekintették már a Curtius németbirodalmi külügyminiszter és Schober osztrák kancellár teremtette kész helyzetet és az osztrák—német vámunióhoz való magyar csatlakozást ajánlották. Akkor is volt a maihoz hasonlatos koraszülött lelkesedés idehaza, amelyet valósággal nekivadított a nyugati hatalmak kezdetben való tartózkodása, sőt hallgatása. Valóban szinte érthetetlen dolognak tűnt föl akkor az újságolvasó előtt, hogy a francia és angol sajtó csak egészen szárazon, megjegyzés és állásfoglalás nélkül, hírszerűen kezelte ezt a nagyjelentőségű nemzetközi ügyet, úgy valahogy, amint most a francia hadügyminisztérium egyszerűen „l'incident"-nak mondotta a németek világtörténelmi lépését. Szerencsére 1931-ben Bethlen István gróf akkori miniszterelnök és Károlyi Gyula gróf külügyminiszter rendkívül bölcsen a hűvös tartózkodás álláspontjára helyezkedtek volt a német—osztrák vámunió tervével szemben, amit rendkívül sokra értékelt Franciaország. Ennek az értékelésnek köszönhettük aztán, hogy Franciaország igen jelentékeny kölcsönnel segítette ki a bajbajutott magyar gazdasági életet Károlyi Gyula gróf miniszterelnöksége alatt. Évekig is emlegette a francia közvélemény Magyarországnak ezt a lojális és egyben okos magatartását. S az események, melyek akkor valósággal csigalassúsággal haladtak, néhány hónap alatt mégis felőrölték a német—osztrák vámunió tervét és belebuktatták Curtiust is Schobert is ebbe a példátlan méretű német diplomáciai kudarcba.

Kétségtelen, hogy a mostani nemzetközi válság gyorsabb üteműnek látszik s az első perctől kezdve óriási méretű francia nemzetközi fölháborodás sietteti a megoldás

felé. Ez a *nemzetközi* vita világszerte óriási hullámokat ver és holnap már a Népszövetség elé kerül az egész kérdés, összes politikai és nemzetközi-jogi vonatkozásaival. A politikai kérdésben még teljesen tisztázatlan a helyzet. Úgy látszik, hogy a franciák támadásként fogják fel a rajnai zóna megszállását, míg a hivatalos Angolország — egyelőre legalább — csak szerződésszegésről beszél, mindenesetre szemben a locarnói angol külügyminiszternek, Sir Austen Chamberlain-nek emlékirataiban kifejtett felfogásával. Az bizonyos, hogy Angliának mérséklő és közvetítő szerep jut ebben a kérdésben. Viszont alig kétséges, hogy a most még ellentétes angol és francia fölfogás előbb-utóbb meg fogja találni a közös formulát, amely semmiképpen sem fog zöld gallyakat teregetni a Budapest bizonyos köreiben annyira biztosra vett német politikai és diplomáciai győzelmi menet útjába. De hagyjuk most a politikát és maradjunk a nemzetközi jognál.

Mert ha kétséges és bizonytalan is, hogyan fog alakulni a Londonban gyűlésező népszövetségi tanács állásfoglalása, a készülő kompromisszum inkább a francia álláspont érvényesülését fogja-e hozni, vagy inkább az angolét, vagy éppen semmiféle kompromisszum nem lesz, hanem keresztülviszi a maga kérlelhetetlen akaratát, mint már annyiszor az elmúlt másfél évtized alatt, a francia politika: az viszont egy percig sem kétséges, hogy a rajnai kérdés és a locarnói szerződés ügye nemzetközi-jogi szempontból máris megérett az ítéletre — és pedig nem a németek javára. S ha ránk magyarokra bizonyos természetes tartózkodást parancsol is a mi közvetettebb és távolabbi érdekeltségünk ebben a nagy nemzetközi vitában, annál kevésbé vonhatjuk ki magunkat az állásfoglalásból nemzetközi-jogi szempontból. Egy percig sem kérdéses ugyanis, hogy az egész világ közvéleménye elítéli Németországot az önként vállalt, sőt kezdeményezett és kényszer nélkül aláírt locarnói szerződés megszegéséért.

A magyar jogászi hagyományok, politikai kultúra és világos gondolkodásmód mostani csúfos megtagadásának zavaros és átmeneti korszakában valóságos divattá vált: legyinteni felsőbbségesen, mikor jogról van szó. Hát még mikor nemzetközi jogi kérdés kerül szóba! Minek nekünk a nemzetközi jog, mikor a legfrissebb nemzetközi jogot számunkra Trianon jelenti elsősorban? — mondják vagy gondolják a fűzfa-revízió gondtalanjai. Pedig csak emlékezzünk vissza arra a számunkra bizonyos tekintetben fájdalmas jelenségre, mikor az olasz—abesszin kérdés népszövetségi tárgyalásán egymás után állottak föl a kisebb európai nemzetek képviselői és az őket közvetlenül semmiképpen sem érdeklő afrikai gyarmatháborúban ellen[e] a legelszántabban követelték a szankciókat. Miért? Bizonyára nem az olasz nemzet iránt való gyűlölségből vagy ellentétes érdekből, hanem tisztán azért, mert a nemzetközi jogot féltették. Azt a nemzetközi jogot, amely a kis népek egyetlen védelmezője a nagyok és erősek túlnyomóságával és hatalmaskodásával szemben. Miféle gyatra és magyartalan felfogás az, amely nem győzi emlegetni a mi kisnépi voltunkat, mikor a német szomszédságról és a német—magyar kapcsolatokról van szó és ugyanakkor botor módon bele tudja élni magát egy olyan óriási hatalom helyzetébe, aminő Németország s csak azért, mert minket is megnyomorított a békeszerződés, nagy elégtétellel és győzelmi mámorral könyveli el szellemi kispolgárságának főkönyvében azt a tényt, hogy a német birodalom összetépte a locarnói szerződést. Arra persze nem gondol a sok pupák, hogy Magyarország sohasem kerülhet abba a helyzetbe, hogy hatalmi szóval tegye túl magát a szerződéseken és a nemzetközi jogon, sőt mikor tapsol a berlini lépésnek, egyben akaratlanul is biztatja az elszakított magyarság hóhérait, hogy csak szorosabbra fogják a kötelet, hiszen a nemzetközi jog csak addig ér valamit s a szerződés csak addig tartandó be, amíg egy kis átmeneti hatalmi többlet módot nem ad a fölrúgáshoz.

Mi jogászok nemzete voltunk valamikor és pedig nem mindig csak rossz értelemben. Jognak és törvénynek a magyar történelemben mindig hatalmas és döntő szerep jutott, amíg itt valóban magyar élet volt. A nemzetközi jog ma a mi egyetlen védőbás-

tyánk a hatalmi barbárság brutalitásaival és lelkiismeretlenségeivel szemben. Szabad-e annak a Magyarországnak, amely Anglia mellett egyedül tudott történelmi alkotmányt építeni magának s amelynek léte s további fejlődése annyira szorosan összefügg a nemzetközi jog egészséges fejlődésével, hogy az védelmet nyújthasson a kvalitásnak a kvantitással szemben: szabad-e nekünk akár egy percre is érzéketleneknek mutatkoznunk a nemzetközi jog alapvető kérdései és sérelmei iránt? És szabad-e nekünk a nagy magyar nemzeti ügy kockáztatásával egész Európa színe elé *egyes-egyedül* odaállanunk és lelkesednünk a nemzetközi jog újabb súlyos sérelmén, amely csak méretekben különbözik attól, ami miatt 3 és fél millió elszakított magyar ember puszta léte is kérdésessé vált immár a Duna-völgyében?

A francia félhivatalos sajtó rendkívüli érdeklődéssel és érzékenységgel hozza napról-napra a rajnai események külföldi visszhangját. Olvasom a Le Temps március 9-i számában a Magyarországról szóló kis cikk cimét: „Magyar megelégedés", az első mondat pedig így hangzik: „Az első magyar kommentárok bizonyos megelégedést juttatnak kifejezésre." A Le Temps március 10-i számában pedig Magyarországról ezt olvasom: „A lelkesedésnek többé-kevésbé tisztán kifejezett érzelme az, amellyel a magyar sajtó kommentálta tegnap Hitler kancellár kijelentéseit." Ugyanakkor, amikor olasz szövetségeseink egyre nyilvánvalóbban állják a locarnói kötelezettségeket s amikor lengyel barátaink is tartózkodással jegyzik ugyan meg, hogy az ő viszonyukat Németországhoz nem a locarnói szerződés rendezi, hanem az 1934-ből való tízéves német—lengyel megnemtámadási szerződés, viszont minden kétség kizárásával hangoztatják, hogy a lengyel politikát követve a legelevenebben érinti a fölvetett nagy nemzetközi vita, a franciákkal való szövetség és a lengyel szövetségi hűség révén. Egyébként pedig nincs egyetlen európai ország, sem kicsi, sem nagy, amelynek magatartásáról azt írhatná a nemzetközi sajtó, hogy lelkesedéssel kíséri a könnyen tragikusra forduló nemzetközi eseményeket.

Kérdem: magyar érdek-e az, hogy ilyen módon hívjuk föl magunkra a nagyvilág figyelmét s 17 esztendős túlzott óvatoskodás után vállaljuk az ilyen önkéntes izolálódás szörnyű kockázatait?

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A Moszkvai Történészkongresszus magyar felszólalásaiból

*

A történettudomány módszertani kérdései

A Moszkvai Nemzetközi Történészkongresszuson 1970. augusztus 17. és 18-án került sor a történettudomány módszertani kérdéseinek megvitatására. A két főtéma: A történész és a társadalomtudományok, illetve: A számok mint a történeti információ elemei voltak. Az előbbihez a következő referátumok készültek: Th. Schieder (NSzK): A történeti és társadalomtudományi módszerek különbségei; Th. Papadopoullos (Ciprus): A társadalmi tudományok módszere a történeti kutatásban; J. Hexter (USA): A történelem, a társadalomtudományok és a kvantifikáció; D. Dubuc (Kanada): A történelem a humán tudományok keresztútján; Elekes Lajos: Történelmi ismeret — társadalmi tudat; E. Sestan (Olaszország): Az események története és a struktúrák története. A második főtéma megvitatásának alapjául három referátum szolgált, amelyeknek szerzői — az I. D. Kovalcsenko vezette munkaközösség, J. Schneider, valamint C. G. Andrae és S. Lundkvist — beszámoltak a Szovjetunióban, Franciaországban és Svédországban a gépi feldolgozás segítségével folytatott történeti kutatásokról. A vitában magyar részről hárman szólaltak fel. Az alábbiakban közöljük Hanák Péter általános tájékoztatással kiegészített, összefoglaló jellegű beszámolóját és felszólalását, továbbá Mérei Gyula és Zimányi Vera felszólalásait.

Hanák Péter:

A társadalomtudományok új módszereinek alkalmazása a történettudományban

(Teória vagy empíria?)

A 13. történész világkongresszus metodológiai szekciójának a témaválasztása is figyelemreméltó volt. A történész és a társadalomtudományok, a társadalomtudományi módszerek alkalmazása, a struktúrák története, a számok, mint a történeti információ elemei, a számítógép és a történelem: valóban új, korszerű, válaszra váró kérdések. Az újszerűség még nyilvánvalóbb azok előtt, akik hallották-olvasták a korábbi kongresszusok hasonló szekcióinak anyagait. Eddig historiográfiai, történetfilozófiai kérdések domináltak, még öt évvel ezelőtt, az 1965. évi, bécsi kongresszuson is (A történeti gondolkodás fejlődése a XX. század közepén; A „világtörténelem" tervei és koncepciói; Evolúció és revolúció a világtörténelemben stb.). Ehhez képest gyökeres a változás.

Vagy ha azt vesszük, hogy néhány évvel ezelőtt csaknem mindenütt — nálunk Magyarországon is — divathóbortnak, tudományos nagyképűségnek tekintették a korszerű kvantifikációs, összehasonlító módszerek alkalmazására tett javaslatokat és kísérleteket, akkor most gyökeres fordulat tanúi lehettünk. Moszkvában nem volt olyan előadó, aki egészében elvetette volna a társadalomtudományokban — főként a szociológiában és a közgazdaságtudományban — alkalmazott új módszereket, aki ne ismerte volna el a kvantifikáció és a számítógép szűkebb vagy tágabb körű használhatóságát a történetírásban. Hallottunk kitűnő előadásokat — külön is kiemelném Th. Schieder és Th. Papadopoullos referátumát, amelyek leszögezték, hogy elvileg nincs különbség a történettudomány és a többi társadalomtudomány kérdésfeltevése és alapvető metodológiai közelítése között. Ezek a gondolatilag elmélyült, fegyelmezett, éles problémalátású tanulmányok a történettudomány sajátosságának alapjában a tárgy lezártságát és reprodukálhatatlanságát, a forrásanyag esetlegességét, újak produkálásának lehetetlenségét tekintik.

A historizmus és a szellemtörténet argumentációjának erősségei: a történeti jelenségek szingularitása, a megismerés korlátozottsága stb. ma lassacskán elenyésznek. A szingularitás hangoztatását a regularitás elismerése váltja fel, az egyedi jelenségek, események előtérbeállítását a tömeges jelenségek, társadalmi folyamatok kutatása, a belcéléssel való megértés módszerét az egzaktul kifejezhető mérhetőségé. A metodológiai szekció mostani vitái azt mutatják, hogy a történészeknek — a nem-marxistáknak is — egyre nagyobb része elismeri: a történetírás nem művészet, hanem tudomány, amelynek sajátos feladata a történeti valóság tartós, lényeges összefüggéseinek feltárása.

Metodológiai szempontból a mostani kongresszus mindenképpen új orientáció erősödését, térhódítását jelzi.

Ha azonban a benyújtott referátumokat és a lefolyt vitát nem tematikailag, hanem tartalmilag nézzük, ha nemcsak a heurisztikus célzatú orientálást, hanem a praktikus értékű informálást is mérlegeljük, akkor az előrehaladást korántsem tarthatjuk ennyire imponálónak. Válasszuk szét — aminthogy a kongresszuson is elkülönült egymástól — a szekció „filozófiai" szakágának és „komputer" szakágának problematikáját.

*

A „filozófiai" ülésszak fő problémája a társadalomtudományok metodológiájának hatása, használhatósága vagy alkalmazhatatlansága, egyszóval a részükről a történettudományt ért „kihívás" volt. A referensek és a hozzászólók többsége a szerencsésebb „újgazdag rokonoknak" kijáró — és persze a kétségtelen eredményeket is elismerő — tisztelet mellett bizonyos féltő aggodalomnak is hangot adott. Kiváló előadóink szinte valamennyien a történettudomány, mint külön diszciplina létjogosultságát bizonyították, mintha bármelyik rokontudomány kétségbevonná ezt, és olyan elszántan védelmezték önállóságát, mintha az a veszély fenyegetné, hogy valamelyik expanzív társadalomtudomány hamarosan elnyelné. Az elszegényedett, ősrégi nemesi család büszke elzárkózása, vagy a meggondolatlan metodológiai kalandorságtól és sarlatánságtól való óvás nyilvánul-e meg ezekben az aggályokban?

Annyi tény, hogy a „social sciences" kihívására referenseink többsége inkább a történettudomány sajátosságainak hangsúlyozásával, mint a társadalomtudományok közös epistemológiai alapjainak és azonos módszertani lehetőségeinek kutatásával, inkább a történettudomány specifikumából követ-

kező forráskezelési módszerek igazolásával, mint a többi társadalomtudományban már alkalmazott új módszerek konkrét elemzésével, vagy a tényleges történettudományi adaptációjuk során már felmerült problémák fejtegetésével reagált. (Konkrét kvantifikációs vizsgálatok kritikai értékeléséről alig olvashattunk, példákkal is alig találkozhattunk. Márpedig „az egy tagból álló minta" — amint J. H. Hexter önkritikusan megjegyzi — „statisztikailag nem szignifikáns" —, eltekintve attól, hogy az „egytagú" mintájáról adott kritikai elemzése sem meggyőző.)

A történetfilozófiai alapozású, teoretikus közelítés sokkal inkább azt vizsgálta, mennyiben és miért *nem* használhatók, vagy *problematikusak* az új módszerek a történész számára. Ez a közelítés azonban kizárja az empíriából kiinduló kvalifikálást, a történettudomány számára roppant érdekes és aktuális módszertani kérdések feltevését. A legjobb előadások is csupán e kérdések feltevéséig jutottak el, és ott zárultak, ahol — nézetem szerint — az új módszerek metodológiailag is új elemzésének kezdődnie kellett volna. Melyek azok a főbb kérdések, amelyeket az új tudományos módszerek történettudományi adaptációjának vizsgálatánál érdemes és szükséges figyelembe venni? (Szándékosan hagyom el a tudomány elől a „*társadalom*" jelzőt, hiszen valójában a természettudományok és a matematika korszakos fejlődésének hatásáról, módszereik általános alkalmazásáról van szó, legfeljebb egyes társadalom tudományok — a közgazdaságtan, a szociológia, a nyelvészet, az etnológia stb. — hamarabb felismerték a metodológiai adaptáció hasznát és szükségességét.)

Az első, legkézenfekvőbb kérdés: milyen mérési, becslési, összehasonlítási és viszonyítási, milyen forrásfeldolgozó és tartalomelemző módszereket használtak és használnak a legeredményesebben a rokontudományok? Ehhez logikusan kapcsolódik a második kérdés: milyen általánosítható metodológiai tapasztalatokat lehet levonni a történeti források eddigi kvantitatív és számítógépi feldolgozásaiból? Bár magam ilyen szisztematikus felmérést nem végeztem, mégis megemlíteném az általam ismert kvantifikációs kutatások néhány módszertani problémáját.

A társadalomtudományi kvantifikációban, tudomásom szerint, megoldatlan probléma az összefüggések mérésére használatos matematikai módszerek (korreláció- és regressziószámítás, faktoranalízis stb.) értelmezhetősége. A két (vagy több) mennyiségi — legalábbis numerikusan kifejezhető — ismérv, jelenség, időbeli folyamat között kimutatható korreláció ugyanis csak a két (vagy több) ismérv, jelenség együttes mozgását, de nem kauzalitását bizonyítja, különösen nem az egyik tényező prioritását. Több változó együtthatása esetén a faktoranalízis sem vezet egyértelműen értelmezhető eredményekre. Még nagyobb, ugyancsak megoldatlan módszertani nehézségek rejlenek a minőségi ismérvek, jelenségek közötti összefüggések formalizálásában. Ilyen összefüggések általánosított kifejezésére a típust vagy a modellt szokták használni. Th. Schieder figyelemreméltó meghatározással különbözteti meg a két — többnyire megkülönböztetés nélkül használt — fogalmat. Szerinte a típus mindig a történetileg valóságosból és konkrétból levezetett általánosítás, amely — a Max Weber-i fogalomhoz hasonlóan — a törvényszerűség kritériumaihoz közelít, míg a modell meghatározott aspektusból egyszerűsítve, meghatározott feltételek között képezi a valóságot, konstruktív gondolati elemet is tartalmaz, vagyis voltaképpen munkahipotézis.

Megjegyezve, hogy a modellnek a közgazdaságtanban más értelmezése is használatos és más felfogása a történettudományban is lehetséges, ehelyütt

azt emelném ki, hogy a típus- és modellalkotás minden kvantifikációban, minden programozásban döntő szerepet játszik. Mindenféle forrásfeldolgozás, összehasonlítás, korrelációmérés programozása ugyanis valaminő előzetes koncepcionális modellen, axiómaként vagy hipotézisként már elfogadott osztályozáson, vagyis a kvantifikálást megelőző kvalitatív analízisen alapul. Ha ez az osztályozás és modellképzés nem a valóságnak megfelelő osztályok és összefüggések tételezésén alapul, akkor maga a program és az általa meghatározott számítási végeredmények is hibásak lesznek. Még bonyolultabb módszertani problémába ütközünk, ha a vizsgálat tárgya maga a hipotézisben szereplő tipizálás, osztályozás, ami pl. társadalmi struktúra-vizsgálatnál gyakran előfordul. Ilyen esetben a programot megalapozó hipotézisünk kategóriarendszere voltaképpen a kutatandó végeredményt anticipálja, és az nem is lehet más kategorizálás, mint amit a programban már „betápláltunk".

Az új módszerek a forráshasználatban is új lehetőségeket tárnak s egyúttal új problémákat vetnek fel. Segítségükkel történeti forrásként értelmezhetővé válnak eddig ilyen célra nem használt orális vagy írásos emlékek, hagyatékok (közmondások, sorozási jegyzékek, munkakönyvek, meteorológiai jelentések stb.), ismert források új értelmezési lehetősége tárul fel (content analízis), eredeti állapotukban nem kvantifikálható források pedig statisztikai felhasználásra átalakíthatók.

Nem kisebb metodológiai gondokat okoz a részlegesen, esetleg töredékesen fennmaradt, vagy éppenséggel túláradó tömegű információt szolgáltató források felhasználása. És itt nem az új technika elsajátítása az igazi gond — erre, különösen a tömeges adatokból kiemelt minta (sample) vételére a statisztika megbízható módszereket dolgozott már ki —, hanem valamely forrás *reprezentatív értékének* megállapítása. Ha a múlt század a forráskritikát a hitelesség és a valóságtartalom megállapításának tudományos módszereivel vitte előre, a mi korunknak a forrás reprezentatív értékének megállapítására alkalmas módszereket kell kidolgoznia. Általánosabban fogalmazva: végtére a történettudománynak is tisztáznia kell a *bizonyítás* kritériumait és normáit.

Erre a feladatra a teoretikus, történetfilozófiai közelítés — amint eddig sem bizonyult — továbbra sem látszik alkalmasnak. Termékenyebbnek ígérkezik a történeti kvantifikáció, pontosabban: az új módszerek alkalmazásából nyert tapasztalati anyag metodológiai általánosítása.

*

Ezt a feladatot a másik, a „komputer" szekció sem végezte el. Ez a szekció, igaz, amint a címe is mutatja (Figures as the Elements of the Information of the Historian), szerényebb célt tűzött maga elé: a történész kutatók informálását a kvantitatív és a számítógépi adatfeldolgozás eddigi eredményeiről és jelenlegi állásáról. A referátumok és a felszólalások többnyire úttörők, szakszerűek és tanulságosak voltak. Azok szóltak hozzá a metodológia kérdéseihez, akik maguk is alkalmazzák az új módszereket, tartalmilag azonban e közlések szinte kivétel nélkül munkabeszámolók voltak. Szakszerű tájékoztatást nyújtottak a kvantitatív és számítógépi feldolgozással végzett kutatások témáiról, a feldolgozásra került forrásanyagról, a kvantifikálásra és gépi feldolgozásra való előkészítés — a programozás — technikájáról, sajátos „nyelvéről", a programozás és a számítás nehézségeiről, hibaforrásairól, és többnyire kísérletet tettek a kvantifikációs eredmények történeti interpretálására is.

Ebben a szekcióban az *empiria* uralkodott, és az új módszerek alkalmazásának jelenlegi — és még hosszú ideig tartó — *kísérleti* stádiumában alkalmasint uralkodni is fog. Sőt akadnak kutatók, akik tagadják az új módszerek filozófiai értelmezésének, általánosításának szükségességét és lehetőségét. Mindazonáltal joggal merülhet fel a kérdés, hogy a rokontudományok gazdagabb, a történettudomány szerényebb, de már összegyült tapasztalatai nem indokolják-e a kvantifikáció és a számítógépi feldolgozás lehetőségeinek, határainak és hibaforrásainak metodológiai általánosítását — éppen azok részéről, akik e módszereket hozzáértéssel és bizonyos eredményekkel alkalmazzák, és azok számára, akik eredményesen, a már felismert hibaforrásokat elkerülve szeretnék alkalmazni őket. A kérdés jogosultságát bizonyítja, hogy a F. Furet és E. Le Roy Ladurie által — (a leningrádi gazdaságtörténeti kongresszusra) — készített francia referátum (L'historien et l'ordinateur) és az I. D. Kovalcsenko által vezetett szovjet szerzőkollektíva referátuma (Quantitative and Machine Methods of Processing Historical Informations) a szakszerű beszámolón túlmenően már jelzi az új módszer elvi-metodológiai problémáit is. Az utóbbi rámutat arra, hogy a kvantifikáció nem alkalmazható a történettudomány valamennyi területén, hanem pontosan meghatározandó és meghatározható határai vannak. S habár e határok meghúzásában a referátum kissé szűkszavú, világosan kiemeli viszont a kvalitatív elemzés feltétlen szükségességét: ennek előznie is, követnie is kell az adatfeldolgozás kvantifikációs folyamatait.

Ezek, úgy gondolom, fontos elvek. De a legfontosabb alapelvek leszögezése sem pótolhatja az új metodológia szabályainak szisztematikus kifejtését, a járható és ajánlatos, a göröngyös és bizonytalan utak és zsákutcák jelzését, különösen a történész számára olyan ismeretlen területen, mint a kvantifikáció és a komputer-technika. A rendszeres metodológia felvázolásához azonban, ezt számomra a moszkvai kongresszus is tanúsította, sem az új módszerekről teoretikusan meditáló történetfilozófia, sem a pusztán leíró empíria nem elégséges. Az új metodológia, úgy hiszem, az új módszerek szakszerű alkalmazásának tapasztalataiból, s e tapasztalatok elvi általánosításából fejlődhet ki.

Mérei Gyula:

Hozzászólás Th. Papadopoullos: A társadalomtudományok módszere a történeti kutatásban c. referátumához

Papadopoullos referátumában összefoglalta és szembesítette egymással a tárgykörbe tartozó hatalmas szakirodalomban olvasható — gyakran egymásnak ellentmondó — nézeteket és ezzel összefüggésben azt vizsgálta, mennyire használhatók a többi társadalomtudományban alkalmazott korszerű módszerek a történelmi elemzés során. A szociológiában és a közgazdaságtudományban használatos eljárások behatolása a történettudományba és fordítva: a történeti szemléletmód behatolása a többi társadalomtudományba indokolttá teszi részben annak vizsgálatát, mi a közös e tudományágak módszerében, melyek a módszerbeli különbségek, amelyek a kutatás tárgyának, céljának különbségeiből fakadnak. Papadopoullos fejtegetései során szóba kerül a szociológiában, a közgazdaságtudományban alkalmazott extrapolációs eljárás, az időbeli összefüggéseiből kimetszett rész szinkrónikus vizsgálata és ezzel összefüggésben a történeti elemzés dia-

krónikus és a szociológiai, közgazdasági elemzés szinkrónikus idő fogalmának különbözősége. Vizsgálja a referens a szinkrónikus, invariáns modell alkalmazását a szociológiában, a közgazdaságtudományban és hangsúlyozza, hogy a modell a történelmi időtől elválasztott, azzal semmi kapcsolatban nem levő, csaknem teljes egészében matematikai formulákban kifejezett jelenség-összefüggés rendszer még az időbelileg körülhatároltan lejátszódó konjuktúraciklusok elemzése során is. A referens szerint a módszerbeli eltérések forrása a társadalomtudományok törvénytudomány tartalmának viszonylagossága a történelem tér- és időbeli totalításához viszonyítva. Hangsúlyozza, hogy a diakronikus elemzés társadalmi struktúrák, intézmények elemzése esetén is nélkülözhetetlen, mert enélkül a szinkronikus állapot sem érthető meg tökéletesen. Ez a nézete szemben áll az antropológia elméleti megértés elsőbbrendűsége elvével és a strukturalizmus szinkronikus analízis elméletével. Ugyanakkor a szinkronikus elemzésnek létjogosultsága van a történelemtudományban, ha pl. kikristályosodott helyzetek és a társadalmi egyensúly szilárdsága — a szinkronikus-strukturális elemzés tárgyai — a történelmi időkben is fennmaradnak, vagy pl. a társadalmi és kulturális formák pusztán logikai-filozófiai elemzése esetén. Így hát a funkcionális és strukturális elemek viszonylagosságának elismerése mellett is el kell ismerni, hogy van bizonyos legitim területe a szinkronikus és strukturális elemzésnek. Részletesen tárgyalja a referátum a többi társadalomtudományban alkalmazott módszereknek a történettudomány eszközeiként történő felhasználási lehetőségeit ismét a körül a kérdés körül forogván, miként egyeztethető össze a szinkronikus elemzés a történettudomány diakronia követelményével és hangsúlyozza a szinkronikus és diakronikus vizsgálódás egymást kiegészítő voltát, ugyanakkor elutasítja a történelmi törvényszerűségek létezését és csak a rendszerek, struktúrák funkcionálását szabályozó, működésüket irányító szabályszerűségeket fogad el. Részletesen szól azokról a kutatási területekről, amelyeken a kvantitatív módszer eredményesen felhasználható. Körülhatárolja azokat a történeti kutatási területeket is, amelyeken a többi társadalomtudomány módszereit alkalmazhatóknak véli, de ennek során is hangsúlyozza, hogy az indeterminista történeti kutatás területe és a törvényszerűségeket kutató szociológia területe nem választható el egymástól mereven, mert a kettő között interpenetráció van. Szembeszáll azokkal a nézetekkel, amelyek tagadják, hogy a történelmi folyamat menete racionális módszerek segítségével előre látható volna. A törvényszerűségek elismerésének tagadása mellett tehát a történelmi prognózis lehetőségét nem utasítja el.

Mérei Gyula hozzászólalásában a strukturalista elemzés és a struktúrák történeti elemzése módszerének egyezésével és különbségével foglalkozott, minthogy a strukturalizmus számos történészre hatással van. A hozzászólás szorosan kapcsolódott a referátumnak a szinkronikus és diakronikus elemzés viszonyáról szóló részeihez.

Ismeretes, hogy a strukturalizmus híveinek többsége egyetért abban, hogy elválasztja a strukturát a valóságtól. A struktúrát az emberi elme pusztán absztrakt-fogalmi termékének tekinti, zárt rendszernek, amelyben az invariancia törvényei érvényesülnek. A strukturalisták nem ismerik el a struktúrák kontinuitását és a fejlődést, csupán egymásmellettiségüket és diszkontinuitásukat. Szigorúan elválasztják egymástól a szinkroniát és a diakroniát. Ugyanakkor azonosítják a strukturális elemzést a szinkroniával és nem ismerik el a történetiség érvényességét a strukturális elemzésre.

A strukturalista elmélet és módszer polgári bírálói is kimutatták, hogy a struktúra jellege nem választható el az ember termelő tevékenységétől anélkül, hogy elvesztené sajátos értelmét. (Pl. Jean Viet érvelése.) A kritikusok azt is felvetették, hogy a strukturalistáknak a szinkronikus elemzés kizárólagos érvényességéről szóló és a fejlődés elvét tagadó elmélete meggátolja, hogy a strukturalizmus elmélete a társadalmi valóság tudományának tekinthető lehessen. (Pl. R. és L. Makarius tanulmánya a „L'homme et la société" c. folyóiratban.) A kritikusok azt is hangsúlyozzák: a struktúrák történeti elemzésének abszolút feltétele, hogy egységben és kölcsönhatásban lássuk a szinkroniát és a diakroniát.

A strukturalisták — miközben szinkronikus elemzésük során elválasztják egymástól a szinkroniát és a diakroniát, gondolataikat matematikai és geometriai formulák és függvények segítségével fejezik ki. Ez az eljárásuk nem kifogásolható. Nem csupán amiatt, mert az egészből kimetszett rész, egy kis társadalmi egység elemzése, a történeti jelenség korszerű eszközök segítségével történő vizsgálata megkönnyíti azt, hogy a jelenség lényegét tükröző forma segítségével jobban megközelíthessük a lényeget, hanem amiatt is, mert az új forma, az új módszer aktív szerephez is juthat a társadalmi életfolyamat bizonyos területein, mindenekelőtt a kulturális életnyilvánulások terén (irodalom, képzőművészet, zene stb.) és ezek fejlődésében, mert egyes esetekben az új forma, módszer előmozdíthatja a fejlődést és az új tartalom uralkodóvá válását, más esetekben az új forma, módszer hozzájárulhat jól bevált tartalom megszilárdulásához abban az esetben, ha a régi forma és mechanizmus már akadályozza a bevált tartalomnak a társadalomfejlődés által kívánatos érvényrejutását. A kutatás érdekében nem csupán megengedhető, hanem bizonyos esetekben egyenesen szükséges, hogy — a strukturalisták módjára — feltételezzük az állandóságot egy bizonyos időre, valamely körülhatárolt területre, a valóságból kimetszett részre, így a struktúrára vonatkozóan is, de mindig azzal a fenntartással, hogy ez a stabilitás viszonylagos, abban a tudatban, hogy a stabilitás az egész folyamat átmeneti jelensége, amely magában hordozza az átalakulás, a változás elkerülhetetlen szükségszerűségét.

A struktúrák történeti elemzése tehát megegyezik a strukturalista anlízissel abban, hogy a strukturális jelenségeket szintén kiemeli történeti összefüggéseikből vagy természetes környezetükből, és mint magukban való létezőket kezeli őket a korszerű eszközök segítségével történő vizsgálat során. Meghatározza a valóság eme kimetszett részének alkotó elemeit és ezt a szegmentumot az elemzés tartama alatt viszonylag mozdulatlannak, zárt rendszernek tekinti. Kutatja az alkotó elemek közötti kapcsolatokat, kölcsönhatásokat és működésük mechanizmusát a részjelenségekben. És ha az elemeket úgy különítik ki az egészből, hogy ezek a szegmentumok, e kimetszett részek az egész folyamat részeiként időben egymásután kövessék egymást, akkor a kutatás előtt feltárul az a lehetőség, hogy felfedezhesse a lassú átalakulásokat, az egyik részből a másikba való átmeneteket, a részek közötti összefüggéseket és kölcsönhatásokat. Másrészt a részek elemzése során nyert részeredmények és részleges következtetések a részek egymáshoz fűződő kapcsolatainak, kölcsönös függési viszonyainak feltárása révén módot nyújtanak arra, hogy nagyobb pontossággal, szolídabb tudományos megalapozottsággal legyen bemutatható a társadalmi fejlődés folyamata.

A struktúrák történeti elemzése azonban éppen lényegi tekintetben különbözik a strukturalista elemzéstől. A jelenségeket és a folyamatokat nem

kezeli elszigetelt dolgokként, úgy, mintha azok kívül esnének az egyetemes összefüggéseken. Nem tekinti a jelenségeket és a folyamatokat mint lényegükből fakadóan mozdulatlan létezőknek, hanem olyanoknak, amelyek szakadatlan mozgásban, változásban vannak. A struktúrák történeti elemzése nem az elvont koncepció és a formalista leírás oldaláról közelít a struktúrához és a történelmi jelenségekhez. Ámbár a történeti elemzés által használt logikai tárgyalásmód külső formáját tekintve, látszatra hasonlít a strukturalista elemzéshez, mégis a strukturális elemzés igazi logikai tárgyalásmódja történeti tárgyalásmód, amelyre a szinkronia és a diakronia elválaszthatatlan egysége a jellemző.

Zimányi Vera:

Hozzászólás „A számok mint a történész informálásának elemei" c. témakörhöz

Magyarországon eddig csupán hagyományos, mondhatnám kézműves módszerekkel folytatott kvantifikációs kutatások folytak, elsősorban a történeti demográfia, a gazdaságtörténet és a társadalmi rétegződés vizsgálatának a terén. A komputerekkel való munka alapjait most fektetjük le, e téren elért nagy eredményekről tehát még nem számolhatok be. Hogy ennek ellenére mégis felszólalok, azt azért teszem, mert szeretném felhívni a figyelmet a komputerek alkalmazásának egy olyan vonatkozására, amely, úgy látom, az eddigiek során még nem merült fel.

Úgy gondolom, hogy nemcsak magát a kvantifikálást, a számítások elvégzésének a technikáját kell és érdemes megtanulnunk a komputerek segítségével, hanem azt a módszert is, amely szerint ezek a gépek „gondolkodnak", működnek. E gépek működésének az alapelve pedig a kibernetika alkalmazása.

A vita során a hagyományos történeti módszerek védelmezői úgyszólván teljesen tagadták, hogy lehetséges volna a kvantifikáció révén új elméleti eredményekhez jutni. Másrészt viszont a komputer-technika alkalmazásáért síkraszálló történészek is alig tettek lépést afelé, hogy rámutassanak a komputerek alkalmazásában rejlő nagy elméleti lehetőségekre.

Úgy gondolom, hogy ha figyelemmel kísérjük e gépek működésének a módját és a kibernetika eredményeit, akkor olyan hasznos, a történettudomány terén is alkalmazható megközelítésmódokhoz juthatunk, mint pl. a visszacsatolás elve, a „fekete doboz" alkalmazásának az elve, a játékelmélet stb., amelyek mind alkalmasak a történeti valóság egyes vonatkozásainak a modellezésére.

És ha már a modellezésnél tartunk, szeretnék vitába szállni Sestan professzorral, aki beszámolójában a következőket állítja: „De a struktúrák nem mások, mint a történész agyának a konstrukciói." Véleményem szerint ezzel ellentétben, a tudomány minden területén a törvények, ha már egyszer helyesen ismerték fel azokat, nem egyszerűen a kutató önkényes szellemi konstrukcióját tükrözik, hanem az objektíve létező valóságnak valamely felismert törvényszerűségét. E téren a történelem sem kivétel. Az összefüggések

helyes felismeréséhez és modellezéséhez nyújt segítséget a kibernetika eredményeinek alkalmazása, azé a kibernetikáé, amely a komputerek anyanyelve. Mindaddig, amíg a komputereket pusztán csak számolásra használjuk, lehetséges, hogy megkönnyítjük segítségükkel munkánkat, de nem érünk el számottevő metodikai haladást. Az első lépések már e téren is megtörténtek, itt csak Georg Klauss: „Kibernetik und Sozialwissenschaft" c. munkájára szeretnék utalni. Véleményem szerint a strukturalizmus problémáját a kibernetikai aspektussal összekötve kellene tárgyalni. De ez a hatalmas terület külön, önálló konferencia tárgyát kellene, hogy képezze.

*

A világ a két világháború között

A moszkvai kongresszuson augusztus 21-én került sor A világ a két világháború között című témakör megvitatására. Az e témához benyújtott referátumok között szerepelt I. Oprea és E. Campus román történészek A kollektív biztonság problémája a két világháború között című előadása. Magyar részről Ránki György és Ádám Magda az alább közölt felszólalásokat tartották e referátum vitájában; H. Haraszti Éva alábbi hozzászólása szintén ehhez a témakörhöz készült.

Ránki György:

Hozzászólás „A kollektív biztonság problémája a két világháború között" c. referátumhoz

Oscar Wilde ismert mondása szerint az életben egyetlen rosszabb dolog van annál, ha valakiről beszélnek, nevezetesen: ha nem beszélnek róla. Ez a figyelmeztetés, de nem csupán ez ösztönöz arra, hogy néhány megjegyzést tegyek Campus és Oprea kollégáknak a kollektív biztonságról írt érdekes előadásához. Mindenekelőtt szeretném hangsúlyozni, mekkora érdeklődést váltott ki belőlem jeles kollégáink fejtegetése. Az a kép, amelyet a két világháború közötti nemzetközi viszonyokról felvázolnak, tanúsítja a szerzők széleskörű ismereteit, bizonyítja, hogy nagyszámú anyag alapján vonták le következtetéseiket, és tettek kísérletet széleskörű horizont felvázolására.

Hozzászólásom korlátozott ideje nem engedi, hogy részletekbe bocsátkozzam az előadás értékeit illetően; ez alkalommal elsősorban bizonyos kritikai megjegyzéseket kívánok tenni. Úgy érzem, az anyag metodológiai bizonytalanságai és metodológiai gyengeségei ezt indokolttá teszik. Miben látom mindenekelőtt ezt a metodológiai gyengeséget?

Elsősorban a diplomáciatörténet általános felfogásában, azután a forráskritika hiányában, s végül nem egyszer a rendelkezésre álló források egyenetlen felhasználásában.

Mindenekelőtt: mit értek diplomáciatörténeten?

Egy ismert történész, Hallgarten, valamikor azt mondotta, hogy a diplomáciatörténet tradícionális felfogása abból áll, hogy leírjuk, ki mit mondott kinek és mikor. Természetesen, az előadás, amelyet itt alkalmunk volt meghallgatni, nem ehhez a diplomáciatörténeti műfajhoz tartozik. Mégis,

nemegyszer keletkezik az emberben olyan érzés, hogy túlságosan megmarad az események felületén. A szerződésekről, a jegyzékekről, a beszédekről és nyilatkozatokról igen széleskörű képet nyerünk, vagyis mindarról, amit szorosan véve külpolitikának neveznek. Úgy vélem azonban, aligha elégséges, ha a XX. században diplomáciatörténeten csupán ezeket a történeti eseményeket értjük. Nem elégséges a külpolitikát kutatni és analizálni, ebben a széles értelemben, eltekintve minden más történelmi erőtől, a gazdasági és társadalmi formáktól, a belpolitika kérdéseitől, s a sort még hosszan folytathatnám. Benyomásom szerint ugyanis senkisem értheti meg egy adott ország külpolitikáját, ha nem elemzi a belső és külső körülmények közötti összefüggést, ha nem tekinti át azt a kölcsönös meghatározottságot, amely teszem azt a gazdaság és a külpolitika között fennáll. Egyszóval, manapság a diplomáciatörténetet nem lehet és nem szabad tisztán tradícionális értelemben felfogni.

Áttérve röviden a második kérdésre: a források elégtelen kritikáját és egyenlőtlen felhasználását látom abban, hogy a szerzők a következőket írják: „A két világháború között a kollektív biztonság gondolata állandóan a világ érdeklődésének középpontjában állt." Ugyanezt a gondolatot fejezik ki másképpen művük 8. oldalán, mikor így szólnak: „A francia diplomácia elképzeléseinek középpontjában valamennyi államot felölelő kollektív biztonsági rendszer megteremtésének problémája állott." És mindezt a megállapítást Barthou 1922. évi beszédének egy idézetével támasztják alá. De vajon miként lehet Barthou kijelentését bizonyító erejűnek felfogni atekintetben, hogy a francia politika a kollektív biztonságra állítódott a 20-as években, hiszen közismert, hogy abban az időben a francia politika nemcsak a Szovjetuniót kívánta kizárni a kollektív biztonságból, hanem Németországot is, ahogy ezt éppen 1923-as annexiójával, a Ruhr-vidék megszállásával is demonstrálta.

Hasonló problémát látok a Kisantant kérdésénél is. A szerzők kijelentik: „A Kisantant, melyet 1921-ben teremtettek meg, az első lépés volt egy hatásos politikai és gazdasági rendszer megteremtésében Közép-Európában." Nem is említem a gazdasági problémákat, hiszen annyira közismert, hogy a Kisantant a gazdasági kérdések megoldásában teljesen hatástalan volt. Maradjunk a kérdés politikai oldalánál: vajon a szerzők ténylegesen mennyire tisztázták a Kisantant politikai céljait? Úgy vélem, túlságosan eltekintenek néhány mondhatnám közismert ténytől ebben a megállapításukban. Ha csak figyelembe vették volna Batowski professzornak ugyanerre a kérdésre vonatkozó megállapítását, talán közelebb állnának a Kisantant — és ezen belül a román — külpolitika reális helyzetének feltárásához. Engedjék meg, hogy Batowski professzor „Közép-Európa a nagyhatalmak politikájában" című, erre a kongresszusra készült tanulmányából idézzek: „A román—szovjet, Besszarábia miatti területi viták következtében Románia elfogadta azt a lengyel javaslatot, hogy csatlakozzék egy Szovjet-Oroszország (később a Szovjetunió) ellen irányuló szövetséghez. Ezt a szövetséget 1921-ben kötötték meg, és később rendszeresen megújították. 1931 után garanciális szerződésnek nevezték, ténylegesen azonban kizárólag a Szovjetunió ellen irányult."

Campus és Oprea kollégák felismerik annak a kísérletnek a jelentőségét, amellyel 1933-ban megpróbálták a Kisantantot átszervezni, a Kisantant eredménytelenségéért azonban elsősorban a nagyhatalmak politikáját hibáztatják — van is mit hibáztatni —, ismét említés nélkül hagyva például, hogy az a Csehszlovákia által kezdeményezett és olykor Franciaország által is

támogatott kísérlet, melynek keretében a Kisantantot egy egyoldalú magyarellenes szövetségből egy általános, mindenkivel szemben felhasználható (contra omnes) szövetséggé alakítsák át, éppen a román, és részben a jugoszláv külpolitikán hiúsult meg.

Véleményem szerint a Kisantantot önmagában nem lehet a kollektív biztonság bázisának tekinteni, hiszen a kollektív biztonságot elsősorban a náci Németország fenyegette, és a náci Németország ellen ez a szövetség ténylegesen nem volt operatív.

Egyoldalúnak tartom a párizsi békeszerződés kezelését is a szerzők dolgozatában. Kiemelik ugyan az 1919 utáni változások jelentőségét, közlik, hogy „új, önálló és szuverén államok keletkeztek", de teljesen elhallgatják, hogy ezek az államok, különböző okok miatt élvezve az Antant támogatását, maguk is expanziós politikát folytattak; megemlítik ugyan, hogy ezek az államok befejezték „a nemzeti egység megteremtését", de elsiklanak afelett, hogy egyidejűleg minél nagyobb terület megszerzésére törekedtek, erős nacionalista expanzivista politikát fejtettek ki (jóllehet nem sikerült valamennyi expanziós elképzelésüket megvalósítaniuk, mégis végsősoron ezek az államok nem nemzeti, hanem soknemzetiségű államok voltak).

Aki ezeket a tényeket figyelmen kívül hagyja, egyoldalú ábrázolását nyújtja a párizsi békerendszer ellentmondásainak. S a szerzők dolgozata pontosan ilyen jellegű képet tartalmaz a párizsi békeszerződésről, midőn említést sem tesznek például arról, hogy ezekben a szerződésekben szerepelnek a kisebbségek védelmével foglalkozó klauzulák is. Igaz, hogy egyes államok ezeket a klauzulákat vonakodtak tudomásul venni, s amikor végül is kötelezték őket a szerződések aláírására, ténylegesen sohasem hajtották végre azokat.

Ennyit a nemzetközi vonatkozásokról.

Valójában semmi jelentősége nincsen annak, ha valamely külügyminiszter csiszolt, szólamokkal átitatott beszédében állama nevében békéről és kollektív biztonságról szól, ha ugyanakkor az illető állam elnyomja a kisebbségeket. Az ilyen magatartás valójában nem támogatja a béke ügyét, hiszen a feszült légkör egy formáját teremti meg, amely lehetőséget ad szélsőségek és a revizionizmus burjánzására.

Ez pedig visszavezet kiindulási pontomhoz: a diplomácia ábrázolásához a történelemben. Feltéve, hogy ellentmondás van egy adott állam tényleges bel- és külpolitikája, illetőleg hivatalos nyilatkozatai között, akkor a történésznek tudnia kell, hogy ezek a nyilatkozatok — Shakespeare szavaival — nem többek, mint: „Szavak, szavak, semmi más, csak szavak".

Ha a szerzők figyelembe vették volna Shakespeare intelmét, úgy nem lett volna szükség arra, hogy én idézzem.

Ádám Magda:

Hozzászólás I. Oprea és E. Campus referátumához

I. Oprea és E. Campus: „La question de la sécurité collective pendant l'entre-deux-guerres" című előadása középpontjában a kisantant és a kollektív biztonság problémaköre állott.

Az idő korlátai nem teszik lehetővé számomra, hogy az előadás pozitivumaira kitérjek s kifejezésre juttassam a szerzőkkel való egyetértésemet

számos kérdésben. Mindössze néhány bíráló észrevételt kívánok tenni tézisek formájában a kisantantot illetően.

Úgy gondolom, hogy a kisantant tudományos elemzésénél meg kell különböztetni a húszas és a harmincas évek politikáját, figyelembe kell venni a tagjai politikájában meglévő különbségeket, amelyeket az adott államok különböző földrajzi, társadalmi és gazdasági tényezői implikáltak. Ezek ugyanis nem tették lehetővé a kisantant egység kialakítását számos fontos európai kérdésben, így a kollektív biztonság problémakörében sem.

Az előadás szerzői figyelmen kívül hagyták a fenti momentumokat. Véleményük szerint a kisantant létrejöttének pillanatától kezdve — vagyis 1920—21-től — a béke és a biztonság szerve volt, a harmincas években pedig operatív jelleggel bírt a fasiszta agresszorokkal szemben általában. A kisantantnak ilyen jellemzésével, ily interpretálásával nem lehet egyetérteni.

A kisantant lényegének meghatározásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni a versaillesi békerendszer jellegét, a kisantantnak azon belül elfoglalt helyét és szerepét, azt a tényt, hogy eszköz volt a győztes hatalmak kezében, politikai elképzeléseik megvalósításában általában, az első világháború után fellángolt forradalmi mozgalmak leszerelésében különösen. (Ez utóbbi feladatról a kisantant szervezői ugyanis nyíltan beszéltek.) Nem lehet továbbá figyelmen kívül hagyni a kisantant politikáját jelentősen meghatározó társadalmi-gazdasági tényezőket sem.

A harmincas évek nemzetközi konstellációjában — mely gyökeresen eltért az előző évtizedétől — a kisantant szerepe jelentősen megváltozott. A nácizmus Németországban történő hatalomra jutása után a versaillesi békerendszer más aspektusba került. Annak védelme a nagyobbik rosszal — a nácizmussal szemben — feltétlenül a haladást, a békét szolgálta. Ebben a helyzetben a kisantant politikája a status quo megőrzésére már kétségtelenül az európai béke megszilárdításának irányába hatott. Nem beszélve azokról a változásokról, amelyek a kisantant politikájában a tárgyalt időben bekövetkeztek. Amíg a húszas években a román diplomácia mindent elkövetett, hogy a kisantant aktivitását a Szovjetunió ellen is kiterjessze és Jugoszláviával együtt megakadályozta a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló csehszlovák törekvések realizálását, addig a harmincas évek elején, hála Titulescu tevékenységének, Románia, követve Csehszlovákia példáját, diplomáciai kapcsolatokat létesített az európai status quo védelmében fellépő Szovjetunióval, és tevékenyen kezdett közreműködni a Szovjetunió és Franciaország által kezdeményezett kollektív biztonság építésében. Titulescu kész volt a szovjet—francia és a szovjet—csehszlovák egyezmény analógiájára szerződést kötni a szovjet kormánnyal. S noha a román fél e lépéstől mindenekelőtt a román—szovjet határ elismerését és a román—magyar határ biztosítását várta — e terv realizálása jelentős szerepet játszhatott volna az európai kollektív biztonsági politikában általában, a Németország által fenyegetett Csehszlovákia megvédésében különösen.

Ebben az időben a kisantant az európai kollektív biztonság hatékony szervévé válhatott volna, amennyiben Románia és Jugoszlávia csatlakozik a Szovjetunió és Franciaország által kezdeményezett, az agresszorok megfékezésére irányuló politikához. Ez azonban nem következett be. Németország, Olaszország és Lengyelország által támogatott román és jugoszláv jobboldali körök ezt megakadályozták. Titulescut, mint ismeretes, félreállították. Bár meg kell jegyeznem, hogy az utolsó időben maga is bizonytalanná vált fenti

terveiben. 1936 nyarán már biztosította a bukaresti német követet, hogy a Szovjetunióval nem köt szerződést és egyetlen szovjet katonát sem enged át román területen. Jugoszláviában pedig Stojadinović került hatalomra, aki egyre erőteljesebben orientálódott Németországra. A német tendenciák erősödtek Romániában is. Mind Jugoszlávia, mind Románia különböző fokon és bizonyos időeltolódással a tengelyhatalmakhoz való közeledés útjára lépett.

Az objektív okokra, amelyek a folyamat irányába hatottak: a nyugati hatalmak engedékeny politikájára a fasiszta agresszorokkal szemben, a Berlin—Róma tengely, Közép- és Délkelet-Európa megerősödött pozícióira, a jugoszláv és román gazdaság ráutaltságára a német és az olasz piac kérdéseire nem kívánok kitérni. Csupán azt akartam megállapítani, amiről az előadás megfeledkezik, hogy ti. a harmincas évek második felétől kezdve a jugoszláv és a román diplomácia szembehelyezkedett minden olyan rendszabállyal és intézkedéssel, amely Németország és Olaszország nem tetszését váltotta volna ki. Sőt bizonyos hasonló tendenciák már a harmincas évek elején is tapasztalhatók. Amikoris mindkét állam Németországgal való gazdasági kapcsolatainak féltése miatt, tartózkodóan fogadta a forgalomban lévő akkori terveket, amelyek Németország közép- és délkelet-európai gazdasági térhódítását ellensúlyozni kívánták.

Ezek tények, ennek ellenkezőjére vonatkozó akkori jugoszláv és román nyugaton tett deklarációk — amelyekre a referátum lépten-nyomon hivatkozik — csupán szavak.

Minthogy tény az is, hogy a kisantantnak csak az egyik tagja — Csehszlovákia — csatlakozott egyértelműen a kollektív biztonsági politikához. Románia — Titulescu külügyminisztersége alatt — elvben ugyan kész volt erre. Ezt azonban nem követte tett. Nem is beszélve Jugoszláviáról, ahol az új miniszterelnök, Stojadinović magáévá tette a németek által képviselt álláspontot, mely a nemzetközi kapcsolatok építésében csakis a bilaterális módszerek alkalmazását tartotta lehetségesnek. Ezt a koncepciót, melyet nyíltan hirdetett, nem minden eredmény nélkül igyekezett Romániával is elfogadtatni. Ezek után érthető, hogy Csehszlovákia erőfeszítése, hogy a kisantantot kiszélesítse, regionális operatív paktummá alakítsa, mely bármely, mindenekelőtt a német agresszióval szemben védelmet nyújtana a tagoknak, kudarccal végződött. Jugoszlávia és Románia a leghatározottabban visszautasították ezt a javaslatot. Változatlanul az 1920—21-ben megkötött és a későbbi évek folyamán többször meghosszabbított kisantant szerződések alapján álltak, amelyek mint ismeretes, Magyarországra és részben Bulgáriára vonatkoztak. Újabb — Németországgal szembeni — kötelezettségeket nem akartak vállalni. Belgrádban és Bukarestben még abban az időben is az az álláspont uralkodott, mely szerint a három állam közös feladata a magyar revizionizmus és a Habsburg restauráció elleni harc A német kérdés csak Csehszlovákiára vonatkozik, az ő gondja. Nem látták vagy nem akarták látni, hogy a magyar revizionizmus a német és az olasz imperializmus függvénye, hogy a német veszély, ha közvetlenül valóban Csehszlovákiát fenyegeti, végső soron valamennyiük függetlensége ellen irányul.

Figyelembe véve a fenti tényeket, nehéz egyetérteni a referátum ama tételével, mely szerint a kisantant politikája a fasiszta agresszorok ellen irányult, tagállamai készek voltak az ellenük való együttműködésre.

E tétel alátámasztására az előadás részletesen ismerteti a kisantant 1933 februárjában elfogadott új szervezeti paktumát, mint a fasizmus elleni

intézkedést. Az időpont — Hitler hatalomra jutása utánról van szó — alkalmas e rendszabály hasonló értelmezésére. A pontosság kedvéért meg kell azonban jegyeznem, hogy a kisantant új szervezeti paktumát az 1932-es decemberi belgrádi konferencia határozata értelmében hozták létre. E döntés meghozatala összefüggésben volt a magyar revíziós propaganda megélénkülésével, az olasz titkos fegyvercsempészéssel. Más kérdés az, hogy a német események meggyorsították e határozat realizálását.

Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy az új szervezeti paktum a kisantant formális, s nem lényegi oldalát érintette. Hiszen az alapszerződések változatlanok maradtak. Az új a korábbihoz viszonyítva csak az volt, hogy azokat most *meghatározatlan* időre hosszabbították meg. Új megállapodásokat nem kötöttek. Beneš a genfi konferencián kifejtett sokoldalú tevékenységének eredménye mindössze egy titkos deklaráció volt, melynek értelmében a kisantant tagjai bármely oldalról ért agresszió esetében kötelesek egymással *konzultálni*.

A fenti példák — amelyeket még lehetne szaporítani — arról tanúskodnak, hogy a szerzők a felhasznált forrásanyagot nem vetették alá kellően sokoldalú elemzésnek, nem elég differenciáltan vizsgálták a kisantant különböző tagjainak magatartását egy-egy történelmi eseménnyel kapcsolatban. A tett, a szándék és az üres deklarációk közötti különbség elmosódott. A kisantant egyik tagjának, Csehszlovákiának tetteit extrapolálták az egész kisantantra, eredménye pedig egy idealizált kisantant lett.

Az adott problémakörrel foglalkozó történészek feladata alaposan és sokoldalúan feltárni a kis államok s azon belül a kisantant tagjainak valóságos szerepét a kollektív biztonságban pozitív és negatív vonatkozásaival együtt. Megmutatni felelősségüket a kollektív biztonsági elv kudarcáért. Mert egy pillanatig sem kétséges, hogy a nagyhatalmak felelőssége mellett a kis államok politikája is kisebb vagy nagyobb mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Hitler, viszonylag könnyű szerrel, realizálta a Drang nach Osten tervét.

H. Haraszti Éva:

A harmincas évek és az 1935 júniusi angol—német flottaegyezmény

Néhány szempontot szeretnék felvetni az 1930-as évek világpolitikai helyzetének taglalásához.

A brit külpolitika 1930-as évekbeli kutatása során hosszasabban foglalkoztam az angol—német flottaegyezménnyel, amely mint egy csepp a tengerből, feltárja mindazokat a problémákat és összefüggéseket, amelyek az 1930-as évek közepén európai és világproblémaként foglalkoztatták a politikusokat és amelyek végül is szükségszerűen a második világháború kirobbanásához vezettek.

1933—35 között Hitler megszegve a versaillesi békeszerződést a lehető legerősebb mértékben fegyverkezik mindhárom hadnemben, szárazföldi, légi

és tengeri vonalon: ezzel megalapozta az 1930-as évek második felében folytatott európai politikáját; Nagy-Britannia és Franciaország viszont elmulasztotta a legmegfelelőbb időpontokat, hogy Hitlernek ezt a hazardőr politikáját meggátolja.

Hogy miért? Az okok sokrétűek, politikaiak, gazdaságiak egyaránt. Nagybritanniáról szólva mást akart a konzervatívokon belül Sir Warren Fisher, a pénzügyminiszter állandó helyettese, Vansittart lord külügyminiszterhelyettes, Churchill, és mást S. Baldwin, Sir J. Simon; a miniszterelnök R. MacDonald tétovázott, az okos sziporkázó Lloyd George bedőlt a németeknek ekkor. Mást akart a brit védelmi bizottság, a CID valamint Liddell Hart és a tengerészetügyi miniszter, a First Lord of the Admiralty, s nem utolsósorban a néptömegek a felfegyverkezés ellen döntöttek 1935 nyarán (az ún. Peace Ballot-tal). És mindezek a más akarások és elképzelések mögött jól és kevéssé jól átgondolt koncepciók, pénzügyi meggondolások és a reális helyzet ilyen vagy olyan oldalú felmérései húzódtak meg.

1935 elején megjelennek a félhivatalos angol politikusok Hitlernél; megbeszéléseik során felmerülnek az európai helyzet megoldásának útjai. Hitler „világosan" látja a problémákat, civilizált és megbízható; békét és életteret akar hatalmas — mintegy 60 milliós — népének; összerűnek látszik vele együttműködni, bizonyos jogos igényeit kielégíteni. Hitler határozottan együtt akar működni Nagybritanniával. Ezekből a nem hivatalos megbeszélésekből (amelyekről előfordult, hogy bizalmas összefoglalásokat küldtek a miniszterelnöknek vagy külügyminiszternek, mint Lord Lothian Simon külügyminiszternek) azután megszületett az ambíciózus, de korlátolt Sir John Simon (aki egyébként miniszterelnök akart lenni, s akiről legutóbb Oliver Harvey, Eden parlamenti magántitkára írta emlékirataiban, hogy „bizonytalan, határozatlan, gyáva") és a tehetséges Eden berlini útja, majd innen egyenes út vezet – bár Stresa, az 1935-ös áprilisi angol–francia–olasz Hitler-ellenes átmeneti koalíció közbejött —, a flottaegyezményhez.

De miért annyira fontos a flottaegyezmény, hogy határkőnek lehet ítélni a brit külpolitikában? A flottaegyezmény jelentősége — azok számára, akik a forrásokba betekintést nyertek — nem vitatható sem a brit, sem a német külpolitika számára. A brit külpolitika ezáltal lépett visszavonhatatlanul a Hitlerrel való megbékéltetés aktív politikai vonalára, ezáltal pecsétet ütött békéltetési hajlamára: elfogadta a Hitler által teremtett helyzetet, a versaillesi békeszerződés megsértését, elfogadta Hitler feltételeit (a 35% elfogadása — azaz, hogy a német flotta össztonnaegysége a brit birodalom össztonnaegységének 35%-a legyen — a tárgyalások előfeltétele volt ugyanis). Ezáltal tette az egyezményt Hitler számára is igen jelentőssé. De álljon itt a németek értékelése: „A flottaegyezmény teljesen kielégítő a német flotta számára. A következő évtizedben aligha tudunk nagyobb tonnaegységet felépíteni, mint amennyit az egyezmény számunkra lehetővé tesz. Emellett lehetőséget ad arra, hogy modern flottát szereljünk fel, amely megfelel tengeri igényeinknek. Az egyezmény révén Nagybritannia tulajdonképpen hozzájárult a német flotta olyan kiépítéséhez (Aufbau), amelyet a Führer jónak tart... Az egyezmény jelentősége főképpen politikai. Ebben a vonatkozásban következményeit nem lehet alábecsülni. Az egyezmény eredményeképpen korábbi ellenségeink közül a leghatalmasabb és a versaillesi békeszerződés egyik aláírója valójában érvénytelenítette e szerződésnek egyik fontos részét és gyakorlatilag elismerte Németországnak az egyenlőséghez való jogát. Annak a veszé-

lye — amely határozottan fenyegetett az év márciusában és áprilisában , hogy Németország elszigetelődik, ezáltal kiküszöbölhetővé vált."[1]

A külpolitikai okokon túl meg kell említeni azt a presztízsnyereséget is, amit belpolitikailag jelentett Hitlernek az egyezmény és amellyel a hivatalos, tradicionális német külügyminisztériumi módszer és gárda felett (Neurath, Hoesch) győzedelmeskedett ő és Ribbentrop. A flottaegyezmény siker volt Hitler számára, út a Rajnához, az Anschlusshoz, Memelhez.

Nem lehet szembeállítani a tényekkel Hitler „őszinte" hajlamát, szavait, amelyek arról tanúskodtak, hogy Nagybritannia barátságát meg akarta nyerni. Az Angliával való együttműködésről vallott szép szavak: taktika volt, éppenúgy, ahogy a brit politikusok tettei, megbékéltető szándéka is valójában a CID komolyan átgondolt és a brit külpolitika számára is javallott taktikát tükrözött. A mindkét oldalról bőségesen felsorakoztatható adatok szerint ugyanakkor mérvadó katonai és politikai személyek mind angol, mind német vonatkozásban a lehető legkomolyabban latolgatták a két nemzet közt kirobbanó háború esetén az egyezményben foglaltak ésszerűségét vagy ésszerűtlenségét. Hitler éppenúgy latolgatta a tengeralattjárók felhasználhatóságát az angol blokád ellensúlyozására egy elkövetkezendő háborúban Raeder vagy Rauschning előtt, mint Churchill az alsóházban vagy a CID memoranduma, amely megállapította, hogy a brit külpolitikát úgy kell irányítani, hogy Nagybritannia egyidejűleg ne kerüljön szembe két hatalommal, Japánnal a Távolkeleten és Németországgal Európában és semelyik állammal, amely e kettő közötti útvonalba esik.[2]

Az angol—német flottaegyezmény Németország számára volt vitathatatlan nyereség. Az sem vitás azonban, hogy mint történeti probléma azért válhatott érdekessé, hogy Anglia milyen indítékokból kifolyóan kötötte meg. S a válasz, amit erre számomra kielégítően nyerhettem: egy keresztmetszet volt. Keresztmetszete annak a bonyolult mechanizmusnak, amelyben politikai döntések születnek, amelyeket meghatároztak hagyományok, pénzügyi kérdések, egyéni és kollektív tapasztalatok és vélemények, akaratok és akaratgyengeségek (pl. Vansittart mondta MacDonald és Simon stresai viselkedéséről: Két üres zsákot nem lehet egyenesre állítani) (vagy Ribbentrop konok és udvariatlan makacssága, amellyel megszabta és sikerre vitte a flottatárgyalásokat), de mindezek felett birodalmi érdekek.

[1] „The Agreement is entirely satisfactory for the Navy. Any substantially larger figure than that permitted by the Agreement could hardly be reached in the next decade. It will give us the opportunity of creating a modern fleet which is appropriately constituted and in accordance with our maritime need. By means of the Agreement Britain has formally accepted the expansion (Aufbau) of the German Navy on the lines laid down by the Führer . . . The success of the Agreement lies principally in the political sphere. In this respect its consequences should not be underrated. As the result of the Agreement the powerful of our former enemies and of the signatories of the Versailles Treaty has formally invalidated an important part of this Treaty and formally recognized Germany's equality of rights. The danger of Germany's being isolated, which definitely threatened in March and April of this year, has been eliminated." (DGFP. Ser. C. Vol. 4. 587—588. l.)

[2] A pontos szöveg: „We consider it to be a cardinal requirement of our national and imperial security that our foreign policy should be so conducted as to avoid the possible development of a situation in which we might be confronted simultaneously with the hostility, open or veiled of Japan in the Far East, Germany in The West and any Power on the main line of communication between the two." (Third Report of The Defence Requirements Sub-Committee. D.P.R. 21. Nov. 1935. PRO. Cab. 24/259.)

Az angol–német flottaegyezmény az európai politika és ezen belül az angol–német kapcsolatok jelentős állomása volt, amely meghatározta mindkét ország politikai fejleményeit az elkövetkezendő években. Megerősítette Hitlert és az angol appeasereket. Ugyanakkor nemcsak két ország kapcsolatának volt kifejezője, nemcsak az európai politikai irányzat jelzője, hanem végcélját tekintve a brit birodalom világpolitikai helyzetének megőrzését igyekezett szolgálni. Az angol–német flottaegyezmény vizsgálata megerősítette azt a tételt, hogy sem a harmincas években, sem a jelenben, sem Nagybritannia, sem más nagyhatalom vonatkozásában nem tudhatjuk a teljes igazságot, ha csak európai szemszögből ítélkezünk, s a béke esélyei Európában messzemenően nem ítélhetőek meg abból, ami csak Európában történik.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Tadeusz Slowikowski:

Tankönyvek, kézikönyvek a történelem tanításához Lengyelországban a XIX. század első felében

A XVIII. század vége nagy katasztrófát jelentett az újjászülető lengyel nép számára. Lengyelország harmadik felosztása és a független államok sorából való törlése a társadalom minden nemes erőfeszítését keresztülhúzta, mely az állam belső megreformálására irányult, hogy ily módon védjék meg azt a végső kudarctól. Azok közül az intézkedések közül, melyeknek az volt a céljuk, hogy a nemzet intellektuális színvonalát felemeljék és a fiatal nemzedéket jövőbeli jó és hazafias beállítottságú állampolgárokká neveljék, az egyik a közoktatásügy megreformálása volt, melyet Stanislaw Konarski a Collegium Nobiliumban és a piarista iskolákban kezdeményezett, s amelyet ezt követően életbe léptetett a Nemzeti Nevelésügyi Bizottság. Ez kétségtelenül mindenek előtt a nemesi ifjak számára előirányzott iskoláztatást magában foglaló reform volt, mivel a lengyelországi feudális viszonyok akkori rendszerében az állami ügyekben a nemességnek volt döntő szava. Arról volt tehát szó, hogy új nemesi nemzedéket neveljenek, hogy az új tartalmú oktatás alapján sikerüljön végrehajtani az államon belül a haladó reformot, s ilyen módon biztosítva a tanítás egységét az orosz cárizmus, valamint az osztrák Habsburgok és a porosz terjeszkedés megosztó szándékaival szemben. A gyakorlatban ez helyesnek látszott, ugyanis a haladó reform több híve a négyéves Sejmben főleg a piarista iskolák, továbbá a Collegium Nobilium és a Lovagi Iskola régi növendékeiből, a későbbiek folyamán pedig a Nevelésügyi Bizottság által megreformált iskolákból került ki. Az oktatási reform egyik momentuma az egyetemes történelem és a nemzeti történelem együttes bevezetése volt, s ez így mint iskolai tantárgy az akkori Európában teljesen új volt.

A történelemnek, mint iskolai tantárgynak a bevezetése megfelelő ebben az időben használt és a korabeli történelemtudományra támaszkodó tankönyvek szerkesztésének a szükségességét vonta maga után. Elsősorban a lengyel nyelven kidolgozott tankönyvekről van itt szó, amelyek az addig használt latin és francia tankönyveket pótolják, valamint az eléggé általánosan használt idegen, főleg francia nyelvű fordításokat helyettesítik. Bár nem sikerült ezt teljes egészében végrehajtani, a tankönyvek „gyártása", ha mondhatjuk ezt így az akkori időkben, bőséges volt és nagyon kiadós termést hozott. A történelem tankönyvek problémája nem új a lengyel szakirodalomban, egy sor szerző foglalkozott vele, igaz ugyan, hogy más tárgykörnek szentelt munkájában lapszéli jegyzetekként. Részletesebben jelen tanulmány szerzője két művében is foglalkozott ezzel a kérdéssel, ezekben a XVIII. század második felének történelemtanítását örökíti meg Lengyelországban és Krakkó szabad városban.

Azt az anyagot, amellyel magyar olvasóimat óhajtom megismertetni, főként ebből a két munkából merítettem, kiegészítve további tanulmányokkal és kutatásokkal. E tanulmányomhoz számtalan idézet kapcsolódik, csaknem szószerint a szövegben, azok külön megjelölése nélkül. Mint szerző ugyanis abból a feltevésből indulok ki, hogy hasznos lesz ezeket hozzáférhetővé tenni a magyar történészek számára, főleg azok szá-

mára, akik érdeklődnek a lengyel történelemtanítás eredményei vagy legalább a kutatások és kísérletek részletei iránt, és ezeket, ha részben is, a magyar kollégák felhasználhatják munkájukban. Magam is felhasználtam tanulmányomban Biró Sándor „Történelemtanításunk a XIX. század első felében" c. művét, amely sok értékes anyagot adott számomra Johann Mathias Schröckh kézikönyvére és Losontzi István „Hármas Kis Tükör" c. tankönyvére vonatkozólag.

Azokat a tankönyveket, amelyeket a Nemzeti Nevelésügyi Bizottság reformjába bevont lengyel iskolákban használtak, két kategóriába sorolták. Az elsőbe az úgynevezett alapismereti könyvek tartoztak, ezek a Bizottság által iskolai használatra előírt tankönyvek voltak. Ezzel szemben a második kategóriát azok a tankönyvek képezték, melyek a segédkönyv szerepét játszották. Az iskolában az utóbbiakat az ismeretek kiegészítésére, vagy a tanulók házi olvasmányaként használtatták fel. Az utóbbiaknak a száma, ami a történelem tanítását illeti, főleg a XVIII. században igen nagy volt, jórészt latin nyelven feldolgozott kézikönyvek voltak, melyek főleg a lengyel történelemmel foglalkoztak, továbbá egyetemes történelem könyvek francia nyelven, vagy ezek lengyel nyelvre való fordításai. A nemzeti történelem lengyel nyelven való feldolgozásának első próbálkozásai eléggé sikertelenek és kevésbé eredetiek voltak. Az akkori időkben a legjobb ilyen mű volt Józef Kajetan Skrzetuski piarista pap, a Lovagi Iskola és Collegium Nobilium professzorának a „Történelem a nemesi ifjúság számára" c. műve. Ez a tankönyv felölelte az egyetemes történelmet, a szerző azonban nagyon tömören, húsz nyomtatott oldalon feldolgozta benne Lengyelország történelmi eseményeit is. Ez a mű kitűnik jó koncepciójának világos megfogalmazásával és adatgazdagságával. Innen adódik ennek a feldolgozásnak nagy népszerűsége és értéke.

Józef Kajetan Skrzetuski, mint a történelem tankönyvek kiváló szerzője emelkedett ki a XVIII. század második felében. Másik történelmi tankönyve, melynek címe: „Egyetemes történelem a népiskolák III. osztálya számára " — az Ókori Kelet történelmét ölelte fel. Ez utóbbi a Nemzeti Nevelésügyi Bizottság egyik szervének: az Alapismereti Könyveket Kiadó Egyesület megrendelésére készült, s mint a neve is mutatja, ez az egyesület iskolai tankönyvekkel foglalkozik. Ezt a tankönyvet elfogadták és iskolai használatra ajánlották alapfokú iskolai tankönyvként. Skrzetuski ezenfelül a Varsóban 1793-ban kiadott „A tanulóifjúság számára szükséges alapszabályok és alkalmazott szokások" című mű szerzője is volt, valamint a „Megjegyzések az egyetemes történelemhez a népiskolák III. osztálya számára című munka is. Ezek valóban az első lengyel nyelvű módszertani instrukciók voltak a történelem tanításához, s valószínűleg a legelsők közül valók Európában. Fivére, Wincenty Skrzetuski, aki szintén piarista pap volt, az „Egyetemes történelem a népiskolák IV. osztálya számára" címmel szintén írt tankönyvet. Ebben a görög ókori történelmet dolgozza fel. Krakkóban 1786-ban adták ki és elismerték mint iskolai használatra előírt tankönyvet.

Wincenty Skrzetuski ezenfelül szerzője volt a „Svéd királyság történetének" is. Mindkét testvér a haladószellemű történelem-tankönyv szerzők közé tartozott. Az akkori időben nagyon liberális eszméket hirdettek, munkáikat republikánus szellem hatotta át. Megbélyegezték a képmutatást, a politikai visszaéléseket, erőszakot és a jogtalanságot, az agressziót — és dicsőítették a függetlenséget és a népek szabadságát. Elítélték a hódító háborúkat. Józef Kajetan igazságtalan háborúknak nevezte azokat és szembeállította az igazságos védelmi háborúkkal. Skrzetuskiék tankönyvei, melyek didaktikai szempontból ismertek voltak, a konzervatív oldalról tehát nem találtak elismerésre. Szemükre vetik a világiasságot (J. K. Skrzetuski a harmadik osztályos tankönyvbe nem iktatott be bibliai történeteket s a történelmi ismertetést Egyiptom történelmétől kezdte), továbbá a racionalista felfogás, szemlélet érvényesülését. Egyesek egyenesen elítélték őket azért, hogy „nem tudtak szembeszegülni a kor szellemi áramlatával még az ókori

történelem feldolgozásánál sem". Feliks Bentowski például azt állította, hogy Wincenty Skrzetuski nemcsak hogy nem mutatta be az antik demokrácia veszélyességét, hanem időnként hagyja magát elragadtatni megtévesztő vonzóerejével.

Általában elismerték Skrzetuskiék tankönyveinek értékeit, sőt közvetlenül ismerte azokat Joachim Lelewel, a nagy lengyel történész is, aki „Az alapfokú könyvek szükségességéről" című munkájában kifejtette, hogy a „két Skrzetuski alapfokú művei olyan minták, melyektől egy tapodtat sem lehet eltávolodni".

Skrzetuskiék tankönyvein kívül, melyeket az egyetemes történelemnek szenteltek, előkerült a lengyel történelem első rendkívül népszerű tankönyve Teodor Waga feldolgozásában: „A lengyel fejedelmek és királyok története, röviden kiegészítve néhány észrevétellel a nemzet dolgairól, a nemzeti ifjúság felvilágositására" címmel, mely Varsóban 1770-ben jelent meg. Skrzetuskiék tankönyvei Waga „Történetével" együtt szép hagyatékot alkottak, melyet a XVIII. század második fele hagyott hátra a következő tanulói-nemzedékek számára.

Sajnos, a lengyel nép önállóságának elvesztése, a lengyel föld három bitorló által való szétdarabolása, rendkívül hátrányosan befolyásolta a lengyel közoktatás további sorsát s ezzel együtt a történelem tanításáét is. Kétségtelen, hogy Lengyelországban a XVIII. sz. utolsó évtizedeinek jellemző vonása a tudomány és a közoktatás fejlődésének volt a gazdasági és politikai újító törekvésekkel való összekapcsolása. E törekvések a nép veszélyeztetett függetlenségének megtartására irányultak, ami kétségtelenül pozitíve hatott mind magára a gazdasági-politikai fejlődésre, mind a kulturális életre, illetve a közoktatásügyi alkotások színvonalára. A későbbiek folyamán a harmadik szétdarabolás gátolta ezeket a törekvéseket, s a lengyel tudomány és kultúra számára teljesen új és előnytelen feltételeket alakított ki.

A bitorló államok politikája, az állandó békétlenségek, melyek nemcsak a napóleoni háborúkkal voltak kapcsolatosak, hanem az összeesküvésekkel és felkelésekkel is, az ország értékes gyűjteményeinek, forrásainak és az emigráló intelligenciának a bitorlók által történő kifosztása, együttvéve nagymértékben fékezte a tudomány fejlődését. Ezek tehát az európai és a forradalom utáni reakció megerősödésével együttesen, „támogatva a konzervatív rendek és a maradi ideológiai áramlatok által, megrendítették a felvilágosodás időszakából való tudomány vívmányait, arra törekedve, hogy alárendeljék az egyház és az uralkodó hatalom diktátumának".

Érthető, hogy mindez fájdalmasan kellett, hogy érintse a történelemtudomány fejlődését is. Egyúttal megnehezítette a történelem tanítását, főképpen azzal, hogy a haladó történelmi gondolkodás megfékezésével együtt a továbbiak folyamán elsikkadtak a történelemtudomány megismerő tudományos céljai is.

Ezután a régiség-gyűjtögetési tendenciák kerültek előtérbe. Céljuk mindenekelőtt a nemzeti emlékek megmentése volt a végső pusztulástól, ami kapcsolatban volt a lengyel nemzetiséghez való ragaszkodás fejlesztésével, a haza iránti szeretettel, annak hősi múltjával.

A történelemben a szívek vigasztalására törekedtek. Bizonyos értelemben úrrá lett a hazafias szentimentalizmus, ami az akkori helyzetben érthető, s melynek nyomait megtaláljuk az akkori emlékiratokban. Összefonódott az a nemzeti múlt iránti egyidejű kegyelettel.

Ennek a kegyeletnek a klasszikus példája ebben az időben Julian Ursyn-Niemcewicz „Történelmi énekek" című rendkívül népszerű műve.

A Varsói Nagyhercegség megalakulása 1807-ben szabadabb politikai viszonyokat alakított ki. Előnyös befolyást gyakorolt a Tudomány Barátainak Társaságára is, mely 1800-tól kezdődően működött Varsóban s a nemzeti történelem csoportos feldolgozására irányuló munkát kezdeményezte. Ez a terv, mint tudjuk, nem valósult meg teljesen,

de a felőle folytatott vitában kirajzolódtak a történelmi kutatások lényegére ható törekvések: a társadalmi és gazdasági viszonyok, a politikai berendezkedések vizsgálatának szükségességét emelik ki. Kétségkívül a legérdekesebb és legalaposabb nyilatkozatot Stanislaw Staszic, Hugo Kollataj és Stanislaw Potocki adták ebben a kérdésben.

Mindez azonban nem mérsékelte azt a visszaesést a történelem tanításában, mely az emlékezet túlterhelésének módszerén alapult, az pedig csak fokozta, hogy a Nemzeti Nevelésügyi Bizottság idejében kezdeményezett történelem-tankönyvek előállítását, kiadását felfüggesztették.

Ez természetesen nem jelentette azt, hogy teljesen megszünt az új történelemtankönyvek nyomtatása, főképpen, hogy nem újították meg a már előbb kiadottakat, melyeket még Poniatowski Szaniszló Ágost idejében használtak.

Ugyanis még megjelentek Skrzetiszkiék tankönyvei is, főleg azoknak a liberális viszonyoknak a következtében, amelyeket a lengyel közoktatás I. Sándor uralmának kezdeti időszakában élt át az orosz birodalomba bekebelezett litván—orosz területeken.

A közoktatásügy Adam Czartoryski és Tadeusz Czaczki gondos védelme alatt maradt, de az újonnan kiadott tankönyveket, ami az egyetemes történelmet illeti, ugyancsak francia és német nyelvről fordították le. Ezek azonban a hazai kiadáshoz viszonyítva már nem érték el Skrzetiszkiék munkáinak didaktikai színvonalát. Ami pedig az eszmei oldalát illeti, meg kell említenem, hogy e vonatkozásban eltávolodtak a világi felfogástól és nem támaszkodtak a racionalista alapelvekre. Cikkem szűk keretében igen nehéz az egész probléma megértésének érdekében széleskörűen és kimerítően kifejteni azokat a politikai és közoktatásügyi viszonyokat, amilyen körülmények között a történelem tanítása a XIX. sz. első felében lengyel földön folyt — tekintetbe véve, hogy Lengyelország felosztása után ezek a viszonyok nem voltak mindenütt egyformák. Viszonylag nagy politikai szabadság volt az orosz birodalomba bekebelezett területeken, aronban itt is csupán I. Sándor uralkodásának kezdeti éveiben.

A politikai szabadság időszakát a közoktatás a Varsói Nagyfejedelemség területén az 1807—15-ös években élvezte. Krakkó város közoktatása az első német támadás után — a harmadik felosztáskor — újjáéledt, mégpedig 1809-ben, amikor a Varsói Nagyfejedelemség Krakkót bekebelezte és az ún. Krakkói Köztársaság első éveiben még bizonyos fokú szabadságot élvezett. Ezt követően a három gyámkodó udvar, Ausztria, Oroszország és Poroszország, korlátok közé szorította.

A XIX. sz. első felében a lengyel földön használt tankönyvek áttekintéséhez kapcsolódva említést kell tennem arról, hogy egyik vagy másik tankönyv használatának megfelelő vagy nem kedvező feltételeit az adott területen uralkodó politikai feltételek s az azokból eredő ideológiai tendenciák képezték. Például Skrzetuskiék tankönyvei a számunkra már érthető okok miatt nem nyertek mindenütt tetszést.

A tankönyvkiadók nagy érdemeként kell betudnunk, hogy mindemellett a nemcsak kedvezőtlen, hanem Skrzetuskiék tankönyvei számára egyenesen ellenséges hangulat ellenére is, felújították azok kiadását. Józef Kajetán III. osztályos tankönyve a következő kiadásokban jelent meg: 1804, 1809, 1810 — Vilnóban — 1912-ben Berdyczowón és 1819-ben Varsóban.

Wincent IV. osztályos tankönyve Vilnóban az 1806. és 1810. években valamint Krzemiecen 1819. évben. Ezeket használták az említett területen. (Például: Kraslaw iskolájában, a rosienski iskolában, Krozyban a gimnáziumban és a lucki járási iskolában.)

Az 1816—22-ig terjedő években az egyetemhez tartozó kari iskolákba a vilnói Egyetemi Könyvtárból J. Zawadzki nyomdász 2441 tankönyvet küldött a III. osztályokba és 1559-et a IV. osztályokba.

Skrzetuskiék tankönyvei Krakkó területén nem örvendtek szimpátiának. Csupán két arról tanúskodó feljegyzésünk van, hogy még használták őket a Szabad Város és

a Varsói Nagyhercegség időszakának fordulóján, mégpedig 1812-ben Antoni Sloninski tanította a történelmet a Szent Anna líceum II. osztályában Józef-Kajetán Skrzetuski tankönyvéből, de az I. és a III. osztályban már Schröckh tankönyvéből.

A Krakkói Köztársaság első éveiben szintén használták Wincent Skrzetuski görög történelemmel foglalkozó tankönyvét az egyik leányiskolában. Ezek a tankönyvek a számunkra már ismeretes nézetek miatt háttérbe szorultak Schröckh Egyetemes történelmével szemben, amely a krakkói iskolákban bizonyos időre megszerezte az elsőséget.

Johann Matthias Schröckh (1733—1808) evangélikus vallású egyházi történész a poetica professzora, majd a történelem tanára Wittenbergben. Egyetemes történelmi tankönyve igen népszerű volt a német fejedelemségekben, úgyszintén az osztrák császárságban. A magyar iskolákban is használták.

A történelem tanítására a Nevelői Intézetbe is bevezették a Kongresszusi Királyságban, ami Pawel Kotowskit — a piarista iskola tanárát — a munka lefordítására késztette. Ez döntő hatást gyakorolt egyetemes történelem tankönyv hazai megírására. Józef-Kajetán Skrzetuski világiasan felfogott tankönyvével szemben — amely elvetette a bibliai történeteket —, sőt a zsidók történetét is, azt bizonyítva, hogy ez a valláshoz tartozik —, Schröckh műve részletes bibliai ismertetést ad, mely az Ótestamentum történetét öleli fel az első három időszakban. I. — Ádámtól Noéig. II. — Noétól Mózesig. III. — Mózestól Romulusig.

A fordító a lengyel viszonyokhoz akarta alkalmazni e tankönyvet, ezért „nem követte mindenütt a szerző szövegét", ahogy azt az előszóban maga is megjegyezte. A megfelelő változtatásokat eszközölte, a körülményekhez igazodva, az iskolai tantervnek és „saját szándékának megfelelően". Azért tette mindezt, hogy ez a tankönyv hasznos legyen a tanulók számára, és segítséget nyújtson azoknak, akik tanítanak. Ezen felül a második időszakot áttette a harmadik részbe és a szöveget sok helyen lerövidítette („ahol túlságosan terjengős"), és kiegészítette, ahol nagyon rövid vagy teljesen hézagos volt. Lényeges kiegészítésekkel gazdagította a lengyel történelmet, az eredeti szövegtől jelentősen eltérő fordítást adott.

Ez a fordítás Joachim Lelewel eléggé éles kritikájával találkozott. A bíráló azt állította, hogy e tankönyv nem alkalmas arra, hogy az ifjúság használja, annak ellenére, hogy Feliks Bentkowski igen sokra értékelte. E kritika ellenére Schröckh tankönyvét lengyel földön továbbra is használták, mégpedig a Litván-orosz földön a Kongresszusi Királyságban, valamint Galíciában és Krakkóban.

A többi fordítás közül meg kell még említenem Oliver Goldsmith görög és római tárgyú történelmi fordítását. Mindkét fordítást Michal Olszewski piarista tanár fejezte be. A fordító Görögország történelmének bevezetőjében kifejti saját véleményét e tankönyv kiadásával kapcsolatban: „a kezdeti lengyel nyelvű történelmi művek hiánya", valamint az a tény, hogy „a népiskolai IV. osztályos alapfokú görög történelmet a Nevelésügyi Bizottság valamikor a népiskolák számára előírta, s bár sok tekintetben értékes volt és az országban nagynevű férfiak is megbecsülték, azonban, sajnos, történelmi tényekben felettébb szegény".

A fordító további bevezető ismertetésében feltárja, hogy e műben a kétségkívüli hazafias elemek mellett lojalizmussal telt fordulatok is találhatóak a „legjobb monarcha, Nagy Sándor" személyével kapcsolatban, valamint, hogy a gyerekek „az anyag szájából kapják az első és tiszta, világos magyarázatot a Legmagasabb Lény létezéséről, az isteni és felebaráti szereteten alapuló vallásról".

Joachm Lelewel M. Olewski mindkét fordítását eléggé pozitíve értékelte. De rámutatott egy sor hibára és tárgyi hiányosságra is, magát a fordítót viszont ilyen fajta feladatra rátermettnek ismerte el.

Ez a tankönyv Litván-orosz földön bizonyos mértékig keresett volt, az 1816—1822-ig terjedő években 151 példány fogyott el belőle. Használták a Kongresszusi Királyságban is. Krakkóban a Szent Anna Líceum könyvtárában is megtalálták a kétkötetes római történelem egyik példányát W. D. Musset-Pataj francia fordításában. Krakkóban bizonyosan segédkönyv szerepet játszhatott és feltételezhető, hogy ismerték a történelemtanárok, valamint egyes tanulók is.

Goldsmith történelem könyvénél kevésbé voltak népszerűek Millot, Galletti és Remer tankönyveinek a fordításai. Millot művének a fordítását Józef Girtler tökéletesítette. Ez díszes külsejű kiadvány volt, gazdagon illusztrálva, szép papíron nagyon szép betűkkel szedve, a tanulók számára azonban nagyon drága, ára ugyanis elérte a 90 Zlp-t. Mivel Krakkóban adták ki, bizonyára ismert volt itt az intelligencia, főleg a tanárok körében, azt azonban nem feltételezhetjük, hogy a történelem tanításában szélesebb körben hasznosították. Mint ilyen fajta kiadvány-ritkaságot azonban meg lehetett találni nem egy magánkönyvtárban, abban az időben bizonyára megvolt a Jagello Könyvtárban is.

Wroclawban megjelent Jan Jerzy August Galletti egyetemes történelmének vázlata, fordításban, második kiadásban; az elsőt 1806-ban elég gyorsan eladták.

A fordító a német szöveget a Lengyel Királyság történetével egészítette ki, s abban hangsúlyozta, hogy „megbotránkoztató dolog az idegen történelmet jobbnak látni, mint a sajátunkat". Schröckh-höz és Gallettihez hasonlóan bevezette a korszakokra való felosztást a bibliai történetektől kezdve.

J. A. Remer Ókori Történelme J. Falenski „szabad" tolmácsolásában, illetve fordításában, ahogy az előszóban a fordító maga is megállapította — terjedelmes munka, kb. 850 oldalt tesz ki. Egyedül ez szolgálhatott segédkönyvül a tanárok és a tehetségesebb tanulók számára. A szerző bevezető megjegyzéseiben felsorolta a történelem segédtudományainak rövid ismertetését és metodikai nézeteit is fejtegette.

A fentiekben csupán néhány fordítást ismertettünk, rámutatva esetleges iskolai használhatóságukra, továbbá megjegyzéseket fűztünk felhasználásukhoz a pedagógiai munkában. A nagyszerű tervek ellenére — melyek sok külföldi mű fordítását érintették volna s azokat főleg Lelewel tanítványai fordították volna le —, úgy tűnik, hogy nem sok küföldi munka látott napvilágot, egyszerűen azért, mert a kiadók aggódtak a csekély kereslet és az esetleges veszteség miatt.

Ennek példájaképpen felhozhatjuk Remer tankönyvét. Korn kiadó óhajtotta kiadni, aki panaszkodott Lelewelnek, hogy csupán 30 példányt adott el belőle, az üzleten 100 dukátot vesztett.

A hazai tankönyv-kiadványok közül népszerűségével előtérbe került Stefan Sawicki piarista tanár tankönyve „Az egyetemes történelem rövid vázlata 1812-ig", melynek első kiadása 1815-ben jelent meg Varsóban, a második 1817-ig kiegészítve, majd 1818-ban jelent meg ugyancsak Varsóban. A szerző, aki a varsói piarista iskolák tankönyvírója volt, tankönyvének felosztásakor Schröckh általunk már ismert tankönyvére támaszkodott, beiktatva ugyanazokat a korszakokat, elsősorban bibliai vonatkozásban, majd a személyekre vonatkozó ismertetéseket.

Sawicki „bibliai" ismertetéseiben eléggé megfontolt volt, mégis azt bizonygatja, hogy az általánosan „elterjedt legendák a szentírás tekintélyével megerősítve azt állítják, hogy az isten hat nap lefolyása alatt teremtette a világot, minden élettelen dolgot és élőt, a végén pedig Ádámot". Már csupán maga a bibliai események történelmi alapon történő értelmezése kétségtelen visszaesést jelent J. K. Skrzetuski III. osztályos tankönyvével szemben, mely felöleli Kelet ókori történelmét, melyből a szerző kihagyta az egész bibliai történelmet, és a saját elméletére támaszkodott, amit úgy nevezett, hogy „feltevés a lakott Föld elemeiről". A Föld eredetéről szóló világi forrásokra is támasz-

kodott, és Ázsia, Afrika földrajzi leírása után áttért az „asszírok, médek, perzsák, Egyiptom és néhány más ókori ország" történelmének a bemutatására.

Ez az eltérés a világias alapelvektől — melyekre egyébként Skrzetuskiék tankönyvei támaszkodtak —, jellemző vonása volt Sawicki általunk tárgyalt tankönyvének. Ezenfelül nagyon szűkre szabott volt: az egyetemes történelem egésze a lengyel történelem részleteivel együtt 212 nyomtatott oldalt foglalt magába. Felfogása és feldolgozása sem állt megfelelő színvonalon. M. H. Serejski a hanyatlást tárgyalva, a függetlenség elbukása utáni történelemtanításban rámutatott, mint a tudományos pozícióktól való eltávolodás szembetűnő példájára ebben az időben Sawicki tankönyvére, továbbá Skrzetuskiék világi tankönyveinek a polocki jezsuiták írásaival és Sawicki, valamint Kotowski gyenge tankönyveivel történt pótlására. Másrészt azonban el kell ismernünk, hogy a tematika felfogása eléggé jó és tartalmas volt, a szerző elgondolását érthetően fogalmazta meg, a tankönyv anyaga ebből kifolyólag könnyen tanulható és elsajátítható, s így az iskolai munkához megfelelő volt. Lengyel földön tehát több éven át tartó létjogosultságra tett szert.

Jellemző, hogy a tankönyvet Litván-orosz földön nem használták, ahol Skrzetuskiék tankönyvei mellett Schröckh, majd Kajdanow tankönyveit is alkalmazták. Ezzel szemben a Kongresszusi Királyságban alapismereti könyvként való használatát rendelték el. Krakkóban közvetlenül a Szabad Város megalakulása után került bevezetésre.

A hazai tankönyvtermésben — az egyetemes történelem terén — a második helyen Pawel Kotowski tankönyve állt. Kotowski Schröckh művét fordította le, amelyben a szerző a világ teremtéséről, a Paradicsomról, bibliai történetekről, így Káinról és Ábelről, az özönvízről és a Bábel tornyáról is szól. Ezekből a történetekből az Egyiptom történetébe való átmenetet úgy tárgyalja, mint az emberiség történelmi eseményeinek további folyamatát. Hiányzott azonban annak a különbségnek a feltüntetése, ami a szentírás és a tényleges történettudományi ismertetés között fennáll.

Az előszóban, amelyben az olvasó számára ki kell fejteni azokat az okokat, amelyek miatt a szerző rászánta magát munkája kiadására, didaktikai és fideista természetű elemek találhatóak.

Dominik Szybinskinek még a XVIII. században kiadott tankönyve hasonló szerepet töltött be, mint P. Kotowski „Ókori történelme". Didaktikai szempontból segédkönyv volt, mindamellett, hogy néhány leányiskolában úgy szerepelt mint alapismereti tankönyv a történelem tanításához. Kétkötetes munka, eléggé terjedelmes és jelentősen felülmúlta Sawicki tankönyvének szerény anyagát. A Nemzeti Nevelésügyi Bizottság idején Szybinski tankönyve Skrzetuskiék nagyszerű tankönyveinek árnyékában állt, melyek kétségtelenül felülmúlták azt az ismertetés, a feldolgozás jellegével, áttekinthető szerkezetükkel, valamint fogalmazásuk érthetőségével. A függetlenség elvesztése után, amikor Skrzetuskiék tankönyveit háttérbe szorították a kedvezőtlen politikai viszonyok, Szybinski könyve már túljutott a biztosra vehető elszigeteltségen, sőt kiadását is felújították. Nagyobb didaktikai szerepet azonban nem játszott, bár főleg litván-orosz földön, elég népszerű volt.

A húszas években Stefan Sawicki tankönyvét lassan kezdte kiszorítani az egyre jobban tért hódító Kajdanow „Egyetemes történelem" tankönyve Krakkó területén és a Kongresszusi Királyságban.

Iwan Kajdanow (1780—1843) a Pétervári Pedagógiai Intézet ama 12 növendékének testületébe tartozott, akiket Nowosilcov javaslatára azért küldtek külföldre, hogy felkészüljenek a tanszékek elfoglalására a Pétervári Egyetemen. Getyndzeben tanult és a híres Heeren történész tanítványa volt. Oroszországba való visszatérése után elfoglalta tanári állását a Carsko-Selo-i Líceumban és hozzáfogott az egyetemes történelem feldolgozásához. A szerző I. Sándor cárnak dedikált tankönyvében dicsőíti a cárt, Orosz-

országot, s az oroszokat „a világ vezető nemzetének" tartja. A könyv e szelleme káros befolyással volt a történelmi jelenségek és események megvilágítására, és különösen sértő módon érintette a lengyeleket nemzeti múltjuk értékelésében. A szerző szerint Lengyelország hálásan köszöni meg a kereszténységet a német császároknak, mivel a kereszténység révén jutott szoros kapcsolatba Oroszországgal. A királyi cím Lengyelországnak sokba került és állandó háborúkkal veszélyeztette. A lengyel trón választható volta veszélyes volt Lengyelország szomszédai számára, Lengyelország tűzhányóvá vált, melynek lángjai egész Európát fenyegetni kezdték. Azért is kellett a felosztásokat végrehajtani, hogy ezt a tűzhányót megsemmisítsék.

Sándor uralkodása kezdetben némiképp megnyugtatta a lengyeleket. A tankönyv már „megfelelően" tárgyalta a francia forradalmat és Napóleont is.

Kajdanov tankönyvét orosz nyelven vezették be a lengyel iskolákba s a Kongreszszusi Királyságban is, mint alapismereti tankönyvet. Lengyel nyelvre Leon Rogalski fordította le, Lelewel tanítványa. A cenzúra azonban nem engedélyezte, hogy a tankönyvben Lelewel javításokat, kiegészítéseket eszközöljön. Varsóban F. Rentkowski is lefordította a könyvet és a fordítások a Miklós cár korabeli egész időszakon át folytatódnak.

Krakkó területén Kajdanow tankönyve a történelem tanításában már a húszas években kisegítő szerepet kezdett betölteni 1833 után egyre gyakrabban találunk feljegyzést róla az iskolai történelemtanítási tárgypedagógiai irodalomban. Hivatalosan a Szent Anna Líceumban lépett érvénybe 1840-ben, mint alapismereti tankönyv. El kell ismernünk, hogy a történelmi anyag feldolgozásával kétségkívül felülmúlta Sawicki tankönyvét és magasabb tudományos színvonalon is állt. Hangneme azonban megrémítette az ifjúságot, mely nem tudott megbékélni lengyelellenes beállítottságával. E mű tárgyával kapcsolatban csupán egy bővebb nyilatkozat áll rendelkezésünkre. Ez azonban olyan jelentős, hogy érdemes teljes egészében idézni:

„Márpedig az az ártalmas mű, melyet megtanulásra mind egy szóig előírtak s azt csaknem könyv nélkül kellett tudni, ez az az Egyetemes történelem volt, melyet Rogalski és Kajdanow fordított. Ez a mű a krakkói Nevelésügyi Bizottság lelkiismeretlenségének következménye volt. Elképzelhetjük, hogy egy olyan orosz, mint Kajdanow, hogyan tudott írni Oroszországról és Lengyelországról. A gyermeknek könyv nélkül meg kellett tanulnia a művet, a szétszórtan minden kötetben, minden időszakra vonatkozóan közzétett részleteket is, melyekben a lengyel királyoknak felelőtlenül neveket adnak. Ezt az egyetlen forrást jelölték meg, melyből a hazai történelmet meg kellett ismerni."

A lengyelországi történelem tankönyvek áttekintését annak a könyvnek a megvitatásával kezdjük, mely Krakkóban a lengyel történelem tanításának egész időszakán át betöltötte az alapfokú mű funkcióját, s ugyanakkor a legnépszerűbb az ötvenes évek idején. Ez Teodor Waga: „Lengyel hercegek és királyok története" c. könyve.

Teodor Waga piarista paptanár a Mazowszen született, wiski földön, Szczuczynban 1739-ben. Képességei és átlagon felüli szorgalma felhívta rá Stanislaw Konarski figyelmét, aki érdeklődött tanulmányai iránt és gondos pártfogásával vette körül.

Jóllehet, nagyobb tudományos sikerrel nem tűnt ki, mindamellett: „Azok közül a nagytudású emberek közül való volt, akik dicsőséget inkább a helyes nevelésért és a másoknak átadott tudásért, s nem nagy és mutatós írásműért érdemelnek. A vele való érintkezést kellemessé tették a különféle anekdoták és elbeszélések, melyekkel beszédét fűszerezni tudta. 1801-ben, életének 63. évében halt meg Varsóban." Mind a korabeliek, mind az utódok emlékezetébe bekerült, főleg mint az egyik első lengyel nyelvű iskolai oktatást szolgáló, érthetően és könnyed stílusban feldolgozott nemzeti történelem könyv szerzője.

Joachim Lelewel terjedelmes, tudományos fejtegetésben mutatta be és tárgyalta azokat a részeket, melyeket Lengnich munkájából vett át s amit ő igen sokra becsült,

amíg azt Fr. A. Schmidt és J. Albertrandi nem dolgozta át. Teodor Waga sem volt mentes az átvételektől, bőkezűen merített történelmi anyagot ebből a műből saját „Történelmébe", bár ahogyan Lelewel írta: Terjedelme Lengnich történelem könyvéhez viszonyítva, lényegesen kisebb, azonban a Lechtől Zsigmond Ágostonig terjedő rész bővebb, tehát a következő résznek lényegesen rövidebbnek kell lennie.

Lényegében a történelmi anyagot nem osztotta fel kellő rendszerezettséggel az egyes korszakokra vonatkozóan, melyek közül négyet dolgozott fel. Az első: Lechtől II. Popielig, a második: a Piasztok (Piasttól Magyar Lajosig), a harmadik: a Jagelló kor, és a negyedik: „mely magába foglalja a különböző, mind az idegen, mind a hazai családokból származó királyokat — Henriktől Stanislaw Augustig". Nagyon különbözően ítélik meg Waga tankönyvének eltérését Lengnich munkájától. Lelewel szerint „a három első korszakban Waga teljesen eltér és egészen elült Lengnichtől". Ugyanakkor a negyedik korszakban szorosan alkalmazkodik ahhoz. Sokat átvett tőle, főleg azért — ahogyan Lelewel ezt újból megállapítja —, hogy „Waga ne tudjon eltávolodni a Lengnich által buzgón őrzött igazságtól". Sajnos, a legtöbb tárgyi tévedés és hamis meghatározás az első korszakba és a második korszak, illetve fejezet elejére került, ahol a szerző „távol áll a kifejezések szabatos használatától és gazdagságától, s így ezek a fejezetek az érthetőség hiánya miatt a legnagyobb pontatlanságra vallanak". S ami több, ezeket a hibákat Naruszevic „A lengyel nép története" c. könyvének megjelenése után sem helyesbítette, melyben pedig megtalálhatta a kész összegyűjtött érveket az elrontott és elhomályosított eredeti történetek kijavításához.

Ilyen és más szerkezeti és tárgyi fenntartások mellett Lelewel kihangsúlyozza e tankönyv számos értékét, előtérbe helyezve „az elhanyagolt területek, mozzanatok feldolgozását" az egyes uralkodók uralkodásával kapcsolatban, ami feltétlenül elmélyíti a történelmi anyag felfogását, kiszélesíti annak körét, s egyik oldalról változatosságot biztosít, másik oldalról pedig gazdagítja annak tartalmát.

A „területek, mozzanatok" alatt a kritikus a következőket érti: „a püspökök alapítványait s azok módosításait, a kitüntetések adományozását, a háborúkat és csatákat, a nevezetesebb szövetségeket, az állam területének növelését vagy csökkenését, a nevezetesebb szejmeket, felkeléseket, mikor milyen bíróságok, törvényszékek, ítéletek, milyen új szabadságok, nemesi kitüntetések és privilégiumok jöttek létre."

Waga tankönyvének értékelését erről az oldalról vizsgálva a bíráló azt állítja, hogy a szerző „a jelentős tények változatosságával — feltűnő rövidsége mellett is —, majdnem felülmúlja Szmitet, sőt Lengyelország nevezetesebb tankönyvírói közé kerül. Waga rövidsége ellenére is több fejezet kifejtésére vállalkozott, mint Lengnich". Valószínűleg ezért ismerték el tankönyvét alapismereti műnek. Tankönyvének diadalmenete több mint 50 évig tartott.

A történelemtudomány fejlődése azonban, ahogy ezt Lelewel kifejtette, valamint a megváltozott feltételek szükségessé tettek Waga tankönyvében kiegészítéseket és javításokat annak érdekében, hogy a tankönyvet a kor igényeihez közelebb vigyék. Ennek a kritikus tökéletesen tudatában volt, s azért izgatták az elkövetett hibák, mert Waga tankönyvének rendkívüli népszerűsége miatt azok általánosan ismertek léttek, hiszen „a gyakran ismétlődő kiadások ellenére az összes hibák megmaradtak, és a példányszámok nagy sokasága miatt a nép között közismertté váltak".

Ezeket a hibákat, tévedéseket ki kellett küszöbölni, de „a tudós piarista tanárok közül eddig senki sem vállalkozott ezeknek a hibáknak a kijavítására".

Ennek következtében tehát magának a kritikusnak kellett hozzálátnia a javítások és kiegészítések elvégzéséhez e rendkívül olvasott tankönyveket illetően. Józef Zawadzki vilnói kiadó meg volt győződve arról, hogy Lelewel már az 1809. évi kiadást kijavítja. Sajnos, csupán az 1816-os év eredményezett kisebb javításokat. „A hercegek és királyok

története" c. könyv 1818-ban már jelentősebb átdolgozást és kiegészítést nyert, mely főként a két utolsó Piast uralkodását érintette, valamint a lengyel törvényhozást a jagellói időkben, a parasztok helyzetében végbemenő változásokat, a nemesség hatalmának növekedését, továbbá Litvánia és Oroszország történelmének részleteit ölelte fel, ezek Waga feldolgozásából addig hiányoztak.

Lelewel számára nagyon kedvező volt barátainak jó véleménye Waga tankönyvének új kiadásával kapcsolatban, amit ő dolgozott át — kiegészítésekkel — s ez további munkára késztette őt ebben az irányban. Tudatában volt ugyanis annak, hogy a javítások ellenére is még sok gyengeség, hiányosság található a műben. Így tehát az 1824. évi kiadásban további javításokat s átdolgozásokat eszközölt, s ezek ténylegesen azt eredményezték, hogy Waga tankönyvét úgy lehetett tekinteni, mint Lelewel csaknem önálló munkáját.

Maga Lelewel az 1824. évi kiadás előszavában már beszél ezekről az „átalakításokról és kiegészítésekről", és elég bőven indokolja meg azokat. A továbbiak folyamán azonban nincs munkájával megelégedve, tudja, hogy az általa végzett javítások ugyan korszerűsítették a tankönyvet, de szerinte már a „hangszer elavult, de új húrokat feszítve rája és a régieket felújítva egy azok közül mégis elpattan, akkor maga az eszköz is használhatatlanná válik. Sőt az elavult hangszer új »lelket« kíván. Csupán azt nem tudjuk, hogy milyen lesz annak a hatása. Éppen úgy, mint a tankönyvé, melyet javítgatunk. De, hogy milyen csengésű hangot, akkordot adnak a megfeszített húrok, azt nem tudjuk."

Teodor Waga tankönyvének 1824. évi Lelewel által történő kiadása még nagyobb elismeréssel találkozott mint az 1818. évi. Kifejezést adott ennek Józef Milaszevski, aki Lelewel művét kiváló eredményként könyvelte el.

Lelewel nem bővítette ki Waga „Történelmének" átdolgozása során annak anyagát Stanislaw August Poniatowski uralkodásával, hanem később, 1819-ben nyilvánosságra hozta „Kiegészítés Teodor Waga: »A lengyel hercegek és királyok története« című könyvét és »Stanislaw August uralkodása« című művét".

Az így korszerűsített Waga— Lelewel-féle tankönyvet még néhány évtizeden át használták, mint a nemzeti történelem megismerésének forrását, bár befolyásának jelentősége nagymértékben csökkent. Már az 1825-ös év iskolai használatból kivonását eredményezte Litván-orosz földön, ahol addig elég nagy volt rá az igény.

A legkisebb kétség sem fér ahhoz, hogy ezt a kibővített és korszerűsített iskolai tankönyvet ki lehetett volna egészíteni és elmélyíteni más egyidőben kiadott és hozzáférhető ilyen típusú könyvekben található anyaggal. Ha a tanulók történelmi tudásának elmélyítését vesszük figyelembe és a jelentősen magasabb tudományos színvonalat, akkor erre lehetőséget adott volna Jerzy Samuel Bandtkie „A lengyel királyság történelme" című tankönyve, melyet abban az időben kétszer is kiadtak, 1810-ben és 1820-ban. Lelewel „az egyik legremekebb lengyel nyelvű műnek" nevezte ezt a tankönyvet, megjegyezvén vele kapcsolatban, hogy „ily módon Bandtkie Naruszewicz és Czackie mellett áll, és senkinek sem illik a nemzeti történelemmel foglalkozni az ő művének tanulmányozása nélkül".

Ezt a tankönyvet a korabeli történelmet tanuló diákok széles körben használták, népszerűsége és befolyása messze hatott, nagyon jelentős volt.

További tankönyvi kiadvány, amit e helyen kell még megemlítenem, Józef Falenski és Ignac-Lubicz Czerwinski „Lengyelország történelme" című műve.

Falenski tankönyvében sok átvett anyag van J. S. Bandtkie „A lengyel királyság történetének rövid leírása" c. művének első kiadásából — ami azt eredményezte, hogy Bandtkie Falenski munkáját „hitvány kivonatnak nevezte saját munkájából" —, és rossz néven vette Lelewel véleményét, aki Falenski tárgyi és szerkezeti természetű hibáira rámutatott ugyan, mégis értékelően ismerte el, hogy „nagy tömörségével az alkotás

megfeszített szándéka nélkül írott könyv az, mely ajánlatos mindennapi használatra, mint egyik leghasznosabb mű".

Falenski tankönyve kevésbé volt népszerű. Nem használták a litván-orosz területen sem s nincsenek adataink arról sem, hogy használták-e Krakkóban. Egyedül a Kongresszusi Királyság területén maradtak róla feljegyzések.

Mind szerkezeti, mind pedig mindenekelőtt tárgyi szempontból sokkal magasabb színvonalon állt Ignac Lubicz-Czerwinski tankönyve. Újdonságnak számít és rendkívüli figyelmet érdemel tankönyve második részében a gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok történetének, valamint a jogi és a politikai elemeknek a beiktatása. A szerző művéből 243 oldalt szán ezekre, tehát csaknem a tankönyv felét. Maga a szerző nevezte könyvének ezt a részét „a lengyel nép felvilágosodása és kultúrája című fejezetnek, melyben azok a lehetőségek mutatkoznak meg, melyek a nemzet hatalmát képezték". Lelewel recenziójában a tankönyvnek ezt az értékét hangsúlyozza és a következőket állapítja meg: „Megsérti az igazságot az, aki ezt a művet nem értékeli, s nem ismerve lényegét, bemocskolja hitvány külseje miatt. Sem a nyomtatás, sem a piszkos papír (a varsói nyomda terméke volt), sem stílusa nem érzékelteti értékét." Felfedezett „lengyel nyelven elsőként egy ilyen fajtájú könyvet s abban egy gondolkodó írót filozófiai szemlélettel".

Sajnos ez a tankönyv lengyel földön nem vált népszerűvé s nagyobb szerepet sem játszott, azonban kétségtelenül ismerték Krakkóban, bármelyik krakkói tanuló kezébe eljuthatott. Ezzel szemben elég nagy népszerűségnek örvendett J. Miklasewski tankönyve „A lengyel történelem váza a monarchia kialakulásától az ország utolsó összeomlásáig, illetve felosztásáig", melyet Varsóban 1821-ben adtak ki. Négy kiadást ért meg, e kiadások viszonylag rövid időközökben követték egymást, ami a könyv iránti nagy igényről tanúskodik. Használták az orosz birodalomhoz csatolt lengyel területeken, a Kongresszusi Királyságban, megtalálhatjuk a krakkói könyvtárakban, eljuthatott tehát a tanulók kezébe is.

Jellemző, hogy Miklasewki tankönyvét Lelewel nem bírálta. A szerzőt elég közeli baráti szálak fűzték Lelewelhez, munkáját neki dedikálta. Úgy tűnik, hogy éppen ezek a szempontok voltak a döntőek. Lelewelnek ugyanis szándékában állt a recenzió feldolgozása s bizonyára kész is volt vele, azonban nem tudta rászánni magát publikálására. Bizonyára nem akart a szerzőnek kellemetlenséget okozni, s mivel komoly tudományos követelményt támasztott egy ilyen fajta feldolgozással szemben, barátja munkáját nem akarta elnézően kezelni. A tankönyv általában véve az átlagos színvonaltól sem beosztásával, sem tartalmával nem tér el. Elsősorban tárgyi ismeretek szempontjából volt kifogástalan.

1827-ben jelent meg Lukasz Golebiowski tankönyve, amit a leányiskolák számára írtak elő. Ebbe a szerző belefoglalta a „meseszerű" történeteket s csupán Ziemowit uralkodásától (860) keltezi a történelemelőtti időket. El kell ismernünk, hogy ez a tankönyv igen óvatosan tárgyalja a lengyel „történelemelőtti" időket, s a tényleges „ismertetés" csupán I. Mieszka uralkodásától kezdődik és 1795-ig tart. Az újkort igen tömören foglalta össze. Az anyag, illetve az események bővebb tárgyalására, értékelésére főleg III. August idejétől kezdődően kerül sor.

Ennek a műnek a bírálatai általában kedvezőek voltak, főleg Lelewelé, aki hangsúlyozta, hogy a sok érdekes, s a lengyel királyokról szóló anekdota érdekli a leányokat, mivel „elolvasván a róluk szóló történelmi elbeszéléseket, olyan mozzanatokat találnak, melyek érzelmeikre hatnak és olyan felidézett példákat ismernek meg, melyek lelkük nemesítését segítik elő".

Lelewel tehat Golebiowski művéből mindenekelőtt nevelési értékeit hozza felszínre, s a lengyel leányok értelmére, szívére váló ráhatást emeli ki. Ezenfelül azt bizo-

nyította, „hogy maga a cím, amit a szerző műve elején feltüntetett, megvédi őt munkájának szigorú bírálatától".

Tankönyvi áttekintésemben külön helyet érdemel két mű, Julian Ursyn Niemcewicz „Történelmi énekek" és Izabella Czartoryska: „Pielgrzym Dobromilben" c. munkák. „Bizonyos idő óta várt, ma már sokak által olvasott mű, a nemzeti erények és tettek kedves emlékirata és mindenkit kellemes érzéssel tölt el" — ezekkel a szavakkal kezdi Lelewel a „Történelmi énekek" c. könyv bírálatát.

Úgy vélem, hogy jelentős munka ez, nem annyira mint a nemzeti múltról szóló tudományos feldolgozás, hanem inkább mint a hazaszeretet felélesztésének és felkeltésének, a legnemesebb nemzeti érzések kikovácsolásának a forrása, mely nagy szerepet játszott és népszerűséget szerzett az országban.

A szerző maga teljesen tudatában volt annak a szerepnek, melyet munkájának a fiatal olvasó kezébe jutva ebben az időben játszania kellett, „emlékeztetni az ifjúságot őseinek tetteire, megismertetni azt a nemzet legragyogóbb korszakaival, a hazaszeretetet összekapcsolni az emlékezés legelső benyomásaival, élményeivel — ez a csalhatatlan jele a nép hazájához való erős ragaszkodásának. Jelenleg már nincsenek meg ezek az első benyomások, azonban ezeket a korábbi érzéseket nem lehet eltörölni, azok az évekkel erősödnek s alkalmassá teszik a bátrakat, az erényes férfiakat a védelmi harcra." Ilyen volt J. Niemcewicz didaktikai alapelve és ilyen szemszögből kell néznünk ezt a művet, bizonyos értelemben csupán tankönyvi szempontból megvizsgálni azokat a lehetőségeket, melyek alapján azt a lengyel közoktatásügyben fel lehet használni.

Jan Kanty Turski, a krakkói Szent Anna Líceum egyik növendéke Kajdanow tankönyvéről írva, így fejezi be sajnálkozását a lengyel múlt eltorzítása felett ebben a könyvben:

„Jó, hogy otthon becsületes és gondos apám volt, aki a történelmet maga tanította meg nekem, s anyám dalolva tanított meg Niemcewicz összes »Történelmi énekei«-re. De mi legyen az olyanokkal, akiknek vagy nem voltak szüleik, vagy ha voltak is, nem tudták őket tanítással támogatni, valamivel többel, mint amennyit az iskolában tanultak."

Főképpen ilyen esetekben játszhattak szerepet az „énekek", főleg a romantikusan érző ifjúság lelkében. Az ifjúság az énekek szép költői formájában megtalálta a hazafias érzések kielégítését.

Ennek tudatában volt Lelewel is, és ezért a nagyon megalapozott, mélyreható tárgyi recenzión kívül, amely a Niemcewicz által beiktatott és helytelenül értékelt néhány tény kétségbevonásán is alapul (pl. Lech és Piast mint történelmi személyek, Boleslaw Smialy vezeklése, kongresszus Kassán, legenda Kazimierz Mnichről, a nieszawski rendelet, a henriki cikkek), általában pozitívan viszonyult hozzá, és azt állította, hogy a „haza és igazságszeretet, az olvasók eme általánosan rokonszenves megnyilvánulása, amely érzéssel beszél még a nép hibáiról is, azt igazolja, hogy történelme a rövid feldolgozások között nem utolsó, bár benne a szerző megerősítette, hogy meg kell őrizni a legnagyobb egyszerűséget, ami a gyermekkorra hatni tud".

Az ilyen oktató-nevelő jellegű értékek mellett feltétlenül meg kell állapítani, hogy a „Történelmi énekek" messze eltávolodott a lengyel múlt kritikus racionalista, Kollataj és Staszic koncepciójában annyira ajánlott tárgyalásától, és nem is tölthette be az iskolai tankönyv szerepét, de — ismételjük — az akkori időben sikerrel használhatták mint kiegészítő iskolai olvasmányt.

A másik mű, melynek hasonló didaktikai célja volt, mint a „Történelmi énekek"-nek, a már említett „Pielgrzym Dobromilben" c. munka. Ezt is nagyon jóindulatúan fogadta Lelewel; rámutat ugyan a benne előforduló tárgyi tévedésekre, mert úgy véli, hogy a munkát rendeltetése nem menti a tudományos igazság betartásának kötelezett-

sége alól, viszont egyidejűleg meg is dicséri a szerzőnőt azért, hogy elbeszélésében Lechről és Czehről emlékezik, de hozzáfűzte: „ezek a történetek oly messze vannak tőlünk, hogy szabad azokban nem is hinnünk."

A Pielgrzymet falusi iskolákban használták mint hazai történelem könyvet. Eljutott Krakkóba is és főként az elemi iskolák alapismereti könyve lett, ahol az elemi iskolák kiépítését akkor az Iskolai Tanfelügyelet pártfogása mellett irányították.

A Pielgrzym tartalmát az akkori ideológiai áramlatok követelményeihez való szoros alkalmazkodás alapján gondolták el és fogalmazták meg, amelyek távol voltak bármilyen racionalista megfogalmazástól. A könyvecske célja a falun kétségtelenül meglévő osztálykonfliktus enyhítése és nivellálása volt. A nemesi-mágnás szemszögből írt „Pielgrzym" nem nélkülözte a hazafiságot — áradt belőle a hazai föld és nemzeti szabadság nemes szeretete.

„Hagyott nekünk az isten egy drága kincset, melyet sem leggonoszabb ellenségeink, sem a megrendítő szerencsétlenségek, sem azok erőfeszítései, akik minket le akarnak igázni és meg akarnak semmisíteni, nem tudtak elvenni. Gyermekeim ez a kincs: a hazához való ragaszkodás és az önfeláldozás annak visszaszerzésére." — Ilyen szavakkal fordult a szerzőnő az olvasókhoz könyvecskéjében. Tény, hogy a „Pielgrzym" határozottan osztály-tendenciájú könyv volt, s ez kétségtelenül befolyásolta a tárgyi tartalom összeállítását. Az első „nép számára" írott könyv volt, melyből Lengyelország múltjáról szerezhettek ismereteket, azonban olyan módon, hogy nemcsak hogy ne ébresszen bennük semmi kétséget a társadalom osztályfelosztása iránt, hanem a felosztást mint igazságosat és a gondviselés által igazoltat erősítse meg.

Vizsgálódásunk nem lenne teljes, ha a Lengyelország akkori történelem-tanításában használt tankönyvek közül hiányozna a vitán felül egyik legjobb munka, amely politikai okokból s a sors csodálatos véletlene miatt nem vált alapismereti könyvvé, és ezáltal nem játszhatott tömegszerepet a történelem tanításában. Lelewel „Lengyelország történelme egyszerű módon elbeszélve" c. munkáját megelőzte az 1829-ben Varsóban kiadott táblázatok kiadása. Ezek kronológiai megjegyzésekkel, utalásokkal feldolgozott lengyel történelmi képek voltak. A szerző mint a hazai történelem ismert szakértője s egyidejűleg mint nagyszerű didakta, aki mind a már említett különféle lengyel és egyetemes történelem könyvek rencenziójában, mind az „Az alapismereti történelmi művek szükségessége" c. nagyfontosságú munkájában kifejtette a történelem könyvek írásával kapcsolatos didaktikai elveit. Teljes egészében önálló, eredeti kis művet adott, mely teljes mértékben megérdemelte a „nemzeti történelem" elnevezést.

Nem áll most módomban, hogy Lelewel munkásságáról bővebb elemzést adjak. Szükségképpen korlátoznunk kell azoknak az elemeknek, mozzanatoknak a kiemelését, melyek „az egyszerű történelmet" megkülönböztetik azoktól az akkori történelem könyvektől, melyeket ez ideig tárgyaltunk.

Úgy tűnik, előtérbe kell helyeznünk azt a magatartást, melyet a szerző a megvizsgált hazai munkákkal kapcsolatban tanúsított, s amely kétségkívül megfelel azoknak az elméleti alapelveknek, amelyeket a történelem tankönyvírással kapcsolatban vallott. Empirikus, racionalista szemlélet volt ez és az a pozíció, melyből a történelmi folyamatot szemlélte, világias jellegű volt. A nemzeti történelemmel kapcsolatosan folytatott tanulmányai eredményeként Lelewel mindig arra törekedett, hogy bemutassa a lengyel nép sajátos individualitását és egyedülálló szerepét az egyetemes történelemben. A XIX. század történetírásával ellentétben a történelmet úgy óhajtotta bemutatni, mint az egész nemzet felépítményét és nem csupán a kiváltságos rétegekéét. A legújabb nézetekkel egybehangzóan Lelewel széleskörűen felölelte mind az egyetemes, mind a hazai történelem időszakát. A történelem tárgya szerinte minden társadalmi osztály és társadalmi helyzet, állapot, minden ország és nép, s nem csupán az arisztokrácia, mint kiváltságos

réteg, vagy bizonyos európai nagyhatalmak. Az ily módon széleskörűen felfogott történelemnek az emberi dolgok körébe kell zárkóznia, méghozzá „az emberi értelemmel felfogott és nem természetfeletti hatalmak által irányított dolgok körébe".

Az „Egyszerű történetek"-be, amit a tanulóifjúság számára könnyen érthetővé tettek, népszerűsítő jellegük miatt szükségszerűen be kellett iktatni a republikánus és a szabadságmozgalmi kérdéseket is. Továbbá Lelewel demokratikus nézetein belül bizonyos egybehangolást a fentiek tekintetében, mert a mű a tárgyalt eseményekben, kérdésekben lehetővé teszi az egyéni kapcsolatok, nézetek felszínre hozását és feltárását.

A nagy tudós magatartása tűnik ki ebből, akinek munkája önálló tanulmányok eredménye s nézetei döntően eltérnek az ebben az időben általában elfogadottaktól. Haladó ember nézetei ezek, aki az igazság talaján áll, és csakis a történelmi igazságén, mert a lengyel nép felemelkedése mellett megmutatja bukásait, analizálja ezek okait, bemutatja a jogfosztott osztályok sérelmét és elnyomatását, s kertelés nélkül rámutat a Lengyelországhoz ellenségesen viszonyuló szomszédokra. A történelmi tematika ilyen sokoldalú felfogása, a politikai események ügyes összekapcsolása a társadalmi-gazdasági viszonyokkal, a kulturális élet jelenségeinek, a közoktatás helyzetének, a mindennapi élet elemeinek a bemutatása, ez az akkori időben merészen új volt egy iskolai tantárgy tárgyalásában és teljesen eltér a sztereotip, egyedül kronológiailag felfogott eseményektől — más ilyen fajtájú tankönyvekkel szemben.

Még egy momentumra kell figyelmet fordítanunk, mégpedig a tárgyalt történelmi tények és jelenségek kölcsönös viszonyára és kapcsolatára. A következő szövegrészletben a szerző nagyon közvetlen módon mutat rá annak a politikai helyzetnek az értékelésére, amelyben Lengyelország a XVII. és XVIII. század fordulóján volt: „Ne vegyétek tőlem rossz néven és ne sajnáljatok kedves gyermekeim azért, hogy nektek oly sok borzalmasat elmondtam, hogy a III. Zsigmond által megszerzett győzelmek szomorú következményeire rámutattam, hogy alig említettem Szobieszki bécsi hadjáratát, mely Ausztriának és nem Lengyelországnak hozott hasznot, hogy nem felejtettem el bemutatni a Szobieszki idején lezajlott nyugtalanságokat, mert igazságszeretetem nem engedte meg, hogy elhallgassak előttetek ilyen fájdalmas eseményeket. Igen részletesen ismertettem még Jan Kazimierz szerencsétlenségekkel tele uralkodását, továbbá a vereségeket, mert mindez hallatlanul befolyásolta Lengyelország bukását, mely abban az időben már kibontakozófélben volt."

A fent idézett részlet az „Egyszerű Történetek"-ből a szerző előadásának rendkívüli közvetlenségéről tanúskodik.

Kiváló illusztráció is lehet ez ahhoz, ahogy Lelewel a gyakorlatban kifejtette követelményét, melyet azon történelem tankönyvek szerzőinek a nevében vetett fel, akik az alapismereti könyvekkel foglalkoztak. Ezeknek a tankönyveknek szerinte tiszta lengyelséggel írottaknak, egyszerű, könnyed, gördülékeny és világos előadásúaknak kell lenniük, terjedelmük inkább kevesebb, mint több legyen. Ezenfelül „az események felsorolása" se alacsony, se pedig túl magasan szárnyaló gondolatokat ne tartalmazzon, ami a gyermekfejek számára megnehezítené azok felfogását. Utolsó követelményként azt óhajtja, hogy a tankönyv nehéz és bonyolult tartalma a lehető legérthetőbb legyen az ifjúság számára, hogy „minden, ami az őszinte igazságon alapszik, pártatlanul, hűen és tökéletesen minden látszat elkerülésével nyerjen közlést. Úgy, hogy az igazság megértése egyidejűleg tanítson és erkölcsös szellemben hasson."

Ebbe a megfogalmazásba foglalta bele a XVIII. századbeli didaktikát, mégpedig az okosan felfogott didaktikát — mely előtérbe helyezi a történelem tanításában az oktatási célt s csak azután a tényleges nevelési célt. Részben Lelewel e didaktikai álláspontját illusztrálja az alábbi idézet is:

„A látszat ne csaljon meg benneteket. Ne tévesszen meg titeket az urak fényűzése, pazarlása. Ne onnan vegyetek mértéket az ország boldogságáról, emlékezzetek a legszegényebb osztályok nyomorára is. Ne csábítson benneteket a lengyel fegyverek diadala sem, mert azok nem szolgálják az ország felvirágzását és megerősödését. Miért lenne hasznos a gyermek számára, ha elver valakit, hogyha eközben ruhája szétszakad és maga is nyomorékká válnék. Így Lengyelországnak is nem egyszer több kára volt győzelmeiből, mint az általa megvert ellenségnek. Ne csodálkozzatok azon, ha III. Zsigmond és IV. Wladyslaw ideje a szerencsétlen időszakok közé tartozik. Az életben nemegyszer fogtok olvasni ennek az időszaknak a győzelmeiről, nemegyszer fogjátok ismételni tehetséges emberek nevét, akik annak idején feltűntek. Mindenesetre ne felejtsétek megfontolni azokat az okokat, melyek a hazára szerencsétlenséget hoztak és előkészítették bukását. Szívetek nem lehet ez iránt közömbös s látom, megkövetelitek tőlem is, hogy világosan felfedjem nektek ezeket."

Sok hasonló részletet lehetne még találnunk, melyek tökéletesen illusztrálják a szerző jártasságát a tekintetben, hogyan tudott hatni a fiatal olvasó értelmére, szívére.

Az „Egyszerű történetek" — az ilyen fajta mű terjesztése szempontjából — nagyon kedvezőtlen időben (1829) került kiadásra. Az orosz birodalomba bekebelezett területeken terjesztették és használták Kajdanow tankönyvét, Waga, valamint Miklasewski könyveit már 1825-től kiszorították az iskolai használatból. A Kongresszusi Királyság területén a közoktatásügy, melyet Novosilcov — J. S. Szaniawski és Statislaw Grabovski közreműködésével — irányított, a reakció időszakát élte, sőt Krakkóban sem kedvezett a légkör e tankönyv iskolai oktatásba való bevezetésének. Pedig az igény nagy volt az „Egyszerű történetek" iránt. Kiadásának első megjelenésétől számítva egy év alatt lengyel földön 2000 példányt vásároltak meg, s ez a tény Józef Wechit már 1830-ban a mű második kiadására késztette.

Lelewel műveinek utánnyomását betiltották az országban, ez egyfelől nehézséget okozott, másfelől azonban tankönyve olvasására késztette a lengyeleket. Elvileg gyermekek számára készült a könyv, iskolai használatra, de az idősebbek alapvető olvasmánya is lett és mondhatjuk, hogy megfelelt az ilyen fajta kiadvány iránti társadalmi igényeknek is. „Lelewel nem csupán a gyermekek számára írt — állapítja meg a Kurier Polski 1829. évi 4. száma. — Ennek a műnek az a legszebb tulajdonsága, hogy mind a gyermek, mind a felnőtt olvasók megtalálják benne a tanuláson és a szórakozáson kívül azt a varázst, amely csupán az írói talentumnak és a történelem nagy és igazi megértésének, tolmácsolásának lehet az eredménye."

TÖRTÉNETI IRODALOM

HECKENAST–NOVÁKI–VASTAGH–ZOLTAI:

A MAGYARORSZÁGI VASKOHÁSZAT TÖRTÉNETE A KORAI KÖZÉPKORBAN

(A HONFOGLALÁSTÓL A XIII. SZÁZAD KÖZEPÉIG)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 253 oldal, VII tábla és 230 szövegközti ábra)

A történész, régész és kohómérnök szerzők komplex módszere meggyőző, kiegyensúlyozott érvelése követendő példa. Elismerést érdemel a szöveg olvasmányossága is.

A vaskohászat történetének újszerű periodizációját *Heckenast G.* adja elő a Bevezetésben. Elvi fejtegetése a technikai és társadalmi fejlődés minőségi csomópontjaival összefüggésben indokolja a vaskohászat történetének szakaszolását.

Sajnálatos módon viszont, az európai periodizáció pontokba foglalt összegezéséből kimaradt az elvi összefüggések ábrázolása. Meggyőződésem ugyanis, ha e mellőzés nem következik be, akkor a XII. század derekától a XVI. század elejéig terjedő kor folyamán a vaskohászat technológiájában bekövetkezettnek vélt első forradalom problematikussága a szerző figyelmét sem kerülte volna el. Igaz, e mintegy 300 év folyamán megtörtént az aknakemencétől a nagyolvasztóra, a direkt eljárásról az indirekt eljárásra való áttérés.

Ámde a technikai és a technológiai forradalomnak alapvető feltétele az empirikus ismeretek abszorbeálása és meghaladása a folyamatosan fejlődő hiteles tudás intézményesült rendszerében. E rendszer segítségével a felhalmozott tudományos ismeret intézményesen kerül az egymást váltó nemzedékek rendelkezésére. Megítélésem szerint a technikai és a technológiai forradalom a tudományosan megalapozott, radikálisan új megoldások felderítése és alkalmazása. Ez a tevékenység a termelés gyakorlati igényeire tudatosan keresi a feleletet.

A XVIII. század 40-es éveitől a XIX. század 60-as éveiig tartó forradalmi fejlődés esetén maga *Heckenast G.* mutatja ki az egymásból intézményesen következő találmányoknak imént vázolt rendszerét. Érvelésének helyt is kell adnunk.

A mintegy 300 éves evolúciót illetően célszerű lemondanunk a forradalom súlyos fogalmának használatáról. A lemondás nem jár veszteséggel még abban az esetben sem, ha ez a lassú átalakulás megfelel a textiliparban a céhes szervezetről a manufaktúrára történt átmenetnek. Ez is átmenet és nem forradalom volt.

Nováki Gy. a hazai vaskohászat régészeti emlékeivel foglalkozik. A kutatástörténet ismertetéséből az igen szerény előzményekre derül fény. A Kohászattörténeti Bizottság megalakulása lendítette fel a kohászati emlékek régészeti felderítését és feltárását. Ez a tevékenység javarészt *Nováki Gy.* és *Vastagh G.* nevéhez fűződik. Köszönet és elismerés illeti őket önzetlen munkásságukért.

Az Északkelet- és Nyugat-Magyarországon feltárt kohók és műhelyek a X—XII. századra datálhatók: időrendi megszigorítás egyelőre lehetetlen. A megismert anyag tipológiai rendszerezése is a két említett vaskohászati körzet megkülönböztetését engedi meg.

Nováki Gy. gondos adatközlésének, lelőhelykataszterének, lelőhely körülmények ismertetésének máris hasznát látjuk, s további kutatásokhoz nyújt segítséget.

Sajnálatos, hogy szépen tagolt dolgozatában nem jutott hely a feltárások alkalmából követett ásatástechnikai és módszertani elvek bemutatásának és elemzésének. Ennek pedig éppen a további kutatások látnák hasznát.

A dolgozat régészeti és történelmi irodalmunknak maradandó értékű alkotása.

Vastagh G. az ásatásokból előkerült maradványok műszaki vizsgálatának szentelte dolgozatát. Valamennyi elemzése a kovácsvas direkt termelése technológiai részleteinek, a koraközépkori kohász elődök empirikus ismereteinek felderítését szolgálja. Kimutatta, hogy az imolai típusú bucakemencék nyitott mellnyílással üzemeltek; a reprodukált imolai típusú kemencével lefolytatott olvasztási kísérletek igazolták álláspontját. A dolgozat egyik érdeme, hogy tapintatos előadásmódját nem zsúfolják szakmai szakkifejezések, minden szakkifejezést magyarázattal lát el.

A kemence és folyósalakokról a magyar irodalomban először közöl elemzéssorozati eredményeket. Ezek révén a bucakemence üzemelése közben fellépett hőmérsékleti minimumok és maximumok vonatkozásában hiteles adatsorhoz vezeti olvasóját. A salakok magas kovasav tartalmából az a fontos következtetés származik, hogy a koraközépkori kohászok empirikus ismereteik alapján a magas kovasav tartalmú, „önjáró'' érceket keresték, mert azokból az adott technológiai színvonal által limitált hőfokon mésztartalmú adalék nélkül is kovácsvas redukálódott.

A dolgozat minden megállapítása a történettudomány gazdagítását jelenti.

A műszerigényes elemzésekért mondott köszönetéhez a recenzens is csatlakozik. Mennyivel szerencsésebb helyzetben vannak azoknak az országoknak a kutatói, ahol a megfelelő berendezésekkel ellátott intézetek természetes feladatuknak tekintik a vaskohászati vonatkozású régészeti leletek elemzését.

Heckenast G. a magyarországi vaskohászat történetét a XIII. század közepéig vizsgálja. Következtetéseit a komplex módszer segítségével régészeti, helynév, nyelvészeti és okleveles adatok bevonásával alakította ki. Nyugat-magyarországi, észak-borsodi és mecseki vasfeldolgozó körzetet mutat ki. Közreadta a vas, illetve vaseszközök gyártására utaló helyneveket az ország egyéb területeiről is. Külön részt szentelt a vasfeldolgozó szolgáló népek helyzete elemzésének. Meggyőző adatokkal bizonyítja, vagy ösztönző munkahipotézisekkel valószínűsíti azt, hogy a honfoglaló magyarság vasművesei fejedelmi, majd a megyeszervezet kialakulásával királyi ellenőrzés mellett űzték mesterségüket.

E falusi csoportipar felbomlása a XII. század végén kezdődött, s a XIII. század folyamán elhalt. A kovácsok egy része városokba telepedett. Ez a megfigyelés is fontos adalék ahhoz, hogy hazai fejlődésünk a XII—XIII. század folyamán lépett túl az ősi, még kelet-európai eredetű lehetőségein.

A kitűnő dolgozat néhány megállapítása polémiára ösztönöz. *Fettich Nándornak* egy 1933-ban előadott álláspontját magáévá téve, a szerző úgy vélekedik, hogy a levédiai magyarság fémművessége egy belső-ázsiai, közelebbről minuszinszki eredetű fémtechnika hatása alá került. Felteszi, hogy a magyar Tarján türk tarchan törzsnév és a kovácsmítosz is e türk eredetű fémművesség közvetítésével kerülhetett az alakuló magyar néphez.

Csakhogy a magyarság a türkség nyugati ágával, török csoportokkal került kapcsolatba, a kovácsmítosszal összefüggő tarchan méltóságot — jelek szerint — a török nyelvű kazároknál is felleljük.

A honfoglalás előtti magyarság vas- és színesfémtechnikáját az avatatlanabb belső-ázsiai csak alig, ellenben az iráni fogantatású, kifinomult kaukázusi fémművesség alakította erőteljesen. Ebből merítettek egyébként a bolgár-törökök és más török népek is.

A magyar vasművesség eredetét illetően emlékeztetni kell arra, hogy a magyar törzsek Nyugat-Urál vidékéről érkeztek a steppére, ahol az egész emberiség fém- és vaskultúrájának egyik legjelentősebb központja alakult ki. Egyebek között jól ismert az i. e. VIII.—III. századi finnugor ananyinói kultúra metallurgiájának magas színvonala. A finnugorság fémművessége már az ananyinói kor idején adatokkal bizonyíthatóan

iráni—északkaukázusi hatás alatt állt. Következésképpen nemcsak feltételezhetjük — ahogyan ezt *Heckenast* javasolja nekünk —, hanem bizonyos az, hogy a nyugat-uráli és a steppei magyarság vastechnikája magas színvonalat ért el. Így nem csupán nomád török és földművelő keleti szláv szomszédaik esetében bizonyítható a vaskohászat. Mellesleg, nemcsak keleti szláv szomszédaik űzték az ekés földművelést.

Az újabb adatok nélkülözése — az egyébként nagyon körültekintő szerző esetében — tárgyi tévedések sorozatát eredményezte a magyar vasművesség honfoglaláskori előzményeit illetően. Meggyőző és méltatást érdemel viszont az a fejtegetése, amellyel a magyar vasművesség finnugor eredetű szókészletének viszonylagos szegénységét indokolja.

Mérvadó a Tömörd (XIII. században: Temerd) helynév levezetése a török *temir* ‚vas' szóból. Bizonyára a véletlenen múlott az, hogy e török eredetű szónak az egybevetése a türk hagyományok hipotézisével nem történt meg. Az egybevetés során a szerző maga felismerte volna hipotézisének gyengéjét.

A gonddal egybevetett adatok alapján el kell fogadnunk azt, hogy a fejedelmi hatalom szláv előzményű vaskohászatra telepítette a magyar mestereket. A két, egymástól még felderítetlen részletekben különböző (pl. kengyel-gyártás), azonos technológiát követő vaskohászat összeolvadása vitathatatlan.

A borsodi Vasvár jelentőségét a környékén talált öt törzsi eredetű helynév bizonyítja. Hiányzanak az adatok viszont arról, hogy a Vas megyei Vasvárhoz hasonló feladatot töltött volna be. Szükségtelen ezért királyi birtokközponttá süllyedését hangoztatni.

Zoltay E. az imolai típusú rekonstruált bucakemencében folytatott kísérleteiről számol be. Magyarországon ő végzett először ősi módszerekkel direkt vasgyártási kísérletet. Tapasztalatai becsesek.

Nem lelni magyarázatát azonban annak, hogy salakelemzéseinek közzétett táblázatai módszertanilag miért térnek el *Vastagh G.* táblázataitól. Tekintettel a közzétett kutatási eredmények újdonságára, a fogalmaknak az az ökonomikusan magyarázó előadása, melyet *Vastagh G.* fejezetében találunk, megnyerőbb.

A kötet végén közzétett táblázatok megkönnyítik a gyors tájékozódást a kötet anyagában.

A méltánylás mellett mellesleg néhány kifogás, bírálat eszközlésével is a szerzők áldozatos, eredményes munkássága iránti megbecsülést kívántam kifejezni.

Végezetül, úgy gondolom, helyes lett volna megemlíteni, hogy az első szakszerű kísérletet a honfoglaló magyarok vaskohászati technológiájának megismerésére *Fuchs E.* és *Nándori Gy.* végezték el — az én kezdeményezésemre.

Az Akadémiai Kiadó helyesen járt el a kötet közreadásával. Az ábrák minősége viszont kifogásolható. Néhány színes fényképtábla, különösen az ásatásokból származó salakok és a kísérleti olvasztások egyes szakaszainak ábrázolása esetében, tudományos bizonyító értékkel bírt volna.

BARTHA ANTAL

ENDREI WALTER:

MAGYARORSZÁGI TEXTILMANUFAKTÚRÁK A XVIII. SZÁZADBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 255 l.)

A magyarországi manufaktúra-korszak problematikáját sokféleképpen lehet megközelíteni. Egyformán jogosult mind a gazdaságpolitikai, mind az ipartörténeti, mind a technikatörténeti kiindulás, és hogy a kutató melyiket választja, elsősorban speciális előképzettségétől függ.

Endrei Walter könyve mindenekelőtt mintaszerű technikatörténeti monográfia. A különböző nyersanyagok (gyapjú, len, selyem stb.) fonallá és szövetté termelését dolgozza fel, felölelve ezzel a XVIII. századi magyarországi manufaktúrák szinte teljes egészét. A manufaktúra fogalmát tágan értelmezi, a Verlag legkezdetlegesebb formáitól a részben már gépesített üzemig minden árnyalatot érint. Ugyancsak tágan értelmezi az időbeli, már szűkebben a területi határokat, azaz kiterjeszti figyelmét a XVII. századi előzményekre és a XIX. század elejének fejlődési tendenciáira is, viszont nem tárgyalja Erdély, Horvátország, Szlavónia és Fiume textilmanufaktúráit. A felhasznált források sorában az imponálóan gazdag levéltári és nyomtatott anyag mellett helyet kaptak az egykorú mintakönyvek, mérnöki rajzok és tárgyi emlékek: ma is fennálló ipari műemlék épületek, eredeti XVIII. századi szerszámok, valamint a levéltári anyag mellékleteként fennmaradt posztó-, karasia-, selyemszövet- és pamutfonalminták. Ez utóbbiak modern laboratóriumi vizsgálata lehetővé teszi a XVIII. századi és a mai textilipari gyártmányok egzakt minőségi összehasonlítását.

Ugyanekkor Endrei könyve lényegesen több, mint egy kitűnő technikatörténeti monográfia. Textiltörténeti szempontból feldolgozott forrásanyagát átfogó gazdaságtörténeti szemlélettel értékeli, és ezzel új megvilágításba helyezi a magyarországi kapitalizmus születését, feltárja Magyarország valóságos helyét a XVIII. századi Habsburg-birodalomban.

A monográfia Magyarország XVIII. századi textilszükségletének és textilfogyasztásának felméréséből indul ki, és ennek kapcsán — látszatra szinte mellékesen — ismeri fel újkori ipartörténetünk egyik alapvető meghatározóját, hogy ti. a hazai textilmanufaktúrák természetes ellenfele nem a céh volt, hanem a külföldi importőr (16.l.). Ezután a hazai textilmanufaktúra alapítások feltételeit vizsgálja, a munkaerővel, nyersanyaggal, szerszámokkal és gépekkel való ellátottságot, vagyis a termelőerők állapotát, a manufaktúra telepítések földrajzi feltételeit, amelyekből — ismét csak látszatra járulékosan — Magyarország XVIII. századi iparföldrajza kerekedik ki (43—45. l.), majd a politikai és gazdasági feltételeket. Részletesen foglalkozik a kor textilipari technikájával, a magyarországi textilmanufaktúrák termelési módjával, technológiai színvonalával, az előállított termékekkel, ezek minőségével. Megvizsgálja a manufaktúra alapító tőke (feudális, polgári, kincstári vagy egyéb) eredetét, az üzemek rentábilitását, a profit, az önköltség, a bérezés alakulását, az árak és az értékesítési lehetőségek változásait, majd — a korszak végén — a mezőgazdasági és ipari forradalom hatását a magyarországi textilmanufaktúrákra.

De ez az ismertetés nem vállalkozhatik arra, hogy a könyv tartalmi kivonatát adja, hiszen csupán a lényeges új megállapítások egyszerű felsorolása is messze túlhaladná egy recenzió terjedelmét. Ezért részletesebben csak arra az egy kérdésre térek ki, amelynek új szempontú felvetésével Endrei megalapozta XVIII. századi ipartörténetünk reális tárgyalását. A bécsi gazdaságpolitika és a magyar iparfejlődés összefüggéseinek elemzése a monográfia legjelentősebb eredménye, tárgyi és módszertani szempontból egyaránt.

„. . . aki a fény hullámtermészetére keres bizonyítékokat — mondja Endrei —, bőven talál ilyeneket és könnyűszerrel elveti a korpuszkuláris elméletet — metodikailag és objektíve súlyosan vétve a kutatómunka szabályai ellen. Hasonlóképpen helytelenül jár el, aki egyedül a Habsburg-vámpolitikában keresi a bűnbakot a hazai manufaktúrák bukására. Igen sok hipotézise mellett szóló érvet talál majd, ebben megnyugszik, és egyéb jelenségek iránt vakon levonja következtetéseit" (52. l.). Lényegében így járt el a magyar történetírás, amikor kialakította a bécsi udvar elnyomó, gyarmatosító gazdaságpolitikájáról és ennek a magyar iparfejlődést megbénító hatásáról szóló elméletét. Ezzel szemben Endrei rámutat arra, hogy gazdasági értelemben véve Magyarország függetlensége a

XVIII. században fikció, és az ország gazdasági helyzetét és sorsát csak a Habsburg-birodalom egészéből kiindulva lehet reálisan szemlélni. Bécsi gazdaságpolitika csak az 1754. évi vámrendelet óta volt; főcélja nem Magyarország gyarmati kiszolgáltatottságának biztosítása, hanem az osztrák—cseh—morva manufaktúrák védelme a nyugat-európai áruimporttal szemben. 1754-től kezdve a magyar manufaktúrák árujának ellenfele többé nem a jó és olcsó nyugati, hanem a rossz és drága osztrák áru, és ez a helyzet ösztönző hatással volt a magyar manufaktúra alapításokra. A kereskedőtőke az alacsony élelmiszerárak és az ebből következő alacsony bérszínvonal miatt szívesen jött Magyarországra, s a magyar manufaktúrák egy része (a nyugati határszélen) kezdetben nem a magyar, hanem az osztrák piacra spekulált; az osztrák manufaktúrák szemszögéből tehát érthető volt a magyar konkurrenciától való félelem. Mária Terézia 1763 és 1770 között támogatta a magyar manufaktúrák létrejöttét; 1771-től kezdve a helyzet megváltozott, mert megerősödött az osztrák—cseh burzsoázia udvari befolyása.

A bécsi udvar gazdaságpolitikája egyrészt az államkincstár különböző financiális szempontjainak, másrészt a cseh—osztrák burzsoázia és a magyar feudális osztály párharcának eredője volt, s bár súlyosan károsította a magyarországi manufaktúrákat, likvidálásukra távolról sem volt elegendő. Manufakturális textiliparunk az 1760-as években számottevő lendülettel bontakozott ki, és ekkor még alig különbözött az osztrák örökös tartományokétól. Az 1770-es években azonban a magyarországi manufaktúrák fejlődése megrekedt, nem került sor a gyáripar kibontakozására. Hogy ez így történt, abban szerepe volt a bécsi gazdaságpolitikának is, a hazai szakértelemhiánynak is, de a döntő okot a magyar társadalom előző századokból örökölt szerkezetében, a feudális nagybirtokos osztály erejében és a hazai burzsoázia rendkívüli gyengeségében kell látnunk. „A nagy manufaktúrák jelentős része a kritikus időszakban főuri létesítmény volt. . . . a gyáriparba való átmenet gazdasági kényszere ezekre bizony alig hatott. A Grassalkovich, Forgách, Windischgrätz vagy éppen Habsburg főhercegi nagybirtokon álló manufaktúra — bármilyen figyelmet fordítottak is rá — nem volt fontosabb a nagyszámú mezőgazdasági vállalkozás egyikénél" (232. l.). Ami pedig a tőkét illeti, az „oda orientálódik, ahol biztos és magas kamatot remél. Magyarországon összehasonlíthatatlanul kedvezőbbnek számított egy mezőgazdasági befektetés . . . az ipari beruházásnál" (233. l.). Az újkori Magyarország kapitalista fejlődésének eltorzulása nem a XVIII. században kezdődött; manufaktúra korszakunk gyengesége nem okozta, csak növelte lemaradásunkat.

Endrei Walter monográfiája, miközben tulajdonképpen nem lépte át a témája által megszabott kereteket, megdöntötte azt a gazdaságtörténeti koncepciót, amelyet szakirodalmunkban Eckhart Ferenc képviselt a leghatásosabban „A bécsi udvar gazdasági politikája Mária Terézia korában" (1922) és „A bécsi udvar gazdaságpolitikája 1780—1815" (1958) c. munkáiban. Ha túllépünk Endrei könyvének tárgyi és területi határain, és megvizsgáljuk a textilipar mellett a vasipar fejlődését, a bécsi udvar magyarországi gazdaságpolitikája mellett osztrák—cseh gazdaságpolitikáját is, a folyamatban levő kutatások kibontakozó eredményei Endrei szempontjait igazolják, az ő megállapításait támasztják alá, vagy fejlesztik tovább.

Külön kell szólni a kötet értékes képanyagáról és a függelékben közölt táblázatról (235—240. l.), amely könnyen áttekinthető, világos tagolásban adja meg textilmanufaktúráink helyét (térképen is!), a tulajdonos, illetve az alapító nevét, tőkéjének eredetét, az üzem főbb termékeit és működési idejét.

Endrei Walter textilmérnökből lett technikatörténésszé, és — mint monográfiája bizonyítja — vérbeli történésszé. A történész mesterségének csak egy, meglehetősen fantáziátlan területén mozog bizonytalanul, a levéltári jelzetekre való hivatkozásokban. Forráshivatkozásai gyakran csonkák, hol a levéltár, hol a fond, hol az állag megnevezése hiányzik (pl. 29. l. 80. és 83. jegyzet, 40. l. 176. és 178. jegyzet, de a példák szaporíthatók),

tehát az iratot csak az tudja megtalálni, aki saját kutatásaiból már amúgy is ismeri. A számomra ismerős esetekben megállapíthattam, hogy az idézetek pontosak, az iratok felhasználása a szakma szabályai szerint történt, a kritikai apparátus gyengéi tehát csak sajnálatos szépséghibák, a monográfia megalapozottságát, eredményeit nem érintik.

HECKENAST GUSZTÁV

LUKÁCS LAJOS:

GARIBALDIVAL A SZABADSÁGÉRT

DUNYOV ISTVÁN ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE, 1816—1859

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1968. 330 l. 20 t. 1 tkp.)

Szokatlan könyv Lukács Lajosnak Dunyov Istvánról, egy elfeledett magyar garibaldistáról szóló életrajza. Szokatlan, mert a magyar történeti irodalomban lényegében ismeretlen személyről szólva, egyszerre teljes és gondosan kimunkált, részletes ismertetést nyújt hősének valóban tragikus, nem mindennapi életútjáról. Nem szokásos a témaválasztás sem, hiszen Lukács Lajos hőse nem volt az első vonalba sorolható politikus vagy katona, életpályája pedig nem szokványos karriertörténet. Dunyov István életével és tevékenységével megismerkedve, nem mindennapi lelkierejű és következetességű férfi magatartása rajzolódik elénk, akit eszméiért mellőznek, de akinek tragédiája legalább annyira fakad balszerencsés egyéni életéből, mint szilárd elvhűségéből. Ezt a sajátos kettősséget érzékletesen ábrázolja a szerző, s amint a fejlemények előrehaladnak, egyre inkább meggyőz arról, hogy hőse iránt az első pillanattól megnyilvánuló lelkesedését — amely gyakran patetikus formát ölt — nem tékozolta érdemtelenre. A körültekintő anyaggyűjtéssel és feldolgozással Lukács Lajos szép példáját nyújtotta, hogy miként lehet a feledés homályából fölbukkanó személyek életét és működését — ha arra érdemesek — az utókor elé tárni. Az anyagok szerencsés fennmaradása, a hagyománytisztelő család relikviái mellett, a szerző lelkes és körültekintően gondos anyaggyűjtése nélkül ez nem lett volna lehetséges.

Sorsüldözött ember volt Dunyov István, — ez az egyik első gondolata az olvasónak, amint befejezte a könyvet. Balszerencséje volt az, amely magakadályozta, hogy Itáliában az 1849 utáni magyar emigráció egyik kiemelkedő alakja legyen. Életének bemutatása így csak érintőleges és nem részletes képet adhat Kossuth, a Magyar Nemzeti Igazgatóság és a magyar légió itáliai szerepéről az 1859—1866 közötti sorsdöntő években. Lukács Lajos érdeme, hogy az életrajz szálát gondosan és az ismeretterjesztő műveknél elengedhetetlen igényességgel fonja egybe a nagypolitikai eseményekkel. Az olvasó így megkapja a szükséges tájékoztatást mind a magyar emigrációra, annak frakcióharcaira, mind az itáliai fejleményekre, a garibaldista és monarchista erők küzdelmeire, mind a magyarországi állapotokra — s ha kell, az európai nagypolitikára vonatkozólag is. Megkapja akkor is, ha Dunyov életútja még, vagy már távol van az események fő sodrától.

Szakmai oldalról közelítve meg a monográfiát, ez utóbbiak egyben felvetik a kérdést: a húsz íves monográfia nem túlméretezett-e hőse szerepéhez, tevékenységéhez képest? Az igazság ugyanis az, hogy Dunyov István 1848—49-es tevékenysége, majd bebörtönzése és üldözése, egészen 1860-ig nyúló életpályája, nem különösen érdekes, pontosabban: nem sokban különbözik sok más magyarországi sorstársa életétől. Igaz, már az 1859-es háború évében a román fejedelemségbe szökik, majd Itáliába utazik. Ezévi itteni szerepéről azonban a szerzőnek nem sikerült pontos képet nyernie (73. l.). Garibaldi 1860. évi sziciliai, illetve nápolyi hadjáratához csatlakozik, augusztus közepén alezredesi és zászló-

aljparancsnoki kinevezést nyer Sziciliában. Szeptember elején lemond, mert alakulatát nem akarják a Bourbon-haderő ellen vezényelni. A már felszabadított Nápolyba utazik, ahol a hó második felében egy ezredet adnak parancsnoksága alá. Október 1-én a Maddaloni melletti csatában bal lábán súlyosan megsérül, sokáig élet—halál között lebeg, majd fél lábát amputálni kell. (Balszerencséje nem csupán néhány hetes katonai szolgálata utáni súlyos sebesülésében jelentkezik. Meg kell említenünk, hogy szeptember közepén a Magyar Nemzeti Igazgatóság Pulszky útján értesítette Dunyovot, hogy a román fejedelemségbe akarják küldeni, mint katonai megbízottat. Dunyov nem akarta ellenség előtt álló, frissen szervezett ezredét elhagyni. Ha ezt teszi, életútja kétségtelenül másként alakul.) Bár a beavatkozó Piemont, pontosabban a királyi Itália is elismeri ezredesi rangját, — ilyen minőségben 1865-ig szolgálatban is marad — a betegeskedő, béna és újabb műtétekre szoruló Dunyov kihullik az események sodrából. Megismerkedik ugyan mind az emigráció, mind az itáliai politika kulisszatitkaival, élénk levelezésben van a magyar emigráció egyes tagjaival — sőt leveleivel időről-időre eszményképét, Garibaldit is megkeresi, — de csak szemlélője és regisztrálója az eseményeknek. Dunyov 1867 után nem tér haza, — de magyar állampolgárságát megtartja, ameddig lehetséges. Amikor magányát és magatehetetlenségét egy kései házassággal igyekszik enyhíteni, ez csak súlyosbítja helyzetét. A váratlan és szokatlanul nagy gyermekáldás, fiatal feleségének ebből fakadó állandó betegeskedése lekötik minden erejét. Életének ebben az utolsó másfél évtizedében Dunyov valóban nem mindennapi lelkierőről és kötelességtudásról tesz tanúságot. Sajnálhatjuk, hogy ezeket az energiákat, ezt a nem mindennapi kötelességtudást nem egy nagyobb közösségnek szentelhette.

Dunyov István garibaldista és tántoríthatatlan 49-es volt, erről a szerző, valamint a függelékben közölt levelek egyaránt meggyőznek. Garibaldival való kapcsolata azonban meglehetősen közvetett volt, és az 1860-as rövid katonai szolgálattól eltekintve inkább az agitáció és lelkesedés sajátos keveréke. Ilyen vonatkozásban a nyolcadik fejezet címe: „Garibaldi szolgálatában 1862-ben", némileg pontatlannak tűnik. (Vö. a függelékben közölt 2. és 3. levéllel.) A kapcsolat így inkább Garibaldi eszméivel volt közvetlen és reális. „A politikai gondolkodó" c. fejezet azonban nem minden vonatkozásban megnyugtató. Nemcsak azért, mert nem ad arra egyértelmű választ, hogy demokrata, radikális, vagy kispolgári nacionalista volt-e (ld. 154—163. l.), hanem azért is, mert szerinte Dunyov nézetei nagyjában-egészében Garibaldiéval voltak azonosak (ld. 126, 161, 211. l.). Ugyanakkor szerző szerint Dunyov elismerte a „társadalmi forradalom szükségességét" (157. l.), amit Garibaldiról nem lehet elmondani (161. l.). De Dunyov esetében is problémák merülnek fel a továbbiakban e kérdésben, ti. a magyar parasztmozgalmak iránti érzékenységet, azok jelentőségét illetően (172. l.). Ugyanígy némi ellentmondás tapasztalható abban a kérdésben, hogy Dunyov mit várt Garibalditól és a nemzetközi republikánus erőktől Magyarország felszabadítását illetően. (Vö. 164, 184, 303. és 312. l.). Ilyen körülmények között — bár vitathatatlannak tekintjük a szerző megállapításait Dunyov élénk szellemi életéről, korszerű politikai műveltségéről — egyrészt nem tartjuk kielégítőnek és kellően összerendezettnek a Dunyov elméleti állásfoglalásáról mondottakat, másrészt lelkes túlzásnak kell tekintenünk azt a kitételt, hogy Garibaldi „biztos szövetségesre, együttérző és igazi szellemi társra talált Dunyov Istvánban" (162. l.).

Kifogásolhatnánk még, hogy a „törekvő ifjú" fiatalkori politikai tevékenységéről inkább csak általánosságban hallunk, hogy az 1848—49-es Arad — sajátos szerepe és jelentősége miatt — több figyelmet és némi kutatást igényelt volna a korabeli polgármesteri és alispáni jelentésekben, majd a vár 1848 szeptemberében megkezdett szemmeltartása és körülzárása után a katonai és kormánybiztosi iratokban. (Török Gábor aradi polgármester kormánybiztosi iratai közismerten igen számottevőek.) Észrevételezhetnénk a helyenként zavaró patetikus hangot, pl. Lincoln meggyilkolásával (160. l.), a kellő-

en nem bizonyított kijelentéseket Dunyov elemző tanácsaival, az emigráció vezetését „korrigáló" lépéseivel kapcsolatban (159, 183. l.) Ugyanakkor ismételten le kell szögeznünk, hogy a könyv mind Dunyov életének részletekbe menő rajzával, mind ennek az itáliai és magyarországi eseményekbe való beágyazásával, jó példáját adja a nem központi szerepű történelmi személyek életrajzi bemutatásának.

URBÁN ALADÁR

EVROPA V NOVOJE I NOVEJSEJE VREMJA

(Moszkva, Izd. Nauka. 1966. 685 l.)

EURÓPA AZ ÚJ- ÉS LEGÚJABB KORBAN

A Szovjetunió Történettudományi Intézetének kiadásában megjelent gyűjteményes tanulmánykötet indító és központi gondolata az volt, hogy N. M. Lukinnak állítsanak emléket. N. M. Lukin maga az 1904—1905-ös évek történelemszakos egyetemi hallgatóként kapcsolódott be az illegális forradalmi munkásmozgalomba. Az októberi forradalom győzelme után az Izvesztija egyik legszorgalmasabb munkatársa, majd egyetemen, pártfőiskolákon tanít, a kommunista szellemű történeti iskola egyik kialakítójává vált, nemcsak abban az értelemben, hogy témák kutatását jelölte ki és kezdte meg, hanem oktatóként szemináriumaiban egész nemzedékeket, kiváló történészeket nevelt fel. Lukin közvetlen szakterülete a francia forradalmi munkásmozgalom volt, a Párizsi Kommünről adott ki nagyobb feldolgozást, majd az oktatási szükségletnek megfelelően megjelentette az első nagyobb egyetemes történeti tankönyvet. Több tanulmányt írt a nagy francia polgári forradalom témaköréből, az 1905-ös orosz forradalom nemzetközi kisugárzásáról és az 1930-as évek kezdetétől fokozódó érdeklődéssel nyúlt a modern német történelem retrográd, reakciós tendenciáinak elemzéséhez, mígnem Lukinnak, Buharin rokonának és barátjának élet- s történetírói pályáját tragikusan megtörték a törvénytelenségek.

A kötet öt írása Lukinnak állít emléket. A. Z. Manfred Lukin életútját örökítette meg bevezetőjében. A. Molok professzor, a Párizsi Kommünről nálunk magyarul is megjelent több írás szerzője azt világította meg, hogy mit adott Lukin a Kommün kutatásnak. Druzsinyin akadémikus emlékezett meg a Lukinnal együtt az illegalitásban végzett munkájukról, Minc akadémikus pedig az előadó-nevelő professzorról közölt karcolatot.

A kötet második és nagyobb része olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek valamilyen módon érintkeztek N. Lukin kutatási tematikájával. A kötet időben legkorábbi tanulmánya a XVII. század angol utopista szocialistáinak első szárnypróbálgatásait vizsgálja (M. A. Barg). Nyomban utána Sz. D. Szkazkin akadémikus a XVIII. századi forradalomelőtti Franciaország agrártörténetének vitás kérdéseiről nyújt áttekintést. Több tanulmányt közöl a kötet a nagy francia polgári forradalommal kapcsolatban. A tanulmányok nagyobb része azonban későbbi problémákkal foglalkozik. Mintegy átvezetésként szolgál két írás: F.-V. Patyomkiné, aki a XIX. század első harmadában, a kapitalizmus kialakulásának időszakában elemzi Franciaországban a parasztság osztálymozgalmait, s E. P. Kangyelé, aki a Kommunisták Szövetségének történetéhez fűz új adalékokat.

A „modern" munkásmozgalom az I. Internacionálé keretei között szélesedett ki, s nem tekinthető véletlennek, hogy korunk történészei is fokozódó érdeklődéssel fordulnak e korszakhoz. Lukin maga is érintette e kérdéseket, s a jelenlegi tanulmánykötetben nem kevesebb mint hat cikk tárgyalja ezt a korszakot. I. A. Bach Paul és Laura Lafargue 1868—1870-es címjegyzékét közli a kötetben, s az oly prózainak tetsző forrásközlés alapján von le érdekes következtetést. Lafargue címjegyzéke ugyanis egyaránt tartalmazta

a proudhonista Internacionálé-tagokat és a blanquistákat. I. Bach külön aláhúzza ezt a vonást, amit — mint írja — Marx is jó néven vett, mert Lafargue erőfeszítéseitől is azt várta, hogy a munkásegység ügyét jobban elő tudják mozdítani. A címjegyzék érdekességéhez tartozik, hogy Lafargue feltüntetett számos olyan párizsi értelmiségit is, akik akkor nem csatlakoztak a munkásmozgalomhoz.

Mindezek alapján I. Bach nyomatékosan aláhúzza, hogy 1870 tavaszán Lafarguenak nem kis mértékben sikerült a kívánt antibonapartista egységfront megteremtése. Szinte ugyanebben a gondolatmenetben fogant Lukin egyik volt tanítványának, E. A. Zselubovszkajanak írása, aki Charles Delescluze eddig kiadatlan 1871. március 28-án kelt levelét tette közzé. Zselubovszkaja ugyancsak kiemelte bevezetőjében, hogy Lukin annak idején minden olyan forradalmár tevékenységét nagy gonddal tanulmányozta a Párizsi Kommün előtti időszakban, akik „önzetlenül harcoltak a halhatatlan ügyért". Delescluze kétségtelenül ezeknek a forradalmároknak sorába tartozott, s erről tanúskodik a mellékelt levél is. V. E. Kunyina már e későbbi időszak elemzésére vállalkozott, amikor a közeli remények szertefoszlottak. Tanulmánya a párizsi kommünárok londoni emigrációs hétköznapjaira vet fényt, arra, hogy mint tettek ezek erőfeszítéseket Marx, Engels és a többi európai hírű forradalmár támogatásának megszerzésére, továbbá a Párizsi Kommün igaz történetének megörökítésére, s ezzel kapcsolatban a kommünárok újabb belső megosztódására: a bal- és jobboldal újjárendeződésére.

Az I. Internacionálé és a Párizsi Kommün jobb megismerését szolgálja V. V. Altman „P. L. Lavrov és a párizsi kommünárok" c. írása is. Altman I. Bachhoz és Zselubovszkajahoz hasonlóan szintén eddig ismeretlen dokumentumokat tárt az olvasók elé, mikor Lavrovnak egy igen korai 1879. évi, a Kommünről szóló brosuráját tette elemzés tárgyává, valamint egy nyolc évvel későbbi megemlékezését a forradalmi mozgalom alakulásáról. Altman a dokumentumok feltárásán túlmenőleg mintegy rehabilitálja Lavrovot, rövid historiográfiai „áttekintésében" megemlíti, hogy noha Lenin nagy tisztelettel szólt mindig Lavrov e munkáiról, a sztálini személyi kultusz éveiben a korai narodnyik mozgalomnak csak a negatív vonásairól emlékeztek meg, s így Lavrov alakja is elhomályosodott. Altman cikke nemcsak az 1879-es írásról emlékezik ezúttal meg, hanem egy 1888-as beszédről is, amelyből világosan kirajzolódik, hogy Lavrov milyen jól látta az orosz forradalmi mozgalom visszaesésének, de ugyanakkor az európai szocialista munkásmozgalom előretörésének tüneteit, amelyeknek együttes összértékelése feltétlenül reménytkeltő volt. Altman e cikkének érdekes magyar vonatkozása is van. Lavrov a szocialista munkásmozgalom becsületét védve egy 1875-ben tartott londoni nagygyűlés anyagait összegyűjtötte, amelyen az 1863-iki lengyel felkelésre emlékezve felszólalt Marx, Engels, Lissagaray mellett Frankel is. Frankeltől pótlólag kérte meg felszólalásának szövegét, s ez a levél így történeti dokumentummá vált. Frankel e levél tanúsága szerint nagy tisztelettel adózott a lengyelek véghetetlen forradalmi áldozatkészségének, de megjegyezte, hogy a történelem menete nem teszi lehetővé az állandó forradalmi fegyveres harcokat, a közbeeső időkben éppen az eszmék terjesztésére kell törekedni. Frankel ehelyütt az enciklopedisták és a nagy francia forradalom összefüggésére utalt.

Az I. Internacionálé és a Párizsi Kommün korszakát világította meg jobban még két további tanulmány is. Sz. M. Manevics: Zolának a Clocheban megjelent korabeli tárcáit elemezte, azt mutatván ki, hogy a Párizsi Kommün napjaiban éppen Párizsban élő tudósító ugyan nem állt egyértelműen a Kommün oldalára, a versaillesiak forradalomellenességét azonban határozottan elítélte, s elmarasztalta a kormányt Párizs szabadságának megtöréséért. Tulajdonképpen Manevics témájával érintkezik A. G. Szluckij tanulmánya, aki cikket szentelt Mehring egy elfelejtett tanulmányának. Mehring e tanulmányában, amelyet 1879-ben írt, mielőtt a szocialista mozgalomhoz csatlakozott, bizonyos fokig Zolára emlékeztető álláspontra helyezkedett, még „vad érthetetlen tömegről"

beszél, de a tömegszenvedélyek szabadulásáért a reakciót tette felelőssé, s nagyobb megértéssel nyilatkozott a népmozgalmakban résztvevő forradalmárok egy részéről. Szluckij rávilágított arra is, hogy Mehring nézetei a Kommünnel kapcsolatban később hogyan tisztultak meg és a demokrata, legjobb esetben „katedra-szocialista" Mehring miként módosította a Kommün javára nézeteit, amikor szocialista lett.

Az Internacionálé témaköréhez kapcsolódóan L. I. Golman azt a témát dolgozta fel, hogy az I. Internacionálé, a Főtanács és személy szerint Marx milyen küzdelmet folytatott a szakszervezeti jogok elismertetéséért. Golman 1867–1871 között vizsgálta e folyamatot. Reagált a polgári, sőt labourista történészek körében eléggé elterjedt felfogásra, amely szerint Marx és a Főtanács nem értette meg az angol problémákat, s lebecsülte a reformok jelentőségét. Golman éppen e tétellel vitatkozva bizonyította be, hogy az angol szakszervezeteknek annak idején milyen közvetlen segítséget nyújtott a Főtanács és Marx, másfelől azonban azt is érzékeltette, hogy az Internacionálé forradalmi irányzata képviselőinek előbb-utóbb mindenképp össze kellett ütközniük azokkal, akik éppen a forradalmi harcot tartották szükségesnek az átütőbb és szélesebb reformok kikényszerítéséhez.

A tanulmánykötet egyik igen érdekes cikkében V. N. Vinogradov azt elemezte, hogy a szektásság és a reformizmus kettős veszélye miként jelentkezett az angol munkásmozgalomban az 1890-es években, s ez a kettős tendencia miként akadályozta a politikai tömegpárt megteremtését. Vinogradov nagy figyelmet fordított a Szociáldemokrata Föderációban, s különösen Hyndmannál megmutatkozó szektarianizmus tüneteinek elemzésére. Ezek között elsősorban a szakszervezeti tevékenységgel, a sztrájkmozgalmakkal szemben megmutatkozó értetlenséget húzta alá, ami mintegy eleve a munkás-tömegmozgalom mesgyéjére szorította le az angol Föderációt. Mindez összefüggött Hyndman és közvetlen környezetének hibás koncepciójával. Egyfelől Hyndmanék abból indultak ki, hogy a növekvő nyomor szükségszerűen és szinte automatikusan a forradalmasodás irányába mutat, másfelől az 1880-as évek végén kibontakozó új trade-unionizmusban olyan veszélyt láttak, amely a szocialisták már megteremtett pozicióit is fenyegetheti a radikálisabb munkásrétegek körében. Vinogradov a Föderáció tagjai közül Harry Quelch-hel tesz kivételt, aki a fenti kérdésekben rugalmasabb volt, s a tömegmozgalom érdekében is sokat tett. Vinogradov tanulmányában kitér a Független Munkáspárt megalakulására, kezdeti és Engels által is pozitívnak értékelt korszakára, majd azt húzta alá, hogy a későbbiekben a párt nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, amit Vinogradov igen nagy mértékben abból származtat, hogy a párt vezetőinek túlnyomó többsége teljességgel közömbös volt az elméleti kérdések iránt, ami azután lehetőséget nyújtott arra, hogy a Független Munkáspártban az opportunizmusra hajlamos vezetők nyerjenek tért. Vinogradov ebben a vonatkozásban különbséget tesz Keir Hardie és a pártban hovatovább triumvirátussá felnőkvekvő R. Mac Donald, Ph. Snowden és B. Glasier között. Számunkra mégis úgy tűnik, hogy noha a különbségtétel okvetlenül szükséges volt, a triumvirátus értékelésében a szerző túl nagy adag sötét illetőleg túl kevés világos szint kevert az egyéni portrék megrajzolásakor. Az összes kritikai megjegyzés helybenhagyásával az igazság mégis az, hogy a „triumvirek" ha nagymértékben megpecsételték is azt, hogy a Független Munkáspárt soha nem lett marxista forradalmi párt, mégis ebben az időben sokat tettek annak érdekében, hogy új munkásrétegeket nyerjenek meg az antikapitalista harcnak, s internacionalista felfogásukat sem érhette gáncs sem ekkor, a bur háború nacionalista szédületének időszakában, sem később, az első világháború előtti években, sőt a párt a világháború éveiben is az antimilitarista erőfeszítések zászlóvívője maradt.

Vinogradov tanulmányának egyik érdekes mozzanata, ahol a szerző azt a kérdést elemzi, hogy az elszigetelődés tudata a Szociáldemokrata Föderáció keretei között is nyug-

talanságot váltott ki, mindkét szocialista politikai pártban a tagság nyomására 1896—1898-ban tapogatódzások kezdődtek a politikai pártegység megvalósítására. A két párt igazi hangadói nagy fenntartással fogadták ezeket a kezdeményező lépéseket, s az első lehetőséget megragadták, hogy a másik fél hibáit, rideg magatartását felnagyítva elzárkózzanak a további egységesítő tárgyalásoktól, amelyek Vinogradov szerint is oly létfontosságúak voltak az angol szocialista tömegpárt, s így az egész munkásmozgalom jövőjére nézve.

A kötetben több tanulmány foglalkozik a francia munkásmozgalom kérdéseivel is. Az egyik legismertebb francia történész, Maurice Dommanget a „Munka Lovagjai" franciaországi szakszervezeti jellegű tevékenységét dolgozta fel a szervezet 1893 1901 közötti fennállása időszakából. Dommanget irásánál azonban még jelentősebbnek tűnik V. M. Dalin gazdagon dokumentált tanulmánya, amely új megvilágításba helyezi a CGT történetét, s a CGT egyik legszínesebb, kulcsszerepet játszó szereplőjét, Alphonse Merrheimet. Dalin ezt a rendkívül alapos analízist úgy végezhette el, hogy elsőként dolgozta fel az IML Archivumában őrzött Merrheim levelezés anyagát. A. Merrheim 1871-ben született, apja rézöntő volt, s négy fia, köztük A. Merrheim is azzá lett. 18 éves korában Roubaixben szakszervezeti tag, 1892-től a helyi szakszervezet titkára, s azt vezette 12 éven át, amikor 1904-ben a CGT fémipari munkásainak központi szervező titkárává választották. Ettől a pillanattól kezdve Merrheim a „kimenő levelek" nagyrészéről másolatot készített két vaskos könyvben — s ezen könyvek anyagára támaszkodva most Dalinnek sikerült valósággal „forradalmasítani" a CGT történetének jobb megértését, tekintve, hogy Merrheim 1904-től a CGT vezetőségében egyik legbefolyásosabb vezetővé magasodott, 1914 után pedig a franciaországi háborúellenes antimilitarista áramlat központi vezető alakjává vált.

Az eddigi történeti irodalom (elsősorban E. Dolleans, de részben P. Louis és A. Zévaes is) meggyőzően bizonyította, hogy a CGT igazi „diadalmas" hőskorszaka az 1904—1909-es évekre tehető, ezután megkezdődik a hanyatlás, a belső véleményeltérések szakasza. Dalin ezt a periodizálást a megismert források alapján helyben hagyja, de lényeges helyesbítéseket, kiegészítéseket fűz ezekhez. Így a levelek alapján félreérthetetlenül kiderül, hogy a CGT történetében már a „hőskorszakban" is mutatkoztak baljós jelek, amelyek már akkor is aggasztották Merrheimet. Merrheim ekkoriban támogatta Griuffuelhes és Pouget „forradalmi irányzatát" (e vezető maghoz tartozott ekkor Merrheim, Jouhaux, Yvetot is), de ugyanakkor fenntartásokkal szemlélte a CGT köreiben fellépő komolytalan „forradalmárkodó kiabálókat", akik másnapra meghirdetik a fegyveres felkelést, az általános sztrájkokat, amikor azoknak feltételei egyáltalán nem értek meg. Merrheim lelkesen fogadta az 1905-ös orosz forradalom híreit, de az 1906-os híres nagy általános sztrájkmegmozdulásnak, amelynek egy nap alatt kellett volna a 8 órás munkanapot egy nagyarányú demonstráció nyomán kikényszeríteni, eleve bizalmatlansággal nézett elébe, s az események neki adtak igazat. A kettős tapasztalatok (mind a csalódások, mind a „forradalmi hangoskodók" felszínessége) Merrheimet rendkívül kritikussá tették a CGT vezetőinek tekintélyes részével szemben. 1904—1909 között azonban Griffuelhes iránt mégis bizalommal volt. Dalin ebben az időszakban aláhúzza, hogy Merrheim egyike volt azoknak, akiknek volt szemük az új jelenségek meglátására: aki felfigyelt a monopóliumok képződésére, aki idejekorán ellenlépéseket sürgetett a munkásszervezeteknél, aki figyelemzetetett a háború veszélyére, továbbra sem hitt a frázisoknak, illúzióknak, de elszánt internacionalista maradt, a munkások szervezkedését szívós mindennapi munkával végezte, s eközben egyike volt azoknak, akik a gazdasági jelenségeket elméleti szinten próbálták meg általánosítani, hogy ennek alapján a mozgalom követendő politikáját is kialakíthassa. Dalin e korszakban egy ponton marasztalja el Merrheimet: hogy a szocialista párttal szemben a szindikalista elégedetlenségnek vagy gyanakvásnak túl nagy mérték-

ben szerzett érvényt, s ezen belül talán még türelmetlenebb volt a guesde-istákkal szemben. Ehelyütt úgy érezzük, a kép kiegészítésre szorul. Tisztában vagyunk avval, hogy Dalinnek az amúgyis tekintélyes méretű tanulmány keretein belül aligha maradt helye megvilágítani azt a körülményt, hogy Guesde és a guesde-isták miért álltak még élesebben szemben a CGT szindikalistáival, mint a reformizmusra inkább hajlamos Jaurès és társai. Magyarázat nélkül ez az animozitás érthetetlen lehet az olvasók jelentős része számára, hiszen rejtve marad az a körülmény, hogy éppen Guèsde és hívei követelték legtürelmetlenebbül, hogy a szindikalisták rendeljék mintegy „alá magukat" a szocialista politikai párt vezetésének, ami az adott francia történeti körülmények között realitásérzék hiányára vallott.

Dalin a Merrheim levelekre támaszkodva aláhúzza azt a körülményt is, hogy Merrheim milyen kritikusan szemlélte a szindikalista mozgalommal időnként ölelkező szocialista „lázadó értelmiségiek", az Hervé illetőleg a H. Lagardelle és a Le Mouvement Socialiste körül tömörülő értelmiségiek tevékenységét, akiknek tekintélyes része, s éppen a legismertebbek (Sorel, Hervé, Lagardelle, Lafont, Berth, Morizet) később valamennyien élesen jobbra tolódtak, a fasiszta mozgalommal kerültek kapcsolatba, s nem egy közülük kollaboráns lett. Dalin ezzel kapcsolatban aláhúzza, hogy Lagardelle és Merrheim egyaránt felfigyelt a szindikalista mozgalom megtorpanására, majd válságára, de míg Lagardelle köréből már többen ezt követően jobbfelé kerestek kiutat, s 1911—1913 között Hervé is viharos gyorsasággal közeledett a „hazátlan" partoktól a nacionalista szakadékok felé, addig Merrheim új munkáslapok kiadásán, új vezetők felkutatásán, nevelésén fáradozott, nap mint nap megküzdött az olyan törekvések ellen, amelyek a szindikalista mozgalom önállóságát és forradalmi élét veszélyeztethették. Ez utóbbi törekvéseket a levelek alapján Dalin kiváltképpen a hanyatlás, a válság szakaszában látta sokasodni, akkor, amikor Merrheim és Griffuelhes barátsága is megrendült, Griffuelhes kikerült a vezetőségből, s Jouhaux és Yvetot körül új vezető mag kovácsolódott ki, amelytől Merrheim — hangsúlyozta Dalin — már ekkor, 1911—1914 között elhatárolódott. Mindez azután nagyobb hangsúlyt a háború másnapján kapott, amikor a modern nyugati irodalommal szemben éppen e levelek és Dalin tanulmányai bizonyítják meggyőzően, hogy Jouhaux és Merrheim mennyire nem voltak azonosak, mennyire ellentétes politikai centrum élén állottak.

A II. Internacionálé korszakából közölte a kötet B. A. Aizin tanulmányát: Rosa Luxemburg — a német militarizmus és imperializmus elleni küzdelem harcosa címmel. Aizin Luxemburg e tevékenységét csak 1913—1914-ben mutatta be, de az anyag így is rendkívül gazdag mind gondolatokban, mind eseménytörténetben. Hiszen ekkoriban jelent meg Luxemburg nagyobb munkája a tőke felhalmozásról, amelyben Luxemburg Marx Tőkéjének II. kötetéhez fűzött reflekziókat, s arra vállalkozott, hogy a tőkés gazdaság modern jelenségeit elemezze, s vonjon le azokból következtetéseket. Aizin ezeket idézte fel, valamint a korabeli szocialista reagálásokat Bauertől és Hilferdingtől Pannekoekig és Leninig. Az elméleti munkásság analízisén túl Aizin ismerteti azokat a vitákat, amelyek a német szociáldemokrata pártban éppen ekkoriban izzottak fel az adók megajánlása körül. Az 1913. évi pártkongresszuson ismeretes módon Luxemburg vezette a német szociáldemokrata baloldalt harcba mind ebben, mind pedig a tömegsztrájk kérdésében. Aizin e vonatkozásokban a német pártsajtó és a pártkongresszus jegyzőkönyvén túlmenően a német és szovjet archivumokból is merített, aminek alapján még világosabbá válik, milyen nagy tekintélye volt Luxemburgnak a kor szocialistái, baloldali szakszervezeti aktivistái előtt. Ez derül ki a tanulmány befejező részéből is, ahol Aizin Luxemburg perét mutatja be. Luxemburg 1914 tavaszán két érzékeny ponton megtámadta a német militarista gépezetet és szellemet: egyfelől a német munkásokat felszólította, hogy ne engedelmeskedjenek, ha az ország határain túl élő proletár testvéreik ellen vezényelnék őket, másfelől pedig azt taglalta, hogy milyen katonakínzások folynak a

német kaszárnyákban. Emiatt állították bíróság elé, ami valóságos politikai csatává változott a világháború kitörése előtti hónapokban. Aizin tanulmánya mindezt gondosan megvilágítja és az olvasó így alapos képet nyerhet a nagy forradalmár alakjáról.

A német vonatkozásokat és a II. Internacionálé korszakának „német történetét" dolgozta fel V. A. Dunajevszkij is, de ezt a szerző már meghatározott aspektusból, a német baloldal és a bolsevikok kapcsolatainak vetületében tette meg. Dunajevszkij bonyolult és sokszor vitatott témához nyúlt, és mindezt mintegy hármas dimenzióban tárgyalta: egyfelől azt vizsgálta, hogy az 1914 előtti történeti valóságban milyen szerepet játszott a német szociáldemokrata baloldal, s miként ítélték ezt meg a bolsevikok, másfelől azt elemezte, hogy az 1920—1930-as években hogyan írt erről a szovjet történeti irodalom, s végül — nekünk úgy tűnik, ez volt a harmadik aspektus — a higgadtabb történeti elemzéseket hogyan befolyásolta a sztálini személyi kultusz korszaka. A tanulmánynak mindhárom vonatkozásában sok mondanivalója van. Közismert — legalábbis az SzKP XX. kongresszusa óta —, hogy közel egy nemzedéken át a német baloldal értékelése eltorzult, s elsősorban Sztálin írásai nyomán a baloldaliaknak sokkal inkább csak hibáiról emlékeztek meg, s csak a mulasztások, tévedések mellett jelölték meg érdemeiket. Dunajevszkij tanulmányában azt mutatja ki, hogy ez a koncepció miként hódított tért. Lenin a kortárs megbecsülte fegyvertársait. Dunajevszkij Lenin írásaira és az 1920-as évek marxista szovjet történetíróinak megállapításaira támaszkodva azt is aláhúzza, hogy miközben Lenin gondosan nyomon követte a II. Internacionálé kongresszusain, az egyes pártokban folyó vitákat, és egyik irányítója volt a revizionisták elleni harcnak, de 1914—1915-ig a II. Internacionáléból való kiválásra nem szánta el magát. Dunajevszkij cikkében hangsúlyozza, hogy a keretekről és nem a tartalomról van szó, minthogy Lenin a revizionistákkal szembeni küzdelmet egy pillanatra sem szüneteltette, s a centralistákkal szemben is bírálattal élt, az ortodox elavuló nézeteit is helyesbítette.

Az első témakör bemutatása után a szerző érdekes megállapításokat tesz, a másodikkal kapcsolatban is, amely alig-alig választható el az általunk harmadikként megjelölt aspektustól. Az első II. Internacionáléról szóló tanulmányok még 1924—1925-ben jelentek meg Lukin, Fridland, Radek, Martinov tollából. 1928-ban azután a párt Központi Bizottsága mellett működő Lenin Intézetben külön bizottság alakult, amely a bolsevikoknak az 1914 előtti nemzetközi munkásmozgalomban játszott szerepét dolgozta fel. E bizottságot Kun Béla vezette és Kolarov mellett néhány szovjet történész (Sz. Bantke, D. Baevszkij, A. Manfred) vett részt benne. 1929-ben a bizottság átalakult, kibővült (Czóbel, Mironov, Alter, Szluckij csatlakozott) és ugyanakkor német témakörre szűkült. Ekkoriban a marxista folyóiratokban több tanulmány jelent meg a német munkásmozgalomról, s nagy figyelmet szenteltek Kautsky és Luxemburg, az ortodoxok és a forradalmi baloldal vitáinak. A történészek a kommunista pártoknak mintegy „előtörténetét" kutatták, s ennek során Sz. Bantke 1929 évi cikkeiben aláhúzta, hogy a német szociáldemokrata párt 1907-től elveszítette vezető szerepét. (Megjegyezzük, hogy szerintünk Bantke érdemeit e felfedezésnél értékére kell leszállítani, hiszen ezt a német kortársak, még hozzá nemcsak Luxemburg és Zetkin, hanem még Kautsky is megírták 1907-ben) és a forradalmi mozgalom központja áthelyeződött Oroszországba. Ehelyütt újabb kritikai észrevételt teszünk: egyes marxista történészek ugyanis szerintünk ezt a súlypont-áthelyeződést szerfölött mereven értelmezik, s egyszerűen a továbbiakban érdektelennek minősítik azt, ami nem a fő harci terrénumon, adott esetben Közép- vagy Nyugat-Európában történt.) Bantke e gondolatmenetet azzal zárta 1929-ben, hogy Lenin és a bolsevikok 1907-től kezdve idegen testnek érezték magukat az Internacionáléban, s tulajdonképpen ettől kezdve már az elvi szakításra törekedtek. Bantke ezen utóbbi megállapítását azonban ekkor a szovjet történészek többsége már tévesnek minősítette és úgy ítélték, hogy ez a történetfelfogás rendkívül elszegényítené az európai munkásmozgalom baloldali,

forradalmi tendenciáit. A vita kiéleződött, s állást foglalt Lukin és Jaroszlavszkij is — akik lényegében szintén elvetették Bantke túlságosan negatív koncepcióját. Ezután következett be az 1931. évi fordulat, amikor megjelent Sztálin emlékezetes levele a Proletárforradalom c. folyóirat szerkesztőségéhez. Sztálin írása néhány ponton joggal bírálja a német baloldaliak fogyatékosságait, s ugyancsak helyesen jelzi azokat a különbségeket, amelyek Lenint és a centrista ortodoxokat elválasztották. A cikk azonban eltorzította az európai baloldal érdemeit, hangneme bántó volt, amely egyszeriben véget is vetett a tudományos vitáknak. Sőt, nemcsak a vitáknak vetett véget, hanem a korszak ismert tüneteinek megfelelően azokat, akiket Sztálin és környezete „a hibás nézetek terjesztésében" elmarasztalt, az Intézettől el is bocsájtották. Dunajevszkij azt is szóvá tette, hogy régi bolsevikok, akik időközben megbecsült történészek lettek, mint Jaroszlavszkij, Lukin, V. Knorin és M. Olminszkij hiába próbálták Sztálin cikkeinek „kinyilatkoztatás" jellegét enyhíteni és az adminisztratív rendszabályokat ellensúlyozni. Az akadémia archivumának anyagai alapján Dunajevszkij arra is rávilágít, hogy tudománytalan módszerek miként hódítottak tért, egyes történészeknek miként kellett önkritikát gyakorolni, mások viszont milyen önkéntes túlzásokba estek. E tanulmány új terrénum felé vágott utat, s ha néhány ponton vitathatók is lehetnek a szerző megállapításai, a sztálini történetszemlélet bírálatában feltétlenül helyes nyomon indult el.

E tanulmánykötet bemutatásánál meg kell emlékeznünk J. Cirulnyik cikkéről, aki nagy anyag alapján dolgozza fel a 1902. évi belga általános sztrájk történetét, valamint M. M. Karliner írásáról, aki Arthur Henderson 1917 évi oroszországi missziójának történetét elemzi. Ismeretes, hogy az angol munkáspárti politikus még az angol kormány tagjaként érkezett Oroszországba, hogy az Ideiglenes kormányt, de főként a Pétervári Munkástanácsot a háború folytatására bírja, de oroszországi tapasztalatai nyomán úgy érkezett vissza Londonba, hogy a mielőbbi békekötést sürgette. Karliner a rá jellemző módszerrel, rendkívül szélesen alátámasztott memoir, sajtóirodalomra, de szép számmal felhasználva a publikálatlan levéltári forrásokat is — gondosan nüanszírozott képet fest az angol külpolitika belső áramlatairól, s arról is, hogy Hendersonnál a változás milyen szakaszokban, milyen hatásokra következett be. Karliner érzékeltette, hogy a látogatás túlnőtt az orosz események megítélésén, és az egész angol munkásmozgalom közvetlen jelenére és jövőjére is kihatott.

Érintenünk kell a kötet két „kelet-európai" tanulmányát is. V. M. Turok Kelet-Galícia kommunista mozgalma történetének jobb megismeréséhez járult hozzá, amikor az osztrák archívumok anyagaira támaszkodva megvilágította néhány galíciai forradalmár — elsősorban A. G. Baralj — alakját, akik a háború alatt az osztrák Linksradikale mozgalomhoz és a zimmerwaldistákhoz találtak kapcsolatot, majd a Kommintern megalapításában s a galíciai kommunista sejtek létrehozásában játszottak számottevő szerepet. V. I. Olag pedig a magyar fasiszta rendszer létrejöttéről írt tanulmányt. Olag a magyar történeti irodalom újabb kiadványaira támaszkodott, de emellett felhasznált kiadatlan levéltári anyagot, valamint a képviselőházi naplót, s természetesen a kor sajtóirodalmát. E cikk beható ismertetésére ehelyütt nem vállalkozhatunk, csupán annyit jegyeznénk meg, hogy a két munkáspárt 1919 évi egyesülését a szerző véleményünk szerint olyan érvek alapján ítélte történetileg hibás lépésnek, amelyeket a mai marxista magyar történetírás már nem oszt, s történetileg ahisztorikusnak ítélt.

A tanulmánykötet — miként az eddigi ismertetés is bizonyítja — zömében az 1914 előtti történeti problémákkal foglalkozott, részben pedig átnyúlt az első világháború korszakára is. Csupán néhány kivétellel találkozhattunk. S ezek sorába tartozik L. I. Ginszburg tanulmánya, aki az 1930-as évek németországi antifasiszta küzdelmeit dolgozta fel, s Sz. N. Gurvics írása, aki azt vizsgálta, hogy az 1920-as évek második felében miként alakultak a kommunisták és szocialisták kapcsolatai. Gurvics a francia vonatkozások

mellett azt a kérdést is felveti, hogy a Kommunista Internacionálében a szocialista mozgalom megítélésével kapcsolatban az a szemlélet, amely a baloldali szocialisták megbélyegzését és letörését tartotta szükségesnek, s amit azután Sztálin is elfogadott, hogyan és kikkel szemben vált általánosan elfogadottá. E történetileg valóban fontos kérdést a szerző még nem tudta kellőleg dokumentáltan kifejteni, s a felvetés és az első lépések megtétele azonban feltétlenül hasznosnak tűnik.

Összefoglalásként: úgy hisszük, a szovjet történetírás nemcsak méltó emléket állított Nyikolaj Lukinnak, hanem a tiszteletadáson messze túlmenően egyfelől számos részkutatási eredménnyel gazdagította a szovjet és a nemzetközi történeti irodalmat, másfelől pedig olyan kérdésekre hívta fel a figyelmet, amelyek megoldása valóban időszerűvé vált.

JEMNITZ JÁNOS

D. F. MARKOV:

GENEZISZ SZOCIALISZTICSESZKOGO REALIZMA. IZ OPÜTA JUZSNOSZLAVJANSZKIH I ZAPADNOSZLAVJANSZKIH LITERATUR

(Moszkva, Nauka. 1970. 308 l.)

A SZOCIALISTA REALIZMUS GENEZISE. A DÉLSZLÁV ÉS NYUGATI SZLÁV IRODALMAK TAPASZTALATÁBÓL

Dmitrij Fjodorovics Markov, a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének igazgatója, a neves irodalomtörténész, aki elsősorban a bolgár irodalom XX. századi korszakának kutatója, ebben a könyvében a nyugati és délszláv irodalmak összehasonlító vizsgálatával kíván hozzájárulni a szocialista realizmus kibontakozásának problémájához.

Anyagát nyolc (a bevezetéssel együtt valójában kilenc) fejezetre tagolja, amelyek voltaképpen külön-külön is megállnák a helyüket mint önálló tanulmányok. Először a forradalmi proletár irodalom kialakulásáról ad képet (a munkásmozgalom dalairól, a korai munkásköltőkről a múlt század végén), azután a szocialista realizmus kezdeteit vázolja fel az első világháború idején és a húszas években, valóban igen széles látókörrel, de különösen részletesen négy képviselőjével foglalkozik, a cseh Jiří Wolkerrel, a bolgár Hriszto Szmirnenszkivel, a lengyel Władysław Broniewskivel és Jaroslav Hašekkel, a Švejk alkotójával. Behatóan elemzi azt a folyamatot, ahogyan a kritikai realizmus egyes képviselői fokozatosan eljutnak a szocialista realizmus álláspontjára.

A munka gerincét alkotó fejezetekben a bolgár irodalom példáján mutatja be részleteiben, a bolgár társadalom fejlődésével összekapcsolva az előbbi fejezetekben összehasonlítóan felvázolt folyamatot, különös tekintettel a századforduló bolgár irodalmában megmutatkozó romantikus jelenségekre, külön fejezetet szentel a forradalmi romantika kérdésének. Befejezésül a szocialista realizmus néhány alapvető kérdését tárgyalja, a mai helyzetre is kitekintve a szocialista országokban.

Markov mondanivalójának lényege, ha jól értettük, egyrészt az, hogy a szocialista realizmust elég szélesen kell értelmezni, nemcsak egyfajta stílusként vagy megközelítési módként, és ennek megfelelően a fantáziának, a romantikus mozzanatnak tág teret kíván biztosítani. Egyébként hadd tegyük hozzá, megkülönbözteti a romantikát mint szemléletmódot a romantizmustól (vagy nálunk inkább romanticizmusnak illik mondani), mint meghatározott korszakhoz kötött irányzattól, és éppen a romantika létjogosultságát hangoztatja. Másrészt azt bizonyítja az egész köteten keresztül, hogy a kritikai realizmus a fő forrása a szocialista realizmusnak (ha ezt ennyire sarkítva nem is fogalmazza meg).

Elismeri az avantgardista irányzatok bizonyos szerepét, ebben a tekintetben vitatkozva még ma is meglevő dogmatikus irányzatokkal és azok reprezentánsaival, ugyanakkor óv ezeknek az avantgardista irányzatoknak túlbecsülésétől vagy egyenesen alapvetőként való feltüntetésétől, aminek a veszélyét néhány mai európai szocialista ország irodalmi életében látja. Elismeri azt, hogy az avantgardisták között sokan voltak, akik valóban a szocialista forradalom hívei voltak, de ugyanakkor hangsúlyozza ezeknek az irányzatoknak alapvetően idealista kiindulási pontját és formalista-dekadens jellegüket, amelyet, úgy tűnik, az irányzatok lényegének tekint.

Harcos vitapartner, szovjet és külföldi szláv irodalomtudósokkal egyaránt gyakran száll vitába, igen meggyőző, ahogy pl. a bolgár Javorov esetében finoman megkülönbözteti munkásságának pozitív és ugyanakkor kétségtelenül meglevő negatív oldalait. Ez a bátor vitakészség Markov könyvének egyik legrokonszenvesebb oldala.

Ha irodalomtörténész ismertetné ezt a könyvet, nyilván még jónéhány említésre méltó pozitív mozzanatra tudna rámutatni, így arra többek között, milyen érzékletesen mutatja meg a szerző egyes írók vagy költők egész tevékenységét vizsgálva, ahogyan a romantikus mozzanatok helyét egyre inkább a reális vonások váltják fel. Ugyanakkor talán kritikusan szemlélné Markov állásfoglalását az avantgardizmus kérdésében, hiszen az 1910-es—20-as évekről szólva az expresszionizmus problémájának nagyobb figyelmet kellett volna szentelni (maga a kifejezés is talán csak kétszer vagy háromszor fordul elő). Holott éppen a társadalmi problémák feltárásában és forradalmi megoldásukra való törekvésében ennek az irányzatnak a szerepe jelentős volt, ennyit minimálisan le kell szögezni. Kár, hogy a szerző nem tért ki az összehasonlítás során a nem szláv kelet-európai irodalmakra, mert — hogy ismét csak egy mozzanatra utaljunk — Adyt is bevonva a vizsgálódásba, talán nem került volna sor a szimbolizmus olyannyira egyértelműen negatív megítélésére, ahogy azt Markov teszi.

De ezzel el is jutottunk ahhoz a problémához, amelyet a történész ismertető szeretne alapvetően kiemelni: az összehasonlító vizsgálathoz. Úgy véljük, Markov munkájának legnagyobb erőssége éppen ez, hogy széles horizontot vizsgál, hogy voltaképpen nemcsak a nyugati és délszláv irodalmakra tekint ki, hanem — témájából következően is óhatatlanul — a szovjet irodalom fejlődésére is mindig ügyel, különösen Gorkij és Majakovszkij, de akár Blok vonatkozásában is. Markov könyve éppen azt igazolja, hogy általánosabb érvényű elméleti megállapításokra csak ilyen széles körű összehasonlító vizsgálat révén lehet eljutni.

Persze a történésznek is akadhatnak ebben a vonatkozásban kritikus észrevételei. Az egyiket már az imént jeleztük, az egyéb kelet-európai irodalmak kirekesztését, a magyar mellett különösen a román irodalom vizsgálata hiányzik, de gondolhatnánk a kis balti népekére is (egyedül az újgörög látszik valóban elhanyagolhatónak a görög társadalmi fejlődés sok sajátossága miatt). De arra is utalhatunk, hogy a szerző nem emeli ki sem az 1917 után bekövetkezett társadalmi változások jelentőségét, sem az 1912—1918 közt végbement politikai átrendeződésre nem tér ki. Holott éppen a nyugati és részben a délszláv népek vonatkozásában az önálló államiság megteremtése, ill. visszaszerzése az irodalomban is mélyreható következményekkel járt. Ugyanakkor pedig, amikor ezeknek a közös vonásoknak a bemutatását kérjük számon (természetesen csak utalásszerűen, nem igényelünk szakmai sovinizmussal valamiféle részletes gazdasági vagy eseménytörténeti áttekintést), a fejlődés eltéréseire, különbségeire is kellett volna utalni, hiszen világos, hogy a legfejlettebb cseh társadalom, vagy akár a lengyel is, más jellegű volt, mint az elmaradott balkáni szláv társadalmak, vagy akár a frissen felszabadult (és rögtön újabb nehézségekkel birkózó) szlovák. Minden, általunk talán túlzottan is hangsúlyozott egyezés és párhuzam mellett olyan különbségek ezek, amelyek nagyon is rányomták bélyegüket éppen az irodalmi életre is.

Kritikai megjegyzéseket, további megoldandó kérdéseket vagy hiányokat éppen az a munka szokott kiváltani, amelyik gondolatébresztő, önálló koncepciójú, új mondanivalójú. Markov könyve éppen ilyen jellegű, azért adott alkalmat rá, hogy még történész szempontból is továbbgondoljuk az általa felvetett kérdéseket. A történész recenzens csak örömmel állapíthatja meg, hogy érdemes, jó munkát állt módjában elolvasnia. Nagyon is kívánatos volna, hogy a szerző az itt felvetett gondolatokat még tovább, részletesebben fejtegesse ki eljövendő kutatásai során.

NIEDERHAUSER EMIL

DEJINY SLOVENSKA. I. OD NAJSTARŠÍCH ČIAS DO ROKU 1848. RED. ĽUDOVÍT HOLOTÍK, JÁN TIBENSKÝ. II. OD ROKU 1848 DO ROKU 1900. RED. ĽUDOVÍT HOLOTÍK, JÚLIUS MÉSÁROŠ

(Bratislava, 1961—1968, 580 l., 20 tb.; 656 l., 32 tb.)

SZLOVÁKIA TÖRTÉNETE. I. A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL 1848-IG. II. 1848-TÓL 1900-IG

Amikor az 1950-es évek végén megindult a Csehszlovákia történetét felölelő Přehled československých dějín c. munka kiadása, már megérlelődött az a gondolat, hogy ezzel párhuzamosan meg kellene írni Szlovákia történetét is, szélesebben, mint amennyire azt ez az összefoglaló munka lehetővé teszi. Eredetileg négy kötetre tervezték a munkát, a másodiknak az 1848—1918-as korszakot kellett volna felölelnie, a harmadiknak 1918—1945 történetét, a negyediknek pedig a felszabadulás utáni időszakot. Az első kötet viszonylag hamar el is készült, a korszak szakembereinek széleskörű bevonásával, a régészeti fejezeteket E. Vlček, B. Novotný, A. Točík, J. Pavlík, B. Beňadík, T. Kolník és J. Kudláček írta meg, a középkori fejezeteket 1526-ig P. Ratkoš és A. Gácsová, a XVI. századot P. Ratkoš, a XVII. századot P. Horváth, a XVIII. századot J. Tibenský, az 1790—1848-as korszakot J. Dubnický. A második kötet nagyrészt J. Mésároš munkája, F. Bokes a 48-as fejezetek egy részét, P. Hapák a munkásmozgalmi fejezeteket írta, a kultúrtörténeti fejezeteket pedig F. Bokes mellett O. Čepan, St. Šmatlák, L. Burlas, A. Petrová-Pleskotová és E. Toran.

A munka nemcsak terjedelmében jelenti eddig a legnagyobb és legjelentősebb összefoglalást a szlovák történetről. A múlt század végén kifejlődő szlovák polgári történetírás első komoly szintézise Július Botto könyve volt (A szlovákok. Nemzeti öntudatuk fejlődése címmel). A fasiszta szlovák állam hivatalos koncepcióját, egyaránt magyar- és csehellenes éllel František Hrušovský akkoriban több kiadásban megjelent egy kötetes összefoglalása fejtette ki. Már a második világháború után jelent meg a nagy erudícióval jelentkező, sajnos éppen nemrégiben elhúnyt szlovák történész, František Bokes nagyjából polgári demokratikus szemléletet tükröző, ha nem is minden nacionalizmustól mentes Szlovákia története (az ő közreműködésével készült, mint láthattuk, az itt ismertetett munkának II. kötete). A készülő összefoglalás téziseit a szlovák történészek már korábban kiadták nyomtatásban, mintegy vitára bocsátva a nagy szintézis elkészülte előtt. Ezek a tézisek persze már marxista koncepciót nyújtottak, de tézis-jellegüknél fogva csak a kifejtés elveit és irányait mutathatták be, nem magát a teljes történetet.

Ezek igen röviden (s nem térve ki az emigrációban 1945 után nyugaton kiadott munkákra) ennek az eddig megjelent két kötetnek az előzményei. A kötetek kiadása közti nagy időbeli különbség már önmagában is arra utal, hogy közben a munka koncepcióját

illetően is bekövetkezett bizonyos változás: a második kötet nem sokkal több, mint fél évszázad történetét jóval terjedelmesebben tárgyalja, mint az őstörténettől a feudalizmus végóráját az egész fejlődést tárgyaló első, tehát a változott elképzelés még alaposabb, részletezőbb és elmélyültebb ábrázolás igényét mutatja. Nyilván a hátralévő két (esetleg három) kötet a második kötethez lesz hasonló, s ebben az esetben az első kötet lényegesen bővített új kiadása ad majd egységes koncepciójú munkát a szlovákok történetéről.

A terjedelmen túlmenően a marxista alapállás és az utóbbi évtizedek hazai és külföldi kutatási eredményeinek a felhasználása teszi jogosulttá az I. kötet bevezetőjének azt a megállapítását, hogy ez az első tudományos szintézise Szlovákia történetének. A koncepciót illetően azt is kifejti ez az előszó, hogy a kötet nem államtörténetet kíván adni, bár a magyar uralom idején természetesen figyelemmel van egész Magyarország fejlődésére, különösen politikai történetére, de elsősorban mégis a szlovák dolgozó nép történetét nyújtja, osztályharcát és kulturális fejlődését. Az etnikai és territoriális elvet bizonyos mértékig kombinálja, a Szlovákia területén élő egyéb nemzetiségek életét is figyelembe kívánja venni. Az első két kötetben persze, már csak a szlovák terület korabeli helyzetére való tekintettel is, ezt a szempontot kevésbé érvényesítették, inkább csak a városi német lakosságról esik szó, kevésbé a terület magyar népességéről. Szélesebb keretnek, mint már az előszó kifejti, Csehszlovákia történetét kell tekinteni, tehát a tárgyalt korszakokban nagy figyelmet fordítanak a szlovák—cseh kapcsolatokra.

Az I. kötet öt nagy részre osztva tárgyalja Szlovákia történetét. Az első az őskort, a kőkorszakbeli kultúráktól keltákon, germánokon és római birodalmi hatáson keresztül a IV. század végétől betelepülő szláv ősközösségi társadalom bomlásáig.

A második rész a korai feudalizmus korszakát tárgyalja (IX—XII. század), ezen belül részletesebben a nagymorva állam fejlődését, s azután a magyar hódítást. Megállapítja, hogy Szlovákia északi ducatusként, amelynek címere a kettős kereszt volt, továbbra is megtartott bizonyos önállóságot a korai feudális magyar államon belül.

A harmadik rész a feudalizmus fejlődését mutatja be 1526-ig, a feudális széttagoltság koránál kiemeli Csák Máté uralmát, amikor Nyugat-Szlovákia gyakorlatilag független volt a magyar államtól. Részletesen ismerteti a kötet a XIV. századi gazdasági fejlődést, elsősorban a városfejlődés kibontakozását, hangsúlyozva azt, hogy a német telepítésű városokban is hamarosan megjelenik a szlovák elem. Ugyancsak részletesen foglalkozik a kötet a huszita mozgalom, utána pedig a cseh testvér-mozgalom szlovákiai hatásával, a Jagelló-korszakban pedig az 1514-es parasztháborúval és az 1525—26-os bányászfelkeléssel.

A XVI—XVIII. századot tárgyaló rész „A feudális viszonyok kiéleződése" címet viseli, gyakorlatilag egy-egy évszázadot tekint át egy-egy fejezet, hangsúlyozza, hogy a magyar, tatár és török betörés egyaránt nagy pusztításokat okozott az országnak. A következő században kiemeli, hogy a török szomszédságnak, ill. a magyar szomszédság megszűntének volt bizonyos pozitív hatása, mert elősegítette az önálló szlovák kulturális fejlődést. A politikai történetben a rendi felkelések állnak az előtérben (a Rákóczi-felkelést is a XVII. századi felkelésekkel együtt tárgyalja), ezeknek kizárólagosan rendi jelleget tulajdonít, ill. arra utal, hogy a protestánsok vallásszabadságát némiképp elősegítették. A XVIII. századi fejezet kimutatja az úrbérrendezés viszonylagos pozitívumait, s II. József reformjait is kedvezően ítéli meg.

A kötetnek mintegy harmadát kitévő utolsó rész foglalkozik a feudalizmus válságával és a szlovák nemzeti megújulási mozgalommal, két fejezetben, közülük az első bevezetőben áttekintést ad a korszak európai történetének fő vonásairól is. Itt természetesen a megújulási mozgalom tárgyalása áll az előtérben, kiemelve azt, hogy ez a mozgalom nem egyszerűen visszahatás volt a magyar nemesi reformmozgalomra, hanem az általános európai fejlődés része.

A II. kötet négy részben tárgyalja, mint utaltunk rá, jóval részletesebben, mint az I., az eseményeket. Az első rész az 1848—49-es forradalmat mutatja be, utal arra, hogy a magyar forradalom vezetőinek a rövidlátása az ellenforradalom karjaiba kergette a magyarországi nemzetiségeket, amelyek egyébként a forradalom antifeudális vívmányait nagy lelkesedéssel fogadták. A magyar forradalom fejlődésében egyébként két szakaszt különböztet meg, a másodikban, amely a fegyveres szabadságharccal azonos, úgy látja, a nemzeti kérdés állt az előtérben, nem az antifeudális intézkedések, mint az elsőben.

A második rész az abszolutizmus korát tárgyalja, rövid egyetemes történeti bevezetés után elsősorban a korszak gazdasági és társadalmi fejlődését vizsgálja, a forrásadottságokra való tekintettel itt is, és a dualizmus korára vonatkozólag is mindig az egészében Szlovákián belül lévő 10 vármegye, ill. az 1918-ban megosztott öt vármegye adatait összegezi. A szlovák nemzeti mozgalomról szólva megemlíti, hogy Štúr csalódottságában idealizálta a korabeli cári Oroszországot.

A dualizmus korszakát vizsgáló harmadik rész első fejezete (ismét rövid egyetemestörténeti áttekintés után) először 1890-ig vizsgálja a politikai fejlődést, azután két fejezet a mezőgazdaság és az ipar, ill. a társadalom fejlődését a század végéig, majd újabb fejezetek a dualizmus válságát, a szlovák nemzeti mozgalmat a század végén és a munkásmozgalmat ugyancsak a század végén. A dualista magyar állam berendezésénél hangsúlyozzák az erős centralizmust és a 48-as kontinuitást. A szlovák nemzeti mozgalomról szólva utal a munka a mozgalom burzsoá kötöttségére, de egyúttal arra a roppant lelkesedésre, amely a mozgalom polgári vezetőit fűtötte. A mezőgazdasággal foglalkozó fejezet erősen hangsúlyozza a feudális maradványok szerepét, s azt, hogy a tőkés fejlődés még csak elmélyítette a nagy- és kisbirtok közt meglévő szintkülönbséget az előbbi javára. Az iparfejlődést tárgyaló fejezet (amely valamennyi jelentős vállalatot egyenkint felsorol és jellemez) azt állapítja meg, hogy a magyarországi és összbirodalmi konkurrencia miatt a szlovákiai ipar csak lassabban és egyoldalúan tudott fejlődni, s jóformán minden vállalatnál a magyar és osztrák, tehát idegen tőke játszott uralkodó szerepet. Igen részletes a társadalmi fejlődést elemző rész is, amely még az egészségügyi viszonyok rajzának is nagy figyelmet szentel. A munkásmozgalomról szólva kiemelik annak internacionalizmusát, szolidarítását a többi magyarországi nemzetiség dolgozó osztályaival, fejletlenségével magyarázzák, hogy a nemzeti kérdésben nem tudott olyan álláspontot kialakítani, amely ekkor programmá válhatott volna. Magyarország egységének kérdésében sem pozitív, sem negatív álláspontot nem foglalt el, bár a nemzeti önrendelkezés elvét olykor felvetette. Az 1890-es évek nemzeti mozgalmáról szólva természetesen részletesen tárgyalja a kötet a magyarországi nemzetiségek együttes mozgalmait.

Míg az előző kötet egy-egy korszakon belül adott, általában zárófejezetként, áttekintést a kulturális fejlődésről, itt a negyedik rész egészében a kultúrtörténet kérdéseit tárgyalja. Sajnos azonban itt is többnyire csak felsorolást kapunk, habár bővebbet, mint az előző kötetben, egyéniségekről és a kultúra egyes ágainak a fejlődéséről, de mindez itt sem áll össze valamiféle szintézissé, amely a korszak kulturális fejlődésének fő vonalait és jellegzetességeit tárná fel. Alkalmasint összefügg ez azzal, hogy éppen ezt a részt túl sokan írták.

Nyilvánvaló, hogy ez az ismertetés nem adhat tartalmi áttekintést, hiszen egy nemzet történetének majdnem egészéről van szó, az utolsó — igaz, hogy a legfontosabb — évtizedek kivételével. A fentiekben nem is ilyen tartalmi ismertetésre törekedtünk, inkább csak azt kívántuk jelezni, milyen periodizációval tárgyalja a két kötet a szlovák történelmet, s néhány olyan megállapítást idéztünk, amelyek az összmagyarországi fejlődés szempontjából is alapvetőek.

A munka, bármennyire is tudományos megalapozottságú, szélesebb olvasóközönségnek szól, ennek megfelelően az elbeszélés dominál benne. Az első kötet régészeti feje-

zeteiben ez inkább a szlovákiai leletanyag bemutatását jelenti, a kötet további részében csak a fő vonásokat felvillantó összegezést, a második kötetnél már részletezőbb és elemzőbb, ahogy erre a terjedelmi különbségek is utalnak. A lényeg mégis az eseménytörténet, s ezen belül a XVIII. század végétől a szlovák nemzeti mozgalom eseménytörténete, az osztályharc története, a gazdasági és társadalmi fejezetek mintha ennek volnának alárendelve, gyakran csak a politikai eseményeket tárgyaló fejezetek után következnek, bár kétségtelen, hogy ezekben a fejezetekben adták a szerzők a legtöbb újat, saját kutatásaikból.

A territoriális és etnikai elv kombinációja, amelyet az előszó jelzett, egészében sikerült. Ez azonban arra vezetett, hogy a II. kötet pl. foglalkozik a kivándorlással, s ezzel kapcsolatban még az amerikai szlovákokról is ejt néhány szót, az alföldi szlovák telepek fejlődésére azonban nem tér ki.

A gazdag illusztrációs anyag (számos szövegközi kép és jónéhány külön mélynyomású tábla) igen hasznos, általában korabeli ábrázolásokat hoz (az egyetlen kivétel a XX. századi festő, Martin Benka egyik festménye). Kár, hogy térképekkel nem egészítették ki ezt az anyagot. Az első kötet névmutatót, a második név- és helymutatót közöl (helymutatóra az első kötetben is nagy szükség lett volna). Hogy tárgymutatót nem közöl a munka, az magyarázható egy ilyen tárgymutató összeállításának nehézségeivel. De hasznos lett volna egy bibliográfiai útmutató, — akár csak a marxista szlovák történetírás terméséből válogatva, ha már részletesebbre nem gondoltak, — hogy a laikus olvasóközönség is egy-egy kérdés elmélyültebb tárgyalására, a kötetben elfoglalt álláspontok terjedelmesebb indokolására vonatkozólag kapjon valamelyes tájékoztatást. Lehet, hogy ezt az apparátust a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, amely a kiadványt gondozta, egy későbbi kötetbe szánja. Egészében véve hasznos és érdekes munkáról van szó, nagy tudományos erőfeszítés eredményéről, melynek szempontjaira a készülő magyar szintézis összeállításánál is figyelemmel kell lenni.

NIEDERHAUSER EMIL

MIROSLAV HROCH:

DIE VORKÄMPFER DER NATIONALEN BEWEGUNG BEI DEN KLEINEN VÖLKERN EUROPAS

(Universita Karlova, Praha. 1968. 171 l.)

AZ EURÓPAI KIS NÉPEK NEMZETI MOZGALMÁNAK ELŐHARCOSAI

M. Hroch könyvének témája az európai kis népek nemzeti mozgalmai történetének elemzése a XVIII. és XIX. században: a cseh, a litván, az észt, a finn, a norvég, a flamand és a szlovák nemzeti törekvések részletes vizsgálata. A szerzőt nem annyira a nemzeti ideológia, mint inkább *gazdasági-társadalmi bázisa*, annak történeti alakulása érdekli. Földrajzilag egymástól távoleső, térben szétszórt európai kisnépek nemzeti fejlődését vizsgálja; a különböző eredményekből bizonyos általános jegyeket igyekszik kielemezni.

Úgy építi fel könyvét, hogy az első fejezet (Probleme und Methoden) később találkozik a harmadikkal (Komparative Untersuchung), miközben ez utóbbi már gazdagodik a második — terjedelemben legnagyobb — fejezet elemzéseinek eredményeivel (Ergebnis der Einzelanalyse). Módszeréhez tartozik az is, hogy a nemzeti probléma általános jegyeinek felvázolása közben erős hangsúlyt kap a *különös* és a történelmileg *szükségszerű* kapcsolata (Besonderheit, illetve Notwendigkeit).

Hroch azt tartja könyve fő tanulságának, hogy az európai kis népek nemzeti mozgalmai önálló gazdasági-társadalmi struktúrával, önálló fejlődési törvényszerűségekkel rendelkezve alakultak ki, magukon viselve a *különös* vonásokat, nem függetlenül azonban azoktól a törvényszerűségektől, amelyek (ideológiailag, gazdaságilag-társadalmilag) a nemzeti önállóság kibontakozásához — a XVIII. és a XIX. században — általában elengedhetetlenek. Úgy véljük, a különös hangsúlyozása mellett az *általános* törvényszerűségek vonásai erősebben kaphattak volna hangot Hroch könyvében; főleg ha figyelembe vesszük, hogy e kisnépek nemzeti fejlődési irányai mily tendenciákat mutattak később, mily államalakulatok részeivé és részeseivé váltak az utóbbi félévszázadban. Ezt a hiányt nem pótolják az egyébként helyes, szükséges, a nemzeti kibontakozást megmagyarázó szociális táblázatok sem.

Bizonyos egyenetlenség jelentkezik tehát a módszerben (az általános és a különös között); még akkor is, ha — mint megállapíthatjuk — maximálisan él a szerző a komparatív módszer lehetőségeivel. Az első fejezetben az általános van fölényben; a másodikban az analízis túlsúlya érvényesül. A harmadikban törekszik arra, hogy összegezést nyújtson, összehasonlítólag vizsgálva a nemzeti fejlődés egyes periódusaiban a tárgyalt kisnépek burzsoáziáját, kispolgárságát, a „honoráciorokat", a hivatalnokokat, a klérust, a tanári és a tanítói kart, a diákokat, másfelől a várost és a falut, gazdagokat és szegényeket, az öregek és a fiatalok nemzedéki szembenállását; ismét másfelől a területi és nyelvi jellemvonásokat. Véleménye szerint e népeknél a nemzetté-válás folyamata a XIX. század középső harmadára befejeződött (ekkor már „késznek" tekinthető nemzetekként állnak a kutató előtt).

Hroch könyve figyelemreméltó hozzájárulás a nemzeti kérdésről folyó tudományos vitához.

Kovács Győző

BISZTRA CVETKOVA:

PAMETNA BITKA NA NARODITE

(Varna, Dărzsavno izd. 1969, 291 l.)

A NÉPEK EMLÉKEZETES CSATÁJA

Bisztra Cvetkova az utóbbi másfél évtizedben egyre több és jelesebb munkát publikáló bolgár történész-turkológusok csoportjának tekintélyes tagja, a balkáni török uralom gazdasági, társadalmi és közigazgatási berendezésének kérdéseit vizsgálta eddig jónéhány dolgozatában. Ez az összefoglalása a várnai csata 525. évfordulójára jelent meg. A szerző a későbbi irodalom tekintélyes részét is feldolgozva (a magyarból persze nagyjából az idegen nyelven megjelentet) jórészt az eredeti forrásokhoz visszanyúlva mutatja be a várnai csata előzményeit és jelentőségét.

Már előszavában utal arra, hogy nem egy nép vagy egy ország szempontjából kívánja tárgyát vizsgálni, hanem egyetemes történeti szempontból. A szándékot feltétlenül és örömmel kell üdvözölnünk, megvalósítása is egészben sikerültnek mondható.

Az első fejezet a balkáni népek törökellenes harcait mutatja be a XIV. század derekától a várnai csata előtti évekig, a bolgárok, szerbek, bosnyákok, horvátok, albánok és románok erőfeszítéseit és Bizánc kísérleteit törökellenes koalíció létrehozására. Ez a fejezet zömében diplomáciai és hadtörténet, drámai erővel mutatja be a megújuló összefogási kísérleteket, az elszalasztott alkalmakat (különösen Bajazid angorai veresége után), az egyre fenyegetőbben közeledő végzetet.

A következő fejezet egészen más hangvétele jelzi, hogy itt a szerző elérkezett szűkebb szakmájához: a meghódított terület török berendezkedését mutatja be, forrásait legkésőbb a XV. század második feléig követve, tehát valóban a hódoltság korai szakaszát tárgyalja. Elsősorban a török feudális földbirtokviszonyokat mutatja be, a különböző birtokkategóriákat, ill. az alávetett lakosság szolgáltatási kötelezettségeik szerint különböző csoportjait, a török közigazgatást és igazságszolgáltatást, s rövid áttekintést ad a városi fejlődésről is. Minthogy a török hódítás korai szakaszáról van szó, a szpáhirendszer még jól működik, s a szerző nem egyszer utal arra, milyen intézkedéseket tett a központi hatalom a rája védelmére, persze fiskális szempontból. Az ellentét így az előző fejezettel, amely felégetett falvak, kirabolt városok és meggyilkolt békés lakosok képével volt teli, igen nagy, hiszen a török uralom rendet és nyugalmat jelent, bár sok szolgáltatással. Itt látszik meg az első fejezet hiányossága, amely a török előtti gazdasági és társadalmi fejlődést nem érintette. Mert azzal szembeállítva a török rendszer a maga, a korai középkorra emlékeztető, speciális szolgáltatásokra kijelölt falvaival világosan a feudalizmusnak alacsonyabb szintjét képviseli, tehát sokkal reálisabb az a zuhanás, amely a balkáni népeket a török uralommal érte.

A harmadik fejezet a nyugati hatalmak törökellenes politikai lépéseit foglalja össze (Magyarország, Lengyelország, Csehország, a pápaság, Velence, Génua és a többi olasz állam, Anglia, Franciaország, Spanyolország és a német birodalom a tárgyalás sorrendje); az összegezés arra utalhat, hogy a nikápolyi csata utáni fél évszázadban vajmi kevés történt ténylegesen ezen a téren.

Az utolsó két fejezet a hosszú hadjárat és a várnai csata eseménytörténetének részletes leírása, az egyes ütközetek vonatkozásában a szerző a nyugati források adatait szembesíti a török krónikákkal. Hangsúlyozza, milyen kedvező volt ismét a helyzet a keresztény seregek számára, tekintettel a török belviszályokra. A hosszú hadjárat utáni békekötést — a források elemzése alapján — pusztán taktikai manővernek tekinti, Ulászló és Hunyadi eleve a háború folytatására törekedtek, a nyugati diplomácia is ezt szorgalmazta. Hangsúlyozza azt is, milyen nagy reményeket keltett a két hadjárat a balkáni népek körében, amelyek támogatták a kereszteseket. A csata jelentőségét is végső fokon abban látja, hogy további ellenállásra bíztatta a balkáni népeket, s fenntartotta bennük az eljövendő felszabadulás reményét.

A tudományos apparátussal ellátott könyvet bő irodalomjegyzék zárja le. Igen hasznosak és hitelesek a Petăr Koledarov által összeállított térképvázlatok, jó a bő illusztrációs anyag, amely zömében korabeli emlékanyagot mutat be, ezért kár volt néhány Matejko-rajzot is reprodukálni (ezek ugyan igen tetszetősek, de csak a XIX. század második felének történeti festészetét mutatják be hitelesen, nem a XV. századi eseményeket és szereplőket).

Magyar vonatkozásban elvétve akad pontatlanság. Amikor Zsigmond Fruzsint, a Magyarországra menekült bolgár királyfit temesi főispánná teszi meg, ezt a szerző úgy tárgyalja, mintha az egész megyét feudális birtokként kapta volna meg (24. l.). Vagy V. Lászlóról egy helyütt (198. l.) azt olvassuk, hogy korai halála (1443 tájékán) megbékíti Ulászló magyar mágnási ellenfeleit és lehetetlenné teszi a gyám, III. Frigyes császár beavatkozását a magyar ügyekbe. A téma szempontjából persze még ez utóbbi tévedés sem változtat lényegesen a munka értékén. Szóvá lehetne tenni azt is, hogy Erdély helyzete a nem tájékozott olvasó számára bizonytalan marad, mert mindig Magyarországtól elkülönítve szerepel, s Hunyadi erdélyi vajdaságának kapcsolata a magyar királlyal sem derül ki. Igaz, a térképmellékletek viszont világossá teszik Erdély hovatartozását.

Ezek azonban a téma szempontjából mellékes kérdések. A kérdés az, vajon a témaállítás egyértelműen igazolható-e, más szóval, valóban egyetemes vagy akár szűkebben

délkelet-európai történeti szempontból Várna volt-e a fordulópont, amit a könyv egésze sugall, ha ennyire egyértelműen nem is mondja. Kétségtelen: hosszú időre az utolsó stratégiai támadás a török birodalom ellen, az Európából való kiűzés perspektívájával. Konstantinápoly elesténél kétségtelenül érdemlegesebb fordulópont (bár a kortársak számára ez nem volt ilyen egyértelmű). De a balkáni népek szempontjából mégis a török fennhatóság kezdete a fontosabb dátum, Európa és Törökország viszonylatában a török terjeszkedés nyugvópontra kerülése a magyar területek megszerzése és Lepanto után.

Persze ezen még hosszan lehetne meditálni. Hogy Várna fontos állomás volt, mindenképpen kétségtelen. S az oda vezető utat Cvetkova széles történelmi távlatban mutatta be, ez könyvének nagy érdeme.

NIEDERHAUSER EMIL

SIGRID KUMPF-KORFES:

BISMARCKS „DRAHT NACH RUSSLAND". ZUM PROBLEM DER SOZIAL-ÖKONOMISCHEN HINTERGRÜNDE DER RUSSISCH—DEUTSCHEN ENTFREMDUNG IM ZEITRAUM 1878—1891

(Berlin, Akademie-Verlag. 1968. 219 l.)

A BISMARCKI „DRAHT NACH RUSSLAND". AZ OROSZ—NÉMET ELHIDEGÜLÉS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HÁTTERÉNEK PROBLÉMÁJÁHOZ (1878—1891)

A kelet-német szerzőnő az orosz—német elhidegülés okainak vizsgálatát tűzte ki célul, annak megvilágítását, hogy a tartósan együttműködő két szomszéd hatalom az 1890-es évek kezdetére hogyan vált szembenálló szövetségi rendszerek tagjává. A vizsgálat során az okok valamennyiére figyelmet kívánt fordítani, de különösen a két ország gazdasági kapcsolatainak alakulását szándékozott beható analízis tárgyává tenni.

A könyv kronológiai rendben tagolt három fejezete az orosz—német kapcsolatok alakulását a berlini kongresszustól az orosz—francia szerződés megkötéséig tekinti át. Az első fejezet a három császár szövetségének 1881-ben bekövetkezett megújításának körülményeit elemzi. Az interpretáció sajátos módszere már itt, az első fejezetben megmutatkozik: a szerzőnő nem diplomácia-történetet ad, hanem a külpolitikai nézetek és álláspontok alakulását mutatja be, nem német oldalról közelít (ahogyan neve után gondolni lehetne), hanem az orosz vonatkozások ábrázolását állítja előtérbe.

Az első fejezetből alapos dokumentáció révén betekintést nyerünk az intenzív orosz—német gazdasági együttműködésbe: a hetvenes évek kezdetén az orosz import több mint negyven százaléka Németországból származott, az orosz gabonaexport több mint harminc százaléka Németországba irányult. A kapcsolatok alakulását negatívan befolyásolta, hogy Oroszország a hetvenes években fokozatosan áttért a protekcionista gazdaságpolitikára. A könyvből érdekesen kirajzolódnak e gazdaságpolitika belső indítékai: a Moszkva környéki orosz nagyburzsoázia protekcionista irányvétele és a tengermelléki városok (Leningrád, Riga, Odessza) polgárságának szabadkereskedelmi beállítottsága. Színes és gazdag az a tabló, amelyet a szerzőnő az orosz külpolitikai irányzatokról rajzol a berlini kongresszust követő esztendőkben. E bemutatás szerint az orosz társadalomban két irányzat állott szemben egymással: a liberálisok a berlini kongresszussal való megbékélést hirdették, a konzervatívok élesen szembehelyezkedtek a kapitulációnak nyilvánított szerződéssel. A konzervatívok egyik része megelégedett ugyan a békés revízióval, a másik azonban kifejezetten háborút sürgetett Anglia és Ausztria-Magyarország

ellen. A továbbiakban a könyv a cári kormányon belül mutatkozó különféle tendenciákkal is megismertet. A szerzőnő álláspontja szerint egyetértés uralkodott a közelkeleti expanzivitás fenntartása tekintetében és abban, hogy a külpolitika angolellenes jellegét a Közép-Keleten fenn kell tartani. A vélemények a közelkeleti politika módszerei és legközelebbi feladatainak megítélése tekintetében oszlottak meg. Gorcsakov, Giers, Szaburov és részben Miljutin a három császár-politika folytatását óhajtották, tehát az Ausztriával egyetértésben folytatandó balkáni politikát, Ignatyev, Pobedonoszcev, Szkobelev viszont nem kívántak tekintettel lenni Oroszország korábbi partnereire és a balkáni program realizálása végett az Ausztria elleni háborúra is késznek nyilatkoztak. Akadtak olyanok is, akik a két álláspont között középső helyet foglaltak el, Németországgal kívántak együttműködni a Közel-Keleten Ausztria rovására. A három császár szövetségének 1881-ben bekövetkezett megújításával részletesen nem foglalkozik a szerzőnő, de az orosz kormányon belül mutatkozó erőviszonyok bemutatásából is érzékletes az ide vezető út.

A második fejezetben a megújítástól a viszontbiztosítási szerződésig, 1887-ig tárgyalja az orosz—német kapcsolatokat. Újabb keresztmetszetet ad az orosz törekvésekről a szerződés 1884-ben esedékes megújítása kapcsán. Különösen érdekes itt a szövetség kérdésében lezajlott moszkvai tanácskozás ismertetése. Giers és Lobanov (a bécsi orosz követ) a változatlan felújítás mellett álltak ki, Szaburov (a berlini követ) a Bulgáriával kapcsolatos orosz jogok kiszélesítését követelte. A konferencia végül Giers álláspontját fogadta el és ez Szaburov leváltását is eredményezte. A nyolcvanas években tovább erősödött az orosz gazdaságpolitika protekcionista jellege, és 1887-ben lényegében szakítottak a szabadkereskedelmi tendenciákkal. A szerzőnő úgy értelmezi ezt a döntést, mint a protekcionista beállítottságú orosz nagyburzsoázia győzelmét. Ezzel összefüggésben vizsgálat tárgyává teszi a cári expanzivitás társadalmi-gazdasági mozgatórugóit és arra a következtetésre jut, hogy a cári terjeszkedés a Közel-Keleten és a Közép-Keleten egyaránt az orosz burzsoázia gazdasági expanziójának is kifejezést adott. Az 1885—87-es bolgár válságot is elsősorban úgy prezentálja, mint az orosz – osztrák gazdasági érdekek között bekövetkezett összeütközést. A továbbiakban a bolgár krízisnek az orosz külpolitikai nézetekre gyakorolt hatását elemzi. Megállapítja, hogy a cári külpolitika újabb kudarca következtében mind jobban összeszűkült a három-császár szövetségének társadalmi bázisa. Részletesen foglalkozik a nagyhatású pánszláv publicista, Katkov nézeteinek alakulásával. Katkov eredetileg nem ellenzett bizonyos együttműködést, mert a többi pánszlávtól eltérően a közép-keleti expanzivitást is fontosnak tartotta. Most azonban kifejezett sajtókampányt kezdett a szövetség ellen, sőt a Giers-féle külpolitikát bíráló leveleivel közvetlenül a cárhoz fordult. Katkov az orosz vezető körökben számos követőre talált. A szerzőnő ennek az álláspontnak tudja be a három-császár politika végleges bukását és azt, hogy a továbbiakban az orosz—német kapcsolatokat csak a közvetlen együttműködés formájában lehetett fenntartani.

A harmadik fejezet a viszontbiztosítási szerződés megkötésétől az orosz—francia szerződés létrejöttéig terjedő időszakot tárgyalja. Újabb elemzést kapunk az orosz külpolitikai tendenciákról, amelyet a szerzőnő szerint a németellenesség erősödése jellemez. Úgyszintén a német—orosz gazdasági ellentétek éleződéséről, és annak a német hitelnyújtás megtagadásában való kicsúcsosodásáról. Szemléletesek a német tőke közel-keleti behatolásának adatai és ezzel összefüggésben a német politika álláspont-változásának tényei.

A tartalmas könyv olvasása során bizonyos pontokon hiányérzet támad az olvasóban, másutt meg a szerzőnő érveléséről érzi úgy, hogy nem eléggé megalapozott. Az orosz—német kapcsolatokat tárgyaló könyvben a legfőbb összekötő-kapocsról, Lengyelországról (a lengyel felosztásban való közös érdekeltségről) szó sem esik. Nem egészen pontosak a harmadik partner, az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikájával kapcso-

latos értesülések. Nem meggyőző az, amit a cári külpolitika modern indítékairól: az orosz burzsoázia expanzív törekvéseiről olvasunk. Úgy érezzük, hogy a téma szovjet klasszikusa, Szkazkin, akivel a szerzőnő vitatkozik, ebben a tekintetben közelebb jár az igazsághoz. A probléma egészéhez való hozzáállás, az „elidegenedés" kutatása sem egészen szerencsés. Jobb lett volna talán a negyedszázados tartós együttműködés alapjainak feltárására koncentrálni. Amit ebben a vonatkozásban orosz részről kapunk, nem eléggé meggyőző: a német import csökkent ugyan Oroszországban, de a nyugati szomszéd így is a legfontosabb gazdasági partner maradt, az orosz társadalmi-politikai körökben pedig a németellenesség a berlini kongresszus után is volt olyan erős, mint a bolgár válságot követően. Az együttműködés megszakadása végül is nem Oroszországon, hanem Németországon múlott. A széleskörű orosz levéltári anyagra épített, kitűnő bibliográfiával ellátott könyvet kritikai észrevételeink ellenére jelentős teljesítménynek tartjuk, amely a legkevésbé ismert területen, az orosz külpolitika vonatkozásában nyújt értékes információkat.

DIÓSZEGI ISTVÁN

HAROLD PERKIN:

THE ORIGINS OF MODERN ENGLISH SOCIETY 1780—1880

(London, Routledge & Kegan Paul; Toronto, University of Toronto Press. 1969. XIV, 465 l.)

A MODERN ANGOL TÁRSADALOM KEZDETEI 1780—1880

A társadalomtörténet problémái egyre nagyobb érdeklődést keltenek az angol történetírók körében. Nem mintha az angol társadalmi fejlődésnek nem akadtak volna jelentékeny kutatói már eddig is: G. M. Trevelyan, R. H. Tawney vagy Asa Briggs munkássága a modern angol történetírás társadalmi érdeklődésének kiemelkedő eredményeit jelzi. Az elmúlt évtized azonban egész kutatói gárdát mozgósított a társadalomtörténet sokarcú problematikájának tanulmányozására, és az új kutatók az úttörő tudósok eredményeire támaszkodva, sokszor közvetlenül azok tanítványaiként hozzáláttak az angol fejlődés egyes szakaszainak, meghatározott mozzanatainak módszeres, korszerű feldolgozásához.

A kiszélesedő és elmélyülő társadalomtörténeti érdeklődés terméke az a — ma már másfél tucat művet számláló — sorozat is, amely *Studies in Social History* címmel a 60-as évek folyamán látott napvilágot. A változatos tematikájú kötetek az angol történelem sok fehér foltjának feltérképezésére vállalkoztak. U. R. Q. Henriques a vallási türelem kérdéseinek alakulását követi nyomon Angliában 1787 és 1833 között; W. H. G. Armytage az angol utópikus kísérletek történetét dolgozza fel 1560 és 1960 között; G. E. Mingay és F. M. L. Thompson az angol földbirtokos társadalom képét rajzolja meg a XVIII., illetve a XIX. században. Külön tanulmányt szentel a sorozat az angol zene társadalomtörténetének (E. D. Mackerness), a vásárlás történetének (D. Davis), a renaissance Anglia nevelésügyének (K. Charlton), vagy a Tudor- és Stuart-idők szállítás- és közlekedésügyének (J. Crofts).

E néhány példa elegendő bizonyíték arra, hogy igényes, sokoldalú vállalkozásról van szó. A sorozat szerkesztőjének, *Harold Perkin* lancasteri egyetemi tanárnak legutóbb megjelent kötete pedig arra is következtetni enged, hogy itt egy többé-kevésbé azonos körhöz tartozó történetírói csoport adja közre műveit. Perkin professzor tanulmánya ezért is megkülönböztetett figyelmet érdemel: nem csupán mert témaválasztása

révén lényeges kérdésekre ígér új választ, hanem mert — úgy tűnik — a sorozat szerkesztőjeként egy már jelentős eredményt felmutató történész-kör elméleti-módszertani elképzeléseit érvényesíti és összegzi. Perkin maga már egy 1962-ben megjelent tanulmánykötetben megfogalmazta a társadalomtörténetírás elvi alapjait és célkitűzéseit. Véleménye szerint a társadalomtörténet „a teljes történelem — társadalmi szempontból", „a társadalmat mint társadalmat tekinti, s a társadalmi tevékenységgel és intézményekkel mint olyanokkal foglalkozik", azaz lényegesen több, mint „valamely közösség mindennapjairól készített beszámoló" (H. P. R. Finberg, ed.: Approaches to History; London, 1962. 54—56. l.). Alább ismertetendő munkája elveinek valóra váltása és egyben gyakorlati igazolása is kíván lenni.

A tanulmány a XIX. századi Anglia társadalmának kialakulását és jellegzetes vonásait tárja fel. Alaptétele az a közismert tény, hogy az ipari forradalom Angliában társadalmi forradalom volt, társadalmi okokkal és társadalmi következményekkel. Ennek megfelelően a szerző a kötet első részében megvizsgálja, hogy milyen hatást gyakorolt a „régi Anglia" sajátos társadalmi struktúrája az iparra és a gazdasági fejlődés egészére; a kötet — jóval terjedelmesebb — második részét pedig a fordított irányú hatás elemzésének szenteli, azaz az iparosodásnak a társadalom jellegére és szerkezetére tett hatását elemzi.

Az első fejezet a „több mint ipari forradalom" jellegzetességeit foglalja röviden össze, és választ keres arra a kérdésre, hogy miért éppen Angliában következett be az első ipari forradalom. Miután sorraveszi azokat a földrajzi, technikai, gazdasági, politikai, filozófiai és vallási okokat, melyeknek mind részük volt az ipari forradalom előidézésében, a kérdésre adott végső válasza mégis az, hogy „a történelem egyetlen spontán ipari forradalma azért következett be Angliában, mert mindazon országok közül, melyek birtokában voltak a szükséges gazdasági erőforrásoknak és pszichológiai attitűdöknek, egyedül Anglia rendelkezett a spontán ipari forradalom kialakulásához kellő, megfelelő társadalommal" (16. l.). A második fejezet ennek a „régi" társadalomnak a rajzát adja. Felfogása szerint a XVIII. századi angol társadalom „osztálynélküli" társadalom, melynek hierarchikus szerkezete a tulajdon és a patronázs kettős elvén alapult. A posztfeudális Angliában a társadalmi státus a tulajdon függvénye volt, a tulajdon a társadalmi struktúra „építésze" lett. A tulajdon ugyanakkor a patronázs rendszerével befolyásolni tudta azokat a társadalmilag fontos pozíciókat is, melyek helyzete elvben nem függött volna közvetlenül a tulajdonviszonyoktól. Perkin érzékletes elemzéssel mutatja be a patronázsnak mint a társadalmi szerkezet egyik legfontosabb kohéziós erejének működését. A „régi társadalom" jellemzéséül végezetül kifejti, hogy itt egy két irányban is „nyílt" nemességről volt szó. A XVIII. századi angol társadalom politikai stabilitásának alapját annak „dinamikus egyensúlyában" látja. Perkin kiemeli: az ipari forradalmat megelőző hosszú időszakban Anglia képes volt jelentős gazdasági növekedésre anélkül, hogy a társadalmi szerkezetben alapvető változás következett volna be. A harmadik fejezetben ezután arra keres választ, hogy mi történik, ha e dinamikus egyensúly megrendül és a stabilitás erői egyszerre a változás erőiként kezdenek hatni. Itt a szerző az eredeti kérdésfeltevés nyomán részletesen vizsgálja az ipari forradalom társadalmi okait. Gazdag példaanyag illusztrálja azt a tételét, hogy a gyors iparosodás számára kedvező politikai éghajlat elsősorban az angol birtokososztálynak a társadalom egészéhez fűződő sajátos viszonyától függött. Perkin a számára leglényegesebb kérdést abban jelöli meg, hogy milyen szerep jutott az angol társadalmi struktúrának az iparosodás szempontjából döntő gazdasági tényezők működésében. Előbb a földbirtok és a birtokosok szerepét világítja meg, majd rátér a tőke kérdésére, amit a munkaerő és a szükségletek problémájának tárgyalása követ. Végkövetkeztetése az, hogy bármely szemszögből vizsgáljuk is az ipari forradalom kialakulásának okait, azt kell látnunk, hogy végül is az angol tár-

sadalom jellege és szerkezete adott lehetőséget valamennyi tényező funkcionálására. Az ipari forradalom kibontakozásának közvetlen társadalmi előidézőjét a szerző a népesség növekedésében látja.

Az egymással szorosan összefüggő első három fejezetet ugyancsak viszonylag önálló egységként követi a IV—V. rész. A rövidebb IV. fejezet a szervezeti keretek forradalmi átalakulásának lényeges vonásait vázolja. Elemzése arra világít rá, hogy itt minden területen lendületes fejlődés ment végbe. Az ipar, a kereskedelem, a szállítás, de a vallási és kormányzati élet szervezeti keretei is rendkívüli mértékben kitágultak, s a fejlődés mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt látványosan felgyorsult. Evvel párhuzamosan nagy tömegek áramlottak a mezőgazdaságból az iparba, illetve a faluból a városba. Az új proletariátus kialakulásának okát Perkin elsősorban nem a bekerítések előző erejében, hanem a jobban fizető ipari munkakörök vonzásában látja. Rendkívül érdekes anyagot dolgoz fel az V. fejezet, amely a nagymértékű, gyors iparosodás azonnali társadalmi következményeit ábrázolja. Bőséges forrásanyag alapján követhetjük itt nyomon az életszínvonal alakulását és a jövedelemelosztás változásait, árnyalt elemzést kapunk az iparosodásnak a család-formációra gyakorolt hatásáról, és szociológiailag-történetileg egyaránt kiváló, plasztikus az a kép is, amely a sodró ütemű városiasodás összetett (a korabeli szépirodalomból is jól ismert) problematikájáról elébünk tárul.

Sajnos a könyv utolsó — és a szerző által a tanulmány lényegének ítélt — fejezeteiben eltér a gazdasági-társadalmi mozgást összetettségében vizsgáló munkamódszerétől, és egy formájában és alapgondolatában egyaránt egyoldalú, szellemtörténeti koncepció bűvkörébe kerül. Amíg ugyanis az ipari forradalom döntő és legmesszebbre ható társadalmi következményeként — helyesen — az új osztálystruktúra kialakulását jelöli meg (VI. fejezet), és azt is jól látja, hogy a század első évtizedeiben kialakuló új társadalmi szerkezet súlyos konfliktusok árán válik a közép-viktoriánus korszak stabilizálódott osztálytársadalmává, e bonyolult és ellentmondásos utat eszmények harcaként értelmezi (VII—IX. fejezet), s evvel lényegében megfosztja magát attól a lehetőségtől, hogy feltárja az angol kapitalizmus társadalmi struktúrájának valóságos fejlődésmenetét, tényleges dinamikáját. Alaptétele szerint ugyanis „az újonnan született osztálytársadalom elsődleges konfliktusa a XIX. század kezdetén az emberek agyáért és szívéért folytatott küzdelem — eszmények közötti küzdelem volt" (220. l.). Ez a gondolat „Az eszmények küzdelme" elnevezésű (VII.) fejezet kiindulópontja, amelyben — önmagában véve tagadhatatlanul szellemesen — kidolgozza a „vállalkozói eszmény", a „munkásosztály-eszmény", az újraéledő „arisztokrata eszmény" és az ún. „középosztály-eszmény" konstrukcióit. Szorosan kapcsolódik ehhez a VIII. fejezet, amely a „vállalkozói eszmény" győzelmét mutatja be. Itt is meghökkentő tételből indul ki. „A német ideológia" ismert gondolatát megfordítva arra a következtetésre jut, hogy „nem annyira az uralkodó osztály kényszeríti saját eszményeit a többi osztályra, hanem az az osztály válik uralkodóvá, melynek sikerül eszményeit a többi osztállyal elfogadtatnia" (271. l.). Ennek megfelelően az uralkodó osztály hatalomrajutását három csatában aratott győzelemnek tulajdonítja: a szívért folytatott harcban az erkölcsi befolyásolás lehetőségét, az értelemért való mérközésben a nevelésügy és a közvélemény irányításának ellenőrzési jogát, az államért folyó küzdelemben pedig a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat szerzi meg a győztes. S a szerző még hozzáteszi: a két első diadal összehasonlíthatatlanul fontosabb a harmadiknál. A direkt módon antimarxista érvelés így kisiklatja látszólag jól épített pályájáról a tanulmány logikáját, és a nagy körültekintéssel összegyűjtött adattárat a történeti valóságot híven tükrözni nem képes koncepció igazolására kényszeríti.

A stabil osztálytársadalom intézményesített kereteiről szóló IX., s még inkább az ún. „vállalkozói" társadalom tényleges képét, az eszmények és a valóság közötti ellentmondásokat feltáró X. fejezetben mintha visszatérnénk az eredeti útra. Itt újra valósnak

érezzük a társadalomrajzot, a maga bonyolultságában jelenik meg a gazdasági-társadalmi fejlődés, és hitelesnek tűnik az „angol út" sajátosságainak interpretációja is.

Mindez azonban nem feledteti azt, hogy a szerző alapjaiban szemben áll a marxizmussal. Különösen sajnálatos ez akkor, ha látjuk, hogyan hasznosítja tanulmánya egész menetében Marx és Engels nem egy lényeges elvi megállapítását, és hányszor támaszkodik az angol viszonyokról adott kortársi elemzéseikre.

Különös módon mindvégig hiányzik a tanulmányból annak igénye, hogy a szerző a társadalmi fejlődést a brit birodalom hihetetlen méretű expanziójával összefüggésben is megvizsgálja. Feldolgozása így — egy-egy utalástól eltekintve — nem mutatja meg azokat a szélesebb kereteket, amelyekben a XIX. század roppant társadalmi változásai Angliában végbemehettek.

Harold Perkin könyve egészében jelentékeny, nagy igényű vállalkozás. Ellentmondásos történetírói elveken nyugszik, módszertanilag egyenetlen, lényeges pontokon tett megállapításait nem fogadhatjuk el. Munkája mégis közelebb visz az angol fejlődés bizonyos vonatkozásainak alaposabb megértéséhez, tanulságul szolgál módszertani tekintetben és híven mutatja egy történeti diszciplina művelésének jelenlegi helyzetét a polgári történetírásban.

FRANK TIBOR

PHILIPPE ERLANGER:

CLEMENCEAU

(Paris, Grasset-Paris Match. 1968. 659 l.)

Clemenceau neve Magyarországon — talán még szakkörökben is — 1919-et, a hatalom teljében levő „Tigrist" idézi szinte kizárólagosan. Pedig ez a kép, ha talán esszenciája is egy politikai karriernek, távolról sem kielégítő, hiszen egy hosszú sorozat utolsó kockái közé tartozik. Mit ábrázolnak a megelőző képek? Erre felel Erlanger könyve, amely terjedelmessége ellenére sehol sem válik unalmassá vagy önismétlővé. Szerző kitűnő szakértője a műfajnak, mintegy húsz hasonló történelmi életrajzot publikált már. Jegyzetapparátussal nem terheli meg könyvét, utalásokat csak helyenként találunk a lap alján; annál több viszont a korabeli idézet, szereplőinek publikált és nem publikált megnyilatkozása, kortársak kölcsönös jellemzése stb., csupa olyan anyag s úgy elhelyezve, hogy az adott korszakot, a való életet érezzük ki szerző előadásából.

A Clemenceau-család évszázadokra vezette vissza történetét, amely egy öntudatos, nagy hagyományú polgárcsalád története volt. Jehan Clemenceau még Poitiers nagy hírű nyomdász-könyvkereskedője a XV. század végén, a XVII. század elején azonban Richelieu már a nantesi Clemenceau doktor érdemeit méltatja; az orvosi foglalkozás azóta elválaszthatatlan a családtól. Georges Benjamin Clemenceau nagyapja is az volt, s e szolgálatait Napóleon birtokkal és házzal honorálta — ez vált a Clemenceauk családi fészkévé.

Könyvünk hőse 1841. szeptember 28-án született Benjamin Clemenceau és Emma Gautreau házasságából. A családi tradíciót híven élteti tovább: orvos lesz maga is, politizál, akárcsak nagyapja, radikális, köztársasági, antiklerikális nézeteket vall, mint apja.

„A cselekvés egyidejűleg a kezdet, az eszköz és a cél" — ez Clemenceau jelszava már kezdettől fogva, ez Erlanger könyvének mottója is. Ez a jelszó egy hihetetlenül energikus, szenvedélyes, ambiciózus fiatalember jelszava, de nem tagadja azt meg az aggastyán sem.

A párizsi egyetemi hallgató már politikai lapot szerkeszt, tüntetéseket szervez, érdeklődik a munkásság problémái iránt, nagy hatással van rá Blanqui, majd Londonban Stuart Mill, Herbert Spencer; s ha az élmény megrendíti is, büszkén vállalja 1862-es bebörtönöztetését. Köztársasági ideálját keresi az Egyesült Államokban tanulmányai befejezése után, s noha sok tekintetben csalódik, e korai ismeretségek és ismeretek a háború és a békekonferencia idején különösen jól kamatoznak majd neki. (Ld. pl. 561. l.)

Politikai karrierje 1870-ben, az általa annyira gyűlölt III. Napóleon bukásával kezdődik. 1870—71 minden francia számára sorsdöntő élmény s a kényszerű állásfoglalás ideje; az Clemenceau számára is, aki rendkívül energikusan szervezi a köztársaság védelmét, a XVIII. kerület első tisztviselője, bekerül a nemzetgyűlésbe, 1871-ben a Montmartre maireje lesz. Mint radikális polgári politikus őszinte híve a köztársaságnak, a reformoknak, de elutasítja a Kommünt: a munkások leszerelését követeli, vidéken szervezkedést indít.

A munkásság ereje, a polgárság gyengesége, a poroszok sikere oly mélyen megrendítik, hogy a nagy politikától visszavonul egy időre, orvosi rendelőt nyit, ahová az „alsóbb néposztályok" járnak. 1875-ben azonban a választásra már kész programmal áll elő (alkotmány revízió, egyház és állam elválasztása, szociális reformok, sajtó- és szervezkedési szabadság, a válás intézményének bevezetése stb.). A kortárs polgárok előtt már e program is a 71-es barikádokat idézi, s amikor mint képviselő amnesztiát követel a kommünároknak, igaztalanul forradalmisággal vádolják.

Clemenceau a radikálisok vezére, a köztársasági baloldal vezetője. Vadul ostorozza a parlamenti munkát megbénító frakcióharcokat, miközben maga is teljes energiával vesz részt bennük; de kikel a nagy gazdasági fellendülésből következő gazdasági visszaélések, a prosperitás szűkkörű haszonélvezői ellen; a munkásnak a munkáltatóval szembeni jogainak törvényes biztosítását, a gyermekmunka korlátozását, a nagyvállalatok, a vasút stb. hasznának közcélú lefölözését, a klérus, a szenátus és a hadsereg visszaszorítását követeli. Erlanger világosan rámutat, hogy Clemenceau nem akar kommunizálni, nem akar osztályharcot, éppen ellenkezőleg, annak elkerülésére törekszik. Ezért kerül szembe Marx-szal és a munkásosztállyal. A 80-as évek második fele a sikerek s a nagy politikai harcok ideje, a „boulangerizmus" szakasza egyike a legaktívabb periódusainak.

Politikai tevékenységének másik vonala szintén szembeállítja polgári kortársai nagy részével. Clemenceau ellene van a gyarmatosításnak, az oda befektetett összegeknek, mert tényleges francia érdekeknek a belső megerősítést tekinti — Németországgal szemben. Nyíltan és a tőle megszokott keménységgel, szenvedélyességgel tagadja, hogy a gyarmatosítás civilizációs küldetés; azt csak hatalmi, anyagi, politikai akciónak hajlandó tekinteni.

A 90-es évek eleje ismét kényszerű visszavonulást hoz: Clemenceau elszigetelődik, a Panama-botrány közvetlen munkatársát, lapja financiális helyzetét is érinti, az 1893-as választáson megbukik. A radikálisok vezetője Léon Bourgeois lesz. Ekkor elmélyíti és véglegesíti baráti kapcsolatait olyan művészekkel, közéleti személyiségekkel, mint Goncourt, Monet, Rodin, Carnière, Daudet, Zola. Lapot szerkeszt, politikai, filozófiai cikkeket ír, bár Erlanger szerint is nagy szónok és rossz író, filozófusként pedig gyakran zavaros és deklamáló.

A Dreyfus-ügy ismét visszahozza a politikai életbe. A könyv egyik legsikerültebb korrajz részlete, ahogyan a Dreyfus-botrány társadalmi-politikai-közgondolkodási egész problematikáját elénk tárja. Clemenceau — Zolával együtt — elszántan veti be magát Dreyfus oldalán, akit véglegesen majd az ő belügyminisztersége idején mentenek fel.

De ez még mindig csak epizód, ha nem is lényegtelen; a visszavonultság még tart. Az imádott Görögországba utazik, majd Angliába látogat, ahol régi barátság fűzi össze Joseph Chamberlainnel.

Az új század azután végre visszahozza az országos politikába: 1901-től a szenátus tagja, az 1902-es választáson oroszlánként küzd a jobboldal ellen. A század eleji Franciaországot konfliktusok sora feszíti. A politikai ellentétek a gyarmati kérdésben, az egyházpolitikai, oktatási törvények körül rendkívüli mértékben kiéleződnek. Sorozatos sztrájkokra kerül sor, melyeket Clemenceau belügyminiszter tör le könyörtelenül, 1906-ban.

1906-ban már nemcsak miniszteri bársonyszéket kap, hanem kormányfő lesz, igaz rövid ideig, mindössze 1907-ig. De e minőségében fokról fokra azoknak az elődeinek nyomdokába lépett, akiket korábban kíméletlen kegyetlenséggel bírált. Erlanger előadásában Clemenceau politikájának valamint a munkásmozgalom, Jaurès álláspontjának ellentétei világosan tűnnek elő.

Tíz olyan esztendő következik ismét, amikor Clemenceau a kormány, Poincaré, a konzervatív jobboldal, a vezérkar és hadsereg elleni harc ellenzéki „szóvivője".

Erlanger sokat nyújtó könyvében már eddig is hiányolta az olvasó a politikatörténeti elemzéseket, a radikális párt társadalmi bázisának, politikai funkciójának bemutatását, az érdekfeszítően leírt politikai csaták mögött álló valóságos érdekek értékelését. Az első világháború időszakától kezdődően ez a hiányérzet még fokozódik, s nem tekintjük kellően megalapozottnak és sokoldalúnak a háború kirobbanásával kapcsolatos okfejtését sem, noha az egy még létező felfogást fogalmaz meg (429. s köv. l.).

Nem lepi meg az olvasót, hogy Clemenceau a háború kitörése után teljes erővel veti magát a „poroszok" elleni háborús propagandába, semmi áldozattól vissza nem riadó harcot követelve: „Mourir n'est rien ! Il faut vaincre !" — adja ki a jelszót (437. l.).

Érdekes és tanulságos az a többször visszatérő összevetés, amelyet Erlanger Ludendorfról és Clemenceauról, mint a két szemben levő tábor szélsőséges képviselőjéről fest.

A szenátus hadügyi és külügyi bizottságainak elnökeként Clemenceau nemcsak a „köz" érdekében avatkozik be minden lehető módon a hadsereg, a központi kormányhatalom ügyeibe, ellenőrzi tevékenységüket, hanem szívósan törekszik a miniszterelnöki bársonyszék visszahódítására.

1917 novembere meghozza a várt pillanatot: Clemenceau miniszterelnök lesz, a háború befejezése és a béke — francia részről — az ő kezébe kerül. Erlanger nagyon találóan jellemzi a francia belpolitikai viszonyokat, amikor azt írja, hogy nem a bizalom, hanem a győzelem biztonságának kívánása tette őt miniszterelnökké.

Clemenceau mindig, mindenütt, a legszűkebb baráti körben s a legnehezebb években is, mint souverain viselkedett. Még inkább ezt teszi mint miniszterelnök, amikor meg van győződve arról, hogy minden tette a német vereséget szolgálja. Felhasználja a helyzetet arra is, hogy Foch, Pétain tiltakozása ellenére jelentős változásokat hajtson végre a hadseregben, a hadügyminisztériumban, a többségükben vele szemben álló tábornokok „fellegvárában".

Bizonyos szempontból érthető, hogy Erlanger nem annyira a békekonferencia leírásánál időzik, mint inkább a német fegyverszünet létrejöttét ismerteti szinte óráról órára, korabeli hangulatot idézve fel a győzelem ünneplésének, Clemenceau megdicsőülésének bemutatásával. Clemenceau soha nem volt olyan népszerű, mint 1918 őszének e rövid szakaszában. S ez, érthető módon, csak megerősítette az ellentéteket közte, valamint Poincaré, a tábornokok között. (Sajátos módon, az elnöknek és Foch tábornoknak nem jut majd hely a francia békedelegációban.)

Erlanger-t nem foglalkoztatja, milyen szerepet játszott Clemenceau Európa új rendjének kialakításában, általában egész politikai koncepciója meglehetősen szűk térre szorul, kivéve a német kérdést. Nem hallgatja el azonban, kimutatva a Clemenceau nézeteiben végbement retrográd változást, hogy épp úgy szembefordul a munkásosztállyal, amilyen erélyes szervezője a Szovjet-Oroszország elleni intervenciónak.

Nem sokkal a békekonferencia megnyitása után a francia belpolitikában Clemenceaut a béke elvesztőjeként támadják jobbról, a szovjet ellenségeként balról. Az öreg „Tigris" már nem jól tájékozódik a politikában, ereje s kedve sem a régi már a harchoz. Már nem tudja megakadályozni egy konzervatív választási törvény elfogadását, s miközben 1919 novemberében — a század vége óta legreakciósabb parlamentet választják meg — ő a köztársasági elnöki tiszt elnyeréséről sző ábrándokat. 1920 januárjában azonban miniszterelnökségének is vége szakad.

A visszavonulás most már végleges: utazások Indiába, Egyiptomba, az USA-ba, 1923-ban megrendeli sírkövét, vidéki házában csak szűk baráti körével, köztük is elsősorban legjobb barátjával, Monet-val találkozik. Nem politizál, de figyel és aggódik („Öt éven, tíz éven belül, amikor ők akarják, a boche-ok nálunk lesznek. Senki sem fél?" — kérdezte 1925 táján. 631. l.). Foch memoárja azonban még annyira megharagítja, hogy megírja a sajátját, mintegy korrigálandó amazt; sőt, könyvet tervez Monet-ról is. Ez azonban már nem készül el. Kívánsága szerint minden ceremónia nélkül temetik el, sírkövén csak neve áll.

Erlanger könyvének nagy erénye az a színes, eleven, egyéni rajz, amit szereplőiről, elsősorban Clemenceauról, az életviszonyokról, a francia belpolitika sok vonatkozásáról ad. Clemenceaut is elsősorban a francia belpolitika szemszögéből láttatja — míg a magyar olvasó aspektusa egészen más. Ugyanakkor meglehetősen elhanyagolja, vagy szűkre fogja azokat az elemzéseket, amelyek a politika, az egyéni fellépés felszíne mögötti társadalmi, valós érdekek bemutatását szolgálnák. Erlanger tiszteli Clemenceauban a feltört polgárt, ifjúsága radikális eszméit, hazaszeretetét, de kritikusan-ironikusan leplezi le, amikor elvtelenségen éri tetten, s hőséből nem csinál hőst.

Ez a könyv nemcsak azoknak szolgál tanulsággal, akik az érintett korszakkal foglalkoznak, de ajánlani lehet mindazoknak, akik életrajzot szándékoznak írni.

L. Nagy Zsuzsa

VERES MIKLÓS:

A TÁRNOKI HATÓSÁG ÉS TÁRNOKI SZÉK 1526—1849

Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 2.

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 119 l.)

A Magyar Országos Levéltárnak a felszabadulást követően elkezdett jelentős kiadványsorozata a Hatóság- és hivataltörténet, melynek első kötete — Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig — 1946-ban Ember Győző tollából jelent meg. Az Országos Levéltár már akkor feladatai közé sorolta a hatóság- és hivataltörténet módszeres művelését, elsősorban a levéltárban kutató tudósok munkájának elősegítésére. A megjelent első kötet — ahogy azt Komjáthy Miklós egykorú ismertetése (Századok, 1947. 308. l.) is megállapítja — nagy szolgálatot tett a történettudománynak. Sajnos a kiadványsorozat második kötete 22 éves szünet után jelent csak meg.

A tárnoki bíráskodás megindulásával és a tárnoki szék működésének kezdeti korszakával ifj. Szentpétery Imre foglalkozott a Századok 1934. évi folyamában. A jogszolgáltatás terén a maga idejében rendkívül fontos szerepet játszó, több funkciójú tárnoki intézmény és tárnoki szék Mohács utáni korszakáról önálló mű eddig nem jelent meg. Veres Miklósnak e vállalkozással nemcsak e hiányt sikerült pótolnia, hanem Szentpétery több megállapítását is helyesbítenie. A munka jelentőségét növeli, hogy jórészt eddig feltáratlan, eredeti levéltári forrásanyagra épül. A műben közölt adatok alapján

nyomon követhető a szabad királyi tárnoki városok kisebb-nagyobbarányú fejlődése, mely indítékot ad a várostörténet kutatói számára, hogy okait tanulmányozzák és a tudományos közvélemény számára közkincsé tegyék.

A mű címe — „A tárnoki hatóság és tárnoki szék 1526—1849" — is utal a hatóság — illetve apparátusa, a hivatal — és a szék közötti különbségre. Ezt a szerző — nagyon helyesen — a tárgyalásnál is különválasztja, hiszen a tárnoki hivatal állandó jellegű intézmény volt, míg a tárnoki szék alkalmilag összehívott testületként működött. A hivatalhoz érkeztek be mindazok az iratok, melyek a két intézmény bármelyikét érintették, hatáskörébe tartozott a tárnoki városok polgári jogszolgáltatásának irányítása, a tárnoki székhez fellebbezett peres ügyekről információk kérése, a törvényszakok megszervezése és kihirdetése, a városi delegátusok behívása, a városok által fizetett hozzájárulás behajtása, sérelmeik orvoslása. A tárnoki szék kizárólag fellebbezett ügyekben ítélkezett, a hozzá vitt pereket 300 Ft értékhatáron felül harmad-, illetve 1744—1807 között negyedfokra lehetett feljebb vinni. A tárnoki szék tehát a joghatósága alá rendelt városok polgári pereiben kizárólag másodfokon, a tárnokmester elnökletével, az általa meghívott városi delegátusok részvételével ítélkezett. A törvényszakok ügyforgalma nem volt magas, csak a XVIII. században — újabb tárnoki városok bekapcsolódásának következményeként — nőtt meg.

A tárnoki hatóság és szék legfontosabb személye, annak vezetője a tárnokmester volt. Tisztsége az ország legmagasabb közjogi méltóságai közé tartozott: az országgyűlés ülésrendjében a főrendek között, a nádor, országbíró és horvát bán után, a negyedik helyen következett. A magyar feudális méltóságok hierarchiájában elfoglalt előkelő helyből következőleg a tárnokmesteri tisztséget csaknem mindig a főnemesi rend tagjai nyerték el; némelyik nagybirtokos családban (Báthory, Zrínyi) valósággal öröklődött. A bírói funkción kívül az uralkodók időnként más — gazdasági közigazgatási és egyéb — feladatok ellátásával is megbízták. Kötelességei közé tartozott — többek között — a városi polgárság érdekeinek védelme. A városok éltek is ezzel a lehetőséggel, s a rajtuk esett sérelmek orvoslását nála keresték. A tárnokmester többször fellépett az udvar magyarországi szerveinek és tisztségviselőinek túlkapásai ellen. Ezenkívül — más hatóságok mellett — az ő feladata is volt a városok fogyatékos jogszolgáltatásának, ügyintézésének megjavítása.

Bár az ismertetett munka hatóság- és hivataltörténeti kiadványsorozatban jelent meg, jogtörténeti vonatkozásban egy helyen hiányérzete támad az olvasónak: a tárnoki szék peres eljárásával, illetve az egyes jogesetekkel kapcsolatban. A tárnoki székre 1559—1848 között fellebbezett és ott elintézett 7359 per lehetőséget nyújtott volna a peres eljárás és az egyes jogesetek, a különleges rész bővebb kifejtésére. Annál is inkább, mivel a tárnoki székre fellebbezett örökösödési vagy osztályos perek (végrendeletek teljesítése, megsemmisítése, hagyatéki felosztás, felosztás helyesbítése), özvegyi jog, hitbér, jegyajándék, gyermektartási költségek megállapítása, ingatlanok elidegenítésével kapcsolatos, valamint a gyámok elszámoltatására irányuló perek és az akkor delictum privatumnak tekintett hatalmaskodási, becsületsértési, károkozási ügyek ismertetése a tárnoki levéltár forrásanyagának további értékeire hívta volna fel az olvasó figyelmét.

A tárnoki intézmény levéltára a XVI—XVII. századi szerény ládácskából a XIX. század derekára jelentős irattömeggé terebélyesedett. A régi magyar feudális bírósági szervezet abszolutizmuskori felszámolásakor, 1849-ben, a tárnoki intézményt is megszüntették. A tárnoki levéltárat az új jogszolgáltató szervezet vette át. Az abszolutizmust követően a tárnoki levéltár a visszaállított királyi tábla rendelkezése alá került és a „régi curiai levéltárral" együtt vonták be 1878-ban az újjászervezett Országos Levéltárba.

A kötetet függelék egészíti ki, Rudolf 1602. augusztus 13-i kiváltságlevelének, valamint néhány rendeletnek teljes szövegével, melyek a tárnoki szék működését több

évszázadon át meghatározták. Ehhez csatlakozik a tárnokmesterek, altárnokmesterek, titkárok és jegyzők névjegyzéke, a fellebbezett perek városok szerinti kimutatása, a tárnoki városok által fizetendő taxák, hátralékok 1737. évi jegyzéke, a levéltári források (curiai levéltár, Esterházy-család levéltára, az 1848/49-i minisztérium levéltára, magyar kamarai, kancelláriai és tárnoki levéltár) felsorolása, valamint a tárnoki intézmény történetének bibliográfiája.

A tárnoki hatóság és szék iratai értékes forrásanyagul szolgálhatnak mind a jog-, mind a várostörténet kutatói számára. A peres iratokban található gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozású adatokat az általános történetírás művelői sem nélkülözhetik. A tárnoki szék történetének tanulmányozása során kirajzolódik előttünk a késői feudalizmus magyarországi városainak anyagi és jogi helyzete, az uralkodóval való kapcsolatuk, a városi polgárság vagyoni helyzete, pénzgazdálkodása, hitelélete és nemzetiségi összetétele. Mindezek a magyar várostörténet fontos és eddig nem eléggé feltárt kérdései közé tartoznak. Veres Miklós érdeme, hogy munkája nagy mértékben segíti elő e kérdések tisztázását, amikor — igazi levéltároshoz méltóan — felhívja a figyelmet a tárnoki hatóság és szék jelentőségére.

KÁLLAY ISTVÁN

SZAKÁLY FERENC:

PARASZTVÁRMEGYÉK A XVII. ÉS XVIII. SZÁZADBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. 151 l., 3 térképmell. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 49.)

A szerző munkájában foglaltakat az utolsó évtizedek magyar történetkutatásának azok közt az eredményei közt kell elhelyezni, amelyek nyomán a magyar jobbágyság autonóm jogszolgáltatási és közigazgatási apparátusának korábban alig ismert múltja tárult fel. A parasztvármegye ugyan már a múlt század vége óta monografusokra talált, s a modern feldolgozónak az adatfeltárást illetően nem kellett annyira töretlen utakon járnia, mint azoknak, akik a „falu füstje" vagy a falusi, mezővárosi önigazgatás intézményei nyomát keresték; a korábbi ismeretanyag megszűrése, szinte teljes értékű kiegészítése és korszerű szemléletbe való beágyazása azonban így is igényes történetírói feladatot jelentett számára.

A parasztvármegye mintegy másfél évszázados múltjának összefogó ábrázolásánál a szerző az időrendhez eléggé szorosan alkalmazkodó, narratív s a problémákat szinte mindig az események során újra és újra felvető-továbbgördítő előadásmódot választott. A külön fejezetben tárgyalt szervezeti kérdések kivételével így minden más a megfelelő „kronológiai helyen" található meg, ahova erőszaktétel nélkül, szervesen illeszkedik is, anélkül, hogy a tematikai előzményekkel vagy a folytatással való szerves kapcsolatot elveszítené.

Szakály módszerének másik sajátossága: a tárgyalt intézmények széles megalapozottságú vizsgálata. Ez egyrészt a „paraszti érdekek mozgási irányainak és formáinak" általában jól sikerült „feltérképezésében" (8. l.) mutatkozik meg, másrészt abban, hogy az előadás során a paraszti érdekvédelem és önigazgatás megannyi különböző típusú szerve kap említést, helyenként kissé össze is mosódva a voltaképpeni parasztvármegyével.

Az intézmény kialakulásában a szerző a paraszti spontaneitás szerepét emeli ki, nem feledkezve meg ugyanakkor a nemesi megye hol csak jóváhagyóan, hol kezdeményezően is irányító tevékenységéről. Vitathatatlan, hogy a szervezkedést-szervezést a

közbiztonság hiánya tette szükségessé (9., 15. l.), ennek leküzdésében pedig paraszti és nemesi érdekek találkoztak, s valójában közösen hozták létre a XVI—XVII. század fordulóján azt a szervezetet, amelyet utóbb mindketten a maguk egyre ellentétesebb céljaira szerettek volna felhasználni. A mintául szolgáló intézmények közül Szakály helyesen hangsúlyozza a mezővárosi autonómia szerveit; kézenfekvő, hogy a kuriális falvak rendjének (amely egyébként nem sokban tért el az oppidumokétól) példája éppúgy követésre talált. Az értekezésben szépen kirajzolódik, hogyan tudott a kezdetben csupán szomszédos falvakra kiterjedő paraszti látókör utóbb egész megyét befogni, hogyan kapcsolódtak egymáshoz egy idő után megyei szinten is a szűk hatósugarú hadnagyságok.

A parasztvármegye születéséhez hasonló módon világosan látszanak XVIII. századi lassú elhalásának okai is (a nemesi vármegye immár fizetett hajdúkkal tudja pótolni a saját eszközeivé süllyesztett paraszti funkcionáriusokat), mindössze a felszámolás időrendjét nem ismerjük még kielégítően. Annál tüzetesebb leírást kapunk az intézmény viszontagságos működéséről a XVIII. század elejéig. A parasztvármegye léte a népességszám ingadozásán kívül több politikai-hatalmi tényezőhöz való viszonyának, ill. e tényezők egyensúly-játékának volt függvénye. Legszorosabb kapcsolata természetszerűen a megyei szervezettel alakult ki: a rendiség súlyának átmeneti, majd hosszú időre szóló növekedése (a XVII. század első felében, ill. végén) mindenkor a paraszti szervezkedés korlátozásával, megrendszabályozásával járt együtt, instrukciók kiadásától, határszabályozás, gyűléstartás jogának megszorításától a fegyverviselés tilalmáig, a parasztisztek nemesekkel való felcseréléséig vagy az intézményre és funkcionáriusaira kirótt büntetésekig. A hódoltság alól való felszabadítás és a XVIII. századi refeudalizáció nemcsak a községi autonómia szűkítését, a községi bíróknak-tanácsoknak földesúri szervekké való lassú átformálását, alföldi mezővárosaink virágzó autonómiájának szinte teljes megcsonkítását jelentette, hanem a nemesi megye alsófokú rendészeti-igazgatási szervévé, legnépszerűtlenebb tennivalóinak végrehajtójává degradálta a parasztvármegyét is, korábban a paraszti érdekvédelem nem egyszer harcos szószólóját. Így vált a sokáig csak királyi magyar területen elterjedt „zápisz"-típusú szervezet a századforduló tájától általánossá.

A nemesi megye mellett a királyi Magyarország nem egy helyén külön kellett számolni a paraszti szervezkedést önhatalmúlag tiltó-korlátozó földesúrral, a központi hatalmat **kép**viselő (s így a rendiség ellen nemegyszer védelmet nyújtó) főkapitányokkal, továbbá a végvárak zsoldosseregeivel. Az utóbbiak garázdálkodása s a garázdálkodást megfékezni hivatott parasztfunkcionáriusok elleni bosszúakcióik jelentették évtizedeken át a jobbágyság önvédelmi szervei számára a legkeservesebb terhet. Azokkal szemben ugyanis, akik a parasztságot a végvári magyaroknál is jóval nagyobb mértékben gyötörték (átvonuló seregek idegen zsoldosaival és a török katonákkal szemben) a parasztvármegye eleve tehetetlenségre volt kárhoztatva.

Végül a parasztvármegyével érintkezésbe került hatalmi tényezők közül nem kicsiny szerep jutott a XVII. század közepe táján aktivizálódó török uralomnak s utóbb Thököly és Rákóczi államának. A paraszti szerveket egyikük sem annyira korlátozni kívánta, inkább a maguk szolgálatába akarták állítani. A XVII. század békésebb időszakaiban árutermelésbe kezdő török földesúr maga is igyekezett az áruszállítás feltételeit biztonságosabbakká tenni, s célja eléréséhez a parasztvármegye jó eszköznek bizonyult.

A parasztvármegyét rövid életének megannyi válsága erősen gátolta abban, hogy szilárd szervezeti kereteket építhessen ki a maga számára. Az érdekképviselet legmerészebb szószólói, a concursusok nem sokáig működhettek, a hadnagyságok központjait is csak lassan sikerült többé-kevésbé szilárdan egy-egy helységhez kötni. Ezek a székhelyek érthető módon rendszerint mezővárosok vagy nagyobb falvak voltak, a parasztttisztek

pedig csaknem mindig jómódú cívisek, árutermelő parasztok, akik áruszállítmányaik számára fokozottan igényelték a közbiztonságot, de fokozottabban és öntudatosabban a paraszti érdekek védelmét is, s akiknek béresekben bővelkedő gazdasága könnyebben nélkülözhette a közügyekkel foglalkozó gazda állandó jelenlétét.

A parasztvármegye mindamellett nem volt egyértelműen népszerű a parasztságon belül sem; nem egy helység már akkor szándékosan elfordult és elszakadt tőle, amikor az még jóval többet jelentett az urak végrehajtószervénél.

A XVII. század utolsó harmada ezen a téren is határozott fordulópont: nemcsak azért, mert a parasztvármegyei szervezet urakat kiszolgáló, végrehajtó, rendfenntartó közeggé vált (amelyet ráadásul a jobbágyok pénzén kellett eltartani), hanem — egészítsük ki a szerző fejtegetéseit — azért is, mert a jobbágytömegeket ekkortájt már nem az egymással helyi közelharcban álló végvári csapatok alkalomszerű zsarolása és pusztítása sújtotta, hanem egy éveken át rajta élősködő, nagyobb igényeivel szinte mindent felélő idegen zsoldossereg, majd a bécsi udvartól hasonlóképp könyörtelenül kivetett porció- és forspont-terhek. Így fordult most már a parasztság jelentős része is egyre inkább a tőle nyomorúságában elszakadt s a társadalom legaljára kényszerült bujdosó-csavargó népség (majd annak kuruc vezetői) felé, ahelyett, hogy a fennálló Habsburg-rend úri és paraszti védelmezőit támogatta volna.

Szakály tanulmánya biztos alapokra épült; azok, akik az általa körültekintően végigkutatott három megyén kívüli területről gyűjtenének zápisz-adatokat vagy egy-egy problémát más nézőpontból közelítenének meg, aligha tudnák eredményeit lényegesen módosítani.

MAKSAY FERENC

DR. CSIZMADIA ANDOR:

A NEMZETI BIZOTTSÁGOK ÁLLAMI TEVÉKENYSÉGE (1944—1949)

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1968. 486 l.)

A nemzeti bizottságok történetét Csizmadia Andor „A nemzeti bizottságok állami tevékenysége 1944—1949" című könyvében új oldalról — jogtörténeti szempontból — teszi vizsgálat tárgyává.

A szerző a mű első fejezetében vázlatos áttekintést nyújt a nyugat-európai polgári forradalmak, a párizsi kommün, az 1905—07-es oroszországi polgári demokratikus forradalom és az 1917-es októberi forradalom hatalmi szerveinek létrejöttéről és működéséről. Majd ezt követően elemzi az 1848—49. évi magyar polgári forradalom és szabadságharc, az 1918—19. évi magyarországi forradalmak hatalmi szerveinek — a Közcsendi Bizottmánynak, a Honvédelmi Bizottmánynak, a kormánybiztosi intézménynek, illetőleg a Munkás- és Katonatanácsoknak, valamint a Forradalmi Kormányzótanácsnak — a kialakulását, tevékenységét, jellegét, és kimutatja, hogy az említett szervek fennállásuk időszakában kiemelkedő szerepet töltöttek be a bennük megtestesített államhatalom létrehozásában és fenntartásában.

A történelmi előzmények felvázolása után tér rá a szerző a nemzeti bizottságok létrejötte sajátos körülményeinek bemutatására, és tevékenységüknek az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásáig terjedő időszakaszának a tárgyalására. Kimutatja, hogy a nemzeti bizottságokéhoz hasonló rendeltetésű szervek Bulgáriában, Jugoszláviában stb. már a második világháború alatt létrejöttek, és az antifasiszta összefogás szervei voltak, majd később szervesen beépültek az új népi demokratikus állam rendszerébe. Ezzel szemben Magyarországon a nemzeti bizottságok az ország felszabadított területein jöttek létre a Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére és a Magyar Nemzeti Függet-

lenségi Front helyi szervei voltak a felszabadulás után. Ugyanakkor nemcsak tömegszervezetként, illetve tömegmozgalomként fejtettek ki nagy aktivitást, hanem egyidejűleg államhatalmi és közigazgatási funkciókat is betöltöttek. Ilyen szerepük különösen az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásáig volt jelentős. „Gyakorolták csaknem mindenütt a törvényhatósági bizottságok, községi képviselőtestületek jogkörét, ezen felül pedig olyan államhatalmi, központi igazgatási, sőt bírói funkciókat is, amelyek a megelőző korszak jogszabályai szerint egyáltalán nem tartoztak a helyi szervek hatáskörébe", állapítja meg Csizmadia Andor (84. l.).

„A nemzeti bizottságok az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásától az önkormányzati testületek újjászervezéséig" című harmadik fejezetben vizsgálja a szerző a nemzeti bizottságok szerepét az MNFF programjának végrehajtásában, és megvilágítja egyfelől a Budapesti Nemzeti Bizottság megalakulásának jelentőségét, másfelől pedig a nemzeti bizottságok hatáskörének korlátozására irányuló kísérleteket. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrehozása és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása új helyzetet teremtett a nemzeti bizottságok munkájában. Ezután ugyanis államhatalmi és államigazgatási tevékenységüket csak a kormány által meghatározott keretek között folytathatták, amelyet az 1945. január 4-én kibocsátott 14/1945. ME. sz. rendelet rögzített. A forradalmi fejlődésnek ebben a kezdeti szakaszában azonban a rendelet korlátozó mivolta a gyakorlatban még alig érvényesült.

A nemzeti bizottságok jogkörét az 1945. április 26-án kibocsátott 1030/1945. ME. sz. rendelet tovább szűkítette, s a későbbiekben lényegében csak mint politikai szervek működhettek. A koalíción belül 1945 tavaszán—nyarán megindult polarizálódási folyamat érzékenyen hatott a nemzeti bizottságok tevékenységére is. A jobboldal erői egyre több támadást intéztek a nemzeti bizottságok ellen. A nemzeti bizottságok politikai tevékenysége a jobboldal nyomására ellanyhult. A baloldali pártok azzal kívánták a nemzeti bizottságok politikai tevékenységét felélénkíteni — Csizmadia Andor nézete szerint —, hogy létrehoznak egy olyan országos szervet, amely „komoly súlyt, tekintélyt és központi irányítást tudott volna nyújtani az összes nemzeti bizottságnak" (154. l.). Ennek érdekében került sor 1945. szeptember 4-én az Országos Nemzeti Bizottság megalakítására. Ez a szerv azonban nem tudta a hivatását betölteni, nem sikerült az MNFF bomlását megakadályozni. Tevékenysége egyre szűkült, míg végül 1949. február elsején a kormány magukat a nemzeti bizottságokat is felszámolta. A nemzeti bizottságok működésének mintegy összegezéseként a szerző a következőkben foglal állást a nemzeti bizottságok felszabadulása utáni fejlődését illetően: „A nemzeti bizottságok működésének kezdetén a reakció intézett támadást ellenük, s igyekezett megakadályozni, hogy hatáskörük megszilárdításával államhatalmi szervekké váljanak. A nemzeti bizottságok működésének utolsó szakaszán viszont a szektás vezetési hibák a nemzeti bizottságok értékelése tekintetében is jelentkeztek. A személyi kultusz idején a kommunista párton belül is lebecsülték a bizottságokban megtestesülő népi öntevékenységet, és ezért felszámolásukra került sor. A népi demokratikus forradalom első éveiben azonban szervi jellegük és elhelyezkedésük ismételt változása ellenére lényegükben mindig társadalmi-politikai szervek voltak ,s mint közfeladatokat megvalósító társadalmi szervek helyezkedtek el az állam mechanizmusában" (184. l.).

A szerző a nemzeti bizottságokkal kapcsolatos — jogi szempontok szerinti — vizsgálatát tulajdonképpen a könyve VI—XII. fejezetében végzi el. Itt tárja fel a nemzeti bizottságoknak a jogalkotásunkban betöltött kiemelkedő szerepét a kezdeti időszakra vonatkozóan, amikor e szervek jogszabályalkotó tevékenysége az élet csaknem minden területére kiterjedt. Hiszen az általuk kibocsátott jogszabályok között megtalálhatók az államjog, államigazgatásjog, büntető-, polgári, munkajogi rendeletek, anyagi és eljárásjogi szabályok egyaránt. Sajátosan ezek a jogszabályok mindig helyi jellegűek voltak és

csak a bizottságok saját területén érvényesültek. Nagyon tanulságosak a szerzőnek azok a megállapításai is, amelyek azoknak a tényezőknek a megvilágítására és azoknak az összefüggéseknek a feltárására irányulnak, hogy hazánkban a nemzeti bizottságok miért nem váltak a későbbiekben létrehozott tanácsrendszer alapjaivá. A szerző a fentiek tekintetében a végső következtetést nem vonja ugyan le, de a könyv rávilágít azokra a problémákra, amelyeknek a megoldása útján esetleg el lehet jutni a végleges válaszadáshoz.

Csizmadia Andor színvonalas és gondolatgazdag könyvének megállapításait, következtetéseit mindvégig széleskörű és sokoldalú levéltári anyag felhasználására, valamint a témájára vonatkozó jogszabályok igen részletes elemzésére alapozza. A könyv függelékében 11 okmányt külön is közöl, valamint a győri nemzeti bizottság iktatókönyve alapján a nemzeti bizottságok ügyforgalmát is szemlélteti 12. dokumentumként.

A könyv kettős felépítése miatt néhol sajnos nem sikerült elkerülnie a felesleges ismétléseket, ami elsősorban „A nemzeti bizottságok működésének eredményei" című fejezetére vonatkozik. Emellett a nemzeti bizottságok történelmi helyzetére vonatkozó megállapításai is helyenként kiegészítésre, pontosításra szorulnak. Így talán nem tűnik indokolatlannak az az észrevétel, hogy a reakciónak a nemzeti bizottságok elleni támadásával egyidejűleg a Magyar Kommunista Párt sem ismerte fel a nemzeti bizottságok működésében rejlő lehetőségeket teljesen. Továbbá meg kell jegyeznünk azt is, hogy a nemzeti bizottságokat már a személyi kultusz előtt felszámolták.

Csizmadia Andor könyve — amelyet haszonnal forgathatnak nemcsak a jogtörténészek, hanem a társadalomtudományok más művelői is — bizonyíték arra, hogy mennyire fontos a társadalomtudományok különböző ágainak együttműködése, eredményeik egyeztetése.

Izsák Lajos

KUBINYI FERENC:

SIRATNI CSAK HAZÁT LEHET

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 340 [1] l.)

Szabó Gyula „Latinca Sándor, a szegény proletárság igaz védője" (Kaposvár, 1955) címen írott történelmi feldolgozása, Antal Gábor „Tavasz Somogyban" (Bpest. 1959) címmel megjelent irodalmi elbeszélése után, Kubinyi Ferenc az irodalmi és a történelmi feldolgozás határán álló formában, a szépíró és a történetíró eszközeivel egyformán élve, mindamellett a munka történelmi jellegét is nyomatékosan hangsúlyozva nyújtja Latinca Sándor pályaképét. „Négy esztendeig kutattam Latinka Sándor életútjának nyomait könyvtárakban, levéltárakban és idegen országokban" — írja az előszóban, s a munka zárófejezetében részletes felsorolást közöl a felhasznált forrásokról és irodalomról.

A munka Latinca pályáját diákkorától 1919. szeptember 16-án éjszaka bekövetkezett mártírhaláláig követi nyomon, s az ismertetőre alig hárulhatna más feladat, mint az, hogy az elismerés hangján méltassa a szerző nemes szándékát és a mű erényeit, ha az író ábrázolásába a forrásokban megörökített történeti tényekkel ellentétben álló elemek nem csúsznak. Sajnos, ezektől már a munka első fejezete sem mentes, amelyben a szerző színes leírásban tulajdonít a fiatal Latincának egy ogyesszai utat. Ezzel szemben a források csupán Romániát és Törökországot jelölik meg a fiatal Latinca keleti útjának színteréül (Párttörténeti Intézet Archívuma, a továbbiakban: PIA Kaposvári Büntetőtörvényszék 1919 — B. 2112 V.), s arról tanúskodnak, hogy Latinca csak jóval később, 1918-ban jutott el Oroszországba, de akkor sem Ogyesszába, hanem Alexandrovba,

ahol részt vett a munkások forradalmi mozgalmában (Kommunista népvezérek egymás között. Levélváltás Kun Béla és Latinca Sándor között Novák képviselő ügyében, Új-Somogy, 1919. szeptember 24.). A szerző Latinca nyelvismereteként a németet, a románt, a franciát, a spanyolt és az olaszt említi, ezzel szemben a források a magyaron kívül csak a németről és a románról tudnak (PIA Kaposvári Büntetőtörvényszék 1919. — B. 1456 III.).

Azokban a fejezetekben, amelyekben a szerző Latinca Sándor életének történelmileg is legjelentősebb szakaszáról, vagyis somogyi tartózkodásáról szól, úgyszólván egymást érik a hibák. Így pl. téved a szerző akkor, amikor a Latinca somogyi tartózkodását közvetlenül megelőző böhönyei út időpontját 1918. december 20-ra teszi, mivel az erre vonatkozó forrásban december 29. szerepel (Országos szervezkedés, Világszabadság, 1919. január 14.). Téved akkor is, amikor úgy állítja be a dolgot, hogy 1918 végén Széchényi Aladár kormánybiztos lemondási szándéka már nyílt titok volt, és eldöntött tény volt, hogy dr. Neubauer Ferenc ügyvéd, kisgazda politikus lép örökébe. Széchényi Aladár lemondására csak jóval utóbb, 1919. február 4-én került sor (Kaposvári Állami Levéltár, a továbbiakban: KÁL Somogy megye főispánjának iratai 339/1919.), és a lemondás csak két nappal később került nyilvánosságra (Lemondott a kormánybiztos, Somogyvármegye, 1919. február 6.); lemondását pedig épp a szociáldemokrata sajtó vette a legnagyobb meglepetéssel tudomásul: „Azon elhatározása, hogy állásáról lemondott, bizonyára környezete rábeszélésére történhetett meg: Széchényi Aladárt beugratták." (Széchényi Aladárt is beugratták, Somogyi Hírlap, 1919. február 6.) Arról pedig, hogy Széchényi után Neubauer lesz a kormánybiztosi szék várományosa, 1918 decemberében még akkor sem beszélhettek volna, ha történetesen tudott dolog lett volna, hogy Széchényi Aladár lemondani készül, mivel még 1919 februárjában is csak arról volt szó, hogy Széchényit csak szociáldemokrata kormánybiztos követheti (A Nemzeti Tanács ülése. Somogyvármegye, 1919. február 18.), és Neubauer kinevezését jóformán az utolsó pillanatban, 1919. február 15-én ütötték nyélbe (OL Belügyminiszteri elnöki iratok 2178/1919). Semmi nyoma a forrásokban, hogy Neubauer hivatalba lépésének másnapján „betiltotta a termelőszövetkezetek szervezését". Ezt annál kevésbé tehette, mivel hivatalát a kaposvári szociáldemokrata munkásság viharos ellenállása miatt sohasem foglalta el, de ha el is foglalhatja állását, ilyen intézkedést az esetben sem adhatott volna, mivel a termelőszövetkezeti mozgalom Somogyban — mint az tudott dolog — nem február közepén, hanem a hónap végén, az utolsó napokban bontakozott ki. A mondottak után az sem szorul magyarázatra, hogy 1919. február 10-én még nem kerülhetett sor Kaposváron tüntetésre Neubauer kinevezése ellen, és e nap délutánján még nem nyújthatta be lemondását, minthogy még ki sem volt nevezve.

Nem felel meg a valóságnak, hogy Latinca a Nagyatádi Szabó 1919. március 11-i útja alkalmával rendezett tüntetés során beszédet mondott volna (Szabó István miniszter szankcionálja a termelőszövetkezetek létesítését, Somogyi Hírlap, 1919. március 12.). A Latinca szájába adott beszéd nem ekkor, hanem egy hónappal korábban, a kaposvári munkásság már említett februári tüntetése során hangzott el (A kaposvári munkásság tüntetése, Somogyvármegye, 1919. február 11.). Téved a szerző akkor is, amikor az állítja, hogy később, a kommün idején elutasították Nagyatádi Szabó tagfelvételi kérelmét. A valóságban lelkes cikkekben köszöntötték (Szabó István a proletárok táborában. Kisgazdák kövessétek vezéretek!, Somogyi Vörös Újság, 1919. április 20.; Szabó István elvtárs, Somogyi Vörös Újság, 1919. április 24.). „A proletárok diadalmámorának örömrivalgásából is kihallatszik — olvashatjuk az idézett cikkek egyikében — itt, Somogy megyében egy hang, Szabó Istvánnak, a kisgazdák vezérének hangja": „Szabó István a nyilvánosságnak szánt nyilatkozatot tett arról, hogy ő mindenben azonosítja magát a proletárdiktatúrával".

A szerző szerint az 1919. június 22-én Kaposvárott lejátszódott ellenforradalmi puccs vezetői Pillni téglásmester és Zónik István szociáldemokrata vezetők voltak. Az ezzel kapcsolatos híradásban csupán Pillni neve szerepel (Meghiúsult ellenforradalmi kísérlet, Somogyi Munkás, 1919. június 24.). A szerző szerint a zendülés elnyomása után Pillninek és Zóniknak nyoma veszett. Hogy Pillnivel mi történt, azt ez idő szerint még nem tudjuk, Zónikról azonban kétséget kizáróan tudjuk, hogy 1919. augusztus 3-án tagja lett az új vezetőségnek. (A kaposvári munkásság állásfoglalása, Somogyi Munkás, 1919. augusztus 5.), augusztus 5-én pedig tagja lett a megye vezetésére létrehozott négytagú bizottságnak (KÁL, Somogy megye főispánjának iratai 2564/1919).

Nem felel meg a valóságnak, hogy a karhatalmi századot, a híres Latinca-századot a Peidl-kormány vezényelte volna a demarkációs vonalra. Erre még a kommün idején adtak parancsot, s Latinca ez ellen még július 30-án tiltakozott a Hadseregfőparancsnoksághoz intézett levelében (KÁL Somogy megye főispánjának iratai 2465/1919).

Bár Latinca nevének helytelen k-betűs írása meglehetősen elterjedt, helyén valónak tartottuk volna, ha a szerző feldolgozásában a helyes, c-betűs formát alkalmazza, ezzel is segítve, hogy a hiteles írásformához térjünk vissza.

A történeti folyamat, annak eseményei, kisebb és nagyobb szereplői éppúgy lehetnek a művészi, szépirodalmi ábrázolásnak tárgyai, mint a tudományos tükrözésnek. A szépíró, ha úgy tetszik, a valóságot át is költheti. De vajon élhet-e ezzel az írói szabadsággal az a szerző, aki művét történelmileg hitelesként ajánlja az olvasó figyelmébe? Szerintünk nem. És bár megbecsüléssel gondolunk a szerzőnek arra a szándékára, hogy a Magyar Tanácsköztársaság e kiváló alakjának emlékét ápolni és a társadalom tudatában elmélyíteni kívánta, sajnáljuk, hogy a források tanúságát nem vette eléggé figyelembe.

KÁVÁSSY SÁNDOR

VAS KÁROLY:

A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS MÓDSZERTANA

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1968. 212 l.)

A történelemtanítás rendszeres módszertanának közreadása nemcsak tudományos, hanem közvetlen gyakorlati igényeket is ki szándékozott elégíteni. A tanításmódszertan ugyanis valamennyi egyetem és főiskola tantervében helyet kapott, azonban korszerű, marxista igényű, átfogó kézikönyv nem állt sem az oktatók, sem a hallgatók rendelkezésére. Bár ezt némileg — az egyetemi oktatás számára — pótolni igyekezett az Eötvös Loránt tud. egyetem bölcsészeti karának 1965-ben Eperjessy Géza szerkesztésében közreadott jegyzete, amelyet a szerkesztőn kívül Filla István, Hanzó Lajos, Köves Károly és Vas Károly írtak, s a főiskolai oktatás számára Vas Károly 1954, 1956, 1960-ban a Pécsi Tanárképző Főiskolán megjelent jegyzetei. Ezek azonban nem léptek fel az átfogó, nem csupán egy iskolatípus igényeit kielégítő kézikönyv igényével. Ilyen munka utoljára 1936-ban látott hazánkban napvilágot, *Dékán Károly*: A történelmi kultúra c. műve, amelyet a világnézeti változásokon túl a tudomány fejlődése is teljesen elavulttá, a mai gyakorlat számára hasznavehetetlenné tett. Vas Károly könyvének időszerűségéhez és gyakorlati szükségességéhez tehát nem férhet kétség.

Ez a munka kézikönyvnek készült, a történelemtanítás általános módszertanát egészében, minden fő vonatkozásában át kívánja tekinteni. Az utóbbi húsz esztendő hazai történelemtanításának gyakorlati eredményeit, kialakult és bevált módszereit foglalja össze és ezekből vonja le következtetéseit. Ezeket igyekszik általánosítani, ugyanakkor bőven merít a magyarországinál lényegesen fejlettebb szovjet és német mód-

szertan elméleti publikációiból, különösen rendszerezéseikből és átfogó értékeléseikből. A jelen kézikönyv közvetlen előzményének tekinti a szerző a Pécsi Tanárképző Főiskolán 1954, 1956 és 1960-ban megjelent, már hivatkozott jegyzeteit. Tulajdonképpen ezek átdolgozása, a korszerű hazai és külföldi irodalom és gyakorlat figyelembevételével való modernizálása alapján született ez a kézikönyv. S mivel főiskolai tankönyvekből, illetve jegyzetekből nőtte ki magát, természetszerűleg az általános iskolai módszertan kap benne nagyobb hangsúlyt. Elsősorban nem a középiskola, hanem az alsóbb fokú történelemoktatás szemszögéből nézi a kérdéseket. Ugyanakkor mégsem szűkül le egy iskolatípus módszertanára, megkísérel kerek egészet adni, s levonni a minden iskolatípus számára vonatkozó legáltalánosabb és legátfogóbb következtetéseket és törvényszerűségeket. Erénye, hogy a történelemtanítást egységes folyamatnak fogja fel, s bár nézőpontjaiban igen gyakorlati, megkísérli magát a módszertant tudományos alapokra helyezni. A módszertan feladatának meghatározása közben nagy súlyt helyez arra a hármas követelményre, hogy „a kiválasztott tények, fogalmak, ok-okozati összefüggések korszerű színvonalon tükrözzék a történettudomány lényegét, feleljenek meg a tanulók életkori sajátosságainak, egységesen szemléljék az általános és középiskolai történelemtanítást, ugyanakkor feleljenek meg az egyes iskolatípusok sajátosságainak".

A kézikönyv hat fejezetre oszlik. 1. A történelemtanítás módszertanának tárgya, feladata, felosztása, rendszere, 2. a történelemtanítás módszertanának alapkérdései, 3. a történelemtanítás módszertanának alapelvei és következményei, 4. módszerek és eljárások a történelemtanításban, 5. előkészület a történelemtanításra, 6. a történelemtanár órán és iskolán kívüli feladatai.

A szerző gyakorlatias törekvését mi sem bizonyítja jobban, mint, hogy az első két, a tantárgymódszertan elvi kérdéseit tartalmazó fejezet csupán néhány oldalt vesz igénybe. „A történelemtanítás módszertanának alapelvei és követelménye" c. III. fejezet, amely a történelemtanítás ismeretelméleti, képzési és nevelési folyamatát tárgyalja összefüggéseiben, helyenként példákkal is illusztrálva már némileg terjedelmesebb. A IV. fejezet a tanítási módszereket és eljárásokat konkrétan is bemutatja, a kötetnek több mint felét képezi, hogy majd a tanórán és az iskolánkívüli munka ismét csupán néhány oldalon kerüljön tárgyalásra. A kötet gyakorlatiasságát csak aláhúzza a kötet függeléke; az iskolai oktatásban felhasználható alapvető irodalom jegyzéke.

Egy tantárgymódszertani kézikönyvet sokféle módon lehet szerkeszteni, anyagának beosztása többféle lehet. Az a lényeg, hogy az egész együtt adjon kerek egészet, minden benne legyen, amit egy kézikönyvtől elvárhatunk. Ezért nem is érdemes vitatkozni Vas Károly könyvének beosztásáról, még akkor sem, ha magunk részben máshogyan csoportosítottuk volna a dolgokat. Amiről érdemes lenne vitatkozni, azok az egészhez képest részletkérdések, s jórészt az összefoglalás rövid tömörségéből, a kérdés nem elég tisztázottságából, vagy kifejtettségéből, másrészt a rohanó időből származnak, amely minden tudományos produktumot patinával von be, különösen a kevéssé fejlett, de gyorsan alakuló tantárgymódszertanokat. Erre legjellemzőbb példa épp a kézikönyvben is felhasznált német és különösen a szovjet szakirodalom, amelyek 10—15 évvel ezelőtti eredményei fölött eljárt az idő, s hogy mennyire így van ez, azt épp a szovjet történelemtanítási irodalom bizonyítja, amely az utóbbi évtizedben szinte megújította önmagát.

Vas Károly könyve egyenlőre egyetlen ilyen munka, szakemberek, tanárok és leendő tanárok kézikönyve egyaránt. A kétszáz oldalba sűrített mondanivaló a szakember számára néhol sokatmondó, de mindannyian szívesen olvasnánk egyes kérdések bővebb kifejtését, a tanárjelölteknek pedig bizonyára sok segítséget jelentene, ha olyan elvi kérdések részletesebb magyarázatára terjedelmi lehetőséget kapott volna a szerző, mint pl. a tantárgy „szinte közvetlen termelőerővé vált", vagy pl. „a módszerek tökéle-

tesedése növelheti vagy csökkentheti az oktatási anyag mennyiségét és minőségét" vagy pl. a tankönyv, mint munkaeszköz kérdésének egész gazdag és nagyon időszerű komplexuma.

Azonban mihelyt konkrét, vagy gyakorlati dolgokról van szó (lényegében a harmadik fejezettől), a szerző részletesebben kifejt, alaposan magyaráz, csoportosít, példákkal illusztrál. A történelemtanítás folyamatát a megismerés, képzés és nevelés folyamatának egységeként mutatja be, különös gondot fordítva az ismeretelméleti alapok, a konkrét és az absztrakt viszonyának megértetésére. Nem kevésbé kap helyet az elmélet és a gyakorlat viszonyának a témaköre a történelemtanításban, amely oly sok problémát okozott az utóbbi félszázadban a tanítás gyakorlatában. Az oktatás folyamatát tárgyaló részben különös helyet kap a helytörténet szerepe a történelemtanításban, amelynek egyik úttörője épp a könyv szerzője. A képzésfolyamat, az időérzék fejlesztésének, a térbeli tájékozódás kialakításának, a történeti képzetek gazdagításának, a gondolkozóképesség fejlesztésének, a politikai élet gyakorlatához szükséges képességek s az érzelmi és esztétikai képesség fejlesztésének kérdéseit tárgyalja helyenként szinte lexikális tömörséggel. Mindezt a nevelési folyamat viszonylag igen rövid bemutatása teszi kerek egésszé.

Az igazi gyakorlati rész az oktatás, képzés és nevelés módszereit, eljárásait bemutató fejezet. A képességfejlesztés módszerei, oktatásmódszertani kérdések, nevelésmódszertani kérdések; egy gazdag élet tapasztalatai s a hazai és külföldi szakirodalom ötvözete. — S kiegészítésül még két fejezet a történelemtanár konkrét teendőire vonatkozólag a tanórán és az órán kívül.

Ezt a könyvet mindannyian az első átfogó marxista kézikönyvnek kijáró várakozással vettük kézbe, elolvasása nem okozott csalódást, s előreláthatólag sok évig a tantárgymódszertan legforgatottabb terméke lesz, amelyen egy tanári generáció nő fel.

SZABOLCS OTTÓ

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból

A. L. Sapiro:

A feudális földtulajdon természetéről

A feudális földtulajdon problémáinak kutatása még az elméleti kérdések iránt a magyarnál érzékenyebb szovjet történetírásban is elhanyagolt területnek számít. A. L. Sapiro is sajnálatosnak tekinti, hogy a szovjet történettudomány nem tanulmányozta eléggé a feudális földbirtoklás kérdéseit, a feudális tulajdonjog kialakulását, formáit, tőkés tulajdonná alakulását stb. Szerinte a beható vizsgálatok elmaradása eredményezi azt, hogy a marxizmus klasszikusainak megjegyzéseit a feudális földtulajdonnal kapcsolatban a különböző szerzők másképpen értelmezik, s a szovjet közgazdászok, jogászok és történészek között máig sincs egyetértés a feudális földtulajdonjog közös vonásai tekintetében. Azt, hogy a kérdéssel kapcsolatosan nagyjából azonos időben homlokegyenest eltérő nézetek jelentkeztek a történeti és jogtörténeti irodalomban, *M. V. Kolganov* és *B. F. Porsnyev* könyvei mutatják. Porsnyev „A feudalizmus és a néptömegek" c. művében (Moszkva, 1964) arról ír, hogy a feudális földesurak a jobbágyokhoz, ill. a jobbágytelekhez fűződő kapcsolatukban úgy jelennek meg, mint a „föld legteljesebb tulajdonosai", s ezáltal feudális földtulajdonuk „teljes, szabad, korlátlan és feltétel nélküli" tulajdonnak tekinthető.

Kolganov viszont abból az alapállásból fejtegeti könyvében (A tulajdon. A kapitalizmus előtti formációk, Moszkva, 1962) a történeti kérdéseket, hogy a földtulajdon a feudális társadalomban *teljesen hiányzott*, mert a föld elsajátítását tekintve, az arra jogot formálók közül egyetlen személy sem tekinthető tulajdonosnak, csak birtokosnak.

E szélsőséges nézetekkel szemben Sapiro vizsgálódásaiban a történész *Sz. D. Szkazkin* és a jogász *A. V. Venyegyiktov* eredményeiből indul ki, s tanulmányában négy fő problémát vizsgál: a tulajdon általános kérdéseit, a feudális földtulajdon megkülönböztető, de a feudalizmus fejlődésének minden szakaszára jellemző vonásait, a feudalizmus egyes szakaszainak sajátos földtulajdonformáit, s végül az oroszországi feudális földtulajdon egyes jellegzetes és vitás kérdéseit.

Venyegyiktov nyomán Sapiro is abból indul ki, amiben Marx alapvető útmutatásait szem előtt tartva jogászok, történészek, közgazdászok általában egyetértenek, hogy a tulajdont nem lehet egyszerűen úgy felfogni, mint az ember és dolog kapcsolatát. A tulajdon lényegét az a társadalmi viszony alkotja, amellyel az emberek a termelés során kapcsolódnak egymáshoz, s amelyek az anyagi javak elsajátításának egyik vagy másik társadalmi formájában fejeződnek ki. Ebből következőleg a tulajdonjog valójában az elsajátítás joga. A tőkés tulajdonjog lényegét az idegen, meg nem fizetett munka elsajátítására való jog alkotja. A feudális úr földtulajdon-jogának lényegét abban kell keresni, hogy lehetőséget teremt a paraszt meg nem fizetett munkájának vagy termékének elsajátítására. A feudalizmust olyan tulajdonviszonyok jellemzik, amelyek közt a közvetlen termelő kényszerítve van arra, hogy a *többlettermékét* járadék formájában a feudális úrnak engedje át. Az elsajátítás feudális formái különböztetik meg a feudális földtulajdont a földtulajdon egyéb, már a feudalizmus előtt is létező formáitól. Minden-

féle feudális földtulajdon első közös vonása tehát éppen az, hogy biztosítja a tulajdonosnak a munka-, termény- vagy pénzjáradékot. A föld feudális járadékot azonban csak akkor hoz a nem termelő földesúrnak, ha részben vagy egészben a közvetlen termelő *birtokában* van. A tanulmány más helyén a szerző utal arra, hogy a feudalizmus korszakában a földjáradék mellett egyéb feudális szolgáltatások is lehetnek, találkozhatunk olyan parasztrétegekkel, akik esetében a szolgáltatások nem a földbirtoklásból származnak, a feudális földjáradék-szerzés lehetőségének azonban előfeltétele, hogy a közvetlen termelő rendelkezzék földdel. Marxra hivatkozva állapítja meg, hogy mind a munka-, mind pedig a termény- és pénzjáradéknál a feudális úr földtulajdonjoga feltétlenül összekapcsolódik a jobbágy földbirtoklási jogával. Bármilyen széleskörű volt is a feudális úr földtulajdonjoga, mindig kénytelen volt számolni a jobbágyi földbirtoklással, mert a feudális földtulajdon elképzelhetetlen jobbágyi földbirtoklás nélkül.

A földesúri tulajdon, jobbágyi birtoklás kettőssége Sapiro számára is elkerülhetetlenné teszi az ún. *„osztott" tulajdon* problémájának felvetését. A jobbágyparaszt földre vonatkozó jogai meglehetősen széles skálán mozogtak. Egyes esetekben és helyeken a földtulajdonos akadály nélkül csökkenthette a paraszti telek terjedelmét, vagy el is vehette azt. Máskor a telek használatának feltételeit a szokásjog vagy esetleg írásos szerződés rögzítette, biztonságossá téve a paraszti birtokjogot. A kedvezőbb esetben a parasztok telkeiket illetően örökbirtokosok, s a földesúr tulajdonosi joga csak a meghatározott járadék élvezetére korlátozódik, s végül a jobbágy birtokjoga nemegyszer úgy jelentkezik, mint alárendelt tulajdon. Venyegyiktov az utóbbiak közé számítja a „censitaire" parasztok birtokát, akik nemzedékeken át változatlan mértékű pénzjáradékot fizettek, telkeiket szabadon adták-vették s a feudális tulajdonos csak sajátos esetekben távolíthatta el őket a telekről (pl. ha három évig nem fizették a járadékot).

Szkazkin és L. J. Gyembo elutasító nézetével szemben Sapiro Venyegyiktovval együtt lehetségesnek tartja az osztott tulajdont nemcsak a feudális uralkodó osztály tagjai között, hanem a földesúr és jobbágy viszonylatában is. Szkazkin érvelésével szemben, aki szerint: bármilyen széles volt is a jobbágy-paraszt birtokjoga, tulajdonosnak nem tekinthetjük, mert „nem ő kapja, hanem ő adja a feudális járadékot", csak arra hivatkozik, hogy bizonyos parasztrétegeket a késői középkorban Szkazkin is tulajdonosnak tekint, de e megváltakozott parasztok földjére is megmaradt a járadék élvezőjének joga, azaz a tulajdonjog megosztódott a földesúr és a paraszt között. A földesúr és jobbágy közötti osztott tulajdont azonban Sapiro is kivételesnek tekinti a telekbirtoklás általános jellegével szemben.

A földdel ellátott „birtokos" paraszt és tulajdonos földesúr kapcsolata óhatatlanul elvezet a gazdaságon kívüli és gazdasági kényszer problémáihoz. A tanulmányban szereplő elemzés Szkazkin cikkéhez képest (A marxizmus klasszikusai a feudális tulajdonról és a gazdaságon kívüli kényszerről, Szrednyije Veka 1954. 5. kötet) nem nyújt új szempontokat. Szkazkinnal együtt Sapiro is vallja, hogy a gazdaságon kívüli kényszer elemeitől, a Marx által elemzett „uralom és szolgaság" sallangjaitól csak a kapitalista tulajdonviszonyok szabadítják meg a földtulajdont.

A feudális földtulajdont általában jellemző ismérvek mellett vannak olyan másodlagos jegyek is, amelyek csak egy-egy történeti szakaszban s nem is minden feudális földtulajdonra jellemzőek. Ezek között a tanulmány részletesen foglalkozik a hűbéri tulajdon *hierarchikus* jellegével és a *feltételes adománybirtokok* problémájával. Elutasítja azt az orosz polgári történetírásban is általános felfogást, hogy a feltételes földbirtoklás a feudalizmus legfőbb ismérve, s ahol a feltételes adománybirtokok rendszere hiányzott, ott nem volt feudalizmus (Kljucsevszkij, Sztruve). Elismeri, hogy a feudális anarchia korszakában jellemzőnek tekinthető a földtulajdon hierarchikus formája és a feltételes adománybirtokok rendszere, mivel a naturális gazdálkodás korában a vazallitás volt

az egyedüli összetartó erő az uralkodó osztály tagjai között, s a vazallitásnak éppen e hierarchikusan tagolt földtulajdon és az adománybirtokok rendszere volt az alapja. Végső konklúziója mégis az, bármilyen széleskörűen terjedt is el a feltételes birtokok rendszere, nem tekinthető a feudális földtulajdon szükségszerű ismérvének. Amikor a vazallusi, lovagi fegyveres kíséretek helyét az államhatalom reguláris hadserege foglalja el, a korábbi feltételes birtokok feltétel nélkülivé, korlátlan földtulajdonná alakulnak át.

A feudális földtulajdon *monopolisztikus* jellegével kapcsolatban Sapiro kiindulópontja: miként a kapitalizmusban a burzsoázia monopolisztikusan birtokolja a termelőeszközöket, ugyanúgy a feudalizmusban az uralkodó osztály a földtulajdon-monopóliumot használja fel a járadék szerzésre. Mégis a földtulajdon-monopólium marxi értelmezése — a földtulajdon monopol-jellege azt jelenti, hogy a tulajdonosnak joga van a földgolyó egy bizonyos részének kizárólagos használatára — azt jelenti, hogy a monopóliumot éppen azért nem tekinthetjük a feudalizmus specifikus vonásának, mert mindenféle földtulajdon jellemzője. Az általános értelemben felfogott monopólium mellett a feudalizmusban természetesen érvényesül az uralkodó osztálynak az a törekvése, hogy a földtulajdonra való jogot saját rendi privilégiumává tegye, ami számos esetben sikerült is, bár a városlakók, szabad paraszti rétegek stb. földtulajdona rést ütött e kiváltságon.

A tanulmány befejező része az oroszországi feudális földtulajdon különleges formáival és az ezekkel kapcsolatos vitákkal foglalkozik. Az első probléma az ún. „fejedelmi főtulajdon" a kijevi orosz államban. Az uralkodók földtulajdon joga általában igen szélsőséges határok között mozgott. Egyes esetekben csak territoriális főtulajdon (domínium eminens) vagy csak „címzetes" tulajdon (Titulareigentum) volt, miként Marx az angol királyoknak az egész országra érvényes tulajdonjogát nevezte. Máskor viszont — különösen néhány ázsiai ország esetében — az uralkodó tekinthető az állam egyedüli tényleges tulajdonosának. Az orosz fejedelmek nem tartoznak ez utóbbi csoportba, a kijevi államban az alattvalók adójával rendelkeznek, azt adományozzák el párthíveiknek, nem pedig a földet.

A másik kérdés az északi területek paraszti közösségeinek tulajdonjogi viszonyaival kapcsolatos (az ún. fekete emberek, azaz olyan parasztok, akik nem kerültek magánföldesúri joghatóság alá). A sokféle véleménnyel szemben Sapiro szerint e parasztok esetében a tulajdonjog az államhatalom (fejedelem) és a paraszti faluközösség között oszlott meg.

A tanulmányt végül a feudális földtulajdon tőkés tulajdonná alakulása kérdésének elemzése zárja.

(Voproszi Isztorii 1969. 12. szám, 57—72. l.) *O.*

L. V. Milov:

Az oroszországi eredeti felhalmozás és kapitalizmus kialakulásának néhány kérdéséről

A szovjet történettudományban évtizedekig uralkodó szemlélet gyökeres megváltozásáról tanúskodik a cikk. Alapos felkészültséggel törekszik a kérdés elméleti vonatkozásainak tisztázására. Megfontolt kritikával kezeli a témát kellő elméleti tisztázottság, a konkrét viszonyok objektív feltárása nélkül taglaló munkákat. Végkövetkeztetései pedig alapvetően eltérnek a téma kutatása során korábban rögzített értékelésektől.

Bevezetőként az oroszországi kapitalizálódás néhány sajátosságát említi meg. A kapitalista fejlődés feudális maradványokkal terhelt, a közvetlen termelők a termelőeszközöktől nem szakadtak el teljesen. Következő lépésként az eredeti felhalmozás

oroszországi forrásait veszi számba. A közösségi és az állami földek, Szibéria gyarmatosítása, a XVIII—XIX. század háborúi, a kül-, ill. belkereskedelem, államkölcsönök, az 1861-es jobbágyfelszabadítás megváltási rendszere, külföldi kölcsönök stb. jelentik a fő forrásokat.

A Tőke első két kötetére hivatkozva a folyamat két fontos összetevőjét, a gazdasági, ill. az erőszak jellegű tényezőt emeli ki. A klasszikusnak tekinthető angliai fejlődésben az eredeti felhalmozás gazdaságilag determinált, önálló jelleggel bíró, külön fejlődési szakasznak tekinthető folyamat. Oroszország esetében — állapítja meg Milov — 1861 előtt ez a folyamat mint önálló jelleggel bíró fejlődési szakasz nem ment végbe. Lassú, spontán gazdasági folyamatok hatnak az eredeti felhalmozás irányába, de az állam társadalompolitikája nem avatkozik be, nem lendíti előre a folyamatot. Az angliai fejlődésből ismert erőszak itt legfeljebb lokálisan figyelhető meg, akkor is többnyire közvetve segíti elő például a termelőeszközzel nem rendelkezők rétegének kialakulását.

P. I. Ljascsenko, B. B. Kafengauz és mások általánosan elterjedt, Marxot félreértelmező álláspontját, melynek jegyében a XVII—XVIII. századi gazdasági-társadalmi mozgás minden lényeges tendenciáját (a feudális kizsákmányolás fokozódása, a paraszti szökések gyakorisága, az árutermelési viszonyok terjedése és a kereskedelmi tőke kialakulása) az eredeti felhalmozás elemének tekintették, nem fogadja el a szerző. Helytelennek tartja például azt a törekvést is, mely a XVII—XVIII. századi kifejezetten feudális orosz állam gazdaságpolitikájában a XV—XVII. századi angol államnak a manufaktúrák érdekeihez igazított gazdaságpolitikája elemeit igyekszik kimutatni. Rámutat arra is, hogy a pénzvagyon kialakulása önmagában nem tekinthető eredeti felhalmozásnak, csak akkor képezi annak egyik elemét, ha tőkeként működtetik. Különösen Z. G. Karpenko és V. N. Jakovcevszkij munkáiban mutatható ki, hogy „... az eredeti felhalmozás fogalmába beleértendő a pénztőke (kereskedelmi, uzsorás) felhalmozásának folyamata is". (Ld. 94. l.)

D. P. Makovszkij megállapításainak kritikájára több helyen visszatér. Említett kutató B. D. Grekov, M. N. Tyihomirov munkáira hivatkozva már a XVI. században felfedezni véli az eredeti felhalmozás egyes elemeit. Holott sem a kolostorok, urasági központok építésén, felszerelésén alkalmazott, függésben lévő kézművesek, sem az ún. manufaktúrákban dolgozó jobbágyok nem feleltek meg a bérmunkásság kritériumainak. A nemesi, az állami manufaktúrákban foglalkoztatott posszesszionális jobbágyok szintén nem azonosíthatók a korai kapitalizmus bérrabszolgáival. Egyedül az iparosodott területek obrokos parasztjai tekinthetők a bérmunkásság előfutárainak, s így az eredeti felhalmozás egyik elemét képező tényezőnek.

L. V. Milov cikke összefoglalásaként leszögezi, hogy az eredeti felhalmozás a kapitalizmus kialakulásának folyamata. Egyik oldalát a termelő eszközök koncentrálódása képezi, amelynek előzménye lehet a nagy pénzvagyonok kialakulása. Ez a folyamat Oroszországban igen lassan bontakozott ki. Az állami és nemesi manufaktúrákban ténylegesen a termelőeszközök koncentrálása figyelhető meg, de a kereskedelmi és uzsorás szférából lecsapódó pénztőke ebben alig játszott szerepet. A termelőeszközök koncentráltan való megléte ellenére ezeket a manufaktúrákat az esetek többségében nem tekinthetjük tőkés jellegű vállalkozásoknak, mert többnyire nem bérmunkásokat, hanem jobbágyokat dolgoztatnak.

Az eredeti felhalmozás másik, társadalmi oldala — a szabad munkaerő kialakulása —, azt lehet mondani, még lassabban bontakozott ki. A feudális kötöttségek 1861-ben történt feloldása, a parasztság erőteljesebben meginduló differenciálódása teremtette meg a munkaerő társadalmi méretű áruvá válásának feltételeit. 1861-el tehát nem befejeződött, hanem felgyorsult az eredeti felhalmozás folyamata, amelyiknek, ha egészét áttekintjük, azt láthatjuk, hogy mindig féloldalas volt. A XIX. század dereka előtt a ter-

melőeszközök koncentrálódása volt viszonylag dinamikusabb, míg 1861 után az eredeti felhalmozás, a kapitalista fejlődés társadalmi elemei bontakoznak ki, viszonylag gyors ütemben.

Befejezésként azt hangsúlyozza a szerző, hogy az 1861 előtti kapitalisztikus elemek újraértékelése, a téma elmélyültebb kutatása a további feladat.

(Voproszi Isztorii 1969. 7. szám. 89—108. 1.) *M.*

Otto Urban:

A cseh kérdés Masaryk értelmezésében

T. G. Masaryk, mint gondolkodó és politikus a modern Európa ama személyiségei közé tartozott, akiknek magatartását, gondolkodásmódját, politikáját, cselekedetét stb. nem lehet csupán tevékenységük egyes rész-aspektusaiból megismerni, ill. megmagyarázni. Életérzésében, életfelfogásában és állásfoglalásában a XIX. század embere volt, érzés- és gondolatvilága a XIX. század szellemi és társadalmi viszonyaiban gyökerezett, ugyanakkor azonban aktív résztvevője volt az 1914 után kialakuló eseményeknek, amelyek már a XX. századi Európa sajátos szellemi és társadalmi arculatának kialakulását befolyásolták, ill. formálták.

A cikk szerzője kísérletet tesz a masaryki gondolkodás és cselekvés alapvető kategóriáinak összegezésére, de nem követi nyomon gondolkodásmódjának és politikájának társadalmi funkcióját. Különbséget tesz Masaryk műve és a „masarykizmus" között, de nem nyújt átfogóbb képet a „cseh gondolkodásmód"-on belül elfoglalt helyéről. A cseh kérdés masaryki értelmezésének vizsgálatánál a szerző alapvetőnek tartja azoknak az összefüggéseknek a feltárását, amelyek a cseh politikáról alkotott elképzelései, ill. a modern emberről és világról alkotott általánosabb érvényű elképzelései között fennálltak. Ennek szem előtt tartásával a szerző röviden elemzi Masaryknak a humanizmusra, a demokráciára, az evolúcióra és a forradalomra, a nemzetre és az államra, a világforradalom és a cseh kérdésre vonatkozó nézeteit.

Masaryknál az erkölcs lényegében azonos a humauitással — az embernek a világhoz, embernek az emberhez, és embernek önmagához való viszonyával. Ez a humanizmus Masaryk egész lényét betölti gondolkodásának és cselekvésének mindig jelenlévő eleme, konstruktív jelentősége volt személyiségének kialakulásában. Humanizmusa nem volt véletlen, nála ez gondolkodási forma volt. Humanizmusának alapja az embernek a világhoz, az embernek az emberhez és az embernek önmagához való viszonyának bizonyos egységében rejlett. Masaryk különbséget tett a vallás és az erkölcs között, s kora legnagyobb modern eretnekeinek sorában foglalt helyet: fenntartotta a vallás (kereszténység) szellemi és etikai tartalmát, ugyanakkor határozottan szembefordult az egyházi jelleg (klerikalizmus), a vallás mindennemű intézményesítésével. Vagyis magáévá tette a keresztény civilizáció erkölcsi tartalmát, de elutasította annak valamennyi konkrét történelmi formáját. Mindez természetesen visszatükröződött a történelemről és az európai civilizáció értelméről alkotott nézeteiben is. E kérdésben is következetesen „induktív" volt: elvileg nem ellenezte ezt a civilizációt — ebből fakad a forradalomhoz való viszonya is —, lényegében e civilizáció „realitásán" mozog, éppen ezért kritikai erőfeszítéseit elsősorban a civilizáció „megtisztítására", olyan új humanizmus megteremtésére fordította, amely összhangban állna a civilizáció elvi humánus tartalmával és a meglévő történelmi helyzet körülményeinek is megfelelne, — s ebben gyökerezik „konzervativizmusa". A vallásos érzés nála nem állt ellentétben a tudományos meg-

ismeréssel, a világról alkotott ésszerű ismeretek rendszerével. Az ember emberhez való viszonyának és e viszony elvének alapvető normája a közelálló — az ember — iránt érzett szeretet volt, s ennél ő maga három alapvető vonást különböztetett meg, vagyis szemében a szeretet konkrét, pozitív és gyakorlati volt. Tudatos érzés volt benne az önszeretet is, s ennek a primitív egoizmushoz semmi köze sem volt. Az önszeretet Masaryknál nem más, mint önmagunk állandó tökéletesítése, nemesebbé tétele. S ezen a ponton húzta alá az észnek, mint a megismerés és művelődés eszközének a jelentőségét. A vallásos érzés, a közelálló iránt érzett szeretet és az önszeretet felfogásában kölcsönös egyensúlyban és egymástól elszakíthatatlan viszonyban áll.

Számára a demokrácia nem más, mint a politika területén alkalmazott humanizmus. A szabadság-egyenlőség-testvériség fogalma megbízható alaptalajt jelentett. E három fogalom megfelelő szoros és természetes egységét kereste. Masaryknál az emberi testvériség magába foglalta a szabadságot és az egyenlőséget, s gondolkodásában ez létfontosságú értelmet kapott. Reális alapokat véve figyelembe korrigálta az emberi szabadság és egyenlőség határait és lehetőségeit. Beállítottságát és természetességét tekintve „abszolút demokrata" volt. Demokrácia-értelmezésének alapját rendszerint történelmi összehasonlításban adta. Számára a demokrácia nemcsak az arisztokratizmus fejlődési negációját jelentette, hanem az új emberi típus és a társadalom új igazgatásának az ideálját. A reális és ideális között fennálló feszültségből adódott didaktikai erkölcsi érzéke: harc az emberért (tehát a társadalomért is). Saját korát az elvi arisztokratizmus és az elvi demokratizmus közötti átmeneti időszaknak nevezte. Kora politikai rendszerét „demokráciával átitatott monarchizmusnak", vagy sok monarchista vonást tartalmazó demokráciának nevezte. Ez a tudat megkönnyítette számára, hogy különbséget tegyen a demokrácia eszméje és elve, valamint a demokrácia funkciói és jellege között. A korabeli demokratikus intézményeket sem tekintette eszményi politikai intézményeknek, hanem inkább konkrét történelmi képződményeknek, amelyeken belül a demokratizmus és az arisztokratizmus közötti harc bonyolódott le. Tartózkodó és kritikai álláspontot foglalt el a politikai pártok modern rendszerének kialakulásával kapcsolatban, rámutatott a politikai pártok oligarchizálódásának a veszélyére, amely a parlamentarizmus eloligarchizálódásához is vezethet, s ez pedig a demokratikus elvek negációját jelenti. "A modern ember kérdésének" tanulmányozásánál ezekből az alapvető feltételekből indult ki és ezekhez tért vissza, s ezeken a feltételeken nyugodott politikai gyakorlata is. Politikai tevékenysége során a politikai realitásokkal kapcsolatban kénytelen volt nap mint nap nemcsak kritikai, hanem pozitív álláspontot is foglalni, épp ezért akarva-akaratlanul számolnia kellett az evolúció és a forradalom, a társadalmi fejlődés, a nemzet, az állam, a társadalom, a szociális csoport, osztály stb. fogalmának bizonyos konkrét elemzésével és tisztázásával.

Az evolúció és a forradalom kérdése magába foglalja a fejlődési változások társadalmi történéseinek és jellegének problematikáját. S itt nemcsak elméleti, hanem következményeiben teljesen gyakorlati ügyről van szó. Masaryknak a forradalomhoz való viszonyát nem lehet elfogadhatóan megmagyarázni annak a tartalomnak a megértése nélkül, amelyet ennek a fogalomnak tulajdonított: „milyen forradalomhoz" való viszonyról van szó. A forradalmat, mint erőszakos hatalmi és politikai (felülről vagy alulról jövő) fordulatot Masaryk elvileg elvetette, általános beállítottságára való tekintettel mást nem is tehetett. A forradalmiság és radikalizmus szemében csak patologikus jelenségek voltak, olyan jelenségek, amelyek összeférhetetlenek az „élet valódiságával". De lehetetlen volt, hogy a realista Masaryk meg ne lássa: a „szellemi válság" területén vannak forradalmak, ezek szerint a politikai forradalmakat sem zárja ki az evolúció. A forradalmak tehát „egyszerűen vannak" (s nem lehet őket tudomásul nem venni), s ezzel — szerinte — minden elvileg realista („evolucionista") politikusnak számolnia

kell, s minden esetben el kell foglalnia konstruktív álláspontját. (Egyébként ezzel a problémával a „Világforradalom" c. munkájában részletesen foglalkozik.) A valóságban számára az a forradalom és evolúció (reform) között fennálló, figyelemre méltó ellentét, amely főleg az ő kora szocialista mozgalmaiban volt oly szembetűnő, egyáltalán nem létezett. (Az a felfogás, hogy: forradalom vagy evolúció, ellentmondott realista gondolkodásmódjának, s számára semmiféle gyakorlati jelentősége sem volt.) Masaryk tudatosan sohasem készített elő „forradalmi helyzetet", s tevékenységét sem korlátozta egy ilyen forradalmi helyzet kivárására. Az elvileg nem forradalmi Masaryk 1914 után ideiglenesen „professzionális forradalmárrá" vált, azzá válhatott, anélkül, hogy alapvető életfelfogásán lényegesen változtatott volna.

Lényegében Herder nemzet-fogalmát tette magáévá. Számára a nemzet alapvető és legtermészetesebb társadalmi egység (csoport), az „emberiség" szerves része. Masaryk szemében az emberiség önmagában véve csupán absztrakció, mert történelmileg és konkrétan csak a nemzetek vannak adva. Az állam a társadalom szervezetének „mesterséges" civilizációs produktuma, amely konkrétan történelmileg főleg vagy kizárólag az arisztokratizmus elvein realizálódott. Herder „természetes" nemzetét Masaryk humanizálta és „perszonifikálta", s individuumhoz hasonló igényeket szabott a nemzetre. Mit jelentett konkrétan és gyakorlatilag számára a nemzet? „Mint az embernél, a nemzet vonatkozásában is a lelket és a szellemet veszem tekintetbe. A nyelvet nem tekintem szentnek, hanem a szellemet jóban és rosszban kiszolgáló eszköznek . . ." — írja a „Cseh kérdés" c. munkájában. Ez a nemzeti szellem épp olyan sajátos, mint minden egyes egyén individuális szelleme. Vagyis a nemzet megítélése „fő" kritériumának a szellemre vonatkozó tételeket tekinti. A nemzetnek ez az idealizálása és absztrahálása lehetővé tette számára, hogy az adott reális viszonyokban viszonylag pontosan és konkrétan orientálódjék. A nemzet értékét és a nemzetiségi kérdés jelentőségét mindvégig abszolutizálta, a nemzetre realisztikusan, tehát kimondottan ahisztorikusan tekintett: vagyis emberhez hasonlóan lényegében a nemzet sem változik, csupán fejlődik, lényegében tehát a „nemzet szelleme" is állandó. A nemzet szelleme, ill. lelke a nemzeti lét valamennyi területén megnyilvánul, s ez valamiféle uralkodó ideál formájában jut kifejezésre. Ennek megfelelően a humánus idea, mint különleges nemzeti idea valósul meg, amely többé-kevésbé a nemzeti tudat formájában kerül felszínre. Ezek az alapvető elvek határozták meg Masaryknak az osztrák államról és a cseh nemzetről kialakított álláspontját.

Politikai törekvéseinek magvát a nemzet-politikai kérdések képezték. A cseh nemzeti lét értelmét (a humánum koncepciójának szempontjából) majdnem kizárólag a múltból meríthette, s így a cseh történelemre vonatkozó alapvető elképzeléseit is ennek alapján kellett felvázolnia. Elvi okok miatt éles különbséget tett a reformációs és a felvilágosult humanizmus között. Masaryk szerint a cseh „nemzeti géniuszt" lényegében a cseh reformáció nemzeti és vallási megnyilvánulásai körvonalazták. A katolikus ellenreformáció nemcsak a szűkebb értelemben vett vallást érintette, hanem a nemzeti lét komoly deformációját is jelentette. Szemében a XIX. század nemzeti újjászületése a „második reformáció" időszaka, s ha a nemzetiségi kérdésnek valóban megoldásra kellett jutnia, akkor ezt szervesen a vallási kérdéssel kellett összefogni. A többi nemzet történetével összehasonlítva nem talált a cseh múltban más eredeti tartalmat. Felfogása Palacký részéről jelentős támogatásban részesült. Masaryk tehát különbséget tett nemcsak a humanizmus (reformációs és felvilágosult, demokratikus) és arisztokratizmus között, hanem belső különbséget tett a reformáció és a felvilágosodás között is. A cseh kérdésre vonatkozó fejtegetései révén alapozta meg konkrét aktuális politikai programját. A meglévő államjogi politikai programmal szembeállította a maga nemzeti kulturális programját. (1848 óta a cseh államjog képezte a cseh uralkodó osztály politikájának központi magvát.) Ez volt a maximum, de az „ideális program" és a politikai valóság

közötti ellentmondás tartós feszültség, rezignáltság, ill. a radikalizmus állandó forrása volt. Masaryk így nemcsak a mélyen meggyökeresedett politikai programmal került szembe, de világosan és határozottan kezdte hirdetni és terjeszteni a politika-fogalom jelentőségének érvényességét. Nemzeti-kulturális programja nem mondható a cseh államjogi program abszolút logikai ellentétének; ez az államjogi program egy szélesebb és általánosabb érvényű nemzeti-kulturális program szerves részévé válhatott — mint ahogy végül vált is. Masaryknál egy intenzív politikai irányvonal kidolgozásáról volt szó, amely elsősorban a nemzeti élet sajátos jellegét tartotta szem előtt. A háború utáni liberális demokratizmust korabelileg túlhaladottnak és politikailag irreálisnak tartotta. Nemzeti-kulturális programjának tulajdonképpeni tartalmát a nemzeti élet valamennyi területén végzendő pozitív kultúrpolitikai munka adta. A cseh nemzet és a cseh jelleg léte értelmére vonatkozó felfogásával egyidőben Masaryk megfogalmazta a cseh nacionalizmus tulajdonképpeni koncepcióját is. Nacionalizmusa sokkal mélyebb és komolyabb alappal rendelkezett, mint az államjogi radikalizmus felületes (bár mindig hangos) nacionalizmusa. Humanista nemzeti programja izolálta a cseh nemzetet és a cseh jelleget, s a cseh nemzetet egyenértékű partnerként a szomszédos nemzetek mellé sorakoztatta. A cseh nemzet lényegének gyökerei az eredeti cseh humán ideálból fakadtak. Az antik, az angol, a francia, az orosz és a német kultúrán nevelkedett Masaryk olyan cseh nemzeti politikai programot teremtett, amely elsősorban az ő általános nemzetfelfogásának felelt meg. A nemzet — mint természetes alapvető (kulturális) csoport — idealizálását bizonyos mértékig a XIX. századi nemzeti mozgalmak indokolták. Masaryk nem ismert „jó" és „rossz" nemzetet (szemében lényegében az ember is jó, csak gyenge és tudatlan), bárminemű erkölcsi nacionalizmusnak nála magas etikai értéke volt.

A cikk befejező része a világforradalom és a cseh kérdés problémájával foglalkozik. A csehszlovák állam eszméje, amely Masaryk cseh nemzeti politikájának aktuális háborús programjává vált, kezdettől fogva elválaszthatatlanul az új Európa eszméjével fonódott össze. Az új Európa megszervezésének dinamikus tényezője a nemzetiségi elv és a nemzetek önrendelkezési jogának a hirdetése volt. Masaryknak a csehszlovák állam megteremtésére vonatkozó terve a gyakorlatban azonban nem volt egy „ideális Európában" egy „eszményi állam" létrehozásának a koncepciója, hanem egy „reális államnak" az „új Európán" belüli megvalósításának a projektuma. A csehszlovák államra vonatkozó Masaryk-féle program egyoldalúan az antant-hatalmak győzelmének a feltételén nyugodott, hiszen az antant oldalán ő képviselte a cseh politikát. Programja kizárólag a győzelem programja volt, s ez a körülmény nyilván nem kis mértékben befolyásolta a program konkrét formájának az alakulását. A történelmi és a természetes jog kombinációja — hisz az egész program ezen nyugodott — nem jelentett egyoldalú „ideális szintézist", hanem reális és lehetőleg konkrét cseh nemzeti-politikai aspirációk gyakorlati kifejezése volt. Programja révén Masaryknak az első világháború idején sikerült a cseh nemzeti jog valamennyi értelmezését ténylegesen egyesíteni. Koncepciójával szemben egyetlen politikai erő sem volt képes olyan távlati tervet állítani, amely Masaryk tervéhez hasonlóan a megvalósítás távlatával kecsegtetett volna. Végül ezért állt át az utolsó pillanatban a szociáldemokrácia is Masaryk oldalára, pedig az utolsó pillanatig a természetes és a történelmi jog között ingadozott. Masaryknak és a cseh politikának ez az ideiglenes „akcióegysége" a későbbiek folyamán természetesen meglazult; ugyanis ezután kezdődött el a Masaryk tevékenységének jellege és értelme feletti vita, nemcsak ellenfelei, hanem hívei körében is. A cseh (csehszlovák) állam létére vonatkozó igényeket Masaryk a természetes nemzetiségi elvből — az állam konkrét formáját pedig a történelmi és természetes jog kombinációjából vezette le. A szlovákok és Szlovákia esetében egyértelműen a természetes jogot érvényesítette, a cseh területek viszonylatában pedig a történelmi jog játszott fő szerepet. Masaryk azonban a történelmi jogot is természet-jog-

szerűen igyekezett interpretálni, mégpedig a nemzetiségi elv alapján. A csehszlovák állam természetes (Szlovákia) és történelmi (a cseh területek) jog szintézise volt. A történelmi jogot Masaryk nem szűk „német történelmi" jogi felfogásban értelmezte. Életfelfogásához híven a világháborúra és következményeire, mint nemzeti és demokratikus forradalomra tekintett. Az első világháborút, mint egységes történelmi jelenséget, a háború „értelmét" és következményeit Masaryknak már nem állt módjában megítélni, de életműve tevékenysége elemzése alapján Masarykot a jövő modern emberének tekinthetjük.

(Československý Časopis Historický. 1969. 4. szám. 527—552. l.) *Gy.*

St. Olteanu:

A X—XV. századi kereskedelem Moldva és Havasalföld területén

A szerző az eddigi, írott forrásokon alapuló ismeretek kiegészítésével, felhasználva az utóbbi években feltárt régészeti, ezen belül főleg éremleleteket, bővebb képet igyekszik adni a korai feudalizmus időszakában Moldva, Havasalföld és Dobrudzsa területén élő népesség kereskedelmi kapcsolatairól a szomszédos területekkel. Ugyanakkor kiemeli a külkereskedelmi kapcsolatok pozitív hatását a nevezett területen folyó árutermelésre és árucserére.

Az ásatások nyomán közel hatvan helyen talált éremleletek nagy része bizánci eredetű, sőt a XI. század végéig ezek kizárólag csak bizánci származásról tanúskodnak. A következő századokban jelentek meg sorrendben a magyar, tatár, genovai, örmény, görög és a XIV. század elején a bolgár, német eredetű érmék. Az áru—pénz viszony kialakulásának bizonyítékai másrészt a nagy számban talált éremmásolatok és hamisítások. A szerző kiemeli azt a tényt, hogy az éremleletek több mint kétharmadát nem urbánus jellegű településekben találták meg, ami azt bizonyítja, hogy ebben az időben már ezek a települések is bekapcsolódtak a belső árucsere-forgalomba. A legnagyobb kereskedelmi központok Vicina, Baia és Siret voltak. A kereskedelmi forgalomba hozott áruk között a leggyakoribb a liszt és a hús.

Moldva és Havasalföld a X—XV. századi külföldre irányuló árukereskedelem legnagyobb részét Bizánc nagy kereskedelmi gócpontjaival bonyolította le, és ehhez viszonyítva sokkal kisebb méretű a többi szomszédos vagy távolabbi állammal történő áruforgalom. Ez az áruforgalom főleg akkor fokozódott, amikor a Duna deltájánál megjelentek a genovai és velencei kereskedők. A genovaiak főleg gabonakivitellel foglalkoztak, és dísztárgyakat és szövött árut hoztak be Bizánc fontosabb gazdasági központjaiból.

A másik jelentős mennyiségű kiviteli cikk Moldva és Havasalföld területéről a méz volt. Egy-egy szállítmány súlya 150—250 kg között mozgott. A harmadik exportáru a só volt, amelyet a nagyobb dunai kikötőkben raktak hajóra, viszont a kitermelés helyét eddig nem sikerült pontosan meghatározni. A negyedik exportcikk a hal volt, amelyet természetesen feldolgozott állapotban szállítottak. A feldolgozás nyomait találták meg Dinogetia-nál és Capidava-nál nagy halsózó helyiségek formájában.

A szerző a továbbiakban azt bizonyítja, hogy a kivitt áru nem kizárólag csak a genovai kolóniákról származott, amint azt korábban állították, hanem azt ezeken kívül is előállíthatták. Példának a marhabőrt és a sót említi, amelyet szerinte minden bizonnyal a kolóniákon kívül munkáltak meg, illetve termeltek ki. A genovai kereskedők, a kiviteli áru erőteljes növelése nyomán, nemcsak a kolóniákon folyó termelést fokozták, hanem elősegítették az azokon kívül élő népesség gazdasági és társadalmi megoszlását, a korai feudális viszonyok bomlását is.

A Dunától délre rendszeres kapcsolat alakult ki néhány bolgár várossal, így Vidinnel és Russzével. Különösen a dobrudzsai rész lakossága folytatott kereskedelmet a bolgár állammal. Ennek bizonyítékai többek között az itt talált és a bolgár cárok által kiadott pénzérmék.

A másik terület, amellyel a Kárpátoktól délre és keletre eső vidékek kereskedelmi kapcsolatot tartottak, Erdély volt. Itt a közvetítők általában bécsi és velencei kereskedők voltak, akik a magyar királyoktól kapott különböző vámkedvezményeket kihasználva, a néhány évtizedre a magyar államhoz tartozó Kárpátokon túli területet is bejárták. Ezek közvetítésével a Kárpátoktól délre és keletre eső román területek kapcsolatos kereskedelemre vonatkozóan vonatkozóan nagyon kevés adat maradt meg.

Moldva többnyire a keleti népekkel folytatott kereskedelmet. A Jași környékén talált X—XIII. századi érmek Kijev vagy más orosz területek műhelyeiben készültek. Az arab eredetű éremleletek nagy része szintén Moldva és Dobrudzsa területéről való. Meglepően sok a XIII—XIV. századi tatár eredetű éremlelet. Az északi államokkal kapcsolatos kereskedelemre vonatkozóan nagyon kevés adat maradt meg.

A szerző végül azt a következtetést vonja le, hogy a moldvai és a havasalföldi területeknek a szomszédos népekkel és államokkal való áruforgalma a XI—XIV. században lényegében pozitív hatást gyakorolt az előbbiek gazdasági és társadalmi fejlődésére.

(Studii. Revistă de istorie. 1969. 5. szám. 849—875. l.) *B. E.*

Dimităr Angelov:

A bolgár nemzetiség (etnikum) kialakulása

A szerző bevezetőben rövid áttekintést ad a kérdés irodalmáról, arról, hogy milyen szerepet tulajdonítottak a három összetevőnek, a szláv, a bolgár-török és a thrák elemnek. A korai történetírás a bolgár-törököket (vagy protobolgárokat) azonosította a szlávokkal, de már a XVIII. század vége óta kritikai hangok jelentkeztek (német részről) ezzel a felfogással szemben, a bolgár történészek közül Marin Drinov bizonyította be végképp, hogy a bolgár-törökök nem szlávok. A vita a továbbiakban a bolgár-törökök eredetéről folyt (finnugor, török, tatár vagy hun eredetűek-e). A thrákokat a lengyel Joachim Lelewel óta sokan ugyancsak szlávoknak tekintették, de a XIX. század második felében ezt a felfogást is megcáfolták. A bolgár-török elem jelentőségét a két világháború közti időszak egyes kutatói túlhangsúlyozták, a thrákok, a thrák szubsztrátum szerepét pedig korábban teljesen jelentéktelennek tartották, az utóbbi évek antropológiai kutatásai irányították erre a figyelmet.

A kérdés kifejtését Angelov a thrákok ismertetésével kezdi, akik valószínűleg az i. e. 4. évezred óta éltek a Balkánon, északkelet felé a szkíták, nyugaton az illírek voltak a szomszédaik. Törzsi szervezetben éltek, kultúrájuk a tengerparti görög városok befolyása alá került. Az i. e. V. század második felében az odrysok törzse a Balkán hegységtől délre erős államot hozott létre, ez hamarosan a makedónok uralma alá került. A III. században néhány évtizedre a kelták hódították meg a területet, majd az egész félsziget római uralom alá került. A thrák etnikum hellenizálódott és romanizálódott, majd a népvándorlás első lökései is elérték a félszigetet és ugyancsak módosították a thrák etnikumot. De nagyrésze a római uralom alatt megmaradt. Az i. sz. VI. század első felében indultak meg az észak-kaukázusi területről származó bolgár-törökök első támadásai. A bolgár-törökök korábban a hun birodalom részeként foglaltak el dél-oroszországi területeket. A török törzsekkel való hosszas szomszédság eredményeként a bolgár-

törökök eltörökcsödtek, de etnikumuk kialakulásában bizonyos iráni elemek is szerepet játszottak. A VI. század második felében az avarok beözönlése érte a félszigetet. A népvándorlás egymást érő hullámai végeredményképpen a balkáni korábbi lakosság nagyrészét elpusztították. A munkaerő hiánya miatt a bizánci császárok kénytelenek voltak barbár népeket letelepíteni. Ez még tarkábbá tette a lakosság etnikai összetételét. A VI. század második felétől az avarok, szlávok és protobolgárok állandó betörései még tovább csökkentették az itteni lakosság létszámát, egyes területeket teljesen elnéptelenítettek.

Ilyen körülmények közt indult meg a szlávok letelepedése a félszigeten, ez hosszas folyamat volt, kezdetei valószínűleg az V. század végére tehetők. A szláv törzsek itt két nagy csoportra, a szerb-horvátra és a bolgárra oszlottak szét. A szerb-horvát törzsek nagyjából a mai Jugoszlávia területét szállták meg, a bolgárok a félsziget keleti és délnyugati területeit, az egész Macedóniát, Albánia és Görögország egy részét is beleértve. A földművelő és állattenyésztő szlávok néhány kézműves mesterséggel is ismerősek voltak. Társadalmi szervezetük és kultúrájuk hasonlított a thrákokéra. Létszámuk jelentős lehetett, amiről a sok szláv helynév tanúskodik (csak a mai Görögország területén mintegy 2000 bolgár típusú szláv eredetű helynév található).

Nagyjából a VI—VII. század során a nagyobb létszámú szláv lakosság magába olvasztotta a félsziget ott talált lakosságát. Az asszimilálódás folyamatát a források alapján nem lehet követni. A thrák nyelv a VII. század során tűnt el, az előző század végén még beszélték. A thrákok asszimilálódását a gazdasági-társadalmi szervezet hasonlósága is elősegítette a szlávok számbeli fölénye mellett. A thrákoknak csak egész kis része vonult vissza a szláv invázió idején a hegyekbe, állattenyésztéssel foglalkozva, ezek utódai a vlachok (arománok). A thrák kulturális örökség (síremlékek, ékszerek) jelentős. Lehet, hogy a bolgár-szláv nyelv fejlődését is befolyásolta a thrák nyelv.

A VII. század második felében jelentek meg újra a protobolgárok, vagyis bolgár-törökök a félszigeten, egy részük Aszparuh vezetésével Dél-Oroszországból került ide, más részek Kuber vezetése alatt Pannóniából. Az előbbi törzsek minden jel szerint egyezséget kötöttek a helyi szláv törzsekkel, a Bizánc elleni közös harcra, így jött létre a Balkán hegységtől északra az új állam, amelyet a bolgár-törökök fontos Bizánc-ellenes szerepe miatt a VII—VIII. századi források Bulgáriának neveztek. A másik csoport ugyanakkor Makedónia területét foglalta el, a bizánci források ezt is hamarosan Bulgáriának nevezték.

A bolgár-törökök és szlávok közös állama három évszázadon keresztül védekezett Bizánc támadásaival szemben, közben területe megnőtt, újabb szláv törzsek kerültek hozzá. Ez a három évszázad a bolgár nemzetiség (etnikum) kialakulásának végső szakasza. A szláv törzsek különállása fokozatosan felszámolódott, a bolgár-török elem pedig beolvadt a szlávba. Ezt az összeolvadást elősegítette ismét a gazdasági-társadalmi szervezet hasonló szintje, az államhatalom tudatos központosító politikája is hozzájárult. A folyamatot mutatja, hogy a VII—VIII. századi bizánci források még különböző törzsekről beszélnek, a IX. századiak viszont már egységes népről, etnoszról. A szláv törzsek egybeötvöződése és a bolgár-törökökkel való összeolvadás párhuzamosan haladt. Mindkét részről az uralkodó osztály tagjai, ill. a népesség zömét alkotó parasztság közt ment végbe az összeolvadás. A IX. századra már a dinasztia is elszlávosodott, a korábbi török nevek mellett szláv neveket vettek fel tagjai. A IX. század második feléből származó fontos latin forrás (a Responsa papae Nicolai) már egységes erkölcsű és szokású népet mutat be. A kereszténység bevezetése az egységesülésnek további fontos tényezője volt. A Cirill- és Metód-tanítványok tevékenysége is hozzájárult a szláv nyelv győzelméhez a bolgár-török felett, ez utóbbiból alig néhány szó maradt meg. 893-ban Preszlavban állami gyűlés döntött arról, hogy a szláv az ország hivatalos nyelve. Az egységes etnikum kialakulását

mutatja, hogy ettől kezdve bolgár néven említegetik a források, olykor szlávokként is, a két elnevezés szinonim és a szláv elem győzelméről tanúskodik. A XII. századtól már csak a bolgár népnév fordul elő a forrásokban, s a népet mindig pontosan megkülönböztetik a szerbektől és horvátoktól, s bolgár lakta területnek számított az egykori Moesia, Thracia és Macedonia együttesen.

(Études Balkaniques 1969. 4. szám. 14—37. l.) *N.*

Em. Georgiev:

Cirill és Methód műve — a bolgár nép hozzájárulása az össz-szláv és össz-európai történeti fejlődéshez

Cirill és Methód műve korszakalkotó hozzájárulás mind a bolgár, mind az össz-szláv és össz-európai történeti fejlődéshez. Az általuk létrehozott írás, amely csaknem egész Kelet-Európában elterjedt, magasabb szintre emelte a bolgár nép, a szlávok és Európa kultúráját.

Tevékenységük progresszív jellegű volt és szembekerült az egész középkori reakcióval, amely három irodalmi és liturgikus nyelvet engedélyezett: az óhébert, görögöt és latint. Cirill és Methód harca arra irányult, hogy a szlávok és általában az új európai népek egyenrangúak legyenek az akkori kultúrnépekkel. Működésük demokratikus feladatot töltött be: a népi nyelv írásán keresztül lehetővé vált, hogy nagyobb tömegek sajátítsák el a kultúrát. A bolgár nép számára különös jelentőségű volt életművük. Ezen keresztül formálta és őrizte meg nemzeti jellegét és építette feudális államát, amely a fejlődés magasabb fokát jelentette a feudalizmus előtti államhoz képest. A két testvér művét megőrizve és továbbfejlesztve a bolgár nép olyan kultúrát teremtett, amely méltó helyet foglalt el az egyetemes kultúra területén.

A cikk szerzője a továbbiakban részletesebben foglalkozik Cirill és Methód származásának kérdésével. Rámutat, hogy e bolgár nemzeti kultúra és függetlenségi mozgalom olyan kimagasló képviselői mint Paiszij Hilendarszki, Vaszil Aprilov, Ljuben Karavelov, Hriszto Botev kitartottak Cirillnek és Methódnak a bolgárokkal való vérségi kapcsolata és tevékenységük szláv-bolgár jellege mellett, hogy ezáltal növeljék népük nemzeti öntudatát és erejét a fanarióta és oszmán elnyomók elleni harcban. Georgi Dimitrov a fasisztákkal szemben vívott küzdelemben, a lipcsei per idején jelentette ki, hogy „a barbár Bulgáriában Cirill és Methód az óbolgár írást hozták létre és terjesztették".

A Cirill és Methód művéről, mint bolgár, illetve szláv-bolgár termékről és a bolgár népnek a szláv és európai kultúrához való hozzájárulásáról szóló koncepció nem egyezik azokkal a koncepciókkal, amelyek az európai tudományban és közvéleményben elterjedtek. A tudományos életben nagyon elterjedt az a vélemény, amely szerint Cirill és Methód görögök voltak. Ezt a véleményt fejti ki A. Leskien ismert munkája az óbolgár nyelvtanról. Széleskörűen terjedt el az a nézet is, hogy Cirill és Methód műve az ún. morva misszió során született és csak ezután terjedt máshol, így a bolgárok között is. Ezt a nézetet hirdeti V. Jagic szlávista is, aki azt állítja, hogy a két szaloniki testvér egész tevékenységének kiindulópontját a két apostol morvaországi meghívása képezi.

Cirill és Methód művének legtöbb kutatója — a szerző szerint — szlávoknak tartja őket és elismeri, hogy az első szláv nép, amely között tevékenykedtek, a bolgárok voltak.

A kérdésre a helyes választ csak úgy kaphatjuk meg, ha egészében vizsgáljuk meg a szaloniki testvérek munkáját. Cirill és Methód olyan széleskörű, mély és kitartó felvilágosító tevékenységet fejtett ki a szlávok között — írja a továbbiakban a szerző —,

hogy szláv környezetből kellett, hogy származzanak, természetesen a hozzájuk legközelebb álló szlávok környezetéből, vagyis a szláv-bolgároktól és tőlük szerzik meg a tevékenységük számára szükséges ösztönzést, ismereteket és tapasztalatokat.

Cirill és Methód művét, mint a bolgár nép hozzájárulását a szláv és európai történeti fejlődéshez, több fontos körülmény határozta meg, amelyeket a bolgár tudománynak kell tovább kutatnia és feltárnia. Ezek a következő körülmények: 1. Cirill és Methód vérségi kapcsolata a szláv-bolgárokkal; 2. Cirill és Methód kezdeti tevékenysége a szláv-bolgárok között; 3. a szláv-bolgár nyelv és hagyományok, amelyeken Cirill és Methód műve alapul; 4. Cirill és Methód művének megvalósítása és virágzása a szláv-bolgárok között.

A két testvér vérségi kapcsolatát a szláv-bolgárokkal eddig főleg azzal magyarázták, hogy tökéletesen elsajátították a szláv beszédet, amely alapján dolgoztak és amely számára Cirill létrehozta az ábécét. Ezen a nyelven a két testvér több munkát írt. A Cirill által létrehozott ábécé a szláv nyelv hangjait adja vissza, az általuk lefordított szövegek szláv morfológiát és szókincset feltételeznek a maguk sokoldalúságával és olyan árnyalatokkal, amilyeneket csak a bolgár nyelv tartalmaz. Az akkori viszonyok között egy idegen nyelv megtanulása könyvek, szótárak nélkül szinte lehetetlen volt, Cirill és Methód irodalmi tevékenysége kétségtelen bizonyítéka annak, hogy szláv származásúak.

Szláv-bolgár mivoltukat a Cirill rövid életrajza bizonyítja, amely szerint Cirill Szalonikiben született és származását tekintve bolgár volt. A középkori irodalmi gyakorlat kizárta, hogy a rövid legenda kivonatosan ismételje a terjedelmes legendát ill. a szentek életrajzát. A rövidített szerkesztést ebben a formában, mint amilyen Cirill rövid élete, csak a Cirill terjedelmes életéről szóló munka szerzője állíthatta össze.

Ha Cirill rövid életrajza a szláv-bolgárok körében született, ez csak Kliment Ohridszki tollából származhat, aki részt vett Cirill terjedelmes életének megírásában Nagy-Morvaország területén. Cirill rövid életét Kliment Bulgáriába való érkezésekor írta meg és néhány adattal egészítette ki ohridi iskolájában. Így került bele a Cirill bolgár származására vonatkozó megállapítás.

A bolgár nemzet megalakulása is akkor kezdődött, amikor Kliment az akkori bolgár államhoz tartozó Ohrid környékén dolgozott. Ugyanakkor a „bolgár" szót a „szláv" szó kezdi felváltani. Ezért a „bolgár származású" kifejezést Cirill rövid életében „szláv származásúnak" vagy mégjobban „szláv-bolgár származásúnak" kell olvasni.

Az olyan nézetet, mely szerint Cirill az általa alkotott írást a morva misszió és az ott élő szlávok számára írta volna, számos fennmaradt emlék cáfolja, amelyek arról tudósítanak, hogy az ábécét először a szláv-bolgároknak írta. Ilyen emlék pl. Csernorizec Hrabar „Legendája a betűk"-ről és Cirill rövid életrajza. Ezekből az derül ki, hogy Cirill az ábécét 855-ben alkotta meg, vagyis jóval morva missziója előtt.

A cikk csak egy mondat erejéig utal arra, hogy a két testvér tevékenységét Nagy-Morvaországban folytatta, de számos kedvezőtlen körülmény miatt munkájuk eredménye teljesen megesemmisült.

Kétségtelen, hogy Cirill és Methód művének és tradíciójának kibontakoztatása Bulgáriában egyrészt a szláv-bolgár környezettel való genetikai rokonsággal függ össze. Másrészt politikai okok eredménye is, mert Borisz és Simeon cárnak szüksége volt erre államuk megerősítése és fejlődése érdekében. Cirill és Methód eszméi és tevékenysége gyorsan terjedt el Bulgáriában, és ennek köszönhető, hogy a szláv egyházi, kulturális és irodalmi élet uralkodóvá, hivatalossá és össznépivé vált.

A cikk végezetül nagyon röviden utal a Cirill által alapított írás hatására az óorosz és őszerb irodalomra.

(Isztoricseszki Pregled. 1969. 4. szám 3—15. l.) *K.*

Atanasz Leonidov:

Külföldi hitelezők és Bulgária az első világháború után

A török iga alóli felszabadulás után a szegényes belső pénzpiac következtében a fiatal bolgár burzsoá állam aktív politikát kezdett folytatni külföldi kölcsönök felvétele érdekében. A külföldi tőkebehatolás legfőbb csatornája a kölcsönök voltak. 1888 és 1909 között hét alkalommal kerül sor államkölcsönök felvételére mintegy 6528 millió leva értékben. Ezenkívül 1886 és 1907 között még két községi kölcsönfelvételt írt alá Bulgária 135,8 millió leva értékben. 1911-ben az ország külföldi tartozásának 4/5 részét az államadósságok tették ki.

Bulgária helyzetét az államkölcsönök felvétele szempontjából megkönnyítette a kapitalista világpiacon az első világháborúig uralkodó stabil pénz- és hitelrendszer. A külföldi kölcsönök nagy hatással voltak az ország gazdasági és pénzügyi helyzetére. Hatása a gazdasági életre ugyan ellentmondásos volt, ami a monopoltőkének a gyengén fejlett országokba való behatolásának jellegzetes törvényszerűsége. Fontos azonban az a tényező, hogy a kölcsönök egy részét, különösen az 1888, 1889 és 1902-es kölcsönöket termelési célokra fordították, főleg vasutak és kikötők építésére. Ez kedvezően hatott a belső piac és a termelőerők fejlődésére. Másrészt a kölcsönök transzmissziós szerepet játszottak a külföldi tőke gazdasági behatolására, és megerősítették az imperialista hatalmak befolyását Bulgáriában. A kölcsönök nagy szerepet játszottak az ország külpolitikai orientációjának kialakításában. Az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország pénzügyi csoportjai, másrészt a francia bankok szándékai, végül a bolgár burzsoázia területszerzési tervei a Balkánon erős politikai arculatot tulajdonítottak a kölcsönöknek.

A világháború befejezésével az adósságok visszafizetése ideiglenesen leállt. Bulgária súlyos gazdasági helyzete és a leva értékének állandó csökkenése ellenére a külföldi hitelezők követelték az adósságok visszafizetését. Különösen Franciaország lépett fel agresszív módon, aranyfrankban kérte a visszafizetéseket. Bulgária a vesztes országok között elsőként kezdte fizetni tartozásait. Hamarosan Anglia és Hollandia is hasonló követelésekkel lépett fel. 1920 nyarától több tárgyalásra került sor a korábbi kölcsönök visszafizetésének kérdéséről. A tárgyalások menetére erősen hatott A. Cankov fasiszta kormányának álláspontja, amely hatalma megőrzése érdekében figyelmen kívül hagyta az ország érdekeit és kapitulált a külföldi, elsősorban angol hitelezők előtt. 1925. jún. 23-án aláírták a korábbi kölcsönök visszafizetéséről szóló megállapodást, amely három évre szólt, s a kölcsönöknek csak egy részét kellett aranyfrankban fizetni. Az 1926. dec. 11-én aláírt szerződés viszont már nem korlátozódott időre, s kimondta a háború előtti kölcsönök teljes valorizációját.

A korábbi tartozások kérdésének rendezésekor a nyugati hatalmak, főleg Franciaország, Bulgáriához másképpen viszonyultak, mint Görögország vagy Jugoszlávia esetén. Ez összefüggött azzal, hogy Bulgária kevésbé fontos helyet foglalt el Franciaország európai, ezen belül balkáni terveiben. Bulgária, mint a versailles-i rendszer áldozata valamennyi balkáni ország között a legsúlyosabb helyzetben volt, különösen a június 9-i fasiszta rendszer létrejötte után, amely Anglia és Olaszország balkáni terveit támogatta Franciaország rovására.

Bulgáriának az imperialista hatalmaktól függő helyzetén, súlyos gazdasági és fizetési mérlegén nem segített a Népszövetség Pénzügyi Bizottságának felállítása sem, amelyet az uralkodó csoport Bulgária megmentőjeként igyekezett beállítani, jóllehet tevékenysége gyakorlatilag a kölcsönök visszafizetésének uzsorás rendszerét vezette be.

Az ország helyzetét tovább nehezítette a gazdasági világválság kitörése, amelynek során gyors ütemben csökkent a világpiacon a mezőgazdasági áruk ára, kimerültek a valu-

tatartalékok, és így alig tudott már fizetni hitelezőinek. Ennek ellenére 1932-ig Bulgária semmiféle könnyítést sem kapott sem a háború előtti, sem az azutáni kölcsönök visszafizetésére. 1932-ig Ljapcsev kormánya nem kérte a fizetések felülvizsgálatát. Időközben azonban teljesen kimerültek a valutatartalékok és ez arra kényszerítette a Népi Blokk kormányát, hogy 1932 januárjában a Pénzügyi Bizottsághoz forduljon a kifizetések felülvizsgálata végett, és könnyítéseket kért ezzel kapcsolatban. Bár a Pénzügyi Bizottság eleinte lehetségesnek tartott bizonyos könnyítéseket, hamarosan kiderült: ezen azt érti, hogy újabb hitelek nyújtásával próbál segíteni Bulgária gazdasági helyzetén és ezáltal biztosítani az adósságok rendszeres visszafizetését, amelyhez a bizottság konzekvensen ragaszkodott. Így tulajdonképpen a kölcsönök súlyos visszafizetési rendszerének felülvizsgálatára irányuló valamennyi bolgár kísérlet eredménytelenül fejeződött be.

Hasonló sorsra jutottak az ország gazdasági és pénzügyi helyzetére irányuló gazdasági kísérletek is. Ismeretes pl., hogy Bulgária gazdasági életében különösen fontos helyet foglalt el a dohánytermesztés, amely egyben az egyik legfőbb exportcikket jelentette. Bulgária nagyon érdekelt volt egy nemzetközi dohánykartell létrehozásában, amelyben részt vettek volna más, elsősorban balkáni dohánytermelő országok. Ilyen kartell létrehozását elsőnek Görögország részéről az egykori külügyminiszter, Michalakopoulos vetette fel még a gazdasági világválság idején. Ennek megvalósítása érdekében Konstantinápolyban 1930 és 1931-ben a balkáni országok két konferenciát tartottak. A külföldi dohány tőke, elsősorban a német „Reemstma" dohánykonszern beavatkozása megakadályozta a balkáni országok közötti dohánykartell létrehozását.

Az 1930-as évek elején folytatott különböző tárgyalásokon és az ennek során aláírt szerződésekben a hitelezők a második világháború kitöréséig nem egyeztek bele, hogy a kölcsönök visszafizetése a bolgár kiviteli áruk megvásárlásán keresztül történjék. Csak az újabb világháború kitörésekor fogadták el a bolgár kormánynak ezt a javaslatát. Így alakult ki számokban kifejezve Bulgária alábbi fizetési mérlege:

Az államkölcsönök átlagos évi fizetése a leva 1929-es vásárlóértéke szerint a stabilizáció időszakában (1926—1928) 390,3 millió leva volt, az 1932—1939 közötti 351,1 milliós levával szemben. A frank 1929-es vásárlóértéke szerint az átlagos évi fizetés 1926—1928 és 1932—1939 között 347,3 millió, ill. 279,6 millió levát tett ki. A válság első három évében (1929—1931), amikor Bulgária nem kapott engedélyt a kölcsönök visszafizetésének csökkentésére, a helyzet sokkal kedvezőbb volt a hitelezők számára. Így az 1926—1928-as időszak 347,3 millió leva átlagával szemben, ez az 1929—1931-ben átlag több mint kétszeresére, 729,6 millió levára nőtt.

(Isztoricseszki Pregled. 1969. 4. szám 15—38. l.) *K.*

R. Paris:

Gramsci és az 1923-as elméleti válság

Fejtegetései során a szerző elsősorban Gramsci „gyakorlat filozófiája" keletkezési körülményeit kívánja tisztázni, illetve körülhatárolni azt a szellemi környezetet, mely kialakulására hatással volt. A „gyakorlat filozófiája"-nak, illetve ennek kifejtését tartalmazó „A történelmi materializmus és B. Croce filozófiája" c. munkája problematikájának kidolgozásánál ösztönzőleg hatottak Gramscira az 1923-as időszak elméleti vitái, melyek részben Buharin Theorie des historischen Materialismus, stb. c. műve, részben Lukács (Geschichte und Klassenbewusstsein), Korsch, Graziadei munkássága körül bontakoztak ki.

Buharin könyvének kritikája — kommunista körökben — elsősorban Lukács és Fogarasi nevéhez fűződik. A szerző megállapítja, hogy Gramscinak ugyanerről a műről írott észrevételei (A történelmi materializmus . . .) sok vonatkozásban azonosságot mutatnak Lukács nézeteivel. Ez a szerző szerint nem annyira a közvetlen vagy a közvetett hatásnak — Lukács művei eléggé ismeretlenek voltak abban az időszakban Olaszországban, de az is igaz, hogy a Lukács-tanítvány Rudas 1919 utáni itáliai tartózkodása idején néhány jellegzetes lukácsi gondolat elterjesztőjévé válhatott — mint inkább annak tulajdonítható, hogy Lukács és Gramsci egyes problémákat azonos alapállásból közelítettek meg. Gramscinál a Quaderni-ben a „történelmi blokk" és a „proletariátus hegemóniája" elméletein keresztül érvényesül egy demokratikus szemlélet, Lukácsnál pedig a Geschichte und Klassenbewusstsein-ben, valamint az 1924-ben írott Lenin-ben egy elfojtott, de tulajdonképpen meg nem haladott luxemburgizmussal találkozunk. Mindkét gondolkodó filozófiai műveltsége idealisztikus alapokon nyugodott. Lukácsnál Dilthey, Rickert, Lask, Simmel és Weber mellett érvényesül Bergson hatása is, Gramscinál viszont a bergsonizmus Sorel közvetítésével ötvöződik Croce hatásával. Leninről és a leninizmusról alapvonásaiban megegyező — a szerző szerint hegeli ihletésű — értékelést találunk mindkettőjüknél. Lukács számára Lenin egy korszak általános irányvonalának tudatos kifejezője, Gramsci Leninben a világ egy adott korszaka történelmi fejlődésének megtestesítőjét látja. A „vezér"-nek, a „géniusz"-nak ez a lukácsi, gramsci-i értelmezése — állapítja meg a szerző — olyan logikai fejtegetés eredménye, mely teljesen idegen a „Mi a teendő" logikai irányvonalától. A leninizmusnak ez a sajátos értelmezése kapcsolódott a két gondolkodónál a fiatal évek antipozitivista vitájához, vagy egyenesen abból eredt.

Buharin bírálatánál mindketten azonos problémakörrel foglalkoztak kiélezettebben: a marxizmusnak, mint a jelen megismerésének kérdésével, illetve annak a dilemmának a feloldásával, melyet a polgári gondolkodás a gyakorlat és elmélet közé helyez. Lukácsnál az osztályöntudat próbál választ adni erre a dilemmára, amely megvalósítja a gyakorlat és elmélet marxi egységét. Gramsci viszont ezen kérdés megoldásánál Vicohoz és Crocehez nyúl vissza és az osztályöntudat — létrehozó és létrehozott, alany és tárgy (Lukácsnál) — nem szerepel nála. Ez természetesen következik abból, hogy Lukácsnál ez a koncepció — Hilferding és Rosa Luxemburg írásain keresztül — a nagytőke elemzésén alapszik, míg Olaszországban hasonló elemzésre még nem volt példa. Lukács Buharin legfőbb hibáját abban látja, hogy teljesen ignorálja a feuerbachi humanizmus és a marxista dialektika közötti kapcsolatok problematikáját. Gramscinál fel sem vetődik ez, a Feuerbach tézisek csak utalásszerűen szerepelnek nála, és éppen ez a hiányosság teszi a szerző szerint még inkább jelentőssé azokat a sorokat, melyekben Gramsci úgy nyilatkozik, hogy a XI. tézist nem lehet úgy interpretálni, mint mindenfajta filozófia visszautasítását. Az előbbi megállapításokban a szerző tulajdonképpen a marxizmus és a filozófia közötti kapcsolatok kérdésének felvetését látja, amely Korsch munkájában van a legélesebben exponálva, élesebben, mint Lukácsnál, és amely szintén az 1923-as filozófiai vita központját képezte. Korsch összekapcsolva a „filozófia" problémáját az Állam kritikájának problémájával, — csupán hat évvel Lenin „Állam és forradalom" c. művének megjelenése után, jelzi ennek az elméleti problémának gyakorlati kivetülését: milyen áron létezhet a marxizmus mint filozófia?

Gramsci Buharin tévedéseinek alapját abban véli felismerni, hogy a totalitást, mely maga a marxizmus, két egymástól elkülönülő elemmé oldotta fel: egy „szociológiává" és egy „filozófiává", illetve egy „elméletté" és egy „filozófiává". Ezzel a „fejetetejére" állította „idealizmus"-sal Gramsci a totalitást, az a priori szintézist helyezi szembe, melyet a történelem és filozófia crocei azonossága alkot. A lukácsi totalitáshoz viszonyítva ez a történelem—filozófia azonosság sokkal passzívabbnak tűnik. Gramsci e koncepció

rabjaként képtelen a marxizmus és a jövő kapcsolatának meglátására, és így a marxizmust az ő koncepciójában állandóan az utopizmusba való feloldódás veszélye fenyegeti.

Gramsci Croceról írott kritikája ellenére is képtelen kivonni magát Croce hatása alól. A crocei filozófiának egy olyan túlhaladását ajánlja, melynek megfogalmazása alapvetően crocei marad. Túlhaladni Crocét, a történelem—filozófia azonosságának tételét, de egyúttal megőrizve annak vitális elemeit, a crocei a priorit post factum szintézissé változtatni — ezek Croceról írt kritikájának fő elemei. Gramsci szerint az emberi megismerés akkor lesz „objektív", ha megszűnnek az emberi társadalom belső ellentmondásai. Tehát számára az objektivitás csak a jövőben valósítható meg. Ezen pesszimizmusának kialakulásában része van a fasizmus olaszországi győzelmének, a forradalom elmaradásának Olaszországban, valamint általában a munkásmozgalom válságának, habár már fiatalkori munkáiban is jelentkezik hasonló felfogás: „a történelmi materializmus alapelvei csak post factum érvényesek, a múlt eseményeinek megértését segítik elő és nem a jelenre és a jövőre kell, hogy vonatkozzanak elsősorban."

A „Történelmi materializmus . . . " -ban a marxizmus jelentőségének megítélése, illetve a marxizmus és leninizmus kapcsolatának értékelése már a korábbiakhoz viszonyítva bizonyos mértékben módosult. Marx és Lenin — írja — két fázist fejeznek ki: tudományt és cselekvést, amelyek egyúttal homogének és heterogének is. Gramscihoz hasonlóan Lukács is Leninben Marx programjának megvalósítóját, az elméletnek gyakorlatba való átvívőjét látta, akinek fő érdeme, hogy bebizonyította, nincs szakadék a „jövő" és a „jelen", a „végcél" és a „mozgalom" között. E két értelmezés azonosságában a szerző Lukács hatását véli felismerni, melyet a Lukács-tanítvány Rudas Graziadeiről írott kritikája közvetített. Rudasnak ezt a cikkét a szerző igen pozitívan értékeli Gramsci eszmei fejlődése szempontjából: néhány vonatkozásban segítette őt a bűvös crocei körből kiszabadulni, és ha ideiglenesen is, levetkőzni egyfajta provincializmust. Így a fent említett Gramsci-műben több vonatkozásban is megtaláljuk Rudas cikkének hatását, fontosabb megállapításainak visszatükröződését.

(Nuova Rivista Storica. 1969. jan.—ápr. szám. 167—178. l.) *I.*

Lawrence Kaplan:

A presbiteriánusok és az independensek 1643-ban

Még mindig vannak az angol történetírásban meg nem értett részei a polgárháborús időszaknak. A politika és a vallás kapcsolata még korántsem tisztázott. A hagyományt követve a Hosszú Parlament politikai pártjait vallási terminusokkal jelölik, de nem tisztázott, hogy a vallási eszmék mennyire és hogyan befolyásolták a pártok kialakulását, és a politikai döntések mennyiben függtek vallási érzelmektől. A szerző nem akarja ezt az egész kérdést újra megvizsgálni, mert erre már vannak más kezdeményezések, hanem konkrétan a háború korai időszakát tárja fel részletesen. Ez fontos a kérdés eldöntését illetően, mert egyrészt sokan még az újabb irodalomban is úgy vélik, hogy ebben az időszakban a vallásos meggondolások nagy szerepet játszottak, másrészt ez az év politikailag kritikus időszak volt a király elleni fegyveres harc miatt.

Az újabb irodalomban a vallási vonal támogatói általában royalista dokumentumoknak, például a később sikertelen összeesküvést szervező Ogle levelének elemzésére támaszkodnak. Kaplan úgy véli, hogy nem alkalmaztak elég mély forráskritikát. Ha igazuk lenne, azt lehetne várni, hogy a vallások konfrontációja gyakori vitatéma lett volna a parlamentben. Épp ellenkezőleg, vallási kérdések rendkívül ritkán kerültek napirendre,

mindössze kétszer az év folyamán, és ez csak azt bizonyíthatja, hogy a vallás lényegtelen tényező volt a korabeli pártmegoszlásokban. Az első háborús évben a parlament egyáltalán nem törekedett vallási reformra, csak amikor a helyzet romlott és a skót segítség fontossá vált, 1643-ban kezdte Pym sürgetni az egyház belső irányításának tisztázását. De a skótokkal a szövetség megkötése és az egyházi reform szükségességében való egyetértés kinyilatkoztatása után a parlament a részletek megtárgyalását már egy külön testületre, a Westminster Assembly-re bízták. Nem akarták idejüket és energiáikat vallási részletvitákra pazarolni. Az Ogle-féle vallási orientációjú helyzetelemzés, mint forrás bizonytalanságát még csak aláhúzza, hogy összeesküvése nem sikerült. Maguk a presbiteriánusok és independensek külön határozatokat is hoztak, hogy felfüggesztik a vallási vitákat, mert igen fontos az egység a közös ellenség ellen. Ha a királyt nem győzik le, — és jól tudták, ez a cél egységet kíván —, az igazi vallási rendezés végleg elveszett volna. Pym végig igen tudatosan igyekezett a politikai egységet mindenek fölé helyezni. Negatíve bizonyít az a tény is, hogy az 1643-as évben szinte egyáltalán nem publikáltak pamfleteket, ami feltűnő az 1645—46-os évek éleshangú pamfletözönéhez képest. A Westminster Assemblyben is lényegében béke volt, a helyzet leginkább a skót presbiteriánusok és az angol independensek között volt rossz. Marshall essexi követ, a kor egyik leghíresebb vallási szónoka, Pym parlamenti középpártjához hasonló közép-mezőnyt szervezett, és ezek kiegyenlítették a szélsőségeket. Egyébként is a Westminster Assemblynek nem volt döntési joga, ezt a vallási kérdések iránt érzéketlenebb politikusok maguknak tartották fenn. A király elleni fegyveres harc évében a politikai helyzetet az összefogás és a vallási kérdésekben kiharcolt kompromisszum jellemezte.

(The English Historical Review. 1969. 331. szám. 244—256. l.) *H. I.*

Susan Fairlie:

A gabonatörvények és a brit búzatermelés, 1829—76

A szerzőnő alapvetően eltérő álláspontot foglal el a belső angol gabonaár-tendenciák és az import gabona hatásának megítélésében, mint az egész eddigi angol történeti irodalom. Már a gabonatörvények érvényessége idején is az angol búzapiacon az árak jellegzetes fluktuációja tapasztalható, lényegében hasonlóan a Corn Law 1846-os visszavonása után történt árváltozásokhoz. A fluktuáció kialakulási mechanizmusának különböző történeti magyarázatai meghatározzák és befolyásolják az angol mezőgazdaság és élelmiszergazdaság fejlődésének értékelését, amely kétségtelenül kulcsprobléma a XIX. század angol történelmében. Mindeddig döntően úgy látták az angol történészek, hogy az angol gabonaárak változása a gabonatörvények visszavonása előtt érzéketlen volt a külföldi hatásokra. Ez a feltételezés arra a nézetre alapul, hogy egészen 1846-ig, de még később is a gabonaimport az angol belső fogyasztásnak csak egészen kis részét fedezte, és normális termés esetén Anglia, úgy látszik, gabonából önellátó volt. Ezért úgy látják, hogy az áringadozások a rossz és jó termések fluktuációját követik, valamint elsősorban a rossz termés — magas ár — nagyobb import és jó termés—alacsony ár—csökkenő import mechanizmusok hatottak. A túlságos leegyszerűsítés mellett mind az empirikus adatok, mind a magyarázati mechanizmus logikája ellentmond ennek a sémának. A tények azt mutatják, hogy a buzaárak állandó csökkenése és 1846-ig az angol belső termelés növekedése volt tapasztalható. Másrészt azonban kimutatható, hogy végig az egész perióduson a piacon gabonahiány mutatkozott, mint meghatározó elem. Maga a rossz termés—magas ár; jó termés—alacsony ár feltételezés egyszerűen körbenforgó. A rossz illetve jó termést közvetlenül a magas ár—alacsony ár adat-

sorokból következtetik. Olyan fontos tényeket pedig meg sem vizsgáltak, hogy a termésnövekedés abszolut volt-e egy főre számítva, vagy pedig csupán követte a népesség szaporodását, és így végig azonos arányú gabonahiány maradt, mint ahogy ez így is volt. A szerzőnő feltételezése ezzel szemben az, hogy az állandó hiány esetén az angol piacot még a gabonatörvények időszakában is az importár szabályozta, hiszen a gabonafogyasztás ismert rugalmatlanságát feltételezve a brit farmerek még bő termés esetén is sebezhetőek voltak a külföldi versenytársak még alacsonyabb árai által, mint ahogy valójában azok még az 1835-ös legalacsonyabb angol árak idején (39 s 4 d/quarter) is még ennél is alacsonyabbak voltak (Poroszország 24 s 6 d/quarter; Dánia 19 s 3 d/quarter). Az áranomáliákat úgy magyarázhatják, hogy igen magas ár akkor állt elő, ha Angliában rosszabb termés és a külföldi szállítás valamilyen akadályoztatása állt elő, míg a nagyon alacsony ár jó angol termés és az erre érzéketlen további magas import egybeeséséből adódott. A megfelelő adatok és a meglévő adatok helytelen analízise hiányából adódó circulus vitiosust Fairlie egy fontos új, illetve elhanyagolt adatsor vizsgálatával akarja áttörni. Közli Anglia és Wales ellenőrzött piacainak gabonaeladási mennyiségi adatait, azokat az adatsorokat, ahonnan az áradatokat régebben számították. Még ha figyelembe vesszük, hogy nem termelési, hanem eladási adatokról van szó, akkor is szép a fluktuáció jelentkezése a grafikonon. Az adatok bizonyítják, hogy az áralakulásban a hazai termés a függő változó volt. Látva az angol búzatermelés lassú növekedését 1846-ig, majd a csökkenést, hozzávéve az angol búzaáraknak a XIX. században végig csökkenő tendenciáját állandó mennyiségi deficit mellett, azt a következtetést vonja le, hogy ez a gabonatörvények visszavonásának következménye volt és arra enged következtetni, hogy a belső termelésnövekedés a védelem pajzsa alatti túlzott termőterületnövelés illetve túlzott tőkeberuházás eredménye volt. Így érthető lesz az a fontos jelenség, hogy a 60-as években rohamosan megy tönkre a gabonatermesztő kisbirtok a belső és külső konkurrencia hatására, mert nem bírhatta ki a normális piaci feltételek körülményeit. 1846 után az importhányad a gabonafogyasztásban egyre növekedett, mégis a csökkenő ártrend esése állandó jellegű és egyenletes maradt, mert a korábbi mesterségesen magas angol ár, mint kiindulópont hatása egybeesett az európai gabonaárak növekedési trendjével.

(The Economic History Review, 2nd ser. XXII. 1969. 1. szám. 88—116. l.) *H. I.*

J. D. Gould:

Hipotetikus történelem

A szerző az „Új Gazdaságtörténeti" iskola, például Fogel professzor történelmi módszereiben megfigyelhető és újabban a gazdaságtörténetírásban ennek nyomán újra elterjedt „mi lett volna, ha . . . " érveléstípusokat elemzi és kritizálja. Nem lehet az ilyen módszerek bizonyos, elég csekély, megvilágító erejét tagadni, de logikájuk érvényességi területét és feltételeit pontosan körül kell írni. Éppen elégszer lehet ezzel az érvelési módszerrel „negatív bizonyítás" jelszó címén találkozni, hogy ezt a diszkussziót érdemes legyen levezetni.

A tényeknek ellentmondó bizonyítást meg kell különböztetni a hipotézist alkalmazó módszertől. A hipotézis megalkotója mindig azt feltételezi, hogy az előrebocsátott magyarázat-vázlat tényekkel bizonyítható lesz. Aki azonban a tényekkel szembehelyzkedő bizonyítás útját választja, az tisztában van azzal, hogy kiindulópontja tényszerűleg hamis. Ennek a módszernek tehát egyszerűen nem lehetséges ténybeli verifikációja.

Nézzük az első logikai problémát. Milyen szintű általánosításhoz juthatunk ezzel a módszerrel? Vegyünk egy pédát: Akik ezt a cikket adott időpontban A, B, C könyvtár-

ban olvasták, férfiak voltak. Mi a helyzet azzal a következtetéssel, hogy W, aki szintén A, B, C jól fűtött könyvtárak valamelyikében olvasta a cikket, ezek szerint férfi kellett, hogy legyen. Ez nyilván hamis. Az előzőekből csak azt a következtetést lehetett volna levonni, hogy a W cikk olvasása közben nem volt kitéve fagyhalál veszélyének. A logikai különbség a két következtetés között abban van, hogy míg az első egy esetleges körülményből akart általánosítani, addig a második egy törvényszerűséget használt fel az evidencia kimutatására. Ha ez egyáltalán lehetséges, a történésznek ilyen törvényszerűségeket kell magyarázatai számára keresnie. Ez csak ismétlődő jelenségek esetén képzelhető el. Ha ilyen van, akkor viszont a hipotézist-használó és a tényekkel szemben bizonyító érvelésmenet logikailag azonos értékű, csupán a direkt és indirekt út különbségéről van szó. Logikailag mindkettő a törvényszerűségre vonatkoztatja magát, tehát lényegében szó sincs a tényekkel szembeni bizonyításról. Erre akkor van szükség, ha egyedi tény vagy esemény magyarázatát keressük. Lássuk az angol történészek ismert problémáját: milyen hatással volt az ipari forradalom az életszínvonalra? A kielégítő magyarázathoz egy oksági sort kellene felmutatni. Törvényszerűség ipari forradalmak lefolyására nincs, ez egyedi történés volt. Másrészt szembetűnő a történés hosszú ideje és a társadalom egészét felölelő komplex jellege, nyitottsága. A vizsgálatok csak valószínűségi és statisztikai összefüggésekre támaszkodhatnak. Direkt úton lehetetlennek látszik bármit is bizonyítani. De vajon jobban látnánk az ipari forradalom hatásait, ha feltételeznénk, hogy Angliában nem volt ipari forradalom? Mit helyettesítenénk be az adott időszak történetébe? Ilyen nyitott folyamatok esetén ezt a módszert nem lehet követni, de különben is, a tényekkel szembeni bizonyítás módszere nem egyszerűen a direkt bizonyítás hibáit kiküszöbölő út, hanem egy másik út. Tartalmilag a probléma egy adott történés lényegének a meghatározásában van, ami a módszertani kérdések fölött áll. Azt az utat lehet követni, hogy a bonyolult történést fő részeire bontjuk. Itt lép fel a másik logikai nehézség. Zavar keletkezik abból, hogy nem tudjuk azokat a hatásokat specifikálni, amelyeket a megváltoztatott, feltételesen nem létezőnek tekintett elem a struktúra más elemeire gyakorolhatott, a történésben létrejött összes indirekt mechanizmus ellenőrizhetetlenné válik. Az oksági sorok szétesnek, egyszerűen belső kör képződik a bizonyításban, melyből többé lehetetlen kitörni. Persze voltaképp ez a probléma is elsősorban a történelmi anyag sajátosságainak eredménye, nem pedig a bizonyítás menetének logikai hibája. A módszert úgy látszik, hogy csak egyedi, de nem nyitott jellegű történelmi események vizsgálatánál lehet alkalmazni. Mi marad ezek után? Nézzünk meg egy példát! Nemrég vizsgálták az export változásának hatását a brit ipari termelésre a XIX. század hetvenes éveitől kezdve. A kiemelt ellenőrző tényező az ipari termelés „input—output" matrixa volt. A szerző eredménye az volt, hogy ha 1872 és 1907 között az export ugyanolyan arányú lett volna, mint 1854 és 1872 között, — feltéve, hogy az 1907-re számított matrix helytálló adatokra épült és az ipari struktúrában más fő változás nem volt —, akkor Anglia ipari termelésének értéke 1907-ben 4,3 millió font lett volna a tényleges 1,8 millió helyett. Ebből arra következtetett, hogy a fejlődés lelassulásának oka az export csökkenő arányában keresendő. Ez azonban hibás következtetés. Az export volumen mellett még sok más A, B, C . . . n tényező (pl. munkaerőpiac; más országok gyorsabb fejlődése stb.) okozhatta, hogy Anglia nem érte el az azonos export-arány mellett kalkulálható ipari termelési értéket 1907-ben. Végeredményben a bizonyítás nem azt mondja, hogy az export-növekedés elmaradása volt az ok, hanem azt, hogy — ha ezt eddig nem tudtuk volna —, az export nem növekedett egyenletesen a korábbi évekkel összehasonlítva, mert a többi tényezőt azonosnak feltételezve számított értéket a tényleges fejlődés nem hozta létre. Ilyen típusú eredménynél többet, a tényeknek ellentmondó utat követő bizonyítás nem mondhat, néha azonban ez is segítséget jelenthet a magyarázatban. Mégis gyakran látunk a modern gazdaságtörténetben hasonló illusztratív magyarázatokat. Ez tulajdonképpen az ökonómiai gondolkodásmód

eredménye. A piacon valóban vannak alternatívák, melyek közt a kereslet és kínálat, nyereség és veszteség mérlegelésével választani lehet. A gazdasági alternatívák utólagos vizsgálata hozza csak létre azt a látszatot, hogy jogunk van megnézni, mi lett volna történelmileg, ha a másik lehetőséget választják. Ez csak illusztrálás lehet, nem magyarázat, hiszen maguk a gazdaságtörténészek sem erre építenek tulajdonképpen. Fogel kimutatta, mennyire tehetetlen lett volna Poroszország vasút nélkül a porosz—francia háború idején, ezzel *illusztrálva* a vasút jelentőségét. Az a feltételezés, miszerint valami más is átvehette volna a vasút szerepét, még Fogel szerint sem fontos.

(The Economic History Review, 2nd ser., vol. XXII. 1969. 195—207. l.) *H. I.*

G. R. Hawke és H. C. Read:

A vasúti tőke az Egyesült Királyságban a XIX. században

A vasút a múlt század legnagyobb angol találmánya volt. Óriási adathalmazt publikáltak már eddig is a vasutak fejlődéséről, mégis még mindig találhatók a történettudomány által még fel nem tárt fontos vonatkozások. A tanulmány legfőbb része a vasutakba befektetett tőkék volumenét regionális eloszlásban és összesítve is megadó adatsor, amely a vasút kezdeteitől, 1825-től az első világháború kezdetéig, 1913-ig rögzíti a vasúti tőke általános helyzetét az Egyesült Királyságban. Az új adatsor három vonatkozásban ad új felvilágosításokat a történésznek: egyrészt elárulja magának az angol vasútnak a fejlődési sajátosságait, másodrészt új összefüggésekkel szolgál a tőkefluktuáció és az általános gazdasági válságok viszonyáról, harmadrészt fontos információkat hordoz az egész angol tőkepiac XIX. századi helyzetéről. A két szerző felveti az általuk összegyűjtött adatok interpretációjának mindhárom lehetőségét, de maguk csak vázlatosan végzik el az elemzéseket.

A vasutak fejlődése regionálisan mindvégig egyenlőtlen volt. A legjobban az angol és walesi területeken fejlesztették, a skót és ír vasutak fejlődése mindig csak követte ezt. Időben is fáziskésésben volt a skót és az ír vasutak kiépítése az angolhoz képest. Ez a tőke számára szinte folyamatos befektetési lehetőségeket jelentett. A vasútépítésben kedvező fellendülés volt tapasztalható a legkorábbi kezdetekben az 1830-as években, majd az 1840-es években a vasút angliai elterjedése hozott magával fellendülést. Ezután a század folyamán már csak háromszor volt rövidebb időre, néhány évre, fellendülés a vasútépítésben és fejlesztésben. Ezek a 60-as évek elején, a 70-es évek elején és a századforduló körüli néhány évben voltak. Megfigyelhető, hogy a fellendülési periódusok fluktuációja elmaradt az általános gazdasági válság ciklusai mögött. De ez nem tudható be egy tudatos anticiklikus politika eredményének. A gazdasági válság közvetlenül a tőkefelhalmozásra hatott és a felhalmozásban már mutatkozó ciklus és ennek konkrét gazdasági aktivitásbeli következményei között egy „kihordási" idő jelentkezett, és ez okozza azt, hogy a vasútépítésre fordított költségek hullámai nem esnek egybe az általános gazdasági tevékenység ciklusaival. Ez még a regionális egyenlőtlenségekkel is összefügg, az angol, a skót és az ír fellendülési periódusok közt rendre 1—2 év különbség volt észlelhető. Ez arra is fényt derít, hogy ebben a gazdasági ágban korántsem beszélhetünk „ideális" tőkepiacról. Már a legkorábbi időszaktól a regionális fejlesztési politika függött bizonyos tradícionális és helyi politikai megfontolásoktól is, másrészt azt kell figyelembe vennünk, hogy a vállalkozokat nemcsak a vasúti társaságok helyzete, hanem a részvény-piac hullámzása is befolyásolta. Ez sokszor nem esett egybe a gazdasági tevékenység ösztönzői egyéb elemeinek hullámzásával. 1860 után a regionális politika sajátosságai eltűntek és a vasúti tőke piaca már jobban alkalmazkodott az általános igényekhez.

Az ábra jól mutatja, hogy 1847-től kezdve, a tartozások és követelések formájában jelentkező, kifizetésre kerülő tőke aránya a 25%-tól nem tér el többel mint ± 4%-kal, az 1830 és 1847 közötti időszakban a változások 23—37% közé esnek, és ezeknek az éveknek a számadatai tükrözik a vasútalapítás és -építés menetét. Úgy tűnik, általában véve, hogy a kezdeti időszakban, elsősorban az 1840-es évek első felében a részvényeseket kevéssé befolyásolta az azonnali nyereség rátája, a társaságok nagy befektetéseket eszközöltek, és a részvényesek inkább abban voltak érdekelve, hogy osztalékukat rendszere-

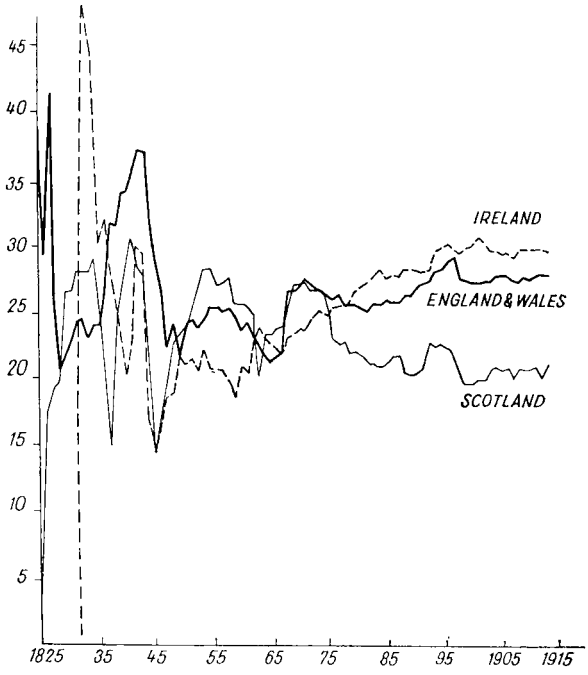

1. ábra. Az Egyesült Királyság vasutai: a tőkealapoknak a gazdasági tevékenységből eredő növekedése százalékarányban kifejezve, 1825—1912 között

sen megkaphassák, ami arra mutat, hogy a folyamatot ekkor még elsősorban a társaságok egymással versengve felkínált rátái közötti választás befolyásolta. Az így kapott kép lényegében azonos a hagyományosan kialakított elemzésekkel, de a két szerző felhívja a figyelmet, hogy az itt közölt adatok részletesebb tanulmányozása még sok érdekességet rejthet magában.

(The Economic History Review, 2nd ser., vol. XXII. 1969. 269—287. l.) *H. I.*

William A. Hoisington:

Osztály osztály ellen. A Francia Kommunista Párt és a Komintern

A tanulmány a Francia Kommunista Párt 1928. évi választási politikájának keresztmetszetében elemzi nemcsak a francia párt, hanem a Kommunista Internacionálé akkori „osztály osztály ellen" politikáját. A szerző szerepelteti és elemzi az Internacionálé akkori legbefolyásosabb vezetőjének, Buharinnak és a latin titkárság (ez Franciaországgal, Olaszországgal, Belgiummal, Spanyolországgal, Portugáliával és Latin-Amerikával

foglalkozott) akkori vezetőjének, J. Humbert-Droznak személyét, s utal arra, hogy kettejük bizalmas levelezéséből úgy tűnik, hogy noha hivatalosan ezt a politikát támogatták, Buharin maga sem hitt ennek hasznosságában. Humbert-Droz pedig Buharin híve volt, s annak leváltása után neki is távoznia kellett a latin titkárság éléről.

Ugyanakkor éppen ő volt az, aki 1926-ban fellépett a francia párt olyan törekvései ellen, hogy az a szocialistákkal jusson megállapodásra, amit veszélyesnek ítéltek, s az Internacionálé megbízottai ilyen értelemben instruálták a francia pártot, olykor személyesen is. A tanulmány tárgyalja, milyen különbizottság foglalkozott a francia párt politikájával, hogyan befolyásolta azt a polgári baloldallal (amibe ekkor beleértették a szocialistákat is) való szövetség feladására.

A tanulmány kitér arra is, hogy ez a politika milyen következményekkel járt, amikor a kormány erőteljesebben lépett fel a kommunista párt s annak vezetői háborúellenes fellépései ellen, s a kormány fenyegetéseit megtorlás, letartóztatás is követte. A szerző kitekint a szakszervezeti egység kérdésére is, majd részint a jelzett változásokkal hozza összefüggésbe azt is, hogy a kormány újabb választási rendszert dolgozott ki a kommunista párti képviselők megválasztásának megakadályozására. (A szerző itt idézi a különféle politikusok kijelentéseit erre vonatkozóan — módszerben pedig ekkor vezetik be a választási körzetek szerinti szavazást, illetőleg ekkor szorgalmazzák a körzetenkénti összefogás gondolatát a kommunisták ellen.)

1927-ben egymást érik a letartóztatások a Politikai Bizottság, a Központi Bizottság és a szakszervezeti vezetők köréből. 1928-ban a párt választási politikája megmerevedett, s ilyen értelemben befolyásolta Humbert-Droz is a pártot, mint a nyugat-európai titkárság vezetője; értesítette a francia vezetőket az „osztály osztály ellen" irányvonal elfogadásáról, aminek egyik következménye az volt, hogy a francia párttól régi választási politikájának módosítását követelték meg. A régi politikát, amikor a párt, ahol esélyes baloldali jelölt lépett fel, ott visszalépett a második fordulóban ennek javára, oppor unistának bélyegezték. A pártban M. Cachin ellenezte az új megmerevedést és a párt „paraszt szakértője", Jean Renaud szintén ez ellen lépett fel, míg J. Doriot ingadozott, az új irányvonalnak Thorez, Sémard, Monmousseau, B. Frachon és Barbé volt a híve.

A cikk ezután elemzi a francia kommunista párt vezetőinek, a párt orgánumának reagálását az új taktikai irányvonalra, majd azt, hogy a Komintern Végrehajtó Bizottsága 1928 februárban miként tárgyalta újra a francia kérdést, s ennek újabb visszagyűrűdzését a francia kommunista mozgalomban.

A tanulmány megvilágítja, hogy az új irányvonalra miként reagáltak a polgári baloldal pártjai, valamint a francia szocialisták. Az utóbbiakról a szerző árnyaltabb képet festett, s a párt belső áramlatainak megfelelően szólaltatja meg a párt bal-, jobboldali és centrista vezetőit: Renaudelt, Paul-Boncourt, Blumot és Auriolt, illetőleg Zyromskit.

W. Hoisington a lapok értékeléseiről is számot ad, s megkísérli, hogy a szajnai pártszervezet keresztmetszetében is megvilágítsa, miként reagáltak a vitakérdésekre a kommunista és szocialista pártban.

(International Review of Social History 1970. 1. sz. 1942. l. *J.*

Ferenc Tibor Zsuppán:

A Magyar Tanácsköztársaság és a brit katonai képviselők, 1919 április—június

A november 3-i, majd 13-i fegyverszünet kapcsán számos francia, olasz, amerikai és brit tiszt érkezett Bécsbe és Budapestre a fegyverszünet ellenőrzésére. A fenyegető éhinség, a folytatódó blokád, a társadalmi megmozdulások és a nagy területveszteségek

kilátása által felkeltett nacionalista érzelmek nem tették lehetővé, hogy ezek kizárólag katonai ügyekkel foglalkozzanak, ráadásul egyéb diplomáciai képviselet hiányában kötelességük is volt jelentéseket továbbítani Ausztria és Magyarország politikai és társadalmi viszonyairól. Időnként — utasításaik ellenére — független akciókat is folytattak, látva a békekonferencia nyilvánvaló nemtörődömségét.

Angol részről két tiszt bonyolódott be a magyarországi belpolitikába, s mindketten aktív részt vállaltak a Forradalmi Kormányzótanács megdöntéséhez vezető folyamatban. Sir Thomas Montgomery-Cuninghame a háború előtt katonai attasé volt Bécsben, most ő lett a brit misszió vezetője. F. Williams-Freeman korvettkapitány Troubridge admirális, a Belgrádban székelő szövetségesközi Duna-misszió vezetőjének volt az alárendeltje. Két csatorna állt előttük nyitva: az egyik Belgrádon át a brit hadügyminisztériumba vezetett, a másik a telefon—távíró, illetve a személyes érintkezés volt Bécsel, ahonnan Montgomery-Cuninghame-en keresztül közvetlen kapcsolat volt a párizsi brit békeküldöttséghez.

Montgomery-Cuninghame jelentésben számolt be a magyarországi szociáldemokrata vezetőkkel február 26-án folytatott megbeszéléséről. A hadseregbeli kommunista agitáció, elsősorban Pogány semlegesítésére Böhmöt látta a legalkalmasabbnak. Javaslatai: diplomáciai elismerés, koalíciós kormány létrehozása, szövetséges nyomás az utódállamokra, hogy együttműködésükkel teremtsék meg egy Duna-konföderáció lehetőségét.

A Vix-jegyzék visszautasítása technikailag a hadiállapot visszaállítását jelentette, ezért március 22-én monitorok és aknavetők jöttek fel Belgrádból és elszállították a budapesti antant-missziókat. Williams-Freeman azonban maradt, „hogy segítségére lehessen a Pesten tartózkodó külföldieknek", figyelte az eseményeket, szót emelt a Kormányzótanácsnál a túszok érdekében, információkat gyűjtött a Vörös Hadseregről, valamint az országban és külföldön működő kommunista ügynökökről. Teljesen szabadon mozgott, mert „elsőosztályú munkás" igazolványt kapott. Smuts útját helytelenítette, mert növelte a rendszer tekintélyét. Április 19—20-án az „Ébredő magyarok" (a jelentésben is jobboldali beállítottságúként jellemzett személyek) memorandumot adtak neki át, melyben katonai beavatkozást kértek.

Montgomery-Cuninghame-et Bolgár bécsi magyar követ Budapestre hívta, hogy működjék közre jelenlétével a kormány átalakításában. Ugyanezt javasolta Ágoston és az amerikai Brown, a Coolidge-misszió Budapesten tartózkodó tagja is. Értesüléseik szerint Kun Béla hajlandónak mutatkozott Svájcba utazni, hogy ezzel megkönnyítse az átalakítást, ha cserében megállítják a román előnyomulást. Ezzel csak „lélegzetvételnyi szünet"-et akart elérni, de a mérsékelt szocialisták (Weltner, Peyer) nem voltak hajlandóak belépni a Kormányzótanácsba.

Sikernek tekinthette a két brit tiszt, hogy ismételt közbelépésükre május 3-án a békekonferencia elállt korábbi döntésétől, miszerint a Tanácskormány képviselőit meghívják Párizsba a békeszerződés aláírására. Williams-Freeman határozott kommunistaellenes politikára akarta rábírni a brit békedelegációt, de a hivatalos álláspontot így vázolták előtte: „a szövetségeseknek nincs semmiféle politikájuk Budapesttel szemben". Május 30-án Freeman találkozott a szakszervezeti vezetőség öttagú küldöttségével, akik egy szakszervezeti kormány fogadtatása felől érdeklődtek. A korvettkapitány négy feltételt szabott meg, köztük a magántulajdon visszaállítását. Az ilyen jellegű tárgyalásokra nem volt felhatalmazva, de Montgomery-Cuninghame párizsi útjából azt szűrte le, hogy az elfoglalt konferencia nem törődik vele, mit csinálnak, tehát a legjobb, ha önhatalmúlag cselekszenek Magyarországon. Freeman — és sok szakszervezeti vezető — azt remélte, hogy a júniusi pártkongresszuson békés úton olyan változásokat érthetnek el, amelyek az antant helyeslésével találkoznak, sőt talán a blokád megszüntetéséhez vezetnek. Ez a reményük az ismert körülmények között meghiúsult, a belügyi népbiztosság

pedig elhatározta Williams-Freeman letartóztatását, aki ezért június 18-án titokban Bécsbe távozott. Az antanttal ezután az új bécsi követ, Böhm tartotta a kapcsolatot. A két brit tiszt jelentősége egyes szocialista körök bátorítása volt és „azoknak a tárgyalásoknak a megindítása, amelyek eredményüket később hozták meg".

(The Slavonic and East European Review, XLVII. évf. 108. sz. 1969 jan. 198—218. l.) J. G.

Gerd Voigt:

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom meghamisítása az újabb nyugat-német történeti irodalomban

Az Októberi Forradalom félszázados évfordulója alkalmából a konferenciák, folyóirat- és újságcikkek, tanulmányok, önálló feldolgozások egész tömege zúdult a nyugatnémet hallgatóra, ill. olvasóra. Bár ezek a feldolgozások gyakran — s nem is éppen lényegtelen kérdésekben — egymással is ellenkeznek, alaptendenciájuk egyöntetűen annak kimutatása, hogy a bolsevikok 1917-es politikai programja történetileg meghiúsultnak tekinthető, a megvalósult szocializmus megkövesedett, ellentétektől repedezett, haladás kizárólag az anyagi termelés, az életszínvonal-emelkedés, a technika és a természettudományok fejlődése területén mutatkozik. A Szovjetunió történelmi útján új nehézségeket jósolnak, amelyek a szocialista ideálok teljes leépítésére, a marxizmus—leninizmus lassú eróziójára fognak vezetni. A legtöbb szerző a konvergencia-elmélet mellett tesz hitet. A kommunista társadalmat — alap- és egyes kérdésekben bekövetkezett torzulásaitól eltekintve is — utopisztikus-megvalósíthatatlan vágyálomnak tartják.

A forradalom jubileumára megjelent nyugat-német történeti kiadványokban számottevő helyet foglalnak el a forradalom „igazi" történetének megvilágítását ígérő dokumentumkiadványok. Ezek (M. Hellmann, R. Kohn, az Osteuropa folyóirat visszaemlékezései) általában ellenforradalmi oldalról származó megnyilatkozásokat közölnek. Ha köztük elszórtan netalán hiteles szovjet dokumentumokat is elhelyeznek, más jellegű összekötő szöveggel igyekeznek hatástalanítani.

A kiadványokban bő teret kapnak a különböző, nem egyszer egyenesen fantasztikus áltörténeti spekulációk. Ezek sorában első a forradalom elkerülhetőségét bizonygató nézet. Egyes szerzők szerint Sztolipin reformjainak és az első világháború előtti nagyarányú ipari fellendülésnek a folytatása kifogta volna a szelet a forradalom vitorláiból. K. H. Ruffmann viszont nem lát egyebet a forradalomban, mint az ipari társadalomra való kissé erőszakos áttérést; a Bolsevik Párt az ő szemében az ipari társadalmat felépítő új vezető réteg mintapéldája. Ruffmann más könyvében Trockij nézetét melegíti fel, aki szerint, ha a burzsoázia megoldja az agrárkérdést, nem kerül sor proletárforradalomra. W. Conze szintén azon a véleményen van, hogy az 1890-es évektől kibontakozó gyors ipari fejlődés és az 1906-ban megkezdett agrárreformok megmenthették volna Oroszországot a forradalomtól. Máskor viszont azt fejtegeti, hogy a forradalom bolsevikok nélkül is jött és győzött volna. Van olyan felfogás is, mely az orosz iparosodást Sz. Ju. Witte idejétől a szovjet ötéves tervekig egységes folyamatnak fogja fel, amelyet a bolsevik hatalomátvétel sem nem gyorsított, sem nem lassított, sem nem befolyásolt.

A spekulációk második csoportja annak bizonyításán fáradozik, hogy az orosz uralkodó osztály ügyesebb politikával, az államapparátus erősítésével és fejlesztésével, a duma-pártok közt mutatkozó ellentétek („uralmi" és „szövetkezeti" irányzat) áthidalásával megőrizhette volna hatalmát.

Az alternatíva-lehetőségek harmadik változatát a különböző politikai kombinációk alkotják, amelyek hol a mensevikekből, szociálforradalmárokból, a párton belüli ellenzékből, hol más csoportosulásokból igyekeznek a bolsevikokat helyettesítő kormányképes többséget létrehozni (C. G. Strohm, a szociáldemokrata G. Scheuer és J. Scholmer).

Az újabb nyugat-német történeti irodalom görcsös erőfeszítéseket tesz a forradalom világtörténeti jelentőségének elhalványítására, miközben nem fukarkodik az egymás elleni — nemegyszer éles — kritikával sem (W. Laqueur). Ósdi, rég megcáfolt rágalmak tarkán keverednek újsütetű leleményekkel. Fölmerül a „német arannyal" megvesztegetés meséje (Ruffmann); a forradalomnak az egyszer anarchistának és individualistának, máskor közösségi szelleműnek mondott orosz népjellemből való magyarázata (Ehlert); a forradalomnak a bolsevikok és a pétervári Forradalmi Katonai Bizottság államcsínyévé való degradálása (Scheuer); az iparosodás szükséglete és az agrártársadalom közti ellentmondásból konstruált „újtípusú forradalom" legendája (Geyer); a „totális állam", az „ipari társadalom" és a „fejlődési diktatúra" hármas kombinációja (Löwenthal); a „befejezetlen forradalom" trockista modellje (I. Deutscher); a leninizmusnak olyaténképpen való diszkreditálása, mintha az csupán a marxizmusnak az orosz „hagyományokkal" való egyesítése lenne stb.

Végül nem szabad megfeledkezni a forradalommal foglalkozó nyugat-német történeti irodalom pártellenes jellegéről. Tagadják a Szovjetunió Kommunista Pártja proletár jellegét, vallási szervezetként aposztrofálván azt (B. Lewytzkyj); a bolsevikokat a hatalom megszállottjaiként, Lenint egyenesen a „forradalom démonaként" jellemzik (L. Nagy). A pártellenesség mellett állandó motívuma ezeknek a munkáknak a marxizmus—leninizmus gyakorlati csődjének, a szocializmus feltartóztathatatlan ideológiai eróziójának bizonygatása.

„A fő támadás — vonja le végkövetkeztetését a szerző — a marxizmus—leninizmus elmélete, a szocializmusnak gyakorlatilag először a Szovjetunióban kipróbált modellje ellen irányul. Az októberi forradalomról szóló nyugat-német történeti irodalom közös alapjának minduntalan a kommunista-ellenesség bizonyul."

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1970. 3. szám 353—365. l.) *B.*

Konrad Kwiet:

A Mussert-mozgalom történetéhez

Bár a holland történészek példaadó módon tisztázták a holland fasizmus lényegét, megjelenési formáit, fejlődési szakaszait, eredményeik nem kerültek be a nemzetközi fasizmusról folyó vitába. A tanulmány ezt a feladatot kívánja megoldani, s egyben ki akarja szélesíteni az általános fasizmus-elmélet megalkotásához szükséges bázist.

A holland fasizmus egy olyan országban fejlődött ki, amelyben alig voltak meg a fasiszta mozgalom létrehozásához szükséges gazdasági, társadalmi és politikai feltételek. Az első világháború okozta gazdasági és társadalmi megingást csakhamar ellensúlyozta a háború utáni gazdasági fellendülés, amelyben nagy szerepet játszott a külföldi tőkebeáramlás és az iparosítás. A holland fasiszta mozgalom fejlődése szempontjából döntő jelentősége volt annak a körülménynek, hogy a holland ipar egyáltalán nem nyújtott anyagi segítséget a háború után itt is feltűnő antidemokratikus csoportoknak. Ez igazolja Otto Bauernek azt az 1936-ban kifejtett tételét, miszerint a fasizmus az ipari államok közül csak azokban az országokban győzhet, amelyekben a nagytőke a válság idő-

szakában felhasználja az elégedetlen és fenyegetett helyzetben lévő kispolgárokat és parasztokat a munkásosztály ellen, és pénzbeli támogatást nyújt nekik. Minthogy ez Hollandiában nem történt meg, az 1920-as években alakult jobboldali tekintélyelvi és fasiszta csoportocskák kicsik és jelentéktelenek maradtak.

Ez a helyzet akkor változott meg némiképp, amikor Anton Andriaan Mussert, egy népiskolai igazgató mérnök fia 1931-ben, tehát a gazdasági világválság idején kibontotta a Nemzeti-Szocialista Mozgalom (National-Socialistischen Beweging) zászlaját. Hollandiát a többi kapitalista országnál később érte el a válság, de akkor elég mélyen érintette; mélypontját 1933—36 között érte el. Ez a későn kibontakozó válság emelte szárnyára a holland fasiszta mozgalmat, amely az 1935. választásokon elnyert 300 000 szavazattal az összes szavazatok 8%-át kapta, és az ország ötödik pártja lett. Szavazói az elégedetlen városi és falusi kispolgárságból, az altiszti, tiszti és hivatalnoki karból, a nacionalista burzsoáziából és a holland kelet-indiai ültetvényesek közül kerültek ki.

A mozgalom programjában a nemzetiszocialista Európa önálló részét képező Nagy-Hollandia megvalósítását, a holland nép egységének és morális erejének helyreállítását, a nagybankok, nagyüzemek különböző formák közt történő államosítását s ugyanakkor a magántulajdon fenntartását hirdette. Az antiszemitizmus és fajelmélet kezdetben idegen volt a mozgalomtól; 1938-ig zsidók is lehettek tagjai. Mussert 1936-ban XI. Pius pápához intézett, kiengesztelődést kereső levelében a következő programpontokban határolta el magát a német nemzetiszocializmustól: 1. erőszakos forradalomra való törekvés; 2. faji eszme; 3. antiszemitizmus; 4. állami abszolutizmus. A mozgalom ebben az időben közelebb állt az olasz fasizmushoz, mint a német nemzetiszocializmushoz, és nem Hitlert, hanem Mussolinit tekintette eszményképének.

A holland fasizmus meglepő előretörése egységes fellépésre késztette a holland demokratikus erőket, a munkásságot, az ipart és az egyházakat is. Az erőteljes korlátozó intézkedések és rendszabályok a gazdasági fellendüléssel karöltve véget vetettek a holland fasizmus rövid ideig tartó virágkorának. Az 1937. évi parlamenti választásokon a párt a szavazatoknak már csupán 4,2%-át tudta megszerezni, s taglétszáma 29 000-re apadt. Ebben az időben hatol be erősebben a német nemzetiszocialista mozgalom a holland mozgalomba, elsősorban a holland-indiai katonatiszti származású jogász, Himmler bizalmasa, Rost van Tonningen révén. Az őáltala képviselt erős antiklerikalizmus és antiszemitizmus mostmár a holland mozgalomra is rányomta bélyegét. Tonningen nem a Nagyholland, hanem a Nagygermán Birodalomnak volt a híve, amelybe szerinte Hollandiának is fenntartás nélkül be kell olvadnia.

A német csapatok 1940 májusi bevonulása Hollandiába nem csupán a teljes politikai elszigeteltség, hanem a teljes megosztottság és frakcióharc állapotában találta a holland nemzetszocialista mozgalmat. Bár Mussert a németek bevonulása előtt többször kijelentette, hogy megválik politikai tevékenységétől, ha Hitler csatlós államává teszi Hollandiát, ígéretét a németek bevonulása és berendezkedése után nem váltotta valóra.

A németek bevonulásától a holland nemzetiszocialista mozgalom uralomrajuttatását várta. Hitler azonban olyan gyászos tapasztalatokat szerzett a norvég Vidkun Quisling-kormánnyal, hogy mindvégig ellenállt Mussert ilyen irányú követelésének. Mussertnek annyit sikerült elérnie, hogy 1941-ben pártja az egyetlen hivatalosan engedélyezett holland párt, jómaga pedig 1942-ben a holland nép Führere lett. Politikai koncepciója azonban a Hollandiában is hatalmi harcot folytató politikai, párt- és SS-vezetés malomkövei közé került, és teljesen felőrlődött. A Mussert-mozgalom csekély tömegbázisa és politikai befolyása ellenére is tőle telhetően kiszolgálta a németeket, főleg a közigazgatás középső és alsó szintjén s a mindennapi megszálló politikában.

1944 szeptemberében a szövetséges csapatok közeledtének hírére teljesen összeomlott a holland nemzetiszocialista mozgalom. Mussert hívei pánikszerűen menekültek

Németországba. Mussertet 1945 májusában letartóztatták, s bíróság elé állították. A bíróság előtt ártatlannak vallotta magát, csupán környezetét hibáztatta. A bíróság mint népárulót és háborús bűnöst halálra ítélte. A holland Führer 1946. május 7-én a reggeli órákban állt a kivégző osztag puskacsövei elé.

(Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1970. 2. szám. 164—195. l.) *B.*

André Banuls:

A Der Scherer c. népi lap. Adalék Hitler diákéveihez

Hitler antiszemitizmusának kialakulását az eddigi kutatás 1908-ra, végleges bécsi átköltözése idejére tette, s döntő szerepet tulajdonított benne egy fantaszta firkásznak, az árja-germánság és a szőke miszticizmus obskurus képviselőjének, a bécsi Adolf Josef Lanz, alias dr. Georg Lanz Liebenfelsnek, ill. az általa 1905-től kiadott Ostara-füzeteknek. Liebenfelsnek elsődleges és döntő hatását Hitler antiszemitizmusának kialakítására az újabb kutatás — Liebenfels személyes beismerése ellenére is — megkérdőjelezi. A cikk szerzője szerint Hitler az első erős antiszemita hatást még linzi polgári iskolai tanuló korában az 1903-tól ott megjelenő, Karl Pochlatko által kiadott Der Scherer (Scher vagy Schermaus a Maulwurf nyelvjárási megfelelője, vagyis magyarul: Vakondok) c. antiklerikális és antiszemita hecclaptól kapta. Hitler antiszemitizmusának forrásvidékét tehát nem a Liebenfels-féle, hanem a Schönerer-féle nagynémet és az ebből kivált Lueger-féle kereszténységszocialista antiszemitizmus táján kell keresni.

A Der Scherer a Habsburgoktól való elszakadás és a porosz protestáns Német Birodalomhoz való csatlakozás szándéka közt ingadozó németséget határozottan Róma-ellenes szellemben igyekszik befolyásolni. Ezért túlmegy a Róma-ellenes protestantizmuson, s egy naiv, irreális germán pogányság mellett horgonyoz le. Más népekkel szemben állandóan hangoztatott teuton harciassága ellenére sem túlságosan agresszív, kivéve a fajtestvéreknek tekintett burokat leverő angolokkal szemben. Annál agresszívebb irányt követ belpolitikai kérdésekben. Ezekben demagóg módon a szegényemberek pártját fogja, és harcra tüzel a gigerlik, filiszterek, polgárság, nemesség, parlament ellen. Hevessége gyakran saját szűkebb politikai táborával, nem csupán a nagynémetből kereszténységszocialistává vedlett Luegerrel, hanem a nagynémetnek megmaradt Schönererrel is összeütközésbe hozza a lapot.

A Der Scherer nem volt nagyon elterjedt, de a hasonló meggyőződésű társadalmi csoportokra támaszkodva, elég befolyásos volt. A lapban megtalálható az a népi és német nemzeti frazeológia, amelyet később a nemzetiszocialista mozgalom s különösen Hitler átvett: „Német néptársak! Heil! Felébred a mi népünk! Csak németnél vásároljatok! Egy nép, egy isten (a nemzetiszocialisták által később a Führerrel helyettesítve), egy birodalom!" Feltűnik a lap hasábjain az ősi germán szimbólum, a horogkereszt is, amelyet a népi német mozgalom az 1890-es évektől széles körben használ és terjeszt.

A cikkíró befejezésül hangsúlyozza: „Nem arról van szó, hogy mesterkélten egy bizonyítatlan kapcsolatot konstruáljunk a Der Scherer és a diák Hitler között, hanem hogy a Der Scherernek, azon idők egyik legjellemzőbb hecclapjának bemutatásával dokumentáljuk a szembetűnő gondolati, világnézeti és formai összefüggést. Nem egyetlen személy adta Hitlernek az »eszméket«, hanem az akkori ausztriai közvélemény egész szektora. Ez arra a szimbólumra is vonatkozik, amelynek harminc évvel később Németország-szerte »minden utcán« lobognia kellett személyes diadaljelként, a keserűségek

miatti kárpótlásként és a hatalmi visszaélésre való bátorításként, lepleként annak a gigantikus, részegítő, össznémet és világszintű rabló-pandur játéknak, amelyet egy linzi kisfiú véresen komolyan álmodott, és később elképesztő módon meg is valósí tott" (203 l.).

(Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1970. 2. szám. 196—203. l.) *B.*

A folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B.), Bogyirka Emil (B. E.), Sz.-Gyivicsán Mária (Gy.), Hont István (H.). Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Krisztov Lazo (K.), Menyhárt Lajos (M.), Niederhauser Emil (N.), Orosz István (O.).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

A Magyar ENSz-Társaság Intéző Bizottsága és a Magyar Történelmi Társulat 1971. június 14-én tartott ülésén *Victor Levonovics Issrelyan*, a Szovjetunió ENSZ képviselőjének helyettese, rendkívüli és meghatalmazott miniszter „A Szovjetunió és az ENSz" címmel tartott előadást.

A keszthelyi vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1971. június 24—27-én országos történész *vándorgyűlést* rendezett Keszthelyen a korszerű történelmi műveltség kérdéseiről. A vándorgyűlésen *Szabolcs Ottó:* „A korszerű történelmi műveltség az iskolában"; *Elekes Lajos:* „Az egyetemi történész szakképzés és a korszerű műveltség problémái"; *Vadász Sándor:* „A történelmi ismeretterjesztés és az ifjúság"; *Lackó Miklós:* „Tudomány, oktatás, népszerűsítés" címmel tartott bevezető előadást. (A vándorgyűlés részletes ismertetése a Századok következő számában jelenik meg.)

Az üzemtörténeti szakosztály elnökségi ülése

A Magyar Történelmi Társulat üzemtörténeti szakosztályának elnöksége 1971. május 27-én *Jenei Károly* elnökletével ülést tartott. *Szekeres József* titkár beszámolója alapján az elnökség elfogadta a szakosztály elmúlt évi működéséről szóló jelentést, majd megvitatta az 1972. évi nemzetközi üzemtörténeti konferencia megrendezésére vonatkozó előterjesztést.

Előadássorozatok

A Magyar Történelmi Társulat bekapcsolódott a történelemtanárok továbbképzésébe s ennek következtében a Társulat szervezésében több előadássorozatra került sor.

Pest megyében 1971. június 14—16-án *Vida István:* Politikai, gazdasági, társadalmi küzdelmek hazánkban 1945—1949 között; *Glatz Ferenc:* A készülő 10 kötetes Magyarország története; *Borus József:* A személyiség és a néptömeg szerepe a történelemben; *Bodó György:* A gazdasági és társadalmi fejlődés a dualizmus korában címmel tartott előadást.

A Hajdúszoboszlón 1971. június 28.—július 3. között rendezett szakmai továbbképzés keretében *Bartha Antal* az államalapítás kora kutatásának újabb eredményeiről; *R. Várkonyi Ágnes* a függetlenségi harcok problematikájáról; *Heckenast Gusztáv* a XVIII. századi Magyarország gazdasági és társadalmi problémáiról; *Lackó Miklós* az ellenforradalmi korszak gazdasági és társadalmi fejlődésének kérdéseiről; *Borus József* a jelenkori hadtörténetkutatás legújabb eredményeiről tartott előadást.

TUDOMÁNYOS ÜLÉS EÖTVÖS JÓZSEF HALÁLA 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia dísztermében 1971. február 2-án Eötvös József halála 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia, a Hazafias Népfront, a Művelődésügyi Minisztérium, a Pedagógusok Szakszervezete, a Magyar Pedagógiai Társaság és Ercsi község Tanácsa közös szervezésében tudományos ülésre került sor, amelyen — *Ortutay Gyula* akadémikus elnöki megnyitója után — *Sőtér István* akadémikus mondott ünnepi beszédet, majd *Szabó Imre* akadémikus, *Köte Sándor* főiskolai tanár és *Szabad György* egyetemi tanár hozzászólása hangzott el.*

Sőtér István akadémikus ünnepi beszédében — bevezetésképpen — ember és kor felbonthatatlan dialektikájára utalva hangsúlyozta: korának általános vonásai nem elégségesek Eötvös megítéléséhez; életében és munkásságában tükröződik a kor, de módosul is ott annak hatása. „Eötvös jelenléte és hatóereje pedig a maga korában olyan külön színt és hangsúlyt képvisel, mely a magyar viszonyok együttesének sajátos minőséget is ad."

Eötvös életútja kettéosztott életút; 1848 után Eötvös nem azonos az 1848 előttivel, de nem is mindenben idegen tőle. A forradalom — nem volt soha forradalmár — nem okoz törést életében, hanem jelentős, de mégsem gyökeres változást. Innét nézve, szembeszökő dolog az, hogy az 1840-es években Eötvös Kossuthnál erélyesebb és intranzingensebb képviselője a polgári haladásnak, és mégis, a forradalommal Kossuth vállal közösséget. Másfelől Deák felfogásától még messzebb jár Eötvös szemlélete, mint Kossuthétól, és mégis, később egyre inkább Deák politikájához való közeledésre kényszerül és végül „a maga 48 előtti programját csak a deáki kiegyezés művébe építheti be".

Sőtét István ezután arról szólott, hogy a reformkornak a felvilágosodástól való éles elválasztása nem helyeselhető, mert egyféle felvilágosodási örökség nagyon is élő maradt e korszakban is. Így Eötvös fiatalkori írásaiban is ott munkálkodik Goethe és Rousseau eszmei hatása, amely a Marx előtti szocialisztikus eszmékkel keveredik. Mindez pedig az új irodalom, a romantika érzelem- és eszmevilágával párosul: „ezek autonóm kibontásából, kifejlesztéséből születik meg Eötvös írói-gondolkodói tudata, mely különféle módosulásokkal és változásokkal, de élete végéig fennmarad".

Az előadás második része Eötvös kiemelkedő írásainak problematikájából emelt ki néhány lényeges kérdést.

A Karthausi a polgári társadalom megvalósításáért küzdő és közben a júliusi monarchia visszásságaival, 'a rőf és mérőserpenyő' uralmának züllött viszonyaival szembenéző magyar reformerek számára keres kiutat. Eötvös nézete szerint a polgári rend kulcskérdése az önzés. A regény az önzés elleni szenvedélyes óvás, és ekképpen — akárcsak nemzedéke — a társadalmi problémákat erkölcsi problémákként fogja fel.

Az író, a politikus, a gondolkodó szorosan kapcsolódik Eötvösben, de legmesszebbre az író Eötvös jut. Ez a messzebbre jutás pedig három regényalakban — Viola és Tengelyi a Falu jegyzőjéből, és Mészáros Lőrinc a Dózsa-regényből — ölt leginkább testet.

Viola figurája a leghalványabb, mert a három hős közül az ő megteremtése volt a legnehezebb, hiszen esetében a népet ábrázolás Petőfi és Arany előtt az irodalomban kevéssé ismert vállalkozásáról van szó. Népbarátságának magányos, szinte Don Quijote-i mivoltában annál tökéletesebb megformálása Tengelyi Jónás, és a parasztforradalom szellemének megtestesítője, Mészáros Lőrinc. Az előbbi a kisnemesség soraiból, az utóbbi

* Szabad György hozzászólását e számunkban teljes terjedelemben közöltük, ezért ismertetésére itt nem tértünk ki. — Sőtér István előadása a Magyar Tudomány 1971. évi 5. számában jelent meg, Köte Sándor hozzászólása pedig az MTA II. Osztálya Osztályközleményei 1971. évi 1. számában.

a népből jött értelmiség képviselője. Ezen mivoltuk Eötvös — és centralista elvbarátai — elképzelését példázza: a kapitalizmus hibáit úgy kiküszöbölni, hogy a bankárok és vállalkozók helyett az értelmiségre kell bízni a polgári rendszer vezetését. E terv ábrándosságánál többet kell hogy jelentsen számunkra maga a szándék — hangsúlyozta Sőtér István —, amely *egyáltalán* megkísérelte a kapitalizmust korrigálni.

Tengelyi Jónás élete a reform mellett, Mészáros Lőrincé pedig a forradalmi megoldás ellen érvel. És éppen az utóbbinál történik meg, hogy az ábrázolás belső, művészi törvényei a politikai megfontolásnak ellent mondanak és a kiindulási szándékon túlvisznek. A Magyarország 1514-ben című regény legvonzóbb, legmélyebben ábrázolt alakja Mészáros Lőrinc marad. „Amikor Lőrincnek igaza van, azt a regény sokkal nyomatékosabban hangsúlyozza, mint Eötvösnek vagy reformer társainak cikkei, programjai." „A Karthausi Gusztávja, az első személyben tett vallomás ellenére sem igazán Eötvös, Tengelyit néha fájdalmas, együttérző iróniával, máskor haragvó helyeslléssel, de mindig kívülről nézi — Dózsát magát csak a vértanúságban tudja igazán nagynak mutatni —, Mészáros Lőrincben azonban megérti azokat, akik tőle osztályilag legtávolabb állnak, s akiknek mégis egész élete tevékenységét szeretné szentelni."

A Dózsa-regény azért is jelentős, mert az Eötvös élete végén végrehajtott népoktatási reformok eszmei előzményeit tartalmazza. Már itt elérkezik az emberközpontú szemlélethez, és túllép azon a nézeten, mely szerint az ideák megvalósítása, intézményesítése önmagában elegendő lenne. Olyan kérdéseket feszeget, mint például, hogy felemelő és felszabadító erőfeszítéseinkkel hogyan érhetjük el magát az embert. Hogyan alakíthatjuk át az ember tudatát? Hogyan törhetjük át az emberi tudat falait ahhoz, hogy forradalmak és harcok eredményeként az ember valóban átalakulhasson? Nem feledve a Dózsa-regény forradalommal szembeni kételyeit, sőt tévesen levont tanulságait, a történelmi és társadalmi feladatoknak ennyire közvetlenül az emberre irányítása nagy eredmény és olyan út, amelyen helyes irányban lehet tova haladni.

Befejezésül Sőtér István arra figyelmeztetett, hogy káros dolog lenne csak legfrissebb vagy közelmúltbeli kultúránk felé fordulni. Mert a régi nagyok többnyire nem kisebbek az újabbaknál és legtöbbnyire nem is mondanak kevesebbet magáról az emberről. Így igaz ez Eötvös József esetében is. „A Magyarország 1514-ben és a Falu jegyzője emberi alakjainak egy részével, s főként a két regény két főszereplőjével, Eötvös József minden bizonnyal a ma is érvényes lényeget tudta elmondani."

Szabó Imre akadémikus hozzászólásának „Eötvös József állambölcselete" volt a címe. A kérdésekkel indított korreferátum („Állambölcselet volt-e, amit Eötvös József az államtudományok területén művelt? Pozitivista volt-e vagy egy apriorisztikus történetfelfogás követője? Továbbra is a központosítás híve maradt-e 1848 után vagy pedig engedményeket tett az önkormányzat elvének? A haladás híve volt-e végső összegezésben vagy a mérsékelt maradásé") vizsgálódásának középpontjába Eötvös államtudományi főművét (A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra) állította, akképpen, hogy az abban felvetett problémákat elevenítette fel, ill. jelezte azok mai megítélését.

Annak idején hosszú vita zajlott akörül, vajon állambölcselet-e Eötvös e nagy munkája. Publicisztikának tekintették egyesek; mások — tartózkodóan ugyan —, de megnyitották előtte az állambölcselet kapuit; végül voltak olyanok is, akik egyenest Montesquieu-höz hasonlították. E szélsőségekkel szemben a valóság azonban az, hogy Eötvös ez irányú munkássága az állambölcselet és a politikatudomány között képez átmenetet: a bölcseletből némi bölcselkedést tartalmaz, de egyfajta publicisztika is jellemzi; „ez ugyanakkor a szigorúan vett államélet által való meghatározottságot is jelent, az államelméleti megalapozáshoz képest egyfajta másodlagosságot, talán valaminő alkalmazott tudomány-jelleget. Mindenesetre a saját, tudniillik a politika tudományának mértékével mérve, Eötvös munkája nagy jelentőségű mű."

Hogy e mű visszhangja igen csekély volt, több az oka. Így talán közrejátszott az is, hogy a szorosan vett 'szakemberek' nem fogadták be maguk közé Eötvöst. Döntőbb tényező azonban az, hogy a munka megjelenésének idején bizonyos értelmű fordulat következett be a társadalomtudományok területén. A deduktív észjogi irány és a pozitivista megközelítés között jelent átmenetet Eötvös műve is, és ekképpen a pozitivista államtudománynak lett előfutára Magyarországon. Az előadó szerint az államtudomány körében végzett tevékenységének, — a korhoz kötött tanulságain túl, — ebben van a legnagyobb jelentősége. Az új metódus következetes alkalmazására azonban nem volt képes, minthogy nálunk ekkor még a spekulatív megközelítési módszerek voltak az államtudományokban uralkodóak, és a kibontakozó polgárosodást kísérő pozitivizmusnak még nem volt elég szilárd talaja. Másfelől viszont Eötvös elképzelései az egyéni szabadság ideális megvalósítására irányultak, amikor az a valóságos társadalmi viszonyoktól *már* elszakadt követelmény volt.

Eötvösnek nem sikerült célja megvalósítása: századának uralkodó eszméiből annak vagy azoknak meghatározása, amely vagy amelyek a társadalmi fejlődés irányába hatnak. „Egyrészről az elképzelt és igényelt eszmény bizonyos *történeti* meghaladottsága, másrészről az állítólag ennek az eszménynek megvalósításához vezető eszközök 'történetisége', azaz társadalmi meghaladottsága mind hozzájárultak ahhoz, hogy háttérbe szorult Eötvös művének alapvető törekvése és munkájának módszere: az egyéni szabadság eszméjében rejlő pozitív vonás a feudalizmussal szemben, illetőleg a tapasztalatra támaszkodó társadalomtudomány igénye."

A sors iróniája folytán az ellentmondásos műből a fennálló államrendszer politikai formájának megőrzése irányába, — tehát a politikailag visszafelé — mutató rész-megoldási javaslatok mentődtek át az utókorba. Így az a retrográd politikatudományi irányzat próbálta Eötvöst a feledéstől megmenteni, amely a polgári aspirációkkal való szembeszegülésen túl már érzékenyen reagált a munkásság érezhető törekvéseire is. E törekvés azonban az életmű nagymértékű meghamisítását igényelte. Ha Eötvös helyét igyekszünk a magyar államtudomány történetében kijelölni, látnunk kell, hogy olyan gondolkodó volt, akit ellentmondásos korának ellentmondásai hatottak át: egyrészről polgári ideák, másfelől pedig ez eszmények érvényesülését gátak közé szorító politikai elképzelések is. Államtudományi főműve pedig „mindenképpen számottevő értéke a magyar államtudománynak; és a kor iskolás-sablonos államtudományi munkái sorából többek között a szerzőnek a műben tükröződő őszinte tépelődéseivel is kiemelkedik."

Köte Sándor főiskolai tanár Eötvös József közoktatáspolitikai és pedagógiai nézeteiről adott elő. Hozzászólása bevezetőjében arra az ismert summázó megállapításra utalt, amely szerint Eötvösnek az oktatásügy területén kifejtett munkássága a polgári társadalom igényeinek és szükségleteinek megfelelő iskolarendszer kialakítását célozta, amint az 1868-as népiskolai törvény is ezt a célt szolgálta. És bár kompromisszumra épült, mégis korszakos jelentőségű, hiszen az egyházak évszázados művelődési monopóliumát törte meg.

Eötvös a középiskolák átalakításával, az egyetem reformjával is sokat foglalkozott. Az iskolarendszert olyan organikusan összefüggő egésznek tekintette, amelybe a részeknek harmonikusan kell illeszkedniük; a különböző iskolatípusok reformjánál mindig az iskolaszervezet egészét látta maga előtt. Minthogy halála után közoktatáspolitikai koncepciója a hivatalos közoktatáspolitika számára soknak bizonyult, e felfogás a haladó pedagógusmozgalom inspirálója lett.

Eötvös a műveltségbeli különbségek megszüntetésétől várta a társadalmi szerkezet megváltoztatását, a politikai egyenlőség megteremtését, tehát — tévesen — a művelődési egyenlőséget *a politikai egyenlőség megteremtése egyedüli biztosítékának* látta. Ugyanakkor kiemelendő, hogy e felfogás „egy mélységesen demokratikus következtetéshez, a nép-

nevelés elsődlegességének felismeréséhez vezette el". Ezért mindkét miniszterségе idején munkásságát a népiskolai oktatás rendezésével kezdte. Helyesen ismerte fel, hogy a polgári haladásnak „nem az a feltétele, hogy az államot és társadalmat egy magasan képzett szűk réteg igazgassa és vezesse, hanem az, hogy a tömegek rendelkezzenek kellő színvonalú műveltséggel". Ezen 1848-ban megfogalmazott gondolatok vezérlik 1867 után is.

Eötvös úgy tartotta, hogy a népoktatás reformját csakis a lakosság közreműködésével lehet megoldani. Ezért a népiskolai törvény a községeket kötelezte a népiskolák felállítására. A 26. § pedig lehetővé teszi, hogy ahol különböző felekezeti iskolák vannak, de a község lakói arra a megállapodásra jutnak, hogy „közerővel virágzóbb állapotban tarthatnak fenn közös iskolát . . . a külön felekezeti iskolák közös iskolává alakíthatók", tehát *községi iskolává válnak*. A felekezeti iskolák elég nagy számban át is alakultak községi iskolákká, s az egyház ellentámadásával szemben Eötvös erélyesen fellépett.

A népoktatás tartalmi kérdéseit illetően Eötvös az igénytelenséggel szemben a több „életrevaló ismeret" átadását szorgalmazta; súlyt helyezett a lakosság életmódjára is tekintettel levő természettani és természetrajzi ismeretanyag oktatására.

Látja a munkának a nevelés szempontjából való komoly jelentőségét; lényegében Pestalozzi pedagógiai irányzatához csatlakozott. Ugyanakkor számos helyen vitatkozik a materiális képzés, különösen pedig a szűkkörű prakticista szemlélet híveivel. A fő dolog az, hogy a növendék az „ismeret szerzésére képessé tétessék".

A tudás értékét Eötvös azon méri, elvezet-e cselekvéshez, tevékenységhez. Rousseau felfogása mutatkozik meg azon nézetében, hogy mindenkinek, aki neveléssel, oktatással foglalkozik, meg kell ismernie a gyermeket. Ugyanakkor nem feledkezik meg a tanulói aktivitás szükségességéről sem; az ismeretek megszerzésénél feltétlenül szükségesnek tartja a tanulók erőfeszítését.

Eötvösnek a nevelési módszerekkel kapcsolatban tett számos megjegyzése és útmutatása honi viszonyaink között újszerű volt, s szemben állt korának rideg iskolai szellemével, antihumánus fegyelmezési módszereivel. És, ha észrevételeit csupán reflexiók formájában rögzítette és összefüggő nevelési rendszert nem is hozott létre, megállapítható, hogy alaposan ismerve a haladó polgári pedagógia tanításait, azokat a korabeli magyar társadalom és iskolázás viszonyaihoz nagyfokú önállósággal alkalmazta; „elméleti pedagógiai megállapításai a neveléstudomány korabeli hazai művelőinek munkásságával egyenrangúnak minősíthetőek". Számos gondolata ma is értékes, sőt „a szó legjobb értelmében aktuális".

Pritz Pál

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT V. VÁROSTÖRTÉNETI KONFERENCIÁJA

A Magyar Történelmi Társulat és Győr Város Tanácsa 1971. március 29—31-én Győr városi rangra emelésének 700. évfordulója alkalmából várostörténeti konferenciát rendezett Győrött.

A konferencia március 29-én *Berend T. Iván* főtitkár elnökletével kezdte meg munkáját. *Csernitzki Gyula*, a Győr városi Tanács VB elnöke megnyitó szavai után *Székely György* egyetemi tanár „Városi kiváltságok és önkormányzatok kutatása az európai és a magyar várostörténetben" címmel tartott bevezető előadást, amelyben ismertette azokat a kutatási szempontokat és eredményeket, amelyeket a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság egyik munkálata összegezett és terjesztett a moszkvai nemzetközi kongresszus elé. A Bizottság célja az volt, hogy olyan összehasonlító és szintézisre törekvő kutatást pártoljon, amely az egész középkori Európára vonatkozhatott. Ezért a középkori európai városi autonómiák fejlődésének meghatározása lett a Bizottság lényeges feladata. A mun-

kálat első variánsát, — amely néhány francia város történeti fejlődését, önkormányzata természetét tartalmazta, — az 1968-as oxfordi ülés vitatta meg, ennek alapján kerülhetett a továbbfejlesztett, — az alább bemutatásra kerülő országokra vonatkozó — anyag a moszkvai kongresszus elé.

Németországgal kapcsolatban az előadó először az egyes német történeti tájak sajátos városjogi fejlődését vizsgálta. Szólt a városok katonai illetékességéről, a városfalépítés adatairól, a városi polgároknak a védelemben való részvételi kötelezettségéről, az iskolázás kérdéseiről, a városi pecsétek használatáról. Ugyanakkor Székely György arra is rámutatott, hogy a Nemzetközi Bizottság munkája, gazdag anyaga még nem tekinthető teljesnek, mivel elsősorban tartalmi, társadalmi kérdések még alaposabb kidolgozásra várnak. A német marxista kutatás eredményeivel kapcsolatban az előadó kifejtette a városi önkormányzat helyét a feudális rendben. A városi autonómia ügyelt a városok különállására, polgárai különleges helyzetére, és függetlenné tette őket az alsóbb szintű urasági hatalomtól. Az önkormányzat kiépítése tehát minőségi emelkedést jelentett a városnak. E vonatkozásban az előadó vázolta azt a folyamatot, amelyben a városok a tanácsi szervezettel elnyerték az önállóságot a földesúri szervezettől, s a fejlődés során a XV—XVI. században még a felső bíráskodási hatáskört is magukhoz vonják a tartományuraság kezéből.

Belgiummal kapcsolatban Székely György kiemelte, hogy a városi elöljáróságok fejlődésében két szakasz különböztethető meg. Ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy a Nemzetközi Bizottság kérdőívére adott válaszok a patrícius tanács kialakulását bizonyítják, vagyis bizonyos ellentmondás figyelhető meg a jog és a történeti valóság között.

A Dél-Franciaországra vonatkozó kutatásokból az előadó elsősorban a városi iskolák témakörével kapcsolatos adatokat ismertette, majd kitért a dél-francia városok pecséthasználatának kezdeti korszakára.

Magyarországon a városi bírák és esküdtek választását szabadságlevelek szabályozták, s ezek időrendjére hivatkozni lehet. Ezzel kapcsolatban Székely György felsorolta azokat a városi kiváltságleveleket, amelyeket az MTA Várostörténeti Albizottsága a nemzetközi privilégiumkiadvány közép-európai kötetében közzétenni szándékozik. Az előadó ezeken kívül megemlítette Győr oklevelének korszerű feldolgozását, a magyarországi városi pecséthasználatot elemző munkát, valamint a debreceni városigazgatás fejlődésére vonatkozó publikációt.

Olaszországgal kapcsolatban Székely György rámutatott arra, hogy itt jelennek meg legkorábban a választott consulok; az önkormányzat kialakulását válságok kísérték, a nobiles és populares harcai. Ugyancsak kiemelte a városi iskolák korai megjelenésének körülményét. Hangsúlyozta, hogy a városfalak kérdése is másképpen merül fel Itáliában, mint egyebütt.

A holland városigazgatásban is jól megkülönböztethető a két szakasz: az oklevelek előbb a földesúr megbízottait említik, majd bekövetkezik a választási részesedés. Az előadó tárgyalta a holland katonai kötelezettség problematikáját, s szólt arról a körülményről, hogy a város gyakran vesz részt Hollandiában az egyházi iskolák ügyvitelében.

A továbbiakban az előadó röviden foglalkozott Ausztriával, Norvégiával, Lengyelországgal. Jugoszláviával kapcsolatban kifejtette, hogy a városi kontinuitást több partmenti városban a római kor óta kimutatják; de ettől elválasztotta a belső terület jóval későbbi fejlődését. Csehszlovákia vonatkozásában aláhúzta a cseh kiváltságlevelek feltárásában végzett kutatómunkálatokat. Ezek a témaválasztások bizonyos fokig megegyeztek a Nemzetközi Bizottság kutatási céljaival, de a publikált eredmények a történeti valóság tartalmával gazdagították azokat. Angliában többek között kutatás tárgyát képezi az angolszász város és a normannkori város jogi eltérése, az alapított városok falusias településelőzménye.

Befejezésül Székely György megállapította, hogy a felsorolt országok fejlődésének eltérése, valamint anyaguk eltérő kidolgozottsága egyaránt indokolttá tette a Nemzetközi Várostörténeti Bizottságnak a nemzetközi összehasonlítás lehetőségeit kutató hézagpótló munkáját.

Fügedi Erik, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának tudományos munkatársa „Középkori város — középkori történelem" címmel tartott előadásában először a városokat kívülről, a feudális ország és társadalom, majd belülről, a polgárság szemszögéből vizsgálva mutatta be. A külső ismertetőjegyekből kiindulva ismertette a XV. századi várost és polgárságát, s megállapította, hogy bár mindkettő idegen test a feudalizmusban, mégis a megerősített város létszükséglet a feudális gazdasági, társadalmi élet számára. A város biztosította lakói számára a jobb élet lehetőségét, a „jó és tisztességes megélhetés"-t. A város több nyugalmat, nagyobb biztonságot, s a középkori ember szempontjából igen fontos vallási lehetőségeket jelentett, vagyis a polgárok számára jobb életformát biztosított. Éppen ezért ez az életmód vonzotta a falusiakat — jobbágyokat és kisnemeseket egyaránt —, akik maguk is arra törekedtek, hogy a városi élet részeseivé válhassanak. Az előadó ezután a városi polgárok jogi helyzetét vizsgálva hangsúlyozta, hogy a polgár személyére nézve szabad, de mégsem személy szerint tagja a politikai nemzetnek, hanem a városi közösség révén. Az oklevelek szóhasználatában is kifejeződik az a tény, hogy a város idegen elemet jelent a feudális társadalomban. Fügedi Erik ezután példákkal igazolta, hogy a városi polgárság milyen tudatosan törekedett arra, hogy természetes szövetségese, a király iránti hűségét kifejezésre juttassa.

A városok belülről zárt világot alkottak; a város szempontjából mindenki idegen, aki nem a város polgára. Az előadó Szinyey Máté előkelő nemesnek 1499-ben Eperjes városával kötött szerződése alapján fejtette ki, hogy a polgárok maguk között akarnak maradni, s csak azt fogadják be, aki hajlandó ennek a világnak zártságát elfogadni, minden következményével együtt. Ezután Fügedi Erik elemezte a városi vezetőréteg elzárkózását, uralmának fenntartási formáit a város közösségével szemben. Befejezésül az előadó azt a kérdést vizsgálta —, éppen Győr vonatkozásában —, hogy mit jelentett az egyházi birtokba kerülés egy város, illetve a város vezetőrétege számára.

Március 29-én délután a Várostörténeti Konferencia *Vörös Károly* társulati titkár elnökletével folytatta munkáját. Először *Kubinyi András* kandidátus, a Budapest Történeti Múzeum osztályvezetője „A XIV—XV. századi magyarországi városfejlődés néhány kérdése" címmel tartott előadást. Ebben az időszakban az ország legtekintélyesebb városait a „hét szabad királyi város", illetve az 1470-es évek végétől Pesttel együtt nyolc tagú helységcsoport jelentette. Egy másik csoport a bányavárosoké, valamint az erdélyi szászoké. Együttvéve tehát csupán 30—40 városból állt a század fordulójának magyarországi városhálózata. A városok eladományozása, számuk csökkenése visszahatott a polgárság társadalmi megbecsülésére is. Az előadó hangsúlyozta, hogy ugyanakkor a mezővárosiasodás az ország gazdasági fejlődésével, az árutermelés növekedésével egyenes arányban haladt előre. E vonatkozásban hivatkozott a hetipiac hálózat sűrűsbödésére is. Megállapította, hogy Magyarországon a XIV—XV. században vásárhálózat alakult ki, s a vásáros helyek tekintélyes része mezővárosi kiváltságot is szerzett. Az előadó a továbbiakban a városhálózat elhelyezkedésével, a városok piackörzetével foglalkozott. Ezután kitért városias településeink gazdasági hierarchiájának megállapítására. Kubinyi András a magyarországi helységekből külföldi egyetemekre beiratkozott hallgatók számát az illető település gazdasági ereje mutatójának tekintve összeállította 1440-től 1514-ig az egyetemre beiratkozók statisztikáját. Az előadó kifejtette, hogy a településeket térképre vetítve még jobban látszik a városhálózat belső hierarchiájának és a belső piac ellátásának összefüggése. A XV. század végén tehát a magyarországi városhálózat egyetlen nagyvároson kívül jóval nagyobb számú közép- és kisvárosból állott. A városok és falvak

között egy településcsoport foglalt helyet, amely piachelyekből és a gazdaságilag gyengébb mezővárosokból állott. Ez a városhálózat nem egyszerre alakult ki, sőt állandóan változott. Kubinyi András rámutatott ezzel kapcsolatban a külkereskedelem nagy szerepére. A XIV. század első felében legfontosabb külkereskedelmi városunk, árumegállító joga következtében, Buda. A dél-német kereskedővárosok erőteljesebb magyarországi kereskedelme változást eredményezett: a XV. század elején a határszéli városok erőteljes fejlődésnek indulnak, s városhálózatunk a központi városok rovására újra megváltozik. Újabb változást a XV. század második harmadától a magyar szarvasmarha-kivitel fellendülése hozott; ennek hasznában alföldi és közép-dunántúli városok osztoztak. Befejezésül az előadó a magyar városfejlődés megtorpanásának kérdését fejtegette. Szólt a XV. század végétől egyre gyakoribbá váló feudális támadásokról a mezővárosok ellen, a jobbágyköltözés jogának megszüntetéséről, amely a városi lakosság számának esését eredményezte. A török hódítás pedig végleg megakasztotta a városok emelkedési korszakát.

Stanisław Russocki, a Lengyel Történeti Társaság főtitkára hozzászólásában először üdvözölte Győr város vezetőségét, valamint a Magyar Történelmi Társulat elnökségét, majd a Közép-Lengyelországban, Mazoviában a XIV—XV. században fennálló viszonyok alapján elemezte az ún. „német-jogú" városok helyzetét.

Lengyel Alfréd levéltárigazgató (Győr) „A középkori Győr a várossá alakulás tényezőinek tükrében" című előadásának bevezetésében Győr kialakulásának folyamatát vázolta. A kelta őslakók által alapított Arrabonának, a mai Győr honfoglalás előtti ősének magja, a jelenlegi Káptalandomb térségében létesült, az i. e. V. század elején. A honfoglalás után e helyen a fejedelmi törzs foglalt magának szálláshelyeket. Az a tény, hogy I. István ide helyezte az egyik várispánsági székhelyet, s 1010 előtt itt vetette meg a győri püspökség alapjait, valószínűsíti, hogy népesebb településről beszélhetünk. István döntései lehetővé tették, hogy a település természeti, úthálózati és egyéb előnyeinél fogva megindulhasson a fejlődés útján.

Az előadó ezután részletesen elemezte azt a döntő változást, amelyet a település közjogi helyzetében V. István kiváltság adományozása jelentett: a király 1271-ben Győrt a királyi szabad városok sorába emelte. Ezzel Győr polgárai kikerültek az ispán joghatósága, igazságszolgáltatása alól, és ettől kezdve szabadon választhatták meg a város bíróját, esküdtjeit. A szabad vásártartási jog biztosítása, amely a szombati hetipiacok rendszeres megtartását is magában foglalta, új távlatokat nyitott a település élénkülő kereskedelme és kézműves ipara számára. A polgárság teljes felmentést élvezett a hadi szolgálat és szolgáltatások alól, s ez a kiváltság is hozzájárulhatott a lélekszám gyarapodásához; a XIII. század végére a lakosság száma megközelítette a 4000 főt.

Lengyel Alfréd előadása további részében ismertette azon tényezőket, amelyek a következő évszázadokban megakasztották a kiváltságokkal felruházott, szabaddá emelt város fejlődését. Így szólt az Anjouk és az osztrák hercegek közti politikai-gazdasági versengésnek a városra gyakorolt hátrányos hatásáról, majd részletesen fejtegette az 1440-es évek eseményeit, amelyek következtében az 1447-es regedei békeszerződésben Frigyes császár kötelezettséget vállalt, hogy a kezére került Győr várát és városát 3000 forint váltságösszeg ellenében átadja a győri püspöknek és káptalannak. E szerződés a két egyházi hatóságot jogilag Győr kizárólagos földesurává tette, s ezzel a városorganizmus életében olyan periódus kezdődött, amely három évszázadra állandósította a feudális alárendeltség viszonyát.

Gyimesi Sándor tudományos munkatárs „A feudális városfejlődés kettős válságának kérdése Magyarországon" című előadásának bevezetőjében azt fejtegette, hogy a nyugat-európai városhálózat XVI—XVII. századi hanyatlása mögött a feudális típusú városok válsága rejlett, alapvető oka pedig a feudalizmus bomlása s a kapitalista viszonyok kibontakozása. Ez a városválság Magyarországon másként zajlott le, mint a nyugat-

európai országokban. A nemzetközi kereskedelem hatására megváltoztak a forgalom csúcspontjai, a nyugati határszél városai háttérbe szorultak a belső elosztó és gyűjtő központok mögött. Hátráltatta a városi fejlődést a nyugat-európai iparcikkek beáramlása is. A kialakult európai munkamegosztás Magyarországnak az iparcikk fogyasztó, ill. agrártermelő szerepet juttatta. Ennek következtében az előbb említett negatív motívum mellett a mezővárosok a mezőgazdasági árutermelés és árukereskedelem központjaivá fejlődtek. Így a modern típusú nemzetközi kereskedelemnek állapította meg az előadó — jelentős szerepe volt abban, hogy a magyar városi fejlődés fő útja egy időre a mezővárosodás legyen. Ez a tendencia sem tudott azonban kibontakozni, mivel gazdaságitársadalmi fejlődésünk a kései feudalizmus irányába fordult. Az örökös jobbágyság rendszerének kiépülése a parasztok röghöz kötésével meggátolta a városok népesedési utánpótlását. A nemesség előjogainak megtartásával behatolt a városokba, megkezdődik a városok vezetőrétegének elnemesedése. Ugyanakkor a földesúri árutermelés a mezővárosok fejlődését a terhek emelése révén a kereskedelem területén is korlátozta.

Gyimesi Sándor a következőkben elemezte a török hódoltság alá került alföldi mezővárosok sajátos fejlődési útját. Legfontosabb kiviteli cikküknek, a szarvasmarhának ezek voltak a fő tenyésztési körzetei; a török rablógazdálkodás rendszere azonban meggátolta, hogy a marhaexport révén szerzett anyagi többletet a mezővárosok egy fejlődő tőkés gazdálkodás kialakításának céljára biztosíthassák.

Az előadás második része a városfejlődés menetében a XVIII. század folyamán végbement változások problematikájával foglalkozott. Így szólt a szabad királyi városoknak a városfejlődés élérő történő rohamos visszaszorulásáról, a szabad királyi városok ipari jelentőségének csökkenéséről. Statisztikai adatok alapján bizonyította, hogy Magyarország városodása a XVIII. században nem tartott lépést a népesedés és gazdaság általános fejlődésével. Ugyanakkor a városfejlődés relatív visszaesése nem egyformán érintett minden várost. A lemaradók mellett egyesek erősen növekednek. Ezzel egyidejűleg eltolódás következett be a városok földrajzi eloszlásában is: a század végére a legtöbb város az Alföldön és Dél-Magyarországon helyezkedik el két vonalban, egyrészt a fő kereskedelmi út, a Duna mellett, másrészt a hegyvidék és a síkság érintkezési területén. Befejezésül az előadó leszögezte, hogy a feudális városfejlődés Magyarországon két válságot élt át: a XV. századtól kezdve egyet, amelyet a kései feudalizmus kibontakozása okozott, s a XVIII. század elejétől egyet, amely egyúttal megindította a feudális várostípusról a tőkés várostípusra történő átváltódást.

A két előadást rendkívül élénk vita követte, melyben a hozzászólók — *Bácskai Vera*, *Berend T. Iván*, *Függedi Erik*, *Gyimesi Sándor*, *Kállai István*, *Kubinyi András*, *Nagy Lajos* és *Vörös Károly* — részint a városba költözött nemesség funkcióinak polgári vagy nemesi jellegét vitatták, részint a felhasználható források egyes problémáival foglalkoztak.

A várostörténeti konferencia második napján, március 30-án délelőtt *Dávid Lajos* múzeumigazgató (Győr) elnökölt. Először *Andrej Halaga* tudományos kutató (Csehszlovákia) felszólalására került sor. A. Halaga üdvözölte a konferenciát, majd ismertette a szlovák várostörténészek munkásságát. Összehasonlította Győr 1271. évi privilégiumát az ugyanezen időszakban kibécsátott kelet-szlovákiai privilégiumokkal, s elsősorban Kassára vonatkozó adatok alapján szólt a városfejlődés e szakaszáról.

Karl Czok egyetemi tanár (Német Demokratikus Köztársaság) szintén a konferencia üdvözlésével kezdte felszólalását, majd röviden ismertette az NDK-ban folyó várostörténeti kutatásokat.

Balázs Péter főelőadó (Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Igazgatósága) „Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején" címmel tartott előadást. Először Győr gazdasági életével foglalkozva megállapította, hogy a város a vízi úton

történő szállítás fellendülésével kezdett a hazai gabonakereskedelemben jelentős szerepet játszani. A gabona- és állatkereskedelembe való bekapcsolódás döntő hatással volt a város fejlődése szempontjából. Az ugrásszerű fejlődést a dunai gőzhajózás fellendülése hozta meg. Az 1830-as évektől egymás után épülnek Győrött a kereskedők gabonaraktárai; a gabonakereskedők évente több hajórakomány gabona forgalmazásáról gondoskodtak. A befektetett tőke olykor 70—80%-os hasznot is hozott. A kb. 130 terménykereskedő mögött alig maradt el jövedelemben az a 15 állatkereskedő, aki évente több tízezer sertést és marhát szállított a bécsi vásárra. Balázs Péter ezután az ipari tőkebefektetésekkel foglalkozott, majd szólt az 1846-ban megrendezett első győri iparkiállításról. A gazdasági élet vizsgálatával összefüggésben az előadó kitért a város társadalmának elemzésére, majd taglalta a kulturális intézmények állapotát. Megállapította, hogy a liberális politikai mozgalom Győrött a 40-es évek közepétől kezdett határozott szerepet játszani. A radikális ellenzéki mozgalom országos hírére jellemző példaként említette meg Balázs Péter, hogy a „Hazánk" című lapot Petőfi is alkalmas fórumnak tekintette a maga és írótársai radikális eszméinek terjesztésére, s tény, hogy Petőfi több híres verse e győri lapban jelent meg először.

Az előadás második része Győr 1848—49-es történetével foglalkozva elsősorban azon mozzanatokat ragadta ki, amelyek jelentősége túlnőtt a város vagy a megye határán. Így az előadó szólt arról a szerepről, amelyet a győri radikálisok — elsősorban Lukács Sándor — a pozsonyi eseményekben játszottak. Részletesen ismertette az egész megyét aktivizáló választási küzdelmet; Lukács Sándor kormánybiztosi tevékenységét, majd a papság forradalom alatti magatartását elemezte.

Vörös Károly, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa „A magyarországi városfejlődés kérdései a dualizmus korában" című előadása bevezetésében a magyarországi kapitalista termelési viszonyok kibontakozásával összefüggésben szólt a városok eddig még nem tapasztalt arányú megnövekedéséről. Mivel a feudalizmusból örökölt magyarországi városállomány jelentős része nem rendelkezett városias szintű központi funkcióval, ezért már a polgári állam megszervezésének első évtizedében sor került a törvényhatósági joggal rendelkező városi települések számának erőteljes csökkentésére. A magyarországi városállományba 1910-ben összesen 136 város tartozott, élén Budapest fővárossal, amely valamennyi várost minden fejlesztési tényező szempontjából messze megelőzött. Az előadó hangsúlyozta, hogy az a társadalmi mozgás, amely a városok lakosainak összlélekszámát az 1869. évi 2 millióról 1910-re közel 3 és 3/4 millióra emelte, vagyis a valóságban mintegy két és félmillió embernek városlakóvá való válását jelentette, a magyarországi társadalomtörténet eddig legnagyobb arányú életmódváltozását jelentette. A városiasodásnak ez az erős tendenciája országos viszonylatban nem érvényesült egységesen. Ez a kép mutatkozott meg az előadó által bemutatott népességszámok alapján is; pl. népességszámának megkétszerezésére mindössze csak 19 város volt képes. Ugyanekkor Vörös Károly arra hívta fel a figyelmet, hogy a fejlődés képe időbeli ütemezettségét tekintve meglehetősen egységes: a fejlődő városok többségében az 1900—1910 közötti évtized jelenti a legnagyobb számszerű gyarapodást.

Az előadás következő része a kor magyarországi városfejlődésének magyarázó, meghatározó, fejlesztő tényezőivel foglalkozott. Így szólt a vasutak kiépüléséről, a kereskedelemről, majd a hazai városfejlődésben a 80-as évektől kezdve legerőteljesebb hatást gyakorló tényezőről, a gyáriparról. Ellentétben a kereskedelemmel, — amelynek bizonyos negatív vonatkozásait is fejtegette az előadó — az ipar határozottan és egész szerkezetében formálja, fejleszti a várost. Az összegyűlő munkásság megnöveli a népességet, s pénzt hoz a városba. Az ipar építkezéseket eredményez, s egyúttal több vonatkozásban megindítja a városi kommunális beruházásokat. Az ipar ezután folytatja a meglevő városhálózat szelektálását; további fejlődésre már csak az iparosodó város képes. Természe-

tesen a polgári állam adminisztratív, s később kulturális szervei is ezeket a gazdaságilag megalapozott városokat keresik fel.

Befejezésül az előadó áttekintette Magyarország első világháború előtti városhálózatát, s megállapította, hogy benne már háttérbe szorulnak a mégoly nagy, de csak mezőgazdasági települések, s a csak mezőgazdasági forgalomra alapozott, továbbfejlődésükben belső bázissal nem rendelkező kereskedővárosok. A továbbélő városok közül viszont mindegyikben előtérbe lép a nagyipar. Végül az előadó röviden foglalkozott azzal az úttal, amelyet Győr tett meg a dualizmus kori városfejlődés általános fejlődésén belül. Megállapította, hogy a város vezetői szerencsés érzékkel ismerték fel az ország legnagyobb gabonakiviteli központjának pozícióját elvesztő Győr egyéb előnyeit, s okos és céltudatos várospolitikával a századfordulótól kezdve Magyarország egyik legnagyobb gyáripari koncentrációját hozták létre. Ezt a fejlődési vonalat, a kereskedelmi központból az ipari központtá alakulást az előadó a dualizmuskori lehetőségek között kibontakozó hazai városfejlődés legideálisabb útja modelljének nevezte.

Max Hartwell egyetemi tanár (Anglia) hozzászólásában először statisztikai adatok alapján vázolta fel az urbanizációs folyamatot. Kapcsolódva Vörös Károly előadásához hangsúlyozta, hogy a modern város elválaszthatatan az ipar fejlődésétől. Foglalkozott a városfejlődés történeti periódusaival, s különösen aláhúzta Angliában az ipari forradalom jelentőségét. Befejezésül e korszak angol városairól beszélt, különös tekintettel a szén és az ipar fontosságára.

A várostörténeti konferencia résztvevői ezután megtekintették a Xantus János Múzeum *kiállítását*, majd a tudományos ülésszak délután *Lengyel Alfréd* levéltárigazgató elnökletével folytatta tanácskozását. Bevezető előadást *Berend T. Iván* egyetemi tanár tartott „Magyarországi városfejlődés a felszabadulás után" címmel. Az előadó először röviden összegezte a második világháborút követő negyedszázad hazai gazdaságfejlődésének legjellegzetesebb tendenciáit, amelyek eleve meghatározták a városfejlődés magyarországi kereteit. Első helyen szólt az előadó a városi és falusi népesség arányának gyors, történelmi jelentőségű átalakulásáról, a dinamikus városodásról. E vonatkozásban hangsúlyozta, hogy az ipar gyors ütemű fejlődése következtében a városba áramlás egyrészt a meglevő városok egy részének fellendítését, másrészt új városok kialakulását eredményezte. Rendkívüli fejlődésnek indult a főváros és környéke; főleg 1949 óta, amikor a környező helységeket jogilag is Budapesthez csatolták. Ez időtől kezdve az újonnan kapcsolt területek szervesebben kapcsolódtak a fővároshoz; a lélekszám állandóan és gyorsan tovább gyarapodott, a megnövekedett főváros körül gyors ütemben épült ki az újabb településgyűrű. Az előadó rámutatott arra, hogy Budapest rohamos fejlődése mellett az urbanizáció előrehaladásának másik legfőbb színtere az 5 vidéki nagy város — Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs és Győr — jelentős növekedése és városiasodása volt. A lakosok száma 20 év alatt több mint 50%-kal nőtt, megindult egyes vidéki nagy városok vonzáskörének kibővülése is. A városodás következő fontos mozzanataként emelte ki Berend T. Iván az iparosítás során keletkező új városok születését, fejlődését.

Az előadás következő része a városok számszerű fejlődésével és létszámemelkedésével együttjáró városiasodás témakörével foglalkozott. Az előadó hangsúlyozta, hogy a városfejlesztés sok éves elhanyagolása, illetve mérsékelt üteme után a 60-as évtizedben több nagy építkezés indult meg, ami számos vidéki várost lényegesen átalakított. A vidéki nagyvárosok városiasodását bizonyította a tömegközlekedés ugrásszerű fejlődésére vonatkozó adatokkal is. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a városiasodás legnagyobb előrehaladása változatlanul Budapest továbbfejlődésében figyelhető meg. Utalt a főváros nagyobb építkezéseire, az új lakótelepek kialakítására, amelynek következtében a főváros lakásállománya két évtized alatt több mint egyharmaddal nőtt, s előrehaladt a peremkerületek városiasodása is. A városiasodás további elemeinek — vízszolgáltatás, villamos-

áram és gázellátás bővülése, villanyvilágítás fejlődése, az utak burkolattal történő ellátása stb. — gyarapodására vonatkozó adatok ismertetése után Berend T. Iván hangsúlyozta, hogy az urbanizáció rohamos előrehaladására vet fényt Budapest tömegközlekedésének növekedése. A közlekedési fejlődés világvárosi tendenciái a 60-as évek Budapestjének arculatát is kezdik átalakítani, de mivel a városiasodás mégoly jelentékeny változásai csak késve követték a városodás ütemét, ezért — állapította meg az előadó — az iparosodáshoz képest szerényebb infrastruktúra fejlődés, a szolgáltatások bővülésének relatív lemaradása a dinamikus városfejlődés korszakában a nem kellően civilizált városi környezet kellemetlen kísérő jelenségeit vonta maga után.

Az előadás befejezéséül azzal a problémával foglalkozott, vajon mennyiben sikerült a tervgazdaságban rejlő lehetőségeket valóságos városfejlődési tényezővé tenni. A gazdaságpolitika a vidék gyors iparosítására — főleg az Alföld iparosítására-városiasítására — törekedett. A fejlettségi szintből és a gazdaságfejlődés útjából következő realitások viszont — így többek között a fejlesztési struktúra, a mezőgazdaság lassú fejlődése, a meglevő iparvidékek helyzeti előnye — nem kedveztek az urbanizációs célok realizálásának. Ezen tényezők következtében az iparilag elmaradott vidék iparosítása szempontjából kedvezőre fordult lehetőségeket sem sikerült kihasználni. Ezzel kapcsolatban az előadó kifejtette, hogy az Alföld iparosodásának korábban kedvezőtlen feltételei napjainkban átalakultak; az Alföld energiagazdaggá vált, s közlekedésileg is e terület helyzete lett a legjobb. Ennek ellenére a korábbi tempóveszteség következtében az előnyössé változott helyzet kihasználása akadályokba ütközött. Berend T. Iván rámutatott arra is, hogy a nem iparosodott vidékeken fekvő mezővárosok többsége hanyatlott; váratlanul szívósnak bizonyultak az alföldi óriás falvak környékén elterülő kiterjedt tanyai szórványtelepülések; jelentős az elmaradott apró községek aránya is. Mindezek alapján megállapította, hogy az urbanizációs fejlődés ellenére az ország lakosságának 14—16%-a a civilizációs lehetőségek nagy részét nélkülöző szórványtelepülésen, törpeközségekben él. Az elmaradottság felszámolása s a magas urbanizációs fejlettség a gazdasági érettség, fejlettség magasabb szintjén érhető majd el.

Dávid Lajos múzeumigazgató (Győr) „Jellemző adatok Győr gazdasági életéből 1920—1948 között" című előadásában az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásából kiindulva tárgyalta az ország és azon belül Győr gazdasági életében, szerkezetében beálló változásokat. Először rámutatott a győri hadiipari termelés megszűnésére, majd ismertette a város vas-, fém- és gépipari üzemei között kiemelkedő helyet elfoglaló Magyar Vagon- és Gépgyár termelésének kezdeti visszaesését, s a gyárvezetőség próbálkozásait az üzem fejlesztése érdekében az ellenforradalmi rendszer időszakában.

Az előadó a továbbiakban áttekintést nyújtott Győr iparáról. Kiemelte, hogy Győr fokozatosan az ország második textilipari központjává vált; a meglevő üzemek fejlődtek, s új gyárak is sorban alakultak. Ezután az élelmiszeripar és malomipar helyzetére vonatkozó adatokat ismertetett. Győrt a második világháború folyamán ipari helyzete miatt súlyos bombatámadások érték. A bombázások mellett a gyárak kitelepítése is igen nehéz helyzetet, örökséget eredményezett a felszabadulás után meginduló új élet számára. A vasutak helyreállítása után Győr újra bekapcsolódhatott az ország vérkeringésébe. A gyárak újból megkezdték a termelést, — igaz, régi munkásgárdájuknak nem egészen egyharmadával. A nehézipar termelése a nehézségek ellenére is fokozatosan felfelé ívelt; a Magyar Vagon- és Gépgyárnak 1947 tavaszán már több mint 4000 dolgozója volt, jelentősen fejlődött a győri textilipar, élelmiszeripar. Az előadó befejezésül jogosan állapíthatta meg, hogy a hároméves terv első évében a rendkívül súlyos háborús pusztítás ellenére a győri nehézipar már jelentősen túlhaladta, a könnyűipar pedig megközelítette az 1938-as termelési színvonalat.

Gőcseji Imre tanár (Győr) „Győr szerepe Magyarország gazdasági életében az 1950—60-as években" című előadásában először a város földrajzi helyzetét vizsgálta. Győr lakosság szempontjából a vidéki városok sorában az ötödik helyet foglalja el, de az iparban foglalkoztatottak száma szerint Miskolc után a második helyen áll. A város ipari súlyára, hazánk ipari termelésében elfoglalt helyére utalnak a nagy volumenű beruházások is. A város ipari súlyát igazolja, hogy egész sor olyan terméket állítanak elő Győrött, amelyek az ország termelésében igen magas arányt képviselnek. Az előadó ezzel kapcsolatban áttekintette a fontosabb győri iparvállalatok helyzetét, termékeit, majd a város kereskedelmi szerepét elemezte. E vonatkozásban kiemelte, hogy a város régen is közlekedési központ volt, s e tekintetben fontos feladata tovább növekedett.

Fátay Tamás építész (Győr) „Győr városfejlesztési tervei" címmel tartott előadást. Röviden áttekintette a történelmi korok építészeti stílusát, a város építészeti emlékeit, majd a Győr városi adottságaira, területfelhasználási rendszerére s a helyzeti energiák tartalékaira vonatkozó 1960-ban elvégzett vizsgálatok alapján több évtized távlatára készített terveket, várospolitikai elhatározásokat ismertette. Az ipar felfutása nagyarányú rekonstrukcióval kezdődött és új beruházások sorával folytatódott, főleg a motor- és gépgyártás, a műbőr- és textilipar ágazataiban. Az iparosítás robbanásszerű fejlődése a demográfiai mozgást is lendületbe hozta. A tömeges lakásépítéshez viszont szükség volt a közműrendszer bővítésére, új távfűtőmű és távvezeték építésére. Ugyanakkor megkezdődött a belvárosi rekonstrukció előkészítése és beindítása. Az előadó a távlati tervek alapján szólt a forgalmi utak kiépítéséről, a közműfejlesztésekről, s mindezek alapján megállapította, hogy Győr iparának fontos szerepe van az ország gazdasági vérkeringésében, de e mellett a város a legkorszerűbb és legkülönfélébb urbánus igények kielégítésére is képes.

A vitában felszólalók — *Berend T. Iván, Degré Alajos, Kaposvári Gyula, Max Hartwell, Tóth Imre, Vörös Károly* — többek között a városok egészségügyi fejlődésével, az Alföld iparosításával és a nagyipari fejlődés kérdéseivel foglalkoztak.

Berend T. Iván egyetemi tanár, a Társulat főtitkára zárszavában összegezte a konferencia szakmai eredményeit. Hangsúlyozta, hogy a várostörténet lényeges elvi kérdései kerültek napirendre. Külön kiemelte a XVIII—XX. századi — eddig még várostörténeti konferenciákon nem szereplő — kérdések megvitatásának fontosságát, hiszen ez nyitást jelentett az újkori problémáknak a várostörténet témakörébe történő bevonása szempontjából. Ezután a várostörténeti konferencia tudományos programja *Módos Dezsőné*, a Városi Tanács elnökhelyettese zárszavával ért véget.

A konferencia befejezéseként, március 31-én, a győri Tanács a konferencia résztvevői számára jól sikerült kirándulást szervezett Pannonhalmára.

NEMZETKÖZI KONFERENCIA TÁBOR KELETKEZÉSE 550. ÉVFORDULÓJÁN

A XIV. és XV. század történetét munkáló nemzetközi prágai szimpoziumok keretében emlékezett meg a cseh és külföldi tudományosság az európai antifeudális mozgalmak történetében és a cseh városfejlődésben kiemelkedő évfordulóról. A Symposia Pragensia szervező bizottsága (František Šmahel, a bizottság titkára és Josef Janáček, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák és Világtörténeti Intézete igazgatóhelyettese felkérő levelével) 1970. április 2-án kezdte szervezni a *Tábor és a huszita forradalom* témájú IV. Symposium Pragense-t. A kétévenkénti konferenciák[1] sorában a jelentékeny

[1] Vö. a prágaira *Székely György:* Konferencia Hus János emlékére. Századok, 1965. 1263—1271. l. — A következő szimpoziumok 1967 (Liblice) és 1969 (Smolenice) évben voltak. Az I—III. „prágai szimpoziumok" eseményeire és irodalmára *F. Šmahel:* Symposia Pragensia (Mediaevalia Bohemica I, 225—226. 1969 1. szám) l. A III-ra

évforduló miatt hozták előbbre az ülés időpontját. A Táborba tervezett IV. „prágai" szimpozium a célkitűzésnek megfelelően 1970. szeptember 22–25. napjain zajlott le. Az előzetes programtervezet a cseh előadókkal számolt, és ehhez kértek külföldi jelentkezéseket vitaelőadásokra. Az előzetes program máris igen gazdagnak ígérkezett és mind személyileg, mind témaállításban kapcsolódott a cseh marxista történetírás, filozófiatörténet és irodalomtörténet húsz éves terméséhez. Mivel 1969-ben a prágai defenesztráció évfordulóján nem volt tudományos rendezvény, a huszita harcok jubileuma is a tábori konferenciára várt. Ebben a feltehetően ünnepélyesebbnek szánt és a korábbi eredményeket inkább magába foglaló ülésszakban a következő hat témát tervezték: Tábor és a huszita forradalom (Kavka és a Symposiumot alapító Macek), Reform-felkelés-forradalom (Kalivoda és Molnár), Tábor községe és a középkori kommunák (Kejř és Kudrna), Tábor és a táboritizmus a kultúra látószögében (Daňhelka és Šmahel), Ars bellandi (Durdík), Horeb és a horebiták (Čapek). Az előre nem látott szervezési nehézségekre is utalva küldték meg 1970. július 13-án František Šmahel bizottsági titkár és Josef Janáček igazgatóhelyettes az addig elkészült cseh előadástéziseket. Az ülés résztvevői az utolsó szervezési lépésnek, František Šmahel bizottsági titkár és Jaroslav Cesar igazgatói megbízott szeptember 1-i levelének megfelelően 21-én Prágában gyülekeztek. Ott kapták kézbe a hátralévő téziseket és a végleges napirendet. 22-én reggel együtt indultak Táborba, átutazva a huszita háború egyik legfontosabb forrásvidékét és átfogva a két irányzat központjai közötti tájat, egészen a Lužnice folyó völgyéig.

A megvalósult ülésszak erősebben kapcsolódott Tábor várostörténetéhez, az alapítási jubileum alkalmának megfelelően. A nemzetközi szimpoziumot megrendező Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák és Világtörténeti Intézete segítséget kapott Délcsehország közigazgatási tanácsától (České Budějovice), Tábor város közigazgatási tanácsától (Nemzeti Bizottság), a České Budějovice-beli Pedagógiai Kartól, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetétől, a Huszita Forradalmi Mozgalom Múzeumától (Tábor). A konferencia keretei az eredetileg jelzett cseh előadások közel felének elmaradásával feloldódtak, a hat főtéma összemosódott, a külföldi előadások nem az eredeti rendhez igazodtak, szót kaptak vidéki és fiatalabb előadók is. Így ha hiányzott is a monográfiaírók személyes szerepe, anyagtudása, ha fel is tűnt, hogy kérdésekre nem mindenkor tudtak feleletet adni, a távollévők eredményeire az előadók gyakran maguk utaltak. Viszont a szimpozium helye is hatott új szempontok előkerülésére és a tematika gazdagabb kibomlására.

A konferencián 31 cseh és 1 szlovák tudós vett részt: történészek, irodalomtörténészek, múzeológusok, nyelvtudósok, teológusok. Táviratban köszöntötte a konferenciát, mint a téma legidősebb kutatója, a 81 esztendős, neves polgári történész *František Michálek Bartoš.*[2] Bartoš professzor magas kora miatt nem jelenhetett meg. A szeptember 24-i ülés előtt tolmácsolt üzenetében kifejezte a szimpozium iránti barátságát, a huszita igazságeszmébe vetett meggyőződését, majd Hutten latin idézetével fejezte ki jókívánságát. A külföldiek sorában 3 személy képviselte a Német Szövetségi Köztársaságot, 2 Lengyelországot. Az Amerikai Egyesült Államokból, Ausztriából, Franciaországból, Kanadából és Magyarországról 1–1 résztvevő volt.

A *szimpozium megnyitására* szeptember 22-én a Tábori Városi Színház régi termében került sor, ennek közönségnyilvánossága és a helyi vezetőség jelenléte is súlyt adott.

Pavel Spunar: III. Symposium Pragense (Mediaevalia Bohemica I, 1969 2. szám) 419–431. l. és *František Graus:* Das Spätmittelalter als Krisenzeit. Ein Literaturbericht als Zwischenbilanz (= Mediaevalia Bohemica I, 1969 [1] Supplementum) 75. l.

[2] Működésére ld. Verzeichnis der Veröffentlichungen von F. M. Bartoš 1959–1969 (Mediaevalia Bohemica I, 1969 2. szám) 237–247. l.; korábbi irodalmi tevékenysége két bibliográfiájával és azok kiemeléseivel.

Megjelent a huszita gyűjtemények megalapozója, Kroupa nyug. múzeum-igazgató. A sajtónyilvánosságot a délcseh napi sajtó biztosította.[3] A városban a rendezvényt üdvözlő transzparenseket helyeztek el. A színházban kifüggesztették a műemlékké nyílvánított város (národní kulturní památka) címerét, amelyben a XVI. század elején kialakult szimbolumegyüttes: kehely, cséphadaró, kard fejezi ki a huszita mozgalom élő hagyatékát. A katonazenekar huszita kori cseh dallamai után került sor a megnyitóbeszédekre.

Oldřich Říha professzor, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák és Világtörténeti Intézetének igazgatója megnyitotta a szimpoziumot és üdvözölte a résztvevőket. Szólt a huszita mozgalomról mint forradalmi mozgalomról. Társadalmi, gazdasági, kulturális állapotokból nőtt ki a huszitizmus, amelyek kutatásra érdemesek. Végül elhelyezte Tábor keletkezését a huszitizmus történetében. *Bohuslav Churáček*, Tábor város Nemzeti Bizottságának elnöke *Tábor 1420—1970* kérdését exponálta.[4] Méltatta a nemzetközi szimpoziumot és a városban ülésezését. Áttekintette Tábor társadalmi szerkezetét, demográfiai fejlődését, kulturális szerepét. Megemlékezett Tábor nem cseh résztvevőiről, a cseh testvériség szlovák híveiről. Tábortól a német reformációig vezetett az út. Elemezte a Csehszlovák Köztársaság és a szocialista Csehszlovákia táborita örökségét. Idézte Masaryk elnököt Táborról. A szocialista és kommunista mozgalom, a nácikkal szembeni ellenállás fenntartották a táborita huszitizmus emlékét. Érvényesült ez a CsKP munkájában. Visszaemlékezett Tábor és a tábori körzet szenvedéseire és veszteségeire a hitleri megszállás alatt, majd a forradalmi Nemzeti Bizottság kezdeteire. Szólott Gottwald első munkáselnöksége és Tábor kapcsolatáról. Bemutatta városa újabb fejlődését,[5] demográfiai alakulását, gazdaságát, kultúráját, üzemeit, közigazgatását és politikai életét. Kiemelte a konszolidáció új fejlődését. Üdvözölte a szimpoziumot. Ezután a *délcseh terület Nemzeti Bizottságának elnökhelyettese* szólott Hus János mesterről és a huszita örökségről, a forradalmi erők új mozgalmához felsorakozásról. Áttekintette Tomek, Pekář, Chaloupecký polgári-nacionalista történetfelfogásának huszitizmus-szemléletét. Ezzel szembeállította a marxista historiográfiát. Felidézte Karel Kreibich, Zdeněk Nejedlý, Klement Gottwald, Jan Šverma tanításait a huszitizmusról, amit a fasizmus elleni harcban fejtettek ki. Befejezésül szólt Tábor és a kommunista program összefüggéséről, Hus, Žižka, Holý Prokop örökségéről. Ezután emelkedett szólásra *Josef Janáček*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák és Világtörténeti Intézete régi cseh történeti osztályának vezetője, aki a huszitizmust mint cseh és európai mozgalmat mutatta be, mint a katolikus egyházzal szembeni ellenzék és a reformáció lépését. Elemző módon mutatta be a huszitizmus forrásait. Szólt Prága és a vidék társadalmáról, az ezüstbányászatról és pénzügyekről, az érmék alakulásáról, a cseh és morva kereskedelemről. Bemutatta a pénzverés és a huszita mozgalom összefüggéseit; a városi és uradalmi gazdaság viszonyai is tükröződtek az érmeviszonyokban. Beszélt a patriciátusról, egyéb városi erőkről, antiszemitizmusról, progromokról. Elemezte a társadalmi differenciációt a huszita háború előtt és alatt. Vizsgálta a gazda-

[3] Dnes začíná mezinárodní symposium Tábor a husitská revoluce (Jihočeská Pravda, 22. 9. 1970. Č. Budějovice).

[4] A helytörténeti (közép- és újkori) kutatás kisebb-nagyobb kiadványokban dolgozta fel a jubileumot. A helyi Körzeti Levéltár és Huszita Forradalmi Mozgalom Múzeuma közreműködésével készültek munkák. Könyvecske metszet- és fényképanyaggal, a kard, a cséphadaró és a kehely jelvényeivel díszítve: Pět a půl století Tábora (Tábor, 1970) 3—11. l.; 1420—1520, 12—15. l.: 1520—1620, 16—18. l.: 1620—1720, 19—21. l.: 1720—1820, 22—27. l.: 1820—1920, 28—48. l.: 1920—1970. évek, 49—55 l.: Tábor jövője; a régi irodalom, valamint Macek, Durdík, Kavka művei felidézésével jelölte meg a város történeti helyét, hagyományát *František Crkovský:* Historické místo Tábora (Tábor. Sborník k 550. výročí vzniku města. Tábor. 1970) 3—12. l.; *Libuše Mácová:* Městská správa v Táboře na počátku 17. století (uo.) 50—74. l.; *Emanuel Ježek:* Bulharští studenti na táborských školách v letech 1868—1878 (uo.) 75—87.

[5] Vö. *Antonín Hejna:* Tábor (Praha I, 1964) 81—84. l.

sági tendenciákat a háború időszakában. A cseh fejlődés specifikumait elhelyezte az európai gazdasági és konjunktúrafejlődésben, a stagnáció elemeire is utalva. Bemutatta a huszita Csehország gazdasági és társadalmi problémáit, demográfiai kérdéseit. Így valóban a huszita problematika széles területeiről szólhatott. A városi polgárság társadalmi kérdéseit Tábor történetéhez viszonyította, nagy ívben jutott el Tábor és a német reformáció, az újkori mozgalmak kapcsolatáig. Tábor papjai, harcosai, kollektív élete mint hadi jelenség voltak az elemzés következő témái. Tábor és a kommunák összevetése, Tábor társadalmi szerkezete, gazdasági tevékenysége mint a városi társadalom huszita modellje következtek. De az előadás nem mellőzte a kényes kérdéseket sem. Jan Žižka és a tábori kommuna felszámolása kapcsán képes volt Žižka stabilizáló törekvéseinek érzékeltetésére. Táborról ezután is mint a radikális erők súlypontjáról beszélhetett. A forradalmi polgárság ment át katonai fejlődésen. Végül a huszita Tábort az európai társadalom fejlődésében helyezte el. A szimpozium résztvevői nagy elismeréssel fogadták a nem formális, nem a korábbi kutatásokat rekapituláló előadást, amelyben Janáček a későbbi korszakot feldolgozó műveiben megszokott erényeket és gazdaságtörténeti szempontokat kitűnően alkalmazta, és ezzel a jubileumi szimpozium egyben munkaértekezlet jellegét is biztosította.

Tábor városában műemléki tájékoztatást[6] nyújtottak a szimpozium résztvevőinek az egyes házak történetéről, a jelentékeny építészeti alkotásokról, történeti topográfiáról, biztosítva a szabad órák lelkes kihasználását. A város történelmi levegőt árasztó főtere, a szimbolikus városnéven kívül biblikus-antifeudális fogalmat őrző Jordán-tó, az erődmaradványok[7] az őszi időben is vonzották a történészeket. A résztvevők az első séták után Tábor város vezetőivel találkoztak *az egykori városháza régi palotájának* hálóboltozatos gyűléstermében B. Churáček meghívására. Itt szívélyes beszélgetések folytak, gyermekkórus, gyermekzenekar szereplése, felnőtt művészek régi hangszeres ócseh zenedarabjai bemutatása mellett. Itt nyílt alkalom a helyi múzeum jubileumi különkiállításának megtekintésére: ez az egész ország legfontosabb XV—XX. századi könyvtári és levéltári anyagait bemutatta a cseh huszita mozgalom és irodalma, művészete gazdag terméséből. Ezek között olyan, a szimpozium előadásaihoz közvetlenül kapcsolódó egykorú forrásanyagok voltak láthatók, mint Mikuláš Biskupec tábori krónikája, Březovai Lőrinc huszita krónikája, Tábor papjainak értekezései, a régi cseh évkönyvek. A ritka ábrázolások között látható volt egy táborita testvér cseh feliratú (Thaborsky bratr) képe egy latin bibliakéziratban, valamint Hus máglyahalálának több XVI. századi változatú képe.

Az első munkaülésen (szeptember 23. de.) Kejř elnökölt és Tenenti foglalt helyet az elnökségben. Az elnök méltatta a huszita irányzatokat, szárnyakat jelképező városokat, Tábor és Prága szerepét. Ezután került bemutatásra *Jaroslav Mezník* (a Csehszlovák Tudományos Akadémia brnoi Csehszlovák és Világtörténeti Intézete): *Tábor és Prága* c. előadása.[8] Bevezetésül hangoztatta, hogy Macek minden forrást feldolgozott, ami Tábornak erre a korszakára vonatkozik. A két város társadalmi összetétele főleg a forradalom első éveiben erősen eltért. Táborba 1420-ban jobbágyok áramlottak, vegyes városi—falusi népessége volt, míg Prágában a szokott rétegek. Táborba az addigi életükkel szakítók, az új életre vállalkozók, a forradalmat akarók mentek, Prágában a reformmozgalom és

[6] *Jaroslav Svatoň—Petr Tamchyna:* Tábor národní kulturní památka (Tábor. 1970).

[7] *A. Hejna:* i. m. 16—27, 34—58, 85—87. l.; *F. Kroupa:* Tábor (Tábor. 1965) 2, 4—12, 15. l.; 550 éves huszita erődítmény (Magyar Képes Újság, Zágráb. 1970. szept. 15.).

[8] Az előadó a Csehszlovák Tudományos Akadémia brnoi Történettudományi Intézete munkatársaként 1968. október 24-én a prágai Károly-egyetem bölcsészkarán habilitált a régibb cseh történet tárgyköréből „Prága útja a huszita forradalomhoz" c. munkával. Vö. Habilitation (Mediaevalia Bohemica I. 1969. 1. szám) 228. l.

a huszitizmus bölcsőjében helyükön küzdöttek a lakosság alsó rétegei. 1420 áprilisig ott egymás mellett éltek a forradalmat akarók, továbbá a viszonyok fejlődése által a forradalomra kényszerültek, végül a huszita forradalom kifejezett ellenségei. A különbség a két város között sohasem tűnt el teljesen. A Tábor keletkezésével összefüggő hagyomány befolyása néhány év alatt nem enyészhetett el. A királyi várossá alakult Tábor a többi cseh királyi város Prága-Óvároshoz való különbségét osztotta. Más volt Prága gazdasági karaktere, kereskedelmi ügyfelei főleg a magasabb társadalmi körökből eredtek, ami hatott a városlakók politikai kötöttségére. Ezt alátámasztja, hogy a nemesi birtokokon vásároltak élelmet. IV. Károly és IV. Vencel alatt udvari tisztségekben is voltak prágai patríciusok. Míg Prága-Óváros feudális és egyházi rétegekhez való viszonyát sok körülmény színezte, Tábor épp az egyházzal való szakításkor keletkezett, így benne a huszita tanítványok nemzedékében eredetileg mérsékelt nézetek alig lehettek. Václav Koranda és Jan Želivský harca a hívők elszakításáért az egyháztól Prágában kevésbé sikerült, a mérsékelt huszita irányzat, pl. Prachaticei Křišťan, a konzervatívabb polgárság mellett maradt, bár őt is Hus barátjának tartották. IV. Vencel környezetéből egyes nemesek már a forradalom előtt támogatták az óvárosi huszitákat és cseh polgárokat, átmenetileg többséghez segítve őket a tanácsban, ezért sem gyengült a nemességgel az óvárosi husziták kapcsolata, ez pedig Želivský rovására volt. A prágai nacionalizmus oka volt, hogy az óvárosi csehek husziták, az ottani németek katolikusok voltak, valamint a felkelés előtti fordulat a husziták rovására újra német patrícius kézbe juttatta a városvezetést. A nemzeti kérdés a városok közül Prágában volt igen jelentős. Želivský hősi, de tragikus küzdelme, hogy Prágát Tábor mellé állítsa, nem sikerülhetett a különbségek miatt. Ez vezetett Lipanynál Prága táborita- és árvaellenességére. De a huszita forradalom egyik város nélkül sem képzelhető el.[9] *H. Koller* (a Salzburgi Egyetem Történeti Intézete) hozzászólásában szélesebb keretbe ágyazta a témát. A XIV—XV. században a modern állam épül ki új kormányzati technikával, írásbeliségen alapuló igazgatással. Kiépül a diplomácia is, Itália és Franciaország mellett Közép-Európában. Ezért is lépnek elő egyes városi csoportok, a kereskedőket tudja az állam felhasználni. A gazdag mészáros vagy kovács a városban játszhatott szerepet, de az új folyamatban nem. Az új elemet éppen a kereskedők ill. fiaik alkották. Ezzel lehet Mezník tézisét tovább élezni, Prága ugyanis távolsági kereskedő város,Tábor főleg kezdetben nem. *S. Dolezel* (a Marburgi Egyetem Kelet-európai Történeti Szemináriuma) Tábor társadalmi összetétele és megélhetése forrása iránt érdeklődött. *Mezník* a felszólalóknak adott válaszában rámutatott, hogy a régi irodalom tézisét a német kereskedőkről és cseh iparosokról finomítani kell, a távolsági kereskedők németek voltak, a németek egy része azonban iparos volt. Tábor életének nem ő a legjobb ismerője. A közvetlen forrásanyag kevés. Macek Rožmberk-iratokból és az 1430-as évekből való városi iratokból dolgozhatott. De ez csak a lakosság egyik részére vonatkozik. *J*

[9] Jaroslav Mezník ismertetése *Fiala, Zdeněk:* Předhusitské Čechy, 1310—1410. Český stát pod vládou Lucemburků 1310—1419. Praha. 1968. 397 oldalas munkájáról (Mediaevalia Bohemica I, 1969. 2. szám) 354—359. l.; F. Šmahel ismertetése *Hrubý, Karel:* Sociologický model husitské revoluce v hranicích politického systému pražských měst. Sociologický časopis, III, 1967, 575—590. oldalon lévő tanulmányáról (Mediaevalia Bohemica I, 1969. 2. szám) 380—381 l.; F. Šmahel ismertetése *Hrubý, Karel:* Struktury a postoje husitských skupin pražského politického systému. Acta Universitatis Carolinae, Historia Universitatis Carolinae Pragensis, IX, Praha. 1968, Fasc. 1, 29—78. oldalon lévő tanulmányáról (Mediaevalia Bohemica I, 1969. 2. szám) 409—410. l.; *F. M. Bartoš:* Der grosse Staatsmann der hussitischen Revolution Illuminator Johann Rečak (Mediaevalia Bohemica I, 1969. 1. szám) 116—128. l.; Amedeo Molnár ismertetése: *Kaminsky, Howard:* A History of the Hussite Revolution. Berkeley and Los Angeles. 1967. XV + 580 oldalas művéről (Mediaevalia Bohemica I, 1969. 2. szám) 363—365. l.

Kejř (a Csehszlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete) elnök megjegyzésében korainak mondta a végleges szó kimondását Tábor első éveire vonatkozóan. Ezekre az évekre traktátusok és krónikák vannak, amelyek irányzatosak. Közvetlen forrásanyag csak későbbi van. Ezért vannak különféle hipotézisek. További kutatás szükséges, erre fel kell figyelni.

R. Heck (a Wrocławi Egyetem Történeti Intézete), a Tábor és a lengyel trónjelöltség feldolgozásáról ismert kutató adott elő *A nemzeti és szláv program a csehországi Táborszövetség ideológiájában és gyakorlati tevékenységében* címmel. Maleczyńska, Macek, Seibt, Heck, Šmahel művei jelzik a problémát, amit elemezni kíván. Josef Macek és Robert Kalivoda ideológiai elemzései mellett is maradtak nyitott kérdések, ő sem tudja megoldani, csak problémákat vet fel, jelöl meg. A nemzeti jelszavak a kelyhesek, a társadalmi és egyházi jelszavak a táborita irányzat jellemzői. A régi irodalom beállítása írja a kelyhesek javára a nemzeti követelmények kidolgozását. Az írásos anyag a táboritákra ilyen tekintetben keveset nyújt, róluk sem volt az íróknak érdeke ilyen elemzés a maguk korában. Biskupec Miklós a táboriták kezdeteiről írva kiemeli Zsigmond idegen uralkodó voltát és a cseh nyelv elleni támadást, kiírtó célját. Az 1423-as szláv nyelvű tábori hadiszabályzat a cseh és szláv nyelv jogait hangoztatja. Cseh nyelvű forrás 1426-ból is ide vonható. De a táboriták nem voltak egyoldalú nacionalisták, az 1431-i lengyelországi betörés, 1438-ban az Albert elleni harc ide kapcsolódik. 1440-ben német vádak hangzottak el a táboriták nemzeti beállítottságáról. A táboritáktól 1431-ben Rožmberk úrhoz intézett cseh nyelvű levél szólt a cseh és szláv nyelv jogairól. A szláv szolidaritás segítette is a táboritákat A kelyhesek kezdetben bizalmatlanok voltak a lengyelekkel szemben. A táboriták a 30-a évek végén rokonszenveztek azokkal. Táboriták voltak Kázmér herceg, majd III. Várnas Ulászló király trónjelöltsége mellett. Persze a táboriták radikális társadalmi és egyházi követelései előtérben kellett, hogy maradjanak, irányzatuk fenntartatásához ez hozzátartozott. Segítséget csak lengyelektől várhattak, akik részt vettek mezei hadaik testvériségében. A cseh néptömegek patrióták voltak. Žižka egy levele a német benyomulók ellen utal a papok (ti. a táboriták) prédikációira. Ilyenekben kellett lennie nemzeti elemnek. Iparosok, szolgák, parasztok százai vettek részt csatákban Albert német—magyar hadai ellen. A régi évkönyvíró ezt csak cseh—német háborúnak írja le. Befejezésül az előadó hangsúlyozta, hogy a táborita ideológia sok eleme a szocialista Csehszlovákiában valósult meg.

J. B. Čapek irodalomtörténész (a Károly Egyetem Bölcsészkara) előadásának címe *A Horeb-mozgalom és kapcsolatai Táborhoz*. Mivel a mozgalomról máig sincs monográfia,[10] a horebita testvériségről ezért kell a szimpoziumon beszélni. Az előadó szólt a Sázava-vidék társadalmi problémáiról. A délcseh és a kelet cseh huszita mozgalom alapjában egyezik: népi gyökerek, gazdasági válság a XV. század elején, növekvő konfliktusok a feudális urakkal. Kelet-Csehországban nem volt olyan kiterjedt nagybirtok, mint a Rožmberkeké Dél-Csehországban, de volt erős népellenes feudális csoport Jan Městecký körül (az „opočnoi párt"), amely később a hatalmas Vartenberki Čenektől és másoktól kapott erősítést. Erős volt a népi prédikátorok befolyása (főleg Ambrož pap), viszont a reformációnak Kelet-Csehországban nem voltak jelentős előfutárai és más vezető személyiségei. Tábor és Horeb egyszerre tűnt fel és szolidárisan vett részt 1420 prágai harcaiban, 1421 kelet-csehországi eseményeiben. Ismertette Čapek a horebitákra vonatkozó krónikásokat és adataik értékelését. Időrendben bemutatta a gazdag Hradec Králové átmentett cseh patríciusainak opportunizmusát és konzervatívabbá válását. Hradec a huszita Prága kicsinyített mása: gazdag kereskedői az Óvárost, Ambrož külvárosi szegényei az Újvárost reprezentálták. Hradec többször tárgyalt Zsigmonddal, Žižkával szemben támaszkodott

[10] Vö. *F. M. Bartoš:* Der grosse Staatsmann . . . 116—128. l.

Diviš Bořekre és Miletíneki Jetřichre, Lipany után pedig elárulta Ambrožt. Tagadta, hogy 1425 táján befejeződött volna a horebita mozgalom, ez téves nézet az irodalomban. Morva husziták is csatlakoztak a radikális népréteget egyesítő, de kisnemesekre is kiterjedő horebitákhoz, az 1420-as évek során. Bemutatta Ambrož hadvezetői tetteit. Táborban Martin Húska pusztulása a huszita ortodoxia védelmével magyarázható, de nem menthető. Ambrož és Žižka barátságos viszonya mégis fennmaradt és erősödött. Kelet-Csehországban gyenge volt a kiliazmus hatása. A pikardok és adamiták ellen volt Žižka, de nem értett egyet Václav Korandával sem, továbbá ellene volt Korybutnak. Žižka halála után jelentős kelet-cseh urak hagyták el a horebitákat. A horebiták inkább készek együttműködni a lengyelekkel, mint a táboriták. A továbbiakban Čapek elkülönítette a Kelet-Csehországban szerepelt Mathias Engliš az ismertebb Peter Engliš = Payne személyétől. „Kisebb Tábor" néven is szerepelt Horeb, ami nem elkülönülés, hanem közeledés jele. A horebiták is kezdettől szárnyakat alkottak, Ambrož volt a baloldal, nemesek a jobbszárnyon. Kezdetben mégsem volt olyan éles a válaszfal, mint Prágán belül, ahol Želivský, Stříbroi Jakoubek és Příbram vezette a három irányzatot, ill. mint Prága és Tábor között. De Lipanynál a horebiták megoszlottak: a Kisebb Prokop volt a Miletíneki Bořek ellen, de a legtöbben a táboriták oldalán küzdöttek. A csata után Tábor megbékélt Zsigmonddal egyes tényezők hatása alatt, Horeb — és egyideig Hradec is — ellenállt. A kelet-cseh ellenállási harcot Ambrož, Zdislav Mnich, Žampachi Kolda és mások vezették. Kelet-Csehország utóbb Poděbrad György támasza volt, de ellenzéke is itt keletkezett, a cseh testvéri közösség kezdetei erre a vidékre esnek. Az előadás több hozzászólót inspirált. *F. G. Heymann* (Calgary, az Albertai Egyetem Történeti Intézete) méltatta, hogy Čapek kiemelte a fontos témát, amely könyvet is érdemelne. Valamennyit tudunk Horeb és Tábor vallási különbségéről, valamennyit Žižka Korandához való viszonyulásáról, amiért Žižka elhagyta Tábort, de többet kellene tudnunk ezekről a vallási nézetrendszerekről Horebben és Táborban. *M. Kaňák* (Prága, Hus Teológiai Kar) egy krónikavariáns elemzése alapján Ambrož pozícióját fejtegette. Ambrožnak Hradecben lett volna e szerint nehézsége a huszita mozgalom kezdetén, és ezért közeledett Žižkához. A hradeci vezetők külső, sziléziai kapcsolataikat szerették volna fenntartani. Žižka viszont támogatta Ambrož pozícióját a kelet-csehországi huszita mozgalom megszilárdítása érdekében. *Heck* kiemelte: minden huszitakutató öröme volna, ha Čapek tovább dolgoznék a horebitákon, mert a vonatkozó régi irodalom már nem mérvadó. Ő maga Štražnicei Bedřich kérdését akarja feldolgozni, ezért számára fontos a morva táboriták és a horebiták kérdése. A megbukott morva táboritizmus hívei Horebre menekülhettek. Igaz, hogy Lipany után Tábor megbékélt Zsigmonddal, míg Horeb és Ambrož küzdött ellene. De rövid távon Tábornak más kiútja nem volt, jobb feltételeket akart a harc újrafelvételére, ami később meg is mutatkozott. Válaszában *Čapek* széles programnak minősítette azt, amit neki szántak — katonai problémákat is beleértve. Aláhúzta álláspontját: Hradec városa hatszor árulta el Ambrožt és Žižkát. Ambrož hradeci patríciusok fogságába esett. Katolikus huszita ellenes író, Pešina is méltatja Ambrož és hívei állhatatosságát. Az előadó Heck segítségét várja a lengyel jelentéseket illetően. Nem véletlen, hogy J. Długosz is horebitákról tud, nem táboritákról.

Ezután Tenenti vette át az elnöklést. *Székely György* (Budapest, Tudományegyetem): *Osztályharcok 1437—1514 — küzdelmek egy rendek nélküli társadalomért Magyarországon* címmel tartott előadást, nagy figyelemmel a táborita ideológiával való összefüggésekre. Hangsúlyozta, hogy tudatos törekvések és követelések az egyházi és világi rend megváltoztatására világos formát elsőnek a táborita kiliazmusban nyertek, ez a mozgalom más országok számára is fontos lépéseket jelentett az ösztönösségtől a forradalmi ideológia felé. Bár tovább folyik a vita a forradalmi mozgalom, a korai polgári forradalom, a parasztháború kérdéseiről, egyre világosabb a táborita mozgalom rendkívüli fontossága

a XV—XVI. század egész európai történetében. Az 1437. évi Bábolna-hegyi gyülekezés oly jelentős, mint Horeb. Az évenkénti parasztképviseleti gyűlés terve politikai fontosságú az erdélyi mozgalomban. Az előadás elemezte az 1514. évi ceglédi beszédet és más forrásokat, több vonatkozásban Mészáros Lőrinc és a táboriták párhuzamait. 1437-ben és magasabb fokon 1514-ben a feudalizmus megdöntésének ideológiája bontakozott ki. Egyetértve Amedeo Molnár téziseivel, elemezte a prédikátorok és a nép nem egybeeső, de kölcsönös összetartozási érzéssel telített viszonyát. Részletesen szólt az 1514. évi felkelő mozgósítás osztályfelszámoló jellegéről. 1437 és 1514 adatai a földbirtok, a nemesi vagyon felosztásának követelését is mutatják. Mindkét esetben a nemesi címerhasználat ellen is törtek. A feudális rendi különbségek eltörlésének jogi, politikai, egyházi összetevői is megtalálhatók a két nagy felkelésben. 1513/14 olasz forrásai a cseh husziták szerepéről is szólnak a magyarországi mozgalmakban. Mind 1437-re, mind 1514-re megjelölik forrásai a szabadság új társadalmi értelmű követelését. A magyar parasztháború ennyire összekötő láncszem a cseh huszita forradalmi mozgalom és a német nagy parasztháború között, tisztázni segíthet a reformáció, felkelés, forradalom fogalmait. *A. Tenenti* (Párizs, École Pratique des Hautes Études) méltatta az előadás világos okfejtését és a huszitizmusba beágyazást, a gazdag dokumentációt, az utalást a huszita befolyásra. Az iránt érdeklődött, hogy a magyar korabeli terminológiában volt-e speciális szó a parasztlázadóra. *Koller* hivatkozással az alpesi parasztháborúra, annak más összetételére, jelesen a bányamunkásság szerepére, tudakolta magyarországi esetleges szerepüket. *Székely* feleletében ismertette a XV. századeleji és századvégi bányamunkás mozgalmakat, a XV. század közepének erdélyi mozgalmaiban játszott szerepüket, majd az 1514-i parasztmozgalmakkal való összekapcsolódás folyamatát, Torockó és a felvidéki bányavidék szerepét. Szólt a bukás utáni bányamunkás menekülésről és utóbb visszatérésről.

A második munkaülés (szeptember 23. du.) meghirdetett első előadója J. Durdík aznap nem jelenhetett meg. B. Janoušek előadása, amely a végleges programban szerepelt, pedig az előadó jelenléte ellenére időhiány miatt aznap nem került sorra. Az ülésen Székely György elnökölt és Janoušek foglalt helyet az elnökségben. *Otakar Jankovec* (a tábori tervező és mérnök szervezet igazgatója) vetített képekkel kísért előadása következett: *A történeti város Tábor rekonstrukciójának és megújításának technikai alapjai.* A fenntartás problémái körében egyeztetni kell a tudományos és építészeti szempontokat az épületekben lakók érdekeivel. 1969-ben erről kollokviumot tartottak az építészettörténészek és a műemlékügy szakemberei, már az 1420—1970 évforduló jegyében.[11] A házak mellett a környezet, a parkosítás problémáit is szem előtt kellett tartaniok, a gazdasági és életfunkciók megoldáshoz juttatását biztosítaniok — mindezt lehetőleg kiköltöztetés nélkül. 1952—68 folyamán nagyarányú renoválások voltak a panoráma, tér, utca, homlokzat, házbelső, pincetérségek, boltozatok szempontjaira egyaránt tekintettel készült tervek alapján. A házak és utak alatti járatokról térképet készítettek. A temető restaurálása és parkosítása külön feladatuk volt. A város teljes újjáépítésére 20 éves tervet dolgoztak ki, egyben forráskutatást is biztosítva. Az előadás számos kérdést és hozzászólást váltott ki. *Kejř* Tábor régi erődítései, a Hradiště-periódus feltárása felől tudakozódott. *Miroslav Richter* (a Csehszlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete) arról tájékoztatta a szimpoziumot, hogy a XV. századvégi tábori erődnél korábbi nyomok még nem jöttek elő. *Koller* a pincék feltárása iránt érdeklődött. *Jankovec* a kérdésnek számos gyakorlati problémával (vízmentesítés, csatornázás, víz- és gázvezetés) való összefüggését fejtegette. Az épületek egyszerre való helyreállításához az alaprajzot csak így lehetett feltárni. Ugyanakkor az 1—1.20 m. széles, 1.80 m. magas pincék gyakorlatilag nem hasznosíthatók. *Janáček* méltatta a tábori állagmegőrző munkákat. Felhívta a figyelmet arra, hogy a

[11] Tábor. Materiály z kolokvia 17.—20. června 1969 (Tábor—Praha. 1969) 147. l.

jövőben még költségesebb szakasz következik, de az utolsó pillanat érkezett el a történészi, művészettörténészi, műemléki, topográfusi, régészeti munkák egyesítésére. Az alaprajz sokszor fontosabb, mint egy-egy ház fenntartása. *Jankovec* megállapította, hogy a tábori városalaprajz szilárdan feltárt.[12]

M. Richter: Új felismerések Sezimovo Ústí régészeti ásatása alapján címmel tartott előadást.[13] Ismertette a huszitakori objektumok ásatási terveit (Sezimovo Ústí, Sion vára stb.). Az ásatás egyben társadalomtörténeti kutatás is. Az emlékvárosok régészetére szűkített archaeologia után új szín az eseménytörténeti helyek feltárása. Egy sporttelep létesítésekor kezdődtek az első lépések, majd 1963-ban az egykori Nové Město külváros területén tervszerű munka indult a huszita-előtti falu, ill. paraszt-kézműves jellegű város párhuzamos házsorainak feltárására. Nemesfém is lehetett a környéken, ami szerepet játszott a településben. Földesurai közt legfontosabb a Rožmberkek egyik szegényebb ága. Árok és palánk övezte. Vetített képeket mutatott be Sezimovo Ústí topográfiájáról. 4 és ½ hektár városterület volt a Lužnice mellett. A XIII—XIV. századi objektumok egész sorozata került elő: kőalapzaton vagy csak a talajon álló faépületek nyomai, a talán gazdagabb polgárokhoz köthető erősebb kő- és téglaépületek. A gazdagodás forrásait jelentő posztógyártás, vám és serfőzés a kútfőkből tűnik ki. Nagyobb város volt, mint Soběslav. Volt plébániája, kórháza. Prága felé nyíló kapuja és forgalmas kereskedelmi út kapcsolta a központhoz. Hus halála után a városba települtek a leendő mozgalom szellemi előkészítői, értekezést író huszita papok. Harcok, rablások következtek, de a dominikánusok kolostora katolikus bástya maradt. 1419/20 fordulóján a huszitáknak el kellett innen vonulniuk a környező falvakba. Ústíi Oldřich földesúrtól Hradiště várát foglalták el. 1420-ban következett be Sezimovo kiürítése és március 30-án a husziták általi felégetése,[14] a Táborba felvonulás. Tábor első városkönyvében még szó van ottani polgárok ústíi eladásairól, de házakról nem, mezőgazdasági vagyon volt. XVI. századi tábori urbárium még szól ústíi bérletekről. A XVI—XVII. század során malmok, Tábor városi udvarok voltak Sezimovo Ústíban. Az 1820-as években falu, Stari Tábor néven, míg a XIX. század első felében Sezimovo Ústí lett a neve. Régi térképen így szerepel Alt Tábor neve, mellette Ústí falu romjai is ábrázolva. XIX. századvégi térképen falu volt Alt-Tábor. Kutatták az árterületi változásokat. Megragadhatók voltak ásatási házalaprajzok, parcellák — lakó, üzemi és melléképületekkel. Terraszok voltak az áradási területeken, a szárazulatok voltak beépítve. Fényképeket mutatott be az ásatási részletekről: kő alapfalak és padlókőtöredékek. Kivételesebbek voltak a téglafalazások. (Ajtó körülfalazás.) Biztos helyreállítási lehetőség nélküli nyitott tűzhelyek égési rétege került elő. Nagyon fontos eredmények utalnak az egykori termelésre. Mészáros műhelye lehetett az az épület, amelynek romjai között juh- és kecskecsontokat, valamint hűtőpincét és kályhaszerű füstölőhelyet találtak. Elsősorban juhfeldolgozás feltételezhető, a tülköket félretették külön feldolgozás céljaira. Égési rétegek a pincékbe is lenyúltak. Vannak kerámialeletek. Hibás készítésű kerámiák lelőhelyére az azokat kidobó fazekas műhelyét lokalizálják. Szuterén kéttermes épületrész oldalhelyiségekkel került elő, az egyik utóbbiban agyagtömeg, kályhacsempe töredékek, kályhaszem minták és nagy területű kemence jelzi fazekas műhelyét. Más épületromban kályhafüst elvezető cső volt feltárható. Egy térségen még folyik a munka. Kőgyűrűbe helyezett kút 3 m mélységig való feltárása edények, bőrtárgyak, ruhamarad-

[12] Vö. *A. Hejna:* i. m. 8—12, 85, 87. l.; *Václav Huml:* Archeologické výzkumy v Táboře (Tábor. Sborník k 550. výročí vzniku města. Tábor. 1970) 13—22. l.; *Zdeněk Smetánka:* Archeologický výzkum zaniklých osad na Táborsku (uo.) 39—42. l.; *Miloš Drda:* Perspektivy archeologického výzkumu na Táborsku (uo.) 43—49. l.; Obrazové přílohy (uo.) 89—117. l.

[13] *Miroslav Richter:* Archeologický výzkum v Sezimově Ústí (uo.) 23—38. l.

[14] *A. Hejna:* i. m. 12—13, 85, 87. l.; *F. Kroupa:* i. m. 4. l.

ványok, táplálkozási és ipari növények, gyümölcsök (alma, őszibarack stb.) leleteit hozta magával. A művészi kályhaszemek rekonstrukciója, különféle áttöréses díszekkel és sokféle ábrázolással járt: címersas; vadászati jelenet; pelikán vérével eteti kicsinyét; a róka és a keskeny korsó aesopusi meséje; Madonna gyermekkel. A leletek között előkerültek kovácstevékenység kész és félkész termékei, valamint kovácsszerszámok. De egyéb foglalatosságok (fafeldolgozás, mezőgazdaság) szerszámai, üvegedények, korsók töredékei is mutatják, milyen környezetben időzött valameddig Hus János, milyen volt a forradalmi felkelés tanúinak és résztvevőinek életszintje, milyen eszközöket vihettek fel Táborba is. Az éremleletek között egy sincs 1420 utáni. Az így lehatárolható település nagyobb átépítése a XIV. század közepére esett, építészetileg is gazdagodva. Ez egyben pótrekonstrukció az első tábori építkezések megítéléséhez. Az előadás a konkrét tudásanyagot a lehetőségig kimerítette. *Kejř* érdeklődése Ústí eredeti alaprajza, úthálózatának vázolása iránt, *Dolezel* tudakozódása az elpusztult helység lakosság számbecslése iránt nem volt megválaszolható. *Székely György* elnöki zárszavában méltatta az anyagi kultúra kutatásának fontosságát, Tábor első társadalmának, ipari és építő tevékenységének rekonstruálási lehetőségét az elpusztult helység leleteiből. Ebben a témában szembetűnően mutatkozik meg a történész – régész – műemlékes együttműködés lehetősége. Ennek jó alkalmazása miatt külön is méltatta minkét előadást.

Az előadásokhoz szervesen kapcsolódott a kirándulás *Sezimovo Ústí* ásatási terepére, a mai Tábor külvárosa melletti mezőn (Staré Sezimovo Ústí). Itt Richter mutatta be a régészeti munkálatokat. Ezután a konferencia résztvevői *Kozí Hrádek*[15] várromjához utaztak. Az 1377-ben említett vár nemzeti kultúremléke 5 km-re délkeletre fekszik Tábortól, a napfényben is komor erdőben. Az interdiktum alá helyezett Prágából ide húzódott Hus János, itt (1412–3 és 1414) folytatta írói munkáját, egyben kapcsolatot teremtett a környék népével, átalakította városi prédikációit a paraszti társadalmi sérelmeknek hangot adva. A várat 1438 körül tűz pusztította el. Ez a hely nyomban felvetette Hus, a csehországi valdensek és a prototáboritizmus kérdését: Amedeo Molnár professzor világította meg kis előadással a vár urai, Jan és különösen Ctibor szerepét, Hus itteni tevékenységét, írásait, vitáját volt fegyvertársaival (Palec). Vándor prédikátori tudatot vett fel itt Hus, feleleventve a valdens tant az egyszerű ember prédikátori szerepéről. A hely méltó volt erre: XIV. századi helyi valdens csoport ismeretes, amelyet Prágában Kozí várgrófja védelmezett.

A harmadik munkaülésen (szeptember 24. de.) Amedeo Molnár elnökölt, mellette helyet foglalt Heymann. Elsőnek hangzott el a központi jelentőségű előadás, *František Šmahel* (a Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák és Világtörténeti Intézete): *Tábor és a huszita forradalom: interpretációs problémák.* Az előadó a huszitizmus értelmezése körüli több mint 150 éves vita értékelésével foglalt állást a két-háromszáz évet felölelő pánhuszita felfogás és a 15–20 évi forradalomra szűkítő felfogás ellen. A huszitizmust nem lehet Morvaországra általánosítani, helytelen a huszitizmus történetét tabu gyanánt kezelni.[16] Hangsúlyozta, hogy a mozgalom sajátlagos szervezete nélkül nem lenne huszitizmusnak tekinthető. Társadalmi bázisa azonban részben, pl. az alsó nemesség társadalmi-gazdasági helyzete tekintetében tisztázatlan. A források interpretációja számos (nemzeti, rendi, kormányzati, egyházszervezeti) kérdést vet fel. Elemzésre méltó, hogy a ciompi már kifejezték nyiltan követeléseiket, viszont a táborita és egyéb huszita biblicizmus társa-

[15] *A. Hejna:* i. m. 14–15, 85. l.

[16] A huszitizmus régi és újabb történeti megítéléseire, ezek össztársadalmi összefüggéseire, a vitákra a huszitizmus értelméről és jelentőségéről a cseh történelemben ld. F. Šmahel ismertetését *Šmahel, František:* Vzdálená minulost husitství, in: Naše živá i mrtvá minulost. Praha. 1968, 44–71. oldalán megjelent tanulmányáról (Mediaevalia Bohemica I, 1969. 2. szám) 394. l.

dalmi feloldása szükséges. A már 1419 előtt kitapintható irányzatok és társadalmi alapjaik megközelítése egyelőre nem teljes, inkább elvont. Elemezte a huszitizmus különbségeit az első korapolgári és a valóságos polgári forradalmakhoz képest. Tábor az európai történelem első fogyasztási kommunája volt. Az ideálisan felfogott táboritizmus és a reális tábori közösség, az új életet kereső, Táborba telepedő falusiak és a vezető szerepet átvevő akadémiai képzettségű ideológusok vagy az alsónemességből eredő katonák különbségei sok kérdést vetnek fel. A kialakuló városi közösség, a mezei közösségek, a forradalom elmélyítésére törekvő pikardok kérdésköre ugyancsak kielégítő feleletre vár. Tisztázandók Tábor viszonylatai Prágához, a keletcseh horebizmushoz, České Budějovice városhoz. A táborita hadművészet és kultúra sem hiányozhat a tárgyalásból. Ezért gyűlt össze negyedszerre Táborba a szimpozium, vitákkal gazdag megbeszélései sorában. Az előadásból főleg az interpretáció problémái váltottak ki élénk hozzászólásokat. *Koller* 1410 tájáig látta az interpretációt világosabbnak, ti. az egész egyház reformációjára törekvést. 1420 az első tetőpont, a tág horizont ekkor visszaszorul, elsősorban Csehországra igyekezett koncentrálódni, tekintettel az európai helyzetre, ahol már látszott a területi alakulás tendenciája. Az 1430-as években Zsigmond számára Csehország még céljai középpontjaként szerepelhetett, ahonnan a birodalmat akarta reformálni. A táboritizmus viszont Kelet-Európához, Bizánchoz való közeledést jelenthetett. Kérdés azonban Táborral kapcsolatban, hogy ott talán az egész világot akarták reformálni, s csak a helyzet kényszere miatt vonultak vissza. *Seibt* némileg másként értékelte a helyzetet. A huszita manifesztumok az egész kereszténységhez szóltak, hogy megnyerjék. A nemzeti beszűkülés, a defenzíva kényszere vezetett a háborúra. *Koller* viszont a manifesztumokban meglévő, az egész kereszténységhez fordulást talán csak toposznak minősítette, ami esetleg csak takarta a Csehországra szorítkozást. *Seibt* ezt nem fogadta el, hiszen a reformhoz csatlakozást kívánták, mindig katolikusnak tartva magukat. *Koller* rámutatott, hogy a Reformatio Sigismundi is az egész kereszténységhez fordult, pedig csak kis területre vonatkozott. Ez tehát csak formalizmus. *Seibt* ezzel szemben a velenceiekhez írt huszita levélre, a Belgiumig terjesztett levélre hivatkozott. Prága nemzeti, Tábor európai és offenzív volt. A vitához az elnöklő *A. Molnár* (Prága, Comenius Teológiai Kar) foglalt állást: A négy prágai cikkelyt máshogy fogalmazta Prága és Tábor. Prága a cseh királyságra, Tábor általában követelte. Biskupec fájlalta, hogy a *causa sacerdotum Taboriensium* csak Csehországra szorítkozott. A táboriták programszerűen kapcsolatba léptek a német valdensekkel (Žatec), valamint misszionáriusok mentek Németországba. A csehek mellett a németek között is voltak táboriták, akik Brandenburgig kapcsolatot tartottak.[17] Želivský 1419-ben hirdette: Csehország a kezdet legyen, de terjedjen Magyarországra, Ausztriára, Németországra.

Az előadáshoz két egyetemes téma kapcsolódott. *A. Tenenti: Észrevételek a reform, felkelés és forradalom fogalmához az 1400 körüli Európában* címen adott elő. A huszita mozgalom az európai történelem körülményeinek különleges összejátszása folytán keletkezett. A középkor végének és a modern kornak a határán helyezhető el. A huszitizmus elindulásakor egy Európa országai többségében elterjedt egyházellenes visszahatás és lázadás felfakadása volt, megérkezésekor elsősorban nemzeti ügy és eretnekség volt. A reformáció középkori felfogását — visszatérés a már megvalósult ideálhoz — és Konstanznak ebben a folyamatban játszott szerepét világította meg. Az univerzális egyház XIII. századi szervezeti és hatalmi formája a XIV. századi egyházszakadás korára már

[17] Vö. F. Šmahel ismertetésével *Heimpel, Hermann:* Drei Inquisitions-Verfahren aus dem Jahre 1425. Akten der Prozesse gegen die deutschen Hussiten Johannes Drändorf und Peter Turnau sowie gegen Drändorfs Diener Martin Borchard. Göttingen. 1969. 265 oldalas könyvéről (Mediaevalia Bohemica I, 1969 2. szám) 378—380. l.

kevésbé volt hatékony. Az európai középkori egység Konstanz után gyakorlatilag megsemmisült, lazultak az országok közötti kapcsolatok. Ebben a pillanatban Csehország egyedül találta szemben magát problémáival, amelynek arányai az előrehaladással egyre helyibbek lettek.

Kutatni kell kapcsolatait más egyházellenes reform- és felkelő mozgalmakkal, de ellentéteit, ellentmondásait is azokkal. Valdensek, spirituálisok az Antikrisztus egyházának bélyegezték a katolikus egyházat. Konstanz korában a reformáció célja a társadalom átalakítása is. A reformáció jellegzetes középkori jelenség. *Revolutio* értelme ugyanaz, mint *reformatio*. De csillagászati kifejezés is. Mi nem középkori értelemben használjuk. Akkor Jacquerie, tumulte voltak a felkelés jellemző nevei. A világi közösség felkelése esetén is a kifejezés elsősorban vallásos, a hittel kapcsolatos. A keresztény hit és a kultúra már egyre kevésbé felelt meg a nem egyházi társadalomnak. A lollard, táborita mozgalom, Savonarola, az anabaptisták vonala ez — az egyház bomlásáé. A felkelés és a forradalom fogalmi különbségét, ill. a reformáció és forradalom összefüggését fejtegette, amelyekben találkozott a földi valóság és a keresztény tökéletesedés követelménye. A követelések bázisa a keresztény társadalom egészére kezdett kiterjedni, Észak-Itália, Flandria, Franciaország, Portugália és Anglia felkelései mutatják. A passzivitástól az erőszak szükségességének kinyilvánítására tértek át az egyes rétegek. A viták átterjedtek az ember helyzetére az egyházban. Ez egyben a reformáció útja a forradalomhoz. A földi Egyház többé nem volt tekintettel a földi kérdésekre, ez vezetett a táboritizmushoz. Többé nem eretnekek, hanem az Egyház tagadói. Ez forradalmi[18] program. A huszitizmus ezért nem elszigetelt jelenség az egyházi, politikai és kulturális folyamatokban, hanem modern és pozitív jelenség volt. Teljesen a kor mozgalmaiban gyökerezett. Módosította Európa sorsát. *Molnár* elnöki székéből méltatta Tenenti előadását, amit növekvő érdeklődéssel, a végén lelkesen hallgatott.

Ezután *F. Seibt* (Bochum, a Ruhr Egyetem Történeti Intézete) adott elő *Tábor és az európai forradalmak* címmel. A huszitizmus szerepét a középkort és újkort elválasztó folyamatban kívánta elhelyezni. Ehhez a relatív korszakhatárhoz kapcsolódik a forradalom jelensége is. Az előadó előbb egy horizontális áttekintést adott (cabochiens, lollardok, husziták), majd egy vertikális fejlődést jelölt meg (husziták, német reformáció, németalföldi elszakadás, angol forradalom, cseh rendi felkelés, francia forradalom). A felfokozott jogérzék nyert szerepet a forradalmárok oldalán a konzervatív renddel szemben. A keresztény és bibliai érveléssel szemben utóbb a racionális, a történeti értékelés tört előre. Eredetileg öt huszita szent hely volt, amelyek közül Tábor mellett Horeb lett fontos, míg Sion[19] és Oliveti hegy hamar lehanyatlott. Macek és Kalivoda Tábor korábbi, Kaminsky a későbbi szakaszáról írt. Macek szépen írt a Táborban legjobb kifejezést nyert európai kiliazmusról, aminek általános vonatkozását Töpfer könyve az eljövendő békebirodalomról fejtette ki. A cseh kiliazmust J. Želivský elvontan, allegórikusan fejtette ki (A. Molnár kiadása), de Táborban konkréten fejtették ki (Kalivoda művei). A passzív, a transzcendens cselekményt váró kiliazmusból az aktívba való átlépés alapozta meg az újkort. A fájdalom és szenvedés nélküli itteni világ vágya váltotta fel a krisztusi birodalom megújulásának reményét. Kaminsky, Kalivoda, Macek fejtette ki a nemesség és papság nélküli világ kiliasztikus várását. Seibt ezután összevetette a XV. század egyes német mozgalmait és Martin Húska panteisztikus felfogását a münsteri keresztelők fogalmaival. Tábor annyiban is beletartozott az egész forradalmi folyamatba, hogy teljes

[18] A huszita mozgalmat forradalomként jelölte Josef Macek, Frederick Heymann, Ferdinand Seibt, F. M. Bartoš, Howard Kaminsky. Vö. Amedeo Molnár ismertetésével, *Kaminsky, Howard:* A History of the Hussite Revolution. Berkeley and Los Angeles. 1967. XV + 580 l. művéről (Mediaevalia Bohemica I, 1969 2. szám) 360. l.

[19] A huszita harcok vége Sion várához fűződik. Pět a půl století Tábora 9. l

skálája volt (szélső balszárnya is). Majd beletagozódott Tábor a második korszakába: polgárosodott Macek, formálódott Kalivoda megfogalmazása szerint. Az előadó ezután elutasította Kaminsky fontos könyvének szerinte elhibázott végkicsengését. Polemizált Šmahel ezzel kapcsolatos recenziójával is. Seibt nem tekinti egészen új modellnek Tábor és más cseh városok termelési problémáit, előzményként a cisztercieket új telepeire, az umiliati közösségekre utalt.[20] A későbbi Tábor az 1420/21 évek Prágája mellé állítható. A folyamatot Seibt polgári forradalomnak tekinti, de nem volt még meg a kapitalista jellegű polgári társadalom, csak városi társadalom. Városi kormányzat ideje jött el egy városszövetség középpontjában, ami egy még nem realizálható köztársasági tendencia volt. Végül megállapította, hogy a nemzeti elem mint eszköz, a teljes társadalom integrációjára törekvés köti össze a huszitizmust a németalföldi küzdelemmel és a cseh rendi felkeléssel.

Fontos városjogi előadás következett Heymann elnökletével (az elnökségben részt vett A. Molnár). Az elnök előre méltatta a sorra kerülő előadó minden szimpoziumon abszolut jelentős szerepét. *Jiří Kejř: A Tábor városi szabályzat keletkezéséhez* címen értekezett. Témáját az alig tágítható forrásanyag áttekintése után a táboriták antifeudális jogi nézetei keretében helyezte el. Utalt az erőd jellegből adódó sajátos funkcióra. De Tábor forradalmi eszme központja is.[21] Városalapítási formulákkal nem találkozunk, más jellegű az alakulás. Általában a városi jogot a táboriták bírálták. Katonai alakulatról van szó és nem városról a tábori hegyen. Fejlődését nem lehet városjogi keretbe szorítani, paraszti eleme fontos volt. Lakosságszáma változott. Mégis kellett települési rend és ez városias lett. Mivel városokkal szövetkezett és azok városi szabályzata lényegében változatlan maradt, ennek is lett következménye. A táborita testvériségben, a mezei közösségben kialakult a tulajdonképpeni tábori közösség szerepe. 1428-ban már világosan van tábori helyi község és tábori mezei közösség. Pecsét, oklevéladás, fegyverszünetkötés jelzi, hogy szuverén közösség. A helyi község, Hradišť-Tábor városi testülete hitelesen 1424-ben megragadható már: katolikus urak és Tábor német nyelvű fegyverszüneti tárgyalási iratában. Hét hónappal később fegyverszünet következett Rožmberk úr és Hradišť város között. Az utóbbi tehát már város, elkülöníthető a tábori mezei közösségtől. Tábor kapitánya Vícemilicei Hvězda 1425-ben Hradišť élén áll. Később már elkülöníthető személyek a két tisztségben. Előfordul a község a Hradišť hegyen[22] név is. Rožmberk Ulrik garancialevele szövegében is a Tábor mezei közösségben szerepelnek Tábor, Písek stb. városok, tehát két község különíthető el (1430). Városkönyv, polgármester és tanács is ezt jelzi. Tábort kifelé „régensei" képviselik, a városi polgármester és tanács hagyományos címeket viselnek. Ezek polgári ügyekben jártak el. A forradalmi község polgári társadalommá lett. Városi jellegűvé váltak a vagyoni viszonyok is, a foglalkozási tagozódás és az ingatlan jogügyletek. Az utóbbiak könyvbe írása (1432—50) már a háború alatt[23] megindult. Az 1434/36 évekből bizonyítékok a Lipany után tovább kiépült városi igazgatásra: polgármester, tanácsurak, a város legöregebbjei Hradišť *vagy* Tábor hegy élén. Megjelenik a civitas név is. *Unus de iuratis de Tábor, unus de consulibus* nevek az 1430-as évek során tárgyalóként szerepelnek. A vallásügyi tárgyalásokon Zsigmonddal és a baseli zsinat követeivel papjai, polgármester, tanácsosok képviselik Tábor hegyet, a város jelleg itt említve nincs. De kétségbevonása sem merült fel a tárgyalások alatt. Az egykor Tábor szövetségébe tartozott városok privilégiumot kaptak Zsigmondtól, 1437. január 25-én aranybulla alatti

[20] Ezek nemcsak nem egytípusúak, de a fegyveres harcot vívó táboriták előzményének általában sem tekinthetők.

[21] Vö. *F. Kroupa:* i. m. 3—4. l.

[22] Ez és az alább szereplő vagylagos nevek igen érdekesek a magyar kutatás számára: Tábor hegy és erőd jellege egybevethető Buda névvariánsaival (Pesti újvár, Pesti újhegy), de kormányzati sajátosságaival is.

[23] A város 1432—60 közti fejlődésére vö. *A. Hejna:* i. m. 28—33, 85. l.

privilégium ismerte el Tábort addigi jogaiban királyi városként Hradišť *vagy* Tábor néven. Utóbb Zsigmond további előnyöket adott, királyi városként jogügyletekben is szerepel ezután. Mégis, amikor Aeneas Sylvius Piccolomini írt Táborról, városi jellegét még akkor sem látta át, hanem eredeti vonásaival szerepelteti részben előítéletei, részben a hagyományos városjelleg hiánya miatt. A legitimitás elve is ott lappang a megítélés mögött. A királlyal kínálkozó kompromisszum megragadásával azonban a város átmentette magát. Ez is hozzá tartozik Tábor történeti jelentőségéhez. A nagy figyelmet kiváltó előadás kereteit *Heymann* kérdése a táborita miniszterek (papok), Koranda, Biskupec nem vallási kormányzatban játszott szerepe iránt sem tágíthatta. *Kejř* erre nem látott világos feleletet a forrásokban. A várossá válásban közvetlen szerepük nem lehetett nagy az előadó szerint.

P. De Vooght (St. Germain-en-Laye): Stříbroi Jacobellus szakítása a táboritákkal c. meghirdetett előadására nem került sor az előadó távolmaradása miatt. Ezzel az egyik lényeges kérdés exponálása esett ki, ami a huszita irányzatok felfogásbeli tényezőit világíthatta volna meg.[24]

S. Bylina (a Lengyel Tudományos Akadémia Szláv Tanulmányok Intézete): *Az elit problémája egy eretnekségben* c. előadását hallgatták meg a konferencia résztvevői. A messiánikus ill. apokaliptikus mozgalmak és az elit kérdését vizsgálta. A *heresiarcha* halála utáni helyzet veti fel az elit csoportját a huszitizmusban, az eretnekfőnök kultusza, neve szimbólummá válása is általánosabb keretbe helyezhető. Számos német, olasz, angol, francia példán és gazdag irodalom felidézésével mutatta be a kérdés különféle XIV—XV. századi vonatkozásait: az eretnekprédikátor tekintélyének forrásait, prófétai szerepét, a vezető hívőket odavonzó képességét. Részben apostata papok, részben elitté kiválasztott és nevelt prédikátorok az eretnekek vezetői. Jellemezte őket a bibliaismeret. A nem eretnek társadalomhoz való viszonyuk orvostörténeti kérdés is, de a „társadalmi paranoia" nem elsősorban vehető figyelembe. Mindenesetre a középkorban *insania, delirium* megítélésében, *furiosi* jelzőkkel is szerepelnek különféle eretnekségek. Talán a misztikus elképzeléseket is ebbe a megítélésbe sorolták. Tanaik népszerűsége ellen is alkalmazták. A megbélyegzés a feudális társadalom-ellenességük miatt érte őket. Széles áttekintés után elemezte az előadó, mi volt a vezető szerepe a táborita mozgalomban. Ez ideológiatörténeti kérdés is. Martin Húska jellegzetes messianisztikus vezető volt. Az előadás vizsgálta az ő helyzetét a táborita tömegben, szerepe leírását Příbramnál halála után. Ellenségei is elismerték eszességét és tudását, leírták prófétikus vonásait. A vele jelentkezett vezető típust egybevetette az előadó rajnai és belgiumi jelenségekkel. Méltatta R. Kalivoda megvilágító fejtegetéseit. További kérdés az adamiták csoportja, a nő szerepe az eretnek mozgalomban. Mindezek az ideológiatörténeti hátteret adják a táborita mozgalomhoz, kiegészítést Kalivoda művéhez.

Jiří Daňhelka (az Olomouci Palacký Egyetem Bölcsészkara): *Új világ — új kultúra?* c. előadására került ezután sor. Kiemelte, hogy Tábor alakulása és célkitűzése nagy tett és jelentős tény volt az emberi fejlődésben, így a kultúra, a kulturális hagyomány fejlődésében is. Igyekezett megjelölni helyét a nemzeti kultúrában. A kérdés teljes historiográfiáját mellőzte, inkább új kérdéseket kívánt felkelteni, mintsem megállapításokat tenni. Győzelmes forradalmak ősi problémája, hogyan lehet a régi szabályozások és értékek kigyomlálásának és megsemmisítésének eszméit átváltoztatni új szabályozások és értékek programjává és gyakorlatává. Tábor túl rövid ideig állt fenn ahhoz, hogy kialakíthassa

[24] A nem pacifista Jacobellus a törvényes világi hatalomtól vezetett fegyveres harcot, az eredetileg békés táboriták a nyílt forradalmi háborút a *communis populus* isteni inspirációjával hirdették. Köztük törésre került sor. Vö. A. Molnár ismertetésével *Kaminsky, H.:* A History of the Hussite Revolution könyvéről (Mediaevalia Bohemica I, 1969. 2. szám) 362—363. l.

teljes, sokoldalú és tulajdonképpeni értelemben új kultúráját. Emellett több szakaszt élt át, amelyekben a kultúrához és a kulturális hagyományhoz beállítottsága megváltozott. Felvetette a problémát, milyen hatása volt az egységes nemzetre törekvésnek, hogyan érvényesült a hagyomány és az aktualitás kérdése. Táborita traktátusok elméletileg, a kiliazmustól befolyásolt paraszt—plebejus programban a hagyományos feudális kultúra teljes lebontását követelték. Az új kultúrára törekvést Macek elemezte kiváló Tábor-monográfiájában.[25] Hogyan tudták akkor a valóságba átültetni ezeket a meghirdetett, látomásként megfogalmazott kulturális célokat? A 80. szakasz teljes éllel fordult az egyházi képzőművészet[26] ellen. A 81. pont megengedte pecsétek, érmék művészetét. Macek szerint ez későbbi, a hagyomány győzelme. De ha eredeti pont, belefért a táborita alkotóképességbe, a rigorozitás rovására! A valóban kifejtett táborita kulturális gyakorlatból elsősorban irodalmi jelenségeket elemzett az előadó, kiindulva a XIV. század nagy irodalmi fejlődéséből. A kép szórakoztató és a tény tanító irodalma voltak az irodalom szélsőséges szárnyai. A huszita kor irodalma: a képtől elfordulás és nyílt huszita vagy antihuszita politikai irodalom.[27] A táborita cikkelyek a tényirodalmat is elutasították, polemizáló irodalmuk mégis volt, a velük vitatkozók említik. Tábor és tanának léte és koegzisztenciája egyszerűen kikényszerítették az irodalmi tevékenységet. Igen valószínű, hogy az írott formában értéket nem láttak. Feltűnő az a körülmény, hogy Tábor tanítása mindenekelőtt a rajta kívülállók híreiben és vitairataiban maradt fenn. Egybevetette Chelčický és Biskupec irodalmi működését. A táborita dalban hagyományos forma és új aktuális tartalom egyesült Nejedlý és Macek elemzései szerint.[28] A kérdés, mennyiben volt ez emberi kultúrszükséglet. A nyelv is kultúrkincs, ennek fejlődésében mint társadalmi tényezőben[29] nagy a husziták, a tábориták szerepe, amint Havránek évtizedek előtt kifejtett eredményei szerint az írott nyelv, úgy a beszélt, dalolt kultúrnyelv demokratizálásában. A bibliafordítások gazdag nyelve és a köznapi érintkezési nyelv fejlődését mutatja Hus nyelvi teljesítményének folytatása, a korabeli lexikális eszközök és kifejezési formák. A táboritizmus kétségkívül gazdagította a nyelvi kultúrát. A kultúrnyelv értékeiben való eltolódás abban is megmutatkozott, hogy Tovačovský biblikus konzervativizmusa már eltávolodott a kor-

[25] *Josef Macek:* Tábor v husitském revolučním hnutí. II. díl. Tábor chudiny venkovské a městské (Praha. 1955).

[26] Vö. *Pavel Kropáček:* Malířství doby husitské (V Praze. 1946) 195 l. + 43 kép. A szerző Dr. Pavel Kropáček (1915—43) német koncentrációs táborban halt meg. Posztumus műve nyújtja a huszita előfutárok és huszita prédikátorok művészetére vonatkozó idézeteit, a XIV—XV. századi más ideológiai-tudományos áramlatok és a festészet összefüggését, tárgyalja a táblakép- és miniatúra-festészetet, stílusokat, korabeli bibliákat és kódexeket. — *Milosav Bohatec:* Schöne Bücher des Mittelalters aus Böhmen (Prague. 1970) 17—18, 20, 24—26, 30—32, 37, 42—44, 53, 56—57, 67. l. Gazdag anyaggal mutatja be a könyvművészet sorsát, ill. funkcióátalakulását a huszita mozgalmak sodrában, szól a könyvmentésekről, a huszita illusztrációs és kép-propaganda művészeti termésről, az egyetemi értelmiség, iparűzők, kapitányok könyvekhez való viszonyáról, a koraközépkori és cyrillbetűs könyvekhez való pozitív huszita viszonyulásról. — Vö. *F. M. Bartoš:* Der grosse Staatsmann . . . 116—128. l.

[27] A cseh renaissance kultúra kialakulásában a huszitizmust folyamatmegszakításnak értékeli *Béla Varjas:* La littérature de l'époque de la Renaissance en Europe centrale et orientale (Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae Tomus 12 (1—2), 1970) 140, 142, 149. l.

[28] Vö. F. Šmahel ismertetésével: *Svejkovský, František:* Dvě varianty husitského traktátu „De cantu vulgari", in: Miscellanea Musicologica. Praha. 1967, Universita Karlova, 49—62. l. (Mediaevalia Bohemica I, 1969 2. szám) 389. l.

[29] A nacionalizmus szerepére a huszita idők Csehországában a hit és nyelv vitája tükrében ld. J. Daňhelka ismertetését: *Šmahel, František:* Svár víry a „jazyka" v husitských Čechách, Dějiny a současnost 10, 1968, 8. szám, 1—3. l. (Mediaevalia Bohemica I, 1969 2. szám) 410. l. — A Smíšek-család graduáléjában Szt. Vencel zászlajára írták: „Fel a németek, az istenárulók ellen!" *M. Bohatec:* i. m. 57. l.

szerű nyelvtől, az integrációs folyamattól. Az előadáshoz *E. Fleischmannová* (az Olomouci Palacký Egyetem Bölcsészkara) szólt hozzá, a nyelvre gyakorolt táborita befolyásról. Már korábban elemezte Hus: A házasságról c. művét. Hus írásait a tartalom jobb kifejezését szolgáló nyelvi eszközök céltudatos használata jellemezte. Ezt célozták a nagy betűs és pontos interpunkciós Hus-kéziratok.[30] Petr Chelčický tipikus nyelvi eszközei mások, mint amit Husnál láttunk. A mondatok szétszabdalása, nem folytatódása a mindennapi beszéd nyelvhez kapcsolódik, de bonyolultan, mert az irodalmi nyelv sajátosságait is alkalmazza. Félutat jelentett a teljes kultúrnyelvben, emancipálódott az érintkezési nyelvhez.

S. Russocki (Varsói Egyetem): A XV. századi csehországi és lengyelországi diéták közötti különbséghez c. meghirdetett előadása az előadó meg nem érkezése miatt elmaradt. Az ülés Heymann elnöki zárszavával ért véget. A szimpozium résztvevőinek egy csoportja ezután látogatást tett *Klokoty* XII—XVIII. században épült kegyhelyén, ahol a XV. század elején az adamita szekta élt.[31]

A negyedik munkaülésen (szeptember 24. du.) *Amedeo Molnár: Reformáció és forradalom. Pelhřimovi Miklós táborita senior esete* c. előadása hangzott el, Heck elnökletével és Janáček részvételével az elnökségben. Az előadó a táborita teológia kivételességére utalt: míg a teológia és az egyház hagyományosan a forradalmi erők dogmatikus vagy szenvedélyes tagadását nyilvánította ki, a huszita reformáció az igazságtalanság teológia tudatára ébredve, amiben maga az egyház is vétkesnek tartható, forradalmi célra mozgósított. Szemtanú és aktív résztvevő, a mozgalom védelmezője volt Pelhřimovi Biskupec Miklós táborita senior. Feljegyezte, hogy a négy prágai cikkely *per totam terram Bohemiae et Moraviae* és további tartományokba került terjesztésre, minden réteg számára, főuraktól parasztokig. Az előadó jellemezte annak a Stříbroi Jakoubeknek viszonyát Drezdai Miklóshoz és Biskupec Miklóshoz, aki 1412/17 során nagy szerepet játszott a kehelyhasználatban a prágai Szt. Mihály-templomban, sőt a Betlehem-kápolnában is. Biskupec az 1419/20 éveket illetően elismerte a forradalom jelentőségét a tömeges gyülekezésekben résztvevő hívő nép életében: az igaz hit törvényes védelme ez szemében. Harcot hirdetett az Antikrisztus ellen, olyan egyházért, amelyben *ordo, iustitia et veritas* nyilvánul meg a szabadságban. Erőszakmentes forradalmat akart, de a sátán betörése (ti. e keresztes hadjárat) elleni védekezés szükségével a forradalmi erőszakot igazolta! Szembefordul a főpapsággal, Zsigmonddal, a németekkel és más támadó nemzetekkel. Az evangélium nevében volt szolidáris az elnyomottakkal. Igaz háborúnak tartotta a huszita háborút. Így került sor nála a *ius ad bellum* és a *ius in bello* kifejtésére. A *causa sacerdotum Taboriensium* keretében az igehirdetőknek a néphez való viszonyát tárgyalta: kapcsolat, szolidaritás, de feszültség is volt ebben a viszonyban. Tisztázta a felkelés táborita kormányzatához való viszonyt is.[32] Állást foglalt a millenarista reményekhez. Szektaellenes, nemzeti és általános egyházújító álláspontja igazolta szemében az eretneknek felismert pikardok kiszorítását. Vallotta, hogy a reformáció kötelessége gyorsítani akár a mély és erőszakos átalakulásokat. Chelčický a passzív, Biskupec a láthatóan tanúságtévő hitvallást akarta. Rokycanával való vitában a defetizmus ellen volt. A háborút igazolta, az ölést

[30] Vö. A. Vidmanová ismertetésével: *Schröpfer, Johann:* Hussens Traktat „Orthographia Bohemica". Die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute. Wiesbaden. 1968. S. 143 (Mediaevalia Bohemica I, 1969 1. szám) 166—172. l. — *M. Bohatec:* i. m. 43, 53. l. az 1406/12 során írt Hus: De orthographia bohemica kéziratairól; Gallus (Havel) prágai pergamenkereskedő cseh nyelvű Hus: Postilla és Jakoubek ze Stříbra traktátusa tulajdonosa volt.

[31] *A. Hejna:* i. m. 81—84. kép.

[32] Vö. A. Molnár ismertetésével *Kaminsky, H.:* A History of the Hussite Revolution c. művéről 365—366. l.

nem mindenben. *Si ecclesia debet reformari*, ehhez szabta a tetteket. De az erőszak eltéríti az igazság folyását, amely amannak szolgálatára kényszerül. A Lipany utáni években készített krónikás munkája egyben forradalmi kockázatvállalás is volt, *fideliter ac katholice*, Želivský módján egész Európára kívánta a huszitizmus terjedését a táboriták harcától. A győzelmével az isteni törvényt fenyegető ellenreformáció és ellenforradalom támadásával szemben szellemi és fizikai harcot vívó Táborral szolidáris, de őrzi a *causa sacerdotum Taboriensium* autonómiáját, bírálja a *deordinationes* vezetőit a táborita seregben. A forradalmi teológusok elszigetelődtek. Biskupec és Koranda sorsa eltért az elpolgárosodó tábori közösségétől: életüket Poděbrad György börtönében végezték.

G. Heymann: Tábor községe és a középkori közösségek címen adott elő. A cseh—morva várostörténeti kérdések különös fontosságát hangsúlyozta a huszita forradalomban. A városok csehesítésének folyamata már a XIV. században megkezdődött, előrehaladt a forradalomig, amit a cseh és német történeti irodalom már feldolgozott (Novotný, Schwarz). Az előadó felhívta a figyelmet a családnév elemzés bizonytalanságára az előforduló nevek mindkét részen alkalmazott vegyessége miatt. Öt csoportra osztotta a településeket: 1. az eredetileg is cseh és cseh vezetésű városok, ti. 11 cseh és morva város; 2. a XIV. századtól csehesedő, a XV. századra cseh többségű vezetőséggel rendelkező városok, ti. 26 cseh és morva város; 3. a huszita forradalom elején német többségű és cseh kisebbséggel rendelkező, de a háború folyamán megforduló arányú városok, ti. 18 cseh és morva város; 4. a háború során megcsökkent német többségű, de ennek pozícióját fel nem adott városok, ti. 12 cseh és morva város; 5. végig német vezetésű 6 északi és nyugatcseh, valamint 9 morva[33] város. Természetesen nem adható itt vissza a nevenként felsorolt városok teljes elhelyezése az öt kategóriában. Az előadó rámutatott az alakulás összefüggésére az egyházfők katonai ellenállásával (pl. Olomouc). Hatottak az alakulásra a német határhoz közel eső nyelvszigetek (pl. Cheb[34]). Viszont Plzeň — erős cseh többséggel — harciasan védekezett a husziták ellen. A cseh többségű Prachatice, amelynek vezetősége a cseh nyelvet használta, mégsem engedte be Žižkát, és a hadvezér feldúlta a várost. Beroun 1421-ben főleg cseh város, de Žižkának hódítania kellett, azután lett huszitává. Vallási, politikai tényezők fontosak a városok magatartásában a nemzetiségi tényezőn túl. A kisebb cseh lakosságot felmutató Kutná Hora ezüstbányászata és erős gazdagsága miatt volt fontos Zsigmond számára, százával ölték bele az aknába a huszitákat. Kegyetlen német ellenségek lettek Žižka szemében. Žatec tanácsi nevei között a többség német, de a husziták alaptanait elfogadták, a város a táboritákhoz közeledett. Csehek csehek ellen, de németek ellen németek is harcoltak a huszita háborúban. Nem lehet nemzetiségi ellentétre szorítani a huszita reformációt és forradalmat. Ez is progresszív volt ebben a küzdelemben. Az előadáshoz hozzászóló *Kaňák* Nyugat-Csehország és Plzeň szerepét vizsgálta a huszita mozgalomban. Forgalmi kapocs volt Bajorország felé, de út az antihuszita propaganda és hadjáratok számára is. Žižka ostromát kiállta Plzeň, pozíciója vidékével együtt speciális volt. Erős katolikus párt működött itt. A földbirtokosok többségben kisnemesek, lovagok voltak Nyugat-Csehországban, függtek a nagybirtokosoktól, az utóbbiak pedig (Švamperkek) katolikusok. Ezért sem lehettek a Plzeň-környéki kisnemesek husziták. Válaszában *Heymann* kiemelte,

[33] A tézist igazolja Jihlava esete, amelynek népessége 1425-ben 89,9% német és 10,1% cseh, 1438-ban 89,5% német és 10,5% cseh megoszlású volt, míg politikailag 1419—36 huszitaellenes volt. *František Hoffmann:* Zur Rolle der wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse der Stadt Iglau in Mähren in hussitischer Zeit. Jahrbuch für Regionalgeschichte. Dritter Band. Weimar. 1968. 55, 72. l.

[34] A helység restaurálásának német szempontú, de a patriciátus és a kis boltosok eltérő építészetére tekintettel lévő értékelése Ing. *Dora Müller:* Besuche in Cheb. Überlebende Zeugnisse der Geschichte (Prager Volkszeitung, 25. September 1970).

hogy a segítő hozzászólásból sem győződött meg teljesen, ezzel tisztázva van-e Plzeň szerepe. Plzeň ostroma, de a négy cikkelyhez való csatlakozásra rávevése sem sikerült Žižkának. Még valami speciális gátló tényezőnek kellett lennie Plzeňben, ami más helyeken nem volt. Plzeň Zsigmond oldalán állt, pedig a felkelés elején úgy tűnt, hogy radikális irányú huszita főszereplő lesz.

Tematikailag ide kívánkozott volna *Bohumír Janousek* (České Budějovicei Pedagógiai Kar): *Tábor és České Budějovice* c. előadása, de mivel aznap nem jött el, fontos mondanivalóját a konferencia résztvevői csak tematikájából ismerhették meg. Az előadás célja az lett volna, hogy rövid áttekintést adjon a huszita előtti és huszita kori Dél-Csehországra nézve folytatott újabb kutatásokról és értelmezze České Budějovice királyi város Tábor huszita városhoz való viszonyának eddig nem teljesen megoldott kérdéseit. A regionális történetírás feldolgozott eddig elhanyagolt és kiaknázatlan levéltári forrásokat. Különösen jelentősek azok a munkák, amelyek České Budějovice társadalmi és birtokstruktúráját tárgyalják a XIV—XV. század fordulóján, ill. amelyek a városi intézmények és oklevelek körül mozognak. Eddig jobban ismert a helyzet a délcseh vidéken, mint az ottani városokban. Az eddigi általános, regionális és monografikus irodalom azt állapította meg, hogy České Budějovice város a patriciátus kezében volt és kezdettől fogva egyértelműen Zsigmond oldalára állt,[35] a huszitizmus ellenségeinek bástyája volt. Az új kutatás részeredményei jelzik, hogy ez a megállapítás nem felel meg az igazságnak. A legerősebb réteg a városban a középrend volt, amely a XIV. század második fele óta meghatározó helyet foglalt el az igazgatásban és irányításban. Nem a patriciátus, hanem a polgári középrendű rétegek érdekei határozták meg a város éles huszitaellenes magatartását. Mindeddig kidolgozatlan az 1419 előtti városi ideológiai áramlatok kérdése. A probléma az, hogy a České Budějovicéből származó Mikuláš Fauliš egyetemi hallgató, Hus barátja egyedül állt vagy hasonló gondolkodásúak csoportjához tartozott-e. Alapos analízisre vár még České Budějovice és Tábor viszonyának alakulása a városi szegények leverése után, valamint a város konkrét részvétele az utolsó huszita helyőrségek felszámolásában.[36]

Ekkor jelent meg *Jan Durdík* (Prága, Katonai Múzeum, Történeti Kiállítás): *Ars bellandi hussitica* c. előadása megtartására. Az elnöklést Janáček vette át, Heck volt az elnökség tagja. Az előadó az európai feudális hadrendszer válságára való utalás után kifejtette, hogy az egész cseh társadalmat magába vonta a huszita háború. A polgárság és kisnemesség a polgári ellenzékben helyezkedett el, de főtömeget a parasztság alkotott. A polgári ellenzéknek volt jobb katonai felkészültsége és felfegyverzettsége. Paradox, hogy a plebejus vezetés elvesztése után volt a huszita hadművészet tetőpontja. Radikális polgári vezetéssel alakult ez így. A husziták máig érvényes taktikai alapelve volt a túlerő-képzés. A szekérvár mint tűzfegyverek és ágyúk támaszpontja kisebb létszámot tett ehhez lehetővé. 1424-ben így aratták a malešovi győzelmet. Ennek a taktikának köszönhető az 1421-i kutná horai kitörés a gyűrűből. A mezei had szétverése nem jelentette a huszita hadművészet végét. Alkalmazták Lengyelország, Erdély felkelései-

[35] Ezt a bírált tézist vallja *Karel Pletzer:* České Budějovice. Kurzer Auszug aus Vergangenheit und Gegenwart der Stadt České Budějovice (České Budějovice. 1970) 1. hasáb.

[36] Hevmann és Janoušek problematikája felújul Poděbrad György korában is, amikor a cseh vezetésű katolikus város lojalitását feladva ment át a pápai táborba és ezzel jelentős szerepet játszott a katolikus nemesség és a huszita király harcaiban. *K. Pletzer:* i. m. 1. hasáb; I. Hlaváček ismertetése *František Beneš:* Postoj Českých Budějovic ke králi Jiřímu z Poděbrad v letech 1465—1471 c., Jihočeský sborník historický 1968. évfolyamában megjelent tanulmányáról (Mediaevalia Bohemica I, 1969 1. szám) 212—213. l.

ben, valamint a közép-[37] és kelet-európai hadseregekben, huszita hadirendszerrel. A szekérvárból kilépő gyalogság mutatta a huszita hadművészet továbbfejleszthetőségét. Az országos felkelésben jelentős szerepet játszott a városi katonaság (Csehország, Ausztria, Szászország). Levéltári anyag és lengyel irodalom alapján az előadó befejezésül a következő munkahipotézist fejtette ki: Közép-Európa keleti felében nagy pajzsokkal felszerelt mozgó falat képező sorok segítették a szúró-, vágó- és ütőfegyvereket, amivel kijöhettek a szekérvár mögül, a tűzfegyver szerepe pedig nő. Cseh alakulatokban 1470-ben négy pajzshordó, 13 lövész az arány. Az 1470-es évek lengyel összeírása is ad képet cseh gyalogosaik folytán a lövészek növekvő arányára. Ez a kutatási téma is aláhúzza, hogy a huszita hadművészet nem epizód (Delbrück), hanem jelentős fejlődési fok. Az előadó távozása miatt a hadművészethez nem volt hozzászólás.

A vita után *Churáček*, Tábor Nemzeti Bizottságának elnöke mondotta el a szimpoziumhoz intézett búcsúszavait. Méltatta a nemzetközi tanácskozást, a tematikát, jelentőségét a cseh nemzeti történet megértéséhez. Kiemelte a szervező Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák és Világtörténeti Intézete munkáját a városi és a nemzeti történet szempontjából. Az országaikba, munkájukhoz visszatérő résztvevőket kérte, hogy vigyék el magukkal Tábor történetének és életének szellemét, amint egykor a huszita forradalom hatott ki a külföldre. Szívből köszönve a közreműködést fejezte ki óhaját a viszontlátásra. A záróbeszédben *Janáček* méltatta a szimpozium munkáját, hangsúlyozva, hogy ez nem fejezheti ki a teljes értékelést, ami idő kérdése. De már most köszönheti a városnak, a résztvevőknek aktivitásukat. Ezzel a szimpoziumot berekesztette. A külföldi vendégek ezután külön is búcsút vettek bensőséges légkörben Churáček nemzeti bizottsági elnöktől. Ezen a zártkörű fogadáson beszédet mondott ő a város, Janáček a szervezők, Heck a külföldiek nevében. Ez alkalommal adta át a város vezetője a szervező Intézetnek Tábor jubileumi plakettjét, amit a Nemzeti Bizottság adományozott. A külföldi résztvevők beírták nevüket a város emlékkönyvébe. A résztvevők ezután František Crkovský igazgató szakszerű vezetésével megtekintették a *Huszita Forradalmi Mozgalom Múzeumát*. Az ott állandó kiállításon látható ásatási anyag, kerámiák (Sezimovo Ústí) és muzeális értékek szemléletesen vetettek fényt a város kezdeteinek társadalomtörténeti vonatkozásaira. De Hus, Žižka működésére vonatkozó emlékek, a hadművészetre, bibliafordításokra fényt derítő korabeli könyv- és kéziratanyag, Macek-, Durdík-, Nejedlý-idézetek egyszersmind szélesebb keretbe helyezték a helytörténeti anyagot. Megtekintésre kerültek Tábor kazamatái,[38] amelyek XVI. századi állapotukban a főtér alatt húzódnak.

A konferencia utolsó napján (szeptember 25.) a résztvevők látogatást tettek Dél-Csehország két másik történeti múltú városában, eltérő funkciójú pólusában. A Vltava melletti *Český Krumlov* XVI—XVII. századi épületekben gazdag kis városát, renaissance kastélyát és huszitizmus előtti korig visszanyúló gótikus templomát[39] tekintették meg. Bepillantást nyertek az 1800 körüli állapotot őrző, de értékes XV—XVII. századi nyomtatott munkákkal gazdag kastélykönyvtárba.[40] A műemlékekben gazdag helység szép

[37] Vö. F. Šmahel ismertetésével *Durdík, Jan*: Neznámý vojenský řád z r. 1449: Historie a vojenství 1968, 909—923. oldalán megjelent tanulmányáról és forrásközléséről (Mediaevalia Bohemica I, 1969 1. szám) 209. l.

[38] *F. Kroupa:* i. m. 13—14. l.

[39] Vö. J. Krása ismertetésével *Hořejší, Jiřina:* Linhart z Aldenberku jako rožmberský stavitel?, Umění 16, 1968, 296—300. l. tanulmányáról (Mediaevalia Bohemica I, 1969 2. szám) 416. l.

[40] A középkori Český krumlovi könyvtárak maradványainak (Rožmberk-könyvtár, Krumaui Kollégium) megmentésére más intézmények állagában, valamint az 1420 körüli csehre fordított vallásos traktátusokat és cseh nyelvű feliratokkal ellátott bibliai képeket (pl. az egyiptomi sereg elmerülése) tartalmazó krumaui gyűjteményes kötetre *M. Bohatec:* i. m. 19, 21. l. és 179—187. kép.

képet adott a huszita kor ellentétes erőiről: a három évszázadig földesúr, a királysággal is dacoló katolikus Rožmberkek[41] és a társadalom többi rétegei viszonyairól. A kastély őrzi a huszitaellenes Oldřich Rožmberk idealizált képmását és Žižka János félelmet keltő profilképét.[42]

České Budějovice (ősi pecsétjén: Budiwoyz) városnézése, a topográfia tanulmányozása, a fő történeti emlékek megtekintése közben a konferencia résztvevői a városháza dísztermében találkoztak Dél-Csehország közigazgatási tanácsának elnökhelyettesével és a városi Nemzeti Bizottság elnökével. A délcseh elnökhelyettes beszédet mondott a terület társadalomtörténeti és mai problémáiról. Hangsúlyozta, hogy az 1968-ban előállt bonyolult helyzet felszámolásán tevékenykednek, ebben nagy szerepet nyer annak a huszitizmusnak a feldolgozása, amely a maga idejében a nemzeti és a nemzetközi elemet egyesítette. Ha Csehországban akadtak, akik a nemzeti érzülettel visszaéltek, a kommunisták a huszita út tanulságát választják. Ehhez a szimpozium is hozzájárult a maga tanácskozásaival. A fogadtatásért a szervező Intézet nevében J. Spěváček, a külföldiek nevében Heck mondott köszönetet. A város megtekintése — K. Pletzer, a Délcseh Múzeum igazgatója avatott vezetésével — érzékeltette a huszitakori[43] társadalmi erőket, forgalmi kapcsolódásokat és kötődő érdekeket. A királyi alapítású város hatalmas négyszögű tere és szabályos utcahálózata, széles utcái,[44] XV—XVIII. századi épületei érzékeltették a városnak a szimpozium anyagából is kitűnő jelentőségét. A várostornyok, szertárház, nagyszámú lábasház mély benyomást keltettek. A résztvevőket azután visszavitték Táborba, ill. Prágába.

Aki tehette, a hazautazás délelőttjén még sétát tett Prága történeti emlékeinél, főleg az Óvárosban. A megújuló, modernizálódó, városmagjában is a modern közlekedés igényének áldozó főváros egyben lépéseket tett a román építésű lakóházrészek feltárására, a renaissance paloták restaurálására, a várpalota renaissance térképzésének kiemelésére, a barokk értékek őrzésére, mindezek gazdagabb dokumentálására. Így a huszita mozgalom másik nagy irányának központjáról is lehetett új, szép élményeket szerezni, még prágai tudósokkal is beszélgethettünk a tábori szimpozium eredményeiről. A résztvevők számára felejthetetlen marad az előadásokban és élénk vitafelszólalásokban megnyilvánuló szimpozium, gazdag várostörténeti kérdéseket és egyetemes távlatokat nyitó ülésszak, dicsérve a cseh rendezők ezúttal is eredményes munkáját. Mivel a konferencia aktáit publikálni kívánják, a tanulságok szélesebb körökhöz is eljuthatnak. A tervek szerint a Symposia Pragensia sora 1972-ben folytatódik: az V. Symposium Pragense *A humanizmus és renaissance kezdetei Közép-Európában* címmel a cseh gótikus művészet nagy prágai kiállításához kapcsolódnék.

Székely György

BESZÁMOLÓK RÁCZ ISTVÁN ÉS MOLNÁR LÁSZLÓNÉ DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Rácz István „A hajdúk a XVII. században" címmel nyújtotta be értekezését, amelynek nyilvános vitája 1967. június 1-én folyt le. A szerző azt a célt tűzte maga elé, hogy a hajdúság XVII. századi történetének alapkérdéseit tisztázza és az idealizált vagy rosszindulatúan eltorzított történetírói nézeteket helyesbítse. Határozott célkitűzése volt

[41] *P. Kropáček:* i. m. 87, 117—118. l.; *Stanislav Vetter:* Český Krumlov 1970 (Č. Budějovice, 1970).

[42] A kép felirata: Vera effigies Joannis Žižka de Trocnova equitis Bohemi qui ex aedificata civitate Taborensi trigesies in praelio victor ad expugnationem arcis Pribislaviensis anno 1424 die 8. septemb. peste sublatus.

[43] Vö. *P. Kropáček:* i. m. 91, 184. l.

[44] Vö. *K. Pletzer:* i. m. 1. hasáb.

az is, hogy a hajdúkérdést kiemelje a provinciális, hungarocentrikus szemléletmódból. Az értekezés formai szempontból tanulmánykötet, a tanulmányok azonban szoros gondolati egységet alkotnak tárgyuk és tényanyaguk tekintetében, valamint térben és időben összefüggő egészet képeznek, s egyetlen fejlődési folyamat tisztázását kívánják elősegíteni. A tisztázandó kérdés: hogyan és mikor alakult ki Magyarországon a hajdúság, milyen sajátos, a kelet-európai fejlődéssel egyező, illetve attól eltérő vonásai figyelhetők meg, milyen tényezőkkel magyarázható és mit jelentett a hajdúszabadság kiteljesedése, majd pedig fokozatos megszűnése.

Az értekezés első fejezetében — A hajdúság fogalma — az egész kötet elvi megalapozását nyújtja. Azt vizsgálja, hogy a XV—XVII. században Kelet-Európában hol, miért és hogyan jöttek létre a magyarországi hajdúkhoz hasonlóan katonáskodó jellegű népcsoportok. Arra az eredményre jut, hogy a hasonló gazdasági-társadalmi és politikai tényezők hatására Lengyelországban és Oroszországban a kozákok, Bulgáriában és Szerbiában a hajdukok, Moldvában és Havasalföldön a hajducok, Görögországban pedig a kleftek rokoníthatók a magyar hajdúsággal. A mi hajdúságunkhoz a kozákok állottak legközelebb.

A továbbiakban a szerző a forrásokban 1514-től nyomon követhető magyar hajdúság ismérveit taglalja. A főleg jobbágyokból verbuválódott, de nemeseket, székelyeket és városi polgárokat is magába foglaló hajdúság a XVI. században elsősorban a török által elfoglalt területekről menekült, a XVII. században azonban már a török hódítástól mentes országrészekből töltődött fel jelentékenyebben. Létszáma a XVII. század közepén — családtagokkal együtt — százezer fő is lehetett. Éppen ezért a hajdúságban a szabadparaszti fejlődésnek az örökös röghözkötés rendszerével szembeszegülő egyik tendenciáját kell látnunk. Részletesen szól a hajdúk etnikai összetételéről, összefoglalóan jellemzi az egyes rétegek ismérveit, s nyomon követi a hajdúság életformájában bekövetkezett változásokat. Külön elemzi a hajdúk ideológiáját, tudatformaváltozását is.

A második fejezetben — A hajdúk hatalmuk tetőpontján — a hajdúk történetének azt a korszakát vizsgálja, amikor állásfoglalásuk a nemesi politikát elhatározó módon befolyásolta, sőt fejedelmi és császári trónt ingatott meg, s erejükkel a török hatalom is komolyan számot vetett. E kérdéscsoporton belül három részkérdést fejteget. Mindenekelőtt Bocskai hajdúpolitikáját értékeli. Úgy véli, hogy a fejedelem eltérő módon kívánta a hajdúk egyes rétegeinek problémáit megoldani. A régen katonáskodó, mintegy tízezer főnyi vitézének letelepítése és kiváltságolása maradandónak bizonyult. Kevésbé volt reális az az elképzelése, hogy a hajdúsághoz újabban csatlakozott több ezer katonáját végvárakban helyezi el, s a többséget pedig a császáriak által fizetett zsolddal elégíti ki.

Bocskai halála után a magyar uralkodó osztály és a császári udvar a bécsi béke vívmányainak felszámolását — köztük a hajdúkiváltságok megszüntetését — tűzte ki céljául. Ez 1607-ben a hajdúk ún. második felkeléséhez vezetett. A felkelést a török hatalom is támogatta. A fegyverre kelt hajdúk megmozdulásában a kiváltságoltakhoz sok paraszt és végvári vitéz is csatlakozott, s létszámuk a felkelés delelőpontján elérte a huszonötezer főt. Programjukban Bocskai hajdúkiváltságolásának a biztosítását követelték, de ugyanakkor a nemzeti király megválasztásának igényét is megfogalmazták. A felkelés a hajdúk szempontjából eredménnyel zárult, mert a Bocskaitól nyert kiváltságukat sikerült elismertetniük a politika hatalmasságaival. Ugyanakkor azonban a felkelést különböző ellentétes erők a saját céljaikra is felhasználták. A magyar nemesség a rendi hatalmat is biztosító bécsi béke megerősítésére, Báthory Gábor a fejedelemségre, Mátyás főherceg a császári trón megszerzésére, a török hatalom pedig a zsitvatoroki béke végrehajtásában használta fel eszközül a hajdúk megmozdulását.

A hajdúkérdés az 1607/8. évi felkelés után sem került nyugvópontra. Az új erdélyi fejedelem, Báthory Gábor nagyszabású külpolitikai terve megvalósításához akarta a hajdúkat szolgálatába fogadni. Ezért bővítette a kiváltságoltak körét, az egész hajdúság problémájának rendezésére azonban nem fordított gondot, s a hajdúkérdés megoldatlansága maradt továbbra is az egyik legfőbb izgalmi góc a kor magyar feudális társadalmában.

Az értekezés a hajdúság katonai és politikai jelentősége mellett — A hajdúk letelepedése c. fejezetben — tág teret szentel a probléma társadalomtörténeti vetületének is. A lehetőséghez képest feltérképezi és jellemzi a hajdú-kiváltságolások és telepítések rendszerét. A szerző munkája során előbb a Bocskai-féle kiváltságolást ismerteti, s arra a végső eredményre jut, hogy annak a hét hajdúvárosnak a szabadsága, amelynek alapjait még Bocskai vetette meg, csak 1632-re szilárdult meg. Kitér a húsz erdélyi fejedelmi kiváltsággal rendelkező hajdúváros társadalmának vizsgálatára is. E településeket a köztudat Bocskai nevéhez fűzi, a szerző azonban azt bizonyítja, hogy ezek többségét Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György kiváltságolta. Terjedelmes részben foglalkozik a hajdútelepítések eddig kevésbé ismert formájával, az ún. magánföldesúri hajdútelepítéssel Rámutat, hogy a XVI. századtól világi és egyházi nagybirtokosok magánhadseregükbe hajdúkat fogadtak fel, akik közül a következő században sokat le is telepítettek. Ezek a katonáskodás fejében mentesültek a feudális jobbágyszolgáltatások terhe alól, de a föld tulajdonjogát nem nyerték el. Ilyen magánföldesúri hajdútelepítések elsősorban a Tisza-vidéken találhatók, de e szokás a Dunántúlon is dívott. Nagymérvű elterjedését a paraszti osztályharc, az ország három részre szakadása és a falvak újratelepesítésének a szándéka segítette.

A különböző szintű kiváltságokat élvező hajdútelepülések száma a XVII. század második felére meghaladta a százat. Az államhatalom és az uralkodó osztály — ezt bizonyítja A hajdútelepek sorsa című fejezet —, mindent elkövetett a kiváltságok felszámolása érdekében. A hajdúellenes erők élén Szabolcs megye nemessége haladt. A hét nagykiváltsággal rendelkező várost fennhatósága alá akarta vonni, azonban többszöri kísérlete is a hajdúk kemény ellenállásába ütközött. A bihari húsz hajdúváros viszont a török hódoltság felszámolása után elvesztette szabadságát. A magánföldesúri telepeket pedig a nemesek taszították az ún. taksás jobbágyok sorába vissza. Privilégiumát végső soron csak hat nagykiváltságú hajdúváros őrizte meg az 1848. évi forradalomig.

Az értekezés zárófejezetében — A hajdúk városaik árkain belül — a kiváltságaikat megmentett települések sajátos életét, önkormányzatuk kialakulását és fejlődésének milyenségét elemzi. A forrásanyag jellege miatt középpontba Szoboszló városát állította. A szerző következtetése szerint a hajdúvárosok struktúrájában, szervezeti felépítésében, kormányzati funkciójában a katonai és polgári jelleg keveredett, míg végül is az utóbbi vált domináns tényezővé.

Az opponensek — Benda Kálmán és Nagy László — és a vitában felszólalók — N. Kiss István, Niederhauser Emil, Varga János, Heckenast Gusztáv — egybehangzóan elismeréssel nyilatkoztak Rácz István kandidátusi értekezéséről. Az elnöklő Sinkovics Istvánnal együtt valamennyien hangsúlyozták a disszertációban alkalmazott marxista összehasonlító módszer jelentőségét. *Benda Kálmán* arra utalt, hogy a jelölt, az eddigi irodalommal szemben, a magyar hajdúság történetét kelet-európai összefüggésekben vizsgálja, a leszűkített szemhatár messzenéző kitágításával. Megállapítása szerint alapos módszerességgel és a modern történeti szempontok alkalmazásával először Rácz István tekinti át a magyarországi hajdúság fejlődésének egészét. Kiemelte a disszertációnak azt az egyik lényeges alapgondolatát, amelyről a polgári történetírás tudomást sem vett, hogy a hajdúk harca a XVI. században elsősorban a török, míg a következő évszázadban már inkább a hazai nemesség ellen irányult. Az értekezés — Benda

megfogalmazása szerint — nemcsak a hajdúk múltját tárja fel a maga történeti valóságában, hanem a XVI—XVII. századi magyar történelem egészének megismeréséhez is lényeges fogodzókat ad. Nagy László úgy ítélte meg a dolgozatot, hogy az mentes mindenfajta nacionalista torzító hatástól. Érdeméül hozta fel, hogy az ellentmondásos kapcsolatokat is differenciáltan vizsgálta és értékelte, s jól mutatta meg a különbséget a fejedelmi és a magánföldesúri hajdúk között. Különösen figyelemre méltónak tartja az értekezés második hajdúfelkelést tárgyaló részét, amely egyik legsikerültebb része a disszertációnak. N. Kiss István hozzászólásában azt fejtegette, hogy Rácz István messzemenő gondossággal foglalta össze a hajdúkérdés kiterjedt irodalmának és forrásanyagának tanulságait és bőven merített eddig nem igen érintett forrásokból is. Kiemelte a hajdúegység felbomlásának kitűnő rajzát, Báthory Gábor tudatos hajdúpolitikájának elemzését, a hét privilegizált város, valamint a magánföldesúri hajdútelepek sorsának, hanyatlásának plasztikus ábrázolását.

Az opponensek az értekezés alapszempontjainak, végső eredményeinek helyeslése mellett rámutattak a disszertáció néhány hiányosságára is. *Nagy László* a historiográfiai rész és a hajdúság katonai-politikai történetéről szóló fejezetek bővítését szorgalmazta. *Benda Kálmán* annak a véleményének adott kifejezést, hogy amíg a szerző pillantása a hajdúság története kezdeti szakaszának tárgyalásakor egész Kelet-Európát átfogja, s megállapításait éppen a nemzetközi fejlődés rokonjelenségeinek egybevetése teszi meggyőzővé, a XVII. századra mintha szűkítené szemhatárát. Ebből a szempontból elsősorban az 1607/8. évi hajdúfelkelésre utalt, melynek kihatásai túlterjedtek Magyarországon s a Habsburg-Monarchia egészében érezhetők voltak.

Az opponensek több részletkérdésben vitatták az értekezés megállapításait. Így *Nagy László* sem tartotta pontosnak a szerző ama megfogalmazását, hogy a „Bocskai István seregének legértékesebb katonaelemét alkotó hajdúság jórészt egy szökött jobbágyokból álló nagy parasztha dsereg volt". E kérdéssel kapcsolatban úgy vélte, hogy a hajdúk és jobbágyok harcértékével megegyező elemet képviseltek a székelyek is a szabadsághare hadseregén belül.

Nagy László pontatlannak ítélte az értekezés másik megállapítását is, miszerint „a XV—XVII. században a városi önkormányzat kiteljesedett Magyarországon". Az opponens a legújabb történeti irodalom alapján inkább úgy látta, hogy a városok fokozatosan nemesi ellenőrzés, majd a XVII. század második felében nemesi irányítás alá kerültek, s a központi hatalom semmit nem tett ennek a városellenes fejlődésnek a megakadályozására.

Benda Kálmán az értekezés elért eredményeinek a tükrében további vitatható kérdéseket vetett fel. Olyan kulcskérdésre irányította a figyelmet, amelyet a disszertáció csak érintett, de megnyugtatóan nem oldott meg. Nevezetesen: milyen volt a Bocskai-kori hajdúság társadalmi összetétele? A disszertációban — mint erre már fentebb utaltunk — az a vélemény fogalmazódott meg, hogy a XVI. században a hajdúk többsége a török által megszállt területekről, a XVII. században viszont inkább már a partiumi részekről származott. Benda Kálmán ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a hajdúság sorai már az 1590-es évektől kezdve a töröktől még nem bolygatott területekről töltődött fel. Ezek a hajdúk közvetlenül jöttek a termelésből, s ezer szállal kötődtek a paraszti életformához. Bizonyára az ő törekvésük győzedelmeskedett, mikor 1605-ben a hajdúkérdés megoldásában végül is a földhözjuttatás, a szabadparaszti életforma biztosítása jutott előtérbe, szemben a nemesség körében élő másik elképzeléssel, amelyik zsoldoskatonaként a végvárakban kívánta őket elhelyezni.

Benda Kálmán megvilágításra váró kérdésnek ítélte a hajdúk politikai ideológiáját is. Az értekezés szerzője feltételezi, hogy az 1607-es hajdúfelkelés politikai programját maguk a hajdúk öntötték formába. E megállapítást Benda valószínűtlennek tartja.

A maga részéről a hajdúprogram megfogalmazóit, sőt bizonyos fokig sugalmazóit is a kálvinista prédikátorokban keresné. Hozzáfűzte azonban, hogy a hajdú-ideológia eredeti alakját a prédikátorok tollából keletkezett iratokból kihámozni meglehetősen bonyolult feladat.

N. Kiss István a kritikai észrevételek során helyesebbnek tartotta volna, ha a szerző a hét hajdúváros lakosságának megállapításához az 1702. évi összeírás helyett az 1707. évi dikajegyzéket hasznosította volna.

Varga János néhány olyan szempontot vetett fel, amelyeknek a tárgyalásba való bevonása esetleg szélesíthetné és árnyaltabbá tehetné a hajdúkról alkotott felfogásunkat. Mindenekelőtt a hajdú-fogalom precízebb meghatározását igényelte, s ebből a szempontból meggyőződése szerint le kellene választani a végvári hajdúkat a hajdúság egészéről. Azok társadalmi állása ugyanis lényegesen különbözött a valóban hajdúkhoz tartozó elemek társadalmi állásától és történetétől. De még ennél is fontosabbnak tartaná a tiszántúli és a dunántúli hajdútelepek életének, kialakulásának és társadalmának egybevetését. Az azonos jegyek mellett lényeges különbségek is mutatkoztak a két országrész hajdútelepei között. A dunántúli telepek jelentős része ugyanis, a tiszántúliakkal ellentétben, sajátságos módon jött létre. Egyik csoportjuk ugyanúgy idegen elemekkel, idegen hajdúkkal, más földesúr alól vagy más tájakról szökött jobbágyokkal települt be, mint a tiszántúliak jelentős része. Másik részük viszont egy uradalom vagy egy-egy birtoktest jobbágyaiból alakult.

Sinkovics István a hajdúszabadság előzményeinek kérdését érintette. Ezek között a korai szlavóniai és horvátországi határőrtelepítésre hívta fel a figyelmet. 1538-tól, Jurisics telepítésétől kezdve — ezek természetesen magánföldesúri beépítések —, kialakult egy réteg, amely földet kapott és ennek fejében katonáskodott. Nagyon sok párhuzamos vonás van közöttük és a hajdúk között.

Végső soron tehát a disszertáció nyomán termékeny vita bontakozott ki. Olyan sok szempont és továbbfejlesztési ötlet vetődött fel, hogy a bírálóbizottság egyik tagja, *Heckenast Gusztáv* egyenesen óva intette a szerzőt valamennyi megvalósításától. Ha ezeket a kiegészítő javaslatokat a jelölt mind elfogadná, munkáját soha nem tudná lezárni. Így többek között nagy problémakör a hajdúk hadtörténete, amit mint megoldatlan problémát joggal tett szóvá Nagy László, de ez megítélése szerint különálló munka feladata. Hasonlóképpen a dunántúli és tiszavidéki hajdútelepek kérdése is — amit Varga János fejtegetett —, szintén önálló téma, és legfeljebb utalásszerűen fér bele a disszertációba.

Rácz István válaszában köszönettel fogadta a felszólalásokat, amelyek számára — mint mondotta — egyenesen munkaprogramot nyújtanak. Elmondotta, hogy a felvetett szempontokat mérlegelni fogja, s a hasznos útmutatásokat munkája végső megfogalmazásánál feltétlenül figyelembe veszi. A vitatott kérdések közül részletesebben elsősorban a Bocskai-kori hajdúság Benda Kálmán által felvetett összetételéről szólott. Hangsúlyozta, hogy ebben a vonatkozásban általánosításra alkalmas forrásanyaggal nem rendelkezünk. Nem sikerült pl. a Bocskai által letelepített hajdúság névsorának a nyomára akadnia, amelyből a meglehetősen ingatag, de a főbb tendenciákat tükröző névelemzés révén legalább a hajdúság törzsökös részének területi hovatartozóságára tudnánk hozzávetőlegesen következtetni. Eddigi adatait újra ellenőrizve, ő maga is elképzelhetőnek tartja azt, hogy a Bocskai-kori hajdúság egy része valóban a Partiumból származott, más adatok viszont amellett szólnak — s ebben a véleményében támogatta Varga János is —, hogy egy részük még ekkor is a török által megszállt területekről menekült. Bocskai telepítése igazolja Benda Kálmán feltevését: az 1590-es évektől egyre több jobbágy áramlott a hajdúk közé, s az 1605-ös korponai kiváltságolással e partiumi paraszti tömegek törekvése győzedelmeskedett. De ugyanakkor annak a nézetének

kifejezést adott a szerző, hogy Bocskai azért is döntött a telepítés és kiváltságolás mellett, mert pénzügyi nehézségei miatt a zsoldjukat követelő hajdúkat másképpen nem tudta lecsendesíteni.

Megfontolandónak tartotta a jelölt Benda Kálmánnak az eszmetörténeti vizsgálódás jelentőségéről elmondott észrevételeit is. Értekezésében — amint azt más összefüggésben Nagy László is joggal hiányolta — valóban nem fordított kellő figyelmet a protestáns prédikátoroknak a hajdúk között kifejtett — inkább csak sejthető, mintsem ismert — tevékenységére. A hajdúprogramok megfogalmazói valóban a kálvinista prédikátorok lehettek. Hogy aztán a programok egészében mennyi volt a hajdúk eredeti elgondolása és mi volt a prédikátorok hatása, e tekintetben csak a köztörténet, egyház- és irodalomtörténet közös munkájától várható eredmény. Ha nagy általánosságban elfogadható az az álláspont, hogy a prédikátorok nézeteit, ideológiáját a közös tudaton túl, elsősorban megbízóik érdekei határozzák meg, akkor úgy tűnhet, hogy a prédikátorok által megfogalmazott célkitűzésekben döntően a hajdúk elképzelései és eszméi nyertek kifejezést.

A jelölt válaszában arra is utalt, hogy Nagy László jogosan vitatta a városi önkormányzatra vonatkozó megállapítását. Valóban, a rendek a XVII. században erőteljes támadást intéztek a városok ellen. A nemesek rendi törekvéseinek a városokkal szemben általában érvényt is tudtak szerezni, de — s ebben a kérdésben is egyetértett Varga János a szerzővel, — nem kizárólagosan és maradéktalanul. A történeti irodalomból ugyanis az is kiderül, hogy a királyi, hódoltsági és erdélyi övezetek érintkezési területén fekvő városok, éppen a XVII. században, a sajátos politikai viszonyok következtében, nagy önállóságra tettek szert, s belső fejlődésük meggyorsult, önkormányzatuk erősödött.

Az opponensek a jelölt válaszát tudomásul vették; a bírálóbizottság egyhangúlag javasolta Rácz Istvánnak a kandidátusi fokozat odaítélését.

Barta Gábor

Molnár Lászlóné: „A mezőgazdaság fejlődése és az agrár népesség társadalmi átrétegződése Hajdú-Bihar megyében" c. disszertációjának nyilvános vitáját 1969. március 26-án tartották meg. Bevezetésében általánosságban ismerteti Hajdú-Bihar megye mezőgazdaságának és paraszti rétegződésének felszabadulás előtti statisztikai adatait. Rámutat arra, hogy e vidéken az országos átlagot meghaladta a 20—100 kh-as birtokkategória aránya, ugyanakkor az országos átlagnál lényegesen magasabb volt az agrárproletariátus arányszáma: az összes mezőgazdasági népesség 50%-át tette ki.

A szerző a felszabadulás után kibontakozó agrárfejlődés bemutatását az 1945-ös földreform eredményeinek elemzésével kezdi. Elsősorban azt emeli ki, hogy az agrárstruktúrából adódóan a végrehajtás Hajdú-Biharban radikálisabb volt, mint más megyékben, több forradalmi elemet tartalmazott. A gazdag paraszti birtokot részben felosztották, s az 50—100 holdas birtok-csoporthoz tartozók száma és területe majd felére csökkent. Az agrárviszonyok gyökeres átalakulását mutatja az is, hogy az 50 kh-on aluli földbirtok, amely 1935-ben az összes birtokok számának 97,7%-át tette ki és az összes területből 41,4%-kal részesedett, 1948-ban a mezőgazdaságilag megművelhető terület 74%-át tartotta a kezében. Ezen belül legerősebbé az 5—20 kh-as kategória vált, amelynek aránya 20%-ról 34%-ra, területi részesedése pedig 18-ról 40%-ra emelkedett. A szerző szerint a földreformnak, gazdasági és politikai pozitívumai mellett, hátrányos következményei is voltak; a nagybirtok gazdasági épületeinek lebontásával és széthordásával, a gépi felszerelések elkallódásával a mezőgazdasági termelőerők komolyan károsodtak. A földreform után kibontakozó agrárfejlődéssel kapcsolatban annak a felfogásának adott hangot, hogy az objektív nehézségek és gazdaságpolitikai hibák következtében az 1947—49-es átmeneti javulás ellenére komoly középparasztosodási

folyamat nem bontakozott ki, a volt agrárproletárok nagy része változatlanul megélhetési gondokkal küzdött.

Az 1949—1956-os időszakban a dogmatikus gazdaságpolitika a mezőgazdaságban is éreztette hatását. A szerző behatóan taglalja e politika tanulságait, utal a lenini szövetkezeti elveket sutba dobó erőltetett kollektivizálásra, leírja az átszervezés fogyatékosságait és túlkapásait. Egyben bemutatja azt is, hogy az árképzés, a beszolgáltatási és adórendszer útján, hogyan vonták el a mezőgazdaság akkumulációs lehetőségeit. A feszített ütemű iparosítás következtében az újonnan szervezett termelőszövetkezetek, állami támogatás híján, nem tudtak megerősödni, legtöbbször alig boldogultak.

Az egyéni parasztság hangulatát és termelési kedvét viszont az ismétlődő tagosítások, a növekvő beszolgáltatási és adóterhek s a gazdagparasztság elleni intézkedések rontották. (A kulák réteg likvidálásának mértékére jellemző, hogy amíg Hajdú-Biharban 1949-ben 3000 25 kh-on felüli gazdaság volt, addig 1956-ra már csak 355.) Mindezek következtében a mezőgazdasági termelés 1949—1953 között visszaesett, átmeneti javulás csak az MDP KV 1953-as júniusi párthatározata után következett be. A dogmatizmus eluralkodása az MDP felső vezetésében 1955—56-ban ismét visszavetette a mezőgazdaság helyzetét.

Az 1956-os ellenforradalom leverése után a mezőgazdasági politikában is fordulat következett be. Az októberi események alatt számos termelőszövetkezet feloszlott, a megmaradottak azonban lassan megszilárdultak. (1957. június 30-án Hajdú-Biharban az egy évvel korábbi terület 62%-án a tagok 56%-a gazdálkodott.) A kisüzemi gazdaságok helyzete is javult, de a parasztság már nem látott perspektívát az egyéni termelésben, saját erejéből gazdaságába már nem ruházott be; tudták, hogy előbb-utóbb be kell lépniök a termelőszövetkezetekbe.

Magyarországon a mezőgazdaság szocialista átszervezése 1959—1962 között zajlott le. Molnár Lászlóné a tömeges átszervezés leírása előtt közreadja a hazai agrárfejlődésre vonatkozó általános következtetéseit, amelyek túlmutatnak a helytörténet keretein. A lenini szövetkezeti elveknek és a hazai kollektivizálási gyakorlatnak összevetéséből levont következtetéseivel egyidejűleg felhívja a figyelmet arra, hogy a statisztikai adatok bizonysága szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezése a népi demokratikus országokban a termelés területén nem teljesen váltotta be még a hozzá fűzött reményeket; 1952—1963 között ezen országokban a mezőgazdasági termelés nem fejlődött gyorsabban, mint néhány gyengén és közepesen fejlett nyugati kapitalista országban, vagy mint a kisüzemi gazdálkodást megőrző Jugoszláviában, vagy Lengyelországban. A szerző behatóan elemzi a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérést elkerülhetetlenül előíró okokat. Ezzel kapcsolatban első helyen arra utal, hogy 1956 után a magyar mezőgazdaság választ elé került, a kisüzemi gazdálkodás már nem tette lehetővé a termelés bővítését, a termelőeszközök állománya leromlott, a föld termőereje pusztulásnak indult. A mezőgazdaság termelőerőinek helyreállítását csak nagyüzemi gazdálkodás útján lehetett megoldani. A disszertáció írója egyfelől számbaveszi azokat a tényezőket, amelyek 1956 után elősegítették, ill. lehetővé tették az egyéni gazdaságok szocialista jellegű tömeges átszervezését, másfelől utal azokra a nehézségekre is, amelyek az átszervezés elkerülhetetlen velejárói voltak. Így szól a mezőgazdaság árhelyzetéről, az ötvenes évekről fennmaradt túlzottan centralizált irányítási rendszerről, a jövedelemelosztás nem eléggé rugalmas és differenciált módozatairól, valamint a szakemberek hiányáról.

Befejezésül Molnár Lászlóné a gazdasági fejlődést követő társadalmi átrétegződést elemzi. Először az ipar rohamos fejlődésével járó társadalmi mobilizációt veszi szemügyre, majd a mezőgazdaságban maradt népesség rétegstruktúrájának változásait vizsgálja. Az egységes paraszti osztály kialakulásával kapcsolatban a szerző arra a következtetésre jut, hogy a 60-as évek közepén a termelőszövetkezeti parasztság a tulajdon és

az elosztás módja szerint elkülönül a társadalom többi rétegétől és csoportjától, soraiban a régi vagyoni különbségek egyre inkább eltűnnek, gazdasági-társadalmi helyzetében hovatovább a munkásosztályra kezd hasonlítani. Mindez azonban nem zárja ki, hogy a termelőszövetkezeti parasztságon belül — munkamegosztás szerint — bizonyos rétegződés ne következzék be.

Somlyai Magda kandidátus opponensi véleményében mindenekelőtt a dolgozat úttörő jellegét emelte ki: azt, hogy helytörténeti tematikája ellenére olyan feladatra vállalkozik, amelynek országos kidolgozása sem történt meg, sőt az 1958—64-es évek gazdasági fejlődésének felvázolására elsőként tesz kísérletet. Dicsérőleg emlékezett meg a munka gazdag forrásanyagáról, érdeméül hozta fel, hogy a történelmi-társadalmi elemzésekben politikai gazdaságtani szempontokat is érvényesít. Ugyanakkor szóvátette, hogy a disszertációban a gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok összefüggése elsikkad, elméleti következtetései hiányosak és bátortalanok. A szerző teljesen figyelmen kívül hagyja pl., hogy 1945—48 között többpárt-rendszer volt Magyarországon, s a pártpolitikai küzdelmek erősen hatottak a gazdaságpolitika alakulására is.

Nem lehet helyesen értékelni az 1945-ös földreform jellegét — mondotta Somlyai Magda —, ha nem tisztázzuk a hatalom osztálymeghatározottságát, s ha nem nézzük a felszabadulás után kibontakozó társadalmi átalakulás egészében betöltött szerepét. A népi demokratikus fejlődés sajátosságait elhanyagolva a szerző nem tud elvileg kielégítő választ adni a szegényparaszti terhek növekedésére, a mezőgazdasági beruházások háttérbe szorulására, s a szövetkezeti mozgalom kezdeti éveinek objektív nehézségei is homályban maradnak. A gazdaság és politika összefüggéseinek elhanyagolása az 1948-as fordulat és az 1956-os ellenforradalom leverése utáni fejlődés megértését is nehezíti. Az opponens véleménye szerint tisztázatlan marad az a kérdés is, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésében elkövetett hibák szükségszerű velejárói voltak-e a munkásosztály hatalomátvételét követő éveknek, vagy csupán egy eltorzított proletárdiktatúra sajátosságai. Hasonlóképpen figyelembe kellett volna venni, hogy az 1956 utáni konszolidáció mennyiben és hogyan tisztította meg az utat a szövetkezeti mozgalom kibontakozása előtt.

Somlyai Magda a továbbiakban arra mutatott rá, hogy a dolgozatban nem fejeződik ki eléggé a dolgozó ember példátlan önfeláldozása, amely pedig az új rend sorsformáló erejeként jelent meg. „Úgy vélem — mondotta —, a cselekvő ember történelemformáló szerepe legújabbkori történelmünk egyik legizgalmasabb, s egyben új jelensége, ebből természetesen következik, hogy a korszak történetíróinak is vezérgondolata kell hogy legyen ez a tény. Ábrázolnunk kell, hogy rengeteg gazdasági, társadalmi, politikai és nem utolsósorban egyéni buktatókon át, hogyan él és hat — hol nyíltan, hol burkoltan — ez a törvényszerűség."

Befejezésül az opponens, a munka úttörő jellegének és érdemeinek hangsúlyozásával, javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését a szerző számára.

Orbán Sándor kandidátus elöljáróban maga is a disszertáció érdemeiről szólt. Kiemelte: a dolgozat nem pusztán helytörténet, hanem a felszabadulást követő két évtized agrár- és társadalomtörténetének feldolgozása is, s bár nem sikerült a helytörténet és az általános történet összefüggését ellentmondásmentesen ábrázolnia, a rész és egész összemosása nem a szerző hibája, hanem annak a gazdaságpolitikának a gyengesége, amely nem vette figyelembe a helyi sajátosságokat, s uniformizálta a gyakorlatot.

Az opponens először a disszertáció szerkezeti, periodizációs és forráskezelési fogyatékosságait tette szóvá, különösen kifogásolta a statisztikák nem megfelelő használatát. Helyesnek tartotta volna, ha a jelölt áttekinthetőbb, a gazdasági-társadalmi folyamatok dinamizmusát jobban jelző táblázatokat közölne, ha következetesen alkalmazná a viszony- és arányszámokat, s a gazdaság- és birtokkategóriákat világosan megkülönböz-

tetné; az 1—10 kh-as kategória egységes társadalmi rétegként kezelése, s a 25 kh-as kulákhatárhoz való ragaszkodás — nem menthető pontatlanság.

Áttérve a tárgyi-történeti kérdésekre, Orbán Sándor felemlítette az 1945-ös földreform jellegének nem kellő meghatározását. A szerző nem vizsgálta, hogy a földosztás mennyiben terjedt ki az úri birtokon túl a paraszti gazdaságokra, holott az agrárátalakulás forradalmiságának a jelölt szerint ez a legfőbb ismérve, ehelyett hamis alternatívák felállításával próbálja magyarázni a szegényparasztság radikalizmusát. A földreform jellegének tisztázatlansága, s bizonyos módszertani elégtelenségek miatt a népi demokratikus agrárfejlődés és a parasztságon belüli átrétegződés sem kerül megfelelő megvilágításba. Az opponens kifejezésre juttatta, hogy teljesen elhibázottnak tartja, bizonyos szocialista nagyüzemi követelmények alapján elítélni az uradalmi épületeket lebontó és fákat kivágó parasztokat. Egyben rámutatott arra, hogy a forradalmi földosztás s a parasztságon belüli differenciálódás ellen ható kormányzati tényezők sem jelenthettek végleges megoldást az agrárkérdésben, a falusi nincstelenek sorsának jobbrafordításában.

Orbán Sándor a mezőgazdaság szocialista átszervezése feltételeinek érettségét illetően vitába szállt a jelölttel, megkérdőjelezte, hogy a kisüzemi gazdálkodás fejlődésképtelen lett volna, s a mezőgazdasági termelőerők kinőttek volna a kisüzemi keretekből. Elsősorban arra utalt, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom kezdetei sokkal inkább a földreformból kimaradt agrárszegénység megoldatlan szociális helyzetéhez kapcsolódtak, mintsem a kisüzemi termelés fejlődésbeli megrekedéséhez.

A parasztság 1956-os és azt követő magatartását az opponens szintén némileg ellentmondásosabbnak látta, mint a szerző. A falu mozdulatlanságának az ellenforradalmi megmozdulás idején nem annyira politikai okai voltak, sokkal inkább a paraszti életforma sajátságaival függött össze, bár a status quo fenntartását, a kapitalista restauráció megakadályozását a parasztság maga is szükségesnek tartotta. 1957—58-ban a mezőgazdaság átszervezése valóban szükségessé vált, de hangsúlyozottabban kellene kiemelni, mondotta az opponens, hogy az ugyanakkor hatalmas anyagi áldozatokkal is járt. S bírálni lehetne a tömeges átszervezés gyakorlatát, az átmeneti formák változatosabb alkalmazásának hiányát. Orbán Sándor felvetette: az iparcentrikus felhalmozás nemcsak 1956 után, hanem 1945—48 között is a mezőgazdaság hátrányára történt, bár az szerinte nem egyszerűen a gazdaságpolitikai voluntarizmus eredménye, hanem sokkal inkább a kelet-európai elmaradottság és azon belül is különösen a háborús károk következménye volt. A társadalmi mobilitással kapcsolatban kifejtette, hogy szükségtelen eltúlozni a mezőgazdaság munkaerőhiányát, a munkaerő elnőiesedését, a foglalkozásváltozással járó urbanizáció kiszélesedését; mindezek csak a hasonló nemzetközi folyamatokat s a mezőgazdasági termelés racionalizálását figyelembevéve értékelhetők helyesen.

Befejezésül ismételten hangoztatta, hogy a disszertációt értékes, gondolkodásra és vitára késztető munkának tartja, és ezért javasolja a tudományos fokozat odaítélését.

A vitában felszólaló *Gulyás Emil* a disszertációhoz és részben az opponensi véleményekhez fűzött kiegészítő jellegű megjegyzéseket. Maga is elsősorban a politika alakulásának és az osztályok mozgásának fokozottabb figyelembevételét kérte számon. A termelőszövetkezeti mozgalom kezdeti gyengeségeit azzal magyarázta, hogy 1945—47 között a hatalomért vívott harc foglalta le az MKP erejét, s így nem maradt ideje és energiája e fontos kérdéssel való törődésre. Véleménye szerint 1953—56 között a tsz-ekből történt kilépések nemcsak az elkövetett hibák következménye, hanem az ellenséges erők tevékenységének eredménye is volt. A mezőgazdaság fejlődési ütemének értékelését illetően vitába szállt a szerzővel. Rámutatott arra, hogy ha egy mezőgazdasági dolgozóra vetítjük ki a termelés növekedését, akkor a szocialista mezőgazdaság fejlődési üteme gyorsabb, mint Jugoszláviában és Lengyelországban, tehát az összehasonlításban a

szocialista nagyüzemi gazdaság nem marad le. A hozzászóló a továbbiakban részletesen kitért a mezőgazdasági árképzés problémáira, mindenekelőtt az agrárolló kialakítását és hatását vizsgálta. Szerinte az agrárolló bevezetése azért vált szükségessé, mert a paraszti gazdaságok nem ruháztak be.

Molnár Lászlóné az opponensi véleményekre s a vitában elhangzott észrevételekre válaszolva, némi fenntartásokkal ugyan, de elfogadta a politika mellőzésével, a kronológiai pontatlanságokkal, s néhány kisebb részletkérdéssel kapcsolatban felmerült kifogásokat. Nem osztotta azonban Somlyai Magda kritikáját, hogy a disszertációban a dolgozó tömegek történelemformáló szerepére nem fordított volna elégséges figyelmet. Szerinte a felszabadulást követő két évtizedben a parasztság magatartásának három típusát lehet megkülönböztetni. Az 1945-ös földreform aktív, történelemformáló cselekvésre késztette a parasztság többségét kitevő nincstelen és szegényparaszti tömegeket. A személyi kultusz dogmatikus agrárpolitikáját a falu zömmel bizalmatlanul fogadta és passzív ellenállást tanúsított. Az ötvenes évek végén a szegény- és kisparasztság felismerve a mezőgazdaság szocialista átszervezésének szükségszerűségét, ismét aktivizálódott, s arra törekedett, hogy a szövetkezeti rendszert olyanná építse ki, amelyet érdekeivel, életformájával össze tud egyeztetni.

Orbán Sándornak a statisztikai módszerek pontatlan alkalmazására vonatkozó megjegyzéseire reflektálva elmondotta, hogy a rendelkezésre álló statisztikai adatok nem tették lehetővé az 1—10 kh birtokkategória felbontását. Elmondotta: a tőkés gazdagparasztság alsó határának pontosabb megállapítására maga is kísérletet tett. Miután kiderült, hogy a statisztikai felmérésektől nem tudta a megyei adatokat elkülöníteni, ezért a szociológiából ismert ankét-módszerrel próbált megoldást találni. Arra az eredményre jutott, hogy Hajdú-Biharban a kulákhatár 30—35 kh körül vonható meg.

Az 1945-ös földreform jellegének értékelését illetően Molnár Lászlóné kitartott eredeti felfogása mellett, s a földosztás radikalizmusának bizonyítására arra hivatkozott, hogy Hajdú megyében 153 olyan 50—200 kh közötti birtokot osztottak fel, amelyet a törvény értelmében nem lett volna szabad. Vitatta, hogy a forradalmiság alapvető kritériuma a birtokstruktúra megváltoztatása lenne, szerinte a strukturális változásokat nem lehet pontosan felmérni, mert a földbirtokrendezés soha nem jutott nyugvópontra; már 1946-ban lemondtak földjükről olyan juttatottak, akik területüket nem tudták megművelni, s 1949 után — a gazdagparasztság elleni rendszabályok miatt — a felajánlások tömegméretűvé váltak.

Orbán Sándorral egyetértésben a jelölt maga is úgy vélte, a mezőgazdaság szocialista átszervezését nem lehet abból magyarázni, hogy a mezőgazdaság termelőerői kinőttek a kisüzem keretei közül. Nyugati és közép-európai kapitalista országok mezőgazdaságában lezajló tendenciák arra utalnak, hangoztatta, hogy a valóságban a terület, a földbirtokok koncentrációja háttérbe szorul a termelőeszközök koncentrációjához képest, a 10 hektár alatti gazdaságok száma ugyan csökken, de ugyanakkor nagybirtokok sem jöttek létre. Tehát a kisüzemi gazdálkodás tartalékai távolról sem merültek ki. A jelölt szerint a mezőgazdaság munkaerőhiánya és a munkaerő elnőiesedése a 60-as évek elején legfőképpen Szabolcs és Hajdú-Bihar megyében volt észlelhető; e vidéken életformává vált, hogy a férfiak az iparban vállalnak munkát, míg az asszonyok dolgoznak a földeken.

Gulyás Emil észrevételeit *Molnár Lászlóné* köszönettel fogadta. Az agrárolló kialakulásának általa adott interpretálásával azonban nem értett egyet, szerinte 1948—49-ben a parasztság még szívesen fejlesztette volna gazdaságát, ha erre módja lett volna.

A Bíráló Bizottság javasolta a TMB-nek, hogy a jelölt számára a kandidátusi fokozatot ítélje oda.

Vida István

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Д. Кошари:* Наполеон и Венгрия — *Г. Есенски:* Дискуссия по вопросу о колониях на Парижской мирной конференции в январе 1919 года — *Д. Сабад:* Политический путь Йожефа Этвёша — СООБЩЕНИЯ — *Л. Пал:* Яцинт Ронаи — *М. Штир:* О провале фашистского преобразования правительственной партии (1935—1936) — *П. Шипош:* Жизненный путь Иштвана Милотаи — *К. Виг:* Материалы относительно ориентированной на Францию внешнеполитической концепции Байчи-Жилински — XIII МЕЖДУНАРОДНЫЙ СЪЕЗД ИСТОРИКОВ — Из выступления венгерских ученых на съезде в Москве. По методологическим вопросам исторической науки. *П. Ханак:* Применение новых методов общественных наук в исторической науке — *Д. Мереш:* Выступление по реферату Т. Пападопулоса «Применение метовов общественных наук в исторических исследованиях» — *В. Зимани:* Выступление по вопросу «Цифровые данные как элементы для информации историка — Мир между двумя мировыми войнами. *Д. Ранки:* Выступление по реферату «Проблема коллективной безопасности в период между двумя мировыми войнами» — *М. Адам:* Вычтупение по поводу реферата И. Опреа и Э. Кампус — *Э. Х. Харасти:* Тридцатые годы и англо-германское морское соглашение от июня. 1935 года — ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — *Т. Словиковски.* Учебники и справочники для преподавания истории в Польше в первой половине 19 века — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *D. Kosáry:* Napoléon et la Hongrie — *G. Jeszenszky:* Le débat de la question colonale à la Conférence de paix à Paris en janvier 1919 — *Gy. Szabad:* József Eötvös sur les voies de la politique — COMMUNICATIONS — *L. Pál:* Jácint Rónay — *M. Stier:* De la faillite de la réorganisation dans un caractère fasciste du parti gouvernemental (1935—36) — *P. Sipos:* Contributions au carrière de vie de István Milotay — *K. Vigh:* Données à la conception de politique étrangère d'orientation française de Endre Bajcsy-Zsilinszky — Le XIIIème Congrès International des Sciences Historiques — Des contributions hongroises faites au Congrès de Moscou. Questions méthodologiques de la science historique. — *P. Hanák:* L'application des méthodes nouvelles des sciences sociales dans la science historique — *Gy. Mérei:* Contribution au rapport de Th. Papadopoullos intitulé: La méthode des sciences sociales dans la recherche historique — *V. Zimányi:* Contribution au thème: Les chiffres comme éléments de l'information de l'historien — Le monde entre les deux guerres. *Gy. Ránki:* Contribution au rapport intitulé: Le problème de la sécurité collective entre les deux guerres — *M. Ádám:* Contribution au rapport de I. Oprea et E. Campus — *Éva H. Haraszti:* Les années 30 et l'accord anglo—allemand sur la flotte en juin de 1935.—PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE — *T. Slowikowski:* Manuels, manuels scolaires pour l'enseignement de l'histoire en Pologne dans la première moitié du XIXème siècle. — LITTÉRATURE HISTORIQUE — RÉPERTOIRE DES REVUES — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *D. Kosáry:* Napoleon and Hungary — *G. Jeszenszky:* The Colonial Debate of the Paris Peace Conference, 1919 January — *Gy. Szabad:* József Eötvös on the Ways of Politics — REVIEW ARTICLES — *L. Pál:* Jácint Rónay — *M. Stier:* To the Failure of the Fascist Character Reorganization of the Government Party (1935—1936) — *P. Sipos:* To the Career of István Milotay — *K. Vigh:* Contribution to Endre Bajcsy-Zsilinszky's French Oriented Foreign Policy Conception — THE XIII. INTERNATIONAL HISTORICAL CONGRESS — From the Hungarian Contributions of the Moscow Historical Congress. The Methodological Questions of the Historical Science. *P. Hanák:* The Employment of the New Social Science Methods in the Historical Science — *Gy. Mérei:* Contribution to Th. Papadopoullos Report Entitled „The Method of Social Sciences in the Historical Research" — *V. Zimányi:* Contribution to the Topic „The Numbers as Elements of the Historian's Information" — The World between the Two World Wars. *Gy. Ránki:* Contribution to the Report „The Problem of the Collective Security between the Two World Wars" — *M. Ádám:* Contribution to the Report of I. Oprea and E. Campus — *É. H. Haraszti:* The Thirties and the British—German Fleet Agreement in 1935 — PROBLEMS OF HISTORY TEACHING — *T. Slowikowski:* Textbooks and Handbooks to the History Teaching in Poland in the First Half of the 19. Century — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *D. Kosáry:* Napoleon und Ungarn — *G. Jeszenszky:* Die Kolonialdebatte der Pariser Friedenskonferenz im Januar 1919 — *Gy. Szabad:* József Eötvös auf den Pfaden der Politik — BEITRÄGE — *L. Pál:* Jácint Rónay — *E. Stier:* Zum Fiasko der faschistischen Umgestaltung des Regimes (1935—1936) — *P. Sipos:* Zum Bild der Laufbahn István Milotays — *K. Vigh:* Beiträge zum französisch orientierten außenpolitischen Konzept Endre Bajcsy-Zsilinszkys — DER XIII. INTERNATIONALE GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHE KONGRESS — Aus den Referaten ungarischer Historiker am Moskauer Historikerkongreß. Methodologische Fragen der Geschichtswissenschaft. *P. Hanák:* Die Anwendung neuer Methoden der Gesellschaftswissenschaften in der Geschichtswissenschaft — *Gy. Mérei:* Beitrag zum Referat von Th. Papadopoullos: »Die Methode der Gesellschaftswissenschaften in der geschichtlichen Forschung« — *V. Zimányi:* Zum Themenkreis »Die Zahlen als Elemente der Information des Historikers« — Die Welt zwischen den beiden Weltkriegen. *Gy. Ránki:* Zum Referat »Das Problem der kollektiven Sicherheit zwischen den beiden Weltkriegen« — *M. Ádám:* Zum Referat von I. Oprea und E. Campus — *É. H. Haraszti:* Die dreißiger Jahre und das englisch—deutsche Flottenabkommen vom Juni 1935 — FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTS — *T. Slowikowski:* Lehrbücher, Handbücher für den Geschichtsunterricht in Polen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. IV. 19. — Terjedelem: 31.50 (A/5) ív

71.71616 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számunk tartalmából:

Hanák Péter: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség?
Vida István: A Független Kisgazda Párt helyzete 1945 nyarán és az augusztusi nagyválasztmány
Moór Elemér: A Kaukázuson túli állítólagos „szavard-magyarok" kérdéséhez.
Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról
A moszkvai történészkongresszus magyar felszólalásaiból
Külföldi folyóiratokból

E számunk munkatársai:

Ádám Magda kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Barta Gábor* az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Bartha Antal* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Bogyirka Emil* muzeológus (Kiscelli Múzeum, Bp.) — *Diószegi István* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Frank Tibor* egyetemi hallgató (Bp.) — *Gyivicsán Mária* az MTA Történettudományi Intézetének dokumentátora — *Hanák Péter* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *H. Haraszti Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Hont István* egyetemi hallgató (Bp.) — *Izsák Lajos* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* könyvtáros (Országos Széchenyi Könyvtár, Bp.) — *Kállay István* kandidátus, levéltári osztályvezető (Országos Levéltár, Bp.) — *Kávássy Sándor* főiskolai adjunktus (Egri Pedagógiai Főiskola) — *Kosáry Domokos* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Kovács Győző* tanár (Bp.) — *Krisztov Lazo* a Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Maksay Ferenc* kandidátus, főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula*, a történettudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem Szeged) — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Orosz István* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Pál Lajos* a Magyar Történelmi Társulat tudományos segédmunkatársa — *Pritz Pál* az MTA Társadalomtudományi Főosztályának főelőadója — *Ránki György* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének helyettes igazgatója — *Sipos Péter* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa — *Tadeusz Slowikowski* egyetemi tanár (Krakkó) — *Stemler Gyuláné* a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum munkatársa — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Szabad György* a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezető tanára — *Székely György* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Teke Zsuzsa* az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Vida István* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Vigh Károly* a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa — *Zimányi Vera* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa

Ára: 32,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

Acta Historica

ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1970. 3—4. sz.

L. Makkai: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Âge
Zs. P. Pach: Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade
M. Sz. Ormos: A propos de la sécurité est-européenne dans les années 1930
M. Incze: Theoretische und methodische Probleme der Zeitgeschichte
Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und den ungarländischen Sozialdemokraten (1890—1895) *(E. S. Vincze)*

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

1969. 2. sz.

Ember Győző: A magyar levéltárügy új törvényes szabályozása
Ember Győző: A levéltári egységek kérdéséhez
Vörös Károly: A mikrofilmpublikációhoz
Iványi Emma: Klapka György iratai 1848—1892
Mályusz Elemér: A „csuti főesperesség"
Vajay Szabolcs: A sisakdísz megjelenése a magyar heraldikában
Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára. I. A gyűjtemény kialakulása

valóság

1971. 6. sz.

Világhy Miklós: Hatékonyság és felsőoktatás
Levendel László: Gondjaink és lehetőségeink az alkoholizmus elleni küzdelemben
Janics Kálmán: A szlovákiai magyar társadalom ötven éve
Pais Dezső: Életem, emlékeim
Gábori Miklós: Vázlatos körkép az ősemberkutatásról
Boglár Lajos: Adalékok a „vad" gondolkodáshoz
László-Bencsik Sándor: Történelem alulnézetben
Kozma Tamás: „Nagy F a nevük előtt" (Az *Ifjúsági Magazin* vitájának dokumentumai)

Szabolcs-Szatmári SZEMLE

GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

1971. 2. sz.

Tatai Zoltán: Mátészalka ipari fejlődése
Szilágyi Imre: Gondolatok Szatmár iparosításáról
Forgács András: A fehérgyarmati járás kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági termelőszövetkezetei
Kopka János: Szamosköz krónikájához
Zalka Máté: Rövid életrajz
Zalka Máté: A falak alatt
Kortársak, harcostársak Zalka Mátéról
Konsztantyin Szimonov: A tábornok

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Jg-1328

SZÁZADOK

1971 DEC 11

A tartalomból:

Hanák Péter: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség?

Vida István: A Független Kisgazda Párt helyzete 1945 nyarán és az augusztusi nagyválasztmány

Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása

TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRAT-SZEMLE — FIGYELŐ — KRÓNIKA

105. ÉVF. 1971. 5. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST. I., ÚRI UTCA 51—53.

105. ÉVFOLYAM 1971. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Hanák Péter: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? 903

Vida István: A Független Kisgazda Párt helyzete 1945 nyarán és az augusztusi nagyválasztmány 932

KÖZLEMÉNYEK

Moór Elemér: A Kaukázuson túli állítólagos „szavard-magyarok" kérdéséhez, fő tekintettel annak a chazar-problémával való kapcsolatára 961

Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról 966

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A MOSZKVAI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS MAGYAR FELSZÓLALÁSAIBÓL

A középkori szekció feudalizmus-vitája 1002

Bartha Antal: A feudalizmus geneziséhez 1002

Heckenast Gusztáv: A feudális függési viszonyok kezdeteiről Magyarországon 1004

Délkelet-európai ideológiai mozgalmak a XIX—XX. században 1005

Kovács Endre: Nemzeti függetlenség és társadalmi haladás kérdései a délkelet-európai népek mozgalmaiban .. 1005

Erényi Tibor: A balkáni szociáldemokrata mozgalom problematikájához 1007

A világ mérlege 1917—18-ban 1008

Hajdú Tibor: A szocialista forradalom és a nacionalista mozgalmak 1008

Siklós András: Az oroszországi forradalmak magyarországi hatása 1010

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bartha Antal: A IX—X. századi magyar társadalom (Ism. *Heckenast Gusztáv*) 1013

Vörös Antal: Óvár, Óvár . . . A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve (Ism. *Gunst Péter)* 1015

Pölöskei Ferenc: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910—1914 (Ism. *Erényi Tibor)* 1017

Mucsi Ferenc: A Kristóffy—Garami-paktum (Ism. *Pritz Pál*) 1020
Kirschner Béla: A szakszervezeti kormány hat napja (1919) (Ism. *Serfőző Lajos*) 1026
Láng Imre: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években (Ism. *Incze Miklós*) 1029
Gustáv Husák: Tanúságtétel a Szlovák Nemzeti Felkelésről (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 1031
V. T. Pasuto: Vnesnjaja politika Drevnej Ruszi (Ism. *Bertényi Iván*) 1036
Wacław Felczak: Ugoda węgiersko—chorwacka 1868 roku (Ism. *Petneki Áron*) 1039
Historyka. Studia metodologiczne. Tom. II (Ism. *Niederhauser Emil*) 1041
Josef Macůrek: České země a Slovensko (1620—1750) (Ism. *Niederhauser Emil*) 1046
Szymon Datner: 55 dni Wehrmachtu w Polsce. (Ism. *Szokolay Katalin*) 1047
Fritz Fischer: Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914 (Ism. *Galántai József*) 1048
A kathar eretnekség újabb francia irodalmáról *(Bozóky Edina)* 1050
H. A. Clegg, Alan Fox, A. F. Thompson: A History of British Trade Unions since 1889. Vol. 1 (Ism. *Jemnitz János*) 1058
A Képes történelmi atlaszról *(Bereznay András)* 1061
A Kartográfiai Intézet észrevétele Bereznay András ismertetésére 1067
Schreiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban (Ism. *Házi Jenő*) 1067

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból

P. F. Laptyin: A hipotézis szerepe a történetkutatásban 1069 — *I. A. Fedoszov:* A felvilágosult abszolutizmus Oroszországban 1070 — *Je. P. Naumov:* A szerb falu társadalmi struktúrájának kérdéséhez az 1830—50-es években 1072 — *A. Kuzmanova:* Románia és a Balkáni paktum diplomáciai előkészítése 1073 — *Kăncso Georgiev:* Az archeográfia és a bolgár történelem forrásállományának problémái 1075 — *Ilie Corfus:* A jobbágyok birtokjoga az irtványföld felett a Havasalföldön a feudalizmus bomlása idején 1077 *Leonid Żytkowicz:* A XVI. és XVII. századi parasztgazdaságok magyarországi kutatásaiból 1079 — *Klaus Drobisch—Dietrich Eichholtz:* Külföldi munkaerők kényszermunkája Németországban a második világháború alatt 1083 — Az ázsiai, afrikai és latin-amerikai államképződés útjai és formái 1084 — *Thomas C. Cochran:* Régi és új gazdaságtörténet 1085 — *Peter Pastor:* A Vix-misszió Magyarországon. Felülvizsgálat 1086 — *Yvon Bourdet:* Otto Bauer és Szovjetoroszország 1088 — Az angol kommunista párt megalakulásának 50. évfordulójára 1089 — *Michael D. Biddis:* Prófécia és pragmatizmus: Gobineau és Tocqueville 1091 — *Harvey Goldberg:* Jaurès és Rappoport 1092 — *Romeo De Maio:* Savonarola, VI. Sándor és az Antikrisztus mítosza 1094 — *Pierre Renouvin:* A francia közvélemény az 1914—1918-as háború alatt 1096 — *Inger Ström-Billing:* Német érdekeltségek a svéd hadiiparban 1934—1935 1098

FIGYELŐ

Glatz Ferenc: Helytörténeti forráskiadásunk módszertani kérdéseiről (Forráskiadványok 1918—1919 történetéről) 1100

KRÓNIKA

Beszámoló Trócsányi Zsolt doktori disszertációjának vitájáról *(Pál Lajos)* 1110

Hanák Péter:

Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség?

1.

Abban az államban, amelyet írásban Osztrák-Magyar Monarchiának neveztek, szóban csak Ausztriának mondtak, amely császári-királyi volt, de egyszersmind császári *és* királyi is — írta róla a legjobb író-pszichológus szakértője, *Robert Musil* — valóságos titkos tudományra volt szükség ahhoz, hogy az államélet útvesztőiben el lehessen igazodni.[1] Ez a titkos tudomány az állam letünte óta eltelt fél évszázad alatt sem vált közkinccsé. A hatalmasra nőtt történeti szakirodalom rengeteg adatot tárt fel, sok részletkérdést tisztázott, de a legfontosabbat: a soknemzetiségű birodalom bonyolult függési viszonylataiban való eligazodást alig segítette elő. A divergens nézőpontok és ellentétes érvek alapján különösen nehéz Magyarország valóságos helyéről, helyzetéről és szerepéről tárgyilagos véleményt formálni.

A *Geschichte Österreichs* c. újabb összefoglalás szerzője szerint a kettős Monarchia politikai helyzetét az jellemezte, hogy Magyarország bár a közös költségeknek csupán lényegesen csekélyebb részét viselte - elvileg egyenjogú, gyakorlatilag pedig fölényben volt Ausztriával szemben.[2] A korszakkal foglalkozó magyar gazdaságtörténeti monográfiában, amely az 1950-es években standard-munkának számított, ellentétes felfogás olvasható. Az 1867. évi kiegyezés Magyarország addigi „gyarmati" helyzetét „félgyarmati" helyzettel váltotta fel. „Ausztria, mint viszonylag tőkeerős ipari ország, Magyarországot, mint tőkeszegény agrárországot, félgyarmati függőségben tartotta."[3] És ezek nem kiragadott példák, elszigetelt, egyéni nézetek.

Az egykori Monarchiában egymással szembenálló politikai koncepciók s a letűnt Monarchiát illető politikai állásfoglalások évtizedeken keresztül meghatározták a dualista rendszernek és ebben Magyarország helyzetének történeti értékelését. Az uralkodó osztrák felfogást az 1920-as években történetileg *J. Redlich* és *V. Bibl* alapozta meg. Redlich az osztrák birodalmi problémát áttekintő impozáns munkájában már úgy foglalt állást, hogy a kiegyezés a magyarok győzelmét jelentette, a dualizmusban a túlsúly az egységesebb, céltudatosabb magyaroké volt.[4] Bibl még élesebben fogalmazta meg Magyarország „fölényének" tételét. Szerinte a paritás mindvégig jámbor óhaj maradt, valójában a magyar kormány és parlament akarata érvényesült az egész

[1] *R. Musil:* Der Mann ohne Eigenschaften. Hamburg. 1952. 34. l.
[2] *E. Zöllner:* Geschichte Österreichs. 2. kiad. Wien. 1961. 412. l.
[3] *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bpest, 1954. 13—14. l.
[4] *J. Redlich:* Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Leipzig. 1920. II. köt. 585—586, 672—675. l.

Monarchiában.' A dualizmus létfeltétele Ausztria alávetettsége volt. 'A magyar sovinizmus egyrészt megbontotta, aláásta a birodalom egységét, másrészt elidegenítette tőle szláv népeit. Így tehát a magyar sovinizmus volt a felbomlás fő okozója, amely a kiegyezéssel kezdődött.[5] Ezek a gondolatok továbbéltek az osztrák és a német történetírásban, és fellelhetők a jelenkori osztrák és nyugat-német történészek munkáiban is. A tekintélyes osztrák történész, *H. Hantsch* szintézisében megállapítja, hogy szilárdabb politikai konzisztenciája Magyarországnak nagyobb súlyt biztosított a Monarchiában, főként a külpolitikában. Hantsch is a birodalmi gondolatot támadó magyar függetlenségi törekvéseket és a magyar nemzetiségi politikát tartja a birodalmat szétfeszítő legveszélyesebb erőnek.[6] *G. Franz* az ausztriai liberalizmust elemző értékes könyvében a kiegyezéssel kapcsolatban a magyarok kettős győzelméről s az osztrák-németek kettős vereségéről ír,[7] és még azt az Andrássynak tulajdonított, elkoptatott aperszüt is átveszi, hogy a magyaroknak a közös terhekből csak 30, a hatalomból viszont 70 százalék jutott.[8]

Ezt a felfogást egyébként sokan osztják, elsősorban azok, akik nagyra értékelik a Habsburgok birodalmának történelmi hivatását.[9] A magasabb szintű közép-európai egység gondolata közelíti hozzá *J. Droz-t*, aki elismeri a kiegyezés szükségszerűségét, de a magyarok fölényéről (prepondérance), a javukra érvényesülő diszparitásról, a Bécs fölötti „magyar gyámságról" ír.[10] A dualizmus belviszonyait alaposan ismerő és Magyarország helyzetét sokoldalúan bemutató *R. Kann* is arra a következtetésre jut, hogy a kiegyezés, ez a „tragikus alku alávetette a német Ausztria politikai vezérszerepét a magyar vezető szerepnek Magyarországon és bizonyos fokig az egész birodalomban".[11]

Másként látja Magyarország helyzetét a *dualizmus platformján* álló korabeli s későbbi történetírás. Ha bírálja is — belülről a rendszer fogyatékosságait, elismeri a két birodalomrész egymásrautaltságát, a köztük levő tényleges paritást, és a kettős Monarchiát tartja a keretei között élő népek legjobb együttélési formájának. Ez a felfogás érvényesült az osztrák-német liberális R. Charmatz korabeli összefoglalásában,[12] a két világháború közötti magyar történetírás standard munkáiban Szekfűnél, Pethőnél, Gratznál.[13]

[5] *V. Bibl:* Von Revolution zu Revolution. Vol. II. Der Zerfall Österreichs. Wien. 1924. 306—308, 317—318, 391, 406. l.

[6] *H. Hantsch:* Die Geschichte Österreichs. 2. kiad. Graz Wien Köln. 1962. II. köt. 279—381, 459—461. l.

[7] *G. Franz:* Liberalismus. München, 1955. 363. l.

[8] Uo. 317. l.

[9] Vö. *H. Benedikt:* Monarchie der Gegensätze. Wien. 1947. 176—179. l. — *K. Eder:* Der Liberalismus in Altösterreich. Wien—München. 1955. 153. l. — *E. Franzel:* Der Donauraum im Zeitalter des Nationalitätenprinzips. München. 1958. 107—109. l. — *R. Wierer:* Der Föderalismus im Donauraum. Köln—Graz. 1960. 90—91. l.

[10] *J. Droz:* L'Europe Centrale. Évolution Historique de l'Idée de „Mitteleuropa". Paris. 1960. 126, 162—163. l. Felfogásának vannak hagyományai a francia történetírásban, ld. *L. Eisenmann:* Le Compromis austro-hongrois de 1867. Paris, 1904. 594—596, 617. l.

[11] *R. Kann:* The Multinational Empire. New York. 1950. I. köt. 89. l.

[12] *R. Charmatz:* Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907. I. köt. Leipzig—Berlin. 1918. 74. l., II. köt. Leipzig, 1909. 148. l.

[13] *Hóman—Szekfű:* Magyar Történet. 3. kiad. Bpest. 1936. V. köt. 465—466. l. — *Pethő Sándor:* Világostól Trianonig. 3. kiad. Bpest. 1925. 80. l. — *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918. Bpest. 1934. I. köt. 6—7, 9—10. l.

Ennek a letűnt koncepciónak manapság egyedülálló restaurációját képviseli *Miskolczy Gyula* tanulmánya, amely a mi témánkkal azonos problémát vizsgál.[14] Miskolczy a kiegyezés nagy érdemének azt tartja, hogy összhangba hozta Magyarország alkotmányos önállóságát az összbirodalom fennmaradásának és nagyhatalmi állásának követelményeivel. A magyarok számára a paritást, a belső önállóságot, az állami konszolidációt, a németek számára az ausztriai hegemóniát s a közép-európai vezető szerepet biztosította. A kettős Monarchia — a nemzetiségi politikában elkövetett „hibák" ellenére — a többi nemzet számára is előnyös volt. Magyarország és a birodalom viszonyának eme rendezésében Miskolczy főként a gazdasági közösség tíz évenkénti, szerződésszerű megújítását tartja elhibázottnak, s a kölcsönös megnemértést, a steril közjogi vitákat hibáztatja. „Nem a dualizmus intézménye mondott csődöt, hanem az emberek" — írja.[15] Az emberek, akik szem elől tévesztették a gróf Majláth György által megfogalmazott alapigazságot: „Magyarország ereje és hatalma éppoly szükséges a Monarchia számára, mint Ausztria léte Magyarország számára. Az elválás mindkettejüknek nagy csapás lenne."[16] Ezt az osztrák- és magyarcentrikus, „dualista" koncepciót annak idején az elnyomott népek is, a magyar nemzeti közvélemény zöme is elutasította.

A dualizmussal szemben ellenzéki magyar álláspont kútfeje Kossuth volt. Kossuth az emigráció idején készített több tervezetében felvázolta az osztrák—magyar kiegyezéssel diametrálisan ellentétes újjárendezés körvonalait. A megvalósult kiegyezést bíráló írásaiban ő fogalmazta meg a „jogfeladás", „a nemzeti szuverenitásról való lemondás", az alárendelt, „provinciális státusra" való süllyedés tételét,[17] amely hívei és követői érvelésének évtizedekig alapul szolgált. A függetlenségi párt publicisztikája gyökereztette meg a magyar köztudatban az ország súlyos elnyomásáról vallott meggyőződést. Magyarország sorsa a Monarchia keretei között: „állami függetlenség helyett tartományi és gyarmati lét".[18] Ez a függetlenségi szemlélet a két világháború közötti hivatalos történetírásban háttérbe szorult, egyes elemei azonban később a marxista történetírásban elevenedtek fel.

A marxista történetírás elsősorban társadalmi nézőpontból közelítette meg a kiegyezés és a dualizmus problémáját. A kiegyezést nem egyszerűen az osztrák—magyar közjogi viszony rendezéseként, nem is csupán hatalmi osztozkodásként, hanem egy nagy történelmi folyamat: a monarchiai polgári-nemzeti átalakulás első hullámának záróaktusaként fogta fel, amely az 1848-as forradalommal megkezdett átalakulást „felülről", antidemokratikus módon, de az adott nemzetközi és belső erőviszonyoknak megfelelően zárta le.[19] A magyar marxista történészek kimutatták a kiegyezés, a dualista rendszer szociális hátterét, tartalmát, és élesen bírálták — egyáltalán nem a birodalom fennmaradásának nézőpontjából, hanem a demokratikus társadalmi és a

[14] *J. Miskolczy:* Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wien—München. 1959. 133—134. 138—140. l.

[15] Uo. 199. l.

[16] Uo. 124. l.

[17] Kossuth Lajos Iratai. VII. köt. Bpest. 1900. 290—320. l., VIII. köt. Bpest. 1900. 10—14., 27—29., 56—57. l.

[18] *Mocsáry Lajos:* A közösügyi rendszer zárszámadása. Bpest. 1902. 39. l.

[19] A kiegyezés marxista értékelését *Révai József* fejtette ki először „Kossuth Lajos" c. tanulmányában. Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest. 1948. 159—160. l.

szabad nemzeti fejlődés alapjáról — a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikáját. Ugyanakkor — az antifasiszta nemzeti egységfront szellemében — bírálták a kiegyezést a nemzeti önállóság rovására tett engedmények miatt, és ezen a ponton felfogásukba a függetlenségi párti szemlélet több eleme szüremlett be.

A magyar marxista történészek átvették a „jogfeladás", a „szuverenitás attributumaitól való megfosztás", a gazdasági és politikai függőség tételét. Bő gazdaságtörténeti dokumentációval támasztották alá a Magyarország „félgyarmati" helyzetéről hajdan kialakított álláspontot. A tanulmányunk elején idézett megállapítás az 1945-öt követő évtizedben teljesen általános érvényű volt a magyar tankönyvekben, tanulmányokban, monográfiákban.[20] Ez a felfogás az 50-es évek második felében módosult. Az 1958. évi budapesti történész konferencián Sándor Vilmos vette revízió alá a „félgyarmati helyzet" tételét.[21] Elméleti jellegű, elsősorban a fogalmat tisztázó tanulmányában elvetette a „félgyarmat" definíciót, és helyébe „a dualista Monarchia hierarchikus függési rendszere" fogalmazást állította. Ez a definíció önmagában véve reálisan tükrözi a tényleges viszonyokat, de Sándor Vilmos az új fogalom keretében fenntartotta, sőt újabb érvekkel támasztotta alá Magyarország gazdasági függőségét, elnyomatását a Monarchiában. E tanulmány szerzője az említett konferencián és egyebütt ugyancsak vitatta a Magyarország nemzeti elnyomásáról, félgyarmati helyzetéről szóló tételeket, a kiegyezést reális kompromisszumként értékelte, de szintén osztotta a gazdasági elnyomást hangoztató álláspontot.[22]

Milyen helyzetet foglalt hát el Magyarország, milyen szerepet töltött be a Monarchiában? Túlsúly vagy függőség? A birodalmat bomlasztó elsőrendű erő, vagy a dualizmus tartóoszlopa? Ez a kérdés, amelyben nem könnyű eligazodni, annyira eltérőek a történetírói állásfoglalások. Közös vonásuk legfeljebb annyi, hogy eleve elfoglalt nézőpontról, hagyományos rokonszenv vagy averzió alapján közelednek a kérdéshez. Témakörünkben nagyon hiányzik a Magyarország állami, gazdasági, társadalmi fejlődésének részleteire kiterjedő, korszerű módszerekkel folytatott szakkutatás. Tanulmányunk nem vállalkozhat ilyen — nemcsak terjedelmet, de erőt is meghaladó — feladatra. Csupán azt tűzheti célul, hogy rámutasson Magyarország monarchiai elhelyezkedésének, szerepének főbb mozzanataira, továbbá azokra a problémákra, amelyek megoldása, azokra a módszerekre, amelyek alkalmazása hozzásegíthet a történeti valóság feltárásához.

[20] A magyar nép története. Bpest. 1953. 370, 414—415. l. — *Mód Aladár:* 400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért. 6. kiad. Bpest. 1951. 228—229. l. A szerző szerint a jelentős fejlődés sem szüntette meg Magyarország elmaradt agrárjellegét és gyarmati függését. „Magyarország gazdasági szempontból még mindig osztrák gyarmat." 317. l.

[21] *Sándor V.:* Der Charakter der Abhängigkeit Ungarns im Zeitalter des Dualismus. Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 51. (A továbbiakban: Studien), Bpest. 1961. 303—330. l.

[22] A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. *Hanák Péter* referátuma. Századok, 96. évf. 1962. 1—2. sz. 206—212. l. — *Hanák P.:* Probleme der Krise des Dualismus am Ende des 19. Jahrhunderts. Studien, 337—382. l.

2.

Magyarország dualizmus-kori gazdasági fejlődésével bő irodalom foglalkozik. Ez érthető: a vám- és kereskedelmi szövetség megújítása, a vámpolitika, a hitelpolitika, az iparfejlesztés elevenbe vágó kérdések voltak abban a korban és érdeklődést keltettek a felbomlás után is. Mindazok, akik bizonyítani kívánták a „magyar túlsúlyt", vagy igazolni a dualista rendszert, Magyarország gazdaságilag is előnyös helyzetét, gazdasági fejlődésének eredményeit emelték ki. A magyar függetlenségiek viszont az osztrák gazdasági túlsúlyra, az elmaradottság és függőség tényeire hivatkoztak. A későbbi történeti álláspontok lényegében a közös, illetve az önálló vámterület híveinek vitájára nyúlnak vissza.

Az önálló vámterület propagálói a földbirtok eladósodásában, a külkereskedelmi mérleg kedvezőtlen alakulásában, az Ausztriával való egyenlőtlen árucserében és az iparosodás akadályozásában látták a közös vámterület káros hatását. Fő érvük az volt, hogy az osztrák ipar versenye megfojtja, vagy súlyosan akadályozza a magyar ipar kifejlődését, enélkül pedig az ország nem tudja leküzdeni gazdasági elmaradottságát. Ezt az álláspontot az 1870–80-as években és a századforduló utáni évtizedben számos tanulmány fejtette ki.[23] Az első marxista feldolgozások is elsősorban a közös vámterület hátrányait domborították ki. Kimutatták az iparosodás egyoldalúságát, az élelmiszeripar túlsúlyát, a könnyűipar fejletlenségét, általában a Monarchia kereteiben való iparfejlődés súlyos korlátait. Az ipari fejlődés egyoldalúságának bizonyítása mellett elvileg is alátámasztották Magyarország gazdasági függésének, illetve kizsákmányolásának tételét. Arra hivatkoztak, hogy a fejlett ország ipari és az elmaradt ország mezőgazdasági termékeinek cseréje egyenlőtlen, tehát az utóbbi számára szükségképpen előnytelen. A Monarchia piacán kialakult árukapcsolatok, állították, csupán Ausztriának kedveztek. Rámutattak továbbá arra, hogy a nagyarányú külföldi tőkebehatolás a felhalmozás jelentős részét elvonta az országból, és megerősítette Magyarország gazdasági és politikai függőségét.[24]

A közös vámterület hívei általában az ország jelentős gazdasági fejlődését, polgárosodását hangoztatták. Ők elsősorban a mezőgazdaság érdekeire hivatkoztak, amelynek biztos és a századforduló után védett piacául szolgált a birodalom másik fele. Kimutatták, hogy a földbirtok eladósodása, a kisipar hanyatlása nem a közös vámterület, hanem a korszerű tőkés nagyüzemi gazdálkodás következménye, s ezek a jelenségek a fejlett országokban még fokozottabb mértékben jelentkeztek. Vitatták a kedvezőtlen kiviteli arányokra vonatkozó érveket, és rámutattak az iparfejlődésnek a közös piacon is meglevő lehetőségeire.[25] Az 1910-es években és később megjelent munkák már

[23] Vö. *Mudrony Soma:* Iparpolitikai tanulmányok a hazai ipar emelése tárgyában. Bpest. 1877. — *Pap Dávid:* Magyar vámterület. Bpest. 1904. — Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről. Bpest. 1909.

[24] *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés, — *Sándor Vilmos:* A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon 1849–1900. Bpest. 1958. — *Berend Iván — Ránki György:* A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon. 1900–1944. Bpest. 1958.

[25] *Matlekovits Sándor:* Közös vámterület és gazdasági elválás Ausztriától. Bpest. 1905. — *S. Katona Sándor:* A közös vámterület. Bpest. 1905. — *Láng Lajos:* A vámpolitika az utolsó száz évben. Bpest. 1904.

Magyarország gyors iparosodásának tényeit vetették az önálló vámterület híveivel szembe.[26]

Ilyen gazdag forrásanyag és irodalom alapján, azt lehetne gondolni, nem nehéz képet alkotni Magyarország gazdasági helyzetéről. Az adatok és érvek bősége azonban az adott esetben inkább nehezíti, mint könnyíti a tájékozódást. Először is, az ellentétes álláspontok képviselői ugyanazokat a tényeket különbözőképpen csoportosítják, szűrik, értelmezik. Ugyanazon külkereskedelmi statisztikából pl. *Sieghart* azt állapítja meg, hogy 1901 és 1903 között Ausztriának volt 140 millió korona behozatali többlete Magyarországból,[27] *Pap Dávid* szerint éppen fordítva, Magyarországnak volt 26 milliós behozatali többlete.[28] Sieghart az Ausztriába kivitt gyártmányok arányát 39%-ra, Pap — különböző levonások után — csupán 11%-ra teszi.[29] Másodszor, a szerzők nagyon különböző és többnyire erősen vitatható viszonyítási bázishoz mérik Magyarország gazdasági fejlődését, illetve elmaradottságát. Egyetlen népgazdasági ág fejlődése vagy elmaradása ugyancsak nem bizonyító erejű az egész gazdaság növekedésére nézve. Önmagukban az áru- és tőkebehozatal adatai sem mondanak sokat, és még összetételük, illetve befektetési módjuk sem feltétlenül bizonyítja egy ország gazdasági függőségét.

A gazdaságtörténeti irodalomban, minden bősége ellenére, csaknem teljesen hiányoznak — és ez a harmadik nehézség — az egész gazdaság növekedésének és a gazdasági mechanizmus hatékonyságának átfogó mutatói, hiányosak az objektív viszonyítási módszerek is. Etekintetben fél évszázad múltán sem mutatkozik jelentős előrehaladás. *H. Benedikt* nemrég megjelent gazdaságtörténeti összefoglalása, bár sok érdekes epizódot jegyez fel, inkább gazdaságpolitikai krónika, amely meg sem kísérli a modern ökonómiai elemzést. A könyv Magyarországra vonatkozó megállapításai erős kétséget keltenek objektivitása iránt. Magyarország nemcsak egy nagyhatalomhoz tartozott, hanem maga nagyhatalom volt a Monarchiában. „Ferenc József korában a magyar ipar nemcsak behozta az osztrákot, hanem fölöslegével elárasztotta az ausztriai piacot."[30] *J. Křížek* tanulmánya a monarchiai monopolkapitalizmus kialakulásának fontos összefüggéseit tárja fel, de vizsgálata nem a gazdasági fejlődés összképére, nem egy működő mechanizmus ellentmondásaira, hanem az ellentmondások mechanizmusára irányul.[31] *Berend Iván* és *Ránki György* újabb tanulmányai közgazdaságilag megalapozottabban és összehasonlító módszerrel közelítenek a kérdéshez.[32] Eredményeiket felhasználva, saját számítá-

[26] *R. Keller:* Die Industrieförderung in Ungarn. Prag. 1906. *W. Offergeld:* Die Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns. Jena. 1913. — *R. Sieghart:* Zolltrennung und Zolleinheit. Wien. 1915.

[27] *Sieghart:* Zolltrennung, 385. l. Az 1900—1903. évi kereskedelmi mérleg táblázata.

[28] *Pap:* Magyar vámterület, 150. l.

[29] *Sieghart:* Zolltrennung, 201. l. és a 403. l. levő táblázat. *Pap:* Magyar vámterület, 145. l.

[30] *H. Benedikt:* Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph Zeit. Wien—München. 1958. 78—79. l.

[31] *J. Křížek:* Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900—1914). Rozpravy Československé Akademie Věd. Sešit 14. Ročnik 73. Praha. 1963.

[32] *Berend T. I.—Ránki Gy.:* Das Niveau der Industrie Ungarns zu Beginn des 20. Jahrhunderts im Vergleich zu dem Europas. Studien. *Berend Iván—Ránki György:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. Történelmi Szemle, 1966. 2. sz.

saink alapján megkíséreljük most Magyarország gazdasági fejlődésének, a Monarchián belüli helyzetének főbb mutatóit felmérni.

A legtömörebb és jellemzőbb mutatónak a nemzeti jövedelmet tekinthetjük. Az 1910-es évekre a szakirodalomban eddig elfogadott — és ismereteink mai szintjén elfogadható — számításokkal *Fellner Frigyes* és *Ernst Waizner* munkáiban rendelkezünk.[33] Az 1850-es—1870-es évekre az ő módszerüket alkalmazva az egykorú statisztikák és feldolgozások alapján magunk próbáltuk meg a nemzeti jövedelem hozzávetőleges volumenét meghatározni.[34]

[33] A Magyarország nemzeti jövedelmére vonatkozó első, tudományos értékű számításokat *Fellner Frigyes* végezte el. Megalapozó munkája: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest. 1916. Ezen alapul a néhány évvel később megjelent tanulmánya: Die Verteilung des Volksvermögens und Volkseinkommens der Länder der Ungarischen Heiligen Krone zwischen dem heutigen Ungarn und den Successions-Staaten. Metron, Internationale Statistische Zeitschrift. Roma, 1923. III. köt. 2. sz. 226—307. l. — Fellnert veszi alapul, de adatait — különösen Ausztriára vonatkozóan — korrigálja *E. Waizner:* Das Volkseinkommen Alt-Österreichs und seine Verteilung auf die Nachfolgestaaten. Metron, Roma, 1928. VII. köt. 4. sz. 97—182. l. A további magyar és külföldi munkák is Fellner számításait fogadják el alapul az első világháború előtti évekre (1911—1913-ra). Figyelemreméltó korrekciókat tesz *A. Eckstein:* National Income and Capital Formation in Hungary, 1900—1950. Megj.: Income and Wealth. Chapter 5. Ser. V. Cambridge, England, 1956. 2—3., 8—10. l. — Ld. még *M. A. Colin Clark:* The Conditions of Economic Progress. 3. kiad. London, 1957. 99, 151. l.

[34] Táblázatainkban csupán az anyagi javak termelése során előállított új értéket, azaz a *netto nemzeti összterméket* vettük számításba. A rendelkezésre álló források nem tették lehetővé, hogy a XIX. századra vonatkozóan a szolgáltatások értékét, a külkereskedelmi és a fizetési mérleg tételeit akárcsak megközelítően is felbecsüljük. Itt és a továbbiakban tehát a nemzeti összterméket netto értékét tekintjük nemzeti jövedelemnek. Forrásaink a következők voltak: 1850-re: *J. Hain:* Handbuch der Statistik des Österreichischen Kaiserstaates. II. köt. Wien. 1853. 20., 36—44., 129—144., 222—223., 373—381., 592—593. l. — *Kautz Gyula:* Az ausztriai birodalom statistikája különös tekintettel Magyarországra. Pest. 1855. 255—258. l. — *K. Frh. von Czoernig:* Statistisches Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie. 4. kiad. Wien. 1861. 63—64., 70—72. l. 1870-re: *Pisztóry Mór:* Az Osztrák-Magyar Monarchia statistikája a legújabb adatok alapján. Bpest. 1874. 223. l. — *Hunfalvy János:* A Magyar-Osztrák Monarchia rövid statisztikája. Bpest. 1874. 87—88. l. 1900-ra: *Fellner Frigyes:* A nemzeti jövedelem becslése. Klny. a Közgazdasági Szemle, 1903. 12. számából, Bpest. 1903. 28—29. l. (számításait Fellner a már idézett későbbi tanulmányában kis mértékben korrigálta). 1911—1913-ra a 33. jegyzetben megadott forrásokat használtuk.

A számításban azt a módszert alkalmaztuk, hogy a különböző forrásokban megadott termelési értékeket egymással összevetettük és korrigáltuk. Többnyire a legreálisabbnak látszó munka, *J. Hain* kézikönyvének adatait vettük alapul, ez a Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie (1840—1844) adatait viszonylag alaposan feldolgozta. Tartományonként más-más kulcsot alkalmaztunk a mezőgazdasági és ipari netto érték kiszámításánál, mert a befektetések és a termelékenység szintje nagyon eltérő volt a Monarchia különböző tartományaiban. E kulcs megállapításánál az említett források egymással összevetett és súlyozott kulcsait vettük alapul, és nem fogadtuk el Fellner 1911—13-ra alkalmazott 54%-os mezőgazdasági és 42%-os ipari netto érték arányát, mert a múlt század közepén elért termelékenység jóval elmaradt a XX. század elejeitől. Ebből a számítási módszerből adódik az az eltérés, amely az 1870-es nemzeti jövedelemre vonatkozóan számításaink és Berend—Ránki számításai között mutatkozik.

Pótlólag ideiktatjuk az utóbbi években megjelent nemzeti jövedelem becslések adatait. Magyarország nemzeti jövedelmét az 1840-es években *Katus László* (A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967. 1. sz.) 850 millió K-ra, az 1860-as években 1400 millió K-ra, *Berend—Ránki* id. tanulmányában 1870-re 1,330 millió K-ra teszi.

Magyarország nemzeti jöxedelme 1844—1913
(millió K)

Év	Mezőgazdaság	%	Ipar, bányászat	%	Kereskedelem, forgalom	%	Egész nemzeti jövedelem	
1850	670	80	95	12,0	55	8,0	820	100
1870	800	76	180	16,5	80	7,5	1060	130
1900	2209	63	860	25,3	409	11,7	3478	424
1911—13	4549	64	1840	25,9	722	10,1	7111	867

Ha figyelembe vesszük a pénzérték változásait — vagyis változatlan árakon számolunk —, akkor Magyarország nemzeti jövedelmének növekedését e hat évtized alatt négy-ötszörösre, ezen belül az iparét és bányászatét 12-szeresre tehetjük. A növekedés átlagos évi rátája 2,9%, az ipari termelésé 5,2% volt, ami nemzetközi viszonylatban is magasnak tekinthető, Európában a leggyorsabb növekedési ütemek közé tartozott.[35] Nézzük meg összehasonlításul az Ausztriához viszonyított arányok alakulását.[36]

Ausztria-Magyarország nemzeti jövedelme 1850—1913*
(millió)

	Ausztria	%	Magyarország	%	Monarchia	Ausztria	%	Magyarország	%	Monarchia
	1850-ben					1911—13-ban				
Mezőgazdaság	1070	60	670	40	1740	4186	47,9	4549	52,1	8735
Ipar, bányászat	520	84	95	16	615	5809	75,9	1840	24,1	7648
Keresk., forgalom	285	83	55	17	340	2446	77,2	722	22,8	3169
Nemzeti jövedelem	1875	70	820	30	2695	12441	63,6	7111	36,4	19552

A táblázat azt mutatja, hogy hat évtized alatt az Ausztria és Magyarország gazdasági fejlettsége közötti különbség csökkent. Amíg a magyarországi növekedés évi rátája 2,9, az ausztriaié 2,8% volt. A magyarországi mezőgazdaság hozzájárulása 40%-ról 52-re, az iparé 16%-ról 24-re nőtt, vagyis az Ausztria és Magyarország ipari termelésének netto értéke közötti 1850-es 84 : 16 arány 1913-ban 76 : 24-re módosult. Egészében az Ausztria és Magyar-

[35] *Katus* id. tanulmányában több módszerrel is számítja a növekedési rátát, végül is az átlagos évi 3%-os rátát tartja valószínűnek. Történelmi Szemle, 1967. 1. sz. 22—23. l. — Legújabb munkájában, az eddigieknél alaposabb számítások alapján 24%-os növekedést állapít meg *L. Katus:* Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867—1913). In: Social-economic Researches on the History of East Central Europe. Studia Historica, 62. Bpest, 1970. 59., 108. l. — *Berend—Ránki* tanulmánya 3,7%-ra teszi a növekedési rátát, ez azonban túl magasnak látszik.

[36] A forrásokra ld. a 33. és 34. sz. jegyzetet.

* Ausztria névvel a birodalom másik felének (Ciszlajtánia) tartományait jelöljük, Magyarország Horvát-Szlavóniával együtt értendő. Az 1850-es adatok nem tartalmazzák Lombardia és Velence tartományok adatait.

ország nemzeti jövedelme között a múlt század derekán fennállott 70 : 30 arány a világháború előtti években 63,6 : 36,4-re csökkent. Magyarország felzárkózásának ütemét és mértékét még reálisabban tükrözi az egy főre eső nemzeti jövedelem alakulása. Ez a kiindulásul vett időpontban, 1850-ben Ausztriában 107, Magyarországon 62 K, 1911—1913-ban 426, illetve 319 K volt. Amíg tehát 1850-ben a magyarországi egy főre eső nemzeti jövedelem az ausztriainak csak háromötödét, 1913-ban már háromnegyedét tette.

Magyarországnak a lajtántúli birodalomrészhez való közelítését részadatok is alátámasztják. 1863-ban az Ausztriában, illetve Magyarországon üzemben levő erőgépek lóerőszámának aránya 82 : 18, 1913-ban 74 : 26 volt, vagyis a különbség 8%-kal csökkent.[37] Ausztria ipari népességének aránya az egész lakossághoz viszonyítva 1869 és 1910 között 4,57%-kal, Magyarországé 8,32%-kal nőtt, a közeledés tehát az iparban foglalkoztatottak arányát tekintve is elég jelentékeny.[38]

A birodalom két része közötti anyagi erőviszony módosulásának, úgy véljük, adekvát kifejezése a közös költségekhez való hozzájárulás arányának — a kvótának — a megváltozása is. A kvóta — a két egyezkedő fél szubjektív becsléseinek többé-kevésbé objektív eredője — mind a kiegyezés idején, mind a századforduló utáni időszakban elég pontosan megegyezett a két birodalomrész nemzeti jövedelmének arányával. Azt a 6,4%-ot, amellyel Magyarország hozzájárulása a közös költségekhez 1867 és 1907 között nőtt, reálisnak tekinthetjük. Tehát nagy valószínűséggel állapíthatjuk meg, hogy Magyarország gazdasága a tárgyalt korszakban mintegy 6—7 százalékkal közeledett a polgári forradalom idején nála jóval fejlettebb és ugyancsak gyorsan fejlődő Ausztriához.

A nemzeti jövedelem megoszlását a birodalom egyes tartományai között a 912. lapon közölt táblázat tünteti fel.[39]

E táblázatból kitűnik, hogy csak a tulajdonképpeni osztrák és cseh területeken múlta felül a nemzeti jövedelem aránya a lakosságét, egyebütt a lakosság számarányánál kisebb mértékben járult hozzá, illetve részesedett a nemzeti jövedelemben. A fejlődésbeli különbségek és aránytalanságok ugyanis a birodalom egyes részei között mindvégig fennmaradtak, helyenként igen élesek is voltak. A Monarchia két felét, a Lajtántúl az osztrák és cseh tartományokat Galíciától, Bukovinától, a délszláv tartományoktól, Magyarországon a nyugati-déli részt a keleti-északi hegyes peremvidékektől nemcsak közjogi viták, nemcsak az eltérő természeti feltételek és az etnikai összetétel, nemcsak a nemzeti ellentétek választották el egymástól, hanem a gazdasági fejlettség jelentős színvonalkülönbségei is.

[37] Az 1863-ra vonatkozó adatok: Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik, 11. évf. II. füzet. 6—11., 29—32. l. Die Dampfmaschinen der österreichischen Monarchie. — *Hunfalvy:* A Magyar-Osztrák Monarchia rövid statisztikája, 124. l. Az erőgépek lóerőszámának 1913-as adatai csak Magyarországra állnak rendelkezésünkre, ld. *Szterényi József—Ladányi Jenő:* A magyar ipar a világháborúban. Bpest. 1934. 36., 40—41. l. Ausztriára következőképpen számítottuk a hozzávetőleges lóerőszámot: az üzemek, továbbá a gőzkazánok és egyéb erőgépek 1902 és 1913 közötti növekedési indexével megszoroztuk az erőgépek lóerőszámának az 1902. évi üzemstatisztikában szereplő mennyiségét. Österreichisches Statistisches Handbuch. XXXII. köt. 1913. 130—134. l.

[38] Az ipari népesség-növekedést a népszámlálási statisztikák alapján összeállította *Kolossa Tibor:* Az agrárnépesség társadalmi struktúrájának történeti statisztikai vizsgálata az Osztrák-Magyar Monarchiában. Kézirat.

[39] Forrásokat ld. a 33. sz. jegyzetben.

A nemzeti jövedelem megoszlása a Monarchia országai és tartományai között 1911—1913-ban
(viszonyszámokban)

	A mai Ausztria	Cseh tartományok	Galícia—Bukovina	Délszláv és olasz tartományok	A régi Ausztria	A mai Magyarország	Burgenland	tartozó területek: Csehszlovákiához**	tartozó területek: Romániához	tartozó területek: Jugoszláviához	A régi Magyarország	Osztrák-Magyar Monarchia
Mezőgazdaság	9,9	22,2	10,6	5,2	47,9	20,3	1,0	8,2	11,0	11,6	52,1	100
Ipar—bányászat	22,8	40,4	7,9	4,9	76,0	11,6	0,3	4,2	4,7	3,2	24,0	100
Keresk. forg.	27,3	26,6	16,4	6,9	77,2	9,5	0,3	3,7	4,9	4,4	22,8	100
Netto nemzeti termék	17,7	30,0	10,5	5,4	63,6	15,1	0,6	5,9	7,6	7,1	36,4	100
Szolgáltatások	27,1	22,8	13,0	7,2	70,1	12,8	0,3	5,7	6,0	5,1	29,9	100
Nemzeti jövedelem* (I)	19,2	28,9	10,9	5,7	64,6	14,8	0,6	5,8	7,3	6,8	35,4	100
A lakosság aránya (P)	12,9	20,3	18,1	6,5	57,8	15,4	0,6	7,2	10,6	8,4	42,2	100
I/P	1,48	1,42	0,60	0,87	1,12	0,96	1,0	0,8	0,68	0,80	0,84	1,0

* A nemzetközi fizetési és a külkereskedelmi mérleg nélkül.
** Kárpátukrajnával együtt.

A termelékenység és az egy főre jutó jövedelem tekintetében Magyarország a világháború előtt is jócskán elmaradt az osztrák és a cseh tartományok, még inkább a nyugat-európai országok mögött. Egy szempontból, a gazdaság hatékonyságát tekintve azonban a XX. század első évtizedében utolérte, sőt néhány területen felül is múlta Ausztriát. Ha a nemzeti vagyont — erős egyszerűsítéssel — a gazdaságba fektetett tőkének, a nemzeti jövedelmet — ugyancsak egyszerűsítve — az össztermék évi értékének tekintjük, akkor a tőke/össztermék hányados, a tőkekoefficiens 1911—13-ban Magyarországon 6,8 — Ausztriában 7,4 volt.[40] Ez azt jelenti, hogy a századforduló utáni nagyarányú tőkebefektetések, modernizálások Magyarországon valamivel gyorsabban történtek meg, mint az egyes ágakban elavultabb berendezéssel dolgozó, kevésbé termelékeny mezőgazdasággal rendelkező Ausztriában. A magyarországi beruházások hatékonyságát bizonyítja az is, hogy az átlagos évi beruházásoknak és a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedésének a hányadosa, a marginális tőkekoefficiens 1867 és 1900 között 4,6, 1900 és 1913 között 2,2 volt,[41] ami nemzetközi viszonylatban is gyors tőkemegtérülésnek számított.

Ezek az adatok az eddigieknél reálisabb képet nyújthatnak Magyarország gazdasági helyzetéről a kettős Monarchiában. Mindazonáltal még

[40] *Fellner Frigyes:* Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Bpest. 1913. 67. l. és *Fellner:* Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme, 134. l. — Még nagyobb volt természetesen az ipari tőke termelékenysége. Az ipari részvénytársaságokba fektetett tőke és a netto össztermék hányadosa 1913-ban kereken 4 volt, vagyis e vállalatokban a befektetett tőke átlagosan négy év alatt térült meg. Számításunk a Magyar Statisztikai Évkönyv, 1913. 125—126. l. és a Magyar Statisztikai Szemle, I. köt. Bpest. 1923. 7—8. sz. 298—301. l. adatain alapulnak.

[41] Az eredeti tanulmányt itt *Katus* adatával egészítettük ki, i. m. 40. l.

nem adnak megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy nem fizetett-e rá az agrár Magyarország az iparosodottabb Ausztriával folytatott árucserére és hogy korlátozta-e a gazdasági közösség, s ha igen, mennyiben korlátozta Magyarország iparosodását.

Ami az első kérdést illeti, már a korábbi vitairodalomban is gyakran felmerült az az érv, hogy a mezőgazdasági és ipari termékek cseréje során Magyarország évente többszáz millió koronával „adózik" Ausztriának.[42] Ennek az álláspontnak a képviselői abból indultak ki, hogy az ipari munka általában termelékenyebb, mint a mezőgazdasági. Ez a megállapítás kétségtelenül érvényes a múlt századi Ausztria és Magyarország esetében is, de a külkereskedelem hasznossága szempontjából nem perdöntő. Itt — különösen a tradicionális gazdálkodásról a rendszeres tőkés növekedésre való átmenet időszakában — más szempontokat is figyelembe kell vennünk. Két ország közötti külkereskedelem az eltérő természeti-gazdasági adottságokon, az eltérő termelési feltételeken alapul. A külkereskedelem akkor is kölcsönösen hasznos lehet, ha az egyik fél számára maximális komparatív költség-előnyökkel, a másik számára a minimális komparatív költség-hátrányokkal jár. Különösen hasznos akkor, ha mindkét fél számára komparatív költség-előnyöket biztosít, vagyis ha mindkét fél a termelési feltételeinek legmegfelelőbb ágakat tudja fejleszteni és ezek termékeit tudja kicserélni. Az ismeretes adatok egész sora bizonyítja, hogy az Ausztria és Magyarország közötti árucsere mindkét fél számára nagy komparatív költség-előnyöket biztosított: Magyarországon a természeti-gazdasági adottságoknak legmegfelelőbb ágak, a mezőgazdaság, az élelmiszeripar, az extraktív ágak, Ausztriában a könnyűipar, a gépipar fejlődtek, és túlnyomóan ezek termékeit (búza, liszt, ill. textiláruk) cserélték egymás között. A külkereskedelem hasznosságát jelentősen befolyásolták az árviszonyok is. Ezek az adott korszakban a következőképpen alakultak:[43]

A mezőgazdasági és ipari árak alakulása 1867 - 1913

	Növényi	Állati	Összes	Mezőgazdasági		Árolló (ipari)	
	termékek			üzemanyagok	iparcikkek	üzemi	általános
1867/71	100	100	100	100	100	—	—
1872/76	112,5	105	108,8	94	85	15,7	28,2
1877/81	104,1	93,4	98,8	83,3	79	18,6	24,9
1882/86	94,3	97,3	95,8	76	72,2	26,2	32,7
1887/91	84,9	92,7	88,8	72,2	66,3	23,0	33.9
1892/96	75,8	98,5	87,2	68,4	62	27,5	40,6
1897/1901	83,6=100	103,6=100	93,6=100	73=100	61,2=100	28,4	52.9
1902/06	90,6=108	116,1=112	103,6=111	73=100	71,5=117	41,5	44.9
1907/10	110,3=132	131 =126	120,7=129	87=120	79,7=130	38,6	51.4
1913	112,5=136	157 =151	134,7=144	89=122	93,4=152	51,5	44.3

Az adatsor azt bizonyítja, hogy a dualizmus korában még a múlt század végi agrárválság éveiben is — az áralakulás a mezőgazdaságnak kedvezett. Az árolló nyílása mindvégig ipari irányú volt, s a háború előtti évtizedben

[42] *Matlekovits:* Közös vámterület, 69. l. — Matlekovits idézi és vitatja itt az egyenlőtlen cserét bizonyító korabeli álláspontokat, de a kereskedelmi mérlegre alapozott formális érvelése nem eléggé meggyőző.

[43] A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban (1867 - 1963). Statisztikai Időszaki Közlemények Bpest. 1965 — 66. 31 - 32. l.

elérte a 40—50%-ot. Részben az árstruktúra ilyen alakulásának tudható be, hogy az Ausztria és Magyarország közötti árucsere nagy mértékben hozzájárult a magyarországi tőkefelhalmozáshoz.

A Magyarország gazdasági növekedése szempontjából előnyös árucserének azonban hosszú távon az az ellentmondása volt, hogy a természeti-gazdasági adottságoknak legjobban megfelelő ágak fejlesztésével objektíve hátráltatta más, a népgazdaság szempontjából fontos ágak kiépítését. A kedvező értékesítési lehetőségek és árviszonyok az egész korszakon keresztül magas járadékot és profitot biztosítottak a mezőgazdaságnak. Mindez megerősítette a nagybirtokrendszert, a „porosz típusú" agrárfejlődést. A konzervatív földbirtokos osztály uralma pedig fékezte a társadalmi struktúra átalakulását, lassította a társadalom polgári átrétegeződését.

Bonyolultabbnak látszik a fent felvetett másik kérdés: a közös vámterület hatása a magyarországi iparfejlődésre. Bonyolultabb, mert a történésznek nem áll módjában megismételnie a kísérletet, az adott esetben még valószínűsíteni sem tudja, milyen „lett volna" az iparfejlődés az önálló vámterületen. Az általános szabályokkal, analógiákkal is óvatosan kell bánnia. Bár az önálló vámvédelem egyes országban és egyes időszakokban segítette az iparfejlődést, a „függő helyzetű" Csehország vagy Lengyelország és az önálló Szerbia vagy Románia iparosodásának egybevetése mindenesetre óvatosságra int bennünket az absztrakt általánosítást, a gazdasági önállóság varázserejét illetően. És bonyolult a kérdés azért is, mert a közös vámterület ellentmondásosan hatott a magyarországi iparfejlődésre. Ezért több aspektusból közelítve kell megvizsgálnunk az iparfejlődés ütemét, irányát, struktúráját, a segítő és a gátló körülményeket.

Az iparfejlődés *üteme* gyorsnak tekinthető. 1850 és 1913 között mintegy 12-szeresre becsültük a növekedést. Pontos adatokkal 1898-ra és 1913-ra rendelkezünk. Ez alatt a másfél évtized alatt Magyarországon az ipartelepek száma 84, a munkáslétszám 76, az erőgépek lóerőszáma 188, a termelési érték 126%-kal nőtt.[44] A növekedés átlagos évi rátája 5,4% volt, ami felülmúlta a nyugat-európai országok 4,6%-os évi átlagát, és a balkáni országokét is.[45] Itt persze figyelembe kell vennünk, hogy az alacsonyabb szintről induló országok tempója a kezdeti szakaszban nagyobb, mint a fejlettebbeké. Az európai össztermelésből Magyarország a háború előtt is csak 1,5%-kal, még élelmiszeripara is csak 4%-kal részesedett.[46]

Az iparfejlődés *irányában* és az *ipari struktúrában* már mutatkoznak olyan sajátos vonások, amelyek a közös vámterület, a Monarchiában történetileg kialakult munkamegosztás hatását tükrözik. Magyarországon, mint a legtöbb iparosodó agrárországban, jelentős szerepe volt az élelmiszeriparnak. Kimagasló vezető szerepét azonban a széles, biztos monarchiai piac erősítette meg. Az élelmiszeripar a kiegyezés idején az ipari termelés értékének több mint a felét, 1898-ban 44, 1913-ban 39%-át adta.[47] A közös vámterület hatása

[44] *Berend Iván—Ránki György:* Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900—1914. Bpest. 1955. A 296—297. l. levő táblázat adatai alapján.

[45] *Berend—Ránki:* Das Niveau der Industrie Ungarns. Studien, 275. l.

[46] Uo. 276. l.

[47] *Berend—Ránki:* Magyarország gyáripara 1900—1914. 296—297. l. *Sándor Vilmos:* A budapesti nagymalomipar kialakulása 1839—1880. Tanulmányok Budapest Múltjából. XIII. köt. Bpest. 1959.

élesen megmutatkozott a könnyűipar, különösen a textilipar elmaradottságában. A kiegyezés idején jóformán alig volt nagyüzemi textilipar, s ez az ág 1898-ban az ipari termelés 3,6, 1913-ban 6,3%-át tette. A nehézipar részaránya egészében megegyezett az ausztriai arányával. A belső arányokat tekintve azonban lényegesen fejletlenebb volt. Magyarország elsősorban nyersvasat és durvább árukat termelt, a gépipar számos ága hiányzott, vagy fejletlen volt. Amíg Ausztriában a vas- és fémipar aránya a gépiparhoz 54 : 46, addig Magyarországon 63 : 37 volt.[48] Magyarország meglehetősen aránytalan ipari struktúrája a századforduló után valamelyest korrigálódott: 1913-ban a nehézipar 41, az élelmiszeripar 39, a könnyűipar 20%-kal részesedett a termelésből.[49]

Ezen a ponton ki kell térnünk az ausztriai ipar fejlődésgátló szerepére. A magyar ipari körök évtizedeken keresztül ismételték — többnyire nem alaptalan — panaszaikat az osztrák ipar, utóbb az osztrák kartellek versenye ellen. Bizonyos, hogy a magyarországi textilipar és a könnyűipar egyéb ágai, a gép- és a vasipar számos ága erősen megsínylette a közös piacon szabadon érvényesülő ausztriai konkurrenciát. Valóban kedvezőbb helyzetben volt az az iparág, mint a kortársak rámutattak, amely közös kartellbe tudott lépni a megfelelő osztrák vállalatokkal.[50] Az is tény, hogy a Monarchia vámpolitikája elsősorban a fejlett, erős ausztriai nagyiparnak kedvezett, és csak kisebb mértékben a magyarországinak. A növekvő ipari vámokkal körülbástyázott, széles magyarországi piac kimutathatóan jelentősen hozzájárult az ausztriai nagyipar megerősödéséhez, az ausztriai felhalmozáshoz. Az is igaz, hogy az ausztriai burzsoázia igyekezett politikai befolyását is latbavetni, gazdaságpolitikai eszközöket is alkalmazni a felnövekvő magyarországi versenytárs visszaszorítására.[51] Ezek az eszközök azonban időleges és csekély hatásúak voltak.

A dualizmus korabeli iparfejlődésben alapjában véve nem valaminő tudatos elnyomó, visszafojtó gazdaságpolitika, hanem a kapitalizmus spontán törvényszerűségei, a profitérdekek és a rentabilitás szempontjai érvényesültek. A magyarországi vállalkozók és a külföldről behozott tőke mindenekelőtt a legprofitábilisabb ágakat kultiválták, tőkéjüket a leggyorsabban megtérülő, legnagyobb haszonnal kecsegtető vállalkozásokba: eleinte inkább a vasútépítésbe, hitelintézetekbe, államkölcsönökbe, jelzálogkölcsönökbe, bányavállalatokba, illetve az élelmiszeriparba fektették.[52] Elsősorban a rentabilitás diktálta, hogy kerüljék az Ausztriában már fejlett és ezért erős versennyel fenyegető ágakban való vállalkozásokat. Így a múlt század végéig — a szorosan helyhez kötött ágaktól eltekintve — az ausztriai iparstruktúrának egyfajta „negatív kópiája" jött létre (az élelmiszeripar – könnyűipar relációja a birodalom két részében). Ha ez a „negatív kópia", mint mondottuk, alapjában a kapitalizmus spontán formációja volt, akkor a járulékos és kiegészítő ágak kifejlődése, az egyoldalú struktúra lassú kiegészülése úgyszintén a kapita-

[48] *Berend—Ránki:* Das Niveau der Industrie Ungarns, Studien, 282. l.
[49] *Berend—Ránki:* Magyarország gyáripara 1900—1914. 295. l.
[50] *Pap:* Magyar vámterület. 304. l.
[51] Uo. 263—275, 285—304. l.
[52] *Lederer Emma:* Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bpest. 1952. 75—119. l. — *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon, 19—30. l. — *Berend Iván—Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Bpest. 1969, újabban megjelent könyve részletesen foglalkozik e kérdéssel. Vö. 116—120. l.

lizmus spontán mechanizmusából következett. S amennyiben az osztrák gazdaságpolitika tudatosan fékezni igyekezett, annyiban, sőt jóval hatékonyabban, az állami támogatás tudatosan előmozdította a magyarországi iparfejlődést. A textilipar például a múlt század végétől jórészt az állami szubvenciók segítségével tudott meggyökerezni.[53]

Az ausztriai és a magyarországi ipar viszonyában alapvetően a fejlettebb és az elmaradottabb ország gazdasági közösségének *spontán kölcsönhatásai* érvényesültek. A kérdés az: mennyiben volt ez a közösség előnyös, illetve hátrányos Magyarország iparosodására. Némiképp leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatnánk: hogyan aránylottak az élelmiszeripar európai színvonalú naggyáfejlődésében rejlő előnyök a textilipar kelet-európai viszonylatban is nagyfokú elmaradottságában kimutatható hátrányokhoz? Tisztán a rentabilitás és felhalmozás oldaláról nézve az előnyök nagyobbnak tűnnek. Az élelmiszeripar fajlagosan csekély termelési költséggel rendkívül gyors megtérülést, felhalmozást tett lehetővé,[54] serkentette a mezőgazdasági termelést is. Az iparosodást gyorsító és sokszorozó hatása mégis csekélyebb volt, mint a többi iparágakkal szervesebben kooperáló textiliparnak. Társadalmi szempontból pedig, amire még visszatérünk, még kedvezőtlenebb volt a hatása. Az élelmiszeripar kis számú, főleg napszámos idénymunkást foglalkoztat, társadalmi átalakító hatása lényegesen korlátozottabb, mint a textiliparé.[55]

Visszatérve az általános kérdéshez: a gazdasági közösség előnye főként *a termelési tényezők nagyfokú mobilitásában*, a gyorsütemű felhalmozásban és a rentabilitásban mutatkozott meg. Az ipari struktúra és az organikus kooperáció szempontjából a gazdasági közösség inkább hátrányosnak bizonyult. A túlsúlyban levő élelmiszeripar és az extraktív ágak nem bővítették olyan mértékben az egész iparosodást s a belső piacot, mint ahogyan egy fejlett könnyűipar bővítette volna. Csupán egy mondatnyi előrepillantással kívánunk utalni arra is, hogy a nehézipar nyersanyagbázisának és az élelmiszeripar piacának nagyobb része a mai Magyarországon kívül helyezkedett el, vagyis az ipar létfeltételei erősen a monarchiai piacokhoz kötődtek. Végül, de nem utolsósorban: a monarchiai munkamegosztás feltételeihez idomult ipari struktúra a modern osztálytagozódás szempontjából határozottan hátrányos volt.

*

Gondolatmenetünket, amelyben eddig inkább az ökonomiai szempontok domináltak, ki kell még egészítenünk a gazdasági fejlődés dinamikájának történeti vázlatával.

Az 1848–49-es forradalomtól az első világháborúig tartó időszakban Magyarország gazdasági fejlődésének irányában és ütemében két nagy szakasz különböztethető meg, és ez megmutatkozott monarchiai helyzetének változásában is. A két szakasz közötti cezúra 1890 táján húzható meg. Az első szakaszon belül is elkülöníthetjük a neoabszolutizmus időszakát, a birodalom belső vámhatárainak 1850. évi megszüntetésétől a kiegyezésig eltelt jó másfél évtizedet. Ebben az időszakban a gazdasági növekedés lassú volt. A gabonatermesz-

[53] *Hanák Péter—Hanák Katalin:* A Magyar Pamutipar története 1882—1960. Bpest. 1964. 39, 47, 59, 62—64. l.

[54] *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon, 77—78. l.

[55] *Lackó Miklós:* Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Bpest. 1961. 28—29. l.

tésben, a bányászatban, a vasútépítésben, a malomiparban csak kezdett kibontakozni az a fejlődés, amelynek aztán a 60-as évek közepétől a konjunktúra, majd a politikai konszolidáció adott nagy lendületet.

Milyen forrásokból eredt a tőkés gazdaság finanszírozása, és milyen területekre irányult a tőkebefektetés ebben az első szakaszban? A finanszírozás egyik fő forrása a külföldről, nagyrészt Ausztriából behozott tőke, a másik a hazai felhalmozás volt, amely főleg a mezőgazdaságból és az élelmiszeriparból eredt. Ennek megfelelően a tőkebefektetések is elsősorban a mezőgazdaságba, az élelmiszeriparba, a nagy volumenű árucserét megalapozó korszerű közlekedési hálózat és a modern tőkés hitelszervezet kiépítésébe, továbbá a bányászatba, vasiparba irányultak. Ezek nélkül a nagy *megalapozó* befektetések és munkálatok nélkül, a mezőgazdasági árutermelés kibővülése, az út- és vasútépítés, a vízszabályozás nélkül, a nagyüzemi bányászat és kohászat, a tőkés hitelszervezet nélkül nem volt lehetséges az ipari forradalom kiteljesedése. Ebben a szakaszban tehát az iparfejlődés a többi gazdasági ágénál lassúbb ütemű, egyoldalú volt.

Ezt a tényt a korabeli politikusok, közgazdászok és történészeink közül sokan a gazdasági közösség, a pusztító hatású osztrák verseny rovására írják. Kétségtelen, az első szakaszban erősebben érvényesült Ausztria gazdasági fölénye, amely nemcsak az iparfejlődésben mutatkozott meg, hanem a vámpolitikában, az Osztrák-Magyar Bank hitelpolitikájában, a súlyos feltételekkel nyújtott államkölcsönökben, az 1877. és 1887. évi — inkább Ausztriának kedvező — gazdasági kiegyezésekben is. Sem tagadni, sem kisebbíteni nem kívánjuk e hátrányokat, csupán azt hangsúlyozni, hogy Középkelet-Európában az ipari forradalmat megelőző-megalapozó szakaszban a termelési tényezők importja szükségszerű volt. Ez volt e tájon a kapitalizmus magasabb szakaszába való eljutás ára. És Magyarország számára kelet-európai viszonylatban határozottan *előnyösnek bizonyult, hogy a nagyarányú tőkebehozatal és a monarchiai piacra alapozott gyors belső felhalmozás már a megalapozó szakaszban is bőven finanszírozta a mezőgazdaság átalakulását, a közlekedést, a hitelszervezetet.*

A megalapozó befektetések és munkálatok az 1880-as években jórészt befejeződtek. Az 1890-es évekkel kezdődő második szakaszban aztán kiteljesedett az ipari forradalom. Ugrásszerűen meggyorsult a felhalmozás, különösen a belső felhalmozás[56] és az ipari termelés, valamelyest arányosabbá vált az ipari struktúra, a mezőgazdaságban az intenzív fejlődés tendenciái jelentkeztek. Magyarország államháztartása rendbe jött, pénzügyi függősége enyhült, gazdasági súlya a Monarchiában megnőtt. Ez tükröződött a vám- és hitelpolitikában, az 1897-ben és 1907-ben megkötött kiegyezésekben is. A két szakasz közötti különbséget a gazdasági fejlődés néhány jellemző mutatójával illusztrálhatjuk:[57]

[56] 1867 és 1913 között Magyarország gazdaságában kereken 22 milliárd K tőke halmozódott fel, ebből hozzávetőlegesen 17 milliárd K kerülhetett befektetésre: 9,2 milliárd 1867 és 1900 között, 7,8 milliárd 1900 és 1913 között. Amíg 1867 és 1873 között a befektetésekben a külföldi tőke aránya 60 : 40 volt a magyarországi tőkéhez viszonyítva, addig 1900 és 1913 között már 76 : 24 volt az arány a magyarországi tőke javára. Ld. *Berend—Ránki:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 192—193., 200—201. l.

[57] A táblázat forrásai a következők voltak:
1. rovat: a népszámlálási statisztikák,
2. rovat: a megfelelő évi Stat. Évkönyv,

Magyarország gazdasági fejlődésének főbb mutatói (1850—1913)

Év	1. A lakosság száma, millió	2. A vasutak hossza km	3. Alkalmazott erőgépek HP	4. A gyáripari munkáslétszám	5. A hitelszervezetek tőkeállománya millió K	6. A jelzálogkölcsönök tőkeállománya millió K	7. Az ipari rt-ok tőkeállománya millió K
			1863:				1873:
1850	13,2*	178	8 571		50	19	
1867	15,4	2 200			729	219	200
			1884:				
1880	15,6	7 200	63 869	110 000	1 848	488	271
1890	17,4	11 500		165 000	3 282	940	374
			1898:				
1900	19,3	17 000	307 361	320 000	6 248	1 920	703
1910/13	20,9	22 000	886 125	510 000	13 197	3 138	1 512
				1913: 620 000			

E két történeti szakasz szorosan összefüggött a kapitalizmus európai fejlődésmenetével. A kapitalizmus Európa e térségébe három nagy hullámban hatolt be. Az első hullám kisebb törésekkel az 1840-es évektől az 1873. évi gazdasági válságig tartott. Ez a hullám elsősorban a birodalom nyugati részét, az osztrák és a cseh tartományokat érintette, Magyarországot inkább mint nyersanyagbázist és piacot vonta be, és csak az 1867—1873 közötti rövid periódusban éreztette átalakító hatását. A második hullám az 1880-as évek közepétől kezdve bontakozott ki, és a századelő gazdasági válságáig tartott. Ez a hullám már teljes egészében átvonult Magyarországon, s főleg a nyugati és középső részének gazdasági viszonyait alakította át, egyúttal érezhető volt Horvátországban is. A harmadik hullám, a korszak legnagyobb konjunktúrája 1906-ban kezdődött és az 1913-ban jelentkező válsággal, illetve a világháború kitörésével zárult. Ez a hullám már a Monarchia keleti részét, Galíciát, Bukovinát, Erdélyt is bevonta a tőkés gazdaság sodrásába.

Ez a nyugat—keleti irányú szakaszos előretörés a tőkés világgazdaság történeti kifejlődésének következménye volt, és az egyes vidékek természeti-gazdasági adottságaitól függően haladt előre. A gazdaságtörténeti adatok azt mutatják, hogy az egyes területek növekedése, amikor a kapitalizálódás nagy hulláma elérte őket, nekilendült, maga mögött hagyta a tőle keletre fekvő területeket, sőt gyarapodásuk, tőkefelhalmozásuk gyakran az utóbbiak rovására következett be. Amikor azonban a kapitalizálódás hulláma fokozatosan benyomult a fejletlenebb keleti területekre, akkor ezek növekedése is meggyorsult. A szintkülönbségek hol lassabban, hol gyorsabban — a századvég

3. rovat: az 1863-as és 1913-as adatra ld. 37. sz. jegyz., a többire A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. I. füzet. Bpest. 1898. 225. l.

4. rovat: *Lackó:* i. m. 28., 70—71. l.

5—6. rovat: a Stat. Évkönyv megfelelő évi kötetei, ill. A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894—1909. években, a Magyar Stat. Közlemények, Új sor. 35. köt. Bpest. 1913 táblázatai alapján.

7. rovat: *Sándor V.:* Nagyipari fejlődés. 39., 570—584., 544. l. — *Berend—Ránki:* Magyarország gyáripara, 71. l. alapján.

Németországa és a századelő Magyarországa esetében szembetűnő gyorsasággal — csökkentek: a legtöbb helyen jelentkezett a *kiegyenlítődés* tendenciája. A fejlődés dinamikájának történeti vizsgálata tehát ugyancsak azt bizonyítja, hogy a Monarchia egyes részei közötti gazdasági viszonyt alapvetően nem nemzeti elnyomó törekvések és intézkedések, hanem a kapitalizmus törvényszerűségei és történeti fejlődésmenete határozta meg.

*

Végeredményben arra a konklúzióra jutottunk, hogy Magyarország nem foglalt el, nem vívott ki uralkodó helyzetet a Monarchia gazdasági életében, de nem is volt „függő ország", legalábbis nem abban az értelmében, amely a függést a gazdasági elnyomatással, a kiuzsorázással, a tudományosan már elvetett, de utórezgéseiben még visszhangzó „félgyarmat" fogalommal asszociálja. Magyarország, mint a fejletlenebb, gyengébb fél a tőkés kooperáció értelmében függött a Monarchia munkamegosztásának rendszerétől. Küszködött, mint a többi kelet-európai ország, a történelmi tehertétellel: a tőkés gazdaságra való áttérés, az iparosodás finanszírozásának a problémáival, az elmaradottsággal. E gazdasági problémák megoldására a Monarchián belüli helyzete relatíve kedvező feltételeket nyújtott, több előnnyel járt, mint hátránnyal.

3.

Magyarország politikai helyzetét illetően talán még szélsőségesebben eltérőek a vélemények. Az egykorú osztrák közvélemény zöme ellenségesen állt szemben a „magyar uralommal", amint a magyar közvélemény is az „átkos Béccsel", az „osztrák elnyomással" szemben. Az osztrák szociáldemokraták egy elhibázott „deáki epizódot",[58] a keresztényszocialisták, Ferenc Ferdinánd és köre a megbízhatatlan, rebellis „judeomagyar klikk" uralmát látták a dualista rendszerben.[59] Etekintetben a történetírói álláspontok fél évszázad alatt nem sokat változtak, legfeljebb kulturáltabbak lettek. Magyarország politikai helyzetét még a szemléletileg közelálló történészek is különbözőképpen ítélik meg. *E. Priester* éppúgy Magyarország teljes önállóságát és növekvő politikai súlyát konstatálja,[60] mint a többi osztrák történész. *Mód Aladár* népszerű, 1945 után sokáig kézikönyvként használt összefoglalása viszont Magyarország politikai függőségét, az önállóságért folyó nemzeti küzdelmet hangsúlyozza.[61] Hosszasan sorolhatnánk még az eltérő álláspontokat. Mindazonáltal az érvek tudományos megalapozottságát itt sem tarthatjuk megnyugtatónak. Aligha beszélhetünk még a dualista Monarchia politikai mechanizmusának tudományos analíziséről. A Monarchia állami intézményeit,

[58] *K. Renner:* Die Krise des Dualismus und das Ende der Deákistischen Episode in der Geschichte der Habsburgschen Monarchie. Wien. 1904.

[59] A kifejezést az osztrák keresztényszocialista párt 1905 szeptemberi programja használja. Ld. Reichspost, 1905. szept. 19. Csaknem ugyanezekkel a szavakkal fejezi ki ugyanezt a gondolatot Ferenc Ferdinánd 1913. febr. 1-i bizalmas levele Berchtold külügyminiszterhez. Közli: *H. Hantsch:* Leopold Graf Berchtold. Graz—Wien—Köln. 1963. I. köt. 388—390. l. — Vö. még *L. v. Chlumecky:* Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen. Berlin. 1912. 246—250., 255—256. l.

[60] *E. Priester:* Kurze Geschichte Österreichs. Wien. 1949. 540—542. l.

[61] *Mód:* 400 év. 217—220., 244., 255—258. l.

nehézkességüket, ellentmondásaikat sokan leírták, néhányan igen alaposan, elfogulatlanul is.[62] De ezek a munkák nem adnak kielégítő választ a politikai szisztéma felépítésére és tényleges működésének kérdésére. Márpedig a politikai mechanizmus működésének, az Ausztriát, Magyarországot és az egész birodalmat érintő kormányszintű döntések meghozatala módjának ismerete nélkül nem lehet állást foglalni a túlsúly vagy függés vitájában.

Az alábbiakban e problémahalmazból csupán egyet emelünk ki. Megkíséreljük felvázolni azt a modellt, ahogyan a Magyarországra vonatkozó, illetve Magyarországot érintő fontos döntések létrejöttek. Vizsgálatunkban a döntések három csoportját különböztetjük meg: a tisztán belügyi érdekű, a két birodalomrész közötti kölcsönös vonatkozású és az egész birodalmat érintő döntéseket. Mindhárom csoportnál igyekszünk leírni a kezdeményezés — vita (ellentét) — döntés jogi-ügyrendi és tényleges modelljét.

A) A tisztán belső ügyekben a kezdeményezés többnyire valamelyik szakminisztériumból, a kormány, vagy a kormánypárt vezető csoportjának valamelyik tagjától indult ki. Ilyen kezdeményezés osztrák részről sem jogilag, sem ténylegesen nem származott. A vita és a döntés különböző fokokon és fórumokon történt. Az 1867. március 17-i, Ferenc József elnöklete alatt tartott magyar minisztertanács fontos ügyrendi szabályzatot fogadott el. Ez részletesen meghatározta azokat az ügyeket, amelyekben az uralkodót az azonnali, végleges döntés joga illette (pontos nomenclatura szerinti kinevezések, kitüntetések, adományozások, alapítások, kegyelmezés stb.), és azokat, amelyeket *előzetes jóváhagyásra* – „előszentesítésre" — kellett felterjeszteni (valamennyi törvényjavaslat, fontosabb rendeletek tervezetei).[63] Lassan alakult ki, végül 1897-ben foglalták írásba azt a szabályzatot, amely a minisztertanács elé terjesztendő ügyeket foglalta össze.[64] Ezek egy részében a minisztertanács véglegesen döntött, más — fontosabb — kérdésekben csupán állást foglalt és felterjesztette az uralkodóhoz. A kormányzati szintű ügyek eldöntését a következőképpen tipizálhatjuk.

a) Az alacsonyabb szintű kormányzati ügyekben a kezdeményezés — vita — döntés folyamata a szakminisztérium vagy egyéb főhatóság kebelén belül zajlott le, főhatóságok közötti ellentét esetén a minisztertanácson fejeződött be.

b) A középszintű vagy magasabb — de törvényhozási rendezést nem igénylő — ügyek megvitatása és eldöntése a minisztertanácson történt, ha a fentemlített 1867., illetve 1897. évi szabályozás a döntés jogát nem tartotta fenn az uralkodó számára.

c) A legfontosabb ügyek (elsősorban a törvényjavaslatok) menete így alakult: a kezdeményezés többnyire egy szakminisztérium (más főhatóság, kormánypárt stb.) részéről indult ki, az előzetes megvitatás a minisztertanácson történt, ezután került előszentesítésre az uralkodóhoz; az alkotmányos vita és döntés a parlamentben folyt le, a végső szentesítés joga az uralkodót

[62] Reális elemzést ad *A. J. May:* The Habsburg Monarchy 1867—1914. Cambridge (USA, Mass.), 1951. 31—45., 70., 88—89. l.

[63] Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914—1918. Szerk. Iványi Emma. Bpest. 1960. 21. l. A szabályzat eredeti példánya megtalálható: OL. Miniszterelnökség. 1897 — VI. 3889, 11,511. *Iványi:* i. m. 531—537. l. Hasonló szabályzat volt érvényben Ausztriában is.

[64] Uo. 27—28. l. A szabályzat szövege: 538—542. l. Az eredeti: OL. Miniszterelnökség. 1897 — VI. 3889, 12,046.

illette, a kihirdetés és végrehajtás a kormány feladata volt. A vita vagy a döntés fázisában bekövetkezett konfliktus elvileg a kormány bukását, vagy a parlament feloszlatását vonta maga után.

Általánosságban így vázolható fel a tisztán belügyi érdekű döntések *jogi* modellje.

B) A dualista Monarchia politikai struktúrájából szükségképpen következett a birodalom két része közötti kooperáció az azonos eljárást igénylő gazdasági, jogügyi kérdésekben. Nyilvánvaló, hogy az egyik rész alapjában véve belügyi vonatkozású döntése bizonyos esetekben érintette a másik részt is. Ezért már a kiegyezési törvény is megállapított néhány közös „érdekű", „közös egyetértéssel" kezelendő ügyet: a kereskedelmi és vámszövetséget, a közös jegybankot, a közös költségek felosztását (kvóta). Egyidejűleg az 1867. március 17-i magyar minisztertanács megállapította azokat a „kormányzati ágakat és ügyleteket", amelyekre nézve a másik kormánnyal való „előleges érintkezés szükségeltetik" (a másik felet is érintő közlekedési, adó- és pénzügyi, jogügyi kérdések).[65] Az ilyen típusú ügyekben a döntés a következő módon történt.

a) Az alapjában belügyi, de a másik félre is kiható ügyekben a kezdeményezés bármelyik fél szakminisztériuma, vagy kormánya részéről kiindulhatott. A vita vagy kormánybizottságok vagy a kormányok között folyt le. Az előzetes döntés is itt, a végleges a két minisztertanácsban, illetve parlamentben történt. Konfliktus esetén a döntés az uralkodót illette. Hasonló eljárás alakult ki a kvóta megállapításánál is (1867. XII. t. c. 19–21. §§), ami tulajdonképpen a C) csoportba tartozó „közös ügyek" anyagi fedezetét érintette.

b) A kiegyezési törvény a kereskedelmi- és vámszövetség megkötését és az ezzel kapcsolatos ügyeket úgy szabályozta, hogy a kezdeményezés mindkét kormánytól kiindulhatott, az előzetes vita és megegyezés (paktum) a szakbizottságokban, a kormányok között és kebelükben, a végleges vita és döntés viszont a két parlamentben zajlott le. Konfliktus esetén a kereskedelmi és vámszövetség jogilag *megszűnt*, és csak egyoldalú provizóriumokkal volt fenntartható (vö. 1898. I. t. c., 1899. XXX. t. c.). A döntés joga tehát nem az uralkodóé volt, jogilag a teljes, alkotmányos paritás állott fenn a két ország között.

A C) csoport a döntések legfontosabb körét: az összbirodalmi vonatkozású „közös ügyeket" (külügy, hadügy és ezek pénzügyi fedezete) foglalta magában. Az ügyrend szabályozása itt jóval pontatlanabb és ellentmondásosabb volt. A közös kormány hatáskörét a kiegyezési törvény inkább negatíve határozta meg: azokban az ügyekben intézkedhetett, amelyek sem az osztrák, sem a magyar kormány alá nem tartoztak, és nem avatkozhatott bele egyik fél kormányzati belügyeibe sem.[66] A törvény a közös ügyek tárgyalásánál és bizonyos döntéseknél lehetővé tette a két országos kormány befolyását, de pontos jogkörüket nem tisztázta. A közös kormány ellenőrzésére, az alkotmányos döntések meghozatalára sajátos, a parlamentek által kiküldött, de nem parlamentszerűen működő, nehézkes, bonyolult szervet: a *delegációkat* alkotta

[65] Uo. 23. l. Az eredeti: OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. márc. 17-i jkv.

[66] Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918). Eingeleitet und zusammengestellt von *Miklós Komjáthy*. Bpest. 1966. A szerkesztő bevezető tanulmánya 20—25. l.

meg. A legfelső szintű birodalmi döntések *jogi* modellje tehát így alakult: a kezdeményezés a közös minisztériumoktól indult ki, az előzetes vita és megegyezés a közös minisztertanácson a két országos kormány bevonásával, az alkotmányos vita és döntés a két delegációban, a szentesítés az uralkodó által, a végrehajtás a két kormány által történt. A közös minisztérium és az uralkodó, illetve a két országos kormány közötti konfliktus megoldását sem törvény, sem szokás nem szabályozta. –

Amint láthatjuk, a különböző típusú döntések meghozatalának jogi modellje is fölöttébb különböző és bonyolult volt. A tényleges modellt még inkább bonyolította, módosította a két birodalomrésznek, a három kormánynak a mindenkori erőviszonyoktól függő és változó interdependenciája, továbbá az uralkodónak az abszolutisztikus hatalmából sokat megőrző, kiterjedt jogköre és befolyása. A tényleges modell felvázolásánál tehát meg kell vizsgálnunk, hogy hol zajlott le az érdemi vita, hol történt az érdemi döntés, milyen „nem alkotmányos", külső tényezők folyhattak bele a kezdeményezés döntés processzusába, és hogyan oldódtak meg a valóságban a konfliktusok.

Az A) csoportba sorolt magyar belügyi kérdésekben az érdemi vita és az előzetes döntés a kormánypárti vezető politikusok megbeszélésein, a klubban, a kaszinóban, a miniszterek bizalmas tárgyalásain dőlt el. A minisztertanács többnyire a már kialakult álláspontot rögzítette. A tisztán kormányzati ügyekben (fontosabb kinevezések, kitüntetések, adományok, alapítások stb.) a végleges döntést az uralkodó hozta. Ezek a döntések nem érintették az ország alkotmányát, uralmi rendszerét, annál fontosabbak voltak a vezető réteg szelekciója szempontjából. A kormány előterjesztése és a királyi előszentesítés érdemileg a törvényjavaslatok sorsát is eldöntötte. Alig volt rá példa, hogy a parlament a belügyi vonatkozású törvényjavaslatokat elvetette, a kormányt emiatt megbuktatta volna. De ez a lehetőség, maga a *parlamentarizmus* visszahatott a kormány és az uralkodó döntéseire is.

A kormány előterjesztéseit a kabinetirodán keresztül vagy a király személye körüli miniszter közvetítésével juttatta el az uralkodóhoz, aki elsősorban velük tárgyalta meg a javaslatokat. A fontosabb ügyeket, különösen azokat, amelyek a dinasztia helyzetét, jogait, valamilyen módon a birodalmat is érintették, hosszasan tanulmányozta. Ezen a ponton „külső" tényezők is bekapcsolódtak a magyar belügyi döntések meghozatalába.

A Monarchia politikai rendszerének egyik sajátos vonása volt az uralkodó körül kialakult nem hivatalos (informális) udvari csoport nagy befolyása a legfelső szintű kormányzati ügyekre. Ferenc József bizalmas tanácsadói közé tartozott a mindenkori külügyminiszter, Albrecht főherceg, Kállai Béni, Burián István, Leon Bilinski közös pénzügyminiszterek, Alfred Montenuovo főudvarmester, Franz Schiessl osztrák, Pápay István, Daruváry Géza magyar kabinetirodai főnökök, Eduard Taaffe osztrák miniszterelnök, Khuen-Héderváry Károly horvát bán, magyar miniszterelnök, katonai kérdésekben a hadügy miniszteren kívül Artur Bolfras, a katonai kabinetiroda főnöke, Eduard Paar főszárnysegéd stb. A névsor nem teljes. A bizalmi emberek változtak, cserélődtek. Annyi azonban látható, hogy valamennyien udvari kabinetpolitikusok, a monarchiai *Hochadel* és felső bürokrácia tagjai voltak. Kiválasztásukat és magatartásukat nem nemzeti szempontok, hanem alapjában az uralkodó, a dinasztia, a birodalmi egység iránti feltétlen hűségük határozta meg.

Ferenc József a fontos döntések meghozatala előtt tanácskozott bizalmi embereivel, elsősorban a külügyminiszterrel. A dualista rendszer alapjait

érintő kérdésekben, az egyik fél által tervezett alkotmányreformok ügyében a tárgyalásba bevonta a másik fél kormányát is. 1871 októberében pl. a magyar kormány befolyása jelentősen hozzájárult a felsőház eltörlésének és a csehekkel való kiegyezést tartalmazó „Fundamentalartikel" elfogadásának a megakadályozásához,[67] – amint az osztrák kormány ellenkezése 1905 augusztus – szeptemberben ugyancsak súllyal esett latba a magyarországi választójogi reform belső vitájában.[68] A nem hivatalos „szervezet" révén kétségtelenül „külső", nem magyar befolyás is érvényesült. Az informális udvari csoport azonban nem az osztrák érdekeket képviselte Magyarország ellen, nem Ausztria fölérendeltségét közvetítette, hanem a dinasztikus és birodalmi befolyást. Tulajdonképpen az abszolutizmus szerve, az abszolutisztikus kormányzási módszer maradványa volt.[69]

Ha az uralkodó módosítani kívánta a magyar előterjesztést, akkor a javaslat néhányszor megjárta a Bécs–Budapest utat, gyakran a miniszterelnök vagy a szakminiszter kíséretében, míg végül kompromisszumra jutottak. De mi történt, ha nem fogadta el a javaslatot? Erre a dualizmus korában ritkán került sor – általában a dinasztia jogait, vagy érzelmeit sértő esetekben — és még ritkábban lett belőle kormányválság. Többnyire a magyar kormány engedett, de volt néhány fontos eset, amikor Ferenc József hátrált meg. (Pl. az ún. egyházpolitikai reformokkal kapcsolatban, 1892 novemberében és 1894 júniusában, vagy az ún. alkotmányos garanciákkal kapcsolatban, 1907 őszén.) Magyarország a tisztán belügyi kérdésekben annyiban függött az uralkodótól, az abszolutisztikus befolyást őrző udvari csoporttól, amennyiben valamely ügy a dinasztia vagy a birodalom helyzetét is érintette. Ez a függés nem volt olyan mértékű, mint Ausztriáé. A magyar vezető réteg fontos *belügyi* kérdésekben keresztül tudta vinni akaratát az uralkodóval szemben is. A konfliktus megoldásának tipikus módja *a kompromisszum* volt.

A B) csoportba sorolt „közös érdekű" ügyek eldöntésének tényleges módja két lényeges ponton tért el a jogi modelltől. Először abban, hogy a vita és a döntés egész folyamatára nagy befolyást gyakorolt az informális udvari csoport és az uralkodó, akit a kereskedelmi és vámszövetség megkötésében pedig csak a szentesítés joga illetett meg. Másodszor abban, hogy a gazdasági különválás gyakorlatilag nem volt keresztülvihető. Az uralkodó az ilyen követeléseket már a vita folyamán elutasította. Ez a tényleges helyzet korlátozta Magyarország önálló rendelkezési jogát, — bár a magyar uralkodó osztályok zöme valójában nem is kívánta a gazdasági különválást.

A „közös érdekű" ügyek elvileg kimondott paritása teljesen sohasem érvényesült. Interdependencia esetén a döntések tartalmát a mindenkori erőviszonyok határozzák meg. Ez megmutatkozott az osztrák–magyar gazdasági viszonyban is. Magyarország az első kiegyezések alkalmával (1877, 1887) gyengesége, rossz anyagi helyzete miatt hátrányosabb pozícióban volt. Eleinte tehát Ausztria érdekei domináltak. 1897-ben, 1902-ben, a Bánffy–Badeni és a Széll—Körber kiegyezés alkalmával, belső zavarai miatt Ausztria került

[67] *Wertheimer Ede:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I. köt. Bpest. 1910. 719—742. l.

[68] Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Ministerium des Äussern, Politisches Archiv, Interna. Liasse XXXX. Gemeinsame Ministerratprotokolle. 1905. aug. 22-i jkv.

[69] Találóan jellemezte *Engels* a Monarchia kormányzati rendszerének abszolutisztikus vonásait a Viktor Adlerhez írt 1893. okt. 11-i levelében. Ld. *K. Marx—F. Engels*, Werke, Bd. 39. Berlin. 1968. 134—136. l.

gyengébb pozícióba. A századfordulón a magyar földbirtokos és tőkés érdekek erősebben érvényesültek. Egészében véve a „közös érdekű" ügyek eldöntésénél *kölcsönös függőségről* beszélhetünk. A dualizmus keretében a konfliktus megoldásának *egyedüli* módja a *kompromisszum* volt.

A C) pontba sorolt birodalmi ügyek eldöntésének tényleges módja csaknem minden ponton eltért az egyébként sem pontosan szabályozott jogi modelltől. A kezdeményezés — döntés folyamat többnyire a Ballhausplatz vagy a hadügyminisztérium és a Hofburg közötti rövid úton zajlott le. A döntések súlypontja a császári audienciákra, a közös miniszterekkel folytatott gyakori tárgyalásokra esett. Ezt a súlypontot az sem tolta el, hogy olykor (pl. a világháború alatt) az egyik kormánytól is indult ki kezdeményezés, hogy a külügyminiszter fontosabb kérdésekről konzultált, illetve ezekről értesítette a két országos kormány elnökét. Normális működés esetén a döntések nagy része egyáltalán nem került a közös minisztertanács elé, vagy csak már az érdemi döntés után. A minisztertanács tisztje a tanácskozás és tudomásulvétel volt, legfeljebb a közös költségvetés egyes tételein vitatkozhatott, csekély jelentőséggel, még csekélyebb érvénnyel. Az alkotmányos szempontból súlytalan delegációkban a vita is, a szavazás is formális volt. A delegációk elvi kérdésekről, költségvetési tételekről vitázhattak, és már megtörtént döntésekről is — utólag.

Normális működés esetén a közös ügyek eldöntésének modellje így alakult: kezdeményezés a közös minisztérim, néha az uralkodó, vagy az egyik országos kormány részéről, — előzetes megállapodás a közös miniszter és az uralkodó közötti bizalmas megbeszélésen, — *konzultatív* jellegű vita a közös minisztertanácsban, érdemi döntés az uralkodó részéről, — formális vita és szavazás a delegációkban (ha egyáltalán működtek). A közös ügyek eldöntése tehát az esetek többségében abszolutisztikus módon történt. Ennek megfelelően a konfliktusok is abszolutisztikus módon, hatalmi szóval rendeződtek.

Bármennyire abszolutisztikusan hozták is a birodalmi szintű döntéseket, a dualista Monarchia államrendszerének az a sajátos ellentmondása volt, hogy a közös minisztérium a határozatait csak a két országos kormány egyetértésével, együttműködésével tudta ténylegesen érvényesíteni. Rendkívüli esetekben — háború idején, belső válság, alkotmányreform alkalmával —, amikor a két kormány aktív támogatására volt szükség, vagy ha az egyetértés megbomlott, a döntések módja másként alakult. Ilyen esetekben a vita és döntés a közös miniszter — uralkodó — két miniszterelnök négyszögben, az udvari csoport egyik-másik tagjának bevonásával, legtöbbször a közös minisztertanácson folyt le, és nagy súllyal estek latba az egyes hatalmi tényezők erőviszonyai. Ennek megfelelően a konfliktusok megoldása is többnyire a kormányok vagy miniszterek bukása, *belső válságok* útján történt, csak ritkábban kompromisszummal.

A közös ügyekben Magyarország alá volt rendelve — nem Ausztriának, hanem — az összbirodalmi érdekeknek. Befolyása a legfelső szintű birodalmi ügyekre korlátozott mértékben érvényesült. A dualista rendszer megváltoztatására irányuló kezdeményezéseket meg tudta akadályozni, de a rendszert a maga javára megváltoztatni nem tudta.

A magyar befolyás, illetve függés megítélése szempontjából azonban nem elégséges a döntések modelljének felvázolása. Ki kell egészítenünk a képet a közös ügyek irányításának és funkciójának tartalmi elemzésével. Etekintetben különbséget kell tennünk a külügy és a hadügy között.

Ami a külügyet illeti, először azt emeljük ki, hogy azt a törvény értelmében a külügyminiszternek „mindkét fél minisztériumával egyetértésben és beleegyezésük mellett" kellett intéznie. S ha ez a rendelkezés a részletekben, egyes akciókban nem is kötötte meg túlságosan a külügyminiszter kezét, a lényeges kérdésekben a magyar kormányoknak mindig volt szavuk. Tisza Kálmán és főként Tisza István valósággal a „második külügyminiszter" szerepét játszotta.[70] Másodszor arra utalhatunk, hogy a magyarok a külügyek irányításában közvetlenül is részt vettek. A dualizmus kori tíz külügyminiszter közül három magyar volt (id. és ifj. Andrássy Gyula, Burián István), és „félig" magyarnak számított Berchtold is. A külügyminisztérium tisztviselőinek átlagosan a negyedét tették a magyarok, az osztályfőnökök között mindig akadt magyar. Hasonlóképpen a diplomaták jelentős része is a dinasztiahű magyar arisztokrácia és nemesség soraiból került ki.[71]

Harmadszor, ami a leglényegesebb: a dualista Monarchia külpolitikája 1871 után megegyezett a magyar uralkodó osztályok érdekeivel. A Monarchia balkáni külpolitikájának évtizedekig érvényes alapelveit, a kettősszövetség alapjait éppen Andrássy Gyula rakta le.[72] A külügyi irányvonal, a vezetésben és a döntésekben megmutatkozó abszolutisztikus vonások ellenére, tartalmát tekintve képviselte és megvalósította a magyar kormányok álláspontját. És nem zárkózhatunk el annak elismerésétől sem, hogy fontos időszakokban, az 1870-es, az 1910-es években a magyar befolyás döntően érvényesült a külügyekben.

Egészen más volt a helyzet a hadügyet, a hadsereget illetően. A közös hadügyminiszter közjogi helyzetét a kiegyezési törvény nem tisztázta, őt külön meg sem említette. A törvény mindazt, ami a hadsereg „egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, Ő Felsége által intézendőnek" ismerte el. A magyar parlament jogköre csupán az újoncmegajánlásra, a szolgálati idő meghatározására, a létszámemelésre, a katonaság elhelyezését és élelmezését illető kérdésekre korlátozódott. A Habsburgok mindig éberen őrködtek korlátlan hadúri jogaik csorbítatlanságán, a hadsereg dinasztikus szellemén, vezérletén. E tekintetben az alkotmányos Ferenc József sem tért el autokrata ifjúkorától és a családi hagyománytól. A hadseregre vonatkozó döntések modellje voltaképpen nagyon egyszerű volt: a parlamentek — akárcsak a rendi diéták — csupán az embert és a pénzt szavazhatták meg, a lényeges döntések az uralkodó és a hadügyi vezetők között, katonásan rövid úton születtek.

A hadseregnek ez az abszolutisztikus különállása Ausztriára is, Magyarországra is érvényes volt. A viszonyt tekintve mégis különbséget kell tennünk a két ország helyzete között. Nem érdektelen jelenség az sem, hogy a tábornoki karnak és a vezérkarnak a kiegyezés idején 4, a század végén 4,5%-a került ki a magyarok közül, szemben a németek 60, a szlávok 18%-os arányával.[73]

[70] Tisza István—Burián levelezés. Református Egyetemes Konvent Levéltára, Bpest. Burián Iratok. A táviratok másolatai. 1914. júl. 28. Hasonlóképpen jellemzi Tisza szerepét *Hantsch* is, Leopold Graf Berchtold. II. köt. 434, 564., l.

[71] *K. G. Hugelmann:* Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien—Leipzig, 1934. 280. l. — *N. Preradovich:* Die Führungsschichten in Österreich und Preussen 1804—1918. Wiesbaden. 1955. 8—25. l.

[72] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora. II. köt. Bpest. 1913. 49—72., 83—103., 313—349. l.

[73] A számításhoz felhasználtuk a Militär-Schematismus des Österreichischen Kaisertums für das Jahr 1867, ill. Schematismus für das k. u. k. Heer für das Jahr 1897. *Hanák:* Probleme der Krise des Dualismus, Studien. 352. l.

A nemzeti megoszlás azonban nem játszott lényeges szerepet, hiszen a tábornoki és törzstiszti kar zöme nem nemzeti, hanem dinasztikus érzelmű, k. u. k. „nemzetiségű" volt. A hadsereg és Magyarország viszonyában azt tartjuk döntőnek, hogy a hadseregben nem érvényesült a *dualizmus* elve. Az egész közjogi rendszerrel, a külüggyel, a pénzüggyel ellentétben, a hadsereg nem a dualizmus terméke, hanem a régi vágású abszolutizmus, illetve a neoabszolutizmus maradványa volt. A német nyelvű, dinasztikus érzületű vezérlet és vezénylet, a kiképzés, a hagyomány szöges ellentétben állt a „magyar állameszmével", az „egységes magyar politikai nemzet" elvével.[74] A hadsereg csak „néptörzseket" ismert el, keretében a magyarok nem az egyik uralkodó nemzet, a magyarországi nemzetiségek nem a „magyar nemzet" másnyelvű tagjai, hanem az *egységes* birodalom és a császár alattvalói voltak.[75]

Amíg a dualista Magyarország nem volt jelen a hadseregben, addig a hadsereg állandóan és szembetűnően jelen volt a dualista Magyarországon. A hadsereg önálló hatóságot és hatalmat alkotott az államban. Gyakran kihívóan, megszálló módjára viselkedett. A tisztikar megsértette a magyar hagyományokat, a nemzeti büszkeséget. A magyar zászlót többször is kidobták a tiszti kaszinókból, a 48-as szabadságharc emlékét gúnyolták, Jelasics, Windischgrätz, Hentzi tábornok emlékét ápolták. A magyar kormány, a parlament és a helyi hatóságok tehetetlenek voltak a hadsereggel szemben. A kormány gyakran a törvényben biztosított befolyását sem tudta érvényesíteni, az önkényeskedésekért sem tudott elégtételt szerezni. Még azt sem tudta elérni, hogy a Jelasicsot dicsőítő és a magyarok ellen tüntető ezredet Fiuméből áthelyezzék, vagy hogy a Hentzi tábornok sírját provokative megkoszorúzó tisztet leváltsák.[76] A tisztikar és a lakosság között gyakoriak voltak a kisebb-nagyobb súrlódások, összecsapások. A hadsereg a históriai múlt gravamenjeinek és a jelenbeli szuverenitás csonkaságának eleven szimbóluma, neuralgikus pontja volt.

A hadsereg persze fő funkcióját tekintve védelmezte a magyar uralkodó osztályok uralmát is. Védte az elnyomott néptömegekkel, a nemzetiségekkel, a külső ellenséges erőkkel szemben. A legkurucabb magyar földbirtokos sem tétovázott, hogy német nyelvű táviratban sürgesse a német kommandóra masírozó „császári" katonaság segítségét saját sztrájkoló, lázongó magyar szegényparasztjai ellenében.[77] A kormányférfiak, ahogy a délkelet-európai konfliktusok sűrűsödtek, egyre jobban megértették, milyen nagy szükségük van az erős, ütőképes k. u. k. hadseregre. Minél jobban rászorultak azonban a védelmére, annál jobban érezték összbirodalmi pozíciójuk gyengeségét, az összbirodalmi vezető szerepre törő igényeik törékenységét.

A magyar politikai vezető réteg két olyan eszközzel rendelkezett, amelylyel a dualizmus keretei között enyhíthette és ellensúlyozhatta az abszolutisztikusan irányított hadseregtől való függőségét. Az egyik eszköz a magyar honvédség felállítása és erősítése volt. A honvédség tisztikarának kiválasz-

[74] Uo. 345—346. l.

[75] *Dolmányos István:* A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904). Bpest. 1963. 161—163. l.

[76] *Gratz:* A dualizmus kora. I. köt. 243—250. l. Az ún. „Janszky-afférra" ld. 245. l. — Az „Ugron-Uželacz afférra" (a 71. horvát gyalogezred magyarellenes tüntetése Fiumében, 1891-ben, amiből heves parlamenti vita és lovagias ügy keletkezett), OL, Miniszterelnökség, 1891—2502.

[77] *Mérey Klára:* A mezőgazdasági munkásság mozgalmai a Dunántúlon 1905—1907-ben. Bpest. 1956, 80. l.

tására, belső felhasználására a kormány döntő, szellemének kialakítására pedig az ellenzék is jelentős befolyást gyakorolt. A honvédség azonban jobbadán a karhatalmi erők kisegítőjeként a belső rend védelmében, a nagy népmozgalmak elnyomásában jeleskedhetett, harci alakulatként nem volt teljes értékű és ütőképes. Az uralkodó hadúri jogai egyébként a honvédségre is kiterjedtek, így a legfelső szintű belügyi döntésekben megőrzött abszolutisztikus befolyás végső soron itt is érvényesült.

A közös hadseregtől való függés ellensúlyozásának másik eszköze a magyar parlament alkotmány biztosította jogainak felhasználása volt. Az ellenzék — gyakran a kormánypárt egyes csoportjainak s mindig a közvélemény zömének támogatásával — a magyar vezényszó és jelvények bevezetésével, a hadsereg magyar részének elkülönítésével kívánta a függést rekompenzálni, megváltoztatni. Erre egyetlen alkotmányos ütőkártyáját, a parlamenti obstrukciót, az újonckontingens és a hadseregfejlesztés megszavazásának megakasztását játszotta ki. Itt csak röviden utalunk arra, hogy a hadsereg elleni oppozíció alkalmas volt a basáskodó svarcgelb szellemet, a német kommandót ugyancsak gyűlölő kispolgári rétegek és néptömegek megnyerésére, egy nagybirtokos-dzsentri vezetésű nemzeti egység kialakítására. Ebben a vonatkozásban a nemzeti ellenzékiségnek belpolitikai, taktikai funkciója is volt.[78]

A hadügy terén tehát Magyarország ténylegesen függött a dinasztiától, a birodalom legfelső uralkodó köreitől. Ez a függőség — legalábbis potenciálisan — bizonytalanná, kétessé tette az egyéb viszonylatokban érvényesülő paritást, korlátozta az uralkodó osztályok meglevő hatalmát és távolabbi igényeit, akadályozta a középosztály katonai karrierjét és befolyását, és érzékenyen érintette a népet is. Ezek azok a főbb okok, amelyek miatt a katonai kérdés Magyarországon a dualizmus Achilles-sarkává vált, állandó — az 1889. évi véderővita, az 1903. évi obstrukció, az 1905. évi nemzeti ellenállás és krízis idején különösen súlyos — konfliktusokra vezetett. Ezeket a konfliktusokat kormányválságok közepette, hatalmi szóval, erővel oldották meg, mégha ez a megoldás többnyire a politikai kompromisszum formáját öltötte is.

*

Összefoglalva: arra a konklúzióra jutottunk, hogy a tisztán belügyi kérdésekben Magyarország nagyfokú önállósággal rendelkezett, s habár a Monarchia létérdekein őrködő uralkodói hatalomtól függött, de ez ritkán korlátozta a belső autonómiát. A „közös érdekű" ügyekben a birodalom két része kölcsönösen függött egymástól. Az interdependencia egyensúlybillenéseit a mindenkori erőviszonyok alakították ki. A közös ügyekben a magyar részérdekek alá voltak rendelve a birodalom alapvető érdekeinek. Ezek részben — külügyi téren — megegyeztek a magyar uralkodó osztályok sajátos érdekeivel. Másrészben — a hadügy és hadsereg terén — ellentétben állottak a magyar nemzeti törekvésekkel és részérdekekkel. Ez a szuverenitást csorbító, az alkotmányosságot erőtlenítő függés volt az ára a területi és uralmi birtokállomány fenntartásának, az integritás fél évszázados biztonságának.

[78] *Dolmányos:* A magyar parlamenti ellenzék történetéből. 177—186. l. — Magyarország története. Bpest. 1964. II. köt. 132—133., 155. l.

4.

Megkíséreltük megállapítani a „túlsúly vagy függés" kérdés néhány gazdasági és politikai mozzanatát. Ezzel azonban még nem válaszoltunk arra a kérdésre, miért tartották a kortársak — és a mai történetírás — egyik része Magyarország monarchiai helyzetét uralkodónak, a másik része viszont függésnek. A kérdés alapos megválaszolása külön tanulmányt igényel. Itt csupán egy gondolatot említenénk.

A Lajtától nyugatra Magyarország gazdasági, politikai erősödése a hajdani birodalmi egység megbomlásának, a történelmi Ausztria végzetes hanyatlásának, magyar uralomnak tűnt. Mindazok, akik akár konzervatív, centralisztikus, akár demokratikus, föderalista formában a birodalom megreformálását tervezték, a dualizmust a magyar hegemóniával azonosították, és benne látták a birodalmi integráció, illetve a föderáció legfőbb akadályát. A magyar társadalom túlnyomó része viszont hiányolta, vagy keveselte a paritást. Mindazok, akik a legfőbb eszménynek és reálisan megvalósítható célnak az önálló magyar államot tartották, a dualizmust az osztrák hegemónia módosult formájának tekintették, és benne látták az „egységes magyar nemzetállam" megvalósításának akadályát. Az elnyomott nemzetek szemében pedig Magyarország megerősödése, monarchiai helyzete a magyar nacionalista hegemónia expanzióját jelentette.

Nemzeti érdek és osztályérdek, politika és világnézet így alakította ki a rendkívül ellentétes képet Magyarország helyzetéről. Ez az objektív valóságtól mindkét irányban divergáló meggyőződés az egykori Monarchiában — és az utókorban is — hagyománnyá, mondhatnánk: pszichózissá vált. A magyar vámterület egyik apostola a következőkben summázta érvelését: „Nemcsak az a fontos, hogy a vámterület s az osztrák ipar objektíve és tényleg teszi-e lehetetlenné magyar ipar teremtését, . . . de igen súlyos fontosságú az is, hogy ezt hisszük mi, ezt hiszi az egész világ . . . Ezt a hitet a közös vámterületen lerombolni nem lehet, már csak ez a hit is lehetetlenné teszi, hogy közös vámterületen igazán nagy stílben való magyar ipar keletkezhessék."[79] Szabó Dezső, az ellenforradalom író-vátesze vallja, hogy gyerekkora óta a magyarság megváltásának hivatására nevelték. „Ötéves koromtól fogva minden este megesküdtem ágyamban az esti ima után, hogy az *„eszméért"* inkább vérpadon halok meg, de el nem árulom. És huszonkét éves koromban vettem észre, . . . hogy tudom: mi a vérpad és mi a halál. De fogalmam sincs arról, hogy mi az az eszme, melyért ezen a vérpadon azzal a halállal meghalok."[80]

A nacionalizmus mitikus – irracionális elemeinek erősödése a századforduló általános, Kelet-Európában különösen sűrű töltésű jelensége volt. Nálunk szorosan összefüggött Magyarország monarchiai helyzetével. A nagyarányú gazdasági fejlődés során a Monarchia keretei között kialakult struktúra elsősorban a földbirtokosokat és a hozzájuk asszimilálódott nagypolgárságot erősítette meg, illetve konzerválta. A földbirtokos-dzsentri vezető réteg liberális nacionalizmusa fokozatosan konzervatív elemekkel telítődött. Ennek a függetlenségi elemekkel átitatott konzervatív nacionalizmusnak a fő funkciója pedig az adott társadalmi rendszer, a nemzeti és osztályhegemónia fenntartása volt. Magyarország belügyi önállósága, kedvező politikai helyzete és nagy súlya

[79] *Pap:* Magyar vámterület, 312. l.
[80] *Nagy Péter:* Szabó Dezső. Bpest. 1964. 15. l.

a Monarchiában ugyancsak a konzervatív rétegeket és tendenciákat erősítette meg. Politikai beállítottságuk minden társadalmi és nemzeti reformtörekvéssel, demokratikus átalakulással szemben ellenséges, elutasító volt. Végeredményben tehát a gazdasági szempontból előnyös monarchiai helyzet az uralkodó és a középrétegek zömére s ezzel együtt a társadalmi tudat fejlődésére antidemokratikus, konzervatív irányban hatott.

A magyar uralkodó és középosztály a dualista Monarchiát fenntartó, integráns erőkhöz tartozott. Ennek ellenére, mind a rendszer megváltoztatására irányuló nemzeti és szociális áramlatokkal szemben tanúsított merev konzervativizmusuk, mind pedig a befolyásuk növelésére irányuló politikájuk hozzájárult a birodalom dezintegrációjához. A politikai irrealitásban, a belátás hiányában, a szubjektív vágyak és a reális lehetőségek közötti konfliktusban a Monarchia mély, objektív ellentmondásai jutottak kifejezésre, amelyek végső soron szükségszerűvé tették a felbomlást. E történelmi drámában azonban a főszerepnek sem ódiuma, sem dicsősége nem illeti meg Magyarországot.*

П. Ханак:

Место Венгрии в Австро-Венгерской монархии. Превалирование или зависимость?

Резюме

•

Мнения историков относительно положения и роли Венгрии в Австро—Венгерской монархии довольно резко расходятся. Большинство иностранных, главным образом, австрийских ученых считает, что соглашение, заключенное между Австрией и Венгрией в 1867 году, явилось победой венгров, что после него Венгрия заняла в империи господствующее положение. В отличие от этого значительная часть венгерских ученых, прежде всего, те из них, кто близко стоял к бывшей партии независимости или воспитывался в ее традициях, воспринимают соглашение с Австрией как акт отказа от национальных устремлений, период же дуализма — как полвека зависимости от Австрии и подчиненности ей. Превалирование или зависимость? — вот тот вопрос, что встает перед историком, который реально и объективно хочет решить вопрос о месте Венгрии в общественно-экономическом и государственном строе монархии, о ее роли в формировании политической истории.

*

Автор прежде всего при помощи агрегатных показателей — главным образом оценок того времени, относящихся к национальному доходу, сравнительных данных и собственных расчетов — исследует действительное экономическое развитие Венгрии. На основе этого анализа он устанавливает, что в период с 1850 по 1913 год экономическое развитие Венгрии шло быстрыми темпами. Существовавшая до того исторически сложившаяся разница в экономическом уровне Австрии и Венгрии не росла, а наоборот, началась проявлятся тенденция к ее выравниванию. Товарооборот, сложившийся между двумя частями монархии, как правило был благоприятен и для Венгрии, цены на селькосохяйственные продукты складывались желательным образом и торговля обеспечивала для обеих сторон значительные компаративные преимущества в расходах. Общая таможенная территория стимулирующе действовала на развитие венгерского сельского хозяйства и расширение

*Ez a tanulmány az 1966 áprilisában tartott bloomingtoni konferenciára (The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: a Critical Appraisal) benyújtott referátum csekély mértékben javított szövege. A javításokra a megfelelő részek jegyzetében rámutatunk. A referátum rövidített formában megjelent az Austrian History Yearbook-ban (1967. Vol. III. Pt. 1. 260—302. l.) Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy: Preponderancy or Dependency? címen.

транспорта, однако на главные отрасли промышленности, причем именно на те отрасли ее, которые органически способствуют развитию всей промышленности в целом, умножают его, она оказывала тормозящее, замедляющее воздействие. Столкнувшись с этим пртиворечием, автор ставит вопрос: какое из этих двух противоречивых воздействий совместной экономики в данный период, в начальный период формирования капитализма, было решающим? Согласно его мнению в этот период первым вопросом повестки дня была не всесторонняя индустриализация, не «промышленная революция», а модернизация сельского хозяйства, создание современного транспорта и капиталистического кредитования, то есть создание предпосылок для «промышленной революции». С этой точки зрения сильней действовали положительные стороны экономического сообщества, такие, как высокая степень мобилизации производственных факторов, главным образом, ввоз капитала или посредничество в получении капиталов, столь необходимых для инвестирования, создания очень дорогостоящей и медленно окупающейся инфраструктуры. Автор указывает также на то, что экономическое сообщество посредством быстрого развития наиболее рентабельных отраслей в известной мере консервировало имеющуюся экономическую, а также вытекающую из нее общественную структуру. В заключение он приходит к тому выводу, что Венгрия не находилась от Австрии в «колониальной» или «полуколониальной» зависимости, как это утверждают многие венгерские историки, в еще меньшей степени можно говорить о том, что она «господствовала» на австрийском рынке, как заявляют известные австрийские ученые, а находилась от Австрии в той зависимости в области разделения труда, в какой более отсталая капиталистическая страна находится от более развитой страны, точнее, находилась в интердепенденции с нею.

Для характеристики политического положения Венгрии — ее зависимости или оказываемого ею влияния — автор использует анализ истории возникновения различных решений на самом высшем (правительственном) уровне. На основе сравнения правовых и действительных моделей вынесения решений на высшем уровне, он приходит к выводу, что Венгрия: *а)* в вопросах чисто внутренних не зависела от Австрии, конституционную независимость ее ограничивало не австрийское правительство, а абсолютистические черты императорской власти; *в)* в вопросах, представлявших «общий интерес», между обеими частями империи возникала интердепенденция и решения определялись имевшимся в данный момент соотношением сил; *с)* в по закону общих вопросах Венгрия зависела от всей империи в целом, от династических сил, представляющих ее составные части. Однако имелось различие в отношении иностранных дел и военных дел. Если на решение первых венгерские руководящие круги всегда оказывали значительное влияние то в военных вопросах принцип дуализма не проводился в жизнь. Эти вопросы до самого конца оставались областью, в которой осуществлялась абсолютная власть императора. Разумеется, отсутствие самостоятельной армии, зависимость от Австрии в военных делах в значительной мере ослабляла конституционные права Венгрии, ее возможности сохранения внутренней независимсоти в случае действительного возникновения конфликта между династией и руководящими слоями Венгрии. Однако такого рода конфликты возникали чрезвычайно редко. И сама армия, по существу, защищала дуалистическую Австро—Венгерскую монархию, а рамках ее — территориальную неприкосновенность Венгрии. Бесспорно, что ценой этому была известная степень политической зависимости, однако большинство правящих классов Венгрии добровольно соглашалось на это, в обмен на защиту территориальной целостности своей страны.

P. Hanák:

La Hongrie dans la Monarchie Austro-Hongroise. Prépondérance ou dépendance?

Résumé

L'avis des historiens est très divergeante concernant la position et le rôle de la Hongrie dans la Monarchie Austro-Hongroise. La plupart des étrangers, les Autrichiens en premier chef trouvent que le compromis du 1867 fut le triomphe des Hongrois, et que, par après la Hongrie avait un rôle dominant dans l'empire. Par contre, la majorité des historiens hongrois en premier lieu ceux ayant été proches de l'ancien Parti de l'Indépendance ou bien élevés dans les traditions de celui-ci considéraient le compromis comme l'acte de renoncement aux aspirations nationales et l'ère de la Double Monarchie comme

le demi-siècle de dépendance et d'assujetissement. Prépondérance ou dépendance? — chaque historien — désireux d'analyser d'une façon réaliste et objectif la position de la Hongrie dans l'ordre socio-économique et étatique de la Monarchie et de voir son rôle dans le déroulement de son histoire politique — doit confronter cette question.

L'auteur entreprend tout d'abord l'analyse de l'effectif développement economique de la Hongrie en se basant sur des indices agregates — avant tout sur des estimations et des relevés de l'époque concernant le revenu national et sur ses propres calculs. Il établit que le rythme de la croissance économique de la Hongrie fut rapide entre 1850 et 1913. La différence de niveau historique existant entre les deux pays ne crut pas — au contraire — une tendence de compensation commençait à se faire valoir.

Les échanges de marchandises entre les deux parties de l'empire représentaient un avantage aussi pour la Hongrie pour la plupart des cas, les prix agricoles étaient favorables et le commerce assurait d'importants avantages de frais comparatifs pour les deux parties. L'union douanière avait une influence stimulante sur la progression de l'agriculture et sur la mise au point des transports en Hongrie, par contre, elle ralentissait, freinait l'essor d'importantes branches d'industrie justement celui des branches favorisant le développement organique de l'industrie, ayant un rôle multiplicateur.

En se heurtant à cette contradiction l'auteur pose la question de la façon suivante: Lequel des deux côtés de l'influence contradictoire de l'union économique était-il plus décisif dans l'époque en question, celle du début du capitalisme. Il lui paraît qu'à cette période non pas l'industrialisation universelle, «la révolution industrielle», mais la modernisation de l'agriculture, la mise au point de la communication conforme à l'époque et des organismes bancaires capitalistes c'est à dire la création des préalables absolus de la révolution industrielle était mise à l'ordre du jour.

De ce point de vue c'étaient surtout les avantages de l'union économique de la Monarchie qui faisaient sentir leur effet: une grande mobilité des facteurs de la production, en premier lieu l'importation et la médiation des capitaux investis avant tout à cette infrastructure très coûteuse à l'amortissement très long. L'auteur démontre aussi le fait que l'union économique avait un rôle conservateur dans le maintien de la structure économique et par contre-coup dans celui de la structure sociale données, par le rapide développement des branches les plus rentables.

Il finit par tirer la conclusion que la dépendance de la Hongrie de l'Autriche n'avait pas de caractère «colonial» ou «semi-colonial» ce que prétendaient plusieurs historiens hongrois, encore moins tient l'opinion des historiens connus autrichiens selon laquelle la Hongrie «régnait» sur le marché de l'Autriche, mais que cette dépendance de l'Autriche prit la forme de répartition du travail entre pays plus et moins développés, plus précisément il s'agissait de l'interdépendance.

*

Pour caractériser la position politique de la Hongrie — sa dépendance ou son influence — l'auteur se sert de l'analyse de la naissance des décisions apportées à l'échelon le plus élevé (gouvernemantal). En comparant le modèle juridique de la constitution de ces décisions à celui du procédé effectif il aboutit à la conclusion suivante:

a) pour les affaires purement intérieures la Hongrie ne dépendait pas de l'Autriche, son autonomie constitutionnelle était limitée non pas par le gouvernement de l'Autriche mais par les traits absolutistes du pouvoir de souverain.

b) pour les affaires dites «d'interêt commun» il y avait une interdépendance entre les deux parties de l'empire. Les décisions apportées étaient définies par des rapports de force du moment donné.

Pour les affaires prescrites communes par la loi, la Hongrie dépendait de la totalité de l'empire, des forces dynastiques qui représantaient l'unité. Mais il faut bien faire la distinction entre les affaires étrangères et la défense nationale. Pendant que les cercles dirigeants hongrois réussissaient toujours à exercer une influence considérable sur les premières ce n'était pas le cas pour la dernière.

Le principe dualiste n'était pas valable pour la défense nationale réservée pendant toute la période au pouvoir absolu de souverain. Bien sûr, le manque d'une armée autonome, la dépendance dans la défense nationale ont considérablement affaibli la défense des droits constitutionnels, l'autonomie intérieure du pays dans le cas de conflit entre la dynastie et les couches dirigeantes hongroises. Mais tel cas s'est rarement produit. Au fond, même l'armée était à la défense de la Double Monarchie y compris l'intégrité territoriale de la Hongrie. Cette dernière coûtait une certaine dépendance politique du pays acceptée volontairement par la majorité des classes dominantes dans l'interêt de la défense de l'intégrité territoriale.

Vida István:

A Független Kisgazda Párt helyzete 1945 nyarán és az augusztusi nagyválasztmány*

A Független Kisgazda Párt a felszabadulás után nagy ambícióval jelent meg a demokratikus közéletben. Abban, hogy elkerülte a polgári liberális ellenzéki pártok és csoportok sorsát, amelyek az ellenforradalmi rendszer szétthullásával zömmel vagy eltüntek a politikai élet színpadáról, vagy ha sikerült is átmenteni magukat, nem tudtak komolyabb tömegbefolyásra szert tenni, mindenek előtt az játszott közre, hogy a második világháború alatt képes volt a politikai viszonyok fejlődésével lépést tartani, politikáját megújítani. A Kisgazda Párt a háború befejező szakaszában kétszeres politikai fordulatot hajtott végre. 1942 őszén — 1943 tavaszán a kisgazda pártvezetés a katonai helyzet alakulásának, elsősorban az angolszász szövetségesek afrikai partraszállásának és a német fasiszta csapatok sztálingrádi vereségének hatására, többéves hallgatás után ismét aktivizálódott, módosítva a háború előtti „kétfrontos" taktikáján, amely egyfelől az ország további fasizálására s a németeknek való kiszolgáltatására törekvő jobb- és szélsőjobboldali erők, másfelől a kommunista és szociáldemokrata munkásmozgalom ellen irányult, politikailag balra nyitott, a háborúból való kilépés s az új, demokratikus Magyarország megteremtése érdekében a németellenes, demokratikus erők, a parasztság, a munkásosztály, a kispolgárság és az értelmiség haladó elemeinek összefogására vett irányt. Az új politikai vonal első jelentősebb eredménye a Szociáldemokrata Párttal 1943 júliusában megkötött pártszövetség volt. Az ellenforradalmi rendszer két évtizedes fennállása óta először fordult elő, hogy a munkásság és a parasztság osztályszervezetei politikai szövetségre léptek egymással, ezzel áttörték a magyar uralkodó osztályok azon politikáját, amely a két dolgozó osztály elválasztására és szembefordítására törekedett; joggal tekinthetjük e történelmi cselekedetet a Horthy-korszak konzervatív politikai rendszere bomlása első jelének.

A Kisgazda Párt társadalmi-politikai kötöttségei, óvatossága, opportunizmusa miatt a háború alatt nem tudott az események irányítója lenni, kétségkívül balratolódott, anélkül azonban, hogy radikalizálódott volna. Az SzDP-FKgP összefogása nem bizonyult elég hatékonynak, nem volt képes — alulról nyomást gyakorolva — a magyar uralkodó köröket a szovjetellenes háborúból való kilépésre kényszeríteni. A Kisgazda Párt bátran kiállt az esztelen vérontás, a háború és az ország németeknek való kiszolgáltatása ellen, de a néptömegek mozgósításának eszközéhez nem mert nyúlni. 1944. március 19-e után a Kisgazda Párt is illegalitásba vonult. Ekkor következett be újabb politikai fordulata. Aktív szerepet vállalt az antifasiszta ellenállási mozgalomban, a kommunisták-

* Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.

kal együtt részt vett a Magyar Front létrehozásában, elfogadta annak programját. A kisgazdák az ellenállási mozgalom polgári szárnyán helyezkedtek el; felléptek a radikális baloldali törekvések ellen, helytelenítették paraszti körökben a fegyveres ellenállás szervezését. A Magyar Felkelés Felszabadító Bizottságának létrehozása 1944 őszén a kommunisták és Bajcsy Zsilinszky Endre kezdeményezésére történt, abba más kisgazda vezetők alig kapcsolódtak be.

Az, hogy a Kisgazda Párt képes volt politikailag megújulni, balrafordulni, nemcsak a szociáldemokratákkal, hanem a kommunistákkal való együttműködést is vállalni, biztosította számára, hogy ott lehetett az új demokratikus rend bölcsőjénél; a megalakuló Függetlenségi Front tagjaként majd másfél évtizedes ellenzékiség után részese lett a hatalomnak. Az újjáéledő Kisgazda Párt vezetői helyesen ismerték fel, hogy a rombadőlt ország helyreállítása, az új demokratikus Magyarország megteremtése csak a legszélesebb nemzeti összefogás alapján valósítható meg. Ezért elfogadták a nemzeti egység politikáját, vállalták a demokratikus erőkkel való összefogást, magukévá tették a Függetlenségi Front programját. Támogatták az Ideiglenes Nemzeti Kormány kül- és belpolitikáját. Helyeselték a fasiszta Németországgal való szakítást; egyetértettek a felszabadító hadműveletekben való részvétellel, közreműködtek a nemzeti hadsereg felállításában. Bár az agrárkérdés megoldásának miként jét és ütemét tekintve a párton belül komoly nézeteltérések voltak, a Kisgazda Párt végül is elfogadta a NPP és az MKP földreformtervét, s részt vett annak végrehajtásában.

A kisgazda vezetők azzal együtt, hogy bekapcsolódtak a napirenden levő nemzeti feladatok megoldásába, elégedetlenek voltak a FKgP helyzetével: a párt részesedése a kormányzati hatalomból viszonylag szűkkörű volt. Az Ideiglenes Kormányban mindössze két kisgazda miniszter foglalt helyet, az Ideiglenes Nemzetgyűlés 230 mandátuma közül a FKgP mindössze 55-öt vallhatott magáénak. A felszabadult területeken 1944 őszén, 1945 tavaszán létrejött Nemzeti Bizottságok és más népi szervek, a helyi törvényhatósági bizottságok paritásos alapon szerveződtek, s azokban, néhány helységtől eltekintve, nem rendelkezett többséggel. A politikai és kormányzati hatalom eloszlása objektíve kifejezte az első hónapokban kialakult politikai erőviszonyokat.

A vezető kisgazda pártkörök teljesen más politikai helyzetre készültek fel, mint ami bekövetkezett. Azt remélték, hogy a magyar uralkodó osztályok vezető csoportjainak sikerül kiugrani a szovjetellenes háborúból, s szakítani a pusztulás szélén álló fasiszta Németországgal. Vagy ha a Horthy-rendszert nem is sikerül nagyobb megrázkódtatás nélkül átmenteni, az ország az angolszász hatalmak katonai megszállása alá kerül. Arra számítottak, hogy mindkét esetben a politikai örökség az ölükbe hull, s a háború befejeződése után megalakuló új kormány a FKgP—SzDP pártszövetségre fog épülni.[1] Arra, hogy Magyarországról a szovjet hadsereg fogja kiűzni Hitler csapatait, alig gondoltak, s csak megkésve, az utolsó pillanatban próbáltak kapcsolatot teremteni a Szovjetunióval. Nem sejtették, hogy a szovjet hadsereg csapásai alatt az ellenforradalmi rendszer széthullik, a hagyományos osztályrend felborul, a

[1] Tildy Zoltán egy 1946-ban írt, de csak halála után külföldön megjelent tanulmányában maga is beismerte: „Kétségtelen azonban, hogy a magyar politika a háború utolsó éveiben, de még inkább a német megszállás alatt, nem a mai helyzetre készült fel, hanem a Kisgazda Párt és a szociáldemokrata együttműködés alapjaira gondolta felépíteni a jövendő Magyarországot." Új Látóhatár, 1962. 1. sz. 26. l.

felszabadított területeken hatalmas demokratikus népmozgalom bontakozik ki.

Az indulás körülményei, az, hogy a Kisgazda Párt nem rendelkezett a politikai életben igényeinek megfelelő pozíciókkal, komoly mértékben befolyásolta későbbi magatartását. A pártvezetőség az első perctől kezdve arra törekedett, hogy a debreceni periódusban kialakult hatalmi viszonyokat megváltoztassa, s ha nem is kizárólagos, de a korábbinál hatékonyabb befolyásra tegyen szert. A politikai és kormányzati hatalom újraelosztására viszont csak egyetlen lehetséges út mutatkozott: a parlamenti választások megtartása s azokon a győzelem megszerzése. A kisgazda pártvezetés fő taktikai célja ezért a parlamenti választások mielőbbi megnyerése volt, s egész tevékenységét e célnak rendelte alá.[2]

Ahhoz, hogy a FKgP a választásokon sikerrel szerepelhessen, mindenekelőtt a szervezeteit kellett kiépítenie, tömegbefolyását kellett kiszélesítenie. A párt a felszabadulás előtt nagyjából egységes társadalmi bázissal rendelkezett, elsősorban a birtokos parasztság politikai szervezete volt. Már a háború alatt megpróbálta tömegbázisát a polgári rétegek felé kiszélesíteni, de akkor eredménytelenül. A nagy fordulat a felszabadulás után következett be: a pártvezetőség az első perctől kezdve lemondott az osztályalapon való szervezkedésről, s a párt zászlaja alá kívánta toborozni a birtokos parasztság mellett a kis- és nagypolgárság, az állami bürokrácia, valamint az értelmiség jelentős részét.

A Kisgazda Párt szervezeti kiépülése három szakaszra bontható. A szervezkedés 1944 őszén — 1945 elején a Tiszántúlon, a Duna Tisza közén és Dél-Dunántúlon kezdődött, s a háború okozta nehézségek ellenére hamarosan nekilendült. Az Alföldön a Kisgazda Párt viszonylag gyorsan behozta lemaradását, s hamarosan nagy tömegbefolyásra tett szert. Dél-Dunántúlon szervezeti fejlődését tekintve megelőzte koalíciós társait, közöttük a Kommunista Pártot. E területeken a kisgazdamozgalom gyors kiépülése azzal függött össze, hogy itt a FKgP-nak komoly hagyományai voltak, helyi kádereinek nagy része itt élt, akik a harcok elülte után öntevékenyen azonnal kezükbe vették a szervezkedés irányítását. Ugyanakkor, elsősorban az Alföldön, a politikai ellentétek, a baloldali pártok ereje és befolyása is serkentette a kisgazdákat. Budapesten a szervezkedés már 1945. január 18-a, Pest felszabadulása után megkezdődött, s február közepére valamennyi kerületben működtek a helyi pártközpontok. A főváros elővárosaiban a kisgazdapárti agitáció március – április folyamán bontakozott ki. A Kisgazda Párt szervezeti fejlődése az ország teljes felszabadulása után újabb lendületet vett. Ekkorra már újjáalakultak a párt országos vezető szervei, amelyek összefogták, s a korábbiaktól eltérően egységes elvek alapján irányították a szervező, agitációs és propaganda munkát. 1945 április – május folyamán a Nyugat-Dunántúlon, a Kis-Alföldön, az ország középső megyéiben s Észak-Magyarország nagy részében a helyi pártcsoportok létrehozása meggyorsult. E területeken a FKgP a helyén maradt régi közigazgatás, az egyház és a falusi értelmiség támogatásával megelőzte a munkáspártokat, s különösen a nyugati határ menti megyékben hónapokig szinte monopolhelyzetben volt.

[2] „Én az első célnak az új magyar politikában a választások elérését láttam" — jelentette ki Tildy Zoltán 1946 januárjában. A Független Kisgazda Párt képviselői csoportja ülésének jegyzőkönyve. 1946. jan. 29.

1945 június—júliusára a Kisgazda Párt szervezeti kiépülése lényegében befejeződött; az ország helységeinek 80—85%-ában rendelkezett szervezetekkel; taglétszáma elérte a kb. 600—800 000 főt. Különösen nagy befolyással rendelkezett a Dunántúlon, a Tiszántúlon és a Duna—Tisza közén.

Szervezeti kereteinek létrejöttével lezárult a FKgP tömegpárttá válásának első szakasza. Társadalmi összetételében jelentős változások kezdődtek. Amíg a Kisgazda Párt a felszabadulás előtt lényegében „középparaszti" jellegű volt, mert elsősorban a hagyományos kisgazda réteget, a 10—50 kh-asokat tömörítette, — bár soraiban tudhatta helyi viszonyoktól függően az agrárproletariátus és a szegényparasztság egy részét, valamint a tőkés gazdagparasztság egyes csoportjait — most paraszti jellegét kezdte elveszteni. A birtokos parasztság mellett megjelentek a nagypolgárságnak, az „úri középosztály" maradványainak, elsősorban az állami bürokráciának, a polgári értelmiségnek, a városi és falusi kispolgárságnak különböző csoportjai. E társadalmi rétegek nagyarányú beáramlása azonban csak később, a választások idején következett be.

A Kisgazda Párt tömegpárttá válásával egyidejűleg megkezdődött belső politikai irányzatainak kialakulása is. Bár e folyamat később válik felismerhetővé, a politikai események megértéséhez röviden jellemeznünk kell. A párt baloldalán az Ortutay Gyula—Oltványi Imre vezette polgári értelmiségiek csoportja és Dobi István hívei helyezkedtek el. Politikai nézeteik nagyon közel álltak a Kommunista Párt elképzeléseihez, a népi demokráciát tartották eszményképüknek. A Kisgazda Párt jobboldalának társadalmi bázisát a nagyburzsoázia, az állami bürokrácia, a polgári értelmiség egy része és a tőkés gazdagparasztság alkotta. Társadalmi-politikai ideálját a Horthy rezsimnél liberálisabb berendezkedésű, a nyugati polgári demokráciákhoz hasonló politikai rendszer képezte, politikai ideológiája a polgári liberalizmus hazai viszonyoknak megfelelő konzervatív változata volt. Középütt a Nagy Ferenc—Kovács Béla—Varga Béla vezette birtokos paraszti szárny helyezkedett el, amely elsősorban a polgárosodni akaró közép- és gazdagparasztság érdekeit képviselte, de hangot adott általános paraszti követeléseknek is.

A Kisgazda Párt 1945 április—május folyamán kezdett magához térni, ekkor bontakozott ki nagyobb arányban politikai tevékenysége. Hamarosan egyre inkább elkülönült koalíciós partnereitől: a polgári-paraszti demokrácia hirdetőjévé vált, integrálni igyekezett nemcsak a közép- és gazdagparasztság, hanem valamennyi polgári réteg érdekeit is. A nagyburzsoázia, az állami bürokrácia s a reakciós középrétegek beáramlása és aktivizálódása a párt politikai munkájában, agitációs és propaganda tevékenységében is éreztette hatását. A Kisgazda Párt agitációját a magántulajdon védelme, a nacionalista jellegű nemzeti összefogás hirdetése, parasztsovinizmus, s egyre erősödő kommunista-ellenesség jellemezte.

A politikai erőviszonyok átmeneti balratolódása 1945 kora nyarán; az Ideiglenes Kormány átalakítása

1945 nyarára lényegében befejeződött a politikai pártok szervezeti kiépülése, kialakult a magyar népi demokrácia pártpolitikai struktúrája. A Függetlenségi Front a négy jelentősebb pártot tömörítette magába, míg a kisebb pártok vagy feladták önállóságukat, vagy függetlenségük birtokában

elsorvadtak. (A Polgári Demokrata Pártot de facto kizárták a koalícióból.) E pártpolitikai struktúra jellemző vonása az volt, hogy a pártok egymáshoz való viszonya nem fejezte ki egyértelműen az osztályok egymáshoz való viszonyát, a pártok szembenállása nem jelentette az osztályok szembenállását. Amíg a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt a munkásosztály, az agrárproletariátus és a szegényparasztság, a városi és falusi kispolgárság képviselőit fogta össze, s a Nemzeti Parasztpárt az agrárszegénység, a nincstelenek, szegényparasztok és újonnan földhözjuttatottak gyülekező helye lett, addig a Kisgazda Párt zászlaja alatt a közép- és gazdagparasztság mellett a volt uralkodó osztályok és maradványaik, a nagyburzsoázia, az állami bürokrácia, a polgári értelmiség és a városi kispolgárság különböző csoportjai álltak össze. Ennek következtében a társadalmi politikai ellentétek nemcsak, sőt nem is elsősorban a kormánykoalíció és az azon kívül elhelyezkedő konzervatív-jobboldali erők között, hanem a Függetlenségi Fronton belül, és a különböző egymással szembenálló érdekű társadalmi rétegeket egyesítő Kisgazda Pártban alakultak ki.

A Kisgazda Párt nagyarányú szervezkedése, agitációja, a párt burzsoá jobbszárnyának kialakulása 1945 kora nyarán a politikai élet felső szintjén is éreztették hatásukat. A politikai mozgás megélénkülése nemcsak a koalíciós partnerek egymáshoz való viszonyának a felszinen addig észre nem vehető romlásában jelentkezett, hanem kormányzati problémákat is okozott. Az ütközés legfontosabb tárgyát az új népi demokratikus rendszer erőszakszervezete, a rendőrség képezte. A rendőrséggel kapcsolatos - főleg a Kisgazda Párt részéről elhangzó panaszok orvoslására az Ideiglenes Kormány megbízásából a jobboldali szociáldemokrata Valentiny igazságügyminiszter javaslatokat dolgozott ki. Ezek azt célozták, hogy átszervezésekkel és új politikai nyomozószerv felállításával a rendőrség irányítását kivegyék a Kommunista Párt ellenőrzése alól. Valentiny tervezetét a minisztertanács 6 : 4 arányban elfogadta. A kommunista miniszterek a javaslat ellen foglaltak állást, a szociáldemokraták szavazatai megoszlottak, míg a kisgazdák támogatták az előterjesztést. Gerő Ernő, az MKP nevében azonnal bejelentette, hogy a szavazás eredményét nem fogadja el, s a párt követelni fogja annak megváltoztatását.[3] A nézeteltérések másik forrását az 1945 évi terménygabona beszolgáltatás miként je alkotta. Az egykori horthysta csendőr-tábornok, Faraghó Gábor vezette közellátási minisztérium kidolgozott egy rendelettervezetet a kenyérgabona kötelező beszolgáltatására, amely szerint az új termésből a személyes szükségletek kielégítésére szolgáló mennyiségen felül mindent be kellett volna szolgáltatni. Vásáry István kisgazda pénzügyminiszter viszont a földadó terményben történő rendezésére készített egy javaslatot, amely a Faraghó-féle tervhez hasonló elképzeléseken alapult. A Kommunista Párt politikai megfontolásból ezekkel az elgondolásokkal nem értett egyet. A párt jól tudta, hogy a teljes beszolgáltatás a parasztság nagy részét eltávolította volna az új demokratikus rendszertől, hisz a parasztgazdaságok legérzékenyebb pontját, a jövedelmezőségét érintette. Ehelyett a terménybeszolgáltatás progresszív alapon való kivetése mellett foglalt állást, olyképpen azonban, hogy az egyetlen parasztréteg számára se jelentse terményei teljes elvételét. A progresszivitás bevezetésével a szegény- és kisparasztság, általában az újonnan földhöz juttatottak

[3] Az MSzMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének Archivuma. (A továbbiakban PI. Arch.) Mikrofilmtár. KV. 77.

helyzetén kívánt javítani, hogy e rétegek így is érezzék a népi demokrácia közvetlen segítségét.[4] Az 1945. július 1-én megjelent rendelet az MKP elképzeléseit tartalmazta.

A belpolitikai helyzet alakulása 1945 május–júniusában arra késztette a Magyar Kommunista Párt vezetőit, hogy részben módosítsanak a párt irányvonalán és az újjáépítés mellett nagyobb figyelmet szenteljenek a politikai kérdéseknek. A kommunisták világosan felismerték az osztályerőviszonyokban végbemenő változásokat, s tisztában voltak annak politikai következményeivel. Helyesen látták, hogy a FKgP jobboldala az, amely a politikai életben képviseli és kifejezésre juttatja a polgári rétegek törekvéseit. Bár a FKgP konzervatív polgári jobbszárnya még viszonylag szervezetlen, kialakulatlan volt, az ellene való fellépés mégis éppen dinamizmusa, rohamosan növekedő befolyása, potenciális veszélyessége miatt indokolt, s nem elsietett lépés volt. A kommunista sajtó 1945 június végétől kezdve egyre erőteljesebben bírálta a FKgP vezetőinek közéleti állásfoglalásait s a belpolitika egyes negatív jelenségeit. Az MKP mindenek előtt a demokratikus pártok összefogását kívánta megszilárdítani, s azokkal együtt szándékozott harcba indulni az újjáéledő konzervatív és jobboldali erők ellen. A párt Politikai Bizottsága 1945. július 5-én határozatot hozott, hogy a Szociáldemokrata Párttal szorosabbra kell fűzni a kapcsolatokat, tisztázni kell a vitás kérdéseket. Ugyanakkor érintkezésbe kell lépni a Kisgazda Párt balszárnyával és centrumával, s segítségükkel el kell szigetelni a párt burzsoá jobboldalát.[5]

Még aznap, július 5-én, sor került a két munkáspárt vezetőinek találkozójára. Az MKP kérte az SzDP baloldali vezetőit, hogy a párton belül lépjenek fel az egyre inkább teret nyerő jobbszárny ellen, s az ellene vívott harcban – elvi alapként – az MKP-hoz és a népi demokráciához fűződő viszonyt tekintsék. Egyben kérte őket arra is, hogy foglaljanak állást a Valentiny-ügyben s a Kommunista Párttal való együttműködés kérdésében. Az SzDP vezetői hosszabb vita után – kölcsönösen tett engedményekkel – elfogadták a Kommunista Párt álláspontját.[6] Megállapodtak abban, hogy a két munkáspárt szorosabbra fűzi együttműködését, a pártvezetőségek között közvetlen kapcsolatot építenek ki; a szakszervezetek kérdésében mindkét fél érdekeit kielégítő megoldást keresnek. Az SzDP hozzájárult Valentiny Ágoston igazságügyminiszter visszahívásához, míg az MKP közölte: felmenti Zöld Sándor kommunista belügyi államtitkárt, a rendőrség vezetőjét,[7] akit a koalíciós pártok erősen támadtak, és felelőssé tettek a rendőrségen uralkodó állapotokért.

A Kisgazda Párt belpolitikai aktivizálódása, tömegbefolyásának gyorsütemű növekedése hatalmi helyzetének valamelyes megerősödését eredményezte. 1945. június 24-én az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe küldendő új képviselők megválasztásakor a párt kapta az összes pártok közül a legtöbb mandátumot, szám szerint 51-et. Ez ugyan nem jelentett komoly előretörést, mert a baloldali pártok összesen így is 38-cal több képviselőt küldhettek a nemzetgyűlésbe, ahol így a baloldal fölénye megmaradt. A kisgazda körök azonban a mandátumok viszonylag nagy számát első komolyabb politikai sikerüknek

[4] PI. Arch. Mikrofilmtár. KV. 79.
[5] PI. Arch. Mikrofilmtár. PB. 1/2–4.
[6] PI. Arch. Mikrofilmtár. KV. 77.
[7] PI. Arch. 253/1–2.

könyvelték el, nagyra értékelték, hogy mindössze 8 képviselővel rendelkeztek kevesebbel, mint az MKP. A 122 kisgazda képviselő közül kb. 60–62-en kerültek ki a parasztság soraiból, zömmel a hagyományos kisgazdarétegből, mindössze két földmunkás volt közöttük. A 46–48 értelmiségi többségét az ügyvédek tették ki (18 fő), a 10–12 egyéb foglalkozású között 4 tőkés vállalkozót, 2 tőkés érdekeltség vezető tisztviselőjét, néhány kisiparost és egy vasmunkást találhatunk.[8] A képviselők összetétele ekkor még nem tükrözte eléggé a párt társadalmi összetételében zajló változásokat.

A belpolitikai élet eseményei, a polgári rétegek kezdődő aktivizálódása és beáramlása a Kisgazda Pártban is éreztették hatásukat. Az MKP vezetői számtalanszor figyelmeztették Tildy Zoltánt, a FKgP ügyvezető alelnökét és környezetét a jobboldali erők beszivárgásának politikai következményeire, ők azonban elhárították a kommunisták aggodalmait és kérték, ne avatkozzanak be a párt belső ügyeibe, mert ezzel csak a balszárny helyzetét nehezítik meg.[9] A kisgazda pártvezetés lebecsülte a jobboldali polgári rétegek megjelenésében rejlő veszélyeket, s nem ismerte fel e vonatkozásban sem a politikai fejlődés tendenciáit.[10]

A valóságban azonban a párton belüli helyzet már 1945 június első napjaiban válságjeleket mutatott; kiderült, hogy csaknem minden lényeges gazdasági és politikai kérdésben a párton belül komoly nézeteltérések vannak, az ellentétek kis híján felszínre törtek. A pártvezetőség június elejei ülésén egy nem különösebben fontos ügyben majdnem leszavazták Tildyt, s csak nagy diplomáciai közbenjárással lehetett a vihart elkerülni. A kisgazda pártvezérrel elégedetlenkedők a nyílt támadás terveivel foglalkoztak. Így pl. egy egyébként jelentéktelen személy, Wittenberg István, aki a felszabadulás előtt az egykori Gömbös-párti Zsitvay Tibor volt igazságügyminiszter környezetéhez tartozott, a Polgári Demokrata Párt lapjában, a Világban, nyílt levelet akart megjelentetni Tildy és csoportja ellen. Az akcióra azonban nem került sor, mert egyrészt erről baráti köre lebeszélte, másrészt a Világ nem volt hajlandó a provokációnak teret adni.[11]

Tildy Zoltán és a szűkebb pártvezetés június második felében kezdett felfigyelni a párt belső helyzetére.[12] Ekkor döbbennek rá, hogy az MKP

[8] Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Bpest. (é. n.) Atheneum. 780. l.

[9] „Tildyt . . . mi rendes demokratának tartjuk, de megeshet, hogy saját pártjában kisebbségben marad" — figyelmeztetett már 1945 április közepén Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára. PI. Arch. Mikrofilmtár KV. 63.

[10] Tildy Zoltán 1945 május végén még arról beszélt, hogy: „Nem számítunk azokra a párttagokra, akik azt hiszik, hogy a Független Kisgazda Párt arra való, hogy visszatérjen az a világ még egyszer Magyarországon, amely világ vezetői gyengének bizonyultak és bűnösnek bizonyultak a vezetésben. *Mi a pártunkon belül is, ha rá kerül a sor, ha felismerjük a nyomát annak, hogy a reakció meg akarja vetni a lábát, minden ilyen kísérlettel szembeszállunk. Ha valaki ebben az országban folytatja a politikai harcot a nyilas világ és a nácizmus ellen, a Kisgazda Párt az.*" (Kiemelés az eredetiben.) Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt Pártértesítője. A 14 fővárosi kerület számára. Bpest. 1945. Összeáll.: Balogh András. 15. l.

[11] PI. Arch. MKP 2/5–8.

[12] A pártvezetőséghez sorra érkeztek a jelzések, amelyek felhívták figyelmét a párt helyzetére. Az 1945 előtt Eckhardt környezetéhez tartozó Némethy Jenő a következőket írta Tildyhez küldött levelében: „Nincs demokrácia abban a pártban, bármennyire hangoztatja is, amelynek határozott, minden tag által elismert szervezeti szabálya, alkotmánya nincs, ahol az ügykörök és hatáskörök szabályozva nincsenek, ahol a hatáskörök néha koncentrikusak, néha kereszteződnek. Ez az állapot jó volt addig, amíg kis párt voltunk, mikor mint insurgensek vettünk részt egy-egy időközi

figyelmeztetése nem volt alaptalan. Határozottabb lépésekre azonban csak azután kerül sor, hogy a baloldali sajtó bíráló hangneme megerősödött. Június 28-án leváltják Arany Bálintot, a konzervatív jobboldali fajvédő titkos szervezet, a Magyar Közösség egyik vezetőjét, a budapesti szervezési osztály éléről, amikor kiderült róla, hogy a Honszeretet Egyesületben viselt tisztsége miatt a párt igazoló bizottsága nem igazolta. Fegyelmi eljárást indítanak a munkáspártok által sokszor kifogásolt egykori fajvédő politikus Korodi Katona János, a FKgP VIII. kerületi elnöke ellen, felelősségre vonják Pongrácz Aladárt, Dinnyés Lajos bizalmasainak egyikét, aki soviniszta kijelentéseket tett, s ezzel ártott az ország külpolitikai érdekeinek. Felmentik Morelli Ginot, a FKgP IX. kerületi elnökét, aki a felszabadulás előtt a kormánypárt, a MÉP helyi vezetője volt. Napirendre került Vásáry István helyzete is. A konzervatív, a koalíciós viszonyokat nehezen tűrő, élesen kommunista-ellenes Vásáry komoly tehertételt jelentett a kisgazda politika számára. A pártvezetőség hosszú belső harcok után végül is úgy döntött, hogy visszahívják az állami megbizatásából. A döntésben valószínűleg szerepet játszottak a Tildy és Vásáry közötti személyes ellentétek is.[13]

A koalíciós partnerek közötti feszültség a felszínen egyelőre alig látható növekedése, a pártok eltávolodása egymástól aggodalmat keltett vezető kisgazda pártkörökben. Tildy Zoltán meg is kérdezte Rákosi Mátyást, hogy az MKP bírálóbb hangvétele nem azt jelenti-e, hogy a munkáspártok nem tartanak tovább igényt a FKgP közreműködésére.[14] A kisgazda vezetők a nyilvánosság előtt igyekeztek a pártnak a Függetlenségi Fronthoz való feltétlen lojalitását hangsúlyozni. A kitűnő taktikai és politikai érzékkel rendelkező Balogh István felismerve a koalíción belül megbomló egyetértést, sietett elejét venni az ellentétek kiéleződésének. 1945. június 29-én Szegeden elmondott beszédében feleleventette a „szegedi kézfogást", az 1944 őszi indulást, amikor még teljes volt az összhang a pártok között. A demokratikus pártok fenntartások nélküli összefogásának fontosságát hangoztatta, és nehezményezte az MKP fellépését, valamint a meginduló sajtótámadásokat.[15] Néhány nap múlva Balogh István lapja, a Magyar Nemzet, amely később a FKgP jobbszárnyának egyik szócsöve lett, megismételte a hűségnyilatkozatot a „szegedi kézfogás" mellett.[16]

•

választáson, ahol néha győztünk, sokszor kikaptunk, de mindig jól verekedtünk. Ma országos párt vagyunk, az ország legnagyobb pártja, az ország egyetlen reménysége. Rendes hadsereggé kell átalakulnunk. Ha ez nem sikerül, a választások elé, ahol az ország sorsa is eldől, csak aggodalommal nézhetünk." PI. Arch. 285 f. 2/22. Dr. Némethy Jenő levele Tildy Zoltánhoz. 1945. jún. 6.

[13] Sulyok Dezső 1945 nyarán tájékoztatta Tildyt Vásáryval folytatott megbeszéléséről és ismertette Vásárynak a baloldal és a Kommunista Párt előretörése miatt keletkezett aggodalmait. Tildy a következővel zárta a beszélgetést: „Láthatóan az öreg szamár már teljesen szenilis, olyannyira, hogy ott is rémeket lát, ahol egyáltalán nincsenek." *Sulyok Dezső:* Zwei Nächte ohne Tag. Zürich. 1948. 49. l.

[14] PI. Arch. Mikrofilmtár. KV. 77.

[15] Balogh István többek között kijelentette: „Azt mondottuk, minden párt valamit ideiglenesen felad saját programjából csak azért, hogy áldozatot hozva bár, létrejöjjön a magyar demokratikus erők egysége (éljenzés és taps). Tehát most is a pártoknak egymást így kell megbecsülni, és így kell elbírálni, amit tesznek. Előfordul, valami olyan jelenség mutatkozik, amelyet ennek vagy annak a pártnak tulajdonítunk. Nem kell mindjárt a pártot inzultálni, vádolni. Elkerülhetetlenek a hibák, mindenki csinál hibát, de ha mi csak a hibát látjuk, csak a tévedést látjuk, akkor egy torz képet kapunk, nem pedig a valóságot." Magyar Nemzet, 1945. júl. 1.

[16] Magyar Nemzet, 1945. júl. 5.

A magyar demokrácia két nagy pártja közötti viszony 1945 július elejére azonban nemcsak a pártvezetés szintjén, hanem — csaknem országszerte — közép- és alsószinten is megromlott. „A Kisgazda Párttal a valóságban nem működünk együtt — hangzik a MKP Miskolci Területi Bizottságának jelentése. Részletkérdésekben meg tudunk velük egyezni (törvényhatósági bizottság összeállítása), főleg személyi kérdésekben. Nincs együttműködés az újjáépítés kérdésében, ahelyett, hogy együttműködnének, szétforgácsolják erőinket."[17] A MKP Győri Területi Bizottsága is arról tudósít, hogy: „Viszonyunk velük eléggé feszült . . ."[18] A Dunántúlon Vas, Somogy, Zala megyékben lényegében megszakadt a kapcsolat a két párt helyi vezetői között. Baranyában a MKP-nak a megyei kisgazda politikusokkal, akik jórészt parasztemberek voltak, jó kapcsolat alakult ki, de a polgári elemeket tömörítő pécsi városi tagozattal a kommunisták állandóan harcban álltak. A falvakban, mind Baranyában, mind Tolnában, számos helyen a Kisgazda Párt támogatta a Kommunista Párt törekvéseit.[19] A Tiszántúlon valamivel jobb volt a kommunista—kisgazda viszony. Ennek ellenére pl. az MKP Debreceni Területi Bizottsága a kapcsolatok lazulásáról számolt be, noha a helyi kisgazda szervezetek némelyikével továbbra is együtt tudtak működni.[20] Dél-Magyarországon és Szegeden némileg szintén romlott a helyzet, bár főleg a mezőgazdasággal összefüggő kérdésekben rendszerint közös nevezőre jutottak.[21]

A Magyar Kommunista Párt 1945 július elején kezdeményezéseket tett a két párt kapcsolatainak normalizálására; javaslatára a pártok megbízottai 1945. július 6-án közös értekezletet tartottak. Az MKP küldöttsége közölte Tildyékkel, hogy a fiatal magyar demokrácia további sorsa szempontjából veszélyes dolognak tartja, hogy a FKgP-ban zavartalanul erősödik a polgári jobboldal. Kifogásolta, hogy főleg Budapesten a Polgári Tagozaton keresztül sok reakciós jobboldali elem lép be, a budapesti vezetőség kezd azok hatása alá kerülni, s abban a demokratikus gondolkodású politikusok háttérbe szorulnak. Követelték, a pártvezetés csináljon rendet a párt portáján, figyelmeztetve arra, hogy az egész nemzet érdeke, hogy a FKgP ne kerüljön a soraiba özönlő jobboldali polgári rétegek vezetése alá. Kisgazdapárti részről megpróbálták vitatni a kommunisták által kifogásoltakat, tagadták, hogy a pártban jobb- és balszárny lenne. Hosszas vita alakult ki a „reakció" elleni harc értelmezése körül. Végül is elfogadták az MKP álláspontját, hogy a Kisgazda Párton belül is fel kell lépni a régi rendszer hívei ellen. A kommunista politikusok tarthatatlannak minősítették azt a helyzetet, hogy ha az MKP támad egy jobboldali figurát, s az illető belép a FKgP-ba, ezzel megszűnik felelősségrevonásának lehetősége. Tildyék közölték, hogy már előzőleg visszahívták a baloldal által súlyosan elmarasztalt Vásáry Istvánt. A Kommunista Párt vezetői bírálták a FKgP-nak az újjáépítéssel kapcsolatos magatartását is. Nehezményezték, hogy a kisgazdák nem tekintik azt központi feladatnak; szóvátették Varga Béla nevezetes nyilatkozatát, amelyben kétségbevonta, hogy a magyar nép saját erejéből helyre tudja állítani az országot. A jelenlevő kisgazda poltikusok, ha nem is túl nagy meggyőződéssel, de lényegében elutasították Varga Béla

[17] PI. Arch. 2/5—16.
[18] PI. Arch. 2/5—20.
[19] PI. Arch. 2/5—18. Idézi: *Fehér István:* Politikai küzdelmek Dél-Dunántúlon. 1945—1946. Kandidátusi disszertáció kézirata. 298. l. MTA Könyvtára. Kézirattár.
[20] PI. Arch. 2/5—24.
[21] PI. Arch. 2/5—18.

álláspontját. A két párt tárgyalásának fontos pontját képezte a demokratikus rendőrség helyzete. A kisgazda vezetők szerint a karhatalom még mindig nem áll hivatása magaslatán, sőt újabb kielengési hullám kezdődött; nagyon sok helyen parasztembereket, a párt helyi vezetőit zaklatják, bántalmazzák s nem egyszer — okkal — ok nélkül, — internálják. Az MKP képviselői nem fogadták el ezt az elemzést, bár elismerték, hogy a rendőrség tevékenységében változatlanul sok bírálható mozzanat van. A kommunisták követelték, hogy a FKgP lépjen fel erélyesebben a korrupció ellen.[22]

Rendezésre várt a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazda Párt kapcsolata is. A háború után a két párt vezetői között az érintkezés felvétele nagyon nehézkesen indult, annak ellenére, hogy Nagy Ferenc 1945 február elején Marosán Györggyel Debrecenben folytatott tárgyalásai során közölte: a FKgP az SzDP-vel kötött megegyezést változatlanul állja, s két hét múlva a Szociáldemokrata Párt vezetője, Szakasits is megerősítette: a maguk részéről szintén tartják a korábbi megállapodásokat.[23] A két párt között a kormánykoalíción belül szorosabb együttműködés nem alakult ki. Kivételt képezett néhány vidéki város, elsősorban Pécs, Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza, ahol a jobboldali szociáldemokrácia befolyása hatékonynak bizonyult, s a helyi SzDP az MKP-val szemben a kisgazdáknál keresett és rendre talált is menedéket.[24] Tildy és a párt balszárnya elsősorban a Kommunista Párt felé fordult, s azzal kívánt együttműködni. A jobboldali és a centrumhoz tartozó kisgazda pártkörök rossz szemmel nézték, hogy az SzDP egységfrontra lépett a Kommunista Párttal, s nem sietett a FKgP – SzDP szövetséget újjáéleszteni. Nagy Ferencék nem mondtak le a szociáldemokrácia megnyeréséről, bár maguk sem szorgalmazták túlzottan a kétoldalú együttműködést. Az SzDP-t nem ellenfélnek, hanem bizonyos mértékig potenciális szövetségesnek tekintették. A kisgazdák a háború alatt elsősorban a jobboldali szociáldemokratákkal tartottak fenn jó viszonyt, ők azonban 1945 első felében háttérbe szorultak a munkáspárt vezetőségében, s ez is nehezítette a kapcsolatok ápolását.

A Szociáldemokrata Párt, jóllehet a munkásegységfront megszilárdítását tekintette elsőrendűen fontosnak, kezdetben nehezményezte, hogy a kisgazdák elsősorban az MKP körül forgolódnak. Később azonban, amikor egyre világosabb lett a FKgP felduzzadása, társadalmi összetételének megváltozása, Szakasitsék bizalmatlanokká kezdtek válni, s visszahúzódtak, arra azonban vigyáztak, hogy a teljes elhidegülés ne következzék be.

A mindkét fél részéről elhangzó kölcsönös felajánlkozások és hűségnyilatkozatok ellenére a két párt gyakorlati együttműködése 1945 tavaszán, kora nyarán nem sokat javult.

A július 10-én megtartott közös értekezleten a két párt viszonyának rendezésén kívül szóbakerültek a magyar belpolitika általános kérdései is. Az SzDP vezetői élesen bírálták a FKgP tevékenységében megjelenő jobboldali mozzanatokat, s maguk is határozottabb cselekvésre ösztönözték Tildyéket a saját pártjuk konzervatív-antikommunista elemei ellen.[25]

[22] PI. Arch. Mikrofilmtár. KV. 77.

[23] Ld.: Tiszántúli Népszava, 1945. febr. 2., és Népszava, 1945. febr. 20.

[24] Az SzDP pécsi titkársága a következőket jelentette a FKgP-tal való együttműködésről 1945 áprilisában: „Együttműködésünk ezzel a párttal mindeddig zavartalan és igen sok esetben eredményes védekezést biztosított számunkra az MKP erőszakos, egyoldalú törekvéseivel szemben." PI. Arch. 253—3/37.

[25] Népszava, 1945. júl. 12.

A Függetlenségi Fronton belül a legrosszabb kapcsolat talán a két parasztpárt között alakult ki, annak ellenére, hogy a kisgazdák meg-megújuló rohamokat indítottak annak érdekében, hogy az NPP-t a maguk oldalára vonják. Már 1945 február elején a FKgP részéről felvetették Darvas Józsefnek, a NPP baloldal vezetőjének, hogy a két párt a munkáspárthoz hasonlóan, kössön szoros pártszövetséget. Darvas ezt a tervet visszautasította.[26] Május elején, amikor megkezdődött a Parasztszövetség szervezése, Nagy Ferencék felajánlották a NPP-nak, hogy lépjen be a közép- és gazdagparaszti vezetés alatt álló szövetségbe. A Parasztpártban a FKgP közeledése nagy vitát váltott ki. Kovács Imre és környezete, amely ugyan a két párt politikai szövetségre lépését ellenezte, abból a meggondolásból kiindulva azonban, hogy „. . .valamiféle biztatást mégis csak kell adni a kisgazdák balszárnyának, mert különben teljesen elfordulnak tőlünk", a Parasztszövetséghez való csatlakozás ellen nem emelt kifogást. Veres Péter, Erdei Ferenc és mások viszont határozottan elutasították a belépés gondolatát. „A Parasztszövetséggel való bármilyen kapcsolat feltétlen bizonytalanná tenné helyzetünket a szegényparasztság előtt, — jelentette ki Veres Péter —, a földmunkásokkal sokkal több érzelmi közössége van a pártnak még akkor is, ha kommunisták, mint azzal a réteggel, amely a Parasztszövetségbe tartozik."[27] A NPP végül a belső nézeteltérések s bizonyos taktikai megfontolások miatt, nem utasította el határozottan a kisgazda ajánlatot, nem csapta be a kaput a hozzá forduló Nagy Ferencék előtt, de konkrét ígéretet sem tett. A kisgazda körök sértődötten fogadták a bizonytalan választ, s így a pártközi kapcsolatok e téren is megmerevedtek.

A FKgP vidéki szervezkedése idején az egyik leginkább támadott célpont a szegényparaszti radikalizmus képviseletét vállaló párt volt. Ezért a NPP sokhelyütt szembefordult a birtokos parasztságot és a helyi jobboldali elemeket tömörítő Kisgazda Párttal. Lényegében az egész országra vonatkoztatható a NPP Központi Kerületi Titkárságának a két párt viszonyának állapotáról szóló 1945. július 13-i jelentése: „Határozottan, ha nem is nyíltan, de valóságban mégis az egész kerületben szemben állunk a Kisgazda Párttal."[28] Bár a teljes elhidegülés a parasztpártok között nem következett be, a belpolitikai feszültség levezetését célzó pártközi tárgyalások sorozatában a FkgP és a NPP vezetőinek találkozójára nem került sor.

A koalíciós partnerek tehát az 1945 július eleji pártközi tárgyalások során magukévá tették a Magyar Kommunista Pártnak a demokratikus pártok együttműködésének megszilárdítására s a rohamosan előretörő konzervatív és jobboldali erők elleni harc fokozására irányuló törekvéseit. A pártközi tárgyalásokat követően, 1945. július 7-én összeült a MKP Központi Vezetősége, amely jóváhagyta és megerősítette a májusi konferencia irányvonalát. A legfontosabb feladatnak változatlanul az ország újjáépítését jelölte meg, s az erők koncentrálását e cél érdekében változatlanul szükségesnek ítélte. Jóváhagyta a nagytőke korlátozására és ugyanakkor az újjáépítésbe való bevonására irányuló gazdaságpolitikai elgondolásokat. Helyeselte, hogy a párt kezdeményezni fogja a

[26] PI. Arch. 1/11—28.

[27] PI. Arch. 284 f. XIII. A Nemzeti Parasztpárt Intéző Bizottságának 1945. máj. 8-i jegyzőkönyve.

[28] PI. Arch. 284 f. XIII. A NPP és a FKgP kapcsolatára 1945 nyarán lásd bővebben: *Tóth István:* A Nemzeti Parasztpárt a Függetlenségi Frontban 1945 nyarán és őszén. Párttörténeti Közlemények, 1968. 1. sz. 103—109. l.

bányák államosítását. A vezető kommunista testület politikai téren, a korábbiaktól eltérően, elkerülhetetlennek tartotta a FKgP jobboldalán gyülekező polgári-kispolgári erők elleni fokozottabb fellépést. Ez nem azt jelenti, — mondotta Rákosi, — hogy a párt általános hadjáratot kezd a FKgP ellen, „. . . hanem annyiban történik változás, hogy ha a Kisgazdapárt jobbszárnya bennünket nyiltan vagy burkoltan megtámad, azonnal nyílt ellentámadásba megyünk e jobbszárny ellen. Rámutatunk, hogy a Kisgazdapártnak ez a része, mely bennünket támad, reakciós és le fogjuk leplezni őket. El fogjuk venni a kedvüket attól, hogy ezt a vonalat folytassák. Ebben a tekintetben tényleg van egy bizonyos változás a pártunk vonalában."[29]

Másnap a Szabad Nép — a felszabadulás óta először — éles hangon bírálta a Független Kisgazda Párt vezetőségét, s a nyilvánosság előtt követelte, hogy vegye ki a részét a fasiszta maradványok és a konzervatív jobboldali erők elleni harcból, s a párton belül lépjen fel a kommunista-ellenes törekvésekkel szemben.[30] A Kommunista Párt kritikájához csatlakozott a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt is. Néhány napos sajtóháború kezdődött. A szociáldemokrata sajtó, ha óvatosabb, enyhébb fogalmazásban is, de megismételte az MKP követeléseit.[31] A NPP nyilvánosságra hozta, hogy a két párt viszonya megromlott. Veres Péter a Szabad Szóban visszautasította a kisgazdapárti polgári jobboldal részéről a NPP-ot ért durva támadásokat. Rámutatott arra, hogy a FKgP tömegbázisában komoly jobbratolódás ment végbe, s leszögezte: ez az oka annak, amiért a Paraszt Párt nem kíván a Kisgazda Párthoz csatlakozni. Kijelentette: nem akarják Nagyatádi útját, a magyar uralkodó osztályokkal való szövetség útját megismételni.[32]

A magyar népi demokrácia baloldalának fellépése a Független Kisgazda Párt ellen kisgazda körökben megütközést keltett. A jobboldali csoportok az első pillanatok zavarában felvetették, hogy a párt lépjen ki a koalícióból, s nyisson frontot a munkáspártok ellen.[33] Tildy Zoltán s a párt demokra-

[29] PI. Arch. Mikrofilmtár. KV. 77.

[30] Révai elismerte, hogy a koalícióban feszültség van az egyes pártok között. Miről van szó? — tette fel a kérdést. — „Arról — válaszolta —, hogy a reakció elleni harcból a Kisgazda Párt nem veszi ki részét úgy, mint ahogy ezt a magyar földműves nép e nagy pártjától joggal elvárhatná a magyar demokrácia. Arról, hogy a Kisgazda Párt egyes, jobboldali elemei maguk is a reakció segítőjévé, fedezőjévé váltak. Arról, hogy egyes kisgazdapárti főispánok egyenesen támogatják, sőt szervezik a reakciót. Arról, hogy a Kisgazda Párt egyes elemei, miközben a párt hivatalos vezetői a Kommunista Párttal való jóviszonyt hirdetik, a reakció régi, kommunistaellenes hajszájára emlékeztető módszerekkel és jelszavakkal dolgozik a Kommunista Párt ellen. Arról, hogy a Kisgazdapárt demokratikus többsége eddig nem tartotta szükségesnek, hogy nyiltan és elvi alapon fellépjen azok ellen, akik soraikban gátolják a komoly harcot az előretörő reakció ellen és kommunistaellenes aknamunkájukkal zavarják a Függetlenségi Front pártjainak egyetértését." Szabad Nép, 1945. júl. 8.

[31] Népszava, 1945. júl. 11.

[32] „Értsétek meg — szólt Veres Péter a FKgP demokratikusan gondolkodó parasztjaihoz —, nem akarjuk a Nagyatádi útját még egyszer megjárni: Nagyatádi becsületes józan parasztember volt, aki belehalt abba, hogy be hagyta magát csapni a Bethlen grófék által, nos, mi nem akarjuk, hogy új Bethlenekkel szövetkezzen a nevünkben bárki jóakaratú paraszt is. Lesz, ami lesz, de visszafelé nem megyünk." Szabad Szó, 1945. júl. 14.

[33] Tildy Zoltán e napokban több alkalommal, a nyilvánosság előtt is szólt a koalíció felbontására irányuló törekvések jelentkezéséről. 1945. júl. 7-i szegedi beszédében kijelentette: „Nagyon komolyan szeretnék figyelmeztetni minden pártot, elsősorban *a magam pártjának tagjait*, hogy a harci szövetséget, amely az együtt vívott harcban alakul ki, tovább tartsák meg és ne engedjék azt szétbontani." (Saját kiemelésem. V. I.) Szegedi Hírlap, 1945. júl. 8. — Tildy Zoltán beszéde.

tikus balszárnya, amely politikai és taktikai megfontolásokból, s nem utolsósorban azért, nehogy a parlamenti választások megrendezését veszélyeztesse, nem akart a munkáspártokkal szembefordulni, a koalíció robbantását helytelenítette, de nem értettek azzal egyet Nagy Ferencék sem. A Kisgazda Párt demokratikus birtokos paraszti szárnya – jóllehet a baloldal fellépését nehezményezte – a választások miatt, a társadalom demokratizálása, az új demokratikus rend megszilárdítása érdekében együtt kívánt menni a munkáspártokkal. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a hazai politikai viszonyok és a nemzetközi helyzet nem teszi lehetővé a kormánykoalícióból való „kiugrást", a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ilyen lépéshez nem járulna hozzá.[34] Így Tildynek, Nagy Ferenc támogatásával, viszonylag könnyen sikerült keresztülvinnie akaratát. A Kisgazda Párt vezetője a Kis Újság 1945. július 11-i számában írt vezércikkében bejelentette, hogy az MKP követeléseit magukévá teszik: „A párt harcra kész a demokrácia védelmében – mondotta –, akár keretein kívül, akár azokon belül kísérletezik is támadással a reakció."[35] Hozzá hasonlóan néhány nappal később Egerben mondott beszédében Nagy Ferenc is helyeselte a régi rendszer hívei elleni fokozottabb politikai harcot.[36] Más kisgazda vezetők is ilyen értelemben foglaltak állást. Ezzel egyidejűleg nyilvánosságra hozták, hogy a pártvezetőség két, magát kompromittált jobboldali kisgazda politikus, Dr. Pongrácz Aladár és Korodi Katona János ellen fegyelmi vizsgálatot rendelt el.[37] Majd közölték: Vásáry István 1945. július 12-én benyújtotta lemondását.[38]

Vásáry „feláldozása" nagy felháborodást okozott jobboldali kisgazda körökben. A jobbszárny szócsöve, a Dessewffy Gyula gróf szerkesztette Kis Újság, amely egyben a párt hivatalos lapja is volt, ország-világ előtt védelmébe vette a hivatalából távozó pénzügyminisztert. „Vásáry István kétségtelenül egyike a legpuritánabb és legkeményebb harcosoknak" – írta róla Gulyás Gábor.[39] Azonnal vezére mellé állt a debreceni kisgazda szervezet is.[40] A pártvezetőség maga is bizonyos mértékig visszakozott, s a baloldali sajtó kritikájával szemben megvédte a neves politikust. Kisgazdapárti „illetékes helyről" közölték: „Lehet, hogy illetékes körök és mások nem értenek mindenben egyet Vásáry pénzügyi politikájával, de azt, hogy Vásáry reakciós volna, állítani nem lehet és nem szabad."[41]

A pártközi megállapodások alapján hamarosan sor került a kormányrekonstrukcióra. Július 21-én a horthysta beállítottságú Faraghó Gábor helyett a baloldali szociáldemokrata Rónai Sándor lett a közellátásügyi miniszter, Valentiny Ágoston helyett a szociáldemokrata baloldalhoz tartozó Ries István az igazságügyminiszter, Vásáry István helyett a Tildyhez közelálló Oltványi Imre, a párt értelmiségi balszárnyának egyik vezetője, a pénzügyminiszter. Zöld Sándort a belügyminisztérium államtitkári székében Farkas Mihály

[34] *Nagy Ferenc:* The Struggle behind the Iron Curtain. New York. 1948. 133. l.
[35] Kis Újság, 1945. júl. 11. „Magyar kérdések" c. cikk.
[36] Kis Újság, 1945. júl. 13. Nagy Ferenc beszéde Milassin Kornél hevesi kisgazda főispán beiktatásakor.
[37] Kis Újság, 1945. júl. 11.
[38] Kis Újság, 1945. júl. 14. A Népszava a következőképpen kommentálta Vásáry menesztését: „Vásáry István személyében a kabinetnek meglehetősen konzervatív nézeteket valló tagja távozott az ideiglenes kormányból." Népszava, 1945. júl. 14.
[39] Kis Újság, 1945. júl. 22.
[40] Debrecen, 1945. júl. 22.
[41] Szabad Szó, 1945. júl. 20.

váltotta fel. A kormány összetétele a népi demokratikus erők javára tolódott el, s ez vitathatatlanul az MKP sikerét jelentette. Nem véletlen, hogy kisgazdapárti oldalról bagatellizálni igyekeztek a kormányátalakítás politikai jelentőségét. Balogh István, aki miniszterelnökségi államtitkár volt, sietett kijelenteni: „Debrecenben azok közül az emberek közül kellett választani, akik éppen ott voltak, míg most a kormányban helyet kérnek a pestiek és a dunántúliak is. Ez nem jelent semmiféle irányba való eltolódást."[42]

A kormányátalakítás és a pártközi tárgyalások után a politikai élet a felszínen normalizálódott. Mindkét oldalon kölcsönös engedményeket tettek. Az MKP pl. visszavonta a házasságreformról, a válás engedélyezéséről szóló rendelet-tervezetét, ami az egyházhoz közel álló kisgazda körökben kellemes visszhangot keltett.[43] Amikor Rákosi Mátyás 1945. július 22-i beszédében felvetette a bányák államosításának tervét, kisgazda részről azonnal támogatták a kezdeményezést. A Magyar Nemzet kijelentette: a szénbányák államosításáért vívott harcban . . . „teljesen Rákosiék oldalán fogunk állni".[44] Megszüntek illetve mérséklődtek a kölcsönös sajtótámadások. Néhány kisebb összecsapás, mint pl. az SzDP-nek Balogh István ellen a papír elosztása ügyében indított akciója,[45] a FKgP néhány szélsőjobboldali Szatmár megyei vezetőjének letartóztatása,[46] a debreceni kisgazda szervezet jobboldali elemeinek leleplezése[47] és Kovács Imrének óvatosan fogalmazott, de elég határozott bírálata a FKgP-ről,[48] nem zavarta a vezető pártkörök közötti kapcsolatokat.

A Kisgazda Pártban a kommunistaellenes megnyilatkozások elhalkultak. A párt balszárnya és részben centruma egyes helyeken, vidéken is fellépett a jobboldali törekvések ellen. Pécsett pl. ennek következtében a kisgazda táborban szakadás történt. A középparaszti érdekeket védő Baranya megyei vezetőség szembefordult a pécsi városi tagozattal, amely teljesen polgári vezetés alá került. „Mi parasztok, a kisgazda pártra támaszkodunk, azonban nem kívánunk foglalkozni a városi tagozattal – közölte a Nagy Ferenchez közel álló Koszér Nándor egy pártközi értekezleten a baloldali pártok képviselőivel. – Kijelentem, hogy a paraszti szellemet akarjuk érvényesíteni. Igenis ott akarunk lenni és küzdeni azok ellen a reakciósok ellen, akik nem vitás, hogy befurakodtak pártunkba, de elkövetünk mindent, hogy ezeket sorainkból kizárjuk és erre vonatkozóan ígéretet is teszek. — A baranyai parasztság részéről ígérem, hogy az ország felépítésében részt fogunk venni. Részt kérünk a munkából."[49] A pécsihez hasonló eset zajlott le Kaposvárott is, bár ott ilyen látványos szakításra nem került sor. Szolnokon is megmozdultak a FKgP baloldali tagjai, akik jórészt a földmunkásság, a szegényparasztság és a 10 - 15 kh-as középparasztság köréből kerültek ki, sokan közülük a helyi jobboldali kisgazda vezetéssel való elégedetlenségük miatt a NPP-be mentek át. Baloldali kisgazdák átlépésére a NPP-ba Hatvanban is sor került.[50]

[42] Debrecen, 1945. júl. 17.
[43] PI. Arch. 274 – 7/213. Balogh István levele Révai Józsefhez. 1945. aug. 2.
[44] Magyar Nemzet, 1945. júl. 24.
[45] Világosság, 1945. júl. 20.
[46] Szabad Nép, 1945. júl. 28.
[47] Szabad Nép, 1945. júl. 21.
[48] Szabad Szó, 1945. aug. 2.
[49] PI. Arch. 2/5 – 15. Az 1945. júl. 20-i pécsi pártközi értekezlet jkv.-e. Idézi: *Fehér István:* I. m. 296. l.
[50] PI. Arch. 284 f. XIII. Jelentés az 1945. júl. 29-i gyűlésekről. 1945. júl. 30.

A belpolitikai nyugalom azonban csak nagyon rövid ideig – alig egy hónapig — tartott. Hamarosan kiderült, hogy a kormányátalakítással elért baloldali siker viszonylagos. Kül- és belpolitikai események hatására augusztus elején a koalíció gépezete ismét akadozni kezdett, Tildy Zoltán erőfeszítései ellenére a FKgP-on belül felerősödtek a jobboldali tendenciák és kiéleződtek a frakcióharcok.

A FKgP felszabadulás utáni első pártkongresszusa: az augusztus 20—21-i nagyválasztmányi ülés

1945. augusztus 2-án végetért a nagyhatalmak potsdami konferenciája,[51] amelynek döntései szinte azon nyomban éreztették hatásukat a magyar belpolitikában. Azt a megállapodást, hogy a német fasizmust legyőző államok Magyarországgal hamarosan békeszerződést kötnek, s az ország visszanyeri szuverenitását, a közvélemény és a demokratikus politikai fórumok örömmel fogadták. Különösen nagy megelégedettséget keltett a Kisgazda Párt házatáján. A kisgazda stratégiai célkitűzés a békeszerződés megkötéséhez igazodott: azt remélték, hogy a békeszerződés ratifikálása után a nemzetközi ellenőrzés megszűnik, a szovjet csapatok elhagyják az országot, s lehetővé válik – alkotmányos úton — a Kisgazdapárt számára a hatalom átvétele. A potsdami határozatok fényében a parlamenti választások politikai jelentősége is megnőtt.

1945 augusztusában a magyar közélet figyelmének középpontjában a parlamenti választásokra való előkészületek álltak. A legyőzött országokra vonatkozó nemzetközi határozatok értelmében Magyarországon is szabad demokratikus választásokat kellett tartani. Az MKP kezdeményezésére május óta a koalíciós partnerek között tárgyalások folytak a választások megrendezéséről, s bár augusztus elején a választások időpontjáról még döntés nem született, valamennyi politikai párt tudta, hogy az ősz folyamán a választók az urnák elé fognak járulni.

A kisgazda politika fő célja – mint utaltunk rá – a választások mielőbbi megrendezése volt. A kedvező potsdami döntések s a közelgő, régóta óhajtott választások hatására a Kisgazda Párt a júliusi átmeneti visszavonulás után ismét fokozta tevékenységét, s lázasan hozzákezdett a választások előkészítéséhez. A választási küzdelemre való felkészülés első lépéseként összehívták a párt legmagasabb rangú szervét, az ún. nagyválasztmányt. E „pártkongresszus" feladata volt, hogy felmérje a párt felszabadulás után megtett útját, kidolgozza azt a programot és taktikát, amellyel a kisgazda mozgalom a parlamenti választási küzdelemben részt kíván venni.

A választási előkészületek s az országos kisgazda pártértekezlet összehívása ismét kiélezte a párton belül a különböző áramlatok és frakciók közötti ellentéteket; megindult a harc a párt vezetésének megszerzéséért, s a párt politikai irányvonalának megváltoztatásáért. Bár a belső ellentétek akkor még csak kialakulásuk periódusában voltak, a nagyválasztmányt megelőző hetekben legfontosabb politikai kérdésekben – a koalícióban való részvétel, az MKP-hoz való viszony, a társadalom demokratizálásának folytatása

[51] Ld.: Nemzetközi szerződések. 1918—1945. Szerk. Halmosy Dénes. Közgazd. és Jogi Kiadó, Bpest. 1966; Csúcstalálkozók és külügyminiszteri értekezletek. MTI. Bp. 1962. 33. l.

kérdéseiben — már felismerhetően jelentkeznek a nézeteltérések, s az eltérő törekvések.

Tildy Zoltán, akinek mint pártvezérnek, döntő szerepe volt a párt politikai vonalvezetése meghatározásában, attól tartott, hogy a pártok versengése, az osztályellentétek kiéleződése a néptömegek közvetlen összeütközéséhez vezethet, s a választások megtartása veszélybe kerülhet - korábbi magatartásával összhangban — a demokratikus erők összefogásának megszilárdítására törekedett, s a munkásosztály pártjaival való együttműködés lehetőségét kereste. Felvetette, hogy a kormánykoalíció tagjai az ország gazdasági helyzetének rendezésére, az infláció feltartóztatására, meghatározott időre dolgozzanak ki egységes, átfogó gazdasági tervet.[52]

A konzervatív beállítottságú kisgazda körök viszont szerették volna napirendre tűzni a párt Tildy által vitt demokratikus politikájának felülvizsgálatát, mindenek előtt a Kommunista Párttal való együttműködés kérdését. A kisgazdapárti polgári jobbszárny a demokratikus átalakulás korlátozására, a forradalmi folyamat kiszélesedésének és elmélyülésének megakadályozására keresett megoldást, a társadalmi-politikai viszonyok konszolidálódását sürgette; a politikai pártokkal szemben a központosított államhatalom befolyásának követelését, politikamentes végrehajtó hatalom megteremtését követelte.[53]

A FKgP demokratikus birtokos paraszti szárnya az előbbiektől eltérő módon kívánt továbbhaladni. Bár, mint láttuk, 1945 július elején Nagy Ferenc és környezete a koalíció mellé állt és Tildy vonalát támogatta, a munkáspártok további előretörését megrökönyödve vette tudomásul. Varga Béla augusztus elsején Mindszentyhez írt levelében szomorúan panaszolta: „Sajnos jót nem írhatok, csúszik balra minden, Vásáry pénzügyminisztert elgáncsolták . . . Valentiny igazságügyminisztert is elgáncsolták. Itt az ország már nem mentheti meg magát. Csak a jó isten segíthet és a külföld."[54] Nagy Ferencéket a népi demokratikus erők előretörése határozott cselekvésre ösztönözte. Összetett taktikai célokat kívántak elérni: egyrészt útját állni a politikai erőviszonyok további balratolódásának, azaz politikailag ellensúlyozni a munkáspártoknak a kormányátalakítással elért sikerét, másrészt — tekintettel a választásokra — támasztékul megnyerni és aktivizálni a nehézkesen

[52] Ld. Kis Újság, 1945. aug. 9. „Felelősségtudást" című cikk. Néhány nappal korábban elmondott beszédében a koalíciós együttműködés mellett szállt síkra Csornoky Viktor, Tildy legbensőbb bizalmasainak egyike is, sőt odáig ment el, hogy nyiltan kiállt az MKP-ért. Többek között kijelentette: „Reakció az a kísérlet, amely azt mondja, hogy a Magyar Kommunista Párt nem magyar párt: mert magyar párt. A magyar demokrácia elképzelhetetlen a Kommunista Párt nélkül." Kis Újság, 1945. aug. 7.

[53] „A koalíciós kormányzás olyan szükséglet, amelyet egy forradalmi erőfeszítés jelölt meg. Bár ez a kormányzati koalíció pártpolitikai alapon nyugszik, a pártok kolalíciójának talajára támaszkodó kormányzat nem lehet e pártok ingadozó függvénye. Ennek a központi kormánynak erősnek, tekintélyesnek és megingathatatlannak kell lennie, mert csak így nyújthat tökéletes biztonságot az állami élet zavartalan ütemének. Feltétlenül szükség van az államhatalom teljességére, és ezzel a teljes és tökéletes államhatalommal csak központi kormány élhet. Csak így akadályozhatjuk meg, hogy az elodázhatatlanul megindult forradalmat ne fenyegesse a mindenkori forradalmak örök veszedelme. Mindent el kell követni, hogy *ez a nagyszerű magyar újjászületést eredményező forradalom ne jusson a permanens, önmagukat felemésztő forradalmak sorsára*" (kiemelés tőlem. V. I.) — fejtette ki Dessewffy a Kis Újság hasábjain. Kis Újság. 1945. aug. 19.

[54] Veszprémi Püspöki Lt. 4066/1945/VIII. 1. Idézi *Orbán Sándor:* Egyház és állam. 1945—50. Bpest, Kossuth Kiadó. 1962. 82. l.

magukra találó középrétegeket, tehát tovább szélesíteni a párt tömegbázisát; harmadrészt a közelgő nagyválasztmány előtt megszerezni a párton belül a Tildy „megalkuvásával" elégedetlenkedők támogatását, s ezzel csapást mérni a demokratikus baloldalra és Tildy pozíciójára, utoljára, de nem utolsósorban a választások előtt felhívni Magyarországra a nyugati nagyhatalmak figyelmét.

A Kisgazda Párt centrumának akciójára augusztus 12-én Debrecenben került sor. Itt egy népgyűlésen felszólalt Nagy Ferenc. A kisgazda politikus szokatlanul éles és durva támadást intézett a Kommunista Párt ellen, s a kommunistákat tette felelőssé a kormánykoalíción belüli egyetértés megbomlásáért.[55] A magyar politikai viszonyokat úgy állította be, mint ahol az MKP magatartása miatt a terrorizmus légköre uralkodik, a demokratikus szabadságjogok csorbát szenvednek, a néptömegek ismét elnyomás alatt állnak. Különösen nagy kirohanást rendezett a demokratikus rendőrség ellen, kijelentette, hogy a karhatalom túlkapásai miatt a Kisgazda Párt is sokat szenved, helyi vezetői közül „sokszor százan, országos viszonylatban ezren is" letartóztatásban vannak. A közelgő választásokkal kapcsolatban olyan látszatot igyekezett kelteni, mintha a baloldali pártok – a Horthy-rendszer választási módszereihez hasonlóan – közigazgatási úton be akarnának avatkozni a választási küzdelem menetébe. Mindezek ellenére Nagy Ferenc állást foglalt a koalíció fenntartása mellett, de kifejezésre juttatta, hogy a párt centruma elsősorban a birtokos parasztság gazdasági és politikai érdekeinek tiszteletben tartása alapján hajlandó az együttműködésben részt vállalni. A kisgazda politikus – igaz, nagyon homályos fogalmazásban – nehezményezte az államosítások kérdésének felvetését, sürgette a földreform idején károsodást ért 100 hold alatti paraszti birtok megvédését, szükségesnek tartotta a „reakció" elleni harc korlátozását, követelte, hogy a Parasztszövetséget, a módos parasztság érdekvédelmi szervezetét ismerjék el a szakszervezetekkel egyenjogúnak és vonják be a nemzeti bizottságokba, valamint a törvényhatósági bizottságokba.

Nagy Ferenc beszéde, a Tildy Zoltán politikájától eltérő, kommunistaellenes „kemény"-vonal meghirdetése, az első nyílt támadás a Magyar Kommunista Párt ellen a felszabadulás után. Világosan mutatja, hogy a FKgP birtokos paraszti szárnya a nemzeti összefogásban csak úgy hajlandó közreműködni, ha a közép- és gazdagparaszti érdekek sértetlenek maradnak.

A magyar demokrácia baloldala azonban, felismerve Nagy Ferenc indítékait, nem válaszolt a támadásra. A Szociáldemokrata Párt ugyan bírálta a kisgazda politikust, visszautasítva demokrácia-ellenes kirohanásait,[56] de sem a Kommunista Párt, sem a Nemzeti Paraszt Párt nem reagált nyilvánosan az elhangzottakra. Révai a kommunista propagandisták előtt tartott augusztus 14-i előadásában ezt a következőképp indokolta: „Mi azért nem írtunk még róla, mert egy hét múlva lesz a Kisgazda Párt országos választmányi ülése és valószínűleg Nagy Ferenc azért tartotta beszédét, hogy éles támadást provokáljon ki tőlünk, hogy azután erre hivatkozva, megfúrhassák Tildy pozícióját,

[55] „. . .tűrhetetlennek tartjuk azt – mondotta Nagy Ferenc –, hogy az együttműködést ellenünk való vonakodással zavarja olyan párt, mint amely néhány héttel ezelőtt kijelentéseivel súlyosan vétett az együttműködés ellen, olyan párt amelynek 15 esztendőn keresztül nem is volt módja harcolni a bethleni, a gömbösi és imrédista-féle reakció ellen, egyszerűen azért, mert nem is volt a világon" (Debrecen, 1945. aug. 14.).

[56] Népszava. 1945. aug. 14.

a Kisgazda Párt balszárnyát. A Népszava ezen túlteszi magát. Mi óvatosabbak, tartózkodóbbak, mérsékeltebbek vagyunk!"[57]

A debreceni beszéd jelentette a jobboldali kommunistaellenes agitáció nyitányát. Az agitációs érvek — a nagyválasztmányt megelőző két hétben — a Nagy Ferenc által körvonalazott formában hangzottak el szinte országszerte. Ezt a FKgP balszárnyának nem sikerült ellensúlyoznia.

Az egyes kisgazda csoportok között különböző elképzelések merültek fel a párton belüli pozíciók elosztására és a párt szervezeti megerősítésére vonatkozóan. Tildyék elképzelése szerint, amelyet valószínűleg Csornoky Viktor dolgozott ki, a budapesti kisgazda pártszervezet központjának túlméretezettségét meg kell szüntetni, hatásköréből mindenféle politikai funkciót ki kell vonni; a jövőben csak szervezési és várospolitikai kérdésekkel foglalkozhat. A „leépítés" azért vált szükségessé, mert a budapesti pártszervezet 1945 tavaszán–nyarán csaknem „ellen"-központként működött, elsősorban a polgári jobboldal bázisát alkotta, onnan a baloldali kisgazdák kiszorultak. A párt súlyos gazdasági helyzetén igyekeztek javítani azzal, hogy a gazdasági ügyeket az országos pártigazgatóság hatáskörébe szándékoztak vonni, melynek élére a jó tőkés kapcsolatokkal is rendelkező dr. Balogh Istvánt szánták. Az egységes politikai irányítás, a párttaktika betartásának ellenőrzése érdekében, külön politikai osztály létesítését tervezték. Hatáskörébe tartoztak volna az ideológiai, sajtó és propaganda, külügyi, közigazgatási, személyi és egyéb kérdések. A politikai osztály a párt legfontosabb szerve lett volna, amely gyakorlatilag a párt egész irányítását kezében tartotta volna. Ennek élére Tildy bizalmasát, Csornoky Viktort javasolták, helyetteséül viszont Nagy Ferenc egyik bizalmi emberét, Hám Tibort. A vezető tisztségek betöltésére a következőket vették számításba: pártvezér Tildy Zoltán; pártelnök: Nagy Ferenc; ügyvezető alelnök: Varga Béla; országos főtitkár: Kovács Béla, helyettesei: Dobi István és Csornoky Viktor; országos pártigazgató: dr. Balogh István, helyettese dr. Kriváchy Ödön. Az Országos Elnöki Tanácsba, a választott helyekre 3 értelmiségit: Oltványit, Balogh Istvánt és Csornokyt, és 3 paraszt embert: Kovács Bélát, Dobi Istvánt és B. Szabót jelölték. Emellett felvetették a pártközpont organizációjának egyszerűsítését a következő osztályok felállításával: 1. országos szervezési osztály, 2. országos pártigazgatóság, 3. országos politikai osztály, 4. országos pártügyészség. A pártvezetőség újjáválasztása és a párt megerősítése érdekében személycseréket ajánlottak: Kovács Béla belügyi államtitkár, dr. Balogh István miniszterelnökségi államtitkár, B. Szabó István honvédelmi államtitkár, Hám Tibor soproni főispán visszahívását állami funkcióból pártmunkára. Emellett szükségesnek tartották a baloldali pártok által támadott dr. Reinprecht Antal és Őry István főispánok leváltását.[58]

[57] PI. Arch. 2/5—11.

[58] Ld.: PI Arch. 285 f. 2/9. „Javaslat a párt átszervezése és megerősítése érdekében." 1945. aug. 6. — Az irat FKgP budapesti főtitkára papírján készült, bár aláírva nincs. A FKgP budapesti főtitkára akkor Csornoky Viktor volt. A dokumentum egyébként javaslatokat tartalmazott arra nézve is, hogy kik kerüljenek a pártmunkára visszarendeltek helyébe. Érdekes, hogy pl. Balogh István helyetteséül a konzervatív és angol orientációjú gróf Dessewffy Gyulát vette számításba. Emellett a Magyar Nemzeti Bank alelnökévé Szentiványi Lajost, a Pénzintézeti Központ elnökévé az — akkor még Nagy Ferencékhez húzó — Sulyok Dezsőt, a három mandátum betöltésére Andaházy Kasnyát, Hegymegi Kiss Pált, Filó Samut, valamint az eléggé ismeretlen Zacskó Aladárt javasolta.

Ez a javaslat látható módon kompromisszumos jellegű, a munkáspártok fellépése után érthető, hogy a kisgazda jobboldal prominens képviselői közül vezető tisztségre senkit nem javasoltak. Hogy ez az elképzelés a baloldal súlyát erősítendő készült, mutatja Tildy Zoltán pártvezéri, Csornoky Viktor országos főtitkár helyettesi és politikai osztályvezetői jelölése, valamint az, hogy kínos pontossággal minden fontosabb pártfunkcionárius mellé baloldali politikust is állítottak. Így Kovács Béla helyettese a baloldali Dobi István, míg Balogh Istvánnak a demokratikus gondolkodású dr. Kriváchy Ödön a partnere.

A kisgazdapárti centrum, mint már jeleztük, Tildy Zoltán és a balszárny pozíciójának gyengítésére törekedett. A pap-politikus pártvezérré választása ellen azonban nem emeltek kifogást, rá népszerűsége, s nem utolsósorban a koalíciós partnerek előtti tekintélye folytán, nekik is szükségük volt. Inkább azt igyekeztek elérni, hogy Tildy embereit és a környezetéhez tartozó, az MKP-vel is szoros kapcsolatban álló baloldali értelmiségieket szorítsák háttérbe, és saját pozíciójukat erősítsék. A paraszti szárny volt az, amely mindent megtett, hogy az országos elnök székébe Nagy Ferenc kerüljön. A centrum szervezkedését valójában a háttérből a fiatal jobboldali értemiségiek egy részét tömörítő s akkor szerveződő ún. Hám-Saláta csoport irányította. A csoport egyik tagjának Hámhoz írt 1945. augusztus 10-i levele világosan feltárja törekvéseiket: „A nagyválasztmányon előreláthatólag, Tildy pártvezér lesz, Nagy Ferenc országos elnök, Kovács Béla főtitkár és visszajön a pártba. Viktor (Csornoky – V. I.) az országos politikai osztály vezetését akarja magának, de még az egyelőre nem biztos, hogy megkapja. Nagy Ferencék ellene vannak mindenesetre. Ugyancsak erősen veszélyben forog az a törekvése is, hogy ő legyen a párizsi misszió vezetője. A mi köreinkben inkább csak az a gondolat áll előtérben, hogy ő csak a misszió egyik tagjaként mehessen ki." Befejezésül a levél írója annak a reményének ad kifejezést, hogy „. . .gyakorlatilag a nagyválasztmány után, a vezéri pozíciót kivéve, az összes dolgok a mi kezünkben fognak összefutni, miután a két Béla (Kovács és Varga – V. I.) megkérdezésem nélkül ma már semmit sem csinál. Ha Kálmán (Saláta Kálmán – V. I.) a neki kiosztott Ferit (Nagy Ferencet – V. I.) ugyanúgy viszi, akkor kétségkívül kezünkben van lényegileg a párt."[59]

A közelgő választások miatt fellendülő politikai aktivitás, a Kisgazda Párt tömegbefolyásának és népszerűségének növekedése, a pártban kibontakozó jobboldali agitáció s kiéleződő személyi harcok — ezek voltak a legfontosabb mozzanatai a kisgazdamozgalom felszabadulás utáni első országos kongresszusát megelőzően kialakult helyzetnek.

A Független Kisgazda Párt Országos Választmánya többszáz résztvevővel 1945. augusztus 20-án ült össze. Az időpont (a háború előtt is e napon gyűlt össze a pártértekezlet) a pártnak a hagyományokhoz való ragaszkodását akarta kifejezésre juttatni. Augusztus 20-a azonban jelentős egyházi ünnep, kitünő alkalmat nyújtott az egyház iránti lojalitás hangsúlyozására is.

A pártvezetőség hivatalos jelentését a pártvezér funkcióját ideiglenesen betöltő Tildy Zoltán terjesztette elő. A kisgazda politikus részletesen elemezte a pártnak az 1944 márciusi nagyválasztmány óta eltelt időszakban kifejtett tevékenységét. A kép, amelyet a kisgazdamozgalom pályafutásáról felrajzolt, eltúlozta és felnagyította a kisgazda körök valóságos szerepét a Hitler-

[59] PI. Arch. 285 f. 2/9.

ellenes nemzeti ellenállási mozgalomban, s kozmetikázta a párt felszabadulás utáni tevékenységét is. A Kisgazda Párt részt vett az ország irányításában, közreműködött a nemzeti feladatok – mindenek előtt az újjáépítés – megoldásában, tevőleges szerepe azonban elmaradt lehetőségei mögött. Egyetlen „eredményt" sikerült csupán felmutatnia, amit Tildy Zoltán sietett bejelenteni: elvi megállapodás született egységes szövetkezeti központ felállítására, amelynek vezetésében a Független Kisgazda Párt és a Nemzeti Paraszt Párt együttesen túlsúlyba került a munkáspártokkal szemben.

A pártvezéri beszámoló elsősorban a párt politikai irányvonalának kérdéseivel foglalkozott. Tildy Zoltán leszögezte: a pártvezetőség a „politikai béke", a demokratikus pártok együttműködésének biztosítására, a reakciós múlt és maradványainak maradéktalan felszámolására, a társadalom demokratizálásának folytatására törekedett. Külpolitikai téren igyekezett megteremteni a bizalom légkörét Magyarország, a Szovjetunió és a nyugati nagyhatalmak, valamint a szomszédos államok között.

A Kisgazda Párt vezetője védelmébe vette a felső vezetés felszabadulás után követett irányvonalát, és határozottan visszautasította a jobboldal és centrum részéről a párt politikáját, s ezen keresztül személyét ért bírálatokat. Felhívta a figyelmet arra, hogy amikor az országos pártvezetőség átvette a FKgP irányítását, többé-kevésbé kialakult politikai helyzet elé került, ahhoz kellett alkalmazkodnia. „Akik a párt vezetésével szemben ma bizonyos kritikát gyakorolnak – mondotta –, néha-néha megfeledkeznek arról, hogy mikor februárban Debrecenből újra átvettük a párt országos vezetését, a kapott konstrukcióban a Független Kisgazdapárt intézményes kisebbségbe volt szorítva. A mai helyzetet tárgyilagosan csak ennek figyelembevételével lehet megítélni. ... Viszont ennek a konstrukciónak az eredménye volt, hogy mikor a Nemzeti Bizottságok megalkották a különféle igazgatási szerveket, a Független Kisgazda Párt országos vezetősége kezében egyetlen politikai eszköz nem maradt azon az erkölcsi tőkén és értelmi eszközön kívül, amelyekkel rendelkezünk."

Tildy Zoltán kifejezésre juttatta, hogy a Kisgazda Párt az alapvető politikai kérdésekben ezután sem változtat magatartásán. Fenntartja a politikai szövetséget a Kommunista Párttal és a többi demokratikus párttal, s vállalja a politikai harcot a jobb- és szélsőjobboldali erők ellen mind a közéletben, mind a párton belül. A FKgP szem előtt tartja – mondotta –, hogy „... elengedhetetlen történelmi szükségesség a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak belső békéjét, összetartását minél jobban megszilárdítani."

A kisgazda pártvezér azonban új politikai programot nem adott, nem körvonalazta, milyen is legyen az új Magyarország. Megmaradt üres általánosságok hangoztatásánál. Többek között kijelentette: „Demokráciát akarunk, mégpedig magyart. Mi nem is tudunk mások lenni, mint magyarok. Ha a Kisgazda Párt valamely kérdésben felemeli szavát, mint pl. a demokrácia kérdésében, magától értetődik, hogy a demokrácia magyar demokrácia!" A demokrácia fogalmának ilyen értelmezésével Tildy elhatárolta magát mind a keleti-szovjet demokráciától, a szocializmustól, mind a nyugati demokráciától, a nagyburzsoázia töretlen uralmát biztosító polgári rendszerektől. Erről a „nemzeti", tehát magyar demokráciáról azonban mindössze annyit mondott, hogy benne a demokratikus szabadságjogok korlátlanul érvényesülnek, „abszolút demokrácia", teljes politikai szabadság van.

Befejezésül Tildy bejelentette, hogy szeptemberben valószínűleg választások lesznek, s javasolta, hogy azokon a Független Kisgazda Párt a MNFF pártjaival közösen vegyen részt.[60]

Tildy Zoltán referátuma egyetlen hatalmas védőbeszéd volt az általa képviselt demokratikus irányvonal mellett. Az őszinte hang, a társadalmi átalakulás igenlése, kedvező visszhangot váltottak ki a hallgatóság soraiban. Beszámolójának hangneme lényegesen eltért Nagy Ferenc előző napi, a paraszttagozat előtt elmondott beszédétől, amelyben a Kisgazda Párt főtitkára ismét meghirdette a kommunista ellenes „kemény" vonalat.

A pártvezetőség jelentését széleskörű vita követte. A nagyválasztmánynak csaknem 40 tagja szólalt fel. Az eszmecsere azonban távolról sem volt olyan jellegű, mint amit a pártértekezletet megelőző jobboldali agitáció után várni lehetett. A kisgazda jobboldalhoz tartozó – a nagytőke exponenseit tömörítő – Auer Pfeiffer–Acsay-csoport, amely támadásra készült Tildy ellen, Salátáék kezdeményezésére visszavonult, s nem bírálta a pártvezetőséget.[61] Vásáry István, aki ugyan erősen demagóg hangvételű beszédet mondott, s élesen kirohant a rendőrség, valamint a Kommunista Párt ellen, a párt belső helyzetét nem érintette.[62] Sulyok Dezső volt egyedül az, aki bírálta Tildy Zoltán politikáját, ő is azonban csak rendkívül óvatos formában tette szóvá a pártvezér „megalkuvásait". „Mértéktartást tanúsítani a politikai szereplésben: ez a jelszó. Nem mint jelszót, hanem mint élő valóságot szeretném leszögezni azt is: mértéktartást a mértéktartásban. — Mértéktartást, amely sose fajuljon szervilizmussá", — jelentette ki nagy tetszésnyilvánítások közepette. Sulyok egyébként szintén érintette a végrehajtóhatalom és a rendőrség kérdését; követelte, hogy a debreceni periodusban kialakult szisztémának megfelelően a párt e téren is 25%-os arányban részesedjék. Mint mondotta, ez a 25% elég ahhoz, hogy a párt „. . . éber figyelemmel kisérje a dolgokat és a pártvezetőséget rögtön értesítse arról, hogy ha antidemokratikus intézkedést akarnak elkövetni."[63] A legjelentősebb jobboldali megnyilatkozás az egykori oktobrista politikus, Nagy Vince részéről hangzott el, akit elsősorban személyes sérelmek (Tildyék nem tartották be az 1945 áprilisában a csatlakozáskor kötött megállapodásokat) vezettek.

Nagy Vince felszólalásában élesen kikelt a Tildy környezetéhez tartozó baloldali, a kommunistákkal együttműködő értelmiségiek ellen, akiket ő a „marxista szárnynak" nevezett. Több pontból álló határozati javaslatot nyújtott be, amelyet Balogh István lapja, a Magyar Nemzet 1945. augusztus 21-i száma nyilvánosságra hozott. Ebben indítványozta, hogy a nagyválasztmány lépjen fel a földreform túlkapásai ellen és vegye védelmébe a 100 holdon aluli gazdagparaszti birtokokat. Sürgette, a párt kezdeményezze, hogy az Ideiglenes Kormány tegyen meg mindent a szlovákiai magyarság helyzetének javítására. A továbbiakban azt ajánlotta, hogy a nagyválasztmány mondjon köszönetet az Egyesült Államoknak, mert elsőként tiltakozott a szlovákiai

[60] Tildy nagyválasztmányi beszédének — nem teljes — szövege megjelent a Kis Újság 1945. aug. 22-i számában. A beszéd egyes részei megtalálhatók a párt egyik brosurájában. (Ld.: Mit kell tudni a Független Kisgazdapártról? Bpest. é. n. [1945].) Ez utóbbi egyes szövegrészei némileg eltérnek a Kis Újságban közöltektől. Tildy referátumának vázlata megtalálható: PI. Arch. 285, f. 2/9.

[61] PI. Arch. 285 f. 2/9.

[62] Kis Újság, 1945. aug. 24.

[63] Uo.

magyarellenes intézkedések miatt, és táviratilag üdvözölje P. Grozát és Titót Románia és Jugoszlávia emberséges nemzetiségi politikájáért, azért, mert ők az ottani magyarság egyenjogúságát elismerték. Nagy Vince javaslata helyeselte a kormánykoalícióban való részvételt, de követelte, szögezzék le, hogy a párt haladó polgári demokráciát akar, s a magántulajdon és az állami önállóság alapján áll. Felvetette, hogy tartsanak tagrevíziót, s ennek végrehajtására egy bizottság felállítására tett előterjesztést. A bizottság elnökéül Szentiványi Lajost, a pártban köztiszteletben álló, demokratikus beállítottságú politikust, tagjaiul Andaházi Kasnya Bélát, egy jobboldali politikai kalandort, és Filó Samut, a párt egyik alapító tagját ajánlotta, aki ugyan a balszárnyhoz tartozott, de különösebb tekintéllyel nem rendelkezett. Nagy Vince azonban jóformán teljesen elszigetelődött, támogatásra nem talált, sőt a hozzászólók inkább ellene foglaltak állást. Jellemző, hogy Tildy javaslatait egyszerűen fel sem tette szavazásra.

A kisgazdapárti polgári jobboldal támadása nemcsak azért nem bontakozott ki, mert a választásokra való tekintettel tudatosan tompították hangjukat, hanem azért is, mert a párton belül sem kedveztek ehhez a körülmények. A „pártkongresszus" tagjainak nagy része a népi demokrácia, az igazi nemzeti megújulás mellett volt, a jobboldali áramlat ekkor még nem ragadta magával a széksorokban ülőket. A közép- és a gazdagparasztság egy része maga is az új teremtésének reményében élt, noha az általa megálmodott magyar demokrácia súlyos korlátozottságokkal rendelkezett. „Talán mi magyar parasztok, panaszkodhatnánk a legtöbbet, — mert a rendőrök, csendőrök és mások is, minket zavartak a legtöbbet a falvakban, a falu mellett és a tanyákon, a mi otthonunk, családunk sinylette meg legjobban a múltat. Mégis a tegnapi ülésen nem sírtunk, hanem leültünk és országos ügyekről hoztuk meg a magunk határozatait, mert egy országot kell megépítenünk . . . Ez a nagyválasztmány azért jött össze, hogy — mintha Pusztaszeren állnók — az új országépítésben meghatározza a maga országos irányelveit. Ne élezzük ki tehát feleslegesen a sérelmeket," — fogalmazta meg a jobboldal ellen támadó éllel a közhangulatot egy felszólaló parasztember.[64]

A kisgazda pártkongresszus légkörére jellemző, hogy az MKP üdvözletét tolmácsoló Rákosi Mátyás felszólalását hatalmas tapsvihar és rokonszenvtüntetés fogadta, ami a kommunista politikust is meglepte. Tildy ezt azzal magyarázta, hogy a parasztoknak nem a Kommunista Párt és annak vezetői ellen vannak kifogásaik, hanem a helyi hatalmaskodók ellen, s a párt vezetőit nem azonosítják az ún. „kiskirályokkal".[65]

A nagyválasztmányon sor került a párt felső szerveinek újjáválasztására. A kisgazda baloldal erejét bizonyítja, hogy Tildy Zoltán pártvezérré választását nem lehetett megakadályozni. A Szijj Bálint halálával megüresedett elnöki székbe, az addig főtitkári funkciót betöltő Nagy Ferenc került. Ez kétségtelenül Nagy Ferenc befolyásának növekedését jelezte, bár pozíciója kisebb jelentőségű volt, mint Tildy pártvezéri megbízatása. Ügyvezető alelnök Varga Béla, országos főtitkár Kovács Béla lett. Négy alelnököt választottak: Dobi István baloldali földmunkást, B. Szabó István, békési gazdagparasztot, a demokratikus beállítottságú Szentiványi Lajost és a kommunista-ellenes Bencsik Gyulát. A centrum vezetői tehát megerősítették befolyásukat, jelentős

[64] Igazság, 1945. szept. 8. Idézi Gulyás Gábor cikke.
[65] PI. Arch. Mikrofilmtár. KV. 81.

pozíciókba kerültek. Az alelnökök közül Dobi István és Bencsik Gyula Tildyhez húzott, Szentiványi inkább Nagy Ferencékkel értett egyet, jobboldalinak csak B. Szabó István számított.

Újjáválasztották a párt Politikai Bizottságát is. Ennek tagjai a következők lettek: Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Varga Béla, Kovács Béla, B. Szabó István, Oltványi Imre, Dobi István, Vásáry István, Gyöngyösi János és Szabó Árpád. A PB politikai erőmegoszlása a következőképp alakult. Baloldalinak számított: Tildy Zoltán, Dobi István, Gyöngyösi János és Oltványi Imre; centristának: Nagy Ferenc, Varga Béla, Kovács Béla; jobboldalinak Vásáry és B. Szabó. Szabó Árpád ny. tanító, a párt egyik alapító tagja, demokratikus gondolkodású politikus, inkább Tildyhez húzott. Formálisan tehát a baloldal és a centrum fölényben volt a jobboldallal szemben. Tildy helyzetét azonban komolyan gyengítette, hogy Gyöngyösi a pártban népszerűtlen volt, s a baloldali értelmiségi csoportból, a „marxista szárny"-ból senki nem került be a párt legfontosabb operatív irányító szervezetébe.

A FKgP másik fontos vezetőszervének, az Intéző Bizottságnak a megújítására is sor került. Ennek tagjait részben a párt tisztségviselői — miniszterek, államtitkárok, az országos központ osztályvezetői, a budapesti főtitkár, pártügyészek, ifjúsági és női csoport elnökei, pártlapok főszerkesztői stb. — részben választott személyek alkották. Értelmiségiek: Acsay László, Auer Pál, Bajcsy-Zsilinszky Endréné, Balla Antal, Bartha Albert, Berényi Sándor, Bognár József, Csornoky Viktor, gr. Dessewffy Gyula, Dénes István, Dinnyés Lajos, Donászy Kálmán, Dubay István, Dulin Jenő, Gáspár Ervin, Gordon Ferenc, Gulácsy György, Gyulai László, Jékely László, Kiss Sándor, Kővágó József, Kriváchy Ödön, Meixner Ernő, Nagy Vince, Ortutay Gyula, Pártay Tivadar, Perr Viktor, Pfeiffer Zoltán, Révész László, Rubletzky Géza, Saláta Kálmán, Sulyok Dezső, Tombor Jenő, Turóczy Gézáné, Veer Imre, Vásáry József. Parasztok: Adorján József, Babodi János, Dancs József, Deszki János, Fehér Kálmán, Filó Sámuel, Guba Mihály, Györgyi Lajos, Hajdu-Németh Lajos, Kiss Gergely, Kis-Tóth József, Koszér Nándor, Kovács Ferenc, Kovács István, Kovács József, Madarász János, Polányi István, Rácz Lajos, Szalai András, Szántó-Vezekényi István, Szente József, Taksonyi János, Vaszkó Mihály, Váczi Lajos, Vörös Vince, Z. Nagy Ferenc és Zentai István. Az Intéző Bizottság lényegében valamennyi csoportosulást képviselte. A parasztok — Dobi István és néhány baloldali szegényparaszt kivételével csaknem egészében Nagy Ferenc után mentek, bár Tildy sem veszített népszerűségéből körükben. A baloldali értelmiségiek közül egyedül Ortutay Gyulának voltak kapcsolatai velük. Ettől függetlenül, politikailag a párt értelmiségi balszárnya számára megközelíthetetlenek maradtak. De mint a választmány eseményei tanúsították, a burzsoá jobbszárny sem volt hatással rájuk. Az Intéző Bizottság értelmiségi tagjai közül baloldali Gáspár Vince, Gulácsy György, Donászy Kálmán, Kriváchy Ödön, Ortutay Gyula, Rubletzky Géza. A centrumhoz tartozott többek között Bajcsy-Zsilinszkyné, Dulin Jenő, Perr Viktor, Meixner Ernő, Bognár József, Saláta Kálmán, Pártay Tivadar. Ide számítható akkor még Sulyok Dezső és Dessewffy Gyula is, bár ez utóbbi Pfeifferék felé is kötődött, Tildy Zoltán és Nagy Ferenc között ingadozott: Dinnyés Lajos, Berényi Sándor, Gyulai László. Jobboldaliak: Pfeiffer Zoltán, Auer Pál, Acsay László, Nagy Vince, Dénes István, Dubay István és Vásáry József. Csornoky Viktor és Kővágó József, annak ellenére, hogy jobboldaliak voltak, Tildyhez fűződő személyes kapcsolataik miatt mégsem sorolhatók Pfeifferék

táborába. Az Intéző Bizottságban tehát Nagy Ferencék szerezték meg a többséget, a baloldal és a centrum együttesen fölényben volt a jobboldalhoz képest.[66]

A Kisgazda Párton belül kialakult erőviszonyok, mindenek előtt a burzsoá jobboldal viszonylagos gyengesége, a kisgazda „kongresszus" által elfogadott határozatokban is tükröződtek. A balszárny számára nem kis meglepetést okozott, hogy a két hete tartó jobboldali agitáció ellenére, a nagyválasztmány elfogadta a pártvezetőség Tildy által készített és előterjesztett demokratikus szellemű határozati javaslatát. Az országos vezetőség jóváhagyta az illegalitásban a Magyar Front pártjaival kötött megállapodásokat, s a párt vezérének a háborúból való kilépés és a németekkel való szembefordulás érdekében kifejtett tevékenységét. Helyeselte a párt részvételét a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban, az Ideiglenes Kormányban és a nemzetgyűlésben. Köszönetét fejezte ki az Ideiglenes Országos Vezetőség tagjainak, akik a kezdeti időszakban a népi demokrácia megszületésénél segédkeztek. A legmagasabb rangú kisgazda pártszerv akcióprogramként elfogadta a Függetlenségi Front kommunisták készítette demokratikus programját, és kifejezésre juttatta . . . „hogy annak megvalósítása érdekében az országos nagyválasztmány felajánlja és minden esetben mozgósítani kész a párt erőit". Nyomatékosan és feltételek nélkül állást foglalt a demokratikus pártok összefogásának fenntartása mellett, s sürgette a koalíciós együttműködést zavaró jelenségek kiküszöbölését. Az országos választmány követelte az általános, titkos, nőkre is kiterjedő választójog törvénybeiktatását, fontosnak tartotta az állami és a gazdasági életben a centralizáció elősegítését, az ideiglenes kormány tekintélyének erősítését. Külpolitikai téren mind a Szovjetunióval, mind a nyugati kapitalista nagyhatalmakkal való együttműködés mellett tett hitet.

Ennek a demokratikus szellemű határozatnak az elfogadása kétségtelenül Tildy Zoltán személyes sikere. Politikai jelentőségét azonban nagymértékben lerontotta, hogy a nagyválasztmány magáévá tette az ún. parasztttagozat határozati javaslatát is, amely más politikai törekvésnek adott hangot, olyannak, amely fontos kérdésekben eltért a Tildy Zoltán által képviselt demokratikus irányvonaltól.

Az ún. paraszt-tagozat határozatát lényegében a Nagy Ferenc—Varga Béla Kovács Béla vezette csoport készítette és fogadtatta el. A dokumentumot Nagy Ferenc fogalmazta. Ebben összefoglalja a közép- és gazdagparasztságra támaszkodó centrum politikai nézeteit, s körvonalazza az „igazi demokráciát", az agrár jellegű kispolgári demokrácia általuk elgondolt képét. A határozat kiindulópontként állást foglal a tőkés-nagybirtokos uralkodó osztályok reakciós politikai uralmával szemben a demokratikus átalakulás, a társadalom haladó, a néptömegek érdekeinek jobban megfelelő berendezkedése mellett. Amíg azonban a háború alatt a pártvezetés paraszti szárnya maga is

[66] A Kisgazda Párt újjáválasztott vezetőségének névsorát a Kis Újság közölte. A nyilvánosságra hozott névsor azonban nem teljes (Kis Újság, 1945. aug. 22.). A lap a pártvezetőség összetételének alakulását a demokratikus paraszti irányzat megerősödéseként értékelte: „Tildy Zoltán pártvezérré, Nagy Ferenc országos elnökké, Varga Béla ügyvezető elnökké, Kovács Béla főtitkárrá választása azt jelenti, hogy a párt eredeti, tiszta demokratikus irányát akarja az Országos Nagyválasztmány félreérthetetlenül érvényre juttatni és biztosítani kívánja a párthoz csatlakozott értelmiségi, kisiparos, kereskedő és más rétegek őszinte megbecsülése mellett a parasztság döntő súlyát a párt belső életében és politikai vezetésében." (A pártvezetőség fentebb vázolt politikai erőmegoszlását természetesen nem szabad mereven értelmezni: a későbbiekben az egyes csoportokon belül s a csoportok között elmozdulások történtek.)

helyesen ismerte fel, hogy a jövendő demokratikus Magyarországot kizárólag a munkásosztály, a parasztság, valamint a haladó értelmiség összefogásával kell és lehet felépíteni, s emellett a felszabadulást követő hónapok nagy demokratikus fellendülésének időszakában is kitartott, addig 1945 augusztusára a parasztság döntő politikai befolyásának követelését állította előtérbe. A határozat leszögezi: „A magyar parasztság a demokrácia megingathatatlan alapja. A magyar parasztságot politikailag ezer esztendőn át elnyomták. Most *el akarja foglalni méltó helyét* a magyar politikai életben. Ezért szabad politikai fejlődést kíván a maga számára. *A parasztság a nemzet abszolút többségét* teszi ki. Ezért számolni kell azzal, hogy a tiszta demokráciában *a parasztság döntő tényezője* a politikának." (Kiemelés tőlem — V. I.) Az önálló és független paraszti politika igénye azonban illuzorikussá vált azáltal, hogy Nagy Ferenc és hívei nem tudtak reális társadalmi célokat kitűzni. A program a tőkés társadalmi rend érintetlen továbbélésének feltételezéséből indul ki. Helyesléssel fogadja a földreformot, a feudális eredetű nagybirtokrendszer felszámolását, ugyanakkor azonban megvédendőnek tartja a gazdagparaszti parcellákat. A nagyburzsoázia gazdasági és politikai uralmának korlátozását nem tartja szükségesnek, semmilyen tőkeellenes intézkedést nem vet fel. Gazdaságpolitikában a Kommunista Párt és a MNFF programjával ellentétben, amelyek a nemzetgazdaság legfontosabb ágának az ipart tekintik, s az ipar helyreállítására helyezik a főhangsúlyt, egyoldalúan a mezőgazdaság támogatását állítja előtérbe, s ennek keretében a parasztság fokozottabb megsegítését. Ezzel összefüggésben a magyar gazdasági élet irányításában a parasztság döntő befolyását sürgeti. Az ún. paraszt tagozat határozatának társadalmi és politikai elgondolásai tartalmaztak helyenként konzervatív vonásokat is. Az állami berendezkedést az egységes irányítást biztosító központosítás helyett a decentralizációra kívánták építeni. A falusi, városi és megyei szinten kialakított önkormányzatok lettek volna hivatva a közigazgatás népi jellegét biztosítani. Ami azt jelenti, hogy az önkormányzatok segítségével egyrészt érvényesíteni lehet a falu életében a módos parasztság és természetszerűleg a Független Kisgazda Párt befolyását, másrészt tehetősebb falusi tulajdonos-rétegek a közéletben is átvehetik a nagy- és középbirtokosok helyét. A falu gazdasági életének irányítását a közbirtokosságokra, a különböző társulatokra és a szövetkezetekre kívánták bízni. A dolgozó osztályok érdekvédelmi szervei (a szabad szakszervezetek és a Parasztszövetség) külön szerepet kaptak volna s újra életre hívandóknak tartották a falusi kulturális és politikai köröket. Ez utóbbiak tartották volna kezükben a lakosság társadalmi életének irányítását.

A paraszt-tagozat határozati javaslata megismétli Nagy Ferenc és baráti körének különvéleményét a legfontosabb politikai kérdésben. Feltétlenül szükségesnek tartotta a koalíció fenntartását, de helytelenítette a más pártok belügyeibe való beavatkozást, kétségbevonta a más pártokról alkotott politikai bírálat jogát. Változatlanul elszánt harcot hirdetett a reakció ellen, de egyszersmind a politikai harc korlátozását is követelte. Ismét sürgette a Parasztszövetség politikai jogainak elismertetését.[67]

Mint már jeleztük, a FKgP féltékenyen nézte a munkáspártok növekvő politikai súlyát és népszerűségét, a magyar népi demokrácia balratolódása 1945 nyarán félelemmel töltötte el, s tápot adott a proletárdiktatúrától való

[67] PI. Arch. 285 f. 2/9., ill. Kis Újság, 1945. aug. 22.

rettegésének. Ez a félelem, a munkásmozgalommal való rivalizálás fogalmaztatja meg a paraszt-tagozat határozatának egyik legnagyobb visszhangot kiváltó pontját: a paraszti sztrájk-jog követelését: „Kinyilvánítja a Független Kisgazda Párt parasztsága, hogy gazdasági érdekeinek hatályosabb védelme érdekében, szervezetein keresztül bevezeti a parasztság hatályos gazdasági érdekvédelmét, a sztrájkjogot is, melynek mértékét és formáit később, alkalmasabb időben határozza meg." A paraszt-sztrájk meghirdetését egy későbbi újság-beszámoló szerint a nagyválasztmány „tomboló lelkesedéssel" fogadta, azonnal felismerve, hogy „. . .ha a parasztságot egyszer méltatlan mellőzések és megbántások érik, akkor valamivel ő is védekezhetik, a sztrájkkal, amire eddig még senkise gondolt".[68] A követelés, amely a birtokos paraszti mozgalmaknak a munkásmozgalommal való egyenrangúságát vagy legalább is egyenjogúságának illúzióját szándékozott kelteni, később gyakran használt fegyverré vált a demokratikus átalakulással szembekerülő módosparaszti rétegek kezében, nyílt fenyegetéssé vált a politikai és kormányzati hatalom újraelosztását ellenző munkásosztály részére.[68]

A FKgP centruma, amely a parasztság társadalmi felemelését, életkörülményeinek javítását, az évszázados elnyomás és kizsákmányolás megszüntetését tűzte ki célul, nem tudott felülemelkedni a tulajdonos parasztság érdekének kizárólagos képviseletén. A paraszti érdekek védelme kapitalista viszonyok között a nagytőkével és nagybirtokkal, burzsoá állammal szemben haladó követelés, nálunk a felszabadulás után, jóllehet a kapitalista tulajdonviszonyok alapjában sértetlenek maradtak, az államhatalom nem a nagyburzsoázia érdekeit képviselte, a nagybirtok eltünt, a nagytőke gazdasági helyzeténél fogva nem veszélyeztette a parasztság érdekeit, így a birtokos parasztság partikuláris érdekeinek általános nemzeti érdekekként való feltüntetése nem jelentett progresszív törekvést. Szükségszerűen össze kellett ütköznie a többi társadalmi osztály és réteg érdekével. A „parasztsztrájk" követelése e folyamat kezdetének jele.[69]

A Kisgazda Párt kongresszusa tehát két, lényegében egymásnak ellentmondó határozatot fogadott el. Egyrészt elfogadta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front antiimperialista, antifasiszta demokratikus munkatervét, másrészt magukévá tette a Nagy Ferencék alapjában demokratikus, de „ellenzéki" hangvételű és konzervatív vonásokat is tartalmazó tervezetét is. A burzsoá jobboldal viszonylagos gyengeségét mutatja, hogy önálló programmal nem lépett fel; ők Nagy Ferencéket támogatták. Jellemző, hogy a párt hivatalos lapja, a centrum és a jobboldal között lavirozó Kis Újság, a parasztttagozat határozatát hozza le az első oldalon, amíg a pártvezetőség állásfoglalását csak a belső oldalon közli. Dessewffyék nyílván az előbbit tartották fontosabbnak.

Az országos nagyválasztmány tehát nem hozott végleges döntéseket a párton belüli frakcióharcokban. Ellenkezőleg, egy sajátos, rendkívül bonyolult erőegyensúly jött létre. A FKgP demokratikus balszárnya, amely különösen a háború alatt igen jelentős befolyással rendelkezett, meggyengült, de mint

[68] Demokrácia, 1945. szept. 16.

[69] Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára a parasztsztrájk határozattal kapcsolatban magyarázatot kért Tildy Zoltántól, aki a következőkkel indokolta a döntést: „. . .a parasztokban van egy nosztalgia az iránt, hogy a munkásság példájára ők is szervezkedjenek és legyen módjuk jogaikat megvédeni és ennek kifejezője a sztrájkjog." Pl. Arch. Mikrofilmtár. KV. 81.

Tildy Zoltán pozíciója mutatja, befolyásos maradt. A szeghalmi pap pártvezérré emelése kétségtelenül előrelépés volt, amely véglegesen levétette a napirendről az Eckhardt-kérdést, és szertefoszlatta Pfeifferéknek az egykori reakciós pártvezér esetleges visszatéréséhez fűzött reményeit. De az értelmiségi baloldalnak a pártvezetés gyakorlati irányításában tevőleges befolyásra nem sikerült szert tennie. A burzsoá jobbszárny erősödését a Politikai Bizottságban szerzett pozíciói bizonyították; ide beválasztották azt a Vásáryt, akit egy hónappal korábban leváltottak miniszteri posztjáról. A burzsoá jobboldal, mint láttuk, még mindig viszonylag gyengének bizonyult arra, hogy komolyan beleszólhatott volna a párt politikájának meghatározásába. Leginkább a Nagy Ferenc – Varga Béla – Kovács Béla vezette birtokos paraszti centrum szilárdította meg helyzetét. Tildy Zoltán felismerve a kisgazda baloldal gyengeségét, vidéki népszerűségének korlátozott voltát, de ugyanakkor megijedve a pártban erősödő jobboldali áramlattól, igyekezett Nagy Ferencék támogatását biztosítani, s kerülte a személyes összeütközések lehetőségét. Nagy Ferenc és környezete, tekintettel a közelgő parlamenti választásokra, megértéssel fogadta a közeledést. Mindez azt is jelentette, hogy a Kisgazda Párt magatartására a paraszti szárny az előzőeknél komolyabb befolyást gyakorolt.

Az 1945. augusztus 20-i nagyválasztmány lezárta a párt felszabadulás utáni kezdeti fejlődési szakaszát, amelyet alapjában véve a baloldali, demokratikus periódusnak tekinthetünk. Az elfogadott határozatok s a párton belüli erőviszonyok alakulása arra utaltak, hogy megkezdődött a jobbratolódás. Az a veszély, hogy a FKgP, s annak paraszti törzse, a kapitalizmus restaurációjára törekvő nagyburzsoázia és az állami bürokrácia martalékává lesz, nemhogy csökkent, hanem növekedett. Az MKP, bár nem elemezte kellő gondossággal a birtokos parasztság politikai arculatának ellentmondásait, a nagyválasztmánynak a Horthy-rendszerrel szemben a demokratikus átalakulás mellett, igaz némileg bizonytalankodó, de mégis egységes állásfoglalását, helyesen mutatott rá erre a fenyegető veszélyre: „A Kisgazda Pártban a reakciós jobboldal nem győzött ugyan, de a demokratikus baloldal sem. Az a veszély, hogy a Független Kisgazda Párt Nagyatádi Szabó István megboldogult pártjának nyomdokaiba lép, nem múlt el. A magyar reakció nem adta fel a reményt, hogy követve Bethlenék példáját – egy demokratikus parasztpártot „felülről" a reakció eszközévé formáljon át."[70]

Az 1945. augusztus 20-i nagyválasztmány után a Független Kisgazdapárt a választási előkészületekre fordította fő figyelmét, ezért tudatosan mérsékelte a belső politikai és személyi harcokat. A nagy cél a választások megnyerése volt.

[70] Szabad Nép, 1945. aug. 23.

И. Вида:

Состояние Партии мелких сельских хозяев летом 1945 года и всеобщее совещание в августе

Резюме

Партия мелких сельских хозяев (ПМСХ) подготовилась к другому политическому повороту, не к такому, какой произошел в Венгрии осенью 1944 года. Она предполагала, что страна будет оккупирована английскими войсками, вследствии чего политическая власть перейдет в руки партийного союза, заключенного между ПМСХ и СДП. Прибытие войск Советской Армии, подвижение Коммунистической партии и укрепление её руководящей роли, более умеренное по сравнению со своими стремлениями политическое влияние ПМСХ вызывали недовольство в кругах руководителей партии. Наиболее известные руководители Партии мелких сельских хозяев — Золтан Тилди, Ференц Надь, Бела Варга — пережившие освобождение в Будапеште, взяли в свои руки руководство партией в феврале 1945 года уже в при более-менее определенно сложившихся рамках власти и политического положения, и с первого момента стремились к тому, чтобы ликвидировать начальное отставание и достичь достойного своим требованиям политического влияния.

Политическая деятельность и агитационно-пропагандистская работа ожившей Партии мелких сельских хозяев развернулись в течение апреля—мая 1945 года, после освобождения всей страны. Центральный и комитатский аппараты, а также сеть местных организаций были созданы к концу июня-началу июля. За короткое время партия достигла большого влияния среди масс на территориях за Тисой и за Дунаем. Созданием организационных рамок закончился первый период процесса преобразования партии МСХ. Кроме средных крестьян-землевладельцев, партия вторгнулась также и в ряды крупной буржуазии, государственной бырократии, буржуазной интеллигенции и мелкой буржуазии.

Политическая активизация партии в начале лета 1945 года создала конфликт в Фронте независимости. Исследование подробно анализирует формирование отношения демократических партий друг к другу, обозревает события политического кризиса, закончившегося победой левых сил: Временное правительство было переорганизовано, три правых министра сняты с должности.

20 августа 1945 года сзывается высшей орган Партии мелких сельских хозяев, так называемое всеобщее совещание, до которого внутри партии произошли острые столкновения и агитация разных группировок, относящихся к левому крылу и центру. Всеобщим совещанием было переизбрано руководство партии, вождем партии стал Золтан Тилди — левого демократического характера; председателем Ференц Надь, главным секретарем Бела Ковач, являвшиеся руководителями крестьянского крыла. На всеобщем совещании не было вынесено решение об отношении друг к другу разных течений внутри партии, левые слегка ослабли, но консервативное буржуазное правое крыло еще не могло продвигаться вперед. Большинством овладел крестьянско-демократический-владельческий центр. Мелковладельческий крестьянский форум партии не мог оформить единую политическую линию: с одной стороны, поддерживал демократическую программу Венгерского национального фронта независимости, разработанную коммунистами осенью 1944 года, а с другой — принимал решение так называемой крестьянской секции, которая разработала программу крестьянской мелкобуржуазной демократии, содержавшую многочисленные консервативные черты.

Всеобщим совещанием партии в августе 1945 года был закрыт первый этап развития партии после освобождения, являющийся демократическим периодом, и начался сдвиг партии в правое направление.

I. Vida:

La situation du Parti Indépendant des Petits Propriétaires Ruraux en été de 1945 et le grand comité d'août

Résumé

Le Parti Indépendant des Petits Propriétaires Ruraux avait attendu un tournant politique différent de ce qu'il est arrivé en automne de 1944 en Hongrie. Il avait espéré que le pays serait occupé par des troupes anglo-saxonnes et que le pouvoir politique tomberait entre les mains du bloc, conclu en 1943, du Parti Indépendant des Petits Propriétaires Ruraux et du Parti Social-démocrate. L'apparition de l'armée de l'U. R. S. S., la poussée en avant du Parti Communiste Hongrois et son rôle prépondérant, et l'emprise politique modérée relativement aux exigences du Parti des Petits Propriétaires Ruraux ont réveillé un mécontentement aux milieux du Parti des Petits Propriétaires Ruraux. Les chefs du Parti, connus partout dans le pays — Zoltán Tildy, Ferenc Nagy, Béla Varga — qui avaient vécu la libération à Budapest, en février de 1945, dans une situation politique plus ou moins constituée, ont repris le commendement du Parti, tout en esseayant dès la première minute à rattraper le retard de départ du Parti et à se procurer une emprise politique correspondante à leurs ambitions.

L'activité politique, le travail d'agitation et de propagande du Parti Indépendant des Petits Propriétaires Ruraux ranimé s'épanouaient aux cours d'avril et de mai de 1945 après la complète libération du pays. Il a organisé son appareil central et départemental, le réseau de ses organisations locales jusqu'à la fin de juin et au début de juillet. Dans peu de temps, il s'est procuré une grande emprise sur les masses, surtout en Transdanubie et au-delà de la Tisza. Par la formation de ses cadres d'organisation, la première phase du développement du Parti Indépendant des Petits Propriétaires Ruraux pour devenir un parti de masses s'est terminée: il pénétrait aux rangs non seulement des paysans propriétaires, mais aussi de la grande bourgeoisie, de la bureaucratie d'État, des intellectuels bourgeois et de la petite bourgeoisie.

L'activisation politique du Parti des Petits Propriétaires Ruraux a créé une tension en été de 1945 au Front d'Indépendance. L'étude fait une analyse détaillée du développement des rapports entre les partis démocratiques, résume les événements de la crise politique qui s'est achevée par la victoire des forces gauches: le Gouvernement Provisoire s'est transformé, trois ministres de droite ont été relevés.

Le 20 août 1945, le plus haut organe du Parti des Petits Propriétaires Ruraux, le soi-disant grand comité s'est réuni, après de vives luttes personnelles à l'intérieur du Parti et après l'agitation des groupes de droite et de centre. On a rélu au grand comité la direction du Parti: le chef du Parti est devenu Zoltán Tildy, d'une mentalité démocrate. On a nommé président du Parti Ferenc Nagy, secrétaire général Béla Kovács qui étaient les leaders de l'aile paysanne. Le grand comité n'a pas décidé sur les rapports entre les tendances à l'intérieur du Parti; le côté gauche s'est affaibli un peu, l'aile droite conservatrice-bourgeoise n'a pu encore prendre de l'avance. C'était le centre démocratique des paysans propriétaires qui gagnait surtout du terrain. Le forum du Parti des Petits Propriétaires Ruraux ne pouvait pas créer une ligne politique directrice homogène: d'une part, il soutenait le programme démocratique du Front National Hongrois d'Indépendance, rédigé par les Communistes en automne de 1944, d'autre part, il a accepté la décision de la soi-disant section paysanne qui a rédigé un programme d'une démocratie de paysans et de petits bourgeois, contenant plusieurs traits conservateurs.

La conférence du Parti en août de 1945 a achevé la première phase du développement après la libération du Parti des Petits Propriétaires Ruraux, une période positive, démocratique au fond, et le Parti commençait à tourner vers droite.

KÖZLEMÉNYEK

Moór Elemér:

A Kaukázuson túli állítólagos „szavard-magyarok" kérdéséhez

1965-ben az Élet és Tudományban egy, a folyóirat egyik olvasójának szánt olyan értelmű „eligazítás"-t volt alkalmam olvasni Györffy György tollából, amely szerint a Kaukázuson túl *szavárd* néven emlegetett népcsoport azokból a magyarokból állott volna, akiket a besenyő-támadás elvágott a magyar nép zömétől, de akikkel a Dunamelléki magyarok Konstantinos Porphyrogennetos tudósítása szerint a X. század folyamán kölcsönös követségek útján még érintkezésben állottak. — Én ez „eligazítás" ellen rögtön óvást emeltem, amit Györffy azzal hárított el, hogy az ő fejtegetései ebben a kérdésben „lényegében a mai tudományos álláspontot" képviselik; ha tehát én ebben a kérdésben más véleményen vagyok, tegyek erre nézve egy „vitaindító" cikket közzé a Nyelvtudományi Közleményekben. Ennek azonban semmi értelmét nem láttam, mert hiszen nem nyelvészeti szempontból kifogásoltam Györffy „eligazítás"-át, hanem elsősorban is bizonyos történeti forrásadatok és földrajzi tények figyelmen kívül hagyása miatt. Különben is mindazt, amit erről a kérdésről tudtam, már 1959-ben behatóan kifejtettem „Die Benennungen der Ungarn in den Quellen des IX. und X. Jahrhunderts (Beitrag zur Völkergeschichte Osteuropas im frühen Mittelalter)" című tanulmányomban (UAJB. XXXI, 191—229). Így tehát „vitaindítás"-ról csak Györffy részéről lehetett volna szó. Ez mindenesetre nem következett be, de Györffy az „eligazítás"-ban olvasható nézetét idézett tanulmányom esetleges elolvasása után sem vonta vissza. Pedig ebben a kérdésben a határozott állásfoglalás már csak azért is kívánatosnak látszik, mert többen — ahogy észrevettem —, éppen a Kaukázuson túli állítólagos, a besenyő támadásból származott magyar töredék meglétében látják a legfőbb bizonyítékát annak, hogy a magyar törzsszövetség beletartozott volna a chazarok birodalmába, mert hisz az, amit erre vonatkozólag Konstantinos Porphyrogennetosnál olvashatunk, nagyon zavaros és kétes értékű tudósítás.

Erre való tekintettel, és mivel az Ural-Altajische Jb. — az Ungarische Jahrbücher folytatása — nálunk nem nagyon elterjedt folyóirat, sőt történészek körében valószínűleg teljesen ismeretlen is, helyénvalónak látom a következőkben röviden összeállítani azokat a megfontolásokat, amelyek szerintem kizárják azt a feltevést, hogy a Kaukázuson túl, a Kúr völgyében lakó szavardok azok a magyarok lettek volna, akiket a 889-i besenyő támadás elvágott a nép zömétől.

Györffy hivatkozott „eligazítás"-ában, úgy látszik, nem vett tudomást erről a *tényről*, hogy a Kaukázuson túli, Tiflisz környéki szavárdokat már 750—60 között említik (vö. *J. Marquart:* Streifzüge, 36), sőt Joh. Katholikos egy megjegyzéséből az tűnik ki, hogy ezek a szavárdok a IX. század közepe táján már keresztények voltak (vö. *Marquart:* Streifzüge, 497), tehát ezek semmiképpen sem lehettek azonosak a besenyők által elvágott magyarokkal. Erről, a bizánciaknál *szavartoi* néven emlegetett, a Kaukázuson túl lakó népcsoportról Konstantinos Porphyrogennetosnak is tudomása volt; ő azonban azt is tudta, hogy a bizánciak a magyarokat korábban, vagyis amikor azok nem

laktak még a Fekete tenger mellékén, nem *turkoi* — csakhogy ez a kifejezés Bizáncban nem jelentett mást, mint Fekete-tenger melléki nomád, amint ezt korábban már Dark is megállapította —, hanem *szavartoi* néven ismerték; a Bizáncban 950 körül megjelent magyaroktól pedig arról értesült a császár, hogy a magyarok egyik csoportját az előnyomuló besenyők (889-ben !) elvágták az előlük elmenekült magyarság zömétől, és hogy az utóbbiaknak 896-ban a Kárpát-medencébe költözött csoportja az elszakított csoporttal kölcsönös követségek útján még a X. század közepe táján is érintkezésben állott. Mindezekből a császár azt következtette ki, hogy a magyarok egyik csoportja a besenyők elől a Kaukázuson túlra menekült volna. Vagyis a császárnak nem volt arról tudomása, hogy egy *szavart* nevű, de a magyarokkal nem azonos nyelvű népcsoport már jóval a besenyők Kelet-Európában való megjelenése előtt a Kaukázuson túl a Kúr völgyében tartózkodott. Hogy ez a Kúr-völgyi népesség csak az elnevezés tekintetében egyezett a magyarság Bizáncban használatos régi nevével, ezt a körülményt a császár íródeákjai közül egyesek tudni látszottak, ezért tüntették ki az egyik *szavartoi* nevű népcsoportot a kissé rejtélyes *aszfaloi* jelzővel, amit azonban a császár — úgy látszik — figyelmen kívül hagyott. — De már földrajzi szempontból is képtelenség az a feltevés, hogy egy, az Alsó-Volgán átkelt nomád népcsoport elől egy másik nomád népcsoport a Kaukázuson túlra költözhetett volna, vagy hogy egy, a Kaukázuson túl élő népcsoport a 3000 m magasságban vezető Kereszt-hegy hágón, valamint a dél-orosz mezőségen tartózkodó besenyőkön keresztül követségek útján érintkezésbe kerülhetett volna egy, a Duna melléki népcsoporttal. És vajon hogyan szerezhettek volna tudomást egymás létéről? — Ezenkívül a feltevés mellett azt sem lehetne megérteni, hogy Julianus barát, aki a Fekete-tenger mellett töltött el majdnem egy évet, onnan miért nem a szomszédos Grúziába vette az útját Györffy szavard-magyarjainak a felkeresésére, hanem nekivágott észak felé a nagy pusztaságnak.

Azt viszont nem nehéz megmondani, hogy hol laktak azok a magyarok, akiket a besenyők 889-i előretörése elvágott a Fekete-tenger mellékére menekült főcsoporttól. Ehhez csak azt kell tudnunk, hogy a besenyők korábban a Kirgiz-mezőségen éltek, ahonnan Kelet-Európába csakis a Volgán keresztül lehetett eljutni; már pedig a nomádok csak a kujbisevi Volga-huroknál tudtak átkelni lovaik farkához erősített tömlők segítségével a folyamon; itt ti. a Volga csak 1600 m széles volt, már délebbre a Volgának 4—5000 m széles középső szakaszán, ahol az átkelést még a folyam meredek és szakadékos jobboldali „hegyi" partja is gátolta, nem volt lehetséges az átkelés, de nem volt lehetséges az átkelés a folyam 12 km szélességű alsó szakaszán sem. Ezek szerint azok a magyarok, akiket a Volgán átkelt, egy aszályos időszakban megfelelőbb legelőterületet kereső besenyők (nomádok vándorlásainak mindig ez volt az oka) a nép zömétől elvágtak, nyilván valahol a kujbisevi Volga-huroktól északra laktak, ahol Julianus barát a XIII. században szerencsésen fel is lelte őket és ahol eltatárosodott utódaik egy részét a közeli múltban még *mescser* néven ott találhattuk. (Erre a megállapításra jutott tőlem függetlenül Perényi József is.) Természetes, hogy ezzel a visszamaradt északi töredékcsoporttal a Kárpát-medencébe került magyarok már érintkezésbe juthattak, mégpedig a prémkereskedők útvonalán és az ő tájékoztatásuk révén, aminthogy az Anonymus is ezen az útvonalon költöztette be a magyarokat mai hazájukba.

Azt sem nehéz megmondani, hogy a Közép-Don és Közép-Volga közötti Levédiában élő magyar népcsoportot miért ismerték a bizánciak *Szavartoi* néven. Ezen a területen ti. Ptolemaeusnál a *szavaroi (Σαύαροι)* népnevet találjuk, a Tabula Peutingeriana néven ismert római térképen pedig a *Savica* országnevet. A *szav-ar* — *szav-ir* név jelentése az alánban 'fekete alán' volt (az alánok utódainak, a kaukázusi oszéteknek, ma is *ir* a maguk-használta neve). — Ezeket az igazi szavarokat 463-ban a Kelet-Európába behatolt bolgártörökök űzték el hazájukból, akik elől a szavarok az Alsó-Volga mellékére

húzódtak vissza, ahol nevüket *szavir* alakban átmenetileg még a benyomult türkökre is átruházták. Feltehetőleg a türk-chazarok nyomása következtében húzódott azután a szavarok egyik csoportja a Kaukázuson túlra. — Az igazi szavarok nevét később a Fekete-tenger mellékének alánjai ruházták át a szavarok egykori földjén élő magyarokra; tőlük vették át ezt a nevet a bizánciak is (*-t* a többesszám jele az alánban, népnevek pedig gyakran kerültek át többesszámú alakban más nyelvekbe).

A névátruházás a népnevek terén nagyon közönséges és kiterjedt jelenség: a germán angol-szászokra pl. így ruházták át a kelta brittek nevét, vagy a litvánok a lengyelekre a germán gótok nevét *gudai* alakban, vagy a németek ősei a szlávokra az illir *venet*-ek nevét (vö. *Wende)* stb.

Azok a nyelvészek és történészek, akik a népnevek terén a névátruházások tényéről nem akartak tudomást venni, az írásos forrásokkal szemben pedig a kritikát teljesen elmellőzték, a két világháború közötti időkben mindenesetre nagyon kacskaringós és vadregényes magyar ős- és vándorlástörténeteket szerkesztettek össze; az ő szemléletükből származik Györffynek hivatkozott téves eligazítása is. A valóság lényegesen egyszerűbb volt.

*

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy a Kaukázuson túli szavard-magyarok állítólagos meglétére vonatkozó feltevés a legcsekélyebb mértékben sem alkalmas annak az elméletnek a támogatására, amelynek értelmében őseink huzamosabb ideig beletartoztak volna az Alsó-Volga melléki chazar birodalomba. Sőt azt is mondhatjuk, hogy vannak bizonyos *tények* is, amelyek ez utóbbi elméletnek a helyességét a legnagyobb mértékben valószínűtlenné teszik. Ezek közül a legfontosabbnak látszik számunkra az a körülmény, hogy a keleti források szerint a chazarok sáncokkal védekeztek a magyarok ellen. Nevezetes már most az, hogy ezek a sáncok ma is megvannak Volgográd közelében, sőt ezek az Andree-féle Handatlas megfelelő térképlapján fel is vannak tüntetve „Alter Wall" néven. Ezért az is valószínű, hogy a chazarok Szarkel várát is a magyarok elleni védekezés céljából létesítették a IX. század folyamán, amint ezt korábban egyes orosz kutatók is feltették. De az is nyilvánvaló ezekből az adatokból, hogy a chazarok a magyarok támadását észak felől várták.

Hogy a Fekete-tenger-melléki, egykor türk-chazar területre behatolt magyarok és az Alsó-Volga melléki chazarok között a viszony a IX. század folyamán legalább is feszültnek volt mondható, az határozottan kitűnik ismét abból a *tényből*, hogy a chazaroknak azok a kavar nevű törzsei, amelyek a chazarok kormányzatával valami okból összekülönböztek, — talán vonakodtak felvenni a mohamedán hitet — a szomszédos magyarokhoz disszidáltak, akik — úgy látszik — határvédői és előlharcolói minőségben be is fogadták őket. Nevezetes mármost az, hogy azok a török népek, amelyek kétségtelenül a chazar kagán fősége alá tartoztak, mint a baskirok és a Káma alsó folyása mellékén lakó bolgártörökök, a X. században már kétségtelenül mohamedánok voltak. Ellenben azok a volgai bolgártörökök, akik a Volga jobb partjának a mellékén laktak, nem tartoztak a chazar kagán fősége alá, és a X. század folyamán sem voltak mohamedánok, sőt jóformán napjainkig megmaradtak pogányoknak. De annak sincs semmi nyoma, hogy a magyarok vagy a hozzájuk csatlakozott kavarok mohamedánok lettek volna.

De van a felhozottakon kívül még egy más bökkenője is annak az elméletnek, hogy a magyarság beletartozott volna az Alsó-Volga melléki chazar birodalomba. A nyelvi anyagból megállapítható, hogy a török - magyar érintkezés színtere igen kiterjedt volt: *alma*, *körte*, *kőris* szavaink tanúsága szerint beletartozott a ligetes mezőség területe nyilván a kujbisevi Volga-kanyartól északra és nyugatra; ezután délen a *gődény* és *torma* szavaink tanúsága szerint a Fekete-tenger melléki füves mezőség, ahol gyaníthatólag

kereskedelmi áruk neveiként a *bor* és *dió* szavak is meghonosodtak nyelvünkben. — De a kavarok révén a török—magyar nyelvi érintkezés még a Kárpát-medencében sem szűnt meg, ahol valószínűleg ilyen szavak mint *bükk* és *som* kerültek az ő révükön nyelvünkbe. A magyar—török érintkezések területének földrajzi szempontból — mondhatni — óriási kiterjedése ellenére ennek az érintkezésnek az eredménye lexikális téren — különösen, ha azt a X—XI. századi szláv—magyar érintkezéseknek lexikális téren való eredményeivel hasonlítjuk össze — egyáltalán nem mondhatók túlságosan kiadósnak. Sőt azt is megállapíthatjuk, hogy a török-magyar érintkezés nyelvileg nem lehetett nagyon mélyreható, vagyis a magyarok részéről a kétnyelvűség nem lehetett nagyon általános, mert különben a török nyelvekre jellemző véghangsúly a magyarban is érvényre jutott volna, amint az bekövetkezett az összes finnugor nyelvekben, amelyeknek beszélői szorosabb kapcsolatba kerültek török népekkel.[1] — Kérdeznünk kell azonban ezekután, hogy melyek azok a török jövevényszavak, amelyek az Alsó-Volga melléki chazar birodalomban kerültek volna nyelvünkbe, és mi módon maradhattak meg nyelvünkben az Alsó-Volga mellékének fátlan füves mezőségén a faféléknek azok a török származású elnevezései, amelyeket a ligetes mezőség török lakóitól vettünk át.

Sőt — úgy látszik — annak bizonyítására, hogy a magyarság valamikor az Alsó-Volga melléki chazar birodalomban lakozott volna, nem marad más bizonyíték, mint Györffy ötlete, aki szerint őseink a chazaroktól vették volna át a kettős fejedelemségnek szerinte egykor nálunk is meglevő intézményét. Nem lehet azonban belátni, hogy miért kell ennél a chazarokra gondolnunk, amikor határozottan tudjuk, hogy eleink Kelet-Európában eredetileg két egymástól elkülönülten élő csoportot alkottak, ami nyelvi és archeológiai adatokkal is igazolható. Nyilván mindkét csoportnak eredetileg külön fejedelme volt, vagyis a kettős fejedelemség intézményének létrejötténél egyáltalán nem szükséges valami rejtélyes chazar hatásra gondolni.

*

Mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy magyar őstörténeti kérdésekkel is foglalkozó kutatók az utóbbi időkben nem vettek megfelelő módon, illetve mértékben tudomást bizonyos, a magyar ős- és néptörténeti kutatással is kapcsolatban levő, vagy azokkal kapcsolatba hozható megállapításokról. Így elsősorban is arról a *tényről*, hogy a honfoglaló magyarság sírjai között egyetlen török rítusú temetkezés sem akad, amit most már mindenki könnyen megállapíthat Szőke Béla Leletkataszteréből.[2] — A török rítusú honfoglaláskori sírok hiányával pedig legnagyobb mértékben összhangban van az a szótörténeti kutatásokból megismert negatívum, hogy török jövegényszavaink között egyetlen (!) a rokonsági kapcsolatokra vonatkozó szó sem akad, pedig ilyen még a késői

[1] Ahogyan megfigyeltem, egyes történészek manapság is úgy hivatkoznak Gombocz művére (Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache), mintha az a kinyilatkoztatás volna. Ez hiba, mert ez a mű, ha megjelenése korában (1912) kiválónak is volt tekinthető, ma már több oknál fogva elavultnak mondható, legfőképpen azért, mert Gombocz egységes származású komplexumnak tekintette régi török jövevényszavainkat. Ez a szemlélet még egyes nyelvészek közelmúltbeli megnyilatkozásaiban ma is megvan, amikor „ócsuvas" jövevényszavainkat emlegetik, pedig ilyenek valószínűleg nincsenek is közöttük. Azután meg Gombocz művében aránylag sok a kétes és határozottan téves szómagyarázat is (magam például ezt a nem-török származást a *szégye*, *kepe* és *tükör* szavakra vonatkozólag mutattam ki). Szóval Gombocz művének a felhasználása azok részéről, akik nem rendelkeznek a megfelelő nyelvészeti tudással, inkább kerülendő; de ez Kniezsa „Szláv jövevényszavaink" c. művére is vonatkozik.

[2] Erről a kérdésről behatóan szóltam *pénz* szavunk származásáról szóló fejtegetéseim során (vö. NyK. LXXI, 84—85).

német jövevényszavak között is található. Ezekre való tekintettel nyilván nem áll helyt egyik „törökösködő" archeológusunknak az a megállapítása (vö. Élet és Tud. XXV, 1186), hogy a magyarság a törökökkel való keveredés révén, még az őshazában, testi habitusában is megváltozott volna.

A magyar—török viszonyra vonatkozó fejtegetések már Vámbéry óta tulajdonképpen mind azon az elgondoláson alapulnak, amit Németh Gyula bizonyítani is próbált, hogy a törökök őshazája valahol Nyugat-Ázsiában lett volna. Ehhez csatlakozott még az a nagyon elterjedt hiedelem is — csakis ennek mondhatjuk —, hogy a ló domesztikálása török népeknél vette volna a kezdetét. E nézetnek megfelelően sokan hajlandók voltak minden lovasnomád népben (például a szkitákban és az európai hunokban is) valamilyen jelentősebb török komponenst felfedezni. Hogy Attila hunjainak török származása még csak szóba sem jöhet, azt behatóan kifejtettem a Maenchen-Helfen amerikai orientalistával erre a kérdésre vonatkozólag folytatott vitában (vö. Beiträge zur Namenforschung, XIV (1963), 63—104; XIV, 274—278, XVI, 14—22; erre vonatkozó fejtegetéseim magyar nyelvű foglalatát ld. MNy. LIX, 53—67. l.). E laza nézetekkel szemben Ramstedt jeles finn altaista nagyon beható kutatások után — amelyek azonban sajnos nem könnyen hozzáférhető helyeken jelentek meg —, arra a megállapításra jutott, hogy a törökség őshazája Kelet-Ázsiában volt, ahol is a törökség mint önálló nép csak az időszámításunk kezdete körüli időkben vált ki az altáji népek közösségéből. Ennek a helyzetnek megfelelően Közép-Ázsiában — amely nem annyira írástalan terület, mint Kelet-Európa — az időszámításunk kezdete körüli időkben még nyoma sincs a török népelemnek.

Mindezekből szükségszerűen az is következik, hogy a magyar ős- és néptörténet homályos mozzanatainak értelmezésénél kevesebb tévedésnek tesszük ki magunkat, ha a törökből való magyarázatokat lehetőleg elkerülni igyekezünk.

Tilkovszky Loránt:

Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról

(Részletek Szekfű Gyulához intézett 1942. évi vitairatából)

1942. március 15-én, a magyarországi függetlenségi mozgalomnak ezen a nevezetes napján kelt Bajcsy-Zsilinszky Endre nagyjelentőségű „levele" Szekfű Gyulához, amelyben bizalmasan feltárta előtte nézeteit a függetlenségi politika alapvető feladatairól, s ezek vállalására, együttműködésre szólította fel a nagytekintélyű tudóst. Erre a lépésre egyes barátai ösztönzésére határozta el magát, akik a függetlenségi front polgári szárnya egységesülésének akadályát látták Bajcsy-Zsilinszky meg-megújuló, éleshangú támadásaiban Szekfű történetírói munkássága és publicisztikai tevékenysége ellen. A politikai szükségességként felismert közeledés nem befolyásolta Bajcsy-Zsilinszky véleményét a magyar történetírás Szekfű által fémjelzett ún. szellemtörténeti irányzatáról, sőt, arra késztette, hogy ezúttal részletesebben és összefüggőbben is megokolja szembenállását, s hogy magát Szekfűt is rádöbbentse történetírásának következményeire. Így történt, hogy a még 1941 őszén megkezdett „levél" 137 gépírásos oldal terjedelmű történetpolitikai vitairattá alakult, melyet *„Újabb történetírásunk bírálata"* címmel látott el.

Szekfű Gyula irathagyatékának részeként a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattárába került ez a nagybecsű dokumentum, amelynek keletkezési körülményeit, Szekfű általi fogadtatását, a függetlenségi mozgalom polgári szárnya egységesülési folyamatában betöltött pozitív szerepét, tartalmának átfogó kritikai elemzését már egy korábbi tanulmányomban igyekeztem bemutatni illetve elvégezni.* Ez a körülmény egyáltalán nem teszi azonban feleslegessé a kézirat szövegének — legalább részbeni — publikálását. Különösen figyelemreméltók azok a részletek, amelyekben Bajcsy-Zsilinszky vallomásszerűen világítja meg politikai nézeteinek fejlődését, s ezzel összefüggésben a Szekfű-féle történetíráshoz való viszonyának alakulását.

Ez a nem nyilvánosságnak szánt, hanem „az asztalfiók számára készült önéletrajz őszinteségével írott vallomás" érdekfeszítő olvasmány: Bajcsy-Zsilinszky maga rajzolja fel politikai pályájának ívét, s tőle magától kapjuk a megtett út értékelését. Éppen ebből az értékelésből állapíthatjuk meg legjobban, meddig jutott el messziről indult fejlődésében. Ez a vallomás sokoldalúan bemutatja és indokolja a németekhez fűződő viszonyában beállott döntő fordulatot, amelynek hatása abban is mutatkozik, hogy fajvédő felfogásában a hangsúly döntő mértékben áttevődött a zsidókérdésről a sváb-problémára, s az árja asszimilánsok kérdésére. Ez a következményeiben is rendkívül fontos fejlemény azonban nem jelentett szembefordulást ellenfor-

* *Tilkovszky Loránt:* Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával. Valóság, 1959. évf. 6. sz. 36—46. l.

radalmár múltjával, szakítást fajvédő nézeteivel. Különösen érződik ez abban, ahogy az 1918—19-es forradalmakat 1942-ben is megítéli, vagy ahogy a bethleni konszolidáció indokolt bírálata során 1942-ben is a régi fajvédő politikát próbálja igazolni, és annak „mérsékelt antiszemitizmusa" mellett tör lándzsát, amikor a későbbi zsidótörvények otrombaságát, idegen szellemét kárhoztatja. De az is jellemző, mit tulajdonít viszont az oly erősen támadott bethleni politika „történelmi méretű" érdemének: hogy nem ment bele „valaminő olcsó kompromisszumba" a szomszéd államokkal. Fejtegetései a magyar állameszméről, a Duna-völgyi magyar hegemóniához való ragaszkodása, a Habsburg-restauráció lehetőségének latolgatása, az egyaránt német- és szovjetellenes gátvetés ideája nyomatékosan utalnak függetlenségi koncepciójának sajátos vonásaira. Szociális reformokat követel és a demokrácia kiterjesztését sürgeti — 1918—19 megismétlődése veszedelmének elhárítására, s egyben előkészítendő a beilleszkedést a háború utáni világ viszonyai közé, amelyre meggyőződése szerint az angolszász hatalmak fognak meghatározó befolyást gyakorolni. A Szovjetunió jelentősége egyelőre nem több szemében, mint a román kérdés magyar érdekű megoldásának lehetséges tényezője; ezért is elhibázott lépésnek tartja Magyarország részvételét a szovjetellenes háborúban. A belső erők tekintetében a tehetős-parasztságban és a jobboldali szociáldemokrata befolyás alatti munkásságban látja „a józan evolúció frontját"; a kommunistákat diktatúrára törekvő kalandoroknak tartja, akik éppúgy nem játszhatnak szerepet a kibontakozásra vonatkozó elgondolásokban, mint a szélsőjobboldali diktatúrára törekvők.

A makacs beidegzettségek, korlátozottságok, elfogultságok ellenére nagy jelentőségű volt a megtett út, mert alapot adhatott a további, igazán jelentős fejlődésnek. Ezt az 1942 tavaszi önéletrajzi vallomást két és háromnegyed esztendő választja el pályája tragikus, dicső végpontjától, s tudjuk, hogy különösen 1944 sorsdöntő hónapjai évekkel értek fel Bajcsy-Zsilinszky fejlődésében. Mégis, e dokumentum ismerete óvatosságra kell, hogy intse a történészt: egyrészt, hogy Bajcsy-Zsilinszky fejlődésének egyes lényeges mozzanatait ne vezesse vissza a valóságosnál korábbra, másrészt azonban a tekintetben is, hogy e küzdelmes életút és politikai pálya legpozitívabb végső szakaszában se tételezzen fel részéről szinte fenntartások nélküli maradéktalan azonosulást olyan nézetekkel és politikai erőkkel, amelyektől — az 1942-es önvallomás tanúsága szerint — kevéssel előbb még elég számottevő különbségek választották el. Éppen a történelmi realitások nyilván sok vívódáson keresztül történt felismerése, és a fenntartások, nézetkülönbségek ellenére is következetes gyakorlati politikai érvényesítése emelte őt végül is a hazafiúi nagyság igazi magaslatára.**

Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomásából igen pregnánsan tűnik elő, mily nagy hatással volt reá és nemzedékére Szekfű Gyula történetírói munkássága. Nem steril szobatudósi mű, hanem a szellemi életet, politikai közgondolkodást izgalomba hozó, nagyonis a mindenkori mához szóló volt a legtöbb történeti alkotás, mely Szekfű tollából kikerült. Tehetsége magas színvonalra emelte hazánkban a történetírás ún. szellemtörténeti irányzatát,

** *Tilkovszky Loránt:* Bajcsy-Zsilinszky Endre — újabb megvilágításban. Századok, 1968. évf. 1—2. sz. 181—190. l. (Vita Dernői Kocsis Lászlóval). — *Tilkovszky Loránt:* Kortársak és utókor. Történelmi Szemle, 1970. évf. 4. sz. 574—580. l. (Vita Vigh Károllyal.)

amely széles horizontjával, sokoldalúságával, újszerűségével lebilincselte az olvasót, — többnyire sikerrel leplezve el előtte fonákságait. Bajcsy-Zsilinszky kezdeti lelkesedése „újabb történetírásunk" iránt később éles szembenállássá változott; mint vallomásában bizonyítja, nem szeszélyből, hanem szoros összefüggésben politikai nézetei fejlődésével. A szülői házban 1848 és Kossuth Lajos bizonyos tiszteletében, de mégis határozottan 67-es szellemben nevelkedett ifjút, aki apjával együtt heves ellenfele volt a 48-as függetlenségi politikának, már „A száműzött Rákóczi"-t olvasva, s a körülötte támadt vihart figyelve, megragadta — vegyes érzelmei ellenére — Szekfű történelmi mondanivalójának politikai aktualitása. Ezt Thaly-val és a Kossuth-kultuszt űző függetlenségiekkel szemben abban látta, hogy „sem Rákóczinak, sem történelmünk egyetlen nagy alakjának sincsen szüksége mesterséges illúziókeltésre, sőt ellenkezőleg, irtani kell az illúziót, mert az válságba viszi nemzetünket és államunkat".

Ezt a 67-esség talaján történt találkozást elmélyítette néhány évvel később Szekfű „A magyar állam életrajza" című munkája, amelyet Zsilinszky mindjárt a magyar nyelvűnél korábban megjelent német kiadásában elolvasott. A magyar történelemnek ez az immár szellemtörténeti módszerrel megírt vázlatos áttekintése, mely szerint Magyarország Szent István óta a kereszténygermán kultúrközösséghez tartozik, s ennek keretében védi évszázadokon át a művelt nyugatot a barbár kelet megújuló támadásaival szemben, nemzeti és európai hivatásként, — ekkor teljesen megegyezett Zsilinszky felfogásával, aki Németországra az apja által ládaszám rendelt német mezőgazdasági szakirodalom láttán már a szülői házban — egyelőre főleg ebben a vonatkozásban — bizonyos respektussal tekintett, ha nem is kételyek nélkül az elmélet gyakorlati alkalmazásának eredményessége iránt. De lipcsei és heidelbergi diákévei hamarosan valóságos mintaképpé tették számára Németországot a társadalom katonás szervezettsége tekintetében, amelyhez még majd a világháborús harctéri tapasztalatok adják hozzá a német katonai erények, hadszervezés, hadvezetés iránti csodálatát. A háborús összeomlás és az 1918—19. évi forradalmak után a németországi ellenforradalomban a német militarizmusnak a társadalom minden rétegébe benyomuló szelleme újjászületését ünnepelte; az 1920-ban Berlinben és Münchenben töltött fél esztendő közvetlen tapasztalatai a németországi ellenforradalom módszereiről és eredményeiről döntő hatást gyakoroltak a fiatal Zsilinszkynek a magyarországi ellenforradalmi rendszer kiépítését illető elképzeléseire.

Egy ilyen Zsilinszky találkozott Szekfű „Három nemzedék"-ével, amelyet megjelenésekor vezércikkben köszöntött a Szózat hasábjain. Üdvözölte a „Három nemzedék"-ben a 48-as függetlenségi gondolat és politika átfogó bírálatát, amely a 67-ességet annyiban marasztalja el, amennyiben nem elég hatékonyan folytatta az elleni harcát. A liberális illúziók és mulasztások korholása, a Széchenyit idéző nemzeti önismeret szükségességének, a Széchenyi szellemében való nemzeti erőgyűjtésnek és megújulásnak hirdetése lelkes fogadtatására talált. Itt tetőződött Zsilinszky egyetértése Szekfű Gyulával, hogy útjaik ezután fokozatosan szétváljanak, s több tekintetben szembe is kerüljenek egymással, míg mindkettőjüket átjáró mély történelmi tanulságok újra közös, de már másmilyen plattformra nem hozzák őket.

Zsilinszky, a fiatal, háborús nemzedék dzsentroid tisztviselői illetve katonatiszti rétegének jellegzetes képviselője, aki az ellenforradalmi célkitűzések szolgálatában egy radikálisabb földreformot, és általában mélyrehatóbb

szociális politikát tartott volna szükségesnek, hamarosan ellenzékbe került az ellenforradalmi konszolidáció azon konzervatív erőivel szemben, amelyek óvakodtak ezen a téren messzebbre menni; Szekfű viszont, különösen mint a Magyar Szemle szerkesztője, hatásosan támogatta a dzsentri-katonatisztihivatalnoki réteg háttérbe szorítását célzó bethleni politikát. Ez lett ellentéteik első számú forrása.

A másik alapvető tényező ellentéteik kialakulásában és kiéleződésében Bajcsy-Zsilinszkynek a német kérdésben gyökeresen megváltozó felfogása lett. Már a weimari köztársaság idején megmutatkozó törekvések arra, hogy a magyarországi illetve az utódállamokbeli német kisebbséget Németországból a „sajátos magyar érdekekkel" ellentétesen befolyásolják, ellenérzéssel töltötte el, s ez a tiltakozásig fokozódott a hitleri Németország e téren minden eddigit felülmúló mesterkedéseivel szemben. Már Bleyer Jakabnak, a magyarországi németség 1933 előtti vezetőjének tevékenységében idegen befolyások érvényesülésének jeleit ismerte fel, s támadta a méltányos nemzetiségi politika útjait-módjait kereső Szekfűt azért, hogy nem osztozott vele ebben a felismerésben.

Bajcsy-Zsilinszky fordulatához a német kérdésben döntően járult hozzá annak korai felismerése, hogy a magyar revíziós törekvések a német birodalom részéről csak korlátozott mértékben számíthatnak támogatásra, s akkor is súlyos árat kell fizetni érte, s hogy Magyarország nem lehet naggyá a német birodalom árnyékában. Ezek a problémák szabták meg történeti érdeklődésének további irányát, s főleg az ifjabb Andrássy Gyula „A magyar állam fönnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai" című munkájához (1901) visszanyúlva merített gondolatokat, érveket az önálló magyar birodalmiság irányába mutató új koncepciója történeti megalapozásához. Ezt az új koncepciót fordította szembe a Hóman—Szekfű féle „Magyar Történet" 1929—33 közt megjelent köteteivel, amelyek „A magyar állam életrajza" illetve a „Három nemzedék" — egykor Zsilinszky által is helyeselt — koncepcionális alapjaira mennek vissza, azokat teljesítik ki.

Bajcsy-Zsilinszky most már mint labanc-szellemű, a nemzeti erőforrásokat enerváló, behódolásra és megalkuvásra nevelő, pesszimista történetszemléletet ítélte meg Szekfű koncepcióját, amely a germán-keresztény kultúrközösség történetírói hirdetésével valóságos szálláscsinálója annak az idegen befolyásnak, amely a német—magyar sorsközösség politikai jelszavával indul magyarországi térhódító útjára. Beszédeiben, cikkeiben, könyveiben mindenütt kitér a „labanc történetszemlélet" bírálatára. A függetlenségiek jórészt pártpolitikai célzatú Rákóczi- és Kossuth-kultuszának egykori elítélője kezdi felidézni a régebbi történetírás „protestáns és kuruc romantikáját", szabadságharcos szellemét; egyszeriben megkülönböztetett figyelmet szentel az eddig meddőnek ítélt magyar közjogi gondolkozásnak, s mint annak legragyogóbb produktumát mutatja fel a szentistváni állameszmét; könyvet ír Mátyás királyról, mint az öncélú magyar birodalmiság gondolatának hatalmas megtestesítőjéről. Szembefordul Széchenyinek Kossuth és a függetlenségi eszme elleni kijátszásával; az egykori 67-es rehabilitálja 48-at, elítéli a kiegyezés túlértékelését, és fél attól a „neohatvanhét"-től, amelyet a Németországnak való mai behódolás jelent.

Tartalmilag ez határozza meg Bajcsy-Zsilinszkynek a szellemtörténethez, mint történetírói módszerhez való kritikai viszonyát is. Bár elismeri az újfajta történeti ábrázolás folytán a történetírás gazdagodását, sokoldalúbbá válását,

— szenvedélyesen kifogásolja, hogy a művelődéstörténeti, gazdasági, társadalmi tablók háttérbe szorítják, elhalványítják, meg-megszakítják, sőt sokszor nyomtalanul felszívják a politikai történetet, amely primátust élvezett az eddigi történetírásban, míg rá nem szabadult a szellemtörténeti módszer „hagyománytapodó dühe". A történelemnek ezt a „depolitizálását" egyrészt azért tartotta megbocsáthatatlannak, mert a magyar történelem szerinte a szakadatlan függetlenségi harcok története; a politikai történet háttérbe szorítása tehát egy szintézisen belül ennek értelmében a nemzeti történet e lényegének kilúgozására vezet. Másrészt a politikai történetben látta és kívánta nyomon kísértetni a magyar faj eredendő államalkotó, népek felett uralkodó, birodalmat szervező és védelmező képességeinek történelmi kiteljesülését, s elsősorban e politikai történeten keresztül képzelte legjobban sugároztatni a magyarság Duna-medencei birodalmi hivatásának, küldetésének tudatát, amelynek oly nagy szükségét látta a trianoni csonkaságban és elesettségben, a feltámasztandó Nagy-Magyarország szempontjából. Helyeselte, hogy az új történetírás „szimfonikus" igénnyel lép fel, de kifogásolta, hogy a politikai történet elvesztette a „vezérszólam" domináns szerepét; s bírálta az „idegenszerű hangszerelést", amelynek legfőbb eszközeit a szellemtörténet által oly kedvelt művelődéstörténeti sablonok szerencsétlen alkalmazásában látta. Így például abban, hogy a „keresztény Európa", vagy inkább a „keresztény-germán kultúrkör" sablonját rávonják annak az első magyar királynak országára, aki pedig fegyverrel védte azt a német hódító törekvésekkel szemben. A magyar nemzet történelmi hivatása — Bajcsy-Zsilinszky megfogalmazásában — nem a keresztény nyugat védelme a keleti barbársággal szemben, hanem önvédelem, a szentistváni magyar birodalmiság védelme, a keletről és nyugatról egyaránt fenyegető veszedelmekkel szemben.

Bajcsy-Zsilinszky 1941-ben megjelent, de Bárdossy által elkoboztatott „Helyünk és sorsunk Európában" című könyve már behatóan fejtegette a nyugati germán és keleti szláv tömbök közt a Duna-medence népeit „nagylelkű" nemzetiségi politikával birodalomba tömörítő magyar állam szerepét, amely egyiknek sem természetes szövetségese, hanem velük szemben a Duna-medence önállóságát védő erő. Szekfűhöz intézett 1942 tavaszi vitairata csak megismételte e koncepciót, amelyből azonban ezúttal, felhasználva a vita személyhez szóló és szigorúan bizalmas jellegét, fontos kül- és belpolitikai konzekvenciákat vont le.

Az a mintegy tízéves fejlődési folyamat, amelyen — 1933-ban kimutatható kezdőpontjától számítva — Szekfű is keresztülment, lényegében azonos történelmi behatások alatt, — nagyban közelítette politikai felfogásukat, amit az is jelzett, hogy Szekfű egyetértését fejezte ki a Bajcsy-Zsilinszky által fő vonásaiban vázolt politikai program iránt, s így ez a vita a magyar függetlenségi mozgalom polgári szárnya egységesülésének egyik lényeges mozzanata s egyben sajátos dokumentuma lett.

Ez az egyetértés a követendő politikai célok tekintetében bármennyire is a Bajcsy-Zsilinszky által is körvonalazott történetpolitikai megfontolásokon nyugodott, nem jelentette Szekfű részéről a maga történetírói munkásságát, vagy általában a magyar szellemtörténetet ért kritika teljes elfogadását. Ebben nemcsak személyes momentumok, a kritikus „huszáros temperamentuma", illetve a tudós érzékenysége játszott szerepet, hanem a megközelítési mód különbözősége a gyakorlati politikus és a történész szakember részéről, s az a tény, hogy a Szekfű által is akceptálható gondolatok és észrevételek

meglehetősen nagyszámú, történész szakszempontból dilettáns elképzeléssel, tévedéssel vegyültek. Ennek ellenére, a mellett, hogy — ha nem is nyilvánosan, — elhatárolta magát Hómantól, — saját hibáiból, tévedéseiből is elismert egyet-mást, mindenekelőtt a „Három nemzedék" által új lendületbe hozott Széchenyi-kultusz károsságát. A magyar szellemtörténet „vívmányaira", amelyektől Bajcsy-Zsilinszky sem tagadta meg teljesen az elismerést, továbbra is önérzettel tekintett, s arra utalt, hogy mindazok a magyar birodalomalkotó, fenntartó és védelmező képességek, amelyek megmutatását Bajcsy-Zsilinszky oly hangsúllyal számonkéri, nem hiányoznak a „Magyar Történet" ábrázolásában sem, ha az értük való őszinte lelkesedés hőfoka nem is mérhető a Bajcsy-Zsilinszky különleges temperamentuma által diktált mértékkel.

A magyar szellemtörténet Bajcsy-Zsilinszky-féle kritikája idealista, antimarxista alapon nyugodott, amely az elmondottakból akkor is kitűnnék, ha Bajcsy-Zsilinszky kifejezetten nem hangoztatta volna az ő antimarxista meggyőződését, s nem formált volna arra igényt, hogy mint a „nemzetiszocialista vagy bolsevista elvadultságoktól független történetszemlélő" fejtse ki nézeteit. A szellemtörténet „ultraspiritualista túlzásaival" szemben azért kérte számon a gazdasági, szociális kérdések mélyebb vizsgálatát, nehogy a szerinte is meghatározónak tekintett szellemi, lelki tényezőnek ez a túlhangsúlyozása reakcióként „nyakunkra hozza megint a marxizmust". Míg a szellemtörténet az európai eszmeáramlatok, kultúrhatások körébe igyekezett — még ha bizonyos tendenciózus egyoldalúsággal is — bevonni a magyar jelenségeket, Bajcsy-Zsilinszky szemléletében a magyar glóbusz önálló erőtér; a magyarság isteni gondviseléstől adományozott, sajátosan birodalomalkotó képességei egy magyar vezetés alatt álló Duna-völgye autarchikus fejlődését hivatottak biztosítani; s annak idegen befolyásoktól való megvédésére a magyar nacionalizmus felfokozott intenzitása a leghatásosabb fegyver. A magyar birodalmiság ezeréves történelmi múltja, amelyhez képest Trianon csak múló epizód lehet, adja meg e szemlélet optimizmusát a szellemtörténettel kapcsolatban emlegetett pesszimizmussal szemben. A politikai történet kultúrtörténetben feloldott vezérszólamát a Bajcsy-Zsilinszky-féle koncepcióban a függetlenségi harcok története veszi át, a nemzeti egység problematikáját tólva előtérbe.

A „labanc" történetírás „kuruc" szemléletű bírálatának igen nagy jelentősége volt az adott történeti szituációban: minden hibája, korlátozottsága, elfogultsága és túlzása ellenére súlyos igazságaival lényeges szerepet játszhatott a németellenes nemzeti összefogás, a magyar függetlenségi mozgalom szolgálatában. Erényeivel és fogyatékosságaival egyaránt nagy hatást gyakorolt a születő magyar marxista történetírásra is, amelynek azonban fejlődése során a kuruc-labanc szemléletet szükségképpen meghaladva kellett és kell megközelítenie célját: a tudományosan megalapozott nemzeti önismeretet, mint a szocialista hazafiság egyik erőforrását. Ez a történetírás immár az osztályharc történetét állítja Magyarország története gerincébe; ennek elsődlegességét szem elől nem tévesztve vizsgálja meg az osztályharc és a függetlenségi küzdelmek kölcsönhatásainak bonyolult problematikáját; s törekszik arra, hogy a gazdaság, társadalom, politika, kultúra világának marxista elemzésével és bemutatásával létrehozza azt az egyedül lehetséges igazi összhangzást, amelyet hiába is próbáltak elérni a korábbi történetírás szintézisei, ha úgy tetszik, szimfóniái.

ÚJABB TÖRTÉNETÍRÁSUNK BÍRÁLATA

Bajcsy-Zsilinszky e történetpolitikai tanulmánnyá nőtt levelét heves kifakadások vezetik be: a Magyar Nemzet szerkesztősége megtagadta „Félreértett Széchenyi, száműzött Kossuth" című vitacikkének leközlését, nyilván azért, mert ő nem volt hajlandó arra, hogy „a budafoki sváb kispolgár szellemi színvonalán ítélje meg a 48—49-es szabadságharcot, segítségül hívván egy félig megzavarodott lángelme, Kemény Zsigmond hisztérikus jajveszékelését", vagy hogy éppen „Széchenyi István sivár közhelyeit sorakoztassa Kossuth Lajos ellen". Bajcsy-Zsilinszky a szabadságharcot mint „hatalmas politikai és katonai világteljesítményt" állítja szembe Széchenyi „beteges aggodalmaival és pusztulást sejtő lázálmaival", s azt vallja, hogy a nemzet — Világos ellenére — 48-ból és „Kossuth Lajosból meríti máig a maga létének igazi forrásvizét". Mint „gyakorlati politikus", aki látja a sivár jelent, „a szolgaság és pusztulás irányában való vak sodródásunk", igényt tart arra, hogy beleszólhasson a nemzeti múlt történeti értékelésébe. Imrédystákkal, nyilasokkal, „egy egész világgal harcban állva", „segédcsapatai egyelőre inkább csak a magyar történet mérhetetlen gazdagságából adódnak". Elvárhatja, hogy ilyen körülmények között, amikor azt keresi, „hogyan kellene fölkészülni, elébe vágni a közelgő veszedelemnek", ne gáncsolják el munkáját, ne rontsák szellemi hitelét. Felháborítónak tartja, hogy míg olyan „ifjúfilozopter nagyságok", mint Lölkös István, Gogolák Lajos, „a fertályműveltség merészségével és nagyképűségével" egész oldalakat tölthetnek meg „terjengős önképzőköri szüleményeikkel" a Magyar Nemzetben, addig őt eltanácsolják annak hasábjairól, — egy olyan kérdésben, „melynek helyes eldöntésétől függ nemzetünk és országunk sorsának alakulása". Ez az eljárás éles ellentétben áll Szekfűnek a Népszava 1941 karácsonyi számába írott cikkének szellemével.

A „honfoglaló lovas-magyar s hajdú tót" őseire hivatkozó Bajcsy-Zsilinszky — „a magyar történetírás Anonymustól Márki Sándorig és Károlyi Árpádig vivő egyenes vonalával" szemben, amely tiszteletben tartotta „a nemzet géniuszát", „a magyarság ősi és lényegében változhatatlan szellemét", „a magyar hivatás és történelmi küldetés őstörvényét", — megvetéssel szól a „németes" szellemtörténet „mindössze húsz esztendős epizódjáról", amelyben olyanok forgathatták ki valódi mivoltából az igazi magyar gondolkodást, mint a „tyúkeszű" sváb Eckhart Ferenc, s a „csehszlovák-sváb" Prohászka Lajos. A szellemtörténet feladata lett volna „100%-ra kiegészíteni az 50%-os marxista materialista igazságokat": „józan spiritualista és idealista, egyben hagyományban, történelemben gyökeredző ellenhatást" képviselni. Ehelyett olyan zavaros bárgyúságokat produkált, amikhez képest — mondja Bajcsy-Zsilinszky a maga „ősrégi antimarxista meggyőződésével" — a marxista materializmus „legalább féligazság".

E bevezető után „Az alapvető ellentét" című (I.) fejezetben Bajcsy-Zsilinszky azt állapítja meg, hogy a szellemtörténet nem számol „nemzetünk géniuszának elsősorban politikai, jogászi, katonai jellegével", holott nemzetünket ezek az „ősképességei" jogosítják fel arra, hogy uralkodjék a Kárpát-medencében. Az „új utú" történetírás (célzás „A magyar történetírás új útjai" című, Hóman Bálint szerkesztésében 1931-ben megjelent szellemtörténet-módszertani programadó kötetre) „filológiával ront be" a politika, jog, hadászat terrénumára, s meghamisítja a történelmet. Bajcsy-Zsilinszky hosszasan fejtegeti, hogy a magyarság „faji és nemzeti tehetségei" mint testesültek meg Szent Istvánban, ebben a nagyszerű államépítőben, finomérzékű diplomatában, bölcs törvényhozóban és bátor hadvezérben, aki úgy lépett kapcsolatba a nyugattal, hogy megőrizte és fegyverrel is megvédte nemzete önállóságát. A nyugati kereszténység felvétele, bizonyos művelődési elemek átvétele, dinasztikus kapcsolat és szövetség létrejötte, német papok és lovagok hazánkba érkezése stb. nem jogosítanak fel arra, hogy a durván aktualizáló „új utúak" valósággal „korai tengelypolitikussá költsék át a magyar nemzet e legnagyobb kánját". — A közelebbi múltból Deák Ferenc alakját idézi fel: az ő „életművéből sokkal tisztábban, világosabban kiderül — legalábbis politikai és államalkotó,

jogalkotó vonatkozásokban, — hogy mi a magyar, mint a Professzor Uram szerkesztésében megjelent, sok tekintetben félszeg és kicsinyes, tudálékos, és a lényegről — a művészi magaslatokról — keveset valló »Mi a magyar?« című könyvből". Az évszázadok folyamán „művészi magaslatokra" fejlődött, Istentől kapott magyar ősképességekről írva, amelyeket „vérében és idegeiben" hordoz ez a „hódító szellemű, birodalmi küldetésű nép", megállapítja, hogy ilyen, a turáni népeket különösen jellemző kiváló képességeknek más népek — így a németek — kevésbé vannak birtokában.

A történelem tanítása „nekem, a politikusnak, életbevágóan fontos" — írja Bajcsy-Zsilinszky, aki a következő (II.) fejezetben — „A Három Nemzedéktől a Magyar Történetig" — önvallomásszerűen előadja, mint kísérte figyelemmel, kora ifjúságától Szekfű történetírói munkásságát, s annak megítélése hogyan függ össze saját politikai nézeteinek alakulásával. E fejezet két alfejezetből áll: 1. „Ifjúkori visszaemlékezések", 2. „Szeged után". Az alábbiakban ezeket teljes terjedelemben közöljük:

Ifjúkori visszaemlékezések

Et nunc venio ad fortissimum. Úgy érzem, Professzor Uramnak is, a magyar szellemi élet igen jelentős és szinte páratlan hatású tényezőjének, de politikai barátaimnak, sőt magamnak is tartozom annyival, — ki tudja, meddig él az ember manapság s különösen a magamfajta, — hogy egyszer írásban magyarázzam meg az én sokak előtt érthetetlennek látszó kirohanásaimat a Méltóságod és Hóman Bálint nevével fémjelzett történetírás ellen.[1] Meg kell vallanom azt is, mi vonzott engem Szekfű Gyula felé egészen a Három Nemzedékig, s aztán mi fordított fokozatosan, egyre élesebben ellene, főleg a Magyar Történet megjelenése óta. Talán rejtőzik benne némi kortörténeti tanulság is. Azt sem kívánom leplezni, hogy közben magam is igen éles szögben kanyarodtam el régi politikai fölfogásomtól, főleg a magyar—német kérdésben. Ilyen éles kanyarulatot lelkiismeretes és számottevő politikus ember életében nem is tudok mást a magyar történelem folyamán, mint a Bocskai Istvánét, no nem akarom ezzel a magam szerény személyét a Bocskai Istvánéhoz mérni, talán mondanom sem kell. Ezt a példát csak azért hozom fel, hogy a kanyarulat élességét érzékeltessem, és még inkább azért, hogy egy nagy magyar példán mutassam a politikai és emberi jóhiszeműség lehetőségét még ilyen méretű meggyőződésbeli fordulat esetében is.

A szülői házból[2] Széchenyi- és Deák-kultusz, sőt Tisza Kálmán és Tisza István

[1] A kézirat más helyén erre vonatkozóan így ír: „. . .nem szeretném, hogy ezekben a súlyos időkben akár Professzor Uram, — kinek szellemi jelentőségét sohasem vontam kétségbe — s legbensőbb hívei, munkatársai, akár az én politikai barátaim azt hihessék rólam, hogy engem valaminő személyes elfogultság vagy éppen gyűlölet, káros pártosság vezet, mikor itt-ott bírálni merészkedem Szekfű Gyula történetírói vagy publicisztikai működését. Legjobb barátaimtól is, így szegény Pethő Sándortól elsősorban, de már többször Tombor Jenőtől is évek óta hallom a komoly szemrehányásokat amiatt, hogy köztünk levő esetleges kisebb ellentéteket kiélezek, ahelyett, hogy a nagyobb dolgokban való együttgondolkodást és együtthaladást hangsúlyoznám. Tombor pédául legutóbb is erősen kifogásolta, a maga őszinte módján, hogy a képviselőházban »támadtam« Méltóságodat. Érzem, sok mindent meg kell magyaráznom, s éppen most kell megmagyaráznom, azért is, mert használni akarok, de azért is, hogy elhárítsam magamról a mostanában nagy veszedelmek szorongattatásai közben kialakuló igazi nemzeti front békebontásának ódiumát."

[2] A Békés-megyei Szarvason született 1886. jún. 6-án. Apja, Zsilinszky Endre, az evangélikus egyház által kitaníttatott, elmagyarosodott szlovák parasztgyerek, kezdetben Békéscsabán polgári iskolai, majd Szarvason gimnáziumi tanár. A pedagógusi pályát elhagyva, gróf Apponyi Albert gerendási nagybirtokának parcellázását vállalta. Ennek során szerzett jövedelméből 2000 holdas birtokot vett magának. — Anyja a régi magyar köznemesi származású Bajcsy Mária, békéscsabai ügyvéd leánya.

eleven tiszteletével, szellemi tarisznyájával indultam Kolozsvárra, az egyetemre. Tisza Istvánt személyesen ismertem, édesapám birtokosszomszédja volt,[3] mint gimnazista és joghallgató gyakran láttam őt lovagolni a nagyváradi pályán, ismertem Dóra I. és Dóra II. nevű lovát, és fiatal véremet megpezsdítette a látvány, mikor ősi magyar módra, a nyeregben felső testével szinte ráfonódva a ló nyakára, nyerte meg a legnehezebb akadályversenyeket — Magyarország miniszterelnöke! Egy ilyen győzelmes akadályversenye után egyik híve messzecsengően kiáltotta el: „Ezt csinálja utána Kossuth Ferenc!" Magam is gazdaember fia, szomszédja ennek a nemes anyagból faragott hatalmas magyar leventének, lovat szerető és lóhoz értő fiatalember, e látványok révén még csak jobban megerősödtem a magam 67-es és tiszaista meggyőződésében.

Igaz, hogy édesapám 67-ességében a szülői ház szellemében valahogy összeolvadt Széchenyi, Deák és a Tiszák tisztelete a Kossuth neve varázsával. Nyolc esztendős még nem voltam, mikor meghalt Kossuth Lajos, s édesanyám s édesapám beszélgetéseiből, melyeket mint kis gyermek ellestem, a világon semmi sem maradt meg bennem tisztábban és elevenebbül, mint mikor Kossuth Lajos betegségéről beszélgettek. Édesanyám zongorán eljátszotta a Kossuth-nótát, s egy számomra azóta is ismeretlen Kossuth-dalt, s szüleim ezekben az időkben estéről-estére valahogy úgy beszéltek Kossuthról, mint valami közeli öreg rokonról, kinek életéért remegtek. Ez a belső remegés rám is átragadt, s mikor megtudtam, hogy Kossuth meghalt, életemben először — mint másodosztályos elemista — elejétől végigolvastam a Pesti Hírlap gyászkeretes első oldalát, és végig az egész újságon mindazt, ami Kossuthról szólott. Ösztönösen megéreztem, mindenesetre a szülői sugallat alatt, hogy valami egészen rendkívüli dolog történt. Azt pedig szinte szégyenlem leírni, hogy néhány nappal Kossuth halála előtt, nyilván a Kossuthról szóló szülői beszélgetések és aggodalmaskodások és bensőséges remegések hatása alatt, azt álmodtam, hogy édesapám elvitt Kossuth Lajoshoz, — ismertem őt arról a nagy Kossuth-képről, mely édesapám dolgozószobája asztala fölött függött, szemben Ferenc József igen szép rézkarcával, — és a vén Kossuth fejemre tette a kezét.

Bizonytalanul folyt össze később is fiatal lelkemben ez az 1894-es Kossuth-élmény a gyakorlati politika 67-es szemléletével. Ahogy szüleim elválasztották Kossuth személyét a 48-as függetlenségi politikától, utóbb Kossuth Ferenctől is, akként én is a szabadságharc mérhetetlen tiszteletével lelkemben, mint ifjú és harcos 67-es indultam Kolozsvárra. Egyetemi éveimben szilárdan 67-es maradtam, ebbeli meggyőződésemben megerősödtem németországi — lipcsei és heidelbergi — diákévem alatt,[4] ahol fölébredtek gazdasági és szociális érdeklődéseim: egy rajnai diáktanulmányút, az esseni Krupp-művek és az ottani munkásviszonyok látása elég impulzust adott munkás vonatkozásban, a németországi mezőgazdasági, főleg pedig a bonni mezőgazdasági főiskola tevékenységének bemutatása, valamint dániai utam, földmívelési vonatkozásokban.

Ezekben az években aránylag kevés könyvet olvastam, inkább a szememet és az érzékeimet nyitottam ki az emberi világ nagyobb dolgai felé. Sőt egy kis enyhe kétkedést, majdnem ellenszenvet is szívtam magamba diákéveim alatt a könyvek és a betű túlzó kultusza irányában, mert láttam szegény édesapám valóban nagystílű, és óriási tudományos apparátussal dolgozó gazdálkodását s annak vajmi gyönge anyagi eredményeit. Édesapám bihari nagybirtokosokkal, Tisza Istvánnal, Tisza Kálmánnal, Markovits Antallal, Lovassy Ferenccel együtt, egy nagyszabású öntözőréti érdekeltségben vett részt, Nagyvárad alól hatalmas csatornarendszeren át hoztuk birtokainkra a vizet.

[3] A Zsilinszky-birtok Bihar-megye szalontai járásában, a román lakosságú Marciháza község közelében fekvő Pánd-puszta volt, a Tisza-birtok központját képező Geszt szomszédságában.

[4] 1906—7-ben.

A rétöntözés első kísérletei történtek akkoriban és ezeken a földeken. Mind e nagybirtokosok között édesapám volt a legkisebb — 2000 holddal — s a legjobban eladósodott, de ugyanakkor elméletileg a legképzettebb és reformokra a leghajlamosabb. Mérnökeink legjobban nálunk szerettek tanyázni, nálunk kísérletezték ki a dolgokat, persze jórészt a mi költségünkön.[5] El is értük, hogy a mi öntözőrétünk a legtöbb eredményt hozta, négyszer kaszáltunk rajta évente, gazdaságunk pedig általában is arról volt nevezetes biharszerte, hogy a búza, rozs, árpa, kukorica szokásos s megrögződött egyoldalú termelésével szemben nagyszabású dohánytermelésre, cukorrépa-, cirok-, mák-, paradicsom-, bükköny-, csillagfürt-, lóheremag-, cikória-termelésre rendezkedtünk be, dohánypajtáink és cirokszárítóink mintaszerűek voltak. De mind e haladottság, mely messze megelőzött minden más birtokot talán az egész Biharban, de a környéken mindenesetre, gyönge pénzügyi alapra építkezett, nem számolt a hazai hitelviszonyok mezőgazdasági vonatkozásban teljesen rendezetlen voltával, édesapám váltókkal volt kénytelen dolgozni, s a termelési nagystílűségnek és a pénzügyi hiányosságoknak ez a kiáltó ellentéte megásta gazdálkodásunk és birtokunk sírját. Mint ifjú ember, édesanyámmal együtt, ki a magyari ősök csodálatos egyensúlyérzékével előre tisztán látta anyagi romlásunkat, én is megtanultam jó korán, hogy az írás és tudomány nemcsak fejlődés forrása, sőt az élet erőivel való összehangolódás hijján vajmi keveset ér. Főleg az idegenből áthozott tudomány, — édesapám egész sor német mezőgazdasági folyóiratnak volt előfizetője és tanulmányozója, gazdasági könyvtára tele volt német könyvekkel. Szegény édesanyám titokban sirdogált, mikor ládaszám jöttek a német mezőgazdasági tudományos művek, miközben gazdaságunk az említett egyensúlyvesztés természetes következményeként csúszott a pusztulás felé. Nagyszellemű és áldott emlékű édesapám tudományos egyoldalúságaiból már korán levontam a tanulságot: könyvből nem lehet gazdálkodni; (később jöttem rá, hogy politizálni sem). Néha szinte fájt, hogy Jókai „Új földesura" Maxenpfutsch-ának gazdasági kudarcaiban szegény, drága édesapám egy-egy erősen elméleties balfogását fedeztem fel, és vele szemben édesanyám tiszta és józan magyar kritikáját.

Ilyen hatások és tanulságok során gazdagodott az én ifjúi életem. Mezőgazdaságiakban már ellenzéke voltam túlzottan elméleti édesapámnak, politikai vonatkozásban szilárdan kitartottam mellette. Birtokunkat elveszítettük nemsokára, ügyvédjelöltnek mentem, de idegenül éreztem magam ott, különösen, mikor Zoni bácsival — Sonnenfeld végrehajtóval — végig kellett mennem a városon, bár fölhúztam a konflis födelét, hogy ne lássanak, s aztán a szegény parasztember ólába be kellett bújnom, hogy megolvassam, nem mondott-e be kevesebb malacot, mint amennyije van. Rövidesen ez emlékezetes élményem után bejelentettem édesapámnak, hogy más pályára megyek, s ő egyik távoli, igen távoli atyámfia, Csaplovits Simon árvamegyei főispán mellé beszerkesztett főispáni titkárnak.[6] Mi volna elviselhetőbb sors egy aránylag nagy módban felnőtt ifjú ember számára, mint éppen ez a mutatós és kivételes ifjútisztviselői állás? Csaplovits bukása után egy egészen kivételes ember, Szinyei-Merse István mellé kerültem, ki valósággal szoborba kívánkozó remeke — hál' Istennek máig — a vérbeli és szellembeli magyar nemességnek. Szinyei-Merse István — a nagy festőnek, Pálnak édestestvére — lelki, testi habitusában, gondolkodásában és gondolkodásmódjának magyarságában, előkelőségében: az a magyar nemesember, akinek halhatatlan típusa, e típus szépsége és ereje sok századokon keresztül fönntartotta ezt a nemzetet, politikai, jogászi, katonai teljesítményeivel, szellemének messzesugárzó sugalló erejével, legtöbbször szemben a labancirányt

[5] Így Treitz Péter agrogeológus, a magyar gazdasági talajtan megalapítója, végzett itt szikjavító kísérleteket.

[6] 1912-ben.

vett arisztokráciával, és mindig szemben Bécs ellenséges akaratával. Szinyei-Merse István személyében, de egész életével, életének stílusával és munkásságával, igazolja, hogy a magyar arisztokrácia — összhangban az una eademque nobilitas ősi elvével — tisztában él a legjobbfajta ősi magyar köznemességben, mint a sok tekintetben elfajzott, és idegen uralkodói szándékok, és bizony nem mindig magyar szolgálatok során fölkapaszkodott újabbsütetű főnemességben. Magam, — békésmegyei demokrata, jobbágyi, igaz, hogy hajdumúltban gyökeredző apák fia, — Árvamegyében Szinyei-Merse István mellett tanultam meg, s az ottani árvamegyei régi birtokoscsaládok életmódjából, a tót paraszt nép irányában való mélyről fakadó szeretetükből, e rétegek harmonikus együttélésében, melybe diszharmoniát főleg az idegenből odavetődött, jórészt asszimiláns állami tisztviselők vittek: a gyökeres, ősi magyar nemesség történelmi jelentőségét.

Aztán mint főispáni titkár bevonultam huszárhadnagyként a háborúba, és megtettem, amit más, nem többet. Magam csodálkoztam legjobban, hogy olyan ismert nevem volt, az egész II. lovas hadosztályban. Holott csak a kötelességemet teljesítettem, sőt itt-ott borsot is törtem, éppen eleget, felsőbb parancsnokságaim orra alá. Főleg az orosz arcvonalon tanultam meg, milyen silány, hazug dolog a népeknek habsburgi együttese. Egy ízben, 1916-nak talán augusztusában, a Brussilow-offenzíva alatt, mint huszárgéppuskás osztagparancsnok, egy géppuskát állítottam a huszárszakaszhoz csatlakozó honvédszakasz velünk érintkező sarkába, mert e szomszédos honvédezredek legénysége már túlnyomórészt román elemből állott, tisztikarában sem nagyon bíztam. Ezekben a napokban állítottak be a honvéd frontba egy csomó csehországi Landwehr-katonát, egy-két zászlóaljat, a megritkult front sűrítésére. A helyzet az volt, hogy egy ún. zsákot kellett kiegyenlíteni, nehogy hátbatámadhassanak bennünket az oroszok, ezt szolgálta a cseh zászlóaljak bevetése is. Én e kritikus napok egyikén a honvéd—cseh frontba beállított géppuskám tűzmesterétől hallottam, de aztán magam is tapasztaltam, hogy a csehek céltudatosan, apró rajokban elhagyják állásaikat; tűzmesterem, Vajay Vendel zalasalföldi remek magyar, maga huszárjaival próbálta puskatussal visszakergetni a hátra lopódzkodó cseh katonákat. Erre én telefonáltam — jó hátra — a dandárparancsnokságnak, hogy ha így, ilyen szégyenletesen, ok nélkül elhagyják állásaikat a cseh landwehristák, ottlevő géppuskámmal összelövöm őket. Erre kivonták a cseheket a frontból, és emlékezetem szerint egri bakákat nyomtak a helyükbe, akik aztán igen súlyos veszteségekkel, de előre mentek. Itt tanultam meg — többek között — az osztrák-magyar hadvezetés lenézését és feneketlen gyűlöletét, mikor a magam fajtáját láttam oktalanul elpusztulni, mások helyett.

Aztán, éppen e Brussilow-offenzíva során, nem sokkal ezután, géppuskáimmal egy német-bajor csapatba osztottak be. A zászlóalj parancsnoka nagy megértéssel és látható jóérzéssel szemlélte pompás kiállású, magyar pofájú csapatomat. Ott a német állásban azonban rögtön megállapítottuk, hogy a magyar ember sokkal tökéletesebben épít, mint hadállást, mint fedezéket, persze, mert sokkal jobban ért a földmunkához. De azt is megállapítottam, hogy katonáim ott a szemtől-szemben való közelségben szellemi, idegbeli és örökölt katonai felsőbbségben vannak a német katonákkal szemben, pedig azok bajorok voltak. Az az érzésem támadt, hogy az én akkori hat géppuskámmal legalább 12 német géppuskát tudnék széjjellőni egyenlő feltételek között, pusztán embereim nagyobb lélekjelenléte, ügyessége, mozgékonysága, gyorsasága, páratlan tájékozódóképessége révén. Ettől a pillanattól az volt a meggyőződésem és fölfogásom: a magyar népből tökéletesebb hadsereget lehetne építeni, mint a német népből, de a német hadsereg mégis mérhetetlenül magasabbrendű szervezet az osztrák-magyarnál. A magyar egyeskatona több a németnél, a német legfelsőbb hadvezérletnek is meg vannak a maga hiányosságai — éreztem már ekkor, de a német hadiszervezet, főleg középső, a közkatona, az ezred és a hadsereg között való parancsnokságok, szellemileg is, erkölcsileg is lenyügöző fel-

sőbbségben vannak az osztrák-magyar hasonló katonai szervezetek és parancsnokságok fölött.

Megesett, hogy 1917-ben a dolzsoki ütközetben elesett Hadik-huszárok emlékének fölavatásán megjelent a mi dandárparancsnokunk, gróf Matz-Spiegelfeld, bajusza haynauszerűen a szakállából egészítődött ki, és arról volt nevezetes, hogy két színtiszta magyar huszárezred parancsnokaként egyetlen szót sem tudott magyarul; József kir. hercegtől ezért egy ízben alapos nyilvános dorgatóriumot kapott. De megjelent a hadseregparancsnok is, a porosz Litzmann tábornok. És Litzmann vette magának a fáradságot, hogy magyar beszéddel avassa föl a Hadik-huszárok emlékművét, sőt próbált magyarul beszélni az ez alkalommal kitüntetett huszárokkal. Jól is ment a dolog mindaddig, míg egyik huszártól meg nem kérdezte, hogy „miljen az ellatasch". A huszár bátran vágta ki: „Vallásom református, kegyelmes uram". Nem tudta szegény Litzmann, hogy ellatasch helyett menázsit kellett volna kérdeznie.

Ilyen emlékeken nőtt és gyarapodott az én németbarátságom, a háború alatt. Dagasztotta a bismarcki megértés múltja. De dagasztotta az osztrák politika hallatlan értetlensége is minden magyar ügy iránt. 1917 tavaszán Odesszában voltam ezredemmel és az egész II. lovas hadosztállyal, és egyszercsak olvasom a Strefleur's Militaerzeitung egyik számában, hogy a lap szerkesztője Erdélyt Romániával egyesíteni szeretné, Habsburgi uralom alatt. Hírtelen levelet írtam Ritter János árvamegyei képviselőnek, atyai barátomnak, és kértem őt, hogy sürgősen interpelláljon ebben az ügyben. Ritter bejegyezte az interpellációt, de nem mondotta el, mert Tisza István — nyilván miniszterelnökségének egyik utolsó oroszláncsapásával — beszüntette a félhivatalos osztrák katonai lapot.[7] Ha mind ehhez hozzáveszem édesapám, nagybátyám,[8] meg a magam németországi tanulmányait, ott eltöltött esztendeinket, együtt egyéb háborús tapasztalataimmal, melyek csak megvetést és gyűlöletet támasztottak bennem az osztrák hadvezetés és főleg annak magyarellenes orcátlan és becstelen tendenciái ellen, míg ugyanakkor az egészséges fiatalember igazságérzetével ismertem el a német hadseregszervezés és hadvezetés felsőbbrendűségét, sőt itt-ott még magyar vonatkozásban is több igazságérzetét velünk szemben: senkisem csodálkozhat azon, hogy a háború végén — kevéssé értvén még át az első világháború igazi okait, és nem ismervén eléggé nemzetem és országom történetét, — bizonyos német szimpátiákkal tértem vissza, keserves, de emlékezetes utazás során, Odesszából. A magyar határon, éppen megérkező katonavonatunk tiszti kocsijában, ahol akkor véletlenül én voltam a legidősebb tiszt, nyers és kíméletlen hangon utasítottam ki a rozoga térdű nemzetőrt, aki a forradalmi kormány nevében arra szólított föl bennünket, hogy vegyük le tiszti sapkánkról a rózsát. „Mars ki vén dög!" — ez volt a válaszom erre a felszólításra, és az öreg nemzetőr gacsos lábaival kihátrált a vagonból, miközben ijedtében ezredes úrnak titulált engem, a szerény főhadnagyot.

Így érkeztünk haza Magyarországra 1918. november 12-e táján, miközben kiváló félezred-parancsnokunknak — László Miklós őrnagy, most ny. altábornagy — parancsnoksága alatt és minden fölszerelésünket épen, még élelmiszerünket is, megőriztük. Aztán bevonultunk Makóra, új állomáshelyünkre, utálkozva a vásári és csinált ünnepélyes fogadtatáson, és siettünk a megváltozott viszonyok között otthagyni szeretett ezredünket, hogy búcsút mondjunk a katonai és forradalmi dolgok szégyenletes oktobrista stílusának.

[7] Megemlékezik az esetről „Helyünk és sorsunk Európában" (Bpest. 1941) c. könyve 67—68. lapján is.

[8] Zsilinszky Mihály, szarvasi gimnáziumi tanár, történész, Gyoma, majd Békéscsaba képviselője. 1895—1905 közt kultuszállamtitkár. Ifjúkori tanulmányait a hallei és berlini egyetemen végezte.

Szeged után

1919 kora nyarán a bolsevista rendszer és üldözés elől Bécs felé menekedtem, a határon elfogtak, de tisztességes és magyar érzésű katonák kezébe kerültem, akiknek beleegyezésével néhány hét múltán újból megszöktem, s ezúttal át is léptem az osztrák határt; aztán Bécsből Zágrábon és Szabadkán keresztül Szegedre utaztam. Beállottam a nemzeti hadseregbe, s onnan egyelőre — katonai feladatok híjján — a külügyminisztériumba osztottak be, ott ismerkedtem meg Eckhardt Tiborral.[9] Francia cikkeket fordítgattam a külügyminisztérium számára, egyébként pedig cikkeket írogattam a Szegedi Új Nemzedékbe. Majd a többiekkel én is fölutaztam Budapestre és szerkesztettem Ulain Ferenc barátommal együtt a Szózatot.[10] 1920 tavaszán azonban belső nyugtalanságtól gyötörve, hogy idehaza semmi sem mozdul egy nagyobbszabású belső reform irányában, kiutaztam Németországba, s majdnem egy fél esztendőt töltöttem ott, főleg Berlinben és Münchenben. Lelkes híve voltam Noskenak,[11] mialatt a magyar követség mellé beállított katonai küldöttség egyik tagja, Mecsér András akkori barátom[12] a másik pólusért, Rathenau miniszterért[13] lelkesedett. Tetszett nekem a német társadalom hallatlan ellenálló ereje, szemben az állam gyöngeségével. Idehaza nyomát sem láttam az autonóm társadalom ilyen eleven erejének. Hazajőve egy nagy reformprogram irányában ösztökéltem fajvédő barátaimat, elsősorban Gömbös Gyulát és Eckhardt Tibort. 1923-ban az általam szerkesztett deklaráció fölolvasásával léptünk ki Gömbös Gyula vezetése alatt Bethlen István kormánypártjából, s a későbbi fajvédő kiáltványt is nagy részében én szerkesztettem. Ha jól emlékszem, 1924-ben hoztuk Kecskeméten nyilvánosságra a fajvédő kiáltványt. Külpolitikailag még színtelenek voltunk, s bennem is még elevenen éltek a háborús és háború utáni németbarát rokonszenvek.

A 20-as évek elején írtam a Szózatba vezércikkemet a Három Nemzedékről.[14] Lelkesedtem érte. Az itt leírt előzmények után és körülmények között mi sem természetesebb ennél. A szülői házból hozott szellem, a 48-as ellenzéki politika steril volta, közjogi szőrszálhasogatása, mely bennem már akkor annyi ellenszenvet váltott ki, kivetkőzése a kossuthi nagy stílusból, annak külpolitikai és szociálpolitikai magaslatairól való lecsuszamlása, Ugron Gábor[15] külpolitikus szellemének elhamvadása, a függetlenségi ellenzék rendkívül gyarló szereplése, a 18-as álforradalom: mindez és még sok minden, amit föl sem sorolhatok, a Három Nemzedék mellé állított engem, barna huszárköpönyegét alighogy levetett fiatal háborús tisztet. Visszagondoltam A száműzött Rákóczira,[16] melyet annak idején kétkedő és békétlenkedő lélekkel olvastam, de nem 100%-osan elutasítóan, mert már akkor lázadozott bennem az illúziók és jelszavak politikája ellen való természe-

[9] Eckhardt a világháború alatt Erdélyben volt főszolgabíró. 1919-ben az aradi kormánnyal került Szegedre, ahol a gróf Teleki Pál vezette külügyminisztérium sajtóosztályának állt az élén.

[10] Ulain Ferenc ügyvéd, aki korábban Tisza István tetszését elnyerve cikkezett a Budapesti Hírlapban, a Területvédő Liga támogatásával alapította meg Szózat című lapját.

[11] Gustav Noske, német jobboldali szociáldemokrata politikus, az 1918 novemberi kieli matrózlázadás leverője, az 1919 januári berlini Spartakus-felkelés vérbefojtója, a Scheidemann-kormány hadügyminisztere. Felelősség terheli Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht meggyilkolásáért.

[12] Mecsér, Gömbös bizalmas híve, 1919 szeptemberétől tartózkodott Berlinben.

[13] Walter Rathenau, német nagyiparos, liberális politikus.

[14] Szózat, 1921. évf. 35. sz.

[15] A dualizmus korának kiváló szónoki képességű ellenzéki képviselője, a hármasszövetség (Ausztria-Magyarország, Németország, Olaszország) ellenzője, a francia orientáció híve.

[16] Szekfű Gyula „A száműzött Rákóczi" című könyve 1913-ban jelent meg.

tes ellenszenvem. Azt gondoltam akkoriban, hogy sem Rákóczinak, sem történelmünk egyetlen nagy alakjának sincsen szüksége mesterséges illúziókeltésre, sőt ellenkezőleg, irtani kell az illúziót, mert az válságba viszi — jól éreztem — nemzetünket és államunkat. A Három Nemzedéket is úgy olvastam, egy szörnyű összeomlás zsarátnokai között, mint kíméletlen leszámolást bizonyos múltbeli illúziókkal és egyoldalúságokkal, és mint biztatást a jövőre: kitermelni és megsűrűsíteni a magyar belső erőt Széchenyi István útmutatásai szerint, és tartalékolni új nagy erőfeszítésekre, külpolitikailag szerencsésebb helyzetben, mint ahogy voltunk 1848—49-ben és a világháborúban. A Három Nemzedékből még nem éreztem ki a labanc-szellemnek azt az ernyesztő hatását, amely csak évek múltán mutatkozott meg, és amely a Szekfű-Hóman-féle Magyar Történetben mutatta meg igazi arculatát, átértékelő szándékait, a kishitűséget, a magyar ügynek azt a belső lekicsinlését, amely ebből a történetírásból szinte a reménytelenség csíráit leheli az új magyar nemzedékek lelkébe.

Lehetetlen volna, de unalmas is, nyomról-nyomra követnem az én politikai magatartásom változását egy és más vonatkozásban, s azzal párhuzamosan szembefordulásomat a Magyar Történettel.

Megjegyzem itt, nem nagyon szép, és igazi tudóshoz kevéssé méltó dolog, ahogyan Professzor Uram nagy sommásan elintézi ezt az én fordulásomat legutóbb a Magyar Nemzetben, idegbeli okokra, hisztériára, szeszélyre, pártpolitikai magatartásváltozásra magyarázván.[17] Higyje el Professzor Uram — bár sem családunk teljes tönkremenése, sem az Achim-pör egészen ifjú koromban,[18] sem világháborús éveim töredelmei, súlyos sebesülésem, sem a bolsevisták elől való szökésem viszontagságai, sem szomorú és terméketlen közpályám, melynek során éveken át jóformán a betevő falatom hiányzott, egzisztenciám örökös bizonytalansága, ami miatt családot sem alapíthattam, a politikai tevékenységemmel járó szüntelen lelki-testi megrázkódtatások, megbilincseltetésem Tarpán,[19] politikai üldöztetésem és híveimnek rám nézve még sokkal keservesebb üldözése, könyveim hajszolt megírása, jórészt fiókom számára, a végrehajtók kopogtatásának vérforraló rendszerré válása szomorú lakásomon kb. egy egész évtizeden át, no meg a gyorsan szaporodó évek fejemen: bizony mindez együtt nem volt idegerősítő szanatórium, — higyje mégis el, mert igen komolyan mondom, hogy bár sokat veszítettem Szeged óta idegeim régi erejéből és rugalmasságából, mégis fölveszem a versenyt igen sokakkal, nálam fiatalabb közéleti szereplőkkel, ezen a téren is, például az Ön hóbortos és valóban hisztérikus Gogoljákjával.[20] Sőt jöhet még idő, amikor szüksége lesz az országnak az én megrongált idegzetemre is, s megismétlődhet még az a háborús jószokásom, hogy belső nyugtalanságom egyszerre eltűnik, s akkor kezdek igazán nyugodt lenni, amikor másoknak a térdei reszketnek.

Nem, Professzor Uram, idegbeli okoknak a világon semmi közük politikai magatartásom eme sokszor fejemhez vert fordulatához. Ezek az okok tisztán és kirekesztőleg értelmiek, hacsak ösztöneim és föltámadt indulataim nem játszottak bele ebbe a fordu-

[17] A Magyar Nemzet 1941. okt. 26-i számában Szekfű „Mi, az utókor" című cikkében Bajcsy-Zsilinszkyre célozva ezeket írta: „. . .vannak, akik szeretik megszabni a történészeknek, mit lássanak és mondjanak el, ha megelégedésüket ki akarják érdemelni . . . egy és ugyanazon politikai személy egyszer tűzre dobott, máskor keblére ölelt, megint máskor mint kígyót kitépett kebléből, aszerint, hogy pillanatnyi gondolkodása vagy idegállapota kielégülést talált-e, vagy sem történeti előadásomban."

[18] Az Achim L. András 1911. máj. 14-i halálos megsebesítése miatt Zsilinszky Endre és öccse, Gábor ellen lefolytatott per heves politikai hullámokat vert fel.

[19] 1928. ján. 29-én történt, amikor aláírásokat gyűjtött az időszaki választás eredményének megpeticionálására a tarpai választókerületben.

[20] Gogolák Lajos, egyetemi tanársegéd, Szekfű tanítványa, a Magyar Szemle, Magyar Nemzet ismert cikkírója.

lásomba, részemre ellenőrizhetetlenül: de akkor is csak segítőleg, erősítvén az intellektuális okok nyomatékát. Csak úgy kapásból igyekszem ezekről az okokról vázlatosan beszámolni.

Emlékszem, jó darabig küzdöttem magamban Szabó Dezső ama fölismerése ellen a huszas évek elején, hogy itt fajvédelem, keresztény nemzeti megújulás és antiszemitizmus örve alatt középosztályunk árja elemeinek, asszimiláltaknak és félasszimilánsoknak, talán kisebb részében öntudatos, túlnyomó nagy részében inkább tudat alatti tömörülése és szervezkedése folyik, s közélet és magángazdálkodás terén egyaránt fokozatosan veszíti a talajt a törzsökös, vagy törzsökösnek tekinthető magyarság. Sokáig Szabó Dezső túlzásának, inkább káprázatnak tekintettem ezt a fölismerést, de gyakorlati politikai okokból is ellenérzéssel fogadtam, és sokáig bírkóztam vele: szerencsétlenségnek éreztem, hogy az előttünk álló belső erőgyűjtés korszakát mindjárt azzal kezdjük, amit Szabó Dezső állítólag egy igen kitűnő és igazán próbált magyar, de német származású íróval kapcsolatban így fejezett ki: „Mars ki a fajomból!"[21] Ennek a fölismerésnek igazához nálam hamarabb eljutott politikai és eszmebeli barátaim Wolff Károly[22] ellen szerették volna legfőképpen fölvonultatni az én szerény publicisztikai és szerkesztőségi ágyúparkomat, de ezt kereken elutasítottam. Annyit azonban önmagam előtt sem tagadhattam, hogy ennek a belső árja tömörülésnek, és lassú, vízszerűen szivárgó általános pozíció-megszállásnak jelei és körvonalai egyre világosabban mutatkoznak. A főváros keresztény politikája mindinkább bizonyos ízetlen svábos ízekkel telítődött. Gyűltek a panaszok, hogy a fővárosi iskolák vezető pozícióiba különös módon túlnyomórészt árjaszármazásúak kerülnek, főleg svábok, és a svábok előmenetele statisztikailag kimutathatóan egészen elképesztő a magyar származásúakkal szemben; sőt egyenesen jelentéktelen és színtelen svábok rugtatnak elibök nagyon kitűnő készültségű és a magyar szellemi életben számottevő vérbeli magyaroknak.

Ebbe a láncolatba kapcsolódott bele önkéntelenül a Klebelsberg-féle nagyvonalú, de gyökértelen művelődési politika, a maga egész németes szemléletével és irányával. Klebelsberg[23] főleg német területen tömörítette a magyar külföldi intézményeket, Bécsben és Berlinben, de Berlinnek láthatólag nagyobb jelentőséget tulajdonított, Dahlem valóságos magyar kultúrpolitikai Mekkává avatódott, Róma magyar intézményei gyöngén szekundáltak, Páris, London egészen kimaradt a Collegium Hungaricumok rendszeréből, a dunai és lengyelországi, balkáni keleti művelődéspolitikai kapcsolataink még a múltnál is fokozottabban elhanyagolódtak. Főiskoláinkon hihetetlen módon elszaporodtak az árja származású professzorok, sőt gyakran a magyar fülnek egyenesen bántóan hangzó, Isten tudja honnan előkapart nevek; lassanként minden főiskoláról és fakultásról többkevesebb joggal el lehetett volna mondani, amit Tisza István a világháború alatt a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karáról mondott: hogy az olyan, mint egy duodec német fejedelemség egyeteméé. De ép ily csodálatos következetességgel szaporodott az árják arányszáma a közoktatásügyi minisztériumban, valamint a katolikus egyház papi és iskolai vezető pozícióiban. Valami félszeg és furcsa jobboldali „orthodoxia" terjedt

[21] Minden bizonnyal Herczeg Ferencről van szó, akit Szabó Dezső állandóan támadott: a neki kijutott tiszteletet és elismerést egyrészt elsvábosodott kultúréletünk illetékesei részéről a sváb származású író iránti faji kedvezésnek tulajdonította, másrészt annak a kárhoztatott magyar politikának, amely a buzgó asszimilánsok érdemeit jobban honorálja, mint a fajmagyarokét. Ily módon kettős hátrányban érezte magát a korszak ünnepelt írójával és közéleti személyiségével szemben. (Vö. *Szabó Dezső:* Az egész látóhatár. Bpest. 1940 c. gyűjteményes köteteinek számos idevágó kitételével.)

[22] Kereszténypárti politikus, képviselő; a fővárosi Keresztény Községi Párt elnöke

[23] Gróf Klebelsberg Kunó 1922—1931 közt a Bethlen-kormány kultuszminisztere volt.

el s húzodott be, mint valami járvány, legfontosabb intézményeinkbe. Egy ízben nekem, a fajvédő képviselőnek, mint valami örvendetes újságot súgta meg a folyosón Klebelsberg, hogy legközelebb meneszti Imre Sándort,[24] a kiváló tudóst, nagy pedagógust és eredeti magyar gondolkodót, s mikor én megdöbbent arcot vágtam, és kérdeztem az okát, azzal felelt, hogy Imre szabadkőműves volt és olyan oktobrista-féle. Klebelsberg magyar szempontból legalábbis színtelen, a jellegzetes magyar tulajdonságok és értékek iránt kicsit németesen érzéketlen, magas színvonalú, de szürkén s mindent elszürkítően európai művelődési politikája csakhamar kiszélesült egy általános nemzeti és politikai szemléletté az ő kályhán költött szerencsétlen neonacionalizmusában.[25] Senki sem gúnyolódott többet ezen a gyötrelmes és ellenszenvesen idegenszagú nacionalizmuson, mint csekélységem. Mintha éreztem volna benne a közelgő hazai nemzetiszocializmus és nyilasság szellemi előfutárját! De nem volt nehéz fölfedeznem azt sem, hogy Klebelsberg egész történetszemlélete a Hóman-Szekfű Magyar Történetében gyökeredzik.

Azok közé tartozom Szeged óta — sőt még előbbről, hiszen könyvet írtam volt a háború nyugodtabb napjaiban az első arcvonalban, abban fölvázoltam egy nagy magyar reformpolitika alapvonalait, főleg egy 15 millió kataszteri holdra terjedő földreformét, a kéziratban levő könyvről pedig Rákosi Jenő úgy nyilatkozott egyik vezércikkében, hogy az „fényt és meleget szóró égi tünemény,"[26] — akik igen komolyan vették Széchenyit, a fajvédelmet, a belső megerősödés, a szociális, gazdasági átalakulás gondolatát, és sürgető föladatait. Álforradalomnak éreztem és mondtam a Szózat hasábjain az októberi és a bolsevista forradalmat egyik cikkemben, és 1920 elején azt írtam, hogy most jön az igazi forradalom. Forradalmon mélyreható és gyors belső átalakulást értettem, annak megvalósítását, amit az álforradalmak hamis nyomokon járva elmulasztottak. Olyan mély cezúrának éreztem a nemzeti eszme felülkerekedését a bolsevizmuson, hogy úgy gondoltam: most forradalmi mélységekig kell elmenni a félévszázad óta esedékes és mindig elgáncsolt társadalmi átalakulásban, mielőtt restaurálnánk a restaurálandókat. Éreztem: most kell siettetni a belső fejlődés mélyszántású reformjait, míg össze nem szedelőzködnek azok az erők, amelyek 50 év óta kerékkötői voltak minden józan, még olyan szerény méretű reformmunkának is, s akik a földkérdés és a szociális kérdés fokozatos és folyamatos megoldásának konok elgáncsolásával főbűnösök a magyar összeomlásban, abban, hogy a nemzetet nem lehetett egy nagy önvédelmi erőfeszítésre és harcra fölgyújtani és megmozgatni. Most tehát egyszerre, sokkal gyorsabb ütemben kell a reformmunkához látni, mint tettük volna fél évszázaddal azelőtt. Ez a nagy reform most már nem a megtartáshoz kell, mert majdnem mindent elveszítettünk, hanem az új erőgyűjtéshez, a visszaszerzés előkészítésére, — gondoltam és írtam számtalanszor.

A nemzet azonban nem vállalta a fiatalabb, a háborút járt nemzedék várt s követelt gyorsabb ütemét. Az akkori szegedi fiatalabbaknak nem volt semmi politikai múltunk, sem Eckhardt Tibornak, sem Gömbös Gyulának, sem nekem, sem Antal Istvánnak,[27] sem a többi szellemileg számottevő fiatalabbaknak. Nem volt gyakorlati politikai iskolánk — én főispáni titkár, tb. szolgabíró voltam a háború előtt, Eckhardt főszolgabíró, — sem nevünk, sem tekintélyünk, csak helyes politikai ösztönünk, időérzékünk, ütem-

[24] Imre Sándor kultusz-államtitkár 1922 óta kényszerszabadságon volt, Klebelsberg 1924 decemberében létszámapasztás címén nyugdíjaztatta.

[25] Vö. *Balogh Sándor:* A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus". (A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bpest. 1964. 316—339. l.).

[26] Bajcsy-Zsilinszky említett kéziratos műve, melyet Rákosi Jenő a Budapesti Hírlapban méltatott, nyomtatásban nem jelent meg. (Vö. *Bajcsy-Zsilinszky:* Egyetlen út a magyar paraszt. Bpest. 1938. 88—89. l.).

[27] Antal István mint jobboldali egyetemi ifjúsági vezér tűnt fel; ott volt Gömbös oldalán a szegedi ellenforradalmárok között, majd a Szózatban cikkezett.

érzékünk, s nagy vonalaiban helyes és józan elgondolásunk a belső átalakulás fontosságáról, mélységéről, sürgősségéről és alapvető tartalmáról. Így természetesen került a politikai vezetés kitűnő és már gyakorlottabb, idősebb kezekbe. Őket azonban túlságosan igénybevette a rendcsinálás, a „konszolidáció". A konszolidáció alapjait és formáját pedig túlságosan csak a régi rend restaurálásában keresték. Mindnyájan a kiegyezési korszak neveltjei voltak, Teleki Pál is, Bethlen István is, s nyilván egyikőjükben sem élt a kiegyezési korszaknak s az összeomlás előzményeinek olyan méretű és mélységű bírálata és mérlege, hogy a dolgok restaurálása előtt a háború előtti és háború alatti hibák elkerülésére is nagy gondot fordítottak volna. Teleki Pál valójában rugalmasabb és modernebb ember volt, de maga is meglehetősen újonc a politikában, s ezért is kedvetlen és tétovázó. Bethlen István hatalmas politikai és diplomáciai tehetséggel és készültséggel lépett újból a közélet porondjára, igazán markáns és jellegzetes magyar egyéniségként, de túlságosan erős konzervatív beidegzettségei és politikai, gazdasági, szociális szemlélete gátolták abban, hogy nagy reformok kezdeményezőjévé és megvalósítójává válhasson. Nagy rutinját túlságosan éreztette velünk, fiatalabb nemzedékkel, s vajmi kevés fogékonyságot mutatott a mi reformterveink iránt. Előrelátható volt, hogy szembekerülünk vele, ami 1923 nyarán formailag is megtörtént.[28] De kérdem én, igen tisztelt Professzor Uram: nem sokkal előbbre volnánk ma az igazi belső konszolidáció terén, a szociális megbékélés terén, s nem sokkal nagyobb erőt gyűjtöttünk volna-e azóta a jövő nehéz feladataihoz, nem harmonikusabb volna-e nemzeti életünk, az osztályok egymás között való viszonya, amin csak most kezdünk komolyabban gondolkozni megint, nem okosabban és szervesebben oldottuk volna-e meg a zsidókérdést, természetes folyamatként állítva azt be, akkori mérsékelt antiszemitizmusunk és magyar emberségünk szellemében, a keresztény vallás, a jogegyenlőség és a tiszta alkotmányosság keretei között? Nem zsidótörvényekkel, hanem nagy szociális reformokkal, elsősorban földreformmal, szellemi életünk, művelődési politikánk nagyszabású, magyarabbra való átállításával, és mindezt elsősorban a magyar fajta, a vérbeli magyarság javára? Azok a zsidó tőkés és szellemi körök, amelyek akkoriban valósággal üldözőbe vettek bennünket, emberséges és magyar fajvédőket — kik közül még egyetlen egy sincs, még Héjjas Iván[29] sem, az idegen szellemű és szadista antiszemitizmus táborában, — most elgondolkozhatnak azon, nem jobb lett volna-e még az ő szempontjukból is hagyni, hogy ez a főleg szociális, gazdasági és művelődési józan reformok útján haladni kívánó fajvédelem elvégezte volna idejében a maga munkáját? Vajjon sor került volna-e egyáltalán ezekre a szerencsétlen zsidótörvényekre,[30] ha megvalósulhatnak idejében a mi szegedi szellemű reformterveink? A zsidóság zöme akkoriban azokkal a rosszabb értelemben konzervatív, inkább maradinak és kerékkötőnek mondható erőkkel fogott össze, amelyeknek odaállásuk aztán könnyűvé tette Bethlen István számára a kissé soványan értelmezett konszolidációt. Most pedig kesereghetünk, mint Marius Carthago romjain, alkotmányosságunk történelmi szemmel nézve szinte évezredes jogegyenlőségi alapköveinek csúf repedései előtt, a keresztény erkölcsi mérték súlyos csorbáján, de azon is, hogy ez a jobboldaliságnak nevezett belső egyensúlyvesztés, és ez a fajvédelemnek csúfolt, idegenből importált antiszemita elvadultság ugyan mi jót hozott magának az árva vérbeli magyarságnak, melynek fölemelését, szellemi, anyagi birtokállományának felduzzasztását tűztük akkor Szegeden a magunk fajvédő politikája elé?

Professzor Uram — megengedem, hittel, meggyőződéssel, — a „konszolidáció" erőihez csatlakozott, és Bethlen István politikájának szolgálatába bocsátotta nagy nevét,

[28] Gömbös és társai 1923. aug. 2-án léptek ki a kormánypártból, megalakítva a Fajvédő Pártot.

[29] Hírhedt, véreskezű ellenforradalmár különítményparancsnok.

[30] A három ún. zsidótörvény: 1938: XV., 1939: IV., 1941: XV. tc.

tekintélyét, sőt még munkaerejének is jó részét. Pedig az igazi nagy történetírónak szerintem sokkal kevésbbé volna szabad a gyakorlati, pártokkal dolgozó politika sodrába bármiként is beleállania, mint a gyakorlati politikusnak a történetírásba ártania magát. Mert hiszen a politikusnak, hogy úgy mondjam, segédeszköze a történelem, sőt szerintem kellő történelmi készültség nélkül senki sem lehet valamire való magyar politikus. Tehát a történetírás távolabbi és közelebbi eredményeit igenis kell látó és bíráló szemmel néznie. Míg a történetírónak ugyancsak nem anyaga a most folyó politikai élet. Ha mégis beleszól, csak nagyon felülről teheti, ahonnan elmosódnak a pártpolitikai különbségek,— csak a történetbölcselet magasságából. Méltóságod Szemle-szerkesztése,[31] publicisztikája, és munkatársainak munkássága túlságos sokat szolgált pártpolitikai szempontokat, kritikájában nagyon kímélt pártpolitikai és kormányzati érzékeny pontokat. Hűségesen szolgálta s még csak enyhe bíráló szóval sem érintette Klebelsberg művelődési politikáját és valóban idétlen neonacionalizmusát; ugyanakkor azonban kíméletlen, sőt durva és igazságtalan módon, pártos elfogultsággal szólott a háborús nemzedékről, szociológiailag is teljesen tarthatatlan érveléssel. E pártosság egyszerre volt világszemléleti, pártpolitikai, és — filozopteri. A Bethlen-rendszerről csak jóval utána, a Három Nemzedék utóiratában[32] esett némi bíráló szó, a neobarokkal kapcsolatban. Ugyanennek a publicisztikának, szemleszerkesztésnek és tanulmányírásnak kissé véknyas zupájába a Bethlen-korszak idején a szociális kérdés csak ízesítőként került, cseppenként, mint a Maggi levesízesítő. Csak természetes, hogy a bethleni csak-konszolidáció, a klebelsbergi németszellemű kultúrpolitika és neonacionalizmus, a Jámbrekovits-féle korosztályvizsgálat,[33] és az Ottlik László-féle költőgéppel költött „Új Hungária"[34] frontján nekünk kettőnknek is szembe kellett kerülnünk egymással.

Közben egyre elborulóbb tekintettel figyeltem a magyar külpolitika nagy eszmeszegénységét, passzivitását, amely még ott sem keresett igazán réseket a ránk csukott fojtogató gyűrűn, ahol adódtak volna lehetőségek: Lengyelországot teljesen elhanyagoltuk, Ausztriával való kapcsolatunk mindkét oldalról nélkülözte a kellő bátorságot és őszinteséget. Bár másfelől nem tagadható, hogy van ennek a bethleni külpolitikának egy történelmi méretű érdeme is: az, hogy nem ment bele a kisantanttal, vagy annak tagjaival valaminő olcsó kompromisszumba. De ugyanakkor szerintem túlságos mértékben volt figyelemmel a Németbirodalom szempontjaira és érzékenységére, holott Stresemann[35] a legkisebb jelét sem mutatta a Magyarország irányában való rokonszenvnek, megértés-

[31] Szekfű szerkesztője volt a bethleni irányzat 1927-ben indult reprezentatív folyóiratának, a Magyar Szemlének.

[32] *Szekfű Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik. Bpest. 1934.

[33] A Magyar Szemle 1927—28-as évfolyamaiban lefolytatott „korosztályvitába" bekapcsolódó ifj. Jambrekovich László egyetemi hallgató „Levél a mai ifjúságról" című hozzászólásában (1928. évf. 5. sz.) cáfolta, hogy az ifjúság különösebb érdeklődést tanúsítana a politika iránt, s el is utasította az erre irányuló igényt: „Szinte végzetes csábításnak tartom az ifjúságot a közügyekkel való foglalkozásra felszólítani" — írta.

[34] A Magyar Szemle 1928 szeptemberi száma közölte *Ottlik László* „Új Hungária felé" című, nagy feltűnést keltett tanulmányát, amely a Trianon következtében elvesztett területek nem-magyar lakosságának visszavonzására a nemzeti autonómiák rendszere alapján felépülő új Nagy-Magyarország koncepcióját vázolta fel. — Bajcsy-Zsilinszky Előőrs című hetilapja 1928. okt. 14-i számában bírálta Ottlik „Új Hungária" elképzelését, amely szerinte „feltűnően hasonlít Jászi Oszkár Keleti Svájcához". Azt hangsúlyozta, hogy az államszerkezet fellazítását a magyarság pozícióinak megszilárdításával, a maga külön faji életszerveinek kiépítésével kell ellensúlyozni, s Magyarország gazdasági és szociális viszonyainak megjavításával kell megteremteni a Kárpát-medence népei magyar vezetés alatti együttélésének feltételeit.

[35] Gustav Stresemann 1923—29 közt az ún. weimari Németország külügyminisztere.

nek, vagy a magyarság akár csak bismarcki mértékű megbecsülésének. Ellenkezőleg. A nyugat felé való alázkodás subája alatt Stresemannék — különböző társadalmi, de államilag támogatott, főleg a külföldi németség létkérdéseivel foglalkozó különböző intézmények, így a stuttgarti Institut für Auslandsdeutsche révén egyre inkább kezdtek beleavatkozni csonkahazai németjeink és a Trianonban tőlünk elszakított német kisebbségek dolgaiba, s valójában ők teremtették meg berlini és stuttgarti sugallatokkal és márkákkal azt a dunavölgyi német kisebbségi mozgalmat, melynek csak további, szinte természetes fejleménye a hazai Volksbund.[36] A weimari, nyugat felé oly szelíd és alázatos Németország az ősi recept szerint kelet felé keresett vígasztalódást, többek között a szegény megnyomorított, valójában a II. vilmosi hibák, túlzások, imperialista nagyotakarások miatt földarabolt Csonkamagyarország belső békéjének aláásására és a kisantant államaival és magyarellenes szándékaival pontosan egy húron pendülő romániai, jugoszláviai, csehszlovákiai németség ellenünk való fölbujtásával, és a bujtogatás állandó konok szellemi és anyagi táplálásával. Számomra ez a weimari német magatartás, és annak hazai továbbrezgése, és általában a csonka ország és az utódállamok németségének egyre ridegebb, sőt egyre ellenségesebb magatartása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy fölébredjek a magyar—német „sorsközösség" körül való álmodozásomból. Méltóságod ebből a sűrűsödő veszedelemből nyilván nem sokat vehetett észre, mert különben nem portálta volna Bleyer Jakabot[37] tévesen értelmezett, egészen elméleti síkon mozgó kisebbségtiszteletből még akkor is, mikor az egyre nyilvánvalóbban hagyta cserben régi helyes és mérsékelt nemzetiségi programmját, s mind gyakrabban kapcsolódott bele e stresemanni sunyin pángermán Drang útját előkészítő berlini, stuttgarti, müncheni intézményekbe, mozgalmakba. Semmi sem bizonyíthatja cáfolhatatlanabbul, hogy én láttam meg tisztábban Bleyer Jakab igazi szellemi és politikai arculatát, aki szembeszállottam vele, mint az a tény, hogy Baschék,[38] úgy, ahogy én azt előre láttam és megmondottam, közvetlen előfutárjukat és szálláscsinálójukat tisztelik ebben a tanult, de politikailag mindig érzéketlen és zavarosfejű német féltudós-félpolitikusban. Az én véleményem a hazai német kérdésben mindig az volt, amit 1941-es appropriációs beszédemben is el akartam mondani, de kifogytam az időből,[39] hogy kétségtelenül nagyobb stílusú, nagylelkűbb, megértőbb, több jogot, több szabad mozgást nyújtó, a Deák—Eötvös-féle nemzetiségi törvényben[40] gyökeredző kisebbségi politikát kell csinálnunk, elhagyván a századforduló sivár és olcsó magyarkodását, sokféle idétlen soviniszta túlzását; de ugyanakkor kíméletlen kézzel kell elvagdosni az intézményes szálakat a hazai német kisebbség és a német birodalom között, pontosan úgy, ahogyan ezt Szent István tette volt a német missziós egyházakkal.

[36] E problematikára lásd: *Tilkovszky Loránt:* „A német irredenta és Magyarország." A magyarországi népinémet (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970. évf. 3. sz. 369—396. l. és „A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében". Történelmi Szemle, 1968. évf. 3. sz. 294—312. l.

[37] Bleyer Jakab egyetemi tanár, képviselő, a magyarországi német kisebbség vezetője. Szekfű a Magyar Szemlében lehetőséget adott Bleyernek a magyarországi német kisebbség problémáival kapcsolatos álláspontja kifejtésére, s a kérdés más szakértőinek (pl. Gratz Gusztáv) tollából is ismételten közölt olyan írásokat, amelyek támogatták a Bethlen-kormány kísérleteit e kérdéseknek a hazai németség vezetőivel egyetértésben történő rendezésére.

[38] Basch Ferenc és társai Bleyer 1933 decemberében bekövetkezett halála után frakciót alakítottak ki a hazai németségen belül, amely 1935-ben Volksdeutsche Kameradschaft néven önállósította magát. Ez az irányzat legalizálódott később a Volksbund létrejöttével, 1938 novemberében.

[39] Beszédének ezt az el nem mondott részét — különös tekintettel arra, hogy ez is tartalmazott kritikai észrevételeket Szekfű történetírására, — teljes szövegében beépítette vitairatába.

[40] 1868: XLIV. tc.

Ekként találtam meg az összekötő szálakat a magyar középosztály rohamos elárjásodása, közelebbről elsvábosodása, a hazai német kisebbség egyre vakmerőbb követelődzése, a hivatalos magyar külpolitikának német szemponthoz való túlságos alkalmazkodása, Ausztria sunyian önző és kicsinyes antantbarátsága, helyesebben alamizsnapolitikája, a weimari német birodalom kifejezetten magyarellenes német kisebbségi politikája, az utódállamok németségének ellenünk való folytonos köpködése és gyürkőzése, s a lengyel—magyar kapcsolatok elhanyagolása, valamint a klebelsbergi művelődéspolitika és neonacionalizmus, végül — mi tagadás — Professzor Uram és Hóman Magyar Története és Méltóságodnak a Magyar Szemlében jelentkező szerkesztői szelleme és publicisztikája, munkatársai összeválogatása és tevékenysége között.

Bajcsy-Zsilinszky tanulmányának következő (III.) fejezete „A Magyar Történet bírálata" címet viseli. E terjedelmes fejezetnek a „Hóman-Szekfű" felfogását tömören jellemző, és ezzel szemben elfoglalt bírálati alapállását megvilágító bevezető részét az alábbiakban közöljük:

A Magyar Történet bírálata

Utoljára hagytam a sorban a Magyar Történetet. Lázas érdeklődéssel fogtam volt bele a Magyar Történet köteteinek olvasásába. Pethő Sándor[41] barátom lelkesedése, kivel több mint egy évtizeden át szinte naponkint találkoztam, csak fokozta érdeklődésemet. A mű úgy van megírva, hogy olvastatja magát, noha elég csikorgó germanizmus akad mind gondolatmenetében, mind stílusában és mondatszerkesztésében. Első pillanatra szembeötlik a régibb, pozitívabb szellemű, főleg pragmatikus eseményközlésre berendezkedő történetírás módszerével való szakítás. Az eseményláncolat nemcsak meg-megszakad — természetesen — a művelődéstörténeti, gazdasági, pénzügyi, egyházi, társadalmi tablók beiktatása révén, hanem érezhetően nagy hiányosságok is tátonganak, a további eseménykapcsolódás után is, a történet folyamatosságában. Az események csoportosításánál és korszakokra való beosztásánál, e korszakok jellemzésénél túlságos szerepet kapnak a „nyugati keresztény kultúrközösség" bizonytalan és mesterkélt kereteire szabott, s az újabb német szellemtörténetből vett kategóriák. Vagyis már a beosztásnak szempontjai sem „autarchikusak", s ekként a figyelmes és értelmes olvasó minduntalan érzi: efölött a Magyar Történet fölött valójában valami távoli idegen gondolat és rendszer napja süt, melynek hatóköre nem az emberiség, mégcsak nem is Európa, hanem annál valami sokkal szűkebb és szűkösebb valami: az, ami egy kicsit Naumann Mitteleurópájára,[42] vagy Professzor Uram „Ungarn" című, elég szerencsétlen háborús könyvének[43] germán-keresztény kultúrközösségére és erősen szűk szemhatárára emlékeztet. Az első sortól fogva a köteteken végig érzi az ember a gyötrelmes erőlködést, hogy a magyarság és Magyarország aránylag tisztes rangot nyerjen el ebben a kultúrközösségben a németség vezetése mellett, a mindenkori birodalom oldalán.

Nem is kell az embernek elolvasnia „A magyar történetírás új útjai" című rendkívül egyenetlen, és részben, főleg Eckhart Ferenc sületlen jogtörténeti átértékeléseiben, igen káros munkát, hogy magának a Magyar Történetnek olvasása közben ne érezné: itt egy tudatos cezúra árkát ásták meg a Magyarország történetének Anonymustól

[41] Pethő Sándor 1920—38 közt a Magyarság c. napilap főmunkatársa, majd főszerkesztője, 1938—40-ben az általa alapított Magyar Nemzet főszerkesztője volt.

[42] *Friedrich Naumann:* Mitteleuropa. Berlin. 1915. (Magyar fordításban is megjelent: Bpest. 1916.) Vö.: *Irinyi Károly:* A Naumann-féle „Mitteleuropa"-tervezet és a magyar politikai közvélemény. Bpest. 1963.

[43] *Szekfű Gyula:* Der Staat Ungarn. Berlin. 1917. (Magyarul: A magyar állam életrajza. Bpest. 1918).

egészen a XIX. század 80-as éveiig terjedő szép és zavartalan, nemzedékek és nagy történetíró egyéniségek munkájával megmutatott természetes egysége, szerves felépülése, — és valaminő új kezdés, valóságos történetírói forradalom mohó mindentújjáértékelése között.

E gyökeres történetírói átértékelés irányító elveit és szempontjait ezekben tudnám kielemezni magából a nagy műből:

a) A magyarság, a magyar nemzet és a magyar állam nem közvetlenül tagja az európai és emberi közösségnek, hanem a német—magyar sorsközösségen keresztül, a germán-keresztény kultúrközösség közvetítésével, szorosan a mindenkori német birodalom oldalán.

b) Ezért bele kell nyugodnunk szellemi életünknek és államunknak bizonyos függőségébe ettől a német világtól és a német birodalomtól, az erőarányok önismerő lemérésével kell erre végre ráébrednünk.

c) Őseink sokszor túlméretezték és túlértékelték magukat és a magyar erőt, fölösleges és eredménytelen fölkelésekben pazarolták el vérüket és munkaenergiájukat, ahelyett, hogy okosan simultak volna a szomszédos nagyobb erőhöz, és ekként például részesültek volna a fölvilágosult abszolutizmus művelődési, gazdasági, szociális áldásaiban, hűségükért.

d) Őseink jogászi formalizmusa a gravámenek és illúziók népévé avatott bennünket, akik esküdtünk Werbőczire, miközben a magyar állam már csak nevében élt, és a magyar királyságnak nevezett határvidék kénytelen-kelletlen teljesítette Bécs parancsait, de ezt rossz pofával tette, s közben reménytelen fölkeléseken törte a fejét, belekapcsolódott az erdélyi „kismagyar" politika izgágaságaiba és fölkeléseibe Bécs ellen, és azok során egyre csak fogyasztotta a magyarság életerejét.

e) Ekként a török háborúk és török hódoltság teremtette helyzet és magyarpusztulás tetézésére Béccsel való örökös huzakodásaink révén valóságos német tatárjárásokat is kénytelenek voltunk elszenvedni, amiben a mi lázadó, örökké ellenzékeskedő természetünk és irreális politikánk volt a főbűnös.

f) Lám, milyen remekül fejlődtek a magyar erők a XVIII. században, a Rákóczi szabadságharca lezajlása után ! Igaz, hogy államiságunk mindjobban elvesztette nemcsak intézményes önállóságát e szép belső népi fejlődés és gyarapodás során, hanem régi belső öntudatát is, kezdett mindinkább okosan simulni a bécsi politika széles birodalmi, másíthatatlanul németjellegű egyetemességi törekvéseihez, de így is szép jövő nyílott számunkra: a habsburgi birodalom első segédnépéé. Bécs nagynémet, majd nagyosztrák céljaihoz, birodalmi szempontjaihoz Magyarország területének egyesülése és egységbenmaradása fejében való okos alkalmazkodás akár államiságunk több-kevesebb csonkasága árán is: a katolikus, nyugati szellemű *nagymagyar* politika, mely tisztes helyet, gazdasági virulást, művelődést biztosít nemzetünknek egy nagyhatalom kereteiben. Az insurrekciós, a függetlenség chimérájáért reménytelen erőpróbákba bocsátkozó, protestáns, erdélyies színezetű, keleti szellemű és érdeklődésű, tájékozódású politika: *a kismagyar* politika.

g) Ebbe a „nagy" XVIII. századba és az ekkor kezdődött belső kiegyensúlyozódásba, a reális erőkkel való számolás megindult egészséges folyamatába bombákat dobtak a megátalkodott magyar ellenzékiség képviselői, a konok „bújdosás" szelleme, a betűrágó jogászok, táblabírák, a prókátorság hagyománya, a távoli, évszázadokkal azelőtt elhagyott kirgizpuszták szellemi hívása, szemben nyugat áldó ölelésével, Szent István ellenfelének, Koppánynak meg-megújuló és kipusztíthatatlan magyar lázadása: az 1790-es években. S bennük a rendi kicsinyes önzés halni nem akaró szelleme, mely diadalt aratván a nagy kalapos király nagyszerű reformtörekvésein, újból nemzetté próbálta élni a maga szűk osztályát, s végeredményben belehajszolta a magyarságot a reménytelen szabadságharcba és Világos katasztrófájába.

h) Pedig Széchenyi István idejében próbált gátat vetni ennek a folyamatnak, mely megszakította a XVIII. század harmónikus belső fejlődését és szembefordította a századok óta csak végrehajtatlan szerződésekben, törvényekben és mindenféle jogszabályokban, de nem a valóságban élő magyar államot, a független magyar állam fikcióját a szomszédos német túlsúllyal, Ausztria nagy európai politikájával, és az osztrák birodalom egészséges, számunkra is szép fejlődést biztosító nagyhatalmiságával. Széchenyi próbálta megtalálni a magyar kiegyezést Metternichhel, óvta nemzetét az újólagos reménytelen erőpróbától, belső megerősödést hirdetett, és nem a jogi függetlenség évszázados vesszőparipáján való versenyfutás erőpazarlását és kockázatait. De a nemzet a fiskális és demagóg Kossuthra hallgatott, belelovaltatta magát az Ausztriával való fegyveres mérkőzésbe, és bár vitézül verekedett, végül mégis alulmaradt, és évtizedekig nyögte ennek a Széchenyi által előre megjósolt szerencsétlen vállalkozásnak minden keserves és a nemzet életét visszavető, sorvasztó következményeit.

i) Végül 1867-ben Deák Ferenc föladta az évszázados ősi elvet, a magyar állam teljes függetlenségét, a perszonális uniót Ausztriával, és megalkotta azt a 67-es kiegyezést, amely mint államkeret és állami függetlenség örökre maximuma annak, amit a magyarság elérhet. Ezzel mintegy visszakanyarodott Kossuthtól Széchenyihez és Széchenyin át a szép XVIII. századig; többre értékelvén a népi erőt, a zavartalan gazdasági, művelődési fejlődést a független magyar államiság négy évszázados fikciójánál, jogászok, prókátorok örök vesszőparipájánál.

j) A jövőt illetőleg tehát maradjunk a nyugati kereszténységet és a német birodalommal való külpolitikai együttműködést, a magyar kisebb céloknak a tágabb német célokban, a relatív magyar önállóságot a germán-keresztény kultúrközösségben megtaláló Szent István, a magyarság belső fejlődését és kibontakozását üressé vált közjogi fikcióknak elébe helyező Széchenyi István, és a kiegyezési korszak nagy konzervatív államférfiainak bevált reálpolitikája mellett, amelyet valósággal megfúrt volt a közjogi szőrszálhasogatás, örökös ellenzékeskedés, a kossuthi illúzió szelleme és beteg sugallata, s végül is egy Világosnál sokkal súlyosabb összeomlásba vezetett.

Nem mondom, hogy mindez így van megírva a Magyar Történetben, de azt merem állítani, hogy *lényegében* — legtöbbször *kimondatlanul*, vagy szebb szavakba csomagolva — ez a szellem és fölfogás uralkodik lapjain: öntudatos és céltudatos elvi labancság, amely azonban nagyban különbözik a történelmi labancságtól. Ennek legnagyobb és jóhiszemű képviselői pontosan érezték, hogy *kesrű kompromisszumot* kötöttek, e kompromisszum ellen maguk is örökösen lázongtak, de legalább is káromkodtak, és sohasem titkolták, hogy végeredményben többet akarnak, többre vágynak, nem is hiszik, hogy ez a helyzet végleges, szívükben a legnagyobb labancok maguk is hithű kurucok voltak. Eszterházy Miklós nádorból csakúgy kicsap ez a kuruc láng, mint Pázmány Péterből, s mindkettőjüknél jobban a II. Zrínyi Miklósból, akit valószínűleg csak a halála — máig földerítetlen pusztulása — akadályozott meg abban, hogy maga is fölemelje Bocskai, Bethlen, Rákóczi György fölkelő zászlaját. Nem a labancság maga a legnagyobb baj tehát ebben az új magyar történetírásban, hanem a magyar történelmi szellem számára örökre idegen polgárias, inkább kispolgári svábos opportunizmus, amely Zrínyi Áfiumából, de jórészt a Ferdinándok „országvédő" tevékenységének bírálatából is kifelejti a labanc Istvánfi iszonyú vádjait és adatait Bécs ellen, kifelejti Zrínyi egyébként is sovány méltatásából, hogy egyike volt a magyar függetlenség legveszedelmesebb és egyben legradikálisabb képviselőinek, mikor (szemben a szekfűi Ferdinánd-kultusszal és orthodox osztrák—magyar koncepcióval), azt hirdette, hogy a magyar nemzetnek a maga erejéből, a maga erejének jó megszervezésével és fölfokozásával és teljes latbavetésével kell kiszorítania az országból a törököt, nehogy idegenek segítsenek ebben, és jogokat formáljanak az önálló magyar királyság elnyomására, mert „akinek nem borja, nem nyalja".

Minden józan magyar ember tudja, hogy egy olyan szorongatott, egy évezred óta szorongatott nemzetnek, amilyen a magyar, gyakran kell élnie az időleges megalkuvás eszközével is, amely olykor életmentés is lehet. De egy olyan nagyszerű, önálló és eredeti, hősi nemzeti történetnek megírásánál a kompromisszumot, éspedig az előre való rendszerben jelentkező, örök érvényű komromisszumot függeszteni legfőbb életcélul Árpád, Szent István, Mátyás király és Kossuth Lajos nemzete elé: ez az, ami engem leginkább fölháborított a Magyar Történet olvasása közben, ökölbeszorította a kezemet, és szembefordított íróival is, de azzal a szellemmel is, amely ezekből a kötetekből elindult szomorú hódító, inkább *másoknak* való szállascsináló útjára.

A továbbiakban szeretném kissé megvizsgálni, mi az, ami ez új történetírás során elhalványul, eltorzul, visszájára fordul, vagy elsikkad Magyarország történetének értelméből és lényeges tartalmából.

Ez a vizsgálat a III. fejezet 8 alfejezete közül főleg az 1—4. alfejezeteknek képezi tárgyát, bár — mint látni fogjuk — a 6. alfejezet is hoz majd még bírálati adalékokat a Magyar Történet szelleméhez és módszeréhez. E most említett alfejezetek közül az első a legjelentősebb:

A magyar állameszme elhalványodása

Végkép elhalványul benne s alapvonalaiban összezavarodik az a nagy, Európa rendezésében és rendtartásában egy évezrede fontos és nélkülözhetetlen szerepet vivő gondolat, amit közönségesen *magyar állameszmének* vagy szentistváni eszmének, néha magyar birodalmi gondolatnak szoktak nevezni. Erről az állameszméről olymódon, ahogy mi tesszük most, bizonnyal sem Árpád, sem Szent István nem beszélt, ezt a gondolatot mi úgy vonjuk ki a magyar históriából, mint a szokásból és törvényből összetett 500 éves magyar közjogból a Szent Korona tanát Werbőczi, még mindig anélkül, hogy így nevezte volna, majd a Werbőczi szövegéből részletesebben kifejtve a modern magyar közjogászok és jogtörténészek. De csak filozopteri ésszel hihetné az ember, hogy Werbőczi teremtette meg, vagy találta ki a Szent Korona tanát, sőt nem is Werbőczi, hanem Timon Ákos, vagy az a jogtörténész, aki először nevezte Werbőczi gyönyörű, világos és örök érvényű jogmagyarázatát a Szent Korona tanának. A magyar állameszme ép oly halhatatlanul benne van a honfoglalástól kezdve, nem is Szent Istvántól, a magyar államalkotásban, mint Anacreon versében az a mérték, melyet csak később elemeztek ki a versből s neveztek el anacreoni verslábnak.

Újabban sokat beszélünk a magyar hivatásról, sokszor helyesen és helyénvalóan, de még többször kissé elkenő és mellébeszélő — tudatos vagy ösztönös — szándékkal. A „hivatás" szót sokan és sokszor azért használják, mert annak nincsen önmagában különös politikai íze. De aki a magyar történelemben jelentkező és az évezredes magyar politikából levezetett valóságos magyar hivatást akarja mondani, az igazában csupán más szóval fejezi ki a magyar államesmét. „Nemzetpolitika": szokták újabban és mind gyakrabban hangoztatni. Ez rendjén is van, ha a szóhasználat mintegy az „állampolitika" egyoldalúságaival szemben keres kellő ellensúlyt. De vajmi gyakran azért szokásos újabban ez a szóhasználat, hogy egy kicsit utána sántikáljunk a „Volk ohne Raum" gondolatának, és egy kicsit segítsünk elmosni az állampolitika, sőt az állam kereteit. Ezt teszik nyilasaink és mindenféle szellemi szegénylegényeink az úgynevezett szélső jobboldalon. Távol áll tőlem a szándék, hogy Önt, Professzor Uram, és jóhiszemű munkatársait, akár a Magyar Történetet is, ilyen sandamészároskodással vádoljam. Magam ifjúkorom óta ellenszenvvel néztem a közjogi egyoldalúság és szőrszálhasogatás kietlen szócsatáit, és azt a *nemzeti* politikát a századforduló körül, amely többnyire csak az *államot* látta

maga előtt, az *élő nemzettel* már nem sokat törődött, azzal pedig még kevésbé, hogy az egészséges nemzet őseleme világ végéig az *egészséges, szapora és erős nép*. Én tehát nem az értelmes és jóhiszemű nemzetpolitikai céltűzéseket és szempontokat kívánom itt ostorozni, hiszen ellenkezőleg, mint „régi földosztó", a földkérdésnek, a szociális kérdésnek régi harcosa, aki minden üldöztetésemet a múltban a társadalmi kérdésben elfoglalt radikális fölfogásomnak és kiállásomnak köszönhettem, egész valómat és minden szép elgondolásomat és egész politikai múltamat tagadnám meg, ha követ dobnék azokra, akik a nemzetpolitikára, a népi politikára teszik a hangsúlyt. De itt másról van szó, a Magyar Történetben öntudatlan érzéketlenség és tudatos ellenszenv nyilatkozik meg a magyar állampolitika kétségtelenül jogászi fogalmazású céljai, szempontjai, eredetiségei, különösségei, főleg pedig a belőle adódó külpolitika hagyományos tartalma, keretei, parancsai és tilalmai irányában.

Ha a magyar európai hivatást hagyományosan és ősien adottan mindenek fölött a magyar állameszme belső és külső szolgálatában keressük és látjuk, ezzel elismerjük nemzetünk hivatásának mindenekfölött politikai jellegét. De a magyar állameszme hangsúlyozása azt is jelenti, hogy változatlanul állunk államunk önállóságának és függetlenségének minden más hatalommal szemben való tökéletes szuverenitásának hagyományosan magyar álláspontján. Azt is jelenti a magyar állameszme hangsúlyozása, az államkeretek szigorú megvonásának és az államok egymástól való éles elhatárolásának magyar szemléletében, hogy európai hivatásunk elsősorban állampolitikai, ma is változatlanul, mint volt ezer éven át. Ezek a határok tehát nem lehetnek véknyabbak, vagy spiritualizáltabbak — eszmeileg és politikailag — nyugat felé, mint kelet, vagy bárminő égtáj felé. De a magyar állameszme azt is jelenti, hogy ez a főleg állampolitikai jellegű nemzeti hivatás önálló, semmiféle más állameszmének, vagy ún. kultúrközösségnek, vagy éppen valaminő idegen birodalmi gondolatnak nem tartozéka, mégcsak része és kiegészítője sem, hanem önmagában, mindenki mástól függetlenül jelent faj fölötti, népeket átfogó birodalmi hivatást. Még közelebbről: ez a magyar állameszme az egyetlen józan és nagyvonalú nép- és államszervező gondolat a Kárpátok övezte középső Duna-völgyében, mind a nyugati germán, mind a keleti szláv világbirodalommal szemben. Egyiknek sem tartozéka, egyiknek sem kiegészítője, egyiknek sem része, egyiknek sem természetes szövetségese, hanem önálló, egyensúlyozó, kiegyenlítő, összekapcsoló, összehangoló erő a magyarság vezetése alatt, a többi még kisebb dunai nép és néptöredék számára. Ezek a többi kisebb dunai és balkáni népek csak azért nem tudhattak kellőképpen kibontakozni idáig, mert a szilárd magyar mag, amely legfeljebb sugallatot jelenthetett számukra, de nem elnyomást, s az ősi magyar politikai gondolkodás eszközeivel az egymás mellett való szabad élés lehetőségét a magyar állam keretei között, ugyanakkor azonban szilárd rendet és védelmet is a magyar állam népei számára és egyben a magyar állammal létérdekükben és sorsukban összekapcsolódó más országokkal, elsősorban a délszláv népek országaival és Lengyelországgal, északról délre tartó gátvetés a nyugatról és keletről való összeroppantás évezredes veszedelmei ellen: ez a szilárd magyar mag megroppant. Buda hivatása lassan átcsúszott Bécsre, és Bécs gyöngén sáfárkodott ezzel a nagy szentistváni gondolattal, mindig csak félkézzel segített, de ugyanakkor tíz ujjal markolt a magyar és a magyarsággal összeforrott népek életerejéből, és mindig azzal a sanda céllal, hogy ezekkel a dunai erőkkel visszaszerezze és biztosítsa magának a nagynémet világban való vezető pozícióját.

A magyar állameszme elhanyatlását és elhalványulását a magyar politikai életben „Helyünk és sorsunk Európában" című elkobzott munkámban írtam meg.[44] Erre

[44] 1941-ben jelent meg; a Bárdossy-kormány koboztatta el.

most csak hivatkozom. De a Szekfű-Hóman-féle Magyar Történet valósággal rendszert csinál — mértéket visszafelé a múlt, és utánozni való példát a jövő számára — a kiegyezési korszak szörnyű politikai, főleg külpolitikai eltévelyedéseiből. Úgy vonja le a hanyatlás, a magyar állameszme végzetes sorvadásának e szomorú korszakából a maga új-labanc rendszerét, mint Werbőczi egy félévezred magyar jogfejlődéséből a Szent Korona tanát. És hogy a Werbőczi-párhuzamnál maradjak, néha az az érzése támad az olvasónak: ez a Magyar Történet úgy készült, és jórészt arra íródott, hogy — természetesen nem rossz szándékkal, jóhiszeműen, de öntudatlanul — megrögzítse a magyar politikai kultúrát e lefokozott színvonalán, még sokkal nagyobb felelősséggel, mint ahogy Werbőczi megrögzítette és átörökítette volt a Dózsa-féle parasztlázadás után hozott jobbágynyúzó törvénnyel a jobbágyság röghözkötését. Nagyobb felelősséggel azért, mert Werbőczi királyi megbizatásának téve eleget, nem hagyhatta ki törvénygyűjteményéből ezt a törvényt, melynek szelleme olyan sokáig, századokon át nehezedett a magyar jobbágynép életére. De Hóman Bálint és Szekfű Gyula nem volt köteles a századforduló körül eltorzult és elhalványult magyar állameszmét, a magyar államélet önállóságának fölolvadását az osztrák-magyar álbirodalmiságban, az önálló magyar külpolitikának teljes föladását, és a Monarchia egész külpolitikájának belehullását a nagynémet célokba, elhallgatni, s a magyar állameszmét hozzárögzíteni ehhez a kétszeres — beteg, és az egész magyar história szellemével összeegyeztethetetlen — függőségnek és magyar öntudatlanságnak korszakához.

Igenis, ez a Magyar Történet nagyban vétkes abban, hogy a magyar közvélemény olyan vakon és tanácstalanul bámul ma külpolitikailag az eseményekre, olyan kevéssé érzékeli a helyzet nagy veszedelmeit, annyi hajlandóságot mutat a nyugat felé való könynyű alkalmazkodásra, s annyira nem veszi észre azt a mérhetetlenül keserű ellentmondást, hogy akkor lépünk föl bizonyos agresszióval kelet irányában, mikor ez a Szovjetoroszország majdnem nélkülözhetetlen erőtényezője Románia sorsa magyar érdekű megoldásának, közelebbről pedig, amikor kétségtelenül érdekszövetségesévé vált Magyarországnak a legdöntőbb magyar nemzeti és területi kérdés, Nagyrománia szétdarabolása és Erdélynek Magyarországhoz való visszacsatolása ügyében.

A 2—4. alfejezet, — eltérőleg a fentebb közölt 1. alfejezettől, — inkább részletező jellegű; közlésüktől ezúttal eltekinthetünk. Elég utalnunk tartalmukra, s a már exponált problémák kibontása során felvetődő, további figyelmet érdemlő momentumaikra:

2. „Elhalványul és összezavarodik a politikai történet." — Ebben az alfejezetben Bajcsy-Zsilinszky depolitizáló szándékot tulajdonít a hagyományos „Magyarország Története" helyett „Magyar Történet" címet viselő műnek, amelynek lapjain „letompítva és elszürkítve, a magyar állam őseredeti politikai alapvetésétől és alapgondolataitól vaskosan elrugaszkodva, művelődéstörténeti sablonokban, egyházias zsolozsmázással sterilizáltan, a szomszédos hűbériség formáiba belegyömöszölten, a karizmatikus királyság és a keresztény unverzalizmus nem politikai kategoriáiba beleszorítottan" jelenik meg a magyar história, amely pedig a magyarság „keletről hozott fölényes politikai készségeit" bizonyítja. Thierry Amadé, Gombos Albin történetírásában ez megfelelően kidomborodott, nem úgy, mint a Magyar Történetben, ahol „a németölő, II. Konrád császár seregét megsemmisítő Szent István, a fényes, változatlanul keleti stílusú hadvezér állára német szakállt ragasztanak, s a tűzeszű nagy keleti diplomata majdnem bárgyu Mikulás-figurává árjásodik Hóman Bálint kezén, — a roppant államférfiú korai tengelypolitikussá". Bajcsy-Zsilinszky a Magyar Történet „káros politikaellenes sugallatának" hatását látja érvényesülni a különben „magyar szellemű és magyar szándékú, sőt állítólag magyar származású fiatal magyar tudósnak", Joó Tibornak a magyar nemzeteszméről írott könyvében is, aki — mint Szekfű „jóó" tanítványa — „nagy erőlködéssel próbál kiizzadni" valami mesterkélt nemzeteszmét. „Pedig a magyar nemzeteszme világ végéig

csak politikai nemzeteszme lehet a maga igazi lényegében, Deák Ferenc és a Hármas Könyv szellemében."

Bajcsy-Zsilinszky szerint „ez a Magyar Történet olyan mint egy elrontott ellipszis": „a valóságostól eltérő hamis pálya, két, részben igazi helyéből kimozgatott (Szent István), részben hamis (hatvanhét) történelmi gyújtópont körül". Ez utóbbi értékelésével már behatóan foglalkozott „Helyünk és sorsunk Európában" című könyvében; itt mintegy csak kivonatolja ottani fejtegetéseinek lényegét: „a 67-es kiegyezés csupán kényszerű, soha öröknek nem gondolt, és nem szánt kompromisszum volt", ezzel szemben az „új utú" történetírás azt hirdeti, hogy „a kiegyezés volt a maximum és optimum, amit a magyarság és a magyar állam egyáltalán önállóságban és függetlenségben elért, és a jövőben is elérhet". Mint kifejti, „ ez valami végzetes történetírói balfogás, melynek kell, hogy rendkívül szomorú lélekrombolása jelentkezzék a háború utáni nemzedék lelkivilágában. Hiszen a Magyar Történetet minden félig-meddig művelt ember olvasta és olvassa." Nem 67, hanem 48 az újabbkori magyar történelem igazi gyújtópontja; nem Széchenyinek és Kemény Zsigmondnak, hanem Kossuthnak volt igaza; s „a világháborús pusztulás és a trianoni katasztrófa igazi belső oka: a 48-as kossuthi, alkotmányos, szociális, külpolitikai, elvi magaslat elhalványulása a nemzet tudatában".

Amikor a magyar történet „depolitizálásával" vádolja Bajcsy-Zsilinszky a Magyar Történetet, ezzel korántsem akarja azt állítani, hogy szerzői nem politizálnak: „Nagyon is politizálnak a maguk módján, sőt a maguk teljesen elhibázott politikai szemléletének kaptafájára húzzák az egész magyar históriát". „Ez a történetírás sokkal többet politizál, mint a régebbi magyar történetírás, de úgy politizál, hogy nyomában elsorvad a tiszta és erős magyar politikai gondolat és hagyományos szemlélet, s helyét idegen, gyökerében apolitikus szemlélet foglalja el", amely megalkuvásra késztet, lefegyverez. „Ez a megfejtése érvelésem e látszólagos ellentmondásának", — írja.

3. „A jogeszme, jogtörténet, alkotmány jelentőségét veszti." — Ebben az alfejezetben Bajcsy-Zsilinszky annak a véleményének ad kifejezést, hogy „ennek az egész új történetírásnak Andrássy lángeszű művének alapján és nyomain kellett volna elindulnia, és tökéletesítenie a többszázéves magyar történetírást", amely jogászi szellemű volt, átérezte „a magyar jogállam szellemi fenségét és sugallatát", s „Werbőczi géniuszán és művén keresztül a magyar állam hivatásának és felsőbbrendűségének kiirthatatlan jegyeit égette a Dunavölgye nem magyar népeinek lelkébe is". Ezzel szemben a Magyar Történet „szinte csak a rendek osztályönzését látja a magyar nemesség szervezkedéseiben, ellenállásában, szabadságharcaiban, s az ország alkotmányában", és elfelejti, hogy „ez a magyar nemesség sokkal szélesebb rend volt, mint a nyugati nemesség, sőt kisnemesi tömegeiben a jobbágyi magyarsággal épült össze. Valójában tehát elég széles népi réteg, belső, alkotmányos, jogi fölépítésében pedig mélyen és erősen, kiirthatatlanul demokratikus szellemű ez a populus werbőcziánus". Bajcsy-Zsilinszky ifjú korában „a jogászi túltengés", a századforduló közjogi formalizmusa ellen lépett fel, de most, 55 éves fejjel, — mint írja, — „keserű kényszerűséggel beletorkoltam az alkotmányvédelembe", „visszakanyarodom az ősi útra". Mint utal rá, 1940-ben, a képviselőházi költségvetési vitában, síkra szállt az ősi, „nem idegenből másolt" magyar alkotmány védelmében. A Magyar Történet szemléletével szemben a jog jelentőségét látja megnyilvánulni Rooseveltnek az emberi jogokat rögzítő kilenc pontjában is, amelyeket a Magyar Nemzet 1942. január 16-i száma leközölt. Annál szomorúbb, hogy „egy új világrendező korszak küszöbén indul el a magyar ifjúság ennek a jogellenes beállítottságú s ősi alkotmányos szemléletéből kiforgatott magyar históriának bizonytalan világánál".

4. „Kiesik a katonai történet is." — Ebben az alfejezetben Bajcsy-Zsilinszky szóvá teszi „azt a nagyon elharapódzott katonai kisebbértékűségi komplexust, amely közvéleményünkben egyre fájdalmasabban tapasztalható, s mint a ragály, bevette magát még honvédségünk bizonyos köreibe is". Már régen nyugtalanítja őt „az a túlzó, és már-már szellemi öncsonkításként ható tisztelet, amely ebben a szomorú országban főleg az árja asszimilánsok nagy száma

és még nagyobb közéleti súlya, s annál is nagyobb hangadása révén egyre fölháborítóbban jelentkezik, egyre gátlástalanabbul és egyre rombolóbban önérzetünkre és önbizalmunkra, a kétségtelenül nagyszabású és hatalmas teljesítésre képes német hadsereg irányában". Ilyen körülmények közt különösen felháborítja, hogy a Magyar Történet, — eltérően „a régebbi és magyarabb szellemű történetírástól" — „az igazi magyar katonai történetnek hallatlan leértékelése, félreállítása, kisemmizése". Nem mutatja meg ugyanis „a magyar katonai szellem mérhetetlen keleti felsőbbségét német szomszédainkkal szemben", akik „csak most, jó ezer évvel Bulcsu hadjáratai után érnek el az ősi magyar — s általában a keleti — lovasnomád hadászati és harcászati elvekig, és motorizált gyors csapataikkal csak szerényen utánozzák, mai eszközökkel, a hun—török népek katonai »népművészetét«". Bajcsy-Zsilinszky megvetően ír „a bárgyú germán lovagi hadviselés"-ről, „amit katonailag csak világtörténelmi méretekben tehetségtelen népek agyalhattak ki". „Ugyan mit tanultak volna és mit tanulhattak egyáltalán a fölényes magyar pusztai harcosok a német sógortól", a „vaspáncélba öltözött, söröslovakra ültetett tohonya mészárosok"-tól? Rövid, vázlatos áttekintést ad a nemzet egész hadtörténetéről, s ennek periodizációját a szerint szabja meg, mikor mennyiben jutott kifejezésre „a nemzet legősibb és legelpusztíthatatlanabb keleti örökségének, a magyar katonai géniusznak eredetisége, felsőbbsége". Ennek során különös hangsúlyt kap a kiegyezési korszak elmarasztalása, amely „nem tudja, de nem is akarja másként látni a magyarság nemzeti és állami sorsát, mint egy, a német ereszhez ragasztott fecskefészket", ahelyett, hogy még idejében megteremtette volna az önálló magyar hadsereget. Akkor 1918-ban nem következett volna be a széngyenletes katonai összeomlás. De az osztrák-magyar hadsereg keretei között csak tengettlengett a magyar katonai szellem. — „És most itt állunk félig-meddig benne egy új világháborúban, ugyanolyan elhalványodott magyar katonai és politikai célokkal, mint ahogy az első világháborúba beletaszigáltattuk magunkat". Ezért különösen sajnálatos és veszedelmes, hogy „éppen erre a korszakra sikerült új történetíróinknak átértékelniük a magyar históriát, az őseredeti magyar katonai szellemnek rovására, annak elhomályosítására."

A következő (5.) alfejezet az eddigiekben kifejtett bírálati anyagot a Magyar Történet kétségbevonni nem kívánt erényeivel szembesíti, s így jut a részletek után immár általánosabb érvényű megállapításokhoz a nemzeti történet szintéziséről:

Az érem másik oldala

De e rengeteg kifogásommal sem kívánom elleplezni, vagy éppen elhallgatni azt is, ami jót, helyes kezdeményezést, szellemi gazdagodást találok a Magyar Történetben korábbi történetírásunkhoz képest. Sőt azt mondhatnám, még a legélesebben kifogásolt egyoldalúságok, hiányosságok mögött is többnyire megtalálni vélem a helyes szándékot, amely aztán a keresztülvitel folyamán, szerintem főleg az alapvető építészeti terv és építési elvek hibájából, fájdalom, torz eredménybe torkollik.

Ez írásom során részben már előbbet is említettem, milyen lidércnyomásnak éreztem volt ifjú éveimben a magyar politikai élet avas prókátori szellemét, nem is annyira a közjog, mint inkább csak a közjogászkodó aprólékosság túltengését, a magyar földkérdésnek, a szociális kérdésnek, művelődésünk alapvető föladatainak e lidércnyomás alatt való sorvadozását, parlamenti stílusunk sivár elszónokiasodását, jogi dolgokban is a formák és részletek túlértékelését, a németes kazuisztika elharapódzását, a törvényhozó gondolat és magyar jogi gondolkodás rovására, egész közéleti kultúránk nagyfokú érelmeszesedését, formalisztikussá szegényedését, a lassú, észrevétlen lecsúszást a kossuthi és deáki magaslatokról, illúziók lidércfényeit, tiszta éles nappali világítás helyett, a belső be nem vallott erőcsökkenés és önbizalom-csorbák leplezésére kifelé vetített üres nagyzást, a nemzetiségek felé irányuló hetvenkedés pózait, a magyar fajta belső erőinek siralmas fonnyadását. Professzor Uram sem láthatta élesebben, többoldalúan, nagyobb kedvet-

lenséggel és több belső szorongással mindezt, mint én. Persze, hogy kellett, mint a falat kenyér, olyan új történetírás, amely mintegy a múltnak illúziótól mentes józan ábrázolásával, s az elhanyagolt nemzeti életfeladatok megmutatásával, a magyar művelődés, a magyar szociális kérdés, a magyar gazdasági élet múltjának, szervi bajainak teljesebb föltárásával segít kivezetni a nemzetet a szellemi elöregedés zsákutcájából. Egy külterjes és aprópénzre váltott Kossuth és Deák helyett jöjjön Széchenyi, s vele a magunkbaszállás, a belső erőgyűjtés nagy órája. — Valami ilyesmi mozdulhatott az új történetírás elindítóiban, valami kesernyés kiábrándultság, inkább sötéten látás vállalása a hamis görögtűz álfényessége helyett; rideg, kíméletlen leszámolás minden hazugsággal, s inkább még oly sovány, de tisztességes kiegyezés a valósággal. Nem tudom, jól látom-e, de lélektanilag ezt a gondolatmenetet érzem természetesen adódónak az új történetírás legszebb és legtisztább becsvágya számára.

Ám, ha ilyesféle is volt a szándék, vajjon ebben az irányban fejlődött és maradt-e az új történetírás?

Engedje meg Professzor Uram, hogy e nem könnyű kérdés megvilágítására egy „zenei" példához nyúljak.

Kétségtelen, hogy a korábbi magyar — és vele általában az európai — történetírás, hogy úgy mondjam, kevés húrú, néhány szólamú volt csupán. Olyasféle volt, mint a zenevilágban a kamarazene: tisztán kivehető benne a politikai vezérszólam, aztán a jogtörténet, a haditörténet, s legfeljebb csak mellékzöngeként minden más, gazdaság, pénzügy, társadalom, szociális kérdés, művelődés. S meg kell adni, ez a kevés szólamú, kamarazeneszerű régi történetírás egészben véve nagyon megfelelt a magyar természetnek és gondolkodásnak, amely szereti tisztán kivenni a többszólamú zenéből is magát a dallamot, s nem szívesen veszi, hogy ez a dallam egészen föloldódjék a szólamok közösségében. Viszont, amiként Kodály Zoltán elismeri, hogy az eredetileg egyszólamú magyar népi zene további fejlődése mégis csak a többszólamúság felé vezet, én is készséggel elismerem: a történetírásnak is a kamarazenéből a szimfónia irányába kell továbbfejlődnie. Sőt elismerem: a jövő történetírása a teljes szimfónia.

De sohasem fogom elismerni olyan magyar történetírás természetességét és jogosultságát, amely nem hajlandó megtartani legfőbb szólamokul a politikát, a diplomáciát, a jogtörténetet és a katonai dolgokat, vagyis a magyar történelemnek örök időre szabott és változhatatlan állampolitikai jellegét. Márpedig a Hóman—Szekfű-féle történetírás azt cselekedte, hogy ez ősi és nem mesterségesen költött vezérszólam — szólamok — elejtésén, mesterséges elmosásán keresztül próbálta szimfóniává áthangszerelni a magyar történetírói kamarazenét. Nem az ősszólamok mellé, azok kiegészítésére, meggazdagítására, állította be a maga különben értékes gazdasági, pénzügyi, főleg pedig művelődési s már sokkal gyöngébb szociális szólamait és hangszereit, hanem azok rovására, meggyöngítésével. Így pedig csak hiányos és hamis szimfóniát adhatott a régi, nagystílű és finom magyar történetírói kamarazene helyébe, melyben elvesznek ugyan a magyar egyéniség színei és ősdallamai, belevesznek az új hangszerek és szólamok túlhangsúlyozásába és az idegenszerű hangszerelésbe, de bizony anélkül, hogy valaminő felsőbbrendű szimfónikus egységbe olvadnának.

Főleg a művelődési és gazdasági korrajzokat olvassa élvezettel és tanulsággal az ember a Magyar Történetben. De a művelődési és gazdaságtörténeti dolgok aránylagos túlhangsúlyozása, s amellett e művelődési szempontoknak nagyon is „nyugatias", mondhatni németes beállítása alaposan megzavarja a magyar történelem szellemi egységét és egyensúlyát. Roppant hiányos, sikerületlen és idegen hangzású történelmi szimfónia ez, Professzor Uram.

Ezt a benyomásomat és ítéletemet érzékeltetni tudnám azzal az erősen pártos hőskultusszal is, mely a Magyar Történetben éppenséggel nem szimfónikus irányban eso-

portosítja a magyar szereplőket, intézményeket és eseményeket. Magam, politikus létemre, szabadon válogathatok a múlt nagy magyar államférfiai között: Széchenyit idézem, mikor belső erőgyűjtés a nap témája, majd Deákot veszem elő, mikor a jogfolytonosság vagy az alkotmány kerül veszedelembe, és Kossuth hazahozatalát sürgetem a húszéves szellemi számkivetésből, ha a magyar függetlenség megmentésére kell új szellemi szabadcsapatokat toborozni. De a történetírónak legalább Széchenyit, Kossuthot és Deákot kell felsőbb harmóniába foglalnia, ha valóban szimfónikus történetírói ambíciói vannak. Ám milyen szimfónia lehet az, amely Széchenyi-kultuszt csak Kossuth rovására tud indítani, s bár bálványt alkot a 67-es kiegyezésből, a jogász Deáknak az Ausztriával való perszonális uniót szinte egy egész életen át vitatott jogfolytonossági finomságai és jogtörténeti igazságai iránt olyan csodálatosan csekély érdeklődést és értékelést mutat, ha nem egyesegyedül csak a kompromisszumot tudja tisztelni igazán a nagy Öreg egész gazdag életművében? Az a szemlélet volna hivatva a magyar szimfónikus történetírás megteremtésére, amely még ezt a három nagy magyart sem tudja „szimfónikusan" látni? Pedig milyen természetes, mennyire szinte kozmikus ennek a három roppant magyar férfiúnak, korunk legnagyobb magyar hőseinek, szellemi összetartozása történelmünk évezredes egységében, mai szemmel, távlatból nézve őket, — még az egyszerű „gyakorlati politikus" szemében is!

Ahhoz, hogy valaki — történetíró, vagy akár politikus — egységbelássa a dolgokat, az eseményeket, a hősöket, — a látásnak és gondolkodásnak bizonyos egyetemességre való hajlama s igen nagyfokú fölényes elfogulatlansága kell mindenekelőtt. A Magyar Történet íróiban e minden nagy szintézishez nélkülözhetetlen két tulajdonság szinte megdöbbentően hiányzik. Erre a súlyos hiányosságra vall az a mód is, ahogy az „arizált" és egyben magyar szempontból sterilizált Szent Istvánt és a mesterségesen megkövesített hatvanhetességet tették meg történetírásunk kettős gyújtópontjává. Nem vették észre, hogy ami bűnben elmarasztalták a szűk homlokú közjogászkodás ellenzéki, 48-as frontját, ugyanabban a bűnben kellett volna elmarasztalniok a korszak 67-es kormányait és egész rendszerét is, lényeg szerint. Nem vették észre, hogy egyszerre bukott meg e korszakban a kossuthi gondolat Ugron elszigetelődésében és magánosságában, és a deáki gondolat az ifjabb Andrássy Gyula fároszi egyedülvalóságában. S a felsőbbrendű művelődéspolitikai, gazdasági, szociális érdeklődés és gondolat apálya nemcsak az ellenzéki 48-as frontot jellemezte, hanem legalább annyira a 67-es ortodoxiát is. Nem vették észre, hogy itt az egész magyar közélet szörnyű hanyatlása jelentkezett, s ebbe az egész korszakba nem lehet lehorgonyozni a magyar jövőt a trianoni katasztrófa után, mert — sárba nem lehet szöget verni, Tisza István mondása szerint. Nem szólván arról, hogy a szocializmus, mint bizonyos mértékig józan visszatérés és lehorgonyozódás az anyagba, a materiális alapokba és erőkbe, de mindenesetre mint az emberiség fejlődésében és az európai történetben óriási szerepet kapott erőtényező, a Magyar Történetben csupán nagyra növesztett szociális szólamok árnyékában kap némi gombaszerepet. Német indítású — őseredetien apolitikus — művelődési szemlélet, bizonyos művelődési szempontok és tényezők túlhangsúlyozása, de ugyanakkor elejtése magának a komoly szociológiának és még inkább a szocializmusnak: ez az egyenlőtlenség és szellemi egyensúlytalanság csak fokozza a Magyar Történet belső magyar zavarút.

Ezt a lélektanilag és mesterségileg egyaránt elhibázott „szimfónikus" áthangszerelését a magyar történetírásnak azonban egy mindennél hatalmasabb politikai tényező fogja végleg elbuktatni: annak a neohatvanhétnek végleges bukása, mely már útban van, csak azt nem tudjuk, mi mindent fog — csontot, húst, velőt — magával szakítani nyomorult magyar életünkből. Elháríthatatlanul útban van ez a bukás, még akkor is, ha az új világháború után habsburgi restaurációra kerülne sor. Mert akkor is csak a történelmi — a mátyási — Budát lehet majd restaurálni, de nem a csirkeagyvelejű Ferdinán-

doknak, vagy akár a tisztes Ferenc Józsefnek még mindig kicsit nagynémet Bécsét. Ezzel a kérdéssel azonban már egészen máscélú írásomban fogok foglalkozni,[45] miután annak alapját megvetettem „Helyünk és sorsunk Európában" című munkámban.

Bajcsy-Zsilinszky egy további alfejezetet (6. „Árjásított magyar történelem és az idegen módszer csődje") arra szán, hogy további adalékokat szolgáltasson az általa bírált szellemhez és módszerhez. Véleménye szerint a Magyar Történetnek „bizonyos erős árja színezete" van; azoknak az asszimilánsoknak kedvére írták, akik „svábbogárhadként" ellepték a tisztviselői, bírói, tábornoki kart, a klérust, a politikai vezetést, a vérbeli magyarság rovására. „Csonka-Magyarországon e húsz év alatt jóformán nem is volt számottevő nemzetiségünk svábjainkon kívül, s ezek is csak töredékét jelentették az óriási magyar zömnek: mégis, mint a váratlanul, kivételes éghajlati viszonyok folytán elszaporodott legyek, rakták tele petéikkel, a fél- és fertályasszimiláció undok tenyészetével, silány és kiszikkadt középosztályunk kereteit." Meggyőződése szerint ez a „nemzetiségi, álasszimilánsi előnyomulás becstelenítette meg életünket és készítette elő azt a pimasz Quisling-tenyészetet, az V. hadoszlop szellemi és politikai lázadását, mely már-már a mostani germán totalista árvízbe fojtotta bele a magyar szellemi, nemzeti, állami önállóságot, függetlenségünket, alkotmányunkat, önrendelkezésünket, emberi szabadságunkat, kereszténységünket". Felháborodottan idézte fel Szvatkó Pálnak, a „Magyarország" főszerkesztőjének — („azt mondják, apja szlovák, anyja német") — azt a régebbi felfogását, mely szerint a magyarság számára az indogermánságba való szellemi és faji beolvadás az egyetlen józan és távlatokat nyitó fejlődés. Szvatkó azzal, hogy „nem tudott szebb és emberibb jövőt elképzelni, mint beleolvadásunkat ebbe a — mai förtelmeivel számunkra még az eddigieknél is halálosabban idegenné vált — szomszédos germánságba", Bajcsy-Zsilinszky szerint „valami önkéntelen, akaratlan, távoli, de mégis letagadhatatlan párhuzamosságot tart azzal a történetírással, amely a magyarság létét — egy évezred rettentő ellenkező erőfeszítései, és szinte már ésszel nem is mérhető ellenállása után — a németségnek, ennek a szerencsétlen, egyensúly nélküli németségnek, s országának, birodalmának, a politikai tehetségtelenség és őrjöngés e »klasszikus« földjének sorsához igyekezett kötni. Egy egész évezred fölmérhetetlen magyar önvédelmi harcainak, a kiontott magyar vér tengerének, elpusztult nemzedékeknek hősöknek és vértanúknak szerény névtelen küldöttjeként emelem föl tiltakozó szavamat — írja Bajcsy-Zsilinszky, — most, míg nem késő, egy évezred küzdelmeire, és e küzdelmek egyenes vonalára hivatkozva, a német sorssal való azonosulás minden gondolata, s méginkább minden gondolatrendszere ellen. Ha van fajta és nemzet Európában, amely elmondhatja magáról, hogy megtette a magáét a német hordaösztön érvényesülése és »hódítása« ellen, akkor mi magyarok voltunk azok. Nem akarunk a germán történelmi tömegsírban — mi magyarok — névtelen halottak elporló csontjai lenni, egy emberibb művelődés szántása alá — trágyarétegül". Felemeli szavát a „téves ítéletek és teljesen hamis, szellemi cugoscipőkben topogó, a magyar nagyság iránt valójában érzéketlen, a kicsinyes opportunizmust minduntalan a reálpolitikával és a reális életlátással összetévesztő eme kishitű történetírói »átértékelés« ellen. „Merem mondani, — írja, — a maga igazi szellemének öntudatára és jelentőségére, európai küldetésének roppant föladataira majdan újra ráébredő magyarság a szó szoros értelmében el fogja égetni a szép szavakba burkolt segédnépi szerepnek, a szomszédos német világba való politikai és lelki ügyeskedő beilleszkedésnek, a labancság amaz idealizálásának és igazolásának ezt a történetírói rendszerezését."

Bajcsy-Zsilinszky szerint a magyarság „a becstelen germán szuggesztió rothasztó hatása alatt is fönntartotta ebben az országban s ebben a nemzetben az igazi emberséget és az igazi európai színvonalat". Ennek bizonyságául a lengyel menekültek befogadását, „a bácskai visszafoglalt területek sokat szenvedett szerbjei" iránt tanúsított bánásmódot, és most a szovjet területeken vonuló magyar katonaság magatartását hozza fel. „Mikor e sorokat írtam volt,

[45] Erre vonatkozó tervét nem valósította meg.

1942 január derekán, még sejtelmem sem volt a zsablyai és újvidéki szörnyű eseményekről" — olvashatjuk a vitairatát 1942. március 15-én lezáró Bajcsy-Zsilinszky ideillesztett jegyzetét, — „ott is árják vitték el a gyalázat »pálmáját«".

A Magyar Történet patinás cégére mögött épp úgy nincs magyar szellem, mint ahogy számos régi magyar nevű budapesti cégnél „hol a zsidó, hol az árja" képviseli az „igazi reális üzleti tőkét, szellemet, érdeket, irányítást, tényleges hatalmat" — írja Bajcsy-Zsilinszky. „Ebben a Magyar Történetben még a legnagyobb tökfilkók is, — mint a birkatekintetű Ferdinándok, — és a legbecstelenebb magyargyűlölők és magyarirtók is, mint Kollonits, aránylag jól megúszták a történetírói ítélkezést; annál rosszabb osztályzatot kapnak azok, akik Shakespeare »Velencei kalmár«-jának Tubáljával azt merik mondani forró izgalomban: »Imaházunkban találkozunk«, azaz a magunk ősi szellemének házában; vagy akik, — Ady halhatatlan versének sorai szerint, — négyen öten magyarok, »esett, szép szomorú fejekkel«, összehajolnak . . ." Elmondja, hogy „szinte végigmehetnénk az egész magyar történ, hogy nyomról-nyomra mutassam meg az igazi magyar nagyok capitis diminutioját, és ugyanakkor sajátos fölértékelését a közepeseknek, különösen a »jó fiúk«-nak nyugati szomszédságunk felé, a Magyar Történetben". Mint legkirívóbbakat említi Fráter György, Werbőczi István, Zrínyi Miklós méltánytalan ábrázolását; míg „szinte túlvilági ragyogást" kapnak a labancok — „mindig erősen a »keletiek«, a kurucok, az erdélyiek, a protestánsok, a »lázadók« rovására". A legsúlyosabbnak azonban azt tartja, hogy „éppen a legtörténelmietlenebb nagy magyart emeli ott is a többi nagyok fölé, ahol — mint a Széchenyi—Kossuth vitában — az idő, és éppen a történelem, a másiknak, Kossuthnak adott igazat". Véleményét így összegezi: „Iszonyú rombolás jelzi valójában ennek az átértékelő eredetieskedésnek, árjáskodásnak, és nemcsak kegyeletlen, de értelmetlen hagyománytapodó dühnek is, útját végig a magyar történ."

Idegen a Magyar Történet szelleme, és idegenből másolt a módszere: „a magyar szellemmel olyannyira ellentétes, s világhírűen apolitikus németség új történetírói módszerét alkalmazza a magyar történelemre, Ranke, de inkább Dilthey, Troeltsch nyomdokain. És eszmei alapvetésül olyan filozófiai rendszert, melynél idegenebbet a rendet, világosságot, ésszerűséget kereső és kedvelő magyar gondolkodás számára keresve sem lehetne találni: a hegeli dialektikát, s vele valami modern skolasztikát". Különösen elítélően szól Bajcsy-Zsilinszky „az indukció és a dedukció módszerének képtelen adagolásáról és alkalmazásáról", amely egyfelől alaptalanul általánosít, terjeszt ki a magyarországi fejlődésre nem érvényes szellemtörténeti kategóriákat (pl. keresztény—germán kultúrközösség, karizmatikus királyság, nyugat-európai értelemben vett hűbériség, lovagi eszmény stb.), másfelől jelentéktelen, szórványos adatokból, nem egyszer közönséges anekdotából kiindulva „erőlteti a maga előre kitervelt tételének bizonyítását".

Legújabban Szekfű „Népek egymás közt a középkorban" című tanulmánya a Magyar Szemle 1941 októberi számában váltott ki Bajcsy-Zsilinszkyből éles ellenvéleményt e szellemmel és módszerrel szemben. Hasznosnak tartja ugyan Szekfű tanulmányának célkitűzését, annak bizonyítását, hogy „a középkori magyarság nem állott egyetlen nép fölényének lenyűgöző hatása alatt sem", azaz — világítja meg Szekfű „kissé tekervényes" fejtegetéseinek értelmét, — „nem volt Minderwertigkeitskomplexe még a német szomszéddal szemben sem", — de ez Bajcsy-Zsilinszky szerint teljesen helytelen megközelítés, mert azt kellene megmutatni, hogy a némettel szemben „a magyarságnak egyenesen fölénytudata van"; nem lehet a német a szabály, a mérce, amelyhez ráadásul a szláv népek rovására igyekezzék a történetíró — mint Szekfű teszi — „felnöveszteni" a magyarságot. Ez ellen ő — „kinek édesanyja és részben édesapja révén is »keleti gátlások és elfogultságok« tüzelnek a vérében" — tiltakozik, és szót emel a magyar történelem „szabálytalansága" mellett: „Szerencsére a történelem során sokszor voltunk »szabálytalanok«, és még leszünk is, az Öregisten segítségével. Ön még, Professzor Uram, bizonnyal meg fogja érni; én — az immár elengedhetetlen némettiszteléttől is nagyon messze rugaszkodó »szabálytalan« ember, aki még mindig nem harcolok német módra, —

már kevesebb valószínűséggel". Hangsúlyozza, hogy „a németek sohasem tekintettek bennünket »egyenlő félnek«, és soha senki más néptől a lovagiatlanságnak — valójában inkább az embertelen aljasságnak — olyan évszázadokra rögződött magatartását nem kaptuk és nem szenvedtük, mint éppen tőlük". Minden erejével küzd „a mondvacsinált német—magyar ún. sorsközösség őshazugsága" ellen, mert „nincs a magyar históriából és a magyar politika széles szemhatárából kicsinyesebben kirívó idétlenség, mint ez". „Várom a történetírót, aki megcáfoljon, vagy a pribéket, hogy elhurcoljon igazságaimért."

Az „új útú" történetírás „szinte holdszerű kerengése a német nap körül" meghökkentő elfordulást eredményez a korábbi, hagyományosan magyar szellemű történetírástól, ifj. Andrássy Gyula, Beőthy Ákos, Szalay László műveinek szellemétől, „hogy Werbőczyről és a magyar Corpus Iurisról ne is beszéljünk", amelyek Bajcsy-Zsilinszky szerint a magyar történet első számú kútfői kellene hogy legyenek. De a történeti műveit német nyelven író, Attiláról csodálatos képet festő, XVIII. századi Fessler Ignác is szellemében mennyire magyarabb volt, mint Eckhart Sándor, aki azt javasolta a „Mi a magyar?"-ban, hogy ne sokat emlegessük bizonytalan rokonságunkat a hunokkal és Attilával, mert ez árt a magyar presztizsnek nyugat felé.

„Habsburgiánus szellemű történetírás ez", amelyen ráadásul „az osztrák politikai katolicizmus magyar partnerségének szelleme tükröződik", — állapítja meg Bajcsy-Zsilinszky, kimutatva, hogy a régi történetírás katolikus nagyjai, Istvánfi, Katona, Pray, Horváth Mihály mennyire igazabbul örökítették az utókorra „a magyar história nagy protestáns lázadóinak és szabadsághőseinek" emlékét, mint a Magyar Történet. Míg „a hagyományos, mondhatni szolid" magyar történetírás elsősorban a tényeket, az eseményeket juttatta szóhoz, és mértéktartóan kommentált, addig az „új útú" történetírás „gyéríti az eseményeket és sűríti a kommentárokat", olyannyira, hogy „többszáz esztendő óta a Magyar Történet dicsekedhet a magyar históriai események minimumával és a történetírói kommentárok maximumával". A Magyar Történetben „a politikai szektáriusság jegyei" mutatkoznak, „valami furcsa átköltő szenvedély", amely a szellemtörténetben rátalált annak módszerére, hogyan lehet „legkönnyebben kiforgatni régi valójából, »protestáns és kuruc« hagyományaiból és »romantikájából« a magyar történetírást".

A következő alfejezetben (7. „Kapcsolatok a gyakorlati politikával") Bajcsy-Zsilinszky tiltakozik az ellen, hogy őt, a gyakorlati politikust, a nemzeti történet értékelésének lehetőségétől „elmarni" igyekszik „a maguk tudományos kőfalai és elképzelt előjogaik mögé" bezárkózó történetírók „hivatásrendje". Nem érti, „miképpen volna lehetséges a gyakorlati politika és a magyar történelem közé áthághatatlan Rubicont ásni?" Az ő felfogása szerint az évezredes magyar történelem elsősorban politikatörténet, s ennek ismerete nélkül „meg sem lehet mozdulni" a gyakorlati politikában. „Nem szabad hát olyan magyar történelmet írni, amely akár pesszimista, akár optimista irányban, még olyan jószándékkal is, meghamisítja a múltat, s ezzel lidércfények ingoványos talajára csábítja a cselekvés embereit. A politikai cselekvés embereinek tisztán és világosan kell látniok a magyar múltat; ez a múlt hamisítatlanul kell hogy megihlesse nagyságával is, bűneinek irtózatával is azokat, akiket rossz sorsuk gyakorlati politikussá — a szó szebbik értelmében — elhívott."

A történetírónak — különösen a mai sorsdöntő időkben — valósággal „patikamérlegre kell tennie" minden leírt szavát, számolva „az új világháború valószínű kimenetelével adódó keserves népközi helyzetünkkel". Különös jelentősége van ebből a szempontból a nemzetiségi kérdésnek, ezért Bajcsy-Zsilinszky ideilleszti az 1942. évi költségvetés képviselőházi appropriációs vitájában tartott beszédének erre vonatkozó, de időhiány miatt el nem hangzott részét, amely egyfelől a volksbundista német kisebbséggel kapcsolatos kivételes elbánást, másfelől a többi nemzetiség irányában elkövetett mulasztásokat, sőt bűnöket bírálva, ezúttal is rámutat „arra az utóbbi évtizedeinkben nagyon elterjedt hibás történetszemléletre, mely nemzetünket a nyugat csatlósának könyveli el kelettel szemben; a szomszédos germán világ segédnépének,

a másik oldal felől szomszédos szláv világgal szemben". Ehhez most hozzáteszi: „világosan látom, hogy a németek ezt a háborút el fogják veszíteni", márpedig addigra el kell érni a Kárpátmedence népeinek a vezetésükre hivatott magyarsággal való kiengesztelődését, a Pax Hungaricát. Véleménye szerint „elképzelhetetlen, hogy az angolszász győzők — akár az oroszoknak is engedve bizonyos beleszólást az európai dolgokba — megint vissza akarnának térni a néprajzi elv oly szégyenletesen megbukott és a második világháborúban olyan szörnyűséges gyümölcsöket termett wilsoni hülyeségeihez". A német vereség nyomán „alkalmasint ölünkbe hull az elszakított Nyugatmagyarország" (Burgenland); a háború után újra nagyhatalommá váló Lengyelország — az 1939-es magyar álláspontot honorálva — nyilván segíteni fog Szlovákia Magyarország felé orientálásában; Kárpátalja birtoklását a kilátásba helyezett autonómia megadásával lehet biztosítani. Erdély megszerzésére is megvannak az esélyek, hiszen a németcsatlós Románia sorsa — „ha csak idejében nem csinálnak forradalmat, és nem mentik a szerintem nem sok menthetőt" — meg van pecsételve, ha mi ugyanakkor „ellenállást tudunk tanúsítani a német nyomással szemben". Erdély — diplomáciailag vagy katonailag megoldandó — megszerzésének feltétele azonban a magyar—délszláv viszony rendezése, amelyet a jugoszláv barátsági szerződés megszegése, majd az újvidéki vérengzés rendkívül súlyossá tett. Felszólítja Szekfűt, hogy „immár némileg kigyógyulva korábbi egyoldalú német-nyugatiaskodásából, legalább most segítene — nagy szellemi befolyásával és vitathatatlan tehetségével, — a politikai kiegyensúlyozódásban nagyszlávság és nagygermánság között", fellelve természetes érdektársainkat a kisebb dunai népekben. Idevonatkozó programmatikus gondolatait — mintegy egész vitairata konklúziójaként — az utolsó (8.) alfejezetben fejti ki részletesen:

A jövő felé

Professzor Uram! Isten látja lelkemet, nem személyes bántás, vagy ellentétek kavarása a szándékom e hosszúra nyúlt írásommal. Az én életem annyira mérlegre került, a szó legszorosabb értelmében is, főleg legújabb föllépésemmel a délvidéki pogromok ügyében,[46] hogy ilyenkor az ember szereti inkább a békülést még régi haragosaival is. Ilyen „haragosom" nekem Szekfű Gyula, régtől fogva. Hol én haragudtam meg rá, hol ő rám.

Azt hiszem, jogos megróvás nem érhet azért, hogy ilyen őszintén és ilyen komolyan véve a kérdést, közügyként kezelve, aminthogy az is, tártam föl az okait „haragom"-nak. Talán kiérzi ebből a haragból Professzor Uram a szellemi megbecsülést, még ha az igen keserű módon jelentkezik is.

Ez az írásom nem vádirat, hanem vallomás, szinte a napló vagy az asztalfiók számára készült önéletrajz őszinteségével írott vallomás. Kettős céllal készült: hogy magamat mentsem a személyeskedés vagy kicsinyes gyűlölködés esetleges gyanúja és többször elhangzott vádja alól; és hogy egy igen jelentékeny szellemi alakját a mai sivár közéletnek ráébresszem nézetem szerint súlyos ballépéseire és nagy felelősségére. S ezzel egy erős szellemi bajnokot kapjunk a nemzet mostani és csak ezután következő nagy belső és külső szabadságharcához.

Bennem is, ki a szülői házban Széchenyi tiszteletében nőttem föl, csak a huszas évek második felében derengett föl a sejtelem: Kossuth irányába kellene térnie a nemzetnek, mind külpolitikai, mind belpolitikai tekintetben, dunai hivatásunk újrafelvétele és a nagyszabású kossuthi szociálpolitika és földpolitika irányába. A harmincas évek

[46] Bajcsy-Zsilinszky 1942. jan. 29-én a képviselőház külügyi bizottságában szóvátette az újvidéki szerbek és zsidók körében „razzia" címén jan. 21—23-án véghezvitt vérengzést, mire kihagyták az újjáalakuló külügyi bizottságból s életveszélyes fenyegetések is érték.

elején ezt már teljesen tisztán láttam, s egyre nagyobb belső ingerültséggel figyeltem a Magyar Szemle és a Magyar Történet munkáját, élesen a másik irányban. A harmincas évek derekán már szenvedéllyé nőtt bennem a fölismerés, hogy haza kell hívnunk szellemi száműzetéséből Kossuth Lajost. És a 40-es években már-már kétségbeesve nézem jobbjaink szellemi topogását, hallom százféle variációban Széchenyi Istvánnak éppen legavultabb és leginkább kihűlt száz év előtti igazságait, főleg a szánalmas hangzavart politikaellenes téveszméi és Kossuth-ellenes igaztalan ítéletei körül. És a régi kiegyezési Karthagó romjain Mariusként siratom ezekben az időkben a még oly vétkes közelmúltat is, mert az legalább a hold hideg és élettelen tükrözésében hozott volt némi hírt nekünk az egykori nagy magyar nap fényéből és melegéből. Most aztán teljes a sötétség, benne nemzetünk tájékozatlansága, tanácstalansága a jövő roppant feladataival szemben. Pedig az özönvíz közelget, tisztán hallom félelmetes moraját.

S miközben én Kossuthért kiáltok, olvasom a kitűnő Baranyay Jusztin[47] értékes emlékbeszédét Apponyi Albertről, s benne, sok helyes megállapítása mellett, ezt a mondatot: „Kossuth élni fog, míg — sajnos — lesz magyar illúzió". Ide juttatta még a legjobbak, a legmagyarabbak politikai gondolkodását is ez a silány 20 esztendő, s benne nem utolsó sorban a Magyar Történet és a Magyar Szemle erős, de nem a nemzeti egészséget szolgáló sugallata.

Ám elég volt a múlt bírálatából, a jövő felé kell tekintenünk, és arra felé tapogatóznunk. Nem az az igazán fontos dolog most, hogy a múltra vonatkozólag nekem volt-e igazam, mikor 48 folytatását sürgettem, s hogy a magyar históriának hatvanhét túlértékeléséből eredő beteg századfordulós korszakától elfordulva, a 48-as eszmék és eszmények felé kell nemzetünknek tájékozódnia, vagy a Magyar Történet íróinak, akik változatlanul a kiegyezés eszmevilágát, sőt annak nem is deákferenci, hanem inkább tiszaistváni fogalmazását tekintették a magyar jövő helyes politikai irányának; 67-esség, annak reális alapjai nélkül, a kettős monarchia későbbi korszakának megzavarodott magyar gondolatvilágát — Csonka-Magyarországon. Mondom, nem ez a fontos kérdés ma. Hanem egyedül az, mit kell tennünk.

Külpolitikai téren:

a) Számot kell vetnünk mindenekelőtt azzal, hogy a németek — Japánnal együtt, vagy attól elkülönítve — elvesztik ezt a háborút. Ebből a több mint valószínű kimenetelből az új világháborúnak, valamint a bennünket övező dupla-kisantant — német vezetés és sugallat mellett a mai Pavelics-Horvátország, Nedics-Szerbia, Antonescu-Románia, és Tiso-Szlovákia, mögött angolszász-szovjet vezetés és sugallat alatt a holnapi Szimonics-Jugoszlávia, Maniu-Románia, Benes-Csehszlovákia — tudatában arra kell törekednünk, hogy honvédő erőnk föl ne morzsolódjék idő előtt a Szovjetoroszország ellen való harcban.

b) Fönn kell tartanunk és lehetőleg ápolnunk a Romániát övező népekkel, országokkal, valamennyiőjükkel, Nagyrománia földarabolása kérdésében való természetes érdekközösségünket.

c) Erősítenünk kell a lengyel—magyar érdekközösség és közös politika szükségének tudatát és hangulatát.

d) Minden áron és minden erővel meg kell teremtenünk a délvidéki súlyos kilengések bűnöseinek példás megbüntetésével és nagyszabású jóvátétellel a lelki, politikai, művelődési közeledést mind a szerb, mind a horvát néppel.

[47] Ciszterci ta pap, egyetemi tanár, egyházjogász. Apponyi-emlékbeszédét lásd: Magyar Törvényhozók Lapja, 1942. évf. 49—52. l.

e) Mindenáron fönn kell tartanunk alkotmányosságunkat, parlamentáris rendszerünket, az alkotmányos királyság államformáját, egyben erősítenünk a háború után nyilvánvalóan világszerte erősödő hitet és bizalmat a demokratikus, önkormányzati életformákban, ami különben történelmünknek majdnem évezredes hagyománya.

f) A világszerte könnyen érthető kossuthi szabadságeszméket és hagyományokat kell mindjobban kihangsúlyoznunk, és a nagy és őseredeti magyar nemzeti szándékot, hogy rendíthetetlenül képviseljük az emberi haladást és a virtuális Európát minden nyugati vagy keleti szabadságtipró barbársággal szemben; 48 szellemi és erkölcsi, politikai és szociális magatartásának magaslatára kell fölemelnünk népünket, hogy kifelé is Kossuth nemzeteként állhassunk újból a nagyvilág előtt.

g) Számot kell vetnünk a habsburgi restauráció lehetőségével is, és azzal szemben okos nemzeti érdekvédelemmel, s a szentistváni állam természetes elsőségének és középpontiságának hangsúlyozása mellett, nem elutasítóan kell viselkedni. S erre az esetleges habsburgi restaurációra, de a kossuthi perszonális unió, az önálló és teljes magyar államiság és a dunai népek összetartozóságának elve alapján, előkészíteni népünket.

h) Nem engednünk végkép elszakítani minden eszmei és művelődési szálat köztünk és az angolszász világ között.

i) Ápolnunk a finn—magyar és a török—magyar, valamint a bolgár—magyar rokoni kapcsolatokat.

j) Ugyanakkor fönntartanunk a lelki, szellemi kapcsolatokat a latin és latinságában változhatatlan Itáliával, sőt az örök szellemi Németországgal is.

k) Végül nem engednünk elsorvasztani ősi és mindig eleven és természetes szellemi kapcsolatainkat Franciaországgal.

Belpolitikai téren:

a) Egy valóságos szellemi elitnek nem kitermelése, mert az hosszú időt igényel, hanem a meglevő elitbe tartozó erők összetoborzása, erős hangsúllyal azon a gondolaton, hogy minden rétegből ide az igazi értékkel. Tehát nem mintegy desztillálni amúgyis silány középosztályunkat, hanem a parasztságból és a munkásságból is előcsiholni és lelki egységbe szervezni e rétegek és minden társadalmi réteg színét-javát.

b) Tudatában vagy legalábbis komoly előérzetében annak, hogy a Churchill—Bevin-féle angol rendszer és a Roosevelt-féle New Deal fogja az elkövetkező világ szociális alakulásában a döntő szót kimondani, nem pedig a bolsevisták, legkevésbbé pedig a német nemzetiszocialisták, vagy az olasz fasiszták, — bátor kézzel kell összefognunk a magyar szociáldemokrata munkássággal és a szabad szellemében ma is kossuthi parasztsággal, hogy elébe vágjunk az 1918-ashoz hasonló lelki, politikai, katonai összeomlásnak. A különbség egyébként az akkori idők társadalmi viszonyaihoz képest óriási: akkor a nagy néptömegek, parasztság, munkásság — igaz, a szemétértelmiség sugallata és irányítása alatt — általában a bolsevizmus felé tájékozódott; ma a legjava parasztság és a legjava munkásság, elsősorban a szociáldemokrata munkásság, inkább a Bevin—Roosevelt-féle erősen szociális front felé látszik fordulni, okosan és józanul, és csak a szélső jobboldal, és a szélső jobboldaltól szellemben és belső összetételében alig megkülönböztethető szélső baloldal kótyagosai, legfőképpen pedig középosztályunk és kispolgárságunk igen nagy részben silány, de számbelileg jelentékeny elemei képviselik a fölforgatás gondolatát. Pontosan fordítva, mint 1918-ban. A józan evolúció frontja ma sokkal erősebb és öntudatosabb, mint volt 1918-ban, nagy baj azonban, hogy ez az óriási többsége a nemzetnek, a szociáldemokratáktól eltekintve, majdnem teljesen szervezetlen.

c) Egy ősi gyökerű és egészen nagyszabású nemzetiségi politika szellemi előkészítése: valóságos önkormányzat, a történt ígéretek szerint, Kárpátaljának; bizonyos józan,

az erőviszonyoknak megfelelő, s a megyerendszer kereteiben lebonyolódó nemzetiségi önkormányzat a Délvidéken; a Volksbund visszaszorítása, a nem német nemzetiségek emelkedettebb szellemű, a jogegyenlőséget és a nemzetiségi egyenlőség gondolatát percre sem feledő kezelése.

d) Nagyarányú szellemi mozgalom a szentistváni állam népeinek egymás-megismerésére, egymás-megértésére és megbecsülésére, egy dunai „kiseurópai" együttes és összhang megteremtésére, magyar szellemi vezetés alatt.

e) Erőteljes, katonai erővel és halálos elszántsággal föllépő, a finnek önvédelmére emlékeztető szabadságfront kialakítása mind a diktatúrára törekvő kalandorok, mind az idegen szándékok és erők ellen; fölkészülés lelkileg és katonailag egyaránt az új szabadságharcra.

Ezeknek a céloknak szolgálatában, amivel a belső rendet, a kifelé való önvédelmet kell megszerveznünk a közelgő özönvíz idejére: minden igaz, jó magyar ember együtt kell, hogy működjék. Szerintem Szekfű Gyula is Bajcsy-Zsilinszky Endrével. Leghamarabb éreztem és legelőbb láttam meg a belső pusztulás és a külső veszedelmek démonait: erkölcsi jogom van rá, hogy a később ébredőket figyelmeztessem kötelességeikre. Ennek a kötelességnek tudatában szólottam Szekfű Gyulához. Neki kell megmondania: megérti-e és méltányolja-e jóakaratú és nemzetünk megmentésére gyürkőző szándékomat.

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A moszkvai történészkongresszus magyar felszólalásaiból

*

A középkori szekció feudalizmus-vitája

1970. augusztus 19-én „A feudalizmus, mint történelmi jelenség, mint társadalmi jelenség és mint termelési mód" téma keretében a következő referátumok megvitatására került sor: 1. A feudalizmus genezise Európa országaiban (*Z. W. Udalcova E. V. Gutnova,* Szovjetunió); 2. A délkelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődés néhány kérdéséről az iu. II—V. században, és az ókorból a középkorba való átmenetről (*D. Angelov,* Bulgária); 3. A feudalizmus, mint a középkori társadalom politikai, jogi struktúrája, mint termelési mód, mint társadalmi típus (*G. Arnaldi,* Olaszország); 4. A feudalizmus fejlődésének történelmi útjai és a középkori társadalom változatai (*Székely György,* Magyarország); 5. A VI—XII. századi Közép- és Kelet-Európa társadalmi átalakulásai (*H. Łowmiański,* Lengyelország); 6. A középkori társadalom dinamikája (*S. Trupp,* Egyesült Államok); 7. A japán feudalizmus sajátos vonásai (*Hisato Matsuoka,* Japán).

A vita során Z. V. Udalcova—E. V. Gutnova referátumához *Bartha Antal,* H. Łowmiański referátumához *Heckenast Gusztáv* szólt.

BARTHA ANTAL:

A feudalizmus geneziséhez

A hozzászólás előzményei:

Z. V. Udalcova—E. V. Gutnova „A feudalizmus genezise az európai országokban" c. előadása vezette be a vitát. Az átfogó előadás gazdasági-társadalmi rendként jellemezte a feudalizmust. Fő ismérvei: a nagybirtok uralkodó helyzete, a személyi függőségben levő parasztság kizsákmányolása és röghözkötése. A feudalizmus genezisének három fő típusát mutatta be: a késő antik és barbár társadalom szintézisét az előbbi dominálásával (időben a III—IV. század fordulójától a VII. század elejéig) a bizánci típusú fejlődést, ahol a késő antik-barbár szintézisben az utóbbi volt túlsúlyban (időben a VII—IX. század), s végül az antik előzmény nélküli barbár társadalom bomlásából kialakult feudalizmust (időben Anglia esetében VII—XI. század, Kelet- és Észak-Európa esetében pedig a IX—X. század fordulójától a XIII. század elejéig).

E három tipuson belül sok helyi variáció ismert a feudalizmus társadalmi-gazdasági s méginkább politikai struktúrájának genezisében. A kezdeti szakaszt a fejlődés adott típusához igazodó társadalmi-gazdasági heterogenitás jellemezte,

azaz egymásmellett léteztek az előd-társadalmi formákra és a korai feudális állapotra jellemző jelenségek.

Székely Gy. professzor a feudalizmus genezisének változatos gazdasági-társadalmi képletét elemezte. Rámutatott az európai és az ázsiai barbár társadalmak átalakulásából keletkező első esetben feudális, másik esetben pedig ázsiai termelő módra Felhívta a figyelmet a két világ közti gazdasági, eszmei és kulturális kapcsolatokra.

A. Korszunszkij professzor annak a felfogásának adott hangot, hogy a feudalizmus genezise időrendi különbségeinek hangoztatása egyenértékű a franciaországi fejlődés etalonkénti, a feudalizmus tökéletes és kevésbé tökéletes típusainak elismerésével. Nézete szerint az európai feudalizmus kialakulásának folyamata egységes időrendi keretek között — III—IV. század fordulójától a XII. század elejéig, közepéig — helyezkedik el. Vannak területek, ahol a feudalizálódás befejeződött, és vannak olyan területek, ahol az sohasem fejeződött be.

Stefanescu professzor a román feudalizmus X. századi állapotának jellemzésekor a magyar Anonymus adataira hivatkozott.

A kibontakozott vitában a polgári történészek a gazdasági-társadalmi tényezők fontosságát elismerték, bár kifogásolták előtérbe állításukat. Szerintük a jogi, kulturális, egyházi vonatkozások a gazdasági és társadalmi jelenségekkel egyenértékűek. A bevezető előadás nem hangsúlyozta, de a vita felszínre hozta az egyenetlen fejlődést és a tipológiai különbségeket.

Bartha A. felszólalása a fenti álláspontokra reflektált.

A bevezető előadás megnyugtató magyarázatot nyújtott a feudalizmus kialakulásáról és lényegéről. A vita során felmerült álláspontok a feudalizmus számos ismérvét vették vizsgálat alá, de átfogó alternatíva nem merült fel. Az természetes, hogy a feudalizmus gazdasági és társadalmi lényegének kiemelése nem történhet a jogi és eszmei tényezők figyelmen kívül hagyásával. Székely Gy. professzor referátuma a fő jelenségeken belül is sorra vette a regionális és helyi sajátosságokat, figyelmet fordított a politikai és egyéb szellemi tényezőkre.

A feudalizmus, mint minden egyéb társadalmi rend komplex jelenség, a néhány lényegi vonás előtérbe állítása a feudális osztályviszonyok természetének felderítését célozza. A fő mozzanatok kiragadása az összefüggések rendszeréből a meghatározási kísérletekkel együtt jár. Hiszen a szellemi, jogi jelenségek előtérbe állítása is ezt az eljárást követi.

A feudalizmus genezisének típusai közül a harmadik a barbár társadalmaknak késő antik előzmények nélküli átalakulása látszik általánosnak. A magyar feudalizmus genezise is ehhez a típushoz tartozik. A magyar történelem X—XI. századi fejleményeinek vizsgálatából az a következtetés adódott, hogy a honfoglalás előtti, főleg szláv előzmények fejlettségi szintje nem volt magasabb a magyarnál. Nem beszélhetünk tehát a magyarnál fejlettebb helyi előzmények és a magyar barbár társadalom szintéziséről a magyar feudalizmus genezisének vizsgálatakor.

A magyar korafeudális társadalom kialakulása és annak jelenségei Kelet- és Észak-Európa népeinek történetével vethető össze mind az átalakulás időrendjét, mind meritumát illetően.

Nem látom megalapozottnak azt az aggályt, hogy az európai feudalizmus kialakulásának időrendjében fennálló tényleges különbségek önmagukban, a franciaországi feudalizmus kialakulási folyamatának etalonkénti elismerését jelentené. A tipológiai különbségek azonban a feudalizmus genezisének valós problémái — kétségtelen ugyanis, hogy Nyugat-Európában a barbár társadalom felbomlása korábban kezdődött, és a feudális struktúra is tagoltabb volt, mint Kelet-Európában.

A X. századi román feudalizmus történetének autentikus forrásaihoz aligha tartozhat a magyar Anonymus Gesta Ungarorum c. műve. Ez a Gesta a XII—XIII. század fordulója körül keletkezett, s még a korai magyar történelem eseményeinek felderítésekor is csak más, valóban hiteles forrásokkal egybevetve hasznosítható Anonymus egyébként érdekes, színes elbeszélése.

Pascu akadémikus felszólalásában Bartha A. utóbbi megállapítására reagálva megjegyezte, hogy a magyar Anonymusnak a X. századi román feudalizmus történetére vonatkozó adatát minden történész komolyan veszi.

HECKENAST GUSZTÁV:

A feudális függési viszonyok kezdeteiről Magyarországon

Łowmiański professzor referátumához kapcsolódva a feudális függési viszonyok kezdeteiről szeretnék röviden beszélni, Magyarországra vonatkozólag. A magyar helynévanyagban ugyanis van három olyan régi magyar helynévcsoport, amelyek együttesen nagyon pontos, évtizedekre konkretizálható datálásra adnak módot. Az első csoportot a magyar törzsnevek (Nyék, Megyer, Kürt stb.) alkotják, mint egy bizonyos fajta fejedelmi kíséret településeit jelölő helynevek. A második csoport olyan helynevekből áll, amelyek valamilyen (főleg kézműves) foglalkozást jelentenek, mint pl. Ács, Kovács stb. Az így elnevezett helységek szolgálónépek települései voltak, amilyeneket Csehországból, Morvaországból, Lengyelországból is ismerünk. A harmadik csoportot Árpád fejedelem leszármazottainak Konstantinos Porphyrogennetosból ismert személynevei (Jutocsa, Falitzis stb.) alkotják, amelyek helynévként mindig a fejedelmi kíséret és különböző szolgálónépek településeitől övezetten tünnek fel. Ezek a személynevek pogány nevek, a magyarok megkeresztelkedése után többé nem fordulnak elő. Árpád fiairól és unokáiról van szó, akik a X. század első évtizedeiben éltek. Minthogy a törzsi helynevek és a különböző szolgálatokat jelölő helynevek feltünése az osztálytársadalom kezdeteit jelzi, az említett személynevek pedig, mint helynevek, kormeghatározó értékűek, fel kell tételeznünk, hogy a feudális függési viszonyok elemei a pogány magyar fejedelmek hatalmi körzetében már a X. század első évtizedeiben adva voltak.

Délkelet-európai ideológiai mozgalmak a XIX—XX. században

1970. augusztus 19-én a legújabbkori szekcióban *H. Hrisztov* (Bulgária) „Délekelet-európai ideológiai mozgalmak a XIX—XX. században, az első világháborúig" címmel tartott referátumának vitájában magyar részről *Kovács Endre* és *Erényi Tibor* szólalt fel.

KOVÁCS ENDRE:

Nemzeti függetlenség és társadalmi haladás kérdései a délkelet-európai népek mozgalmaiban

A délkelet-európai népek ideológiai mozgalmait vizsgálva az előadás szerzője ahhoz a megállapításhoz jut el, hogy ezek a mozgalmak kettős célt szolgáltak: egy részről a feudális társadalmi rendszer lebontását és a polgári viszonyok kibontakoztatását tekintették feladatuknak, más részről ezzel szoros összefüggésben a nagyhatalmak elnyomása alól való felszabadulást, a nemzeti és állami függetlenséget kívánták elérni.

Maga a referátum e kettős feladat közül nagyobb figyelemben részesíti a nemzeti és állami önállóságra törekvő tendenciákat és mozgalmakat. Ez a körülmény bizonyára nem véletlen. Összefügg azzal a ténnyel, hogy az egész szóbanforgó időszakban a nemzeti függetlenség kérdése különös nyomatékkal szerepelt az egyes népek tudatában. Míg a szociális átalakulás problémái időnkint háttérbe szorultak, vagy esetleg általánosabb és homályosabb megfogalmazást nyertek az egyes ideológusok részéről, a nemzeti elnyomással szemben megnyilvánuló törekvésekben könnyebben formálódott ki az egységes fellépés, jóllehet a területi elrendeződés és a népek együttélése kérdésében a programok eltértek egymástól.

Lényeges körülmény volt azonban, hogy Délkelet-Európában nemcsak elnyomott osztályokat látunk, hanem elnyomott nemzeteket is, melyek közös elnyomással szemben fogalmazták meg programjukat és e program már korán a nagyobb etnikai egységek tömörülése, integrációja felé mutatott. A szóbanforgó terület számára jelentős összetartó erőt képviselt az a tény is, hogy javarészt szláv népekről volt szó, s itt a nyelvi rokonságnak és a nagy szláv népcsaládhoz való tartozásnak a tudata előrelökő erőt jelentett.

Ami a délkelet-európai nemzeti mozgalmak vezető társadalmi osztályát illeti, a szerző a burzsoázia kialakulásának folyamatát állítja előtérbe és az új nemzeti törekvések főhordozóját a polgárságban látja. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy mennyire volt fejlett ez a polgári osztály az egyes etnikai területeken, milyen eltérések voltak ebben a tekintetben a fejlettebb és a kevésbé fejlett országok, országrészek között. A saját nemzeti

történelmünkben például a polgári törekvéseket — közismerten — nem a fejletlen polgárság képviselte (ez utóbbinak a politikai életben betöltött szerepe sokáig teljesen alárendelt maradt), hanem a nemesség korlátozottan haladó része és az ún. nemesi értelmiség, valamint a plebejus eredetű értelmiségi réteg. Érdemes lett volna az előadásban ezt az egész kérdést a maga árnyalataival érzékeltetni, hiszen világos, hogy a Balkán népeinek esetében sem beszélhetünk nyugat-európai értelemben vett burzsoáziáról az adott időszakban, legfeljebb a polgárság kialakulásának hosszabb folyamatáról.

Az előadás találóan emeli ki a délkelet-európai népek mozgalmaiban jelentkező radikális áramlatokat, melyekből azt a tanulságot lehet leszűrni, hogy a nyugat-európai és az orosz szellemi élet akkoriban leghaladóbb irányzatai viszonylag gyorsan utat találtak Délkelet-Európába is. De jól mutat rá az előadás arra is, hogy e programok javarésze éppen az elmaradottabb társadalmi viszonyok következtében csak egyes kiválópolitikusok, írók agyában kapott visszhangot, de nem mehetett át a gyakorlatba. Hasznos lenne a továbbiakban a történeti kutatásnak azokkal a módosulásokkal foglalkoznia, amelyeken a forradalmi demokrácia, az utópikus szocializmus és más ideológiák keresztülmentek. Az egyes reprezentatív személyiségeken túl ez fényt vethet a társadalmi alapokban meglevő eltérésekre is.

A magunk részéről különösképpen a forradalmi demokrácia tartalmának pontosabb kifejtését érezzük szükségesnek. Felmerül itt is az a probléma, hogy mit jelentett a forradalmi demokratikus gondolkodás egyes konkrét esetekben, a kettős történelmi feladat: a társadalmi átalakulás és a nemzeti függetlenség vonatkozásában. Utaljunk talán arra, hogy nálunk a történelmi szóhasználat a *forradalmi* jelzőn egyszerűen a *nemzeti függetlenségi harcot* érti, tekintet nélkül arra, hogy a szóbanforgó forradalmár hogyan tekint a szociális problemákra.

Izgalmas kérdés lehet az ideológia kutatója számára annak megválaszolása is, hogy mennyiben segítette elő a múlt század folyamán a nemzeti radikalizmusok kialakulását az a tény, hogy a szociális törekvésekkel egyidőben a nemzeti elnyomottság lerázásának vágya vezette a délkelet-európai népek szellemi vezetőit és magukat a népi tömegeket is. Itt is idekívánkozik a magyar példa. A magyar nemzet ugyanis részben Ausztriától függött, részben más népek jelentős tömegeit tartotta függőségben. 1849 után a magyar ideológiai fejlődés bizonyos egyoldalúságot mutat: a szociális kérdés messzemenően háttérbe szorul a nemzeti s állami függetlenség visszaszerzését célzó program mögött, mely azonban nem hoz ideológiai gazdagodást. 1867 után a dualista rendszerben még mindig az Ausztria és Magyarország közötti jogi viszony módosítása áll az ellenzéki harcok központjában. A társadalmi kérdések rendezésére irányuló forradalmiság csak lassan, nehezen halad előre.

A különbségek akkor válnak világosabbakká, ha a vizsgálódást szélesebb területekre terjesztjük ki. Ennek nyomán azután nemcsak arra kapunk feleletet — ami egyébként az előadásból is jól kiviláglik —, hogy mik voltak a délkelet-európai ideológiai fejlődés összehangzó vonásai, hanem arra is, hogy ez a fejlődés mennyiben tért el a szomszédos területekétől, és hogyan illetszkedik bele egy általánosabb európai tipológiai rendszerbe.

ERÉNYI TIBOR:

A balkáni szociáldemokrata mozgalom problematikájához

Hrisztov professzor érdekes gondolatokat vet fel a balkáni szocialista munkásmozgalom kialakulásával kapcsolatban. Ugyanekkor bizonyos hiányérzetet is kelt. Fel kell tennünk a kérdést: milyen külföldi hatás érvényesült a balkáni szociáldemokrata mozgalom első lépéseinél, és a külföldi hatás hogyan ötvöződött az otthoni eszmeáramlatokkal, hogyan nyert alkalmazást a helyi gazdasági, társadalmi, politikai valóságra.

Ami a külföldi hatást illeti, nem mellőzhetjük a német, az osztrák és a magyar szociáldemokrácia elméleti befolyását. Ez erősen éreztette hatását Bosznia-Hercegovinában, Szerbiában és Bulgáriában is. Elméleti tekintetben talán Kautsky nézeteinek a hatása volt a legerősebb. A referátumból úgy tűnik, mintha a forradalmi demokrácia és a szocializmus kapcsolata minden konfliktus nélkül, harmonikusan alakult volna ki. Valóban, van példa arra, hogy a forradalmi demokratizmus mintegy továbbfejlődik a szocializmus irányába. (Németországban pl. Liebknechtnél ez volt a helyzet.) Legtöbbször azonban eszmei harcra kerül sor a forradalmi demokrácia és a szocializmus között. A forradalmi demokrácia anarchista-utópista vonásai, elvont szabadság- és hőskultusza, a parasztság történeti szerepének túlbecsülése (ez főleg Délkelet-Európában jelentkezik), és nem egyszer a burzsoázia szerepének a megítélése nem egykönnyen hangolható össze a tudományos szocializmussal. Nem is beszéltünk még a nemzeti kérdésről. A forradalmi demokrácia e tekintetben kialakított állásfoglalása aligha egyeztethető össze az internacionalizmus történetileg magasabb rendű marxi felfogásával. Krisztov professzor referátumának értékét emelte volna, ha utal e problémákra.

A következő kérdéscsoport — amelyet a referátum kapcsán fel kívánok említeni — a szociáldemokrácia és a polgári demokratikus átalakulás kérdése. Rövid távon nehezen lehet összhangot kialakítani a polgári demokratikus és a szocialista átalakulás feladatai között. (Gondoljunk pl. az agrárkérdésre, vagy akár a nemzeti kérdésre.) A szocialista munkásmozgalom hosszú évtizedeken át küzdött, sőt bizonyos szempontból még jelenleg is küzd ezekkel a problémákkal.

A fentiek figyelembe vételével tartom kissé problémátlannak a referátumot. Igaz viszont, hogy e problémák megoldása nemcsak elméleti-politikai szempontból, hanem történeti szempontból is nehéz. Az említett konfliktusok felvetésével inkább a történeti kutatómunka további irányvonalának kidolgozásához kívántam néhány szemponttal hozzájárulni. E munka csak akkor lehet eredményes, ha minden egyoldalúságtól tartózkodunk. Tartózkodunk, még akkor is, ha némely momentum túlhangsúlyozásával önmagában nemes célkitűzést, haladó nemzeti hagyományaink ápolását, ébrentartását kívánjuk szolgálni.

A világ mérlege 1917—18-ban

1970. augusztus 18-án a legújabbkori történet szekciójában *Ernst Diehl* (Német Demokratikus Köztársaság) „A világ mérlege 1917—1918" címmel tartott referátumához magyar részről *Hajdu Tibor* és *Siklós András* szóltak hozzá.

HAJDU TIBOR:

A szocialista forradalom és a nacionalista mozgalmak

Miután Diehl kollégánk kifejtette, miért beszélünk 1917-tel kapcsolatban „a világtörténeti fejlődés alapvető fordulatáról", hadd szóljak néhány szót arról a dialektikus ellentét-párról, amely 1917 egyértelmű eszméit lefordította a történelmi praxis bonyolult és kétértelmű nyelvére.

Az első világháború befejezte azt a folyamatot, amely egységes áramba kapcsolta távoli kontinensek országainak gazdasági, nemzeti és politikai létét. Ebben az áttekinthetetlen világ-szövevényben minden nagy horderejű impulzus a kiszámíthatatlan folyamatok láncreakcióját váltja ki, amely céljait a legváratlanabb utakon és fordulatokon át éri el. Az oroszországi szocialista forradalommal kapcsolatban azt szokás hangsúlyozni, hogy egy elmaradott országban zajlott le. A valóság nem ilyen egyszerű: a forradalom ennek a nagy birodalomnak viszonylag kis részén — mondhatni középeurópai jellegű, fejlett területein — robbant ki, s azok, akik kezdeményezték, a pétervári vagy odesszai proletárok és matrózok sokkal közelebbi lelki rokonságban álltak a kieli matrózokkal vagy a milánói munkásokkal, mint teszem azt az üzbég pásztorokkal, noha országhatárok választották el őket, amelyeket a világforradalom romantikájának szemüvegén lényegtelennek és eltűnőben levőnek tekintettek.

Az eredmény közismert: a forradalom mégis adott, sőt hátrányára változott országhatárok között valósult meg s fokozatosan alkalmazkodnia kellett az eredeti elképzeléstől ugyancsak eltérő földrajzi realitáshoz. Annakidején a forradalom hívei és ellenségei egyaránt a célhoz mérték az eredményt, és a bizonyosan túlbecsült nyugat-európai forradalmi lehetőség elmulasztását tartották elsősorban szem előtt. 1917 valóban mást eredményezett, mint aminek indult; mást, de nem kevesebbet. Azok, akik háborút hirdettek a háború ellen, idejétmúlt fogalomnak tekintették a nacionalizmust, s mégis, akaratlanul, a nemzeti érzés addig ismeretlen méretű kibontakozását segítették elő.

Már 1917 megmutatta, hogy a paraszti, sőt félnomád népesség, amely nem kezdeményezi a szocialista forradalmat, ha egyszer egy forradalmi elit elvégezte az indikációt, igen kitartó élesztője lesz a forradalom tüzének. A 20-as években a „világforradalom"

elmaradása mellett sokan elbagatellizálták 1917 hatását Kína vagy India vagy Indokína felszabadító mozgalmaira. Pedig ekkor bontakozott ki a gyarmati és függő népek felszabadulási mozgalma, amely látványos győzelmeit a második világháború után aratta. Ezek az elsősorban nemzeti mozgalmak — bár nem európai értelemben vett nemzetekről van szó — az esetek többségében tartalmazzák a szocializmus elemeit, a viszonyoktól függő mértékben. Sokan még az 50-es években is lebecsülték a kimondottan nacionalista mozgalmak szocialista elemeit, másrészt viszont ott, ahol a forradalom kommunista pártok vezetésével győzött, túlságosan természetesnek vették, hogy ortodox, európai értelemben vett szocializmus megvalósítása van folyamatban. Ezeknek az érthető tévedéseknek szinte klasszikus összefoglalása Sztálin rövid beszéde a XIX-ik pártkongresszuson. (Igaz, a tévedésnek tárgyi alapja volt: egyedül a Szovjetunióban sikerült megvalósítani az egykori elnyomó és elnyomott nemzetek egységét egy közös, szocialista állam keretei-ben, nagy megrázkódtatásokat megtakarító kölcsönös engedmények árán.)

A nemzeti és szocialista elem bonyolult viszonyát eredménnyel vizsgálhatjuk az 1917-es forradalomhoz térben és időben közelebb is; 1918—1919 középeurópai forradalmán. Ezen a területen a háború különösen nagy átalakulást idézett elő, s ezzel utat nyitott a forradalom előtt, de egyben rá is nyomta bélyegét. Maguk a győztes hatalmak támogatták a forradalmat azokban az országokban, ahol nacionalista (s ezzel együtt németellenes, tehát antantbarát) jellege volt, úgy vélve, hogy a kisebbik rosszal megváltják magukat a nagyobbtól, levezetve a forradalmi feszültséget, még mielőtt szocialista útra térne. És valóban, a nemzeti lét megvalósulásának lendülete, több-kevesebb demokratikus reform kíséretében, háttérbe szorította az osztályharcot még olyan országban is, mint Lengyelország, ahol nemcsak erős volt a munkásmozgalom, de kimondottan az oroszországi forradalomhoz tartozónak tekintették, vagy Csehszlovákia.

Másrészt olyan országokban, mint Németország, Ausztria vagy Magyarország, ahol a háborús vereség devalválta a nemzeti jelszavakat, az osztályharc zászlaja alá sorakozott a munkásság mellett még a kisemberek, a fehérgallérosok, sőt Magyarországon — két forradalmi hullám találkozó pontján — a parasztság többsége is. Annál inkább, mert a világforradalom jelszava: — döntsétek le a határköveket! — nemzeti szempontból is kedvezőbb volt a győztesek érdekei szerint, egyoldalúan megállapított új országhatároknál. Ezekre az országokra tehát 1917 eltérő, sőt ellentétes hatást gyakorolt, hiszen a nemzeti eszme által uralt országok egy része, a nemzeti eszmét kihasználó vagyonos osztályok vezetésével még a forradalmak szülőföldje, Szovjet-Oroszország elleni intervenciót is támogatta. A további fejlődés azonban eltólta a mérleg nyelvét.

Azok az országok, amelyekben a nemzeti kiteljesülés nem volt lehetséges, a szociális forradalmat pedig éppen az antant segítségével nyomták el, nem történelmi előzmények nélkül sodródtak az ún. „nemzeti szocializmus" őrült kalandjába. (Nem is beszélek a gyarmati felszabadító mozgalmak és a második világháború komplikált viszonyáról.) A fiatal nemzeti államokban viszont, egy-két sajátos esettől eltekintve (Finnország, részben Románia), nemcsak ismét előtérbe került az osztályharc, vagy éppen *először* került előtérbe (Albánia, Görögország), de a nemzeti önvédelem a második világháborúban nagyrészt a forradalmi munkásság hegemóniájával valósult meg. A közös forrásból ellentétes irányban elindult forradalmak, szabadságmozgalmak végül egyre inkább közelednek egymáshoz, anélkül, hogy az érintett középeurópai országok bármelyike is figyelmen kívül hagyhatná történelmi múltjának és jelenének konzekvenciáit.

Visszatérve a kiindulópontra: joggal kérdezhetjük, miért volt olyan rövidéletű az 1917-ben ígéretesen indult nyugat-európai forradalmi folyamat? Kollégáim a kérdés több oldaláról is szóltak, így csak egy kiegészítéssel élnék: az 1870 és 1914 közötti ún. békés periódus az európai munkásmozgalomban — Oroszországtól és egy-két különösen

forradalmi szellemű országtól eltekintve — a reformizmus szinte teljes győzelmével járt az első világháború előestéjén. A radikális, anarchista stb. csoportok a legtöbb országban teljesen elszigetelődtek.

A reformizmus 1914-es csődje és a forradalmiság 1917-es győzelme nagy hatást gyakorolt a nyugat-európai munkásságra is. Azonban ez a hatás a világforradalmi hullám elültével nem bizonyult olyan mélynek, mint egy ideig remélni lehetett. A forradalmi avantgarde erőfeszítéseinek történelmi eredménye volt, hogy mindenütt önálló párttá szerveződött a baloldal, de éppen a forradalmi hullám elvonultával is erőltetett forradalmi követelmények az igen nagy tömegbázis leszűkülését segítették elő a 20-as évek folyamán. Annál inkább, mert a század elején hallatlanul elbizakodott imperializmus az orosz forradalom megszilárdulása után, a 20-as évek Európájában reálisabb politikát folytatott, s ez megmutatkozott a szakszervezetekkel, a mérsékelt szociáldemokratákkal való együttműködési készségében is. Miután azonban gyarmatbirodalma széthullását nem volt hajlandó előre látni, Ázsiában a Komintern politikája bizonyult reálisabbnak.

Európában pedig az erőviszonyok akkor változtak meg ismét, amikor a munkásság értékmérőjén az önfeláldozó hősiesség újra a józan hétköznapiság elé került: vagyis a második világháború, az ellenállás éveiben.

SIKLÓS ANDRÁS:

Az oroszországi forradalmak magyarországi hatása

Diehl professzor referátumához — tekintve, hogy mondanivalójának lényegével egyetértek, — nem annyira kritikai megjegyzéseket kívánok fűzni, mint inkább néhány kiegészítést, Magyarország példájára hivatkozva.

Úgy vélem, Magyarország története 1917—1918-ban messzemenően alátámasztja az előadásban kifejtetteket, így nevezetesen azt, hogy ezeknek az éveknek a legjelentősebb eseményét kétségkívül az oroszországi forradalmak képezték.

Ha a magyar munkásmozgalom történetét vizsgáljuk az első világháború éveiben, azt látjuk, hogy az első évek bénultsága után egy új, nagyarányú fellendülés először 1917 tavaszán jelentkezik. (Sztrájkok a bányákban, a nagyüzemekben, a vasútnál, a háború kitörése óta nem tapasztalt méretekben. Két év kényszerű csendje után munkaszünet, gyűlések május elsején. Rohamosan emelkedő taglétszám a szakszervezeteknél, növekvő érdeklődés a szocialista irodalom iránt stb.)

A februári forradalom hatására erjedés indul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt soraiban.

A cárizmus bukása kihúzza a talajt a párt legfőbb háborús, háborút igazoló érve alól: hogy ezt a háborút a Monarchia a cári kancsuka-uralom ellen, a barbárság ellen, az európai civilizáció, a demokrácia védelmében vívja.

Világossá válik az ideológiai fordulat, véglegessé a honvédő álláspont feladása, az átmenet a béke hirdetéséhez és követeléséhez, a pacifizmushoz.

A párton belül egy centrista irányzat alakul ki. Jelentkezése egybeesik a német függetlenek fellépésével, a Német Független Szociáldemokrata Párt megalakulásával, de Magyarországon a centrista irányzat képviselői a párton belül maradnak, nem kerül sor pártszakadásra.

Az októberi forradalom győzelme után, 1918 januárjában a sztrájk már a Monarchia egészére, Magyarországon Budapest mellett 20 vidéki városra is kiterjed.

Október erőt ad a párton belüli régi baloldali ellenzék szervezkedésének, ösztönzést jelent új baloldali csoportok, irányzatok fellépéséhez. A párton kívül kialakul a Forradalmi Szocialisták csoportja, mely illegális röpirataiban a forradalomra, az orosz példa követésére szólítja a munkásokat. Ez időben jön létre a forradalmi lázban égő Oroszországban a kommunista hadifoglyok szervezete. Az ő kezdeményezésükre alakul meg a baloldali ellenzéki csoportokból később, 1918 novemberében a Kommunisták Magyarországi Pártja, mely Kun Béla vezetésével — mint ismeretes — sikerrel vívja meg harcát a Magyarországi Tanácsköztársaság létrehozásáért.

Úgy vélem, helytelenül járnánk el, ha az oroszországi forradalmak jelentőségét, magyarországi hatását vizsgálva, mondanivalónkat csupán a munkásmozgalom fellendülésére és belső erjedésére szűkítenénk. A forradalom megjelenése a Monarchia szomszédságában nem lebecsülendő hatással volt az uralkodó körök gondolkodására és tevékenységére, a kül- és belpolitika alakulását általában, egészében véve is nagymérvben befolyásolta.

Az az irányzat, amelyre az előttünk fekvő tézisek helyesen mutatnak rá, és amely röviden a béke, demokrácia, reform jelszavaiban összegezhető, 1917 elején a Monarchiában félreérthetetlenül jelentkezik, és Magyarországon alig néhány hónappal a februári forradalom győzelme után, a reformokkal szembehelyezkedő Tisza-kormány bukását eredményezi. Tisza félreállítása után a parlament kisebbségben levő ellenzéki pártjai alakítanak új kormányt, mely a jelzett célkitűzések jegyében békét, választójogot, szociális reformokat ígér.

Ezzel az irányzattal, pontosabban az uralkodó osztályoknak a forradalommal szembeni taktikájával, válaszkeresésével kapcsolatban a magyarországi események egyik két jellemző vonását emelném ki, abban a reményben, hogy magyar vonatkozású adalékok bemutatása hozzájárulás lehet e kérdéskör átfogó, több országra kiterjedő, összehasonlító vizsgálatához, egy olyan feladat elvégzéséhez, melyet a bevezető előadás is egyelőre fehér foltként jellemez.

Először is arra szeretnék rámutatni, hogy az 1917 tavaszán hatalomra jutó új irányzat programja igen mérsékelt volt. A belpolitikában a kilátásba helyezett választójogi reform a jogkiterjesztést illetően nem ment túlságosan messzire. Az ugyancsak kilátásba helyezett népjóléti intézkedések mibenléte közelebbről nem nyert meghatározást. Az, hogy Magyarországon a nemzetiségi politika is változtatásra szorul, az új kormány bemutatkozásakor fel sem vetődött. A külpolitikában a liberális irányzat egy megegyezéses békében reménykedett, túlbecsülve az antant belátását és engedékenységét.

A „polgárháború elhárítására" irányuló tervek kapcsán ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, összhangban a tézisekben kifejtettekkel, hogy az ígéretek során Magyarországon az előbb elmondottak ellenére sem volt szó egyszerűen csak demagógiáról, megtévesztésről. A liberális ellenzéki irányzat, félve az oroszországi példától, számolva a forradalmi helyzettel, ténylegesen is adni szeretett volna valamit, és amennyire lehetségesnek ítélte, valóban egy elfogadható béke megkötésére törekedett.

Andrássy Gyula gróf, a mérsékelt ellenzék, a balközép tényleges vezetője a Revue Politique Internationale című folyóiratban már 1917 őszén nyíltan és félreérthetetlenül fejtette ki, hogy amennyiben a háborút a békelehetőségek ellenére a végsőkig folytatják, úgy ez forradalomhoz fog vezetni. „Miért ne gondolkozzunk Oroszország példáján" — írta többek között e cikkében, és hozzáfűzte: „Azok a kormányok, amelyek visszautasítják a békét akkor, amikor az még lehetséges, szembe kell hogy nézzenek azzal a veszéllyel, hogy a világháború . . . polgárháborúvá alakul."

1918 októberében, amikor Andrássy utolsóként foglalta el a felbomló Monarchia külügyminiszteri székét, a követségekhez küldött bizalmas utasításokban e véleménye a hivatalos érvelés rangjára emelkedett. Argumentumai céljukat, a Monarchia megmenté-

sét nem érték el, de a helyzetből következett, hogy az ilyesféle érvek, amelyek ez időben már a német diplomácia fegyvertárában is döntő szerepet játszottak, nem maradtak és nem is maradhattak hatástalanok. Erről tanúskodik a háború gyors, időelőtti befejezése 1918 őszén. Közismert tény, hogy a Compiègne-i erdőben megkötött fegyverszünet legjellemzőbb vonását azok a csekélynek tűnő engedmények képezték, melyek arra irányultak, hogy a győztesek segítséget nyújtsanak a német hadseregnek „a belső rend fenntartásához". (Utólagosan 5000-rel csökkentik az átadandó gépfegyverek számát, a Rajnabalpart kiürítésének határidejét 5 nappal meghosszabbítják, élelmiszer-szállítmányokat helyeznek kilátásba stb.)

A magyar fejlődés egy-másik jellemző vonásaként arra szeretnék rámutatni, hogy 1917—1918-ban Magyarországon nemcsak a dinasztia által is támogatott liberális színezetű útkeresés, hanem az azzal szemben megnyilvánuló erős és makacs ellenállás is jellemző volt, mely arra hivatkozott, hogy a kül- és belpolitikai engedmények nem a vereség és a forradalom elhárítását, hanem ellenkezőleg, annak előmozdítását szolgálják.

A kisebbségi kormány megalakulásakor az új politika kezdeményezői arra számítottak, — ismerve a politikai korrupció nagyságát az akkori Magyarországon, — hogy a többségi párt, a Munkapárt egy része a hatalom birtokába jutó új irányzathoz fog csatlakozni, és így a kisebbség rövid idő alatt, új választások nélkül is, többséggé alakulhat.

Ez azonban — meglepő módon — nem következett be. A munkapárti képviselők — néhány kivételtől eltekintve — kitartottak vezérük, Tisza István mellett, arra számítva, hogy a béke megkötése keleten, a katonai helyzet kedvező alakulása újra őket fogja kormányra segíteni. Magyarországon így a háború utolsó esztendejében eldöntetlen kötélhúzás alakult ki. A reformok és engedmények hívei megakadályozták, hogy az erős kéz politikája érvényesüljön (tudva, hogy már nincs kellő erő); Tisza és a Munkapárt megakadályozta az igen mérsékelt reformok érvényesülését is (mert ehhez még volt erő).

Egymást kiegyenlítő ellentétes törekvések ez időben nyilván másutt is jelentkeztek, de az eredőjükként kialakuló holtpont talán sehol sem olyan szembetűnő, mint Magyarországon.

Az összeomlás napjaiban a kormányzati válság, a politikai csőd teljes; október végén gyakorlatilag már semmiféle kormány sem létezik.

Mindez végső soron tükörképe annak, hogy Magyarországon 1918-ban az uralkodó osztályok két alapvető irányzata közül egyik sem tudott megfelelő és egyben meggyőző választ adni az orosz forradalom kihívására, hogy egyik sem tudott kivezető utat mutatni a háború nyomán kialakuló bonyolult helyzetből. Hogy ez mennyiben fakadt az objektív körülményekből és mennyiben a szubjektív gyengeségből, felkészületlenségből, mennyiben a külső helyzet adottságaiból, és mennyiben a belpolitika hosszú időre visszanyúló előzményeiből, ennek vizsgálata már meghaladja e rövid felszólalás szűkre szabott kereteit és célkitűzéseit is.

TÖRTÉNETI IRODALOM

BARTHA ANTAL:

A IX—X. SZÁZADI MAGYAR TÁRSADALOM

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 193 l.)

A magyar nép korai történetének a honfoglalás a hagyományos historiográfiai választóvonala; a 896-os évnél találkozik, vagy inkább: különül el őstörténet és történelem. Az epochális év szuggesztív hatása alól még ma is csak nehezen vonja ki magát olvasó és történész, pedig lassan már harminc éve lesz annak, hogy Molnár Erik — történetírásunkban elsőként — a marxista—leninista történetszemlélet erejével megrajzolta a magyar osztálytársadalom kialakulásának a honfoglalás cezúráján átívelő, összefüggő folyamatát. Bartha Antal monográfiájának a honfoglalást megelőző és az azt követő évszázad társadalomtörténete a tárgya; a Bevezetés Molnár Erik emléke előtt tisztelgő zárómondatai nemcsak a tanítvány szubjektív háláját fejezik ki, hanem a munka objektív historiográfiai helyét is kijelölik: Bartha Antal Molnár Erik történetszemléletét és munkamódszerét igyekezett követni; tárgyának marxista—leninista megközelítésében, a szovjet irodalom legújabb eredményeinek ismeretében és önálló felhasználásában akkor is hű maradt példaképéhez, ha egyes kérdésekben vele ellentétes következtetésekre jutott.

A szerző könyvének anyagát három fejezetbe foglalta. Kelet-Európa IX—X. századi viszonyainak áttekintése után a magyar törzsek IX. századi gazdasági és társadalmi szervezetét tárgyalja, majd pedig a magyar X. századot, amelynek lényegét a törzsszövetségtől az államig vezető fejlődésben látja.

A legfőbb és legsúlyosabb mondanivaló az első fejezetben található. „A nomád gazdaság történeti útja" c. szakasz rendkívül széles eurázsiai történeti és néprajzi forrásanyag bevonásával a nomád állattenyésztő gazdaságból az ekés földművelésbe történő átmenet törvényszerűségeit vizsgálja, és megállapítja, hogy a föld magántulajdonához vezető első lépés a szénakaszálás, a földművelés kezdete pedig a szarvasmarha-tenyésztés előnyomulásával egyidejű (15. l.). A következő, „A kazár kaganátus és történeti szerepe" c. szakasz a szaltovo-majácki kultúrára vonatkozólag a VIII. századra teszi a földműves anyagi kultúra kezdetét, és ezt a megállapítását frappáns régészeti anyaggal, gabonavermekkel és szimmetrikus ekevasú csoroszlyás ekékkel bizonyítja, felvonultatva az írott forrásokkal dokumentált kerti művelés tárgyi emlékanyagát, a kapákat, sarlókat, rövid kaszákat is (23—25. l.). Mértéktartó, és éppen ezért rendkívül meggyőző mindaz, amit Bartha a kazár állam archaikus és fiktív nemzetségi elemei ellenére is már korai feudális tendenciáiról kifejt (29—35. l.). A kelet-európai körképet a „Keleti szlávok. A kijevi fejedelemség" és „A keleti szlávok, a kazárok és a normannok" c. szakaszok teszik teljessé, felrajzolva azt a környezetet, s a környezet gazdasági-társadalmi, és részletesen vizsgált kereskedelmi viszonyait, amelyek az ott élő magyar törzsek létkörülményeit meghatározták.

A második fejezet a széles távlatú kelet-európai vizsgálódások eredményeit a magyarokra konkretizálja. „A földművelésre utaló török eredetű szókincsünk vitathatatlanul bizonyítja az alapvető földművelő szerszámok ismeretét, a mezőgazdasági

növények nomenklatúrája pedig megfelel azoknak a termesztett szántóföldi növényeknek, amelyek a VIII—IX. században Európa keleti síkságán *közismertek voltak.*" A magyarok földművelésének színhelye a téli szállások területe volt (88. l.). A szerző előadása most is mértéktartó, őseink VIII. századi földművelése gazdasági életük egészében az őt megillető helyre kerül, az állattenyésztés, a halászat, a kézművesség beható ismertetése meggyőzően érzékelteti az arányokat. Érdekes a társadalmi viszonyok, a nők, a rabszolgák helyzetének bemutatása; a jól ismert források részletező elemzéséből nyilvánvaló lesz, hogy a IX. századra „a magyar társadalmat már nem vérségi, hanem arisztokrata nemek szervezte *politikai* kötelékek fűzték egybe" (94. l.). Figyelemre méltó kísérlet ebben a fejezetben a VIII—IX. századi kazár-magyar politikai történet vázlata.

A harmadik fejezet az első kettőhöz képest „esik". A X. század társadalomtörténeti forrásanyaga egészen más természetű, mint a honfoglalás előtti századoké, és javarészt a magyar középkorból kiindulva, visszafelé deríthető csak fel. A szerzőnek teljesen ki kellett volna cserélnie tudományos fegyverzetét, további segédtudományok egész sorához kellett volna folyamodnia, a középlatin filológiától egészen a településföldrajzig. Senki sem veheti tőle rossz néven, hogy ettől visszariadt. Annál kevésbé, mert „honfoglalás előtti fegyverzetével", alapos régészeti felkészültségével ebben a honfoglalás utáni fejezetben is tudott még lényeges újat hozni, a honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának értelmezésében (123—124. l.), a hazai dirhem-leletek összeállításában (154—155. l.), de különösen a szasszanida fémművességgel, ezzel összefüggésben a magyar műveltség iráni elemeivel kapcsolatos fejtegetésekben (125—146. l.). Ez utóbbi szinte különálló egyetemes művelődés- és művészettörténeti tanulmány, amely egy monográfia alfejezeténél könnyebben hozzáférhető nyilvánosságot igényelne. A harmadik fejezet e kitűnő részletei azonban — ellentétben az első két fejezetben foglaltakkal — már nem állnak össze gazdasági-társadalmi-politikai-kulturális összképpé, és bár a fejezet „A törzsek szövetségétől az államig" címet viseli, a benne elmondottak végül is nem győznek meg arról, hogy a honfoglaló magyarság politikai struktúrája csak törzsszövetség lett volna.

Külön kell szólni a könyv jegyzeteiről. Bartha hatalmas mennyiségű, nehezen hozzáférhető forrásanyagot mozgat, egyes jegyzetei petittel szedve is oldalakra terjednek, valóságos historiográfiai áttekintések. Számos jegyzet — szokatlanul — különböző, az adott kérdéssel foglalkozó tanulmányok tartalmi kivonatainak egymásutánjából áll, de miután nálunk ismeretlen és nagyon nehezen elérhető munkák kivonatairól van szó, a szerző eljárása helyesnek látszik.

Végeredményben tehát korai történetünk monografikus irodalma jelentős munkával gazdagodott. Bartha fő eredménye, a földművelés kezdeteinek a VIII. századra datálása a magyar törzseknél, sokoldalúan bizonyított, szervesen következik a nomád társadalomfejlődés törvényszerűségeiből és a magyar törzseket környező különböző népek életviszonyaiból. További — elsősorban szovjet — régészeti feltárások részleteiben finomítani fogják, pontosabbá fogják tenni a magyar társadalomfejlődés honfoglalás előtti szakaszának rajzát, de a fejlődés lényeges vonásainak megállapításával Bartha Antal nemzetközi érdeklődésre számot tartó, maradandó művet írt.

Az Akadémiai Kiadó szemmel láthatólag nem ismerte fel a könyv jelentőségét. Igaz, az ezres példányszám szokatlanul magas, de ez önmagában még nem teszi tudományos használatra alkalmassá a munkát. A jegyzeteket nem a lap aljára, hanem minden egyes fejezet végére tördelték, a szinte nyomasztóan gazdag anyag használatát megkönnyítő mindenféle mutató (hely-, név- és tárgymutató) hiányzik, az egész Kelet-Európát behálózó régészeti lelőhelyek szemléletes áttekintését egyetlen térkép sem mozdítja elő, a kötet több mint harmadára (73 lap!) terjedő jegyzetanyagban való tájékozódást még egy irodalomjegyzék sem segíti, a feldolgozásra került hatalmas tárgyi emlékanyag bemutatására kísérlet sem történt (mert 12 közismert kép összeszedése más akadémiai kiad-

ványok kész kliséiből a szakembernek igazán nem ad semmi újat), bántóan sok a sajtóhiba, és — immár hagyományosan — nincs idegen nyelvű rezümé. Annak érdekében, hogy Bartha Antal kutatási eredményei elfoglalhassák az őket megillető helyet a kora középkori Kelet-Európával foglalkozó nemzetközi tudományos közvéleményben, nagyon is szükséges lenne a könyv mutatókkal, térképekkel, képanyaggal kiegészített orosz vagy angol nyelvű kiadása.

HECKENAST GUSZTÁV

VÖRÖS ANTAL:

ÓVÁR, ÓVÁR ...

A MOSONMAGYARÓVÁRI AGRÁRTUDOMÁNYI FŐISKOLA 150 ÉVE

(Budapest, Mezőgazdasági Kiadó. 1968. 223 l.)

Elismeréssel kell fogadnunk a magyaróvári agrártudományi főiskola rektorának és tanári karának azt az elhatározását, hogy méltó keretben örökítik meg az intézmény 150 éves történetét. Ez az évforduló olyan alkalom a visszapillantásra, amelyet elmulasztani a főiskola hagyományaival szemben mulasztás, a tudománnyal szemben pedig vétek lett volna.

Vörös Antal könyve szinte mindenben eleget tesz annak a kívánságnak, amelyet egy ilyen összefoglaló munkával szemben támasztani lehet. Kerek képet nyújt a főiskola történetének lényegesebb eseményeiről, részletesen foglalkozik az alapítás körülményeivel, az első tervekkel és sorsukkal, a létrejött magánintézet helyzetével és az oktatási célokkal, a reformkori oktatás menetével, az első tanárok munkájával. Az 1848. évi megszűnés okozta átmeneti szünetelés után olvashatunk arról, hogyan engedélyezték az új, immár az egész Monarchia igényeit kielégítő intézet működését, majd 1867 után mint vették át a magyarországi hatóságok az iskolát. A századfordulón fénykorát élő akadémia életét különös részletességgel mutatja be a szerző. Ennek oka azon kívül, hogy a szerző ennek a korszaknak a specialistája, valamint, hogy erre vonatkozóan már igen sokágú levéltári forrásanyaggal is rendelkezik, az a körülmény, hogy az akadémia ekkor valóban a tetőponton állott, tanári kara olyan nagytekintélyű tudósokból állt, mint Cserháti, Cselkó, Kosutány, Linhart, Sporzon, Thallmayer, Balás, Ujhelyi, Hensch, Rázsó,— hogy csak olyan neveket említsünk, amelyeket a magyar agrártudomány történetének lapjain mindenkor megtalálhatunk. Ugyancsak igen részletesen tárgyalja a szerző az 1918—1919. évi forradalmak eseményeit, hogy azután valamivel elnagyoltabban láttassa az olvasóval az 1920—1945 közötti eseményeket. A kötet utolsó fejezete a felszabadulás utáni körülményeket ábrázolja, kicsit talán sommásabban, mint az olvasó szeretné, ill. elvárná. A szerző dícséretére válik, hogy ezt a korszakot is áttekintette, s nem is akárhogyan: kiérlelt álláspontot vall mind az 1945—1949 közötti állapotokat illetően, mind a főiskola átmeneti megszüntetésével kapcsolatban. Mindez, mint említettük, a kötet egységessége szempontjából szükséges, de talán helyesebb lett volna, ha ezt a fejezetet egy olyan szakemberrel társulva mutatta volna be a szerző, aki a felsőoktatás helyzetét jól ismeri. Helyenként ugyanis úgy érződik, hogy Vörös Antal szándékkal fogta vissza a tollát, nehogy esetleg darázsfészekbe nyúljon. Egy társszerző bevonása nyilván adatgazdagabbá tette volna e — mint említettük — ökonomikus, s igen kiérlelt álláspontot érvényre juttató fejezetet.

Talán a munka jellege, s nyilván az ilyen jubileumi kiadványok esetében a szerző rendelkezésére álló rendszerint kevés idő lehet az oka annak, hogy a munka minden erénye

mellett is túlságosan lexikálisnak hat. A szerző ugyan igyekszik ezt elkerülni, stílusa élénk, olvasmányos, amit mondottunk, ezzel tehát látszólag ellentétben van, a valóságban azonban mégiscsak az a helyzet, hogy az egyes fejezetek inkább leíró jellegűek. Ez persze nem kis érdeme a szerzőnek, s nyilvánvalóan elsősorban ezt érezte feladatának. Talán a megbízó is ezt ajánlotta figyelmébe. A tudománytörténet, az agrártudomány és szakoktatás története szempontjából azonban sajnálatos, hogy a szerző megelégedett ezzel a megoldással. Túlságosan is zárt világ az, amelyet bemutat, sokkal zártabb és önnön törvényeinek sokkal engedelmesebb, mint amilyen a valóságban volt. Holott kitűnő lehetőséget nyújtott volna az összehasonlításra a már elkészült keszthelyi Georgikon története, legalábbis a magyaróvári intézmény első éveihez. Hogy másra ne utaljunk, már az alapítandó intézmény céljának meghatározásánál nyilván elkerülhetetlenül figyelembe vették Keszthely *létét* és versenyét. Talán ezért tért el olyan hangsúlyozottan az intézet célja a keszthelyiétől. De később is érdemes lett volna figyelemmel kísérni a többi szakoktatási intézmény fejlődését, helyzetét. Nem, mintha a szerző ezt nem tenné, de inkább csak levéltári vagy sajtóviták adatai alapján, s ez nem mindig szerencsés megoldás.

A kiindulópont, amelyet a szerző választott, az a megállapítás, hogy a munkának elsősorban a tanárok tevékenységére kell figyelemmel lennie, s azután a diákokra. Nem vitás, minderre figyelemmel kell lennie egy ilyen vállalkozásnak, de legalább ilyen fontos, ha nem fontosabb annak bemutatása, milyen szerepet játszott az intézmény a szakemberképzésben, milyen szakembereket képzett, milyen célra, stb. Egyszóval az intézet beilleszkedése az oktatási rendszerbe, s helyzete a mezőgazdasági struktúrában. Persze e kérdéseket akkor sem lehetne megkerülni, ha a szerző szándékosan erre törekednék, de mert Vörös Antal nem kívánja ezt, szerepelnek is a monográfiában, különösen azokban a forrásokban, amelyeket a szerző használt. S a forrásanyag adta lehetőségek következtében ezekről a kérdésekről tulajdonképpen *több* szó is esik, mint a — fentebb idézett — eredeti célkitűzésekről.

Vörös Antal elismerésre méltó szorgalommal gyűjtötte össze a magyaróvári intézmény felett regnáló minisztérium iratanyagából mindazt, amit felhasználhatott, ami bepillantást engedett a főiskola történetébe. Azért is érezzük kicsit lexikálisnak a munkát, mert a szerző részletesen leírja mindazt, ami Magyaróvárott történt. Erénye ez a kötetnek, de a források sajátos jellege olykor-olykor torzító tükröt tartott a szerző szeme elé. Arra utalunk, hogy a szerző minden korszak tárgyalásakor igen részletesen fejtegeti az oktatás hiányosságait, hibáit, s sokkal kevesebbet szól magáról az oktatásról. Ennek nyilván az az oka, hogy a minisztériumi iratanyagban elsősorban a panaszoknak, észrevételezéseknek, vitáknak, olykor személyi ellentéteknek maradtak meg a nyomai, a rendszeres napi munkáé sokkal kevésbé. A szerző persze nem esett abba a hibába, hogy csak ezeknek adott volna helyet, de megítélésünk szerint erősen túlértékeli ezeket a panasziratokat. Ugyanez vonatkozik a szabadságharc után megnyílt iskolára, ill. annak vezetőjére, Pabstra is, akinek érdemeit kicsit szűkmarkúan sorolja fel. Itt a szerző némileg a korabeli vitairatok hatása alá került. A helyzet nem volt olyan síralmas, mint azok állították, s — éppen az intézmény továbbfejlődése mutatja ezt — a főkérdésekben alighanem Pabstnak volt igaza, az oktatás mindinkább az elmélet felé tolódott, a gyakorlatra mind kevesebb hangsúly jutott. Figyelembe kell itt venni azt is, hogy az 1850. november 5-én megnyitott új intézmény feladata a *Monarchia* szakembereinek képzése volt, vagyis csak magyar szempontokból megítélni az oktatást (ezt tették a sajtóban publikált vitairatok) nem szabad, s ugyancsak azt is figyelembe kellett volna venni, hogy ennek következtében mennyit nyert a magyar agrárfelsőoktatás. A szerző maga sem jutott egységes álláspontra e téren, erre utal, hogy egyszer azt írja, Pabst a németországi oktatási tapasztalatok alapján hanyagolta el a gyakorlatot (53. l.), majd pár lappal később arról ír, hogy Liebig és

hívei elvetették a német intézményeknek akkoriban teljesen a gyakorlatra építő oktatásmódszereit és elveit. Sokkal inkább arról van szó, hogy a németországi és a magyar viszonyok közötti különbség eredményezte a kezdeti bizonytalanságot. Nemcsak annyiban, hogy a tanárok külföldiek lévén, nem ismerték a magyar mezőgazdaság körülményeit, de sokkal inkább abban, hogy a németországi oktatási intézetek gazdákat képeztek, akik a saját üzemüket vezették, míg Magyarországon a nagy uradalmak részére kívántak gazdatiszteket képezni. Lényeges társadalmi különbségek is befolyással voltak, így pl. a tanulóifjúságnak az 56. lapon említett viselkedése nem az oktatási rendszer, hanem a magyar társadalmi intézmények következménye volt. A hasonló oktatási rendszerben képzett hohenheimi diákok között nem fordult elő ilyen magatartás. De Pabsttal ezen túlmenően is szűkmarkúan bánik a szerző, hiszen az az elismerés, amit a 69. lapon idéz, amelyet ugyancsak azok juttattak kifejezésre, akik a magyar kormány tulajdonába vették az intézetet, jórészt az ő munkájának gyümölcseit illeti, s ugyancsak érdeméül hozható fel az is, hogy a tananyagban az új kutatások eredményeinek nagyon meggondoltan adott teret.

Ezek a leginkább érzékelhető hiányosságai a kötetnek. Minden további megjegyzés inkább csak szőrszálhasogatás lenne, ezért is csupán még két körülményt emelünk ki. Az egyik az, hogy a diákok társadalmi hovatartozásából csak kellő óvatossággal lehet leszűrni olyan következtetést, hogy a magyar arisztokrácia nem tanult agrártudományt. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy arisztokratáink a XIX. század elején elsősorban Németországban (pl. Hohenheim), a század második felében pedig Németország mellett a híres francia és angol, majd a berlini intézményekben képezték magukat, s csak a szegényebbek tanultak itthon, ha ugyan ők egyáltalában tanultak. A másik megjegyzés csupán egy hiányt tesz szóvá: sajnáljuk, hogy a *tangazdaságról* olyan keveset tudunk meg a könyvből, rendkívül tanulságos lett volna az egész mezőgazdasági fejlődés szempontjából, ha részletesebben megismerkedhettünk volna azokkal a fogásokkal, módszerekkel, amelyeket ott kísérleteztek ki, s amelyeket azután a növendékek országszerte *elterjesztettek*.

A bevezetőben említettük, hogy mennyire örvendetes a magyaróvári főiskola elhatározása, tradícióinak tudatos ápolása. Mindig is hagyománya volt ez ennek az intézménynek. De nem csupán ez, hanem általában a mezőgazdaság múltjának ápolása. Vörös Antal többízben felhívja a figyelmet arra, hogy az intézet egyik igazgatója, *Balás Árpád* mennyire szerette a mezőgazdaság történetét. Az 1891. évi memorandumban is szerepel e tantárgy, a két világháború között a Műegyetem keretében szervezett oktatás során is oktattak gazdaságtörténetet. Ugyancsak tanítottak agrártörténetet más főiskolákon (pl. Keszthelyen) is. Úgy véljük, az óvári főiskola azzal is szolgálhatná e tradíciók szellemét, ha — legalább fakultatív formában — ismét helyet adna az agrártörténetnek. Ezzel is szolgálhatná azokat az elveket, eszméket, amelyeknek méltó emléket állított Vörös Antal kitűnő könyvének színvonalas kiadásával.

GUNST PÉTER

PÖLÖSKEI FERENC:

KORMÁNYZATI POLITIKA ÉS PARLAMENTI ELLENZÉK 1910—1914

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970)

Történetírásunk az utóbbi évek folyamán rendre kiküszöböli a legújabbkori magyar történet fehér foltjait. Pölöskei Ferenc új műve — a szerző eddigi tudományos munkásságának szerves folytatásaként — a magyar politikai élet 1910—1914 közötti időszakát világítja meg. A témaválasztás, a periodizáció nagyon is indokolt. Éppen a

szerző okfejtése alapján győződhetünk meg arról, hogy az első világháborút közvetlenül megelőző évek során, a munkapárti kormányok idején megkezdődött az 1867 után kialakított kormányzati rendszer bizonyos fokú módosítása. Erre a módosításra azért volt szükség, mert a dualizmus rendszerének mélyülő válsága a régi módon történő kormányzást már nem tette lehetővé. Részben tendenciákról, törekvésekről volt szó, hiszen a kezdődő folyamat nem fejeződhetett be, a világháború kitörése megszakította az események alakulását és új helyzetet teremtett.

A Pölöskei Ferenc által tárgyalt problémáknak azonban ennek ellenére megvan a maguk történelmi utóélete. Az 1918—1919-es forradalmakat követő ellenforradalmi rendszer — mint ezt a felsorakoztatott anyag ugyancsak bizonyítja — sok vonatkozásban visszanyúlt az első világháború előtti évek kormánypolitikájának különböző elképzeléseihez, retrográd gyakorlatához. Miben mutatkozott meg a dualizmus rendszerének ez az elsősorban Tisza István nevéhez fűződő felülvizsgálata? Mindenekelőtt a rendszer liberális vonásainak kiküszöbölésére, illetőleg csökkentésére irányuló törekvésekben. Ezeket példázzák az 1912—1913-as parlamenti események, az ezekkel kapcsolatos törvényalkotások. A szerző nemcsak történeti, hanem jogtörténeti szempontból is nagyfontosságú munkát végzett akkor, amikor nyomon követte a parlamenti élet zajlását. Kimutatja, hogy a részben tető alá hozott, részben készülő törvények — az egyesülési és gyülekezési szabadság, a sajtó- és szólásszabadság stb. viszonylatában — a polgári szabadságjogokat érzékenyen érintették és legalábbis három területen éreztették negatív hatásukat: a polgári liberális ellenzéket, a nemzetiségeket és végül a munkás-paraszt mozgalmakat illetően. Így tehát a Tisza-féle kormányzati politika szembekerült a haladás magyarországi erőinek valamennyi jelentős osztagával.

A szerző mondanivalójának számottevő része Tiszáról, illetőleg Tisza korabeli politikájáról szól. Azt hiszem nem tévedünk akkor, ha megállapítjuk, hogy ezzel a kérdéssel részletekbe menően, tudományos megalapozottsággal, marxista történetíróink közül Pölöskei Ferenc foglalkozik először. A Tisza Istvánról adott politikai portré megítélésünk szerint hiteles. „Tisza — olvashatjuk — azzal nőtt az uralkodó osztályok többi reprezentánsa fölé, hogy felismerte a 67-es belpolitikai rendszert fenyegető veszélyeket, egyáltalán végig gondolta a történelmi Magyarország és a dualista rendszer fenntartásának konzekvenciáit, ha konzervativizmusa miatt eleve nem is találhatta meg a helyes választ." Bőséges fejtegetéseket találunk arról, hogy az 1910-es években Tisza az agrárius-merkantilista ellentétek kiegyensúlyozására törekedett, bizonyos — konzervatív jellegű — szociálpolitikai terveket kovácsolt és, a maga módján, ugyancsak retrográd jelleggel, bizonyos tekintetben a korábbi nemzetiségi politika felülvizsgálatára törekedett (román tárgyalások). Nem hiányzik a kormány politikájával kapcsolatosan az uralkodóra történő utalás sem. A szerző soraiból kibontakozó Ferenc József-kép — bár természetesen nem annyira újszerű, mint a Tisza-portré — szintén találó, mentes mindenfajta sablontól. A császár és király aggkorában is nagy munkabírású, szorgalmas hivatalnok, akinek politikai elképzeléseit jelentékenyen még mindig ifjúkori élményei és tapasztalatai határozzák meg. A dualizmus rendszerének fenntartására törekszik, a közjogi változtatásoktól a birodalom létezését félti. Ezekből a meggondoltságokból kiindulva támogatja Tisza politikáját.

Az utóbbi évek során többször került sor vitára a magyar történet reakciós és progresszív erőiről, illetőleg kettejük kapcsolatáról. Nem hinnénk, hogy jó szolgálatot tenne akár a tudománynak, akár pedig a közéletnek az a történész, aki az egyik vagy a másik szerepét egyoldalúan kiemelné, a valóságos arányokat eltúlozná. Pölöskei Ferenc nem is követi el ezt a hibát. Elemzéséből kitűnik a magyar reakció különböző belső és külső tényezőkre visszavezethető túlereje, ugyanakkor azonban számításba veszi a hazai progresszió tekintélyes, egyáltalában nem lebecsülhető táborát is. Szerző — aki

joggal szorgalmazza Justh Gyula és Károlyi Mihály biográfiájának elkészítését — e munkálatokhoz maga is hatékonyan hozzájárul. Gondolunk itt Justh korabeli tevékenységének és Károlyi Mihály pályafutásának elismerésre méltó, szinte valamennyi ellentmondást és előremutató vonást kiemelő ábrázolására. Annak bizonyítására, hogy az egyes politikai személyiségek és irányzatok Pölöskei könyvében elnyerik a kellő méltánylást, illetőleg megkapják az indokolt történetírói elmarasztalást, bőven idézhetnénk. Erre természetesen nincs lehetőség. Mégsem tekintünk el attól, hogy a szerzőnek az 1910-es évekről szóló tömör és találó megfogalmazását ide ne iktassuk. Miután a különböző útkeresésekről, az ezekkel kapcsolatos kudarcokról, meddő törekvésekről ír, a következőket állapítja meg: „1918-ig nem is alakult ki olyan ellenzéki irányzat vagy párt, amely a magyarországi társadalom valamennyi égető kérdését megfogalmazta volna. Az átfogó demokratikus és nemzeti programig a részkérdéseken keresztül vezetett az út. S e téren számos eredmény született. Károlyi Mihály új külpolitikai orientációs kísérletével, Nagy György a köztársaság követelésével, a polgári radikálisok leginkább a feudális maradványok felszámolása — és a nacionalizmus elutasításával, a szociáldemokrata párt a demokratikus követelések ébrentartásával, az antimilitarizmussal gazdagították e részeredményeket." A progresszióról írni anélkül, hogy Adyt ne említenénk, nyilvánvalóan nem lehet. Pölöskei röviden bár, de megfelelő szavakkal emeli ki Adynak a kortársak fölé növő politikai-eszmei jelentőségét.

Ama ideológiai-politikai korlátok közül, amelyek a parlamenten belüli és kívüli ellenzék működését gátolták, szinte egynek az elemzése sem maradt ki Pölöskei Ferenc könyvéből. Szó esik a függetlenségi ellenzék konzervatív, úri jellegéről, a polgári radikálisok doktrinerségéről és következetlenségéről, a szociáldemokraták reformizmusáról egyaránt. Többször olvashatunk nyomatékos megállapításokat az egyik legfontosabb retrográd tényezőről, a nacionalizmusról. „Az ellenzék felfokozott nacionalizmusa — írja a szerző — az első világháború előtti időszakban különösen megrontotta viszonyát a nemzetiségekhez. Olyannyira, hogy a nemzetiségi pártok partnerüket inkább a hatalom birtokosainál, a Nemzeti Munkapártban keresték."

Pölöskei Ferenc témája — az első világháborún át — szervesen kapcsolódik az 1918-as forradalom történetéhez. E kapcsolat a fejtegetések során megfelelően érvényesül. Itt is tanúi vagyunk a szerző jó összefoglaló, találó megjelenítő és tömörítő történetírói képességének. Ha valaki a következő néhány sort elolvassa, nyilvánvalóan 1918 legfontosabb összefüggéseit is érzékelheti: „A társadalmi és nemzeti ellentétekkel átszőtt Osztrák-Magyar Monarchia a világháború próbáját már nem bírta. Vele együtt összeroskadt egyik fő pillére: Tisza István kormányzati rendszere. Nemcsak az antant katonai fölénye, a háborús vereségek siettették mindezt, hanem a tisztuló s megerősödő ellenzéki mozgalmak is. A szociáldemokrata párt, a Károlyi-párt és a polgári radikálisok bátrabban keresték ekkor a forradalmasodó munkások, parasztok, katonák, értelmiségiek szövetségét a kormányzattal szemben."

Az igényes mű természetszerűleg némelykor hiányérzetet is kelt az olvasóban. Jól tudjuk — ezt egyébként a cím is kifejezi —, hogy politikatörténettel van dolgunk. Felvetődik azonban a kérdés: nem fokozná-e a mű hatékonyságát a politikatörténet komplexebb felfogása. Ennek révén ki lehetne tekinteni a történet objektív alapjaira, a társadalmi struktúra változásaira, különböző viszonyaira is. Némileg hasonló a helyzet az eszmetörténetet illetően. Itt mindenekelőtt a korabeli magyar liberalizmus különböző vonatkozásaira, sajátosságaira történő bővebb utalások indokoltságára gondolunk. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenységével kapcsolatban a szerző helyesen veszi számba a választójogi küzdelem problémáit. Utal arra is (Weltner 1913 januári beszéde kapcsán), hogy ez a választójogi politika — tegyük hozzá legalábbis 1905—1906-hoz viszonyítva — bizonyos fokig újraértékelésre került. A választójogi küzdelem mögött azonban a szociál-

demokrata párt tevékenységének sajátos problémái, eredményei és fékezői húzódtak meg. (A párt szocialista jellege, az ebből fakadó, részben teljesített, részben teljesítetlen, vagy rosszul felfogott követelmények stb.).

A végére hagytuk azt, amivel talán kezdenünk kellett volna: Pölöskei Ferenc munkája gazdag, jelentős részben eddig még feltáratlan forrásanyagra épül. A bécsi Staatsarchiv anyagán kívül főleg a Református Egyház Központi Levéltárában (Tisza-iratok), továbbá a bukaresti Állami Levéltárban (Justh-iratok) végzett alapos kutatásokat kell kiemelnünk. Tekintélyes és jó szelekcióra mutat a feldolgozott irodalom jegyzéke is.

ERÉNYI TIBOR

MUCSI FERENC:

A KRISTÓFFY—GARAMI-PAKTUM. A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT TAKTIKÁJA AZ 1905—1906. ÉVI POLITIKAI VÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1970. 251 l.)

A szerző ahhoz a régen vitatott kérdéskörhöz kíván újabb forrásfeltárás alapján állást foglalni, hogy az 1905—06-os válságos időszakban milyen is volt, miképpen kell értékelni az MSzDP taktikáját. E központi kérdés megválaszolásának fontos feltétele „a pártban ekkoriban fellépő, Szabó Ervin vezette ellenzéki csoport tevékenységének, a követett taktikával kapcsolatos állásfoglalásának vizsgálata" (7. l.), valamint a szegényparaszti-agárproletártömegek körében befolyásos „agrárszocialista"-demokratikus paraszt pártok állásfoglalásának vázolása.

Az előzmények mértéktartó — egyrészt a szakirodalom, másrészt saját korábbi kutatási eredményein alapuló — összefoglalása után ugyancsak röviden ismerteti az 1905 januári választások eredményeit, és az annak nyomán kialakuló kormányválságot.

A választási eredményeken meglepődött szociáldemokrata pártvezetőség taktikája az új helyzetben kézenfekvő volt: korábbi — meglehetősen egysíkú — politikáját folytatva, amely az általános választói jog megvalósítására irányult, arra törekedett, hogy a győzteseket rábírja fő célkitűzése megvalósítására. Mivel azonban a koalíció mind több megnyilvánulása világossá tette ennek reménytelenségét, közöttük a viszony mind feszültebbé lett, és így szükségszerűen a párt taktikája 1905 tavaszára holtpontra jutott.

A húsvéti ünnepek alkalmából megtartott XII. kongresszus feladata lett volna az irányvonal meghatározása, a „hogyan tovább?" kérdésének megválaszolása. A párt legfelső forumának tanácskozása vált első ízben szinterévé a Szabó Ervin vezette ellenzék fellépésének. Az összecsapásra egyrészt a párt szervezeti szabályzatának módósítása, másrészt a politikai taktika bírálata adott okot.

A felszólalások közül Mucsi Ferenc joggal emeli ki Dániel Arnoldét, aki a nemzetiségi munkásmozgalom és a földművelők mozgalmának szervezését jelöli meg megvalósítandó feladatként. Az ellenzék azonban kimunkált program és mögötte felsorakozó tömegek hiányában nem érhette el célját. Így pedig — bármilyen jelentős is fellépése — nem tudta megakadályozni, hogy a vita alapján az ekkoriban a pártban vezető szerepet játszó Garami Ernő kijelentse: a pártvezetőség a jövőben is úgy szabja meg a párt politikáját, „amint azt ellenfeleink magatartása a mi számunkra előírja", és ezzel a pártgyűlés, bár ezt a szerző nem mondja ki, — legalábbis lehetőségében — zöld utat nyitott az udvarral kötött szövetség felé, a Kristóffyval való paktáláshoz.

A könyv második fejezete a május—júliusi eseményeket kíséri nyomon, annak lényegét, az osztályharc további éleződését, a súlyos politikai válság kialakulását. Összefoglalóan szól a dunántúli arató- és cselédsztrájkokról, majd a Fejérváry-kormány kineve-

zéséről, a hoppon maradt koalíció által kezdeményezett „nemzeti ellenállás" meghirdetéséről. A Mezőfi-féle nacionalista Újjászervezett Szociáldemokrata Párt szereplését ismertetve találóan állapítja meg, hogy a „nemzeti ellenállás" támogatása „a pártot a koalíció jelentéktelen segédcsapatává alacsonyította, annak mintegy szélsőbalszárnyává tette" (43. l.).

Az anyapárt tovább folytatta addigi harcát, „a munkásság mozgosításával, választójogi népgyűlések szervezésével igyekezett nyomást gyakorolni a koalícióra, hogy az programjába vegye az általános választói jogot" (44. l.). Közben azonban tárgyalásokkal is keresték a megoldást; ismételten felajánlkoztak a pártszövetségnek — az általános választójog fejében. Hiába.

A munka meggyőzően dokumentálja, hogy a darabont kormány kinevezését a párt elítélte, törvénytelennek tartotta; ismételten közeledtek a kolalícióhoz, és az újfent elutasította őket.

Ekkor került sor a „hírhedt" közeledésre, amely szóbeli, de tényleges paktum megkötéséhez vezetett.

A könyv helyesen állapítja meg, hogy nem különösen jelentős annak a kérdésnek eldöntése: ki volt a tárgyalások kezdeményezője. A lényeg az, hogy „mind a két fél kereste a közeledést, a politikai viszonyok fejlődése mindkettőt a tárgyalások, a paktum felé sodorta" (51. l.). Ugyanakkor kérdésesnek tűnik azon megállapítás, amely szerint „nem is elsőrendű fontosságú kérdés, hogy a paktum . . . milyen természetű engedmények fejében jött létre" (uo.). Éppen a szerző indokolt kérdésfeltevése szempontjából — ti. az SzDP hitével-reményével ellentétben megvizsgálni: „a demokratikus és szocialista feladatok megoldását valóban közelebb hozta-e megvalósulásukhoz a paktum" (52. l.) — van meg ennek komoly jelentősége.

Plasztikus és részletes képet kap az olvasó a paktum mindkét részről való előkészítésétől — közben Mucsi pontosan jelzi, hogy a király csak óvatos engedélyt ad az akció elindítására —, a szociáldemokrata küldöttség és Kristóffy július 27-i találkozójáról, az esemény óriási visszhangjáról, az egyes reflektálásokról. Az is világossá válik, „a párt vezetői látták, hogy a Fejérváry-kormány taktikai célokból dobta be a politika forgatagába az általános választói jog eszméjét, s amennyiben sikerül vele megpuhítani a koalíciót, azonnal lemond róla, s a titkos paktum érvényét veszti" (67. l.).

Mielőtt azonban még erre sor kerülhetett volna, Gautsch osztrák miniszterelnök akciót indított a magyar kormány programja ellen. Mucsi Ferenc úgy látja, hogy a király megingott (68. l.), Fejérváryék helyzete tarthatatlanná vált (70. l.), lemondtak, de megbízást nyertek az ügyek továbbvitelére.

A szociáldemokrácia által szervezett választójogi tömegmozgalom a „vörös pénteken", szeptember 15-én kulminált. De célját nem érte el. A bukott kormány nem nyújthatta be a választójogi törvénytervezetet, a király pedig, hogy időt adjon a tárgyalásokra, október 10-ig elnapolta a parlamenti üléseket. Az „ötperces audiencia" azonban azt bizonyította, hogy a megegyezésre még nem értek meg a feltételek, a koalíció még nem adta be a derekát. A koalíció és az SzDP vezette munkásosztály között az utcai és sajtóharc még nagyobb lángra kapott. A helyzet a dinasztia számára — „hacsak nem akart a nyílt abszolutizmus még korai eszközéhez nyúlni" (97. l.) — a katonai követelések teljesítésének vagy az általános választójog bevezetése kísérletének lehetőségét kínálta. Fejérváry október 16-i kinevezése nyilvánvalóvá tette, hogy Ferenc József ez utóbbi — kényszerűen, csupán taktikából elfogadott — lehetőséget választotta.

Jozefinista jellegű programnak nevezi Mucsi Ferenc a kormány által kidolgozott és október 28-án az egyik budapesti választókerületben a kormányfő által ismertetett demokratikus tervet. A program publikussá tétele a „darabontokat" még inkább elszigetelte, a megyék „nemzeti ellenállása" országos méretűvé terebélyesedett" (106. l.).

Kristóffy memorandumokkal bombázza a királyt, megállapítja, hogy a kormánynak nincs hatalma és kiutat keresve az erőszak alkalmazását, a reformprogram megvalósítását szorgalmazza.

Közben az MSzDP tovább folytatja heves küzdelmét a koalícióval, amelynek során szorosabbra fűzi kapcsolatait a polgári radikálisokkal, és „vidéken is aktivizálódott, a paraszti-szegényparaszti tömegek körében is igyekezett visszaszorítani Mezőfi és a Függetlenségi Párt nacionalista befolyását" (117. l.). Ügyes propagandamunkával nagy példányszámban terjeszti Vaillant, A. Louchaire, P. Brousse, Bebel, Jaurès nagyjából, több helyütt egészében a követett politikát alátámasztó állosfoglalásait. Egyedül P. Brousse, a párizsi községtanács elnöke hívja fel a figyelmet III. Napóleonnal kapcsolatban arra, hogy hasznosabb lett volna „fáradságosan kivívni az általános választói jogot a polgári köztársaságiaktól, mint húszévi zsarnoksággal és egy áldatlan háborúval adni meg az árat" (114. l.).

December elején a pártvezetőség kezdeményezésére nagyhatású hírlapszedő sztrájk bontakozott ki, amely megfékezte a koalíció piszkolodó-rágalmazó sajtóját, másrészt pedig — közvetett módon — hatást gyakorolhatott „a koalíció és a király közötti érintkezés újrafelvételére is" (129. l.).

A párt opportunista korifeusai azonban elkövették ki tudja már hányadszor azt a hibát — miután egyre inkább valószínűtlenné vált a kormány részéről megvalósítandó választójog —, hogy a kíméletlen harc továbbfolytatása helyett a nacionalizmusnak súlyos elvi engedményt téve, hajlandónak mutatkoztak az ellenzéki pártszövetségtől egy, a magyarul írni-olvasni tudáshoz kötött választójogi tervet is elfogadni. A koalíció azonban elutasította a felajánlkozást, mert azt a gyengeség jelének fogta fel. December közepére így az SzDP „kénytelen volt a kivárás álláspontjára helyezkedni" (136. l.).

Ezen periódus tárgyalását a Szabó Ervin köré csoportosuló ellenzéknek a párt választójogi politikájával kapcsolatos felfogásának bemutatása zárja le. Az ellenzék egyetért a párt ezidőtájt folytatott politikájával, kritikát kifelé nem gyakorol, azonban — abszolút helyesen — mélyen elítéli a vezetés elvi engedményeit, mert azt tartja, hogy „a párt taktikája nem kerülhet összeütközésbe a pártprogrammal" (146. l.).

1905 végén, 1906 elején a király és a koalíció között megújuló tárgyalások nem vezettek eredményre. Március elsejéig azonban életbe kellett léptetni a külfölddel kötött kereskedelmi szerződéseket. A kormány ismételten az erőszak alkalmazását sürgette, és a február elején tartott koronatanács hasonló álláspontra helyezkedett. Ennek megfelelően február 19-én katonai erővel feloszlatták a parlamentet. Az ellenálló megyéktől megvonták az állami támogatást, amire azok száma tüneményes gyorsasággal 11-re csökkent. Március 16-án sor került a Vezérlő Bizottság feloszlatására, 21-én pedig a kormány életbe léptette a külföldi kereskedelmi szerződéseket.

A szociáldemokrata párt 1906 elején követett taktikáját Garaminak Grosszmannhoz írott leveleinek és a Népszava cikkeinek ismertetésével rajzolja meg a szerző.

Minthogy „a koalíció ellenállása lényegében már a parlament szétkergetésével megtört" (162. l.), azonkívül pedig az önálló vámterület megvalósítása kérdésének a kereskedelmi szerződések megkötése révén jó 10 évvel való elódázásáért való felelősséget a Fejérváry-kormányra lehetett hárítani; harmadrészt pedig az uralkodó inkább a reakciós, „elveinek teljes fenntartásával" nemzeti céljairól hatalomféhségében lemondani kész koalícióval egyezett ki, megnyílt az út a válság végleges rendezésére. Wekerle vezetésével átmeneti kormány alakult, vállalva, hogy legalább olyan széles körű választójogi reformot valósít meg, amilyet a Fejérváry-kormány programja tartalmazott. Valójában — a koalíció osztálybázisát, vezető garnitúráját, Wekerle személyét figyelembe véve — joggal lehetett kételkedni a megvalósítás szándéka komolyságában.

A kiegyezés az SzDP-t valósággal a dermedtség állapotába taszította. Csak néhány

hét múlva tudott úrrá lenni meglepetésén és kidolgozni taktikáját, amely arra irányult, hogy szaván fogja a koalíciót.

A munka befejező fejezetei az ipari és mezőgazdasági munkásság utóvédharcaival, ill. a Szabó Ervin vezette ellenzéki csoport tevékenységével foglalkoznak, ill. a tanulságok levonását kísérlik meg.

Mucsi Ferenc könyve bizonyos értelemben vitairat. Polémia és leszámolás az ötvenes évek történetírásának — köztük saját munkájának — vulgáris és ahisztorikus történetszemléletével, amely az 1905—06-ra kialakult helyzetet forradalmi válságként kezelte; ebből és más okokból kifolyólag igen mostohán bánt a szociáldemokráciával. A munka előszava és befejezése direkt módon, az értekezés gerince pedig tudományos alapossággal, a tényeket feltárva és tiszteletben tartva, tehát közvetetten szolgálja e szemlélet alapos bírálatát. Hosszú kutató munka eredménye, több tanulmány, egy sikeresen megvédett kandidátusi értekezés tömör, rövidített, átdolgozott összefoglalása. Szerkezete világos, a tárgyalás hűen követi nyomon az események alakulását. Jegyzetapparátusa bőséges, gazdag.

A szerző elítéli a párt politikáját, mert „a paktum hozzásegítette a koronát helyzetének stabilizálásához" (198. l.). „A Szociáldemokrata Párt csak akkor tudta volna eredményesen kihasználni a Fejérváry-kormány választójogi manőverét, ha nem szövetkezik sem vele, sem az ellenzéki pártszövetséggel, hanem *önálló proletárpolitikát* követ. Ennek legfőbb feltétele . . . *demokratikus szövetségi politika kialakítása* volt . . . Ebben az esetben nem kellett volna az uralkodó osztályok hatalmi csoportosulásainak támogatását keresnie" (202. l.).

Vajon helyes dolog-e valamely történelmi tett értékelését csupán eredménye után megítélni? Ha igaz az — márpedig igaz —, hogy a történelmi helyzetek többféle lehetőséget kínálnak a cselekvésre-döntésre, akkor az is igaz, hogy a dinasztia diadalmaskodása nem feltétlenül az antidemokratikus módszerekkel való győzedelmeskedést jelentette. Ha a koalíció legalább csak részben ragaszkodott volna nemzeti követeléseihez, akkor Ferenc József rá lett volna kényszerítve, hogy reformprogrammal legyen úrrá a dualizmus szétesésével fenyegető törekvéseken. Ebben az esetben (amelynek esetőségét egyébként Mucsi Ferenc nem zárja ki) az ugyanazon politikát folytató — egyébként súlyosan elmarasztalandó — SzDP-t *e szempontból* már nem lehet elítélni!

(Hogy a helyzetet mennyire aggasztónak és a koalícióval való kiegyezést milyen kilátástalannak ítélték Bécsben, arra az osztrák történetírás legutóbbi eredménye vetett éles fényt. Kurt Peball és Gunther Rothenberg közösen írt tanulmánya feltárja azokat a katonai terveket, amelyek hozzávetőleg 1905. július 19. és augusztus 13. között keletkeztek és *Magyarország katonai megszállására* irányultak. Az augusztus 13-ról keltezett összefoglalás „Studie U", míg az egész munkálat „Fall U" vagy „Kriegsfall U 1905" nevet nyerte. A tervből egy kivonatot készítettek az 1905. augusztus 22-én Bad Ischl-ben tartott közös minisztertanács számára, amelyen az ismeretesen a magyarországi válság megoldása harmadik variánsaként jött számításba. Október 8-án, ill. 9-én pedig a pozsonyi, budapesti, kassai, temesvári, nagyszebeni és zágrábi hadtestparancsnokok futárai Bécsben a Birodalmi Hadügyminisztériumban átvették a Magyarország katonai megszállására vonatkozó parancsot, — amely távirati úton érkező parancsra bontandó fel. Ellenben néhány nappal később, október 12-én kora délután a fenti parancsnokságokra megérkező távirat nem a csomagok felbontására és tartalmuk végrehajtására ad parancsot — hanem azok felbontatlan visszaküldésére. A terv meghiúsulása okainak feltárására — hangsúlyozzák a szerzők — még részleteiben pontosabb kutatásokra van szükség, de bizonyosan elsősorban az oroszországi forradalom Monarchia-beli hatását kell számba venni.)

Vajon feltétlenül helytálló-e a Fejérváry-kormánnyal való együttműködés és az önálló proletárpolitika igényének szembeállítása? Az igaz, hogy a párt politikája sokkal

inkább uszálypolitika, mintsem önálló volt. Ugyanakkor azonban világos dolog, hogy a szövetségi politika és az önálló politika nem két egymást gyökeresen tagadó fogalom, hiszen akkor marxista pártok esetében szövetségi politikáról nem lehetne beszélni. Az is igaz, hogy egy reformista-opportunista vezetés számtalanszor csorbítja saját önállóságát, azonban ez nem jelenti azt, hogy a két dolog viszonya antagonisztikus lenne.

A demokratikus szövetségi politikával kapcsolatban pedig megállapíthatjuk: kétségtelenül roppant megnyerő gondolat ennek hangoztatása, és ahhoz sem férhet kétség, hogy megvalósulása esetén a magyar szociáldemokrácia összehasonlíthatatlanul pozitívabb szerepet játszott volna hazánk történetében, hiszen az új század történetének első csomópontjában betöltött szerep sok szempontból determináns volt a későbbiekre is. De vajon megvalósulhatott-e? Vajon számonkérése nem jelent-e történetietlenséget?

Polgárságunk zöme kétségkívül nem volt demokratikus. Pártba tömörült, haladóbb része Vázsonyi mögé sorakozott fel. A politikai válság idején a koalíció tagja, annak retrográd természete erősen gátolja, hogy demokratikus törekvéseiért síkra szálljon. A Vázsonyi-demokratáknál jóval tovább mentek a Jászi Oszkár és csoportja köré tömörülő polgári radikálisok, akik a polgárság, polgári értelmiség legjobbjait jelentették. Gyengeségüket azonban mindennél szemléletesebben mutatja, hogy a polgárság is elhatárolódott tőlük. A munkásosztály felé fordulásuk — többek mellett — evvel magyarázható. A polgári radikálisok — több-kevesebb óvatossággal — Kristóffy reformtervei mellett sorakoztak fel. Így a két polgári demokratikus csoport szembenállása, egységes cselekvésre való képtelensége már önmagában nyilvánvaló. Szétaprozottságukat még fokozta, hogy a polgári radikálisoknak fórumot adó Társadalomtudományi Társaság és folyóiratuk, a Huszadik Század gárdája ekkor még jó néhány polgári liberálist is számlál, sőt — a Társaság elnöke gr. Andrássy Gyula.

Másik számbajöhető demokratikus szövetséges a parasztság. Alapvető probléma itt a parasztság még ekkor is számottevő hányadának szervezetlensége, politikai iskolázatlansága, az, hogy végső elesettségében forradalmi indulattal feszül neki a világnak, de idáig el nem jutva nehezen mozdul és mozdítható. Önálló, demokratikus parasztpártok majd csak a koalíció uralomrajutása utáni években fognak kialakulni, zászlót bontani, ill. Áchim András pártja 1906. március 17-én, tehát a küzdelem utolsó fázisában alakul meg.

És ami ehhez hasonló, ha nem áttörhetetlenebb gátját képezte a fenti alternatíva megvalósulásának, az az SzDP-nek az agrárkérdésben elfoglalt — a szerző által különben alaposan tárgyalt — opportunista gyakorlattal párosuló elméleti álláspontja. A marxizmust dogmatikusan, számtalanszor ökonomista szellemben értelmező, a klasszikusok munkásságát is inkább szemelvényesen, mintsem teljes egészében és mélységében ismerő szociáldemokrata felfogás számára a birtokos parasztság csak mint a reakció nagytömegű tartalékcsapata jött számításba. A parasztságot, mint demokratikus szövetségest ajánló nézeteket megfontolásra sem méltatta, inkább szkeptikus iróniával fogadta.

Az agrárproletariátus szervezését elvi meggondolások nem nehezítették — bár egyáltalán nem lebecsülendő momentum, hogy a parasztság határtalan földéhsége a mezőgazdasági munkásból sem veszett ki; sóvárogva égett benne a föld utáni vágyakozás, és így a földosztást hirdető ígéret sokkal nagyobb mozgosító erővel hatott volna rá, mint a szocializmus, számára szép, de a távoli utópiába vesző gondolata — annál inkább a kemény ellenállástól visszariadó opportunista vezetési módszer.

Közismert, és számtalan munka bizonyítja-dokumentálja, hogy az MSzDP nem tudott megbírkózni a proletárszocializmus magyarországi viszonyokra alkalmazásának leckéjével. Ez egy dolog. Ezért el kell marasztalni, meg kell vizsgálni, hogy ebben mennyi az ő felelőssége, mennyiben haladta meg lehetőségeit, és így hol kell a bírálat végére

pontot tenni. De ha erre képtelen volt, akkor *evvel kell számolni*, figyelembe kell venni, hogy a szubjektív tényezők — jelen esetben visszavető erőként — hatnak, méginkább szűkítik a tárgyiasult tényezők által már amúgyis bénított mozgási-cselekvési lehetőséget. És ha valóban evvel kell számolni, akkor a történelem által adott három lehetőség közül (koalíció támogatása, dinasztia támogatása, kívülmaradás a küzdelmeken) csupán a megvalósult politikának volt komoly realitása.

A párt erejéből csupán erre futotta. (Más kérdés az, hogy ezért kell komolyan bírálni a pártot; tehát e felfogásnak semmi köze az alaptalanul, minden szociáldemokrata megnyilvánulást igazolni akaró törekvésekhez.) A feladat az, hogy ezen valóságos lehetőségeken belül mutassuk ki az elmulasztott alkalmakat, elkövetett súlyos hibákat.

Természetesen ez nem lehet egy ismertetés feladata. Itt csupán arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy teljesen érthetetlen, a szerző által sem magyarázott, csupán regisztrált dolog, hogy a Garami-féle kétoldalú bebiztosítás politikája éppen amikor a legnagyobb szükség lett volna rá, vált semmivé. Garamiéknak a már korábban is meglevő dinasztia iránti túlzott bizakodása vált az oktroj bevezetésébe vetett szinte bizonyos hitté, majdnem rögeszmévé. Igaz, számos jel az oktroj bevezetését sejttette. De éppen az, hogy a foganatosított intézkedések nyomán a koalíció ellenállása szemmelláthatóan gyorsasággal enyészett el, és így Bécs számára egyre kevésbé jelentett veszélyt, miközben a demokratikus reformokkal való kacérkodás az udvarban egyre több ellenzőre talált, amit még csak fokozott a decemberi moszkvai fegyveres felkelés fenyegető példája és annak nagy néptömegeket megmozgató Monarchia-beli visszhangja; másfelől az ausztriai kikényszerített általános választói jog a reakciósságban találkozó koalíció és udvar hamari kibékülésére mutatott. És az sem volt elhanyagolható mozzanat, mint már esett szó róla, és amiképp arra a Népszava már január 30-án figyelmeztetett, hogy a külföldi szerződéseknek szükségrendelettel való életbe léptetése a koalíció kormányvállalásának is kedvezett. Mindezeket a tényezőket egy viszonylag magas marxista felkészültséggel rendelkező — bár opportunista gyakorlatot folytató — politikusnak feltétlenül észre kellett volna venni!

Így a párt politikáját nagy vonásokban ebben a periódusban úgy jellemezhetjük, hogy 1905 nyarán helyesen ismerte fel a helyzetet, elemezte az eseményeket. Azonban ahelyett, hogy a kormány politikája iránti elvi egyetértés mellett csendesen figyelte volna az eseményeket és megvárta volna, hogy a kormány hivatalosan meghirdeti a reformprogramot, megkezdi annak valóra váltását — helytelenül, mert a dinasztiának nagy szolgálatot tett, míg a progresszió ügyét nem tudta előre vinni — teljes támogatásukkal a kormány stabilizálódásának irányában munkálkodtak, ill. a koalíció helyzetét nehezítették. Ellenben később a helyes helyzetelemzésbe egyre több hamis mozzanat keveredett, és ezzel együtt a harcos cselekvést felváltotta a „kivárás" magatartása. A paktum megkötése ezért önmagában — úgy véljük — nem hiba, inkább az egyetlen reálisan járható út volt. Ugyanakkor azt is kell látni, hogy a Fejérváry-kormánnyal való megállapodás nem a reformizmus *közvetlen* következménye. Megkötése akkor is szükséges lett volna, ha a párt valóban képes lett volna „a demokratikus szövetségi politika" folytatására. Erre — ha a fentebb vázoltak a részletes kutatások fényében valóságosnak fognak bizonyulni, elmondhatjuk — sem objektíve sem szubjektíve nem volt lehetőség. Ellenben arra igen is lett volna mód, hogy az ekképpen felfogott viszonyok között is az SzDP a paktumpolitikával számottevő eredményeket-engedményeket érjen el. A reformizmussal párosuló opportunizmus *itt* lép fel visszavető tényezőként és teszi a paktumpolitikában bennerejlő lehetőségeket semmissé. Ezért indokoltnak tűnik különbséget tenni a megvalósított paktumpolitika (amely valóban inkább csak negatív következményekben bővelkedett) és a meg nem valósult, de járható és sikerrel kecsegtető paktumpolitika között.

Összegezve megállapítható: Mucsi Ferenc könyve örvendetesen gyarapítja marxista történetírásunk eredményeit; a szóbanforgó korszak megismeréséhez jelentős, számottevő hozzájárulás.

A könyv értékét növelte volna, ha a szerző több helyütt nemcsak ismertetné, de elemezné-értékelné is az eseményeket, állásfoglalásokat. A magyarországi válságnak a Monarchia egésze viszonyaiba való jobb beágyazottsága mélyebb bepillantást nyújtott volna a dinasztia politikájába, az ausztriai eseményekbe. Örömmel olvastunk volna arról is, hogy az egyes szociáldemokrata megnyilvánulásokban mennyi a propaganda és mennyi a valóságos ideológiai-politikai felfogást tükröző rész. A kettőnek valamiféle folyton változó arányáról vagy esetleg egyik-másik véglet kizárólagosságáról van szó? Ezzel függ össze — és erre másutt már Erényi Tibor is utalt — a párt forradalomelmélete nem eléggé beható kifejtése is.

Másfelől — minthogy már a könyv címe is személyekhez kötött — hiányolható az, hogy a szerző nem törekszik arra, hogy e válságos időszak politikai mozgalmai mint egyének eszmei-politikai tevékenységének eredményei testesüljenek meg. Nemcsak a könyv tárgya, de a párttörténetírás szempontjából is jelentős lett volna a szóbanforgó személyek röviden vázolt portréinak megrajzolása. A szociáldemokrata párt vezetőiről sok rosszat el lehet mondani, de, hogy jellegtelen, színtelen figurák lettek volna, azt nem.

PRITZ PÁL

KIRSCHNER BÉLA:

A SZAKSZERVEZETI KORMÁNY HAT NAPJA (1919)

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 278 l.)

A könyv nagyobbik része valóban a hat napról szól. A szerzőnek nyilvánvalóan feltett szándéka volt az is, hogy teljes részletességgel feltárja és krónikás hűséggel ismertesse ennek a korszakkal felérő néhány napnak minden fontosabb eseményét. Ez magában is nagyon fontos és kiválóan szolgálja az eddig általánosságok szintjén emlegetett időszak alapos megismerését. A zsúfolt eseménysorozat tárgyalása során azonban világosan kibontakozik a fő mondanivaló: a proletárdiktatúrával szembeállított szociáldemokrata koncepció létrejötte, kormánypolitika szintjére emelése, a valósággal való sorozatos összeütközései és ennek során a szociáldemokrata opportunizmus kézzelfogható megnyilvánulásai. Érdekfeszítővé ennek a folyamatnak a bemutatása teszi a munkát.

A folyamatnak természetesen a hat nap előttre visszanyuló előzményei vannak. Kirschner a Tanácsköztársaság uralomrajutásától kíséri végig ezeket az előzményeket, tüzetesen szemügyre véve, hogyan alakul a jobboldali és a centrista szociáldemokraták viszonya a proletárhatalomhoz. Történetírásunk természetesen már előbb túljutott a magyar szociáldemokrácia Tanácsköztársaság alatti szerepének végletesen egyoldalú ábrázolásán. Alapjában tehát helyesen, mégis — mint Kirschner Béla könyvének első fejezete bizonyítja — meglehetősen leegyszerűsített sémában képzeltük el a szociáldemokraták ekkori magatartásának változásait. Ezzel szemben szerzőnk minden előzőnél árnyaltabban, pontosabban vázolja mind folyamatában, mind komponenseiben ezeket a változásokat. Nyilván megkönnyítette ezt számára a direkt megközelítés és a részletes kifejtés lehetősége. Ám a döntő az, hogy a tények finomabb elemzése, a mozgató rugók pontosabb megtalálása sikerült neki. Hasznosnak bizonyult továbbá, hogy nem az

előzetes sémákból indult ki, nem elvont áramlatok formájában vizsgálta a szociáldemokráciát, hanem személyekig menő konkrétséggel nézett utána a dolgoknak. Ennek alapján már könyvének elején eljuthatott ahhoz a lényeges megállapításhoz, hogy a Tanácsköztársaság idején azon szociáldemokrata vezetők politikai tevékenységében, akik korábban a centrumot, illetve a jobboldalt képviselték, nem mutatkozott különösebb koncepcionális eltérés. „Ingadozásuk területe közös volt, kritikájuk, ellentétük a kommunistákkal szemben tartalmilag nem mutat egymástól lényegesen eltérő vonásokat" (11. l.). Magyarázatul azonban nem látszik elégségesnek a március előtti politikai felfogásuk közösségére utaló egyetlen mondat. E fontos tényező részletesebb elemzésre és magyarázatra szorult volna, ami a fő mondanivaló, a szociáldemokrata politikai magatartás tárgyalt alakulásának nagyvonalúbb összefüggésekbe ágyazását segítette volna elő.

Csak röviden utalhatunk néhány gondolatra: Az a tény, hogy a MSzDP története során nem következett be a párt jobboldalának éles elhatárolódása ideológiai és politikai koncepció formájában, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egészében centrista jellegű párt maradt, nyilván hatással volt arra, hogy a szociáldemokrata vezetők túlnyomó része vállalta a pártegyesülést és a Tanácsköztársaságot. A proletárforradalomhoz való közelkerülésük éppúgy együttesen ment végbe mint eltávolodásuk attól. (Kirschner is szolgáltat több adatot arra, hogy még az igazi baloldal is milyen nehezen tudta eltépni a köldökzsinórt.) A Tanácsköztársaság bukásának, a Peidl kormány működésének közvetlen időszaka azután nemcsak a nemzeti történelem és az egész munkásmozgalom története szempontjából lesz kritikus fordulópont, hanem a magyar szociáldemokrácián belül is, amennyiben a szociáldemokrata vezetők jórésze innen kanyarodik el az előzőekhez képest jobbra, úgyszólván az európai átlagot meghaladó mértékben.

Kirschner Béla egyébként az események végigkísérése során nem tér ki az ún. kényes kérdések elől sem. Ezek közül a legfontosabb: Vajon a Tanácsköztársaság kétségtelenül fokozódó nehézségei, főképpen az egyre reménytelenebbé váló nemzetközi helyzet nyomán, nem volt-e helyes a szociáldemokrata vezetőknek az az elgondolása, hogy a munkásosztály érdekében, a szélsőséges ellenforradalom elkerülése végett — mint Böhm mondja — „. . .a lehető legcsekélyebb áldozatokkal" áttérjenek a proletárdiktatúráról a polgári demokráciára, mintegy „megszelidítvén azt", úgy hogy a munkásosztály azért továbbra is döntően bele tudjon szólni az események vezetésébe — messzemenően igénybe véve mindehhez az antant segítségét? A felelet nagyon körültekintően indokolt, de határozott és egyértelmű nem! A válasz során a szerző egyrészről bemutatja az elgondolás kialakulását és érvényre juttatását, miközben a dolgok magától értetődőségének hatékonyságával bizonyítja, hogy nem valami vulgáris értelemben vett árulás vezeti a szociáldemokrata vezetőket, hanem elvi koncepció formáját öltő meggyőződés. Ugyanakkor azonban nagyon meggyőzően bebizonyítja, hogy a szociáldemokraták „nem a konkrét történelmi helyzetből vonták le következtetésüket, hanem koncepciójuk alapján közeledtek a történelmi helyzethez" (60. l.). Az illúziókergetés, önmaguknak is becsapása pedig azért történhetett meg, mert szemben álltak a proletárdiktatúrával — ekkorra már egyértelműen bolsevista kalandnak minősítvén azt.

A realitásokkal szembenálló, objektíve osztályáruló politika azonban ritkán mutatkozott meg olyan gyorsan és olyan plasztikusan, mint a Peidl-kormány esetében.

A nyílt ellenforradalom gyors és „zökkenőmentes" hatalomra kerülését azonban nemcsak az eleve kudarcra ítélt szociáldemokrata elvi koncepció érvényrejuttatása, a történelem logikus menete hozta magával, hanem — mint Kirschner könyve jól érzékelteti — nagymértékben megkönnyítette azt a szociáldemokrata vezetők szubjektíve áruló politikája, opportunizmusa is. A szerző nyomán két fontos momentumát emelhetjük ki tevékenységük ezen oldalának. Először azt, hogy bár többségük tudatában volt, sőt meggyőződéssel vallotta, hogy a kormányváltozással gyökeres rendszerváltozás

következik be, mégis ennek ellenkezőjét sugallták, megtévesztve és leszerelve ezzel nemcsak a forradalmi erőket, hanem a munkásosztály és a szegényparasztság ennél szélesebb tömegeit is. Másodszor pedig: a szakszervezeti kormány gyorsan eljutott saját, elvinek mondható koncepciójának feladásához, elárulásához is, amikor további elvtelen kompromisszumokba bocsátkozott, illetve amikor úgyszólván semmit sem tett annak határozott védelmezése érdekében. Lemondva a cselekvésről, mindenekelőtt a külső tényezőktől — az antanttól — várta az események kedvező alakulását.

Hogy a kormánynak nagyobb lehetőségei lettek volna mint amelyekkel élt, azt is sokoldalúan bizonyítja a szerző. Különösen fontos és új ebben a vonatkozásban, amit a vidéki helyzetről ír. A könyv tekintélyes hányadát kitevő oldalakon számol be a dunántúli és az észak-magyarországi forradalmi és ellenforradalmi erők egymásnak feszülő frontjairól, bizonyítva, hogy a határozott központi útmutatás és cselekvés helyett érkező bomlasztó hírek legalább olyan csapást mértek a forradalmi erőkre, mint maga az egyre nyiltabban feltörő ellenforradalom. Igaz, a fő mondanivaló szempontjából kevesebb, mintha több lett volna ezekből a gyakran lábjegyzetbe utalható tényekből. Az aprólékos túlrészletezés, az ismétlések kissé monotonná teszik a könyv szóbanforgó részeit.

Az előzmények, a Peidl-kormány tevékenységének alapos ismertetése után Kirschner jogosan végez oly röviden a kormány megdöntésének ismertetésével. Ezek az előzmények bebizonyították, hogyan csúszik ki a talaj napról-napra, óráról-órára a szociáldemokraták alól. Az objektív és szubjektív okokból eredő fejlemények teljes mértékben érthetővé teszik, hogy miért volt elegendő egy maroknyi ellenforradalmár a kormány eltávolításához. Az eddigi irodalomban többnyire csak iróniával, szarkazmussal ecsetelgetett lemondatási epizód mégis súlyos, komoly eseményként jelenik meg a szerzőnél, hiszen mögötte az előző fejezetek során át bemutatott tragédia húzódik meg.

A fő vonal alapvető mondanivalójának jó kifejtése mellett a szerző más felfogás- és megoldásbeli erényeire is felfigyelhetünk. Ezek persze a fő mondanivaló szolgálatába állva, azt erősítik. Így például nem kalandozik el a „mi lett volna, ha" birodalmába, ami pedig éppen ennél a témánál, a Tanácsköztársaság bukásával kapcsolatosan meglehetősen gyakori eljárás. Mindvégig a valóságnál, a megtörténteknél maradva vonja le következtetéseit, helyenként felállított alternatívái sem elvont okoskodások. Többek között reálisan, a maga helyére téve szemléli a földosztás elmaradásának sokszor emlegetett kérdését is. Nem állítja be valami csodaszernek a földkérdés helyes megoldását. Ugyanakkor — anélkül, hogy sokat meditálna rajta — ritkán látott élességgel mutatja be a szervezett élcsapat, a kommunista párt hiányából adódó bajokat. Egyebek mellett megemlíthetnénk továbbá azt is, hogy a több oldalról fenyegető túlzások és félremagyarázások veszélyét elkerülve igyekszik tárgyalni az antant szerepét, a főváros román megszállásának kérdését stb.

Összegzésként — egyáltalán nem kötelességszerű és sztereotíp fordulattal — azt mondhatjuk, hogy Kirschner Béla könyve rendkívül tanulságos munka. A benne feltárt és bemutatott izgalmas történelmi fordulópont nemcsak a tárgyalt korra érvényes tanulságokkal szolgál, hanem általános érvényű történelmi tapasztalatokkal is. Igaz, hogy a szerző — indokolatlan szerénységből?, történelmietlen aktualizálás vádjától félve? — e tanulságok levonása tekintetében mintha túl sokat bízna az olvasóra.

SERFŐZŐ LAJOS

LÁNG IMRE:

NEMZETKÖZI GAZDASÁGI ÉS PÉNZÜGYI SZERVEZETEK KIALAKULÁSA ÉS TEVÉKENYSÉGE A II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ ÉVEKBEN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 359 l.)

Láng Imre könyve *a ma működő nemzetközi szakosított gazdasági és pénzügyi szervezetek* közel tíz éves időszakot (1940 1949) átfogó *előtörténetét* tárgyalja. Műfaját illetően nemzetközi gazdasági diplomáciatörténet, illetve — szélesebb értelemben — *nemzetközi gazdaságtörténet.*

A nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek a tőkés világrend stabilizálását és az Egyesült Államok törekvéseit szolgáló amerikai gazdasági külpolitika termékeiként jöttek elsősorban létre. E gazdasági külpolitika gyökerei a 30-as évek közepéig nyúlnak vissza. Fő célkitűzései: az áru- és tőkeforgalmat gúzsba kötő gazdasági elzárkózásnak, bilateralizmusnak, kereskedelmi és fizetési korlátozásoknak a megszüntetése, és a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeinek jobb kihasználását ígérő multilaterális kereskedelmi és fizetési rendszernek a megalapozása. Jelszava: diszkriminációmentesség, az „egyenlő lehetőségek" világméretű érvényre juttatása. E jelszó valamennyi nemzet egyenlő lehetőségét hirdette, ám lényegileg természetesen a versenyképesebbnek, a gazdasági túlerő birtokosának a gazdasági expanzióját alapozta meg.

Az amerikai gazdasági külpolitika a 30-as években még csak az 1929 1933-as gazdasági világválságból való kilábalás egyik eszközét jelenthette az Egyesült Államok számára; érvényesítését gátolta az akkori nemzetközi politikai és gazdasági helyzet, eredményei ezekben az években csekélyek voltak. A második világháború nyitotta meg az utat világméretű megvalósítása előtt. Közismert, hogy a Roosevelt kezdeményezésére létre jött 1941. évi kölcsön-bérleti törvény alapján eszközölt hadianyag- és áruszállítások jelentős segítséget biztosítottak az antifasiszta koalíció számára. Kevésbé közismert azonban az, hogy az Egyesült Államok – katonai és gazdasági potenciáljára támaszkodva — elérkezettnek látta az időt arra, hogy kétoldalú megállapodásokban kötelezze a megsegített országokat gazdasági törekvéseinek elismerésére és arra, hogy a világgazdasági rendezés amerikai alapelveknek megfelelően történjék majd meg a háború után. A kölcsön-bérlet feltételeinek megállapítását a háború utánra halasztották, de a szállítások fő ellenszolgáltatását — az amerikai gazdasági külpolitika alapelveinek elismerését — már a háború alatt kötött megállapodások rögzítették.

Láng Imre könyve arra törekszik, hogy megmutassa: *miként lett világgazdasági horizontúvá a háború alatt és után ez — a 30-as években még csak közvetlen amerikai célokat szolgáló gazdasági külpolitikai koncepció.* Az 1940 elején megindított *háború utáni tervezés* során kialakított amerikai tervezetek készítői — az Egyesült Államok kormányszervei, elsősorban a külügy- és a pénzügyminiszterium — a multilateralizmus háború utáni megteremtését most már az egész világgazdaság konszolidálása programjának deklarálták, és kétoldalú államközi megállapodások helyett multilaterális nemzetközi szervezetek létrehozását irányozták elő. Az amerikai tervezők a gazdasági és pénzügyi kapcsolatok egyes területeire specializált, munkamegosztásban kooperáló kormányközi szervezeteknek azt a szerepet szánták, hogy az amerikai gazdasági külpolitika megvalósítói legyenek és szilárd fundamentumot biztosítsanak a világpolitikai biztonság kialakítandó rendszere számára. Okultak a Népszövetség tapasztalataiból és a háború utáni tervezésben elsőbbséget biztosítottak a gazdasági rendezésnek. A világgazdasági rendezés munkálatai már akkor megindultak, sőt előrehaladott stádiumba kerültek, amikor a politikai rendezés előkészítésére még nem értek meg a feltételek. A politikai rendezés munkálatai egy fázissal elmaradtak a világgazdasági rendezés munkálataitól.

A monográfia *a kölcsön-bérleti törvény hatályba léptétől és az Atlani Charta nyilvánosságra hozatalától a Marshall-program működésének kezdeti szakaszáig terjedő folyamatot vizsgálja.* E folyamat során az Egyesült Államoknak mindenekelőtt Angliával kellett megmérkőznie. A küzdelem eleve egyenlőtlen volt: a katonailag és gazdaságilag egyaránt segítségre szoruló Anglia kénytelen volt a szakértői szintű, majd a hivatalos tárgyalássorozaton elismerni az amerikai koncepció alapelveit, miközben — szívós ellenállást kifejtve — nem jelentéktelen engedményeket harcolt ki álláspontja és pozíciója védelmében. A belső korlátaitól megszabadított, integrált világgazdaság amerikai koncepciójával szemben Anglia birodalmi preferenciális vámrendszer és a sterling övezet fenntartásának szükségességét hangoztatta. Az angol koncepció tehát az amerikai törekvéseket gátló leghatalmasabb gazdasági tömörülést akarta konzerválni, hogy így megtörje a világgazdaság amerikai értelemben vett egységét. Az amerikai felfogás nem tűrt meg gazdasági blokkokat, tömörüléseket, az angol viszont létfontosságúnak deklarálta azokat.

A két vezető nyugati hatalom évtizedes viaskodása ellenére természetesen egyetértés volt közöttük abban, hogy a tőkés gazdasági világrend konszolidálása, annak tartós megvalósítása kompromisszumokat követel. Ez a felfogás dominánssá vált akkor, amikor nyilvánvalóvá lett, hogy a Szovjetunió nem hajlandó elfogadni a világgazdasági együttműködés amerikai koncepcióját, és nem vesz részt az ennek megfelelő célokat kitűző nemzetközi szervezetekben. A közel tízéves amerikai—angol küzdelem a fő cél érdekében tett kölcsönös engedmények időszaka. Az amerikai kocepció — a megvalósítás részletkérdéseiben, időzítésében — lényegesen eltávolodott ugyan az eredeti elgondolásoktól, de alapelvei a csatározásokból győztesen kerültek ki. A tárgyalt időszak második felében a tervezőknek a fejleményekből azt a következtetést kellett levonniuk, hogy korábbi feltevéseik egyrésze irreális volt; túlbecsülték az amerikai politikai és gazdasági túlerőnek tulajdonított lehetőségeket. Az amerikai koncepció nem akadálymentesen haladt előre a dollársegélyek és kölcsönök által megtisztított terepen, és — noha a létrejött nemzetközi egyezményekben sikerült megvédeni sarkalatos alapelveit — az Egyesült Államok 1946—48 folyamán presztízsveszteségeket is elszenvedett az általa megsegített országoktól. Utóbbiak vezetője Anglia volt.

A nemzetközi szervezetek működéséhez fűzött remények így csak *töredékesen váltak valóra.* Nem valósult meg az a washingtoni elgondolás, hogy az Egyesült Államok számára kívánatos világrend a kormányközi szakosított szervezetek egybehangolt működése révén teremtődik meg. Nem valósulhatott ez meg elsősorban azért, mert a szervezetek konstrukciója hiányos maradt: nem jöhetett létre a tervezés zárókövének tekintett nemzetközi kereskedelmi szervezet (amelynek szoros kooperációban kellett volna együttműködnie a Valutaalappal és a Világbankkal). A havannai konferencián az amerikai delegáció keresztül kényszerítette ugyan a kereskedelmi szervezet alapokmányát, de az USA — a nemzetközi politikai és gazdasági helyzet konzekvenciájaként — kénytelen volt dezavuálni az alapokmányt, amely nem is került ratifikálásra a kongresszus elé.

A Valutaalap és a Világbank szerepe az újjáépítési szakaszban igen korlátozott volt, tevékenységük későn indult meg, és az Egyesült Államok közvetlen, államközi akcióinak a kiegészítésére szűkült. Az 1947-ben létrejött Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) a kereskedelmi szervezetnek szánt feladatok töredékét vehette csak át, hatásköre viszonylag csekély maradt.

A *könyv* — témájának *időbeli elhatárolásából* következőleg — *nem térhet ki azokra a tendenciákra, amelyek az 50-es években bontakoztak ki és erősödtek meg.* A háború folyamán kialakított elgondolásokból született *nemzetközi szervezetek* — a Valutaalap, a Világbank, az Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezet — *működnek, s tevékenységük jelentős tényezője a világgazdaságnak.* Működik a GATT is, de tevékenysége elmarad a létre nem jött kereskedelmi szervezetnek szánttól. Napjaink egyik kulcskérdése a *Közös Piac,* amely az Euró-

pai Gazdasági Együttműködés Szervezetéből (OEEC) nőtt ki. *A ma működő szervezetek* tevékenységének megítéléséhez, reális *értékeléséhez elkerülhetetlenül hozzá tartozik előtörténetük ismerete.* E fontos feladatnak tesz — jól — eleget Láng Imre hasznos és alapos munkája.

INCZE MIKLÓS

GUSTÁV HUSÁK:

TANUSÁGTÉTEL A SZLOVÁK NEMZETI FELKELÉSRŐL

Rövidített kiadás

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, é. n. 445 l.)

A magyar—csehszlovák könyvkiadási egyezmény keretében, a budapesti Kossuth és a pozsonyi Epocha kiadó közös gondozásában 1970-ben jelent meg magyar nyelven a könyv, a szlovák eredeti („Svedectvo o Slovenskom Národnom Povstaní". Vydavateľstvo Politickej Literatury, Bratislava. 1964) második kiadása alapján, a szöveg némi rövidítésével. Szerzője a magyar olvasóhoz intézett előszavában annak fontosságát hangsúlyozza, hogy kölcsönösen megismerkedjünk múltunk, különösen a mát megalapozó küzdelmeink történetével, hogy jobban megértsük egymást, és ezáltal tovább erősödjék a szocialista társadalom építésének közös útját járó népeink barátsága. Utal az 1944 évi szlovákiai antifasiszta felkelésnek a népi demokratikus és szocialista fejlődés irányában utat nyitó forradalmi jellegére és internacionalizmusára; valóban, ezek azok a vonások, amelyek megadják ennek a felkelésnek mind igazi nemzeti, mind azon is túlmutató, nemzetközi jelentőségét. L. Novomeský, aki előszót írt Husák könyvéhez, szintén ezt hangsúlyozza, kiemelve, hogy a felkelés során a szlovák nemzeti célok és a haladás nemzetközi érdekei között ezúttal megvalósult összhangnak mily óriási a jelentősége a szlovák nemzeti öntudat megújulása szempontjából, amely éppen ezt az összhangot nélkülözte a tragikusan ellentmondásos, annyi visszaélésre felhasznált štúri tradícióban. Ez a felkelés megszabadította a szlovák nemzetet attól a gyalázattól, amelybe a náci Németországgal szövetkezett saját fasisztái rántották, s becsületet szerzett neki a világ haladó erői előtt. A második világháború után helyreálló Csehszlovákia keretein belül pedig megadta az erkölcsi alapot ahhoz, hogy e kis nép a csehekkel egyenjogú partnerként támaszthasson igényt nemzeti érdekei megfelelő érvényesítésére.

A szlovákok számára azonban, — úgy tűnik, — a felkelés után is nem lebecsülhető tehertételt jelentett nemzeti törekvéseiknek a fasiszta Néppárt által történt korábbi súlyos kompromittálása; a bizalmatlanságot az 1938 előttről ismert csch nemzeti önzésnek a megváltozott viszonyok között is megnyilvánult bizonyos továbbélése erősen táplálta. E feszültség komoly gondokat okozott a politikai vezetésnek, amely az egység érdekében, majd a szocialista építés feladataira is koncentrálva, előbb igyekezett elodázni a nyilvánvalóan nehéz problémával való szembenézést, és nem tartotta alkalmasnak az időt a kassai programban ünnepélyesen megígért rendezés napirendre tűzésére, majd — a személyi kultusz éveiben — kifejezetten károsnak nyilvánította a szlovák nemzeti törekvéseket, koncepciós perek indultak a „szlovák nacionalisták" ellen, amelyek során nem utolsósorban a Szlovák Nemzeti Felkelés bonyolult problematikájának önkényes kezelésével történt a vádak megkonstruálása. Ez időszak csehszlovákiai történetírása, s különösen a felkelés 10. évfordulójára (1954) megjelent kiadványok mindezt alaposan megsínyleték; így amikor az SzKP XX. kongresszusa nyomán a helyzet Csehszlovákiában is változni kezdett, nemcsak az elítéltek rehabilitálásának szükségessége merült fel, hanem a Szlovák Nemzeti Felkelés történetének torzításoktól mentes, valósághű feltárásának,

s az egész történettudomány megtisztulásának igénye is. A felkelés XX. évfordulójára (1964) való felkészülés során a kutatás számára végre hozzáférhetővé vált fontos források felhasználásával a csehszlovák történészek néhány év alatt is hatalmas munkát végeztek, rendkívül sokoldalú és alapos vizsgálat tárgyává tették a felkelést minden vonatkozásban. Eredményeikről, amelyek a csehszlovákiai marxista történetírás hitelének helyreállítása szempontjából fontos előrelépést jelentettek, M. Kropilák cikke („Néhány új szempont a Szlovák Nemzeti Felkelés történetéhez", Századok, 1965. évf. 4–5. sz. 893–909. l.) alapján a magyar olvasók viszonylag frissen és igen érdemlegesen tájékozódhattak. Ezek a munkálatok ugyanakkor egyszersmind hatékony elemei lettek a szlovák nemzeti törekvések azon megújulásának, amely végül is elvezetett a föderáció megvalósulásához, az oly sokáig — s mint bebizonyosult, a szocialista építés kárára — megoldatlan „szlovák kérdés" megnyugtató rendezésének útjához.

A történészek munkáját nem tették feleslegessé, de ahhoz nélkülözhetetlenek voltak azok „tanúságtételei", akik a Szlovák Nemzeti Felkelésben vezető szerepet játszottak. Különösen Gustáv Husáké, aki Šmidkével és Novomeskývel együtt — tagja volt a szlovák fasizmus uralma alatt illegalitásban dolgozó Szlovák Kommunista Párt azon — sorrendben ötödik — központi bizottságának, amelynek döntő fontosságú szerepe volt a felkelés előkészítésében majd irányításában; aki az ellenállás polgári szárnyát képviselő Lettrichhel együtt titkára volt az 1943 decemberében alakult, a felkelés vezető szervének szánt, és azzá is vált Szlovák Nemzeti Tanácsnak; aki a felkelés kirobbanása után annak politikai és katonai centrumában, Besztercebányán, a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségének tagja és a nagyfontosságú belügyi megbízotti hivatal vezetője lett, a felkelés leverését követő újabb illegalitás után pedig a szovjet hadsereg által hamarosan felszabadított kelet-szlovákiai területeken a Szlovák Kommunista Párt élén állt. Mint könyve bevezetésében elmondja, eredetileg memoárt akart írni, de személyes visszaemlékezéseit az előkerült dokumentumokkal is alátámasztva, s a vonatkozó irodalom torzításaival szemben állást foglalva, végül is átfogó politikai képet ad az ellenállásról és a felkelésről (az 1943 — 1945-ös évekről). A történéseket, mint azok részese, belülről világítja meg, megőrizve és vállalva indulatait, amelyek áthatották, mikor a szlovák nép nemzeti és társadalmi felszabadulásáért nemcsak a németeket kiszolgáló néppárti rezsimmel kellett harcolnia, hanem szembe kellett néznie Beneš londoni csehszlovák emigráns kormányának azon törekvésével is, hogy háttérbe szorítsa a szlovákiai ellenállásban és felkelésben azokat az erőket, amelyek nem voltak hajlandók sem a társadalmi átalakulást, sem a szlovák nemzeti kérdés rendezését illető igényeiket az 1938 előtti csehszlovák polgári demokratikus köztársaság szintjén korlátozni.

A Szlovák Nemzeti Felkelés előkészítésének tárgyalását az adott viszonyok bemutatásával, mindenekelőtt a szlovák állam és a néppárti rezsim jellemzésével vezeti be. Szól a Hlinka, majd Tiso vezette Szlovák Néppárt reakciósságáról, népellenességéről, a München előtti években már nyíltan kiütköző fasiszta vonásairól, s arról, hogy a náci Németország miként használhatta fel ötödik hadoszlopa gyanánt Csehszlovákia szétzúzásában. Beszámol arról, hogyan született meg a szlovák állam „a német nácizmus és a szlovák fasizmus már hosszabb ideje tartó ágyasságából", a szlovák nacionalizmus árhullámának tetőződéseként; a nemzeti önállósággal kapcsolatos illúziók elterjedéséről, holott valójában „lakájkapcsolat" gyanánt lehet csak jellemezni az „önálló" Szlovákiának Németországhoz való viszonyát. Megemlékezik a Hlinka-gárda garázdálkodásairól, a csehek, magyarok elleni nacionalista hangulatkeltésről, zsidóüldözésről, a szlovák burzsoázia „nacionalizáló és árjásító falánkságáról", a szlovák intelligenciának az állami és gazdasági apparátus pozícióiban történt térfoglalásáról. Megdöbbentő leírást ad a haladó erők üldözéséről, különösen az 1941–42. évi vad kommunistaellenes hajszáról, s megállapítja: „sohasem sínylődött börtönben annyi szlovák, mint éppen a szlovák állam idején".

Leleplezi a rendszer ideológiáját, Tiso „keresztény totalitarianizmusát", Tuka „szlovák nemzetiszocializmusát". A háborús konjunktúra, a gazdasági prosperitás éveiben is meglátja a dolgozók jó részének elégedetlenségét, amelyet nem tud ellensúlyozni az erőteljes szociális demagógia. A néppárti rezsim egyre inkább elveszti a tömegek támogatását; a felkelés idején már csak az SS szuronyaira támaszkodik, s végül is dícstelenül múlik ki a történelem szemétdombján.

Fejtegetései során a szerző rámutat arra, hogy a Szlovák Néppárt annakidején sikerrel ragadta magához a kezdeményezést a szlovák nemzeti kérdésben; a kommunista párt munkájának épp az volt egyik legfőbb hiányossága, hogy általában a nemzeti kérdésnek nem tulajdonított kellő jelentőséget. A szlovák állam első éveiben a „Szovjet-Szlovákia" jelszava fejezte ki az illegalitásba vonult kommunista pártnak a helyzetet nem reálisan felmérő, célkitűzéseiben túlságosan előreszaladó, a kis balti államok sorsának alakulását mintául vevő álláspontját, amely nem volt alkalmas arra, hogy az antifasiszta harc számára széles társadalmi és politikai bázist teremtsen. A Szovjetunió elleni támadás bekövetkezése után viszont egyre sürgetőbben merült fel ennek szükségessége, s ez meghozta a párt politikájának megfelelő revideálását. Ugyanakkor tapasztalataik nyomán, de főleg a világháború kilátásainak megváltozásával összefüggésben, egyre határozottabban eltávolodtak a néppárti rezsimtől az 1938-ban neki behódolt politikai erők, s ezek potenciális szövetségest jelentettek az antifasiszta harchoz; a nyugati csehszlovák emigráció befolyása és irányítása alá kerülve azonban, lehetőleg külön utakon jártak, a kommunistákkal szemben bizalmatlanok voltak, s velük együttműködésre igazából csak akkor léptek, amikor Beneš is megtalálta az utat Moszkvába. Rendkívül nagyjelentőségű volt tehát az 1943 decemberi ún. Karácsonyi Szerződés, amely kommunisták, szociáldemokraták, agrárpártiak, nemzeti pártiak részvételével létrehozta az illegális Szlovák Nemzeti Tanácsot, a szlovákiai ellenállás egységes irányítására. Megállapodás született a hazai harcnak a csehszlovák emigráns kormánnyal egyetértésben való viteléről, a Szovjetunióval való együttműködésről. Egyetértés volt Csehszlovákia helyreállításában, de kezdettől nyilvánvaló volt, hogy a társadalmi átalakulás mélysége épp úgy, mint a szlovák nemzet jogainak elismertetése, harc kérdése. A szlovák kommunisták rendkívül bonyolult viszonyok közt vállalták ezt a harcot, s a szerző ezt igen jól érzékelteti.

A Kommunista Internacionálé 1943 januári irányelveinek s a moszkvai csehszlovák kommunista emigráció tanácsainak megfelelően a Szlovák Kommunista Párt augusztusi határozata politikailag nemzeti bizottságok, katonailag partizánosztagok szervezését szorgalmazta. A szlovák állam hadseregével kapcsolatban az volt az álláspont, hogy elő kell segíteni annak felbomlását, a fronton a szovjet csapatokhoz való átállás, odahaza pedig a partizánalakulatokhoz való csatlakozás útján. E koncepció szerint a naponta ismétlődő tömeges partizánakciók folyamán lesz a nép éretté az általános felkelésre; az egyre növekvő számú és erősödő partizánalakulat összegeződik a felkelés hadseregévé, amely tisztán kommunista irányítás alatt állván, egyben annak is biztosítéka, hogy a fasizmus fölötti győzelmet követő politikai kibontakozás és társadalmi átalakulás iránya megfelelő lesz. A hazai pártvezetés azonban, a szlovákiai viszonyok közvetlen ismeretében, hamarosan úgy találta, hogy ez a kellő informáltság hiányát mutató elgondolás nem vette tekintetbe, hogy a cseh-morva területek helyzetétől eltérően, a németektől meg nem szállt Szlovákiában az antifasiszta felkelés szervezésére kedvezőbb, nagyobbszabású lehetőségek vannak, mint egyoldalúan a partizánakciók alkalmazása: a szlovák hadsereg alakulatait nem kell feltétlenül felbomlasztani, mert nagyrészt egészükben megnyerhetők a felkelés ügyének. A szovjet csapatok egyre jobban közelítenek Szlovákia határához, s döntő jelentőségű lenne, ha a Kelet-Szlovákiában állomásozó szlovák hadosztályok megfelelő pillanatban meglepetésszerűen megnyitnák előtte az utat. A hazai pártvezetés, — mint Husák rámutat, — korántsem mondott le ezzel a partizánharc alkalmazásáról, mindent

meg is tett a partizánosztagok kiépítésére, — de azoknak inkább kisegítő szerepet szánt, s főleg az ellenség hátában végrehajtandó akciókra tartotta volna alkalmasaknak. A felkelés titokban való előkészítése és meglepetésszerű kirobbantása, amelyet az eredeti koncepcióhoz ragaszkodók „puccsizmus" gyanánt bíráltak, lényeges szerepet játszott ebben az új felfogásban: ennek érdekében a pártvezetés tartózkodott minden olyan propagandakiadvány kibocsátásától, amely a szándékról idő előtt árulkodott volna, s óvakodott a partizántevékenység olyan mérvű fokozásától, amely a német megszállást provokálta volna. Eltökélt szándéka volt azonban a pártvezetésnek, hogy a német megszállás imminens veszélye esetén a felkelést azonnal kirobbantja, mert arra a megszállás után összehasonlíthatatlanul nehezebb körülmények közt nyílna csak lehetőség. Mindezt magáévá tette a Szlovák Nemzeti Tanács is, amely 1944 márciusában együttműködésre lépett J. Golian alezredessel, a Közép-Szlovákiában állomásozó csapatok Besztercebányán székelő törzsparancsnokával, akit a londoni emigráns kormány hadügyminisztere, Ingr tábornok a szlovákiai ellenállás katonai parancsnokává nevezett ki. A Londonból kapott parancsok nem mindig voltak összhangban a Szlovák Nemzeti Tanács álláspontjával és intencióival, s ez sok ingadozás, következetlenség forrása lett, de a tisztjeivel együtt polgári beállítottságú, azonban antifasiszta meggyőződésű Golian becsülettel kitartott a felkelés ügye mellett, amelyért annak leveretése után életével fizetett.

A londoni csehszlovák emigráns kormány arra törekedett, hogy a szlovákiai ellenállást maga tartsa kézben, s aggodalommal figyelte a kommunisták szerepét egy olyan felkelés előkészítésében, amely a szovjet csapatok előtt nyitná meg az utat. Kísérletei, hogy a Szlovák Nemzeti Tanácson belül elszigetelje a kommunistákat, s az ellenállás polgári szárnyát az agrárpárti agg Šrobár körül tömörítve, az ellenállás élére új vezetőszervet állítson, nem jártak ugyan sikerrel, de messzemenően kihasználta azt a körülményt, hogy a hazai szlovák kommunista pártvezetésnek 1943 nyara óta nem volt kapcsolata Moszkvával, s így nem tudta azt a maga részéről tájékoztatni, felkelési terveit a szovjet katonai tervekkel egyeztetni. Az a sajátos helyzet állt fenn, hogy a csehszlovák emigráns kormánnyal létrejött szövetségi viszonyt messzemenően respektáló Moszkva Londontól kapta szlovákiai információit, amelyek nem mindenben feleltek meg a valóságnak, sőt sokszor kifejezetten azt célozták, hogy a hazai pártvezetés iránt bizalmatlanságot keltsenek. 1944 nyarán nyilvánvalóvá lettek a szlovák néppárti rezsim önmaga — és az önálló szlovák állam — átmentését célzó törekvései; a kormány nemzetvédelmi minisztere, Čatloš tábornok, memorandumot juttatott ki Moszkvába, amelyben felajánlotta a kormány megtisztítását a cégéresen németlakáj elemektől, s bizonyos katonai terveket terjesztett elő, amelyekben — kulcspozíciójuknál fogva — természetesen szintén azok a kelet-szlovákiai hadosztályok játszottak fő szerepet, amelyek átállítására a kommunista tervek irányultak. A hazai kommunista pártvezetésnek és a Szlovák Nemzeti Tanácsnak az előkészítésük alatt álló felkelés érdekében feltétlenül foglalkozniuk kellett a Čatloš-féle katonai tervvel, ha annak politikai indítékait el is utasították maguktól. Ezért viszont a londoni csehszlovák emigráns kormány a szlovák nacionalizmus talaján létrejött, — a csehszlovák egység elhatározott helyreállítását veszélyeztető — kollaborálás vádját emelte ellenük Moszkva előtt. Tiszta képet a szlovákiai helyzetről Moszkva csak akkor nyerhetett, amikor a hazai pártvezetés részéről K. Šmidkének 1944 augusztusában sikerült oda kijutnia.

Ekkor azonban az események már gyorsan peregtek. Az augusztus 1-én kirobbant varsói felkelés híre, majd méginkább az a körülmény, hogy a szovjet csapatok mintegy 40 km-re közelítették meg a kárpáti szlovák határt, felizzították a szlovákiai antifasiszta harci kedvet; a kijevi ukrán partizánvezérkar részéről ejtőernyőn küldött szovjet partizánszervezők megjelenése a szovjet segítséget reprezentálta; a gyorsan feltöltődő partizánalakulatokat a pártvezetés Golian segítségével a szlovák hadsereg készleteiből fegy-

verezte fel. A szlovák fasiszta rezsim érezte, hogy kicsúszik lába alól a talaj, a Čatloš-féle kísérlet a rezsim és a szlovák állam átmentése szempontjából nem biztatott sikerrel. Csak a németekben bízhattak, akik az augusztus 23-i romániai fordulat hatására el is határozták Szlovákia egész területének katonai megszállását. Ezt feltétlenül meg kellett előzni, s így került sor a felkelés augusztus 29-i megindítására. Čatloš a felkelők ellen nyilatkozott, és a német megszállók bajtársias fogadtatására szólított fel; támogatta a felkelés által számításba vett pozsonyi helyőrség németek általi lefegyverezését, de azután észlelve, hogy a németek tudomást szereztek korábbi terveiről, s le akarják tartóztatni, a felkelőkhöz szökött és felajánlotta szolgálatait. Itt foglalkoztak annak gondolatával, hogy rádiószózatot intéztetnek vele a szlovák hadsereghez, és így felhasználják kormányhű részei átállításának megkísérlésére, de végül is Čatloš internálása mellett döntöttek.

A felkelés kirobbantását követően, szeptember 2-án K. Gottwald, a moszkvai csehszlovák kommunista emigráció vezére, fontos, — Husák könyvében bizonyítékként idézett — dokumentumban rögzítette később kétségbevont egyetértését a hazai pártvezetéssel, — (amelynek álláspontjával a most már hazainduló Šmidke révén egy hónapon át ismerkedhetett), — és a szovjet kormányt maga is a felkelés támogatására kérte. A katonai elgondolások idejében való egyeztetésének hiánya azonban nehezen volt pótolható. A szeptember 8-án indult nagyfontosságú duklai hadművelet a németek szívós ellenállásán elakadt; a kelet-szlovákiai két szlovák hadosztály, amelynek a szovjet haderő előnyomulása számára utat kellett volna vágnia, megfelelő vezetés hiányában, illetve az egyoldalúan partizánharcot erőltető koncepció hatására addigra már szét is esett; katonáinak nagy része az egységes kijevi irányítás mellett is szükségképpen önálló egységekként harcoló partizánalakulatokhoz csatlakozott, amelyek azonban a nagy túlerővel szemben nem tudtak kitartani az ellenség hátában, hanem lassan visszahúzódtak Kelet-Szlovákiából a felkelés azon területére, ahol a Golian-féle katonai alakulatokkal való együttműködés a partizánharc számára nagyobb biztonságot és eredményességet jelentett. Az a feltevés, hogy Golian Közép-Szlovákián túlmenően is meg tudja nyerni a felkelés számára a katonai parancsnokokat, az ő biztató ígéretei ellenére nem igazolódtak; a felkelés lényegében a Besztercebánya — Zólyom — Breznóbánya stratégiai háromszögre épült. Mintegy 60 000 katona és 20 000 partizán vett részt a felkelésben, két hónapig hősiesen kitartva Berger majd Höfle SS tábornok végül már 8 hadosztálynyi erejével szemben. Ezalatt a felkelés területén a Szlovák Nemzeti Tanács, megbízotti hivatalai útján, a helyi nemzeti bizottságokra és milíciákra támaszkodva, fenntartotta a rendet, ellátta a közigazgatást, a nagy nehézségek közepette is biztosította a termelést, ellátást, közlekedést; fontos gazdasági és szociális kérdésekkel foglalkozott; megadott minden lehetséges támogatást a harcolóknak. „Mindenkit harcba hívtunk a nácizmus ellen, a volt néppártit és a gárdistát is", — írja erről az élet-halálküzdelemről a szerző; ezek között nemcsak alibi-keresők voltak, hanem — mint a különösen bátran küzdő csendőrök esetében — életüket áldozó hősök. A rendkívül viszontagságos körülmények közt harcoló partizánokhoz itt-ott hozzácsapódó kétes elemek önkényes magatartása helyenként félelmet váltott ugyan ki, de ez nem homályosíthatta el a partizánakciók nagyra értékelendő jelentőségét.

A londoni csehszlovák kormány egyik legfőbb gondja az volt, hogy a lengyel és jugoszláv emigráns kormányok sorsát elkerülje, és azonnal megvethesse lábát a felszabaduló hazai területeken. Ezek kormánybiztosává Beneš már 1944 júliusában előre kinevezte a jobboldali szociáldemokrata F. Němecet, helyetteséül pedig R. Viest tábornokot. Ez utóbbi már a felkelés alatt a helyszínen termett és élére állt a csehszlovák hadsereg részévé nyilvánított szlovák felkelő hadseregnek; a felkelés leverése után a németek Goliannal együtt végezték ki. A felkelés veresége Szlovákiában, amelyhez az október végén

Magyarország felől is előnyomuló SS hadosztályok adták meg a végső lökést, a felkelők szenvedésekkel teli rendezetlen visszavonulása az Alacsony-Tátra hegyeibe, s a Tiso besztercebányai tedeumával szentesített bosszúálló vérengzés szörnyű napjai után november végétől, déli irányból indult meg Kelet-Szlovákia szovjet csapatok általi felszabadítása. A felszabadult területeken 1945 január végén, Kassa székhellyel, a Szlovák Nemzeti Tanács vette kezébe az élet irányítását, s a kommunista párt jelentősen érvényesítette befolyását a Demokrata Pártban tömörülő polgári erők ellenében; míg Beneš kormánymegbízottja, Němec, tényleges hatókör nélküli, teljesen jelentéktelen szerepet játszott.

A szlovák nemzeti igények iránt, — mint a Szlovák Nemzeti Tanács küldöttségének tagjaként még a felkelés alatt, októberben Londonba érkező Novomeský tapasztalhatta, Beneš nem mutatott megértést. Novomeský innen Moszkvába utazott, ahol december első felében Gottwalddal és Dimitrovval tárgyalt, aki akkor az SzKP KB külügyi osztályának volt vezetője. Dimitrov ekkori fejtegetései Novomeský szerint arra utaltak, hogy — mint Jugoszláviában — Csehszlovákiában is föderatív alapon kínálkozik megoldás a nemzeti problémára; a csehek és szlovákok viszonylatában, mert a Csehszlovákia szétverése óta magyar uralom alatt volt kárpátukránok Szovjet-Ukrajnával fognak egyesülni. Beneš 1945 márciusi moszkvai tárgyalásai alkalmával a kérdés újból szóba került: abban állapodott meg az erős cseh ellenérzést figyelembevevő Gottwalddal, hogy a föderáció kérdése egyelőre nem aktuális.

A magyar olvasó nagy haszonnal tájékozódhat a könyvből a második világháború alatti Szlovákia viszonyairól, az ellenállás bonyolult problematikájáról, a felkelés történetéről, az akkori eseményekben éppúgy, mint az előzményekben és a későbbi fejleményekben a társadalmi átalakulás kérdései mellett s azoktól elválaszthatatlanul — olyan nagy szerepet játszó „szlovák kérdés"-ről. S bár a téma magyar vonatkozásait a szerző inkább csak érinti, — magyarok részvételéről a felkelésben, amelyre előszavában is felhívja a figyelmet, szívesen olvasnánk többet, — a „csehek és szlovákok nemzeti állama" koncepció térhódításának és az abból fakadó következményeknek jelzése során a maga súlyosságában tűnik elő a „magyar kérdés" is. A magyar olvasóhoz intézett előszó úgy utal erre, hogy „számos kérdés azóta megoldást nyert, illetve nincs akadálya kedvező, végleges rendezésüknek".

TILKOVSZKY LORÁNT

V. T. PASUTO:

VNESNJAJA POLITIKA DREVNYEJ RUSZI

(Moszkva, Izdatyelsztvo Nauka. 1968. 472 l.)

A RÉGI OROSZORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA

A szerzőt aligha kell a Kelet-Európa történetében járatos olvasónak bemutatni. Halics-Volhiniával és a Balti tenger mellékével foglalkozó munkái, a litván állam kialakulásáról írt műve, historiográfiai cikkei jól ismertek; V. T. Pasuto személyesen is járt Magyarországon, amikor jelen könyvéhez gyűjtött anyagot, és nem csupán a könyvtárakban kutatott, hanem a Történettudományi Intézetben és az ELTE Bölcsészkarán szakmai megbeszéléseket is folytatott a középkori történet magyar művelőivel, akik közül nem egynek (Györffy György, Sinkovics István) felvilágosításaira hivatkozik munkájában.

„A régi Oroszország külpolitikája" az első átfogó orosz történeti elemzés a X—XIII. századról, arról az időszakról, amikor az orosz föld határai északon és délen kialakulnak és az orosz fejedelemségek széles körű — diplomáciai, házassági és kereskedelmi —

kapcsolatokat fejlesztve ki Európa és Ázsia népeinek a jórészével, heves harcokat folytatnak függetlenségük megvédéséért a széli ózsa minden irányából rájuk törő hódítókkal szemben.

Mint az orosz területekkel határos középkori hatalom, Magyarország előkelő helyet kap a munkában: a szerző részben önálló fejezeteket szentel a magyar – orosz kapcsolatoknak, részben más hatalmak oroszországi beavatkozásaival párhuzamosan tárgyalja a Délnyugat-Oroszország ellen folyó magyar hódító törekvéseket. Helyszűke miatt a továbbiakban csak a könyv Magyarország és Oroszország kapcsolatait tárgyaló részeivel foglalkozunk behatóbban.

Az orosz külpolitikát a XI. század végéig tárgyaló fejezetben a szerző kiemeli az orosz—magyar szövetség szerepét a Bizánccal vívott harcban: így vált lehetségessé a két ország pozícióinak a megerősítése egyrészt a Fekete tenger vidékén, másrészt az Adriánál, az ugyancsak a XI. században kialakított lengyel—orosz—magyar összefogás pedig a német hódító törekvések ellen léphetett fel eredményesen.

A XI. század végét követően az egyes orosz részfejedelemségek egymástól függetlenülő külpolitikája kedvező lehetőségeket adott a külső hatalmaknak a beavatkozásra. A XII. században Magyarország egy ideig a volhiniai és a halicsi területeknek a Kijevtől való elszigetelésére törekedett, később fokozatosan a volhiniai-szmolenszki szövetség felé hajolt a Bizáncra támaszkodó galíciai-szuzdáli fejedelmi csoportosulással szemben. Minthogy az egész kelet-európai politikai egyensúlyt figyelemmel kíséri, szerző elsősorban a Bizánccal szemben politikai ellensúlyt kereső magyar politika lépéseiként értékeli a magyar királyok jónéhány XII. századbeli, orosz földre vezetett hadjáratát. Az 1112-ben Kálmán királyhoz feleségül adott Eufémia demonstratív hazaküldését is a kelet-európai külpolitikai konstellációnak a megváltozására vezeti vissza. A szerző az Eufémia ellen emelt hűtlenségi vádat később (utólag) keletkezettnek vallja, s bár a szakítás igazi okát nem ismerjük, rámutat arra a tényre, hogy ekkoriban változott meg Monomahnak a Magyarországgal szövetséges Volhiniához és az ellenséges Bizánchoz való viszonya.

Igen értékes az az évkönyvből merített tudósítás, amely szerint 1151-ben Izjaszláv Msztiszlávics volhiniai fejedelem szövetségeseivel — köztük a magyarokkal — együtt győzelmesen bevonult Kijevbe, ott a Jaroszláv-udvarban nagy lakomát adott orosz és magyar szövetségesei, valamint a kijevi előkelők tiszteletére. A lakomán a magyarok lovagi tornát rendeztek kivíva a kijeviek elragadtatását. Ha e korai lovagi tornára vonatkozó adat hitelessége megáll, hadtörténeti, kultúrtörténeti és heraldikai szempontból eddig kellőképpen nem értékelt adalékkal gazdagítja ismereteinket.

A XII. századbeli magyar—orosz kapcsolatok jelentőségét abban látja a szerző, hogy Volhinia és Halics támogatást kaptak a magyar királyoktól a Kijevtől való függetlenségért vívott harcban, míg a volhiniai—magyar (Bizánc ellenes) szövetség és az ezt követő halicsi—magyar közeledés jelentős befolyást gyakorolt a Fekete tengertől északra fekvő részek nemzetközi viszonyaira. Ugyanakkor azok a magyar kísérletek, amelyek Halics és Volhinia közeledése ellen próbáltak fellépni és az orosz földek egy részét fegyveres kézzel magyar uralom alá kívánták vetni, egyértelműen balsikerrel zárultak.

A XIII. század első négy évtizedének kelet-európai viszonyait élénken befolyásolták a magyar és a lengyel uralkodóknak — részben egymás szövetségében, részben önállóan — a délnyugati orosz területek meghódítására indított hadjáratai. 1205-ben, Roman Msztiszlavics halála után szétesett a délnyugati orosz területek politikai egysége, s a krakkói és a mazóviai lengyel fejedelmek 1210-ben, II. András magyar király 1211-ben sereget küldött orosz földre. 1214-ben, András király és Lesko lengyel fejedelem szepesi találkozója és a magyar, valamint a lengyel érdekek egyeztetése után közösen elfoglalták Halicsot, amelynek egy részét a krakkói fejedelem kapta, aki a következő évben kitörő

nagy népi felkelés idején mégsem segített II. Andrásnak, hanem nagybátyjának akarta megszerezni a halicsi trónt, és erről tárgyalt a szmolenszki-kijevi koalícióval. 1216-ban kiéleződik a lengyel fejedelmek egymásközti viszonya, a magyar király a következő évben Jeruzsálembe indul keresztes hadával, a Halicsban maradt magyar csapatokat megverik. A magyar uralkodó osztály ezután ismét megkísérli elfoglalni Halicsot, de egy újabb népi felkelés véget vet ennek a kísérletnek is. 1221-ben béke következik. A szerző állandóan figyelemmel kíséri a magyar és a lengyel belpolitikai viszonyok alakulását is és következtetni enged a magyar király hatalmának gyengülése (Aranybulla mozgalom, András és a német lovagok összeütközése) valamint a Halics ellenes hadjáratok ideiglenes apálya közt fennálló kapcsolatra. 1226-tól ismét megindulnak a magyar hadjáratok, amelyek megújuló vereségekkel zárulnak. II. András hódító terveinek az indítékait elemezve a szerző kifejti, hogy a kereszteshadak költségei aláásták a magyar pénzügyeket, a magyar király eladósodott az egyháznak is, amelynek — pápai nyomás alatt — nagy kedvezményeket adott. Úgy látszik, András arra számított, hogy az orosz hadjáratokban azokat a (fináncziális) eszközöket fogja pótolni, amelyeket arab földön és a Balkánon felhasznált.

Az 1230-as években a magyar és a lengyel hódító törekvések Délnyugat-Oroszország ellen már egymástól függetlenül jelentkeztek, de így is veszélyesek voltak, mert a magyar királyt az áruló bojárok is segítették és az orosz fejedelmek sem voltak egységesek. A munka részletesen ismerteti a magyar egyház és a dominikánus szerzetesek térítéseit az orosz területeken, beszámol Julianus és társai útjáról.

Igen érdekes a magyar tatárjárást követő néhány év krónikája a magyar történelem szempontjából is: 1242-ben, tehát még a tatárjárás évében a magyar udvar már Halics-ellenes szövetséget köt Rosztiszlavval, majd a csernyigovi fejedelmek és a lengyelek szövetségében hamarosan újabb támadást intéz Daniil és Vaszilko Romanovics ellen. Igaz, hogy a magyar lovagsereg 1245 augusztusában Jaroszláv alatt megsemmisítő vereséget szenved, de az a tény, hogy a magyar politika már a tatárjárás évében expanziós törekvésekre gondolhatott és — az eddig is jól ismert 1242. évi osztrák és 1243. évi velencei támadások felfogását követően — már 1245-ben egy ilyen komoly erőt képviselő magyar lovagi sereg indulhatott az orosz területekre, arról látszik tanúskodni, hogy hazánk könnyebben heverte ki a mongol inváziót, amint ez a magyar történelmi köztudatban meggyökeresedett.

Igen tanulságos magyar—orosz párhuzamra ad lehetőséget ebben az időszakban Daniil Romanovicsnak a bojárok előretörésével szemben folytatott politikája is. Magyarországon IV. Béla még ifjabb király korában elkezdte, majd trónralépte után folytatta a birtokadományok felülvizsgálatát, — 1238 után az orosz fejedelem is a földtulajdon újraelosztásával próbálta megőrizni a hatalmi egyensúlyt engedetlen főnemességével szemben.

Halics-Volhinia 1245-ben is sikerrel védte meg függetlenségét Lengyelországgal és Magyarországgal szemben és e ténynek nemcsak Ukrajna további fejlődésére volt hatalmas jelentősége, hanem Nagyoroszország kialakulásának első szakaszára is. A könyv epilógusa mégis szomorú kicsengésű: a mongol hódítók igája a XIII. század közepén ránehezedett az orosz népre; két és fél évszázadra volt szükség, hogy Oroszország ismét aktív tényezőként jelenjék meg és elfoglalhassa méltó helyét az európai országok sorában.

A munka szerkezeti felépítése könnyen áttekinthető, logikus. Jellemző a szerző marxista szemléletmódjának a szilárdságára, hogy még az olyan „kényes" esetekben sem esik a nacionalizmus hibájába, amikor idegen hatalmak seregeinek orosz földön folyó hadműveleteiről ír. Így pl. amikor a nemzetközi összefüggésekbe ágyazva vizsgál egyes XII. századbeli magyar hadjáratokat, kiemeli, hogy ezek mögött elsősorban a Bizánccal szemben ellensúlyt kereső magyar külpolitika védekező reakciói rejlenek, és ilyen vonat-

kozásban bizonyos megértéssel ír a magyar királyok oroszországi politikájáról. Kérlelhetetlen szigorral ítéli el azonban a XIII. században Halics és Volhinia elfoglalására induló magyar lovagi seregek inváziót, mint az idegen hódítás megnyilvánulásait.

Igen nagy segítséget jelentenek az olvasónak a bőséges jegyzetek, a genealógiai táblázatok és a vonatkozó szakirodalom alapos bibliográfiája, valamint a személyi és földrajzi névmutató. Ha kisebb anakronizmus (így Buda város pecsétjét a XI. század végéig terjedő időszak külpolitikáját tárgyaló fejezet élén látjuk — 49. l. —, holott legkorábbi előfordulása 1292-ből ismert), vitatható fordítás (Taksony fejedelem „kopoль", tehát inkább „király" néven szerepel — 50. l.) található is a könyvben, ezek nem vonnak le a szerző érdemeiből. V. T. Pasuto munkája hosszú ideig nélkülözhetetlen kézikönyve lesz az ezredforduló és a következő 250 év nemzetközi kapcsolatain dolgozó kutatóknak és az egyes kelet-európai országok történetének vizsgálatához is számos új szempontot nyújt.

A Kaukázus és Ázsia államaival foglalkozó részeket A. P. Novoszelcev írta.

BERTÉNYI IVÁN

WACLAW FELCZAK:

UGODA WĘGIERSKO-CHORWACKA 1868 ROKU

(Wrocław—Warszawa—Kraków, Ossolineum. 1969. 240 l.)

A MAGYAR—HORVÁT KIEGYEZÉS 1868-ban

Wacław Felczak neve nem ismeretlen a magyar történészek előtt. A Krakkói Jagelló Egyetem újkori történeti tanszékének docense eddig is több magyar témájú könyvet (Węgierska polityka narodowościowa przed wybuchem powstania 1848 r. [Magyar nemzetiségi politika az 1848-as felkelés kirobbanása előtt], Kraków—Wrocław, 1964 és Historia Węgier [Magyarország története], Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966) és folyóiratcikket írt. Legújabb könyve olyan témát tárgyal, amely látszólag a magyar történelemnek egy szűk részlete a lengyel olvasó számára. Valóban csak látszólag, mert a XIX. század ötvenes—hatvanas éveinek magyar—horvát vitái mögött egy ezredév együttélésének minden problémája ott húzódik, másrészt ezek a viták élesen rávilágítanak a Habsburg-birodalom belső válságára és az útkeresés sokféleségére.

A magyar és horvát nyelvben egyaránt jártas szerző művének megírásához hosszabb időt töltött Magyarországon, s alapos levéltári kutatásokat végzett. A kor kiadott magyar és horvát forrásanyagát: törvényeket, röpiratokat, emlékiratokat is lelkiismeretesen áttanulmányozta. A sajtóból kiválasztotta a legjellemzőbb lapokat: a Pesti Naplót, a konzervatív Idők Tanúját és az Uniót. A horvát lapok közül a nemzeti párt szócsöve, a zágrábi Pozor évfolyamait nézte át. Mind a levéltári, mind a kiadott forrásanyag között külön figyelmet érdemelnek a lengyel dokumentumok. A krakkói Czartoryski-levéltár anyaga szolgáltatott érdekes részleteket a birodalom és szláv népeinek kapcsolatairól, ugyanígy a lwówi Gazeta Narodowa és a lengyel emigrációs folyóirat: a Niepodległość. Az emigránsok és a horvátok közötti tárgyalásokról a francia külügyminisztérium idevonatkozó iratai is érdekes, eddig számunkra ismeretlen tényeket közölnek. A prágai federalisták orgánuma, a Politika sem hiányzik az átvizsgált sajtótermékek közül. A szerző megemlíti, hogy Jugoszláviában és Bécsben nem tudott levéltári kutatásokat végezni, de ez nem jelent olyan hátrányt, amely miatt a mű kívánni valót hagyna maga után, hiszen a legtöbb forrás nyomtatásban is megjelent. Ez többek között kiderül Vasilije Krestić azóta napvilágot látott munkájából is (Horvatsko-ugarska onagodba 1868 godine.

Beograd. 1969), amely inkább csak a levelezési anyagban hoz újat. A feldolgozások bőséges anyagát áttekintve magunk is észrevehetjük, amire a szerző felhívja a figyelmet: a magyar—horvát kiegyezésről szóló átfogó munka Felczak monográfiája előtt nem jelent meg nyomtatásban, viszont ő is felhasználta Katus László kéziratos művét: „A horvát kérdés története a kapitalizmus korában 1849—1903".

A mű rávilágít: nem csupán az a probléma, hogy az 1868-as kiegyezés biztosította-e Horvátországnak az állami önállóságot, vagy csupán magyar tartománnyá süllyesztette, s hogy az únió reális volt-e, vajon tényleges államszövetséget hozott-e létre 1868. Nem a sokáig tárgyalt s nehezen fedél alá hozott kiegyezési törvény volt döntő a magyar—horvát kapcsolatok további fejlődésében, hanem a tényleges gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális helyzet. A kiegyezés nem oldotta meg a problémákat, s ötven év múlva a Monarchia széthullásakor Magyarország és Horvátország útjai végképp elváltak.

A nyolc fejezetből álló könyv nagy érdeme, hogy azoknak is pontos tájékoztatást ad, akik kevésbé járatosak a magyar történelem kérdéseiben, mert a históriai előzményeket tárgyalva részletesen kitér az alapfogalmak tisztázására, s nemcsak az egyes politikusok életrajzát foglalja össze az adott helyen, hanem a konfliktusok egyik veszélyes tűzfészkét, a területi problémákat, elsősorban Fiume kérdését és a Muraköz hovatartozását is ecseteli. (Itt jegyezném meg, hogy a többségében lengyel olvasótábor számára egy kis térképvázlat, amelyen a helynevek mind magyarul, mind horvátul fel vannak tüntetve, megkönnyítette volna a jobb tájékozódást, márcsak azért is, mert W. Felczak könyvében a korábbi műveiben is alkalmazott elv alapján a helyneveket, ha horvátokról van szó, horvátul, ha magyarokról, magyarul használja. Fiuméval kapcsolatban még egy apróság: a szerző kellő revízió nélkül citálja az általa is tudománytalannak minősített Cepulić és Pavić-féle Strossmayer-életrajzot (J. J. Strossmayer, biskup bosansko-djakovački i sriemski . . . Zagreb. 1900—1904) Fiume lakosságának tekintetében, ui. az ötvenes években, bár ekkor már megindul a nagyarányú horvát bevándorlás, a városban még az olasz elem a döntő. [Az 1880-as népszámlálás adatai is 7991 horvátot és 9076 olaszt jelölnek meg. Vö. Magy. Statisztikai Évkönyv, új folyam, IV. Bpest. 1897. 39. l.]). Felczak ismerteti 1848—49 eseményeit, leszögezve, hogy a horvátok nemzeti törekvéseik ügyének Bécsből történő megoldására várva a reakció oldalára kerültek, de az „ausztroszláv állam" létrejöttéhez fűzött reményeikből semmi sem lett, s a Habsburgok centralizációs politikája egyre inkább a magyarokkal való megegyezésre ösztönözte őket. Horvátország gazdasági helyzete is rosszabb volt a magyarnál (a későbbiekben tulajdonképp maga az unionista horvát nemesség utasította el Deáknak a horvát gazdasági önállóságra tett javaslatát). Az 1860-as év hozta meg a legjelentősebb közeledést, de ezt nagyban nehezítette sok magyar politikus „egy és oszthatatlan állam"-nézete, másrészről a horvátok között felmerült „nagyhorvát állam" célkitűzése, s az emiatt folyó végnélküli hírlapi viták. A szerző azonban nem csupán a szélsőséges álláspontokat, hanem a mindkét részről elképzelések legteljesebb skáláját is bemutatja és értékeli. Rámutat Bécs kettős szerepére, amely hol a magyar konzervatívoknak kedvezett, hol a horvátokat hitegette. A Strossmayer diakovári püspök által vezetett horvát nemzeti párt sem volt következetes, amely hol a monarchikus föderalizmust támogatta, hol a centralizmus ellen küzdő magyarokat (pl. a Schmerling-provizórium idején). A kellő politikai pillanatban, Königgrätz után létrejövő osztrák—magyar kiegyezés viszont döntően befolyásolta az addigi magyar—horvát tárgyalásokat, miután Andrássyék szabad kezet kaptak a horvát ügyben. A tárgyalások részletes menetét s a kiegyezés egyes pontjait kimerítően tárgyalja a munka. Felczak szerint a magyarok számára kedvezőbb politikai légkörben létrejött 1868-as kiegyezés nem kompromisszum, hanem magyar diktátum volt. Rámutat arra is, hogy a paragrafusokat be nem tartó későbbi erőszakos magyarosítás egyre többekben ébresztette fel a különálló délszláv állam létrejöttének, mint egyedüli megoldásnak lehetőségét.

Viszont bebizonyítja, hogy részint a magyaroknak, nem utolsósorban a horvát ügyben Andrássynál jóval liberálisabb Deáknak is köszönhető, hogy Horvátország megtartotta nemzeti autonómiájának nagy részét, pl. iskolaügy, kultúra, belső közigazgatás stb. s a horvát nemzetet hivatalosan is elismerték, amit viszont a magyarországi nemzetiségek egészen 1918-ig hiába követeltek.

Wacław Felczak munkája valóban úttörő jellegű, s nemcsak szerzőjének nagyfokú tájékozottságát, hanem pártatlan elemzését és történelmi éleslátását is dícséri. A könyv végén rövid németnyelvű összefoglaló tájékoztatja a lengyelül nem tudó olvasókat a mű rövid tartalmáról.

Befejezésül annyit, hogy a magyar történészek nagy haszonnal forgathatják ezt a munkát, mert valóban „hézagpótló". Reméljük, hogy Wacław Felczak nemsokára újabb munkával segíti a lengyel—magyar történész-együttműködést.

PETNEKI ÁRON

HISTORYKA. STUDIA METODOLOGICZNE. TOM II.

(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1969. 186 l.)

MÓDSZERTANI TANULMÁNYOK

A lengyel történészek hasznos módszertani tanulmánygyűjteményének II. kötete (az I. kötet ismertetését ld. Századok 1968. 102. évf. 3—4. sz. 689—693. l.) ismét számos érdekes kérdést vet fel.

A nagyobb tanulmányok sorában *Konstanty Grzybowski:* Szociológia és történelem (3—18. l.) nem tartja elegendőnek azt a józan ész szerinti megkülönböztetést, hogy a történelem az eseményekkel foglalkozik, a szociológia pedig a társadalmi formákkal, ez a szétválasztás csak kisegítő jellegű. A két tudomány közt bizonyos integráció is folyik, ennek alapját bizonyos közös fogalmak teszik ki (struktúra, ideáltípus). A struktúrában nem az egyén vagy a társadalom a fontos, hanem kapcsolatuk. Már a szociológia szerint is az egyén sokféle struktúrába tartozik bele, a történelem ezt időben még kitágítja. A puszta eseménytörténettől a strukturális vizsgálat felé az összehasonlító kutatás jelentette az átmenetet. A két tudományág közti különbséget nem a tárgy vagy a módszer teszi, hanem az, hogy a szociológia — a társadalmi struktúrák statikája, a történelem viszont ezek dinamikája az időben. A szociológia hármas kutatási témája a struktúra, a funkció és a jelentés, míg a történelemé a keletkezés, a struktúra és az emberi egyéniség elkötelezettsége a struktúrában. Ezért nem lehet arról beszélni, hogy a történelem dehumanizálna. A történelmet az egyéniség is érdekli. Az egyéniségre ható történelmi erők közt vannak hosszú távúak, ezeket nagy struktúrákban kell vizsgálni, vannak rövidebb távon hatók (s ezeknek hatóereje már tudatos is lehet), és végül vannak az egyes események. Ezeket az eseményeket a történész a történelmi folyamatban foglalja össze, szemben a statikusan vizsgálódó szociológussal. A történelmi folyamat rekonstruálásának ma két módszere használatos: a deduktív-normológiai (amely a folyamatot valamilyen ideális modellhez méri) és az induktív-probabilisztikus; az előbbi szinte általános, hisz itt erről van szó, ha a történész valamilyen eseményt szükségszerűnek vagy véletlennek minősít. A folyamat törvényszerűségének elismerésétől elválaszthatatlan az oksági viszony. Persze a történész nem ismer minden elemet, amely a folyamatra kihat, mint a természettudós, de a statisztikai valószínűség fogalmával operálhat.

Fernand Braudel: „Operacionális" történelem (19—29. l.) 1967-ben a varsói egyetemen tartott előadása, a fogalmat a katonai vezérkarok fogalmi készletéből vette, s olyan történelmet ért ezen, amely aktívan részt vesz a jelen kérdéseiről folyó vitában.

A történelem ugyanis nem halott dolog, múlt és jelen közt nincs éles választóvonal. Nem az eseménytörténetet tekinthetjük ilyen operacionális történelemnek, de még csak a konjunktúra-történetet, a gazdasági ciklusok vizsgálatát sem. A hosszú távon keresztül működő rendszerek vizsgálata adhat a mának tanulságokat, s ezekben a rendszerekben a gazdasági és társadalmi mozzanat a legfontosabb. Párizsban nagy kutatás folyik: több mint egy évszázadra visszamenőleg feldolgozzák az újoncozások adatait, már eddig kiderült (a testmagasság vizsgálatából), hogy régebben Észak-Franciaország volt a fejlettebb, s a dél az elmaradott, ma Nyugat- és Kelet-Franciaország közt húzódik ez a választóvonal. Vagy ilyen tanulság, hogy az oktatás reformját az egyetemen kell kezdeni. Hosszú távú folyamat eredménye, hogy a francia munkásosztály elkülönült a társadalom egyéb rétegeitől, elzártan él, míg a parasztságból kerültek ki egy-két nemzedék alatt az akadémikusok. Az algériai paraszt városba kerülése és gyökértelensége szintén csak a történelemből érthető meg, épp úgy, mint a vallásos arab és a laicizált berber ellentéte. A történelem tehát nem a múlt tudománya, hanem a múlt és a jelen tudománya, amelyeket az idő, a tartam aspektusában vizsgál.

Franciszek Ryszka: A politika tudománya és a történelem tudománya (31—43. l.) mindenekelőtt visszautasítja azt a felfogást, hogy a politika okvetlenül szennyes valami. A politika a hatalom megszerzésének és megtartásának a kívánsága, s az ehhez szükséges eszközök felhasználása, a szituációk tervszerű átalakítása. Nemcsak osztályérdekek mozgatják, hanem ezen belül szűkebb csoportérdekek is. A politika tudományának hármas funkciója van: elemző-leíró (s ebben a vonatkozásban a történelem része), elméleti és gyakorlati-prognosztikus. A politikai tudomány és a történelem egyaránt elkötelezett. Történelem nélkül nincs politikai tudomány. Mindkettőben egyaránt felvetődnek szemantikai kérdések (pl. mit jelent a szabadság?). A legújabb kor vonatkozásában módszereik is majdnem azonosak, bár a történészek pl. félnek a megfigyelés olyan formájától, mint a személyes visszaemlékezések felhasználása. A szociálpszichológiai szempontokat mindkét tudománynak figyelembe kell vennie. A természettudományos kifejezések és módszerek bevezetése már mindkét tudományágban megindult, de a történelem pl. még nem alkalmazza a játékelméletet, vagy az olyan matematikai módszereket, mint a nemzetközi feszültségnek a tőzsdei jegyzésekkel való mérése. A történelemnek tehát elsősorban a korszerű módszerek alkalmazásával kell a politikai tudományhoz közelednie.

Irena Rychlikowa: A történész és a közgazdász módszerei (45—70. l.) szintén a történelem és egy másik tudomány közös és eltérő vonásait vizsgálja. A forrásanyag mindkettő számára alapvetően azonos, manapság már a modell a történelemben is használatos. A módszerek különbsége párhuzamosan nő azzal, minél régebbi kort vizsgál a gazdaságtörténet. A közgazdaságtan, mint elméleti tudomány alaptudomány, de egyes ágai alkalmazott tudományok. A gazdaságtörténet is alaptudomány, de kutatási módszereiben közelebb áll a közgazdaságtan egyes ágazataihoz. Ezek után a gazdaságtörténet korszerűsítésének a lehetőségeit vizsgálja. Az egyik a mai mértékegységek használata. Ebből nehézségek adódnak pl. a termés meghatározásánál, mert a forrásokból vagy az állapítható meg, hányszoros volt a termés, vagy milyen volt a termés és a vetésfelület viszonya. A gazdaságtörténész számára azonban nem is az abszolút számok a fontosak, hanem a viszonyszámok és a tendencia. Kérdéses tehát, mennyire érdemes a mai mértékegységeket visszavetíteni. Viszont mai fogalmakat (tiszta jövedelem, rentabilitás stb.) érdemes, még ha anakronizmus is, bár a források nehezen szólaltathatók meg ilyen értelemben. Fontos a munka termelékenységének vizsgálata. Hasznos a modell alkalmazása. A korszerűsítés harmadik lehetősége az új kutatási módszerek bevezetése. A gazdaságtörténészek a matematikai és technikai módszerek helyett inkább még a leíró statisztikai módszereket alkalmazzák. A közgazdász és gazdaságtörténész kutatásaiban a fő különbség az időtényező; a közgazdász rövid időtartamokat vizsgál. A gazdaságtörténész

számára viszont a fejlődés a fontos, nem az egyszeri statikus állapot, és a mennyiség mellett minőségi mozzanatok, bár ezek is redukálhatók mennyiségi tényezőkre. A fejlődési tendencia elemzésénél nehézséget okoz, hogy bajos egynemű adatokat szerezni hosszabb időszakaszokra. Ezért inkább használják a gazdaságtörténészek a mechanikus módszereket, pl. a grafikai ábrázolást, ez viszont önkényes magyarázatokat tesz lehetővé. Végül az új módszerekkel szemben kifejtett véleményekkel vitázik. Az az ellenvetés, hogy a forrásanyag nem teszi lehetővé a módszerek alkalmazását, nem indokolt, hiszen a források hiányos volta bármiféle feldolgozást megnehezít. Kitér ezzel kapcsolatban a korreláció-számítás kérdésére, utalva arra, hogy a túl nagy korreláció úgyis csak olyan mozzanatokat igazol, amelyek köztudomásúak. A másik ellenvetés, hogy az új módszerek körülményesek és fáradságosak. Erre a válasza az, hogy a történész feladata csak annak a megjelölése, mit akar megtudni, a gépi feldolgozás már más szakemberek dolga. A matematikai statisztika valójában leegyszerűsíti a kutató munkáját. Lehetségesnek tartja a kibernetikus elemzést is, ehhez még gépi segítség sem kell.

A Konfrontációk-rovatban *A. V. Guliga:* Az „ázsiai" termelési mód (a Szovjetunióban folytatott vita áttekintése) (71—80. l.) utal arra, hogy a kérdés az 1920-as években vetődött fel, a kínai fejlődés problémáival kapcsolatban, 1929—1931-ben három nagy vita zajlott le. Az „ázsiai" termelési mód sajátosságait ekkor abban foglalták össze, hogy hiányzik a magánföldtulajdon, szükség van az öntözésre s ezzel kapcsolatban nagyarányú munkaszervezésre, és az osztályok és az állam a földközösség alapján fejlődnek. A vita során az ellenzők úgy vélték, hogy Kínában feudalizmus volt, a többség elvetette a külön ázsiai formáció létét. 1933-ban V. V. Sztruve a rabszolgatartó formáció egyik válfajának mondta, s azóta ez a vélemény állandósult. Aktualitásánál fogva a vita ma ismét felújult, francia marxisták vetették fel először, azután Varga Jenő is foglalkozott vele. 1964—65 során ismét nagy viták zajlottak le. Ezeken általában egyetértettek abban, hogy további tényanyagot kell felkutatni, s ezt általánosítani. A külön formáció mellett érvelőkkel szemben sokféle egyéb elképzelés is szóhoz jutott. Egyesek arra utaltak, hogy többféle termelési mód egyidejű fennállásáról van szó. Mások szerint a társadalmi formáció szélesebb fogalom, mint a termelési mód. Egyesek a rabszolgatartás korai formájának tekintették, mások úgy vélték, hogy a rabszolgatartó formáció egyik fajtája, de ennek a formációnak általános jellegzetessége, hogy a rabszolgák mindig kisebbségben vannak a társadalmon belül. Volt olyan felfogás, hogy a korai osztálytársadalmakat egy általános formációnak kell tekinteni, amelyben az uzsorának van lényeges szerepe. Vagy az ősközösség utolsó szakaszának kell tekinteni. A további teendőket Guliga egyrészt az újabb tényanyag felkutatásában látja, másrészt a marxi örökség elmélyült vizsgálatában, az ázsiai, antik és germán közösség vizsgálatában, különös tekintettel az ázsiai közösséggel együttjáró despotizmusra és elmaradottságra.

Marcin Kula: Az inkák állama — hidraulikus formáció? (81—88. l.) Alfred Métraux-nak az inkák államáról szóló, lengyelül is kiadott könyvével kapcsolatban összegezi az inka birodalom sajátosságait: stagnáló falu és jól szervezett állam. A falu önellátó, az államnak munkával tartozik. Az öntözés szükségessége vezetett az állam megalakulására. A despotikus rendszer idővel önállósult, ez magyarázza a birodalom hódító törekvéseit, a vékony uralkodó osztály kialakulását. Az állam törékenységére mutat, hogy a spanyolok 1532-ben félórás harcban szétzúzták s vele együtt az egész szervezetet is, amely voltaképpen az ázsiai termelési móddal azonosítható.

A történész műhelyéből rovatban *Andrzej Wyczański:* A régi élelmiszerfogyasztásra vonatkozó kutatások módszertani perspektívái (89—98. l.) az Annales 1961—64 folytatott ankétjére emlékeztet példaként, amely azt próbálta megállapítani, mennyi volt az átlagos napi élelmiszerfogyasztás kalóriára átszámítva, s mennyi ezen belül a fehérje, zsírok és szénhidrátok aránya. Lengyel vonatkozásban 6 majorság személyzeté-

nek 1541—45 közti élelmiszerfogyasztását vizsgálták meg konkréten, megállapították, hogy ez napi fejadagban 3773 kalóriát tett ki, ennek 11,1%-a volt fehérje, 5,5%-a zsírok és 83,4%-a szénhidrátok. A XVI. századra és a XVII. század első felére vonatkozólag folytatott szélesebb kutatások alapján azt állapítja meg, hogy az élelmiszer mindenütt elegendő volt, a nemesség esetében egyenesen bőséges, a mennyiségben bekövetkezett ingadozások sohasem voltak jelentősek, nem jutottak el az éhinségig, és alacsonyabbak voltak, mint a termések ingadozásai; az egész korszakon keresztül bizonyos csökkenés mutatható ki. Az élelem zömét a szénhidrátok tették ki, a fehérje elegendő volt, a zsiradék kevés. Ez összefügg a gabonatermelés túlsúlyával. A társadalmi differenciálódás nehezen állapítható meg, a felső rétegeknél nagyobb a mennyiség és változatosabb az étel, sok fűszert használnak, több zsiradékot. A kapott adatokból ki lehet számítani a létfenntartási költségeket, ennek alapján az látszik, hogy a XVI. század folyamán a reálbér inkább csökkent, bár a nominális bér nőtt, a XVII. század első felében viszont stabil volt. A városokban a bér magasabb, de falun állandóbb. A XVII. század első felében erős az agrárolló. Az élelmezés adatai alapján lehet következtetni a tiszta és a bruttó termés nagyságára is. 1580 táján négy tartomány adatait összesítve, melyeknek a lakossága 3 397 000, a termés fejenkint évi 270 kg (eddig ennél többet tételeztek fel). A nemzeti jövedelemre is vonhatók le következtetések: 20% nem agrár lakossággal számolva a nemzeti jövedelem évi 54 millió arany (fejenkint 16 arany). Ezek a számadatok persze inkább csak megközelítő, tájékoztató jellegűek.

Celina Bobińska, Alicja Gradowska, Henryk Kotarski: A falu antifeudális ellenállására vonatkozó kvantitatív-strukturális kutatásokról (kutatási javaslat) (99 110. l.) bevezetőben megállapítja, hogy a parasztmozgalmak vizsgálatában még a leíró módszer uralkodik, többnyire szétszórt voltuknál fogva kvantitatívan nem is foghatók át teljességgel. A kutatási lehetőségek felmérésére két csoportot vizsgáltak a XVIII. század második felében, a krakkói vajdaság királyi birtokain, az A csoport 7 síkvidéki faluból állt, ahol a robot volt a szolgáltatások fő formája, a B csoport 11 hegyvidéki, itt a pénzjáradék volt a fő. Az A csoportban nagyobb a differenciálódás, a paraszti birtokok 25,6%-a negyedtelken aluli, 62,3% negyed- és fél-telek közti, csak 0,71% egy teleknél nagyobb. A B csoportban viszont 25,1% egy teleknél nagyobb, 48,5% fél—egész telkes, csak 6,1% negyedteleknél kisebb. Az A csoportban három perrel kapcsolatban vizsgálták meg a mozgalmakat, itt csak a szolgáltatások megtagadására került sor, a B csoportban (egy per anyaga) fegyveres felkelésre is. Az A csoportban mégis nagyobb az aktivitás, az összes parasztok 30,3%-a vett részt a mozgalomban, a B csoportban csak 16,8%. A vagyonosabb parasztok számarányuknál nagyobb arányban vettek részt (a B csoportban pl. a mozgalom részvevői közt az egy teleknél többel rendelkezők aránya 42,3%). A vezetők közt is több a vagyonos. Még egyéb adatokat is lehetne kvantitatívan elemezni, pl. a panaszokat (72%-uk a szolgáltatások nagysága ellen irányul, ezen belül 65% a robot ellen). Itt azonban a mennyiségi elemzés kevesebbet ad, mint a leírás.

A vita-rovat közli a történetírás különböző fajtáiról folytatott vita anyagát. (111 138. l.) *Jerzy Maternicki* vitaindító előadása négy fajtát különböztetett meg: a tudományos történetírást, a tudományos-népszerűsítőt, a szépirodalmat és a publicisztikát. Mindegyik fajta tartalmazhat valamit a másikból is. A szépirodalom inkább felel meg a jelen követelményeinek, humanistább. A publicisztika szubjektív. A történetírással közös sajátossága, hogy egyaránt társadalmi funkciót töltenek be, alakítják a társadalmi tudatot. A történetírás is aktuális, szubjektív és tendenciózus. A publicisztika azonban csak azt emeli ki a múltból, ami a mához kapcsolódik, míg a történetírás a történelmi igazságot kívánja felkutatni, nemcsak a ma kérdéseiből kiindulva. A történettudomány nem népszerű műfaj, nyelvébe egyre több kerül rokon tudományok fogalmi készletéből, ezzel egyre érthetetlenebbé válik a kívülálló számára, viszont ez lehetővé

teszi, hogy röviden fogalmazzon. A hagyományos elbeszélő formára már csak összefoglaló munkákban van szükség. A tudományos népszerű történetírás más, ez a hagyományos formákat megtarthatja, de szólnia kell a kutatás útjairól is, nehogy megállapításai kijelentésszerűen hassanak. Ugyanolyan objektivitásra kell törekednie, mint a tudományos történetírásnak. A felszólalók nagyrészt szembeszálltak a vitaindító megállapításaival. Jan Górski utalt arra, hogy az egyes műfajok áthatják egymást. A történelem fő feladata az általánosítás. A történelmi regénynek is lehet megismerő értéke. A publicisztika nem olyan szubjektív, mint Maternicki állítja. Emilia Borecka arra mutatott rá, hogy a tudományos munka is tendenciózus. Jerzy Skowronok szerint a szubjektivitás veszélye a történettudományban is fennáll, de ez lehet népszerűségének is az oka. Nem szabad érthetetlen szaknyelvet kialakítani. A túlzott aktualizálás a történeti publicisztikának is árt. Barbara Grochulska helytelenítette a műfajok közti különbségek kihangsúlyozását, szerinte a szépirodalom szakmai szempontból is hasznos lehet. Ryszard W. Wołoszyński szerint nem igaz, hogy a szakmunka csak néhány embert érdekel, s a laikus esetleg más következtetéseket von le belőle, mint a szakember. Maria Wierzbicka is ellenezte a kevesek számára érthető szaknyelvet, s éppen a történeti munkák szép nyelvezetét tartotta elérendőnek. Helytelenítette a tudományos és népszerű munkák éles szétválasztását. Andrzej Feliks Grabski szerint az eredmény a fontos, ez sokféle formában közölhető. Hiányolta a szépirodalommal kapcsolatban a történelmi dráma és költészet említését. Amit Maternicki a publicisztikáról mondott, az csak a rossz publicisztikára érvényes. A tudományos munka is érdekli a laikus olvasót. A tudományos nyelvezet elvontsága többnyire csak divat. Ha ma kevés a tudományos munkák olvasója, ez azért van, mert sok rossz, hamis könyv jelent meg. Celina Bobińska vitazárójában utalt az általános ellenzésre, amely a vitaindítót fogadta, kifejtette a történetírás sajátos szerepét a társadalmi tudattal való kölcsönhatásában, amely megkülönbözteti a természettudományoktól.

Józef Matuszewski: A módszertani dolgozatok terminológiája (139—144. l.) vitatkozik Gerard Labudának 1957-ben megjelent forrástani cikkével, terminológiáját pontatlannak találja, rossz új szavakat képez, más tudományágakból átvett fogalmakat más értelemben használ, mint az eredeti.

Az ismertetések közt *Władysław A. Serczyk* a Voproszi Filoszofii folyóiratban a társadalomtudományok elméleti problémáiról megjelent tanulmányokat foglalja össze (145—153. l.), *A. F. Grabski* az Annales 1965—67-es évfolyamaiban megjelent elméleti cikkeket ismerteti (155—160. l.).

Az információs rovatban *I. Rychlikowa* beszámol a módszertani bizottság 1967—68. évi tevékenységéről (181—182. l.), az egyes vitákról, amelyeknek vitaindítói közül néhányat a Historyka eddigi két kötete közölt.

NIEDERHAUSER EMIL

JOSEF MACŮREK:

ČESKÉ ZEMĚ A SLOVENSKO (1620—1750)

Studie z dějin politických, hospodářských a interetnických vztahů

(Brno, Universita J. E. Purkyně. 1969. 339 l. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica 147)

A CSEH TARTOMÁNYOK ÉS SZLOVÁKIA. TANULMÁNY A POLITIKAI, GAZDASÁGI ÉS NÉPKÖZI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL

Josef Macůrek professzor, a kelet-európai történelem jeles és nálunk is jól ismert kutatója, tíz évvel korábban kiadott munkájának folytatásaként tekinti áta cseh és szlovák nép kapcsolatait a fehérhegyi csata és a felvilágosodás korszaka közti több mint egy évszázados periódusban. Mint bevezetőjében utal rá, a cseh—szlovák kapcsolatok történetét eddig csak néhány korszakban vizsgálták meg alaposabban (a nagymorva állam, a huszita korszak, a nemzeti megújulás kora stb.), a XVI—XVIII. századot alig méltatták figyelemre. Macůrek 1959-ben megjelent munkájában a XVI. századot tárta fel.

Itt ismertetett munkája hatalmas levéltári anyaggyűjtés eredménye, a hazai levéltárakon kívül a magyarországi és lengyelországi levéltárakat is átkutatta és roppant nagy anyagot gyűjtött össze. Ennek alapján elemzi a két nép viszonyának, kapcsolatainak alakulását. Politikai tekintetben a harmincéves háború hadjáratai teremtettek bizonyos közösséget, a határmenti területek lakossága kölcsönös segítséget nyújtott, és ugyancsak néhány parasztfelkelésben is részt vettek mindkét országrész jobbágyai.

Több adatot sorakoztat fel Macůrek a gazdasági kapcsolatokra vonatkozólag. A majorsági gazdálkodás kibontakozása a parasztokat újabb földek művelés alá vételére ösztönözte, így a határ mindkét oldalán a hegyvidék felé terjeszkedett a földművelés, ami elég gyakran összeütközésekre, hatalmaskodásokra és perekre vezetett, a pontos határ megvonására csak a XVIII. század derekán került sor. Ipari téren jelentős kapcsolat volt a cseh protestáns emigránsok tevékenysége, akik nyomdáikat magukkal vitték, és így a szlovák könyvnyomtatás fejlődését mozdították elő. Élénk kereskedelmi kapcsolatok is álltak fenn, a cseh-morva területről iparcikkeket szállítottak, szlovák területről élőállatot, bőröket és élelmiszereket.

Végül az etnikai kapcsolatokról, a népesség fluktuációjáról számol be a szerző. A korszak elején jelentős a cseh protestánsok kivándorlása a vallásszabadságot biztosító Magyarországra, Macůrek figyelemmel kíséri letelepedésüket, amely nagyrészt szlovák környezetben ment végbe. Ez a kivándorlás az 1670-es években megszünt. Addig a magyar földesurak jelentős kiváltságokat biztosítottak a zömmel kézművességgel foglalkozó cseh exulánsok számára. A továbbiakban már nagyobb arányú, szervezett áttelepülésről nincs szó, hanem csak a határ mentén zajló kétirányú fluktuációról. Az érintkezés hozzájárult mind a szláv együvétartozás, mind ugyanakkor a csehektől való különállás tudatosodásához a szlovákoknál.

A könyv nagyobb részében a szerző 237 dokumentumot közöl gazdag anyaggyűjtéséből, eredeti nyelven (a legnagyobb rész cseh nyelvű, pl. a csehországi és magyarországi városok kölcsönös levelezése, beszámolók politikai eseményekről stb.). A szöveg hangtani sajátosságait megtartja a kiadvány, de egyébként a mai helyesírás szerint közli a forrásokat, azzal a megindokolással, hogy ez ugyan a nyelvészek számára nem hasznos, de történészek és laikus olvasók könnyebben tudják kezelni. Az utolsó dokumentumok felsorolják a morva területen egyházi anyakönyvekben előforduló szlovák származású lakosokat,

ill. a magyarországi anyakönyvekben szereplő, cseh vagy morva városokból vagy falvakból származó lakosokat. Az érdekes anyag, amelyet Macůrek felsorol, olyan tömeges adatmennyiséget alkot, hogy érdemes lett volna modern statisztikai módszerekkel feldolgozni.

NIEDERHAUSER EMIL

SZYMON DATNER:

55 DNI WEHRMACHTU W POLSCE. ZBRODNIE DOKONANE NA POLSKIEJ LUDNOŚCI CYWILNEJ W OKRESIE 1. IX.—25. X. 1939. R.

(Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. 1967. 621 l.)

A WEHRMACHT 55 NAPJA LENGYELORSZÁGBAN

Szymon Datner, aki több, a hitlerizmus háborús bűntetteit feltáró munkát jelentetett meg, rendkívül nehéz, módszereiben teljesen új, fontos feladatra vállalkozott. Legújabb könyvében napról-napra veszi számba, hogy a második világháború első 55 napján, tehát 1939. szeptember 1. és október 25. között a hitleristák milyen gaztetteket követtek el olyan emberek ellen Lengyelországban, akik közvetlenül nem vettek részt a háborús cselekményekben — csecsemőket és aggastyánokat is beleértve —, akiknek egyetlen bűnök az volt csupán, hogy „a megszállók útjába kerültek".

A könyv oldalról oldalra cáfolja azt a nyugat-német — egyre gyakoribb és lassan polgárjogot nyert felfogást —, amely a Wehrmachtot igyekszik tisztára mosni.

„Dokumentumot teremtünk" — írja a szerző. Műve nem egyszerűen statisztikák összessége, a statisztikák, táblázatok helyett illetve ezek mellett emberek nevei sorakoznak, életkoruk, foglalkozásuk, s ahol pontosan rekonstruálható, az ellenük elkövetett bűntettek oka és végrehajtásának módja. A hitleri gaztettek méretei, a százezres és milliós számok már szinte elnyomták az érzékenységünket az iránt, hogy minden szám mögött érzékeljük az élő egyént, az embert. Szymon Datner, könyvének új módszerével — amely megkövetelte, hogy az adatok százezreit egyenként összegyűjtse, felülvizsgálja — visszaállítja minden egyes meggyilkolt emberi rangját. A számok egyszerre megelevenednek, és minden egyes ember egyenként vádol.

A meggyilkoltak hosszú listái, a gyilkosságok körülményei megdöbbentő tárgyi bizonyítékok a Wehrmachtot terhelő háborús felelősségről.

A szerző azonban nem áll meg a meggyilkoltak felsorolásánál, de közvetlenül, ahol lehet névszerint is bemutatja az egyes Wehrmacht tisztek, katonák, kollaboránsok közvetlen részvételét a lengyel civil lakosság ellen elkövetett merényletekben. Nem szorítkozik a bűntények egyoldalú felsorolására, bemutatja a Wehrmacht által elkövetett bűnök különböző típusait (falvak felégetését, települések kiirtását, lakosság megtizedelését, nemzeti lét és kultúra elemi jogaitól való megfosztását stb.), elemzi és konkrét lengyel anyagon bizonyítja, hogy a hitleri hadsereg hogyan szegte meg lépésről lépésre az összes nemzetközi konvenciókat. Megtalálhatjuk névszerint is mindazokat (akiket sikerült a szerzőnek azonosítania), akiket a Wehrmacht parancsnoki állományában az elkövetett bűntettekért személyes felelősség terhel.

A könyv második része 1939. szeptember 1-ével kezdődik, és október 25-ével zárul, és 55 fejezetből áll. Nem teljes adatok szerint a háború első 55 napján a Wehrmacht Lengyelországban 16 336 olyan civil személyt gyilkolt meg, akiknek a közvetlen hadi cselekményekhez nem volt közük. A meggyilkolt személyek közül eddig a szerzőnek 714 esetet sikerült dokumentálnia. A gyilkosságok 60%-át közvetlenül a Wehrmacht kato-

nák követték el, a többit a Freikorps és Selbstschutz és más szervezetekhez tartozó egységek. A meggyilkoltak között egyaránt találhatók lengyelek és zsidók. Bár a szerző megállapítása szerint ebben az időszakban a támadások elsősorban a lengyelek ellen irányultak. A bűntények egyedüli oka legtöbb esetben csupán a lengyel nemzethez tartozás volt.

Szymon Datner könyvének —, amelyről nehéz lenne eldönteni, hogy vádirat, forráskiadvány, vagy tudományos feldolgozás —, rangját különösen az adja meg, amit a szerző a bevezetőben a munka céljaként feltüntetett: nemcsak vádolni akar, de figyelmeztetni is.

SZOKOLAY KATALIN

FRITZ FISCHER:

KRIEG DER ILLUSIONEN

Die deutsche Politik von 1911 bis 1914

(Düsseldorf, Droste Verlag. 1969. 806 l.)

AZ ILLÚZIÓK HÁBORÚJA

A hamburgi egyetem történész professzorának neve és munkássága nem ismeretlen a hazai történészek és a történelem iránt érdeklődő magyar közönség körében. Bár írásai magyar fordításban nem jelentek meg, 1961-ben kiadott nagyszabású művéről („Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914—1918") folyóirataink hírt adtak és a könyv nyomán kibontakozó vitáról is értesülhetett a magyar olvasó (Valóság, 1965 augusztus). Fritz Fischer újabb nagy munkája — ha kronológiailag nézzük — az 1961-es könyv témájának előzményeit tárgyalja, ténylegesen azonban időrendileg visszafelé haladva folytatása — és talán lezárása is — az évek óta folyó vitának, és éppen ezért mind tudományos, mind politikai jelentősége ebben az összefüggésben mérhető fel.

A hamburgi professzor immár másfél évtizede az első világháború német politikáját kutatja és tárja fel publikációiban. Az ötvenes években a legelsők között tanulmányozta át a szövetséges amerikai—angol hadsereg által zsákmányolt és a bonni kormánynak visszaadott központi német kormányszervek első világháborúra vonatkozó iratanyagát. Kutatásai kiterjedtek a Német Demokratikus Köztársaság levéltáraiban őrzött iratanyagokra is. Ilymódon a témát, amelynek már hatalmas irodalma és forráspublikációja volt, sikerült addig ismeretlen forrásanyagok alapján minden korábbinál szélesebb bázison és hitelesebben feldolgozni. De munkásságának jelentőségére ez még csak részben utal. Fischer kutatásainak eredményei, végkövetkeztetései ugyanis élesen ellentmondottak az első világháború német politikáját szokásosan tárgyaló német polgári történetírásnak. Most először történt meg, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban egyetemi katedráról mutatták ki a német politika imperialista jellegét az első világháborúban.

Kutatásainak első eredményeit 1959-ben publikálta a Münchenben megjelenő „Historische Zeitschrift"-ben. Szakítva az akkoriban napvilágot látott történeti kézikönyvek „védelmi harc" koncepciójával, már ebben a tanulmányában kifejtette azt a meggyőződését, hogy a német háborús célok annak az imperiális jellegű „világpolitikának" folytatását képezték, melyet Németország az 1890-es évektől képviselt, s amely messzemenő annexiókra és hódításokra irányult mind Európában, mind más földrészeken. Bizonyításként közzétette Bethmann Hollweg kancellár addig ismeretlen 1914. szeptember 9-i feljegyzését a hadicélokról. Két évvel később megjelent nagy művében

hatalmas bizonyító anyaggal dokumentálta a német hadicél-politika imperialista lényegét.

Fischer könyvére a német polgári történetírás valamennyi irányzata támadással felelt. A nácimúltú történészektől a liberális színezetű professzorokig egyöntetűen elutasították téziseit. Kitartottak a védelmi harc koncepciója mellett és a civil birodalom vezetést — kiváltképp a mindenkori kancellár politikáját — továbbra is idealizálták. Itt azonban nemcsak a konkrétan vitatott kérdésekről volt szó, hanem politikai állásfoglalásról napjaink kérdéseiben: Fischer a német közvéleményt — a Német Szövetségi Köztársaság polgárait —, a német történelem súlyos útvesztőinek tudományos feltárásával akarta befolyásolni, ellenfeleinek történeti illúziói mögött viszont — kinél akarva, kinél akaratlanul — a revans-politika ébrentartása húzódott meg. A heves vita éveken át tartott és fórumot kapott az 1965. évi bécsi nemzetközi történészkongresszuson is. Ezt követően látszólag elcsöndesült.

Fischer már 1961-es könyvének előszavában jelezte, hogy a háborúhoz vezető politikát ott csak vázlatosan adja, mert a részletes ábrázolás egy másik könyvet igényel. Ennek az újabb könyvnek az elkészítését a vita is sürgette. Fischer bizonyító anyaga ugyanis az 1914—1918-as hadicél-politika hódító jellegére oly cáfolhatatlan volt, hogy ellenfeleinek egyrésze tudomásul vette, de a magától értetődő interpretációt mégis elutasította azzal, hogy ezek a hódításra utaló koncepciók a már kialakult helyzet eredményei voltak és a német politika eredetileg nem törekedett hódításokra és háborúra, csak miután ellenfelei kikényszerítették a harcot, a sikerek nyomán jöttek létre bizonyos nagyreményű elképzelések is. Ezek azonban — érveltek — nem jelentősek, és egyébként sincs kontinuitás a háború előtti német politika és a jelzett mozzanatok közt. Fischer újabb könyve meggyőző tudományos cáfolata ezeknek az állításoknak.

A „Krieg der Illusionen" a vilmosi Németország gazdasági fejlődésének és társadalmi szerkezetének elemzéséből indul ki, és ezen az alapon mutatja be kormányainak, vezető pártjainak politikáját. Az első fejezetekben — a birodalom-alapítástól 1911-ig — mindezt még elnagyoltabb vonásokkal, bevezető jelleggel. De már itt ki kell emelni Fischernek azt a sikeres törekvését, hogy a politikai-diplomáciai mozzanatokat a belső gazdasági-társadalmi viszonyokkal összefüggésben ragadja meg. Mint írja: „A gazdaság és a politika közti összjáték nem utólagosan konstruált hipotézis, hanem egy olyan faktor, amely lényegében meghatározta mind a diplomáciai akciókat, mind a belpolitika tendenciáit."

A bevezető fejezeteket követően első könyvéből ismert alapossággal és részletességgel, az újonnan feltárt forrásanyagok tömegének felhasználásával nyomon kíséri a német politikát 1911-től 1914-ig, kritikus eseményekkel zsúfolt öt esztendőn keresztül. Az 1911-es marokkói válság, a balkán háborúk, a Berlin—Bagdad-tengely politikája, a Liman-Sanders krízis stb., stb. alapos megvilágítást nyernek a német politikai törekvések szempontjából. Részletesen foglalkozik Németország gazdaságpolitikai törekvéseivel ezekben az években és ezek szembekerülésével Franciaország, Anglia és az Egyesült Államok gazdasági érdekeivel. Különös figyelmet érdemel — hazai kutatásaink szempontjából — a balkánháborúk utáni német politika tárgyalása, hiszen itt az egyik központi probléma Németország és Ausztria-Magyarország szövetségi viszonyának kérdése, illetve ennek megszilárdítása. Majd alapos dokumentációval mutatja meg, miként formálódott ki a német vezetés köreiben 1913—1914-ben a már korábban kialakult hatalmi célok elérése érdekében a „preventív" háború szükségességének illúziója. Fischer fejtegetéseinek egyik legfontosabb eredménye annak a kimutatása, hogy a 90-es évek világpolitikájától egyenes vonal vezetett az 1914-es elhatározásokig. „Az a dinamizmus, amellyel a birodalmi vezetés 1897-ben a »világpolitikát« megkezdte, a maga belső komponenseivel együtt töretlen volt 1914-ben is. Amint akkor a cél egy »nagyobb

Németország« elérése és a konzervatív rendszer megőrzése volt, úgy most is erre törekedtek. Az 1897-es koncepció illúziói vezettek el az 1914-es illúziókhoz." Imponáló a felhasznált forrásanyag. Csak a kutatott főbb levéltárakat említjük: feldolgozta a „Deutsches Zentralarchiv" potsdami és merseburgi vonatkozó anyagait, a „Politisches Archiv des Auswärtigen Amts" bonni anyagát, továbbá a koblenzi „Bundesarchiv", a drezdai „Staatsarchiv", a hamburgi „Archiv der Handelskammer" stb. iratait.

Különös figyelemre tarthat számot a munka befejező része, amely az 1914-es júliusi válsággal foglalkozik. Új forrásanyag feltárására e forráspublikációkkal már alaposan ellátott téma kevéssé adott lehetőséget, de annál inkább a polémiára. Fischer itt sorban megcáfolja ellenfeleinek legfontosabb érveit, amelyekkel így vagy úgy a német politika kényszerűségeit hangoztatták a júliusi válságban, tagadva ezzel az önálló és határozott célra törő vonalvezetést. Vitatkozik Wolfgang Schiederrel, Wolfgang Mommsennel, Karl Dietrich Erdmann-nal és különösképpen Egmont Zechlin érveivel. A meggyőző adatok felsorolása után szellemesen mutat rá Zechlin makacs szemléletének tarthatatlanságára: „Zechlin-nél — írja — a német politika 1914 júliusában alapjában véve csupán *reakció*, mert ő nem hajlandó ezt *akció* jellegében interpretálni."

Fischer könyvének tudományos értéke igen nagy. Első könyvének megjelenésekor a Német Demokratikus Köztársaság központi történeti folyóiratában joggal állapították meg: „A jövőben senki sem foglalkozhat Németország első világháború alatti történetével anélkül, hogy Fischer könyvét alaposan ne tanulmányozta volna." Újabb könyvének megjelenése alkalmával elmondhatjuk ugyanezt a háború előtti évek német politikájának tanulmányozásáról is. És még valamit: örülünk, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a történeti köztudatot alakító könyvek — sajnos sok aggodalmat is keltő könyvek — sorában ilyen munkával is találkozhattunk. Gerhard Ritter, a konzervatív német történetírás nemrég elhunyt vezéralakja, Fischer 1961-es könyvét — mint akkor írta — szomorúsággal tette le kezeiből, mert abban „a német történeti tudat önelhomályosítását" látta. Mi viszont reménykedéssel zárjuk össze. Bizakodással, mert ez a könyv is jelzi: a Német Szövetségi Köztársaságban jelen van és hat a nagyhatalmi imperialista törekvésekkel szakító demokratikus szellemű történetfelfogás és történelemtanítás is.

GALÁNTAI JÓZSEF

A KATHAR ERETNEKSÉG ÚJABB FRANCIA IRODALMÁRÓL

A katharok neve ma már szélesebb rétegek előtt ismertté vált Magyarországon is, mióta Illyés Gyula „Tiszták" című drámája megjelent a Kortársban (1970. 3. sz.), ill. előadásra került előbb Pécsett, majd Budapesten.

Ez az eretnekmozgalom természetszerűleg a francia történettudomány egyik igen gyakran feldolgozott témája, és az elmúlt évek során még fokozottabban a kutatás középpontjába került. Ennek egyik oka a közvéleményben élő, éppen a szépirodalmi művek hatására keletkezett romantikus kathar-koncepciók megcáfolásának szükségessége. Ennél azonban sokkal lényegesebb az, hogy egyes, újonnan publikált források következtében a kutatási problémák megsokasodtak, ill. más oldalról való megközelítésük vált lehetségessé.

A francia történészek között a kathar kérdés megközelítésének legkülönfélébb módjaival találkozhatunk. A tudományosság kritériumainak egyáltalán nem megfelelő elméletek (a neo-kathar-nak is nevezhető csoportosulás Déodat Roché, ill. a Cahiers d'Études Cathares folyóirat körül) éppúgy jelen vannak a francia kathar-kutatásban, mint a legszigorúbb, pozitivista kritikai-filológiai vizsgálódások.

A francia kutatásnak az utóbbi években megjelent legfontosabb munkái kétségkívül a katharizmusnak inkább társadalomtörténeti, mint ideológiatörténeti vonatkozásai felé fordulnak. Ennek a törekvésnek igen fontos tanújele az, hogy 1965 óta nyaranként vallástörténeti kollokviumokat rendeznek a XIII. századi Languedoc problémáiról a dél-franciaországi Fanjeaux-ban, és az előadásokat közzéteszik az ún. Cahiers de Fanjeaux-ban. A kollokviumok összes előadása közelebb visz a katharok gazdasági, társadalmi, történeti és vallási környezetének megértéséhez.

A sorozatnak idáig öt kötete jelent meg: I. „Saint Dominique en Languedoc" (Szt. Domonkos Languedocban, Toulouse, Privat. 1966); 2. „Vaudois languedociens et Pauvres Catholiques" (Languedoc-i valdensek és Katolikus Szegények. 1967); 3. „Cathares en Languedoc" (Katharok Languedocban. 1968); 4. „Paix de Dieu et guerre sainte en Languedoc" (Istenbéke és szent háború Languedocban. 1969); 5. „Les Universités du Languedoc au XIIIe siècle" (Languedoc-i egyetemek a XIII. században. 1970). Ez a nagy vállalkozás kapcsolódik ahhoz a kutatási tervhez is, melyet Étienne Delaruelle hirdetett meg az Annales du Midi hasábjain 1960-ban, ahol a XIII. századi Languedoc eretnekségeinek pontos „feltérképezésé"-t tűzte ki célul a kathar kérdés specialistái számára, a kutatás szempontjainak összehangolása végett, a következő pontokat javasolva a csoportos gyűjtőmunka témáiul: 1. eretnekségek nevei; 2. kathar diocéziák és helységek feltüntetése; 3. eretnekség elterjedésének térképe az érintett társadalmi osztályok jelzésével; 4. katharok által idézett evangélumi részek és egyéb, saját szövegek használata.

A Fanjeaux-i sorozat ismertetésére néhány, alapvetően fontos cikket ragadunk ki a kötetekből. A kathar kérdésnek szenteli figyelmét teljes egészében a 3. Cahier de Fanjeaux (Cathares en Languedoc. Toulouse, Privat. 1968, 332 l.). *Yves Dossat* az inkvizíciós iratok alapján rajzol képet a kathar eretnekségről („Les cathares dans les documents de l'Inquisition"; A katharok az Inkvizíció dokumentumaiban, 71—104. l.). Nagyjából négy periódusra lehet bontani a languedoc-i katharok történetét. A viszonylagosan „szabad terjedés" kora kb. az inkvizíció fölállításáig tart (az 1230-as évekig). Egy rövid időszak 1244-ig, az utolsó kathar menedékhely, Montségur elestéig a katharizmus „centralizáció"-ját eredményezi. Ettől kezdve a dezorganizáció (bújkálás, sok esetben megtérés az inkvizíció előtt) kb. 1270-ig, majd a teljes hanyatlás ideje következik be (ekkortájt nagy kivándorlás Lombardiába). Az eretnekek társadalmi összetételére kevés fény derül, de az inkvizíciós iratokban elsősorban szerény körülmények közt élő emberek, kis kézművesek, egyszerű parasztok, ritkábban polgárok vagy nemesek szerepelnek. — A látható, anyagi világot elvető, dualista szemléletű katharok tagadták a katolikus egyház szentségeinek hatásosságát: ehelyett a „lélek-keresztelés"-t, a consolamentumot tartották üdvözítőnek. Ez biztosította az egyszerű híveknek „tökéletesek"-ké válását is, a szekta hierarchiájának alacsonyabb fokáról a magasabbra lépését. A kathar hierarchia alapvető két rétege (credentes és perfecti) mellett az inkvizíció irataiban szerepelnek egyéb terminusok is: a ductores segítik az eretnekek közlekedését, esetleg menekülését; a receptatores az eretnekek szállásadói; a questores a szekta számára előteremtik az anyagi alapokat, megszervezik az adományok gyűjtését; a nuncii közvetítenek a hívek és a tökéletesek közt, ők a tökéletesek legfőbb segítői.

Ugyanc kötetben az olasz *Raoul Manselli* „Églises et théologies cathares" (Kathar egyházak és teológiák, 129—176. l.) címmel ismerteti az eretnekség főbb doktrinális és szertartásbeli sajátosságait. Hangsúlyozza náluk a Szentírás jelentőségét, tehát a keresztény-evangéliumi aspektust. A katharizmusban két fő irányzat különbözetethető meg nagy vonalakban, a mérsékeltebb (Concorezzo, Itália) és a jóval pesszimistább radikális dualizmus (francia albigensek). A doktrina, a mítosz egyébként nem megváltó tudás (gnózis) a katharoknál, csak kiegészítő összetevő a kultuszban. A consolamentumon kívül a szekta vallási életének egyéb kifejezései is vannak: a melioramentum vagy adoratio

tiszteletadás a tökéleteseknek; a salutatio békecsók az összejövetelek végén; a fractio panis (kenyérszegés) a Miatyánk elmondása után az isteni ige szétosztását jelképezi; az apparellamentum (servitium) nyilvános bűnvallomás. A kathar egyháznak, mely 1167 után szervezeti formát nyer, megvoltak a maga tisztségviselői is: a püspökök és segítőtársaik (filius major és minor) és a diakónusok. A kiváló összefoglaló cikk konklúziójával azonban nem érthetünk egyet: Manselli szerint ennek az eretnekségnek társadalmi jellegű vizsgálata nem vezethet eredményre, mert nem találkozunk az ideológiájuk által egymással szembenálló társadalmi osztályokkal; Manselli szerint tisztán vallási konfliktusról van szó a katharok esetében.

Eugène Dupré-Theseider az itáliai katharizmussal és ennek a languedoci eretnekekkel való kapcsolataival foglalkozik e kötetben („Le catharisme languedocien et l'Italie"; A languedoci katharizmus és Itália, 299—306. l.). Az 1167 előtt megszülető itáliai kathar eretnekség, mely kezdetben egységesnek tűnik, hamarosan több „skizmá"-t szenved el. A főbb eretnek-centrumok Lombardiában Concorezzo (Milano mellett), Desenzano (a Garda-tónál), Bagnolo (feltehetőleg Mantova környékén), Vicenzo; Közép-Itáliában Firenze (itt kapcsolatok a ghibellinekkel), valamint Orvieto, Viterbo, Lombardia válik Montségur eleste után a languedoci katharok menedékhelyévé; az itáliai kommunák népe, mely ellenséges érzelmekkel viseltetik az inkvizíció iránt, befogadja a Via Lombardián keresztül érkező, főként kereskedő, szegényebb polgár, kézműves elemekből összetevődő eretnekeket.

Milyen volt a kathar eretnekség korában a languedoci társadalmi helyzet? Erről a második Cahier de Fanjeauxban („Vaudois languedociens et Pauvres Catholiques." Toulouse, Privat. 1967, 307. l.) olvashatunk leírást *Charles-Marie Higounet* tollából („Le milieu social et économique languedocien vers 1200", A languedoci társadalmi és gazdasági környezet 1200 körül, 15—22. l.). 1200 körül Languedoc egyes helyeken szinte túlnépesedett. A városi lakosság megnövekedése a XII. század végétől nagymértékű (Toulouse-nak és Montpellier-nek 12—15 ezer lakosa lehetett). A városok és mezővárosok népsűrűsége e korban csak Flandriáéhoz hasonlítható. A vazallusi függésben élő földbirtokosok mellett jelentős a szabad allodiumot (alleu) birtokló alleutier-k rétege. A parasztság körében a nem-szabadok rétege eltűnőben van; a parasztság nagy tömegét a tenancier-k alkotják. 1200 körül jelennek meg a földesúrtól bizonyos garanciákat elnyerő parasztközösségek. A városokban többféle eredetű réteg lakik együtt: a milites (nemesség, „lovagok"), a kereskedő-kézműves polgárság, valamint zsidók és idegenek. A városok a XII. században szereznek a földesúrral való harc után különböző szabadságjogokat: először gazdaságiakat, majd elérik a konzulátus megteremtését. Az 1200 körüli évek a konzulátusság aranykora: a hatalom a szűkkörű patricius-oligarchiáé. A városok kézműves ipara elsősorban a mezőgazdasággal kapcsolatos, különösen fejlett a textilipar. De a városok gazdagsága elsősorban mégis a kereskedelemből származik.

A kathar-kutatás legjelentősebb alakja napjainkban kétségkívül *Christine Thouzellier* professzornő, a párizsi École Pratique des Hautes Études vallástörténeti szekciójának tanára. Módszere inkább filológiai, mint történeti: tudományos hírnevét is szövegkiadásokkal alapozta meg: publikálta az ex-valdens *Durandus de Osca:* „Liber contra Manicheos" c. kathar-ellenes művét („Une Somme anti-cathare. Le Liber Contra Manicheos de Durand de Huesca" Louvain. 1964), ill. az ebben a könyvben töredékekben fellelhető kathar értekezést („Un traité cathare inédit du début du XIIIe siècle, d'après le Liber Contra Manicheos de Durand de Huesca", Louvain—Paris, 1961). Kutatási elve, hogy a forrásokhoz, szövegekhez kell állandóan visszanyulni (részben még kiadatlan kéziratok feltárásával is), hogy a problémákat „előítélet-mentesen"lehessen újra felvetni.

Thouzellier „Catharisme et valdéisme en Languedoc à la fin du XIIe siècle et au début du XIIIe siècle"; Politique pontificale — Controverses" (Katharizmus és

valdeizmus Languedocban a XII. század végén és a XIII. század elején; Pápai politika — Hitviták. Paris, Presses Universitaires. 1966, 525 l.; 2. bővített és javított kiadás. Nauwelaerts, Louvain—Paris. 1969) című művében a kathar eretnekséget a különböző, de egymással szorosan összefüggő vallási áramlatoknak (prédikálórend, valdensek, Katolikus Szegények) a szövevényében elhelyezve tárgyalja. Könyve négy nagy részre tagolódik: az I. rész a XII. század végi haeresiologusokat, a II. a XIII. század eleji eretnekellenes egyházpolitikát, a III. a kereszteshadjárat-korabeli eretnekellenes hitvitákat, a IV. pedig Durandus de Osca (Durand de Huesca) Contra Manicheos című művét elemzi. Kitűnik már ebből, hogy nem a katharok politikai vagy doktrinális történetét tárgyaló újabb műről van szó: inkább az ellenük Isten igéjével küzdő különböző csoportok és egyének tevékenységéről és főleg irodalmi munkásságáról kapunk részletesen megrajzolt képet. Ez a munka így a languedoci eretnekség hőskorának problémáit új megvilágításba helyezve, a polemizálók munkáin keresztül a katharok történetének teljesebb megértését szolgálja.

Az I. részben (Az egyház és a haeresiologusok a XII. század végén) bevezetésképpen Thouzellier áttekinti az egyház és az eretnekségek helyzetét 1184-ig. A heterodox tendenciák Nyugat-Európában különösen megélénkülnek a 2. kereszteshadjárat után (1150). A katharizmus hamarosan Dél-Franciaország egy nagy részét megnyeri. 1173 után a lyoni Petrus Valdesius (Valdus, Valdes, Valdo, de Vaux) szektája (valdenses, pauperes), mely az evangéliumi előírásokat követve, szegényen prédikál, szintén gyorsan elterjed. Toulouse grófja, V. Raymond 1177-ben már Franciaország és Anglia királyainak fegyveres beavatkozását kívánná az eretnekek ellen. Az 1179-es lateráni zsinaton pedig a pápa intézményesíti az eretnek-lakta keresztény országban való kereszteshadjáratot. 1184-ben III. Lucius pápa és Barbarossa Frigyes az eretnekség minden formáját elítéli.

Majd a szerző rátér a XII. század végi haeresiologusok elméleti munkáinak tárgyalására. Elsőként Fontcaude premontrei abbéjának, *Bernardusnak* „Tractatus contra Vallenses et contra Arianos" c. művével foglalkozik (1190—92 körül). Az értekezés célja a klerikusok tanítása volt, nehogy eretnek tévelygésbe essenek. A valdenseket két okból ítéli el Bernardus: a klérusnak és a római egyháznak való engedetlenség és a laikus prédikálás miatt. Az Ariani elnevezés a katharokat célozza. Bernardus még nem foglalkozik behatóbban tanaikkal.

A katharok ellen felemeli szavát az ekkor még valdens *Durandus de Osca* is, „Liber antiheresis" c. művében (1190—94 körül). Ebben a szerző egyúttal bizonyítani akarja Valdesius hitvallásának ortodoxiáját, és a valdensek teljes szembenállását az eretnek katharokkal, válaszul a narbonne-i valdenseket ért vádakra. Miben áll szemben a kor két legjelentősebb szektája? Ezt emeli ki Thouzellier a Liber Antiheresis bemutatásakor. A doktrinális ellentéteken kívül a valdens Durandus az egyház egységét vallja a katharokkal ellentétben; szerinte csak egy keresztelés van, nem kettő (a katharok a vízkeresztséggel szembeállították a szentlélek-keresztelést). A valdens elismeri az eucharistia és a penitencia szentségét is. Elítéli a kathar hierarchiát. A valdensek, kiknek szektája nem hierarchikus, és Krisztust tartják a római egyház pontifexének, elfogadják a római egyházi hierarchiát, ha a tisztségviselők legalább hitükben méltók. A legérdekesebb talán a szegénység és a munka kérdése: Durandus hibáztatja a katharokat, hogy semmibe veszik a szegénységet, míg a valdensek a gazdagságtól való irtózatukban elvetnek minden munkát, kivéve a prédikálást.

Ugyanebben az időben a kor egyik legjelentősebb teológusa, *Alanus ab Insulis* (Alain de Lille) is tollat fog a katharok ellen: műve, mint Thouzellier jellemzi, már nem egyszerűen részletes beszámoló egy hitvitáról (mint Bernardusé), sem nem civakodásokkal teli harcias védekezés (Durandus), hanem vallási polémiára alkalmazott skolasztikus gyakorlat: teológus műve, ki összegzi a katolikus tant az eretnekségekkel szemben.

Alanus „Summa quadripartitá"-ja először a katharok ellen fordul. A rendszeres értekezés árnyaltan ismerteti a katharok tanait, melyek egy-egy kérdésben eltérnek egymástól. A második részben a valdenseket támadja, kik kisajátítják a prédikálás papi funkcióját, elvetik az esküt, és az eretnekek irányában türelmet hirdetnek.

Itáliában is megszólalnak különböző hangok az eretnekek ellen. *Bonacursus* már 1190 előtt megkülönböztetést tesz a katharok két fő irányzata közt „Manifestatió"-jában. *Joachim a Fiore* a calabriai katharokról (pathareni) tesz említést. A szemlélődő szerzetesi élet híve elítéli a valdensek tevékenységét. Szerinte ők a „Szentlélek korá"-nak alapvető akadályai, a katharok megjelenése pedig az apokaliptikus idők előjele.

Azonban a polemisták és prédikátorok tolla és szava nem volt elég ahhoz, hogy eltérítse a népet az eretnek propagandától, zárja az I. részt könyvében Thouzellier. Radikálisabb lépésekre volt szüksége az egyháznak, mely nem is késlekedett ezeket megtenni.

A II. részben (Az egyház az eretnekség kifejlődésével szemben a XIII. század elején) szerzőnk a kereszteshadjáratot közvetlenül megelőző időszakot tárgyalja, elsősorban III. Ince pápa politikájának elemzésével. III. Ince már hatalomra kerülésének kezdetén az eretnekség felszámolását tűzte ki célul. Az 1203-ig terjedő periódusban a prédikáció eszközével és a száműzés, vagyonelkobzás, kiközösítés és interdictum kényszerítő fegyverével él. A „Vergentis in senium" kezdetű bullát először Itáliában (Milano, 1199), majd Languedocban (1200) adja ki, és elküldi a mi Imre királyunknak is (1200, a boszniai bogumilok ügyében). Jóval energikusabb cselekvés jellemzi Incét az 1204—12 időszakban. Thouzellier hangsúlyozza Ince eretnekellenes politikájának eltérő voltát Itáliában és Franciaországban: Itáliában a keresztény doktrinális egység nagymértékben függvénye a pápaság—császárság harcának. Franciaországban, bár még békés eszközökkel küzdenek az eretnekek ellen, már előrevetíti árnyékát a kereszteshadjárat. 1207-ben Fülöp Ágost francia királyt kereszteshadjáratra hívja fel Ince. Miben látja Thouzellier Ince békés politikájának sikertelenségét? A kortársak tanúságát idézi, kik szerint a hívek kiábrándultak a klérus züllöttségéből; ez ellen Ince intézkedései sem tudtak eleget tenni. A tömegek műveletlensége is elősegítette a laikus, de a Szentírást ismerő prédikátorok tanainak befogadását. A kolostor falai közt maradó szerzetesek pedig nem tudnak ez ellen harcolni.

A III. részben (Durandus de Osca és Bernardus Primus alapításai — Kereszteshadjárat és hitviták) Thouzellier újból leszűkíti vizsgálódását Languedocra, immáron a kereszteshadjárat korára. Elsősorban az ex-valdens *Durandus* és *Bernardus Primus*, valamint *Domonkos* tevékenységét részletezi, és az ő szemszögükből nézi az eretnekeket is. Durandus de Osca ortodox hitvallása és megtérése után 1208-ban egy új rend, a „Pauperes Catholici" (Katolikus Szegények) megalapítására kap engedélyt; célja a szegénység példájával hatva, az eretnekek békés, prédikációk általi megtérítése. Hasonló consortiumot szervez a valdens-eretnekségből 1210-ben megtérő Bernardus Primus. 1207-ben Domonkos megalapítja az első női dominikánus kolostort Prouille-ban. Thouzellier itt elemzi a XIII. század eleji hitvitázó műveket is: a béziers-i *Ermengaudus* (Ermengaud de Béziers) katolikus szegény „Contra hereticos"-át, melynek fő forrása a Liber Antiheresis, majd a „Manifestatio haeresis"-t, mely 1210—15 körülről helyi, anonym szerzőtől származik, és különlegessége, hogy a kathar „mitológia" igen érdekes részeit írja le. *Petrus Vallium Sarnaii* (Pierre des Vaux-de-Cernay) „Historia Albigensis" c. munkájának (1213) korban kb. megfelelője a „De heresi catharorum in Lombardia". Mindezen írások mutatják a lombardiai és languedoci katharok tanainak nagy hasonlóságát.

A IV. rész (A Liber Contra Manicheos), mely teljes egészében *Durandus de Osca* „Liber Contra Manicheos" c., 1222—23 körül keletkezett műve elemzésének van szen-

telve, kétségkívül Thouzellier könyvének legjobban sikerült, legalaposabb része. Tárgyalja Durandus műveltségét, nyelvezetét, módszerét, művének célkitűzését és tárgyát, tartalmát, a benne található idézeteket (auctoritates). Azonban ez a kiváló filológiai tanulmány kétségkívül különálló a megelőző részektől, lényegében a korábban általa kiadott Durandus-mű akkor elmaradt részletes analízisének pótlása.

Thouzellier könyve óriási erudícióval készített, nagyjelentőségű mű, de korántsem hoz kielégítő eredményeket. Ennek okát pozitivista módszerében kell látnunk: Thouzellier valamiképp mindig megtapad a szövegeknél és tényeknél, nem kellőképpen interpretálja azokat. Inkább a leírás, mint az okok keresése jellemzi. Mégis, a korszak új szempontok szerint megvilágított és elénktárt aspektusai megismerésével módot ad a szerzőnő arra, hogy a kutatás továbblépjen a languedoci eretnekségek még teljesebb vizsgálata felé.

Thouzellier legújabb kötete összegyűjtött tanulmányait tartalmazza („Hérésie et Hérétiques — Vaudois, Cathares, Patarins, Albigeois", Eretnekség és eretnekek — Valdensek, katharok, patarének, albigensek., Roma, Storia e Letteratura. 1969, 273 l.). A nyolc cikk közül a legkorábbi 1954-ben jelent meg, kettő még nem jelent meg máshol. A tanulmányok egy része a fentebb ismertett mű előkészítése közben végzett részlettanulmányok-kutatások gyümölcse. A tanulmánykötet jellemzésére két, eltérő jellegű cikket választottunk ki, mivel nem lehet célunk az összes tanulmány ismertetése.

Az „Hérésie et Croisade au XIIe siècle" (Eretnekség és kereszteshadjárat a XII. században 17—37. l.) c. tanulmány (1954) az A. Dondaine által közzétett, Alessandriai Anselmus lombardiai inkvizitor 1267 körül írt Tractatus de hereticis c. munkája alapján vizsgálja a nyugat-európai eretnekségek keleti eredetének kérdését (a Tractatus különleges érdekessége, hogy kéziratát a Széchényi Könyvtár őrzi, MS 352). A Kelet—Nyugat közti kapcsolatok sorában a XII. század közepe, pontosabban a 2. kereszteshadjárat fordulatot jelent az európai eretnekségek történetében: Alessandriai Anselmus tanúsága szerint a Konstantinápolyba érkezett franciák csatlakoztak az ottani, bolgár eredetű eretnekséghez (bogumilizmushoz), és visszatérve hazájukba, megalapították a francia eretnek-püspökséget. A francia, „bolgár"-nak nevezett eretnekek tanai megnyerték a dél-franciákat (provinciales) és a lombardiaiakat is. Ilyen körülmények között érkezik Konstantinápolyból Papas Nicheta eretnek egyházfő Nyugatra (Lombardián keresztül a languedoci St.-Félix-de-Caraman-ba, 1167), és a bolgár eredetű mérsékelt dualista tan helyébe az abszolút dualista tant ülteti. Thouzellier ezeket az adalékokat cikke konklúziójában összefoglalja és értelmezi: a Nyugatra érkező bizánci eretnek tevékenysége azért lehetett eredményes, mert előkészített terepet talált tanai számára. Már a XI. században megfigyelhető vallási nyugtalanság a Nyugaton, de döntő jelentőségű csak a 2. kereszteshadjárat során a franciák megismerkedése a konstantinápolyi görög—bolgár eretnekséggel. Ez a francia eretnek egyház a Nyugaton centralizálja a különböző irányzatokat és felerősíti az eretnekséget, mígnem Nicetas szereplése betetőzi az addigi fejlődést.

Más módszerű analízist alkalmaz Thouzellier az „albigens" eretnekség-terminus eredetének és tartalmának vizsgálatakor „Albigenses" (Albigensek, 223—262. l.) c. tanulmányában. A terminus szemantikai eredete kétségkívül Albi város neve. De mi sem indokolná Albi város előszeretetben való részesítését, hiszen a dél-franciai eretnekgócpontok közt egyenlő súllyal és együtt szerepel Albi, Agen, Toulouse. Figyelemreméltó, hogy III. Ince nem használja sehol az Albigenses kifejezést az eretnekekre. A kifejezés elterjedésére nagy hatással lehetett Henri de Marcy clairvaux-i abbé eretnekellenes missziója Albigeois-ban (1178). A terminus meghonosítójának Geoffroy de Vigeois tekinthető (1183), aki az 1181-es Lavaur elleni ostromról írja, hogy „contra hereticos Albigenses" vezették. A Loire-tól északra is gyökeret ver az elnevezés: 1197-ben Odon de Sully párizsi püspök használja az „Albigenses hereticos"-t. Míg III. Ince nem ezt a terminust alkalmazza az eretnekekre, Fülöp Ágost francia király a kereszteshadjáratra való felhívásra

adott válaszában „Contra Albigeois" szerepel. Úgy látszik, hogy az Albigenses megjelölés az eretnekekre az északiak közt terjedhetett el elsősorban, hiszen a kereszteshadjárat kezdetben (1209) valóban az Albigeois-nak nevezett területen folyt — ennyiben az elnevezés használata jogosult is volt. De 1210—11-től a keresztesek már Toulousain területén harcoltak, azonban a terminust továbbra is megtartják az eretnekekre vonatkoztatva. Pierre des Vaux-de-Cernay krónikájában ezt a sajátos tévedést meg is határozza: az eretnekeket és híveiket általában Albigenses-nek nevezi művében, mivel más népeknek az a szokásuk, hogy így hívják a „hereticos provinciales"-t. Mindenesetre a kereszteshadjárat korában és ezután már az olyan krónikás, aki csak földrajzi értelemben használja az Albigeois nevet, teljesen kivételes (ilyen Guillaume de Tudèle, a provanszál nyelvű Chanson de la Croisade szerzője).

Élie Griffe, a kiváló egyháztörténész, a toulouse-i Katolikus Intézet tiszteletbeli dékánja legújabb művével szintén belépett a kathar-kutatók táborába. Könyve, „Les débuts de l'aventure cathare en Languedoc, 1110—1190" (A kathar kaland kezdetei Languedocban, 1110—1190. Paris, Letouzey et Ané. 1969. 218 l.) a katharok történetének leghomályosabb időszakára kíván fényt vetni. Ez az az idő, mikor a katharok megjelenése és elterjedése alig nyomonkövethető a dokumentumok szűkszavúsága miatt. Griffe nem a katharok doktrinájának eredetét vizsgálja, hanem az elterjedésüknek kedvező társadalmi és alapvetően gazdasági okokat akarja kideríteni.

A kor és a helyszín rövid jellemzésével kezdi könyvét. Franciaország királyának tisztán névleges hatalma volt Languedocban (rokonsági kapcsolat a királyi ház és Toulouse grófja között). A toulouse-i grófon és a béziers-i vicomte-on kívül a vidék igazi urai a castrumok seigneurjei. Az egyház ebben a korszakban szerzi vissza politikai és gazdasági hatalmát, de skizmák és az eretnekek újramegjelenése nyugtalanítják.

Languedocban még a katharok széleskörű elterjedése előtt nagy sikere volt a lausanne-i vagy mans-i *Henricus* eretnek prédikációinak, mint ezt *clairvaux-i Bernát* eretnekellenes dél-franciaországi missziója is tanúsította (1145). Azonban a missziót leíró *Gaufredus* szerzetes levelében az áll, hogy Henricus fellépése előtt már léteztek eretnekek Toulouse-ban, az *Ariani*, kiket másképp textores-ként jellemez. Griffe pedig a korai katharokat látja bennük — ez nem meglepő, hiszen hasonló eretnekek Észak-Franciaországban, Flandriában, a Rajnavidéken e korban szintén felbukkantak. Gaufredus érdekes felvilágosításokat ad a castrumok urai, a milites nagymértékű antiklerikalizmusáról is. Griffe úgy látja, hogy az eretnekség elterjedésének kedvező feltételei itt, és nem a városi lakosság körében értek meg. (A milites papok elleni gyűlöletükben védelmezőivé és támogatóivá váltak mindazoknak, akik az egyházat támadták.)

Ezután a dokumentumok hallgatnak egy ideig a déli eretnekségekről. De 1163-ban a tours-i zsinaton már külön kánont szerkesztenek a katharok eretneksége ellen, mely Toulousetól Gascogne-ig „rák módjára" haladva terjedt el. Megkülönböztetik az eretnekektől protektoraikat, kik földjeiken menedéket nyújtanak nekik — ezek bizonyára a castrumok urai. 1165-ben Lombers-ban (ez is castrum!) pedig már a katharok és az egyház képviselőinek nyilvános „konferenciá"-ját rendezik meg. 1167-ben St.-Félix-de Caraman-ban kathar zsinat ül össze egy sokat vitatott dokumentum szerint. A kathar egyházszervezet ekkor alakul ki.

A következő részben a kereszténységben felébredő nyugtalanságról ír Griffe. Szerinte az eretnekség elnyomásának nehézsége éppen abban rejlett, hogy a baj vidéken koncentrálódott, ahol a katharok számíthattak a milites pártfogására. V. Raymond toulouse-i gróf már katonai segítséget szeretne kapni a katharok leggyőzésére 1177-ben. De katonai beavatkozás helyett most még csak ciszterci misszióra kerül sor pápai legátus vezetésével (1178). Az egyház aggodalmát jelzi a lateráni zsinat átka az eretnekekre és pártfogóikra, majd egy újabb pápai legátusi misszió (1180).

Az elkövetkező éveket Griffe az eretnekség győzedelmeskedéseként jellemzi. A szinte háborítatlan terjedést megkönnyítette az aragóniai király és a toulouse-i gróf rivalizálása következtében kialakult nyugtalan helyzet Nyugat-Languedocban. A klérus tehetetlen és gyenge. Súlyosbítja a helyzetet a valdensek megjelenése is.

Legjelentősebb Griffe könyvének utolsó fejezete, melyben a nyugat-languedoci katharizmus sikeres elterjedésének okaira próbál következtetni. Griffe elveti azt az elméletet, mely szerint a heterodox irányzatoknak erkölcsi indítékaik lettek volna. Nem fogadja el a fejlett déli kultúra kedvező hatásának teóriáját sem. A földrajzi helyzet előnyös volta sem kínálkozik elegendő magyarázatnak számára.

Griffe Jean Guiraud, a szociologikus kathar-kutatás nagy előfutárának interpretációjából indul ki: tétele az, hogy a meghatározó tényező az eretnekség elterjedésében a gyakran antiklerikális nemesek szimpátiája az eretnekek iránt. A kathar mozgalom a mezőgazdasági (rurális) vidékeken talált ebben a korszakban igazi terjeszkedési területet: Griffe erre a következtetésre jut abból a tényből is, hogy az eretnekség terjedési útvonala nyugatról keletre és északról délre haladt a feudális határok miatt. Rámutat a milites egyházellenességének gazdasági okára: ez a VII. Gergely-féle reform után a gazdasági hatalmát visszaszerezni igyekvő egyház ellen irányul. A XI. században a seigneur-ök körében általános volt az egyházi tized kisajátítása. Erről lemondani számukra épp a gazdasági fellendülés korában fölöttébb kellemetlen volt. Ez a gazdasági oka annak, hogy egy táborba kerültek az egyházzal doktrinális és szervezeti vonatkozásban is szembehelyezkedő katharokkal a vidéki seigneur-ök.

Végül egy másfajta igénnyel íródott, inkább népszerűsítő, mint tudományos kutatások eredményét rögzítő könyvről kell ismertetést nyújtanunk, *René Nelli* „La vie quotidienne des cathares en Languedoc au XIIIe siècle" (A katharok mindennapi élete Languedocban a XIII. században. Paris. Hachette. 1969. 299 l.) c. munkájáról. A szerző sokirányú munkássága eddig már érintette az irodalomtörténet, filozófia, néprajz, sőt a szépirodalom területét is. A trubadurköltészeten kívül a legtöbbet azonban a katharokkal foglalkozott: franciául megjelentette a katharok által írt vagy használt szövegeket szemelvényekben („Les écritures cathares", Paris. 1959), egy kötetet a kathar filozófiáról, morálról és ikonográfiáról („Le phénomène cathare", ed. Privat. 1964); több, katharokról szóló kiadványban is közreműködött (*R. Nelli—Ch. P. Bru—D. Roché—L. de Lacger— L. Sommariva:* „La spiritualité de l'hérésie: le catharisme". Paris, *R. Nelli— F. Niel—J. Duvernoy— D. Roché:* „Les Cathares". Paris. 1965) etc.

A *Vie quotidienne* c. sorozatban megjelent új Nelli-mű a szerző igen pozitív tulajdonságait mutatja föl: a nagy anyagismeretet, szép stílust, önálló rendszerezést. A sorozat kívánalmainak megfelelően Nelli sokoldalúan és a szélesebbkörű olvasóközönség számára is érthetően és élvezhetően ismerteti a katharok társadalmi és történeti vonatkozásait.

A könyv két részből áll: „A győzedelmeskedő katharizmus" és „Az üldözött katharizmus". Mindkét részben erős hangsúlyt fektet a szerző a kathar mozgalom különféle társadalmi aspektusainak tárgyalására. Az I. alfejezet a XIII. század eleji Languedoc vallási és társadalmi képét rajzolja meg, majd Nelli a kathar egyház belső hierarchiája és a különböző társadalmi rétegekkel való kapcsolatai felé fordítja figyelmét. A 2. nagy rész az inkvizíció működését és a rejtőzködő, hanyatló mozgalmat ismerteti, itt is különös tekintettel a társadalmi reakciókra.

Miben látja a szerző a katharok társadalmi jelentőségét? Szerinte a katharizmusnak ugyan nem volt közvetlen szándéka vagy hatalma, hogy az akkori társadalmat megváltoztassa, de antifeudális törekvései összhangban voltak a tönkrement nemesek, valamint a kereskedők, kézművesek törekvéseivel. A burzsoá fejlődés vonalában áll a katharizmus a kereskedelemhez, pénzkölcsönzéshez, uzsorához való viszonyában (melyeket

nem vet el) és a feudális sajátosságok elleni harcában. Hogyan tekintették a társadalom különböző osztályai a katharokat? Az arisztokrácia nem veszi észre, hogy a kathar mozgalom tulajdonképpen a feudális társadalom alapjait veszélyezteti; ellenkezőleg, az arisztokrácia tagjai támogatják a katharokat, mert antiklerikalizmusuk, majd jogaikat és birtokaikat védő harcuk a kereszteshadjárat idején a katharokkal közös érdekeltségűekké teszi őket. A kis lovagok még erősebben vonzódtak a katharokhoz, bár a consolamentumot csak haláluk előtt kérték általában. A burzsoázia és a katharizmus viszonyát talán túl idealistán festi le Nelli: egyértelműen a kapitalizmus felé való haladás mellé állítja a katharokat, túlhangsúlyozva antifeudális vonásaikat. Abban a részben, ahol a katharok társadalmi összetételének kronológiáját vázolja fel, a Ch. Molinier által megfogalmazott sémát fogadja el („L'Église et la société cathares" Revue Historique, 1907). Eszerint az 1209—50 közti években a nemesek domináltak a katharok közt (ez a kereszteshadjárat kora!), bár ebben az időszakban minden osztály tagjai megtalálhatók közöttük (nemesek, burzsoák, kézművesek, parasztok). A második korszakban (1250—1300) megfigyelhető a gazdag burzsoák és a burzsoáziához asszimilálódott kis földbirtokosok dominálása. Az utolsó periódusban (1300 után) főként a városi és falusi dolgozó rétegek szerepe jelentős. A szerző általánosságban inkább „arisztokratikus" és „burzsoá" jellegűnek tartja a kathar mozgalmat, mint „népi"-nek, és inkább városinak, mint vidékinek (Toulousain és Lauragais régióiban a hívek száma a népesség 30—40%-át tette ki, míg egyes falusi helységekben számuk teljesen alacsony volt).

Ezeknek a legújabb könyveknek az ismertetéséből is látható, hogy a kutatók érdeklődése egyre inkább az eretnekség gazdasági-társadalmi vonatkozásai felé irányul, szemben a megelőző időszakokkal, mikor a doktrinális kérdések feldolgozása volt gyakoribb. Nem mintha a kathar tanok, mítoszok eredete, variációi, elterjedtsége minden ponton világos lenne már — a kutatókra ideológiatörténeti területen is számos feladat vár. Azonban a leglényegesebb feladat, amint ezt a nyugati kutatók is érzik, a társadalmi aspektusok vizsgálata, ami ennek a különlegesen összetett és nagymértékben elterjedt eretnekségnek az esetében igen bonyolult. És bár a próbálkozások gyümölcsözőek, még nagyon az elején tart a történettudomány a kathar eretnekség elterjedése okainak feltárásában.

BOZÓKY EDINA

H. A. CLEGG, ALAN FOX, A. F. THOMPSON

A HISTORY OF BRITISH TRADE UNIONS SINCE 1889. VOL. I.

(Oxford University Press. 1964. 514 l.)

AZ ANGOL SZAKSZERVEZETEK TÖRTÉNETE 1889-től

Az első észrevétel szinte magától adódik: mi bizonyítja jobban azt, hogy a munkásmozgalom kutatása „bevett téma" lett, mint az, hogy ezúttal három oxfordi szaktörténész vállalkozott e nagylélegzetű összeállítás elkészítésére. Ugyancsak bevezetőben kívánjuk megjegyezni, az angol szakszervezeti mozgalom történetére vonatkozóan még mindig Sidney és Beatrice Webb munkáját tekintik standard műnek, de ez csak az 1890-es évekig követte nyomon az eseményeket (megjelenés 1894), s új adatfeltárás is bekövetkezett. Nagy számban jelentek meg az angol ipartörténeti feldolgozások, s meg kell emlékezni az egy-egy szakma dolgozóinak történetéről szóló munkákról is. Ezek mellett általános összefoglalók is napvilágot láttak — nem ritkán nagyon eltérő szellemben (itt talán elég, ha a labouristák „mérsékelt" irányvonalát helyeslő Henry Pelling írásaira és

Allen Hutt, a neves angol kommunista történész átfogó munkájára utalunk). Az érdeklődés tehát vitathatatlan, sőt azt is meg lehet állapítani, hogy az igényeknek megfelelően a történetírás is jelentősen gazdagodott az utóbbi évtizedben. Ezeknek sorát szaporítja az itt ismertetendő könyv, amely hihetetlen mennyiségű adatot, dokumentumot, sajtócikket dolgozott fel s minden esetben támaszkodott a már korábban megjelent feldolgozásokra is.

A könyvvel kapcsolatban ez is lehet legmaradandóbb benyomásunk: mindenre kiterjed, rendkívül részletes, nagyon sok táblázatot nyújt, értékes jegyzetanyagot mellékel, gazdag forrásbázisra támaszkodik — és óvatos megfogalmazásaiban. A kötet egészében bizonyos fokig inkább a német, s nem az angol iskolára emlékeztet.

A szerzők témájukat 12 nagyobb fejezetre bontva tárgyalják. Az egyes főfejezetek maguk is további öt, néha tíz alfejezetet is tartalmaznak. A szerzők részint tematikus, részben kronológiai rendben tekintették át a kort, s csak így „vegyítve" látták a megoldást lehetségesnek. A főfejezetek rendje a következő: az elsőben a szerzők áttekintést nyújtanak az angol szakszervezeti mozgalom helyzetéről 1889 előtt. A következőben az új trade-unionizmusról adnak képet. A harmadikban részletesebben foglalkoznak a bányászok és a textilmunkások problémáival, minthogy ez a két szakma képezte az egész szakszervezeti mozgalom törzsét. A negyedikben rávilágítanak, hogy az 1890-es évek elején mint indult el a tőkések ellentámadása, s erre a szakmai szervezetek hogyan reagáltak. Az ötödikben „az ipari viszonyok mintáit" dolgozták fel, tulajdonképpen a többi iparággal, illetőleg a munkások ottani szervezkedésével ismerkedhetünk meg. A hatodik ismét tematikai kérdést vet fel, a parlamenti akció és a szakszervezeti mozgalom összefüggését (e kérdést a szerzők ugyancsak iparáganként vizsgálták: így külön vették az állami alkalmazottakat, a szellemi munkásokat, a bányászokat és textilmunkásokat, a vasutasokat, s végül a TUC egészét). A hetedik fejezet vizsgálja a parlamenti képviselet és a szocialista mozgalom összefüggéseit, a nyolcadik a bírósági, törvényes joggyakorlat és a szakszervezeti mozgalom kapcsolatait. E fejezet természetesen nagyobb súllyal foglalkozik a nevezetes Taff-Vale döntéssel, amikor a bíróság a szakszervezetekre kívánta visszaháritani a sztrájkok okozta anyagi veszteséget — s így akarta lehetetlenné tenni a szakszervezetek számára sztrájkok vezetését, szervezését. A kilencedik főfejezet részletesen tárgyalja, hogy e Taff-Vale döntés után miként alakult a kollektív tárgyalások ügye, a tizedik a politikai helyzet alakulását tekinti át, a tizenegyedik külön határvonalat von 1906-nál, s azt vizsgálja, miként bontakozott ki „az ipari nyugtalanság" új hulláma, végül a tizenkettedik mintegy összegezi az elmondottakat az egész korszakban, s megállapítja a növekedés valamint a változás jellegzetes vonásait.

A kötet gondos megalapozása külön figyelmet érdemel. A szerzők megkísérlik, hogy számszerűen, vagy legalábbis arányokban megközelítő pontossággal adatszerűen felmérjék a szakszervezeti mozgalom „indulási" helyzetét. Ennek során kiderül, hogy a szép eredmények, a viszonylag magas számok ellenére (hiszen ismeretes, hogy a szervezettség tekintetében az angol munkásság élen haladt) az összes dolgozónak csak 5%-a volt szervezve, s amennyiben csak a kétkezi, a fizikai munkásokat vesszük tekintetbe, akkor is országosan 10% a szervezettek száma. Ugyanakkor viszont egyes vidékeken a textilmunkások, illetőleg a bányászok között a szervezettek száma 20—25%-ra emelkedik. Az egész szakmán belül bizonyos szűkebb, specializált munkásrétegnél ugyancsak nagyobb volt a szervezettség foka (a textilmunkások körében például a női kártolóknál a szervezettség 20% alatt marad, míg a férfi szövőknél 90% fölé emelkedik). A földrajzi környezet ugyancsak nem közömbös, s a történeti tradíciónak is érzékelhető a hatása. Általában az északi körzetek, Skócia, az észak-kelet Anglia jobban szervezett, a déli területeken rosszabb a helyzet. Mindennek természetesen időbeni eltérései, „játéka" is volt, amit a szerzők ugyancsak kimutatnak.

Az „adottságok" vonalán haladva a kötet utal arra, hogy a szakszervezetek törvényes elismerése milyen három nagy lépcsőben haladt előre (1800—1824; 1825—1875, végül ettől a dátumtól az 1890-es évekig), s mindennek milyen hatása volt a szakszervezetekre, milyen volt a kölcsönös egymásrahatás a jog és a szakszervezetek léte között. Majd ugyancsak mintegy az objektív „adottságot" említik a szerzők azt, hogy már a régi típusú szakszervezetek is egyszerűen rákényszerültek, hogy a politika felé forduljanak — bár ennek kezdeti fázisa nem ment túl azon, hogy a liberális párt keretein belül keressék sérelmeik orvoslását, a reformok meghozatalát.

Terjedelmesebb fejezetet szenteltek a szerzők az új trade-unionizmus úttörésének. Valóban rendkívül minuciózusan rögzítik a sztrájkok kirobbanásának okait, folyamatát, erősödését, gyengülését, a benne résztvevők személyét, hozzájárulását. Olykor egyenesen az az érzésünk, hogy a számtalan jelenség bemutatása után — mint a nevezetes dokksztrájk esetében — az olvasó eltévedhet „a sok fa között", mivel nem derül ki, hogy melyik tényező milyen arányban járult a munkások sikeréhez.

Érdekesek azok az oldalak, ahol a szerzők újabb adalékokat közölnek a politikai küzdelem objektív adottságairól. Így a választójog esetében például arról, hogy ténylegesen a felnőtt férfilakosságnak 50—60% jutott szavazójoghoz (a kérdéses időszakban persze etekintetben is volt előrehaladás), de szakmánként és földrajzilag jelentősek az eltérések, s a nagyvárosokban, főként a szegényebb választókörzetekben a százalékos arány ennél jóval alacsonyabb volt. Mégis egyes körzetekben a munkások nagyfokú koncentráltsága (bányászok, textilmunkások) így is lehetővé tette munkásjelöltek megválasztását.

Igen tanulságosak a könyv azon lapjai, amelyek fényt vetnek arra, hogy miben különbözött a liberálisok és a konzervatívok „munkáspolitikája". Míg a liberálisok erre nagyobb súlyt fektettek, s gondot fordítottak arra, hogy a velük együtthaladó kétkezi munkások kerüljenek a parlamentbe, a konzervatívok kitartottak amellett, hogy a munkások ügyét bárki eredményesen képviselheti, s az alkalmasinti egymásratalálások mellett a konzervatívoknak sohasem képződött „munkástábora".

A fenti liberális munkáspolitikusok (az angol szóhasználat „lib-labs"-eknek nevezte őket) lassanként elvesztették befolyásukat. E folyamatban különösen fontos szerepet játszottak azok a szocialisták, akik egy-egy szakszervezetben, illetőleg helyi munkástanácsban szereztek maguknak megbecsülést, választották meg őket küldötteknek, szervezőknek, s akik azután az egész mozgalmat ilyen értelemben befolyásolták. Ezek az 1890-es évek második felében (mint Burns, Hardie és mások esete konkrét példaként is szolgált) már bizonyos eredményeket is elértek a szakszervezeti kongresszusokon.

E folyamat részletesebb nyomonkísérésére mégcsak kísérletet sem tehetünk — hiszen a szerzők több fejezetben elemzik ezt. Ehelyütt inkább csak azt tennénk szóvá, hogy a kép meglehetősen széttöredezett. Szakmánként ismerünk meg egy-egy vezetőt, de homályban maradnak egymásközötti kapcsolataik, az összetartó, sőt az indító erő is, hiszen a valóságban mégsem tevékenykedtek egymástól ennyire elszakítva. Ebben a vonatkozásban a szerzők módszere „bosszulta meg" magát, s az, hogy bár a szakszervezetekről írtak, de a szocialista pártokat mégsem lehet büntetlenül ennyire háttérbe szorítani.

S ha ez a helyzet az angol szocialista pártokkal, szervezetekkel, akkor szinte „természetes", hogy hasonló eredményekre, illetőleg hiányokra bukkanunk, ha nemzetközi hatásokra keressük a feleleteket. Az I. Internacionáléról csak utalásszerűen esik szó, s ez a témaválasztásra való tekintettel már részben érthető is, de ugyanez a helyzet a II. Internacionálénál, sőt a nemzetközi szakszervezeti egyesületeknél is, ami már megbocsáthatatlan. Így magától értetődik, hogy az Internacionálé kezdeményezéseiről, határozatairól nem esik szó, s méginkább homályban marad, hogy a kontinens munkás-

mozgalma milyen hatást gyakorolt az angol munkásmozgalomra. A politikai mozzanatok elhanyagolása a munka értékét elkerülhetetlenül lefokozta. Legjobb esetben is elsőrendű értékű alkotás — mint segédkönyv, alapos összegezés, amely lépcsőfokként szolgál egy összetettebb igényű szintézis számára — amely a munkásmozgalom egészéről szól, vagy a részt is úgy tárgyalná, hogy érzékelteti az egészhez való viszonyát. Így azonban még félreértés is adódhat, s valaki esetleg azt hihetné, hogy a szakszervezeti élet önmagában elégséges a munkásság követeléseinek biztosítására. A tények mást mutattak már e korszakban is, s a szerzők sem kívántak efölött szemet hunyni. Ezt az igazságot bizonyítja különben az angol munkásszakszervezeti mozgalom későbbi útja is. S ténylegesen ezek azok a kérdések, amelyek a kortársakat mindig is érdekelték, vagyis az angol specifikus vonások megkülönböztetése úgy, hogy a távlati kép is kirajzolódjék, világosabban meg lehessen látni a munka és tőke harcának útvonalát a szigetországban. S e téren a könyv megannyi megbecsülendő eredmény ellenére sem adott kielégítő választ. Ebben nem kis szerepet játszott az is, hogy a szerzők mindig óvatosan s csak kevés megértéssel szóltak az új, a forradalmi irányzat képviselőiről, azokról, akik ha kisebbségi véleménynek adtak is hangot, mégis olykor magukkal ragadták a többséget, akik nélkül a mozgalom sohasem érte volna el a megjelölt eredményeket. A szerzők ugyan érintették e kérdés más vetületét, hogy a szervezettek kisebbségben voltak, s mégis ők vitték előre az osztály ügyét, de ez a kisebbség, többség probléma a szakszervezeteken belül is jelentkezett, amiről a szerzők ugyan szintén megemlékeztek — de vitathatatlanul kevesebb rokonszenvvel az újítók irányában. S ez a gyenge pont az egész kötet egyik gyengéjévé vált.

JEMNITZ JÁNOS

A KÉPES TÖRTÉNELMI ATLASZRÓL

1970 augusztusában megjelent a Kartográfiai Vállalat második történelmi atlasza, a Képes történelmi atlasz. Megjelenése nagy lelkesedést kellett, hogy kiváltson a történelmi térképészet iránt érdeklődőkből, de méginkább a történelmet tanító tanárokból, mivel az atlaszt szerkesztői (erre a cím „Képes" szava is utal) elsősorban az általános iskolai történelemtanítás megkönnyítésére szánták. A tananyag térképi szemléltetésre szoruló részének térképrevitelével s a térképeknek bő rajzi illusztrálásával a szerkesztők minden valószínűség szerint elérték céljukat, a tanulók történelmi érdeklődésének felkeltését vagy továbberősítését. Az atlasz különleges módszerbeli értéke, hogy a történelemtanítás két leglényegesebb vizuális segítőjét, a térképet és a rajzot egyesítette, összhangba hozta, úgy, hogy esztétikai, és így valószínűleg pedagógiai vonatkozásban is tökéletesebbet alkotott, mint amilyet a néhány hasonló külföldi kísérlet. A történelemben szerepet játszó tényezők térképrevitelének elvét az atlasz annyira szorosan értelmezte, hogy térképen ábrázolt olyan témákat is, természetesen rajzok segítségével, melyek térképi ábrázolása nemcsak úttörő, de egészen merész, szerencsére sikerült kísérlet volt. Ilyen például „A technika és tudomány nagy vívmányai a XIX. század közepétől napjainkig" című térkép.

Emeli még az atlasz értékét egy új vetületforma, a Baranyi vetület megjelenése, melyet úgy látszik, az eddig ismert vetületeknél csekélyebb torzítása miatt világtérképeken a legérdemesebb alkalmazni, amiről eléggé meggyőz a 11. oldalnak a nagy földrajzi fölfedezéseket ábrázoló térképe. Mivel hasonló jellegű (egész Földet ábrázoló) térképekre a történelmi térképészetben nyilvánvalóan később is szükség lesz, remélhető, a Baranyi vetülettel majd még fogunk találkozni.

Figyelmet érdemel az atlasz ízléses színgazdagsága, az illusztrációk ötletessége, jól elhelyezettsége, bár egy kérdésben, a Tihanyi alapítólevél föltüntetésével kapcsolat-

ban, úgy vélem, helyesebb lett volna annak rajzát a XIII. század végi Magyarország 7. oldali térképe helyett a 6. oldalon a Magyarország a X—XI. században c. térképen szerepeltetni, mivel a Tihanyi alapítólevél 1055-ben kelt. Nagyon sajnálatos, hogy ebben az úttörő volta ellenére, jellegileg és lényegileg jól sikerült atlaszba számos hiba került, melyeknek egy része ugyan, mind ezt látni fogjuk, nyilvánvalóan nyomdatechnikai eredetű, a többiek közül azonban, bármilyen okból kerültek is az atlaszba, különösen elkeserítőek azok, melyeket a Századok 102. évf. 5—6. számában az 1104. oldalon kezdődő, a Kartográfiai Vállalat Történelmi atlaszáról szóló kritikámban kifogásoltam, és bár a bírálat jogosságát a Kartográfiai Vállalat elismerte, a hibák kijavítását mellőzte.

Már az első oldalon, az Ókori Kelet térképén egy hibával találkozunk, a hunok lakóterületének kb. a mai Mongólia délnyugati részére eső föltüntetésével. A hunok ottani elhelyezése csakis a hiung-nu és a hun nép azonosítása nyomán volna elképzelhető, ennek tarthatatlanságát azonban Moór Elemér Hiung-nuk és hunok című értekezésében bebizonyította.

A 4. oldalon a magyar vándorlásról szóló térképen még mindig hiányoljuk a Levédiából az Őshazába visszatérőket, mint ahogy 1968-ban tettük.

Az „Európa a XI. század végén" c. térképnél kifogásolásunk nem jelenti azt, hogy a kifogásolt dolog hiba lenne, mivel itt bizonyos szerkesztői meggondolásoknak kellett eldönteni egy kérdést, úgy véljük azonban, a döntés helytelen volt, mert bár a térkép méretaránya miatt megengedhető, hogy egyes államokat csak színükkel, határukkal jelezzenek, nevük kiírása nélkül (Barcelona, Aragónia, Navarra), ezt az eljárást nem szabadott volna alkalmazni a Balti Tengertől délre fekvő, államba még nem szerveződött szlávok és baltiak esetében, ugyanis így a tanuló ezt a területet valamiféle egységes birodalomnak tekintheti. A helyes eljárás a jogilag hasonló állapotban levő, kun-besenyő szállásterület mintájára történő jelölés lenne, itt ugyanis a népneveket kiírták.

Az 5. oldalon a XIV—XV. századi Európa térképe azok közé tartozik, amelyeknél a hibák kijavítására, mint erre utaltunk, nem került sor, egy kivételével, ez Moldva helyes, önálló államként ábrázolása, kár, hogy a hiba kijavítása közben egy új született, az tudniillik, hogy tévesen ábrázolják Moldvát tengerparttal rendelkező országként, mivel a jelmagyarázat szerint a határok a XV. század végi állapotot jelzik, amit, mint ez az Ibériai félszigeten levő helyzetből kiderül (Granada már spanyol, 1492) egészen szorosan kell értelmeznünk, Akkermant és a Budzsákot pedig a törökök már 1484-ben elfoglalták. Az előző atlaszból átvett hiba a Német Lovagrend porosz területeinek a Lovagrendhöz tartozó jelölése (a terület nyugati része lengyel birtok, a keleti lengyel hűbér volt), a lengyel—litván unió föl nem tüntetése, valamint a Calais-tól délre fekvő francia tengerparti sávnak a Német-Római Császársághoz történt téves rajzolása.

Bővelkedik azonban a térkép olyan hibákban is, melyek az előző atlaszban nem szerepeltek, megjelenésük tehát bizonyos nem túl jó értelemben vett újdonságot jelent. Írország Anglia alávetettje volt, független országkénti ábrázolása helytelen, ugyanúgy, mint ahogy helytelen a Dániához tartozó Norvégia önállónak jelölése. Svédországot, bár az adott időben formailag még függött Dániától (1523-ig), esetleg még lehetne függetlennek tekinteni, de mindenképpen hiba svéd birtoknak tartani Gotlandot, mely 1408-tól 1645-ig dán volt.

Egészen meglepő, miért tekinti a térkép Navarrát Spanyolországhoz tartozónak, mert az ország 1513-ig nemcsak, hogy független volt, de függetlensége elvesztésekor Spanyolország és Franciaország fölosztotta, így a megjelölt időben nemcsak déli része nem tartozott Spanyolországhoz, de még kevésbé tartozhatott a fölosztáskor francia kézbe került északi.

Általános iskolai atlaszról lévén szó, jelentéktelennek tűnő hiba Calais Angliához tartozásának föl nem tüntetése, véleményünk szerint azonban, miközben egy történelmi

térkép szerkesztőinek a legteljesebb szabadságában áll, bizonyos kérdések, helynevek stb. térképrevitele, vagy nem vitele, semmi esetre sem szabadna szem elől téveszteniük azt az elvet, hogy amit már ábrázolni szándékoznak, annak a térkép oktatási szintű céljától függetlenül pontosnak kell lennie. Ezért a következő kiadásban már szeretnénk Calaist angol kézen látni. A 7. oldalon a „Magyarország 1301-től 1311-ig" c. térképről hiányzik a lengyel—német határnak a jelmagyarázaton túl levő szakasza.

Talán a szerkesztői szabadsággal kapcsolatban előzőleg kifejtett nézetünkkel némileg ellentmondónak fog tűnni, ha a tatárjárás 7. oldali térképéről hiányoljuk Pannonhalmát. Ha mégis ezt tesszük, azért van, mert indokoltnak tartanánk a helynevek föltüntetésénél valamilyen fontossági sorrend betartását, ezért a jelen esetben úgy véljük, ha az abban az időben még közismerten jelentéktelen szerepű Buda megérdemelte a föltüntetést, Pannonhalmának, mind a tatár ostromot sikeresen kiállott néhány erősség egyikének, okvetlenül szerepelnie kellene. Szintén a 7. oldalon, Nagy Lajos országainak térképén furcsa, hogy a Macsói bánságot a többi (Sói, Ozorai) bánsággal ellentétben, nem a Magyar Királyság közvetlen részeként tüntették föl, hanem olyan laza függésben levő hűbérbirtokként, amilyen például Bulgária. Súlyos hiba a Bizánci Birodalom létének elfelejtése, területének a Török Birodalom részekénti ábrázolása. Nem tudjuk, először hogyan és miért került térképre az a hibás lengyel—litván határ, mely Volhíniában egy hatalmas területet indokolatlanul Lengyelországhoz csatolt, s mely a Nagy Lajos kori Lengyelország magyar kiadású térképeinél már vagy száz év óta kísért. Sajnos a Képes történelmi atlaszban is jelen van.

A helyes határ kb. az a vonal lenne, melyet az atlasz 5. oldalán a XIV—XV. századi Európa térképén láthatunk Lengyelország és Litvánia között. A 8. oldalon a „Magyarország a Hunyadiak korában" című térképen nem tüntetik föl a szepesi városokat. Ugyanezt a hibát megtaláljuk a 9. és a 10. oldal térképein is.

A 9. oldal térképén, melynek címe „Magyarország a XVI. században", mindenekelőtt a címet tartjuk kifogásolhatónak, ugyanis, ha a térkép az országot 1568-as határállapotában mutatja be (egy helyen, mint erre még visszatérünk, hibásan), helyesebb lett volna a címhez a „század második felében" kiegészítést tenni, még akkor is, ha bemutat a térkép jelentős, a század első felére eső hadieseményeket. Ha pedig a címhöz a szerkesztők hűek akarnak lenni, indokolt, sőt szükséges lett volna a századeleji, a nagy török támadást megelőző határ föltüntetése. Az a magyarországi határhiba, melyre utaltunk, Lugos és Karánsebes vidékének téves törökké tétele. A vidék abban az időben Erdélyhez tartozott, amiről meggyőz Lukinich Imre „Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711" c. művének 139—140. és 156. oldala. Egészen különös a lengyel—moldvai határ. Bukovina Lengyelországhoz soha nem tartozott, nem tudjuk, hogy itt, valamint a 10. oldal fölső térképén („Török és Habsburg ellenes harcok a XVII. században"), az utóbbin különösen torzan, miért jelentkezik ez a téves elképzelés. Feltehető, hogy a tervező Pokutiát, mely a XVI. század elején tényleg vita tárgya volt Moldva és Lengyelország között, tévesen Bukovinával azonosította. (Pokutia ugyanis végül lengyel lett.) E kérdéssel kapcsolatban talán érdemes utalnunk a Domokos Pál Péter által 1940-ben magyar fordításban kiadott, eredetileg 1648-ban megjelent Codex Bandinus LXXII. oldalára, a „Moldva nagyságáról" című fejezetre.

Szerkesztői szemlélet kérdése, hogy egy térképen a török birodalom hűbéres területeit török színnel jelölik, vagy nem. Így megengedhető, hogy olyan térképeken, mint a Magyarország a Hunyadiak korában, vagy Európa a XIV—XV. században, Havasalföldet illetve Moldvát török színnel, a Török birodalom részeként ábrázolják. Semmiképpen sem helyes azonban Havasalföld és Moldva ugyanolyan török területként bemutatása, mint amilyen például Szerbia, vagy a Duna—Tisza köze, azokon a térképeken, ahol Erdély önálló államként szerepel, mivel Erdély jogilag ugyanúgy török hűbéres

volt, mint a másik két terület. Ez a hiba a 9. oldal, valamint a 10. oldal fölső térképénél szerepel, melyekről más vonatkozásban már szóltunk.

Hiába kifogásoltuk 1968-ban, a Rákóczi-szabadságharc térképén a török—magyar határ hibásságát a Szerémségben és a Temesköz északkeleti részén, e határ a Képes történelmi atlasz 10. oldalán is ugyanúgy, rosszul jelent meg. Török birtoknak kellett volna ábrázolni a Szerémség déli részét, a Tisza torkolattól a Boszutig, és szintén annak kellett volna, a másik említett területet, ahol a helyes határvonal (Hunyad megye nyugati határa) egészen pontos képét megszerezhetjük Lukinich Imre idézett művének 579. oldaláról.

Esztergomot a kurucok 1706-ban elfoglalták, helytelen tehát a jelmagyarázat „mindvégig császári kézen maradt terület" mondatának reáalkalmazása. Kár, hogy a háromféle zöld szín közül, mely a kuruc uralom idejének és tartósságának különböző formáit hivatott jelölni, kettő majdnem tökéletesen azonos, így a jelölés célját nem érheti el.

Alapjaiban elhibázott a „Polgári forradalmak Európában" c. térkép, mely a 12. oldalon található. Oktatási szempontból föltétlenül káros, amennyiben ellentmondásai miatt zavaró hatású. Már az is kérdéses, hogy kell értelmeznünk a jelmagyarázatnak azt a részét, mely bizonyos országokra azonos színt alkalmazva azt hivatott jelölni, hogy: „A francia forradalom és terjedése 1789—1848". A tanulót nemcsak az zavarhatja meg, hogy ebből valami olyasmit kell értenie, hogy a polgári forradalom franciaországi győzelme után zavartalanul tovagördülő folyamatként győzött Dániában, Svédországban, Belgiumban, Svájcban és Andorrában, de az is, hogy a forradalmi megmozdulásokat jelölő lángot ezek közül az országok közül csak Belgiumban látja, sőt, hogy zavara teljes lehessen, a megjelölt időben (1789—1848-ig) láthatja e lángocskákat Spanyol- és Görögországban, melyekre pedig a jelmagyarázat idézett mondata nem vonatkozik. Hasonló a helyzet az 1848-as forradalmak esetében, ahol szintén országterületek azonos színe jelzi „Az 1848-as forradalmak"-at, miközben ez országok némelyikéről a kis lángok hiánya folytán kiderül, hogy ott nem voltak „forradalmi megmozdulások", más, a közös színnel be nem festett területen (a Havasalföldön) ott található a kis láng, mellette az 1848-as évszámmal.

Isztria és Dalmácia 1848-ban nem Magyarországhoz, hanem Ausztriához tartozott, sőt oda tartozott még Dalmáciánál a Kattarói öböltől délre egy kis terület, amit a térkép tévesen tart töröknek. A valóságban Prága nem az Elba partján fekszik.

A Dunadelta 1829-től 1856-ig Oroszországhoz tartozott, a térkép pedig a jelmagyarázat szerint az 1848-as határokat közli, orosz—török határként tehát nem a Kíliai, hanem a Szentgyörgy ágat kellett volna meghúzni. Ha 1848-as határokról van szó, Németországban többféle módon lehetett volna eljárni, meg lehetett volna húzni a Német Szövetség határát, meg az összes német államét, és meg Ausztriáét és Poroszországét, a többi állam nevének föltüntetése mellett, de semmiképpen sem szabadott volna csak Ausztriát külön szerepeltetni, és a többi területre nézve valamiféle egység gondolatát sugallni.

A 12. oldalon van az Ipari Forradalom Nyugat-Európában (1780—1850) c. térkép, ahol csak azt találjuk meglepőnek, hogy már a szárazföldhöz tartozónak jelölik a csak 1942-ben, tehát legjobb esetben is kilencvenkét év múlva föltöltött Noord Oost Poldert.

Több furcsasággal szolgál, szintén a 12. oldalon, a Napóleon-kori Európa térképe. Itt talán a nagy méretarány miatt nem is érdemes Danzigra, Erfurtra és Neufchâtelre vonatkozó, a másik történelmi atlasznál kifogásolt hibákról ismét megemlékezni, viszont még mindig helytelenítjük Norvégia Dániához tartozásának föl nem tüntetését. A határok Besszarábia Oroszországhoz tartozásából következően az 1812 utáni állapotot jelölik, ha pedig ez így van, rossz az orosz—osztrák határ, mert Tarnopolt már 1809-ben Oroszországhoz csatolták, a térkép pedig Ausztriához tartozónak jelöli e részt.

Svájc a térkép állításával ellentétben nem tartozott a Rajnai Szövetséghez. Nem értjük, miért van a „Napóleon hódításai"-ként jelzett területeken belül az a határvonal, ami bár egyébként jelenthetné Hollandia keleti határát, a szóbanforgó időben egyszerűen nem létezett. Szintén nem értjük, sőt még kevésbé értjük, hogy amikor a térkép a Franciaország birtokában levő területeken belül megkülönbözteti „Napóleon hódításai"-t, és, bár ezt nem hangsúlyozza, nyilván az eredeti Franciaországot, miért nem tartja a Rajnától nyugatra fekvő, volt német területeket és Piemontot Napóleon hódításának.

A 13. oldalon a XVIII. századvégi Észak-Amerika térképénél, bár rajzzal és az Egyesült Államok elleni angol támadás jelzésével utalnak az angolok kanadai jelenlétére, elfelejtik a terület Angliához tartozását a brit színnel jelölni. Nagybritanniával egyébként is mostohán bánik a térkép, mert a hozzátartozó Jamaicát és Brit-Hondurast tévesen spanyol birtoknak színezi. Fölösleges és értelmetlen Mexikó déli határának meghúzása, még akkor is, ha Chiapast nem tartják Mexikóhoz tartózónak. E határnak értelme csak azon a szakaszon lenne, ahol Brit-Honduras volna a szomszéd, ezt azonban, mint említettük, elfelejtették föltüntetni.

A délamerikai államok kialakulásának térképe sajnos szintén nem mentes a hibáktól. Paraguay és Argentína határa ugyanis kezdetben (1870-ig) nem a Pilcomayo, hanem a délebbre fekvő Bermejo folyó volt, legalábbis alsó folyása mentén, ilyenformán Asunción nem a határon, hanem Paraguay belsejében feküdt. Patagónia eleinte, vagyis a címben körvonalazott időben nem tartozott semmilyen állami szervezetbe, Argentína csak 1878-ban kezdte rá kiterjeszteni hatalmát, és az az állapot, amit a térkép jelöl, csak 1881-ben jött létre, egy, a dél felé szintén terjeszkedő Chilével kötött szerződés során.

A 14. oldalon az 1848—49-es szabadságharc egyébként hibátlan térképeit kár, hogy elrontja egy tévedés, az, hogy orosz—török határnak, a Prut helyett, a Dnyesztert tekintették.

A 16. oldalon, melynek térképe a Föld 1914-es fölosztottságát ábrázolja, szintén akad néhány hiba. Perzsia és Törökország határa a mai (1970.) perzsa—iraki határral megegyezett, így Abadán és vidéke Perzsiához tartozott, Perzsia elérte a Tigrist. Kimaradt a román—bulgár határnak az a szakasza, ahol nem a Duna volt a határ, így azt lehetne hinni, Dobrudzsa Bulgáriához tartozott. Bulgáriának partja volt az Égei tengeren, így Görögország nem lehetett határos Törökországgal. Német Délnyugat-Afrika neve nem Német Nyugat-Afrika volt. Vilmos császár földje német és nem brit birtok volt, hibás a terület színnyomása, csakúgy mint Brit-Hondurasé, melyre a Nagybritanniához tartozást jelző, világosabb zöld árnyalatot kellett volna nyomni. Ha, bár ezt a nagy méretarány csak torzítottan engedte meg, mégis jelölték a Panama Csatornaövezetet, kár, hogy elmulasztották az Egyesült Államok színével jelölni. Szintén színtechnikai hiba jelentkezik Sziám és Indokína közt, ahol bár a helyes határt húzták meg, elmulasztották a határ és a Mekong közti, Indokínához tartozó területsávra a többi indokínai, pontosabban francia birtokot jelölő színt nyomni.

Kína és Oroszország határa Mandzsúria északnyugati részén nem a Silka, hanem az Argun folyó volt, nemcsak 1914-ben, de azóta is (1970). A két folyó közti terület hibásan szerepel kínai birtokként, a tényleges helyzet szerint orosz volt. Ugyanez a hiba megismétlődik még az atlasz 21. oldalán két, és a 24. oldalon egy térképen.

A 17. oldalon az Osztrák-Magyar Monarchia kis térképénél hibás a szerb—montenegrói határ. A Balkán-háborúk után ugyanis, amikor több más török területtel együtt a Novi-bazári szandzsákot is fölosztották, Montenegró területe kelet felé jelentősen megnövekedett, amit a térkép nemcsak itt mulasztott el jelölni, hanem a 19. oldalon is, az első világháború térképén, ahol azonban sajnos nem az egyetlen előforduló hiba. Hiába tettük szóvá a német—osztrák határ hibás rajzát Glatznál, és hiába szerettük volna Achtopolt és környékét Törökország helyett Bulgária birtokában látni. Bulgáriának

egyébként a Képes történelmi atlaszban nyugati határa is hibás, mert Szerbiához tartozónak tünteti föl a térkép Bulgáriának azt a néhány területdarabját, mely épp az első világháború után, annak eredményeképp lett szerb, illetve jugoszláv birtok.

Elfelejtették föltüntetni annak a vonalnak Finnországban húzódó szakaszát, mely a német megszállás határát jelöli 1918-ban.

Teljesen korhűtlen a „Balti államok" kifrás, mivel ilyen fogalom az első világháború idején még nem létezett, értelmet csak az után nyert, addig még csak balti népekről, vagy legföljebb balti tartományokról tudtak.

A 21. oldalon két térképen (a háborús tűzfészkek és a második világháború térképein) hibás Románia határa. Romániát mai (1970) határainak megfelelően ábrázolják, tévesen Lengyelországhoz tartozónak mutatva Észak-Bukovinát, a Szovjetunióhoz tartozónak Besszarábiát, és Bulgáriához rajzolva Dél-Dobrudzsát. A 21. oldal, nyilvánvalóan nyomdatechnikai eredetű hibákban aránylag gazdag. A fasizmus terjeszkedésének térképén téves a Memel-vidék színezése, melyet „Németország által elfoglalt terület"-ként, a többi hasonló terület színével, a jelmagyarázatnak megfelelően kellett volna nyomni. A második világháború térképén pedig, ha mint forrásra, csupán a jelmagyarázatnak a semleges államokat jelző színére támaszkodnánk, nemcsak semlegesnek, de még önálló államnak is kéne tartanunk Németországnak a Rajna és a nyugati határ közti részét és Észak-Dobrudzsát. E hibába remélhetőleg nem fogunk esni, de néhány, a térképet használó általános iskolással ez esetleg megtörténhet.

Bár „ A II. világháború" című térkép szemmel láthatólag nem törekszik gondos határrajzokra, és erre amíg a vázlatosság hibára nem vezet, joga is van, Sziám keleti határa esetében ezt az eljárást mégis kifogásolnunk kell, mert hogy a sziámi—indokínai határ középső szakaszán Sziám nem éri el a Mekongot, azért nem tulajdonítható az említett vázlatosságnak, mert kiviláglik a határ északi szakaszából, hogy nem félrecsúszásból halad a határ a Mekonggal párhuzamosan valamivel nyugatabbra, hanem azért, mert ott, szemben a középső szakasszal, ez a helyzet felel meg a valóságnak.

A 22. oldalon „A II. világháború Európában (1939. IX. 1. — 1943. II. 2.)" című térképen, mint ezt már szintén szóvátettük, hibás a szovjet—román határ egy szakasza, Észak-Bukovina egy részét ugyanis tévesen tartja a tervező románnak, ott a határ a maival (1970) egyezett meg. Félreértésre ad lehetőséget ezen a térképen Jugoszlávia helyzete. Úgy tűnik ugyanis, mintha Jugoszláviát 1941-ben Magyarország és Bulgária megcsonkította volna, anélkül, hogy megszűnt volna a jugoszláv államiság. Föl kellett volna tüntetni az ugyanakkor Német- és Olaszországhoz csatolt területek határait is, és nem utolsó sorban a Magyarországhoz csatolt muramenti területekét is. Nem a megfelelő, a hódítást jelző, szaggatott vonallal rajzolták a Dráva alsó folyása menti új magyar birtokok déli határát, hanem tévesen, az 1939 végi országhatár értelemmel bíró vonalpont-vonal megoldással.

A 22. oldal másik, a második világháború második szakaszát bemutató térképén, ahol országhatárok tekintetében a háború utáni helyzetet látjuk, egészen megmagyarázhatatlan, miért az 1939-ig fönnállott határt húzták meg Lengyelország és Németország között.

Az atlasz utolsó, 24. oldalának „A Föld országai napjainkban" című térképén helyesebb lett volna, ha Franciaországhoz tartozónak tüntetik föl Elzászt, és Törökországhoz tartozónak a Karsz vidéket. E hibák is azok közé tartoznak, melyekre a figyelmet 1968-ban már fölhívtuk. Hibás az indiai—burmai határ, amennyiben Kachin a valóságban nem India, hanem Burma része.

Bhután nem szocialista ország, nem volt helyes tehát területére a szocialista országokat jelző színt nyomni.

BEREZNAY ANDRÁS

A KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT ÉSZREVÉTELE BEREZNAY ANDRÁS ISMERTETÉSÉRE

Örömmel olvastuk Bereznay András atlaszunkat bíráló sorait, amelyek nemcsak azt bizonyítják, hogy régi hiányt pótló, tetszetős történelmi atlaszt sikerült készítenünk az általánosiskolai tanulók számára, hanem azt is, hogy munkánk legjobb akaratunk mellett sem volt hibáktól mentes. Sajnos, úgy látszik tehát, hogy az első kiadásoknál még a leggondosabban összeállított térképészeti, vagy történelmi atlaszban is találhatók bántó hibák. Így van ez a Képes Történelmi Atlasznál is.

A Bereznay András által tett megállapítások egy része tételes hiba. Ezek jelentősebbjeit már az atlasz most készülő második kiadásánál javítjuk. Valamennyi ilyen hiba kijavítása a második kiadásnál nem történhetett meg, mert az észrevételek megismerésekor a második kiadás nyomdai feldolgozása már folyt.

Bereznay András megállapításainak egy kisebb része felfogásbeli eltéréseket tükröz. Az atlasz összeállításánál figyelemmel voltunk a tananyagra, s arra, hogy az atlasz a 10—14 éves tanulóknak szól. A tananyaghoz és a használók életkorához való alkalmazkodás elhagyásokat, kiemeléseket, helyenként a szokásosnál nagyobb általánosításokat, összevonásokat kívánt meg, amelyek mértékével vitatkozni lehet. Ezért Bereznay András ilyen jellegű megállapításait a Történelmi Atlasz Szerkesztőbizottsága, valamint az Országos Pedagógiai Intézet illetékes osztálya elé tárjuk, s azok állásfoglalásának megfelelően fogjuk az atlasz 1971-ben készülő harmadik kiadásánál javítani.

Bereznay András észrevételeit ugyanúgy köszönjük, mint minden más észrevételt, amely a munkánkban előforduló hibák gyomlálásával kiadványaink egy-egy újabb kiadásának értékét növelik.

Dr. Hegyi Gyula
a Kartográfiai Vállalat igazgatója

SCHEIBER SÁNDOR:

HÉBER KÓDEXMARADVÁNYOK MAGYARORSZÁGI KÖTÉSTÁBLÁKBAN

(Budapest, 1969. 416 l.)

Ez a tanulságos könyv 172 héber kéziratot ismertet, amelyeket a régi könyvkötők kötéstábláknak, előzéklapoknak és bordacsíkoknak használtak fel, és ezek ebben az állapotban kerülték el a megsemmisülést.

A szerző e töredékek alapján Magyarország területén 15 zsidó centrumot állapít meg, és mondanivalóját e centrumok rövid történetébe foglalja bele. E centrumok a következők: Kassa, Bártfa, Trencsén, Szakolca, Galgóc, Nagyszombat, Bazin, Pozsony, Sopron, Kőszeg, Vasvár, Győr, Esztergom, Buda és Székesfehérvár.

A kutatások mai állása szerint annyi kétségtelennek látszik, hogy a zsidóságra vonatkozó legrégebbi adatok Esztergom után, ahol már a honfoglalást követően az első zsidó hitközség megalakult, az ország nyugati határszéléhez kapcsolódnak. Pozsonynak már a XIII. században van rabbija; Sopronban a restaurált és a XIV. századból származó zsinagógánál régebbi, úgy látszik talán még a tatárjárás előtti időből eredő zsinagógáját most fogják restaurálni.

A 15 centrum rövid története után a 172 kódexmaradvány katalógusa következik. Ebből a felsorolásból kitűnik, hogy legtöbb a biblia (65 db), azután a liturgia (40 db),

majd a talmud (26 db), végül a törvénykódex (14 db), míg a hátralevő 27 db kódextöredék további 7 műfajhoz tartozik.

A mutatók után bőséges német nyelvű összefoglalást olvashatunk, legvégül 108 db facsimile mellett még 33 db szövegközi ábra teszi szemléltetőbbé ezt a nyomdatechnika szempontjából is gyönyörű könyvet.

A nagy fáradsággal és sok utánjárással összegyűjtött 172 db héber kódextöredék — e kitűnő szaktudással megírt könyv segítségével — fényt vet a középkori magyar zsidóság vallási műveltségére.

HÁZI JENŐ

FOLYÓIRATSZEMLE

P. F. Laptyin:

A hipotézis szerepe a történetkutatásban

Az 1960-as évek folyamán a szovjet filozófia megélénkülését figyelhettük meg. A marxizmus klasszikusai eszmerendszerének továbbfejlesztése igényével egész sor filozófiai és tudományos, módszertani kérdést vitattak meg a szakemberek. Az egyik vitatémát a tudományos hipotézis kritériumai és a megismerésben játszott szerepük képezte. A szerző tulajdonképpen ezekre a filozófiai vitákra reagál, amikor a hipotézisnek a történettudományban játszott szerepét taglalja, mint maga is előrebocsátja, a kérdésfelvetés igényével.

Bevezetőjében a történetkutatás általános feladatát és néhány specifikumát körvonalazza, döntően Engels megállapításaira hivatkozva. Megállapítja, hogy a korábbi társadalmi folyamatok plasztikus rekonstruálását a rendelkezésre álló források egyenetlensége, többnyire szubjektív töltése és a kutató társadalmi, tudati meghatározottsága teszi bonyolulttá. Mindebből arra a következtetésre jut, hogy a történettudomány nem dolgozhat, nem haladhat a tudományos hipotézisek alkalmazása nélkül. A hipotézis felállításának általános kritériumait a társadalmi fejlődés fő törvényszerűségeinek, a legfontosabb módszertani elveknek ismeretében és a lényegi kérdések megragadásának fontosságában jelöli meg.

Felhívja a figyelmet arra, hogy napjainkban a történetkutatás térbeni és strukturális kiszélesedése, valamint a korszerű metodikai kérdések előtérbe kerülése révén a tudományos hipotézisek jelentősége nőtt. Példaként az etnogenezis, a kapitalizmus előtti társadalmi formációk kutatásának megélénkülését említi. Utal továbbá arra, hogy a szovjet történettudomány is komoly erőfeszítéseket tesz a kultúra- és ideológiatörténet vizsgálata terén jelentkező fogyatékosságok felszámolására, nem kis mértékben a tudományos hipotézisek széles körben való alkalmazásával. Az 1930-as évek folyamán például általánosan elterjedt az a feltételezés, hogy az i. e. III—IV. évezred Tripolje-i földművelő kultúrája immanens eredetű. Újabban, az archeológiai leletek összehasonlító elemzésére támaszkodva már felismerték, hogy nem csupán egy immanens folyamatról van szó, de a balkáni eredetű betelepülők is jellegadó szerepet játszottak. Ez a konkrét példa mutatja, hogy a hipotézisnek mindig a már bizonyított eredményekből kell kiindulnia és a dialektikus materializmus pártos, de nem dogmatikus és tendenciózus alkalmazásával kell párosulnia.

A történelmi hipotézis megalkotásának kritériumairól, sajátosságairól szólva ismételten hangsúlyozza a lényegi és igaz elvek, valamint a bizonyított tényekből való kiindulás fontosságát, és példaként a feudalizmus-kori városok kialakulására vonatkozó polgári elképzeléseket említi, amelyek sok konkrétum feltárását segítették elő, de külsődleges (jogi) ismérveket helyeztek előtérbe, nem ismerték fel a városoknak a gazdasági-társadalmi fejlődésben betöltött szerepét.

A történettudomány a forrás-ellátottság hiányosságai következtében gyakran kénytelen analógiára épülő hipotéziseket felállítani, amelyek az összehasonlító módszer

alkalmazását is szükségessé teszik. Ennél a hipotézis-típusnál kétirányú megközelítés lehetséges. Az egyik variáció az, amikor egy korábbi, már feltárt állapot tendenciáiból, a fő törvényszerűségek ismeretében egy későbbi állapot, szint körvonalazása válik lehetővé. A másik variáció ezzel ellentétes irányú. Egy későbbi állapot strukturális feltárása, a benne fellelhető maradványok, hagyományok feltérképezése és értékelése teszi lehetővé — szintén a fejlődési törvényszerűségek ismeretében — a korábbi viszonyokra való következtetést. E két variáció „vitája" eredményezte pl. P. G. Vinogradov és M. A. Barg álláspontjának eltérését az angliai freeholderek értékelésekor. Előbbi ezt a paraszti réteget korafeudális maradványnak, utóbbi pedig a fejlett feudális viszonyok termékének tekintette.

A cikk a továbbiakban a hipotézis valószínűségének problémáját veti fel. A tudomány adott színvonala és az osztálymeghatározottság játszik fontos szerepet. Az osztályharc és az állam történelmi helyét a restauráció korának francia polgári történészei az adott viszonyok között helyesen látták meg. 1848 után azonban annak ellenére, hogy a polgári gondolkodók sok értékes tényt tártak fel, a fejlődéstörvények következetes megragadása a marxizmus klasszikusaira hárult. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza a szerző ismételten a dialektikus és történelmi materializmus elveinek döntő fontosságát a hipotézis megalkotásánál és mutat rá, hogy az osztályok békéjét valló hipotézisek sorra megdőltek. A történelmi fejlődés menete és a nemzetközi proletariátus osztályharca cáfolta meg pl. a szlavofileknek az orosz falut idillizáló hipotéziseit, ill. a jobboldali szociáldemokrácia ún. népi kapitalizmus elméletét. Az ideológiai alapok mellett a hipotézisek valószínűsége a további kutatások eredményének függvénye. Marxnak az 1840-es években a falusi földközösségről, mint a fejlődés egy meghatározott szakaszának általánosan jellemző jelenségéről szóló tanítását G. Maurer, M. M. Kovalevszkij és mások konkrét kutatásai alapján Engels építette be a marxizmus társadalomelméletébe az 1890-es években.

Felveti még a cikk azt a kérdést is, mikor beszélhetünk arról, hogy egy hipotézis igazolt ténnyé válik. Általános kritériumok keresése helyett azt hangsúlyozza, hogy mindig csak az egyes konkrét esetekben lehet eldönteni a kérdést. Alapvetőnek tartja azonban, hogy a hipotézis a már igazolt történelmi törvényszerűségekkel essék egybe. Kevés adattal rendelkezünk pl. az osztályharcra vonatkozóan a korafeudális Európát illetően. A néhány ismert felkelés társadalmi programját nem rögzítették a források. Ennek ellenére annak az általános törvénynek az ismeretében, hogy az antagonisztikus társadalmakban az osztályharc immanens tényező és egyéb területek (pl. Bizánc) analógiája alapján ténynek fogadjuk el az osztályharc meglétét a korafeudális Európában.

Cikke befejezéseként Laptyin a történetkutatás földrajzi értelemben vett térbeni kiszélesedésének a társadalmi formációk elméletére vonatkozó hatását veti fel, mint a hipotézis-alkotás újabb aspektusát. A történetkutatásban a hipotézisek szerepe jelentős, és mint az ismertetett cikk is bizonyította, még sok módszertani probléma vár tisztázásra.

(Voproszi Isztorii 1970. 1. sz. 75—88. l.) *M.*

I. A. Fedoszov:

A felvilágosult abszolutizmus Oroszországban

Gazdag irodalommal rendelkező, élénken vitatott probléma megoldására vállalkozott cikkével a Moszkvai Állami Egyetem történész dékánja. A felvilágosult abszolutizmus történelmi helye, társadalmi tartalma egyetemesen sem lezárt kérdés, oroszországi megjelenési formája pedig a közelmúltban került fokozottabban az érdeklődés homlok-

terébe. Fedoszov cikke közelítési módjában, problémafelvetésében egyaránt tartalmaz új elemeket a korábban megjelent munkákhoz képest.

A felvilágosult abszolutizmus társadalmi tartalmáról, történeti helyéről folyó vita érintőleges jelzése után a felvilágosult abszolutizmust a feudális társadalom politikai felépítménye fejlődésének egyik szakaszaként határozza meg. A bevezetőben hangsúlyozza még az alap és felépítmény dialektikus kapcsolatát, kölcsönhatását, mint olyan alapelvet, amelynek érvényesítése ugyan bonyolult, de elengedhetetlen a kérdések megválaszolásához.

Még mindig bevezető jelleggel az abszolutizmust általában igyekszik meghatározni, mint a feudális uralkodó osztály adott viszonyok között funkcionáló diktatúráját. Történeti szerepét, feladatát a politikai központosításban jelöli meg, amely elősegítette a nemzettéválás folyamatát azokon a területeken, ahol a polgári viszonyok kialakulása lassú volt. A felvilágosult abszolutizmus az abszolutizmus egyik szakasza, és tartalmának feltárása, sajátosságainak meghatározása a történelmi feltételek, az osztályerőviszonyok feltérképezését teszi szükségessé. Oroszországban ez a XVIII. század második felében jelentkezett, akkor, amikor a feudális viszonyok már lazultak ugyan és a kapitalisztikus elemek is megjelentek, de a feudális termelési mód határozta meg a történelmi körülményeket és az osztályerőviszonyokat is. Az abszolutizmus ekkor végbement fejlődését, erősödését az a körülmény tette lehetővé, hogy a feudális uralkodó osztály (bár voltak még lehetőségei) *már* nem tudott progresszív erőként fellépni, a városi elemek pedig *még* nem válhattak politikai tényezővé. Az így keletkezett hiátus tette lehetővé az abszolutisztikus államhatalom megerősödését, felvilágosult szakaszba fejlődését.

II. Katalin uralkodását jelöli meg a felvilágosult abszolutizmus oroszországi korszakaként, és rámutat fő törekvésére, a szilárd központi hatalom kiépítésére. Az államélet egészének egységes, átgondolt törvények rendszerével való igazgatását tartotta a szilárd központi hatalom alapkövetelményének. A törvényes alapok megteremtését azonban a tanítójának vallott Montesquieu-vel ellentétben nem a rendek, hanem a központi hatalomtól függő bürokratikus apparátus révén kívánta elérni. A Szenátus hatáskörének 1764-ben történt csökkentésével az arisztokrácia politikai befolyását korlátozta. Az 1775-ös kormányzósági reform biztosított ugyan helyileg politikai szerepet a nemességnek, de a központi államhatalmat képviselő kormányzó főssége mellett. Ezek az intézkedések ugyan a feudális abszolutizmust erősítették, de ugyanakkor konszolidált feltételeket teremtettek a termelőerők fejlődéséhez.

Az „északi Semiramis" társadalompolitikája is felvilágosult abszolutizmusának feudális lényegét mutatja. A nemesség kiváltságait nem növelte ugyan, de örök időre szólóan rögzítette. A városokkal kapcsolatos másik, szintén 1785-ben kelt oklevél kiemelte e réteg jelentőségét, de politikai lehetőségeket nem teremtett számára. A parasztság viszonyainak rendezése pedig csak elképzelés maradt. Gazdaságpolitikáját már pozitívabban értékelhetjük a szerző szerint. A felvilágosodás jegyeit a legszembetűnőbben kultúrpolitikája viselte magán.

Újszerű gondolatot olvashatunk a cikkben az orosz felvilágosult abszolutizmus kronológiai határainak megvonása kapcsán. Kezdetét az 1760-as évek elejére teszi. Vitatkozik viszont azokkal (elsősorban N. M. Druzsinyin akadémikussal), akik az 1790-es évek elejét végpontként jelölik meg. II. Katalinnak a francia forradalommal való szembefordulását nem tekinti fordulatnak. Mint írja, a cárnő mindvégig a feudális abszolutizmus tökéletesítését tartotta feladatának, s nem akart polgári átalakulást. Természetes tehát a forradalom-ellenesség.

I. Sándor uralkodásának 1801–1815 közötti periódusát az orosz felvilágosult abszolutizmus második szakaszaként értékeli. Megállapítása szerint ugyanis Oroszországban ekkor még voltak lehetőségei a felvilágosult abszolutizmusnak. Ezt mutatja I.

Sándornak a központi államapparátus tökéletesedését szolgáló rendelete. A minisztériumok, az államtanács létrehozásáról van szó, amelyek II. Katalin államigazgatási reformjait teljesítik ki. 1804-es iskolareformja hasonlóan felvilágosult jellegűnek tekinthető.

Kronológiailag tehát Fedoszov az orosz felvilágosult abszolutizmust az 1760—90 és az 1801—1815 közötti időre teszi. Az osztályerőviszonyokat ekkor holtponti helyzet jellemezte, mivel a feudális erők már kimerülőben voltak, de a kapitalizmus elemei még nem jellegadóak. Így válik lehetségessé, a társadalmi berendezkedés érintetlenül hagyása mellett, a feudális viszonyok konzerválása érdekében (de a gazdasági fejlődés lehetőségeit biztosítva) államigazgatási, igazságszolgáltatási, kulturális stb. reformok bevezetése a felvilágosodás eszméinek felhasználásával.

(Voproszi Isztorii 1970. 9. sz. 34—55. l.) *M.*

Je. P. Naumov:

A szerb falu társadalmi struktúrájának kérdéséhez az 1830—50-es években

A szovjet szerző bevezetőben utal arra, hogy a török uralom alól való felszabadulás után megindult gazdasági és társadalmi fejlődés számos kérdése vitás, így a parasztság rétegződésének a kérdése is. A polgári történetírás a korszak vonatkozásában a nemzeti egységet hangoztatta, nem volt hajlandó osztályellentéteket látni, ideális paraszti jólétről beszélt. Ugyanakkor marxista munkák is hibásan ítélték meg a kérdést, egy, az NDK-ban megjelent munka arról beszél, hogy a szerb burzsoázia az 1860-as években reformok útján számolta fel a nagybirtokot, míg egy jugoszláv kiadvány szerint a föld magántulajdona csak a XIX. század utolsó éveiben tett szert jelentőségre. Svetozar Marković szerint a parasztságnak már 20%-a földnélküli volt. De egyéb adatok is találhatók a paraszti differenciálódásról. Mindez szükségessé teszi a meglevő adatok felülvizsgálatát.

Az alapvető forrásokat a szerző a korszak törvényhozásában, valamint a fejedelmi kancellária és a helyi hatóságok levelezésében látja, de kortársak feljegyzéseiben, földrajzi leírásokban, a korabeli sajtóban is találhatók részadatok. Már 1830—33-ban, a török agrárrendszer felszámolásának előestéjén falun két kategória világosan elkülönült egymástól, a parasztság és a falusi burzsoázia. A török nagybirtokrendszer megszüntetése és az állami tartalékbirtokok rendszere a paraszti földbirtoklás bizonyos kiegyenlítődéséhez vezetett, de egy szegényparaszti réteg megléte egészen biztos. A kérdést erkölcsi problémának tekintették, a szegények maguk okai nehéz helyzetüknek, lustaságukkal. Az 1847-ben és 1850-ben hozott büntető törvények szigorú büntetéseket helyeztek kilátásba, azzal, hogy a kirótt pénzbüntetéseket a szegények esetében botbüntetésre lehet módosítani. Igen érdekes egy 1851-ben konkrét ügyben hozott bírói ítélet. Egy kb. 4 ha terjedelmű parasztbirtok tulajdonosnője sérelmezte a kirótt adó nagyságát. Adóclengedést kért, a bírói ítélet viszont ezt elutasította azzal az indokolással, hogy ebben az esetben a parasztbirtokok 1/5-ének az adóját el kellene engedni. Vagyis az adott időpontban a mintegy 4,6—4,7 ha földdel, házzal és állatállománnyal rendelkező paraszti gazdaságokat szegényparasztiaknak tekintették, és ezek tették ki az összes gazdaság kb. 20%-át. Vagy talán ennél valamivel többet is. 1889-ben már az 5 ha-nál kisebb parasztbirtokok aránya 72,6% volt. A differenciálódásnál figyelembe kell venni, hogy ezekben az évtizedekben elég nagy tömegek menekültek a szomszédos területekről Szerbiába. Az extenzív gabonatermesztés mellett az ilyen terjedelmű birtok valóban szegényparaszti szinten állt általában, viszont az állattenyésztő vagy szőlőművelő körzetekben a középparaszti szintet érte el.

A differenciálódás dinamikáját csak közvetve lehet megállapítani. De ha figyelembe vesszük, hogy 1834 és 1874 közt mintegy 150 000 ember telepedett meg újonnan Szerbiában, ami 1874-ben az egész lakosság kb. 11%-át jelenti, 1834-ben pedig közel 25%-át, arra következtethetünk, hogy az 1820—30-as években a szegényparasztok aránya kisebb volt 20%-nál, a középparasztoké pedig nagyobb volt, mint az 1840—50-es években.

A gazdag parasztságra csak egyéni adatok állnak rendelkezésre, ismerünk pl. 1836-ból egy vagyonösszeírást, amely szerint az illető tulajdonába tartozott egy nagy ház, két kisebb ház, két kocsma, egy bolt, egy vízimalom, 15 000 szőlőtős szőlőbirtok, 3000 szilvafás kert, 180 sertés, 170 juh, 30 szarvasmarha, 10 ló és több mint 43 ha szántó és rét. 1838-ban egy középparasztinak tekinthető gazdaság birtokállománya a következő volt: egy ház a hozzá tartozó felszereléssel, 105 sertés, 13 szarvasmarha, 2 ló és mintegy 11 ha szántó, rét, kert és szőlő.

A gazdag parasztok száma biztosan igen csekély volt. Marković a maga adatát a 20% földnélküli parasztról V. Jakšić szerb statisztikustól vette át, de később maga is belátta, hogy ezek a becsült statisztikai adatok megbízhatatlanok. Összefoglalólag tehát azt lehet mondani, hogy az 1830—50-es években a szegényparasztság aránya 20% körül volt, a parasztság zömét a középparasztság tette ki, a differenciálódás az ország gazdasági elmaradottsága miatt csak lassan haladt előre, fékezte a falusi burzsoázia földszerzésének korlátozása az 1830-as években (ami a parasztmozgalmak következménye volt), a faluközösség és a nagycsaládi rendszer megléte, meg a kölcsönös segítségnyújtás még meglevő patriarchális viszonyai. A paraszti gazdaság még megtartotta félig naturális jellegét.

(Etudes Balkaniques 1970. 2. sz. 124—133. l.) *N.*

A. Kuzmanova:

Románia és a Balkáni paktum diplomáciai előkészítése

1933 második felében és 1934 elején a Balkánon nagy diplomáciai tevékenység indult meg, amelynek eredményeképp 1934. február 9-én Románia, Jugoszlávia, Törökország és Görögország aláírta a Balkáni paktumot. A cikk a román kormány álláspontját és a Balkáni paktum létrehozására irányuló diplomáciai erőfeszítéseit ismerteti. A szerző kifejti, hogy a nemzetközi kapcsolatokat és a balkáni népek történetét vizsgáló román történészek a paktum diplomáciai előkészítéséről, létrejöttéről és jellegéről csak általánosságban és röviden szólnak, nem szentelnek külön figyelmet Románia szerepének. Ez vonatkozik pl. Cr. Popisteanunak a „Románia és a Balkáni antant" c. érdekes munkájára is, amely röviden foglalkozik ezzel a kérdéssel. A román történetírás helyesen emeli ki N. Titulescu külügyminiszter szerepét a paktum előkészítésében, de nem tárja fel azokat az okokat, amelyek a román kormányt a paktum aláírására késztették és nem mutat rá a résztvevő országok között felmerült ellentétekre sem, amelyek az érdekek és célok különbözőségét tükrözték. A cikk vitába száll azokkal a szerzőkkel, így többek között J. M. Opreaval is, aki lebecsüli ezeket az ellentéteket és azt állítja, hogy a Balkáni paktum „egy közös érdeket szilárdított meg, amely egyaránt fontos volt az aláírók és az alá nem írók számára", az egyetlen forma, amely megfelelt a délkelet-európai országok érdekeinek és vitathatatlanná teszi a paktum pozitív értékelését.

Az első világháborúból győztesként kikerülő Románia területe és lakossága kb. 2,5-szeresére nőtt. A román uralkodó körök az újonnan szerzett területeken a status quo fenntartására és hatalmuk megszilárdítására törekedtek, s ez alapvetően meghatározta az ország külpolitikai irányvonalát is. Ez a közös érdek egyesítette a Kis Antantban

Romániát, Csehszlovákiát és Jugoszláviát. Törekvésükben jelentős támogatást kaptak Franciaországtól, a versaillesi rendszer fennmaradásának legfőbb hívétől. A 20-as években Románia politikája elsősorban a megkötött szerződések fenntartására irányult. Ezért fogadta tartózkodóan Franciaországnak és Angliának az összbalkáni blokk, az ún. Balkáni Locarno létrehozására irányuló tervét. Az angol és francia tervek lényege egyébként nem a balkáni status quo megőrzése, hanem egy szovjet-ellenes blokk kialakítása volt. Románia főleg attól félt, hogy Bulgária — csatlakozása esetén — a neuillyi békeszerződés revízióját követelhette volna.

A 30-as években is a status quo fenntartása volt a román politika alapvető célja. Hitler hatalomra jutásával és a békeszerződések revízióját követelő országok nemzetközi helyzetének megerősödésével kedvezőtlenül alakultak a körülmények Romániára nézve. Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország között 1933 első felében tárgyalások kezdődtek egy paktum létrehozásáról. A tárgyalások feltárták a nyugati hatalmaknak azt a szándékát, hogy a Szovjetunió és a kis országok rovására igyekeznek egymással megegyezni.

E tárgyalások következményeként a román kormány új utat keresett nemzetközi pozíciójának megerősítésére, és 1933 második felétől aktívan hozzálátott a balkáni paktum létrehozásához. A román kormányt nyugtalanította a magyar—olasz és az 1933-ban megindult jugoszláv—bolgár közeledés is. A balkáni blokk létrehozásának előfeltétele volt, hogy a román, jugoszláv, görög és török kormány egyaránt érdekelt legyen a status quo fenntartásában. Nemcsak Bukarestben, hanem Belgrádban, Athénben és Ankarában is ebben látták a Bulgária részéről jelentkező revíziós törekvések megakadályozásának eszközét. A blokk létrehozását elősegítette, hogy az 1930—1933 között tartott négy balkáni konferencia után a közvélemény felkészült egy ilyen szerződés aláírására.

1933 közepétől a román kormány nagy diplomáciai tevékenységet fejtett ki a paktum létrehozása érdekében. Ennek során Titulescu hivatalos látogatást tett Szófiában, Ankarában, Athénben és Belgrádban. Szófiai látogatása eredménytelen volt, mivel nem volt hajlandó semmiféle területi rendezésről tárgyalni, míg a bolgár kormány Dél-Dobrudzsával kapcsolatban mindig felvetette e területek békés revíziójának igényét. A bolgár kormány attól tartva, hogy részvétele nélkül is létre fog jönni a paktum, egyrészt a nemzetközi elszigetelés felszámolása, másrészt a paktum létrehozásának megakadályozása érdekében 1933 végén közeledni igyekezett Jugoszláviához. Ezt a közeledést eleinte támogatta Csehszlovákia is, de román nyomásra, — Beneš és Titulescu között 1933. december 11-én folytatott kassai tárgyalások után — megváltoztatta eddigi álláspontját és azt javasolta a bolgár kormánynak, hogy Bulgária is csatlakozzék a Balkáni szerződéshez.

Titulescu sürgetni kezdte a szerződés aláírását, melyhez először megszerezte a török, majd a görög kormány hozzájárulását is, miután az utóbbi kormány meggyőződött arról, hogy Anglia és Franciaország támogatják a paktum tervét, Olaszország pedig nyíltan nem ítélte el. Végül Titulescunak Belgráddal is sikerült elfogadtatnia álláspontját. A kis antant 1934. január 22—23-i zágrábi ülésén — elsősorban a bolgár—jugoszláv közeledés miatt — élesen bírálta a jugoszláv diplomáciát és azzal fenyegetőzött, hogy Románia kilép a kis antantból, ha — függetlenül Bulgária részvételétől — nem írják alá a balkáni paktumot. A jugoszláv kormányt az a félelem is ilyen döntésre bírta, hogy a szerződés alá nem írása esetén Görögország és Törökország Olaszország befolyása alá kerül. A bolgár kormány ezzel párhuzamosan azt javasolta a balkáni államok kormányainak, hogy kössenek egymással meg nem támadási egyezményt, amely garantálja a határokat, de nem zárja ki azok békés revíziójának lehetőségét. A javaslatot nem fogadták el.

A román diplomácia erőfeszítései arra irányultak, hogy a szerződés szövege olyan legyen, amely legjobban megfelel érdekeinek. A Balkáni szerződés során nemcsak meglevő határait kívánta biztosítani egy lehetséges agresszióval szemben, hanem elejét akarta venni mindenféle békés revíziós kísérletnek is. Ebben a törekvésében támogatta őt Athén, de nézeteltérések voltak Bukarest, Belgrád és Ankara között is. Belgrád és Ankara hajlamos volt bizonyos kompromisszumokra, annak érdekében, hogy Bulgáriának a békeszerződések békés revíziójára vonatkozó követeléseit figyelembe vegye, s lehetővé akarta tenni Bulgária csatlakozását a paktumhoz. A négy balkáni ország külügyminisztereinek 1934. február 2—3-i értekezletén a jugoszláv fél azt javasolta, hogy az érdekeltek írjanak alá egy meg nem támadási szerződést — amely nem tesz említést a status quoról —, amihez Bulgária is csatlakozhat. Titulescu ismét azzal érvelt, hogy ha nem fogadják el álláspontját, Románia kilép a kis antantból, és így az felbomlik. Végül mindenki elfogadta Titulescu álláspontját a balkáni status quoról (a szerződés 1. cikkelye), továbbá arról, hogy ezt a kérdést az érdekelt felek egyszer s mindenkorra tisztázták (8. cikkely).

A vita tárgyát képezte a paktum katonai vonatkozású része is. Jugoszlávia az olasz veszély miatt követelte, hogy a szerződés garantálja az albán—jugoszláv határt és katonai szankciókat helyezzen kilátásba egy esetleges agresszió esetén. A görög kormány viszont attól félt, hogy egy ilyen szerződés aláírása az országot egy olaszellenes háborús konfliktusba sodorhatja. Románia, amelyet közvetlenül nem fenyegetett az olasz veszély, későbbi időpontra akarta halasztani a katonai kérdéseket. Végül kompromisszumos határozat született, amely garantálta a jugoszláv—albán határt, de nem tartalmazott katonai egyezményt. A katonai és a szerződésben foglalt célok megvalósítását szolgáló egyezmények részletes kidolgozását későbbre halasztották.

A szerződés szövegének megvitatásakor Románia és Jugoszlávia között bizonyos nézeteltérések támadtak annak időtartamát illetően. Jugoszlávia — mivel az olasz veszély miatt érdeke volt a Bulgáriával való jószomszédi viszony kialakítása — nem akart sokáig a paktum tagja maradni, s időtartamát 5 évre igyekezett korlátozni. A román álláspont először korlátlan időt javasolt, később pedig 15—20 évi időtartamot. Végül az 1934. február 9-én Athénben hivatalosan aláírt Balkáni paktum 8 évre szólt.

(Isztoricseszki Pregled 1970. 3. sz. 13—32. l.) *K.*

Kăncso Georgiev:

Az archeográfia és a bolgár történelem forrásállományának problémái

A szerző az archeográfia kezdeteit a IX—X. századi kulturális fellendülés idején találja meg, amikor kialakultak az írott szövegek másolásának pontos szabályai. Ezt a munkát akkoriban a legműveltebbek végezték, és néhány szubjektív megjegyzésből látható, mennyire nehéznek tartották feladatukat, milyen sok lehetőséget láttak arra, hogy hibák csúsznak be a másolatokba.

A török uralom idején bekövetkezett visszaesés után csak a nemzeti megújulás idején kezdtek ismét források kiadásával foglalkozni. 1869-ben állították össze az első forrásközlési szabályokat. A kérdés elméleti oldalával még nem foglalkozott senki, gyakorlatilag azonban jó munkát végeztek. Minthogy a forrásokat többnyire sajtótermékekben publikálták, gyakori volt a szövegek rövidített közlése. A forráskiadványok nemcsak a szakemberek számára készültek, hanem szélesebb közönség tájékoztatására, nemzeti önérzetének növelésére. A kiadás elméleti megalapozásával csak a XIX. sz. végén kezdtek foglalkozni, amikor a polgári történetírás kibontakozott. D. T. Sztrasimirov

számos forrást közölt a megújulás történetére vonatkozólag, meg az ideiglenes orosz közigazgatás tevékenységéről. Bizonyos érdeklődés mutatkozott az ókori források meg a török források iránt is. A legnagyobb gondossággal azonban a középkori bolgár forrásokat, jogi forrásokat stb. adták ki, így pl. a bolgár kánok névjegyzékét, az első bolgár történeti munkát. Cirill és Metód tevékenységére vonatkozólag is sok forrást tettek közzé.

Az archeográfia azonban ebben a korban még nem volt tudományos diszciplina. A bolgár történetírás fejlődése egybeesett a nyugati polgári történetírás válságával, különböző metafizikus koncepciók elúrhodásával, amelyek szerint a történelem nem tudomány, amely objektív források alapján következtet a múltra. Ez a felfogás a források felkutatásának elhanyagolására vezetett. Más oldalról viszont ugyanakkor fetisizálták a forrásokat, nem alkalmaztak kellő kritikát. Ez a forráskiadás tudománytalan gyakorlatára vezetett, találomra válogatva jelentettek meg forrásokat, a kiadott dokumentumokat nem látták el jegyzetekkel, még a lelőhelyet sem adták meg, nem nyújtottak tájékoztatást arról, hiteles-e a kiadott dokumentum, vagy hamis. Nem voltak általánosan elfogadott átírási szabályok. Sok forrást a törökök semmisítettek meg, de az 1878 után gyakran végrehajtott selejtezések is sok érdekes anyagot tüntettek el. Az archeográfiát mint tudományágat lebecsülték. Mégis sok anyagot sikerült kiadni. Jelentősek voltak a külföldi tudósok, elsősorban az orosz és egyéb szlavisták kiadványai (az oroszok közül pl. Szreznyevszkij, Bodjanszkij, vagy a többiek sorából Šafárik, Jagić, Jireček).

1944 után a forráskiadásban is nagy fordulat következett be, új módszertani alapokon indult meg a tevékenység, szervezetten. Eddig elhanyagolt forrástípusokra is kiterjedt a kiadói tevékenység, olyanokra pl., amelyek az osztályharc eseményeit rögzítették, vagy amelyek a legújabb kor történetéhez nyújtottak adalékokat. Nagyszabású munkálatok indultak meg a bolgár történelemre vonatkozó, külföldön található források Corpusának az összegyűjtésére, P. Mijatev pl. 1966-ban kiadta az 1868—1878 közti bolgár és szerb történelemre vonatkozó forrásokat, amelyeket magyar levéltárakból gyűjtött össze. A tudományos kiadványok mellett a nagyközönségnek szánt népszerű forráskiadványok is megjelentek.

A fellendülés alapfeltétele volt az egész levéltári szervezet központosítása, amely ekkor valósult meg. Elméleti érdeklődés is mutatkozott a forráskiadás alapkérdései iránt. A munka fő hiányossága azonban az volt, hogy a forráskiadás nem volt kellőképpen összehangolva a tudományos kutatással. Olyan tematikájú forráskiadványok jelentek meg, amelyek nem kapcsolódtak a történettudomány aktuális feladataihoz, így nem is kerültek be a tudományos élet vérkeringésébe. A forráskiadásnak nincs még általánosan elfogadott és kötelező szabályzata, ezért a tudományos és népszerűsítő forráskiadványok műfaja nem is vált el eléggé. Elméletileg még értelmezni kell a mikrofilmek kérdését, a rövidített forráskiadás alapelveit. A dokumentumok kiválasztásának a kritériumait is meg kell teremteni, nehogy ez a véletlen műve lehessen. A betűhív közlés vagy átírás kérdésében sincs még egységes állásfoglalás, a gyakorlat változó. Az újkori forrásoknál eldöntetlen kérdés a helyesírás, tekintettel arra, hogy 1878 óta a bolgár helyesírás sok lényeges változáson ment keresztül.

Az idegen nyelvű források esetében az elfogadott gyakorlat, hogy az eredeti szöveget közlik mai bolgár fordítással. Itt azonban vitatott, hogy ez a fordítás minél inkább szó szerinti legyen-e, vagy inkább értelmező jellegű, szabad fordítás. Meg kell még oldani a forráskiadványok tudományos apparátusának a kérdését, a datálatlan dokumentumok datálását, a különböző forrástípusok (levelezés, elszámolások stb.) sajátos közlési formáit, a szocialista korszakra vonatkozó források kiadásának alapelveit. A bolgár archeográfia most teszi voltaképpen az első merészebb lépéseket.

(Etudes Balkaniques 1970. 3. sz. 121—137. l.) *N.*

Ilie Corfus:

A jobbágyok birtokjoga az irtványföld felett a Havasalföldön a feudalizmus bomlása idején

A román történetírásban ez a fontos kérdés még nem nyert részletes elemzést. A korszak kutatói csak futólag érintették a problémát. Az irtványföld feletti birtokjogot illetően a vélemények erősen megoszlottak. A szerző példának megemlíti R. Rosetti, Gh. Panu, C. Giurescu, I. C. Filitti és P. P. Panaitescu felfogását erről a kérdésről.

A továbbiakban azon törvények alapján vizsgálja ezt a kérdést, amelyek döntő befolyással bírtak az említett korszak agrárviszonyaira. Ezek a törvények ugyanakkor egy-egy fontos történeti periódus kezdetét is jelentik.

Az első periódust a XVIII. század második fele képezi 1780-ig. Az irtványföldeket illetően ebben az időszakban nem létezett törvény. Nem volt megszabva az irtványföld területe sem. A jobbágy, az akkori szokás szerint, a földbirtokos engedélyével írtott földet, azon a birtokon amelyen élt, vagy a szomszédos birtokon. A jobbágyok az irtványt saját tulajdonuknak tekintették. A földbirtokosok viszont ezt nem ismerték el, és főképp nem járultak hozzá, hogy a jobbágyok egymásnak eladják az irtványföldet. A földesúrnak való eladást jogosnak tartották, de akkor is kerülték az adásvétel fogalmát. A szőlőültetésre szánt irtványok esetében is a jobbágy csak a rajta levő szőlőnek mint növényzetnek a birtokosa volt. Erre a célra szánt irtást is csak a földesúr beleegyezésével lehetett végezni. Ez irtványfajta eladását is az általában vett irtványföldekhez hasonlóan lehetett lebonyolítani.

A szökött jobbágy által használt irtványföld a földesúr kezébe került. Az elhúnyt jobbágy irtványát az utódok használták, ezek hiányában szintén a földbirtokos tartotta meg.

A második periódust az 1780—1818 közötti időszak képezte. Az 1780-ban kiadott törvénykönyv szerint mentesült a tized alól a ház kertje, amelynek a területét azonban nem szabta meg. Ezért a XVIII. század végén és a következő század elején általában az volt a szokás, hogy a jobbágy a háznak, udvarnak és kertnek való félhektárnyi területen mentesült a tized alól.

Az említett törvény elismerte a jobbágyok folytonos és örökös birtokjogát az irtványok felett (szántók, szénások, gyümölcsöskertek). Ugyanakkor megtiltotta, hogy a földesúr elvegye ezeket. Ha a jobbágy elszökött vagy meghalt, és mindkét esetben nem volt sem közeli sem távoli rokona, és ha nem maradt adósa a kincstárnak, a földesúr elvehette az irtványt. A szökött jobbágyok visszatérésük esetén visszakapták az irtványt. Tulajdonképpen ezzel akarták visszatérésre bírni őket. A rokonokkal bíró szökött jobbágyok irtványait ezek kapták meg, és ha más birtokon is éltek, a szokásos módon adtak szolgáltatást.

A szőlőültetésnek szánt irtványok beültetését a törvény a földtulajdonos hozzájárulásától tette függővé. Előírta a parlagon hagyás esetén követendő eljárásokat, valamint a szőlők után járó dézsmát is.

A gyakorlatban a jobbágy kérésére írott szerződés szerint lehetett irtást végezni. Az irtványföldön előállított termények után általában az irtást követő 3 év multán kellett tizedet adni.

Az irtványföldek legnagyobb részét ebben az időszakban a szénások alkották. Ez is bizonyítja azt, hogy a fejedelemség mezőgazdaságának legfontosabb ága az állattenyésztés volt. A tulajdonosok és bérlők viszont az állam segítségével csökkenteni igyekeztek a szénások területét, az állattartás szükségleteihez szabva, a piacra való termelés megakadályozása érdekében. A szénás után is tizedet szedtek (tíz szekér szénából egyet). Helyenként azonban ezt megszegték a tulajdonos javára.

A gyümölcsösök tekintetében is a jobbágyok szabad rendelkezést kívántak kivívni maguknak. Ennek fejében azonban az állam tized szolgáltatására kötelezte őket. Azokról a gyümölcsösökről van szó, amelyek az említett félhektárnyi területen kívül estek. A jobbágyok sokszor furfangos módon igyekezték elkerülni a sokféle tized szedését. (A fák közé szénát vetettek és csak egyik féléből adtak tizedet.) A jobbágyok által elhagyott gyümölcsösök esetén a földesurak többnyire az előbbiek szerint jártak el.

Amíg az 1780-as törvénykönyv elismerte a földesúr jogát arra, hogy birtokának legjobb földjét tartsa meg magának, és a jobbágyok csak a maradék részt használhatták irtványnak, addig a Caragea (havasalföldi fejedelem)-féle törvénykönyv szerint a földesúr kijelölte az irtvány helyét és megszabta a területét is. Ez utóbbi törvény (1818—1831) még jobban a földesúr engedélyéhez kötötte az újabb irtványok létesítését. Ettől az időtől kezdve az engedély nélkül kialakított irtvány a földbirtokosé lett, és a szabályt megszegő jobbágy nem kapott semmilyen kártérítést a befektetett munkáért. A törvény előírta a birtok kettéosztása, a jobbágyok elköltöztetése vagy elűzése esetén követendő eljárást. A szökött vagy elhúnyt jobbágyok megmaradt irtványait illetően az új törvény sem tartalmazott az előbbiekhez képest lényegesebb módosítást.

A Szervezeti Szabályzat bevezetése és 1848 között a jobbágyok gyakorlatilag elvesztették az irtványföldeket. Az új szabályzat lehetővé tette a földesúrnak majorsági birtokának növelését. Egyharmadára csökkentette azt a földterületet, amelyet eddig a jobbágy házhely, udvar és kert részére kapott, és amely korábban általában félhektárnyit tett ki. Az egyik legsúlyosabb csapás a jobbágyra az volt, hogy ezeket a csökkentett földterületeket egymás mellé és a birtoknak a földesúr által megszabott részén kellett kijelölni.

Az új törvény a jobbágyoknak különösen az idegen birtokon létesített vagy örökölt irtványait veszélyeztette. A Dimbovița környékén például sok jobbágy panaszolta az ispánnak, hogy azon a birtokon, ahol laktak, szűkében voltak a földnek, és ezért a szomszédos vagy a távolabbi birtokokon vettek ki, a szokásnak megfelelően, írásbeli vagy szóbeli megegyezés alapján, feltöretlen földet, bozótost, amelyet szántóvá alakítottak költséges munkával, némelykor 100 embert is alkalmazva.

A Szervezeti Szabályzat bevezetése után sok tulajdonos vagy bérlő az új törvényben határtalan nyerészkedési lehetőséget látott. Ezért az idegen jobbágyoktól visszakövetelték az irtványokat, azzal az ürüggyel, hogy azokat saját jobbágyaiknak kell adniok legális földként. A sok vitát kiváltó törvény 1833 márciusában jelent meg módosított formában. A módosított törvény elismerte a jobbágyok használati jogát a még létező irtványok felett, de csak életük végéig. Az irtványokat feleslegnek tekintették. A jobbágyok halála után ezeket a feleslegeket szétosztották az utódok között, betáblázva a legálisan kapott földbe (félhektárba). Hasonlóan jártak el a gyümölcsösök és szőlők esetén is. Ahol a földesurak nem tudták megszerezni az irtványokat, ott egyre nagyobb dézsma követelésével, főképp az idegenektől, igyekeztek egyre nagyobb nyereségre szert tenni.

A szerző összefoglalóul a következő megállapításokat teszi: a Havasalföldön a feudalizmus korában a jobbágyoknak nem volt tulajdonjoguk azon birtok felett, amelyen laktak, és a felett sem, amelyet irtottak vagy műveltek. Az irtványföld a földbirtokos tulajdona volt. Birtokjoguk volt azonban az irtványok felett, mint talajjavítók, termelők. Ez a birtokjog sem volt teljes, mert a dézsmának volt alárendelve. Következésképpen csak az irtványok használati jogát élvezték. A feudalizmus bomlásának időszaka alatt az állami törvények és a földbirtokosok a birtok használatának és az irtványföldek létesítésének jogát fokozatosan szűkebbre szabták, majd a Szervezeti Szabályzat bevezetése után ez a jog az örökös használati jogból átalakult csak élethossziglan tartó használati joggá.

(Studii. Revista de istorie. 1970. 2. sz. 341—362. l.) *B. E.*

Leonid Żytkowicz:

A XVI. és XVII. századi parasztgazdaságok magyarországi kutatásaiból

(Vitacikk Kirilly Zsigmondné és N. Kiss István tanulmányához: Production de céréales et exploitations paysannes en Hongrie aux XVI et XVII siècles. „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations." XXIII. köt. 1211—1236. l.)

A magyar tudományban már régóta élénk az érdeklődés a falu és általában a mezőgazdaság története iránt. A könyvészeti információ („Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis, Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise 1945—1959", Bp. 1960, amely folytatódik a „Nouvelles études historiques", 1965. 2. kötetében, 463—629. l. valamint az „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae"-ban és az Agrártörténeti Szemlében) lehetővé teszi a külföldi kutató számára, hogy bibliográfiailag megismerkedjék a magyar tudomány elért eredményeivel. Az idegennyelvű publikációk (a már említett Acta Historica, Études historiques valamint a Nouvelles Études historiques), úgyszintén a tartalmi kivonatok teremtenek bizonyos, a dolog természeténél fogva korlátozott lehetőséget, hogy ezekből az eredményekből saját országunk történetének vizsgálatához is használhassunk fel. Ez különleges jelentőséggel bír a lengyelországi agrártörténet szempontjából sok tényező párhuzamossága, számos analógia (pl. a majorság és az úrbéri terhek fejlődése), de az ellentétek miatt is. Amint köztudott, Magyarország — Lengyelországtól eltérően — nem vált gabonaexportőrré. A fogyasztó a belső piac volt: maguk a magyar városok, valamint a nagyszámú, az ország belsejében fekvő helyőrségeken, de még inkább a török határszélen állomásozó Habsburg-katonaság. Úgy látszik, megkockáztatható a kérdés, vajon a mezőgazdasági termékek ez utóbbi fogyasztója nem jelentett-e bizonyos szempontból külső piacot — a termelés területéhez, s nem az államhatárokhoz vagy a nemzeti területiumhoz viszonyítva.

Az utóbbi időben a magyar tudományban figyelmet fordítottak a terméshozam bőségének problémájára is, valamint általában a mezőgazdasági termelés effektivitására. Ezek a kutatások gazdag forrásanyagon alapulnak: uradalmi számadásokon és gabonatized-jegyzékeken.[1] A számadások a majorgazdaságokat érintik, a tizedjegyzékek a parasztgazdaságokat, miután a majorságok ez alól fel voltak mentve. Az ország néhány részében az egyházi tized vagy a szekularizáció, vagy bérlet útján a királyi kamarába folyt be (decima regalis), amikor is az államnak szüksége volt nagyobb mennyiségű élelmiszerre a hadsereg eltartására, éppen a török háborúk idején.[2] Az egyházi tized mellett létezett uradalmi tized is, az ún. nona, ami tkp. kilenced része a begyűjtött terménynek az egyházi tized levonása után.[3] A tizedjegyzékek kiindulási pontként szolgálnak a parasztgazdaságok termelésének kiszámítására. A szerzők tájékoztatnak arról, hogy a tizedjegyzékek 1549-től több mint 25 vármegyéből maradtak fenn, ezek közül több sorozat egészen a XVIII. századig (1213. l.).

[1] Vö. *Zs. Kirilly, L. Makkai. I. N. Kiss, V. Zimányi:* Production et productivité agricoles en Hongrie à l'époque du féodalisme tardif (1550—1850). Nouvelles études historiques, 1. köt. Bpest. 1965. 581—585. l.

[2] *Zs. P. Pach:* Neuvième et dîme seigneuriale au XVIIe siècle en Hongrie. Nouvelles études historiques, 1. köt. 271—272. l. Királyi adományozás útján az uradalom az egyházi tized begyűjtőjévé is válhatott, ilyen esetben a termés 20%-át szedte be (uo. 273—275. l.).

[3] *Pach Zs. P.:* i. m. 261, 270. l. Ez a termés tizedrésze volt, elnevezésére éppúgy szolgál a nona, mint a decima vagy decima secunda.

A jelen munka célja a Bereg megyei parasztok terménybegyűjtésének részletes analízise az 1550—1670-es években, valamint Heves, Borsod, Nyitra és Zemplén megyékben a XVI. század második felében; ennek meg kell könnyítenie az árutermelés mennyiségének becslését (1213. l.). Mégsem tudjuk, hogy milyen kritériumok eredményezték a vizsgált területek összeválogatását, valamint a kronológiai keretek elfogadását. Pl. Bereg vármegyéből a szerzők az 1550—1670-es időszakra 42 lajstromot idéznek; a többi fennmaradt megyéből — a számítások munkaigényességére való tekintettel — csak 3—5 lajstromot az 1549—1598-as időszakból (1224. l.). Az olvasót — főképp a külföldit — érdekelné a jegyzékek hiteltérdemlősége. Akaratlanul is fölmerül a párhuzam a nemrégiben lezajlott (s tulajdonképp máig sem megoldott) vitával, mely a katonaállítási jegyzékek szavahihetőségét tárgyalta. Szorosabban véve a dolgot, mindkét esetben nem is annyira a hiteltérdemlőségről van szó, — miután nincs alap arra, hogy megkérdőjelezzük a listákon följegyzett tényeket a sorozással, tizeddel vagy szolgáltatásokkal kapcsolatban — hanem arról, hogy mennyire kimerítőek, vagyis: vajon minden, az adott területen létező parasztgazdaságot magukban foglalnak-e, valamint, hogy ezek termelésének nagysága megegyezik-e a valósággal.

A szerzők azt tartják, hogy a jegyzékek a XVI. században tulajdonképpen minden egyes gabona- és bortermelő parasztot magukban foglalnak, s ezek egyben a tizedbegyűjtési kötelezettséget is jelezték. Ezzel szemben a XVII. században a földbirtokosok jobbágyaik számára mentességet igyekeztek elérni, ezáltal a tizedrevíziók nagyobb jelentőséget nyernek, följegyezvén azokat a jobbágyokat, akik nem fizettek tizedet, függetlenül attól, hogy ezt legálisan tették-e vagy sem. További ellenőrzésre az uradalmi és királyi tizedkimutatások összehasonlítása ad lehetőséget. Ezek az összehasonlítások rendszerint a királyi tizedjegyzékekben kevesebbet mutatnak ki. A különbség oly nagy, hogy megingatja a bizalmat a királyi tized iránt. Pl. a munkácsi birtokok 6 helységében (Bereg vm.) az 1624/25-ös évben a különbség a gazdaságok 27%-a, az össztermelés 43%-a, az egyes gazdaságokra számított átlagtermelés 35%-a, meghatározott esetben (1 falu) az 1623—1627-es években az előző sorrend szerint: 55%, 110%, 36%. A királyi tizedkimutatásokból gyakran hiányzanak a leggazdagabb parasztok. A homonnai birtokokon (14 falu, Zemplén vm.) 1618-ban az uradalom élt a királyi tized begyűjtésének jogával. Az 1615-ös évekhez hasonlítva (amikor azt a királyi kamara szedte be), a gazdaságok száma 28%-kal, az össztermelés 86%-kal, az egyes gazdaságokra számított átlagtermelés 45%-kal növekedett (1222. l.). A feljegyzett gazdaságok száma azért is bizalmatlanságot kell, hogy keltsen, mert pl. Bereg megyében páréves időszakban mindkét irányban való nagy ingadozást mutat (in plus 19%, sőt 28%, 1216—1217. l.). Könnyebben megérthető a települések vagy a tizedet fizetni tudó gazdaságok számának az elemi csapások vagy háborús pusztítások miatti összezsugorodása, mint az ilyen ugrásszerű növekedés. Lehet, hogy ezeknek a különbségeknek oka a tizedszedők jártassága — vagy épp ennek hiánya volt. Ennélfogva úgy tűnik, hogy az uradalom jobban állt a tized behajtásában, a termés felmérésében, mint a királyi kamara tisztviselői.

Nehezebb kérdés, vajon a jegyzékek a tényleges számokat jegyezték-e fel a termés nagyságáról azokban a gazdaságokban, amelyekből összegyűjtötték a tizedet: a jegyzékben fellépő termelésingadozások a terméshozam bősége ingadozásának következményei lehetnek. Fogyatékossága a jegyzékeknek az is, hogy a termést és a tizedet kévében számolják (1 gelima = 26 kéve) és nem gabonaszemekben. A szerzők 1 gelima-ra meg-

[4] A XVI. századi jegyzékek kiadása: *N. Kiss I.*: 16. századi dézsmajegyzékek. Bpest. 1960. A szerzők az Országos Levéltárban található, eddig nem publikált jegyzékeket használják fel.

közelítőleg 0,5 q gabonaszemet számítanak (1216. l.).[5] A lengyel viszonyokból tudjuk, hogy a kazal [1 kazal = 60 kéve — a ford.] mértéke nem volt mindig egységes.

Mindezen szempontokból a szerzők megállapítása a termelés hanyatlásáról, csökkenéséről a XVI. század derekától kezdve bizonyára igazolásra szorulna, legalább is az, vajon ennek a jelenségnek a méretei ilyen nagyok voltak. Vajon a paraszti termelés „csúcsa" valóban a XVI. század közepe? Hiányzanak az adatok, hiányzik emiatt az összehasonlítás lehetősége is. Vajon a XVI. század második felében valóban jelentkezett a termelés ilyen nagyfokú csökkenése, vagy csak az állami apparátus pontossága hanyatlott? Vajon ezáltal nem kell-e a források rovására írni bizonyos mennyiséget a termelők 35%-ából és a termelés közel 45%-ából, amelyek az 1550—1670-es időszakban tűntek el Bereg megyében (1219. l.)? A szerzők szentelnek ugyan figyelmet ennek (1223. l.), de a forráskritikát tovább kellett volna vinni. Az egyéb vármegyékben is fellép a tizedjövedelmek csökkenése a XVI. század második felében, amiről még alább szó lesz.

Induljunk ki a szerzők számításainak eredményeiből. Kezdjük Bereg vármegyénél. Vajon magának a területnek már a kiválasztása is szerencsés volt-e? Emellett szól a források viszonylagos gazdagsága (42 tizedkimutatás 1553 és 1666 között mindig ugyanabból a 80 faluból és mezővárosból, 1215. l.). A számítások eredménye meglepő: egy gazdaságban a termés az évtől függően 14,2—19,3 gelima-t, vagyis megközelítőleg 7,1—9,6 q gabonaszemet tett ki (3, 6 és 7. táblázat). Nem túl pontosan a szerzők 10 q átlagot fogadtak el; ebből vetésre 2 q-t számolnak, a termésnövekedést 5 magnak véve, jóval többnek, mint ez a majorsági terményhozam kiszámításából kitűnik[6], 2 q jut a decimára és a nonára; megmarad 6 q (1219. l.). A szerzők végkövetkeztetése, hogy ilyen kevés mennyiségű gabonából fedezni tudják egy 4 vagy 5 tagú család szükségleteit, tekintettel a nagymértékű húsfogyasztásra, — nagyon valószínűtlennek látszik. Vajon inkább nem azt kell elfogadni, hogy ez deficites terület volt, annál inkább, mert nem minden paraszt termelt gabonát, vagy legalábbis nem mindegyik szerepelt a gabonatized-kimutatásokon? A parasztok jelentős százaléka, 14-től 33%-ig, az évtől függően, csak szőlőt termesztett. Ilyen nagy ingadozási skála szintén a forrásanyag bizonytalanságát mutatja. Adjuk hozzá a szerzők nyomán azt is, hogy Bereg vármegyét egészen 1670-ig nem érte jelentősebb háborús kár.

Heves és Borsod vármegyék a török hódoltsági határszél zónájában helyezkedtek el, a Tisza középső folyásánál és északabbra, egészen a mai magyar—szlovák határig; jelentős részük török megszállás alatt állott. Vajon nem a háborús körülmények okozták a termelés nagymérvű hanyatlását 1549 és 1598 között, gazdaságonként 44,9—15,0 (Heves vm.) és 19,6 (Borsod vm.) gelimáig? Az össztermelés esése még nagyobb volt: a helyzettől függően nyolcszorostól kétszeresig. Ha így van, úgy megfelelő volt-e ezeknek a vármegyéknek vizsgálat tárgyául való kiválasztása, ha gazdasági életüket külső tényezők ingerenciája zavarta? Kissé jobbnak tűnik a helyzet a termékeny Zemplén vármegyében, amelyet 1599-ig alig érintett a háborús pusztítás. De az össztermelés itt is 34%-kal csökkent 1576—1599 között, a gazdaságok száma 12,5%-kal; az átlagtermelés pedig 1561—1570 között, 1576-ban és 1599-ben egymás után 30,9, 27,0, és 20,5 gelima volt (1228. l.).

Ezzel szemben egészen másként néz ki az ügy Nyitra vármegyében, amely a hadszintértől távol esett. Valójában az 1576—1592-es években ott is megfigyelhető bizonyos regresszió: a gazdaságok száma 7,3%-kal, az össztermelés 24%-kal, a gazdaságonkénti átlagtermelés pedig 15%-kal csökkent (11. táblázat), de mindennek ellenére az átlag-

[5] Megközelítőleg 115 kg gabonamag 60 kéves kazalból.

[6] A XVI. és XVII. században a termés 2—4, zabból pedig 1—3 szemes. Vö. *Zs. Kirilly, L. Makkai* stb.: i. m. 588—594. l. táblázat.

termelés gazdaságonként 75,5—107,0 gelima között ingadozik, ami az elfogadott séma szerint 37,8—53,5 q gabonát jelent.

Hogyan néz ki az árutermelés ilyen feltételek mellett? Ahogy arról már szó volt, a szerzők a termés 20%-át számítják vetésre, ugyanennyit a királyi és uradalmi tizedre; saját fogyasztásra 6 q-t, — s az egész maradékot, mint árufölösleget tárgyalják (14. táblázat, 1229. l.). Nyitra vármegyében ez az aratás kb. 50%-át teszi ki (20—25 q), a három más vármegyében pár mázsát, kivéve, mikor az aratás 10 q alá esik, Bereg megye pedig teljesen kiesik. Természetesen felmerül a kérdés: vajon 6 q (ez személyenként kb. 120 kg) elegendő mennyiség-e a saját fogyasztásra? Nem ismerjük, hogy milyen összetételű volt az adott korszak magyar parasztjának étrendje. A korabeli lengyel paraszt feltehetően kb. 300 kg gabonát fogyasztott évente, nem számítva az italkészítést.[7] Valószínűleg körülbelül ilyen mennyiségű gabonát fogyasztott a francia paraszt is a XVIII. században.[8] Ez alapvető probléma a parasztgazdaság árutermelése szintjének felméréséhez. A modern statisztikák szerint 1933—1966 között a gabonafogyasztás Lengyelországban személyenként 133—166 kg között ingadozik (lisztre átszámítva), Magyarországon 135—145 kg között, néhány gazdaságilag igen fejlett országban pedig az utóbbi években fejenként egészen 66—70 kg-ra csökkent le.[9] Természetesen a fogyasztás struktúrája megváltozásának arányait nem hasonlíthatjuk a feudalizmus korához. Ezenkívül felmerül még az a kérdés is, hogy a gabona bizonyos mennyiségét nem kellett-e a baromfiak és az állatállomány takarmányozására fordítani, annál inkább, mert a szerzők az adott korszakban nagy húsfogyasztásról beszélnek (1219. l.). És még egy metodikai kétség. Vajon lehet-e a parasztgazdaság árutermelését vizsgálni az agrárstruktúra, a gazdaság területnagysága, a falu birtokmegoszlásának figyelembevétele nélkül? (1230. l.). Hiszen minél nagyobb a gazdaság, minél nagyobb a termelés, annál nagyobb gabonaszázalékot lehet piacra vinni és megfordítva. Ezzel szemben a szerzők a gazdaságok termelésének állandóan az átlagát használják fel, a megyétől és a számításba jövő évtől függően. Viszont létezhettek egymás mellett árufelesleget termelő és deficites gazdaságok is.[10]

A termelés nagysága fényt vethet természetesen a megművelt területre is. Ha elfogadjuk a szerzők nyomán a vetésre fordított 20%-ot, a vetés nagyságát a következőképpen kapjuk meg: az egyes vármegyékben: Nyitra 7,0—10,7 q, Borsod 2,0—4,5 q, Heves 1,5—4,5 q, Zemplén 2,0—5,0 q, Bereg 1,4—1,9 q. Az 1 ha-ra számított vetés „normájának" ingadozásától függően az első esetben hozzávetőlegesen 7—10 ha vetésterületet jelent, a következő három esetben 2 (vagy még kevesebb) — 4,5 ha; Beregben kb. 1,5—2,0 ha között van a vetésterület.

Kirilly Zs. és N. Kiss I. tartalmas cikke a problémák analógiái iránt vonzódó lengyel történész számára nagyon érdekes. A kutatási észrevételek és a módszertani kétségek

[7] *A. Wyczański:* Uwagi o konsumpcji żywności w Polsce XVI w. [Megjegyzések a XVI. századi Lengyelország élelmiszerfogyasztásáról]. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, VIII. köt. 1960. 1. sz. 24. l. Ugyanennyit fogad el *H. Łowmiański:* Początki Polski [Lengyelország kezdetei]. III. köt. Warszawa, 1967. 310. l.

[8] Vö. *A. G. Chevallaz:* Aspects de l'agriculture vaudoise à la fin de l'Ancien Régime. Lausanne, 1949. 101—102. l.; *R. H. Andrews:* Les paysans des Mauges au XVIIIe s. Tours, 1935. 111, 114. l.

[9] Rocznik statystyczny [Statisztikai évkönyv] 1968. 686. l.

[10] Vö. *W. Kula:* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego [A feudális rendszer közgazdasági teóriája]. Warszawa, 1962. 72—74. l.

[11] Kelet-Magyarországon a XVI. és XVII. században 0,83 hl gabonaszemet vetettek 1 jugerumon; ez kb. 100 kg-ot tesz ki 1 hektáron. Vö. *Zs. Kirilly, L. Makkai* stb.: i. m. 617—619. l.; ezzel szemben a szlovákiai lietavai [Zsolnalitva] birtokon 1 holdon 1,24 hl, ami 150 kg-ot tesz ki egy ha-ra (*A. Kavuljak:* Lietava. Sv. Martin, 1948. 67, 128, 213. l.).

közös kicserélése hasznosnak látszik. A szerzők bizonyára terjedelmesebb változatban hozzák majd nyilvánosságra kutatásaik eredményeit, ámbár a nyelvi nehézségek problémát okozhatnak a külföldi olvasónak az anyag megismerésében. És még egy szubjektív megjegyzés: a paraszti gazdálkodás vizsgálata anyagának ilyen gazdag bemutatása egészen elszédíti a lengyel történészt.

(Przegląd Historiczny, 1969. 4. sz. 718—722. l.) *P.*

Klaus Drobisch—Dietrich Eichholtz:

Külföldi munkaerők kényszermunkája Németországban a második világháború alatt

Külföldi munkaerők kényszermunkája Németországban a második világháború idején lényegében nem volt más, mint a leigázott és függő nemzetek fasiszta módszerekkel (idegen állampolgárok kiemelése és elhurcolása, ezek nemzeti, ill. faji elnyomása, terrorizálása, megkülönböztetése politikai, gazdasági és szellemi-kulturális területen) történő imperialista kizsákmányolása a német hadigazdaság és hadvezetés érdekében, vagyis a monopóliumok és az állam jelentős profitjának és extraprofitjának forrása. Mint ilyen merőben új jelenség a háborúk történetében.

Külföldiek kényszermunkájának a német hadigazdaságban való alkalmazását három szakaszra lehet osztani. Az első szakasz a célkitűzést és a megvalósítás közvetlen állammonopolista előkészítését foglalja magában. A német véderőfőparancsnokság, birodalmi védelmi tanács és a különböző konszernek már 1938/39-ben terveket készítettek idegen munkaerők kényszeralkalmazásáról a német gazdasági életben. Csehszlovák munkások voltak első áldozatai külföldi munkások Németországba történő tömeges deportálásának.

A kényszermunka második szakasza a háború kitörésétől 1941-ig terjed. A lengyelországi hadjárat során a németek 420 000 lengyel hadifoglyot ejtettek. Ezek nagyrészét még az őszi mezőgazdasági munkáknál igénybevették a keleti és középnémet területeken. Iparban ebben az időben a lengyel hadifoglyoknak még csak 6%-a dolgozott. Az iparban foglalkoztatottak száma azonban a konszernek követelésére egyre nőtt. Az észak-, nyugat- és délkelet-európai harci cselekmények nyomán a Németországban dolgozó külföldi munkaerők száma háromszorosára, 1,15 millióról (1940. V. 31.) 3,5 millióra (1941. X. 1.) ugrott. Ezek közt 1,4 millió volt a hadifogoly. A hadifoglyok közt egymilliós létszámukkal a legnagyobb kontingenst a franciák adták; a maradék 350—400 000 főn mindenekelőtt angol, belga és lengyel nemzetiségű hadifoglyok osztoztak. Németország nemcsak ellenségeivel, hanem szövetségeseivel, csatlósaival szemben is kíméletlenül érvényesítette katonai és gazdasági túlsúlyát, s államszerződésekkel ezeket is munkaerőszolgáltatásra kötelezte. 1940 nyarától megváltozott a mezőgazdaságban és az iparban foglalkoztatott munkaerők aránya az ipar javára. Ez a tendencia még erősödött a szovjetellenes háború előkészítése során.

A kényszermunkaerő alkalmazásának harmadik szakasza 1941/42-től a háború végéig tartott. A németek moszkvai veresége után a kényszermunka-rendszert a rendelkezések egész sorával tökéletesítették, s erősen központosították. A végrehajtó apparátus élére Hitler Fritz Sauckel gauleitert állította. Az ún. „Sauckel-akciók" során a toborzó bizottságok és a megszálló hatóságok 1944 végéig majdnem hatodfélmillió külföldi munkaerőt kényszerítettek Németországba, nagyrészt a Szovjetunióból. A háború végén a Németországba hurcolt külföldi kényszermunkások száma — a hadifoglyokat és a

koncentrációs táborok kényszermunkásait is beleértve — 14 millió körül mozgott. A számbavett kényszermunkásoknak mintegy 40%-a szovjet állampolgár volt; 25%-uk francia, 15%-uk lengyel. Összlétszámuk 6 millió civil munkásból, 2 millió hadifogolyból, több mint fél millió koncentrációs táborlakóból és mintegy 170 000 bírósági elítéltből tevődött össze. Az állam és a gazdaság a kényszermunkából a háborús időszakban mintegy 70 milliárd birodalmi márka hasznot húzott. Ez megfelel Németország egy évi teljes nemzeti jövedelmének a második világháború előtt.

„Összefoglalólag meg lehet állapítani, hogy külföldi munkaerők tömeges kényszeralkalmazása nélkül a német imperializmus a villámháborús stratégia csődje után nem tudta volna hosszabb ideig folytatni a háborút. Ezen bűntény árán hosszabbította meg a népgyilkolást és egyben saját létét" (638. l.).

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1970. 5. sz. 626–639. l.) *B.*

Az ázsiai, afrikai és latin-amerikai államképződés útjai és formái

A fenti címen a gyarmati és függő országok állami és nemzeti fejlődésének különböző útjait vizsgáló tematikus szám egyaránt tartalmaz átfogó, szintetikus jellegű, az afro-ázsiai és latin-amerikai fejlődést az egyetemes fejlődési folyamatba beillesztő hosszabb tanulmányokat és az egyes afro-ázsiai országok, nevezetesen Guinea, Etiópia, Szíria, Libanon, Vietnam, a Fülöp-szigetek felszabadulásának, ill. szabadságharcának történetével foglalkozó rövidebb cikkeket. Átfogó, tézis-jellegüknél fogva *Walter Markov* és részben *Manfred Kossok* és *Lothar Rathmann—Herbert Baumann* tanulmányait vesszük ismertetésünk vezérfonalául.

A második világháború után alig két évtized leforgása alatt — főleg Ázsiában és Afrikában — annyi új állam keletkezett, hogy párját ritkítja a történelemben. Hasonló jelenséggel ugyan a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, az amerikai polgári forradalmak időszakában (1775—1824) is találkozunk. Az új államalakulásokat azonban ettől is megkülönbözteti az a körülmény, hogy olyan nemzeti felszabadító mozgalom, ill. forradalom szülöttei, amely a kapitalizmus általános válságának második szakaszában, a szocializmus erőinek rohamos növekedése közepette törvényszerűen az imperialista gyarmati rendszer összeomlására vezetett.

A felszabadító mozgalom először Észak-Afrikában és Ázsiában öltött antiimperialista jelleget, amelynek népei közvetlenül érezték az októberi forradalom kisugárzó erejét és támogatását. Forradalmi mozgalmak, felkelések és nemzeti felszabadító háborúk robbantak ki (Rif, Egyiptom, Szíria, Irak, Afganisztán, Indonézia), amelyek az imperialista gyarmati rendszer válságának kezdetét jelezték. A nemzeti burzsoázia, ha még oly bátortalanul is, kezdte követelni a nemzeti függetlenséget. Indiában a Nemzeti Kongresszus Gandhi vezetésével mozgósította a tömegeket. A függő országok emancipációjában kezdeti eredmények születnek (Törökország, Irán), amelyeket azonban a polgári nacionalista vezetés sem teljes terjedelmében megőrizni, sem szociális irányban elmélyíteni nem tud. Viszont ahol egy marxista—leninista párt a gyakorlati cselekvésben maga köré tudja tömöríteni a parasztságot, és a munkásosztályon belül szilárd magot képez (Mongólia, Kína, Indokína), ott a népek látóhatárán megjelenik az igazi nemzeti és társadalmi felszabadulás látomása.

A második világháború milliós tömegeket megmozgató antifasiszta ellenállási mozgalmában a kommunisták nem csupán a nemzeti ügy legáldozatkészebb harcosainak bizonyultak, hanem az antiimperialista nemzeti egységfront messzetekintő stratégiáját

és taktikáját is kidolgozták a III. Internacionálé VII. kongresszusának (1935) lenini koncepciója alapján. Ezeknek programja egy népi hatalom körvonalait mutatta, amely nem csupán a japánok kiűzésére volt alkalmas, hanem a régi gyarmati rendszer visszatérésének megakadályozására is. A nemzeti felszabadító mozgalom és az osztályharc hallatlan fellendülése a fasizmus leverése után a meggyengült gyarmati hatalmakat általános válságba sodorta, az USA kivételével. Kelet-Ázsiában forradalmi helyzet alakult ki. A kommunista pártok érettsége és össznemzeti tekintélye, erős népi hadseregek jelenléte objektíve és szubjektíve egyaránt kedvező feltételeket teremtett nem csupán az imperialista uralmi rendszerek demokratikus átalakulás útján való megdöntésére, hanem ezen túlmenően a forradalmi folyamat lépésről lépésre való továbbfejlesztésére egy magasabb szocialista szintre (Kína, Észak-Korea, Vietnam). Ez a helyzet lehetővé tette Ázsiában polgári vagy kispolgári vezetés alatt álló antikolonialista mozgalmak számára is az állami függetlenség kivívását (India, Pakisztán, Indonézia, Fülöp-szigetek, Burma).

A délkelet-ázsiai és afrikai államalakulások közt térbelileg és időbelileg is az arab világnak angol- és francia-ellenes felkelései alkotják az összekötő láncszemet (Egyiptom, Algéria, Irak). A folyamat az afrikai népek felszabadulásával (Ghana, Guinea, Léopoldeville-Kongo, Nigéria, Szomália, Angol Kelet-Afrika) tetőződött, amelybe azonban már az amerikai forradalmi folyamatot bevezető kubai forradalom példája is bevilágított.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1970. 6. sz. 725—821. l.) *B.*

Thomas C. Cochran:

Régi és új gazdaságtörténet

1957-tel, J. R. Meyer és A. H. Conrad cikkének megjelenésével vette kezdetét a kvantifikációs módszereken alapuló gazdaságtörténeti iskola, a „cliometricizmus". Ez a nemzetgazdaság és a gazdaságtörténet azonos módszerekkel történő megközelítését hirdette. Ezt megelőzőleg az első világháború után E. F. Gay és W. C. Mitchell által létrehozott National Bureau of Economic Research hatalmas mennyiségű számbeli adatot gyűjtött össze és dolgozott fel az amerikai gazdaság történetéből, anélkül, hogy elméleti kérdések tárgyalásába bocsátkozott volna. Az önálló egyetemi tanszékekkel nem rendelkező gazdaságtörténet-írásnak három ága bontakozott ki: agrártörténet, a munkásság története és az ipari vállalkozások története. A második világháború után az utóbbiból különvált a vállalkozók („entrepreneurs") szocioökonomikus funkcióinak a tanulmányozása. Végül külön beszélhetünk a gazdasági övezetek fejlődésének és működésének tanulmányozásáról. Mind az öt ágazat saját folyóiratot hozott létre: Agricultural History, Labor History, Business History Review, Explorations in Entrepreneurial History, Economic Development and Cultural Change. Ezek az iskolák kerülték az elméleti állásfoglalásokat, nem csatlakoztak sem a Turner-féle határ-elmélethez, sem a politika Beard-féle gazdasági értelmezéséhez, sem a marxi osztálykonfliktusokat alapul vevő irányzathoz.

Az új- és a régitípusú gazdaságtörténet között a különbség végeredményben kisebb a feltételezettnél, főként az alkalmazott módszerekre korlátozódik. Az új módszer követői hajlamosak a mérhető tényezőket előtérbe helyezve elhanyagolni az intézmények hatását, míg a régi irányzat hívei az ellenkező hibába esnek. Érdekes vonása az új gazdaságtörténetnek az ellentényezők (counterfactual propositions) vizsgálata, példa erre R. W. Fogel munkája az amerikai vasutak szerepéről (szembeállítva a csatornák lehetőségeivel). Ezt a módszert azonban csak rövid periódusokra lehet alkalmazni.

Új színt vitt a matematikai modellek alkalmazásába a számítógépek használata. Ma valamennyi nagyobb egyetem lehetővé teszi a hallgatók számára ezek felhasználását. Az eddigi eredmények főként folyóiratokban láttak napvilágot és sok érdekes vitát eredményeztek a következő kérdésekben: a nemzeti jövedelem növekedésének változása, a főbb exportágak hatása az iparosításra, a vasutak gazdasági szerepe, a déli négerrabszolgaság jövedelmezősége, végül a polgárháború hatása a gazdasági növekedésre. A fiatal tudósok többsége a közgazdászok közül kerül ki és odatartozónak is érzi magát.

Egyes kutatók a gazdasági fejlemények megértéséhez és magyarázatához segítségül hívják a társadalmi antropológiát, a szociológiát, a társadalompszichológiát, és így közel kerülnek a társadalomtörténet diszciplinájához. Ezek azonban kevésbé ragaszkodnak a kvantifikációs, matematikai formulákhoz, bár az utóbbiak hívei ezekre a területekre is alkalmazni akarják egyenleteiket és modelljeiket. Igen sok jogász és általános történész van, akik kitűnő munkákban ugyancsak nagy figyelmet fordítanak a társadalom tanulmányozása során a gazdasági tényezőkre.

A tágabb értelemben vett gazdaságtörténészek száma ma még eltörpül a politika- és társadalomtörténet kutatói mellett, de új módszereik és elméleteik következtében a jövőben könnyen a történettudomány élvonalában találhatják magukat.

(The American Historical Review, 74. évf. 5. sz. [1969. jún.], 1561—1572. l.) *J. G.*

Peter Pastor:

A Vix-misszió Magyarországon. Felülvizsgálat

A párizsi hadügyminisztérium levéltárában újabban hozzáférhetővé vált dokumentumok nem erősítik meg a korábbi nézeteket, miszerint Vix alezredes ellenséges érzelmekkel viseltetett a magyarok iránt, sőt inkább ennek ellenkezője az igaz. Vix azzal a szándékkal jött Magyarországra, hogy a magyarokra nézve kedvezőnek mondható belgrádi konvenciót hajtja végre. Ez vonatkozik feletteseire, Henrys és Franchet d'Esperay tábornokokra is. Ugyanakkor a konvenciónak ellentmondó lépéseket tett a romániai francia hadsereg parancsnoka, Berthelot tábornok és a francia külügyminisztérium. Az ellentmondó utasítások zűrzavarában Vix elvesztette a fejét, csorbítva érezte tekintélyét és önkényes lépéseket tett. Ilyen elhamarkodott, önkényes akció volt a híres Vix-ultimátum is.

A belgrádi egyezmény aláírásával az új kormány biztosítani kívánta Magyarország területét szerb és csehszlovák megszállás ellen, valamint de facto elismerést kívánt így nyerni. A ratifikált egyezmény értelmében Henrys tábornok, a francia Keleti Hadsereg parancsnoka 57 tagú missziót (köztük tizenkét tisztet) küldött Budapestre Vix vezetése alatt. A november 20-án kiadott utasítások értelmében Vixnek a fegyverszüneti feltételek betartásának ellenőrzésén kívül hírszerzéssel, a gazdasági helyzet követésével, a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok tevékenységével, továbbá a szerb és csehszlovák szövetségesek magatartásával kellett foglalkoznia. November 26-án érkezett Budapestre. November 30-án magyar részről felkérték az ország megszállására. Ezt a kérést Henrys tábornok megértéssel fogadta, mint ami szükséges a határprovokációkat végrehajtó csehszlovák akciók miatt. Nem tudott arról, hogy november 25-én Beneš már engedélyt kért a francia külügyminisztertől Szlovákia megszállására, s hogy két napra rá Pichon megígérte, hogy elrendeli a magyar csapatok kivonását. Ilyen döntést elvben csak a szövetségesek Legfőbb Tanácsa hozhatott, de általánosan elismert tény volt Franciaország „elsődleges felelőssége" Közép-Európa térségében.

December 3-án Vix továbbította Pichon döntését Károlyihoz, azzal együtt, hogy a francia kormány nem ismeri el Károlyi kormányát. Az eddig franciabarát magyar közvélemény hangulatában ez fordulatot idézett elő és a francia misszió vezetőjét tették felelőssé a szövetséges álláspont miatt. Vixnek feletteseihez küldött jelentései azonban bizonyos szimpátiát mutatnak a magyar kormány iránt. Őt és a Belgrádban tartózkodó Henryst is zavarba hozta a belgrádi egyezmény sorozatos megsértése. Az utóbbi annak betartása mellett érvelt és a nemzetiségi konfliktusok megelőzése érdekében Magyarország megszállását javasolta a szaloniki szövetséges főhadiszállásnak. Vixet kellemetlenül érintette, hogy Berthelot Bukarestből utasításokat küldözgetett neki, az meg egyenesen felbőszítette, hogy a csehszlovák határ kérdésében a Legfőbb Tanács decemberi döntéséről csak a magyarok tiltakozásából értesült, akikkel a budapesti csehszlovák képviselő, Hodža már közölte azt. December 23-án a következő jelentést küldte Henrysnek: „Összegezve, a november 13-i konvenció nem más, mint egy papírrongy (chiffon de papier). Kis szövetségeseink és sajátmagunk magatartása, a visszaélések jóvátételére képes hatóság hiánya láthatóan azt mutatja, hogy egyetlen tekintély érvényesül: az erősebb joga." Ilyen körülmények között nem látta értelmét a misszió további működésének, mert ezzel Franciaország nevét adja az igazságtalanságokhoz.

Január 11-én és 13-án Henrys is egyre erőteljesebben panaszkodott d'Esperay-nél Berthelot és az általa bátorított román magatartás miatt. A francia hadügyminisztérium január végén de Lobit vezetése alatt külön Magyarországi Hadsereget hozott létre, Berthelot-val egyetemben d'Esperay-nek alárendelve, a magyar vezetők azonban továbbra is csak a belgrádi konvenció állandó megsértését tapasztalták csehszlovák, román és szerb részről, nyilvánvaló francia támogatással. A Károlyival szembeni negatív szövetséges magatartás következményei közben igazolni látszották Vixnek a kommunisták térnyerésével kapcsolatos aggodalmait. Vix kommunista felforgatással vádolta a Magyarországon tartózkodó orosz Vöröskereszt-delegációt és saját elhatározásából internáltatta őket Belgrádba. Tekintettel a még Oroszországban maradt százezer magyar hadifogolyra, Vix akciója magyarellenes lépésnek is tűnt. Tovább gyengítették a kormányzat pozícióját a csehszlovák szénblokád és az ebből fakadó termelési nehézségek.

Február 26-án a békekonferencia elhatározta a kelet-magyarországi „semleges zóna" felállítását, ami újabb területi veszteségek jele volt. A döntés onnan eredt, hogy Foch marsall Szovjetoroszország elleni nagyszabású támadásához rendelkezni akart valamennyi szükséges vasútvonal fölött, de a támadás gondolatának elejtése ellenére nem módosították az új „ideiglenes határ"-t. Közben Vix ismét önkényesen járt el, amikor hadisarcot követelt egy hadianyagszállító vonatot Miskolcnál ért incidens kapcsán, d'Esperay részéről viszont ezért külön dícséretben részesült. Március 15-én Yates ezredes bukaresti amerikai katonai attasé Károlyinál tett látogatása nyomán sejtetni engedte a békekonferencia területi elképzeléseit. Korábban maga Vix sem tartotta időszerűnek a békekonferencia újabb határozatának közlését a magyarokkal, mert ettől ő is a Károlyi-rendszer bukását várta, de az amerikai tiszt akciójában az ügyekbe való újabb beavatkozást látott, ez pedig gyors cselekvésre ösztönözte, nehogy a magyar kormány ellenakciókra készüljön föl. Így a március 12-én a de Lobit útján kapott békekonferencia-határozatot 20-án átadta Károlyinak egy 30 órás ultimátum formájában.

(Slavic Review, 29. évf. 3. sz., 1970. szept., 481—498. l.) *J. G.*

Yvon Bourdet:

Otto Bauer és Szovjetoroszország. Bauer négy kiadatlan levele Karl Kautskyhoz

A francia kutató rövid bevezetőjében kiegészítő ismereteket ad Bauer életútjáról, Bauer és Kautksy kapcsolatáról. A bevezetőből megtudjuk, hogy a 23 éves Bauer először „a gazdasági válságok marxista elméletéről" írott cikkét küldte meg Kautskynak, s ez nyomban felfigyelt a fiatalemberre, akit a „fiatal Marxhoz" hasonlított. Kettejük között később is baráti kapcsolatok maradtak fenn, sokszor hasonlóan vélekedtek a nemzetközi mozgalom eseményeiről. A világháború során azonban a nézeteltérések elmélyültek közöttük, aminek Bauer a fogságból való hazatérése után, 1917-ben kelt leveleiben udvarias formában ad hangot. Másképpen ítélték meg az orosz forradalom okait, jellegét is. Yvon Bourdet e bevezető sorokban érzékelteti azt is, hogy Bauer a későbbiek során is megértéssel viseltetett a szovjet forradalmi kísérlet iránt, még akkor is, amikor az 1930-as években megannyi torzulás mutatkozott. Bizalmát és reményét — miként Bourdet állítja — fokozta a fasizmus, amivel szemben, mint Bauer félreérthetetlenül vallotta, a Szovjetunióra is támaszkodni kell.

A közleményben közreadott levelek közül az első 1917 szeptemberében kelt, mindössze egy héttel azután, hogy Bauer a hadifogságból, Pétervárról hazatérhetett. E levélben egyfelől jelezte, hogy a háromévi távollét után az osztrák belső helyzettel, pártviszonyokkal kíván megismerkedni, másfelől, hogy a dolog érdemi részében, némi árnyalati különbségeket nem számítva, Kautskyval ért egyet. A levél leghosszabban viszont az orosz forradalmi helyzet értékeléséről szólt. Elmarasztalta a mensevik jobboldalt, s hangsúlyozta, hogy Martov és az ún. „internacionalista mensevikek" állnak hozzá legközelebb. Bauer ugyanitt hangsúlyozta, hogy a szociálforradalmárok táborában hasonló megosztottságot lehet tapasztalni, mint a szociáldemokratáknál. Bauer bírálatának éle a jobboldal, a „forradalom elaltatói" ellen irányult, de elmarasztalta a bolsevikokat is. Összegezve az eddigi eredményeket, már a februári forradalom után elérteket is egész Európa számára rendkívül fontosaknak minősítette.

A második levél kelte 1918 január, vagyis már az Októberi Szocialista Forradalom győzelme utáni eseményeket is figyelembe vehette. E levélben még határozottabban bírálja Kautsky állásfoglalásait, kifogásolta, hogy Lenint és Trockijt oly egyértelműen marasztalja el, s általában elveszi a közép-európai mozgalmakban az emberek kedvét a forradalmi megmozdulásoktól. Ugyanitt óv minden olyan értékítélettől, amely a szovjet forradalomban személyes diktatúrát látna csupán, vagy katonai puccsra vezetné vissza a bolsevikok sikerét. Bauer ehelyütt az orosz duma feloszlatását az angol forradalombeli Cromwell akciójával, a parlament szétkergetésével vetette össze. Újra jelezte, hogy maga mindig Martov csoportjával rokonszenvezett és nem a bolsevikokkal, de a mensevik jobboldalt tette felelőssé, hogy Martov tanácsait nem fogadták meg, s így az események olyan irányba terelődtek, amely a bolsevik felkelést és a bolsevikok győzelmét vonta maga után. A forradalom szociális vonatkozásait azonban — hangsúlyozta — nagyobb figyelemmel kellene tanulmányozni, mint például Bernstein teszi.

1920 márciusi levelében Bauer érintette az osztrák és németországi válságos belpolitikai helyzetet, nyomatékosan szólt arról, mennyire aggasztja, hogy a német reakciót nem fegyverezték le, amely így később újra támadásba lendülhet. Végül megemlékezett arról, hogy bármiféle kritika, amely a szovjet forradalmat érné, elkerülhetetlenül heves visszautasításra talál a munkásoknál, amivel, mint írta, mindenkinek számolnia kell. Végül az utolsó, 1931 októberi levélben aláhúzta: az újabb adatok bizonyítják, hogy a Szovjetunió politikája néhány kérdésben előnyösen módosult. Bauer ugyanitt hangsúlyozta, hogy 1917 óta Kautskyval az orosz kérdésben nem jutottak azonos véleményre.

(International Review of Social History 1970. 3. sz. 468—478. l.) *J.*

Az angol kommunista párt megalakulásának 50. évfordulójára

John Gollan: A kommunista párt ötven éve (Marxism Today. 1970. okt. 289—296. l.). Gollan az áttekintést a pártvezetőség 1970 szeptemberi ülésén terjesztette elő. Felidézte, hogy az 1880-as években keletkező kis szocialista szervezetek milyen küzdelmet vívtak, hogy a nagy munkástömegeket megnyerjék a szocialista gondolatoknak, hogy a Labour Party megteremtése etéren nem hozott teljes fordulatot, s az 1910—1914-es évek fellendülő munkásmozgalmát miként dezorganizálta a háború kirobbanása. Amikor azután a háború utolsó szakaszában új erjedés kezdődött, a különféle pártokban, szervezetekben fellépő szocialisták fokozottan érezték egy közös forradalmi baloldali párt hiányát. Gollan a továbbiakban érintette a kommunista párt útjának néhány történeti távolból is emlékezetes mozzanatát: az 1920-as esztendő „el a kezeket" mozgalmát, az 1925-ös évben a kínai forradalom megsegítésére indított mozgalmat, majd a munkanélküliek megszervezését és a nevezetes „éhségmeneteket" a gazdasági világválság éveiben, a müncheni politika elleni küzdelmet, a harcot Mosley és mozgalma ellen, a spanyol és kínai forradalom megsegítését, a második világháború éveiben a második front megnyitását sürgető politikát. Gollan kitért az 1945 utáni évek eseményeire, a „hideg háború" elleni erőfeszítésekre, s megemlékezett a két munkáspárti kormányról is. Megjegyezte, hogy a kommunisták támogatták „mindazt, ami pozitív volt a munkáskormány intézkedéseiből".

Idris Cox: Ötven év az imperializmus ellen (Marxism Today. 1970. okt. sz. 297—305. l.). Cox az angol marxisták forradalmi hagyományait elevenítette meg. Megemlékezett arról, hogy miként küzdöttek az 1918-as versaillesi békerendszer ellen, majd 1920-ban az „el a kezeket Oroszországtól" mozgalomban, 1920—21-ben az Ír Köztársaság függetlenségének elismeréséért, az indiai és egyiptomi függetlenségi mozgalmak védelmében, az angol imperializmus kegyetlen fellépése ellen. Megemlékezett arról, hogy 1924, 1925-ben a párt 6. és 7. kongresszusain milyen határozatokat hoztak a gyarmati rendszer elmarasztalására, de azt is bemutatta, hogy ebben az időben a Labour Party és a TUC baloldalán haladók is készek voltak az angol gyarmati imperializmus elmarasztalására, később viszont ez a lendület megtört. Cox részletesebben szólt az 1920-as évek második felének kínai forradalmáról, az „el a kezeket Kínától" mozgalomról, az indiai összefüggésekről, az 1930-as évek harcairól, Saklatvala és Dutt munkásságáról, arról, hogy az angol marxisták többek között a Left Book Club sorozatban milyen erőfeszítéseket tettek a gyarmati helyzet megvilágítására, s hogyan folytatódott ez a harc 1945 után az olyan „forró" kérdések körül, mint India, Egyiptom, Malájzia, Írország és Fekete-Afrika. Ezt a korszakot I. Cox ugyancsak bőséges anyag alapján területenként és korszakonként világítja meg, nem feledkezvén meg a nyugat-indiai szigetvilágról és Guayanáról sem.

George Short: Az általános sztrájk és az osztályharc Észak-Keleten 1925—1928 között (Marxism Today 1970. okt. sz. 306—315. l.). A cikk szerzője maga is bányász volt az 1920-as években, és 1926-ban lett a kommunista párt tagja, 1929-ben választották be a pártvezetőségbe. Cikkében leírja, hogy a Durham vidék szénbányáiban a bányatőkések miként készültek fel 1925—26-ban a harcra, szervezték meg az OMS különleges csoportjait, hogy az általános sztrájk idején is fenntartsák a munkát, s a másik oldalon hogyan készültek a bányászok a sztrájkra. A képet szinte bányáról-bányára haladva rajzolja meg, megemlékezik a május 1-i nagygyűlésekről s személy szerint azokról a kommunistákról, akik Page Arnot és Steve Lawther módjára meglátogatták őket, felszólaltak gyűléseiken — akikből később országos munkásvezetők (Lawther) s ismert kommunista publicista, a bányászmunkások történetírója lett (P. Arnot). Külön figyelmet szentel a sztrájk idején megszületett Akcióbizottságoknak, amelyek területileg fogták át a sztrájk irányítását, aminél külön fontos volt a sztrájkőrségek megszervezése. Ugyancsak

megemlékezik a sztrájk folyamán megjelentetett sztrájk-lapokról, ezek jellegéről, szerkesztőiről, terjesztéséről. Külön elemzi a sztrájk május 12-i elárulásának visszahatását északkeleten, s azt, hogy az általános sztrájk lefújása után is miként harcoltak tovább a bányászok, s a kommunisták milyen segítséget nyújtottak nekik. Az általános, országos összefüggések helyett itt is területi feldolgozást olvashatunk, vezetőkről, eseményekről, szolidaritásakciókról egyaránt. Short tanulmányának jellemzője, hogy vizsgálódásának gerincében a kommunista párt történetének felelevenítése áll, de minthogy a milliókat megmozgató sztrájk prizmáján át nézte a párt tevékenységét, így egyúttal mindig megláttatta a baloldali munkáspártiakat is.

Nan Green: A kommunista párt a spanyolországi háborúban (Marxism Today. 1970. okt. sz. 316—324. l.). Nan Green a Nemzetközi Brigád angliai titkárnője volt, s 1937—38-ban maga is Spanyolországban az egészségügyi szolgálatnál tevékenykedett. Green megadja a harc általános angol hátterét, érzékelteti a konzervatív angol kormány Franco-rokonszenvét, de azt is, hogy még az olyan politikusok is, mint W. Churchill ugyanilyen állásponton voltak. Akadtak azonban másfajta konzervatív politikusok is, mint a nevezetes Atholl hercegnő, aki konzervatív főrend létére zászlóvivője volt a spanyol köztársaság megsegítésére indított mozgalomnak. Green idézi ezt a pártközi összefogást, s annak legkülönfélébb formáit, a német—olasz nagykövetségek előtti tüntetéseket, a dokumentumok gyűjtéséig, a segély- (élelem, ruha, fegyver) gyűjtésekig, a spanyolországi útra kiküldött bizottságok munkájáig (akár politikai híranyagot gyűjtő szemlebizottságok, akár segélybizottságok voltak ezek) —, s nem feledkezett meg a harc egy fontos színteréről: a Labour Party és a szakszervezetek kongresszusairól, ahol a jobb- és baloldali tendenciák összecsaptak. Emlékezetes, hogy a jobboldaliak, köztük Bevin éppen azért követelte meg a hatékony segély megtagadását —, mert ez európai háborúval járhatott volna. A baloldaliak, a Független Munkáspárt és a Szocialista Liga ekkor a kommunista párttal együtt sürgette a fellépést, de a baloldal aránytalanul gyengébb volt, akaratát nem érvényesíthette, 1937-ben sokat közülük ki is zártak a pártból. Green érzékelteti a kommunista párt sokirányú fáradhatatlan harcát, majd szól az első angol önkéntesekről, akik közül 1937 januárjáig már 26-an életüket adták a fasizmus elleni harcban. Az áldozatok többsége értelmiségi volt, köztük olyanok mint Ralph Fox és Christopher Caudwell. N. Green érzékelteti, hogy a kormány milyen akadályokat gördített az önkéntesek Spanyolországba jutása elé, de ennek ellenére 1936 november—decemberében már 500 önkéntes érkezett Spanyolországba. Green beszámol az angol zászlóalj felállításáról, harcairól, parancsnokairól s a parancsnokok, politikai biztosok haláláról a fronton, a zászlóalj újjászervezéséről és további küzdelmeiről, egészen az 1938-ban bekövetkezett hazatéréséig.

Peter Kerrigan: A kommunista párt az ipari harcokban (Marxism Today. 1970. dec. sz. 375—382. l.). Kerrigan részint saját emlékei alapján fűz kiegészítéseket a párt történetéhez. Így a Kisebbségi Mozgalomhoz, amely az 1920-as évek második felében tömörítette a szakszervezeteken belül a baloldaliakat. A mozgalom taglétszáma végül megközelítette az 1 milliót, titkára Pollitt, elnöke Tom Mann volt, de olyan befolyásos szakszervezeti vezetők is támogatták, mint A. J. Cook, a bányászszakszervezet főtitkára. Kerrigan kitér az 1925—26-os harcokra, az általános sztrájk történetére, s megjegyzi, hogy nemcsak a 12 pártvezető letartóztatása jelezte a kormánymegtorlást a kommunistákkal szemben, hanem az is, hogy a mintegy 5000 tagból a sztrájk periódusában 1200-at tartóztattak le hosszabb-rövidebb ideig. Kritikusan szól az 1926 utáni periódusról, amikor a Munkáspárt jobbszárnya győzedelmeskedett, de a baloldaliak lendülete is megtört. Hozzáteszi, hogy kommunista részről is hibás értékeléseket adtak, s egyszerűen olyan nyilatkozatokat tettek, mintha a sztrájk bukásáért a főfelelősség e baloldaliakat terhelné. Kerrigan hangsúlyozza, hogy az angol pártnak milyen sokat ártott az a szemlé-

let és gyakorlat, amikor a szociáldemokratákról mint szociálfasisztákról beszéltek, de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a kommunisták Angliában nem törekedtek a szakszervezetek robbantására, ellenzéki, vörös szakszervezetek felállítására, s a szakszervezeteken belül komoly eredményeket értek el. (Itt külön is megemlékezik a Moffat-testvérekről, akik az országos bányászszakszervezetben töltöttek be fontos tiszteket.) Kerrigan érinti, hogy a Komintern nevezetes VII. kongresszusán az angol küldöttek (Pollitt és Campbell) miként szólaltak fel, s szól azokról az erőfeszítésekről, amelyek során a kommunisták kialakították a munkanélküliek szervezeteit, vezették az „éhségmeneteket". *J.*

Michael D. Biddis:

Prófécia és pragmatizmus: Gobineau és Tocqueville

A társadalmi és politikai eszmék történetét gyakran kitűnően világítják meg a jelentősebb személyek közötti szellemi mérkőzések. Példa erre többek között Marx és Bakunin összecsapása, mint kulcs a kommunista és anarchista eszmékhez. A XIX. század közepe társadalmi eszméinek vizsgálatában érdemes újból elővenni Alexis de Tocqueville és Arthur de Gobineau levelezését. Az utóbbi 25 évben sok figyelmet fordítottak az előbbire, míg a fasizmus és nácizmus időszakában érdemtelenül felnagyították Gobineau jelentőségét. Ő hírét — vagy hírhedtségét — irodalmi tevékenysége mellett elsősorban az 1853—55-ben megjelent „Essai sur l'Inégalité des Races Humaines"-nek köszönheti. Ebben korábbi nézeteitől eltérően egyértelműen rasszistának és reakciós pesszimistának mutatkozik. Gondolkodásának megváltozása (és számos korabeli politikai és társadalmi kérdés kommentálása) nyomon követhető Tocqueville-lel folytatott levelezéséből.

Gobineau 1843-ban találkozott először a „Démocratie en Amérique" nála tíz évvel idősebb és már jól ismert szerzőjével. 82 levélből álló írásos érintkezésük első korszakát (1843—44) az erkölcsi és társadalmi szokások múltjának közös kutatása során kialakult kölcsönös nagyrabecsülés jellemzi. Míg Tocqueville az új etika alapjait a kereszténységből vezette le (bár maga agnosztikus volt), Gobineau hangoztatta a felvilágosodás nyomán létrejött újszerű nézetek eredetiségét, kétségbevonta a nagyobb társadalmi igazságosságra törekvő irányzatok keresztény ideológiai gyökereit és elítélte az evilágtól való elfordulást. A felvilágosodás hatására kialakult újtípusú gondolkodás érdemét az emberiség életkörülményeinek megjavítására való törekvésben, a kötelességek helyett a társadalmi és emberi *jogokra* való koncentrálásban látta. Vele szemben Tocqueville koherens és hatékony társadalmi moralitást csak a vallásos hittel való kapcsolaton keresztül tudott elképzelni, félt és óvott a nagy tömegek ösztöneitől és elítélte Gobineau erkölcsi lazasághoz vezető etikai álláspontját. Válaszában Gobineau a kereszténységgel szemben nagy szerepet tulajdonított a többi (keleti) világvallás erkölcsi örökségének, a római despotizmus elleni barbár támadások szellemi hatásainak, továbbá a görög filozófia reneszánszkori újjáéledésének. Már jelentkezett későbbi nézeteinek első jele: megállapította, hogy a felvilágosodás túlzásba vitte az anyagi dolgok megbecsülését, a „materializmust". Mindenesetre az első összecsapáskor Gobineau mutatott nagyobb rokonszenvet kora progresszív törekvései iránt.

Tíz év múlva, az *Essai* első két kötetének megjelenése után folytatódott vitájuk. Időközben Gobineau éppen Tocqueville külügyminisztersége révén diplomáciai szolgálatba került, svájci állomáshelyén írta könyvét is. 1848—49-es tapasztalatai és a svájci demokrácia működésének közeli megfigyelése idézte elő nála a fordulatot: a társadalmi és szellemi középszerűséget eredményező demokratikus kormányzat és burzsoá anyagias-

ság elvetését, a „fajok" rangsorolását, s hitét a civilizáció pusztulásában, ami az árják keveredésének és az egalitariánus eszmék megmásíthatatlan győzelmének lesz a következménye. Tocqueville mérsékelt szavakba foglalt bírálata nemcsak a végzetes „vérkeveredés" reális történelmi alapjait vonta kétségbe, de az *Essai*-t éppen a nemkívánatos társadalmi jelenségek elősegítőjének tekintette, hatásában károsabbnak, mint az emberi nem teljesítőképességét naiv optimizmussal megítélő szerzőket. Műve hűvös fogadtatásából Gobineau csak elitista eszméinek, a társadalom közelgő pusztulásának beigazolását olvasta ki. Joggal állapította meg Tocqueville, hogy míg ő maga még mindig embertársai kritikus szeretetének alapján áll, Gobineau az egész emberiséget lebecsüli.

Gobineau nézeteiben kora társadalmi, politikai és kulturális krízise mutatkozott meg, csak másképpen, mint Marxnál, Millnél vagy éppen Tocqueville-nél. Kettőjük közül Tocqueville nemcsak pragmatikusabb volt, de prófétának is jobbnak bizonyult, nemcsak a demokrácia jövőjébe vetett bizalma miatt, de azért is, hogy előre látta az *Essai* németországi potenciális sikerét és annak a veszélyét, hogy nagy tömegek válhatnak a faji eszme követőivé.

(The Historical Journal, XIII, 4 [1970], 611—633. l.) *J. G.*

Harvey Goldberg:

Jaurès és Rappoport

H. Goldberg amerikai történész a francia munkásmozgalom témaköréből több tanulmányt jelentetett már meg, s 1962-ben napvilágot látott Jaurès-monográfiája óta az elismert Jaurès-kutatók köréhez tartozik. Itt ismertetett tanulmánya tulajdonképpen rlőadás, amelyet a Jaurès-Társaság közgyűlésén 1970 januárjában tartott meg.

Goldberg témaválasztásával a francia szocialista mozgalom történetének érdekes fejezetéhez vezeti el az olvasót, nem pusztán személyeket mutat be, hanem a párt belső csoportosulásait, eszmeáramlatait, azokat a problémákat is, amelyek a vitáknak sokszor forrásaivá váltak.

Charles Rappoport (franciás nevén ismerték meg a nemzetközi munkásmozgalomban) a cári Oroszországban született, lett szocialista, vált üldözött emigránssá. Az 1890-es években Svájcban és Németországban élt, tanult, s 33 éves, amikor 1898-ban Franciaországba érkezik, hogy tartósan ott telepedjék le. Először Jaurès és a Revue Socialiste köre fogadja be, később viszont a guesde-istákhoz csatlakozik. Átpártolása viharos jelenetek közepette megy végbe, amit Goldberg nemcsak bemutat, hanem sokoldalúan elemez is.

Mi ennek a változásnak az alapja? Goldberg rámutat, hogy filozófiáját, sőt történetfilozófiáját tekintve (Rappoport 1897-ben fejezte be doktori disszertációját a „történelem felfogásáról", amelyet azután 1903-ban publikált). Jaurèshez állt legközelebb, dualista volt, a materialista felfogás mellett az eszmei ráhatásoknak egyenrangú szerepet tulajdonított. Franciaországba pedig éppen a Dreyfus-válság idején érkezett, s a politikai küzdelembe bevetvén magát teljes mértékben Jaurèsnek adott igazat, s elutasította Guesde szektariánus álláspontját. Így mind Rappoport elmélyült tanulmányai, mind politikai szereplése közel hozták Jaurèshoz. Jaurès nagy érdeklődéssel olvasta írásait, s külön megköszönte hozzá írott levelében, hogy felhívta figyelmét Lavrov munkásságára. („Az Ön Lavrovját nagyon érdekesnek és fontosnak találom.")

Később, a Dreyfus-válság ismeretes módon a Millerand-válságba torkollott. A reakciós rmány komegbukott, és Waldeck Rousseau kormányába belépett a szocialista

Millerand, ezt a lépést Jaurès is támogatta Guesde és a guesde-isták, valamint az Internacionálé többsége ellenében. S ez volt az a periódus, amikor Jaurès és Rappoport útjai szétváltak, mivel Jaurès illúzióit Rappoport nem osztotta, a miniszterializmust pedig elmarasztalta. Goldberg itt egy érdekes mozzanatot erőteljesen aláhúz. Nevezetesen azt, hogy Rappoport már ekkor éles határvonalat húzott Jaurès és a körülötte állók közé. Jaurès jóhiszeműségéről meg volt győződve, viszont éppen azt vetette szemére, hogy nem látja meg a körülötte állók karrierizmusát, kisszerűségét. Érthető, hogy a reformista szárnyon sokan — köztük Renaudel — árulónak minősítették Rappoportot, de ebben a szakaszban, az 1900-as évek kezdetén Jaurès és Rappoport kapcsolata is elhidegült, lévén, hogy Jaurès valóban védőszárnya alá vette a körülötte állókat, s ténylegesen olyanokat is, akik erre nem szolgáltak rá.

Goldberg e kényes pontot érintve egy általánosabb és mélyebb problémát is felvet. Nevezetesen azt, hogy Nyugat-Európában a századfordulón mit is jelentett a forradalmiság, s azt ki képviselte. Rappoport Oroszországban forradalmár volt, de ott a kérdés és válasz egyszerűbb volt. Mikor Franciaországba ért, az 1890-es évek végén úgy vélte, Jaurès programja és politikai gyakorlata szolgálja legjobban a szocialista forradalmat. A miniszterializmus jelentkezésekor emiatt vált meg tőle, s csatlakozott a guesde-isták táborához. Itt azonban némiként kívülálló maradt. Goldberg ugyanis ehelyütt hangsúlyozza azt a momentumot, hogy Lafargue doktrinérebb és merevebb történetszemléletével szemben Rappoport dualizmusa mindenképp „elhajlást" jelentett.

Az újabb fordulat Jaurès és Rappoport kapcsolatában drámai hirtelenséggel játszódott le. 1910—1911-ben Rappoport még kíméletlenül bírálta az Humanité revizionizmusát, oly mértékben, hogy az 1911-es pártkongresszuson támadásaival nemcsak elszigetelődött, hanem Jaurès, aki a személyes polémiáktól igyekezett mindig távoltartani magát, s az elvi vitákat nem keverte személyes mozzanatokkal, nyilvánosan is kijelentette: „Többé Önt nem ismerem."

Az 1911-es esztendő azonban nemcsak a francia szocialista párt belvitáinak éve volt. A marokkói krízis, az olasz—török konfliktus háborús pszihózist teremtett, s 1912-ben a Balkán-háború már európai háborúval fenyegetett. Ismeretes, hogy Franciaországban az antimilitarista erőfeszítések legfőbb irányítója Jaurès volt, s az is, hogy Guesde éppen e téren hallatlan doktrinér merevséget árult el, sokáig ismételgette, hogy a tőkés viszonyok közepette a szocialisták tulajdonképpen nem tehetnek semmit a háborúk ellen, s egyetlen feladatuk a szocialista párt befolyásának növelése, mivel a háborút csak a szocialista forradalom diadalrajuttatásával tudják elimináln. Ez volt az a történeti pillanat, amikor e fontos, sőt Jaurès által alighanem legfontosabbnak tekintett kérdésben Rappoport elhagyta Guesde zászlaját, a francia mozgalomban Jaurès mellé állt, sőt éppen 1912 novemberében, a híres bázeli kongresszus napjaiban külön hetilapot is megjelentetett „Contre la guerre" címen, amelyben Jaurès szövetségest üdvözölhetett. És Jaurès — mint Goldberg hangsúlyozza — nem volt haragtartó, 1912 telén már levélben köszöntötte és bátorította Rappoportot. (Ezt tette egyébként Jaurès barátja, a Párizsi Kommün egyik vezető tagja és doyenje, Edouard Vaillant is.)

Goldberg azonban nem elégszik meg ezzel az egyenesvonalú és egytényezős magyarázattal. Bár a lényeges faktorként ő is a háborús veszélyt jelöli meg, amely a két szocialistát közel hozta egymáshoz, visszatér a forradalom megvalósításának problémájához is. Goldberg jelzi, hogy Rappoport az 1900-as években közel került Kautskyhoz is, s a Die Neue Zeit hasábjain rendszeresen ő kommentálta a francia politikai élet, a francia munkásmozgalom eseményeit. Rappoport ez időben Jaurès szemére vetette eklekticizmusát, s hogy noha a forradalmi gondolatokat ismételgeti, a gyakorlatban mégis reformista politikát folytat. Ilyen megokolással 1905-ben Rappoport egyike volt az utolsóknak, akik még 1905-ben is ellenezték baloldali előjellel a különféle szocialista pártok egyesülé-

sét, s 1909-ben is a guesde-isták kezén levő lapokban Jaurès blokk-politikai tendenciáit ostorozta. De, s ez a tényező az, amelyet a már jelzett háborús veszély mellett Goldberg lényegesként világított meg: Rappoport az 1910-es esztendőkben szakított Guesde-del és követőivel, méghozzá nemcsak a háború kérdésében. Rappoport ugyanis általánosította tapasztalatait, s elmarasztalta a guesde-isták doktrinérizmusát, amely megakadályozta — s ezek már Rappoport szavai —, hogy a marxizmus tömegesen elterjedjen Franciaországban.

Goldberg még egy érdekes szempontra hívja fel a figyelmet. S ez a guesde-isták provincializmusa, annak ellenére, hogy harcosai, úttörői voltak a II. Internacionálé megteremtésének, közeli kapcsolatban álltak W. Liebknechttel, Bebellel, Kautskyval és a német, angol, spanyol szocialisták néhány kimagasló régi szocialista vezetőjével. Mindennek ellenére az 1910-es évek új eszmei vitáit nem észlelték, Luxemburg és Pannekoek neve ismeretlen maradt a guesde-ista lapok számára. Velük szemben Rappoport találta meg az utat Zetkin Gleichheitjéhez, sőt bírálta a német pártvezetőséget is, vagyis szélesebb ablakot nyitott Európára.

S itt, ezen a ponton a háború és forradalom ügye nála ugyanúgy találkozott, mint Jaurèsnél. 1912-ben ő is úgy vetette fel a kérdést: Európa a szocialista mozgalom fellendülése, a forradalom felé halad, de ehhez meg kell őrizni a békét. Ez volt Jaurès véleménye is, s ez az azonos látásmód volt fegyverbarátságuk másik fundamentuma.

(Le Mouvement Socialiste 1970. okt.—dec. sz. 3—20. l.) *J.*

Romeo De Maio:

Savonarola, VI. Sándor és az Antikrisztus mítosza

A Savonaroláról és VI. Sándorról írott legújabb munkákban is gyakran találkozhatunk azzal a nézettel, melyet annak idején a kortárs irodalom terjesztett el és amely még ma is tartja magát, mely szerint a két személyiség egymást kölcsönösen az Antikrisztus figurájával azonosította. A szerző a korabeli dokumentumok illetve Savonarola vonatkozó műveinek elemzésével hitelt érdemlően bizonyítja a fenti megállapítás tarthatatlanságát; mind Savonarola, mind pedig a pápa esetében a tények eleve kizárják az azonosítás lehetőségét.

Savonarola korábbi, még VI. Sándor pápává választását megelőző időszakában a Jelenések Könyvé-hez írott kommentárjában, valamint több ekkor mondott prédikációjában tűnik fel először az Antikrisztus figurája, a világvége eljövetelekor betöltött szerepének interpretálása. Savonarola már ekkor az egyházat az ördög megszállottjának tartotta, az ördög azonban nála nem azonosítható az Antikrisztussal és az Antikrisztus sem annak bármely teremtményével. Míg az Antikrisztus eljövetele csak a távoli jövőben várható, addig az ördög állandóan jelen van és munkálkodik a világban. Alattvalói és szolgái éppúgy megtalálhatók a világiak, mint az egyháziak körében. A XV. század végi Firenze köznépének tudatvilágában az eszkatológikus tanítások igen kis mértékben vagy egyáltalán nem hatottak, így Savonarola vajmi kevés sikerre számíthatott volna, ha VI. Sándor ellen az Antikrisztus emlegetésével kívánt volna híveket szerezni. Ugyancsak az azonosítás ellen szól az a — habár közvetett — érv is, hogy Savonarola mindvégig visszautasító álláspontot foglalt el az Antikrisztus közeli eljövetelét megjövendölő asztrológia tanításaival szemben, és mindvégig kitartott amellett, hogy az Antikrisztus eljövetele még igen messze van, csak az Egyház megújulásával, az általános evangélizációval válhat

aktuálissá (1495, 1497, Compendio di rivelazioni, Trattato contro l'astrologia). Figyelembevéve az egyház jelenlegi állapotát, ez a folyamat nem fog egyhamar bekövetkezni.

Ha eddig főként Savonarola Antikrisztusról alkotott véleményével foglalkozott, a szerző most közvetlenül a VI. Sándorra vonatkozó írásait veszi vizsgálat alá. Ebből a szempontból különösen jelentősek azok a levelek, melyeket halála előtt két hónappal írt I. Miksának, VIII. Károlynak és a katolikus fejedelmeknek. A levelek biblikus stílusa és főként Savonarolának az a kijelentése, hogy a zsinaton kívánja véglegesen leleplezni a pápát és olyan titkot fog személyével kapcsolatban felfedni, melyet csak ő ismer, megnehezítik az egyértelmű magyarázatot, mivel a zsinatra nem került sor és így nem derült fény a nagy titokra sem. Mégis azok a jellemvonások, melyekkel Savonarola e levelekben VI. Sándort felruházza, minden kételyt eloszlatnak afelől, hogy számára az Antikrisztus nem lehetett azonos VI. Sándorral. Az azonban könnyen lehetséges, hogy VI. Sándor démonikus legendájának magva éppen ennek a titoknak a misztériumában rejlik, amely halálával örökre rejtve maradt a kortársak előtt. VI. Sándor halálával különösen a Savonarola-hívők kezdték terjeszteni — kísérletet téve a titok megfejtésére — a VI. Sándor és az ördög kapcsolatáról szóló híreket. Különösen megbotránkoztató híreket röppentett szárnyra L. Bettini 1516-ban, hogy mesterét, Savonarolát ezzel is védelmezze, akinek esetét az V. Lateráni zsinat tárgyalta akkor. Eldöntésre vár azonban az a kérdés, hogy Savonarola hívei vajon meg voltak-e győződve arról, hogy e hírek alapján VI. Sándor azonosítható az Antikrisztussal. Az esetben, ha ők az Antikrisztust a sátán teremtményeként értelmezték, az azonosítás nyilvánvaló, de ez a beállítás alapjában különbözött mesterük Antikrisztus-koncepciójától.

VI. Sándornak Antikrisztusként történő aposztrofálása teljes határozottsággal Luthernél jelenik meg, aki ebben a meggyőződésében Savonarolára hivatkozott, nem kis mértékben járulva hozzá így a Savonarolával kapcsolatos téves nézetek kialakulásához. A lutheri antikrisztológiában Savonarola alakja oly módon jelenik meg, mint a reformáció előfutára, aki VI. Sándort Antikrisztusnak bélyegezte, és aki a pápa áldozata lett. Luther nyomán elsősorban John Bale járult hozzá az előbbi nézet elterjedéséhez. Luther magatartása Savonarola irányában az olasz katolikus közvéleményben azt eredményezte, hogy Savonarolát olasz Lutherként emlegették. Így például IV. Pál pápa is ekként idézte Savonarolát.

A felhozott érvek alapján — állapítja meg a szerző — minden valószínűség szerint kizártnak kell tartanunk, hogy Savonarola VI. Sándorban látta volna az Antikrisztus megtestesülését, ugyanúgy semmi jel nem mutat arra sem, hogy a pápát ilyen meggyőződés vezette volna a barát megítélésében. Két alapvető dokumentummal rendelkezünk, melyek fényt vetnek VI. Sándor álláspontjára: a pápa 1495 húsvétján 14 dominikánus teológus jelenlétében elmondott beszéde, melynek témája Savonarola elítélése volt, valamint 1498 februárjában kibocsátott brévéje. Habár mindkét megnyilvánulásában — szokásos politikai türelmét levetkőzve — érezhetően nagy gyűlölettel beszélt ellenfeléről, mégsem ment túl a szokásos vádakon: eretneknek, skizmatikusnak, a szentszék lázadójának nevezte a barátot. Hasonlóképpen M. Ficino, G. P. Bracciolini, U. Verino és S. Tizio, akik pedig még jobban elragadtatták magukat Savonarola irányában, és előfordult, hogy alkalmazták is vele szemben az ominózus vádat, mégsem tartották őt valójában Antikrisztusnak, legfeljebb előfutárának.

(Rivista Storica Italiana 1970. 3. sz. 533—559. l.) *T.*

Pierre Renouvin:

A francia közvélemény az 1914—1918-as háború alatt

„Mi határozta meg a francia nép magatartását az első világháború terheivel kapcsolatban? Lelkesedés, közöny vagy csömör? Milyen célok szolgálatát látta azokban a terhekben? Hogyan ítélte meg a vezetés a hadműveleteket és a jövő kilátásait?" (239. l.). Az első világháború történetének legkitűnőbb francia szakértője ezekre a kérdésekre keres választ tanulmányában.

A kimerítő válaszadáshoz meg kell vizsgálnia az ún. háborús politikát, annak különböző irányzatait, de méginkább a közgondolkodást, különösen a kormány által a háború elején meghirdetett „union sacrée"-vel kapcsolatban. Az „union sacrée" mindenkori állását befolyásolta a kormánypropaganda, de nem kevésbé a gazdasági, társadalmi helyzetben bekövetkezett változások: az élelmiszer- és tüzelőanyagellátás nehézségei az 1916-os háborús esztendőtől, az élelmiszerárak emelkedése stb. A háborús közvélemény vizsgálata tehát nem korlátozódhatik a politikai vezetőkörökre; a tömegek véleményére is ki kell terjednie.

A tömeghangulat vizsgálata annál fontosabb, mert a politikai körök véleménye — a hazaárulás könnyen osztogatott s rendkívül veszélyes vádja miatt — a háború idején nem mutatkozik meg szabadon; ugyanez áll más „pressure group"-okra, különböző vallási, társadalmi, gazdasági intézményekre is, amelyek újságok, folyóiratok, brosúrák révén igyekeznek befolyásukat kiterjeszteni. A tömegekkel kapcsolatban viszont egészen más a helyzet. A városi polgárság, munkásság és a vidéki lakosság reagálásai az eseményekre egészen eltérők. A „pressure group"-ok nézetei leginkább a polgárságnál találnak nyitott fülekre, bár még őket sem könnyű — alapvető egyetértésük ellenére sem — valamilyen szervezethez való csatlakozásra rábírni s idegen irányítás alá vonni, arról nem is beszélve, hogy a polgári társadalom különböző csoportjainak — szellemi hivatásúak, nagykereskedők, kisiparosok, művészek — felfogása nagyon is eltérő lehet. Sokkal könnyebb megállapítani a munkásság magatartását. A munkásság a szakszervezetek propagandájának hatása alatt régóta hajlamos arra, hogy jelszavakat átvegyen és továbbadjon. A munkássággal ellentétben a vidéki lakosság magatartása gyakran egyszerűen felderíthetetlen a kutató számára egyrészt földrajzi szétszórtsága, másrészt politikai reakcióinak elemi jellege miatt.

A francia közvélemény első világháború alatti magatartásának kiderítésénél a történész a politikusok és újságírók e tárgyra vonatkozó — egyébként nagyon kevés — megnyilatkozása mellett elsősorban a sajtóra van utalva. A sajtó a háború alatt köztudottan nem volt szabad; a cenzúra gúzsba kötötte. Az ebből adódó kutatási nehézségeket azonban ellensúlyozza az a körülmény, hogy legalábbis 1916-tól ismeretesek a cenzoroknak adott utasítások, s ránk maradtak a cenzúrázott lappéldányok. A sajtókommentárok nagyrésze pártok és a „pressure group"-ok befolyását tükrözi. Ezeknek keletkezésére a francia politikai pártok irattárai adhatnának értékes felvilágosításokat. Ezek azonban nagyon szegényesek, és többnyire csak a kongresszusi beszámolókat tartalmazzák. A kutatás így erősen a magánjellegű iratok esetlegességeire van utalva. A pártok, szövetségek aktivitásának megítélése szempontjából a párt-irattároknál jelentősebbek a parlamenti iratok, különösen a titkos ülések iratai. Ugyancsak becses források — habár csak a közigazgatásra vonatkoznak — a département-ok igazgatótanácsainak jegyzőkönyvei. A néptömegek véleményének megállapítása szempontjából azonban kétségkívül a közigazgatási hatóságok különböző jelentései a legértékesebb források.

A forrásanyag nagy terjedelme és változatos minősége magyarázza, hogy a francia közvélemény története az első világháború idején majdnem teljesen felderítetlen. A

kutatások jelenlegi állása mellett a szerző is csupán arra vállalkozhat, hogy általános áttekintést adjon a kérdésről, a fejlődés lényeges állomásait kijelölje, jellemző vonásaikat bemutassa, néhány kutatási eredményt megformulázzon, és főleg további kutatásokra ösztönözzön. Ennek megfelelően háborús évek és hadműveleti szakaszok szerint nyomon követi a fenti széles értelemben felfogott közvélemény változását, mégpedig nem csupán alapvető tendenciáiban, hanem — amennyire ez lehetséges — minden finom rezdülésében. Ily módon sikerül neki rendkívül összetett, színes és mozgalmas képet rajzolnia a francia közvélemény alakulásáról az első világháború alatt.

A tanulmány befejező részében ismét általános érdekű elvi és módszertani kérdéseket vet fel, nevezetesen: milyen szerepe volt az első világháború alatti francia közvélemény formálásában a kormányzatnak, a politikai pártoknak, a „pressure group"-oknak, valamint a sajtónak, továbbá: hogyan reagáltak mindezekre a hatásokra a néptömegek?

A kormány a nemzet érdekében álló feladatának tekintette a nemzet morális egységének fenntartását. Evégből igyekezett megakadályozni olyan hírek elterjedését, amelyek a lakosságot nyugtalanítanák, elkedvetlenítenék, a kormányba vetett bizalmát megingatnák, vagy — túl-optimista jellegüknél fogva — későbbi csalódásoknak, kiábrándulásoknak forrásává válhatnának. A kormányzat ezt a feladatkörét a cenzúra útján igyekezett ellátni. A cenzúra általánosan elterjedt rossz hírével szemben meg kell állapítani, hogy eléggé körültekintően, megfontoltan és józanul járt el, a direkt nyomást igen gyakran a meggyőzéssel, a rábeszéléssel helyettesítve.

A parlament a kormány feletti ellenőrzési jogát még azután sem gyakorolhatta normális módon, miután a politikai élet az 1915 eleji kényszerszünet után újból mozgásba jött. Ennek ellenére a képviselők többször kifejezésre juttatták a katonai közigazgatással szembeni elégedetlenségüket, s egységesen sürgették a hadianyaggyártást és újoncozást. A háborús célok kérdésében azonban a pártok sem egymás közt, sem az egyes pártokon belül nem voltak egységesek. Ezen véleményeltérés következtében a politikai pártokkal szemben megnőtt azoknak a „pressure group"-oknak a jelentősége, amelyeket a háború kitörése alkalmából a közvélemény megdolgozására hoztak létre.

A napilapok a cenzúra által rájuk rakott terhek és korlátozások ellenére igyekeztek eleget tenni a rájuk háruló kettős feladatnak: a közvélemény visszatükrözésének és ugyanakkor irányításának. Ez utóbbi kevéssé sikerült. A vidéki lapok csekély befolyással bírtak a vidéki lakosságra; inkább csak visszatükrözték, mintsem irányították a közvéleményt. Lényegében nem tettek mást, mint tájékoztatták a mezőgazdákat az élelmiszerellátás kérdéseiről. A párizsi újságok ugyan a vidéken is el voltak terjedve, de hatásuk nem állt ezzel egyenes arányban. Különösen 1916-tól kezdődően a közvélemény rendkívül szkeptikus volt a sajtójelentésekkel szemben.

A néptömegek szociális helyzetük és településük szerint rendkívül eltérően reagáltak az eseményekre. A munkásság jórésze még 1917-ben is, amikor a szociális nyugtalanság a legnagyobb hullámokat verte, elutasította a politikai sztrájkot és a pacifista propagandát. A polgárságon belül is külön vált az a réteg, amely a háborúból hasznot húzott, attól, amelynek életszínvonala a háború alatt süllyedt. A néptömegek magatartására vonatkozólag három szabály a jellemző: 1. A néptömegek meglehetős önállóságot mutatnak a hivatalos propagandával és újságokkal szemben; a sajtó tehát ebben az időben nem tekinthető a közvélemény hű tükrének. 2. A közvélemény magatartását nem a propaganda beavatkozások határozták meg, hanem a hadihelyzet mindenkori változása. A harcoló csapatok morálja és a civil lakosság magatartása között — 1917 novemberétől eltekintve — majdnem mindig szoros kapcsolat volt. A pacifista propaganda csupán kihasználta a lakosság csüggedt hangulatát, de nem idézte azt elő. 3. Az államhatalmat a közvélemény depressziós hangulatai — különösen 1917 tavaszán, a Nivelle-offenzíva kudarca után — nyugtalanították, de ezek nem tartottak elég sokáig ahhoz, hogy a kor-

mányzat politikájára érezhető befolyást gyakoroljanak, vagy pedig más irányba kényszerítsék a kormánypolitikát.

A tanulmány befejezésül hangsúlyozza, hogy e végkövetkeztetések csupán munkahipotézisnek tekinthetők. A hipotézis végleges igazolást csupán a kritikai vizsgálatok elmélyítése és a más hadviselő országok közvéleménykutatása által felvetett problémákkal való szembesítés útján nyerhet.

(Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1970. 3. sz. 239—273. l.) *B.*

Inger Ström-Billing:

Német érdekeltségek a svéd hadiiparban 1934—1935

Az 1920—30-as évek szociáldemokrata kormányai mind Svédországon belül, mind kívül, így különösen a Népszövetségben, tudatos leszerelési politikát folytattak. Támogatták az 1925-ben a Népszövetség által elfogadott fegyverkereskedelmi egyezményt is, amely állami engedélyezési rendszer létrehozásával iparkodott ellenőrzés alá vonni a nemzetközi fegyverkereskedelmet. Minthogy azonban ebben az időszakban polgári kormányok voltak uralmon Svédországban, az egyezmény jóváhagyása 1930-ig váratott magára.

A fegyverkereskedelmi egyezmény kiegészítése végett a Népszövetség felhívást intézett a kormányokhoz a magánkézben levő fegyvergyártás ellenőrzéséről. A kérdést a genfi leszerelési értekezlet 1932-ben újból megvitatta. A svéd szociáldemokrata kormány rokonszenvvel fogadta ezt a gondolatot is. 1932. november 4-én hadianyagbizottságot állított fel annak megvizsgálására: van-e lehetőség a hadianyaggyártás korlátozására és esetleg állami monopóliummá változtatására. A bizottság 1934. március 3-án terjesztette be zárójelentését. Ebben gazdasági megfontolások alapján eltanácsolta a kormányt a hadianyaggyártás állami monopóliummá tételétől, különös tekintettel az ország legnagyobb hadianyagtermelő s exportáló vállalatára, az AB Boforsra. A hadianyaggyártásnak az eddiginél jóval szigorúbb ellenőrzését azonban a bizottság is helyesnek tartotta. Ennek megvalósítására egy a Kereskedelmi Minisztérium alá rendelt új hatóság felállítását javasolta. Ajánlotta a bizottság a kormánynak a hadianyaggyártás engedélyhez kötését; az engedély meghatározott időre szólt volna. Nem kaphattak volna engedélyt olyan vállalatok, amelyekben külföldi érdekeltség van. A bizottság munkája során kiderítette, hogy három hadfelszerelési üzemben erős német érdekeltség húzódik meg. Ezek:

1. AB Bofors, amelyben Krupp strohmannjai révén 1920 óta a részvények 31,8%-át szerezte meg.

2. AB Flygindustri Limnhanban, amely mögött a Junkers Légiközlekedési Rt. áll. A Junkers-cég 1927 óta a részvények ötödrészével rendelkezik, és strohmannjai révén ellenőrzi a vállalatot. A vállalat azonban nem nyereséges.

3. AB Landsverk Landskronaban, amely azonban csupán kismértékben foglalkozik hadianyaggyártással. Részvényeinek többsége, kétharmada a német Gutehoffnungshütte Rt. birtokában van.

Hogy a német repülő- és hadfelszerelési ipar egy része Svédországba települt, ennek az volt az oka, hogy a versailles-i békeszerződés megtiltotta Németországnak harcirepülőgépek és nehézfegyverek gyártását. Németország így bújt ki a békeszerződésben vállalt kötelezettségei alól.

A három német érdekeltségű hadianyaggyártó vállalat sorsa a továbbiakban különbözőképp alakult. A svéd részvénytársasági törvényhozás tartalmazott rendelkezéseket

az AB Boforsra és az AB Flygindustrira vonatkozólag; ezek a rendelkezések a külföldiek kezében levő részvényállományt egyötödnél kevesebben szabták meg. Viszont az AB Landsverkre semmiféle társasági korlátozó intézkedés nem vonatkozott.

A hadianyagbizottság leleplezése a svéd hadianyaggyártó iparban megbúvó német érdekeltségről a svéd szociáldemokrata kormányt mind a hazai, mind a külföldi közvélemény előtt igen kellemetlen helyzetbe hozta, különös tekintettel Hitler 1933 januári németországi hatalomrajutására. A kormány tehát nyomban tárgyalást kezdett az AB Boforsszal a német érdekeltség megszüntetéséről, s egyben törvényjavaslatot terjesztett a svéd birodalmi gyűlés elé a külföldi érdekeket kiszolgáló strohmannok megbüntetéséről. A törvényjavaslatot a parlament 1934. május 9-én elfogadta. Ezután Krupp nem tehetett mást, mint hogy Bofors-részvényeit svéd magánszemélyeknek (tehát nem az államnak) eladta.

Az új törvény az AB Flygindustrit is érintette. A különben sem gazdaságos üzem sorsa a likvidálás lett.

Ezzel szemben az AB Landsverk megmenekült a törvény sújtó kezétől, minden valószínűség szerint azért, mert ebben az időben termelésének csupán kis hányadát tette ki a hadianyagtermelés. A több mint kétharmad részben német érdekeltségű vállalat ilyenformán a második világháború alatt is folytathatta tevékenységét, s idők folyamán az ország egyik legnagyobb hadianyaggyártó vállalata lett.

Csak miután sikerült a német érdekeltséget az AB Flygindustriból és mindenekelőtt az AB Boforsból kiküszöbölni, terjesztette a kormány 1935-ben a parlament elé törvényjavaslatát a hadianyaggyártás szigorú ellenőrzéséről s egy ellenőrző hatóság felállításáról. A parlamenti vita során napvilágra került a hadianyaggyártásban megbújt, de már felszámolt német érdekeltségek ügye. Ez azonban most már a kormány pozícióját erősítette. A törvényjavaslatot heves parlamenti vita után elfogadták. A hadianyaggyártásra kimondták az engedélyezési kötelezettséget, ellenőrzésére pedig felállították a hadianyagfelügyeleti bizottságot.

(Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 57. köt. [1970] 2. sz. 231—254. l.) *B.*

A külföldi folyóiratszemle munkatársai: Bellér Béla (B.), Bogyirka Emil (B. E.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Kriszto Lazov (K.), Menyhárt Lajos (M.), Niederhauser Emil (N.), Petneki Áron (P.), Teke Zsuzsa (T.).

FIGYELŐ

Glatz Ferenc:

Helytörténeti forráskiadásunk módszertani kérdéseiről (Forráskiadványok 1918—1919 történetéről)

Központi és vidéki forrásanyag

Amikor Horváth Mihály, mint a magyar történész közélet vezető alakja, 1869-ben a magyar történelem forrásainak összegyűjtését jelölte meg hazai történetkutatóink legfontosabb feladatának, akkor szinte természetesnek tartotta, hogy „azon egyes vonások anyagát, melyekből nemzetünk belső, társadalmi, szellemi s erkölcsi életének képét a lefolyt századokban összeállíthassuk", „*az ország külön részeiben* fölfedezett vagy fölfedezendő legkülönneműbb okmányokban" kell „összekeresnünk".[1] A magyar történelem — s ekkor elsősorban a középkorra gondoltak — forrásanyagának feltárását valóban országos kiterjedtségben akarták véghezvinni a kor kutatói. S ezekből az évekből akkori történetíróinktól bőven idézhetnénk kijelentéseket, tetteket, melyek azt bizonyítják, hogy nemcsak a vezető szervek anyagainak megismerését értették a korszak forrásainak feltárásán, hanem ezzel teljesen egyenrangú helyet kapott terveikben a vidéki levéltári, irattári anyagok kutatása. A Dunántúli Történetkedvelők hagyományait folytatva teszik közzé Fraknói Vilmos és Pesty Frigyes a Századokban „tervrajzukat",[2] mely egy-egy megyei monográfia megírásának vázát mutatja, közli Nagy Iván az egyes vármegyék, városok történetére vonatkozó irodalom-gyűjtését, s szól a problematikához érdemben Ipolyi Arnold, a fiatal Márki Sándor, és több más történészünk.[3] De idézhetnénk történetírásunk történetének későbbi szakaszából is példákat arra vonatkozóan, hogy a történetírás általános kérdéseit végiggondoló majd minden történetírónk úgy vélekedett: *az ország története megírásának országos kiterjedtségű forrásbázison kell alapulnia.* Foglalkozik a kérdéssel Pauler Gyula,[4] Tagányi Károly hatalmas jegyzetanyaga a vidéki levéltári fondok gondos számbavételéről tanúskodik,[5] később a fiatal Szekfű írja le: mennyire érezzük az „ország egy-egy kisebb területével" való foglalkozás hiányát.[6] Említhetnénk Domanovszkyt, majd a kérdést koncepciózusan felvető Mályusz Elemért, s a tanítványai tolla alól kikerült megye-monográfiákat.

[1] Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Ipolyságon 1869. szept. 20-dikán tartott vidéki ülésén. Századok, 1869. 516. l.

[2] *Frankl Vilmos—Pesty Frigyes:* A vármegyék történeti monographiájának tervrajza. Századok, 1872. 412—416. l.

[3] *Nagy Iván:* Helyi monographiák. Századok, 1870. 88—96. l.; *Ipolyi Arnold:* Pótlékul . . . a helyi monográfiákhoz. Uo. 191—194. l. *Márki Sándor:* A vármegyei monographiák megírása érdekében. Századok, 1869. 681—682. l.

[4] Adatok a megyei levéltáraink ismeretéhez. Századok, 1881. 402—410. l.

[5] Vö. Tagányi Károly anyaggyűjtésével és a vidéki levéltárakat is érintő feljegyzéseivel. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK). Különös tekintettel a hazai jogszokásokról készült anyaggyűjtését (Quart. H. 2287), levéltári katalógusait (Fol. H. 1572) és Thallóczyhoz írott leveleit (1881. máj. 31.; 1890. ápr. 26.).

[6] OSzKK Fol. Hung. 1900. 26. l. Szekfű Gyulának Karácson Imre török—magyar oklevéltárához készített bevezetője.

E történeti példák után — melyek sorát folytathatnánk más típusú (pl. szakbibliográfiák) kiadványokkal — joggal vetődik fel a mai kutatóban: vajon az új és legújabb korral foglalkozó történetírásunk olyan komolyan veszi-e a vidéki forrásanyag megismerését, mint korábban a medievisztikusok? Vajon a legújabbkori magyar történelem megismerésének jelenlegi szakaszán nem lenne-e sürgető a vidéki forrásanyagok komolyabb méretű és színvonalú feltárása?

E kérdés részletes taglalására, amely a legújabb-korral foglalkozó történetírásunk legfontosabb módszertani kérdései közé sorolható, nem térhetünk ki e helyen. Hiszen olyan kérdéskörökkel kellene foglalkoznunk, mint a „helytörténetírás"-nak elnevezett studiummal kapcsolatos uralkodó — megítélésünk szerint nem mindig helyes — koncepciók vitatása, a történettudományban kialakult „munkamegosztás" helytelen volta stb. Itt inkább csak a problematikával való foglalkozás indoklásaként kívánjuk két szempontra a figyelmet felhívni.

Közismert és számtalanszor leírt gondja legújabb korral foglalkozó történetírásunknak, hogy az újkori hatalmas forrástermésből gyakran épp a döntő események történetére marad fenn szűk anyag, nagy gondot okozva a kutatónak, aki a korszak aprólékos, részletes megismerésére törekszik. Annak ellenére, hogy történészeink ezt évek óta hangoztatják, lényegében ugyanazon korszak kutatói ugyanazon forrásanyagot kutatják, s a már többször átlapozott iratkötegeket veszik újból és újból elő.

Pedig tapasztalataink azt mutatják, hogy igen gyakran a vidéki, városi, megyei levéltári anyagokból rekonstruálhatjuk több olyan esemény történetét, melyről a központi irattermelő szerveknek az Országos Levéltárban levő állagai esetleg keveset, vagy semmit sem vallanak. Nem is szólva arról, hogy a miniszteriális szervek leiratai, levelei a megyei, városi főispánhoz, vagy éppen a főispán és a miniszter, államtitkár adott üggyel kapcsolatos levelezéséből mennyi értékes adalék, új szempont kerül felszínre.

Ha a felvetett kérdéshez — az új- és legújabbkori történeti kutatásunk forduljon jobban a vidéki forrásanyagok felé — az újkori irattermelés oldaláról közelítünk, azt is mondhatnánk: ahogy a legújabb korban a technika, a tömegkommunikációs eszközök fejlődnek — a politikai események sodrása mind szélesebbkörű (gyorsabbak, jobbak a vidék értesülései, szinte mindennel kapcsolatban azonnal állást foglalnak stb.), a politikai élet központja és a vidéki politika nem válik már annyira el, mint a korábbi évszázadokban (különösen feltűnő ez olyan időszakban, amikor a kormányzat centralizáltabb). Természetes, hogy mindez tükröződik a korszak irattermelésén is: ahogy a központi és vidéki irattermelő szervek kapcsolata rendezettebb, szorosabb és mind több ügykörre kiterjed, úgy az iratanyagok között is mind több a szorosan egymáshoz kapcsolódó szál.

De nemcsak a központi döntő politikai események pontosabb rekonstruálásának esetleges lehetősége ösztönözheti az új- és legújabbkorral foglalkozó kutatókat a vidéki anyagok feltárására, hanem az az igény is, hogy — mint arra XIX. századi történetíróink is gondoltak — mind a politika, mind a gazdaság, mind a kultúrtörténeti témákat *országos* kiterjedtségben vizsgálják. Ahogy pl. mind kisebb politikatörténeti témák szerepelnek a kutatási programokban (kormányok politikája vagy annak részletei) egyre nagyobb lehetőség kínálkoznék — s a társadalomtörténeti szempontok fokozott előtérbe kerülése ezt meg is fogja követelni —, hogy a vidék (az ország lakosságának mintegy 8/10-e) társadalmi-politikai kérdéseinek feltárása ne essék ki a kutatások köréből.

A kérdés tudományszervezési részére — hogy ti. mennyire helyes vagy helytelen, hogy az ország területe nagy részének legújabbkori történelme elsősorban a vidéki kutatók munkaprogramjában kap helyet, s hogy a fővárosi kutatók elhanyagolják a helyi anyagok feldolgozását, — nem kívánunk itt kitérni; s az ehhez közvetlenül kapcsolódó másik kérdésre sem: miként illeszkedik az országos (központi) kutatási tervekbe a számottevő, vidéken tevékenykedő „helytörténész" munkássága. Tény, hogy egyfajta — helyte-

l
en — „munkamegosztás" alakult ki a legújabbkorral foglalkozó történészek népes táborában. Ezért is van az, hogy ha valaki azt a kérdést akarja felvetni, hogy a vidéki forrásanyagok miként kapcsolódnak be a szaktudományos kutatás követelményei szerint a legújabbkori történelmünkkel foglalkozó kutatásokba, — a vidéki, ún. „helytörténeti" kiadványainkhoz kell fordulnia.

Az elmúlt hónapokban több, 1918—1919 évfordulójára készült helytörténeti kiadványt tekintettünk át. A rendkívül gazdag helyi irodalomból, — mely mindenekelőtt arról tanúskodik, hogy a forradalmi események megvilágításánál történeti irodalmunk messze túllépett a központi kormányszervek anyagainak feltárásán — úgy éreztük, érdemes foglalkozni külön is a *forráskiadványokkal* azért, mert megítélésünk szerint történetírásunkban általában a forráskiadás — különösen az új- és legújabbkori témák esetében — talán több figyelmet érdemelne. (Gondoljunk csak arra, hogy pl. nincs egységes forráskiadási szabályzatunk; a kiadványok kimunkáltsága nemegyszer sok kívánnivalót hagy maga után stb.)

Ugyanakkor rokonszenves vonásnak tűnik az, hogy a forráskiadványok száma épp a politikailag is jelentős történelmi évfordulók, megemlékezések keretében jelentékenyen szaporodott. Ezek olvasása közben merült fel bennünk néhány részben módszertani vagy archeográfiai jellegű, részben legújabbkori kutatásaink forrásbázisának kérdéseit is érintő észrevétel, melyek inkább csak a hangosan-gondolkodás, talán kissé a figyelem-felhívás, mintsem a kritika igényével fogalmazódtak meg.[7]

Feldolgozások—forráskiadványok

A forráskiadvány mint a történeti irodalom egyik műfaja hosszú ideig háttérbe szorult a helyi kiadványok között. Érzésünk szerint ez — a forráskiadványok iránti szaktudományos igények egy időben történt általános mellőzésén kívül — végső soron a mai „helytörténet—országos történet" munkamegosztás következménye. A helyi események, folyamatok kutatásának ösztönzése szinte teljesen a helyi tanácsi, párt- és kulturális szervek hatáskörébe tartozik, akik elsősorban bizonyos agitációs-propagandisztikus igényből kiindulva nagyobb vagy kisebb *feldolgozásokat* készíttetnek a helység vagy vidék történetéről. E szemponthoz járul még — mint erre már többször felhívták a

[7] A legjelentősebb kiadványok — melyekre írásunkban hivatkozni fogunk — a következők:

„Békés megye 1918—1919-ben." Válogatott dokumentumok. Összeállították Szabó Ferenc — G. Vass István. Békéscsaba. 1968. 117 l. — „Válogatott források a Tanácsköztársaság Borsod megyei történetéhez" (közli: *Román János*). „A Magyar Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon" (Miskolc, 1969) c. kötetben 141—257. l. — „A Székesfehérvári Munkás-, Katona- és Földmívestanács, a Forradalmi Néptanács, a Városi Intéző Bizottság és a Városi Tanács üléseinek jegyzőkönyvei". Közli: *Farkas Gábor*. „Fejér Megyei Történeti Évkönyv" (Székesfehérvár, 1969) 2. 265—330. l. — „A polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság Heves megyében (1918—1919)." Dokumentumgyűjtemény. Kiadja az MSzMP Heves megyei Bizottsága és a Heves megyei Tanács. Eger, é. n. 260 l. — „Az ember a napfénybe néz . . ." Szöveggyűjtemény a Tanácsköztársaság 133 napjáról Komárom megyében. Összeállította és a jegyzeteket készítette: *Kovács Emil*. Tatabánya, 1968. 359 l. — „Iratok Pest megye történetéhez 1918—1919" (Okmányközlés). Szerkesztette: Csicsay Iván, Göndics Zoltán, Kende János, Koltai Sándorné, Lakatos Ernő. MSzMP Pest megyei Bizottsága. Pest megyei tanács. Bpest. 1969. 482 l. — „Dokumentumok" (közlik: *Balogh István, Német Péterné*). „A Magyar Tanácsköztársaság Szabolcs-Szatmárban" (h. és é. nélkül) c. kötetben 147—182. l. — Tárgyalásunkban nem térünk ki azokra a kisebb kötetekre, melyek csak a helyi sajtóanyagból közölnek válogatást tematikus csoportosításban vagy kronológiai rendben.

figyelmet a „helytörténettel" foglalkozó történészeink — a szerzők nem mindig megfelelő kiválasztása és a nem elégséges szakmai körültekintés, melyek következtében igen sok hibás szemléletű feldolgozás születik. Hogy csak a leggyakoribb esetre utaljunk: a helyi eseményeket igen sokszor a nagy országos szintézisekből ismert címszavak alá sorakoztatva dolgozzák fel,[8] s a helyi történet épp az országos képet gazdagító színeit veszti el.

Ugyanakkor a helyi kutatók nem is kaptak mindig megfelelő ösztönzést arra, hogy azt a sokszínű forrásanyagot, melyet a vidéki forrásőrző helyeink rejtenek, szakszerűen, aprólékos munkával, gondos apparátussal készült forrásközleményekben közzétegyék, s elősegítsék ezáltal, hogy magas szintű *helyi* ill. *országos* hatókörű történeti összefoglalók készüljenek ezekre épülve. S mivel a *„központban levő" kutatók* nagy része a 100 évvel ezelőtti történészeknél nehezebben hagyják oda Budapestet a vidéki forrásanyag kedvéért, — az értékes legújabbkori vidéki iratanyag, mely ezer és ezer szállal kapcsolódik a központi forrásanyaghoz, nem járul hozzá a kívánatos mértékben történetkutatásunk már jelzett irányú fejlődéséhez.

Az utóbbi évtizedek épp e tendenciája miatt vettük nagy örömmel kézbe az 1918—19 évfordulójára összeállított forráskiadványokat. Ezek a kiadványok épp arról győzhetnek meg bennünket, hogy a legújabbkorral foglalkozó történetírásunk mai helyzetében bizonyos vonatkozásokban a forráskiadványoknak a feldolgozásoknál is nagyobb jelentősége lehet. E véleményünk indokoltságát legjobban talán egy olyan helyi példa támaszthatja alá, ahol feldolgozás és forráskiadás együttesen jelent meg a megye forradalom alatti történetéről s kínálkozik is az összehasonlítás. Nézzük ilyen szempontból a Borsod megyei tanácsköztársasági kötetet.

Borsodban talán a legszínvonalasabb vidéki összefoglalás készült a megye 1918—19. évi történetéről. A jól megírt s szerkesztett kötetben helyet kapott Román János összeállításában és sajtó alá rendezésében a megye Tanácsköztársaság alatti történetének válogatott iratgyűjteménye. Mint a bevezetés is elmondja: a kötet fejezeteinek szerzői munkájukban jórészt az itt közölt forráscsoportokra is támaszkodtak — mégis az olvasó a feldolgozáshoz képest a helyi események igen sok új vonásáról tájékozódhat az iratokból. Sőt, nem kisebbítjük a feldolgozás értékét, ha azt mondjuk: ezekből az iratokból érezzük legjobban a forradalmi napok hangulatát. A közgondolkozásra igen jól vet fényt, ha felfigyelünk a tisztviselők hűségesküjének „indokai"-ra („a végveszélyben levő hazánk megmentése s az emberi jogok kivívásának szent céljával megalakult Magyar Tanácsköztársaság" védelme — 6. sz.); a kommunizmusról terjengő — s mint egyes helyekről a feljelentés mondja: „agent provokatőrök" által terjesztett — rémhírekre: hogy a gazdák minden termését kommunizálni fogják, más esetben: minden magántulajdonban levő házat állami tulajdonba vesznek (47. sz., 15. sz.) stb. Olvashatunk azokról a téves, gyakran utopisztikus vagy anarchikus vonásokat mutató elképzelésekről, melyek az új államrend kialakításakor a helyi vezetők gondolkodásában is felbukkantak. Igaz pl., hogy a lakóházak köztulajdonbavételéről terjesztett hírek ellen a vármegyei direktórium fellép (15. sz.), de ugyanakkor a direktóriumnak a szirmai munkástanácshoz intézett rendeletében az eredeti fogalmazványokon még az szerepelt, hogy: „a kisbirtokok, valamint a falusi házak *egyelőre* (kiemelés tőlem — G. F.) tulajdonosaik birtokában maradnak"; s csak a végleges szövegben törölték az „egyelőre" szót (17. sz.). Alsóbb szinten pedig előfordult, hogy mindenkitől elvették a faluban a 4000 koronán felüli pénzösszeget,

[8] Vö. legutóbb: *Benda Kálmán:* A helytörténetírás problémái. Előadás a Történelmi Társulat 1968. augusztus 26—28-i vándorgyűlésén. Ism. Századok, 1969. — Továbbá: *L. Nagy Zsuzsa:* Az 1918—19-es forradalmak és a helytörténeti kutatás néhány problémája. Levéltári Szemle, 1969. 1. sz. 257—259. l.

más esetben a helyi zsidó kereskedőtől a cukrot, s „haszonnal" eladták (21. sz.). Hallunk a munkás-paraszt tanácsok mindennapi gondjairól, látjuk, hogy a régi tisztviselői garnitúra mellé tisztségbe került szegény elemeknek — kiknek vezetési vagy közigazgatási gyakorlatuk nem volt — milyen problémákkal kellett az egyébként is igen nehéz gazdasági, politikai körülmények között megküzdeniök. Azzal sem voltak tisztában nem egyszer, hogy mi a hatáskörük, kihez kell a megyei apparátusban fordulniok, ki adhat rendelkezést a textil-anyagokra vonatkozóan, a gabona-félék árainak megállapítására (8a, 8b. sz.) stb. Beszámolnak a jelentések az apróbb falusi csetepatékról, a volt jegyző manipulációiról, melynek következtében a falusi tanácsba egyik helyen pl. csak 50—60 holdas gazdag parasztok kerültek. Érzékelni tudjuk — minden prekoncipiálás nélkül — a csch burzsoá csapatok betörése kiváltotta hatást: a forradalmárok egy részének elhurcolását, a régi apparátus akcióbalendülését és a segítségükkel lefolytatott rekvirálást, a besugók által cseh szlovák kézre került kommunisták megverését, s mindennek lecsapódását a Tanácshatalom oldalán érző szegénységben.

És sorolhatnánk az iratok jelezte kérdésköröket: az új közigazgatás kiépülésének nehézkességét, az egyszerű emberekben feltörő igényt a közélet demokratizálása iránt, az ellátási nehézségek legyőzésére tett kísérleteket, és így tovább. Mindezen felül az iratokból érezzük csak azt — a tanulmányok „feszes" gondolatvezetéséből általában kimaradó — hangulat- és hangnemváltozást, mely az új állam ügyeinek járási, községi szinten való intézése közben is „bevetté" vált: az ismert hivatkozások mellett („Születési előjog, rang, profitra dolgozó tőke . . . nincs többé!" — 16. sz.) a hivatali szókincs változását, kicserélődését, az „elvtárs" szó használatát stb.

A mindennapi élet azon sokszínűsége tárul az iratokból elénk, mely a legújabbkorral foglalkozó történeti feldolgozásainkból minduntalan kimarad, s amely sokszínűség az országos feldolgozásokban csak úgy érvényesülhet, ha a különböző vidékek forrásanyaga feltárásra, majd feldolgozásra kerül. Ebből — a válogatásnál érvényesülő — szempontból a dokumentumkiadványok majd mindegyike dícséretesnek mondható. A Borsod megyein kívül különben a Heves megyei kötet ad igen szép, a mindennapi vidéki, városi és falusi életet (élelmezést, ellátást, rekvirálást, árkérdéseket, piacviszonyokat, sztrájkokat) bemutató képet. A legnagyobb terjedelmű Pest megyei kötet érdeme pedig e téren az, hogy a Tanácsköztársaság leverését követő hónapok ellenforradalmi hullámát a megye helyiségeiben uralkodó tanácstalanságot, zűrzavart, a kommunisták s a Tanácsköztársaság tisztségviselőinek üldözését, vagy egyes volt vezetők köpönyegforgató magatartását is bemutatja. (Csak zárójelben utalunk itt a szerkesztők remek érzékére, amikor Kökény Dezső polgármester esetét — aki 1919 áprilisában esküdözött, hogy ő „mindig szívvel-lélekkel szocialista volt", majd augusztus 6-án „az aljas piszok, gaz rendszer"-ről szónokolt, — megfelelően kiemelték. — 299. sz.)

Vagyis a vidéki legújabbkori források kiadása egyrészt hozzájárulhat ahhoz, hogy történetírásunk vizsgálódási köre az eddiginél inkább legyen *„országos"*; ugyanakkor ezen országos történeti képet sokszínűvé is teszi, felhívja figyelmünket annak szükségére is, hogy legújabbkori történelmünket *szélesebb tematikával* tárjuk fel.

A helyi forráskiadványok ez általános fontosságának hangsúlyozása után lássuk a majdnem egyidőben megjelent kötetek néhány fontosabb problémáját.

Iratválogatás — iratelrendezés

A kötetek összeállításáról két szempontból szeretnék szólni: 1. *forrásbázisukról* és 2. az iratok köteten belüli *elrendezésének* módjáról.

1. A forrásbázis problematikája lényegében két kérdéskörre bontható: *a) területileg* honnan válogassák össze a kötet anyagát (azaz szorítkozzanak-e a helyi anyagok kiadá-

sára, vagy a megyére vonatkozó másutt — más megyében, központi szerveknél — keletkezett forrásokat is együtt adják ki a helyiekkel), *b)* másrészt milyen *típusú* forrásanyagok kerüljenek egy kötetbe? (Sajtó, levéltári iratok, visszaemlékezések vegyesen, vagy külön-külön?)

a) Az ideális kétségtelenül az a válogatás lenne, mely az azonos provenienciájú anyagot rendezné sajtó alá, azaz egyazon irattermelő szerv visszamaradt iratanyagát. Amíg azonban az iratanyag levéltári elrendezésénél ez az elv kétségtelenül az egyetlen maradéktalanul helyes elv, addig az új- és legújabbkori forráskiadásnál igen ritkán adódik az a lehetőség, hogy történetileg is fontos ilyen „kompakt" iratanyag kerül a kutató kezére. Így a helyi kiadványoknál is ritkán találkozunk ilyen esetekkel (pl. Farkas Gábor forrásközleménye a Fejérmegyei Évkönyvben). Ha még ehhez hozzászámítjuk, hogy általában épp a forradalmi időszakok történetére vonatkozóan a forrásanyag igen hiányos, a forrásválogatás köre igen szűk, akkor teljesen érthetővé válik az összeállítók azon törekvése, hogy a megye adott korszakbeli történetére vonatkozó, bárhol fellelhető forrásokból válogassanak. Mind a Békés, mind a Borsod, Pest, Komárom, Heves, Szabolcs-Szatmár megyei kötet különböző irattermelő szervek irataiból állt össze. A megyei anyagot a központi vagy más megyében keletkezett forráscsoportok egészítik ki: általában az Országos Levéltár, a Párttörténeti Archívum vagy központi újságok cikkei képezik a megyében keletkezett anyag kiegészítését. Kétségtelen, hogy ebben az esetben a válogatás köre határainak megvonása kissé esetleges lehet, hiszen a különböző forrásőrző intézmények anyagait (egyházi levéltárak, kézirattárak stb.) korántsem ismerhetik oly teljességgel, mint a helyi iratokat vagy újságokat. Mégis e tekintetben általában helyes elv érvényesül a kiadványokban: törekvés a teljes megyei forrásbázis áttekintésére, — talán azt is mondhatnánk: a középpontban a helyi forrásanyag áll —, s ehhez (mennyiségüket tekintve is) kiegészítésül csatlakoznak a máshonnan származó források.

b) A források különböző típusai együvévválogatásának vagy szétválasztásának kérdése már több megoldási lehetőséget vet fel. Ezek a kötet jellegét is befolyásolják. Attól függően ugyanis, hogy milyen céllal állnak össze a kiadványok (tudományos, tudományos ismeretterjesztő vagy kimondottan propagandisztikus-népszerűsítő) — különböző igényeket támaszthatunk velük szemben.

A szaktudomány követelménye kétségtelenül abból indul ki, hogy a témát általában kutató történésznek a helyi kiadott forrásanyag az eredeti iratok ismételt átnézését pótolja. Vagyis: a téma egész helyi levéltári anyagára épüljön a kiadvány (feltüntetve és a jegyzetelésnél felhasználva azon iratokat is, melyek kimaradtak a válogatásnál), ugyanakkor más típusú forrásanyag csakis kisegítőként — jegyzetekben, iratok bevezetőiben — kerüljön felhasználásra. Igaz tehát, hogy az irattermelés szerinti fondok kiadását — épp az ilyen forrásanyag általában szűk volta miatt — nem követelhetjük, azt azonban igen, hogy a kötetben ne keveredjék pl. a korabeli közigazgatás, igazságszolgáltatás stb. során keletkezett iratanyag a fővárosi lapok helyi eseményekről számot adó cikkeivel, vagy talán a sokkal később keletkezett visszaemlékezéssel.

Ilyen szempontból a Borsod megyei kötetet emelhetjük ki, ahol csakis a már korábban idézett iratanyagra építette forrásközleményét Román János. A Pest megyei kötet anyagát is jórészt a megyei ill. központi iratanyag adja. Itt azonban az összeállítók láthatóan többféle feladatot tűztek maguk elé: nemcsak fennmaradt 1918–19. évi iratokból közöltek válogatást, hanem kiindulva egy másfajta igényből — hogy ti. a forradalmak megyei eseményeit dokumentálják — kevésbé a források típusaira való tekintettel válogattak a helyi lapokból (a helyi hivatalos lap, Ceglédi Újság, Budapest és Környéke stb.) a központi újságokból (Vörös Újság, Proletár stb.) olyan cikkeket, riportokat, melyek Pest megyei községekben, falvakban lezajlott eseményekről tanúskodnak. A kötet felhasználási köre így kétségtelenül igen kiszélesedett, minden Pest megye

1918—19-es története iránt érdeklődő nagy haszonnal forgathatja. S ha ezáltal nem is a megyei iratanyag áll előtérben (a közölt és környezetéből kiragadott akta irattanilag is pontos feldolgozása, s esetleg annak feltüntetése is, hogy milyen mennyiségű azonos vagy hasonló tárgyú iratból lett kiválogatva stb.) — mégis a Pest megyei kötet ezt a már *ismeretterjesztő* funkciót is tudományosan tölti be. Hasonlóan mintaszerű a tudományos ismeretterjesztés terén a Békés megyei kötet, ahol Szabó Ferenc igen nagy anyagismeretről tanúskodó módon, frappáns, egyes helyeken irattanilag is kimerítő útmutatásokat ad a helyi eseményekről valló közölt újság és iratanyag, valamint a hozzájuk kapcsolódó, közlésre nem került források viszonyáról. Amíg tehát *a szigorúan szaktudományos kiadványtól azt kívánjuk, hogy a választott téma-körben a körülhatárolt azonos típusú forrásanyagot a keletkezés és fennmaradás körülményeinek minél teljesebb megvilágításával hozza a felszínre, s a korabeli eseménytörténetnek az iratokhoz is kapcsolódó szálai az alapos jegyzetelésben, irat-bevezetőben kapjanak helyet, addig a tudományos igényű népszerűsítő munkában a dokumentálni választott történés áll a középpontban, amely korabeli, nem feltétlenül azonos típusú, azonos forrásértékű forráscsoportok alapján bontakozik ki az olvasó előtt.*

Talán annyit mindjárt hozzá is teszünk: a forrásválogatás terén a tudományos jellegű ismeretterjesztés egyik feltételének tartjuk, hogy a helyi levéltári anyag dominál-jon a kiadványban. Az elsődleges forrásanyag meggyőző erejét ne gyengítsék a legtöbb-ször a maguk idején sem ellenőrzött, vagy éppen propagandisztikus indítékból született újságcikkek. Igen rokonszenvesnek látszik az a törekvés, hogy — vagy a levéltári források hiányossága vagy éppen a forrásanyag igen bő volta miatt — külön válogatást adjanak közre a korabeli sajtóból (pl. Szabolcs-Szatmár megyében, Pest megyében, Győr-Sopron megyében). S hasonlóan dícséretes, hogy már nem találkozhatunk olyan — korábban egyes munkásmozgalomtörténeti kiadványokban előforduló — esetekkel, hogy az egykorú forrá-sok közé később íródott cikkeket vagy visszaemlékezéseket is vegyítenek.

2. Mielőtt az iratok elrendezéséről szólnánk, röviden szóljunk a forráskiadványok tematikus voltáról.

Annyi talán az eddig elmondottakból is kiderült, hogy mind az „ideálisabb" azonos forrás-állagból származó kiadványokat (pl. közgyűlési jegyzőkönyvek, vagy főispáni bizalmas iratok stb.) mind a tematikusan összeállított (mint pl. az 1918—19. évi kötetek jó része, adott történeti eseménysorozat okirattára stb.) köteteket jogosultaknak tart-juk. Noha ez utóbbi esetben fokozottan fennáll az iratanyagból való önkényes — és a valóságos helyzettől könnyen eltávolodó — válogatás veszélye.

Másként kell szerintünk megítélni viszont az *iratelrendezés* tematikus voltát, vagyis amikor a köteten belül nem az iratanyag adta kronologikus rend szerint közöljük a forrásokat, hanem az általunk adott kisebb tematikus egységekbe rendezzük. Hadd bocsássam előre: a gyakran előforduló — és a helyi kiadványoknál nagy veszélynek számító — prekoncipiálások egyik eszköze e forrásközlési mód. Sajnos több helyi kiad-vány ilyen iratelrendezéssel készült. (A szigorú kronologiai rendet csak a borsodi, a sza-bolcs-szatmári, a Pest megyei kötet tartja be, a Békés megyei füzetben a szerzők meg-kísérelték a két szempontot összeegyeztetni: többnyire betartják a kronológiát, de a tematikus „fejezetek"-ről nem mondtak le.)

Hogy világosan érzékeltessük kifogásainkat, vegyük például az e tekintetben legkevésbé sikerült kötetet, a Komárom megyeit. Összeállítója, Kovács Emil, szép munkát végzett, nagy forrásanyagot gyűjtött össze az Esztergomi Állami Levéltárból, a megyei sajtóanyagból, a Párttörténeti Archívumból stb. A források jegyzetanyaga óriási és alapos; átolvasásával a megye egész Tanácsköztársaság alatti története kibontakozik szemünk előtt. De a dokumentumanyagot a szerző a következő fejezetekre bontja: I. A Tanács-köztársaság megalakulása és a tanácshatalom megszervezése. II. Pártélet-pártpolitika.

III. A Tanácsköztársaság államhatalmi szervezetének kiépülése és tevékenysége, IV. A szocialista gazdálkodási rendszer és termelés megszervezése. V. Szemelvények a Tanácsköztársaság szociális intézkedéseinek köréből megyénkben. VI. Művelődésügy megyénkben a Tanácsköztársaság idején. VII. Az ellenforradalmi aknamunka és a Tanácsköztársaság forradalmi honvédő háborúja. — Sőt egy-egy fejezet további alfejezetekre osztódik: A II. fejezet (Pártélet-pártpolitika) pl. ilyen felépítésű: II/A pártszervezetek és -szervek kiépítése; II/B Politikai agitáció és propagandamunka; II/C Szakszervezeti mozgalom; II/D Az első szabad május elseje megünneplése. — Mit von maga után ez a csoportosítás? Azt pl., hogy a II/A alfejezetben a 14. sz. alatt olvashatjuk az Esztergomi Népszavában közzétett meghívót a pártgyűlésre (jún. 22.), ezután az újság beszámolóját a június 19-i pártgyűlésről, majd végül a beszámolót a júliusi pártgyűlésről. Jogosan vetődik fel: a sok lényeges (a szervezeti kérdéseken messze túlmutató) ügyről tárgyaló gyűlések anyaga miért ide, a szervezetek kiépítését magábafoglaló fejezetbe került? Miért nem éppen a gyűlés tárgya szerinti másik tematikus fejezetbe? Más oldalról: megéri-e ez a „tematikusság" — mely majdnem a mai tömegszervezetek reszortfeladatainak rendjét követi, — azt, hogy márciusi (12. sz.), majd májusi (13. sz.) és június–júliusi (14. sz.) keltezésű, s tartalmukban természetesen különböző időpontok más-más problémájáról valló források kerüljenek egy alfejezetbe egymás mellé? Vagy mennyiben választhatók szét pl. a II/B alatt (Politikai agitáció és propaganda) közölt gyűlésekről készült beszámolók a párt szervezeti kiépítésétől, vagy a tatabányai pártszervezet határozata alapján megtartott „oktató" előadások miért neveztetnek ki a regesztában „politikai" előadásokká, s kerülnek az agitációs fejezethez? (tanítók, orvosok tartották, s a gyűlések tematikájáról itt a forrás nem beszél — 25. sz.). Hiszen nyugodtan kerülhetett volna akár a IV. fejezet (Művelődésügy . . .) egyik fejezetének dokumentumai közé.

Sorolhatnánk a dokumentumok tömegét, melyeknek e tematikai rendben legalább 2 – 3 helyet találhatnánk, s melyek eleve bizonyítják, hogy semmi értelme nincs az ilyen túl didaktikus felosztásnak, az ilyen elrendezés csak megnehezíti a kötet tudományos felhasználását. (Nem is szólva arról az esetről, amikor a dokumentumnak azt a részét, mely nem illeszkedik a tematikus fejezetcím alá — kihagyják a közreadók.)

Egyébként is úgy érezzük, hogy végig kellene gondolni: mennyiben és milyen esetekben fogadható el egyáltalán tudományos szempontból a források „tematikus", tehát nem időrendi kiadása. Mindenesetre a komáromi kötetben például épp a forradalmi események fejlődésének dinamikussága tűnik el, az, hogy adott problémák, vagy kérdéskörök hol előtérbe kerülnek, hol visszaszorulnak. Az események fejlődésének leglényegesebb vonása, hogy a gazdasági, politikai, kulturális életben az azonos időben lefolyó történések szoros egységben vannak, s fejlődésük együttes, állandó összhatásban van; s ez az összhatás szűkebb gazdasági-társadalmi vagy közigazgatási egység (megye, vagy több megyét magában foglaló vidék) helyesen kiadott történelmi dokumentumaiban talán még jobban érzékelhető lehet, mint az országos központi eseményeknél. A fő fejlődési vonalak akkor látszanak, ha *adott időpontban* az adott terület vagy politikai szervezet különböző problémáiról valló különböző tárgyú dokumentumok állnak egymás mellett. Így látható a társadalmi-politikai élet kérdéseinek összefüggése az adott pillanatban, s így látható majd — esetleg a néhány hónappal későbbi anyagoknál — az egyes problémák előtérbekerülése, súlyossá válása.

Az iratokat a kronológiából kiszakító tematikus elrendezésű dokumentumkiadvány a valóságban más-más időpontban — más-más okok miatt — fontossá vagy kevésbé fontossá váló kérdéseket mereven egymás mellé sorakoztatja, és óhatatlanul statikus képet ad a történelemről.

Ha korábban igyekeztünk bizonyos különbségtételt tenni a forráskiadványok műfajai (szigorúan szaktudományos, tudományos ismeretterjesztő) között, azt hiszem

nem túlzás azt állítani: a tematikus iratelrendezés — felfogásom szerint — kevéssé felel meg akár az egyik, akár a másik műfaj követelményeinek. Ezt a megoldási módot talán egyedül azok a munkák engedhetik meg, melyek célja: bizonyos, a kulturális élet egyéb területein igen fontos, jó értelemben vett *propagandisztikus* szempontoknak megfelelni.

Nem kívánunk kitérni arra, hogy miért vált ennyire „elfogadottá" a tematikus iratrendezés, mennyire vezethető ez vissza egy, a propaganda-szempontokat gyakran túlzottan a szaktudományos megfontolások elé helyező korábbi legújabbkori forráskiadványaink gyakorlatára, s milyen „finomításokkal" (adott kronológiai egységen belüli tematikai csoportosítások, vagy: kronológiai rend, de megszabott „fővonal" alapján történő válogatás stb.) él tovább mai kiadványaink egy részében is. Sajnos különösen egyes munkásmozgalomtörténeti kiadványok tesznek félre kissé talán könnyű szívvel bizonyos tudományos megfontolásokat, s készülnek csakis propagandisztikusan népszerűsítő igénnyel. Noha itt azt is meg kell jegyeznünk, hogy épp a Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 1919-es kötetei (VI/A, VI/B) követik legjobban a helyes kronológiai rendet. S épp ez a két kötet oldja meg teljesen a tematikus érdeklődés kielégítésének lehetőségét: a téma szerinti elrendezés helyett a kötet végén közöl egy tematikus mutatót, mely alapján bárki percek alatt megtalálhatja a Tanácsköztársaság őt érdeklő, művelődési, gazdasági stb. kérdéseiről kiadott dokumentumokat.[9] Ezért is igen sajnálatos, hogy a helyi forráskiadványok összeállítói — s tegyük hozzá: lektorai — nem mindig gondolták végig a kötetek belső felépítésének történetileg legmegfelelőbb rendjét.

Archeográfiai megmunkálás

Mint említettük, legújabbkori történeti forrásaink kiadására vonatkozó szabályzatunk nincs, az újkori iratanyag közlési rendjét utoljára 1920-ban, a Fontes-sorozat köteteinek kiadásakor állapították meg.[10] Részben a közreadási szabályzat hiánya, részben a szerzők felkészületlensége tükröződik egy sor központi iratkiadványon, s ezt érezzük néhány helytörténeti kötetnél is. Ez utóbbiak esetében a legtöbb probléma az iratmeghatározásnál adódik. Az irat sorszámát, keltezését, az irat fajtáját és tárgyát közlő regesztát a kiadványok egy része nem adja meg, illetve ezek szerepét félreérti. A Szabolcs-Szatmár megyei kötetben például igen nehezen választhatók el egymástól a dokumentumok, amelyek nem is kaptak sorszámot. Regesztát csak az iratok elé tettek, az újságcikk-közlemények élén „cím-szerű" mondatot találhatunk, melyről ritkán tudtuk eldönteni: a közreadótól származik-e, vagy pedig az újságcikk eredeti címe volt-e. Ráadásul a közreadók a tipografizálásra sem ügyeltek: az iratok — egyébként sem mindig pontos — regesztáit ugyanazzal a betűtípussal szedték, mint a „címeket", és az egyes újságcikkeken belüli alcímeket. (Különösen akkor zavaró ez, amikor egy közölt újságcikken belül 15 alcímet találhatunk.) Másutt a belügyi népbiztos egymondatos táviratának szövegét nyomják ugyanazzal a betűvel, mint a regesztákat és a „címeeket"

Hasonló hibákkal gyakran találkozhatunk a Komárom megyei és a Heves megyei forráskiadványokban is. Az előbbi kötetben nincs mindig összefüggés az egy szám alá vont *a), b)* stb. jelzéssel ellátott dokumentumok között, a regeszták pedig igen sok esetben vagy forráslerások vagy a szerkesztők által az iratnak adott puszta „címek". Az

[9] A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai VI. kötet 1—2. rész. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21. — 1919. augusztus 1. (Összeállította: Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella. A függeléket összeállította: Milei György.) Bpest, Kossuth Kiadó. 1959. 1960.

[10] A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. Melléklet a Századok 1920. évi folyamához. Bpest. 1920.

egyik regesztában például ezt olvashatjuk: „Megyeszerte — hihetetlen rövid idő alatt — megalakulnak a proletárdiktatúra hatalmi szervei, a munkástanácsok, létrehozzák hivatali apparátusukat és átveszik az ügyek intézését" (8. sz.). Valójában az e szám alatt közölt *a), b), c), d)* dokumentumok a megyei lapok tudósításai, melyek beszámolnak egy-egy helység munkástanácsának megalakulásáról. És ezek mellé az összeállító idecsatolja a héregi munkástanács megszervezéséről felvett jegyzőkönyvet. Másutt is úgy látszik, hogy a közreadó inkább a dokumentumok tartalmi általánosítását adja a regesztában, mintsem tárgyának megjelölését. Így kerülnek azután nemcsak különböző fajtájú (újsághírek, meghívók, jegyzőkönyvek), de különböző tárgyú dokumentumok is egy-egy regeszta alá. — Hasonló példákat sorolhatnánk a Heves megyei kötetből is: így az egri polgármester és a főjegyző jelentését arról, hogy a dohánygyári munkásnők között két budapesti agitátor tevékenykedik, a következő címmel látják el a szerkesztők: „Budapesti agitátorok az egri dohánygyárban" (7. sz.). Később regesztaként az eredeti újságcikk-címek szerepelnek (pl. „Lenin" — 14. sz.).

Természetesen itt is tehetünk különbséget szaktudományos illetve ismeretterjesztő műfajú kiadványok szerint. Ez utóbbiak esetében sem látszik azonban indokoltnak, hogy alapvető tudományos követelményekből engedjenek a kiadók. Az itt tárgyalt esetekben egyébként sem arról van szó, hogy egyszerűsítenék, közérthetőbbé tennék e kifogásolt közléssel a dokumentumokat, hanem éppen nehezítik a nem szakember számára az iratokban való eligazodást. Nem is mindig kevesebb archeográfiai eligazítást adnak, — hanem rosszat.

Örvendetes a Pest, a Borsod és Békés megyei forráskiadványok példás szerkesztése. Mindhárom esetben a közlés szigorú logikát követ. S hogy az ismeretterjesztés szempontjai a tudományossággal mennyire összeegyeztethetők, azt épp a Pest megyei kötet bizonyítja. A regeszta elé az irat mondanivalóját kiemelő — eltérő tipográfiájú — cím-szerű, a szövegből vett idézetet illesztettek. A Nemzeti Tanácsnak a városi főtisztviselőkhöz a hatalomátvételről intézett körlevele előtt a következő szövegből vett mondat áll: „A Nemzeti Tanács . . . átvette a hatalmat". Ezzel valóban az iratközlés rendjének megsértése nélkül — olvasmányosabbá tudták tenni a kötetet.

Helyesen teszik a kötet sajtó alá rendezői, — csakúgy mint a Borsod megyei kötet esetében —, hogy a szövegeket az eredeti helyesírással közölték. Talán sehol sem érezheti annyira az olvasó, hogy az egységes helyesírási szabályzat megjelenése után a forrásokat betűhíven kell közzétenni, mint a vidéki iratok kiadásánál. Itt érzékelhetjük legjobban: az iratok írásmódja mennyire mutatja a különböző fokú irattermelő szervek illetve magánszemélyek műveltségbeli szintjének eltérését. Különösen a forradalmi időszakban kap ez jelentőséget, amikor egyik napról a másikra egyszerű munkásemberek jelentései, feljegyzései, panaszai kerülnek a megyei direktóriumhoz. Arról nem is szólva, hogy az olvasó csak örül, ha a források az eredeti írásmód által is érzékeltetik a korszak levegőjét. Az ilyen kiadványokat mind az ismeretterjesztés, mind a kutatás igen jól hasznosíthatja.

*

Ezek az észrevételek, — melyeket a forráskiadás kérdéseivel kapcsolatban tovább bővíthetnénk, — bizonyára más, újabb jellegű — a forráskiadás módszere körébe vágó — megjegyzésekkel bővülnének, ha más témájú, más célzatú legújabbkori forráskiadványokat is számba vennénk. Nem lenne érdektelen, ha az ilyen természetű vizsgálódásokat — most már a legújabbkori tárgyú forráskiadványok szélesebb körére kiterjesztve — továbbfolytatnók. Ez az egyik alapfeltétele ugyanis annak, hogy legújabbkori történetünk forrásanyaga mind szélesebbkörűvé, következtetései pedig kissé megalapozottabbakká váljanak.

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ TRÓCSÁNYI ZSOLT DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós című doktori disszertációjának vitáját 1968. szeptember 23-án tartották meg. Az értekezés bevezetőjében Trócsányi Zsolt rámutatott, hogy a munka megírásának fontossága mellett először is egy negatív érv szól: a reformkor egyik vezéralakját a magyar közvélemény szinte teljesen elfeledte, a köztudatban inkább csak mint „árvízi hajós", a Balaton-átuszó stb. él; másodszor: Wesselényi, pontosabban a két Wesselényi, életpályájának felmérésére eddig nem történt megfelelő kísérlet.

A munka első része az idősebb Wesselényi Miklós életrajzát foglalja össze röviden, s pályájának legérdemibb — 1790—1795 közti — szakaszának ismertetésével hoz új eredményeket Részletesebben vizsgálja a jakobi nusság erdélyi megnyilvánulási formáit, ismerteti az id.ősb Wesselényi irodalom- és színházpártoló tevékenységét, 1795 utáni politikai pályáját.

Az értekezés központi alakja ifjabb Wesselényi Miklós, akinek politikai pályakezdésével kapcsolatban tisztázza Erdély politikai történetének több központi kérdését 1817—1828 között, így az 1817. évi ínségsegélyakciót, az 1819—1822. évi úrbérrendezési kísérlet kiváltotta politikai vihart. Felülvizsgálja Széchenyi és Wesselényi barátságáról, együttműködésük 1825 előtti szakaszáról a történeti irodalomban kialakult képet, jelentősen redukálja Széchenyi korábban hirdetett túlsúlyát e kapcsolatban. Az ekkori terveknek csak nyilvánosságra hozójuk volt Széchenyi, pontos szerzőségük megállapíthatatlan.

A munka következő része végigkíséri Wesselényi gazdasági reformtevékenységét birtokán, Erdély legmodernebb földesúri gazdaságában. Részletesen foglalkozik Wesselényinek 1825—1829 között, Széchenyi körében, — a reformer-arisztokrata-kör „második embereként" — kifejtett munkásságával. Nélkülözhetetlen támasza volt Széchenyinek, de jelentős önálló tevékenységet is kifejtett Erdélyben és Magyarországon, ahol a szatmári ellenzéki bázis megteremtésével később lehetőséget adott Kölcsey politikai pályafutásához.

A disszertáció egyik központi része Wesselényi 1830—33 közötti, magyarországi ellenzéki vezér-szerepének vázolása. Nevéhez fűződik az alsó- és felsőtáblai ellenzék szorosabb összekapcsolása, amit részben rendkívüli szervezőkészségével, részben a „Balitéletekről" című munkájában kifejtett elvekkel ért el. Ezt a munkát a dolgozat a reformkor első fele egyik legfontosabb publicisztikai írásának tartja, s ennek megfelelően részletesen elemzi is. Kimutatja, hogy az új polgári Magyarország terve bontakozik ki benne. Meghirdette a (megváltásos) örökváltságot, törvény előtti egyenlőséget, a paraszt személyes biztonságát és hivatalviselési jogát, közteherviselést, sajtószabadságot, szabad polgári birtokszerzést, miniszteri felelősséget stb. A szerző részletesen bemutatja Wesselényinek az 1832—36-os országgyűlés első hónapjaiban kifejtett tevékenységét, harcát az úrbéri tárgy elsősége körüli vitákban, a nyelvkérdésben, Erdély uniójának kérdésében, a lelkiismereti szabadság kérdésében. E tevékenységével ugyan nem egyen-

rangú, de nagy fontosságú Wesselényinek 1830 végétől, 1831 elejétől Erdélyben betöltött szerepe, elsődlegesen az erdélyi országgyűlés kiharcolásában. A monográfia első ízben dolgozza fel teljesen az 1834—35-i erdélyi országgyűlés eseményeit, melynek vezéralakja Wesselényi volt. Tőle indult ki szinte valamennyi ellenzéki kezdeményezés; országgyűlési szerepének feltárása szinte teljes országgyűlés-történetet jelent. Ennek az országgyűlésnek — Wesselényi elgondolása szerint — fő feladata a Magyarországgal való unió kimondása, s taktikája is a kapcsolat felvételét célozza a magyar országgyűléssel, s e cél érdekében éles közjogi harcot folytat minden sérelmezhető kérdésben. Az erdélyi országgyűlés feloszlatásának terve már 1834 októberében megszületett az udvarban, tehát nem az országgyűlési naplónak Wesselényi által történt engedély nélküli kinyomatása volt a közvetlen ok, mint ahogy azt eddig tartották. — A disszertáció kimutatja azt is, hogy az erdélyi szereplés egyben csapda is volt, mert Wesselényi hosszú évekre távol maradt a magyarországi eseményektől, nem sikerült elérni kitűzött célját, s végül mindkét helyen pörbefogottként kellett visszavonulnia a politikai szerepléstől.

A disszertáció a továbbiakban Wesselényi két perével foglalkozik. Az erdélyi per elemzése teljesen új tudományos eredménynek tekinthető. A szerző kimutatja az erdélyi felsőbíróságok törvénytelenségeit a per vitelében, s tisztázza, hogy a per fordulatai milyen politikai körülményeknek voltak a függvényei. Szintén újat hoz a dolgozat olyan vonatkozásban, hogy kimutatja: a magyarországi pert a Magyar Udvari Kancellária egy bizottsága viszi Wesselényi ellen. Hangsúlyozza, hogy a hűtlenségi perekkel sikerült ugyan Wesselényit, Kossuthot és másokat kikapcsolni a nyilvános politikai életből, de fő célját, az ellenzék szétrobbantását, nem sikerült elérni, sőt még jobban összekovácsolta őket, amiben Wesselényinek nagy szerepe volt. — Ezek a körülmények segítették elő azt, hogy az ellenzék ütőképesen éri meg az 1839—40-es országgyűlést.

Wesselényi élete utolsó évtizedének — 1841—50 — ábrázolását három főtéma köré csoportosítja a dolgozat. Az első rész Wesselényi egyik főművét — „Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében" — taglalja. Az elemzés során rámutat, hogy legfőbb eredménye: a nemzeti kérdés általános európai viszonylatainak megítélésénél a következetes liberális álláspontot tekinti irányadónak; szerinte a nemzeti kérdést alá kell rendelni az általános társadalmi-politikai haladás érdekeinek. Egy — Olasz-Lombardiával kibővített — trialista rend létrehozását, a birodalom nemzeteinek bizonyos egyenjogúsítását javasolja. A dolgozat utal arra is, hogy Wesselényi balfelé is elhatárolta magát a társadalmi program tekintetében, s nyelvi, kulturális vonatkozású nemzetiségi programja a magyarországi nemzetiségek számára már nem jelent megoldást. Ennek ellenére a disszertáns a korai liberalizmus legnagyobb összegezésének tartja a nemzetiségi kérdésről. E részhez tartozik Széchenyi akadémiai beszédének vitája, amelynek kapcsán Trócsányi Zsolt hangsúlyozza, hogy nem egy antinacionalista Széchenyi száll szembe a magyar nacionalizmussal, hanem ez is csak egy része a Széchenyi—Kossuth vitának. A szerző ebből az aspektusból tárgyalja Széchenyi „Wesselényi és Kossuth" című vitairatát is.

Az utolsó évtized másik fő kérdéscsoportja Wesselényi alig ismert, vagy félreismert politikai tevékenysége a „Szózat" befejezése és 1848 között. Ismerteti a korteskedés meggátlására tett (és elfogadatlanul maradt) javaslatait, szerepét az erdélyi úrbér ügyében; szól elfelejtett gazdasági publicisztikájáról, parasztságtörténeti terveiről, az unió és a Partium reincorporatiója érdekében kifejtett tevékenységéről.

A harmadik fő kérdéscsoport Wesselényi 1848-as szerepe. Az 1844 óta vak Wesselényi lelkesen igyekszik részt venni eszméi megvalósításában, ugyanakkor kezdettől érzi, hogy a régi rend erőit nem sikerült végérvényesen legyőzni. Működése legfontosabb területe az 1848-i erdélyi országgyűlés és a magyar országgyűlés felsőháza. A munka elemzi Wesselényi útját 1848 szeptemberében a jakobinus diktatúrától való félelmétől

az ellentnemállás hirdetésén keresztül Freywaldauba menekülésig, de jelzi a disszertáció azt is, hogy Wesselényi rövidesen elhatárolja magát a forradalom megtagadóitól.

A disszertáció rövid historiográfiai áttekintéssel zárul, amelyben a szerző elsősorban Kemény Zsigmond Wesselényi képével, s Szekfű Gyulának sok tekintetben Keményre visszamenő Wesselényi-portréjával vitatkozik.

Kovács Endre, a történettudományok doktora, opponensi véleménye bevezetőjében hangsúlyozta, hogy az új koncepciók kialakításának szükségessége megköveteli a reformkorral és 48-cal foglalkozó történészektől, hogy új megoldásokat keressenek. Az e korszakot kutató történészek munkájának eredménye, hogy sokkal árnyaltabb képet alkothatunk róla, pozitívabban ítélhetjük meg, mint 10—15 évvel ezelőtt. Trócsányi Wesselényi-életrajzát a nagy fölfedezések közé sorolta az opponens, mert az utókor, s maguk a történészek is hajlamosak voltak arra, hogy az egész korszakot két nagy személyiség — Széchenyi és Kossuth — ellentétén keresztül vizsgálják; Wesselényire, Eötvösre és másokra csak az utóbbi években kezdünk jobban felfigyelni.

Az opponens rámutatott, hogy a disszertáns elsőrangúan képzett, az anyagban való tájékozottsága felülmúlhatatlan, a kor emberei szinte személy szerinti ismerősei. Művének adatgazdagsága nem öncélú; feladatának tartotta, hogy bemutassa azt a Wesselényit, akinek elsőrendű szerepe volt a reformellenzék kialakításában, azt kívánta bizonyítani, hogy hősét nem Széchenyi mögé kell sorolni, hanem vele egyenlő elbírálásban kell részesíteni. A szerző nemes szenvedéllyel kommentálja, magyarázza a tényanyagot, nem hagy válaszolatlanul egyetlen kérdést sem, „. . .inkább vállal tévedést, mint hogy bármit is kérdőjellel a végén fejezzen be" — mutatott rá az opponens. Nemcsak a politikust, hanem az embert is megmutatja munkájában, s ezáltal „. . .a korán megtört életpályát nem kívülről szemléljük; Trócsányi lehántja a Wesselényi szobor bronzát, az embert keresi és meg is találja az egyéni életpálya minden peripetiájában."

Ezek után is maradnak megválaszolatlan kérdések az olvasóban; így Wesselényi politikai eszmélkedésének genezise, vagy hogyha megvolt nála is az Akadémia alapításának gondolata — mint ahogy azt Trócsányi felhozza munkájában —, miért történt, hogy ezeket mégis Széchenyi valósította meg. További kérdések: miért fordul már viszonylag korán szembe a Habsburg-házzal; milyen volt Wesselényi liberalizmusa. Ez utóbbival kapcsolatban Kovács Endre megjegyezte, hogy „. . .valószínűleg a korszak egész termését kell számbavennünk; egyetlenegy szereplő nem adhat kielégítő magyarázatot . . ." Nagyobb jelentőséget tulajdonított a valóságosnál a disszertáns Wesselényi taktikai érzékének — emelte ki az opponens —, például az 1830. évi országgyűlésen a magyar nyelv mellett elmondott nagy beszédben is pusztán taktikai fogást lát a szerző.

A Hitelről és Balitéletekről írottak inkább arról győzik meg az olvasót, hogy Wesselényi műve végső soron ismétlése annak, amit Széchenyi már korábban kifejtett, s a szerzőnek inkább a fennálló közösségre kellene tennie a hangsúlyt, mintsem tragikus eseményről beszélni. Az „alkotmányvédő" érvelésben pedig nem kell pusztán taktikát látni, mert a korszak haladó gondolkodói már a polgári alkotmányért küzdöttek, amikor még a nemesi alkotmány védelmének hangoztatása helyet kapott szóhasználatukban.

Wesselényi küzdelme a 30-as években végső kicsengésében tragikus hangsúlyt kap Trócsányi művében, ami érthető a szerző szemszögéből, de rá kell mutatni arra is, hogy — bár pályája törést szenved, — addigi munkássága mindenképp a haladó erők élvonalába helyezi őt. Az opponens kiemelte Wesselényinek a nyelvkérdésben elmondott beszédeit, a liberális párt megszervezéséért folytatott küzdelmét, melynek alapján a bécsi udvar jogosan látta benne az ellenzéki tábor egyik legveszélyesebb fejét. Ezután rátért arra, hogy 1833 és 35 között Wesselényi tulajdonképpen felőrlődik a jóval fejletlenebb erdélyi viszonyok közt folytatott küzdelemben. Itt elsősorban a „jó úrbérrendezésért" kell síkraszállnia, s teljes erővel, ám csekély eséllyel, indul harcba az ellenzék megszer-

vezéséért. A kibontakozó politikai harcnak természetszerűleg Wesselényi lesz a vezetője, ő okozza a legfőbb gondot a kinevezett királyi biztosnak és a reakciós aulikus köröknek, s így logikus, hogy az udvar félreállításának tervével foglalkozik. E terv végrehajtásához szolgáltat jó alkalmat Wesselényi szatmári beszéde, mely elindította a hosszú, gyötrelmes pert, s ez éveken át kikapcsolja Wesselényit a politikai életből, aláássa egészségét. Ennek a drámának méltó emléket állított Trócsányi munkája — hangsúlyozta az opponens. A szerzőnek azt az állítását viszont, hogy az „erdélyi kirándulás" politikai hiba volt, az opponens megkérdőjelezte. Magyarországon ugyanis az ellenzék, nem kis mértékben Wesselényi harcának eredményeképp, minden fontosabb kérdésben részleges eredményeket ért el, s működése színterének Erdélybe való áthelyezése az ottani ellenzék megszervezését eredményezte. Másrészt bármily szomorú következményekkel járt is a nagy per, mégis az ellenzéki mozgalom felfrissülését eredményezte. Igaz az, hogy az udvarral folytatott küzdelemben alulmaradt, de erkölcsileg győztesen került ki belőle, mert magatartása, mellyel ellenállt az udvarnak, az ellenzéki vezérkar és a haladó megyei nemesség ügyévé tette a bebörtönzöttek kiszabadítását.

Az opponens a továbbiakban kiemelte azt, hogy Trócsányi szép emléket állít az árvízi küzdelemben kiemelkedő szerepet vállaló Wesselényinek, majd rátért arra, hogy a 40-es években a politikai porondon egyre inkább háttérbe szorul Wesselényi. Ennek okát abban látta, hogy az ellenzéki mozgalom már túlhaladt rajta; egyre inkább elszakadt egymástól az arisztokrata és a köznemesi tábor, „az ország 1848 felé közeledett".

A 40-es évek egyetlen nagy alkotása a Szózat, melyről Trócsányi analízise nyomán kiderül, hogy a korszak tipikus terméke volt. Az orosz veszély a kor gondolatvilágának reális tényezője volt, Wesselényi maga is az ún. nagyszláv propaganda ellenszerét kereste, amivel a nem-magyar népek megtartását és egyben kielégítését szerette volna elérni. S bár nála is irreális elképzelés volt azt hinni, hogy a nemzeteket egyesíteni lehet a polgári haladás jelszava alatt, mégis azt kell mondani, hogy ezzel nem állt egyedül. Szelíd, mérsékelt magyarosítást akart. Trócsányi ezt a „beszűkülést" — az opponens megítélése szerint — túl szigorúan bírálja. Ezzel kapcsolatban mutatott rá, hogy „nem találó a nacionalizmust, mint valami zsákutcát emlegetni", mert ez a történelmi fejlődés egy meghatározott etapja, s ha egyidőben, egy adott földrajzi térségben egyszerre érik be több nép nacionalizmusa, akkor közöttük kibékíthetetlen ellentét keletkezik. Trócsányi elmarasztaló kritikájában Kovács Endre a hagyományos történészi beidegződést érezte. A Széchenyi és Wesselényi között kibontakozott vitában inkább a részletkérdések különböző megítélésében volt ellentét, a két program elvileg nem nagyon különbözött egymástól, mindkettő a humánus, erőszakmentes, fokozatos magyarosítást akarta — hangsúlyozta Kovács Endre.

Befejezésül az opponens röviden összefoglalta Wesselényi életének utolsó szakaszát, majd azt hangoztatta, hogy Trócsányi Zsolt munkája példamutató minden történész számára. Kovács Endre javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Trócsányi Zsolt számára a történettudományok doktora címet ítélje oda.

Szabad György, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményének bevezetőjében hangsúlyozta, hogy Trócsányi munkája kitűnő alkotás, amely egybenmásban kiegészíthető ugyan, de egészében nagy nyeresége történettudományunknak.

Az opponens a biográfia jelentős érdemeként szólt arról, hogy fényt derít Erdély XIX. század eleji nyomasztó gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaira, „arra a magyarországi mértékkel mérten is elmaradott, a fiatal Wesselényit éppen árnyaival harcra ingerlő világra, amelynek ellentmondásai egyfelől szárnyalásra késztetik, másfelől ólomsúllyal terhelik". A háttér nevezetes elemének, a zsibói gazdálkodásnak az értékelését az opponens jónak, de némileg eltúlzottnak találta. Szerinte Wesselényi ugyan nevezetes változtatásokat hajtott végre uradalmában, de aligha indokolt az adott

vonatkozásban „nagy gazdasági forradalomról" szólni, hiszen ezek a lépések sem a robotrendszer alapjait nem rendítették meg, sem a termelési technika gyökeres átalakítására nem vezettek.

Szabad György megítélése szerint Trócsányi indokoltan és eredményesen törekedett arra, hogy a korábbi irodalomban — nem kevés egyoldalúsággal — szertelen egyéniségként jellemzett Wesselényit a nemesi reformellenzék méltó, programadó vezetőjeként mutassa be. Erre törekedve azonban az életrajz immár túlságosan is háttérbe szorította Wesselényi szenvedélyes életvitelének érzékeltetését. Pedig ez nemcsak önmagában fontos, hanem feltétele annak is, hogy megértetni lehessen, milyen szerepet játszhatott Wesselényi megrokkanása pályafordulatában, „mit jelentett a vezető kézre szorulás egy ilyen alkat számára".

Az opponens sorra véve a biográfiának Wesselényi politikai pályájával foglalkozó fejezeteit, legfontosabb eredményének azt minősítette, hogy nemcsak bebizonyította vezető szerepét a formálódó reformellenzék élén, hanem sikeresen határozta meg ennek a szerepnek a tartalmát is. Wesselényi liberalizmusának a disszertációban adott elemzésével egyetértve, Szabad György igen fontosnak ítélte annak cáfolatát, mintha a nagy reformpolitikus elsősorban rendi, sérelmi politikus lett volna. Igazat adott Trócsányinak abban is, hogy Wesselényi részben valóban rendi alkotmányos érvelése nem kevéssé az ingadozó nemesség megnyerését szolgálta, hozzátéve, hogy olykor az önmeggyőzést is. A gravaminális ellenzékből jött Wesselényi fokozatos belenövése a polgári átalakulást célzó liberális reformerségbe — az opponens véleménye szerint — egyben annak a nézetnek is cáfolója, amely nálunk a liberalizmust gyökértelennek, a „mélymagyarságtól" idegennek ítélte meg.

A politikai történeti fejlemények egész sorának a bemutatását minősítette újnak és kitűnőnek az opponens, külön is kiemelve Széchenyi és Wesselényi viszonyának elmélyült vizsgálatát. Trócsányi világossá tette — hangsúlyozta —, hogy Wesselényi egyfelől maga is Széchenyivel egyező nézeteket vallott, másfelől célkitűzéseiben részlegesen, politikai eszközei tekintetében tetemesen különbözött tőle. Szabad György indokoltnak látta volna, ha az értekezés közvetlenül viszonyítja egymáshoz többek között Széchenyi javaslatát az „önkéntes örökváltság" és Wesselényiét a közhatalom által „szabályozott örökváltság" megvalósítására, továbbá Wesselényi gazdaságpolitikai koncepcióját, a pénzügyi önrendelkezést alapkövetelményként hirdető felfogását Széchenyi mindezt csitítva elhárító álláspontjával.

Wesselényi és a reformmozgalom viszonyának taglalása során Trócsányi megállapításaitól némileg eltérően az opponens azt hangsúlyozta, hogy a Szózat-ot fogalmazó Wesselényi társadalmi-politikai programja legalább annyira korlátok közé szorult, mint amennyire kompromisszumot ajánlott a nemzeti kérdésben. Némi korrekció szükségét jelezte Wesselényi és Kossuth 1846. évi úrbéri-kérdésbeli levélváltásának interpretálása kapcsán is, nem értve egyet azzal, hogy akárcsak elvi vonatkozásban is teljes nézetazonosság állt volna fenn ekkor köztük e vonatkozásban.

Wesselényi forradalom alatti szerepének értékekben bővelkedő tárgyalása — Szabad György megállapítása szerint — sajnálatosan nélkülözi Wesselényi több, részben egykorúan megjelentetett s így hozzáférhető, részben egyelőre csak címe szerint ismert írásának az elemzését, ill. felemlítését. Pedig amennyi megismerhető belőlük, az is elegendő annak jelzésére, hogy Wesselényi „magáénak érezve a forradalom és az önvédelmi háború élethalálharcát, utolsó energiáit is annak támogatására, leveretése után pedig igazának méltatására fordította".

Befejezésül Szabad György teljes határozottsággal javasolta a magas színvonalú értekezés elfogadását.

Varga János, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleménye bevezetőjében rámutatott a tudományos igényű biográfia megalkotásának nehézségeire, majd

hangoztatta, hogy rögtön az elején le kívánja szögezni: Trócsányi Zsolt munkáját olyan szinten és sikerrel végezte el, amely érdemessé teszi őt a doktori fokozat elnyerésére.

Az opponens a tartalmi ismertetéstől eltekintett, s rátért a mű erényeinek taglalására. Az első, ami az olvasó szemébe ötlik — hangsúlyozta —: a feldolgozott anyag gazdagsága. Szinte maradéktalanul kiaknázta a Wesselényire vonatkozó összes forráscsoportot, legfeljebb két forrástípussal bánt mostohábban a szerző. Az egyik a Kolozsvárott másolatban őrzött Wesselényi-levelezés, a másik a családi levéltárakban fellelhető kortársi missilis-anyag.

Az opponens az elismerés hangján szólt a felhasznált anyag kezeléséről. Feltűnő jártasságot árul el a szerző a jog- és közigazgatástörténetben általában, s különösen az erdélyi jog- és közigazgatástörténetben. Nagy értéke a munkának a marxista dialektika mintaszerű alkalmazása, például a Széchenyi—Wesselényi válság első fázisának hiteles bemutatásánál, vagy az unió-ügy értelmezésénél. Ez a dialektikus látásmód mutatkozik meg az erdélyi úrbér és a magyarországi megyeszerkezettel összefüggő kérdések vizsgálatánál. Trócsányi az erdélyi úrbér ügyével kapcsolatban érzékletesen állítja elénk azt a dilemmát, mely a kérdés felvetésével vagy elhallgatásával egyaránt gondot okozott az itteni ellenzéknek, amelynek egy része a kérdés megoldása mellett, másik része pedig ellene volt. A megyei szerkezet és megyei élet problémájával a magyarországi ellenzéknek az 1840-es évek elején kellett komolyan szembenéznie. A disszertáció mélyrehatóan elemzés alapján mutatja ki, hogy milyen okok késztették a reformereket annak kijelentésére, miszerint a megyerendszer reformot igényel ugyan, de mindenképp fenntartandó.

A munka egyik fő erőssége — hangsúlyozta az opponens — a kortársszereplők találó és egyénítő jellemábrázolása. A személyek egyéni jegyei nem sikkadtak el akkor sem, amikor egy-egy társadalmi csoport vagy politikai irányzat tagjaiként kerülnek bemutatásra. A szerző elkerülte azokat a buktatókat, melyek önkéntelen vulgarizálásra csábíthatták. A jelenségeket előzményeikkel és következményeikkel együtt sokoldalúan és mozgásukban ábrázolta Trócsányi Zsolt. Így válik teljesen érthetővé az a szenvedély, amellyel a különböző álláspontok összecsaptak az 1832/36-os országgyűlésen a nyelvkérdésben látszólag jelentéktelennek tűnő mozzanatok körül; de ugyanúgy példázza a fentebb elmondottakat az országgyűlés vitájának bemutatása a napirend megállapítása tárgyában. Ezek alapján mutatott rá az opponens, hogy a disszertáció valójában több, mint egy politikus élete pályájának ábrázolása, mert ahol ez a pálya a kor problémáival érintkezik, ott a munka politikai kortörténetté szélesedik. A mű középpontjában természetesen Wesselényi áll, s a szerző elsőrendű feladatának tekintette azt, hogy eddig kissé háttérbe szorult alakja megkapja a megfelelő méltatást.

Ez a munka két vonatkozásban is módosítja a Wesselényi-portrét: egyrészt megmutatja őt mint teoretikust, másrészt elénk állítja a nagyszerű taktikust.

A teoretikus Wesselényit a Balitéletekről elemzése kapcsán mutatja be, s Trócsányi azt bizonyítja, hogy a látszólagos szembenállás ellenére is létrejön a Széchenyi-féle reformpolitika és a függetlenségi ellenzékiség szintézise e munkában. A szerző kimutatja, hogy az örökváltság, a jobbágy személyi biztonsága és emberi jogai biztosításának kérdésében Wesselényi még akkor is Kossuth elődjének tekinthető, ha a mű főhőse Széchenyitől kölcsönözte számos gondolatát. Ezek alapján értett egyet az opponens Wesselényinek a 30-as évekre vonatkozó liberalizmusa értékelésével.

Varga János kiemelte azt is, hogy a taktikus Wesselényit oly sokoldalúan mutatja be a szerző, hogy néhány kisebb kérdéstől eltekintve, végsummázatával egyet lehet érteni.

A munka kétségtelenül nagy érdemei mellett az opponens rámutatott arra is, hogy felmerül a kérdés: az eddig méltánytalanul háttérbe szorított Wesselényit a szerző nem méretezte-e a valóságosnál nagyobbra. Az első ilyen jellegű probléma ott adódik

amikor a forrásanyag alapján a kelleténél részletesebben vizsgál olyan jelenségeket, melyek ezt nem kívánják meg. Ezáltal néhány helyen felbillen az az egyensúly, melynek érvényesülni kellene Wesselényi erényei és hibái közt. Nem elég árnyalt az ábrázolás akkor, ha hibáiról van szó: például Wesselényiről, a zsibói földesúrról — aki parasztjaival szemben korántsem volt oly elnéző, — sem kapunk objektív képet Trócsányi beállításában. Az opponens hangsúlyozta, hogy ez természetesen „. . . a reformkor liberális birtokosainak nem kis részét jellemezte: liberálisok az eszmékben és a nagypolitikában, de erőszakos, nem egyszer antihumánus kiskirályok a saját portájukon." Varga János rámutatott arra, hogy ez a tompított kritika érvényesül az id. Wesselényi fellépéseinek megítélésekor is, amikor a szerző megfordítja a sorrendet, és azt alkotmányvédőnek minősíti, s csak másodsorban mutat rá a személyes motívumokra.

A szerző bizonyos esetekben túlértékeli hősét; egynémely kezdeményezését még akkor is úttörőnek minősíti, ha azok nem egyedülállóak. Példának hozta fel az opponens a kukoricaraktár ügyét — a nép esetleges ínségének enyhítése céljából létrehozott intézményt —, melyhez hasonlóak működtek már a Csákyak és Batthyányak birtokain. A szerző többször is hangoztatja, hogy Wesselényitől kölcsönzött gondolatokat találhatunk Széchenyi munkáiban, de azt nem emeli ki, hogy Wesselényi is olyan gondolatokat fogalmaz meg, amelyekhez hasonlók jónéhány kortársában felmerültek.

Vitatható a szerzőnek az a megállapítása is, hogy Wesselényi állította össze a híres szatmári követjelentés anyagát, mert a benne fellelhető gondolatok más liberális követjelentésekben is megtalálhatók. A nagyformátumú politikus iránti tisztelet irathatta le a szerzővel azokat a megállapításokat, hogy 1830 előtt Erdélyben minden, ami a haladást elősegítette, Wesselényi nevéhez fűződik. Az opponens nem kérdőjelezte meg Trócsányinak azt a megállapítását, hogy hőse Erdélyben vezérszerepet vitt, de azt igen, hogy ugyanezt állítja magyarországi tevékenysége vonatkozásában is. Ez a nyelvügyben, az úrbér elsőbbségének kiharcolásában — az opponens szerint — nem bizonyítható. Varga János ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy Wesselényire inkább áll a kortársak ítélete, mely szerint „a haza ön felvidulásának *egyik* záloga", és más hasonló megnyilatkozások, melyekből a munka is bőven idéz. A 30-as évek elején még nem alakult ki egységes program, a frontok kuszáltak voltak, s ilyen körülmények között nem beszélhetünk az ellenzék vezéréről nemcsak Wesselényi, de más esetében sem — hangoztatta az opponens. Varga János bírálta a szerzőnek a Szózattal kapcsolatos értékelését is. Szerinte a nemzetiségi törvénytervezet megvalósulása esetén több kárt okozott volna, mint hasznot, a nacionalizmusban pedig semmivel nem maradt el a liberálisok átlagos nacionalizmusa mögött. A birodalom föderatív átszervezése pedig 1848-ban hivatalos magyar program. Egy lényeges kérdésben a Szózat elmarad a liberalizmus koncepciója mögött. Wesselényi egy liberális kormányok által vezetett Európát akar szembeszegezni a cári hatalommal, s ezt az uralmon levő kormányok liberalizálódásával véli elérni. Ezt a koncepciót a reformmozgalom ugyanúgy, mint békülékeny javaslatait elutasította. Az opponens végső soron úgy értékelte ezt a munkát, hogy abban „. . . több negatívum van, mint a liberálisok egykorú programjában általában".

Befejezésül Varga János hangsúlyozta, hogy bár többet foglalkozott a munka egyes ellenvetésre csábító vonatkozásaival, de tette ezt azért, mert ilyen nagyigényű munkához csak magas mércével lehet közelíteni. A magas színvonalú munka alapján javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Trócsányi Zsoltnak ítélje oda a történettudományok doktora fokozatot.

Trócsányi Zsolt válaszában köszönetet mondott opponenseinek azért, hogy munkája készítése során segítségére voltak, s így bíráló megjegyzéseiket hasznosítani tudta. Tisztelettel és hálával emlékezett meg Barta Istvánról, aki szintén nagy segítséget nyújtott a disszertáció elkészítéséhez. Az opponensek dícsérő megjegyzéseit úgy fogadta,

mint amelyek felelősségének súlyát növelik, s ezek megköszönése után a bíráló megjegyzésekre tért át.

Elsőként Varga János ellenvetésére reagált, aki kifogásolta Wesselényi túlméretezettségét, a kritika élének tompítását vele és id. Wesselényivel szemben. A szerző a túlméretezettséggel kapcsolatban hangoztatta, hogy ez egyrészt a kiemelkedő történelmi személyiségek szerepének megítélésénél kötelezően illő respektusból, másrészt az ún. reflektorfény-problémából adódik, mert az életrajzírónak több figyelmet kell fordítania hősére, mint környezetére és a korszak más nagy alakjára.

Ezzel az ellenvetéssel kapcsolatos Varga János másik kritikai észrevétele, a feltevések problémája. A disszertáns hangsúlyozta, hogy ahol ezzel élt, ott mindig jelezte is, továbbá, hogy a teljes tényanyag híján ez a módszer — a történettudományban — elfogadott és bevett.

Az id. Wesselényi szerepének megítélése kérdésére a disszertáns azt válaszolta, hogy saját korához mérve, Erdély „. . .egyik legkülönbb magyarja", s ilyen formában ezt továbbra is fenntartja.

A másik fő kérdéscsoport Wesselényi „vezérszerepének kérdése az 1830-as évek első felében a reform táborában". Elsősorban az 1832—36-os magyar országgyűlés első hónapjaiban vitt szerepével kapcsolatos ellenvetésekre tért ki a disszertáns, mert erdélyi vezető szerepét az opponensek sem kérdőjelezték meg különösebben. E kérdésben — fejtegette a szerző — a legfontosabb forrásanyag Wesselényi naplója lenne, de a legdöntőbb részek — 1832. dec. és 1833 máj. közötti részek — hiányzanak, ezért más módon kell megközelíteni a problémát. Ebben az időszakban a politikai vezérség kritériuma csak az, — definiálta a szerző —, „hogy az illető politikai személy bír a legnagyobb tekintéllyel a hangadók közt, ő visz *időleges* vezető szerepet a *legtöbb* (tehát nem valamennyi) politikai akcióban, körülötte a legerősebb a tábor *gócosodása*". Ilyenformán lehet Wesselényit 1832—33-ban a magyar ellenzék vezérének tekinteni. Vezető szerepet játszott Wesselényi az 1833 májusi szatmári pótutasítás kieszközlésében s később Kossuth védelmében, családja támogatásában — fejtegette a szerző.

A Szabad György által felvetett kérdésre — Wesselényi romantikussága — válaszolva azt hangoztatta, hogy munkája polemikus mű, melyben vitázni akart a régi szemlélettel, mely túlzottan a romantikus vonásokat helyezte előtérbe, s nem a céltudatosan mérlegelő, körültekintő politikusét. A szerző azt elfogadta, hogy eközben Wesselényi romantikus vonásai a kelleténél jobban elszürkülhettek. A „taktikus Wesselényi" problémájára, — melyet Kovács Endre vetett fel, — többek között azt válaszolta a jelölt, hogy az erdélyi és a magyarországi program között oly nagy a különbség, hogy „az egész Wesselényi" hitelét rontaná, ha nem így fognánk fel.

A teoretikusság — (honnan, milyen gyökerekből erednek Wesselényi 1825 körül vallott nézetei —, s ebben a folyamatosság kérdése Wesselényi elméleti fejlődésében, 1814 és 1825 között) — azért kidolgozatlan, mert egyrészt még hiányzik a korszak általános ideológia-történeti feldolgozása, másrészt Wesselényi naplója és levelezése e korszakra kevés adatot tartalmaz.

A nacionalizmus problematikus értelmezése kapcsán a disszertáns tisztázta a nacionalizmus három — különböző tartalmú — fogalmát. Az elsőt történeti nacionalizmusnak nevezte, melyen a polgári nemzethez vezető ideológiai-politikai mozgalmat illetve a polgári nemzet konzerválására irányuló törekvést értünk. A második fogalom a patriotizmus — nacionalizmus ellentétpár egyik tagjaként értelmezhető. A harmadik felfogásban az internacionalizmus ellentéteként szerepel. Leszögezte, hogy egyik fogalmat sem használta tisztán, általában a történeti-nacionalizmus fogalmát használta. Hangsúlyozta, hogy a nacionalizmust nem ítélte el egészében; több ízben rámutatott pozitív jelentőségére, mint a társadalmi haladás egyik elválaszthatatlan oldalára.

Kovács Endre opponensi véleményében kitért arra, hogy a munka nem tisztázza Széchenyi és Wesselényi közös terveinek eredeti szerzőségét. Trócsányi Zsolt erre válaszolva elmondotta, hogy a parasztkérdésről írottak jó része — pl. 1514 értékelése —, az örökváltság, köztehervíselés, a polgári szabadságjogok követelése, a függetlenség gondolata, a belső társadalmi haladás és a külső függés elleni harc gondolatának összekapcsolása kétségtelenül Wesselényi gondolatai.

A zsibói birtok változásaival kapcsolatban, melyet Szabad György magyarországi mércével mérve nem tartott úttörő jelentőségűnek, azt hangsúlyozta, hogy ezt csak erdélyi vonatkozásban tekintette annak.

Azzal a kitétellel teljesen egyetértett, hogy Wesselényi pályája tragikus vonásai ellenére nincs szükség pesszimista hangvételre, de ezt munkájában igyekezett is elkerülni.

A Szózattal kapcsolatos észrevételekkel szemben hangsúlyozta, hogy a munka legnagyobb érdeme a nemzeti mozgalmak koráramlatként való felfogása.

Varga János azon észrevételével kapcsolatban, hogy a birodalom föderatív átalakítása 1848-ban hivatalos magyar program, a szerző hangsúlyozta, hogy az inkább növeli Wesselényi koncepciójának érdemét.

A Szabad György opponensi véleményében említett 1848—49-es publicisztikai munkákra azért nem tért ki (az 1848-as Wesselényi egy külön kismonográfiát is megérdemelne, hangoztatta) —, mert egyrészt szorították őt a terjedelmi megkötések, másrészt mert ezek a munkák láthatólag nem gyakoroltak semmilyen hatást.

Befejezésül megköszönte az opponensek kritikai és egyetértő észrevételeit.

A Bíráló Bizottság az opponensi vélemények alapján javasolta a TMB-nek, hogy Trócsányi Zsoltnak a történettudományok doktora fokozatot ítélje meg.

Pál Lajos

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *П. Ханак.* Место Венгрии в Австро—Венгерской монархии. Превалирование или зависимость? — *И. Вида:* Положение независимой партии мелких хозяев летом 1945 года и августовская сессия ее центрального комитета. — СООБЩЕНИЯ — *Э. Моор:* К вопросу о мнимых закавказских «савардских венграх», с упором на связь его с хазарской проблемой — *Л. Тилковски:* Автобиографическое признание Бачи-Жилинского о развитии его политических взглядов и отношении к истории гуманизма — XIII МЕЖДУНАРОДНЫЙ СЪЕЗД ИСТОРИКОВ — Из выступлений венгерских историков. Диспут о феодализме в секции средних веков. *А. Барта:* К генезису феодализма — *Г. Хекепаст:* О возникновении феодальных зависимостей в Венгрии — Идеологические движения в Юго-Восточной Европе в XIX—XX веках — *Э. Ковач:* Вопросы национальной независимости и общественного прогресса в движениях народов Юго-Восточной Европы — *Т. Эрени:* К проблематике балканского социал-демократического движения — Мировой баланс в 1917—1918 гг. *Т. Хайду:* Социалистическая революция и националистические движения — *А. Шиклош:* Влияние русской революции на Венгрию — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — НАБЛЮДАТЕЛЬ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *P. Hanák:* La Hongrie dans la Monarchie Austro-Hongroise. Prépondérance ou dépendance? — *I. Vida:* La situation du Parti Indépendant des Petits Propriétaires Ruraux en été de 1945 et le grand comité d'août — COMMUNICATIONS — *E. Moór:* Contribution à la question des prétendus «Savards-Hongrois» (szavard-magyar) transcaucasiens à l'égard surtout à son rapport avec le problème chazar. — *L. Tilkovszky:* Confession autobiographique de Endre Bajcsy-Zsilinszky sur l'évolution de ses idées politiques et sur sa relation avec l'Histoire des idées (Geistesgeschichte) — Le XIIIème Congrès International des Sciences Historiques — Des contributions hongroises du Congrès de Moscou. Le débat de la section du Moyen-Âge sur la féodalité. *A. Bartha:* Au genesis du féodalisme. — *G. Heckenast:* Données sur les débuts des rapports hiérarchiques féodaux en Hongrie. — Mouvements idéologiques du XIX—XX siècles en Europe Sud-Est. *E. Kovács:* Problèmes de l'indépendance nationale et progrès social dans les mouvements des peuples de l'Europe du Sud-Est. *T. Erényi:* A la problématique du mouvement socialdémocrat dans les Balkans. — La balance du monde en 1917—18. *T. Hajdu:* La révolution socialiste et les mouvements nationalistes. *A. Siklós:* Effet des révolutions russes sur la Hongrie. — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — OBSERVATEUR — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *P. Hanák:* Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy; Preponderancy or Dependency? — *I. Vida:* The Position of the Independent Smallholder's Party in Summer of 1945 and the August Large Board — REVIEW ARTICLES — *E. Moór:* To the Question of the Transcaucasian socalled "Szavard Hungarians", Above All its Relation to the Chazar Problem — *L. Tilkovszky:* Bajcsy-Zsilinszky's Autobiographical Statement on the Development of his Political Views and his Relation to the Geistesgeschichte. — XIII. INTERNATIONAL CONGRESS OF HISTORICAL SCIENCE — From the Hungarian Contributions of the Moscow Historical Congress. The Feudal System Debate of the Medieval Section. *A. Bartha:* To the Genesis of Feudalism — *G. Heckenast:* On the Beginnings of the Feudal Dependence Relations in Hungary — South-Eastern European Ideological Movements in the 19—20. Century. — *E. Kovács:* The Question of National Independence and Social Progress in the Movements of the South-Eastern European Nations — *T. Erényi:* To the Problem of the Balcan Social Democrat Movement — The Balance of the World in 1917—1918. — *T. Hajdu:* The Socialist Revolution and the Nationalist Movements — *A. Siklós:* The Effect of the Russian Revolutions in Hungary — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — OBSERVER — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *P. Hanák:* Ungarn in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Übergewicht oder Abhängigkeit? — *I. Vida:* Die Lage der Unabhängigen Kleinlandwirtepartei im Sommer 1945 und der Hauptausschuß vom August — BEITRÄGE — *E. Moór:* Zur Frage der jenseits des Kaukasus befindlichen angeblichen „Savard-Magyaren" mit Hauptaugenmerk auf ihre Verbindung mit dem Chasaren-Problem — *L. Tilkovszky:* Selbstbiographisches Bekenntnis Bajcsy-Zsilinszkys über die Entwicklung seiner politischen Ansichten und sein Verhältnis zur Geistesgeschichte — DER XIII. INTERNATIONALE GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHE KONGRESS — Über die ungarischen Beiträge am Moskauer Historikerkongreß. Die Debatte über den Feudalismus in der Mittelalter-Sektion. *A. Bartha:* Zur Genesis des Feudalismus — *G. Heckenast:* Über die Anfänge der feudalen Abhängigkeitsverhältnisse in Ungarn — Südosteuropäische ideologische Bewegungen im 19—20. Jahrhundert — *E. Kovács:* Die Frage nationaler Unabhängigkeit und gesellschaftlichen Fortschritts in den Bewegungen der südosteuropäischen Völker — *T. Erényi:* Zur Problematik der sozialdemokratischen Bewegung auf dem Balkan — Weltbilanz 1917—1918. — *T. Hajdu:* Die sozialistischen Revolutionen und die nationalistischen Bewegungen. — *A. Siklós:* Die Wirkung der rußländischen Revolutionen in Ungarn — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — BEOBACHTER — CHRONIK

Gergely Pál: **A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa.** Az MTA könyvtárának kiadványai 63. Budapest. 1971. 97 l. + 8 melléklet.

Tápé története és néprajza. (Szerkesztette: Juhász Antal és Ilia Mihály.) Tápé község tanácsa. 1971. 911 l. + 1 melléklet.

Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich 1867. (Szerk.: Dr. Anton Vantuch és Dr. Sc. L'udovít Holotík). Bratislava, Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. 1971. 1076 l.

Folia diplomatica I. Brno, Universita J. E. Purkině. 1971. 330 l. + 9 melléklet.

Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről (Szerkeszti: Spira György.) Értekezések a történeti tudományok köréből 55. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 251 l.

Ian Grey: **The Romanovs. The Rise and Fall of a Russian Dynasty.** Devon, 1970. 391 l.

Günter Vogler—Klaus Vetter: **Preußen. Von den Anfängen bis zur Reichsgründung.** Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. 1970. 327 l. 52 kép, 2 térképmelléklet.

Csillag Ferenc: **Kardok történelmünkben.** Budapest, Zrínyi Kiadó. 1971. 142 l. + 104 képmelléklet.

Roger Manvell—Heinrich Fraenkel: **The Canaris Conspiracy.** New York, David McKay Company, Inc. 1969. 267 l. + 4 képmelléklet.

Oscar Jászi: **Revolution and Counter-Revolution in Hungary.** (With an introduction by R. W. Seton-Watson.) New York, Howard Fertig. 1969. 239 l.

Ernst Wangermann: **From Joseph II. to the Jacobin Trials.** Oxford, University Press. 1969. 218 l.

Karl Mollay: **Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439—1440).** Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst. 1971. 94 l.

N. Grigoraș: **Instituții feudale din Moldova.** București, Editura Academiei Republicii Socialiste România. 1971. 475 l.

Izvesztija na Bulgarszkoto Isztoricseszkoto Druzsesztvo. Knyiga XXVII. Szofija, Izdatelsztvo na Bulgarszkata Akademija na Naukite. 1970. 517 l.

Lukács Lajos: **A magyar garibaldisták útja.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 321 l.

Dr. Várkonyi Péter: **Magyar—amerikai kapcsolatok 1945—1948.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 263 l.

Marx—Engels Művei 27. köt. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 725 l.

Dóka Klára: **A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években.** Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének kiadványai. 1970. 304 l.

V. I. Lenin Összes Művei 27. köt. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 593 l.

Lipai Ervinné: **A Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1925—1928.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 284 l.

Dr. Tardi Tibor: **A városgazdálkodás néhány problémája a második ötéves terv időszakában.** Debrecen, 1971. 138 l.

Maciej Koźmiński: **Polska i Węgry przed drugą wojną światową październik 1938-wrzesień 1939.** Wrocław—Warszawa—Kraków. 1970. 369 l.

Albrycht Stanisław Radziwiłł: **Memoriale Rerum Gestarum in Polonia 1632—1656. Tom II: 1634—1639.** Wrocław—Warszawa—Kraków. 1970. 348 l.

Helena Rzadkowska: **Działolność centralizaciji Londińskiej towarzystwa demokratycznego Polskiego 1850—1862.** Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. 1971. 162 l.

Stanisław Grodziski: **Historia Ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772—1848.** Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. 1971. 303 l.

Edouard Calic: **Ég a Reichstag!** Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 390 l.

Alexander Werth: **Oroszország nagy háborúja 1941—1945.** Budapest, Kossuth Kiadó, Zrínyi Katonai Kiadó. 1971. 526 l.

André Lorant: **Le compromis Austro—Hongrois et l'opinion publique Française en 1867.** Genève, Librairie Droz. 1971. 240 l.

A múlt magyar tudósai (Főszerkesztő: Ortutay Gyula)

Ránki György: **Molnár Erik.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 226 l.

Ősze László: **Kodály Zoltán.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 189 l.

Kiss Ervin: **Geleji Sóndor.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 175 l.

Keresztury Dezső: **Arany János.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 227 l.

Kósa László—Keve András—Farkas Gyula: **Herman Ottó.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 179 l.

Isztorija Rumünii I. II. 1848—1917; 1918—1970. Moszkva, Izdatelsztvo „Nauka". 1971. 667 l., 741 l.

Válogatott dokumentumok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből I. 1919—1944. (Összeállította: Csabai József, szerkesztette és lektorálta: Dr. Molnár Pál.) Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum és a TIT Nógrád megyei szervezete kiadása. 1971. 276 l.

Somogyi Almanach 13. szám. *Tóth Tibor:* **A szocializált mezőgazdasági nagyüzemek az igali járásban** (1919). Kaposvár. 1970. 76 l.

Hajdudorog története (Szerkesztő: Komoróczy György.) Hajdu-Bihar megyei múzeumok közleményei 13. (Szerkeszti: Dankó Imre) Községi Tanács VB kiadása 1971. 341 l.

L. A. Bezimenszkij: **Hitler halála.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. (Népszerű történelem.) 122 l. + 8 képmelléklet.

Orosz forradalmárok a XIX. században. (Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta: Dolmányos István.) Budapest, Gondolat Kiadó. 1970. 221 l.

Niederhauser Emil—Sargina Ludmilla: **Az orosz kultúra a XIX. században.** (Európa nagy korszakai. Oroszország.) Budapest, Gondolat Kiadó. 1970. 402 l.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1971. VIII. 29. — Terjedelem: 19.60 (A/5) ív

71.71905 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számunk tartalmából

A moszkvai történészkongresszusról
Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban
Zsigmond László: A Párizsi Kommün helye a francia politikai gondolkodás történetében
H. Boros Vilma: Ki az Offenes Promemoria szerzője? (Viszota Gyula hagyatékából)
Vuk Vinaver: Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején
A moszkvai történészkongresszus magyar felszólalásaiból

E számunk munkatársai

Bartha Antal kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Bereznay András* egyetemi hallgató (Bp.) — *Berényi Iván* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Bogyirka Emil* muzeológus (Kiscelli Múzeum, Bp.) — *Bozóky Edina* tudományos s. munkatárs (Bp.) — *Erényi Tibor* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos osztályvezetője — *Galántai József* a történettudományok doktora, egyetemi docens. (ELTE, Bp.) — *Glatz Ferenc*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Gunst Péter* kandidátus, az Agrártörténeti Szemle felelős szerkesztője — *Hajdú Tibor* a történettudományok doktora, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének főmunkatársa — *Hanák Péter* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *Házi Jenő* ny. városi főlevéltáros (Sopron) — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Incze Miklós* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár, Bp.) — *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *Krisztov Lazo* a Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Moór Elemér* nyug. főiskolai tanár (Szeged) — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Pál Lajos* aspiráns (Bp.) — *Petneki Áron* az MTA Történettudományi Intézetének könyvtárosa — *Pritz Pál* az MTA Társadalomtudományi Főosztályának főelőadója — *Serfőző Lajos* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Siklós András* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Szokolay Katalin* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének főmunkatársa — *Teke Zsuzsa* az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Vida István* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa.

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

PÁRT-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1971. 3. sz.

Strassenreiter Erzsébet: A Szociáldemokrata Párt újjászerveződése (1944 okt.—1945 júl.)
Szakács Kálmán: Paraszti érdekképviselet és szövetségi politika (1947—1948)
Kávássy Sándor: Latinca Sándor mint kormányzótanácsi biztos
Gergely Jenő: Adalékok a magyarországi kereszténységszocialista szakszervezetek történetéhez (1919 aug.—1921 dec.)
Vita a fasizmus történeti kérdéseiről.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1971. 2. sz.

Urbán Aladár: A Batthyány-kormány hadügyi politikájának első szakasza (1958 ápr.—máj.)
Csima János: A Horthy-hadsereg fejlesztésének akadályai 1924—1927 között
Borus József: Churchill és a brit vezérkar balkáni tervei (1942—1945) I. rész.
Speidl Zoltán: A legitimista — szabad királyválasztó harc és a „nemzeti hadsereg" (1919—1921)
Fogarassy László: IV. Károly második restaurációs kísérletének katonai története. A „budaőrsi csata"
Halápi László: Dürer erődítéstani tervei (Születésének 500. évfordulójára)

valóság

1971. 7. és 8. sz.

Mód Aladár: Korunk jellegéhez
Lázár Vilmos: Egy emlékirat lapjaiból, I. Találkozások Bajcsy-Zsilinszky Endrével
Dobos Ilona: Parasztság és nemzeti érzés
Vekerdi László: Szaklexikonainkról
Köpeczi Béla: A Párizsi Kommün művelődési politikájáról

Szabolcs-Szatmári SZEMLE

GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

1971. 2. és 3. sz.

Kopka János: Szamosköz krónikájához
Kortársak, harcostársak Zalka Mátéról
Botár Filep: A termelőszövetkezeti mozgalom első éve megyénkben
Szendrey István: A Nyírség-tiszaháti hajdúság
Molnár Mátyás: Szentpétery Zsigmond
Molnár József: Százhatvan éves kéziratos országgyűlési gúnyirat

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Jg - 1328

SZÁZADOK

1972 MAJ 11

A tartalomból:

A moszkvai történészkongresszusról

Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzérték-viszonyok Sopronban

Zsigmond László: A Párizsi Kommün helye a francia politikai gondolkodás történetében

KÖZLEMÉNYEK — A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA — BIBLIOGRÁFIA

105. ÉVF. 1971. 6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., URI UTCA 51–53.

105. ÉVFOLYAM 1971. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

A moszkvai történészkongresszusról 1129

TANULMÁNYOK

Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban 1150

Zsigmond László: A Párizsi Kommün helye a francia politikai gondolkodás történetében 1185

KÖZLEMÉNYEK

H. Boros Vilma: Ki az Offenes Promemoria szerzője? 1205

Vuk Vinaver: Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején 1217

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A MOSZKVAI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS MAGYAR FELSZÓLALÁSAIBÓL

Az orosz konzervativizmus a XIX. század második felében

Andics Erzsébet: A kelet-európai konzervativizmusról 1247

1870–71: az egyetemes történet két korszakának határán

Mérei Gyula: 1870–71 hatása a nemzetközi erőviszonyokra 1249

Lenin és a történelem

Mucsi Ferenc: Lenin és a történettudomány 1251

Az életrajz helye és szerepe a történetírásban

Pamlényi Ervin: A történeti életrajz lehetőségei 1254

Latin-Amerika XIX–XX. századi történetének vitája

Wittman Tibor: A bolíviai függetlenségi háború néhány vonásáról 1256

TÖRTÉNETI IRODALOM

Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban (Ism. *Varga Endre*) ... 1258
Rácz István: A hajdúk a XVII. században (Ism. *Szántó Imre*) ... 1260
Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon 1797—1848 (Ism. *Gunst Péter*) ... 1264
Mérei Gyula: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) ... 1268
A Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon. A Tanácsköztársaság Somogyban. (Ism. *Szabó Ferenc*) ... 1269
Rév Erika: A népbiztosok pere (Ism. *Sarlós Béla*) ... 1274
Markovits Györgyi: „Terjesztését megtiltom." (Ism. *Szilágyi János*) ... 1278
Intyernacionalisztí. Trudjacsieszja zarubezsnih sztran — ucsasztnyiki borbi za vlaszty szovjetov (Ism. *Józsa Antal*) ... 1280
Dimitâr Angelov: Bogomilsztvoto v Bălgarija (Ism. *Niederhauser Emil*) ... 1284
Essays in Medieval History presented to Bertie Wilkinson (Ism. *Bónis György*) ... 1285
Új könyvek az angol reneszánszról és polgári forradalomról. *Hankiss Elemér—Makkai László:* Anglia az újkor küszöbén (Európa nagy korszakai); Felfedezők, kalózok, gyarmatosítók (Európai antológia); Utazás a régi Angliában (Európai antológia); A régi Anglia hétköznapjai (Ism. *Frank Tibor*) ... 1288
La deuxième Internationale et l'Orient (Ism. *Jemnitz János*) ... 1294
Jörg K. Hoensch: Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik (Ism. *Tilkovszky Loránt*) ... 1297

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból

Sz. A. Borovoj: A nagyburzsoázia és a cárizmus gazdasági kapcsolatai az imperializmus korszakában 1303; *M. N. Gobuglo:* A nyelvek kölcsönhatása és a nemzetiségi viszonyok a szovjet társadalomban 1304; *Nikifor Gornenszkij:* A balkáni népek akcióegységének feltételei a második világháború előestéjén és kezdeti szakaszában 1306; *I. Dimitrov:* A „Zveno" Népi Szövetség 1308; *Mircea Grosu:* A kolostori számadáskönyvek forrásértéke 1309; *Gerhard Lozek:* A polgári történetírással való vita hatékonyságának módszertanához 1311; *Y. Lacaze:* Jó Fülöp és a huszita kérdés: burgundi keresztes-hadjárat-terv 1428—29-ben 1314; *C. S. L. Davies:* A népi felkelések Angliában, 1500—1700, 1314; *Hans-Günter Naumann:* A versaillesi szerződés gazdasági következményeiről 1316; *John Smethurst, Edmund* és *Ruth Frow:* Engels és az angol munkásmozgalom Manchesterben 1842—1844-ben, 1317; *Eric Hobsbaum:* Lenin és a „munkásarisztokrácia" 1318; *Mick Costello:* Az anarchista filozófia néhány összefüggése 1319; *H. R. Trevor-Roper:* A Múlt és a Jelen. Történelem és Szociológia 1320; *Alberto Aquarone:* Az Egyesült Államok az impe-

rializmus hajnalán: politikai, gazdasági, kulturális előfeltételek 1321; *Sterling Kernek:* A brit kormány reakciói Wilson elnök 1916 decemberi „béke"-jegyzékére 1324; Urbanizmus: A város a történelemben 1325.
Helyesbítés 1329

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 1330
Az 1945 utáni társadalmi fejlődés Lengyel- és Magyarországon *(Szokolay Katalin)* 1337
Beszámoló a mogersdorfi szimpozionról *(V. K.—M. M.)* 1341
A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelemből elfogadott doktori disszertációk az 1970. évben *(D. Szabó Mária)* 1346
Beszámoló Sipos Péter kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Stier Miklós)* 1351

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. 1970. január 1.—december 31. Összeállította *V. Windisch Éva* 1357

A moszkvai történészkongresszusról*

A XIII. Nemzetközi Történészkongresszust különösen nagy érdeklődés és várakozás előzte meg. A történettudomány nemzetközi tanácskozásai sorában ugyanis először került sor tulajdonképpeni nemzetközi kongresszus megrendezésére a Szovjetunióban, s egyúttal először vált lehetővé, hogy a szocialista országok történészei a korábbiaknál nagyobb látszámban vehessenek részt a tanácskozásokon. De nem csupán a szocialista országok szakemberei részéről mutatkozott meg ez az érdeklődés: a nyugati országok történészei is igen nagy létszámban vettek részt a kongresszuson, amiben bizonyára nemcsak az játszott szerepet, hogy igen sokan közülük először tettek látogatást a Szovjetunióba, de az is, hogy érdeklődéssel, bizonyos kíváncsisággal figyelték és várták a szocialista országok történészeinek várhatóan az eddiginél szélesebbkörű fellépését.

A közel négyezer résztvevő tehát ennek a többoldalú érdeklődésnek a kifejezője volt. Természetesen a rendező ország, a Szovjetunió — különböző nemzetiségű — történészei voltak a legnagyobb létszámmal képviselve; több, mint ezer szovjet tudós vett részt a megbeszéléseken. Emellett igen nagyszámú volt számos más szocialista ország delegációja; így a lengyel, a csehszlovák, az NDK, a bolgár, a román, a jugoszláv, a magyar küldöttség; valamennyi meghaladta a száz főt. Közel háromszáz főnyi amerikai, körülbelül ugyanennyi francia, százötven főnyi olasz, több mint száz főnyi nyugatnémet, jelentős létszámú japán, svéd, sőt spanyol delegáció is részt vett a kongresszuson. A megjelentek tekintélyes számának jelentőségét az is fokozza, hogy a tanácskozást megelőző időszakban a nemzetközi politikai eseményekre hivatkozva olyan kezdeményezés történt egyes nyugati országok részéről, amely a kongresszus bojkottját célozta; gyakorlatilag azonban ez a kezdeményezés sikertelen maradt, és csupán abban öltött testet, hogy viszonylag csekély volt az angol résztvevők száma. Sajnálatos viszont, hogy Ázsia, Afrika, Dél-Amerika viszonylag csekély számban, vagy egyáltalán nem volt képviselve. Mindössze Japánból jelent meg nagyobb delegáció. A kínai és a vietnami delegáció távolmaradt. Az viszont örvendetes, hogy az előkészítés során történt bizonyos kísérlet a programnak az európai országok történetén túlmenő kiszélesítésére. A nagyszámú részvételt örömmel nyugtázhatjuk, mint tanújelét a történészek eszmecserék, beszélgetések, viták iránti óhajának, még akkor is, ha erre — mint erre még később utalunk —

* A Magyar Történészek Nemzeti Bizottsága megbízásából, a magyar delegáció tagjainak feljegyzései alapján, *Ránki György* és *Sinkovics István* közreműködésével írta: *Erényi Tibor*.

ugyanez bizonyos fokig már túlzsufolttá és nehézkessé tette a kongresszus tudományos vitáit, s nehézítette színvonaluk zavartalan megóvását.

Amilyen mértékben növekszik a nemzetközi történészkongresszusok iránti érdeklődés és a résztvevők száma — már pedig ez az elmúlt négy kongresszus során határozottan növekedett —, olyan mértékben nehezedik meg a kongresszus tudományos programja összeállítóinak, szervezőinek, a Nemzetközi Történettudományi Bizottságnak feladata a kongresszus tudományos programjának az előkészítésében, azoknak a témáknak, problémáknak a kiválogatásában, amelyek a leginkább alkalmasak vitára, amelyek legközelebb állnak ma a világ történészeinek érdeklődési köréhez.

Az elmúlt évtizedben és különösen a moszkvai kongresszus előtt a Nemzetközi Történészbizottság sokat módosított a kongresszusok már-már megkövesedni látszott felépítésén. Az első és lényeges újítás a program összeállításában az volt, hogy a rendezők, szakítva a hagyományos ókor-, középkor- és legújabbkor szekció-beosztással, az első napra két — bár érdekesség és jelentőség szempontjából nem egyenrangú — fő témát emeltek ki. E két fő téma közül az egyik metodológiai kérdésekkel foglalkozott. E téma kiválasztása különösen szerencsés volt, hiszen a történész és a társadalomtudományok kapcsolata, a számítógépek alkalmazása a történeti kutatásban, olyan kérdések, melyek méltán állnak ma a figyelem középpontjában. A másik téma jelentőségét, fontosságát szintén aligha lehet kétségbe vonni, hiszen ez éppen arra tett kísérletet, hogy Ázsiát, Afrikát, Dél-Amerikát is bevonja a megbeszélések tárgykörébe és az iránt uk való tudományos érdeklődést kiszélesítse.

Az első, illetőleg második napon lezajlott megbeszéléseken túlmenően a továbbiakban a kongresszus menete bizonyos fokig a hagyományos vonalon haladt. De a hagyományos szekció-üléseken is tapasztalható volt az újító szándék. Egyfelől az egyes korszakok fő témáit kiemelték, gondosan ügyelve, hogy ezek tárgyalása ne essék időben egybe. Általában egy fő téma köré 4—5 rapportot (beszámolót) csoportosítottak, melyek tárgyukban többékevésbé érintkeztek egymással és együttesen, de sok oldalról világították meg, vagy kellett hogy megvilágítsák a fő témát.

Az előre beküldött és a szovjet rendező fél segítségével jórészt időben kinyomtatott referátumok általában körülbelül 15 oldal körül mozoghattak; emellett a rapportok, referátumok szerzőinek joguk volt a vita előtt mintegy 10 percen át mondanivalójukat kiegészíteni, vagy főtéziseiket aláhúzni, kiemelni. Másfelől a főtémáknál bevezették a szakértők rendszerét, akik délelőtt az előadások szerzőivel vitatkoztak, csak délután nyitva meg a vita lehetőségét valamennyi résztvevő számára. Nos, ha az újítás célszerűsége felett még megoszlanak is a vélemények, aligha tagadható, hogy egyes szekciókban a szakértőkkel folytatott eszmecsere ténylegesen ösztönzést adott az általános vita számára is. A résztvevők, ha rövidebben is, de igen figyelemre méltó gondolatokat vetettek fel, amelyeknek részletes kidolgozásával még találkozni fogunk az elkövetkező évek történeti irodalmában. A szakértők alkalmazása tehát ilyen értelemben kétségtelen előnnyel járt. A viták negatívuma viszont az, hogy éppen a fő témáknál korlátozták a vita lehetőségét — tekintettel arra, hogy a délelőtti vitát csaknem kizárólag a szakértőknek tartották fenn —, ami a hozzászólásokat részben lehetetlenné tette, részben pedig oly rövid időre szabta az egyes felszólalások idejét, hogy az alig volt alkalmas beható tudományos érvelés kifejtésére. A szekció-ülések a továbbiakban azután a kisebb korreferátumok vitájára összpontosultak. Ezeken szakértői rendszert

nem alkalmaztak, így bizony sokszor az a fonák helyzet alakult ki, hogy e témák a megvitatására több idő jutott, – holott kiválasztásuk nem mindig volt következetes és átgondolt. Így a legújabbkori szekció korreferátumai közé XIX. századi témákat is soroltak, ugyanakkor az újkori szekció zömmel XVI–XVII. századi korreferátumai közé teljesen esetlegesen került be egy, a XIX. század második felével foglalkozó téma.

Végül, a kongresszus utolsó napján a Nemzetközi Történettudományi Bizottság két különösen jelentős albizottsága, a Második Világháború Története Bizottság és a Társadalmi Mozgalmak Bizottsága tartott ülést, közvetlenül a kongresszus programjába beiktatva. (A kongresszus ideje alatt természetesen a többi albizottság is tartott kisebb jelentőségű megbeszéléseket, amelyeket azonban nem iktattak a hivatalos programba. Ezért ezek időpontja többnyire más, érdekesebb, fontosabb ülésekkel esett egybe.) Az összehasonlító hadtörténeti bizottság, a tengerészeti bizottság, a szláv tudományok nemzetközi bizottsága, a jogtörténeti bizottság, a várostörténeti bizottság stb. tartott programon kívüli üléseket.

A kongresszus lefolyásának e rövid felvázolása is utal arra, milyen nehéz és sokoldalú előkészítést kíván meg olyan program összeállítása, mely több ezer résztvevő tudományos érdeklődését kielégíti, figyelmét leköti, nézeteinek kifejtésére lehetőséget ad. Valóban, a moszkvai történészkongresszus programja összeállításának nagy tanulsága a Nemzetközi Történettudományi Bizottság számára — benyomásunk szerint — mindenekelőtt az lehet, hogy még gondosabban kell kiválasztani a megvitatandó témákat, esetleg gyarapítva, még inkább specializálva a vitaprogramot, és még alaposabban kell átgondolni a vita lehetőségének tényleges biztosítását.

A kongresszusról részletes beszámolót csak az anyagok teljes, alapos feldolgozása után lehet nyújtani. Az egy időben tartott ülések, a működő szekciók és alszekciók sokasága ugyanis senki számára sem tette lehetővé, hogy képet tudjon alkotni a kongresszus egészéről. Ez a beszámoló, mely természetesen a magyar történészeket érintő valamennyi szekcióról készült beszámolókon alapul, nem léphet fel azzal az igénnyel, hogy minden kérdésről beható értékelést nyújtson. Ezért beszámolónk a legfontosabb szekciók tevékenységére szorítkozik, valamint néhány olyan problémára, melyek a magyar történészek kutatási területéhez különösen közel állanak. Feltehető és kívánatos, hogy az egyes szekciók munkájáról még folyóiratainkban külön-külön is beható értékelések jelenjenek meg, melyeket ez a beszámoló nem kíván helyettesíteni.

*

Régi hagyomány a nemzetközi történészkongresszusok történetében, hogy a megnyitó és záró előadást a rendező ország történészei tartják. A szovjet rendezőség rendkívül helyesen kapcsolta össze ezt az alkalmat azzal a nagyjelentőségű eseménnyel, hogy a szovjet nép, s vele a Szovjetunió és a világ társadalomtudósai ez évben ünnepelték Lenin születésének 100. évfordulóját.

A kongresszus megnyitó előadását *E. M. Zsukov* akadémikus „Lenin és a történelem" címmel tartotta. Bevezetőben leszögezte, hogy a téma igen sokrétű problémakört ölel fel: 1. Lenin hatása a történelemre; 2. Lenin viszonya a történelemhez, tanulságainak felhasználása; 3. Lenin hatása a történettudományra — hogy csak a főbb témaköröket jelöljük meg. A lenini

gyakorlati tevékenység eredményei nem egyebek, mint a marxista történetfelfogás kézzelfogható bizonyítékai; igazolásai mindannak, amit a marxista történetfelfogás a történeti jelenségekről, a formációkról és formációváltozásokról, a szocializmusról az osztálytársadalmak osztálynélküli társadalmakká való forradalmi átalakulásáról hirdetett és vall ma is. A gyakorlati tapasztalat jelentőségét hiba lenne lebecsülni. Lenin azonban nem volt a „tiszta empiria" híve, felfogásában nagy szerepet játszottak a történeti fejlődés objektív törvényszerűségét hirdető elméleti felismerések. A fejlődést azonban nem sematikusan fogta fel: tudatában volt annak, hogy a valóságos történelem sokrétű, nagyon bonyolult folyamat, amelyben gyakran nagy előreugrások és visszaesések figyelhetők meg. Fontos mozzanat Lenin történetfelfogásában az alap és a felépítmény dialektikus kapcsolatának további tisztázása, annak a hangsúlyozása, hogy az elsődleges tényező — az alap — hatását nem szabad mechanikusnak, közvetlennek felfogni. Az alap közvetetten fejti ki a maga hatását — s a felépítmény is gyakran közvetetten hat vissza az alap továbbfejlődésére. Nagy szerepet játszanak a társadalom alakításában maguk az emberek; céljaik, törekvéseik — mindennapos életükben. Mint Zsukov hangsúlyozta; az a tétel, hogy a leninizmus „orosz jelenség" — reakciós jellegű. A Nagy Októberi Forradalomnak, persze, volt néhány speciális orosz vonása, de a szocialista forradalom fő erői, alapformái lényegében mindenütt azonosak. Lenin nemcsak az orosz párt vezetője, hanem nagy hatással van a szocialista munkásságra világszerte.

A megnyitó ülés előadását három nap múlva egy speciális Lenin-szimpozion keretében vitatták meg a jelenlevő történészek, zsúfolt teremben és nagy érdeklődés mellett. A vita közvetlenül a megnyitó előadáshoz kapcsolódott és a szimpozion keretében 31-en kértek szót. Meg kell azonban állapítani, hogy a nyugati történészek csak „megfigyelőkkel" vettek részt ennek a szekciónak a munkájában. A 31 felszólaló közül csupán egy volt, aki tőkés országból érkezett (*Herbert Steiner*, osztrák kommunista), elsősorban Lenin népszerűségét taglalva a mai nyugati fiatalok között. A szimpozion többi felszólalója, valamennyi szocialista ország történésze, rendkívül sokoldalúan és összetetten értékelte és elemezte Lenin minkásságának történeti eredményeit és történelmi jelentőségét. — *P. N. Poszpjelov* szovjet akadémikus Lenin és a bolsevikok tevékenységét foglalva össze a forradalmak élén, azt hangsúlyozta, hogy a leninizmus már csak azért sem speciálisan orosz jelenség, mivel a korabeli Oroszország csak a Nyugathoz képest volt elmaradva, egyébként közepesen fejlett ország volt. *I. S. Galkin* professzor Lenin tudományos módszerét elemezte; *P. V. Volobujev* professzor Leninnek az orosz történelemre vonatkozó nézeteit ismertette; mások Leninnek a nemzetközi munkásmozgalomban betöltött szerepéről szóltak, illetve Lenin műveinek nemzetközi elterjedéséről beszéltek. — A lengyel *J. Golebiowski* professzor Lenin antidogmatizmusát emelte ki, hangsúlyozva, hogy Lenin számára a történelem sohasem volt „példatár", melyet bármikor elő lehet rángatni bizonyításul. — *P. Moraća* jugoszláv történész a legújabbkori történelem bonyolult kérdéseit elemezve utalt a lenini módszer jelentőségére; mások az elmélet és gyakorlat problémáinak egységét, illetve Leninnek a nemzeti kérdésben kialakult véleményét méltatták.

Nemes Dezső akadémikus bevezetőben hangsúlyozta, hogy mennyire tévesek azok a nézetek, amelyek lebecsülik Lenin jelentőségét a történettudomány szempontjából. Szembefordulva azokkal a nézetekkel is, amelyek

Lenint és a leninizmust valamiféle sajátos orosz jelenségként fogják fel, utalt arra, hogy a tőkés világ nem csupán ideológiai érvekkel igyekezett ezt „bizonyítani", hanem katonai erővel is, amint azt a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenció is tanúsította. A lenini tanok igazsága azonban utat tört. A leninizmus nemzetközi érvényességének ismételt bizonyítéka mind a magyar népi demokratikus forradalom győzelme a felszabadulás után, mind a többi népi demokratikus állam megalakulása is. Nem lehet tehát tartósan elnyomni a lenini eszmék nemzetközi érvényesülését. Ez a történelem tanulsága.

Mucsi Ferenc felszólalásában abból indult ki, hogy bár Lenin nem volt hivatásos történész, számára — a forradalmár számára — a történelem kulcs volt a jelen problémáinak jobb megértéséhez s a jövő feladatainak megalapozottabb kitűzéséhez. Lenin egyes társadalomtörténeti jellegű tanulmányait és cikkeit elemezve megállapította, hogy Lenin maradandót alkotott az oroszországi társadalom egyes osztályainak, rétegeinek matematikai-statisztikai módszerekkel történt elemzésével.

A *módszertani szekció* előadói között szerepelt az NSzK-beli *Th. Schieder*, aki referátumát elkészítette, de személyesen nem jelent meg Moszkvában, a ciprusi *Th. Papadopulosz*, továbbá a kanadai *A. Dubuc*, az olasz *E. Sestan*. Valamennyiük témája a fő kérdést világította meg: a történettudomány és a többi társadalomtudomány módszerét. Az amerikai *J. Hexter* referátumában a kvantifikáció alkalmazása volt a középpontban, amivel inkább a második napi témához kapcsolódott. A francia *A. Dupront* a nyelv szerepét vizsgálta, a nyelvészetet, a társadalomlélektant és a pszichoanalízist mint a történelem segédtudományait mutatta be. *Elekes Lajos* a történelem és a társadalmi tudat kérdését elemezte referátumában.

Bevezetőben a szerző vázolta a történelmi ismeretek szerepét korunk gondolkodásmódjának alakításában. A magyarországi marxista—leninista historiográfia eredményeire támaszkodva és különböző külföldi munkák elemzése alapján kimutatta a feltárható érintkezési pontokat az egyes irányzatok között, de rámutatott a történeti iskolák különbségeire is; a relativista koncepciótól a neopozitivizmusig, a történeti ismeretek és a történettudomány szerepének megítélését illetően. Kitért arra, hogy a történettudomány milyen helyet foglal el egyes országokban a társadalomtudományok sorában, és részletesen foglalkozott a technikai valamint a természettudományos érdeklődés korunkra jellemző előtérbe kerülésének hatásával. Noha valóban kedvezőtlen jelenség a társadalomtudományi és a természettudományi kultúra elszakadása és a történeti megismerés konkréten determinált módszereivel szemben kinyilvánított fenntartás, a történeti érdeklődés alakulását pesszimistán értékelő véleményekkel szemben hangsúlyozta, hogy a valóság igazolja azt a régi hipotézist, amely szerint a forradalmi periódusok, a széles tömegek aktivitása megnöveli a történeti ismeretek iránti igényt. A történettudomány — mutatott rá — képes a maga eszközeivel jelentősen hozzájárulni a tudomány szerepének általános jellemző növekedéséhez: A valóság bemutatásával közelebb visz a történeti folyamat megismeréséhez, következésképpen a jelen teljesebb megértéséhez.

Megfigyelhettük, hogy a referátumok között a fő kérdésekben nem volt éles felfogásbeli különbség. Megegyeztek abban, hogy a történettudománynak a társadalomtudomány előretörése mellett is van létjogosultsága. A történetírás és a társadalomtudomány kölcsönösen kiegészítik egymást. A történelem önálló tudomány, amely — korlátozott mértékben — felhasználhatja

a társadalomtudományok sajátos módszereit, maga viszont valamennyi társadalomtudomány számára a nélkülözhetetlen történeti látásmódot biztosítja. Persze, az előadók joggal hangsúlyozták a különféle társadalomtudományok módszereinek eltérő jellegét. Szorosan véve szinkronikus módszerrel elemzik a társadalmi és gazdasági jelenségeket, de ugyanakkor az összehasonlítás kedvéért a szinkroniát és diakroniát párhuzamosan alkalmazzák ezeknek a jelenségeknek a vizsgálatára. *Dubuc* az új módszerek használatában több veszedelmet is felismer. Attól tart, hogy az általa egyébként alkalmazott gépi módszerek túlhajtása esetén eltűnik a tények válogatásának, a jelentős elemek kiemelésének lehetősége, márpedig ez fontos területe a történész munkájának.

Felvetették a neopozitivista szkepticizmussal szemben, hogy a történelemtudomány nemcsak leírja a jelenségeket, hanem magyarázza is. Ezt a két feladatot nem is lehet élesen elválasztani. *Papadopulosz* Ranke történetírásából cáfolta Ranke álláspontját, hogy a történetírás leíró jellegű. Abból, hogy nemcsak deskriptív, logikusan következik, hogy alkalmas általános megállapításokra, amit több nyugati irányzat kétségbe von. *Schieder* szembehelyezkedett azzal a történetellenes felfogással, hogy a történelemből lehet ugyan tanulni, de eredményeit alkalmazni nem lehet. Azt természetesen elismeri, hogy az alkalmazás feltételei mások a történelemben, mint más társadalomtudományban.

Foglalkoztak a felszólalók a determinizmus és indeterminizmus kérdésével is. A szerzők közül *Papadopulosz* a determinizmust emelte ki, ami lehetővé teszi, hogy a történelem menetét racionális módszerekkel előre meg lehessen jelölni.

A nyugati szerzők, amennyire utalásaikból megállapítható, ismerik az idevágó szovjet irodalmat. Referátumaikban – az amerikai Hexter néhány megjegyzésétől eltekintve – kerülték az ellentétek kiélezését.

A felvetett kérdések joggal váltottak ki élénk visszhangot a résztvevők között. A nagyszámú hozzászóló azonban többnyire nem a referátumok megállapításaival vitatkozott, hanem elmondotta véleményét a megjelölt témakörben.

Szinte teljes egyetértés volt a résztvevők között a történetírás helyzetének és jövőjének megítélésében. A neopozitivizmus felfogását, amely relativizálja a történeti megismerést és tagadja a történetírás tudományosságát, jóformán senki sem képviselte. A hozzászólók kiemelték, hogy a történettudomány a legszélesebbkörű a társadalomtudományok között, amelyek többnyire szűkebb kérdésekkel foglalkoznak. A társadalomtudományok nem nélkülözhetik a történettudomány segítségét. A történettudomány történeti szemléletet és perspektívát biztosít munkájukhoz. A történetírás nemcsak leírja a jelenségeket, de tanulságokat tud adni a jövő számára. A társadalomtudományok nagyarányú fejlődése nem teszi feleslegessé a történettudományt.

Abban is egyetértettek a felszólalók, hogy a társadalomtudományok körében kialakult és szinte beláthatatlan további fejlődést ígérő módszerek a történetudomány számára is új lehetőségeket nyitnak. A történetírás ezek alkalmazásával sok esetben közelebb tud férkőzni a valósághoz. De ugyanakkor – ezt főleg a szovjet felszólalók hangoztatták – az új módszerek átvételének lehetősége korlátozott. A történettudomány nem végezhet kísérleteket, és csak a forrásanyag által meghatározott mértékben vethet fel kérdéseket, amelyekre választ kíván adni. Arra is vigyázni kell, hogy az új módszerekkel ne kapjon teret

a történetírásban a fejlődést figyelmen kívül hagyó, statikus szemlélet. Az ilyen szemléletből táplálkozó módszerek alkalmazása valamennyi társadalomtudományban torzítja a valóságot. A szinkrónia és a diakrónia nem választható mereven el egymástól; a kettő dialektikus egységét több felszólaló is hangsúlyozta. A struktúra-kutatás úgy fogadható el, ha az absztrakt struktúrák helyett a struktúrák történeti változását vizsgálja.

Dubuc felfogásával szemben több oldalról is hangsúlyozták, hogy a történetíró nem függetlenítheti magát attól a társadalmi környezettől, amelyben él.

Magyar részről a vitában *Hanák Péter* és *Mérei Gyula* szólalt fel.

Hanák Péter szóvá tette, hogy az előadások még túlságosan a régi Geschichtsphilosophie oldaláról és szempontjai alapján több aggodalommal, mint alkalmazási készséggel közelednek a kvantitatív módszerekhez. A kvantifikációs kutatók beszámolói viszont túl empirikusak, metodológiai általánosítás igénye nélkül.

Mérei Gyula elsősorban a strukturalizmus és történetírás kérdéseit elemezte, rámutatva, hogy a strukturalizmus filozófia és módszer is egyidejűleg. Bírálta az egyidejűség merev elválasztását az időbeli egymásutániságtól, a történetiségtől. Helytelenítette a struktúra elszakítását a valóságtól és a társadalom történeti folyamatában érvényesülő törvényszerűségek elutasítását.

Körültekintően választották meg a metodológiai szekció két kiegészítő ülésének témáját is. Míg az egyik a történettudomány legmodernebb kérdéseivel és módszereivel, a kvantifikációs kutatásokkal foglalkozott, addig a másik a történettudomány szinte legtradicionálisabb műfaját, a történelmi életrajzot vizsgálta meg. „A számok, mint a történész információjának elemei" című vitához három írásbeli referátum készült: 1. egy szovjet munkaközösség *J. D. Kovalcsenko* professzor vezetésével beszámolt azokról a széleskörű munkálatokról, amelyek a Szovjetunióban folytak és folynak számítógépek segítségével; 2. ugyanezt teszi *J. Schneider* francia történész elaborátuma, ismertetvén, milyen tudományos szervezetek foglalkoznak Franciaországban történeti-társadalmi adatoknak gépi feldolgozásával. Körvonalazta, mik a feltételei és határai a számítógépek alkalmazásának a történeti kutatás terén; 3. *C. G. Andra* és *S. Lundkvist* egyetlen nagyszabású kutatásról számolt be, amelyet Svédországban folytattak a századforduló körüli tömegmozgalmak vizsgálata terén.

A felszólalók nagy része a komputereknek a bibliográfia és dokumentáció, könyvtárrendezés terén való felhasználását ismertette. Egy másik alkalmazási terület történeti szövegek elemzése és kritikai kiadása. Többen egy-egy adott kvantifikációs munkáról számoltak be, így *J. Godechot* francia professzor arról a munkáról, amellyel egy Toulouseban működő kutatócsoport az 1790 körüli franciaországi szociális struktúrát, vagyoni rétegződést igyekszik megállapítani. *U. L. Beszmertnij* szovjet kutató a „Francia nemesség a XVII—XVIII. században" c. témával kapcsolatban folytatott kutatásairól beszélt. *R. W. Fogel* chicagói professzor pedig arról a kutatásról, amelynek keretében az angol parlament XVII—XVIII. századi összetételét vizsgálják. *J. Purš* cseh történész az eddigi, bár hagyományos módszerekkel végzett kvantifikációs munkákat sorolta fel; gépet még nem alkalmaztak. *V. Liveanu* román történész szintén arról számolt be, hogy most létesítenek olyan munkacsoportot, amely gépi feldolgozást fog végezni. Eddig ők is csak a könyvtár-katalógizálásban

alkalmaztak gépeket. Néhányan általánosabb elvi kérdéshez szóltak hozzá: így *K. V. Hvosztova* szovjet kutató annak a fontosságát hangsúlyozta, hogy esetenként meg kell állapítani, mi a vizsgált adatok reprezentatív értéke. *J. Weibull* dán történész azt szögezte le, hogy a történésznek is meg kell annyira tanulnia a gépi technikát, hogy problémáit le tudja fordítani a gép nyelvére. *Boskov* szerint a gépi kvantifikáció 3 fő munkafázisból áll: a program felállításából, a számítások elvégzéséből és az eredmények interpretálásából. Az 1. és 3. mozzanat a döntő, ez semmiképp nem lehet mechanikus, ezekhez a történész judiciumára van szükség.

Magyar részről *Zimányi Vera* ismertette, milyen területeken folynak nálunk hagyományos módszerekkel kvantifikációs munkák, továbbá beszámolt arról, hogy folyamatban van a gépi kutatás megszervezése. Egyben vitába szállt Sestan olasz professzorral, aki az előző napra készített referátumában azt fejtette ki, hogy a struktúrák csupán a történész agyának a konstrukciói. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ez az ülés a matematikai módszereknek (közelebbről a komputerek alkalmazásának a történettudomány terén) általános elismerésével végződött, és mind a szocialista államok, mind pedig a nyugati államok történészei égetően fontos feladatnak tartják e hasznos, a munka hatékonyságát megsokszorozó módszer alkalmazását, persze szem előtt tartva mindazokat a buktatókat, amelyeket a gépesítés során ki kell kerülni.

Az életrajz helye és szerepe a történelemben c. témához a kongresszusra négy referátum készült. Az első munkálatban (A biográfia és a történettudomány) *H. L. Mikoletzky* és *H. Lutz* bécsi professzorok összeállították az életrajzi irodalom történetét 1800-ig. A legérdemlegesebb referátumot *A. Wilson* kanadai professzor írta „Az életrajz, mint történelem" címen. Tanulmányában kifejezést nyert az aggodalom, hogy az életrajz, mint műfaj és ábrázolási forma lassan háttérbe szorul „a gazdasági deterministák, a szociológiai történetírás és a kvantifikációs hajlam következtében". E megállapítással ugyanakkor a marxista történetírás felett is bizonyos bírálatot kívánt gyakorolni. Wilson referátumának érvei egészében az életrajz mellett szóltak; számos példát hozott fel és lehetőséget mutatott be arra, hogyan hasznosítja a társadalomtörténész is a biográfia tanulságait, sőt azt is fejtegette, hogy az ún. csoportos életrajzokból kvantifikáció útján milyen eredményeket lehet leszűrni. *W. Hubatsch* (NSzK) nagy irodalomra támaszkodó taulmánya (Életrajz és önéletrajz — a forrás és az ábrázolás problémája) pontosan elemzi a két műfaj sajátosságait, elhatárolja ezeket a hasonló műfajoktól (emlékiratok stb.), s áttekinti a kérdés egész újabb irodalmát, kritikát gyakorolva a legújabb holland és angol munkák elméleti megállapításai felett. Tanulmánya egészében rendkívül magasra értékeli az életrajzot; sőt — jelentősen eltérve az eddigi általános felfogástól — igyekszik az önéletrajzot is felmenteni a túlzott szubjektivizmus megszokott vádja alól. Ha nem is válaszolja meg kielégítően, de felvet néhány lényeges kérdést is, mint amilyen az: ki érdemes arra, hogy róla életrajzot írjanak. Az életrajz, önéletrajz problémáira adott feleletei azonban általában Ranke és Dilthey eszméinek körében mozognak. *L. de Jong*, a második világháború történetével foglalkozó holland intézet igazgatója „A történész és az interjú" címen írt referátumot. Ő is védelmébe vette a visszaemlékezéseket a szubjektivitás vádjával szemben, s utalt arra, hogy egyes történelmi dokumentumok objektivitása is megkérdőjelezhető.

A vitában több ország képviselője beszámolt a biográfiák elterjedett-

ségéről, sikeréről és a nemzeti történet hőseiről szóló életrajzokról. A téma mélyén levő lényeges történeti kérdés, ti. az egyén történelmi szerepének a megítélése, az egyéni cselekvés indítékainak, lehetőségeinek és határainak megítélése a vitán sajnos csak érintőlegesen merült fel anélkül, hogy érdemlegesen tárgyalták volna. Marxista hozzászólók — elsősorban NDK-beli, lengyel és bolgár történészek — azonban hangsúlyozták, hogy a jó életrajznak mennyire nélkülözhetetlen feltétele a széles társadalmi háttér, mennyire szükséges a társadalom és az egyén közötti összefüggések széleskörű bemutatása. A témához magyar részről *Pamlényi Ervin* — az idő rövidségére való tekintettel — írásban nyújtott be hozzászólást. Ebben az életrajz mint műfaj helyzetét jellemezve, utalt arra, hogy helytelen lenne korai gyászbeszédet tartani egy nagyon is vitális műfaj felett. Cáfolta azt a nézetet, hogy a marxista történetfelfogás idegenkedik az életrajztól. Foglalkozott a kvantifikációs irányzatok és az életrajz viszonyával, s az életrajz legfontosabb követelményeként azt emelte ki, hogy az, az egyéni fejlődés ábrázolása mellett, ábrázolja valósághűen az egyén társadalmi kapcsolatait, helyét az osztályok történelmi küzdelmeiben; az egyéni élet képe a kor nagy társadalmi tablójából emelkedjék ki.

*A középkori szekció*ban *Z. V. Udalcova—E. V. Gutnova* szovjet szerzők „A feudalizmus genezise az európai országokban" címen tartottak referátumot. Az előadás azt hangsúlyozta, hogy a feudalizmus társadalmi-gazdasági rend. Fő ismérveit az agrár, naturális gazdálkodásban, a nagybirtok domináns szerepében, a személyi függőségben levő parasztság kizsákmányolásában és röghözkötöttségében jelölte meg.

Az európai feudalizmus genezisének három fő típusát mutatták be: a késő antik és barbár szervezet szintézisét az előbbi dominálásával, a bizánci típusú fejlődést, és végül az antik előzmény nélküli barbár társadalomból kialakult feudális rendet. Az előadás nem foglalt állást, de értelemszerűen rámutatott arra, hogy e három típus időrendileg is elkülönül. Az első típus főleg a frank királyságra jellemző, időben a III—IV. század fordulójától a VII. század elejéig tartó folyamat. A késő antik birtokszervezet domináns hatása, a társadalmi-gazdasági állapotok heterogenitása jellemzi az átalakulást. A második típushoz Bizáncon kívül az észek-itáliai és az ibériai barbár államok példáit, időben a VII—VIII. századot sorolta az előadás. A késő antik és a barbár szervezet szintézisében a fő szerepet az utóbbi vitte. Bizánc esetében a birodalom balkáni tartományait elözönlő szlávság falu- és földközösségének bomlása határozta meg a feudalizmus alakulását. A harmadik típust gyenge vagy közvetett antik hagyományok, a barbár társadalom átalakulása jellemzi. Az átalakulás időrendjében Európa egyes területein nagy eltérések mutatkoznak. (Pl. Anglia a VII—XI. század, Kelet- és Észak-Európa a IX—X. század fordulója — XIII. század.) A feudális nagybirtok kialakulásának forrását a közösségi földek, a nagybirtokos osztály magvát a fejedelmi (királyi) fegyveres kíséret képezte. Az előadás figyelmeztetett arra, hogy a három típuson belül sok helyi változat jellemezte a feudalizmus társadalmi-gazdasági, s még inkább politikai struktúrájának kialakulását.

A hozzászólások méltatták az előadás nagyvonalú összefoglalását. Nyugati történészek, bár elismerték a feudalizmus gazdasági-társadalmi aspektusának fontosságát, aránytalannak tartották a gazdasági-társadalmi tényezők előtérbe állítását; egyúttal kifogásolták a kulturális, eszmei, kiváltképp a keresztény egyházi vonatkozásoknak az előadásban szerintük megmutatkozó háttérbe szorulását.

Ebben a szekcióban hangzott el *Székely György* „A feudalizmus kialakulásának történelmi útjai és a középkori társadalom változásai" c. referátuma. A referátum a feudalizmus fejlődési útjainak és típusainak bemutatására törekedett, elsősorban a tulajdoni viszonyok alapján, nagy figyelmet fordítva a közös vonásokra is. Tárgyalta azokat a vitás történeti koncepciókat, amelyek a frank, észak-európai, kelet-európai, bizánci, arab, kínai és azzal szomszédos utakat értelmezik és eredeztetik. Részletesen ismertette a marxista történetírásnak a feudális társadalom fejlődésének sokrétű formáiról szóló véleményét; ezek a klasszikus (későrómai—frank) és sajátos (részben keleti) formák képezik a feudális rendszert. E felfogással szembesítette egyes marxista orientalisták és sinológusok nézeteit a különálló ázsiai termelési módról. Végezetül az előadó az expertek és hozzászólók megállapításaiból kihangsúlyozottan levonta a klasszikus út és más helyi és sajátos jelenségek árnyalt, az egész világra kiterjedő vizsgálatának szükségességét.

A vita során *Bartha Antal* alapjában véve egyetértett az előadás koncepciójával, de hangsúlyozta Székely György kiegészítő megjegyzéseinek elvi fontosságát. Megjegyezte, hogy nyugati történészek részéről nem történt kísérlet átfogó, a feudalizmus lényegét megragadó magyarázatra. *S. Stefanescu* román történész megjegyzésére utalva — aki Anonymusra hivatkozott a román feudalizmus X. századi kezdeteinek ismertetésekor — rámutatott arra, hogy a kérdéses Gesta önmagában még a magyar fejlemények vizsgálatának sem autentikus forrása.

H. Lowmiański lengyel történész referátuma a magyar feudális társadalom kialakulására gyakorolt erős szláv hatást emelte ki. *Heckenast Gusztáv* a magyar helynévanyagot elemezve rámutatott arra, hogy a feudális függési viszonyok elemei a pogány magyar fejedelmek hatalmi körzetében már a X. század első évtizedeiben adva voltak.

A feudalizmus geneziséről folytatott vitában világosan látszottak a marxista és a polgári történészek közötti koncepcionális nézetkülönbségek. Igaz, hogy a különféle polgári felfogások hívei is elismerték a gazdasági-társadalmi tényezők fontosságát, s e területen a nézetek bizonyos közeledésének jeleit láthatjuk. A termelő mód fogalmát polgári történészek arra hivatkozva utasították el, hogy e fogalom használata megkerüli, illetve degradálja a jogi, politikai, kulturális és eszmei tényezők fontosságát. Meg kell viszont azt is jegyezni, hogy e tekintetben néhány marxista felszólaló álláspontja nem volt eléggé kiegyensúlyozott, s így félreértésre adhatott alkalmat.

A nagy rapportok sorában egész napos ülésen tárgyalták meg *a XVII. századi Európa problémáit*. A hat rapport általában azokat a témákat ölelte fel, amelyek vitakérdések az újabb történeti irodalomban. A dán *N. Steensgaard* a XVII. századi gazdasági és politikai krizisről, az NSzK-beli *St. Skalweit* az angol forradalomról és a franciaországi fronde-ról, a csehszlovák *J. Polišenský* a XVII. századi társadalmi és tudományos forradalmakról tartott előadást. A lengyel *J. A. Gierowski* a XVII. századi Közép-Európa fő politikai irányzatait mutatta be. A francia *P. Goubert* és *J. Meyer* a francia, illetve a közép-európai nemesség kérdéseivel foglalkozott. Az amerikai *W. J. Bouwsma* a XVII. századi társadalom elvilágiasodását vizsgálta.

Az előadások a korszak fő kérdéseit világították meg, bár a gazdaságtörténeti kérdések, az abszolutizmus társadalmi problémái háttérbe szorultak. Az előadások között terjedelemben, tartalomban és formában is különbségek mutatkoztak. Általában jellemző, hogy nem dokumentálják a mondottakat,

ami főleg akkor feltűnő, ha olyan megállapításokat tesznek, amelyek eltérnek az eddigi álláspontól. Vannak, akik hivatkoznak az irodalomra (olykor nagyon hiányosan), vannak viszont, akik egyáltalán nem említenek irodalmat. Ez az előkészítés és a szerkesztés munkájának gyengéjét világítja meg.

A szakértők és a hozzászólók sok kérdést tettek szóvá és az előadásokkal, azok egyes megfogalmazásaival vitatkoztak. A vita középpontjában főleg három kérdés állott: Az egyik a *R. B. Merriman* amerikai történész által már régebben felvetett „Six Contemporaneous Revolutions" problémája. Azt már az eddigi kutatások tisztázták, hogy az állítólagos XVII. századi forradalmakat országonként más és más okok váltották ki. *Pach Zsigmond Pál*, aki mint expert (szakértő) szólalt fel, vitatta Skalweit megállapításának helyességét, azt, hogy az angol forradalom alkotmányviszályból keletkezett volna, és leszögezte, hogy a XVII. században csak az angliait lehet valóban forradalomnak tekinteni. A marxista hozzászólók közül többen szintén az angol forradalom jelentőségét emelték ki *(A. D. Ljublinszkaja, B. F. Porsnyev, G. Schilfert)*.

A másik központi kérdés a XVII. századi válság volt. Egyesek általános válságról beszéltek *(Giarizzo)*, mások a válság gyökereinek megjelölésével bírálták Steengaard egyszerűsítő álláspontját (aki az adók emelésében látta a fő okot) és rámutattak az európai, valamint a világkereskedelem változásainak hatására, az árak alakulásának és a kereskedelmi politikának jelentőségére. *Pach Zsigmond Pál* az adók szerepének kihangsúlyozásával szemben az interkontinentális kereskedelem jelentős fejlődésére s a Kelet—Nyugat-Európa közötti gazdasági kapcsolatok stagnálására utalt. *Zimányi Vera* az árstruktúra változását hozta összefüggésbe a XVII. századi válság kérdésével, *Várkonyi Ágnes* pedig azt fejtegette, hogy az adó kérdése elválaszthatatlan az állami kereskedelmi politikától. Viszont volt olyan felszólalás is, amely a válságot magát is kétségbe vonta (Porsnyev). Többen azt az álláspontot képviselték, hogy a XVII. századra nem jellemző kifejezés a „válság" megjelölés. Ez a század szorosan összefügg a XVIII. századdal, együttesen a kapitalizmus kialakulásának időszakát alkotják.

A harmadik kérdés az abszolutizmus és a rendiség helyzete. A vitát az váltotta ki, hogy *J. Gierowski* túlbecsülte a lengyel-litván nemesi köztársaság jelentőségét és nem tudott kielégítő magyarázatot adni hanyatlásáról. A vita abban az irányban döntötte el a kérdést, hogy a XVII—XVIII. században a rendiséggel szemben az abszolutizmus volt az előremutató még az esetleges hátrányok figyelembevételével is. A felszólalások egyrészt rámutattak arra, hogy a nemesi köztársaság hanyatlásában a decentralizált államszervezetnek is része volt (Pach), másrészt a közép-európai országok fejlődésének egymástól eltérő vonásaira is felhívták a figyelmet. *Benda Kálmán* az országgyűlések szerkezeti különbségére mutatott reá és hangsúlyozta, hogy a XVII. század első felében még aligha lehet Habsburg-abszolutizmusról beszélni. *Benczédi László* viszont a nemesi demokrácia gyengeségeit elemezte, kiemelve, hogy a jövő felé vezető utat inkább a feudális abszolutizmus mutatta.

A három fő kérdés mellett egyéb kérdések is szerepeltek a vitában. Így *Makkai László* hangsúlyozta, hogy Bouwsma a modern agnoszticizmust vetíti vissza a XVII. századra, és annak védelmében tévesen ítéli meg a természetfilozófia szerepét, ami pedig az elvilágiasodás egyik fő lendítője volt. *Sinkovics István* szóvátette, hogy Goubert és Meyer rajza a nemességről leegyszerűsített, és párhuzamaik olykor nem megalapozottak. Vitatta a szerzők

azon megállapítását is, hogy a kulturális jelenségek nem kapcsolódnak társadalmi osztályokhoz. *Földes Éva* Polišenský referátumához kapcsolódva kiemelte Comenius történelmi jelentőségét.

Magyar szempontból nem lehetett említés nélkül hagyni a román *E. Stanescu* fejtegetését Vitéz Mihálynak a dunai román fejedelemségek egységesítésére és az abszolutizmus kiépítésére tett erőfeszítéséről. Ez a felszólalás Gierowski referátumának az integrációról szóló részletéhez kapcsolódott és Vitéz Mihály törekvését Moldva, Havasalföld és Erdély egyesítésére mint a független román nemzeti állam létrehozásának kísérletét említette. Az állítás megalapozatlanságára magyar részről rövid utalás történt, de mások is kétkedésüknek adtak kifejezést.

A referátumokból kiderült az is, hogy a fogalmak használatában nincsen egység, még az olyan fogalmakat is különbözőképpen értelmezik, mint pl. a nemesség. Többen szóvá tették, hogy meg kellene vizsgálni az egyes fogalmak (pl. nacionalizmus) használatának szükségességét *(B. Nelson, R. Mandrou, N. Petrović)*.

Érthetően különösen nagy érdeklődés kísérte a *legújabb kor történetével foglalkozó szekció* ülését. A témáról, — „A világ a két világháború között", — négy referátum készült. *L. Valiani* olasz professzor „A szocialista mozgalom Európában 1914 után" c. referátuma a szocialista mozgalom háború utáni új vonásaival (a tömegpárt probléma, a mozgalom szakadása, a szociáldemokrata pártoknak, mint kormányzó pártoknak új ideológiai-politikai orientációja, a fasizmus elleni harc stb.) foglalkozott. *I. Oprea — E. Campus* „A kollektív biztonság problémája a két világháború között" címmel tartott referátumot. *Lackó Miklós* „Fasizmus — közép-keleteurópai fasizmusok" című referátuma bevezetőben historiográfiai áttekintést adott a témáról. Rámutatott a fasizmus jelenségkörének komplex mivoltára, az összehasonlítás szempontjainak ebből fakadó bonyolultságára. Hangsúlyozta, hogy a különböző formaváltozások a fasizmus esetében igen számottevőek. Az olasz és a német fasizmus arculata lényegesen más volt a hatalomra jutás előtt, mint azután, s az 1920-as évek fasiszta irányzatai szükségképpen más vonásokkal rendelkeztek, mint a 30-as évekbeni irányzatok. A referátum összefoglalóban megállapítja: A fasizmus a polgári rendszer első világháború utáni válságperiódusának terméke, amely a válságproblémákat szélső-retrográd társadalmi erők vezetésével, retrográd úton és eszközökkel igyekezett levezetni, s így fő funkcióját tekintve a korszerű ellenforradalom szerepét töltötte be. A fasizmus Kelet-, Közép-Európában való jelentkezését a szerző a következő három, az előadásban elemezett tényezőre vezeti vissza: 1. A régió országainak sajátos társadalmi szerkezete és dinamikája. 2. A nacionalizmus, 3. A térség országainak államhatalmi és államszervezeti hagyományai s uralkodó államfelfogása.

R. Aubert belga történész előadása a keresztény-szocializmus XX. századi fejlődését vizsgálta. A referátumok értékelésére az előkészítő bizottság hat expert-et kért fel: *J. V. Conzenius* luxemburgi, *J. Marjanović* jugoszláv, *V. M. Hvosztov* szovjet, *E. Klingenstein* osztrák, *E. Weber* amerikai és *J. Weibull* dán történészeket.

A referátumok különböző fokú érdeklődést és vitát váltottak ki, s a vita során érezhetően kidomborodtak — helyenként élesen szembekerültek — az eltérő politikai vélemények. *P. Aubert* „Keresztényszocializmus" c. referátumával csupán egy opponens *(Weibull)* foglalkozott, s vitájában is csak néhány

történész vett részt. A referátum fő érdemének a szociológiai aspektusok előtérbe állítását jelölték meg. – Széleskörű érdeklődés és vita kísérte *L. Valiani* referátumát. Az opponensek, *Marjanović* és *Hvosztov*, elismerve a referátum érdemeit – elsősorban a munkásmozgalmon belüli szakadás okainak mélyrehatóbb elemzését hiányolták. Hvosztov professzor hangot adott azon véleményének is, hogy Valiani nem hangsúlyozta kellően a szociáldemokrácia felelősségét, azt az árulást, amelyet e pártok az imperialista háború támogatásával s a szocialista forradalom elleni tevékenységükkel elkövettek a munkásosztállyal szemben. *Valiani* ez utóbbi bírálatot nem fogadta el, mivel — véleménye szerint — az osztályt elárulhatják egyes személyek, de nagy politikai pártok nem, hiszen ezek objektív áramlatokat testesítenek meg. A referátumhoz több résztvevő is hozzászólt. Kiemelkedett közülük *H. Mommsen* nyugatnémet történész, aki a szocialista pártok hanyatlásának társadalmi okaival foglalkozott. Érdekes vitát váltott ki, *I. Oprea—E. Campus* referátuma. Az expert-ek közül ugyancsak *Marjanović* és *Hvosztov* foglalkozott részletesen a referátummal; mindketten bírálva a román szerzők álláspontját, akik a versailles-i békerendszer védelmét lényegében azonosították a kollektív biztonság érdekeivel, s a kisantantot e biztonság egyik alapvető tényezőjének állították be, egyúttal lebecsülték e burzsoá államok szovjetellenes törekvéseinek jelentőségét s fátyolt borítottak a román királyság részvételére a szovjetellenes intervencióban is. *Ránki György* felszólalásában rámutatott arra, hogy a referátum szerzőinek mindenek előtt történetírói módszere fogyatékos: nem lépnek túl a diplomáciatörténet hagyományos, szűk értelmezésén, nem vizsgálják a diplomáciatörténetet mélyebben meghatározó társadalmi folyamatokat, túlságosan is a külpolitikai nyilatkozatokra, a szavakra és nem a tényleges politikára, annak belső meghatározottságaira, a tettekre építenek. A hozzászólók rámutattak arra is, hogy a kis-antant-országok soknemzetiségűek voltak és bennük – bár különböző formákban – nemzetiségi elnyomás érvényesült.

Lackó Miklós referátuma körül élénk eszmecsere és vita alakult ki. A hivatalos szakértők elismerően nyilatkoztak a referátumról s annak módszertani törekvéseiről, majd kritikai észrevételeiket adták elő. *Weber* amerikai professzor kifejtette, hogy véleménye a fasizmus általános megközelítésében eltér a referátumétól. Nézete szerint a liberalizmus válságából a századforduló után két irányzat mutatott forradalmi — vagyis a fennálló rendszerrel alapvetően szembenálló – kiutat: a jobboldali radikalizmus és a kommunista irányzat. A fasizmus tehát a korszak által felvetett kérdésekre adott válaszok egy sajátos típusaként értékelhető. Egy társadalmi jelenség tudományos elemzése — fejtegette – nem feltétlenül igazolása a jelenségnek. Ez áll a fasizmusra is, amelyet elítélünk, de forradalmiságát, sajátos antikapitalizmusát, a „nacionalista kollektivizmus" megteremtésére irányuló törekvését nem tagadhatjuk. E. Weber véleményével azonnal élesen szembeszállt *Hvosztov* szovjet akadémikus, aki Weber szavait, mint a fasizmus rehabilitációjára irányuló törekvést utasította el. *Conzenius* luxemburgi professzor, a referátum második opponense, Weberéhez közelálló nézeteit fejtette ki. Szerinte a fasizmus nemcsak antikommunista, hanem ugyanilyen mértékben antikapitalista is volt – mindkettőtől „azonos távolságban állt". *E. Klingenstein* osztrák történész — méltányolva a referens módszertani törekvését — a fasizmus-komparasztika metodológiai kérdéseiről szólott, s felhívta a figyelmet az általánosításban rejlő veszélyekre. A negyedik opponens, *V. M. Hvosztov* szovjet történész fontosnak tartotta azt a törekvést, hogy a történészek az olasz és a német mellett

a kisebb országok fasizmusaival is foglalkozzanak. Véleménye szerint a fasizmus definíciója s az ebből fakadó következtetések 1935 óta kidolgozottak: a fasizmus az imperialista körök érdekeit szolgálta, bár célkitűzéseit demagógiába burkolta.

A vitában az eddigieken kívül számos neves fasizmus-kutató is részt vett, pl. *E. Nolte* (NSzK), aki azt hangsúlyozta, hogy a fasizmus csak a két világháború közötti korszak alapkérdéseinek elemzésével közelíthető tudományosan meg. *S. Wolf* angol kutató — Weber álláspontját részben bírálva — erősebben hangsúlyozta a fasizmus retrográd jellegét. *F. Ryszka* lengyel történész a fasizmus társadalom-pszichológiai vonatkozásairól szólt; *Valiani* a fasizmus-kapitalizmus kapcsolatot húzta alá; *K. P. Nikolov* bolgár történész a referátum azon megállapításait tette kritika tárgyává, amelyek eltértek a Dimitrov-féle meghatározástól. *Lackó Miklós* zárszavában többek között azt húzta alá, hogy a fasizmus legfeljebb pszeudo-forradalmi jellegű; nem szabad megfeledkezni arról, hogy a fasiszta mozgalmak hatalomra jutásuk után, de már előbb is, a hagyományos uralkodó osztállyal lépnek ellentmondásos kapcsolatba. Végül azt emelte ki, hogy nem elég csakis a fasizmus objektív funkcióit hangsúlyozni a jelenség részletes elemzése nélkül, de talán még súlyosabb hiba csak a jelenség-világról beszélni az objektív funkciók figyelmen kívül hagyásával.

A legújabbkori szekcióban elhangzott előadások közül két téma iránt mutatkozott erősebb érdeklődés, jóllehet a viták színvonala, a felvetett kérdések érdekessége elmaradt a várakozás mögött.

„A világ mérlege 1917-ben" című téma vitaindító előadását *Ernst Diehl* (NDK) készítette. Az előadás számos helyes megállapítást tartalmazott, azonban ezek túlságosan tézisszerűek voltak és főleg a Nagy Októberi Szocialista Forradalom jelentőségének általános méltatására vonatkoztak. A nyugati felszólalások nem tartalmaztak különösebben új elemeket. Említésre érdemes, hogy a jugoszláv és román felszólalók közül többen a nemzeti felszabadulást és az osztályharcot egységes, ellentmondások nélküli folyamatnak fogták fel, amelyben időrendben a nemzeti felszabadulásnak kellett megelőznie a szocialista forradalmat. A nemzeti államok létrehozásában hangsúlyozták a néptömegek szerepét, viszont csökkentették a burzsoáziáét, amely országaikban a saját hatalmának kiterjesztésére használta fel a Habsburg-monarchia széthullását.

A magyar felszólalók *Hajdu Tibor* és *Siklós András* igyekeztek a nálunk kialakult felfogásnak megfelelően helyes arányba és viszonyba állítani az 1917–19-es szocialista forradalmakat és a nemzeti felszabadulást, röviden utalva arra is, hogy a függetlenségi mozgalmak eredményét a párizs-környéki békékben az imperialista győztes hatalmak a maguk módján realizálták. Erre egy jugoszláv felszólaló *(A. Petrović)* reagált, főleg azt vonva kétségbe, hogy a nemzeti államok teremtésében a burzsoázia vezető szerepet játszott volna.

Ezzel a vitával egy napon és ülésben került megvitatásra *J. Boreysza* professzor (Lengyelország) előadása 1870–71 történetének jelentőségéről. Ez a vita már sikerültebb volt. Részben, mert a vitaindító előadás konkrétebb volt, mint Diehlé, részben, mert az eleve kevesebb felszólalónak az elnök több időt hagyott és a felszólalások is szakszerűbbek voltak, bár eléggé elkülönülten foglalkoztak egy-egy ország közvéleményének reagálásával a franciaországi eseményekre. Feltűnő, hogy néhány történész, ha nem is éppen nacio-

nalista módon, de mennyire saját nemzeti szempontjaiba begubózva nézi az összefüggő európai történeti folyamatot. Magyar részről *Mérei* Gyula szólalt fel, aki érdemlegesen ismertette a magyar és nemzetiségi polgári pártok reagálását az 1870–71-es változásokra, és kitért a korabeli magyar munkásmozgalom eseményeire is.

Mint jeleztük, a kongresszus utolsó napján két kiemelkedő jelentőségű albizottság ülésére került sor. Az egyik a Társadalmi mozgalmak, társadalmi struktúra bizottsága, mely ülését „A parasztmozgalmakról a legújabb korban (a XVIII. század végétől napjainkig)" témakörben tartotta. A vita alapja a francia szerzők által készített összefoglalás volt, mely számos ország korábban írásban elkészített referátumai alapján igyekezett a parasztmozgalmakról egységes képet kialakítani. Magyarország részéről *Varga János* és *Szuhay Miklós* készítettek előzetes anyagot, ezt azonban az összefoglalás sajnálatosan csekély mértékben hasznosította. Az *A. Soboul* készítette első fejezet a feudalizmus elleni parasztmozgalmakat tipizálta, *Ph. Vigier* a hagyományos társadalmon belüli parasztmozgalmakat mutatta be (lázongások, mozgalmak a földközösség fenntartásáért, földosztó mozgalmak), *P. Barral* és *V. Tavernier* a piaci gazdálkodáshoz való adaptálódás kérdéseit (mezőgazdasági érdekvédelmi szervezetek, parasztpártok), *J. Droz* a parasztmozgalmak és a nemzeti kérdés összefüggését, *P. Vilar* a latin-amerikai parasztmozgalmakat foglalta össze. Ezek az összefoglalások természetesen a nagy közös vonások kidomborítására vagy bizonyos tipizálására törekedtek, elsősorban a nyugat-európai, azon belül is a francia agrárfejlődést véve kiindulópontnak, s ennek megfelelően (Vilar összefoglalásának a kivételével) az egyes országok fejlődési sajátosságait nemigen vették figyelembe. Arra hivatkoztak, hogy az ankét fő témái közül egyesekre az országok referátumaiban nem is találtak anyagot.

A délelőtti ülés nagyobb része *J. Dhondt* belga történész beszámolójával telt el, aki még egyszer összegezte az előadások tanulságait, és sok esetben utalt az egyes országok referátumainak megállapításaira is. Már a délelőtti vita több hozzászólása, különösen pedig a délutáni, öt percre limitált hozzászólások többsége azt mutatta, hogy a legtöbb hozzászóló azzal foglalkozik, ami a vitaanyagból kimaradt, vagyis saját országának sajátosságaival. Ilyen értelemben vetették fel többen szovjet részről, így *J. Poljakov* a termelőszövetkezeti parasztság vizsgálatának a fontosságát, bemutatták a szovjet falu átalakulását a földdekrétum után stb. Egy uruguay-i hozzászóló a latin-amerikai parasztmozgalmak hiányos ábrázolását kifogásolta. — Magyar részről *Szabad György* a magyarországi parasztság fejlődésének fő vonásait vázolta fel, helyesbítve a vitaanyag pontatlanságait. Két másik magyar hozzászólástól az idő rövidsége miatt el kellett állni. *Spira György* a magyar parasztság fejlődésének fő kérdéseit kívánta felvázolni a XIX. század első felében; *Niederhauser Emil* a parasztmozgalmak és a nemzeti kérdés összefüggésére tipizálási javaslatot terjesztett elő kelet-európai anyag alapján, és túlzónak minősítette Droz megállapítását a parasztmozgalmak nemzeti tudatosságáról a XX. század előtti korszakokban. (A hozzászólásokat írásban benyujtották.)

A másik ülést a II. világháború és az ellenállási mozgalmak története nemzetközi bizottsága rendezte. A napirenden a következő téma szerepelt: „A dolgozó tömegek háborús erőfeszítései a második világháború idején". Itt 13 referátum téziseinek ismertetésére került sor. (Referátummal szerepeltek az ülésen: *P. A. Zsilin* szovjet; *A. A. Bloom* amerikai; *M. Gowing* angol; *D.*

Petzina nyugatnémet; *D. Einholz* NDK; *Cz. Luczak* lengyel; *P. Moraća* jugoszláv; *J. M. D'Hoop* francia; *L. de Jong* holland; *O. Janacek* cseh; *E. Collotti* olasz; *M. le Charles* belga és *M. Zaharia* román történészek.)

Zsilin szovjet történész, a Hadtörténeti Intézet igazgatója, a II. Világháború Nemzetközi Történész Bizottságának alelnöke referátumában részletes ismertetést adott a Nagy Honvédő Háborúban mozgósított katonai, polgári erőkről, a partizánok számáról, a hátország erőfeszítéseiről. Részletesen szólt a hadiipari termelés emelkedéséről (többek között arról, hogy 25 millió embert kellett evakuálni, a népgazdaság majdnem egyharmadát kellett helyéről elmozdítani stb.). Ismertette, hogy a nyugati szövetségesek anyagiakból (élelmiszer, hadianyag stb.) mennyit juttattak a Szovjetunió-nak, és hangoztatta, hogy ez — a szovjet hadipotenciálhoz képest 4–8%-ot jelentett.

Bloom amerikai történész referátumának fő címe „Katona vagy munkás problémája". Ebben arról szólt, hogy az USA a háború kitörésekor még felkészületlen volt mind katonai, mind haditechnikai szempontból. Adatokat közölt a hadsereg létszámáról (tengeri, légi, szárazföldi), az ipar termelési emelkedéséről, szervezési problémáiról, a mobilizáció mértékéről.

A francia, a belga, a holland, a két német, a lengyel, a jugoszláv, az olasz, a román referátumok szinte kivétel nélkül arról adtak képet, hogy a nácik hogyan használták fel a megszállt országok népét a német fasiszta hadigépezet szolgálatára, milyen szervezetek működtek, milyen formái, módjai voltak a külföldi és német munkaerő felhasználásának, mit jelentett ez katonai, továbbá profit-szempontból. Részletes adatok hangzottak el a német dolgozók mobilizációjáról, majd az osztrákok, csehek, lengyelek, jugoszlávok, a megszállt szovjet területek, valamint a megszállt nyugati országok lakosainak elhurcolásáról.

A referátumokból hiteles kép tárult elénk a náci munkaerőgondok megoldásának módszereiről. A modern rabszolgaság képe bontakozott itt ki, mint ahogyan ezt sok felszólaló hangsúlyozta is. Szó volt arról, hogy a nácik jelentős különbséget tettek (a háború utolsó szakaszáig) a Keletről és a Nyugatról deportált munkaerő között. Maximális kihasználásuk után végső soron a Szovjetunióból, Lengyelországból, Jugoszláviából elhurcolt tömegek fizikai megsemmisítése volt a cél.

A délutáni vitában 33 hozzászóló vett részt; közülük 11 nyugati, egy indiai, 13 szovjet és 8 népi demokratikus országokból.

A hozzászólók zöme különféle területről származó adatokkal, tényekkel egészítette ki az elhangzott referátumokat. Magyar részről *Pintér István* a magyarországi helyzetet ismertette, rámutatva annak sajátos vonásaira.

Vita elsősorban abban bontakozott ki, hogy ki milyen szerepet vállalt a fasizmus legyőzésében. A szovjet történészek joggal hangsúlyozták, hogy nemcsak a szovjet hadsereg, hanem az egész szovjet nép szinte emberfeletti áldozatokra vállalkozott a győzelem érdekében. Ugyanakkor azt is szóvátették, hogy a nyugatiak az egész emberiségnek szenvedést okoztak a második front megnyitásának halogatásával. Ezt nem pótolhatta sem a Szovjetunió-nak nyújtott anyagi segítség, sem a bombázások fokozása. A jogos kritika a hozzászólások zömében nem jelentette a nyugatiak szerepének negligálását vagy az antifasiszta koalíció jelentőségének lebecsülését. E tekintetben csak némelykor vetődtek fel túlzó, a nyugati szövetségesek szerepét bizonyos mértékben lebecsülő vélemények. Végül azonban a felszólalások megegyez-

tek abban, hogy a második világháború történetének egyik legfontosabb eleme az antifasiszta koalíció jelentőségének hangsúlyozása.

Több felszólaló foglalkozott a koncentrációs táborok helyzetével, a népirtás tényével, s e kérdéscsoportban az egyik NSzK-beli történész hangsúlyozta, hogy e témakör taglalása során többnyire háttérbe szorul a zsidók speciális helyzete, szerepe s az a tény, mit jelentett munkájuk, anyagi javaik felhasználása. Közismert, hogy a zsidók fizikai megsemmisítését a nácik elsőrendű feladatuknak tekintették. Többen beszéltek arról is, hogy a lágerekben, ugyanúgy, mint az ellenállás más területein hogyan találtak egymásra a legkülönbözőbb országokból származó deportáltak.

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy nem is annyira az ülésszakon elhangzottak jelentősek, hanem inkább azok az anyagok, amelyek a tanácskozásokra elkészültek. Az ülés minden bizonnyal elő fogja segíteni az eddig kétségkívül elhanyagolt probléma további kutatását.

*

Augusztus 15-én került sor a *Nemzetközi Történettudományi Bizottság* szokásos közgyűlésére, melyen a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságát *Nemes Dezső* és *Ránki György* képviselte. Először a szervezet főtitkára, *Michel François* professzor számolt be a szervezet működéséről, tevékenységéről az 1967-es római közgyűlés óta, majd a szervezet anyagi helyzetéről szóló beszámoló következett. E beszámoló során merült fel az eddigi, most már évtizedek óta kialakult gyakorlat megváltoztatásának és az évi tagdíj 300-ról 500 svájci frankra való felemelésének kérdése. Bár a delegátusok között a kérdésben némi vita alakult ki, gyakorlatilag ennek szükségességét valamennyien elismerték és végül a közgyűlés a tagdíj felemeléséhez hozzájárult. Kisebbszerű, a kongresszus előkészítéséről szóló szervezeti beszámoló után került sor az új tagok megválasztására, aminek ez alkalommal az adott különös jelentőséget, hogy a Német Demokratikus Köztársaság Történész Bizottsága, mely lényegében több mint egy évtizede teljesen önálló tevékenységet fejt ki, elérkezettnek látta az időt, hogy önálló felvételi javaslatot terjesszen elő. Az NDK történészeket formailag eddig csak a nyugat-német szervezet képviselte. Bár az előkészületek során még uralkodott némi bizonytalanság a szavazás eredménye felől, azután, hogy a német történészbizottság képviselője bejelentette, hogy figyelembe véve az NDK-ban kialakult új történész centrumot, tartózkodni fog a szavazástól, — a Német Demokratikus Köztársaság felvétele már várható volt. A szavazás kimenetele tanúsította az idők változását. A történész bizottságok túlnyomó többsége az NDK felvételét jogosnak, szükségesnek tartotta. Alapjában hasonló helyzet alakult ki a másik felvételi kéréssel kapcsolatban is: a két koreai állam terjesztett elő felvételi kérelmet, melyeket túlnyomó többségben fogadtak el. E három új tagfelvétellel a Nemzetközi Történettudományi Bizottságban képviselt országok száma 42-re emelkedett.

Végezetül a közgyűlés újjáválasztotta a Nemzetközi Történettudományi Bizottság vezetőségét, melyben ez alkalommal, részben elhalálozások, részben azon szabály alkalmazása következtében, hogy 70. életévüket betöltött tudósokat nem választanak a vezetőségbe, elég alapos változások történtek. A legdöntőbb az, hogy azt a körültekintő, magasszintű tudományos értéket

képviselő s ugyanakkor finom diplomáciai érzéket is tanusító munkát, melyet A. A. Guber szovjet akadémikus e nemzetközi történész-szervezetben közel másfél évtizede kifejt, a közgyűlés azzal is honorálta, hogy a jeles szovjet tudóst választotta meg a Nemzetközi Történettudományi Bizottság elnökévé.*

A második alelnök, *Boyd Shafer* — a már korábban is e funkciót betöltő amerikai tudós mellett *Karl Erdmann* nyugat-német professzor lett. A szervezet főtitkára továbbra is *Michel François* professzor maradt. Az iroda tagjainak sorába az elhúnyt *J. Tadić* jugoszláv professzor helyére *H. Berza* román professzort, a visszavonult *E. F. Jacob* angol történész helyett *L. Hertzman* kanadai professzort, az ugyancsak visszavonult *R. Morghen* olasz történész helyett *M. Batllory* spanyol professzort, *W. Engel-Jánosi* osztrák professzor helyébe pedig *Folke Lindberget*, a stockholmi egyetem tanárát választották meg. Továbbra is tagja maradt a vezetőségnek *J. Ch. Biaudet* lausanne-i professzor, aki a pénztáros tisztét tölti be, továbbá *K. Takahashi* japán és *A. Gieysztor* lengyel történész. Végezetül a közgyűlés elfogadta az amerikai történelmi társulat meghívását, hogy az 1975. évi kongresszust az Egyesült Államok valamelyik városában — előreláthatólag Washingtonban tartsák.

A következő közgyűlésre 1972-ben kerül sor, Belgrádban.

A kongresszus befejezése után a közgyűlés ismét összeült, részben szervezeti kérdéseket tárgyalva, részben a kongresszusról szóló első benyomásokat értékelve, s felkérve a Nemzeti Bizottságokat, hogy az év végéig részletesen fejtsék ki benyomásaikat, tapasztalataikat a moszkvai történészkongresszusról és tegyék meg javaslataikat a következő kongresszus kapcsán.

A történészek nagy nemzetközi seregszemléje tanulsággal szolgál arra, hogy a különféle irányzatok képviselőinek találkozása hogyan segíti a történetírás fejlődését. Korábban a politikai polarizáció befolyásolta a történeti kérdések vitáját is, a politikai légkör javulása viszont az együttműködési készség növekedését eredményezte. A szocialista országok történészei arra törekedtek, hogy a vita tárgyilagos legyen és a polgári történészek haladó elemeivel az együttműködés erősödjék. A XIII. kongresszus nem egy ponton előrelépés a korábbi nemzetközi találkozókhoz mérten. Így ki kell emelni a metodológiai kérdések súlyát a kongresszus programjában, az új- és legújabbkor iránt mutatkozó fokozódó érdeklődést, továbbá azt, hogy szakítva az Európacentrikus felfogással, jelentőségének megfelelő helyet kapott a többi világrész, elsősorban Ázsia és Afrika történetének néhány időszerű, fontos kérdése.

A kongresszuson tanúi voltunk a szocialista országok történészei és a nyugati történészek között a korábbi hasonló nemzetközi összejöveteleken tapasztalt polarizáció oldódásának. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem volnának alapvető elvi ellentétek közöttünk. Ez főleg a referátumokból derült ki, amelyek világosabban mutatták a nyugati történészek álláspontját, mint a rövidre fogott hozzászólások. A vitán főleg az volt feltűnő, hogy nagy eltérés van az alapfogalmak értelmezésében a marxisták és a polgári történészek között, s így nehéz megközelíteni a problémákat. Nem egy hozzászóló volt, aki fogalmak magyarázatával kezdte a mondanivalóját, és emiatt még kevésbé maradt ideje fontos kérdések kifejtésére. A fogalmak különbsége természetesen mélyenfekvő világnézeti, politikai stb. állásfoglalásban gyökerezik és így összehangolásuk terén nyilvánvalóan nem is történhetett előrelépés.

* 1971 júniusában megrendülten vettük a hírt, hogy Guber akadémikus tragikus hirtelenséggel elhunyt.

A kongresszus résztvevőinek alkalmuk volt arra, hogy a marxista történetírás nemzetközi fejlődésével megismerkedjenek. Így megbizonyosodhattak az alkotó, sokoldalúan elemző, a korszerű eszközöket kellőképpen alkalmazó szemlélet és módszer térhódításáról, a marxista történetírás befolyásának, tekintélyének növekedéséről. Nem nélkülözte a konstruktív hatást az a jelenség sem, amely a marxista történészek egyes problémákat érintő, egymás közötti vitáiban jutott kifejezésre. Ugyanekkor találkozhattunk még némelykor dogmatizmussal, vulgarizálással, de a marxista osztályszempontoknak a történeti elemzésben való háttérbe szorulásával is.

A kongresszus egész menetének megfigyelése alapján megállapítható, hogy akárcsak más tudományágak területén — a kongresszus nem a legmegfelelőbb módja a történetírás vitás kérdései tisztázásának. Ez — úgy véljük — nem is lehet a feladata.

Az azonban bírálható, hogy a tárgyalásokon sok a formális elem. Az elnökök szerepe többnyire annyiból áll, hogy összegyűjtik a hozzászólásra jelentkezettek neveit, felkérik a hozzászólókat és megköszönik a hozzászólást. Ezen a téren bizonyos visszafejlődés vehető észre. 1965-ben a XII. kongresszuson néhány esetben az elnökök szinvonalas összegezésben zárták le a vitát, itt erre már alig volt példa. — A formális lebonyolítást még fokozza, hogy a rapporteur-ök — néhány kivételtől eltekintve — röviden szóban összefoglalják, amit írásban a résztvevők már ismernek. — Maga a vita is sokszor formális. A legtöbb hozzászóló (olykor még az expert-ek sem kivételek) a témáról általában mondja el a véleményét, és jóval kevesebb azoknak a száma, akik valóban vitába szállanak a rapportok megállapításaival. A hozzászólók egymással alig vitatkoznak. Ennek a lehetőségét eleve korlátozta, hogy számuk nincsen limitálva, egy-egy delegáció több tagja is felszólal, saját honfitársaik megállapításait helyeselve, esetleg bírálva vagy kiegészítve. A hozzászólások időtartamát (leszámítva egyes szekciókat, ahol kevesen vannak és így nem korlátozzák a hozzászólókat) 5 percben állapították meg, ami rendkívül megnehezíti, hogy a hozzászólók érdemben foglalkozzanak a rapportok, hozzászólások megvitatásával. A végén a rapporteurök válaszolnak, legtöbbször fenntartva álláspontjukat, és senki nincsen, aki lezárja és értékelje a vitát. Mindezek s egyéb okok is (pl. a kongresszus tárgyalásaival párhuzamosan rendezett kulturális programok) nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a résztvevők tényleges bekapcsolódása egyenetlen volt. Az első napokban volt olyan ülés, ahová alig lehetett beférni (a számítógépek alkalmazása, az életrajz szerepe), később az érdeklődés a hallgatóság számából következtethetően is erősen megfogyott. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a kongresszus megfelelő fórum a különböző álláspontok, kutatási eredmények bemutatására, konfrontálására.

A *Nemes Dezső* akadémikus által vezetett mintegy 100 tagú magyar történészdelegáció, — amely jóval nagyobb volt, mint a korábbi kongresszusokon — a lehetőségek keretein belül eredményesen részt vett a kongresszus munkájában. *Ember Győző* alelnöke volt az augusztus 20-i délutáni ülésnek. *Elekes Lajos, Lackó Miklós* és *Székely György* referátumot készítettek; *Pach Zsigmond Pál* mint expert kapcsolódott be a XVII. századi Európa fő kérdéseiről rendezett vitába. A már említetteken kívül még többen szót kaptak.

Andics Erzsébet A XIX. század második felének orosz konzervativizmusa c. referátumához (*R. Pipes* Egyesült Államok) kapcsolódva, a kelet-európai

konzervativizmust taglalta. Kiemelte, hogy a XIX. században a kelet-európai országokban érvényesülő konzervativizmust végső fokon ezeknek az országoknak gazdasági és társadalmi elmaradottsága határozta döntően meg. Ezen a területen a polgári fejlődést átszőtték a feudalizmus különböző maradványai. A továbbiakban rámutatott a Metternich-i Ausztriának, mint I. Miklós cár szövetségesének szerepére. Hangsúlyozta, hogy a bécsi, moszkvai, prágai és a magyarországi levéltárakban folytatott újabb kutatások feltárják az abszolutista Ausztria és az abszolutista Oroszország Metternich által létrehozott szövetségének a kelet-európai progresszió szempontjából kártékony hatását. E szövetség éle — mint mondotta — legközvetlenebbül a magyarok és a lengyelek ellen irányult. *Kovács Endre* az Ideológiai mozgalmak Délkelet-Európában a XIX. század második felében c. témához (*H. Hrisztov*, Bulgária) hozzászólva megállapította, hogy a délkelet-európai népek ideológiai mozgalmai kettős célt szolgáltak: egyrészről a feudális társadalmi rendszer lebontását és a polgári viszonyok kibontakoztatását tekintették feladatuknak, másrészről ezzel szoros összefüggésben a nagyhatalmak igája alól történő felszabadulást, a nemzeti és állami függetlenséget kívánták elérni. Ezek után az előadó a különböző ideológiai áramlatok jellegével foglalkozott, majd hangsúlyozta, hogy szükség van a forradalmi demokrácia tartalmának pontosabb meghatározására. *Érényi Tibor* — ugyanebben a témakörben a polgári demokratikus és szocialista átalakulás összefüggéseiről, illetve konfliktusairól beszélt, s ezt követően utalt a német, valamint az ausztriai szociáldemokrácia balkáni hatására. *Wittman Tibor* a Latin-Amerika helye a világtörténeti folyamatban a XIX. és XX. században c. témához (*G. Kahle*, NSzK, *A. N. Glinkin*, Szovjetunió, *M. Mörner* Svádország) kapcsolódva a bolíviai függetlenségi háború néhány vonását elemezte. Ezt követően a politikai és gazdasági témák tárgyalásának szerves összhangját szorgalmazta. Kívánatosnak vélte, hogy a jövő kongresszusokon a tematikák és a munkaprogramok homogénebbek legyenek.

A magyar történészek közül a tanácskozások során egyesek több ízben is felszólaltak és számosan voltak még, akik hozzászólásra jelentkeztek. Többen részt vettek a különféle nemzetközi bizottságok munkájában. *Benda Kálmán* és *Niederhauser Emil* a Nemzetközi Robespierre-Társaság ülésén, *Perjés Géza* a Nemzetközi Összehasonlító Hadtörténeti Bizottság vitájában működött közre. *H. Haraszti Éva* és *Ádám Magda* „A világ a két világháború között" c. témához írásban nyújtotta be felszólalását.*

Ki kell emelni, mint pozitívumot, hogy a legtöbb magyar hozzászólás nem általánosságban kapcsolódott a referátumok témájához vagy ezzel laza összefüggésben ismertette a magyarországi fejlődést, hanem a referátumok mondanivalóját elemezte, elvi kérdésekkel vitatkozott, adatbeli tévedéseket helyesbített, hozzájárult az adott témakör sokoldalú megvilágításához. A hozzászólásoknak ez a jellege határozottabban megmutatkozott, mint a korábbi kongresszusokon. A magyar történetírás munkájáról és eredményeiről nemcsak így szerezhettek tudomást a külföldi történészek, hanem az Études Historiques címen ez alkalomból megjelentetett kétkötetes gyűjteményből is, amely 19 tanulmányt tartalmaz és áttekintést ad az 1964-től 1968-ig ter-

* Itt utalunk rá, hogy magyar történészek felszólalásait a Századok folyamatosan közli. Lackó Miklós referátuma az Új Írás 1970. 12. számában magyar nyelven is megjelent.

jedő időszak történeti terméséről. Ki kell emelni, mint helyes kezdeményezést, hogy a tanulmányok jórésze a kongresszus fő kérdéseihez kapcsolódott. A kiadvány szerkesztésében *Rozsnyói Sándorné, Niederhauser Emil* és *Szücs Jenő* végzett érdemi munkát.

A magyar delegáció munkája aktív, összefogott volt. Szereplésünket még eredményesebbé lehetne a jövőben tenni átgondoltabb előkészítéssel. Ezt azonban szinte lehetetlenné teszi, hogy a referátumok csak későn hozzáférhetők; több résztvevő csak Moszkvában kapta kézhez a teljes anyagot. Tehát magát az általános előkészítést kell nemzetközi erőfeszítéssel megjavítani.

A kongresszus újból rámutatott a nyelvtudás jelentőségére, — a külföldi irodalomban való tájékozódást segítő passzív nyelvismereten túlmenően. Az is már elősegíti a tárgyalást, ha a felszólalók előre elkészített szövegüket olvassák fel, különösen, ha a vita menete és igénye szerint közben is alakítani tudnak mondanivalójukon. Ahhoz azonban már komolyabb nyelvtudás szükséges, hogy a vitát nyomon követve elmondják véleményüket a vita során elhangzott kérdésekről. Nem véletlen, hogy a fiatalokban (de másokban is) a viták hallgatása olyan gondolatokat indított el, hogy hogyan lehetne az egyenletes szakmai elmélyülés mellett a nyelvtudást, az idegen nyelven való kifejező készséget fejleszteni. Az is megszívlelendő tanulság, hogy a nemzetközi tárgyalásokon a kongresszusi hat nyelv közül az angol, a francia és az orosz nyelv ismerete biztosít teljes jogú bekapcsolódást. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az eddigieknél is nagyobb mérvű, kívánatos aktivitás egyik alapfeltétele: a megfelelő nyelvtudás.

A referátumokban érintett magyar történeti kérdések tárgyalása újból figyelmeztet arra, hogy a külföldi történészek sokszor alig vesznek tudomást a magyar történeti irodalom eredményeiről. Ennek tulajdonítható, hogy gyakran tévesen tárgyalják a magyarországi fejlődés legismertebb és Magyarországon már régen tisztázott kérdéseit. Itt javulás csak úgy remélhető, ha minél több történeti munkát jelentetünk meg idegen nyelven és arra is súlyt vetünk, hogy a fordítások megfelelő színvonalúak legyenek.

*

Befejezésül úgy véljük — joggal megállapíthatjuk: a moszkvai kongresszus meggyőző bizonyítéka volt az egyetemes történettudomány fejlődésének és azon belül a marxista elmélet és módszer térhódításának. Szemmel látható volt a szocialista országok történettudományának fejlődése is. A fejlődés azonban távolról sem konfliktusmentes, nem probléma nélküli. A kongresszus megmutatta — és ezt talán a vázlatos beszámoló is tükrözte —, melyek azok a fontosabb területek, amelyeken lemaradások mutatkoznak, melyek azok a feladatok, amelyeknek megoldása kiváltképpen sürgős. A magyar történészek a tanácskozásokból levonhatják azt a tanulságot, hogy nem volt a nemzetközi viszonylatokat figyelembe véve sem hiába való az elmúlt évek során az alkotó marxizmus szellemében végzett munka. A világ történészei — jóllehet a nemzetközi tudományos kommunikáció még nagyon sok kívánnivalót hagy maga után — mindinkább felfigyelnek a szavunkra, érdeklődnek véleményünk felől. Mindenekelőtt rajtunk múlik, hogy az érdeklődőknek milyen választ adunk.

Huszár Lajos:

Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban

Egy szűk határok között kijelölt gazdasági egység – a jelen esetben Sopron város – keretében a pénzforgalom és pénzértékviszonyok évszázadokon keresztül lezajlott alakulásának és változásának a feltárása hálás feladat abban az esetben, ha megfelelő forrásanyag áll rendelkezésre e cél elérése érdekében. A jelen esetben abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy a soproni írott források viszonylagos gazdagsága és főként folyamatossága következtében a XIII. század utolsó negyede óta ismert adatok alapján a siker reményében lehet hozzányúlni e kérdés megvilágításához.[1]

Sopron város, mint határmenti település, fontos szerepet játszott az osztrák területek felé irányuló kereskedelemben és a város falain belül kialakult pénzforgalomra ez a körülmény erőteljesen rányomta a maga bélyegét. Pénzforgalom tekintetében több szakaszt, vagy, ha úgy tetszik, korszakot lehet megkülönböztetni, melyek nem mindig esnek egybe a politikai események által determinált korhatárokkal, annál inkább bizonyos gazdasági események, főként pedig pénztörténetileg jelentős fordulatok időpontjával. A következőkben ilyen korszakokra tagolva kíséreljük meg a pénzforgalom és pénzértékviszonyok ismertetését soproni vonatkozásban.

A középkori pénzforgalom általában csak értékpénzt ismert, vagyis a forgalmi pénzek értékét a bennük rejlő nemesfémanyag mennyisége határozta meg. Ezért a középkori pénzügyi viszonyok megvilágításához alapvető kérdés a pénzláb (liga) ismerete, azaz a forgalomban levő pénzek finomságának, átlagsúlyának (nyerssúly) és nemesfémtartalmának (színsúly) a megállapítása. A XVI. században megjelent a váltópénz fogalma, minek következtében csak bizonyos pénzfajok rendelkeztek értékpénz jelleggel, míg a többiek, főként az aprópénzek, váltópénzzé degradálódtak.

Abban az egész időszakban, melyben mi a soproni pénzviszonyokat ismertetjük, a pénzverés alapsúlya a márka volt. Magyarországon a 245.53779 g súlyú budai márka volt az országos súlyegység és 1680-ig a pénzverés alapsúlya is. Ezt 1680–1727 között a körmöci pénzverdében felváltotta egy valamivel nehezebb, 248.89 g súlyú budavárosi márka néven ismert márkasúly, és végül 1727-től kezdve Magyarországon is a bécsi márka lett a pénzverés alapsúlya. Ugyanakkor Ausztriában állandóan a bécsi márka volt az alapsúly, mely 1250–1767 között 280.6146 g, 1767 után pedig 280.6872 g

[1] A középkorra nézve *Házi Jenő:* Sopron szabad királyi város története. I/1—7. és II/1—6. Sopron 1921—1943 (a továbbiakban H.). A XVI. századtól kezdve a városi számadások adatai (a továbbiakban V.).

súlyban volt használatos.[2] A budai márka a bécsi márka 7/8-ával volt egyenlő A márkasúlynak kisebb részekre való felosztása a következő volt:
Német felosztás szerint 1 márka = 4 ferto = 16 lat = 64 quent = 256 denár.[3]
Magyar felosztás szerint 1 márka = 4 ferto = 48 pondus.

A kivert pénzek finomsága az aranypénzeknél karátokban, az ezüstpénzeknél pedig latokban volt meghatározva. A színarany 24 karátos és 1 karát = 12 gren, tehát 24 karát = 288 gren. Ma a finomságot ezrelékekben szokás megjelölni, és a 24 karát 1000-es finomságú aranynak felel meg. A színezüst 16 latos és 1 lat = 4 quentchen, 1 quentchen = 4 denár, tehát a lat felosztás: 16 lat = 64 quent = 256 denár.[4] Ma a finomságot az ezüstnél is ugyancsak ezrelékekben szokás kifejezni, és eszerint a 16 lat 1000-es finomságú ezüstnek felel meg.

A pénzláb fogalom azt fejezi ki, hogy a pénzverési alapsúlyt kitevő és a mindenkori rendeletek szerint vegyített (tehát megfelelő finomságú) nemesfémanyagból hány darab pénz került kiverésre és egy darab ilyen éremnek mekkora az átlagsúlya (nyerssúly) és mennyi benne a tiszta nemesfémtartalom (színsúly).

A pénzláb megállapítása középkori vereteknél nem mindig egyszerű feladat, mert még a fennmaradt pénzverési rendeletek esetében is gyakran fennáll a lehetőség bizonyos korrekciókra. Ugyanis nem bizonyos, hogy a rendeletek előírásait pontosan betartották, viszont a fennmaradt érmek (éremleletek) adatai sem teljesen megbízhatók. Különösen nem az átlagsúlyok megállapítására, mert a középkori „al marco" verési mód következtében a kivert példányok nem voltak egyenlőek. E verési eljárás szerint csak a márkasúlyból kiverendő érmek száma volt megszabva, de arra nem voltak tekintettel, hogy az egyes veretek tökéletesen egyforma súlyúak legyenek. Így természetesen a forgalomból mindenekelőtt a súlyosabb példányok lettek kiválogatva, tehát a leletekben fennmaradt éremanyag gyakran a valóságos pénzlábnak nem megfelelő könnyebb átlagsúlyt eredményez.

Egyrészt az ilyen természetű bonyodalmak miatt, másrészt pedig a változó pénzlábak következtében keletkezett nehézségek kiküszöbölése céljából a forgalmi pénzt rendszerint számítási pénzekben fejezték ki. Ezek a számítási pénzek nem ténylegesen kivert érmek voltak, hanem csak elméleti számolási egységek, melyek a forgalomban levő pénzek bizonyos mennyiségét jelentették, függetlenül azok súlyától és finomságától. Ilyen számítási pénz az idők folyamán több is kialakult, melyeket majd a megfelelő helyeken fogunk részletesen ismertetni.

Pénzforgalom 1323 előtt

Az a néhány okleveles adat, ami 1276-tól kezdve a Sopron városában fennálló pénzforgalomra vonatkozik, általában arról tesz bizonyságot, hogy a XIII. század vége óta (de feltehetőleg már előbb is) a bécsi denár volt az uralkodó pénzfaj a városi pénzforgalomban. Valószínűleg azonban a magyar királyi vereteknek is még bizonyos forgalmuk lehetett itt. Ezt a párhuzamos

[2] A bécsi márka súlya 1767 előtt Hóman szerint 280,6146, Luschin szerint 280,006 volt, míg Pribram 281 g súlyú márkával számol.
[3] A lat és quent inkább csak a XVI. századi forrásokban jön elő.
[4] A XVII. század folyamán a quent és denár elhagyásával a gren jelent meg, és eszerint 1 lat = 18 gren, tehát 16 lat = 288 gren.

pénzforgalmat azért lehet feltételezni, mert a források egyrésze a fizetésekkel kapcsolatban kimondottan bécsi denárokról beszél, míg a másik részében csak egyszerűen denárok vannak említve. Ez utóbbi esetekben lehet a magyar királyi veretekre gondolni.[5] A denár egyébként a középkori tiszta ezüstvaluta egysége és egyben egyetlen nominalisa volt, illetve csak néha került kiverésre a feleértékét kitevő féldenár (obulus) is. Mind Magyarországon, mind Ausztriában más pénzfaj nem került kiverésre.

A magyar pénzek forgalmára vonatkoztatható forrásokban három kifejezéssel találkozunk a pénzek számlálásával kapcsolatban: marca, marca denariorum és pensa denariorum.

Az eredetileg súlyegységet jelentő márka pénzösszegekkel kapcsolatban akár marca, akár marca denariorum formában azt jelenti, hogy a fizetésnél egy budai márka súlyát kitevő denármennyiséget kell adni az éppen forgalomban levő denárokból. A pensa ezzel szemben kimondottan számítási egységet jelentett és mint ilyen a forgalomban levő denárok 40 darabját tette ki, tekintet nélkül azok súlyára vagy finomságára. Speciális magyar számítási pénz volt a XII—XIV. századokban.[6] A marca denariorum tehát a súly szerint mért, a pensa denariorum pedig a darabszám szerint számolt denárösszeget jelentette. Minthogy országos viszonylatban is ez így volt, ezért lehet feltételezni, hogy az ilyen adatok a magyar denárok forgalmára vonatkoznak. Idővel kifejlődött számítási márka is, ami az oklevelekben úgy jut kifejezésre, hogy a denármárka összege pensákban van megadva, és ilyenkor a denármárka meghatározott pensa számú denárt jelentett.[7]

Azok a magyar pénzek, melyeknek a forgalma Sopron városában szóba jöhet 1276—1323 közötti időben, részint az Árpád-kor végén forgott magyar denárok lehetnek, részint pedig Károly Róbert néhány denárja az 1323. évi pénzreformot megelőző időkből. Kétségtelenül ezek a pénzek jöhetnek csupán figyelembe, mert a pénzújítási rendszer kizárja a korábbi veretek forgalmát.[8] E rendszer következtében ugyanis minden évben meghatározott időben új pénz került kibocsátásra, és ez alkalommal a forgalomban levő előző évben kibocsátott pénzt (régi pénz) be kellett váltani 2 régi denár = 1 új denár érték-

[5] Így kimondottan bécsi denárról van szó: 1302. H. I/1. 18., 1307. H. I/1.19., 1309. H. I/1.20., 1309. H.I/1.22., 1322 H. I/1.37. Csak márka említve: 1276. H. I/1.5., 1310. H. I/1.23., 1311. H. I/1.24., denármárka: 1308. H. I/1.19., 1309. H. I/1.21—22., 1310. H. I/1.23., denárpensa: 1321. H. I/1.35.

[6] A pensa auri eredetileg a XI. században a bizánci aranypénz (solidus) neve volt, amelyik akkor 30 denár értékben forgott. I. Béla (1060—1063) kora óta azonban a pénzlábcsökkenés következtében a bizánci aranypénz értéke 40 denárra emelkedett. A pensa rövidesen a bizánci solidustól függetlenül 40 denáros számítási pénzzé fejlődött.

[7] Pl. marca denariorum cum decem pensis computando = 400 denáros számítási márka. Az ilyen számítási márka inkább a bécsi denárok forgalmával kapcsolatban alakult ki.

[8] Az utolsó Árpád-házi királyok pénzei öt súlycsoportra oszthatók pénzláb szerint, melyek közül ezúttal a három utolsó súlycsoport jöhet figyelembe. A III. csoportba tartoznak IV. László összes pénzei és III. András vereteinek egyrésze. Ezek 0,800-as finomságúak, a denárok teljes súlya 0,5115, színsúlya 0,4092 és egy budai márkára 480 db. ment belőlük. A IV. csoportba tartoznak a III. András uralma vége felé készült veretek. Finomságuk 0,900-as, a denárok nyerssúlya 0,3836 g, színsúlya 0,3452 g, és egy márkára 640 db. ment belőlük. Az V. csoportba tartoznak Vencel és Ottó pénzei, melyek finomsága 0,800 g, és a denárok nyerssúlya 0,4384, színsúlya 0,3507 g és a márkára 560 db ment belőlük. Végül Károly Róbert néhány korai verete 0,850 körüli finomsággal és a denárok átlagsúlya 0,45—0,40 g. *Hóman Bálint:* Magyar pénztörténet 1916. 321—328. l., *Schulek Alfréd:* Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. Num.Közl. 25. (1926) 181. l.

ben. Ez a beváltó részére 50%-os veszteséget jelentett, ugyanakkor a kincstár számára ugyanannyi nyereséget. Ennek az eléggé terhes adónak a közismert neve a kamara haszna (lucrum camerae) volt.

Igaz ugyan, hogy gyakran a bécsi denárokat is szintén márka és pensa szerint számolták,[9] elvileg tehát elképzelhető, hogy valamennyi előforduló marca és pensa mind a bécsi denárokra vonatkozik. Mégis azonban abból a gyakorlatból kiindulva, hogy a marca néha mint kimondottan bécsi denármárka, máskor pedig csak mint egyszerű denármárka szerepel, inkább az következik, hogy az egyszerű denármárka, az országos szokásnak megfelelően, itt is magyar denárok összegét jelenti.

A magyar pénzeknek e feltételezett forgalmával szemben egészen bizonyos viszont a bécsi denárok állandó jelenléte Sopronban. Úgy látszik ez volt itt az uralkodó fizetőeszköz. A bécsi denár néven ismert pénzfaj veretése Bécsben Luschin szerint 1189–1192 között indult el, Dopsch 1200 körüli időre helyezi a kezdetet, míg okleveles adat 1204-ből tesz először említést róluk.[10] A bécsi denárok pénzlába 1156–1330 között Pribram részletes kimutatását a mi szempontunk szerint összevonva a következőképpen alakult: 1198 előtt a finomság 12 latos (0.750), a denárok nyerssúlya 0.93–0.70 g, színsúlya 0,70–0.53 g. A XIII. században pedig (1198–1330 között) a finomság 11 3/4–9 1/2 latos (734 1/3–593 3/4) között ingadozik, a denárok nyerssúlya 0,90–0.66, színsúlya pedig 0,65–0.39 g közötti eltéréseket mutat, természetesen általában csökkenő tendenciával.[11]

A bécsi denárok a XIII. század második felében áramlottak nagyobb mennyiségben Magyarország felé, ahol 1265–1270 között említi őket először okleveles forrás. Pár év múlva már az egész Dunántúl és ÉNy.-Magyarország területén elterjedt fizetőeszközzé váltak.[12] Gyors elterjedésük és népszerűségük két okra vezethető vissza. Egyik az, hogy Magyarországon nem estek pénzbeváltási kényszer alá, szemben a magyar királyi veretekkel, a másik pedig az alacsonyan megállapított magyarországi árfolyamuk. Ugyanis

1 budai márka közönséges ezüst[13] színezüst tartalma	196.43 g
10 pensás bécsi denármárka	214.32 g

Különösen a határmenti területek lakói hamar rájöttek, hogy a bécsi denármárka több értéket képvisel a vele azonosnak tekintett egy márka közönséges ezüstnél, hiszen az eltérés 17.89 g volt a bécsi márka javára, és ezért inkább bécsi denárban kötötték ki a fizetéseket. Ebből következett, hogy míg az ország területén a bécsi denárokat demonetizált pénznek tekintve, általában mint

[9] Pl. 1309. XII. 26. . . . pro duabus marcis et dimidia marca denariorum latorum Wiennensium . . . H. I/1.22.

[10] *A. F. Pribram:* Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. B. I. 1938. 6.

[11] Hóman (i. m. 362–363. l.) négy súlycsoportot különböztet meg Luschin alapján: I. 1190 körül 0.812 1/2 finomság mellett 0,93 g átlagsúly. II. 1190–1198 között hasonló finomság mellett 0,86 g átlagsúly. III. 1198–1250 között 0,718 3/4-es finomság mellett 0,79 g átlagsúly és IV. 1250–1308 között 0,687 1/2-es finomság mellett 0,74 g átlagsúly.

[12] Az 1230 körül elrejtett zemendorfi (zemenyei) lelet tanúsága szerint a nyugati határsávban már korán jelen voltak. Burgenl. Heimatblätter, 3 (1934), 25–34. l.

[13] A közönséges ezüst 0,800-as volt, szemben a 0,900-as finom ezüsttel. *Hóman* i. m. 284–288. l.

pagament ezüstöt kezelték,[14] vagyis ezek csupán súlyuk és finomságuk szerint használt kereskedelmi pénzekké váltak, addig a határmenti területen, így Sopron városában is rendes fizetőeszközként szolgáltak. Írott forrás Sopronban először 1302-ben tesz említést bécsi denárokról.[15] Egy 1309-i oklevél már kimondottan Sopronban forgó bécsi denárokról beszél.[16] Ezenkívül még néhány adat bizonyítja a bécsi denárok itteni forgalmát.[17]

Az említett néhány idézet azt mutatja, hogy a bécsi denárokat Sopronban ebben az időben még kétféleképpen számolták. Egyrészt átvették a Magyarország területén 1265 - 1340 között a bécsi denárokkal kapcsolatban kialakult számítási rendszert, mely szerint egy bécsi denármárkára 10 pensát számoltak, vagyis egy márkányi bécsi denár mennyiség alatt tíz pensa, azaz 400 bécsi denár összeget értettek. Ez a 10 pensás, azaz 400 bécsi denáros számítási márka egy budai márka közönséges ezüst (0.800-as finom) értékében forgott.[18] Ennek a számítási márkának azonban természetesen semmi köze sem volt a valóságos bécsi márkához. Ez kizárólag Magyarország területén kialakult speciális számítási egység volt a bécsi denárokra vonatkoztatva, melyet Sopron városában is használtak.

Másrészt azonban a már idézett 1302-i oklevél „talentis" kifejezésében nyomát lehet találni a bécsi denárok hazájában, Ausztriában alkalmazott számítási módnak is. Ausztriában ugyanis a denáron alapuló számítási rendszer a pénzekkel kapcsolatban a következő volt: 1 Pfund Pfennig (talentum, libra, font) = 8 Schilling (solidus) = 240 Pfennig (denár) = 480 Hälbling (obulus). Következőleg 1 Schilling = 30 Pfennig, 1 Pfennig = 2 Hälbling.[19] Ezek közül csak a Pfennig és a Hälbling voltak tényleg kivert pénzek, míg a 240 denár összeget jelentő font (vagy talentum) és a 30 denár összeget kitevő schilling (solidus) csak számítási egységeket jelöltek.[20] Sopronban tehát 1323 előtt mind a magyar, mind az osztrák számítási eljárás használatos volt a bécsi denárok forgalmával kapcsolatban.

A bécsi denárok neve ebben az időszakban Sopronban éppúgy, mint az ország egész területén, széles bécsi denár volt, a korábbi egyszerűen bécsi denár megjelölés helyett. Ugyanis a bécsi denárok kiszorítása végett kb. 1281 óta Magyarországon a bécsi denárok mintájára utánveretek készültek, melyeket kerek sima formájukról és könnyebb súlyukról lehet felismerni. Ezek megjelenése óta a korábbi egyértelmű denarii Viennenses helyett 1281 után az okle-

[14] Pagament ezüstön értendő a pénzverési célra vásárolt vegyes finomságú ezüst (régi pénz).

[15] 1302 . . . pro sex talentis latorum denariorum Wiennensium . . . H. I/1.18.

[16] 1309. II. 8. . . . denariorum Wiennensium in Suprunio currencium . . . H. I/1.20.

[17] 1307. I. 25. . . . egy bécsi márka . . . H. I/1.19., 1309. XII. 26. . . . pro 2 marcis et dimidia marca denariorum latorum Wiennensium . . . H. I/1.22., 1321. I. 22. . . . pro 12 talentis denariorum . . . H. I/1. 35.

[18] *Hóman:* i. m. 371. l.

[19] Az egykorú iratokban a solidus jele β a Pfennigé ϑ.

[20] Ez a számolási módszer a Karolingok pénzreformjából származik. A karoling denárból ugyanis eredetileg 240 db ment a karoling fontra (408 g). Amikor később a denár romlani kezdett és több ment belőle a fontra, kialakult a 240 denáros számítási font (Pfund Pfennig). A karoling denárból 12 tett ki egy solidust (solidus brevis). A bajoroknál azonban fenntartotta magát a római eredetű számítás, mely szerint a solidus = 30 ezüst denár, minthogy a római aranysolidus ennyit ért. Ez a 30 denáros solidus (solidus longus) kapcsolódott a fonthoz és így alakult ki a font denár = 30 solidus = 240 denár számítási mód.

velek a valódi bécsi denárokat széles bécsi denároknak (denarii lati Viennenses) nevezték, míg a magyar utánvereteket kis denár (parvi denarii, parvi, parvuli, parvi Viennenses) néven emlegették. A soproni források csak széles bécsi denárokról tesznek említést, ami azt bizonyítja, hogy ezek voltak itt a tényleges fizetőeszközök.

Pénzforgalom 1323—1405

Az 1323. év két szempontból nézve is határpontot jelent Sopron város pénzforgalmában. Elsősorban ekkor vette kezdetét Róbert Károly nagy pénzügyi reformja, melynek célja az évi pénzújítási rendszer megszüntetése és az állandó értékű aprópénzek veretése volt, eredménye pedig a magyar aranyforint és garas veretésének az elindítása lett. Mindez tökéletesen átalakította a magyar pénzverés képét. Másrészt azonban a soproni pénzforgalom szempontjából ennél is lényegesebb volt Károly Róbert azon rendelkezése, mellyel felmentette Sopron városát a magyar pénz elfogadási kötelezettsége alól.[21] Ez a rendelkezés megszabadította a soproniakat a pénzújítás terhétől és egyben legalizálta a bécsi denárok itteni forgalmát. Hogy ez az állapot mennyire érdekében állott a városnak, mutatja a privilégiumnak 1355-ben történt megerősítése.[22] Mindebből az derül ki, hogy noha 1338-ban és 1342-ben is történt kísérlet a bécsi denárok magyarországi forgalmának a megszüntetésére, ezekkel a rendelkezésekkel szemben Sopron város (akárcsak Pozsony is) kivételezett helyzetben volt.

A rendelkezésre álló forrásanyag valóban hangsúlyozott jelentőségben a bécsi denárok túlnyomó forgalmát bizonyítja, és csupán szórványosan fordul elő a magyar aprópénzek említése. Megjelent viszont a pénzforgalomban az aranyforint.

A bécsi denárok általában az osztrák fontszámítás alapján szerepelnek az iratokban,[23] csupán kivételesen találkozunk pensa szerint számolt bécsi dénárösszeggel, és ez is a korszak elején tünt fel.[24] A bécsi denárok említése „denarii Wyennenses, Wynner phennig, lati denarii Viennenses" formában történik. Sopronban tehát az eredeti bécsi denár neve továbbra is széles bécsi denár, jóllehet egyébként országszerte módosulás következett be a

[21] 1323. IV. 10. . . . quod monetam nostram tam presentem quam quamlibet aliam pro tempore constituendam necnon eciam successorum nostrorum nullo unquam temporis curriculo teneantur acceptare, sed in pristina sua potiri debeant omnimodo libertate et quod solucionem fertonis vel dimidii fertonis . . . H. I/1.38

[22] 1255 . . . Dicitur in personis . . . super exemptione nove monete et solucione fertonis (Porta) civium seu hospitum . . . de Sopronio, quod vos ipsos contra libertatem ipsorum privilegiatam . . . per . . . dominum Karolum . . . super exemptione nove monete et solucione fertonis . . . qui in aliis regni partibus ratione lucri camere solvere fuisset consuetus . . . Unde cum non eodem cives Sopronienses in solia libertate pacifice velimus conservare . . . H. I/1.163.

[23] 1347. V. 6. H. I/1.90., 1351. VIII. 12. H. I/1.97., 1353. IX. 27. H. I/1.101., 1379. IV. 19. . . . 24 talentis latorum denariorum Wyennensium . . . H. I/1.182., 1392. VII. 3. . . . 9 schilling Wienner phennig . . . H. I/1.239., 1396. IV. 15. . . . 100 talentis seu libris promptorum denariorum latorum Viennensium . . . H. I/1.249.

[24] 1337. II. 16. H. I/1.70.

bécsi denárok terminológiáját illetőleg.[25] A soproni források azonban erről a változásról nem tanúskodnak. Itt a bécsi denár változatlanul a régi értelemben vett széles bécsi denár néven szerepel.

A bécsi denároknak már a XIII. század végén két forgalmi területe alakult ki. A szűkebb forgalmi területen (Ausztria) mint valutapénz forgott, a tágabb forgalmi területen (például Magyarország) mint kereskedelmi pénz. Sopron pénzforgalmi tekintetben a szűkebb területhez tartozott és itt a pénzforgalom azonos volt a szomszédos osztrák terület pénzforgalmával. Ugyanazon bécsi denárok forogtak itt is, ott is, melyek 1359-ig az évi pénzújítás következtében sokféle típusban kerültek kiverésre.[26] Majd 1359 után kisebb változatosságban, mert IV. Rudolf osztrák herceg ekkor lemondott az évi pénzújításból eredő haszonról az „Ungeld" ellenében (minden kimért ital után fizetendő tized). Így megjelent az állandó értékű pénz (ewiger Pfennig), mely hosszabb időn keresztül azonos éremképpel került kiverésre, illetve csak pénzlábváltozáskor módosult a típus. 1362 után a pénzláb ingadozó lett, mert a bécsi denárok az ezüst drágulása szerint vert pénzek lettek (Münzen nach der Theuerung des Silbers). Ez azt jelentette, hogy a pénzláb az ezüst árától függött, viszont az ezüstöt aranyért vásárolták. Voltaképpen tehát a magyar aranyforint lett az osztrák ezüstpénzverés alapja, és emiatt a pénzlábat nem súly és finomság szerint jelölték, hanem aszerint, hogy hány darab ment a bécsi denárokból egy magyar aranyforintra.

A pénzújítás megszünése után azonban a bécsi denárok pénzlába fokozatosan romlott. Utolsó kísérlet volt 1399-ben a Steinbock nevű[27] 9 latos (0.563) bécsi denárok veretése (1 nyers márka = 400 darab), melyek ellenében a régi denárokat be akarták váltani 3 régi denár = 2 új denár értékben. A kísérlet azonban nem járt eredménnyel, a régi denárok továbbra is forgalomban maradtak, és a Steinbock önálló értékű pénz lett.[28] A bécsi denárok pénzlába egyébként 1330 1399 között a következőképpen alakult:[29]

1330—1358 10—7 1/4 (0.625—0.453) latos finom 0.77—0.64 g nyers 0.48 0.29 g színsúly

1358 1365 9 1/4 (0 578) latos finom

1365 1395 8 3/4—7 3/4 (0.546—0.484) latos finom 0.73—0.72 g nyers 0.40—0.35 g színsúly

1399 9 (0.562) latos finom 0.73 g nyers 0,3952 g színsúly.

A XIV. században tehát a bécsi denárok ligája meglehetősen egységesnek tekinthető, és a kisebb eltérések a napi pénzforgalomra semmilyen kihatással nem voltak. Annál nagyobb szerepet játszott viszont a dená-

[25] Ugyanis 1335 körül Magyarországon is verni kezdték a széles bécsi denárokat és ennek fele értékében obulusokat. Ennek következtében az oklevelekben az elnevezések megváltoztak. A királyi kamarákban vert bécsi denárok neve lett széles bécsi denár (lati Viennenses), az ugyanitt vert féldenárok (obulusok) neve igen kis bécsi (Viennenses valde parvi), míg a korábban parvi néven emlegetett magyar utánveretek neve közepes bécsi (mediocres, medii Viennenses). Végül a valódi bécsi denárok emlegetése szögletes denár (latus cardinatus), illetve szögletes obulus (parvus cardinatus) formában történt. *Hóman:* i. m. 381—384. l.

[26] A saját hazájukban ugyanis 1359-ig szintén pénzújítási kötelezettség alá estek, de Magyarországon természetesen, mint kereskedelmi pénzek, nem voltak alávetve pénzújítási kényszernek.

[27] A kecskefejet ábrázoló éremkép után.

[28] *A. Luschin:* Wiens Münzwesen, Handel und Verkehr im späteren Mittelalter. 1902. 790—796. és 807. l.

[29] *Pribram:* i. m. után.

roknak az aranyforinthoz viszonyított értéke az aranyforint megjelenése után.

Magyarországon az első aranyforintok firenzei minta után 1325-ben kerültek kiverésre. Ettől kezdve az aranyforintverés állandó lett és évszázadokon keresztül változatlan pénzláb szerint folyt. Ez az állandóság biztosította részére a nemzetközi pénzforgalomban kivívott népszerűséget. A magyar aranyforint pénzlába a következő volt: 1 budai márka (245.52779 g) 23 karát 9 gren finom aranyból készült 69 darab aranyforint. Tehát egy aranyforint nyerssúlya 3.55851 g volt, a színsúlya 3.52 g. A budai márka finom ezüst 4 db aranyforinttal, egy márka közönséges ezüst pedig 3.5 db aranyforinttal volt egyenértékű.

Soproni forrásokban az aranyforint első említése 1386-ban tűnik fel guldein néven. Ettől kezdve az említése gyakori lett „guldein, roter guldein" formában. Az utóbbi név a magyar aranyforint vöröses színére vonatkozik. Az aranyforint és a bécsi denárok értékviszonyára nézve ebből az időből soproni vonatkozásban alig van adatunk. Így tehát per analogiam az aranyforintnak Ausztriában kialakult árfolyamát vehetjük figyelembe, mert feltehetőleg Sopronban is ilyen lehetett az értékviszony. Az osztrák pénzforgalomban az aranyforint kurzusa a következő volt.[30]

1354	94 bécsi denár	1389	120 bécsi denár
1355—1359	95 "	1390	126 "
1360	96 "	1391	132 "
1361—1363	97 "	1392	138 "
1364	98 2/3 "	1393	144 "
1365—1375	100 "	1394—1401	150 "
1376	110 "	1402—1406	155 "
1377—1388	115 "		

A legkorábbi adat Sopronban 1404-ből ismeretes az aranyforint forgalmi értékére nézve, és eszerint 1 guldein = 5 solidus 2 denár, azaz 152 denár.[31] Ez megfelel a közölt ausztriai aranyforint kurzusnak, tehát feltehető, hogy korábban is Sopronban az aranyforintok az osztrák árfolyam szerint forogtak.

Magyar aprópénzek forgalmára nézve csak igen kevés kétségtelen bizonyítékkal rendelkezünk. Így 1375-ben szerepelnek a szerecsenfejes denárok.[32] Nyilván ugyancsak ezekre vonatkozik még két adat 1374 és 1376 évekből.[33] Ezek a szerecsenfejes denárok I. Lajos utolsó aprópénzei voltak, melyek veretése 1372. február 2. — 1374. december 21. közötti időben vette a kezdetét valamikor, és tartott egészen Lajos haláláig (1382). Ezek a pénzek a CNH. II. 89—93. sz. alatt közölt denárok,[34] melyek nevüket az előlapon ábrázolt négerfej után nyerték.

Még egyszer 1393 körüli időben találkozunk magyar pénzzel egy soproni végrendeletben.[35] Ez nem lehet más, mint Zsigmond 1390—1427 között vert CNH. II. 121. sz. denárja. Egy budai márka finom ezüstből (0.800) 600 darab

[30] *Pribram:* i. m. után.
[31] H. II/2.295.
[32] 1375. I. 5. . . . pro una libra denariorum monete Schereczeni . . . H. I/1.168.
[33] 1374. VIII. 10. . . . 37 phunt güter gibiger vnd gëbiger phenning . . . H. II/1.141. és 1376. IX. 11. hasonló kifejezés H. I/1.172.
[34] *Réthy László:* Corpus Nummorum Hungariae II. 1907.
[35] 1393 táján . . . 30 lb. den. vngerischer phenning . . . H. II/1.144.

ilyen denár készült, tehát egy denár színezüstsúlya 0.408 g. Minthogy Zsigmond ezen denára egyenlő értékben forgott a szerecsenfejes denárokkal, mely utóbbiaknak a pontos ligáját nem ismerjük, e két pénzfaj pénzlába közel kellett, hogy álljon egymáshoz.

Mind a szerecsenfejes denárok, mind Zsigmond szóbanforgó CNH. II. 121. sz. denárai pénzújítási kényszernek alá nem vetett állandó értékű pénzek voltak, és talán ez a körülmény is elősegítette soproni forgalmukat. Egyébként igen jellemző a soproni pénzforgalmi viszonyokra, hogy ezúttal már a magyar denárokat is az osztrák típusú denárfont rendszerben számolják. Szemben a korábbi állapottal, amikor, éppen ellenkezőleg, a bécsi denárok összegét is magyar szokás szerint márka és pensa értékben fejezték ki. Ez a megváltozott gyakorlat világítja meg legjobban a bécsi denárok, illetve az osztrák pénzrendszer térhódítását a soproni pénzforgalomban.

Pénzforgalom 1405—1460

A XV. század eleje több vonatkozásban is bizonyos határpontot jelent a soproni pénzforgalomban. Először is a Steinbock nevű bécsi denárok (1399—1402) sikertelen kísérlete lezárja a bécsi denárok sok éremképet felmutató tarka sorát, és az egész XV. században egységes éremképű (hármas ívben címer) denárok, többnyire Schwarzpfennig néven kerültek forgalomba.

Másrészről Zsigmond Magyarországon rendet kívánt teremteni a pénzforgalom terén, és az 1405-i országgyűlési decretummal[36] elrendelte, hogy a magyar pénz elfogadása mindenütt kötelező legyen. Ezzel az idegen pénzek, elsősorban a bécsi denárok forgalmát sikerült az ország egész területén egyidejűleg megszüntetni.

Magyarországon tehát ettől kezdve általában véget ért a bécsi denárok forgalma, de ez a megszünés nem következett be a nyugati határsáv mentén. Zsigmond kénytelen volt számolni az adott helyzettel, amikor előbb 1412-ben megerősítette Pozsony város régi privilégiumait, majd 1436-ban megújította Sopron régi szabadalmait.[37] Ez utóbbit még egyszer jóváhagyta Erzsébet (Albert özvegye) is. Mindezek következtében Sopron területén a bécsi denárok a XV. században változatlanul tovább forogtak és rendes fizetőeszközök maradtak. Forgalmuk azonban az 1436-i szabadalommegerősítés előtt is állandó volt. Ezt bizonyítja a győri püspök intézkedése is, aki interdictum alá vetette a soproniakat, mert a régi szokás szerint „moneta Wyennense"-vel fizettek.[38]

Erről tanúskodnak egyébként az egyre gyarapodó mennyiségű írott források, valamint a nyugati határ mentén előkerült, XV. századból származó éremleletek. Ha ezeket a leleteket jobban megnézzük, kiderül, hogy a kimondott bécsi denárok mellett állandóan jelen vannak bennük egyéb osztrák (főként stájer) pénzek, majd cseh veretek, és végül különféle délnémet eredetű aprópénzek, legnagyobb számban bajor denárok. Mindez azt bizonyítja, hogy a bécsi denár elnevezés gyűjtő fogalom lett, és érteni kell alatta minden olyan egyéb idegen pénzfajt is, mely velük együtt egyenlő értékben forgott a város területén. Az a tény, hogy ezekben a leletekben a magyar pénz — külö-

[36] 1405. évi o. gy. I. Decr. Corpus Juris I.1000—1526. (1899-i kiadás) 212.

[37] 1436. III. 10., megújította I. Lajos szabadalmát (1346. júl. 22-én.) H. I/3.125.

[38] 1436. III. 6. . . . interdicto pretendendo predictas decimas cum presenti nova nostra moneta maiori exigere et extorquere ab eisdem . . . H. I/3. No. 157., *O. Gruszecki:* Zur Geschichte des Wiener Pfennigs in Ungarn. Burgenl. Heimatbl., 15(1953), 118—126. l.

nösen a XV. század első felében csak elvétve fordul elő, mutatja, hogy az aprópénzforgalmat csaknem kizárólag a bécsi denárok bonyolították le nemcsak Sopronban, hanem a határsáv egész területén.[39]

A bécsi denár a XV. században a soproni számadásokban általában „Wienner phenning, guter Wienner phennig, denarii Wyennensium", ritkábban „Wienner münss,[40] Wienner gelt"[41] vagy „gebiger münss in Österreich"[42] neveken szerepel. 1435 óta gyakran fekete denár néven említve, mint „schwarzer münss, guter Wynner phennig des schwarzen münss" vagy „schwarze landeswährung in Österreich".[43] A bécsi denárok fekete (ritkábban fehér) elnevezése csupán a külső színükre vonatkozik. A fehér denárok mesterségesen fehérített veretek, míg a fekete denárok eredeti oxidált állapotban levő sötétebb színű érmek.

Amint említettük, a bécsi denárok a XV. század eleje óta egységes külső formában jelentek meg, és minthogy 1409 óta a gráci veretű stájer denárok is teljesen a bécsi veretek képére és ligájára készültek, azóta az egységes bécsi denár lett a közös forgalmi pénz minden osztrák tartományban, Tirolt kivéve. Ez forgott Sopron városában is. A bécsi denároknak a pénzlába is meglehetősen egységes volt egészen 1456-ig. A pénzláb alakulása a következő (Pribram után)

1405 1409	7	lat	(0.438) bécsi	m =	480 db	0.585 g	nyers	0,2561 g szinsúly
1416	9	"	(0.562.5)	" =	432 "	0,650 g	"	0.3659 g "
1420 után	7	"	(0.438)	" =	480 "	0.585 g	"	0.2561 g "
1427 után	6	"	(0.375)	" =	400 "	0.703 g	"	0.2634 g "
1435 1437	8 1/2	"	(0.531.25)	" =	400 "	0.703 g	"	0.3731 g "
1438 1440	6	"	(0.375)	" =	480 "	0,585 g	"	0.2195 g "
1456	7	"	(0.438)	" =	480 "	0.585 g	"	0.2561 g "

A finomság tehát általában 7 latos (0.438) körül mozgott. Az 1416-i kísérlet weisspfennig veretésére eredménytelen maradt, 1435-ben és 1456-ban pedig a romló pénzláb miatt volt reformkísérlet. A bécsi denárok ugyanis a viszonylag állandó finomság ellenére is folyton csökkenő pénzlábat mutattak. Ennek több oka is volt. Így a technika primitívsége, az al marco verés, stb. A főok azonban az volt, hogy a különböző finomságú régi és új veretek valamint az idegen pénzek mind együtt forogtak és ezeket a forgalomban egyt ségesnek tekintették abban a reményben, hogy nagyobb mennyiségben (min_ például a 240 darabos denárfont) a különböző finomságok egymást kiegyen lítve, elfogadható átlag-finomságot nyújtanak. Így természetesen mindig gyöngébb lett az éppen forgó éremanyag pénzlába, és az új verésnél már ehhez alkalmazkodtak, ami természetesen folytonos csökkenést eredményezett.[44] E folytonos romlás feltartóztatása végett három ízben is tettek kísérletet alapvető pénzreformra (1416, 1435 és 1456), melyek a közölt táblázaton is észlelhetők. Ilyenkor a valutaalapot 50%-kal megemelték, és elrendelték a régi

[39] *L. Huszár:* Der Umlauf bayerischer Münzen in Ungarn im Mittelalter. Jahrb. f. Num. und Geldgeschichte, 28. (1968), 145—161. l.
[40] 1426. H. II/2. 343.
[41] 1426. H. II/2. 340.
[42] 1456. H. I/4.124.
[43] 1457. II. I. H. I/4.157.
[44] *Luschin:* i. m. 798.

pénz beváltását 2 új = 1 régi denár arányban, de a kísérletek minden esetben eredménytelenek maradtak és a régi pénzek forogtak tovább az újakkal együtt.

Ennek a szakasznak a pénztörténetét Ausztriában nagyarányú pénzromlási folyamat zárja le. Már a XV. század eleje óta sok panasz merült fel a silány idegen pénzek beáramlása miatt. Hozzájárult ehhez, hogy Frigyes Grácban már 1456-ban csak 4 1/3 latos (0.270) finomságú pénzeket veretett. Majd az V. László halála (1457. nov. 23.) után az öröksége feletti küzdelem idején támadt pénzszűke újabb lökést adott a silány idegen pénzek ligájának a követésére. Így indult el az egyre romló finomságú bécsi denárok veretése, ami odafejlődött, hogy 1460 elején a finomság alig fél latos (0.031) volt, és egy márkára 23040 darab ment. Senki sem akarta elfogadni ezeket a denárokat, hanem mindenki cseh garast vagy régi pénzt követelt. A nép schinderling nevet adta e silány vereteknek, és innen az egész pénzrontási korszak (1457—1460) schinderling-kor néven ismeretes. 1460 elején indult meg a jó pénz veretése.

Különös módon a pénzrontási folyamat hatását és következményeit a soproni források nem tükröztetik vissza. Az itteni számadásokban az inflációs bécsi denárok létezésére csupán egyetlen adat látszik utalni.[45] Eszerint ugyanis a fizetést „jó pénzben" kötik ki. Jóval később, 1483-ban történik említés kimondottan schinderlingről, de csak mint leltári tételről és nem mint forgalmi pénzről, bizonyos árva vagyonnal kapcsolatban.[46] Úgy látszik, hogy a schinderling nem tudott utat találni a soproni pénzforgalomba a lakosság ellenkezése következtében.

Az egykorú soproni pénzértékviszonyokra nézve alapvető kérdés, hogy milyen volt az aranyforint értéke bécsi denárokban kifejezve. Az arany forint „guldein, guldein ungrisch" vagy „florenus auri" formában állandóan szerepel az egész időszak alatt a számadásokban.[47] Tehát a jelenléte éppen olyan erős és folytonos a soproni pénzforgalomban, mint a bécsi denároké. Ritkán előfordul a „ducaten" kifejezés is. Minthogy az egyik elszámolásban mindkét kifejezés szerepel,[48] nyilvánvaló, hogy a dukát kifejezésen nem a magyar aranyforint értendő, hanem talán a velencei dukát. A két pénzfajt azonban gyakorlatilag egyenlő értékűnek tekintették, és a pénzforgalomban nem volt értékkülönbség közöttük.

A viszonylag kevés rendelkezésre álló adat következtében az aranyforint bécsi denárokban kifejezett értékét soproni vonatkozásban nem lehet folyamatosan kimutatni. Emiatt ezúttal is a bécsi árfolyamot vesszük figyelembe, és ezt hasonlítjuk össze az ismert soproni adatokkal. Bécsben 1400—1460 között az aranyforint kurzusa a következőképpen alakult (Pribram után):

[45] 1459. IV. 21. ... 50 pfunt phenning der wir gancz verricht vnd gewert seien ... H. I/4.352.

[46] 1483. VIII. 20. ... aÿn klayns seckhlein daryn seynd schÿnderlyngen ... H. II/4.352.

[47] Néha minőségi jelzők is kísérik az aranyforint említését. Így 1408. XI. 15. ... güter roter guldein ... H. I/2.13., 1412. III. 24. ... florenis aureis veri et legitimi ponderis ... H. I/2.53., 1422. IV. 24. ... guter guldein in gold en wollen vnd swerer ... H. I/2.219. 1456. VI. 30. ... Vngrisch guldein gerecht in gold vnd wag ... H. I/4. 103.

[48] 1425. IX. 20. ... 200 guldein in gold vnger vnd ducaten güter vnd enwollen swerer ... H. I/2.278.

1400–1401	150	bécsi denár	1438	200	bécsi denár
1402–1406	155	”	1439–1440	205	”
1407–1415	160	”	1441–1447	210	”
1416	165	”	1448	216	”
1417	170	”	1449–1450	222	”
1418	176	”	1451–1454	225	”
1419	178	”	1455–1457	240	”
1420–1436	180	”	1460	240	”
1437	190	”			

1457–1460 közötti évekből nincs árfolyam-közlés, nyilvánvalóan a pénzrontási korszak áttekinthetetlen zűrzavaros állapota miatt. Sopronból az aranyforint árfolyamára nézve a következő hézagos adatok állanak a rendelkezésünkre:

1404 = 152 bécsi d. (60 guldein ze 5 sol 2 den, H. II. 2. 295)
1409 = 165 ” (63 guldein ze 5 1/2 sol., H. II. 6. 31.)
1438 = 210 ” (63 guldein facit an gelt 56 tal., H. II. 3. 85.)
1438 = 210 ” (42 gulden facit an gelt 36 tal. 6 sol. den., H. II. 3.85.)
1438 = 210 ” (3 gulden facit an gelt 2 tal. 5 sol., H. II. 3. 87.)
1439 = 200 ” (40 gulden facit an gelt 33 tal. 80 den., H. II. 3. 188)
1440 = 210 ” (2 gulden in gold per 7 sol., H. II. 3. 170.)
1442 = 210 ” (an gelt 9 lb. 5 sol. 15 den. facit an gold 11 fl. 15 den., H. II. 3. 363.)
1456 = 225 ” (für yeden guldein siben schilling vnd fünfczehen Wienner phennig, H. I. 4. 103.)

Ha ezeket az adatokat egybevetjük az aranyforint bécsi árfolyamával, az derül ki, hogy nagyjában Sopronban is azonos volt a kurzus, illetve esetenként 4–5 denárral még magasabb is. Középértékben véve azonban el lehet fogadni a bécsi aranyforint kurzust Sopronban is érvényes árfolyamértéknek.

Tisztázva e két legfontosabb pénzfaj egymáshoz viszonyított értékét, említést kell tenni még másfajta pénzekről is, melyek az egykorú számadásokban szerepelnek. Ezek néha csak szórványos említések, talán csupán számolási értékek vagy egységek, máskor viszont sűrűbben jelentkező adatok. Ilyenkor arra lehet következtetni, hogy az utóbbi esetben az illető pénzfajnak viszonylag erőteljesebb forgalmáról van szó. Ezek azonban mégis csak sporadikus esetek, mert a folytonos pénzforgalom főfizetőeszközei az aranyforintok és a bécsi denárok voltak.

1421–1428 között elég gyakran említés történik magyar denárokról, részint kimondottan „denar ungrisch” formában, főként azonban úgy említve, mint „phunt phenning in dem lande zu Ungern gib und geb seind”. Az érdekes az, hogy a magyar denárokban történt számolás is mindig font és schilling rendszer szerint folyik. A magyar márka vagy pensa szerinti számolási módnak nyoma sincsen. A szóbanforgó magyar denárok Zsigmondnak 1390–1427 között veretett állandó értékű pénzei (CNH. II. 121.) lehetnek.[49] A soproni

[49] Ezek pénzlábára nézve ismeretes, hogy egy budai márka finom (0.900-as) ezüstből 600 db. készült, tehát a denár színezüstsúlya 0.408 g. Minthogy azonban az átlagsúly 0.51 g, ennélfogva a kivert érmek finomsága a valóságban csak 0.800-as. A pénzverési rendelet szerint ebből 100 db ment az aranyforintra. *Pohl Artur:* Zsigmond király pénzverése. Num. Közl., 66–67. (1967–1968), 46–48.

forrásokban nincs semmi közvetlen adat arra nézve, hogy ezeket a denárokat ténylegesen százanként számították-e az aranyforintra. A magyar denár és a bécsi denár egymáshoz viszonyított értékére vonatkozólag csupán egyetlen közlés ismeretes, és ez is csak közvetett adat.[50] Eszerint 2992 bécsi denár = 16.5 aranyforint és 33 denár. Ha 100 magyar denárban számoljuk az aranyforintot, akkor 1683 magyar denár = 2992 bécsi denár, tehát 1 magyar denár = 1.77 (kereken egy és háromnegyed) bécsi denárral lenne egyenlő.[51]

Körülbelül ugyanezen időszakból (1426 1430) szintén elég sűrűn jelentkezik a számadásokban bizonyos fehér pénz. Ez a pénzfaj „Weiss gelt" vagy „albus" néven fordul elő. Több olyan adat ismeretes, melyekből a fehér pénznek a bécsi denárhoz való viszonya pontosan megállapítható.[52] Így 1426-ban 720 weiss gelt = 533 bécsi denár (ha a forintot akkori kurzuson 180 denárban számoljuk), tehát 1 bécsi denár = 1.5 fehér pénz. Ugyanilyen eredményre jutunk a többi hasonló adatból is. Így 1427-ben 2×32 azaz 64 bécsi denár és 4×14 azaz 56 albus = 101 bécsi denár.[53] Ha a fehér pénzt 1.5 árfolyamon számítjuk át bécsi denárra, akkor 56 albusnak megfelel 37 bécsi denár, tehát 64 + 37 bécsi denár valóban 101 darabot tesz ki. Ez mintegy ellenpróbája az előző átszámítás helyességének.[54] Végül ismeretes egy közvetlen adat is, mely szerint 15 tal. weiss gelt = 12 forint, amiből következik, hogy 1 forint = 3600 : 12 = 300 db fehérpénz.[55] Végeredményben tehát megállapítható, hogy a fehér pénzből 300 db ment az aranyforintra, és 1 bécsi denár egyenlő volt 1.5 - 1.6 (kereken másfél) fehér pénzzel.

Mielőtt a fehér pénznek az egykorú forgalmi érmek valamelyikével való azonosítását megkísérelnénk, egy további adatsorozattal kell foglalkozni, mely egy máshonnan nem ismert különös pénznevet említ. Ez a pénzfaj pankart néven (de pankchar, pankhart, pankchart, panchart, banchart, bankchart formában is) fordul elő 1424 1434 között, de 1428 után már csak elvétve. Két határozott adat is van arra nézve, hogy a pankhart értékben egyenlő volt a fehér pénzzel.[56] Ezek szerint nyilvánvaló, hogy a bécsi denár körülbelül másfél pankharttal kellett, hogy egyenlő legyen. Erre van bizonyíték is, mert egy 1425-i közlés szerint 240 bécsi denár és 150 pankart = 510 darab érem.[57] Ez az összeg viszont csak úgy jön ki, ha a 240 bécsi denárt másfél pankart értékben számoljuk át (= 360 pankart), és így 360 + 150 valóban 510. Ugyanilyen eredményre jutunk egy másik adattal is.[58] Ugyanis 20 + 23 albus den. = 28.6 bécsi denár, és valóban egy pankartot kell (1.5 értékben) ehhez hozzáadni, hogy a 30 bécsi denár összeg kijöjjön. Ezek után nem kétséges,

[50] 1426 . . . 12 tal. 3 sol. 22 den. Winner den facit 16 1/2 fl. 33 den vngrisch . . . H. II/2.346.

[51] Ez az értékviszony csak Zsigmond denáraira érvényes, tekintettel a későbbi magyar denárok állandó pénzláb változásaira. A bécsi denár értéke általában: 1 magyar denár = 1 1/2 bécsi denár körüli értékben mozgott.

[52] 1426 . . . 3 tal. weiss gelts, facit 2 fl. 5. sol. 23 den. . . . H. II/2. 341.

[53] 1427. VIII. 13. napszámbérekkel kapcsolatban . . . 2 lohn (á 32 wien.) és 4 lohn (á 14 albus) = 3 β 11 ϑ . . . H. II/2.393.

[54] Előfordul az átszámításoknál, hogy 1.5 helyett néha 1.6 jön ki eredményül.

[55] 1426. H. II/2.341.

[56] 1427. VIII. 28. . . . 10 tal. panckarten den. Damit ist er gancz beczalt, facit 10 tal den. albus . . . H. II/2.394., 1428. . . . 10 tal. bancharten facit 10 tal. albus . . . H. II/2.394.

[57] 1425. . . . 1 tal. Wynner 5 sol. pankhart solvit 17 sol. . . . H. II/2.339.

[58] 1427. VII. 16. . . . 20 den. albus + 23 den. facit 30 den wienner minus 1 pankarten . . . H. II/2.392.

hogy a pankartból is, akárcsak a fehér pénzből 1.5—1.6 darab ment a bécsi denárra. Mindebből logikusan az következik, hogy a két elnevezés egy és ugyanazon pénzfajra vonatkozik, tehát a weiss gelt (albus) és a pankart neveken ugyanazt a pénzfajt kell érteni. Ezt a megállapítást megerősíti néhány olyan adat is, melyek a fehér pénzt és a pankartot közvetlenül azonosítják, minthogy bizonyos fehér pénzben történő fizetéseket pankartokban jelölnek meg.[59] Kérdés, hogy mi lehetett ez a pénzfaj. Nem lehet másra gondolni, mint a Zsigmond korában 1390—1427 között vert és forgott azon kis pénzfajra, melyet az oklevelek általában parvus (vagy parvus den.) néven emlegetnek (CNH. II. 125). Párhuzamosan verték ezeket a CNH. II. 121. denárokkal, a finomságuk 5 2/3 latos (0.353) volt és a sok csonka, kopott, valamint hamis példány miatt sok panasz merült fel ellenük. Ezért veretésüket 1427-ben megszüntették, és bizonyára nem véletlen, hogy körülbelül ezidőtájt kezd ritkulni a fehér pénz és a pankart emlegetése a soproni forrásokban.

Még egyszer találkozunk összefüggő sorozatban magyar denár emlegetésével, éspedig 1438—1441 között „neuer phening" vagy „neuer denar" néven. Nem kétséges, hogy magyar pénz húzódik meg ezen nevek mögött, mert az egyik közlés kimondottan mint „der neuen Vngrischen den." említi ezeket.[60] Az egyik számadási tétel szerint 800 új denár = 1840 bécsi denár.[61] Egy másik átszámítás szerint pedig 1200 új denár = 1800 bécsi denár.[62] Tehát 1 új denár = 1.41 bécsi denár, vagyis kereken másfél bécsi denár, mint amennyi volt megelőzőleg is a magyar denárok és bécsi denárok értékviszonya.

Analógiaként megemlíthető, hogy ez az új denár az egykorú pozsonyi forrásokban a különös „tzsopczen" néven szerepel, és ugyancsak másfél bécsi denár az értéke. Kováts Ferenc ezt a pénzfajt Albert egyik denárában véli felismerni.[63] Valóban ez az új denár azonos Albertnek CNH. II. 135. sz. denárával, melynek a veretése 1438 végén indulhatott el.[64] Az új denár elnevezést azzal érdemelte ki, mert a ligája könnyebb volt, mint Zsigmond valamennyi és Albert első (CNH. II 134.) denáráé.[65] Pozsonyban ugyanúgy mint Sopronban egy ilyen denár másfél bécsi denárral volt egyenlő értékű.

Feltehetőleg magyar denárt kell sejtenünk a dreyling elnevezés alatt is,[66] mellyel ugyancsak találkozunk a soproni forrásokban.[67] Az 1404-i közlésből pontosan megállapítható, hogy mennyi a dreyling értéke, mert eszerint 240 dreyling = 300 bécsi denár, tehát 1 dreyling = 1.25 bécsi denár. Minthogy a magyar denár értéke (1.5 bécsi denár) közel áll a dreyling értékéhez,

[59] Pl. 1427—1428 . . . vnd an weissem gelt 13 tal. den. bancharten. . . . H. II/2.372.

[60] 1439/40—8 számadásban. H. II/3.150.

[61] 1439. V. 30. . . . 800 neuer de. facit 6 tal. 5 sol. 10 den. . . . H. II/3.156.

[62] 1440. III. 30. . . . V tal. neuer den. facit 7 1/2 tal. wienner den. . . . H. II/3.173.

[63] *Kováts Ferenc:* Pénzérték viszonyok Pozsonyban 1435—60 között. Magy. Gazdaságtört. Szemle, 7 (1900), 439—440.

[64] Ennek a denárnak a pénzlába a következő volt: a 7 latos (0.437 1/2-es) budai m. ezüstből készült 430 darab. Egy denár nyerssúlya 0.52 g, színsúlya 0.26 g és 150 db. ment belőlük az aranyforintra.

[65] *Schulek Alfréd:* Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. Num. Közl., 40 (1941), 42—43. l.

[66] Kováts Ferenc szerint Pozsonyban a XV. században a dreyling űrmértéket jelentett (Városi adózás a középkorban 1900. 21. l.), de a soproni források szerint feltétlenül pénzt kell értenünk ezen elnevezésen.

[67] 1404 . . . 1 phunt dreyling . . . das macht 10 sol. wienner . . . H. II/2.296., 1410. . . . 42 den. auff 3 tal. dreyling . . . H. II/2.300. és 1452/53 évi adószámadásban. H. II/3. 386—388.

feltehető, hogy a dreylingen is a másfél bécsi denár értékű magyar denár (Zsigmond denára) értendő (talán 3 parvus értékben, és ezért lenne dreyling). A ritka előfordulás is arra vall, hogy csak alkalmi elnevezés lehetett. Bizonyos fokig segítségünkre van e pénznév azonosításához a XV. századból származó Eberstorfer Münzbuch, mely szerint a „dreileng, wardusch értéke 1 denár".[68] A wardusch nyilván azonos a bardussal, s minthogy ez utóbbi Zsigmond CNH. II. 120. denárának az oklevelekben szereplő sajátos neve,[69] a vele együtt való emlegetés kétségtelenné teszi, hogy a dreylingen is Zsigmond denára értendő.

A soproni forrásokban a XV. század első felében előfordulnak még szórványosan egyéb pénznevek, valamint a pénzforgalommal és pénzértékviszonyokkal kapcsolatos különböző kifejezések, melyek értelmét a következőkben kíséreljük meg feltárni.

Nem gyakran ugyan, de előfordul a számadásokban a garas pénznem is „groschen, grosch, gross, gros" formában. Értékére nézve mindössze egyetlen adat utal csupán.[70] Eszerint tehát 1 garas = 7 bécsi denár. Ausztriában a XIV. század első felében a cseh garasok népszerű pénzek lettek a saját súlyosabb ezüstpénz hiányában. E cseh garasokból Alsó-Ausztriában csaknem mindig 72 darab ment a finom ezüst (0.900) bécsi márkára.[71] Egy garasnak nagysága (súlya) szerint 6 – 7 bécsi denár volt az értéke. Úgy látszik, hogy a 7 denáros garas lassan számítási egységgé vált, és Kováts Ferenc kétségtelen adatokkal bizonyította be, hogy Pozsonyban a XV. század közepén a városi számadásokban a garas csak számítási pénz volt 7 bécsi denár értékben.[72] Nyilvánvalóan hasonló lehetett a helyzet Sopronban is, és az itteni számadásokban szereplő garas szintén 7 bécsi denáros számítási egység volt, és nem effektív forgalmi pénz. Előfordulása amúgy is elég ritka.[73]

A garassal kapcsolatban egy 1404-i számadásból idézett „schock gros" kifejezés értelme egyenlő 60 garassal. Az osztrák forrásokban gyakran előforduló schock, mint számolási egység 60 darab értelemben volt használatos.[74] Sopronban a schock szerinti számolás nem gyakori, de azért időnként találkozunk vele. Így az egyik elszámolásban egy ló ára 5 1/2 schock (azaz 330 db) bécsi denárban van feltüntetve.[75]

Az obulus és helbing elvileg a mindenkori denárok feleértékét jelentő legkisebb pénzfaj neve volt, de a számadásokban való szereplése inkább arra utal, hogy itt csak számolási egységet jelent féldenár értékben.[76] Olyan ese-

[68] *F. Pichler:* Repertorium der steierischen Münzkunde. III. 1875. 102. l.

[69] *Huszár Lajos:* A bardus. Folia Arch., 8. (1956). 153–161. l.

[70] 1441. XI. 12. . . . 24 gross facit an gelt 5 sol. 18 den. . . . H. II/3.252.

[71] *B. Koch:* Goldgeld und Groschenmünze im österreichischen Geldverkehr des Mittelalters. Num. Zeitschr. (Wien), 81 (1965).

[72] *Kováts Ferenc:* Magyarország áruforgalma a XV. században. 1902. 210. l.

[73] 1404 . . . ain schock gros . . . H. II/2.296., 1427. a jegyző számadásában. H. II/2.359–370., majd 1437. H. II/3.60., 1438/39. H. II/3.97., 1440. IV. 28. H. II/3.241., 1443–1444. zsoldfizetési jegyzékben H. II/3.369–378., 1453. polgármesteri számadásban H. II/3.389–406.

[74] Eredetileg a prágai és meisseni garasokból valóban 60 db ment a finom ezüst márkára és e valódi schockból (sexagena) lett a 60-as számítási schock. *Fr. Schrötter:* Wörterbuch der Münzkunde. 1930. 606. l.

[75] 1439–1440. H. II/3.200.

[76] 1424 adószámadásban H. II/2.316–337., 1437. VII. 25. H. II/3.61., 1438. V. 11. H. II/3.102., 1438–1439 kórházi számadásban H. II/3.94–108., 1440–1441 polgármesteri számadásban H. II/3.229–321.

tekben használhatták, amikor a denár összegben történt elszámolásoknál nem jött ki kerek denár összeg és a denár töredéket obulus (vagy helbing) értékkel kerekítették, illetve egészítették ki. Ezt a megállapítást valószínűsítik az olyan bejegyzések,[77] melyekből világosan kitűnik, hogy bizonyos végösszegeknek denárokban nem kerek értéke miatt van felvéve helbing (féldenár) érték is.

Pénzforgalom 1460—1526

A schinderling kor után a XV. század végén Ausztriában a pénzverés és a pénzrendszer szerkezete lassú átalakuláson ment keresztül. Új pénzfajok jelentek meg, új számítási mód körvonalai kezdtek kibontakozni, és a bécsi denár jelentősége egyre csökkent. Viszont Magyarországon 1467 óta szilárd pénzrendszer lépett életbe. Ennek megfelelőleg a soproni pénzforgalomban a század vége felé a bécsi denár háttérbe szorulásával egyidejűleg mind élénkebb lett a magyar aprópénz szerepe. A számadásokat azonban továbbra is az osztrák rendszer szerint denárfontokban (Pfunt pfenning) vezették, akárcsak eddig, és minden elszámolást átszámítottak erre a rendszerre. A 240 denáros font denárja tehát ettől kezdve már nem effektív bécsi denárt jelentett, hanem csak számítási egységet. A napi pénzforgalomban ténylegesen résztvevő érmek inkább a magyar denárok lettek, természetesen az aranyforint változatlanul fontos szerepe mellett.

Az osztrák pénzrontás felszámolása az 1460. március 23-án verni kezdett 6 latos (0.375) „grosse Korn" néven ismert bécsi denárokkal vette kezdetét, de ezek a nép tetszését nem nyerték el, mert külsőre nem lehetett megkülönböztetni a silány schinderlingektől. Ezért 1460. augusztus 21-én új 5 latos (0.312,5) weisspfennigek veretése indult el. Ezek az új veretek a soproni számadásokban 1460—1482 között mint „gute landeswerung in Österreich" vagy egyszerűen csak mint „landeswerung in Österreich" néven jelentkeznek.[78] 1460-ban a soproni számadásokban fekete pénz is előfordul, ami feltehetőleg még a grosse Korn forgalmára vonatkozhat.

A soproni pénzforgalom ismertetésénél nem mellőzhető az az érdekes epizód, amit a rövid ideig tartott soproni pénzverés jelent a hatvanas-hetvenes években. Ennek a rövid története az, hogy Frigyes császár néhány nyugatmagyarországi hívének részint adósság törlesztésére, részint politikai igényeinek biztosítása végett megengedte, hogy birtokaikon a császári veretek (bécsi denárok) képére és ligájára pénzt verjenek. Ezek közé tartozott Grafenecker Ulrich soproni főispán is. A rendelkezésre álló adatokból annyi deríthető ki, hogy esetleg már 1460—1463 években is, de 1463-ban egészen bizonyosan veretett pénzt Grafenecker a soproni pénzverdéjében, még pedig a pénzromlás után forgalomba került bécsi denárokat. Még a hetvenes évek táján is veretett Grafenecker pénzt, de már nem Sopronban, hanem valamelyik másik helységben. Luschin ismertet egy olyan bécsi denárt, melyen G—R betűk láthatók, és ezt kísérli meg Grafenecker veretének tekinteni. Minthogy ez a denár az 1470 körül vert bécsi denárokkal azonos jellegű, elvileg lehetséges ez a kombináció, de olyan érmeket, melyek kétségtelen soproni

[77] Mint pl. 1441 . . . Summa 9 tal. 77 den. 1 helbing . . . H. II/3. 308. vagy különösen 1453 . . . 1/2 lb. minus 5 helbing . . . H. II/3.395.

[78] 1460. XII. vége . . . 250 phunt phennig der swarczen münnss guter landeswerung in Österreich . . . H. I/5.28.

veretként lennének elkönyvelhetők, nem lehet felmutatni. Inkább valószínű, hogy minden külön jelzés nélkül veretett Grafenecker császári denárokat, melyek nyilván együtt forogtak Sopronban a többi bécsi denárral.[79]

A bécsi denárok iránt a schinderling kor idején megrendült bizalom nem állott többé helyre, amit legjobban az bizonyít, hogy az aranyforint értéke állandóan emelkedett. 1478/79-ben történt még egy kísérlet a pénzláb javítására a 6 latos (0.375) „grosse Pfennig" veretésével, de ez sem járt sikerrel, és 1481-ben a denárvaluta feladásával a denár váltópénz lett, és az értékpénz szerepét az újonnan verni kezdett súlyosabb ezüstpénzek vették át. A század végén megint schwarzpfennigek készültek, melyek nyomát a soproni számadásokban 1491-ben találhatjuk meg.[80] 1510-ben az osztrák és tiroli pénzrendszer egyesítésével az összes osztrák tartományokban egységes lett a pénzügyi helyzet, és az ezévi augusztus 15-i rendelet 4 latos (0.250) denárok veretését írta elő.[81] A nyolcvanas évektől kezdve azonban a soproni pénzforgalomban a bécsi denárok effektív forgalma a gyakorlatban megszünt. Legalább is 1482 után a számadások és egyéb írott források alig-alig emlegetik őket.[82]

Az aranyforint kurzusára Sopronból csak a kilencvenes évektől kezdve van sűrűbb adatsor. Az előző időre nézve megint csak a bécsi aranyforint kurzust vehetjük figyelembe, ami hihetőleg Sopronban is érvényben volt a korábbi gyakorlat analógiájára. Az aranyforint árfolyama Bécsben a következő volt (Pribram után):

1461	240	denár	1471	310	denár
1462	270	”	1472	320	”
1463	280	”	1473 –1474	330	”
1464	285	”	1476 –1500	310 –330	denár[83]
1466 –1470	300	”	1500 –1524	330	”

Soproni adat szerint 1460 – 1490 között csupán 1486-ból ismerjük az aranyforint értékét (320 denár).[84] Ez körülbelül megfelel a bécsi kurzusnak, és így általában elfogadható az 1490 előtti időre a bécsi árfolyam.

A kilencvenes évektől kezdve azt a változást találjuk, hogy a számadásokban nem az aranyforint értéke van bécsi denárokban kifejezve, mint eddig, hanem ellenkezőleg a denárfont összegei vannak átszámítva aranyforintra.[85] Ezen átszámításokban az aranyforint értéke mindig 300 font denár. Ez az értékelés már annak a következménye, hogy az aranyforint értéke magyar

[79] *Huszár Lajos:* A XV. századi soproni pénzverés kérdése. Num. Közl., 54–55 (1955–1956). 36–39. l.

[80] 1491. VI. 9. . . . 60 den schwarcz . . . H. II/4.389.

[81] 1460 óta a bécsi denárok színsúlya Pribram után a következő: 1461 = 0.183 g. 1478/79 = 0.263 g., 1481 = 0.125 g., 1507 = 0.105 g és 1510 = 0.105 g.

[82] Mindössze 1507. XII. 15. . . . 400 pfundt pfening Österreÿchischen muncz . . . H. I/6.235.

[83] A két utolsó adat Luschin közléséből véve.

[84] 1486 . . . den gulden per 10 sol. 20 den. verrait . . . H. II/4. 368.

[85] Így 1495. . . . Summa 42 tal. 3 sol. 20 den. Summa die phündt zu vngrisch gulden gerait facit fl. 33, 9 sol. 20 den. wienner, azaz $42 \times 240 + 3 \times 30 + 20 = 10190$, ez egyenlő $33 \times 300 + 270 + 20 = 10190$, de a két összeg csak akkor egyenlő, ha a fontot 300 font denárban számoljuk. H. II/5.54. Hasonló példák 1496 H. II/5.53., 1504. VI. 26. H. II/5.156. stb.

pénzben állandóan 100 denár (magyar denár) volt,[86] és mivel 1 magyar denár = 3 font denár, ennélfogva az aranyforint 300 font denárban lett számolva. Ez a font denár fogalom azonban már nem effektív denárt (bécsi denárt) rejt maga mögött, hanem a számadások font rendszerben kifejezett számítási pénzét. Nyilván a számadások egységes vitele érdekében használják tovább is még igen sokáig a megszokott számolási rendszert. Az 1490—1526 közötti időben tehát a magyar aranyforintot 100 magyar denár, azaz 300 font denár értékben számolják.

Néha előfordul a dukát kifejezés is.[87] Tekintve, hogy mindkét idézett helyen világosan ki van fejezve a dukátnak az aranyforinttal való egyenlősége, nyilvánvaló, hogy két azonos értékű, de különböző nevű aranypénzről van szó. A dukáton bizonyára a velencei dukát értendő.

1504-ből egy különös pénznévvel találkozunk, mely szerint 1 fl. zechner = = 300 denár.[88] Nem világos, hogy a zechner kifejezés mit jelent, de minthogy az értéke 300 font denár összeget tesz ki, vagyis ugyanannyit, mint amennyi az aranyforint értéke, nyilvánvaló, hogy az aranyforintnak megfelelő pénzt kellett, hogy jelentsen. Bizonyára a velencei dukát eredeti neve (zecchino) rejlik e kifejezés mögött. Ez az adat is tehát a velencei dukát soproni jelenlétét bizonyítja.

A XV. század vége felé új aranypénz neve tűnik fel, amelyik igen fontos szerepet játszott az osztrák pénzforgalomban. Ez az új pénz a rajnai aranyforint (Rheinische Gulden). Ez később a XVI. század folyamán kialakult új számítási rendszer alapja lett. Az elnevezés úgy keletkezett, hogy az aranyforint (Gulden) jóságának megóvása érdekében 1386-ban a négy rajnai választófejedelem pénzügyi egyezményt kötött egységes „rheinischer Gulden" veretésére. A rajnai aranyforint finomsága valamivel kisebb volt (csak 22 1/2 karát), mint a magyar aranyforinté, de még ez a finomság is idővel csökkenni kezdett.[89] Amíg a magyar aranyforint értéke Ausztriában 1476—1500 között 310—330 denár között hullámzott, addig ugyanitt a rajnai aranyforintot 8 schilling, azaz 240 denár értékben számolták. Sopronban 1486 óta találkozunk néha a „rheinische Gulden" nevével.[90] Itteni értékelésére nézve közvetlen adat nincs, csak 1510-ből említi az egyik forrás, hogy 16 rajnai forint váltásánál 560 denár volt a veszteség, azaz egy rajnai forintnál 35 (font) denár.[91] A rajnai aranyforint romló ligájára utal egy 1514-i említés.[92] Tehát Sopronban szintén megjelent az Ausztriában népszerű rajnai aranyforint, mely egyébként a magyarországi pénzforgalomban nem játszott szerepet a magyar aranyforint szilárd jósága miatt. A viszonylag gyér számú forrásadat tanúsága szerint azonban Sopronban is csak szórványos lehetett a jelen-

[86] Az aranyforint értéke 1467 óta 100 denár volt. Ez az értéke 1521-ig kisebb ingadozások ellenére állandóan megmaradt. Horváth Tibor Antal összeállítását errenézve ld. Num. Közl., 58—59 (1959—1960). 34. l.

[87] Így 1465 . . . dedit I dukate, dukaten I gulden dergleichen . . . H. II/4.250., 1485 . . . per I du(ca)ten oder fl. . . . H. II/4.368.

[88] 1504. V. 17. . . . 12 fl. zechner facit 15 tal. den., azaz 12 fl. zechner = 15 × 240 = 3600 denár, tehát 1 fl. zechner = 300 font denár. H. II/5. 137.

[89] Pl. Ausztriában az 1510. aug. 15-i rendelet szerint vert rajnai aranyforint pénzlába: 18 1/2 karátos bécsi márka = 96 db.

[90] 1486 táján végrendeletben. H. II/1.133., majd 1502—1510 közötti számadásban. H. II/5.118—138.

[91] 1510. X. 13. . . . Item 16 reinisch gulden . . . an welchenn güldenn ich in dem wegsel 18 sol. 20 den. verloren kann . . . H. II/5.115.

[92] 1514 . . . mer ain reinischen gulden, der nit gutt ist . . . H. II/5. 206.

léte. A vezető helyet természetesen itt is a magyar aranyforint foglalta el. A rajnai aranyforint értéke Sopronban valószínűleg azonos volt annak bécsi értékével (240 bécsi denár).

Amilyen mértékben csökkent a bécsi denár tényleges forgalma, olyan arányban sűrűsödtek a soproni számadásokban 1483 óta a magyar denárokban kifejezett pénzösszegek. A magyar aprópénz többféleképpen, mint „ungrisch denár, ungrisch geltt, ungrisch müntz" vagy egyszerűen csak mint „ungrisch" fordul elő. Bizonyos években „allt" és „neu" magyar pénz van megkülönböztetve. Mindezek a kifejezések együttesen a magyar denárra vonatkoznak, és ezáltal a magyar denárok elevenedő forgalmát tanúsítják a soproni gazdasági életben. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az elszámolásokban a magyar denárban kifejezett összegek is mindig át vannak számítva a font denárra és így összegezve. Azok a magyar denárok, melyekről itt említés történik, túlnyomó részben az 1467 1526 között vert és forgott úgynevezett „madonnás denárok", kis részben pedig a XVI. század húszas évei elején lezajlott pénzrontás idején készült és „moneta nova" néven ismert aprópénzek.

Az ún. madonnás denárok az 1467. évi pénzreform következményeként vert pénzek voltak. Az ezévi országgyűlés megszüntette a korábbi lucrum camerae (pénzújításból származó) adót, és helyette bevezette a királyi fiskus adóját (tributum fisci regalis). Ezzel végérvényesen megszünt az évi pénzújítás századok óta dívott rendszere, és állandó értékű aprópénzek veretésére került sor.[93] Az újonnan vert aprópénzeken az éremkép egységesen az egyik oldalon a magyar címer, a másikon a gyermek Jézust tartó Madonna lett, és az utóbbi éremkép után nyerték az új érmek általában a madonnás elnevezést. Az 1467-ben megszabott pénzláb pár évi kivételtől eltekintve változatlan maradt a XVI. század közepéig.

Ebben az állandósult pénzverésben csupán egy alkalommal történt törés, éspedig a XVI. század húszas évei elején lezajlott pénzrontás idején. 1521-ben ugyanis olyan reformmal kísérleteztek, mely szerint az aprópénzek finomságát a felére csökkentik, viszont a forgalomban a régi értéken tartják kényszerárfolyamon.[94] E reform szerint vert silányabb pénzek neve „nova moneta" lett, szemben az „antiqua moneta" néven emlegetett régi jó pénzekkel. Természetesen az új denárokat lehetetlen volt a régiekkel egyenlő értékben elfogadtatni, és ezért az 1523. évi országgyűlés 34. cikkelye már úgy intézkedett, hogy 100 régi denár 110 új denárral legyen egyenlő értékű. A valóságban 3 4 új denárt kértek egy régi denárért. 1525 közepén szünt meg a nova moneta veretése, és visszatért a régi pénzláb szerinti antiqua moneta, de a két fajta denár a gyakorlatban együtt forgott a mohácsi vész idejéig.

Sopronban 1483-tól kezdve úgyszólván állandóan szerepelnek az iratokban a magyar denárok. Ha a magyar denárokban kifejezett összegeket rendszerint át is számítják denárfontra, ez nyilván csak a számolások egységes vezetése érdekében történt.[95] Nyilvánvaló tehát a magyar pénz megerősödött forgalma. Ezek az átszámítások nyújtanak alkalmat arra, hogy a magyar

[93] Az új pénzláb szerint a 8 latos (0.500) budai márka ezüstből 416 denár készült. Egy denár nyerssúlya 0.590 g, színsúlya 0.295 g volt és az új pénzből 100 db ment az aranyforintra. Az új liga szerint készült garas, denár és obulus.

[94] A csökkentett pénzláb szerint 1 budai márka 4 latos (0.350) ezüstből készült 500 denár, egy denár nyerssúlya 0.491 g, színsúlya 0.122 g lett.

[95] Így például a napszámbéreket, árucikkek árát stb. magyar denárokban fizetik ugyan, viszont font denárokra átszámítva könyvelik el.

denár és a font denár egymás közötti értékviszonya pontosan megállapítható legyen.[96] Ezek szerint a magyar denár értéke 3 font denárral volt egyenlő. Minden átszámítás ezt bizonyítja.[97] Természetesen ezt a kurzust az antiqua moneta, vagyis a jó pénzláb szerint készült magyar denárokra kell vonatkoztatni. Az iratokból az derül ki, hogy az egyszerű den. (vagy ϑ) jelzés mindig a font denárját jelenti, míg a magyar denárokat általában „ungrisch" jelzővel különböztetik meg az elszámolásokban.

A nova moneta forgalmára nézve igen kevés az adat. Ami akad, az is az 1525. évből való, tehát voltaképpen a nova moneta veretésének megszünése utáni időből. A néhány ismert feljegyzés arról tesz bizonyságot, hogy Sopronban 2 új denárt (neu gelt) számoltak 1 régi denár (allt gelt) ellenében.[98] Ismeretes egyébként II. Lajos királynak 1525. augusztus 24-i kelettel Sopron városához intézett levele, melyben közli, hogy a régi pénzhez történt visszatérés után az antiqua moneta = 2 nova moneta és 1 nova moneta = 1 antiquus obulus.[99] Úgy látszik, hogy a soproni városi számadásokban ezt az értékviszonyt be is tartották. Arranézve, hogy a kétféle pénz még egy ideig együtt forgott Sopronban is, bizonyíték egy 1526-i bejegyzés, mely kimondottan jó pénzről beszél.[100] Már pedig, ha ennek hangsúlyozása szükséges volt az elszámolásban, akkor valószínű, hogy „rossz pénz" is kellett, hogy legyen a forgalomban.

Ugyancsak a XV. század nyolcvanas éveitől kezdve tűnik fel Sopronban egy új ezüstpénz, amelyik az osztrák pénzforgalomban már a század közepe óta jelen volt és a szerepe egyre inkább nőtt. Ez az új pénz a krajcár (Kreutzer). Eredetileg a tiroli Meranban 1271 óta vert súlyosabb ezüstpénzt (grossus) illették ezzel a délnémet területen keletkezett krajcár névvel. Ausztriában III. Frigyes idején honosodott meg, majd a schinderling kor idején kiverésre is került (1459–1460 években). Ettől kezdve a veretése folyamatos lett.[101] A krajcár értéke 4 bécsi denár volt, így tehát a 240 denáros denárfont 60 krajcár összeget tett ki.

A soproni adatokból az derül ki, hogy itt is 4 font denár értékben számolták a krajcárt. Így például 1503-ban 16 denár napszámot 4 krajcárral könyveltek el.[102] Egy másik alkalommal 1524-ben világosan jelezve van ez az értékarány.[103] A krajcárnak a magyar denárhoz viszonyított értékére nézve 1525-ből idézhető átszámítás, mely szerint 16 magyar denár = 12 krajcár, tehát 1 kr. = 1.33 (1 1/3) magyar denár.[104] A soproni iratokban 1483 1524 között találkozunk krajcár értékben kifejezett összegekkel.

[96] Egy példát véve: 1520 . . . 5 fl. vngrisch müntz, suma facit 6 tal. 2 sol. den. . . . vagyis 5 forint magyar pénz = 6 × 240 + 60 = 1500 font denár. Minthogy a forint = 100 denár, tehát 500 magyar denár = 1500 font denár, azaz 1 magyar denár = 3 font denár (ϑ). H. II/5.272.

[97] Így pl. 1525. II. 2. H. II/2. 376, de egészen világosan kiderül 1525. VIII. 14. után . . . 20 vngrisch facit 60 den., 10 vngrisch facit 1 sol. . . . H. II/2.379.

[98] 1525. X. 15. . . . allt gelt 33 Hungrisch den. = neu gellt 66 Hungrisch phening . . . H. II/6.389. Hasonlóképpen uo. 389–391 között több adat is.

[99] H. I/7. 162–164.

[100] 1526. II. 15. . . . 10 sol. den. guet gelt . . . H. II/5.380.

[101] A finomság korábban 14 1/2 latos (0.906) volt, majd 1473-ban a 8 latos (0.500) finom bécsi márka ezüstből 240 db. krajcár készült, 1.06 g nyers és 0.53 g színsúllyal. Ez a pénzláb a XVI. század elejéig érvényben maradt.

[102] 1503. IX. 26–28. H. II/5.131.

[103] 1524. IX. 2. után . . . 20 kr. facit 80 den. . . . H. II/2.375.

[104] 1525. VI. 3. után. H. II/5.377.

Minthogy egyebek között napszámbéreket stb. fejeznek ki krajcár értékben, látszik ebből, hogy az osztrák krajcár ténylegesen is forgott Sopronban és nem csupán számítási egységet jelentett a számadásokban.

1524–1525 években gyakran jelentkezik a német pénz „deutscher müns, teutsch gelt", sőt egy alkalommal „pöse dewtsche mönnss", azaz rossz német pénz formában is.[105] Az iratokból nem derül ki világosan, hogy mit kell érteni német pénzen, de nyomra vezet egy 1524-i adat, mely „tiltott" német pénzről tesz említést.[106] Ugyanis az 1525. évi országgyűlés 23. artikulusa megtiltotta az idegen pénzek behozatalát Magyarországra, nyilván elsősorban azon idegen pénzeket, melyeknek a forgalmát korábban az 1522. évi országgyűlés megengedte.[107] Igaz ugyan, hogy a tilalmat az 1525. évi országgyűlés végzéséből idézzük, a soproni bejegyzés pedig 1524-ből való, de feltehetőleg az 1525. évi hatvani országgyűlés egy már fennálló tilalmat rögzít a végzésében. Eszerint a német pénzek garasok és krajcárok lehetnek. Főként krajcárok, amit bizonyít egy 1525-i soproni adat, mely szerint 1 német pénz = 1.25 magyar denár.[108] Tehát valamivel kevesebb, mint az osztrák krajcár értéke magyar denárban kifejezve. Hihetőleg az oszrák és német krajcárok között fennállott különbségre vezethető vissza az alacsonyabb kurzus (talán ezért a rossz német pénz megjelölés). Mindebből az derül ki, hogy a német pénz elnevezés elsősorban krajcár fogalmat fed, de különböző német krajcárokét.

A soproni számadásokban a hosszabb-rövidebb időn keresztül rendszeresen forgott említett pénzfajok említésén kívül ebből a periodusból feltűnik még néhány, a pénzforgalmi viszonyokra vonatkozó adat, melyek előfordulása szórványos ugyan, de rövid ismertetésük a pénzforgalom képének teljessé tétele érdekében nem mellőzhető.

Ilyen a garas (gros vagy gröschen).[109] Lehetséges, hogy ezúttal a garas már nem csupán számítási egység, mint a XV. század első felében, hanem tényleges forgalmi pénz lehetett, minthogy Magyarországon 1467 óta – ha nem is állandóan – de volt garasverés. A magyar garasok értéke 4 magyar denár volt. Az ismert soproni adatok semmilyen átszámításra vagy értékviszony megállapítására nem nyújtanak lehetőséget.

Igen ritkán szerepel az obulus is.[110] Ez féldenár értékben vert magyar pénz volt, de a soproni számadásokban valószínűleg csak a töredék összeg kifejezésére szolgált féldenár értékben. Végül az ort csupán számolási egység mindig 1/4 értékben. Tehát ort denár = 1/4 denár. Előfordulása eléggé ritka.

[105] 1524. IV. 23. H. II/5.383.

[106] 1524 . . . verbotener und falscher deutscher münz . . . H. II/5. 384.

[107] . . . Et quod extraneae etiam pecuniae videlicet cruciferi ac grossi Bohemicales et Germanici seu Alemanicales praeterea Babka, Haller idest Beth ubilibet in hoc regno currant et accipietur . . . Corpus Juris Hung. (1899. kiadás) 788–805. l.

[108] 1525. III. 21. . . . 3 tal. 6 sol. den. teutsch gelt facit vngrisch 4 tal. 5 sol. 16 den., azaz $3 \times 240 + 180$ német pénz = $4 \times 240 + 150 + 16$ magyar denár, azaz 900 német pénz = 1926 magyar denár, következőleg 1 német pénz = 1.25 magyar denár. H. II/5.436.

[109] 1460. VI. 19. H. II/4.89., 1466 (többször) H. II/4.256–269., 1483–1490 harmincadjegyzékben H. II/6.259–262., 1483–1495. H. II/4. 351–392.

[110] 1460–1463 árszabásban. H. II/6.209–216.

Pénzforgalom 1526—1659

Az osztrák pénzverés történetében az 1522. év jelenti a középkori pénzverés végét, és 1524-től kezdve lehet számítani az újabbkori viszonyok kezdetét. Ugyanis 1524-ben tért rá Ausztria a tallérpénzlábra, és a tallér néven ismert súlyos ezüstpénz az újabbkori pénzforgalom legjellemzőbb és egyben legfontosabb pénzfaja lett. Minthogy ez az időpont közel esik 1526-hoz, mely dátum viszont Magyarország történetében jelent lényeges fordulópontot, a könnyebb áttekintés érdekében ezt az évet vettük a soproni pénzforgalom következő szakaszának kiindulópontjául, és az 1659. évvel zárjuk, amikor a krajcár értékű pénzeknek Magyarországon is elkezdett veretésével a pénzverés terén megint új periódus következik az egész Habsburg-birodalom területén.

A pénzforgalomnak ebben a következő szakaszában új számítási pénzek alakultak ki. Minthogy ezek a soproni számadásokban is jelentkeznek, foglalkozni kell velük, mielőtt a számadásoknak a pénzértékviszonyokra vonatkozó adatait ismertetnénk. Leszögezhető azonban, hogy Sopronban a számadásokat tovább is változatlanul a korábbi 240 denáros font denár rendszer szerint vezették és minden összeget erre a rendszerre számítottak át. Tehát a denárfont (Pfunt Pfenning) egysége, a denár most már teljességgel nem effektív bécsi denárt jelent, hanem kizárólag csak számítási egységet. Ugyanúgy, mint a XV. század vége óta általában.[111]

Új fogalom a számadásokban a magyar forint, ami ugyancsak számítási pénzt jelentett. Ennek az őse voltaképpen az aranyforint volt. Ugyanis 1467 óta az állandó értékű magyar denárból 100 darab ment az aranyforintra. Minthogy azonban az arany—ezüst értékarány eltolódása következtében, majd később a pénzromlás miatt is, az eredeti 100 denáros érték a XVI. század folyamán változni kezdett, a számadásoknál a jól bevált, népszerű 100 denáros kurzus maradt meg, és a forint mindig száz denár összeget jelentett. Ez a forint azonban már nem volt többé aranyforint, hanem csupán számítási egység. Ennek a 100 denáros számítási forintnak a neve Magyarországon magyar forint vagy kamarai forint lett, és a denárfonthoz viszonyítva az értéke 300 font denárt tett ki (1 denár = 3 ϑ). Átszámolásoknál tehát a magyar forint (gulden ungrisch) szerint kifejezett összeget ilyen arányban számolták át a font szerinti számítási pénzre.[112]

Másik új számítási fogalom a rénes forint (Rheinische Gulden). A már ismertetett rajnai goldgulden ugyanis eredetileg 60 krajcár összeggel volt egyenértékű. Minthogy pedig 1 krajcár egyenlő volt 4 bécsi denárral, ennélfogva 1 rajnai arany forint értéke = 60 krajcár, = 240 bécsi denár volt. 1559-ben a 60 krajcár értékű ezüst Reichsguldiner veretésével a rajnai aranyforinttal egyenlő értékű ezüstpénz került forgalomba. Ennek az értéke azonban 1559 után hamarosan emelkedni kezdett, és ekkor bekövetkezett itt is az a folyamat, hogy a rajnai forint mint fogalom megszünt tényleges aranypénzt jelenteni, hanem 60 krajcár értékű pénzösszeg kifejezésére szolgáló számítási egység lett. Ez a 60 krajcáros rajnai forint nálunk rénes forint néven vált ismertté. Igaz, hogy szélesebb körű elterjedése inkább csak a

[111] A következőkben a font denárját ϑ jelzi, az egyszerű denár a magyar denárra vonatkozik.

[112] A számadásokban ilyen formában jelentkezik a magyar forint: pl. 1548 . . . 100 fl.ung. = 125 pf ϑ . . . V. 122. vagy 1567 . . . gulden ungrisch zu 10 β gerait . . . V. 131. stb.

XVII. század közepétől kezdve következett be, de azért már előbb is lehet találkozni vele. Sopronban a rénes forint „gulden Reinisch, flor. Rheinisch" formában jelentkezik az iratokban.[113] A rénes forint a népszerűségét annak is köszönhette, hogy ugyanúgy 240 denárral volt egyenértékű, mint a font. Így átszámításnál 1 fl. Rh. = 1 font. A magyar forint és rénes forint egymáshoz viszonyított értékét a krajcár értéke szabta meg. Mithogy 1 krajcár = $1\,^1/_3$ magyar denár, ennélfogva a rénes forint = 80 magyar denár, és a magyar forint viszont = 75 krajcár. Összegezve a mondottakat, a különböző számítási pénzek értéke és egymáshoz viszonyított aránya a következő

1 font = 8 schilling = 240 denár = 80 magyar denár = 60 krajcár
1 rénes forint = 60 krajcár = 240 denár = 80 magyar denár
1 font = 1 rénes forint
1 magyar forint = 100 magyar denár = 75 krajcár = 300 font denár

Az 1526 után következett első két évtizedben a soproni pénzforgalom képe nem változott lényegesen a XVI. század elejei viszonyokhoz képest. Ebből a két évtizedből azonban igen kevés használható adat áll rendelkezésünkre, és ami van, az is többnyire végrendeletek szövegeinek a közlése. Így inkább csak azt lehet megállapítani, hogy milyen pénzek nevei szerepelnek a végrendeletekben, és ebből vonható le következtetés a pénzforgalom összetételére. Az ismert adatok alapján az aranyforint, krajcár, teutsch gelt és magyar denár nevek a gyakoriak, amiből az derül ki, hogy általában ugyanazok a pénzfajok szerepelnek, mint az 1500—1526 közötti időben. Gyakorlatilag tehát ez a két évtized még szorosan kapcsolódik az előző negyedszázad pénzügyi helyzetéhez.

Mégis van azért némi jele annak, hogy — ha lassan is — de megindult a pénzforgalom képének átfordulása az újabbkori állapotok felé. Ezt bizonyítja olyan új pénznevek jelentkezése, melyek eddig nem voltak találhatók a forrásokban. Ha a szereplésük egyelőre igen elszigetelt és részben inkább tezaurálás jellegű is, mégis csak új irányba mutatnak. Mindenekelőtt említhető a magyar forint (számítási forint) első feltűnése 1532-ben,[114] ami persze egyáltalán nem zárja ki, hogy magyar forinttal már előbb is ne számoltak volna Sopronban. Majd találkozunk két eddig teljesen ismeretlen pénznévvel, egyik a Dickpfennig, másik a Joachimstaler. Hogy a Dickpfennig (dickhphening)[115] valójában milyen pénzt jelentett, azt ebből az egyetlen szűkszavú közlésből nehéz lenne pontosan meghatározni, csupán feltételezhető, hogy az Ausztriában 1526—1527 években vert Pfundner nevű súlyosabb ezüstpénz neve lehet, bár könnyen jelenthet egyéb, de mindenesetre valamilyen súlyosabb ezüstpénzt is. Ezek a súlyosabb ezüstpénzek már az újabbkori pénzverés termékei.

Sokkal érdekesebb és lényegesebb viszont a másik pénzfajnak, a Joachimstalernek az emlegetése „Jochantaller, Jochannsstaler" formában.[116] Ez azt jelenti, hogy a később annyira jelentős tallér már a XVI. század első felében

[113] Pl. 1585 ... 200 gulden Reinisch = 200 pf. ... Arvaszd (Schueller) p. 17., vagy 1625. IV. 7. ... 100 forint = 100 pf. reinisch ... Kórh. szám. 9.
[114] 1532. XII. 17. ... 30 fl. vngrisch ... H. II/2.57.
[115] 1538. VII. 1. ... 2 dickh phening ... H. II/2.121.
[116] 1535. XI. 24. ... monete nomini Jochantaller ... H. II/2.101., 1541. VII. 23. ... 1 Jochannsstaller ... H. II/2.150. Mindkettő végrendeletben.

megjelent Sopronban, bár a jelek szerint egyenlőre inkább csak értéktárgy formájában. A későbbi tallérok őseiként vert első súlyos ezüstpénzek Tirolban jelentek meg 1484–1486 években guldengroschen vagy guldiner néven. Ezek mintájára főként Németországban sokfelé kezdtek verni guldinereket a XVI. század elején. Többek között a csehországi Joachimstalban is 1518 óta. Minthogy azonban az utóbbiak ligája némileg eltért a korábbi guldinerektől, megkülönböztetésül ezeket a verdehely után Joachimstaler vagy röviden Taler néven emlegették. Ez utóbbi név azután általános lett minden hasonló súlyú ezüstpénzre. Ezek a korai tallérok (guldinerek) találtak utat Sopronba is, és ezekre vonatkoznak az említett végrendeletek adatai.

A soproni számadások adatai szerint a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig eltelt évszázad idején a pénzforgalmat Sopronban főként aranyforintok, tallérok, garasok, krajcárok és magyar denárok bonyolították le. Ha átvizsgáljuk az egykorú éremleletek anyagát, ugyancsak hasonló kép tárul elénk. Természetesen mind az írott forrásokban, mind az éremleletekben elvétve előfordulnak egyéb pénzfajok is, de ezek viszonylag oly csekély mennyiségben jelentkeznek a leletekben és oly ritkán tűnnek fel az iratokban, hogy a pénzforgalom alakulására nyilvánvalóan semmi kihatásuk nem volt.

Az aranypénz dukát néven szerepel a számadásokban. A korábbi aranyforint (gold ungrisch, gold gulden) elnevezés Sopronban úgyszólván teljesen megszűnt, és helyette általában a dukát (ducat) lett az összefoglaló név mindenféle hasonló jellegű aranypénzre. Ez a változás részint annak a következménye, hogy a nemzetközi pénzforgalomban az összes dukát súlyú aranypénzek csak ilyen néven szerepeltek, másrészt pedig hozzájárult a magyar forint használatának elterjedése is, mert így nem forgott fenn a kétféle forint (aranyforint és magyar forint) összetévesztésének a lehetősége. A dukát értéke Sopronban a rendelkezésre álló biztos adatok szerint a font denárjában és magyar denárban kifejezve a következő volt.:[117]

1556	= 450 ϑ	150 m denár		(15 β. V. 157)
1563	= 450 ϑ	150	”	(2 ducat = 3 pf. 6 β. V. 187)
1567	= 456 ϑ	152	”	(1 pf. 7 β V. 118.)
1586	= 480 ϑ	160	”	(64 ducaten = 128 pf. V. 181.)
1603	= 480 ϑ	160	”	(200 ducaten = 400 pf. V. 76.)
1604	= 540 ϑ	180	”	(18 β. V. 1/a)
1606	= 570 ϑ	190	”	(19 β. V. 9.)
1631—1659	= 900 ϑ	300	”	sok adat erre

A dukát értéke tehát állandó emelkedést mutat, és 1631 után 900 ϑ-ban állapodik meg.[118] Kétféle dukátról lehet szó. Egyik a körmöci (magyar)

[117] Ha magyar denárban kívánjuk az értéket kifejezni, akkor a font denár összeget hárommal kell osztani, ha pedig krajcár értékben, akkor a font denár összeget 1625 előtt néggyel, 1625 után pedig öttel kell osztani.

[118] Egybevetés végett közöljük az aranyforint (dukát) kurzusát magyar országos viszonylatban: 1626—1547 = 115—140 magyar denár, 1548—1573 = 140—160 d., 1573—1599 = 160—170 d., 1600—1614 = 175—200 d., 1615—1619 = 210—220 d., 1620—1624 = 270—700 d., 1625—1659 = 300 d. *Horváth Tibor Antal:* A magyar aranyforint értékváltozása 1490—1700 között. Num. Közl. 58—59. (1959—1960) 33—50. l., Ugyanakkor Ausztriában a kurzus a következő: 1525—1540 = 90—100 krajcár, 1542—1554 = 105 kr., 1555—1577 = 108 kr., 1578—1600 = 110—120 kr., 1600—1618 = 120—157 kr., 1624—1634 = 165 kr., 1635—1648 = 180 kr., 1649—1659 = 183 kr. (Pribram után).

dukát, mely a régi pénzláb szerint 3.52 g színsúllyal készült, és az osztrák dukát, melynek színsúlya csak 3.44 g volt. 1534-től a Kipper-korig (1618) a kétféle dukát azonos ligájú volt, csak 1625 óta forgott az említett könnyebb ligájú osztrák dukát. Tehát 1625 után a számadások dukát kifejezései mindkettőre vonatkoztathatók, de az adatokból nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy melyikre. Végeredményben nem is túlságosan lényeges, mert a kétféle dukát a napi pénzforgalomban együtt futott.

A dukáton kívül csak elvétve fordulnak elő másféle aranypénzek a számadásokban. Így néha feltünik a Krone (aranykorona),[119] melynek értéke 1556-ban = 368 ϑ (egy másik fajta korona 384 ϑ), 1569-ben = 360 ϑ volt.[120] Ma már bebizonyítottnak vehetjük, hogy a Krone név főként a karinthiai aranypénzeket jelentette, melyek értéke alacsonyabb volt a magyar aranyforintnál, tekintve, hogy súlyuk a magyar aranyforint 1/7 részével kisebb volt.[121] Egy alkalommal szerepel salzburgi dukát 420 ϑ értékben,[122] majd kétszeres dukát (toplt Ducaten) és portugalöser (Portucaleser), mely utóbbi név a ritka tízszeres dukátok nemzetközi elnevezése volt.[123]

Az aranyforint, illetve most már inkább dukát kétségtelenül a legértékesebb érem volt a pénzforgalomban, de a legfontosabb fizetőeszközt úgy látszik mégis inkább a tallér jelentette. Ausztriában 1524-ben,[124] Magyarországon 1553-ban vezették be a tallérpénzlábat, de a napi forgalomban nemcsak ezek forogtak, hanem mindenféle külföldi tallérok is, még pedig általában mind egyenlő értékben, kivéve a speciális értékű tallérvereteket. A tallérok nemzetközi tarka képét meggyőzően bizonyítják az éremleletek összetételei.[125]

A sokféle tallér veretésének gazdasági okai voltak. Ugyanis az 1524-i rendelet szerint vert guldinerek értéke eredetileg 68 krajcár volt, de az értékük már 1549-ben 70 kr.-ra emelkedett. Ezért jött 1551-ben a Reichstaler, melynek 72 kr. volt az értéke. Ugyanekkor a régi osztrák guldinerek értéke 68 kr.-ban lett megállapítva. Azonban már 1556-ban vissza kellett térni a 70 kr. névérték-

[119] Először 1541. I. 12. . . . 2 khron in goldt . . . H. II/2.138.

[120] 1556. XI. értéke 12 β 8 ϑ, (egy másik fajtáé 12 β 24 ϑ) V. 157., 1569 hagyatékban . . . jede per 12 schilling Phening gerechnet . . . Oertl. Lad. XXII. No. 19. p. 7.

[121] *Horváth Tibor Antal:* Adatok a XVI. századi magyar pénztörténethez. Num. Közl., 50—51 (1951—1952). 60—61. l.

[122] 1556. XI. értéke 14 β V. 157.

[123] 1569. Oertl. Lad. XXII. No. 19. p. 6. Mindkét név ugyanazon hagyatéki leltárban fordul elő, tehát inkább csak családi értékek lehettek.

[124] Ténylegesen azonban csak a negyvenes évek óta kezdték a tallérokat verni Ausztriában is.

[125] A tallérok pénzlábának a változásait a következő összefoglalásban adjuk értékük könyebb megértése végett: Ausztriában az 1524. febr. 15-i rendelet szerint a guldiner pénzlába: 14 lat 1 quint 1 denár (0.894.5) finom bécsi márkából (981 g) készült 9 3/4 darab, nyerssúly 28.820 g, színsúly 25.78 g. Ez volt a liga 1551-ig. 1551—1560 között Ausztriában is az 1551. febr. 14-i birodalmi pénzrendelet szerint vertek Reichstalert: 14 lat 2 quint (0.882) finom kölni márkából (233.85 g) 7 1/2 darabot, nyerssúly 31.18 g, színsúly 27.49 g. Az 1551-i rendelet 1559. aug. 19-én módosítva lett és most Reichsguldinereket vertek, melyek pénzlába: 14 lat 16 quent (0.931) finom kölni márka = 9 1/2 db, nyerssúly 24.6 g, színsúly 22.89 g. Ez a pénzláb 1560—1573 között volt érvényben, és ekkor visszatértek az eredeti 1524-i ligához. Ez így maradt egészen a Kipper-korig. A Kipper-kor (1618—1624) zavarai után az 1624—1659 között vert tallérok csak 4 1/4 krajcárral voltak gyengébbek, mint az előző veretek. Ezt a különbséget úgy hidalták át, hogy a nyerssúly maradt, csupán a finomság csökkent egy keveset. Magyarországon a helyzet egyszerűbb volt . . . Itt 1553—1582 között osztrák mintára az 1524-i pénzláb szerint készültek a tallérok. 1582—1659 között tiroli mintára a 14 lat (0.875) finom bécsi márka ezüstből 9 3/4 darab tallér készült, nyerssúly 28.55 g, színsúly 24.98 g.

hez, mert különben mind külföldre vándoroltak volna. Az 1559-i rendelet szerint vert Reichsguldinerek értéke 60 kr volt, ugyanakkor a régi guldinereket megint csak 68 kr.-ra limitálták, és végül a 72 kr.-os Reichstaler értéke maradt 72 kr. Voltaképpen tehát háromféle tallér forgott egyszerre 60, 68 és 72 krajcár értékben, és ez az állapot 1573-ig tartott. Ekkor visszatértek az 1524-i ligához, de a tallér értéke 70 kr. lett. Végül 1624 óta 90 kr. névértékű Reichstalerek kerültek kiverésre.

A tallérok névértéke (hivatalosan megállapított érték) azonban nem volt azonos azok árfolyamértékével, azaz piaci kurzusával. Ausztriában az 1573 óta vert 70 kr.-os tallér kurzusa hamarosan felugrott 72–75 kr.-ra, az 1624 óta vert 90 kr. névértékű Reichstaler árfolyama pedig 1650-ig 93 kr.-ra emelkedett. Ennek a kurzus emelkedésnek a következménye volt az „Aufgab" (felpénz) vagy agio, ami mindenkor a névérték és árfolyamérték közötti különbséget jelentette pozitív vagy negatív irányban. A talléroknál az agio mindig pozitív volt.[126] Ezt a bonyolult pénzügyi állapotot részletesen kellett ismertetnünk, hogy érthető legyen, miért szerepelnek a soproni számadásokban ugyanazon időben különböző értékű tallérok és miért eltérő az azonos névértékű tallérok forgalmi értéke különböző alkalmakkor.[127]

A biztos átszámítási adatok alapján a soproni számadásokban a tallér forgalmi értéke a következőképpen alakult (font denárban, magyar denárban és krajcár értékben kifejezve).

1548–1563	280 ϑ	93.33	denár	70 krajcár
1565	272 ”	90.66	”	68 ”
1567–1569	280 ”	93.33	”	70 ”
1571–1622	300 ”	100	”	75 ”
1625–1630	360 ”	120	”	90 krajcár[128]
1631–1659	465 ”	155	”	93 ”

Megemlíthető, hogy a tallérvereteknél az 1631–1659 közötti időben állandónak tekinthető 465 ϑ (93 kr.) árfolyam mellett 1631–1637 között többször is előfordul 480 ϑ (96 kr) kurzus, majd 1637–1648 között 450 ϑ (90 kr.) tallérérték. Az utóbbi pontosan a tallér névértékének (90 kr.) felel meg. Ilyen esetekben a tallérérték csak számítási értéknek fogható fel olyan formában, hogy ilyenkor a tallérérték bizonyos aprópénzösszeg jelzésére szolgál, és nem effektív tallérokról van szó.

Volt azonban ezeken kívül kimondottan számítási célt szolgáló tallér is. Ugyanis 1625-től kezdve a számadásokban kétféle tallér fogalom tűnik fel. Egyik a Reichstaler, a másik a „taller ungrisch". A Reichstaler (hivatalosan 90 kr. névértékben) jelenti a ténylegesen forgó effektív tallérpénzeket, és

[126] Sopronban 1603. I. 3. . . . habe ich geben auf jeden (taler) 8 ϑ ung . . . V. 76 1604. IX. 10. 30 ϑ a ráfizetés V. 1/a.

[127] *Pribram:* i. m. 27–34. l., *R. Geyer:* Zur österreichischen Münzpolitik. 1524–1790. Num. Zeitschr., 66 (1933). 73–108. l.

[128] Egybevetés végett közöljük a tallér magyarországi általános árfolyamát: 1542–1564 = 93 magyar denár + 1 bécs (bécsi denár), 1577–1601 = 100 d., 1602–1619 = 110–130 d., 1625–1629 = 120–150 d., és 1630–1659 = 158–180 d. *Horváth Tibor Antal:* A tallér értékváltozás Magyarországon 1542–1700. Num. Közl., 62–63 (1963–1964). 25–50. l. Ugyanakkor az osztrák tallér kurzusa Ausztriában: 1542–1561 = 70 kr., 1562–1570 = 68 kr., 1571–1595 = 72–77 1/3 kr., 1596–1602 = 80 kr., 1603–1616 = 82–86 kr., 1617–1659 = 90–93 kr. *Geyer:* i. m. 103–105. l.

ezeknek az árfolyamát jelzi a közölt kimutatás. A magyar tallér értéke viszont állandóan 300 *d*, tehát ugyanannyi, mint a magyar forint, úgyhogy ez voltaképpen nem egyéb, mint a magyar forinttal azonos értékben vett számítási pénz (Rechentaler). Néhányszor találkozunk ezzel a kifejezéssel is „Reichstaler in specie". Ez azt jelenti, hogy a fizetés ténylegesen tallér érmekben bonyolódott le, és nem tallér értékben kifejezett egyéb pénzfajban.[129]

Az újkori pénzforgalomban csak az aranypénzek és a tallérszerű veretek számítottak értékpénznek, vagyis olyan érmeknek, melyeknek árfolyamát a bennük rejlő nemesfémtartalom szabta meg. Ezzel szemben az aprópénzek csupán váltópénzként szerepeltek. Ennek következtében ezek a számadásokban állandóbb értékkel rendelkeztek, mint a nemesfémek értékváltozásai szerint hullámzó kurzusú aranypénzek és tallérok.[130]

Egyik ilyen aprópénz volt a garas. 1582–1625 között a soproni forrásokban a garas 4 denár (azaz 12 *d*) értékben szerepel. Országszerte az értéke 4—5 denár között váltakozott ugyanazon időben is, és úgy látszik, hogy Sopronban a 4 denáros számítás honosodott meg. Majd 1625–1659 között a garas értéke 5 denár (azaz 15 *d*) lett.[131] Krajcár értékben pedig állandóan 3 krajcár. Az osztrák tartományokból beáramló és garas néven forgó 3 krajcárosok ebben a periódusban „kais. groschen" vagy „groschen kais. geld" néven fordulnak elő a számadásokban.[132]

A leggyakoribb és legfontosabb aprópénz a krajcár. Ennek az értéke 1526–1625 között 4 *d*, illetve 1.33 denár, 1625–1659 között pedig, minthogy a 3 kr.-os garas értéke 5 magyar denár lett, vagyis 15 *d*, ennélfogva ennek harmadrésze, azaz 5 *d*, illetve 1.66 denár. 1625 előtt „kreuzer" néven szerepel az iratokban, 1625 után „kreuzer kais." vagy pedig egyszerűen csak „kays. geld (gelt)" néven.

Végül említhetjük az állandóan forgó magyar denárt, amely mindig 3 font denár egyenértékkel szerepel a számadásokban.

Összegezve az aprópénzek értékviszonyait:

1 garas	1526–1625	= 12 *d*	= 4 m. denár	= 3 krajcár
1 garas	1625—1659	= 15 *d*	= 5 m. denár	= 3 krajcár
1 krajcár	1526–1625	= 4 *d*	= 1.33 denár	
1 krajcár	1625—1659	= 5 *d*	= 1.66 denár	
1 magyar denár	1526–1659	= 3 *d*		

Egyéb pénznévvel alig találkozunk a soproni számadásokban. Mindössze a lengyel háromgarasos, a dutka jelentkezik egyszer-kétszer.[133] Értéke az 1603-i adat szerint 27 *d*, azaz 9 denár, és általában ennyi volt a dutkák értéke országszerte. Ez a pénzfaj különösen Felsőmagyarország területén volt igen

[129] Így 1637. XI. 7. . . . 100 Reichstaller in specie . . . (a többi dukátokban). V.65/a., 1638. VI. 20. Kórh. szám. 33., 1639. III. 21. V. 88., 1640. V. 14., V. 4.

[130] Minthogy az aprópénzek nem voltak értékpénzek, a ligájuk ezúttal nem lényeges, mert a különböző pénzlábú és finomságú garasok, krajcárok stb. mind egyforma értékben vettek részt a pénzforgalomban.

[131] 1630. XII. 9. . . . jede kaiserliche groschen per 5 ungrisch . . . V. 2/a., vagy 1630. XII. . . . 5 groschen kais. geld 2 *b* 15 *d* (tehát egy garas = 15 *d*). V. 84.

[132] Az aprópénzek értékére nézve ld. *Baraczka István:* A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez (1540—1560). Levélt. Közl., 36 (1965). 237—247. l.

[133] 1603. III. 1. . . . 4 ditgo tut 3 *b* 18 *d* V. 76/a., 1606. III. 22. 12 dutka = 1 tallér. V. 17/a.

elterjedt forgalmi pénz. Sopronba úgy látszik csak szórványosan jutott el. Végül még szerepel néha az ort kifejezés, mindig 1/4 értékben.[134]

1618—1625 között Németországból kiindulva egy rendkívül súlyos pénzrontási hullám árasztotta el egész Közép-Európát, mely általában „Kipper und Wipper" kor néven ismeretes. Főként az aprópénzek ligája csökkent le egészen a csaknem rézveretekig. Németországban 1622-ben, Ausztriában 1623 nyarán, Magyarországon pedig 1625 végén zárult le a Kipper-kor, de ennek az időszaknak a zavaros pénzügyi viszonyai a soproni számadásokban különös módon nem tükröződnek vissza.

A számadási tételeknek az aprópénzek forgalmával kapcsolatban még egy érdekes részletére kell figyelmet fordítani, és ez az ún. „Verlust", azaz veszteség fogalma. Lényegileg ez azt jelenti, hogy amennyiben a fizetés bizonyos fajta aprópénzekben történt értékpénz helyett vagy fordítva, akkor ez a fizetési művelet bizonyos veszteséggel járt vagy az elfogadóra vagy a fizetőre nézve. Általában 1571—1685 között találkozunk gyakrabban ezzel a kifejezéssel.[135]

Pénzforgalom 1659—1750

Mind az osztrák, mind a magyar pénzverés történetében az 1659. év azért jelent fordulópontot, mert az ezév március 28-án kelt rendelet értelmében ettől az időponttól kezdve egyrészt az osztrák tallérok is átvették a tiroli pénzlábat, tehát a tallérverés ezáltal mindenütt egységes lett, másrészt pedig a krajcár értékű pénzek (15, 6, 3 és 1 kr.) veretése minden pénzverdében, tehát Magyarországon is el lett rendelve. Ilyen formán az egész Habsburg-birodalom pénzverése egységes képet nyújtott. Egységes pénzverésről lehet beszélni annak ellenére is, hogy a körmöci dukát finomsága jobb volt az osztrák dukáténál, és tovább folyt a speciális magyar denárok és obulusok veretése. Azonban a fő forgalmi pénzek (tallérok és krajcár értékű veretek) azonosak voltak minden pénzverdében. Ez az állapot kisebb változásoktól eltekintve lényegileg tartott egészen 1753-ig, a konvenciós pénzláb bevezetéséig.

Soproni viszonylatban is az egységes pénzrendszer következtében a pénzforgalom képe bizonyos fokig egyszerűbbé és áttekinthetőbbé vált, és természetesen még szorosabb kapcsolatot árult el az osztrák pénzforgalmi viszonyokkal. A számadásokat ugyan egészen a XVII. század végéig (körülbelül éppen 1700-ig) még változatlanul a korábbi analógiára a font rendszer alapján vezették, vagyis bármilyen pénzértékben kifejezett összeget a végső könyvelésnél a font rendszerre számítottak át, de egyre jobban előtérbe került a császári forint (kais. fl.) néven emlegetett új számítási egység is. 1700 előtt még ezt is mindig átszámították a font rendszerre, de 1700 után már csak ritkán találkozunk a fontrendszerrel. Ez a császári forint egyenlő volt

[134] 1567. VI. 6. ort = 25 magyar denár, tehát a kamarai forint vagy magyar forint negyedrésze. V. (Fleischh.) 59., 1625. XI. 25. ort. = 90 θ, tehát a Reichstaler negyedrésze. V. 49., 1630. XI. 7. említve 1/2 ort. V. 97/a.

[135] Így 1571. III. 4. a veszteség 16 θ, mert magyar pénz hiányában tallérral fizettek. V. 120., 1585. IX. 13. 12 pf. 3 β 4 θ (= 2974) német pénz fizetésénél 198 θ volt a veszteség. V. 159. Több hasonló eset is van. 1586. VII. 19. Minden guldenre 1 batzent kellett adni, mert német pénzben történt a fizetés. V. 141. Itt említjük meg, hogy 1599-ben (sőt már előbb, 1598-ban) nem mindig szerepel a „verlust des geldes", ha a vásárlás Neustadtban (Wiener Neustadt) vagy Bécsben történik. E különös jelenség oka nem egészen világos, annál kevésbé, mert 1599. VI. 23. feljegyzés szerint a Bécsben vásárolt só kifizetésénél minden dukáton 2 kr. veszteség volt. V. 127.

300 ϑ-ral, tehát 60 krajcárral.[136] Látszólag a császári forint a magyar forinttal azonos számítási pénznek tűnik fel, mert a magyar forint értéke is 300 ϑ volt, azonban mégsem ennek a változata, hanem voltaképpen a szintén 60 kr.-os rénes forint származéka,[137] de azzal a különbséggel, hogy mivel a krajcár értéke 1625 után 5 ϑ lett, így a császári forint értéke $5 \times 60 = 300$ ϑ (és nem 240 ϑ, mint a rénes forinté).[138] Ezzel a számolási egységgel számoltak egészen 1750-ig, és ennek nyilván az az előnye is megvolt, hogy mind a magyar forinttal, mind a most már ritkán szereplő magyar tallérral egyenlő értékű volt, minthogy mindkettő értéke 300 ϑ (100 magyar denár). Ezek szerint tehát:
1 császári forint = 60 krajcár = 300 ϑ = 1 magyar forint = 1 magyar tallér = 100 magyar denár.

A számadásokban a császári forint gyakran együtt szerepel magyar denárokkal, vagyis az összeg részint császári forintokban, részint magyar denárokban van kifejezve. Ilyenkor a forintot 300-zal, a denárt 3-mal kell szorozni, hogy a megadott ellenérték, illetve végösszeg kijöjjön,[139] ha viszont a császári forint krajcárokkal szerepel együtt, akkor a krajcárokat 5-tel kell szorozni, hogy az eredmény egyezzék a megadott végösszeggel.[140]

A számadások ebben a pénzforgalmi periódusban általában dukát, tallér, különféle krajcár értékű aprópénzek és denár pénzfajokról tesznek említést. Minden egyéb pénznem előfordulása kivételes és inkább csak az illető pénznem létezésére utal.

A dukát kétféle formában jelentkezik. 1659-től kezdve egészen nyilvánvaló, hogy az egyszerű dukát árfolyam mindig az osztrák dukát kurzusát jelenti, tekintve, hogy a körmöci dukát — amikor szerepel a XVIII. század első felében — mindig külön hangsúlyozva van. (Cremnitzer vagy Cremnitzer Ducat formában). A kétféle dukát között egyébként az a különbség, hogy a körmöci dukátot legkésőbb 1750-ig a régi pénzláb szerint verték 3.52 g színsúllyal, míg az osztrák dukát színsúlya 1625 óta csak 3.44 g volt.[141] Tehát az osztrák dukát könnyebb volt a körmöci dukátnál.

Az iratokban gyakran előfordul a „ducat in specie" kifejezés, ami a tényleges dukáttal történt fizetést jelenti. A dukát névértéke 1659 után 180 kr. volt, és a bekövetkezett értékemelkedést az agio fejezi ki. A számadásokban az agio vagy be van számítva a dukát értékébe, vagy külön van megemlítve, és akkor ezt hozzá kell számítani a dukát 180 krajcár névértékéhez, hogy a dukát forgalmi értékét megkapjuk.

A kétféle dukát árfolyama Sopronban a rendelkezésre álló kétségtelen adatok alapján krajcár értékben kifejezve a következőképpen alakult:[142]

[136] 1664. XII. 24. . . . 3 fl. kais. = 3 pf. 6 β . . . V. 127., 1686. XI. 22. 35 császári forint = 43 pf. 6 sol. V. 137/a., 1692. VI. 30. 60 császári frt. = 75 pf. V. 181/b.

[137] 1724 3×20 kr. = 1 fl. (tehát 60 kr. és $5 \times 60 = 300$ ϑ). V. 87/a.

[138] Egyébként ez a császári forint Ausztriában Rechengulden néven ismert számítási pénz volt.

[139] Pl. 1680. XI. 15. . . . 30 ft. 2 ungrisch = 37 pf. 4 sol. 6 den. . . . azaz $30 \times 300 + 2 \times 3 = 9006$ ϑ és az ellenérték $37 \times 240 + 4 \times 30 + 6 = 9006$. V. 31.

[140] Pl. 1689. IV. 6. 23 frt. 6 kr. = 28 pf. 7 sol., azaz $23 \times 300 + 6 \times 5 = 6930$, az ellenérték $28 \times 240 + 7 \times 30 = 6930$. V. 72/b.

[141] A pénzláb egyébként a következő: 23 2/3 karát (0.986,11) finom bécsi márka = 80 2/5 db, színsúly 3.44 g.

[142] Összevetve néhány osztrák adattal, Ausztriában a dukát árfolyama: 1664 = 183 kr., 1666 = 192 kr., 1675 = 200 kr., 1680 = 216 kr., 1692 = 222 kr., 1700 = 240 kr., 1730—1746 = 249 kr., 1749 = 250 kr., *Pribram:* i. m. A körmöci dukát árfolyama Ausztriában: 1723 = 255 kr., 1729 = 255 kr., 1742—1749 = 252 kr. *Geyer:* i. m. 106. l.

Osztrák dukát		1700	240 kr.
1664	180 kr.	1732	249 kr.
1666	180 kr.	1741	249 kr.
1669	195 kr.	1749	247.5 kr.
1670	195 kr.		
1672	198 kr.	körmöci dukát	
1675	195 kr.	1723	225 kr
1677	195 kr.	1729	253 kr.
1680	204 kr.	1742	252 kr.
1685	210 kr.	1745	252 kr.
1692	210 kr.	1749	252 kr.

A dukát kimutatott értékei az agioval együtt értendők.

A legfontosabb fizetőeszköz azonban változatlanul a tallér volt. 1659-től az osztrák tallérokat is tiroli pénzláb szerint verték[143], és két epizódszerű módosítástól eltekintve, ez a liga 1750-ig érvényben maradt.[144] A speciestallérok esetében azonban, vagyis amikor effektív tallérokban (in specie) történt a fizetés, már 1663-tól kezdve agioval kell számolni. 1659-ben a tallér névértéke 90 kr. volt, és ehhez a hivatalosan megállapított értékhez képest emelkedett a kurzus. 1667-ben a névértéket hivatalosan is felemelték 96 kr.-ra, 1683 óta elismerve a 105 kr. névérték, és végül 1693 óta megállott az emelkedés, viszont a tallér névértéke az árfolyamértékkel egyezően 120 kr. lett egészen 1750-ig. Tehát a tallérok árfolyamára nézve a következő áttekintést lehet adni:

	Névérték	Tallér kurzus Ausztriában		Soproni adatok a tallér árfolyamára	
1659	90 kr.	1659—1666	93—96 kr.	1662	93 kr.
1667	96 kr.	1667—1682	96—102 kr.	1671—1683	96 kr.
1683	105 kr.	1683—1692	105 kr.	1686	105 kr.
1693	120 kr.	1693—1650	120 kr.	1695—1750	120 kr.

A soproni kurzus meglehetősen egyezik az osztrák árfolyammal. Megjegyzendő azonban, hogy az egész időszak alatt állandóan találkozunk a soproni számadásokban 450 *θ* (90 kr.), és 480 *θ* (96 kr.) értékű tallérokkal, akkor is, amikor az árfolyam már 120 kr.-ra emelkedett. Ilyen esetekben nyilvánvalóan számítási tallérokról van szó, vagyis az egyéb pénzekben történt fizetéseket ilyen 90, vagy 96 kr. névértéken vett tallérértékekben fejezték ki. A tényleges tallérokkal történt fizetés vagy elszámolás esetében pedig (in specie) a névértékhez a megfelelő agio hozzá lett számítva. A speciestalléroknál rendszerint az agio mértéke meg van jelölve, s maga az agio vagy be van számítva a tallér értékébe, vagy külön kifejezve, és ezesetben hozzá kell adni a tallér névértékéhez.

Szórványosan még említve vannak a számadásokban egyéb különféle tallérszerű veretek is, melyekről csak röviden teszünk említést, minthogy ezeknek pénzforgalmi jelentőségük nincs. Így 1680-ban a bevételek közöt

[143] Tehát a 14 latos (0.875) bécsi márka = 9 3/4 db, nyerssúly 28.82 g, színsúly 25.22 g.

[144] Ugyanis 1748-ban titkosan 24.57 g-ra, majd 1750-ben 23.41 g-ra csökkentették a finomságot.

szerepel tízszeres Reichstaler (zehnfacher Reichstaler) és féltallér (halber Reichstaler).[145] 1664-ben még utoljára előfordul a magyar tallér (ung. thaller),[146] mely inkább a XVII. század első felében tűnt fel gyakran, mint száz denáros számítási pénz. 1680-ban találkozunk a „Silber Krone, halbe Krone" kifejezésekkel.[147] Nem lehet pontosan megállapítani, hogy milyen pénzfajt jelent ez, mert ebben az időben csak Dániában készült pénz ilyen néven. Valószínű, hogy valamilyen tallérnál kisebb súlyú ezüstpénz lehetett. Végül 1677-ben előfordul a „guldentaler" 300 ϑ (60 kr.) értékben.[148] Ez a guldentaler bizonyára azon 2/3 tallérokkal azonos, melyeket a zinnai egyezmény értelmében 1667 óta a brandenburgi és szász fejedelmek verettek (a 90 kr.-os tallér kétharmad részének az értéke 60 kr.), és amelyik az éremleletek tanúsága szerint jelentős mennyiségben forgott Magyarországon is.

A soproni pénzforgalomban résztvett krajcár értékű pénzek két csoportra oszthatók. Középértéknek tekinthetők az 1659 óta vert 15 és 6 krajcáros pénzek.[149] A soproni számadások ugyan csak ritkán tesznek említést ezekről,[150] de feltétlenül jelentős tényezői kellett, hogy legyenek a pénzforgalomnak, amit különben az éremleletek adatai is igazolnak. E két pénzfaj közül különösen a 15 krajcárost olyan óriási tömegben verték, hogy a forgalma már inflációs jelleget öltött, és a tömeges veretése főoka lett a tallérok drágulásának. Voltaképpen nem is a tallér, hanem a 15 kr. lett a pénzrendszer értékmérője, és ez az állapot addig tartott, míg a tallér 1683-ban elérte a 15 kr.-os kurzust, vagyis a 90 kr.-nál éppen egy 15 krajcárossal lett drágább. Ekkor tért vissza megint a tallér értékmérő szerepe. Amikor 1693-ban a tallér névértékét 120 kr.-ra emelték, a 15 kr. értékét előbb 18 kr.-ban majd 1695 óta 17 kr.-ban, a 6 krajcárét pedig 7 kr.-ban állapították meg. Ez a helyzet tartott egészen 1750-ig.[151]

A krajcár értékű pénzek másik csoportjába tartozik a garas és krajcár néven vert aprópénz. Ezek gyakran szerepelnek a számadásokban, és az értékük itt változatlan a korábbi állapothoz képest, vagyis 1 garas = 3 krajcár = 5 magyar denár, és 1 krajcár = 1.66 (1 2/3) magyar denár. A magyar denár ungrisch néven gyakran feltűnik az iratokban és az átszámítási értéke font denárban változatlanul 3 ϑ.[152]

1659—1750 között tehát a pénzrendszer a következő Sopronban:

dukát = 180 kr + agio
tallér = 90 kr + agio
császári forint = 60 kr. = 4 db 15 kr. = 10 db 6 kr. = 20 db garas = 60 db 1kr.
1 krajcár = 1.66 denár
5 magyar denár = 3 krajcár
A font rendszer szerinti átszámításnál: 1 császári forint = 300 ϑ, 1 kr. = 5 ϑ és 1 magyar denár = 3 ϑ.

[145] 1680. III. 8. V. 9.
[146] 1664. I. 29. V. 60.
[147] 1680. II. 10. a bevételek között. V. 9.
[148] 1677. VI. 21. . . . 10 guldiner Thaler 12 pf. 4 β . . . V. 128/a.
[149] A 15 kr. (Fünfzehner) ligája a következő: 9 latos (0.563) bécsi márka = 43 7/8 db, nyerssúly 6.404 g, színsúly 3.602 g. A 6 kr. (Sechser) pénzlába: 7 latos (0.438) bécsi márka = 85 5/16 db, nyerssúly 3.733 g, színsúly 1.633 g.
[150] Így pl. 1680. IV. 26. V. 66.
[151] 1731. VI. 21. említve „sibner" és „17ner". V. 127—133., 1732-ben pedig „17er" V. 90. Ezek a pénzek tulajdonképpen az emelt értékű 15 és 6 krajcáros pénzeket jelentik.
[152] Egészen világos 1693 . . . 10 ung. = 1 β (azaz 30 ϑ). V. 101.

1750. november 7-én Ausztria áttért a 20 forintos pénzláb alapján vert tallérokra,[153] közeledni kívánván a könnyebb porosz pénzlábhoz. Ezzel egyidejűleg korlátozni kívánta az 1641 óta vert écu blanc nevű könnyebb súlyú (25.98 g) francia tallérok forgalmát, melyek ellen sok panasz merült fel.[154] Minél nagyobb területre igyekezvén kiterjeszteni az új pénzrendszer érvényét, egyezmény jött létre 1753. szeptember 21-én a bajorokkal egyforma ligájú pénz veretésére, és így lett az Ausztriában 1750 óta érvényes pénzrendszernek 1753 óta a neve konvenciós pénzrendszer. Ez 1856-ig maradt érvényben. Egy konvenciós forint = 3 húszas (20 kr.) = 60 krajcár, és ezzel egyidejűleg megszünt a rénes forint használata, minthogy ennek szerepét most a konvenciós forint vette át.

Л. Хусар:

Денежный оборот и денежные отношения в Шопроне

(Резюме)

Статья на основании материалов, хранящихся в архиве города Шопрона, знакомит с условиями денежного оборота, которые были в городе с конца XIII до середины XVIII века. Рассказывает о деньгах, которые находились в обращении на территории города, об их ценностной основе, их релативной по отношению друг к другу ценности и о деньгах находившихся в обороте для пересчета.

До 1323 года. В денежном обороте Шопрона значительную роль играли деньги соседней Австрии. Вследствие этого в конце XIII века (но, возможно, что уже и раньше) главным средством обащения здесь были австрийские динары, которые уже со второй половины века получили в Венгрии значительное распространение. Но по всей вероятности в денежном обороте Шопрона участвовали и венгерские динары, которые были отчеканены и пущены в оборот между 1276 и 1323 годами. В шопронских источниках венские динары впервые упоминаются в 1302 году. Согласно венгерскому способу перечисления основой была монета в 400 динаров, которую приравнивали одной марке. В основе австрийской системы лежала монета в 240 динаров, составлявшая один фунт (или талант).

1323—1405. В 1323 году город Шопрон был освобожден от ежегодного обязательного приобретения денег, отчеканенных венгерским королем, что легализовало обращение венских динаров. Начиная с этого времени все расчеты велись по системе, в основе которой лежал фунт. Венгерские деньги в архивных источниках упоминаются только изредка (динар Людовика I. с изображением головы сарацина и динар короля Сигизмунда). Интересно, что и их ценность указана в пересчете по системе, в основе которой лежит фунт. Наряду с венским динаром приобретает распространение золотой форинт, ценность которого в австрийских динарах можно считать равной австрийской денежной единице.

1405—1460. В 1405 году Государственный собор издал декрет, запрещающий в Венгрии оборот иностранных денег, в первую очередь венских динаров. Однако в западной приграничной зоне, а следовательно и в Шопроне, они все еще продолжали находится в обращении. Этому способствовало то обстоятельство, что в 1436 году были возобновлены старые права города в отношении денег. Название «венский динар» стало собирательным понятием для всех иностранных денег одновременно с ним, находившихся в обращении. В денежном обороте все большее значение приобретает золотой форинт, фигурировавший под названием «florens auri» или «дукат». Курс его и дальше оставался равным курсу австрийских денег. Из венгерских денег упоминаются динары короля Сигизмунда, иногда называемые «драйлинг». Монеты, фигурирующие в период между 1426 и 1430 годами под

[153] Pénzláb: 13 lat 3 gren finom kölni márka ezüstből = 10 tallér 20 forint értékben.

[154] A soproni iratokban egy kiadási tételben 1746. VII. 1-i kelettel szerepel . . . 11 französischen Thal. . . ., melyeken, mint devalvált pénzeken darabonként 10 *d* volt a veszteség. V. 119.

названиями «weiss geld», «albus pankhart», все являются деньгами, которые известны как парвус денариус Сигизмунда. «Neuer denar», упоминаемый между 1438 и 1441 годами, аналогичен одному из динаров Альберта. В отдельных случаях встречается и грош ценностью в 7 динаров, но он служил лишь счетной единицей. Сходным образом для обозначения половины динара употреблялся обол (helbing). Под названием «шок» фигурировала денежная единица равная всегда 60 оболам.

1460—1526. После 1481 года венский динар деградировал до разменной монеты, однако в Венгрии с 1467 года начали чеканку динаров постоянной ценности. В результате этого в Шопроне в денежном обращении место венского динара занял динар венгерский. Он представлял собой или так называемый динар с мадонной (allt geld), который чеканили с 1467 года, или изготовлявшиеся между 1521 и 1525 годом деньги, называвшиеся новыми (neu gelt) и носившие инфляционный характер. Счет и в дальнейшем вели в фунтах-динарах, однако теперь это были уже не эффективные деньги, а счетная единица, принятая в фунтовой системе. Курс золотого форинта был тот же, что и в Вене. В качестве новых денег появился рейнский золотой форинт, однако по сравнению с венгерским золотым форинтом в Шопроне он не играл существенной роли. В конце XV века появился крайцар, который в динарах приравнивали 4 фунтам и ценность которого равнялась 1,33 венгерского динара. Грош к этому времени превратился уже в эффективную денежную единицу по ценности равную 4 динарам. Обол же попрежнему использовался для обозначения доли динара.

1526—1659. В начале XVI века образовались новые деньги для счета, а именно венгерский форинт, равный 100 динарам (не аналогичен золотому форинту) и форинт с оленем ценностью 60 крайцаров (80 динарам). Наряду с золотым форинтом, ценность которого постоянно повышалась, в обращении часто встречалась и золотая крона. Под ней понимается каринтская золотая монета весом несколько легче, чем венгерский золотой форинт. Главным платежным средством стал таллер. Перед 1573 годом в обращении находились три вида таллеров достоинством 60, 68 и 72 крайцара. После 1573 года в обороте находился единообразный таллер, достоинством в 70 крайцаров, а после 1624 года — в 90 крайцаров (Reichstaler). К этому его достоинству прибавлялась еще ажио и таким путем складывалась рыночная ценность таллера. Имелся и таллер, служивший для расчетов (taller ungrisch), ценностью 300 фунт-динаров или 500 венгерских динаров. Мелкие деньги служили разменной монетой. Таковыми были грош (до 1630 года равный 12 фунт-динарам, после — 15 фунт-динарам) и крайцар (до 1625 года достоинством 4, после — 5 фунт-динаров). Крайцар как правило называли «kays, geld». Разумеется в обращении находился и венгерский динар, иногда упоминается польский тройной грош (дутка) достинством в 9 динаров и, кроме того, в источниках иногда фигурирует выражение «орт», всегда означающее четвертую часть упоминаемого вида денег.

1659—1750. После 1659 года во всей империи Габсбургов стали чеканить единый таллер, а также началась чеканка единого по значению крайцара. До 1700 года в Шопроне еще вели счет на фунт-динары, но затем расчетной денежной единицей стал императорский форинт (= 60 крайцарам = 100 динарам). В обращении находились дукаты двух видов: кёрмёцкий дукат весом 3,52 грамма и австрийский дукат весом 3,44 грамма. Курс их был различным. Австрийский дукат равнялся 180 крайцарам + ажио. Между 1659 и 1667 годом номинальная стоимость таллера была 90 крайцаров, между 1667 и 1683 годами — 96 крайцаров, между 1683 и 1693 годами — 105 крайцаров + всегдашние ажио, после 1693 года — 120 крайцаров без ажио. В конце XVII века в обращении находились гульден-таллеры, т. е. немецкие деньги в пересчете на зиннайской основе равные 2/3 таллера. Из денег, достоинство которых было выражено в крайцарах, монеты в 15 и 6 крайцаров после 1695 года приобрели достоинство соответственно 17 и 7 крайцаров. Ценность находившихся в обращении гроша и динара оставалась без изменений (1 грош = 5 динаров = 3 крайцаров).

В 1750 году Австрия перешла к чеканке таллеров на 20-ти форинтовой основе, позже, в соответствии с соглашением от 21 сентября 1753 года, эту денежную систему переняла и Бавария, и этим самым было положено начало конвенциональной денежной системе, которая держалась вплоть до 1856 года.

L. Huszár:

La circulation monétaire et les relations des valeurs monétaires à Sopron

(Résumé)

Cette étude expose les relations de la circulation monétaire de la ville de Sopron de la fin du XIIIe siècle au milieu du XVIIIe siècle, d'après les sources des Archives de Sopron. Elle fait connaître les différentes monnaies qui circulaient dans la ville, leur monnaie étalon, leur cours du change et les monnaies de compte employées.

Avant 1323. Dans la circulation monétaire de Sopron, les monnaies de l'Autriche voisine jouaient un rôle considérable. Il s'est ensuivi de là qu'à la fin du XIIIe siècle (mais probablement déjà auparavant) c'étaient les deniers viennois, répandus en Hongrie dans la deuxième moitié du siècle qui servaient ici au principal instrument monétaire. En outre de ceux-ci, les deniers hongrois, frappés et circulés entre 1276—1323, participaient probablement aussi dans la circulation monétaire de Sopron. Une source de Sopron mentionne les deniers viennois pour la première fois en 1302. On les cotait ici en marc de 400 deniers (10 pensae) selon l'usage hongrois et en livre (ou talentum) de 240 deniers selon l'usage autrichien.

1323—1405. La ville de Sopron a obtenu l'exemption sous le change forcé annuel des frappes royales hongroises en 1323, et par cela, la circulation des deniers viennois est devenue légale ici. Après cela, on les cotait en général en système de livre. On ne trouve que rarement des monnaies hongroises dans les sources (le denier de Louis Ier à la tête de nègre et le denier de Sigismond). On les cotait — d'une façon très caractéristique — aussi en système de livre. En outre de denier viennois, le florin d'or jouait aussi un certain rôle. Sa valeur en denier viennois était égale à son évaluation autrichienne.

1405—1460. En 1405, un décret de la Diète a arrêté la circulation des monnaies étrangères, spécialement celle des deniers viennois en Hongrie. Mais ils circulaient encore dans la zone frontière de l'Ouest et à Sopron, surtout après le renouvellement des ancien, privilèges de la ville en 1436. La dénomination denier viennois devenait un terme collectif de toutes les monnaies étrangères qui circulaient avec lui. Le rôle des monnaies d'or, nommées «florenus auri» ou «ducaten» augmentait de plus en plus dans la circulation monétaire. Leur cours du change était égal, à ce temps aussi, à l'évaluation autrichienne. Entre les monnaies hongroises, on mentionne les deniers de Sigismond, quelquefois nommés dreyling. Plus tard, les termes «weiss gelt, albus, pankhart», entre 1426—30, signifiaient les monnaies de Sigismond, connues sous le nom «parvus denarius». Le «neuer denar», mentionné entre 1438—41, signifie un espèce de deniers d'Albert. Rarement, le groschen qui valait 7 deniers, apparaît aussi, mais il était seulement une unité de compte, de même que l'obulus (helbing) qui valait la moitié du denier et qui marquait les fractions du denier. Le terme «schock» désigne toujours 60 pièces de n'importe quelle monnaie.

1460—1526. Après 1481, le denier viennois se dévaluait monnaie divisionnaire. À partir de 1467, on frappait des deniers d'une valeur fixe en Hongrie. C'est pourquoi le denier viennois cédait son rôle au denier hongrois dans la circulation monétaire de Sopron. Ces deniers étaient des deniers à Notre Dame (allt gelt), frappés à partir de 1467, ou des monnaies d'inflation, nommées «nova moneta» (neu gelt), frappées entre 1521—25. On cotait encore en système de livre-denier, mais il n'était plus une monnaie effective, seulement une unité de compte rendue en système de livre. Le cours du change du florin d'or était égal à celui à Vienne. Comme nouvelle monnaie d'or, le florin d'or rhénan a apparu, mais à côte du florin d'or hongroise, il n'avait pas un rôle important à Sopron. À la fin du XVe siècle, le kreuzer a apparu qu'on cotait en 4 deniers-livres et qui valait 1,33 denier hongrois. Le groschen pouvait déjà servir à monnaie effective. Il valait 4 deniers. Mais l'obulus servait encore à marquer les fractions du denier.

1526—1659. Au début du XVIe siècle, de nouvelles monnaies de compte sont nées, comme le florin hongrois de 100 deniers (qui n'est pas identique au florin d'or) et le florin rhénan qui valait 60 kreuzer (= 80 deniers hongrois). En outre de florin d'or, dont la valeur augmentait sans cesse, la couronne d'or était aussi fréquente. C'était une monnaie d'or de Carinthie moins lourde que le florin hongrois. Le thaler devenait le plus important instrument monétaire. Avant 1573, trois espèces de thaler circulaient, d'une valeur nominale de 60, 68 et 72 kreuzer. Après 1573, le thaler devenait uniforme, d'une valeur nominale de 70 kreuzer. Après 1624 il valait 90 kreuzer (Reichstaler). La valeur nominale était toujours complétée par «agio» et c'est ainsi que la valeur du

marché du thaler s'est formée. Il y avait un thaler de compte aussi (taller ungrisch) qui valait 300 livres-deniers (300 deniers hongrois). Les menues monnaies servaient à monnaies divisionnaires: le groschen (qui valait 12 livres-deniers avant 1625, puis 15 livres-deniers) et le kreuzer (4 livres-deniers avant 1625, puis 5 livres-deniers). Le nom du kreuzer était en général «kays. geld». Naturellement, le denier hongrois circulait aussi. Le triple-groschen polonais (dutka) qui valait 9 deniers, est aussi mentionné quelquefois. Enfin, le terme «ort», qui apparaît quelquefois, désigne toujours le quart d'une monnaie.

1659—1750. Dans tout l'empire des Habsbourg, après 1659, la frappe des thaler devenait uniforme et la frappe des monnaies d'une valeur de kreuzer commençait aussi devenir uniforme. Jusqu'à 1700, on cotait en livre-denier à Sopron, puis le florin impérial (= 60 kreuzer = 100 deniers) devenait monnaie de compte. Il y avait deux espèces de ducat dans la circulation, le ducat de Körmöc de 3,52 grammes et le ducat autrichien de 3,44 grammes. Leurs cours du change étaient aussi différents. Le ducat autrichien valait 180 kreuzer + agio. La valeur nominale du thaler entre 1659—67 était 90 kreuzer, entre 1667—83 96 kreuzer, entre 1683—93 105 kreuzer + agio, après 1693 120 kreuzer sans agio. À la fin du XVIIe siècle circulaient les guldenthaler ou les thaler allemands 2/3 frappés selon l'étalon de Zinna. Entre les monnaies d'une valeur de kreuzer, la valeur de la monnaie de 15 kreuzer et celle de 6 kreuzer augmentaient après 1695 à 17 et à 7 kreuzer. Le groschen et le denier circulaient d'une valeur constante (1 groschen = 5 deniers = 3 kreuzer).

En 1750, l'Autriche a commencé à frapper les thaler selon l'étalon de 20 florins que les Bavarois acceptaient aussi après la convention du 21 septembre 1753 et par cela le système monétaire de convention est entré en vigeur jusqu'à 1856.

Zsigmond László:

A Párizsi Kommün helye a francia politikai gondolkodás történetében*

Száz évvel ezelőtt ezekben a napokban lépett döntő szakaszába a polgárháború Franciaországban. Május utolsó napjaiban a „véres héttel" lezárult a Párizsi Kommün létért folytatott harcának utolsó szakasza. A megtorlások első áldozatai között volt Varlin, az I. Internacionálé francia szekciójának kimagasló alakja. A Párizsi Kommün és Versailles, Varlin és a versailles-i kormány elnöke, Thiers két világot, két különböző politikai, társadalmi és erkölcsi koncepciót képviseltek. A francia politikai gondolkodás történetébe beleillesztve a Párizsi Kommün és a versailles-iak közötti élet-halál harc a francia történelem eltérő, nagyon is ellentétes értékelésével függött össze. Leegyszerűsítve, hisz mindkét irányzaton belül voltak árnyalatok, alapjában az *ordre* és a *mouvement* történetszemléletéről volt szó. Mindkettő esetében a XVIII. század végi forradalom jelentette a fordulatot. Amíg azonban a *mouvement* szemszögéből 1789–1794 egy nagy, de korántsem befejezett fejlődés kiindulópontja, addig az *ordre* szempontjából a forradalom minden bajnak a forrása, maga a bűnbeesés. Az *ordre* szemszögéből a történelem tanulsága: hogy az alkotmányos monarchia az Első Köztársaságba, illetve a jakobinus diktatúrába torkollt; hogy a júliusi monarchiát a Második Köztársaság váltotta fel, felidézve 1848 februárja és 1848 júniusa között a szociális állam rémét; hogy az 1870 szeptemberében kikiáltott Harmadik Köztársaság útja alig néhány hónap leforgása alatt a Párizsi Kommünhöz vezetett. A katonai összeomlást és az azt követő politikai zűrzavart, valamint az idegen megszállást az *ordre* részéről úgy értékelték, hogy megérdemelt büntetés volt, de egyben alkalmat nyújtott arra, nem első ízben és nem is utoljára a francia történelem folyamán, hogy a tegnapi ellenséggel való megbékülés árán leszámoljanak, lehetőleg véglegesen a *mouvement* mindenfajta változatával.

A fejlemények 1870–1871-ben igazolni látszottak a *mouvement* oldalán mindazokat, akiknek a számára az volt a történelem legfőbb tanulsága, hogy az Első Köztársaság az Első Császárságba, a Második Köztársaság a Második Császárságba ment át, és a Harmadik Köztársaság sorsa kezdettől fogva bizonytalan volt előbb a nemzeti védelem kormánya majd a nemzetgyűlési választásokon felülkerekedett dinasztikus pártok és azokra támaszkodó Thiers-kormány politikája következtében. A *mouvement* hívei történeti hivatásuknak tekintették, hogy megakadályozzák a múlt megismétlődését. A múlt és a jelen fonódott egybe, amikor Gallifet tábornok a Párizsi Kommün egyik

* Előadás az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi karának a Párizsi Kommün 100. évfordulója alkalmával 1971. április 28-án rendezett ülésszakán.

vérbefojtója csak azért kaszaboltatta le a fogságba esett kommünárdokat, mert ősz volt a hajuk és feltételezhetően részt vettek már az 1848-as forradalomban, illetve az 1848 júniusi munkásfelkelésben. A múlt és a jelen méginkább egybe fonódott Thiers esetében, hiszen 1834-ben mint belügyminiszter ő irányította a lyon-i felkelés leverettetését. Thiers számára a Párizsi Kommün felett aratott győzelem nemcsak nagy elégtétel volt, hanem egyben ígéretet jelentett, hogy sikerül olyan példát statuálni, amely végleg elveszi a kedvét mindazoknak, akik kezet mertek emelni a „rendre". A múlt és a jelen fonódott egybe Blanqui esetében is, személye mintegy megtestesítését jelentette a forradalom folytonosságának. A forradalom permanenciája kérdése az 1848–1849-es forradalmi évek elviharzása után éles vitákat váltott ki és amint ismeretes, 1850 őszén a Kommunisták Szövetségében is szakadáshoz vezetett. A vitás kérdések közé tartozott, hogy a XVIII. századvégi francia forradalom a forradalmak egyedüli, örökérvényű, mindenkor és mindenütt érvényes modellje-e. Blanqui szerint: igen. Vita tárgya volt továbbá, hogy az 1830-as és 1848-as franciaországi forradalmak igazolását jelentették-e annak a tételnek, hogy a XIX. században a francia forradalom sémája csak annyiban módosult, hogy napirendre került a forradalom negyedik, vagyis plebejus, illetve proletár szakasza. Alapvető nézeteltérések voltak akörül is, és ez volt a Kommunisták Szövetségében bekövetkezett szakadás kiváltója is, hogy a polgári társadalom megérett-e már a pusztulásra és csak döntő rohamra és mindenre elszánt forradalmi erőkre van szükség az új Bastille-ok ledöntésére. Az ún. forradalomcsinálók és velük együtt Blanqui véleménye az volt: igen.

*

A szólam lett úrrá a tartalmon, a kritikai elemzés háttérbe szorult a mítosz mögött. A mítoszt táplálták a francia belpolitikai fejlődés szakadatlan változásai, az az általánosan elterjedt vélemény, hogy Franciaország a forradalom mindenkori elhivatott központja és kiindulópontja. Nem segíthette elő a tisztánlátást az az egyoldalú történeti szemlélet, amely a hangsúlyt a könnyű vagyis sikeres forradalmakra és forradalmi epizódokra helyezte: 1789-re és 1792-re, 1830 júliusa „három dicsőséges" napjára, 1848 februárjára vagy 1870 szeptemberére, de megfeledkezett 1848 júniusa és a Párizsi Kommün mélyreható elemzéséről. A helyzet szempontjából jellemző, hogy az 1848–1852 közötti periódus megértése szempontjából olyan fontos történeti és politikai munkák, mint Marxnak „Osztályharcok Franciaországban" és „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája", illetve Engelsnek „A német parasztháború" című tanulmányai hosszú ideig teljesen ismeretlenek maradtak Franciaországban. Az I. Internacionálé Főtanácsának 1871 májusi állásfoglalását rögzítő és Marx tollából származó „Polgárháború Franciaországban" című munka csak 1901-ben vált hozzáférhetővé francia nyelven.

A múlt és a jelen fonódott egybe a Párizsi Kommün küszöbén a *mouvement* három élő nemzedékével. A legidősebb generáció tagjai, köztük Blanqui, Hugo és Michelet tanúi voltak az 1830-as forradalomnak, tevékeny szerepet játszottak 1848–1849-ben, és életük alkonyán a régen melengetett forradalmi álmok megvalósulását várták a Harmadik Köztársaság létrejöttétől. A második nemzedék 20–30 éves fejjel élte meg az 1848-as forradalmat, és különösen nagy hatást gyakorolt reá annak társadalmi tartalma. Emberileg ez a korosztály igen nehéz helyzetbe került az 1848–1849-es időszak lezárulásával és

a reakció felülkerekedésével. A megalkuvás és alkalmazkodás kísértése, sőt kényszere megritkította soraikat, bár ugyanakkor a helytállás nehézségei megedzettek egyeseket, igy például Courbet-t. A harmadik generációhoz tartoztak Varlin, Vallès, Zola, Guesde, Lafargue és Gambetta. Ők a Második Császárságban nőttek fel, számukra nemcsak 1789—1794 és 1830, hanem 1848—1849 is dicső, de egyben erőforrást jelentő emlékek voltak. A három generációt egymástól nemcsak a kor és a politikai tapasztalatok, hanem a politikai szóhasználat is megkülönböztette. Az 1830-as forradalomnak köztársasági, az 1840—1848-as évek szocialista, az ötvenes és hatvanas esztendőknek proudhonista, majd a hatvanas évek második felében egyre jobban tért hódító marxista nyelvezete, mint rétegek, ha egymás mellett és egymással keveredve is jelentkeztek, általában egymás felett helyezkedtek el. A nyelvezeti rétegek közötti különbség érdekes módon mutatkozott meg Proudhonnak „De la capacité des classes ouvrières" című munkájával kapcsolatban, amely 1865-ben jelent meg.

Az előzményekhez tartozott, hogy a hatvanas évek első felében a francia munkásmozgalomban korszerű fejlődés jelei mutatkoztak. A szakmai szervezkedés, a sztrájkmozgalmak, a gazdasági harc átnövése politikai harccá, munkásjelöltek állítása az 1863-as választásokon, a politikai követeléseket tartalmazó „Hatvanak Manifesztuma" közzététele 1864-ben, külön-külön és együttesen a proudhonizmus doktrinájától és gyakorlatától való eltérést jelezték. Tiszteletreméltó cselekedet volt Proudhon részéről, hogy művében meghajolt a munkásosztály és a munkásmozgalom számos olyan kezdeményezése előtt, amelyek nehezen voltak összeegyeztethetők hagyományos nézeteivel. Ugyanakkor művének számos részlete, de már címe is arról tanúskodott, hogy a régi szemlélet tovább élt, méghozzá egyik lényeges elméleti és egyben gyakorlati kérdésben: az osztályok, az osztályharc és az osztályok közötti antagonizmus vonatkozásában. Jean Dubois mutat rá „Le vocabulaire politique et sociale de 1869 à 1872" című tartalmilag és módszertanilag egyaránt kiváló művében, hogy az osztály szónak a többesszámban való használata nem tekinthető véletlennek Proudhon esetében. „Le pluriel — írja Dubois — est simplement descriptif, le singulier défini suppose au contraire une classe antagoniste; il entre ainsi dans la doctrine de »lutte de classes«." Az osztályok, az osztályharc és az antagonizmus problémája volt az, amely Marxot Proudhonnal vitatkozva 1847-ben „A filozófia nyomorúsága" című tanulmány megírására indította. Proudhon az osztályok egyesítése és megbékítése lehetőségét hirdette, és ennek jelentős szerepe volt abban, hogy egy ideig illúziókat táplált III. Napoléon császári szocializmusa irányában. Marx a munkásosztály létéből fakadó gazdasági és társadalmi harcnak politikai harccá fejlődése elkerülhetetlen voltát hangsúlyozta. Abból a feltevésből indult ki, hogy a modern társadalomban az osztályviszonyok leegyszerűsödnek két alapvető osztályra: a burzsoáziára és a proletariátusra. Osztály kerül majd szembe osztállyal, és George Sand sorait idézve Marx következtetése így hangzott: „Küzdelem vagy halál; véres harc vagy megsemmisülés. Ilyen kérlelhetetlenül van feltéve a kérdés."

Osztálynak osztály ellen való harca tételét a francia munkásmozgalomban elég gyakran mechanikusan alkalmazták, és ez károsan éreztette hatását, nemcsak a köztársaság és a demokrácia megítélésében, hanem a parasztság, a középrétegek és az értelmiség irányában folytatandó politika esetében is. Ugyanakkor a Párizsi Kommün bizonysága volt annak, hogy az osztályharc bizonyos körülmények között milyen éles formákat ölthet és nem elsősorban a

munkásosztályon múlik, sikerül-e a gazdasági és társadalmi felszabadulást jelentő politikai hatalmat békés úton biztosítani és megőrízni. Ennyiben a Párizsi Kommün Proudhon cáfolatát jelentette.

*

A Második Császárság helyzete megrendülésével, a katonai és politikai összeomlással párhuzamosan újjáéledt az 1791–1792-es évek, de főleg az 1793-as esztendő forradalmi frazeológiája. Ugyanúgy, mint a francia forradalom modellje és a forradalmak menete sémája esetében a múlt lidércnyomásként nehezedett a jelenre. Régi dátumok és nevek, régi szólamok és jelszavak, régi politikai és társadalmi koncepciók merültek fel a mélységből, Robespierre, Herbert stb. váltak forradalmi eszményképekké. Velük együtt újjáéledt régi forradalmi módszereknek, köztük a terrornak a mítosza. Ezzel a történeti szellemidézéssel kapcsolatban írta 1870. szeptember 4-én Marxhoz intézett levelében gúnyosan Engels, hogy a terror kiváltója igen sokszor félelem attól a pillanattól, amikor szembe kell nézni a valósággal és az igazsággal, hogy a terror igen gyakran azoknak az uralma, akik azért rémítenek másokat, mert maguk vannak megrémülve. A terror öncélú hangsúlyozása, különösen ha a gazdasági terror vonatkozásában olyan képzetekkel párosult, amelyek a jakobinus diktatúrának arra a periodusára emlékeztettek, amely már túl mutatott a polgári tulajdonviszonyokon, alkalmas volt nemcsak a polgárság felesleges ijesztgetésére, hanem az ország lakossága többségét kitévő parasztság elidegenítésére. A múlt emlékei ugyanakkor, amint erre az I. Internacionálénak 1870. szeptember 2-i üzenete rámutatott, elterelhetik a francia munkások figyelmét arról, hogy közvetlen feladatuk nem a köztársaság megdöntése, hanem olyan köztársaság, illetve demokratikus rendszer kivívása és biztosítása, amely lehetővé teszi, hogy hozzáfoghassanak saját osztályuk megszervezésének nagy feladatához, és felkészülhessenek a reájuk háruló történelmi feladatok vállalására.

Az események alakulása más menetet vett és drámai sodrásuk kész helyzetet teremtett az I. Internacionálé és francia szekciója számára. Mindkét esetben emberileg rendkívül nehéz szituációban kellett a Főtanácsnak Londonban, az internacionalistáknak pedig Párizsban állást foglalniok, figyelembevéve, hogy sok esetben, méghozzá alapvető kérdésekben eltérő volt az álláspontjuk. Az I. Internacionálé hívei számára a helyzet egyre nehezebb lett április vége felé és május elején, amikor a vezetés majdnem teljesen a blanquisták, az új-jakobinusok és olyan doktrinérek kezébe került, akik fontosabbnak tekintették rendszerüket, mint az embereket. 1871 májusában újból a szólamok kerekedtek felül, a forradalmi múlt jegyében a Párizsi Kommün többségének sikerült a kisebbség tagjainak, köztük Varlinnek, Frankelnek, Vallèsnek, Courbet-nek stb. a tiltakozása ellenére létrehozni a Közjóléti Bizottságot. Courbet a diktatúra új szerve feletti vita alkalmával elutasította azt a történeti szellemidézést, amelynek semmi köze sem volt a jelen feladataihoz. Courbet csalódottan visszahúzodott, Varlin, Frankel, Vallès és még sokan mások fenntartásaik ellenére az utolsó pillanatig kitartottak egy olyan helyzetben, amelyben meggyőződésük szerint csak a fizikai vagy erkölcsi halál között lehetett választani.

*

Ch. Léger „Courbet et son temps" című művében idézi Vallèsnek Courbet halála alkalmával a párizsi „Réveil" 1878. január 6-i számában Jean La Rue néven írott szép megemlékezését. Vallès árnyaltan utal olyan motívumokra, amely írókat, művészeket, gondolkodókat, elég ezzel kapcsolatban Hugora, Manet-ra, Corot-ra, Daumier-re gondolni, — ha messzebb nem is, de legalább a Párizsi Kommün küszöbéig eljuttattak. A magyarázat az ötvenes években keresendő, összefüggésben azzal a fordulattal, amely előbb az 1848 1849-es forradalmi mozgalmak elbukásával, majd az 1851-es államcsinnyel és a reá következő esztendőben a Második Császárság deklarálásával állott elő. Igaz, hogy a Második Császársághoz kezdetben nagy reménységek fűződtek, és egy ideig úgy tünt, hogy sikerült is azokat, legalábbis ami az ország korszerű gazdasági fejlődését illeti, kielégíteni. Hiába volt Franciaország a politikai forradalom klasszikus hazája, az a körülmény, hogy a politikai forradalom nem egészült ki ipari, vagy mai szóhasználattal élve tudományos-műszaki forradalommal, méghozzá nemcsak az ipar és a közlekedés, hanem a mezőgazdaság vonatkozásában is, a fejlődés akadályává vált. A Második Császárság idejében erőteljesen kibontakozó ipari forradalom felbolygatta a társadalom eddigi és a fejlett kapitalista országokhoz viszonyítva elmaradott rendjét. Az osztályok és a rétegek elkülönülése határozottabb és élesebb formát öltött. Egyre nehezebbnek és reménytelenebbnek látszott a felemelkedés lehetősége a felsőbb régiókba, viszont annál többen hullottak alá az alacsonyabb társadalmi kategóriák körébe. Új típus és vele együtt új fogalom jelentkezett: a *déclassé*. Természetesen nem hiányoztak próbálkozások Balzac ismert figurái módszereinek a követésére és azoknak az életbölcsességeknek az alkalmazására, amelyeknek azok sikereiket köszönhették. Közéjük tartozott az élet tapasztalataiból levont azon tanulság, hogy aki nem akar alul maradni, annak tudomásul kell vennie annak a társadalomnak a játékszabályait, amelyben él vagy amelyben élni kényszerül. Vallèsnek „Szemben a világgal. Jaques Vingtras" című trilogiája őszinte képet fest ezekről a kísérletekről; a leírás hitelességét és egyben megrázó voltát növeli, hogy tulajdonképpen önéletrajzról van szó. Érdemes ezzel kapcsolatban idézni művéből azt a részletet, amelyben Vallès leírja egyikét azon kísérleteinek, hogy feladja a küzdelmet, megadja magát és eladja a tehetségét. Felajánlkozására a válasz így hangzott: „. . . uram, magának van egyénisége. De rabja az egyéniségének, s ez az oka, hogy nem juthat szóhoz újságjainkban. A politikai sajtó nem fogja megtűrni; nemcsak én, a többi lapok se. Nekünk fegyelmezett emberek kellenek, akik jó taktikusok és jól vezényelhetők . . . ebbe maga soha, de soha nem fog beletörni!

– De hát a meggyőződésem?

— A meggyőződése? Annak alkalmazkodnia kell az érvényben levő retorikához, a védekezés ma divatozó módszereihez. Magának azonban saját nyelve van – azt nem tudja kitépni a szájából, hiába is próbálná! Sajnálom de nem tehetek semmi! Ha maga fizetne érte, akkor sem alkalmaznám!

Jó! — szóltam kétségbeesetten. — Akkor nem ajánlkozom vöröskokárdás vitaírónak, csak arra kérem, hadd lehessek szépirodalmi munkatársuk. Eladom a tehetségemet — hisz maga mondta, hogy tehetséges vagyok!

– Csupasz állát tenyerébe támasztotta, úgy ingatta a fejét.

— Kár minden szóért! Ha színes apróságokat próbálna fuvolázni, mit tudom én, erdei virágocskákról vagy irgalmas apácanénikékről, akkor is harsonaszó zengene elő a *nádsípjából*. Akarata ellenére . . ."

Akarata ellenére tört ki Berliozból is a harsonaszó, emlékiratai megrázó részleteket tartalmaznak arról, milyen belső meghasonlást okozott számára az a súlyos ár, amelyet egy-egy sikerért fizetnie kellett. Kortársa, a XIX. század nagy francia zeneszerzője, César Frank inkább megadóan félreállt, hogy megőrízhesse erkölcsi szuverénitását. „Élete, — írja róla könyvében Szabolcsi Bence — mióta huszonkét éves korában megtelepedett Párizsban, a Szent Klotild-templom orgonája, a Konzervatórium és a francia Nemzeti Zenetársaság között, ebben a szűk háromszögben játszódott le . . ." Abból a sivatagból, amelyet a hivatalos művészet jelentett, menekültek a természethez a „barbizoniak" néven ismert festők. A Második Császárság szellemi légköre Ady szavaival élve egyre inkább „a lelkek temetőjévé" vált. El kellett némulnia Lamennais-nek, belső emigrációba kényszerült Michelet, a külső emigráció nehéz sorsát vállalták Quinet és Hugo. Rögös volt az út Renan és Taine számára is, amíg Renan a tiszta hitben, addig Taine a tiszta tudományban keresett menedéket. A tiszta és felhőtlen, parnasszusi magasságban szeretett volna menedéket találni Leconte de Lisle, a költő, de a hétköznapokra emlékeztette megszégyenítő módon a császári kegydíj. A Második Császárság szellemi életének korlátai, illetve korlátozottsága adnak magyarázatot azokhoz a perekhez, amelyet a „Bovaryné" írója: Flaubert és „A romlás virágai" költője: Baudelaire ellen indítottak 1857-ben.

*

Összefüggésben az ötvenes évek végén országszerte romló politikai hangulattal, kialakult az a rossz közérzet, amely az angol eredetű *spleen* elnevezést kapta. A szó tulajdonképpeni jelentése: kedvetlenség, levertség, borongás. Valójában a magány és az egyedüllét állapotáról volt szó, amely azonban nem a halál gondolatát ápolta. A spleen hatását talán a legjobban Berlioz érzékeltette emlékirataiban, amidőn azt írja, hogy az ember ebben a szinte elviselhetetlenné váló lelkiállapotban tulajdonképpen „. . . élni akar, mindenáron ezt kívánja; — sőt ezerszer több életenergiát szeretne önteni önmagába. Csodálatos akarása ez a boldogságnak, de végsőkig elkeserítő az, hogy nem élheti ki magát, hogy nem elégülhet ki, csak mérhetetlen emésztő és őrjöngő élvezetek árán . . ." Az élni akarás kétségbeesett kiáltása csendült ki Flaubert „Szent Antal megkísértetése" című regénye befejező részéből. „Ereimben oly erősen ver a vér, — mondatja Flaubert a regény főhősével —, hogy szinte megrepednek belé. Szeretnék röpülni, úszni, ugatni, bőgni, üvölteni. Szeretnék szárnyakat, teknőpáncélt, héjat, szeretnék füstöt okádni, ormányt viselni, szeretném testemet csavarni, szeretnék mindenfelé szétoszlani, mindenütt jelen lenni, szeretnék az illatokkal együtt kiáradni, fejlődni mint a növények, folyni mint a víz, rezegni mint a hang, ragyogni, mint a fény, szeretnék minden forma alatt meglapulni, minden atomot áthatolni, az anyag mélyére leszállni, anyaggá válni." Berlioznál a külső körülmények: a Második Császárság szürkesége és képmutatása jelentette az akadályt. Flaubert-nél a meghasonlás a történelem azon tanulságának a levonásából következett, hogy végső fokon minden értelmetlen, és aki az abszolútumot hajszolja, — és ennek a kísértése ellen küzdött önmagában Flaubert —, úgy jár, mint Balzac „La recherche de l'absolu" című regényének főhőse, aki miközben az egeket ostromolta, tönkretette a környezetét.

A Flaubert által „tétlen szenvedélynek" nevezett lelkiállapot összefügött az időnek meghatározott koncepciójával. Az időnek több tulajdonsága

van, az egyik és eléggé közkeletű az, hogy az embereket bölcsebbé teszi. Ezen alapszik „a történelem az élet mestere" tétele, hogy ti. meg kell szívlelni a történelemnek, illetve a történelemnek a történészek által tolmácsolt tanulságait, azokat történeti receptkönyvbe kell összegyűjteni és a cselekvés kimeríthetetlen kincsestárának kell tekinteni. Az időnek ezen túlzottan optimista, naív és iskolamesteri aspektusa mellett vannak azonban az időnek más tulajdonságai is. Az idő tud feledtetni, tud enyhíteni, tud szépíteni, de tud kegyetlen is lenni. Az idő távlatában a nagyból kicsi, a szépből rút, az igazból hamis, a tragikusból komikus lehet és viszont. Az időnek ebben a koncepciójában, és ez mutatkozik Flaubert történetszemléletében, minden értelmetlenné válik, és ha valahol mutatkozik is vigasztaló, úgy ez a gyermekkor: az ártatlanság kora. Az ártatlanság kora más és tágabb értelemben az az aranykor, amely hosszú ideig úgy élt a köztudatban, mint ami az emberiség mögött van. Az aranykor, a paradicsom formájában, csak múló pillanat volt az egyházi történelemszemlélet szerint, hogy hosszú kitérő után és az egyház által megszabott feltételek mellett az emberiségnek legalábbis egyrésze bejuthasson a mennyek országába. A felvilágosodás, az utopista szocializmus és a pozitivizmus történetszemléletének is megvoltak a maguk feltételei: az ész törvényeitől a természet, illetve a társadalom törvényeinek a tiszteletbentartásáig széles volt a skála; a francia gondolkodás történetében érdemes ezzel kapcsolatban utalni Condorcet-re, Fourier-ra, Saint-Simonra és Comte-ra. Fourier utopisztikus világa, amelyet az ember a saját izlésére alakítana ki azáltal, hogy a föld sarkait kiforgatva olyan klimát és olyan természeti feltételeket teremt, amelyben a tenger sós vize limonádévá válik, a maga módján humánusabb lett volna, mint Saint-Simon vagy Comte rendszere. Ugyanakkor Saint-Simon és Comte a társadalom vonatkozásában tudományos igényekkel jelentkeztek, amennyiben azt hirdették, hogy a társadalomnak ugyanúgy megvan a fizikája, mint a természetnek. Az emberiség jövője szerintük attól függ, hogy sikerül-e felfedni a társadalom törvényeit és azokat saját szolgálatába állítania. Saint-Simon és Comte a hangsúlyt nem az emberekre és társadalmi szerepükre helyezték, hanem a tudományra és a technikára, amely szervezéssel párosulva eljuttatja az emberiséget a tökéletesség birodalmába. Saint-Simonnak technokrata és Comte-nak pozitivista mintarendszere, lévén a fejlődés legmagasabb és befejezett szakasza, feleslegessé tett volna a továbbiakban átmenetet, változást, megrázkódtatást vagy éppenséggel forradalmat. Saint-Simon és Comte szociológiájában a dinamika helyébe a statika lépett, a kritikát és változtatni akarást a fennálló igazolásának és véglegesnek tekintésének, a *mouvement*-t az élet minden területén az *ordre*-nak kellett volna felváltania. Ennyiben Saint-Simon és Comte eszmetársaivá váltak Thierrynek, Guizot-nak és Thiersnek, akik az osztályharcot mint a történelem hajtóerejét csak annyiban ismerték el történelmileg indokoltnak, amíg a feudalizmus elleni harcról volt szó. Szerintük a XVIII. század végi francia forradalomnak és a polgárságnak a győzelmével a *mouvement* szakasza véget ért és eljött az *ordre*-nak tökéletesíthető, de alapjában véve lezártnak tekinthető időszaka. Quinet és Michelet szerint viszont a szabadság és a zsarnokság, az elnyomók és az elnyomottak, a kiváltságosok és a nép közötti évezredes küzdelem még nem zárult le. Tocqueville valahol egyrészt Guizot és Thiers, másrészt Quinet és Michelet között helyezkedett el. Érzelmileg konzervatív volt, de értelmi megfontolások olyan következtetésekre indították, hogy a demokrácia irányába mutató és elkerülhetetlen fejlődést bizonyos keretek között ugyan, de tudomásul

kell venni. Amíg Tocqueville megpróbálta összeegyeztetni a szabadságot az egyenlőséggel, éspedig a szabadság elsőbbsége jegyében, addig Renan és Taine ezt lehetetlennek tartották. Igazolva látták magukat a Párizsi Kommün tanulságai alapján. Renan „Réforme intellectuelle et morale" és Taine „Les origines de la France contemporaine" című munkáinak a mondanivalója abban foglalható össze: hogy minden bajnak, köztük az 1870—1871-es összeomlásnak és idegen megszállásnak a végső oka a népszuverénitás és a demokrácia hamis elvében keresendő. Korszerű, osztályviszonyokat figyelembe vevő vagy éppenséggel marxista igényű történetírásról és történetszemléletről csak a századforduló körül lehet beszélni Aulard és Mathiez munkásságával és főleg Jaurès „Histoire socialiste de la révolution française" című művével kapcsolatban. Érthető, hogy a *mouvement* és azon belül a munkásmozgalom történeti gondolkodására Quinet és Michelet nyomták rá a bélyeget. Ez a hatás nem volt és nem is lehetett egyértelműen pozitív, különös tekintettel arra, hogy Michelet történetírása az ötvenes, de főleg a hatvanas években egyre szubjektívabbá és voluntarisztikusabbá vált, ő magát inkább prófétának és látnoknak, sem mint szakmai értelemben vett történésznek tekintette.

*

Az irracionalizmus visszaesést jelentett Saint-Simon materializmusához és Comte pozitivizmusához képest, és ezért mindketten felelősek voltak. Rendszerüket befejezettnek és az igazság utolsó szavának nyilvánítva, előbb a saint-simonizmus, majd a pozitivizmus új vallássá merevedett, tartalmilag dogmatikus, szervezetileg hierarchikus jelleget öltött, módszere a kinyilatkoztatás és ellenvélemény esetén a kiátkozás lett. Mindehhez járult, hogy Saint-Simon tanítványai, akik a harmincas években közösségi telepet létesítettek Párizs egyik külvárosában és mellényeiket hátul gomboltatták, hogy ezáltal is igénybe kelljen venni mások segítségét és ápolni lehessen a kollektív szellemet, a Második Császárság rendszerében vezető gazdasági és pénzügyi pozíciókba jutottak. A saint-simonizmus egyre inkább azonosult az ún. császári szocializmussal; igen találó volt az a mondás, hogy III. Napoléon nem más, mint Saint-Simon lóháton. Nem lenne teljes a kép, ha nem történnék említés arról, hogy az ötvenes években miként vált egyre konzervatívabbá, sőt reakcióssá a katolikus egyház. Ennek a folyamatnak főbb állomásait a szeplőtlen fogantatás dogmájának elfogadása (1854), a korszerű eszméket elítélő „Quanta cura" (1864), illetve azokat pontokba foglaló: „Syllabus" (1864), valamint az I. Vatikáni zsinatnak a pápai csalatkozhatatlanságról elfogadott határozata (1870) jelentette. A hit helyébe a vakhitnek, a tudomány helyébe a vallásnak kellett volna lépnie, vagy legjobb esetben a vallás és a tudomány egyvelegéből álló és Cousin nevéhez fűződő eklekticizmusnak, amely egyrészt Renan, másrészt Taine kíméletlen bírálatának keresztttüzébe került. Ilyen volt az a „szellemi" háttér, amelyből az elveszett hit, az eltűnt tudomány és az egyre inkább megrendülő politikai bizalom helyébe a sátánizmus jelentkezett.

Gide mondatja „A pénzhamisítók" című regénye egyik alakjával: „Megfigyelte, hogy ebben a világban Isten mindig hallgat? Csak a sátán beszél..." A sátánt hívta segítségül Baudelaire „A Sátán litániája" című versében. J. Crépet találóan mutat rá arra, hogy Baudelaire verse nemcsak időbelileg, hanem tartalmilag is egybeesett Proudhonnak „De la justice dans la révolu-

tion et dans l'église" című munkájával. Az „anarchia atyja", ahogyan Cl. Willard a francia munkásmozgalomról szóló kiváló művében Proudhont jellemzi, Baudelaire-hoz hasonlóan a sátánt tekintette az emberiség szabadítójának. A sátánizmus gondolatmenete jól felismerhető Baudelaire „A romlás virágai" című művében. A spleen Baudelaire-t is fojtogatta, amint a „Spleen és ideál" című versciklus is bizonyítja. Baudelaire a menekvés helyett azonban a teremtést, a „tétlen szenvedély" helyett pedig a romboló szenvedélyt választotta. Ha az ideált nem lehet megvalósítani, ha a földön — „Szent Péter nemet mond" című vers szavait idézve — „. . . nem lehet testvér a tett és az álom . . .", úgy jöjjön a megváltó erőszak, lépjen Ábel helyébe Káin.

Baudelaire-nek „Ábel és Káin" című versében, és ez a korabeli kritika figyelmét sem kerülte el, (J. Crépet idézi ezzel kapcsolatban a „Figaro" 1856. február 4-i számának egyik cikkét Louis Goudall tollából) Káin a lázadót jelképezi. A lázadó fogalma az évek múlásával, főleg a hatvanas évek közepe felé új elemekkel gazdagodott, és már nem egyedül a néppel, általában a szenvedőkkel, hanem már a proletariátussal kezdett azonosulni. Új jelenség volt az is, hogy a proletariátusban nemcsak a gyámolítandó elnyomottat látták, hanem egyre inkább azt az erőt, amely önmagával együtt az egész társadalmat fel tudja szabadítani. A hangulatváltozás érzékeltetésére érdemes újból idézni Vallès trilogiájának egy részletét. „Élni akarok . . . Hogy is mondta az a vaskalapos iskolamester — egyetemi fokozatokkal meg lehet élni; bakkalaureátussal felfordul az ember, doktorátussal biztosítva van a tányér leves a kifőzdékben.

Meghazudtolom valamennyi függetlenségi fogadalmamat! Bánom is én! Meg kell szereznem a kenyérkereső szerszámot.

De azért fizetni fogsz, ostoba társadalom, aki kiéhezteted a művelt és bátor embereket, ha nem hajlandók lakájként szolgálni! Ami késik, nem múlik.

Kovácsolom magamnak a szerszámot, de fegyvert is élesítek a társadalom ellen, és egy napon véresre sebzem. Eszem a csajkádból, hogy erős legyek, gyakorlom magam, hogy megölhesselek — . . .

Mögöttem talán zászló leng majd, ezernyi meg ezernyi lázadó követ, s ha az öreg munkás még nem halt meg, meg lesz velem elégedve! Az lesz belőlem, amit ő akart: a munkászubbonyosok mellett felsorakozó császárkabátosok vezetője . . ."

*

A kétségbeesés hangjából előbb a harag hangja, majd a nép hangja lett, és csak ebben az aspektusban lehet megérteni azt a felfokozott, de az adott időszakban túlzottnak minősíthető reményt, amely 1870—1871 folyamán a munkásosztályhoz általában és a Párizsi Kommünhöz különösen fűződött. Illusztrációul szolgálhat ehhez Verlaine-nek az „A legyőzöttek" című verse, illetve végleges formába öntésének az előtörténete. Tisztázása szempontjából gondos munkát végeztek a „Verlaine: Oeuvres poetiques complètes" című kötet szerkesztői: Y. G. Dantec és J. Borel. Verlaine verse elsőízben 1867-ben jelent meg „A költők" címen, és eredetileg két versszakból állott. Amidőn a vers 1871-ben újból közlésre került, csak annyi változás történt, hogy egy jellel elválasztva a következő sorral egészült ki: „une faible lueur palpite à l' horizon." A hajnalpírt a Párizsi Kommün jelentette, és hiába lett belőle vakító fény, május utolsó napjaiban kihúnyt. A Párizsi Kommün

lángja parazsát akarta felszítani Verlaine, amikor az „A költők" című versét, amelyben eredetileg a látnok és lázadó költők voltak a legyőzöttek, két versszakkal kiegészítette és „A legyőzöttek" címen a kommunárdok emlékének szánta. A vers hangja nagyjából azonos a Párizsi Kommün rajongójának és Verlaine társaságában egyideig Londonban meghúzódó Rimbaudnak „Mit már nekünk, szívem . . ." című verse gondolatmenetével. Verlaine és Rimbaud verseinek megjelenési éve 1872-re tehető, és ez sokat mondó a versek politikai mondanivalója megítélése szempontjából.

A Párizsi Kommün és elbukását követő időszak jellege kérdésében megoszlottak a vélemények a munkásmozgalomban; 1871–1872-ben szakadás következett be az I. Internacionáléban. A blanquisták és az anarchisták a forradalom permanenciája nevében új és rögtöni forradalmat hirdettek meg, a tények reális és józan felmérése helyett ismét az egyéni türelmetlenség szolgált elméleti érvül. Ez a türelmetlenség jutott kifejezésre a londoni tartózkodásuk alatt erősen blanquista, anarchista befolyás alá kerülő Verlaine és Rimbaud említett verseiben is. Ugyanakkor Verlaine és Rimbaud, vagy akár a blanquisták és az anarchisták esetében sem csupán türelmetlenségről volt szó. A Párizsi Kommün bukása után ugyanolyan jelenségek mutatkoztak, mint az 1848–1849-es forradalmak leverése után. Érdemes ezzel kapcsolatban emlékeztetni Marxnak az ún. forradalomcsinálókkal 1850 szeptemberében folytatott vitában elhangzott szavaira, amelyeket Mehring idéz „Marx Károly élete" című művében. „A kisebbség a kritikai szemlélet helyébe a dogmatikusat, a materialista szemlélet helyébe az idealistát teszi, – mondotta Marx, majd így folytatta – számára a való tények helyett a puszta akarat válik a forradalom hajtóerejévé. Amíg mi azt mondjuk a munkásoknak: »15, 20, 50 éven át kell polgárháborúkat és nemzetközi csatákat végigküzdenetek ahhoz, hogy meg tudjátok változtatni nemcsak a fennálló viszonyokat, hanem önmagatokat is, és így képessé váljatok a politikai hatalom gyakorlására«, addig ti, éppen ellenkezőleg, azt mondjátok: »Azonnal hatalomra kell kerülnünk, máskülönben lefekhetünk aludni! . . .« A demokraták a nép szóból csinálnak valamiféle szentséget, ti pedig ugyanígy a proletariátus szóból." A nép, illetve a proletariátus fetisizálása összefügg egy olyan mentalitással, amelyet Max Weber „A karizmatikus uralom és átalakulása" című tanulmányában a következőképpen jellemez: „A karizmatikus tekintély a dolog lényegének megfelelően különlegesen labilis: a hordozó elveszítheti a karizmát, »Istentől elhagyatva« érezheti magát, mint Jézus a kereszten, »erejétől megfosztottnak« bizonyulhat hívei szemében. Ekkor küldetése megszűnik, a reménység új hordozót vár és keres. Őt elhagyják hívei, mert a tiszta karizma nem ismer más legitimitást, mint amely a saját, minduntalan újra bebizonyosodó erejéből fakad."

A karizmatikus szemlélet jól felismerhető Baudelaire-nél is, talán leghatározottabban a „Szent Péter nemet mond" című versében jut kifejezésre. Lényege: ha Isten vagy küldötte nem tud csodát teremteni, akkor jöjjön a remény új hordozója: a Sátán. Ha a sátán sem váltja be a reményeket, úgy vissza Istenhez; ezt jelezte Verlaine megtérése 1874-ben és többek között már címében is sokat mondó verse: „Nem. Gallikán az az évszázad . . ." Nemcsak a karizmatikus tekintélynek, hanem a karizmában hívőnek is labilis a helyzete, de Verlaine és Rimbaud vagy akár Baudelaire esetében mégsem egyszerűsíthető le olyan ide-oda sodródásra, amelyeknek a Párizsi Kommün vereségét követő években sokan elég hosszú ideig vagy véglegesen áldozatai lettek.

Nagy művészekre jellemző érzékenységgel megérezték és költészetükben kifejezésre juttatták azt, aminek motívumait muzsikusára, általában lebegő figuráira utalva, más történeti helyzetben ugyan, de igen találóan fogalmazta meg visszaemlékezéseiben Chagall: „Nem érzitek, hogy az az egész . . . világ inog a lábunk alatt . . .

Nem lógunk valamennyien a levegőben? Nem ugyanaz a betegség kínoz valamennyiünket? stabilitásra szomjazunk."

Stabilitásra szomjaztak Baudelaire, Verlaine és Rimbaud is, velük együtt mindazok, akik 1871-ben annak a megvalósítását a Párizsi Kommüntől várták.

Az adott történelmi körülmények között ez azonban a csodával lett volna határos, és a csodavárástól a munkásosztály sem maradt mentes. Ennyiben a „Polgárháború Franciaországban" című műnek az a megállapítása, hogy a munkásosztály nem várt csodákat a kommüntől, túlzottnak tekinthető. A megfogalmazásnál minden bizonnyal közrejátszott, hogy az ezer sebtől vérző francia munkásosztálynak úgy hívják fel a figyelmét a Párizsi Kommün egyes tanulságaira, hogy az ne tűnjék kioktatásnak. Az I. Internacionálé Főtanácsa 1871 májusában sem mulasztotta el a francia munkásosztály és vele együtt a nemzetközi munkásmozgalom figyelmét felhívni arra, hogy a munkásosztálynak sem lehetnek „. . . kész utópiái, amelyeket néphatározat alapján valóra akarna váltani. Jól tudja: ahhoz, hogy saját felszabadítását megvalósítsa és ezzel együtt azt a magasabb formát, melyre a jelenlegi társadalom saját gazdasági fejlődése révén feltartóztathatatlanul tör, hosszú küzdelmeken, történelmi folyamatok egész sorozatán kell átmennie, amelyek mind az embereket, mind a körülményeket meg fogják változtatni. Nem eszményeket kell megvalósítani, csak ki kell szabadítania az új társadalomnak a régi összeomló burzsoá társadalom méhében már megfogamzott elemeit."

A marxizmusnak ez az „ars politica"-ja nehezen volt összeegyeztethető a blanquistáknak és az anarchistáknak a doktrináival. Mindkettő esetében a közöttük levő különbségek ellenére, — Baudelaire, Verlaine és Rimbaud „ars poetica"-jára jellemző „szó alkimiája" mintájára — olyan „ars politica"-ról volt szó, amelyek alapelve: a „tett alkémiája."

*

A „tett alkémiája" doktrinája és gyakorlata az elmélet lebecsülését jelentette, és ennek megvoltak a hagyományai a francia munkásmozgalomban. Az I. Internacionálé 1866-os első kongresszusán a francia delegáció részéről a proudhonista Tolain azt javasolta, hogy a Nemzetközi Munkásszövetség alapszabálya mondja ki: szellemi dolgozók nem lehetnek a szervezet tagjai. A vita folyamán szóvá tették, hogy ez gyakorlatban azt jelentené, hogy Marx, aki az I. Internacionálé megalapításában, általában a munkásmozgalom életében olyan kiemelkedő szerepet játszott, nem lehetne a Nemzetközi Munkásszövetség tagja. Tolain álláspontját É. Dolléans ismerteti az „Histoire du mouvement ouvrier 1830—1871" című kötetében. Ime az idézett szöveg egyes részletei:„Si nous admettons ici des hommes appartenant à d'autres classes, on ne manquera pas de dire que le congrès ne représente pas les aspirations des classes ouvrières, qu'il n'est pas fait par des travailleurs; et je crois qu'il est utile de montrer au monde que nous sommes assez avancés pour agir par nous-mêmes." Tolain javaslatát szótöbbséggel elvetették, de az értel-

miségellenességnek a szemlélete tovább élt, sőt később újjáéledt az ún. ouvrierizmus formájában. Az elméletnek és vele együtt az értelmiség lebecsülésének szerepe volt abban, hogy írók, művészek és gondolkodók, akik egyébként rokonszenveztek a munkásosztály ügyével, fenntartással fogadták vagy éppenséggel elítélték a Párizsi Kommünt. Közéjük tartoztak Hugo, Zola és Anatole France.

Ami Hugot illeti, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a Párizsi Kommün leverését követő legnehezebb pillanatokban, amikor a francia kormány a menekülő kommünárdok kiadatását kérte több országtól, a belga kormányhoz intézett nyílt levelében nemcsak tiltakozását fejezte ki a menekültek kiszolgáltatása ellen, hanem annak ellenére, hogy maga is emigrációban élt Brüsszelben, felajánlotta – nomen est omen – a Rue Barricade 4 szám alatti lakását. Hugo előbb az „Année terrible"-ben közvetlenül, majd az „1793" című regényében közvetve emléket állított a Párizsi Kommünnek, és Zola „Összeomlás" című regényének is az 1870–1871-es évek megrendítő eseményei jelentették a témáját. Hugo és Zola írásaiból ugyanúgy, mint Vallès trilogiájából kicsendül a félelem, hogy az igazság dogmává, a tudomány vallássá válhat, és a hit egyik formáját másik hasonlóképpen zsarnoki változata válthatja fel. Csak ebben a nagyobb összefüggésben lehet megmagyarázni Flaubertnek a Párizsi Kommünnel kapcsolatos és élete végéig tagadó álláspontját. Anatole France kezdetben osztozott Flaubert véleményében, a Párizsi Kommün számára nemcsak rombolást, pusztítást és vérontást jelentett, hanem a szellemi és fizikai erőszaknak új megjelenési formáját is. Ettől való félelemtől nem volt mentes, amint erre Besson „Daumier" című munkájában rámutat, Daumier sem. Ha a továbbiakban Daumier alkotókedve csökkent, úgy ebben nemcsak egészségi állapota romlásának volt szerepe, hanem ideáljai megtépázódásának is. A Párizsi Kommün hatása alatt Anatole France hosszú időre visszavonult a politikai tevékenységtől, nála a „tétlen szenvedély" mosolygó iróniává és bölcselkedő lemondássá csitult, hogy majd a századfordulón újból cselekvő és pártos szenvedéllyé fokozódjék. Az Anatole France-nál bekövetkezett fordulatról és előzményeiről Ady számolt be a Budapesti Napló 1906. augusztus 22-i számában. „Anatole France vallása" című ragyogó cikke nemcsak a nagy francia íróról szólt, hanem ki nem mondottan saját magáról is. A cikk bevezető részében Ady a következőket írja: „Anatole France megtéréséről sok szó fog újra esni az intelligens Európában. Könyvbe gyűjtötték most nevezetes szónoklatait Franciaország legnagyobb írójának. E beszédeket az utolsó nyolc esztendőben tartotta Anatole France. Körülbelül ennyi idő s az ő szocialistasága . . . "

Amidőn Ady azt írja: „Alkalmi beszédek. Minden könyvlapnál emelkedő karját látja, érzi az ember Anatole France-nak. Egyre magasabbra emelődik e kar. Egyre bátrabban lengeti a piros lobogót. Ha török mészárlások híre jő. Ha Marokkóért akarják harcba heccelni Franciaországot. Oroszországban gyilkolják a zsidókat. Vér és gazság mindenütt, amerre az ember néz. Anatole France nem esik kétségbe. Egyre hívőbb lesz. Még a demokrácia turpisságai sem fosztják ki hitéből. »*Kell*, hogy a világ megjavuljon. Jobb időknek kell következniök. Semmi sincs? Itt van a piros lobogó . . .«"

Amidőn Ady azt írja: „. . . Ime, Anatole France: arisztokratája az értelemnek és az izlésnek. Elérkezik lelkének legnagyobb kriziséhez. Látja, hogy milyen kevés az ember az emberek között. Csalás, bűn, nyomor, hazugság és veszettség mindenütt. Kétségbe kell esni. Vagy pedig elzárkózni a világ-

tól. Vagy egészen fölébe szállani s hideg bérceken dideregni, mint Ibsen vagy Nietzsche. Ezt várta volna mindenki France-tól. Hiszen művész az összes istenek kegyelméből. Csinál magának egy pompás külön univerzumot. Trónt állít bele s rácsücsül. Ő pedig fölcsapott szocialistának . . ."

Amidőn Ady azt írja: „. . . . Anatole France tudja, hogy a szocializmus még nem lesz megváltás. De tudja, hogy milliószor több szépség és jóság lesz a földön, mint ma. Nem szabad megtagadni az életet. Az exkluzív művészet ezt teszi. Jönniök kell időknek, mikor élet és művészet megcsókolják egymást. Küzdeni kell ezért a csókért, mert ez lesz az expiáció minden Judáscsókért. Ez lesz az emberiség felmagasztosulása. Mikor? Talán sok ezer év múlva. Lehet, hogy soha. Mégis ezért kell élni. Egyébként nincs értelme az életnek. Meg kell ölnünk magunkat vagy összerombolni, bombázni mindent, ami van. A szocialisták arra mennek, a cél felé. Ezért kell velük menni. Nem érnek oda. De egy részét az útnak megfuthatja velük az emberiség . . ."

Így lett szocialista Anatole France . . ."

– akkor Ady a saját szocialistává válásának a lehetőségét vagy elkerülhetetlenségét is mérlegelte.

*

Szocialistává válni nem lehet, legalábbis tartósan nem, saját politikai tapasztalat nélkül; és ez fennáll nemcsak az értelmiség, hanem a parasztság, sőt a munkásosztály esetében is. A francia parasztságnak közel száz évre volt szüksége, hogy előbb köztársaságivá, majd radikálissá és végül a századfordulón szocialistává kezdjen válni. Ha Engelsnek „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" című tanulmánya az előbbi vonatkozásban nyújt nagyon is megfontolandó s még napjainkban is aktuális gondolatokat, úgy a „Kommunista Kiáltvány" 1890-es német kiadásához írott előszavában nem kevésbé megszívlelendő az, amit Engels a munkásosztály szocialistává válása folyamatáról mond. Álljon kommentár helyett az előszó idevonatkozó részlete: „A »Kiáltvány«-nak megvolt a maga saját életpályája. Megjelenése pillanatában a tudományos szocializmusnak akkoriban még kislétszámú élcsapata lelkesen köszöntötte . . . A »Kiáltvány«-ban felállított tételek végső győzelmét illetően Marx csakis és kizárólag a munkásosztály szellemi fejlődésére hagyatkozott, melynek az együttes cselekvésből és a véleménycseréből szükségszerűen ki kellett sarjadnia. A tőke ellen vívott harc eseményei és viszontagságai, a vereségek még jobban, mint a sikerek, elkerülhetetlenül fel kellett hogy világosítsák a harcolókat eddigi csodaszereik elégtelenségéről, és koponyáikat fogékonyabbá kellett hogy tegyék a munkások felszabadulása igazi feltételeinek alapos átlátására. És Marxnak igaza volt. A munkásosztály 1874-ben, az Internacionálé feloszlásakor, egészen más munkásosztály volt, mint 1864-ben, alapításakor. A proudhonizmus latin országokban, a specifikus lassalleánizmus Németországban kihalóban volt, és még az akkori megrögzött konzervatív angol trade-unionok is fokozatosan haladtak a felé a pont felé, amelyen 1887-ben swanseai kongresszusuk elnöke így szólhatott nevükben: »A kontinentális szocializmus már nem ijesztő számukra.« De a kontinentális szocializmus 1887-ben már csaknem kizárólag az az elmélet volt, amelyet a »Kiáltvány« hirdet. És így a »Kiáltvány« története bizonyos fokig a modern munkásmozgalom történetét tükrözi, 1848-tól kezdve . . ."

Ha a parasztságnak közel egy évszázadra, a munkásosztálynak majdnem négy évtizedre volt szüksége, hogy magáévá tudja tenni a szocializ-

must tartalmi és szervezeti szempontból egyaránt, akkor nem is olyan túl hosszú, Engels kifejezését használva, az a gondolkodási idő, amelyre az értelmiségnek volt szüksége ahhoz, hogy vállalja az elkötelezettséget a munkásosztály oldalán. Ha a XIX. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben az értelmiség olyan kimagasló alakjai, – elég német vonatkozásban Mehringre vagy francia vonatkozásban Jaurèsre utalni, – több évtizedes vívódás után szocialistává váltak, úgy ebben a munkásosztály helytállásán és a munkásmozgalom erősödésén túl az értelmiség ún. megtérése szempontjából mindenekelőtt két tényező játszott döntő szerepet: a marxizmusnak tudományként való jelentkezése és kezelése, valamint a szocializmusnak, mint a humanizmusnak az ígérete.

A századforduló legégetőbb kérdéseire tapintott rá Ady az Anatole France-ról írott cikkében, amely egyben mindazokat a problémákat tartalmazza, amelyek saját útkeresésében is foglalkoztatták. Ady számára ugyanúgy mint Anatole France számára nehéz elhatározást jelentett a régivel való szakítás, az oldás után az új kötés, és ha Anatole France végül is a kötést vállalta, úgy ezt csakis az emberek nagykorúsága feltételezésében tette. Anatole France-ot még hosszú ideig, sőt élete végéig foglalkoztatta, amint az „Istenek szomjaznak" c. regénye is tanusítja, attól való félelme, hogy a tegnap prófétái a holnap pápáivá válhatnak. Regénye alapmotívumának lehet tekinteni egyik versének azon sorát, amely így hangzik: „les hommes sont cruels quand un dieu les agite." Az elidegenedés minden formája ellen jelentett nemcsak tiltakozást, hanem alternatívát is a Párizsi Kommün, mert nemcsak széttörte a fizikai és a szellemi elnyomás eszközeit, hanem a kommuna, az önkormányzat – és ez volt a „commune" eredeti értelme – a kommunális alkotmány formájában biztosítékot ígért a múlt megismétlődése, az elidegenedés bármilyen formában történő megújulása ellen." A kommunális alkotmány – írja Marx »Polgárháború Franciaországban« című művében — visszaadta volna a társadalmi testnek mindazt az erőt, amelyet eddig a társadalomból táplálkozó és azt szabad mozgásában gátoló élősdi állam felemésztett. Ez az egyetlen cselekedet elegendő lett volna arra, hogy Franciaország újjáéledését elindítsa." A megállapítás igazát teljes mértékben alátámasztják Durkheim „Az öngyilkosság" című munkájának az adatai. Ha Franciaországban az ötvenes évektől kezdve az öngyilkosságok száma állandóan növekedett, ebben azon túl, hogy a társadalom hagyományos rendje megrendült, és azzal együtt eszmei téren is vakuum keletkezett, nagy szerepe volt annak is, hogy mint rendkívül központosított és bürokratikus szervezet az állam megfosztotta az embereket országos és helyi méretekben egyaránt minden kezdeményezéstől és öntevékenységtől, valósággal szétdarabolta a francia társadalmat. Pedig „az egyénnek — írja találóan könyvében Durkheim – nemcsak időről-időre, hanem életének minden pillanatában tisztában kell lennie azzal, hogy tettei valamilyen célt szolgálnak. Csak akkor nem érzi hiábavalónak életét, ha folyamatosan tudatában van, hogy egy őt közvetlenül érintő cél szolgálatában áll. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha közelről körülveszi egy egyszerűbb és kisebb terjedésű társadalmi közeg, amely könnyen elérhető célt nyújt tevékenysége számára."

A Párizsi Kommün megcsillogtatta, ha rövid időre is, az élet értelmét, és ebben nagy szerepe volt olyan tagjainak, mint Varlin vagy a magyar származású Frankel Leó, akik a földön járva mindent elkövettek, hogy a Párizsi Kommün szociális aspektusa minél inkább kidomborodjék. Nem tartoztak azok közé, — mert ilyenekben sem volt hiány —, akiknél az ékesszólás, Vallès

szavait idézve, nem malomkő volt, amely búzát őröl, hanem nagy szavak szélmalma. Nem tartoztak azok közé sem, akik Vallès szerint a sekrestyeajtón léptek be a forradalomba, mint új hittérítők, akiknek csak vallásuk változtatott helyet, akik sakktáblának tekintették a földet, hogy a futókat mozgathassák, a lovakat kiüssék, a királynak mattot adhassanak. Nem tartoztak azok közé sem, akik Vallès szerint csak akkor látják meg a virágot, ha a lövés előtt a puskacsőbe hull, és akkor hallgatják a levelek susogását, ha zászlórúdon nőttek.

Az élet igenlése és akarása volt az, amely különböző, nem egyszer ellentmondó megfontolások alapján a Párizsi Kommünt olyan történelmi jelentőségű alternatívává tették, amelyet az élet tűzött napirendre, méghozzá nemcsak Franciaország vonatkozásában, hanem azon túlmenően is. Ady írta a Budapesti Napló 1907. május 3-i számában „Jean Allemane könyve" című cikkében, hogy a Párizsi Kommün, ha korán is született és ha el is bukott, nem kerülhetett le a forradalom napirendjéről. Az idő könyörtelen, nem tűri, hogy olyan kérdések, amelyeket az élet tűzött napirendre, onnan levétessenek vagy örökre feledésbe merüljenek. Az időnek ezzel és a történetírás szempontjából megtisztelő, de egyben nehéz feladatával függ össze, hogy a történészek feladata napirenden tartani, akár szemben a világgal, olyan problémákat, amelyeknek a megoldását az élet sürgeti. A Párizsi Kommün emlékezete erre különösen alkalmas, mert nemcsak a Második Császárság elavult rendszere ellen jelentett tiltakozást, hanem minden olyan nézet, köztük a tudomány, a technika és a szervezés új szentháromsága alapján álló szemlélet ellen, amely az emberiség üdvére való hivatkozással az embereket örökös kiskorúságra szeretné ítélni. Csakis az emberek nagykorúságára épülő humanizmus lehet mindenfajta hit és bármilyen formában jelentkező vallás tartós alternatívája. A szocializmus, mint ennek a humanizmusnak az ígérete játszott döntő szerepet abban, hogy Anatole France végül is vállalta a számára élete végéig oly nagy lelkiismereti problémát jelentő kötést. Anatole France vívódását és egyben a saját vívódását tárja elénk Ady az „Anatole France vallása" című cikkének befejező részében. Ime az idézet: „A régimódi s a mai szabású elméket azonban gyakran érte tragikus sors. Nem az őrültségre gondolok. Hanem például a vallásosságra. Intellektusválság hányszor sodort kiváló embereket buta bigottságba. Szinte mindennapos tragédia. Íme, Anatole France-szal megjelenik az új típusa a gondolkozó embernek. Akit már kényelmes sorral hiába csalogat a vallásos babona. Az új ember nem megy az istenhez, ha kétségbeesik. Hanem az emberhez. Bízik és megvigasztalódik az emberiség által. Az ő vallása ez — meg fogja magát váltani Az Ember."

Ady és költészete generációknak segített és segít ma is bejárni azt az utat, amelyre a munkásosztállyal és ügyével való elkötelezettség vállalása terén maga is rálépett. Ady példája egyik, de talán legmeggyőzőbb bizonyítéka annak, hogy a Párizsi Kommün milyen jelentős mértékben formálta a magyar politikai gondolkodást is. A politikai gondolkodás, általában a gondolkodás története eléggé elhanyagolt területe hazai társadalomtudományunknak. A Párizsi Kommün évfordulója ösztönzőleg hathatna abban az irányban, hogy történészek, irodalomtörténészek, művészettörténészek, nyelvészek, szociológusok, filozófusok stb. részvételével meginduljon olyan tudományos munkálat, amelynek a sikeres vitelére egyetlen tudományterület sem vállalkozhat, egyetemünk, illetve karunk viszont igen alkalmas keretet biztosítanak. Ebből a szempontból ez az ülésszak tematikájánál fogva talán kezdetnek is tekinthető.

BIBLIOGRÁFIA

Ady Endre összes művei. I—II. köt. Budapest. 1956.
Ady Endre: Párizsban és Napfényországban. Budapest. 1949.
Ady Endre összes prózai művei. V. köt. Budapest. 1965.
Ady Endre összes prózai művei. VI. köt. Budapest. 1966.
Alpatov, M. V.: A művészet története. I—II. köt. Budapest. 1965.
Armytage, W. H. G.: The rise of the technocrats. London. 1965.
Aubry, O.: Das zweite Kaiserreich. Leipzig, é. n.
Aulard, A.: Politische Geschichte der französischen Revolution. I—II. köt. München. 1924.
Babits, Mihály összegyűjtött versei. Budapest. 1963.
Babits, Mihály: Az európai irodalom története. Budapest. 1957.
Balzac, H.: La recherche de l'absolu. Paris é. n.
Barrière, P.: La vie intellectuelle en France du XVIe siècle à l'époque contemporaine. Paris. 1961.
Baudelaire, Ch. válogatott művei. Budapest. 1964.
Baudelaire, Ch.: Journaux intimes. Paris. 1949.
Baudelaire, Verlaine, Rimbaud válogatott versei. Válogatta és az előszót írta: *Szegzárdy-Csengery József.* Budapest. 1963.
Bédier, J.—Hazard, P.: Littérature française. I—II. köt. Paris. 1949.
Bellesort, A.: Les intellectuels et l'avènement de la Troisième République. Paris é. n.
Bellesort. A.: La société française sous Napoléon III. Paris. 1932.
Benjamin, W.: Charles Baudelaire. Ein Skeptiker im Zeitalter des Hochkapitalismus. Frankfurt am Main. 1969.
Berlioz, Hector emlékiratai. I—II. köt. Budapest. 1956.
Bertrand, A.: Les origines de la Troisième République (1871—1876). Paris. 1911.
Besson, G.: Daumier. Paris. 1959.
Bloch, M.: Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Paris. 1961.
Bourgin, G.: La guerre de 1870—1871 et la Commune. Paris. 1938.
Brecht, B.: Die Tage der Commune. Stücke. Berlin. 1968.
Brisson, A. (ed.): Journal de jeunesse de Francisque Sarcey (1839—1857). Paris é. n.
Bruhat, J.—Dautry, J.—Tersen, É.: La Commune de 1871. Paris. 1960.
Brunot, F.: Histoire de la langue française des origines à 1900. IX. köt. Paris. 1927.
Cameron, R. E.: France and the economic development of Europe. 1800—1914. Princeton. N. J. 1961.
Chagall, M.: Életem. Bpest. 1970.
Charlton, D. G.: Secular religions in France (1815—1870). London. 1963.
Charlton, D. G.: Positivist thought in France during the Second Empire (1852—1870). Oxford. 1959.
Crépet, J.: Les fleurs du mal. Notice, notes et éclaircissements. Paris. 1930.
Delacroix naplója. Budapest. 1942.
Dolléans, É.: Histoire du mouvement ouvrier. I—II. köt. Paris. 1957.
Dominique, A.: Sèves indomptables. 1848—1849. Paris é. n.
Dubois J.: Le vocabulaire politique et sociale en France de 1869 à 1872. Paris é. n.
Duby, G.—Mandrou, R.: Histoire de la civilisation française. XVIIe—XXe. Paris. 1958.
Durkheim, É.: Az öngyilkosság. Budapest. 1967.
Engels, Fr.: A német parasztháború. Marx—Engels művei. 7. köt. Budapest. 1962.
Engels, Fr.: Előszó a Kommunista Kiáltvány 1890-es német kiadásához. Marx—Engels válogatott művek. I. köt. Budapest. 1948.

Engels, Fr.: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. Marx—Engels válogatott művek. II. köt. Budapest. 1948.
Falloux, Comte de: Mémoires. „Mémoires d'un Royaliste". I—III. köt. Paris. 1925.
Fetscher, J.: Der Marxismus. Seine Geschichte in Dokumenten. I. köt. München. 1962.
Flaubert, G.: Az érzelmek iskolája. Budapest. 1965.
Flaubert, G.: Szent Antal megkísértetése. Ford. és bevezetéssel ellátta *dr. Lustig Géza.* Budapest. 1918.
Flaubert, G.: Bouvard et Pécuchet. Oeuvre posthume avec introduction et notes par *Édouard Maynal.* Paris é. n.
Flaubert levelei. Budapest. 1968.
Flint, R.: La philosophie de l'histoire en France. Paris. 1878.
Fourier, Ch.: Théorie des quatre mouvements et des destinées générales. Paris. 1966.
Fried, A.—Sanders R. (ed.): Socialist thought. A documentary history. New York. 1964.
Geyl, P.: Debates with historians. Ranke, Carlyle, Michelet, Macaulay, Sorokin, Berlin, Toynbee. Cleveland. 1958.
Gide, A.: A pénzhamisítók. Budapest. 1966.
Gide, A.: Nouveaux prétextes. Réflexions sur quelques points de littérature et de morale. Paris. 1921.
Gide, Ch.—Rist, Ch.: Histoire des doctrines économiques. Paris. 1926.
Gross, F. (ed.): European ideologies. A survey of 20th century political ideas. New York. 1948.
Guesde, J.: Textes choisis (1867—1882). Paris. 1959.
Hamelin, J.: Hommes de lettres inculpés. Mérimée, Barbey d'Aurevilly, Maupassant, Flaubert, Baudelaire, les Goncourt, Diderot. Paris. 1956.
Hauser, A.: A művészet és az irodalom társadalomtörténete. I—II. köt. Budapest. 1969.
Histoire de France. Ouvrage publié sous la direction de *Marcel Reinhard.* Paris. 1954.
Hofmann, W.: Ideengeschichte der sozialen Bewegung des 19. und 20. Jahrhunderts. Berlin. 1962.
Höhle, Th.: Franz Mehring. Berlin. 1958.
Hugo, V.: A tenger munkásai. Budapest. 1961.
Hugo, V.: 1793. Budapest é. n.
Jaurès, J.: Histoire socialiste de la révolution française. I—VI. köt. Paris. 1922—1923.
Joad, C. E. M.: Introduction in modern philosophy. Oxford. 1958.
Kool, Fr. (red.): Die frühen Sozialisten. Freiburg im Breisgau. 1967.
Laronze, G.: Histoire de la Commune de 1871. Paris. 1928.
Lavisse, E.: Histoire de France contemporaine IV, V, VI, VII. köt. Paris. 1911—1921.
Lavisse, E.—Rambaud A.: Histoire générale. XI—XII. köt. Paris. 1899—1901.
Lanson, G.: Histoire de la littérature française. Paris. 1951.
Léger, Ch.: Courbet et son temps. (Lettres et documents inédits.) Paris. 1948.
Leroy, M.: Histoire des idées sociales en France. I—III. köt. Paris. 1946—1957.
Lhomme, J.: La grande bourgeoisie au pouvoir (1830—1880). Paris. 1960.
Lissagaray, Pr.: Geschichte der Kommune von 1871. Berlin. 1960.
Lukács György: Művészet és társadalom. Budapest. 1969.
Lukács György: Világirodalom. I—II. köt. Budapest. 1969.
MacRae, D. G.: Ideology and society. London. 1961.
Marx, K.: A filozófia nyomorúsága. Marx—Engels művei. 4. köt. Budapest. 1959.
Marx, K.: Osztályharcok Franciaországban. Marx—Engels művei. 7. köt. Budapest. 1962.
Marx, K.: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Marx—Engels művei. 8. köt. Budapest. 1962.

Marx, K.: A polgárháború Franciaországban. Marx—Engels válogatott művek. I. köt. Budapest. 1949.
Marx—Engels Válogatott levelek. 1843—1895. Budapest. 1950.
Marx, K.—Engels, Fr.: Briefwechsel. IV. köt. 1868—1883. Berlin. 1950.
Masur, G.: Propheten von Gestern. Zur europäischen Kultur 1890—1914. Freiburg im Breisgau. 1965.
Mehring, F.: Marx Károly élete. Budapest. 1957.
Mészáros Vilma: A mai francia regény. Budapest. 1966.
Mill, J. St.: Autobiography. London. 1873.
Monod, G.: Renan, Taine, Michelet. Paris. 1894.
Morazé, Ch.: La France bourgeoise. XVIIIe—XXe siècles. Paris. 1947.
Peyre, H.: Renan. Paris. 1969.
Rambaud, A.: Histoire de la civilisation contemporaine en France. Paris. 1888.
Rémond, R.: La droite en France de la première restauration à la Ve République. Paris. 1963.
Renan, E.: Spinoza. Budapest. 1903.
Rimbaud. Oeuvres. Sommaire biographique, introduction, notices, relevé de variantes et notes par *Suzanne Bernard.* Paris. 1960.
Robichez, J.: XIXe siècle français. Le siècle romantique. Paris. 1962.
Seignobos, Ch.: Histoire politique de l'Europe contemporaine. Paris. 1897.
Sombart, W.: Sozialismus und soziale Bewegung. Jena. 1905.
Szabolcsi Bence: A zene története. Budapest. 1968.
Taine, H.: Die Entstehung des modernen Frankreichs. Frankfurt am Main. 1954.
Theimer, W.: Geschichte der politischen Ideen. Bern. 1955.
Touchard, J.: Histoire des idées politiques. I—II. köt. Paris. 1959.
Vallès, J.: Szemben a világgal. Jacques Vingtras. I—III. köt. Budapest. 1959.
Vallès, J.: La Commune de Paris. Paris. 1970.
Verlaine. Oeuvres poétiques complètes. Texte établi et annoté par *Y. G. Dantec.* Edition révisée, complétée et présentée par *Jacques Borel.* Paris. 1962.
Weber, M.: Állam, politika, tudomány. Budapest. 1970.
Weill, G.: L'Europe du XIXe siècle et l'idée de nationalité. Paris. 1938.
White, A.: Die Verfluchten und die Gesegneten. Eine Studie über die Helden Thomas Manns als Vertreter des Verbotenen und Vertreter des Bösen. München. 1960.
White, A.D.: Geschichte der Fehde zwischen Wissenschaft und Theologie in der Christenheit. I—II. köt. Leipzig, é. n.
Willard, Cl.: Le mouvement socialiste en France (1893—1905). Les guesdistes. Paris. 1965.
Zévaès, A.: Histoire du socialisme et du communisme en France de 1871 à 1947. Paris é. n.
Zola, E.: Az összeomlás. Budapest. 1960.
Zsigmond László: A proletár internacionalizmus — a francia és a német nép békéjének alapja és záloga. Társadalmi Szemle. XI. évfolyam. 1956 augusztus—szeptember, 8—9. sz.
Zsigmond László: Mehring Marx-életrajzának olvasása közben. Társadalmi Szemle. XIII. évfolyam. 1958. május, 5. szám.
Zsigmond László: Franciaország. 1789—1968. Budapest. 1969.

Л. Жигмонд:

Место Парижской Коммуны в истории французской политической мысли

Резюме

Парижская Коммуна и Версаль не только представляли две различные политические и общественные концепции, но и олицетворяли два противостоящие друг другу исторические мировоззрения. В обоих случаях отправной точкой была революция 1789—1794 годов. Однако, если с точки зрения mouvement эта революция означала начало большого, но еще далеко не завершенного исторического развития, то в глазах крайних направлений ordre французская революция конца XVIII века служила источником всех бед, по мнению же более умеренных — она развязала процесс, окончательное завершение которого произошло с укреплением буржуазного общественного строя. Революционные события сперва 1830, затем 1848—1849 годов раскрыли противоречия между mouvement и ordre во все более острой форме, однако исторические уроки из них были извлечены со значительным опозданием, особенно со стороны mouvement. Задержке этой способствовало то, что прошлое и настоящее было сплетено через посредство трех поколений, и из причин, обусловивших кризис, произошедший после краха Второй империи, на настоящее гиетом налегли причины не только недавнего, но и далекого прошлого.

Постоянное обращение к историческому прошлому, которое с самого начала наложило на Парижскую Коммуну свою печать, в апреле и мае 1871 года приняло вопиющие формы. Сложившаяся ситуация поставила Главный совет I Интернационала в Лондоне и его приверженцев в Париже в исключительно тяжелое положение и сыграло большую роль в том, что многие представители духовной жизни Франции пришли в замешательство. Произошедший раскол был тем более прискорбен, что во все более нестерпимой духовной атмосфере Второй империи в связи с усилением экономической борьбы рабочего класса, роста его общественного веса и выступления в качестве самостоятельной политической силы идея и предполагаемая практика социализма приобретали в кругах интеллигенции все большую притягательную силу. После падения Парижской Коммуны потребовались годы, более того, даже целые десятилетия для того, чтобы те, кого ошибки Коммуны или сопутствовавшие ей жестокие явления гражданской войны отпугнули, побудили к сдержанности или даже враждебности по отношению к ней, поняли бы настоящую сущность Коммуны. Но несмотря на это отклонение процесс превращения отдельных представителей интеллигенции в социалистов во Франции не прекратился, интеллигенции потребовалось на раздумье не больше времени, чем крестьянству или даже рабочему классу. Речь идет о таком исторического значения процессе, за сущностью которого в начале XX века внимательно следили венгерские писатели, художники, мыслители и которому принадлежит большая роль в становлении некоторых из них социалистами.

В этом смысле Парижская Коммуна и связанный с нею французский политический образ мыслей участвовал в формировании венгерского политического мышления. Поскольку венгерская историческая наука до настоящего времени уделяла разработке истории отечественного политического мышления не слишком много внимания, столетняя годовщина Парижской Коммуны может послужить поводом и для того, чтобы путем сотрудничества представителей различных отраслей науки начать работу в этом направлении.

Университет представляет собой наиболее подходящие рамки для проведения этой работы с точки зрения обеспечения как ее организационных условий, так и содержания.

L. Zsigmond:

La place de la Commune de Paris dans l'histoire de la pensée politique française

Résumé

La Commune de Paris et Versailles ne représentaient seulement deux différentes conceptions politiques et sociales, mais bien deux aspects historiques opposés. Dans l'un et dans l'autre cas la révolution de 1789—1794 était le point de départ, mais tandisque *a)* pour le *mouvement* elle ne représentait que le début d'une grande évolution histo-

riquement loin d'être terminée, *b)* les ultras de *l'ordre* voyaient dans la révolution la source de tous les maux, *c)* pendant que les plus modérés acceptaient la révolution comme la promoteur des événements couronnés par la consolidation du système bourgeois. Dans les années de 1830 et de 1848 les divorces entre le *mouvement* et *l'ordre* devenait de plus en plus vifs, mais la conclusion des leçons historiques se faisait attendre surtout de la part du *mouvement*. Le fait que le passé et le présent se sont mêlés par trois générations a contribué qu'au milieu de la crise suivant le débâcle militaire et politique du Second Empire non seulement le passé, mais aussi une époque réculée planaient comme un cauchemar sur le présent. L'évocation des fantômes historiques mettait son empreinte sur la Commune de Paris dès l'origine, mais elle devenait de plus en plus grosse de conséquences en avril et en mai 1871. L'allure que des événements venait de prendre mettait dans une situation délicate le Conseil Général de la I^e^ Internationale à Londres et ses partisans à Paris d'une part, d'autre part la tournure des choses jouait un grand rôle dans l'ébranlement au milieu des intellectuels français. C'était d'autant mieux déplorable, puisque dans les années soixante l'idée du socialisme devenait attirante à cause *a)* du climat de plus en plus intolérable du système du Second Empire, *b)* de l'intensification de la lutte économique des travailleurs, *c)* de l'accroissement de l'autorité du prolétariat, *d)* de l'apparition de la classe ouvrière comme facteur social et politique. Après le chute de la Commune de Paris il fallait des années et même des dizaines des années que réparaisse avec un nouvel éclat son sens véritable aux yeux de ceux qui consternés par les fautes de la Commune de Paris et par les phénomènes de la guerre civile se sont désolidarisés d'elle et même ont fait front contre elle. Le processus de la formation socialiste a subit seulement un arrêt temporaire, le temps pour réfléchir n'était pas plus long qu'en cas de la paysannerie ou du proletariat. L'importance historique de la Commune de Paris était suivie avec intérêt par les écrivains, artists et penseurs hongrois et à la longue jouait un grand rôle dans la progression des idées politiques en Hongrie. Tenant compte du retard dans la historiographie hongroise en ce qui concerne l'histoire des idées, l'anniversaire de la Commune de Paris pourrait servir d'une bonne occasion pour le commencement d'une coopération scientifique parmi les différentes specialités.

KÖZLEMÉNYEK

Ki az Offenes Promemoria szerzője?

Viszota Gyula posztumusz tanulmánya

Gróf Széchenyi Istvánnak Döblingben elkobzott iratait — mint ismeretes — 1920-ban találta meg Károlyi Árpád a bécsi Staatsarchivban, s ezek nagy részét 1921—1925 közt kiadta, a III. kötetet Tolnai Vilmos szerkesztette. E III. kötet 895—906. lapjain megjelent az iratok közt talált nyomtatvány alapján az Offenes Promemoria, Széchenyi műveként, e megjegyzéssel: „15 lapnyi nyomtatvány, a Blick rövid foglalatát tartalmazza, hely, évszám, kiadó, nyomda jelzése nélkül".

Hogy Tolnai a röpiratot Széchenyi műveként adja ki, annak magyarázata az, hogy Károlyi Árpád a Döblingi Iratok I. kötetéhez írt Bevezetésében mint Széchenyi művét tárgyalja.

Széchenyinek a MTA Könyvtára Kézirattárában levő iratai rendezésekor azonban Viszota Gyulának (1871—1947) sok jegyzetére bukkantam, s ezek közt egy cikkére, mely az Offenes Promemoria röpirat szerzőjének kérdésével foglalkozik, kimutatván, hogy az Zichy Henrik volt, Széchenyi unokaöccse, és feleségének mostohafia.

Viszota Gyula 1925—1939 között adta ki Széchenyinek 1814—1848 közt írt naplóit (és sok más kiadatlan kéziratát), s így mindenkinél inkább tudta olvasni Széchenyinek sokszor nagyon nehezen olvasható írását, ismerte kifejezésmódját, kortársaihoz való kapcsolatait, velük való viszonyát, míg Károlyi Árpád Széchenyi iratai közül csak az utolsó kötet naplókkal és a döblingi iratokkal foglalkozott. Nem csoda, hogy ily módon némely tévedés is becsúszott megállapításaiba.

Viszotának utolsó megjelent tanulmánya (ItK 1944, 81—101. l.) Széchenyi *Önismeret* című, Döblingben írt művéről szól, melynek második felét Károlyi Árpád különállónak vélte és Nagy Magyar Szatíra címen adta ki a Döblingi Iratok II. kötetében. Viszota most közlésre került írása a háborús viszonyok miatt már nem jelenhetett meg. De a tárgy fontossága, a cikk philológiai módszerének precizitása és a Döblingi Iratokban közölt naplórészletek helytelenül olvasott mondatainak helyreigazítása (35 helyen) folytán oly érdekesnek tűnt fel előttem, hogy kívánatosnak gondoltam a cikk utólagos megjelentetését. (A cikkre már felhívtam a figyelmet Széchenyi István hátrahagyott irataink története című, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 54. számaként megjelent tanulmányomban, a 17. lapon.) — Ezért a szintén nehezen olvasható kéziratot lemásoltam, ahol kellett, kiegészítettem, s így terjesztem az olvasók elé. A lapalji 1—4. és 19. jegyzet a tanulmány közlőjétől, a többi magától Viszotától származik.

Ki az *Offenes Promemoria an Seine Majestät den Kaiser von Österreich* c. röpirat szerzője?

A címbeli „paprikás hangú" és a címlapot nem számítva 12 oldalra terjedő kis röpirat 1860 január elején tűnt fel Bécsben. A címlap nem közli sem a szerző, sem a nyomda nevét, sem a nyomtatás helyét, sem idejét.

A röpirat tulajdonképpen a magyar alkotmány visszaállítása érdekében I. Ferenc Józsefhez, Ausztria császárjához intézett nyílt levél, amelyet a szerző a röpirat végén „Magyarország, 1859 december kelettel és *G. F.* betűk aláírásával" látott el. Kayser továbbá Heynsius Bücher-lexikona szerint a röpirat Londonban került ki a sajtó alól 1860-ban Williams and Norgate nyomdájából. Minthogy ez a nyomda adta ki 1858-ban Széchenyi *Blick*jét is,[1] nyilván ez a körülmény is hozzájárult a röpirat szerzőjére vonatkozó téves megállapításhoz. Sokáig csak ennyi volt a röpiratról ismeretes.

A röpirat abban az időben jelent meg, amikor az alkotmányától, nyelvétől, minden szabadságától megfosztott és területében megcsonkított Magyarország 11 évi zsarnoki kormányzás és teljes elnyomás után először kezdett hinni a Gondviselés igazságában, majd remélni jövőjéért. A magyarságot elnyomó Ausztria 1859-ben háborút üzent a franciáktól támogatott Szardíniának, de vereséget szenvedvén, I. Ferenc József császár nagy sietséggel békét kötött Villafrancában[2] július 11-én a francia császárral, lemondván Lombardiáról.

A büszke osztrák császár végre jelét adta annak, hogy belátja rendszere céltalanságát: a gyűlölt belügyminisztert, Bach Sándort felmentette állásától és kinevezte külügyminiszterének, majd miniszterelnökének gr. Rechberg János Bernát diplomatát.[3] Gr. Rechberg tárgyalásba bocsátkozván a magyar konzervatív érzelműek vezetőivel, a reménység magasra lobogott, hogy végre itt a fordulat a magyar ügyben. Az erős akaratú császár azonban az „egységes Ausztria" eszméjének főképviselője minden alkotmánytól, szabadságtól idegenkedve azt hitte, hogy továbbra is fenn tudja tartani korlátlan uralmát és birodalma szoros egységét, illetve azt hitte, hogy továbbra is ő parancsol, 40 millió alattvalója pedig engedelmeskedik.

A császárnak ezen irányzata ellen jelent meg a címbeli röpirat.

A nyílt levél az olasz háborúra célozva rámutatott arra, hogy a népek mozgolódnak és e mozgalmak már lavinaszerűen, feltartóztathatatlanul haladnak előre. Ez nem titok azok előtt, akik ismerik a magyar kérdést. E férfiak[4] előbb (1848-ban) harcoltak a népszerűséggel, a karzati közönség (az ifjúság) gúnyjával; most (1859-ben) visszautasítják a hatalmon levők kegyét. Ugyane férfiak 1850. április 4-én kérvényben, 1857. május 9-én feliratba foglalva a felség elé terjesztették a magyar ügy tényállását, a felség azonban azok szavára hallgatva, akik mindég az uralkodó hatalomnak szolgáltak, nem vette figyelembe a két szózatot. Így ez az út el lévén zárva, a *nyilvánosság* útjára kell lépni a dinasztikus és monarchikus érzelműek nevében, akik belátják, hogy Ausztria csak a jog és törvény alapjára visszahelyezett Magyarországgal lehet nagy hatalom, és hogy az uralkodó csak Magyarországban és Magyarország által tarthatja meg trónját; de fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy Európa a *nyilvánosság* útján is lássa, hogy a magyarság nem a monarchia szétdarabolására vagy a monarchikus eszmék gyöngítésére törekszik.

A veszély most abban áll, hogy *Magyarország a legelső összeütközésnél a támadó félhez csatlakozzék, bárki legyen is az.* És ez természetes is, mert a népeket — éppúgy mint az egyes embereket — gyenge oldaluknál fogva kell vezetni. Ilyen gyenge oldalaik pl. a szokásaik, a nyelvükhöz, nemzetiségükhöz és történetükhöz való ragaszkodás. Ezeket nem egykönnyen cserélik fel semmiféle „újfajta civilizációval". Így kormányozták népei-

[1] Viszota tévesen írja, hogy a Blick 1858-ban jelent meg. Széchenyi Béla 1858. dec. 12-én adta ugyan nyomdába, de az első példány onnét csak 1859. febr. 15-én került ki. A nyomdász számlája is csak 1859. febr. 19-én kelt. Vö. Döblingi hagyaték. III. 25, 910. l.

[2] Villafrancában csak fegyverszünetet kötöttek.

[3] Rechberg külügyminiszteri kinevezésére már 1859. máj. 17-én, tehát Villafranca előtt került sor.

[4] Az „e férfiakon" a hazai konzervatívoknak a Dessewffy Emil, Szécsen Antal, Apponyi György grófok által vezetett politikai csoportja értendő.

ket Mária Terézia és I. Ferenc 40—40 évig Ausztriának éppen nem kárára. Most azonban megbocsáthatatlan önteltséggel és gyermeki könnyelműséggel mindazt, ami a magyarságnak százados hagyományainál fogva szent: történetét, nyelvét, törvényeit, származását, jogi és vallási viszonyait elvetették vagy gúnyosan kiaknázták és e romhalmaz fölé „új építményt" helyeztek. Ha az új építményben egy XIV. Lajos, Nagy Frigyes vagy I. Napóleon szellemi fölényének hatását lehetne érezni, talán kárpótlást lehetne találni azért, hogy Magyarország megszűnt önmagát kormányozni, magának törvényt hozni, saját nyelvét használni; vagy legalább remélhetné, hogy [az] újonnan szervezett Ausztriában erélyes, gyors, olcsó mintakormányzat létesül, és tekintélyben Ausztria a külföld előtt gyarapszik. De szánalmas csalódás várt a magyarságra, mert az olasz háború mutatja, hogy a 11 évi kormányzás után a külpolitika terén Ausztriának szomorú a szerepe. Belpolitikája azonban még a külpolitikánál is lesújtóbb. A legbonyolultabb kormányzási rendszerrel kísérleteznek: elárasztották az országot az ország nyelvét és szokásait nem ismerő tisztviselők tömegével, hogy Ausztria egységét bevezessék. Ezek adóvallomásokat vettek fel, telekkönyveket fektettek fel, vaskos könyveket írtak erről és csupa hazugságot iktattak be. Kormányoztak, rendeleteket állapítottak meg a kutyák fésüléséről és megmosásáról, továbbá hogy mennyi technikai és csillagászati tudással kell rendelkezniük a falusi toronyórák gondozóinak; nagy táblázatokat követeltek, amelyekben — mint a falusi lelkészeknek a halandóságról — 14 ezer rovatot kellett kitölteniök. Szóval iktatnak, rovatokat töltenek ki, jegyzőkönyveket vesznek fel, de egyetlen egy nagy államférfiúi szervezést vagy csak gondolatot sem hajtottak végre. Még az esetleges jó törvények is csak holt betűk: az erdőtörvény még most sincs végrehajtva; az úrbéri törvény terén a lassú tárgyalási menet miatt egyetlen pert sem lehet befejezni. A telekkönyvek a tisztviselők okvetetlenkedései miatt a birtok terjedelme tárgyában, sok helységben még a tulajdonos feltüntetésében is helytelenek; a közbiztonság a reáfordított évi 10 millió ellenére is közveszélyes, és egy rabló előállítása a ritkaságok közé tartozik.

És hogy mindezt elérjék, megfosztották Magyarországot önkormányzatától, amely az államnak semmiféle kiadásába sem került.

A jogszolgáltatás is teljesen rossz állapotban van. Jogot olyan törvénykönyv szerint szolgáltatnak, amelyet az ország 12 millió lakosságából — az ügyvédeket és bírákat is beleértve — alig néhány ember ért meg, és a melyet — az örökösödést és végrendelkezést kivéve — kevesen olvastak el és egyes szakaszait csak olykor-olykor ismeri meg valaki saját tapasztalatából. E törvény szerint kell a bíráknak németül tárgyalniok és ítélkezniök, amely nyelvet a lakosság 9/10-ed része nem érti. A per célja nem az ellentétek igazságos és gyors befejezése, hanem a bélyeg és illetékjárandóságoknak az állam hasznára a lehető legmagasabbra növelése, és maga a per egy emberéletig eltart.

A büntető bíráskodás a gonosztevők javát szolgálja, mert nyugodt és gondmentes életet biztosít számukra: dolgozniok nem szabad, csak az előírt sétát kell megtenniök. A vizsgálat tolmács útján németül folyik, s a kínos bizonyítási eljárás minden előnyt biztosít a vádlott számára, úgy hogy megmenekülésére elég az egyszerű tagadás. A panaszos helyzete annál rosszabb; a vizsgálatokkal, eskütételekkel, a távoleső helyeken történő tárgyalásokkal annyira meg van terhelve, hogy a tolvajt végül is futni engedi, hogy a sok vesződségtől megszabaduljon.

Ausztria pénzügyeivel Európa régen tisztában van. Csak az adórendszerre hívja fel a figyelmet. Ez a rendszer a létező legszemérmetlenebb fosztogató rendszer, s egészen jól illenék Néró idejébe. A földadón nyugvó telekkönyv a ráfordított sok millió ellenére folyton helyesbítésre szorul, és nem egyéb mint hazugságoknak, álokoskodásoknak tákolmánya, mely adó- és jövedelmi önvallomásokon, felületes méréseken alapszik. Idegenek vették fel, és az állami jövedelem szaporítását célozták olyképpen, hogy esetleges apasztásnál az adó egy másik rovatában hasonló összeggel szaporodjék. Az eredmény méltánytalan,

igazságtalan, hamis és rosszabb a régi magyar porta- és dikális adórendszernél. Ezenkívül ólomsúllyal nehezedik minden iparra: a legtöbb spiritus égető be van zárva, a cukorgyárak nem szaporodnak, a meglevők panganak; a dohány termelés harmadára van leszállítva, a kivitel el van tiltva; Észak-Magyarország erdőségei semmit sem jövedelmeznek. A bélyeg- és illetéktörvény nyolc év alatt háromszor változott, az ügyvédeket hamisítókká tette, mert az okiratokon — hogy a bejelentés idejét el ne mulasszák — sem az idő, sem a hely igazi feltüntetése nem helyes. Az örökösödési adó minden osztályt eladósít, a törpebirtokosokat pedig koldusokká teszi.

Mindezen adókhoz még 60%-os országos pótlék, 25%-os községi pótlék és még más magánadók is járulnak. Ezeket a hatalmon levő tisztviselők vetik ki minden korlátozás és ellenőrzés nélkül. Van előfogat-, kaszárnya-adó stb. stb. Abaújmegyében az egyik szolgabíró a császár körútja alkalmából „örömadót" is kivetett.

Az adórendszer hatása minden vonalon mutatkozik: az emberek Amerikába vándorolnak ki vagy Törökországba; a birtokosok sűrűn váltakoznak; a falusi lakosság a városokba törekszik; sok a bukás és a csőd. És ezt a rendszert azért hozták be, hogy sok pénz kerüljön az állampénztárba a rosszul fizetett tisztviselők fizetésére, akik mindannyian rosszul kormányoznak.

Sokat lehetne írni az oktatásügyről a németnyelvi kényszer, az iskolalátogatás költségei miatt. Katonai ügyben a beszállásolás költségei terhesek, a nemzetiségek és fajok összekevertetnek az egyes ezredekben, ami nem csekély mértékben akadályozza a békülékenységet.

A felség is belátta már, hogy ez a rendszer helytelen. Erre mutatnak az újabban bekövetkezett miniszterváltozások és új programm kitűzése. A rendszer helytelensége a kormányzók és kormányzottak közt egyaránt világos. A folytonos törvény-változások, pátensek, rendszabályok, az alkalmazott rendeletek, az ellenrendeletek és zavart okozó rendeletek senki előtt sem titkosak: Mindenki tudja, hogy Új-Ausztria a 11 évi uralom alatt több adósságot csinált, mint Ó-Ausztria három század alatt.

Szomorú és tanulságos igazság, hogy Ausztria a legutóbbi háború alkalmával barát nélkül állott, és bár 33 millió nem-német alattvalóját kitartóan germanizálta, még Németországban is kevés volt a pártfogója. Megérte még azt is, hogy alig volt ember Magyarországon, aki ne örült volna az olasz háború sikertelenségein, még ha fiát vagy fivérét is a legyőzöttek közt tudta.

A rendszerváltozás szükségessége általános óhaj ugyan, de azért minden a régiben maradt, mert a hatalom által kiválasztott bizalmi férfiak, ideiglenes bizottságok, a megerősített Reichsrat nem fogják megsegíteni sem Magyarországot, sem Ausztriát. Csak egyetlen eszköz segít, ha a felség visszatér a jogfolytonosság útjára, helyreállítja a magyar alkotmányt és a pragmatica sanctio alapján uralkodik, amelynek erejével ül trónján.

A hatalmon levők nem szeretik a magyar alkotmány emlegetését, mindenféle rossz következtetést jósolnak helyreállítása esetében. Ezzel szemben bizonyos, hogy az ausztriai jogar alatt levő országok közt nincs egyetlen egy sem, mely Magyarországnál kevesebb hajlandóságot mutat az elkülönülésre. Minden más nemzetségnek van az országon kívül vonzópontja, pl. a frankfurti parlament, Pétervár, Bukarest, Turin sőt Belgrád is, egyedül a magyar áll Európában vonzópont nélkül azzal a tudattal, hogy csak Ausztriával egybekapcsolva tudja nemzetiségét, létét fenntartani, és hogy ezt sem az önállóság, sem valamely szomszéd hatalom nem képes számára biztosítani. Ha a felség megtagadja a magyar alkotmányt, amelynek védőszárnyai alatt minden nemzetiség, vallás és faj megtalálta azt, ami neki megfelelt, akkor — saját maga semmisíti meg Magyarország kapcsolatát Ausztriával és maga szolgáltatja ki Magyarországot ellenségeinek.

A háromszázados tapasztalat bebizonyította, hogy Ausztria nagy és hatalmas lehet a magyar alkotmány elismerése mellett is, a külföld felé törekvő nemzetiségek szá-

mára pedig az alkotmányos szabadság a leghatalmasabb ellenszer a vonzó pontokkal szemben.

Az örökös tartományoknál a kérdés könnyen megoldható. A magyarság kívánja nekik is a mi szabadságunkat, de mint a múltban, a jövőben is mindig védekezik minden rossz ellen, hogy onnan ide ne kerüljön. Magyarországon volt szabadság. Ez biztosítja szabadságunkat. Itt nem lehet azt oktrojálni. Ausztriában nem volt, ott lehet. Az alkotmány nem vonja maga után a forradalmat, amint ezt Ausztriában hiszik; ellenkezőleg, a felség kormányzását meg fogja erősíteni, mert mellette lesz az ország, a törvény és a jog. És a jogban van az erő!

Azt is mondják, hogy a két ország közti kapcsolat elavult, azért az alkotmány helyébe „új építményt" kell megalkotni. Ezzel szemben a két ország közti kapcsolat már háromszázados, és míg Európa más népei törvényes uralkodóikat elkergették, — mi magyarok, Ausztriának éppen nem dédelgetett gyermekei, uralkodónknak minden igazságos és igazságtalan háborúit hűségesen végigküzdöttük, és ismételt pénzromlások alkalmával sokat vesztettünk: most is, 11 évi hallatlan önkény után, a régi kapcsolat mellett vagyunk.

A visszaállított alkotmány első következménye — az országgyűlés egybehívása. Soknak ellenszenves még maga az országgyűlés szó is, a múlt vitáira visszaemlékezve. De nincs igazuk, mert elfeledik, hogy 11 évi tapasztalatokban gazdag évet éltünk át, és az idők kívánságaival számot vetettünk. Nem privilégiumaink megtartásáról van szó! Sokat, mint meghaladott tényállást el kell fogadnunk, alkotmányos úton és velünk együtt alkotott „új építményt" kell felállítanunk, hogy minden hazáját szerető magyar vagyonát és vérét kész legyen feláldozni. Mindkét részen a múltra a keresztény szeretet fátyolát vonva, oly egyesülést kell létesítenünk, mely Magyarország önállóságát és önkormányzatát megerősítse és a 11 évi áldatlan múltat meggyógyítsa. 1848-ban egy jó municipális alkotmányt talán lehetett volna oktrojálni; 1857-ben az ország előkelőivel tán meg lehetett volna egyezni, most azonban csak Magyarország alkotmányának helyreállítása az egyetlen és utolsó mentőhorgony. Hárítsa el az Isten, hogy a felséget a halogató késés ne juttassa X. Károly és Lajos Fülöp sorsára, trónja elvesztésére.

*

Ez az erélyeshangú, a Bach-rendszert gúnyosan, sokszor kegyetlenül ostorozó röpirat megjelenése után — 1860 legelején — azonnal felhívta magára a figyelmet. Azonnal lefoglalták és a tiltott könyvek jegyzékébe sorozták. Kutatták azt is, hogy ki a szerzője, de nem tudták megállapítani. Széchenyi egyik kor- és munkatársa (Hollán Ernő) szerint, — s ezt Széchenyi naplójában is megemlíti — a röpirat szerzőjének mindenki Széchenyit emlegette. Később foglalkoztak e kérdéssel Széchenyi életrajzírói is.

Zichy Antal 1880-ban kiadott Széchenyi-életrajzában[5] arra az eredményre jut, hogy a *G. F.* betűk nem adnak a szerzőségre nézve semmiféle támpontot, de két nevet említ (gr. Széchenyi Istvánt és gr. Zichy Henriket) ami amellett bizonyít, hogy a két nevet a szájhagyomány őrízte meg. Zichy Antal szerint azonban Széchenyi szerzőségét kirekeszti a röpiratnak a szeszgyártásra vonatkozó kijelentése, mert Széchenyi *Selyemrül* c. művében ellenezte a szeszgyártást, az *Offenes Promemoria* ellenben a kormány szemére veti a kérdés elhanyagolását; „a röpirat stílusa és fenyegető hangja viszont kizárni látszik gr. Zichy Henriknek némelyektől híresztelt szerzőségét".[6]

[5] *Zichy Antal:* Gróf Széchenyi István életrajza. 1896. II. köt. 282—283. l.

[6] Zichy Antal politikai pályafutását Moson megyében kezdte meg, s így jól ismerte gr. Zichy Henrik mosoni főispánt, hogy pecsovics érzelmű és a császár feltétlen híve: ezért foglalt állást Zichy Henrik szerzősége ellen.

Friedreich István 1915-ben írt Széchenyi-életrajzában[7] az *Offenes Promemoriáról* annyit állapít meg, hogy a röpirat „*Széchenyi irányítása és pártfogása folytán* jelent meg Londonban".

Nyilatkozik ezeken kívül a röpiratról egy koronatanú, Falk Miksa is, aki Széchenyinek éppen 1859 és 1860-ban sokszor segédkezett írói munkásságában, így az *Offenes Promemoria* esetében is.

Falk 1866-ban megjelent Széchenyi-életrajzában azt írja, hogy Széchenyit a politikai röpiratok özönével árasztották el, s az *ő pártfogása alatt* jelent meg Lipcsében a *Zur ungarischen Frage* (Hollán Ernő műve), úgyszintén az *Aphorismen*[8] és az *Offenes Schreiben an Franz Joseph I.*[9] c. röpiratok, mind a kettő Londonban.

De Falk az *Offenes Promemoriáról* „*Összeesküvés a Döblingi tébolydában*" c. érdekes visszaemlékezésében[10] is megemlékezik, és ebben részletesebben nyilatkozik a röpirat szerzőjéről[11] is.

„Következett ezután — írja Falk — a lila[12] röpirat ezen cím alatt: Offenes Schreiben an Franz Joseph I. Ez néhány lapra terjedő rövid kis iratka volt — hangsúlyozza Falk —, de valamennyi közt a legmérgesebb és annyiban a legveszedelmesebb, amennyiben bizonyos célzásokat tartalmazott XIV. Lajos[13] sorsára. Ezt nem mertük Németországban kinyomtatni,[14] hanem küldtük Londonba, ahol meg is jelent. Szerzőjét még ma sem akarom megnevezni, csak annyit mondok róla, hogy ő mindig egyike volt a legnagyobb »pecsovicsoknak«, és ma talán ismét az, de eszes fő és kitűnő hazafi, és ha még kellene bizonyíték arra, mily destructív hatása volt az akkori kormányrendszernek, a bizonyíték megtalálható azon egyszerű tényben, hogy még ily lojális férfiban is annyira felforrt a vér, hogy ily nemű enunciátiókra érezhette magát indíttatva".

Falk nem nevezi meg gr. Zichy Henriket, de őt érti. Nem nevezi meg azért, mert gr. Zichy Henrik még élt (65 éves volt). Nem akarta a királypárti érzelmű férfiút kellemetlen helyzetbe hozni.

Zichy Antal, Friedreich és Falk Miksa felfogását mellőzve az 1925-ben megjelent *Döblingi Iratok* a leghatározottabban Széchenyi szerzősége mellett foglalnak állást. E szerint Széchenyi már Scitovszky hercegprímás 50 éves papi jubileumán a császárhoz intézendő felírást akart előterjeszteni, de ez a megjelentek egy részének ellenzése miatt nem történt meg. Széchenyin egy ideig lehangoltság vett erőt, de nem csüggedt el. Azt vélte, hogy ha akad valaki, aki a császár előtt feltárja az igazságot, az remélhetőleg hatni fog reá. Gr. Pálffy Lipót útján ezt meg is akarta kísérelni, de aztán elhatározta, hogy maga

[7] *Friedreich István:* Gróf Széchenyi István élete. 1915. II. köt. 268. l.

[8] Falk emlékezetből írja a címet e helyett: *Daguerreotypen von einem ungarischen Edelmann.* Szerzője Gróf Széchenyi Dénes. A mű aforizmákat tartalmaz több politikai fogalomról.

[9] Emlékezetből idézett cím, helyesen: *Offenes Promemoria an den Kaiser von Oesterreich.*

[10] Megjelent a Pesti Hírlap 1879. dec. 28-i számában. Hivatkozik a cikkre Zichy Antal Széchenyi életrajzának II. kötetében a 279. lapon.

[11] Falk Ernő felvette a cikket Falk Miksának 1903-ban kiadott Kor és jellemrajzok c. gyűjteményébe (143—157. l.).

[12] A boríték színéről nevezi így, de az a példány, amely kezemben van, szalmaszínű.

[13] Nem XIV. Lajosra, hanem X. Károly és Lajos Fülöp sorsára hivatkozik.

[14] Széchenyi bizalmas embereivel (Falk, Kecskeméthy) tényleg tanácskozott a röpiratok ügyében (a saját röpiratairól is), hogy hol adassanak ki. Lásd Falk életrajzát és a Kor és jellemrajzokba is felvett gr. Széchenyi István utolsó évei és halála c. cikkét (80—142. l.). — Széchenyi ekkor már 19 éve nyugodott nagycenki kriptájában.

nyúl tollhoz, megírja és kinyomatja (természetesen névtelenül) nyílt levelét a császárhoz. Erre vonatkozó elméletét a következőképpen foglalja össze:

1. A röpirat szerzője gr. Széchenyi István.

2. Széchenyi művét megírása után azonnal kinyomtatja. A megírás időpontját nem jelöli meg, de mivel nov. 3-án gr. Pálffy Lipótra hivatkozik, ez idő előtt írta meg.

3. A röpirat címét Széchenyi hg. Liechtenstein Frigyessel való *beszélgetése* (dec. 4.) és a röpirat kinyomatása után állapította meg.

4. Széchenyi szerzősége mellett szólnak még „a mü irálya, gondolatmenete, rendszertelensége, anekdotaszerű példái".

5. Hollán „egész világosan" mondja és megismétli, hogy a röpiratot megjelenésekor mindenki Széchenyi művének tartotta.

6. A Kaiser-féle Bücherlexikon szerint a mű Széchenyi londoni nyomdájában, a Williams and Norgate cégnél nyomatott, ott, ahol a *Blick*.

7. A röpirat tartalmának megfelelnek a schlagwortszerű följegyzések vagy jegyzetek a lefoglalt iratok közt.

8. A szerző kiléte Török Jánostól szivárgott ki, aki — úgy látszik — be volt avatva a röpirat keletkezése titkába. Török 1860. febr. 8-i levelének hangja mutatja, hogy Török tudta, hogy a röpirat Széchenyitől való.

9. A röpirat 1859 december havában jelent meg.[15]

A *Döblingi Iratok* nem ismerik Falk: „Összeesküvés a döblingi tébolydában" c. cikkét. Sehol sem hivatkozik e cikkre, s így nem cáfolja meg Falk állításait, holott Zichy Antal hivatkozik Falk cikkére,[16] s így ezt nem lett volna szabad mellőznie. Ha ismeri a cikket, bizonyára igyekezett volna adatait megcáfolni. Falk véleményét ez ügyben nem lehet mellőzni, mert ő az egyetlen kortárs, Széchenyinek ebben az időben bizalmi embere és munkatársa, aki minden művének és a pártfogása alatt megjelent röpiratoknak kiadásában segédkezett. Segédkezett az *Offenes Promemoria* kiadásában[17] is, tehát tudta azt is, ki írta az *Offenes Promemoriát*.

Mi vihette a *Döblingi Iratok* bevezetésének szerzőjét fentvázolt elméletének kifejtésére? Bizonyára a napló szövegében közölt és a hg. Liechtenstein Frigyesre vonatkozó 1859. dec. 4-i naplófeljegyzésben az „offenes Mémoriale" kitétel.

A napló szövegének közlése azonban kételyt támasztott fel bennem, azért egybehasonlítottam az eredeti szöveggel. Kiderült, hogy a *Döblingi Iratok*ban közölt szöveg sok helyütt nem fedi teljesen az eredeti szöveget, sőt többször el is tér az eredeti szövegtől. Az eredetiben pl. a legtöbb név rövidítve van, ezeket a *Döblingi Iratok* minden magyarázat nélkül, néha tévesen, teljesen kiírva közli. Az eredeti szövegben sok oldaljegyzet van, ezeket a *Döblingi Iratok*, a legtöbbször minden magyarázat vagy jelzés nélkül, a szöveg közé iktatja. Sok szót nem tudott elolvasni, sokat rosszul olvasott el, úgy hogy a szöveg ilyenkor értelmetlenné vált.

Állításom igazolására néhány jellemző példát sorolok fel:

1848.

Weil Wien *ungesund* war (1848. III. 24.), helyesen: weil Wien *angezunden* war ti. fel volt izgatva).

Tarnoczy *scheint* — im Auftrag von mehreren — eine espèce . . . Hintertür . . . *aus*, die an die Bauern gemachte Concessionen zu vernichten . . . (III. 25.), helyesen:

[15] Tény, hogy a nyomdából a mű dec. végén került ki, de csak 1860 januárjában jelent meg a nyilvánosság előtt.

[16] Széchenyi-életrajz, II. köt. 279. l.

[17] Lásd: Összeesküvés a döblingi tébolydában c. cikket, továbbá a napló 1859. nov. 24-i feljegyzését.

Tarnóczy *schreibt* — im Auftrage von Mehreren — eine espèce Hintertüre . . . *um* die an den Bauern gemachten Concessionen zu vernichten.

à la *carte* von Eötvös (III. 26.) helyesen: à la *barbe* von Eötvös.

Ein Mixta. Alle *sehr* [sic]. Landtag in Pesth (IV. 3.), helyesen: Eine Mixta (ti. gyűlés). Alle *Jahr* Landtag in Pesth bewilligt.

Bonis etc. stellen mich gerade *auf derley Lelette* [sic], helyesen: Bonis etc. stellen mich gerade *auf die Selette* (vádlottak padjára) (IV. 7.).

Conferenz im Magnatensaal *nit* [?] viele Deputirte [?]. Zu Kossuth der krank ist . . . *Harische* Verschwörung (IV. 11.), helyesen: Conferenz im Magnatensaal *mit* viele Deputirte [!]. Zu Kossuth der krank ist . . . *slavische* Verschwörung . . .

Mit *Aurelie* Almásy *besprich* Brücke (V. 6.), helyesen: Mit *Amelie* Almásy *besehe ich* Brücke;

Sie rammelt mit ihrem *Tode* (V. 16.), helyesen: Sie *wammelt* mit ihrem *Andr*(ássy);

es *können* 40 tausend Serbier Ungarn belagern (V. 23.), helyesen: es *kämen* 40 tausend Serbier etc.

„ich *reibe* mich nirgends dafür (VI. 3.), helyesen: ich *werbe* mich nirgends dafür;

Nach dem Essen . . . *mancher* Andrang an die Brücke (VI. 8.), helyesen: nach dem Essen *Menschen* Andrang an die Brücke;

Alles im *Entstehen* (VI. 11.) helyesen: alles im *Entsetzen;*

„*Louis* (wie ein Elephant) in Pelz" (VI. 13.), helyesen: *Laus* (wie ein Elephant) im Pelz";

Alle *atmen* — es ist aus (VII. 6.), helyesen: alle *ahnen,* es ist aus;

Rede offen mit Podhorszky über unsere Lage ! Er *bespricht* sie (VII. 26.), helyesen: Rede offen mit Podhorszky über unsere Lage ! Er *begreift* sie;

O Nemesis, wie *zinsest* Du Dich ! (VIII. 1.), helyesen: O. Nemsis, wie *zeigst* Du Dich !

Madame Csekonich *verwaltet* [?] Teleki Latzy's Politique (VIII. 1.), helyesen: Madame Csekonich *verrathet* Teleki Latzy's Politique;

Der ungarische Körper haltet nicht *ein* (VIII. 3.), helyesen: der ung(rische) Körper haltet *es* nicht *aus;*

. . . das Ministerium hätte ihn nach Russland gesendet, *nun* Ungarn im Interesse der Aristokratie [an] Russland zu verkaufen (VIII. 12.), helyesen: das Ministerium hätte ihn nach Russland gesendet, *um* Ungarn im Interesse der Aristokratie Russland zu verkaufen;

Ich liess mich so *einhüllen,* dass ich einige Stunden recht ruhig schlief (VIII. 26.), helyesen: Ich liess mich so *einlullen,* dass ich einige Stunden recht ruhig schlief;

1859.

Béla muss der Hungaria *ihre* [*?*] *Kron* [*?*] refutiren (1859. X. 5.), helyesen: Bela muss der Hungaria *who know* refutiren;

Kecske[méthy] (*olvashatatlan betűk*) *betrügen* (X. 15.), helyesen: Kecske[méthy] ist *ein Betrüger;*

Kiss sehr *geschreckt* (XI. 23.), helyesen: Kiss *Uhr geschenkt;*

Mama — nach einem glänzenden Diner, *den W*(enckheim) gab (XII. 22.) helyesen: Mama — nach einem glänzenden Diner, *das sie* gab;

Geyza *mit sterilen* Kommissionen (XII. 29.), helyesen: Geyza *nach vielen* Commissionen;

1860.

Sie *eifert* [?] mich, um Alfred zu beten (1860. I. 7.), helyesen: Sie opfert mich, um Alfred zu beten;

Edmund Batthyány samt Frau „*Heine*" bei mir (II. 4.), helyesen: Edmund Batthyány samt Frau *Henri*(ette) bei mir;

Uebergebe *ich* ihm Z. *U.* [?] Machwerk [?], (II. 4.), helyesen: Uebergebe *ihm* Z(ichy) *H*(einrichs) Machwerk;

Kecsk[eméthy] den ich durch *Goergen* zu mir bitten liess (II. 8.), helyesen: Kecske[méthy], den ich durch *G(eyza)* zu mir bitten liess;

Es *sind* [?] Ungarn in die *Haut* fallen von Széchenyi *an* Kossuth (II. 19.), helyesen: Es *wird* Ungarn in die *Hände* fallen von Széchenyi *oder* Kossuth;

(Olvashatatlan név) mit Frau [?], (II. 28.), helyesen: *Franzoise* mit Imre;

Schlafe *sitzend* [?] im Sorgenstuhl (III. 6.), helyesen: Schlafe *stets* im Sorgenstuhl;

2000 davon ge *(olvashatatlan szó)* ausgezahlt (III. 10.), helyesen: 4000 *Darangabe* ausgezahlt;

Ich lasse ihm nicht *servieren* (III. 14.), helyesen: ich lasse ihn nicht *herein;*

Ich lebe *nicht meh* (III. 20.), helyesen: Ich lebe *mit Mühe;*

Waren meine Aug(en) wieder [*zu*] brauchen (III. 23.), helyesen: *Kann mein Aug* wieder brauchen;

Falk und *junger* Lonov(ics), (VII. 24.), helyesen: F(alk) und *püsp(ök)* Lonov(ics).

Hasonló zavarok keletkeztek az oldallapra jegyzett betoldások alkalmazása esetén is. És éppen ez állapítható meg az 1859. dec. 4-i betoldásnál. E napon ez a feljegyzés olvasható a naplóban: „Széchenyi Dénes — Toni Szécsen, Béla bei mir gegessen. Tony Szécsen: Je suis au bout de mon latin. — ∅ Mama aus sicherer Quelle: Der Kaiser ect. »Es freut mich die Wahrheit zu hören!« — Et son frère? qui est parti? Der Gleissner. Dénes liest mir Etwas sehr spirituelles vor!"

A ∅ jellel az oldallapon ezt olvashatjuk: Fritz Liechtenstein an Kaiser ein offenes Mémoriale „so geht es nicht!" Zsedényi zu Tassig. —

A *Döblingi Iratok* e betoldást minden magyarázat vagy megjegyzés nélkül Szécsen kijelentése után és a gondolatjel előtt közli, sőt az utána következő szöveget új bekezdéssel folytatja, s így a betoldást önállóvá teszi. Ebből eredt a téves magyarázat. A beékelés ti. nem önálló, hanem a „Mama" (azaz Crescencia) hírét magyarázza. Liechtenstein kijelentését viszont megmagyarázza a császár válasza. A napló szövegének értelme tehát ez: Széchényi Dénes, Szécsen Antal, Széchenyi Béla nála ebédeltek. Szécsen Antal kijelentette, hogy a császárral szemben kifogyott minden tudományából. — Mama, azaz Crescencia biztos forrásból hozza a hírt, hogy a császár hg. Liechtenstein Frigyes erdélyi katonai parancsnok által benyújtott nyílt emlékiratra ezt a választ adta: „Örülök, hogy az igazságot hallottam!" Erre következik Széchenyi megjegyzése, hogy miért hallgatta el tehát az igazságot szerető császár fivére (Miksa főherceg) eltávozását, majd közli, hogy Széchényi Dénes valami nagyon szellemeset olvasott fel (ti. Daguerreotypen c. aforisztikus művét).

Hg. Liechtenstein Frigyes tehát nem Széchenyi Istvánnal beszél, mint alkotmányos-föderalista főúr, amint ezt a *Döblingi Iratok* állítják, hanem mint erdélyi katonai parancsnok offenes Memoriáléját terjeszti elő a császár elé az erdélyi katonaság elégedetlenségéről, hogy ennek a helyzetnek véget kell vetni. Erre nézve a napló 1859. ápr. 3-i feljegyzése is támpontot nyújt, közölvén gr. Haller Ferenc altábornagy hírét, hogy az erdélyi hadsereg mód fölött szidalmazza az állapotokat.

A dec. 4-i feljegyzés egyébként megható képet tár elénk. Mennyi szeretet csillámlik ki a sorok közül! Látható, hogy Széchenyit csak a család, barátai és a magyar politika érdekelte. A család, rokonok és barátok látogatásuk alkalmával mindannyian igyekeztek neki híreikkel kedveskedni. Pál bátyja, mihelyt értesült Hollán Ernő politikai leveléről, azonnal értesíti öccsét és összeköttetésbe hozza vele Hollánt. Mostohafia és unokaöccse, gr. Zichy Henrik elhozza és bemutatja neki politikai röpiratát, úgyszintén Széchenyi

Dénes is. Gr. Szécsen Antal elmondja neki, hogy mindent megkísérelt már a császár meggyőzésére, de végül csüggedten kijelenti, hogy a császár hajthatatlansága miatt kifogyott már minden tudományából. Felesége, Crescencia a legújabb politikai hírrel kedveskedik férjének, hogy akadt egy férfi (hg. Liechtenstein Frigyes), aki feltárta a császár előtt az erdélyi katonai helyzet tarthatatlanságát. Itt viszont Széchenyi vonta le a következményt a császárra vonatkozólag nem a leghízelgőbb jelzővel. Ilyenképpen megérthetjük az elzárt Széchenyi jólértesültségét a politikai helyzetről és hírekről!

Az 1859. dec. 4-i följegyzés tehát nem bizonyítja azt, hogy az *Offenes Promemoria* Széchenyi műve. Nem ezt a röpiratot írta Széchenyi abban az időben, hanem egy magyar felhívást a császárhoz, amelyet Esztergomban akart a prímás jubileuma alkalmából a megjelentekkel aláiratni. Ezt bizonyíthatom mostohafiához, gr. Zichy Gézához 1859. nov. 3-án intézett következő levelével:

Lieber Geyza, ich bitte Dich, vergesse nicht:

1°. Den Brief an die *Times* abzusenden

2°. Die beiden Copien der Hollanischen Memoires von Sz(ent)-Iványi — der ein Méltóságos Ur ist — womöglich von ihm abzunehmen, — oder ihm zu schreiben, dass er diese entweder heute zwischen 7—8 abends, oder morgen früh zwischen 10—12 zu mir persönlich herausbringe, da ich mit ihm sprechen wünsche.

3°. *Den ungarischen Aufruf an S. M. dem allerhöchsten abzuschreiben!* NB wirst Du um 7 Uhr Abends mit einem Fiacker zu Falk fahren und ihn wenn es auch nur auf eine 1/2 Stunde wäre, zu mit herausbringen.

3ten November 1859 Széchenyi Ist(ván)

E levél igazolja Falk adatait,[18] hogy folytonos összeköttetésben volt a *Times*-szel, hogy vele Széchenyi saját és pártfogása alatt megjelent írásait megbeszélte, s hogy az esztergomi felhívás megvolt más alakban is, de most egyelőre lappang és ismeretlen. Kiegészítik az esztergomi feliratra vonatkozó ismereteinket Falk adatai, hogy „8 este tanácskoztak a fölirat szövegén, hogy abban egyrészt lehetőleg határozott kifejezés adassék a nemzet óhajainak, másrészt minden oly szó kerültessék, mely bármely módon megbotránkozást kelthetett volna". Ennek másolatát kérte Széchenyi gr. Zichy Gézától.

Téves a *Döblingi Iratok*nak az az állítása is, hogy Széchenyi a röpiratot hg. Liechtenstein hatására írta, s hogy címét az *Offenes Promemoria* kinyomatása után állapította meg. Nem volt erre szükség, mert a röpirat bevezető soraiban hangsúlyozza, hogy a nyilvánosság elé kell lépnie, mert az 1850-i és 1857-i folyamodásokat nem vették figyelembe. De különben is Béla fia dec. 7-én vitte a kéziratot Londonba, s nem is lett volna közben annyi idő, őt a cím megváltoztatásáról értesíteni, mert dec. 31-én már haza is tért a kinyomott röpirattal.

Az *Offenes Promemoria* irálya nem olyan, amilyen a Széchenyié szokott lenni. Ilyen röviden Széchenyi sohasem szokott írni. Az ő irálya általában kitérésekkel tüzdelt és terjengős. A kis röpirat nem „rendszertelen", ellenkezőleg logikus rendben adja elő vádjait, nem anekdotaszerű példákkal, hanem kegyetlenül gúnyos jellemzéssel és adatokkal.

Az tény, hogy Hollán közölte Széchenyivel, hogy a röpiratot mindenki Széchenyi művének tartja. Széchenyi azonban nem erősíti meg Hollán közlését, és semmiféle adat sem bizonyít Széchenyi szerzősége mellett, úgy hogy Széchenyi szerzősége csak híresztelésen alapult.

Ugyanez áll a Török Jánosra vonatkozó adattal is, hogy a szerző kiléte „tőle mint beavatottól" szivárgott ki. Széchenyi ilyen fontos ügybe sohasem avatta be Török Jánost. Támogatta őt, rendelkezésére bocsátotta *Hunnia* és *Pesti Por és Sár* c. kiadatlan műveit,

[18] Gr. Széchenyi István utolsó évei és halála c. cikkének adatait. (A kor és jellemrajzok c. gyűjteményben.)

de sohasem állott vele közvetlen összeköttetésben, mindég Tasner a közvetítő köztük. Az lehetséges, hogy kezéhez juttatta a röpiratot, s erre írhatta meg 1860. febr. 8-án kelt levelét, mely egészében így hangzik:

Nagyméltóságú Gróf, Kegyelmes Uram! A jelen biztos alkalom előadván magát, nem mulaszthatom el conceptusban egy emlékirat alapvonalait idezárni mely a magyar katholikus egyház védelme ügyében a clerus részéről készülőben van.

A nyílt promemoria a közönségre rendkívüli benyomást tett, valljon a címzettre is ugyanezt tette volna.

Sóvárgok a perc után, melyben a hon atyjának áldott kezét csókolhatom maradván mindörökké fiúi mély tisztelettel hálás híve T. J.

Ennek a levélnek sem tartalma, sem hangja nem bizonyíték arra nézve, hogy Széchenyi közölte volna Törökkel, hogy ő a röpirat szerzője.

Megvizsgáltam azt a 3 lapnyi jegyzetet is, amely a *Döblingi Iratok* szerint az *Offenes Promemoriára* és a *Disharmoniera* vonatkozik, — de kétségtelen, hogy csak a *Disharmoniera* vonatkozik, az *Offenes Promemoriaval* nincs semmi vonatkozásban.

A *Döblingi Iratok* adatai tehát csak feltevések. Egyik sem helytálló és meggyőző adat, még Hollán Ernőnek a napló tanúsága szerint 1860. jan. 12-én közölt az a kijelentése sem, hogy az *Offenes Promemoriát* mindenki Széchenyi művének tartja. Az igaz, hogy Hollán is kortárs, de röpiratán (Zur ungarischen Frage) kívül nem volt további írói összeköttetésben Széchenyivel. Vele szemben Falk Miksa minden Széchenyitől eredő döblingi kéziratot ismert és megbeszélt. (Így a *Die Presse in Österreich, Disharmonie* c. iratait, az esztergomi feliratot a császárhoz, a Palmerstonhoz és III. Napóleonhoz intézett leveleket, a *Times*be írt vagy küldött levélbeli tudósításait.)

Ugyancsak közölte Falkkal és megbeszélte vele az általa kiadott röpiratokat is. A *Zur ungarischen Frage*hoz kérésére előszót is írt, az *Offenes Promemoria*, a *Daguerrotypen*, a *Zur Rettung Österreichs* c. művekre pedig naplója szerint tanácsát kérte. Innen van, hogy Falk cikkeiben nagyon sok ismeretlen és érdekes adatot közöl, s így cikkei Széchenyi döblingi munkásságára nézve fontos és mellőzhetetlen és biztos források.

Az *Offenes Promemoria* szerzőjére, a mű kiadására és kinyomatására nézve Falkon kívül biztos és döntő adatokat szolgáltat Széchenyi naplója. 1859. nov. 22-én ezt olvashatjuk a naplóban: Heinrich Z(ichy) mit Memoir[e], Lopresti mit Buch (ti. bei mir).

1859. nov. 24-én a következő feljegyzést találjuk: „Kiss bringt das Mémoire von H(einrich) Z(ichy). Geyza mit Falk. — Ich lese ihm H(einrich) Z(ichy)s vor — Es ist kräftiger wie Holláns." Ez az adat teljes felvilágosítást nyújt. E szerint tehát Kiss elhozza Széchenyihez Zichy Henrik emlékiratát, s ezt a mostohafia által odahívott Falknak felolvassa. Zichy emlékiratát erélyesebbnek találja Hollán *Zur ungarischen Frage* c. röpiratánál. A Hollán-féle röpirattal való egybehasonlítás, továbbá a „mémoire" szó bizonyítja, hogy az *Offenes Promemoriáról* van szó, s így Széchenyi feljegyzése kétségtelen bizonyíték gr. Zichy Henrik szerzősége mellett.

Némi megerősítést árul el az 1859. nov. 27-i naplójegyzet is. „Falk stark empfohlen — *Zank* und H(einrich) Z(ichy) — Ob Falk nicht falsch ist". A hamisság a *Presse* (vagy Zank) c. értekezésre vonatkozik.

Az *Offenes Promemoria* kinyomatásáról viszont a napló közli, hogy fiai, Béla és Ödön 1859. dec. 7-én utaztak Angliába, s dec. 31-én tértek Angliából haza.

Falk meg „Összeesküvés a döblingi tébolydában" c. visszaemlékezéseiben azt írja, hogy az *Offenes Promemoriát* nem merték Németországban kiadni, hanem Angliába küldték. Ez tény, már láttuk, mert Béla fia vitte Londonba az *Offenes Promemoria* és a *Daguerreotypen* c. röpiratokat kinyomatásra.

Széchenyi Béla hazatérte után a napló szerint 1860. jan. 1-én jelentette atyjának, hogy megbizatásának eleget tett és a kinyomott röpiratokat magával hozta.

Széchenyi István még e napon azt jegyzi fel naplójába: — Béla zu mir. Alles gut gemacht. *Geyza schreibt an H. Z. und Széchenyi Dénes — gyertek.* Azonnal magához hivatta tehát a két röpirat szerzőit.

Így került ki a két röpirat a William and Norgate londoni nyomdájából, amely a *Blick*et adta ki 1858-ban,[19] mert Széchenyi Béla a nyomdát már ismerte. A röpiratok 1859 legvégén kerültek ki a nyomdából, de csak 1860 januárjában jutottak a nyilvánosság elé, azért sorozta Kayser Bücherlexiconában az 1860-ban megjelent művek közé. Ez tehát az *Offenes Promemoria* keletkezésének története.

E bizonyítékot kiegészíti és megerősíti a *Daguerreotypen* c. röpirat címlapjára (akadémiai példány) írt következő feljegyzés:

„Gr. Széchenyi Béla ig. és tt. ma közölte velem, hogy e munkát gr. Széchenyi Dénes írta s hogy a kéziratot ő (gr. Széchenyi Béla) vitte el és nyomatta ki Londonban 1859-ben. Budapest, 1899. ápr. 21. Szily Kálmán."

Ha a *Daguerreotypen* gr. Széchenyi Dénes műve, akkor az az adat megerősíti azt is, hogy az *Offenes Promemoria* szerzője gr. Zichy Henrik; mert ezt a két röpiratot vitte el a napló szerint Széchenyi Béla Londonba kinyomatásra és mert hazatérte után a két névtelen röpirat szerzőjét Széchenyi István azonnal magához hivatta.

Ez adatok szerint tehát az *Offenes Promemoria* szerzője nem gr. Széchenyi István, hanem gr. Zichy Henrik, amint ezt a mindenbe beavatott munkatárs, Falk Miksa az „Összeesküvés a döblingi tébolydában" c. visszaemlékezésében 1879. dec. 28-án a Pesti Hírlapban közölte.

Ezt bizonyítja végül a kis röpirat néhány állítása is. Gr. Zichy Henrik joggal írhatta röpiratában azt, hogy 1848-ban harcolt a népszerűség ellen és az ifjúság (karzati közönség) gúnyjával szemben, s hogy 1859-ben visszautasította a hatalmon levők kegyét; végül, hogy aláírta az 1850. ápr. 4-iki kérvényt és az 1857. máj. 9-i feliratot, mert mindezt meg is tette. Széchenyi viszont ezt nem írhatta magáról.

Viszota Gyula

Közli *H. Boros Vilma*

[19] Lásd az 1. jegyzetet.

Vuk Vinaver:

Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején

A jugoszláv—magyar viszony kérdése az 1918—1919 évi forradalmak korában eléggé feldolgozatlan. Noha jugoszláv csapatok nem vettek részt az antant Magyarország elleni intervenciójában, egyes történészeknek mégis ellentétes a véleményük. Magyar források szerint például 1919. április 25-én Szekszárdnál kb. háromezer jugoszláv katona támadást hajtott végre.[1] Juhász Gyula szerint azonban a belgrádi kormány nem volt hajlandó Magyarország ellen hadakozni.[2] Valóban, noha Jugoszlávia Franciaország (az intervenció szervezője) csatlósának számított, mégsem volt mindig teljes mértékben csatlós.[3] Noha a két háború közti korszakban majdnem mindvégig feszült volt a viszony Jugoszlávia és Magyarország között (állandó konfliktus volt a két rezsim között mind a forradalom, mind az ellenforradalom idején[4]), a Magyar Tanácsköztársaságot jugoszláv részről mégsem érte semmilyen támadás.

1. A belgrádi fegyverszünet

1918 őszén rohamosan közeledett az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és egyúttal az európai háború vége. Bécsben és Budapesten mégis úgy vélték, hogy lehetséges még „durchhalten", amíg a diplomácia nem biztosítja a békét. A zágrábi sajtó közölte ugyan, hogy „Nis-t hosszantartó harcok után feladtuk".[5] Ez mellékhadszíntérnek számított: a Balkánon két osztrák-magyar és öt német hadosztály volt, Olaszországgal szemben viszont nem kevesebb mint hatvan hadosztály; ezért Bécsben könnyen határozhatták el, hogy egyszerűen kiürítik Szerbiát és Montenegrót, ahová a front közeledett. Az október 16-iki császári kiáltvány (amely a Monarchia átrendezését ígérte) nem tudta megállítani a felbomlás folyamatát, hanem meggyorsította azt, — a magyar parlamentben kimondták a nagy szót, hogy a háború elveszett. Lovászy ellenzéki képviselő felkiáltott az országgyűlés színe előtt: „entente-barátok vagyunk".[6] Október 24-én azután a felkavart Monarchiára lesújtott az olasz offenzíva. A szétesés hamar bekövetkezett: 28-án Prága, 29-én Zágráb, 31-én Budapest kiáltotta ki a függetlenséget. Horthy október 31-én

[1] *Szijj Jolán:* A miskolci csata dokumentumaiból. Hadtörténeti Közlemények, 1969. 1. sz. 139. l.

[2] *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája, 1919—1945. Bpest. 1969, 26. l.

[3] *Vuk Vinaver:* O spoljnopolitičkoj orijentaciji Jugoslavije 1920—1925 (Jugoszlávia külpolitikai orientációjáról, 1920—1925). Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 44, 1966, 23. l.

[4] *Vuk Vinaver:* O neuspelom jugoslovensko—madjarskom zbliženju 1924—1926 godine (Az 1924—26 évi sikertelen jugoszláv—magyar közeledésről). Istorija XX veka, Zbornik radova IX, 1968, 218—227. l.

[5] Novosti (Zagreb), 1918. okt. 14.

[6] Pesti Napló, 1918. okt. 17.

adta át a közös flottát a zágrábi Nemzeti Tanácsnak, és ezzel elismerte a Monarchia összeomlását.

Míg Ausztria-Magyarország és a szövetséges főparancsnokság a fegyverszünetről tárgyalt, a balkáni szövetséges csapatok parancsnoka, Franchet D'Esperey megparancsolta a szerb hadseregnek, hogy előnyomulása közben minél előbb hatoljon be a Duna, Száva és Drina mögötti területekre.[7] A parancsot másnap visszavonta, mert kiderült: a szerb hadseregnek nincs elég ereje, hogy a Dunán átkeljen. Közben az Osztrák-Magyar Monarchia szétesett, hadserege, közel félmillió „bolsevizált katona" hazafelé indult, és a Balkánon mindössze kb. tízezer fő maradt védekezésre! Kövess Hermann hadseregfőparancsnoknak 1918. november 2-án az volt a véleménye, hogy lehetetlen a védekezés.[8] A 45. hadosztály Višegradnál [Bosznia] fegyverszünetről tárgyalt a szerb csapatokkal, november 3-án pedig két magyar parlamenter érkezett Belgrádba a Dunai-hadosztály törzséhez. Aznap kötötték meg a fegyverszünetet Padovában a Monarchia és az antant között. A fegyverszünet feltételei azonban elsősorban az olasz frontra vonatkoztak; Badoglio tábornok közölte Weber tábornokkal, hogy a Monarchia köteles csapatait a régi határaira visszavonni, és azt ajánlotta, kössenek erről katonai egyezményt Franchet D'Espereyvel. Az új magyar kormány így egyszerűen örökölte a balkáni frontot és Károlyi utasította Kövesst, hogy állapodjék meg Franchet D'Espereyvel. Ez megtörtént 1918. november 4-én.[9]

A szerb csapatok, amelyek a Dunához értek, november 3-án azt jelentették főparancsnokságuknak, hogy nincs már többé ellenség: Magyarországon forradalom van, anarchia, a katonák letépik a tisztek sapkarózsáit, az ország ünnepli a köztársaságot, általános az öröm.[10] A főparancsnokság Višegradból is kapott értesítést: a magyar hadosztály minden feltételt elfogad, de mint egység már nem létezik! November 5-én Belgrádba érkeztek a zágrábi Nemzeti Tanács küldöttei is: Ausztria-Magyarország nincs többé! Megbízatásuk volt arra, hogy behívják a szerb hadsereget az új szerb—horvát—szlovén állam területére. „Nincs már Monarchia, de van anarchia és bolsevizmus." Ilyen hírek érkeztek mindenfelől. „A falusi jegyzők mind elmenekültek a helységükből, többeket közülük meg is öltek", jelentették a Bánátból, ahová a „rend hívei" hívták a szerb katonaságot.[11] Amikor november 10-én a Moravai-hadosztály parancsot kapott, hogy bevonuljon a Bánátba, az volt a feladata, „hogy teremtsen rendet és ne tűrje az anarchiát".[12]

A magyar kormánynak az volt a nézete, hogy az új magyar állam semleges, és remélte, hogy küldötteit a balkáni szövetséges haderő parancsnokánál jól fogadják majd: — megbeszélik a padovai fegyverszünet technikai részleteit (egy keskeny sáv kiürítése a határ mentén), és Magyarországot elismerik „semleges államnak".[13] Károlyi személyesen jött el Belgrádba, mint a leendő dunamenti Svájc feje, arra számítva, hogy csak egy katonai egyezményt ír alá. Közben Franchet D'Esperey október 27-én sürgette a bevonulást Magyarországra; amikor ezt Mišić tábornok elutasította, azt követelte, lega-

[7] Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (A belgrádi Hadtörténelmi Intézet levéltára, a továbbiakban: AVII), Pop. 3, k. 124, f. 10, 10/33. Marinković őrnagy jelentése Solunból, 1918. okt. 30-án.

[8] *Farkas Márton:* Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. Bpest. 1969, 393, 398. l.

[9] *Hajdu Tibor:* A polgári demokrácia külpolitikája 1918—1919-ben. Századok, 1967, 5. sz. 871, 878. l. — Az Est, 1919. jan. 26.

[10] AVII, Pop. 8, k. 23, f. 4. 2/65, 66, 67, 70.

[11] AVII, Pop. 8, k. 23, f. 5, 3/7. Jelentés Sokolovac községből 1918. nov. 7-én.

[12] Egy tiszt ezt írta 1918. nov. 21-én Újmoldva községből: „Rendzavarások és fosztogatások, s ami még ennél is rosszabb lehet, a fegyvert nem adják le, s nem hallgatnak a községi hatóságokra."

[13] Pesti Napló, 1918. nov. 6.

lább Boszniába keljenek át a csapatok. Ezt november 2-án az I. hadsereg parancsnoksága elrendelte. November 3-án azt állapitották meg, hogy minden jel szerint nincs már Ausztria-Magyarország, hanem csak Ausztria, Magyarország, Csehország és Jugoszlávia. Ezért november 4-én a főparancsnokság elrendelte a Bánát és Bácska megszállását a Maros—Szabadka—Baja—Pécs vonalig, ahogy ezt már korábban elhatározták. Az I. hadsereg november 3-án kelt át a Dunán, Henrys tábornok pedig aznap megparancsolta: be kell vonulni a Bánátba, Boszniába, Horvátországba. „Minél mélyebben kell behatolni a leendő Jugoszlávia területeire", parancsolta a főparancsnokság november 8-án. Délről előrenyomulva, a csapatok október 28-án elérték a Dunát, november 1-én felszabadították Belgrádot, november 3-án itt tárgyaltak a magyar parlamenterekkel, és november 4-én előterjesztették követelésüket: az összes délszláv nemzetiségű területek kiürítését. A parlamenterek ezt a követelést átadták Kövessnek. A csapatok átkeltek a Dunán, november 5-én bevonultak Zimonyba és Pancsovára, 6-án Fehértemplomba. Károlyi november 6-án érkezett meg és kérte, hogy maradjanak meg a régi határok (kivéve Horvátországot); újabb területek megszállását elvetette, a Pécs és Szabadka iránti követelést visszautasította. Felvilágosításokat is kért „politikai kérdésekről" (az északi határ). Miután a magyar javaslatokat nem fogadták el, Károlyi halogatta a dolgot és úgy vélte, hogy mégis elért valamilyen eredményt: elismerték a magyar államot, északon a határ nem változik, délen megmarad a magyar közigazgatás. Valójában a halogatás a szerb főparancsnokságnak vált hasznára, amelyet Franchet D'Esperey megbízott, hogy folytassa akcióját. Mikor Károlyi elutazott, a szerb csapatok bevonultak Ó-Pazovára, Mitrovicára, Indijába, november 9-én Újvidékre, 10-én Versecre, 13-án Szabadkára, és aznap este Bajára. Csak ezután írta alá Belgrádban Linder Béla a katonai egyezményt, november 13-án 23^h 30' érvénnyel.[14]

Ezen egyezmény körül hamarosan nagy vita támadt. A nacionalisták azzal támadták Károlyit, hogy „megnyitotta a kapukat" az ellenségnek. Magyarországon sokan valóban azt hitték, hogy november 1-én a szerb csapatok a Dunánál voltak és hogy csak később, 13-án nyomultak be Magyarországra.[15] Hajdu és Valiani bebizonyították, hogy Károlyi nem akkor hibázott, amikor Belgrádba ment, hanem amikor a belgrádi feltételeket nem fogadta el azonnal; igaz, hogy még ez se sokat használt volna, a csapatok mégis bevonultak volna.[16] November 8-án a cseh csapatok benyomultak Szlovákiába, november 23-án pedig a román csapatok Erdélybe. A védekezés tényleg nem volt lehetséges. Linder szerint a front már széthullott, amikor ő a fegyverszünetet aláírta.[17]

A régi Magyarország nem maradhatott fenn; nemztiségeinek igazságos követelései azonban az őket felszabadítani akaró országok hódító törekvéseivel keveredtek. A területek elszakítása, amelyekhez Magyarország ragaszkodott, most a Monarchia szétesése, a szerb, cseh és román csapatok bevonulásának körülményei között következett be. Magyarországtól nemcsak nemzetiségi területeit vették el, hanem magyar lakosságú területeket is. Másrészt a magyar kormány nem mutatott megértést még a kétségtelenül nemzetiségi területek átadása iránt sem. Az összeütközés elkerülhetetlen volt a fegyverszünet megkötése után is.

[14] AVII, Pop. 3, k. 468, f. 1, 15, 16, 29/1. A szerb főparancsnokság szerepe „nagyon gyenge volt, szinte semmi" jegyezte meg Mišić 1919. szept. 6-án.

[15] *Doberdói Breit József:* A magyarországi 1918—1919 évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története, I. köt. Bpest. 1925, 116. l.

[16] *Hajdu:* A polgári demokrácia külpolitikája, 878. l. — *Leo Valiani:* La politica estera dei governi rivoluzionari ungheresi del 1918—19. Rivista storica italiana, 1966, f. IV, 860—861. l.

[17] Népszava, 1919. febr. 1. (A múlt bűne).

2. Az integritás problémája

Károlyi még szeptember végén tárgyalt a szerbség néhány képviselőjével, és felajánlotta nekik a nemzetiségi miniszter tárcáját, mivel a nemzetiségek az új államban minden jogot megkapnak.[18] Még a magyar radikálisok sem gondoltak a régi uralkodó osztályok koncepciójának megváltoztatására! Károly manifesztuma és a Nemzeti Tanács kiáltványa az integritásról beszélt, és ezt kérte Károlyi is Belgrádban. Jászi nemzetiségi miniszter nem látta be, hogy tényleg volt kollektív nemzetiségi diszkrimináció, hanem azért harcolt, hogy visszatartsa a nemzetiségeket a demokratizált Magyarországban.[19] Az integritás tarthatatlan eszméje sugallta a magyar kormánynak azt a gondolatot, hogy választásokat tartson az egész régi Magyarország területén már 1918 novemberében, pedig magyar—cseh harc folyt a Szlovákia feletti uralomért.[20] Amikor Újvidéken november 25-én kikiáltották a terület egyesítését Szerbiával és az elszakadást Magyarországtól, ez csodálkozást váltott ki Pesten. Magyarországról a demarkációs vonalon át röplapok és kiáltványok érkeztek, amelyek az integritást követelték, és elvetették az elszakítást. A jugoszláv delegátus Budapestről 1918. december 24-én azt jelentette, hogy Károlyi integritást és föderációt kíván.

A megszállt területet csak demarkációs vonal választotta el a meg nem szállttól, ezért azt Budapesten elvileg még a magyar államterület részének tekinthették, magyar közigazgatással. Amikor 1919 februárjában Pécsett nagy bányászsztrájk tört ki, alaptalanul feltételezték, hogy a Szociáldemokrata Párt pesti központja szervezte a Károlyi-kormány jóváhagyásával és támogatásával.

1919 elejétől a jugoszláv politikai körök élesen támadták Magyarországot és a Károlyi-kormányt az integritás eszméje miatt, amely szerint a délszláv területek továbbra is Magyarországhoz tartoznak.[21]

3. A jugoszláv—magyar diplomáciai kapcsolatok

Horvátország és Szlavónia elszakadása Magyarországtól és egyesítésük más osztrák-magyar területekkel együtt a szerb—horvát—szlovén államban, felvetette az integritás kérdését ezen az oldalon is. (A Nemzeti Tanácsba a Muraköz is választott küldöttet.[22])

Magyarország elismerte az új államot Zágráb székhellyel, és Balla Aladár, volt bácskai főispánt ünnepélyesen fogadták Zágrábban mint követet 1918. november 10-én. Tárgyalt a postai kapcsolatokról, hajókról, vállalatokról, de rájött, hogy a Nemzeti Tanács elnöksége nem óhajt sokat tárgyalni. A Tanács Pestre küldte a maga delegátusát, dr. M. Petrovićot, akit Károlyi november 17-én fogadott.[23] Balla mellé Gömbös százados

[18] Magyar Hírlap, 1923. dec. 30.

[19] *Horváth Zoltán:* A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a dualista Magyarország utolsó évtizedeiben. Századok, 1961, 2—3. sz., 327, 335. l.

[20] *Ladislav Tajtak:* Úsilie mad'arských vládnucích tried o udržanie Slovenska v rámci Mad'arska roku 1918 (A magyar uralkodó osztályok erőfeszítései Szovákia megtartására Magyarország keretei között 1918-ban). Historický časopis, 1966, 4. sz. 569, 579. l.

[21] Samouprava (Belgrád), 1919. febr. 26, 28, márc. 8.

[22] *B. Krizman:* Osnivanje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918 (A szlovének, horvátok és szerbek Nemzeti Tanácsának megalakulása 1918-ban). Historijski Zbornik, 1954, 1—4. sz. 29. l.

[23] *B. Krizman:* Predstavnici predsedništva Narodnog vijeca SHS u Budimpesti i Pragu 1918 (A szlovének, horvátok és szerbek Nemzeti Tanácsa elnökségének képviselői Budapesten és Prágában 1918-ban). Historijski Zbornik, 1957, 26, 42. l.

volt beosztva. Ő november 23-án azt jelentette, hogy az SzHSz állam valójában nem akar semmilyen kapcsolatot Magyarországgal, és nem ismeri el a régi határokat.[24]

A zágrábi sajtó követelte a Muraközt és a Murántúlt, és azt állította, hogy nem kívánja Magyarország feldarabolását.[25] A murántúli küldöttség már tárgyalt Zágrábban és Ljubljanában.

Ez a diplomáciai kapcsolat reményt nyújtott arra, hogy nem lesz összeütközés a két szomszédos állam között, noha 1918 végén Horvátország bekebelezte a Muraközt. A Pesti Napló „Jugoszlávia" c. vezércikke két testvérről beszélt — Jugoszláviáról és Magyarországról.[26] Mihalović bán pedig kijelentette, hogy nincs ellentétben Károlyival, hogy nincsen vita, de attól fél, hogy Magyarország Olaszországgal fog szövetkezni.[27]

Petrović november 23-án találkozott dr. Hodža delegátussal, majd a Belgrádból érkezett katonai delegátussal, Bodival.[28]

Bodi november 26-án érkezett Budapestre, átvette élelmiszerjegyeit és megszállt egy szállodában. Részletes jelentései (kb. 20 maradt fenn 1918 végéig terjedően) azt mutatják, hogy nem volt ellenséges a budapesti kormánnyal szemben.

A magyar sajtó jelentette, hogy Belgrádba új magyar követ fog indulni.[29] A Pesti Napló a szerb katonák rendes magatartásáról írt a „megszállt területeken".[30]

Bodi hamarosan megszerezte magának a bizalmat és 1918. december 31-én jelentette, hogy Dormándy ezredes útján megkapta Lovászy javaslatát: jöjjön egy jugoszláv ezred Budapestre, új kormányt kell alakítani a szociáldemokraták nélkül, választásokat kell tartani, és akkor esetleg sor kerülhet Magyarország és Jugoszlávia közötti perszonálunióra. Ugyanilyen javaslatot adott át Dormándy Karamata jugoszláv megbizottnak is, aki ezt 1918. december 6-án jelentette.*

A vezérkari főnök helyettese, Kalafatović ezredes 1918. december 31-én érkezett Budapestre, ugyanakkor, amikor Ninčić pénzügyminiszter is.[31]

Károlyi kijelentette Kalafatovićnak, hogy „örömmel tárgyalna a jugoszláv kormánnyal a közös problémákról és kész elmenni Belgrádba". Amikor azonban Kalafatović átadta Protić miniszterelnök javaslatát, hogy ti. jugoszláv—magyar egyezményt kellene kötni a területekről, amelyet a párizsi konferencia elé terjeszthetnének és ezzel kiküszöbölnék azt a lehetőséget, hogy a nagyhatalmak ebbe beleavatkozzanak, — küldetésének nem

[24] Gömbös Gyula, „Magyarország katonai meghatalmazottja" írta Zágrábból 1918 novemberében: „Politikai tekintetben a legerősebb és legszervezettebb a nagyszerb párt. A horvátok erősen magyarellenesek és sokkal élesebbek magyar területre, mint a szerbek. A szerbekkel meg lehetne egyezni a területet illetőleg, ha segítjük őket a horvátokkal szemben hegemóniájuk biztosításában. A szerb kormánnyal való megegyezést még a béke megkötése előtt kellene megcsinálni. Magyarországot az olaszokkal való egyetértéssel gyanusítják, ami az ellenséges érzületet velünk szemben még fokozza. A délszlávok a velünk való összeköttetést minden áron meg akarják szakítani." Érdekes, hogy Gömbös Gyula, Balla Aladár és P. Ábrahám Dezső 1923-ban is a Jugoszláviával való együttműködés híveiként voltak ismeretesek. (Magyar Hírlap, 1923. aug. 7, 9, 18, szept. 19.)

[25] Obzor (Zagreb), 1918. nov. 21. Pesti Napló, 1918. szept. 23.

[26] Pesti Napló, 1919. jan. 4.

[27] Az Est, 1919. jan. 17.

[28] Archiv Ministerstva Zahraničnich Veci, Prága. Politikai jelentések (AMZV), Budapest, 1918. nov. 24, 26, č. 5, 7.

[29] Pesti Napló, 1918. nov. 19.

[30] Pesti Napló, 1918. dec. 22.

* A Károlyi-kormány Lovászy-féle jobbszárnya ugyanis ekkor a szociáldemokraták nélkül próbált új kormányt alakítani s terve megvalósítását Budapest antant-megszállásával kívánta biztosítani. (Szerk.)

[31] Népszava, 1919. jan. 2. Pesti Napló, 1919. jan. 4. AVII, Pop. 3, k. 162, f. 1, 2/18.

lett sikere. Károlyi „kategórikusan elutasította, hogy hozzájáruljon akár egyetlen hüvelyknyi korábbi magyar területről való lemondáshoz", és azt javasolta, hogy a békekonferencia döntsön népszavazás segítségével. Kalafatović megértette, hogy a magyar kormány nem egyezhet bele valamilyen egyezménybe a belső ellenzéktől való félelmében, mert gyenge és rendkívül csekély a támasza a tömegekben.[32]

Valójában ennek az elutasításnak mélyebb okai voltak: a magyar kormány még mindig azt remélte, hogy Horvátországot nem számítva sikerül megmentenie államának integritását. E remények hiábavalóak voltak; Jászi 1919. január 19-én lemondott, mert nem sikerült megtartani a nemzetiségeket, sem pedig jó kapcsolatokat létesíteni az antanttal.

Semmilyen diplomáciai kapcsolat nem volt a két állam között, mert az antant is elutasította, hogy ilyen kapcsolatot létesítsen Magyarországgal. Ezért nem adott a budapesti misszió sem vizumot a Jugoszláviába való utazáshoz.[33]

Az antant nem vett tudomást a magyar kormányról, így a Károlyi-rezsim elszigetelt maradt, és egyre inkább hitelét vesztette a nép szemében. A külpolitika a szomszédok elleni panaszokra szorítkozott, akik áthágták a katonai egyezményt. A magyar sajtó energikusabb politikát követelt, mind Jugoszláviával, mind az olasz—román blokkal.[34] A berni magyar megbízott úgy vélte, hogy a következő módon lehet biztosítani az integritást, kisebb határmódosítások mellett: Jugoszláviára való támaszkodás, ezzel a francia érdekszférába való bejutás, Németország és Szovjetoroszország elleni állásfoglalás.[35]

1. Károlyi Olaszország és Jugoszlávia között

Az Adria miatt kitört éles olasz—jugoszláv viszály az európai politika és a párizsi békekonferencia súlyos kérdései közé tartozott. Néhány magyar politikus javasolta az együttműködést Olaszországgal, hogy támogatást kapjanak Jugoszlávia ellen.[36] Az antanttól ignorált Károlyinak el kellett magát határoznia, hogy politikai kapcsolatba lép Olaszországgal és Jugoszláviával, és valóban igyekezett alkalmazkodni mindkét adriai vetélytárshoz.[37] 1918 december elején nyíltan kereste Olaszország támogatását.[38]

Közben, bízva Wilsonban és eszméiben, Károlyi nem mert túlságosan állást foglalni Olaszország mellett, Wilson és Jugoszlávia ellenében. Meg volt győződve arról, hogy a Dunánál Franciaország szava többet nyom a latban, és Jugoszlávia, Franciaország védence, meghozhatja a nélkülözhetetlen segítséget.[39]

Ebben az időben Olaszország aktívan alkalmazta a Badoglio-tervet Jugoszlávia ellen (1918 december—1919 március).[40] A magyar sajtó vezércikkei szerint várható volt az olasz—jugoszláv háború.[41]

[32] Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata za spolnje poslove (A külügyi államtitkárság diplomáciai levéltára; a továbbiakban (DASIP), Belgrád, Fond V. Jovanović, F. 140, Madjarska.

[33] Zastava (Novi Sad), 1919. jan. 31.

[34] Magyarország, 1919. jan. 15.

[35] Országos Levéltár, Küm. res. pol. 996/1919. 1919. febr. 9-i berni jelentés.

[36] AMZV, Budapest. 1918. nov. 24, č. 5.

[37] *L. Nagy Zsuzsa:* A párizsi békekonferencia és Magyarország. Bpest. 1965, 55, 58, 60, 65. l. Hasonlót akart Clémenceau is: Mon dieu, mon dieu, L'Italie ou la Yougoslavie, la blonde ou la brune (Istenem, Istenem, Olaszország vagy Jugoszlávia? A szőke vagy a barna?) *V. E. Orlando:* Memoire (1915—1919). Milano. 1960, 370, 400. l.

[38] *Valiani:* La politica estera, 875. l.

[39] *L. Nagy Zsuzsa:* Az olasz érdekek és Magyarország 1918—1919-ben. Történelmi Szemle, 1965, 2—3. sz. 260, 262. l.

[40] *Ivo Lederer:* Yugoslavia at the Paris Peace Conference. New Haven—London. 1963, 71—75, 169. l.

[41] Az Est, 1919. márc. 2.

Jugoszlávia számára az Olaszországgal szembeni viszony kezdettől fogva a külpolitika alapkérdése volt.[42] 1919 tavaszán Belgrádban nagyon féltek attól, hogy az olasz csapatok, amelyek már majdnem egész Albániát megszállták, nemcsak Dalmáciában kezdenek akcióba, hanem az albán—jugoszláv határon is, ahol már előfordultak fegyveres incidensek.[43]

Jugoszlávia egyesítésének kikiáltása után megalakult a központi jugoszláv kormány; ez kijelentette, hogy a Szerb Királyság megszünt közjogilag is, nemzetközi jogilag is.[44] A nagyhatalmak nem ismerték el Jugoszláviát; a jugoszláv kormány szerint azért, mert Olaszország az új államnak egy jókora részére jogot formált. Olaszországnak ez az álláspontja megnyilvánult az új belgrádi olasz követ kiküldésekor. 1919 januárjában kinevezték Livio Borghese herceget belgrádi követnek, és ő február 21-én átadta „Szerbia királyának" címzett megbízólevelét. Ezt február 24-én visszautasították azzal a felvilágosítással, hogy az új állam mindenkit értesített december 25-én, és Norvégia, Görögország, Svájc, az Egyesült Államok már elismerték. Borghese ideiglenes ügyvivőként maradt március 9-ig, amikor közölte, hogy eltávozik az országból, ha nem fogadják követként. Borghese elutazott Budapestre.

A nagyhatalmak tudták, hogy Olaszország harcot folytat Jugoszlávia szétzúzására, és együtt kíván működni Magyarországgal, Jugoszlávia pedig éppen ezért szeretne megegyezni Károlyival.[45] Zágrábban úgy vélték ugyan, hogy nem kell közeledni Magyarországhoz, mert olaszbarát,[46] Belgrád azonban éppen azért törekedett a Károlyival való megegyezésre, hogy kivédjék az olaszok akcióját. De Belgrád egész politikáját Budapest iránt Olaszországra való tekintettel folytatta, azaz nem volt hajlandó egyedül Magyarország érdekében tenni engedményeket. Amikor Olaszország 1919 februárjában azt követelte Károlyitól, hogy közeledjék Romániához és alkossanak Jugoszlávia ellen tömböt, ezt Károlyi nem tudta vállalni a románokkal éleződő konfliktus miatt, és természetesen Wilsonra való tekintettel sem, akit Jugoszlávia barátjának tudott és (ahogy Budapesten hitték) Magyarország védőjének. Károlyi március 13-án Borghesetől aktívabb támogatást kért a csehszlovák és román csapatok ellen, és kétségbeesve látta, hogy Róma együttműködik Romániával! Ezért Károlyi ismét a Jugoszláviával való megegyezést kereste a Románia elleni közös ellenállás alapján, és hogy együtt kérjenek segítséget Wilsontól. A jugoszláv sajtó 1919 márciusában gyakran írt a magyar—olasz kapcsolatokról, mint ahogy az olasz sajtó is a jugoszláv—magyar viszonyról. Rómában is esetleges jugoszláv engedményekről beszéltek a Bácskát illetően. Amikor a belgrádi amerikai követ március 22-én érdeklődött ezekről a híresztelésekről, a külügyminiszter helyettese megerősítette, hogy folytak tárgyalások, de eredménytelenül.

[42] *V. Vinaver:* Engleska i italijansko „zaokružavanje" Jugoslavije 1926—1928 (Anglia és Jugoszlávia olasz „bekerítése" 1926—1928-ban). Istorija XX veka, Zbornik radova VIII, 1966, 73. l.

[43] *V. Vinaver:* Italijanska akcija protiv Jugoslavije na albansko—jugoslavenskoj granici 1918—1920 (Olasz akció Jugoszlávia ellen az albán—jugoszláv határon 1918—20-ban). Istoriski zapisi, 1966, 3. sz. 481. l.

[44] DASIP, Poslanstvo Pariz, 1919, F. 1—10, 63. Protić jelentése 1919. jan. 15-én Belgrádból.

[45] *Ch. Seymour:* Letters from the Paris Peace Conference. New Haven—London. 1965, 109, 173, 177. l.

[46] Obzor, 1919. jan. 31.

5. Magyar—jugoszláv platform: bizalmatlanság Románia iránt

A román kormány a Bánátot az antanttal 1916-ban kötött szerződés alapján követelte, és a jugoszláv csapatok jelenlétét a nyugati Bánátban szinte ellenséges cselekedetnek tekintette. Egy jugoszláv hadnagy mindjárt Boksánbánya bánáti helységbe érkezésekor letartóztatta azokat, akik román feliratokat helyeztek el: — „minden helységben visszaállítottam a rendet és a hatóságokat stabil alapokra helyeztem".[47] Az antagonizmus tehát már kezdettől fogva megvolt. Az erdélyi nemzeti tanács román delegátusa Budapesten, dr. Erdélyi kérte dr. Petrovićot, hogy lépjen közbe Belgrádban azért, mert letartóztatták mindazokat a románokat, akik részt vettek a gyulafehérvári gyűlésen és a jugoszláv igazgatás alatti területekre tértek vissza.[48]

Amikor Belgrádban látták, hogy nem lehet megtartani az egész Bánátot, akció indult a „Bánáti Köztársaság" kikiáltásáért. Ez dr. Róth Ottónak, Károlyi bánáti megbizottjának eszméje volt. Azonban a november 25-i újvidéki határozat ellentétes volt a Bánát függetlenségének gondolatával. A lovashadosztály parancsnoka november 30-án Temesvárott tárgyalt Róthtal, valamint Tőkés és dr. Jakoby magyar főispánokkal. Úgy vélte, hogy segíteni kell a Bánát elszakadását Magyarországtól és csatlakozását Jugoszláviához, vagy hogy megalakítsák a „Bánáti Köztársaságot". A főparancsnokság ezt az akciót leállította.[49]

A Bánát miatt kiéleződött a helyzet Jugoszlávia és Románia között. A jugoszláv ügyvivő Bukarestből jelentette: a román kormány megtudta, hogy Belgrád tárgyal Szófiával, Athénnel, Prágával, és „a viszony nagyon jó Szerbia és Magyarország között, ők pedig egyedül vannak".[50] Károlyi észrevette ezt a lehetőséget, rokonszenvéről beszélt Jugoszlávia, az új demokratikus állam iránt, tárgyalásokat ajánlott a Bánát megosztásáról és az együttműködésről Románia ellen.

Mikor március 19-én a bánáti határvidék magyar parancsnoka felkereste D. Popović jugoszláv parancsnokot Aradon, azt a biztatást kapta, hogy egy esetleges magyar—román konfliktusnál Jugoszlávia talán semleges marad. A Tanácsköztársaság kikiáltása után a főparancsnokság azt magyarázta a román küldötteknek, hogy a magyar fordulat csak Románia ellen irányul, és egyáltalán nem érinti Jugoszláviát! Maga Protić miniszterelnök április 3-án feljegyezte, hogy „a magyar fordulat akkor következett be, amikor a franciák újabb területeket követeltek Románia számára".

Április—május folyamán a jugoszláv közvélemény egyre barátságtalanabbá hangolódott Románia iránt.[51] A román miniszterelnök és a vezérkari főnök is elégedetlenek voltak Jugoszláviával szemben, és nyíltan arról beszéltek, hogy „a szuronyok fogják elintézni az ügyet".[52] Ezért, amikor május végén a jugoszláv hatóságok néhány ipari berendezést el akartak szállítani Temesvárról (és arra figyelmeztették őket, hogy akkor a munka nélkül maradt munkások bolsevistákká válnak), a katonai parancsnokság úgy vélte, hogy nem is olyan borzasztó, ha Romániának több bolsevistája lesz.[53]

1919 áprilisa és májusa folyamán a jugoszláv kormány véleménye szerint Románia a „magyar bolsevizmus" elleni harc leple alatt magyar területeket hódít, és Jugoszláviával

[47] AVII, Pop. 8, k. 23, f. 7, 4/8.
[48] AVII, Pop. 3, k. 145, f. 6, 16/2. Bodi 1918. dec. 6-i jelentése Budapestről.
[49] Az Est, 1920. febr. 13.
[50] DASIP, Fond V. Jovanović, F. 7. — A bukaresti követség 1919. jan. 6-i jelentése.
[51] AMZV, Beograd 1919. máj. 13, jún. 4., č. 39, 67.
[52] DASIP, Fond V. Jovanović, F. 142, 1919. máj. 28-i jelentés Bukarestből.
[53] AVII, Pop. 3, k. 28, br. 41, 466.

szemben előnyökre tesz szert. A román fenyegetésekben nem nagyon hittek: azok „blöfföl-nek a háborúval".[54]

A viszálykodást látva, Károlyi Magyarországa úgy gondolta, hogy együtt lehet működni Jugoszláviával.

1919 februárjában Bodi visszatért Belgrádba és azt kérte, hogy a kormány küld-jön élelmiszert Magyarországnak. „A magyarok most nagyon dühösek a csehszlovákokra és románokra a telhetetlenségük miatt és mindenféle megalázások miatt", mondotta, hangsúlyozva, hogy egy ilyen gesztusnak kedvező visszhangja lesz Budapesten. Mišić főparancsnok azonnal egyetértett ezzel. De néhány nap múlva hatalmas sztrájk rob-bant ki Baranyában, Bácskában, a Bánátban. A pesti sajtó azt írta: „Fehér terror Pécsett — az osztályharc egyesült a nemzeti küzdelemmel".[55] A Népszava február 27—28-án sortüzekről írt, március 7-én pedig így: „A Délvidék népe az önrendelkezés jogáért". Károlyi, aki 1919 februárjától az idegen elnyomók elleni ellenállás elkerülhetetlenségéről beszélt, üdvözölte ezt a sztrájkot. Kormánya február 24-én olasz támogatást kért a csehek ellen, Károlyi pedig március 2-i beszédében az északon való védekezésről szólt.[56] Lovászy, akit eltávolítottak a kormányból, éppen akkoriban ismét jugoszláv csapatokat kért, és hasonló javaslatot tett József főherceg is. Lovászy javaslatát megkapta Bodi és Petrović. Károlyi megbízottja, Diner-Dénes Belgrádba utazott, és az újvidéki sajtó mindjárt azt követelte, hogy utasítsák vissza az összes magyar javaslatokat.[57]

A Bánátról folyó tárgyalásokat nem folytatták a Károlyi-kormány bukása után. De Budapesten mindig tudták, hogy noha a jugoszláv kormány nem egyezik bele a terü-leti integritásba, mégsem folytat kérlelhetetlen politikát Magyarországgal szemben. A Vajdaság területén a hatóságok kerülték a konfliktust a nagyszámú magyar kisebbséggel.

A jugoszláv kormány kész volt bizonyos mérvű megegyezésre Magyarországgal, már csak azért is, mert Jugoszlávia helyzete nagyon bizonytalan és biztosítatlan volt. Belgrád úgy látta, hogy a francia kormány nagy mértékben támogatja az olasz területi követeléseket.[58] Azt hitték, hogy Anglia a jugoszláv Macedóniát bolgár területnek számítja.[59] A szlovéniai olasz missziókkal történt incidens után március 19-én Ljubljanába érkezett egy négy tábornokból álló antant-misszió, és megmutatkozott, mekkora Olaszország tekintélye. Az albán lakosság mozgolódása megerősödött 1919 februárjában. A jugoszláv csapatoknak sikerült február 16-án szétverni az albán csoportokat és Pláv városát felszabadítani az ostromtól; de március 9-én Splitben összeütközés történt olasz katonákkal, március 13-án albán és olasz csapatok megszálltak egy fontos határmenti pontot, és március 18-án fegyveres összeütközés volt Cafa Mur-nál. Az összeütközések az albán—jugoszláv határon állandósultak.[60]

A jugoszláv hadsereg fáradt volt, és aránylag kis számú. Zágrábban nem sikerült tömegeket mozgósítani az olasz megszállás ellen.[61] A márciusi behívásoknak egyáltalán nem volt sikerük Horvátországban és Szlavóniában, ahol 1919 első hónapjaiban a paraszti tömegek azzal a jelszóval lázongtak, hogy „éljen a köztársaság, le a szerb puskákkal".

[54] DASIP, Fond V. Jovanović, F. 142. 1919. jún. 4-i jelentés Bukarestből.
[55] Magyarország, 1919. febr. 28.
[56] Az Est, 1919. márc. 4, Pesti Napló, 1919. márc. 4.
[57] Zastava, 1919. márc. 20.
[58] *V. Vinaver:* Ugrožavanje Jugoslavije (A Jugoszlávia ellen irányuló fenyegetés). Vojnoistorijski Glasnik, 1968, 1. sz. 128. l.
[59] *V. Vinaver:* Angliskoto javno mislenje na Makedonija od 1919—1926 (Az angol közvélemény Makedóniáról 1919 és 1926 között). Glasnik za institut za nacionalna istorija, 1965, 1. sz. 33. l.
[60] *V. Vinaver:* L'Angleterre et la position internationale de l'Albanie dans l'entre-deux-guerres. Gjurmime albanologjike (Priština), 1968, 1. sz. 187. l.
[61] Samouprava, 1938. jan. 7.

A március 15-i tüntetés Zágrábban az olasz imperializmus elleni jelszavakkal kezdődött, és „bolsevista demonstrációvá" változott. Varaždinske Toplice körzetében a nép áprilisban a behívások ellen tüntetett, azt mondván, hogy nem akar háborúzni Magyarország és Olaszország ellen. A zágrábi „Sloboda" írta, 1919. március 8-án: A nacionalista büszkeség elhal, senki sem akarja már a korridort Bratislaváig, hanem a kizsákmányolás megszüntetését követeli. Néhai nemzeti forradalmárok, a dél-szláv ügy harcosai, a régi Ausztria-Magyarország ellenfelei most kommunistákká váltak (Cvijić, Cesarec, Horvatin, Miljuš, Hercigonja).

A montenegrói viszonyokra jellemző a cetinjei helyőrség jelentése 1919 júniusából: besoroztak 976 újoncot, ebből 428 szökésben van! Az 54. ezred körzeti parancsnoksága pedig Ljubusko helységből azt jelentette 1919. október 18-án, hogy az újoncok nem is tudják, hogy új állam keletkezett.[62] Ezen a szegényes vidéken még 1935-ben is igen elmaradott viszonyok voltak.[63]

6. *„Bolsevizmus" Magyarországon*

A magyar sajtó a forradalomról írt, amelyik egész Európát elborítja: „Forradalom egész Európában, terjed a francia és angol forradalom", és megjegyezte, hogy a nyugat felkelés előtt áll.[64] Ez azonban nem volt pontosan így: a „bolsevizmus" Magyarországon gyorsan terjedt, de nyugaton nem. Mikor Károlyi kérte az antant támogatását, azt mondta, a segítség azért sürgős, hogy megakadályozzák a bolsevizmus győzelmét.

De éppen ez a fegyver fordult Károlyi ellen.

Az antantnak sokáig az volt a véleménye, hogy meg kell őrízni Ausztria-Magyarországot, amely gátul szolgálhat Németország és a bolsevizmus ellen. De miután Ausztria-Magyarország teljesen kiszolgáltatta magát Németországnak, hasznosabb volt szétverni a Monarchiát, és az új nemzeti államokból megalkotni a németellenes övezetet, mivel az új államok biztosabb védelemmel szolgálhattak a bolsevizmus ellen, amely már magát a Monarchiát kezdte elárasztani.[65]

1918 tavaszán a lázadások sorozata az osztrák-magyar hadseregben leginkább a nemzetiségi katonák körében tört ki; a katonák „éljen Jugoszlávia, éljen az Internacionálé" jelszavakkal zendültek föl, és a parancsnokságok „bolsevista-nacionalista agitációról" tettek jelentést. Weber tábornok 1918 júliusában azt írta, hogy a horvátok megbízhatatlanok a bolsevista és délszláv propaganda miatt.[66] Ausztria-Magyarország nem volt többé bástya a bolsevizmussal szemben, hiszen az magában a Monarchiában is terjedt. Ez a körülmény kedvezett a Monarchia szétverésére irányuló törekvéseknek. Hiába jósolta Bécs: ha az összeomlásra sor kerül, a bolsevizmus mindenütt ki fog törni.[67] Az antant lemondott Ausztria-Magyarországról, és az új államokra számított, arra törekedve, hogy minél erősebb nemzeti államokat létesítsen. A liberális politikusok a soknemzetiségű államok iránti gyűlöletükkel büszkélkedtek, és segítették Beneš politikáját.[68] A béke-

[62] AVII, Pop. 3, k. 32, br. 49, 228.
[63] Politika (Beograd), 1935. nov. 24.
[64] Pesti Napló, 1918. nov. 12., nov. 13.
[65] *L. E. Gelfand:* The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917—1919. New Haven—London. 1963, 152, 191, 203, 213. l. — *Nemes Dezső:* A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a magyar forradalmi erők fejlődése 1917—1919-ben. Századok, 1957, 1—4. sz. 25. l. — *Juhász:* Magyarország külpolitikája. 14. l.
[66] *Farkas:* Katonai összeomlás 38, 97, 140, 146, 147, 151, 155, 188, 189, 190. l.
[67] *Farkas:* i. m. 192, 215, 219, 299, 305, 357, 381. l.
[68] *H. Nicolson:* Peacemaking 1919. London. 1964, 33, 34, 35. l.

konferencia pedig nem a magyar határok méltányos megállapítása érdekében alakított bizottságot, hanem azok érdekében, akik Magyarországtól követeltek területeket.[69]

A trianoni békeszerződés az imperialista versaillesi rendszer legigazságtalanabb része lett. A magyar nép nemzeti elkeseredését az igazságtalan béke ellen, amely már 1919-ben kirajzolódott, a magyar uralkodó osztály arra használta föl, hogy a tömegek figyelmét elterelje az égető belső problémákról, hogy megszilárdítsa saját helyzetét és harcot folytasson a területi integritásért, a régi Magyarországért. A nacionalista gyűlölet széles tömegeket kerített hatalmába. Amikor magyar vörösgárdisták foglyul ejtettek egy angol tisztet, elmondták neki, hogyan verték meg a cseh túlerőt; arra a kérdésre, hogy nem elégelték-e meg már az öldöklést, a vörös géppuskás azt válaszolta, hogy a megölt csehekből soha sincs elég.[70] Ez a pszichózis hasznára vált a reakciós erőknek a forradalom elleni harcukban, és annyira erős volt, hogy sok forradalmár gondolkozását is befolyásolta.

Végső soron azonban az új forradalmi mozgalom mégis azt ígérte, hogy el fogja temetni a régi viszályokat a Duna-mentén.

Lindernek Belgrádban azt ígérték, hogy két hadosztályt fognak küldeni Budapestre, biztosítani a kormányt a „bolsevizmus" ellen.[71] A bolsevizmus kísértetét ekkor már mindenki emlegette. Pécsett 1918 novemberében hírek terjedtek el a franciaországi és szerbiai forradalomról, a hadapródiskola parancsnoka pedig november 18-án figyelmeztette a szerb parancsnokot, hogy „bolsevista puccs készül". Bodi 1919. január 20-án azt jelentette, hogy a magyar sajtó ismét a szerbiai forradalomról ír.

Valóban forradalmi korszak következett. Az Oroszországból visszatérők tömege először az „Éljen az Internacionálé" jelszón inkább azt értette, hogy „elegünk van a háborúból", de 1918 novemberétől a viszonyok megváltoztak.

A magyar kommunisták csoportja az orosz kommunista pártban 1918. november 4-én ideiglenes központi bizottságot alakított, amelynek tagjai Budapestre utaztak. Ennek a központi bizottságnak tagja volt Kun Béla, és mellette a jugoszláv J. Matuzović és F. Drobnik is; Moszkvában maradt a külföldi iroda Rudnyánszky Endre vezetésével, aki mellett ott volt L. Vukičević is. Nemsokára Budapesten is megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja, és forradalmi tevékenységet fejtett ki Magyarországon, de az idegen megszállás alatti területen és a demarkációs vonalon levő csapatok között is. Jászi, akit megijesztett a szomszéd államok nacionalizmusa és a magyar tömegek bolsevizmusa, figyelmeztette az antantot: vagy támogatják a Károlyi-rezsimet, vagy bekövetkezik a bolsevizmus. Jászi az erdélyi román megbizottakat is a bolsevizmus rémével ijesztgette.[72] A külföldi diplomaták Budapestről azt jelentették, hogy a magyar kormány egyszerűen megzsarol mindenkit a „bolsevista veszéllyel".[73] Bodi is azt jelentette december 8-án, hogy a magyar kormány a „bolsevizmussal zsarol". Az antant ugyan felismerte, hogy Magyarországon emelkedik a forradalom hulláma, mégsem a magyar kormányt, hanem a szomszédos országokat támogatta, mint ahogy a fegyverszünetig is azoknak segített, hogy a lángralobbant Ausztria-Magyarországról egyes részeket leválasszanak. Az Antant lerombolta Ausztria-Magyarországot, és természetesen Magyarországot is, különösen most, amikor az „megbetegedett a forradalomtól". És minél inkább érvelt Károlyi azzal, hogy ha az antant nem fékezi meg a mohó szomszédokat, a kormány elveszti tekinté-

[69] *Nicolson:* i. m. 117, 127. l.

[70] *Sir Thomas Cuninghame:* Vain Triumph. Hungarian Quarterly, 1938, No. 4. 609. l.

[71] Vreme (Beograd), 1933. nov. 13.

[72] *E. Campus:* La lutte pour l'achèvement de l'unité nationale roumaine (1914—1918). Revue roumaine d'histoire, 1965, No. 4. 787. l.

[73] AMZV, Budapest 1918. nov. 26, č. 7.

lyét és győzni fog a bolsevizmus, — az annál inkább támogatta azokat. Amikor december 8-án a kormány közölte a külföldi diplomáciai képviselőkkel, hogy be fog következni a bolsevizmus, Cuninghame azzal fenyegetőzött, hogy akkor fogják csak igazán szétdarabolni Magyarországot.[74]

1919 februárjában magyar repülőgépek Szlovákia felett röplapokat dobtak le.[75] Pécsre jugoszlávellenes kiáltványokat szórtak magyar repülőgépek, és Erdélybe is kerültek röpiratok.

A forradalmi hullám egyre hatalmasabbá vált. „A Magyar Köztársaság veszélyben van" — írták a lapok.[76] Amikor az antant átnyújtotta a nevezetes Vix-jegyzéket, Károlyi és Böhm azt hangsúlyozták, hogy ez meg fogja erősíteni a magyar bolsevistákat.[77] Károlyi körében egyeseknek úgy tűnt, az antant és a magyar arisztokrácia egyenesen kívánja a forradalmi fordulatot Magyarországon azért, hogy akkor az egész országot megszállhassák és bevezethessék a szélső jobboldal uralmát.

A magyar forradalmi mozgalom a legszorosabb kapcsolatban állt a jugoszláv mozgalommal.

1917 végén Oroszországban kb. 2,1 millió osztrák-magyar hadifogoly volt (ebből több mint kétszázezer jugoszláv). A hadifoglyok gyűlésein Moszkvában és Petrográdon 1917. december 20-án a hazatérés és a forradalom terjesztése mellett tüntettek. Attól kezdve a hazatérők nagy számban érkeztek: 1918. július 1-ig kb. 520 000 fogoly tért vissza, és ez a szám a belgrádi fegyverszünet idején több mint hétszázezerre emelkedett. Oroszországban kb. 200–250 000 jugoszláv nemzetiségű hadifogoly volt. Radić később a foglyok számát 120 000-re becsülte, a szerb katonai attasé 1919. január 28-án Ogyesszából azt jelentette, hogy még legalább 100 000 van, Pašić félhivatalos küldötte, Jovanović, Moszkvából 1919. február 19-én 100 000-et jelentett, egy 1919 novemberi értesítés szerint pedig legalább 60 000 maradt még.[78] Ezek a hazatérők, amennyiben újra mozgósították őket, bajtársaik forradalmasításához fogtak az osztrák-magyar katonai egységekben, és így a hadsereg a parancsnokság szemében „gyanússá" vált. A zágrábi Nemzeti Tanács küldötte 1918. november 5-én Belgrádban arra figyelmeztetett, hogy „polgárháború és bolsevizmus veszélye fenyeget".

Moszkvában 1918. március 24-én megalakult a magyar kommunisták csoportja az orosz pártban, március 27-én pedig a jugoszláv kommunisták csoportja. Közben azonban akkor még Moszkvában székelt Szerbia diplomáciai képviselője; a követségi titkárt 1918 februárjában Lenin fogadta és kijelentette neki, hogy megérti Szerbia felszabadító harcát. 1918 márciusában az együttműködés nagyon jó volt a szovjet kormány és a szerb követség között (amelyik arra törekedett, hogy összeszedje az összes jugoszlávokat Oroszországban). Az OSzDMP(b) VII. kongresszusán a követség megfigyelője beszélgetett Leninnel, aki rokonszenvvel beszélt a jugoszlávok nemzeti harcáról. Mivel a német offenzíva következtében az összes antant-diplomata elhagyta a szovjet fővárost, március 15-én és 19-én közölték a szovjet kormánnyal, hogy a szerb követ mégis vissza fog térni; Csicserin azt felelte, hogy a szovjet kormány a nemzeti önrendelkezés elvének alapján áll, a követségi titkár pedig néhány beszédet is tartott vöröskatonák előtt! A szovjet kormány ezért nem akarta nagyon támogatni a jugoszláv kommunista csopor-

[74] *Sir Thomas Cuninghame:* Between the War and the Peace Treaties. Hungarian Quarterly, 1939, No. 3. 422. l.

[75] AMZV, Budapest 1919, március, č. 161, 163.

[76] Obzor, 1919. febr. 27.

[77] Papers relating to Foreign Relations of the United States, 1919. The Paris Peace Conference, XII, Washington, 1947, 413, 416. l.

[78] Oroszországból még éveken át tértek vissza volt hadifoglyok (Politika, 1935. máj. 18., 1936. ápr. 8., máj. 27., aug. 25., 1937. ápr. 6., aug. 19., 1938. febr. 18.)

tot. Amikor ez a csoport aktivizálódott, megmozdultak a polgári gondolkodású jugoszlávok is Oroszországban. Ők az orosz belügyekbe való abszolút benemavatkozás elvét emelték ki, amit a szovjet sajtó közölt. De 1918 júniusától az OKP(b) Központi Bizottsága beleegyezett abba, hogy a jugoszláv kommunista csoport az orosz párt szekciójává váljék, amikor pedig egy jugoszláv zászlóalj résztvett északon az antant hadjáratában Szovjet-oroszország ellen, időlegesen letartóztatták a szerb katonai missziót. Jovanović Moszkvában maradt 1922-ig. A magyar csoport már 1918 áprilisától agitátorképző tanfolyamokat tartott, amelyeken néhány jugoszláv is részt vett; augusztusban a jugoszláv csoportnak öt végzett tanfolyamistája volt, akik közül ketten a magyar tanfolyamot végezték el, szeptember 25-én pedig megkezdte működését a jugoszláv tanfolyam is a moszkvai „Szerb udvar" épületében.

Az Osztrák-Magyar Monarchia válságának idején, 1918. október 3-án a kommunisták értekezletet tartottak Moszkvában a balkáni akció ügyében. Másnap, 4-én megalakult a jugoszláv csoport központi bizottsága, leváltotta az addigi jugoszláv csoportot, és 13-án agitátorok hazaküldéséről tárgyalt. J. Matuzović november 1-én azt kérte ettől a központi bizottságtól, hogy küldjék őt agitációra a Monarchiába. Az előkészületeket erre az akcióra 1918 november elején végezték. Végül 3-án összegyűltek a Monarchiából való kommunisták és elhatározták, hogy ideje elkezdeni az akciót. Kun Béla azt kérte, hogy mindannyian fogjanak hozzá. Ezen a gyűlésen vezetőséget választottak, amelybe Kun mellett két jugoszláv is bekerült, Matuzović és Drobnik, míg a külföldi irodába magyarok is és L. Vukičević is bekerültek. Másnap összehívták a jugoszláv csoport konferenciáját, amely ugyanúgy új központi bizottságot választott, és elhatározta, hogy áthelyezi működését a hazájába. Matuzović és Drobnik mindkét bizottság tagjai voltak. Megalakult a Jugoszláv KP, amelynek központi bizottságába Matuzović és Drobnik mellett Vukičević, N. Kovačević és Čopić is bekerültek. Nem szabad megengedni — hangoztatták —, hogy ismét nemzetiségi összeütközésekre kerüljön sor, hogy a reakció felhasználja a jugoszlávokat a forradalom ellen, mint 1848-ban. A jugoszláv kommunistáknak ez a csoportja nemsokára elindult haza — Zágrábba, Károlyvárosba, Szarajevóba, Boszniába, a Vajdaságba —, mindenek előtt a volt osztrák-magyar területekre. Köztük volt Jenei Imre is; de nem indultak agitátorok Baranyába, a Muraközbe és a Murántúlra: ezeket a magyar elvtársakra hagyták.[79]

December folyamán a jugoszláv csoport Moszkvából Pestre érkezett. December 20-ig 114 agitátort küldtek Jugoszláviába. Matuzović és Drobnik az elsők között érkeztek, és Drobnik már december 5-én Zágrábban volt. A feladat nagy volt: egy új pártot létrehozni széleskörű akcióval, illegális kommunista csoportokat alakítani. Már 1918 december végén voltak ilyen csoportok Zágrábban és Slavonski Brodban. A legaktívabb N. Kovačević volt; csakhamar csatlakozott hozzá F. Filipović, régi szerbiai szocialista harcos, aki Bécsből érkezett Budapestre.

A jugoszláv katonai parancsnokság már 1918 decemberétől intézkedéseket tett az agitátorok ellen. A főparancsokság december 27-én elrendelte a „bolsevisták" üldözését az egész Vajdaságban, január folyamán pedig megtudta a forradalmárok megérkezését Moszkvából.[80]

Filipović 1918. december 22-én indult el Bécsből, majd Budapestről 24-én utazott vonattal Zágrábba, és december végén már Szarajevóban vett részt az új pártért folytatott harcban. Filipović és Matuzović december 14-i levelét Budapestről magyar futárok vitték Moszkvába; Pest állandó összekötővé vált Moszkva és Jugoszlávia között. Budapesten időzött akkor S. Stejić agitátor is, aki januárban ment át Jugoszláviába. Filipović

[79] AVII, Pop. 3, k. 25, br. 34, 160.
[80] AVII, Pop. 8, k. 7, f. 6, 140, 147.

és más agitátorok már gyűléseket tartottak és felhívták a tömegeket, hogy semmiképpen se támogassák az esetleges katonai intervenciót Magyarország és Ausztria ellen.[81]

A Horvátországot és Szlavóniát 1919 januárjában és februárjában elöntő sztrájkhullám az agitátorok sikeréről tanúskodott.

A magyar KP állandóan támogatta ezt az akciót. Matuzović és Drobnik decemberben találkoztak Kunnal, majd Matuzović Pesten maradt, Drobnik pedig Zágrábba ment; Matuzović csakhamar találkozott Filipovićcsal, aki mindjárt Kunnal is beszélt. Matuzović 1919. január 6-án formálisan is megalakította a kommunisták jugoszláv frakcióját, amelyik már 1918 decemberében kezdett kialakulni; Matuzović Zágrábba is ellátogatott, és arról beszélt, hogy Magyarország közvetlenül a forradalom előtt áll; de egy letartóztatás után vissza kellett térnie Budapestre. Január 15-én beszélt is egy pesti gyűlésen.

Bodi 1918 decemberében tiltakozott Károlyinál azért, mert agitációs anyag érkezik Magyarországról Jugoszláviába. És valóban, december és január folyamán az új jugoszláv frakciónak egyre több röpirata jutott át a demarkációs vonalon: a jugoszláv proletariátus ne támogassa az esetleges burzsoá intervenciót. December közepén a frakció röpiratai megjelentek Szabadkán. Ezekben felhívták a szerb lakosságot, hogy kiáltsa ki a köztársaságot.[82]

1919 január közepén L. Vukičević is elindult Moszkvából. Január 23-án Minszkben volt, majd február 10-én megérkezett Budapestre, és N. Grulović-csal és Matuzović-csal együtt beszélt Kunnal; Filipović is csatlakozott hozzájuk, miután ismét Budapestre tért vissza. Kunnak az volt a véleménye, hogy Budapesten forradalom fog bekövetkezni, és a jugoszláv kommunisták sztrájkokat szervezhetnének és harcot folytathatnának az intervenció ellen. Vukičević a Jugoszláviában folytatott önálló működés híve volt, míg Kun Béla inkább Budapestnek, mint a dunamenti forradalom központjának akciójában hitt. Vukičević és Grulović február 12-én megérkeztek a demarkációs vonalhoz, 18-án pedig S. Protić miniszterelnök személyesen fogadta őket, mert a moszkvai dán konzul által kiállított útlevéllel, mint repatriált jugoszláv állampolgárok tértek vissza. Amikor Kun Bélát letartóztatták, Filipović is visszatért Jugoszláviába.

Februárban a jugoszláv akció így egyre erőteljesebb lett. Moszkvában a magyar és jugoszláv csoport továbbra is szoros kapcsolatban maradt: a jugoszláv kommunista csoport 1919. január 11-i gyűlésén Rudnyánszky Endre, a magyar KP külföldi irodájának tagja elnökölt.

A jugoszláv kommunisták kivételes figyelmet szenteltek a Vajdaság területének. Az Oroszországból visszatérők főleg Horvátországba és a Vajdaságba mentek. Már decemberben küldtek Moszkvából agitátorokat Szabadkára is (J. Prodanović). Ez annál egyszerűbb volt, mert a demarkációs vonalon könnyen lehetett átjutni.

A Vajdaságban a szervezett munkások többsége 1918 végén magyar volt. Ők a szerb csapatok érkezését megszállásnak tekintették, és könnyebben voltak kaphatók az ellenállásra, mivel a magyar forradalmi párt hatása is egyre erősödött. 1919 tavaszán az ipari munkásság többsége a Vajdaságban nem beszélt szerbül.[83] Ez világos volt a párizsi békekonferencia jugoszláv delegációja vezetője számára is: Pašić megkérdezte kormányát, „kié a gyári munkásság a Bácskában".[84] A vasúti személyzet nagyrésze is magyar volt az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése után is. A magyar forradalom néhány

[81] Glas Slobode (Sarajevo), 1919. jan. 16., jan. 20.

[82] AVII, Pop. 3, k. 25, br. 35, 371.

[83] *Toma Milenković:* Radnicki pokret u Vojvodini 1918—1920 (Munkásmozgalom a Vajdaságban 1918—1920). Beograd. 1968, 107, 108, 110, 111, 155, 162, 168, 179, 204, 213, 221, 230, 249, 256. l.

[84] Vreme, 1928. jún. 7.

későbbi vezetője 1918-ban a szabadkai munkásőrség tagja volt.[85] Még sokkal később is a JKP a Kommunista Internacionálénak adott jelentésében azt közölte, hogy akcióját „nemcsak az elnyomott magyarok, hanem a szerbek is támogatják".[86]

A vajdasági szakszervezetek egyáltalán nem voltak elszakadva Magyarországtól. Még 1919 január és február folyamán is elküldték az egyes szakszervezetek küldötteiket Budapestre, hogy a szakszervezeti központoktól segélyt kérjenek a munkanélküliek számára; márciusban Nagybecskerekről utazott egy munkáscsoport Budapestre.

Február folyamán a jugoszláv kommunisták létrehozták állandó kapcsolatukat Moszkvával Budapesten keresztül. Akkoriban Szlavóniában, a Dráva mentén gyakoriak voltak az összetűzések a parasztok és a katonaság között, március 2-án pedig megalakult az illegális Pelagić-csoport, mint egy új párt alapja. Tagjai voltak Kovačević, Drobnik, Grulović, Vukičević és néhány magyar. Március folyamán az akciók egyre erőteljesebbek lettek. A magyar események után pedig Horvátországban és a Vajdaságban egyre nagyobb szocialista csoportok beszéltek nyíltan arról, hogy ők is olyan akciót fognak végrehajtani, „mint a magyar kommunisták".

7. A jugoszláv kormány és a magyar március

Jugoszlávia, amelynek gátnak kellett lennie a bolsevizmus ellen az antant számára, maga is útban volt a forradalom felé.[87] A jugoszláv határon ekkor nagyon kevés magyar katonaság volt: tudták, hogy semmiféle veszély nem fenyeget dél felől.[88] Ezt természetesen az új magyar kormány is tudta.

A forradalmi kormány március 21-i kiáltványa a magyar népet ellenállásra hívta fel Románia és Csehszlovákia imperializmusával szemben.[89]

A jugoszláv kormányt először megzavarták a magyar események és nem is gondolt arra, hogy bármit is tegyen az új rendszer ellen. Csak arra törekedett, hogy elvágjon minden összeköttetést Magyarországgal, nehogy a forradalom lángja átcsapjon Jugoszláviára. A katonai hatóságok március 26-án megszakították a vasúti közlekedést, leállították az utasforgalmat, a Belügyminisztérium március 25-én elrendelte, hogy a Magyarországból érkező híreket cenzúrázzák, megtiltotta a baloldali szocialisták gyűléseit, és megkísérelte a nép lefegyverzését Horvátországban. Egyetlen incidens történt: rálőttek Budapestnél a jugoszláv folyami monitorra, arra, amelyik a Budapestről evakuált külföldi missziókat vitte.[90] Zágrábba megérkeztek az első emigránsok.[91] De határmenti összetűzések egyáltalán nem voltak.

Bodi március 22-én jelentette, hogy Magyarország védekezik az antant támadása ellen; hogy az utcán a tömeg körülvette autóját, de amikor igazolta magát, hogy jugoszláv, meghagyták az autót; a március 23-án Szabadkára érkező utasok mesélték, hogy Buda-

[85] Politika, 1925. okt. 3., AVII, Pop. 3, k. 34, br. 53, 144.

[86] Arhiv za radnicki pokret (Beograd), Fond Kominterne, No. 1929/30. Mrkonić (Martinović) komitétitkár 1929. ján. 2-i jelentése a Kominternnek: „Unsere Aktion nicht nur von den unterdrückten Ungarn, sondern auch von den Serben unterstützt wird."

[87] *D. Janković:* Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radnicke partije Jugoslavije (komunista) (Az SHS Királyság társadalmi és politikai viszonyai Jugoszlávia Szocialista (komunista) Munkáspártjának megalakulása előtt). Istorija XX veka, Zbornik radova I, 1960, 9, 143. l.

[88] AMZV, Zpravy vojenske, č. 104, Budapest 1919. febr. 21.

[89] A Tanácsköztársaság 1919. március 21.—augusztus 1. Párttörténeti Közlemények, 1965, 4. sz. 7. l.

[90] AVII, Pop. 3, k. 26, br. 38, 403. Mazuranić később hajóval ismét Budapestre utazott (Magyarország, 1919. nov. 25.).

[91] Pécsi Napló, 1919. márc. 30.

pesten a Romániával és Csehszlovákiával szembeni ellenállásról beszélnek, de Jugoszláviát nem említik. A külföldi missziók is nyilatkozataikban kijelentették, hogy Magyarországon nem gondolnak összeütközésre Jugoszláviával. Amikor a külföldi sajtó azt a hírt közölte, hogy Magyarország hadat üzen Jugoszláviának, azt már március 28-án megcáfolták. Ezért az a magyar munkáscsoport, amelyik Szerbiában a postai távíró és távbeszélő berendezéseket javította, egészen április 1-ig fenntarthatta Budapesttel a távbeszélőösszeköttetést. Fizetésük ügyében az újvidéki telefonközpont főcenzora magával a magyar hadügyi népbiztossal beszélt! Március 25-én Temesvárról Belgrádba utazott dr. Róth, aki 27-én találkozott De Lobit tábornokkal és Fonteney francia követtel. Megmagyarázták neki, hogy a Vix-jegyzéket tévesen fogták fel: az nem volt semmiféle ultimátum, félreértésről van szó.

A jugoszláv kormány a parlamentben közölte, hogy meg fogja akadályozni a forradalom átterjedését Magyarországról, de egyébként a magyar eseményekbe való teljes benemavatkozását jelenti ki.[92]

A Tanácsköztársaság kikiáltása alapjaiban változtatta meg a magyar külpolitikát; megszűnt az antant előtti térdreborulás, elvetették a területi integritás gondolatát, nem gondoltak többé a nagyhatalmak kívánságainak teljesítésére.

Az európai burzsoá kormányok viszont a forradalom antantellenességét hangsúlyozták, s az állami integritás fegyveres, forradalmi úton való megvédésére, helyreállítására irányuló törekvést tulajdonítottak neki. Miként a cseh sajtó,[93] a jugoszláv polgári sajtó is ilyen szellemben írt vezércikkeiben és kommentárjaiban: a forradalom az integritásért harcol, az antant ellen, amelyik szétzúzta a régi Nagymagyarországot. A forradalom az integritás védelme, a régi Magyarország utolsó kártyája, a leigázás és integritás fegyvere;[94] Tisza, Károlyi, Kun egyformán az integritás harcosai.[95] A parlamentben is azt mondták, hogy a forradalom „blöff" az integritás megmentése érdekében.[96]

Még a liberális olasz sajtó is azt írta, hogy a forradalom a magyar nacionalizmus újabb hulláma.[97]

A jugoszláv szocialisták támadták az integritás állítólagos védelmét hangsúlyozó kampányt. Ebben olyan körök támogatását élvezték, akik az elnyomott magyar népnek a szomszédos államok támadása elleni ellenállásaként értékelték a forradalmat. Maga a jugoszláv főparancsnokság március 25-én azt tartotta, hogy a forradalom mindenek előtt ellenállás Romániával szemben; Bodi később (1919 szeptember elején) feljegyezte, hogy „ennek a kommunizmusnak bizonyos nemzeti jellege volt".[99]

Amikor látszott,hogy Magyarország nem is gondol szomszédai megtámadására, Belgrádban nem óhajtottak semmilyen akcióban résztvenni Magyarország ellen, minden francia követelés ellenére. A jugoszláv kormány számára a forradalom mindenekelőtt azért látszott veszélyesnek, mert úgy gondolta, hogy a budapesti kormány nem fog engedelmeskedni az antant parancsainak, ki fogja kerülni kötelezettségeit, Romá-

[92] Stenografske beleške Privremenog Narodnog Predstavnistva, 1919—1920 (Az Ideiglenes Nemzetgyűlés gyorsírásos jegyzőkönyvei) I, 155, 159, 11, 670, 692, 698. l.

[93] Narodný listy, 1919. ápr. 3.

[94] Obzor, 1919. márc. 23., márc. 29., ápr. 2., ápr. 10., Zastava, 1919. márc. 26., ápr. 3., ápr. 16.

[95] *J. Demetrović:* Ruski i madjarski boljševizam (Az orosz és a magyar bolsevizmus). Jugoslovenska Njiva, 1919. márc. 29., 205. l.

[96] Sten. beleške 1919—1920, I. 158., II. 666., 670., 693., 698. l.

[97] *E. Decleva:* Il Corriere della Sera (1918—1925) c. tanulmánya a B. Vigazzi szerkesztette „1919—1925 — Dopoguerra e fascismo, Politica e stampa in Italia" c. kötetben. Bari. 1965, 168. l.

[99] AVII, Pop. 3, k, 30, br. 46, 340.

nia pedig a forradalom elleni harcból némi hasznot fog húzni. Később is a kormánysajtó azt írta, hogy Magyarország kibújik kötelezettségei alól, ezért segítette hatalomra Károlyit majd Kun Bélát, és ezért kötött szövetséget Olaszországgal 1922-ben.[101]

Protić miniszterelnök május 27-én kijelentette, hogy Jugoszlávia esetleges bolsevizációja, Magyarország hatása alatt, csak az imperialista Olaszországnak használna.[102]

Vasić jugoszláv tábornoknak az antant tengernagyokkal való találkozásakor Splitben megállapították: Olaszország kétségtelenül csak alkalomra vár, hogy megszállja Dalmácia középső részét. Az angolok és franciák figyelmeztették, hogy az olasz csapatok partra fognak szállni egy jugoszláviai forradalom esetén.

Ezt az érvet később a jugoszláv burzsoázia állandóan használta a jugoszláv forradalom elleni harcában. 1920 tavaszán a polgári sajtó gyakran írt arról, hogy a forradalom csak megkönnyítené az olasz megszállók útját. S. Marković (KPJ) és S. Radić (HRSS) [Horvát köztársasági parasztpárt] tárgyalásain is (1920-ban) felvetődött az a kérdés, hogy a nagyhatalmak megengednék-e a forradalom győzelmét Jugoszláviában, és mi lenne Olaszország álláspontja. 1921 folyamán buzgón hangsúlyozták, hogy a KPJ-nek bármilyen forradalmi akciója maga után vonná Olaszország, Bulgária és Magyarország beavatkozását, és ez Jugoszlávia feldarabolását eredményezné.[103] Maga Drašković belügyminiszter is azzal fenyegetőzött a parlamentben: ha győzne a forradalom, Olaszország beavatkoznék.[104] Hasonlóan írt a kormánysajtó 1922-ben is: egy szocialista Jugoszláviára az antant ráuszítaná Olaszországot, Magyarországot, Ausztriát, Bulgáriát, és ezek felosztanák maguk között.[105]

A kormány megértette, hogy a magyarországi forradalom fellelkesítette a magyar lakosság legszélesebb tömegeit. Ezért félni kezdett minden magyartól, mint potenciális forradalmártól. 1919 áprilisában kiutasították a magyar munkásokat Szerbiából. Temesvárott lefegyverezték a magyar csendőröket, májusban pedig letartóztatták dr. Jakobyt, Temesvár volt főispánját, miután május 2-án egy gyűlésen kijelentette, hogy az új Magyarország védi a munkások érdekeit. A szendrői táborba vitték; ugyanott volt dr. Róth is.

8. A jugoszláv kormány elutasítja a beavatkozás javaslatát

Egy jugoszláv repülőgép március 24-én elrepült Dél-Magyarország felett, hogy megállapítsa, valójában mi történik katonai szempontból. Semmiféle változást nem tapasztalt. Azonban már ugyanazon a napon Párizsban különböző politikai köröknek az volt a véleményük, hogy haladéktalanul el kell foglalni Budapestet, megdönteni az új rezsimet és így rákényszeríteni Magyarországot az antant békefeltételeinek elfogadására.[106] Cuninghame ezredes is azt jegyezte fel Bécsben, hogy le kell törni Magyarországot, mert különben Németország is bolsevistává válik és el fogja utasítani az antant követeléseit.[107]

A francia katonai körök, amelyek súlyos békefeltételeket készítettek elő Németország számára és a szovjet hatalom megsemmisítésére törekedtek Oroszországban, azonnal

[101] Samouprava, 1922. nov. 15.
[102] Sten. beleške 1919—1920, II, 693.
[103] Straža (Osijek), 1921. aug. 1. Zastava, 1921. ápr. 29.
[104] Sten. beleške 1920—1921, I. 1921. ápr. 8., 36.
[105] Samouprava, 1922. júl. 1.
[106] *Seymour:* Letters, 185, 188., 189. l.
[107] *H. Kolbe—J. Zelt:* Die deutschen Kommunisten und die ungarische Räterepublik. Die ungarische Räterepublik im Jahre 1919 und ihr Widerhall in Deutschland. Berlin. 1959, 57. l.

elhatározták a magyar forradalom letörését, mert akadályozta Oroszország elleni terveiket. Franchet D'Esperey és De Lobit már március 22-én egy jugoszláv katonai egységet kértek a jövendő hadműveletekhez, március 28-án pedig D'Esperey elrendelte: három jugoszláv hadosztály gyülekezzék, hogy legyőzzék Magyarországot és szétverjék haderejét. A meglepődött jugoszláv kormány magyarázatot kért Párizstól. Ott közben győzött az angol—amerikai kompromisszumos vonal, és ezért Pichon külügyminiszter megmagyarázta Pašićnak, hogy ez csak D'Esperey személyes kezdeményezése volt.

Hadžić tábornok hadügyminiszter április 2-án közölte a főparancsnoksággal, hogy a kormány nem fog résztvenni a műveletekben: az Olaszország, Bulgária és Albánia részéről fennálló veszély kizárja a jugoszláv haderő lekötésének lehetőségét északon. A főparancsnokság válasza az volt, hogy nem szabad ilyen könnyedén elvetni a francia javaslatot, ezért a kormány április 3-án elhatározta, hogy mégis felkészít egy hadosztályt azzal a feltétellel, hogy biztosítékot kap Olaszországgal, Bulgáriával és Albániával szemben. Ezt április 4-én közölték De Lobit-val. Mire ő azt felelte, hogy nincs szüksége pillanatnyilag csapatokra: Smuts tárgyal Budapesten. Párizsban így nem vették rossznéven a jugoszláv tétovázást, mert éppen az antant is hasonló álláspontot foglalt el. D'Esperey mégis Belgrádba ment, hogy megtárgyalja a magyar eseményeket. A román támadás csak háborút idézne elő, de nem Magyarország összeomlását, magyarázták neki jugoszláv részről; a tábornok megígérte, hogy meg fogja akadályozni a román offenzívát, és megtiltotta a jugoszláv csapatmozdulatokat. Kívánságára a főparancsnokság április 8-án elrendelte egy külön seregtest, a Dunai-hadosztály megalakítását esetleges hadműveletek számára.

Közben Pašić április 7-én Párizsból azt üzente, hogy nem szabad semmiféle beavatkozásban résztvenni: a hadsereg már hat éven át háborúzott és kifáradt, veszély fenyeget Olaszország, Albánia és Bulgária részéről, ezért mindent udvariasan el kell utasítani.

Pašić végül is beleegyezett, hogy ad egy hadosztályt, de nem „a bolsevizmus ellen", hanem, hogy Magyarországot rákényszerítsék az antant követeléseinek elfogadására.

Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia, Görögország és Lengyelország képviselőinek április 10-i párizsi ülésén, francia kívánságra, napirendre tűzték a bolsevizmus és a revansizmus veszélyének kérdését. De Pašić itt mindenekelőtt egy Bécs és Budapest felé irányuló esetleges olasz intervenció ellen foglalt állást. Ugyanazon a napon Protić értesült arról, hogy D'Esperey Habsburg Józsefet kívánja a magyar trónra juttatni; rögtön meghagyta Pašićnak, hogy tiltakozzék ez ellen Párizsban, s Pašić április 15-én azt válaszolta, hogy József „játékszer lenne a nyugati erők kezében", és Jugoszláviának valóban nem szabad harcolnia azért, hogy a Habsburgok újra hatalomra kerüljenek. „Bennünket nagyobb veszély fenyeget Bulgária, Albánia és Olaszország részéről, mint a magyar bolsevizmus felől."[108] Trumbić külügyminiszter is ellenezte az intervenciót. Április 1-én kifejtette Balfour angol delegátusnak, hogy Jugoszlávia nem akar háborúzni, s véleményét rögtön jelentette a belgrádi kormánynak. Április 14-én azt írta, hogy a jugoszláv intervenció a Habsburgok és a régi Ausztria-Magyarország visszaállítását, a mágnások újra hatalomra jutását és az 1848 évi dicstelen jugoszláv szerep felújítását jelentené; s amíg a jugoszláv hadsereg északon lépne akcióba, hogy helyreállítsa azt a rendszert, amely a legnagyobb veszélyt jelenti Jugoszlávia számára, addig a bolgár és albán csapatok betörnének az országba. Trumbić azt kívánta, hogy a Párizsban mutatkozó általános aggodalmat arra használják ki, hogy az antanttól meg-

[108] DASIP, Fond Delegacije u Parizu (FD), str. pov. 13. Pašić 1918. ápr. 15-i jelentése.

kapják az új jugoszláv állam elismerését, s a jugoszláv erőket ne fecséreljék Jugoszlávia ellenségeinek hatalomra juttatására.

A sajtó azt írta, lehetséges, hogy a csapatok részt vesznek az intervencióban, de csak akkor, ha megkapják Triesztet, Görzöt, Dalmáciát és a Bánátot.[109] A kormány elutasította az intervenciót, és úgy gondolta, hogy az esetleges részvételt kihasználja annak érdekében, hogy jelentős területi engedményeket kapjon, és védelmet a szomszéd államokkal szemben.[110] Pašić feltette magában a kérdést: van-e értelme Kun Béla ellen menni, aki nem bántja Jugoszláviát, aztán visszahozni a Habsburgokat, s még lehetővé tenni Romániának, hogy Magyarország rovására terjeszkedjék. A Habsburgok és Nagy-Románia a jugoszláv kormány számára sokkal rosszabb dolgok voltak, mint „a magyar bolsevizmus".

Április 15. körül mégis megalakult a Dunai-hadosztály. 16 291 emberrel, 7329 puskával, 7936 karddal, 110 géppuskával, 239 golyószóróval és 47 ágyúval rendelkezett. Vesnić, párizsi jugoszláv követ ezért már április 16-án kijelentette, hogy Jugoszlávia csapatokat fog küldeni Budapest ellen — D'Esperey utasítására. Valójában az európai sajtó helyesen írta április 9—10-én, hogy Jugoszlávia nem fog résztvenni a háborúban, mert a nagyhatalmak még nem ismerték el. Emellett április 14-től igen kiéleződött Fiume kérdése, s Jugoszláviának a főfigyelmet pártfogója, Wilson álláspontjára kellett fordítania, ő pedig az intervenció ellen volt.

Pašić és Trumbić szemmel láthatóan az intervenció ellen voltak, de Protić összevonta a csapatokat, mintha részvételét területi engedményekkel és Olaszországgal szembeni védelemmel meg lehetne fizetni; erre ismét Pašić és Trumbić lépett közbe, s azt kívánta, hogy az intervencióra semmiképp se kerüljön sor; Protić egyetértett, várva, hogyan foglal állást Wilson az Adria körüli döntő érdekellentétekben. A kormány tehát április 19-én döntést hozott, hogy a Dunai-hadosztály csak akkor indulhat harcba, ha általános hadjáratra kerülne sor Budapest ellen. Protić megértette, hogy Franciaország nem sokat tett a jugoszláv kívánságok teljesítése érdekében, és hogy Wilson boldog, ha Jugoszlávia esetében demonstrálhatja a demokráciával, a nemzeti elvvel és a kis népek jogaival kapcsolatos ideáljait. Az április 17-i Pašić—Wilson találkozón kiderült, hogy milyen sokat vár Jugoszlávia Wilsontól.

Az április 16-i román betörés hirtelen nagy sikereket ért el. Akkoriban Magyarországon dél felől is támadást vártak. F. W. Freeman kapitány április 25-én az írta Troubridge admirálisnak, hogy a magyar kormányt támadás fenyegeti dél felől, s követeli a kormány lemondását és a hatalom átadását a „mérsékeltek" kezébe.[111] Budapesten nemsokára elterjedt a hír, hogy a jugoszláv csapatok elfoglalták Makót és Hódmezővásárhelyt.[112]

9. Hivatalos érintkezések Belgrád és Budapest között

A jugoszláv Tiszai-hadosztály parancsnoka írta a főparancsnokságnak, hogy „rongyos, mezitlábas, piszkos, tetves és éhező katonáktól" nem lehet semmit kívánni. Június 1-én megtiltották, hogy élelmiszert adjanak el és átvigyék a demarkációs vonalon.[113]

[109] Zastava, 1919. ápr. 9.
[110] AMZV, Beograd, 1919. ápr. 15, č. 25.
[111] AVII, Pop. 3, k. 169, f. 9, 18/101.
[112] *Nemes Dezső:* A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. Századok, 1959, 1. sz. 17, 19. l.
[113] AVII, Pop. 3, k. 173, f. 12, 15/107. M. Milisavljević tábornok 1919. jún. 25-i jelentése Szabadkáról.

Az élelmiszer féllegális átszállítása nyilvánvalóan állandóan folyt! Bár a kormány március 26-án megszakította a telefonösszeköttetést, de április elejéig fenntartott egy közvetlen vonalat Budapestre, s ezen keresztül követelt pénzt a magyar munkáskülönítmény számára*, mintha semmi sem történt volna. Április 6-án Belgrádba érkezett Diner-Dénes magyar képviselő és rögtön fogadta őt Gavrilović külügyminiszterhelyettes. Ez Diner-Dénes második belgrádi utazása volt. Április folyamán a katonai hatóság azt kívánta, hogy semmiesetre se engedjék meg a magyar kormánynak, hogy fizesse a Jugoszláviában levő magyar vasutasokat; midőn júniusban a Bánátban (a bérek nem fizetése miatt) kitört a vasutassztrájk, a vasutasok küldöttei azt javasolták, hogy Budapestről kérjenek pénzt.

Pécsett Hajdú Gyula ún. „laissez passer"-t kapott a jugoszláv hatóságoktól, hogy Magyarországra menjen, s tegyen ajánlatot a külcsönös megnemtámadásra; midőn aztán Kaposváron hozzákezdett a jugoszláviai forradalom előkészítéséhez, ezt kormánykörökben nagy hálátlanságnak tekintették.

Magyar parlamenterek április 14-én a demarkációs vonalon, Csávoly községnél azt követelték a jugoszláv hatóságoktól, hogy akadályozzák meg azoknak a jugoszláv állampolgároknak az átmenetelét, akik szarvasmarhát loptak Magyarországon. A határmenti csempészés erősen kifejlődött. Csempészek vitték át az árut; Magyarországról rendszeresen vittek be röpiratokat és különféle propagandaanyagot.

A jugoszláv állampolgárok érdekeit Magyarországon a spanyol konzul képviselte, valamint Vl. Zubković, Zubković Györgynek, a budai görögkeleti szerb egyházmegye püspökének testvére. Néhány vitás polgári ügy elintézésére június 7-én Budapestről Belgrádba küldtek egy magyar funkcionáriust.

Midőn két jugoszláv állampolgárt a magyar hatóságok Szlovákiában megkárosítottak, rögtön akció indult Bernen keresztül, hogy a spanyol konzul intézze el a kártérítést.[114]

Zubković püspök időközben elhagyta Budapestet, és Bécsen, Grácon és Eszéken keresztül Pécsre utazott.[115]

Vl. Zubković pedig július 17-én utazott el Budapestről különvonaton, a demarkációs vonalon keresztül.[116]

Dr. Marko Petrovićot, aki továbbra is képviselte a jugoszláv állampolgárok érdekeit, június végén hivatalosan is megbizottá nevezték ki; ő július 3-án a magyar hatóságok segítségével egy egész vonatot indított útnak beteg jugoszláv állampolgárokkal és katonákkal. A magyar és jugoszláv hatóságok egyaránt elismerték az ő igazolásait a jugoszláv állampolgárok hazatelepítése alkalmával. Petrovićot, aki június végétől és júliusban dolgozott, felváltotta Zubković, s amikor ő Jugoszláviába ment, a munkát Petrović folytatta. Petrović 1919 augusztus elejéig mintegy 7000 jugoszláv állampolgárt telepített haza.

Érdekes, hogy Vl. Zubković 1940-ben a jugoszláv idegenforgalmi igazgatóság állandó budapesti megbizottja lett.[117]

Június—július folyamán a jugoszláv kormány arról értesült, hogy Olaszország állítólag egyezséget és támogatást ajánlott Kun Bélának azzal a feltétellel, hogy a magyar

* A háborús károk jóvátételén dolgoztak a magyar munkások. (Szerk.)

[114] DASIP, Poslanstvo Budimpešta, 1919, 1131. Jelentés Belgrádból 1919. júl. 31-én.

[115] Zastava, 1919. ápr. 27. Pécsi Est, 1919. máj. 17.

[116] DASIP, Poslanstvo Budimpešta, 1920, II, 1311. AVII, Pop. 3, k. 28, br. 42, 231; k. 29, br. 43, 162; Pop. 3, k. 174, f. 4, 4/62. Pop. 8, k. 8, br. 3, 31. Zastava, 1919. júl. 31., aug. 1.

[117] DASIP, KPO, 1940, 323, opšte, 11 498. Rašić követ jelentése Budapestről 1940. dec. 21-én.

csapatokat délen összpontosítsa, de a magyar kormány ezt elutasította. Erről 1919 november 18-án a Samouprava című lap is említést tett. Ugyanakkor azt is híresztelték, hogy Jugoszlávia Kommunista Pártja Kuntól 20 millió korona körüli kölcsönt kért, amelyet a sikeres forradalom után fizet vissza, de Kun ezt is elutasította. Arról is keringtek hírek, hogy Kun Béla egy megbizottja útján felajánlotta régi osztrák-magyar fegyverek átadását a jugoszláv hadseregnek, élelmiszerekért cserébe.

Április végén a jugoszláv kormány magyar jegyzéket kapott: az új kormány elismer minden területi követelést, s az új Jugoszlávia számára jobb, ha a szocialista Magyarország a szomszédja, mint a revansista főúri Magyarország. Ezt a jegyzéket a jugoszláv burzsoá sajtó is közölte. Az április végi viharos események után, midőn a forradalom veszélyben volt, elcsendesültek a magyar frontok. 1919. május 3-án a IX. jugoszláv ezred parancsnokánál Baján magyar parlamenter jelentkezett a II. hadosztálytól: javasolta, hogy hozzák létre azt a fegyverszünetet, amelyet a budapesti kormány ajánlott az antantnak. „Magyarország elismeri a határokat és nem kívánja Nagymagyarország feltámasztását." A jugoszláv kormány május 5-én azt válaszolta, hogy a javaslatot el kell utasítania: nem volt semmiféle harc; a jugoszláv kormány nem avatkozik bele a magyar ügyekbe, s nem tárgyal a magyar hatóságokkal.

Május 6-án egy jugoszláv titkos ügynök volt Budapesten. Látta, hogy háborús pszichózis uralkodik Románia és Csehszlovákia ellen, de Jugoszlávia ellen nem.

A muraszerdahelyi határhídon május 8-án megjelent az alsólendvai magyar parancsnok. Letartóztatták, majd szabadon engedték, és ekkor baráti beszélgetést folytatott a jugoszláv határőrtisztekkel. A főparancsnokság hasonló esetek miatt május 11-én új rendeletet adott ki: nem szabad tárgyalni a magyarokkal, sem bármiféle incidenst kirobbantani, s egyetlen katonát sem elveszteni. D'Esperey május 12-én közölte, hogy nincs szüksége semmiféle jugoszláv egységre, és a Dunai-hadosztályt Szlovéniába küldték; május 21-én feloszlott a vezérkara, s május 28-án kezdetét vette a jugoszláv offenzíva Karinthia ellen. Június 6-án elfoglalták Klagenfurtot.

Érdekes S. Mosorinskinek, a budapesti jugoszláv frakció pénztárosának állítása: a jánoshalmai magyar parancsnok május 18-án átadott a jugoszláv határőröknek két jugoszláv agitátort, akik Magyarországon dolgoztak. Az egyik közülük F. Puškarić volt, a frakció vezetőségének funkcionáriusa, később a jugoszláv forradalmi mozgalom aktivistája.[118]

10. Fegyveres összetűzések a határon

Magyar csapatok március 25-én megtámadták a jánosmajori jugoszláv állást és előzték a jugoszláv őrséget. A főparancsnokság március 27-én megállapította, hogy az állás a demarkációs vonaltól északra volt, s azt a jugoszlávok illegálisan szállták meg.

Ez az incidens csak bevezetője volt a határincidensek egész sorának. A magyar katonai hatóságok valószínűleg azzal a szándékkal provokálták ki a határmenti csetepatékat, hogy megrendítsék a demarkációs vonalat, bolsevizálják a határőröket, s áttörjék a vonalat, amely elválasztotta őket a Vajdaságtól, ahol várták a forradalom kitörését. Az összetűzések mellett mindenütt sor került találkozókra szólító felhívásokra, átszökésekre, levelek átdobására, látogatásokra, színlelt foglyulejtésekre találkozók céljából stb. Néhány határmenti magyar tiszt — látva, hogy vége az antant előtti meg-

[118] *Kővágó László:* A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben. Budapest. 1963. 188., 189. l. Nem idézhetjük itt azoknak a szerzőknek valamennyi munkáját, akik a Magyarország és Jugoszlávia közötti forradalmi kapcsolatokkal foglalkoztak, mert most a hivatalos politikai kapcsolatokra fordítjuk a főfigyelmet. De használtam Kővágó László, L. Nagy Zsuzsa, Nemes Dezső, Joža Mirnić, Toma Milenković és mások munkáit.

alázkodásnak —, azt beszélte, hogy most már érvényét vesztette a katonai egyezmény is, s fel kell számolni a demarkációs vonalat, amelyet mesterségesen húztak meg a magyarlakta területen keresztül. Incidenseket provokáltak, így döngetve ezt a „kerítést", s ekkor utasítást kaptak, hogy gyakoroljanak pszichológiai nyomást e vonal széttörése érdekében, a „legénység bolsevizálásával". Magyarországról röplapokat, plakátokat és mindenféle propagandaanyagot vittek át a határon. Jugoszláviából pedig emberek mentek át Magyarországra, hogy beálljanak a vörös gárdába. A katonai-politikai hatóságok ideges állapotba kerültek: úgy látszott, hogy a tömegek valóban forradalmi helyzetben vannak, mozgolódnak a bányászok és a vasutasok, a katonák megtagadják az engedelmességet, a gimnáziumi tanulók lázadoznak, és már mindenütt jelentkeztek elszigetelt paraszti zavargások is. A demarkációs vonal azonban nagyban akadályozta a sikeres munkát a forradalmasodó Vajdaságban.

A magyar kapitány, aki március 25-én elfoglalta Jánosmajort, Mélykút község mellett, közölte a jugoszláv tiszttel, hogy a demarkációs vonal már nem létezik. Tény, hogy ez az állás északra volt a vonaltól. A március 27-én Horgosnál végrehajtott támadás nem járt sikerrel. Március 30-án magyar rajtaütések történtek Szentmiklósnál, ahol két jugoszláv katona megsebesült. Ugyanaznap kiűzték a magyar őrséget Jánosmajorból (30 katonát foglyul ejtettek). Március 31-én magyar katonák a Muránál és a Drávánál támadtak.

Április 6-án támadás történt Somogytarnócánál, ahol kb. 20 katonát ejtettek foglyul; az ellentámadás során a jugoszláv század 19 magyar katonát ejtett foglyul Csokonya faluból. A csokonyai magyar tiszt ekkor kijelentette, hogy többé nem fogja támadni a vonalat és április 7-én visszaküldte az összes foglyot.

50 magyar katonából álló csapat április 4-én megtámadta Bükkösd falut, de rögtön visszaverték és visszatért; április 5-én 50 katona támadta meg Megyefa falut Baranyában, április 6-án támadás történt Tarnócánál, s ugyanazon a napon lövöldözés volt a Muraközben is. Baranyában az egyik magyar támadás alkalmával 11 katona esett el. Egy április 11-i támadást rögtön visszavertek és két magyar katonát elfogtak. Baja mellett a magyarok április 16-án Csávoly falunál támadtak, s ugyanazon a napon Bükkösd falunál is. Április 19-én támadás történt Felsőszentivánnál; április 21-én magyar katonák elfoglalták a vasútvonalat a Duna mellett, a Baja-Bátaszék szakaszon, de rögtön visszaverték őket.

A pesti sajtó azt írta, hogy felbomlik a demarkációs vonal és a jugoszláv katonák hazamennek.[119]

Egy magyar egység április 25-én elfoglalta Alsónyék vasútállomást, de rögtön visszaverték; Kövesd falunál újabb támadás történt. Ekkor öt magyar katona esett el. Másnap Pécsnél hajtottak végre támadást 20 katonával. Egy újabb támadás Baranyában április 28-án egy jugoszláv káplár halálát okozta.

Mivel akkoriban a román hadsereg előrenyomulóban volt, Pesten dél felől is támadást vártak. Az MTI jelentette, hogy szerb és francia csapatok elfoglalták Makót és Hódmezővásárhelyt.[120] A jugoszláv külügyminisztérium sajtóirodájának közlönye ezt a hírt Budapestről vette át április 29-i kelettel, és pesti adatokat hozott a Szekszárdnál és Bátaszéknél történt támadásról. Az újvidéki Zastava hírt adott a Bátaszéknél történt jugoszláv támadásról, a Jedinstvo pedig már arról is, hogy Pestet elfoglalták.[121]

A Marosnál állomásozó jugoszláv csapatok parancsnoksága jelentette, hogy északon szerb, szlovák és magyar lakosság van, amely tiltakozik a román megszállás ellen.

[119] Pesti Napló, 1919. ápr. 13., 15.
[120] Magyarország, 1919. máj. 1. Az Est, 1919. ápr. 29. A Tanácsköztársaság. Párttörténeti Közlemények, 1965, 4. sz. 20. l.
[121] Zastava, 1919. máj. 6. Jedinstvo (Novi Sad), 1919. máj. 9.

A román csapatok itt május 7-én elfoglalták Battonyát, Mezőhegyest, Kétegyházát és Kovácsházát.[122] Midőn a román csapatok mindenütt kijutottak a Tiszához, ott nem volt már jugoszláv—magyar érintkezés —: a Marostól északra mindenütt román csapatok voltak. Semmiféle jugoszláv csapatok nem szálltak meg magyar területet a Marostól északra.

Magyarországon elterjedt a híre egy május 19-i jugoszláv támadásnak.[123] Valójában május 15-én egy magyar támadás alkalmával esett foglyul 15 magyar katona, május 24-én magyar támadást hajtottak végre Szentlőrincnél, május 31-én Baranyában, június 3-án a Tisza közelében, június 30-án pedig Bajánál.

A külügyminisztérium június 14-én jelentette a főparancsnokságnak, hogy Kun Béla közölte Clémenceau-val, hogy a jugoszláv csapatok átlépték a demarkációs vonalat; ezt a főparancsnokság rögtön cáfolta. Akkoriban a támadások ritkultak. A július 31-i támadást mintegy 200 katonával hajtották végre, akik 12 jugoszláv katonát ejtettek foglyul Hosszúheténynél.

11. Forradalmi akció

Szerbia a hosszú háborúban nagyon súlyosan szenvedett. A pesti sajtó áprilisban hírt adott arról, hogy Szerbia elvesztette lakosságának egynegyedét.[124] Midőn a vasuti munkások visszatértek Szerbiából, elmondották, hogy egész Szerbia elpusztult.[125] Nem látszott valószínűnek, hogy Szerbia háborúzni fog Magyarország ellen. Ezen felül Magyarországon tudtak a forradalmi mozgalom fellendüléséről Jugoszlávia „új területein", különösen a Vajdaságban és Horvátországban. A sajtó hírt adott a szabadkai szocialista gyűlésről:[126] Szabadkán 72 párt- és szakszervezeti alapszervezet szocialistái kongresszust tartottak március 24-én, s követelték új forradalmi párt alakítását. Küldöttek jöttek Szabadkáról, Újvidékről, Versecről, Zomborból, Temesvárról, Kikindáról, Pécsről. A kongresszuson a szabadkai Rizsányi Pál is úgy nyilatkozott, mint a többi küldött: küldjenek delegátusokat a jugoszláv munkáspártok egyesülési kongresszusára, s csatlakozzanak a Kominternhez.

Ezért a budapesti jugoszláv frakció kötelességének tekintette, hogy erőteljes agitációba kezdjen a mozgósított jugoszláv tömegek forradalmasítása érdekében, amelyekkel Pest már 1918 decembere óta kapcsolatokat tartott fenn. Ez az akció internacionalista kötelesség volt, de része volt a forradalom védelmének magában Magyarországon is. Egyidejűleg maga a magyar kormány is propagandaosztályt alakított, amely anyagot küldött át a határon. Mintegy két millió jugoszláv nyelvű röpiratot dobtak át.[127] A magyar kormány ugyanakkor a vajdasági magyar lakosság forradalmasításán is dolgozott. Ennek az akciónak a központja Kaposvár volt. Azok az erőfeszítések, hogy Kelet-Szlavóniában és a Szerémség nyugati részén felkelést robbantsanak ki (április végén), nem járt sikerrel, s csak bizalmatlanságot váltott ki a lakosság körében, amely provokátoroktól félt. Agitátorok április 24-én azt a hírt hozták Eszékre, hogy a magyar hadsereg Pécsnél áttör,

[122] AVII, Pop. 7, k. 95, f. 3, 5/24. A németsági parancsnokság jelentése 1919. máj. 10-én.

[123] *V. Vinaver:* Madjarska i njeni susedi posle prvog svetskog rata. (Magyarország és szomszédai az első világháború után). Zbornik Matice Srpske za društvene nauke 51, 1968, 176. l.

[124] Magyarország, 1919. ápr. 16.

[125] Az Est, 1919. ápr. 23.

[126] Népszava, 1919. márc. 25.

[127] Itt nem idézhetjük az 1918—1920 évi vajdasági forradalmi jelenségekkel foglalkozó egész jugoszláv irodalmat.

s fegyveres felkelést kell kirobbantani; a falvakban azt a hírt terjesztették el, hogy Eszék már felkelt. Agitátorok mentek Vukovárra is. Egy röpiratban azt állították, hogy az antant nem ismeri el Jugoszláviát, Olaszország háborút készít elő a magányos Jugoszlávia ellen, és a burzsoázia mégis a Magyarország elleni intervencióba küldi a népet; azt ígérték, hogy hamarosan kitör a felkelés Belgrádban.[128] A jugoszláv nyelvű magyar röpiratok száma igen nagy volt. Eszék egy éjszaka után arra virradt, hogy tele van röplapokkal, Zágrábban is röplapok hevertek minden lépésre. Valóban vártak forradalmi mozgalmat május 1-re is, s ekkor ismét felkelésre számítottak Eszéken. Felkelést készítettek elő a 41. gyalogezredben Eszéken — a puccs után magyar csapatok vonultak volna be. A hatóságok júliusban 13 katonát és 44 civilt tartóztattak le, s nem került sor semmiféle felkelésre.

Ez az akció nem járt sikerrel. Közben a jugoszláv frakciónak az az erőfeszítése, hogy a jugoszláv forradalmárokkal együtt mozgósítsa a jugoszláviai tömegeket, sikeresebb volt, annak ellenére, hogy több szó esett az agitációról és kevesebb a felkelésekről.

Bodi 1919. március 24-i jelentésében közölte, hogy Oroszországból jugoszlávok érkeztek, akik Magyarországból átmennek Jugoszláviába, hogy „terjesszék a bolsevizmust". Budapesten március 25-én megalakult a Nemzetközi Szocialista Föderáció Egyesült Jugoszláv Frakciója, élén Matuzović elnökkel. A frakciónak volt saját irodája, szekciói, agitációs apparátusa; agitátorokat, pénzt, röplapokat, újságokat és brosúrákat küldött Jugoszláviába. Április elejétől kezdve kiadta a „Crvena Zastava" (Vörös Zászló) című lapot, amelyet átjuttatott a határon is.

Jugoszláviában a katonai hatóságok jól tudták, hogy a jugoszláv forradalmárok üdvözölték a magyar forradalmat, és hogy a Frakció arra törekszik, hogy a forradalmat átvigye a határon.[129] És midőn megkezdődött a nagy akció a jugoszláviai tömegek forradalmasítása érdekében, a nyugati sajtóügynökségek hírül adták, hogy a jugoszláviai forradalom már megkezdődött. A jugoszláv sajtóiroda mindenütt cáfolatokat adott le, s 1919. április 3. és 7. között a francia, angol és svájci lapok közölték a hírt, hogy nincs forradalom Jugoszláviában. A Reuter azonban április 14-én ismét hírt adott a jugoszláviai forradalomról s arról, hogy a jugoszláv csapatok fraternizálnak a magyarokkal. Ezt rögtön megcáfolták.[130]

Azonban midőn az orosz (fehér) katonai attasé, Artamonov tábornok április 18-án jelentést írt, és elküldte azt a jugoszláv főparancsnokságnak, nagyon pesszimista volt: Szerbiában egyre erősödik a bolsevista befolyás, még a tisztek is gyűlölik a franciákat, s a francia egységek azt beszélik, hogy forradalom esetén semlegesek maradnak.

És valóban, a forradalmi mozgalom egyre erősödött. A Jugoszláv Frakció Budapestről elküldte agitátorait, át a határon, s Jugoszláviából megérkeztek a jugoszláv szocialista baloldal képviselői. A jugoszláv kommunisták áprilisban azt kívánták, hogy Budapest járuljon hozzá, hogy a vajdasági magyar munkások csatlakozzanak a jugoszláv mozgalomhoz, s ehhez hozzá is járultak.

A magyar sajtó hírt adott arról, hogy a jugoszláv kommunisták Moszkvából üdvözölték a magyar forradalmat.[131] Ez a moszkvai csoport Budapesten keresztül hamarosan kapcsolatba lépett a jugoszláv kommunistákkal. Áprilisban Moszkvába érkezett M. Belosević Zágrábból, s jelentést vitt, míg Budapestről F. Drobnikot küldték Moszk-

[128] A röplapokat elégették, ha a hatóságok kezébe kerültek, de néhány példány fennmaradt a levéltárakban. Vidmár és Mirnić műveiből látható, hogy a röplapok száma igen nagy volt.

[129] AVII, Pop. 3, k. 27, br. 39, 324, 341.

[130] DASIP, Poslanstvo London, 1919, 274. 579. Londoni jelentések 1919. ápr. 15-én és: máj. 24-én.

[131] Pesti Napló, 1919. márc. 29., ápr. 9.

vába. Drobnik április 23-án Belgrádban volt az egyesülési kongresszuson, s F. Filipovićnak átadta Kun Béla üdvözletét és Filipovićtól jelentést kapott a Komintern számára. Budapestről pénzt is küldtek Jugoszláviába. Ilyen pénzt kapott F. Filipović (a JKP titkára), M. Trebinjac, V. Čopić, N. Kovačević. Drobnik egymillió koronát hozott a kongresszusra és átadta Trebinjacnak, ebből az összegből hamarosan megvették az új Munkásotthont (Radnički dom) Belgrádban.

S. Stejić több ízben Budapestre utazott pénzért, anyagért és moszkvai üzenetekért. A frakció egyik tagját, Diamantstein Alfrédet Zágrábba küldték, majd májusban visszatért Budapestre — ő tartotta fenn az összeköttetést a két forradalmi mozgalom között.

Több „fehér" magyar, aki Jugoszláviába menekült, arról hozott hírt, hogy Magyarország minden erejével azon dolgozik, hogy „átdobja a bolsevizmust" Jugoszláviába. Egy emigráns, aki április 21-én kelt át a vonalon, azt mondta, hogy Kun 30 millió koronát adott Jugoszlávia bolsevizálására; egy magyar pilóta, aki repülővel szökött át május 2-án, a forradalom kiterjesztésére irányuló magyar akcióról beszélt.[132]

Azokból a jugoszlávokból, akik Magyarországra jöttek, egy egész jugoszláv zászlóaljat alakítottak, amelyet áprilisban Baranyába küldtek; ez rögtön megkezdte az agitációt a határon; június elején ez az egység át akart törni a Bácskába, hogy ott kirobbantsa a felkelést, de ezt Budapesten megakadályozták. Július elején a jugoszláv zászlóalj Gyékényesnél állomásozott. Itt volt kb. 120 szerb dezertőr katona, akiket Dragiša Radenković hadnagy vezetett. Ők tartották a hidat a Dráván. Propagandaanyagok terjesztésén különösen Hajdú Gyula dolgozott akkoriban, Kaposvárról. Panaszkodott is rá a pécsi jugoszláv parancsnokság 1919 májusában és júniusában. Hajdú július 15—16-án Budapesten találkozott L. Vukičević-csel. Azokról az okokról vitatkoztak, amelyek késleltették a forradalom kitörését Jugoszláviában. Úgy látták, hogy egy esetleges nagyobb sztrájknak kellene felkeléssé nőnie; Vukičević július 17-én azt írta Matuzovićnak, hogy „olyan vihar fog kitörni, amely elsöpri az egész burzsoá diplomáciát". Akkoriban ismét puccs készült Eszéken.

A jugoszláv forradalmároknak ez az akciója, amelyet a magyar hatóságokkal, a Jugoszláv Frakcióval és Moszkvával együttműködve hajtottak végre, hamarosan ismét visszhangra talált a külföldi sajtó hasábjain. Londonban júliusban ismét cáfolták a jugoszláviai forradalom hírét.[133]

A jugoszláv kormány biztonsági intézkedéseket tett, és megkezdte a kiemelkedő forradalmárok letartóztatását. 1919. július 15-én letartóztatták S. Miljušt, akiről megállapították, hogy titkos kapcsolatokat tart fenn Magyarországgal Diamantstein közvetítésével. A letartóztatások, a katonai behívások, az üldözések és a katonai egységek megerősítése eredményesnek mutatkozott; a megrémült jugoszláv munkáltatók akkoriban könnyen belementek a munkások követeléseibe, s viszonylag kevés sztrájkra került sor, de mivel erősödött a rendszer terrorja, ezek nem mentek át semmilyen tényleges mozgalomba Magyarország javára, s a JKP sem használta ki a helyzetet a saját mozgalma érdekében.

12. Olaszország és Magyarország

Mišić jugoszláv főparancsnok 1919 júniusában azt mondotta, hogy 1921—1922 körül háborút vár Olaszországgal, s szeretné, ha Belgrád—Prága szövetség alakulna az olasz—magyar—német blokk ellenében.[134]

[132] AVII, Pop. 3, k. 207, f. 21, 10/5. Pop. 3, k. 27, br. 40, 545.
[133] DASIP, Poslanstvo London, 1919, 1012. Londoni jelentés 1919. júl. 26-án.
[134] AMZV, Beograd 1919. júl. 7, č. 135.

A jugoszláv kormány alapvető gondja az a feszültség volt, amely Olaszországgal szemben állott fenn, Jugoszláviában azt gondolták Olaszországról, hogy megegyezik Jugoszlávia valamennyi ellenfelével és szomszédjával. Hamarosan kiderült, hogy Olaszország kapcsolatokat tart fenn Romániával, Bulgáriával, Ausztriával és Magyarországgal — nemcsak a Károlyi-félével, hanem a Tanács-Magyarországgal is.

Borghese herceg, aki Belgrádból Budapestre utazott, március 22-én találkozott Ágostonnal és Kunfival, s közvetítésével az új kormány március 24-én üzenetet küldött Párizsba: Magyarország békét kíván, s elismeri a demarkációs vonalat.

Tacoli márki Budapesten április 21-én találkozott Kun Bélával, Segré tábornok pedig Bécsből Romanelli ezredest küldte, aki májustól Budapesten tartózkodott. Olaszországnak érdekei voltak Magyarországon, s mivel Jugoszláviában mindent „olasz szemüvegen keresztül" néztek, ezek a kapcsolatok igen fontosakká váltak.

Március-április folyamán a jugoszláv politikusok belátták, hogy Franciaország elég gyengén képviseli a jugoszláv érdekeket Olaszországgal szemben, s minden reményüket Wilsonba helyezték, aki majd megvédi Jugoszláviát Olaszországtól. Március és április folyamán úgy látszott, hogy az új magyar kérdés szintén kapcsolatban van Olaszországgal. Az Adria térségében gyakorolt olasz nyomás idején jöttek létre az olasz—magyar kapcsolatok, amelyek megrémítették a belgrádi kormányt. Midőn pedig Franciaország meg akarta dönteni a magyar rezsimet, kiderült, hogy a Habsburgokat akarja visszahozni, ami még rosszabbnak látszott. A kis államok csoportjának értekezletén április elején úgy tűnt, hogy Franciaország háborút kíván Magyarország ellen, de a párizsi jugoszláv delegációnak a hátán is végigfutott a hideg az ijedtségtől, midőn hallották, hogy olasz csapatokat fognak küldeni a forradalom elfojtására. Ezért Párizsban a delegátusok mindenkit figyelmeztettek arra, hogy ez Jugoszlávia bekerítését jelenti. A jugoszláv kormány jegyzéke szerint „bebizonyosodott, hogy a katonai intervenció nem verheti le a bolsevizmust".

A főparancsnokság május 3-án kiszámította, hogy 30 olasz hadosztály áll Jugoszláviával szemben, s minden fegyveres ellenállás lehetetlen; a tartalékokból az egyetlen Dunai-hadosztályt állították fel.[135] A kormány látta, hogy a nemzetközi elismerés is Olaszország álláspontja miatt húzódik.[136] S midőn Magyarország felé enyhült a helyzet, a hadügyminisztérium május 1-én megjegyezte, hogy az érdeklődés súlypontja Magyarországról áthelyeződött Bulgáriára, és május 7-én a főparancsnokság is egyetértett azzal, hogy a problémát Olaszország és Bulgária jelenti, és nem Magyarország. De éppen ezért május-június folyamán egyre fontosabbakká váltak az olasz—magyar kapcsolatokról szóló hírek.

Bizonyos híresztelések arra mutattak, hogy létrejöhet az olasz megegyezés Magyarországgal, s hogy Olaszország megtámadja Jugoszláviát Magyarországgal együtt; de Magyarország ezt végül is elutasította, és az északi fronton viselt háborút. Hírek érkeztek Bernből, Koppenhágából, Budapestről, Párizsból és Prágából arról, hogy Olaszország fegyverekkel látja el Magyarországot. Ezért az olasz kormány június 22-én cáfolta ezeket a híreszteléseket. De egy jugoszláv ágens olasz fegyverszállításokról értesült egy magyar ezredestől is Budapesten.[137]

Romanelli olasz ezredes Budapesten tartózkodott, és kétségkívül a dunamenti olasz érdekekért küzdött; jugoszláv részről felfigyeltek arra, hogy állandóan meg-

[135] AVII, Pop. 3, k. 27, br. 40, 302.

[136] *V. Vinaver:* O interesovanju engleske javnosti za problem Crne Gore posle Prvog svetog rata (Az angol közvélemény érdeklődése Crna Gora problémája iránt az első világháború után). Istorijski Zapisi, 1965, 1. sz. 171. l.

[137] Az Est, 1920. júl. 17.

beszéléseket folytatott a magyar kormánnyal.[138] Az Orlando-kormány bukása után, midőn a Nitti—Tittoni kabinet (1919. június 28-tól) valamit változtatott Franciaországgal szemben tanúsított politikáján, az olasz—magyar kapcsolatok csaknem megszüntek. Közben az egész világ megtudta, hogy Jugoszlávia mennyire fél a magyarországi olasz „intrikáktól", s 1919 augusztus elején a szegedi kormány küldöttei arra figyelmeztették Belgrádot, hogy a Peidl-kormány „az olaszok műve".

Tittoni is arra törekedett, hogy erősítse az olasz pozíciókat a Dunánál, s szorosabbra fűzte a viszonyt Romániával; azt beszélték, hogy Olaszország blokkot akar létrehozni Budapest és Bukarest részvételével, s arra törekszik, hogy megakadályozzon minden jugoszláv—magyar közeledést. Ez igaz is volt.[139]

13. A magyar ellenforradalmárok

A bécsi magyar fehér emigránsok sokáig nem kaptak semmiféle támogatást az antanttól. A nagyhatalmak nem bíztak a „régi erőkben", s Olaszország inkább számolt a Tanácskormánnyal, mint a régi Magyarország esetleges feltámasztásával.

A jugoszláv kormány mélységes bizalmatlansággal viseltetett az emigránsok iránt, főleg azért, mert azok nem titkolták nacionalizmusukat. A bécsi ABC kapcsolatban állt horvátországi emigránsokkal; a bécsi magyar követségről rabolt pénz egy részét ezeknek az emigránsoknak adta „horvát célokra". A gráci és bécsi horvát monarchista emigránsok csoportja kapcsolatban állt Boroviczenyvel, az ismert legitimistával, aki kapcsolatba hozta őket az olasz emisszáriusokkal; azonban ez a horvát akció csak 1919 októberétől erősödött meg.[140]

A magyar emigránsok nagyon gyorsan megkezdték az átszökdösést a jugoszláv demarkációs vonalon. A baranyai helyőrség parancsnokságán április 5-én József főherceg egy megbizottja jelentkezett — azzal a kéréssel, hogy adjanak tartózkodási engedélyt Józsefnek, s válaszoljanak március 20-i javaslatára, amelyben kérte, hogy jugoszláv hadosztályok jöjjenek Budapestre. A kormány mindezt elutasította, s nem fogadott két újabb delegátust, akik hasonló javaslattal érkeztek.

Április végén érkezett Balassa mérnök, állítólag Bethlen és Csáky nevében. Ő fegyveres intervenciót követelt, és felajánlotta, hogy Magyarország Jugoszláviával köt megállapodást, s nem Franciaországgal. A javaslat az alábbi pontokat tartalmazta: politikai és gazdasági szövetség, személyi unió, fehér központok alapítása Szabadkán, Baján és Pécsett, fehér hadosztályok alakítása Jugoszláviában. Balassát kitoloncolták Ausztriába.[141]

Ezek az ajánlatok tanácstalanságot, sőt pánikot váltottak ki Belgrádban. A kormány visszautasította József ajánlatát, nem fogadta őt területén, tiltakozott Párizsban s nem vett tudomást az emigránsokról. Ezért nem tudott elérni semmi eredményt Palla-

[138] AMZV, Budapest. 1922. okt. 28., č 421, Romanelli 1925-ben is meglátogatta Magyarországot (8 Órai Újság, 1925. okt. 21.).

[139] Carte Francesco S. Nitti, Copialettere della Presidenza del Consiglio, Telegrammi in partenza e arrivo. Párizsi jelentés 1919. aug. 14-én. Tittoni—Vaidahoz: „La nostra politica incondizionatamente favorevole alla Romania, precisamente d'impedire nell'interesse non solo nostro, ma della Romania stessa, l'unione degli ungheresi con i Serbi").

[140] AVII, Pop. 3, k. 32, br. 50, 160, 197, 200, 230; k. 33, br. 51, 2, 264, 286, 355, 386. — *Gábor Sándorné:* Az 1919-es bécsi magyar ellenforradalmi emigrációról. Párttörténeti Közlemények, 1964, 3. sz. 135., 147. l. — *A. von Boroviczeny:* Der König und sein Reichsverweser. München 1924, 29., 47. l.

[141] AVII, Pop. 3, k. 207, f. 2, 10/5.

vicini és Gömbös sem, akik áprilisban mentek Belgrádba. A magyarországi francia hadsereg parancsnoka, De Lobit megtiltotta, hogy fehér csapatokat alakítsanak Baranyában, és az emigránsokat Szegeden összpontosította.

Protić visszautasította Pallavicini kérését (anyagi segítség, katonai egységek alakítása, fegyverszállítás, a területi követelések enyhítése).[142]

Az európai sajtó egyszer csak, május 19-én hírt adott arról, hogy magyar küldöttek érkeztek Belgrádba, és Sándor régensnek felajánlották Szent István koronáját. Ez a hír terjedt egészen május 21-ig, midőn Vesnić követ Párizsban megcáfolta. A cseh követ is azt jelentette Belgrádból, hogy „fehér" magyarok tárgyalnak a francia parancsnoksággal és a jugoszláv kormánnyal.[143] Hogy mennyire „jól" fogadták ezeket a küldötteket, az abból is látszik, hogy Zágrábban valamennyiüket letartóztatták, míg francia kívánságra ki nem jöhettek a börtönből.

Az emigránsok erőteljes francia támogatása, amely május folyamán világossá vált, nem tetszett a belgrádi kormánynak. Midőn az ellenforradalmi magyar kormány megalakult, a francia parancsnokság kénytelen volt mentegetődzni a jugoszláv főparancsnokság előtt: ez nem a franciák műve. A főparancsnokság azt válaszolta, hogy nem fogja megengedni a magyar ellenforradalmároknak, hogy Jugoszláviában toborozzanak. A francia parancsnokság Aradról Szegedre helyeztette át az ellenforradalmi magyar kormányt. De Lobit ekkor utasítást kapott, hogy hozzon létre megegyezést a szegedi és a belgrádi kormány között, s június 13-án azt kívánta, hogy Horthy és Teleki menjenek Belgrádba. Ők június 20—25-én tárgyaltak Protić-csal és Gavrilović-csal. A jugoszláv kormány megengedte, hogy a Dunától nyugatra magyar fehér hadsereget alakíthassanak, de csak akkor, ha Franciaország hozzájárul. Protić beleegyezett, hogy fogadja a szegedi kormány egy állandó képviselőjét is. D'Esperey, aki május 25-én Szegedre ment, fellelkesült, midőn hallotta, hogy milyen könnyen áthidalták a belgrádi és a szegedi kormány ellentétét. De Kalafatović ezredes rögtön kiábrándította őt: Jugoszláviát Olaszország, Albánia és Bulgária fenyegeti, s semmiféle jugoszláv csapatok nem fognak résztvenni egy esetleges háborúban, s a fehér hadsereg megalakulására is csak akkor kerülhet sor, ha nagy, általános háború indul Magyarország ellen. Ezzel egyetértett a külügyminisztérium is: fehér csapatok csak akkor alakulhatnak Jugoszlávia területén, ha általános támadásra kerül sor Budapest ellen.

Ezért július 21-én Belgrádban újabb Teleki—Protić megbeszélésre került sor, s július 26-án a szegedi kormány újabb emlékiratban követelte három hadosztály alakítását Jugoszlávia területén a már létező nemzeti hadsereg segítségével. Ezt a főparancsnokság elutasította.

Mindaz, amit a jugoszláv kormány a „fehérek" érdekében tett, abból állt, hogy a magyarországi emigránsokat Szegedre küldte, eltűrte a Bécsből Szegedre való átjárást, s néhány hasonló szívességet tett, de határozottan visszautasította a fehér kormány leglényegesebb kívánságát, hogy Jugoszlávia területén új fehér hadsereg alakuljon.

14. Az antant intervenciója

1919 májusában nyilvánvaló volt, hogy nagy francia—román hadművelet készül Magyarország ellen.[144] D'Esperey június 25—27-én Szegeden elmondta Kalafatović-nak, hogy a háborút már végleg elhatározták.

[142] DASIP, FD 1147. Protić miniszterelnök jelentése Belgrádból 1919. ápr. 15-én.
[143] AMZV, Beograd 1919. máj. 21., č. 48.
[144] *Lord Hankey:* The Supreme Control at the Paris Peace Conference. London. 1963. 167. l.

Ahogy közeledett a német békeszerződés aláírása, és várható volt Wilson visszatérése Amerikába, annál határozottabbak lettek a francia lépések annak érdekében, hogy hatalmukat ráerőszakolják Magyarországra. A jugoszláv kormány látta ezt a változást, és már kevésbé vonakodott, hogy részt vegyen az eljövendő intervencióban. Most a Muravidéket, Baranyát és Temesvárt kérte részvételének áraként. Június 29-én a félhivatalos „Samouprava" megkezdte a magyar kormány támadását. Franciaország váltotta fel Wilsont Jugoszlávia pártfogójának szerepében, és Belgrádban egyre fontosabbá vált, hogy meghallgassák Párizs kívánságait.[145]

A fordulat eléggé szemmelláthatóvolt. Wilson június 29-én elutazott, és Franciaország szabadon érvényesíthette akaratát, különösen a német békeszerződés aláírása után Franciaország, amely a legyőzötteket meg akarta semmisíteni, szét akarta darabolni, és jóvátételekkel, klauzulákkal és szerződésekkel meg akarta őket gyengíteni, ekkor a Duna vidékére irányította politikáját, és ez az „energikus politika" hasznára vált Jugoszláviának, amely Párizsban védelmet kért Olaszország és a legyőzött Bulgária ellen. A Protić-kormány ezért egyetértett a Magyarországgal kapcsolatos francia elképzelésekkel, főleg mert lehetséges volt, hogy részvételét jól megfizetik. Protić azt kívánta, hogy a háborúban való jugoszláv részvételt fizessék meg — területi engedményekkel, Olaszországgal és Bulgáriával szemben nyújtott védelemmel, és Románia ellenében tett szívességekkel.

Mindazok, akik oly fenntartással fogadták az áprilisi francia ajánlatokat, most nagy lelkesedéssel magukévá tették a júliusi francia javaslatokat. Midőn Franciaország jugoszláv hadosztályokat kért Magyarország ellen, a jugoszláv kormány beleegyezett, hogy ad egy hadosztályt, de ezt az egyetlen egy hadosztályt igen nagy áron akarta megfizettetni: a francia védencek sorába való bekerüléssel, nemzetközi biztosítékok elnyerésével, a határok szavatolásával, új magyar és román területek annexiójával. Azt kívánta, hogy — annyi más előny mellett — meggyengítse Magyarországot, mint szomszédos, legyőzött államot.

Ezért a július 11-i antant konferencián a párizsi jugoszláv küldöttség megígért egy hadosztályt. Clémenceau dühös lett, mikor meghallotta, hogy milyen drágán adja Jugoszlávia ennek az egy hadosztálynak a szolgálatait. Mivel Franciaország nem akarta, hogy Temesvár Jugoszláviáé legyen, a jugoszláv küldöttség július 16-án merész jegyzéket küldött: háborúba hívtok bennünket, s kizavartok Temesvárról! Franciaország jóváhagyta a Muravidék birtokbavételét, de Temesvárét nem (a jugoszláv csapatoknak ki kellett üríteniük a várost, amelybe rögtön bevonult a román hadsereg).

Áprilisban a kormány azt kérdezte: mire jó ez a háború, ha semmi haszonnal nem jár Jugoszláviára nézve, s júliusban beleegyezett a háborúba, hogy érdemeket szerezzen és új területekhez jusson.

Újvidéken július 13-án úgy értesültek, hogy a magyar csapatok hamarosan támadni fognak a Tiszánál; erre sor is került július 20-án. A jugoszláv csapatok egy lépést sem mozdultak, bár az expediós hadtest készenlétben volt. Midőn a román csapatok elfoglalták Budapestet, a baranyai helyőrség parancsnoka, Čolakantić ezredes befogadott 4000 vörösgárdistát, volt pécsi bányászokat, hogy ismét dolgozzanak az aknákban. A Bánátban a jugoszláv parancsnokság a román csapatok támadását várta.

A Magyar Tanácsköztársaság összeomlott — a jugoszláv csapatok részvétele nélkül.

A jugoszláv kormány 1918—19-ben igen kevés megértést tanúsított a magyar forradalmi kormányok iránt. Károlyi nem tudott lemondani az integritásról, a jugoszláv kormány pedig, a háborús győzelem jogán kifejezésre juttatta kívánságát,

[145] *Lederer:* Yugoslavia, 219. l. — *A. Mitrović:* Jugoslavija na konferenciji mira, 1919—1920 (Jugoszlávia a békekonferencián, 1919—1920). Beograd. 1969, 181. l.

hogy tiszta magyar területeket is annektáljon. A szocialista forradalom idején a megrémült jugoszláv kormány arra törekedett, hogy megakadályozza a magyar és a jugoszláv forradalmi láng összekapcsolódását. A forradalom bukása azonban Magyarországon az ellenforradalmi rendszert juttatta hatalomra, amely a reváns, a revízió, a szomszédok elleni gyűlölet eszméit képviselte. Ha Belgrádban arról beszélhettek, hogy a budapesti rezsim nacionalista ópiummal kábítja az elnyomott tömegeket, akkor Budapesten azt mondhatták, hogy az új nagyszerb rezsim a „magyar veszedelemmel" igyekszik félrevezetni saját tömegeit. Már 1920-ban megindult a jugoszláv burzsoázia offenzívája a JKP ellen. A reakciós nagyszerb rezsim még attól sem riadt vissza, hogy a jugoszláv forradalmárokat, mint külföldi ügynököket rágalmazza, akik Jugoszlávia ellen harcolnak, éppúgy mint Horthy és a többi szomszéd. A JKP 1920—21-ben kijelentette: a Duna mentén nincs béke addig, amíg fennáll a budapesti és a belgrádi rendszer; nem akarunk sem szentistváni Magyarországot, sem reakciós Jugoszláv Királyságot, hanem a két dunamenti szocialista köztársaság barátságát.[146]

[146] Radnički list (Novi Sad), 1920. ápr. 24.

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A Moszkvai Történészkongresszus magyar felszólalásaiból

Az orosz konzervativizmus a XIX. század második felében

A Moszkvai Történettudományi Kongresszuson 1970. augusztus 21-én került sor R. Pipes (Egyesült Államok) „Az orosz konzervativizmus a XIX. század második felében" című referátumának megvitatására.

A vitában *Andics Erzsébet* akadémikus az alábbi hozzászólást tartotta:

Andics Erzsébet:

A kelet-európai konzervativizmusról

A XIX. században a kelet-európai országokban — nemcsak Oroszországban — érvényesülő konzervativizmust végső fokon gazdasági és társadalmi elmaradottságuk határozta meg döntően. A feudális intézmények és osztályok még nagy vitalitása, szívós ellenállása a polgáriasulással szemben egyrészt késleltette azt, másrészt a polgári fejlődésnek felemás, torz variánsát eredményezte. Olyan típusú polgári fejlődést, amelyet gazdasági, politikai és kulturális téren keresztül-kasul szőttek a feudalizmus jogi, társadalmi és politikai maradványai. Ez az egyvelege a feudális maradványoknak és a kapitalista viszonyoknak rendkívül meglassította ezeknek az országoknak a fejlődését, a lakosság jelentős rétegei nagymérvű elnyomorodásához vezetett, rendkívül ellentmondásos, szociális konfliktusoktól különösen terhes, nehéz és fájdalmas útját mutatta a XIX. századi társadalmi fejlődésnek

A kelet-európai „konzervativizmusnak" a XIX. században a társadalmi alapja tehát az itt élő népek megrekedettsége a fejlődésben. Ennek több évszázadra visszanyúló — általánosan ismert — okairól itt nem akarunk beszélni, hanem arra szeretnénk rámutatni, hogy ebből a szempontból a XIX. század első fele, különösen a 30—40-es évek milyen kritikus szakasz ezeknek az országoknak a történelmében. Az ezidőben meggyorsult gazdasági fejlődés, a polgáriasulásban érdekelt, feudalizmus- és abszolutizmusellenes társadalmi erők megerősödése, a nemzeti és szabadelvű mozgalmak fellendülése hatalmas lehetőségekkel kecsegtette őket lemaradottságuk aránylag gyors behozására. A haladó törekvések sikertelensége, részbeni vagy teljes veresége 1848/49-ben azután meghatározta ezeknek az országoknak a további sorsát, helyét a XIX. századi Európában.

Amikor azokról a hatalmi-politikai és gazdasági tényezőkről beszélünk, amelyek késleltették Kelet-Európában az abszolutisztikus és feudális viszonyok felszámolását

a XIX. században, akkor nem szabad elfeledkeznünk a társadalmi és politikai konzervativizmus olyan zászlóvivőjéről, mint aminő a 30—40-es években az I. Miklós cár Oroszországával a legszorosabb szövetségben álló Metternich-i Ausztria volt. Nevezetesen nem szabad megfeledkeznünk arról a kizárólagos szerepről, amelyet Metternich osztrák államkancellár játszott e téren, teljes egyetértésben Miklós cárral (elődjét, I. Sándor cárt Metternich túl liberálisnak tartotta). Bár a Srbik nagy művében megrajzolt Metternich-képpel alapvetően nem értünk egyet, el kell ismerni arra vonatkozó ítéletének megalapozottságát, hogy az osztrák államkancellár *egyéniségének súlyával* képes volt a társadalmi fejlődést évtizedekkel késleltetni azokban az országokban, amelyekre közvetlen befolyása volt.

Metternich fennen hirdette, hogy Ausztriának a politikai és társadalmi *status quo* fenntartása terén missziója van, mégpedig európai missziója. Ő maga kötelességének tartotta, hogy egész államférfiúi működését e misszió minél következetesebb megvalósításának a szolgálatába állítsa. Az olasz és német egység konok ellenzője, a lengyelek szabadságtörekvéseinek buzgó elgáncsolója, aki a polgáriasult Angliáról és főképp Franciaországról azt jövendölte, hogy biztos vesztükbe rohannak, — a feudalizmus és abszolutizmus erőinek Európa-szerte való mozgósítása terén példa nélkül álló hatalmas szerepet töltött be. A Szent Szövetség lelke, majd a harmincas évek elején a münchengrätzi és berlini egyezményekkel annak újjáteremtője különös erővel szorgalmazta változatlanul az ellenforradalmi fegyveres intervenció elvének jegyében a legszorosabb szövetséget a bécsi és szentpétervári kabinetek között. Ez rendkívül megnövelte mind a két abszolutista hatalom, mind a cári Oroszország, mind a császári Ausztria súlyát és befolyását, nem utolsósorban éppen a konzervativizmus jegyében, és végzetes kihatással volt egész sor kelet-európai nép további sorsára.

Újabb kutatások bécsi, moszkvai, prágai és nem utolsósorban magyarországi levéltárakban, feltárják a Habsburgok és Romanovok, az abszolutista Ausztria és az abszolutista Oroszország, Metternich által létrehozott szövetsége messzeágazó politikai, rendőri és katonai kihatásának a kelet-európai progresszió szempontjából különösen kártékony voltát.

A szövetség éle a *legközvetlenebbül* a lengyelek és a magyarok nemzeti törekvései ellen irányult. Ez utóbbi kérdésre vonatkozó kutatásaink, amelyek során különösen a Magyar Országos Levéltárban és a prágai Metternich családi levéltárban talált anyagok adtak sok újat, arról győznek meg, hogy Metternich, noha szerette hangsúlyozni — főképp bukása után —, hogy a Monarchia belügyeibe nem volt beleszólása, azokért nem felelős, évtizedeken át igen intenzíven foglalkozott a bécsi kormánynak nagy gondot okozó, a birodalom legsebezhetőbb pontját alkotó Magyarország kérdésével; éppen a konzervatív álláspont védelme, a haladó nemzeti törekvések elleni minél hatékonyabb harc szempontjából.

Az európai politikában fordulatot jelentő harmincas évek derekától kezdve Metternich a birodalmi kormányzat legfelsőbb szintjén a magyar ügyek fő irányítója lesz. Operatív rendelkezései, csakúgy, mint messzemenő elvi jelentőségű tervei, nemcsak terrorisztikus megtorló intézkedések, politikai korlátozások, de a hatékony gazdasági rendszabályok egész sorával is, a magyar polgári nemzetgazdaság és polgári társadalom kialakulásának megakadályozását, az erre irányuló politikai törekvések és mozgalmak elfojtását tartották fő céljuknak.

E küzdelem szempontjából nagy jelentősége volt, hogy a Metternich-i kormányzat célkitűzései és a magyar nagybirtokos arisztokrácia törekvései összetalálkoztak. Ez utóbbi legtudatosabb képviselői, az ún. „újkonzervatívok" sugalmazására Metternich átveszi tőlük a „konzervatív reformok' jelszavát. Kialakul az a sajátos helyzet, hogy a konzervativizmus képviselői időszerű jelszavakkal és módszerekkel igyekeznek — ez

már a forradalom előestéjén volt — Kossuthék táborát megbontani, mozgalmukat keresztezni. Konzervatív párt alakul; konzervatív sajtóorgánumok, közgazdasági vitairatok, politikai pamfletek sokasága — a szabadelvű ellenzék nemegy jelszavát kisajátítva — hirdetik a „fontolva haladást", miközben valójában a lényeges feudális kötöttségek megőrzésére, az abszolutista módszerek kiterjesztésére törekednek.

A magyar „újkonzervatívok" a nagybirtokos arisztokrácia azon részének voltak a politikai képviselői, amely ugyanakkor, amikor késhegyig menően ragaszkodott feudális előjogaihoz és jövedelmeihez, a kapitalista profitot sem vetette meg. A vashámoraival büszkélkedő, nagybani marha- és borkereskedést űző Metternichet, akinek jó kapcsolatai a nagy bécsi bankházakkal közismertek voltak, nemcsak osztályszempontjai, de egyéni helyzete is rokonította velük.

Ha Metternich és a magyar újkonzervatívok tervei teljességgel nem is valósultak meg és a történelmi események a politikai élet perifériáira sodorták őket, alapvető célkitűzésük: a nagybirtokos arisztokrácia gazdasági és politikai hatalmának jelentős mértékű átmentése a polgári társadalomba — a feltartóztathatatlan kapitalista fejlődés mellett és azzal folyondárként összenőve — messze kihatóan érvényesült Magyarországon az egész XIX. században, sőt — mutatis mutandis — jóformán egészen a XX. század közepéig.

1870—71: az egyetemes történet két korszakának határán

1970. augusztus 18-án a legújabbkori szekció ülésén megvitatták Jerzy W. Borejsza (Lengyelország) „1870—71: az egyetemes történet két korszakának határán" című referátumát. A vitában felszólalt *Mérei Gyula*, a történettudományok doktora. Az alábbiakban közüljük Mérei professzor összefoglalását Borejsza referátumáról és hozzászólásának kivonatát.

Mérei Gyula:

1870—71 hatása a nemzetközi erőviszonyokra

A referátum nyomon követi azokat a történelmi jelenségeket, amelyeket — Borejsza megítélése szerint — a porosz—francia háború és a Párizsi Kommün váltott ki.

A nemzetközi kapcsolatok viszonylatában utal arra, hogy Oroszország európai nagyhatalmi helyzete, a következő évtizedekben folytatott külpolitikája, Poroszország németországi hegemóniája és külpolitikája miként sarjadt ki a második császárság sedani vereségéből. Rávilágít arra, hogy a három császár szövetsége a Sedan okozta hatalmi erőeltolódásnak köszönheti létét. A nagyhatalmi erőviszony-változások hozzájárultak a londoni konvenció megkötéséhez, és ezen a réven bizonyos fokig fordulópontot jelentettek mind Törökország történetében, mind a dunai fejedelemségek, mind pedig a balkáni népek nemzeti törekvéseinek folyamatában. Sedan után Középkelet- és Délkelet-Európában mind erőteljesebben éledtek fel részben a történelmi jogra, részben az etnográfiai határokra, számos esetben mindkettőre hivatkozó önálló nemzetállami igények. 1871 után előbb a németeket és a franciákat fertőzte meg a sovinizmus ragálya, majd átterjedt a legkülönbözőbb nemzetekre. Hasonló intenzitással fejlődtek a

különböző fajelméletek is, ugyanilyen törekvések ideológiai alátámasztására. Így vezetett el szerző szerint Sedan Sarajevóhoz, noha 1870-től 44 éven át az európai nemzetközi helyzet lokális háborúkra (a Balkánon és Európán kívül) szorította a nagyhatalmi ellentétek kiegyenlítődését. A három császár szövetsége azonban csak késleltethette, de meg nem akadályozhatta a pozitív töltésű nacionalizmussal áthatott nemzeti mozgalmak fejlődését. És ha Sadova meghiúsította a lengyeleknek azt a hiedelmét, hogy a független Lengyelországot német és olasz segítséggel újabb európai és immár demokratikus forradalom keretében állítják helyre, Sedan után végképpen szertefoszlottak azok a reménységek is, amelyek szerint francia segítséggel helyreállíthatják a független lengyel államot. 1870—1871 következtében a lengyel kérdés elvesztette európai jelentőségét, a három császár szövetsége azt is jelentette, hogy e nagyhatalmak többé nem tartották fontosnak azt, hogy bármilyen értelemben is foglalkozzanak a független Lengyelország kérdésével.

A referátum rámutat arra az összefüggésre, amely a tőke-export fokozódása és az imperializmus kialakulása között van, hangsúlyozván, hogy 1871 után Európa elérkezett nagyhatalmi helyzetének tetőpontjára, de egyben elkezdődött hanyatlása is.

Borejsza megállapítása szerint 1870—71 annyiban is fordulópont, mert ettől az időtől számítható Európa balratolódása a polgári demokrácia felé (alkotmányos reformok, választói jog kiterjesztése, köztársasági mozgalmak erősödése Nagy-Britanniában, Svájcban, Olaszországban, Belgiumban, a skandináv államokban). Sedan abban a tekintetben is fordulatot jelentett, hogy egyik tanulságaként Európa-szerte bevezették az általános katonai szolgálatot. A referátum a társadalmi és politikai fejlődés folytonosságának megnyilvánulásaként értelmezi azt a szerepet, amelyet a francia második császárság kívánt adni az államnak, és amelyet azután a valóságban a bismarcki Németországban játszott el.

1871 új forradalmak távlatait is megnyitotta. A Párizsi Kommünnek nemcsak az a közvetlen hatása volt, hogy leveretése ellenére is lehetetlenné tette a monarchia restaurálását Franciaországban, hanem az a közvetett és távlati hatása is, hogy 1905-ig, sőt 1917-ig a Párizsi Kommün volt minden forradalmi mozgalom legfőbb eszmei erőforrása, egyúttal a történelmi értelemben közelinek tartott, és az ugyancsak történelmi értelemben szükségszerű forradalmak előjele is.

A hozzászólás a referátumnak ahhoz a részéhez kapcsolódott, amely a nemzetközi erőviszonyok 1870—71 nyomán történt megváltozásának a nemzeti törekvésekkel, továbbá a nacionalista-soviniszta tendenciák erősödésével való összefüggéseit tárta fel. A hozzászólás az Osztrák-Magyar Monarchia 1870—71. évi külpolitikája fordulatainak keretébe ágyazta be, és azzal elválaszthatatlan összefüggésben mutatta be az országgyűlés magyar politikai pártjainak állásfoglalását a porosz—francia háborúval kapcsolatban. Forráshelyekre utalva bizonyította be, hogy a Deák-párt és a balközép állásfoglalását a Monarchiának a porosz—francia háborúval kapcsolatban követendő magatartását illetően elsősorban az egységes délszláv állam létrejötte megakadályozásának szándéka, ezzel összefüggésben a cári Oroszország terjeszkedésétől való félelem és ugyanilyen mértékben a Magyarországon és a Monarchiában élő nem magyar, főleg szláv népek fölötti uralom megóvására irányuló törekvés befolyásolta. A kezdetben mindkét pártban kimutatható és részben liberális beállítottságukkal is összefüggő francia rokonszenvnek és németellenességnek, valamint a német terjeszkedéstől való félelemnek Sedan után és annak következményeként átadja a helyét a cárizmus ellen irányuló élű és a német birodalommal kötendő szövetség eszméje. Ezek a gondolatok előbb csak Eötvös Józsefnél és Andrássy Gyulánál, valamint egy kicsit később Tisza Kálmánnál bukkannak fel, majd egyre szélesedő mértékben elterjednek a két párt „közlegényeinek" gondolko-

dásában is. Egyedül a 48-as párt maradt meg következetesen demokratikus elvei mellett, hirdette a nemzetek önrendelkezési jogát és helyesen foglalt állást a porosz—francia háború jellegének megítélése tekintetében. Igazságosnak ítélte a német egység megvalósítására irányuló porosz törekvéseket, Poroszország önvédelmi harcát III. Napóleon támadása ellen. Sedan után azonban szembefordult a német hódító háborúval és annexió nélküli békét követelt, felismervén, hogy Elzasz-Lotharingia Németországhoz csatolása nem elengedhetetlen feltétele a német egységnek. Nem ismerte fel azonban a 48-as párt sem a francia polgári kormányoknak azt a negatív álláspontját, amelynek alapján a forradalmi tömegmozgalmakkal szemben a nép és az egész ország érdekeit súlyosan károsító együttműködésre is kész volt az agresszorral.

A hozzászólás befejező része országgyűlési felszólalások és sajtóközlemények alapján világított rá arra, hogy a román és a délszláv népek országgyűlési képviselői és sajtójuk együttműködési készségét fejezte ki a 48-as párttal, illetve a magyarságnak általa képviselt részével annak érdekében, hogy demokratikus összefogással meggátolják az annexió kormányszinten történő hivatalos elismerését. A nem magyar népek képviselői ugyanis éppúgy, mint a 48-as párt tagjai, Sedan után már úgy látták, hogy a német hódító törekvések elvezethetnek a Németországon kívüli országokban élő németek által lakott területek bekebelezésére irányuló akciókhoz. Ezek által nemzeti létüket vélték fenyegetetteknek, s e vélt veszély ellen kívántak összefogni a magyar polgári demokrácia erőivel. Az uralkodó osztályok ismert politikája azonban meghiúsította e törekvéseket.

Lenin és a történelem

E. M. Zsukov akadémikusnak a kongresszus plenáris megnyitó ülésén elhangzott „Lenin és a történelem" című előadását három nap múlva, augusztus 19-én követte a Lenin-szümpozion, amelyen 31 korreferátum hangzott el. A vitában a magyar küldöttek közül *Nemes Dezső* akadémikus és *Mucsi Ferenc* kandidátus kapott szót. Az alábbiakban közöljük Mucsi Ferenc felszólalásának rövidített változatát.

Mucsi Ferenc:

Lenin és a történettudomány

Lenin és a történettudomány kapcsolatáról szólva abból kell kiindulnunk, hogy Lenin nem volt hivatásos történész: elsősorban politikus volt, forradalmár. Számára a történelem kulcs volt a jelen harcainak jobb megértéséhez s a jövő feladatainak tudományos megalapozásához. A történelemnek s a történettudománynak ez a felfogása világossá teszi, hogy miért foglalkozott Lenin mégis olyan intenzíven a társadalomtudományokkal, miért fordított sok időt s nagy energiát a történelem egyes, a mozgalom szempontjából lényeges kérdéseinek tanulmányozására.

Közismertek Leninnek azok a máig is iránytmutató nagy történeti jellegű művei, amelyekben a kapitalizmus oroszországi kibontakozását s fejlődési irányát jellemezte, klasszikus alapossággal határozva meg eközben a tőkés agrárfejlődés különböző típusait és variánsait, a feudális maradványok által determinált termelési formák sokféleségét (A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus

fejlődéstörvényeiről). Ugyancsak jólismertek Leninnek a világgazdaság újabb fejlődési szakaszával foglalkozó művei, az a munkássága, amelynek eredményeként felvázolta az imperializmus anatómiáját és működési mechanizmusát, létrehozva ezzel a proletárforradalom új elméletének alapjait. Mindezek, ismétlem, közismertek, s rövidre szabott felszólalásomban nem is kívánok kitérni Lenin nagyobb történeti munkáira.

Kevésbé ismerjük és hasznosítjuk Leninnek azokat a kisebb írásait, tanulmányait, amelyekben kora társadalmát elemzi, osztályerőviszonyait s ezek változásait méri fel. Napjainkban, midőn történetírásunk fejlődésében mindinkább előtérbe kerülnek a társadalomtörténeti kutatások s azok kvantitatív módszerei, Lenin ilyenirányú munkássága metodológiai tekintetben is felbecsülhetetlen segítséget nyújthat számunkra. Gondoljunk csak az oroszországi munkásosztály kialakulásával, összetételével, gazdasági és kulturális helyzetével foglalkozó elemzésekre, amelyeket Vlagyimir Iljics még a 90-es években végzett, részint hivatalos statisztikai adatok, részint saját kérdőíves kutatásai, felmérései alapján! Különösen nagyfontosságúak Lenin felmérései a munkásosztály sztrájkmozgalmairól, politikai küzdelmeiről. Ezek alapos, sokszempontú statisztikai feldolgozása nemcsak megalapozta a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtti oroszországi munkásmozgalom történetének kutatását, hanem lehetővé tette Lenin számára azt is, hogy segítségével megalkossa a mozgalom történetének periodizációját, amely ma is tudományos alapul szolgál az oroszországi munkásmozgalom s általában a demokratikus mozgalmak történetének tanulmányozásánál. Éppen e vizsgálatok tették lehetővé Lenin számára, hogy tudományosan bizonyítsa a munkásosztály objektíven adott vezető szerepét a cárizmus ellen folyó küzdelemben. „Nézzük csak meg a munkások nyolcévi *sztrájkmozgalmának* görbéjét! És próbáljuk megrajzolni azt a görbét is, amely megmutatja, hogyan növekedett és hanyatlott általában az egész orosz felszabadító mozgalom ezekben az években. A két görbe tökéletesen fedi egymást! Egyfelől az egész felszabadító mozgalom, másfelől a munkásmozgalom között a legszorosabb, megbonthatatlan kapcsolat áll fenn" (Lenin művei. 18. köt. Budapest, Szikra. 1955. 528. l.).

Ma is nagyjelentőségűek azok az elemzések, amelyeket Lenin a parasztság átalakulásáról, felbomlásáról végzett; fontosak mind a munkás-paraszt szövetség eszméjének kialakulása, mind pedig a fejlődő országokban folyó társadalmi-politikai küzdelmek jobb megértése szempontjából. Érdekesek és metodológiai tekintetben is igen tanulságosak Leninnek az oroszországi burzsoázia és a liberális nemesség összetételére vonatkozó számításai, a zemsztvó-statisztikák alapos feldolgozása, azok az elemzések, amelyek a nemesség rétegződését s a cárizmus osztálybázisának meghatározását szolgálták. Lenin minden esetben a fellelhető források összességét vizsgálta-vallatta; következtetései ennélfogva az akkor elérhető optimális megoldásokat nyújtották.

Lenin történeti kutatási módszerei sok olyan elemet foglaltak magukba, amelyek jelentősége napjainkban kezd a történettudományi metodológiában általánosan elterjedtté, elfogadottá válni. Itt a már említett matematikai-statisztikai módszerekre gondolok, továbbá a Lenin által több esetben is alkalmazott szociológiai módszerekre, a komparatisztikára, a kvantitatív összehasonlítások mellett a kvalitatív egybevetésekre is. Egyáltalán: Lenin gondolatgazdagságára a társadalmi-történeti kérdések megközelítésében, megragadásában, a feldolgozás metodikájának sokszínűségére, sokoldalúságára. Ezek tanulmányozása, felhasználása mai kutatásainkban olyan feladat, amely csak javára válhat munkánknak.

Befejezésül hadd szóljak néhány szót arról, hogy milyen területen, mely kérdésekben nyújt segítséget számunkra, magyar történészek számára Lenin munkássága a magyar történelem feldolgozása tekintetében. Itt mindenekelőtt az 1895. évi magyar mezőgazdasági statisztikára utalnék, amelyet Lenin sokoldalúan felhasznált a kelet-európai tőkés agrárfejlődés tipológiájának meghatározásakor. Az osztrák, a német, az

orosz mezőgazdaság fejlődési tendenciáival való egybevetésből a magyar agrárfejlődés helyének kijelöléséhez, a kelet-európai gazdasági-társadalmi regionális megoszlás meghatározásához kapunk a lenini elemzésekből nem csekély támogatást.

Ugyancsak nagyjelentőségűek számunkra azok a lenini gondolatok, amelyek az Osztrák-Magyar Monarchiára, nemzetközi helyzetére, nemzeti-nemzetiségi kérdéseire vonatkoznak. Hogy csak egy mozzanatra utaljak: ismeretes Leninnek 1918 novemberében a volt Monarchia népeihez intézett felhívása, amelyben a nemzeti elnyomás megszünte után a tőkés rendszer elleni közös küzdelemre szólította fel a felkelt népeket. Leninnek ezt a felhívását sokféleképpen értelmezik, magyarázzák; vagy éppen bírálják: korainak, elsietettnek minősítik, olyannak, amely nem számolt az 1918-as forradalmakban résztvevő tömegek tudati állapotával, a nacionalizmus tényleges hatásával. Ismeretes, hogy a Monarchia nemzeti problémái nem a Lenin javasolta úton oldódtak meg. Maga a felbomlás, a korábban elnyomott népek nemzeti felszabadulása, kétségkívül, haladó jellegű előrelépés volt; nem oldotta meg azonban a népek szociális felszabadulását, sőt, bár megcserélt szerepekkel, de fenntartotta a nemzeti elnyomást is. Tévedett volna Lenin a helyzet felmérésében s a népek tennivalójának meghatározásában? Taktikai tekintetben — talán; de a dolog lényegét tekintve — aligha. S erre a legfőbb bizonyíték napjaink története: az a tény, hogy Leninnek a Duna-medence népeinek testvéri összefogására s a szocialista társadalom építésének közös tennivalójára vonatkozó szavai ma sem vesztettek érvényükből, ma is aktuálisak.

Végül szólhatnék Leninnek a Magyarországi Tanácsköztársaságra vonatkozó megállapításairól, elemzéseiről, az első magyar proletárdiktatúra nemzetközi jelentőségéről mondott szavairól. Mindezzel azonban az elmúlt év tavaszán Budapesten rendezett nemzetközi tudományos ülésszak olyan kimerítően foglalkozott, hogy a kérdés taglalásától itt és most eltekinthetünk.

Lenin, mint bevezetőül már mondottam, nem volt hivatásos történész. De mint az elmondottakból is kitűnik, egyes történeti műveiből, főként pedig alkalmazott módszeréből ma is van mit tanulnunk. Tanulhatunk tőle egyszersmind olyan elkötelezettséget, olyan kiállást a haladás, a forradalom mellett, amely erejét az objektív történeti megismerésből meríti. S támaszkodhatunk is gyakorta konkrét elemzéseire és értékeléseire — még akkor is, ha esetleg ma már a történeti távlat nyújtotta segítség s az akkor még hozzá nem férhető adatok birtokában egyes kérdésekről pontosabb képet tudunk alkotni, ha a részletekben esetleg másként látunk is.

De nem a részletek a fontosak, hanem a történeti folyamat egészének, fővonalainak zseniális felismerése és elemzése s a belőle adódó konkrét politikai tennivalók helyes meghatározása. S ezekben Lenin a tudomány teljes objektivitására támaszkodva érte el a történelem által igazolt eredményeit.

Marxról szólva egy alkalommal Lenin így írt: „Marx tanítása halhatatlan, mert igaz". Meggyőződésem, hogy ez a megállapítás ugyanígy érvényes megfogalmazójára: Vlagyimir Iljics Leninre is.

Az életrajz helye és szerepe a történetírásban

A kongresszus módszertani problémáinak sorában augusztus 18-án Az életrajz szerepe és helye a történelemben című téma megbeszélésére került sor. A vitára *H. L. Mikoletzky, H. Lutz, F. Engel-Janosi* osztrák professzorok: „Életrajz és történettudomány", *A. Wilson* (Kanada): „Az életrajz mint tör-

ténelem", *W. Hubatsch* (Német Szövetségi Köztársaság): „Az életrajz és önéletrajz – a forrás és az ábrázolás problémája", végül *L. de Jong:* „A történész és az interjú" címen nyújtottak be referátumot. A vitához *Pamlényi Ervin* az alábbi hozzászólást készítette.

Pamlényi Ervin:

A történeti életrajz lehetőségei

Bizonyára nem állok egyedül azzal a nézettel, hogy nagyon is szerencsés gondolat volt a Nemzetközi Bizottságtól ezt a témát a kongresszus napirendjére tűzni, és azzal sem, hogy Hubatsch és Wilson professzorok referátumai, amelyekhez néhány gondolatot fűznék most hozzá, — hűen és plasztikusan tükrözik az életrajzzal és önéletrajzzal kapcsolatos problémákat. Hadd emeljem itt ki mindjárt Wilson professzor tanulmányának finom mérlegeléseit az életrajz jelenlegi helyzetét és várható sorsát illetően, valamint Hubatsch professzor munkájának rendszerező és kritikai jellegét.

Teljesen igaz, hogy az elmúlt évszázadban, de régebben is, a hagyományos történetírás nagy műfajai közül az életrajz hagyta maga mögött legtöbbször a tudományosság határait, vált könnyű kezek játékszerévé: ezért valóban rászorul Wilson professzor gyengéd és mégis erőteljes védelmére. Ugyanekkor azonban, s ebben a referátumok egyetértenek, ma még a tudományos jellegű életrajzok is nagy vonzóerőt gyakorolnak az olvasóra, nem egyszer egyik kezdő lépcsőfokát jelzik a közeledésnek a történelem, mint tudomány felé. Legyen szabad ennek indítékait most mellőznöm, és csak magára a tényre utalnom. Ha már most nem kételkedünk abban, hogy a történettudománynak a modern társadalomban is van szerepe, feladata és bizonyos társadalmi szükségleteket is kielégít — bár Hubatsch professzor ezt kissé pesszimisztikusan ítéli meg —, akkor nyilvánvalóan helytelen lenne korai gyászbeszédet tartani egy nagyon is vitális műfaj felett, amire sokan hajlamosak; másrészt mulasztás lenne nem törekedni arra, hogy ezt a társadalmi igényt a legmagasabb színvonalon elégítsük ki.

Wilson professzor joggal konstatálja a kvantifikáció dogmatikus híveinél és a különböző szociológiai indítású irányzatoknál az életrajztól való tartózkodást, hogy ne mondjam, idegenkedést. Meggondolandó azonban ezekkel kapcsolatos fenntartásait szélesebben, a marxista történetírásra is alkalmazni. Vannak, minden kétség nélkül vannak itt jelentős differenciák az egyén történelmi szerepének megítélése tekintetében, az egyéni cselekvés indítékainak, lehetőségeinek és határainak megítélése tekintetében, — ami persze egyáltalán nem mellékes ebben a kérdéskomplexumban. De — teljesen ritka kivételtől eltekintve, — soha nem mutatkozott elvi fenntartás magával az életrajzzal, mint a történetírás műfajával szemben, mint a történelem egyik lehetséges ábrázolási módjával szemben. Gyakran hangzottak el valóban kritikai megjegyzések a vulgáris egyszerűsítések ellen, a hőskultusz, vagy a pozitivista illetve neopozitivista adathalmazok ellen, és valóban sok bírálat érte a privát élet interieurjeinek aprólékos ábrázolását, a szűk perspektívákat, az olyan életrajzokat, amelyekben a középponti figurák a környezettől, a kortól, a szellemi áramlatoktól mintegy vastag, sötét függönnyel elválasztva élik napjaikat.

Ezzel, ha csak negatív módon is, — úgy gondolom — mindjárt jeleztem is egy pozíciót az életrajzzal kapcsolatos igények tekintetében. Ezeknek az igényeknek a sorában különös hangsúllyal említeném a korszak általános képének széles horizontú ábrázolását,

a működő társadalmi erők súlyának, mozgásuk irányának, a tevékenységüket mozgató erőknek sokoldalú megvilágítását. Az életrajz ábrázolja híven a valósághoz az egyén fejlődését, minden oldalú társadalmi kapcsolatait, helyét és jelentőségét az osztályok történelmi küzdelmeiben, jól megkülönböztetve cselekvésében és nézeteiben azt, ami általános és azt, ami egyedi, ami törvényszerű és ami sajátos. Ragadja meg az életrajz a történelmi fejlődésnek azt a hatalmas áramát, amely az egyén életét magán hordozza, és írja le a csónak kormányosának ügyességét, merészségét vagy tehetetlenségét sorsa hajójának irányításában. Vajon nem legfontosabb feladata-e a történelmi életrajznak, hogy feltárja az egyén életében a történelem fejlődés-törvényeinek megvalósulását, hogy felfejtse az egyén és környezete, az egyén és a társadalom viszonyának, a kölcsönös hatásoknak bonyolult szövetét? Ehhez a nézőponthoz kétségkívül közelebb áll az életrajznak a „Life and Letters" típusa, de még közelebb áll „Az X. Y. és kora" típusú megközelítése egy megtett életút történeti ábrázolásának. Ami a történelmi életrajz stílusát illeti, azt gondolom, nem szabad bizalmatlansággal fogadni a művészi stílust, ha alkalmazása nem megy a fogalmi tisztaság és a tudományos komolyság rovására; oly ajándék ez, mely keveseknek jut osztályrészül, de amely a történettudomány egészének nyer meg híveket.

Néhány szót még arról: kiről érdemes életrajzot készíteni? Úgy gondolom, itt minden megkötés csak egyoldalúsághoz vezethet, a legkiválóbbakra való koncentrálás éppúgy, mint a csaknem ismeretlenekre; bár Wilson professzor nagyon tanulságos példája a kanadai kereskedő-gyáros életútjának megrajzolásáról, — és saját tapasztalataim is, — arra utalnak, mennyire hasznosak, jó forrásanyag esetén, a társadalom története szempontjából reprezentatív jelentőséggel bíró polgárok, kereskedők vagy éppen munkások életrajzai, azoké, akiket ő másod- és harmadrangú társadalmi állású személyeknek tekint. Csak zárójelben: kár, hogy nem utalt reá, szélesebb áttekintése végül megerősítette-e a századvégi gazdasági depresszió tényét, függetlenül attól, hogyan jelentkezett ennek hatása a kereskedő-gyáros tudatában. Droysen meghatározása tehát, hogy ti. történeti életrajzot azok érdemelnek, akiknél „der Genius einer historischen Gestalt ihr Tun und Leiden von Anfang her bestimmt, in ihr sich dargelegt und bezeugt hat" —, kissé bizonytalannak és mindenekelőtt ma túlságosan is szűknek tűnik.

Egyetlen példát talán még arra, amit Wilson professzor oly gazdagon illusztrált, hogy ti. esetenként hogyan oldódnak fel a kvantifikáció és a biográfia mélységes ellentétei. Az a munkatársam, Fügedi Erik, aki a Magyar Életrajzi Lexikon számára a középkori magyar püspökök életrajzainak adatait összegyűjtötte és biográfiáikat elkészítette, megfigyeléseit külön tanulmányban is hasznosította, s gazdag statisztikai anyag alapján felelt olyan kérdésekre, mint a XV. századi magyar főpapság társadalmi összetétele, élettartama, a különböző osztályokból származó püspökök működésének sajátos vonásai, az egyházmegyék állandó cseréjének indokai. Sőt, egyetemi tanulmányaik vizsgálata alapján műveltségük jellegére, művelődési eszményeikre is tudott következtetéseket levonni.

Engedjenek meg még egy végső, összefoglaló mondatot: a történeti életrajz jelenét és jövendőjét legjobban az biztosítja, ha minél inkább kielégíti korunk gazdasági és társadalmi irányú érdeklődését; ha nem csak az egyszer megélt élet hűséges és bensőséges arcképe, hanem ha — mint egyes németalföldi festők remekművein — szerves része egy olyan háttérnek, amelyen ott van a fél falu, ünnepen vagy munkában, egy olyan háttérnek, amely hű tükörképe a történelemmé vált akkori életnek. Így az életrajzot is az teszi igazán naggyá, teljessé, amivel több lesz sajátmagánál.

Latin-Amerika XIX—XX. századi történetének vitája

A kontinensek történetének szekciójában ugyancsak augusztus 18-án került sor a „Latin-Amerika helye a világtörténeti folyamatban a XIX. és XX. században" című téma megvitatására. A vitára az alábbi referátumok készültek: *G. Kahle* (Német Szövetségi Köztársaság): „A XIX. századi latin-amerikai gerilla-mozgalmak eredete és problémái"; *A. N. Glinkin* (Szovjetunió): „Latin-Amerika és a világtörténeti folyamat a XIX—XX. században", valamint *M. Mörner* (Svédország): „Bérlő-munka az andeszi Latin-Amerikában (1700—1900)".

A magyar történészek közül a vitában felszólalt Wittman Tibor, a történettudományok doktora.

Wittman Tibor:

A boliviai függetlenségi háború néhány vonásáról

Felszólalásunkat az Audiencia Charcas (Bolívia) esetére korlátozva, a függetlenségi háború két jellemző vonását szeretnénk hangsúlyozni.

1. A közösségekben élő indián tömegek, kevés kivétellel, nem azonosították magukat a kreol patriotizmussal, és a szemben álló két hadsereg potenciális tartalékát alkották.

2. A mesztícek (cholók) magatartása teljességgel különbözött az indiánokétól.

A tömegek magatartása önmagában nem tekinthető egyedüli kritériumnak, legalábbis a gyarmati Bolíviában, ahol 1780—1782-ben az indiánok várakozásai és reményei meghiúsultak. Sem a kreolok, sem az argentinok nem gondoltak társadalmi követeléseik kielégítésére. A mita érintetlen maradt a függetlenségi háború éveiben. „A forradalom álláspontja az indiánnal és megalázó társadalmi helyzetével, szolgaságával szemben egyszerűen negatív volt" (Alipio Valencia Vega). A „Kormányterv" programja formálisan demokratikus, de elvont és általános volt, évek múlva eltűntek a jelszavai is, a kreol arisztokrácia és a latifundiumok megszilárdultak, egyrészt a spanyolokkal szemben, másrészt a paraszti tömegek ellenében. Az elmaradottság fokát és a társadalmi mozdulatlanságot tekintve az Andok-térség rendkívüli eset, melyet csak a történeti gyökerek ismeretében lehet megérteni.

Mind a gazdasági-társadalmi, mind a faji tényezők jobban meghatározták az 1810—1825-ös háború folyamatát, mint azt ezen országok történetírói feltételezik vagy ábrázolják. Hiányzanak az érdemi kutatások, mindenekelőtt a gazdaságtörténetiek. Szerény kísérleteinkkel azokat a következményeket igyekeztünk megvizsgálni, amelyeket Villa Imperial (Potosi) ezüstmonokultúrája maga után vont.

A gyarmati Bolívia egy ezüstbányászatra súlypontozott gazdaság esete, Potosival a központban. A potosi ezüst fontosságát olyan általánosan elismerik, hogy a történetírás el is felejtette olyan mélyebb vizsgálat tárgyává tenni, amely méltó lenne az általa betöltött szerepre. Általánosságok az iskolai tankönyvekben, ugyanígy a speciális tanulmányokban. A Diaz Villamil szerint az Audiencia Charcas, a bolíviai állam magva „bányái hírének, világszerte ismert gazdaságának" köszönhette jellegét, nem kevésbé egyetemének, egyházi és világi hatóságainak. 1938-ban Casto Rojas joggal állapítja meg: „Nemzeti vonatkozásban Potosi jelenti a gazdasági fejlődés súlypontját, befolyása meghatározta a bolíviai köztársaság létrejöttét, mely a Charcas—La Paz tengelyen nyugodott."

Lewis Hanke szuggesztív tanulmánya csak a potosi historiográfiát foglalja össze és a Villa Imperial aranykorára súlypontoz, főleg a társadalmi és kulturális vonatkozásokat tartja szem előtt.

Peru vonatkozásában P. Macera sajtó alatt álló tanulmánya ad társadalmi-gazdasági panorámát, amely hozzá fog járulni a kérdéses évtizedek „histoire événementielle"-jének jobb megértéséhez.

Annak a szüksége egyre sürgetőbben jelentkezik, hogy megteremtsük a politikai és gazdasági témák szerves összhangját. Jelenlegi formában a viták csak szétszórják az erőket és a figyelmet. Kívánatos lenne, hogy a jövő kongresszusokon a tematikák és munkaprogramok homogénebbek legyenek, Latin-Amerika országai fejlődésének leglényegesebb kérdéseire összpontosuljanak. Szeretnénk jelezni annak a fontosságát, hogy ezt minden oldalról (gazdasági, politikai, kulturális stb.) kellene megtenni. Ugyancsak el lehetne képzelni egy elmélyült elemzést a különböző társadalmi-gazdasági szerkezetek (közösségek, a módosult spanyol és portugál feudalizmus, a rabszolgaság és az ún. prékapitalizmus) történeti együttéléséről, amelyet jobb híján latin-amerikai termelési módnak lehet hívni.

Részünkről ésszerűnek látszik, hogy a Comité International ilymódon határozza meg a jövőben a viták témáit.

Végül megjegyzeni kívánjuk, hogy ha Latin-Amerika történeti kérdésein vitatkozunk, kívánatos lenne, hogy maguk a latin-amerikai történészek is jelen legyenek.

TÖRTÉNETI IRODALOM

VARGA JÁNOS:

JOBBÁGYRENDSZER A MAGYARORSZÁGI FEUDALIZMUS KÉSEI SZÁZADAIBAN 1556—1767

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. 614 l.)

Feudáliskori társadalomtörténetünk egyre szélesedő s a tárgyat mind több oldalról és egyre mélyebben feltáró szakirodalmában is kiemelkedő jelentőségű az itt ismertetett munka, mely a címben szereplő három évszázad jobbágyrendszerének egészéről ad átfogó képet s egyben páratlanul részletes feldolgozást. A szerző, mint az előszóban rámutat, „nem a parasztság XVI—XVIII. századi históriájának megírását tűzte ki céljául, hanem annak a rendszernek a körvonalazását és a forrásadottságokhoz mért elemzését, amelyben a jelzett századok jobbágyai éltek és dolgoztak". E célt a szerző, mint látni fogjuk, teljes mértékben elérte, s műve a szerényen megjelölt „forrásadottságok" helyett a legnagyobb körültekintéssel gyűjtött hatalmas adattömegre épült.

Az adatoknak ez a rendkívüli bősége lehetővé teszi, hogy szemléletesen bontakozzék ki az olvasó előtt a kiváltságos osztály alá vetett néptömegek sorsának alakulása az örökös jobbágyság hosszú korszakában. Lehetővé teszi, hogy feltáruljon az út, annak minden fordulata és változása, az utóbbi jelenségek okaival együtt, s a komplex ábrázolásból kirajzolódjék a gazdasági-társadalmi fejlődés nyomán kialakuló jogrendszer, annak a jobbágyosztály helyzetére és szerkezetére gyakorolt visszahatásaival. S az okoknak és okozatoknak ez a folytonos egymás mellé, illetőleg egymással szembe állítása, a változást előidéző erők összetevőinek gondos szétválasztása, majd hatásuknak ismét egységes képbe foglalása a kor jobbágyrendszerének lényegét emeli ki, így a munka, sok más értéke mellett — az előszónak megfelelően — valóban „rendszertörténetté" mélyül.

A szerző a tárgyat, a szükséges visszautalásokkal, 1556-tól veszi vizsgálat alá, amikor a törvényhozás az ún. második jobbágyság bilincseinek szorítását egy kissé megtágította. Az 1514-ben elvesztett költözési szabadságot visszaadó 1556 : 27. tc. azonban nem vált új fejlődés kiindulópontjává. A szerző behatóan vizsgálja a jobbágyköltözés ekkori szabályozásának hiányosságait s a módot, ahogyan a vármegyék a törvény (az említett 27. tc. s a hozzákapcsolódó 28—30. tc.) hézagait a maguk érdekei szerint statútumaikkal kitöltötték. Ismerteti az ablicenciálás mellett és ellen a birtokos nemesség körében felsorakozott erőket, az eltérő állásfoglalások okát — a munkaerőszükséglet növekedésének mindkét irányban érvényesülő hatását —, végül a jobbágyköltözés akadályozására irányuló tendenciák felülkerülését, s az örökös jobbágyság formájának e körülmények szerint végbement alakulását.

A továbbiakban rendkívül részletes s a felhasznált számtalan adat ellenére igen jól áttekinthető leírást kapunk a jobbágyosztály helyzetéről a XVI—XVII. század fordulóján, a szabad költözés megszűnésekor, majd a XVII. században, az örökösjobbágyrendszer teljes megmerevedése után. Látjuk, hogyan válik szokásjoggá a colonus röghözúrhoz kötöttsége, s hogyan válik a jobbágy földesúri tulajdonná ebben a jogrendszerben. Az erről szóló (5.) fejezet a munka egyik legkitűnőbb része. A felsorakoztatott adatok meggyőzően bizonyítják, hogy a jobbágy csupán személyében, telek vagy telekrész nélkül is lehetett zálog, csere, ajándékozás vagy adás-vétel tárgya; hogy a kor felfogásá-

ban és gyakorlatában a „földtulajdon és embertulajdon" elkülönült egymástól. Mint a szerző helyes jogérzékkel megfogalmazza, e rendszerben „a jobbágy elsődlegesen egy adott személy: a földbirtokos tulajdona, és elsődlegesen a földtulajdonos személyén keresztül jelenti egy adott birtok tartozékát. Következésképp nem is feltétlenül szükségszerű, hogy telkével együtt cseréljen gazdát."

De nincs terünk, hogy hasonló módon ismertessük e terjedelmes munka gazdag anyagát, ahogyan a szerző végigkíséri a magyar jobbágyrendszer alakulását a XVII. század folyamán s a XVIII. században, Mária Terézia urbáriumának kibocsátásáig. Lehetetlen áttekintést adni a sokfelé ágazó tárgy — bár szilárd rendszerbe foglalt — egyes fejezetrészeiről, vagy akár egész fejezeteiről is. Meg kell tehát elégednünk annak hangsúlyozásával, hogy a szerző nemcsak a legfontosabb fejlődésvonalakat dolgozza ki, hanem a vizsgált korszak társadalmi struktúrájának minden rezdülését éber figyelemmel kíséri, s a jelenségek okát és összefüggéseit apró részleteikig igyekszik feltárni.

A jobbágyság tömegein belül, még az örökös jobbágyság korában is, egyes személyek vagy vidékek stb. helyzete és lehetőségei tekintetében jelentős különbségek voltak. S az osztály történetének sodrában — mint az áradó folyóban keletkező fel- és lefelé ható, sőt ellentett irányú áramlások — szakadatlanul tartott bizonyos rétegek vagy embercsoportok felfelé emelkedése, legalább szabadköltözővé válása, vagy a röghözkötöttségbe visszasüllyedése. A szerző ezt a szüntelen mozgást, a jobbágyosztály szerkezetében végbement sok és sokféle irányú változást s az utóbbiak okát vagy magyarázatát — korok, vidékek és társadalmi elemek szerint lebontva, majd országos szinten összesítve, s a közép- és kelet-európai viszonyokkal is egybevetve — páratlan részletességgel fejti ki. Leírásából életszerűen, teljes dinamizmusában bontakozik ki a parasztság társadalmi struktúrája a maga belső áramlásaival. De pontos definíciót kapnak — kár, hogy e definíciók megtalálását tartalommutató nem könnyíti meg — a jobbágytársadalom különféle kategóriái is (mint az örökös és a szabadköltöző jobbágy, a libertinus, a hajdú, a taxás, summás stb.) gazdasági, társadalmi és jogi szempontból.

S itt e sorok írója, aki kutatásaiban a jobbágyság történetét a jogtörténet oldaláról közelítette meg, nem mulaszthatja el, hogy külön is kiemelje azt az intenzív figyelmet és kiváló hozzáértést, mellyel a szerző a tárgy jogi vonatkozásai felé fordul. Példaként elég lesz talán, ha az 1608. évi 13. törvénycikkről szóló fejezetre hivatkozunk. Az összes jelenleg ismert szövegvariánsra kiterjedő alapos szövegkritika után, a szerző finom jogi elemzéssel állapítja meg a homályos fogalmazású tc. — a múltban s újabban is többféle módon értelmezett törvény — valódi jelentését. Szövegmagyarázata rávilágít a törvény jelentőségére az örökös jobbágyság kialakulásának folyamatában, s így a második jobbágyság egész jogrendszerének megismeréséhez értékes adalékkal járul hozzá.

De hivatkozhatunk azokra a lapokra is, ahol magának az örökös jobbágyság fogalmának kifejtése található. A szó különböző szempontokból történő vizsgálata, a kifejezés elemekre bontása után pontos magyarázatát kapjuk mind a fogalom, mind a vele megjelölt függőségi viszony jogi és gazdasági tartalmának, sőt az utóbbi módosulásainak is a történeti fejlődés során. E fejlődés végigkísérése egyébként a munka célkitűzésének lényegéhez tartozik, hiszen e tárgy alakulása a korszak jobbágyrendszerének legfontosabb, legjellegzetesebb vonásait mutatja meg.

A hasonló példákat még hosszan sorolhatnánk. Ehelyett beérjük annak jóleső megállapításával vagy megismétlésével, hogy a szerző a társadalmi fejlődést teljes összefüggésében, annak minden vonatkozására, tehát a jogviszonyokra is kiterjedő figyelemmel vizsgálja. Érzékeli, hogy a feudáliskori magyar társadalom valóságos képe nem rekonstruálható a termelési viszonyoknak megfelelő jogrend s az utóbbi visszahatásainak a képbe belefoglalása nélkül. Gazdaság, társadalmi struktúra és jog összefüggése és kölcsönhatása — a társadalmi fejlődéshez képest visszamaradó feudális jog gátló hatását

észlelve — már a XVIII. század haladó gondolkodói előtt is tudatosulni kezdett. Kívánatos volna, hogy történeti irodalmunkban, főleg a szintézis jellegű művekben, az említett szempontok — úgy, mint az előttünk fekvő munkában — a kellő módon érvényesüljenek.

Végül rá kell mutatni e munkának még egy jelentős érdemére. A szerző által felsorakoztatott adattömegben a korszak kutatói a legkülönfélébb tárgyakra találhatnak általuk is felhasználható utalásokat, s a felvetett újabb problémák további kutatásokhoz adnak ösztönzést, jelölnek meg konkrét feladatokat. Az utóbbiak közt kétségtelenül legfontosabb az, amit a kötet zárósorai tűznek ki. E feladat a korban itt lezárult tárgy folytatása, annak kidolgozása: „miként alakult e tájon a parasztság sorsa a felvilágosult abszolutizmus időszakától, majd hogyan következett be az örökös jobbágyság és általában a jobbágyrendszer megszűnése." Szeretnénk remélni, hogy ez a munka — és pedig a szerző avatott tollával — nemsokára valóban elkészül. Várjuk az újabb kötetet, melynek csatlakoznia kell az itt ismertetett munkához, hogy azzal együtt a magyar jobbágyság — mint osztály és mint társadalmi rendszer — történetének négy évszázadához szolgáljon alapvető forrásul.

VARGA ENDRE

RÁCZ ISTVÁN:

A HAJDÚK A XVII. SZÁZADBAN

(Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica VIII. 1969. Szerkesztette Szendrey István. Debrecen. Alföldi Nyomda. 1969. 240 l.)

A hajdúság közel félezeréves múltra visszatekintő története a XVI—XVII. századi politikai, gazdasági és társadalmi életünk egyik igen lényeges, nem kuriózumként kezelendő, hanem az egész ország történetét érintő fontos kérdése. E nagy katona- és szegénylegényrétegek és mozgalmaik történetének feltárása igen fontos Magyarország XVI—XVII. századi történetének jobb megértéséhez. Történetírásunk csaknem egy évszázad óta foglalkozik a hajdúkérdéssel, melynek nagy irodalma van (vö. *Császár Edit:* A hajdúság kialakulása és fejlődése. Debrecen. 1932). A polgári történetkutatókat elsősorban a hajdúk katonapolitikai tevékenysége és a hét hajdúváros érdekelte. Általában nem ismerték fel a hajdúk társadalmi-politikai jelentőségét, s nem világították meg azokat az összefüggéseket, amelyek mozgatórugói voltak a hajdúpolitikának, — az osztályerőviszonyokat s a hajdútársadalom belső differenciáltságát, a nemzetközi és erdélyi, illetve a magyarországi politika kapcsolatait. Azzal a kérdéssel sem foglalkoztak behatóbban, hogy mi lett a XVI. századtól kialakuló vitézlő rend, továbbá a félig katonának, félig parasztnak számító hajdúság sorsa.

A marxista történetírók a hajdúkutatás területén szép eredményeket értek el. Wittman Tibor és Benda Kálmán a hajdúkérdést a nemesi rendek uralmának a megszilárdulása, illetve a Habsburg-hatalom válságának felszámolása szempontjából vizsgálták. A Bocskai-szabadságharc katonai erejének szervezését, irányítását, anyagi ellátásának biztosítását Benda Kálmán és Nagy László monográfiáiból ismerjük. A már eddig is jelentős feltáró tevékenység azonban még mindig számos megoldatlan problémát hagyott maga után, amelyek a hajdúság történetének szintézisbe foglalását akadályozzák. Az eddig feltárt történeti forrásanyag még ma sem látszik elegendőnek ahhoz, hogy egy módszerében és szemléletében egyaránt modern hajdúmonográfia megírására sor kerülhessen.

Éppen ezért messzemenő méltánylást érdemel Rácz István kitűnő munkája, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy a hajdúkutatás eddigi eredményeire támaszkodva és főként új forrásanyag felhasználásával a hajdúság XVII. századi történetének, a hajdúszabadság virágkorának alapkérdéseit tisztázza, kiemelve a hajdúkérdést a provinciális, hungarocentrikus szemléletmódból. Rácz István munkája tanulmánykötet, az egyes tanulmányok azonban — tárgyuk és tényanyaguk tekintetében, valamint térben és időben — összefüggő egészet alkotnak. A kronológiai csoportosítás helyett a tárgykörönkénti rendszerezés elvét alkalmazza. Az értekezés első fejezete — A hajdúság fogalma — az egész kötet elvi megalapozását adja. A második fejezet — A hajdúk hatalmuk tetőpontján — a hajdúk történetének azt a korszakát vizsgálja, amikor erejükkel a nemesi politika, az erdélyi fejedelemség és a török hatalom is kénytelen számot vetni (Bocskai és a hajdúkérdés; A második hajdúfelkelés; Báthori Gábor és a hajdúk). A harmadik fejezet a hajdúk letelepedésére, a negyedik fejezet a hajdúkiváltságolások sorsára, s végül az utolsó fejezet — A hajdúk városaik árkain belül — a hét hajdúváros önkormányzatának kialakulására és XVII. századi fejlődésére irányítja az olvasó figyelmét.

A szerző azt tartja tisztázandó alapkérdésnek, hogyan és mikor alakult ki Magyarországon a hajdúság, milyen sajátos — a kelet-európai fejlődéssel egyező —, illetve attól eltérő vonásai figyelhetők meg. Mit jelentett a hajdúszabadság kiteljesedése, majd pedig fokozatos megszűnése. Részletes elemzését a Bocskai István által vezetett szabadságharctól kezdi, záróhatárként az 1711. évi szatmári békét tekinti. Az első fejezetben arról ad rövidebb összefoglalást, hogy a kelet-európai országokban a XV—XVII. században — a magyarországi hajdúkhoz hasonlóan — a közös és eltérő történeti tényezők hatására milyen katonáskodó jellegű népcsoportok, illetve néprétegek jöttek létre. Rácz István a kelet-európai államok XV—XVI. századi történetének két alapvető tényezőjével, — gazdasági-társadalmi síkon a majorsági gazdálkodás kialakulásával, politikai tekintetben pedig a török hódítással — magyarázza Lengyelországban és Oroszországban a kozákok, Bulgáriában és Szerbiában a hajdukok, Moldvában és Havasalföldön a hajducok, Görögországban a kleftek, Magyarországon pedig a hajdúk széles rétegeinek kialakulását. De részletesebben csak a balkáni hajdútípustól lényegesen eltérő magyarországi hajdúsággal foglalkozik, amely a kozáksággal mutat több hasonlóságot (egyező vonás a törökellenesség és a társadalmi összetétel). A balkáni hajdútípus tulajdonképpen a török birodalom keretében szervezkedő szabadcsapatokban harcoló partizánkodó katonaság, és a török hódító mint külső ellenség harcolt ellene. A kozákság és a magyarországi hajdúság a török által veszélyeztetett határterületeken tevékenykedett, küzdelmük azonban kettős irányú volt: nemcsak a török hódítók ellen folytattak állandó fegyveres küzdelmet, hanem a földesúri hatalom ellen is. Katonai és politikai szervezettségük folytán erejükkel nemcsak a török hatalomnak, hanem saját uralkodó osztályaiknak is számolniuk kellett.

A szerző a továbbiakban a magyar hajdúság ismérveit tárgyalja. E társadalmi réteg kialakulása a nagyarányú marhatenyésztéssel függött össze (hajtók). A korabeli források mindazokat a parasztokat, akik a földesúri fennhatóság alól megszöktek, valamennyit hajdúnak nevezték. A hajdúság kialakulásában Rácz István a belső feudális elnyomás mellett jelentős szerepet tulajdonít a török hódításnak is. Főként a jobbágyság soraiból rekrutálódtak, de találunk soraikban nemeseket, városi polgárokat, székelyeket és jászkunokat is. A hajdúk sorait állandóan gyarapították a fizetetlen, szélnek eresztett végvári katonák is. A hajdúk a XVI. században elsősorban a hódoltsági területekről, a török elől menekültek, a XVII. században azonban a hódolatlan területekről egészültek ki jelentékenyebb mértékben. Jobbára a török alá nem jutott királyi Magyarország és az erdélyi állam nincstelenjeinek útja vezetett a hajdúk soraiba. A szerző a XVII. század közepén a hajdúk összlétszámát családtagjaikkal együtt legalább 100 000 főre becsüli.

A hajdúságban a szabadparaszti fejlődésnek az örökös röghözkötés rendszerével szembeszegülő egyik tendenciáját látja. A szabadparaszti élet reményével kecsegtető hajdúvárosok szinte mágneses erővel szívták magukhoz a parasztokat.

Maga a hajdúéletmód többször változott. A pásztorkodó hajdúság első életformaváltozása a XVI. század derekán következett be, amikor kialakul a katona foglalkozású hajdúság, majd a második életformaváltozás a XVII. század első felében, amikor Bocskai és az erdélyi fejedelmek kiváltságolásai nyomán az előzőleg csak katonáskodó hajdúk most már a kard mellett az ekeszarvát is megragadták; az addig katonák törzsökös része szabadparaszt-katona lett.

Különösen érdekes eszmetörténeti vonatkozásban, amit a szerző a hajdúk ideológiájáról, tudatforma változásáról közöl. Szerinte — Nagy András korát kivéve — talán a hajdúk török-ellenessége a legszembetűnőbb. A Habsburg hatalomhoz való viszonyuk már időnként és rétegenként változott. Az önálló erdélyi fejedelemség megszűnése után, főként a XVIII. században már a bécsi kormányzat engedelmes eszközévé váltak. A jobbágyság osztályharca szempontjából az egész XVII. századon át mozgósító hatással voltak, de ilyen szempontból a harmadik hajdúfelkelés után szerepük már nem egyértelműen pozitív. Egyre inkább a nemesség érdekeinek védelmezőivé váltak volt jobbágytársaikkal szemben, s minden erejüket kiváltságaik körülbástyázására fordították.

Rácz István a második fejezetben a komoly katonai-politikai tényezővé emelkedett hajdúk történetének azt a kiemelkedő korszakát vizsgálja, amikor állásfoglalásuk belés külpolitikai szempontból is komoly szerepet játszott. E fejezet első részében Bocskainak a hajdúkhoz való viszonyát boncolja. A fejedelem győzelmének elsődleges katonaeleme, a jórészt szökött jobbágyokból álló nagy parasztsereg, komoly gondot okozott a béketárgyalások megkezdése után. Bocskai eltérő módon akarta a hajdúk egyes rétegeinek a problémáit megoldani. Győzelmes szabadságharca befejeztével 10 000-nél több hajdú számára biztosított hajdúszabadságot; nemesi kiváltságot és szabad földet. Ezzel elindította őket a szabadparaszti fejlődés útján. Egy részüket a császári végvárakban akarta zsoldosként elszegődtetni, más részüket pedig a császártól nyert pénzből egy hónapi zsoldjuk kifizetésével kívánta „leszállítani". A szerző Bocskai tervét — minden jószándéka ellenére — sem tartja reálisnak a nemesség és a császári udvar ellenállása, illetve a hajdúk ellen intézett támadása miatt.

Bocskainak tehát végül sem sikerült az egész hajdúság problémáját rendezni. Rácz István a fejezet következő részében az 1607 őszén kitört második hajdúfelkelés előzményeit, lefolyását és felszámolását vizsgálja. Bocskai halála után Rudolf és a császárbarát magyar főurak egyik legfontosabb feladatnak az önálló erdélyi állam és a bécsi béke vívmányainak megsemmisítését tekintették. A hajdúfelkelés alapvető oka az uralkodó osztály támadása volt a Bocskai-féle kiváltságolás ellen. A Habsburg-hatalom és a magyar nemesi társadalom a hajdúkérdés síkján összetalálkozott; a hajdútársadalom egésze ellen intézett általános támadással jobbágysorba akarta visszasüllyeszteni őket. A török azért támogatta a felkelést, hogy ezzel kényszerítse a Habsburg-udvart a zsitvatoroki egyezményben vállalt 200 000 forint ajándék lefizetésére. A hajdúk a török hatalomtól várták kiváltságaik biztosítását. A felkelés egyaránt veszélyeket hordozott magában mind Rudolf császársága, mind pedig a magyar uralkodó osztály szempontjából. A hajdúk programjában szerepelt a nemzeti király választásának a követelése is. Azzal fenyegetőztek, hogy „bocskorost" emelnek fejedelemségre.

Az osztrák Habsburg-ház az új erős európai hatalmak — Franciaország, Anglia, Svédország és Dánia — tömörülésének létrejöttével és a birodalom keretein belül jelentkező elégedetlenség következtében igen veszélyes helyzetbe került. Mátyás főherceg a hajdúk mozgalmának leszerelésével és Rudolf félreállításával a birodalom hatalmi válságát felszámolta. S ilyen értelemben az 1607—08. évi hajdúfelkelés nemzetközi jelen-

tőségűvé szélesedett. A felkelés eredményeként a hajdúknak sikerült megszilárdítaniuk a Bocskaitól nyert kiváltságukat. A szerző rámutat arra, hogy a felkelés vezetői csak a kiváltságolt hajdúk érdekeit védték. A hajdúk nagyobb — szegény — tömege fokozatosan földesúri fennhatóság alá süllyedt vissza. A magyar nemesség a hajdúfelkelést a bécsi béke megerősítésére, Báthori Gábor az erdélyi fejedelemség, Mátyás főherceg a császári trón megszerzésére, a török a zsitvatoroki béke végrehajtásához használta fel.

A következő fejezetrészben Rácz István Báthori Gábor és a hajdúk viszonyával foglalkozik, s ezzel párhuzamosan megvizsgálja a bécsi udvar, a magyar nemesség és a hajdútársadalom viszonyának alakulását. Báthori külpolitikai tervei megvalósításában, Moldva, Havasalföld, Lengyelország megszerzésében elsősorban a hajdúkra akart támaszkodni. Ezért nagyarányú hajdútelepítésekhez fogott. A nemesség nem ok nélkül tartott attól, hogy a Felső-Tisza vidéken kibontakozó permanens parasztfelkelés az egész országra kiterjedő hajdú-parasztfelkeléssé szélesedik ki. Báthori és a hajdúk közötti kapcsolat alakulásában azonban 1611-ben lényeges változás következett be. A szerző a hajdúk magatartásváltozásának okait egyrészt a hajdúvezérek és a fejedelem közötti meghasonlásban, a fizetetlenségben, másrészt a viszonylagos hajdúegység felbomlásában jelöli meg. Báthori az egész hajdúság problémáinak rendezésével nem törődött, így a hajdúkérdés megoldatlansága továbbra is az egyik legfőbb izgalmi góc maradt a magyar feudális társadalomban.

Rácz István a hajdúkérdés ismert katona-politikai jelentősége mellett komoly figyelmet szentel a társadalomtörténeti vonatkozásokra is. A harmadik fejezetben a hajdúk letelepedésére irányítja a figyelmet. A hajdúkérdés megoldása az adott politikai körülmények között csak bizonyos társadalmi kiváltsággal egybekötött telepítés útján vált lehetségessé. Bocskai mintegy 10 000 hajdút emelt ki a jobbágy állapotból s nekik ajándékozta letelepedési helyül Kállót, Nánást, Dorogot, Hadházt, Vámospércset, Szoboszlót, valamint Varjas, Sima és Vid pusztákat. Ezzel egy új szabadparaszti réteg fejlődését alapozta meg. A szerző kimutatja, hogy a Bocskai nevéhez fűződő 20 erdélyi hajdútelepülés többsége Báthori Gábornak, Bethlen Gábornak és I. Rákóczi Györgynek köszönhette kiváltságát. A fejezet második része a magánföldesúri hajdúkiváltságolással foglalkozik. Ezeket Bocskai kiváltságolásától eltérő érdekek hívták életre; világi és egyházi nagybirtokosok a végvári vonalon vagy a hódoltság peremén „katonásították" vagy „hajdúsították" egy-egy helység egész lakosságát, vagy annak egy hányadát. Vagyis a fegyveres szolgálatra saját örökös jobbágyaikat vagy oppidánusaikat használták fel, és ennek fejében ideiglenesen elengedték nekik a jobbágyi kötelességek egy részét. De ezek a katonáskodó elemek az általuk használt föld tulajdonjogát nem szerezték meg. Az újabb kutatások arra derítettek fényt, hogy ezeket a magánföldesúri hajdútelepítéseket nemcsak a Tisza vidékén találjuk meg, hanem a Dunántúlon is. Az előbbi területen a Rákócziak, az utóbbin pedig a Batthyányak és a Zrínyiek voltak a legkiemelkedőbb hajdútelepítők. A dunántúli és északnyugat-magyarországi hajdúk nagy része a „hajdúszabadságnak" csak mérsékelt változatát élvezte. Többségük a fegyveres szolgálat mellett másféle járadékkal is tartozott földesurának.

A negyedik fejezet az államhatalom és az uralkodó osztály hajdúk ellen intézett támadásának körülményeit és eredményeit vizsgálja. A hajdú-ellenes erők élén a Szabolcs megyei nemességet találjuk. Ha már a hajdúk jobbágysorba süllyesztésének kísérlete nem is járt sikerrel, városaikat igyekezett fennhatósága alá vonni. A megye adóztatási törekvéseit sikerült elhárítaniuk, ellenben az államhatalom 1685-től egyszerre adó alá kényszerítette őket. Ezzel a Bocskai-féle kiváltságoláson jelentős rés támadt, de a korlátozottabb szabadságukat a hajdúvárosok egészen 1848-ig meg tudták őrizni. A Habsburg-uralkodók csupán a hat kiváltságolt hajdúváros privilégiumait ismerték el és erősítették meg. A többi olyan hajdúhelység kiváltságáról azonban, amely az erdélyi fejedelmek révén

került privilegizált státusba, a XVII. században sem vettek tudomást. A török kiűzése után a bihari hajdúvárosok is elvesztették kiváltságaikat, éppen úgy, mint a magánföldesúri hajdútelepítések is. A hajdúkkal kapcsolatban a XVII. század hatvanas éveitől, majd a török kiűzését követően olyan folyamat indult meg, amelynek folytán e katonaelemek jelentős része vagy eredeti lakóhelyén, vagy idegen földön, földesúri alattvalóvá, paraszttá változott. A régi szabadság visszaszerzésének lehetősége még felvillant a kiváltságaikat elvesztett hajdúk között II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején, de a szabadságküzdelem bukása — a hat hajdúváros kivételével — végleg eltemette.

Rácz István az utolsó fejezetben a hét hajdúváros sajátos jellegével, önkormányzatának kialakulásával és fejlődésével foglalkozik a XVII. században. Elsősorban Szoboszló várost elemzi és ebből von le a hét hajdúvárosra általánosító következtetéseket. Szervezeti felépítésükben és kormányzati funkciójukban a katonai és polgári jelleg keveredett. De a XVII. század végére, a Hajdúkerület megalakulásának időszakára — királyi fennhatóság alatt — csaknem teljesen hasonlóvá váltak a korabeli városokhoz. A bécsi udvar a magyarországi hajdúknak a feudalizmus keretei között kialakult közigazgatási rendszerét is megszüntette a jobbágyfelszabadítás után.

A térképmelléklet feltünteti a szabolcsi hét hajdúvároson és a bihari hajdúvárosokon kívül a bizonytalan jogállású hajdúvárosokat, a magánföldesúri hajdútelepítéseket és II. Rákóczi Ferenc kiváltságolásait.

A jelen kötet korlátozott terjedelme nem tette lehetővé, hogy Rácz István kitérhetett volna a hajdúk katonapolitikai történetének és a hét hajdúváros társadalmi struktúrájának részletesebb vizsgálatára. Külön tanulmány tárgya lehetne a hajdúk katonai szervezetének, fegyverzetének s különösen lovas és gyalogos mivoltának a vizsgálata. Mindez a jövő feladata.

Rácz István kitűnő könyve a magyar történetírás értékes nyeresége. Méltó összefoglalása a hajdúk XVII. századi történetének, komoly tudományos teljesítmény. Szeretnénk hinni, hogy előbb-utóbb elkészül a hajdúság közel félévezredes múltra visszatekintő történetének szintézisbe foglalása is. Rácz István könyvét igaz örömmel ajánljuk a kor kutatói s a hajdúság története iránt érdeklődők messzemenő figyelmébe. A könyv nélkülözhetetlen az e témában kutató és érdeklődő számára egyaránt.

SZÁNTÓ IMRE

SÜLE SÁNDOR:

A KESZTHELYI GEORGIKON 1797—1848

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 245 l.

Mint ez nálunk oly gyakori, a keszthelyi Georgikonnak is nagyobb a híre annál, amit igazán tudunk róla. Méltánytalan ez az alapítóval, de elsősorban az intézménnyel szemben, amely ebben a nemben mégiscsak az elsők között jött létre Európában, s rendkívül jelentős szerepet játszott a XIX. század első felében, nem csupán szakmai értelemben, hanem kultúrtörténeti szinten is. Annak ellenére ugyanis, hogy alapítása óta számos cikk, tanulmány jelent meg a Georgikonról, *Süle Sándor* munkájáig mégsem ismertük tevékenységének gazdag sokrétűségét, nem ismertük kialakulásának és működésének sok fontos körülményét. A megelőző írások rendszerint kultúrtörténeti jelentőségét vagy pedagógiai vonatkozásait emelték ki, esetleg egészen szűk szakmai kérdésekbe bocsátkoztak. Igaz, annyiban szolgálták e monográfia szerzőjét, hogy munkájához számos

támpontot nyújtottak. Érdemben azonban nem könnyítették meg azt. Könyve nyugodtan hézagpótlónak nevezhető.

A Georgikon, mint történeti téma, rendkívül bonyolult, amint bonyolult az a szerep is, amelyet annakidején játszott. Nem csodálható tehát, hogy az olvasónak, aki a kötet lapjait forgatja, sokszor hiányérzete támad, olykor pedig úgy vélheti, egyikmásik témára a szerző talán túlságosan is sok energiát pazarol, miközben szükségeseknek tűnő összefüggéseket nem vet fel. Minden hiányérzet, vagy a munka szerkezetét érintő kifogás ellenére is azt kell azonban mondani, hogy a szerző, aki hatalmas levéltári és kézirattári anyagot nézett át, nagyjából felhúzta az épületet, megalkotta annak tetőzetét és díszítő elemeit is, ha olykor vonalvezetése elbizonytalanodik, elmosódik, vagy ha a keretek megalkotása sokszor hiányos is.

Nem is lehet csodálni ezt, hiszen hallatlanul bonyolult a téma. A Georgikon létrejöttének körülményei sem voltak minden részletében ismeretesek, Süle sok apró mozaikkal teszi megközelítően véglegessé a képet. Működésének megindulásától pedig vizsgálnia kellett a szerzőnek az oktatás menetét, a tananyagot, annak beosztását, az oktatás struktúráját, célját, módszereit, majd a tanulók összetételét, a tanárok változásait és tudományos munkáját, s mindezt abban a keretben, amelyet a szerény „magániskola" jelző foglal magába, vagyis a Georgikon anyagi alapjait, dotációját, a földesúr és a tanárok — a dolgok logikájából adódóan elég egyoldalú — kapcsolatait, a könyvtár kialakulásának tulajdonképpen külön tanulmányt is megérdemlő ismertetését stb. E rövid felsorolásból is látható, hogy mennyi mindennel kellett a szerzőnek foglalkoznia ahhoz, hogy legalább megközelítő képet rajzolhasson témájáról. Bizonyos fokig érthető tehát, hogy sokszor túlságosan is megörül az ismeretlen adattengernek, amelyet felfedezett, miközben e tenger hullámai el-eltakarják az olvasó elől a lényeges összefüggéseket, azokat, amelyek nem a konkrétan tanulmányozott anyagban rejlenek, hanem azon kívül húzódnak.

Kezdjük mindjárt az iskola műfajánál. A XVIII. század végén Európa-szerte felmerül a mezőgazdasági szakiskolák létesítésének gondolata: a német területeken, Skandináviában, Franciaországban, Angliában stb. A megvalósítás általában akadozik, az iskolák alapítása körüli levelezés több munkát igényel, mint az oktatás megszervezése. Nagyon kevés valósult meg a gondolatokból, ötletekből. Ezekben a körökben ismertté vált Keszthely urának kívánsága is, a Georgikon megszületése tehát részben az európai áramlatokhoz kapcsolódik. Süle számos körülményt tisztáz is e tekintetben, újabb adatokat illeszt a már meglevőkhöz.

Félreértés lenne azonban azt gondolni, hogy ugyanarról az iskoláról beszél mindenki. Messze vezetne itt most annak részletes elemzése, hogy milyen tényezők befolyásolják a létrejött iskolák jellegét, elég csak arra rámutatni, hogy a tervezetekben a nyugateurópai szakemberek (pl. Thaer) vagy földmívesiskolák, vagy magasabbszintű szakiskolák létrehozására gondolnak, kimondottan a „gazdák" szakmai színvonalának emelésére. S ez ott (Németországban is) gyakorlatilag parasztokat jelent, úgy, amint az a XIX. század elején Hohenheimben megvalósult, ahol a württembergi uralkodó állami (királyi) intézményt létesített a parasztgazdák továbbképzésére. Egy másik variáció a Nyugaton a gazdasági tanítók képzésének megvalósítása, azoké, akik majd a parasztokat oktatják. Következik mindez az agrárfejlődésnek ottani azon sajátosságából, hogy latifundium nem lévén, a gazdasági értelemben vett nagyüzem (gazdagparaszt) állt a fejlődés élén, annak igényei szabták meg az oktatás formáit is.

A Georgikont azonban nem ezért alapította Festetich György. Célja az volt, — mint ezt a szerző is kimondja —, hogy a Festetich-birtokok részére kellő szakmai színvonalon álló gazdatiszteket (és amit általában nem értékelnek: *béreseket!*), az uradalmi számvevőség részére megfelelő szakembereket képezzen ki. Míg tehát Németországban

s másutt Nyugat-Európában elsősorban parasztgazdák képezték magukat, nálunk a fejlődő majorsági gazdálkodás támasztotta igények kielégítéséről volt szó. S ebben az értelemben nem lehet a Georgikont Tessedik parasztiskolájával sem közös nevezőre hozni, amelynek célkitűzése egészen más volt. Ezért is erőteljesen hangsúlyoznia kellett volna a szerzőnek, hogy a Georgikon a tervezetekből, köztük Tessedik elképzeléseiből is *csak azt* valósította meg, ami sajátos céljainak megfelelt. Erre többször is alkalma nyílt volna a szerzőnek, de ezt nem tette. Ez elsősorban azért sajnálatos, mert így az olvasóban nem tudatosodnak ezek a rendkívül lényeges, s az agrárfejlődést jellemző körülmények. Ugyancsak hiányzik a kötetből a Georgikonnak a más hasonló magyarországi intézményekkel (pl. Magyaróvár) történő egybevetése. A szerző e tekintetben szinte semmit sem mond, aminek az a következménye, hogy a Georgikon működése eléggé elszigeteltnek tűnik. Ha viszont a Georgikon elsősorban majorsági alkalmazottakat képző intézmény volt, kívánatos lett volna annak részletesebb, mélyebb bemutatása, hogyan jutott arra a gondolatra Festetich György, hogy egy ilyen iskolát alapítson. Az, amit a szerző e téren elmond, mind érdekes és igaz, de ő sem jutott tovább, mint az előtte járó szerzők. Ő sem kísérelte meg megkeresni azokat a tényezőket, amelyek a Festetichekből kiváltották ezt a — valljuk be, korántsem kicsinyes — gesztust. A Festetich-uradalmak helyzetének elemzése adhatta volna meg ehhez a kulcsot. Az, hogy ez az elemzés elmaradt, némileg ugyancsak befolyásolja a Georgikon tevékenységének bemutatását, s egyúttal megnehezíti az egyes intézkedések megítélését is. A szerző ugyanis (noha, mint említettük, megmondja, hogy a Georgikon milyen célból alakult), sokszor bírálja a Festeticheket, s egy mai főiskola, vagy inkább a polgári korszak főiskola típusát kéri számon tőlük. Ez ítéleteit nem mindig teszi igazságossá. Ugyanakkor olykor túlzott elismerésre is sarkallja. Mert igaz ugyan, hogy a Festetichek a tanárok számára sokszor igen jelentős tanulmányutakat is lehetővé tettek, de ezt nem a főiskola, hanem az uradalmak érdekében tették (ne feledjük, a tanárok egyúttal uradalmi feladatokat is elláttak !). Éppen a sokat idézett Gerics-féle utazás mutatja ezt a leginkább, ahol kimondottan arról volt szó, hogy Gericsnek útjai során az uradalmakban hasznosítható eljárásokat kellett tanulmányoznia. Nem lennénk viszont igazságosak, ha nem említenénk meg, hogy a szerző sokszor rámutat arra, a Georgikon létesítése (beleértve az ösztöndíjakat stb. is) végső soron nem vissza nem térülő pénzkiadás, hanem igen jól jövedelmező vállalkozás volt, mely a ráfordításokat az uradalmak eredményeiben sokszorosan visszafizette. Ugyancsak felhívja a figyelmet több ízben arra az összefonódásra, amely a Georgikont és a Festetich-uradalmakat jellemezte, arra, hogy a tanárok egyúttal uradalmi tisztek is voltak, s hogy maga a Georgikon (és gazdasága) is része volt e hatalmas birtokkomplexumnak.

Ezen a ponton jutunk el tulajdonképpen a tanulmány másik nagy témájához, a tangazdaság problematikájához. Ez — bizvást mondhatni — önálló, nagyterjedelmű tanulmányt érdemelne. A szerző itt is felsorakoztatja hatalmas forrásanyagát, s bemutatja a georgikoni tangazdaság működését, termelését, még eredményességét is. Néhány körülmény kiemelésével azonban adós maradt, s ez ismét csak mellékösvényre tereli az olvasót. Süle pl. következetesen „középbirtokként" emlegeti a tangazdaságot, hiszen területe legnagyobb kiterjedése időszakában sem érte el, vagy haladta meg az 1000 holdat. Ez azonban teljesen formális gondolkodás, a szerző nem veszi figyelembe azt, hogy bármilyen nagy is legyen egy birtok, az rendszerint nem jelent vele egyenlő nagyságú *üzemet*, a hatalmas latifundiumok természetszerűleg kisebb üzemekre oszlottak. De ezen túlmenően nem veszi azt a rendkívül jelentős tényt sem figyelembe, hogy a georgikoni tangazdaság *szerves része* volt a hatalmas Festetich-uradalomnak, részesült annak összjövedelméből, s létrejöttét éppen annak köszönhette, hogy egy sokszorosan nagyobb egység része volt. Abban az esetben, ha egy valóban elszigetelt gazdaságról lenne csupán szó, aligha tapasztalhatnánk azt a hatalmas beruházást, amit a gazdaság létesítése és

modernizálása jelentett, nem is beszélve arról, hogy egy önálló gazdaság esetében nyilvánvalóan más lett volna a bérmunka aránya is a robothoz viszonyítva, mint itt volt. Elvileg nem helyes tehát ezt a gazdaságot „középbirtokként" kezelni.

De másról is szó van. A tangazdaság nemcsak oktató célokat szolgált, éppen a szerző adatai mondják el, mennyire nemcsak erről volt szó, hanem arról is, hogy az egyúttal a Festetich-uradalmak *kísérleti* gazdasága is volt, ahol rendszeresen kísérleteztek különféle vetőmagvakkal, állatfajtákkal, termelési eljárásokkal, gépekkel stb. Ebből a szempontból létesítése bízvást korszakalkotónak nevezhető. De mert az volt, nem ártott volna kicsit részletesebben ismertetni tevékenységének ezt az oldalát a monográfiában. Ugyancsak hasznos lett volna, ha a szerző, — éppen azért, hogy a hasonlítási alap azonos legyen, — a forrásaiban előfordult különféle területi egységeket közös nevezőre hozta volna, s vagy katasztrális holdban, vagy hektárban számolt volna. A munka jelenlegi formájában ugyanis már nem lehet ellenőrizni, s főleg: nem lehet *elvégezni* ezeket a számításokat. Igaz, egy helyütt a szerző megad egy kulcsot, de az így kapott lehetőséggel már ő maga sem él.

S itt ismét visszakanyarodhatunk ahhoz, amivel kezdtük: a tangazdaságban folyó munka megítéléséhez elengedhetetlen lenne a többi Festetich-uradalom termelési színvonalának megfelelő ismerete. Nemcsak azért, hogy lemérhessük a különbséget, hanem elsősorban azért, mert csak e szint ismeretében lehetne eldönteni, milyen irányban, milyen célból kísérleteztek a tangazdaságban, tulajdonképpen mit akartak elérni e *kísérleti* üzemben. Kétségtelen, ez nem különösebben szükséges, ha megmaradunk a tangazdaság, mint a Georgikon bemutató műhelye leírásánál, amint azt a szerző teszi. Az ő felfogásában ez az üzem a Georgikon elszigetelt gazdasága volt, megfelelően a későbbi keszthelyi vagy debreceni főiskolai kísérleti üzemeknek. Ennél azonban sokkal többről van szó az adott esetben, s ez az, ami az előadásból szinte teljesen kimaradt.

Ugyancsak halványra sikerült a georgikoni oktatással kapcsolatos korabeli viták bemutatása. A szerző itt is jelentős adatanyagot vonultat fel, s a vita szinte minden kisebb vonatkozására is kitér. Nem mutatja azonban be azt, hogy a vita lényege tulajdonképpen a Georgikon eredeti célkitűzése és a XIX. század 40-es éveire megváltozott körülmények diktálta igények körül forgott. A Georgikon gazdatiszteket és béreseket képzett a nagy uradalmak részére, akik pedig támadták, azok elsősorban „gazdákat" (középbirtokosoktól parasztokig) szerettek volna oktatásban részesíteni, s csak másodsorban gazdatiszteket. Ez a döntő nézetkülönbség húzódik meg a vitában, mintegy jelezve, hogy a Georgikon fennállásának félszázada alatt a mezőgazdaság tovább fejlődött, s a kapitalizálódás immár nemcsak a legnagyobb uradalmakban jelentkezett, hanem behatolt a középbirtokokra, sőt helyenként a fejlett paraszti üzemekbe is. Nem utolsó sorban külföldi példáktól sarkallva, lényegében ennek adtak hangot mindazok, akik a viták során a Georgikon helyett állami kézben levő tanintézmények felállítását szorgalmazták.

Nem szeretnénk, ha az olvasóban téves kép alakulna ki Süle munkájával kapcsolatban. Az a hatalmas adatanyag, amit ő a Georgikonról felszínre hozott, összefoglalt és elénk tárt, a Georgikon történetének sok eddig ismeretlen vonását tárja elénk. Rendszerbe foglalta mindazt, amit lehetett: a tanári karról, a tanulókról, a tananyagról, a tankönyvekről, az érvényesített pedagógiai elvekről és módszerekről stb. Amit kifogásolunk, az tehát nem az anyag hiánya (ellenkezőleg, olykor-olykor kevesebb talán több lett volna), nem is csupán az, hogy lényeges mozzanatokra sokszor nem világít rá, hogy itt-ott kicsit naivan keresi a modern pedagógia elveinek és gyakorlatának nyomait a Georgikon tevékenységében, hanem az, hogy a szerző nem tudott úrrá lenni hatalmas adatanyagán, nem tudott tágabb horizontokra pillantani. Azt hiányoljuk, hogy nemcsak az európai összehasonlítást nem végezte elég körültekintően, de a magyarországi rokon intézmények tevékenységét sem vette figyelembe. S végül, hogy — bár kiemeli a Georgikon és a tan-

gazdaság kapcsolatait a Festetich-uradalmakkal, — nem meríti ki az e kapcsolatból adódó lehetőségeket. Munkája azonban még így is mindeddig *a legteljesebb* tanulmány a Georgikonról, amely nemcsak nélkülözhetetlen, hanem — ebben biztosak vagyunk — kézikönyvvé vált.

GUNST PÉTER

MÉREI GYULA:

A MAGYAR OKTÓBERI FORRADALOM ÉS A POLGÁRI PÁRTOK

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. 215 l.)

A politikai pártok történetének feltárásában történetírásunk még ma is elmaradt a követelmények mögött. Noha biztató munkálatok megindultak már e téren, s bizonyos eredményeink is vannak, a hiányokat és feladatokat elsősorban a polgári pártok vonatkozásában érezzük.

Mérei Gyula így aktuális témához nyúlt, amikor a polgári pártok helyzetét, működését vette vizsgálat alá, mégpedig egy sajátosan bonyolult helyzetben, a polgári demokratikus forradalom idején. Igaz, e történeti szakasz igen rövid, problematikája azonban a XX. századi magyar történet kulcskérdéseit foglalja magában.

A kötet tulajdonképpeni kérdése az, milyenek voltak a polgári demokrácia hazai erői és politikai szervezettségük; a polgári pártok hogyan foglaltak állást az 1918 őszén feltornyosult feladatokkal szemben. A választ erre olyan módon adja meg, hogy 1918 október végétől indítva az eseménytörténetet, annak fordulataival kapcsolatban ismerteti az egyes pártok állásfoglalását. A kötet kétharmadát ez a részletekben, adatokban igen gazdag rész tölti ki. A továbbiakban közli a legfontosabb pártok eddig kiadatlan programját, több esetben a változatokat, módosításokat is. Ez a gyűjtemény igen jó szolgálatot tesz a korszakkal foglalkozóknak.

Annak ellenére, hogy a polgári demokratikus forradalom időszakának ma már bőséges irodalma van, hogy megjelent Hajdú Tibor összefoglaló monográfiája, Mérei kötete sok tekintetben ad új anyagot (pl. a Polgári Radikális Párt esetében), felhívja a figyelmet eddig meglehetősen mellőzött politikai pártokra, csoportosulásokra (Szociális Ipargazdasági Párt, a keresztényszocialista szervezetek). Igen tanulságos Bethlen NEP-jének, a Nemzeti Egység Pártjának és programjának bemutatása. Nem különben szerzőnek az a törekvése, hogy jelezze, az egyes pártok programjára milyen, főként külföldi nézetek, politikai gondolkodók hatottak. Sok részlettel gazdagítja ismereteinket Károlyi Mihályról és Jászi Oszkárról. Ez utóbbi jelentőségét növeli, hogy az eddigi irodalom Jásziról, a polgári demokratikus gondolat kiemelkedő képviselőjéről éppen a polgári demokratikus forradalom szakaszában, felettébb szegényes képet adott.

A szerző figyelme a fővárosra, a pártok központjaira, vezető alakjaira összpontosul, a vezető figurákat, csoportokat, azok nézeteit és nézetkülönbségeit állítja az előtérbe. Éppen ezért a kötet sok hasznos ösztönzést adhat a helytörténeti kutatások számára, a vidéki jelentősebb politikai centrumok pártviszonyainak kutatására és feltárására.

A könyv legfőbb erényét jelentő adatgazdagsága révén kap ismét hangsúlyt a demokrácia polgári erőinek gyengesége, a középrétegek „úri" megkötöttsége. Kitűnik viszont a programokból, hogy, legalábbis a polgári demokratikus forradalom küszöbén, ezek sok tekintetben korszerű követeléseket tartalmaztak, ugyanakkor, amikor alapvető problémák iránt érzéketlenséget, értetlenséget mutattak, vagy politikai naivságról, irrealitásról tettek tanúbizonyságot.

Mindennek mélyebben fekvő oka, társadalmi meghatározottsága azonban nem válik olyan világossá, ahogyan azt a jelenség súlya, magyarázatának szélesebb alapokra

helyezése kívánná. Elsősorban annak az általánosabb érvénnyel, összefoglalóan való tárgyalását hiányolhatja az olvasó, hogy a magyar társadalom különböző erői milyen rendező elv alapján tömörültek politikai pártkeretekbe; közelebbről a magyar burzsoázia, a közép- és kispolgárság, a demokrácia potenciális bázisául szolgálható középrétegek politikai orientálódását milyen fő vonalak irányították, határolták. Inkább maga az anyag, mint az értékelő összegezések mutatják, hogy a polgári demokrácia programja és képviselete nem egyetlen pártban öltött testet, hogy a Polgári Radikális Párt befolyása — a magyar társadalom s a polgárság szerkezetével, helyzetével összefüggésben — nem érhetett fel Károlyi pártjának súlyával, még akkor sem, ha eltekintünk Károlyi Mihály kiemelkedő alakjának és egyéniségének szerepétől. Mindezzel összefüggésben lett volna hasznos, ha a politikai erők, pártok, programok formálódásával, megfogalmazásával kapcsolatban többet adott volna a szerző az előzményekről, az egyes pártok társadalmi bázisáról.

A kötetben feltárt anyag kétségtelenné teszi, hogy a polgári pártok, a polgári demokrácia erői szerették volna megelőzni, elkerülni, reformokkal helyettesíteni a forradalmat. Gazdag részletek ismertetik az egész polgári jobbratolódás folyamatát. Éppen ezért is nagyobb súllyal lehetett s kellett volna érzékeltetni annak az ellentmondásnak a jelentkezését, amely a magyar polgári demokratikus forradalom bizonyos megkésettségéből, erőinek gyengeségéből és reformizmusából, valamint abból következett, hogy ezeket az erőket nem egy *polgári* baloldal szorította, sürgette cselekvésre, hanem egy a proletárdiktatúra felé tendáló *radikális, baloldali tömegmozgalom*. A magyarországi erőviszonyok kettősségének szükségszerűen kellett mutatkoznia a polgári pártok, politikai csoportok magatartásában, felgyorsult jobbratolódásában, a radikalizmustól való visszariadásában.

Néhány ponton — megítélésem szerint — vitathatók a szerző megállapításai; máshol helyzetrajzát kissé leszűkítettnek, egyoldalúnak érezzük. (Pl. 11., 26—27. old., a magyar és nem-magyar nemzeti tanácsok összevetése stb.).

Összegezve azonban azt lehet megállapítani, hogy Mérei kötetét nemcsak az 1918 történetével foglalkozók hasznosíthatják igen jól, hanem az ellenforradalmi korszak kutatói is. A kötet ugyanis bizonyos szempontból előtörténetét adja az ellenforradalmi korszak pártjainak, előéletét sok jelentős politikai figurájának.

L. Nagy Zsuzsa

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG TÖRTÉNETE BORSODBAN ÉS MISKOLCON

Szerkesztette: Lehoczky Alfréd

(Miskolc, 1969. 305 l. + 44 l. képmelléklet. Miskolc Megyei Jogú Város Tanácsa VB. kiadása)

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG SOMOGYBAN

Szerkesztette: Kanyar József

(Kaposvár. 1969. 344 l. + 32 l. képmelléklet. MSzMP Somogy Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága)

Kötetek, tanulmányok impozáns sora jelzi, s közhelynek számít már, hogy az első magyar proletárdiktatúra félszázados jubileuma — mint minden hasonló nagy évforduló — rendkívül kedvező körülményeket teremtett a helytörténetírás számára. Az igény és a feladat, továbbá a tényleges, eléggé körülhatárolt lehetőségek összhangjának megteremtésére képes megyékben a többirányú célkitűzést jól szolgáló, jelentős eredményeket

felmutató munkák születtek. A leginkább „mellékhivatásban" dolgozó vidéki kutatók jelentős része jól birkózott meg a gyakran rövidre szabott határidővel, a forradalmi időszak vizsgálatától elvárható s a korábbiaknál szerteágazóbb követelményekkel. A kiadást kezdeményező párt- és tanácsi szervek általában a tudományos megalapozottságú feldolgozásokat kívánták, vidéken is csak elvétve kapott teret 1918—1919 leegyszerűsített, a kutatásban is csak újságcikk igényű erőfeszítéseket vállaló megközelítése.

Borsod és Somogy megyék szép kiállítású tanácsköztársasági köteteit az igényes, rendszeres munkára épített, korszerű elveket követő helytörténetírás termékei között tarthatjuk számon. Létrejöttüket — különösen a somogyiak esetében — évtizede készülő, tartalmas előtanulmányok előzték meg. Mészáros Károly közismert monográfiáján túl közel száz, jórészt szakfolyóiratokban megjelent, hosszabb-rövidebb dolgozat tárgyalta a forradalmak idejének országos példát jelentő somogyi kérdéseit — árulja el a könyvben közzétett alapos bibliográfia. (Alig lehet tagadni persze azt, hogy hosszabb ideig jórészt Somogy múltjának többi fejezete rovására koncentrálódtak 1918—1919-re az erők, s csak a legutóbbi esztendőkben szélesedett ki a somogyi helytörténetírás tematikája is.) Kötetük jegyzetanyaga is elárulja, hogy a borsodiak ilyen tárgyú előmunkálatai — többek között a megye e korbeli történetének a somogyit messze meghaladó bonyolultsága, ellentmondásos volta miatt — tekintélyesek voltak ugyan, de a legfontosabb kérdésköröket is csak részben ölelték föl. Somogy forradalmi eseményeinek jórésze bevonult az iskolai tankönyvekbe, népünk köztudatába, Miskolcról és a borsodi iparvidékről viszont csak a Vörös Hadsereg egyik győzelmes fegyverténye kapcsán szoktunk megemlékezni.

Mindebből eleve következett, hogy a somogyi kötet szándéka elsősorban a már ismert kép további színesítése, eddig nem vagy alig vizsgált részkérdések elmélyítése, a vitás kérdések új szempontú megközelítése lehetett; a borsodiak céljának viszont a legfontosabb vonásokat feltáró összegezés felelt meg. Ezt tükrözi a két kötet tematikája és szerkezete, műfajilag elütő, de tartalmilag rokon részek összekapcsolása is.

A miskolci kiadványnak közel felét teszi ki hat szerző összegező jellegű tanulmánya, harmada a megyében őrzött, 1919. március 21-e utáni legfontosabb levéltári forrásokat tartalmazza, a kötetet záró ötven oldalon pedig névsorokból álló adattár kapott helyet. A kötet felépítéséből, arányaiból láthatóan — Tok Miklós előszava is utal erre — a borsodiak további feltáró munkát terveznek, a mostani vállalkozást a nélkülözhetetlen első szintézisnek tartják. (A második rövid 1918—1919-es összegezés szinte már az elsővel egyidőben megszületett *Lehoczky Alfréd* tollából, a Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc 1970 hasábjain.)

A somogyiak kötetének alapját a jubileum alkalmából rendezett, színvonalas kaposvári tudományos ülésszakon elhangzott előadások és korreferátumok jelentették, ezek publikálása valósult meg a kiadvánnyal. A könyvet a Megyei Oktatási Igazgatóság előszava szerint emlékkötetnek szánták, melynek különböző jellegű írásai valójában kerek egészet adnak. A somogyi munka — Németh Ferenc igényes, történész szemlélettel íródott köszöntője után — *Hajdú Tibor*, *Mészáros Károly* és *Borus József* általános kérdéseket taglaló előadásaival kezdődik. Hajdú a forradalmak kutatásának új eredményeiről, Mészáros a KMP és az SzDP iparszocializálási elképzeléseiről, Borus a proletárhatalom katonapolitikájáról beszélt. Hét szorosan helytörténeti tárgyú, megfelelő apparátussal ellátott dolgozat adja a kiadvány lényegét, terjedelmének kétharmadát. Az előadásokhoz és tanulmányokhoz zömükben értékes, önálló kutatásokat tükröző, de ismeretterjesztő hangvételű tizenegy hozzászólás kapcsolódik. Ezekben megmaradt az előadások levegője. Kidolgozottabb változataikat másutt kiadva, nemcsak a kötet műfaji egységét, tudományos jellegét lehetett volna jobban megőrizni, hanem a korreferensek munkája is tudományosan használható volna. A hozzászólások között kaptak helyet Hajdú Tibor vita-

összefoglaló elemző megállapításai is. A kötetet részletes eseménynaptár, tartalmilag kitűnő képanyag, alapos bibliográfia és gondos mutató zárja.

Az eddigiekből is kiderül, hogy a mindkét kötet gerincét jelentő tanulmányok együttes, tematikailag párhuzamos mérlegelését csak néhány ponton lehet megoldani. Kezdjük mindjárt azzal, amit ezek a máskülönben színvonalas kiadványok egyformán és szembetűnően nélkülöznek: Mindkettő 1918-cal, a háború végső hónapjaival, „in medias res" veszi fel tárgyalása fonalát. A forradalmak időszakának meggyőző elemzéséhez fel kellett volna vázolni a tárgyalt megyék korábbi és egykorú gazdasági-társadalmi képének meghatározó vonásait, a politikai erők háború alatti helyzetét, az egyes osztályok és rétegek súlyáról, szemléletéről való lényeges és sajátos helyi tudnivalókat. Ilyen bevezető fejezet hiányát elsősorban a kerek képre törekvő borsodi kötetben érezzük, de a résztanulmányokat publikáló somogyiban is helye volna. Elismeréssel szólhatunk ugyanakkor arról, hogy a kiemelkedő helyi vezetők rövid életútját, egyéniségük rajzát mindkét kiadványban visszatekintően is megtalálhatjuk. (A borsodiak „A tűz csiholói. A Tanácsköztársaság jelentősebb személyiségei Borsod-Abaúj és Zemplén megyékben" — Miskolc 1969. Szerk. Lehoczky Alfréd. Írták: Gecsényi Lajos, Lehoczky Alfréd és Surányi Róbert — címen — más megyékhez hasonlóan — részletesebb formában külön is kiadtak 217 mozgalmi életrajzot.) Hasonló visszanyúlásra még nagyobb szükség lett volna a gazdasági-társadalmi állapotrajznál. A maguk szűkebb témái kapcsán a somogyi szerzők részben megpróbálkoztak ezzel, de ez önmagában kevés.

A tanulmányokat és problémaköröket sorravéve: A polgári demokratikus forradalom időszakáról, a proletárforradalom helyi előfeltételeinek kialakulásáról a borsodiak adnak részletesebb, bővebb adatbázisra épített képet. A *Lehoczky Alfréd* tanulmányából megismert események meglepően szolíd, indulatmentes, langyos október-novembert mutatnak. Ennek meggyőző magyarázatát adja a szerző, a zömmel kisipari-kispolgári kötődésű miskolci munkásságról és a baloldalt félreszorító, tekintélyes szociáldemokrata vezetőkről nyújtott jellemzéssel. Nyilván a megfelelő források hiányában, a balratolódás menetéről, a szervezett munkásság meghatározó szerepének kialakulásáról már nem lehetett eléggé szerves és dokumentált fejlődésrajzot adni. Az országos kutatás szempontjából is helyeselni lehet a szerzőnek azt a törekvését, hogy az irányító szerepet játszó Miskolc és a megyei ipari bázisok (Diósgyőr és Ózd) vizsgálatára összpontosított, hiányoljuk viszont az egyébként élesnek jelzett agrárkérdés jóformán a megemlítés szintjén hagyott tárgyalását. A somogyi kötet írói az egyes résztémákkal kapcsolatban az egész forradalmi korszakból emeltek ki adatokat, s azokból általánosítanak, a március előtti hónapok összefüggő képét így nem kaphatja meg az olvasó. (Itt is elismeréssel kell megemlékezni ennek kapcsán a kaposvári Palmiro Togliatti Megyei Könyvtár több mint 4000 tételt tartalmazó, példás 1918—1919-es, s a jubileumra megjelent, bibliográfiájáról, amely a polgári forradalom időszakának teljes megyei sajtóját felöleli.)

A borsodi kiadványnál maradva: Annak egyik legjobb fejezetét *Rátki András* írta, „A proletárdiktatúra létrejötte és berendezkedése" címen, a március 21-től május 2-ig (a terület csehszlovák megszállásáig) terjedő időszakról. Szókimondó realitással közelített e továbbra is szociáldemokrata jellegűnek megmaradt miskolci és borsodi 40 nap kérdéseihez. Értékeléseit a felsorakoztatott adatok fényében el kell fogadnunk. Rátki lendületes dolgozata a szocializálási, szervezési eredmények bemutatása mellett jól érzékelteti a miskolci és a vidéki-falusi viszonyok különbségeit is. A hadseregszervezésről és Miskolc feladásáról írva, érvelésének ereje bizonytalanabbá vált, itt érezhetően nem hatolt eléggé az adatok mögé. Véleményünk szerint Miskolc puskalövés nélküli kiürítését nem magyarázza eléggé az 1919 április végi, május eleji országszerte tapasztalható kapituláns hangulat és Reisinger Ferenc téves koncepciója. A Viharsarokban április 20—25-e között lefolyt — indítékaiban a borsodiaktól eltérő, tartalmilag végeredményben

velük azonos — területfeladások politikai indokai között első helyen állt a hamarosan bekövetkezőnek tartott, mindent megoldó proletár világforradalom gondolata. Ennek fényében rövid átmenetnek tekintették a megszállást, s kifejezetten céltalannak tartották az ellenállást. Hasonló helyzetről lehet szó Borsod esetében is.

A miskolci kötetnek két gyengébb dolgozata van. Az egyik a tanácshatalom alatti borsodi agrárpolitikai törekvésekkel, a másik a nevelés- és oktatásüggyel foglalkozik (*Nemes Frigyesné* illetve *Deák Gábor* munkája.) Az agrárkérdésről inkább általános elvi, országos áttekintést kapunk; a borsodi adatok ehhez illeszkednek, de nem állnak össze egységes képpé. A tanulmány tárgykörét elég szélesen értelmezte a szerző, aki egyébként a legtöbb részkérdésről hasznos tényeket, megállapításokat nyújt. Deák Gábor nagyon leszűkítette rövid dolgozatának tematikai határait. A sokoldalú és általában mutatós neveléstörténeti témát tőle szokatlan, elnagyolt fogalmazásban, előadásszerű áttekintésben dolgozta föl. Túlnyomórészt az iskolánkívüli oktatás, ismeretterjesztés szervezési eredményeiről ír, a tartalmi kérdéseket éppen csak érinti. Forrásait, némi sajtóanyagon kívül, főként magántulajdonban levő egykorú iratanyagok jelentették, s ez igen szűk bázis. Kár, hogy írása egyáltalán nem terjed ki a helyi színházi élet, a sajtó, a múzeum- és könyvtárügy stb. számbavételére.

A borsodi kötet hat dolgozatának alapjában véve időrendi egymásutánját az előbbi két tanulmány valamelyest megtöri. *Zádor Tibor*nak a csehszlovák intervenció 3 hetes időszakát (május 2.—május 23.) tárgyaló munkája a megkezdett sorhoz tér vissza. A dolgozat elmarad Lehoczky és Rátki biztos kezű vonalvezetésétől, értékeléseitől, inkább eseménytörténetet nyújt — igaz, azt érdekesen — jóformán a helyi Reggeli Újságot használva egyetlen forrásul. (Mindössze egy levéltári hivatkozása van, de Román János kötetbeli dokumentumpublikációjának 49. tételével összevetve az is rossznak bizonyul.)

A borsodi és miskolci munkáshatalom május 20.—augusztus 3. közötti második szakaszáról, valójában a proletárdiktatúra tényleges megvalósulásáról ezen a vidéken, *Tóth Pál* megfelelő forrásokra épített, problémaérzékeny tanulmánya ad képet. Landler Jenő és Hirossik János éles bírálatot tartalmazó értékelését a miskolci és diósgyőri állapotokról e dolgozat adatai is megerősítik. Tóth Pál írása, helyenként töredezett szerkezete, a részkérdések esetenként laza egybekapcsolása ellenére is, a kötet egyik tartóoszlopa; a borsodi kiadvány színvonalas összegező célkitűzését Lehoczkyval, Rátkival és a forrásközlő fejezettel együtt ő valósítja meg. Tanulmánya helyesen értékeli a május 20-a utáni politikai újjászervezés eredményeit, nem hallgatva el az opportunista hibákat sem. Újszerűen, érdekesen tárgyalja a közélelmezési kérdéseket, a termelőszövetkezetek június végi válságproblémáit, a felbomlás először falun jelentkező jeleit és okait.

A somogyi kiadvány egyes kiragadott tárgyköröket tárgyaló dolgozatairól általában elmondhatjuk, hogy színvonal tekintetében, mondhatni egységesen, a komoly tudományosságot érvényesítették, szembetűnő különbségek nincsenek. Ez főként az időszak kutatásában nagy gyakorlattal bíró gárda érdeme, de a szorosabban meg nem kötött témaválasztásnak is része van benne. A szerzők nyilván arról írtak, amihez legtöbb és legjobb anyaguk volt. *Suri Károly*nak a somogyi munkástanácsokról írt tanulmánya jelent ez alól bizonyos mértékig kivételt. Témájának szélesre nyitott időhatáraihoz képest (1918 januárjától 1919 augusztusáig halad) a források kiaknázásában nem használta fel a lehetőségeket, s az adatok hiányát több alkalommal kinyilatkoztatással, merev általános mondatokkal kívánja pótolni. Ahol megfelelő tények voltak a kezében (mint például az áprilisi tanácsválasztások eredményei, a lakáskérdés megoldására hozott intézkedések), bizonyságot tett jó elemző készségéről.

Az országos problematikához kapcsolódó, igényes helytörténetírás sikerült alkotása *Kávássy Sándor* „A Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségének tevékeny-

sége Somogyban 1918—19-ben (Adalékok)" c. tanulmánya. A szövetséggel, bár a proletárdiktatúra idején az egyetlen, parasztérdekeket képviselő rétegszervezet volt, eddig nemigen foglalkozott a kutatás — állapítja meg a szerző. A hiányt a dolgozat somogyi vetületben jól pótolja. Gondosan feltárt adataival kitűnően bánik, írásának bizonyítottsága, amellett gördülékenysége, vitázó kedve a kötet egyik legjobb darabjává teszi. Bemutatja és értékeli a szervezet tömegbázisát, somogyi kiépítését, Latinca — mint a szövetség somogyi-tolnai titkára — idevágó tevékenységét, a paraszti föld- és munkabérkövetelések fő vonásait, végül a földmunkásságot is felhasználó 1919 júniusi ellenforradalmi kísérleteket. Dolgozata függelékében a téma legfontosabb 25 dokumentumát közli, sajnos, eléggé elnagyolt módszerrel.

A szocializált gazdasági élet két fő ágazatáról *Kanyar József* „A Somogy megyei iparigazgatás és a szocializált ipari üzemek 1919-ben" címen, *Tóth Tibor* pedig „Az igali járás szocializált nagyüzemei 1919-ben" címen készített tanulmányt. Mindketten jó visszatekintést adnak a maguk témája kapcsán a háború utolsó esztendejének súlyos gazdasági nehézségeire, az anyag- és áruhiányra, s ezek érvényesülését a proletárhatalom időszakában is szervesen kimutatják. Jó lett volna, ha az ipar struktúrájáról s a tárgyalt járás társadalmi képéről bővebben szóltak volna a szerzők. Pontos, jól értékelt képet kapunk az ipari és az agrárirányítás szervezetéről, módszereiről, jellegéről. Somogyban 38 üzem, az igali járásban 36 uradalom szocializálására került sor. Különösen értékes és újat nyújtó a köztulajdonba vett ipari és agrárüzemek termelési eredményeinek és gondjainak részletes elemzése, a bér- és munkafegyelmi kérdések, a pénzforgalom taglalása. Kanyar József függelékben a szocializált vállalatok adattárát közli, ebből az eléggé fejletlen somogyi ipar általános képe is megrajzolható, ebben a malomipar és az építőanyagipar volt a legszámottevőbb.

Két alapos dolgozatot olvashatunk a somogyi kötetben a művelődésügy köréből. *Kelemen Elemér* az iskolai és a felnőttoktatás, a népművelés kérdéseit vizsgálja ötletes hangvételben, pontos rendszerezéssel, a szervezeti és tartalmi vonatkozások példás összhangjával. A különböző szintű művelődésügyi osztályok kapcsán megvizsgálja a centralizáció, a testületi ügyintézés és egyszemélyi felelős vezetés viszonyát. *Andrássy Antal* a forradalmi időszak igen erőteljes kaposvári diákmozgalmairól készült, alapos, jól felépített dolgozatában a párszáz fiatalból álló kisvárosi diákság nagyon izgalmas fejlődésrajzával példát is mutat: A jól felkészült történész látókörével megközelített, látszólag mellékes téma mélyfúrás-jellegű vizsgálata is jelentős eredményt hozhat, mert az élet egy szűkebb szektorában 1918—1919 teljességét képes megmutatni.

Gellért Tibor „Adalékok a megyei belső fegyveres erők történetéhez" című tanulmányában a jubileumi helytörténeti munkákban kevésbé érintett kérdésekről szól. Gazdag anyagra támaszkodva, színesen ismerteti a proletárhatalom somogyi rendfenntartó erőinek megszervezését, az 1919 májusától nyiltan is jelentkező ellenforradalmi kísérletekkel szembeni kemény küzdelmet. A somogyi munkásság karhatalmi alakulatainak a déli demarkációs vonal biztosításában is fontos szerep jutott.

A két kiadvány gerincét jelentő, és főbb eredményeit hordozó tanulmánysorozatok futó áttekintése után a mindkettőben megfelelő helyet kapott értékes kiegészítő részekről, segédletekről kell szólnunk. Elsőként *Román János* miskolci levéltárigazgató már említett, az 1919. március 22.—augusztus 3. közötti időből 101 dokumentumot közreadó forráspublikációjáról. (A borsodi kötet 141—255. oldalán.) A messzemenően precíz archivisztikai leírásokkal, megjegyzésekkel, találó címekkel közzétett iratok láthatóan az egész kötet alapvető forrásait jelentették, a helyi sajtó és a TAGyOB anyag mellett. A könnyebb használat indokolta volna a megyei tanács terjedelmes egykorú jegyzőkönyveinek közlésekor a részletezőbb címadást (45., 75., 95. sz. dokumentumok). Román jól válogatott. Bevezetőjében levéltára valamennyi tanácsköztársasági fondjáról számot

ad. Nyilván a rövid határidő miatt történt, de sajnálhatjuk, hogy a kiszemelésnél az országos közgyűjteményekben őrzött borsodi anyagokat, továbbá az egykori helyi sajtó java cikkeit, a proletárhatalom utáni iratokból kiemelhető, visszatekintő dokumentumokat mellőzte. Közölt anyaga a leszűkített válogatási alap ellenére kiemelkedően értékes. Szemléletesek, hangulatkeltőek a dokumentumokról mellékelt fotómásolatok is.

A borsodi kötet *Bitskey István* összeállításában közölt, forrásait gondosan jelző adattára nagy időbefektetést kívánhatott. Célszerű lett volna, ha az adattár szempontjait kibővíti, elsősorban olyan eseménytörténeti vonatkozásokkal (pl. a proletárdiktatúra megyei két szakaszának községenkénti kezdő és végső dátumai), amelyek a tanulmányokban ilyen részletességgel természetüknél fogva nem szerepelhetnek. *Kanyar József* a két forradalom levéltári anyag alapján összeállított eseménynaptárát adja, sok értékes adattal, számmal, névsorral, esetenként vázlatos értékeléssel is. Kitűnő munkáját a borsodi módszerű jelzetelés még használhatóbbá tette volna.

Pontos címfelvételekkel, de annotáció nélkül, a gyűjteményes köteteket analitikusan felvéve, másfélszáz somogyi 1919-es tárgyú helytörténeti munkát (ennek harmada újságcikk) sorol föl *Kelemen Elemér* körültekintő bibliográfiája, témánkénti csoportosításban.

A borsodiak nem vállalkoztak mutatók összeállítására, a kaposvári kötetben kiemelkedően ügyes megoldású, színvonalas, egyesített hely-, név- és tárgymutatót kap az olvasó. (*Andrássy Antal, Kelemen Elemér* és *Tóth Tibor* munkája.) Az egyszerűbb változatot ötletesen továbbfejlesztették, s a személyek nevéhez rövid életrajzot, a forradalmi szervek megnevezéséhez lakonikus hatásköri eligazítást és pár soros működéstörténetet kapcsoltak.

Mindkét kötetet eléggé bő képanyaggal látták el. Túlnyomórészt komoly forrásértékű megyei, kis százalékban illusztratív országos fénykép-, plakát- és újságanyag, iratok, aláírások, pecsétlenyomatok kerültek a válogatásba. Kár, hogy a nagyon szemléletes térképes és grafikus ábrázolás lehetőségeit egyik kötet sem használta ki.

Az ország két fontos területe tanácsköztársasági történetének e színvonalas kiadványokkal megvalósított tudományos feltárása igen jelentős eredmény, amelynek értékéből a továbbfejlesztés néhány lehetőségére is célzó kritikai megjegyzéseink mitsem vonnak le. A két kötet a magyar helytörténetírás komoly nyereségei közé tartozik.

SZABÓ FERENC

RÉV ERIKA:

A NÉPBIZTOSOK PERE

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1969. 280 l.)

Rév Erikának ezt a munkáját a Magyar Történelmi Társulat kezdeményezésére a Hazafias Népfront, a Művelődésügyi Minisztérium, a Párttörténeti Intézet és a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum által a Magyar Tanácsköztársaság győzelmének 50. jubileuma alkalmával meghirdetett pályázat egyik — megosztott — első díjával tüntették ki. Az első díj elnyerése már önmagában is jelzi a munka kimagasló érdemeit, amelyeket tömören összefoglalt a bírálóbizottságnak a Századok 1969. évi 6. számában, valamint a Párttörténeti Közlemények 1970. 1. számában publikált értékelése.[1] Részletes kritikai

[1] A Századok említett számának 1307. lapján, a Párttörténeti Közlemények 158—159. lapján.

ismertetést közölt a könyvről a Párttörténeti Közlemények 1969. 4. száma,[2] és rendkívül elismerő jellegű recenziót közölt a műről a Népszabadság 1970. június 8-i száma is. Ezek az értékelő ismertetések megkönnyítik s egyben meg is nehezítik a recenzor feladatát. Megkönnyítik azért, mert a kiváló történészekből összeállított bírálóbizottság véleményét s annak indokolását a recenzió alapjául fogadhatja el, de megnehezítik, mert el kell kerülnie az eddigi állásfoglalások egyszerű megismétlését.

A munka ismertetésénél három szempontból kell kiindulni. Elsősorban abból, hogy jogtörténeti témájú könyvről van szó, másodsorban azt kell figyelembe venni, hogy a szerző a jogtörténet és a politikatörténet eszközeit egyaránt s úgyszólván egyforma hangsúllyal használja, ezzel a két tudományág szoros összefüggésére utal, végül szem előtt kell tartani, hogy a kismonográfia terjedelmű munka a Kossuth Könyvkiadó népszerű történelem sorozatában jelent meg, szélesebbkörű olvasótáborhoz szól, tehát olvasmányos stílust kíván és a szorosan vett szakkérdések tárgyalása intenzitásának szükségszerű korlátozásával jár együtt.

*

Rév Erika könyve a Tanácsköztársaság 10 népbiztosa (Vántus Károly, Haubrich József, Bokányi Dezső, Bajáki Ferenc, Dovcsák Antal, Nyisztor György, dr. Ágoston Péter, Kalmár Henrik, Kelen József és Szabados Sándor) ellen 1919 augusztus közepén megindult és 1920. december 28-án az ítélet kihirdetésével befejeződött büntető eljárást ismerteti. Egyetlen — igaz, hogy rendkívüli jelentőségű és csaknem másfél évig elhúzódó — büntetőeljárás tükrében mutatja be a munka nemcsak a Horthy-rendszer első esztendeje történetének főbb vonásait, hanem az 1919-i Magyar Tanácsköztársaság politika-történetének fontos jellegzetességeit is. Mindezt kb. 15 szerzői ív terjedelemben elvégezni, s úgy elvégezni, hogy a munka ne csupán a történészeknek és jogászoknak nyújtson újat, hanem egyben a történelem iránt érdeklődő, szűkkörűnek éppen nem mondható olvasóközönség érdeklődését is felkeltse, — nagyon nehéz feladat.

A munkának éppen az a legnagyobb érdeme, hogy a szakszerűség rovására tett engedmények nélkül újat tud nyújtani, s könnyen olvasható módon tud újat adni hazánk legújabbkori történelme iránt érdeklődő igényes olvasóknak is. A könyv ebből a szempontból is úttörő kísérletnek számít, hiszen valamely bűnügy leírását a jogdogmatikában járatlan olvasó rendszerint csak akkor kíséri figyelemmel, ha a szerző a szenzációs, az izgalmas részleteket hangsúlyozza. A népbiztospert pedig különösen könnyű lett volna ilyen módon, „krimi"-szerűen az olvasó elé tárni, hiszen ez a bűnügy bővelkedik izgalmas részletekben. A szerző azonban helyes érzékkel nem a szenzációhajhászásra törekedett, hanem az ügy gazdasági, társadalmi, politikai hátterének és összefüggéseinek feltárására; azt mutatta meg, hogy ez a per — mint vízcseppben a tenger — magában rejti a Horthy-rendszer 25 évének valamennyi törvénysértését és egyre inkább fasizálódó politikai módszereit. A szakszerűség biztosítása mellett a könyv írója azzal a módszerrel tudta a széleskörű olvasótábor figyelmét felkelteni, hogy a per egy-egy drámai csomópontjának valamennyi magyar és nemzetközi indítékát és hatását kontrasztszerűen a munka fókuszába állította. Ennek egyik legjobb példája a könyvnek „A per nyitánya" című fejezete, amely szembeállítja egymással a védőknek rendkívül bátor, a Horthy-rendszert támadó felszólalását, — az angol parlament alsóházában a népbiztosperről lefolyt vitával (44—67. oldalak). A szerző nem fűz részletes kommentárt a védők pernyitó felszólalásaihoz, illetve az angol parlamenti vitához, hanem a szónokok beszédei legfontosabb, legizgalmasabb részeinek szószerinti idézésével, s az időpontok egyezésének kiemelésével drámai feszültséget teremt. Drámait a szó szoros értelmében,

[2] *Gecsényi Lajos: Rév Erika:* A népbiztosok pere. 154—155. lapokon.

mert a szereplők felszólalásai, történelmileg tagadhatatlanul tragikus helyzetben, éles ellentéttel, antifónia-szerűen váltják egymást.

A könyv drámai erejét fokozza, hogy a politikatörténet és a jogtörténet eszközeit és módszereit ugyancsak kontrasztszerűen alkalmazza a szerző: mindenütt kiemeli, hogy a bűnügy egyes perrendi aktusai mögött milyen politikai események húzódtak meg, s hogyan állottak éles ellentétben a — még a Horthy-rendszer által is hatályosnak elismert — perjogi szabályok az ellenforradalmi rezsim politikai célkitűzéseivel. A perrendi szabályok ugyanis még a századfordulón léptek hatályba (az 1896: XXXIII. t. c. a dualista Magyarország büntető perrendtartása 1900. január 1-én lépett életbe, még liberális szellemben készült) s e jogszabályoknak a főtárgyalásra vonatkozó rendelkezéseit az ún. gyorsított eljárásokban is be kellett tartani, — az első Friedrich-kormány által minden törvényes alap nélkül kibocsátott rendeletek szerint is. Hasonló volt a helyzet az 1878: V. tc.-el alkotott büntető törvénykönyv (az ún. Csemegi-kódex) általános része, illetve a politikai bűncselekményeket rögzítő szakaszai — valamint a Horthy-rendszernek a „jogfolytonosságot" megtévesztő szándékkal propagáló „jogszemlélete", és ugyanezeket a jogszabályokat semmibevevő valóságos jogpolitikájának ellentéte kérdésében is. A jogpolitikát a kurzus politikai érdekei irányították, s ez a népbiztosok feltétlen elítélését, közülük többnek halálra ítélését követelte meg: tehát ilyen ítéletnek kellett születnie. Ezzel szemben a burzsoá jogelmélet és az ellenforradalmi rendszer által, legalábbis nyíltan meg nem tagadott Csemegi kódex de jure lehetetlenné tette volna, hogy a vádlottak padjára ültetett 10 népbiztos bármelyikét bűnösnek mondják ki. Ez az ellentét aztán kirívó törvénysértések sorozatához vezetett a per kezdetétől a befejező mozzanatig: az ítélet kihirdetéséig.

A szerző megcáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a perben a törvénytiprások sorozatát követték el, s hangsúlyozottan mutat rá arra, hogy ezek a törvénysértések nemcsak a szocialista jogszemlélet, hanem a kapitalista, sőt az imperialista jogfelfogás, az 1920-ban Magyarországon hatályban volt jogszabályok rigorózus értelmezése mellett is fennállottak. Ez a bizonyítás pedig annak a kimutatását jelenti, hogy a Horthy-rendszer első évei kifejezetten fasiszta joggyakorlatot tükröznek.

*

Az előzőkben röviden összefoglalt következtetésekhez a szerző a jogtörténet és a politikatörténet módszereinek kombinatív alkalmazásával jutott el. Ennek a módszernek a történettudomány szempontjából nem csupán eseti jelentősége van. A népbiztosok perének iratanyagát a szerző előtt már többen ismerték. Egyedül a politikatörténet eszközeivel azonban ez az óriási anyag nem volt feldolgozható. Azért nem, mert 70 esztendő büntető-jogtörténetének ismerete szükséges a per anyagának nemcsak jogászi, hanem történelmi megítéléséhez is. Speciális jogtörténeti képzettséggel nem rendelkező történész tehát nem tudhatta az anyagot kellően értékelni és publikussá tenni. De nem lett volna erre képes olyan jogtörténész sem, aki a korszak politikatörténetével és gazdaságtörténetének legalábbis kiemelkedő mozzanataival nincs tisztában. Egészen mást olvas ki valamely peranyagból a kor politikatörténetében jártas jogtörténész —, mint a jogi ismeretekkel nem rendelkező történész. Csak a két tudományág komplex ismerete és művelése tudja biztosítani a megközelítőleg teljesnek mondható feldolgozást és a helyes következtetések eltérését. *Rá kell végre mutatni arra, hogy a bírósági eljárások anyagai — akár büntető, akár polgári perekről van szó, s nem képeznek kivételt a peren kívüli (így a telekkönyvi, végrehajtási, hagyatéki stb.) eljárások sem — sokkal nagyobb értéket, sokkal megbízhatóbb támpontot nyújtanak a történettudomány számára, semmint korábban gondoltuk.*

Nem szakmai, nem jogászi elfogultság vezet erre a következtetésre. Objektív okok támasztják alá ezt a következtetést. Ezek az objektív okok a következők: A kapitalista korszak büntető és polgári törvénykönyvei és eljárási kódexei kontradiktorius eljárást vezettek be. A feudális korszakkal ellentétben végre mód nyílott arra, hogy valamely történelmileg fontos tény vagy cselekménysorozat sokoldalú megvilágítást nyerjen a perekben vagy a perenkívüli eljárásokban. Bármi volt is a bíróság álláspontja, bármennyire elfogultak voltak is a nyomozó hatóságok vagy az ügyészségek, a jegyzőkönyvek viszonylag pontosan tartalmazzák a vádlottak és védőik felszólalását, az összes tanúk vallomását, továbbá a periratok mellékleteiként fontos okiratok találhatók meg. A kontradiktorius eljárás természetének megfelelően a tanúkhoz keresztkérdéseket lehetett intézni, és a jegyzőkönyveknek tartalmazniok kellett ezeket a kérdéseket is, vagy legalább is azt, hogy a kérdések feltételét, vagy a kérdésre történő válaszadást a bíróság elnöke megtiltotta. Ezek a mozzanatok pedig nemcsak jogilag, hanem politikailag is nagyon fontosak. A történésznek — ha kellő jogi képzettsége van, módja nyílik arra, hogy az ügyben eljárt hatóságok döntéseit s azok indokait (hiszen a kapitalista korszak jogszabályai szerint az érdemi döntéseket pontosan indokolni kellett) felülbírálja, összevesse a korszak egyéb dokumentumaival, mint pl. a minisztertanácsi jegyzőkönyvekkel, a bel- és külföldi sajtó állásfoglalásával. Ez a módszer nagyon megkönnyíti a történész munkáját: olyan szövegkritika alkalmazására nyílik lehetősége, mint egyetlen más iratanyagnál sem. Mert pl. a magyar közigazgatási eljárások során a kapitalista korszakban nem vettek fel pontos jegyzőkönyveket, nem hoztak részletesen indokolt határozatokat, hiszen a közigazgatási eljárásban (a kor jogszabályai szerint) nem volt helye kontradiktórius módszereknek. A különböző iratanyagok objektív értékelése közötti módszerbeli különbségekre még világosabban rámutatandó, ki kell emelnem azt is, hogy pl. Magyarország kapitalista korszakában egyáltalán nem létezett közigazgatási eljárási kódex, ami nemcsak a törvénysértések könnyebb elkövetését tette lehetővé a közigazgatási hatóságok (a megyei, a városi, a községi igazgatási apparátus) számára, hanem jórészt még azt is kizárja, hogy utólag megállapíthassuk: pontosan milyen módszerekkel követték el a törvénysértéseket. Hiszen hiányzik az értékmérő: a jogszabály, amelynek alkalmazásával (a büntető és polgári illetve peren kívüli bírósági eljárásoktól eltérően) — konkréten meg lehetne mondani: a tanú vallomását pontosan jegyzőkönyvezték-e, a jogi képviselő felszólalása mit tartalmazott pl. egy cselédpanasz-eljárás alkalmával, — vagy pl. mi volt a közvetlen „jogi" indoka valamely igazgatási határozat meghozatalának. A magyar igazgatási eljárás a kapitalista korszakban is nagyon sok feudális vonást őrzött meg, ez pedig a dolog természete szerint gyakran homályos és bizonytalan dokumentumok készítéséhez vezetett.

A történészek egy része még nem tesz különbséget a bírósági illetve a közigazgatási iratanyagok feldolgozásának módszerei és ezen dokumentumok értékelése tekintetében. Pedig, amint kiemeltem: igen nagy differenciákról van szó. A bírósági iratanyag, született légyen az a legsötétebb imperialista vagy fasiszta korszakban (legalább is Magyarországon) sokkal megalapozottabb, biztosabb következtetésekre vezethet, mint a közigazgatási eljárások iratanyaga. *Azt hiszem, ezt a felismerést a dualizmus korával, a két világháború közötti korszakkal foglalkozó magyar történészgárdának a jövőben az eddiginél fokozottabban szem előtt kellene tartania. Rév Erika munkája metodikai szempontból erre hívja fel a figyelmet.* Természetesen nem egyetlen munka (legyen a szerző műve bármennyire is kiváló) vezetett az előbbi megfontolásra. A dualista kor bírósági és közigazgatási iratanyagának tanulmányozása általánosságban is erre az eredményre vezeti a jogtörténészt, de a kontraszt talán egyetlen esetben sem olyan nagy, mint éppen a népbiztosok perében, illetőleg az ugyanebben az évben lefolytatott közigazgatási (pl. internálási) eljárások iratanyaga között. Az ezrével lefolytatott internálási (hangsúlyozom, az inter-

nálás nem büntető, hanem közigazgatási eljárás volt, nem a bíróságok, hanem az igazgatási szervek folytatták le) ügyek irataiban hiába keresi a történész olyan védői replikák, a tanácselnök, az ügyész, illetve a vádlottak és védőik között lefolyt összeütközések írásbeli nyomait, mint amelyek a népbiztosperben megmaradt gyorsírói feljegyzések alapján úgyszólván szószerinti hitelességgel megállapíthatók. De ez az ellentét nem csupán a népbiztosok perére vonatkozik, hanem a kor legtöbb büntető és polgári, illetve perenkívüli eljárására is. A peren kívüli eljárások közül külön felhívom a figyelmet az 1933—1944 között lefolytatott tízezerszámra menő ún. „gazdavédelmi eljárásokra", amelyek a Horthy-korszak gazdaságtörténészei számára sokkal megbízhatóbb kiindulópontot jelentenek a parasztgazdaságok illetve a nagybirtokok gazdasági problémáinak feldolgozásához, mint pl. ugyanezen évek közgazgaitási iratanyaga vagy bármely más dokumentuma. Mindazoknál a telekkönyvi hatóságoknál, amelyeknek iratanyagában a második világháborús események nagy pusztítást nem végeztek, ma is megvannak a gazdavédelmi iratok. Igaz, hatalmas munka lenne ezek áttanulmányozása, de megérné a fáradságot.

*

Rév Erika természetesen nem ismertette ezeket a módszereket munkájában, hiszen a „Népszerű történelem" sorozat számára írta azt; a könyv 10 000 példányban jelent meg, és a nagyközönséget a metodikai kérdések kevéssé érdeklik. A történészeknek azonban — ha ez nem hangzik szerénytelennek jogtörténész tollából — bizonyára az a legnagyobb tanulsága ebből a munkából, hogy a bírósági iratanyagok még számos meglepetést, és pedig nagyon örvendetes meglepetést rejtegetnek számukra: olyan dokumentumok sorozatát tartalmazzák, amelyek kellő jogi és egyben történész szakismeret birtokában még sok fontos következtetésre adhatnak alkalmat.

Ez a recenzió nem tartalmaz, és nem tartalmazhat tartalmi ismertetést, hisz ehhez igen nagy terjedelemre lenne szükség. De azért sincs szükség az egyes fejezetek rövid ismertetésére, mert mind a történészek, mind a jogászok számára módszertani szempontból is érdemes elolvasni ezt a munkát. Nem unalmas olvasmány, megéri a ráfordított időt.

SARLÓS BÉLA

MARKOVITS GYÖRGYI:

„TERJESZTÉSÉT MEGTILTOM."

(Budapest, Magvető. 1970. 483 l.)

Markovits Györgyi régóta foglalkozik az ellenforradalmi korszak cenzúratörténetével. Jelentős részben az ő érdeme, hogy sok mindent tudunk már e korszak cenzúra- és sajtóviszonyairól, a haladó írók s a szellemi élet más haladó képviselőinek üldöztetéseiről, sőt, arról a harcról is, melyet a szellemi élet e haladó képviselői folytattak a fasizmus ellen, a szocializmusért, a társadalmi felszabadulásért.

Legutóbbi kötete — *A cenzúra árnyékában* címmel megjelent, korábbi gyűjteménye folytatásaként — elsősorban az ellenforradalmi korszak újságjainak, folyóiratainak a rendszer elleni harcával, illetőleg a rendszernek a sajtóra nehezedő elnyomásával foglalkozik. A kötet lapjain — elsősorban történelmi dokumentumokká vált korabeli cikkekben, bírósági iratokban, hatósági jelentésekben és utasításokban — megelevenedik az a küzdelem, amely egyfelől a haladó törekvések és gondolatok érvényrejutásáért,

másfelől mindennek elfojtásáért folyt. Az egyes dokumentum-részleteket a kötet összeállítója által írt bevezető és összekötő szövegek kötik össze; ezek nemcsak hasznos tájékoztatást nyújtanak, de sok új kutatási eredményt is tartalmaznak.

A kötet lapjain részint már ismert újságok és folyóiratok (Népszava, Magyar Nemzet, 100%, Társadalmi Szemle, Gondolat stb.) az ellenforradalmi rendszer elleni harcáról és az e lapok ellen irányuló megtorlásról kapunk képet. Másrészt a kötetben számos olyan újság és folyóirat tevékenysége is helyet kap, melyekről eddig csak igen keveset tudtunk, vagy nem méltányoltuk eddig eléggé munkájukat (ez utóbbi lapok közé tartozik például a Kékmadár, a Magyar Írás, az Együtt, a Munka, a Forrás, a Tovább, A Toll, a Szép Szó, a Századunk). Mindez együtt olvasmányként is érdekes, de a rokonterületek kutatói számára is tanulságos.

Új vonásokkal gazdagítja a kötet a korszak egyes ismert íróinak, újságíróinak, politikusainak portréját is. A bírósági iratok, rendőrségi jelentések, hatósági utasítások fényében torzított, de alapjaiban mégis hű kép rajzolódik ki ezekről az emberekről, akik a legnehezebb körülmények közt is a társadalmi haladás, a társadalmi igazságosság érvényesítéséért küzdöttek. Így válik még elevenebbé a kötet lapjain — többek között — József Attila, Bálint György, Radnóti Miklós, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Veres Péter, Kassák Lajos, Madzsar József, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szakasits Árpád és mások tevékenysége. Másrészt emléket állít a kötet sok, a szélesebb körök előtt kevésbé ismert írónak, szerkesztőnek, így pl. Czakó Ambrónak, a Független Szemle szerkesztőjének, Gergely Győzőnek, Kásztel Andrásnak, Gosztonyi Lajosnak és a Népszava más munkatársainak, Varró Istvánnak és Csécsy Imrének, a polgári radikális Századunk szerkesztőinek és másoknak.

A kötetben hiányosságokat keresni nem lehet elsődleges feladatunk, hiszen a témakörbe vágó anyag mennyisége olyan hatalmas, hogy ez több nagy kötetet is megtölthetne. A kötet tartalmi-szerkezeti hiányosságait említve: talán az újságok és folyóiratok szemlélet szerinti pontosabb csoportosítását kérhetnénk számon, mert így eléggé egybeolvad a kommunista és szociáldemokrata, vagy a polgári radikális irányzatú lapok tevékenysége. Ugyanakkor a kötet jelenlegi szerkezetével is dokumentálja, hogy — különösen a 30-as évek második felétől — valóban létezett jelentős szellemi-politikai front a fasizmus ellen, s a rendszer — ha nem is azonos mértékben — egyaránt lesújtott minden haladó, antifasiszta törekvésre. Mindezt figyelembe véve e kötet az antifasiszta szellemi ellenállás dokumentuma is, noha arra nem igen tér ki, hogy a szervezett szellemi ellenállásnak és az ilyenirányú összefogásnak mik voltak — sajtóvonalon is megnyilvánuló — társadalmi-politikai akadályai.

A másik hiányérzet az illusztrációs anyagokkal kapcsolatos. Ezek sajnos teljesen hiányoznak a kiadványból, holott a kutatók egyrésze előtt is ismeretlen újságok és folyóiratok fakszimiléi, vagy az érdekesebb bírósági iratok hasonmásai, esetleg a fontosabb szereplők képmásai a kötet egészét is érdekesebbé, szemléletesebbé tették volna. Mindez még jobban szolgálta volna a napjainkban ismét egyre inkább előtérbe kerülő történelmi ismeretterjesztés ügyét.

Az ismeretterjesztő szándék mellett a kötet a tudományos kutatást is hasznosan segítheti. Kívánatos, hogy további dokumentum-kötetek jelenjenek meg erről az érdekes és fontos kérdéscsoportról; ezek más, 1919 előtti korszakokkal is foglalkozhatnának. Remélhetőleg a közeljövőben napvilágot lát — elsősorban az ellenforradalmi korszakra vonatkozóan — a téma összefoglaló, tudományos igényű feldolgozása is.

SZILÁGYI JÁNOS

INTYERNACIONALISZTI. TRUDJASCSIESZJA ZARUBEZSNIH SZTRAN — UCSASZTNYIKI BORBI ZA VLASZTY SZOVJETOV.

INTERNACIONALISTÁK. KÜLORSZÁGOK DOLGOZÓI, AKIK A SZOVJETEK HATALMÁÉRT VÍVOTT HARCBAN VETTEK RÉSZT

(Izdatyelsztvo Nauka, Moszkva. 1967. 510 l.)

A gondosan szerkesztett kiadvány segítségével a világháború folyamán Oroszországba került külföldi állampolgároknak — köztük a központi hatalmak cári fogságba esett katonáinak és tisztjeinek — az októberi forradalom után tömegméretekben kibontakozó szocialista, a lenini tanításokat magáévá tevő mozgalmaival ismerkedhetünk meg.

A széles és rangos szerzői kollektíva munkáját összefogó szerkesztőbizottság a témát legjobban ismerő tudósokból került ki. Köztük találjuk A. Ja. Manuszevics mellett M. A. Birmant, A. H. Klevanszkijt és I. A. Herenovot.

A bevezető indító gondolatként összehasonlítást tesz a Párizsi Kommün és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom között. Míg az előzőnek harcaiban más népek forradalmárai közül csak egyesek, a francia fővárosban élő külföldi munkások és emigránsok vettek részt, addig 1917—1921 között orosz földön százezreket megmozgató szolidaritással, a munkás-paraszt hatalom tömeges támogatásával állunk szemben.

A könyv megállapítása szerint megközelítően öt millió külföldi állampolgár tartózkodott orosz földön a cárizmus megdöntésének és a szocialista forradalomnak előestéjén. A proletariátus és a burzsoázia, a parasztság és a földbirtokosok éles osztályharca közepette, különösen azokon a területeken, ahol a menekültek, a hadifoglyok és a külföldi munkások éltek, nem volt elhanyagolható, hogy az ideiglenes lakosság — a szerzők ezt a terminológiát alkalmazzák, — kihez csatlakozik, a forradalom vagy az ellenforradalom politikai hadseregét növeli.

A mű jelentős előrelépés a szovjet és a szocialista országok történelmi irodalmában, nem csupán az újonnan feltárt adatok közlésével, hanem szemléletében is. Eddig az internacionalisták oroszországi politikai és katonai szerepéről a történészek sok esetben elnagyoltan, a tényleges problémákat leegyszerűsítve, vagy gyakran elhallgatva, a proletárszolidaritás felemelő és lelkesítő tényeiről összefüggésükből kiragadva, a politikai harc, a katonai események dinamikájának bemutatása nélkül írtak. Ezúttal az egyes fejezetek szerzői a lengyel, a csehszlovák, a jugoszláv, a magyar, a román, a német stb. történelmet legjobban ismerő szovjet szakemberek (J. A. Manuszevics, A. H. Klevanszkij, M. A. Birman, T. M. Iszlamov, V. M. Rozskó, I. M. Krivoguz, I. Sz. Poljanszkij) és a témán régóta eredményesen dolgozók (V. R. Kopilov, L. I. Zsarov, B. B. Medvegyev, L. M. Zak, V. V. Zelenyin, M. M. Koronyen, P. Ja. Civlina, L. P. Karlov) közül kerültek ki, akik — bár néhány részletkérdésben megállapításaikkal vitatkozni lehet, — a kis terjedelemben, mely rendelkezésükre állt, feladatukat, a történelmi hűséghez ragaszkodva, színvonalasan, elméletileg helyesen oldották meg.

Komoly nehézséget jelentett a munka tematikájának, szerkezetének kialakítása. Az a tény, hogy 1918 őszén Ausztria-Magyarország önálló nemzeti és többnemzetiségű államokra szakadt, s az internacionalisták történetének feltárását néha még mesterkélten is sokáig nemzeti keretek közé szorították, zavarta a szerzők végső koncepciójának kialakítását.

A soknemzetiségű osztrák-magyar hadsereg katonái és tisztjei között kibontakozó forradalmi mozgalmat azokban a fejezetekben sikerült a legjobban ábrázolni, ahol az egyes nemzetiségek politikai és katonai mozgalmait, a nacionalista és internacionalista,

a haladó és a reakciós, a forradalmi és az ellenforradalmi irányzatait együtt kölcsönhatásukban mutatják be.

Az említett fejezetek áttekintik Oroszország ideiglenes lakosságának — melyen a szerzők hadifoglyokat, külföldi munkásokat, menekülteket stb. értenek — az életkörülményeit a világháború első három évében, szerepüket a termelésben, a sztrájkmozgalmakban. Betekintést engednek a cárizmus és az antanthatalmak hadifogoly politikájába. Bemutatják, miként osztják meg nemzetiségi alapon az osztrák-magyar csapatok fogságba esett katonáit. A magyarokat és németeket mint megbízhatatlanokat messze keletre szállítják, a szlávokat, románokat, olaszokat kedvezőbb körülmények közé helyezik. Egy részükből a legálisan működő burzsoá nacionalista szervezetek segítségével önkéntes alakulatokat szerveznek. Meggyőzően bizonyítják, hogy a cárizmus bukása után az ideiglenes kormány nem csökkenti, hanem az antant támogatásával fokozza a hadifoglyokból alakított délszláv, lengyel, csehszlovák, román csapatok szervezését.

A lengyel, a finn és az orosz forradalmi munkásmozgalom közvetlen kapcsolatai évtizedek során a közösen vívott harcokban kovácsolódtak ki. A hadifoglyok esetében az orosz munkásmozgalommal való kapcsolatfelvétel és az együttműködés nehezebben és később kezdett kialakulni. Lenin pártjának illegalitásba kényszerített harcosai és a hadifoglyok baloldali szocialista elemei kölcsönösen keresték és találták meg a kapcsolat fonalát. Az egyes nemzetiségek esetében azonban a lehetőségek tekintetében jelentős eltérés mutatkozott. Míg a cárizmus megdöntése után a csehszlovák, délszláv, lengyel, román szociáldemokraták viszonylag szabadon szervezkedhettek, a magyarok és németek nem rendelkeztek ilyen lehetőségekkel. Az utóbbiak csakis olyan szervezetekhez csatlakozhattak, melyek nem nemzeti alapon keletkeztek. Viszont az ideiglenes kormány — gyakran a kémkedés vádjának hangoztatásával — még a hadifogoly szakegyleteket is — nem beszélve a rosztovi bolsevik jellegű pártszervezetről — feloszlatta.

Az októberi forradalom után gyorsan megváltozott a helyzet. A szovjethatalom emberi viszonyokat, politikai jogokat biztosított nemzetiségi különbség nélkül — az ellenforradalmi érzelmű tisztek kivételével — valamennyi hadifogolynak. Megnyíltak a lehetőségek a többszázezer főt számláló német és osztrák hadifogoly tömegek forradalmi szervezkedése előtt is. Ekkor bontakozik ki viharos gyorsasággal Kun Bélának és az internacionalisták más vezetőinek szervező és propagandista tevékenysége. Oroszország-szerte gomba módra szaporodnak a szovjethatalmat támogató, szocialista hadifogoly-bizottságok, szervezetek.

A breszt-litovszki fegyverszünet előtt és a béketárgyalások alatt az antantbarát burzsoá nacionalista szervezetek, a délszláv, a román, a csehszlovák stb. önkéntes alakulatok parancsnokságai szemben álltak a szovjet kormány békepolitikájával. Ez meggyorsította a légionáriusok sorainak a felbomlását s az orosz hadsereg forradalmasodását is. Századok, zászlóaljak, ezredek álltak át a bolsevikok oldalára. Az alakulatok fennmaradása érdekében a nacionalista vezetők meghirdették az orosz belügyekbe való be nem avatkozás politikáját és siettették a csapatok kivonását a forradalmi Oroszország területéről.

A német és osztrák-magyar csapatok 1918 februári támadása átmenetileg átrendezte a frontokat. Az antantbarát nacionalisták megmutathatták, hogy Oroszország területén is készek harcolni a központi hatalmak kormányai ellen. Ezzel egyidőben a császárhű német, osztrák, magyar tisztek, — akik a forradalomban Oroszország gyengeségét látták és egy győzelmes békediktátumot vártak, — nyíltan összeütközésbe kerültek a hadifogoly forradalmi szervezetekkel, melyek nemcsak együttérzésükről biztosították Lenin kormányát, hanem kimentek a harctérre, hogy fegyverrel szálljanak szembe saját hazai imperialista kormányaik csapataival.

A német békediktátum aláírása ismét új helyzetet teremtett. Egyrészt lehetővé

vált a hadifoglyok, a menekültek hazatérése, másrészt nehezebbé vált — a békeszerződés tiltó rendelkezései miatt — a megkezdett forradalmi szervezkedés, melyet a központi és helyi párt- valamint szovjet szervek addig messzemenően támogattak. A forradalmi agitációt és szervezkedést, az akkor alakuló Vörös Hadseregbe való toborzást csakis a szovjet állampolgárok folytathattak. Az akadályokat az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság hidalta át azzal, hogy az internacionalistáknak lehetővé tette a szovjet honpolgárság felvételét.

Az internacionalisták szervezkedése ekkor az antant, a központi hatalmak és az oroszországi ellenforradalmi pártok kereszttüzébe került, de ez a körülmény nem hogy gyengítette volna, hanem új erőt, nagyobb elszántságot, áldozatvállalást kölcsönzött a mozgalomnak.

A mozgalom kovászai az OK(b)P-n belül megalakult külföldi csoportok lettek. Elsőnek, 1918 márciusában a magyar, majd azt követően a román, a német, a jugoszláv és a csehszlovák alakult meg. A csoportok Szverdlov közreműködésével májusban egy föderációban egyesültek. Idővel a csoportok száma gyarapodott. Augusztusban a francia, októberben a bolgár (előzőleg a jugoszláv csoporthoz tartozott), novemberben az angol—amerikai, 1919 szeptemberében pedig az olasz csoport csatlakozott a föderációhoz.

A lengyel és finn kommunista szervezeteknek az OK(b)P KB. mellett külön irodájuk volt, a föderációhoz nem tartoztak a keleti népek kommunista csoportjai sem.

A csoportok tevékenysége több irányú volt. Felvilágosító és szervező munkát végeztek a hazatérő foglyok és menekültek között, forradalmi sajtójuk útján elősegítették a központi hatalmak területén az opportunista munkásvezetők lelepleződését, előkészítették a talajt az új leninista munkáspártok és a III. Internacionálé megalakulásához. A Szovjet-Oroszországban maradók forradalmi, internacionalista nevelése, a Vörös Hadseregbe folyó toborzása volt tevékenységük másik széles területe. A közölt részleges adatokból is kitűnik, hogy a föderáción belül a magyar csoport volt a legnépesebb.

Újabb fordulatot jelentett az internacionalisták történetében a világháború vége, az ausztriai-magyarországi és a németországi forradalmi események, a hazai kommunista pártok megalakulása, a magyar, a bajor és a szlovák tanácsköztársaságok létrejötte.

A magyar, a német, a román, a délszláv és más csoportok vezetőinek és tagságának tekintélyes része hazatért. Az antant hatalmak intervenciójának fokozódásával különös szerepre tett szert a kis létszámú francia, angol—amerikai csoport. Hiteles képet nyújt a könyv az ogyesszai „Külföldi Kollégium" tevékenységéről, melynek illegális pártmunkásai nagyban hozzájárultak 1919 tavaszán a francia és más idegen csapatok felbomlasztásához és távozásához Dél-Oroszországból.

1919 nyarán a föderáció tevékenysége a Magyar és a Szlovák Tanácsköztársaság megsegítésének a jegyében folyt, ennek érdekében átmenetileg Kijevbe tette át székhelyét is.

A föderáció irányította politikailag az 1918 novemberében létrejött Német és Osztrák-Magyar Munkás- és Parasztküldöttek Tanácsát, a hadifoglyok érdekvédelmi tömegszervezetét, jelentős szerepet töltött be a III. Internacionálé megalakításában, melynek első választott szerveiben a külföldi csoportok számos képviselője kapott helyet.

1920 tavaszán a föderációban egyesült csoportokat az OK(b)P KB mellett működő magyar, román, csehszlovák stb. nemzetiségi csoportok váltották fel.

A szerzők az egyes nemzetiségi kommunista csoportok tevékenységét külön fejezetekben mutatják be. Elsőnek a lengyeleket, akik számos vezetőt adtak a szovjet államnak és a bolsevik pártnak, majd a csehszlovákokat, magyarokat, jugoszlávokat, románokat, bolgárokat, birodalmi németeket és osztrákokat, finneket, franciákat, angolokat, amerikaiakat és olaszokat.

A török, az iráni, a kínai, koreai és más nemzetiségű internacionalisták szervezkedéséről és harcáról csak az összefoglaló fejezetekben olvashatunk.

Az utolsó fejezet először nyújt átfogó képet az internacionalisták katonai szervezéséről. Ebben megismerjük többek között azt a folyamatot, amikor a volt hadifoglyok nemzeti alapon való toborzását a nemzetközi elvek szerinti szervezés váltja fel.

Betekintést enged a fejezet szerzője a Vörös Hadsereg azon szerveinek a történetébe, melyeket közvetlenül az internacionalista alakulatok szervezése céljából hoztak létre.

A könyv írói elismerik, hogy nem volt alkalmuk az internacionalisták ukrajnai, Volga-menti, közép-ázsiai és távol-keleti katonai és politikai szerepét érdemben tárgyalni, s erre egy következő munkájukban térnek majd ki.

A kutatások szervezésének és eddigi eredményeinek következményeként — a pártszervezetek kialakulásának, tevékenységének pontos, a mozgalom nehézségeit, ellentmondásait bátran és tárgyilagosan ismertető részek és az internacionalisták katonai tevékenységét mozaikszerűen tárgyaló alfejezetek között aránytalanságot fedezhetünk fel.

Hiányzik az alapkutatás, a nemzetközi alegységek, egységek története. Zászlóalj-, ezred-, dandártörténetek eddig csak igen kis számban készültek el. Az alakulatok személyi állományának változásai, összetétele, beleértve a nemzetiségi összetételt nem igen képezték kutatás tárgyát. Nem egyszer elsikkad az a tény, hogy az internacionalisták tekintélyes része — ha nem éppen a többsége — nem kimondottan nemzetközi katonai egységekben teljesített szolgálatot.

A polgárháború veteránjai bajtársi köreinek az internacionalisták létszámára, nemzetiségi összetételére vonatkozó becsléseit az eddigi kutatások nem módosították, pontosabb összesítő adatokkal — melyek a nagymérvű fluktuációt is figyelembe veszik — még nem rendelkezünk. Megnyugtató választ csak a szovjet fegyveres erők összetételének komplex vizsgálatától várhatunk.

Igaz, hogy a volt hadifoglyok, menekültek, külföldi munkások — mint ezt a szerzők gyakran hangsúlyozzák — általában önkéntesen jelentkeztek szolgálatra a szovjet fegyveres alakulatokba, mégis a polgárháború egyes szakaszaiban előfordult a hadifogoly legénység egy részének a mozgósítása is. Minthogy 1918 nyarán Szibériában a csehszlovák hadtest ellenforradalmi parancsnoksága több esetben mozgósította a szláv és román hadifoglyokat, ennek ellensúlyozására az egyes táborokban sor került a magyar, az osztrák és a német munkás és paraszt hadifoglyok mozgósítására is. 1919. május 8-án a Magyar Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsa Kun Béla útján elrendelte minden 18. és 45. év közötti magyar munkás és alkalmazott mozgósítását Oroszország és Ukrajna területén.[1]

A lengyel és csehszlovák internacionalistákról szóló fejezetekben a szerzők sikeresen oldják meg a nemzeti kérdéssel kapcsolatos bonyolult problémákat. A magyar nemzetköziekről szóló összefoglalóban külön hangsúlyt kap, hogy a forradalmi hadifogoly szervezkedés vezetői azok soraiból kerülnek ki, akik már a háború előtt aktív részesei voltak a hazai munkásmozgalomnak, ugyanakkor az őket követő tömegek közvetlen osztály- s hadifogolyélmények révén jutnak el a szovjethatalom támogatásához. Követi a főbb területeken, így az agrárkérdésben, a breszt-litovszki béke értékelésében a magyar kommunista csoport eszmei fejlődését, mely 1918—1919-ben még nem tette teljesen minden vonatkozásban magáévá a lenini tanításokat. A breszti békét elutasító álláspontjuk ad magyarázatot arra, hogy kezdetben a baloldali eszerek is kapcsolatot ke-

[1] A magyar munkámozgalom történetének válogatott dokumentumai. 1919 március —1918 augusztus. VI/B. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 585. l.

restek velük. Lenin személyesen segített a magyar és osztrák internacionalista vezetőknek, hogy felismerjék az eszerek kalandor célját.

Az ismertetett mű, melyet a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Kiadója, a „Gondolat" (Miszl) bocsátott közre, méltó helyet foglal el a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmával megjelent kiadványok sorában. A Szovjetunióban és a szocialista országokban folyó kutatások eredményeinek első átgondolt szintézise, mely hosszú ideig kézikönyve lesz az oroszországi forradalmak, a polgárháború, valamint a magyar, a lengyel, a finn, a csehszlovák, a román, a német, a bolgár, a francia, az angol, az amerikai, a kínai, a koreai, az iráni kommunista mozgalom története iránt érdeklődő olvasónak és történész szakembernek egyaránt. Méltó emléket állít a szocializmusért nemzetközi méretekben folyó harc Oroszországba került névtelen és neves harcosainak, a lengyel Feliks Dżerzińskinek, az amerikai John Reednek, a magyar Kun Bélának, Jancsik Ferencnek, a cseh Arnošt Kuželának, a délszláv Daniló Serdićnek és sok más — nem egy esetben méltatlanul elfelejtett — internacionalistának.

JÓZSA ANTAL

DIMITÁR ANGELOV:

BOGOMILSZTVOTO V BÁLGARIJA

(Szofija, Nauka i Izkusztvo. 1969. 562 l.)

A BOGOMILIZMUS BULGÁRIÁBAN

A bolgár marxista történettudomány vezető személyiségének, Angelov professzornak, a szófiai egyetem bizantinológusának és a középkori bolgár történelem kiváló szakértőjének ez a munkája egy régebbi publikációjának (ismertetését ld. Századok 1963. 97. évf. 4. sz. 889—890. l.) újabb, bővített és átdolgozott változata.

Az új kiadás nemcsak abban tér el az elsőtől, hogy a közben eltelt közel egy évtized (az első munka 1961-ben jelent meg) szakirodalmát, sőt néhány újabban publikált itáliai vagy francia forrást is feldolgoz és kritikailag értékel, néhány kérdésben jóval részletesebb is az első szintézisnél. Így külön fejezetet szentel annak, hogyan tükröződik a bogomil tanítás a bolgár folklórban, s néhány népi elbeszélés elemzésével kimutatja, hogy itt a bogomil és a pravoszláv elemek keveredtek, a bogomil hatás is az alapvető mérsékelt dualista hatást tükrözi (amely tehát a jó és a rossz principiumát nem tartja egyenrangú örök elveknek, hanem a hagyományos keresztény felfogásra emlékeztetve, a rosszat másodlagosnak tekinti).

A legrészletesebb átdolgozáson és bővítésen a munka utolsó fejezete ment át, amely a bogomilizmus történetét tárgyalja a XI. századtól Bulgáriában és más országokban. Itt jóval részletesebben mutatja be a nyugati bolgár állam helyzetét a X—XI. század fordulóján (s ezzel vitatkozik azokkal a jugoszláv oldalról felvetett nézetekkel, hogy itt makedón államról volt szó), Bizánc-ellenes küzdelmeit, s az ekkor működő Jeremiás pap, apokrif írások szerzője egyik elbeszélését elemezve kimutatja ebben is a bogomil hatást. Ugyancsak bővebben elemzi a bogomil tanítás hatását az észak-itáliai és dél-franciaországi kathar és albigens mozgalomban, kitérve ezeknek a mozgalmaknak a fő kérdéseire is. Bár ezekben a mozgalmakban a XII. sz. második felében, amikor feltűnnek, az abszolút dualizmus az uralkodó, mégis elismerik a bulgáriai származású tanítók vezető szerepét, így a Toulouse közelében San Felix de Caramanban tartott zsinaton is. A negyedik keresztes hadjárat különösen nagy szerepet játszott a bogomil tanítás elterjesztésében, a XIII. század első felében már a nyugati eretnekmozgalmakban

is érvényesül a mérsékelt dualizmus. Az eretnekség bulgáriai származása annyira köztudott, hogy a bolgár kifejezés egyúttal eretneket is jelöl. Az 1233 után működő inkvizitor, Robert le Bougre (vagyis Bolgár Róbert) alkalmasint maga is eredetileg az eretnek tanítás híve volt.

Eretnekség és bolgár eredet azonosítását látja Angelov a kijevi Oroszországban is, ahol a XI. században terjed el a dualista tanítás, Bulgáriából származó apokrif munkák révén. Ekkoriban még erősen keveredik pogány elemekkel, ahogy azt Angelov, az egész könyvben alkalmazott módszernek megfelelően, a primér források megszólaltatásával és elemzésével bebizonyítja. A bogomilizmus elméleti tételei a XIV—XVI. századi oroszországi eretnek-mozgalmakban is éreztették hatásukat; Angelov nem ért egyet azokkal a szovjet szerzőkkel, akik az oroszországi eretnekmozgalmakat pusztán az autochton belső fejlődésből magyarázzák és elvetik minden külső, eszmei hatás lehetőségét, mintha egy-egy ország fejlődése akár ebben a korban is a hermetikus elszigeteltség körülményei között mehetett volna végbe.

Külön fejezet tárgyalja a bogomilizmus hatását a román területeken (mint a fejezetcím mondja), de itt első helyen az Erdélybe menekült bolgár bogomilokat említi, csak később szól a mozgalom hatásáról a dunai fejedelemségekben a XIV—XVI. században.

Még egy kérdésben ad bővebb képet Angelov: a XIV. századi bulgáriai szellemi áramlatokról. Igen érdekes a Varlaam és Akindin tanításáról szóló rész: az ókori görög filozófiával is ismerős elmélet a nominalizmusra emlékeztetően bizonyos racionalista elemeket tartalmazott, elsősorban a felsőbb, műveltebb rétegekben szerzett híveket, s éppen racionalizmusa teszi rokonná a bogomil mozgalommal.

Egyébként a többi fejezetben Angelov korábbi munkájának eredményeihez és megállapításaihoz tartja magát, legfeljebb itt-ott hagyott el nem lényeges általánosításokat, vagy tette árnyaltabbá mondanivalóját, pl. az egyházi ideológiát illetően a IX—X. századi Bulgáriában.

A forrásanyag és a szakirodalom beható ismerete, a nagy erudíció, a társadalmi háttér megrajzolásában vagy a teológiai finomságok elemzésében egyaránt biztos feldolgozás Angelov könyvét az egész kérdés korszerű, összefoglaló szintézisévé avatja. Érdemes volna a könyvet valamelyik világnyelven is megjelentetni, hogy minél szélesebb szakkörök számára egészében hozzáférhető legyen. A néhány illusztráció (nagyrészt kéziratok) és térkép (az előző kiadáshoz képest mind új és örvendetes kiegészítés) szintén hozzájárul a könyv értékeihez.

NIEDERHAUSER EMIL

ESSAYS IN MEDIEVAL HISTORY PRESENTED TO BERTIE WILKINSON

Szerk. T. A. Sandquist, M. R. Powicke

(Univ. of Toronto Press, 1969, 12 számozatlan l., 405 l., 5 tábla)

BERTIE WILKINSONNAK AJÁNLOTT KÖZÉPKORI TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK

Abból az alkalomból, hogy Bertie Wilkinson professzor nyugalomba vonult a torontói egyetemről, barátai és tanítványai — angolok és amerikaiak — 23 tanulmányból álló testes kötetet nyújtottak át neki. Mint minden emlékkönyv, ez is rendkívül vegyes tartalmú, mégis arra törekszik, hogy az ünnepelt érdeklődési körének feleljen meg. (Erről munkáinak a kötet végén közölt jegyzéke tájékoztat, vö. még Századok 1940. évf. 210. l.)

Időbeli határai a XII. század derekától a XV. századig terjednek, és rendje is szigorúan kronológiai. A politikai történelem területén nemcsak angol témákat ölel fel, egyébként az angol gazdaság, társadalom, politika, állam, hadsereg, egyház, oktatás, irodalom és művészet történetére vonatkozó tanulmányokat egyesít. Áttekintésüket talán megkönnyíti, ha nem időrendben, hanem tárgykörök szerint mutatjuk be őket.

Részben a magyar kutató számára is jelentősek a politikai történeti tanulmányok. *J. G. Rowe* tárgya „IV. Hadrianus, a bizánci birodalom és a latin Kelet". Alapos forrásismerettel mutatja be, hogy IV. Hadrianus pápa idejében (1154—1159) úgy látszott: Konstantinápoly, az ázsiai latin államok és a pápaság között az együttműködés új korszaka kezdődik meg. Ennek során beszámol Mánuel itáliai beavatkozásáról és keleti sikereiről. *J. J. Saunders* Mattheus Parisiensisnek a mongolokat érintő tudósításaival foglalkozik. A tudós bencés tizenegy oklevelet és levelet foglal bele munkájába (magyar eredetűeket is), melyek mind a „tatárjárás" történetének forrásai. A nyugati szerzőt elsősorban a francia és az angol királyhoz 1238-ban küldött „szaracén" (asszasszin) követség története foglalkoztatja. Érdekes adata az, hogy a Novgorodot fenyegető tatár támadás veszélye miatt nem exportálható héring ára hallatlanul leesett Angliában. *F. D. Blackley* részletesen vizsgálja annak az okait, miért nem tért vissza Izabella, II. Edward felesége 1321-i franciaországi küldetéséből. Az eddigi romantikus magyarázattal szemben (királyné és Roger Mortimer viszonya) Izabellának egy ismeretlen levelét közölve kimutatja, milyen jelentős része volt Walter Stapledon exeteri püspöknek Edward és Izabella szakításában.

A gazdaság- és társadalomtörténeti cikkek száma mindössze kettő, ezek azonban jelentősek. *J. A. Raftis* egy XIV. századi falu szerkezetét mutatja be. Ramsey apátság Broughton nevű falujáról van szó, melynek 1378 és 1393 közötti birtok- és szolgáltatásösszeírásai fennmaradtak. Ezekben az években a falu egészében alig haladt előre a szolgáltatások megváltása, de főleg földesúri tisztségek (pl. a bírói tiszt) viselése révén erős gazdagparaszti réteg fejlődött ki. Raftis táblázatai a történeti statisztikában való jártasságára vallanak. *A. R. Myers* Richard Lyons, 1376-ban a parlamentben vád alá helyezett gazdag londoni kereskedő vagyonleltárát közli és elemzi: Lyonsnak több kocsmája és egy posztókereskedése is volt. A tanulmány megjegyzi, hogy középkori vagyonleltár ugyan szép számban maradt fenn, de ez az első, amely a tulajdonos egyes szobáinak berendezését is közli!

A kötet öt tanulmánya sorolható abba a körbe, amelyet az angol irodalom alkotmánytörténetnek nevez. (Ebben alkotta Wilkinson is legjelentősebb munkáit.) A néhai *R. F. Treharne* a XIII. századi Anglia „alkotmányos problémájáról" írt, helyenként kissé bőbeszédűen ismételve az ismert tételeket. Az angol alkotmányosság elveit „Glanvill" és Bracton kellőképpen megfogalmazták; ellentmondásaikat (McIlwain szerint) úgy lehet feloldani, hogy a király alá van vetve a jognak a *iurisdictio* vonatkozásában, de nincs megkötve a *gubernaculum*-ban. De hogy ez megvalósul-e, az a mindenkori uralkodó egyéniségétől függ. Intézményes ellenőrzésére az 1215-i Magna Carta az első kísérlet; korántsem a „feudális reakció" okmánya, hanem — főként nem hűbérjogi szakaszaiban — a későbbi angol alkotmány alapja! Megoldása persze még nem működésképes, a király intézményes korlátozása csak az 1307-i parlamenttől számítható. *J. Brückmann* a fennmaradt szövegek gondos elemzésével bizonyítja, hogy a XII—XIII. századi angol koronázások az angol *ordo* „3. recenziójának" (Schramm szerint: Anselm-ordo) valamelyik variánsa szerint történtek. *B. Lyon* kérdésfeltevése is érdekes: „Mi tette alkotmányossá a középkori királyt?" A kincstári Memoranda Roll egy (mellékelt) ábrázolása I. Edward és Szép Fülöp portréját őrzi 1298-ból. Ebből kiindulva a szerző összehasonlítja a két királyt. Eredménye, hogy Szép Fülöp sohasem volt „alkotmányos" uralkodó, s a rendek gyűlését csak adóztatás vagy propaganda céljából hívta össze, míg I. Edward — ural-

kodói erényei dacára — kénytelen volt számolni a tanács és a parlament ellenőrzésével. Találó Lyonnak az a megfigyelése, hogy „az állandóvá és intézményessé vált politikai nyomás tette a középkori királyokat alkotmányosakká" (175. l.).

V. H. Galbraith a kaliforniai Huntington Libraryben őrzött, 1215—1290 közti szövegeket tartalmazó törvénygyűjteményről kimutatja, hogy egy földbirtokosnőé, Isabella de Fortibus grófnéé volt (a kéziratról és Isabella pereskedéséről *G. D. G. Hall* a cikk függelékében bővebben ír). A gyűjtemény tartalmazza a *coroner* eljárásáról szóló 1286-i exeteri törvényt, mely szerint a nemszabad *(bond)* is lehet jury-tag, ha pecsétje van! Elfogadhatjuk a szerzőnek azt az eredményét, hogy törvényről *(statute)* csak I. Edward korától fogva beszélhetünk; azt azonban már kérdésesnek tartjuk, hogy Anglia nemcsak feudális királyság, hanem teokratikus is, és a korlátozott monarchia kialakulása nagyrészben a művelt pápai legátusoknak köszönhető. Jóval közelebb áll a valósághoz *J. G. Edwards* tanulmánya, mely az 1450-i huntingdonshire-i parlamenti választás két okleveléből von le tanulságokat. A sheriff latin nyelvű jelentéséből a választásokon elkövethető visszaélésekre derül fény, a 124 megyei lovag és birtokos angol nyelvű okleveléből pedig — akik pecsétjüket egykor valamennyien ráfüggesztették — a megye társadalmának hű képe tárul elénk.

Nem kevésbé érdekesek a hadtörténeti cikkek. *N. B. Lewis* az 1327-i hadbahívó parancsot elemezve arra az eredményre jut, hogy ez az utolsó előtti ilyen oklevél (az utolsó 1385-i); még reális kísérlet arra, hogy a király a régi feudális hadkötelezettségnek érvényt szerezzen, bár már ekkor is a zsoldosoké a túlsúly. *E. B. Fryde* a parlamentnek a százéves háború korai szakaszában (1336—1340), az anyagi feltételek biztosításában játszott jelentős szerepét tárgyalja. Érdekes, hogy III. Edward 1337-ben Angol Gyapjútársaságot alapított a hollandiai kölcsön biztosítékának megteremtésére, majd tervének kudarca után a parlamenttel megadóztatta a gyapjút. A háború XV. századi szakaszának „kapitányairól" *M. R. Powicke* ír. Megvizsgálja a Lancasterek alatt szolgált katonai vállalkozók és parancsnokok társadalmi-jogi helyzetét, parlamenti tagságát is. 1415-ben a haderőnek több mint a felét peerek vezették, de a kapitányok többsége lovag *(knight)* vagy vidéki birtokos *(esquire)* volt. A század derekára csökkent a peerek és a parlamentben szereplő nemesek részvétele, tehát az uralkodó osztály érdeklődése is a háború iránt.

Az egyháztörténeti cikkek között *G. Constable* azt a levelet közli és elemzi, amelyet Hugh readingi (utóbb cluny-i) apát 1197 elején írt III. Celesztin pápának Hubert Walter canterbury-i érsek támogatására a székhelye bencéseivel folyó viszályában. Hasonló, de későbbi jogvitára vonatkozik *W. A. Pantin* tanulmánya John Mason 1307 és 1350 közötti anyagot tartalmazó formuláskönyvéről. A könyv a canterbury-i Szt. Ágoston-apátság és az apát leveleit foglalja magában; ezek elsősorban az érsekkel 1329—1333 közt folytatott nagy perükre vonatkoznak, de érintik a rendtagok oxfordi tanulmányait, a kolostorban folyó oktatás kérdéseit is. Módszertanilag jelentős *T. A. Sandquist* cikke Becket Szt. Tamás egyik legendájáról. A jövendölés, mely ahhoz a szentelt olajhoz fűződött, melyet a szent állítólag egy arany sas kebelébe foglalt kőkancsóban kapott Szűz Máriától, kellő óvatossággal történeti forrásként használható. A szerző bebizonyítja, hogy a legenda nem a Lancaster-ház találmánya (már 1318 körül ismerték), s az olajnak IV. Henrik 1399-i koronázásán való felhasználása után a dinasztia nem is aknázta ki a benne rejlő propaganda-lehetőségeket. *G. F. Jacob* az 1406-i egyházi parlament *(convocation)* történetét tárgyalja. Bár az akkor ülésező országgyűlés lovagi követei a *communitas Anglicana* nevében rávették az egyháziakat, hogy adóztassák meg a canterbury-i egyháztartomány addig még mentes alsópapságát, a mellékelt táblázat tanúsága szerint aránylag kevés pénz folyt be. A teológia és történettudomány határterületén mozog *B. Tierney* tanulmánya a II. vatikáni zsinat révén ismét aktuális *Haec Sancta* kezdetű dekrétumról. A teológusok ellentétes felfogásaival vitatkozva kimutatja, hogy az 1415.

április 6-án elfogadott határozat nélkül a nagy egyházszakadást nem lehetett volna megszüntetni, és ez a dekrétum a túlzó papalista felfogás vereségét jelentette. Homályosan megfogalmazott szavainak az az értelme, hogy a pápa a hit és egyházreform dolgában engedelmességgel tartozik a zsinatnak, mely viszont — mint fejét — a legitim pápát is magában foglalja.

Az oktatás és irodalom történetéből veszi tárgyát *H. MacKinnon:* William de Montibus (1140 k.—1213) párizsi tanárnak, majd a lincolni teológiai iskola vezetőjének munkásságával foglalkozik. William számos művében népszerűsítette a szakramentális teológiát, s ő a szerzője a sokat forgatott *Peniteas cito* című írásnak is. *C. R. Cheney* behatóan elemzi a Dunstable-i (ágostonos perjelség) Évkönyvek keletkezését. 1200-ig a munka Radulf de Diceto-t kivonatolja, 1210-ig Richard de Morins perjel (bolognai diák, kánonista) személyes élményei révén jelentős, a következő évtizedre nézve ügyetlen rendtársak folytatták. 1220-tól ismét megbízható, s a perjel tapasztalatai révén fontos forrása a párizsi angol diákok életének. *J. R. O'Donnell* részletesen bemutatja Aegidius Romanusnak Arisztotelész Retorikájához 1263—1278 között írott, a szöveget szorosan követő kommentárját. *L. J. Daly* hasonló témát választott: Walter Burley (1274—1344) oxfordi, majd párizsi teológus-professzornak Arisztotelész Politikájához készült, kevés eredetiséget felmutató kommentárját tárgyalja sok szemelvénnyel. Végül az egyetlen művészettörténeti cikk, *P. H. Brieger* tollából, több szempontból is érdekes. Henry of Almaint, Cornwalli Richard fiát, Monforti Simon fia 1271-ben egy viterbói templomban mise közben megölte, és a tetemet a templomból kivonszolta. Itt mellékelt egyik illusztrációja Villani Máté Krónikájából való, a másik Dante altonai kéziratából (Pokol XII. 119—121); az utóbbi Henry szobrát mutatja, mely átszúrt szívét a kezében tartotta, s egykor állítólag a Temze hídján állott.

A kötet össze nem függő részlettanulmányok halmaza, mint minden emlékkönyv. Egészében azonban az angol—amerikai medievisztika impozáns seregszemléje. A középkor kutatója éppen olyan örömet talál benne, mint kétségtelenül maga az ünnepelt is, aki barátságos mosollyal tekint ránk a kötet egyik első lapjáról.

BÓNIS GYÖRGY

ÚJ KÖNYVEK AZ ANGOL RENESZÁNSZRÓL ÉS POLGÁRI FORRADALOMRÓL

HANKISS ELEMÉR — MAKKAI LÁSZLÓ: *Anglia az újkor küszöbén* (Budapest Gondolat. 1965. 462 l., 28 t.) (Európa nagy korszakai)
Felfedezők, kalózok, gyarmatosítók (Budapest, Gondolat. 1963. 198 l. 8 t. (Európa antológia)
Utazás a régi Angliában (Budapest, Gondolat. 1964. 287 l. 8 t.) (Európai antológia)
A régi Anglia hétköznapjai (Budapest, Gondolat. 1968. 199 l. 8 t.) (Európai antológia)

Több mint egy évtizede, hogy megindult a Gondolat Kiadó nagyszabású, úttörő vállalkozása, az európai művelődés történetének legfontosabb korszakait bemutató monográfiák és a hozzájuk csatlakozó szemelvény-gyűjtemények kiadása. Öt tanulmánykötet és 38 kis antológia látott eddig napvilágot és a nagy közönségsiker bizonysága annak, hogy a két, egymást kiegészítő sorozat rég várt hiányt pótol. A koncepciózus terv valóra váltásától joggal remélhetjük, hogy eltűnnek a legszembetűnőbb fehér foltok a magyar nyelvű kultúrtörténeti irodalom térképéről.

A két sorozat angol vonatkozású kötetei két évszázad történetét, kultúráját mutatják be „Angol reneszánsz és polgári forradalom" összefoglaló címen. *Makkai László* és *Hankiss Elemér* készítette el az „újkor küszöbén" álló, XVI—XVII. századi Anglia

társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténetét feldolgozó monográfiát, amelyhez kapcsolódva eddig öt, forrás-szemelvényeket tartalmazó kötet jelent meg a tervezett tíz közül.

Az „Anglia az újkor küszöbén" című kötet hazai anglisztikánk jelentős tudományos sikere. Az angol történelem kutatása mind ez ideig meglehetősen háttérbe szorult nálunk, és a nagy kérdésekkel kapcsolatos külföldi szakirodalom legfontosabb darabjai is csak a legutóbbi évektől kerülhettek rendszeresen a magyar olvasók kezébe. Eddig irodalomtörténetírásunk tette a legtöbbet a korszak megismertetéséért, Shakespeare és Milton életművének feldolgozásával, korszerű szövegkiadások közreadásával. Egyebek között éppen Shakespeare példátlan hazai népszerűsége indokolta most már a korszak kultúrájának, gazdasági-társadalmi kérdéseinek átfogó feldolgozását, „a teremtés fele" magyar kultuszának az eddigieknél sokrétűbb, gazdagabb tudományos megalapozását. A marxista magyar történetírás nagy adósságát is törleszthette emellett a kötet az egyik nagy polgári civilizáció fogantatásának és világrajöttének körültekintő leírásával.

A monográfia két nagyobb részből áll. Az elsőben Makkai László tekinti át a két évszázad gazdaság-, társadalom- és eszmetörténetét (I—II. fejezet), a másodikban Hankiss Elemér rajzolja meg irodalom és művészet fejlődését a XVI—XVII. században (III—IV. fejezet). E két nagyobb egységen belül a két szerző időrendben tárgyalja a kérdéseket. Így tehát kétszer járjuk be az angol fejlődés útját, előbb történész, majd irodalmár kalauzolásával. E kettős ismerkedés a korszakkal egyaránt ígér előnyöket és rejt hátrányokat. A kétféle megközelítés más-más szemszögből világítja meg a kor nagy kérdéseit, ugyanazon jelenségek különféle vonásait is megragadva. Ugyanakkor a két rész nem tartozik össze szervesen, s így e módszer nem tükrözi a történeti valóság egészét a maga teljességében. A bonyolult összefüggéseket a diszciplinák szerinti megközelítés nem a legszerencsésebben bontja meg, és egy-egy hivatkozás utal csak a két rész közötti kapcsolatokra. Nem a két kitűnő szerző a felelős ezért: a két témakör nagyon gondos szerkesztői összeillesztése, esetleg csupán egy szerző felkérése bizonyára egységesebb munkát eredményezett volna. — A tanulmánnyal kapcsolatban utalt a művelődéstörténetírás egyes módszertani problémáira *Mátrai László* (Századok, 1967/6; 1239—40. l.).

Makkai László az I. fejezetben Anglia gazdaságának és társadalmának polgári átalakulását kíséri nyomon. Elemzése érzékletesen mutatja, hogy a városokban kialakuló posztóipar jelenti a tőkés fejlődés nyitányát. A tanulmány világossá teszi a népességszaporodás és a posztóipar gyors fejlődése, illetőleg a birtokviszonyok átalakítása közötti összefüggéseket, továbbá azt, hogy a bekerítésekkel indult meg Angliában a folyamat, mely átemelte a társadalmat a feudális formációból a haladottabb gazdasági-társadalmi viszonyok közé. Ez a fejlődés több párhuzamos szálon futott. A tradicionális mezőgazdasági rendszer újraformálásával egyidőben, azt mintegy kiegészítve ment végbe a feudális városgazdaság felbomlása, átalakulása nemzetgazdasággá. Makkai az ipari fejlődést a mezőgazdasági és a társadalmi átalakulástól elválaszthatatlanul, azokkal állandó kölcsönhatásban mutatja meg. Az alfejezetek váltakozó tematikája jól érzékelteti a nagy gazdasági-társadalmi átalakulás korának egész kavargó, lüktető világát, a folytonos változások eleven dinamikáját.

Az árforradalom hasznot és gondot egyaránt jelentett az angliai kapitalizálódás szempontjából, hiszen míg egyfelől mozgásba hozta az ipart, a másik oldalon nehézségeket teremtett a posztóexport számára. A XVI. században már kialakultak a gyors iparosodás előfeltételei, részben a kontinens technikai vívmányainak adaptálásával, részben pedig a szükséges tőke megteremtésével. A kereskedelem problémáit boncolva tér rá a szerző külpolitikai összefüggések tárgyalására. Az angol—spanyol ellentétek gazdasági és politikai vonatkozásainak megismerése után érthetővé válik: a spanyol armada pusztulása a feudális hatalom gyengeségéből adódott a kapitalizálódó ellenféllel szemben.

A tengeri uralom problémaköre alkalmat ad a szerzőnek, hogy bemutassa külkereskedelem és kalózkodás államilag támogatott és államot támogató érdekszövetségét, amely éppen az állam érdekében került a későbbiekben felszámolásra.

Tanulságos alfejezet foglalkozik az angol társadalom átrétegeződésével. Makkai sorraveszi a társadalom minden fontosabb rétegét és megvizsgálja gazdasági helyzetüket, társadalmi körülményeiket, politikai súlyukat és életviszonyaikat. Különösen érdekes annak bemutatása, hogy a kor embere megérezte a társadalmi struktúra lassú átalakulását, de csak jóval később értette meg: új társadalom van születőben.

Az I. fejezet végén a szerző a bontakozó új és az átalakuló régi harcát ábrázolja. Az abszolút monarchia angol válfajának sajátosságait taglalja itt, korona és parlament jogairól, királyi praerogatíva és szokásjog konfliktusairól, az abszolút monarchia gazdaság- és társadalompolitikájáról és még egy sor fontos kérdésről is szólva. Makkai érvelése meggyőzően bizonyítja, hogy míg egyfelől kiszélesedett az abszolút monarchia társadalmi bázisa a pénzemberek befogadásával, addig a „piacon és piacról" élők kitörése a feudális rendszer kereteiből egyre fenyegetőbb lehetőséggé vált, és a polgárosodó középréteg vallási és jogi természetű érveket is talált a feudális uralkodó osztály elleni harcához. A Stuart-idők kezdetén a világi értelmiség már nem volt hajlandó az abszolút monarchia védelmére. Amikor I. Jakab az egyházi értelmiségre kísérelt támaszkodni, kiderült, hogy a radikálisabb protestáns tanok aláaknázták az államegyházat. A fejezet I. Jakab abszolutista kísérletének, majd a parlamenttel folytatott királyi küzdelemnek az elemzésével zárul. Makkai szavaival: „Az abszolutizmus csődje egyben az angol reneszánsz alkonya is volt. . . . A reneszánsz hősök korszaka visszahozhatatlanul elmúlt. Helyette egy új társadalmi mentalitás terjedt és követelt magának egyeduralmat: a tőkés polgárság józan, minden tüntető heroizmustól mentes, munkát és nem kalandot, takarékosságot és nem fényűzést, szívós kitartást és nem vakmerőséget hirdető életfelfogása . . ." (109. l.).

A könyv II. fejezete kétségkívül a tanulmány legnehezebb, de egyben talán legérdekesebb része: „Utópia és forradalom" címen eszme- és tudománytörténeti áttekintést ad. A szerző (e folyóirat hasábjain megjelent) korábbi munkájának anyagára épül a fejezet első két része, a puritanizmusról és a természettudományról írott finom elemzés. Először arra keres választ, hogy milyen eszközökkel készítette is elő a puritanizmus az angol társadalom tömegeit politikai céljaik elérésére, azaz milyen szerepet játszott a puritán ideológia a társadalmi átalakulásért folytatott küzdelemben. Makkai az angol puritanizmust mint az európai reformáció „végső eleven hajtását" fogja fel, és a puritán gondolkodás problematikája mindvégig az európai reformáció kérdéskörének szélesebb kereteiben jelenik meg. A feldolgozás így nemzetközi távlatot, az olvasó pedig a bonyolultabb vonatkozások megértéséhez biztos fogódzó-pontokat is kap. A puritán ideológiával párhuzamosan tárgyalja Makkai a természettudományos világnézet kialakulását. Előbb az új világkép eredetét követi nyomon, majd technikai fejlődés és természettudomány viszonyát taglalja. A XVI—XVII. század három nagy angol természettudományos elméjének, Gilbertnek, Harveynak és Baconnek életművét és gondolatrendszereit ismertetve bepillantást enged a korabeli tudományos gondolkodás műhelyeibe is. A középkori világkép elleni harcban együtt mutatja be a puritanizmust és a természettudományt, hogy nyomban figyelmeztessen: vallás és tudomány közel került ugyan egymáshoz a deizmusban, ám útjaik ezután elváltak — új világkép született.

A II. fejezet a XVII. századi államelmélet formálódását, politikai teória és politikai gyakorlat viszonyát, illetőleg a modern államelmélet megalapozóinak művét ismertető fejtegetésekkel ér véget. Az előzőekben jól bevált módszert követve a szerző itt is az európai előzményekből vezeti le, azokhoz viszonyítja az angol politikai gondolkodás eredményeit, és azokat mint az európai reneszánsz és reformáció szellemi termékeinek

továbbfejlesztését, helyi viszonyokra való átszabását értékeli. A gondolatsor Hobbes, Winstanley és Harrington államelméleti munkásságának ismertetésével zárul. A fejezet amellett, hogy magas szintű összefoglalást ad az újkor hajnalának angol gondolkodásáról, sok eredeti szempontot kínál a külföldi szakirodalom tanulmányozásához, és eddig nem hangsúlyozott, vagy éppen fel sem tárt összefüggésekre is nem egy esetben fényt vet.

A könyv első felének értékelésekor ki kell emelnünk, hogy a tanulmány nagy gonddal megírt, egységes egész; a fejezetek rendje messzemenően illeszkedik a történeti fejlődés logikájához, az egyes részek világos összefüggésben állnak egymással és emellett élvezetes olvasmányt is nyújtanak. Mindezek mellett jót tett volna a munka egyensúlyának, ha a gazdaságtörténeti alapozás kiegészül a XVII. századi fejlődés némely sajátosságának figyelembevételével, a forradalom kitörésének és lefolyásának gazdasági természetű aspektusaival. Emellett — a sorozat más köteteihez hasonlóan — ez a tanulmány is az olvasó (bizony sokszor hézagos) köztörténeti ismereteire épít, s így csak utalásszerűen hivatkozik a politikatörténet fontos mozzanataira. A kötethez csatolt kronológiai tábla e vonatkozásban csak pótol, de nem helyettesít egy akár csak tőmondatokban vázolt, rövidre fogott általános történeti összefoglalást, ami segítene a könyv heterogén összetételű olvasóközönségének a társadalom és ideológia nem egyszerű kérdéseinek megértésében.

A könyv második fele Hankiss Elemér előadásában a korszak irodalmi és művészeti fejlődésének árnyalt, sokszínű rajzát adja. Magyar nyelven, mint mondottuk, ez ideig csak a legnagyobb alkotók pályájának elemzése állott az olvasók rendelkezésére; irodalomtörténeti szintézis az angol irodalomról csak most van előkészületben, az iskoláról, a képzőművészetről és a zenéről pedig a korszak vonatkozásában szinte kizárólag csak angol nyelvű szakirodalomra volt utalva az érdeklődő. Így a könyv második fele is sok vonatkozásban újszerű feladat elé állította szerzőjét, aki széleskörű ismeretanyagot finom tollal feldolgozva a korszak másik arculatával egészítette ki a Makkai László által adott képet.

Hankiss két fejezetének központjában az irodalom reneszánsz virágzásának, az egyes műfajok sajátos fejlődésének és problémáinak, illetve a kiemelkedő alkotók életútjának és alkotásainak bemutatása áll. A III. fejezet a XVI. század kultúráját tárgyalja. Az Erzsébet-kori világkép kialakulásából indul ki, érintve az angol humanizmus és reneszánsz jellegzetes problémáit. Érzékletes és találó képet ad a reneszánsz kor angol iskoláiról, egyetemeiről, majd röviden vázolja az egész társadalom tudatát formáló papságnak a szószékekről kifejtett tevékenységét. Ezt követik azok az alfejezetek, melyekben Hankiss irodalom-szociológiai elemzést ad könyv és írók, irodalom és közönség XVI. századi viszonyáról, jellegzetességeiről.

Rendkívül érdekes módszert választott Hankiss a XVI. századi irodalom termékeinek, eredményeinek bemutatására. A sokféle alkotást mint különféle társadalmi rétegek elvárásainak, igényeinek teljesítését, kielégítését tekinti, és a társadalmi rétegződés szerint csoportosítja. Az irodalom ilyen módon messzemenően mint társadalmi jelenség, illetve társadalmi termék kerül tárgyalásra, és így a fejezet hasznos kiegészítő ismereteket nyújt társadalomtörténeti vonatkozásokban, amellett, hogy alapos áttekintést ad a század irodalmának történetéről. Különösen jól sikerült az irodalom és az udvari nemesség kapcsolatának ábrázolása, ahol remekbe szabott esszé rajzolja meg a reneszánsz költészet sokféle arculatát. A gazdagon illusztrált, igényesen megfogalmazott alfejezet egyike a könyv legszebb, legtanulságosabb részeinek.

A teljesítmény nagysága és társadalmi szerepe szerint szán a szerző rövidebb időt a zene és a képzőművészet, hosszabbat a színház problémáinak ismertetésére. Érthetően ez utóbbinak szentel elsősorban figyelmet, hiszen — másokkal együtt —

Hankiss joggal tekintheti „az Erzsébet-kori drámairodalmat az egész akkori társadalom közös kincsének és kifejező eszközének". A színházkultúra tárgyalása során a már ismert módszer szerint, a társadalmi rétegződés figyelembevételével bontja jól áttekinthető egységekre a kor színház- és drámatörténetének nagy anyagát. Külön fejezetrész foglalkozik Shakespeare életművének rövid összegezésével, ami a XVI. századi irodalmi fejlődés csúcsát és egyben zárókövét is jelenti.

A könyv utolsó (IV.) fejezete a XVII. század irodalmával és kultúrájának egyes más vonatkozásaival foglalkozik. A fejezet jól érzékelteti azt az utat, amelyet az angol irodalom az Erzsébet-kori „egyensúly" megbomlásától egy bonyolult korszakon át Miltonig, a nagy szintézis megalkotásáig megjárt. Megvizsgálva a műfajok fejlődésének problémáit, Hankiss két párhuzamos alfejezetben rámutat, hogy míg egyfelől a költészet elveszítette korábbi döntő jelentőségét és lassacskán teljesen háttérbe szorult, a másik oldalon gyors hódításba kezdtek a prózai műfajok és már sejteni engedik az angol próza XVIII. századi nagy előretörését. Megmutatja a szerző a színház életében bekövetkező változásokat is: a korábbi „társadalmi egység" helyébe előbb viszálykodás költözött, majd összecsapásra került a sor a népi-polgári közönség és a nemesi színház látogatói, illetve a kétféle „szellemiség" között. A fejezet Miltont ismertető, a nagy költőhöz méltó emelkedett stílusban megírt része szép és vonzó portrét ad. A könyv végén rövid kitekintést olvashatunk „A felvilágosodás küszöbén" címmel. — A tanulmányhoz könyvészeti összefoglalás és a politika-, a társadalom- és a művelődéstörténet fontos eseményeit összegző kronológiai mutatók csatlakoznak.

Az „Európai antológia" sorozatnak a monográfiához kapcsolódó kötetei közül kettőről már jelent meg ismertetés a Századok hasábjain („Oliver Cromwell beszédeiből, leveleiből", 1964/3; ill. „A tudomány forradalma Angliában", 1968/5—6). Az eddig kiadott három másik kötet is hasznos segítséget ad a tanulmány anyagának feldolgozásához, egy-egy ponton sokszínűen dokumentálva az ott elmondottakat. A kis kötetek azonban önmagukban is megállnak: rövid bevezető, megbízható összekötő-szöveg és jegyzet-apparátus, illetve bibliográfia avatja őket az oktatás és az önművelés hasznos segédeszközeivé.

A XVI—XVII. századi angol utazók, hajósok és gyarmatosítók életéről, kalandjairól, tapasztalatairól fennmaradt dokumentumokból ad válogatást *Rázsó Gyula* szerkesztésében a „Felfedezők, kalózok, gyarmatosítók" című kötet. Útijegyzetek, hajónaplók, kortársi leírások, visszaemlékezések jellemzőbb vagy érdekesebb részeiből kerekedik ki két évszázad angol hajóséletének, kalózvállalkozásainak, felfedezőútjainak és külkereskedelmének a képe. A kötet bevezetője elemzi az utazások megnövekedett szerepének, mind gyakoribbá válásának gazdasági-társadalmi okait, szól a korabeli angol hajózás sajátosságairól és beszámol a spanyol—angol ellentétek történetéről is. A kötet első része — „Navigare necesse est" — abból a forráskiadványból válogat, melyet Richard Hakluyt, a korabeli utazók emlékeinek, dokumentumainak nagy gyűjtögetője állított össze. John Hawkinst, Francis Drake-et, Humphrey Gilbert-et, James Lancastert kísérhetjük el nagy tengeri útjaikra, és hiteles leírásokat olvashatunk a spanyol háborúk egyes eseményeiről is. A „hazafias" tengeri kalandozás Erzsébet-kori dokumentumai után a XVII—XVIII. században, „fekete lobogó alatt" útnak indult kalózokról közöl dokumentumokat a második fejezet. Nagy változás történt a tengeri magánvállalkozások megítélésében egy évszázad alatt: „a sikeres portyázás után visszakerülő kalózokat már nem Erzsébet királynő és lovaggáütés várja, mint Drake-et, hanem a bíróság és a bakó" (98. l.). Jól kiválasztott szemelvények hozzák életközelbe Bartholomew Roberts, William Kid és más tengeri rablók olykor még manapság is romantikus dicsfénybe vont alakját. Rövid, de megrázó erejű a rabszolgakereskedelemről közölt dokumentum-összeállítás („Fekete elefántcsont"). A XVII—XVIII. században „kivirágzó", de korább-

ban megalapozott új „iparág" jellemzése nagyon fontos hozzájárulás a korszak Angliájáról kialakított képhez, véres vonásokkal egészítve ki a néhol talán túlságosan is idillikus elképzeléseket. A kötet zárórésze az angol gyarmatosítás kezdeteiről emlékezik meg. A szerkesztő Virginia, az első angol gyarmat hőskoráról közöl forrásokat, ezt a telepítést választva az egész angol gyarmatosítás jellegzetes vonásainak bemutatására.

A kötet jegyzetei jól segítik a tájékozódást. A forráskiadással kapcsolatban azonban két technikai természetű megjegyzésünk van. Egyrészt helyes lett volna minden egyes szemelvény után feltüntetni a dokumentum eredeti szövegének pontos lelőhelyét (ehelyett csupán a bibliográfia közöl összefoglaló hivatkozásokat). Másrészt egy ennyire földrajzi természetű, geográfiai ismereteinkre is építő kiadványnál elengedhetetlennek tűnik néhány térképvázlat, amely megkönnyíti az eligazodást és mintegy helyhez köti az olvasottakat. Virginia korabeli térképén kívül azonban egyetlen ilyen ábra sincs a kötet illusztrációi között.

Kulin Katalin kiemelkedő szerkesztői munkáját dicséri az Erzsébet-kori Anglia mindennapi életéről összeállított antológia, az „Utazás a régi Angliában". Ez a kötet az előzőnél jóval nagyobb számú, épp ezért sokkal rövidebbre szabott szemelvényt közöl. Mozaikszerűen összeállított, rendkívül változatos kép bontakozik ki a századforduló körüli idők Angliájáról. A kötet kifejezett célja a mindennapi élet bemutatása, ezért „utaztatja" az olvasót falun-városon, gazdagok és szegények között, ezért gyűjtögeti egybe a legjellemzőbb darabokat az angol ember foglalatosságairól, szórakozásairól, ezért mutatja be őt otthon és munkában, evés-ivás közben és mulatozva, börtönben és iskolában.

Londonból indul az „utazás". A rövid bevezető szöveg felvázolja a legfontosabb tudnivalókat a formálódó metropolisról és már peregnek is a remekül válogatott, itt két soros, ott két oldalas szemelvények hidakról, utcákról, kocsikról, járókelőkről, uzsorásokról, iparosokról, kereskedőkről, vásárlókról. Ezután vidékre rándulunk ki. Megtekintjük a korabeli Anglia útjait, tájait, majd tanulmányozzuk a falusi életformát, a vidék tipikus karaktereit, fejlődő-bontakozó iparát. Fontos tanulságokat hoz a „Szociális állapotok" című fejezet. Megismerjük az átlagember gazdasági lehetőségeit, a szegénységet és korabeli „gyógymódját", a jótékonyságot. E két részlet után, mintegy a jelenségek logikáját követve, sorra jönnek a bűnözés és a betegség dokumentumai. Külön egységet képez a könyvben a szerelem, a család, a gyermeknevelés és az iskola gondolatkörét követő szemelvények sora. Szerelmes versek és dalok után a párválasztással, majd a gyermekekkel kapcsolatos forrásokat olvashatunk, hogy végül röviden az iskolatípusok és az egyetemek sajátosságairól, eddigre elért színvonaláról is halljunk. A legterjedelmesebb szakaszban kerül sor a szó szoros értelmében vett mindennapi kérdéseknek, a lakás, az öltözködés és az étkezés sok-sok örömének-gondjának bemutatására. A kötet végén az angol ember ünnepnapjainak fennmaradt írásos emlékei sorakoznak; sport, játék, zene, tánc ezernyi vidám színét, századok múltán is felvillanó derűjét idézve.

Jól használhatóvá teszi a kötetet a felhasznált szerzőkről adott rövid információ, és a források után mindenütt feltüntetett eredeti cím és megjelenési évszám. Itt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy az eredeti szövegek kikeresése még a megadott adatok alapján is eléggé körülményes feladat, noha itt a forrásközlő munka kétségkívül nagyon gondos.

Az angol alsorozat legutóbb megjelent kötetét *Hankiss Elemér* gondozta. „A régi Anglia hétköznapjai" címen válogatást adott közre a „The Spectator" című angol folyóirat anyagából, kissé túllépve az eredetileg kitűzött periódushatárt. Ez azonban nagyon is fontos könyv, hiszen szemelvényeiből lemérhetjük: milyen nagy utat is járt be az ország kétszáz esztendő alatt. Nem érthetünk azonban egyet a kötet címének megválasztásával. Egyrészt túlzottnak tűnik a kort mégoly híven rögzítő és nagyértékű forrásnak

számító Spectatort minden angol hétköznapjának hű tükreként olvasni és az anyagából készített válogatásnak ilyen nagyon is átfogó címet adni. Másrészt a folyóirat éppen nem a „régi" Anglia, sokkal inkább az „új", már polgárosodó ország jellegzetes orgánuma. A sorozat emellett a „régi Anglia" kifejezést egyszer már (az előzőekben ismertetett kötet címében) egyértelműen az Erzsébet-korra alkalmazta, és a Spectator-válogatás címében megismételve elmulasztotta azt a lehetőséget, hogy már e kötetek elnevezésével is érzékeltesse a korszakos forduló jelentőségét, a változás horderejét.

Mindez természetesen mit sem ront a kötet értékén. Hankiss Elemér jó tájékoztatást ad a folyóirat létrejöttének körülményeiről, indítékairól, a szerkesztők (Steele és Addison) életéről, a Spectator jellegzetes sajátságairól. A válogatás pedig — amennyire a 8 kötetes eredeti ilyen mértékű szelektálása lehetővé tette — igyekszik a XVIII. század elejét híven és sokoldalúan megjeleníteni, s emellett a folyóirat sajátos témavilágát, szerkesztési elveit, gazdasági, politikai, világnézeti és művészeti kérdésekben vallott nézeteit is megismertetni a mai magyar olvasóval. Az 1710-es évek Angliájának világa, ha nem is a maga teljességében, de jellegzetesen vidám lendületével rajzik, kavarog a kötet lapjain. — Feltűnően szép és az eredeti szellemét is híven őrzi a szemelvények fordítása, *Mezei Iván* gondos munkája.

A sorozat másik fele még megjelenés előtt áll. Az előkészületben levő színháztörténeti antológia mellett kívánatosnak látszik a forradalom legfontosabb dokumentumainak magyar nyelvű közreadása, illetve egy-egy gazdaság- és eszmetörténeti jellegű szemelvény-gyűjtemény összeállítása. E kötetek jól kiegészítenék az eddig megjelent antológiák anyagát, és szervesen illeszkednének Makkai László és Hankiss Elemér kitűnő könyvéhez is.

FRANK TIBOR

LA DEUXIÈME INTERNATIONALE ET L'ORIENT

(Sous la direction de Georges Haupt et Madeleine Reberioux)

(Paris. 1967. 493 l.)

A II. INTERNACIONÁLÉ ÉS A KELET

A két ismert szerző szerkesztésében rendkívül érdekes, időszerű és tanulságos kötet jelent meg a II. Internacionáléról, pontosabban az Internacionálé történetének és korszakának alig-alig ismert területéről: az Európán kívüli kapcsolatokról. Hosszabb időn át a II. Internacionáléról az volt a közhit, sőt tulajdonképpen hivatalosnak számító értékelés is, hogy a II. Internacionálé a maga egészében opportunista lett, megtagadta a forradalmi perspektívát, hátat fordított a számba jöhető szövetségeseknek, így a gyarmati mozgalmaknak is. Ez a leegyszerűsítő, és kevéssé helytálló vélemény ezért is maradhatott fenn évekig a köztudatban, mert nagyon kevés kutatás folyt ebben az irányban, ami annál indokolatlanabb, mert Lenin éppen az 1907. évi stuttgarti kongresszus vitái után meghozott többségi határozatról, majd a Nemzetközi Szocialista Iroda 1908. évi kiáltványairól jó véleménnyel volt. Természetesen azonban e probléma jóval összetettebb annál, hogy egyszerű fehér-fekete, igen-nem válaszokat és megoldásokat lehetne adni, s e kötet egyik érdeme éppen az, hogy ezeket a leegyszerűsítéseket kerüli.

A kötet számos ország kutatójának tanulmányait tartalmazza. A legtöbb szerző francia (a Kína, India, Japán és Irán történetét tárgyaló fejezetek az ő tollukból kerültek ki). Három szovjet szerző Indonézia, Irán és India problémáival foglalkozott. Az északafrikai kérdéseket helybeli, illetőleg olasz és francia történészek érintették, de megszólaltak a kötet lapjain angol, belga és holland kutatók is.

A kötet általános bevezető tanulmányát Georges Haupt és Madeleine Reberioux közösen írták. Ebben részint a speciális tanulmányokra, részint a II. Internacionálé kongresszusainak, a Nemzetközi Szocialista Irodának anyagaira támaszkodva tulajdonképpen valamennyi, az egész Internacionálét érintő kérdést felvetettek. Végigtekintik, hogy az 1890-es évektől a II. Internacionálé kongresszusain milyen viták folytak e kérdésben, de a tények rögzítésén írásuk messze túlmutat. Érdekes kísérletet tettek a problematika periodizálására is. A korai viták után a századforduló krizisei késztették az Internacionálét, hogy 1900-ban, majd 1904-ben részletesebben megvitassák a történeti tendenciákat. 1907—1910 között foglalkoztak legbehatóbban a gyarmatosítással, illetőleg az Internacionálé antikolonialista feladataival, majd 1910 után a háború, pontosabban az európai és világháború veszélye került olyannyira előtérbe, hogy minden más feladatot maga mögé utasított. Ezt az álláspontot mindenekelőtt az európai nagy országok szocialistái tették magukévá (az egyedüli kivételt e vonatkozásban a bolsevikok képezték), ami egyértelmű volt azzal, hogy hajlottak a quieta non movere magatartás elfogadására, ami ugyanakkor a gyarmati népek számára elviselhetetlen volt.

Mindezek csak a fő kontúrokat mutatják. Ismeretes, hogy az 1890-es években a szocialisták felháborodottan tiltakoztak a gyarmatosítás ellen. Később, az 1900-as években azonban tért hódított a „gyarmati civilizációs misszió" elmélete, amely szerint, ha bármilyen torz formában is, de a gyarmatosítás a régi elmaradottságból a modern fejlődés útjára térít sokszázmillió embert. E nézet vallói jobbára a gyarmatosító országok szocialista pártja reformista jobbszárnyának képviselői voltak, s tételüket azzal enyhítették, hogy a gyarmatosítás módszereit tulajdonképpen lehetne tökéletesíteni, a brutalitást meg lehetne szüntetni, s akkor az még pozitívabbá válhatna. A szerzők aláhúzzák: e nézetek nagyjából egyszerre jelentkeztek, „nemzeti sajátosság" alig figyelhető meg az angol, német, francia és belga exponálók között. A reformista előretörés, a régebbi internacionalista állásfoglalások megkérdőjelezése jellemző volt az imperialista új korszakra, — végeredményben azonban az Internacionálé kongresszusain, majd egyes pártokén is, a „gyarmatosítás" hívei végül is kisebbségben maradtak. Igaz, csúnya szépséghiba volt, hogy a civilizációs elképzelés mellett szavazott jónéhány „nagy" párt, míg ellene a kis, gyarmatnélküli országok pártjai. Tévedés lenne azonban ezúttal is csupán nemzeti, avagy országkeretekben gondolkodni, — a határok, szakadások, áramlatok ezeken belül is megtalálhatók.

Ezen a területen a megállapítások árnyaltak és megbízhatóak, de nem nyújtanak „robbanásszerűen" újat. Új, ismeretlen vizekre vezet a könyv, amikor nemcsak arra utal, hogy a metropoliszokban Hyndman hogyan tiltakozott az angolok egyiptomi és indiai, Rouanet, Guesde, Lafargue és Jaurès a franciák afrikai, vietnámi gyarmati politikája ellen, hanem e kritikákon túlmenőleg milyen közvetlen szálak szövődtek a gyarmati és függő országok úttörő szocialistái és az Internacionálé között. Ehelyütt a legszorosabb és legeredményesebb együttműködés Irán és az orosz forradalmárok (azerbajdzsán, örmény és grúz bolsevikok képezték az összekötő láncszemeket), valamint az indonéz és holland, meg természetesen a francia és észak-afrikai arab szocialisták között. Kínába ugyancsak ekkor kezdett be-betörni a szocializmus eszméje, s Szun-Jat-szen, a kínai forradalom első modern alakja, ugyancsak kereste az Internacionálé segítségét, amit nemcsak az Internacionálé felelős vezetőivel, hanem amerikai szocialista barátaival folytatott levelezése is bizonyít. Érdekes, hogy ezek a szálak milyen fogyatékosak

India esetében, annak ellenére, hogy az angol szocialisták, munkáspártiak többször tiltakoztak az angol uralmi módszerek ellen.

Érdekesek a két szerző végkövetkeztetései is. Egyfelől joggal helyesbítik a korábbi képet, mintha az Internacionálé lemondott volna a gyarmati népekről. S itt a közvetlen segélynyújtáson túl érdemi részként azt a humanista tiltakozást tüntetik fel, amely a gyarmatosítás ténylegesen megvalósuló módszerei ellen lázított. Ezekután azonban ők maguk felteszik a kérdést: a humanista tiltakozáson vajon az Internacionálé túljutott-e, s aktív forradalmi szolidaritásakciót vállalt-e, kezdeményezett-e, – s erre a kötet már negatív feleletet ad. Az európai metropoliszokban a proletariátus a gyarmati válságok idején csak akkor mozdult meg, akkor indított viharos sztrájkot, vagy ritka kivételes esetben fegyvert is fogott, amikor nem egyszerűen a gyarmati népek életét, jelenét és jövőjét kellett védeni, hanem a magukét is, – amikor háborús akció elhárításáról volt szó (1911-ben az olasz-tripoliszi hadjárat idején, vagy 1909-ben a spanyol–marokkói akció napjaiban). A végkicsengés tulajdonképpen így hangzik: ténylegesen már a II. Internacionálé is élő kapcsolatot teremtett a fejlett országok proletár mozgalma és az elmaradott népek szocialistái között, de az a tudatos felismerés, amit Lenin tulajdonképpen már az első világháború éveiben fogalmazott meg, s tett a III. Internacionálé egyik talpkövévé: hogy az imperialista rendszert a metropoliszok munkásságának a gyarmati népek felszabadító harcával együtt kell és lehet leküzdenie, — hiányzott a II. Internacionálé éveiben a legismertebb vezetők írásaiból, beszédeiből és munkásságából.

A kötetben néhány tanulmány szerzője a gyarmatokkal rendelkező anyaországok szocialista munkásmozgalmát vizsgálja, pontosabban azt, hogy Angliában, Franciaországban, Németországban, Belgiumban, Hollandiában és Olaszországban a szocialista pártok, a szocialista vezetők hogyan reagáltak a gyarmatosítás tényére. Jean Chesnoux, a jeles francia marxista sinológus ezúttal „rendhagyó" tanulmányt tett közzé: a japán szocialista mozgalom kezdeteit, Szen Katayama tevékenységének korai fázisát világította meg. Japán ugyan sem nem gyarmat, sem nem gyarmatosító hatalom a századforduló idején –, de a japán szocialista mozgalom mindjárt nagy befolyást gyakorolt az elmaradottabb országok mozgalmának szárnybontására, s az onnan kikerülő demokraták, forradalmárok, szocialisták gyakran Japánban találtak maguknak ideiglenes otthont, s Japán közvetítette a nyugati, európai szocializmust a különféle ázsiai népeknek.

A kötet speciális színfoltját képezik azok a tanulmányok, amelyek ezúttal a szó szoros értelmében a szocialista mozgalom „ismeretlen földrészeire" vezetnek el bennünket. Így a szovjet A. Bjelenszki arra világít rá, hogyan indult el az indonéziai Szurabajaban az első — részben hollandok által írott és szerkesztett — szocialista lap, s az miként reagált az 1917-es oroszországi forradalomra. Az ugyancsak szovjet E. N. Komarov az indiai „egyenlősítő" szocialista teoretikusok írásait elemzi. Az indonéziai és az indiai mozgalom összefüggéseivel más szerzők is foglalkoznak. Így Haupt és Reberioux közös cikkben vállalkoztak arra, hogy az első indiai szocialista csoportok helyét megjelöljék, s felvázolják, hogy ezeket milyen szálak kötötték az európai mozgalomhoz, illetve, hogy a Kongresszus Párt radikális balszárnyának képviselői (főként a balszárny vezetője, L. Tilak) miként vélekedett az európai szocializmusról. Két szerző tanulmányozza a szocializmus térhódítását Kínában. A megközelítés ezúttal is kétoldalú. M. Rachline arra vet fényt, hogy az Internacionálé kollektív szervei, illetőleg az egyes ismertebb vezetők mit írtak az 1917-es forradalomról, másfelől M. Bernal igen elmélyült tanulmányban elemzi az első szocialista csoportok létrejöttét, s főként ideológiájukat, s azokat a kapcsolatokat, amelyek a kínai szocialistákat más országokhoz fűzték. Feltűnő, hogy a két nagy országban, Kínában és Indiában a nemzeti mozgalom balszárnyának vezetői (Szun Jat-szen,

Tilak) egyaránt felismerték a parasztkérdés nagy fontosságát, s a nemzeti függetlenség követelését összekötötték az agrárreformével. Az agrárreform megvalósításának miként azonban újabb nézeteltéréseket, vitákat váltott ki a mozgalomban, s a szerzők külön vizsgálat tárgyává tették, hogy a demokratikus reformok szorgalmazásánál e mozgalmak vezetői mennyiben és mikor jutottak túl, s léptek előre a szocialista célkitűzések elfogadtatásáért.

A nagy függő és gyarmati országok feltérképezésén túl, a kötet szerzői az olvasót elkalauzolják a Fülöp-szigetekre, az észak-afrikai arab világba, és külön tanulmány kísérli meg annak felvillantását, hogyan találkozott Egyiptom és a fiatal arab értelmiség ebben az országban a szocialista eszmékkel. Végül ugyancsak külön cikk ad számot arról, hogy 1905—1914 között a cári Oroszország mohamedán-lakosságú területein miként jöttek létre az első szocialista pártszervezetek, ezeknek kik voltak a vezetői, s milyen ideológiai hatásokat lehet ezeknél kimutatni. Végeredményben ezeknél a tanulmányoknál is első helyre kerültek az olyan közös nagy problémák, mint a nemzeti függetlenség és internacionalizmus, a parasztkérdés megoldása, a forradalmi út, avagy a graduális reformok helyeslése, s nem utolsó sorban az, hogy az egyes pártoknál milyen eszmei hatások mutathatók ki. A kötet a maga egészében modern értelmezésben kíván internacionalista lenni, s a keleti elmaradott és a nyugati fejlett országok összefogásának szükségességét hirdeti, jórészt önkritikusan is, — hiszen a szerzők zöme európai. Az ígéretes vállalkozás hozzásegít ahhoz, hogy napjaink egyik legégetőbb problémáját nagyobb történeti távlatban jobban megérthessük, bár e kötet igénye körülhatárolt, és még a kiválasztott 1889—1914-es periódusban sem törekszik arra, hogy teljeset nyújtson.

JEMNITZ JÁNOS

JÖRG K. HOENSCH:

DIE SLOWAKEI UND HITLERS OSTPOLITIK (HLINKAS SLOWAKISCHE VOLKSPARTEI ZWISCHEN AUTONOMIE UND SEPARATION 1938—1939)

(Beiträge zur Geschichte Osteuropas. Band 4. Köln—Graz, Böhlau Verlag. 1965. 390 l.)

SZLOVÁKIA ÉS HITLER KELETI POLITIKÁJA (HLINKA SZLOVÁK NÉPPÁRTJA AUTONÓMIA ÉS SZEPARATIZMUS KÖZT, 1938—1939)

A főcímben szereplő hitleri keleti politikával, mint *koncepcióval*, a szerző kevéssé foglalkozik; elsősorban azt vizsgálja, melyek voltak azok a szlovákiai belső fejlemények, amelyek 1938—1939-ben elősegítették a német befolyás itteni — részletesen bemutatott — érvényesítését, s csupán utal — többször is — arra, hogy mindez német részről e politika *gyakorlati* megvalósításának folyamatába illeszkedett bele. Ha a szerző határozottabban rámutatott volna arra, hogy a — messzebbre néző — hitleri keleti politika koncepcionális keretében *eleve* Csehszlovákia *teljes* felszámolása volt a stratégiai cél, amelynek gyakorlati politikai megközelítése során azonban az adott körülmények közt Németország — megtévesztő hatású — taktikai vargabetűkre (az etnográfiai elven alapuló müncheni egyezmény illetve bécsi döntés útjára) kényszerült, s ha világosabbá tette volna, hogy az 1938 októberében Csehszlovákián belül autonómmá vált Szlovákia magyar megszállás, területi felosztás, vagy német befolyás alatti önállósítás alternatívái között hányódó további sorsát a német politika szemszögéből mindenképpen az határozta meg, hogy melyik „megoldás" optimális a csehszlovák állam teljes felbontásához és az ennek nyomán újjárendeződő „térség" politikai befolyásolásához, — inkább lett

volna elkerülhető az igen részletes előadásból következő azon jelenlegi — a szerző kifejezett szándékával ellentétes — benyomás, hogy a német politikát e vonatkozásban inkább rögtönzés, mint céltudatosság jellemezte. Hasznos lett volna ezért a szlovákiaival analóg kárpátukrajnai problematika, a Kárpátukrajnával kapcsolatos, — azonos indítékú, de más megoldási módozatot választó, — a részletekben improvizáló, de a főcélkitűzésekben konzekvens — német politika behatóbb, a jelenlegi utalásokon túlmenő, az összefüggéseket jobban kidomborító bemutatása is.

A szerző vázlatos áttekintést ad a szlovák kérdés alakulásáról. A prágai kormányzat centralista, az 1919-es pittsburgi egyezményben megígért autonómiát megtagadó, az „egységes csehszlovák nemzet" koncepcióját erőltető merev politikáját joggal ítéli felelősnek abban, hogy a szlovák autonomista mozgalom, amellyel — véleménye szerint 1936 végéig, esetleg 1937 közepéig is — sikerrel kiegyezhetett volna, veszedelmes irányban radikalizálódott, s végül is a német hatalmi politika eszközévé válhatott. Hlinka Szlovák Néppártja, az autonomista mozgalom hordozója, Hoensch differenciált ábrázolásra törekvő könyve szerint nem a maga egészében vált — a szlovákiai német kisebbség náci pártjával együtt — a német behatolás „ötödik hadoszlopává": a párt — Hlinka halála után Tiso vezette — konzervatív, klerikális „prelátusi" szárnya mérsékelt irányzatot képviselt a „Nástup" című lap körül tömörülő fiatal értelmiségiek (D'určanský, Mach, Murgaš, Mutňanský stb.) radikális irányzatával szemben; ez utóbbiak voltak a fasizmus és nemzetiszocializmus fenntartás nélküli csodálói, a nagyhangú antiszemiták, az élesen csehellenesek, követelődzően antibolsevisták; ők voltak azok, akik legkönnyebben lettek autonomistákból szeparatistákká, az állami önállóságban látva a szlovák nemzeti törekvések igazi kiteljesedését; ők voltak azok, akik a szlovákiai német kisebbség náci vezetői (Karmasin stb.) segítségével szoros kapcsolatot építettek ki a német birodalom Csehszlovákia aláaknázásán dolgozó különféle ügynökeivel, s akik ily módon részeseivé lettek a közös állam szétverésének. Hoensch könyve ugyanakkor maga is felemlít számos azt bizonyító momentumot, hogy e két szárny nagyrészt ugyanazt a politikai tartalmat, ideológiát és mentalitást képviselte mérsékeltebben, illetve radikálisabban; közöttük tehát érdemileg nem lehet éles határvonalat húzni. Így a szlovák szeparatizmus ideája is, — lásd Hlinkának majd Tisonak a könyvben idézett egyes „meggondolatlan" kijelentéseit, — attól a mérsékelt szárnytól sem volt idegen, amely különben a Csehszlovákián belüli autonómiát képviselte, de adott körülmények között maga is kész volt a szeparatizmus útjára lépni. A szlovák állami önállóság 1939 márciusi kinyilvánításában a német befolyásnak döntő szerepe volt; mégis helytelen lenne ezt a lépést csak e külső hatásból, s nem ugyanakkor a szlovák néppárti mozgalom — nemcsak a radikális szárnyra szorítkozó — belső fejlődéséből is magyarázni.

Tragikus vonása a szlovák nép történetének, hogy nemzeti érdekeinek védelmére egy olyan párt vállalkozott kizárólagos igénnyel, amely az adott szlovákiai politikai spektrumban különben a maga egészében a legreakciósabbak közé tartozott. Hoensch ezt nem mondja ki; a szlovákiai politikai pártok fölötti szemléje során a szociáldemokrata párt autonómia-ellenes, centralista álláspontját emeli ki; a „regionalizmust" hirdető agrárpárt politikáját a szlovák kérdés szempontjából konstruktívnak ítéli; a kommunista pártot úgy jellemzi, hogy az nem volt sem centralista, sem autonomista beállítottságú, hanem ügyesen kihasználta a két irányzat ellentétét a maga javára, s a harmadik legerősebb politikai párttá lett Szlovákiában. Emellett elismeri, hogy a kommunista párt 1937-ben konstruktív javaslatokat dolgozott ki a szlovák kérdés megoldására.

A Szlovák Néppárt kiépülő együttműködését a szudétanémetekkel egy követ fújó Kárpátnémet Párttal és az Egyesült Magyar Párttal, Hoensch úgy ítéli meg, hogy a néppárti autonomista politikusok az 1938 szeptemberi krízis előtt nem voltak tudatában a csehszlovák köztársaság létét fenyegető veszélynek; ennek felismerése viszont sokk-

szerű hatást váltott ki belőlük, és megszüntették együttműködésüket az említett kisebbségi pártokkal. E megállapításának sem első, sem második része nem fogadható el. A csehszlovák köztársaság veszélyeztetettsége legkésőbb már a májusi krízis alkalmával teljesen nyilvánvaló és köztudott volt: tükrözte ezt a sajtó, ennek jegyében folyt az egész belpolitikai élet, beleértve a májusi-júniusi községi választásokat is; a köztársaság védelmére szólított fel a kormány, ennek szellemében politizált az agrárpárt és a szociáldemokrata párt; erre figyelmeztettek és erre mozgósítottak a kommunista párt által a nyáron szervezett tömegdemonstrációk. Amennyire nem valószínű, hogy mindezt épp csak a néppárti politikusok nem észlelték, annyira nem helytálló, hogy az állítólagos későbbi rádöbbenés a köztársaság veszélyeztetettségére, politikájuk megváltoztatására vezetett volna. Valójában továbbra is a kormányra nehezedő nyomás kihasználására törekedtek, s a kisebbségi pártokkal való együttműködés szálainak szorosabbra fogásával vagy lazábbra engedésével egyaránt az autonómia kiharcolása érdekében taktikáztak.

A szlovák néppárti autonomista politikának a magyar kisebbség nacionalista pártjával való kapcsolata, illetve a magyarországi revíziós törekvésekhez való viszonya a kötetben nem kerül részletesebb bemutatásra: erre Hoensch egy további, hasonlóan nagyszabású munkájában (Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen. 1967) nyílt bővebb tér, amelyet már korábban ismertettünk (Századok, 1970. évf. 2. sz. 420—422. l.). Ezért e vonatkozásban elégséges ezúttal csupán néhány észrevételre szorítkoznunk. Hiányolhatjuk például a Szlovák Néppárt korábban számottevőbb, később csökkent jelentőségű magyar-orientációs frakciójának közelebbi bemutatását. Míg a szudétanémetekkel való együttműködés kibontakoztatásán Bécsben fáradozó, német szolgálatban álló Peter Bazovskýról szó esik, nem történik említés az öreg L'udovít Bazovský személyéről, aki „Zsupán" fedőnéven a magyar kormánynak küldte információit és tanácsait a zsolnai konferencia izgalmas időszakában. A magyar kormánypolitika által manipulált szlovák emigránsok közül a könyv csak Jehlička és Dvorčak tevékenységére utal; egyáltalán nem tér ki Koreň és Klobušický irányzatára, s dr. Martin Miko nevét is egyhelyütt anélkül említi, hogy ez utóbbi irányzathoz való tartozását érzékeltethetné. Ugyancsak hiányoznak a magyar szolgálatba szegődött emigránsok olyan jellegzetes figurái, mint Severin Koribaňa, Jan Vrba és mások. — A revíziós problematikával kapcsolatban megjegyzendő, hogy nem helyes a csehszlovák kormányt egyoldalúan hibáztatni a Magyarországgal való megegyezés elmulasztásáért, s egyszerűen a csehszlovák politika merevségének tulajdonítani, hogy a revíziós törekvésektől fűtött magyar kormánynak Hitlerhez „kellett" folyamodnia. A magyarlakta területekről való önkéntes lemondás, — amellyel Hoensch állítása szerint Imrédy és Teleki 1938-ban beérték volna, — éppúgy nem mentette volna meg Csehszlovákiát, mint a németlakta területek átengedése a német agresszornak amint a továbbiak során ez bebizonyosodott.

A szerző behatóan tárgyalja a Csehszlovákia keretén belül 1938. október 6-tól 1939. március 14-ig fennállott szlovák autonóm kormányzat időszakát. Beszámol a kommunista párt betiltásáról, a szociáldemokrata párt „önkéntes" feloszlásáról, az egyéb pártok csatlakozásáról a Szlovák Néppárthoz, amely ezentúl a Szlovák Nemzeti Egység Pártjaként lépett fel a megvalósult egypártrendszerben. A baloldali szakszervezeteket feloszlatták, az egész szakszervezeti ügyet átszervezték és a párt alá rendelték. Ír a párt fegyveres alakulatának, a Hlinka-gárdának felállításáról; a radikálisok erős pozícióiról Tiso kabinetjében, a propagandahivatalban, a sajtónál, az 1938 decemberi választások alapján a következő év elején megnyíló szlovák nemzetgyűlésben. Érdekesen ábrázolja a Tiso-Tuka rivalizálást: ez utóbbi 1938 októberében szabadult börtönéből, amelybe annakidején a magyar kormánnyal összejátszó politikája juttatta, s most, mint a szlovák nép őszfejű mártír hőse, a radikális fiatalok csoportjának áll élére, hogy a német kapcsolatok gátlástalan megragadásával törtessen a hatalom felé. Ez nem zárja ki, hogy a len-

gyel és a magyar kormánnyal is hitegető módon tárgyaljon; a bécsi döntést közvetlenül megelőzően Bécsben lefolyt Tuka—Kánya találkozóról azonban a szerzőnek nyilván nem volt tudomása. Igen szemléletesen mutatja be Hoensch Tiso kormányának az elért autonómia tartalmát és gyakorlati megvalósítását illetően a prágai központi kormánnyal vívott harcát, amelyben egyfelől a jogos nemzeti igények is a túlzott követeléstámasztások határozottan zsaroló jellegű politikájának alárendeltségében jelentkeztek, másfelől az ezzel szembeni engedékenység és a keményebb kéz politikája közötti ingadozásban a közös államra nézve veszedelmes következmények megelőzését célzó minden jogos törekvés is a szlovák nemzeti mivoltot negligáló „csehszlovakizmus" makacs továbbélésének minősíttetett, s hozzájárult a szlovák nacionalizmus forrpontra hevítéséhez. Cseh- és magyarellenes, valamint antiszemita megnyilvánulások sorozata tanúskodott a „Szlovákia a szlovákoké" elv sajátos értelmezéséről; de ezen túlmenően felvetődött még a morvaországi szlováklakta területeknek a szlovákiai kormányzat alá vonásának gondolata is, amely — hozzátehetnénk, — 1939—1944 közt is foglalkoztatta a Nagy-Szlovákiáról ábrándozó nacionalistákat.

A szlovák nacionalizmus fellángolásának következményei legkevésbé Szlovákia német kisebbségét érintették. A Kárpátnémet Párt, mint a Szudétanémet Párt szlovákiai megfelelője, a változó utasításokat követve, előbb Pozsony és környékének, mint „alapjában német néptalajnak", a német birodalomba való bekebelezése álláspontján állt ugyan, de az 1938 szeptemberi betiltás után Deutsche Partei néven újjászerveződve, egyértelműen a szlovák autonomista politika támogatója lett, amely a számára oly fontos németbirodalmi kapcsolatok intenzív kiépítését az ő közvetítésének köszönhette. E szolgálataival a Karmasin mérnök vezette náci német párt eleve biztosította kivételes helyzetét az autonóm Szlovákiában. Bár — mint Hoensch rámutat, — átmenetileg kedvezőtlenül hatott a német kisebbséggel kialakuló viszonyra, hogy a szlovák térfoglalás németek elbocsájtásával is együttjárt, figyelembe veendő, hogy egyrészt jóval több volt az elbocsájtott magyarok száma, másrészt a Deutsche Partei, hátamögött a német birodalommal, azonnal hatékony védelmet biztosított a károsult németek számára, míg az elbocsájtott magyarok hónapok hosszú során át a magyar kormány által átjuttatott segélyen tengődtek, s nem egy közülük, mint a Hoensch által is említett elbocsájtott csehek, a német pártba lépve keresett védelmet.

A németbirodalmi kormány kívánságára Karmasin, mint a szlovákiai német népcsoport vezére, már egy héttel az autonómiát kimondó zsolnai konferencia után államtitkári státust kapott a szlovák kormányban, s így belülről ellenőrízhette, illetve befolyásolhatta a kormány tevékenységét, nemcsak szorosan a német kisebbség szlovákiai kivételes helyzetének biztosítása érdekében, hanem a németbirodalmi hatalmi befolyás érvényesítésére. A szlovákiai német népcsoport közjogi státusa olyanfajta rendezésével, ahogy azt K. O. Rabl tervezete kifejezésre juttatta, a németek valóban példát kívántak szolgáltatni; csakhogy nem — mint Hoensch feltételezései közt szerepel — a Csehszlovákia egyéb részein, így Kárpátukrajnában élő, illetve a München utáni cseh-morva területeken még megmaradt németség érdekében, — még kevésbé azért, hogy a Szlovákiában maradt magyarokat ösztönözzék hasonló követelések támogatására, ami a *kivételes* helyzetre törekvő németség pozícióit nyilván nem erősítette, hanem gyengítette volna, — hanem döntően valóban abból a célból, hogy Délkelet-Európa országai felé, s mindenekelőtt a szomszédos Magyarországra gyakoroljanak vele hatást. A szerző nem említi, hogy a magyar minisztertanács a bécsi döntést követő napon a magyarországi német kisebbség helyzetének rendezéséről tárgyalva, megvitatta egy német kisebbségi államtitkár állásának rendszeresítését, ami arra enged következtetni, hogy a német birodalmi kormány részéről ez ügyben a Szlovákiában elért helyzetre utaló megkeresés történhetett. Ehelyett abból a téves feltételezéséből kiindulva, hogy a németek nemcsak a saját kisebbségeik

helyzetének rendezésére akartak példát mutatni, úgy véli, hogy a bécsi döntésnek a magyarországi szlovák és a szlovákiai magyar kisebbség helyzete azonos elvek szerinti kölcsönös rendezésére vonatkozó előírásán keresztül érvényesült a „példaadás", amelynek a magyarországi németség *közvetve* vette hasznát: ez is igényelhette magának mindazokat a jogokat, amelyeket a magyar kormány a magyarországi szlovák kisebbségnek biztosított. Valójában azonban épp fordított volt a helyzet: az engedményeket a német kisebbség kapta a magyar kormánytól, mégpedig bizonyára a németbirodalmi kormány *közvetlen* fellépésére (ha nem is a kívánt mértékben és formában, mert pl. Basch — a magyarországi Karmasin — államtitkárságához a magyar kormány sohasem adta hozzájárulását), míg a szlovák kisebbség volt az, amely, hogy magának is kiharcolhasson valamit, kezdetben a német kisebbségi mozgalom mögé igyekezett felzárkózni követeléseivel.

A szerző egyébként igen dícséretes törekvése a differenciált ábrázolásra — benyomásunk szerint — bizonyos túlzásokra vezet, amikor Tuka szolgai németbarátságával az indokoltnál erősebben állítja szembe Tiso meg-megmutatkozó fenntartásait; vagy amikor az előbbi németmintájú „szlovák nemzetiszocializmusát" bírálva, nem a kívánatos kritikai éllel közeledik az utóbbi konzervatívabb, klerikális nacionalista világnézetéhez. Különösen szembetűnő az ellenállás momentumainak erőltetett felfedezése és hangsúlyozása Tisonak a szlovákiai német kisebbség pártjához való viszonyában. Hoensch szerint Tiso „szívós és hajthatatlan" ellenállást fejtett ki Karmasin terveivel szemben, akinek alig sikerült megmentenie pártját a feloszlatás fenyegető veszélyétől. Valójában egyszerűen arról volt szó, hogy az egypártrendszer kiépítésével összhangban Tiso szükségképpen tisztázandónak tartotta, hogy a Deutsche Partei — mint azután Esterházy Magyar Pártja is, — a továbbiakban nem politikai pártként, hanem mint a „népcsoport" közjogi képviseletét ellátó szervezet szerepel. Az ellen, hogy a Deutsche Partei ebben a felfogásban is a német nemzetiszocialista vezetés elveinek megfelelően működjék, — mint Hoensch is rámutat, — Tisonak nem volt kifogása.

Egy másik, Tiso ellenállásának érzékeltetésére felhozott momentum az 1938. december 31-i népszámlálással kapcsolatos. Ezt ugyanis Hoensch szerint Tiso azért rendelte el, hogy a német kisebbség követeléseit a statisztikailag indokolt mértékre szoríthassa vissza. Valójában a népszámlálást a bécsi döntés nyomán bekövetkezett területi változások tették szükségessé; egyidejűleg a Magyarországhoz csatolt területeken is népszámlálást tartottak, s teljesen nyilvánvaló, hogy sem a határ innenső, sem túlsó oldalán nem a német, hanem a szlovák illetve a magyar kisebbség számarányának felmérése volt elsődleges jelentőségű. Abban, hogy Karmasin nem volt hajlandó elismerni a szlovák kormány által tartott népszámlálás német vonatkozású eredményeit, egyszerűen a „népcsoportvezérek" tipikus elvi álláspontja jutott kifejezésre: hogy ti. a „népcsoport" egyedül önmaga jogosult saját népi állománya felmérésére.

Miközben a szerző egyfelől előadja, hogy a Deutsche Partei milyen kivételes helyzet birtokában volt *ténylegesen:* hogy ti. már az autonóm szlovák kormány időszakában kiépíthette ifjúsági szervezetét (Deutsche Jugend) és felállíthatta önkéntes fegyveres alakulatait (Freiwillige Schutzstaffel), — másfelől azt hangsúlyozza, hogy Tiso ellenállása következtében nem jártak sikerrel Karmasin erőfeszítései a népcsoport kívánt *jogi* státusának elfogadtatására. Előrebocsájtja, hogy az önálló szlovák államiság megvalósulása után, 1939. július 31-én hozott alkotmánytörvény „igen mérsékelt formában" vette fel a népcsoportjogot, s az egyes kérdések szabályozását külön törvényekre hagyta — Arról nem beszélve, hogy részletkérdések szabályozása sohasem alkotmányba való s hogy még egy bábállam sem engedheti meg magának, hogy egész terjedelmében és módosítatlanul sajátítson el maradéktalanul idegen érdekeket szolgáló tervezeteket, meg kell állapítanunk, hogy ez az alkotmánytörvény így is tág teret engedett Szlovákiá-

ban a német befolyásnak, s ezt az alkotmányos „példaadást" Magyarországon nem alaptalan aggodalommal figyelték.

A németekkel legszorosabban együttműködő szlovák radikális nacionalisták befolyásának növekedésére Tiso féltékenyen reagált, de nem tanúsított velük szemben megfelelő határozottságot: tőle sem volt idegen a gondolat, hogy az állami önállóság a szlovák nemzeti fejlődés csúcsa, és tisztában volt a németek szerepével a szeparatista törekvések szításában. 1939 március elején, a prágai központi kormány Tisót eltávolító lépése nyomán, amikor Sivák dezignált miniszterelnök nem fogadta el megbizatását, az egyébként radikális, de az állami önállóságot drasztikus német sürgetésre azonnal kimondani vonakodó Sidor került a szlovák autonóm kormány élére. A mérsékelt Tiso viszont kész volt a radikális D'určanský társaságában Hitlerhez utazni, aki nem hatástalanul figyelmeztette a szlovák önálló államiság kimondásának „soha vissza nem térő ragyogó lehetőségére", ellenkező esetben viszont Szlovákia felosztásának végzetes következményeire a szlovák nemzetiség szempontjából. Hoensch kész elismerni, hogy az önálló államiságot kimondó szlovák nemzetgyűlés többsége valódi önállóságot képzelt maga elé, de utal rá, hogy ez az adott körülmények közt csak illúzió lehetett. Erre vonatkozó érvelésében azonban nem különösebben meggyőző, hogy ez a fiatal állam a valódi függetlenségre irányuló reményeit 1938 novemberi, dél-szlovákiai érzékeny területvesztesége miatt nem tudta megvalósítani.

A szlovák állam, amelynek a német birodalomhoz való viszonyát a hírhedt „védelmi-szerződés" (Schutzvertrag) szabta meg, Hoensch érdekes összehasonlító fejtegetései szerint csupán látszat-szuverenitásával különbözött a cseh-morva protektorátustól. Ennek azonban mind Szlovákián belül, mind kifelé megvolt a maga jelentősége. Csatlósállamnak 1940 nyara óta tekinti; addig szerinte „csak" vazallus-állam volt, mint az akkori Magyarország is. A németektől függés mértéke és minősége azonban — s erre Hoensch nem utal, — számottevő: Szlovákia *bábállam* volt, ha e kifejezés alkalmazását a szerző kerüli is. Politikai berendezkedését és az európai „új rend" mintaállamaként betöltött szerepét kritikával illeti; gazdasági, szociális, kulturális viszonyait azonban anélkül érinti. A könyv zárósorai Szlovákia tragédiájának tartják, hogy a hitleri Németország, amelyhez oly szorosan kötődött, magával rántotta a bukásba. Holott Tiso Szlovákiájának bukása feltétele volt annak, hogy az önállóság hamis illúzióiból kijózanuló szlovák nép megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények közt léphessen fel nemzeti jogaiért a helyreálló Csehszlovákiában.

TILKOVSZKY LORÁNT

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Sz. Ja. Borovoj:

A nagyburzsoázia és a cárizmus gazdasági kapcsolatai az imperializmus korszakában

Az 1917-es oroszországi forradalmak gazdasági-társadalmi és politikai előzményeinek kutatása napjainkban is aktuális feladat a szovjet történészek számára. Különösen az 50. évforduló alkalmából jelent meg nagyszámú publikáció, a téma legkülönbözőbb aspektusait világítva meg. A lenini forradalmi stratégia igazolásához nyújt újabb adalékokat a szerző, amikor a cárizmus mögötti osztályerők egyik komponensét elemzi.

Bevezetésként utal arra, hogy a cikk témája Lenint is foglalkoztatta, s az ő útmutatásai, valamint az újabban feltárt gazdag forrásanyag teszik lehetővé a válaszadást arra a kérdésre, hogy 1905 után a monopolkapitalista viszonyok közepette hogyan maradhatott fenn a cárizmus politikai rendszere, s miben állt a burzsoázia szerepe. Megállapítja, hogy a XX. század elején Oroszországban a burzsoázia gazdasági súlya jelentősen nőtt ugyan, de politikai jelentősége ezzel nem állt arányban, ami széles rétegeit elégedetlenséggel töltötte el. A cárizmus továbbra is alapvetően a feudális elemeket őrző nemesi nagybirtok osztályérdekeit képviselte, de az új viszonyok közepette a burzsoázia gazdasági súlya és államérdekek a kapitalista fejlődést elősegítő intézkedésekre késztették.

Az ellentmondásokat magában foglaló helyzet megértése érdekében Borovoj az oroszországi kapitalista fejlődés néhány sajátosságát említi meg. Rámutat az orosz állam különleges szerepére a tőkés vállalkozások létrejöttében, fejlődésében, fennmaradásában. Megállapítása, mely szerint Oroszországban tiszta formájában hiányzott a kapitalizmus szabadversenyes szakasza, újszerű és a sajátosságok megértését nagyban elősegíti. A protekcionizmus, az állami dotációs politika, az Állami Bank tevékenysége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egyes iparágak és vállalatok monopolhelyzetet élvezzenek. Példaként az urali fémipart említi, amely állami segítség nélkül tönkrement volna a XIX. század utolsó harmadában.

Az állami gazdaságpolitikának ez a kapitalizmust fejlesztő hatása a monopolkapitalista szakaszban is érvényesült, de ellentmondásosan, mert egyes, a kincstárnak termelő iparágak szűk tőkéscsoportjának monopolhelyzetét erősítette, nem serkentette kellően a technikai fejlődést, szűkítette a piacot. A cári kormányzat cukor-vám politikája például egy hazai nagybirtokos-nagytőkés csoport monopolhelyzetét biztosította. Az adópolitika, a csődbejutott vállalatok kölcsönnel való ellátása, a hadiipari és egyéb állami megrendelések jelentették azokat a szálakat, amelyek a cárizmus politikai rendszerét a nagyburzsoáziával összekapcsolták. Az állam különleges gazdasági szerepe a cárizmus bürokratikus apparátusa révén is érvényesült, amely féltékenyen őrizte a gazdaságpolitika irányításából eredő pozícióit.

Természetesen a kormányzat differenciáltan kezelte a burzsoáziát, s ezen belül a nagyburzsoáziát. A szerző szerint nem helyes az orosz kapitalizmus soknemzetiségű jellegéről beszélni (mint ezt Ljascsenko tette), mert az orosz állam forradalom előtti rendszere elsősorban a nagyorosz burzsoáziával fonódott össze. Ez a nemzetiségi és „réteg"-politika eredményezte, hogy a kormányzattal szorosabban összefonódott nagyorosz

nagyburzsoázia, az ún. „októbrista tőke" a konzervatívabb októbrista irányzat mögött sorakozott fel, s jellemzője volt, hogy gyenge szálak fűzték a külföldi tőkéhez, míg a kadetok mögött a burzsoázia alsóbb rétegei, elsősorban nemzetiségi kereskedők, vállalkozók tömörültek. A kormányzat gazdaságpolitikájának kedvezményei ezt a réteget nem érintették, de az elmaradott gazdasági és politikai berendezkedés hátrányai annál inkább sújtották. Mindez az orosz kadet-liberálisok gyengeségét, erőtlenségét, ingatagságát eredményezte, de radikalizálódásukat is elősegítette.

A XX. század elején tehát, ahogy azt már az 1905—1907-es forradalom is megmutatta, a cárizmus társadalmi bázisa tovább szűkült. A nemesi nagybirtok mellett felsorakoztatta ugyan maga mögött a nagyburzsoázia egy szűk, felső, nagyorosz rétegét, de a deklasszálódó közép- és kisbirtokosok, valamint a burzsoázia széles rétegei már nem képezték szilárd bázisát, s utóbbiakat 1917-ben a sajátos polgári-demokratikus forradalom osztályerői között találhatjuk.

(Isztorija SzSzSzR 1970. 2. sz. 105—113. l.) *M.*

M. N. Gobuglo:

A nyelvek kölcsönhatása és a nemzetiségi viszonyok a szovjet társadalomban

Témaválasztásában, metodikájában egyaránt új színfoltot jelent a cikk a probléma kutatásának folyamatában. Míg korábban csaknem kizárólag az államélet, a gazdasági-társadalmi és ideológiai viszonyok oldaláról közelítettek a kutatók a nemzetiségi kérdéshez — a szerző megállapítása szerint is helyesen —, Guboglo új, szociológiai alapállású szempontokat vet fel, amelyek az eddigi eredmények plasztikusabbá tételét biztosíthatják. A kétnyelvűség szociológiai elemeit igyekszik feltárni, mint a nemzetiségek közötti viszony egyik fontos meghatározóját.

A kétnyelvűség a Szovjetunió szinte mindegyik nemzetiségénél kimutatható. A cikk bevezető része a szocialista viszonyok által örökölt helyzetet elemzi és megállapítja, hogy történelmi, politikai, etnikai okok következtében már az 1926-os népszámlálás során érdekes adatokat kaptak a kétnyelvűségre vonatkozóan. A kétnyelvűség vizsgálatát a nyelv és nemzet, a nyelvi és nemzeti-etnikai folyamatok megértése szempontjából tartja szükségesnek. Megállapítja, hogy a szovjet társadalomban történeti okok és a szocialista haladás követelményei tették szükségessé a kétnyelvűséget, mely kétnyelvűség egyik konstans eleme az orosz nyelv. A lenini nemzetiségi politika megvalósítása során a nemzetiségek társadalmi és kulturális fejlődését a kétnyelvűség elősegítette.

A nemzetiségek anyanyelve biztosítja a nemzedékeken belüli és a nemzedékek közötti érintkezést, az etnikai és kulturális értékek megőrzését, továbbadását. A Szovjetunió történelmi és nemzetiségi viszonyai között az orosz nyelv, mint általánosan beszélt nyelv a nemzetiségek közötti érintkezés elősegítése révén a nemzetiségek kultúráját egymáshoz és az egyetemes emberi kultúrához egyaránt közelítette.

A kétnyelvűség vizsgálatakor szükségesnek tartja a szerző a mindennapi-családi és a termelési folyamat közbeni érintkezés elkülönítését. Megállapítja, hogy komplex adatok még nem állnak rendelkezésre, de népszámlálási statisztikák, matematikai feldolgozási módszerek és a mikrostruktúrára vonatkozó reprezentatív felmérések segítségével előbbre lehet jutni. A kétnyelvűség kutatásánál a népszámlálási adatokon belül az anyanyelv és a nemzetiség „rovatok" szinkronja vagy aszinkronja érdekes következtetések forrása lehet, bár hibalehetőségek is jelentkeznek az anyanyelv eltérő értelmezésé-

ből. Az anyanyelv és a nemzetiség aszinkronjának változásait, mozgását — ezek előidézőit — igyekszik feltérképezni a szerző az 1926-os ill. az 1959-es népszámlálások adatainak összevetésével.

Az 1926-os adatok még a forradalom előtti folyamatokat tükrözik. Ezek egyrészt az orosz nyelv spontán felvételét, másrészt a soviniszta politika következtében való terjesztését foglalták magukba. Az említett népszámlálás tanúsága szerint pl. a magukat *ukrán nemzetiségűnek* vallók 34 százaléka városban *orosz anyanyelvűnek* mondta magát. (A városi beloruszoknál ez az arány 60% !) Falun viszont az ukrán nemzetiségűeknek csupán 10 százaléka orosz anyanyelvű. A történelmileg rövidebb távú együttélés, a gazdasági-társadalmi viszonyok fejletlensége, a nyelvi különbözőségek, s egyéb okok miatt Közép-Ázsia és a Kaukázusontúl népeinek mind városi, mind falusi rétegeinél 99 százalékban szinkronban volt 1926-ban az anyanyelv és a nemzetiség. Alig 1 százalék vallotta magát kazah, türkmén stb. nemzetiség mellett orosz anyanyelvűnek.

1926—1959 között a szocializmus építése során jelentős változások mentek végbe. A népek, nemzetiségek, nyelvek egyenjogúsága mellett következtek be a változások, miközben a fejlődés természetes velejárójaként az orosz nyelv, mint általánosan használt nyelv szükségszerűen a nemzetiségek közötti érintkezés eszközévé vált. A folyamat természetességének, szükségszerű voltának hangsúlyozása mellett, úgy véljük, történelmi és politikai gyökereit sem szabad figyelmen kívül hagyni.

A nemzetiség és az anyanyelv aszinkronja vonatkozásában 1926—1959 között két tendencia érdemel figyelmet. Az egyik a lenini nemzetiségi politikának a nemzetiségek kulturális fejlődését biztosító hatása. Erre utal az a körülmény, hogy a városon lakó ukrán nemzetiségűek a korábbi 34%-kal szemben 1959-ben már csak alig 23%-ban vallották magukat orosz anyanyelvűnek. Hasonló tendencia figyelhető meg a beloruszoknál is. Ezzel szemben a Szovjetunió egyéb népeinél és nemzetiségeinél néhány százalékkal nőtt a magukat orosz anyanyelvűeknek vallók aránya.

Érdekes képet kapunk a tanulmányban levő 4-es táblázat elemzésekor (ld. 30—31. l.). Mint kiderül, az Orosz Föderációban élő orosz nemzetiségűek csaknem 100%-ban orosz anyanyelvűek, az Ukrán SzSzK-ban élőknél ez az arány 90%, a Szovjetunió egyéb területein 98—99%. Megállapítható, hogy orosz nemzetiségűek a Föderáció határain túl a helybeliek nyelvét tekintik anyanyelvüknek. A többi nemzetiségnél eltérőbb értékeket kapunk. Az ukrán ill. belorusz nemzetiségűek 50—60%-a az Orosz Föderációban orosz anyanyelvű, Ukrajna területén ez az arány 15% (falusiaknál 2% alatt van !). A Szovjetunió nem szláv népeinél 1—2% vallotta magát 1959-ben orosz anyanyelvűnek a saját köztársaságában, míg annak határain kívül ez az arány közép-ázsiaiaknál közel 10%, egyéb nem szláv népeknél átlag 30%. Az autonóm köztársaságok, autonóm és nemzeti körzetek népeinél az orosz nyelv aránya, szerepe jelentősebb. Ez mindenekelőtt azzal függ össze, hogy a fejlődésben 1917 előtt megrekedt nemzeti kultúrájuk az orosz nyelv közvetítésével frissült fel, került összhangba az új, korszerű, szocialista társadalmi viszonyokkal.

Az említett táblázat érdekes tényei egész sor miértet vetnek fel a nemzetiség és az anyanyelv aszinkronjával kapcsolatban, amely miértek megválaszolása tulajdonképpen a további kutatások irányát is megjelöli, a szociológiai elemzés szükségszerűségét bizonyítva.

(Isztorija SzSzSzR. 1970. 6. sz. 22—41. l.) *M.*

Nikifor Gornenszki:

A balkáni népek akcióegységének feltételei a második világháború előestéjén és kezdeti szakaszában

1939 áprilisában szállták meg az olaszok Albániát, 1941 április elején indult meg a támadás Jugoszlávia ellen. A bolgár szerző a két dátum által közrefogott korszakot vizsgálja abból a szempontból, milyen lehetőségei voltak a balkáni összefogásnak a fasiszta agresszióval szemben. Az egyes országok belső helyzetét a termelőerők és a termelési viszonyok közti roppant nagy ellentét jellemezte, valamint gazdasági elmaradottságuk. Az éles osztályellentétek következtében adva voltak a szocialista forradalom előfeltételei. Az antifasiszta ellenállás és a szociális harc teendőinek az összekapcsolása, amely mindegyik országban esedékes volt, az egységes fellépés alapja lehetett volna. Ugyancsak lényeges tényezőt képviseltek ebben az irányban mindenütt a kommunista pártok. A proletariátus nemcsak a hazai osztályharcban, hanem az antifasiszta küzdelemben is vezető szerepet vitt. Ezt a harcot a kommunista pártok vezették, amelyek ugyanakkor a Szovjetunió védelmében is léptek fel. Így megvoltak az együttműködés kedvező feltételei, a tömegek körében nem egy tüntetés bizonyította a kölcsönös rokonszenvet, így pl. 1939 márciusában a bolgár tömegek tüntettek Csehszlovákia német megszállása ellen. Az uralkodó osztályok és a kormányzat vezetői azonban nem akartak valóban ellenállni. Az olasz agresszió idején Ahmed Zogu albán király elmenekült. Egyes vélemények szerint Bulgária 1941-ig ellenállt, nem tette lehetővé a német megszállást. Más, megalapozottabb vélemények szerint viszont Bulgária már ebben a szakaszban is elősegítette a német terjeszkedést. Azért nem foglalt rögtön nyíltan állást, mert Borisz király véleménye szerint az angol—német egyetértés nélkül lehetetlen a tőkés rendszer fennmaradása (ilyen értelemben nyilatkozott egyszer titkos tanácsosának). Metaxas görög miniszterelnök a baloldali erők ellen vívott harcával voltaképpen leszerelte a belső ellenállást. A német birodalom volt Görögország első számú külkereskedelmi partnere. A román kormányzatot engesztelhetetlen szovjetellenessége vitte az agresszorok oldalára. De még Jugoszlávia is Németországhoz közeledett a háború előtti utolsó években. A Balkán-paktum tagállamai csak Bulgáriában látták egyetlen lehetséges ellenségüket, és nem terjesztették ki szövetkezésüket a fasiszta nagyhatalmak elleni közös állásfoglalásra.

Az akcióegységet elősegítő külpolitikai tényezők közt első helyen kell említeni a Szovjetunió békepolitikáját, továbbá a külföldi országokban már megindult, például szolgáló ellenállási mozgalmat. Kedvezőtlen tényező volt viszont, hogy általában a tőkés világ szovjetellenes állásfoglalása miatt nem volt hatalom, amely erélyesen fellépett volna a fasiszta agresszió ellen. A nyugati nagyhatalmak az ismeretes benemavatkozási politikát folytatták. Csak 1939 szeptemberében történtek nyugati kísérletek arra, hogy megakadályozzák a román olaj Németországba való szállítását. Borisz azt tanácsolta a tengelyhatalmaknak, legyenek óvatosak, ne tegyék olyan nyilvánvalóvá a balkáni országok leigázását.

1940 augusztus végén Románia elfogadta a bécsi döntést, amelynek értelmében Észak-Erdélyt át kellett adnia Magyarországnak, abban a reményben, hogy a Szovjetuniótól megszerzendő új területekkel kárpótolhatja magát. Dél-Dobrudzsát visszaadta Bulgáriának, ez igazságos változás volt. 1940 októberéig a román kormányzat csak bizonyos előnyök fejében szállított olajat Németországnak, ettől kezdve azonban a szállítások már a szokásos kliring formájában mentek végbe. Romániát gyakorlatilag már megszállták a német csapatok. Magyarország és Románia csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. A román és a bolgár nép számos esetben tiltakozását fejezte ki a tengelyhatalmakhoz való csatlakozás ellen.

1940 októberében Olaszország megtámadta Görögországot. A heves nemzet ellenállásra való tekintettel Metaxas nem merte megkockáztatni a kapitulációt, a Görög Kommunista Párt az ellenállásra lelkesített, így az olasz támadást visszaverték annak ellenére, hogy a kormány nem tett erőfeszítéseket. Novemberben Borisz kifejtette, hogy a bolgár nép nem akar harcolni. A Szovjetunió által felkínált megnemtámadási szerződést azonban a bolgár kormány mégis visszautasította. Viszont a tengelyhatalmakhoz sem csatlakozott nyíltan. Ezzel voltaképpen közvetett segítséget nyújtott a görög nép harcához. 1941 márciusában mégis csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, ami erős népi tiltakozást váltott ki az országban. A fasiszta hatalmak kísérletet tettek Jugoszlávia bevonására is, itt azonban a nép ellenállása elsöpörte a kormányzatot. Csakhogy a népi tiltakozás hullámával uralomra került új kormány sem készült fel komolyan az ellenállásra. A hitleri ötödik hadoszlop belsőleg akadályozta az ellenállás kibontakozását. Alig néhány nappal a német támadás után kikiáltották az „önálló" Horvátországot. Görögország is hamarosan letette a fegyvert. Bulgária ekkor nem avatkozott be a háborúba, nehogy ez felidézze Törökország hadbalépését. A balkáni hadjárat késleltette a Szovjetunió elleni támadást.

A háború kitörésének a pillanatáig a fegyveres ellenállás meghirdetése, vagyis a a hazai kormány elleni felkelés elszakította volna a kommunista pártokat a tömegektől, ezért nem kerülhetett sor erre. Csak 1941 júniusára—júliusára érett meg erre a helyzet. A fasiszta hatalmak kihasználták a balkáni országok közt meglevő nemzeti ellentéteket, a nemzetiségeket, többek közt a jónéhány országban meglevő német kisebbségeket. A bolgár kormány Makedónia vonatkozásában arra spekulált, hogy menekültek százezreinek vannak családi kapcsolatai a makedón lakossággal, ezzel igazolta a terület megszállását. Viszont a katonailag megszállt területet gyakorlatilag kiszolgáltatta a németeknek. A nacionalizmus révén így mindenütt sikerült elterelni a figyelmet a közös ellenségről. Az ellenállás mindegyik országban csak a Szovjetunió elleni támadás kirobbanása után indult meg.

Az akcióegység alapvető feltételei a burzsoá társadalom antagonisztikus ellentmondásaiból következtek. A kedvező feltételek a szocialista forradalom objektív és szubjektív előfeltételeinek a részét alkották, a balkáni népek közös érdeke volt a békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért és a kollektív biztonságért vívott harc. A nemzeti érdekek védelmében vívott harc összekapcsolása a szocializmusért vívott harccal az akcióegység előfeltétele volt. A proletár internacionalizmuson, a munkásosztály vezető szerepén és a hazai nemzeti szabadságharcos és osztályharcos hagyományokon alapult.

A kedvezőtlen feltételek viszont a tőkés uralom objektív és szubjektív feltételeinek a részei voltak, abból fakadtak, hogy a tőkés viszonyok uralkodtak a gazdasági és politikai életben és az ideológiában, a burzsoá reakció közös érdekeiből és szovjet-ellenességéből következtek. A kormányzó körök nacionalizmussal és kommunistaellenességgel teli népellenes politikája kedvező talajt teremtett az imperialista agresszió számára. Végső soron ez a politika a nemzeti érdekek elárulásához és a kollaboráláshoz vezetett. Ezeknek a kedvezőtlen előfeltételeknek a leküzdése érdekében a haladó erőknek, élükön a kommunistákkal, sok ezer harcos életét kellett feláldozniok. A Görögország elleni olasz támadással már megindult az események menete, a kedvező és kedvezőtlen előfeltételek polarizálódása. Ez a folyamat április 6. és június 22. közt érte el csúcspontját. Az akcióegység előfeltételei most már elválaszthatatlanok voltak a katonai és politikai eseményektől. Megkezdődött az ellenállás, mint a nemzeti és társadalmi felszabadulás fegyvere.

(Etudes Balkaniques 1970. 2. sz. 5—23. l.) *N.*

I. Dimitrov:

A „Zveno" Népi Szövetség (1944. okt. 1.—1949. febr. 19.)

A Bulgáriában lezajlott szocialista forradalom egyik sajátossága, hogy a népi demokratikus hatalom kezdeti szakaszán a Hazafias Frontban, a BKP irányításával más pártok is részt vettek. A „Zveno" NSz nem volt a legjelentősebb és legbefolyásosabb párt, de a Hazafias Fronton belül arra törekedett, hogy kizárólag ő képviselje a burzsoá osztályt. Ebben az értelemben története a burzsoá osztály és polgári értelmiség egy részének a polgári demokráciától és gazdasági liberalizmustól a proletárdiktatúrába való átmenetét és a szocializmus építésébe való bekapcsolódását tükrözi. Az átmenetben döntő szerepet játszott az országban végbemenő forradalmi átalakulás és a BKP-nak a koalíciós pártokkal szemben tanúsított türelmes lenini taktikája.

A tanulmány a „Zveno" NSz történetét önálló politikai párttá alakulásától (1944. okt. 1.) ismerteti és elemzi. Az ellenállás idején a Hazafias Frontban ez a csoport aktívan együttműködött a BKP-val. A párt történetét a szerző három szakaszra osztja.

Az első szakasz a párt megalakulását, szervezeti kiépülését, politikai programjának kidolgozását és a párton belüli irányzatok létrejöttét foglalja magában. A „Zveno" kis létszámú, gyenge társadalmi befolyással rendelkező párt volt. Létszáma és szociális összetétele pontosan nem ismeretes, de a szerző szerint 1945-ben kb. 14—15 000, 1946-ban kb. 50 000, 1947-ben 15—16 000 tagja lehetett. Vezetői a polgárság és értelmiség képviselői voltak, a középszintű és helyi vezető szerveiben több nagy politikai gyakorlattal és reális érzékkel rendelkező személy található. A tagság legnagyobb, egyben legbefolyásosabb része tisztekből, kereskedőkből, hivatalnokokból és az ún. szabadfoglalkozásúakból (főleg ügyvédekből) állt.

Ideológiai és politikai irányvonalát nagyjában a következőképpen lehet meghatározni. Külpolitikai téren a Szovjetunióval való legszorosabb kapcsolatokra, belpolitikai téren a BKP-vel való együttműködésre törekedett, amíg azonban a párt baloldala elismerte a kommunisták vezető szerepét az országban, addig a párt többi irányzata ezt az együttműködést elkerülhetetlen szükségszerűségnek tekintette a fasisztaellenes koalíció keretein belül. Ez utóbbi rész nagyon aggódott a BKP erősödő vezető szerepe miatt és azzal vádolta a kommunistákat, hogy kisajátítják a hatalmat. Gazdasági téren a magántulajdonon alapuló „haladó gazdasági liberalizmus" híve volt. Programjának mindig a Hazafias Front Kormányának 1944. IX. 17-i programját vallotta. A szerző részletesen ismerteti a párton belül, főleg a burzsoázia érdekeit erősen védelmező jobboldal és a BKP-hoz nagyon közel álló baloldal közötti harcot.

A „Zveno" történetének második szakaszában, amely az 1945-ös parlamenti választásokkal kezdődik, az országban működő jobboldali erők nyíltan felléptek a Hazafias Frontban tömörült pártok egysége ellen. Anglia és az USA erélyes közbeavatkozása miatt augusztus 25-én elhalasztották a választásokat. Az ellenforradalmi erőket felbátorította a nyugati hatalmak magatartása, és létrehozták ellenzéki pártjaikat. Hasonlóképpen nőtt a „Zveno" jobboldalának aktivitása. Bár a párt KB-nak augusztus 30-i ülésén, K. Georgiev beszámolójában továbbra is a Hazafias Fronttal való együttműködés mellett szállt síkra, az ülés hangneme ellenzéki szellemű volt. A reakciós erők úgy vélték: létrejöttek a kedvező feltételek Bulgária külpolitikájának a polgári demokrácia és a tőkés nyugat felé orientálásához. A BKP akkori erőfeszítései főleg a Hazafias Fronthoz és a BKP-hoz hű Földműves Népi Szövetség (FNSz) helyzetének megerősítésére irányultak, mivel az ellenzék kiválása után meggyengült ez a párt. Ugyanakkor erősítette kapcsolatait a „Zveno" baloldalával is.

A „Zveno" ebben az időben látott hozzá tömegbázisának létrehozásához, és ennek érdekében nem zárkózott el fasiszta és más ellenzéki elemek befogadásától sem. A jobboldal megerősödése a párt vezetőségében politikájában és ideológiájában éreztette hatását. A Hazafias Fronton belül 1946 elején bekövetkezett politikai változásokat a BKP úgy értékelte, hogy a legnagyobb veszélyt a „Zveno" jelenti, mert ez a párt a reakciós és restaurációs erők központja. Ebben a harcban a BKP-t támogatta a FNSz és a „Zveno" baloldala. A baloldali erők egységes politikai fellépése tovább növelte a BKP vezető szerepét, megerősítette a baloldal helyzetét, ill. gyengítette a jobboldal pozícióit a „Zvenon" belül. Ez az egységes politikai fellépés meghiúsította azokat az ellenforradalmi kísérleteket is, amelyek a „Zvenot" a reakció tömegbázisává akarták változtatni. A „Zvenon" belül komoly válság tört ki, sokan kiléptek a pártból. A párt történetének utolsó szakaszához érkezett.

A köztársaság kikiáltása után (1946. IX. 8.) rögtön sor került a parlamenti választásokra is, s a Hazafias Front megszerezte a szavazatok 70%-át. A választók több mint a fele a BKP-re szavazott. A „Zveno" katasztrofális vereséget szenvedett: a szavazatok alig 1,65%-át szerezte. Gyakorlatilag 1, de a koalíció egyik korábbi megállapodása alapján további 7 képviselőhelyet kapott. A választások eredményei reálisan tükrözték a szervezetileg gyenge, nagyon vegyes összetételű politikai párt helyzetét.

A jobboldali elemek eltávolítása a pártból ezután gyors ütemben folyt, s a baloldalnak 1947 márciusában sikerült egyes fontosabb helyeken (pl. Szófiában) teljesen, máshol túlnyomó többségében megszerezni a párt szervezeteiben a vezető pozíciókat.

A baloldal győzelme után a „Zveno" 1947-ben ideológiailag és politikailag egyaránt felkészült a Bulgáriában kialakult új helyzetre. Teljes mértékben támogatta a Tájékoztató Iroda pártjainak 1947 szeptemberi varsói nyilatkozatát és a BKP KB XI. plénumának (1947 okt.) határozatait, a megindult 2 éves terv célkitűzéseit és az ipar államosítását. A párt felbomlásának folyamata azonban tovább tartott. A párt önálló léte a továbbiakban pusztán formális volt. Ezért határozta el a „Zveno" NSz 1949. február 19-i országos konferenciája, hogy beszünteti a párt önálló működését és felszólította tagjait, hogy lépjenek be az egyetlen nagy tömegszervezetbe, a Hazafias Frontba.

(Isztoricseszki Pregled. 1970. 5. sz. 3—34. l.) *K.*

Mircea Grosu:

A kolostori számadáskönyvek forrásértéke

Romániában az eddig ismert legrégibb számadáskönyvek Constantin Mavrocordat vajda idejéről valók, vagyis a XVIII. század elejéről. Ezek az agrárviszonyok kutatói által az utóbbi időkig mellőzött források már a múlt század végén a közlés tárgyát képezték. A szerző a könyvek forrásértékének hangsúlyozása mellett sorra veszi azokat a történeti kérdéseket, amelyeknek a tisztázásához véleménye szerint az említett források értékes adatokat szolgáltathatnak.

A feudalizmus kori román társadalom egyik sokat vitatott kérdése a majorsági birtok. A majorsági birtok területe, mint olyan, hol túlzottan nagynak, hol egészen csekélynek tűnik a történeti munkákban. A számadáskönyvek által szolgáltatott adatok alapján pontosabb képet lehet kapni ezekről, főképpen akkor, ha földrajzi megoszlásukat is vázolni tudjuk. Úgy tűnik, némely helyeken nagy kiterjedésű majorsági birtokok voltak. Ez abból következik, hogy az ilyen jellegű kolostori uradalmakon a majorsági birtokon termelt gabona mennyisége többszöröse a jobbágytelkekről szedett dézsma nagyságának.

Példa erre a Tismana kolostor Gorj beli birtokai és a Cucueti nevű birtok, amely az érsekség tulajdonában volt. Másrészt vannak olyan számadáskönyvek, amelyek elenyésző területű majorsági birtokkal bíró uradalmakról adnak hírt, vagy azokat teljesen nélkülöző uradalmakról.

A számadáskönyvek adatai látszólag egy paradox helyzetet mutatnak: egyrészt nagy kiterjedésű majorsági földekkel rendelkező nagybirtokokról, másrészt a robot pénzbeni megváltásának széleskörű elterjedéséről, a munkával való szolgáltatás egyre jelentéktelenebbé válásáról tesznek tanúságot. Ennek a helyzetnek a feloldásánál a kutatónak figyelembe kell vennie a földrajzi tényezőket, egy sor egyéb forrást, a demográfiai viszonyokat, és azt a hosszú harcot, amelyet a parasztság élet- és munkakörülményei megjavításáért vívott.

A másik probléma a jobbágyok száma és helyzete a nagybirtokon. A XVIII. század második felére vonatkozóan bőséges adat van a nagybirtokok munkaerőellátását illetően. Annál kevesebb adat áll rendelkezésre a század első felére vonatkozóan. A jobbágyok számának csökkenésével kapcsolatban a XVIII. század elején az a magyarázat is született, hogy C. Mavrocordat reformjának előestéjén a jobbágyság intézménye már a felbomlás felé haladt. A viszonylag kevés jobbágyról tanúskodó adatok másik magyarázata, hogy az említett időszak egybeesik az 1736—39-es orosz—osztrák—török háborúval, amely kedvezett a lakosság tömeges elvándorlásának. Az állandó mozgás megnehezítette vagy teljesen lehetetlenné tette a jobbágyság számának megállapítását. Sok esetben a kolostori birtokon összeírt jobbágyok száma igen kevésnek tűnik, ami minden bizonnyal a gyakori szökések eredménye Egy ez időből való összeírás szerint például Cobia kolostorhoz 10, Mislea kolostorhoz 35 jobbágyház, Arges kolostorhoz 51 jobbágy tartozott. Összehasonlítva ezeket a kolostorokhoz tartozó uradalmak számával — 2,5 és 12 — valóban kevés jobbágyot jelent. Mislea kolostor esetében a források 13 szökött jobbágyról is említést tesznek. Egy félszázaddal korábban is igen gyakori volt a jobbágyszökés. Egy 1663—1664-ből való adománylevélben Grigore Ghica vajda a Focsani-i Szent János kolostornak 20 jobbágyházról szóló adományozását azzal indokolta, hogy „az a határszélen van, és nem tudja megtartani a jobbágyokat".

Az egyházi birtokokon levő jobbágyok mérsékelt száma, amint azt a számadáskönyvek adatai mutatják, azt bizonyítja, hogy ezeken a birtokokon érezhetően megcsappant a szolganép. Nem túlzás az az állítás sem, hogy a XVIII. század első felében a két fejedelemségben a jobbágyság rendszere súlyos válságon ment át.

A román történeti munkákban a cigány rabok alkalmazását a mezőgazdasági munkáknál sok esetben vitatták, mert nomád életmódjuk miatt nem lehetett rendszeres munkát rájuk bízni. A számadáskönyvek viszont többször tesznek említést cigány rabszolgákról, akik részt vettek a földművelő munkákban. Egy példa erre: 1748-ban a Didesti-i uradalom gazdatisztjének számvetésében olyan búza is szerepel, amit „a cigányok ettek meg szántáskor, aratáskor és kukoricatöréskor". Természetesen nem lehet szó a cigány rabszolgák által a szó valódi értelmében űzött állandó földművelő tevékenységről, hanem ezek felhasználásáról a mezőgazdasági főidényben.

A kolostori számadáskönyvek a korabeli árviszonyok tekintetében valóságos aranybányát jelentenek. Mivel ezek, több éven keresztül, feltüntetik a nagybirtokok számára nélkülözhetetlen cikkek árait, és az ezeken előállított termékek eladási árait, a kutatónak módjában áll az árak ingadozásait grafikonon jelezni. Egyéb pénzforgalmi tényezőket is figyelembe véve, ez a grafikon választ adhat a XVIII. század második felében végbemenő folyamatra, nevezetesen az árak emelkedésére, amelyet a kortársak is említenek. Egyéb forrásokat is felhasználva megtudható, hogy ez az emelkedés a megnövekedett keresletnek s a kevés kínálatnak, vagy a török ezüstpénz értékét vesztő folyamatának, esetleg mindkettő eredménye.

A számadáskönyvek bőséges adatot szolgáltatnak a bérmunkások alkalmazására vonatkozóan, főképp a szőlőművelésben. Feltüntetik a bérmunkások számát, a teljesített munka nemét és a kifizetett bért.

Az utóbbi években a román történetírásban az a nézet alakult ki, hogy a XVIII. században a nagybirtokon folyó gazdálkodás fő jellemzője az önellátó gazdálkodás megszünése, illetve áttérés a piacra való termelésre. Bár a számadáskönyvek számos eladásról adnak hírt, mégis a gabonafélék csak kis hányada került a piacra, és a nagyobb részét a nagybirtokon belül élték fel. A kérdés tisztázását nagyban elősegítené az ezen források által szolgáltatott adatok részletesebb elemzése.

A szerző végül azon a véleményen van, hogy a modern kutatási módszerek alkalmazásával, elsősorban a statisztikai módszerek segítségével, a számadáskönyvek a román történelem egyik legérdekesebb periódusának újabb vonásait rajzolnák meg.

(Studii. Revista de istorie. 1970. 1. sz. 43—54. l.) *B. E.*

Gerhard Lozek:

A polgári történetírással való vita hatékonyságának módszertanához

A polgári társadalomtudományok a maguk összességében a polgári ideológia részrendszerét alkotják. A polgári történetírás is egy ilyen részrendszer, amelynek meghatározott belső tagolása, struktúrája van, meghatározott elvi, konkrét-történeti, történetelméleti, szakmódszertani vonásokkal. Ezt a belső struktúrát tekintetbe venni, lényeges elemeit kölcsönhatásukban, fontosságuk szerint megragadni rendkívül fontos, ha ideológiai és politikai szempontból egyaránt hatékony vitát kívánunk folytatni a polgári történetírással.

A polgári történetírás első és leglényegesebb struktúra-eleme a történeti-politikai koncepció. Ezt döntő mértékben a polgári történész osztályálláspontja és osztályának, ill. egy meghatározott osztálycsoportnak stratégiája és taktikája határozza meg. A történeti-politikai koncepció osztályszempontú alapvető felfogásokat tartalmaz a társadalom egész fejlődéséről és az ebből eredő politikai célokról. A vitában tehát mindenekelőtt a polgári történész történeti-politikai koncepcióját kell felfedni és leleplezni.

Másik struktúra-elem a történeti kép. Minden történetírásnak célja a történeti tények, események és folyamatok meghatározott értékelésén nyugvó szemlélet kialakítása a múltról, akár ennek egészéről, akár részleteiről. A polgári történetírás által közvetített történeti kép a maga egészében a legfőbb hordozója a polgárság által befolyásolt tömegek reakciós történeti tudatának és egyben történeti összetevője a jelenkori polgári ideológiának és politikának.

A harmadik fontos struktúra-elem a polgári történetelmélet (történetfilozófia). Ez világnézeti, ismeretelméleti és metodikai felfogásokat foglal össze egy, az idealista filozófia különböző irányzatai által befolyásolt, többé-kevésbé eklektikus elméleti alapfelfogásban.

A szakmetodika mint negyedik struktúra-elem főképp forráskritikai módszereket s a történeti segédtudományok egész sorát öleli fel. A többi struktúra-elemtől eltérően, amelyek politikai és ideológiai funkciójuknál fogva egyértelműen osztályjellegűek, a szakmetodika bizonyos metodikai-technikai alapjai osztályszempontból közömbösek. Azonban még a szakmetodika területén is érvényesülhetnek egyértelmű osztálybehatások a tények kiválasztása és értékelése terén.

A fenti struktúra-elemek fogalmilag természetesen a marxista—leninista történetírásban is megtalálhatók, funkciójuk és kölcsönhatásuk azonban egészen más, mint a polgári történetírásban. Vonatkozik ez mindenekelőtt az elmélet alapvetően eltérő minőségére és szerepére. Míg a számos eklektikus polgári társadalom- és történetelmélet közül egyik sincs abban a helyzetben, hogy a történeti valóságnak megfelelő hatást gyakoroljon a történeti-politikai koncepcióra és a történeti képre, a marxista—leninista történetírás tartalmi viszonya ezekhez a struktúra-elemekhez egészen más. A marxista—leninista történetírás történeti-politikai koncepciója és történeti képe a marxizmus—leninizmuson mint korunk forradalmi munkásmozgalma és az egész haladó emberiség egységes tudományos elméletén és világnézetén nyugszik. A marxista—leninista elmélet a maga egész bonyolultságában és dinamikájával tükrözi az össztársadalmi fejlődést a múltban, jelenben egyaránt; a forradalmi gyakorlattal dialektikus egységben lehetővé teszi egy tudományos társadalmi prognózis kialakítását, és elősegíti a törvényszerű történeti haladás kibontakozását. A marxista—leninista történettudomány lényeges eredményei szerves alkotórésze a marxista—leninista társadalomelméletnek általában és a forradalmi munkásmozgalom ezen felépülő stratégiájának és taktikájának különösen.

A polgári történetírás struktúra-elemeire jellemző különböző stabilitásuk, változóképességük s az egyes elemek bonyolult, sőt gyakran ellentmondásos kölcsönhatása is. Ezen a területen meghatározott törvényszerűségek érvényesülnek. A legfontosabb ezek közt az, hogy a struktúra-elemek közt a meghatározó elem — az adott polgári osztályérdekektől való közvetlen függés miatt — a történeti-politikai koncepció. A történeti képet elsősorban és a történetelméletet jellemző elemnek tekinthetjük. Ami viszont az egyes struktúra-elemek változékonyságát illeti, a polgári történetírás legváltozékonyabb eleme — a monopol-burzsoázia stratégiájához és taktikájához való kötődése miatt — a történeti-politikai koncepció. Sokkal lassabban változik a történeti kép és a leglassabban a történetelmélet. A polgári történetírás egyes struktúra-elemeinek változása mellett a történelmi vitában sohasem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy mindezek a változások különösen a történeti-politikai koncepcióban meghatározott történeti, ideológiai, politikai viszonyok közt, a megfelelő koncepció, szemlélet, tan, irányzat osztályszempontú kontinuitásának talaján mennek végbe, s ennek megfelelően értékelendők. A túl- és az alábecsüléstől tehát egyaránt tartózkodni kell.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1970/4. sz. 608—616. l.) *B.*

Y. Lacaze:

Jó Fülöp és a huszita kérdés: burgundi kereszteshadjárat-terv 1428—29-ben

A cikk nemcsak egy kevéssé ismert huszita-ellenes kereszteshadjárat-tervet ismertet, hanem a késő-középkori nyugat- és kelet-európai történelem egyes eseményei közötti érdekes összefüggésekre mutat rá.

Lacaze felvázolja az európai helyzetnek a téma szempontjából érdekes jellemzőit. 1419-ben Közép-Európában véres korszak kezdődött a husziták Zsigmond elleni fegyveres harcának megindulásával. Ez az év meghatározó jelentőségű Nyugat-Európában is. Jó Fülöp, Burgundia hercege V. Henrik angol király mellé áll, nem ismerve el a jövendő VII. Károly utódlási jogát a francia trónra.

A huszitizmus tehát igen korán elhatolt a burgundi hatalom vagy hatás alatt álló tájakra. Tournai-ban 1420 karácsonyán tör ki az első huszita „botrány": Gilles Mersault Prágából visszatérve kifüggeszt egy manifesztumot az „Antikrisztus egyháza" és a „szellemi paráznaság" ellen, lelkesedve a csehek harcáért. Ugyanebben az évben Douai-

ben kivégeznek ún. „pikárd" eretnekeket és begárokat. Lille-ben 1429—30-ban folyik üldözés a „faulx herites Pragois" (hamis prágai eretnekek) ellen. Jó Fülöp 1427-től hoz huszitaellenes intézkedéseket.

A burgundi huszitaellenes kereszteshadjárat-terv előzményeihez tartozik, hogy Németországban a választófejedelmek már 1426-ban felvetik az ötletét annak, hogy Zsigmond kérje meg a burgundi és szavojai herceget: járuljanak hozzá személyes részvétellel vagy kontingensek küldésével a huszitaellenes háború sikeréhez. 1427-ben pedig Henry Beaufort kardinális, pápai legátus összehívja a német fejedelmeket, földesurakat, városokat Frankfurtba csehellenes kereszteshadjárat ügyében. Itt aztán elhatározzák követek küldését Franciaországba, Angliába, Burgundiába, Szavojába, Velencébe, Firenzébe, Lübeckbe, Genovába.

A burgundi kereszteshadjárat-tervről *Ghillebert de Lannoy*, Jó Fülöp tanácsosa és kamarása feljegyzéseiből értesülhetünk. Két írásában, a „Voyages et ambassades" (Utazások és követségek) és az „Instruction pour entreprendre la guerre contre les hereticques de Behaigne" (Útbaigazítás, hogyan kezdjünk háborúba a csehországi eretnekek ellen) c. műveiben találunk a kereszteshadjárat terveiről megemlékezéseket (kiad.: *Ch. Potvin:* Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, Louvain. 1878). A „Voyages" elbeszélése szerint Lannoy 1428-ban Jó Fülöp megbízásából a husziták (housses) ügyében Magyarországra utazott Zsigmondhoz, ezenkívül Ausztriai Alberthez és a német választófejedelmekhez. Budán találkozott a magyar királlyal, aki épp a törökkel való harcból jött meg; majd érintve Bécset, Mainzot, kapcsolatba lépett egyes német választófejedelmekkel is és Kölnön keresztül hazautazott. — Ugyanekkor a már említett Beaufort legátus találkozott Jó Fülöppel. Ghillebert megemlékezik Beaufort tárgyalásairól is, és ennek kapcsán leírja *első kereszteshadjárat-tervét.* Beaufort kereszteshadjáratra hívta fel Jó Fülöpöt, aki hajlott is erre. Lannoy terve szerint ezután V. Márton pápától pénzt kellene kérni a hadjárat költségeire követek útján. A pápának legátust kellene küldenie Franciaországba az ott dúló háború beszüntetése érdekében. Továbbá Németországba kellene követséget küldeni, tudatni azt, hogy Fülöpnek szándékában áll harcba indulni a csehek ellen. Ez a követség tárgyalna a burgundi hadsereg utazásának, ellátásának körülményeiről is és felvilágosításokat szerezne az ellenség haditechnikájáról. Az expedíció finanszírozásához Lannoy elképzelése szerint hozzájárulna a brabanti, bretagne-i és szavojai herceg és a liège-i püspök is. A hadbaindulás előtt természetesen békét kell kötni Burgundia ellenségeivel.

Lannoy fentebbi terve 1428 tavaszán keletkezhetett. 1428 utolsó két hónapjában Lannoy Németországba ment titkos követségbe. *Második terve* ezután jöhetett létre. Eszerint Zsigmondnak, kit a török is nagyon lekötött, helyettest kellett volna állítania a csehországi háborúban. Lannoy úgy látta, hogy erre a feladatra semmilyen „germán" fejedelem nem alkalmas, sem Dánia királya, sem a választófejedelmek: Jó Fülöp tölthetné be ezt a szerepet, érezhető ki a tervből. Lannoy azt is megjegyzi, hogy Zsigmondnak terve volt találkozni Jó Fülöppel.

Megvoltak-e Burgundia számára a külpolitikai feltételei ennek a tervnek? 1427-ben Jó Fülöpnek súlyos konfliktusai voltak Zsigmonddal is és Humphrey of Gloucesterrel, Lancaster János (Franciaország régense) fivérével is, hollandiai és luxemburgi területi viták miatt. Jó Fülöp elvitatta Hainaut, Holland és Zeland tartományokat a bajorországi hercegnőtől, Gloucester feleségétől. Zsigmondnak természetesen az sem szolgált megelégedésére, hogy ugyanebben az évben Elisabeth von Görlitz Fülöpöt jelölte ki Luxemburg örököséül. Végül is a hollandiai konfliktus megegyezésre vezet: 1428-ra a delfti béke értelmében Hollandia Fülöpé lesz.

1428-ban Fülöp és Zsigmond között a feszültség oldódik. Egész évben aktív diplomáciai érintkezés folyik köztük. Egyes választó fejedelmek is felveszik a kapcsolatot

Fülöppel. Jó Fülöp különböző viszályainak lecsendesülésével a körülmények kedvezőbbé váltak a Csehország elleni hadjáratra.

1429-ben Pozsonyban a huszita vezetők és Zsigmond tárgyalni kezdenek. Itt Jó Fülöp képviselője is jelen van. A tárgyalás nem vezet megegyezésre. Zsigmond új haditervet állít fel, melyben a burgundiaknak is szerep jutott volna, de nem Lannoy elképzeléseinek megfelelően. A burgundiak csak a hadjárat harmadik fázisában indultak volna harcba. Az első fázisban Zsigmond magyar katonáit először Sziléziába, majd Breslauból La usitzba vezette volna. Ott csatlakoztak volna — a második fázisban — Szászország, Brandenburg, Thüringia fejedelmei. A sereg behatolt volna Csehországba, meggyarapodva a városok, Jó Fülöp, Bajorország és Ausztria hercegeinek kontingenseivel.

De közben nyugaton ismét megváltozik a helyzet. Sem az angol uralom alatt álló Franciaországban, sem VII. Károly Franciaországában, sem Angliában nem ajánlják meg a pápának a keresztes-tized kívánt összegét. Jó Fülöpnek is olyan tennivalói akadnak, melyek eltérítik a kereszteshadjárat tervétől. 1429-re VII. Károly és az angolok — burgundiak harca újból elkeseredetté válik. Orléans ostroma végképp kudarcot jelent a burgundi kereszteshadjárat-terv számára, melynek alapvető feltétele lett volna a nyugat-európai béke.

(Revue Historique 1969. CCXLI. sz. 69—98. l.) *Bo. E.*

C. S. L. Davies:

A népi felkelések Angliában, 1500—1700

A cikk szerzője, bekapcsolódva a XVII. századi franciaországi népi felkelésekről szóló vitába (Porsnyev, Mousnier, Mandrou, Le Roy Ladurie), a XVI—XVII. századi angiliai népi lázadások példáján próbálja megvizsgálni a vitában felmerült alapvető kérdéseket: Milyen mértékben voltak ezek a felkelések a kézművesek-parasztok osztályöntudatának és az adott társadalmi rendszer elleni haragjának megnyilvásulásai? Vagy milyen mértékben fogadta el a nép a sorsát és *csak* a régi szokások megsértése ellen tiltakozott? Végül mennyire lehet azt elmondani, hogy ezeket a népi felkeléseket a nemesség, a királyi tisztviselők és a nagyburzsoázia is szították, hogy ezáltal a kormányzatra nyomást gyakoroljanak és a maguk számára kedvezőbb politikát kényszerítsenek rá.

Davies először röviden áttekinti a XVI—XVII. századi legfőbb angliai népfelkelések sorát: a XVI. század első fele volt ilyen szempontból a legmozgalmasabb, ezzel szemben a polgári forradalom után, kb. 1646-tól nyugalom van.

Majd a *lázadások okainak* vizsgálatára tér rá. Vajon milyen mértékben estek egybe a lázadások a *létfenntartási válságokkal?* Elsősorban a *gabonaárak* nagyságának alakulását veszi figyelembe e kérdés kutatásakor. Az összevetésekből az tűnik ki, hogy legalább négyféle esetben tört ki felkelés: 1. megélhetési válságok, rossz termés idején (1528, 1628—31, 1645—51); 2. gabonaárak felemelkedésekor (1549, 1607); 3. gabonaárak csökkenésekor (1536); 4. végül jó termés idején (1554, 1569). Tehát a felkelések gazdasági okai igen összetettek. Pl. a gabonaárak esésének igen súlyos következménye volt a juhtenyésztés kiterjesztése egyes vidékeken, és ez ott, ahol a földművelés-állattenyésztés egyensúlyán alapuló gazdálkodás volt (pl. Norfolk, „foldcourse system"), a bekerítések miatt a földbirtokos és paraszt közt konfliktusokhoz vezethetett.

A gazdasági helyzet hosszabb időtartalmú változásainak hatása is igen lényeges szempont. 1480—1650 közt a gabonaárak gyorsabban emelkedtek, mint a manufaktúra-

termékek árai, és még gyorsabban, mint ahogyan a bérek — tehát a paraszti jövedelmek — nőttek. De a paraszti szolgáltatások is erős emelkedést mutatnak ebben a korszakban, bár ennek a növekedési mértékét nehéz meghatározni. Mindenesetre leszögezhető, hogy a bekerítések és a földesúri szolgáltatások növekedése a parasztfelkelések kirobbanásában igen nagy szerepet játszottak.

Davies foglalkozik azzal is, hogy a *városi munkások mozgalmai* milyen jellegűek voltak. Úgy *látja*, hogy a városi munkások, akik a londoni lázadások dinamikus elemét alkották, nem állítottak saját programot, és főnökeik kézben tudták tartani az események ellenőrzését.

Ezután azt a kérdést tárgyalja, hogy *milyen mértékben támogatták a népi lázadásokat a társadalom felsőbb osztályai*. Itt is a legkülönfélébb esetekkel lehet találkozni (pl. az 1569-es lázadást maguk az északi grófok kezdeményezték, máskor azonban spontán parasztmozgalmakról van szó, melyekben néha egyetlen nemes sem vett részt). Megfigyelhető egyfajta törekvés a parasztoknál arra, hogy ha vezéreik nem a nemesek, akkor is tanultabb, vagy a helyi közösségben valamiféle tekintéllyel rendelkező embereket állítsanak mozgalmuk élére. Davies ezt azzal magyarázza, hogy a parasztok elfogadták a természetes hatalmat. Innen fakad szerinte a *programok alapvető konzervativizmusa* is. Az esetek többségében ugyanis a követelések a régi szokások, jogok visszaállítását vagy azok megerősítését célozták (birtokok öröklődése, földesúri szolgáltatások eredeti összegéhez visszatérés, szántóföldek legelővé alakításának megakadályozása stb.). A *szokásjogra* való hivatkozás csak a polgári forradalom idején kezd eltűnni: az „egyenlősítők" már a természetjogra hivatkoznak.

Lehet-e vajon arra következtetni a lázadások programjaiból, hogy a lázadók csak mérsékelt reformisták voltak, és az *osztályöntudat* nem volt fontos tényező? Davies itt megemlíti Chr. Hill tanulmányát, mely ennek ellenkezőjét bizonyítja, ti., hogy a lázadók követelései valójában nagyon heves társadalmi gyűlöletet takartak. Azonban a szerző szerint csak az uralkodó osztályok félelme és a hivatalos propaganda nagyította fel ilyen értelemben a lázadók veszélyességét. A propaganda már csak azért is eltúlozta a népi mozgalmakban meglevő haragot a társadalom hierarchikus szerkezete ellen, hogy a nép konkrét követeléseiről elirányítsa a figyelmet, megkerülje a reális problémákat.

Davies tehát teljesen alaptalannak látja a „kommunizmus" vádját (azaz a magántulajdon mint intézmény radikális megkérdőjelezését) e mozgalmakkal szemben. Csak annyit fogad el, hogy a „szegények" magatartása egészben véve tolmácsolhatott valamiféle haragot a privilégiumok ellen. Tagadja, hogy a népi tiltakozásoknak sok köze lenne az osztályok közti antagonizmushoz. Inkább az ösztönös fatalizmus és az adott társadalmi berendezkedés elfogadásának kombinációja jellemezte a nép magatartását; a privilégiumok elleni gyűlölet inkább időszakos jelenség volt, mint állandó és fenyegető szellemi állapot. Szerinte ezért álltak esetenként a nemesek és a gentry a nép mellé, tudván, hogy ellenőrzésük alatt tudják a népet tartani.

Davies szerint csak egy dolog volt lényeges a népmozgalmakban: a *jogok makacs védelme*. Egyedül ez volt közös vonás a népfelkelésekben, és ilyen értelemben a nagy népi lázadások nem voltak elszigetelt jelenségek. Összefoglalva, bár Davies teljesen elmosódottnak látja az alacsonyabb osztályok osztályöntudatát, nem tagadja, hogy ez a politikai élet reális tényezője volt.

Végül a *franciaországi és angliai népfelkelés összehasonlítását*, a különbségek okainak magyarázatát kísérli meg a szerző. Az angliai lázadások kevésbé voltak gyakoriak, mint a franciaországiak. Ennek számos okára lehet rámutatni, pl. Anglia mezőgazdasága fejlettebb volt, mint Franciaországé (jelentős szintkülönbség a gabonaárakban ugyan csak 1645 után észlelhető). Davies szerint azonban a meghatározó jelentőségű különbség az *adózási rendszer* eltérő voltában van. Angliában szinte az egész korszakban nem

nehezedett semmiféle adó az alacsonyabb osztályokra, míg Franciaországban az adó volt az oka a XVII. századi lázadások nagy többségének. Emellett a két ország lázadásainak eltérései más tényezőkből is következtek: Angliában nincs meg a franciaországi provinciák fél-autónom helyzetéhez hasonló tartományi különállás még északon sem. Más a királyi hivatalnokok helyzete is. Franciaországban a hivatalnokok nagy hasznot húztak a népi lázadásokból ahhoz, hogy jogaikat a királlyal szemben megvédjék. Angliában ez a jelenség jóval halványabban van meg.

Davies tehát az angliai és franciaországi népi lázadások különbségeit a *két társadalom közti eltérésekre* vezeti vissza. Szerinte az angol társadalom nem fér bele azokba a szigorú kategóriákba, melyeket a franciaországi viszonyokra Porsnyev és Mousnier alkalmaztak. Lényegében Davies Angliában az osztályok közti ellentétek meglétét tagadja: szerinte az alsóbb osztályok elfogadták az adott társadalmi rendet. Panaszaik alapvetően konzervatívok voltak, az újítások ellen szóltak. Az angol parasztok és kézművesek-munkások képesek voltak ugyan saját kezdeményezésű cselekvésre, általában azonban nem tudtak pozitív programot állítani, mert a parasztok közt sosem volt valóságos szolidaritás. Így Davies eljut egészen annak a megállapításáig, hogyha a társadalmi osztály meghatározását szigorúan kell értelmezni, akkor nem lehet beszélni „osztály"-mozgalmakról.

(Annales 1969. 1. sz. 21—60. l.) **Bo. E.**

Hans-Günter Naumann

A versailles-i szerződés gazdasági következményeiről

A cikk abból a közkeletű nézetből indul ki, mely szerint a weimari köztársaság szétesésének és a nemzetiszocialista párt hatalomra kerülésének egyik fő, meghatározó oka a versailles-i szerződésben megszabott irreálisan magas jóvátétel volt.

A jóvátétel voltaképpen két szempontból is összefüggésbe hozható a német választópolgároknak a nemzetiszocialista párthoz való közeledésével: egyrészt az életnívónak a jóvátételfizetés miatti csökkenése megkönnyítette a tömegek politikai radikalizálását, másrészt pedig a szerződés, amelynek 231. pontja Németországot teszi felelőssé az összes háborús károkért, kellő pszichológiai alapot is nyújtott a győztesek elleni nacionalista propagandához. A jóvátételfizetés módjával kapcsolatos elképzelések nagyban befolyásolták az európai politikai helyzetet és a német belpolitikai frontok alakulását is.

A szerző a tényleges gazdasági következményeken kívül vizsgálja, sőt a gazdaságinál fontosabbnak tartja a politikai-pszichológiai következményeket. A gazdasági következményeket is több szempontból ábrázolja: nemcsak a jóvátételek abszolút mértékével foglalkozik, hanem igyekszik megállapítani a jóvátételnek a nemzeti jövedelemhez ill. a nemzeti vagyonhoz való viszonyított nagyságát is, és összehasonlítja a jóvátétel tervezett és megvalósult mértékét.

A cikk három csoportra osztva vizsgálja a szerződés következtében Németországra háruló terheket:

a) területveszteségek

b) német nemzeti vagyontárgyak kisajátítása

c) részletekben, folyamatosan törlesztendő kötelezettségek: évenként törlesztendő készpénz (arany és deviza) és árukötelezettségek, valamint a Németországban állomásozó megszálló csapatok tartózkodási költségeinek fedezése.

A területi veszteségek (1910-hez viszonyítva) kiterjedésben 13,1%, lakosságban 10%. Kétségtelen, hogy mind a számos nyersanyagforrás elvesztése, mind az export és import arányok kényszerű átalakítása súlyos terheket jelentett, — mégis csak feltevésként fogadja el a szerző, hogy az átlagos reáljövedelem a területi veszteségek miatt csökkent volna. Igen lényegesnek tartja azonban a területveszteségek elégedetlenséget ébresztő, politikai-pszichológiai hatását.

A német kormány becslése szerint a német nemzeti vagyonnak mintegy 13%-át (35 milliárd aranymárka) fordították jóvátételre. A háború utáni nemzeti vagyon a háború előttinek kb. 75%-a volt. A háborús veszteségek tehát jóval felülmúlják a jóvátétel következtében Németországra háruló terheket.

A rendszeresen évenként térítendő terhek jelentették a legnagyobb, állandóan visszatérő problémát a weimari köztársaság számára. Az áruk rendszeres, ingyenes külföldre szállítása azt jelentette, hogy a nemzeti jövedelem egy része nem állhatott a beruházások vagy a fogyasztás rendelkezésére. Igen súlyos problémát jelentett a készpénzjóvátétel fizetéséhez szükséges deviza előteremtése, amely részben az export fokozásából és az import csökkentéséből, valamint főleg külföldi hitelek felvételéből történt. Gazdaságilag könnyebben megoldható problémát jelentett a megszálló csapatok ellátása — hiszen ehhez csak német árukra és német pénzre volt szükség. Természetesen ez is negatívan hatott az életszínvonal alakulására, nem érintette azonban a fizetési mérleget, s evvel bizonyos könnyebbséget jelentett — segítséget Németország gazdasági versenyképességének megőrzéséhez.

1923—32 között Németország évenként a nemzeti jövedelemnek átlagosan 2,6%-át fordította jóvátételre. A kortársak tudatában sokkal nagyobb arány élt, legalább 10%-ot számítottak.

Tagadja a szerző a jóvátétel és a gazdasági válság közti mechanikus összefüggést, valamint hangsúlyozza, hogy nemcsak a jóvátétel miatt vált Németország az amerikai hitelek felvevőjévé. Más országok is, amelyeknek nem kellett jóvátételt fizetniök, nagy mértékben vettek fel USA-kölcsönöket (pl. Anglia).

A tervezett jóvátételnek végül is legfeljebb 30—40%-át kellett Németországnak valóban kifizetnie, ez az összeg (becslések 21—47 milliárd között) jóval kevesebb, mint pl. az 1930—33 közötti termeléskiesés okozta veszteség. Nem igaz tehát az a tézis, hogy a jóvátételi terhek teremtettek olyan rossz gazdasági helyzetet Németországban, amely lehetővé tette a nemzetiszocialista párt felemelkedését.

(Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1970. 7. sz. 420—437. l.) *P.*

John Smethurst, Edmund és Ruth Frow:

Engels és az angol munkásmozgalom Manchesterben 1842—1844-ben

A szerzők feleleventik, hogy Engels milyen neveltetés, németországi benyomások után indult el Manchesterbe. Még Berlinben kellett hallania az 1842-es angol általános sztrájk híreiről, de ő már csak ezután, 1842 novemberében érkezett Manchesterbe. A cikk idéz több szemtanút, akik az 1830—40-es évek ipari városának erős szociális polarizációjáról vallottak, rávilágítottak a chartista manchesteri hagyományokra, leírást adtak az Engels és Ermen cég elhelyezkedéséről, környezetéről. Hosszabban szóltak a Burns lányokról, akik közül az idősebb, Mary 19 esztendős volt (Engels 22), amikor

Engelst közelebbről is megismertethette a munkásviszonyokkal, sőt a szocialista körökhöz is feltehetően ő vezette be. Mary és a 16 éves Lydia is a cég munkása volt, mindkettőjüknek a kor viszonyai szerint 69 órás heti munkaidő ledolgozása után maradt csak „szabad idejük", hogy az előadásokra, gyűlésekre elvezessék Engelst. Ekkoriban ismerkedett meg a Burns-család közelében lakó chartista szövőmunkás vezetővel, James Leach-csel, aki a kor ismert és börtönjárt munkásszónoka volt, akiről azután Engels nagy elismeréssel emlékezett meg „A munkásosztály helyzete Angliában" c. műben.

A tanulmány külön helyet biztosít Engels és a chartista Northern Star kapcsolatai megörökítésének. A szerzők feltételezik, hogy először Leach adta Engels kezébe a lapot, majd J. Harney-vel lettek barátok, s 1844 nyarától 1845 őszéig Engels rendszeresen írt beszámolókat a lap számára a kontinens kommunista mozgalmairól.

A szerzők írnak a szocialista, radikális körök találkozóhelyéről, a manchesteri „Tudományok Hall-járól", ennek létrejöttéről (1839), szereplőiről, s a vasárnapi előadások, viták általános légköréről, programjáról. Engels szintén gyakorta ellátogatott ide, ahonnan sokat meríthetett saját munkája megírásakor.

A szerzők a chartizmus mellett a másik jelentős eszmei forrást Owen hatásában látták, s külön fejezetet szenteltek a manchesteri owenisták munkásságának. Ugyanígy külön figyelmet fordítottak az írek sajátos helyzetére, akiket nagy számban alkalmaztak a gyárakban, s akikhez Engels különösen hamar talált kapcsolatot a Burns-család révén. Engels ekkoriban 40 000 emberre becsülte a manchesteri írek számát, s minthogy a Burns-család az ír negyed középpontjában lakott, Engels bőséges ismeretekre tehetett szert, s az általános érdeklődésen túl nyilván a személyes vonzalmak is magyarázták, hogy Engels mindig érzékeny maradt az írek iránt, hiszen Maryvel húsz évet éltek egymás mellett.

(Marxism Today 1970. nov. sz. 340—346. l.) *J.*

Eric Hobsbawm:

Lenin és a „munkásarisztokrácia"

Hobsbawm hangsúlyozza, hogy Lenin történeti megfigyelései közül ez volt az, amely leginkább tapadt az angol tapasztalatokhoz, az angol történeti fejlődéshez. A terminológia alighanem Engels 1885-ben kelt és „A munkásosztály helyzete Angliában" c. munka új bevezetésében látott napvilágot, Hobsbawm utal Engelsnek arra az ismert jóslatára, hogy a monopolhelyzet elvesztésével a munkásarisztokrácia is eltűnik majd Angliában.

A kérdés engelsi bevezetése után Hobsbawm megemlékezik arról, hogy kezdetben Leninnél ez a fogalom nem játszott olyan nagy szerepet, mint későbbi írásaiban. Megjegyzi, hogy 1902 és 1911 között hatszor látogatta meg Angliát, amikor ezek a gondolatai jobban meggyökeresedhettek. A személyes tapasztalatok mellett közelebbről megismerkedett az angol munkásmozgalom irodalmával, többek között S. Webb nevezetes írásával, az „Ipari demokrácia" c. nagyobb munkájával, amelyet szibériai száműzetése idején fordított Lenin oroszra.

Az ismeretek forrásainak áttekintése után Hobsbawm a gondolati, tartalmi jegyeket elemzi. Megállapítja, hogy Lenin milyen fontos ismérvnek látta a tudati tényezőt, s mily gyakran hangsúlyozta, hogy a spontán munkásmozgalom még nem jelenti azt, hogy a polgári szemlélet keretei közül kitörtek. Majd idézi azokat a lenini írásokat,

amelyek azt világítják meg, hogy a szakmai versengések, elszigetelődés és szemléleti beszűkülés mennyire jellemzi a munkásarisztokráciát.

Hobsbawm kitér e kérdés szociológiai aspektusára is. Rávilágít: mely Lenin-írásokban lehet nyomokat találni a munkásság felső rétegének megvesztegetésére, ennek okaira, lehetőségére és sikerére, arra, hogy ez milyen alcsoportoknál érvényesülhetett. A ténylegesen meglevő adottságokkal, réteggel számolva írta Lenin, hogy mivel a munkásarisztokrácia csak a felső rétegeket öleli fel, a forradalmi pártoknak mélyebbre kell hatolni, s az igazi tömegeket kell megtalálniuk. Egyúttal azt is jelezte, hogy éppen ezért téves olyan elképzelések dédelgetése, mintha a munkásarisztokrácia és a tömegek egységét fenn lehetne tartani. Hobsbawm cikkében nem nyújtott részletesebb elemzést sem a századfordulós Anglia munkásarisztokráciájának helyzetéről, sem a későbbi folyamatról, annyit azonban jelzett: a későbbi angol történelem is igazolta, hogy a spontaneitás és az egyes szakszervezetek befelé forduló „önző" magatartása, amely a XIX. század munkásarisztokráciáját jellemezte, még a XX. században is mennyire élő maradt.

(Marxism Today 1970 júl. sz. 207—210. l.) *J.*

Mick Costello:

Az anarchista filozófia néhány összefüggése

Angliában napjainkban is a nem kommunista baloldal köreiben felvetnek anarchista gondolatokat, s már ez is arra indít, hogy a történeti vonatkozásokat áttekintsék. Costello megállapítja, hogy az anarchista mozgalom hőskora a XIX. században a francia, olasz és spanyol területekre terjedt ki, de az ipari munkásság tömegeit még ott sem tudták magukkal ragadni, a német, angol és amerikai térségben pedig teljesen felszínen maradt a mozgalom. Hozzáfűzi, hogy az előbbi országokban is inkább szindikalista formájában hódított tért a munkástömegek között. Ha napjainkban már nincsenek is erőteljes anarchista szervezetek, az anarchista gondolatok újraéledtek, gyakorta a diákok körében, akik még nem rendelkeznek kellő tapasztalatokkal, elégedetlenek a társadalommal, de a munkások szervezeteivel is, azokat akcióképteleneknek minősítik.

Costello néhány alapfogalmat is tisztáz cikkében, megkülönbözteti az individualista, mutualista, kommunista-anarchista irányzatot, s végül a szindikalistákat. Megállapítja, hogy míg a mutualisták (Proudhon követői) is elfogadták az egyéni tulajdon szükségességét, csak a monopolista egyéni tulajdon korlátozását szorgalmazták, addig a kommunista-anarchisták és szindikalisták a kollektív tulajdon eszméjéből indultak ki. Valamennyien megegyeztek viszont, hogy az állam szükségét soha egy pillanatra sem fogadják el, míg Marx a szocializmus építésének első szakaszára azt elkerülhetetlennek tekintette. Az anarchisták mind az egyén korlátlan szabadságából indulnak ki, s a felelősség képviseleti átruházását is elvetik. A szerző érinti az anarchisták felfogását az egyén helyéről — e vonatkozásban Kropotkint idézi az 1902-ben megjelentetett „Kölcsönös segítség" c. munkájából, ahol azt taglalta, hogy az egyének alapjában jók, csak a társadalom rontja meg őket. A cikk külön tárgyalja, azt az izgalmas kérdést, hogy az anarchista mozgalom mennyire spontán, s mennyire szervezett módon cselekszik. Kézenfekvő a felelet, hogy bizonyos szervezetek keletkeztek, de Costello rámutat, hogy ezek mind a XIX. mind a XX. században igen gyorsan fel is bomlottak, rövid életűek voltak, súlyos válságokat éltek át. Így Oroszországban a Mahno-mozgalomnál tapasztalhatták ezt, amikor egyaránt harcoltak a vörösök és fehérek ellen, vagy Spanyolországban a polgárháború éveiben. Itt azonban történeti útjuk más fejlődést mutatott, maguknak is erős centra-

lizált hatalmat kellett kialakítaniuk, s végül még a köztársasági kormányba is be kellett lépniük — amikor a történeti realitással szembekerültek. Ennek ellenére — jelzi Costello — Cohn-Bendit Mahnohoz nyúlt vissza, amikor a történeti előfutárokat és példaszerű hősöket kereste. A következőkben tematikusan tekint át lényeges kérdéseket, olyan anarchista vezetőket megszólaltatva, mint Bakunyin, Malatesta, Kropotkin, Berkman.

(Marxism Today 1970. márc. sz. 69—75. l.) *J.*

H. R. Trevor-Roper:

A múlt és a jelen. Történelem és szociológia

Az utóbbi esztendőkben szaporodik azoknak az angol tudósoknak a száma, akik gyakorlati kutatómunkájuk mellett igyekeznek számot adni tevékenységük értelméről, céljairól is, és így munkásságuk elméleti gyökereit is megvilágítani törekednek. A neves angol történész, H. R. Trevor-Roper 1968 decemberében a London School of Economics felkérésére előadást tartott, amely lényegében ugyancsak a történelem kutatásának értelmét kívánta megvilágítani. Trevor-Roper nem történetfilozófus, kérdésföltevései nem lépnek fel különösebb elméleti igénnyel. Írása tükrözi egy jellegzetes angolszász gondolkodásmód erényeit és fogyatékosságait, és elárul valamit egy történész-típus elméleti felkészültségének forrásvidékeiről és korlátairól.

A szerző a történelem tudomány-jellegének vitatásával indítja a gondolatsort. Véleménye szerint a történelmet nem lehet a természettudományokhoz hasonló módszerekkel vizsgálni. Vannak ugyan törvények a történelemben is, de ezek nem tudományosak (scientific): jellegük inkább hipotetikus és feltételes. Trevor-Roper nem ért egyet a marxizmussal, amennyiben az történet*tudomány*ról beszél, a szó természettudományos (science) értelmében.

Mi vajon a történelem tanulmányozásának értelme? Segítségével — vallja Trevor-Roper — elkerülhetjük a lokálpatriotizmus, a provincializmus csapdáit, térben és időben egyaránt. Ez utóbbi különösen veszélyes hiba: a csak a jelenre koncentrálás kiiktat egy egész „gondolati dimenziót". A történelem tanulmányozásának hasznát akkor mérhetjük fel, ha megvizsgáljuk elhanyagolásának következményeit. A történelem ugyanis — szerinte — megbosszulja magát azokon, akik nem veszik figyelembe. Példaként a nacionalizmust említi, mely az ő megfogalmazásában a történetileg gondolkodó népek lázadása volt a történetietlenül gondolkodó uralkodókkal szemben. A lengyelek, olaszok, németek mintegy „felfedezték" saját történetüket, és történeti tudatuk fegyverré vált a politikai küzdelemben. Hasonló folyamatnak tekinti Trevor-Roper azt is, ami korunkban játszódik le a „történeti" Ázsiában és a „történetietlen" Afrikában. Hangsúlyozza, hogy a történeti gyökerek ismerete nélkül az események nem értékelhetők helyesen. Figyelemre méltó példaként Kínát említi a szerző: a kínai forradalom azeréves kínai történet megtagadása, mégis a történeti kontinuitás tovább él. Trevor-Roper evvel arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy egyes országok, nemzetek jelenkori történetét nem lehet pusztán kortársi-nemzetközi áramlatok alapján megérteni vagy interpretálni: szerinte a népek egyedi történeti fejlődéséből kell kiindulni. Tételét a spanyol polgárháború példájával illusztrálja. Véleménye szerint a spanyol eseményeket nem lehet egyszerűen a nemzetközi fasizmus és a nemzetközi kommunizmus összecsapásaként értelmezni, hanem, szerinte, a XIX. századi, sőt az ezelőtti spanyol történelem ad magyarázatot a történtekre. Ugyanez vonatkozik Trevor-Roper szerint az orosz forradalomra is.

Ha a történeti kontextus ennyire fontos a jelenkori problémák általános megértéséhez — folytatja a szerző —, vajon adhat-e a történelem konkrét problémáink megoldásához is tanácsot? Hasznosíthatjuk-e a múltat jövendőmondásra (prediction)? A kérdésre adott válasz a történelem tudományos jellegének kérdéskörével függ össze, közelebbről a törvények problémájával. Trevor-Roper azt állapítja meg, hogy nem lehet jóslásokba bocsátkozni, de vannak „feltételes törvények", „empirikus szabályok", melyeket a történeti tapasztalatok hosszú sorából le lehet szűrni, s ezek konkrét helyzetekben is segítségül hívhatók. A szociológiára éppen azért van szükség, mert a történetileg állandó elemek mellett mindig feltűnnek aktuális, új körülmények is, változik az „intellektuális klíma". Nincs jó történetírás szociológiai dimenzió nélkül, mint ahogyan jó szociológia sincs történeti dimenzió nélkül — vonja le elméleti következtetését a szerző. A szociológiai modellek próbája maga a történelem. A jelenkori problémák előképletei a történelem tanulmányozása során felderíthetők. A nagy ideológiai konfrontációk történetében például sok hasonló vonást fedezhetünk fel. A múlt és a jelen, a történelem és a társadalomtudomány közötti vitának magának is története is van, fűzi tovább a gondolatsort Trevor-Roper. Ahogyan Machiavelli szembenállt a XVI. századi egyházzal, úgy fordult szembe Clarendon Hobbes-szal a XVII. században, Macaulay pedig az utilitariánusokkal a múlt században.

Hogyan lehet a történelem tanulmányozásából hasznot húzni a jelenben? Mindenek előtt ne próbáljunk konkrétabb tanácsokat kérni a történelemtől, mint amilyeneket az magától kínál. A történelem tanácsainak értéke éppen az általános tanulságokban van, azok komplekszitásában, a sugallatokban, az analógiákban. Nagy történészek sohasem adtak túl konkrét konklúziókat, nem erőszakolták az interpretációt — szögezi le a szerző. Véleménye szerint a történésznek előbb saját országa történetének egy részletével kellene foglalkoznia, és azután volna helyes rátérnie más országok történetének tanulmányozására. Ez a módszer óvatosságra intene más nemzetek történetének vizsgálatánál, ugyanakkor komparatív megközelítésre adna lehetőséget a hazai történet feltárásánál.

(Past & Present. 1969. 42. sz. 3–17. l.) *F.*

Alberto Aquarone:

Az Egyesült Államok az imperializmus hajnalán: politikai, gazdasági, kulturális előfeltételek

Az USA nagyhatalomként történő megjelenését a világpolitikában, imperialista hódító politikájának kezdeteit 1898-tól, a spanyol—amerikai háborútól szokták számítani. Mind a spanyol háború, mind pedig az Óceánon túlra irányuló hódító politika megindulása a XIX. és a XX. század fordulóján, egy hosszú, az amerikai politikai és gazdasági életben gyökerező folyamat befejező aktusaként értékelhető, amely törvényszerűen csak ide, egy aktív expanzív politika kibontakozásához, az USA-nak a többi gyarmattartó nagyhatalom mellé történő felzárkózásához vezethetett. Tanulmányában a szerző elsősorban azokra a tényezőkre kíván rámutatni, melyek mind a gazdasági, politikai, mind pedig az amerikai kulturális életben előkészítették ezt a folyamatot.

A polgárháborút követő évtizedekben az amerikai iparfejlődés óriási ütemben haladt előre (az ipari termelés indexe 1860-ban, 8, 1890-ben 39, 1900-ban 54 volt). Az iparba invesztált tőke 1869—99 között majdnem a tízszeresére emelkedett, és ennek megfelelően alakult a foglalkoztatottak számaránya is. A fent jelzett periódusban az iparban dolgozók száma 2 millióról több mint 5 millióra ugrott fel. Ugyanekkor a népes-

ség növekedése ebben a periódusban 38 millióról (1870-ben) 62 millióra (1890-ben) emelkedett. A termelés ilyen mérvű felfutása kihatott a külkereskedelem alakulására is. (Export: 1870-ben 393 millió dollár, 1890-ben 858 millió dollár; import: 436 millió dollár, 789 millió dollár.) Itt azonban meg kell jegyezni, hogy ebben a periódusban is az amerikai termelés jelentős hányadát a belső piac szívta fel, és nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy e nagymérvű iparfejlődés mögött jórészt idegen (angol) tőke állt (1897-ben az idegen beruházások meghaladták a 3 milliárd dollárt, ugyanakkor az USA alig 650 millió dolláros beruházással szerepelt külföldön), és ennek az adós-állapotnak a teljes felszámolása csak az első világháború után sikerült. Mindennek ellenére a szerző szerint már ebben az időszakban kialakult a közvélemény egyes köreiben olyan nézet, mely szerint új külföldi piacok meghódítása több szempontból előnyös lenne az ország számára. Ez a meggyőződésük még inkább megerősödött 1893-ban, a súlyos gazdasági válság és bankcsőd idején, mely alapjaiban rendítette meg a rendszer stabilitásába vetett hitet és ösztönzést adott újabb megoldások keresésére. Az a tény, hogy a válság utáni fellendülés egybeesett az export növekedésével, arra sarkallt, hogy a baj okát a szűk belső piacban keressék és az egyedüli megoldást — a szűz földek beszűkülése miatt (1893) — külföldi piacok szerzésében lássák. Az újabb expanziós politika ideológiai megalapozását olvashatjuk J. Turnernél és W. Williamsnál, akik az USA 1893-ig terjedő történelmét elemezve, annak legsajátosabb vonásaként a szűzföldek állandó meglétét, illetve az efelé irányuló állandó expanziót emelték ki, mint egyedüli biztosítékát nemcsak az USA harmonikus gazdasági, politikai fejlődésének, de egyben az európaihoz viszonyítva — a szerzők véleménye szerint — egy sokkal magasabbrendű demokrácia fennmaradásának is. A szűzföldek meghódításával azonban nem szakadhat meg az amerikai életet már 3 évszázada olyannyira jellemző expanziós folyamat, mivel ez az amerikai társadalom fejlődésére végzetes kihatással lenne. Az USA eljövendő hódító politikáját igyekeztek úgy beállítani, mint egy magasabbrendű civilizáció elterjesztésére vállalt missziót, ami szemükben alapvetően megkülönböztette ezt a politikát az európai gyarmattartó hatalmak hasonló hódító törekvéseitől. E missziós küldetésbe vetett hitüket erősítette az angolszászok magasabbrendűségéről vallott meggyőződés is. Az expanzió amerikai ideológiájában a faji vonatkozás jelenléte nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy a faji felsőbbrendűség mélyen gyökerezik az amerikai történelemben, hogy igazolja annak legsötétebb mozzanatait: az indiánok kiirtását és a négerek rabszolgasorba döntését. A XIX. század utolsó három évtizedében elterjedt darwini evolúciós tanok, illetve ezek kiterjesztése a társadalomtudományokra, nem kevésbé járultak hozzá, hogy előkészítsék a talajt — mind az intellektuelek, mind a középrétegek tudatvilágában — az imperializmus eszméinek befogadására. A XIX. század utolsó évtizedében az USA-ban kibontakozott nacionalizmust két alapvető mozzanat összefonódása jellemezte: egy erősen ható „amerikanizmus", azaz az amerikai történelmi gyakorlat egyedülvalóságába, megismételhetetlenségébe, a létrehozott értékek magasabbrendűségébe vetett hit; az anyaországtól örökölt politikai, kulturális örökség felett érzett büszkeség, egy az adottságainál fogva az alacsonyabbrendű fajok feletti uralkodásra rendelt néphez való tartozás tudata. Az első mozzanat a néprétegek körében terjedt el elsősorban, míg a másodikat a keleti nagyvárosok „patriciátusa" és művelt rétegei vallották magukénak. Az előbbi elemek összeötvöződése (darwinizmus, az angolszász faj dicsőítése, hit az amerikai expanzióban, mint egy sajátos misszó teljesítésében) J. Fiske történész 1885-ben megjelent tanulmányában, valamint J. Strong kongregációs lelkész könyvében jelent meg először, az utóbbi különösen nagy szerepet játszott a középrétegek véleményének formálásában. J. Strong szerint mindazon bajokra, melyek az amerikai társadalmat a katolicizmus, a materializmus, a szindikalizmus mesterkedései folytán fenyegetik, egyedüli orvosság a protestantizmus és az angol—amerikai imperializmus egyesülése egy

aktív hódító politikában, melyet úgy tekint, mint egy civilizációs küldetés betöltését, mely egyben harc a létért is ebben a vad, konkurrencia-harctól terhes világban. A szerző az előbbiek történetfilozófiájának sok vonatkozásban banális következtetéseit, zavaros fejtegetéseit szembeállítja A. Thayer Mahan tengerész kapitány ragyogó logikájú, széles történeti ismeretekkel alátámasztott elemzéseivel. A kapitány könyveiben — állapítja meg a szerző — a századvégi amerikai expanziós ideológia teljes kifejlettségében mutatkozott meg. Számos tanulmánya és apróbb cikke, melyeket 1890—97 között írt és melyeket később „The interest of America in Sea power, Present and Future" címen foglalt kötetbe, lehetővé teszik, hogy fokról fokra nyomon kövessük az USA expanziós doktrinájának kibontakozását. Mahan mindenekelőtt honfitársait kívánta meggyőzni egy új hatalmi politikának, a nemzetközi kapcsolatokban az erő alkalmazásának szükségességéről. Véleménye szerint a harc minden szinten az élet normális feltétele, és a leghatalmasabb nemzetek harca a kereskedelmi szupremáciáért, illetve a gyarmatokért nem más, mint a darwini értelemben vett természeti törvény könyörtelen megnyilvánulása. A szupremáciáért folytatott harc nem is annyira a fejlődés, az expanzió, mint inkább a fennmaradás feltétele. Az új erőpolitika első lépése egy kereskedelmi hajóflottilla létesítése megfelelő hadihajó fedezettel, egy stratégiai bázishálózat létesítése és végül gyarmatok szerzése a kereskedelmi expanzió fokozására. Konkrétizálva: e politika első sakkhúzása Amerika biztonságának megteremtése lenne a Karib-tenger térségének, a közép-amerikai szorosnak és a Hawai szigeteknek egyetlen rendszerbe történő egyesítésével. Az expanziós politika Mahan számára ezenfelül még ellenszerül is szolgált a nemzet elférfiatlanodásának, elpuhulásának meggátlására, amely véleménye szerint a növekvő gazdasági fejlődés, anyagi jólét fenyegető következménye.

A nemzet dinamikus karakterének megváltozásától való félelem a század utolsó évtizedében különösen a keleti „patrícius" rétegek lelkiállapotát jellemezte, amelyek évről évre egyre inkább kiszorítva érezték magukat a hatalomból az új ipari és pénzarisztokrácia felfutása következtében, amelyben tulajdonképpen e kedvezőtlen változás előidézőjét is látták. Ennek a lelkiállapotnak Mahannál jóval erőteljesebben Brooks Adams adott hangot, aki maga is e régi arisztokráciából származott. Adams különösen a pénzemberek ellen intézte kirohanásait, akik a hitel monopoliumán és a különböző pénzügyi manipulációkon keresztül az egész gazdasági, illetve ennek megfelelően a politikai élet urai is lettek. A finánckapitalizmus által uralt ipari civilizáció a nép teremtő, harcias szellemének megfojtására tör, amely egyben az ország hanyatlását is maga után vonja. Végső konklúzióit a „The law of civilization and decay" c. munkájában fogalmazta meg. Adams véleménye szerint a nyugati civilizáció egy olyan stádiumba jutott, amikor az állandó szerzési vágy került az emberi törekvések középpontjába, és mivel a nemesebb törekvések (vallási, művészi), kimerültek, ez vad gazdasági konkurrenciaharcban ölt testet, amelynek főszereplője az új pénzember, aki lényegében improduktív típus. A gazdasági konkurrencia súlya alatt lassan felbomlik a centralizált társadalom. Amerika is hasonló folyamat kezdete előtt áll — állapítja meg a szerző —, és ezt számára két alapvető tény demonstrálta: a plutokrácia osztatlan uralma, amellyel most már csak a szocializmus és a szindikalizmus erői állnak szemben, és ha az összeütközés bekövetkezik, az a nemzet számára az anarchikus állapotok beköszöntét is jelenti; a gazdasági fejlődés, az emberiség kereskedelmi súlypontjának keletről mind nyugatabbra, a század végére az USÁ-ba való áttevődése, azaz a gazdasági érettségnek egy ilyen magas foka egyben egy civilizáció hanyatlásának kezdetét is jelenti. E pesszimizmusából némiképp engedett az USA Spanyolország ellen aratott győzelme láttán. Ha az USA határozott expanziós politikával biztosítja pozícióit a Csendes-óceánon és Kelet-Ázsiában, megszerezve így az ellenőrzést e hatalmas piacok felett, melyek hamarosan a világ új gazdasági súlypontjai lesznek, akkor képes lesz a külső konkurrencia nyomását kellőképpen ellensúlyozni

és energiáinak újabb koncentrációjával távoltartani a belső felbomlást. Az expanziós irányzat elfogadása tehát Adamsnál némiképpen ellensúlyozta annak pesszimisztikus állásfoglalását, Theodore Rooseveltnél ez az új irányzat együtt jelentkezik a kultúra és a politika, a darwinizmus és a konkrét államelméleti tevékenység közötti szoros összhanggal. Roosevelt nem osztotta Adams pesszimizmusát — akinek egyébként barátja és csodálója volt —, ami annak a civilizáció hanyatlására vonatkozó fejtegetéseit illette. Ellentétben az imperialista eszmék sok követőjével, az expanziós politika Roosevelt számára nem volt egyszerűen olyan mágikus erejű jelszó, amelynek segítségével minden, az iparfejlődés és a növekvő osztályellentétek okozta probléma megoldható. Roosevelt ezzel ellentétben elsődlegesnek tartotta a belső problémák megoldását, hogy így szilárd belső bázis teremtődjék a külső hódítás számára.

Midőn tehát 1898 februárjában, az Avana kikötőjében elsüllyesztett amerikai cirkáló miatt tovább éleződött a kubai polgárháború következtében amúgyis feszült spanyol—amerikai viszony, már több jel szólt amellett, hogy az amerikai nemzet növekedési folyamata olyan ponthoz érkezett, ahol az új politikai fordulat elkerülhetetlen. Az 1893-as válságot alig heverte még ki az ország, már lázas ütemben megindult az újrakezdés, mely az előbbinél sokkal nagyobb prosperitást eredményezett. A társadalmi feszültség, a félelmek, kételyek azonban nem szüntek meg. Míg egyfelől fény derült a kapitalista gazdaság sebezhető pontjaira, másfelől a monopolisztikus törekvések szorításában egyre inkább háttérbe szorultak az úgynevezett „demokratikus kapitalizmus" alapelvei. Mindkét esetben az expanzió látszott sokak számára az egyedüli eszköznek a jelzett problémák megnyugtató megoldására.

(Rivista Storica Italiana 1969. 3. sz. 487—637. l.) *T.*

Sterling Kernek:

A brit kormány reakciói Wilson elnök 1916 decemberi „béke"-jegyzékére

Link professzor, ismert amerikai történész szerint Lloyd George 1916 végén — ellentétben a franciákkal — nem zárkózott el a németek által javasolt béketárgyalások gondolatától, mert országa gazdasági és katonai helyzete kritikus volt. A szóbanforgó memorandumban azonban a már hatalomátvételre készülő Lloyd George éppen az energikusabb hadviselés mellett állt ki, s szándékosan dramatizálta a helyzetet. Az angol—francia ellentét nem a decemberi német békeajánlat elfogadása vagy elvetése kérdésében állt fönn, hanem a taktikával kapcsolatban: hogyan lehet a negatív választ kedvező színben tüntetni föl a semlegesek, főként Amerika előtt. Egy mesteri beszédben sikerült is Lloyd George-nak a visszautasítást olyan formulába öntenie, hogy a közvélemény előtt Németországra hárította ezért a felelősséget.

Eközben már útban volt Wilson december 18-án elindított jegyzéke, melyben felszólította a hadviselő feleket békefeltételeik közlésére. Miután a szembenállók a háborút látszólag hasonló célokért vívták, mérsékelt feltételeket remélt, amelyek alapján meg lehet kezdeni a béketárgyalásokat. Lansing ezt követő sajtóértekezlete Link szerint az antantnak szánt biztatás és beavatkozási ígéret volt, valójában azonban csak azt sugalmazta a szövetségeseknek, hogy ne utasítsák vissza kereken Wilson ajánlatát. Link véleményével ellentétben a brit vezetők többsége Wilson felhívásában nem manővert látott, amely hivatva van előkészíteni az amerikai népet a háborúba való belépésre, hanem elsősorban őszinte béketörekvést — éppen ezért nem örültek neki. Lansing,

Spring-Rice washingtoni brit nagykövet, Walter Lippman és mások úgy látták, Wilson tart attól, hogy Amerika vagy szégyenletesen belenyugodni kényszerül a fenyegető német korlátlan tengeralattjáró-háborúba, vagy kénytelen lesz belépni a háborúba, s ezért próbálja ezt az alternatívát megelőzni a békeközvetítéssel.

Első lépésként a brit kormány utasította a sajtót, hogy kommentárjaiban tanúsítson mérsékletet, főként Wilson személyével kapcsolatban. Ezután vizsgálatokat végeztettek arra vonatkozólag, milyen következményekkel járna a szövetségesekre, ha Wilson maximális (pénzügyi és kereskedelmi) nyomást gyakorolna rájuk a béke kikényszerítése érdekében. Az eredmény egyértelműen azt igazolta, hogy a szállítások leállításával Amerika néhány hónapon belül meg tudná bénítani a brit hadigépezetet, tehát hatalmában áll Nagy-Britanniát békére kényszeríteni. Egy ilyen veszély azonban nagyon távoli volt, ugyanakkor nyitva állott a lehetőség olyan választ adni, amely Wilson megsértése nélkül kitűnő propaganda lehet a brit hadicélok mellett, miután azokat vonzó morális elvekkel (pl. a nemzetiségi elv) tudják igazolni. Lord Robert Cecilt bízták meg a választervezet elkészítésével, aki egyúttal néhány kérdésben (így a Népszövetséggel kapcsolatban) kínos kérdéseket is fel kívánt tenni a várható amerikai politikával kapcsolatban. A betegségéből felépülőben levő új külügyminiszter, Balfour is készített egy választervezetet, ebben elvetette a „status quo ante"-hez való visszatérést. Wilson újabb javaslatát, hogy a választ bizalmasan kezeljék, az angol fél nem tartotta elfogadhatónak éppen a várt propagandaelőnyök miatt.

Jó alkalom volt a szövetséges válaszok összeegyeztetésére a december végi brit—francia konferencia. Itt megállapodtak a német ajánlat hivatalos visszautasításában. A Wilsonnak adandó válasz ügyében hosszadalmas tanácskozások folytak. Eközben kapóra jött az értesülés, hogy Wilson nagy csalódására a németek nem voltak hajlandóak feltételeiket részletesen közölni. A január 10-én átnyújtott szövetséges válasz visszautasította a két hadviselő fél Wilson általi összehasonlítását, felsorolta a központi hatalmak bűneit, majd részletezte követeléseiket. Balfour külön kísérőjegyzéket is küldött, amely további propaganda-jellegű megjegyzéseket tartalmazott. Január 13-án a hivatalos választ, 18-án pedig a Balfour-jegyzéket is nyilvánosságra hozták, gondoskodva a széleskörű amerikai publicitásról. Végeredményben Wilson nem ért el semmit, csupán lehetőséget adott az amerikai brit propaganda felerősítésére.

(The Historical Journal, XIII (1970), 4. sz., 721—766. l.) *J. G.*

Urbanizmus: A város a történelemben

Az évenként négy alkalommal megjelenő Journal of Contemporary History szerkesztői sok esetben egyetlen téma köré csoportosítják egy-egy szám anyagának zömét. Az 1969-es évfolyam 3. száma például elsősorban a városokkal kapcsolatos, igen szerteágazó problémakörnek szenteli figyelmét, és nyolc különféle tanulmányt közöl ebből a tárgykörből.

A kötet bevezető tanulmánya *Eric E. Lampard* wisconsini gazdaságtörténész és várostervező munkája. Lampard professzor „Historical Contours of Contemporary Urban Society: a comparative view" (A jelenkori városi társadalom történeti körvonalai — Összehasonlító vizsgálat) címmel elméleti összefoglalást ad a városfejlődés főbb történeti problémáiról (3—25. l.). A városiasodást döntően az utolsó 150 év eredményének tekinti, és rávilágít a folyamat demográfiai összefüggéseire. A városiasodás demográfiai értelemben elsősorban népesség-koncentráció, a városok pedig sűrűsödési pontok — állapítja meg a szerző. A koncentráció és a népességnövekedés mértékét leginkább be-

folyásoló tényezők közé sorolja a természetes szaporodást, a migrációt és a viszonylag ritkán lakott külső területeknek a városokhoz csatolását. A szerző keresi a magyarázatot a városok növekvő számának és a lakosság városba áramlásának problémájára. A városiasodás demográfiai értelemben vett magyarázatát négy „paraméter": a népesség, a tér, a technika és a szervezés kategóriáinak felhasználásával kísérli meg. Hangsúlyozza a városiasodás és a nem-mezőgazdasági tevékenység mértéke közötti korrelációt; evvel kapcsolatosan különböző földrészeket egybevető statisztikai táblázatot is közöl (13. l.). Érinti a városiasodás és az iparosodás közötti összefüggéseket is, és felhívja a figyelmet a városi és az ipari struktúra változásai közötti szint- és mértékkülönbségekre. Az utolsó fejezetben Lampard a városiasodás társadalmi, illetve társadalomlélektani következményeivel foglalkozik, kiemelve, hogy a folyamat eredményeképpen a stabilitást mobilitás váltja fel.

A várostörténet egy sajátos mozzanatára, Róma új- és legújabbkori fejlődésének megkülönböztető jegyeire mutat rá *Alberto Caracciolo* professzor „Rome in the Past Hundred Years: urban expansion without industrialisation" (Róma az utolsó száz évben: városnövekedés iparosodás nélkül) című tanulmányában (27—41. l.). Az olasz főváros újabbkori története során a város nagymértékű expanzióját nem kísérte iparosodás, illetőleg nem ez utóbbi mozzanat volt a városfejlődés hajtóereje. Róma sajátos szerepkört alakított ki maga számára: egyfajta társadalmi és politikai közvetítő szerepet töltött be belföldi vonatkozásban, illetve politikai és kulturális szerepet a nemzetközi élet keringési rendszerében. Éppen közvetítő, illetve *cirkulációs* szerepéből adódik immár hagyományos nemzeti és nemzetközi jelentősége is. A szerző végigtekint az újkori Róma történetén a fővárossá válástól kezdve egészen napjainkig, és a város szerepét, a növekedésére ható tényezők jellegét, jelentőségét elemzi. Gondot fordít arra, hogy az olasz történelem utolsó száz évének egyes korszakain belül külön is vizsgálja a város nemzeti és nemzetközi funkcióit. Magyarázatot keresve az iparosodás nélkül végbement (és napjainkban is végbemenő) nagyarányú növekedésre, megállapítja, hogy a fejlődést elsősorban a „harmadik szektorba" tartozó tevékenységformáknak más városokhoz képest kiugró fontossága, súlya befolyásolta, emellett a város rendkívül sokat köszönhet sajátos közvetítő és kiegészítő szerepének.

A várostervezés fejlődésének angol vonatkozásairól *Gordon E. Cherry*, a Birmingham-i Városkutatási Központ igazgatóhelyettese ír a kötetben, „Influences on the Development of Town Planning in Britain" (A várostervezés fejlődésére ható tényezők Angliában) címmel (43—58. l.). Elöljáróban sürgeti a modern várostervezésre ható társadalmi, politikai és gazdasági tényezők vizsgálatát. Megállapítja, hogy a városfejlesztés mozgatói egyrészt a tudatos tervezés, másrészt a szociális reformtörekvések voltak. Az angol várostörténetet vizsgálva Cherry e két elem kapcsolatát, kölcsönös egymásrahatását mutatja ki. Figyelemre méltó az a törekvése, hogy összefüggésbe hozza a múlt század utópista gondolkodóinak, szociális reformereinek elképzeléseit a nagy várostervezők koncepcióival. A gondolatsor nem egy új mozzanattal gazdagítja Robert Owenre, Abraham Combe-ra, William Allenre, illetőleg Ruskinra, Kropotkinra vonatkozó ismereteinket. Cherry leszögezi, hogy a „környezetformálók" és a közösségi élet újjáalakítására törekedők találkoztak, nem utolsósorban a viktoriánus korszak sajátos „gondolkodási klímájának" hatására. Az előzmények vázolása után világosabbá válik a *garden city* (kertváros) apostolának, Ebenezer Howardnak a szerepe, jelentősége is, aki a századfordulón kidolgozta szociális megfontolásokat praktikus követelményekhez igazító új várostelepítési és -tervezési koncepcióját. Cherry áttekintést ad a századunk angol várostervezését befolyásoló fontosabb tényezőkről is. Tanulmánya igen sok adatot tár az olvasó elé, de a rendszerezés és a megfelelő szerkezet hiánya megnehezíti az eligazodást a gazdag anyagban.

A bochumi egyetem társadalom- és gazdaságtörténész professzora, *Wolfgang Köllmann* a német városfejlődésről számol be tanulmányában, amely „The Process of Urbanisation in Germany at the Height of the Industrialisation Period" (A városiasodási folyamat Németországban az iparosodási szakasz csúcspontján) címmel látott napvilágot (59—76. l.). A XIX. század közepétől felgyorsuló német városfejlődés legfontosabb befolyásoló tényezőjét az iparosításban látja. Az ipar átalakítja a városokat, ám e folyamatban demográfiai tényezők is komoly szerepet játszanak. A német városfejlődés leggyorsabb ütemű, kiteljesedést jelentő szakaszaként az 1871—1910 közötti periódust jelöli meg. Felhívja a figyelmet az ország különféle területei közötti gazdasági különbségek következtében létrejövő regionális eltérésekre. A lakosságnövekedés országos adatait egybeveti az egyes körzetekre vonatkozó adatokkal, és megállapítja, hogy míg a legdinamikusabb fejlődés Vesztfáliában következett be, a legkisebb mértékben Kelet-Poroszország lakossága növekedett. Köllmann az 1907-es népszámlálás alapján vizsgálja a belső migrációt, melyen belül gondosan elkülöníti a faluból városba, illetve a városból városba történő áramlást. Rávilágít arra, hogy a városi növekedés belső, strukturális változásokkal járt: horizontális és vertikális mobilitás alakult ki. Diagramban foglalja össze és ábrázolja az iparosodási szakasz csúcspontján kialakuló szociális struktúrát és mobilitást (71. l.). A szerző a városiasodási folyamatra figyelve elemzi a német nép társadalmi összetételének alakulását. Táblázatban foglalja össze a társadalmi-foglalkozásbeli megoszlásra vonatkozó 1895-ös és 1907-es adatokat (74—75. l.), és ennek nyomán utal a fejlődés trendvonalaira. A városiasodás folyamatát az ipari társadalom kialakulásának keretében interpretáló tanulmánya a kötet egyik legszínvonalasabb írása.

Német városi problémával, Nyugat-Berlin kérdésével foglalkozik *Wolfgang Hofmann* tanulmánya is, „West Berlin — the isolated city in the twentieth century" (Nyugat-Berlin — az izolált város a huszadik században) címmel (77—93. l.). A szerző áttekinti Berlin történetét, szerepét az elmúlt száz esztendőben. Hosszabban időz a második világháború utáni első években kialakuló politikai helyzetnél, és ugyancsak részletesebben ír az 1958—1961 közötti válságszakaszról. A város hovatartozásának kérdését a két német állam közötti ellentétek egyik legfontosabb forrásaként jelöli meg.

Richard M. Morse professzor, Latin-Amerika történetének kutatója egy méltatlanul elfeledett város-szociológiai munkára hívja fel a figyelmet „The Lima of Joaquín Capelo: a Latin American archetype" (Joaquín Capelo Limája — egy latin-amerikaőstípus) című tanulmányában (95—110. l.). A szerző ismerteti és értékeli J. Capelo „Sociología de Lima" (Lima szociológiája) című könyvét (I—IV. kötet, Lima, 1895—1896—1902), amelyet a XIX. század végi Lima kiváló elemzésének tart. A munka a városi problematika sokoldalú, máig is érvényes módszerekkel történő megközelítése — állapítja meg Morse. Capelo a várost mint *agrár-urbánus* egységet fogta fel, tekintettel a települést körülvevő, mintegy 230 ezer négyzetmérföldnyi földövezetre. Lima problematikája tehát mint a *mezőgazdasági város* kérdéskomplekszuma jelenik meg Capelonál, aki a városi társadalom rétegeződésének elsődlegesen gazdasági szempontú analízisét adja. Capelo munkájának erénye, hogy — a tanulmány szerzőjének szavaival — a limai társadalomnak mintegy „morális földrajzát" is kidolgozza, azt vizsgálva, hogy vajon „a társadalom jelenlegi organizmusa miért nem felel meg az erkölcsi törvényeknek". Ez voltaképpen a kialakuló modern ipari társadalom problematikájának morális szempontból történő megközelítése. A tanulmány Capelo alapján feleleveníti a századvégi város társadalmának képét. Morse hangsúlyozza, hogy a Capelo által megrajzolt Lima a „bürokratikus latin-amerikai főváros típusa post- (vagy neo-) koloniális helyzetben". A tanulmány szerzője ezek után azt vizsgálja, hogy vajon Capelo analízise a városi társadalom egy archaikus formáját ragadja-e meg, avagy valamely „hosszúéletű, ibérkatolikus kulturális formációt" ír körül. Hogy a kérdésre választ adhasson, Limát a

brazíliai São Pauloval veti össze, melyről korábban monográfiája is megjelent (*R. M. Morse:* From Community to Metropolis, a Biography of São Paulo, Brasil. Gainesville, Florida. 1958). Végső következtetése az, hogy bár kétségkívül igen sok eltérő vonás mutatható ki a két város összehasonlításakor, mégis van valamiféle alapvető „családi" hasonlóság közöttük: egyfajta „közös szociális etika" részesei mindketten. E gondolat — melynek felvetésekor Max Weberre történik utalás — sajnálatos módon nincs kifejtve, s így a tanulmány nem éri el tulajdonképpeni célját.

Kelet-európai városok problémáival foglalkozó tanulmány is van a kötetben. *Stefan Nowakowski* varsói professzor „Town Dwellers versus Village Dwellers in Poland" (Városlakók és falusiak viszonya Lengyelországban) című írásában (111—122. l.) a falusiakkal szemben meglevő előítélet-sztereotípiák történeti gyökereit tárja fel lengyel vonatkozásban, nem egy ponton általános kelet-európai problémákat is érintve. Szociológiai felmérések eredményei azt tükrözték, hogy lényeges különbségek vannak a paraszti sorból városba kerülők megítélése tekintetében Varsóban és a környező városokban, illetőleg Szilézia városaiban. Míg az előbbi városokban a falusiak értékelése előítéletekkel súlyosan terhelt, addig Szilézia városaiban ennek a jelenségnek még nyomára is alig akadunk. Nowakowski a két térség eltérő társadalomtörténeti fejlődésében találja meg a jelenség magyarázatát. A háború előtti Lengyelországban a fél-feudális elemek továbbélése sokáig meghatározó jelentőségű volt. A város élesen különvált a vidéktől, és magasan a falu fölött állt, és a parasztsággal kapcsolatos lebecsülő értékelések mélyen beleivódtak a városi lakosság gondolatvilágába. A sziléziai városokban nemcsak a társadalmi összetétel volt más (az ipari munkásság maga is közvetlenül a falvakból rekrutálódott), de a lengyel proletariátus itt német, vagy német származású gentry vagy burzsoá rétegekkel állott szemben, és így mintegy nemzetiségét is védte. Többek között e tényezőknek köszönhető, hogy a sziléziai városokban ma sokkal egészségesebb a helyzet, kiegyensúlyozottabb a viszony különféle társadalmi osztályok, rétegek között. Varsóban és Közép-Lengyelország más városaiban az értelmiségi-alkalmazotti réteg, sőt a munkások egy része még ma is előítéletekkel szemléli a paraszti származásúakat, aminek többek között az is az oka, hogy még az alulról jövők jelentős része is az egykori gentry-burzsoá szemléletmódhoz asszimilálódott. Sziléziában nemcsak hogy nincs meg ez az előítélet, de a megkérdezettek egy része nem is fogta fel egészen, hogy értendő az idevonatkozó kérdés. Sziléziában szinte valamennyi réteg paraszti sorból származik, és a faluról újonnan érkezők nem látnak maguk előtt semmiféle „zárt kört".

A kötet utolsó, városi témával foglalkozó tanulmánya *George W. Hilton* californiai közgazdász-professzor „Transport Technology and the Urban Pattern" (Közlekedéstechnika és a városformáció) című írása (123—135. l.), mely — elsősorban amerikai vonatkozásban — a közlekedéstörténet és a várostervezés néhány összefüggésére kívánja ráirányítani a figyelmet. Érdekesek az amerikai városok közlekedésével kapcsolatos adatai: 1890-ben az utcai „vasutak"-nak még 70%-a lóvontatású volt, 1902-ben 97%-uk villamos vontatókocsit kapott. Hilton ezt a roppant változást a technikatörténet egyik leggyorsabban bevezetett újításaként jelöli meg. A szerző a városi közlekedés fejlődési lehetőségeit a városok alaprajzának, az útviszonyoknak a függvényében vizsgálja. Megállapítja, hogy míg Londonban és Párizsban a század elején az autóbusz válik népszerűvé és kezdi kiszorítani a villamosokat, az Egyesült Államokban — különösen a Ford T-model megszületése után (1908) — a személyautó tömeges elterjedése jelenti a villamosközlekedés alkonyát. A villamosok föld alá bújtatása révén azonban megteremtették a korszerű gyorsközlekedés lehetőségét. Az autó emellett nagyfokú flekszibilitást, mozgékonyságot jelentett, nem utolsósorban éppen a várostervezés terén. Az autóközlekedés lehetővé tette, hogy a központi üzletnegyedek helyett a város különféle pontjain építsenek üzleti gócpontokat, továbbá elősegítette a városok központi részéből meginduló

kiköltözési folyamatot is. A megoldásokat természetesen az egyes városok helyi viszonyaihoz alkalmazták. Hilton összefoglalja a tömegméretű autózással járó problémákat (parkolóhelyek, forgalmi dugók, csúcsforgalmi órák, a központi üzletnegyedek hanyatló forgalma), és néhány megoldási javaslatot is tesz (város körüli gyorsutak, földalatti közlekedés fejlesztése, az egy-központúság elvének feladása). A tanulmány végén felhívja a várostervezők figyelmét arra, hogy a jövő a gépkocsié, és ezért a városok fejlesztésénél az autóközlekedést az eddigieknél sokkal fokozottabban kell figyelembe venni.

A várostörténeti tanulmányok nagy része színvonalas elemzését adja a városi problematika sokféle kérdésének. A kötet jól kihasználja a kérdéskör sokoldalú megközelítésének lehetőségeit. A témában, módszerben, célkitűzésben nagyon eltérő írások hű képet adnak a várostörténeti és -szociológiai kutatás mai helyzetéről, eredményeiről és hiányosságairól egyaránt. Nem egy közülük hasznos gondolatokat adhat hazai várostörténeti kutatásunk számára is.

(The Journal of Contemporary History 1969. 3. sz.) *F.*

A folyóiratszemle szerzői: Bellér Béla *(B.)*, Bogyirka Emil *(B. E.)*, Bozóky Edina *(Bo. E.)*, Frank Tibor *(F.)*, Jemnitz János *(J.)*, Jeszenszky Géza *(J. G.)*, Krisztov Lazo *(K.)*, Menyhárt Lajos *(M.)*, Niederhauser Emil *(N.)*, Pók Attila *(P.)*, Teke Zsuzsa *(T.)*.

OLVASÓINKHOZ

A Századok előző, 1971. évi 5. számában (961—965. oldal) *Moór Elemér* „A Kaukázuson túli állítólagos »szavard-magyarok« kérdéséhez" című írása, amely diszkusszív jellege következtében inkább a Vita-rovatba tartozott volna, a Közlemények között jelent meg. Ennek ellenére esetleges hozzászólásoknak a szerkesztőség természetesen készséggel helyt ad.

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Elnökségi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Elnöksége 1971. október 18-án *Ember Győző* akadémikus elnökletével ülést tartott. Az elnökség megvitatta a Társulat által a következő években meghirdetendő pályázatokra vonatkozó előterjesztést; döntött a Károlyi Mihály alapítvány odaítéléséről, s a jövő évi tisztújító közgyűlés előkészítése céljából bizottságot küldött ki. A bizottság tagjai: Székely György (elnök), Babics András, Berend T. Iván, Incze Miklós, Filla István és Vass Henrik.

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya 1971. november 2-án *Ember Győző* akadémikus elnökletével tartott ülésén értékelte a társulati vándorgyűlések programját, és foglalkozott a Társulat hosszútávú pályázati rendszerével. A vitában felszólaltak: *Bakó Ágnes, Benda Kálmán, Berend T. Iván, Eperjessy Géza, Heckenast Gusztáv, Kosáry Domokos, Márkus László, Otta István, Ságvári Ágnes, Szabad György, Urbán Aladár, Vass Henrik, Vörös Károly.*

Külföldi kapcsolatok

A Magyar Történelmi Társulat elnökségének meghívása alapján a Jugoszláv Történelmi Társulat küldöttsége 1971. október 1-én Budapesten megbeszélésen találkozott Társulatunk képviselőivel. A két delegáció megbeszélésén jelen voltak: Igor Karaman, Ivan Kampus, Nikola Gacesa; ill. Ember Győző, Berend T. Iván és Vörös Károly. A Társulatok működéséről nyújtott kölcsönös felvilágosítások után megvitatásra kerültek a két Társulat együttműködésével kapcsolatos javaslatok.

Kerekasztal megbeszélés

A Magyar Történelmi Társulat 1971. október 15-én a MTA Történettudományi Intézetében *Vörös Károly* társulati titkár elnökletével *kerekasztal* megbeszélést rendezett. *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa „A kelet-európai megújulási mozgalmak néhány kérdése" címmel tartott vitaindító előadást. A vita során felszólaltak: *Benda Kálmán, Bognár Iván, Hanák Péter, Perényi József, Spira György és Vörös Károly.*

A Helytörténeti Szakosztály előadássorozata

A Magyar Történelmi Társulat helytörténeti szakosztálya — munkaprogramjának megfelelően — *módszertani előadássorozatot* kezdeményezett. Az előadások szépszámú hallgatóság előtt, hétfői napokon az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tanács-

termében kerültek megrendezésre. Az első előadást 1971. szeptember 27-én *Szabad György* egyetemi tanár, a szakosztály elnöke bevezetője után *Györffy György*, a történettudományok doktora „Mit nyújt a helynévkutatás a helytörténészeknek?" címmel tartotta. Bevezetésül meghatározva előadása tárgyát kifejtette, hogy helynév alatt a földfelszín különféle természetes alakulatainak és mesterséges építményeinek nevét érti, tehát a helynév olyan összefoglaló elnevezés, amely felöleli a területelnevezéseket, a felszín természetes képződményeinek nevét s a településsel kapcsolatos neveket is. E vonatkozásban rámutatott arra, hogy nem ért egyet Lőrincze Lajossal, aki a helynév szót a földrajzi név kifejezéssel cserélte fel.

Az előadás első része a helynevek keletkezésével, a magyar helynévanyag múltba való visszavezetésével foglalkozott. A helyneveket általában a helyi lakosság adta, s így az tükrözi a nép nyelvét, gondolkodásmódját. A helynevek nagy része eredetileg a természeti környezet valamilyen sajátosságát rögzítette, s mivel a helytörténésznek munkája bevezetéseként fel kell vázolnia a földrajzi keretet, ezért ezek a régi földrajzi viszonyokra utaló helynevek igen fontosak számukra. Jelentős lehet a társadalom valamilyen életmegnyilvánulásának jelét őrző helynevek csoportja is. Ezek között Györffy György megkülönböztette a településre, ill. a telepítésre utaló helyneveket, a birtokviszonyokra, gazdasági-társadalmi viszonyokra utalókat, az egyházra s a különféle eseményekre utaló neveket. Az előadó példákkal gazdagon illusztrált előadásában egyúttal a helytörténész munkája megkönnyítése érdekében feltüntette a történetirodalomból e szempontból is használható monográfiákat, amelyek behatóan tárgyalják pl. a középkori magyar falualakulásoknak a helynevekben való tükröződését, a gazdasági és társadalmi viszonyok rögződését stb.

Az előadás következő része azt a problémát vizsgálta, hogy milyen időre vezethetők vissza a helynevek. Ezzel kapcsolatban Györffy György megállapította, hogy hazánkban kevés az ókorba visszavezethető helynév, viszont szláv elnevezésre vonatkozó adatot bőven találhatunk. Ezután elemezte a törzsi helynevek kapcsolatát a régészeti leletekkel. Kifejtette, hogy a lakosság-pusztulás és újratelepítés a helynévanyag kicserélődését eredményezte, s így az Alföldön a kora Árpád-kori helynévanyagból „jobbára csak a falu- és pusztanevek mentődtek át, míg a Dunántúl, Felső-Magyarország és Erdély magyar helynévanyagában szép számmal találhatók Árpád-kori víznevek és dülőnevek".

Györffy György előadása befejező részében azt a kérdést vizsgálta, hogy milyen teendője van a helytörténésznek az összegyűjtött helynevek feldolgozásával kapcsolatban. Ezzel összefüggésben megadta az alapvető irodalmat, de hangsúlyozta, hogy „a helynevek értelmezése nyelvészeti iskolázottságot kíván", s ezért az ismeretlen nevek eredetének tisztázása érdekében ajánlatos a Nyelvtudományi Intézethez fordulni.

A módszertani előadássorozat keretében 1971. november 8-án *Fügedi Erik*, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának tudományos munkatársa: „Hogyan közelítse meg a helytörténész a feudalizmuskori demográfiai problémákat?"; 1971. november 29-én *Wellmann Imre* a Magyar Mezőgazdasági Múzeum helyettes főigazgatója „A határhasználati rendszerek fejlődésének helytörténeti vizsgálata" címmel tartott előadást.

Fügedi Erik előadásában kifejtette: a demográfia a statisztika legrégibb ága, hosszú ideje kialakult módszerrel méri a népesség számában bekövetkezett változásokat és azok jellegét, eredményei a történész számára is nélkülözhetetlenek. A két diszciplina, a történettudomány és a demográfia összekapcsolása terén ma a francia Louis Henry megállapításai és módszere az irányadó. Henry három korszakot különböztetett meg visszafelé haladva: 1. a hivatalos statisztika korát; 2. azt a kort, amikor még nem készült statisztika, de a demográfiai feldolgozáshoz szükséges alap-adatokat az egyházi anyakönyvek megőrizték; 3. amikor már semmiféle demográfiai jellegű adat nem áll rendelkezésre.

A magyar történettudomány szempontjából a legfontosabb a 2. korszak, amelynek módszere az ún. családrekonstrukció. A szellemes módszer feltétele az anyakönyv pontos vezetése, a lakosság helyben maradása, a családnevek állandósága és a népesség azonos vallása (egy területi egység — egy anyakönyv). A módszer elvileg Magyarországon a XVIII. század harmadik negyedétől kezdve alkalmazható, alkalmazása gyakorlatilag mégis igen nagy nehézségekbe ütközik, mert az állam nem avatkozott bele az anyakönyvek vezetésébe, ezért egységes elvek helyett az egyes felekezetek theológiai felfogása érvényesült, mert a népesség mobilitása nagy, a családnevek változnak, egy falun belül sokszor találunk azonos (főképpen foglalkozást és nemzetiséget jelentő) családnevet. Az eddigi vizsgálatok alapján biztosra vehető, hogy a magyar kutató rosszabb helyzetben van, mint francia kollegája, s a hátrányt a kutatás gondosabb előkészítésével kell kiegyensúlyoznia.

Minden nehézség ellenére mind a mai napig a családrekonstrukció a legjobb történeti-demográfiai módszer, az anyakönyv a legfontosabb forrás. A kutatás további során — és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni — a családrekonstrukciót a meglevő, de mindeddig kiaknázatlan jellegzetesen magyar demográfiai forrásokkal kell kiegészíteni és összekapcsolni. A szilárd pont a józsefi népszámlálás (1784—1787), amely hat megyét kivéve az egész országra község-soros szinten maradt fenn és kiadott formában is rendelkezésre áll. Ehhez csatlakozik a XVIII. századi lélekösszeírások és az ún. Status Animarum anyaga, s ezek összekapcsolásával olyan mértékben ismerhetjük meg a XVIII. század végi állapotokat, hogy azok a visszakövetkeztetés szilárd alapjává válhatnak. A török hódoltság területén a XVIII. századi állapotok nem irányadóak, ezeken a területeken a török defterekből kiindulva kell a középkori viszonyok rekonstrukcióját megkísérelni.

A magyar források jellege egyrészt, másrészt a demográfiának az az ismérve, hogy megállapításai annál biztosabbak, mennél nagyobb tömeg megfigyelésén alapulnak, illuzóriussá teszi az egyéni kutatást, ennek helyébe a más tudományokban már régóta ismert és alkalmazott csoport-munkának (team-work) kell lépnie.

1971. december 13-án *Gyimesi Sándor* kandidátus „A városiasodás tényezői és ismérvei a XVI—XIX. században" címmel tartott előadásában a feudalizmus kései századaiban vizsgálta a városiasodás kérdését különös tekintettel a mezővárosokra. Négy alapvető tényezőt, illetve ismérvet emelt ki; a jogállást, a népességnagyságot, a városi funkciókat, valamint a térbeli megjelenést. Elhatárolta a mezővárosokat a szabad királyi városoktól jogállás szempontjából, majd a mezőváros kategória jogi tartalmát elemezte. Utalt arra, hogy a mezővárosok alsóbb rétegei, valamint a falvak közötti határ elmosódott, a mezővárosok jogi tipológiája kidolgozatlan. Felsőbb rétegük egyes csoportjai (a privilegizált oppidumok, szabad kerületek városai stb.) azonban elkülöníthetők. Ezután a rendezett ítélőtanácsú mezővárosok fogalmával foglalkozott, majd a jogátadás-jogátvétel, a mezővárosi jogcsaládok létezésének problémájára utalt.

A népesség nagyság nem abszolút mércéje, de legáltalánosabb jellemzője a városiasságnak, s a népesedési görbe alakulása visszatükrözi a városfejlődés menetét. A statisztikát sokat foglalkoztatta, sőt foglalkoztatja az ún. városi küszöb kérdése. Az előadó ismertette a nemzetközi irodalomban elterjedt különböző számításokon alapuló módszereket; ezek alapján a városi küszöböt Magyarországon a XVI—XVIII. században 2 ezer, a XVIII. század végén 2—6 ezer körül határozta meg.

A városi funkciókat adminisztratív, kulturális és gazdasági szerepkörök szerint szokás csoportosítani. Közvetlen mérésük nehézkes és nem mindig lehetséges, ezért többnyire az intézmények és a foglalkozási megoszlás alapján következtetünk rá. Magyarországon az adminisztratív funkciókat a XVI—XVII. században a kormányszékek és az egyházi igazgatás központjai adták, a megyeszékhelyek megszilárdulása a XVIII.

század második felére esett. A kulturális szerepkörök az iskolákhoz kapcsolódnak. Egy-egy nagy-gimnázium, vagy vele egyenrangú iskola kisugárzása általában jóval túlnyúlt a település határain, s a XVIII—XIX. századra az oktatási intézmények már meghatározók lehettek egy-egy kisváros jellegét illetően. A gazdasági szerepkörök közül a piacfunkciónak kimagasló szerep jutott. Az ipari ellátó tevékenység szempontjából a kézműipar szerepe a döntő. Általában 20% körüli iparos lakosság már tágabb környék számára termelő iparra enged következtetni.

Az előadó befejezésül a térbeli megjelenés kérdésével foglalkozva utalt arra, hogy alaprajzi szempontból városaink jelentős része nem tér el a falvak alaprajztípusaitól. Az ún. kertes város esetében Győr, Tiszaluc stb. példáján, s külföldi analógiákra utalva vitatta azt a felfogást, amely ezt az alföldi állattartó települések specifikumának tartja.

*

Megalakult — az országban elsőnek — a Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztálya keretében a Vas megyei *helytörténeti csoport*. A megye gazdag történeti múltjával foglalkozó szakembereket egyesítő csoport vezetőségében Horváth Ferenc levéltárigazgató, Rácz János, a megyei Pártbizottság osztályvezetője, Gersa János, a Szombathelyi Forradalmi Múzeum vezetője, és Naszádos István sárvári tanár foglalnak helyet.

Felolvasó ülés

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezetének történelmi szakosztálya rendezésében 1971. december 3-án *Hanák Péter* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézete osztályvezetője elnökletével *Spira György* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa „1848 szeptemberének történetéhez" címmel tartott előadást. Bevezetőül hangsúlyozta, hogy csak a szeptemberi fordulat kezdeteivel kíván foglalkozni, mivel ennek megismerése terén állunk legrosszabbul, pedig itt találhatunk kulcsot a forradalom táborán belüli „bonyolult mozgásviszonyok meghatározó jegyeinek" jobb megértéséhez. Ezért előadása a szeptemberi fordulat kezdeti fejleményeinek alakításában részt vevő tényezők közül is csupán a néptömegekkel és a baloldallal foglalkozott.

Az események vázolását az előadó a Habsburgok augusztusi ellenforradalmi tevékenységének bemutatásával kezdte meg, s ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy a magyar kormánypolitika „Batthyány körül tömörülő irányadói még ekkor, augusztus utolsó napjaiban sem érzékelik a veszélyt a maga teljes nagyságában". E vonatkozásban elemezte Batthyány augusztus 28-i bécsi utazását; majd szólt Petőfi augusztusi cikkéről, amelyben a költő a kormány és az országgyűlés egyidejű megdöntésére, a parlamentáris kormányzati rendszer felszámolására, vagyis a forradalmi diktatúra bevezetésére gondolt. Az előadó foglalkozva a baloldal, az Egyenlőségi Társulat augusztus 23-i tanácskozásával, rámutatott arra, hogy a baloldal szervezkedése nemcsak az ellenforradalmi veszély nagyságára ébresztett többeket, hanem arra is, hogy „a veszély elsősorban a baloldal részéről fenyeget". Mivel a baloldal is felmérte az ezzel összefüggő bonyodalmak hátrányait, ezért Vasvári javaslatára az Egyenlőségi Társulat lemondta a szeptember 8-ra kitűzött népgyűlést. E lépés jóvoltából szeptember elején a közhangulat megváltozott; s a közvélemény figyelme újból abba az irányba kezdett fordulni, ahonnan a valódi veszély fenyegetett.

A továbbiakban Spira György a főváros falai között folyó ellenforradalmi szervezkedéssel foglalkozott, amelynek legfőbb irányítója az ország nádora, István főherceg volt. A főherceg célja arra irányult, hogy a kormányhatalom megragadása révén a forradalmi erők hátában tudjon operálni akkor, „amikor majd arcból Jellačić lendül ellenük támadásba, hogy így két tűz közé szorítván őket, minél gyorsabban végezni lehessen..." Mivel a baloldal puccskísérletéről hírek keringtek, így a nádornak lehetősége nyílt fegyveres erőknek a fővárosba irányítására. Ugyanekkor léptek fel az ellenforradalom bécsi szervezői, akiknek szándékait most már világosan megmutatta az augusztus 31-i emlékirat. István főherceg erőfeszítései azonban nem sikerülhettek, mivel egyrészt az általa kezdeményezett csapatösszevonás igen lassan bonyolódott le, másrészt a kormány lemondására s Jellačić támadásának megindulására szintén várnia kellett.

Ezzel szemben — mutatott rá Spira György — a szeptember 3-át követő napokban tovább folytatódott a közhangulat átalakulása, s ebben döntő része volt Kossuthnak is. S míg a fővárosban tovább csökkentek az ellenforradalom oldalán igénybe vehető fegyveres erők — e vonatkozásban szólt az előadó a budai gránátosok és a nemzetőrségi alakulatok szerepéről — ugyanakkor rohamosan gyarapodtak azok az erők, amelyeket szükség esetén a forradalom védelmében lehetett bevetni. Így a kormány lemondása pillanatában István főherceg katonailag nincsen kedvezőbb helyzetben; a politikai légkör is igen kedvezőtlenné vált számára, s a kitervelt pénzügyi puccs megvalósítására sincsen már Kossuth intézkedései folytán lehetősége.

Az előadás következő részében Spira György ismertette az országgyűlés Bécsbe menesztett küldöttségének fogadtatását, s igen plasztikusan ábrázolta a Hajóhídnál megjelent tömeg hangulatát. Ezután ismertette az Egyenlőségi Társulat szeptember 10-i ülésén történteket, s a vita során itt, s ekkor megszületett elhatározásokat, amelyek szerint a jelenlegi helyzetben a forradalom vívmányainak érdekében egyetlen megoldásra kell törekedniük: „ez pedig az adott körülmények között nemigen lehet más, mint egyfajta félig-meddig diktatórikus kormány alakítása részben baloldali, de részben liberális elemekből, s élén olyan politikussal, aki mind a forradalom liberálisainak táborában, mind a néptömegek körében kellő népszerűséggel bír. Csakhogy ilyen politikust — bármint törik is a fejüket — széles e hazában mindössze egyet találnak, s ez Kossuth."

Befejezésül Spira György taglalta a Kossuth vezetésével alakítandó új kormány létrejöttének útját. Először a Batthyány-kormány lemondásának körülményeit vizsgálta, majd Kossuth népszerűségéről szólt. Megállapította, hogy szeptember 11-én „a pesti tömegek — elsősorban a baloldal jóvoltából — immár Kossuth mögött sorakoznak fel, s ettől kezdve azután rendületlenül ki is tartanak Kossuth oldalán". Ezzel pedig megteremtődött a legfőbb feltétele annak, hogy az ország kormányzata megfelelő mértékben radikalizálódjék, hogy „a hatalom most már csakugyan egy Kossuth vezetésével megszerveződő liberális-radikális koalíció kezébe menjen át".

Wesselényi emlékülés

Wesselényi Miklós születésének 175. évfordulója alkalmából a Magyar Történelmi Társulat, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Történelmi Szakosztálya 1971. december 17-én *Borus József* kandidátus, a Történelmi Társulat h. főtitkára elnökletével *tudományos emlékülést* rendezett. *Trócsányi Zsolt*, a történettudományok doktora „Wesselényi Miklós" című előadásának bevezetőjében utalt arra, hogy történetírásunk elmulasztotta Wesselényi születése 150. és halála 100. évfordulóján emlékének megünneplését. Az előadó Wesselényi életpályájának felvázolását a család bemutatásával kezdte, majd a fiatalemberről szólt, kinek „első

néhány évtizede ugyancsak tele van a tévútra-fordulás veszélyeivel". Ezután ismertette azokat a politikai realitásokat, amelyek végül is meghatározták Wesselényi saját pályáját.

Előadása következő részében Trócsányi Zsolt, elemezve Wesselényi politikai koncepcióját, hangsúlyozta, hogy Wesselényi Miklós elsősorban a „balítéletek"-et jelölte meg, mint az ország bajainak főokát. „Balítéletek élnek egymással szemben a társadalom különböző osztályaiban, rétegeiben." Az előadó részletesen vizsgálva a reform kézikönyvének szánt összefoglaló publicisztikai művet, aláhúzottan emelte ki, hogy legtöbbször a nemesség és parasztság ellentétének kifejtésével találkozhatunk. A reformprogram ismertetése kapcsán az előadó hangsúlyozta, hogy a döntő szempont: a liberális birtokos úr osztályérdekeinek megfelelően a békés átalakulás, a nemesség által végrehajtott folyamatos reformok sorozata. Végig tekintve a program főbb szempontjain, Trócsányi Zsolt felvetette azt a problémát: mennyi ebből Wesselényi saját — Széchenyitől független — önálló elgondolása? Megítélése szerint „Wesselényi sajátja a parasztkérdésről mondottak jórésze: a kérdés történetéről előadottak, a paraszt személyi biztonságával, hivatalviselésével, törvény előtti egyenlőségével kapcsolatos programpontok, az örökváltság gondolata. Sajátja a közteherviselés, a miniszteriális felelősség, a sajtószabadság és a többi polgári szabadságjog követelése, a hazafiúvá nevelés programja, a korábbi, merkantilista típusú ellenzékiség elemeinek átmentése a programba, a belső társadalmi haladás és a külső függés elleni harc gondolatának összekapcsolása."

A következőkben az előadás a liberális ellenzék szerveződésével, s Wesselényi vezérségének kérdésével foglalkozott. Kiemelte az 1832—36-os országgyűlésen kifejtett tevékenységét, kapcsolat-teremtését az alsótáblai ellenzék vezetőivel. Részletesen tárgyalta a reform főkérdéseiért vívott harcát; majd ezzel kapcsolatban rátért Erdély uniójának problémájára. Az előadó bemutatva Erdély gazdasági-társadalmi-politikai viszonyait, az 1834/5-i erdélyi országgyűlés hátterét, kiemelte Wesselényi páratlan szervező energiáját, irányító képességét. Az országgyűlések tárgyalása után Trócsányi Zsolt foglalkozott az udvarnak Wesselényi félreállítása érdekében tett lépéseivel, a válaszutak lehetőségével, majd — széles összefüggéseinek felvillantásával — magát a több évig húzódó pert taglalta.

Az előadás befejező része először Wesselényi másik nagy teoretikus művét, a „Szózat"-ot elemezte. Kiemelte, hogy „a munka főerénye a következetes liberális álláspont érvényesítése a nemzeti kérdés általános európai viszonylatainak megítélésénél — s bizonyos fokig a magyarországi nemzetiségi kérdésnél is". Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy ez a liberalizmus a magyar birtokosnemesé, a maga nacionalizmusával — s ez „pedig már nem elégséges a felmerülő társadalmi problémák megoldására". Az is természetes, hogy a „Szózat"-ban kifejtett program a nemzetiségek számára is elfogadhatatlan. Befejezésül az előadó Wesselényi betegségéről, visszavonultságáról, s a forradalommal kapcsolatos állásfoglalásáról szólt. Értékelve Wesselényi életművét, Trócsányi Zsolt hangsúlyozta, hogy nem tekinthető tragikus alaknak. „Nem könnyen, nem kitérők nélkül került pályájára. De saját pályáját futotta meg, a helyén volt kora magyar történelmében — nagyszerű helyen."

Kemény G. Gábor kandidátus, az Országos Széchényi Könyvtár főmunkatársa hozzászólásában Wesselényi Miklósnak a hazai nemzetiségi kérdésekben elfoglalt álláspontját vizsgálta. Először a Szózat létrejöttének indítékait és problémáit, majd a Balítéletekről c. munkáját elemezte. Foglalkozott a Wesselényi által megfogalmazott hat pontból álló javaslattal, s hangsúlyozta, hogy ez tulajdonképpen a magyar politikai irodalom első nemzetiségi törvényjavaslata. Befejezésül utalt Széchenyi és Wesselényi kapcsolatára a nemzetiségi kérdés kapcsán, s azon véleményének adott hangot, — hivatkozva a pesti országgyűlés mellett működő unióbizottság 1848 augusztusig, befejező szakaszában Wesselényi által benyújtott törvényjavaslatra — miszerint Wesselényi

utolsó jelentős nemzetiségpolitikai megnyilatkozásával ismét „felzárkózott a népek közötti megértést hirdető úthoz", vagyis visszatért ahhoz az elgondoláshoz, amely Széchenyi nemzetiségi szemléletének is alapmotívuma volt.

Szabad György, a történettudományok doktora, egyetemi tanár hozzászólásában Wesselényi 1834 decemberi szatmári beszédével foglalkozva hangsúlyozta, hogy Wesselényi főcélja a reformokért folytatott küzdelem volt, s ennek rendelte alá a kormányzat elleni harcot. A felszólaló részletesen elemezte 1834 politikai helyzetét, a híres beszéd közvetlen kiváltó indítékait. Szólt az udvar elutasító leiratáról, a reformellenzék újabb akcióiról. Ezután a kormányzat szempontjából vizsgálva a helyzetet, rámutatott arra, hogy rádöbbenve az eddigi módszerek eredménytelenségére, a kormány a megyegyűlések megnyerésén keresztül törekedett a követutasítások megváltoztatására.

Szabad György hozzászólásában részletesen elemezte Wesselényi felszólalásait. Első felszólalásáról, mint a meggyőzési kísérlet remekművéről szólt, s csak miután érvei nem hatottak a korumpált közönségre, akkor került sor második beszédére, amely okot adott a felségsértési perre. A hozzászóló megítélése szerint a beszédben a kormányzat bírálata valóban éles volt, de Wesselényi ezzel sem a sérelmi harcra, hanem a reformok támogatására buzdított. Szabad György több dokumentumra hivatkozva megállapította, hogy Wesselényi beszédének záródordulata pedig — miszerint a nemesség, s ő maga is a parasztság vérét szívja — nem a felségsértéssel vádolt politikus önvéd lme volt, hanem egész politikájának alapelveként fogható fel.

Vörös Károly, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa hozzászólásában hangsúlyozta, hogy Wesselényi tevékenysége csak a reformkor egész folyamatába beillesztve értékelhető. Ebben a folyamatban Wesselényi — egyéni alkati adottságaitól kétségtelenül nem függetlenül — azt a hálátlan szerepet vállalta és játszotta el, hogy okos és szívós taktikájával a kormányt mintegy provokálva, azt olyan lépések megtételére kényszerítse, melyek egyrészt leleplezték annak rosszhiszeműségét, másrészt az alkalmazott terrormódszerek elleni reakciókban lehetővé tették egy széles antiabszolutista közvéleménynek, a későbbi ellenzék bázisának kialakulását. Ennek (a kor hasonló célokért küzdő többi nemzeti mozgalmaiban is megjelenő) szerepnek vállalása és aktív végigharcolása azonban felőrölte Wesselényit; életművében háttérbe szorította az alkotó, a politikai gondolkozó funkcióját, egyoldalúan előtérbe helyezve a taktikust, a szervezőt — s a végül is tragikus sorsú áldozatot.

Az előadás és hozzászólások elhangzása után az emlékülés az elnöklő *Borus József* zárszavával ért véget.

*

Moravcsik Gyula Kossuth díjas akadémikus török kitüntetése

A Török Történelmi Társulat 1971. április 14-én Ankarában tartott közgyűlése tiszteletbeli tagságával tüntette ki Dr. Moravcsik Gyula nyugalmazott egyetemi tanárt, aki *Byzantinoturcica* című munkájának írásával és kiadásával jelentősen gazdagította a török népek történeti kutatásának forrásanyagát. Az erről szóló díszes okmányt Dr. Şevket Aziz Kansu egyetemi nyilvános rendes tanár, a Török Történelmi Társulat elnöke írta alá.

A tiszteletbeli tagságnak ezt a kitüntető oklevelét 1971. október 26-án nyújtotta át Ismail Soysal török nagykövet Moravcsik Gyula akadémikusnak, a Bölcsészettudományi Kar dékánja és Török Tanszékének vezető munkatársai jelenlétében.

AZ 1945 UTÁNI TÁRSADALMI FEJLŐDÉS LENGYEL- ÉS MAGYARORSZÁGON

1970. november 3—6. között került sor Budapesten, majd 1971. május 17—21. között Poznańban a Magyar-Lengyel Történész Vegyesbizottság soron következő két ülésére. A tíz éve működő bizottság arra törekszik, hogy felváltva, hol Lengyelországban, hol pedig Magyarországon megrendezésre kerülő ülésein olyan tudományos kérdések kerüljenek megvitatásra, amelyek részben a hazai történeti kutatások eredményeit tükrözik, s kapcsolódnak a hazai kutatások aktuális problémáihoz, részben pedig a két ország történetírása előtt álló feladatokról tájékoztassák a lengyel, illetve magyar történész közvéleményt.

Az 1970-es tudományos ülés napirendjén (november 4-én az ELTE Bölcsészettudományi Kar Tanácstermében került megrendezésre) országaink 1945 utáni társadalmi fejlődése, illetve ennek historiográfiája szerepelt. Az ülésen bemutatott előadások mind módszerüket, mind pedig tudományos eredményeiket tekintve számos új vonással és új érdekes problémával gazdagították ismereteinket.

Különösen nagy érdeklődést váltott ki a két lengyel előadás. *Robert Nowak*, a Lengyel Nemzetközi Kérdések Intézete tudományos munkatársa, „A háború utáni lengyel és magyar fejlődés összehasonlítása" címmel a két nép történetének 1945—1956 közötti időszakát vetette egybe; *Dr. Tomasz Szarota*, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, „Az 1945-ben visszanyert földek problematikájának lengyel történetírása" az észak- és a nyugat-lengyel területek nálunk kevéssé ismert történeti irodalmát, az erre vonatkozó történeti vitákat és legújabb eredményeket vázolta fel a magyar hallgatóság előtt.

R. Nowak előadása különösen a módszere szempontjából figyelemreméltó kísérlet arra, hogy két, szocializmust építő ország 1945 utáni történetét *az összehasonlító módszer segítségével* vegye vizsgálat alá és így vázolja fel a főbb fejlődési azonosságokat és eltéréseket, s ezek társadalmi hátterét. Az előadó a két ország háború előtti fejlődésének néhány alapvető vonásából indult ki, így elsősorban azokból a különbségekből, amelyek — véleménye szerint — szembeötlően befolyásolták a fejlődés irányát. Így többek között rámutatott, hogy míg a két háború közti Magyarország egyik legfontosabb eleme volt, hogy a Tanácsköztársaság bukása után Magyarországon került uralomra Kelet-Európában az egyik legreakciósabb társadalmi osztály, s bizonyos szempontból nemcsak a legalsó társadalmi rétegeknek volt nehéz bekerülni a kormányzó elitbe, hanem a polgárság számára is, addig Lengyelországban aránylag könnyebben lehetett bekerülni a kormánykörökbe a középrétegek, szegényebb értelmiségiek soraiból is. Pilsudski volt légiói ugyanis igen nagy szerepet kaptak Lengyelországban az első világháború utáni időszakban, számos kispolgár és értelmiség ezen keresztül kapcsolódott be a politikai életbe. Ez a lengyel kormány számára sokkal szélesebb társadalmi bázist biztosított, mint Horthy érája Magyarországon. A két világháború közötti Lengyelországban a burzsoá demokrácia több eleme maradt fenn, mint Magyarországon. Részben ezzel magyarázza a szerző azt is, hogy Magyarországon a fasiszta pártnak viszonylag nagyobb befolyása volt a tömegek körében. Lengyelországban ezzel szemben — az előadó véleménye szerint — a fasiszta pártok semmiféle befolyásra nem tettek szert. A magyarországitól eltérőek és a haladás szempontjából kedvezőbbek voltak az agrárviszonyok és a paraszti osztályharc alakulása is. Fontos tényezőként emelte ki az előadó a két ország nemzetiségi összetételében mutatkozó jelentős eltéréseket. Lengyelország közel egyharmada ugyanis nemzeti kisebbség volt, míg a magyar nemzetiségűek egyharmada élt az országhatárokon kívül, ami alapjául szolgált a magyar kormány revansista külpolitikájának.

Eltérő volt a két ország indulása 1944—45-ben. Lengyelország a hatéves szörnyű német megszállás alól felszabadulva nagy nemzetközi tekintélynek örvendett, mint

mártír ország és az ENSz alapító tagja. Magyarország mint vesztes ország jelentős kártérítésre kötelezve, még 1947-ben is csupán 20 országgal tartott fenn diplomáciai kapcsolatokat és csak 1955-ben lett az ENSz tagja.

A lengyel baloldali erők már a háború alatt igen erősek voltak. A felszabadított területeken életrehívott hatalmi szervekben kezdettől fogva vezető szerepet játszottak a kommunista párt és más baloldali erők képviselői. Az 1944 után a népi hatalom és a londoni kormány hívei között kiéleződött konfliktus a polgárháború számos jegyét viselte magán. Magyarországon viszont nagy nehézséget okozott az a tény — hangsúlyozta az előadó —, hogy a baloldal a háborúból meglehetősen szétszórtan és szervezetlen állapotban került ki. Ezzel magyarázza, hogy a debreceni Ideiglenes Kormányban nagyon fontos funkciókat tartottak még kezükben a jobboldal képviselői, sőt néhány pozíciót a kormányon belül volt horthysta tábornokoknak adtak. A baloldal gyengesége nem tette lehetővé, hogy az adminisztráció egészét átvegyék a haladó erők, ellentétben Lengyelországgal, ahol már 1944 és 1945 folyamán a közigazgatást alapjától kezdve újjáalakították, mert a németek teljesen likvidálták a lengyel közigazgatást.

Egy másik — a fejlődést, a lakosság hangulatát jelentősen meghatározó — tényezőként emelte ki az előadó a határok alakulásának problémáját a két országban, hangsúlyozva, hogy az Odera-Neisse határ elnyerése nagy, pozitív szerepet játszott Lengyelországban és hozzájárult a társadalom integrálódásához.

Kitért az előadás a gazdasági fejlődésben, az államosítások menetében és kiterjedésében, az agrárreform jellegében mutatkozó eltérésekre is. Összevetve az 1945–1948-as periódust megállapította, hogy a baloldali erők sokkal nagyobb szerepet töltöttek be a gazdasági és kulturális-politikai életben Lengyelországban, mint Magyarországon. A lengyelországi szovjetellenes, a Nyugat felé orientálódó erők támadását nem szabad ugyan figyelmen kívül hagynunk, de a LMP döntő szerepet játszott az államapparátus kialakításában, és az 1947-es választások is erősítették a párt szerepét. Magyarországon viszont a kommunista párt helyzete sokkal nehezebb volt az 1945-ös, sőt még az 1947-es választásokon is.

Az előadó a fentiek kapcsán feltette a kérdést, hogy miért éppen Magyarországon nyúlt 1948 végén, 1949-ben a politikai vezetés sokkal radikálisabb eszközökhöz, a belpolitika több területén, s hogy ebben a fordulatban 1948 végén mi játszott döntő szerepet, a külső vagy a belső tényezők. Így például, milyen szerepet játszott az a tény a politikai átalakulások „gyorsításában", hogy az 1947-es lengyelországi Kominform találkozóján szigorúan bírálták a magyarországi pártvezetés tevékenységét és vádolták azzal, hogy Magyarország a többi népi demokratikus országhoz képest lemaradt. Mennyiben befolyásolta azt az akkori nemzetközi helyzetben bekövetkezett fordulat? A hidegháború? stb. Az előadó véleménye szerint az ún. személyi kultusz torzulásainak súlyosabbak voltak a következményei Magyarországon, mint Lengyelországban. Ez — az előadó szerint — tükröződött többek között a Szocialista Párttal, valamint a lengyel értelmiséggel kapcsolatos politikában is. A lengyel párt az adott időszakban nagyobb súlyt fektetett az értelmiség és az állam közötti együttműködés feltételeinek megteremtésére.

A lengyelországi politikai életben sokkal nagyobb szerepet játszott a nemzeti hagyomány. Amikor szó esett például a Lengyelország által visszaszerzett területekről, a sajtó erősen hangsúlyozta a lengyel történelmi jogokat, szembeszállt a német Drang nach Osten propagandával.

Mindezt az előadó azzal is magyarázta, hogy a lengyel értelmiség oly jelentős részét irtották ki, hogy annál nagyobb szükség volt arra, hogy az együttműködés útját megleljék azzal a kevéssel, akik átélték a Nagy Kataklizmát. Bizonyára komoly szerepet játszott az a tény is, hogy a háború alatt sikerült teljes nemzeti egységet teremteni a megszállás nehéz körülményei között. Lehetséges, hogy a lengyel fejlődésre és a párt politiká-

jára befolyásolóan hatott az a tény is, hogy 1945—1947-ig a nyugati befolyás alatt álló földalatti csapatokkal fegyveres harcok folytak, ami kihatott Sztálin Lengyelországgal kapcsolatos álláspontjára.

Sztálin halála után az SzKP XX. kongresszusát követően mind Lengyelországban, mind Magyarországon történtek kísérletek az addigi belpolitikai irányvonal megváltoztatására és a hibák kijavítására. Magyarországon a fejlemények az 1956-os októberi fegyveres harchoz vezettek, másképpen alakult a helyzet Lengyelországban, ahol a politikai irányvonal megváltoztatása és a hibák kijavítására irányuló kísérletek 1953 után lassabban mentek végbe, de végeredményképpen 1956 októberében a LEMP VIII. kongresszusán nagyon fontos változásokba torkolltak.

A Lengyel Népköztársaság történetírásában mind aktualitását, mind pedig gazdasági és politikai vonatkozásait tekintve, igen fontos szerepet tölt be *a Visszaszerzett Területek* háború utáni története. 1945—1948-ban a Visszaszerzett Területek — illetve mostani elnevezése szerint az Észak- és Nyugatlengyel Területek — problematikája a földreform és az ipar államosítása mellett a harmadik nagy feladata volt az újjászülető lengyel államnak — hangsúlyozta a másik lengyel előadó, *T. Szarota* — a Visszaszerzett Területek történetírásáról szóló előadásában. A Nyugatnémet Ostforschung kiadványokkal való polémia arra késztette a lengyel történetírókat, hogy kiterjesszék és sokoldalúvá tegyék a hazai kutatásokat e kérdésekben is. Nagy szerepet játszott ebben ugyanakkor az e területen élő lakosság azon társadalmi igénye is, hogy a történetírásban is rögzítésre kerüljön az a hatalmas erőfeszítés, amelyet az itt letelepedettek kifejtettek, hogy e területeket bekapcsolják Lengyelország gazdasági, politikai és kulturális vérkeringésébe. A kutatások kiterjesztésére ösztönözte a történészeket az a tény is, hogy olyan lezárt folyamatok tanúi lehettek ezen a területen, mint pl. egy terület birtokbavétele, letelepülések és honosodások, amelyekre együtt van szinte a teljes forrásanyag is. Megvannak az 1945—49-ben pl. a Wladyslaw Gomulka által vezetett Visszaszerzett Területek Minisztériumának a teljes anyagai, de igen fontos anyagok találhatók a korabeli többi minisztérium és központi hivatal aktáiban.

Az előadó a fontosabb kutatási irányok ismertetése során elmondotta, hogy a kutatók egy csoportja foglalkozik e területeknek a német birodalom keretei közötti, 1939-et megelőző történetével. Foglalkoztatja a kutatókat a háború idején Lengyelország határaira vonatkozó különböző koncepciók kialakulása is. S talán furcsának tűnik a külföldiek számára — mondta Szarota —, az anyagokból kitűnik, hogy mind a megszállt Lengyelországban, mind pedig az emigrációban, Londonban, Moszkvában egyaránt felmerült az Odera, Neisse és a Balti tenger Lengyelország határaként. Jogtörténészek feldolgozták a potsdami döntés genezisét az abból világosan következő konzekvenciákkal együtt.

A legkiterjedtebbek mégis az e területek felszabadulás utáni időszakára vonatkozó kutatások, különösen ami az 1945—1948-as periódust illeti. Az 50-es évektől kezdve folyik az intenzív gyűjtőmunka a telepítéspolitikára vonatkozóan. A Visszaszerzett Területeken a legkülönbözőbb embercsoportok verődtek össze, a legkülönbözőbb rétegeikből, de az ország legkülönbözőbb sarkaiból, részben más országokból. A kutatók számára rendkívül izgalmas folyamatok játszódtak le, s olyan problémákba sikerült betekintést nyerni, amely ritkán adatik meg történetíró számára. Az új körülményekhez való adaptálódás, a honosodás, egy társadalommá, közös kulturális és patriotikus vonásokkal való gazdagodás izgalmas folyamata figyelhető itt meg.

A lengyel letelepültek történetével párhuzamosan folynak kutatások a német lakosság kitelepítésére, valamint az ott maradt német lakosság társadalmi összetételére vonatkozóan is. Monografikus munkák mellett egyre nagyobb számban jelennek meg forráskiadványok, amelyek közül kiemelendők a telepesek visszaemlékezései. A pályázat

formájában kiírt gyűjtésre beérkezett igen nagy számú érdekes visszaemlékezésből készített kiadványok egész sora tükrözi azokat az erőfeszítéseket és folyamatokat, amelyek a legkülönbözőbb társadalmi csoportokból kikerült embereket egységgé formálták.

A kutatók nem kerülik meg a problémákat, az ún. kényes kérdéseket sem. A kiadványokban polémiák, vitatott kérdések is helyt kaptak. A Visszaszerzett Területek történetére vonatkozó anyagok nemcsak Lengyelország háború utáni egyik legbonyolultabb kérdéskomplexumát tárják az olvasó elé, de általánosságban fontos adalékul szolgálnak a háború után Lengyelországban végbement társadalmi folyamatok, az iparosodás és urbanizáció folyamatának történetéhez.

A tudományos ülésen elhangzott három magyar előadás is szorosan kapcsolódott mind témájánál, mind pedig mondanivalójánál fogva a lengyel előadásokhoz. *Dr. Somlyai Magda*, az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa: „A népi demokratikus fordulat kezdetei Magyarországon és forrásanyaga", *Dr. Blaskovits János*, a Politikai Főiskola tanszékvezető tanára: „A 25 éves fejlődés fő vonalai a magyar történeti irodalomban", *Dr. Liptai Ervin*, a Hadtörténeti Intézet parancsnoka: „A felszabadulás helytörténeti irodalma" címmel tartottak előadást. Mivel a magyar előadások részben már máshol is elhangzottak, vagy publikálásra kerültek, és így a magyar olvasók számára hozzáférhetők, úgy ezeket csak röviden ismertetjük.

Somlyai Magda előadásában kísérletet tett arra, hogy *1944–1945-nek — tehát az indulásnak* — néhány gyötrelmes, de mégis felemelő mozzanatáról adjon némi izelítőt. Az előadó előadásának első részében az 1944-ben felszabadult déli és keleti megyékben kialakult bonyolult helyzetet ismertette. 1944 szeptember utolsó harmadában a 2. Ukrán Front előőrsei átlépték Magyarország határait. Erre a fordulatra nem volt felkészülve sem a lakosság, sem a hivatalos vezetés, ennek következménye a fejetlenség, kapkodás és a népvándorlásszerű menekülésben mutatkozott meg, amibe még kétkezi munkások is bekerültek. A menekülési hullám a felszabadított országrészben egyrészt súlyos, tragikus helyzetet teremtett, ugyanakkor — segítette a demokratikus Magyarország kibontakozását is, azáltal, hogy a régi rendszer politikusainak és híveinek elmenekülésével keletkezett vákuum szabad utat nyitott a demokratikus erőknek a közéletbe való bekapcsolódásra.

A szovjet hadsereg bevonulásáról nyújtott részletes elemzés során Somlyai Magda előadásában sokoldalú képet vázolt fel a közvetlen hadicselekményekről, a közvetlen front-hátországi helyzetről, a katonai megszállásból fakadó problémákról. Az élet normalizálását jelentő közigazgatás megindítása nem kis feladat volt. A szovjet hadvezetés ragaszkodott a régi közigazgatási szervezet fenntartásához, hogy elkerülje a kísérletezésből származó zűrzavart, és jelezze, hogy nem akar a belügyekbe beavatkozni. Nagy gondot okozott a gazdasági élet beindítása stb. A közigazgatás szervei november hónapban bár még központi irányítás nélkül, de a legkülönbözőbb formákban (falutanács, direktórium, intéző bizottság) spontánul megalakultak. A közigazgatás demokratizálásának jegyében csakhamar napirendre került a menekült, de rövidesen visszatért közhivatalnokok igazoltatásának kérdése is.

Lényegében mindezek a problémák már azt a napirendre került alapvető kérdést érintették, proletár vagy burzsoá hatalom lesz-e az országban. Kinek a kezében legyen a vezetés? Ki irányítsa a közigazgatást? Ez eleinte helyi kérdés volt — de már ebben a vonatkozásban is hatalmi harc. Az előadó ebből a szempontból vizsgálja az egyes politikai pártok, elsősorban a kommunista és szociáldemokrata, de a kisgazda és parasztpárti szervezetek megalakulásának dinamizmusát a felszabadulás első hónapjaiban. Plasztikus képet nyújt az előadó az újnak és a réginek a változásáról, történelmi küzdelméről az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása és tevékenysége első hónapjainak részletes bemutatása kapcsán is.

Blaskovits János azt a nem kis feladatot vállalta magára, hogy hazánk 25 éves évfordulója alkalmából különösen felszaporodott *gazdag történelmi irodalomról* nyújtson képet. A tudományos ülésszakok tapasztalataként új és pozitív momentumként emelte ki, hogy a korszak történetéről szóló írások nemcsak a hatalomért folytatott harc, hanem a szocialista építés történetét is tárgyalják. Beszámolójából következően az alábbi főbb kutatási irányok és vita-témák köré csoportosítható a legutóbbi évek kutatási „termése": 1. a már évtizedekre visszanyúló vita a felszabadulás után kibontakozó forradalom nemzetközi és belpolitikai feltételei, a népi demokratikus forradalom fogalma. 2. A népi bizottságok szerepe és a párt politikája a népi bizottságok kérdésében. 3. A népi demokrácia — út a szocializmus felé; a párt politikájának bekövetkezett szektás fordulatának okai. Nagy viták tárgya volt hosszú ideig — hangsúlyozta az előadó, — hogy a helyes politikai irányvonal meddig érvényesült és mikor következett be a párt politikájának szektás fordulata. — 4. Tartalmas vita bontakozott ki abban a kérdésben is, mennyire volt szükségszerű az 1950-es évek elején a gazdaságfejlesztés viszonylagos gyors üteme, a korábbi mechanizmus koncepciója és módszerei.

Liptai Ervin a felszabadulás évfordulójának helytörténeti irodalmáról szóló beszámolójában rámutatott, hogy az 50-es évek második felében kezdődött meg a helytörténetírás fellendülése, az általános ideológiai fellendülés részeként. Eredményei azonban erősen kötődnek a nagy évfordulókhoz. A szocialista magyar helytörténetírás igazi fellendülése az elmúlt évtizedben következett be. A fellendülés alapvető oka az a sokféle módon megmutatkozó társadalmi igény volt, amely a dolgozó nép legkülönbözőbb rétegeiben történelmünk jobb megismerése felé irányult. A 60-as években a helytörténetírás fellendítőjévé válik a honismereti mozgalom, de ösztönző erővel hat a publikációs lehetőségek megszaporodása is. Az előadó ezek után beszámolt az Országos Helytörténeti Bizottság működéséről, majd az egyes érdekesebb művek ismertetésére tért rá.

*

1970. november 3-án került sor a Magyar-Lengyel Vegyesbizottság ügyintéző tanácskozására, ahol a bizottság tagjainak szomorú kötelességüknek kellett eleget tenniök. Megemlékeztek az LTA Történettudományi Intézete közelmúltban elhunyt igazgatójának, Dr. Tadeusz Manteuffel professzornak a történettudomány frontján, s a Vegyesbizottság munkájával kapcsolatban kifejtett érdemeiről. Ezután a bizottság jelenlevő tagjai megvitatták az eddig végzett munkát és a jövő évre vonatkozó terveket. A vegyesbizottság határozata alapján került sor Poznańban „A kereskedelem és a kereskedelmi utak Közép-Európában a XVI—XVIII. században" című téma megvitatására

Szokolay Katalin

BESZÁMOLÓ A MOGERSDORFI SZIMPOZIONRÓL

Mogersdorf kicsiny falu Burgenlandban, közvetlenül a magyar határ mellett, alig 3 km-re Szentgotthárdtól. A kicsiny, ma is alig 800 lakosú község azáltal került be a világtörténelembe, hogy közelében zajlott le 1664. augusztus 1-én a szentgotthárdi (általuk mogersdorfinak nevezett) csata, melyben Montecuccoli megállította és megverte a nagyvezér Bécs felé tartó seregét. A csata 300. évfordulóján, 1964-ben a burgenlandi Landesregierung és más érdekelt osztrák társadalmi szervek nemzetközi történész szimpoziont tartottak az évfordulóhoz kapcsolódó témakörből. A siker és a visszhang jelentős volt, s ez felkeltette az igényt hasonló szimpozion rendezésére, majd az ilyenek rendszeressé tételére. A 60-as évek legvégén azután a burgenlandi tartományi kormány

szlovén szervekkel, majd magyar részről a Vas-megyei Tanáccsal együttműködve, a szimpozion nemzetközivé tételét kezdeményezte. Ebbe tavaly a horvát történészek is bekapcsolódtak. Megállapodtak abban, hogy az immár Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozionnak nevezett ülésszakot minden évben más és más szerződő fél fogja rendezni, saját hazájában.

A Kulturális Kapcsolatok Intézete által magyar részről együttműködésre felkért Magyar Tudományos Akadémia a Történelmi Társulatot jelölte ki, hogy a találkozón képviselője legyen: ennek megfelelően kiküldötteink (Vörös Károly titkár és Lengyel Alfréd, Nyugat-Dunántúli Csoportunk elnöke) — egyelőre megfigyelőként — már részt vettek az 1970. évi mogersdorfi szimpozionon is, amely Ausztria és a délszlávok kapcsolatait vizsgálta. Ezen — az osztrák fél felkérésére — több magyar előadó (Hadrovics László, Sinkovics István, Czennerné Wilhelmb Gizella) is szerepelt. Az idei szimpozion, melyet a Burgenland fennállásának félszázados jubileuma alkalmából szervezett rendezvénysorozat részeként ezúttal ismét Mogersdorfban tartottak, már jórészt Társulatunk kérte fel az előadókat, s a szervezésben is közreműködött.

Ez az 1971. július 5—11-én megtartott szimpozion már általánosabb témát választott: a nemzeti kérdés vizsgálatát „a pannon térség"-ben (e néven foglalva össze, jobb elnevezés híján) az együttműködő területeket: Szlovéniát, Burgenlandot, Nyugat-Magyarországot és Horvátországot) hozzájárulásként (mint a cím is mondta) „a népek megértéséhez". A szimpozionon — a megrendezésében részes magyar fél képviseletében — a Vas megyei Tanács részéről Bariska István és Kiss Mária, a szombathelyi levéltár munkatársai, továbbá Tirnitz József soproni levéltáros, Társulatunk részéről pedig Vörös Károly titkár és Mann Miklós tud. munkatárs voltak jelen.

Az 1971. július 5-én tartott megnyitó ülésen a vendéglátó Burgenland nevében Dr. Rudolf Grohotolsky tartományi tanácsos, a Szlovén Szocialista Köztársaság nevében Dr. Vladimir Bračić művelődési miniszter, a Vas megyei Tanács képviseletében Vámos József elnökhelyettes mondott üdvözlő szavakat; magát a szimpoziont *dr. Fred Sinowatz* burgenlandi tartományi tanácsos (akit azóta az új osztrák kormány kulturális ügyeinek miniszterévé neveztek ki) nyitotta meg. Ezután került sor a szompozion bevezető előadására, amelyet *Ferdo Hauptmann* egyetemi tanár (Graz) „A nemzeti kérdés az Osztrák-Magyar Monarchiában és a harc Kelet-Európa politikai kialakításáért" címmel tartott meg. Először az 1848-ban felmerült problémára utalt: a nemzeti államok alakításában a Birodalom kis népei etnikai egységre törekedve a természetjogra hivatkoztak, míg a nagyobbak a történeti keretek megtartására törekedtek. Ezzel kapcsolatban az előadó ismertette a német, magyar, cseh, lengyel és horvát nemzetállami elképzeléseket és szólt a kiegyezésről s a szlávok ellen irányuló bécsi elgondolásokról. Hangsúlyozta, hogy a Monarchia biztonsági politikára törekedve akadályozta a kibontakozást, majd fejtegette a külpolitikai helyzet és a belső fejlődés összefüggéseit. Megítélése szerint a Monarchia nem támogatta a balkáni népeket, mivel jobbnak tartotta a gyengülő török birodalmat, mint a dinamikus nemzetállamokat. Az előadó részletesen foglalkozott az illirizmus s az önálló szerb állam gondolatával, majd a balkáni népek önállóságára vonatkozó lengyel elképzeléssel. Végül megállapította, hogy az új határoknál nem a nemzetiségi szempontokra törekedtek, hanem a politikai életképességre, s így — a nemzeti önállóságra törekvés jegyében — valamennyien maguk is ismét nemzetiségi államokká lettek.

A szimpozionon az ezutáni napokon összesen 7 előadás hangzott el, hol lazán, hol szorosabban kapcsolódva a felvetett problémához; a programhoz képest csupán *Krizman* zágrábi professzor előadása maradt el. A konferencia zökkenőmentes és eredményes munkáját nagyban megkönnyítette dr. *August Ernst* tanácsos, a tartományi levéltár és könyvtár igazgatójának figyelmessége, minden apróságra is kiterjedő irányító

tevékenysége. Az előadások sikeréhez és a vita színvonalának emeléséhez jelentősen hozzájárult *Franz Gall*nak, a bécsi egyetem docensének lendületes és szellemes vitavezetése. Számunkra különösen örvendetes, hogy a magyar részről tartott előadásokat a hallgatóság tetszéssel és elismeréssel fogadta.

Július 6-án *Harald Prickler* levéltáros (Eisenstadt) Mogersdorf történetéről tartott előadásában a helység múltját a római kor tárgyalásával kezdte, majd szólt a falu elnevezése körüli vitáról, a terület stratégiai fontosságáról — hiszen hegyéről az egész Rábavölgy áttekinthető. Részletesen foglalkozott a török korszak hadjárataival, különös tekintettel az 1664. évi szentgotthárdi ütközetre. Befejezésül a helység XX. századi helyzetét elemezte.

Horváth Ferenc levéltárigazgató (Szombathely) „A kanizsai határvidék nemzetiségei és a török veszély" című előadásában először a horvát betelepedés 1490—1520 közötti első korszakáról szólt, majd elemezte e terület Mohács utáni önálló és egységes politikai, gazdasági, társadalmi és katonai helyzetét. Részletesen tárgyalta e vonatkozásban Jurisich Miklós, valamint a Zrínyi, Batthyány és Nádasdy családok szerepét. Vizsgálva az 1527 és 1541 közötti periódust, az előadó részletesen ismertette Szulejmán hadjáratainak pusztításait ezen a vidéken, rámutatva, hogy a török betörések igen súlyosan befolyásolták a határvidék fejlődését. Befejezésül az előadás a XVI. századi horvát betelepülés kérdésével foglalkozott, amelynek eredményeként kialakult az a földrajzi határok nélküli, vegyes lakosságú terület, mely a következő századokban jelentős problémákat okozott a magyar politikának.

Július 7-én az első előadásban *Franz Sebjanić* professzor (Belgrád) a protestantizmus térhódítását és az ellenreformáció korában való továbbélését vizsgálta a XVI.—XVIII. századokban a szlovének között. Új kutatások adatai alapján részletesen szólt a szlovéniai reformáció magyarországi és elsősorban pozsonyi kapcsolatairól.

A második előadó, *Gogolák Lajos*, a bécsi egyetem docense, „Nép, nemzet és állam a pannon térségben a XVIII.—XX. században" című előadásában államjogi és szociológiai szempontból vizsgálta főként nép, nemzet, nemzetiség; fogalmak tartalmi változásait a jelzett időszakban, rámutatva a különböző fejlődési szakaszokban hozzájuk tapadt érzelmi és romantikus elemekre.

Benda Kálmán, a Történelmi Társulat alelnöke, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa „A feudális nemzettől a polgári nacionalizmusig" című referátumának bevezetőjében áttekintést adott a XVIII. századi Magyarország nemzetiségi és vallási képéről. A nyelvi-nemzeti különbség azonban a XVIII. század előtt nincs előtérben, a társadalom nem nemzetiségi hovatartozás szerint tagozódott, hanem osztály- és rendi alapon. A hungarus-tudat összefogta a nemességet, a magyar, szlovák és német anyanyelvű értelmiséget. Ezt a hungarus közösséget a XVIII. század második felében megbontotta a felvilágosodás. A feudális-rendi kategóriák fokozatosan eltűnnek, az összetartozás legfőbb kritériuma az anyanyelv. Az anyanyelv kiművelésére, irodalmi színvonalra való emelésére irányuló törekvések minden nemzetiségnél együtt haladtak a nemzeti öntudatosulással. Az előadó részletesen ismertette a magyarországi magyar és nem magyar nemzetiségek nyelvi-irodalmi ébredésének kezdeti szakaszát, majd azt a folyamatot, ahogy — részben a francia forradalom hatására — a kezdetben csak művelődési törekvések megtelnek társadalmi és politikai tartalommal, és szembefordítják egymással, mindenekelőtt azonban az ország vezetését kezében tartó magyar nemességgel ezeket a mozgalmakat. A XVIII. század végén, a jozefinus reformok és a jakobinus szervezkedés idején még megvolt a lehetősége, hogy a különböző nemzeti mozgalmak a demokratizálódás társadalmi programjában találkozzanak egymással. 1794 után azonban ez a lehetőség mindinkább háttérbe szorult. A minden mást kiszorító nemzeti, nacionalista tendenciák lehetetlenné tették a megegyezést, és 1848—49-ben

az ország területén élő nemzetiségek már nagyobb részükben ellenségként állnak szemben a magyarokkal, de nem egyszer egymással is.

Július 9-én *Matthias Bernath*, a nyugatberlini egyetem tanára, a müncheni Südost Institut igazgatója „A jozefinista reform és a román kérdés a magyar korona országaiban" című előadásában bevezetőül az egykorú román közvéleményben és a román történetírásban II. József alakjáról és reformjairól kialakult pozitív képet elemezte, majd azt vizsgálta, milyen hatással volt a császár politikája a románok nemzeti ébredésére. Beszélt Józsefnek az egységes birodalmi államszervezet létrehozására irányuló elgondolásairól, majd a jozefinizmus politikájának egyes részleteit tárgyalta — amelyek román vonatkozásban nemzetébresztő hatásúak voltak. Hangsúlyozta, hogy II. József reformokkal modernizálni kívánta az államot, s ebbe a különböző nemzetiségeket is törekedett bevonni. Ennyiben — s csak ennyiben — járult hozzá József a nemzeti ébredéshez; ösztönözte és öntudatosította a román nemzeti törekvéseket is. S így a Supplex libellus Valachorum (1790) a jozefinizmus utóhatása, s egyben a román nemzeti politikai küzdelmek nyitánya.

Czennerné Wilhelmb Gizella, a Nemzeti Múzeum főmunkatársa, „Grafikus viseletsorozatok — Közép-Európa nemzetiségeinek életére és társadalmi helyzetére utaló képes források" című, gazdag képanyag vetítésével kísért előadásában áttekintette, hogyan tükröződik a grafikus viseletsorozatok műfajában Közép-Európa sokszínű néprajzi képe és e népek gazdasági-társadalmi helyzete.

A XVI. század második felében a műfaj korai képviselőinél a helyszíni vázlatkészítés és tájékozódás a török háborúk bizonytalanságai között lehetetlen volt. Így ezekben a korai sorozatokban elsősorban a magyar nemesi viselet a jellemző, a más itt élő népek közül csak a horvátok öltözetéről emlékeznek meg a velencei grafikusok, ami a földrajzi közelségből és a kereskedelmi-kulturális kapcsolatokból adódik. Egy zárt területi egység, a többnemzetiségű Erdély társadalmilag és nemzetiségileg teljes bemutatására csak a XVII. század második felében került sor.

Winzenz Georg Kininger XIX. század eleji sorozata összeállításánál azok az elvek érvényesültek, hogy a nemzetiségek parasztságának hiánytalan bemutatása a biedermeier-stílus tetszetős keretei között jöjjön létre. Ennek az albumnak külső stílusjegyeit vette alapul a Ján Čaplović szövegével és irányításával kiadott viseletsorozat, amely messzemenően figyelembe vette, hogy a népeket mindennapi életük közepette kell bemutatni. A XIX. század közepén túl már inkább az etnográfiai különlegességek rögzítése érvényesül a hazai és külföldi mestereknél egyaránt, s ez elsősorban a magyar viselet sajátos, színpompás együtteseinek ábrázolásában dominál.

Az előadás befejező része értékelte a témaválasztás indokait, az ábrázolások régi sémákon nyugvó, vagy új típusait, az ábrázolási módok hasonlóságainak, hiányosságainak a politikai-társadalmi helyzetből, vagy a művész sajátos szemléletéből (külföldi származás) és az uralkodó művészi stílusjegyekből adódó okait, mint a forrásérték megállapításának legfontosabb szemléleti tényezőit.

Szász Zoltán, a MTA Történettudományi Intézetének munkatársa „A magyarországi nemzetiségi kérdés helye a Habsburg-birodalomban 1867—1918" c. referátumában az 1848-at követő államstruktúraváltozások és a nemzetiségi viszonyok összefüggéseit elemezte. Az 1849-et követő közel két évtizedes kísérletezés, melynek során Bécs megpróbálta egy centralizált állam keretében a magyar nemesség ellenállását megtörni, a birodalmat alkotó egyes népek bizonyos nemzeti törekvéseit kielégíteni, 1867-ben a kiegyezésbe torkollott, s ezzel félévszázadra eldőlt a nemzetiségi kérdés kezelésének útjai körüli vita. A referátum ezután a magyar liberális parlamentáris rendszernek mint az uralkodói abszolutisztikus törekvésekkel szembeni korlátozó faktornak, illetve a nemzetiségekkel szembeni magyar hegemóniát biztosító autoriter

közigazgatási gépezet kiépítése közötti ellentmondásról adott rövid áttekintést. A nemzetiségpolitikai szempontból fontosabb törvények (1868, 1879, 1883, 1893, 1907) rövid ismertetése után a dualizmuskori nemzetiségpolitika két fő aspektusát emelte ki. Az államélet és a kultúra magyarosítása mellett a nemzetiségek elnyomásában állandóan visszatérő motivációként szerepel a bécsi abszolutisztikus hajlamú körök és a nemzetiségek esetleges megegyezése a magyar uralkodó osztályok rovására. A kérdés másik aspektusát a referátum — elsősorban I. Tóth Zoltán analízise alapján — abban jelölte meg, hogy az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között a hatalom elosztási szférájában jelentkező ellentétek miatt a magyarországi nemzetiségek nem ismerték fel a két osztálycsoportosulás közötti alapvető érdekazonosságot. Az előadó végül rámutatott arra, hogy a dualizmus bonyolult függőségi rendszere és a gazdasági élet liberalizmusa a nemzetiségekre is ellentmondásosan hatott, amennyiben a magyarosítási törekvéseket is korlátozta.

Július 10-én a záróülésen került sor *Rudolf Neck*, az osztrák Állami Levéltár főlevéltárosa „A nemzetiségi kérdés és a társadalmi problémák Közép-Európában" című előadására. Először a kutatási és módszertani problémákat elemezte, majd a XIX. századi gazdasági fejlődés fő témaköreit vázolta. Részletesen ismertette az agrárfejlődés, a hitelviszonyok alakulása, az ipari fellendülés főbb adatsorait; megvizsgálta az egységes vámterület regionális gazdasági hatásait. Elemezte a Habsburg-birodalom munkásságának helyzetét, mozgalmait, a munkásmozgalom vezetőit foglalkoztató fő ideológiai kérdéseket. Az előadó a nemzeti kérdés és a szociális problémák összefonódását, a munkásmozgalom és a nemzetiségi kérdés viszonyát tárgyalva külön foglalkozott az osztrák szociáldemokrata teoretikusok nemzetiségpolitikai elgondolásaival, az 1918-as felbomlást kiváltó döntő társadalmi és nemzeti ellentmondásokkal, valamint a felbomlás történetileg megvalósult formájának problémáival.

Az előadások és a viták lezárása után az elnöklő *Franz Gall* foglalta össze a tanácskozás eredményeit. A küldöttségek vezetőinek köszönet-nyilvánításai után a szimpozion tudományos tanácskozása *August Ernst* zárszavával ért véget.

A szimpozionon kb. 80 osztrák, szlovén és magyar történész vett részt — köztük a bécsi és grazi egyetemek ösztöndíjas hallgatóinak egy csoportja is. A tudományos tanácskozást érdekes, változatos kulturális program egészítette ki. Ennek keretében burgenlandi magyar és horvát falvakat tekintettek meg a résztvevők; július 8-án egésznapos magyarországi kirándulásra került sor (az útvonal: Ják—Sárvár—Szombathely—Kőszeg). Július 7-én a grazi filharmonikusok hangversenye, míg 9-én nemzetközi népitánc-bemutató gazdagította a programot.

A megállapodás értelmében a következő szimpozion megrendezésére 1972 júliusában Kőszegen fog sor kerülni; a szimpozion a „pannon térség" XVI.—XIX. századi kisvárosi fejlődésének témájával kíván foglalkozni.

(V. K.—M. M.)

A BUDAPESTI EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KARÁN TÖRTÉNELEMBŐL ELFOGADOTT DOKTORI DISSZERTÁCIÓK AZ 1970. ÉVBEN

Atanasziu Hrisztoforosz: Görögország a második világháború idején (120 l., 3 l. bibliográfia, 3 l. jegyzet).

A dolgozat Görögország történetének egyik jelentős szakaszáról készült. Tárgyalja az egységpolitika és a szövetségi politika kérdését, az egyes görög pártok szerepét és harcát a fasiszta rendszer ellen, a munkásosztály helyzetét és küzdelmeit. Bemutatja a görög—olasz háború és a görög—német háború előzményeit, kezdetét és az ország megszállását. A görög ellenállás keretén belül ismerteti a politikai pártok szerepét, a Görög Kommunista Párt szervező és irányító tevékenységét, szövetségi politikáját.

Bali János: Legelőcsökkenés — zsellérföld (A múlt századi paraszti birtoklási viszonyok vizsgálatához) (104 l., 25 l. jegyzet).

A disszertáció a legelőcsökkenés magyarországi újkori menetét és mechanizmusát tárja fel a Tolna megyei Sárszentlőrinc úrbéri pere és kataszteri felmérése alapján 1820—1889 között. Bemutatja, hogy milyen mennyiségű és minőségű föld volt zsellérkézen a feudalizmus felszámolásakor, valamint azt, hogy mennyi legelőilletményhez jutottak a jobbágyfelszabadítás végrehajtásához kapcsolódó legelőelkülönítéskor. Szerző a témával kapcsolatos valamennyi forrásanyagot feldolgozta.

Balogh András: A társadalom-fejlődés kérdései Kelet-Afrikában (180 l., 23 l. jegyzet).

A disszertáció időben az írott források keletkezéséig megy vissza. Vizsgálja az egész kelet-afrikai területet; a XIX—XX. századtól korlátozódik kutatása Kenyára. Ez azzal magyarázható, hogy ez a terület gazdaságilag és politikailag a legfejlettebb, s itt jelentkezik a legvilágosabban a gyarmatosítás eredménye és a felszabadító mozgalom. A disszertáció szerzője felhasználta a fellelhető magyar és idegennyelvű forrásanyagot és irodalmat.

Bencze László: Az ellenforradalmi katonai elit kialakulásának vizsgálata egy tiszti csoport pályafutásának bemutatásával 1919—1920-ban (126 l., 80 l. jegyzet).

A munka a katonai elit kialakulásának egyes törvényszerű vonásait taglalja. Figyelembe veszi a tiszti csoport kialakulását és működését 1918 novembertől 1919. március 21-ig, helyét és szerepét a bécsi Antibolsevista Comité mellett, továbbá az ellenforradalmi államhatalom kiépítésében stb. Nemcsak eseményeket ad elő, hanem általános következtetései is figyelmet érdemelnek. A disszertáció levéltári forrásanyagot és több korabeli kiadványt dolgoz fel.

Dobszay Károly: Ideológiai modernség a történettanítás korkép-ábrázolásában (148 l., 3 l. jegyzet).

A disszertáció a marxista—leninista ideológia érvényesülését elemzi a középiskolai történelem reformtankönyvekben. A szerző az I—IV. osztályban tanított anyag alapján vizsgálja a középiskolai történelemoktatást, és arra az eredményre jut, hogy az ideológiai követelmények a tankönyvekben maradéktalanul nem valósíthatók meg. Kitér többek között a tananyagbeosztás problémáira és az új- és legújabbkori történelem tanításának megítélése szerint túlságosan alacsony óraszámára.

Fórizs Sándor: Az MDP agrárpolitikája Csongrád megyében 1948-tól a Központi Vezetőség 1953-as júniusi határozatáig (196 l., 13 l. jegyzet).

A disszertáció gazdag levéltári forrásanyag alapján, az MDP agrárpolitikájának általános jellemzőiből kiindulva vizsgálja annak megyei megvalósítását, értékelve az eredményeket és hibákat. Az értekezés részletesen mutatja be a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődését, a termékbegyűjtés alakulását, valamint a tagosítást, s mindezek kapcsán a falusi osztályharc formáit.

Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása (144 l., 26 l. jegyzet, 6 l. bibliográfia).

A munka az érdemi forrásanyag és szakirodalom birtokában elemzi Széchenyi alapeszméit és vizsgálja eszmerendszerét. Az értekezés három fő részből áll: 1. Széchenyi egyéniségének fejlődése a Hitelig, 2. Széchenyi műveinek szerkezete, 3. Széchenyi eszmerendszerének elemei. Tartalmilag és módszertanilag az eszmetörténeti vizsgálatok hagyományos eljárását érvényesíti.

Hevesi Mária: A magyar cserkészmozgalom tevékenységének jellemzői a két világháború között (176 l., 7 l. jegyzet, 5 l. bibliográfia).

A dolgozat áttekinti a cserkészmozgalom kialakulását és elterjedését, a politikai és katonai felső vezetésnek a mozgalomban játszott irányító szerepét. Bemutatja a mozgalom programját, nevelési célkitűzését. Ebben eleinte klerikális befolyás, s később egyre világosabban látható fasiszta szellem érvényesül. Ismerteti a mozgalom szervezeti felépítését, működését, anyagi helyzetét. Feltárja a cserkészmozgalom szerepét a Magyarországhoz csatolt területek katonai megszállásában és megvilágítja az egyházzal való kapcsolatát. A szerző a vonatkozó levéltári forrásokat és irodalmat használta fel.

Ikladi Lajosné: Pártok a demokráciáról 1945—1946-ban (Adalékok a népi demokratikus forradalom időszakának eszmei-politikai küzdelmeihez) (160 l., 17 l. jegyzet, 8 l. bibliográfia).

A disszertáció bemutatja a Magyar Kommunista Párt elméleti tevékenységét a népi demokrácia fogalmának tisztázásáért és hogy hogyan alakultak az álláspontok a demokrácia fejlődéséről a Szociáldemokrata Pártban, a Nemzeti Parasztpártban és a Független Kisgazda Pártban. Nemcsak a már ismert tényanyagot értékeli újra, hanem eddig nem publikált forrásanyagot is feldolgoz, és így — különösen a Szociáldemokrata Pártra és a Parasztpártra vonatkozólag — új mozzanatokat és összefüggéseket tár fel.

Izsák Lajos: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből (1945—1965). (162 l., 29 l. jegyzet).

Az egyetem 20 éves történetének összefoglalását adja. Vizsgálja az Egyetem fejlődését, az oktató-nevelő és tudományos munka legfontosabb mozzanatait. Nemcsak fejlődésében és összefüggéseiben ismerteti, hanem megindokolja azokat a szerkezeti változtatásokat, amelyek 1945—1965 között végbementek (Bölcsészettudományi Kar kettéválása, Orvostudományi Egyetem létrehozása, Hittudományi Kar kiválása). Az Egyetem történetét az országos történettel, elsősorban a kulturális politikával összhangban tárgyalja.

Jeszenszky Géza: A gyarmati kérdés az első világháborúban és a párizsi békekonferencián 1914—1919 (199 l., 55 l. jegyzet).

A magyar történeti irodalomban elsőként dolgozza fel a gyarmati kérdés tárgyalását a párizsi békekonferencián, valamint a mandátum-rendszer bevezetését. Széleskörű forráskutatás alapján mutatja be a nagyhatalmak, elsősorban Anglia külpolitikai törekvéseit, a gyarmatokról hozott döntések létrejöttének körülményeit.

Kelemen Elemér: Somogy megye művelődésügye a Tanácsköztársaság idején (193 l., 83 l. jegyzet).

Az értekezés a megye művelődési viszonyait tárgyalja. Külön figyelmet szentel a haladó pedagógusok mozgalmának, amely az 1910-es évektől érlelődött és egyik fő célja az elmaradott helyzet megváltoztatása volt. Nyomon követhetjük a disszertációban a Tanítók Szervezete kultúrprogramjának terjedését. Kitér a szerző az iskolák építésére, államosítására, a hitoktatás megszűnésére, a népművelés és felnőttoktatás kérdéseire, mindezt a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának keretébe állítva. Az irodalmat szinte hiánytalanul feldolgozta és gazdag helyi forrásanyagot tárt fel.

Komoróczy Géza: Tanulmányok az ókori keleti irodalmi hagyomány történetéhez (139 l. jegyzetekkel, rövidítésjegyzékkel).

A disszertáció a mezopotámiai irodalom történeti fejlődésének kérdéseit vizsgálja. Összefoglaló képet ad a sumer és akkád irodalmat érintő újabb — különösen a kronológiai és műfajtörténeti — kutatásokról. A theogónia anthropomorf leírásának az i. e. 3. évezred derekán kialakult toposza kapcsán elemzi az összes szöveget, amely a toposzt felhasználja, s eközben az adott művek keletkezésének kronológiai kérdéseit és irodalmi függésük módját is fejtegeti. Elemzi a mítoszváltozatok ókori keleti megítélését nemcsak sumer és akkád, hanem héber és hettita anyag alapján. A disszertáció érinti az ókori keleti irodalom történeti alakulásának és társadalmi gyökereinek kérdéseit is.

Kun Miklós: A. I. Gercen és Magyarország, különös tekintettel a Kossuth-emigrációhoz (1852—1867) fűződő kapcsolataira (192 l., 8 l. jegyzet, 11 l. bibliográfia).

A disszertáció foglalkozik Gercen tevékenységével, ennek oroszországi visszhangjával, továbbá azzal, hogy Magyarországot támogató nézeteit a cári Oroszországban milyen körök fogadták megértéssel. Bemutatja kapcsolatait a magyar emigráció jelentős alakjaival, elsősorban Kossuthtal, s szó van a munkában a magyar—orosz emigráció együttműködésének különböző formáiról is. A szerző kitér Gercennek Proudhonnal való vitájára, amelynek — többek között — magyar érintkezési felülete is van.

Lengyel Klára: A KMP népfrontpolitikájáról és megvalósításának feltételeiről (1929—39). (144 l., 5 l. bibliográfia).

A disszertáció vizsgálja az 1929—33-as gazdasági válság hatását az ország politikai életére. Ismerteti a KMP népfrontpolitikáját, és bemutatja azokat a szervezeteket, mozgalmakat és politikai áramlatokat, amelyekre a KMP a fasizmus elleni népfront létrehozása érdekében hatni igyekezett. Foglalkozik a Márciusi Front és az új parasztpárt megalakulásával, az ezekkel kapcsolatos politikai tényezőkkel. A disszertáció szerzője nagy levéltári forrásanyagot használt fel, és feldolgozta a kérdés irodalmát.

Ökrös Ferenc: A Fajvédő Párt története (1923—1928). (247 l., 5 l. időrendi áttekintés, 71. bibliográfia).

A disszertáció gazdag, részben kiadatlan források alapján az 1918—19-es forradalmak leverése után létrejött ellenforradalmi szervezetek keretében vizsgálja a fajvédők tömörülését az 1922-es választások után, majd az 1923-ban történt kiválásukat a kormánypártból. Tárgyalja a Fajvédő Párt megalakulását és programnyilatkozatait, állásfoglalását a népszövetségi kölcsönnel és a frankhamisítással kapcsolatban, valamint részvételét a müncheni puccskísérletben. Egyúttal ismerteti a fajvédő mozgalom elszigetelődését, a párt feloszlatását. A disszertáció megírásához a szerző jelentős forrásanyagot és levéltári anyagot használt fel.

Őry Károly: Katonapolitika és a hadsereg főbb kérdései a polgári demokratikus forradalom időszakában (1918. október 31.—1919. március 20.) (138 l., 19 l. jegyzet).

A dolgozat az 1918-as polgári demokratikus forradalom egyik kérdését, a kormány katonapolitikájának alakulását vizsgálja. Bemutatja, hogy a pacifista elvek alapján álló polgári demokratikus kormányzat milyen tényezők következtében tér át a hadsereg szervezésének és a fegyveres ellenállásnak politikájára. Vizsgálja a belgrádi katonai egyezmény problémáját, és cáfolja az ellenforradalmi rendszer történetírásának torzításait. Az értekezés széleskörű levéltári, irodalmi és sajtóanyagra támaszkodik.

Pál Lajos: Rónay Jácint élete és munkássága (1814—1889). (142 l., 26 l. jegyzet, 5 l. bibliográfia).

A disszertáció bemutatja Rónay Jácint életútját és munkásságának értékelő jellemzését adja. Szól Rónay emigrációs tevékenységéről s arról, mi késztette hazatérésre. Elemzi az 1840-es években készült filozófiatörténeti, lélektani és karakterológiai tanulmányait s a darwinizmussal kapcsolatos munkásságát. Az egyezményes filozófiai rendszert a magyarországi liberalizmus ideológiájaként ábrázolja. Szerző a kéziratos hagyatékon kívül feldolgozta a vele összefüggő kézirattári forrásokat, valamint az egykorú sajtóanyagot.

Polgár Tibor: Kísérlet a magyar fasizmus centralizált állami propagandagépezetének kiépítésére (97 l., 7 l. jegyzet, 1 l. bibliográfia).

Az értekezés azokat a bel- és külpolitikai okokat mutatja be, amelyek a totális fasizmusra törő belső erőket a központi állami propagandagépezet kiépítésére sarkallták. Kifejti a Társadalompolitikai Osztály 1939—42 közötti szerepét (szegedi ellenforradalmi ünnepségek rendezése, népnevelőplakátok kiadása, ugyanakkor a jobboldali társadalmi egyesületek irányítása), s ismerteti az Osztály törekvéseit a Magyar Dolgozók Hivatás-szervezete országos méretű kiépítésére.

Rózsai Ágnes: Gömbös Gyula és a totális fasizmus (140 l., 36 l. jegyzet).

A dolgozat jórészt eddig fel nem használt levéltári és az egykorú sajtóanyag alapján készült. Bemutatja Gömbös Gyula 1932—36-os elképzeléseit, melyek a fasiszta diktatúra létrehozása érdekében, bel- és külpolitikájában megnyilvánultak. A belpolitikán belül kitér a pártok és csoportok viszonyára a Gömbös-kormányhoz, a kormány revíziós politikai elképzeléseire és az 1935-ös választásokra. A külpolitika ismertetésében vizsgálja Gömbösnek a környező országokhoz, továbbá Németországhoz és Olaszországhoz való viszonyát, amely állásfoglalását döntően meghatározta.

Sávoly Mária: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai pályafutása 1928—33 között (310 l., 4 l. bibliográfia).

A disszertáció Bajcsy-Zsilinszky politikai indulását és fejlődését elemzi. Bemutatja gazdaság-, társadalom- és kultúrpolitikai nézeteit, ismerteti a Nemzeti Radikális Párt megalakulását, programját és tevékenységét. Bajcsy-Zsilinszky útját jól megvilágítja 1928. szeptember 16-án Gömböshöz intézett levele, amelyben bejelenti kilépését a Fajvédő Pártból. A szerző ismerteti Bajcsy-Zsilinszky eltávolodását a fajvédő programtól és útkeresését. Sokoldalúan ábrázolja Bajcsy-Zsilinszky német-ellenességét, elképzeléseit a nemzeti radikalizmusról és a nemzeti államról.

Solti György: Saint-Just eszmei fejlődése és politikai szerepe a francia forradalomban (108 l., 24 l. jegyzet).

A szerző a XVIII. századi francia forradalom egyik legérdekesebb egyéniségének fejlődését vizsgálja a kiadott forrásanyagra támaszkodva. Kijelöli Saint-Just helyét a

jakobinus forradalmárok vezető csoportjában. Megfelelő részletességgel mutatja be jellegzetes emberi tulajdonságait. Elemzi Saint-Just eszmei fejlődését, bemutatja a politikai életben és a forradalmi hadseregeknél kifejtett szervező-irányító tevékenységét.

Szabó Béla: Nógrád megye története 1849—1917 (200 nyomtatott oldal, 16 l. jegyzet, 6 l. bibliográfia, 24 db kép).

A disszertációnak beadott tanulmány megjelent a Nógrád megye története c. kötetben. A szerző a megye történetének 1849—1917 közötti időszakát sokrétűen és az országos összefüggésbe állítva mutatja be. Kitér a megyei iparra, mezőgazdaságra, vizsgálja a dolgozók életviszonyait és mozgalmaik kialakulását. A szerző a levéltári forrásokon és a sajtón kívül gazdag irodalmat dolgozott fel.

Szabó József: Küzdelem a népi hatalom megteremtéséért Vas megyében (az 1947-es választásoktól a munkásegység létrejöttéig). (392 l. képekkel, táblákkal, bibliográfiával.)

A szerző bevezetésként a megye felszabadulás utáni gazdasági és társadalmi struktúráját, továbbá politikai hagyományait ismerteti, rámutat a megye lakosságának egyenlőtlen szociális megoszlására és a munkásmozgalom viszonylagos fejletlenségére. Az értekezés középpontjában az 1947-es választási küzdelem és a MKP-nak a munkásegység megvalósításáért, valamint a reakciós erők ellen folytatott harca áll. Gazdag forrásanyag birtokában külön-külön vizsgálja a megye egyes területeinek sajátos problémáit. Szemléltető anyaga gazdag.

Szalai Béláné Magyar Eszter: Dabas és környéke a középkorban (58 l., 17 l. jegyzet, 6 l. bibliográfia).

A disszertáció Dabas és környékének 1526 előtti történetét vizsgálja. Munkáját megnehezíti a fennmaradt írásos forrásanyag hiányossága. Ennek ellenére néhány új vonással tudja kiegészíteni a települések keletkezéséről, a birtokos családok történetéről, a birtokviszonyokról és gazdálkodásról ismert képet. Az okleveles anyag mellett felhasználja a területen végzett régészeti ásatások eredményét is.

Szili Ferenc: Az 1905—1906. évi nemzeti ellenállás és népi mozgalmak, azok előzményei Somogyban (202 l., 4 l. bibliográfia).

A disszertáció az 1905—1906-os Somogy megyei eseményeket széles történeti keretbe helyezi. Vizsgálja a Somogy megyei nemzeti ellenállás gazdasági-társadalmi előzményeit, okait. Jelentős figyelmet fordít arra, hogy az agrár—merkantil országos ellentét a helyi viszonyokat is befolyásolja. A disszertáció főleg levéltári forrásanyagra támaszkodik, adatait részben kimutatásokban és statisztikai összeállításokban dolgozza fel.

Sződy Szilárd: Az ún. „magyar pozitivizmus" továbbélése és viszonya a szellemtörténethez a „Domanovszky-iskola" tanulmányaiban (165 l., 18 l. jegyzet).

A tanulmány historiográfiai munka. A Domanovszky Sándor Intézetében készült mezőgazdaságtörténeti értekezéseket vizsgálja. Arra az eredményre jut, hogy a disszertációk nem képviselnek egységes vonalat és használhatóságuk is különböző. A szerző kísérletet tesz a két világháború közötti történeti irányzatok feltárására, és néhány konkrét példán igyekszik igazolni azt a már ismert megállapítást, hogy egyes tanulmányok a szellemtörténet hatását mutatják.

Sztankó István: Első lépések a horthysta ellenforradalmi hadsereg létrehozására. 1919. augusztus 1.—1920. szeptember 1. (138 l.).

A disszertáció vizsgálja a Tanácsköztársaság leverésének katonai körülményeit és széleskörű levéltári — elsősorban katonai vonatkozású — anyag alapján derít fényt

az ellenforradalmi kezdeményezésekre, mint amilyenek: Ausztria és Szlovákia megtámadásának előkészületei, a lengyel—szovjet háborúba való bekapcsolódás terve, a lengyel—magyar titkos katonai egyezmény. Adatokat közöl a fővezérség létrehozásáról és tevékenységéről, s ennek kapcsán tárgyalja a katonai nevelést és kiképzést. Végül a szerző ismerteti a trianoni békeszerződés katonai rendelkezéseit, amelyek részben meghatározták az ellenforradalmi hadsereg további fejlődését.

Zielbauer György: Elek község története (1920—49) (113 l. térképekkel, képekkel, mellékletekkel).

A szerző felkutatta a helyi és az országos levéltárak iratait a község történetének megírásához. Bemutatja a nemzetiség, az agrárproletárság, iparosság helyzetét, a gazdasági-társadalmi viszonyokat, a Volksbund és a Hűség mozgalom fejlődését. Beszél a felszabadulás utáni sváb-kérdés problematikájáról, s az ezzel kapcsolatos hibákról, következményekről. A szerző bizonyítja, hogy Elek volt az első felszabadult község és nem Battonya. A KMP első legális szervezete is itt alakult meg, ennek tevékenységét szintén ismerteti.

*

A doktori disszertációk egy példánya az Egyetemi Könyvtárban nyer elhelyezést.

D. Szabó Mária

BESZÁMOLÓ SIPOS PÉTER KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

Sipos Péter „Imrédy Béla miniszterelnöksége és a Magyar Megújulás Pártja létrejötte" c. kandidátusi disszertációját 1968. november 25-én védte meg.

Az értekezés a 30-as évek második felének, egyben a második világháború időszakának egyik vezető politikai személyiségével, Imrédy Bélával foglalkozik. A munka természetesen nem elsősorban az önmagában is érdekes individuumot helyezi figyelmének középpontjába, hanem mindenekelőtt pályafutását, politikai működését és szemléletének kialakulását vizsgálja, az őt és környezetét formáló társadalmi-politikai viszonyok közt. Imrédy tevékenységét és a Magyar Megújulás Pártja létrejöttét az uralkodó osztályokon belül zajló hatalmi vetélkedés egyik fejezeteként fogja fel, s így a jelzett időszaknak főként azon mozzanatait tárgyalja, amelyek ezt a küzdelmet befolyásolták.

A munka első fejezete Imrédy Béla miniszterelnökségét tárgyalja. Ezen belül először az Imrédy-kormány megalakulásának körülményeit vizsgálja. Felvázolja az uralkodó osztályok belső ellentéteit a gömbösi totális fasiszta kísérlet bukása után, bemutatja Imrédy Béla bekapcsolódását a politikai életbe, a Darányi-kormány bukását és az Imrédy-kabinet megalakulását, programját, fogadtatását. A továbbiakban Imrédy kormányzati tevékenységének főbb vonásait mutatja be 1938 szeptemberéig. Kitér az Imrédy-kabinet első intézkedéseinek, az eucharisztikus kongresszus jelentőségének ismertetésére, majd nyomon követi Imrédy látogatásait a tengelyhatalmak fővárosaiban. Bemutatja a totális fasizmus irányába mutató törvényjavaslatokat. A továbbiakban a kormány válsága és bukása elevenedik meg a disszertáció lapjain, majd az 1938 novemberi belpolitikai válság előzményeit, a kormánypárton belüli szakadást s a kormány lemondását tárgyalja. Megrajzolja azokat a törekvéseket, melyektől Imrédy 1938—39 fordulóján kormánya helyzetének megszilárdulását várta. Ezután tárgyalja a Magyar Élet Mozgalom indulását, az Imrédy-kormány bukását, majd a Magyar Élet Pártja létrejöttét.

A disszertáció második fejezete a Magyar Élet Pártjának frakcióharcait mutatja be, s ehhez mindenekelőtt a kormánypárt belső erőviszonyait, az 1939-es választásokat, Teleki és Imrédy viszonyát, a kormánypárti képviselőcsoport társadalmi-politikai összetételét, s az Imrédy-frakciónak a választások utáni helyzetét vizsgálja meg. A fejezet végén pedig rámutat arra, hogy 1939 őszének viszonylagos nyugalma, a „Treuga Dei" után hogyan éleződnek ki 1940-ben a frakcióharcok. Bemutatja mindazon tényezőket, melyek következtében 1940 elején megélénkül a belpolitikai élet, s aktivizálódik a szélső jobboldal.

A harmadik fejezet először a Magyar Megújulás Pártja létrejöttének körülményeit és társadalmi arculatát vázolja. Részleteiben vizsgálja az Imrédy-csoportnak a kormánypártból való kilépését, a szélsőjobboldal hatalmi terveinek kudarcait 1940 őszén. A párt társadalmi arculatának megrajzolásához jellemzi a vezető csoportot, leírja a párt szervezeti kiépítésének történetét, majd vizsgálja társadalmi bázisát. A fejezet végén pedig a Magyar Megújulás Pártja programját és a politikai életben betöltött szerepét elemzi.

Juhász Gyula, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményében először számbavette mindazt a nehézséget, amellyel a jelöltnek munkája során szembe kellett néznie: kevés időtálló belpolitika-történeti feldolgozás, megbízhatatlan, hiányos írásos források, a korszak valóban hallatlanul összetett volta, ahol a különböző törekvések mögött álló igazi mozgató rugók feltárása különösen finom munkát igényel; számtalan fontos döntés, amelynek forrására bukkanni szinte már képtelenség, vagy csak sokszorosan áttételes forrásokon keresztül lehet egyáltalán megközelíteni. Megbízhatatlan, tudatosan vagy a szerző akaratán kívül hamisító memoárok, s az a tény, hogy a politikai jelenségek közép-európai atmoszférában játszódnak, „ahol a százados, különböző indítékú görcsös félelmi állapotok miatt állandó szabállyá vált a politikai életben mindaz, ami Európa egyenletesebben és szabadabban fejlődő államaiban rendkívüli időkben volt az". Az opponens itt felsorolta a gazdasági, társadalmi-társasági, politikai és kulturális élet mindmegannyi kelet-európai torzulását, s mintegy összefoglalóan így fogalmazott: a jelöltnek olyan társadalom kaotikus viszonyaiban kellett a lényegi mozgásokat kitapintania, ahol „a társadalmi mozdulatlanság fullasztó és rohasztó levegője teremtett táptalajt a modern európai fejlődés torzszülöttjének, a jobboldali radikalizmusnak, a fasizmus eszméinek".

Sipos Péter eredményesen végezte el feladatát. Mélyreható és helytálló elemzésének eredményessége „a szorgalmas anyaggyűjtésen kívül elsősorban annak köszönhető, hogy az igazi történészmunkához méltóan, kiválóan tudta az immanens ábrázolási módszert összeegyeztetni a történész »külső« elemzésével és bírálatával". Külön méltatta az opponens a munka gondolat-gazdagságát, valamint szép, helyenként sziporkázóan szellemes stílusát.

A disszertáció vitathatatlan értékei közé tartozik, hogy témája alaposabb kifejtése érdekében visszanyúl a magyar társadalmi fejlődés és politikai történet régebbi problémáihoz is. Lényegében áttekinti az egész Darányi—Imrédy—Teleki korszak politikáját, s „anélkül, hogy határozottan megfogalmazná, feltárja a korszak magyar belés külpolitikájának azt a sajátosságát, hogy a 30-as évek második felétől — párhuzamosan a nemzetközi erőviszonyok Németország javára való eltolódásával és a német hatalmi túlsúly megszilárdulásával Közép- és Délkelet-Európában —, minden új kormány elődjénél mérsékeltebb programmal kezdi működését a kül- és belpolitikában egyaránt, de aztán elődjénél sokkal tovább megy a Németországgal való együttműködésben, és a belpolitikai életben is fokozódik a jobbratolódás". Ebben a folyamatban — fejtette ki Juhász Gyula — a német térhódítás és a szélsőjobboldali erők erre támaszkodó akciói mellett döntő szerepet játszott a magyar uralkodó osztályok egészének mintegy alapvető külpolitikai célja: a területi revízió megvalósítása, amely csak Németországgal szövetségben

volt elképzelhető, valamint az a tény, hogy a rendszeren belül „mindenféle politikai mozgás csakis az ellenforradalom politikai és eszmei talaján, zárt és alapvetően mozdulatlanságban tartott társadalmi szerkezetében" játszódhatott le. A fentebb jelzett folyamat vizsgálatában a jelölt talán nagyobb súllyal vázolhatta volna a német—magyar viszony jellemző vonásait német oldalról is. Az opponens, — utalva saját kutatásaira, — elmondta, hogy a magyar társadalmi és politikai viszonyokról beszélve maga Hitler is több alkalommal tett megjegyzéseket, melyek szerint a konzervatívabb magyar társadalmi és politikai rendszer mind a német mezőgazdasági szükségletek kielégítése szempontjából (a nagybirtok erre biztosíték), mind pedig a hatalom birtokosainak viszonylag szilárd bázison (parlamentarizmus) nyugvó uralma szempontjából a német birodalom érdekeinek megfelel.

A jelölt helyesen látja, hogy 1939-től fokozottan jelentkezik a magyar politikában, még a belpolitikában is a nemzetközi tényezők hatása. Ezidőtől kezdve — fejtette ki az opponens — a revíziós törekvések mellett mind nagyobb szerepet játszik a rezsim fenntartásának és a világégésen való átmentésének kérdése is. Az első világháborút követő katasztrófa tanulságaként, annak megismétlődését elkerülendő, formálódott ki lényegében a Teleki-koncepció is, amely egy Hitler nélküli háború utáni Európával számolt. De a revízió kérdése természetesen 1942-ig döntő kérdése maradt a magyar politikának. „Egy hasonlattal élve — fejtette ki Juhász Gyula —, a második világháborúban bekövetkezett fordulatig a területi revízió programja az a centripetális erő, amely Magyarországot a németekhez köti, és a rendszer megmentésére való törekvés a taszító erő. 1943 második felétől, amikor egyre irreálisabbá vált reménykedni abban, hogy a nyugati hadierő megelőzheti a szovjet hadsereget Délkelet-Európában, a helyzet megfordult: az ellenforradalmi rendszer fenntartása az az elemi vonzóerő, amely Németországhoz tapasztotta Horthy-Magyarországot és a taszító erő, a háború utáni határok kérdése, már kevés volt ahhoz, hogy kiszakítsa az országot a német szövetségből."

A szovjet—német megnemtámadási szerződés hatása külpolitikai tekintetben — az opponens szerint, szemben a jelölt véleményével — nem elsősorban abból következett, hogy Németország külpolitikailag az adott időszakban megszilárdította pozícióit. „Ha csak erről lett volna szó, akkor a Teleki-féle semlegességi törekvések gyengülésének kellett volna bekövetkeznie, holott ezek a törekvések 1939 őszén erősödtek, éppen a szovjet—német megnemtámadási egyezmény hatására." Juhász Gyula a továbbiakban részletesen kifejtette, hogy „Teleki a szovjet—német megnemtámadási egyezményt és a háborúnak a nyugati hatalmak és Németország közötti kitörését perspektivikusan a német pozíciók gyengüléseként értékelte inkább, mintsem erősödéseként". Számolt azzal is, hogy létrejöhet a nagyhatalmak antifasiszta koalíciója. Ez pedig Teleki szempontjából közvetlen veszélyt jelentett az ellenforradalmi rendszerre, amelynek átmentését a háború utánra — fő feladatának tekintette. 1941-ben már bizonyos volt abban, hogy előbb-utóbb sor kerül a német—szovjet összeütközésre, s élete ezen utolsó hónapjaiban „a Magyarországot fenyegető orosz veszélyt" nyomatékosan emlegette.

A disszertáció legtöbb újat nyújtó, legsikerültebb részének a harmadik fejezetet tartotta az opponens, ahol a jelölt az Imrédy-párt megalakulásának körülményeit, társadalmi arculatát és helyét, valamint lehetőségeit tárgyalja az ellenforradalmi rendszer politikai szerkezetében a második világháború idején.

A továbbiakban Juhász Gyula rámutatott arra, hogy a disszertáció rendkívül nagy lépést tesz előre a magyar fasizmus bonyolult problematikájának boncolásában, bár a kérdés teljes megoldása természetesen nem is volt feladata. A magyar fasizmus minden megoldatlan problémájának és ellentmondásának tisztázását még több további, főként társadalom- és ideológiatörténeti tárgyú kutatástól és feldolgozástól várhatjuk.

Kis Aladár, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményében min-

denekelőtt megállapította, hogy az értekezés az ellenforradalmi korszak egyik fontos periódusának belpolitikáját tárgyalja, „de aspektusa, amellyel témáját megközelíti, túlmutat a belpolitikai történet feldolgozásának igényén, s valójában a Horthy-korszak egyik leglényegbevágóbb elvi kérdéséhez, a rezsim struktúrájának, jellegének, tartalmának, valamint belső mozgástörvényeinek tisztázásához kíván adalékot nyújtani az uralkodó körök hatalmi versengésének alapos megrajzolásával". S e nagyobb igény párosul mindazokkal az erényekkel, melyeket a szokványos méltatás általában elmond. (Anyaggazdagság, helyes elvi vonalvezetés, világos szerkesztés stb.) De túl ezen: Sipos Péter disszertációja „az utóbbi évek egyik legsikerültebb és sok tekintetben követésre méltó munkája. Megmutatja, hogy lehet színes, érdekfeszítő és elvi értékelésekben szilárd munkát írni olyan történeti személyiségről és a körülötte kiformálódó politikai történésről, akivel és amivel szemben abszolút érzelmi, morális és politikai averzióval viseltetünk." Úttörő jelentőségű az a mód és forma, ahogyan a jelölt ezt megvalósítja. Stílusmódszerét talán politikai-történeti esszének is lehetne nevezni, s Sipos Péter oly remekül műveli, hogy elkerüli azokat a buktatókat, amelyek e műfaj szokásos kísérői. Remek portrék, nagyszerű leírások, még a sokszor szükségszerűen színtelenebb részeknek is életszerű megjelenítése. Sajnálatos, hogy hasonló gazdagsággal nem rajzolta meg a Teleki-képet, jóllehet éppen Teleki személyét és politikáját is sokkal elfogadhatóbban és a valósághoz közelebb álló módon rajzolta meg, mint korábbi történelmi irodalmunk. S ami tán a legdicséretreméltóbb, az az, hogy ez a stílus nem csökkentette, hanem mindenütt emelte az értekezés tudományos értékét. Bár az is igaz, hogy néha — talán éppen a dokumentáció érdekében — túl gyorsan átfut egyes fontos elvi kérdéseken.

Biztosan kezeli azokat a külpolitikai mozzanatokat is, amelyek a tárgyalt belpolitikai kérdésekben a legfontosabb szerepet játszották, néhány esetben azonban a külpolitika bővebb megvilágítását is számon lehet kérni — különösen ott, ahol ez nagyon sommás, vagy éppen hézagos. Hiányzik pl. az 1936. év nemzetközi helyzetének részletesebb bemutatása, vagy az olasz külpolitika alakulásának feltárása Olaszország hadbalépése előtt. Nem kap magyarázatot pl. a németek Erdéllyel kapcsolatos véleményének megváltozása.

Az értekezés belpolitikai részével kapcsolatban Kis Aladár különösen kiemelendő új eredménynek a kormánypárt belső társadalmi bázisának 1939-ben a választások után történt megváltozásával kapcsolatban felvázolt összképet tartotta. A kormánypárt bázisában és összetételében lezajlott eltolódások lényegét kimutatva „a szerzőnek alapvető problémához, a Horty-fasizmus belső fejlődésének, a fasiszta jellegű konzervatív ellenforradalmi rendszer totális állammá való evolúciós átváltozásának kérdéséhez sikerült igen fontos adalékokat szolgáltatnia" — állapította meg az opponens. Ugyancsak kiemelendőnek, újszerűnek értékelte a szerző által kidolgozott Teleki-képet. „Sipos Péter egy olyan Telekit mutat be, aki, ha szubjektíve talán ellenszenvvel tekintett is a szélsőjobboldali, totális fasizmus felé tendáló csoportok térhódítására, — objektíve felismerte ezen erők feltartóztathatatlan belpolitikai előretörését, és maga — ha nem is lelkesedéssel, de kényszerűségből, vagy „reálpolitikai" okokból, — szabad kezet engedett e csoportoknak, sőt egyenesen átengedte számukra a politikai színteret." Az opponens véleménye szerint a Sipos Péter által adott Teleki-kép az objektív valóságnak sokkal inkább megfelel, mint történettudományunk korábbi, Teleki belpolitikáját értékelő megállapításai.

Kifogásolta ellenben, hogy a jelölt nem törekedett állásfoglalásra a Horthy-rendszer jellegének kérdésében, és elfogadja azt a tételt, hogy az „fasiszta jellegű konzervatív ellenforradalmi rendszer". Véleménye szerint Sipos Péter a munka egészében túlságosan is szembeállítja a rendszer „fasiszta jellegű konzervatív ellenforradalmi politikát" előnyben részesítő elemeit és a totális fasiszta csoportokat, jóllehet fejtegetéseiben helyesen mutatja ki e két irányzat organikus kapcsolatait. Hangsúlyozandónak tartotta

azonban az opponens, hogy fenti megjegyzései inkább a terminológiai kifejezések finomítására, mintsem az elvi vonalvezetés átalakítására vonatkoztak.

Opponensi véleményének záró részében még néhány apróbb kritikai megjegyzését sorolta fel Kis Aladár. A nyilas mozgalom társadalmi bázisának a disszertáció bizonyos helyein található szűkebb értelmezését kifogásolta, majd a német külpolitikának a nyilasokkal kapcsolatos állásfoglalását egészítette ki. Pontatlannak ítélte továbbá a dolgozat azon megállapítását, hogy a klerikofasizmusnak Portugáliában, Ausztriában és Olaszországban egyik, mindhárom országban kimutatható, közös forrása a Vatikán. Olaszországban a Vatikán ugyanis csak később, annak uralomrajutása után rokonszenvezett a fasizmussal, mivel a korporativizmusban léteztek közös pontok, s az Egyház viszontláthatta a fasizmusban a Néppárt ideológiájának egyes elemeit.

Sipos Péter válaszában mindenekelőtt hangsúlyozta, hogy opponenseinek azon részletmegjegyzéseivel, amelyek egyes külpolitikai kérdéseknek, különösen a német—magyar viszonynak, folyamatosabb és pontosabb tárgyalását, a nyilasmozgalom társadalmi bázisának szélesebbkörű bemutatását és a klerikofasizmus eszmei forrásainak körültekintőbb elemzését igénylik, egyetért, és észrevételeiket munkája továbbfejlesztése során felhasználja.

Válaszának további részében a két világháború közötti időszakkal foglalkozó történeti munkáknak azzal a kimondott vagy kimondatlan központi, vagy legalábbis tulajdonképpen ki nem kerülhető kérdésével foglalkozott, hogy „miként jelölhető az a hatalmi rendszer, amely a Tanácsköztársaság bukásától a felszabadulásig biztosította a tőkés társadalmi rend létét Magyarországon". Igazat ad opponenseinek, amikor felvetik, hogy nem törekedett önálló állásfoglalásra a Horthy-rendszer jellege megítélésének kérdésében, s amikor rámutatnak arra, hogy mélyreható társadalom- és eszmetörténeti kutatások híján „a fasiszta jellegű konzervatív ellenforradalmi rendszer", s mind a többi, hasonló megjelölés önmagában keveset mond a rendszer lényegéről.

A kérdés lényege — fejtette ki Sipos Péter — az, hogy „a Horthy-rezsim történeti szerepe és azon eszközrendszer, amellyel ezt betölteni igyekezett, egybeesett-e, s ha igen, milyen mértékben, a fasizmus fogalmával". A probléma tudományos megközelítését számos tényező nehezítette, s részben nehezíti. Történeti irodalmunk egy időben a Dimitrov által adott definíciót fogadta el a fasizmus fogalma meghatározásaként, s az ellenforradalmi rendszert azonosította a fasizmussal. A dimitrovi meghatározással kapcsolatban azonban több szempontot figyelembe kell venni. Talán mindenekelőtt azt a körülményt, amit Juhász Gyula is felvetett opponensi véleményében, hogy tudniillik ez a rövid definíció elsődlegesen politikai rendeltetésű volt, s a kommunista mozgalom harci-taktikai megközelítésében fogant. Maga Dimitrov hívja fel a figyelmet arra, hogy a kommunista pártok népfrontpolitikájuk kialakítása során messzemenően alkalmazkodjanak az egyes országok sajátos körülményeihez. Ez pedig fontos útmutatást jelent arra vonatkozóan is, hogy az egyes pártok óvakodjanak minden taktikai sematizmustól.

A meghatározás emellett természetesen tudományosan is megalapozott, s ez mindenekelőtt polemikus jellegében mutakozik meg. Dimitrov a fasizmust egyszerűen a bonapartizmussal azonosítók, vagy a benne kizárólag a lázadó középrétegek, a kispolgárság vagy a lumpenelemek hatalmát hirdetők ellen hangsúlyozta, s állította reflektorfénybe a legfontosabb lényegi ismérvet, hogy a fasizmus a finánctőke uralma. A kommunista világmozgalom más, korábbi fórumain elhangzott megnyilatkozások már felismerték és kifejtették a fasizmus egyéb, nagyon fontos jellemvonásait is. Clara Zetkin 1923-ban a fasizmus lényeges általános vonásaként a legbrutálisabb erőszak és skrupulózusnélküli terror alkalmazásának egy olyan ál-forradalmi program meghirdetésével való összekapcsolását emelte ki, amely különösen ügyesen kapcsolódik „a széles néptömegek hangulatához és követeléseihez". A Komintern V. kongresszusának határo-

zata rámutatott arra is, hogy „társadalmi szerkezete szerint kispolgári mozgalom". Több megnyilatkozás hangsúlyozza azt is, hogy a fasiszta politika a tőkés osztályon belül is kiválthat ellentéteket, amennyiben elsősorban a nagyburzsoázia érdekein őrködik. S ha a marxista igényű megközelítéseken kívül a polgári történeti irodalom számos más jól hasznosítható részletelemzését is alaposan áttekintjük, világossá válik, hogy a fasizmus hallatlanul összetett jelenség. A két világháború közötti Magyarországon uralkodó rendszer pedig még „bonyolultabb és összetettebb annál, semhogy leírható, jellemezhető legyen egy olyan meghatározással, amely még önnön fogalmát is csupán egyetlen meghatározott összefüggésben fejezi ki".

A Tanácsköztársaság bukása után a magyar uralkodó osztályok politikájában a korábbiakhoz képest szükségszerűen jelentkeztek bizonyos módszerbeli változások. Ezt végső fokon a külső körülményeken túl két tényező tette szükségessé: egyfelől a rendszer egészének védelme a munkásosztállyal szemben, másfelől az uralkodó osztályokon belül folyó hatalmi vetélkedésben bekövetkezett minőségi változás. A kapitalista rendszer konszolidációja határozott konzervativizmus, nem utolsósorban a dualizmus időszakából hozott konzervatív örökség jegyében ment végbe. A jelölt véleménye szerint az új jelenségek: elsősorban a munkásosztály s a parasztság politikai tényezőként való kényszerű elhelyezése, szintén nem a fasizmusra jellemző módszerekkel valósult meg. A fasiszta diktatúráknak kivétel nélkül lényegükhöz tartozik a magát marxistának nevező munkásmozgalom reformista áramlatának könyörtelen felszámolása is. (Ha a szociálfasizmus fogalmát, mint a munkásmozgalom reformista áramlatának szemléletét helytelennek ítéljük, akkor ebből a szempontból is le kell vonni a következtetéseket a rendszer jellegére vonatkozóan.)

Kifejezetten fasiszta platformra az uralkodó osztályon belül — a munkásmozgalom vonatkozásában is — az államhivatalnoki—katonatiszti—középbirtokosi réteg exponensei helyezkedtek. Terveik azonban nem kerültek a megvalósulás stádiumába.

Egyetért Kis Aladár azon észrevételével, hogy az uralkodó osztályok e két alapvető irányzata organikus egységet alkot, de ebben az egységben már eleve benne rejlettek az ellentmondások is, melyek kifejeződése a magyar belpolitikában a finánctőkének és a vele szövetséges arisztokráciának küzdelme az úri középrétegekkel.

A két világháború között azonban nem került sor Magyarországon a fasiszta diktatúra bevezetésére, mert a rendszer olyan kritikus helyzetbe sohasem került, amikor a létét akár jobbról, akár balról fenyegető veszély a hagyományos eszközökkel elháríthatatlannak bizonyult volna. „Nem volt szükség arra, hogy a finánctőke és a nagybirtok Magyarországon is végrehajtsa a számára is fájdalmas operációt és átadja a hatalmat a totalitásra törő fasiszta erőknek. A fasiszta hatalomátvétel valójában az uralkodó osztályok gyengeségének a jele." A magyar uralkodó osztályok azonban egy negyedszázadon át elég erősek voltak ahhoz, hogy ne kényszerüljenek lemondani a politikai és kormányzati hatalomról, s ezzel — a finánctőke mindenesetre — a gazdasági hatalomról is. Erre viszonylag későn, megváltozott körülmények között csak 1944 októberében került sor. Ekkor törött végleg darabokra a rendszer belső szilárdsága.

A vitaülés végén a Bírálóbizottság egyhangú határozatban javasolta a TMB-nek, hogy Sipos Péter számára a történettudományok kandidátusa címet ítélje oda.

Stier Miklós

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK, ISMERTETÉSEK) JEGYZÉKE

(1970. január 1.—december 31.)

Összeállította:

V. WINDISCH ÉVA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) Bibliográfiák, lexikonok

A baranyai—pécsi munkásmozgalom bibliográfiája. 2. füz. 1918—1929. (Összeáll. Babics András, Molnár István, Szita László.) Kiad. a MTA Dunántúli Tudományos Intézet; Magyar Történelmi Társulat; Pécs Városi Tanács. Pécs 1970. Soksz. 110 lev.
/MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 9./

Berlász Piroska: Comenius Magyarországon kiadott műveinek bibliográfiája. Bp. 1970. Soksz. 91 l.
/Neveléstörténeti bibliográfiák 1./

Bibliographia archaeologica Hungarica. Magyar régészeti irodalom. 1969. [Összeáll.] Németh Endre. AÉ. 1970. 97. évf. 1. sz. 146—160. l.

Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique Hongroise 1964—1968. Bibliografija izbrannüh proizvedenij vengerszkoj isztoricseszkoj nauki 1964—1968. (Réd. par Mária Sz. Gyivicsán, László Makkai, Emil Niederhauser, Ágnes Rozsnyói, István Tóth, Márta Tömöry, István Varga.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 262 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 83./
Megjelent az ÉHist. 2. köteteként.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1967 et dans la première moitié de 1968. AH. 1969. 15. tom. 1—2. no. 187—221. l.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1968. AH. 1970. 16. tom. 1—2. n. 243—260. l.

Csepel szikrái. Sorsok, emberek a századfordulótól a felszabadulásig. (Szerk. Csepeli Szabó Béla, Czakó Sarolta. Közrem. Mályi Vilmos, Sárdi Antal.) Kiad. az MSzMP Csepel Vas- és Fémművek Bizottsága. Bp. 1970, Táncsics Kiadó. 319 l.

Csomor Tibor—Lakos Katalin: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkásmozgalmi vonatkozású kiadványai. 1945—1969. SzEÉ. 14. 166—185.

Az 1967. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom. 2. Összeáll. Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1970. 17. évf. 1. sz. 147—161. l.

Az 1968. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. 1—2. Összeáll. Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1970. 17. évf. 2—3. sz. 313—331, 527—545. l.

(Fenyvessiné Góhér Anna): Megyénk művelődésügye. Válogatott bibliográfia. Kiad. a Kecskeméti Katona József Megyei Könyvtár. Kecskemét 1970. 141, XXVII l.

Forradalmár elődeink. (Szerk. Bakó Ágnes. Jegyz. Láng Péter.) Kiad. az MSzMP KB, Párttört. Int.; KISz; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1970. 329 l.

Horler Miklós: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1945—1956. MMvéd. 399—433. l.

Imolya Imre—Imolya Sándor: Eötvös Loránd, a tudós és művelődéspolitikus. /1848—1919/. Ajánló bibliográfia. (Lezárva: 1969. ápr. 10. Kiad. a Bethlen Gábor Gimnázium és a Csongrád Megyei Könyvtár. Hódmezővásárhely 1969. Soksz. 14 lev.

Józsefvárosi lexikon. (Főszerk. Nagy Richárd.) Kiad. az MSzMP 8. Kerületi Bizottság, 8. Kerületi Tanács. Bp. 1970. LXIV, 347 l.

(Kazacsay Ferencné): Borsod-Abaúj-Zemplén megye helyismereti irodalma. Miskolc 1970, II. Rákóczi F. Könyvtár. 80 l.

Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. 1. köt. Általános rész. 1—2.

Kiad. a MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 889 l.

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi és hadművészettörténeti repertóriuma. 1968. l. Összeáll. Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 764—788. l.

Külföldi folyóiratok repertóriuma. 1968/II. Vt. 1969. 18. sz. 99—229. l.

Lakos Katalin: Engels Frigyes. 1820—1895. Bibliográfia. (Összeáll. — —. Lezárva: 1970. okt. 1.) Bp. 1970, FSZEK. Soksz. 97 l.

A magyar irodalom bibliográfiája. 1960. (Összeáll. Kozocsa Sándor. Közrem. ifj. Kozocsa Sándor.) Bp. 1970, Gondolat. 526 l.

Magyar közgazdasági és statisztikai irodalom. Bibliográfia. 1965. (Szerk. Dienes Gedeonné, Földi Tamás, Hajdú Elemérné.) Kiad. a Közp. Stat. Hiv.; MTA Közgazdaságtudományi Intézet Könyvtára. Bp. 1970, Stat. Kiadó. 138 l.

A magyar levéltári irodalom bibliográfiája 1968. LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 414—420. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1969. júl. — (1970. jún.) PtK. 1970. 16. évf. 1—4. sz. 192—193, 180—186, 255—256, 224—225. l.

A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája. Kiad. a MTA Nyelvtud. Int. 1965. (Összeáll. szerk., munkaközösség, vez.: Fabricius-Kovács Ferenc.) Bp. 1970.
/MTA Nyelvtud. Int. közleményei. U. f. 5./

Munkásmozgalmunk harcosai. Komárom megyei biográfia. (Szerk. Szántó Ferenc.) Tatabánya 1970. 199 l.

Nagy Dezső: Pesterzsébet és Soroksár. Helyismereti bibliográfia. /1865—1965./ 1—2. k. Bp. 1969. Soksz. 590 l.

Papp István: Válogatott bibliográfia Sopron felszabadulásáról és negyedszázados fejlődéséről. SSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 17—20. l.

Perneki Mihály: Oltvai Ferenc munkássága. Bibliográfia. Szeged 1970. 48 l. /A Somogyi-könyvtár kiadványai 12./

Publikationen der Mitarbeiter der geschichtswissenschaftlichen Lehrstühle. 1966—1968. [Összeáll.] Diószegi Mária. AUSBhist. 11. 371—389. l.

Püsök Gyuláné—Rohla Mártonné: Társadalmi-gazdasági tudományok irodalomkutatása. (Egyetemi segédkönyv.) Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 477 l., 2 t.

Rezensionen in Zeitschriften über Publikationen der Mitarbeiter der geschichtswissenschaftlichen Lehrstühle. 1966—1968. [Összeáll.] Diószegi Mária. AUSBhist. 11. 390—396. l.

Scheiber Sándor: Kecskeméti Ármin zsidó történelmi munkái. Magyar—zsidó oklevéltár. 12. köt. 5—18. l.

Somogyi Anna: A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából megjelent könyvtári kiadványok. Összeáll. — —. Könyvtári Figyelő. 1969. 15. évf. 4. sz. 73—76. l.

(Szabadváry Ferenc—Szőkefalvy-Nagy Zoltán): A magyar vegyészet arcképcsarnoka. (Kiad. Nehézvegyipari Kutató Intézet; Magyar Vegyészeti Múzeum. Bev. Szekeres Gábor.) Bp. 1970. 71 l.

Szecskó Károly: Heves megye munkásmozgalmi irodalma. Bibliográfia. (Összeáll. — —.) Kiad. az MSzMP Heves Megyei Bizottság. Eger 1969. 64 l.

Szecskó Károly: Munkásmozgalmi harcosaink. Életrajzi lexikon. (Közrem. Kovács Gáborné.) Kiad. az MSzMP Heves Megyei Bizottsága, Heves Megyei Tanács. Eger 1970. 37 l., 5 t.

Szigeti János: Vajda László munkássága. Bibliográfia. Szeged 1969. 50 l.

Színházi kislexikon. Szerk. Staud Géza. Bp. 1969, Gondolat. 535 l., 42 t.

Tájékoztatás a levéltárosok 1968-ban publikált helytörténeti munkásságáról. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 685—701. l.

Terbe Lajos: Szovjet-Oroszországban megjelent magyar nyelvű könyvek, röpiratok. 1917—1921. /Bibliográfiai jegyzetekkel./ OSzK Évk. 1967. 442—460. l.

Tombor Ilona: Dercsényi Dezső műveinek bibliográfiája. MMvéd. 349—353. l.

Tripsánszky Jenő: Szabolcs-Szatmár népművelésének 25 éve. /1945—1970./ Bibliográfia. Kiad. a Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár. Nyíregyháza 1970. Soksz. 234 l.

Világirodalmi lexikon. 1. köt. A—Cal. (Főszerk. Király István.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. XVI, 1247 l., 38 t.

b) *Katalógusok, leltárak. Gyűjtemények ismertetése*

Babics András: A mecseki bányászat pécsi és baranyai levéltárakban található forrásai. l. BarÉvk. 1969. 157—174. l.

Bakács István: Az Országos Levéltár 3. osztályának 1969. évi gyarapodásáról. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 440—442. l.

Bautier, R. H.: A helyi közületek levéltárai. Ford. Szedő Antal. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 373—408. l.

Berlász Jenő: Az Illésházy-könyvtár. Fejezetek az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből. OSzK Évk. 1967. 57—97. l.

Borsa Gedeon—Käfer István: Az Országos Széchényi Könyvtár régi cseh és szlovák

nyelvű nyomtatványainak katalógusa 1800-ig. Katalóg starých českých a slovenských tlači . . . Catalogus librorum veterum usque ad annum 1800 in lingua Bohemica et Slavica impressorum quae in Bibliotheca Nationali Hungariae . . . asservantur. Kiad. az Országos Széchényi Könyvtár; Matica Slovenská, Národná Knižnica. Bp. — Martin 1970. Soksz. 406 l.

Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára. 1. LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 289—323. l.

Borsa Iván: Az Országos Levéltár Filmtárának 1969. évi gyarapodása. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 443—470. l.

Bőhm Jakab: A Magyarországi főhadparancsnokság iratai a Hadtörténelmi Levéltárban. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 545—569. l.

Budapest Főváros Levéltára. *5. Bácskai Vera—Felhő Ibolya—Bónis György:* Testületek /Céhek és ipartársulatok/. Egyházi szervek. Családok. Személyek. Gyűjtemények. Bp. 1969. 166 l. /Levéltári alapleltárak 2./

Czigány I.: Die medizingeschichtliche Ausstellung des Budapester Semmelweis-Museums. Therapia Hungarica. 1970. 18. évf. 1. sz. 44—48. l.

Az élet megindulása a felszabadult Budapesten. 1945—1946. Kiállítás. [Rend.] (Budapesti Történeti Múzeum, Budapest Főváros Levéltára. A katalógust összeáll. Cifka Péterné, H. Kohut Mária.) Bp. 1970. 24 l. /A Budapesti Történeti Múzeum grafikai kiállításai 3./

Fábián Istvánné: Lengyel levéltárakban. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 233—240. l.

Fallenbüchl Zoltán: Hungarica térképek a bécsi közgyűjteményekben. OSzK Évk. 1967. 325—332. l.

Fazekas József: Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez. Az Országos Széchényi Könyvtárban levő, bibliográfiailag még le nem írt régi magyar nyomtatványok. OSzK Évk. 1967. 333—347. l.

Ferenczyné Wendelin Lídia: Az Országos Széchényi Könyvtár ún. világháborús és proletárdiktatúra-gyűjteménye. OSzK Évk. 1967. 263—277. l.

Haraszti Éva, H.: Nagybritanniai levéltárakban. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 763—771. l.

Herendiné Lakatos Éva: Újabban beszerzett ritka magyarországi és magyar vonatkozású periodikák az Országos Széchényi Könyvtárban. OSzK Évk. 1967. 348—358. l.

A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum emlékkönyve. 1919—1969. (Szerk., bev. Horváth Tibor.) Bp. 1970, NPI. 128 l.

Huszár Lajos: Aus der Münzensammlung des »Semmelweis« Medizinisch-Historischen Museums. CMed. 1970. 4. sz. suppl. 69—77. l.

István király emlékkiállítás. — Commemorative exhibition of King Stephen. (Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1970. aug. 18.—szept. 27. Szerv. Magyar Nemzeti Múzeum; Székesfehérvár, István Király Múzeum. Rend. Nagy Emese, Kralovánszky Alán. Katalógus. Szerk. Kralovánszky Alán. Bev. Györffy György.) Székesfehérvár 1970. 32 l. /Székesfehérvár, István Király Múzeum közleményei D. sor. 75./

Kerekes Zoltán: Az Országos Hadtörténeti Múzeum új szerzeményei. HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 677—700. l.

Kocsis Botond: A Soproni Patikamúzeum könyvei. Gyógyszerészet. 1970. 14. évf. 3. sz. 105—106. l.

Koroknai Ákos: Szlovákiai levéltárak és azok fontosabb fondjai. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 189—194. l.

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 2. r. Budapest Főváros Levéltára. (Szerk. Bónis György.) Bp. 1970. Soksz. VII, 213 l.

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 7. r. A Békés Megyei Levéltár /volt Gyulai Állami Levéltár/ fondjainak jegyzéke. 2. átd. kiad. (Összeáll. Szabó Ferenc) Bp. 1969. Soksz. 66 l.

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 12. r. A Nógrád Megyei Levéltár fondjainak jegyzéke. (Összeáll. Jánosi Ferenc, Ladányi Erzsébet, Romhányi Emil, közrem. Borosy András, Fábián István, Schneider Miklós.) Bp. 1970. Soksz. IV, 81 l.

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 21. r. A Vas Megyei Levéltár. /volt Szombathelyi Állami Levéltár/ fondjainak jegyzéke. (Összeáll. Felhő Ibolya, Horváth Ferenc stb.) Bp. 1969. Soksz. 142 l.

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 23. r. A Zala Megyei Levéltár /volt Zalaegerszegi Állami Levéltár/ fondjainak jegyzéke. (Összeáll. Degré Alajos, Simonffy Emil.) Bp. 1970. Soksz. VII, 96 l.

Magyar Országos Levéltár. Az abszolutizmuskori pénzügyigazgatási levéltár. Repertórium. (Összeáll. Kállay István.)

Bp. 1970. Soksz. 133 l.
/Levéltári leltárak 50./

Magyar Országos Levéltár. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Repertórium. (Összeáll. Sárközi Zoltán.) Bp. 1969. Soksz. 301 l.
/Levéltári leltárak 48./

Magyar Országos Levéltár. P. szekció. Kisebb családi és személyi fondok. 2. köt. 445—694. alaptörzsszámok. Repertórium. (Összeáll. Bakács István, Dávid Lászlóné.) Bp. 1969. Soksz. 532 l.
/Levéltári leltárak 47./

Magyar Országos Levéltár. A Teleki család iratai. Repertórium. (Összeáll. Bakács István, Iványi Emma, Pataky Lajosné.) Bp. 1970. Soksz. 207 l.
/Levéltári leltárak 49./

A magyar—lengyel kapcsolatok 1000 éve. Kiállítás a Budai Várpalotában. Bp. 1970. okt. 2.—dec. 6. (Rend. biz. Gönyei Antal, Mieczyslav Ptasnik stb. Katalógus. Összeáll. Dávid Kata, Horn Emil stb., bev. Kovács Endre.) Bp. 1970. 60 l., 24 t.

Magyarország hadtörténete a honfoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig kiállítás útmutatója. (A kiállítást rend., a katalógust írta és összeáll. Pongó János.) Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 31 l.

Mojzer Miklós: A magyar műkincsállomány vidéken. VMMK. 8. 279—284. l.

Nógrád megye levéltára. [Ismertető.] (Összeáll. Schneider Miklós.) Salgótarján 1969. 61 l., 6 t.
/Nógrád megyei múzeumi füzetek 17./

Sajó Géza—Soltész [Zoltánné Juhász] Erzsébet: Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. (Collab.: Csaba Csapodi, Miklós Vértesy. Intr. Erzsébet Soltész. Transl.: Imre Gombos.) Vol. 1. (A—N)., Vol 2. (O—Z). Bp. 1970, Akad. Kiadó. LXXIX, 1444 l. 2 db.

Schneider Miklós: Szlovák levéltárakban. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 228—233. l.

Schulek Tibor: XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban. MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 119—129. l.

Szelei László: A Magyar Tudományos Akadémia Levéltára az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1970. Soksz. 60 l.
/A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai. — Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 58./

Vezető a Sárospataki Rákóczi Múzeumban. (Írta: Détshy Mihály, Galavics Géza.) Bp. 1969, NPI. 51 l., 7 t.

Zádor Tibor: A 70 éves Herman Ottó Múzeum. Közműv. B—A—Z. 90—95. l.

c) *Ismertetések*

Banner János—Jakabffy Imre: A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1960—1966. Bp. 1968. — Ismertetik: *Kőhegyi Mihály.* AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 575. l.; *Németh Endre.* AÉ. 1970. 97. évf. 1. sz. 140—141. l.

2. Marxizmus—leninizmus

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Boncs-Brujevics, Mihail: Felkötöttem kardomat. (Vszja vlaszt' szovetom.) Visszaemlékezések. (Ford. Gellért György.) Bp.—Uzsgorod 1970, Európa-Kárpáti Kiadó. 454 l.

Drabkina, Jelizaveta: Téli napforduló. (Zimnij pereval.) Visszaemlékezések. (Ford. Barta Istvánné.) Bp. 1970, Magvető. 226 l., 1 t.

Engels, Friedrich: A család, a magántulajdon és az állam eredete. (Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats.) Lewis Henry Morgan kutatása nyomán. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1970, M. Helikon-Európa. 261 l.

Engels, Friedrich: Az erőszak szerepe a történelemben. /Szemelvények./ (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 195 l.
/A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 15./

(Fábri Magda, B.): (Lenin.) 1870—1970. Fotoalbum. (Összeáll. — —.) Bp. 1969, Táncsics Kiadó. 48 lev.

Az ifjú Engels levelei. (Bev. Hannes Skambraks. Ford. Kislégi Nagy Dénes, szerk. Szalontai Sándorné, Csaplár György.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 258 l.

A Kommunisták Szövetsége alapító okmányai. /Ford. Lissauer Zoltán./ MFSz. 1970. 14. évf. 3—4. sz. 663—698. l.

Lenin. 1870—1970. /Fényképek és emlékezések. Kiad. a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség.) Bp. 1969, Ifj. Lapkiadó. 90 lev.

Lenin, [Vladimir Il'ics]: Dolgozom, jól vagyok. Válogatás Lenin leveleiből. (Vál. Huszár Tibor, Nyilas Vera. Jegyz. Nyilas Vera.) Bp. 1970, M. Helikon-Európa. 194 l., 1 t.

Lenin, Vladimir Il'ics: Etika-politika. /Szemelvénygyűjtemény — — — írásaiból. (Vál., [bev.] Farkas Endre.) Tájékoztató. 1970. 2. sz. 5—208. l.

Lenin, [Vladimir Il'ics]: Az ideológiai munkáról. (Szemelvények. Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusai-

nak szerkesztősége.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 318 l.

Lenin, [Vladimir Il'ics]: A kommunista erkölcsről. [Szemelvények.] — (Melléklet: Lenin élete. Visszaemlékezések Leninre. N. K. Krupszkaja, Klara Zetkin, M. Gor'kij [írásaiból]. Sajtó alá rendezte a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 230 l.

Lenin V[ladimir] I[l'ics] összes művei. 24. köt. 1913 szept.—1914 márc. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klaszszikusainak szerkesztősége.) 2. kiad. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 541 l., 2 t.

Lenin, V[ladimir] I[l'ics] összes művei. 25. köt. 1914. márc.—júl. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) 2. kiad. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. XX, 610 l., 2 t.

Lenin, [Vladimir Il'ics]: A proletárforradalom és a renegát Kautsky. /Proletarszkaja revolucija i renegat Kautszkij./ — Mellékletek: Tézisek az alkotmányozó gyűlésről. — Vandervelde új könyve az államról. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 171 l.
/A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 14./

Lenin [Vladimir Il'ics] a szakszervezetekről. Bp. 1969, Táncsics Kiadó. 376 l.

Marx, Karl: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. (Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844.) (Sajtó alá rendezte a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) 2. kiad. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. XII, 176 l., 1 t.

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 21. köt. 1883—1889. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. XV, 622 l., 2 t.

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 22. köt. 1890—1895. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. XI, 651 l., 3 t.

Marx, [Karl]—Engels, [Friedrich]—Lenin, [Vladimir Il'ics]: Az anarchizmusról. Szemelvények. (Szerk. Székely Andorné.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 335 l.

(Szabó Mária): Találkozások Leninnel. Kortársak visszaemlékezései és történelmi riportok. (Szerk. — —.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 189 l., 16 t.

Vincze Edit, S.: Engels Frigyes levélváltása a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőivel. Nsz. 1970. 28. évf. 280. sz. 7. l.

b) *Feldolgozások*

Általában

Gramsci, Antonio: Filozófiai írások. (Ford. Rozsnyai Ervin. Bev. Huszár Tibor.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 402 l.

Hovanyecz László: A marxizmus klasszikusai a háború és a politika viszonyáról. Negyedszázad. 79—84. l.

Mihalik István—Szigeti Endre: Fejezetek a marxista—leninista közgazdaságtan történetéből. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 430 l.

Marx

Ágh Attila: A kreutznachi kéziratok történetfelfogása. MFSz. 1970. 14. évf. 2. sz. 350—397. l.

Cornu, Auguste: Marx és Engels. (Karl Marx und Friedrich Engels.) 1845—1846. (Ford. Józsa Péter.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 550 l.

Józsa György: Vesztes forradalom és a történelmi tudat metamorfózisa. Marx „Osztályharcok Franciaországban" és „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" c. írásainak történetszemléletéről. Világosság. 1970. 11. évf. 8—9. sz. 457—464. l.

Szabó András György: A történelmi természet és a természeti történelem marxi koncepciója. Világosság. 1970. 11. évf. 8—9. sz. 464—470. l.

Szigeti József: Lenin és Marx. TáSz. 1970. 25. évf. 4. sz. 33—41. l.

Engels

Ács Tibor: Engels és az algériai gyarmati háború. HK. 1970. 17. évf. 3. sz. 349—394. l.

Cornu, Auguste: Marx és Engels. (Karl Marx und Friedrich Engels.) 1845—1846. (Ford. Józsa Péter.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 550 l.

Engels Frigyes születésének 150. évfordulójára. PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 3—7. l.

Fojtik, Jan: A történelmi determinizmusra vonatkozó engelsi eszmék időszerűsége. BSzoc. 1970. 13. évf. 9. sz. 73—77. l.

Friss István: Engels, a tudós forradalmár és a forradalmár tudós. TáSz. 1970. 25. évf. 12. sz. 107—117. l.

Hager, Kurt: Friedrich Engels, a tudományos szocializmus nagy teoretikusa, a nemzetközi munkásosztály vezére. BSzoc. 1970. 13. évf. 9. sz. 14—24. l.

Hermann István: Friedrich Engels mementója. TáSz. 1970. 25. évf. 11. sz. 60—69. l.

Jemnitz János: Engels és a 2. Internacionálé első évei. PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 8—43. l.

Kálmán Endre: Az Anti-Dühring története. TáSz. 1970. 25. évf. 11. sz. 70—85. l.
Knopp András: Engelsre emlékezve. Pártélet. 1970. 15. évf. 11. sz. 7—15. l.
Liptai Ervin: Engels, a marxista hadtudomány megalapozója. HK. 1970. 17. évf. 3. sz. 341—348. l.
Egy nagyszerű élet lapjai. [Az SzKP központi Bizottsága mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet készülő Engels életrajzából.] BSzoc. 1970. 13. évf. 9. sz. 110—144. l.
Ragionieri, Ernesto: Az idős Engels és a marxizmus történetisége. BSzoc. 1970. 13. évf. 9. sz. 45—48. l.
Schröder, Wolfgang—Seeber, Gustav: Proletár internacionalizmus és alkotó marxizmus. /Engels Frigyes tevékenysége életének utolsó éveiben./ PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 44—74. l.
Vadász Sándor: Engels /1820—1895/. ÉlT. 1970. 25. évf. 48. sz. 2259—2263. l.

Lenin

Afanaszjev, V. G.: Lenin a szocialista forradalom fejlődésének békés és nem békés útjáról. Tk. Nk. Üsz. 194—201. l.
Amort, Čestmir: Lenin Prágában. BSzoc. 1970. 13. évf. 6. sz. 55—61. l.
Back Éva: Lenin és az internacionalizmus. Lenin élő eszméi. 69—93. l.
Badacsonyi György: Lenin szociológiai szemléletmódjának néhány aktuális kérdése. PolFÉvk. 32—41. l.
Bakos Gyula: Lenin az általános törvényszerűségek és nemzeti sajátosságok dialektikájáról. Lenin élő eszméi. 11—48. l.
Barla-Szabó Ödön: Lenin az államkapitalizmus szerepéről a szocialista gazdálkodás előkészítésében. PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 67—102. l.
Bäckström, Knut: Lenin és a svéd munkásmozgalom. BSzoc. 1970. 13. évf. 3. sz. 67—71. l.
Bebrits Anna: Lenin Londonban. Nsz. 1970. 28. évf. 91. sz. mell. 4. l.
Benkő Károly: Lenin, a publicista. Lenin EmlÜl. 41—46. l.
Bimbó Mihály: Lenin és a szocialista demokrácia kérdései. AUDmarx. 16/1/1. 55—71. l.
Bimbó Mihályné: Lenin a személyiségről. AUDmarx. 16/1/1. 73—83. l.
Borza Dezsőné: Lenin és a Szovjetunió villamosítása. Vízgazdálkodás. 1970. 10. évf. 2. sz. 46—49. l.
Cselisev, B. V.: Lenin és a szovjet fegyveres erők építése. AkadKözl. 20. 35—41. l.
Csikós György: Lenin az átmeneti időszak gazdaságpolitikájáról. Lenin Sopr. 39—51. l.
Darcsijev, N. I.: V. I. Lenin a kommunista diplomata tulajdonságairól. Lenini diplomáciáról. 33—45. l.
Dér Aladár: Lenin a nemzeti fejlődés tendenciáiról és ezek jelentkezésének néhány kérdése napjainkban. AUDmarx. 16/1/1. 205—217. l.
Dolmányos István: Ahogy Lenin dolgozott. Nsz. 1970. 28. évf. 262. sz. 6—7. l.
Dubina, M. I.: V. I. Lenin i pütannja literaturnoj kritiki. Slavica. 10. 123—131. l.
Erdődi József: Lenin és a társadalmi determinizmus marxista elmélete. PolFÉvk. 20—27. l.
Farkas Dezső: A lenini agrárelmélet fejlődéséhez. AUDmarx. 16/1/1. 163—175. l.
Farkas Endre: Erkölcs és politika. Lenin etikai hagyatékáról. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 136 l.
Földes Éva: A pedagógus Lenin. MTAFT. 1970. 19. évf. 1. sz. 23—45. l.
Fukász György: Lenin öröksége és az ideológiai harc problémái. EMK. 5. 141—169. l.
Gazdag István: Lenin a tömegek szerepéről az átmenet időszakában. AUDmarx. 16/1/1. 195—203. l.
Gergely Mihály: Lenin marxizmusa. Kortárs. 1970. 14. évf. 4. sz. 539—547. l.
Gricenko, J. D.: V. I. Lenin tevékenysége a szovjet külpolitika irányításában. Lenini diplomáciáról. 99—116. l.
Győrffy Sándor: Az alkotó Lenin. Bp. 1970, MSzBT. 245 l.
Harsányi Iván: Lenin és a mai világ. Lenin Sopr. 15—24. l.
Hegedüs András: Lenin és a szocializmus gazdálkodási rendszerének alternatívái. /A glavktól a szocialista vállalkozásig./ KgSz. 1970. 17. évf. 4. sz. 474—488. l.
Horuczi László: Lenin a nőkérdésről. JATE ÜA. 41—56. l.
Horváth József: Lenin filozófiai hagyatékának néhány aktuális problémája. EMK. 5. 10—55. l.
Huszár Tibor: Lenin és a tudomány. MT. 1970. 25. évf. 7—8. sz. 485—493. l.
(Huszár Tibor—Hernádi László—Pelejtei Tibor): Lenin-centenárium. 1870—1970. Függelék: Ajánló bibliográfia Lenin 100. születésnapjára. Összeáll. Ecsedy Andorné, Gáliczky Éva. Kiad. az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtudományi és Módszertani Központ; Bp. Népművelési Intézet; Bp. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.) Bp. 1969. 214 l.
Jakovlev, B. M.: Lenin tevékenysége a szovjet állam koncessziós politikájának megvalósítása terén /1920 ősze—1922/. Ford. Lengyel István. Tájékoztató. 1970. 1. sz. 114—130. l.
Jemnitz János: Lenin és a történettudo-

mány. TSz. 1970. 13. évf. 2. sz. 210—222. l.
Jemnitz János: Lenin a nyugat-európai munkásmozgalomról. /Adalékok az 1905-1914-es évekhez./ PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 103—119. l.
Kállai Gyula: Lenini eszmék korunkban. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 51 l. /MSzMP Közp. Biz. Politikai Akadémiája./
Kallós Gábor: Lenin az erkölcsről. Szeged Üsz. 19—24. l.
Kirschner Béla: Lenin köztünk él. MTAFT. 1970. 19. évf. 1. sz. 9—21. l.
Kiss Artur: Lenin és a szocialista állam néhány kérdése. PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 14—40. l.
Kollár Tibor: Lenin az ifjúságról. Lenin Sopr. 27—37. l.
Kónya István: Lenin időszerűsége. AUDmarx. 16/1/1. 9—20. l.
Kovács Jenő: Lenin és a szocialista hadtudomány. AkadKözl. 20. 9—26. l.
Kővári László: A szocialista gazdaság felépítésének fő kérdései Lenin műveiben. AUDmarx. 16/1/1. 113—134. l.
Kulicsenko, M. I.: Lenin a proletárinternacionalizmusról, mint a szocialista országok közötti kapcsolat alapjáról. Tk. Nk. Üsz. 72—90. l.
Lakatos Imre: Lenin a tudomány és a technika társadalmi fejlődésben betöltött szerepéről. AAgr. 8. 25—32. l.
Lakó László: Lenin és a modern természettudomány. Lenin EmlÜl. 35—40. l.
Lengyel István: Lenin és a forradalmi háború kérdése. Előadás az ELTE Tudományos Szocializmus Tanszéke Leninülésszakának anyagából. Bp. 1970. Soksz. 52 l. /Tudományos-szocializmus füzetek 7./
Lengyel István: Lenin és a marxista forradalomelmélet továbbfejlesztése. Történelem. 1970. 9. sz. 57—65. l.
Lenin és a szovjet fegyveres erők. (V. I. Lenin i szovetszkie vooruzsennüe.)(Szerk. biz. E. F. Nyikityin, N. R. Pankratov, V. A. Usztyimenko. Ford. Nyírő József, Zalai Edvin, Horváth Zoltán.) Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 416 l., 8 t.
Liptai Ervin: Lenin Szovjet-Oroszország védelmének szervezője és irányítója a polgárháború éveiben. AkadKözl. 20. 43—51. l.
Lukács György: Forradalmi reálpolitika. (Részlet a „Lenin. Tanulmány¦ gondolatainak összefüggéséről" című, 1924-ben írt munkából.) TáSz. 1970. 25. évf. 4. sz. 22—32. l.
Lukács György: Lenin. (Tanulmányok. Szerk. Vajda Mihály.) Bp. 1970, Magvető. 233 l.
Lukács József: Lenin: forradalom és elmélet. Világosság. 1970. 11. évf. 4. sz. 193—200. l.
Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet. Tudományos ülés Budapest, 1970. ápr. 27. Lenin születésének 100. évfordulója alkalmával. Megnyitó és zárszó: Pach Zsigmond Pál. TSz. 1970. 13. évf. 2. sz. 207—209., 256—259. l.
Mihalik István: Lenin imperializmus elmélete és a mai kapitalizmus. EMK. 5. 226—244. l.
Mikecz Ferenc: Lenin a forradalmár. AUDmarx. 16/1/1. 39—53. l.
Molnár Imre: Lenin és a népművelés. Alföld. 1970. 21. évf. 4. sz. 46—50. l.
Molnár Imre: A szovjet népművelés lenini korszaka. TanIntTK. 6. 287—298. l.
Molnár László: A marxi földjáradék-elmélet lenini interpretációja. AUDmarx. 16/1/1. 155—162. l.
Mucsi Ferenc: Lenin és a nemzeti kérdés. TSz. 1970. 13. évf. 2. sz. 230—239. l.
Nagy Lajos: Lenin a szocialista gazdaság fejlődéséről és jellemzőiről. /Lenin harca Buharin és Trockij gazdaságelméleti nézetei ellen./ JATE ÜA. 5—24. l.
Nemes Dezső: Lenin ist mit uns. ÉHist. 1970. 1. 11—88. l.
Nemes Dezső: A lenini eszmék ereje. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 151 l.
Orbán Sándor: Lenin és az agrárkérdés. TSz. 1970. 13. évf. 2. sz. 240—247. l.
(Pálmai Sándorné): Lenin műveinek magyar bibliográfiája. 1960—1969. (Összeáll. — —.) Kiad. a MSzMP KB., Párttört. Int. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 407 l.
Pamlényi Ervin: Lenin és a kultúra kérdése. TSz. 1970. 13. évf. 2. sz. 248—255. l.
Pándi Ilona: Lenin és az értelmiség. Bp. 1970. 48 l. /Tudományos szocializmus füzetek 4./
Pándi Ilona: Lenin és az értelmiség. Történelem. 1970. 9. sz. 32—56. l.
Papp Ignác: Lenin szerepe a marxista állam- és jogelmélet kategóriáinak megalapozásában. JATE ÜA. 25—40. l.
Papp István: Lenin és a magyar történelem. Lenin Sopr. 65—81. l.
Pintér Ferenc: Lenin a szocialista demokratizmusról. Lenin Sopr. 53—62. l.
Preobrazsenszkij, J.: Lenin, a párt, a munkásosztály. Tájékoztató. 1970. 1. sz. 179—186. l.
Rácz János: Lenin a munkásellenőrzésről és az üzemi bizottságok szerepéről. JATE ÜA. 57—66. l.
Ránki György: Lenin imperializmus-elmélete. TSz. 1970. 13. évf. 2. sz. 223—229. l.
Remete László: Lenin svájci francia könyv-

tárakban. MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 21—33. l.

Réti László: Lenin és a magyar munkásmozgalom. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 287 l.

Saginjan, Marietta: Sorrentói karácsony. (Csetüre uroka u Lenina. Ford. Szabó Mária.) Bp. 1970, Európa. 254 l.

Sándor Pál: Lenin, a gondolkodó. /A lenini eszmék korszerűsége./ Lenin EmlÜl. 7—18. l.

Simon Péter: A történelem Lenint igazolja. PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 3 13. l.

Soós József: Lenin a szocialista honvédelemről és a védelmi felkészülést meghatározó alapvető tényezőkről. Akad.Közl. 20. 27—34. l.

Soós Pál: A lenini kultúra-felfogás néhány aspektusáról. AUDmarx. 16/1/1. 85—95. l.

Starcz Ferenc: A hadi állami monopolkapitalizmus elméleti alapjai Lenin munkáiban. AkadKözl. 20. 81—94. l.

Szabó Gábor: Lenin és a természettudományok filozófiai problémái. EMK. 5. 56—63. l.

Szabó Imre: Lenin emlékezete. MJ. 1970. 17. évf. 5. sz. 257—261. l.

Szabó Irén: Lenin és a bolsevik párt belső helyzete /1920—1923/. AUDmarx. 16/1/1. 241—250. l.

Szamuely László: A szocializmus gazdálkodási módszerei Lenin és kortársai értelmezésében. l. 2. Valóság. 1970. 13. évf. 4, 6. sz. 61—77, 17—32. l.

Szigeti József: Lenin és Marx. TáSz. 1970. 25. évf. 4. sz. 33—41. l.

Szili Antalné: Lenin a szocialista nevelés elméletének továbbfejlesztője. Szeged Üsz. 13—17. l.

Szirotkin, V. A.: Lenin, a szovjet fegyveres erők megteremtője, az első szovjet hadvezér. AUDmarx. 16/1/1. 29—37. l.

Szögi István: Lenin a szocialista gazdaságról és annak hatásáról a világforradalom menetére. Szeged Üsz. 41—46. l.

Tiszay Andor: Lenin első ábrázolásai a magyar sajtóban. MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 34—44. l.

Torzsa István: Lenin harca a szovjethatalom megteremtéséért. Történelem. 1970. 9. sz. 100—126. l.

Tóth Ferenc: Lenin a szocialista demokráciáról. Lenin élő eszméi. 49—68. l.

Tőkei Ferenc: Lenin és a kulturális forradalom. Világosság. 1970. 11. évf. 8—9. sz. 471—477. l.

Ujlaki Zoltánné: A népek tömörítésének kérdése Lenin 1913—1916 között írott műveiben. AUDmarx. 16/1/1. 219—226.l.

Vadász Sándor: Lenin, a forradalmár és az államférfi. ÉlT. 1970. 25. évf. 16. sz. 723—728. l.

Vadász Sándor: Lenin Svájcban. ÉlT. 1970. 25. évf. 5. sz. 195—199. l.

Vadász Sándor: Lenin svájci emigrációja. /1914—1917./ PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 120—139. l.

Vadász Sándor: Lenin és a zimmerwaldi mozgalom. Történelem. 1970. 9. sz. 5—31. l.

Vadász Sándor: A „svájci laboratórium" és az orosz valóság. Lenin tömöríti a baloldalt. ÉlT. 1970. 25. évf. 15. sz. 685—689. l.

Vályi Nagy József: A munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúráról, mint a proletárdiktatúrára való átmeneti hatalomról szóló lenini tanítás néhány kérdése és a népi demokratikus forradalom. AUDmarx. 16/1/1. 177—193. l.

Vészi Béla: Politika, filozófia és tudomány kapcsolata Lenin munkásságában. PolFÉvk. 10—20. l.

Vigh Gyula: Lenin a szocialista állam funkcióiról és szervezetéről. Lenin EmlÜl. 29—34. l.

Wirth Ádám: A leninizmus időszerűsége. PolFÉvk. 5—10. l.

Wiszler József: Adalékok Lenin konkrét szociológiai kutatási és elemzési módszereihez. AkadKözl. 20. 95—111. l.

Zágoni Ernő: Lenin és a szocialista hadtudomány. HK. 1970. 17. évf. 1. sz. 7—31. l.

Zombor Zoltán: Lenin személyisége — Lenin pedagógiai öröksége. AAgr. 8. 5—23. l.

Zverjev, V.: V. I. Lenin a hazafiságról és a hazafias nevelésről. HK. 1970. 17. évf. 1. sz. 32—40. l.

c) *Ismertetések*

Cornu, Auguste: Marx és Engels. 1818—1844. Bp. — Ismerteti: *Jemnitz János.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 434—437. l.

Fehér Pál, E.: Lenin a vitatkozó. Mikoján emlékezéseiről és Drabkina új dokumentumkönyvéről. Nsz. 1970. 28. évf. 174. sz. mell. 5. l.

Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben [*Koroljov, N. E.:* Lenyin i mezsdunarodnoje robocseje dvizsenyije 1914—1918. Moszkva 1968. és Tyomkin, Ja. G.: Lenyin i mezsdunarodnaja szocial-gyemokratyija 1914—1917. Moszkva 1968. c. műveit ismerteti] J. J. PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 174—178. l.

Lenin a szocialista demokráciáról. Bp. 1968. Ismerteti: *Iván Géza.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1247—1248. l.

Levelek Leninhez. Moszkva 1969. — Ismer-

teti: *V. Anyikejev.* PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 171—174. l.

Maszlov, N. N.: Lenin a párttörténész. Moszkva 1969. — Ismerteti: *Nevelő Irén.* PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 169—171. l.

Nemes Dezső: A lenini eszmék ereje. Bp. 1970. — Ismerteti: *Csatári Dániel.* PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 166—169. l.

Pamlényi Ervin: Lenin — közelről. [Dolgozom, jól vagyok. Bp. 1970 megjelent mű ismertetése.] MN. 1970. 26. évf. 91. sz. 5. l.

Réti László: Lenin és a magyar munkásmozgalom. Bp. 1970. — Ismerteti: *Labádi Lajos.* PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 211—212. l.

Tartakovszkij, B. G.: Engels Frigyes — a nemzetközi proletariátus tanácsadója és tanítója /1785—1895/. Moszkva 1966. — Ismerteti: *Jemnitz János.* PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 218—221. l.

Varga Lajos: A Lenin-évforduló a Voproszi Isztorii KPSzSz cikkeiben. PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 158—166. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

a) *Történetelmélet, elvi kérdések*

Ágh Attila: A történelem kérdőjelei. Világosság. 1970. 11. évf. 8—9. sz. 450—457. l.

Bodrogi Tibor: Társadalmi struktúra és strukturalizmus. NrKCsÉvk. 307—322. l.

Elekes Lajos: Az amerikai analitikusok és a történelmi relativizmus relativista bírálata. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1024—1045. l.

Elekes Lajos: Connaissance historique — conscience sociale. ÉHist. 1970. 1. 89—148. l.

Elekes Lajos: A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 126—131. l.

Farkas Sándor: A szocialista nemzetté fejlődés kérdései. PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 159—185. l.

Figuères, Léo: Trockij és a trockizmus. (Le trotskisme, cet antiléninisme.) (Ford. Gerő Ernő.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 250 l.

Fried István: Internacionalizmus és történetiség. Könyv és Nevelés. 1970. 12. évf. 1. sz. 8—10. l.

Galkin, I. Sz.: A burzsoá történetírás válsága, a haladó történetfelfogás kialakulása és fejlődése. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1164—1172. l.

Hajdu Tibor: A szocialista állam lenini elméletének történetéhez. MFSz. 1970. 14. évf. 2. sz. 205—233. l.

Hentgés, Pierre: A történelem és az osztályharc. BSzoc. 1970. 13. évf. 9. sz. 24—28. l.

Hermann István: A szocialista kultúra problémái. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 526 l.

Hont István: Karl Popper és az amerikai formalista történelemfilozófia. Vt. 1969. 18. sz. 3—22. l.

Hoppál Mihály: A strukturalizmus kialakulásának történetéről. NrKCsÉvk. 289-306. l.

Incze Miklós: A kortörténet elvi és módszertani problémái. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 545—558. l.

Ivanov, G. M.: A történettudomány „tény"-fogalmának kérdéséhez. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 383—393. l.

Kárpáti Sándor: A szocialista forradalom feltételeinek értelmezéséhez. PolFÉvk. 209—224. l.

Lang, Günter: A forradalom békés útjának lehetősége. Tk. Nk. Üsz. 219—222. l.

Lederer Emma: Feudalism as a structure and form of society. ÉHist. 1970. 1. 183—202. l.

Makkai László: Jelenkortörténet és művelődéstörténet. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 583—586. l.

Makkai László: Strukturális történeti szemlélet és strukturalizmus. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1126—1130. l.

Markarjan, E. Sz.: A történelem összehasonlító vizsgálatának alapelvei. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 702—712. l.

A materialista történetfelfogáshoz. Tanulmányok. Bp. 1970, Hírlapkiadó. 449—575 l.
A Világosság. 11. évf. 1970. 8—9. számából.

Negyedszázad. A Debreceni Orvostudományi Egyetem Marxizmus—Leninizmus Intézetének ünnepi kiadványa. Tanulmányok a marxista—leninista filozófia, politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus tárgyköréből. (Szerk. Kovács László. Közrem. Jávor Gyula, Némedi Dénes.) Debrecen 1970. 143 l.

Ormos Mária: A kortörténet elvi problémáihoz. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 586—587. l.

Pamlényi Ervin: A kultúrtörténet fogalmáról, tárgyköréről. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 148—155. l.

Problèmes de l'histoire des civilisations. [Beszámoló a Történettudományi Intézet és a Magyarország története szerkesztősége által rendezett vitáról.] AH. 1970. 16. tom. 1—2. n. 213—239. l.

Rényi Péter: A forradalom, amely nem falja fel gyermekeit. Valóság. 1970. 13. évf. 9. sz. 13—22. l.

Schmidt, Alfred: A történelem elleni strukturalista támadás. Lévi-Strauss racio-

nális megismerés-metafizikája. Valóság. 1970. 13. évf. 5. sz. 87—98. l.

Szigeti József: Idő és történetiség. Hegel, Marx és az egzisztencializmus időfelfogásáról. Valóság. 1970. 13. évf. 6. sz. 86—102. l.

Szücs Jenő: A nemzet históriku ma és a történetszemlélet látószöge. /Hozzászólás egy vitához./Bp. 1970, Akad. Kiadó. 127 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 51./

Tordai Zádor: Történelemszemlélet és a mai katolicizmus. Világosság. 1970. 11. évf. 8—9. sz. 506—510. l.

Történettudomány és történeti tudatformálás. A Történelmi Szemle ankétja. [Hozzászólók:] Benczédi László, Berend T. Iván, Elekes Lajos, Hajdu Tibor, Hanák Péter, Juhász Gyula, Márkus László, Mucsi Ferenc, Pamlényi Ervin, Pölöskei Ferenc, Ránki György, Szabad György, Tokody Gyula, Vass Henrik. TSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 170—207. l.

Vita a művelődéstörténet kérdéseiről. Hermann István, L. V. Cserepnyin, V. M. Gardanov, Kabos Ede, Vörös Károly, Szabad György, Szücs Jenő, Aradi Nóra, Földes Éva, Szilágyi János, Márkus László hozzászólásával. [Összeáll.] Glatz Ferenc. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 126—156. l.

b) *Módszertani kérdések. A történettudomány története*

Angyal Endre: Magyar—horvát kapcsolatok a historiográfiában. DTI. 1969/2. 77—109. l.

Balogh Sándor: Die Geschichte Ungarns nach dem zweiten Weltkrieg in der marxistischen Geschichtsliteratur. ÉHist. 1970. 1. 551—588. l.

Benda Kálmán: A kortörténet „multja" és a jelenkutatás módszertani problémái. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 570—571. l.

Benkő Loránd: Névtudományunk helyzete és feladatai. Névtud. Konf. 2. 7—16. l.

Biró Béla: Orbán Balázs. /1830—1890./ Természet Világa. 1970. 101. évf. 12. sz. 568—569. l.

Borus József: Jelenkorkutatás és hadtörténetírás. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 577—579. l.

Dankó Imre: Néprajz és történelem. Vay Eml. 96—101. l.

Darvas József: A régi Magyarország felfedezésétől az újig. Valóság. 1970. 13. évf. 3. sz. 56—63. l.

Degré Alajos: Magyar jogtörténetírás a Horthy-korban. Gazdaság- és Jogtudomány. 1969. 3. évf. 1—2. sz. 77—99. l.

Dobos Ilona: A történeti mondák rendszerezéséről. ET. 1970. 81. évf. 1. sz. 97—112. l.

Donáth Ferenc: A tsz-történetírás jelentősége és problémái. Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 2. sz. 61—65. l.

Elekes Lajos: Történelmi módszer, korszerű tudományosság. Nsz. 1970. 28. évf. 245. sz. mell. 7. l.

Ember Győző: On the methodology of archives-history. AH. 1970. 16. tom. 1—2. n. 171—192. l.

Entz Géza: Ipolyi Arnold és a magyar középkori művészet. Heves m. M. 44—48. l.

Erdészettörténet és agrártörténet. /Az erdészettörténet kérdései az Agrártörténeti Bizottságban./ AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 556—572. l.

Fellner, Fritz—Gottas, Friedrich: Habsburg-kutatások Nyugat-Európában. Vt. 1969. 18. sz. 41—51. l.

Glatz Ferenc: Gondolatok az Eötvös kollégiumi történészképzésről. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 799—805. l.

Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1176—1200. l.

Glatz Ferenc: A kortörténetírás kérdése a magyar polgári történetírásban. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 579—583. l.

Granasztói György: A viszonyítás fontosságáról a várostörténeti kutatásban. TSz. 1970. 13. évf. 1. sz. 106—110. l.

Gunda Béla: A magyar nép múltja a néprajz tükrében. VayEml. 67—74. l.

Györffy György: A helynevek és a történettudomány. Névtud. Konf. 2. 196—200. l.

Hoffmann Tamás: A paraszti munka /A magyar agráretnográfia problémái/. ET. 1970. 81. évf. 2—4. sz. 244—264. l.

Hoffmann Tamás: A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei? NrÉ. 51. 5—14. l.

Holl Imre: Mittelalterarchäologie in Ungarn /1946—1964/. AAr. 1970. 22. tom. 1—4. fasc. 365—411. l., 1 t.

Horváth Pál: Hauptrichtungen der Rechtsgeschichtsschreibung zur Zeit des Dualismus. EZME. 41—57. l.

Horváth Pál: Die vergleichende Untersuchung der Rechtsentwicklung im Vordergrund der Rechtsgeschichte. AJ. 1970. 12. tom. 1—2. fasc. 187—213. l.

Hutterer, C. J.: Stand und Aufgaben der ungarndeutschen Namenforschung. /Von 1686 bis zur Gegenwart./ AL. 1970. 20. tom. 1—2. fasc. 129—140. l.

Incze Miklós: Üzemtörténetírásunk helyzetéről. Népszava. 1970. 98. évf. 220. sz. 5. l.

Izsépy Edit: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1077—1103. l.

Jenei Károly: Az üzemtörténetírás tárgya és levéltári forrásai. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 335—349. l.

Kardos József: Az Eckhart-vita és a szentkorona-tan. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1104—1117. l.

Kardos József: Staatsrechtliche Diskussionen, bezüglich der Lehre der hl. Krone zur Zeit der Gegenrevolution. AUSBhist. 11. 163—181. l.

Katus László: Az Annales a történettudomány elvi és módszertani kérdéseiről. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1118—1126. l.

Katus László: A Habsburg Monarchia történetére vonatkozó kutatások az Egyesült Államokban. Vt. 1969. 18. sz. 23—40. l.

Király Péter: A szláv névtani kutatások és a hazai szlavisztika feladatai. Névtud. Konf. 2. 270—273. l.

Kovács József László: Egy magyar humanista írói protrójának kialakulása. /Írások Lackner Kristófról 1631-től 1944-ig./ StudLitt. 7. 55—75. l.

Kovács Kálmán: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. Gazdaság- és Jogtudomány. 1969. 3. évf. 1—2. sz. 55—75. l.

Köpeczi Béla: 25 év irodalomtudományának eredményeiről és problémáiról. IT. 1970. 2. évf. 2. sz. 233—245. l.

Kövesi Magda, A.: A névtudomány és a finnugrisztika. Névtud. Konf. 2. 244—249. l.

Kulcsár Kálmán: Kortörténet és szociológia. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 563—565. l.

Kun László: Történet-szociológiai tanulmányaink célkitűzései. Testi Nev. 33—34. l.

A magyar régészet regénye. (Szerk. Szombathy Viktor. Ill. László Gyula.) 2. kiad. Bp. 1970, Panoráma. 330 l. /Utazások a múltban./

Márkus László: A legújabbkori sajtótörténet kutatásának módszertanáról. MS. 1970. 11. évf. 8. sz. 229—231. l.

Máthé Gábor: Hajnik Imre centenáris munkája a magyar jogtörténet szerepéről. JK. 1970. 25. évf. 7. sz. 281—283. l.

Mérei Gyula: Strukturalizmus, strukturalista elemzés, marxizmus. PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 3—57. l.

Michel, Alain: Entre Cicéron et Tacite: Aspects idéologiques du Catilina de Salluste. AclassD. 5. 83—91. l.

Molnár László: A művészettörténet néhány problémája. MT. 1970. 25. évf. 7—8. sz. 508—512. l.

Niederhauser Emil: Az Annales és Kelet-Európa. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1130—1133. l.

Ostburg, Florian: A porosz-német történelemtanítás ideológiai alapvonalai és tendenciái 1848/49 és 1945 között. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 394—405. l.

Pach Zsigmond Pál: A magyar történettudomány 25 éve. TSz. 1970. 13. évf. 2. sz. 131—146. l.

Pach Zsigmond Pál: Történettudomány. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 241—256. l.

Papp János: Haán Lajos /1818—1891/. Békésm. Ant. 3. 141—144. l.

Pogány Ö. Gábor: A magyar művészettörténetírás 25 éve. /Garas Klára, Aradi Nóra, Szabolcsi Hedvig, Székely György, Pamlényi Ervin, Zádor Mihály, Novák Zoltán hozzászólásával, *Vayer Lajos* zárszavával./ MűÉ. 1970. 19. évf. 2. sz. 119—140. l.

Rottler Ferenc: Fraknói Vilmos történetírói pályakezdése /1861—1871/. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1046—1076. l.

Rottler Ferenc: Vilmos Fraknói's publizistische Tätigkeit. AUSBhist. 11. 87—100. l.

Samu Mihály: Aktuelle wissenschaftssystematische Probleme der Staatswissenschaft. AUSBiur. 11. 103—118. l.

Sándor Pál: Az úrbéri peres iratok. /Forrástani elemzés./ LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 570—618. l.

Sárkány Mihály: Gazdasági antropológiai irányzatok. NrKCsÉvk. 347—356. l.

Sárközi Zoltán: Útmutató az üzemtörténeti kutatásokhoz. Kiad. az Országos Népm. Tan.; Országos Helytört. Bizotts. Bp. 1970, NPI. 34 l.

Schultheisz Emil—Tardy Lajos: Summing-up of the past and present of Hungary's medicohistorical research work. CMed. 1970. 4. sz. suppl. 13—23. l.

Sey István: Pável Pavlovics Mitrofanov. /1873—1917/. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1173—1175. l.

Simon Péter: A jelenkor és a munkásmozgalom történetének kutatása. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 565—570. l.

Stier Miklós: A mai nyugat-német történetírás főbb irányzatai. TSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 357—363. l.

Szabó Ferenc: A helytörténeti anyaggyűjtés feldolgozásának néhány fontos módszertani-technikai kérdése. Békésm. Ant. 3. 61—69. l.

Szabolcs Ottó: A történelmi megismerés történetéhez. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 713—716. l.

Szebenyi Péter: Márki Sándor mint középiskolai tanár és didaktikus. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1201—1214. l.

Székely György: A személynevek és a történettudomány. Névtud. Konf. 2. 201—208. l.

Székely Lajos: Haan Lajos a történetíró. Békéscsaba Tört. 169—188. l.

Szekeres József: Jelenkorkutatás és üzemtörténetírás. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 593—595. l.

Szilágyi János: A munkáskultúra történetének kutatásáról. /Hozzászólás Kabos Ernő tanulmányához./ [Gondolatok a munkásművelődés történetének kutatásáról.] PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 168—175. l.

Szilágyi Miklós: A visszaemlékezések gyűjtésének módszerei. 2. Békésm. Ant. 3. 70—82. l.

Tokody Gyula: Az első világháború utáni forradalmi változások hatása a nagynémet történetírásra. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 990—1023. l.

Tokody Gyula: Der Weg der grossdeutschen Geschichtsschreibung zum Faschismus. ÉHist. 1970. 1. 427—454. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 939—989. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Művelődéstörténeti törekvések az európai és a hazai polgári történettudományban. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 136—148. l.

Várkonyi Ágnes, R.: A pozitivista történetszemlélet. Bp. 1970, Gondolat. 217 l. /Studium könyvek 67./

Vass Henrik: Kortörténet és a Párt tudományos politikája. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 572—575. l.

Vass Henrik: Munkásmozgalom-történet és helytörténet. MH. 1970. 3. évf. 282. sz. mell. 1. l.

Vekerdi László: Mire jó a tudománytörténetírás. Természet Világa. 1970. 101. évf. 9. sz. 419—422. l.

Vörös Károly: A mikrofilmpublikációhoz. LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 233—243. l.

c) *Történeti segédtudományok*

Borsa Iván: A levéltári szintek kérdéséhez. LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 21—34. l.

Ember Győző: A levéltári egységek kérdéséhez. LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 215—231. l.

Ember Győző: Levéltári rendeltetés — levéltárosi hivatás. LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 3—20. l.

Gedai István: Numizmatika—gazdaságtörténet. MH. 3. évf. 184. sz. mell. 4. l.

Komjáthy Miklós: Az Országos Levéltár forrástudományi és módszertani kabinetjéről. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 21—25. l.

Vajay Szabolcs: A sisakdísz megjelenése a magyar heraldikában. LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 279—287. l.

d) *Demográfia. Statisztika. Történeti földrajz*

Andorka Rudolf: A dél-dunántúli egykekutatások története. StSz. 1969. 47. évf. 12. sz. 1245—1257. l.

Andorka Rudolf: Születéskorlátozás az Ormánságban a XVIII. század vége óta. Demográfia. 1970. 13. évf. 1—2. sz. 73—85. l.

Ember Győző: Über die historische Statistik. ÉHist. 1970. 1. 149—156. l.

Horváth András: Borsod megye népességének fejlődése a XX. században. BSz. 1970. 14. évf. 2. sz. 68—75. l.

Horváth Róbert: Kőrösy kiadatlan tudománytörténeti tanulmánya Schmeizel Mártonról. Adalék Kőrösy József demográfiai és statisztikai munkásságának méltatásához. Demográfia. 1970. 13. évf. 1—2. sz. 86—94. l.

Horváth Róbert: A magyar statisztikai tudomány kialakulásának tudománytörténeti és tudományelméleti problémái. StSz. 1970. 48. évf. 1—2. sz. 71—84. l. 82—194. l.

Horváth Róbert: Quesnay, a «Tableau economique» és a mai statisztikai tudomány. StSz. 1970. 48. évf. 12. sz. 1286—1309. l.

Jezsov, A.: Lenin eszméinek megvalósulása a statisztika területén. StSz. 1970. 48. évf. 4. sz. 339—353. l.

Nemeskéri János: A paleodemográfiai kutatások archeológiai és antropológiai feltételei. Demográfia. 1970. 13. évf. 1—2. sz. 32—72. l.

(Rézműves János): Rajzos térképvázlatok az általános iskolai történelemtanításhoz. /Történelmi topográfia./ (Közrem. A Történeti Topográfiai Munkabizottság.) Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 72 l.

Ságí Károly: Egy történeti vita természettudományi kapcsolatai. FöÉ. 1970. 19. évf. 2. sz. 200—207. l.

Timár Eszter—Veress Éva: A kenyérfogyasztás statisztikai becslése. /Keleti Károly élelmezési statisztikájának néhány gazdaságtörténeti tanulsága./ MgMúzK. 1969—1970. 237—256. l.

e) *Gyűjteményes munkák*

A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakcsoportokban

Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tom. 5. (Ed.: Stephanus Borzsák.) Debrecen 1969. 141 l., 8 t.

Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tom. 6. (Ed.: István Borzsák.) Debrecen 1970. 87 l.

Acta historiae litterarum Hungaricarum. (Kiad. a József Attila Tudományegye-

tem Bölcsészettudományi Kar.) Tom. 9. (Szerk. Csukás István, Horváth Károly.) Szeged 1969. 115 l. /Acta Universitatis Szegediensis./

Acta marxistica—leninistica. Tom. 16/1/1. Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai. Debrecen 1970. ápr. 27.—28. (Rend. a Debreceni Egyetem Marxizmus—Leninizmus Tanszék; MSzMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottság. Szerk, Kónya István.) Debrecen 1970. 252 l.

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. 9. Egyetemes történeti tanulmányok. 3. (Szerk. Tokody Gyula.) Debrecen 1969. 109 l.

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. 11. Egyetemes történeti tanulmányok. 4. (Szerk. Tokody Gyula.) Debrecen 1970. 107 l.

Akadémiai Közlemények 17. A Magyar Tanácsköztársaság katonapolitikája és forradalmi-honvédő harcai. (Tudományos ülés.) Budapest, 1969. máj. 2. (Rend. a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia. Referátumok, korreferátumok, tanulmányok.) [Kiad. a] Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, Tudományos Tanács. Bp. 1969. 224 l.

Akadémiai Közlemények 20. Jubileumi szám Lenin születésének 100. évfordulója tiszteletére készített anyagokból. (Tudományos ülés.) Referátumok, korreferátumok és tanulmányok. (Szerk. Zágoni Ernő, Turóczi Károly.) [Kiad. a] Katonai Akadémia, Tudományos Tanács. Bp. 1970. 119 l.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 11. (Chefred.: Sándor Balog. Red.: István Diószegi.) Bp. 1970. 398 l.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica. Tom. 11. Red. Commissio Scientiae. (László Névai, Imre Szabó). Bp. 1969. 185 l.

Anthropologia Hungarica. Ed.: Section Anthropologique du Musée Hongrois d'Histoire Naturelle. Tom. 9. 1—2. Historico-anthropological studies. (Réd. Tibor Tóth.) Bp. 1970. Soksz. 147 l., 6 t.

Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. 12. (Szerk. Dávid Lajos.) Győr 1970. 408 l., 2 t.

A Bajai Tanítóképző Intézet évkönyve. 1870—1970. Jubileumi évkönyv. Baja 1970. 219 l.

Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. 1969. Pécs 1969. 322 l.

Diószegi István: Hazánk és Európa. Tanulmányok. Bp. 1970, Magvető. 483 l. /Elvek és utak./

Dolgozatok Heves megye múltjából. /A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1969. évi egri vándorgyűlésének régészeti és középkori magyar történeti előadásai./ (Szerk. Szabó János Győző.) Kiad. az Egri Vár Baráti Köre, Eger, Dobó István Vármúzeum. Eger 1970. 48 l.

Droit hongrois—droit comparé. Hungarian law—comparative law. (Éd.: Zoltán Péteri.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 357 l.

Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Tom. 8. (Szerk. Köves József.) Eger 1970. 566 l.

Az Egri Múzeum évkönyve. Annales musei Agriensis. 6. (Szerk. Bakó Ferenc.) Eger 1968. 379 l.

Elméleti és módszertani közlemények.4. sz. A lenini eszmék megvalósulása a népi demokratikus Magyarországon. (Szerk. Kurucz István, Ruff Mihály, Szenes Iván.) [Kiad. az] MSzMP Budapesti Bizottság; Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. Soksz. 155 l.

Elméleti és módszertani közlemények. 5. sz. A leninizmus néhány időszerű filozófiai kérdéséről. (Szerk. Gondi József, Horváth József stb.) [Kiad. az] MSzMP Budapesti Bizottság; Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. Soksz. 244 l.

Előadások a lenini diplomáciáról. V. I. Lenin születése 100. évfordulójának tiszteletére. (Bp. 1970. ápr. 27—28. Rend. a Külügyminisztérium; Szovjetunió Budapesti Nagykövetsége.) Bp. 1970. Soksz. 121 l.

Előadások a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1918—1970. (Szerk. Kukk Györgyné.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 229 l.

Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa /1848—1944/. Hrsg.: Andor Csizmadia, Kálmán Kovács. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 460 l.

Eszmei és irodalmi találkozások. Tanulmányok a magyar—francia irodalmi kapcsolatok történetéből. (Szerk. Köpeczi Béla, Sőtér István.) Kiad. az ELTE Francia Tanszék; MTA Irodalomtud. Int. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 571 l.

Études historiques. 1970. Publiées à l'occasion du 13e Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. (Comité de réd. Dezső Nemes, Zsigmond Pál Pach etc.) l. (Études.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 616 l.

Évkönyv. 1970. (Szerk. Scheiber Sándor.) [Kiad. a] Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Bp. 1970. 267 l.

Fejér megyei szemle. 7. 1970. Honismereti tanulmányok. (Szerk. Bodnár László, Boór Ferenc. Bev. Csóka János.) Kiad. a Fejér Megyei Tanács; Hazafias Népfront, Fejér Megyei Elnökség. Székesfehérvár 1970. 302 l.

Fejér megyei történeti évkönyv. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez. 4. A felszabadulás Fejér megyében. (Szerk. biz: Bodnár László, Boór Ferenc, Farkas Gábor.) Kiad az MSzMP Fejér Megyei Bizottság; Fejér Megyei Tanács. Székesfehérvár 1970. 717 l., 1 t., 3 térk.

Fejezetek a marcali járás történetéből. /1918—1968/. (Szerk. Paál László.) Kiad. az MSzMP Marcali Járási Bizottság; Marcali Járási Tanács. Marcali 1970. 167 l.

A felnőtt fogyatékosok szociális gondozásának történeti és időszerű kérdései. Tudományos ülésszak. Bp. 1969. márc. 18—19. (Rend. a Szociális Intézetek Központja. Előadások. Szerk. Bajáczi Péter.) Bp. 1970. Soksz. 105 l. /A Szociális Intézetek Központja kiadványai 5./

Felszabadulási Tudományos Emlékülés. Székesfehérvár 1970. márc. 24. Rend. az MSzMP Fejér Megyei Bizottság; Marxizmus—Leninizmus Esti Egy.; MTT Kelet-Dunántúli Csop. /Előadások./ Székesfehérvár 1970. 80 l.

Folia archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve. (Főszerk.: Fülep Ferenc.) 21. (Szerk. Sárdy Judit.) Bp. 1970. 218 l.

A forradalmi évek tüzében. /1917—1919./ Mosonmagyaróvár, Sopron, Győr, Kapuvár. /Szemelvénygyűjtemény./ (Szerk. Dávid Lajos.) Kiad. az MSzMP Győr-Sopron Megyei Bizottság; Győr-Sopron Megyei Tanács. Győr 1970. 245 l.

A földművelésügyi szakigazgatás története. 1867—1948. (Szerk. Pataky Ernő.) Bp. 1970. Mezőgazd. Kiadó. 305 l.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 14. 1968—69. (Szerk. biz. Dobos Piroska, Hont Péterné stb.) Bp. 1970. 286 l., 16 t. /A Fővárosi Könyvtár évkönyve 26./

A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola évkönyve. 3. Bp. 1970. Soksz. 506 l.

A Hazafias Népfront, Békés Megyei Bizottság antológiája. 3. (Szerk. Czeglédi Imre.) Békéscsaba 1969. 151 l. /Körösmenti honismereti közlemények 3./

Hazánk felszabadulása. 1944—1945. Tanulmányok. (Bev. Tóth Sándor.) Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 419 l., 6 térk.

A Hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve. 1968—1970. (Összeáll. Földesi Ferenc.) Hódmezővásárhely 1970. 134 l.

25 év. Ipar, mezőgazdaság, életszínvonal, kultúra. (Bev. Nyers Rezső.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 315 l.

Huszonöt év történetéből. Tanulmányok Magyarország felszabadulásának évfordulójára. (Szerk. Tokody Gyula, Vaszilij Akimovics Taraszenko.) Kiad. a Debreceni Egyetem; Kijevi Egyetem. Debrecen 1970. 281 l.

A József Attila Tudományegyetem ünnepi actája Lenin születésének 100. és hazánk felszabadulásának 25. évfordulója tiszteletére. (Szerk. Rácz János.) Szeged 1970. 131 l.

A kassai Batsányi-kör évkönyve. 1965—1968. (Szerk. Turczel Lajos.) Bratislava-Bp. 1969, Madách Kiadó—Szépirod. Kiadó. 331 l.

Könyv és könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve 7/2. (Szerk. Csüry István, Varga Zoltánné.) Debrecen 1969. 187 l.

A Közalkalmazottak Szakszervezete történetéhez. Tanulmányok és dokumentumok. (Szerk. Gerelyes Ede. Bev. Jókai Loránd.) Bp. 1970, Táncsics Kiadó. 213 l.

Közművelődés Borsodban. 1970. (Szerk. Kisvárdai László.) Miskolc 1970. Soksz. 113 l.

Lenin centenárium Sopronban. (Szerk., bev. Hiller István.) Kiad. az MSzMP Sopron Városi Bizottság. Sopron 1970. 101 l.

Lenin élő eszméi. Tanulmányok Lenin születésének 100. évfordulójára. (Szerk. Bakos Gyula.) Kiad. a Kandó Kálmán Villamosipari Műszaki Főiskola. Bp. 1970. 127 l.

Lukács György válogatott művei. (Szerk., vál. Fehér Ferenc, Kenyeres Zoltán.) 3. Magyar irodalom—magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Bp. 1970, Gondolat. 694 l.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1969. 1970. (Szerk. Balassa Iván.) Bp. 1970, Mezőgazd. Kiadó. 339 l.

Magyar műemlékvédelem. 1967—1968. (Szerk. biz. Dercsényi Dezső, Entz Géza stb.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 444 l., 1 t. /Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai 5./

A magyar szakszervezetek a Tanácsköztársaságban. (Ülés; Bp. 1969. ápr. 9—10. Rend. a Bp. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete; MSzMP Közp. Biz.: Párttört. Int.) Előadások. Bp. 1970, Táncsics Kiadó. 157 l.

Magyar Szocialista Munkáspárt Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága és Oktatási Igazgatóságának kiadványa a debreceni jubileumi tudományos ülésszakról. (Debrecen 1969.) 1—2. köt. (Szerk. Mikecz Ferenc.) Debrecen 1970. 851 l.

Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Főiskola évkönyve. 1970. (Szerk. biz. vez. Vészi Béla.) Kiad. az MSzMP Központi Bizottság. Bp. 1970. 257 l.

Magyar Szocialista Munkáspárt Nógrád Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága évkönyve. 1970. (Szerk. Gordos János.) Salgótarján 1970. 78 l.

Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1969/2. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. (Szerk. T. Mérey Klára.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 191 l.

A magyar ügyvédség jubileumi évkönyve. 1945—1970. Kiad. az Országos Ügyvédi Tanács. Bp. 1970. 259 l.

A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Nemzetközi tudományos ülésszak. Budapest 1969. márc. 17—19. (Rend. az MSzMP Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet, MTA Történettudományi Intézet. Előadások. (Szerk. Gábor Sándorné, Mucsi Ferenc.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 501 l.

A Marxizmus—Leninizmus Tudományos Diákkörök I. Országos Konferenciáján díjazott tanulmányok. 1—3. köt. (Debrecen 1969. ápr. 11—12. Rend. a Művelődésügyi Minisztérium.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. Soksz. 209, 274, 269 l.

Matyóföld. 1970. (Fel. szerk.: Kruzsely Károly.) A Mezőkövesdi Járási Művelődési Ház irodalmi és néprajzi munkaközösségének kiadványa. Mezőkövesd 1970. 104 l.

Mecseki tükör. Tanulmányok, riportok, elbeszélések, versek a bányászéletről. (Szerk. Gyevi Károly.) Kiad. a Mecseki Szénbányák Igazgatósága. Pécs 1970. 461 l.

Mindnyájan voltunk egyszer az Akadémián . . . Sopron 1919—1969. Az Erdészeti és Faipari Egyetem jubileumi évkönyve. (Szerk. Herpay Imre.) Bp. 1969, Mezőgazd. Kiadó. 331 l.

A Miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 8. 1969. (Fel. szerk. Zádor Tibor.) Miskolc 1969. 80 l., 1 t.

Molnár Erik: Válogatott tanulmányok. (Sajtó alá rend., bev. Ránki György.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 519 l.

Mongolian studies. Ed.: Louis Ligeti. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 690 l. /Bibliotheca Orientalis Hungarica 14./

A nagykállói járás múltja és jelene. (Szerk. Csepelyi Tamás, Orosz Gézáné stb.) Kiad. a Nagykállói Járási Tanács. Nagykálló. 1970. 387 l., 28 t.

Negyedszázad. (Szerk. Csáky Lajos.) Kiad. a Bács-Kiskun Megyei Tanács. Kecskemét 1970. 175 l., 16 t.

A Nehézipari Műszaki Egyetem közleményei. 17. köt. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. (A Tanácsköztársaság Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Az NME 18. tudományos ülésszaka. Előadáskivonatok. Szerk. Kun László, Novák József.) Miskolc 1970. 183 l.

Német filológiai tanulmányok. Arbeiten zur deutschen Philologie. 5. (Szerk. Némedi Lajos.) Debrecen 1970. 186 l. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Német Tanszékének kiadványai./

Németh László: Két nemzedék. Tanulmányok. Bp. 1970, Magvető—Szépirod. Kiadó. 756 l. /Németh László munkái./

Népi kultúra, népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve. 4. Főszerk. Ortutay Gyula. (Szerk. Diószegi Vilmos.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 389 l.

Néprajzi értesítő. A Budapesti Néprajzi Múzeum évkönyve. 51. 1969. (Szerk. Szolnoky Lajos.) Bp. 1969. 176 l.

Névtudományi Konferencia, 2. (Budapest 1969. szept. 2—4.) Névtudományi előadások. Rend. a Magyar Tudományos Akadémia, Nyelvtudományi Intézet; Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Szerk. Kázmér Miklós, Végh József.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 396 l. /Nyelvtudományi értekezések 70./

Nouvelles études hongrois. Vol. 4—5. 1969—1970. Chéf-réd.: Béla Köpeczi. Bp. 1970, Corvina. 308 l., 8 t.

A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. 11. 1868—1968. (Szerk. Csallány Dezső.) Bp. 1969. 311 l., 19 t.

Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1967. (Fel. szerk.: Dezsényi Béla.) Bp. 1969. 505 l., 2 t.

A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. — Acta Academiae Paedagogicae in civitate Pécs. Tom. 13. 1969. 1. Ser. paedagogica-psychologica. (Szerk. Selymes Ferenc.) Pécs 1969. 120 l.

A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. — Acta Academiae Paedagogicae in civitate Pécs. Tom. 13. 1969. 4. Ser. historica. (Szerk. Selymes Ferenc.) Pécs 1969. 22 l.

Petőfi és kora. (Szerk. Lukácsy Sándor, Varga János.) Kiad. az MTA Irodalomtudományi Intézete; MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 707 l., 1 t.

Sándor Pál: Az ár ellen. Bp. 1970, Magvető. 550 l.
/Elvek és utak./

Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. 9. Red. Endre Iglói. Debrecen 1969. 203 l.

Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debrecensis de Ludovico Kossuth nominatae. 10. Red. Endre Iglói. Debrecen 1970. 229 l.

Social-economic researches on the history of East-Central Europe. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 231 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 62. Red. E. Pamlényi./

Sorsforduló. Tanulmányok, visszaemlékezések, történetek. (Szerk. Újvári Imre László, Balajcza János. Bev. Németh Ferenc.) Kiad. az MSzMP Somogy Megyei Bizottsága. Kaposvár 1970. 236 l.

Studia litteraria. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közleményei. Tom. 7. (Red. J[ános] Barta, I[mre] Bán.) Debrecen 1969. 137 l., 2 t.

A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Művelődési Osztályának évkönyve. 3. 1968—1969. (Szerk. Csermely Tibor.) Nyíregyháza 1970. 138 l.

Szarvas járás-város szabad negyedszázada. (Szerk. Tóth Lajos.) Kiad. a Hazafias Népfront, Szarvasi Járási Bizottság. Szarvas 1970. 461 l., 16 t.

Szauder József: Az estve és Az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus. Bp. 1970, Szépirodalmi Kiadó. 555 l.

Szekszárd 1945—1970. (*Puskás Attila:* Szekszárd felszabadulása. — *Baktai Ferenc:* Vallomás Szekszárdról. — *Máté János:* Szekszárd város 25 éve a számok tükrében. Bev. Császár József.) Kiad. a Szekszárdi Városi Tanács. Szekszárd 1970. 32 lev.

„A szent, a várt szélvész." Tanulmányok a Tanácsköztársaság közoktatásügyéről. /Függelék: Hasonmások 1918—1919 közoktatásügyi röpirataiból./ (Szerk. Mészáros István. Bev. Erdey Grúz Tibor.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 193 l.
Az 5. Nevelésügyi Kongresszus keretében, az MTA rendezésében megtartott emlékülésen /1969. márc. 26./ tartott előadások.

A Tanácsköztársaság Somogyban. (MSzMP Somogy Megyei Bizottság. Jubileumi ülésszak. Kaposvár, 1969. márc. 10—12.) Tanulmányok, előadások, dokumentumok. (Szerk. biz. vez. Illés Dezső.) Kaposvár 1969. 344 l., 16 t.

Tanítóképző intézetek tudományos közleményei. Kiad. a Debreceni Tanárképző Intézet. 6. (Szerk. Kiss Lajos.) Debrecen 1969. 303 l.

Tanulmányok Békéscsaba történetéből. (Szerk. Kristó Gyula, Székely Lajos.) Kiad. a Békéscsabai Városi Tanács. Békéscsaba 1970. 384 l., 12 térk.

Tanulmányok a testi nevelés köréből. (Fel. szerk. Ócsai József.) Bp. 1970. 258 l.
/A Magyar Pedagógiai Társaság kiadványai 5./

Tanulmányok Zala megyéről. 1945—1970. (Írta: Béli József, Knér Jolán stb.) Kiad. a Zala Megyei Tanács. Zalaegerszeg 1970. 301 l.

Társadalom és nemzet a Magyar Tanácsköztársaságban. Tudományos ülésszak. /Budapest, 1969. márc. 14./ (Rend. a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem.) Előadások. (Szerk. Mészáros Károly.) Bp. 1970. Soksz. 182 l.

A televízió és a film felhasználásának módszertani kérdései. (Szerk. Bodó László.) Kiad. az Országos Pedagógiai Intézet. Bp. 1970. 111 l.

Tétény-Promontor. Budapest XXII. kerületének története. (Szerk. Joó Ernő, Tóth Gábor, Tóth Sándor.) Kiad. a Budapest, 22. Kerületi Tanács. Bp. 1970. 365 l.

Tolnai Gábor: Tanulmányok. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 437 l.

Tudományos emlékülés V. I. Lenin születése 100. évfordulója tiszteletére. Székesfehérvár 1970. ápr. 23. Rend. az MSzMP Fejér Megyei Bizottság, Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem; TIT Fejér Megyei Elnökség. Székesfehérvár 1970. 47 l.

Tudományos ülésszak V. I. Lenin Születésének 100., Hazánk felszabadításának 25. évfordulója tiszteletére. (Szeged, 1970. máj. 25—26.) Rend. az MSzMP Csongrád Megyei Bizottság, a József Attila Tudományegyetem. Előadások. (Szerk. Törköly Ferenc.) Szeged 1970. 111 l.

Vásárhelyi tanulmányok. [Kiad. a] Hódmezővásárhely, Petőfi Művelődési Ház. Hódmezővásárhely 1970. 103 l.

A Vay Ádám emlékünnepség tudományos ülésszaka. Vaja, 1969. máj. 24—25. Rend. a Vay Ádám Múzeum Baráti Kör. (Függelék: *Szathmári Király Ádám:* II. Rákóczi Ferenc fejedelem lengyelországi bujdosásiról. Naplójegyzetek. 1711—1712. Szerk. Molnár Mátyás.) Vaja 1969. 153 l.

Veszprém megye fejlődése. 1945—1970. Tanulmányok a megye felszabadulás utáni történetéből. (Szerk. Beszteri Béla.) Veszprém 1970. Veszprémm. Lapkiadó. 459 l., 72 t.

A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 8. (Szerk. Éri István.) (Kiad. a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.) Veszprém 1969. 292 l.

A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Vándorgyűlésének (Veszprém, 1968. máj. 30.—jún. 2.) anyagáva!.

Weber, Max: Állam. Politika. Tudomány. Tanulmányok. (Összeáll. Kemény István, Varga Iván. Ford. Józsa Péter.) Bp. 1970, Közgazd. és Jogi Kiadó. 461 l.

f) *Ismertetések*

Agrártörténeti vonatkozású tanulmányok a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1—6. kötetében. Szerk. Éri István. Veszprém 1963—1967. — Ismerteti: *Simonffy Emil.* AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 582—585. l.

A Baranya megyei Levéltár évkönyve. Pécs 1968. — Ismerteti: *Ruzsás Lajos.* LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 682—684. l.

Bölöny József: Pihent szemmel — az olvasó érdekében. IV. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 504—515. l.

Diákköri füzetek. I/2, II/1, III/1. köt. Debrecen 1967—68. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1245—1247. l.

Elekes Lajos: Korszerű műveltség, történelmi gondolkodás. Bp. 1969. — Ismerteti: *Szarka József.* MP. 1970. 10. évf. 3. sz. 295—297. l.

Gazdag László: Útitársunk a térkép. Bp. 1969. — Ismerteti: *Csendes László.* HK. 1970. 17. évf. 1. sz. 98—100. l.

Ila Bálint—Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. — Ismerteti: *Simonffy Emil.* AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 577—581. l.

Isztorija i isztoriki. Isztoriografija vszeobscsej isztorii. Szbornik sztatej. Moszkva 1966. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1226—1230. l.

Kemiläinen, Aira: Nationalism. Problems concerning the world, the concept and classification. Jyväskylä 1964. — Ismerteti: *Kovács Endre.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1248—1249. l.

Krippendorf, Ekkehardt: Friedensforschung. Köln—Berlin 1968. — Ismerteti: *Ságvári Ágnes.* Vt. 1969. 18. sz. 95—97. l.

Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969. — Ismerteti: *Szokolay Katalin.* TáSz. 1970. 25. évf. 3. sz. 95—97. l.

A magyar régészet regénye. Szerk. Szombathy Viktor. Bp. 1968. — Ismerteti: *Szabó Miklós.* AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 238—241. l.

Molnár Erik: Válogatott tanulmányok. Bp. 1969. — Ismertetik: *Bimbó Mihály.* Alföld. 1970. 21. évf. 4. sz. 111—116. l. *Gergely András.* Kritika. 1970. 8. évf. 4. sz. 54—55. l., *Kovács Győző.* ITK. 1970. 74. évf. 3. sz. 396—398. l.

Niederhauser Emil: Történelem és néprajz [Ju. V. Bromlej tanulmányairól]. Vt. 1969. 18. sz. 57—60. l.

Ocserki isztorii isztoricseszkoj nauki v SzSzSzR. Red. M. V. Necskina. Moszkva 1966. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1230—1232. l.

Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. Bp. 1970. — Ismerteti: *M. Kondor Viktória.* MT. 1970. 15. évf. 12. sz. 910—913. l.

Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéről. Bp. 1969. — Ismerteti: *Teleki Éva.* PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 184—189. l.

Tokarjev, Sz. A.: Vallás és történelem. Bp. 1966. — Ismerteti: *Bellér Béla.* Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 200—203. l.

Történeti Statisztikai Évkönyv 1965—1966. Szerk. Dányi Dezső. Bp. 1968. — Ismerteti: *Filep Antal.* ET. 1969. 80. évf. 3. sz. 480—483. l.

Várkonyi Ágnes, R.: A pozitivista történetszemlélet. Bp. 1970. — Ismerteti: *Szilágyi János.* Nsz. 1970. 28. évf. 218. sz. 7. l.

Vita Zsigmond: Tudománnyal és cselekedettel. Tanulmányok. Bukarest 1968— Ismerteti: *Benda Kálmán.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1240—1241. l.

Woodward, C. Vann: The comparative approach to American history. New York—London 1968. — Ismerteti: *Zsigmond László.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 749—750. l.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Barta Lajos: Árnyak a hídon. /Cikkek, tanulmányok./ (Vál. sajtó alá rend., utószó: *Stenczer Ferenc:* A publicista Barta Lajos.) Bp. 1970, Szépirod. Kiadó. 286 l.

Bedécs Gyula—Sáry István: Helytörténeti szemelvények a XX. századi történelem tanításához. (Összeáll. — —.) Kiad. a Megyei Pedagógus Továbbképzési Kabinet. Győr 1970. 117 l.

Bihari József: Eger orosz és szovjet

útleírások tükrében. AAgr. 8. 49—68. l.

Biró Friderika: Jobbágyparaszti ház- és lakáskultúra az őrségi Szalafőn. NrÉ. 51. 119—158. l.

Bodó Sándor: Két miskolci céhbehívótábla és két névsortábla. HOMK. 8. 37—42. l.

Dobray Endre: Kert a parlagon. Mohácsy Mátyás életútja a kertgazdaság szolgálatában. (Mohácsy Mátyás kéziratai, jegyzetei és elbeszélései alapján írta — —.) Bp. 1970. 375 l., 22 t.

Draveczky Balázs: Somogy megye régészeti képeskönyve. Kaposvár 1970. 76 l., 4 térk. /Somogyi múzeum 17./

Farkas István: A szerencsi cukorgyár védjegyei. HOMK. 8. 43—46. l.

Fél Edit—Hofer Tamás: A kalotaszentkirályi kelengye. I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. NrÉ. 51. 15—36. l.

Kovács Máté: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 2. köt. 1849-től 1945-ig. (Összeáll., bev., vál. — —. Közrem. Babiczky Béla, Dér Mária stb.) Bp. 1970, Gondolat. 772 l., 18 t. /Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet./

Lyka Károly: Vándorlásaim a művészet körül. Visszaemlékezések. Bp. 1970, Képzőműv. Alap. 363 l., 16 t.

Magyar—zsidó oklevéltár. — Monumenta Hungariae Judaica. 12. köt. 1414—1748. Szerk. Scheiber Sándor. Közrem. Házi Jenő, Kubinyi András, Pataki János, Tardy Lajos, Zsoldos Jenő. Kiad a Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Bp. 1969. 547 l., 2 t.

Mayer László: Az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség iratai a Tolna Megyei Levéltárban. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 310—316. l.

A Pedagógusok Szakszervezetének 50 éves története. Válogatott dokumentumok. (Szerk. és vál. Toldy Sára, bev. Arató Ferenc: A pedagógus mozgalom története.) Kiad. a Pedagógusok Szaksz. Bp. 1970, Táncsics Kiadó. 373 l.

Schram Ferenc: Vác népének szellemi kultúrája 1686 és 1848 között. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 627—681. l.

Szabolcs-Szatmár megyei történelmi olvasókönyv. (Szerk. Csermely Tibor, Hársfalvi Péter.) Kiad. a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács. (Írták: Németh Péter, Balogh István, Hársfalvi Péter, Hanák Sándor, Koroknay Gyula.) Nyíregyháza 1970. 221 l.

Történelmi olvasókönyv. 6. *(Eperjessy Géza—Bodó László—Szabolcs Ottó):* Forrásszemelvények a magyar hazafias és honvédő hagyományok történetéből. (Összeáll. — —.) Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 323 l.

Vajda Endre: Postaszabályok az elmúlt századokban. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1970. 2. évf. 2. sz. 45—93. l.

Vallomások Somogyról. Visszaemlékezések. (Szerk. Paizs Gábor.) Kiad. az MSzMP Somogy Megyei Bizottság. Kaposvár 1970. 271 l.

Válogatott dokumentumok a baranyaipécsi munkásmozgalom történetéhez. 2. 1918—1929. (Szerk. Babics András, Szita László.) Kiad. a Pécsi Janus Pannonius Múzeum. Pécs 1970. 436 l., 16 t.

(Xantus Zoltán): Ferencvárosi szél. Versek, novellák, tanulmányok, dokumentumok, riportok. /Antológia/. (Szerk. — —.) Bp. 1970, Budapest Főváros 9. ker. Tanácsa. 344 l., 8 t.

b) *Feldolgozások*

Abari Attila: Az első magyar népoktatási törvénytől az általános iskola megvalósításáig. Szabolcs-Szatmár Évk. 3. 5—44. l.

Adatok a Tiszavölgyi árvizek történetéhez. 1. P. Károlyi Zsigmond. Régi Tiszavölgyi árvizek. Vízgazdálkodás. 1970. 10. évf. 3. sz. 150—152. l.

Andrásfalvy Bertalan: A mohácsiak állattartása 1686-tól 1848-ig. 2. A város sziget-birtoka. DTI. 1969/2. 153—191. l.

Antalffy Gyula: A felmagasodó Debrecen. ÉlT. 1970. 25. évf. 14. sz. 644—650. l.

Antall József: Absolutism and liberalism in health policy in Hungary. CMed. 1970. 4. sz. suppl. 147—156. l.

Apatóczky István—Farkas István: A diósgyőri acélgyártás rövid történeti áttekintése. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1970. 103. évf. 7. sz. 314—317. l.

Átokházától Ásotthalomig. Fejezetek a község történetéből és népéletéből. (Szerk. Juhász Antal, Szécsy György.) [Kiad.] Ásotthalom Községi Tanács. Ásotthalom 1970. 99 l., 10 t.

Bakó László: Adatok a vásárosnaményi iskola történetéhez /1781—1920/. Szabolcs-Szatmár Évk. 3. 45—68. l.

Balogh Béláné—Pörge Józsefné: A debreceni egészségügy rövid története. 1529—1970. Egészségügyi Munka. 1971. 18. évf. 1. sz. 19—24. l.

Balogh István: Debreceniség. /Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere./ StudLitt. 7. 11—53. l.

Balogh István: Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII—XIX. században. ET. 1970. 81. évf. 2—4. sz. 221—233. l.

Bánáti Miklós: Huszonkét évtized az új hazában. Császártöltés község történeti adattára. 1744—1964-ig. Kecskemét 1969. 368 l., 18 t.

Belvárosunk tegnap és ma. (Szerk. Szilák Józsefné.) Kiad. a Budapest 5. Kerületi Tanács. Bp. 1970, Minerva. 223 l., 10 t.

Bereczky Endre—Reichard Ernő: A magyar cementipar története. Kiad. a Szilikátipari Központi Kutató és Tervező Intézet; Cement és Mészművek. Bp. 1970, Műszaki Kiadó. 151 l., 1 t.

Bernáth Zoltán: Besitz und Besitzschutz im Spiegel der ungarischen Rechtsgeschichte unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in den letzten hundert Jahren. EZME. 209—223. l.

Bernschütz Sándor—Hegedüs Józsefné—Kőhegyi Mihály: Névadási szokások Baján 1896-ban és az 1960-as években. Baja 1970. 54 l.
/A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 17./

Biró József: 150 éves a budapesti átkelő gőzhajózás. Budapest. 1970. 8. évf. 10. sz. 38—39. l.

Bódis Gáborné: A mérésügyi könyvtár múltjáról. Mérésügyi Közlemények. 1970. 11. évf. 3. sz. 67—70. l.

Bogdán István: A Szombathelyi Pamutipar története 1899—1967. (Bev. Czupi János. [Kiad. a] Magyar Történeti Társulat. Szombathely 1969. 323 l.

Borai Ákos: A mecseki szénbányászat kialakulása és fejlődése a felszabadulás előtt. Mecseki tükör. 11—29. l.

Bugyi Balázs: Armenische Ärzte in Siebenbürgen in ihrer medizinhistorischen Bedeutung. CMed. 1970. 4. sz. suppl. 123—132. l.

Büdi Miklós: A diósgyőri Lenin Kohászati Művek kereskedelmi tevékenységének fejlődése alapításától napjainkig. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1970. 103. évf. 7. sz. 295—299. l.

Csallány Dezső: A száz év méltatása. 1868—1968. JAM. 7—11. l.

Csép Attiláné: A félévszázados angyalföldi könyvtár. A 7. sz. könyvtár története. SzEÉ. 14. 131—144. l.

Csépányi Sándor: 125 éves az Ózdi Kohászati Üzemek. BSz. 1970. 14. évf. 3. sz. 51—59. l.

Csepi Lajos—Lukácsi László: A kecskeméti hírközlés formáiról. [Folyt.] Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1970. 2. évf. 1. sz. 24—38. l.

Cserhalmi Sándor: Hejőcsabai Cement- és Mészmű története alakulásától napjainkig. (Összeáll. — —.) Miskolc 1970. 59 l.

Csizmadia Andor: Le développement des relations juridiques entre l'Etat et les Eglises en Hongrie /1000—1944/. Dr-Hong. 235—257. l.

Csizmadia Andor: A magyarországi feudális jogintézmények felszámolásához. A decima megszüntetése. Gazdaság- és Jogtudomány. 1969. 3. évf. 1—2. sz. 101—131. l.

Csizmadia Andor: Sozialpolitische Tendenzen bei der Regelung der Arbeitsverhältnisse in Ungarn. EZME. 347—368. l.

Czeglédy János: Tutajozás a Maroson a múlt században. 3. ET. 1969. 80. évf. 4. sz. 536—556. l.

Czelnai Rudolf: A magyar meteorológiai szolgálat 100 éve. Időjárás. 1970. 74. évf. 1—2. sz. 12—22. l.

Czigány Béla: Adatok a Győr megyei hajósmolnárok életéhez. 6. Arrabona. 12. 187—211. l.

Dán Róbert: A nyomtatott héber könyv Magyarországon. MIOKÉvk. 222—230. l.

Dán Róbert: A pozsonyi héber nyomda. OSzK Évk. 1967. 385—391. l.

Dankó Imre: Békéscsaba iparának és kereskedelmének fejlődése a gyáripar megindulásáig. Békéscsaba Tört. 105—122. l.

Deák Bertalan—Szita László: A pécsi légszeszgyár. 1870—1970. Pécs 1970. 144 l.

Deme László: Egy ezredév küzdelme anyanyelvünk fejlődéséért. Valóság. 1970. 13. évf. 8. sz. 1—9. l.

Dér Endre: Képzőművészet Békéscsabán. Békéscsaba Tört. 337—348. l.

Dobos László: Az egykori polgári iskola szerepe iskolarendszerünkben. PSz. 1970. 20. évf. 12. sz. 1133—1142. l.

Domonkos Ottó: A kesztyűsök munkájáról. Arrabona. 12. 213—228. l.

Draveczky Balázs: Kaposvár régészeti múltja. Somogy, 1970. 1. sz. 13—18. l.

Düh András—Merényi Sándor—Habonyi Zoltán: Száz éves a salgótarjáni kórház. Orvos és Technika. 1970. 8. évf. 6. sz. 161—165. l.

Dütsch Zsolt—Jakab Mihály: 50 éves a Pamuttextilművek Mezőberényi Gyára. Gyula 1970. 121 l., 10 t.
/A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 61—63./

Eckhardt Sándor: Notes sur les relations franco-hongroises. NÉHongr. 4—5. 173—182. l.

Egry Margit—Komjáthy Edit: Az Országház. 3. kiad. Bp. 1970, Pannónia. 71 l.

Énekes Sándor: A diósgyőri vaskohászat 200 éve. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1970. 103. évf. 7. sz. 290—291. l.

Erdősi Ferenc: Adatok a baranyai kőbányászat közelmúltjából. BarMűv. 1970. ápr. 127—129. l.

Erzsébetváros. (Szerk. Timár Andor.) Kiad. a Budapest, 7. Kerületi Tanács Végrehajtó Bizottság. Bp. 1970. 362 l., 16 t.

Farkas Gábor: Adatok Bodony község történetéből. [Kiad.] Bodony Község Tanácsa, Damjanich Múzeum. Gyöngyös 1969. 130 l., 4 t.

Farmosi István: A testnevelés és a sport története Kaposváron 1945-ig. Kaposvár 1969. 91 l.

Fekete Sándor: A bábaoktatás története Magyarországon. CMed. 1970. 55–56. köt. 175–186. l.

Ferenczi Imre: A kuruckor mondavilága. Vay Eml. 75–92. l.

Feyér Piroska: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 407 l.

Fónod Gyula–Zámbó Lajos: Csabdi község története. Székesfehérvár 1970. 79 l. /A Székesfehérvári István király Múzeum közleményei. B. sor. 29./

A Fővárosi Tanács János Kórház jubileumi évkönyve. 1710–1895–1970. (Szerk. biz. Takó József, Csonka Tiborné stb.) Bp. 1970. 96 l., 10 t.

Frankl József: Adatok Somogy megye egészségügyének XVIII–XIX. századi történetéből. CMed. 1970. 54. sz. 123–137. l.

Gábry György: A Nemzeti Múzeum és a zene. Bp. 1970. Soksz. 57 l., 5 t. /Józsefvárosi füzetek./

Gáldonyi Béla–Szabó Ferenc: Peremarton 50 éve. A peremartoni Ipari Robbanógyár története. Dokumentum-riportkönyv. Peremarton 1970. 129 l.

Gáll Imre: Néhány adat a XVIII–XIX. századi út- és hídépítés történetéhez. Közlekedéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 9. sz. 427–431. l.

Gáll Imre: Régi magyar hidak. Bp. 1970, Műszaki Kiadó. 271 l.

Gecsei Lajos–Lipták István: Postatörténeti emlékek Békés vármegyéből. (Közrem. Bálint Ferenc, Implom József, Zala Gáborné.) Kiad. a MABÉOSz MÁV Forgalom Bélyeggyűjtő Kör. Békéscsaba 1970. 230 l.

Gerelyes Ede: A közalkalmazotti szervezkedések történetéből /1869–1945/. Közalk. SzSz. 7–21. l.

Gergelyffy András: Palota és Castrum Palota. MMvéd. 125–145. l.

Geszti Eszter: A múlt tárgyi emlékei, települések és birtokviszonyok. Tétény-Promontor. 27–58. l.

Grúz János: Heves 750 éves történetéből. Hevesi Művelődés. 1970. 1. sz. 76–83. l.

Gunda Béla: Erdély pásztorélete a földrajzi nevek tükrében. Névtud. Konf. 2. 213–219. l.

Gungl Ferenc: Mecseki szénbányászok a munkásmozgalomban. /1945–1969/. Mecseki tükör. 120–183. l.

Gyalay Mihály: Budafok és Nagytétény munkásmozgalma. Tétény-Promontor. 139–178. l.

(György István): A Gamma 50 éve. (Közrem. Tekulics Imre.) Bp. 1970. 174 l.

György István: A 75 éves Ikarus. Nsz. 1971. 29. évf. 2, 3, 4. sz. 6. l.

Gyórki Judit: A könyvnapok története. Pécs 1970. 27 l.

Habonyi Zoltán: 100 éves a salgótarjáni kórház. OHl, 1970. 111. évf. 42. sz. 2493–2494. l.

Hadnagy János: Dr. Bartsch Samu nyomdokain . . . /Természettudományos oktatásunk fejlődése./ Bajai TInt. 165–176. l.

Hadrovics László: A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. Névtud. Konf. 2. 235–239. l.

Hajdu-Bihar megye és Debrecen munkásmozgalmának története. (Szerk. Tokody Gyula.) Kiad. az MSzMP Hajdu-Bihar Megyei Biz., MSzMP Debrecen Városi Biz. stb. Debrecen 1970. 529 l., 15 t., 5 térk.

Hanák Péter–Lackó Miklós–Ránki György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. TSz. 1969. 12. évf. 3–4. sz. 283–336. l.

Harsányi László: Adalékok a hajduvárosok zsidóságának történetéhez. MIOK-Évk. 116–165. l.

Harsányi László: Adalékok a hajduvárosok zsidóságának történetéhez. (Bev. Scheiber Sándor.) Bp. 1970, Magyar Izraeliták Országos Képviselete. 71 l., 4 t. /A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 4./

Harsányi László: A szentesi izraelita hitközség története. (Bev. Scheiber Sándor.) Bp. 1970. 209 l., 4 t. /A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 3./

Hatalay Antal–Trenka Ernő: A Ganz-Mávag vízgépgyártásának története. Ganz-Mávag Közlemények. 1969. okt. 42. sz. 4–60. l.

Hatalay Antal–Trenka Ernő: On the history of hydraulic machine manufacture in the Ganz-MAVAG Works. Ganz-MAVAG Bulletin. 1969. 42. sz. 4–60. l.

Hazadi Sándor: A magyar dohányipar fejlődése 1867–1969. évek között. Ipargazdaság. 1970. 22. évf. 3. sz. 39–44. l.

75 éves a dél-dunántúli áramszolgáltatás. Kiad. a Déldunántúli Áramszolgáltató Vállalat. Pécs 1970. 190 l.

75 éves a Fővárosi Köztisztasági Hivatal. 1895–1970. (Írta: Altmann Antal, Bánhalmi János stb.) Bp. 1970, Mezőgazd. Kiadó. 119 l.

Hiller István: Egyetemünk és Sopron városa. Erd. Egy. ÉvK. 25–48. l.

Hiller István: Az önálló faipari mérnökképzés kialakulása. Erd. Egy. ÉvK. 129—142. l.

Horváth Árpád: Szakcs mezőváros története. (Bev. Horváth Imre, Bödő Lajos.) Szakcs 1969, Községi Tanács. 333 l.

Horváth Ferenc: Szombathely város harmadik városrendezési terve. 2. VSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 429—441. l.

Hutterer Miklós: A magyarországi németség 1686 utáni névanyagának vizsgálata. Névtud. Konf. 2. 289—293. l.

Egy internacionalista forradalmár: Ligeti Károly. Szakköri dolgozat. (Összeáll. a Kiskőrösi Petőfi Sándor Gimn. és Mg. Szakközépiskola Történelem Szakköre). Kiskőrös 1970. 39 l., 1 t.

Jakab István László: Bicske története. (Bev. Sass József.) Bicske 1969. 582 l., 44 t., 12 térk.

Jenei Károly—Gáspár Ferenc—Sipos Péter: A Pamutnyomóipari Vállalat Goldberger Textilnyomógyárának története 1784-től. Kiad. a MTT. Bp. 1970. 224 l., 37 t.

Joó Ernő: A gazdasági élet fejlődése a felszabadulásig. Tétény—Promontor. 59—110. l.

Joó Ernő: A település fejlődése a XVIII. századtól a felszabadulásig. Tétény-Promontor. 111—138. l.

Kálmán Endre: Farkas Sándor. PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 203—204. l.

Kálmánchey Zoltán: Az iskolai testnevelés száz éve. AAPécs. 13/1. 3—11. l.

Kápolnai Iván: A Budapesti Porcelángyár 75 éve. Építőanyag. 1970. 22. évf. 11. sz. 431—436. l.

Kázmér Miklós: A „falu" a magyar helynevekben. /XIII—XIX. század/. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 314 l., 2 térk.

Kelemen Elemér: A Somogy megyei tanítóképzés történetéből. PSz. 1970. 20. évf. 12. sz. 1097—1106. l.

Kenessei András—Pereházy Károly: Váraink 1—2. ÉlT. 1970. 25. évf. 32—33. sz. 1500—1503, 1558—1562. l.

Keszthelyi György: A Bajai Tanítóképző Intézet története. 1870—1970. BajaiTInt. 7—67. l.

200 éves a diósgyőri vaskohászat. Tanulmányok. (Írta: *Énekes Sándor, Büdi Miklós* stb.) Bp. 1970, Lapkiadó. 4, 289—340., 145—164 l., 1 mell.: 4 t. A Bányászati és Kohászati Lapok. Öntöde, /21. évf. 1970. 7./; valamint a Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. /103. évf. 1970. 7./ számának összevont kiadása.

Király Lajos: A hivatalos névadó tevékenység hatása földrajzi neveinkre. Névtud. Konf. 2. 70—73. l

Kisbán Eszter: A kenyér a táplálkozási struktúrában. NrKCsÉvk. 97—125. l.

Kiss Sándor, É.: Debreceni „derék" utcák. Névtud. Konf. 2. 74—78. l.

Koltai Ferenc: A Játékkártyagyár és Nyomda 100 éves jubileuma. Magyar Grafika. 1970. 14. évf. 24—27. l.

(Komlódi József): A pécsbányatelepi „Kodály Zoltán" Bányász Férfikar története. 1920—1970. Pécs 1970. 31 l.

Komornik Ferenc: Így látta a világ. /A magyar szabadságharcok, forradalmak külföldi visszhangja./ Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 54 l.

(Komoróczy György—Tóth Pál): A kertgazdálkodás fejlődése Debrecenben 1950-ig. Debrecen 1970. 51 l., 8 t.

Korompay György: Veszprém város településtörténeti kialakulása. VMMK. 8. 257—267. l.

Kósa László: A kandallós tüzelő. NrKCsÉvk. 81—93. l.

Kovács András: Emlékkönyv a ceglédi Földváry Károly állami ált. isk. 425 éves, napközi otthonának 10 éves évfordulójára. (Közrem. Benczik Tivadar, Bognár László stb.) 2. kiad. Cegléd 1970. 79 l.

Kovács Kálmán: Feudális vonások a magyar földtulajdonjogban a polgári korszak idején. JK. 1970. 25. évf. 1. sz. 32—41. l.

Kovács Péter: Székesfehérvár városképének kialakulása régi metszetek alapján. Műemlékvédelem. 1970. 14. évf. 3. sz. 152—156. l.

Krasovec Ferenc: A Természetbarátok Turista Egyesületének jubileuma. Budapest. 1970. 8. évf. 11. sz. 33—35. l.

Kuczy Károly: A település fejlődése és a gazdálkodás tükröződése Foktő földrajzi neveiben. Névtud. Konf. 2. 78—85. l.

Láng György: 100 éves a magyar baromfiipar. 1—11. Baromfiipar. 1970. 17. évf. 1—11. sz.

Lenner József—Radnai Lóránt: A sümegi vár. ÉlT. 1970. 25. évf. 46. sz. 2182—2189. l.

Lipcsey Zoltán: A nagykállói gimnázium története. Nagykállói JMJ. 159—194. l.

Lovas Gyula: Autóbuszok Sopron utcáin. 2. SSz. 1970. 24. évf. 2. sz. 167—178. l.

Lőrincz Gyula: A mezőgazdasági üzemtan kialakulása és fejlődése hazánkban a századfordulóig. Gazdálkodás. 1970. 14. évf. 2. sz. 41—50. l.

Magyar András: A diósgyőri „Jószerencse" Dal- és Önképzőkör könyvtárának története. Kiad. a Szakszervezetek Borsod Megyei Tan., Központi Könyvtár. Miskolc 1970. 44 l. /Borsod-Abaúj Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története 1./

Magyar András: 75 éves munkáskönyvtár. Napjaink. 1970. 9. évf. 8. sz. 8. l.

A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 1—2. köt. (Szerk. biz. vez. Nemes Dezső.) [Kiad. az] MSzMP Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. 2. kiad. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 562 l.

A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 3. köt. (Szerk. és bev. Nemes Dezső.) [Kiad. az] MSzMP Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 355 l., 12 t.

A magyar iparjogvédelem 75 éve. (Szerk. Himer Zoltán, Szilvássy Zoltán.) Kiad. az Országos Találmányi Hivatal. Bp. 1970. 198 l.

A magyar parlamentarizmus történetéből. 1—28. [Írták:] *(Horváth Mihály, Révész Tamás, Ábrahám Ferenc, Pölöskei Ferenc, L. Nagy Zsuzsa, N. G., Ságvári Ágnes).* MH. 1970. 3. évf. 31, 38, 45, 52, 59, 66, 73, 87, 90, 92, 100, 107, 114, 121, 128, 135, 142, 149, 156, 163, 170, 177, 184, 191, 205, 212, 226, 233. sz.

Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. Segédkönyv a magyar történelem tanulmányozásához. (Szerk. Gunst Péter.) 2. kiad. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 415 l.

Magyarország régészeti topográfiája. Főszerk. Gerevich László. 3. Veszprém megye régészeti topográfiája. (Szerk. Bakay Kornél. A devecseri és sümegi járás. Írta: *Bakay Kornél, Kalicz Nándor, Sági Károly.*) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 322 l., 5 térk.
/A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai 3./

Mann Miklós—Sipos Péter: A Szegedi Szalámigyár száz éve. Kiad. a MTT Üzemtört. Szekciója. Szeged 1970. 123 l.

Mária Béla: Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet százéves története. Ideggyógyászati Szemle. 1970. 23. évf. 8. sz. 337—341. l.

Marosváry László—Lebe Bertalan: A Lenin Kohászati Művek hengerműveinek története. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1970. 103. évf. 7. sz. 321—325. l.

M[arx] Gy[örgy]: Az elméleti fizika száz esztendeje a pesti egyetemen. Fizikai Szemle. 1970. 20. évf. 4. sz. 116—123. l.

Matics Pál: Adatok Szalkszentmárton történetéhez. [Kiad.] Szalkszentmárton Község Tanácsa. Szalkszentmárton 1970. 177 l., 13 l.

Merényi Ferenc: A magyar építészet. 1867—1967. 2. kiad. Bp. 1970, Műszaki Kiadó. 179 l.

Mikó Sándor: Adatok a Sopron vármegyei halászat történetéhez. SSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 366—374. l.

Mohr Gedeon: A Bethlen-bástya sorsa. Kassai Évk. 1965—1968. 105—110. l.

Mollay Károly: Helyneveink tipológiai vizsgálata. Hozzászólás Kázmér Miklós [A falu a magyar helynevekben /XIII—XIX. század./ Bp. 1970. c.] könyvéhez. SSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 352—359. l.

Molnár László: Az apátfalvi keménycserép gyár 1894—1928 között [Első Bélapátfalvi Kőedénygyár Rt]. AnnAgr. 6. 221—248. l.

Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének évkönyve./ (Szerk. Gunda Béla.) 12. Szabadfalvi József: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen 1970. 231 l.

Nagy István, Cs.: A magyar gyermekvers története 1945-ig. TanIntTK. 6. 243—253. l.

Nagy Lajos: Buda három ostroma. Kiad. a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Bp. 1969. Soksz. 67 l., 2 t.

Nagyné Szegvári Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban. /1777—1918./ Bp. 1969, Közgazd. és Jogi Kiadó. 439 l.

Németi Gábor: A hétszáz éves Hatvan sorsfordulói. Hevesi Művelődés. 1970. 2—3. sz. 134—141. l.

Nógrád megye története. (Szerk. biz. Balogh Sándor, Belitzky János stb.) 3. köt. 1919—1944. (Írta *Molnár Pál, Szomszéd Imre.*) Kiad. a Nógrád Megyei Tanács. Salgótarján 1970. 284 l., 16 t.

A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története. (Szerk. Bernárd Rezső, Csabai József stb.) Kiad. a Nógrádi Szénbányák Igazgatósága. Salgótarján 1970. 270 l.

Nyizsnyánszky Tibor—Vágner János: A diósgyőri vasöntöde fejlődése. Bányászati és Kohászati Lapok. Öntöde. 1970. 21. évf. 7. sz. 145—149. l.

Nyolcvan éves a Pécsváradi Önkéntes Tűzoltó Egyesület. 1890—1970. (Szerk. Forró János, Várkonyi Antal stb.) Pécsvárad 1970. Soksz. 21 l., 8 t.

Oros Iván: A földművelésügy a költségvetés tükrében. /1867—1948/. Fmügy. 1867—1948. 7—43. l.

Orosz Lajos: Nőnevelési reformtörekvések Magyarországon. Az intézményes nőnevelés, munkaiskolák. /1777—1867/ PSz. 1970. 20. évf. 6. sz. 524—536. l.

Ortutay András: Komárom vármegye—Esztergom vármegye. A mai Komárom megye történeti kialakulásának krónikája. Forrás /Tatabánya/. 1970. 2. évf. 2. sz. 49—56. l.

Paládi-Kovács Attila: A széna takarása a magyar parasztságnál. NrKCsÉvk. 7—38. l.

Palov József: A Körös-vidéki rizstermesztés fejlődéstörténete. 2. Öntözéses Gazdálkodás. 1969. 7. évf. 2. sz. 103—115. l.

Pamlényi Ervin: Kettős ünnepen [aug. 20.]. MN. 1970. 26. évf. 195. sz. 9. l.

Papp János: A békéscsabai színészet története. (Kialakulásától a felszabadulásig.) Békéscsaba Tört. 307—324. l.

Papp Józsefné: Adalékok az Eötvös Loránd Tudományegyetem kulturális életéhez. FSz. 1970. 19. évf. 1. sz. 30—34. l.

Pásztor Mihály: A milleniumtól a fehérterrorig. [Kiad. az] Abonyi Községi Tanács. Abony 1970. 109 l.

Pera Ferenc: A kisgyóni-balinkai szénbányászat ötven éve. Székesfehérvár 1970. 106 l., 31 t.
/Üzemtörténeti füzetek 3./

Péter Imre—Halász László: A nyíregyházi iparoktatás története. Kiad. az Ipari Szakmunkásképző Intézet; Helyipari és Városgazd. Dolg. Szaksz. Bizotts. Nyíregyháza 1970. 97 l.

(Pintér Nándor—Vincze Ferenc—Csépány István): Pásztó története. Pásztó 1970. 165 l.

Plánder Ferenc: Göcsejről. Zala vármegyei göcsei szóejtés /dialectus/ és annak némely különös szavai. 1832. — Göcseinek' esmérete. 1838. (Új kiad. Kísérő tanulmányok: *Degré Alajos:* Plánder Ferenc élete, egyénisége, politikai nézetei. — *Szentmihályi Imre:* Plánder Ferenc, Göcsej élő néprajzkutatója.) Zalaegerszeg 1970. 75 l.
/A Göcseji Múzeum közleményei 29./

Pohl Károly: A magyar bauxitbányászat története és a felszabadulás utáni fejlődés. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1970. 103. évf. 6. sz. 361—376. l.

Révész Tamás: A magyar választójog történetéből. MH. 1970. 3. évf. 237. sz. 4. l., 238. sz. 2. l., 239. 4. l.

Ruttkay László: Trencsénteplic fürdő a XVIII. században és a XIX. század elején. CMed. 1970. 54. sz. 155—166. l.

Sági Károly: Hetven éves a keszthelyi Balatoni Múzeum. VMMK. 8. 11—38. l.

Sarlós Márton: Die Gestaltung der sogenannten jura regalia minora im kapitalistischen Ungarn. EZME. 245—258. l.

Sík Ferenc: Választójog Magyarországon 1848—1945. Nsz. 1971. 29. évf. 86. sz. mell. 9. l.

Siklós László: Pesti malmok. Budapest, 1970. 8. évf. 3. sz. 14—17. l.

Simon Antal: 75 éves Egerben az áramszolgáltatás. Magyar Villamos Művek Tröszt. 1970. 25. évf. 9—10. sz. 1—5. l.

Simon Endre: A szombathelyi szakmunkásképzés és ipariskola története. 1—2. VSz. 1970. 24. évf. 2—3. sz. 286—298, 442—456. l.

Sinkovics István: Az alumíniumárugyár története. Bp. 1969. 180 l.

Sugár István: Eger város falainak és kapuinak története. AnnAgr. 6. 117—204. l.

Szabó Dénes: A régi birtokjog egy emléke helyneveinkben. Névtud. Konf. 2. 111—116. l.

Szabó Ferenc: A helyi és az országos hírlapok elterjedése, olvasottsága Békés megyében 1911-ben és 1925—1926-ban. BékÉl. 1970. 5. évf. 3. sz. 503—511. l.

Szabó Gyula: Szakoktatásunk történetéből. 3—8. Középfokú Szakoktatás. 1970. 3. évf. 3—5, 7, 9—10. sz.

Szabó Kálmán: A soproni Városi könyvtár története. SSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 236—241. l.

Szakács Kálmán: Die Ausbildung des Agrarprogramms der Ungarischen Sozialdemokratischen Partei /1900—1930/. AUSBhist. 11. 101—135. l.

Szalai György: Kőbánya története. (Közrem. *Harustyák József, Boczkó Lajos.* Bev. *Steer János.*) [Közread. a] Budapest Főváros 10. Kerületi Tanács. Bp. 1970, Panoráma. 381 l., 16 t., ill. térk.

Szántó Miklós: Magyarok a nagyvilágban. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 189 l., 14 t.

Szekeres Béla: Adalékok Békéscsaba gyáriparának történetéhez. Békéscsaba Tört. 189—214. l.

Széles Gyula: A mezőgazdasági termelés története a Hegyháton 1895—1960. VSz. 1970. 24. évf. 1—2. sz. 9—23, 178—209. l.

Szénássy Barna: A magyarországi matematika története. /A legrégibb időktől a XX. sz. elejéig./ Bp. 1970, Akad. Kiadó. 381 l.

Szinvavölgyi Oszkár: Adatok a diósgyőri vaskohászat történetéből 1868-ig. HOMK. 8. 28—33. l.

Szluka Emil: A diósgyőri vas regénye. Nsz. 1970. 28. évf. 174. sz. mell. 1—2. l.

Szőke Béla: A palántáló fától a billegő kapáig. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 6. sz. 83—88. l.

Szűcs László: Nagykanizsa város utcáinak, tereinek, köztéri szobrainak és emléktábláinak jegyzéke. 1753—1969. Nagykanizsa 1970. 31 l.

Tábori György: Békéscsaba településének fejlődése a 18—19. században. Békéscsaba Tört. 91—104. l.

Takács Imre: Az erdészet fejlődése Magyarországon 1880-ig a jogszabályok tükrében. MgMúzK. 1969—1970. 153—176. l.

Takács Lajos: Az írtásgazdálkodás régi

módjainak emlékei a földrajzi nevekben. Névtud. Konf. 2. 219—224. l.

Takács Lajos: Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez. 2. NrÉ. 51. 37—56. l.

Takács Lajos: A magyarországi rövid kaszák történetéhez. ET. 1970. 81. évf. 2—4. sz. 187—220. l.

Tanulmányok. 2. (Szerk. Kacskovics Miklós.) [Kiad. a] Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, Baranya Megyei Szervezet. Pécs 1969. 40 l.
A kötet tartalmából:
Somogyi Géza: Pécs középkori és újkori vízvezetékei.

Tárkány-Szűcs Ernő: Privatrechtliche Elemente des alten ungarischen Bergrechtes. /1854—1944/. EZME. 259—269. l.

Tasnádi Kubacska András: Száz éves a Földtani Közlöny. Földtani Közlöny. 1970. 100. évf. 1. sz. 3—10. l.

Temesváry Ferenc: Büntető eszközök a régi Magyarországon. Szombathely 1970, Savaria Múzeum. 63 l., 4 t.
/A Jánosházai Múzeum közleményei 1./

Timár György: Az ibafai iskoláztatás kezdetei. BarMűv. 1970. ápr. 130—134. l.

Tóth Ferenc: A diósgyőri nyersvasgyártás kialakulása és fejlődése. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1970. 103. évf. 7. sz. 309—313. l.

Tóth Gábor: A 75 éves Eötvös József Kollégium. Budapest. 1970. 8. évf. 10. sz. 12—14. l.

Tóth Gábor: Az oktatás és kulturális élet története 1945-ig. Tétény-Promontor. 179—216. l.

Tóth János—Nagy Zoltán: A diósgyőri acélöntőde fejlődése. Bányászati és Kohászati Lapok. Öntöde. 1970. 21. évf. 7. sz. 153—155. l.

Tóth Sándor: Adalékok a veszprémi váralja telektörténetéhez. VMMK. 8. 269—278. l.

Unger Ervin: 125 éves az ózdi vasmű. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1970. 103. évf. 5. sz. 213—214. l.

Uray Béla: Buda első közművelődési könyvtára. A 6. sz. kerületi könyvtár 50 éve. SzEÉ. 14. 113—130. l.

Uzsoki András: A vastuskókról. NrÉ. 51. 159—176. l.

Vajta László—Szebényi Imre: A Budapesti Műszaki Egyetem Kémiai Technológia Tanszékének Centenáriuma. Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz. 1970. 3. évf. 10. sz. 297—299. l.

Várkerület. Korrajzok az elmúlt évszázadokból. (Szerk. Halabuk József.) Bp. 1969. Soksz. 301 l.

Város az időben. [Budapest története.] 1—18. [Írták:] *(B. Bónis Éva, Gáborí Miklós, Kőszegi Frigyes, Nagy Margit, Schreiber Rózsa, Wellner István, Zolnay László.)* Budapest. 1969. 7. évf. 7—12. sz.; 1970. 8. évf. 1—12. sz.

Zách Alfréd: A 100 éves Meteorológiai Intézet. Budapest. 1970. 8. évf. 5. sz. 13—15. l.

Zalai Károly: A gyógyszerészdoktorképzés fejlődése a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen. Acta Pharmaceutica Hungarica. 1970. 40. évf. 6. sz. 241—254. l.

Zugló tegnap, ma, holnap. (Szerk. Faragó István, Fekete Béla.) Kiad. a MSzMP Budapest, 14. Kerületi Biz.; Bp. 14. Ker. Tan.; Hazafias Népfront, Bp. 14. Ker. Biz. Bp. 1970. 287 l.

c) *Ismertetések*

Barbarits Lajos: A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. Bp. 1965. — Ismerteti: *Fegyó János.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1245. l.

Benczédi László: A nemzeti tudat a történeti elemzés fényében. [Szűcs Jenő könyvéről.] Nsz. 1970. 28. évf. 236. sz. 7. l.

Benke Zsófia, L.: Néhány ifjúsági történelmi regényről. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1291—1304. l.

Gerevich László: A budai vár feltárása. Bp. 1966. — Ismerteti: *Kubinyi András.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 717—719. l.

Hetényi István: Érdekességek 900 év magyar gazdasági eszméiből. Gazdaság. 1969. 3. évf. 4. sz. 79—89. l.
Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon c. munkájáról.

Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15—16. storoči. Red. L. Holotík, A. Vantuch. Bratislava 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 406—408. l.

Jemnitz János: The autobiographical writings of Mrs. Mihály Károlyi. /Együtt a forradalomban, Együtt a számüzetésben. Bp. 1967, 1969./ AH. 1969. 15. évf. 3—4. sz. 376—383. l.

Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár 1967. — Ismerteti: *Komjáthy Miklós.* LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 171—174. l.

Kiszely Gyula: Adatok a hámorosipar történetéhez különös tekintettel a borsodi vashámorosokra. Miskolc 1968. — Ismerteti: *Bodgál Ferenc.* ET. 1969. 80. évf. 4. sz. 610—611. l.

Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. Szerk. Erényi Tibor, Rákosi Sándor. Bp. 1968. — Ismerteti: *Pándi Ilona.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 719—721. l.

A magyar forradalmi munkásmozgalom története. III. köt. Bp. 1970. — Ismertetik: *Erényi Tibor.* Népszava. 1971. 99. évf. 19. sz. 6. l.; *Szabolcs Ottó.* TáSz. 1970. 25. évf. 6. sz. 98—100. l.

A magyar orvosi iskola mesterei. Szerk. Réti Endre. Bp. 1969. — Ismerteti: *Kapronczay Károly.* CMed. 1970. 55—56. köt. 264—265. l.

Nagybákay Péter: Megjegyzések *Eperjessy Géza:* Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848. c. könyvéhez. VMMK. 8. 285—288. l.

Szita László: A papírkészítés és a papírgyártás Pécsett 1764—1860. Pécs 1967. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály.* AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 575—576. l.

Vanyó Tihamér: Újabb publikációk a pápai nunciaturatörténeti kutatások köréből. [*Fridolin Dörrer:* Der Schriftverkehr zwischen dem päpstlichen Staatssekretariat und der Apostolischen Nuntiatur Wien in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Graz—Köln 1961; *Léon E. Halkin:* Les archives des nonciatures, Bruxelles—Rome 1968; *Leo Santifaller:* Briefe von Wilhelm Fraknói zu Theodor Sickel aus den Jahren 1877 bis 1906. Graz—Köln 1964.] LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 368—373. l.

Varga Endre: Polgári peres eljárás a királyi Curián, 1724—1848/49. Bp. 1969. — Ismerteti: *Hajdu Lajos.* JK. 1970. 25. évf. 7. sz. 384—387. l.

Veres Miklós: A tárnoki hatóság és a Tárnoki Szék 1526—1849. Bp. 1968. — Ismerteti: *Bónis György.* LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 363—364. l.

2. A magyar föld története a honfoglalás előtt

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Balla Lajos: Epigraphica Dacica. DKtÉ. 7/2. 11—32. l.

Erdélyi István—Németh Péter: A Várpalota-gimnáziumi avar temető. VMMK. 8. 167—199. l.

Fitz Jenő: Gorsium. A táci római kori ásatások. 3. átd. kiad. Székesfehérvár 1970. 41 lev.
/István Király Múzeum közleményei. D. 31./

Németh Péter: Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből. VMMK. 8. 153—166. l.

Szabó János Győző: Az Egri Múzeum avarkori emlékanyaga. 3. AnnAgr. 6. 29—67. l.

Thomas Edit, B.: Újabb római kori kutatások a Balaton-felvidéken. VMMK. 8. 141—145. l.

Visy Zsolt: Leszerelt 1813 éve. A dunakömlődi lelet. ÉlT. 1970. 25. évf. 28. sz. 1309—1313. l.

b) *Feldolgozások*

Balla Lajos: Guerre iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108. AClassD. 5. 111—113. l.

Balla Lajos: Some problems of the history of Dacia in the Severan age. AclassD. 6. 61—69. l.

Bándi Gábor—Kovács Tibor: Die historischen Beziehungen der bronzezeitlichen Szeremle-Gruppe. AAr. 1970. 22. tom. 1—4. fasc. 25—39. l.

Bottyán Olga, L.: A short anthropological analysis of the family cemetery at Sopron-Présháztelep in the IX. c. A. D. AnthHung. 9. 3—8. l.

Csemiczkyné Sós Á[gnes]: K probleme isztorii pannonszkih szlavjan IX veka. 2. Zadunajszkaja territorija vo vremja Pribinü i Kocela. Slavica. 9. 149—165. l.

Fitz Jenő: A római kor Fejér megyében. Székesfehérvár. 1970. 64 l.
/Fejér megye története. I. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 4./

Kalicz Nándor: Über die Probleme der Beziehungen der Theiss- und der Lengyel-Kultur. AAr. 1970. 22. tom. 1—4. fasc. 13—23. l.

László Gyula: Steppenvölker und Germanen. Kunst der Völkerwanderungszeit. (A népvándorláskor művészete Magyarországon.)(Übertr. Heribert Thierry.) Wien—München—Bp. 1970, Schroll—Corvina. 152 l., 80 t.

Mócsy András: Decurio Eraviscus. FolA. 21. 59—66. l.

Németh Péter: Békéscsaba földjének multja az őskortól a magyar középkorig. Békéscsaba Tört. 7—18. l.

Sági K[ároly]: Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpuszta. AA. 1970. 18. tom. 1—2. fasc. 147—196. l.

Sellye Ilona: Adatok az arrabonai fémművességhez. Arrabona. 12. 69—82. l.

Szabó János Győző: Heves megye népvándorláskori történetének néhány kérdése. Heves m. M. 30—38. l.

Thomas Edit, B.: Római kori istenvilág Pannóniában. Keleti kultuszok a tartományban. Világosság. 1970. 11. évf. 8—9. sz. 551—558. l.

Tóth Endre—Vékony Gábor: Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des

Vespasianus. AAr. 1970. 22. tom. 1—4. fasc. 133—161. l.

Tóth István: The cult of Iuppiter Sol invictus deus genitor in Dacia. AclassD. 6. 71—74. l.

Váczi Péter: Karoling művészet Pannóniában: a Cundpald-kehely. 2. SSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 289—306. l.

Wellner István: Az aquincumi helytartói palota építésének kora. AÉ. 1970. 97. évf. 1. sz. 116—125. l.

3. A magyarság őstörténete. A honfoglalás

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Bakay Kornél: Egy honfoglaláskori magyar temető feltárása. ÉlT. 1970. 25. évf. 37. sz. 1731—1736. l.

Györffy György: Régészeti kutatások a honfoglalás koráról [Riporter]: Sárvári Márta. MN. 1971. 27. évf. 15. sz. 4. l.

Nagy Árpád: Az Eger-Szépasszony-völgyi X. sz.-i temető. AnnAgr. 6. 69—100. l.

b) *Feldolgozások*

Balassa Iván: A magyar ekés földművelés kezdetei. MgMúzK. 1969—1970. 45—68 l.

Bálint Csanád: A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséért. Valóság. 1970. 13. évf. 2. sz. 71—74. l.

Éry Kinga, K.: Antropological studies on a tenth century population at Kál, Hungary. AnthHung. 9. 9—62. l.

Hóman Bálint: A székelyek eredete. Bp. 1970. Soksz. 20 l.
/A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 17./
Az 1921-es budapesti kiadás hasonmás utánnyomása.

Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. ET. 1970. 81. évf. 1. sz. 113—135. l.

László Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság. 1970. 13. évf. 1. sz. 48—64. l.

László Gyula: Magánbeszéd a kettős honfoglalásról. Népszava. 1970. 98. évf. 297. sz. 7. l.

László Gyula: A magyar nép kettős honfoglalásáról. Alföld. 1970. 21. évf. 8. sz. 39—42. l.

Mesterházy K[ároly]: Beitrag zur Familienstruktur des ungarischen gemeinen Volkes der Landnahmezeit. AAr. 1970. 22. tom. 1—4. fasc. 183—218. l.

Mesterházy Károly: Milyen volt a honfoglalás korabeli magyar család? ÉlT. 1970. 25. évf. 25. sz. 1186—1189. l.

Moór Elemér: Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 350—382. l.

Moór Elemér: A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. Névtud. Konf. 2. 45—50. l.

Moravcsik Gyula: Byzantium and the Magyars. (Bizánc és a magyarság.) (Transl. Samuel R. Rosenbaum, Mihály Szegedy-Maszák.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 147 l., 1 t.

Németh Gyula: A török—magyar törzsnévadás korszakai. Névtud. Konf. 2. 229—235. l.

Timkó Imre: A honfoglaló magyarok és a bizánci kereszténység. /IX—X. század./ Vigilia. 1970. 35. évf. 10. sz. 659—667. l.

Timkó Imre: A vándorló magyarság kapcsolatai a keleti kereszténységgel a honfoglalás előtt /V—IX. sz./ Vigilia. 1970. 35. évf. 8. sz. 507—516. l.

c) *Ismertetések*

Török Sándor: Újabb feltevések ős- és néptörténeti kutatásunkban. Népszava. 1970. 99. évf. 107. sz. 10. l.

4. Magyarország története 1000—1526

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. (Ford. Szabó Károly. Jav. Fejérpataki László. Bev. Gál Katalin.) Bp. 1969. 241 l.

Bunta Magdolna: Középkori céhpecsétek. FolA. 21. 147—156. l.

Csallány Dezső: A magyar és az avar rovásírás. JAM. 11. 281—304. l.

Csallány Dezső: A nagyszentmiklósi rovásfeliratok és a battonyai Árpád-kori rovásírásos gyűrű kapcsolatai. JAM. 11. 89—96. l.

Gedai István: A nyáregyházi lelet és éremanyaga. NK. 1969—1970. 68—69. évf. 25—42. l.

Havas László: Les poèmes de Callimaque adressés au roi Mathias Corvin. AA. 1969. 17. tom. 1—2. fasc. 61—63. l.

Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. 11. VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 131—135. l.

Kenéz Győző: Mezőkövesd 1520. évi oklevele. Matyóföld. 1970. 47—52. l.

Kovács Sándor, V.: Brodarics levele egy olasz humanistához. ITK. 1970. 74. évf. 3. sz. 370—372. l.

Petrovich Ede: Új magyar egyetemi vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban. FK. 1970. 16. évf. 1—2. sz. 158—163. l.

Reuter Camilló: A Baranya megyére és Pécs városára vonatkozó Árpád-kori oklevelek jegyzéke. (Összeáll. — —.) BarÉvk. 1969. 218—263. l.

Tamás István: Adóívek 1488-ból. Nsz. 1970. 28. évf. 286. sz. mell. 9. l.

Váradi Péter ismeretlen levelei. [Közread. és bev.]: V. Kovács Sándor. ITK. 1970. 74. évf. 1. sz. 63—66. l.

Wenger S[ándor]: Data to the anthropology of the early Árpádian age population of the Balaton area. /The anthropology of the XI—XII. c. cemetery at Zalavár-kápolna./ AnthHung. 9. 63—145. l.

b) *Feldolgozások*

Balázs György: István király az utókor szemében. ÉlT. 1970. 25. évf. 34. sz. 1587—1592. l.

Balázs György: Egy „modern" középkori király. I. István születésének ezredik fordulójára. Világosság. 1970. 11. évf. 8—9. sz. 516—519. l.

Banner János: A békési vár /Castrum, castellum, palánk/ földrajzi helyzete. BékÉl. 1970. 5. évf. 1. sz. 5—28. l.

Bartha Antal: I. István király. Kiad. a Hazafias Népfront Orsz. Tan. Bp. 1970. 14 l.

Bartha Antal: István és kora. Nsz. 1970. 28. évf. 186—194. sz.

Bendefy László: Eltűnt balatoni szigetek nyomában. ÉlT. 1970. 25. évf. 19. sz. 882—886. l.

Bertényi Iván: Die städtischen Bürger und das Gericht der königlichen Anwesenheit im 14. Jahrhundert. /Zur Geschichte des Instituts des Landesrichters./ AUSBhist. 11. 4—31. l.

Bertényi Iván: Szepesi Jakab országbíró. A magyar királyi kúriai bíráskodás történetéhez a XIV. században. Bölcsészdoktori értekezés. Bp. 1970. Soksz. 162 l.

Bónis György: István király, az államalapító. MT. 1970. 15. évf. 11. sz. 777—786. l.

Büky Béla: Keresztnévadási szokások Budán 1470—1541 között. Névtud. Konf. 2. 138—145. l.

Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Névtud. Konf. 2. 254—260. l.

Dienes István: A IX—X. századi magyar társadalom kérdéseihez. Bartha Antal: A IX—X. századi magyar társadalom c. könyve alkalmából. [Bp. 1968.] MTAFT. 1970. 19. évf. 1. sz. 111—126. l.

Eckhardt Sándor: Trubadúrok Magyarországon. MFrKapcs. 15—28. l.

Elekes Lajos: István király. TáSz. 1970. 25. évf. 8—9. sz. 66—75. l.

Elekes Lajos: István király és a magyar államalapítás. Köznevelés. 1970. 26. évf. 16. sz. 3—7. l.

Endrei Walter: Középkori angol textilimportunk gyapjúszövetei. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 288—299. l.

Éri István: Veszprém megye középkori településtörténeti vázlata. VMMK. 8. 199—216. l.

Fehértói Katalin: Társadalmi-gazdasági tényezők a XIV. századi jobbágyság kételemű neveinek kialakulásában. Névtud. Konf. 2. 153—156. l.

Fügedi Erik: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn. AH. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 103—136. l.

Fügedi Erik: A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. VII, 234 l., 3 t. /Történeti statisztikai kötetek./

Gedai István: A Dunántúl szerepe az Árpádkor kereskedelmében, numizmatikai adatok alapján. VMMK. 8. 253—256. l.

Grünvald Fülöp: Egy zsidó család a középkori Sopronban. MIOKÉvk. 52—64. l.

Györffy György: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. ITK. 1970. 74. évf. 1. sz. 1—13. l., 1 térk.

Györffy György: Becket Tamás és Magyarország. FK. 1970. 16. évf. 1—2. sz. 153—158. l.

Györffy György: A „legszelidebb törvényhozó". MH. 1970. 3. évf. 226. sz. mell. 4. l.

Györffy György: The thousandth anniversary of St. Stephen's birth. NHQu. 1970. 11. évf. 38. sz. 55—64. l.

Heckenast Gusztáv: Fejedelmi /királyi/ szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 132 l., 1 térk. /Értekezések a történeti tudományok köréből. 53./

Hermann Zsuzsanna: I. István király. Kts. 1970. 20. évf. 8. sz. 491—493. l.

(Hoffmann Tamás): Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 35 l. /Az Agrártörténeti Szemle 10. évf. 1969. év supplementuma./

Horváth János: Die griechischen /byzantinischen/ Sprachkentnisse des Meisters P. AA. 1969. 17. tom. 1—2. fasc. 17—48. l.

Horváth János, ifj.: Török politikai intézmények nyomai a középkori magyar állam életében. ET. 1970. 81. évf. 2—4. sz. 265—275. l.

Huszár Lajos: A prankart /Részlet Sopron középkori pénztörténetéből/. SSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 256—259. l.

Jakubovich Emil: Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink írói-

nak személyéhez. Ki volt Anonymus és Márkus krónikás, Bp. 1970. Soksz. 19 l. /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 20./
Az 1924-es budapesti kiadás hasonmás utánnyomása.

Komjáthy Miklós: Szent István koronája-e a szent korona? ÉlT. 1970. 25. évf. 43. sz. 2023—2027. l.

Koppány Tibor: Veszprém megye Árpád-kori építészetének kutatási problémái. VMMK. 8. 217—222. l.

Kovács Béla: Adatok az Egri-völgy középkori településtörténetéhez. Heves m. M. 39—43. l.

Kovács László: A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlata. FolA. 21. 127—146. l.

Kozák Károly: XI—XIII. századi egyházi építészet Veszprém megyében. VMMK. 8. 223—239. l.

Kralovánszky Alán: Alba civitas. MH. 1970. 3. évf. 226 sz. mell. 4. l.

Kralovánszky Alán: István király és Alba Civitas. Köznevelés. 1970. 26. évf. 17. sz. 6—8. l.

Kristó Gyula: Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. FK. 1970. 16. évf. 1—2. sz. 106—115. l.

Kristó Gyula: A középkori Csaba. Békéscsaba Tört. 19—36. l.

Kristó Gyula: A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. MNy. 1970. 66. évf. 2. sz. 208—210. l.

Kubinyi András: Buda története 1541-ig. Kiad. a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Bp. 1969. Soksz. 70 l., 1 t.

Kubinyi András: Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmi és gazdasági helyzete Budán a XV—XVI. század fordulóján. CMed. 1970. 54. sz. 63—81. l. [Angol nyelven: 83—98. l.]

Kubinyi András: Spanyol zsidók a középkori Budán. Magyar—zsidó oklevéltár. 12. köt. 19—26. l.

Kulcsár Péter: A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon. FöK. 1969. 17. évf. 4. sz. 297—308. l.

Kulcsár Péter: „Világosságul a sötétségből". Ezer éve született István király. Tiszatáj. 1970. 24. évf. 8. sz. 757—759. l.

Labuda, Gerard: Bazoar Anonymus Gallus krónikájában. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 173—177. l.

Magyar Kálmán: A Balog-Semjén nemzetség története a XIII—XIV. században. Nagykállói JMJ. 13—40. l.

Magyar Kálmán: Régészeti adatok Nagykálló XV. századi történetéhez. Nagykállói JMJ. 41—51. l.

Mályusz Elemér: A „csuti főesperesség". LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 271—277. l.

Márkus Mihály: I. István király és emlékezete. ThSz. 1970. 13. évf. 9—10. sz. 295—298. l.

Marosi Endre: Gondolatok a magyar várépítés történetéhez. /Hozzászólás Gerő László: Magyar várak története c. könyvéhez./ HK. 1970. 17. évf. 2. sz. 233—250. l.

Méri István: Árpád-kori falusi gabonaörlő és kenyérsütő berendezések. MgMúzK. 1969—1970. 69—82. l.

Mezey László: Die Devotio Moderna der Donauländer Böhmen, Österreich und Ungarn. ALitt. 1970. 12. tom. 1—2. fasc. 37—51. l.

Mezey László: „Pannonia quae et Ungaria," Vigilia. 1970. 35. évf. 12. sz. 795—800. l.

Mező András: A Váradi-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén. Kiad. a Kisvárdai Járási Tanács. Kisvárda 1970. 41 l.
/A kisvárdai Vármúzeum kiadványai 3./

Mollay Károly: A magyarországi németség 1686 előtti névanyagának vizsgálata. Névtud. Konf. 2. 285—289. l.

Nagy Emese: Hol született István király? MH. 1970. 3. évf. 226. sz. mell. 4. l.

Nagy Emese: István király esztergomi palotája. Budapest. 1970. 8. évf. 8. sz. 32—33. l.

Nagy Lóránt: Ottó király hamis dénárjairól. Az Érem. 1969. 25. évf. 49/50. sz. 4—7. l.

Nováki Gyula: Földvárásatások a bakonyi Cuha-völgy környékén. VMMK. 8. 135—140. l.

Pámer Nóra: A kisnánai vár feltárása. MMvéd. 295—313. l.

Pelsőczy Ferenc: Szent István az ezredévforduló tükrében. Teológia. 1970. 4. évf. 3. sz. 13—137. l.

Pelsőczy Ferenc: Szent István király Intelmei, az ezredik év közfelfogásában. Vigilia. 1970. 35. évf. 8. sz. 527—535. l.

Pohl Artur: Hunyadi János pénzverése. NK. 1969—1970. 68—69. évf. 49—56. l.

Pohl Artur: Rendi pénzverés a XV. században. Érem. 1969. 25. évf. 49/50. sz. 8—9. l.

Rádóczy Gyula: Mária Terézia magyar pénzverései. Érem. 1969. 25. évf. 49/50. sz. 10—17. l.

Székely György: Evolution de la structure et de la culture de la classe dominante laïque dans la Hongrie des Árpád. AH. 1969. 15. évf. 3—4. sz. 223—252. l.

Székely György: Művelődési viszonyok a XII—XIII. század fordulóján. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 131—132. l.

Székely György: A világi uralkodó osztály szerkezetének és kultúrájának fejlődése az Árpád-kori Magyarországon. VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 103—114. l.

Szepessy T[ibor]: Beiträge zu den Quellen

des Pray-Kodexes. AA. 1969. 17. tom. 1—2. fasc. 49—53. l.

Szigeti Kilián: Két középkori erdélyi Graduale eredetének kérdése. MK. 1970. 86. évf. 3. sz. 165—172. l.

Szücs Jenő: Az ezer éves István király. ÉlIr. 1970. 14. évf. 34. sz. 3—4. l.

Tardy Lajos: Izsák zsidó orvos a perzsiai uralkodó és Corvin Mátyás összekötője a törökellenes világliga megszervezésében. Magyar—Zsidó oklevéltár. 12. köt. 27—44. l.

Timkó Imre: A latin és görög szertartású kereszténység együttélése Szent István uralkodásának idejében. /XI. sz./ Vigilia. 1970. 35. évf. 11. sz. 727—732. l.

Tóth Sándor: Hagyomány és haladás [I. István]. BSz. 1970. 14. évf. 3. sz. 81—83. l.

Vajay Szabolcs: Idegen címer Nagy Lajos két dénárján. NK. 1969—1970. 68—69. évf. 43—47. l.

Várnai Dezső: Várpalota várának építési korszakai. MMvéd. 147—155. l.

Zolnay László: Mátyás király budai vadaskertje. Budapest. 1970. 8. évf. 2. sz. 44—45. l.

Zolnay László: Városépítés, városszépítés Budán. MűÉ. 1970. 19. évf. 1. sz. 1—23. l.

c) *Ismertetések*

Bibliotheca Corviniana. Összeáll. Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, Szántó Tibor. Bp. 1967. — Ismerteti: *Mályusz Elemér.* AH. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 134—141. l.; Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1217—1220. l.

Holl I(mre): Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Bp. 1966. — Ismerteti: *Nagy Emese.* AÉ. 1970. 97. évf. 1. sz. 138—139. l.

Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. — Ismerteti: *Székely György.* AH. 1970. 16. tom. 1—2. no. 193—197. l.; Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1215—1217. l.

Szabó István: A magyar falurendszer kialakulása X—XV. sz. Bp. 1969. — Ismertetik: *Györffy György.* ÉT. 1970. 81. évf. 2—4. sz. 234—243. l.,; *Kávássy Sándor.* Valóság. 1970. 13. évf. 2. sz. 98—99. l.; *Wellmann Imre.* MN. 1970. 26. évf. 97. sz. 13 .l.

5. Magyarország története 1527—1790

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Balla Gergely nagykőrösi krónikája a honfoglalástól 1785-ig. (Sajtó alá rend., bev. Török László.) Nagykőrös 1970. 193 l., 6 t.

Balla György: Az első magyarországi katonai térképezés és országleírás a tudomány szolgálatában. Geodézia és Kartográfia. 1970. 22. évf. 4. sz. 291—296. l.

Bán Imre: Ismeretlen adatok Otrokocsi Fóris Ferenc életéhez. Ahistlitt. 9. 111—113. l.

Benda Kálmán: Magyarországi és erdélyi tanulók és tanárok a gráci egyetemen. FK. 1970. 16. évf. 1—2. sz. 170—171. l.

Benda Kálmán: Wathay Ferenc és felesége, Ladányi Anna végrendelete. 1600—1601. ITK. 1970. 74. évf. 3. sz. 372—376. l.

Bethlen Kata, Árva, vallástétele és önéletírásának kiadatlan töredékei. [Közread. és bev.:] Markos András. ITK. 1970. 74. évf. 1. sz. 67—75. l.

Bugyi B[alázs]: A journey of a danish physician and scientist to Hungary in 1669 [Niels Stensen]. Therapia Hungarica. 1970. 18. évf. 2. sz. 94—98. l.

Cennerné Wilhelmb Gizella: Zrínyi Péter arcképei. FolA. 21. 177—192. l.

Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. (Összeáll., bev. és jegyz. Kovács Endre. Ford. Kovács Endre, Kováts Gyula.) Kiad. a Pedagógiai Tudományos Intézet. 2. kiad. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 409 l., 1 t. /Neveléstörténeti könyvtár./

Dezső László: Morfologija zakarpasztkih urbanial'nüh zapiszej XVIII v. Slavica. 10. 83—98. l.

Fehér Géza, ifj.: XVI. századi magyar tárgyú török miniatúrák. Művészet. 1970. 11. évf. 6. sz. 6—9. l.

Fehérvári Gyula: Az „Egri fetihnáme" az isztambuli Topkapi Szeráj Múzeumban. AnnAgr. 6. 155—176. l.

Gál István: Richardson Bethlen Gábor-portréja egy Apponyianában. MK. 1970. 86. évf. 3. sz. 218—220. l.

Hetyéssy István: A nagysitkei hatalmaskodás kegyetlenségei egy körmondatban. VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 123—124. l.

Hetyéssy István: Nyugat-magyarországi jobbágyi kezeslevelek és legelőviszályok. AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 469—485. l.

Káldy-Nagy Gyula: Statistische Angaben über den Warenverkehr des türkischen Eroberungsgebiets in Ungarn mit dem Westen in den Jahren 1560—1564. AUSBhist. 11. 269—341. l.

Katona Imre: Szemelvények a Batthyány-levéltár anabaptista emlékeiből. 2. VSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 601—608. l.

Kőhegyi Mihály: Mária Terézia pénzértékelési rendelete 1755-ből. NK. 1969—1970. 68—69. évf. 63—72. l.

Könyv és könyvtár. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. 8/1. (Szerk. Csüry Ist-

ván.) Debrecen 1970. 136 l., 7 t.
A kötet tartalma:
Lengyel Imre—Tóth Béla: Maróthi György külföldi tanulmányútja. Adatok pályakezdéséhez, könyvtára kezeléséhez Jakob Christoph Beck-kel folytatott levelezéséből.

A Rákóczi-szabadságharc és Európa. /Dokumentumgyűjtemény./ Szerk., vál., magy. és jegyz. Köpeczi Béla. Bp. 1970, Gondolat. 388 l., 10 t. /Auróra 37./

Lukács János: A serfőzde mérlege 1768-ban [Krasznahorkán]. Söripar. 1970. 17. évf. 2. sz. 86—89. l.

Lukács János: Statutumok. Söripar. 1970. 17. évf. 1. sz. 44—47. l.

Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. 1—2. köt. (Közread. Schram Ferenc.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 779 l.

Nádasdy Ferenc sírverse. [Közli:] Hőgye István. VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 143. l.

Naszádos István: Mikor választották nádorrá Nádasdy Tamást? VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 125. l.

Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. 3. (Janki Tőrös János, Cseffei László, Kisvárdai Eh Mihály. Közli., bev.: Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter.) Ahistlitt. 9. 91—101. l.

Rózsa György: Ein unbekanntes Werk von Egidius Sadeler [Bethlen Gábor portréja]. FolA. 21. 169—176. l.

Schram Ferenc: Bánáti néprajzi adatok a XVIII. századból. ET. 1970. 81. évf. 1. sz. 148—152. l.

Sopron város húsellátása 1567-ben, 1570-ben és 1593-ban. Közli: Zimányi Vera. AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 435—468. l.

Stahl Ferenc: Házbecslés a XVIII. század elejéről. ET. 1970. 81. évf. 1. sz. 152—153. l.

Stahl Ferenc: Vas megyei török hódoltság összeírása a XVII. század közepéről. VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 114—125. l.

Szállási Árpád: Vor zweihundert Jahren war das «Generale normativum in re sanitatis» herausgegeben worden. CMed. 1970. 4. sz. suppl. 103—110. l.

Urbaria et conscriptiones. Művészettörténeti adatok. 3. füz. Abara-Zsujta. /26—35. fasc./ (Gyűjt. Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária. Szerk. Henszlmann Lilla.) Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutató Csoport; Országos Műemléki Felügyelőség. Bp. 1970. Soksz. 412 l.
/Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 6./

Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. 1. köt. Dunántúl. (Szerk. Felhő Ibolya.) Kiad. a Magyar Országos Levéltár; Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 529 l.

Zilahi János legációs levele Bethlen Miklóshoz (?) 1692-ből. (Közli, bev.: Jankovics József.) Ahistlitt. 9. 103—105. l.

b) *Feldolgozások*

Andrásfalvy Bertalan: A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében. ET. 1970. 81. évf. 2—4. sz. 316—326. l.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica. Tom. 1. Red. István Szathmári. Bp. 1970. 100 l.
A kötet tartalmából:
Kardos Tibor: „Griti halála". Una locuzione ungherese sulla morte tragica di Aloise Gritti. /1480—1534./

Balassa Iván: Adatok az egri szabó céh történetéhez. AnnAgr. 6. 249—266. l.

Bán Imre: Bornemisza Péter Elektrája Kollár Ádám könyvtárában. DKtÉ. 7/2. 75—79. l.

Bánkuti Imre: A németi görögök Tokajba telepítése 1705-ben. TSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 208—212. l.

Barta Gábor—Hegyi Klára: Beszámolók Nagy István és Varga Endre kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1331—1338. l.

Benczédi László: A Thököly- és Rákóczi-kor társadalmi és nemzeti problémáiról. Vay-Eml. 41—46. l.

Benda Kálmán: A hajdúk eredetének meghatározása a családnevek alapján. Névtud. Konf. 2. 193—196. l.

Benda Kálmán: Nemzeti szabadságharc — európai fejlődés. VayEml. 47—52. l.

Bimbó Mihályné: Maróthy György emlékére, halálának 225. évfordulóján. Alföld. 1970. 21. évf. 1. sz. 93—96. l.

Buzinkay Géza: Sanitary references in Kelemen Mikes's Letters from Turkey. CMed. 1970. 4. sz. suppl. 93—101. l.

Dankanits Ádám: Adatok Toroczkai Mátéról. Ahistlitt. 9. 107—109. l.

Donáth Regina: Újabb adatok a Mária-Terézia-kori cenzúra történetéhez. MK. 1970. 86. évf. 3. sz. 173—181. l.

Duka Zólyomi Norbert: 200 éve halt meg Raymann János, a himlőoltás úttörője. OHl. 1970. 111. évf. 50. sz. 2969—2970. l.

Duka Zólyomi Norbert: Egy orvosdinasztia a XVII—XVIII. században. [Ragger Károly, id. és ifj.] OHl. 1971. 112. évf. 6. sz. 335—337. l.

Esze Tamás: Erasmus nyomai Magyarországon a 18. század elején. DKtÉ. 7/2. 33—75. l.

Esze Tamás: Esze Tamás és Kassa. Kassai Évk. 1965—1968. 111—132. l.

Esze Tamás: Vay Ádám. ThSz. 1970. 13. évf. 3—4. sz. 91—94. l.
Esze Tamás: Vay Ádám. 1657—1719. VayEml. 7—32. l.
Gáborján Alice: Adatok a szűr kialakulásához. ET. 1970. 81. évf. 2—4. sz. 467—490. l.
Gárdonyi Sándor: Die Bergmannsprache von Schmöllnitz im XV—XVII. Jahrhundert. NfilTan. 5. 5—33. l.
Gerőné Krámer Márta: Jung József pesti építőmester. MMvéd. 195—213. l.
Gyulay Zoltán: Megemlékezés a selmeci Bányászati Akadémia alapításáról. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1970. 103. évf. 10. sz. 469—655. l.
Gyulay Zoltán: Az utolsó alkimista műhely és az első elemátalakítás Sopronban. SSz. 1970. 24. évf. 2. sz. 156—161. l.
Halmai János: Die soziale Lage der Apotheker in Ungarn in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. CMed. 1970. 4. sz. suppl. 111—122. l.
Harkó Viola, R.: Az első állandó magyar orvosi kar nagyszombati évei. /1770—1777/. Az Orvosi Könyvtáros. 1970. 10. évf. 1. sz. 64—78. l.
Házi Jenő: Haydn József hercegi karmester 1768. évi tűzkára és a kismartoni városi levéltár pusztulása. SSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 360—361. l.
Házi Jenő: Kőszeg város viszonya a zsidókhoz 1740-ig. VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 126—130. l.
Hermann Imre: Újabb adatok a magyar lélektan történetéhez. Álom és álommagyarázat a régi magyar irodalomban. Magyar Pszichológiai Szemle. 1969. 26. évf. 3—4. sz. 459—461. l.
Honti József: Adatok Edward Brown angol orvos 300 évvel ezelőtt Magyarországon tett utazásához. OHl. 1970. 11. évf. 4. sz. 217—221. l.
Hopp Lajos: Vay Ádám és a Rákóczi-emigráció Lengyelországban. VayEml. 53—66. l.
Horváth Árpád: A svéd és magyar rézkohászat kapcsolatai a XVI—XVIII. században. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1970. 103. évf. 9. sz. 415—419. l.
Horváth Pál: Die Wirkung der Aufklärung auf die Entwicklung des juristischen Historismus in Ungarn. AUSBiur. 11. 45—56. l.
Huszár Lajos: A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI—XVII. században. NK. 1969—1970. 68—69. évf. 57—62. l.
Iványi Emma: Adalék a XVII. századi marhakereskedés történetéhez. AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 486—489. l.
Iványi Emma: A nádor szerepe az indigenák eskütételénél. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 619—626. l.
Jároli József: Adatok Orosháza 1744—1760 közötti össznépesség-számának alakulásához. BékÉl. 1970. 5. évf. 3. sz. 512—516. l.
Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 198 l., 4 t. /Kőrösi Csoma kiskönyvtár 9./
Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 104 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 52./
Kathona Géza: A házasságszerzők tiszte a XVI. és XVII. századi házasságjogunkban. ThSz. 1970. 13. évf. 1—2. sz. 27—29. l.
Kathona Géza: Problémák Dávid Ferenc antitrinitárius tevékenységének kezdeti szakaszában. ITK. 1969. 73. évf. 6. sz. 697—702. l.
Keserü Bálint: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék". Ahistlitt. 9. 3—46. l.
Kiss István, N.: Pálinkafőzés a pásztói cisztercita uradalomban. /XVIII. század./ MgMúzK. 1969—1970. 183—192. l.
Kiss István, N.: A paraszti földvásárlás és kölcsönügylet kérdéséhez. MgMúzK. 1969—1970. 121—134. l.
Kiss József: A jászkun parasztság harca az örökös jobbágyság rendszerének kiterjesztése ellen /1687—1703/. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 655—676. l.
Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. /1780—1795/. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 513 l. /Irodalomtörténeti könyvek 25./
Koroknay Gyula: Kálló egykori vára. Nagykállói JMJ. 55—72. l.
Koroknay Gyula: A régi nagykállói megyeháza. Nagykállói JMJ. 124—148. l.
Kovács Béla: XVIII. századi üveghuta feltárása Mátraszentimrén. AnnAgr. 6. 205—220. l.
Kovács Győző: Batsányi útja a jakobinus mozgalomig. Kassai Évk. 1965—1968. 46—58. l.
Kovássy Zoltán: Sóvágók sztrájkja 1551-ben. MH. 1971. 4. évf. 44. sz. mell. 2. l.
Köpeczi Béla: Rákóczi Bousset és Fénelon között. MFrKapcs. 29—48. l.
Lebl, Arpad: Prilog pitanju ekonomszke baze „carstva" Zrinskih u XVI—XVII veku. Slavica. 10. 209—226. l.
Levárdy Ferenc: A középkori győri székesegyház elpusztulása és első barokk átépítése. Arrabona. 12. 83—109. l.
Lukács János: Serneveldék. Söripar. 1970. 17. évf. 3. sz. 140—142. l.

Lukács János: Sernevelők járandósága. Söripar. 1970. 17. évf. 4. sz. 196—200. l.
Makkay László: Kisvárda a kuruc korban. VayEml. 102—105. l.
Makkay László: Pázmány Péter. ÉlT. 1970. 25. évf. 40. sz. 1875—1879. l.
Markó Árpád: XII. Károly svéd király és Magyarország. (Utószó: Mezey István.) Bp.—Stockholm 1970. 47 l., 1 t. /Acta Sueco-Hungarica 3./
Márkus Mihály: A nagyváradi hitvita. ThSz. 1970. 13. évf. 3—4. sz. 109—111. l.
Mező András: Nagykálló személynevei a XVI. és a XVIII. században. Nagykállói JMJ. 73—123. l.
Mikó Sándor: A tanító Sopron vármegyében a XVIII. század második felében. SSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 260—263. l.
Mollay K[ároly]: Die Erforschung des deutschen Namengutes in Ungarn aus der Zeit vor 1686. AL. 1970. 20. tom. 1—2. fasc. 121—127. l.
Németh Gyula: Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 281 l. /Bibliotheca orientalis Hungarica 13./
Nováki Gyula: Törökölyverem Pásztón a XVIII. század második feléből. MgMúzK. 1969—1970. 177—182. l.
Pásztor János: A magyar katonai terminológia kialakulása. /A hadi élet szavai Zrínyi Miklós koráig./ HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 634—676. l.
Perjés Géza: Army provisioning, logistics and strategy in the second half of the 17th century. AH. 1970. 16. tom. 1—2. n. 1—52. l.
Petrovich Ede: Pécs utcái és házai 1687-ben. BarÉvk. 1969. 193—218. l.
Pirnát Antal: Megjegyzések Melius és az erdélyi antitrinitáriusok közötti küzdelem történetének néhány kérdéséhez. ITK. 1970. 74. évf. 1. sz. 61—62. l.
Pogány Imre: Deutsche und ungarische Bergnamen in Ofen nach den Türkenkriegen. AL. 1970. 20. tom. 1—2. fasc. 141—172. l.
Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701—1800-ig. (A feljegyzéseket feldolgozta — —.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 622 l.
Rózsa György: Nádasdy Ferenc és a művészet. MűÉ. 1970. 19. évf. 3. sz. 185—202. l.
Ruzsás Lajos: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. DTI. 1969/2. 63—76. l.
Schultheisz Emil: Academia Molleriana. Moller Károly Ottó működése és iskolája. OHl. 1970. 111. évf. 20. sz. 1169—1172. l.
Sinkovics István: Die akademische Bildung in Ungarn im 17. Jahrhundert. ÉHist. 1. 301—332. l.
Sinkovics István: Magyarország XVI. századi művelődéstörténetének vázlata. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 132—135. l.
Sonkoly Pál: Az újjáéledt Csaba. Békéscsaba Tört. 37—56. l.
Stahl Ferenc: Vas megyei török hódoltság összeírása a XVII. század közepéről. 2. VSz. 1970. 24. évf. 2. sz. 298—307. l.
Szabolcsi József: Az 1539—41. évi rendi mozgalom oka és célja. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 300—320. l.
Szalatnai Rezső: Comenius. Kortárs. 1970. 14. évf. 11. sz. 1705—1714. l.
Szállási Árpád: Bethlen Kata. OHl. 1970. 11. évf. 26. sz. 1536. l.
Szentmihályi Imre: XVII. századi adatok Göcsej nevéről és területéről. ET. 1969. 80. évf. 4. sz. 565—568. l.
Szepessy Géza: Néhány adat a magyar alchimia történetéhez. Magyar Kémikusok Lapja. 1970. 25. évf. 5. sz. 262—263. l.
Szigeti Endre: Nyelvtudományunk és a csillagok. [Sajnovicsról.] Vigilia, 1970. 35. évf. 8. sz. 517—520. l.
Takács Marianna, H.: Magyarországi udvarházak és kastélyok. /XVI—XVII. század./ Bp. 1970, Akad. Kiadó. 285 l., 59 t.
Tóth Gábor: Telepítés Nyergesújfalun a XVIII. században. Forrás /Tatabánya/. 1970. 2. évf. 2. sz. 57—66. l.
Tóth Lajos: Gyakorlati oktatás és munkára nevelés. Köznevelés. 1970. 26. évf. 24. sz. 6—8. l.
Török Katalin: A szántóföldek és a rétek aránya Magyarországon a XVIII. században. MgMúzK. 1969—1970. 135—152. l.
Trócsányi Zsolt: Báthory István — legendák és valóság. Kortárs. 1970. 14. évf. 2. sz. 309—314. l.
Turczel Lajos: Kassa szerepe és hatása Kazinczy életében és életművében. Kassai Évk. 1965—1958. 135—148. l.
Ugróczky Mihály: 190 éve jelent meg az első magyar nyelvű újság. MS. 1970. 11. évf. 7. sz. 220—221. l.
Varjas Béla: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. ITK. 1970. 74. évf. 2. sz. 129—151. l.
Várkonyi Ágnes, R.: Agrárstuktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után. TSz. 1970. 13. évf. 1. sz. 21—36. l.
Várkonyi Ágnes, R.: Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. Történelmi személyiségek a XVII. századi Magyarországon. Valóság. 1970. 13. évf. 5. sz. 1—15. l.
Várkonyi Ágnes, R.: Historical personality, crisis and progress in 17th century Hungary. ÉHist. 1970. 1. 265—300. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Repopulation and the system of cultivation in Hungary after the expulsion of the Turks. AH. 1970. 16. tom. 1—2. no. 151—170. l.

Várkonyi Ágnes, R.: A társadalmi törvényszerűség és az egyén a Rákóczi szabadságharcban. VayEml. 33—40. l.

Volkov, G.: Történetiség és egyetemesség Comenius sárospataki munkásságában. Ford. Kozma Tamásné. Köznevelés. 1970. 26. évf. 23. sz. 39—40. l.

Zaicz Gábor: 200 éves a Demonstráció. NyK. 1970. 72. köt. 1. sz. 218—220. l.

Zemplén Jolán, M.: Hell Miksa, a XVIII. század nagy magyar csillagásza. /1720—1792./ A Fizika Tanítása. 1970. 9. évf. 4. sz. 123—125. l.

Zétényi Endre: Hell Miksa /1720—1792./. Természet Világa. 1970. 101. évf. 5. sz. 210—211. l.

Zétényi Endre: Hell Miksa csillagász. AAgr. 8. 439—452. l.

c) *Ismertetések*

Acta Cassae Parochorum. Egri egyházmegye. I—II. Bp. 1969. — Ismerteti: *Schram Ferenc.* LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 505—507. l.

Adattár a XVII. század szellemi mozgalmának történetéhez. II. köt. Bp.—Szeged 1966. — Ismerteti: *Holl Béla.* MK. 1970. 86. évf. 3. sz. 269—270. l.

Balázs Éva, H.: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus /1763—1795/. Bp. 1967. — Ismerteti: *Vörös Károly.* LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 364—366. l.

Dümmerth Dezső: Pest város társadalma 1686—1696. Bp. 1968. — Ismerteti: *Vörös Károly.* LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 366—368. l.

Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15—16. storoči. Szerk. L. Holotík és A. Vantuch. Bratislava 1967. — Ismerteti: *Sziklay László.* ITK. 1970. 74. évf. 2. sz. 256—259. l.

Kiss István N.—Veress Éva—Kirilly Zsigmondné—Román János: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Bp. 1966. — Ismerteti: *Maksay Ferenc.* Száz. 1970. 104. évf. 186—188. l.

Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei /1780—1795/. Bp. 1970. — Ismerteti: *Szathmáry Erzsébet.* MS. 1970. 11. évf. 9. sz. 285—286. l.

Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban. Bp. 1965. — Ismerteti: *Bánkuti Imre.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 750—752. l.

Lukács Ladislaus S. J.—Polgár Ladislaus S. J.: Documenta romana historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica unitis. II. 1571—1586. Roma 1965. — Ismerteti: *Benda Kálmán.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1239—1240. l.

A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Írták: *Bucsay Mihály, Esze Tamás* stb. Bp. 1967. — Ismerteti: *Pirnát Antal.* ITK. 1969. 73. évf. 6. sz. 751—754. l.

Poór János: A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete /1607—1720/. Debrecen 1967. — Ismerteti: *Dankó Imre.* ET. 1969. 80. évf. 4. sz. 606—607. l.

Umanistul Nicolaus Olahus /Nicolaie Romanul/ 1493—1568. Bev. I. S. Firu, Corneliu Albu. Bucureşti 1968. — Ismerteti: *V. Kovács Sándor.* ITK. 1970. 74. évf. 2. sz. 259—262. l.

Zimányi Vera: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században. Bp. 1968. — Ismerteti: *Filep Antal.* ET. 1969. 80. évf. 3. sz. 483—485. l.

Zrínyi Miklós a törökök réme. Franciaországi emlékbeszéd 1665-ből. Bev. és ford. Molnár Imre. Szigetvár 1969. — Ismerteti: *Kurcz Ágnes.* ITK. 1970. 74. évf. 2. sz. 265—266. l.

6. Magyarország története 1791—1849

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Bendefy László: Sartory József bányamérnök és Farkas János bányavállalkozó 1794. évbeli térképe és leírása az aggteleki Baradla barlangról. 1—2. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1970. 103. évf. 5—6. sz. 339—349, 406—412. l.

Bene Ferenc, ifj., párizsi útinaplója 1826-ból. [Közread. és bev.] Horánszky Nándor. CMed. 1970. 54. sz. 205—214. l.

Bodgál Ferenc: A vörössipkás honvéd. [Mareczák Sándorról.] HOMK. 8. 46—51. l.

Bright, Richard, utazásai a Dunántúlon. 1815. (A szemelvényeket vál., ford., bev.: Szerecz Imre.) Veszprém 1970, Veszprémm. Múz. Ig. 92 l.

Csillag István: Újabb adatok a Semmelweis-koncepció magyarországi előzményéhez. CMed. 1970. 55—56. köt. 202—207. l.

Fábián Istvánné: Adalék az Országos Levéltár történetéhez. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 365—372. l.

Fazekas Árpád: Orvostörténeti adatok Nyíregyháza múltjából. SzSzSz. 1971. 6. évf. 1. sz. 83—91. l.

Fenyő István: Pulszky Ferenc kiadatlan párizsi útinaplója 1836-ból. MFrKapcs. 95—107. l.

Francia tervezet magyar—lengyel felkelésre 1796-ból. Közli: Vadász Sándor. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 70—74. l.

Fried István: Csehországi híradások az egykori Sopron városról és megyéről. SSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 266—270. l.

Fried István: Karl Georg Rumy und Weimar. NfilTan. 5. 47—56. l.

Gábry György: A pesti hangszerkészítő céh mesterkönyve. FolA. 21. 193—200. l.

Implom József: A Békési Megyei Levéltár Tessedik-irataiból. BékÉl. 1970. 5. évf. 3. sz. 381—399. l.

Iványi Emma: Történeti forrásaink jelentős gazdagodása a Klapka-hagyaték. MT. 1970. 15. évf. 1. sz. 13—19. l.

Kovács Magda: Irinyi József úti jegyzetei. FMrKapcs. 109—122. l.

Lipták Gábor: Richard Bright balatoni útirajza. Jelenkor. 1970. 13. évf. 7—8. sz. 725—731. l.

Papp Vilmos: Pálóczi Horváth Ádám őrségi levelei. MN. 1970. 26. évf. 23. sz. 8. l.

Peeters, K. C.: Un conscrit belge de l'armée de Napoléon raconte ses aventures hongroises. /Juin 1809/. AEt. 1970. 19. évf. 1—4. sz. 297—301. l.

Réti Endre: Les thèses de doctorat en médecine des étudiants hongrois, roumains et saxons originaires du territoire de la Roumaine contemporaine, à la faculté de médecine hongroise. CMed. 1970. 4. sz. suppl. 133—144. l.

Sashegyi Oszkár: Bányapolgárok a forradalomban. Az 1848. évi országos bányászati értekezlet jegyzőkönyve. [Közread. és bev.] — —. LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 325—352. l.

Semmelweis Ignác: A növények életéről. — Tractatus de vita plantarum. Ford. Pelle Pál. [Közread. és bev.] Háznagy András. CMed. 1970. 55—56. köt. 241—262. l.

Szentgyörgyi Mária: Akadémiai reformtervek 1848-ban és 1849-ben. MT. 1970. 15. évf. 11. sz. 834—841. l.

Tessedik Sámuel írásaiból. (Tessedik Sámuel önéletírása. Szemelvények. Németből ford. Zsilinszky Mihály. A paraszt ember Magyarországban . . . Der Landmann in Ungarn . . . Szemelvények. Ford. Kónyi János. Tessedik-aforizmák. Sajtó alá rend. és bev. Tóth Lajos.) Kiad. a békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola; a Magyar Pedagógiai Társaság Békés Megyei Tagozata. Békéscsaba 1970. 120 l. /Bibliotheca Bekesiensis 5./

Tóth József: Egy régi leírás az Őrségről. /Nemes Népi Zakál György: Eörségnek Leirása . . ./ VSz. 1970. 24. évf. 2.—3. sz. 272—286. l., 456—474. l.

Tóth Imre: Ismeretlen „Pest Város"-i címer 1848-ból. Budapest. 1970. 8. évf. 9. sz. 27. l.

Tóth Tibor: Az uradalmi orvosi állás megszervezése a Somogy megyei mernyei uradalomban. /1830./ CMed. 1970. 54. sz. 167—171. l.

b) *Feldolgozások*

Andics Erzsébet: Le rôle de la question hongroise dans les relations franco—autrichiennes en 1811—1812. AUSBhist. 11. 33—43. l.

Angyalffy Mátyás András /1776—1839/. Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 2. sz. 97—99. l.

Arató Endre: Die Bauernbewegungen und der Nationalismus in Ungarn im Frühling und Sommer 1848. AUSBHist. 11. 45—86. l.

Averbuch, R. A.: A magyar nép szabadságküzdelme 1848—49-ben. (Vengerszkaja revoljucia i voszsztanie v Vene v oktjabre 1848 g.) Tanulmányok. (Szerk., bev. Andics Erzsébet. Ford. Perényi József.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 190 l.

Baffy Dezső: Montesquieu hatása a fiatal Kemény gondolkodására. StudLitt. 7. 109—121. l.

Bajkó Mátyás: Nemzeti nevelésügyünk a reformkorban. Debrecen 1969. 69 l. /Nevelés, művelődés. Acta Paedagogica Debrecina 49./

Balázs Éva, H.: Notes sur l'histoire du bonapartisme en Hongrie. NÉHong. 4—5. 186—207. l.

Balázs Péter: Lukács Sándor. Petőfi és kora. 639—690. l.

Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 171. l. /Irodalomtörténeti füzetek 67./

Barta János, ifj.: A „Pallérozott mezei gazdaság . . . " forrásairól. AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 277—308. l.

Barta János, jun.: Die Schilderung der englischen „neuen Landwirtschaft" in der zeitgenössischen ungarischen Agrarliteratur. AUD hist. 9/3. 15—35. l.

Batári Gyula: Orvosi „cenzúra" a 19. század közepén. OHl. 1971. 112. évf. 10. sz. 575—576. l.

Batári Gyula: Sajtóügyek Pest-Budán a XIX. sz. negyvenes éveiben. MS. 1970. 11. évf. 1. sz. 28—29. l.

Bencze József: Adatok a múlt századbeli magyar kolerajárvány történetéhez. CMed. 1970. 54. sz. 215—217. l.

(Borsa Károly): Denglázi Wittmann Antal. Keszthely 1970. 26 lev.

Borzsák István: Zu Chr. G. Heyne's ungarischen Beziehungen. AClass D. 5. 115—128. l.

Bőhm Jakab: A Német Légió szervezése és tevékenysége az 1848—1849. évi magyar szabadságharcban. HK. 1970. 17. évf. 2. sz. 194—218. l.

Buzinkay Géza: Gyarmathi Sámuel 1751—1830. OHl. 1970. 111. évf. 26. sz. 1529—1532. l.

Csetri Lajos: Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez. /Buczy Emil tanulmányairól./ Ahistlitt. 9. 47—59. l.

Csorba Zoltán: Kazinczy Gábor. Kiad. a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács. Miskolc 1970. Soksz. 122 l., 1 t.

Dóka Klára: A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Bp. 1970. Soksz. 304 l. /Az ELTE Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék kiadványai 1./

Dolmányos István: Örökség és adósság. Nsz. 1970. 28. évf. 63. sz. mell. 1—2. l.

Erdélyi Ilona, T.: Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 347 l., 8 t. /Irodalomtörténeti füzetek 69./

Faller Jenő: Brennbergbánya Feldmüller Mátyás albérletében, 1828—1834 közötti években. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1970. 103. évf. 12. sz. 847—855. l.

Fekete Sándor: Petőfi pályakezdése és a német drámairodalom. Petőfi és kora. 59—80. l.

Fráter Jánosné: Bolyai Farkas könyvtára. MTA Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának Közleményei. 1970. 19. évf. 3—4. sz. 271—294. l.

Füves Ödön: A pesti görögök nevei. Névtud. Konf. 2. 260—265. l.

Füves Ödön: A Rigasz-féle Baráti Társaság és a pesti görögök. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 75—77. l.

Gutai Miklós: A himlő elleni védőoltás Tolna megyei története /1801—1820/. Orvosi Közlemények. 1970. 6. évf. 4. sz. 193—214. l.

György József: Goethe és Magyarország. FK. 1970. 16. évf. 1—2. sz. 171—174. l.

Hermann Éva: Az „Anti-úrbérváltság" megjelenésének történetéből. Petőfi és kora. 289—308. l.

Hiller István: Széchenyi István erdészeti elképzelései Kaán Károly értékelése alapján. Erdészeti és Faipari Egyetem Tudományos Közleményei. 1969. 1. sz. 133—141. l.

Horváth Zoltán: Harc a soproni gyapjúvásártartási jog megszerzéséért. /1843—1846./ SSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 306—316. l.

Imre Lajos: Március tizenötödike előestéjén. Jászkunság. 1970. 16. évf. 1—2. sz. 64—68. l.

Indali György: Horvát István könyvtára. OSzK Évk. 1967. 98—192. l.

Izsák Sámuel: Adatok, szempontok és következtetések Grósz Frigyes életével és tevékenységével kapcsolatban. OHl. 1970. 111. évf. 20. sz. 1172—1175. l.

Janus, Heinrich: Magyarország első tanítóképzője. Köznevelés. 1970. 26. évf. 5. sz. 21—22. l.

Kelecsényi Gábor: Reformkori magyarok Washingtonban [Bölöni Farkas Sándor, Haraszthy Ágoston]. MH. 1970. 3. évf. 345. sz. mell. 2. l.

Keresztury Dezső: Viaskodás. Batsányi János egy elveszett és megkerült művéről. Kassai Évk. 1965—1968. 30—45. l.

Kósa László: „Búza szükségben felségéllő jegyzések." A burgonya a magyarországi táplálkozásban a XVIII. század végén és a XIX. század elején. ET. 1970. 81. évf. 2—4. sz. 363—375. l.

Kovács Magda: Fejezetek a cenzúra reformkori történetéből. Petőfi és kora. 249—288. l.

Krammer Jenő: Johann Andreas Sprecher von Bernegg — svájci író az 1848—49-es szabadságharcban. HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 625—633. l.

Lantos István: A haladó német polgári pedagógia és a magyar pedagógia közötti kapcsolatok a XIX. század első felében, különös tekintettel F. A. W. Diesterwegre. PSz. 1970. 20. évf. 7—8. sz. 675—684. l.

Lukácsy Sándor: „. . . és piros zászlókkal". MFrKapcs. 209—232. l.

Mádai Lajos: Semmelweis and statistical science. CMed. 1970. 55—56. köt. 157—174. l.

Mérei Gyula: Über die Möglichkeit eines Zusammenschlusses der in Ungarn lebenden Völker in den Jahren 1848—1849. AH. 1969. 15. évf. 3—4. sz. 253—298. l.

Mérey Klára, T.: Jobbágytelepülések a XVIII. század végén. Forráselemzés. DTI. 1969/2. 111—152. l.

Mezősi Károly: Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson. Petőfi és kora. 515—638. l.

Molnár Baranyi Dóra: Kossuth nyomdásza. MH. 1970. 3. évf. 73. sz. mell. 3. l.

Molnár László: Das Pester Modeblatt /Pesti Divatlap/ und das ungarische Kunstgewerbe. AUSBhist. 11. 251—268. l.

Némedi Lajos: Zu den Wandlungen und Abwandlungen des Deutschtum-Bildes

in der ungarischen Öffentlichkeit /1800—1848./ NfilTan. 5. 65—82. l.

Osváth Zsuzsa: Schoepf Merei Ágost Angliában. CMed. 1970. 54. sz. 99—121. l.

Pándi Pál: Új eszmék a láthatáron. /Adalékok a francia szocialisztikus-kommunisztikus eszmék terjedéséhez a reformkori Magyarországon. MFrKapcs. 161—208. l.

Prokopp Gyula: Az esztergomi érsekség visszatérése. Vigilia. 1970. 35. évf. 5. sz. 313—317. l.

Regöly-Mérei Gyula: Gruby Dávid hatása a tudományos orvostan kutatási irányára. OHl. 1970. 111. évf. 42. sz. 2491—2493. l.

Regöly-Mérei Gyula: A meteoropathologia kialakulása és Benkő Sámuel szerepe. OHl. 1971. 112. évf. 8. sz. 333—335. l.

Sarlós Márton: Frank Ignác bécsi tevékenysége és halála. /Halálának 120. évfordulója alkalmából./ MJ. 1970. 17. évf. 4. sz. 245—246. l.

Siró András: Irinyi János. Kiad. a Hajdú-Bihar Megyei Tanács. Bp. 1969. Soksz. 88 l.

Sőtér István: A felvilágosodás és romantika MFrKapcs. 123—160. l.

Spira György: Le grand jour. /Le 15 mars 1848./ ÉHist. 1970. 1. 333—362. l.

Spira György: A nagy nap. Petőfi és kora. 309—362. l.

Spira Gy[örgy]: The national minorities policy of the Pest revolution's left in March, 1848. SSl. 1970. 16. tom. 1—2. fasc. 81—91. l.

Spira György: A pesti forradalom baloldalának nemzetiségi politikája 1848 márciusában. MT. 1970. 15. évf. 10. sz. 727—735. l.

Szántó Imre: Békéscsaba úrbéri viszonyai. 1772—1846. Békéscsaba Tört. 57—76. l.

Szántó Konrád: A magyar katolikus papság a szabadságharcban. Vigilia. 1970. 35. évf. 3. sz. 160—164. l.

Szauder József: Felvilágosodás és romantika határán. [D'Holbach és Rousseau hatása Kölcsey Ferencnél.] MFrKapcs. 77—94. l.

Szilágyi Ferenc: Csokonai Békaegérharcának keletkezéséről, politikai vonatkozásáról, szövegeiről. ITK. 1970. 74. évf. 1. sz. 14—26. l.

Tamás Anna: Az Életképek /1846—1848/. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 221 l. /Irodalomtörténeti füzetek 68./

Tardy Lajos: Martiny Sámuel és a grúziai bortermelés. AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 490—495. l.

Trócsányi Zsolt: A „vad gróf" portréjához. Petőfi és kora. 215—248. l.

Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós és világa. Bp. 1970, Gondolat. 259 l., 12 t.

Urbán Aladár: A Nemzeti dal egykorú fordítói és fordításai. Petőfi és kora. 485—514. l.

Varga György: Emlékezés Széchenyi Istvánra, halálának 110. évfordulóján. Közlekedéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 12. sz. 537—543. l.

Varga János: A „dicsőséges nagyurak" és a pesti forradalom. Petőfi és kora. 363—410. l.

Virágh Ferenc: Az 1848—1849. évi forradalom és szabadságharc Békéscsabán. Békéscsaba Tört. 77—90. l.

Vörös Károly: Petőfi és a pesti kispolgár. Petőfi és kora. 9—58. l.

Zétényi Endre: Az Al-Duna és a Tisza szabályozója [Vásárhelyi Pál]. ÉlT. 1970. 25. évf. 20. sz. 923—928. l.

Zsigovits Edit: A szorgalmatosság iskolása. Százötven évvel ezelőtt halt meg Tessedik Sámuel. MN. 1970. 26. évf. 282. sz. 7. l.

c) *Ismertetések*

Erdélyi Ilona, T.: Az ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. Bp. 1965. — Ismerteti: *Trócsányi Zsolt.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1223—1226. l.

Imreh István: A jobbágymunkaerő felhasználása a Toldalagi birtokon. Debrecen 1967. — Ismerteti: *Veliky János.* AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 585—586. l.

Pyrker, J. L.: Mein Leben. Wien 1966. — Ismerteti: *Vörös Károly.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 739—742. l.

Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon 1797—1848. Bp. 1967. — Ismerteti: *Veliky János.* AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 586—587. l.

7. Magyarország története 1849—1917

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Arany János, Eötvös József levelei Hirschler Ignáchoz. [Közread. és bev.] ifj. Bonnyai Sándor. CMed. 1970. 54. sz. 221—226. l.

Asbóth Oszkár orosz tudósokhoz írt levelei. Közli és bev.: Bihari József, H. Tóth Imre. AAgr. 8. 327—355. l.

Bényei Miklós: Eötvös József kultúrtörténeti szintézisének terve. ITK. 1970. 74. évf. 1. sz. 60—61. l.

Boros Vilma, H.: Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról. 1866—1891. (Függelék:

Stein Aurél családi levelezésének áttekintése.) Bp. 1970. Soksz. 148 l. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 61./

Dobrovits Dorottya, Cs.: A „Hazai műemlékek és régi épületmaradványok jegyzéke." Műemlékvédelem. 1970. 14. évf. 4. sz. 202—205. l.

Dokumentumok a Szántó Kovács-mozgalom történetéhez. (Közread. Biró József, László József.) Hmvhi. Gimn. Évk. 83—92. l.

Friedrich Ildikó: A Tett indulásának, működésének, betiltásának dokumentumai. MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 104—108. l.

Galton, Francis—Kőrösy József levelezése [Közread. és bev.] Szabady Egon. Demográfia. 1970. 13. évf. 3. sz. 283—292. l.

Halász Tibor: Régi vasúti statisztikák. Közlekedéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 1. sz. 32—37. l.

Iványi Emma: Klapka György iratai 1848—1892. Párizsban élő unokájának ajándéka. /Függelékben szemelvények Klapka György levelezéséből./ LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 245—270. l.

Kálmány Lajos levelei Hermann Antalhoz. 2. Tiszatáj. 1970. 24. évf. 3. sz. 246—255. l.

Kemény Zsigmond: Sorsok és vonzások. Portrék. (Szerk., jegyz. és utószó: Tóth Gyula.) Bp. 1970, Szépirod. Kiadó. 417 l. /Kemény Zsigmond művei/

Kossuth Lajos levelei Földváry Károlyhoz. 1862—1863. /Adatok az olasz—magyar segédlégió történetéhez./ [Bev. és közread.:] Nagy Dezső. HK. 1970. 17. évf. 3. sz. 490—526. l.

Kőhegyi Mihály: Römer Flóris levelei az Országos Széchényi Könyvtárban. Arrabona. 12. 245—261. l.

Környei Elek: Eötvös József 100 éves Jelentése. Köznevelés. 1970. 26. évf. 19. sz. 28—30. l.

Magyarországi szocialisták ismeretlen levelei Engels Frigyeshez. /1892—1895./ Közli S. Vincze Edit. PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 191—196. l.

Mikszáth Kálmán összes művei. (Szerk. Bisztray Gyula, Király István.) 60. köt. Cikkek és karcolatok. 10. 1880. 1881. (Sajtó alá rend. Bisztray Gyula, Közrem. Nacsády József.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 365 l. /Kritikai kiadás./

Mikszáth Kálmán összes művei. (Szerk. Bisztray Gyula, Király István.) 61. köt. Cikkek és karcolatok. 11. 1881. jan.—jún. (Sajtó alá rend. Bisztray Gyula.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 279 l., 4 t. /Kritikai kiadás./

Dr. Niamessny Mihály naplófeljegyzései, 1910—1918. Közli és bev.: Zlinszky János. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 677—697. l.

Regős János: Kiegyezés-kori dokumentumok a felnőttoktatás köréből. TanIntTK. 6. 227—243. l.

Sinkó Ferenc: Rónay Jácint. Egy magyar pap élete a XIX. században. Vigilia. 1970. 35. évf. 10. sz. 747—759. l.

Tábori György: Tótkomlósi kelengye a XIX. században. BékÉl. 5. évf. 1. sz. 130—138. l.

Vajda János: Politikai röpiratok. (Sajtó alá rend. Miklósy János.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 598 l., 5 t. /Vajda János összes művei 6./

Zalai Károly: Thèses de doctorat en pharmacie présentées à l'université de Claudiopolis pendant la période 1872—1918. CMed. 1970. 4. sz. suppl. 171—184. l.

Zsoldos Jenő: Két elfelejtett Mikszáth-karcolat. A pályakezdő Mikszáth Kálmán zsidószemlélete. MIOKÉvk. 166—206. l.

b) *Feldolgozások*

Adatok a Tisza-völgyi árvizek történetéhez. 2. Károlyi Zsigmond, P.: Árvizek a rendszeres szabályozási és ármentesítési munkálatok megkezdése óta. Vízgazdálkodás. 1970. 10. évf. 5. sz. 191—192. l.

Anderle Ádám: A modern argentin hadsereg létrejöttének kérdéséhez: Czetz János. HK. 1970. 17. évf. 2. sz. 225—232. l.

Antall József—Karasszon Dénes: Babes Viktor és a pesti orvosi iskola. OHl. 1971. 112. évf. 3. sz. 143—147. l.

Asztalos László: Entwicklung der ungarischen Privatrechtswissenschaft im Zeitalter des Dualismus. EZME. 21—39. l.

Babics András: A mecseki bányászok önképzési, önsegélyezési és szakszervezkedési mozgalma a baranyai-pécsi munkásszervezkedések tükrében 1874—1918. DTI. 1969/2. 11—61. l.

Balogh László: Az iskolai értékelés—osztályozás magyarországi történetéből. /1869—1918./ PSz. 1970. 20. évf. 11. sz. 1008—1020. l.

Baranyai Kálmán: Csorvás XIX. század végi társadalomrajza a házassági anyakönyvek alapján. BékÉl. 1970. 5. évf. 2. sz. 316—332. l.

Batári Gyula: Egy társulati könyvtár sorsa a XX. század elején. [Társadalomtudományi Társaság.] OSzK Évk. 1967. 435—441. l.

Bendefy László: A magyar geodézia reformkora. 1890—1920. l. A magyar földmérés. 1890—1920. (Bev. Halász Péter.) [Kiad.

a] MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. Bp. 1970. 188 l., 10 t.

Benedek István: Semmelweis betegsége és halála. CMed. 1970. 55—56. köt. 93—102. l.
Angol nyelven: 103—113. l.

Berend T. Iván—Ránki György: Nationaleinkommen und Kapitalakkumulation in Ungarn. 1867—1914. SER. 11—34. l.

Birta István: Adatok a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. megyei közéleti szerepéről. /1880—1900./ BSz. 1970. 14. évf. 3. sz. 60—64. l.

Bodgál Ferenc: Vidróczky Marci az északmagyarországi néphagyományokban és az irodalmi forrásokban. Kiad. a Városi Könyvtár. Miskolc 1970. 79 l.
/Borsod—miskolci füzetek. Irodalomtörténet 7./

Bonnyai Sándor, ifj.: Adatok Semmelweis életrajzához. CMed. 1970. 55—56. köt. 221—224. l.

Borsos Béla: A „Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságá"-nak működése és a gyűjtemények kialakulásának kezdete. MMvéd. 43—64. l.

Böszörményi-Nagy Emil: Das ungarische Erbrecht zur Zeit des Dualismus. EZME. 413—429. l.

Csepi Lajos—Lukácsi László: A kecskeméti hírközlés formái a XIX. század második felében. /Folyt./ Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1970. 2. évf. 2. sz. 94—100. l.

Czeglédy János: Tutajozás a Maroson a múlt században. 2. ET. 1969. 80. évf. 3. sz. 431—446. l.

Dankó Imre: A jó öreg Mogyoróssy János. Békésm. Ant. 3. 137—140. l.

Degré Alajos: Vormundschaftrecht in Ungarn von 1848 bis 1878. EZME. 449—460. l.

Dezsényi Béla: Ein ungarischer Vorläufer der Gratis-Zeitungen. MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 74—89. l.

Diószegi István: A Deák-párt és a német egység. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 227—250. l.

Diószegi István: A magyar nacionalizmus és a Monarchia felbomlása. Valóság. 1970. 13. évf. 5. sz. 16—25. l.

Diószegi István: Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in der internationalen Politik im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts. ÉHist. 1970. 1. 363—396. l.

Dörnyei Sándor—Dörnyeiné Dapsy Henriette: Semmelweis hazai utóéletének első évtizede. [Folyt.] CMed. 1970. 55—56. köt. 123—155. l.

Ecsedi Csaba: Magyar László 1818—1864. ET. 1969. 80. évf. 4. sz. 557—564. l.

Erdélyi Mária: Magyar matematikusok részvétele a Nemzetközi Matematikaoktatási Bizottság munkájában. PSz. 1970. 20. évf. 9. sz. 815—823. l.

Erényi Tibor: Egy érdekes életpálya. Mezőfi Vilmos. ÉIT. 1970. 25. évf. 13. sz. 579—582. l.

Erényi Tibor: Die Sozialdemokratische Partei Ungarns und die Aussenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie in den Jahren 1908—1914. ÉHist. 1970. 1. 397—426. l.

Fancsovits György: Pécs-baranyai internacionalisták az oroszországi forradalmak előkészítésében. BarMűv. 1970. ápr. 144—148. l.

Farkas Dezső: Mezőfi Vilmos és az „újjászervezettek". Alföld. 1970. 21. évf. 6. sz. 49—56. l.

Fekete Sándor: Semmelweis felfedezésének története: a tan kialakulása. CMed. 1970. 55—56. köt. 191—199. l.

Fónyad Ernő: A technikai tudományok meghonosítója [Eötvös József]. MH. 1971. 4. évf. 30. sz. mell. 2. l.

Für Lajos: Az állattenyésztés szerkezeti átalakulása a századfordulón. MgMúzK. 1969—1970. 267—284. l.

Für Lajos: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján. 1870—1914. Bp. 1969, Mezőgazd. Múz. 366 l.
/Mezőgazdasági tanulmányok 4./

Gál István: Dickens és folyóirata Kossuthról és Széchenyiről. FK. 1970. 16. évf. 1—2. sz. 199—214. l.

Gorka Tivadar: A Kis Akadémia és a magyar orvostudomány. CMed. 1970. 54. sz. 147—154. l.

Hanák Péter: Die bürgerliche Umgestaltung der Habsburger-Monarchie und der Ausgleich von 1870. SER. 191—231. l.

Hársfalvi Péter: A Kommün híre a Nyírségben. SzSzSz. 1971. 6. évf. 1. sz. 77—79. l.

Horn Emil: Justh Gyula. Budapest. 1970. 8. évf. 3. sz. 32—34. l.

Islamow, T. M.: Die ungarländische Arbeiterbewegung zur Zeit der Koalitionsregierung /1907—1909/. AH. 1970. 16. tom. 1—2. n. 105—150. l.

Jemnitz János: The Hungarian democratic press and the British working class movement, 1914—15. NHQu. 1970. 11. köt. 40. sz. 177—180. l.

Kanyar József: Xántus Jánosról Csokonyavisonta népének. Somogy. 1970. 2. sz. 7—15. l.

Kapronczay Károly: Árkövy József /1851—1922/. OHl. 1971. 112. évf. 8. sz. 455—457. l.

Kapronczai Károly: Batthyány-Strattmann László. OHl. 1971. 112. évf. 47. sz. 212—213. l.

Katus László: Economic growth in Hun-

gary during the age of Dualism /1867—1913/. SER. 34—127. l.
Kávássy Sándor: Kossuth a nemzetiségi kérdésről emigrációs irataiban. AAgr. 8. 407—417. l.
Keszthelyi György: A bajai tanítóképző intézet történetéből. PSz. 1970. 20. évf. 12. sz. 1112—1120. l.
Keve András: Emlékezés Lovassy Sándorra. /1855—1946./ VMMK. 8. 7—10. l.
Király István: Achim parasztpártjának fő történeti problémái. AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 504—555. l.
Kisbán Eszter: Újítások Észak-Dunántúl újkori népi táplálkozásában. ET. 1970. 81. évf. 2—4. sz. 308—315. l.
Komlós Aladár: Komjáthy Jenő és a saint-simonizmus. MFrKapcs. 233—244. l.
Kosáry Domokos: Szabadságharc és kiegyezés között. Reflexiók egy témához. TSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 337—344. l. Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszútján c. értekezéséhez.
Kovács Éva, H.: A népművelő Jászi Oszkár. Népművelési Értesítő. 1970. 11. évf. 1. sz. 42—63. l.
Kovács Kálmán: Öffentlich-rechtliche Kämpfe im Verlauf der Parlamentsdebatte über den Csemegi-Kodex. 1877—78. AUSBiur. 11. 57—74. l.
Krasovec Ferenc: Sportoló munkások — régen. Budapest. 1970. 8. évf. 7. sz. 32—34. l.
Kubatov János: Türr István és a magyar felnőttoktatás kezdetei. PSz. 1970. 20. évf. 12. sz. 1142—1147. l.
Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Bp. 1969. Soksz. 344 l. /Felsőoktatástörténeti kiadványok 1./
Lehoczky Alfréd: Borsod megye társadalmi rétegeinek és politikai erőinek állásfoglalása 1917-ben. Tk. BAZ. 63—71. l.
Lengyel Alfréd: Adalékok a győri munkásmozgalmak történetéhez. Árrabona. 12. 287—305. l.
Lengyel József: A döblingi ház. /A bécsi jegyzetekből./ [Széchenyi István]. Kortárs. 1970. 14. évf. 6. sz. 957—964. l.
Mádl Ferenc: Kodifikation des ungarischen Privat- und Handelsrechts im Zeitalter des Dualismus. EZME. 87—119. l.
Magyar András: Hírolvasás egy régi munkáskönyvtárban. MK. 1970. 86. évf. 3. sz. 222—224. l.
Magyar László: Tengerész, művész, kommunard. Emlékezés Györök Leóra. MH. 1970. 3. évf. 5. sz. 6. l.
Magyarfalvi Lajos: A Budapesti Tanítóképző Intézet múltjából: a Budai Pedagógium. PSz. 1970. 20. évf. 12. sz. 1087—1097. l.
Mák Mihály: A Tanodai Lapok harca az 1868. évi népoktatási törvény ellen. AAgr. 8. 111—123. l.
Mártha Zsuzsanna: Törekvések a tojáskereskedelem rendezésére Magyarországon századunk elején és a budapesti tojástőzsde. MgMúzK. 1969—1970. 285—306. l.
Máthé Gábor: A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869: IV. tc. létrejötte és jelentősége a dualizmus jogrendszerében. Gazdaság- és Jogtudomány. 1969. 3. évf. 1—2. sz. 133—159. l.
Mathiász János /1838—1921/. Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 2. sz. 93—96. l.
(Menyhárt Lajos): Vengerszkaja politicseszkaja obscsesztvennoszt' i Roszszija. /1875—1878./ Slavica. 9. 139—147. l.
Merényi László: Az első békemozgalom hazánkban. MH. 1970. 3. évf. 309. sz. mell. IV. l.
Mihály Béla: A földművelésügyi közigazgatás a kiegyezéstől az önálló Földművelésügyi Minisztérium felállításáig. /1867—1889/. Fmügy. 1867—1948. 45—70. l.
Mórik József: Hazai levegőegészségügyi kutatások közel száz éve. Időjárás. 1970. 74. évf. 5—6. sz. 368—375. l.
Mucsi Ferenc: A Kristóffy—Garami-paktum. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt taktikája az 1905—1906. évi politikai válság időszakában. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 251 l.
Orosz Szilárd: A Párizsi Kommün századik évfordulójára. SzSzSz. 1971. 6. évf. 1. sz. 67—75. l.
Peball, Kurt—Rothenberg, Gunther E.: Az „U"-ügy. Magyarország tervezett megszállása a cs. és kir. hadsereg által 1905 őszén. HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 724—763. l.
Pecze Ferenc: Die Lizenz im ungarischen Patentrecht um die Jahrhundertwende. EZME. 271—284. l.
Peschka Vilmos: Theoretische Grundlagen der ungarischen Privatrechtswissenschaft im Zeitalter des Dualismus. EZME. 5—20. l.
Petrik Ottó: A „Budai Hegypálya" centenáriuma. Közlekedéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 6. sz. 270—274. l.
Pölöskei Ferenc: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék. 1910—1914. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 258 l.
Pölöskei Ferenc: Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború idején. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 3—34. l.
Puskás Vilmos: Pabst-Kraussz mosoni mezőgazdasági gépgyára. 1856—1863. Pp. 1970. Soksz. 88 l., 4 t. /Üzemtörténeti füzetek 2./

Ránki György—Berend T. Iván: Préjudice and reality. Economic development in the Dual Monarchy. NHQu. 1970. 11. köt. 40. sz. 129—137. l.

Regöly-Mérei Gyula: Semmelweis betegségének pathológiai rekonstrukciója a katamnesztikus elemzés és a palaeopathológiai vizsgálat alapján. CMed. 1970. 55—56. köt. 37—64. l. [Angol nyelven: 65—92. l.]

Saád Andor: Emlékek Dérynéről és hugáról, Széppataki Johannáról. HOMK. 8. 25—28. l.

Sáfrán Györgyi: Eötvös József és Zirzen Janka. MN. 1971. 27. évf. 34. sz. 4. l.

Sáfrán Györgyi: Két arckép a magyar nőnevelés múltjából. [Veres Pálné, Zirzen Janka]. PSz. 1970. 20. évf. 12. sz. 1072—1087. l.

Ságvári Ágnes: Budapest tervezésének kezdetei. Budapest. 1970. 8. évf. 12. sz. 19—21. l.

Sándor Dezső: Eötvös József két útja. MH. 1971. 4. évf. 30. sz. mell. 2. l.

Sándor István: Xántus János. /Életrajz./ Bp. 1970, Magvető. 403 l., 12 t.

Sarlós Béla: Deák és Vukovics. Két igazságügyminiszter. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 107. l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből 54./

Schlett István: A szocialista eszmék elterjedésének kezdetei a magyar közgondolkodásban. /1900—1904./ Bp. 1970. 101 l.
/Tudományos szocializmus füzetek 3./

Somkuti Gabriella: A Széchényi Könyvtár gyarapodása 1848—1856. OSzK Évk. 1967. 103—123. l.

Somogyi Éva: Vita a „Magyarország története az abszolutizmus és dualizmus korában 1849—1918." c. egyetemi tankönyv kéziratáról. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1320—1327. l.

Somogyi Sándor: Megemlékezés Hunfalvy Jánosról születésének 150. és egyetemi tanári kinevezésének 100. évfordulóján. Fök. 1970. 18. évf. 2. sz. 158—160. l.

Spáczay Hedvig: A honvédelmi minisztérium szervezete és hatásköre 1867—1918. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 273—309. l.

Szabó Ferenc: Békéscsaba mezőgazdasága az örökváltságtól az első világháborúig. /1846—1914./ Békéscsaba Tört. 123—168. l.

Szabóki Györgyi: Régi adatok az „iskolai könyvtárak"-ról. /1868—1916/. Könyv és Nevelés. 1970. 12. évf. 6. sz. 24—26. l.

Szakáts István: Battonya hírlapirodalma /1890—1925/. Battonya 1970. 36 lev., 9 t.
/Battonyai füzetek 15./

A 100 éves fővárosi statisztikai szolgálat első évtizedéről. /Függelék: Kiadványok jegyzéke./ (Szerk. Szeredás Judit.) Kiad. a Közp. Stat. Hiv. Bp. 1970, Stat. Kiadó. 139 l.

Szegvári Katalin: Schutz der Frauenarbeit und Mutterschaft zur Zeit des Dualismus in Ungarn. EZME. 397—412. l.

Szilágyi Miklós: A gyulai Képkeretlécgyár alapítása. /Adatok Grünfeld Jakab üzemszervező tevékenységéhez./ BékÉl. 1970. 5. évf. 1. sz. 50—60. l.

Szücs László: Egy időszerű évforduló. A magyarországi néptanítók első egyetemes gyűlése Pesten 1870. aug. 15—18. Köznevelés. 1970. 26. évf. 14. sz. 15—16. l.

Takács Imre: A földművelésügyi közigazgatás az első világháború éveiben /1914—1918/. Fmügy. 1867—1948. 117—127. l.

Takács Imre: A földművelésügyi közigazgatás az önálló Földművelésügyi Minisztérium megszervezésétől az első világháborúig /1889—1914/. Fmügy. 1867—1948. 71—115. l.

Temesváry Ferenc: A kisipari fegyvergyártás gazdaságtörténeti kérdései a XIX. században. FolA. 21. 201—218. l.

Tibori János: Az Áchim András-féle parasztmozgalom. Békéscsaba Tört. 215—244. l.

Tibori János: Néhány fejezet a békéscsabai Aurora-kör történetéből. Békéscsaba tört. 325—336. l.

Tomaj Ferenc: Győrsziget és Révfalupataház községek Győrhöz csatolásának története. Arrabona. 12. 263—285. l.

Tóth Árpád: Einige Ausnahme-Einschränkungen des Warenverkehrs in der Zeit des Dualismus. EZME. 333—345. l.

Vargyai Gyula: Nemzetiségi kérdés és integráció. Adatok Jászi Oszkár nemzetiségi koncepciójának értékeléséhez. Pécs 1970. 21 l.
/Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 68./

Varsányi Péter: Trefort Ágoston és az Alföldi Vasút vásárhelyi munkálatai. Hmvh. Gimn. Évk. 93—112. l.

Vincze Edit, S.: A „magyarországi munkáspárt központi közlönye". Az Általános Munkás-Újság alapításának 100. évfordulójára. MK. 1970. 86. évf. 3. sz. 193—208. l.

Vincze Edit, S.: A magyarországi és a német szocialista munkásmozgalom kapcsolatai a kivételes törvény első éveiben. 1878—1881. PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 58—112. l.

Vörös Károly: Egy pesti család regénye [Kölber család]. 1—3. ÉlT. 1970. 25. évf. 33.—35 sz. 1571—1574, 1619—1622, 1664—1667. l.

Weiss Emilia: Die Entwicklung des Vertragsrechts im Lichte der ungarischen zivilrechtlichen Kodifikationsarbeiten. EZME. 285—298. l.

Zoltán Imre: Semmelweis. CMed. 1970. 55–56. köt. 19—30. l.

c) *Ismertetések*

Ady Endre összes prózai művei. V. Újságcikkek, tanulmányok. Bp. 1965. — Ismerteti: *Szász Zoltán.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1241—1242. l.

Ady Endre összes prózai művei. VIII. köt. Bp. 1968. — Ismerteti: *Pritz Pál.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 430—434. l.

Felczak, Wacław: Ugoda węgiersko — chorwacka 1868 roku. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Vt. 1969. 18. sz. 72—73. l.

Jogtörténeti tanulmányok. A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései. II. Szerk. Csizmadia Andor és Pecze Ferenc. — Ismerteti: *Degré Alajos.* LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 179—180. l.

Kovács Endre: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp. 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH. 1969. 15. évf. 3—4. sz. 367—371. l.

Magyarfalvi Lajos: Gyertyánffy István és a budai Pedagógium. Bp. 1968. — Ismerteti: *Mann Miklós.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1241. l.

Móra László: Wartha Vince a hazai kémiai technológia megalapítója. /1844—1914./ Bp. 1967. — Ismerteti: *Szőkefalvy-Nagy Zoltán.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1236—1238. l.

Mucsi Ferenc: A Kristóffy—Garami-paktum. Bp. 1970. — Ismerteti: *Kende János.* PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 215—217. l.

Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Bp. 1966. — Ismerteti: *Tokody Gyula.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 412—415. l.

Nizsalovszky Endre—Lukácsy Sándor: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967. — Ismertetik.: *Antall József.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1220—1223. l.; *Bónis György.* LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 174—175. l.

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. Szerk. Szabó István. Bp. 1965. — Ismerteti: *Hanák Péter.* AH. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 148—161. l.

Radev, Sztojan: Aprilszkoto vásztanie i Ungarija. Szófia 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Vt. 1969. 18. sz. 74. l.

Sőtér István: A történelem dilemmái. *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés válaszútján című könyvéről. Kritika. 1970. 8. évf. 1. sz. 17—22. l.

A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején. 1907—1918. [A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 1907—1914. 4/A. köt.] Bp. 1969. — Ismerteti: *Galántai József—Pölöskei Ferenc.* PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 250—254. l.

Vadász Sándor: Két évtized munkásmozgalmunk történetéből [A Magyar Munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai Bp. 1969]. MN. 1970. 26. évf. 45. sz. 13. l.

8. Magyarország története 1918—1919

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Dikán Nóra, N.: Dokumentumok a Tanácsköztársaság Szabolcs megyei történetéből. JAM. 119—152. l.

Dokumentumok a Tanácsköztársaság szakmunkásképzéséről. 6—8. [Közli:] Bellér Béla. Középfokú Szakoktatás 1970. 3. évf. 1—4. sz. 1—5, 1—4, 1—4, 1—3. l.

Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. 6. köt. Testnevelés és sport Magyarországon a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. 1918—1919. (Összeáll., szerk. Kiss Dezső, bev. Ember Győző.) Bp. 1970. 330 l. /A Testnevelési Tudományos Tanács és a Magyar Országos Levéltár kiadványai./

Iratok Pest megye történetéhez. 1918—1919. Okmányközlés. (Szerk. Csicsay Iván, Göndics Zoltán stb.) Kiad. az MSzMP Pest Megyei Bizottság; Pest Megyei Tanács. Bp. 1969. 482 l.

Jász Dezső: Mi is volt a Vörös Lobogó? Tiszatáj. 1970. 24. évf. 3. sz. 235—238. l.

Kárász József: „Éljen a köztársaság". „Éljen a proletárdiktatúra". Az 1918—1919-es forradalmak hódmezővásárhelyi sajtójának repertóriuma, (Bev., összeáll. — —.) Hódmezővásárhely 1970. 58 l.

Karsai Elek: Iratok a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez angol levéltárakban. LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 137—158. l.

A két forradalom Tolna megyében /1918—1919/. A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság történetének válogatott dokumentumai. (Szerk. K. Balog János.) Kiad. az MSzMP Tolna Megyei Bizottság. Szekszárd 1970. 378 l.

Lengyel Alfréd: Levéltári dokumentumok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásáról. Győr-Sopron 1917—1919. 13—18. l.

Lengyel Alfréd: Levéltári dokumentumok a polgári demokratikus forradalom időszakáról. Győr-Sopron 1917—1919. 44—53. l.

Lengyel Alfréd: Levéltári dokumentumok a Tanácsköztársaság idejéből. Győr-Sopron 1917—1919. 201—218. l.

Lukács György: Beszélgetés . . . tanácsköztársasági emlékekről. [Riporter:] Kelen Jolán. ÉlIr. 1970. 14. évf. 12. sz. 5. l.

Molnár István: A Magyar Tanácsköztársaság a helyi sajtó tükrében. BarMűv. 1970. ápr. 149—156. l.

Nagy Zsuzsa, L.: La politique extérieure de la République Hongroise des Conseils. /Choix de documents./ NÉHong. 4—5. 97—113. l.

Németi Lajos: Küldetésben. Történelem. 1970. 9. sz. 127—138. l.

Román János: A Tanácsköztársaság Borsod megyei történetének helyi forrásai és a helytörténeti kutatás néhány kiemelkedő szempontja. Tk.BAZ. 160—163. l.

Sinay Jenő: Sajtószemelvények a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásáról. Győr-Sopron 1917—1919. 19—25. l.

Sinay Jenő: Sajtószemelvények a polgári demokratikus forradalom időszakáról. Győr-Sopron 1917—1919. 54—73. l.

Székely Vera: Kunfi Zsigmond 1919 februári memoranduma Magyarország külpolitikai helyzetéről. Közread. és bev. — —. LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 353—362. l.

Szigetvári István: Munkástanácsi jegyzőkönyvek a Magyar Tanácsköztársaság idejéből. /Adatok a gyári munkásigazgatás történetéhez./ LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 159—170. l.

Szinai Miklós—Szűcs László: Iratok az 1918—1919. évi magyar forradalmak történetéhez az osztrák külügyi levéltárban. LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 105—136. l.

(Tóth Ilona): Somogy megye az 1918-as polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság idején a korabeli magyar sajtó tükrében. /1918 okt.—1919. aug. 2./ Sajtó alá rend. — —. Kaposvár 1969. 432 l.

Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. A Csongrád megyei munkásmozgalom 1917—1919. aug. 1. (Szerk., bev., jegyz. Gaál Endre.) Kiad. az MSzMP Csongrád Megyei Biz.; Csongrád Megyei Tanács. Szeged 1969. 587 l.

b) *Feldolgozások*

Andics Erzsébet: Beszámoló az 1. szekció munkájáról. Tk.Nk.Üsz. 299—304. l.

Andrássy Antal: Adatok Simon József káplán életéhez. Marcali JT. 22—27. l.

Andrássy Antal: A kaposvári diákmozgalom 1918—1919-ben. Tk. Somogy. 227—249. l.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica. Tom. 7. (Red. Balogh József, Földesi Tamás, Szigeti József.) Bp. 1969. 99 l.
A kötet tartalmából:
Farkas Endre: Éticseszkie ponjatia v period Vengerszkoj szovetszkoj reszpubliki.

Aradi Nóra: Les beaux-arts sous la République Hongroise des Conseils. NÉHong. 4—5. 125—133. l.

Bajáczi Péter: A Magyar Tanácsköztársaság szociálpolitikájáról. FFszocG. 7—16. l.

Bakalisz Janiszné: A szakszervezetek szervezeti felépítésének alakulása a Tanácsköztársaságban. SzSzTk. 55—67. l.

Balázs Györgyné: A történelem etikai tanulságai a történelemoktatási reformdokumentumok tükrében. TkKözokt. 69—80. l.

Bellér Béla: A Tanácsköztársaság történetszemléletéről. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1134—1163. l.

Berecz János: Az internacionalista magatartás példája. /Lenin és a Magyar Tanácsköztársaság./ Lenini diplomáciáról. 9—32. l.

Biczó Antal—Imre László: A 10—18 éves tanulók oktatásával és nevelésével kapcsolatos problémák Vas megyében a Tanácsköztársaság idején. A Marxizmus—Leninizmus Tudományos Diákkörök 1. Országos Konferenciáján díjazott tanulmányok. 3. 141—163. l.

Bódi István: A hadirokkantakról való gondoskodás a Tanácsköztársaságban. FFszocG. 17—24. l.

Bodri Ferenc: Kun Béla az író-kortársak között. Életünk. 1970. 2. évf. 3. sz. 265—270. l.

Borus József: A Tanácsköztársaság katonapolitikája. Tk. Somogy. 41—53. l.

Buzás József: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi jogalkotásának kérdéséhez. TNMTk. 97—114. l.

Buzás József: Die Wirkung der sowjetischen Gesetzgebung auf das ungarische Zivilrecht in den Jahren 1918—1919. EZME. 165—179. l.

Czine Mihály: Irodalom és forradalom. TNMTk. 55—71. l.

Dancza János: Heves megyei internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. AnnAgr. 6. 317—332. l.

Dávid Lajos: Adatok a lenini békedekrétum hatásáról. Győr-Sopron 1917—1919. 3—12. l.

Deák Gábor: A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája Borsodban. Tk. BAZ. 169—172. l.

Dimitrova, Sztela: A Bolgár Kommunista Párt és a Magyar Tanácsköztársaság. Tk.Nk.Üsz. 211—218. l.

Dolmányos István: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Tk. Nk.Üsz. 35-42. l.

Erényi Tibor: Weltner Jakab. Egy ellentmondásos életpálya. Budapest. 1970. 8. évf. 10. sz. 32—43. l.

Fábián István: Forradalmi törvényszékek Pest megyében a Magyar Tanácsköztársaság idején. LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 73—104. l.

Fancsovits György: A magyar októberi forradalom és a Tanácsköztársaság Békéscsabán. Békéscsaba Tört. 245—284. l.

Faragó Sándor: Forradalom Kapuvárott 1918—19-ben. Győr-Sopron 1917—1919. 111—134. l.

Farkas József: A ráckevei járás története 1918—19-ben. Ráckeve 1969. 95 l.

Fehér András: A magyar szociáldemokrácia 1919-es szerepéről. Tk.Nk.Üsz. 223—235. l.

Fischer, Paul: A német militaristák a Magyar Tanácsköztársaság ellen. Tk.Nk. Üsz. 445—450. l.

Földes Éva: Kulturális forradalom — forradalmi kultúrpolitika a Magyar Tanácsköztársaságban. TkKözokt. 129—150. l.

Friedrichné Kovács Irén—Szecskó Károly: Kolacskovszky Lajos élete és munkássága. AAgr. 8. 125—145. l.

Gábor Sándorné: A két munkáspárt 1919-es egyesüléséről. PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 182—185. l.

Gábor Sándorné: A Tanácsköztársaság nemzetközi hatása. Hozzászólás: Hans Mommsen, Joachim Böhm etc. Tk.Nk.Üsz. 482—489. l.

Gecsényi Lajos: A zempléni proletariátus harca a tanácshatalom megteremtéséért. TkBAZ. 155—157. l.

Gellért László: Diákok a forradalomban. 1918—1919. Bp. 1970, Ifj. Kiadó. 184 l.

Gellért Gábor: Adalékok a megyei belső fegyveres erők történetéhez. Tk. Somogy. 251—262. l.

Gergely Jenő: Kereszténységszocializmus és forradalom. 1918. Világosság. 1970. 11. évf. 1. sz. 35—41. l.

Gordosné Szabó Anna: A Tanácsköztársaság és a gyógypedagógia. GyTFÉvk. 43—60. l.

Göllesz Viktor: A Magyar Tanácsköztársaság a fogyatékosokért. FFszocG. 66—71. l.

Grauber, Gothard: A Magyar Tanácsköztársaság visszhangja Németországban. Tk.-BAZ. 146—149. l.

Hajdu Mihály: Pártpolitikai munka a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregében. Akad. Közl. 17. 143—163. l.

Hajdu Tibor: Az 1918 októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei. Tk. Somogy. 15—31. l. és Tk.Nk.Üsz. 19—34. l.

Hajdu Tibor: Sz'ezd ob'edinennoj partii i principalnüe problemü rabocsej partii v Vengerszkoj Szovetszkoj Reszpublike. AH. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 1—28. l.

Hajdu Tibor: Válasz Réti László elvtársnak. PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 186—190. l.

Halász Sándor: Moson és Magyaróvár a Tanácsköztársaság időszakában. Győr-Sopron. 1917—1919. 135—172. l.

Hetés Tibor: Internacionalista egységek a magyar Vörös Hadseregben. Tk.Nk.Üsz. 347—355. l.

Hetés Tibor: A szakszervezetek a Vörös Hadsereg megszervezésében. SzszTk. 83—98. l.

Hevesi Gyula: Lenin és a magyar proletárforradalom. MN. 1970. 26. évf. 91. sz. 10. l.

Hidas község 1918—19-ben. /A honismereti szakkör munkája./ BarMűv. 1970. ápr. 103—107. l.

Hollitscher, Walter: A Magyar Tanácsköztársaság visszhangja Ausztriában. TN-MTk. 93—96. l.

Hornik Leopold: A Tanácsköztársaság győzelmének nemzetközi és belső feltételeiről. Tk.Nk.Üsz. 288—291. l.

Horváth Ferenc—Módos József: A celldömölki járás tanácsköztársasági eseményei. VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 83—102. l.

Hubenák, Ladislav: A szociáldemokrata párt és a Tanácsköztársaság. Tk.Nk.-Üsz. 247—263. l.

Hunyady Károly: Kun Béla és a Vörös Hadsereg. Akad. Közl. 17. 57—95. l.

Iszlamov, T. M.: Az oroszországi magyar hadifogoly kommunisták elméleti és taktikai nézeteinek fejlődéséről. /1917—1918./ Tk.Nk.Üsz. 239—246. l.

Jakovlev, L. I.: Nemzetközi munkásszolidaritás az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság védelmében. Tk.Nk.Üsz. 114—124. l.

Janák Emil: Októberi polgári demokratikus forradalom Győrött. Győr-Sopron 1917—1919. 26—43. l.

Járó Miklósné: 133 nap a magyar gyermekvédelem történetéből. TkKözokt. 31—42. l.

Jemnitz János: A Magyar Tanácsköztársaság angol—francia szocialista sajtóvisszhangja. Tk.Nk.Üsz. 396—401. l.

Jenei Károly: A Pénzintézeti Központ szerepe a Magyar Tanácsköztársaság bankrendszerében. LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 37—55. l., 1 t.

Józsa Antal: Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban. Kiad. a Hadtörténeti Intézet. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 407 l., 16 t., 8 térk.

Józsa Antal: A szovjet köztársaságok szövetsége 1919-ben. Tk.Nk.Üsz. 338—342. l.

József Farkas: La République Hongroise des Conseils et la littérature. NÉHong. 4—5. 114—124. l.

Juhász István: A Magyar Tanácsköztársaság hadigazdaságának főbb kérdései. AkadKözl. 17. 189—211. l.

Kabos Ernő: A szakszervezeti mozgalom a szocialista forradalom előkészítésének időszakában. SzszTk. 13—27. l.

Kanyar József: A két forradalom Somogy megyei krónikája. /1918—1919./ Tk.-Somogy. 299—312. l.

Kanyar József: A Somogy megyei iparigazgatás és a szocializált ipari üzemek 1919-ben Tk. Somogy. 91—131. l.

Kárpáti Sándor: A proletárforradalom győzelmének viszonylag békés útja hazánkban 1919 márciusában, és ennek jelentősége a marxi—lenini forradalomelmélet számára. Tk. Nk.Üsz. 183—193. l.

Kávássy Sándor: A Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségének tevékenysége Somogyban 1918—1919-ben. Tk.Somogy. 133—163. l.

Kelemen Elemér: Somogy megye művelődésügye a Tanácsköztársaság idején. Tk.Somogy. 199—225. l.

Kelemen Elemér: Somogy megye művelődésügyi igazgatása a Magyar Tanácsköztársaság idején. LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 57—71. l.

Kelemen Elemér: Somogy megye népiskolái a Tanácsköztársaság idején. /Adatok az iskolák államosításának, átszervezésének és fejlesztésének kérdéseihez./ TanIntTK. 6. 211—227. l.

Kelen Jolán: A néptribun. Bokányi Dezső születésének 100. évfordulójára. Nsz. 1971. 29. évf. 35. sz. 6—7. l.

Kende János: Szakszervezeti vita a Tanácsköztársaságban. SzszTk. 28—40. l.

Kirschner Béla: A Clemenceau-jegyzék és a párton belüli nézeteltérések. Tk.Nk.-Üsz. 418—425. l.

Kirschner Béla: A júniusi Clemenceau jegyzékek és a párton belüli nézeteltérések a Tanácsköztársaságban. Tudományos Közlemények. Magyar Testnevelési Főiskola. 1970. 1. sz. 153—193. l.

Kirschner Béla: Société et nation au temps de la République Hongroise des Conseils. NÉHong. 4—5. 69—96. l.

Kirschner Béla: Társadalom és nemzet a Magyar Tanácsköztársaságban. TNMTk. 5—53. l.

Komlósi Sándor: Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság déldunántúli területének közoktatásügyéhez. BarMűv. 1970. ápr. 97—102. l.

Kovačev, Vujica: A jugoszláv csapatok katonai intervenciójának előkészítése a magyar Tanácsköztársaság ellen. Tk.-Nk.Üsz. 457—466. l.

Kovács Kálmán, E.: A tanácshatalom bukása Sárospatakon. Tk.BAZ. 157—160. l.

Környei Attila: Sopron és környéke a Tanácsköztársaságban. Győr-Sopron 1917—1919. 173—200. l.

Köte Sándor: A Tanácsköztársaság közoktatása és pedagógiája. TkKözokt. 11—22. l.

Kővágó László: A Tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés. Tk.Nk.Üsz. 51—61. l.

Kuntár Lajos: A Tanácsköztársaság vasi sajtója. VSz. 1970. 24. évf. 2. sz. 256—272. l.

Labádi Lajos: A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása és harca a szocialista forradalom győzelméért. A Magyar Tanácsköztársaság. MforrM. 3—41. l.

Ladányi Andor: A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának helye a magyar felsőoktatás történetében. TkKözokt. 95—106. l.

Lehoczky Alfréd: A különböző társadalmi erők szerepe a proletárhatalom létrejöttében Borsod megyében. Tk.BAZ. 141—146. l.

Lindner, Heinz: Néhány „baloldali" szociáldemokratának a Magyar Tanácsköztársaság idején játszott szerepéről. Tk.-Nk.Üsz. 236—238. l.

Liptai Ervin: Forradalmi elődünk: a magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadserege. AkadKözl. 17. 7—22. l.

Liptai Ervin: A Tanácsköztársaság nemzetközi helyzetének és katonai politikájának néhány kérdése. Tk.Nk.Üsz. 323—337. l.

Liptai Ervin: Válasz a 2. szekcióban elhangzott felszólalásokra. Tk.Nk.Üsz. 471—475. l.

Lőrinc Péter: A Vajdaság és Magyarország forradalmi kapcsolatai 1919. Tk.Nk.-Üsz. 388—396. l.

Malinowski, Henryk: A Magyar Tanácsköztársaság iránt megnyilvánuló szolidaritási mozgalmak Lengyelországban. Tk.Nk.Üsz. 363—372. l.

Manuszevics, A. J.: Szovjet-Oroszország dolgozóinak szolidaritása a Tanács-Magyarországgal. Tk.Nk.Üsz. 91—102. l.

Martin, Henri: A Magyarországi Tanácsköztársaság tanulságairól. Tk.Nk.Üsz. 402—403. l.
Mészáros István: A Fejér megyei népiskolai olvasókönyv. TkKözokt. 43—58. l.
Mészáros Károly: A KMP és a Magyar Tanácsköztársaság elvi nézetei az ipar szocializálásáról. TNMTk. 115—127. l.
Mészáros Károly: A Kommunisták Magyarországi Pártja és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nézetei az ipar szocializálásáról 1918—1919-ben. Tk.-Somogy. 33—40. l.
Milenković, Toma: Adalékok a Szerb-Bunyevác Agitációs Bizottságnak a nemzeti kérdésre vonatkozó álláspontjához. /1918 közepétől 1919. ápr. 13-ig./ Tk.-Nk.Üsz. 144—165. l.
Minajev, L. M.: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetközi jelentősége, Tk.Nk.-Üsz. 125—138. l.
Mód Aladár: A politikai mechanizmus vitája 1919-ben. Valóság. 1970. 13. évf. 1. sz. 19—35. l.
Mód Aladár: Utópia vagy tanulság. Kortárs. 1970. 14. évf. 2. sz. 314—137. l.
Mód Aladár: Válaszutak. 1918—1919. Bp. 1970, Magvető. 393 l. /Elvek és utak./
Molnár Ernő: Győr történetéből a Tanácsköztársaság idején. Győr-Sopron 1917—1919. 74—110. l.
Mucs Sándor: A Vörös Hadsereg és a nép. Tk.Nk.Üsz. 411—418. l.
Nagy Zsuzsa, L.: Ellenforradalmi csoportok és irányzatok a Tanácsköztársaság idején. Tk.Nk.Üsz. 264—272. l.
Nándori Pál: Intervention militaire étrangère et la République Hongroise des Conseils. AUSBiur. 11. 75—101. l.
Naumann, Horst: A német forradalmi munkásmozgalom és a Magyar Tanácsköztársaság. Tk.Nk.Üsz. 373—378. l.
Neck, Rudolf: Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Tk.Nk.Üsz. 280—284. l.
Nemes Frigyesné: Az agrárkérdés megoldása Borsod megyében. Tk.BAZ. 166—169. l.
Novák József: Megyénk a Tanácsköztársaság időszakában: a helyi történelemkutatás eredményei és feladatai. Tk.BAZ. 138—141. l.
Nyezsinszkij, L. N.: Az 1919-es szovjet—magyar kapcsolatok néhány kérdése. Tk.Nk.Üsz. 103—106. l.
Nyikolszkij, N. N.: Lenin és a magyarországi Tanácsköztársaság. Lenin EmlÜl. 19—28. l.
Őry Károly: A katonapolitika és hadseregszervezés az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában. 1. HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 551—575. l.
Pál Lajos: Session scientifique à l'occasion du 50. anniversaire de la révolution démocratique de 1918 en Hongrie. AH. 1969. 15. évf. 3—4. sz. 410—418. l.
Papp István: Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és főiskolánk 1919-es történetéhez. Erd.Egy.Évk. 49—76. l.
Pásztor József: A felsőoktatás és népművelés a proletárhatalom alatt. TkKözokt. 107—116. l.
Pataki István: A Tanácsköztársaság harca a fegyveres ellenforradalom ellen. AkadKözl. 17. 165—187. l.
Pecze Ferenc: A Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése egybehívásának előzményei. Gazdaság- és Jogtudomány. 1969. 3. évf. 1—2. sz. 161—181. l.
Pelle József: A Magyar Tanácsköztársaság felsőoktatásügyéről és közoktatásügyéről. TNMTk. 129—144. l.
Petrák Katalin: A szakszervezetek szociális tevékenysége a Tanácsköztársaságban. SzszTk. 68—82. l.
Popov, B. Sz.: Az 1919-es magyarországi proletárforradalom néhány tanulsága. Tk.Nk.Üsz. 43—50. l.
Pór, F. D.: A Csehszlovák Szociáldemokrata Párt a magyar Tanácsköztársaság ellen indított támadás idején. Tk.Nk. Üsz. 451—456. l.
Porteanu, Alexandru: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom és Erdély. Tk.Nk.Üsz. 166—174. l.
Puskas, A. I.: A magyar Tanácsköztársaság nemzetközi politikai és katonai helyzete. Tk.Nk.Üsz. 467—470. l.
Rátki András: Eszmei és politikai áramlatok tükröződése a helyi politikai hatalomban a Tanácsköztársaság idején. Tk.BAZ. 152—155. l.
Report József: Stromfeld Aurél a Magyar Tanácsköztársaság kiemelkedő katonai vezetője. AkadKözl. 17. 109—142. l.
Réti László: Lenin és az 1919-es magyarországi pártegyesülés. PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 176—181. l.
Réti László: A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pecsétjeik. Kiad. a Magyar Országos Levéltár. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 359 l.
Rónai György: Intézkedések és tervek a művésznevelés megreformálására 1918— és 1919-ben. MűÉ. 1970. 19. évf. 2. sz. 141—147. l.
Rozs László: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége, hatása és tanulságai. BarMűv. 1970. ápr. 137—143. l.
Ruge, Wolfgang: A német polgári és jobboldali szociáldemokrata sajtó a Magyar Tanácsköztársaságról. Tk.Nk.Üsz. 404—410.
Ryzewski, Václav: A lengyelek részvétele az 1919-es magyar forradalomban és a

magyar Vörös Hadsereg soraiban. Tk.-Nk.Üsz. 356—362. l.
Samu Mihály: Állam és jog a Magyar Tanácsköztársaság idején. TNMTk. 73—82. l.
Siklós András: Mi történt március 21-én? /Megjegyzések és kiegészítések egy sajtóvitához./ PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 75—133. l.
Siklós András: A Tanácsköztársaság és a nemzeti-nemzetiségi kérdés. (Összefoglalás.) Hozzászólások: Deák István, Hans Mommsen stb. Tk.Nk.Üsz. 305—315. l.
Sinay Jenő: Dicsőséges napok. Győr-Sopron 1917—1919. 214—244. l.
Sipos Istvánné: A Tanácsköztársaság jelentősége a magyarországi pszichológia fejlődésében. TkKözokt. 117—128. l.
Šolc, Jaroslav: Határbiztosítás vagy intervenciós háború. Tk.Nk.Üsz. 426—444. l.
Steiner, Herbert: Ausztria és a Magyar Tanácsköztársaság. Tk.Nk.Üsz. 273—275. l.
Suri Károly: A munkástanácsok megalakulása és tevékenysége Somogy megyében. Tk. Somogy. 57—89. l.
Szabó László: A magyar Vörös Hadsereg hadművészetének főbb kérdései. AkadKözl. 17. 97—108. l.
Székely Endréné: Az iskolarendszer szocialista átszervezésének általános irányelvei a Tanácsköztársaság idején, különös tekintettel a szakmunkás- és mérnökképzésre. Társadalomtudományi Közlemények. 1970. 1. sz. 13—19. l.
Székely Endréné: Szakmunkás- és mérnökképzés a Tanácsköztársaság idején. TkKözokt. 81—94. l.
Szemere Vera: A permanens forradalom néhány problémája 1918—19-ben. Társadalomtudományi Közlemények. 1970. 1. sz. 5—12. l.
Szilágyi Károly: Földmunkás és szegényparasztmozgalmak Csanád megyében 1918—1919. A Marxizmus—Leninizmus Tudományos Diákkörök 1. Országos Konferenciáján díjazott tanulmányok. 3. 65—139. l.
Szinkovich Márta: A Tanácsköztársaság földrendeletének végrehajtása Baranyában. BarÉvk. 1969. 65—88. l.
Szita Szabolcs: Kellner Sándor, az internacionalista csapatok egyik szervezője. SSz. 1970. 24. évf. 2. sz. 98—109. l.
Szőrfy György: A földművelésügyi közigazgatás a polgári demokratikus forradalom és a proletárdiktatúra idején. /1918—1919./ Fmügy. 1867—1948. 129—152. l.
Szőrfy György: A Tanácsköztársaság mezőgazdasági igazgatása. AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 309—324. l.
Szücs István—Paál László: A polgári demokratikus forradalom, a Tanácsköztársaság és a fehérterror eseményei a járásban. Marcali JT. 6—21. l.
Teleki Éva: A szakszervezetek a Tanácsköztársaság gazdasági irányításában. SzszTk. 41—54. l.
Tetteikben tovább élnek. A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő elhúnyt Hajdu-Bihar megyei harcosainak életrajzkötete. (Szerk. Kiss István. Bev. Karakas László.) Kiad az MSzMP Hajdu-Bihar Megyei Bizottsága Bp. 1970. 175 l., 11 t.
Torzsa István: A Budapesti Tudományegyetem és a Magyar Tanácsköztársaság. TNMTk. 145—168. l.
Tóth Erzsébet: Leninváros kilencven napja. MN. 1970. 26. évf. 13. sz. 7. l.
Tóth István—Vértes Róbert: Session scientifique en l'honneur de 50. anniversaire de la proclamation de la République Hongroise des Conseils. AH. 1969. 15. évf. 3—4. sz. 418—434. l.
Tóth Tibor: Az igali járás szocializált nagyüzemei 1919-ben. Tk.Somogy. 165—197. l.
Trojan, M. V.: A Magyarországi Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája és Ruszka Krajna. Tk. Nk. Üsz. 106—113. l.
Turok-Popov, V. M.: Az osztrák szociáldemokrácia és a Tanács-Magyarország. Tk.Nk.Üsz. 276—279. l.
Tyimofejev, T.: A munkásmozgalom és a magyar proletárforradalom. Tk.Nk.Üsz. 343—346. l.
Unc, Gheorghe: A romániai munkások és demokratikus erők szolidaritása a magyarországi proletárforradalommal. Tk.-Nk.Üsz. 175—182. l.
Uray Miklós: A proletárdiktatúra gyakorlásának néhány momentuma Borsodban a Tanácsköztársaság alatt. Tk.BAZ. 163—166. l.
Vadász Sándor: Az antant és a forradalmi Magyarország kapcsolata. Tk.Nk.Üsz. 285—287. l.
Vadász Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság megítélése az egykorú francia forrásokban. TNMTk. 169—179. l.
Vág Ottó: Iskoláskor előtti nevelés a Magyar Tanácsköztársaság idején. TkKözokt. 23—30. l.
Vajó Péter: A középiskolai diákmozgalom néhány kérdése 1918—1919-ben. TkKözokt. 59—68. l.
Varga László: Heves megyei szövetkezetek a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság korában. Eger 1970. 183 l. /Heves megyei szövetkezeti honismereti füzetek 3./
Varsányi Péter: Nevelésügy a köztársasági

mozgalom és az 1918—1919-es forradalmak idején Hódmezővásárhelyen. l. VhTan. 62—84. l.

A Vasuti Tudományos Kutató Intézet évkönyve. 1968. (Szerk. Nagy József.) Bp. 1969. 266 l.
A kötet tartalmából:
Gadanecz Béla: A közlekedési és hírközlési dolgozók részvétele a Kommunisták Magyarországi Pártjának megszervezésében.

Vietor, Martin: A nemzeti önállóság és a nemzeti egyenjogúság kérdéséhez. TNMTk. 83—91. l.

Vietor, Martin: A polgári forradalom kettős célja, a Szlovák Tanácsköztársaság visszhangja és a fejlődési fázisok kérdése. Hozzászólás: Szekér Nándor. Tk.Nk.Üsz. 62—68. l.

Zádor Tibor: A csehszlovák intervenció és hatása megyénkre. Tk.BAZ. 172—176. l.

Zágoni Ernő: A magyar Vörös Hadsereg forradalmi proletár osztályjellegéről. AkadKözl. 17. 23—55. l.

Zupkó Béla: Mezőkövesd a Tanácsköztársaság idején. Matyóföld. 1970. 28—40. l.

c) *Ismertetések*

Farkas Márton: Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. Bp. 1969. — Ismerteti: *Liptai Ervin.* PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 213—215. l.

Gábor Sándorné: Ausztria és a magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa.* PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 239—243. l.

Gecsényi Lajos—Glatz Ferenc: 1918—1919 évfordulója a helytörténeti irodalomban. PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 151—167. l.

Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968; *Hajdu Tibor:* A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa.* Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 178—186. l.

Mérei Gyula: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1969. — Ismerteti: *Kővágó László.* PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 246—248. l.

Pamlényi Ervin: Jegyzetek újabb történeti munkákról. [*Farkas Márton:* Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. Bp. 1969, *Mérei Gyula:* A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1969, *Gábor Sándorné:* Ausztria és a magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969, *Molnár Erik:* Válogatott tanulmányok. Bp. 1969.] MN. 1970. 26. évf. 39. sz. 13. l.

A Pest megyei levéltár tanácsköztársasági iratai. Bp. 1969. — Ismerteti: *Kállay István.* LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 508—510. l.

A polgári demokratikus forradalom, a KMP megalakulása és a Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából hirdetett pályázatok értékelése. PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 149—163. l.

Sarlós Béla: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Bp. 1969. — Ismerteti: *Rév Erika.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 752—753. l.

Stier Miklós—Vida István: Magyar Tanácsköztársaság. /Központi kiállítás a Várpalotában./ /1969. III. 18.—VI. 30./ Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 522—525. l.

Vass Henrik: Országos és helyi kiadványok a Tanácsköztársaságról. Nsz. 1970. 28. évf. 72. sz. 7. l.

9. Magyarország története 1919—1944

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Andrássy Antal: Adalékok Somogy megye német katonai megszállásához. Somogy. 1970. 1. sz. 4—12. l.

Bajcsy-Zsilinszky Endréné: A koronatanú megszólal. Új Írás. 1970. 10. évf. 6. sz. 120—123. l.

Beneschofsky Imre: Emlékek a Szemináriumból. A Rabbiképző második korszaka. MIOKÉvk. 74—105. l.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. (Szerk. Zsigmond László.) 3. *Ádám Magda:* Magyarország külpolitikája. 1938-1939. Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 809 l.

Dokumentumok Lenin műveinek magyar nyelvű kiadásáról az illegalitás időszakában. [Közli:] Imre Mátyásné, Szabó Ágnes. PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 140—151. l.

Döme Piroska: Jeladásra vártunk. 1944 október 15-e és a kommunisták. ÉlT. 1970. 25. évf. 42. sz. 1982—1986. l.

Fábry Zoltán: Fegyver s vitéz ellen. Cikkek és esszék. Bratislava—Bp. 1970, Madách Kiadó—Szépirod. Kiadó. 267. l.

Fáncsi József: Az útlevélügyi iratok történeti forrásértéke. BarÉvk. 1969. 175—191. l.

Földes Pál: Partizánemlékek. Magyar antifasiszta mozgalom a Szovjetunióban. 1940—1945. /Visszaemlékezések./ Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 382 l., 8 t.

Gömöry János: A kassai Kazinczy Társaság. Kassai Évk. 1965—1968. 159—170. l.

Gyorgyai Mihály: Egy földmunkás kereseti naplója. /1928—1944./ [Közread. és bev.]

Krupa András. BékÉl. 1970. 5. évf. 1. sz. 139—150. l.

Hatvany Lajos: Einzelheiten aus der Literatur der Emigration. /Briefwechsel Ödön von Horváths und Theodor Csokors mit — —./ [Közli:] Báder Dezső. ALitt. 1970. 12. tom. 1—2. fasc. 202—227. l.

Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. 7. köt. Testnevelés és sport Magyarországon az ellenforradalom hatalomrajutása idején. 1919—1920. (Összeáll. és szerk. Kiss Dezső.) Bp. 1970. Soksz. 344 l.
/A Testnevelési Tudományos Tanács és a Magyar Országos Levéltár forráskiadványai./

Jász Dezső: A kassai szép napok. [A Kassai Munkásról]: Tiszatáj. 1970. 24. évf. 10. sz. 958—960. l.

Jávorka Péter: Helytartók és alattvalók. A prímási levéltár vall a harmincas évek Magyarországáról. Világosság. 1970. 11. évf. 7. sz. 438—446. l.

Karmen, Roman: Egy haditudósító feljegyzései Zalka Mátéról. MH. 1971. 4. évf. 112. sz. 2. l.

Lehoczky-Semmelweis Kálmánné: Emlékek és mozaikok a Semmelweis-családról. CMed. 1970. 55—56. köt. 215—220. l.

Markovits Györgyi: „Terjesztését megtiltom." Dokumentumgyűjtemény. (Összeáll., bev., összekötő szöv. — —.) Bp. 1970, Magvető. 418 l.

Mautner József: Büntetőszázadból a Vörös Hadseregbe. Sorsforduló. 150—156. l.

Nemes Nagy Ágnes: Életképek 1944-ből. Kritika. 1970. 8. évf. 4. sz. 12—20. l.

Pünkösti Árpád: „Közhírré tétetik." [Dobolási könyv. 1938—1944.] Tiszatáj. 1970. 24. évf. 4. sz. 329—336. l.

Ráth-Végh Istvánné: Férjem története. /Életrajz./ Bp. 1970, Gondolat. 213 l.

Salgó László: Emlékek a Zsidó Gimnázium első évtizedéről. MIOKÉvk. 107—115. l.

Sándor Dezső: Így látták ők. „Irodalomtörténet" egy 1934-es rendőri jelentésben. MH. 1971. 4. évf. 23. sz. mell. 2. l.

Szalatnai Rezső: Kisebbségben és igazságban. Cikkek. Bratislava—Bp. 1970, Madách Kiadó—Szépirod. Kiadó. 410 l.

b) *Feldolgozások*

Ablonczy László: A Debreceni Csokonai Színház 1920—1944 között. Alföld. 1970. 21. évf. 4. sz. 142—150. l.

Andrássy Antal: Somogy a felszabadulás előestéjén. Sorsforduló. 7—32. l.

Bakó Ágnes: Katona, politikus, tudós. Szántó Béla születésének 90. évfordulójára. Nsz. 1971. 29. évf. 26. sz. 4—5. l.

Benedek István Gábor: A nemzet kifosztásának története. MH. 1970. 3. évf. 114. sz. mell. 3. l.

Bimbó Mihály: A nemzet válságának megoldására kidolgozott koncepciók „a népi írók" ideológiájában a 2. világháború alatt. Debreceni JTÜ. 1. 198—212. l.

Boros Ferenc: Magyar—csehszlovák kapcsolatok 1918—1921-ben. Bp. 1970, Akad.Kiadó. 330 l.

Borsányi György: A Kommunisták Magyarországi Pártjának harca az 1929—1933-as gazdasági válság időszakában. MforrMm. 43—72. l.

Csaplár Ferenc: Arcképvázlatok a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának történetéhez. /Reitzer Béla, Kárász Judit./ Tiszatáj. 1970. 24. évf. 7. sz. 653—658. l., 1 t.

Csaplár Ferenc: Bartók és a Szegedi Fiatalok. A dudari tanulmányút. — 1937. Tiszatáj. 1971. 25. évf. 3. sz. 252—255. l.

Csapodi Csaba: A tizedesrendszer bevezetése a Széchényi Könyvtárban. OSzK Évk. 1967. 278—283. l.

Dezsényi Béla: Szervezett ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak elején. OSzK Évk. 1967. 124—181. l.

Dombrády Lóránd: A horthysta katonai vezetés erőfeszítései a páncélos fegyvernem megteremtésére. /1938—1940./ HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 576—624. l.

Erki Edit: A történelmi igazságért. [Bajcsy-Zsilinszky Endréről.] Új Írás. 1970. 10. évf. 6. sz. 124—128. l.

Farkas Gábor: Politikai küzdelmek Fejér megyében a második világháború idején. Fejérm. Évk. 4. 111—180. l.

Fehér András: Velikája Oktjabr'szkaja Szocialisztyicseszkaja Revoljucija i glavnüe izmenenia politicseszkogo kursza v Vengrii za 1917—1944 godü. AUD hist. 9/3. 91—108.

Fehér István: Adatok Dél-Dunántúl német megszállásáról és a németek elleni fegyveres harcokról. AAPécs. 13/4. 3—22. l.

F(ehér) P(ál), E.: Újra a Kassai Munkásról. ÉlIr. 1970. 14. évf. 11. sz. 6. l.

Flórián László: Vándor Sándor emlékezete. MH. 1970. 3. évf. 14. sz. 9. l.

Gaál László: Uradalmi nádgazdálkodás a Fertőn. /1942./ AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 496—504. l.

Garamvölgyi József: Zalka Máté évfordulójára. Nsz. 1971. 28. évf. 95. sz. 7. l.

Gecsényi Lajos: Baloldali erők harca a fasizmus és a háború ellen Békés megyében 1941—1942. BékÉl. 1970. 5. évf. 1. sz. 29—37. l.

Gecsényi Lajos: Kommunista tanulókör Nyíregyházán a második világháború

éveiben /1941—1943/. SzSzSz. 1970. 5. évf. 1. sz. 45—47. l.
Gellért László: 19-es diákok — ezerkilencszáztizenkilenc után. Budapest. 1970. 8. évf. 12. sz. 38—39. l.
Gergely Jenő: A kereszténységszocializmus a „kereszténynemzeti" ideológia forrása /1919—1922/. Tájékoztató. 1970. 4. sz. 66—90. l.
Glatz Ferenc: Az Akadémia két világháború közötti történetéhez. MT. 1970. 15. évf. 12. sz. 873—880. l.
Glatz Ferenc: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben. Fejérm. Évk. 4. 181—202. l.
Godó Ágnes: Budapesti ifjúmunkások a jugoszláv partizánháborúban. HK. 1970. 17. évf. 3. sz. 395—431. l.
Gunst Péter: Az állattenyésztés alakulása Magyarországon 1919—1938. AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 324—434. l.
Gunst Péter: A magyar mezőgazdaság a két világháború között. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 2. sz. 61—64. l.
Gunst Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon. /1920—1938./ Bp. 1970, Akad. Kiadó. 449 l.
Gunst Péter: Mezőgazdaságunk fejlődése a két világháború között. Valóság. 1970. 13. évf. 4. sz. 78—91. l.
Gunst Péter: Ungarns Landwirtschaft zwischen 1919—1938. AtSz. 1970. 11. évf. suppl. 1—70. l.
Hegedüs Sándor: Sebes Imre. /1910—1964./ PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 198—211. l.
Hegedüs Sándor: Az utolsó trónfosztás. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 215 l., 4 t. /Népszerű történelem./
Hiller István: Haladó egyetemi diákmozgalmak Sopronban a felszabadulás előtt /1933—1945/. 1—2. SSz. 1970. 24. évf. 3—4. sz. 224—235, 317—324. l.
Hollós Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF/2. MH. 1970. 3. évf. 284. 322. sz.
Hoóz I[stván]: The impact of population policy measures and the economic situation in birth-rates in the inter-war period in Hungary. AJ. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 407—436. l.
Hoóz István: Népesedéspolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 220 l.
Hunyadi Károly: A Horthy-rendszer intézkedései a Szovjet-Oroszországból hazatérő hadifoglyok politikai megszűrése, a kommunista és szimpatizáns elemek elszigetelése és likvidálása céljából. HK. 1970. 17. évf. 2. sz. 167—193. l.
Huszti Sándor: A Műegyetemi Nyomda története. 1921—1950. Bp. 1969. 129 l.
Jahn Anna: A forradalmi eszmét szolgálta. Erdős József emléke. Népszava. 1970. 98. évf. 214. sz. 10. l.
Johancsik János: A Magyar Nemzet „szellemi honvédelme" és az antifasiszta függetlenségi mozgalom /1938—1939./. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 97—117. l.
Klémens Béla: A Proletár és illegális terjesztése. MS. 1970. 11. évf. 8. sz. 253—255. l.
Kónya Sándor: To the attempt to establish totalitarian fascism in Hungary 1934—1935. AH. 1969. 15. évf. 3—4. sz. 299—334. l.
Kopasz Gábor: A gazdasági válság és az Alsó-Dunántúli Mezőgazdasági Kamara. 1929—1933. BarÉvk. 1969. 89—114. l.
Kovács Ilona: Olvasóközönség és olvasószolgálat a Széchényi Könyvtárban 1920—1944. OSzK Évk. 1967. 236—262. l.
Kovács Kálmán: Grundeigentumsformen mit feudalen Charakterzügen im bürgerlichen Ungarn. EZME. 225—244. l.
Kovács Klára: Dokumentumok a „fehér gyár" történetéből [Almásfüzitői Timföldgyár]. Forrás (Tatabánya). 1970. 2. évf. 1. sz. 65—80. l.
Környei Attila: Brennbergbányai munkásmozgalmak a két világháború között. Arrabona. 12. 307—373. l.
Krajkó András: Az ellenforradalmi rend. szer irodalompolitikájának kialakulása. Ahistlitt. 9. 71—82. l.
Láng Péter: A Horthy-korszak munkáskönyvtárai. Budapest. 1970. 8. évf. 6. sz. 32—35. l.
Lázár Vilmos: Agrármozgalmak Magyarországon 1919—1938 között. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 2. sz. 56—60. l.
Lengyel Klára: A Nemzeti Parasztpárt megalakulásának körülményeiről. /1938 április—1939 szeptember./ PolFÉvk. 167—188. l.
Lovász György: A Világosság Dalkör újjáalakulása és működésének csúcspontja. Békésm. Ant. 3. 15—24. l.
Ma már történelem. (Az antifasiszta mozgalommal foglalkozó tanácskozás jegyzőkönyve. Salgótarján, 1970. jan. 5—7. Rend. a KISz Központi Bizottság. Szerk. Pintér István.) Bp. 1970, Ifj. Lapkiadó. 119 l.
Madaras Éva—Tokody Gyula: A nyugatnémet történeti- és memoárirodalom Magyarország második világháborús szerepéről. 25 év Tört. 37—70. l.
Markovits Györgyi: Hommes de lettres hongrois en France de 1919 à 1945. NÉHong. 4—5. 236—255. l.
Markovits Györgyi: A magyar emigráció irodalmi munkássága a két világháború között. OSzK Évk. 1967. 484—505. l.

Markovits Györgyi: Magyar tollal francia földön. MFrKapcs. 459—492. l.

Markovits Györgyi: A Népszava harca az új Magyarországért. MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 14—20. l.

Markovits Györgyi: Le poète et la censure. Les procès de Gyula Illyés/1922—1945/. MK. 1970. 86. évf. 3. sz. 226—230. l.

Mayer Andrásné: Az ünnepek és évfordulók kötelesznek bennünket. [Megemlékezés Kemény Gáborról.] Középfokú Szakoktatás. 1971. 4. évf. 2. sz. 1—5. l.

Megemlékezés a „Proletár" megjelenésének 50. évfordulójáról. [Írta:] *A. I.* PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 202. l.

Mészáros Károly: Adatok a reakciós politikai irányzatok arculatához és tevékenységéhez. /1919 aug./ TSz. 1970. 13. évf. 1. sz. 65—105. l.

Miklya Jenő: Simon Ferenc /1907—1945/ életrajza. Békésm. Ant. 3. 25—29. l.

Molnár József: Városéletünk kulturális jellemzői a felszabadulás előtt. SSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 21—34. l.

Molnár Pálné—Szekeres Béla: Adalékok a békéscsabai munkásmozgalom két világháború közötti történetéhez. Békéscsaba Tört. 285—306. l.

Nagy Lajos, Cs.: „Esztergom Vármegye". Jegyzetek egy értékes sajtótörténeti emlékről. Forrás /Tatabánya/. 1970. 2. évf. 1. sz. 113—116. l.

Nagy Zsuzsa, L.: A fasizmus — ahogyan a magyar liberális ellenzék látta. TSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 213—230. l.

Németh Antal: Munkáselőadások a Nemzeti Színházban. OSzK Évk. 1967. 469—483. l.

Niederhauser Emil: Magyarország második világháborús szerepe az angolszász és francia történetírás megvilágításában. 25 év. Tört. 71—129. l.

Pankotai Gábor: Az erdészeti felsőoktatás a két világháború között. Erd.Egy. Évk. 77—91. l.

Papp János: Veszprém megye a felszabadulás előtt. Veszprém m. 1945—1970. 3—16. l.

Pataky Ernő: A földművelésügyi közigazgatás 1920-tól 1945-ig. Fmügy 1867—1948. 153—269. l.

Pintér István: Haladó egyetemi hallgatók mozgalma a szovjetellenes háború idején. Tájékoztató. 1970. 4. sz. 91—111. l.

Pintér István: A magyar ellenállás és 1944. október 15-e. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 35—69. l.

Pintér János: Az Egri Főkáptalani Uradalom mezőgazdálkodása az 1928—1929. években. /Az uradalom gazdatisztjeinek visszaemlékezései tükrében./ MgMúzK. 1969—1970. 307—330. l.

Polonyi Péter: Magyar Lajos útja a Tanácsköztársaságtól a kínai forradalomig. Nsz. 1971. 29. évf. 9. sz. 6. l.

(Puruczki Béla): Hősi harcok híradói. A magyar ifjúmunkásmozgalom sajtójának története 1944-ig. Bp. 1970, Ifj. Lapkiadó. 158 l.

Sándor Dezső: Az ötven év előtti népbiztosper. MH. 1970. 3. évf. 198. sz. mell. 3. l.

Sándor Pál: A Népszava és a kommunisták a felszabadulás előestéjén. MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 1—13. l.

Sárdi Anna—Stier Miklós: Beszámolók Ormos Mária [A francia biztonsági politika problémái a Duna-medencében 1931—35 c.] és Csépányi Dezső [Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája 1935—1939. c.] kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 812—822. l.

Sárközi István: Az ellenforradalmi rendszer iskolapolitikájának szegedi eredményei és tanulságai /1919—1933/. PSz. 1970. 20. évf. 7—8. sz. 685—694. l.

Scheiber Sándor: Emlékbeszéd Lőw Immánuel felett. MIOKÉvk. 258—265. l.

Schweitzer József: Magyar írók — magyar rabbikról. (Lőw Lipót, Lőw Immánuel, Hevesi Simon.) MIOKÉvk. 242—249. l.

Seifert Géza: A magyar zsidóság náci-üldözésének 25. évfordulójára. MIOKÉvk. 3—38. l.

Sikfői Tamás: Az internacionalizmus és nacionalizmus problémái 1918—1921 között Dél-Dunántúlon. BarMűv. 1970. ápr. 165—171. l.

Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 261 l., 8 t.

Stier Miklós: A baloldali szociáldemokrata ellenzék kialakulása a 20-as évek elején. Budapest. 1970. 8. évf. 5. sz. 32—33. l.

Stier Miklós—Szász Zoltán: Beszámolók Boros Ferenc[Magyar—csehszlovák kapcsolatok az ellenforradalmi rendszer első éveiben 1919—1920. c.] és Bellér Béla [Az ellenforradalom német nemzetiségpolitikájának kialakulása c.] kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 526—535. l.

Szabó Ágnes: A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése /1919—1925/. Kiad. az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 250 l.

Szabó Bálint: Harc az antifasiszta népfrontért, a független, demokratikus Magyarországért. MforrMm. 73—104. l.

Szabolcs Ottó—Mann Miklós: Az ellenforradalmi korszak felsőoktatási politikájának fő vonásai. FSz. 1970. 19. évf. 3. sz. 134—145. l.

Szántai Ida: Illegális mozgalom a Horthy-korszakban. Marcali JT. 35—42. l.

Szántó Ferenc: Gazdasági összeomlás a tatai szénmedencében. /1942—1945/. Forrás /Tatabánya/. 1970. 2. évf. 1. sz. 48—54. l.

Szaporné Rév Erika: A védelem szerepe a népbiztos-perben. ÜgyvJÉvk. 191—205. l.

Szathmáry Lajos: Iskola és város. /Egy decennium a gimnázium történetéből. 1931—1941./ HmvhiGimn.Évk. 71—82. l.

Szekeres József: A magyar bányamunkásság harcai. /1934—1944./ Bp. 1970, Akad. Kiadó. 259. l.

Szigeti Jenő: Egyházaink az 1919—20-as ellenforradalmi fordulatban. ThSz. 1970. 12. évf. 7—8. sz. 220—226. l.

Szij Rezső: A Kner-nyomda 1919—1920-ban. MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 67—73. l.

Szij Rezső: Tevan Andor könyvművészeti munkásságához. BékÉl. 1970. 5. évf. 2. sz. 346—357. l.

Szita László: A gazdasági élet alakulása a szerb megszállás idején. BarMűv. 1970. ápr. 157—164. l.

Szita László: A Pécsi Dohánygyár kapitalizmus kori fejlődésének néhány vonása 1912—1944. BarÉvk. 1969. 115—140. l.

Szücs Ernő: A magyar malomipar „nagy válság-korszakának" első tíz éve. 1919—1929. Negyedszázad. 97—110. l.

Szücs István—Simon Béláné: Az ellenforradalmi terror eseményei. Marcali JT. 28—34. l.

Tamás László: Ifjúságunk élete a két világháború között. Erd. Egy. Évk. 143—172. l.

Tamási Mihály: Bajcsy-Zsilinszky és makói fegyvertársa. — A kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről című könyv ürügyén. Tiszatáj. 1970. 24. évf. 6. sz. 566—567. l.

Taraszenko, Vaszilij Akimovics: Magyarország a második világháborúban. 25 év Tört. 9—35. l.

Tilkovszky Loránt: Válasz egy tiltakozó kritikára. [Janics Kálmán cikke Tilkovszky Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. c. könyvéről.] TSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 350—356. l.

Tokody Gyula: Magyarország második világháborús szereplése a nyugatnémet polgári történeti irodalomban. Debreceni JTÜ. 1. 22—32. l.

Tombor Tibor: Az Országos Széchényi Könyvtár elhelyezésével és berendezésével kapcsolatos tervek és munkálatok az első világháború után. /1920—1929/. OSzK Évk. 1967. 182—226. l.

Tóth Pál: Adalékok a miskolci katonai körletparancsnokság tevékenységéhez a fehérterror időszakában. /1919 november—1920 április./ Tk.BAZ. 73—87. l.

Turóczi Károly: Az Imrédy-kormány belpolitikája. [Kiad. a] Zrínyi Miklós Katonai Akadémia. Bp. 1970. 197 l.

Vajda Endre: Mozaikok a két világháború közötti posta- /távíró-, távbeszélő-, rádió/ kezelés és üzletágak történetéből. [Folyt.] Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1970. 2. évf. 1. sz. 39—96. l.

Vargyai Gyula: A katonai közigazgatás és a politikai szabadságjogok kérdése az ellenforradalmi állam keletkezésének időszakában. Gazdaság- és Jogtudomány. 1969. 3. évf. 1—2. sz. 183—194. l.

Wittek Lászlóné: Az Országos Széchényi Könyvtár reformtörekvései a húszas években. OSzK Évk. 1967. 227—235. l.

Zavizion, G.: Nógrád megye 1944 őszén. Palócföld. 1970. 4. évf. 1. sz. 65—67. l.

c) *Ismertetések*

Balogh Edgár: Hét próba. Egy nemzedék elindul. Bp. 1965. — Ismerteti: *Tóth Zoltán.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 429—430. l.

Bartalits L. L. S.: Hongrije en de Anschluss 1918—1938. Tilburg 1968. — Ismerteti: *Stier Miklós.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1242—1243. l.

„Csak szolgálati használatra". Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919—1938. Bp. 1968. — Ismerteti: *Szakács Kálmán.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 753—754. l.

A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. 1919—1938. Összeáll. Botka Ferenc. Bp. 1966. — Ismerteti: *Gyivicsán Anna.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 427—429. l.

Fehér András: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer 1919 augusztus—1921. Bp. 1969. — Ismerteti: *Kirschner Béla.* PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 243—245. l.

Gunst Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920-1938. Bp. 1971. — Ismerteti: *Pamlényi Ervin.* MN. 1971. 27. évf. 91. sz. 13. l.

Harcok, emlékek. Magyar partizánok Európa küzdőterein. Szerk. Petrák Katalin és Vágó Ernő. Bp. 1969. — Ismertetik: *Kiss Sándor.* HK. 1970. 17. évf. 1. sz. 108—110. l.; *N. F.* PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 190—191. l.

Hoensch, Jörg K.: Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen 1967. — Ismerteti:

Tilkovszky Loránt. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 420—422. l.

Kemény G. Gábor: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Ádám Magda történeti monográfiája. Nsz. 1970. 28. évf. 123. sz. 7. l.

Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Szerk. Vigh Károly. Bp. 1969. — Ismerteti: *Pintér István.* TáSz. 1970. 25. évf. 11. sz. 120—122. l.

Serfőző Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922—1926. Bp. 1967. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa.* Száz. 1970. 104. 3. sz. 721—722. l.

Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp. 1970. — Ismertetik: *Loránd Imre.* Valóság. 1971. 14. évf. 3. sz. 106—107. l.: *Pamlényi Ervin:* MN. 1970. 27. évf. 1. sz. 9. l.

Szabó Ágnes: A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése. /1919—1925./ Bp. 1970. — Ismerteti: *Gali Sándor.* Nsz. 1971. 29. évf. 88. sz. 7. l.

Tilkovszky Loránd: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. Bp. 1967. — Ismerteti: *Balogh Sándor.* Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 193—198. l.

Tilkovszky Loránd: Megjegyzések Balogh Sándor kritikájához. [Tilkovszky Loránd: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. c. könyvéről]. *Balogh Sándor* válaszával. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 698—701. l.

Tilkovszky Loránd: Teleki Pál, legenda és valóság. Bp. 1969. — Ismertetik: *Haraszti Éva.* NHQu. 1970. 11. köt. 40. sz. 196—199. l.; *Pintér István.* PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 248—250. l.; *Sipos Péter.* TáSz. 1970. 25. évf. 2. sz. 95—96. l.

Vas Zoltán: Őfelsége szárnysegéde: Horthy Miklós. Bp. 1970. — Ismerteti: *Gáliczky Éva.* Nsz. 1970. 28. évf. 141. sz. 7. l.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968. — Ismerteti: *Szücs László.* AH. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 162—166. l.

10. Magyarország története a felszabadulás idején

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Afonin, J. M.: A fasizmus szétverése és Magyarország felszabadítása. MH. 1970. 3. évf. 93. sz. 17. l.

Andrjuscsenko, Sz. A.: Pest déli peremén. (Részletek — — A Duna hullámai c. műveből.) HFelszab. 191—232. l.

Árokay Lajos: Emlékező tájak. A Szovjetunió Vörös Hadseregének harcai nyomán. Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 217 l., 12 t.

Baki Ferenc—Vébel Lajos: Petőfi-brigád. Részletek. HFelszab. 357—362. l.

Baktai Ferenc: Akik mertek. /Dokumentumnovellák./ Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 169 l.

Balogh István—Németh Péterné: Iratok a Szabolcs és Szatmár megyei nemzeti bizottságok működéséhez. /1944—1945./ SzSzSz. 1970. 5. évf. 2. sz. 77—92. l.

Birjukov, N. I.: Előttünk a Balaton. (Részletek — — Nehéz tudomány a győzelem c. művéből.) HFelszab. 233—288. l.

Bocsarov, L. P.: Elhoztuk a szabadságot. Sorsforduló. 127—137. l.

Bodó Jenő: A jugoszláv—osztrák határon. /Egy volt partizánparancsnok feljegyzései./ HK. 1970. 17. évf. 3. sz. 453—468. l.

(Boros Pál): Pest megye felszabadulása és az új élet megindulása a korabeli sajtó tükrében. (Szerk. — —.) Kiad. a Megyei Könyvtár. Bp. 1970. 104 l.

Borus József: Egykorú forrás a Fejér megye területén lezajlott utolsó hadműveletekről. Fejérm Sz. 7. 13—14. l.

Csapó Ferenc visszaemlékezései. Fejérm. Sz. 7. 217—231. l.

Dala József: Mezőkövesd 1945-ben. Matyóföld. 1970. 8—12. l.

Dokumentumok [1944/45-ből]. [Közli:] Schneider Miklós. Palócföld. 1970. 4. évf. 1. sz. 48—62. l.

Dolgozók Lapja. (— Tiszavidék.) 1944—1945. (Hasonmás kiad. Bev. *Kaposvári Gyula.*) Szolnok 1969, Damjanich János Múz. Soksz. 8 l., 9 t. /Szolnok megyei múzeumi adattár 10./

Farkas Gábor—Karsai Elek: Dokumentumok Fejér megye felszabadításának történetéhez. /1944. karácsonyától 1945 tavaszáig./ Fejérm. Sz. 7. 139—215. l.

Felszabadítók emlékeznek. *(Rogyion Malinovszkij, Ivan Tyerentyevics Slemin, M. V. Zaharov, Afonyin altábornagy, Sz. Zseltov, Ivan Zamercev, Mihail Sarohin)* [visszaemlékezései]. Nsz. 1970. 28. évf. 15—20., 45. sz.

Firon András—Somogyi Mátyás: „Testvéreink, puszták fiai." Újabb adatok a tyni magyar alakulat 1945-ös dél-csehországi harcáról. MH. 1970. 3. évf. 183. sz. 4. l.

Galovicz János: A MOKAN-nal együtt. Miskolc 1970. 46 l.

Gáspár Ferenc—Jenei Károly—Szilágyi Gábor: A munkásság az üzemekért, a termelésért. 1944—1945. Dokumentumgyűjtemény. (Bev. Gáspár Ferenc: A magyar nagyipari munkásság harca az üzemek megmentéséért, helyreállításáért és a termelés megindításáért. 1944—1945.)

Kiad. a Magyar Országos Levéltár. Bp. 1970, Táncsics Kiadó. 590 l.

Gellért Tibor—Kis András: Dokumentumok a Magyar Néphadsereg születéséről. Közread. — —. HK. 1970. 17. évf. 1. sz. 124—145. l.

Horváth Mihály: Második honfoglalás az ősi jusson. Dégen Imre államtitkár visszaemlékezése a földosztásra. MH. 1970. 3. évf. 74. sz. 6. l.

Huszonöt év történelem. /Az Új Írás szerkesztőségének a felszabadulás huszonötödik évfordulójával kapcsolatos ankétja. Magyar írók válaszai a feltett kérdésekre./ Új Írás. 1970. 10. évf. 1. sz. 52—110. l.

Kaposvári Gyula: Dokumentumok a felszabadulás időszakából [Közread.] — —. Jászkunság. 1970. 16. évf. 1—2. sz. 21—30. l.

Káposztás István: Az Országos Levéltár felszabadulásunk 25. évfordulója alkalmából rendezett házi kiállításának forgatókönyve. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 471—489. l.

Kárász József: Az új élet kezdetén. A Vásárhely Népe c. napilap repertóriuma 1944. okt. 23.—1945. ápr. 17. Bev., összeáll. — —. Hódmezővásárhely 1969. 56 l.

Karsai Elek—Somlyai Magda, M.: A felszabadulás krónikája. 1944 ősze—1945 tavasza. Dokumentumgyűjtemény. Közread. — —. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 332 l., 24 t.

Kelemen Ferenc: Az utolsó napok krónikája Új dokumentum Csanád megye és Makó felszabadulásáról. Tiszatáj. 1970. 24. évf. 6. sz. 562—565. l.

Klaniczay Gyula: Az ideiglenes Nemzeti Kormány népjóléti miniszterének Debrecenben kiadott rendeletei. CMed. 1970. 54. sz. 177—203. l.

Kovács Józsefné—Lázár Gáspárné—Csiki János: Visszaemlékezés. 1—3. Matyóföld. 1970. 23—27. l.

Lévai Jenő: Budán a harc utolsó és a győzelem első napján. MN. 1970. 26. évf. 33. sz. 7. l.

Morva Tamásné: Dokumentumok a Horthy—Szálasi-hadsereg utolsó hónapjainak történetéhez. Közli — —. HK. 1970. 17. évf. 2. sz. 281—312. l.

Morva Tamásné: Felszabadulásunk történetének forrásai a Hadtörténelmi Levéltárban. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 49—56. l.

Novák Tamásné: Budapest a felszabaduláskor és ma. /A Budapesti Képgyűjtemény anyagából./ SzEÉ. 14. 187—188. l., 8 t.

Oláh István: Náduvari önkéntesek. Alföld. 1970. 21. évf. 4. sz. 7—12. l.

Pánczél Lajos: „Megjelent a Szabadság." MN. 1970. 26. évf. 15. sz. 5. l.

Papp Zoltán: Konyev tábornok Mezőkövesden. Matyóföld. 1970. 6—7. l.

(Petrák Katalin—Ács Irén): A föld azé lett, aki megműveli. Rásonyi Sándor visszaemlékezése. Sorsforduló. 162—168. l.

(Petrák Katalin—Andrássy Antal): Megalakítjuk a Magyar Kommunista Párt Somogyi szervezetét. Györffy Antal visszaemlékezése. Sorsforduló. 157—161. l.

(Petrák Katalin—Nagy Éta): Partizánutakon. Kovács Imre visszaemlékezése. Sorsforduló. 144—149. l.

Pünkösti Árpád: Történelem dobszóra. Mezőberény 1945. BékÉl. 1970. 5. évf. 3. sz. 476—484. l.

Sarohin, M. N.: Az 57. hadsereg a magyarországi felszabadító harcokban. Sorsforduló. 107—126. l.

Sarohin, M. N.—Petruhin, V. Sz.: A Balatontól délre. (Részletek — — Út a Balatonhoz c. művéből.) HFelszab. 289—328. l.

Sárvári Márta: Történelmi meglepetés Tihanyban. Eredeti tudósítás 1945. ápr. 4-ről. MN. 1970. 26. évf. 77. sz. 8. l.

Szász István: „Hiába vártuk a német segítséget." Vitéz Grassy József titkos levelezése. MH. 1970. 3. évf. 73. sz. mell. 4. l.

Szász István: Krónikás lapok. A Petőfi zászlóalj aranykönyve. MH. 1970. 3. évf. 77. sz. 6. l.

Tóth Benedek: Földet osztottunk Zalában. Nsz. 1970. 28. évf. 63. sz. 4—5. l.

Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. /1944—1945./ Csongrád megye felszabadulása. és az élet megindulása. 1944 szept.—1945 okt. (Szerk., bev. Rácz János. Mutató: Reguli Ernő.) Kiad. az MSzMP Csongrád Megyei Biz.: Csongrád Megyei Tanács. Szeged 1970. 877 l.

Varga Imréné: Soproni hirdetmények felszabadulásunk időszakából. /1945 ápr.—nov./ SSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 49—56. l.

Vas Zoltán: Hazatérés, 1944. Bp. 1970, Szépirod. Kiadó. 253 l.

b) *Feldolgozások*

Almási István: Felszabadulásunk tavasza — a földreform tavasza. Pártélet. 1970. 15. évf. 2. sz. 47—52. l.

Azarov, O. A.: Magyarországnak a szovjet hadsereg által történő felszabadítása a német fasiszta megszállóktól. A Magyar Népköztársaság szocialista átalakulása feltételeinek megteremtése. FTE. 21—26. l.

Bajkó Mátyás: Demokratikus iskolázásunk kezdetei és a debreceni kultuszminisztérium. MP. 1970. 10. évf. 2. sz. 126—133. l.

Balogh Imre: Adalékok Doboz község felszabadulásának történetéhez. BékÉl. 1970. 5. évf. 1. sz. 119—125. l.

Bárdosi János: A hegykői és sarródi halászok szerződése a szovjet csapatokkal. /1945 aug./ SSz. 1970. 24. évf. 2. sz. 179—182. l.

Bársony Ferenc: Felszabadító harcok a Duna—Tisza közén. Negyedszázad. 21—37. l.

Berend T. Iván—Ránki György: Gazdaság a romok felett. MH. 1970. 3. évf. 74, 76. sz. 8., 6. l.

Borus József—Nagy Gábor: Fejér megye felszabadítása. 1944. dec. 2.—1945. márc. 23. Fejérm. Évk. 5. 5—109. l.

A budapesti hadművelet. (Részletek *R. J. Malinovszkij, M. V. Zaharov, I. V. Agibalov* stb. Budapest—Bécs—Prága c. művéből.) HFelszab. 127—189. l.

Dávid Lajos: Győr-Moson és Sopron vármegyék a 2. világháború idején és felszabadulásuk. Arrabona. 12. 375—389. l.

A Debreceni Agrártudományi Főiskola tudományos közleményei. 1968. Tom. 14. Debrecen 1970. 213 l., 2 t.
A kötet tartalmából:
Gazdag István: Hajdúböszörmény politikai életének és közigazgatásának néhány kérdése a felszabadulástól 1945 márciusáig.

Degré Alajos: Tótszentmárton élete a felszabadulás idején. Történelem. 1970. 10. sz. 89—102. l.

Emlékezzünk! [Székesfehérvár mártírjai 1944—1945-ben. Összeállította:] (a Vasvári Pál szakközépiskola KISz alapszervezete.) Fejérm. Sz. 7. 240—248. l.

Farkas Gábor: Adatok a népi demokratikus átalakulás kezdeteihez Fejér megyében. FTE. 27—38. l.

Farkas Gábor: Az élet megindulása, a demokratikus átalakulás kezdete Fejér megyében. /1944 dec.—1945 jún./ Fejérm. Évk. 4. 203—272. l.

Farkas Gábor: Székesfehérvár felszabadítása. Fejérm. Sz. 7. 7—12. l.

Farkas Gábor: A Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt. székesfehérvári üzeme 1944—1945-ben. Fejérm. Sz. 7. 40—62. l.

Farkas Gábor—Móra Magda: A felszabadulás Fejér megyében. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 155—174. l.

Fekete Gábor: A budapesti hidak végnapjai. 1945 január. Nsz. 1970. 28. évf. 14. sz. 6. l.

A felszabadulás 25. évfordulója. (Szerk. Déri Ernő. Kiad. a Közl. és Száll. Dolg. Szakszerv.) Bp. 1970. 115 l.

Filep János: A nyíregyházi „Népparlament". SzSzSz. 1970. 5. évf. 3. sz. 63—66. l.

Gellért Tibor: Somogy megye aknamentesítése. Sorsforduló. 80—106. l.

Gergely Ferenc: A Bajai Nemzeti Bizottság. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 66—99. l.

Godó Ágnes: Baranya megye a felszabadító harcok időszakában. 1944—1945. BarÉvk. 1969. 7—24. l.

Godó Ágnes: Somogy megye felszabadulásának katonai története. Sorsforduló. 33—79. l.

Gősy Ferenc—Paál László: Felszabadító harcok Marcali környékén. Marcali JT. 43—50. l.

Gyarmathy Zsigmond: Szabolcs-Szatmár beregi részének első napjai a katonai felszabadulás után. SzSzSz. 1970. 5. évf. 3. sz. 67—75. l.

György István: Kétezerötszázan voltak. [Riportok.] Bp. 1970, Magvető. 136 l., 12 t.

Győri Imre: Felszabadulás a Viharsarokban. Tiszatáj. 1970. 24. évf. 4. sz. 314—320. l.

Hársfalvi Péter: Képviselőink az Ideiglenes Nemzetgyűlésben. SzSzSz. 1970. 5. évf. 1. sz. 29—34. l.

Hazánk felszabadulásának 25. évfordulója. PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. III—VI. l.

Herczeg Géza: A moszkvai fegyverszüneti egyezmény jelentősége. ÁJ. 1970. 13. évf. 2. sz. 364—367. l.

Herczeg Mihály: Vásárhely felszabadítása. VhTan. 5—38. l.

Jakab Sándor: A kommunista párt tömegbefolyásának alakulása Nógrád megyében a népi demokratikus forradalom kibontakozásának időszakában. Nógr.-Évk. 5—11. l.

Jeney Károly: A Fejér megyei bányák és gyárak pusztulása 1944—1945-ben. Fejérm. Évk. 4. 351—374. l.

Kanyar József: Somogy a felszabadulás hónapjaiban. /1944—1945./ /Függelék: Iratdokumentáció./ Kiad. a Somogy Megyei Tan. Kaposvár 1970. 319 l., 16 t.

Kanyó Ferenc: Népfrontpolitika és pártharcok Csongrád megyében 1944—1945-ben. Szeged Üsz. 67—75. l.

Kárpáti Endre: Fejér megye egészségügyi helyzete a felszabadulás évében. Fejérm. Évk. 4. 461—494. l.

Kárpáti Endre: Sopron és a megye egészségügyi viszonyai 1945-ben 1—2. SSz. 1970. 24. évf. 1—2. sz. 39—44, 130—138. l.

Katona Imre: A főváros felszabadulása. Pártélet. 1970. 15. évf. 1. sz. 52—55. l.

Kiss István: Adalékok az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megalakulásához. Debreceni JTÜ. 1. 78—85 l.

Komját Irén: Magyarország felszabadulása és a párizsi magyarok. Valóság. 1970. 13. évf. 3. sz. 19—24. l.
Kovács Béla: Agrárforradalom Hajdú és Bihar megyében. Alföld. 1970. 21. évf. 3. sz. 43—54. l.
Kun Ferenc: A Debreceni Őrzászlóalj megalakulása. Debreceni JTÜ. 1. 172—180. l., HK. 1970. 17. évf. 2. sz. 219—224. l.
Kun László: Új honfoglalás. Napjaink. 1970. 9. évf. 3. sz. 4. l.
László József: Adatok a vásárhelyi földosztás történetéhez /1945/. VhTan. 39—61. l.
Leiner Gyula: Az élet megindulása Békés megyében. Történelem. 1970. 10. sz. 27—58. l.
Lengyel Alfréd: Az élet megindulása a felszabadult Győr-Moson megyében. Történelem. 1970. 10. sz. 103—118. l.
Lengyel Alfréd: Helyzetkép a felszabadulás előtti Sopron közállapotairól. SSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 242—245. l.
Lévai Jenő: A pesti getto felszabadulásának hiteles története. MN. 1970. 26. évf. 13. sz. 7. l.
Lőrincz Lajos: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának jelentősége. ÁJ. 1970. 13. évf. 2. sz. 359—361. l.
Markovits Györgyi: Add tovább! Illegális, ellenállási, szabadságharcos lapok Magyarországon — 1944. márc. 19. után. Nsz. 1970. 28. évf. 21. sz. mell. 9. l.
Máté György: Budapest 1945. május 1. Nsz. 1970. 28. évf. 101. sz. mell. 2. l.
Máté György: Tisza Kálmán tér, 1945. Nsz. 1970. 28. évf. 25. sz. 6. l., 26. sz. 6. l.
Máthé Gábor: A közigazgatás demokratikus átalakítása Fejér megyében 1944/1945-ben. ÁI. 1970. 20 évf. 4. sz. 312—317. l.
Mikecz Ferenc: A demokratikus pártok megalakulása Hajdú-megyében. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megalakulásának körülményei. Debreceni JTÜ. 1. 65—77. l.
Minaszjan, M. M.: A német fasiszta csapatok szétzúzása Magyarországon és a magyar nép felszabadítása. (Részletek Délkelet-Európa népeinek felszabadítása c. művéből.) HFelszab. 15—125. l.
Molnár Pál: Az államhatalom helyi szerveinek kiépülése Nógrád megyében, 1945 első felében. Palócföld. 1974. 4. évf. 1. sz. 47—57. l.
Molnár Pál: A nemzeti és üzemi bizottságok harca az élet megindításáért Nógrád megyében. Történelem. 1970. 10. sz 59—68. l.
Nagy Gábor: Magyarország teljes felszabadulása. Hadműveletek a Dunántúlon. ÉlT. 1970. 25. évf. 14. sz. 628—633. l.
Nagy Gábor: Vas megye felszabadulásának története. VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 1—8.l.
Nagy Gábor: Zala megye felszabadulása. Tan. Zalam. 25—34. l.
Nemes Dezső: Történelmi megemlékezés. MTAFT. 1970. 19. évf. 1. sz. 1—7. l.
Németh Péterné: A közigazgatás és a nemzeti bizottságok Szabolcsban 1944 nov.—1945 máj. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 55—56. l.
Németh Péterné: A német fasiszta csapatok pusztításai Nyíregyházán és környékén. SzSzSz. 1970. 5. évf. 1. sz. 15—18. l.
Ónosi László: A parasztság demokratikus szervezkedésének kezdete és fejlődése Balmazújvároson 1944—1945-ben. Debreceni JTÜ. 1. 94—103. l.
Ölvedi Ignác: Nyíregyháza és vidékének felszabadítása. SzSzSz. 1970. 5. évf. 1. sz. 1—13. l.
Ölvedi Ignác: Tiszántúl felszabadulása. /A debreceni páncélos csata./ Debreceni JTÜ. 1. 33—64. l.
Pallás Imre: Az 1944—45-ös demokratikus kibontakozás /a megyei sajtó/ a Néplap tükrében. Debreceni JTÜ. 1. 104—110. l.
Papp István: Magyarország felszabadulásának kronológiája helytörténeti adatokkal /1944—1945/. SSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 3—16. l.
Pintér István: A Magyar Front és az ellenállás. /1944. márc. 19.—1945. ápr. 4./ Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 263 l.
Pintér István: Magyarország felszabadítása és a társadalmi változások feltételeinek létrejötte. PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 30—53. l.
Rácz János: Felszabadulás és forradalom. Szeged Üsz. 57—66. l.; Tiszatáj. 1970. 24. évf. 4. sz. 321—328. l.
Ráth Károly: És megjelent az Új Szó. MS. 1970. 11. évf. 2. sz. 55—57. l.
Rátki András: Borsod megye politikai arculata 1945 első félévében. Tk.BAZ. 89—103. l.
Ravasz János: Szederkény község felszabadulása. /1944. nov. 26./ BarMűv. 1970. ápr. 109—112. l.
Remete László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a felszabadulás időszakában. SzEÉ. 14. 100—112. l.
A román csapatok részvétele a debreceni hadműveletben Magyarország területén. (Részletek Románia a Hitler-ellenes háborúban 1944. aug. 23.—1945. máj. 9. c. monográfiából.) HFelszab. 329—348. l.
Sajti Imre: Rendfenntartó erők a felszabadult Békés megyében /1944 szept.—1945 máj./. BékÉl. 1970. 5. évf. 2. sz. 185—205. l.
Sáry István: A Győri Magyar Vagon- és Gépgyár 1945. évi iratai. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 99—110. l.

Somlyai Magda, M.: Történelmi hétköznapok. Kortárs. 1970. 14. évf. 4. sz. 625—650. l.

Szabó Balázs: A 2. Ukrán Front budapesti támadó hadműveletének 2. szakasza. /1944. nov. 4—26./ HK. 1970. 17. évf. 1. sz. 65—93. l.

Szabó Bálint: A forradalom kibontakozásának feltételei 1943—45-ben. Debreceni JTÜ. 1. 13—21. l.

Szabó Bálint: Magyarország felszabadulása és a munkáshatalom győzelme hazánkban. MforrMm. 105—135. l.

Szász István: Az Alföldön földosztás — a Dunántúlon háború. A magyarországi hadműveletek vége. MH. 1970. 3. évf. 90. sz. 6. l.

Szász István: A balatoni náci ellentámadás kudarca. MH. 1970. 3. évf. 69. sz. 6. l.

Száva Péter: Negyedszázada történt. Hogy Budapest szabad legyen. ÉlT. 1970. 35. évf. 7. sz. 291—297. l.

Szentistványi Gyuláné: A népi demokratikus kormányzat művelődéspolitikai programja és megvalósítása Baranya megyében 1944 őszétől 1945 őszéig. BarMűv. 1970. okt. 7—25. l.

Szilágyi Miklós: A Debreceni Nemzeti Bizottság szerepe és tevékenysége a kibontakozó népi demokratikus forradalomban. Debreceni JTÜ. 1. 86—93. l.

Szluka Emil: A front nyomában. Magyar műszaki alakulatok a szovjet hadsereg oldalán. Nsz. 1970. 28. évf. 21. sz. 4. l., 22. sz. 6. l., 23. sz. 6. l.

Szomszéd Imre: Súlyos örökség a múltból. Palócföld. 1970. 4. évf. 1. sz. 58—64. l.

Tóth Pál: 1945 január: megszületik Nagy-Miskolc. Napjaink. 1970. 9. évf. 1. sz. 12. l.

Tóth Pál: A magyarországi front végnapjai. Napjaink. 1970. 9. évf. 4. sz. 7. l.

Tóth Sándor: Út a szabadságba. Tétény-Promontor. 227—235. l.

Védelmi hadműveletek a nyugati szakaszon. (Részletek Bulgária honvédő háborúja 1944—1945. c. monográfiából.) HFelszab. 363—403. l.

Zielbauer György—Köteles Lajos Sándor: Kiegészítő megjegyzések dr. Borus József „Békés megye felszabadulása /1944 szept.—okt./" c. tanulmányához. BékÉl. 1970. 5. évf. 2. sz. 282—283. l.

c) *Ismertetések*

Böőr László: Községi kiállítások Csongrád megyében felszabadulásunk 25. évében. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 490—496. l.

Horváth Zoltán: Felszabadulástörténeti kiállítás Sopronban. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 497—504. l., 2 t.

Kanyar József: Somogy a felszabadulás hónapjaiban. /1944—1945./ Kaposvár 1970. — Ismerteti: *Gellért Tibor.* HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 705—706. l.

Karsai Elek—M. Somlyai Magda: A felszabadulás krónikája. Bp. 1970. — Ismerteti *G. Szabó László.* MH. 1970. 3. évf. 183. sz. 6. l.

Ölvedi Ignác: A Budai Vár és a Debreceni csata. Bp. 1970. — Ismerteti: *Kis András.* HK. 1970. 17. évf. 2. sz. 257—261. l.

Sorsforduló. Kaposvár 1970. — Ismerteti: *Tóth Sándor.* HK. 1970. 17. évf. 3. sz. 473—474. l.

Új haza, új hadsereg. Bp. 1970. — Ismerteti: *Molnár Pál.* HK. 1970. 17. évf. 2. sz. 267—269. l.

11. Magyarország története 1945—1970

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Aczél György: Eszménk erejével. [Cikkek, beszédek, tanulmányok.] Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 271 l.

Adatok hazánk negyedszázados fejlődéséről. StSz. 1970. 48. évf. 4. sz. 363—370. l.

Antal Jánosné—Gromulusz Vince: Az Akadémia húszéves történetéből. Összeáll. — —. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 396—411. l., 6 t.

Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Bács-Kiskun Megyei Igazgatóság. Kecskemét. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 397, 39 l.

Bak János: Magyarország könyvkiadása 1945—1969. Statisztikai alapadatok. [Kiad. a] Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. Bp. 1970. 202 l., 5 t.

Baranya megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Baranya Megyei Igazgatóság. Pécs. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 457 l., 39 l.

A baranyai mezőgazdaság helyzete a felszabadulástól a földosztásig. [Dokumentumok.] (Közli:) Baranya Margit. BarÉvk. 1969. 267—297. l.

Bekény István: A kortörténet levéltári forrásai. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 558—562. l.

Békés megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Békés Megyei Igazgatóság. Békéscsaba. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 363, 39 l.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi

Statisztikai Hivatal, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatóság. Miskolc. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 467, 39 l.

Budapest 6 vezetője 25 évéről. *(Csorba János, Vas Zoltán, Bognár József, Pongrácz Kálmán, Sarlós István, Veres József)* [nyilatkozatai. Riporter:] Bajor Nagy Ernő, Kövendi Judit. Budapest. 1970. 8. évf. 2. sz. 6—11. l.

Budapest statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatóság. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 366 l.

Budapest társadalmi-gazdasági helyzete és növekedése. l. r. [Kiad. a] Fővárosi Tanács. Bp. 1970. 67 lev.

Csongrád megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Csongrád Megyei Igazgatóság. Szeged. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 319, 39 l.

Az első évek. /1945—1948./ A Népszabadság azonos c. interjúsorozata. [Megjelent a Népszabadság 1970. évf.-ának 28—32., 34—35, 37—38, 40, 42—44, 46. számaiban.] Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 199 l.

Az első szabad évek sajtójából. Valóság. 1970. 13. évf. 3. sz. 1—18. l.

Az első szabad évek tanulmányaiból. [Írta:] *Kardos László, Sarkadi Imre, Márkus István, Jászai Ilona, Friss István.* Valóság. 1970. 13. évf. 3. sz. 36—55. l.

Emlékezés a kezdetre. Visszaemlékezések. (Szerk. Varga István). Békéscsaba 1970. 222 l.

Erdei Ferenc: A földreform történetéhez. Népszava. 1970. 98. évf. 62. sz. 5. l.

Erdei Ferenc: A szegedi tanyákon húzódik a front. Tiszatáj. 1970. 24. évf. 3. sz. 225—229. l.

(Fábri Magda, B.—Bácskai László): Szabadon munkával. [Fényképek.] (Összeáll. — —.) Bp. 1970, Táncsics Kiadó. 130 lev.

Fái Boris: 25 év történetéből. Visszaemlékezések. TáSz. 1970. 25. évf. 3. sz. 41—52. l.

Fehér Lajos: Agrár- és szövetkezeti politikánk. 1965—1969. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 367 l.

Fejér megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Fejér Megyei Igazgatóság. Székesfehérvár. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 359, 39 l.

(Fekete Pál): A szocializmus építésének útján. 1945—1970. Bp. 1970, Ifj. Lapkiadó. 141 l.

Fenyvesi István: Az orosz és szovjet kultúra a szegedi lapokban. 1944—1969. Repertórium. Szeged 1970. Soksz. 464 l. /Somogyi Könyvtár kiadványai 11./

Földes Éva: Az újjászülető iskola. MP. 1970. 10. évf. 2. sz. 197—207. l.

A főváros fejlődése és a lakosság életkörülményeinek alakulása a 3. ötéves terv időszakában. [Kiad. a] Közp. Stat. Hiv. Bp. 1970, Stat. Kiadó. 63 l.

(Gellért György—Zoltán Ödön): Polgári törvénykönyv. /A Legfelsőbb Bíróság elvi állásfoglalásával./ (Lezárva: 1970. ápr. 16.) Bp. 1970, Közgazd. és Jogi Kiadó. 618 l.

Győr-Sopron megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Győr-Sopron Megyei Igazgatóság. Győr. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 403, 39 l.

Győry Elemér—Vető Lajos—Pálfy Miklós: Interjúk a felszabadulás 25-ik évében. ThSz. 1970. 12. évf. 5—6. sz. 170—176. l.

Gyulai Gergely: Emlékek a szocialista szabványosítás kezdeteiről. Kohó- és Gépipari Szabványosítás. 1970. 7. évf. 2. sz. 7—9. l.

Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Hajdú-Bihar Megyei Igazgatóság. Debrecen. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 411, 39 l.

Hantos László: A falusi települések fejlettségi és ellátottsági színvonala Fejér megyében. Fejérm Évk. 4. 559—678. l.

Hatályos jogszabályok gyűjteménye. 1945—1968. 3.—4. köt. Miniszteri rendeletek. 5. köt. Nemzetközi szerződések. Összesített szám- és tárgymutató. (Összeáll. Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága; az Igazságügyminisztérium dolgozóiból alakult munkaközösség, vez.: Gál Tivadar, Katona Zoltán, Szilbereky Jenő.) Bp. 1970, Közgazd. és Jogi Kiadó 816, 2023, 1135 l.

Heves megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Heves Megyei Igazgatóság. Eger. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 369, 39. l.

Horváth Márton: A népi demokrácia neveléstörténetének dokumentumaiból. PSz. 1970. 20. évf. 4. sz. 343—353. l.

Horváth Sándor—Illés Tibor: A magyar mezőgazdaság képekben 1945—1970. (Összeáll. — —. Bev. Fazekas Béla.) Bp. 1970, Mezőgazd. Kiadó—Kossuth Kiadó. 45 l., 66 t.

Huszonöt év a dolgozó nép szolgálatában. 1945—1970. /Fotoalbum./ (Szerk. Vértes Tivadar.) Kiad. a Belügymin. Bp. 1970. 198 l.

Huszonöt év történetéből. *Pátzay Pál, Beke Sándor, Hajdu György, Jakab Sándor, Blaskovits János* és *Kovács József* visszaemlékezései. TáSz. 1970. 25. évf. 4. sz. 80—97. l.

Káldy Zoltán: Új úton. (Bev. Ottlyk Ernő.)

Bp. 1970, Evang. Egyh. Sajtóoszt. 491 l.
Kállai Gyula: Az új kultúráért, az új értelmiségért. Beszélgetés . . . a felszabadulás utáni évekről. [Riporter:] E. Fehér Pál. Nsz. 1970. 28. évf. 63. sz. 3–4. l.
A kalocsai járás 25 éve képekben, (Szerk. Benke Ferenc.) Kiad. a Kalocsai Járási Tanács. 55 l., 1 t.
Káposztás István: Adalékok állattenyésztésünk 1945–1948. évi helyzetéhez. ÁtSz. 1970. 12. évf. 1–2. sz. 109–153. l.
Kiss Géza: Tájékoztató a Pécsi Tanárképző Főiskola történelem tanszékének termelőszövetkezeti katalógusáról. BarÉvk. 1969. 301–322. l.
Komárom megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Komárom Megyei Igazgatóság. Tatabánya. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 365, 39 l.
A lakás és kommunális ellátás néhány fontosabb mutatója. 1960–1968. 1–2. köt. (Összeáll. Építőip., Számítástechn. és Üzemgép. V.; Közp. Stat. Hiv. [Kiad. az] Építésügyi és Városfejl. Min. Lakás- és Komm. Főoszt.) Bp. 1970. XXXVII, 227 l.
Lemle Géza: Március. Szociográfiai írások. Kiad. a Baranya Megyei Tanács. Pécs 1970. 253 l.
(Lengyel Alfréd–Sáry István–Tirnitz József): Az élet megindulása a felszabadulás után Győr-Sopron megyében. 1945. /Dokumentumgyűjtemény./ Győr 1970, Győr-Sopronm. Tanács. 486 l.
Litauszki András: Fejezetek életemből. /Visszaemlékezés./ Szarvas 1945–1970. 53–67. l.
A magyar film 25 éve. 1945–1970. Szemelvények egy negyedszázad filmtörténeti dokumentumaiból. Összeáll. Szekfű András, Kenedi János, Szabó Balázs. Közrem. Bikácsy Gergely, Zalán Vince. Filmkultúra. 1970. 2–3. sz. 5–81, 5–78. l.
Magyar külpolitikai évkönyv. 1969. A Magyar Népköztársaság nemzetközi kapcsolatai és külpolitikai tevékenysége. (Összeáll. a Külügyminisztérium.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 334 l.
Magyarország népesedése. Demográfiai évkönyv. 1968, 1969. [Kiad. a] Közp. Stat. Hiv. Bp. 1969, Stat. Kiadó. 369 l.
Mai Magyarország. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1970, Stat. Kiadó. 194 l.
A mi negyedszázadunk. 1945–1970. Fotoalbum. (Bev. és vál. *R. Sánta Ilona.* Kísérőszöveg: *Rényi Péter.*) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 419 l., 1 mell.
Molnár Zsolt: Portrék a tíz év történetéből. [Interjúk.] NógrÉvk. 59–78. l.
Munkabér – kereset. 1960–1968. Magyar statisztikai források. Kwic-index. (Szerk. Dányi Dezső, Dienes Gedeonné stb.) Bp. 1969, Stat. Kiadó. 284 l.
A művelődésügy helyzete és fejlődése 1966–1970 közötti időben. [Kiad. a] Műv. Min. Bp. 1970. 53 l.
A művelődésügyi igazgatás kézikönyve. 1–2. köt. 1. köt. Oktatásügyi igazgatás. 2. köt. Kulturális igazgatás. Bp. 1970, Közgazd. és Jogi Kiadó. 1087, 773 l.
(Nagy Éta–Petrák Katalin): Szabadság, te szülj nekem rendet! Visszaemlékezések. (Összeáll., szerk. — —.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 286 l., 22 t.
Népszámlálás, 1970. évi. 1. Előzetes adatok. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1970, Stat. Kiadó. 373 l.
Nógrád megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Nógrád Megyei Igazgatóság. Salgótarján. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 367, 39 l.
Ortutay Gyula: Az új oktatásügy kezdetei. Valóság. 1970. 23. évf. 3. sz. 25–35. l.
Ortutay Zsuzsa: Visszaemlékezés az indulásra. [MNDSz, 1945.] Óvodai Nevelés. 1970. 23. évf. 3–4. sz. 91–97. l.
Palotay Sándor–Szigeti Jenő: A nazarénusok. (Szerk. — —.) Bp. 1969. Soksz. 219 l.
Pest megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Pest Megyei Igazgatóság. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 453, 39 l.
Pócs Ervin: Adatok a magyar népgazdaság 25 éves fejlődéséről. KgSz. 1970. 17. évf. 4. sz. 500–514. l.
Politikai plakátok. 1945–1948. /Reprodukciók./ (Szerk. R. Török Piroska.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 12 l., 50 t.
Porkoláb Károly: Békéscsabai adattár. Békéscsaba Tört. 365–384. l.
Rákosi Sándor: A kortörténet párttörténeti forrásai. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 587–593. l.
(Rényi Péter–Sántha Ilona): Képek Magyarországról. (Foto iz zsizni Vengrii. 1945–1970. – Hungary in pictures. 1945–1970.) /Fényképek./ Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 101 lev.
Ruzsicskay György: Utóbbi 25 évemről. Szarvas 1945–1970. 231–235. l.
Sík Endre: Bem rakparti évek. Visszaemlékezések. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 286 l.
Sík Endre: Vihar a levelet . . . Visszaemlékezések. Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 517 l.
Somogy megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Somogy Megyei Igazgatóság. Kaposvár. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 387, 39 l.

Statisztikai évkönyv. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. XIV, 543 l.

Szabó Ferenc: A kortörténet helyi forrásainak néhány kérdése. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 596—598. l.

Szabolcs-Szatmár megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szabolcs-Szatmár Megyei Igazgatóság. Nyíregyháza. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 397, 39 l.

Számvetés a Párt 10. kongresszusa előtt. (Békés megye, 1945—1970.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Békés Megyei Igazgatóság. Békéscsaba 1970. 119 l.

(Szintay Jánosné—Fegyó János): Politikai plakátok. 1945—1948. (Összeáll. — —. Bev. Végvári Lajos.) Kiad. a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 14 l., 48 t.

Szolnok megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szolnok Megyei Igazgatóság. Szolnok. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 413, 39 l.

Szőllősi Gyula: Negyedszázad a népművelési munkában. Alföld. 1970. 21. évf. 4. sz. 102—109. l.

Táboros Sándor: A mezőcsáti járás 25 éves fejlődése újságcikkek tükrében. Újságcikkgyűjtemény. Olvasókönyv. (Összeáll. — —) [Kiad. a] Kiss József Járási Könyvtár és az Egressy Béni Járási Művelődési Központ. Mezőcsát 1970. Soksz. 155 l. /Mezőcsáti helytörténeti füzetek 2./

Tárkány Szűcs Ernő—Radnay József—Kiss László: Magyar bányajog. Bp. 1970, Közgazd. és Jogi Kiadó. 734 l.

Tolna megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Tolna Megyei Igazgatóság. Szekszárd. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 369, 39 l.

Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1969. Közzéteszi az Igazságügyminisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága. Bp. 1970, Közgazdasági és Jogi Kiadó. XXIII, 706 l.

Új haza, új hadsereg. Visszaemlékezések az 1945—1947-es évekre. (Szerk. Nagy Gábor, Móricz Lajos.) Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 284 l.

Vas megye statisztikai évkönyve 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Vas Megyei Igazgatóság. Szombathely. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 109, 39 l.

Veszprém megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Veszprém Megyei Igazgatóság. Veszprém. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 397, 39. l.

Vida István: A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt 1945 eleji programtervezete. PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 186—197. l.

Welther Dániel: Dokumentumok a negyedszázad előtti Kecskemétről. [Közread. és bev.] — —. Forrás /Kecskemét./ 1970. 2. évf. 2. sz. 52—60. l.

Zala megye statisztikai évkönyve. 1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Zala Megyei Igazgatóság. Zalaegerszeg. Bp. 1970, Stat. Kiadó. Soksz. 399, 39 l.

Zsebők Zoltán: Visszaemlékezés a magyar egészségügy megszervezésére 1945—1948. CMed. 1970. 54. sz. 39—50. l.

b) *Feldolgozások*

Ábrahám Ferenc: Veszprém megye iparának fejlődése a felszabadulás után. Veszprém m. 1945—1970. 255—292. l.

Ács Ferencné: A gazdasági-politikai akciók és a szakszervezeti nevelőmunka hatása a munkások osztálytudatára. /1945—1956./ 1—2. Népművelési Értesítő. 1969. 10. évf. 3—4. sz. 206—225, 308—336. l.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio paedagogica et psychologica. 13. (Szerk. Ágoston György, Duró Lajos.) Szeged 1969. 110 l.
A kötet tartalmából:
Nagy János: A Tanácsköztársaság közoktatásügyi tapasztalatainak felhasználása szocialista közoktatásügyünk fejlesztésében a felszabadulás után.

Aczél György: A gyógyító-megelőző ellátás 25 éves fejlődése. Népegészségügy. 1970. 51. évf. 2. sz. 67—72. l.

Adatok a Debreceni és Hajdu-Bihar Megyei Művelődési Központ Kodály Kórusának történetéből. (Szerk. Szőllősi Gyula.) Kiad. Hajdu-Bihar Megyei Tanács; Debreceni és Hajdu-Bihar Megyei Művelődési Központ. Debrecen 1970. 76 l.

Agrárfejlődés ipari környezetben. Komárom megye 1945—1970. (Szerk. Pulay Zoltán, Técsi János.) Kiad. az MSzMP Komárom Megyei Biz.; Komárom Megyei Tan.; Mezőgazd. TSz-ek Komárom Megyei Területi Szövetsége. Tatabánya 1970. 303 l.

(Albert István—Kovács János): A sárbogárdi járás fejlődése. 1945—1970. Sárbogárd 1970. 176 l.

Apró Antal: Nemzetközi gazdasági együttműködés és negyedszázados fejlődésünk. Pártélet. 1970. 15. évf. 3. sz. 14—18. l.

Arany Sándor: A mezőgazdaság fejlődésének 25 éve. Veszprém m. 1945—1970. 293—332. l.

(Arany Sándor—Faragó Tibor): A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése Veszprém megyében. (Kiad. az MSzMP Veszprém megyei PB; Veszprém Megyei Tan., Bakonytáji, Balatonmelléki, Marcalmenti Termelőszövetkezetek Területi Szövetsége. Veszprém 1970. 67 l.

Arató Ferenc: Az általános iskola keletkezése. PSz. 1970. 20. évf. 9. sz. 800—814. l.

Árvay Sándor: Egyetemünk 25 éves gyógyító munkája és területi kapcsolatai [Debrecen, Orvostudományi Egyetem]. Debreceni JTÜ. 2. 17—27. l.

Babics András: Huszonöt év a mecseki szénbányászat történetéből. 1945—1969. Mecseki tükör. 30—83. l.

Badacsonyi György: Ellenőrzési rendszerünk huszonöt éve. Vállalatvezetés, Vállalatszervezés. 1970. 2. sz. 55—62. l.

Bakács Tibor: Városegészségügy 1945—1970. Városépítés. 1970. 1—2. sz. 55—59. l.

Bálint Ferenc: A közlekedési ágazat ügykörei, ügykör- és hatáskörváltozásai az 1950—1956. években a Békés Megyei Tanács ügyintézésében. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 316—334. l.

Ballér Endre: Pécs-Baranya oktatásügyének átalakulása a felszabadulás után /1945—1949/. BarMűv. 1970. okt. 26 - 32. l.

Balogh Sándor: A kulturális forradalom történeti feldolgozásának vázlatos tématerve kombinatív variációban. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 135—136. l.

Balogh Sándor: Osztályok és pártok a felszabadult Magyarországon. EMKözl. 4. 10—21. l.; Palócföld. 1970. 4. évf. 1. sz. 91—99. l.

Bankits István: Megyénk politikai és történelmi fejlődésének néhány kérdése. [Gerse János, Söptei István korreferátumával.] VSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 341—366. l.

Barabás Miklós: A társadalmi-gazdasági fejlődés területi jelenségei az 1945—1970 közötti időszakban. Területi Statisztika. 1970. 20. évf. 2. sz. 157—183. l.

Barna Gyuláné: A felsőoktatás beruházásai az elmúlt 25 évben. FSz. 1970. 19. évf. 4. sz. 279—283. l.

Bartos István: 20 éves a szakszervezeti társadalombiztosítás. Társadalombiztosítás. Üdülés. Munkavédelem. 1970. 10. évf. 5. sz. 4—5. l.

Bauecker Alajos: A szarvasi Arborétum 25 esztendejének története /1945—1970/. Szarvas 1945—1970. 237—244. l.

Beke Béla: A magyar cement- és mészipar 25 éve. Építőanyag. 1970. 22. évf. 3. sz. 84—89. l.

Béli József: Az 1945-ös földreform végrehajtása a nagykanizsai járásban. Tan.-Zalam. 87—112. l.

Bencsik István: A szocialista mezőgazdasági nagyüzemi termelés kialakulása és az agrárfelsőoktatás. Debreceni JTÜ. 2. 235—246. l.

Bencze László: A gázenergiaipar fejlődése a felszabadulás óta. Energia és Atomtechnika. 1970. 23. évf. 3. sz. 110—116. l.

Benedek Dénes: A kő- és kavicsbányászat 25 éves fejlődése. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1970. 103. évf. 12. sz. 793—810. l.

Benedek Károly: Jogrendszerünk és igazságszolgáltatásunk fejlődésének 25 éve. Magyar Jog és külföldi Jogi Szemle. 1970. 17. évf. 3. sz. 134—140. l.

Benő Kálmán: Az iskolarendszerű felnőttoktatás néhány problémája 1945—1948 között. MP. 1970. 10. évf. 2. sz. 185—196. l.

Berczik András: Városfejlődés és úthálózat Budapesten 1945—1970. Városi Közlekedés. 1970. 10. évf. 1. sz. 33—40. l.

Bereczki Lajos: A Békéscsabai Ügyvédi Kamara tegnap és ma. ÜgyvJÉvk. 173—179. l.

Bereczky László: A felszabadulás utáni magyar könyvtárügy kronológiája. 1945—1969. Összeáll. — —. Könyvtári Figyelő. 1970. 16. évf. 1. sz. 5—36., I—IV. l.

Berei Andor: Negyedszázados népgazdasági növekedésünk fő tényezői. TáSz. 1970. 25. évf. 4. sz. 56—67. l.

Berend T. Iván: A hazai közgazdászképzésről. Az 1948. évi 57. tc. MH. 1970. 3. évf. 38. sz. mell. 2. l.

Berend T. Iván: Az iparfejlődés főbb tendenciái a felszabadulás óta. Ipargazdaság. 1970. 22. évf. 4. sz. 9—16. l.

Beresztóczy Miklós: A katolikus békemozgalom 20 éve. Bp. 1970, Ecclesia. 153 l., 14 t.

Bernáth József: Fényes szellők. /A népi kollégiumokról./ Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 93 l., 6 t.
/A pedagógia időszerű kérdései hazánkban. 15./

Bertalan János—Redl Károly: A 20 éves Nagy-Budapest. Budapest. 1970. 8. évf. 2. sz. 26—28. l.

(Bertalan Lajos): Vasi negyedszázad. 1945-1970. Történelmi tudósítás. Szombathely 1970. 146 l.

Beszteriné Blickle Ilona: A szocialista állam helyi szerveinek létrejötte és fejlődése Veszprém megyében. Veszprém m. 1945—1970. 205—254. l.

Birta István: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első ötéves terv időszakában. PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 113—150. l.

Blaskovits János: Az ellenforradalmi lázadás leverése, a konszlidáció, a szocializmus alapjainak lerakása Magyarországon. MforrMm. 167—227. l.

Blaskovits János: A munkásosztály felszabadulás utáni fejlődésének néhány kérdéséről. EMKözl. 4. 102—111. l.

Blaskovits János—Kiss György: Gondolatok az első negyedszázadról. 1944—1969. Bp. 1970, Gondolat. 415 l.

Bodnár Miklós: A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése Hajdu-Bihar megyében. Debreceni JTÜ. 2. 255—265. l.

Bognár Rezső: A kémiai tudományok fejlődése és eredményei hazánkban az elmúlt 25 év alatt. Debreceni JTÜ. 1. 323—336. l.

Bolgár György: 25 év a Budapesti Ügyvédi Kamara életében. ÜgyJÉvk. 143—172. l.

Bora Gyula: A magyar népgazdaság fejlődésének 25 éve. FK. 1970. 18. évf. 2. sz. 91—107. l.

Borbély Sándor—Márton Gábor—Paróczai Gergely: Endrőd felszabadulás utáni 25 évének története. Szarvas 1945—1970. 307—346. l.

Borovszky Ambrus: A Dunai Vasmű 20 éves gazdasági és termelési fejlődésének elemzése. Dunai Vasmű. 1970. 11. évf. 1—2. sz. 1—3. l.

Borsányi György: Szocialiszticseszkie dvizsenija v Vengrii v period mezsdu dvumja mirovümi vojnami. ÉHist. 1970. 1. 485—512. l.

Borsos József: A városgazdaság 25 éves fejlődése. Városépítés. 1970. 1—2. sz. 51—54. l.

Bottlik László: Kulcs településtörténete. 1944—1969. FejérmSz. 7. 267—276. l.

Böszörményi Miklós: A tuberkulózis elleni küzdelem 25 éve. Tuberkulózis és Tüdőbetegségek. 1970. 23. évf. 9. sz. 257—263. l.

A budapesti tömegközlekedés 25 éve. 1945—1970. (Szerk. Újvári Károly, Bakai László.) Kiad. a BKV. Bp. 1970. 103 l.

Czomba Gizella—Nemes Ignác—Tódor János: Csákvár község fejlődése a felszabadulás utáni időktől napjainkig a szövetkezeti mozgalom tükrében. FejérmSz. 7. 280—296. l.

Csaba Imre: Pártok és pártharcok a felszabadulás utáni években. A koalíció története. 1945—1948. Veszprém m. 1945—1970. 17—98. l.

Csanádi György: A közlekedésépítés 25 éve. Mélyépítéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 4. sz. 145—147. l.

Csató László: A Csepel Vas- és Fémművek 25 éve. Csepeli Műszaki-Közgazdasági Szemle. 1970. 8. évf. 1. sz. 1—12. l.

Csedreki László: A gépipar fejlődése Hajdu-Bihar megyében. Debreceni JTÜ. 2. 219—222. l.

Cserba László: Az egészségügy anyagi és személyi feltételeinek alakulása. Egészségügyi Gazdasági Szemle. 1970. 8. évf. 1. sz. mell. 145—166. l.

(Cservenyák László—Margócsy József): Szabolcs-Szatmár huszonöt éve. Tanulmányok, irodalmi szemelvények. (Szerk. — —.) Nyíregyháza 1970, Szabolcsm. Lapkiadó. 368 l.

A kötet tartalmából:

Szilágyi Imre: Történelmi visszapillantás.

Csizmadia Andor: Önkormányzatok — nemzeti bizottságok a felszabadulás után. ÁI. 1970. 20. évf. 4. sz. 300—311. l.

Csizmadia Ernőné: Mezőgazdaságunk 25 éve. KgSz. 1970. 17. évf. 4. sz. 489—500. l.

Csóka Magda: A szénbányászati dolgozók kulturális fejlődése, kulturális és művelődési intézményeinek működése. Mecseki tükör. 209—234. l.

Csomor Tibor: Budapest 1945—1970. Adatok és tények a főváros szocialista fejlődéséről. Kts. 1970. 20. évf. 2. sz. 105—106. l.

Daczó József—Szabó Dezső: A magyar városi tömegközlekedés 25 éve a felszabadulás óta. Városi Közlekedés. 1970. 10. évf. 1. sz. 46—55. l.

Dani Lukács: A párt- és tömegszervezetek munkájának főbb vonásai a Dunai Vasmű építésén. FejérmSz. 7. 105—125. l.; Fejérm. Évk. 4. 495—558. l.

Darida Mihály: Szarvas város egészségügyének fejlődése a felszabadulás után. Szarvas 1945—1970. 203—220. l.

Dauda Mihály: Szarvasi tömegszervezetek, mozgalmak. Szarvas 1945—1970. 197—219. l.

Deák Gábor: A népművelés története Borsodban. Közműv. B-A-Z. 2—15. l.

Dégen Imre: Vízgazdálkodásunk 25 éve. Vízgazdálkodás. 1970. 10. évf. 2. sz. 41—45. l.

Dégi István: A Magyar Kommunista Párt helyi szervezeteinek megszervezése Csongrád megyében 1945—1946 között. Szeged Üsz. 77—82. l.

Detre László: Csillagászat. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 300—303. l.

Dimény Imre: A magyar mezőgazdaság 25 éve. Gazdálkodás. 1970. 14. évf. 4. sz. 1—13. l.

Dobi Ferenc: A munkásosztály és a dolgozó parasztság új honfoglalása. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 3. sz. 61—68. l.

Dobrovits Iván: A mai magyar költségvetési rendszer kialakulásáról. Pénzügyi Szemle. 1970. 14. évf. 3—4. sz. 234—241. l.

Dóczy Emil: A közegészségügy és a járványügy fejlődése a felszabadulás óta. Debreceni JTÜ. 2. 84—98. l.

Donáth Ferenc: A magyar mezőgazdaság fejlődése 1945—1948. AtSz. 1970. 12. évf. 1—2. sz. 1—61. l.

Donáth Ferenc: A negyedszázados földreform. Gazdálkodás. 1970. 14. évf. 3. sz. 1—10. l.; MgMúzK. 1969—1970. 7—22. l.; Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 3. sz. 69—78. l.

Drecin József: Társadalmi-gazdasági fejlődésünk két és fél évtized távlatából. TáSz. 1970. 25. évf. 5. sz. 12- 25. l.

Dzsedzsula, K. E.: A szovjet—magyar kapcsolatok második világháború utáni történetéhez. 25 év. Tört. 241—279. l.

Egri Antal: Az állami földnyilvántartás 25 éves fejlődése. Geodézia és Kartográfia. 1970. 22. évf. 3. sz. 192—195. l.

Egri Géza: A marxista jog- és államelmélet lenini öröksége és a magyar ügyvédség. ÜgyvJÉvk. 29—44. l.

Eke László: A színház- és filmművészeti felsőoktatás negyedszázados fejlődése. FSz. 1970. 19. évf. 4. sz. 265—267. l.

Az élelmezésipar 25 éve. [Kiad. az] Élelmezésipari Dolg. Szaksz. Bp. 1970. 60 l.

Elter Pál: A kétfrontos harc a politikai konszolidáció időszakában. /1956—1958./ PolFÉvk. 188—209. l.

Emődy Károly: A szocialista iparosítás eredményei és struktúrája a megyében. Debreceni JTÜ. 2. 203—218. l.

Enyed Tibor: Debrecen megyei jogú város lakossága kommunális ellátottságának fejlődése 1945 után. Debreceni JTÜ. 2. 130—142. l.

Erdei Ferenc—Fazekas Béla: A magyar mezőgazdaság huszonöt éve. 25 év. 117—216. l.

Faller Jenő: Egyesületünk újraélesztése 1945-ben. [Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület.] Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1970. 103. évf. 4. sz. 145—148. l.

Faludi Gábor: Földosztás és szövetkezés. Fejezetek a bajai járás felszabadulás utáni agrártörténetéből. Baja 1970. 77 l., 4 t.

Faluvégi Lajos: Pénzügyeink negyedszázada. Pénzügyi Szemle. 1970. 14. évf. 3—4. sz. 183—192. l.

Faragó Endre: A borsodi ügyvédség a felszabadulás után. ÜgyvJÉvk. 181—190. l.

Farkas Gábor: Az agrárátalakulás néhány kérdése Fejér megyében. Fejérm. Évk. 4. 273—350. l.

Farkas Sándor: A magyar ügyészség 25 éve. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1970. 17. évf. 3. sz. 140—144. l.

Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk fejlődésének főbb vonásai. StSz. 1970. 48. évf. 4. sz. 417—427. l.

Fehér István: Politikai küzdelmek Dél-Dunántúlon az 1945. évi földreform idején. AtSz. 1970. 12. évf. 1—2. sz. 154—180. l.

Fehér István: Szeged demográfiai jellegzetességei 1945—1967 között. Szeged Üsz. 89—97. l.

Fehér Lajos: A tanácsrendszer létrejötte és fejlődésének húsz esztendeje ÁI. 1970. 20. évf. 4. sz. 289—299. l.

Fehér Zsuzsa, D.: Jubileumi beszámoló helyett. Művészet. 1970. 11. évf. 4. sz. 22—27. l.

Fejér megye negyedszázados fejlődése. Adatok a felszabadulás utáni társadalmi és gazdasági változásokról. (Szerk. Boór Ferenc, Hantos László. Közrem. Füzes Antal.) [Kiad. a] Fejér Megyei Tanács; Közp. Stat. Hiv. Fejér Megyei Igazgatóság. Székesfehérvár 1970. 100 l.

Fekete Ferenc: A soproni textilipar 25 éve. SSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 325—339. l.

Fekete József: Public education in Hungary in the past 25 years. NHQu. 1970. 11. évf. 38. sz. 94—106. l.

A feketeériek negyedszázada. (Szerk. Kukk Imre.) Kiad. a Lenin Mezőgazd. TSz. Sarkad 1970. 62 l.

A felszabadult Budapest 25 éve számokban. Bp. 1970, Közgazd. és Jogi Kiadó. 18 l., 1 mell: 8 t.

A felszabadult Komárom megye 25 éve. [Kiad. a] Közp. Stat. Hiv. Fejér Megyei Igazg. Székesfehérvár 1970. 90 l.

A felszabadult Nagykanizsa 25 éve. (Szerk. Bodnár Miklós, Petike Antal.) [Kiad. az] MSzMP Nagykanizsai Városi Bizottság; Nagykanizsa Városi Tanács. Nagykanizsa 1970. 218 l.

A felszabadult Nógrád megye 25 éve [Kiad. a] Közp. Stat. Hiv. Nógrád Megyei Igazg. Salgótarján 1970, Stat. Kiadó. 107 l.

A felszabadult Szolnok megye 25 éve. (Bev. Tóth János.) Kiad. a Központi Stat. Hiv., Szolnok Megyei Igazg. Szolnok 1970, Stat. Kiadó. 96 l.

Filep János: Az első kommunista pártszervezetek Szabolcsban a felszabadulás után. SzSzSz. 1970. 5. évf. 1. sz. 19—22. l.

(Filep János): Az MKP szervezeteinek kialakulása és harca Szabolcsban. 1944—1948. Nyíregyháza 1970, Szabolcsm. Lapkiadó.

Fock Jenő: Hazánk a lenini úton. KgSz. 1970. 17. évf. 4. sz. 401—419. l.

Fodor Dezső—Gerencsér József: A budai járás 25 éve. 1945—1970. (Bev. Novák Béla.) [Kiad. az] MSzMP, Budai Járási Bizottság; Hazafias Népfront, Budai

Járási Elnökség; Budai Járási Tanács. Bp. 1970. 131 l.
Fodor Gyula: A magyar ügyvédség fejlődése. ÜgyvJÉvk. 45—78. l.
A fogyasztási szövetkezeti mozgalom 25 szabad éve Szabolcs-Szatmárban. (Szerk. biz. vez.: Acél Béla.) Nyíregyháza 1970. 207 l., 24 t.
Földes Éva: Neveléstudományunk huszonöt éve. MP. 1970. 10. évf. 3. sz. 229—238. l.
Földes Éva: Pedagógia. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 262—268. l.
Füle Sándor: Tanítóképzésünk 25 éves fejlődése. FSz. 1970. 19. évf. 9. sz. 564—567. l.
Gábori Miklós: 25 Jahre Paläolithforschung in Ungarn. /1945—1969./ AAr. 1970. 22. tom. 1—4. fasc. 351—364. l.
Gabos György: 20 éves a Földmérő és Talajvizsgáló Vállalat. Építésügyi Szemle. 1970. 13. évf. 9. sz. 265—270. l.
Gabos György—Kiss Kálmán: A mérnökgeodézia kialakulása és fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta. Geodézia és Kartográfia. 1970. 32. évf. 3. sz. 188—191. l.
Gajdács György: A közigazgatás negyedszázada. Szarvas 1945—1970. 9—18. l.
Gál János: Az erdészeti és faipari felsőoktatás negyedszázados fejlődése. Erdő. 1970. 19. évf. 7. sz. 321—325.l.; Faipar, 1970. 20. évf. 7. sz. 196—199. l.
Gál János: Ifjúságunk élete a felszabadulás után. Erd.Egy.Évk. 173—135. l.
Gál László: Szociálpolitikánk huszonöt éve. Társadalombiztosítás, Üdülés, Munkavédelem. 1970. 10. évf. 2. sz. 1—3. l.
Gámenczy Béla: A forint megteremtése. Budapest. 1970. 8. évf. 11. sz. 40—41. l.
Gámenczy Béla: A közellátás megindulása. Budapest. 1970. 8. évf. 4. sz. 7—9. l.
Gárgyán Tibor: Az ügyvédek szociális helyzete a múltban és ma. ÜgyvJÉvk. 79—92. l.
Gazdag István: A pártoktatás kezdetei Hajdu-Bihar megyében a felszabadulást követő időszakban. Debreceni JTÜ. 1. 146—158. l.
Gelencsér István: Adatok a demokratikus rendőrség létrejöttéhez Somogyban. Somogy. 1970. 2. sz. 3—6. l.
Gerevich László: Régészet, művészettörténet. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 257—261. l.
Gergely István: Fagazdaságunk 25 éve. Faipar. 1970. 20. évf. 7. sz. 200—204. l.
Gergely István: A kertészeti termelés 25 éve. Kertgazdaság. 1970. 2. évf. 1. sz. 1—12. l.
Geszti P. Ottó: Műszaki tudományok. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 324—340. l.
Glatt Márta: Magyarboly község története a felszabadulás óta. BarMűv. 1970. ápr. 115—126. l.
Gonda Béla: A földművelésügyi közigazgatás a felszabadulás utáni első években /1945—1948/. Fmügy 1867—1948. 271—302. l.
Gonda Béla: A mezőgazdasági szakigazgatás története 1945—1949. AtSz. 1970. 12. évf. 1—2. sz. 62—108. l.
Gonda György: Vas megye 25 éve. VSz. 1970. 24. évf. 2. sz. 163—174. l.
Gór Nagy Sándor: A magyar műtrágyaipar fejlődése a felszabadulás után. Magyar Kémikusok Lapja. 1970. 25. évf. 4. sz. 192—197. l.
A Gödöllői Agrártudományi Egyetem emlékkönyve. /1945—1970./ (Szerk. Walleshausen Gyula.) Bp. 1970, Mezőgazdasági. Kiadó. 186 l., 16 t.
Gömöri Pál: Orvostudományok. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 314—323. l.
Gönczöl Margit: Események Adony község történetéből. 1945—1950. FejérmSz. 7. 233—239. l.
Görgey Mihály: Gazdasági döntőbizottságok a szocialista építés szolgálatában. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1970. 17. évf. 3. sz. 154—159. l.
Grósz Ferenc: Az enyingi termelőszövetkezeti mozgalom rövid története. FejérmSz. 7. 257—259. l.
Gulyás János: Szabad úton. Számadás a vasutas-szakszervezet munkájáról. /1945-1970./ [Kiad. a.] Vasutasok Szaksz. Bp. 1970, Táncsics Kiadó. 132 l., 24 t.
Gyenes András: A magyar—szovjet barátság huszonöt esztendeje. TáSz. 1970. 25. évf. 4. sz. 16—22. l.
Gyeri Károly: A mecseki bányászok közéleti /társadalmi/ tevékenységének néhány jellemző vonása a felszabadulás idején és napjainkban. Mecseki tükör. 184—208. l.
Győrffy Lajos: A városi közlekedés negyedszázada. Városépítés. 1970. 1—2. sz. 30—33. l.
Hadházi Gyula: Budapest negyedszázados fejlődése. Területi Statisztika. 1970. 20. évf. 2. sz. 210—225. l.
Hajdu Mihály: A pártvezetés lenini elveinek érvényesülése a Magyar Néphadsereg építésében. AkadKözl. 20. 61—80. l.
Halkovics László: Az iparstatisztika 25 éve a Nehézipari Minisztériumban. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő. 1970. 21. évf. 4. sz. 166—172. l.
Harangozó Ede: A társadalmi juttatások alakulása. Munkaügyi Szemle. 1970. 14. évf. 4. sz. 138—143. l.
Harasi Zoltán: Egyetemi könyvtáraink felszabadulás utáni tevékenységének irányairól. MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 45—54. l.

Héberger Károly: A magyar felsőoktatás általános fejlődése a számok tükrében. FSz. 1970. 19. évf. 4. sz. 268—279. l.

Hegyi Kálmán: A közlekedés fejlesztésének új korszaka vidéki városainkban. Városi Közlekedés. 1970. 10. évf. 1. sz. 41—45. l.

Herczeg Ferencné: Kondoros község szabad negyedszázada. Szarvas 1945—1970. 347—371. l.

Hetényi István: Iparfejlesztésünk 25. éve. Nsz. Vasárnapi mell. 1970. 28. évf. 33. sz. 1—2. l.

Hiller István: Adatok a soproni egyetem utolsó negyedszázados történetéből. SSz. 1970. 24. évf. 2. sz. 139—150. l.

Hittel és cselekedettel. A Magyarországi Református Egyház 25 éve a szocialista társadalomban. (Szerk. biz. vez. Bartha Tibor.) [Kiad. a] Magyarországi Református Egyház, Református Zsinati Iroda, Sajtóoszt. Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 130 l.

Hollós Ervin: Az ellenforradalmi erők kétszakaszos taktikája Magyarországon 1956-ban. EMKözl. 4. 78—101. l.

Homoki József: Fejér megye gazdasági arculatának 25 éves fejlődése és a szocialista iparosítás további perspektívája. FTE. 51—60. l.

Horgos Gyula: Huszonöt év eredményei a kohó- és gépiparban. Kohó- és Gépipari Szemle. 1970. 1. évf. 1. sz. 3—6. l.

Hortobágyi István: Heves megye negyedszázados fejlődése és a negyedik ötéves terv. Hevesi Művelődés. 1970. 1. sz. 13—23. l.

Horváth Gyula: Gyógyszeriparunk fejlődése a felszabadulás óta. Gyógyszereink. 1970. 20. évf. 4. sz. 151—152. l.

Horváth Imre: A világnézeti nevelés fejlődése a felszabadulástól napjainkig. BajaiTInt. 141—157. l.

Horváth Istvánné: Az 1945-ös földosztás hatása Nógrád megye agrárstruktúrájára. NógrÉvk. 37—47. l.

Horváth Lajos: A földreform történelmi szükségszerűsége. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 1. sz. 47—54. l.

Horváth László: A magyar gumiipar fejlődése 1945-től napjainkig. Magyar Kémikusok Lapja. 1970. 25. évf. 4. sz. 211—215. l.

Horváth Mihály: Iváncsa termelőszövetkezeti mozgalmának 25 éves története. FejérmSz. 7. 254—257. l.

Horváth Pál: Reformtörekvések a szocialista egyetem kialakításáért. /1945—1970./ ÁI. 1970. 20. évf. 7. sz. 646—656. l.

Horváth Róbert: Felszabadulásunk negyedszázada és pénzügyi statisztikánk problémái. JATE ÜA. 79—94. l.

Huber István: A székesfehérvári rádióállomás története a felszabadulástól napjainkig. FejérmSz. 7. 260—264. l.

Hunya Tibor: Hunya község negyedszázada. Szarvas 1945—1970. 437—445. l.

20 éves a Böhönyei Állami Gazdaság. 1950—1970. [Kiad. a] Böhönyei Állami Gazd. Bp. 1970. 91 l.

20 éves a szakipar. (Szerk. Abonyi István, Csajka János stb.) [Kiad. az] Országos Szakipari Vállalat. Bp. 1970. 133 l.

20 éves a szakszervezeti társadalombiztosítás. A magyar társadalombiztosítás fejlődése a felszabadulástól napjainkig. /Az építő-, fa- és építőanyagipari dolgozók társadalombiztosítási, egészségügyi ellátásának fejlődése./ [Kiad. az] Építő-, Fa- és Építőanyagip. Dolg. Szaksz. Bp. 1970. 79 l.

Huszár István: Hogyan változtak a jövedelmek. Nsz. 1970. 28. évf. 75. sz. mell. 1. l.

Hünner László: A soproni OTI /a mai Társadalombiztosító/ 1945-ben. SSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 57—64. l.

Hüvös Sándor: Légi közlekedésünk a felszabadulástól napjainkig. Közlekedéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 4. sz. 176—181. l.

Istenes Márta: Megszentelt küszöb. Petőfi szülőházának története a felszabadulástól napjainkig. Kiskőrös 1970, Járási Tanács. 23 l.

Jakab Miklós: Társadalmi, politikai küzdelmek és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete. /1945—1946./ Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 321—336. l.

Jancsó Miklós: A soproni egészségügy a felszabaduláskor és 1970-ben. SSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 45—48. l.

Járásunk huszonöt éve. Kiskunhalas 1945—1970. (Szerk. biz.: Czakó Ferenc, Fogarasi László stb.) [Kiad. a] Kiskunhalasi Járási Tanács. Kiskunhalas 1970. 56. l.

Jóba Tibor: Egészségügyünk és szociálpolitikánk 25 éve. Negyedszázad. 159—175. l.

Joó Ernő: Gazdasági élet fejlődése 1950-től napjainkig. Tétény-Promontor. 245—265. l.

Joó Ernő: Létrejön a főváros 22. kerülete. Tétény-Promontor. 237—243. l.

Joó Ernő: A tanács városfejlesztési politikája, eredmények. Tétény-Promontor. 267—281. l.

Joó István: A magyar geodéziai munkálatok, a geodéziai kutatás és fejlesztés 25 éve. Geodézia és Kartográfia. 1970. 22. évf. 3. sz. 167—173. l.

Jurcsák Lászlóné: Az ifjúsági mozgalom kibontakozása Debrecenben és Hajdu-Bihar megyében 1944—48 között. Debreceni JTÜ. 1. 304—314. l.

Kádár Béla: A technika fejlődése a mezőgazdasági termelésben. Debreceni JTÜ. 2. 293—299. l.
Kakas István: Az iskolák államosítása Baranyában. BarMűv. 1970. okt. 33—46. l.
Károlyi György: A szocialista egészségügy alapjainak lerakása hazánkban. Debreceni JTÜ. 2. 79—83. l.
Kárpáti Ferenc: A haza szolgálatában. Pártélet. 1970. 15. évf. 9. sz. 8—11. l.
Kárpáti László: A magyar ügyvédség 25 éve. ÜgyvÉvk. 9—27. l.; Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1970. 17. évf. 3. sz. 160—167. l.
Kárpáti Sándor: A lenini forradalomelmélet néhány kérdése és népi demokratikus forradalmunk. PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 41—66. l.
Kárpáti Sándor: A lenini forradalomelmélet néhány kérdése és népi demokratikus forradalmunk első periódusa. EMK. 5. 203—225. l.
Katona Sándor: A téglaipar fejlődése és térszerkezetének alakulása a felszabadulás óta. FöÉ. 1970. 19. évf. 1. sz. 49—75. l.
Kelemen Béla: Adalékok a magyar ipar 25 éves fejlődéséhez. EMKözl. 4. 131—155. l.
Kelemen János: A budapesti metró története. Bp. 1970, Műszaki Kiadó. 194 l.
Kemenes Egon: The Hungarian economy 1945—1969. NHQu. 11. évf. 37. sz. 28—44. l.
Kemény István: A MUOSz negyedszázada. MS. 1970. 11. évf. 3—4. sz. 80—86. l.
(Kerek Béla—Nagy Endre—Tóth Gyula): Hétköznapok sodrában. Törökszentmiklós negyedszázados története. [Kiad. a] Törökszentmiklósi Városi Tanács. Törökszentmiklós 1970. 145 l., 36 t.
Kerényi A. Ödön: Villamosenergia szolgáltatásunk fejlődése hazánk felszabadulása után. Elektrotechnika. 1970. 63. évf. 4. sz. 97—108. l.
Kereskedő Sándor: Változások az alföldi rónákon. Negyedszázad. 65—84. l.
Keresztesi Béla: Az Erdészeti Tudományos Intézet fejlődése és eredményei az elmúlt 25 évben. Erdő. 1970. 19. évf. 7. sz. 310—317. l.
Kerkápolyi Endre—Kalinszky Sándor: A mérnökképzés és továbbképzés fejlődése 1945 után. Mélyépítéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 4. sz. 189—192. l.
(Kertész Sándorné): Magunkéban, magunkról, mindnyájunknak. 1949—1970. A bogádi termelőszövetkezet története. Pécs 1970. 88 l.
Kerti Mária: A MADISz budapesti szervezeteinek megalakulása és működése. /1945—46./ Bp. 1970, Ifj. Lapkiadó Váll. 51 l.
Keserü János: Lenin tanításainak érvényesítése hazánk 25 éves fejlődésében. Pénzügyi Szemle. 1970. 14. évf. 5. sz. 353—360. l.
Király László: A földosztás végrehajtása. Negyedszázad. 39—64. l.
Kirschner Béla—Lengyel István: Das Jahr 1945 in der Waggonfabrik Ganz zu Budapest. AUSBhist. 11. 208—238. l.
Kis András: Az 1945-ben született hadsereg jellegéről. Debreceni JTÜ. 1. 159—171. l.
Kiss Imréné: A békéstarhosi énekiskola története /1946—1954/. Békésm. Ant. 3. 30—40. l.
Kiss Sándor: A zalai egészségügy a felszabadulás óta. Tan. Zalam. 223—234. l.
Kiss Zoltán: Az első tanév Budapesten az I. és II. kerületben. PSz. 1970. 20. évf. 4. sz. 354—366. l.
Klujber László: A szabadművelődés Kaposvár és Somogy megye népművelés-történetében. Somogy. 1970. 1. sz. 82—90. l.
Knér Jolán: Pártharcok Zala megyében 1945—1948. Tan Zalam. 113—151. l.
Knoll József: Gyógyszerkutatásunk fejlődése a felszabadulás óta. Gyógyszereink. 1970. 20. évf. 4. sz. 146—150. l.
Kolozsvári Lajos: 20 év Hajdu-Bihar megye szolgálatában. ÁI. 1970. 20. évf. 10. sz. 949—958. l.
Komanovics József: A felszabadulást követő agrárátalalakulás főbb vonásai Baranyában. BarÉvk. 1969. 25—50. l.
Komanovics József: Szlovákiai magyarok betelepítése Baranyába 1947—1948-ban. AtSz. 1970. 12. évf. 1—2. sz. 181—200. l.
Komlós Gyula: Külkereskedelmünk a felszabadulás után. Földrajztanítás. 1970. 13. évf. 4. sz. 97—102. l.
Koncz István: A népművelés és a művészi élet huszonöt éve. Veszprém m. 1945—1970. 369—408. l.
Kónya István: A felszabadult ország és a református egyház. Politikai és ideológiai fejlődés 1945—1949 között. Világosság. 1970. 11. évf. 5. sz. 277—284. l.
Kónya István: A magyar református egyház politikai ideológiájának néhány jellemző vonása 1945—1949 között. Debreceni JTÜ. 181—197. l.
Koós Ferenc: Gyoma község története. Szarvas 1945—1970. 253—305. l.
Kopasz Gábor: A baranyai közélet ujjáépítésének kezdete a felszabadulás után, Történelem. 1970. 10. sz. 69—81. l.
Kopka János: Harc a földért, a közigazgatás megtisztításáért. A szabolcsi népmozgalmak 25. évfordulójára. SzSzSz. 1971. 6. évf. 1. sz. 93—103. l.
Kopka János: Hétköznapok forradalma. SzSzSz. 1970. 5. évf. 1. sz. 23—28. l.

Korányi György—Práger István: A vegyipari kutatás helyzete és fejlődése a felszabadulás után. Magyar Kémikusok Lapja. 1970. 25. évf. 4. sz. 180—185. l.

Korényi Gyula: A vasúti hídépítés 25 éves történetéről. Vasút. 1970. 20. évf. 9. sz. 13—14. l.

(Kóri Ernő—Szupper Mihály): Huszonöt év a körmendi járásban. [Kiad. a] Körmendi Járási Tanács. Körmend 1970, Kossuth Kiadó. 79 l.

Korom Mihály: A népi demokratikus forradalom kibontakozásának nemzetközi feltételeiről. EMKözl. 4. 42—50. l.

Kovács Emil: A földosztás sajátosságai és eredményeinek vázlatos áttekintése Komárom megyében. Forrás /Tatabánya/. 1970. 2. évf. 1. sz. 24—40. l.

Kovács György: Adatok a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei művelődési otthonok kialakulásának történetéhez. Közműv. B-A-Z. 21—29. l.

Kovács István: A vállalatszervezés huszonöt éve. Vállalatvezetés, Vállalatszervezés. 1970. 2. sz. 55—62. l.

Kovács Tibor: Vas megye gazdasági fejlődésének főbb vonásai [*Czupi János, Köves di László, Naszádos István* korreferátumával.] VSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 321—340. l.

Kozák János—Pálus András—Susányi István: Békésszentandrás a felszabadulás után. Szarvas 1945—1970. 373—410. l.

A könnyűipar 25 éves fejlődése. (Fel. szerk.: Mezei Andor. Bev. *Zsednai Pál, Nagy Józsefné.*) [Kiad. a] Könnyűip. Min., Bp. 1970. 42 lev.

Körmendi Dénes: A soproni gyermek- és ifjúságvédelmi intézmények munkája. /1961—1969./ SSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 339—352. l.

Köves Béla: Az állami húsipar húszéves fejlődése. Húsipar. 1970. 19. évf. 4. sz. 145—148. l.

A Közalkalmazottak Szakszervezete 25 éves munkásságának áttekintése. (Írta: *Gáspár István, Karcsay Sándor, Kőrösi Tibor, Varró Tibor.*) Közalk. Szsz. 22—50. l.

Kun László: Borsod-Abaúj-Zemplén megye agrártörténetének néhány kérdése az ellenforradalmat követő konszolidáció időszakában. Tk.BAZ. 105—124. l.

Kun László: Az ellenforradalmat követő konszolidáció és a mezőgazdaság szocialista átszervezése Borsod megyében. BSz. 1970. 14. évf. 1. sz. 56—87. l.

Kun László: 25 éve léptünk a szocialista testkultúra útjára. A Testnevelés Tanítása. 1970. 6. évf. 2. sz. 33—36. l.

Kun László: A népi demokratikus forradalom kibontakozásának néhány sajátossága Miskolcon. Debreceni JTÜ. 1. 134—144. l.

Kungyuba, I. D.: Magyarország a szocialista államok rendszerében. 25 év Tört. 197—239. l.

Kurucz Albert: Művelődéspolitikánk kialakulásának, fejlődésének néhány kérdése. Debreceni JTÜ. 1. 276—289. l.

Ladányi Andor: A felsőoktatás szocialista átszervezésének kezdete: az 1948. évi egyetemi reform. MP. 1970. 10. évf. 2. sz. 170—184. l.

Laky Teréz: Községi tanácsi vezetők intragenerációs mobilitása. 1950—1965 közötti, 15 éves életpályák vizsgálata. Bp. 1970. Soksz. 194 l. /Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Csoportjának kiadványai./

Láng Géza: Agrártudományok. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 304—313. l.

Lángh Alfréd—Pettenkofer László: A soproni szőlőtermelés a felszabadulástól napjainkig. SSz. 1970. 24. évf. 2. sz. 110—129. l.

László Ferenc: A vízgazdálkodás huszonöt éves fejlődése. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 3. sz. 80—86. l.

Laurencsik Mária: Az ipari dolgozók munkahelyi és szociális körülményeinek alapvető változásai a debreceni üzemekben. Debreceni JTÜ. 2. 108—113. l.

Lázár Jenő: Az állami gyógyszerellátás két évtizede. Gyógyszerészet. 1970. 14. évf. 1. sz. 1—8. l.

Lehoczky Alfréd: A népi demokratikus fejlődés fő politikai kérdései Borsod megyében 1945—47 között. BSz. 1970. 14. évf. 1. sz. 3—24. l.

Lékai Elek: A magyar hajózás 25 éves eredményei. Közlekedéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 4. sz. 169—175. l.

Lénárt Lajos: Élelmiszeriparunk 25 éves fejlődése. Élelmezési Ipar. 1970. 24. évf. 11. sz. 321—325. l.

Lencsés Ferenc: Újjáépítés Martonvásáron 1945—46-ban. FejérmSz. 7. 87—109. l.

Lengyel Alfréd: A felszabadult Győr megye és város igazgatásának új alapokra fektetése. 1948—1954. LSz. 20. évf. 1. sz. 111—132. l.

Lengyel Béla—Gerecs Árpád: Kémiai tudományok. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 341—351. l.

Ligeti Lajos: Orientalisztika. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 217—219. l.

Liszocsenko, V. D.: A szovjet történetírás a magyarországi népi demokratikus forradalomról. 25 év. Tört. 131—173. l.

Lohner Ernő: A téglaipar 25 éves fejlődése. Építőanyag. 1970. 22. évf. 3. sz. 104—111. l.

Lovas György: Zenei felsőoktatásunk a megújulás útján. FSz. 1970. 19. évf. 4. sz. 262—264. l.

A magyar hajózás 25 éve. (Szerk. Turi András.) Kiad. a Magyar Hajózási Rt. Bp. 1970. 121 l.

Magyar Testnevelési Főiskola. 25 év a szocialista testkultúra útján. 1945—1970. (Szerk. biz.: Czirák József, Harmati Sándor stb.) Bp. 1970. 174 l.

A magyar tudomány 25 éve. /Ünnepi kiadvány felszabadulásunk negyedszázados évfordulójára./ Tanulmányok. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 207—411. l., 6 t. /A „Magyar Tudomány" 15. köt. 1970. 4—5. összevont száma./

Márai György: Adatok a gyulai román tannyelvű általános gimnázium 20 éves történetéhez. BékÉl. 1970. 5. évf. 3. sz. 493—497. l.

Marcsányi Zoltán: A könnyűipar fejlődése és a könnyűipari statisztikai tevékenység alakulása az elmúlt negyedszázadban. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő. 1970. 21. évf. 4. sz. 148—153. l.

Margócsy Gyula: Kultúrmunka és kulturális élet Szarvason az elmúlt negyedszázadban. /1945—1970./ Szarvas 1945—1970. 221—225. l.

Marton Ádám: A magyar külkereskedelmi árak változásai 1949—1958 között. StSz. 1970. 48. évf. 7. sz. 731—750. l.

Máté György: A szabad magyar sajtó negyedszázadáról. MS. 1970. 11. évf. 3—4. sz. 68—79. l.

Mátrai Árpád: A magyar uránérc-bányászat rövid története. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1970. 103. évf. 9. sz. 577—581. l.

Mátrai József: A verebi Vörös Csillag Mezőgazdasági Termelőszövetkezet létrejötte és működése. FejérmSz. 7. 249—254. l.

Matus Erich: Az útépítés technológiája és építési eredményei 1945-től napjainkig. Mélyépítéstudományi Szemle 1970. 20. évf. 4. sz. 164—172. l.

A megtett út — ma már történelem. Pártélet. 1970. 15. évf. 3. sz. 5—13. l.

Merényi Ferenc: A felszabadulás utáni 25 év műemlékvédelme. MMvéd. 7—15. l.

Merényi László: Iskolaügy Szabolcsban 1945—1947-ben. PSz. 1970. 20. évf. 4. sz. 367—385. l.

Merő László: A Kaposvári Középfokú Tanítóképző Intézet. /1950—1960./ PSz. 1970. 20. évf. 12. sz. 1107—1111. l.

Mester László: Új nép, másfajta raj. Negyedszázad. 125—142. l.

Mészáros Komáromy László: Az országos közúthálózat 25 éves fejlődése. Mélyépítéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 4. sz. 148—154. l.

Mészáros Sándor: A termelőszövetkezetek történetéhez. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 3. sz. 87—89. l.

Miklósy Gyula: Pécsudvard művelődésügye az elmúlt 25 évben. BarMűv. 1970. ápr. 113—114. l.

Miklya Jenő: A pákászok világából a modern kereskedelembe. (A Sárréti Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet története.) Szeghalom 1970. 79 l.

Mikulás János—Varjasi Károly: A nagyfakosi Dózsa Termelőszövetkezet húsz éve. Tan. Zalam. 205—222. l.

Mit adott a magyar villamosipar 25 esztendő alatt a népgazdaságnak? Villamosság. 1970. 18. évf. 6—8., 10. sz. 161—165, 201—207, 242—245, 305—309. l.

Mód Aladárné: Az életszínvonal alakulása hazánkban. 25 év. 217—263. l.

Molnár István: Ároktő község 25 éve. /1944—1969./ Mezőcsát 1970. Soksz. 65 l. /Mezőcsáti helytörténeti füzetek 1./

Molnár János: Művelődéspolitikánk huszonöt éve. 25 év. 264—311. l.

Molnár János: A városi közlekedéspolitikai célkitűzések megvalósulásának negyedszázada hazánkban. Városi Közlekedés. 1970. 10. évf. 1. sz. 4—10. l.

Molnár László: A sportélet fejlődése. Szarvas 1945—1970. 35—49. l.

Molnár Tivadar: Szocializmus és egypártrendszer. Debreceni JTÜ. 1. 213—229. l.

Móra Magda: A népoktatás Fejér megyében 1945 tavaszán. Fejérm. Évk. 4. 443—460. l.

(Nagy Béla): A Solti Állami Gazdaság 20 éve. (Bev. Topolszki Mátyás.) Dunaújváros 1970. 78 l., 12 t.

Nagy Dezső—Tálas Géza: A dachaui magyar hadifoglyok lapjáról /1945—1946/ [Híradó]. MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 92—99. l.

Nagy Gyula: A mezőgazdasági szakoktatás és szakemberellátás 25 éve. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 3. sz. 24—32. l.

Nagy János: Az egységes iskolarendszer kiépítése Zala megyében. Tan. Zalam. 171—186. l.

Nagy János: Az 1945 évi földreformrendelet végrehajtása Sopron megyében. SSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 246—255. l.

Nagy József: A szocializmus építése Heves megyében. /1945—1970/. Heves Megyei Tanács. Eger 1970. 200 l., 22 t.

Nagy József—Tóth János: Jászberény város története a felszabadulástól napjainkig. Kiad. a Jászberényi Városi Tanács. Jászberény 1970. Soksz. 302 l.

Nagy Károly: A magyar—szovjet kapcsolatok szerepe felsőoktatásunk fejlődésében. FSz. 1970. 19. évf. 4. sz. 199—206. l.

Nagy László: A földreform és jelentősége. AI. 1970. 20. évf. 4. sz. 318—329. l.

Nagy László: Munkajogunk huszonöt éves fejlődése. Munkaügyi Szemle. 1970. 14. évf. 4. sz. 144—149. l.

Nagy Ottó: Az ipar honfoglalása. Negyedszázad. 85—123. l.

Nagy Péter: Alumíniumiparunk fejlődése. A Kémia Tanítása. 1970. 9. évf. 5. sz. 129—134. l.

Nagy Sándor: A demokratikus pártok és az egyház által szervezett ifjúsági szervezetek tevékenysége. 1945—1946. AAgr. 8. 357—377. l.

Nagy Sándor: Huszonöt év a szocialista pedagógia útján. MP. 1970. 10. évf. 2. sz. 121—125. l.

Nagy Tibor—Borbély László: Adóreformok pénzügytörténetünk új korszakaiban. Pénzügyi Szemle. 1970. 14. évf. 3—4. sz. 242—259. l.

A nagykanizsai járás negyedszázados története /1945—1970/. (Szerk. Csordás János, Sebestyén Ferenc, Kotnyek István.) Kiad. Sebestyén Ferenc, Kotnyek István.) Kiad. a MSzMP Nagykanizsai Járási Tanács. Zalaegerszeg 1970. 197 l., 1 térk.

Neményi István: Beruházási politikánk a felszabadulás után. Pénzügyi Szemle. 1970. 14. évf. 3—4. sz. 193—205. l.

Nemesszegi Lajosné: Ének-zenei iskoláink a negyedszázad mérlegén. Az Ének-Zene Tanítása. 1970. 13. évf. 2. sz. 51—55. l.

Németh András: A Zala megyei kőolaj bányászat 1946—1948 között. Tan. Zalam. 151—170. l.

Németh József: Agrárforradalom és a termelőszövetkezeti mozgalom Fejér megyében. FTE. 61—68. l.

Németh Károly: 25 év. Budapest. 1970. 8. évf. 2. sz. 1—4. l.

Németh László: Zala megye könyvtárai a felszabadulás után. Tan. Zalam. 235—252. l.

Némethy Lajos: A felszabadult magyar élelmiszeripar első 25 éve. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő. 1970. 21. évf. 4. sz. 142—147. l.

Nonn György: A Kossuth /Szikra/ könyvkiadó 25 éve /1944—1969./ Magyar Grafika. 1970. 14. évf. 1. sz. 16—23. l.

Novák Zoltán—Turáni József: A népesség területi változásainak főbb jellemzői Magyarországon, az elmúlt 25 évben. Területi Statisztika. 1970. 20. évf. 2. sz. 226—238. l.

Nyers Rezső: Utunk, céljaink, elveink — egy negyedszázad tükrében. Gazdaság. 1970. 4. évf. 1. sz. 17—28. l.

Nyiri Béla: Szolnok megye mezőgazdaságának 25 éve a számok tükrében. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 3. sz. 51—60. l.

Nyitrai Ferencné: Iparunk 25 éves fejlődése. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő. 1970. 21. évf. 4. sz. 135—138. l.

Nyitrai Ferencné: A magyar ipar huszonöt éves fejlődése. 25 év. 15—113. l.

Óbuda 25 éve. (Bev. Horváth Károlyné, Bihari László.) Kiad. a Fővárosi Tanács, 3. kerület. Bp. 1970. 119 l.

Oltvai Ferenc: A battonyai járás mezőgazdaságának helyzete 1945-ben. BékÉl. 1970. 5. évf. 1. sz. 38—49. l.

Orbán Sándor: Két indulás — két eredmény problémái a termelőszövetkezeti átalakulásban Magyarországon. PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 111—148. l.

Ormos Imre: Városi zöldterületeink negyedszázados fejlődése. Városépítés. 1970. 1—2. sz. 37—41. l.

Orosz Szilárd: A MADISz szervezetének kialakulása és működése Szabolcs megyében. SzSzSz. 1970. 5. évf. 1. sz. 35—44. l.

Orosz Szilárd: Szabolcsi ifjúság. Tanulmányok és adatok Szabolcs-Szatmár megye demokratikus és kommunista ifjúsági mozgalmának történetéből. 1945—1970. Nyíregyháza 1970, Szabolcsm. Lapkiadó Váll. 134 l.

Ortutay Gyula: Néprajz, folklór. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 236—240. l.

Osváth István: A szén szerepe az ország energiaellátásában az elmúlt 25 év alatt. Energia és Atomtechnika. 1970. 23. évf. 3. sz. 97—103. l.

Örménykút és Kardos község története. (Írta: *Gulyás György, Szabó Károly, Tusjak Milán, Vaskor András, Zöldi Lukács.*) Szarvas 1945—1970. 447—461. l.

Paál László: Áruellátás. /1945—1968./ Marcali JT. 121—127. l.

Paál László: A járás iparosodása. Marcali JT. 114—120. l.

Paál László: Munkásmozgalom, pártélet. 1945—1968. Pártok, nemzeti bizottságok alakulása. Marcali JT. 51—71. l.

Paál László: A szociális és egészségügyi ellátottság fejlődése. Marcali JT. 128—131. l.

Pais József: A tanácsok megalakulása és a testületi tevékenységünk fejlődése. Tan. Zalam. 187—204. l.

Pál Lénárd: Fizika. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 285—299. l.

Pál Lénárd: A magyar fizika 25 éve. Debreceni JTÜ. 1. 370—394. l.

Pálfalvi Gyula: A járás mezőgazdasága. /1945—1968./ Marcali JT. 88—113. l.

Pantó Gábor: A geo-tudományok negyedszázados fejlődése és eredményei hazánkban. Debreceni JTÜ. 1. 405—415. l.

Papp Imre: Hajdu-Bihar megyei állami gazdaságok 25 éves fejlődése és a tudo-

mányok szerepe eredményeink elérésében. Debreceni JTÜ. 2. 247—254. l.

Papp Tibor: A vasúti hídépítés 25 éve. Mélyépítéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 5. sz. 193—200. l.

Pásztor István: A Népi Ifjúsági Szövetség a felszabadulás utáni politikai harcokban. Bp. 1970, Ifj. Lapkiadó. 48 l.

Paulikovics Pál: Újítási törekvések a képzőművészetek oktatási rendszerében. FSz. 1970. 19. évf. 4. sz. 258—262. l.

Pécsi Márton: Földrajztudomány. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 392—395. l.

Pedagógiai írások. [Tanulmányok Vas megye oktatásügyéről az 1945—1970 közötti években.] Kiad. a Vas Megyei Tanács; Magyar Pedagógiai Társaság, Vas Megyei Tagozat. Szombathely 1970. 111 l.

Perényi Imre: A szocialista városépítés 25 éve Magyarországon. Városépítés. 1970. 1—2. sz. 9—10. l.

Perlaky Gyuláné: A felszabadulás után létrejött hatalom néhány kérdése. EM-Közl. 4. 68—77. l.

Perny Irén: A lakosság életkörülményei. Negyedszázad. 143—158. l.

Petneki Jenő: Az iskolai zenei nevelés 25 éve. Az Ének-Zene Tanítása. 1970. 13. évf. 3. sz. 97—111. l.

Pogányné Iványi Anna: Adalékok a Csanád megyei nemzeti bizottságok történetéhez. BékÉl. 5. évf. 3. sz. 416—428. l.

Polinszky Károly: A kémiai felsőoktatás a felszabadulás után. Magyar Kémikusok Lapja. 1970. 25. évf. 4. sz. 173—179. l.

Polinszky Károly: A magyar felsőoktatás negyedszázada. FSz. 1970. 19. évf. 4. sz. 193—196. l.

Pongrácz László: Bérpolitikánk 25 éve. Munkaügyi Szemle. 1970. 14. évf. 4. sz. 130—137. l.

Prandler Árpád: Felszabadulásunk 25. évfordulójára. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1970. 17. évf. 3. sz. 129—134. l.

Praznóczy Iván: A szarvasi ipar és szövetkezeti kereskedelem fejlődése 1944—1969 között. Szarvas 1945—1970. 173—186. l.

Preisich Gábor: A budapesti városépítés eredményei — 25 év mérlege. Városépítés. 1970. 1—2. sz. 17—21. l.

Prukner Pál: Portré és történelem. [Oláh István tanárról.] Bp. 1970, Pest Megyei Népművelési Tanácsadó. 63 l.

Purman Jenő: A magyar gyógyszeripar fejlődése a felszabadulás után. Magyar Kémikusok Lapja. 1970. 25. évf. 4. sz. 205—210. l.

Puskás Attila: Tolna megye a felszabadulás után. Történelem. 1970. 10. sz. 82—88. l.

Rácz Albert: Népgazdaságunk 25 éve. Pártélet. 1970. 15. évf. 3. sz. 19—24. l.

Rácz János: Kulturális fejlődésünk 25 évéről. VSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 367—408. l.

Radnai József—Papp László: A szarvasi bankok szerepe a felszabadulás után. Szarvas 1945—1970. 187—196. l.

Radnóti Györgyné: Az egyetemi és főiskolai hallgatók szociális támogatási rendszerének fejlődése. FSz. 1970. 19. évf. 4. sz. 284—291. l.

Radó Sándor: A magyar földrajzi térképészet 25 éve. Geodézia és Kartográfia. 1970. 22. évf. 3. sz. 165—167. l.

Rajki Sándor: A Magyar Tudományos Akadémia Mezőgazdasági Kutató Intézetének és Gazdaságának 20 éve. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 3. sz. 42—50. l.

Rákosi Sándor: Az állam pártirányításának néhány kérdése a felszabadulás után. PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 54—83. l.

Rapcsák András: A matematikai tudományok fejlődése hazánkban az elmúlt 25 év alatt. Debreceni JTÜ. 1. 349—359. l.

Ravasz Éva: Az újjáépítés kezdetei a tatai szénmedencében. Forrás /Tatabánya/. 1970. 2. évf. 1. sz. 41—47. l.

Regős János: Az iskolák államosítása Vas megyében. MP. 1970. 10. évf. 2. sz. 217—228. l.

Richter Vladimir: A finom kerámiaipar fejlődése a felszabadulástól eltelt 25 év alatt. Építőanyag. 1970. 22. évf. 3. sz. 90—95. l.

Rózsa Béla: Elemzések és adatok a szarvasi járás lakossága életkörülményeinek vizsgálatához. Szarvas 1945—1970. 19—33. l.

Rózsa József: Létszám és bér a gazdaságpolitikában. Ipargazdaság. 1970. 22. évf. 6. sz. 4—9. l.

Rózsa József—Farkasinszky Tibor: A foglalkoztatás negyedszázados fejlődése és az előttünk álló feladatok. Munkaügyi Szemle. 1970. 14. évf. 4. sz. 122—129. l.

Rödönyi Károly: A vasút fejlődése a felszabadulás után. Közlekedéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 4. sz. 147—154. l.

Ruff Mihály: A demokratikus magyar külpolitika kialakulása 1945—47. EM-Közl. 4. 51—67. l.

Salamon Konrád: Földreform Dunapentelén 1945-ben. FejérmSz. 7. 77—86. l.

Sali Emil: Az erdőgazdálkodás 25 esztendejéről. Erdő. 1970. 19. évf. 3. sz. 101—117. l.

Sánta Ilona: A szocializmus építésének kibontakozása hazánkban. MforrMm. 136—166. l.

Seres György: A szocialista építőipar kialakulása és 25 éves fejlődése. Debreceni JTÜ. 2. 143—154. l.

Simán Gyula: A magyarországi papíripar 25 éve. Ipargazdaság. 1970. 22. évf. 4. sz. 28—32. l.

Simon Béláné: Ifjúsági mozgalom. 1945—1968. Marcali JT. 132—147. l.

Simon Béláné—Kiss Zoltán: A járás művelődésügyének fejlődése. 1945—1968. Marcali JT. 148—167. l.

Simon Frigyes: Az ipar fejlődése Borsod megyében 1962 óta. BSz. 1970. 14. évf. 1. sz. 88—100. l.

Simon Gyula: Felszabadult nevelésügyünk huszonöt évéről. PSz. 1970. 20. évf. 4. sz. 317—325. l.

Simon Jenő: A kő- és kavicsbányászat 25 éve. /1945—1970./ Építőanyag. 1970. 22. évf. 3. sz. 96—103. l.

Simonovits István: A magyar egészségpolitika 25 éve. CMed. 1970. 54. sz. 19—38. l.

Sipos Levente: A Szabolcs és Szatmár megyei Nemzeti Bizottságok és önkormányzati testületek. SzSzSz. 1970. 5. évf. 1. sz. 49—61. l.

Somos András: A magyar zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermesztés felszabadulás utáni 25 éve. Tudomány és Mezőgazdaság. 1970. 8. évf. 3. sz. 33—41. l.

Soós Gábor: A magyar termelőszövetkezeti mozgalom negyedszázada. Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle. 1970. 14. évf. 2. sz. 43—46. l.

Soós Gábor: Mezőgazdaságunk műszaki fejlődésének huszonöt éve. Mezőgazdasági Gépészet és Építészet. 1970. 5. évf. 3. sz. 1—7. l.

Sós István: Iskolai testnevelésünk fejlődése az általános és a középfokú iskolákban. TestiNev. 49—91. l.

Sőtér István: Irodalomtudomány. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 220—226. l.

Sugár István: A felszabadulás utáni két félhivatalos szükségbélyeg-kiadás története. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1970. 2. évf. 1. sz. 3—23. l.

Strassenreiter Erzsébet: Adalékok a termelőszövetkezeti patronázsmozgalom történetéhez. /1959—1969./ PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 134—158. l.

Strasszer György: Adatok Székesfehérvár újjáépítéséhez és várospolitikájának fejlődéséhez. Koncepciók, viták, erőfeszítések. /1945—1946./ FejérmSz. 7. 15—39. l.

Strasszer György: A két munkáspárt egyesülésének közvetlen előkészítése és megvalósítása Fejér megyében. Történelem. 1970. 10. sz. 134—145. l.

Strasszer György: A népi demokratikus átalakulás néhány sajátossága Fejér megyében. FTE. 9—20. l.

Strasszer György: Párt-viszonyok és politikai küzdelmek Fejér megyében a népi demokratikus átalakulás időszakában 1945 nyarától 1946 tavaszáig. Fejérm. Évk. 4. 375—442. l.

Straub F. Brunó: Biológiai tudományok. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 352—362. l.

Szabados Mihályné: A Magyar Kommunista Párt Baranya megyei szervezeteinek megalakulása és harca a demokratikus átalakulásért 1945-ben. BarÉvk. 1969. 141—157. l.

Szabady Egon: Les changements survenus dans la société hongroise au cours des 25 dernières années. NÉHong. 4—5. 28—51. l.

Szabady Egon: A magyar társadalom változásai az elmúlt 25 évben. StSz. 1970. 48. évf. 4. sz. 371—391. l.

Szabó Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet néhány kérdése Magyarországon. 1935—1949. Kiad. az MSzMP KB. Párttört. Int. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 266 l.

Szabó Bálint: A népi demokratikus átalakulás néhány magyarországi tapasztalata. TáSz. 1970. 25. évf. 6. sz. 48—55. l.

Szabó Imre: Állam és jogtudományok. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 376—384. l.

Szabó István: Az 1945—47-es földreform előkészítése Csongrád-Csanád megyében. A szegényparasztság harca a reform következetes végrehajtásáért. Szeged Üsz. 99—111. l.

Szabó Jenő: A soproni Fémtömegcikk Kisipari Szövetkezet története. /Az első két évtized./ SSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 65—77. l.

Szabó József: Az egységes munkáspárt megteremtéséért folyó politikai küzdelem Fejér megyében. /1947. szept.—1948. jún./ FTE. 39—49. l.

Szabó József: Politikai viszonyok és tömegmozgalmak Fejér megyében 1945—46-ban. Történelem. 1970. 10. sz. 119—133. l.

Szabó Kálmán: Közgazdaságtudomány. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 363—375. l.

Szabó Lajos: A földtulajdoni és földhasználati viszonyok változása hazánk felszabadulása után. Geodézia és Kartográfia. 1970. 22. évf. 3. sz. 195—197. l.

Szabolcs-Szatmár a felszabadulás után. Eseménykrónika 1944—1948. (Szerk. Filep János.) [Kiad. az] MSzMP Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottság. Nyíregyháza 1970. 170 l.

Szabolcsi Bence: Zenetudomány. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 232—235. l.

Szádeczky-Kardoss Elemér: Föld- és bányászati tudományok. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 385—391. l.

Szakács Kálmán: Az agrárkérdés demokratikus megoldásának jelentősége a hata-

lom megszerzéséért és megszilárdításáért folyó harcban. EMKözl. 4. 22—41. l.

Szalai Béla: Fordulat éve az egyetemeken. A haladó és reakciós erők küzdelme az egyetemi ifjúság soraiban 1947 őszén és 1948 tavaszán. Kortárs. 1970. 14. évf. 9. sz. 1463—1472. l.

Szamel Lajos: A szocialista államapparátus kialakulásának útja /1945—1969/. Közalk. Szsz. 51—68. l.

(Szatai Lajos—Gaál Zsigmond—Szőke György): Földes község Tanácsának emlékfüzete. 1944—1969. (Tények, adatok, fényképek a község 25 éves fejlődéséről.) Földes 1970. 79 l.

Széchy András: Hazánk a szocialista kulturális forradalom útján. PSz. 1970. 20. évf. 4. sz. 326—342. l.

Szecskó Károly: A nemzeti bizottságok iskolaügyi tevékenysége Heves megyében. Hevesi Művelődés. 1970. 2—3. sz. 144—148. l.

Szecskó Károly: A nemzeti bizottságok kulturális tevékenysége. /1944—1949./ Kiad. a Heves Megyei Tanács. Eger 1970. Soksz. 76 l.

Székely Endréné: „A szabadító magyar tanító". MP. 1970. 10. évf. 2. sz. 208—216. l.

Székely György—Szelényi Zoltán: A magyar szabványosítás negyedszázada 1945—1970. Szabványosítás. 1970. 22. évf. 4. sz. 162—167. l.

Székely Sándor: Így kezdődött . . . A felszabadulást követő évek egészségpolitikája. Bp. 1970. 75 l.

Szekér Gyula: A magyar vegyipar 25 éve. Kiad. a Magyar Vegyészeti Múzeum. Bp. 1970. 39 l.

Székesfehérvár. 1945—1970. Emlékkönyv. (Szerk. Lébényi Pál.) [Kiad. a] Székesfehérvár, Városi Tanács. Székesfehérvár 1970. 107 l.

Szekszárdi járás 25 éve. 1945—1970. (Szerk. Hanol József.) [Kiad. az] MSzMP Szekszárdi Járási Végrehajtó Bizottság. Szekszárd 1970. Soksz. 198 l.

Szelei László: A Magyar Tudományos Akadémia újjászületése. /1945—1949./ MT. 1969. 14. évf. 12. sz. 780—790. l.

Szeléndi Gábor: A felsőfokú tanítóképzés első évtizede. /1959—1969./ PSz. 1970. 20. évf. 12. sz. 1120—1126. l.

Szenes Iván: A munkásosztály forradalmi pártjának újjászervezéséről. 1956—57. EMKözl. 4. 112—130. l.

Szentistványi Gyuláné: Oktatáspolitikai intézkedések. 1945—1946. BarÉvk. 1969. 51—64. l.

Szentmihályi János: A magyar könyvtárügy 25 éves fejlődésének főbb irányai. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás. 1970. 17. évf. 3. sz. 183—202. l.

Szentmiklósi Pál: A magyar gyógyszeripar a felszabadulás után. Gyógyszerészet. 1970. 14. évf. 7. sz. 241—247. l.

Szilágyi Júlia: Az MKP propaganda munkájának kialakulása és fejlődése Csongrád megyében 1945—46-ban. Szeged Üsz. 83—88. l.

Szilvágyi Irén: A közegészségügy megszervezése Fejér megyében 1945-ben. CMed. 1970. 54. sz. 51—62. l.

Szita János: A szocialista országokkal való gazdasági együttműködésünk 25 éve. KgSz. 1970. 17. évf. 4. sz. 420—435. l.

A szocialista építés általános fellendülése. A termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása és győzelme. A szocializmus alapjainak lerakása /1959—1962/. PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. Függelék. III—XLVII. l.

A szocializmus útján. A felszabadulást követő negyedszázad krónikája. (Szerk. Szabó Bálint.) [Kiad. az] MSzMP Közp. Biz. Párttörténeti Int. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 410 l., 32 t.

Szokodi József—Kovács László: A szocialista közélet és az értelmiség. Debreceni JTÜ. 1. 230—238. l.

A szombathelyi járás negyedszázados fejlődésének rövid krónikája /1945—1970/. (Szerk. Dávid József.) [Kiad. a] Szombathelyi Járási Tanács. Szombathely 1970. 90 l.

Szőkefalvi-Nagy Béla: Matematika. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 269—283. l.

Szőllősi Gyula: Évforduló. Húszévesek a tanácsok. Alföld. 1970. 21. évf. 12. sz. 69—74. l.

Tamás Lajos: Nyelvtudomány. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 209—216. l.

Tamásy István: A magyar szénbányászat 25 évének története. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1970. 103. évf. 5. sz. 289—298. l.

Tar József: Beruházások-építkezések a hazánk felszabadulása óta eltelt időszakban. StSz. 1970. 48. évf. 4. sz. 392—416. l.

A Társadalmi Szemle negyedszázados évfordulója. TáSz. 1971. 26. évf. 2. sz. 61—66. l.

Teleki Éva: A szakszervezetek a demokratikus forradalomban. Népszava. 1970. 98. évf. 53. sz. 3. l.

Tenk Béla: Gyimót község társadalmi, művelődési fejlődése az elmúlt 25 évben. Népművelési Értesítő. 1970. különsz. 115—145. l.

Tigyi József: Pécsi Orvostudományi Egyetem 25 éve. FSz. 1970. 19. évf. 3. sz. 175—181. l.

Tiszay Andor: Első vidéki folyóiratunk a

felszabadulás után. [Nemzedékek. Eger.] MK. 1970. 86. évf. 1—2. sz. 90—92. l.
Torda Lajos: Csabacsüd negyedszázados története. Szarvas 1945—1970. 411—435. l.
Tóth Gábor: Az oktatás és művelődésügy története 1945-től napjainkig. Tétény-Promontor. 282—291. l.
Tóth István: A koalíciós pártok centrumának jellegéről és szerepéről népi demokratikus forradalmunkban. PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 84—110. l.
Tóth Kálmán: A szigetelőanyaggyártás 25 éve. Építőanyag. 1970. 22. évf. 3. sz. 112—115. l.
Tóth Lajos: Küzdelmes évek. Az orosházi Új Élet Termelőszövetkezet első húsz esztendeje. /1950—1970./ Orosháza 1970. 189 l.
Tóth Lajos: Szarvas a szocialista művelődéspolitika megvalósulásának útján. /1945—1970./ Szarvas 1945—1970. 69—133. l.
Tóth Lászlóné: A Magyar Kommunista Párt Szervezetei Zala megyében 1945—1948-ban. Tan.Zalam. 35—86. l.
Tóth Pál: A Nehézipari Műszaki Egyetem hőskora. BSz. 1970. 14. évf. 2. sz. 59—67. l.
Tóth Péter: A Csepel Vas- és Fémművek 25 éve. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő. 1970. 21. évf. 4. sz. 161—165. l.
Törő Imre: A magyar biológiai tudományok fejlődése az elmúlt 25 évben. Debreceni JTÜ. 2. 39—52. l.
Tözsér István: Gépjármű-közlekedésünk negyedszázados fejlődése. Közlekedéstudományi Szemle. 1970. 20. évf. 4. sz. 155—162. l.
Trencsényi-Waldapfel Imre: Klasszika-filológia. MT. 1970. 15. évf. 4—5. sz. 227—231. l.
Turkovics Barnabás: Borsod megye mezőgazdaságának fejlődése 1962—1968 között. BSz. 1970. 14. évf. 1. sz. 101—112. l.
Udvardi Miklós: Az Országos Ügyvédi Tanács története, helye és szerepe a magyar ügyvédség életében. ÜgyvJÉvk. 93—127. l.
Ujlaki Péter: Az 1945-ös választások Békés megyében. BékÉl. 1970. 5. évf. 2. sz. 295—305. l.
Ujlaki Péter: A nemzeti és üzemi bizottságok működése Fejér megyében. /1945—1946./ FejérmSz. 7. 63—76. l.
Ujlaki Péter: A proletárdiktatúra győzelme és a szocializmus építése Borsod megyében. 1948—1956 október. BSz. 1970. 14. évf. 1. sz. 25—55. l.
Ujlaky Zoltán: Mezőgazdasági politika Hajdu megyében az 1945—49-es években. Debreceni JTÜ. 1. 111—118. l.
Újvári Sándor: A változó, fejlődő Zala. Tan. Zalam. 5—24. l.
Váczi Lajos: A Debreceni Orvostudományi Egyetem negyedszázados fejlődése. FSz. 1970. 19. évf. 5. sz. 346—351. l.
Vadász Ferenc: Huszonöt éve. Megjelent a legális Szabad Nép. Nsz. 1970. 28. évf. 71. sz. 5. l.
Vajta László: A kőolaj, mint energiahordozó alkalmazásának 25 éve hazánkban. Energia és Atomtechnika. 1970. 23. évf. 3. sz. 104—109. l.
Vajta László: A magyar kőolajfeldolgozó ipar 25 éves fejlődése. Magyar Kémikusok Lapja. 1970. 25. évf. 4. sz. 198—204. l.
Vámos György: A felszabadult magyar papíripar 25 éve és távlatai. Papíripar. 1970. 14. évf. 1. sz. 1—3. l.
Varga Béla: Változások Veszprém megye társadalmának struktúrájában. Veszprém m. 1945—1970. 409—453. l.
Varga Imréné: Sopron város igazgatásának szervezeti változása 1949-től 1956-ig. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 132—154. l.
Várnagy László: Az állatorvosi szakoktatás 25 éves fejlődése a felszabadulás után. Magyar Állatorvosok Lapja. 1970. 25. évf. 5. sz. 240—244. l.
A városi közlekedési üzem /rendszer/ tapasztalatai és problémái az elmúlt 25 évben. Városi Közlekedés. 1970. 10. évf. 1. sz. 15—18. l.
Vas megye 25 évéről. (Szerk. Rácz János.) [Kiad. az] MSzMP Vas Megyei Bizottság. Szombathely 1970. 104 l.
Vaskó László: Iskolapolitikánk egyes kérdései a felszabadulás után, különös tekintettel a társadalmi szervezetek iskolaügyi tevékenységére. Denreceni JTÜ. 1. 290—303. l.
Vass István: Békéscsaba a felszabadulástól a fordulat évéig. Békéscsaba Tört. 349—364. l.
Veress Judit: A magyar iskolarendszer fejlődésének vázlata 1945—1969. MP. 1970. 10. évf. 2. sz. 143—169. l.
Vermes Miklós: A népbíráskodásról és igazoló eljárásokról. ÁJ. 1970. 13. évf. 2. sz. 361—364. l.
Veszely László: A közoktatás fejlődése és eredményei. Veszprém m. 1945—1970. 333—368. l.
Vida István: Az 1945-ös választások és a Független Kisgazdapárt. TSz. 1970. 13. évf. 2. sz. 164—206. l.
Vida István: A Magyar Közösség és a Kisgazdapárt. /Hozzászólás Kis András [A Magyar Közösségtől a földalatti fővezérségig. Bp. 1969. c.] könyvéhez./ TSz. 1970. 13. évf. 1. sz. 110—123. l.
Vida István—Glatz Ferenc: Beszámoló Sza-

kács Sándor [A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei 1945—1948. c.] és Rácz János [Az üzemi bizottságok szerepe a magyar népi demokratikus átalakulásban 1944—1948. c.] kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 215—222. l.

A Videoton Gyár története. 1938—1970. Székesfehérvár 1970. 159 l.

Vigh Albert: Cukoriparunk felszabadulás utáni 25 éve. Cukoripar. 1970. 23. évf. 4. sz. 121—128. l.

Vigh Zoltán: Szegedi Textilművek története. Bp. 1970. Soksz. 109 l.

Világhy Miklós: A magyar civiljogtudomány 25 éve. JK. 1970. 25. évf. 6. sz. 257—267. l.

A Villány-siklósi Állami Gazdaság. 1949—1969. (Írta [munkaköz. Vez.]: Iglói Zoltán.) Pécs 1970. 110 l.

Vincze Ferenc: Nagybirtoktól a szocialista mezőgazdaságig. Szarvas 1945—1970. 149—171. l.

Völgyi Lajos: Az egészségügy feladatkörébe utalt felnőttvédelmi szociális gondoskodás 25 éves fejlődéséről és elvi kérdéseiről. Népegészségügy. 1970. 51. évf. 2. sz. 102—108. l.

Wilcsek Jenő: A vállalati gazdálkodás pénzügyi szabályozása fejlődésének története. Pénzügyi Szemle. 1970. 14. évf. 3—4. sz. 260—278. l.

Willert Andor: A nyomdaipar huszonöt éve. Magyar Grafika. 1970. 14. évf. 1. sz. 4—11. l.

A zalaegerszegi járás 25 éves fejlődése. 1945—1970. (A zalaegerszegi járás jubileumi évkönyve. Szerk., sajtó alá rend. Tóth Antal.) [Kiad. az] MSzMP Zalaegerszegi Járási Bizottság; Járási Tanács. Zalaegerszeg 1970. 93 l.

Zambó János: Visszatekintés a bányászati felsőoktatás 25 éves fejlődésére. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1970. 103. évf. 10. sz. 656—666. l.

Zámbó Pál: Az LKM 25 éves fejlődése. Borsodi Műszaki és Ipargazdasági Élet. 1970. 15. évf. 2. sz. 2—8. l.

Zelnik János: A termelőszövetkezetek gazdasági fejlődése. /1962—1967./ AtSz. 1970. 12. évf. 1—2. sz. 201—246. l.

Zsilák András: A népi demokratikus forradalom és a nemzeti demokratikus erők összefogásának kommunista politikája. JATE ÜA. 67—78. l.; Történelem. 1970. 10. sz. 6—26. l.

c) *Ismertetések*

Blaskovits János: Történészek vitája a 25 évről. Tudományos tanácskozás a Politikai Főiskolán. Nsz. 1970. 28. évf. 74. sz. 4—5. l.

Csizmadia Andor: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége. 1944—1949. Bp. — Ismerteti: *Sipos Levente.* PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 177—181. l.

Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon 1945—1947. Bp. 1970. — Ismertetik: *Erdei Ferenc.* Valóság. 1970. 13. évf. 5. sz. 99—103. l.; *Lázár Vilmos.* MT. 1970. 25. évf. 7—8. sz. 614—616. l.; *Pamlényi Ervin.* MN. 1970. 26. évf. 13. sz. 9. l.; *Radnóti Sándor.* Kritika. 1970. 8. évf. 8. sz. 30—31. l.

Keserü Ernő: Szovjet és magyar történészek a 25 éves útról. Új érdekes megállapítások a moszkvai konferencián. MN. 1970. 26. évf. 75. sz. 12. l.

Kis András: A Magyar Közösségtől a földalatti fővezérségig. Bp. 1969. — Ismertetik: *Molnár Pál.* HK. 1970. 17. évf. 1. sz. 94—97. l.; *Ságvári Ágnes.* PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 181—184. l.

Magyar—szovjet kapcsolatok 1945—1948. Bp. 1969. — Ismerteti: *Berecz János.* PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 174—177. l.

A szocializmus útján. A felszabadulást követő negyedszázad kronológiája. Szerk. Szabó Bálint. Bp. 1970. — Ismerteti: *Orbán Sándor.* PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 208—211. l.

Termelőszövetkezetek története. Szerk. Donáth Ferenc. Bp. 1967. — Ismertetik: *Dankó Imre.* ET. 1969. 80. évf. 4. sz. 605—606. l.; *Kisfaludy Gyula.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1243—1244. l.

12. Tudományos élet

a) *Méltatások, nekrológok*

Bakács István: Fekete Nagy Antal. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 807—808. l.

Bélay Vilmos: Szabó István. 1898—1969. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 802—804. l.

Borsa Iván: Fekete Nagy Antal. 1900—1969. LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 193—194. l.

Csatkai Endre: Mihályi Ernő /1887—1969/. SSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 278—280. l.

Domonkos Ottó: Csatkai Endre /1896—1970/. SSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 273—278. l.

Fülöp János: Angyalföld tudora [Tauszig Béla]. Budapest. 1970. 8. évf. 9. sz. 13—14. l.

Kubinyi András: Benedekfalvi /Klein/ Gáspár. 1903—1969. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 514—515. l.

Major Máté: Dercsényi Dezső hatvan éves. MMvéd. 347—348. l.

Ruffy Péter: A magyar régészet hőse [Bóna Istvánné Vagó Eszter]. MN. 1970. 26. évf. 150. sz. 9. l.

Sinkovics István: Szabó István 1898—1969. LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 191—192. l.

Szabad György: Szabó István 1898—1969. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 516—518. l.

Szabó Árpád: Egy kutató témát vált. Beszélgetés . . . [Riporter:] Vargha Balázs. Valóság. 1970. 13. évf. 1. sz. 65—69. l.

Szabó Ferenc: Csákabonyi Kálmán. 1902—1970. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 516—517. l.

Vass Előd: Fekete Lajos. 1891—1969. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 805—806. l.

b) *Tervek, beszámolók*

Antall József: Museum affairs concerning medical and pharmaceutical history in Hungary. CMed. 1970. 4. sz. suppl. 25—41. l.

Balázs Péter: Az Országos Levéltár és a tanácsi levéltárak 1968-ban. LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 397—413. l.

Baraczka István—Mályusz Elemér: Az evangélikus egyházi levéltárak aktuális kérdéseiről. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 531—544. l.

Barbarits Lajos: Népművelő és tudományos munka az agrármúzeum feladatkörében. MgMúzK. 331—340. l.

Beszámoló az 1969/70. évi történelmi ismeretterjesztő munkáról. Történelem. 1970. 10. sz. 146—166. l.

Bodgál Ferenc: A Herman Ottó Múzeum és a Borsod megyei honismereti mozgalom. MúzK. 1970. 2. sz. 44—47. l.

Bodgál Ferenc: Honismereti munka Borsodban. Közműv. B-A-Z. 103—110. l.

Csatkai Endre: Egy kisváros múzeumtörténetéből. MúzK. 1970. 1. sz. 115—120. l.

Dancs Istvánné: Az Országos Levéltár Népi Demokratikus Osztályának 1961—1969 évi működéséről. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 26—40. l.

Az Egri Vár feltárása. 5. /1957—1967./ (Írta: *Kozák Károly.*) AnnAgr. 6. 115—131. l.

Ember Győző: A levéltárvédelem új törvényes szabályozása. MT. 1970. 15. évf. 6. sz. 428—434. l.

Ember Győző: A magyar levéltárügy törvényes szabályozása. LK. 1970. 40. évf. 2. sz. 197—213. l.

Esti Béla: A munkáséletmód, munkáshagyományok történeti kutatása. Népszava. 1971. 99. évf. 85. sz. 5. l.

Az 1969. év régészeti kutatásai. (Szerk. Sz. Burger Alice.) Kiad. a Magyar Nemzeti Múzeum. Bp. 1970. Soksz. 120 l., 1 t. /Régészeti füzetek. Ser. 1. 23./

Felszabadulási emlékülés Makón. [Írta:] *N. F.* PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 163—167. l.

Für Lajos: Jegyzetek az első tájtermeléstörténeti konferenciáról. /Szombathely—Őriszentpéter 1969. nov. 13—14./ VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 73—77. l.

Gerse János—Söptei István: Forradalmi múzeum. VSz. 1970. 24. évf. 1. sz. 68—73. l.

Horváth Ferenc: A helyismereti mozgalom fejlődése és feladatai [Kiss Gyula, Dala József korreferátumával]. VSz. 1970. 24. évf. 3. sz. 409—427. l.

A huszadik évfolyam elé. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 1—7. l.

Imre Samu: 1945—1970. MNy. 1970. 66. évf. 1. sz. 1—4. l.

Kabos Ernő: Conférence scientifique sur les 50 années du mouvement communiste hongrois. AH. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 171—186. l.

Kákosy László: Die wissenschaftliche Arbeit des Lehrstuhls für Geschichte des Alten Orients in den letzten zehn Jahren. AUSBhist. 11. 343—350. l.

Kardos Tibor: Olasz—magyar történelmi kapcsolatok. ÉlIr. 1970. 14. évf. 32. sz. 16. l.

Kiss Mária: Felszabadulási tájkonferencia. /Szombathely, 1969 dec. 19./ VSz. 1970. 24. évf. 2. sz. 252—255. l.

Kodolányi János: A Néprajzi Múzeum 25 éve. MúzK. 1970. 2. sz. 3—11. l.

Lengyel Alfréd: A Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár ügye a megyei tanács végrehajtó bizottsága előtt. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 432—438. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésen. /1970. febr. 3./ [Előadó:] Mátrai László. MTAFT. 1970. 19. évf. 1. sz. 47—70. l.

Makkai László—Zimányi Vera—Katus László: Une conférence franco—hongroise d'histoire économique à Budapest. AH. 1969. 15. évf. 3—4. sz. 335—365. l.

Mann Miklós: Assemblée générale de la Société Hongroise d'Histoire. AH. 1970. 16. tom. 1—2. n. 239—242. l.

Mann Miklós: Le congrès ambulant de la Société Hongroise d'Histoire. AH. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 167—171. l.

Mann Miklós: A kortörténet tanításának kérdései. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 598—602. l.

Maróti Egon: Az Ókortudományi Társaság 1969. évi közgyűlése. AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 254. l.

Matolcsi János: Országos földreform-emlékünnepség Békéscsabán. AtSz. 1970. 12. évf. 1—2. sz. 247—250. l.

Molnár Imre: Jogtörténeti és Római Jogi Nemzetközi Munkaértekezlet Szegeden. MJ. 1970. 17. évf. 4. sz. 251—253. l.

Molnár Mátyás: A kuruc-kori néphagyományok gyűjtése Szabolcs-Szatmárban. VayEml. 106—110. l.

Oros Iván: A 8. Statisztikatörténeti Vándorülés. Gazdaság. 1970. 4. évf. 3. sz. 149—152. l.; StSz. 1970. 48. évf. 8—9. sz. 973—976. l.

Oroszlán Zoltán: Kilencven éves a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat. VMMK. 8. 69—75. l.

Pamlényi Ervin: Magyar történészek a moszkvai kongresszuson. MN. 1970. 26. évf. 203. sz. 9. l.

Puskás Attila: A Tolna Megyei Levéltár ügye a megyei tanács végrehajtó bizottsága előtt. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 421—431. l.

Ránki György: 20 éves a Történettudományi Intézet. TSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 165—169. l.

Rázsó Gyula: Történészkongresszus Moszkvában /1970. aug. 16—23./. HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 721—722. l.

Sárdi Anna: Tudományos ülésszak felszabadulásunk 25. évfordulójáról. [Beszámoló. Összeáll.] — —. TSz. 1970. 13. évf. 2. sz. 260—273. l.

Sipos Péter: Gondok és eredmények a magyar szakszervezetek történetírásában. Népszava. 1970. 98. évf. 238. sz. 5. l.

Solymosi László: Beszámoló a Vay Ádám halálának 250 éves évfordulóján rendezett emlékülésről. [A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács és a Vajai Múzeum rend. 1969.]. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 808—812. l.

Stanczik Ilona: Régészeti kutatások Jászdózsán. Jászkunság. 1970. 15. évf. 4. sz. 165—171. l.

Szabó Ágnes: A moszkvai nemzetközi történészkongresszusról. PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 197—201. l.

Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság tizenegyedik éve. /Az 1969. évi közgyűlésen elhangzott beszámoló./ AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 251—253. l.

Szülőföldünk Borsod. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei honismereti gyűjtők fóruma. (Szerk. Bodgál Ferenc.) Kiad. a Hazafias Népfront, Borsod Megyei Bizottság; Megyei Műv. Közp. Megyei Idegenforg. Hiv. Miskolc 1970. 70 l., 2 t.

Tardy Lajos: Új kutatások a magyar—grúz történelmi kapcsolatok feltárására. — — nyilatkozata. [Riporter]: Maron Ferenc. MN. 1970. 26. évf. 7. sz. 8. l.

Tokody Gyula: Über die wissenschaftliche Tätigkeit des Instituts für Geschichte an der Lajos Kossuth Universität zu Debrecen. AUDhist. 9/3. 3—13. l.

Tóth István—Vértes Róbert: Tudományos ülésszak hazánk felszabadulásának 25. évfordulója tiszteletére. PtK. 1970. 16. évf. 3. sz. 212—234. l.

Tudományos ülésszak az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának 25. évfordulóján. /Írta:/ *N. F.* PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 167—171. l.

Varga János: Huszonöt év után. LSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 8—20. l.

Vigh Károly: Ünnepségek Szarvason Bajcsy-Zsilinszky Endre születésének 80. évfordulója alkalmából. Szarvas 1945—1970. 227—230. l.

Zádor Tibor: A miskolci Herman Ottó Múzeum 70 éve. MúzK. 1970. 1. sz. 22—38. l.

Zehn Jahre archäologische Forschung. /1958—1968./ (Zgest. L[ászló] Castiglione, Á[gnes] Salamon. Übers.: O[ttó] Rácz.) Bp. 1970. Soksz. 181 l., 34 t., 1 térk.
/A MTA Régészeti Intézetének közleményei. — Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1./

c) *Történelemtanítás*

Almási János: A legújabb kori források felhasználása. Ttan. 1970. 15. évf. 4. sz. 21—22. l.

Anderle Ádám: Az egyetemi felvételi vizsgák tapasztalataiból. Ttan. 1970. 15. évf. 3. sz. 11—14. l.

Annási Ferenc: Egy feladatlapos történelemóra. AAgr. 8. 181—191. l.

Ave, J.: A múzeum — szocialista művelődési központ. Ttan. 1971. 16. évf. 2. sz. 22—23. l.

Balogh Endre: A szakközépiskola IV. osztályának új történelemtankönyve. Ttan. 1970. 15. évf. 4. sz. 16—18. l.

Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelemoktatásban. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 302 l.

Balázs Györgyné: A korkép kialakítása a történelemtanításban különös tekintettel a XIX. sz. történetének tanítására. PSz. 1970. 20. évf. 1. sz. 83—92. l.

Békés Tamásné: Szemléltetőeszközök a felszabadulás történetének tanításához. Ttan. 1970. 15. évf. 1. sz. 30—31. l.

Berencz János: Világnézeti nevelési kérdések a középiskolai történelemtanításban. Ttan. 1970. 15. évf. 6. sz. 1—3. l.

Bernáth János: A szakirodalom és az ifjúsági irodalom felhasználása a felszabadulás történetének tanításakor. Ttan. 1970. 15. évf. 1. sz. 24—29. l.

Bodó György: Néhány gondolat a szakmunkásképző iskolák III. osztályos tankönyvéről. Ttan. 1970. 15. évf. 2. sz. 12—13. l.

Bodó György: A tantárgyi koncentráció és a történelemtanítás. Ttan. 1970. 15. évf. 6. sz. 9—12. l.

Csuhai László: Történelmi értékelés — történelemtanítás. Ttan. 1970. 15. évf. 5. sz. 4—5. l.

Domonkos Imre: Történelmünk eseményei korabeli művészek alkotásain. Rajztanítás. 1970. 12. évf. 4. sz. 27—30. l.

Dürr Béla: A Történelmi Olvasókönyv VI. kötetéről. Ttan. 1970. 15. évf. 4. sz. 19—20. l.

Eperjessy Géza: Egy programozott tankönyvről. Ttan. 1970. 15. évf. 4. sz. 14—15. l.

(Filla István): Tanári kézikönyv az ált. isk. 5—6. osztályos történelem tanításához. 2. kiad. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 363 l.

Filla István—Szabolcs Ottó: Gondolatok a történelemtanításról. Budapesti Nevelő. 1970. 6. évf. 3. sz. 16—23. l.

Gábor Istvánné: Történelemóra a felszabadulás élményéről. PSz. 1970. 20. évf. 9. sz. 839—847. l.

Gálos Tibor: Az 1970. évi gimnáziumi érettségi vizsga néhány tapasztalata. Ttan. 1971. 16. évf. 2. sz. 9—12. l.

Gelencsér Géza: A csoportkísérletek tapasztalatai. Ttan. 1970. 15. évf. 3. sz. 15—20. l.

Gellért László: A történelemtanítás időszerű gondjai a felnőttoktatásban. Ttan. 1971. 16. évf. 2. sz. 4. l.

Honismereti szakkörök az iskolában. (Szerk. Gálos Tibor.) Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 99 l.

Incze Miklós: Az új iskolai történelmi szemléltető filmekről. TvFilm. 42—44. l.

Juhász Imre: Érdemes-e felhasználni az Iskolarádió történelmi adásait? Ttan. 1970. 15. évf. 5. sz. 9—11. l.

Kiss Géza: A tanárok helytörténeti kutatómunkája és a történelemtanítás. Ttan. 1970. 15. évf. 1. sz. 12—15. l.

Kiss Ottó: Tantervi feladat és értékelésünk korszerűsége. Ttan. 1971. 16. évf. 2. sz. 5—6. l.

Környey László: A csoportfoglalkozás előkészítése. Ttan. 1970. 15. évf. 3. sz. 21—22. l.

Környey László: Film a történelemtanításban. Ttan. 1970. 15. évf. 6. sz. 3—6. l.

Losonczi Miklós: Alkotás a történelemórán. Ttan. 1970. 15. évf. 6. sz. 13—14. l.

Máthé Pál: Az Iskolarádió történelmi adásainak felhasználásáról. Ttan. 1970. 15. évf. 5. sz. 6—8. l.

Máthé Pál: Néhány gondolat a felszabadítás tanításáról. Ttan. 1970. 15. évf. 1. sz. 9—11. l.

Mikulási Béla: Feladatlapos információszerzés. Ttan. 1970. 15. évf. 3. sz. 1—3. l.

Misóczky Lajos: Honvédelmi nevelés az ókori Görögország történetének tanításakor az 5. osztályban. Ttan. 1970. 15. évf. 5. sz. 14—16. l.

Mit készítsünk, mit rajzoljunk a történelem órára? (Szerk. Vladár Ervin.) Kiad. az Országos Pedagógiai Intézet. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 311 l.

Nagy Árpád: Múzeumi kiállítások a középiskolai történelemtanítás szolgálatában. Hevesi Művelődés. 1970. 2—3. sz. 32—34. l.

Osburg, Florian: Táblai ábrázolás a modern történelemtanításban. Ttan. 1970. 15. évf. 5. sz. 24—27. l.

Pataki Ferenc: Hazánk felszabadulása a történelemszakkör munkájában. Ttan. 1970. 15. évf. 1. sz. 16—17. l.

Pesthy Imréné: A történelemórákra való felkészítés az egész napos iskolában. Ttan. 1970. 15. évf. 6. sz. 14—16. l.

Pesti János: A történelemtanárok továbbképzéséről. Ttan. 1971. 16. évf. 2. sz 7—8. l.

Porcsalmy János: Az Iskolarádió történelmi műsorairól. Ttan. 1970. 15. évf. 5. sz. 12—13. l.

Révész Pál: Az általános iskolai történelemtanítás eredményei Csongrád megyében. Ttan. 1970. 15. évf. 3. sz. 23—29. l.

Sándor Györgyné: Az iskolarádió történelmi műsorairól. TvFilm. 49—51. l.

Sándor Györgyné: Történelemtanítás a televízió segítségével. TvFilm. 52—54. l.

Sári Gusztáv: Tantervi feladat és értékelésünk korszerűsége. Ttan. 1970. 15. évf. 5. sz. 1—3. l.

Somlyai Magda: Gondolatok a Magyar népi demokrácia kialakulása 1945—48. c. iskolai oktatófilm eszmei mondanivalójáról. TvFilm. 45—48. l.

Subosits István: A kisegítő iskolai tanulók történelmi fogalmainak sajátosságairól. GyTFÉvk. 339—490. l.

Szabó Sándor: A társadalomtudományi jellegű iskolai oktatófilmek módszertani kérdései. TvFilm. 30—34. l.

Szabolcs Ottó: Audivitás és vizualitás, történelemtanítás. TvFilm. 35—41. l.

Szabolcs Ottó: Néhány széljegyzet a „Film a történelemtanításban" c. cikkhez [Környey László cikke]. Ttan. 1970. 15. évf. 6. sz. 6—8. l.

Szabolcs Ottó: A történelemtanítás sajátos jellegéről. Ttan. 1970. 15. évf. 4. sz. 5—9. l.

Szabolcsi József: A történelemtanítás fő feladatai az 1970/71-es tanévben az általános iskolában. Ttan. 1970. 15. évf. 4. sz. 1—4. l.

(Szebenyi Péter): Feladatok—módszerek—eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjába. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 247 l.

Szebenyi Péter: Lenin művei a történelemórán az általános iskolában. Ttan. 1970. 15. évf. 2. sz. 6—12. l.

Szebenyi Péter: Népi demokratikus fejlődésünk és a történelemtanítás /1945—1970/. Ttan. 1970. 15. évf. 1. sz. 2—5. l.

Szebenyi Péter: A szemléltetés helye és szerepe a történelemtanítás rendszerében. Ttan. 1970. 15. évf. 4. sz. 9—13. l.

Szebenyi Péter: Történelemtanítás világszínvonalon. Ttan. 1971. 16. évf. 2. sz. 15—22. l.

Szebenyi Péter: Történelmi applikáció az 5. és 6. osztályban. TvFilm. 55—65. l.

A szocialista hazafiságra és az internacionalizmusra nevelés a történelem tanításában. Tézisek a III. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpózium [1969. okt. 6—10.] számára. PSz. 1970. 20. évf. 4. sz. 379—382. l.

Szocialista hazafiságra és proletár nemzetköziségre nevelés a történelemtanításban. (— Szemléletesség és szemléltetés a történelemtanításban.) Nemzetközi Történelemtanítási Szimpózium, 3. Budapest—Debrecen. 1969. okt. 6—10. Rend. a Magyar Történelmi Társulat; Országos Pedagógiai Intézet. /Előadáskivonatok./ (Szerk. Szabolcs Ottó, Unger Mátyás.) Bp. 1970, Tankönyvkiadó. Soksz. 226 l.

Tibori János: A kérdéskultúra jelentősége a számonkérésben. Ttan. 1970. 15. évf. 3. sz. 9—10. l.

Vas Károly: A történelemtanítás módszertana. 2. kiad. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 201 l.

Waczulik Margit: Év végi összefoglalás a Nemzeti Múzeum egyik kiállításának segítségével. Ttan. 1971. 16. évf. 2. sz. 1—3. l.

Závodszky Géza: Lenin a magyar tankönyvekben. Ttan. 1970. 15. évf. 2. sz. 1—5. l.

Závodszky Géza: Történelmi ünnepélyek az iskolában. Ttan. 1970. 15. évf. 1. sz. 6—8. l.

Zielbauer György: Helytörténeti anyagok fölhasználásának lehetőségei. Ttan. 1971. 16. évf. 2. sz. 12—14. l.

Zsigmond László: A korszerű történelemoktatásról. MH. 1970. 3. évf. 74. sz. 9. l.

d) *Ismertetések*

Mi a történelemtanítás haszna. */Szebenyi Péter:* Feladatok, módszerek, eszközök c. könyvéről./ Írta. *E. F. P.* Nsz. 1970. 28. évf. 214. sz. 7. l.

Veress Judit: A történelemtanítás módszertanának pedagógiai alapjai. Bp. 1968. — Ismerteti: *Bellér Béla:* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 754—757. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

a) *Forrásközlések, feldolgozások*

Bugyi Balázs: Szemelvények Montpellier orvostudományi egyetemének 750 éves történetéből. OHl. 1970. 111. évf. 40. sz. 2368—2370. l.

Ciovică, N.—Doneaud, A.: Die Anfänge und die Entwicklung der meteorologischen Tätigkeit in Rumänien. Időjárás. 1970. 74. évf. 1—2. sz. 89—97. l.

Földes Éva: A különleges nevelés problémája forradalmi korszakok kulturális, nevelési törekvéseiben. GyTFÉvk. 3. 15—27. l.

Frankl József: Adatok a scabies történetéhez. OHl. 1970. 111. évf. 34. sz. 2014—2015. l.

Horváth Árpád: Utak, hidak, vasutak. Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 242 l., 14 t.

Kenéz János: Ismeretlen fejezetek az inzulin regényéből. OHl. 1970. 111. évf. 18. sz. 1050—1053. l.

Keszy Loránd: 100 éves a levelezőlap. Papíripar. 1970. 14. évf. 3. sz. 110—112. l.

Az őrlés fejlődése képekben. Sütőipar. 1970. 17. évf. 1. sz. 30—37. l.

Selmeczi Kovács Attila: A napraforgó meghonosodása és elterjedése Európában. MgMúzK. 1969—1970. 85—120 l.

Stingl, Miloslav: Indiánok tomahawk nélkül. (Indiáni bez tomahavku.) (Ford. Stelczer Árpád. Utószó: Boglár Lajos.) Bp. 1970, Gondolat. 506 l., 16 t.

Sztodolnik László: Fejezetek a politikai-jogi gondolkodás történetéből. Bp. 1970. Soksz. 170 l.

Tarr László: Karren, Kutsche, Karosse. (A kocsi története.) Eine Geschichte des Wagens. (Übertr.: Franz Gottschling.) Bp. 1970, Corvina. 349 l. 16 t.

Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. /Egyetemi segéd-

könyv./ 5/1—2. Kelet-Európa 1900—1945. /Szerk. Dolmányos István./ Bp. 1970, Tankönyvkiadó. Soksz. 721 l., 2 db.

Veress Éva: Adalék a kenyér történetéhez. Sütőipar. 1970. 17. évf. 1. sz. 24—30. l.

b) *Ismertetések*

Berend T. Iván—Ránki György: Közép-kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX-XX. században. Bp. 1969. — Ismerteti: *Ausch Sándor.* Valóság 1970. 13. évf. 5. sz. 103—105. l.; *Enyedi György.* KgSz. 17. évf. 5. sz. 642—644. l.

Bereznay András: Egy új nyugat-német történelmi atlasz. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 206—209. l.

Gedenkschrift Martin Göhring. Wiesbaden 1968. — Ismerteti: *Stier Miklós.* Vt. 1969. 18. sz. 64—66. l.

A hadművészet története. [Írta]: Munkaközösség. Bp. 1969. — Ismerteti: *Ács Tibor.* HK. 1970. 17. évf. 2. sz. 251—253. l.

Horváth Pál: A Kelet- és Közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1968. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 418—420. l.

Horváth Pál: Egy szovjet jogtörténeti mű [Isztoria goszudarsztva i prava zarubezsnüh sztran. Moszkva 1969.] hasznos tapasztalatai. ÁJ. 1970. 13. évf. 1—2. sz. 392—395. l.

Iselin, Bernard: Les batailles, qui ont fait la France. En 1000 images. Paris 1965. — Ismerteti: *Marosi Endre.* HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 710—713. l.

Isztorija SzSzSzR sz drevnejsih vremen do nasih dnej. V dvuh szerijah v dvenadcati tomah. Pervaja szerija. Toma 1—6. Sz drevnejsih vremen do Velikoj Oktjabrszkoj Szocialisztics eszkoj Revoljucii. Moszkva 1966—1968. Toma VII—VIII. Moszkva 1967.) — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 727—731. l.

Language and area studies. East Central and Southeastern Europe. Ed. Ch. Jelavich Chicago—London 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Vt. 1969. 18. sz. 56—57. l.

Mátyás Antal: Fejezetek a közgazdasági gondolkodás történetéből. Bp. 1969. — Ismerteti: *Spitzer György.* KgSz. 1970. 17. évf. 1. sz. 113—114. l.

Niederhauser Emil: Belorusszija történetéből. [A. P. Grickevics tanulmányairól.] Vt. 1969. 18. sz. 60—62. l.

Prescott, W. H.: Mexikó és Peru meghódítása. Bp. 1967. — Ismerteti: *Anderle Ádám.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1253. l.

Studii de istorie sub redacţia S. Fuchs. Bucureşti 1968. — Ismerteti: *Gáldi László.* ITK. 1970. 74. évf. 3. sz. 402—403. l.

Szabó László—Kardos Sándor—Szabó István: Farkasveremtől az atomaknazárig. Bp. 1970. — Ismerteti: Szabó Sándor. HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 707—709. l.

Tőkei Ferenc: Antikvitás és feudalizmus. Bp. 1969. — Ismerteti: *Hahn István.* AT. 1969. 16. köt. 2. sz. 213—220. l.

2. Ókor

a) *Forrásközlések, feldolgozások*

Arisztotelész: Politika. [Politikon.] (Bev., jegyz. Simon Endre. Ford. Szabó Miklós.) Bp. 1969, Gondolat. 406 l.

Borzsák István: Tacitus-Probleme. Einige Beobachtungen eines Annalenkommentators. AClassD. 6. 53—60. l.

Castiglione László: Dionüszoszi drága ajándék. ÉlT. 1970. 25. évf. 42. sz. 1991—1996. l.

Castiglione László: Szent lábnyomok Indiában és a görög-római világban. AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 153—166. l.

Csilléry Klára, K.: „Ősi hagyaték" — „felülről érkezett szálladék"? /A szék történetének kezdetei./ ET. 1970. 81. évf. 2—4. sz. 453—466. l.

Eugippius: Vita Sancti Severini. /Bev. és komment. Bóna István, ford. az ELTE BK Régészeti Tanszékének hallgatói munkaközössége./ AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 265—320. l.

Falus Róbert: A római irodalom története. Bp. 1970, Gondolat. 506 l., 19 t.

Ferenczy E[ndre]: The career of Appius Claudius Caecus after the censorship. AA. 1970. 18. tom. 1—2. fasc. 71—103. l.

Gyürki László: Az evangéliumok és a történelem. Vigilia. 1970. 1935. évf. 1. sz. 3—9. l.

Haas, O.: Das Problem der Herkunft der Phryger und ihrer Beziehungen zu den Balkanvölkern. AA. 1970. 18. tom. 1—2. fasc. 31—69. l.

Hahn István: Aspekte der spartanischen Aussenpolitik. AA. 1969. 17. évf. 3—4. sz. 285—296. l.

Hahn I[stván]: Die Legionsorganisation des zweiten Triumvirats. AA. 1969. 17. tom. 1—2. fasc. 199—222. l.

Harmatta János: Az utolsó achaimenida. AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 203—204. l.

Havas László: Crassus et „la première conjuration de Catilina". Les relations de Cicéron et de Crassus. AClassD. 6. 35—43. l.

Havas László: Verrès et les cités de Sicile. AClassD. 5. 63—75. l.

Hering, Wolfgang: Geographie und römische Politik. Bermerkungen zur Beschreibung Galliens bei Strabon. AClassD. 6. 45—51. l.

Kákosy László: Még egyszer a Cheops-piramis feltöréséről és lezárásáról. AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 195—198. l.

Kákosy László—Varga Edit: Egy évezred a Nílus völgyében. Memphisz az Óbirodalom korában. Bp. 1970, Gondolat. 286 l., 50 t.

Kotula, T.: Firmus, fils de Nubel, était-il usurpateur ou roi des Maures? AA. 1970. 18. tom. 1—2. fasc. 137—146. l.

Kozma Béla: Der historische Weg des Arianismus. AUSBhist. 11. 239—250. l.

Kreissig, H.: Die landwirtschaftliche Situation in Palästina vor dem Judäischen Krieg. AA. 1969. 17. tom. 1—2. fasc. 223—254. l.

Makkai László: Az ókori Marseille fölfedezése. ÉlT. 1970. 25. évf. 20. sz. 934—940. l.

Markó Iván: Mértékrendszerünk legrégibb ősei. Szabványosítás. 1970. 22. évf. 4. sz. 168—170. l.

Maróti E[gon]: Die zeitgenössische warenproduzierende Landwirtschaft in der Sicht Varros. AA. 1970. 18. tom. 1—2. fasc. 105—136. l.

Mócsy András: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. /Übers.: Verfasser./ Bp.—Amsterdam 1970, Akad. Kiadó—Adolf M. Hakkert Verl. 284 l.

Németh Béla: Pax — a feature of Cicero's person. AClassD. 5. 77—81. l.

Platón: Az állam. [Politeia]. Részletek. Vál., bev., jegyz.: Sándor Pál. (Ford. Jánosy István) 2. kiad. Bp. 1970, Gondolat. 285 l.

Santarcangeli, Paolo: A labirintusok könyve. (Il libro dei labirinti.) Egy mitosz és egy szimbólum története. — (Függelék: A labirintus témájával kapcsolatos irodalmi szemelvények. Ford. Karsai Lucia.) Bp. 1970, Gondolat. 365 l., 40 t.

(Sarkady János): Gazdasági élet az ókori Görögországban. (Összeáll., bev., magyarázatok, jegyz.: Sarkady János.) Bp. 1970, Gondolat. 256 l., 8 t. /Európai antológia. Görögország./

Sarkady János: Die Kalendergruppen Nord- und Mittelgriechenlands. AClassD. 6. 9—16. l.

Sarkady J[ános]: Die Theseus-Sage und die sog. theseische Verfassung. AA. 1969. 17. tom. 1—2. fasc. 1—10. l.

Tacitus összes művei. (Taciti opera omnia.) 1—2. köt. (Ford. Borzsák István, jegyz. Zsolt Angéla.) Bp. 1970, M. Helikon—Európa. 1031 l. /Bibliotheca classica./

Tegyey Imre: Messenia and the catastrophe at the end of Late Helladic III. B. AClassD. 6. 3—7. l.

Tegyey Imre: Some aspects of Mycenaean archives and economy. AClassD. 5. 129—132. l.

Tóth András: Orvostörténelem az Anabasisz lapjain. OHl. 1970. 111. évf. 28. sz. 1651—1653. l.

Varga Csaba: A praeambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. ÁJ. 1970. 13. évf. 2. sz. 249—307. l.

Wenig, Steffen: A nő az ókorban. (Ford. Székely András.) Bp.—Lipcse 1970, Corvina—Ed Leipzig. 58 l., 56 t.

b) *Ismertetések*

Appianos: A római polgárháborúk. 1—2. Ford. és bev. Hahn István. — Ismerteti: *Maróti Egon.* AT. 1970. 16. évf. 2. sz. 227—228. l.

Bajusz Ferenc: Az ókori rabszolgák helyzete és sorsuk alakulása a kereszténység hatása alatt. Bp. 1969. — Ismerteti: *Koncz Sándor.* ThSz. 1970. 13. évf. 9—10. sz. 299—301. l.

Rabszolgák az ókori Rómában. Összeáll. Maróti Egon. Bp. 1969. — Ismerteti: *Szilágyi Mária.* AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 228—229. l.

A régi Róma napjai. Szerk. Szepessy Tibor. Bp. 1968. — Ismerteti: *Borzsák István.* AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 234—235. l.

Ritoók Zsigmond—Sarkadi János—Szilágyi János György: A görög kultúra aranykora. Bp. 1968. — Ismerteti: *Hegyi Dolores.* AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 221—222. l.

Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Bp. 1968. — Ismerteti.: *Castiglione László.* AAr. 1970. 22. tom. 1—4. fasc. 451—455. l.

Suetonius: Caesarok élete. Ford. és utószót írta: Kis Ferencné. Bp. 1961. — Ismerteti: *Maróti Egon.* AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 230—231. l.

Szabó Árpád: Anfänge der griechischen Mathematik. Bp. 1969. — Ismertetik: *Alpár László.* MT. 1970. 25. évf. 7—8. sz. 616—622. l.; *Vekerdi László.* AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 222—227. l.

Ürögdy György: Róma kenyere, Róma aranya. Bp. 1969. — Ismerteti: *R. Pető Mária.* AtSz. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 576—577. l.

3. Középkor

a) *Forrásközlések, feldolgozások*

Bartha Antal: Barbarian and early feudal societies on the fringes of Europe. ÉHist. 1970. 1. 203–216. l.

Bartha Antal: Az etnikai-állami egység gondolata a „Poveszty Vremennih Let"-ben. TSz. 1970. 13. évf. 1. sz. 1–20. l.

Bugyi Balázs: Crato von Krafftheim. OHl. 1970. 111. évf. 10. sz. 581–582. l.

Engel P[ál]: Zur Frage der mittelbyzantinischen Epibole. AA. 1969. 17. évf. 3–4. sz. 443–448. l.

Hambis, Louis: Note sur l'installation des mongols dans la boucle du Fleuve Jaune. Mong.Stud. 167–180. l.

Hoffmann Tamás: A kora-középkori agrárforradalom. MgMúzK. 1969–1970. 33–44. l.

Iglói Endre: La légende de Moïse le Hongrois. Slavica. 10. 151–164. l.

Koltay-Kastner Jenő: Machiavelli és Vico. FK. 1970. 16. évf. 1–2. sz. 26–39. l.

Kulcsár Zsuzsanna: Isten szegénykéjének örökösei. A Ferenc-rend történetének első százada. Világosság. 1970. 11. évf. 6. sz. 335–342. l.

Pach Zsigmond Pál: The role of East-Central Europe in international trade /16th and 17th centuries/. ÉHist. 1970. 1. 217–264. l.

Poucha, Pavel: Über den Inhalt und die Rekonstruktion des ersten mongolischen Gesetzbuches. Mong. Stud. 377–416. l.

Ratchnevsky, Paul: Über den mongolischen Kult am Hofe der Grosskhane in China. Mong. Stud. 417–444. l.

Schubert, Johannes: „Der Mittagsrastplatz der Cingis Xaan." Mong. Stud. 519–526. l.

Serruys, Henry: A Mongol prayer to the spirit of Cinggis-qan's flag. Mong. Stud. 527–536. l.

Székely Györgyi: Erasmus és a reformáció. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 283–287. l., 1 t.

Szigethy Gábor: Machiavelli és a forradalom. Kritika. 1970. 8. évf. 5. sz. 26–33. l.

Szigethy Gábor: Machiavelli és „machiavellizmus" az Erzsébet-kori Angliában. FK. 1970. 16. évf. 1–2. sz. 79–105. l.

b) *Ismertetések*

Bieńkowska, B.: Kronika Emeryka Węgra /1516–1531/. Jako Zródło Wapowskiego. Wrocław–Warszawa–Kraków 1969. — Ismerteti: *Kovács István.* ITK. 1970. 74. évf. 2. sz. 262–264. l.

Bónis György: Három osztrák jogtörténeti munka. /*Nikolaus Grass:* Reichsklenodien-Studien aus rechtshistorischer Sicht. Wien 1965, *Ursula Begrich:* Die fürstliche „Majestät" Herzog Rudolfs IV. von Österreich. Wien 1965, *Heinrich Koller:* Die Residenz im Mittelalter. Esslinger Studien 12/13. Bd. 1966/1967./ Száz. 1970 104. évf. 1. sz. 212–214. l.

Félegyházy József: Az egyház a korai középkorban. Bp. 1967. — Ismerteti: *Márkus Mihály.* ThSz. 1970. 12. évf. 5–6. sz. 173–184. l.

Hegyi Klára: Török összeírások Bulgáriáról. Vt. 1969. 18. sz. 62–64. l.

Krekić, B.: Dubrovnik /Raguse/ et le Levant au moyen âge. Paris 1961. — Ismerteti: *Teke Zsuzsa.* Vt. 1969. 18. sz. 66–68. l.

Le Goff, J.: Les intellectuels au Moyen Âge. Paris 1962. — Ismerteti: *Pollák Erika.* Száz. 1969. 103. évf. 5–6. sz. 1232–1234. l.

Mitkowski, Józef: Kancelaria Kazimierza Kondrowica ksiecia kujawsko–leczyckiego /1233–1267/. Wrocław–Warszawa–Kraków 1968. — Ismerteti: *Petneki Áron.* LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 177–178. l.

Moravcsik Gyula: Studia Byzantina. Bp. 1967. — Ismerteti: *Mezey László.* ITK. 1970. 74. évf. 3. sz. 401–402. l.

Roy, Jean-Henry — Deviosse, Jean: 733 Octobre . . . La bataille de Poitiers. Paris 1966. — Ismerteti: *Darabos Zsuzsanna.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 736–739. l.

Rozbior krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445–1480. T. II. Wrocław–Warszawa–Kraków 1965. — Ismerteti: *Kristó Gyula.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 410–411. l.

Seidler, Grzegorz Leopold: Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban. Bp. 1967. — Ismerteti: *Kristó Gyula, Makk Ferenc.* Száz. 1969. 103. évf. 5–6. sz. 1234–1236. l.

Warren, Hollister C.: The military organization of norman England. Oxford 1965. — Ismerteti: *Borosy András.* Száz. 1969. 103. évf. 5–6. sz. 1249–1250. l.

Wittman Tibor: Németalföld aranykora. Bp. 1965. — Ismerteti: *Székely György.* Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 188–193. l.

4. Újkor

a) *Forrásközlések, feldolgozások*

Andics Erzsébet: Ansichten und Tätigkeit des gestürzten Metternich. AH. 1970. 16. tom. 1–2. n. 53–104. l.

Antalffy György: Herzentől Leninig. Az orosz politikai gondolkodás nemzetközi jelentőségéről. Tiszatáj. 1970. 24. évf. 4. sz. 359—366. l.

Arató Endre: A cseh-szlovák föderáció történeti előzményei. Valóság. 1970. 13. évf. 1. sz. 36—47. l.

Barta János, ifj.: A porosz agrárpolitika fő vonásai II. Frigyes uralkodása idején. AUDHist. 11/4. 13—75. l.

Benda Kálmán: Krisztina svéd királynő. ÉlT. 1970. 25. évf. 50. sz. 2360—2363. l.

Benedek István: Jan Swammerdam. 1637—1680. OHl. 1970. 111. évf. 15. sz. 874—875. l.

Berend T. Iván—Ránki György: K voproszu promüslennoj revoljucii v Vosztocsnoj i Jugovosztocsnoj Evrope. SER. 129—190. l.

Cserháti József: Százéves az 1. Vatikáni Zsinat. Folytonosság és kiegészülés a két Vatikanum tanításában. Vigilia. 1970. 35. évf. 94. sz. 581—594. l.

Diószegi Vilmos: A baraba törökök iszlám előtti samanizmusa és etnogenetikai tanulságai. NrKCsÉvk. 161—124. l.

Dolmányos István: Orosz forradalmárok a XIX. században. (Összeáll., bev., jegyz. — —. Ford. Szanyiné Klaudy Kinga.) Bp. 1970, Gondolat. 221 l., 6 t. /Európai antológia. A XIX. századi Oroszország./

Eörsi Gyula: A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása. Gazdaság- és Jogtudomány. 1969. 3. évf. 3—4. sz. 245—323. l.

Eöry Éva: A karbonárik. ÉlT. 1970. 25. évf. 29. sz. 1347—1351. l.

Fekete Sándor: Alfred Hegar. /1830—1914./ OHl. 1970. 111. évf. 18. sz. 1049—1050. l.

Fischer, Jan O.: A politika és az írói függetlenség a XIX. században. [Stendhalról]. FK. 1970. 16. évf. 1—2. sz. 186—192. l.

Gutsche, Willibald: Az állam és a monopoltőke együttműködésének mechanizmusa Németországban az első világháború első hónapjai alatt. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 251—282. l.

Hilkene Károly: A francia posta a nagy polgári forradalom alatt. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1970. 2. évf. 1. sz. 97—99. l.

Hobbes, Thomas: Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma. (Leviathan or matter, form and power of a commonwealth ecclesiastical and civil.) (Ford. Vámosi Pál, utószó: *Heller Ágnes:* A polgári társadalom racionalista utópiája.) Bp. 1970, M. Helikon—Európa. 657 l.

Honfi József: Az oroszországi munkásosztály és munkásmozgalom a múlt század utolsó évtizedében. Történelem. 1970. 9. sz. 66—99. l.

Irinyi Károly: Die Widersprüche im Nationalbewusstsein der österreichischen Bourgeoisie im Spiegel der Interpretation des Mitteleuropa-Planes. AUD hist. 9/3. 67—89. l.

Jemnitz János: The First International and the war. /1868—1870/. AH. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 51—102. l.

Jemnitz János: Karl Liebnecht 1914. december 2-i Reichstag-felszólalása. TSz. 1970. 13. évf. 1. sz. 37—64. l.

Jemnitz János: Reflections on the symptoms of the separation of the „Ultras" and the „Majority" social-chauvinists /1914—1917/. ÉHist. 1970. 1. 455—484. l.

Jemnitz János: Rosa Luxemburg. Népszava. 1970. 98. évf. 96. sz. 8. l.

Jemnitz János: A zseniális mesterlegény. Emlékezés Wilhelm Weitlingre halálának 100. évfordulóján. Nsz. 29. évf. 1971. 21. sz. 4—5. l.

Kapronczay Károly: Az olasz egység kialakulása. ÉlT. 1970. 25. évf. 38. sz. 1779—1784. l.

Karancsy László: Léonide Andréiev après la révolution de 1905 /Le Ténèbres/. Slavica. 10. 173—185. l.

Kurdybacha, Lukasz: Comenius és a korai felvilágosodás. MP. 1970. 10. évf. 3. sz. 249—269. l.

Lendvai L. Ferenc: A politikai forradalom filozófiájától a társadalmi forradalom teológiájáig. Világosság. 1970. 11. évf. 8—9. sz. 484—493. l.

Löbl Árpád: Az igazi Vasa Stajić. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 78—96. l.

Ludassy Mária: Mi az „Être suprème?" Világosság. 1970. 11. évf. 8—9. sz. 494—499. l.

Madaras Éva: Az osztrák keresztényszocializmus előtörténetéből: Karl Freiherr von Vogelsang. AUDHist. 11/4. 77—106. l.

Mandrou, Robert: Magas kultúra és népi műveltség a XVII—XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairodalom. Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 118—125. l. (Elekes Lajos záró soraival.)

Manzano, Juan Francisco önéletírása. /Autobiográfia./ — (Függelék: Levelek és versek. Ford. Korom Géza, bev. Benyhe János.) Bp. 1970, Európa. 121 l.

Maszjagin, A.: A bolsevik párt forrásainál. BSzoc. 1970. 13. évf. 12. sz. 139—142. l.

Mencel, Tadeus: A nemzet részvétele a diétai választásokon a Lengyel Királyságban. /1815—1830./ AUDhist. 11/4. 3—12. l.

Molnár Károly: Hivatásuk a halál. Feje-

zetek az idegenlégió történetéből. Bp. 1970, Gondolat. 268 l.

Nansen, Fridtjof: Éjben és jégben. (In Nacht und Eis.) (Vál., ford., bev. és jegyz. Vécsey Zoltán.) Bp. 1970, Gondolat. 485 l., 24 t. /Világjárók. Klasszikus útleírások 12./

Niederhauser Emil: Herzen. Nsz. 1970. 28. évf. 18. sz. 4—5. l.

Niederhauser Emil: La Russie dans l'opinion publique française 1815—1848. Slavica. 10. 187—208. l.

Niederhauser Emil—Sargina, Ludmilla: Az orosz kultúra a XIX. században. Bp. 1970, Gondolat. 402 l., 24 t. /Európa nagy korszakai. Oroszország./

Orosz István: Osznovnüe problemü razvitija szel'szkogo hozjajsztva v Evrope 1789—1848 gg. AUDhist. 9/3. 37—66. l.

Osváth Zsuzsa: Florence Nightingale. /1820—1911./ OHl. 1970. 111. évf. 8. sz. 455—457. l.

Ponte, Lorenzo da, emlékiratai. (Vál., ford., jegyz. és bev. Jászay Magda.). Bp. 1970, Zeneműkiadó. 315 l.

Ricardo, David: Megjegyzések Malthus „A politikai gazdaságtan elvei" című művéhez. (Notes on Malthus's Principles of political economy). (Ford. Rácz Jenő.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 464 l.

Sagaster, Klaus: Die Bittrede des Kilügen Bayatur und der Činggis-Khan-Kult. Mong. Stud. 495—506. l.

Saint-Simon herceg: A Napkirály udvarában. Emlékiratok. (Vál., ford. és bev. Réz Pál.) Bp. 1970, Szépirod. Kiadó. 383 l.

Schalk Gyula: Christian Huygens. 1629—1695. ÉlT. 1970. 25. évf. 23. sz. 1084—1088. l.

Sey István: F. I. Jankovics és az orosz iskolarendszer XVIII. századi újjászervezése. PSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 143—151. l.

Soboul, Albert: XVI. Lajos pere. (Le procès de Louis XVI.) (Ford. Józsa Péter.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 267 l., 8. t.

Székely Lajos: Born Ignác, a XVIII. század egyik világhírű bányásza. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1970. 103. évf. 7. sz. 483—488. l.

Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. (Egyetemi segédkönyv.) 1. Nyugat-Európa és Amerika. 1789—1918. (Szerk. Urbán Aladár.) 1—2. köt. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. Soksz. 881 l. 2 db.

Urbán Aladár: Európa a forradalom forgószelében. 1848—1849. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 321 l., 8 t. /Népszerű történelem./

Urfus, Valentin: Die Konzeption der Handelsgeschäfte in der Entwicklung des österreichischen und tschechoslowakischen Rechts. EZME. 311—319. l.

Vadász Sándor: Formation des groupes socialistes antimilaristes en 1914. AUSBhist. 11. 137—162. l.

Varga Ilona: A zemszkij szoborok és az orosz rendiség kérdése. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 643—654. l.

Wittman Tibor: Andean Nations in the Making. /Economic conditions and independencia./ [Peru, Bolivia.] ÉHist. 1970. 1. 157—182. l.

b) *Ismertetések*

Burmisztrova, T. Ju.: Nacional'nüj voprosz i rabocsee dvizsenie v Roszszii. /Leninszkaja politika proletarszkogo internacionalizma 1907—1917. gg./ Moszkva 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Vt. 1969. 18. sz. 83—84. l.

Choury, M.: A párizsi Kommün története. Bp. 1971. — Ismerteti: *Jemnitz János.* Nsz. 1971. 29. évf. 88. sz. 7. l.

Dietrich, Margret: Die Wiener Polizeiakten von 1854—1867 als Quelle für die Theatergeschichte des Österreichischen Kaiserstaates. Wien 1967. — Ismerteti: *Mályuszné Császár Edit.* LK. 1969. 40. évf. 1. sz. 175—177. l.

Dve novüe knigi o Cimmerval'dszkoj konferencii. /*Reisberg, A.:* Lenin und die Zimmerwalder Bewegung. Berlin 1966.; *Temkin, A. G.:* Cimmerval'd — Kintal'. Moszkva 1967./ — Ismerteti: *Jemnitz János.* AH. 1970. 16. tom. 1—2. n. 201—205. l.

Jemnitz János: A háború veszélye és a II. Internacionálé /1911—1914/. Bp. 1966. — Ismerteti: *S. Vincze Edit.* AH. 1969. 15. évf. 3—4. sz. 383—388. l.

Jemnitz János: A szocialista pártok és a háború /1914—1919/. Bp. 1969. — Ismerteti: *Kende János.* Valóság. 1970. 13. évf. 11. sz. 102—103. l.

Łukawski, Zygmunt: Kolo Polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906—1909. Kraków 1967. — Ismerteti: *Szokolay Katalin.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1254. l.

Marx, Julius: Die wirtschaftlichen Ursachen der Revolution von 1848 in Österreich. Graz—Köln 1965. — Ismerteti: *S. Lengyel Márta.* AH. 1970. 16. tom. 1—2. sz. 197—200. l.; Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 745—748. l.

Molnár Erik: A marxizmus szövetségi politikája 1848—1889. Bp. 1967. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc.* AH. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 141—148. l.

Netea, Vasile: George Barițiu. Viața și

activitatea sa. Bucureşti 1966. — Ismerteti: *Szász Zoltán.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 409—410. l.

Risztovszki Blazse: Krszte P. Miszirkov. 1874—1926. /Prilog kon proucsuvanyeto na razvitokot na makedonszkata nacionalna miszla. Adalék a makedon nemzeti gondolat fejlődésének tanulmányozásához./ Szkopje 1966. — Ismerteti: *Riszto Iljovszki.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 416—418. l.

Schapiro, Leonard: Rationalism and nationalism in Russian nineteenth-century political thought. New Haven—London 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Vt. 1969. 18. sz. 75—76. l.

Szávai Nándor: Jean-Jacques Rousseau. Bp. 1964. — Ismerteti: *Bellér Béla.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1251—1253. l.

Tagirov, R. S.: Az I. Internacionálé orosz és szovjet történetírása. Csaszty I. Kazany 1968. — Ismerteti: *Nagy László.* PtK. 1970. 16. évf. 4. sz. 221—223. l.

Tapié, Victor-L.: Monarchie et peuples du Danube. Paris 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Vt. 1969. 18. sz. 68—69. l.

Willard, Claude: Le mouvement socialiste en France /1893—1905/. Paris 1965. — Ismerteti: *Jemnitz János.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 743—744. l.

5. Legújabb kor

a) *Forrásközlések, feldolgozások*

A korszakra vonatkozólag ld. még a Marxizmus—leninizmus (I. 2.) c. fejezetet.

Békéltetők. Dokumentumok az angol békéltetési politikáról. [Közzéteszi]: H. Harraszti Éva. TSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 230—282. l.

Berend T. Iván—Ránki György: Ékonomicseszkij roszt i izmenenija ékonomicseszkoj sztrukturü v szocialisztices zkih sztranah Vosztocsnoj Evropü poszle vtoroj mirovoj vojnü. ÉHist. 1970. 1. 589—616. l.

Berend T. Iván—Ránki György: A gazdasági élet forradalmi átalakítása és rekonstrukciója a népi demokratikus országokban 1945—1949 között. 25 év. Tört. 175—195. l.

Berend T. Iván—Ránki György: Gazdasági növekedés és struktúraváltozások a kelet-európai szocialista országokban a második világháború után. PtK. 1970. 16. évf. 1. sz. 1—29. l.

Berend T. Iván—Ránki György: Helyreállítás és tőkekisajátítás a népi demokratikus országokban a felszabadulás után. TSz. 1970. 13. évf. 3. sz. 147—163. l.

Berényi Gábor: Torino, 1920. Valóság. 1970. 13. évf. 11. sz. 76—84. l.

Bianchi, Leonard: Die Rolle der Gesellschaften bei der Monopolisierung des tschechoslowakischen Wirtschaftslebens. EZME. 191—207. l.

Bugyi Balázs: Egy forradalmár tudós életútja. [J. B. S. Haldane.] OHl. 1970. 11. évf. 4. sz. 222—224. l.

Chrudinák Alajos—Réti Ervin: A közelkeleti béke lehetőségei. Az arab világ és Izrael három háború után. Kiad. az Országos Béketanács. Bp. 1970. 141 l.

Dange, Shirpad Amrit: Gandhi és az indiai forradalom. BSzoc. 1970. 13. évf. 1. sz. 132—136. l.

Duclos, Jacques: Ötvenéves a Francia Kommunista Párt. TáSz. 1970. 25. évf. 3. sz. 118—124. l.

Dzubko, I. Sz.: A lenini eszmék megvalósulása a szocialista országokban. AUD-marx. 16/1/1. 227—240. l.

Fehér Pál, E.: A politikus Lunacsarszkij. Tiszatáj. 1970. 24. évf. 10. sz. 942—952. l.

Gazsi József: Arany Prága barrikádjai. ÉlT. 1970. 25. évf. 19. sz. 867—872. l.

Grecsko, A. A.: Harc a Kaukázusért. (Bitva za Kavkaz.) (Ford. Auer Kálmán, Sörös Lajos, Terényi István.) Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 541 l., 12 t.

Gromiko, Anatolij: Kennedy elnök 1036 napja. (1036 dnej prezidenta Kennedy.) (Ford. Siklósi Mihály.) Bp. 1970, Gondolat. 271 l., 6 t.

Guérin, Alain: A szürke tábornok [Reinhard Gehlen]. (Le général gris.) (Ford. Berényi Pálné, Józsa Péter stb. Jegyz. és bev. Ormos Mária.) 2. kiad. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 383 l.

Gyurkó László: Négyszemközt a forradalommal. Vallomások, emlékezések 1917-ről. Bp. 1970, Szépirod. Kiadó. 369. l.

Haraszti Éva, H.: Anglia és a német kérdés 1935 elején. Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 603—642. l.

Havas Péter: A bolsevikok eszer párttal kapcsolatos taktikájának kérdései. Nógr-Évk. 13—25. l.

Heltai András: Az osztrák katolicizmus negyedszázada. Világosság. 1970. 11. évf. 6. sz. 376—381. l.

Hollós Ervin: Halálgépezet — 1944. MH. 1970. 3. évf. 79—107. sz.

Honecker, Erich: 1945. május 8. — történelmi jelentőségű fordulat a népek életében. BSzoc. 1970. 13. évf. 6. sz. 17—26. l.

Jędruszczak, Hanna: A gazdasági modell és a tervgazdaság rendszerének változása

Lengyelországban az 1944–1960-as években. Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 337–349. l.

Jugoszlávia népeinek felszabadító háborúja 1941–1945. Részletek. HFelszab. 349–356. l.

Kende István: Forró béke — hidegháború. A diplomáciai kapcsolatok története. 1945–1956. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 366 l.

Kis Aladár: La guerre italo-ethiopienne /1935–1936/. AUSBhist. 11. 183–205. l.

Kis Aladár: Az olasz fasizmus története. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 378 l., 12 t.

Knoch, Hans: A tanácsok szerepe az 1918. novemberi német forradalomban. Tk.-BAZ. 149–152. l.

Kobuszewski, Bogdan–Stysiak, Marian–Tarnogrodzki, Tadeusz: A lengyel ellenállási mozgalom 1939–1945. HK. 1970. 17. évf. 3. sz. 433–452 l.

Kuzmicsov, A. J.: A szovjet hadsereg internacionalista küldetése a második világháborúban. Debreceni JTÜ. 1. 239–245. l.

Lackó Miklós: A fasizmus Kelet-Közép-Európában. Új Írás. 1970. 10. évf. 12. sz. 69–79. l.

Lackó Miklós: K voproszü o fasizme v Jugovosztocsnoj Evrope. ÉHist. 1970. 1. 513–534. l.

Láng Imre: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a 2. világháborút követő években. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 359 l.

Lipkovics Károly: A NATO és a Német Szövetségi Köztársaság. /1949–1955./ Bp. 1970. 107 l. /Tudományos szocializmus füzetek 6./

Lovász Tibor: Az értelmi fogyatékosok nevelésügyének fejlődése a Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után. GyTFÉvk. 3. 29–41. l.

Martinmäki, Pauli: A nemzeti kérdés, a proletárnacionalizmus és Finnország 1918–1919-ben. Tk.Nk.Üsz. 139–143. l.

(Milei György–Smutný, Anton): Dokumentumok a szlovák Tanácsköztársaságról. (Összeáll. — — Kiad. az MSzMP Közp. Biz.; Párttört. Int.; Szlovákia Kommunista Pártja, Párttört. Int. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 233 l.

Müller Ottó: Mi az igazság a Reichstag felgyújtása körül. BSzoc. 1970. 13. évf. 1. sz. 137–139. l.

Nagy Gábor: A 46. hadsereg tevékenysége 1945. március 16.–április 4-ig a bécsi támadó hadműveletben. HK. 1970. 17. évf. 1. sz. 41–64. l., 1 térk.

Nemes János: A teheráni akció. Fejezet a második világháború szovjet–német titkos hadviseléséből. Nsz. 1970. 28. évf. 137. sz. 6. l.

Novák József: A nyugatnémet szociáldemokrata Párt politikai útja 1945-től a nagy koalíció létrejöttéig. Tk.BAZ. 125–134. l.

Ormos Mária: Háború Etiópia földjén. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 190 l., 8 t.

(Ölvedi Ignác–Száva Péter): A második világháború képei. /1939–1945./ Fotoalbum. (A kísérőszöveget írta és vál. — —.) Közrem. Szelezneva, Ineszsza. Bp.–Moszkva. 1970, Európa. 683 l.

Paleckis, Justas: Újjászületett föld. A baltikumi szovjet hatalom helyreállításának 30. évfordulójára. BSzoc. 1970. 13. évf. 7. sz. 124–131. l.

Pálfy József–Novák Zoltán: A NATO húsz éve. Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 298 l., 12 t.

Pankseev, A.: Az 1940. évi észtországi forradalom békés jellege. Tk.Nk.Üsz. 202–210. l.

Péner Imre: A Német Szövetségi Köztársaság külpolitikája az USA globálstratégiája és az önálló német imperialista célok szolgálatában /1949–1969/. PolFévk. 154–163. l.

Petric, Aron: Forradalmi harc Romániában 1918 végén és 1919 első felében. Tk.Nk.-Üsz. 379–383. l.

Pintér István: Így lett béke. Nsz. 1970. 28. évf. 101–108. sz.

Polkehn, Klaus–Szeponik, Horst: Meghal, aki nem hallgat. (Wer nicht schweigt, muss sterben. Ford. Szél Jenő.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 350 l., 16 t.

Radwański, Zbigniew: Die Entwicklung des Zivilrechts in Polen /1918–1965/. EZME. 121–138. l.

Ránki György: Gazdasági növekedés és struktúraváltozások a kelet-európai szocialista országokban a 2. világháború után. Debreceni JTÜ. 1. 118–133. l.

Ránki György: A második világháború és a Földközi-tenger. [Beszámoló.] Száz. 1969. 103. évf. 5–6. sz. 1314–1320. l.

Rauschning, Hermann: Hitler bizalmasa voltam. (Hitler m'a dit.) /Visszaemlékezések./ (Ford. Laczkó Géza. Bev. Patkó Imre.) Bp. 1970, Zrínyi Kiadó. 234 l.

Serény Péter: A világháború utolsó napja. Nsz. 1970. 28. évf. 203. sz. mell. 1. l.

Sütő Ottó: A jaltai konferencia. Nsz. 1970. 28. évf. 31. sz. 4–5. l.

Szabó L. István: Potsdam — 1945 júliusában. Nsz. 1970. 28. évf. 162. sz. mell. 1. l.

Szamel Lajos: A „vezéri állam" bukása. MN. 1970. 26. évf. 101. sz. 9. l.

Szántó György: Imperialista és antiimperialista stratégia. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 152 l.

Szekeres József: Az amerikai külpolitika pártpolitikai háttere. PolFÉvk. 97–110. l.

Szikszai Éva: A pápai állam és a fasizmus. A Marxizmus—Leninizmus Tudományos Diákkörök 1. Országos Konferenciáján díjazott tanulmányok. 1. 123—169. l.

Szoloduhin, J.: Az eszmék élnek. A Kommunista Internacionálé 2. kongresszusának ötvenedik évfordulójára. BSzoc. 1970. 13. évf. 8. sz. 129—135. l.

Vajda Péter: A 25 éves ENSz történetéből. Nsz. 1970. 28. évf. 243—249. sz. 6. l.

Vámos Imre: Akik felelősek a világégésért. Így kezdődött harminc éve. MN. 1970. 26. évf. 10. sz. 2—3. l.

Vigvári András: Az angol—amerikai kapcsolatok alakulása a második világháború után. PolFÉvk. 127—139. l.

Zeman, Z. A. B.: A Habsburg-birodalom felbomlásának általános diplomáciai háttere. TSz. 1970. 13. évf. 1. sz. 124—129. l.

Zsigmond László: A propos de la discussion sur la notion et l'interprétation de la démocratie chrétienne. ÉHist. 1970. 1. 535—550. l.

Zsukov, G. K.: Emlékek, gondolatok. (Voszpominanija i razmüslenija,) Visszaemlékezések. (Ford. Kádas Géza, Auer Kálmán, Nádor Tibor.) Bp. 1970, Kossuth Kiadó—Zrínyi Kiadó. 549 l., 16 t.

b) *Ismertetések*

Agajan, C. P.—Bezirov, H. G.—Merkviladze, N. — Csivadze, S. I.: Ocserki isztorii kommuniszticseszkih organizacij zakavkaz'ja. Tbiliszi 1967. — Ismerteti: *Nádasdi József.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 731—734. l.

Alekszandrovszkij, V. N.: Iz perezsitogo v csuzsih krajah. Voszpominanija i dumü büvsevo émgiranta. Moszkva 1969. — Ismerteti: *Dolmányos István.* Vt. 1969. 18. sz. 78—79. l.

Árokay Lajos: Emlékező tájak. Bp. 1970. — Ismerteti: *Csima János.* HK. 1970. 17. évf. 3. sz. 475—478. l.

Cockburn, Patricia: The Years of The Week. London 1968. — Ismerteti: *Jeszenszky Géza.* Vt. 1969. 18. sz. 92—93. l.

Fehér Pál, E.: Kelet-Európa ötven éve. [*Dolmányos István:* Kelet-Európa 1900—1945.] Nsz. 1970. 28. évf. 113. sz. 7. l.

Fehér Pál, E.: Közép-Kelet-Európáról — reálisan. Jegyzetek Berend T. Iván és Ránki György új könyvéről. ÉlIr. 1970. 14. évf. 6. sz. 7. l.

Grecsko, A. A.: Harc a Kaukázusért. Bp. 1970. — Ismerteti: *Molnár Pál.* HK. 1970. 17. évf. 4. sz. 702—704. l.

Háborús emlékeim. — I. M. Majszkij londoni szovjet nagykövet emlékiratának II. kötete. Bp. 1968. — Ismerteti: *Ormos Mária.* Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1254—1255. l.

Hallgarten, George W. F.: Das Wettrüsten. Seine Geschichte bis zur Gegenwart. Frankfurt a/M 1967. — Ismerteti: *Zsigmond László.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 437—438. l.; AH. 1970. 16. tom. 1—2. n. 211—212. l.

Isztorija Kommuniszticseszkoj Partii Armenii. Erevan 1967. — Ismerteti: *Czövek István.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 445—448. l.

Karczag Gábor: Latin-Amerika a kubai forradalom után. Bp. 1968. — Ismerteti: *Wittman Tibor.* Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 210—211. l.

Kennan, George F.: Memoirs 1925—1950. Boston—Toronto 1967. — Ismerteti: *Jeszenszky Géza.* Vt. 1969. 18. sz. 90—91. l.

Kis Aladár: Az olasz fasizmus története. Bp. 1970. — Ismerteti: *Pamlényi Ervin.* MN. 1970. 26. évf. 174. sz. 9. l.

Lenin és a szovjet fegyveres erők. Bp. 1970. — Ismerteti: *T. Varga György.* HK. 1970. 17. évf. 2. sz. 254—256. l.

A Nagy Forradalom krónikája. 1917 emlékezésekben és hiteles okmányokban. Vál. és szerk. Dolmányos István. Bp. 1967. — Ismerteti: *Honfi József.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 723—727. l.

Polacy w wojnie hiszpanszkiej /1936—1939/. Warszawa 1967. — Ismerteti: *Simai János.* Száz. 1970. 104. évf. 3. sz. 734—736. l.

Ránki György: Nicolae Titulescu történeti ábrázolásához. /*I. M. Oprea:* Nicolae Titulescu's diplomatic activity. Bucarest 1968./ TSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 345—349. l.

Rehák László: A kisebbségek Jugoszláviában. Újvidék 1967. — Ismerteti: *Krisztov Lazo.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 426—427. l.

Santarelli, Enzo: Storia del movimento e regime fascista. Roma 1967. — Ismerteti: *Ránki György.* Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 203—206. l.

Sherman David Spector: Rumania at the Paris Peace Conference. A study of the diplomacy of Ioan I. C. Brătianu. New York 1962; Ivo J. Lederer: Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A study in frontiermaking. New Haven and London 1963. — Ismerteti *L. Nagy Zsuzsa* AH. 1970. 16. tom. 1—2. no. 206—211. l.; Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 422—425. l.

Styemnko, Sz. M.: Ahol a győzelmet kovácsolták. Bp. 1969. — Ismerteti: *Pál Lajos.* Száz. 1970. 104. évf. 2. sz.

448—449. l.; *Sucin József.* HK. 1970. 17. évf. 3. sz. 471—472. l.

Syndicalisme révolutionnaire et communisme. Les archives de Pierre Monatte. 1914—1924. Prés. C. Chambelland et J. Monatte. Paris 1968. — Ismerteti: *Jemnitz János.* Vt. 1969. 18. sz. 81—82. l.

Szabálytalan világháború. [Írták:] *Imre Gábor, Bojcsuk József* stb. Bp. 1969. — Ismerteti: *Ács Tibor.* HK. 1970. 17. évf. 1. sz. 101—105. l.

Szabó Miklós: A 2. világháború kérdéseiről. Vt. 1969. 18. sz. 86—90. l.

Schoenbaum, David „Die braune Revolution" c. műve alapján.

A Szovjetunió története. Válogatott dokumentumok. Szerk. Honfi József, Józsa Antal, Popovics György. Bp. 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Száz. 1970. 104. évf. 1. sz. 198—200. l.

Zsukov: Emlékek, gondolatok. Bp. 1970. — Ismerteti: *Mucs Sándor.* HK. 1970. 17. évf. 3. sz. 469—470. l.

6. Tudományos élet

Almási János: Lenin — odaátról. Nyugatnémet tankönyvek Lenin képe. Ttan. 1970. 15. évf. 2. sz. 18—21. l.

Bogyirka Emil: Román gazdaságtörténeti viták a „Lupta de Clasa" hasábjain. Vt. 1969. 18. sz. 52—55. l.

Iványi Emma: Új levéltári folyóirat: a Prologue. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 408—416. l.

Kállay István: Ignaz Zibermayr — egy nagy osztrák levéltáros-történész emlékére. LSz. 1970. 20. évf. 2. sz. 511—513. l.

Matolcsi János: A háziállatok történetének zoológiai kutatása a Szovjetunióban. Állattani Közlemények. 1970. 57. évf. 1—4. sz. 75—82. l.

Nagy Tibor: Corpus Signorum Imperii Romani. AT. 1969. 16. évf. 2. sz. 257—264. l.

Niederhauser Emil: Nemzetközi konferencia a XIX—XX. századi parasztmozgalmakról. Száz. 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1327—1331. l.

Pach Zsigmond Pál: Le Congrès International d'Histoire Économique. AH. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 29—50. l.

Pákh Judit: Három hónap a marburgi levéltárosképző iskolán. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 771—792. l.

Pamlényi Ervin: A moszkvai nemzetközi történészkongresszus. MN. 1970. 26. évf. 203. sz. 5. l.

Ránki György: A moszkvai történészkongresszusról. Nsz. 1970. 28. évf. 209. sz. mell. 7. l.

Schultheisz Emil—Tardy Lajos: A Grúz Orvostörténeti Társaság megalakulásához. OHl. 1970. 111. évf. 16. sz. 933—934. l.

Szabolcs Ottó: Beszámoló a III. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpóziumról. Ttan. 1970. 15. évf. 1. sz. 20—22. l.

Szabolcs Ottó: A lengyelországi történelemtanításról. Ttan. 1970. 15. évf. 2. sz. 16—17. l.

Szelei László: A tudományos akadémiák levéltárainak nemzetközi kapcsolata. LSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 810—814. l.

Történelmi emlékülés Uljanovszkban. [Írta:] *H. F. P.* PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 152—153. l.

Tudományos ülésszak Moszkvában a Lenin-centenárium alkalmából. [Írta]: *B. Gy.* PtK. 1970. 16. évf. 2. sz. 153—154. l.

Volina, E. A.—Zak, L. A.: Többkötetes tudományos-tájékoztató kiadvány a világtörténet kérdéseiről. [Szovjet történeti enciklopédia.] Száz. 1970. 104. évf. 2. sz. 438—445. l.

Wermes, Hans: Az ismeretszerzés alapelvei, tevékenységi területei és a szocialista történelmi tudat kialakítása az NDK-ban. Ttan. 1970. 15. évf. 5. sz. 21—23. l.

Zsilák András—Erényi Tibor: A moszkvai Nemzetközi Történészkongresszus. TáSz. 1970. 25. évf. 10. sz. 99—103. l.

Tanulmánykötetcímek rövidítésjegyzéke

AAgr. 8.	— Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tom. 8. 1970.
AAPécs. 13/1.	— A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tom. 13. 1969. 1. 1969.
AAPécs. 13/4.	— A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tom. 13. 1969. 4. 1969.
AClassD. 5.	— Acta classica Universitatis . . . Debreceniensis. Tom. 5. 1969.
AClassD. 6.	— Acta classica Universitatis . . . Debreceniensis. Tom. 6. 1971.
Ahistlitt. 9.	— Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tom. 9. 1969.
Akad.Közl. 17.	— Akadémiai Közlemények 17. A Magyar Tanácsköztársaság katonapolitikája . . . 1969.
Akad.Közl. 20.	— Akadémiai Közlemények 20. Jubileumi szám Lenin születésének 100. évfordulója tiszteletére . . . 1970.
AnnAgr. 6.	— Az Egri Múzeum évkönyve. 6. 1968.
AnthHung. 9.	— Anthropologia Hungarica. Tom. 9. 1970.
Arrabona. 12.	— Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. 12. 1970.
AUDhist. 9/3.	— Acta Universitatis Debreceniensis . . . Ser. historica. 9/3. 1969.
AUDhist. 11/4.	— Acta Universitatis Debreceniensis . . . Ser. historica. 11/4. 1970.
AUDmarx. 16/1/1.	— Acta marxistica—leninistica. Tom. 16/1/1. 1970.
AUSBhist. 11.	— Annales Universitatis . . . Budapestinensis . . . Sectio historica. Tom. 11. 1970.
AUSBiur. 11.	— Annales Universitatis . . . Budapestinensis . . . Sectio iuridica. Tom. 11. 1969.
BajaiTInt.	— A Bajai Tanítóképző Intézet évkönyve. 1970.
BarÉvk. 1969.	— Baranyai helytörténetírás. 1969.
Békéscsaba Tört.	— Tanulmányok Békéscsaba történetéből. 1970.
Békésm.Ant. 3.	— A Hazafias Népfront, Békés Megyei Bizottsága . . . antológiája. 3. 1969.
Debreceni JTÜ. 1—2.	— MSzMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága . . . kiadványa, a debreceni . . . ülésszakról. 1—2. köt. 1970.
DKtÉ. 7/2.	— Könyv és könyvtár. 7/2. 1969.
DrHong.	— Droit hongrois — droit comparé. 1970.
DTI. 1969/2.	— Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. 1969/2. 1970.
ÉHist. 1970.	— Études historiques. 1970.
EMK. 4—5.	— Elméleti és módszertani közlemények. 4—5. sz. 1970.
Erd.Egy.Évk.	— Mindnyájan voltunk egyszer az Akadémián . . . 1969.
EZME.	— Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa. 1970.
Fejérm.Évk. 4.	— Fejér megyei történeti évkönyv. 4. 1970.
Fejérm.Sz. 7.	— Fejér megyei szemle. 7. 1970.
FFszocG.	— A felnőtt fogyatékosok szociális gondozásának . . . kérdései. 1970.
Fmügy 1867—1948.	— A földművelésügyi szakigazgatás története. 1867—1948. 1970.
FolA. 21.	— Folia archaeologica. 21. 1970.
FTE.	— Felszabadulási tudományos emlékülés. 1970.
Győr-Sopron 1917—1919.	— A forradalmi évek tüzében. 1970.
GyTFÉvk. 3.	— A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola évkönyve. 3. 1970.
Hevesm. M.	— Dolgozatok Heves megye múltjából. 1970.
HFelszab.	— Hazánk felszabadulása. 1970.
Hmvhi Gimn.Évk.	— A Hódmezővásárhelyi . . . Gimnázium évkönyve. 1968—1970. 1970.
HOMK. 8.	— A Miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 8. 1969. 1969.
25 év.	— 25 év. Ipar, mezőgazdaság, életszínvonal, kultúra. 1970.
25 év Tört.	— Huszonöt év történetéből. 1970.
JAM. 11.	— A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. 11. 1969.
JATE ÜA.	— A József Attila Tudományegyetem ünnepi actája . . . 1970.
Kassai Évk. 1965—1968.	— A kassai Batsányi-kör évkönyve. 1965—1968. 1969.

Közalk.Szsz. — A Közalkalmazottak Szakszervezete történetéhez. 1970.
Közműv. B-A-Z. 1970. — Közművelődés Borsodban. 1970.
Lenin EmlÜl. — Tudományos emlékülés V. I. Lenin születése 100. évfordulója tiszteletére. 1970.
Lenin Sopr. — Lenin centenárium Sopronban. 1970.
Lenini diplomáciáról. — Előadások a lenini diplomáciáról. 1970.
Marcali J.T. — Fejezetek a marcali járás történetéből. 1970.
MforrMm. — Előadások a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1970.
MFrKapcs. — Eszmei és irodalmi találkozások. 1970.
MgMúzK. 1969—1970. — Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1969—1970. 1970.
MIOK Évk. — Évkönyv. 1970. 1970.
MMvéd. 1967—1968. — Magyar műemlékvédelem. 1967—1968. 1970.
Mong.Stud. — Mongolian studies. 1970.
Nagykállói JMJ. — A nagykállói járás múltja és jelene. 1970.
NÉhong. 4—5. — Nouvelles études hongrois. Vol. 4—5. 1970.
Névtud. Konf. 2. — Névtudományi Konferencia. 2. 1970.
NfilTan. 5. — Német filológiai tanulmányok. 5. 1970.
NógrÉvk. 1970. — Magyar Szocialista Munkáspárt Nógrád megyei Bizottsága... évkönyve. 1970.
NrÉ. 51. — Néprajzi értesítő. 51. 1969.
NrKCsÉvk. 4. — Népi kultúra, népi társadalom. 4. 1970.
OSzK Évk. 1967. — Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1967. 1969.
PolFÉvk. — Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Főiskolájának évkönyve. 1970.
SER. — Social-economic researches . . . 1970.
Slavica. 9. — Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae . . . 9. 1969.
Slavica. 10. — Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae . . . 10. 1970.
Sorsforduló. — Sorsforduló. Tanulmányok, visszaemlékezések, történetek. 1970.
StudLitt. 7. — Studia litteraria. Tom. 7. 1969.
Szabolcs-Szatmár Évk. 3. — A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács . . . évkönyve. 3. 1970.
Szarvas 1945—1970. — Szarvas járás-város szabad negyedszázada. 1970.
SzEÉ. 14. — A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 14. 1968—69. 1970.
Szeged Üsz. — Tudományos ülésszak V. I. Lenin születésének 100. . . . évfordulója tiszteletére. 1970.
Szekszárd 1945—1970. — Szekszárd 1945—1970. 1970.
SzszTk. — A magyar szakszervezetek a Tanácsköztársaságban. 1970.
TanIntTK. 6. — Tanítóképző Intézetek tudományos közleményei. 6. 1969.
Tan. Zalam. — Tanulmányok Zala megyéről. 1945—1970. 1970.
Testi Nev. — Tanulmányok a testi nevelés köréből. 1970.
Tétény-Promontor. — Tétény-Promontor. Budapest XXII. kerületének története. 1970.
Tk. BAZ. — A Nehézipari Műszaki Egyetem közleményei. 17. köt. 1970.
TkKözokt. — „A szent, a várt szélvész." 1970.
Tk.Nk.Üsz. — A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. 1970.
Tk. Somogy. — A Tanácsköztársaság Somogyban. 1969.
TNMTk. — Társadalom és nemzet a Magyar Tanácsköztársaságban. 1970.
TvFilm. — A televízió és a film felhasználásának módszertani kérdései. 1970.
ÜgyvJÉvk. — A magyar ügyvédség jubileumi évkönyve. 1945—1970. — 1970.
VayEml. — A Vay Ádám emlékünnepség tudományos ülésszaka. 1969.
Veszprém m. 1945—1970. — Veszprém megye fejlődése. 1945—1970. 1970.
VhTan. — Vásárhelyi tanulmányok. 1970.
VMMK. 8. — A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 8. 1969.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA	—	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr	—	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	—	Archaeológiai Értesítő
AEt	—	Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	—	Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
ÁI	—	Állam és Igazgatás
AJ	—	Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae
ÁJ	—	Állam és Jogtudomány
AL	—	Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
ALitt	—	Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	—	Antik Tanulmányok
AtSz	—	Agrártörténeti Szemle
BarMűv	—	Baranyai Művelődés
BékÉl	—	Békési Élet
BSz	—	Borsodi Szemle
BSzoc	—	Béke és Szocializmus
CMed	—	Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae
ÉlIr	—	Élet és Irodalom
ÉlT	—	Élet és Tudomány
Érem	—	Az Érem
ET	—	Ethnográfia
FK	—	Filológiai Közlöny
FöÉ	—	Földrajzi Értesítő
FöK	—	Földrajzi Közlemények
FSz	—	Felsőoktatási Szemle
HK	—	Hadtörténelmi Közlemények
IT	—	Irodalomtörténet
ITK	—	Irodalomtörténeti Közlemények
JK	—	Jogtudományi Közlöny
KgSz	—	Közgazdasági Szemle
Kts	—	A Könyvtáros
LK	—	Levéltári Közlemények
LSz	—	Levéltári Szemle
MFSz	—	Magyar Filozófiai Szemle
MH	—	Magyar Hírlap
MJ	—	Magyar Jog
MK	—	Magyar Könyvszemle
MN	—	Magyar Nemzet
MNy	—	Magyar Nyelv
MP	—	Magyar Pedagógia
MS	—	Magyar Sajtó
MT	—	Magyar Tudomány
MTAFT	—	A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
MúzK	—	Múzeumi Közlemények
MűÉ	—	Művészettörténeti Értesítő
NHQu	—	The New Hungarian Quarterly
NK	—	Numizmatikai Közlöny
Nsz	—	Népszabadság
NyK	—	Nyelvtudományi Közlemények
OHl	—	Orvosi Hetilap
PSz	—	Pedagógiai Szemle
PtK	—	Párttörténeti Közlemények
SSl	—	Studio Slavica Academiae Scientiarium Hungaricae
SSz	—	Soproni Szemle
StSz	—	Statisztikai Szemle
Száz	—	Századok
SzSzSz	—	Szabolcs-Szatmári Szemle
Tájékoztató	—	Tájékoztató. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus.

TáSz — Társadalmi Szemle
ThSz — Theológiai Szemle
TSz — Történelmi Szemle
Ttan — Történelemtanítás
VSz — Vasi Szemle
Vt — Világtörténet

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

СОДЕРЖАНИЕ

О московском съезде историков — СТАТЬИ — *Л. Хусар*: Денежный оборот и денежные отношения в Шопроне — *Л. Жигмонд*: Место Парижской Коммуны в истории французской политической мысли — СООБЩЕНИЯ — *В. Х. Борош*: Кто автор «Offenes promemoria» — *В. Винавер*: Югославия и Венгрия во время Венгерской Советской Республики — XIII МЕЖДУНАРОДНЫЙ СЪЕЗД ИСТОРИКОВ — Из выступлений представителей Венгрии на московском съезде историков — Русский консерватизм во второй половине XIX века — *Э. Андич:* О восточно-европейском консерватизме — 1870—1871: на рубеже двух эпох всеобщей истории — *Л. Д. Мерэи:* Влияние 1870—1871 годов на международное соотношение сил — Ленин и история — *Ф. Мучи:* Ленин и историческая наука — Место и роль биографии в историографии — *Э. Памлени*: Возможности исторической биографии — Дискуссия об истории Латинской Америки XIX—XX веков — *Т. Виттман*; О некоторых чертах войны за независимость в Боливии — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА — БИБЛИОГРАФИЯ

TABLES DES MATIÈRES

Sur le Congrès Internacional des Sciences Historiques de Moscou — ETUDES — *L. Huszár:* La circulation monétaire et les relations des valeurs monétaires à Sopron — *L. Zsigmond:* La place de la Commune de Paris dans l'histoire de la pensée politique française — COMMUNICATIONS — *V. H. Boros:* Qui est l'auteur de l'Offenes Promemoria? — *V. Vinaver:* La Yougoslavie et la Hongrie au temps de la République Hongroise des Conseils — Le XIIIe Congrès International des Sciences Historiques — Des contributions hongroises au Congrès des historiens de Moscou — Le conservatisme russe dans la seconde moitié du XIX. siècle — *E. Andics:* Sur le conservatisme de l'Europe-Est — 1870—71: A la limite des deux périodes de l'histoire universelle — *Gy. Mérei:* L'influence de 1870—71 sur les rélations de force internationales — Lenin et l'histoire — *F. Mucsi:* Lenin et la science historique — Le lieu et le rôle de la biographie dans l'historiographie — *E. Pamlényi:* Les possibilités de la biographie historique — Le débat de l'histoire de l'Amérique-Latine aux XIX—XX. siècles — *T. Wittman:* Sur quelques caractères de la guerre d'indépendance de Bolivie — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — CHRONIQUE — BIBLIOGRAPHIE

TABLE OF CONTENTS

On the Moscow Historical Congress — STUDIES — *L. Huszár:* The Circulation and Value Conditions of Money in Sopron — *L. Zsigmond:* The Place of the Paris Commune in the History of French Political Thought — REVIEW ARTICLES — *V. H. Boros:* Who is the Author of the Offenes Promemoria? — *V. Vinaver:* Jugoslavia and Hungary during the Hungarian Soviet Republic — THE XIII. INTERNATIONAL HISTORICAL CONGRESS — From the Hungarian Contributions of the Moscow Historical Congress — The Russian Conservatism in the Second Half of the 19th Century — *E. Andics:* On the East-European Conservatism — 1870—1871: on the Dividing Line of Two Period of the Universal History — *Gy. Mérei:* The Effect of 1870—71 on the International Power Relations — Lenin and the History — *F. Mucsi:* Lenin and the Historical Science — The Place and Role of the Biography in the Historiography — *E. Pamlényi:* The Possibilities of the Historical Biography — Discussion on the 19th—20th Century Latin America — *T. Wittman:* On Some Feathures of the Bolivian War of Independence — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE — BIBLIOGRAPHY

INHALTSVERZEICHNIS

Über den Moskauer Historikerkongress — STUDIEN — *L. Huszár:* Geldverkehr und Geldwertverhältnisse in Sopron (Ödenburg) — *L. Zsigmond:* Der Platz der Pariser Kommune in der Geschichte des französischen politischen Denkens — BEITRÄGE — *V. H. Boros:* Wer ist der Verfasser des Offenes Promemoria? — *V. Vinaver:* Jugoslawien und Ungarn zur Zeit der Ungarischen Räterepublik — DER XIII. INTERNATIONALE GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHE KONGRESS — Aus den ungarischen Beiträgen am Moskauer Historikerkongress — Der russische Konservativismus in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts — *E. Andics:* Über den osteuropäischen Konservativismus — 1870—71: An der Grenze zweier Epochen der Universal-Geschichte — *Gy. Mérei:* Der Einfluss von 1870—71 auf die internationalen Kräfteverhältnisse — Lenin und die Geschichtschreibung — *F. Mucsi:* Lenin und die Geschichtswissenschaft — Platz und Rolle der Biographie in der Geschichtschreibung — *E. Pamlényi:* Die Möglichkeiten der geschichtlichen Biographie — Diskussion über die Geschichte Latein-Amerikas im 19.—20. Jahrhundert — *T. Wittman:* Über einige Züge des bolivianischen Unabhängigkeitskrieges — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK — BIBLIOGRAPHIE

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

ROBERT A. KANN: *Kaiser Franz Joseph und der Ausbruch des Weltkrieges.* Wien—Köln—Graz, Hermann Böhlaus Nachf. Kommissionsverlag. 1971. 231 + 6 old. képmelléklet.

KOVÁCS ENDRE: *Magyar—lengyel kapcsolatok a két világháború között.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 415. l.

DR. KÁVÁSSY SÁNDOR: *A nemzetfogalom átalakulása a magyar történetben (1790—1848)* Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom IX. Eger, 335—342. l.

GALAVICS GÉZA: *Program és műalkotás a 18. század végén.* Művészettörténeti füzetek 2. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 71 l. + 16 képmelléklet.

Archiv für Sozialgeschichte. Jahrbuch der Friedrich-Ebert-Stiftung. X. Band. Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen GmbH. 1970. 527 l.

THOMAS HOBBES: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma.* Magyar Helikon. 1970. 657 l.

The New Cambridge Modern History. IV. The decline of Spain and the thirty years war 1609—1648/59. Szerk.: J. P. Cooper. Cambridge, At the University Press. 1970. 831 l.

The New Cambridge Modern History, XIV. Atlas. Szerk.: H. Darby, H. Fullard. Cambridge, At the University Press. 1970. 319 l.

M. V. TROJAN: *Uhorszka Komuna 1919 r.* Vidavnictvo Lvivszkoho Universzitetu, 1970. 203 l.

PAUL LAFARGUE: *Válogatott írások.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1971. 365 l.

ALAIN GUÉRIN: *A hidegháború martalócai.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1971. 286 l.

A magyar szakszervezetek kongresszusainak krónikája. Összeállította: Vértes Róbert, Ács Andrásné. Budapest, Táncsics Könyvkiadó. 1971. 283 l.

GÁRDOS MIKLÓS: *Nemzetvesztők.* Budapest, Táncsics Könyvkiadó. 1971. 251 l.

HABUDA MIKLÓS: *A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban 1944—1948.* Budapest, Táncsics Könyvkiadó. 1971. 305 l.

Dvadcaty pjaty let szvobodnoj Vengrü Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 63. szám. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 378 l.

BERECZ JÁNOS: *Mi a csendes ellenforradalom?* Budapest, Kossuth Kiadó. 1970. 95 l.

JÜRGEN KUCZYNSKI: *A nagy üzlet.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1971. 209 l. + 16 képmelléklet.

CHARLES B. MACDONALD: *The mighty endeavour.* New York, Oxford University Press. 1969. 564 l.

LUKÁCS GYÖRGY: *Utam Marxhoz I—II.* Budapest, Magvető Könyvkiadó. 1971. 550 + 598 l.

VEKERDI LÁSZLÓ: *Befejezetlen jelen.* Budapest, Magvető Könyvkiadó. 1971. 544 l.

MÓD ALADÁR: *Válaszutak 1918—1919.* Budapest, Magvető Könyvkiadó. 1970. 393 l.

Südosteuropa-Bibliographie Band IV. 1961—1965. I. Teil. Südost-Institut München, München, R. Oldenbourg, 1971. 483 l.

MÉREI GYULA: *Structuralisme, analyse, structuralisme, marxisme.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, Tomus XXXVII. Szeged, Hungaria. 1971. 61 l.

SZÁNTÓ IMRE: *A végvári rendszer kiépítése Magyarországon.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, Tomus XXXVIII. Szeged, Hungaria, 1971. 44 l.

WITTMAN TIBOR: *Fejezetek a Benelux országok történetéből.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XXXIV. Szeged, Hungaria 1971. 53 l.

Latin-amerikai tanulmányok IV. Szerk.: Wittmann Tibor.

Acta Historica, Tomus XXXV. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Szeged, Hungaria. 1971. 103 l.

Bibliografia analitică a periodicelor românești. Volumul. II. 1851—1858. Academia Republicii Socialiste România. 1971. 955 l.

ARATÓ ENDRE: *Egykorú demokratikus nézetek az 1848—49. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1971. 137 l.

DR. VÁRKONYI PÉTER: *Magyar—amerikai kapcsolatok 1945—1948,* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1971. 263 l.

CSÖNDES MÁRIA—SZÁNTÓ LAJOS—VAS ZOLTÁN PÉTER: *Tudománypolitika és tudományszervezés Magyarországon.* Tudományszervezési füzetek. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971.

KELEMEN ELEMÉR: Somogy megye művelődésügye a Tanácsköztársaság idején. *Somogyi Almanach 14—15. sz.* Kaposvár, 1970. 109 l.

A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában. Kiadja a Baranya Megyei Levéltár. Pécs. 1971. 391 l.

RADÓ SÁNDOR: *Dóra jelenti.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 398 l.

TAMÁSI MIHÁLY: *A dolgozók harca a nyomor és kizsákmányolás, az ellenforradalmi rend ellen.* 1929—1935. Szeged, 1971. 80. l.

BÉLA KÖPECZI: *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 624 l. + 38 képmell.

RICHARD HOUGH: *Felkelés a „Potyomkin" páncéloson.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 185 l. + 16 l. képmell.

VARGHA JÁNOS: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 367 l.

A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945—1968. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 855 l.

Froissart krónikája. Budapest, Gondolat Kiadó. 1971. 406 l. + 20 l. képmell. + 1 db térkép.

Tanulmányok Budapest múltjából XVIII. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1971. 351 l. 4 képmell.

DIÓSZEGI VILMOS: *Az ősi magyar hitvilág.* Budapest, Gondolat Kiadó. 1971. 444 l.

Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. Szerk.: Dr. N. Michoff. Szófia. 1971. 573 l.

KARÁCSONYI BÉLA—KRISTÓ GYULA: *Oklevelek a Csák-territórium történetéhez.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica Tomus XXXVI. Szeged, Hungaria. 1971. 39 l.

S. KISS ERZSÉBET: *A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus XXXIX. Szeged, Hungaria. 1971. 56 l.

KARL MOLLAY: *Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin* (1439—1440). Wien, Österreichischer Bundesverlag. 1971. 94 l.

S. VINCZE EDIT: *A hűtlenségi per 1871—1872.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 206 l. + 8 l. képmelléklet.

Bulletin of the Institute of Historical Research. Vol. XLIV. No. 110. University of London. Institute of Historical Research. 1971. 332 l.

Bibliographie zur Geschichte Luxemburgs für das Jahr 1970. (Mit Nachträgen aus früheren Jahren.) Luxemburg, Sankt-Paulus Druckerei. 1971. 78 l.

MÉREI GYULA: *A magyar polgári pártok programjai 1867—1918.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 383 l.

A Kommunista Internacionálé története. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 526 l.

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848—1867). Abteilung VI. Ministerium Belcredi, Band 1. Herausgegeben: H. Brettner-Messler. Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst. 1971. 351 l.

IMPLON JÓZSEF: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II.* 1695—1848. Békéscsaba, 1971. 440 l.

Archives parlementaires. Première série. Tome LXXXIX. Centre National de la Recherche Scientifique, 1971. 609 l.

Acta marxistica leninistica. Szerk.: Kónya István. Debrecen, Kossuth L. Tudományegyetem. 1971. 157 l.

WITTMAN TIBOR: *Latin-Amerika története.* Budapest, Gondolat. 1971. 503 l.

Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből. (Szerk.: Glatz Ferenc.) Budapest, 1971. 303 l.

RICHARD O'CONNOR: *Die Deutsch-Amerikaner, so wurden es 33 Millionen.* Hoffmann und Campe, 1971. 504 l.

Quantification in history. Massechusetts, Addison-Wesley Publishing Company, 1971. 181 l.

HOLLÓS ERVIN: *Rendőrség, csendőrség,* VKF. 2. Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 428 l.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1971. IX. 24. — Terjedelem: 28,70 (A/5) ív,

72.72474 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

Zimányi Vera: A nagymartoni kerület gazdaság- és társadalomtörténete a XVI. századtól 1767-ig
Gyimesi Sándor: Az európai városok a kapitalizmus küszöbén
Szász Zoltán: Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén
Ságvári Ágnes: A nemzetközi politikai fordulatok hatása a népi demokratikus forradalom időszakának magyar belpolitikájára
Székely György: Dürer Németországa
Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon
Granasztói György: Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén
Dóka Klára: A céhes mesterré válás feltételei Pesten az 1840-es években

E számunk munkatársai

Andics Erzsébet, akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Bellér Béla*, kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Bogyirka Emil*, múzeológus (Kiscelli Múzeum, Bp.) — *Bónis György*, a jogtudományok doktora, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője — *Bozóky Edina*, tudományos s. munkatárs (Mezőgazd. Múzeum) — *D. Szabó Mária*, az ELTE tanulmányi osztályának előadója — *Frank Tibor*, egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Gunst Péter*, kandidátus, az Agrártörténeti Szemle szerkesztője — *H. Boros Vilma*, az MTA könyvtárának ny. főkönyvtárosa — *Huszár Lajos*, a Nemzeti Múzeum ny. igazgatója — *Jemnitz János*, kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszenszky Géza*, könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár, Bp.) — *Józsa Antal*, kandidátus, a Hadtörténeti Intézet szekcióvezetője — *Krisztov Lazo*, a Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *L. Nagy Zsuzsa*, kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Menyhárt Lajos*, egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula*, a történettudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Mucsi Ferenc*, kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Niederhauser Emil*, kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Pamlényi Ervin*, kandidátus, a Századok szerkesztője — *Pók Attila*, egyetemi hallgató (Bp.) — *Sarlós Béla*, a jogtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Stier Miklós*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Szabó Ferenc*, levéltári igazgató (Gyula) — *Szántó Imre*, kandidátus, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Szilágyi János*, az Országgyűlési Könyvtár osztályvezetője — *Szokolay Katalin*, kandidátus, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa — *Teke Zsuzsa*, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Tilkovszky Loránt*, kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Varga Endre*, az Országos Levéltár ny. h. főigazgatója — *Vuk Vinaver*, tudományos kutató (Belgrád) — *V. Windisch Éva*, kandidátus, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője — *Wittman Tibor*, a történettudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Zsigmond László*, akadémiai l. tag, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.)

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

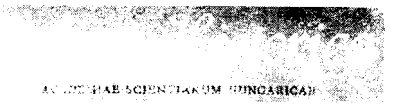

1971. 1—2. sz.

Gy. Györffy: Dem Gedächtnis Stephans, des ersten Königs von Ungarn
Gy. Granasztói: Computerized Analysis of a Medieval Tax Roll
D. Kosáry: Ungarische politische Bestrebungen und die Probleme der Monarchie im Zeitalter des Dualismus
T. Erényi: Der 100ste Jahrestag der Pariser Kommune
I. T. Berend: Le Ve Congrès international économico-historique et ses enseignements

PÁRT-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1971. 4. sz.

SZABÓ ÁGNES: Harc a kommunista pártok taktikai vonalának kialakításáért (A Kommunista Internacionálé III. Kongresszusának történetéhez)
JEMNITZ JÁNOS: Az I. Internacionálé londoni konferenciája (1871 szeptember)
TILKOVSZKY LORÁNT: A magyar kormány „társadalompolitikája" 1938—1942-ben
FRISS ISTVÁNNÉ: Adalékok a két világháború között lezajlott sztrájkokhoz

A Politikai Főiskola Közleményei

1971. 1. és 2. sz.

LIPKOVITS KÁROLY: A fegyverkezés kezdetei az Észak-Atlanti Szövetségben
DR. BADACSONYI GYÖRGY: A „bürokratikus szervezet" felfogása Max Weber szociológiájában
DR. BORSI EMIL: Az Albán Népköztársaság külpolitikája a felszabadulástól az 1960-as évek elejéig
NÉMETH ISTVÁN: Adalékok a sárvári munkásság helyzetéhez és munkásmozgalmának fejlődéséhez. 1905—1932 között

Szabolcs-Szatmári SZEMLE

GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

1971. 4. sz.

KOVÁCS LÁSZLÓ – NÉMETH PÉTER: A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásainak első három évéről
GYARMATHY ZSIGMOND: Vásárosnamény és környéke földművesszövetkezeti mozgalmának kialakulása
KATONA BÉLA: Emlékezés Fehér Gáborra (1839—1941)
DANKÓ IMRE: Nagy lépést tett előre a Kárpát-medence szláv néprajzi kutatása

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST